G.E.M. DE STE. CROIX
Tz.E.M. ΝΤΕ ΣΑΙΝΤ ΚΡΟΥΑ

Ο ΤΑΞΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΟΣΜΟ

από την Αρχαϊκή Εποχή ώς την Αραβική Κατάκτηση

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ - ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΡΑΠΠΑ

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ

Ο Ταξικός Αγώνας στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο

G. E. M. DE STE CROIX
Γ. Ε. Μ. ΝΤΕ ΣΑΙΝΤ ΚΡΟΥΑ

Ο ΤΑΞΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΟΣΜΟ

από την Αρχαϊκή Εποχή ώς την Αραβική Κατάκτηση

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΡΗΤΙΚΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΡΑΠΠΑ

Μετάφραση, Γιάννης Κρητικός
Διορθώσεις, Όλγα Σελλά
Εξώφυλλο, Σπύρος Καραχρήστος
Τεχνική επιμέλεια, Άλκης Σταύρου

Φωτοστοιχειοθεσία, «Φωτοκύτταρο, ΕΠΕ», Αρμοδίου 14, τηλ. 32.44.111
Εκτύπωση, «Ζαχαρόπουλος-Σιταράς-Ζαχαρόπουλος», Κύπρου 9, Μοσχάτο, τηλ. 48.17.381.
Για λογαριασμό της Εκδοτικής Εταιρίας «ΚΕΔΡΟΣ», Γ. Γενναδίου 3, 106 78 Αθήνα, τηλ. 38.02.007
Απρίλιος 1997

Προμετωπίδα:

De Hardappeleters (Οι Πατατοφάγοι) του Vincent van Gogh
(Stedelijk Museum, Amsterdam): 6λ. σελ. 272-273.

ISBN 960-04-0853-X

Τίτλος του πρωτότυπου:
G.E.M. de Ste. Croix, «The Class Struggle in the Ancient Greek World. From the Archaic Age to the Arab Conquests», Duckworth, London, 1981.

© Copyright 1981 by G.E.M. de Ste. Croix
© Copyright για την έκδοση στα ελληνικά, Εκδόσεις Κέδρος, Α.Ε., 1986

Στην Margaret

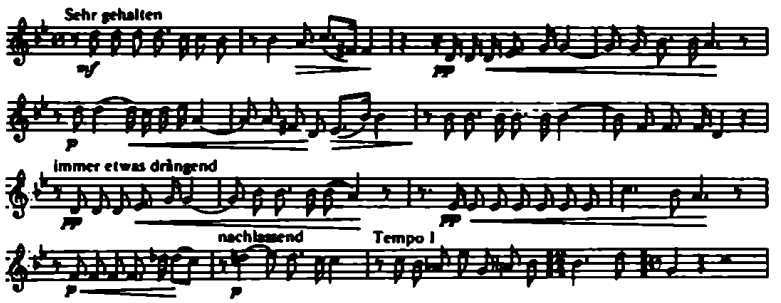

Περιεχόμενα

Προμετωπίδα: *Οι Πατατοφάγοι*, πίνακας του Βαν Γκογκ 6
Πρόλογος του συγγραφέα στην ελληνική έκδοση 15-16
Πρόλογος 17-20

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ
21-350

I. Εισαγωγή 23-56

1. Το διάγραμμα του βιβλίου 23
2. Ο «Αρχαίος Ελληνικός Κόσμος: η χωροχρονική έκτασή του 28
3. Πόλις και χώρα 31
4. Η καταλληλότητα της μεθόδου του Μαρξ για τη μελέτη της αρχαίας ιστορίας 43

II. Τάξη, Εκμετάλλευση, και Ταξικός Αγώνας 57-154

1. Η φύση της ταξικής κοινωνίας 57
2. «Τάξη», «εκμετάλλευση» και «ταξικός αγώνας» - ορισμοί 71
3. Η εκμετάλλευση και ο ταξικός αγώνας 79
4. Η κοινωνιολογία της ελληνικής πολιτικής κατά τον Αριστοτέλη 103
5. Εναλλακτικές έννοιες στην έννοια της τάξης (Status κ.λπ.) 117
6. Οι γυναίκες 139

III. Η ιδιοκτησία και οι ιδιοκτήτες 155-266

1. Οι όροι της παραγωγής: η γη και η ανελεύθερη εργασία 155
2. Η ιδιοκτήτρια τάξη (ή οι ιδιοκτήτριες τάξεις) 158
3. Η γη ως η κυριότερη πηγή πλούτου 165
4. Η δουλειά και άλλες μορφές ανελεύθερης εργασίας 180
5. Απελεύθεροι 231
6. Μισθωτή εργασία 237

IV. Μορφές εκμετάλλευσης στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο και ο ανεξάρτητος μικρός παραγωγός 267-350

1. «Άμεση ατομική» και «έμμεση συλλογική» εκμετάλλευση 267

2. Η αγροτιά και τα χωριά της 270
3. Από τον δούλο στον colonus 292
4. Ο στρατιωτικός παράγοντας 332
5. «Φεουδαρχία» (και δουλοπαροικία) 341
6. Άλλοι ανεξάρτητοι παραγωγοί 344

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
351-619

V. Η πολιτική διάσταση του ταξικού αγώνα στην Ελληνική Ιστορία 353-409

1. «Η εποχή των τυράννων» 353
2. Ο 5ος και ο 4ος αιώνας π.Χ. 359
3. Το τέλος της Ελληνικής Δημοκρατίας 379

VI. Ρώμη η ηγεμονίς 410-506

1. «Η βασίλισσα και αρχόντισσα του κόσμου» 410
2. «Η διαπάλη των κοινωνικών σωμάτων (ordines)» 417
3. Η αναπτυγμένη δημοκρατία 422
4. Η ρωμαϊκή κατάκτηση του ελληνικού κόσμου 430
5. Από τη Δημοκρατία στην Ηγεμονία 437
6. Η Ηγεμονία, ο αυτοκράτορας και οι ανώτερες τάξεις 463

VII. Ο ταξικός αγώνας στο ιδεολογικό πεδίο 507-558

1. Τρομοκρατία και προπαγάνδα 507
2. Η θεωρία της «φυσικής δουλείας» 515
3. Η τυπική ελληνιστική, ρωμαϊκή και χριστιανική στάση προς τη δουλεία 518
4. Η στάση του Ελληνορωμαϊκού κόσμου, του Ιησού, και των Χριστιανικών Εκκλησιών απέναντι στην ιδιοκτησία 526
5. Η ιδεολογία των θυμάτων του ταξικού αγώνα 545

VIII. «Παρακμή και πτώση» της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας: μια εξήγηση 559-619

1. Εντατικοποίηση της καθυπόταξης και της εκμετάλλευσης των κατώτερων τάξεων κατά τους πρώτους τρεις αιώνες της χριστιανικής εποχής 559
2. Πίεση στην «κουριατική τάξη» 574
3. Αποσκίρτηση στους «βαρβάρους», αγροτικές εξεγέρσεις, και αδιαφορία για τη διάλυση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας 584
4. Η κατάρρευση μεγάλου μέρους της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στους αιώνες 5ο, 6ο και 7ο 601

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ
621-658

I. Η αντίθεση μεταξύ δούλου και μισθωτού εργάτη στη θεωρία του Μαρξ για το κεφάλαιο (βλ. II.3) 623

II. Μερικές μαρτυρίες για τη δουλεία (ειδικά την αγροτική) στην Κλασική περίοδο και στην Ελληνιστική περίοδο (βλ. III.4). 624

III. Η εγκατάσταση «βαρβάρων» μέσα στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (βλ. IV.3 § 19). 628

IV. Η κατάρρευση της Ελληνικής Δημοκρατίας κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο 638

Σημειώσεις 659-778

Βιβλιογραφία (και Συντομογραφίες) 779-817

Ευρετήριο 819-840

Πρόλογος του συγγραφέα στην ελληνική έκδοση

Αισθάνομαι ευτυχής που το βιβλίο μου «Ο ταξικός αγώνας στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο» με υπότιτλο «Από την αρχαϊκή εποχή ώς την αραβική κατάκτηση», ήδη μεταφρασμένο στα ισπανικά (La lucha de clases en el mundo griego antiguo, 1988), εκδίδεται τώρα και στα ελληνικά. Αντιλαμβάνομαι τον τεράστιο μόχθο που θα απαιτήθηκε για τη μετάφραση και θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον κύριο Γιάννη Κρητικό και τους εκδότες που ανέλαβαν αυτή την εργασία.

Η κατάσταση στον κόσμο σήμερα είναι πολύ διαφορετική από ό,τι ήταν προς το τέλος της δεκαετίας του 1970 όταν έγραφα το βιβλίο – κυρίως λόγω της κατάρρευσης της σοβιετικής αυτοκρατορίας, μαζί με τα καταπιεστικά καθεστώτα που είχε δημιουργήσει, και των οποίων την εξουσία εξασφάλιζε. Στη μελέτη μου για την αρχαία Ελλάδα δεν είχα βέβαια λόγο να αναφερθώ στο σύστημα διακυβέρνησης της ΕΣΣΔ ή των υποτελών της χωρών· αν όμως μου δινόταν η ευκαιρία να το σχολιάσω θα απέρριπτα τον ισχυρισμό ότι αποτελούσαν «αταξικές κοινωνίες». Στην πραγματικότητα, οι κοινωνίες αυτές κυριαρχούνταν από τη «νομενκλατούρα», όπως την αποκαλούσαν στη Σοβιετική Ένωση, ένα αυτοεκλεγόμενο σώμα μελών του κομμουνιστικού κόμματος, που δέσποζε σε όλους τους τομείς της κοινωνίας. Ορίζοντας στο βιβλίο αυτό τις κοινωνικές τάξεις – πολύ σχηματικά – ως «σχέσεις εκμετάλλευσης», οι αυτοαποκαλούμενες «σοσιαλιστικές κοινωνίες» δεν ήταν παρά νέα συστήματα εκμετάλλευσης, στα οποία η «νομενκλατούρα» αποτελούσε την κυρίαρχη τάξη, και κατείχε φανερά το μονοπώλιο των οικονομικών προνομίων καθώς και την πολιτική εξουσία.

Οι απόψεις μου για τον κόσμο, όπως ήταν το 1981, βρίσκονται πολύ κοντά στις διατυπώσεις του διακεκριμένου μαρξιστή οικονομολόγου (και Γιουγκοσλάβου παρτιζάνου των αρχών της δεκαετίας του 1940) Branko Horvat. Το βιβλίο του «Η πολιτική οικονομία του σοσιαλισμού: Μια μαρξιστική σοσιαλιστική θεωρία», εκδόθηκε το 1982, λίγους μήνες μετά την αρχική αγγλική έκδοση του δικού μου βιβλίου. Στα κεφάλαια 14-19, ο Horvat επιχειρεί να δείξει πώς διάφορα καθεστώτα, πολύ διαφορετικά μεταξύ τους – καπιταλιστικά, υπανάπτυκτα ή «κρατικιστικά» (όρος με τον οποίο ο συγγραφέας διακρίνει τα ψευδοσοσιαλιστικά κράτη που δημιουργήθηκαν στο τρίτο τέταρτο του αιώνα μας) – θα μπορούσαν να εξελιχθούν σε αληθινές δημοκρατικές και σοσιαλιστικές κοινωνίες. Τώρα που έχουν πραγματοποιηθεί τόσες πολλές αλλαγές στον κόσμο, ορισμένες από τις εξελίξεις που σκιαγραφεί ο Horvat πρέπει να αναδιατυπωθούν. Οι αρχές όμως που εκθέτει για την επίτευξη τέτοιων κοινωνιών δεν έχουν χάσει την αξία τους. Ως μέλος μιας κοινωνίας που ανέπτυξε πολλά δυσάρεστα χαρακτηριστικά στο τέλος

της δεκαετίας του 1980 και στο ξεκίνημα της δεκαετίας του 1990, ελπίζω ότι οι αρχές αυτές εξακολουθούν να ισχύουν, και ότι μπορούν ακόμα να μας βοηθήσουν να δημιουργήσουμε μια καλή κοινωνία.

Θα ήθελα, ωστόσο, να καταστήσω απόλυτα σαφές ότι οι εξελίξεις που συντελέστηκαν από την εποχή που έγραψα το βιβλίο δεν με υποχρέωσαν να επιφέρω σημαντικές τροποποιήσεις στη μαρξιστική μου τοποθέτηση, την οποία εξακολουθώ να ασπάζομαι ουσιαστικά αμετάβλητη.

Όλα τα υφιστάμενα καθεστώτα παραμένουν σε κάποιο βαθμό ταξικές κοινωνίες και συστήματα εκμετάλλευσης. Πολλοί άνθρωποι έχουν υποτιμήσει τις δυσκολίες και το χρόνο που θα απαιτηθεί για τη δημιουργία μιας καλής σοσιαλιστικής κοινωνίας – την οποία θα όριζα, κυρίως, ως βαθύτατα δημοκρατική, αταξική, και χωρίς εγγενή εκμετάλλευση. Ωστόσο, παρά τις φοβερές καταστάσεις που υπάρχουν σήμερα σε πολλά μέρη του κόσμου, διατηρώ έντονη την ελπίδα ότι θα ήταν δυνατόν να επιτευχθεί μια τέτοια κοινωνία σε ορισμένες χώρες μέσα σε λίγες γενιές. Ένα τέτοιο παράδειγμα θα ήταν πολύ πιθανόν να γίνει ευρύτατα αποδεκτό. Κατά την επιδίωξη παρόμοιων στόχων, οφείλουμε να μελετήσουμε προσεκτικά όλες τις σημαντικές όψεις των ιστορικών δεδομένων για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τις διαδικασίες οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και πολιτειακής εξέλιξης. Όπως ελπίζω ότι δείχνω στο βιβλίο αυτό, ένα από τα αντικείμενα που μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα σημαντικό είναι το πρωιμότερο παράδειγμα δημοκρατίας στον κόσμο – μολονότι ο τύπος της δημοκρατίας αυτής, την οποία γνωρίζουμε καλύτερα στην αθηναϊκή της εκδοχή, είχε τους περιορισμούς της, καθώς αποτελούσε αποκλειστικό προνόμιο των πολιτών. Η δημοκρατία της κλασικής Ελλάδας χάθηκε γιατί την κατέστρεψαν μεγαλύτερες και υπέρτερες δυνάμεις αλλά όσο περιορισμένη και αν ήταν μας άφησε κληρονομιά ορισμένα από τα λαμπρότερα δημιουργήματα του ανθρώπινου πνεύματος.

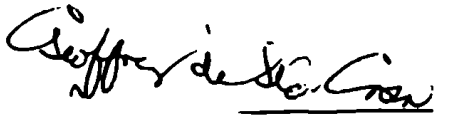

Μετάφραση
Δρ. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΥΡΤΑΤΑΣ

G.E.M.S.C.
1993

Πρόλογος

Το κυρίως κείμενο αυτού του βιβλίου δεν προορίζεται μόνο για ιστορικούς της αρχαιότητας και κλασικούς φιλόλογους αλλά και, ιδιαίτερα, για ιστορικούς άλλων περιόδων, κοινωνιολόγους, θεωρητικούς της πολιτικής, και μελετητές του Μαρξ, καθώς και για «τον κοινό αναγνώστη». Η χρήση ελληνικού κειμένου και οποιουδήποτε αποσπάσματος στα λατινικά, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, κρατήθηκε για τις Σημειώσεις και τα Παραρτήματα.

Καθόσον γνωρίζω, το παρόν είναι το πρώτο βιβλίο στην αγγλική, ή σε όποιαν άλλη γνωστή μου γλώσσα, που αρχίζει με μιαν έκθεση των κεντρικών χαρακτηριστικών της ιστορικής μεθόδου του Μαρξ και με τον προσδιορισμό των εννοιών και κατηγοριών της, και που προχωρεί κατόπιν δείχνοντας πώς αυτά τα εργαλεία ανάλυσης μπορούν να χρησιμοποιηθούν στην πράξη για την ερμηνεία σημαντικών γεγονότων, εξελίξεων, θεσμών και ιδεών που επικρατούν σε διάφορες εποχές για μια μακρά περίοδο της ιστορίας – εδώ, για τους δεκατρείς ή δεκατέσσερις αιώνες του «αρχαίου Ελληνικού κόσμου» (βλ. Ι.2). Η ρύθμιση αυτή συνεπάγεται κάπως συχνές διασταυρωνόμενες παραπομπές. Όσοι ενδιαφέρονται πρωτίστως για τη μεθοδολογία και την πιο «θεωρητική», συγχρονική μελέτη των αντιλήψεων και των θεσμών (που περιέχονται κυρίως στο Πρώτο Μέρος) μπορεί να θέλουν ιδιαίτερες αναφορές στα πιο ενδιαφέροντα γι' αυτούς αποσπάσματα, που υπάρχουν είτε σε άλλα υποκεφάλαια του Πρώτου Μέρους είτε στην πιο διαχρονική ανάπτυξη που γίνεται στο Δεύτερο Μέρος. Ομοίως, οι επαγγελματίες ιστορικοί που τα ενδιαφέροντά τους επικεντρώνονται σ' ένα περιορισμένο μέρος της όλης περιόδου, θα χρειάζονται κάποτε αναφορές σε ορισμένο, ειδικά κατάλληλο, «θεωρητικό» τμήμα στο Πρώτο Μέρος. (Αυτό θα φανεί, νομίζω, καθαρά σε όποιον συγκρίνει, λογουχάρη, το κεφ. ΙΙ.4 με το κεφ. V. 2-3, το κεφ. Ι.3 με το κεφ. IV.2, ή το κεφ. ΙΙΙ.4 με το Παράρτημα ΙΙ και IV.3).

Το βιβλίο είχε ως αφετηρία τρεις διαλέξεις που έδωσα στο Τμήμα J. H. Gray του Πανεπιστημίου του Καίμπριτζ τον Φεβρουάριο του 1973, ύστερα από πρόσκληση της διεύθυνσης της Σχολής Κλασικών Σπουδών. Χρωστώ ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη στον J. S. Morrison, πρόεδρο του Wolfson College, τότε κοσμήτορα της Σχολής, και στον M.I. (τώρα Sir Moses) Finley, καθηγητή της Αρχαίας Ιστορίας, για την καλοσύνη τους και για τον κόπο στον οποίο υποβλήθηκαν για να κάνουν την εμπειρία τούτη γοητευτική για μένα, και για να εξασφαλίσουν ένα πυκνό ακροατήριο και στις τρεις διαλέξεις.

Το Τμήμα J. H. Gray ιδρύθηκε από τον αιδεσιμότατο Joseph Henry («Joey») Gray, διδάκτορα της Φιλοσοφίας, που γεννήθηκε στις 26 Ιουλίου 1856, και δίδαξε

κλασικούς στο Queen's College Cambridge για 52 ολόκληρα χρόνια μέχρι τον θάνατό του, στις 23 Μαρτίου 1932, σε ηλικία 75 ετών. Η αφοσίωσή του στο Κολέγιό του (του οποίου έγραψε και δημοσίευσε την ιστορία), στην αγγλικανική εκκλησία και στον ελευθεροτεκτονισμό (υπήρξε από το 1914 Μέγας Διδάσκαλος της στοάς της επαρχίας Cambridgeshire) ήταν εφάμιλλη μόνο των αθλητικών του ενδιαφερόντων στην κωπηλασία, στο κρίκετ και προπαντός στο ράγκμπυ. Από το 1895 μέχρι το θάνατό του ήταν πρόεδρος της Λέσχης Ράγκμπυ του Πανεπιστημίου του Καίμπριτζ· και όταν η λέσχη αυτή, εκτιμώντας την προεδρία του, τού επέδωσε ένα ποσό όχι μικρότερο των 1.000 στερλινών, αυτός το χρησιμοποίησε για να προικίσει μια ειδική Σχολή κλασικών μελετών στο Καίμπριτζ – «καθιστώντας έτσι τους μονομάχους τού ράγκμπυ προστάτες των ανθρωπιστικών σπουδών», όπως ανέφερε η γεμάτη αγάπη και θαυμασμό νεκρολογία στο The Dial (το περιοδικό του Queen's College) τεύχος 71, Πάσχα 1932. Η νεκρολογία μιλάει για τη «σθεναρά συντηρητική πολιτική» του Gray και τον χαρακτηρίζει ως «μια σχεδόν τέλεια ενσάρκωση του John Bull [του τυπικού Άγγλου] με ακαδημαϊκή αμφίεση». Φοβάμαι πως θα είχε αποδοκιμάσει έντονα τις διαλέξεις μου και το παρόν βιβλίο· με ανακουφίζει όμως ένα άλλο απόσπασμα της ίδιας νεκρολογίας που μιλάει για την «ολόψυχη συμπάθειά του προς όλους τους ανθρώπους, ακόμα και προς ορισμένους σοσιαλιστές και ξένους».

Το παρόν βιβλίο αποτελεί φυσικά μια πολύ σημαντική ανάπτυξη των διαλέξεων και συμπεριλαμβάνει, σχεδόν ολόκληρες, δύο ακόμα ομιλίες μου μέσα στο 1974: μια διάλεξη με θέμα «Ο Καρλ Μαρξ και η ιστορία της κλασικής αρχαιότητας», που δόθηκε στην Εταιρία για την Προώθηση των Ελληνικών Σπουδών, στο Λονδίνο (21 Μαρτίου 1974) και που δημοσιεύτηκε σε αναπτυγμένη μορφή στο περιοδικό Arethusa, τεύχος 8 (1975), σελ. 7-41 (εδώ αναφέρεται ως «ΚΜΗCΑ»)· και μια άλλη διάλεξη με θέμα «Η στάση των Πρώτων Χριστιανών προς την ιδιοκτησία και τη δουλεία», που δόθηκε στη Συνέλευση της Εταιρίας Εκκλησιαστικής Ιστορίας στην Υόρκη (25 Ιουλίου 1974), που κι αυτή κατόπιν αναπτύχθηκε και δημοσιεύτηκε στο περιοδικό Studies in Church History, τεύχος 12 (1975), σελ. 1-38 (εδώ αναφέρεται ως «ECAPS»). Μέρη του βιβλίου αυτού είχαν επίσης δοθεί σε μορφή διάλεξης σε διάφορα πανεπιστήμια, όχι μόνο στην Αγγλία αλλά και στην Πολωνία (Βαρσοβία, τον Ιούνιο 1977) και στην Ολλανδία (Άμστερνταμ, Γκρόνινγκεν και Λέιντεν, τον Απρίλιο-Μάιο 1978). Οφείλω να ευχαριστήσω πολλούς φίλους για την καλοσύνη που μου έδειξαν κατά τις επισκέψεις μου σ' αυτές τις πόλεις, ιδιαίτερα τους καθηγητές Iza Bieżuńska-Malowist του Πανεπιστημίου της Βαρσοβίας και Jan-Maarten Bremer του Πανεπιστημίου του Άμστερνταμ.

Είχα την πρόθεση να δημοσιεύσω τις παραδόσεις μου του Καίμπριτζ στην αρχική τους μορφή, προσθέτοντας ελάχιστες μόνο παραπομπές. Τα σχόλια όμως που έλαβα από τους περισσότερους φίλους, στους οποίους έδειξα το κείμενο στην πρώτη γραφή του, με έπεισαν ότι λόγω της άγνοιας που επικρατεί γύρω από τη σκέψη του Μαρξ σ' όλη σχεδόν τη Δύση, ειδικότερα στους κύκλους των ιστορικών της αρχαιότητας (στον αγγλόφωνο κόσμο τουλάχιστον όσο οπουδήποτε αλλού), θα χρειαζόταν να γράψω το βιβλίο σε εντελώς διαφορετική κλίμακα. Καθώς προχωρούσα σ' αυτή την κατεύθυνση, οι απόψεις μου εξελίσσονταν και συχνά άλλαζα γνώμη.

Φίλοι και συνάδελφοι μού έκαναν μερικές χρήσιμες κριτικές παρατηρήσεις στα

πολλά διαδοχικά προσχέδια των κεφαλαίων αυτού του βιβλίου. Τους ευχαρίστησα ατομικά, αλλά εδώ θα αποφύγω να το ξανακάνω, εν μέρει διότι οι περισσότεροι δεν είναι μαρξιστές και μπορεί να μην τους είναι ευχάριστο να βρουν εδώ το όνομά τους, και εν μέρει διότι δεν θέλω να τους στερήσω τη δυνατότητα να γράψουν κριτικές, όταν τους ζητηθεί αυτό, δυνατότητα που χάνεται συνήθως όταν ένας συγγραφέας εκφράζει δημόσια και ονομαστικά την ευγνωμοσύνη του.

Στο ίδιο το κείμενο καταχώρησα μόνο πολύ απαραίτητες σύντομες παραπομπές (ιδιαίτερα σε υλικό από πηγές), τοποθετώντας τες κατά το δυνατόν στο τέλος της φράσης. Το κρίνω αυτό προτιμότερο, σε μια εργασία που δεν προορίζεται πρωτίστως για φιλόλογους, από τη χρησιμοποίηση υποσημειώσεων, μια και είναι βολικότερο για το μάτι να διατρέχει ένα σύντομο απόσπασμα μέσα σε παρενθέσεις, παρά να κατεβαίνει στο κάτω άκρο της σελίδας και ν' ανεβαίνει ξανά. (Μακρύτερες σημειώσεις, προοριζόμενες κυρίως για μελετητές, βρίσκονται στο τέλος του βιβλίου). Το αναφέρω αυτό ως απάντηση στους λιγοστούς εκείνους φίλους που, από καθαρά οξφορδιανό συντηρητισμό, αντιτάχθηκαν στη σύντμηση των τίτλων με αρκτικόλεξα – λχ., «Jones LRE», για A. H. M. Jones, The Later Roman Empire 284-602 – ενώ οι ίδιοι συνήθως χρησιμοποιούν τέτοια αρκτικόλεξα για διάφορες κατηγορίες παραπομπών, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται περιοδικά, συλλογές επιγραφών και παπύρων κ.ο.κ., λογουχάρη JRS, CIL, ILS, PSI, BGU. Για μένα, οι μόνες εναλλακτικές ρυθμίσεις, που θα μου επέτρεπαν ακόμα τη χρήση παραπομπών στο ίδιο αυτό κείμενο, θα ήταν να συντομεύω με χρονολογία ή με αύξοντα αριθμό, λχ., «Jones, 1964» ή «Jones (1)»· αλλά τα αρχικά γράμματα είναι κατά κανόνα πολύ καταλληλότερα να μεταβιβάσουν την αναγκαία πληροφορία σ' έναν αναγνώστη που είτε γνωρίζει ήδη την ύπαρξη του σχετικού έργου είτε το έχει αναζητήσει στη βιβλιογραφία μου (σελίδες 779-817), όπου εξηγούνται όλες οι συντομογραφίες. Οφείλω ίσως να προσθέσω ότι οι συντομευμένοι με αρχικά τίτλοι αντιπροσωπεύουν βιβλία όταν είναι τυπωμένοι με πλάγια στοιχεία, και άρθρα όταν είναι με όρθια.

Η αναδίφηση για τούτο το βιβλίο, αν και επικεντρώθηκε πάνω απ' όλα στις αρχαίες πηγές και στα συγγράμματα του Μαρξ, ήταν κατ' ανάγκην πολύ εκτεταμένη· υπάρχουν ωστόσο ορισμένα «σπουδαία» έργα που απέφυγα να τα αναφέρω – ιδιαίτερα, βιβλία που έχουν ειδικά φιλοσοφικό χαρακτήρα και που ασχολούνται περισσότερο με αφηρημένες έννοιες παρά με συγκεκριμένα ιστορικά «γεγονότα, εξελίξεις, θεσμούς και ιδέες» (πρβλ. πιο πάνω) που είναι το θεματικό περιεχόμενο του επαγγελματία ιστορικού. Ένα παράδειγμα: το βιβλίο του G. A. Cohen, Karl Marx's Theory of History. A Defence, [Η θεωρία του Καρλ Μαρξ για την Ιστορία. Μια συνηγορία], που βασίζεται σε φιλοσοφική ειδημοσύνη πολύ μεγαλύτερη απ' αυτήν που εγώ κατέχω, αλλά που το βρίσκω να μου ταιριάζει· ένα άλλο παράδειγμα: το ογκώδες τρίτομο έργο του Leszek Kolakowski, Main Currents of Marxism: Its Rise, Growth and Dissolution [Τα κυριότερα ρεύματα του μαρξισμού: η γέννησή του, η ανάπτυξή του και η διάλυσή του], που μου φαίνεται να έχει υπερεκτιμηθεί, όσο κι αν περιγράφει με ακρίβεια ορισμένες ολέθριες αναπτύξεις της σκέψης τού Μαρξ από πολλούς οπαδούς του.

Σε συνέντευξή του, που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα The Guardian στις 22 Σεπτεμβρίου 1970, ο ναζί εγκληματίας πολέμου Albert Speer, μετά την αποφυλάκισή του δήλωσε ότι στο Τρίτο Ράιχ «ο κάθε υπουργός ήταν υπεύθυνος για το

υπουργείο του, και μόνο γι' αυτό. Η συνείδησή σου ήταν ήσυχη αν είχες διαπαιδαγωγηθεί να βλέπεις τα πράγματα μόνο στο δικό σου πεδίο· αυτό βόλευε τον καθένα». Το εκπαιδευτικό μας σύστημα τείνει, κι αυτό, να πλάθει ανθρώπους που «βλέπουν τα πράγματα μόνο στο δικό τους πεδίο». Μια από τις τεχνικές που συμβάλλουν σ' αυτό είναι ο αυστηρός χωρισμός της «αρχαίας ιστορίας» από τον σύγχρονο κόσμο. Τούτο το βιβλίο, αντίθετα, είναι μια προσπάθεια να δούμε τον αρχαίο Ελληνικό κόσμο σε στενότατη σχέση με τον δικό μας, και εμπνέεται από την πίστη ότι μπορούμε να μάθουμε πολλά για τον ένα μελετώντας προσεχτικά τον άλλον.

Η αφιέρωση του παρόντος βιβλίου εκφράζει τη μέγιστη απ' όλες τις οφειλές μου: προς τη γυναίκα μου, ιδιαίτερα για την εξαίρετα καλή διάθεση και την υπομονή με τις οποίες έστερξε στο να συγκεντρωθώ σ' αυτό για αρκετά χρόνια, παραμελώντας σχεδόν κάθε τι άλλο. Θέλω ακόμα να δηλώσω την ευγνωμοσύνη μου στον γιο μου Julian για την πολύτιμη συμπαράστασή του στη διόρθωση των δοκιμίων, και στον Colin Haycraft που δέχτηκε να εκδώσει το βιβλίο και που εκπλήρωσε τούτο το καθήκον με όλη τη δυνατή λεπτότητα και αποτελεσματικότητα.

Σεπτέμβριος 1980 G.E.M.S.C.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Σημείωση της ελληνικής έκδοσης:

Όπου ο συγγραφέας αναφέρεται κατευθείαν στις απόψεις ή θέσεις του ίδιου του Μαρξ (:Marx's view κλπ, ή Marxian) αποδόθηκε στα ελληνικά με το επίθετο *μαρξικός*· ενώ όπου αναφέρεται στις θέσεις των οπαδών του Μαρξ — marxist — αποδόθηκε με το επίθετο *μαρξιστικός*.

I

Εισαγωγή

1

Το διάγραμμα του βιβλίου

Ο γενικός στόχος μου σε τούτο το βιβλίο είναι πρώτον (στο Πρώτο Μέρος) να εξηγήσω, και δεύτερον (στο Δεύτερο Μέρος) να δείξω συγκεκριμένα τη χρησιμότητα της μαρξικής γενικής ανάλυσης της κοινωνίας για τη μελέτη του αρχαίου Ελληνικού κόσμου (όπως τον οροθετώ στο υποκεφάλαιο 2 αυτού του κεφαλαίου). Ο Μαρξ και ο Ένγκελς συνέβαλαν με διάφορους τρόπους στην ανάπτυξη της ιστορικής μεθοδολογίας και έδωσαν μια σειρά εργαλεία που μπορούν να χρησιμοποιηθούν με επιτυχία από τον ιστορικό και τον κοινωνιολόγο. Εγώ όμως θα συγκεντρώσω κυρίως την προσοχή μου σ' ένα από τούτα τα εργαλεία, που πιστεύω ότι είναι το σημαντικότερο και το πιο καρποφόρο για την κατανόηση και ερμηνεία συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων και εξελίξεων: εννοώ, την έννοια της τάξης και του ταξικού αγώνα.

Στο υποκεφάλαιο 2 του πρώτου αυτού κεφαλαίου διευκρινίζω πώς ερμηνεύω την έκφραση «αρχαίος Ελληνικός κόσμος», και εξηγώ τη σημασία των όρων που θα χρησιμοποιώ για τις περιόδους (μεταξύ του 700 περίπου π.Χ. και των μέσων του 7ου αιώνα μ.Χ.) στις οποίες μπορεί να διαιρεθεί ικανοποιητικά η ιστορία του «Ελληνικού κόσμου». Στο υποκεφ. 3 προχωρώ στην περιγραφή της θεμελιακής διαίρεσης *πόλεως* και *χώρας* (υπαίθρου), που παίζει τόσο ζωτικό ρόλο στην ελληνική ιστορία μετά την «κλασική» περίοδο (που τερματίζεται γύρω στο τέλος του 4ου π.Χ. αιώνα) την οποία πολλοί – αρκετά παράλογα – θεωρούν ως το άπαν της «ελληνικής ιστορίας». Στο υποκεφ. 4 κάνω μια σύντομη παρουσίαση του Μαρξ ως κλασικού φιλόλογου, και υπογραμμίζω τη σχεδόν πλήρη έλλειψη ενδιαφέροντος για τις μαρξιστικές ιδέες που χαρακτηρίζει δυστυχώς τη μεγάλη πλειονότητα των ασχολούμενων με την κλασική αρχαιότητα φιλόλογων στον αγγλόφωνο κόσμο. Επιχειρώ συνάμα να διαλύσω ορισμένες πλατιά διαδομένες παρανοήσεις γύρω από τη στάση του Μαρξ προς την ιστορία· και, με αυτή την ευκαιρία, συγκρίνω τη στάση του Μαρξ με εκείνη του Θουκυδίδη.

Το κεφάλαιο ΙΙ έχει ως θέμα «Τάξη, εκμετάλλευση, και ταξικός αγώνας». Στο υποκεφ. 1 εξηγώ τη φύση και την καταγωγή της ταξικής κοινωνίας, όπως εγώ εννοώ τούτον τον όρο. Διασαφηνίζω επίσης αυτό που θεωρώ ως τα δύο βασικά χαρακτηριστικά τα οποία ξεχωρίζουν περισσότερο την αρχαία ελληνική κοινωνία από τον σύγχρονο κόσμο: αυτά μπορούμε να τ' αναγνωρίσουμε αντίστοιχα μέσα

στον χώρο εκείνον που ο Μαρξ ονομάζει «παραγωγικές δυνάμεις» και «σχέσεις παραγωγής». Στο υποκεφ. 2 ορίζω την «τάξη» (ως βασικά μια σχέση, την κοινωνική έκφραση του γεγονότος της εκμετάλλευσης)· δίνω επίσης τον ορισμό της «εκμετάλλευσης» και του «ταξικού αγώνα». Στο υποκεφ. 3 δείχνω ότι η σημασία που αποδίδω στην έκφραση «ταξικός αγώνας» αντιπροσωπεύει τη θεμελιακή σκέψη του ίδιου του Μαρξ: η ουσία του ταξικού αγώνα είναι η εκμετάλλευση ή η αντίσταση στην εκμετάλλευση. Δεν είναι υποχρεωτικό να υπάρχει κάποια ταξική συνείδηση ή κάποιο πολιτικό στοιχείο. Εξηγώ επίσης τα κριτήρια που με οδήγησαν να ορίσω την ελληνική (και τη ρωμαϊκή) κοινωνία ως «δουλοκτητική οικονομία»: η έκφραση αφορά όχι τόσο στον τρόπο που εκτελείται στο μεγαλύτερο μέρος της η παραγωγή (μια και στην αρχαιότητα, συχνότατα, σε πολλές περιοχές, ελεύθεροι αγρότες και τεχνίτες είχαν τη μεγαλύτερη συμμετοχή στην παραγωγή), όσο στο γεγονός ότι οι ιδιοκτήτριες τάξεις αντλούσαν το πλεόνασμά τους κυρίως από την εκμετάλλευση της ανελεύθερης εργασίας. (Το υποκεφάλαιο αυτό συνδυάζεται με το Παράρτημα Ι που πραγματεύεται το ειδικό ζήτημα της αντίθεσης μεταξύ δούλου και μισθωτού εργάτη στη μαρξική θεωρία του κεφαλαίου). Στο υποκεφ. 4 δείχνω ότι η μαρξιστική ανάλυση, κάνοντας χρήση της έννοιας «τάξη», δεν συνιστά εφαρμογή στον αρχαίο ελληνικό κόσμο ακατάλληλων και αναχρονιστικών κατηγοριών, που ταιριάζουν μόνο στη μελέτη του σύγχρονου κεφαλαιοκρατικού κόσμου αλλά, στην πραγματικότητα, σε ορισμένες ουσιώδεις πλευρές της, μοιάζει πολύ με τον τύπο ανάλυσης που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης, ο μέγιστος των αρχαίων κοινωνιολόγων και πολιτικών στοχαστών. Στο υποκεφ. 5 εξετάζω μερικούς τύπους ιστορικής μεθόδου, διαφορετικούς από αυτόν που χρησιμοποιώ, καθώς και τις εναλλακτικές έννοιες που ορισμένοι κοινωνιολόγοι και ιστορικοί προτίμησαν από την έννοια της τάξης· και αποδείχνω (αναφερόμενες στον Max Weber και στον M. I. Finley) ότι η έννοια του status [«κοινωνική θέση»], συγκεκριμένα, είναι κατώτερη ως όργανο ανάλυσης, μια και από το status λείπει ολότελα η οργανική σχέση που αποτελεί το διακριτικό σημείο των τάξεων και δεν μπορεί, παρά μόνο σπάνια ή καθόλου, να παρέχει εξηγήσεις, ειδικά για μια κοινωνική αλλαγή. Στο υποκεφ. 6 μελετώ τις γυναίκες ως τάξη, με την τεχνική μαρξιστική σημασία, και εξετάζω σύντομα την πρωτοχριστιανική στάση απέναντι στις γυναίκες και στον γάμο, σε σύγκριση με την ελληνιστική, ρωμαϊκή και ιουδαϊκή αντίστοιχη στάση.

Το κεφάλαιο ΙΙΙ έχει τίτλο «Ιδιοκτησία και ιδιοκτήτες». Στο υποκεφ. 1 αρχίζω με το γεγονός ότι στην αρχαιότητα οι σημαντικότεροι «όροι της παραγωγής» ήταν η γη και η ανελεύθερη εργασία: αυτούς είχε τότε ανάγκη να ελέγχει κι αυτούς πράγματι έλεγχε η τάξη των ιδιοκτητών. Στο υποκεφ. 2 εξηγώ πώς χρησιμοποιώ την έκφραση «ιδιοκτήτρια τάξη»: πρόκειται για εκείνους που μπορούσαν να ζουν χωρίς να χρειάζονται να δαπανούν αξιοσημείωτο μέρος του χρόνου τους εργαζόμενοι για τη συντήρησή τους. (Μιλώ για «τάξεις των ιδιοκτητών», στον πληθυντικό, όπου υπάρχει ανάγκη να διακρίνω ταξικές διαιρέσεις, μέσα στην τάξη των ιδιοκτητών ως σύνολο). Στο υποκεφ. 3 τονίζω ότι η γη ήταν πάντοτε το κύριο μέσο παραγωγής στην αρχαιότητα. Στο υποκεφ. 4 εξετάζω τη δουλεία και άλλες μορφές ανελεύθερης εργασίας (δουλεία για χρέη και δουλοπαροικία), δεχόμενος για τον καθένα από αυτούς τους τύπους ανελευθερίας τους ορισμούς που είναι σήμερα παγκόσμιας επίσημης αποδοχής. (Το Παράρτημα ΙΙ προσθέτει μερικά

στοιχεία για την εργασία των δούλων, ειδικά στη γεωργία, κατά τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους). Στο υποκεφ. 5 ασχολούμαι με τους απελεύθερους (που, κατά τη γνώμη μου, αποτελούν ένα «κοινωνικό σώμα» [order] και όχι μια «τάξη»), και στο υποκεφ. 6 εξετάζω τη μισθωτή εργασία, όπου δείχνω ότι αυτή έπαιξε στον προκεφαλαιοκρατικό κόσμο ασύγκριτα μικρότερο ρόλο από εκείνον που παίζει σήμερα, και ότι τα μέλη της τάξης των ιδιοκτητών στην αρχαιότητα (και πολλοί από τους πένητες) τη θεωρούσαν απλώς ως λίγο καλύτερη από τη δουλεία.

Το κεφάλαιο IV έχει ως θέμα: «Μορφές εκμετάλλευσης στον αρχαίο Ελληνικό κόσμο και ο μικρός ανεξάρτητος παραγωγός». Στο υποκεφάλαιο 1 κάνω τη διάκριση μεταξύ «άμεσης ατομικής» και «έμμεσης συλλογικής» εκμετάλλευσης, έτσι ώστε να καθιστώ φανερό ότι ακόμα κι ένας μεγάλος αριθμός αγροτών ιδιοκτητών της γης τους πρέπει να θεωρούνται ως μέλη μιας τάξης που υφίσταται εκμετάλλευση και υπόκειται σε φορολογία, στρατολόγηση και καταναγκαστικές υπηρεσίες, που επιβάλλονται από το κράτος και τα όργανά του. Εξηγώ επίσης ότι αυτοί που περιγράφω ως «μικρούς ανεξάρτητους παραγωγούς» (κυρίως αγρότες, αλλά και τεχνίτες και εμπόρους) συνέβαινε μερικές φορές να μην υφίστανται οι ίδιοι βαριά εκμετάλλευση και ούτε να εκμεταλλεύονται την εργασία άλλων σε σημαντικό βαθμό, εξασφάλιζαν όμως με τον δικό τους μόχθο όσα ή περίπου όσα τους χρειάζονταν για να ζήσουν. Για πολύ μακρόχρονες περιόδους (πριν από την Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία) και σε πολύ μεγάλες περιοχές, οι άνθρωποι αυτοί ήταν πολυάριθμοι και είχαν αναλάβει οπωσδήποτε το μεγαλύτερο ποσοστό της παραγωγής, τόσο στη γεωργία όσο και στη χειροτεχνία. Στο υποκεφ. 2 αναφέρομαι ειδικά στην αγροτιά και στα χωριά όπου κυρίως ζούσε. Στο υποκεφ. 3 («Από τον δούλο στον πάροικο [colonus]») περιγράφω και εξηγώ την αλλαγή των μορφών εκμετάλλευσης στον ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο κατά τους πρώτους αιώνες της χριστιανικής εποχής, όταν η τάξη των ιδιοκτητών, που πρωτύτερα στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στους δούλους για να παράγει το πλεόνασμά της, άρχισε να υπολογίζει όλο και περισσότερο στην εκμίσθωση σε παροίκους *(coloni)*, πολλοί από τους οποίους στα τέλη περίπου του 3ου αιώνα έγιναν δουλοπάροικοι. Οι περισσότεροι από τους εργαζόμενους αγρότες ιδιοκτήτες της γης τους περιήλθαν στο ίδιο είδος υποταγής, όντας δεμένοι στα χωριά στα οποία ανήκαν: ονομάζω τούτα τα άτομα «οιονεί δουλοπάροικους». (Το Παράρτημα III δίνει πολλά στοιχεία για την εγκατάσταση «βαρβάρων» στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Τη σημασία της εγκατάστασης αυτής εξετάζω στο υποκεφ. 3 του κεφ. IV). Στο υποκεφ. 4 («Ο στρατιωτικός παράγοντας») δείχνω ότι μπροστά σε μια εξωτερική πολεμική απειλή, η άρχουσα τάξη μιας κοινωνίας που απαρτίζεται κυρίως από αγρότες, μπορεί να νιώσει την ανάγκη να παραχωρήσει στους αγρότες ένα βιοτικό επίπεδο υψηλότερο από εκείνο που αυτοί θα είχαν φτάσει υπό διαφορετικές συνθήκες, με σκοπό να εξασφαλίσει έναν αρκετά ισχυρό στρατό· και ότι η παράλειψη της Ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας να κάνει αυτή την παραχώρηση εξώθησε την αγροτιά ως σύνολο σε μια στάση αδιαφορίας για την τύχη της αυτοκρατορίας. Μέτρα για τη διόρθωση αυτής της κατάστασης άρχισαν να παίρνονται μόλις τον 7ο αιώνα, όταν ένα μεγάλο μέρος της αυτοκρατορίας είχε πια εξαρθρωθεί. Στο υποκεφ. 5 έχω κάτι να πω για τη χρήση των όρων «φεουδαρχία» και «δουλοπαροικία». Υποστηρίζω ότι η δουλοπαροικία (όπως την ορίζω στο III.4) μπορεί

να υπάρχει εντελώς ανεξάρτητα από οτιδήποτε μπορούμε κανονικά να ονομάσουμε «φεουδαρχία», και τελειώνω με δυο λόγια για τη μαρξιστική έννοια του «φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής». Στο υποκεφ. 6 αναγνωρίζω σύντομα τον ρόλο των μικρών «ανεξάρτητων παραγωγών», διαφορετικών από τους αγρότες. Μ' αυτό ολοκληρώνεται το Πρώτο Μέρος του βιβλίου.

Στο Πρώτο Μέρος, επομένως, ασχολούμαι σε μεγάλο βαθμό με εννοιολογικά και μεθοδολογικά προβλήματα, στην προσπάθειά μου να προσδιορίσω και να αποσαφηνίσω τις έννοιες και κατηγορίες που θεωρώ ως τις πιο χρήσιμες για τη μελέτη του αρχαίου ελληνικού κόσμου, προπαντός της πορείας της αλλαγής που είναι τόσο φανερή όταν εξετάζουμε την ελληνική κοινωνία σ' όλη την περίοδο των δεκατριών ώς δεκατεσσάρων αιώνων που διαλαμβάνει το παρόν βιβλίο.

Στο Δεύτερο Μέρος προσπαθώ να δείξω με συγκεκριμένα παραδείγματα τη χρησιμότητα των εννοιών και της μεθοδολογίας που σκιαγράφησα στο Πρώτο Μέρος, εξηγώντας όχι μόνο μια σειρά ιστορικών καταστάσεων και εξελίξεων αλλά και τις ιδέες – κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές, θρησκευτικές – που γέννησε η ιστορική εξέλιξη. Στο κεφ. V («Ο πολιτικός ταξικός αγώνας στην ελληνική ιστορία») δείχνω πόσο η εφαρμογή μιας ταξικής ανάλυσης στην ελληνική ιστορία μπορεί να φωτίσει τις διαδικασίες της πολιτικής και κοινωνικής αλλαγής. Στο υποκεφ. 1 πραγματεύομαι την αρχαϊκή περίοδο (πριν από τον 5ο αι. π.Χ.) και αποδεικνύω πώς οι λεγόμενοι «τύραννοι» έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο πέρασμα από την αριστοκρατία των γενών, που υπήρχε παντού στον Ελληνικό κόσμο μέχρι τον 7ο μ.Χ. αιώνα, σε κοινωνίες πιο «ανοιχτές», που τις κυβερνούσαν είτε ολιγαρχίες του πλούτου είτε δημοκρατίες. Στο υποκεφ. 2 κάνω ορισμένες παρατηρήσεις για τον πολιτικό ταξικό αγώνα (σε μεγάλο βαθμό μετριασμένο από τη δημοκρατία, εκεί που υπήρχε αυτό το πολίτευμα) στους 5ο και 4ο αιώνες, δείχνοντας πόσο, ακόμα και στην Αθήνα, όπου η δημοκρατία ήταν ισχυρότατη, οξύτατος ταξικός αγώνας ξέσπασε στο πολιτικό επίπεδο σε δύο περιστάσεις, το 411 και το 404. Στο υποκεφ. 3 εξηγώ πώς η ελληνική δημοκρατία τραβούσε βαθμιαία στον χαμό της, ανάμεσα στον 4ο π.Χ. αιώνα και στον 3ο αιώνα της χριστιανικής εποχής, με τις κοινές προσπάθειες της ελληνικής τάξης των ιδιοκτητών, των Μακεδόνων και τελικά των Ρωμαίων. (Οι λεπτομέρειες αυτής της πορείας στη Ρωμαϊκή περίοδο περιγράφονται διεξοδικότερα στο παράρτημα IV).

Εφόσον ολόκληρος ο ελληνικός κόσμος περιήλθε σταδιακά στην κυριαρχία της Ρώμης, είμαι υποχρεωμένος να μιλήσω πολύ για τη «Ρώμη την ηγεμονίδα», που είναι και ο τίτλος του κεφαλαίου VI. Ύστερα από μερικές σύντομες παρατηρήσεις στο υποκεφ. 1 για τη Ρώμη ως «βασίλισσα κι αρχόντισσα του κόσμου», δίνω στο υποκεφ. 2 μια σκιαγραφία της λεγόμενης «Σύγκρουσης των κοινωνικών σωμάτων [ordines]» στην Πρώιμη Ρωμαϊκή Δημοκρατία, με σκοπό κυρίως να δείξω ότι αν και επρόκειτο βέβαια αυστηρά για σύγκρουση ανάμεσα σε δύο «ordines» (δύο νομικά χωριστές ομάδες), τους πατρίκιους και τους πληβείους, ωστόσο έντονα στοιχεία ταξικού αγώνα ενέχονταν σ' αυτήν. Στο υποκεφ. 3 ξεχωρίζω ορισμένες πλευρές της πολιτικής κατάστασης στην αναπτυγμένη δημοκρατία (γενικά στους τρεις τελευταίους π.Χ. αιώνες). Στο υποκεφ. 4 περιγράφω σύντομα τη ρωμαϊκή κατάκτηση του μεσογειακού κόσμου και τις συνέπειές της. Στο υποκεφ. 5 εξηγώ την αλλαγή του πολιτικού καθεστώτος «Από τη Δημοκρατία στην Ηγεμονία», και στο υποκεφ. 6 σκιαγραφώ τη φύση της Ηγεμονίας ως θεσμού που συνεχί-

στηκε υπό την «Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία» από τα τέλη του 3ου αιώνα και εφεξής. Στην παρουσίαση που κάνω της Ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας δίνω πολύ λιγότερη, από τη συνηθισμένη, έμφαση σε κάποια υποτιθέμενη μεταβολή από την «Ηγεμονία» στη «Δεσποτεία»· για μένα έχει πολύ μεγαλύτερη σπουδαιότητα μια μείζων εντατικοποίηση των μορφών εκμετάλλευσης: η υπαγωγή στη δουλοπαροικία του μεγαλύτερου μέρους του εργαζόμενου αγροτικού πληθυσμού, μια μεγάλη αύξηση της φορολογίας και μεγαλύτερη στρατολόγηση. Δίνω ένα χαρακτηριστικό της θέσης του αυτοκράτορα στην Ηγεμονία και στην Ύστερη Αυτοκρατορία και ένα περίγραμμα των ανώτερων τάξεων της Ρώμης, χωρίς να ξεχνώ τις αλλαγές που έγιναν τον 4ο αιώνα.

Το κεφάλαιο VII ασχολείται με το θέμα: «Ο ταξικός αγώνας στο ιδεολογικό επίπεδο». Αφού εξέτασα μερικά γενικά ζητήματα στο υποκεφ. 1 («Τρομοκρατία και προπαγάνδα»), προχώρησα στο υποκεφ. 2 σχολιάζοντας τη θεωρία της «φυσικής δουλείας», και στο υποκεφ. 3, τα βασικά χαρακτηριστικά της σκέψης που αντικατέστησε σε μεγάλο βαθμό αυτήν τη θεωρία στην ελληνική περίοδο και συνέχισε σ' όλη τη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων, εμφανιζόμενη στη χριστιανική σκέψη με την ίδια σχεδόν μορφή. Το υποκεφ. 4 πραγματεύεται τη διαφορετική στάση που υιοθέτησαν απέναντι στην ιδιοκτησία ο Ελληνορωμαϊκός κόσμος, ο Ιησούς και η Χριστιανική Εκκλησία – ή μάλλον οι Εκκλησίες, διότι επιμένω ότι ο όρος «Χριστιανική Εκκλησία» δεν είναι ιστορική αλλά αυστηρά θεολογική έκφραση. Τον Ιησού τον βλέπουμε ως ένα πρόσωπο που ανήκει εξ ολοκλήρου στην ιουδαϊκή *χώρα*, πρόσωπο που δεν έχει ίσως ποτέ εισέλθει σε ελληνική *πόλη*, και που ο πνευματικός του κόσμος ήταν ολότελα ξένος προς τον Ελληνορωμαϊκό πολιτισμό. Το κεφάλαιο τελειώνει με το υποκεφ. 5, που επιχειρεί την αναπαράσταση μέρους της ιδεολογίας των θυμάτων του ταξικού αγώνα (και του ιμπεριαλισμού της Ρώμης), με ορισμένη προσοχή στην «αντιστασιακή γραμματεία» (κυρίως ιουδαϊκή) και στη χριστιανική αποκαλυπτική. Το καλύτερο διασωσμένο παράδειγμα είναι ο μύθος, που, όπως ξεκάθαρα είπε ένας από τους χρήστες του, επινοήθηκε για να βοηθάει τους δούλους να εκφράζουν τις γνώμες τους με συγκαλυμμένη μορφή ώστε να μην εκτίθενται σε τιμωρία. Ωστόσο, μερικά από τα παραδείγματα αποκαλύφθηκε ότι μιλάνε όχι μόνο υπέρ των δούλων, αλλά υπέρ των ταπεινών γενικά. Φυσικά, ο μύθος μπορούσε επίσης να χρησιμοποιείται από μέλη της άρχουσας τάξης για να ενισχύσει τη θέση της.

Στο τελευταίο, όγδοο κεφάλαιο γίνεται προσπάθεια να εξηγηθεί η «παρακμή και πτώση» πολλών τμημάτων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, με τελικό αποτέλεσμα την απώλεια της Βρετανίας, της Γαλατίας, της Ισπανίας και της βόρειας Αφρικής τον 5ο αιώνα, μέρους της Ιταλίας και μεγάλου τμήματος των Βαλκανίων τον 6ο αιώνα, ολόκληρης της Αιγύπτου και της Συρίας τον 7ο αιώνα — χωρίς να αναφερθούμε στην αραβική κατάκτηση του υπόλοιπου της βόρειας Αφρικής και μεγάλου τμήματος της Ισπανίας στα τέλη του 7ου με αρχές του 8ου αιώνα. Το υποκεφ. 1 δείχνει πώς η διαρκώς αυξανόμενη εκμετάλλευση της μεγάλης πλειονότητας του πληθυσμού του Ελληνορωμαϊκού κόσμου από τις πανίσχυρες πλούσιες τάξεις (μιας ελάχιστης μειονότητας) πρώτα πρώτα υποβίβασε την πολιτική και νομική θέση σχεδόν όλων εκείνων που δεν ανήκαν στην «τάξη των ιδιοκτητών», σχεδόν στο επίπεδο του δούλου. Το υποκεφ. 2 περιγράφει τον τρόπο που, αμέσως μετά από τα μέσα του 2ου αιώνα, η φορολογία άρχισε να σφίγγει και

τα ανώτερα στρώματα της κοινωνικής κλίμακας, την «κουριατική τάξη», τα πλουσιότερα μέλη των τοπικών κοινοτήτων, που θεωρητικά μεν ήταν ένα «σώμα» (ordo) αποτελούμενο από τους δημοτικούς συμβούλους και τις οικογένειές τους, αλλά στην ουσία ήταν μια κληρονομική τάξη, που απαρτιζόταν απ' όλους όσους είχαν ιδιοκτησία πάνω από ένα ορισμένο επίπεδο και δεν ήταν μέλη της αυτοκρατορικής αριστοκρατίας των συγκλητικών και των ιππέων. Το υποκεφ. 3 είναι μια πολύ περιγραφική έκθεση της αποσκίρτησης στους «βαρβάρους», και της βοήθειας που τους δόθηκε, των αγροτικών εξεγέρσεων και της αδιαφορίας για την αποσύνθεση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας εκ μέρους της μεγάλης πλειονότητας των υπηκόων της. Το τελευταίο, 4ο, υποκεφ. εξηγεί πώς η ανελέητη εκμετάλλευση της συντριπτικής πλειονότητας προς όφελος ελαχίστων οδήγησε τελικά στην κατάρρευση του μεγαλύτερου τμήματος της αυτοκρατορίας – μια εξέλιξη που πολύ συχνά χαρακτηρίζεται σαν κάτι που ήταν «φυσικό» να συμβεί, ενώ στην πραγματικότητα οφειλόταν στις σκόπιμες ενέργειες μιας άρχουσας τάξης που μονοπώλησε και τον πλούτο και την πολιτική εξουσία και κυβερνούσε μόνο για το δικό της συμφέρον. Εδώ εξηγώ πώς μια μαρξιστική ανάλυση των τάξεων μπορεί να δώσει ικανοποιητική ερμηνεία αυτής της παράξενης εξέλιξης, που συνεχίστηκε αδυσώπητα, παρά τις ηρωικές προσπάθειες αρκετών ικανότατων αυτοκρατόρων από τα τέλη του 3ου αιώνα ώς το τέλος σχεδόν του 4ου.

★ ★ ★ ★ ★

Το γεγονός ότι ολόκληρος ο Ελληνικός κόσμος τελικά περιήλθε στην κυριαρχία της Ρώμης με υποχρέωσε συχνά να βλέπω τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ως ένα όλον, και μόνο περιστασιακά τη λατινική Δύση χωριστά ή ακόμα κι ένα τμήμα της. Λογουχάρη, στο κεφάλαιο VIII τις «βαρβαρικές» επιδρομές, τις εσωτερικές εξεγέρσεις, τη λιποταξία αγροτών και άλλων, καθώς και παρεμφερείς εκδηλώσεις ανασφάλειας και κατάπτωσης έπρεπε να τις επισημάνω άσχετα με το αν συνέβαιναν στην Ανατολή ή στη Δύση, εφόσον όλες συνέτειναν στην τελική αποδιάρθρωση μεγάλου τμήματος της αυτοκρατορίας. Ακόμα και η εποίκηση «βαρβάρων» στο εσωτερικό του Ελληνορωμαϊκού κόσμου – σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα από εκείνην που αντιλήφθηκαν ίσως οι περισσότεροι ιστορικοί – πρέπει να μνημονευθεί (για τους λόγους που εξετάζονται στο IV.3) παρά το γεγονός ότι αυτή ήταν πολύ πιο εκτεταμένη στη Λατινική Δύση απ' ό,τι στην Ελληνική Ανατολή.

2

«Ο αρχαίος Ελληνικός κόσμος»: η χωροχρονική έκτασή του

Για τη δική μου έρευνα ο «Ελληνικός κόσμος» είναι, γενικά, ο απέραντος χώρος (που περιγράφεται πιο πέρα) μέσα στον οποίο η ελληνική γλώσσα ήταν, ή έγινε, η κύρια γλώσσα των ανώτερων τάξεων. Στη βόρεια Αφρική, στη διάρκεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις ελληνόφωνες και στις λατινόφωνες περιοχές βρίσκεται δυτικά της Κυρηναϊκής (το ανατολικό τμήμα της σημερινής Λιβύης), στον 19ο περίπου μεσημβρινό ανατολικά του Γκρή-

νουϊτς: η Κυρηναϊκή και καθετί ανατολικά απ' αυτήν ήταν ελληνικό. Στην Ευρώπη, η διαχωριστική γραμμή ξεκινούσε από την ανατολική ακτή της Αδριατικής, περίπου εκεί που ο ίδιος μεσημβρινός τέμνει την ακτή της σημερινής Αλβανίας, λίγο βορειότερα από το Δυρράχιο (παλιότερα Επίδαμνος)· κι από κει τραβάει ανατολικά και ελαφρώς βόρεια, μέσα από την Αλβανία, τη Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία, περνώντας ανάμεσα στη Σόφια (την αρχαία Σερδική) και το Πλόβντιβ (Φιλιππούπολις) και φτάνει στον Δούναβη, περίπου στο σημείο όπου στρίβει βόρεια κάτω από τη Σιλίστρια στο άκρο της Δοβρουτσάς, περιοχή με αρκετές πόλεις στην ακτή της Μαύρης Θάλασσας, η οποία ανήκε στην «ελληνική» μερίδα της αυτοκρατορίας και περιλάμβανε όλα όσα βρίσκονται νότια και ανατολικά της γραμμής που χάραξα[1]. Ο «Ελληνικός κόσμος» μου περιλάμβανε, λοιπόν, την καθεαυτό Ελλάδα, με την Ήπειρο, τη Μακεδονία και τη Θράκη (χοντρικά το νότιο τμήμα της Αλβανίας, της Γιουγκοσλαβίας και της Βουλγαρίας και ολόκληρη την ευρωπαϊκή Τουρκία), επίσης την Κυρηναϊκή και την Αίγυπτο και όλο το τμήμα της Ασίας που συμπεριλαμβανόταν στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία: μια έκταση με ανατολικά σύνορα που άλλαζαν κατά διαστήματα αλλά που στις περιόδους της μεγαλύτερης επέκτασής τους περιέκλειναν όχι μόνο τη Μικρά Ασία, τη Συρία, και το βόρειο άκρο της Αραβίας, αλλά και τη Μεσοποταμία (Ιράκ) μέχρι τον Τίγρη. Υπήρχαν μάλιστα ελληνικές πόλεις και οικισμοί[2] και πέρα από τον Τίγρη· γενικά όμως είναι ίσως σωστό να θεωρούμε ότι τα ανατολικά σύνορα του ελληνορωμαϊκού κόσμου πέφτουν κατά τον Ευφράτη ή λίγο ανατολικότερα. Η Σικελία ήταν επίσης «ελληνική» από παλιότερα και εκρωμαΐστηκε σιγά σιγά.

Το χρονικό διάστημα που θα με απασχολήσει σε τούτο το βιβλίο δεν είναι μόνο (1) *η Αρχαϊκή και η Κλασική περίοδος* της ελληνικής ιστορίας (οι οποίες καλύπτουν πάνω κάτω τον 8ο ώς τον 6ο αιώνα π.Χ. και τους 5ο και 4ο αιώνες αντίστοιχα) και (2) *η Ελληνιστική εποχή* (που καλύπτει περίπου τους τρεις τελευταίους π.Χ. αιώνες στον κόσμο της ανατολικής Μεσογείου), αλλά και (3) η μακρά περίοδος της *Ρωμαϊκής κυριαρχίας* στον ελλαδικό χώρο, η οποία άρχισε τον 2ο αιώνα και ολοκληρώθηκε πριν από το τέλος του τελευταίου προχριστιανικού αιώνα, όταν η ίδια η Ρώμη είχε ακόμα «δημοκρατικό» πολίτευμα. Πόσο πρέπει να θεωρηθεί ότι διήρκεσε η «Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία» είναι ζήτημα εκτίμησης: σύμφωνα με μια ερμηνεία εξακολούθησε να υπάρχει, όπως επιμένουν ο J. B. Bury και άλλοι, μέχρι την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς Τούρκους το 1453 μ.Χ. Η Ρωμαϊκή «Ηγεμονία» («Principate» όπως γενικά αποκαλείται στον αγγλόφωνο κόσμο· «Haut-Empire» είναι η κανονική γαλλική ονομασία της) θεωρείται συνήθως ότι αρχίζει με τον Αύγουστο (Οκταβιανό), κατά, ή λίγο μετά, τη μάχη του Ακτίου (31 π.Χ.), και ως μετάβαση στην «Ύστερη Αυτοκρατορία» («Later Empire» και «Bas-Empire» στην αγγλική και γαλλική ορολογία αντίστοιχα) την εποχή της ανάρρησης στον θρόνο του αυτοκράτορα Διοκλητιανού το 284. Κατά τη γνώμη μου, η «Ηγεμονία» από μιας αρχής ήταν στην ουσία μια απόλυτη μοναρχία, όπως ήταν ανέκαθεν παραδεκτό ότι υπήρξε στην ελληνική Ανατολή (βλ. VI.6)· και είναι έξω από τα πράγματα να υποθέσουμε, όπως κάνουν ορισμένοι φιλόλογοι, ότι μια νέα «Δεσποτεία» γεννήθηκε με τον Διοκλητιανό και τον Κωνσταντίνο, μολονότι δεν βλάφτει, ως *χρονολογική διατύπωση*, η χρησιμοποίηση της έκφρασης «Ύστερη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία» ή «Bas-Empire (βλ. VI.6, στην αρχή). Σε πολλούς ιστορικούς της αρχαιότητας αρέσει να βλέπουν ένα χάσμα

ανάμεσα στη βασιλεία του Ιουστινιανού (527-65) και στον θάνατο του Ηράκλειου (641)[3], και μιλάνε κατά συνέπεια για τη «Βυζαντινή Αυτοκρατορία», χρησιμοποιώντας έναν όρο που εκφράζει το γεγονός ότι η αυτοκρατορία είχε τώρα ως κέντρο το αρχαίο Βυζάντιο, επανιδρυμένο από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο, το 330, ως Κωνσταντινούπολη. Η εκλογή μιας οριακής χρονολογίας, πρέπει να το ομολογήσω, μου υπαγορεύτηκε από το γεγονός ότι η γνώση που ο ίδιος έχω, από πρώτο χέρι, των πρωτότυπων κειμένων είναι ελλιπής για ό,τι αφορά τη μετά τον θάνατο του Ιουστινιανού περίοδο και εξαντλείται σε μεγάλο βαθμό όταν φτάνω στα μέσα του 7ου αιώνα. Για τον λόγο αυτό ο «αρχαίος ελληνικός κόσμος» μου τελειώνει όχι πολύ αργότερα από εκείνον του σπουδαίου βιβλίου του σεβαστού μου δασκάλου A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602* (1964), που φτάνει μέχρι τον θάνατο του αυτοκράτορα Μαυρικίου και την άνοδο στο θρόνο του Φωκά, το 602. Το δικό μου τερματικό σημείο είναι οι αραβικές κατακτήσεις της Μεσοποταμίας, της Συρίας και της Αιγύπτου στις δεκαετίες του 630 και του 640. Ως δικαιολογία για το ότι παρέμεινα μέσα στα όρια που έχω προδιαγράψει, επικαλούμαι το γεγονός ότι ουσιαστικά το καθετί σε τούτο το βιβλίο βασίζεται στην απευθείας γνωριμία μου με τις αρχικές πηγές. (Σε ένα ή δύο σημεία, όπου αυτή λείπει, το έχω δηλώσει νομίζω ξεκάθαρα).

Πιστεύω αληθινά ότι ο «αρχαίος Ελληνικός κόσμος» είναι αρκετά ενιαίος ώστε αξίζει να γίνει θέμα αυτού του βιβλίου: αν είχα πιο εκτεταμένη γνώση των πηγών, θα ήθελα να τέλειωνα την ιστορική μελέτη μου όχι πριν το διαγούμισμα της Κωνσταντινούπολης από την τέταρτη Σταυροφορία το 1204, και ίσως μέχρι το πάρσιμο της Πόλης από τους Οθωμανούς Τούρκους και το τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας το 1453. Ο υποτιθέμενος «εξανατολισμός» της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ήταν ασήμαντος στην πραγματικότητα[4]. Αν και οι Βυζαντινοί είχαν πάψει να θεωρούν τους εαυτούς τους «Έλληνες», μια και ο όρος είχε πάρει, από τον 4ο αιώνα και εφεξής, την έννοια του «ειδωλολάτρες», ωστόσο αυτοαποκαλούνταν «*Ρωμαίοι*», γεγονός που μας υπενθυμίζει ότι η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία επέζησε στις ελληνόφωνες περιοχές της πολύν καιρό μετά την κατάρρευσή της στη λατινική Δύση — κατά χίλια περίπου χρόνια στην ίδια την Κωνσταντινούπολη. Στα μέσα του 9ου αιώνα βρίσκουμε ένα βυζαντινό αυτοκράτορα, τον Μιχαήλ τον Γ', να μιλά για τη λατινική ως για «μια βάρβαρη σκυθική γλώσσα» σε επιστολή του προς τον Πάπα Νικόλαο τον Α'. Ο περιφρονητικός αυτός χαρακτηρισμός της ρωμαϊκής διαλέκτου εξόργισε τον Νικόλαο, ο οποίος επανέλαβε τη βέβηλη φράση πέντε φορές στην απάντησή του προς τον Μιχαήλ (865 μ.Χ.) με αγανακτισμένα σχόλια[5].

Υπάρχει μια συναρπαστική έκθεση για την ελληνική συνεισφορά στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και για τις μεταξύ των δύο πολιτισμών σχέσεις στο σύντομο άρθρο του A. H. M. Jones «The Greeks under the Roman Empire», στο τεύχος 17(1963) των *Dumbarton Oaks Papers*, σελ. 3-19, που αναδημοσιεύθηκε στον τόμο των δοκιμίων του Jones, μετά τον θάνατό του, από τον P. A. Brunt με τον τίτλο *The Roman Economy* (1974) σελ. 90-113.

3

Πόλις και χώρα

Κατά την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο, στην ίδια την Ελλάδα και σε μερικές από τις πρώτες ελληνικές αποικίες στην Ιταλία και Σικελία και στη δυτική ακτή της Μικράς Ασίας, η λέξη *χώρα* χρησιμοποιείται ως συνώνυμο της λέξης *αγροί*, της αγροτικής περιοχής της πόλης-κράτους, της *πόλεως*, και μερικές φορές η ίδια η λέξη *πόλις*, με την ειδική περιορισμένη έννοια της αστικής της περιοχής, αντιπαραβαλλόταν με τη *χώρα* της (βλ. μελέτη μου ECAPS 1, nn. 2-3). Η χρήση αυτή συνεχίζεται στην ελληνιστική περίοδο και και επί ρωμαϊκής κυριαρχίας: η κάθε *πόλις* είχε τη δική της *χώρα*, δηλαδή τη δική της αγροτική περιοχή. Ωστόσο, με εξαίρεση την περίπτωση που ένας ντόπιος πληθυσμός είχε περιέλθει σε κατάσταση υποδούλωσης, δεν υπήρχε γενικά, στις περιοχές που αναφέραμε, καμιά βασική διαφορά ανάμεσα σ' εκείνους που κατοικούσαν μέσα ή κοντά στο αστικό κέντρο της *πόλεως* και στους αγρότες που κατοικούσαν στην ύπαιθρο, έστω κι αν οι τελευταίοι έτειναν ολοφάνερα να είναι λιγότερο λεπτοί στους τρόπους (ήταν λιγότερο «πολιτισμένοι») απ' ό,τι οι πρώτοι και στη φιλολογία που δημιούργησαν οι ανώτερες τάξεις συχνά χαρακτηρίζονται με συγκατάβαση ως «χωριάτες» (*χωρίται*, λογουχάρη, στον Ξεν., *Ελλην.* III.2.31). Η τέτοια στάση επιτρέπει μολαταύτα να τους αναγνωρίζονται κάπου κάπου ανώτερες ηθικές αρετές απλοϊκού χαρακτήρα (βλ. Dover, *GPM* 113-14). Και οι δύο ομάδες, ωστόσο, ήταν ελληνικές και συμμετείχαν σ' έναν λίγο ή πολύ κοινό πολιτισμό.

Είναι κάπως δύσκολο να δοθεί ένας γενικός ορισμός της *πόλεως*, που θα μπορούσε να ισχύει για όλες τις περιπτώσεις και για όλες τις περιόδους. Το καλύτερο που μπορούμε να κάνουμε είναι να πούμε ότι μια πολιτική οντότητα ήταν *πόλις* αν αναγνωριζόταν σαν τέτοια. Ο Παυσανίας, σ' ένα περίφημο απόσπασμα, γραμμένο πιθανότατα στη δεκαετία του 170, επί βασιλείας Μάρκου Αυρηλίου, μιλά με περιφρόνηση για τη μικρή *πόλη* της Φωκίδος, τον Πανοπέα, ανατολικά του Παρνασσού — «αν μπορεί να ονομάσει κανείς αυτό *πόλη*», λέει, «όταν δεν έχει δημόσια κτίρια *(αρχεία)*, ούτε γυμνάσιο, ούτε θέατρο, ούτε αγορά, ούτε βρύση για νερό, και όπου οι άνθρωποι κατοικούν σε μια χαράδρα, μέσα σε καλύβες με βαθουλωτές στέγες που είναι μέσα στα βουνά» (Χ.4.1). Κι όμως ο Παυσανίας την ονομάζει *πόλη* και αποκαλύπτει ότι στις μέρες του την παραδέχονταν σαν τέτοια.

Σ' αυτά τα μέρη της Ασίας και της Αιγύπτου, όπου ο ελληνικός πολιτισμός εισέδυσε μόλις στην εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου και στην ελληνιστική περίοδο, η κατάσταση ήταν πολύ διαφορετική. Στην Ασία, τουλάχιστον από την εποχή του Αλεξάνδρου (και πιθανόν από τον 5ο ήδη αιώνα π.Χ., όπως υποστήριξα στο βιβλίο μου *OPW* σελ. 154-5, 313-4), οι όροι *χώρα* και *πόλις* είχαν φτάσει να χρησιμοποιούνται κάπου κάπου με μια καθιερωμένη τεχνική έννοια, κι αυτό συνεχίστηκε σ' όλη τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου, και πέρα απ' αυτήν στην Ασία και στην Αίγυπτο: σύμφωνα μ' αυτή την έννοια, η *χώρα* ήταν ολόκληρη η απέραντη περιοχή που δεν περιλαμβανόταν στο διοικούμενο από κάποια ελληνική *πόλη* έδαφος. Μερικές φορές, όταν αναφερόταν ως *χώρα βασιλική*, βρισκόταν υπό την άμεση, αυταρχική εξουσία των βασιλέων, των διαδόχων του Αλεξάνδρου, και διοικούνταν γραφειοκρατικά, ενώ οι *πόλεις* είχαν δημοκρατικές κυβερνήσεις και έχαιραν κάποιας μορφής

πρόσκαιρης αυτονομίας που διέφερε κατά τις περιστάσεις. (Εδώ αρκεί ν' αναφερθούμε στον Jones, *GCAJ*, και στον Rostovtzeff *SEHHW*). Επί ρωμαϊκής κυριαρχίας, ο ίδιος βασικός διαχωρισμός μεταξύ *πόλης* και *χώρας* συνεχίστηκε, αλλά το μεγαλύτερο μέρος της *χώρας* περιήλθε βαθμιαία στη διοίκηση ιδιαίτερων *πόλεων*, που η καθεμιά τους είχε τη δική της *χώρα* (territorium στη λατινική Δύση).

Οι πόλεις με τη στενή έννοια ήταν ελληνικές με πολύ διαφορετικούς αναβαθμούς γλώσσας και πολιτισμού· οι ντόπιες διάλεκτοι και παιδεία επικρατούσαν συνήθως στη *χώρα*, όπου οι αγρότες δεν απολάμβαναν κανονικά τα πολιτικά δικαιώματα της *πόλης* που τους κυβερνούσε, και έμεναν κυρίως στα χωριά, για τα οποία η πιο κοινή ελληνική λέξη ήταν *κώμαι* (βλ. IV.2). Ο Ελληνορωμαϊκός πολιτισμός ήταν ουσιαστικά αστικός, πολιτισμός των πόλεων. Και στις περιοχές όπου δεν ήταν τοπικός, όπου δεν αναπτύχθηκε από τις ρίζες του δικού του εδάφους, παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό ένας πολιτισμός των ανώτερων τάξεων: οι άνθρωποι που απολάμβαναν τα αγαθά του εκμεταλλεύονταν τους ντόπιους στην ύπαιθρο και έδιναν ελάχιστα σε αντάλλαγμα. Όπως λέει ο Rostovtzeff, μιλώντας για τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ως σύνολο:

> Ο πληθυσμός στις πόλεις, τόσο στην Ιταλία όσο και στις επαρχίες, αποτελούσε μια μικρή μειονότητα σε σύγκριση με τον πληθυσμό της υπαίθρου. Η πολιτισμένη ζωή ήταν, βέβαια, συγκεντρωμένη στις πόλεις. Κάθε άτομο που είχε κάποια πνευματικά ενδιαφέροντα... κατοικούσε σε μια πόλη και δεν μπορούσε να φανταστεί τον εαυτό του να κατοικεί αλλού: γι' αυτόν ο *γεωργός* ή *paganus* (χωρικός) ήταν ένα κατώτερο ον, μισοπολιτισμένο ή απολίτιστο. Δεν είναι ν' απορεί κανείς που για μας η ζωή του αρχαίου κόσμου είναι λίγο ή πολύ ταυτόσημη με τη ζωή των αρχαίων άστεων. Οι πόλεις μάς έχουν πει την ιστορία τους, ενώ η ύπαιθρος έμεινε πάντα βουβή και μαζεμένη. Ό,τι ξέρουμε για την ύπαιθρο, το ξέρουμε κυρίως δια μέσου των ανθρώπων των πόλεων... Η φωνή του πληθυσμού της υπαίθρου σπάνια ακούστηκε... Δεν είναι επομένως εκπληκτικό ότι στις περισσότερες νεότερες μελέτες για τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία η ύπαιθρος και ο πληθυσμός της υπαίθρου δεν εμφανίζονται καθόλου ή εμφανίζονται μόνο κάπου κάπου σε συνάρτηση με ορισμένα γεγονότα στη ζωή του κράτους ή των πόλεων. (*SEHRE*[2] I. 192-3).

Μπορούμε συνεπώς να συμφωνήσουμε ανεπιφύλακτα με τον Αμερικανό μεσαιωνολόγο Lynn White, όταν λέει:

> Επειδή όλα τα γραπτά και άλλα περίφημα μνημεία της αρχαιότητας δημιουργήθηκαν στις πόλεις, νομίζουμε γενικά ότι οι αρχαίες κοινωνίες ήταν βασικά αστικές. Στην πραγματικότητα ήταν αγροτικές σε βαθμό που δύσκολα μπορούμε να συλλάβουμε. Σύμφωνα μ' ένα μέτριο υπολογισμό, ακόμα και σε αρκετά ευημερούσες περιοχές χρειάζονταν πάνω από δέκα άτομα στο χωράφι για να μπορεί ένα μόνο άτομο να ζει μακριά από το χωράφι. Οι πόλεις ήταν νησίδες πολιτισμού (ετυμολογικά «εξαστισμού») μέσα σ' έναν ωκεανό αγροτικού πρωτογονισμού. Συντηρούνταν από ένα τρομακτικά ισχνό περιθώριο πλεονάσματος αγροτικής παραγωγής που μπορούσε γρήγορα ν' αφανιστεί από ξηρασία, πλημμύρα, πανούκλα, κοινωνική αναταραχή ή πόλεμο. Καθώς οι αγρότες ήταν πολύ κοντά στις πηγές τροφίμων, έκρυβαν ό,τι μπορούσαν και εμπόδιζαν την αποστολή εφοδίων στις πόλεις (Fontana, *Econ. Hist. of Europe, I. The Middle Ages*, ed. C. M. Cipolla [1972], σελ. 144-5).

Ωστόσο, όπως θα δούμε στο IV.2, η γνώμη που εκφράζεται στην τελευταία τούτη φράση αληθεύει λιγότερο για τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (συμπεριλαμβανομένης και της ελληνικής της περιοχής) απ' ό,τι σε άλλες αρχαίες κοινωνίες, λόγω της εξαιρετικά τελεσφόρας εκμετάλλευσης και του αποτελεσματικού ελέγχου της υπαίθρου από την αυτοκρατορική κυβέρνηση και τους δήμους.

Μια ελληνική (ή ρωμαϊκή) πόλη περίμενε κανονικά να τραφεί από τα σιτηρά που εφύτρωναν στη δική της *χώρα* (territorium), ή πάντως κάπου εκεί κοντά: αυτό αποδείχτηκε πρόσφατα από τους Jones, Brunt και άλλους, κι αρχίζει τώρα να γίνεται γενικά αντιληπτό[1]. (Η κλασική Αθήνα ήταν φυσικά η μεγάλη εξαίρεση σε τούτον τον κανόνα, όπως και σε πολλούς άλλους: βλ. το βιβλίο μου *OPW*, 46-9). Ένας βασικός παράγοντας εδώ — που η σημασία του συχνά παραβλεπόταν — είναι η ανεπάρκεια και το υψηλό κόστος των αρχαίων χερσαίων μέσων μεταφοράς[2]. Στις μέρες του Διοκλητιανού, «ένα κάρο σιτάρι, που κόστιζε 6.000 δηνάρια, έφτανε να έχει τη διπλάσια τιμή ύστερα από ένα ταξίδι [στη στεριά] 300 μιλίων»· και, αν παραβλέψουμε τους κινδύνους της θαλάσσιας μεταφοράς, «στοίχιζε λιγότερο να μεταφέρεις σιτηρά με πλοίο από το ένα άκρο της Μεσογείου στο άλλο παρά να τα μεταφέρεις με κάρο 75 μίλια» (Jones, *LRE* II. 841-2· *πρβλ. του ίδιου RE* 37). Ο Jones παραθέτει μαρτυρίες από τον Γρηγόριο τον Ναζιανζηνό και τον Ιωάννη τον Λυδό, που έγραψαν, τον 4ο και τον 6ο αιώνα αντίστοιχα (*LRE* II.844-5). Κατά τον Γρηγόριο, οι παράκτιες πόλεις αντέχανε χωρίς δυσκολία τις κακές σοδειές, «καθώς μπορούν να διαθέσουν δικά τους προϊόντα και να λάβουν εφόδια δια θαλάσσης· για μας, στην ενδοχώρα, τα πλεονάσματά μας δεν είναι προσοδοφόρα και οι ελλείψεις μας είναι αγιάτρευτες, καθώς δεν έχουμε τα μέσα να πουλήσουμε αυτά που έχουμε ή να εισαγάγουμε αυτά που μας λείπουν» (*Λόγ.* XLIII.34, στο *MPG* XXXVI.541-4). Ο Ιωάννης παραπονιέται ότι, όταν ο Ιουστινιανός κατάργησε τη δημόσια ταχυδρομική άμαξα σε ορισμένες περιοχές, συμπεριλαμβανομένης της Μικράς Ασίας και, επιπλέον, επέβαλε να πληρώνονται οι φόροι σε χρυσό αντί (όπως μέχρι τότε) σε είδος, «οι απούλητες σοδειές σάπιζαν στα κτήματα... και ο φορολογούμενος καταστρεφόταν..., αφού δεν μπορούσε να πουλήσει τη σοδειά του, καθώς κατοικούσε μακριά από τη θάλασσα» (*Περί αρχ.* III, 61). Η μαρτυρία αυτή, όπως σωστά παρατήρησε ο Brunt, «ισχύει απόλυτα και για κάθε προγενέστερη εποχή του αρχαίου κόσμου και για κάθε περιοχή που δεν είχε υδάτινες συγκοινωνίες, μια και δεν υπήρξε καμιά οπισθοδρόμηση στην αποτελεσματικότητα της χερσαίας συγκοινωνίας» (*IM* 704). Θα προσθέσω μια αναφορά σ' ένα ενδιαφέρον απόσπασμα από το έργο του Προκοπίου, *Bell VI (Goth.* II) κκ. 18, που περιγράφει πώς, κατά τη διάρκεια μιας μεγάλης κλίμακας σιτοδείας στη βόρεια και κεντρική Ιταλία το 538, οι κάτοικοι της ενδοχώρας Aemilia άφησαν τα σπίτια τους και τράβηξαν νοτιοανατολικά προς το Πικηνόν (όπου ζούσε κι ο ίδιος ο Προκόπιος), υποθέτοντας ότι η περιοχή αυτή δεν θα ήταν τόσο στερημένη από τρόφιμα «αφού βρισκόταν κοντά στη θάλασσα» (πρβλ. IV.2 και υποσημ. 29).

Μια και δεν πρόκειται να έχω την ευκαιρία ν' αναφερθώ ξανά στο θέμα των μεταφορών στον αρχαίο κόσμο, θα δώσω εδώ ένα ιδιαίτερα χτυπητό — που όμως σπάνια έχει προσεχτεί — παράδειγμα για τη μεγάλη υπεροχή της υδάτινης μεταφοράς επί της χερσαίας ακόμα και στην ύστερη αρχαιότητα. Το 359, ο αυτοκράτορας Ιουλιανός αύξησε σημαντικά τον ανεφοδιασμό με σιτηρά, των σταθμευμένων στον Ρήνο στρατευμάτων και των κατοίκων των γειτονικών περιοχών. Τα σιτηρά αυτά που φορτώνονταν, όπως και πριν, σε πλοία από τη Βρετανία, μεταφέρονταν τώρα στον τόπο παραλαβής τους με ποταμόπλοια τα οποία ανέβαιναν τον Ρήνο (Λιβάνιος, *Λόγ.* XVIII, 82-3· Ζώσιμος III.5.2· Amm. Marc. XVIII.2.3· πρβλ. Ιουλιανός, *Ep. ad Athen. 8, 279d-80a).* Το γεγονός ότι η μεταφορά *αντίθετα στο*

ρεύμα του Ρήνου ήταν, όπως το κατάλαβαν καλά ο Λιβάνιος και ο Ζώσιμος, πολύ φθηνότερη απ' ό,τι η μεταφορά με κάρα στη στεριά, είναι μια εντυπωσιακή μαρτυρία για την κατωτερότητα της τελευταίας αυτής μορφής μεταφοράς. (Εδώ πρέπει να αναφέρω ότι η ανακάλυψη, τα τελευταία χρόνια, κι άλλων αποσπασμάτων του Εδίκτου του Διοκλητιανού για τις τιμές, 301 μ.Χ.[3], προώθησαν τις γνώσεις μας γύρω από το συγκριτικό κόστος των χερσαίων και υδάτινων μεταφορών. ένα θέμα που αδυνατώ να το συζητήσω εδώ όπως του αξίζει). Θα μνημονεύσω μόνο τη σύντομη ζωντανή περιγραφή που κάνει ο Αυσόνιος της έντονης διαφοράς ανάμεσα στα ταξίδια στο ποτάμι με καράβι στην κατεύθυνση του ρεύματος με τη χρήση κουπιών και στα ταξίδια ενάντια στο ρεύμα με τράβηγμα από την ξηρά (*Mosella* 39-44). Αξίζει επίσης να επισύρω την προσοχή στις επανειλημμένες νύξεις του Στράβωνα για τη σημασία των ποτάμιων μεταφορών στις χώρες όπου τα ποτάμια είναι αρκετά πλωτά — όχι τόσο, βέβαια, στα ελληνικά εδάφη, όσο στην Ισπανία και στη Γαλατία (βλ. ιδιαίτερα Στράβ. III, σελ. 140-3, 151-3· IV, σελ. 177-8, 185-6, 189). Το 537 ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός σημειώνει με συμπάθεια το γεγονός ότι διάδικοι μπλεγμένοι σε εφέσεις, οι οποίοι ήταν επομένως αναγκασμένοι να ταξιδέψουν (στην Κωνσταντινούπολη), διαμαρτύρονταν ότι μερικές φορές εμποδίζονταν να έλθουν δια θαλάσσης εξαιτίας των δυσμενών ανέμων ή από τη στεριά εξαιτίας της πενίας τους — άλλη μια μαρτυρία για το μεγαλύτερο κόστος των ταξιδιών στη στεριά (*Nov. J.* XLIX. *praef.* 2). Ωστόσο, τα θαλασσινά ταξίδια μπορούσαν να έχουν κάποτε μεγάλες καθυστερήσεις, λόγω κακοκαιρίας ή δυσμενών ανέμων. Οι επίσημοι ταχυδρόμοι που εκόμιζαν επιστολή του αυτοκράτορα Γάιου στον κυβερνήτη της Συρίας στην Αντιόχεια στα τέλη του 41 μ.Χ. «καθυστέρησαν στο δρόμο τους, λόγω κακοκαιρίας, τρεις ολόκληρους μήνες», όπως λέει ο Ιώσηπος (ασφαλώς με κάποια υπερβολή) (Ιουδ. πόλεμος, II.203). Το 51 π.Χ., όταν ο Κικέρων ταξίδευε στην Ασία για ν' αναλάβει τη διοίκηση της επαρχίας του, της Κιλικίας, χρειάστηκε πέντε μέρες για να πάει με πλοίο από τον Πειραιά στη Δήλο και άλλες έντεκα για να φτάσει στην Έφεσο (Cic. *Ad Att.* V.12.1· 13.1). Γράφοντας στον φίλο του Αττικό, όταν έφτασε στη Δήλο, άρχιζε την επιστολή του με τις λέξεις «Το θαλασσινό ταξίδι είναι μεγάλη υπόθεση [negotium magnum est navigare], και μάλιστα Ιούλιο μήνα» (*Ad Att.* V.12.1). Επιστρέφοντας στην πατρίδα του τον Νοέμβριο του επόμενου χρόνου, ο Κικέρων έχασε τρεις εβδομάδες ταξιδεύοντας από την Πάτρα στο Οτράντο· σ' αυτές περιλαμβάνονται και δυο χρονικά διαστήματα, έξι ημερών το καθένα, στη στεριά, περιμένοντας ούριο άνεμο· μερικοί από τους συνταξιδιώτες του, που αποτόλμησαν το πέρασμα από την Κασσιόπη της Κόρκυρας (Κέρκυρας) στην Ιταλία με άσχημο καιρό ναυάγησαν (*Ad fam.* XVI.9.1-2).

Η αλήθεια είναι ότι ακόμα και το ευπρόσιτο της υδάτινης μεταφοράς δύσκολα μπορούσε ν' αντισταθμίσει, για τους Έλληνες και τους Ρωμαίους, την απουσία μιας γόνιμης *χώρας*. Θα ήθελα να αναφέρω εδώ ένα ενδιαφέρον κείμενο, που δεν μνημονεύεται εν προκειμένω παρά σπάνια ή καθόλου, και που δείχνει με ιδιαίτερη ενάργεια τη σαφή αντίληψη που υπήρχε στην αρχαιότητα ότι μια πόλη πρέπει κανονικά να είναι ικανή να συντηρείται με την παραγωγή δημητριακών της δικής της άμεσης ενδοχώρας. Ο Βιτρούβιος (γράφοντας στην εποχή του Αυγούστου) διηγιέται κάτι νόστιμο — που κάνει την άποψή μου εξίσου λογικοφανή, άσχετα αν είναι σωστή ή όχι — για μια συνομιλία ανάμεσα στον Μέγα Αλέξανδρο και

τον Δεινοκράτη τον Ρόδιο, τον αρχιτέκτονα που σχεδίασε για τον Αλέξανδρο τη μεγάλη πόλη της Αιγύπτου που πήρε (και που φέρει ακόμα) το όνομά του, την Αλεξάνδρεια, και που έγινε, όπως λέει ο Στράβων, «το μεγαλύτερο εμπορικό κέντρο του κόσμου» (*μέγιστον εμπόριον της οικουμένης*, XVII.1.13, σελ. 798). Σύμφωνα με την αφήγηση, ο Δεινοκράτης προτείνει στον Αλέξανδρο την ίδρυση στο όρος Άθω μιας πόλης, μιας *civitas* — η ελληνική πηγή χρησιμοποίησε φυσικά τη λέξη *πόλις*. Ο Αλέξανδρος αμέσως ρωτάει «αν υπάρχουν εκεί γύρω χωράφια που να μπορούν να εφοδιάζουν την πόλη με τρόφιμα»· και όταν ο Δεινοκράτης παραδέχτηκε ότι η πόλη μπορούσε να ανεφοδιαστεί μόνο με θαλάσσιες μεταφορές, ο Αλέξανδρος απέρριψε κατηγορηματικά την ιδέα: όπως ένα παιδί έχει ανάγκη από γάλα — είπε —, έτσι και μια πόλη δίχως χωράφια και άφθονη παραγωγή από αυτά δεν μπορεί ν' αναπτυχθεί, ή να συντηρήσει ένα μεγάλο πληθυσμό. Η Αλεξάνδρεια, προσθέτει ο Βιτρούβιος, δεν ήταν μόνο ένα ασφαλές λιμάνι κι ένα θαυμάσιο κέντρο εμπορικών συναλλαγών, αλλά είχε και «σιτοχώραφα σ' όλη την Αίγυπτο», αρδευόμενα από τον Νείλο (*De architect.* II. *praef.* 2-4).

Ο πολιτισμός λοιπόν της αρχαίας Ελλάδας ήταν μια φυσιολογική ανάπτυξη («από ρίζες του δικού της εδάφους», για να επαναλάβω τη φράση που χρησιμοποίησα πιο πάνω)· και μ' όλο που ο καλλιεργημένος ευπατρίδης, ο οποίος έμενε μέσα ή κοντά στην πόλη, μπορούσε να είναι άτομο εντελώς διαφορετικού είδους από τον άξεστο αγρότη, που σπάνια μπορούσε να εγκαταλείπει το χωράφι του, μόνο για ν' αγοράσει τα χρειώδη στην αγορά της πόλης, ωστόσο και οι δύο μιλούσαν την ίδια γλώσσα και ένιωθαν ότι ήταν ώς ένα βαθμό συγγενείς[4]. Στις νέες αποικίες της ελληνικής Ανατολής η κατάσταση ήταν συχνά πολύ διαφορετική. Οι ανώτερες τάξεις, που ζούσαν μέσα ή πολύ κοντά στις πόλεις, μιλούσαν κατά το πλείστον ελληνικά, ζούσαν την ελληνική ζωή και μετείχαν στην ελληνική παιδεία. Για τους φτωχούς των πόλεων πολύ λίγα γνωρίζουμε, μερικοί όμως απ' αυτούς ήταν τουλάχιστον εγγράμματοι και συναναστρέφονταν τις μορφωμένες τάξεις και πιθανόν να συμμερίζονταν την κοσμοαντίληψη και το σύστημα αξιών τους σε πολύ μεγάλο βαθμό, ακόμα κι εκεί που δεν έχαιραν καθόλου πολιτικών δικαιωμάτων. Η αγροτιά όμως, η μεγάλη πλειονότητα του πληθυσμού, στην πλάτη της οποίας (μαζί με εκείνη των δούλων) έπεφτε το βάρος ολόκληρου του τεράστιου οικοδομήματος του ελληνικού πολιτισμού, παρέμενε στον ίδιο περίπου τρόπο ζωής των προγόνων της: σε πολλές περιοχές η πλειονότητα φαίνεται πως είτε δεν μιλούσε καθόλου ελληνικά είτε τα μιλούσε ατελέστατα, και οι περισσότεροι αγρότες έμεναν για αιώνες — μέχρι το τέλος του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού και πέρα απ' αυτόν — λίγο πάνω από το επίπεδο της στοιχειώδους συντήρησης και αγράμματοι. Η λαμπρή παιδεία των πόλεων δεν τους άγγιζε σχεδόν καθόλου[5]. Όπως είπε ο A. H. M. Jones:

> Οι πόλεις παρασιτούσαν οικονομικά στις πλάτες της υπαίθρου. Τα εισοδήματά τους ήταν κυρίως μισθώματα που αντλούσε η αριστοκρατία των πόλεων από τους αγρότες... Η χλιδή της αστικής ζωής πληρωνόταν σε μεγάλο βαθμό από [αυτά] τα μισθώματα, και στον ίδιο τούτο βαθμό τα χωριά φτώχαιναν προς όφελος των πόλεων... Οι μεγιστάνες της πόλης έρχονταν σ' επαφή με τους χωρικούς υπό τρεις μόνο ιδιότητες, ως φοροεισπράκτορες, ως αστυνομικοί και ως γαιοκτήμονες (*GCAJ* 268, 287, 295).

Αυτό, βέβαια, ισχύει για ένα μεγάλο μέρος τόσο της Ρωμαϊκής Δύσης όσο και

της Ελληνικής Ανατολής, και εξακολούθησε να ισχύει στο μεγαλύτερο τμήμα του ελληνικού κόσμου σ' όλη τη ρωμαϊκή περίοδο. Η βασική σχέση ανάμεσα στην πόλη και στην ύπαιθρο έμενε πάντοτε η ίδια: ήταν ουσιαστικά μια σχέση εκμετάλλευσης, με λίγα οφέλη που δίνονταν σε αντάλλαγμα.

Αυτό τονίζεται με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο από ένα πολύ αξιοσημείωτο χωρίο στην αρχή της πραγματείας *«Περί υγιεινών και ανθυγιεινών τροφών» (Περί ευχυμίαν και κακοχυμίαν)* του Γαληνού[6], του μεγαλύτερου γιατρού και ιατρικού συγγραφέα της αρχαιότητας, που η ζωή του εκάλυψε τα τελευταία εβδομήντα χρόνια του 2ου αιώνα της χριστιανικής εποχής, και που πρέπει να έχει γράψει το εν λόγω έργο επί βασιλείας του Μάρκου Αυρηλίου (161-180) ή αμέσως μετά, επομένως στη διάρκεια ή αμέσως μετά την εποχή του Αντωνίνου, η οποία μας παρουσιαζόταν για μεγάλο διάστημα ως μέρος της περιόδου εκείνης της ιστορίας του κόσμου κατά την οποία, σύμφωνα με την περίφημη φράση του Γίββωνα, «η κατάσταση του ανθρώπινου γένους ήταν στο έπακρον ακμάζουσα και ευδαίμων» (*DFRE* 1.78). Ο Γαληνός, αρχίζοντας να περιγράφει τις φοβερές συνέπειες της επί σειρά ετών σιτοδείας που έπληξε «πολλούς από τους υπαγόμενους στη ρωμαϊκή κυριαρχία λαούς», κάνει μια διάκριση, όχι ρητά ανάμεσα σε γαιοκτήμονες και μισθωτές, ή ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς, αλλά ανάμεσα σε κατοίκους της πόλης και σε ανθρώπους της υπαίθρου, μ' όλο που για την οπτική του και τα τρία είδη διακρίσεων ταυτίζονταν φανερά, και δεν είχε σημασία για τον ίδιο (ή για την αγροτιά) αν οι «κάτοικοι της πόλης», στην περιγραφή που δίνει, ασκούσαν τις πιέσεις τους καθαρά ως γαιοκτήμονες ή εν μέρει ως φοροεισπράκτορες.

> Αμέσως μετά το τέλος του καλοκαιριού, όσοι κατοικούν στις πόλεις, ακολουθώντας τη γενική τους συνήθεια να συγκεντρώνουν μια επαρκή προμήθεια σιτηρών για να τους κρατήσει μια ολόκληρη χρονιά, έπαιρναν από τα χωράφια όλο το σιτάρι, μαζί με το κριθάρι, τα φασόλια και τις φακές, και άφηναν στους χωριάτες *[αγροίκοι]* μόνο τα ετήσια εκείνα προϊόντα που ονομάζονται όσπρια και οσπρώδεις καρποί *[όσπρια τε και χέδροπα]*· έπαιρναν μαζί τους ακόμα κι ένα μεγάλο αριθμό από αυτά στην πόλη. Έτσι οι άνθρωποι στην ύπαιθρο *[οι κατά την χώραν άνθρωποι]*, αφού κατανάλωναν στη διάρκεια του χειμώνα ό,τι είχε απομείνει, αναγκάζονταν να χρησιμοποιούν ανθυγιεινές μορφές διατροφής. Σ' όλη την περίοδο της άνοιξης έτρωγαν κλωνάρια και βλαστούς δέντρων, βολβούς και ρίζες βλαβερών φυτών, και έκαναν αφειδώλευτη χρήση των λεγόμενων αγριόχορτων, όσα μπορούσαν να βάλουν στο χέρι, μέχρι να χορτάσουν την πείνα τους· τα τρώνε, αφού τα βράσουν, άκοφτα σαν τα λαχανικά, χωρίς να τα γευτούν πρώτα, έστω δοκιμαστικά. Ο ίδιος προσωπικά είδα μερικούς απ' αυτούς στο τέλος της άνοιξης και σχεδόν όλους στην αρχή του καλοκαιριού να υποφέρουν από πολλά έλκη που σκέπαζαν το δέρμα τους, όχι του ίδιου είδους σε κάθε περίπτωση, διότι μερικοί έπασχαν από ερυσίπελας, άλλοι από φλεγμονώδη οιδήματα, άλλοι από σπυριά που απλώνονταν, άλλοι είχαν ένα εξάνθημα που έμοιαζε με λειχήνα, και ψώρα, και λέπρα.

Ο Γαληνός συνεχίζει λέγοντας ότι πολλοί από τους δυστυχισμένους αυτούς ανθρώπους πέθαιναν. Μιλάει φυσικά για μια κατάσταση που, για τη δική του εμπειρία, ήταν προφανώς εξαιρετική, αλλά, όπως θα δούμε, υπάρχουν αρκετές μαρτυρίες που δείχνουν ότι ο εξαιρετικός χαρακτήρας της είναι ζήτημα βαθμού μάλλον παρά ποιότητας. Οι λιμοί στον αρχαίο ελληνορωμαϊκό κόσμο ήταν συχνό-

τατοι: διάφοροι σύγχρονοι συγγραφείς έχουν συγκεντρώσει πολλά παραδείγματα[7].

Υπάρχει ένα φαινόμενο, ιδιαίτερα, που υποδηλώνει έντονα ότι στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία η αγροτιά υφίστατο μιαν τελειότερη και αποτελεσματικότερη εκμετάλλευση απ' ό,τι στις περισσότερες άλλες κοινωνίες που στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό στους αγροτικούς πληθυσμούς για τον ανεφοδιασμό τους με τρόφιμα. Πολλοί παρατήρησαν (όπως, λχ., ο Lynn White, που αναφέραμε πιο πάνω) ότι οι αγρότες ήταν συνήθως ικανότεροι να επιζήσουν των λιμών από τους συμπατριώτες τους που κατοικούσαν στις πόλεις, διότι μπορούσαν να κρύβουν για τον εαυτό τους λίγα από τα τρόφιμα που παρήγαν και να βρίσκουν ίσως κάτι ακόμα να τρώνε όταν οι άνθρωποι στην πόλη λιμοκτονούσαν. Κάτι τέτοιο δεν συνέβαινε στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Παρέθεσα μόλις πριν από λίγο ένα αξιοσημείωτο απόσπασμα από τον Γαληνό, ο οποίος μιλάει για «εκείνους που κατοικούν στις πόλεις» και που εξορμούν στη *χώρα* τους μετά τον θερισμό, σε εποχή σιτοδείας, και ιδιοποιούνται όλες σχεδόν τις υγιεινές τροφές. Υπάρχουν αρκετές συγκεκριμένες μαρτυρίες από τη Μέση και Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία που το επιβεβαιώνουν. Ο Φιλόστρατος, γράφοντας στο πρώτο μισό του 3ου αιώνα μια βιογραφία του Απολλώνιου του Τυανέως (μια περίεργη προσωπικότητα του τέλους του 1ου αιώνα), περιέγραψε πώς στην Άσπενδο της Παμφυλίας (στη νότια ακτή της Μικράς Ασίας) ο Απολλώνιος δεν έβρισκε στην αγορά να πουλιούνται τρόφιμα, παρά μόνο ένα είδος αρακά *(όροβοι)*: «οι πολίτες — λέει — τρέφονταν μ' αυτό και με ό,τι άλλο έβρισκαν, διότι οι προύχοντες *[οι δυνατοί]* είχαν κατακρατήσει όλα τα σιτηρά και τα φύλαγαν για εξαγωγή» (Φιλόστρ., *Τα εις Τυανέα Απολλώνιον.* Ι.15· πρβλ. IV.2 και υποσημ. 24). Και ξανά και ξανά, ανάμεσα στα μέσα του 4ου αιώνα και στα μέσα του 6ου, βρίσκουμε αγρότες να συρρέουν στην πλησιέστερη πόλη σε καιρό λιμού, διότι μόνο εκεί μπορούσαν να βρουν κάποια τρόφιμα που τρώγονται: θα δώσω στο IV.2 ολόκληρη σειρά από παραδείγματα.

Πρέπει ακόμα να θυμηθούμε κάτι που πάρα πολύ συχνά ξεχνιέται: η εκμετάλλευση των ταπεινότερων λαϊκών στρωμάτων δεν ήταν μόνο οικονομική· ένα από τα πιο επαχθή χαρακτηριστικά της ήταν ο βίαιος εξαναγκασμός σε κάθε λογής δουλικές εργασίες. Ένας Εβραίος ραββίνος, που ασκούσε το λειτούργημά του στο δεύτερο τέταρτο του 3ου αιώνα της χρονολογίας μας, δήλωσε ότι το Κράτος ίδρυσε πόλεις «με σκοπό να επιβάλει στο λαό την *αγγαρεία*» — τον όρο, περσικής ή αραμαϊκής προέλευσης και που αρχικά είχε σχέση με τις καταναγκαστικές υπηρεσίες μεταφοράς, τον παρέλαβαν τα ελληνιστικά βασίλεια (απ' όπου η ελληνική λέξη *αγγαρεία*, πληθ. *αγγαρείαι*) και οι Ρωμαίοι (απ' όπου η λατινική λέξη ***angaria, angariae***). Σιγά σιγά έφτασε να χρησιμοποιείται για μια ποικιλία μορφών καταναγκαστικής εργασίας εκτελούμενης για το κράτος ή για τους δήμους[8]. «Ο Μεσαίωνας εφάρμοσε το σύστημα στις υπηρεσίες *(corvées)* που οφείλονταν στον *άρχοντα [seigneur]*», Marc Bloch, στο *CEHE* I².263-4), και στην Ιταλία του 15ου αιώνα γίνεται ακόμα λόγος για ***angararii***, και για τους δεσμευμένους με όρκο πίστης σε αγροτική υποτέλεια προς τον άρχοντά τους, υποκείμενους σε ***angaria*** και ***perangaria*** (Philip Jones, στο ίδιο, 406). Ένα παράδειγμα γνωστό σήμερα σε πολλούς που δεν άκουσαν ποτέ τη λέξη ***angaria*** είναι η ιστορία του Σίμωνα από την Κυρήνη που υποχρεώθηκε από τους Ρωμαίους να μεταφέρει τον σταυρό του Ιησού στον τόπο της εκτέλεσης: ο Μάρκος και ο Ματθαίος χρησιμοποιούν τον

κατάλληλο τεχνικό όρο, έναν τύπο του ρήματος *αγγαρεύειν* (Μκ. XV.21· Μθ. XXVII.32). Μόνο η βαθιά γνώση του συστήματος της *αγγαρείας* μπορεί να κάνει πλήρως κατανοητή μια από τις φράσεις του Ιησού στην επί του Όρους ομιλία: «Και όστις σε αγγαρεύση μίλιον εν, ύπαγε μετ' αυτού δύο» (Μθ. V.41). Χρησιμοποιείται εδώ ο τεχνικός όρος *αγγαρεύειν*. (Το χωρίο αυτό αξίζει μεγαλύτερη προσοχή απ' ό,τι συνήθως του δίνεται στις συζητήσεις για τη στάση του Ιησού προς τις πολιτικές αρχές της εποχής του). Οι αναγνώστες του στωικού φιλόσοφου Επίκτητου θα θυμούνται ότι ήταν λιγότερο κατηγορηματικά ενθουσιώδης από τον Ιησού για τη συνεργασία με τους αντιπροσώπους της εξουσίας που επέβαλλαν την αγγαρεία: απλώς παρατηρεί ότι είναι λογικό να στέργεις την επίταξη του γαϊδάρου σου από ένα στρατιώτη. Αν φέρεις αντιρρήσεις, λέει, το μόνο αποτέλεσμα θα είναι να σε ξυλοκοπήσουν και τον γάϊδαρό σου πάλι θα σου τον πάρουν (*Διατριβαί*. V.79).

Ακριβώς, σ' ένα λόγο *Περί των αγγαρειών* (De angariis στα λατινικά, *Λογ.*, L) ο μεγάλος ρήτορας από την Αντιόχεια Λιβάνιος διατυπώνει με έμφαση τον ισχυρισμό ότι οι πόλεις είναι απόλυτα εξαρτημένες από την ύπαιθρο και τους κατοίκους της. (Η λέξη *αγγαρεία* δεν συναντάται συγκεκριμένα στον λόγο του, και ο τίτλος *Περί των αγγαρειών* μπορεί να οφείλεται σε κάποιον βυζαντινό λόγιο. Κανένας όμως δεν θα αμφισβητήσει ότι οι αγγαρείες ορισμένου δημοτικού τύπου αποτελούν το θέμα του κειμένου). Ο Λιβάνιος παραπονείται στον αυτοκράτορα Θεοδόσιο Α', το 385, ότι οι αγρότες των περιχώρων ωθούνται σε απόγνωση καθώς οι ίδιοι και τα ζώα τους εξαναγκάζονται σε εργασία μεταφοράς λιθαριών έξω από την πόλη. Άδειες χορηγούνται από τις αρχές, λέει, που επιτρέπουν ακόμα και σε ιδιώτες ν' αναλαμβάνουν ορισμένες πύλες της πόλης και να επιτάσσουν καθετί που περνάει απ' αυτές· με τη βοήθεια των στρατιωτών σπρώχνουν μπροστά τους με το μαστίγιο τους άτυχους αγρότες (§§ 9, 26, 27 κ.ε.). Όπως αναφέρει ο Liebeschütz, τα ζώα των *honorati* (αυτοκρατορικών αξιωματούχων και αξιωματικών του στρατού, εν ενεργεία ή απόστρατων) «δεν επιτάσσονταν· άλλοι προύχοντες κατάφερναν να παίρνουν απαλλαγή για τα ζώα τους, έστω με κάποια δυσκολία. Όλες τις ταλαιπωρίες τις τραβούσαν οι αγρότες. Δεν υπάρχει ούτε λέξη για ζημιές που να υφίστανται οι μεγαλογαιοκτήμονες» (*Ant.* 69). Ο Λιβάνιος, αν και παραδέχεται ότι η πρακτική αυτή συνεχιζόταν πολλά χρόνια (§§ 10, 15, 30), υποστηρίζει ότι ήταν παράνομη (§§ 7, 10, 17-20). Προσκομίζει έξυπνα το στοιχείο ότι κάποτε χορηγήθηκε μια άδεια από αυτοκράτορα, για ν' αποδείξει ότι ακόμα και ο κυβερνήτης της επαρχίας δεν έχει δικαίωμα να την επιτρέπει (§ 22). Διατείνεται επίσης ότι επισκέπτες από άλλες πόλεις είναι κατάπληκτοι μ' αυτό που βλέπουν να γίνεται στην Αντιόχεια (§ 8) — δήλωση που δεν χρειάζεται να την πάρουμε στα σοβαρά. Προς το τέλος του λόγου, ο Λιβάνιος εξηγεί ότι η πρακτική για την οποία εκφράζει τη δυσαρέσκειά του έχει άσχημο αντίκτυπο στον ανεφοδιασμό της πόλης με σιτηρά (§§ 30-1), επιχείρημα που μπορούσε κανείς να περιμένει ότι θα ενδιέφερε ζωηρά τον αυτοκράτορα. (Μπορούμε να συγκρίνουμε το παράπονο του αυτοκράτορα Δομιτιανού, σχεδόν ακριβώς τριακόσια χρόνια πριν, ότι επιβαρύνσεις τύπου *αγγαρείας* που επιβάλλονται στους εργαζόμενους αγρότες πιθανόν να έχουν ως συνέπεια τη μη πραγματοποίηση της καλλιέργειας: *IGLS* V.1998, σειρές 28-30). Και τότε η αγόρευση του Λιβάνιου φτάνει στο κορύφωμά της: παρακαλεί τον *φιλανθρωπότατο βασιλέα:*

> Δείξε το ενδιαφέρον σου όχι μόνο για τις πόλεις, αλλά και για την ύπαιθρο, ή μάλλον για την ύπαιθρο κατά προτίμηση από τις πόλεις — διότι η ύπαιθρος είναι η βάση πάνω στην οποία εδράζονται οι πόλεις. Μπορεί να πει κανείς ότι οι πόλεις θεμελιώνονται πάνω στην ύπαιθρο και ότι αυτή είναι το στέρεο στήριγμά τους, μια και τις εφοδιάζει με σιτάρι, κριθάρι, σταφύλια, κρασί, λάδι και την τροφή του ανθρώπου και των άλλων ζωντανών. Αν δεν υπήρχαν βόδια, αλέτρια, σπορικά, φυτά και βοσκήματα, οι πόλεις δεν θα είχαν καν γεννηθεί. Και, μια και υπήρξαν, εξαρτήθηκαν από τη μοίρα της υπαίθρου, και ό,τι καλό και κακό δοκιμάζουν από την ύπαιθρο έρχεται.

Οποιοσδήποτε εχθρός της ευημερίας των εργαζόμενων αγροτών, ακόμα και των ζώων τους, συνεχίζει ο Λιβάνιος,

> είναι εχθρός της γης, και ο εχθρός της γης είναι εχθρός και των πόλεων, αλλά και των ναυτικών, διότι και αυτοί έχουν ανάγκη από τα προϊόντα της γης. Μπορεί βέβαια να πετύχουν από τη θάλασσα αύξηση του αποθέματος των αγαθών τους, αλλά τα πραγματικά μέσα ζωής προέρχονται από τη γη. Κι εσύ ακόμα, Μεγαλειότατε, από εκεί παίρνεις τον φόρο. Στα διαγγέλματά σου, συνδιαλέγεσαι με τις πόλεις γι' αυτό το ζήτημα, και η πληρωμή του φόρου έρχεται από τη γη. Έτσι, όποιος συμπαραστέκεται στην αγροτιά υποστηρίζει εσένα, και κάθε κακομεταχείρισή της είναι απιστία προς εσένα. Γι' αυτό πρέπει να βάλεις τέρμα σε τούτη την κακομεταχείριση. Μεγαλειότατε, με νόμο, τιμωρία και έδικτα και με τον ενθουσιασμό σου για τούτο το θέμα πρέπει να ενθαρρύνεις όλους να μιλήσουν με παρρησία υπέρ των αγροτών (§§ 33-6).

Ίσως χρειάζεται να προσθέσω, όχι μόνο ότι η πρακτική για την οποία διαμαρτύρεται ο Λιβάνιος είναι κάτι εντελώς χωριστό από τις επίμοχθες *αγγαρείες* που επέβαλλαν οι αυτοκρατορικές αρχές, κυρίως σε συνάρτηση με τις «δημόσιες μεταφορές», αλλά και ότι ο ίδιος ο Λιβάνιος παίρνει κάποτε μια πολύ διαφορετική και πολύ λιγότερο προστατευτική στάση απέναντι στους αγρότες στα άλλα του έργα, κυρίως όταν καταγγέλλει τη στάση δικών του και άλλων ενοικιαστών, καθώς και ελεύθερων κτηματιών που αντιστέκονται στους φοροεισπράκτορες, στον *Λόγ.* του XLVII (βλ. IV.2).

Η γλωσσική μαρτυρία για τον διαχωρισμό μεταξύ *πόλεως* και *χώρας* είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική. Με εξαίρεση μερικές από τις δυτικές και νότιες παράκτιες περιοχές της Μικράς Ασίας, όπως η Λυδία, η Καρία, η Λυκία, η Παμφυλία και η Κιλίκια πεδιάδα, όπου οι τοπικές γλώσσες φαίνεται ότι είχαν εκτοπιστεί ολότελα από την ελληνική κατά την ελληνιστική περίοδο, η μεγάλη πλειονότητα των αγροτών της ελληνικής Ανατολής, ακόμα και μερικοί από τους ανθρώπους της πόλης (ειδικά βεβαίως από τις κατώτερες τάξεις) μιλούσαν συνήθως όχι την ελληνική αλλά τις παλιές τοπικές διαλέκτους[9]. Ο καθένας θα θυμάται πως όταν ο Παύλος και ο Βαρνάβας έφτασαν στη Λύστρα, στην άκρη μιας ορεινής περιοχής της νότιας Μικράς Ασίας, και ο Παύλος λέγεται ότι εθεράπευσε έναν σακάτη, τα πλήθη «επήραν την φωνήν αυτών» και μίλησαν στη γλώσσα της Λυκαονίας — «Λυκαονιστί» — (Πράξ. Αποστ. XIV.11) — μια ιδιωματική γλώσσα που δεν γράφτηκε ποτέ και που κάποια στιγμή χάθηκε ολότελα. (Κι αυτό έγινε μέσα σε μια πόλη, και μάλιστα σε πόλη όπου ο Αύγουστος είχε ιδρύσει μια αποικία πολιτών, Ρωμαίων βετεράνων)[10]. Τέτοιες παράλληλες ιστορίες θα μπορούσε κανείς να συναντήσει πολλές φορές και στις πολύ απομακρυσμένες μεταξύ τους περιοχές της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση. Κι όσοι δεν μιλούσαν

την ελληνική ή τη λατινική δεν μετείχαν παρά ελάχιστα ή καθόλου στον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό.

Δεν πρέπει να υπερβάλουμε τους αυστηρά εθνικούς και γλωσσικούς παράγοντες — που είναι τόσο ευδιάκριτοι στα ανατολικότερα τμήματα της ελληνικής περιοχής — σε βάρος των οικονομικών και κοινωνικών παραγόντων. Ακόμα και στην Ελλάδα την ίδια, στα νησιά του Αιγαίου και στις δυτικότερες ακτές της Μικράς Ασίας, όπου οι Έλληνες είχαν εγκατασταθεί από αρχετούς αιώνες και όπου και ο φτωχότερος αγρότης μπορούσε να είναι τόσο Έλληνας όσο και ο μεγιστάνας της πόλης (έστω και με πολύ χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο), ο ταξικός χωρισμός ανάμεσα στους εκμεταλλευτές και σ' εκείνους από τους οποίους οι πρώτοι αντλούσαν τα προς το ζην ήταν πολύ πραγματικός, και φυσικά βάθυνε όταν οι ταπεινοί έχασαν ολότελα την προστασία που πολλοί απ' αυτούς είχαν πετύχει από κάποιο δημοκρατικό πολίτευμα (βλ. V.3). Και τα «Ανατολικά» τμήματα, που ενσωματώθηκαν πιο πρόσφατα στα μεγάλα ελληνιστικά βασίλεια, η σαφής διαφορά ανάμεσα στον «Έλληνα» και στον «βάρβαρον» μετατράπηκε βαθμιαία σε μια καθαρά ταξική διάκριση, ανάμεσα στους ιδιοκτήτες και στους ακτήμονες. Αυτό ισχύει ακόμα και για την Αίγυπτο, όπου το χάσμα ανάμεσα στους Έλληνες και στους αυτόχθονες Αιγυπτίους ήταν αρχικά τόσο μεγάλο όσο κι αλλού: εκτεινόταν στη γλώσσα, στη θρησκεία, στην παιδεία και στον «τρόπο ζωής» γενικά. Είναι αλήθεια ότι στην Αίγυπτο υπήρχε μεγαλύτερη αλληλοδιείσδυση απ' ό,τι αλλού ανάμεσα στα δύο στοιχεία, διότι μέχρι το 200 μ.Χ. οι πόλεις ήταν λιγοστές (υπήρχαν μόνο η Αλεξάνδρεια, η Ναύκρατις, το Παραιτόνιον και η Πτολεμαΐς, και επιπρόσθετα η Αντινοόπολις που ίδρυσε ο Αδριανός το 130 μ.Χ.), και διότι πολύ περισσότεροι Έλληνες εγκαταστάθηκαν έξω από τις πόλεις, σε περιοχές της υπαίθρου, συχνά ως στρατιώτες ή διοικητές, αλλά με έντονη την τάση να έλκονται προς τις «μητροπόλεις», τις πρωτεύουσες των «νομών» στους οποίους είχε διαιρεθεί η Αίγυπτος. Η εκμετάλλευση της Αιγύπτου υπό τους Πτολεμαίους (323-30 π.Χ.) δεν ήταν τόσο εντατική όσο υπό την κατοπινή ρωμαϊκή διοίκηση, και τα μισθώματα και οι φόροι που αποσπώνταν από την αγροτιά ξοδεύονταν, τουλάχιστον, κυρίως στην Αλεξάνδρεια και στη Ναύκρατη, και στα άλλα πολυάνθρωπα κέντρα (όχι ακόμα *πόλεις*) όπου κατοικούσαν οι κτηματίες, και δεν διοχετεύονταν (όπως αργότερα) προς τη Ρώμη. Μολαταύτα, τα έσοδα των Πτολεμαίων ήταν κολοσσιαία, με τα αρχαία κριτήρια, και οι φελάχοι πιέζονταν οπωσδήποτε σκληρά για να τα εξασφαλίσουν[11]. Μετά το 200 π.Χ. «μερικοί αυτόχθονες ανέβηκαν στην κοινωνική κλίμακα και πήραν ελληνικά ονόματα, ενώ μερικοί Έλληνες βούλιαξαν· ελληνικά και ντόπια ονόματα συναντιόνται στην ίδια οικογένεια. Ορισμένοι Έλληνες κράτησαν κάποια απόσταση· αλλά μια νέα μικτή ράτσα διαμορφώθηκε μεταξύ Ελλήνων και φελάχων και η λέξη Έλληνας σήμαινε τώρα ένα άτομο με ορισμένη ελληνική *παιδεία*» (Tarn, *HC*[3] 206-7)[12]. Στην Αίγυπτο, όπως κι αλλού, το να είσαι «Έλλην» ήταν ασφαλώς πολύ περισσότερο ζήτημα παιδείας παρά καταγωγής. Η ίδια όμως η παιδεία εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από την ιδιοκτησία. Πριν από το τέλος του 2ου μ.Χ. αιώνα, όπως λέει ο Rostovtzeff, «η διαχωριστική γραμμή, από κοινωνική και οικονομική άποψη, ανάμεσα στην ανώτερη και στην κατώτερη τάξη δεν ήταν πια ανάμεσα στους Έλληνες, που αποτελούσαν την ανώτερη, και στους Αιγυπτίους, που αποτελούσαν την κατώτερη, αλλά ανάμεσα στους πλούσιους και στους φτωχούς γενικά, μια και πολλοί Αιγύπτιοι ήταν μέσα

στους πρώτους, ενώ πολλοί Έλληνες ήταν μέσα στους δεύτερους»· ωστόσο, «η παλιά διαίρεση σε μια προνομιούχα τάξη "Ελλήνων" (που περιλάμβανε τώρα πολλούς εξελληνισμένους Αιγυπτίους) και σε μια υποδεέστερη τάξη αυτοχθόνων παρέμενε όπως ήταν» (*SEHHW* II.883). Αυτή είναι η αλήθεια, αν και ορισμένα κείμενα που παραθέτει ο Rostovtzeff θα μπορούσαν τώρα να ερμηνευθούν διαφορετικά από ορισμένες απόψεις[13]. Στη ρωμαϊκή περίοδο, με την ανάπτυξη των *μητροπόλεων* σε κάτι που σχεδόν έμοιαζε με ελληνικές πόλεις, όπου κατοικούσαν κυρίως οι γαιοκτήμονες, τα άτομα των ιδιοκτητριών τάξεων θεωρούσαν γενικά τον εαυτό τους ως Έλληνες και οι αγρότες ως Αιγυπτίους. Σε επιστολή που διασώθηκε σε πάπυρο του 3ου μ.Χ. αιώνα, ο συντάκτης δεν θέλει τ' «αδέρφια» του να σκέφτονται γι' αυτόν ως για «έναν βάρβαρο ή έναν *ανάνθρωπον* Αιγύπτιον» (*P. Oxy.* XIV.1681.4-7).

Οι γάμοι ανάμεσα σε ανθρώπους της πόλης και σε αγρότες πρέπει να ήταν πολύ ασυνήθιστοι σ' όλα τα μέρη του ελληνικού κόσμου. Μπορεί, βέβαια, να συνέβαινε μια χωριατοπούλα να ήταν αρκετά όμορφη ώστε να τραβήξει έναν ευκατάστατο νέο της πόλης, αλλά κατά κανόνα αυτός έτεινε μάλλον να την κάνει ερωμένη ή παλλακίδα του παρά σύζυγό του. Υπάρχει ωστόσο μια απολαυστική ιστορία, που δεν βαστάω να μην την πω, μια ιστορία έρωτα και γάμου ανάμεσα σε δύο πλούσιους νεαρούς της πόλης και δύο χαριτωμένες χωριατοπούλες από τη Σικελία, που έγιναν γνωστές ως Καλλίπυγοι. Μας τη μεταβίβασε ο Αθήναιος (XII. 554 cde), από τα ιαμβικά ποιήματα του Κερκιδά του Μεγαλοπολίτη και του Αρχέλαου του Χερσονησίτη. (Πόση αλήθεια υπάρχει σ' αυτά δεν έχουμε τα μέσα να το μάθουμε). Οι δύο όμορφες θυγατέρες ενός χωρικού *(ανήρ αγροίκος)*, καθώς φιλονικούσαν για το ποια από τις δύο ήταν η πιο «καλλίπυγος», βγήκαν στη δημοσιά και κάλεσαν ένα νεαρό, που έτυχε να είναι περαστικός, να τους κάνει τον διαιτητή. Αυτός, αφού εξέτασε και τις δύο, προτίμησε τη μεγαλύτερη, που την ερωτεύθηκε στη στιγμή. Ο μικρότερος αδελφός του, όταν άκουσε για τα κορίτσια, βγήκε να τα δει κι ερωτεύθηκε τη μικρότερη αδελφή. Ο γέρος πατέρας των δύο αγοριών προσπάθησε όσο μπορούσε να πείσει τους γιους του να κάνουν πιο ευυπόληπτους γάμους, αλλά απέτυχε και τελικά δέχτηκε τις δύο χωριατοπούλες ως νύφες του. Έχοντας έτσι ανέβει πολύ ψηλά στην κοινωνική κλίμακα και τραβήξει τη γενική προσοχή με τα πλούτη τους, οι δύο γυναίκες ανήγειραν ένα ναό αφιερωμένο στην Καλλίπυγον Αφροδίτη — ένας τίτλος λατρείας που όχι μόνο ήταν ο πιο κατάλληλος για τη θεά του έρωτα και της ομορφιάς αλλά και έκανε μια γοητευτική νύξη στις περιστάσεις της ανέγερσης του ναού. (Κάποιος ίσως σκεφτεί πως πρόκειται εδώ για μια από τις περιπτώσεις όπου η εθνική θρησκεία είχε ένα ξεχωριστό πλεονέκτημα απέναντι στον χριστιανισμό). Οι γάμοι καλοαναθρεμμένων κοριτσιών με χωρικούς πρέπει επίσης να ήταν εξαιρετικά σπάνιοι. Στην *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη ο γάμος της πριγκίπισσας Ηλέκτρας μ' ένα φτωχό χωρικό που δεν του δίνεται καν ένα όνομα στο έργο — είναι απλώς ένας *αυτουργός* (ένας άνθρωπος που δουλεύει το χωράφι του με τα δικά του χέρια) — θεωρείται ακόμα κι από τον ίδιο τον άντρα ως μια βαριά και εσκεμμένη προσβολή προς το κορίτσι, και στην πρώτη κιόλας ομιλία του λέει με υπερηφάνεια ότι ποτέ δεν πήρε την κοπέλα στο κρεβάτι του και ότι αυτή είναι ακόμα παρθένα — σε υπερένταση και νευρωτική, όπως ανακαλύπτουμε τώρα[14].

Η αντίθεση ανάμεσα στον ανώτερο κάτοικο της πόλης και στον ανεπιτήδευτο

άνθρωπο της υπαίθρου θα μπορούσε ακόμα να προβληθεί και στη θεϊκή σφαίρα. Από μια συλλογή μύθων του Βαβρίου μαθαίνουμε ότι, σύμφωνα με μια δοξασία, οι αφελείς *(ευήθεις)* από τους θεούς είναι εκείνοι που κατοικούν στην ύπαιθρο, ενώ οι θεότητες που μένουν μέσα στα τείχη της πόλης είναι αλάνθαστοι και έχουν τα πάντα υπό την εποπτεία τους *(Αισώπ. Μύθ.* 2.6-8).

Στο κεφ. III.6 θα μιλήσω σύντομα για τη δημιουργία από πλούσιους ευεργέτες, σε ελληνικές και ρωμαϊκές πόλεις, «ιδρυμάτων» που πρόβλεπαν, σε ειδικές περιστάσεις, διανομές χρημάτων ή τροφίμων, συχνά διαβαθμισμένες σύμφωνα με τη θέση που οι λήπτορες κατείχαν στην κοινωνική ιεραρχία — όσο υψηλότερη ήταν η κοινωνική θέση του προσώπου, τόσο περισσότερα είχε την πιθανότητα να πάρει. Οι χωρικοί, που στην ελληνική Ανατολή συχνά δεν ήταν πολίτες της *πόλης* τους, πολύ σπάνια ωφελούνταν από μια τέτοια διανομή. Ο Δίων Χρυσόστομος αναφέρει για έναν από τους Ευβοείς αγρότες του πως επικαλέστηκε το γεγονός ότι ο πατέρας του είχε μετάσχει κάποτε σε μια διανομή χρημάτων στην επαρχιακή πόλη ως απόδειξη ότι ήταν και ο ίδιος πολίτης εκεί (VII.49). Η μόνη επιγραφή που είδα να κάνει λόγο για χωριάτες ευεργετούμενους από διανομή την οποία καθιέρωσε ένας πολίτης ελληνικής *πόλης*, είναι μια επιγραφή από την Προυσιάδα επί του Υπίου της Βιθυνίας, που μιλάει για επιδόματα τόσο για όλους τους «αναγνωρισμένους ως πολίτες» *(εγκεκριμένοις)* όσο και για όσους «κατοικούν στην ύπαιθρο» *(τοις την αγροικίαν κατοικούσιν/παροικούσιν, IGRR* III.69.18-20, 24-6)[15].

★ ★ ★ ★ ★

Δεν βρίσκω τίποτα καλύτερο να κάνω, για να κλείσω τούτο το υποκεφάλαιο, από το να παραθέσω δύο περιλήψεις από τον A. H. M. Jones των ερευνών του σε χίλια χρόνια Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής κυριαρχίας στην Ελληνική Ανατολή. Η μία, από το πρώτο μεγάλο του έργο, *Cities of the Eastern Roman Provinces* (1937, 2nd edn 1971), ασχολείται ειδικά με τη Συρία, που βρισκόταν πρωτύτερα στο περιθώριο μόνο του Ελληνικού κόσμου, αλλά ενσωματώθηκε σταδιακά σ' αυτόν από την εποχή των κατακτήσεων του Αλεξάνδρου, δηλαδή από το 333 π.Χ. και μπρος· αλλά τα συμπεράσματα του Jones ισχύουν εξίσου, ή σχεδόν εξίσου, και για τις άλλες περιοχές στη δυτική Ασία, βόρεια Αφρική και νοτιοανατολική Ευρώπη που εξελληνίστηκαν μόλις στα χρόνια του Αλεξάνδρου ή αργότερα. Συνοψίζοντας «τα αποτελέσματα της χιλιετίας κατά την οποία η Συρία κυβερνήθηκε από τις μακεδονικές δυναστείες κι από τη Ρώμη», ο Jones λέει:

> Θεωρητικά, η αλλαγή στην πολιτική φυσιογνωμία της χώρας είναι σημαντική. Στην περσική περίοδο, πόλεις υπήρχαν μόνο στις ακτές της θάλασσας, στα κράσπεδα της ερήμου και σε δύο από τα μεταξύ τους περάσματα του κεντρικού ορεινού φράγματος. Κατά τη βυζαντινή περίοδο ολόκληρη ουσιαστικά η Συρία ήταν κερματισμένη σε πόλεις-κράτη. Μόνο σε λίγες απομονωμένες περιοχές, ιδιαίτερα στην κοιλάδα του Ιορδάνη και στο Χαουράν, η ζωή του χωριού παραμένει ο κανόνας. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, η αλλαγή ήταν επιφανειακή. Επιτεύχθηκε εν μέρει με την εκχώρηση αχανών εκτάσεων στις παλιές πόλεις της ακτής και των κρασπέδων της ερήμου, και εν μέρει με την ίδρυση ενός μικρού αριθμού νέων πόλεων, στην καθεμιά από τις οποίες εκχωρήθηκε μια απέραντη έκταση. Η πολιτική ζωή των κατοίκων της γεωργικής ζώνης έμεινε ανεπηρέαστη·

η μονάδα τους εξακολουθούσε να είναι το χωριό και δεν έπαιρναν μέρος στη ζωή της πόλης στην οποία ήταν προσκολλημένοι. Οικονομικά έχασαν από την αλλαγή. Οι νέες πόλεις δεν επιτελούσαν καμιά χρήσιμη οικονομική λειτουργία, διότι τα μεγαλύτερα χωριά προμήθευαν τα βιοτεχνικά αγαθά που είχαν ανάγκη οι χωρικοί και το εμπόριο της υπαίθρου διεξαγόταν σε αγορές του χωριού[16]. Το μόνο αποτέλεσμα της ίδρυσης πόλεων ήταν η δημιουργία μιας πλούσιας τάξης γαιοκτημόνων που εξόντωσε βαθμιαία την ιδιοκτησία των αγροτών. Πολιτισμικά, η ύπαιθρος παρέμεινε απόλυτα ανεπηρέαστη από τον ελληνισμό των πόλεων[17]· οι αγρότες συνέχισαν να μιλάνε τη συριακή γλώσσα μέχρι την αραβική κατάκτηση. Η μόνη λειτουργία που εκπλήρωναν οι πόλεις ήταν η διοικητική· αστυνόμευαν και εισέπρατταν τους φόρους των εδαφών τους (*CERP*^{2} 293-4).

Και σε μια κατοπινή σημείωση στο βιβλίο, ο Jones προσθέτει:

Η αδιαφορία των κατοίκων των χωριών προς τις πόλεις εκφράζεται, νομίζω θαυμάσια, στις ταφόπετρες των Σύρων μεταναστών στη Δύση...: μνημονεύουν πάντοτε το χωριό τους, κι αν ονομάζουνε κάποτε την πόλη, το κάνουν απλώς για γεωγραφικό προσανατολισμό» (*CERP*^{2} 469 υποσημ. 92)[18].

Το άλλο χωρίο είναι από τη σελ. VI του Προλόγου του βιβλίου του Jones *The Greek City from Alexander to Justinian* (1940). Συνοψίζοντας τα συμπεράσματα στο Μέρος V αυτού του βιβλίου, ο Jones λέει ότι εξετάζει «τη συμβολή των πόλεων στον αρχαίο πολιτισμό» και υποστηρίζει:

Όσο μεγαλειώδες κι αν ήταν το επίτευγμά τους, αυτό εδραζόταν σε μια ταξική βάση παρά πολύ στενή για να του εξασφαλίσει την ανθεκτικότητα. Από οικονομική άποψη, η ζωή των πόλεων οδηγούσε σε μια νοσηρή συγκέντρωση του πλούτου στα χέρια της αριστοκρατίας της πόλης σε βάρος του προλεταριάτου και της αγροτιάς. Η πολιτική ζωή τους στένεψε βαθμιαία μέχρι που περιορίστηκε σε μια ολιγάριθμη κλίκα εύπορων οικογενειών, που τελικά έχασαν το ενδιαφέρον τους γι' αυτήν. Ο πνευματικός πολιτισμός που οι πόλεις προωθούσαν, αν και γεωγραφικά απλώθηκε σε μιαν απέραντη έκταση, ήταν περιορισμένος στην ανώτερη τάξη των πόλεων[19].

4

Η καταλληλότητα της μεθόδου του Μαρξ για τη μελέτη της αρχαίας ιστορίας

Ήταν τόσο πλήρης η έλλειψη ενδιαφέροντος για τον Μαρξ από μέρους όλων σχεδόν των ιστορικών της αρχαιότητας στον αγγλόφωνο κόσμο[1], ώστε πολλοί που θ' αρχίσουν να διαβάζουν τούτο το βιβλίο θα αναρωτηθούν ίσως ποια σχέση μπορεί να έχει ο Μαρξ με την ιστορία της κλασικής αρχαιότητας. Άκουσα να χαρακτηρίζεται αυτή η έλλειψη ενδιαφέροντος ως μια «συνωμοσία σιωπής»· κάτι τέτοιο όμως θα την τιμούσε μ' ένα συνειδητό στοιχείο, που στην πραγματικότητα απουσιάζει. Η πραγματικότητα είναι απλώς η σιωπή. Δεν γνωρίζω τίποτα που να συγκρίνεται ώς τώρα στα Βρετανικά Νησιά με το συμπόσιο για το πρόγραμμα της American Philological Association το 1973, που είχε για τίτλο «Ο μαρξισμός και οι κλασικοί», ή με το τεύχος του αμερικανικού φιλολογικού περιοδικού *Arethu-*

sa, vol. 8.1. (Άνοιξη, 1975), που είχε τον ίδιο τίτλο[2]. (Το άρθρο που περιλαμβάνεται σ' αυτό το τεύχος με τίτλο «Ο Καρλ Μαρξ και η ιστορία της κλασικής αρχαιότητας», σελ. 7-41, είναι, ουσιαστικά, αποσπάσματα από προηγούμενα προσχέδια αυτού του βιβλίου). Συχνά ακούμε την άποψη ότι στο μέτρο που οι ιδέες του Μαρξ για την ιστορία έχουν κάποια εγκυρότητα, έχουν ήδη ενσωματωθεί στη δυτική ιστοριογραφική παράδοση. Εδώ, η σκέψη μας πάει αθέλητα στον μακαρίτη George Lichtheim, που χαρακτήρισε τον μαρξισμό ως «το *caput mortuum* [άχρηστο απομεινάρι], ενός γιγάντιου πνευματικού οικοδομήματος, που τη ζωντανή ουσία του έχει οικειωθεί η ιστορική συνείδηση του σύγχρονου κόσμου» (*Marxism*[2] [1964 και ανατύπ.] 406). Αυτό είναι πέρα για πέρα ανακριβές, προπαντός για ό,τι αφορά τη νεότερη ιστοριογραφία της κλασικής αρχαιότητας.

Η κατάσταση που περιέγραψα οφείλεται, βέβαια, εν μέρει σε μια γενική άγνοια της σκέψης του Μαρξ, και σε μια έλλειψη ενδιαφέροντος γι' αυτήν, από μέρους της μεγάλης πλειονότητας των ιστορικών της αρχαιότητας και άλλων κλασικών φιλολόγων στον αγγλόφωνο κόσμο. Θα δείξω όμως αργότερα ότι αυτή η άγνοια και η έλλειψη ενδιαφέροντος μπορούν να αποδοθούν εν μέρει σε λαθεμένες απόπειρες που γίνονται στις μέρες μας, από εκείνους που αυτοαποκαλούνται μαρξιστές (ή τουλάχιστον ισχυρίζονται ότι επηρεάζονται από τον Μαρξ), να ερμηνεύσουν τα βασικά στοιχεία της σκέψης του Μαρξ για την ιστορία τόσο σε γενικές γραμμές όσο, ιδιαίτερα, και σε σχέση με την κλασική αρχαιότητα. Μου αρέσει να θυμάμαι ότι ο Ένγκελς, σε επιστολή του προς τον Conrad Schmidt (5 Αυγούστου 1890), πάνω από εφτά χρόνια μετά τον θάνατο του Μαρξ, υπενθύμιζε ότι ο Μαρξ συνήθιζε να λέει για ορισμένους Γάλλους μαρξιστές του τέλους της δεκαετίας του 1870: «Το μόνο που εγώ ξέρω, είναι πως δεν είμαι μαρξιστής» (*MESC* 496). Πιστεύω πως θα σκεφτόταν περίπου το ίδιο πράγμα για τους *soi-disant* μαρξιστές — όχι μόνο τους Γάλλους — της δεκαετίας του 1980. Όπως λέει ο Γερμανός ποιητής Hans Magnus Enzensberger, σ' ένα ποιηματάκι του με τίτλο Karl Heinrich Marx —

Σε βλέπω προδομένο
από τους οπαδούς σου·
μονάχα οι οχτροί σου
μείνανε αυτό που ήταν.

Πολλά σύγχρονα μαρξιστικά συγγράμματα σε γλώσσες άλλες από την αγγλική φαίνονται να αντιστέκονται στη μετάφρασή τους στα αγγλικά. Τείνω να εφαρμόσω για πολλά από τούτα τα έργα μερικές βαριές παρατηρήσεις που έκανε ο Graham Hough σε κριτική που δημοσίευσε στο *Times Literary Supplement* [το λογοτεχνικό παράρτημα των *Times*] για δύο βιβλία σχετικά με τον Roland Barthes. Αφού συμφωνεί με μια δήλωση του Stephen Heath, ότι η γλώσσα που ανέπτυξε ο Barthes και η σχολή του «δεν έχει κανένα κοινό θεωρητικό πλαίσιο με οτιδήποτε υπάρχει στην αγγλική», συνεχίζει:

> Η προσπάθεια να τη μεταφέρεις αυτούσια — με απλό εξαγγλισμό των λέξεων, πράγμα όχι δύσκολο — δημιουργεί ένα τείχος αδιαφάνειας που μπλοκάρει εξαρχής κάθε περιέργεια. Η διασκευή, η παράφραση, που μπορεί κι αυτή να γίνει και που φαίνεται συχνά δελεαστική, ενέχει τον κίνδυνο της παραμόρφωσης του πρωτότυπου και της μετατροπής συνταρακτικών ιδεών σε αποδεκτές κοινοτοπίες (*TLS* 3950, 9 Δεκέμβρη 1977, σελ. 1443).

Το ίδιο συμβαίνει, νομίζω, με πολλά σύγχρονα μαρξιστικά έργα, ακόμα και στη γαλλική και την ιταλική γλώσσα, κι ακόμα περισσότερο στη γερμανική και τη ρωσική.

Κατά την ώριμη πια ηλικία μου, όλο και περισσότερα άτομα εκδήλωναν την επιθυμία να πάρουν μια ιδέα για τη μαρξιστική ανάλυση του καπιταλιστικού κόσμου του 19ου και του 20ού αιώνα. Καθώς είμαι ιστορικός και όχι οικονομολόγος, θα περιοριστώ να μιλήσω για την αναζωογόνηση ενός σοβαρού ενδιαφέροντος για την οικονομική θεωρία του Μαρξ στη Βρετανία από μέρους μερικών διαπρεπών οικονομολόγων της γενιάς μας (άσχετα με το αν αυτοπαρουσιάζονται ή όχι ως μαρξιστές): Maurice Dobb, Ronald Meek, Joan Robinson, Piero Sraffa κ.ά.[3]. Στον Πρόλογο της πρώτης έκδοσης του έργου της *Essay on Marxian Economics* (1942), η Joan Robinson παρατηρούσε ότι «μέχρι τελευταία, οι ακαδημαϊκοί κύκλοι τηρούσαν απέναντι στον Μαρξ στάση περιφρονητικής σιωπής, που τη διέκοπτε μόνο κάποια περιστασιακή ειρωνική υποσημείωση». Στην πρώτη παράγραφο του Προλόγου της δεύτερης έκδοσης (1966), η Robinson αναφέρει πως, όταν έγραφε την αρχική έκδοση, πριν από ένα τέταρτο του αιώνα, οι περισσότεροι από τους «ακαδημαϊκούς συναδέλφους [της] στην Αγγλία πίστευαν ότι το να μελετά κανείς τον Μαρξ ήταν παλιομοδίτικη διασκέδαση..., ενώ στις ΗΠΑ ήταν κάτι το ανυπόληπτο». Τα πράγματα είναι τώρα κάπως διαφορετικά. Τα τελευταία χρόνια και οι κοινωνιολόγοι έδειξαν κι αυτοί ξαφνικά μεγαλύτερη προθυμία να επιλέξουν μια μαρξιστική ανάλυση των προβλημάτων της σύγχρονης κοινωνίας. Ας μου επιτραπεί να αναφερθώ σ' ένα ιδιαίτερα εντυπωσιακό πρόσφατο παράδειγμα: ένα βιβλίο με τον τίτλο *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, των Stephen Castles και Godula Kosack, που εκδόθηκε το 1973 και που η σημασία του για την παρούσα μελέτη μας θα φανεί στο II.3. Αλλά και στην περίπτωση αυτή, πολλοί νομίζω θα συμφωνήσουν με τη γνώμη ενός εξέχοντος Βρετανού κοινωνιολόγου, του T. B. Bottomore (που κάθε άλλο παρά εχθρικά διάκειται προς τον Μαρξ), ότι «ενώ η μαρξική θεωρία φαίνεται να είναι σε υψηλό βαθμό κατάλληλη και χρήσιμη για την ανάλυση κοινωνικών και πολιτικών συγκρούσεων στις κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες σε μια συγκεκριμένη περίοδο, η χρησιμότητα και αρμοδιότητά της αλλού είναι πολύ λιγότερο ξεκάθαρη» (*Sociology* [1971] 201). Αυτοί που υποστηρίζουν τέτοιες απόψεις είναι ίσως διατεθειμένοι να παραδεχτούν την πολύ μεγάλη συνεισφορά ορισμένων μαρξιστών ιστορικών, που ασχολήθηκαν κυρίως με τον 18ο και τον 19ο αιώνα, λχ. ο Eric Hobsbawm, ο George Rudé και ο E. P. Thompson· ίσως όμως αρχίσουν να σκέφτονται πως η αφετηριακή θέση τους έχει κάπως ασθενίσει όταν προσέξουν το έργο ενός Αμερικανού μαρξιστή ιστορικού, του Eugene Genovese, που παρουσίασε μια εξαιρετικής ποιότητας μελέτη για τη δουλεία στον προπολεμικό αμερικανικό Νότο· και ίσως η αντίσταση της θέσης τους αυτής φτάσει στο σημείο ρήξης και πιο πέρα, όταν υποχρεωθούν να πάρουν υπόψη τον Christopher Hill (παλιότερα δάσκαλο του Balliol), που έκανε πολλά για να φωτίσει την ιστορία του 16ου και του 17ου αιώνα, και τον Rodney Hilton, που ασχολήθηκε με τους Άγγλους αγρότες και τα αγροτικά κινήματα στον 14ο αιώνα και νωρίτερα, σε διάφορα άρθρα και στα δύο πρόσφατα βιβλία του, *Bond Men Made Free* (1973) και *The English Peasantry in the Later Middle Ages* (1975, καθώς και στην έκδοση των διαλέξεών του στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης το 1973). Βρισκόμαστε ήδη πολύ μακριά

από τον καπιταλισμό του 19ου αιώνα· και αν πάμε ακόμα πιο πίσω, στην Εποχή του Ορείχαλκου και στην προϊστορία, στην Ευρώπη και στη δυτική Ασία, μπορούμε να βρούμε αρχαιολόγους, ιδιαίτερα τον V. Gordon Childe, να αναγνωρίζουν, κι αυτοί, την οφειλή τους στον Μαρξ. [Βλ. τώρα VIII.1 σημ. 33].

Αλλά και οι ανθρωπολόγοι, τουλάχιστον εκτός της Μεγάλης Βρετανίας, ήταν για ορισμένο διάστημα διατεθειμένοι να πάρουν τον Μαρξ στα σοβαρά ως πηγή έμπνευσης στον δικό τους κλάδο. Γάλλοι οικονομικοί ανθρωπολόγοι, όπως ο Maurice Godelier, ο Claude Meillassoux, ο Emmanuel Terray, ο Georges Dupré και ο Pierre-Philippe Rey εργάστηκαν σε μεγάλο βαθμό μέσα στο πλαίσιο μιας μαρξιστικής παράδοσης, που την ανέπτυξαν ποικιλότροπα[4]. Ακόμα και οι δομιστές (στρουκτουραλιστές), συχνά αναγνωρίζουν κάποιαν οφειλή τους στον Μαρξ. Περισσότερο από τριάντα χρόνια πριν, ο ίδιος ο Claude Lévi-Strauss αναφέρθηκε στις «προσπάθειές του να επανεντάξει στη μαρξιστική παράδοση τις ανθρωπολογικές γνώσεις που αποκτήθηκαν κατά την τελευταία πενηνταετία» και μίλησε για «την έννοια της δομής που δανείστηκα, ή έτσι νόμισα, από τον Μαρξ και τον Ένγκελς, ανάμεσα σε άλλους, και που της αποδίδω πρωτεύοντα ρόλο» (*SA* 343-4)[5]. Αμερικανοί ανθρωπολόγοι επίσης, τα τελευταία χρόνια, έδωσαν πολύ μεγαλύτερη προσοχή στον Μαρξ: ο Marvin Harris λχ., στο πολύπτυχο βιβλίο του *The Rise of Anthropological Theory* (1969 και επανέκδ.), μελέτησε με κάποια σοβαρότητα τον Μαρξ και τον Ένγκελς ως ανθρωπολόγους, αφιερώνοντάς τους και ένα κεφάλαιο 30 και πάνω σελίδων («Διαλεκτικός υλισμός», σελ. 217-49). Και τότε, το 1972, συνέβηκε αυτό που θα ονόμαζα απλώς ξέσπασμα στη βρετανική ανθρωπολογία. Ένας ανθρωπολόγος, από τους πιο διαπρεπείς, ο Sir Raymond Firth, στην εναρκτήρια διάλεξή του από μια νέα σειρά της Βρετανικής Ακαδημίας προς τιμήν του Radcliffe-Brown, της έδωσε έναν χαρακτηριστικό τίτλο: όχι απλώς «Ο σκεπτικιστής ανθρωπολόγος;» (υπαινιγμός στο «Ο σκεπτικιστής χημικός» του Robert Boyle), αλλά και «Κοινωνική ανθρωπολογία και μαρξιστικές απόψεις για την κοινωνία»[6]. Θα ήθελα να παραθέσω ένα μέρος της τελευταίας παραγράφου αυτής της διάλεξης, διότι καλεί τους κοινωνικούς ανθρωπολόγους να ενδιαφερθούν για τις ιδιαιτερότητες των ανθρώπινων κοινωνιών που, νομίζω, θα έπρεπε και οι ιστορικοί της κλασικής αρχαιότητας να μελετήσουν και που — όπως οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι στους οποίους απευθύνεται ο Firth — οι περισσότεροί τους δεν μελετούν. Λέει λοιπόν ο Firth:

> Αυτό που προσφέρουν οι θεωρίες του Μαρξ στην κοινωνική ανθρωπολογία είναι μια σειρά υποθέσεων για τις κοινωνικές σχέσεις και ειδικά για την κοινωνική αλλαγή. Οι βαθυστόχαστες παρατηρήσεις του Μαρξ — για τη θεμελιακή σημασία των οικονομικών παραγόντων, ειδικά των σχέσεων παραγωγής· για τη συνάρτησή τους με τις δομές της εξουσίας· για τη διαμόρφωση των τάξεων και την αντίθεση των συμφερόντων τους· για τον κοινωνικά σχετικό χαρακτήρα των ιδεολογιών· για την καθοριστική επίδραση ενός συστήματος στα άτομα-μέλη του — [αυτές οι βαθυστόχαστες παρατηρήσεις] μεθοδεύουν προτάσεις που πρέπει να γίνουν δεκτές για κριτική εξέταση μέσα στο σώμα της επιστήμης μας. Οι θεωρίες του Μαρξ πρέπει να τεθούν σε ίση μοίρα με, ας πούμε, εκείνες του Durkheim ή του Max Weber. Καθώς μάλιστα συνεπάγονται μια ριζική αλλαγή είναι πιο απειλητικές.

Η τελευταία λέξη είναι πολύ χαρακτηριστική. (Θα επανέλθω στην «απειλητική»

φύση της μαρξιστικής ανάλυσης στο II.2). Είμαι βέβαιος ότι ο Firth δεν ήθελε να παρουσιάσει τον εαυτό του ως μαρξιστή. Λίγο πριν από την παράγραφο που παρέθεσα, εκφράζει τη γνώμη ότι «πολλά από τη θεωρία του Μαρξ, αν τα πάρουμε κατά γράμμα, είναι ξεπερασμένα»: τα παραδείγματα που δίνει για να υποστηρίξει τον ισχυρισμό του δεν μου φαίνονται καλά διατυπωμένα ούτε πειστικά. Εκείνο όμως που μ' ενδιαφέρει να κάνω, προς το παρόν, είναι να αποδείξω την αρμοδιότητα της γενικής ιστορικής μεθοδολογίας του Μαρξ για τη μελέτη της αρχαίας ιστορίας. Αν αυτή είναι ικανή να έχει μείζονα συνεισφορά στην ιστορία μεταξύ του πρώιμου Μεσαίωνα και του 20ού αιώνα, ή και στην αρχαιολογία και στην ανθρωπολογία, τότε υπάρχει σοβαρός λόγος να περιμένουμε ότι θα είναι σε θέση να φωτίσει και την κλασική αρχαιότητα.

Εκτός από ένα αμελητέο βιβλίο που θα το αναφέρω αργότερα (στο II.1 και στη σημ. του 20), δεν γνωρίζω κανένα έργο στην αγγλική που να επιχειρεί με συνέπεια *είτε* να αναλύσει την ελληνική ιστορία — ή, συνακόλουθα, τη ρωμαϊκή ιστορία — κάνοντας χρήση των μαρξιστικών ιστορικών εννοιών, *είτε* να ερμηνεύσει τις ίδιες αυτές έννοιες και να εξηγήσει γιατί είναι κατάλληλες για τους σκοπούς μιας τέτοιας ανάλυσης. Στην πραγματικότητα, και τα δύο τούτα καθήκοντα είναι ανάγκη να εκπληρωθούν μαζί, τουλάχιστον *μια* φορά, μέσα σ' ένα δύο βιβλία (όπως προσπαθώ κι εγώ να κάνω εδώ), αν θέλουμε να έχει επιτυχία το νέο ξεκίνημα που υποστηρίζω. Όπως είπα, οι περισσότεροι αγγλόφωνοι ιστορικοί της αρχαιότητας αγνοούν τελείως τον Μαρξ. Αν μνημονεύουν τον ίδιο ή μαρξιστικά ιστορικά συγγράμματα, το κάνουν συνήθως με περιφρόνηση αμαθούς. Εξαίρεση αποτελεί μια πρόσφατη καλή επιλογή υλικού από αρχαίες πηγές, σε μετάφραση, για την ελληνική οικονομική ιστορία της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου, που εκδόθηκε πρώτα στα γαλλικά από τους Michel M. Austin και Pierre Vidal-Naquet με τον τίτλο *Économies et sociétés en Grèce ancienne* (Paris, 1972 και 1973) και κατόπιν, με κάποιες βελτιώσεις, στα αγγλικά, ως *Economic and Social History of Ancient Greece: An Introduction* (London, 1977). Η εισαγωγή (κυρίως από τον Austin) αφιερώνει αρκετές σελίδες (20 στην αγγλική έκδοση) στην έννοια «ταξικοί αγώνες». Αλλά, όπως θα εξηγήσω (στο II.3), διαφωνώ ριζικά με τον τρόπο που αυτοί οι φιλόλογοι εφάρμοσαν τη μαρξιστική έννοια της ταξικής πάλης στον ελληνικό κόσμο· τουλάχιστον όμως δουλεύουν με κατηγορίες που συνδέονται πληρέστατα με τη μαρξιστική παράδοση στην ιστοριογραφία και που συχνότατα οι μη μαρξιστές τις απορρίπτουν συλλήβδην ή τους αναγνωρίζουν έναν πολύ περιορισμένο ρόλο.

Σε γλώσσες άλλες από την αγγλική η κατάσταση είναι πολύ καλύτερη — αν και, όπως έδειξα κοντά στην αρχή αυτού του υποκεφάλαιου, πολλές από τις μαρξιστικές εργασίες για την ιστορία της αρχαιότητας που εκδόθηκαν στην ηπειρωτική Ευρώπη είναι τόσο ξένες για τον Άγγλο αναγνώστη σ' ό,τι αφορά τόσο το νοητικό και λεκτικό τους ιδίωμα, όσο και την ίδια τους τη γλώσσα: τείνουν να δέχονται ως αυτονόητες ολόκληρη σειρά από έννοιες με τις οποίες οι περισσότεροι στον αγγλόφωνο κόσμο δεν είναι εξοικειωμένοι και τις οποίες βρίσκουν ως επί το πλείστον ακατανότητες[7]. Η λέξη «jargon» [ιδιωματική γλώσσα] χρησιμοποιείται συχνά σε τούτη την περίπτωση, αν όχι πάντοτε από εκείνους που κέρδισαν το δικαίωμα να τη χρησιμοποιούν αποφεύγοντας μια διαφορετική από τη δική τους jargon.

★ ★ ★ ★ ★

Στο σημείο τούτο οφείλω να γράψω δυο λόγια για τον ίδιο τον Μαρξ ως κλασικό φιλόλογο. Ο Μαρξ πήρε στο σχολείο και στο πανεπιστήμιο — στην Trier, στη Βόννη και στο Βερολίνο — την άρτια κλασική μόρφωση που δινόταν στους περισσότερους νεαρούς Γερμανούς αστούς κατά τη δεκαετία του 1830. Στα πανεπιστήμια της Βόννης και του Βερολίνου σπούδασε δίκαιο και φιλοσοφία, και στα χρόνια 1839 ώς 1841, ανάμεσα σε ποικίλες άλλες δραστηριότητές του, έγραψε τη διδακτορική του διατριβή με θέμα μια σύγκριση των φιλοσοφιών του Δημόκριτου και του Επίκουρου. Το έργο αυτό, συμπληρωμένο το 1840-41, προτού ο Μαρξ συμπληρώσει τα 23 του χρόνια, δεν εκδόθηκε ολόκληρο ούτε καν στη Γερμανία μέχρι το 1927, οπότε δημοσιεύθηκε στην έκδοση των Απάντων των Μαρξ-Ένγκελς *MEGA* I.i.1 (στο πρώτο φυλλάδιο του Πρώτου Μέρους του πρώτου τόμου) που διηύθυνε στη Φραγκφούρτη ο Ντ. Ριαζάνοφ, σελ. 1-144. Δεν αναδημοσιεύθηκε στα *MEW* (στον πρώτο τόμο των *Απάντων* των Μαρξ και Ένγκελς που εκδίδονται τώρα στο ανατολικό Βερολίνο). Μια αγγλική μετάφραση (που αντικαθιστά μια προηγούμενη κατώτερης ποιότητας) εκδόθηκε τελευταία στον πρώτο τόμο της νέας αγγλικής Συλλογής Έργων των Μαρξ-Ένγκελς *(MECW* I, Μόσχα-Λονδίνο-Νέα Υόρκη, 1975), σελ. 25-107. Ο Cyril Bailey, κρίνοντας την πρώτη έκδοση στο *Classical Quarterly*, τεύχ. 22 (1928), σελ. 205-6, εντυπωσιάστηκε από την ευρυμάθεια και την πρωτοτυπία του έργου: το βρήκε να παρουσιάζει «αληθινό ενδιαφέρον για ένα σύγχρονο μελετητή του Επικουρεϊσμού» και κατέληγε λέγοντας ότι ένας τέτοιος μελετητής θα έβρισκε σε τούτο το βιβλίο «μερικές διαφωτιστικές ιδέες». Η διατριβή προσέβλεπε σε μιαν ευρύτερη εργασία (που όμως δεν γράφτηκε ποτέ), όπου ο Μαρξ σχεδίαζε «να παρουσιάσει διεξοδικά τον φιλοσοφικό κύκλο των επικούρειων, των στωικών και των σκεπτικών στη σχέση τους με το σύνολο της ελληνικής θεωρητικής σκέψης» (*MECW* 1, 29). Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Πρόλογος της διατριβής τελειώνει παραθέτοντας την προκλητική απάντηση του Προμηθέα στον Ερμή, από τον *Προμηθέα Δεσμώτη* (στίχοι 966 κ.ε.): *«Με μια δουλικότητα σαν τη δική σου, ξέρε το καλά,/ποτέ δε θ' άλλαζα τη δυστυχία μου αυτή»* (Μετάφρ. Ι. Ν. Γρυπάρη), και προσθέτοντας ότι ο Προμηθέας (ο Προμηθέας του Αισχύλου) είναι «ο πιο έξοχος άγιος και μάρτυρας του φιλοσοφικού χρονολογίου» *(MECW* I. 31). Κατά την περίοδο αυτή ο Μαρξ μελετούσε πολλούς κλασικούς συγγραφείς, ιδιαίτερα όμως τον Αριστοτέλη, για τον οποίο, σ' όλη τη διάρκεια της ζωής του, μιλούσε με λόγια σεβασμού και θαυμασμού, που δεν χρησιμοποίησε για κανέναν άλλο στοχαστή, παρά μόνο ίσως για τον Χέγκελ. Ήδη το 1839 τον βρίσκουμε να χαρακτηρίζει τον Αριστοτέλη ως «το κορύφωμα *[Gipfel]* της αρχαίας φιλοσοφίας» (*MECW* I.424) και στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* αναφέρεται στη «λάμψη της μεγαλοφυΐας του Αριστοτέλη» και τον αποκαλεί «γίγαντα της σκέψης» και τον «μεγαλύτερο στοχαστή της αρχαιότητας» (74,95 σημ. 32, 423 ελλ. έκδ.) — όπως και ήταν, βέβαια. Αργότερα, ο Μαρξ ξαναγύρισε στη μελέτη των κλασικών. Στις 8 Μαρτίου 1855, τον βρίσκουμε να λέει, σε επιστολή του προς τον Ένγκελς, «πριν λίγο καιρό διεξήλθα και πάλι τη ρωμαϊκή ιστορία ώς την εποχή του Αυγούστου» (*MEW*, XXVIII, 439)· στις 27 Φεβρουαρίου 1861 γράφει ξανά στον Ένγκελς: «Για να ξεκουράζομαι τα απογεύματα, βάλθηκα να διαβάζω τον Αππιανό για τους ρωμαϊκούς εμφύλιους πολέμους, στο ελληνικό πρωτό-

τυπο» (*MESC* 151)· και λίγες εβδομάδες αργότερα, στις 29 Μαΐου 1861, λέει στον Lassalle ότι για να διώξει τη σοβαρή δυσθυμία, που προερχόταν απ' αυτό που χαρακτηρίζει, μ' ένα αγγλογερμανικό ανακάτωμα λέξεων, ως mein in every respect unsettled situation» [από κάθε άποψη ασταθεροποίητη κατάστασή μου], διαβάζει Θουκυδίδη και προσθέτει (στα γερμανικά): «Αυτοί οι αρχαίοι συγγραφείς τουλάχιστον μένουν πάντα νέοι» (*(MEW* XXX.605-6).

(Εδώ πρέπει να πω ότι κατά κανόνα παραπέμπω στη *MESC*, μιαν αγγλική μετάφραση από 244 από τις επιστολές του Μαρξ και του Ένγκελς που εκδόθηκε το 1956, όταν παραθέτω κάποια επιστολή. Δεν έχω ανάγκη να αναφέρομαι πάντα στα γερμανικά κείμενα, μια και η αγγλική μετάφραση έχει τυπωμένες τις επιστολές με χρονολογική σειρά και οι χρονολογίες βοηθάνε στην εύκολη ανεύρεσή τους. Οι επιστολές που αντάλλαξαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς δημοσιεύονται σε τέσσερις τόμους, *MEGA* III.i-iv, 1929-31· υπάρχει και μια πολύ μεγαλύτερη συλλογή, που περιλαμβάνει επιστολές γραμμένες από τον Μαρξ ή τον Ένγκελς σε άλλους αλληλογράφους, στα *MEW* XXVII-XXXIX).

Υπάρχουν διάσπαρτες στα γραπτά του Μαρξ ένας εξαιρετικά μεγάλος αριθμός αναφορών στην ελληνική και ρωμαϊκή ιστορία, λογοτεχνία και φιλοσοφία. Ο Μαρξ μελέτησε με ιδιαίτερη προσοχή την ιστορία της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας, εν μέρει από τις πηγές και εν μέρει με τη βοήθεια των έργων των Niebuhr, Mommsen, Dureau de la Malle κ.ά. Δεν κατόρθωσα ν' ανακαλύψω καμιά συστηματική μελέτη της ελληνικής ιστορίας από τον Μαρξ μετά τα φοιτητικά του χρόνια, ή της ιστορίας του ελληνορωμαϊκού κόσμου υπό την Ηγεμονία ή υπό την Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία· ωστόσο, ο Μαρξ παραθέτει συχνά Έλληνες συγγραφείς (συχνότερα στο πρωτότυπο παρά σε μετάφραση), καθώς και Λατίνους συγγραφείς, σε κάθε λογής συμφραζόμενα: Αισχύλο, Αππιανό, Αριστοτέλη, Αθήναιο, Δημόκριτο, Διόδωρο, Διονύσιο Αλικαρνασσέα, Επίκουρο, Ηρόδοτο, Ησίοδο, Όμηρο, Ισοκράτη, Λουκιανό, Πίνδαρο, Πλούταρχο, Σέξτο Εμπειρικό, Σοφοκλή, Στράβωνα, Θουκυδίδη, Ξενοφώντα κ.ά. Έκανε επίσης χρήση του γοητευτικού εκείνου ποιηματίου του Αντίπατρου του Θεσσαλονικέως, από το Ελληνικό Ανθολόγιο (IX. 418), που είναι μια από τις πρώτες μαρτυρίες για την ύπαρξη του νερόμυλου (βλ. II.1). Μετά τη διδακτορική διατριβή του, ο Μαρξ δεν βρήκε ποτέ την ευκαιρία να γράψει εν εκτάσει για τον αρχαίο κόσμο, θα κάνει όμως κάθε τόσο και κάποια βαθυστόχαστη παρατήρηση που αποκαλύπτει κάτι αξιόλογο. Για παράδειγμα, σε επιστολή του προς τον Ένγκελς (25 Σεπτεμβρίου 1857) διατυπώνει ορισμένες ενδιαφέρουσες και ορθότατες παρατηρήσεις: ότι η πρώτη εμφάνιση ενός εκτεταμένου συστήματος μισθωτής εργασίας στην αρχαιότητα είναι, στον στρατιωτικό τομέα, η χρησιμοποίηση μισθοφόρων (αναρωτιέμαι πόσοι το έχουν προσέξει αυτό!), και ότι στους Ρωμαίους το *peculium castrense* ήταν η πρώτη νόμιμη μορφή με την οποία το δικαίωμα της ιδιοκτησίας αναγνωριζόταν σε μέλη μιας οικογένειας άλλα από τον *paterfamilias (MESC* 118-19). Σε μια υποσημείωση στα *Grundrisse* (όχι στο υποκεφάλαιο για τις «προκαπιταλιστικές μορφές παραγωγής»), που γράφτηκαν την ίδια περίπου εποχή με την επιστολή που μόλις ανέφερα, ο Μαρξ κάνει ορισμένες οξυδερκείς παρατηρήσεις για τον μισθό στον ρωμαϊκό στρατό, τις οποίες πρέπει να παραλληλίσουμε με την παρατήρηση της επιστολής:

> Στους Ρωμαίους, ο στρατός αποτελούσε μια μάζα — χωρισμένη όμως ήδη από το σύνολο

> του λαού — εκπαιδευμένη για εργασία, που ο περίσσιος χρόνος της ανήκε κι αυτός στο κράτος· που πουλούσε ολόκληρο τον εργασιακό χρόνο της έναντι αμοιβής στο κράτος, αντάλλασσε ολόκληρη την εργασιακή ικανότητά της για ένα μισθό αναγκαίο για τη συντήρησή της, όπως ακριβώς κάνει ο εργάτης με τον κεφαλαιούχο. Αυτό ισχύει για την περίοδο όπου ο ρωμαϊκός στρατός δεν ήταν πια στρατός πολιτών αλλά μισθοφορικός στρατός. Κι εδώ επίσης έχουμε μια ελεύθερη πώληση εργασίας από μέρους του στρατιώτη. Το κράτος όμως δεν την αγοράζει με σκοπό την παραγωγή αξιών. Κι έτσι, μολονότι η μορφή του μισθού φαίνεται να συναντάται αρχικά στους στρατούς, το σύστημα αυτό αμοιβής είναι ουσιαστικά διαφορετικό από τον μισθό εργασίας. Υπάρχει κάποια ομοιότητα στο γεγονός ότι το κράτος ξεθεώνει τον στρατό για να κερδίζει περισσότερη δύναμη και πλούτο *(Grundrisse,* αγγλ. μετάφρ. 529 σημ.· πρβλ. 893).

Στον Μαρξ ερχόταν αβίαστα η ιδέα να χρωματίζει τα όσα έλεγε με κάποια κλασική παρομοίωση, όπως όταν έγραψε ότι οι «εμπορικοί λαοί» της αρχαιότητας ήταν «σαν τους θεούς του Επίκουρου, στον μεταξύ των κόσμων χώρο» *(Grundrisse,* αγγλ. μετάφρ. 858· πρβλ. *Κεφ.* III.418, 747), ή όταν μιλούσε χλευαστικά για τον Andrew Ure, συγγραφέα του *The Philosophy of Manufactures,* ως για «τούτον τον Πίνδαρο των εργοστασιαρχών» (*Κεφ.* III, 488, σημ. 75). Άκουσα να επικρίνεται η παρατήρηση του Μαρξ, ότι ο Σπάρτακος (ο αρχηγός της μεγάλης εξέγερσης των δούλων στην Ιταλία από το 73 ώς το 71 π.Χ.) ήταν «ο λαμπρότερος άνθρωπος σ' όλη την ιστορία της αρχαιότητας. Μεγάλος στρατηγός (όχι Γαριβάλδης), ευγενική φυσιογνωμία, πραγματικός εκπρόσωπος του αρχαίου προλεταριάτου»· γι' αυτό, ας μου επιτραπεί να αναφέρω εδώ ότι η δήλωση αυτή έγινε όχι σε κάποιο έργο που προοριζόταν για δημοσίευση, αλλά σε ιδιωτική επιστολή προς τον Ένγκελς (27 Φεβρουαρίου 1861) — όπου, ανάμεσα σε άλλα, χαρακτήριζε τον Πομπήιο ως «σκέτο χεζοπαλίκαρο» *(reiner Scheisskerl)* (*MEW* XXX.159-60).

Ένα πρόσφατο βιβλίο του S. S. Prawer, καθηγητή της γερμανικής στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, «*Karl Marx and World Literature*» (1976), έδειξε καταλεπτώς πόσο εξαιρετικά ευρύ ήταν το φάσμα των έργων που διάβαζε ο Μαρξ, όχι μόνο στη γερμανική, τη γαλλική, την αγγλική, τη λατινική και την ελληνική, αλλά και στην ιταλική, την ισπανική και τη ρωσική.

Θα έχω να πω κάτι στο II.3 για την πνευματική εξέλιξη του Μαρξ στη δεκαετία του 1840.

Μπορώ να προσθέσω ότι και ο Ένγκελς ήταν πολύ διαβασμένος και ότι πήρε κι αυτός κλασική μόρφωση. Σώζεται ένα απολυτήριο σχολείου που πιστοποιεί τη γνώση του της λατινικής και της ελληνικής, όπως επίσης σώζεται κι ένα ποίημα που έγραψε στην ελληνική σε ηλικία δεκαέξι χρόνων[8].

★ ★ ★ ★ ★

Ωστόσο, δεν μ' ενδιαφέρει, εδώ, ο Μαρξ ως φοιτητής μιας ορισμένης εποχής, αλλά ως κοινωνιολόγος της ιστορίας: ως ο άνθρωπος που πρότεινε μιαν ανάλυση της δομής της ανθρώπινης κοινωνίας στα διαδοχικά της στάδια, ανάλυση που ρίχνει κάποιο φως στο καθένα από τούτα τα στάδια — τόσο στον αρχαίοΕλληνικό κόσμο όσο και στον 19ο και στον 20ό αιώνα.

Θα επισημάνω πρώτα και θ' αντικρούσω δυο τρεις συνηθισμένες λαθεμένες

απόψεις. Είναι εύκολο να προσβάλλεις το κύρος της μαρξικής ανάλυσης της κοινωνίας παρουσιάζοντάς την παραμορφωμένη, όπως κάνουν συχνά όχι μόνο όσοι διάκεινται κατ' αρχάς εχθρικά προς αυτήν, αλλά και όσοι λαθεμένα νομίζουν πως την εφαρμόζουν. Συγκεκριμένα, λέγεται ότι η σκέψη του Μαρξ είναι συνυφασμένη με τον «υλισμό» και τον «οικονομικό ντετερμινισμό». Ωστόσο, η ιστορική μέθοδος που χρησιμοποίησε ο Μαρξ δεν πήρε ποτέ κάποιο όνομα από τον ίδιο, αλλά από τον Ένγκελς και πέρα έγινε γενικά γνωστή ως «ιστορικός υλισμός». (Φαίνεται πως ο Πλεχάνοφ ήταν εκείνος που επινόησε τον όρο «διαλεκτικός υλισμός»). Η μέθοδος είναι ασφαλώς «υλιστική», με την τεχνική έννοια ότι μεθοδολογικά είναι το αντίθετο του «ιδεαλισμού» του Χέγκελ — όλοι γνωρίζουμε την περίφημη παρατήρηση του Μαρξ ότι η διαλεκτική του Χέγκελ βρισκόταν «με το κεφάλι κάτω». Και ότι «χρειάζεται να την αναποδογυρίσουμε και να τη στηρίξουμε στα πόδια για ν' αποκαλύψουμε τον λογικό πυρήνα μέσα στο μυστικιστικό περίβλημα» (*Κεφ.* Ι.26, από τον Επίλογο στη δεύτερη γερμανική έκδοση του 1873). Αλλά ο «υλισμός» δεν αποκλείει, ούτε πρέπει να αποκλείει, με κανένα τρόπο μια κατανόηση του ρόλου των ιδεών, οι οποίες (όπως το ήξερε καλά ο Μαρξ) μπορούν συχνά να γίνουν αυτόνομες, ν' αποκτήσουν δική τους ζωή και ν' αντιδράσουν οι ίδιες σθεναρά στην κοινωνία που τις γέννησε — ο ρόλος του ίδιου του μαρξισμού στον 20ό αιώνα είναι ένα τρανό παράδειγμα. Όσο για τον λεγόμενο «οικονομικό ντετερμινισμό» του Μαρξ, η ρετσινιά πρέπει να απορριφθεί ολοσχερώς. Ας αρχίσουμε από την υπερβολική έμφαση που τάχα δίνει ο Μαρξ στην οικονομική πλευρά της ιστορικής εξέλιξης, κάτι που οδήγησε στον χαρακτηρισμό της ιστορικής μεθοδολογίας του — εντελώς παράλογα — ως «αναγωγιστική» και «μονιστική». Στην πραγματικότητα, η διαλεκτική διαδικασία που είχε στο νου του ο Μαρξ επέδιδε και σε άλλους παράγοντες, πέρα από τον καθαρά οικονομικό — στον κοινωνικό, πολιτικό, νομικό, φιλοσοφικό και θρησκευτικό — σχεδόν τόση βαρύτητα όση τους έδιναν και πολλοί άλλοι μη μαρξιστές ιστορικοί. Ο δήθεν «οικονομισμός» του Μαρξ δεν είναι τίποτα παραπάνω από την πεποίθηση ότι απ' όλα τα στοιχεία που είναι ενεργά στην ιστορική εξέλιξη, οι «σχέσεις παραγωγής» (όπως τις ονόμαζε ο Μαρξ), δηλαδή *οι κοινωνικές σχέσεις στις οποίες έρχονται οι άνθρωποι κατά τη διαδικασία της παραγωγής*, είναι οι σημαντικότεροι παράγοντες στη ζωή των ανθρώπων και τείνουν μακροπρόθεσμα να καθορίζουν τους άλλους παράγοντες, μολονότι, βέβαια, οι άλλοι αυτοί παράγοντες, ακόμα και οι καθαρά ιδεολογικοί, μπορούν κάποτε να ασκούν, με τη σειρά τους, ισχυρή επίδραση σ' όλες τις κοινωνικές σχέσεις. Σε πέντε από τις επιστολές που έγραψε από το 1890 ώς το 1894, ο Ένγκελς, ενώ παραδέχεται ότι ο ίδιος καθώς και ο Μαρξ φταίνε εν μέρει για μια αναπόφευκτη υπερέμφαση που έδωσαν στην οικονομική πλευρά της ιστορίας, τονίζει ότι δεν είχαν ποτέ την πρόθεση να υποτιμήσουν τον αλληλένδετο ρόλο του πολιτικού, του θρησκευτικού και των άλλων ιδεολογικών παραγόντων, έστω κι αν θεωρούν τον οικονομικό ως πρωτεύοντα. (Οι επιστολές έχουν ημερομηνίες 5 Αυγούστου, 21 Σεπτεμβρίου και 27 Οκτωβρίου 1890, 14 Ιουλίου 1893 και 25 Ιανουαρίου 1894)[9]. Ο Μαρξ, σ' ένα από τα πρώτα έργα του, τη *Συμβολή στην Κριτική της Φιλοσοφίας του Δικαίου του Χέγκελ*, κάνει εν παρόδω την παρατήρηση ότι αν και μια υλική δύναμη μπορεί να υπερνικηθεί μόνο από [άλλη] υλική δύναμη, ωστόσο, «η θεωρία γίνεται κι αυτή υλική δύναμη μόλις γίνει κτήμα των μαζών» (*MECW* III.182). Και ο Μάο Τσε-τουνγκ,

σ' ένα περίφημο δοκίμιό του «Περί αντίφασης» (χρονολογημένο από τον Αύγουστο του 1937), τόνιζε ότι σε ορισμένες συνθήκες η θεωρία και η ιδεολογική «υπερδομή» μιας κοινωνίας (η επαναστατική θεωρία, ιδιαίτερα) μπορούν «να εμφανιστούν στον κύριο και αποφασιστικό ρόλο»[10].

Είναι αλήθεια ότι ο ίδιος ο Μαρξ γράφει κάπου κάπου με τέτοιον τρόπο που κάνει τους ανθρώπους να φαίνονται πως κυβερνώνται από ιστορικές αναγκαιότητες πέρα από τον έλεγχό τους, όπως όταν (στον Πρόλογο της πρώτης γερμανικής έκδοσης του *Κεφαλαίου*) μιλάει για «τους φυσικούς νόμους της καπιταλιστικής παραγωγής» ως «*τάσεις* που δρουν και επιβάλλονται με σιδερένια αναγκαιότητα» (*MEW* XXIII.12. Ελλ.έκδ. *Κεφ.* Ι.12). Τέτοιες εκφράσεις είναι σπάνιες: προέρχονται από μιαν αντίληψη των ιστορικών γεγονότων κατά την οποία ένας υψηλός βαθμός *πιθανότητας* γίνεται προς στιγμήν δεκτός ως *βεβαιότητα*. Στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει στην κυριολεξία τίποτα το κυριολεκτικά «ντετερμινιστικό» στη θεωρία του Μαρξ για την ιστορία· και συγκεκριμένα *κανενός μεμονωμένου ατόμου* ο ρόλος δεν «καθορίζεται» από την ταξική του θέση, έστω κι αν κάποιος μπορεί συχνά να κάνει πολύ αξιόπιστες *προγνώσεις* (στατιστικού χαρακτήρα) για τη συμπεριφορά των *συλλογικών* μελών μιας ορισμένης τάξης. Δίνω δύο μόνο παραδείγματα: αν έχετε ετήσιο εισόδημα μεγαλύτερο από, ας πούμε, 20.000 στερλίνες, η στατιστική πιθανότητα να έχεις κανονικά δεξιές αντιλήψεις και, στη Μεγάλη Βρετανία, να ψηφίζεις το Συντηρητικό κόμμα είναι πράγματι υψηλή· αν δεν ανήκεις στην κατώτατη κοινωνική τάξη θα έχεις πολύ περισσότερες ελπίδες να πετύχεις την ατομική αγιοσύνη στη ρωμαιοκαθολική εκκλησία — μια κοινωνιολογική ανάλυση που έγινε στις αρχές της δεκαετίας του 1950 έδειξε ότι, από τους 2.489 γνωστούς ρωμαιοκαθολικούς αγίους, μόνο 5% προέρχονταν από τις κατώτερες τάξεις, οι οποίες αποτελούσαν πάνω από τα 80% του πληθυσμού της Δύσης[11]. (Πρόσφατες ανακηρύξεις αγίων, απ' ό,τι ξέρω, δεν έχουν αποκλίνει από τούτο το παράδειγμα).

Πιστεύω πως κάποιο φως μπορεί να χυθεί στο τελευταίο τούτο ζήτημα (τον «ντετερμινισμό» για τον οποίο συχνά κατηγορείται ο Μαρξ) από μια σύγκριση ανάμεσα στον Μαρξ και στον μέγιστο ιστορικό της αρχαιότητας, τον Θουκυδίδη — τον συγγραφέα ίσως που, με εξαίρεση μόνο τον Μαρξ, συνέβαλε περισσότερο στην προώθηση της δικής μου αντίληψης της ιστορίας. Ο Θουκυδίδης αναφέρεται συχνά σε αυτό που ονομάζει «ανθρώπινη φύση», εννοώντας τους *τύπους συμπεριφοράς* που πίστευε ότι μπορούσε ν' αναγνωρίσει στην ανθρώπινη διαγωγή, εν μέρει στη συμπεριφορά των ατομικών ανθρώπων, αλλά πολύ πιο εμφατικά σ' εκείνη των ανθρώπινων ομάδων: των ανθρώπων που δρουν ως οργανωμένα σύνολα και που η συμπεριφορά τους μπορεί πράγματι να προβλεφθεί πολύ πιο αξιόπιστα από εκείνη, γενικά, των ατομικών ανθρώπων. (Το θέμα με απασχόλησε στο βιβλίο μου *OPW* 6, 12 και σημ. 20, 14-16, 29-33, 62, πρβλ. 297). Όσο καλύτερα *καταλάβετε* αυτούς τους τύπους συμπεριφοράς, πίστευε (είμαι βέβαιος) ο Θουκυδίδης, τόσο πιο θετικά μπορείτε να *προβλέψετε* πώς θα συμπεριφερθούν πιθανότατα οι άνθρωποι στο άμεσο μέλλον — αν και όχι με απόλυτη εμπιστοσύνη, διότι πάντοτε (και ιδιαίτερα σε καιρό πολέμου) πρέπει να συνυπολογίζετε και το απρόοπτο, το αστάθμητο και το καθαρά «τυχαίο» (βλ. *OPW* 25 και σημ. 52, 30-1 και σημ. 57). Ο Θουκυδίδης ήταν κάθε άλλο παρά ντετερμινιστής, μολονότι συχνά μιλάει για τους ανθρώπους ως «αναγκασμένους» να ενεργούν μ' έναν ορισμένο

τρόπο, όταν τους περιγράφει να διαλέγουν τη λιγότερο δυσάρεστη από τις εναλλακτικές λύσεις, από τις οποίες δεν θα είχαν υιοθετήσει καμιά, αν η εκλογή τους ήταν απόλυτα ελεύθερη (βλ. *OPW* 60-62). Το κοινό τούτο γνώρισμα της ανθρώπινης πρόβλεψης είναι, πιστεύω, εκείνο ακριβώς που είχε στον νου του ο Μαρξ όταν έλεγε, στη *18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, «Οι άνθρωποι δημιουργούν την ίδια τους την ιστορία, τη δημιουργούν όμως όχι όπως τους αρέσει, όχι μέσα σε συνθήκες που οι ίδιοι διαλέγουν, αλλά μέσα σε συνθήκες που υπάρχουν άμεσα, που είναι δοσμένες και που κληροδοτήθηκαν από το παρελθόν» (Κ. Μαρξ-Φ. Έγγελς, *Επιλογή έργων*, τομ. Ι, ελλ. έκδ. της Κ.Ε. του ΚΚΕ, 1951).

Σε κάθε κατάσταση, όπου ένας εκφέρει μια κρίση, υπάρχουν ορισμένοι παράγοντες που δεν μπορούν ν' αλλάξουν και άλλοι που μπορούν μόνο εν μέρει να τροποποιηθούν, και όσο καλύτερα ένας καταλαβαίνει την κατάσταση τόσο λιγότερο η κρίση του γίνεται καταναγκαστή και ανελεύθερη. Από την άποψη αυτή, «η ελευθερία είναι η κατανόηση της αναγκαιότητας». Ο Θουκυδίδης, κάνοντας τους αναγνώστες του ικανούς να αναγνωρίσουν και να καταλάβουν μερικά από τα βασικά επαναλαμβανόμενα γνωρίσματα της συμπεριφοράς των ανθρώπινων ομάδων στο πολιτικό και διεθνές πεδίο, πίστευε — ασφαλώς βάσιμα — ότι η Ιστορία του θα ήταν χρήσιμη, «κτήμα εσαεί» της ανθρωπότητας (Ι. 22.4). Κατ' ανάλογο τρόπο, εκείνο που ήθελε να κάνει ο Μαρξ ήταν να προσδιορίσει τα εσωτερικά, δομικά χαρακτηριστικά της καθεμιάς χωριστής ανθρώπινης κοινωνίας (πάνω απ' όλα, αλλά όχι μόνο, της καπιταλιστικής κοινωνίας), και ν' ανακαλύψει τους «νόμους κίνησής» της. Αν η ανάλυση που κάνει είναι σε μεγάλο βαθμό σωστή, όπως πιστεύω ότι είναι, τότε, αποκαλύπτοντας τη βασική Αναγκαιότητα, αυξάνει την Ελευθερία του ανθρώπου να ενεργεί μέσα στα όριά της, και διευκολύνει αυτό που ο Έγγελς («Anti-Dühring») ονόμασε «το άλμα του ανθρώπου από το βασίλειο της αναγκαιότητας στο βασίλειο της ελευθερίας» (*MEW* XX.264).

Στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* υπάρχει ένα χωρίο όπου ο Μαρξ, ξαφνικά και εντελώς απρόσμενα, έχει μια συναισθηματική έκρηξη «γεμάτη ελπίδα και μεγαλοσύνη» — μια εύστοχη φράση του Hobsbawm (*KMPCEF* 15) — ατενίζοντας, πέρα από τις τραχιές πραγματικότητες του παρόντος, προς ένα μέλλον όπου η ανθρωπότητα ελευθερώνεται πλατιά από τον ψυχοφθόρο καταναγκασμό που υποχρεώνει ακόμα το μεγαλύτερο τμήμα της ανθρωπότητας να ξοδεύει τον περισσότερο χρόνο της στο να παράγει τα αναγκαία για τη ζωή υλικά. Τούτο το απόσπασμα, ένα από τα πολλά του *Κεφαλαίου* που φανερώνουν τον βαθύ ανθρωπισμό της θεωρίας του Μαρξ, πρέπει να φαίνεται λιγότερο καθαρά οραματικό και ουτοπικό, στην εποχή μας της αναπτυσσόμενης αυτοματοποίησης, απ' ό,τι φαινόταν ίσως σ' εκείνους που το πρωτοδιάβασαν κατά τη δεκαετία του 1890. Βρίσκεται στο Μέρος VII του *Κεφαλαίου*, τόμος III (σελ. 1007 της ελλ. εκδ.), σ' ένα κεφάλαιο (το 48) που έχει τίτλο «Ο τριαδικός τύπος», από το οποίο παραθέτω απόσπασμα και αλλού. (Το γερμανικό κείμενο βρίσκεται στα *MEW* XXV. 828).

> Το βασίλειο της ελευθερίας αρχίζει στην πραγματικότητα εκεί που παύει η εργασία να υπαγορεύεται από ανάγκη και από εξωτερική σκοπιμότητα. Βρίσκεται επομένως, από αυτή τη φύση του πράγματος, πέρα από τη σφαίρα της καθαυτό υλικής παραγωγής. Όπως ο πρωτόγονος άνθρωπος οφείλει να παλεύει με τη φύση για να ικανοποιεί τις ανάγκες του, για να συντηρεί και να αναπαράγει τη ζωή του, το ίδιο οφείλει να κάνει

και ο πολιτισμένος άνθρωπος, και οφείλει να το κάνει αυτό σε όλες τις κοινωνικές μορφές και στις συνθήκες οποιουδήποτε τρόπου παραγωγής. Με την ανάπτυξή του διευρύνεται το βασίλειο αυτό της φυσικής αναγκαιότητας, διότι μεγαλώνουν οι ανάγκες του. Ταυτόχρονα όμως διευρύνονται οι παραγωγικές δυνάμεις που ικανοποιούν τις ανάγκες αυτές. Η ελευθερία στον τομέα αυτό μπορεί να συνίσταται μόνο στο ότι ο κοινωνικός άνθρωπος, οι συνεταιρισμένοι παραγωγοί, θα ρυθμίζουν ορθολογικά αυτή τους την ανταλλαγή της ύλης με τη φύση, θα την υποτάσσουν στον κοινό έλεγχο από μέρους τους, αντί να κυριαρχούνται απ' αυτήν σαν από μια τυφλή δύναμη, όταν θα την πραγματοποιούν με τη μικρότερη δυνατή δαπάνη δυνάμεων και κάτω από όρους αντάξιους και ταιριαστούς προς την ανθρώπινη φύση τους. Ωστόσο, αυτό παραμένει πάντα ένα βασίλειο της ανάγκης. Πέρα απ' αυτό αρχίζει η ανάπτυξη των δυνάμεων του ανθρώπου, σαν αυτοσκοπός, το πραγματικό βασίλειο της ελευθερίας, που μπορεί όμως να ακμάσει μόνο πάνω στη βάση εκείνου του βασίλειου της ανάγκης. Ο βασικός όρος είναι η συντόμευση της εργάσιμης ημέρας. (Πρβλ. Μ-Ε., *Γερμανική Ιδεολογία*, ελλ. έκδ. 2ος τόμος, σελ. 180-1, που παραθέτω στο II.1).

Ο Μαρξ και ο Ένγκελς δεν συγκαταλέγονται ασφαλώς μεταξύ εκείνων που μιλάνε αόριστα (όπως ίσως ο καθένας από μας) για την Ιστορία, αλλά ούτε μεταξύ εκείνων που σκέφτονται σοβαρά για την Ιστορία (με κεφαλαίο Ι) σαν για κάποια ανεξάρτητη δύναμη. Σ' ένα λαμπρό χωρίο του έργου *Η Αγία Οικογένεια* (1845), που έγραψε μαζί με τον Μαρξ, ο Ένγκελς λέει:

Η ιστορία *δεν κάνει τίποτα* «*δεν* κατέχει απέραντο πλούτο», «*δεν* εξαπολύει μάχες». Ο *άνθρωπος*, ο πραγματικός, ο ζωντανός άνθρωπος είναι εκείνος που κάνει όλα τούτα, που κατέχει και μάχεται· η «ιστορία» δεν είναι, σαν να λέμε, ένα ξεχωριστό πρόσωπο που χρησιμοποιεί τον άνθρωπο ως μέσο για να πραγματοποιήσει τους *δικούς του* σκοπούς· η ιστορία *δεν είναι τίποτα άλλο παρά* η δραστηριότητα του ανθρώπου που επιδιώκει τους σκοπούς του (*MEGA* I. iii.265).

* * * * *

Με εξαίρεση τις περιπτώσεις όπου παρεμβάλλονται οι έννοιες τάξη και ταξικός αγώνας, δεν έχω την πρόθεση να αναλάβω εδώ καμιάν ολόπλευρη κριτική εξέταση της ιστορικής μεθοδολογίας του Μαρξ[12], η οποία βέβαια περικλείνει πολύ περισσότερα από την ταξική ανάλυση, αν και αυτή είναι, κατά τη γνώμη μου, κεντρικό στοιχείο και η απόρριψή της συνεπάγεται την απόρριψη και του μεγαλυτέρου μέρους του μαρξικού συστήματος ιδεών. Δεν σκοπεύω επίσης να πω τίποτα για διαμάχες σαν εκείνες που αφορούν «τη βάση και την υπερδομή»[13], ή τους λεγόμενους «τρόπους παραγωγής» στους οποίους αναφέρεται ο Μαρξ, ιδιαίτερα στα έργα του *Η γερμανική ιδεολογία (Γερμ. Ιδεολ.*, ελλην. εκδ. Gutenberg 62-5), *Μισθωτή Εργασία και κεφάλαιο (MECW* IX.212), στο υποκεφάλαιο για τους προκαπιταλιστικούς οικονομικούς σχηματισμούς των *Grundrisse* (αγγλ. μετάφρ. 471-514, ειδ. 495)[14], και στον *Πρόλογο στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (Μαρξ-Ένγκελς, *Επιλογή έργων*, τ. 1, σελ. 424 ελλην. έκδ. 1951). Πάνω απ' όλα μπορώ δικαιολογημένα ν' αποφύγω να σχολιάσω τη σκοπιμότητα ή μη της αναγνώρισης ενός «ασιατικού» (ή «ανατολικού») τρόπου παραγωγής, μιας έννοιας που κρίνω πως θα ήταν καλύτερα να ξεχαστεί[15]. Όταν μιλάω (λογουχάρη) για διάφορα μέρη της Ασίας πριν αυτά καταληφθούν από τους Έλληνες (ή τους Μακεδόνες),

πιστεύω πως είναι καλύτερα να χρησιμοποιούμε εκφράσεις όπως «προκλασικοί τρόποι παραγωγής», με την αυστηρά χρονολογική έννοια.

Δεν έχω σκοπό, σε τούτο το βιβλίο, να υπερασπίσω τη μαρξική ανάλυση της καπιταλιστικής κοινωνίας ή την προφητεία του Μαρξ για το επικείμενο τέλος της (παραδέχομαι, βασικά, και τα δύο)· έχω όμως ακούσει τόσο συχνά να λέγεται ότι δεν πρόβλεψε την ανάπτυξη της μεσαίας τάξης των «μάνατζερ» και των «ασπρογιακάδων» (white collars)[16], ώστε θέλω να τελειώσω το τελευταίο τούτο υποκεφάλαιο της Εισαγωγής μου με μια παραπομπή σε δύο αποσπάσματα των *Θεωριών της Υπεραξίας* που αντικρούουν αυτή την κριτική — και που δεν είναι καθόλου άσχετα με το κύριο θέμα αυτού του βιβλίου, διότι δείχνουν ανάγλυφα ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα του σύγχρονου κόσμου, που ανάλογό του δεν έχει να επιδείξει η αρχαιότητα. Επικρίνοντας τον Μάλθους, ο Μαρξ λέει ότι «η ύψιστη ελπίδα του, που κι ο ίδιος τη χαρακτηρίζει ως λίγο ή πολύ ουτοπική, είναι η μάζα της μεσαίας τάξης ν' αναπτυχθεί, και το προλεταριάτο (οι εργαζόμενοι) ν' αποτελέσει μια σταθερά φθίνουσα αναλογία (έστω κι αν αυξάνεται σε απόλυτους αριθμούς) του ολικού πληθυσμού»· και προσθέτει: «Αυτή είναι στην πραγματικότητα η πορεία της αστικής κοινωνίας» (*TSV* III.63, αγγλ. έκδ.).

Και επικρίνοντας τον Ricardo, ο Μαρξ του καταλογίζει ότι «λησμονεί να τονίσει τον διαρκώς αυξανόμενο αριθμό των μεσαίων τάξεων, αυτών που βρίσκονται ανάμεσα στον εργάτη, από το ένα μέρος, και στον κεφαλαιούχο και τον γαιοκτήμονα, από το άλλο. Οι μεσαίες τάξεις... είναι ένα φορτίο που βαραίνει πάνω στην εργατική βάση, και αυξάνουν την κοινωνική ασφάλεια και δύναμη των ανώτερων τάξεων» (*TSV* II.573 = *MEW* XXVI. ii.576).

Τα αποσπάσματα αυτά μας θυμίζουν το γεγονός ότι στον ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο δεν υπήρχε τίποτα ανάλογο με τη δική μας τάξη των «ασπρογιακάδων», την τάξη των μισθωτών, των μάνατζερ (θα δούμε γιατί στο III.6), παρά μόνο στη Ρωμαϊκή Ηγεμονία και στην Ύστερη Αυτοκρατορία, όταν συντελέστηκαν τρεις εξελίξεις. Πρώτον, καθιερώθηκε στην πρώιμη Ηγεμονία ένας *μόνιμος στρατός* με (για πρώτη φορά) κανονικές συντάξεις κατά την απόλυση και με σταθερό μισθό, που τον κατέβαλλε το κράτος. Όσοι προάγονταν σ' αυτό που λέμε «μόνιμοι αξιωματικοί», ειδικά οι εκατόνταρχοι με μακρόχρονη υπηρεσία, μπορούσαν να γίνουν άνθρωποι της ανώτερης κοινωνικής τάξης και ν' αποκτήσουν προνόμια. Δεύτερον, αναπτύχθηκε βαθμιαία μια *αυτοκρατορική δημόσια υπηρεσία*, αποτελούμενη εν μέρει από τους προσωπικούς δούλους και απελεύθερους του αυτοκράτορα και εν μέρει από ελεύθερα άτομα που, σε όλα τα επίπεδα, υπηρετούσαν για τον μισθό (και για τα συχνά σημαντικά επιμίσθια): αυτή η δημόσια υπηρεσία πήρε τελικά μεγάλες διαστάσεις, μολονότι πολλά από τα μέλη της ήταν στην ουσία στρατιώτες αποσπασμένοι σε τούτη την υπηρεσία. Η τρίτη ομάδα δημόσιων λειτουργών ήταν ο *χριστιανικός κλήρος* που τα έξοδα συντήρησής του καλύπτονταν εν μέρει από το κράτος και εν μέρει από τις δωρεές και εισφορές των πιστών. Θα χρειαστεί να πω περισσότερα και για τις τρεις αυτές ομάδες στο VI.5-6 και ειδ. στο VIII.4). Ακριβώς όπως οι μεσαίες τάξεις, για τις οποίες μιλάει ο Μαρξ, κι αυτές οι ομάδες ήταν «ένα φορτίο που έπεφτε βαριά στις πλάτες της εργαζόμενης βάσης», και καθώς ήταν πιστοί προασπιστές του καθεστώτος — εκτός από την περίπτωση που, ως τμήματα του στρατού, σέρνονταν στους εμφύλιους πολέ-

μους για να υποστηρίξουν αντίζηλους αυτοκράτορες — «δυνάμωσαν την κοινωνική ασφάλεια και την εξουσία της ανώτερης τάξης».

Κλείνοντας τούτο το υποκεφάλαιο, θα τονίσω ότι δεν έχω καμιά αξίωση να παρουσιάσω *τη* «μαρξιστική ερμηνεία της αρχαίας ελληνικής ιστορίας»: εδώ πρόκειται *απλώς για μιαν* ερμηνεία που επιχειρεί να είναι μαρξιστική. Έχοντας μελετήσει το μέγιστο μέρος από τα δημοσιευμένα έργα του Μαρξ (πολλά από τα οποία, πρέπει να το παραδεχτώ, σε αγγλική μετάφραση), πιστεύω προσωπικά ότι δεν υπάρχει σε τούτο το βιβλίο τίποτα που ο ίδιος ο Μαρξ (ύστερα από κάποια συζήτηση, ίσως!) δεν θα ήταν διατεθειμένος να δεχτεί. Αλλά, βεβαίως, θα υπάρξουν άλλοι μαρξιστές που θα διαφωνήσουν σε πολλά σημεία με τη βασική θεωρητική μου τοποθέτηση ή με την ερμηνεία που έδωσα σε ορισμένα γεγονότα, θεσμούς και ιδέες· και ελπίζω να μη θεωρηθούν τα όποια λάθη ή αδυναμίες αυτού του βιβλίου ότι οφείλονται στον τρόπο προσέγγισης που επέλεξα, εκτός αν μπορέσει κάποιος να αποδείξει ότι υπάρχει πράγματι κάτι τέτοιο.

II

Τάξη, Εκμετάλλευση, και Ταξικός αγώνας

1

Η φύση της ταξικής κοινωνίας

«Η έννοια τάξη δεν έμεινε ποτέ για μεγάλο διάστημα μια ανώδυνη έννοια. Ιδιαίτερα όποτε εφαρμόστηκε σε ανθρώπινα όντα και στις κοινωνικές συνθήκες τους παρουσίασε σταθερά μια εξαιρετική εκρηκτικότητα». Αυτές είναι οι δύο πρώτες φράσεις ενός βιβλίου με τίτλο *Τάξεις και ταξική σύγκρουση στη βιομηχανική κοινωνία*, του Ralf Dahrendorf, ενός κορυφαίου Γερμανού κοινωνιολόγου, που το 1974 έγινε διευθυντής της London School of Economics and Political Science. Και ο Dahrendorf συνεχίζει παραθέτοντας τη γνώμη – με την οποία συμφωνεί και ο ίδιος – δύο διαπρεπών Αμερικανών κοινωνιολόγων, των Lipset και Bendix, ότι «οι συζητήσεις διαφόρων θεωριών για τις τάξεις είναι συχνά ακαδημαϊκά υποκατάστατα μιας πραγματικής διαμάχης γύρω από πολιτικούς προσανατολισμούς». Το παραδέχομαι απόλυτα. Θεωρώ ότι είναι σχεδόν αδύνατο σήμερα για οποιονδήποτε να συζητάει προβλήματα των τάξεων, και προπαντός του ταξικού *αγώνα* (ή της ταξικής *σύγκρουσης*), σε οποιαδήποτε κοινωνία, νεότερη ή αρχαία, με αυτό που μερικοί αποκαλούν «αμερόληπτο» ή «απροκατάληπτο» τρόπο. Δεν διεκδικώ για τον εαυτό μου την «αμεροληψία» ή την «έλλειψη προκατάληψης», για να μη μιλήσω για «Wertfreiheit», για ελευθερία από αξιολογικές κρίσεις. Τα σχετικά κριτήρια είναι στην πραγματικότητα πολύ πιο υποκειμενικά απ' ό,τι συνήθως πιστεύεται: στην περιοχή αυτή η «αμεροληψία» του ενός είναι η «προκατάληψη» του άλλου, και συχνά είναι αδύνατο να βρούμε μιαν αντικειμενική βάση για να λύσουμε τη διαφορά. Ωστόσο, όπως είπε ο Eugene Genovese, «το αναπόφευκτο της ιδεολογικής προκατάληψης, δεν μας απαλλάσσει από την ευθύνη να αγωνιζόμαστε για το ανώτατο δυνατό όριο αντικειμενικότητας» (*RB* 4). Τα κριτήρια που ελπίζω ότι θα εφαρμοστούν σε τούτο το βιβλίο είναι δύο: πρώτον, η *αντικειμενικότητα και η φιλαλήθεια* απέναντι στα ιστορικά συμβάντα και στις ιστορικές εξελίξεις· και δεύτερον, η *αποδοτικότητα* της ανάλυσης που παρουσιάζει. Στη θέση του όρου «ιστορικά συμβάντα και ιστορικές εξελίξεις» θα ήμουν διατεθειμένος να βάλω τον όρο «ιστορικά γεγονότα». Δεν φοβάμαι την αδόκιμη τούτη έκφραση, όπως δεν τη φοβήθηκε και ο Arthur Darby Nock όταν έγραψε: «Ένα γεγονός είναι ένα ιερό πράγμα, και η ζωή του δεν πρέπει ποτέ να θυσιάζεται στον βωμό μιας γενίκευσης» (*ERAW* I.333). Ούτε σκοπεύω να καταργήσω αυτό

που ονομάζεται – κάποτε με ελαφριά ειρωνεία, από κοινωνικούς και οικονομικούς ιστορικούς – «αφηγηματική ιστορία». Θα αναφέρω μια πρόσφατη δήλωση, υπέρ της «αφηγηματικής ιστορίας», του καθηγητή από το Camden που διδάσκει σήμερα αρχαία ιστορία στην Οξφόρδη:

> Δεν βλέπω με ποιον τρόπο μπορούμε να προσδιορίσουμε πώς λειτουργούσαν οι θεσμοί ή ποια επίδραση είχαν οι δοξασίες ή οι κοινωνικές δομές πάνω στη συμπεριφορά των ανθρώπων, αν δεν μελετήσουμε τις πράξεις τους στις συγκεκριμένες καταστάσεις... Το βαθύτερο ένστικτο που μας οδηγεί να επιζητούμε την ιστορική γνώση είναι ασφαλώς η επιθυμία να αντιληφθούμε *τι* πραγματικά συνέβη στο παρελθόν και ειδικότερα να ανακαλύψουμε ό,τι μπορούμε γύρω από περιστατικά που είχαν ευρύτερη επίδραση στις τύχες της ανθρωπότητας· κατόπιν προσπαθούμε φυσικά να ερευνήσουμε *γιατί* συνέβηκαν αυτά τα περιστατικά (P.A. Brunt, «What is Ancient History about?», στο περιοδικό *Didaskalos*, τεύχος 5[1976] σελ. 236-49, στη σελ. 244).

Μπορούμε, άραγε, ν' αναγνωρίσουμε τάξεις στην ελληνική κοινωνία, όπως σκοπεύω να την περιγράψω; Αναγνώριζαν, άραγε, οι ίδιοι οι Έλληνες την ύπαρξή τους; Κι έχει, άραγε, κανένα όφελος να διεξάγει κανείς μιαν έρευνα μ' αυτούς τους όρους; Φωτίζεται, άραγε, και δυναμώνει η γνώση μας σε ό,τι αφορά την ιστορική εξέλιξη και τη δική μας κοινωνία με το να θεωρούμε τον ελληνικό κόσμο από τη σκοπιά των τάξεων και του «ταξικού αγώνα»; Όταν μαθαίνω ότι ο Lévi-Strauss λέει: «Δεν είμαι κοινωνιολόγος, και το ενδιαφέρον μου για τη δική μας κοινωνία είναι μόνο δευτερεύον» (*SA* 338), θέλω ν' απαντήσω: «Είμαι ιστορικός που πασκίζει να είναι και κοινωνιολόγος, και το ενδιαφέρον μου για την κοινωνία μας είναι πρωτεύον».

Δεν πάω να ισχυριστώ ότι η τάξη είναι μια οντότητα που υπάρχει αντικειμενικά καθ' εαυτήν, όπως μια πλατωνική «Ιδέα», που εμείς δεν έχουμε παρά να ανακαλύψουμε τη φύση της. Η λέξη χρησιμοποιήθηκε από ιστορικούς και κοινωνιολόγους με κάθε λογής διαφορετικές σημασίες[1], πιστεύω όμως ότι ο τρόπος που ο Μαρξ διάλεξε να τη χρησιμοποιήσει είναι ο πιο γόνιμος, για τη δική μας κοινωνία και για όλες τις προηγούμενες πάνω από το πρωτόγονο επίπεδο, συμπεριλαμβανόμενης και της ελληνικής και ρωμαϊκής κοινωνίας. Όμως ο Μαρξ δεν έδωσε ποτέ, δυστυχώς, έναν ορισμό του όρου «τάξη», και είναι αλήθεια ότι τον χρησιμοποιεί διαφορετικά ανάλογα με τις περιπτώσεις, προπάντων όταν μιλάει για τις παρούσες ιστορικές συνθήκες, όπου η φύση των συγκεκριμένων τάξεων μπορεί να διαφέρει σημαντικά[2]. Ακόμα και όταν, στο τέλος ακριβώς του ατελείωτου τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, σελ. 1085-6 (πρβλ. 770)[3], ήταν έτοιμος ν' απαντήσει στο δικό του ερώτημα, «Τι συνιστά μια τάξη;», πρόλαβε μόνο να πει ότι η απάντηση σε τούτο το ερώτημα «προκύπτει(...) μόνη της από την απάντηση στο άλλο ερώτημα, «Τι είναι αυτό που κάνει τους εργάτες, τους κεφαλαιοκράτες και τους γαιοκτήμονες να αποτελούν τις τρεις μεγάλες κοινωνικές τάξεις;» – όπως πράγματι ήταν στην περίοδο για την οποία και κατά την οποία έγραφε. Δεν έζησε για να διατυπώσει γραπτώς την απάντησή του ούτε σε τούτη τη σπουδαία ερώτηση, απάντηση που θα έδινε έναν ορισμό των τάξεων της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας του 19ου αιώνα, όχι της τάξης γενικά, και δεν μπορούμε να πούμε αν θα προχωρούσε να δώσει έναν πλήρη και σαφή γενικό ορισμό της τάξης. Εγώ όμως, έχοντας συγκεντρώσει δεκάδες αν όχι εκατοντάδες αποσπάσματα όπου ο Μαρξ δουλεύει

με την έννοια της τάξης (κάποτε χωρίς να χρησιμοποιεί τη λέξη αυτή), δεν έχω πια παρά ελάχιστες αμφιβολίες για το ποια βασική μορφή πήρε αυτή στη σκέψη του. (Εδώ μπορώ να δώσω μόνο ένα προκαταρκτικό σκιαγράφημα: θα επιχειρήσω μιαν ειδικότερη ανάλυση στο υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου και στη συνέχεια).

Η τάξη ως γενική έννοια (σε αντιδιαστολή με μια συγκεκριμένη τάξη) είναι βασικά μια σχέση. Και η τάξη, όπως την εννοεί ο Μαρξ, πρέπει να νοείται σε στενή συνάφεια με τη θεμελιακή μαρξική έννοια των «σχέσεων παραγωγής»: των κοινωνικών σχέσεων στις οποίες έρχονται οι άνθρωποι κατά τη διαδικασία της παραγωγής, και που βρίσκουν νομική έκφραση σε μεγάλο βαθμό είτε ως σχέσεις ιδιοκτησίας είτε ως σχέσεις εργασίας. Όταν οι όροι της παραγωγής, όπως αυτοί υπάρχουν σε οποιαδήποτε εποχή, ελέγχονται από μιαν ορισμένη ομάδα (όταν, όπως στη μεγάλη πλειονότητα των τέτοιων περιπτώσεων[4], υπάρχει ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής), τότε έχουμε μια «ταξική κοινωνία», και οι τάξεις ορίζονται με βάση τη σχέση τους προς τα μέσα παραγωγής και την παραγωγική εργασία, και τη σχέση τής μιας τάξης με την άλλη. Μερικά από τα σημαντικότερα «μέσα παραγωγής» στον σύγχρονο κόσμο – όχι μόνο τα εργοστάσια, αλλά και οι τράπεζες και άλλοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί, ακόμα και οι σιδηρόδρομοι και τα αεροπλάνα – απουσίαζαν φυσικά στην κλασική αρχαιότητα, όπως επίσης απουσίαζε, σε μεγάλο βαθμό, η μισθωτή εργασία, που είναι απαραίτητο στοιχείο, και μάλιστα το βασικό, στις σχέσεις παραγωγής που χαρακτηρίζουν μια κεφαλαιοκρατική κοινωνία. (Όπως θα δούμε στο III.4, η ελεύθερη μισθωτή εργασία έπαιζε έναν απείρως λιγότερο σημαντικό ρόλο στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο απ' ό,τι παίζει σήμερα). Στον αρχαίο Ελληνικό κόσμο τα κυριότερα μέσα παραγωγής ήταν η γη, και η κυριότερη μορφή στην οποία η εργασία ήταν άμεσα αντικείμενο εκμετάλλευσης ήταν η ανελεύθερη εργασία – προπαντός η εργασία των ιδιόκτητων δούλων· αλλά η δουλεία για χρέη ήταν πιο διαδομένη απ' ό,τι νόμισαν πολλοί ιστορικοί, και στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία η εκμετάλλευση της αγροτικής εργασίας κατέληξε να γίνεται όλο και περισσότερο με μορφές εκμίσθωσης (η οποία αρχικά περιλάβαινε κυρίως ελεύθερους), που στα τέλη του 3ου αιώνα μετατράπηκαν σε νόμιμη δουλοπαροικία. (Στο III.4 θα δώσω ακριβείς ορισμούς της δουλείας, της δουλοπαροικίας και της δουλείας για οφειλές). Στην αρχαιότητα, επομένως, μπορούμε να πούμε ότι ο πλούτος συνίστατο πάνω απ' όλα στην ιδιοκτησία γης, και στην επιβολή ανελεύθερης εργασίας, και αυτά ακριβώς τα περιουσιακά στοιχεία επέτρεπαν στην ιδιοκτήτρια τάξη να εκμεταλλεύεται τον υπόλοιπο πληθυσμό, δηλαδή να ιδιοποιείται ένα πλεόνασμα από την εργασία του.

Στο σημείο αυτό πρέπει να παρεμβάλω ένα σημαντικό και δύσκολο θέμα που χρειάζεται προσεχτικό χειρισμό, διότι μπορεί να οδηγήσει σε σοβαρή σύγχυση. (Σκοπεύω να το πραγματευθώ διεξοδικά στο κεφ. IV). Πρόκειται για το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής στην αρχαιότητα εξακολουθούσε να πραγματοποιείται, μέχρι την Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (και ώς ένα βαθμό και τότε ακόμα), από μικρούς ελεύθερους παραγωγούς, κυρίως αγρότες, αλλά και τεχνίτες και εμπόρους. Εφόσον τα πολυάριθμα τούτα άτομα ούτε εκμεταλλεύονταν την εργασία άλλων (έξω από τις δικές τους οικογένειες) σε υπολογίσιμη έκταση, ούτε υφίσταντο τα ίδια εκμετάλλευση σε αξιόλογο βαθμό, αλλά ζούσαν όχι πολύ πάνω από το επίπεδο της συντήρησης, παράγοντας ένα μικρό πλεόνασμα πέρα από την ποσότητα που τα ίδια κατανάλωναν, σχημάτιζαν ένα είδος ενδιάμε-

σης τάξης, ανάμεσα στους εκμεταλλευτές και στους εκμεταλλευόμενους. Ουσιαστικά, ωστόσο, οι πιθανότητες γι' αυτά να υποστούν την εκμετάλλευση ήταν πάρα πολύ μεγάλες. Όπως θα εξηγήσω στο κεφ. IV, η εκμετάλλευση αυτή μπορούσε να μην είναι μόνο άμεση και ατομική (από γαιοκτήμονες ή δανειστές, λογουχάρη) αλλά και έμμεση και συλλογική, με τη φορολογία, τη στρατολογία ή τις αναγκαστικές υπηρεσίες που επέβαλλαν το κράτος και οι δήμοι.

Είναι δύσκολο να εκτιμηθεί με ακρίβεια η κατάσταση αυτών των μικρών ελεύθερων παραγωγών. Στη μεγάλη τους πλειονότητα ήταν αυτό που θα ονομάσω αγρότες (βλέπε τον ορισμό που δίνω στο IV.2), όρος που καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα καταστάσεων, που μπορεί όμως αβίαστα να χρησιμοποιηθεί, ιδιαίτερα εκεί που έχουμε αμφιβολία για την ακριβή κατάσταση των ατόμων που μας ενδιαφέρουν. Στο κεφ. IV θα προσπαθήσω να δείξω τη μεγάλη ποικιλία των σχετικών θεσμών, και πώς οι τύχες ορισμένων ομάδων μπορούν να διαφέρουν σημαντικά, ανάλογα με την πολιτική και νομική, αλλά και την οικονομική θέση τους.

★ ★ ★ ★ ★

Κατηγορίες άλλες από εκείνες της τάξης, με τη σημασία που χρησιμοποιώ τούτη την έννοια, έχουν φυσικά προταθεί για την ανάλυση, ή τουλάχιστον την περιγραφή, της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας. Θα εξετάσω μερικές απ' αυτές στο υποκεφ. 5 αυτού του κεφαλαίου.

Οι ιστορικοί, που πραγματεύονται συνήθως μια μόνη κοινωνία, σπάνια μπαίνουν στον κόπο να σκεφτούν ποιες κατηγορίες θα επιλέξουν: σπάνια αντιλαμβάνονται κάποιο σχετικό πρόβλημα· συχνά ούτε τους περνάει καν από το μυαλό ότι υπάρχει ανάγκη να προχωρήσουν πέρα από τις έννοιες που χρησιμοποιούν τα μέλη της κοινωνίας την οποία μελετούν. Μάλιστα, ένας επαγγελματίας ιστορικός πιστός στη βρετανική – και αμερικανική – εμπειρική παράδοση μπορεί και να μας πει (όπως έκανε στην ουσία ο συγγραφέας ενός μεγάλου πρόσφατου βιβλίου για τον ρωμαίο αυτοκράτορα: βλ. αρχή υποκεφ. 5 αυτού του κεφαλαίου): «Για ποιο λόγο πρέπει να χάνουμε τον καιρό μας για όλα τούτα τα άχρηστα πράγματα, την ταξική δομή και τις κοινωνικές σχέσεις και την ιστορική μέθοδο; Γιατί δεν μπορούμε απλώς να γράφουμε ιστορία με τον καλό παλιό τρόπο, δίχως να σκοτιζόμαστε για τις έννοιες και τις κατηγορίες που πρέπει να χρησιμοποιούμε; Το τελευταίο αυτό θα μπορούσε να μας μπλέξει με τη φιλοσοφία της ιστορίας, κάτι που προτιμούμε ν' αφήσουμε με περιφρόνηση στους φιλοσόφους και στους κοινωνιολόγους, ως σκέτη ιδεολογία». Η απάντηση σ' αυτό είναι, βέβαια, ότι αποτελεί σοβαρό σφάλμα να υποθέτει κανείς πως η μη συνειδητοποίηση της ιδεολογίας, ή και η πλήρης έλλειψη ενδιαφέροντος γι' αυτήν, είναι το ίδιο πράγμα με την απουσία ιδεολογίας. Στην πραγματικότητα, ο καθένας μας έχει μια ιδεολογική προσέγγιση προς την ιστορία, προσέγγιση που καταλήγει σε μια συγκεκριμένη ιστορική μεθοδολογία και σ' ένα σύνολο γενικών εννοιών, είτε συνειδητών είτε ασύνειδων. Το να αρνιόμαστε – όπως κάνουν πολλοί – να προσδιορίσουμε ή έστω να σκεφτούμε τις βασικές έννοιες που χρησιμοποιούμε έχει απλώς ως αποτέλεσμα ν' αποδεχόμαστε, αβασάνιστα και συλλήβδην, την επικρατούσα ιδεολογία με την οποία έτυχε ν' ανατραφούμε, και να κάνουμε την ίδια περίπου επιλογή των στοιχείων που έκαναν και οι προγενέστεροί μας και για τους ίδιους λόγους.

Ωστόσο υπάρχουν πολύ μεγάλες αρετές στην παραδοσιακή προσέγγιση που κάνει ένας ιστορικός και που η ουσία της – η εμμονή στην αναγνώριση της *ιδιαιτερότητας* της ιστορικής κατάστασης σε μια δεδομένη περίοδο (ακόμα και περιοχή) – δεν πρέπει να εγκαταλειφθεί ούτε καν να μειωθεί η σημασία της, όταν συνδυάζεται με μια κοινωνιολογική προσέγγιση. Μάλιστα, αν κάποιος δεν είναι ικανός (είτε από διανοητική ανεπάρκεια είτε από έλλειψη χρόνου ή ενεργητικότητας) για τη μεγάλη προσπάθεια που χρειάζεται για να συνδυάσει τις δύο προσεγγίσεις, πρέπει να προτιμήσει την αυστηρά ιστορική· διότι ακόμα και μια μέτρια εργασία του ιστορικού, που απλώς ανασκάπτει τα γεγονότα, μπορεί τουλάχιστον, αν τα γεγονότα παρουσιάζονται με ακρίβεια και αμεροληψία, να αποδειχτεί χρήσιμη σε άλλους ικανούς για έναν υψηλότερο βαθμό σύνθεσης, ενώ ο επίδοξος κοινωνιολόγος, που έχει ανεπαρκή γνώση των συγκεκριμένων ιστορικών στοιχείων για μια ιδιαίτερη περίοδο της ιστορίας είναι άκρως απίθανο να πει κάτι γι' αυτήν που να φανεί χρήσιμο σε κάποιον άλλο.

Η μελέτη της αρχαίας ιστορίας στη Μεγάλη Βρετανία χαρακτηριζόταν για ένα μεγάλο διάστημα από μια τάση προς τη λεπτομερή εμπειρική έρευνα, που είναι *αυτή καθαυτή* αξιοθαύμαστη. Σε μια πρόσφατη επαναξιολόγηση του μεγάλου έργου του Rostovtzeff *Social and Economic History of the Roman Empire*, ο Glen Bowersock του πανεπιστημίου του Harvard (που κι αυτός πέρασε από τις τελικές εξετάσεις των κλασικών γλωσσών και της φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης κι έκανε μεταπτυχιακές σπουδές με δάσκαλο τον Sir Ronald Syme) μίλησε για ένα γενικό σήκωμα των φρυδιών στην Οξφόρδη όταν ο Rostovtzeff, που είχε έρθει εκεί το 1918 ως πρόσφυγας από την πατρίδα του, τη Ρωσία, «ανήγγειλε ότι θα έδινε σειρά διαλέξεων με θέμα, ούτε λίγο ούτε πολύ, την "Κοινωνική και οικονομική ιστορία του ανατολικού και δυτικού Ελληνισμού, της Ρωμαϊκής δημοκρατίας και της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας"». Και πρόσθεσε: «Η απόκοτη απεραντοσύνη του θέματος που διάλεξε ο Rostovtzeff συμβαδίζει, ίσως αναπόφευκτα, με μια περιστασιακή διανοητική θολούρα»· και αναφέρει την ίδια την παρατήρηση του Rostovtzeff στον Πρόλογο του βιβλίου του: «Προφανώς το αγγλικό πνεύμα, διαφορετικό σε τούτο το σημείο από το σλαβικό, απεχθάνεται την έλλειψη ακριβείας στη σκέψη ή στην έκφραση»[5]. Εδώ λοιπόν πέφτουμε κατευθείαν πάνω σ' ένα πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο κάθε ιστορικός: πώς να συμβιβάσει την πλήρη και σχολαστική προσοχή σε όλους τους τύπους μαρτυριών για το θέμα που διάλεξε και τη μελέτη των νεότερων συγγραμμάτων που αναφέρονται σ' αυτό, με τη σύλληψη μιας γενικής ιστορικής μεθοδολογίας και κοινωνιολογικής θεωρίας ικανής να τον βοηθήσει να επεξεργαστεί με τον καλύτερο τρόπο το πληροφοριακό υλικό που συγκέντρωσε. Λίγοι, αν υπάρχουν καθόλου, από μας πετυχαίνουν τη σωστή ισοστάθμιση ανάμεσα σε τούτα τα πολύ διαφορετικά ζητούμενα. Ειπώθηκε ότι ο κοινωνιολόγος καταφέρνει να γνωρίζει «όλο και λιγότερα για όλο και περισσότερα», ο ιστορικός «όλο και περισσότερα για όλο και λιγότερα». Οι περισσότεροι από μας εμπίπτουν οπωσδήποτε στη μια ή στην άλλη κατηγορία. Είμαστε σαν τον αληθινά ευσεβή άνθρωπο του Πλουτάρχου, που έχει να περάσει μια δύσκολη στενοπορία ανάμεσα στο βάραθρο της αθεΐας και στον βάλτο της δεισιδαιμονίας (*Ηθ.* Β', 344-345), ή σαν τον χριστιανό του Bunyan στην Κοιλάδα της Σκιάς του Θανάτου, που βαδίζει σ' ένα στενό μονοπάτι ανάμεσα, δεξιά, «σ' ένα βαθύ Χαντάκι... όπου τυφλοί οδήγησαν τυφλούς σ' όλες τις εποχές, και όλοι

χάθηκαν άθλια εκεί» και, αριστερά, «έναν πολύ επικίνδυνο Βάλτο, όπου, ακόμα κι ένας καλός Άνθρωπος αν πέσει, δεν μπορεί να βρει πάτο για να σταθεί στα πόδια του».

Θα νιώσω πολύ πιο ευτυχισμένος αν, πραγματευόμενος την ιστορία του αρχαίου ελληνικού κόσμου, μπορέσω να κάνω σωστά χρήση κατηγοριών της κοινωνικής ανάλυσης, που όχι μόνο θα είναι *ακριβείς*, με την έννοια ότι μπορώ να τις ορίσω, αλλά και *γενικές*, με την έννοια ότι μπορούν να εφαρμοστούν στην ανάλυση και άλλων ανθρώπινων κοινωνιών. Η *τάξη* είναι, κατά τη γνώμη μου, μια κατεξοχήν τέτοια κατηγορία. Ωστόσο, κατανοώ ότι αποτελεί υγιές ένστικτο από τη μεριά των ιστορικών της εμπειρικής παράδοσης να αἰσθάνονται την ανάγκη τουλάχιστον ν' *αρχινούν από* τις κατηγορίες, ακόμα και από την ορολογία που χρησιμοποιούν μέσα στην κοινωνία την οποία μελετούν – αρκεί, βέβαια, να μη μένουν φυλακισμένοι εκεί μέσα. Στην περίπτωσή μας, αν οι Έλληνες δεν «είχαν καμιά λέξη για» κάτι για το οποίο εμείς θέλουμε να μιλήσουμε, αυτό μπορεί να αποτελεί μια σωτήρια προειδοποίηση για μας ότι τα φαινόμενα που αναζητούμε δεν υπήρξαν ίσως στους ελληνικούς χρόνους, ή δεν υπήρξαν πάντως στην ίδια με τη σημερινή μορφή. Κι έτσι, στο υποκεφάλαιο 4 αυτού του κεφαλαίου, σκοπεύω να *αρχίσω από* τις κατηγορίες που χρησιμοποιούσαν οι ίδιοι οι αρχαίοι Έλληνες, στην εποχή της μέγιστης αυτογνωσίας τους (στον 5ο και στον 4ο αιώνα π.Χ.), για να χαρακτηρίσω την κοινωνία τους. Θα γίνει αμέσως φανερό ότι υπάρχει μια χτυπητή αναλογία ανάμεσα σε τούτες τις κατηγορίες και σε μερικά από τα χαρακτηριστικά της μαρξικής ανάλυσης των τάξεων: αυτό φαίνεται πολύ καθαρά στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη.

★ ★ ★ ★ ★

Ας δώσουμε τώρα προσοχή στα βασικά. Αρχινώ με πέντε προτάσεις. Πρώτον, ο άνθρωπος είναι κοινωνικό ζώον – κι όχι μόνο αυτό, αλλά, όπως λέει ο Μαρξ στα *Grundrisse* (αγγλ. μετάφρ. 84), «ένα ζώο που μπορεί να αναπτυχθεί σε άτομο μόνο μέσα στην κοινωνία». (Αν και στο ίδιο απόσπασμα ο Μαρξ περιφρονητικά και δίκαια διέγραψε τον ατομικό και απομονωμένο κυνηγό ή ψαρά που χρησιμεύει ως αφετηρία για τον Adam Smith και τον Ricardo – και για τον Thomas Hobbes – ως ένα πλαδαρό επινόημα που συνεχίζει την παράδοση περί Ροβινσώνα Κρούσου, δεν μπορούμε να μη θυμηθούμε εδώ την περίφημη περιγραφή από τον Hobbes της ζωής του φανταστικού προ-κοινωνικού ανθρώπου του, στον *Λεβιάθαν* I.13, ως «μοναχικού, φτωχού, βρόμικου, κτηνώδη και μικρόσωμου»). Δεύτερον, το πρώτο έργο του ανθρώπου στην κοινωνία είναι να οργανώσει την παραγωγή, με την πιο πλατιά έννοια, που περιλαμβάνει τόσο την απόκτηση έξω από την κοινωνία του, με το εμπόριο ή τη βίαιη ιδιοποίηση, αναγκαίων ή επιθυμητών πραγμάτων που η κοινωνία χρειάζεται αλλά αδυνατεί να τα παράγει ή αδυνατεί να τα παράγει συμφερτικά, στο εσωτερικό της, όσο και τη διανομή αυτών που παράγει. (Σε μια περιοχή μεγάλη, όπως ο αρχαίος Ελληνικός κόσμος, τεμαχισμένη από βουνά ή από τη θάλασσα, η φύση του συστήματος των μεταφορών μπορεί ν' αποτελέσει σπουδαίο παράγοντα). Θα χρησιμοποιήσω τον όρο «παραγωγή» με τούτη τη βολική, ευρεία σημασία, όπως τη χρησιμοποιεί γενικά ο Μαρξ[6]. Είναι σχεδόν περιττό να προσθέσω ότι η παραγωγή, με την πολύ πλατιά σημασία

με την οποία χρησιμοποιώ τη λέξη, περιλαμβάνει βέβαια και την αναπαραγωγή: τη γέννηση και ανατροφή του γόνου (πρβλ. υποκεφ. 6 αυτού του κεφαλαίου). Τρίτον, στην ίδια την πράξη του ζην μέσα στην κοινωνία και της οργάνωσης της παραγωγής, ο άνθρωπος έρχεται κατ' ανάγκην σ' ένα ορισμένο σύστημα κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων, που ο Μαρξ ονομάζει «σχέσεις παραγωγής» ή «κοινωνικές σχέσεις παραγωγής»[7]. Τέταρτον, σε μια πολιτισμένη κοινωνία, όπως η κοινωνία των αρχαίων Ελλήνων ή η δική μας, οι παραγωγοί των πραγματικά αναγκαίων ειδών πρέπει (για ευνόητους λόγους, που θα τους δούμε σε λίγο) να παράγουν ένα πλεόνασμα πέρα απο την ποσότητα που καταναλώνουν οι ίδιοι. Και πέμπτον, η πραγματοποίηση και διαιώνιση ενός τέτοιου πλεονάσματος οδήγησε πρακτικά στην εκμετάλλευση, ιδιαίτερα των άμεσων αγροτών-παραγωγών. Η εκμετάλλευση αυτή, με την οποία συνδέεται ολόκληρη η έννοια της τάξης, είναι ο πυρήνας αυτού που ονομάζω «ταξικό αγώνα». (Θα ασχοληθώ μ' αυτόν στα υποκεφ. 2 και 3 του παρόντος κεφαλαίου. Όπως θα εξηγήσω εκεί, όταν μιλώ για «ταξικό αγώνα» στον αρχαίο κόσμο δεν εννοώ ποτέ έναν αγώνα μόνο στο πολιτικό πεδίο· κάποτε μάλιστα ο «ταξικός αγώνας» μου μπορεί ουσιαστικά να μην έχει καθόλου πολιτική μορφή).

Πρέπει ίσως να προσθέσω, για όσους είναι εξοικειωμένοι με τη «δομιστική» (στρουκτουραλιστική) ορολογία, ότι δεν βρήκα χρήσιμο ή δυνατόν να κάνω τη διάκριση που χρησιμοποιεί ο Lévi-Strauss και η σχολή του ανάμεσα στις κοινωνικές *σχέσεις* και στην κοινωνική *δομή* (βλέπε λχ. Lévi-Strauss, *SA* 279,303-4). Θα μιλάω καμιά φορά για ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων *με τους όρους* κοινωνική δομή ή κοινωνικός σχηματισμός.

Στη μελέτη μου αυτή παίρνω, φυσικά, παντού σαν βάση τις πολιτισμένες κοινωνίες των τελευταίων λίγων χιλιετιών, που, έχοντας αναπτυχθεί τεχνολογικά πολύ πέρα από το επίπεδο του πρωτόγονου ανθρώπου, επιδίωξαν να εφοδιάζονται με μιαν επαρκή και σταθερή ποσότητα αναγκαίων ειδών και ειδών πολυτελείας της πολιτισμένης διαβίωσης, και, κατά συνέπεια, χρειάστηκε να αφιερώσουν ένα μεγάλο μέρος των προσπαθειών τους για να εξασφαλίζουν αυτά τα εφόδια. Ορισμένοι ανθρωπολόγοι ισχυρίστηκαν ότι οι πρωτόγονοι, που ζούσαν σε ευνοϊκό περιβάλλον, περιορίζοντας τις ανάγκες τους στο ελάχιστο, μπορούν ίσως να θεωρούνται ευτυχέστεροι από τους ανθρώπους των πρώτων τουλάχιστον σταδίων του πολιτισμού, και ίσως μάλιστα να χαίρονταν αρκετόν ελεύθερο χρόνο. Αλλά για το θέμα που με ενδιαφέρει η πρωτόγονη κοινωνία[8] είναι άσχετη, μια και η δομή της είναι ολότελα διαφορετική από τη δομή της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας (για να μην πω και του νεότερου κόσμου), και η όποια εκμετάλλευση που μπορούσε να υπάρχει στο πρωτόγονο στάδιο γινόταν με εντελώς διαφορετικούς τρόπους. Επιπλέον, η πρωτόγονη κοινωνία δεν έδειξε ότι είναι ικανή να επιζήσει ερχόμενη σε επαφή με αναπτυγμένες σύγχρονες οικονομίες – για να το πούμε με τον ωμότερο δυνατό τρόπο, μαζί με τον Hilaire Belloc (*The Modern Traveller*, vi):

> *Ό,τι κι αν συμβεί, εμείς αποκτήσαμε*
> *το πολυβόλο Μαξίμ, ενώ αυτοί δεν το 'χουν.*

Σε μια όμως τροφοσυλλέκτρια και θηρευτική φυλή η απλή, μέρα με τη μέρα, προμήθεια τροφής και άλλων ειδών πρώτης ανάγκης και άμυνας εναντίον άγριων

ζώων και άλλων φυλών κ.ο.κ. μπορεί να είναι δουλειά πλήρους απασχόλησης για όλα τα ενήλικα μέλη της φυλής, τουλάχιστον με την έννοια ότι ουσιαστικά δεν επεκτείνουν τις οικονομικές τους δραστηριότητες πολύ πιο πέρα[9]. Σε μια πολιτισμένη κοινότητα, αντίθετα, ο καθένας δεν είναι δυνατό να ξοδεύει όλο τον χρόνο του σε τούτες τις βασικές δραστηριότητες: πρέπει να υπάρχουν τουλάχιστον μερικά μέλη της κοινότητας που θα έχουν αρκετόν *ελεύθερο χρόνο* – με την ειδική έννοια ότι θα είναι απαλλαγμένοι από την άμεση παραγωγή των υλικών ειδών πρώτης ανάγκης – για να κυβερνούν και να οργανώνουν και να διοικούν μια πολυσύνθετη κοινωνία· για να την υπερασπίζουν από ξένους επιδρομείς, με όποια όπλα χρειαστούν· για να μορφώνουν την επόμενη γενιά και να την εκπαιδεύουν σε όλες τις πρακτικές τέχνες, στη διάρκεια μιας περιόδου ίσως δέκα ώς είκοσι χρόνων· για να επιδίδονται στις καλές τέχνες και στις επιστήμες (όποιο κι αν είναι το στάδιο ανάπτυξης που αυτές έχουν φτάσει)· και για τις πολλές άλλες απαιτήσεις της πολιτισμένης ζωής. Αυτοί οι άνθρωποι (ή μερικοί απ' αυτούς) πρέπει, τουλάχιστον εν μέρει, να είναι απαλλαγμένοι από τις βαναυσότερες δουλειές, ώστε να μπορούν να εκτελούν τα ειδικά τους καθήκοντα. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να συντηρούνται από την υπόλοιπη κοινότητα ή από ένα μέρος της, ως αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες που προσφέρουν. Οι παραγωγοί θα χρειαστεί τώρα να παράγουν περισσότερα απ' όσα οι ίδιοι καταναλώνουν – μ' άλλα λόγια, ένα *πλεόνασμα*[10]. Και «η εμφάνιση ενός πλεονάσματος δημιουργεί τη δυνατότητα – που δεν σημαίνει την «αναγκαιότητα» – δομικών μεταβολών σε μια κοινωνία» (Godelier, *RIE* 274).

Έχοντας υπόψη τη διαμάχη που κράτησε χρόνια ανάμεσα σε οικονομικούς ανθρωπολόγους γύρω από τη γενική έννοια «πλεόνασμα», θεωρώ αναγκαίο να κάνω δύο παρατηρήσεις σχετικά με τούτη την έννοια. Πρώτον, χρησιμοποιώ τον όρο με μιαν αυστηρά σχετική σημασία και με μιαν (σαν να λέμε) «εσωτερική» χρήση, για να δηλώσω το μέρος εκείνο του προϊόντος της εργασίας *ενός ατομικού ανθρώπου* που ο ίδιος δεν απολαμβάνει απευθείας τον καρπό της, και που τα άμεσα οφέλη της προορίζονται για άλλους. Θα διακρίνω μιαν «εξωτερική» χρήση του όρου πλεόνασμα, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο η έννοια χρησιμοποιείται από ανθρωπολόγους σαν τον Pearson, για να δηλώσει κάτι που *η κοινωνία ως σύνολο*, ή αυτοί που αποφασίζουν γι' αυτήν, βάζουν στην άκρη ως «πλεόνασμα σε σχέση με τις ανάγκες της» και το διαθέτουν για ορισμένους ειδικούς σκοπούς – γιορτές, πόλεμο, ανταλλαγές με άλλες κοινωνίες κ.ο.κ.[11]. Δεύτερον, συμφωνώ με τον Godelier ότι δεν υπάρχει *αναγκαία* σύνδεση ανάμεσα στην ύπαρξη ενός πλεονάσματος και στην εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο: μπορεί κατ' αρχήν να υπάρχει ανταλλαγή που κρίνεται επωφελής και από τα δύο μέρη, και όπου ορισμένα άτομα αναλαμβάνουν υπηρεσίες τις οποίες εκτελούν καθαρά για λογαριασμό όλης της κοινότητας[12] – την υπεράσπισή της από εξωτερική επίθεση, λογουχάρη[13]. Το ακριβές σημείο της ιστορίας στο οποίο μπορεί να θεωρηθεί ότι αρχίζει η εκμετάλλευση είναι πολύ δύσκολο να καθοριστεί, κι εγώ προσωπικά δεν έχω αποφανθεί. Το ζήτημα δεν είναι σημαντικό για το σημερινό θέμα μου, μια και η εκμετάλλευση άρχισε πολύ πριν από την περίοδο που μ' ενδιαφέρει σε τούτο το βιβλίο. Θα μπορούσαμε ίσως να πούμε ότι η εκμετάλλευση αρχίζει όταν ο άμεσος παραγωγός υποχρεώνεται να παραδίδει ένα πλεόνασμα υπό την πίεση κάποιου εξαναγκασμού (πολιτικού, οικονομικού ή κοινωνικού, και αδιάφο-

ρο αν αυτός είναι αντιληπτός ως εξαναγκασμός ή όχι), πάντως στο στάδιο εκείνο όπου δεν παίρνει σε αντάλλαγμα ένα πραγματικό ισοδύναμο – αν και αυτό μπορεί να δυσχεραίνει πολύ τον καθορισμό του σημείου όπου αρχίζει η εκμετάλλευση, μια και είναι δύσκολο να ποσοτικοποιήσουμε, λογουχάρη, τη στρατιωτική προστασία έναντι της αγροτικής παραγωγής (πρβλ. IV.4). Έναν πολύ πιο περίπλοκο ορισμό της εκμετάλλευσης (που μπορεί να είναι προτιμότερος) έδωσαν οι Dupré και Rey με βάση την ανθρωπολογική επιτόπια έρευνά τους στη δυτική Αφρική: «Εκμετάλλευση υπάρχει όταν η *χρήση* του υπερπροϊόντος από μια ομάδα (ή ένα συγκρότημα) που δεν συνεισέφερε την αντίστοιχη υπερεργασία *αναπαράγει τους όρους μιας νέας απόσπασης υπερεργασίας* από τους παραγωγούς» (RPTHC 152, οι υπογραμμίσεις δικές μου). Παρά το ότι ακόμα και μια αληθινή και τελείως σοσιαλιστική κοινωνία πρέπει να φροντίζει για την «υπερεργασία» από μερικούς, για να συντηρεί τους πολύ νέους, τους ηλικιωμένους και τους ανάπηρους, και για να προσφέρει κάθε λογής υπηρεσίες στο σύνολο (βλ. Μαρξ, *Κεφ.*III. 1040-1077), θα το κάνει κατ' ανάγκην αυτό με τέτοιον τρόπο ώστε κανένα άτομο ή ομάδα ατόμων να μην έχει το δικαίωμα να ιδιοποιείται τους καρπούς αυτής της «υπερεργασίας» λόγω κάποιου ειδικού ελέγχου πάνω στην παραγωγική διαδικασία και χάρη σε κάποια δικαιώματα ιδιοκτησίας, ή και σε κάποιες εξαιρέσεις στην ηγεσία της κοινότητας ως σύνολο, ή στα κυβερνητικά της όργανα.

Σε κάθε πολιτισμένη κοινωνία υπήρχε ανέκαθεν ένα βασικό πρόβλημα παραγωγής: πώς θα αποσπάται ένα επαρκές πλεόνασμα («επαρκές» με τη σχετική βέβαια σημασία της λέξης) από τους άμεσους παραγωγούς, οι οποίοι δεν υπάρχει πιθανότητα να είναι ευχαριστημένοι από τη θέση τους στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας και θα χρειαστεί να υποβληθούν σ' ένα μελετημένο μείγμα πειθούς και εξαναγκασμού – τόσο μάλλον όταν έχουν φτάσει να βλέπουν τους λίγους ευνοούμενους ως εκμεταλλευτές και καταπιεστές. Ωστόσο, η ικανότητα των ανθρώπων να κερδίσουν την ελευθερία να ζουν όπως θέλουν ήταν πάντοτε πολύ περιορισμένη, μέχρι τελευταία, λόγω της ανεπαρκούς ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων που διέθεταν.

> Όλες οι κατακτήσεις της ελευθερίας (...) είχαν μέχρι τώρα ως βάση τους τις περιορισμένες παραγωγικές δυνάμεις, που η παραγωγή τους – ανεπαρκής για το σύνολο της κοινωνίας – έκανε δυνατή μια ανάπτυξη μονάχα αν μερικά άτομα ικανοποιούσαν τις ανάγκες τους σε βάρος άλλων, και έτσι μερικοί – η μειοψηφία – αποκτούσαν το μονοπώλιο της ανάπτυξης, ενώ οι άλλοι – η πλειοψηφία – χάρη στον συνεχή αγώνα για να ικανοποιήσουν τις πιο επιτακτικές τους ανάγκες, αποκλείονται προσωρινά (δηλαδή μέχρι τη δημιουργία καινούργιων, επαναστατικής φύσης, παραγωγικών δυνάμεων) από οποιαδήποτε ανάπτυξη. (Μαρξ-Ένγκελς, *Γερμ. Ιδεολ.* 180-181, ελλην. εκδ. Gutenberg, πρβλ. *Κεφ.* III, 1007, που παρέθεσα στο 1.4).

Αν μου ζητούσαν να ονομάσω τα βασικά γνωρίσματα της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας, αυτά που τη διακρίνουν από τον σύγχρονο κόσμο, θα ξεχώριζα δύο πράγματα, στενά συνδεμένα, που θα τα περιγράψω διαδοχικά. Το *πρώτο*, μέσα στη σφαίρα αυτού που ο Μαρξ ονόμασε «παραγωγικές δυνάμεις», είναι μια τεχνολογική διάκριση. Οι προηγμένες χώρες του σύγχρονου κόσμου διαθέτουν τεράστια παραγωγική ισχύ. Αλλά ανατρέξετε στον αρχαίο κόσμο και θα κατεβαίνετε συνεχώς την τεχνολογική κλίμακα. Ο Ελληνικός κόσμος, συγκρινόμενος με τον νεότερο,

ήταν πολύ ανανάπτυκτος τεχνολογικά, και συνεπώς απείρως λιγότερο παραγωγικός[14]. Μεγάλες πρόοδοι στην τεχνολογία συντελέστηκαν πολύ πριν από τη βιομηχανική επανάσταση, στον Μεσαίωνα, ακόμα και στον πρώιμο Μεσαίωνα. Αυτές οι πρόοδοι ήταν πολύ σημαντικότερες απ' ό,τι φαντάζονται πολλοί, όχι μόνο στην πιο ζωτική σφαίρα, τη σφαίρα των πηγών ενέργειας ή «πρώτων κινούντων» (θα έρθω αμέσως σ' αυτά), αλλά και σε κάθε λογής άλλα μέσα. Για να πάρουμε ένα μόνο παράδειγμα: αναρωτιέμαι πόσοι είναι εκείνοι που, αν και έχουν διαβάσει την ελληνική και λατινική λογοτεχνία αλλά και έχουν δει ελληνικές αγγειογραφίες και ανάγλυφα σε ελληνικά και ρωμαϊκά μνημεία, έχουν προσέξει την απουσία στην αρχαιότητα της μονότροχης χειράμαξας, που τουλάχιστον διπλασιάζει τη μεταφορική ικανότητα του ανθρώπου, και που εμφανίζεται μόλις τον 13ο αιώνα στην Ευρώπη (στην Κίνα ήταν γνωστή χίλια χρόνια νωρίτερα)[15]. Όσο για τις πηγές ενέργειας, θα πω μόνο ότι η δύναμη του ζώου, με τη μορφή της ελκτικής προσπάθειας του αλόγου και του βοδιού, κάθε άλλο παρά είχε γίνει πλήρως αντιληπτή στην κλασική αρχαιότητα, εξαιτίας ιδιαίτερα της άκρας αναποτελεσματικότητας της αρχαίας ιπποσκευής[16], και ότι μόλις στον Μεσαίωνα βρίσκουμε την πλατιά διαδεδομένη χρησιμοποίηση δύο σημαντικών μορφών ενέργειας που ελάχιστα χρησιμοποιούνταν στην αρχαιότητα: του ανέμου και του νερού (πρβλ. σημ. 14). Ο άνεμος, βέβαια, εχρησιμοποιείτο για την πρόωση εμπορικών σκαφών, αν και όχι αποτελεσματικά, και χωρίς το πρυμναίο πηδάλιο[17]· αλλά ο ανεμόμυλος δεν ήταν γνωστός στην Ευρώπη πριν (ή όχι πολύ πριν) από τις αρχές του 12ου αιώνα. Ο νερόμυλος[18] (*υδραλέτης*) εφευρέθηκε όχι αργότερα από τον τελευταίο π.Χ. αιώνα: η παλιότερη γνωστή μνεία είναι από τον Έλληνα γεωγράφο Στράβωνα, σε μια αφήγησή του για τον Πόντο, στη νότια ακτή της Μαύρης Θάλασσας, στη δεκαετία του 60 π.Χ. (XII,III,30, σ.556). Αλλά το πιο συναρπαστικό τεκμήριο είναι το απολαυστικό ποίημα, στην *Ελληνική Ανθολογία*, του Αντιπάτρου του Θεσσαλονικέως, για το οποίο έγραψα, στο 1.4, ότι ήταν γνωστό στον Μαρξ: ο ποιητής διαβεβαιώνει αθώα τις νεαρές δούλες κλώστριες ότι τώρα που έχουν τις νηρηΐδες (νεράϊδες) να δουλεύουν γι' αυτές μπορούν να κοιμούνται ώς αργά και να ξεκουράζονται (*Anth. Pal.* IX. 418: βλ. *Κεφ.*1. 423). Υπάρχουν λίγες μαρτυρίες, γραπτές και αρχαιολογικές, για τη χρήση του νερόμυλου στον Ελληνορωμαϊκό κόσμο, αλλά ήταν σπάνιος πριν από τον 4ο και τον 5ο αιώνα, και η πλήρης χρησιμοποίησή του έρχεται πολύ αργότερα (βλ. και πάλι σημ. 14). Ο Μαρξ κατάλαβε ότι «η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία είχε κληροδοτήσει τη στοιχειώδη μορφή όλων των μηχανών με τη μορφή του νερόμυλου» (*Κεφ.* I. 364).

Αυτό είναι το σημαντικό υπόβαθρο της δεύτερης βασικής διάκρισης που κάνω ανάμεσα στον αρχαίο και στον νεότερο κόσμο, και η οποία συνδέεται στενά με την πρώτη και μάλιστα είναι σε μεγάλο βαθμό προϊόν της. Στον αρχαίο κόσμο, όπως είδαμε, οι παραγωγοί, όπως τους ορίζω (άτομα που ασχολούνται με ζωτικές οικονομικές δραστηριότητες), παρήγαν ένα πολύ μικρότερο πλεόνασμα από εκείνο που χρειάζεται για τη συντήρηση μιας σύγχρονης προηγμένης κοινωνίας. Αυτό παραμένει ζωτικά σημαντικό, ακόμα κι αν πάρουμε υπόψη το γεγονός ότι ο μέσος Έλληνας είχε ένα πολύ πιο περιορισμένο φάσμα αναγκών και απαιτούσε ένα πολύ χαμηλότερο βιοτικό επίπεδο από εκείνο του σύγχρονου Άγγλου, έτσι ώστε ο όγκος της παραγωγής κατά κεφαλή μπορούσε να είναι πολύ κάτω από αυτόν που πρέπει να είναι σήμερα. Αλλά, κι αν ακόμα συνυπολογίσουμε τούτο το γεγο-

νός, η διαφορά είναι πολύ εντυπωσιακή. Όπως έδειξα, ο αρχαίος κόσμος ήταν τρομερά λιγότερο παραγωγικός από τον νεότερο κόσμο. Έτσι, αν δεν συνέβαινε να διαθέτουν σχεδόν όλοι όλον ουσιαστικά τον χρόνο τους δουλεύοντας, και να μην έχουν καθόλου ελεύθερες ώρες, κάποιο μέσο έπρεπε να βρεθεί για να αποσπάσει το μεγαλύτερο δυνατό πλεόνασμα από έναν οπωσδήποτε μεγάλο αριθμό ατόμων των κατώτερων βαθμίδων της κοινωνίας. Κι εδώ φτάνουμε μπροστά στη *δεύτερη* από τις δύο θεμελιακές διακρίσεις που έκανα μεταξύ του αρχαίου και του νεότερου κόσμου, μια διάκριση που εμφανίζεται τούτη τη φορά στη σφαίρα εκείνου που ο Μαρξ ονομάζει «σχέσεις παραγωγής»: οι ιδιοκτήτριες τάξεις στον ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο αντλούσαν το πλεόνασμά τους – που τους απάλλασσε από την ανάγκη να παίρνουν μέρος στη διαδικασία της παραγωγής – όχι από τη μισθωτή εργασία, όπως στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία, αλλά κυρίως από την ανελεύθερη εργασία διαφόρων τύπων. Ο αρχαίος κόσμος γνώριζε κι άλλες μορφές ανελεύθερης εργασίας εκτός από την απόλυτη «δουλεία» (την «ιδιόκτητη δουλεία», αν θέλετε), ιδιαίτερα αυτό που θα ονομάσω «δουλοπαροικία» και «δουλεία για χρέη» (βλ. III.4). Γενικά όμως η δουλεία ήταν η σημαντικότερη μορφή ανελεύθερης εργασίας κατά τις κορυφαίες περιόδους του ελληνικού και ρωμαϊκού πολιτισμού, και οι ίδιοι οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι έτειναν πάντοτε να χρησιμοποιούν το λεξιλόγιο της καθαυτό δουλείας όταν αναφέρονταν σε άλλες μορφές ανελεύθερης εργασίας.

Διευκρίνισα ήδη ότι σκοπεύω να εξετάσω, σε τούτο το βιβλίο, τη δουλεία και τις άλλες μορφές ανελεύθερης εργασίας πάνω απ' όλα σε σχέση με τη βασική της λειτουργία, την απόσπαση του μεγαλύτερου δυνατού πλεονάσματος από τους άμεσους παραγωγούς που βρίσκονταν στις χαμηλότερες βαθμίδες της αρχαίας κοινωνίας. Πραγματευόμενος τη δουλεία με τούτον τον τρόπο, την αντικρίζω περίπου όπως την αντίκριζαν και οι κύριοι και οι δούλοι. (Το ζήτημα αν η αρχαία πίστη στην αποτελεσματικότητα του θεσμού της δουλείας είναι, απ' αυτή την άποψη, δικαιολογημένη ή όχι, δεν έχει σημασία για το θέμα μου). Ίσως μπορώ εδώ να παραθέσω την αρχή του 3ου κεφαλαίου ενός από τα γνωστότερα βιβλία για τη βορειοαμερικανική δουλεία, του Kenneth Stampp *The Peculiar Institution* (σελ. 86):

> Οι δούλοι φαντάζονταν προφανώς τον ιδιότυπο θεσμό του Νότου, κυρίως ως ένα σύστημα καταναγκασμού σε εργασία. Τις επιπτώσεις τις ένιωθαν βέβαια και σε άλλα πεδία – στην κοινωνική τους θέση, στο νομικό καθεστώς τους και στην ιδιωτική ζωή τους – αλλά με τη μεγαλύτερη οξύτητα τις αισθάνονταν στην έλλειψη ελέγχου πάνω στον χρόνο τους και στην εργασία τους. Αν ήταν δυσαρεστημένοι με τα δεσμά τους, μπορούσε κανείς να περιμένει ότι θα έστρεφαν τη διαμαρτυρία τους κυρίως ενάντια στην αξίωση του κυρίου τους να δουλεύουν γι' αυτόν.

Το χαρακτηριστικό στοιχείο της δουλείας, που την έκανε κατάλληλη και μάλιστα απαραίτητη και αναντικατάστατη στις οικονομικές συνθήκες της κλασικής αρχαιότητας, ήταν ακριβώς το γεγονός, ότι η παρεχόμενη *εργασία* ήταν *καταναγκαστική*. Ο δούλος, εξ ορισμού, είναι ένας άνθρωπος *χωρίς δικαιώματα* (ή, στην ουσία, χωρίς πραγματικά διακαιώματα) και επομένως ανίκανος να προστατεύσει τον εαυτό του από τον εξαναγκασμό να παραδίδει ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής του. Ο Δίων Χρυσόστομος, στις αρχές του 2ου μ.Χ. αιώνα, αναφέρει μια

φανταστική συζήτηση για τη δουλεία, όπου όλοι συμφώνησαν για τον βασικό ορισμό τής κατάστασης του δούλου: ότι κάποιος άλλος «τον εξουσιάζει ως δεσπότης, όπως εξουσιάζει οποιοδήποτε άλλο είδος κτήματος ή ζώων, έτσι που να μπορεί *να τον χρησιμοποιεί κατ' αρέσκειαν*» (*Λόγ.* XV. 24).

Έχω την γνώμη ότι ο πιο ωφέλιμος τρόπος προσέγγισης του προβλήματος της ανελεύθερης εργασίας είναι να την εννοούμε ακριβώς όπως την παρουσίασα: ως *απόσπαση του μεγαλύτερου δυνατού πλεονάσματος από τους άμεσους παραγωγούς*. Θεωρώ ότι στην αρχαιότητα η δουλεία έδινε την καλύτερη ίσως δυνατή απάντηση, στο καθαρά οικονομικό επίπεδο (δηλαδή, παραβλέποντας κάθε κοινωνικό ή και ηθικό παράγοντα), αν πάρουμε υπόψη το χαμηλό επίπεδο της παραγωγικότητας και το γεγονός ότι η *ελεύθερη*, η *μισθωτή* εργασία εσπάνιζε, καθώς περιοριζόταν σε μεγάλο βαθμό στην ανειδίκευτη ή εποχιακή, και καθόλου κινητή, εργασία, ενώ οι δούλοι ήταν διαθέσιμοι σε μεγάλους αριθμούς και σε τιμές καταπληκτικά χαμηλές, σε σύγκριση με όσα γνωρίζουμε για τις τιμές των δούλων σε άλλες κοινωνίες. Δεδομένων όμως αυτών των συνθηκών – των περιορισμένων πόρων σε ελεύθερη, μισθωτή εργασία, του εύκολου πορισμού δούλων, της φτήνειας τους, κτλ. – πιστεύω ότι η δουλεία αύξησε το πλεόνασμα στα χέρια της ιδιοκτήτριας τάξης τόσο πολύ όσο δεν θα μπορούσε να το είχε πετύχει διαφορετικά, και αποτελούσε, επομένως, μια βασική προϋπόθεση των υπέροχων επιτευγμάτων του κλασικού πολιτισμού. Επισύρω την προσοχή στο γεγονός ότι η διάκριση που έκανα πριν από λίγο δεν βασίζεται σε μια διαφορά *νομικής θέσης*, ανάμεσα σε δούλους και *ελεύθερους*, αλλά σε μια *ταξική* διαφορά, ανάμεσα σε δούλους και τους *ιδιοκτήτες τους* – κάτι δηλαδή πολύ διαφορετικό. (Θα επανέλθω σε τούτη τη διαφορά αργότερα: βλ. υποκεφάλαια 3 και 5 αυτού του κεφαλαίου).

Ίσως να μην έχει γίνει πλήρως φανερό ότι ώς τώρα προετοίμαζα το έδαφος για τον ορισμό των όρων «τάξη» και «ταξικός αγώνας», που πρόκειται να δώσω στο υποκεφάλαιο 2 αυτού του κεφαλαίου. Χρειάστηκε να αποσαφηνίσω ορισμένα θεμελιακά γνωρίσματα της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας. Έχω ήδη εξηγήσει ένα απ' αυτά: τον βασικό ρόλο που έπαιξε αυτό που ονομάζω ανελεύθερη εργασία· πρέπει τώρα ν' αναφέρω σύντομα ένα άλλο: το γεγονός ότι το ασύγκριτα σημαντικότερο μέσο παραγωγής στον αρχαίο κόσμο ήταν η γη. Ο πλούτος στην κλασική αρχαιότητα ήταν πάντοτε βασικά ο έγγειος πλούτος, και οι άρχουσες τάξεις όλων των ελληνικών κρατών, και την ίδιας της Ρώμης, απαρτίζονταν σταθερά κυρίως από γαιοκτήμονες. Πρόκειται για κάτι που οι περισσότεροι ιστορικοί της αρχαιότητας το κατανοούν τώρα, αλλά το όλο ζήτημα, της δουλείας και των άλλων μορφών ανελεύθερης εργασίας, θα απαιτήσει μια θεώρηση πιο εκτεταμένη από αυτήν που μπορώ να κάνω σε τούτο το σημείο (βλ. III.1-3).

★ ★ ★ ★ ★

Στην προσπάθεια να χρησιμοποιήσουμε την έννοια «τάξη» ως μέθοδο ιστορικής ανάλυσης υπάρχουν δύο εντελώς διαφορετικοί κίνδυνοι, από τους οποίους πρέπει να φυλαχτούμε: ο ένας, που αφορά τον ορισμό, βρίσκεται στην περιοχή του κοινωνιολόγου· ο άλλος, που αφορά την οροθέτηση, είναι αυστηρά θέμα για τον ιστορικό. Αφού παρέθεσα τα δύο προβλήματα μαζί, θα τα εξετάσω τώρα με συντομία χωριστά. Πρώτον, πρέπει να είμαστε ολότελα βέβαιοι για το τι εννοούμε με τον

όρο «τάξη» (και «ταξικός αγώνας»), και να μην περνάμε με ευκολία και ασυνείδητα από τη μιαν ερμηνεία στην άλλη. Δεύτερον, πρέπει να φροντίζουμε να κάνουμε μια σωστή ιστορική οροθέτηση της κάθε τάξης που προτείνουμε ν' αναγνωριστεί ως τάξη.

1. Το πρώτο πρόβλημα, του ορισμού, είναι κοινωνιολογικού χαρακτήρα. Ο ίδιος ο Μαρξ, όπως είπα προηγουμένως, δεν έδωσε ποτέ έναν γενικό ορισμό της τάξης. Μερικοί ίσως σκεφτούν ότι ένας τέτοιος γενικός ορισμός είναι αδύνατος, πιστεύω όμως ότι αυτός που θα παρουσιάσω στο υποκεφάλαιο 2 θα βοηθήσει αρκετά, μολονότι ενδέχεται να υπάρξουν ειδικές περιπτώσεις όπου μια ασυνήθιστη σειρά ιστορικών περιστάσεων θα καθιστά αναγκαία την εξειδίκευση. Ακόμα κι αν αποδεικνυόταν ότι υπάρχουν πάρα πολλές εξαιρέσεις για να θεωρηθεί ο ορισμός μου γενικός, θα επιμένω τουλάχιστον ότι ισχύει για την κοινωνία, ή μάλλον για τη σειρά κοινωνιών, του ελληνορωμαϊκού κόσμου, που εξετάζονται σε τούτο το βιβλίο. Ελπίζω άλλοι να επιφέρουν βελτιώσεις σ' αυτόν.

2. Το δεύτερο πρόβλημα είναι καθαρά ιστορικό: πρέπει κανείς να κατανοήσει στην εντέλεια τη συγκεκριμένη κοινωνία που μελετά και να γνωρίζει τις σχετικές μαρτυρίες από πρώτο χέρι, για να μπορέσει να οροθετήσει σωστά και με ακρίβεια τις τάξεις της. Μερικά σοβαρά σφάλματα έχουν γίνει κατά τον προσδιορισμό των τάξεων που υπάρχουν σε συγκεκριμένες κοινωνίες, και τα αποτελέσματα της χρήσης ανυπόστατων εννοιών γι' αυτές τις τάξεις, που δεν ανταποκρίνονται επακριβώς στην πραγματικότητα, ήταν μερικές φορές καταστροφικά. Οι λαθεμένες αντιλήψεις για τις υπάρχουσες μέσα στις ιστορικές κοινωνίες τάξεις δεν συναντώνται μόνο σε μαρξιστές, κάθε άλλο, αλλά επειδή αυτοί κάνουν μεγαλύτερη από άλλους ιστορικούς χρήση των σχετικών κατηγοριών, έχουν περισσότερες πιθανότητες να διαπράττουν ακόμα χειρότερα λάθη, αν ξεκινούν από λαθεμένες αντιλήψεις για τις τάξεις που αναγνωρίζουν. Είχε καταντήσει στερεότυπη συνήθεια ανάμεσα στους ιστορικούς της αρχαιότητας να χαρακτηρίζουν τις άρχουσες τάξεις διαφόρων ελληνικών πόλεων στην αρχαϊκή και στην κλασική περίοδο, ιδιαίτερα της Αίγινας και της Κορίνθου, ως «εμπορικές αριστοκρατίες», ή «τάξεις βιομηχάνων και εμπόρων» (βλ. στο βιβλίο μου *OPW* 264-7, ιδιαίτερα σημ. 61· πρβλ. 216, 218-20, και Παράρτημα XLI, ειδ. σελ. 396). Αυτή η αλλόκοτη γνώμη, για την οποία δεν υπάρχει ούτε ψήγμα αρχαίας μαρτυρίας, υιοθετήθηκε αβασάνιστα από τον Busolt, τον Eduard Meyer και άλλους διαπρεπείς ιστορικούς (ακόμα και ο Max Weber δεν ήταν ολότελα απαλλαγμένος από αυτήν), και εξακολουθεί να είναι διαδομένη και σήμερα σε ορισμένους κύκλους. Δεν είναι λίγοι οι μαρξιστές που ξεκίνησαν από παρόμοιες λαθεμένες θέσεις. Έτσι, δεν μας ξαφνιάζει το γεγονός ότι οι προσπάθειες του George Thomson (που είναι στην ουσία φιλόλογος και όχι ιστορικός με την κύρια σημασία της λέξης) να ερμηνεύσει την πνευματική ανάπτυξη του κλασικού ελληνικού κόσμου με βάση τον μαρξισμό, δεν κατόρθωσαν να πείσουν τους ιστορικούς ή τους φιλόσοφους· διότι ο Thomson παρουσιάζει την ανάπτυξη της ελληνικής σκέψης, αλλά και της ελληνικής δημοκρατίας, στον 6ο και 5ο αιώνα ως συνέπεια της ανόδου στην εξουσία μιας εξ ολοκλήρου φανταστικής «τάξης εμπόρων». Ο Thomson χαρακτηρίζει ακόμα και τους Πυθαγόρειους από τον Κρότωνα ως «τη νέα τάξη των πλούσιων βιομηχάνων και εμπόρων»,

που «έμοιαζαν με τον Σόλωνα σε ό,τι αφορά την ενεργό ανάμειξή τους στον πολιτικό αγώνα για την ανάπτυξη της παραγωγής εμπορευμάτων»[19]. Κατά τη γνώμη μου, αυτό λίγο απέχει από ένα φαντασιοκόπημα. Το μοναδικό βιβλίο που γνωρίζω στην αγγλική γλώσσα, το οποίο επιχειρεί σαφώς να δώσει μιαν ερμηνεία της ελληνικής ιστορίας (πριν από τη ρωμαϊκή περίοδο) από τη σκοπιά του μαρξισμού, συνιστά ένα πρώτης τάξεως παράδειγμα μεθοδολογικής καταστροφής που επιφέρει μια δήθεν μαρξιστική ερμηνεία με βάση πλασματικές τάξεις εντελώς άσχετες με την ιστορική πραγματικότητα. Η συγγραφέας, Margaret O. Wason, διατείνεται ότι στους 7ο και 6ο αιώνες, σε πολλά ελληνικά κράτη, ανήλθε στην εξουσία μια «νέα αστική τάξη», που ορίζεται ως «η τάξη των εμπόρων και τεχνιτών που αμφισβήτησε την εξουσία της αριστοκρατίας». Δεν είναι εκπληκτικό το γεγονός ότι στο ίδιο βιβλίο βρίσκουμε τον Κλέωνα να εμφανίζεται ως «ταμπάκης» (πρόκειται φυσικά για αντιγραφή της γελοιογραφίας που δίνει ο Αριστοφάνης· πρβλ. στο βιβλίο μου *OPW* 235 σημ. 7, 359-61, 371) και ως «ηγέτης των Αθηναίων εργαζομένων»[20].

Θα προσθέσω ότι θα ήταν εξίσου παράλογο να μιλάμε για «ταξικό αγώνα» ανάμεσα στους συγκλητικούς και στους ιππείς στην Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Εδώ συμφωνώ απόλυτα με αρκετούς μη μαρξιστές μελετητές της αρχαίας ιστορίας που έχουν πολύ διαφορετικές αντιλήψεις. Όπως απέδειξαν αποφασιστικά οι P.A. Brunt και Claude Nicolet, στα τελευταία χρόνια, οι ιππείς ήταν μέρος της τάξης των μεγαλογαιοκτημόνων στους οποίους ανήκαν και οι συγκλητικοί. Όπως έδειξε ο Badian, για τη σύγκλητο, οι ιππείς ήταν απλώς «τα μη-πολιτικά μέλη της δικής της τάξης»[21] – αυτοί που προτίμησαν να μην επωμιστούν την επίμοχθη και συχνά επικίνδυνη ζωή της πολιτικής σταδιοδρομίας. Σε ορισμένες περιόδους μια καθαρά πολιτική διαμάχη μπορούσε να φουντώσει ανάμεσα στις δύο αυτές ομάδες στους κόλπους της «ιδιοκτήτριας τάξης» γύρω από ιδιαίτερα ζητήματα, αυτό όμως δεν πρέπει να μας παρασύρει να τις βλέπουμε ως δύο χωριστές τάξεις με ασυμβίβαστα συμφέροντα. Θα μιλήσω βέβαια μερικές φορές για τους ρωμαίους συγκλητικούς (όχι όμως και για τους ιππείς) ως τάξη: την «τάξη των συγκλητικών». Μπορεί ορισμένοι άλλοι μαρξιστές να προτιμούν, για διάφορους λόγους, να μη διαμερίσουν την «ιδιοκτήτρια τάξη» (βλ. γι' αυτήν III.2) σε δύο ή περισσότερες τάξεις, όπως το κάνω εγώ – λογουχάρη, επί ακμάζουσας Ηγεμονίας και επί Ύστερης Αυτοκρατορίας, πρωτίστως στις τάξεις των συγκλητικών και των κουριατών, με τους ιππείς ίσως ως ένα είδος υπο-τάξης στενά συνδεδεμένης με τους συγκλητικούς, μέχρι που, στα τέλη του 4ου με αρχές του 5ου αιώνα, αφομοιώθηκαν εντελώς με την τάξη των συγκλητικών (βλ. IV.4, στο τέλος). Στη σειρά όμως των ορισμών που δίνω στην αρχή του υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου, δέχομαι την *Rechtsstellung* (τη νομική ή πολιτειακή πολιτική θέση) ως παράγοντα που μπορεί να βοηθήσει στον καθορισμό της τάξης καθόσον επηρεάζει τον τύπο και τον βαθμό εκμετάλλευσης που ασκεί ή υφίσταται κανείς· και τα πολιτικά προνόμια που απολάμβαναν οι συγκλητικοί ασφαλώς μεγάλωναν υλικά τις δυνατότητές τους να εκμεταλλεύονται άλλους – ακριβώς όπως και η κατάσταση του δούλου, με τους σοβαρούς νομικούς περιορισμούς, μεγάλωσε πολύ τις δυνατότητες εκμετάλλευσής του. Αλλά θα μπορούσα να το καταλάβω αυτό περίφημα αν μερικοί άλλοι μαρξιστές, αντιλαμβανόμενοι ότι η ρίζα της προνομιακής θέσης των συγκλητικών ήταν προπαντός τα μεγάλα πλούτη τους και όχι η κατοχή

ενός δημόσιου θώκου και τα συνακόλουθα νομικά προνόμια που τους εξασφάλιζε, προτιμούσαν να θεωρούν τους συγκλητικούς απλώς σαν «κοινωνική ομάδα» (που ασφαλώς ήταν) και όχι σαν τάξη. Ίσως «υπο-τάξη» να ήταν ένας βολικός όρος, αλλά τον απέφυγα.

★ ★ ★ ★ ★

Μου μένει να κάνω ακόμα μια προκαταρκτική διευκρίνιση προτού προχωρήσω στον ορισμό των όρων που χρησιμοποιώ: αποφεύγω εσκεμμένα, σε τούτη τη φάση, την εξέταση των όρων «κάστα», «σώμα» (*ordo*), «κατάσταση» (*état*). Η κάστα είναι φαινόμενο που δεν το συναντάμε καθόλου στον ελληνικό ή στον ρωμαϊκό κόσμο[22]. Βρίσκουμε όμως αυτό που λογικά μπορεί να χαρακτηριστεί ως «σώματα» (ή «καταστάσεις» – δηλαδή κοινωνικές ομάδες (*Stände*) που είναι *νόμιμα αναγνωρισμένες* σαν τέτοιες και έχουν διαφορετικά σύνολα νομικών χαρακτηριστικών (πλεονεκτήματα ή μειονεκτήματα). Θα δούμε από κοντά τις ομάδες αυτές όταν θα έχουμε την ευκαιρία να τις εξετάσουμε. Θα έχω κάτι να πω για τις «κοινωνικές ομάδες» γενικά, και (στο υποκεφ. 5 αυτού του κεφαλαίου) για την «κοινωνική θέση» ως εναλλακτική έννοια της «τάξης». Ωστόσο, αν και βέβαια θα αναφέρομαι κάπου κάπου σε συγκεκριμένα «σώματα» (πολίτες, δούλοι, απελεύθεροι, συγκλητικοί, ιππείς, κουριάτες), δεν θα παίρνω ειδικά υπόψη τα «σώματα» καθεαυτά, αλλά θα τα θεωρώ κατά κανόνα απλώς ως ειδική μορφή κοινωνικής ομάδας, εκτός αν, και εφόσον, επηρεάζουν ουσιαστικά τον βαθμό εκμετάλλευσης (πρβλ. προηγούμενη παράγραφο).

2

«Τάξη», «εκμετάλλευση» και «ταξικός αγώνας» – ορισμοί

Μπορούμε να επιχειρήσουμε τώρα να δώσουμε τον ορισμό των εννοιών «τάξη», «εκμετάλλευση» και «ταξικός αγώνας». Όπως είπα στο υποκεφ. 1 αυτού του κεφαλαίου, δεν πρόκειται να υποστηρίξω ότι υπάρχει μια αντικειμενική οντότητα, τάξη, που η φύση της μένει ν' ανακαλυφθεί. Αρνούμαι επίσης ότι υπάρχει κάποιος ορισμός της τάξης που να είναι τόσο γενικά αποδεκτός ώστε να είμαστε όλοι υποχρεωμένοι να τον δεχτούμε ή να κινδυνέψουμε να κατηγορηθούμε για δυστροπία. Η έννοια έχει συζητηθεί μέχρι κορεσμού από τους κοινωνιολόγους στις περασμένες λίγες δεκαετίες (πρβλ. σημ. 1 στο υποκεφ. 1). Αφού διεξήλθα αρκετά συγγράμματα, που τα περισσότερά τους μού φαίνονται σχεδόν άχρηστα, νιώθω ότι δικαιούμαι να επιμείνω από μιας αρχής πως η διαφωνία γύρω από τον καλύτερο τρόπο χρησιμοποίησης του όρου «τάξη» ήταν τόσο μεγάλη ώστε όποιος επιχειρεί την ανάλυση μιας οποιασδήποτε κοινωνίας με βάση την ταξική διάρθρωση δικαιούται να καθορίσει τα κριτήριά του, μέσα σε πολύ πλατιά όρια, και πως η κρίση μας για τον ορισμό που υιοθετεί πρέπει να εξαρτάται μόνο από τη σαφήνεια και τη συνέπεια, τον βαθμό που ανταποκρίνεται στις ιστορικές πραγματικότητες στις οποίες εφαρμόζεται, και από τη γονιμότητά της ως εργαλείο ιστορικής και κοινωνιολογικής ανάλυσης. Αν επιπλέον βρούμε (και θα βρούμε στην περίπτωση αυτή) ότι η έννοια της τάξης, όπως την ορίζουμε, αντιστοιχεί ακριβώς στις έννοιες

που χρησιμοποιεί η καλύτερη κοινωνιολογική σκέψη για την κοινωνία που εξετάζουμε (στην περίπτωσή μας, η σκέψη του Αριστοτέλη κυρίως: βλέπε υποκεφ. 4 αυτού του κεφαλαίου), τότε θα είμαστε πράγματι τυχεροί.

Θα ήθελα να παραθέσω εδώ την άποψη ενός διαπρεπούς βρετανού κοινωνιολόγου, του T. B. Bottomore, που ανακινεί ζητήματα πάρα πολύ ασυνήθιστα για πολλούς ιστορικούς. Μιλώντας για την κατασκευή γενικών εννοιών από τους κοινωνιολόγους, λέει:

> Σε ορισμένες πρόσφατες προσπάθειες για τη βελτίωση του «εννοιολογικού πλαισίου» της κοινωνιολογίας, και ιδιαίτερα στην προσπάθεια του Talcott Parsons και των συνεργατών του, όλη η έμφαση δόθηκε στον ορισμό εννοιών αντί στη χρήση εννοιών στην ερμηνεία. Πρόκειται για ένα βήμα πίσω σε σύγκριση με το έργο του Durkheim και του Max Weber, που και οι δύο εισήγαγαν και όρισαν έννοιες στην πορεία της εκπόνησης ερμηνευτικών θεωριών. Η ανάλυση από τον Weber της μεθόδου του «ιδεατού τύπου» [«ιδεοτύπου»] ασχολείται με αυτό το θέμα πιο καθαρά από οποιοδήποτε κατοπινό σύγγραμμα, και αν οι ιδέες του είχαν ακολουθηθεί, η κοινωνιολογία θα είχε γλιτώσει από πολλές συγκεχυμένες και άσκοπες συζητήσεις. Βάση του συλλογισμού του είναι ότι η αξία ενός ορισμού (δηλ. μιας έννοιας) καθορίζεται από τη γονιμότητά του στην έρευνα και στη δημιουργία θεωρίας (*Sociology*[2] [1971] 37, πρβλ. 121).

Δεν θα ήθελα ωστόσο να νομιστεί ότι θεωρώ τη μαρξική έννοια της τάξης ως ένα βεμπεριανό «ιδεοτυπικό κατασκεύασμα», με τη σημασία που του έδινε ο ίδιος ο Weber. Για μένα, όπως και για τον Μαρξ, οι τάξεις και οι ταξικοί αγώνες είναι στοιχεία πραγματικά, που μπορούν να αναγνωριστούν εμπειρικά σε ατομικές περιπτώσεις, ενώ για τον Weber όλες αυτές «οι μαρξικές έννοιες και υποθέσεις» γίνονται «ολέθριες» μόλις τις σκεφτούμε ως εμπειρικά έγκυρες». (*Weber, MSS* 103, ανατυπ. στο Eldridge, *MWISR* 228).

Προτείνω, κατ' αρχάς, να δηλώσω τον ορισμό μου για την τάξη και τον ταξικό αγώνα, και να τον εξηγήσω και δικαιολογήσω για μια ενδεχόμενη συζήτηση. Πιστεύω ότι αυτός ο ορισμός εκφράζει και την κεντρική σκέψη του Μαρξ όσο μπορεί πιο σωστά: αυτή την αξίωση θα προσπαθήσω επίσης να δικαιολογήσω.

Τάξη (βασικά μια σχέση)[1] είναι η συλλογική κοινωνική έκφραση του γεγονότος της εκμετάλλευσης, του τρόπου που η εκμετάλλευση ενσωματώνεται σε μια κοινωνική δομή. Με τον όρο *εκμετάλλευση* εννοώ την ιδιοποίηση μέρους του προϊόντος της εργασίας άλλων[2]: σε μια εμπορευματο-παραγωγό κοινωνία είναι η ιδιοποίηση αυτού που ο Μαρξ ονομάζει «υπεραξία».

Μια τάξη (μια συγκεκριμένη τάξη) είναι μια ομάδα ατόμων σε μια κοινότητα που η ταυτότητά της καθορίζεται από τη θέση της μέσα στο όλο σύστημα της κοινωνικής παραγωγής, το οποίο χαρακτηρίζεται πάνω απ' όλα από τη σχέση αυτών των ατόμων (πρώτα πρώτα με βάση τον βαθμό της ιδιοκτησίας ή του ελέγχου) προς τους όρους της παραγωγής (δηλαδή, τα μέσα παραγωγής και την παραγωγική εργασία)[3] και προς τις άλλες τάξεις. Η νομική θέση (πολιτικά δικαιώματα ή, για να χρησιμοποιήσουμε τον γερμανικό όρο, «Rechtsstellung») είναι ένας από τους παράγοντες που μπορούν να βοηθήσουν στον ορισμό της τάξης: το πόσο συμμετέχει σ' αυτό θα εξαρτηθεί από το πόσο επηρεάζει τον τύπο και τον βαθμό της εκμετάλλευσης την οποία ασκεί ή υφίσταται το άτομο στη διαδικα-

σία της παραγωγής – λογουχάρη, το να ήταν κανείς δούλος στον αρχαίο Ελληνικό κόσμο είχε ενδεχομένως (όχι όμως και ασφαλώς) ως επακόλουθο ένα βαθμό εκμετάλλευσης εντατικότερο παρά αν ήταν πολίτης ή ελεύθερος έπηλυς.

Τα άτομα που συνιστούν μιαν ορισμένη τάξη μπορούν να έχουν ή να μην έχουν εξ ολοκλήρου ή εν μέρει συνείδηση της ταυτότητάς τους και των κοινών συμφερόντων τους ως τάξη, και μπορούν ή όχι να νιώθουν αντίπαλοι προς τα μέλη των άλλων τάξεων, σαν τέτοια.

Είναι μέσα στην ίδια την ουσία της *ταξικής κοινωνίας* το γεγονός ότι μια ή περισσότερες από τις μικρότερες αριθμητικά τάξεις, λόγω του ελέγχου που ασκούν στους όρους της παραγωγής (συνηθέστατα μέσω της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής)[4], είναι ικανές να εκμεταλλεύονται – δηλαδή να ιδιοποιούνται ένα πλεόνασμα που αποσπούν από – τις μεγαλύτερες τάξεις, και να συγκροτούν μια ή περισσότερες οικονομικά και κοινωνικά (κατ' ακολουθίαν ίσως και πολιτικά) ανώτερες τάξεις. Η εκμετάλλευση μπορεί να είναι είτε άμεση και ατομική, όπως λογουχάρη των μισθωτών εργατών, των δούλων, των δουλοπάροικων, των «coloni», των πακτωτών ή οφειλετών από ιδιώτες εργοδότες, αρχιτεχνίτες, γαιοκτήμονες ή δανειστές, είτε έμμεση και συλλογική, όπως όταν οι φόροι, η στρατολογία, η καταναγκαστική εργασία ή άλλες υπηρεσίες επιβάλλονται μόνο ή δυσανάλογα σε μιαν ιδιαίτερη τάξη ή τάξεις (λογουχάρη στους ελεύθερους μικροϊδιοκτήτες αγρότες) από ένα κράτος όπου κυριαρχεί μια ανώτερη τάξη.

Χρησιμοποιώ την έκφραση *ταξικός αγώνας* για τη θεμελιακή σχέση μεταξύ τάξεων (και των αντίστοιχων ατομικών μελών τους), σχέση που συνεπάγεται βασικά την εκμετάλλευση, ή την αντίσταση σ' αυτήν. Δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκην συλλογική δράση μιας τάξης, σαν τάξης, και μπορεί ή όχι να περιλαμβάνει μια δραστηριότητα σε πολιτικό επίπεδο, αν και μια τέτοια πολιτική δραστηριότητα γίνεται όλο και πιο πιθανή όταν η ένταση του ταξικού αγώνα εκτραχύνεται. Μια τάξη που εκμεταλλεύεται άλλες τάξεις τείνει επίσης να χρησιμοποιεί μορφές πολιτικής κυριαρχίας και καταπίεσης εναντίον τους όταν είναι σε θέση να το κάνει: η δημοκρατία θα μετριάσει αυτήν τη διαδικασία.

Ο *ιμπεριαλισμός*, που εξυπακούει κάποια οικονομική και/ή πολιτική υποτέλεια σε μια δύναμη έξω από την κοινότητα, είναι μια ειδική περίπτωση, όπου η εκμετάλλευση που ασκεί η αυτοκρατορική εξουσία (με τη μορφή φόρου υποτέλειας, λογουχάρη), ή τα ατομικά μέλη της, δεν είναι απαραίτητο να συνεπάγεται άμεσο έλεγχο των όρων της παραγωγής. Σε μια τέτοια κατάσταση, ωστόσο, ο ταξικός αγώνας μέσα στην υποτελή κοινότητα είναι πολύ πιθανό να αλλοιωθεί, λογουχάρη με την αρωγή που παρέχει η αυτοκρατορική δύναμη, ή οι πράκτορές της, στην εκμεταλλεύτρια τάξη ή τάξεις μέσα σ' αυτήν την κοινότητα, αν όχι και με την απόκτηση από την αυτοκρατορική δύναμη, ή από τα ατομικά μέλη της, του ελέγχου πάνω στους όρους της παραγωγής στην υποτελή κοινότητα.

Υπάρχει μια πλευρά του ορισμού που δίνω για την τάξη, η οποία, το καταλαβαίνω, χρειάζεται αποσαφήνιση. Όλα τα άτομα δεν είναι μέλη μιας και μόνο τάξης: μερικά μπορούν να θεωρηθούν ως μέλη μιας τάξης για ορισμένους λόγους και μιας άλλης τάξης για άλλους λόγους, αν και συνήθως η ιδιότητα του μέλους της μιας απ' αυτές θα είναι κατά πολύ η σημαντικότερη. Ένας δούλος στον οποίο ο κύριός του επέτρεψε να μαζέψει ένα μεγάλο χρηματικό ποσό (peculium),

και ο οποίος (σαν τον Musicus Scurranus, που αναφέρω στο III. 4, σημ. 13) είχε μάλιστα αποκτήσει δικούς του δούλους, *vicarii* (δούλοι δούλου), μπορούσε να θεωρηθεί κατά ένα ποσοστό μέλος αυτής που ονομάζω «ιδιοκτήτρια τάξη»· αλλά, βεβαίως, η συμμετοχή σε τούτη την τάξη θα ήταν περιορισμένη, πρόσκαιρη και εξαρτημένη από την καλή θέληση του κυρίου του. Ένας δούλος που εγκαταστάθηκε από τον γαιοκτήμονα κύριό του ως μισθωτής μικρού αγρού, ως *quasi colonus* – οιονεί μισθωτής – (βλ. IV. 3 §12), θα βρισκόταν, από αυστηρά οικονομική άποψη, στην ίδια περίπου θέση μ' ένα φτωχό ελεύθερο αγρότη μισθωτή, και θα μπορούσαμε ίσως να τον τοποθετήσουμε στην τάξη των αγροτών (βλ. IV.2), αλλά η νομική του θέση θα παρέμενε πολύ κατώτερη και η νομή του αγρού θα βρισκόταν πολύ περισσότερο υποταγμένη στις επιθυμίες του γαιοκτήμονα, ο οποίος θα μπορούσε έτσι να τον εκμεταλλεύεται πιο σκληρά. Κι ένας φτωχός αγρότης που είχε δικό του ή που μίσθωνε ένα κομμάτι γης τόσο μικρό ώστε ν' αναγκάζεται να μεταβαίνει στή γειτονική πόλη μερικούς μήνες το χρόνο για να δουλεύει σαν μεροκαματιάρης θα ήταν μέλος δύο τάξεων: των μικροαγροτών και των μισθωτών εργατών. Υποστηρίζω ακόμα στο υποκεφ. 6 αυτού του κεφαλαίου ότι οι γυναίκες, ή πάντως οι παντρεμένες γυναίκες (άρα η μεγάλη πλειονότητα των ενήλικων γυναικών στην αρχαιότητα), πρέπει να θεωρούνται, για ορισμένους λόγους, μια ξεχωριστή τάξη, παρά το γεγονός ότι η ιδιότητα του μέλους μιας τέτοιας τάξης (λόγω των συνεπειών της για το δικαίωμα κυριότητας) ήταν, σε μια πόλη σαν την κλασική Αθήνα, πολύ πιο σημαντική για μια γυναίκα ευγενικής καταγωγής παρά για μια φτωχή αγρότισσα, που δεν θα είχε καμιά δυνατότητα να γίνει κάτοχος δικής της περιουσίας αν ήταν άντρας, και που η ιδιότητα τού μέλους της τάξης των γυναικών θα ήταν επομένως πολύ μικρότερης σημασίας.

Δεν έχω φυσικά την πρόθεση να υποστηρίξω ότι η τάξη είναι η μόνη κατηγορία που χρειαζόμαστε για την ανάλυση της ελληνικής και της ρωμαϊκής κοινωνίας. Το μόνο που λέω είναι ότι αποτελεί τη θεμελιακή κατηγορία, η οποία *πάνω απ' όλες* (σε οποιαδήποτε εποχή) και *σε τελική ανάλυση* είναι η πιο σημαντική, και η πιο χρήσιμη για μας, στην προσπάθειά μας να καταλάβουμε την ελληνική ιστορία και να εξηγήσουμε τις μεταβολές που συντελούνταν μέσα σ' αυτήν. Στο υποκεφ. 5 αυτού του κεφαλαίου θα εξετάσω σύντομα τις εναλλακτικές προσεγγίσεις, ιδιαίτερα εκείνες που έχουν σαν πρωτεύοντα σκοπό – που δεν τον έχω εγώ, όπως δεν τον είχε ούτε ο Μαρξ (βλ. υποκεφ. 5) – να καταρτίσουν ένα σχήμα «κοινωνικής διαστρωμάτωσης» με βάση το «status». Οι τέτοιες δραστηριότητες είναι καθ' όλα νόμιμες και μπορούν μάλιστα να έχουν αρκετά χρήσιμα αποτελέσματα, αρκεί να τις κρατήσουμε στη σωστή τους θέση και να καταλάβουμε ότι δεν πρόκειται από μόνες τους να αποκαλύψουν τα πραγματικά μυστικά της ιστορίας: τα ελατήρια και τις αιτίες της ανθρώπινης συμπεριφοράς και των κοινωνικών μεταβολών. Θα έλεγα ότι το κοινωνικό status, ακόμα και, σε τελική ανάλυση, η πολιτική εξουσία, έτειναν να *προκύπτουν από* την ταξική θέση, κατά πρώτον λόγο (όπως, βέβαια, η πολιτική εξουσία, στην πιο συνηθισμένη μορφή της ελληνικής ολιγαρχίας κατά την κλασική περίοδο, βασιζόταν στους περιουσιακούς τίτλους), και ότι με τον καιρό οι διακρίσεις που είχαν άλλη βάση από την οικονομική έτειναν να *φθίνουν* και *τελικά να μετατρέπονται σε* διακρίσεις βασισμένες στην οικονομική τάξη. (Θα δούμε αργότερα μερικά παραδείγματα αυτής της εξέλιξης: βλ. V.3. και VIII.1 και 2).

Ας ξεκαθαρίσουμε ένα πράγμα. Ενώ οι περιγραφές της αρχαίας κοινωνίας με βάση κάποια κατηγορία, διαφορετική από την κατηγορία της τάξης – το *status* λογουχάρη – είναι εντελώς ανώδυνες, με την έννοια ότι δεν έχουν κατ' ανάγκην άμεση σχέση με τον σύγχρονο κόσμο (ο οποίος θα χρειαζόταν φυσικά να περιγραφεί με βάση μια ολότελα διαφορετική σειρά status), μια ανάλυση της ελληνικής και της ρωμαϊκής κοινωνίας σε ταξική βάση, με την ειδική μαρξιστική έννοια, είναι πράγματι (για να χρησιμοποιήσω το επίθετο του Firth: βλ. I.4) κάτι *απειλητικό*, κάτι που μιλάει κατευθείαν στον καθένα μας σήμερα και απαιτεί επίμονα την εφαρμογή του στον σύγχρονο κόσμο του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα. Αν η μαρξική ανάλυση, που πήγασε κυρίως από τη μελέτη της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας του 19ου αιώνα, αποκαλύπτεται ότι είναι εξίσου κατάλληλη, όχι απλώς να *περιγράψει* την αρχαία κοινωνία για μια περίοδο πολλών αιώνων, αλλά και να *εξηγήσει* τις αλλαγές της και τη μερική διάλυσή της (όπως θα δούμε ότι είναι πράγματι κατάλληλη), τότε η σημασία της για τον σύγχρονο κόσμο δύσκολα μπορεί να αγνοηθεί. Φυσικά σε ορισμένους κύκλους θα αγνοηθεί. Κι εδώ θα παραπέμψω στους Μαρξ και Ένγκελς, που απευθυνόμενοι με σαρκασμό, το 1848, στις άρχουσες τάξεις της εποχής τους, έγραφαν:

> Μαζί μ' όλες τις κυρίαρχες τάξεις που εξαφανίστηκαν συμμερίζεστε κι εσείς τη συμφεροντολογική αντίληψη που σας κάνει να μετατρέπετε τις σχέσεις παραγωγής και ιδιοκτησίας από σχέσεις ιστορικές και παροδικές μέσα στην πορεία της παραγωγής, σε αιώνιους νόμους της φύσης και του λόγου. Αυτό που παραδέχεστε για την αρχαία ιδιοκτησία, αυτό που παραδέχεστε για τη φεουδαρχική ιδιοκτησία, δεν μπορείτε να το παραδεχτείτε για την αστική ιδιοκτησία. (*Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, στην *Επιλογή έργων*, τ. 1, ελλην. έκδ. Κ.Ε. του ΚΚΕ, 1951, σελ. 39).

★ ★ ★ ★ ★

Θα ρίξω τώρα μια γρήγορη ματιά στη χρήση που κάνει της έννοιας «τάξη» (και «ταξικός αγώνας») ο ίδιος ο Μαρξ. Θα υποστηρίξω ότι για πέντε κυρίως διαφορετικούς λόγους υπήρξε μια ευρύτατα διαδομένη και σοβαρή παρανόηση γύρω από τον ρόλο που έπαιξε αυτή η έννοια στη σκέψη του Μαρξ. Πιστεύω ότι ο δικός μου ορισμός αντιπροσωπεύει τη θεμελιακή του σκέψη με μεγαλύτερη ακρίβεια απ' ό,τι οι αναλύσεις ορισμένων σύγχρονων μαρξιστών και μη μαρξιστών συγγραφέων, που υποστήριξαν διαφορετικές απόψεις από τη δική μου. Οι πέντε λόγοι που ανέφερα είναι οι ακόλουθοι:

Πρώτον, εν μέρει, ίσως εξαιτίας ενός συχνά μνημονευόμενου ορισμού τον οποίο έδωσε ο Λένιν στο έργο του *Η μεγάλη πρωτοβουλία*, και που (όπως λέει ο Οσόβσκι, *CSSC* 72 και σημ. 1) «εκλαϊκεύθηκε από μαρξιστικά εγχειρίδια και εγκυκλοπαίδειες», έχει γίνει συνήθεια να δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη σχέση προς τα μέσα παραγωγής ως τον αποφασιστικό παράγοντα (μερικές φορές ως τον μόνο βασικό παράγοντα) για τον προσδιορισμό της ταξικής τοποθέτησης ενός ατόμου. Αν και η διατύπωση αυτή περιέχει μια βαθιά αλήθεια, θα φανεί από τον ορισμό της τάξης που δίνεται πιο πάνω ότι τη θεωρώ ως μια μάλλον πάρα πολύ στενή αντίληψη. Δεύτερον, όπως είναι γνωστό, ο ίδιος ο Μαρξ, αν και έκανε μεγάλη χρήση της έννοιας «τάξη» σ' όλο το έργο του, δεν έδωσε ποτέ έναν ακριβή ορισμό

της, μάλιστα τη χρησιμοποίησε με πολύ διαφορετικές σημασίες σε διάφορες περιόδους. Τρίτον, ο ίδιος ο Μαρξ ασχολήθηκε στα έργα του σχεδόν αποκλειστικά με μιαν κεφαλαιοκρατική κοινωνία που είχε ήδη γνωρίσει σημαντική ανάπτυξη: χώρια από ένα υποκεφάλαιο των *Grundrisse* (Ε.Τ. 471-514), που είναι ειδικά αφιερωμένο στους «προ-κεφαλαιοκρατικούς οικονομικούς σχηματισμούς» (βλέπε τη θαυμάσια έκδοση από τον Hobsbawm, *KMPCEF*), οι αναφορές του στις προκεφαλαιοκρατικές κοινωνίες γενικά και στον Ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο, ιδιαίτερα, είναι όλες σύντομες, και πολλές από αυτές είναι παρεμπτωτικού χαρακτήρα. Στα χωρία τούτα, κατά κανόνα, δεν παίρνει τον κόπο να είναι ακριβής στην ορολογία. Τέταρτον (και σαν επακόλουθο των γεγονότων που μόλις ανέφερα), όταν ο Μαρξ μιλούσε ιδιαίτερα για «ταξικό αγώνα» – έχοντας σχεδόν πάντοτε υπόψη την κεφαλαιοκρατία του 19ου αιώνα – εννοούσε το είδος του ταξικού αγώνα που σημειώθηκε στα μέσα του 19ου αιώνα στις πιο αναπτυγμένες κεφαλαιοκρατικές χώρες: δηλαδή, τον ανοιχτό ταξικό αγώνα στο πολιτικό πεδίο. Έτσι, όταν, λογουχάρη, μιλούσε στη *18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη* για τη γαλλική αστική τάξη, ότι «καταργώντας το γενικό εκλογικό δικαίωμα, είχε η ίδια για κάμποσο καιρό γλιτώσει από την πάλη των τάξεων», (Κ. Μαρξ-Φ. Έγγκελς, *Επιλογή έργων*, τ. 1., ελλην. έκδ. 1951, σελ. 346), εννοούσε απλώς ότι ο νόμος της 31 Μαΐου 1850, ελαττώνοντας τον συνολικό αριθμό των εκλογέων από δέκα σε εφτά εκατομμύρια (στο ίδιο, 337) έκανε πολύ δυσκολότερη για τη γαλλική εργατική τάξη τη διεξαγωγή ενός ενεργού πολιτικού αγώνα. Και τέλος, πέμπτον, στο έργο που συνήθως λαθεμένα θεωρείται ως η οριστική έκθεση της «υλιστικής αντίληψης της ιστορίας» του Μαρξ, δηλαδή στον *Πρόλογο στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (1858-9), βρίσκουμε μόνο μια διαστική αναφορά στις τάξεις και καμιά αναφορά στον ταξικό αγώνα. Υπάρχει, ωστόσο, μια άριστη εξήγηση γι' αυτό, που την έδωσε ο Arthur M. Prinz σε άρθρο του στο *Journal of the History of Ideas*, τεύχος 30 (1969), σελ. 437-50, με τίτλο «Προϊστορία και μεταγενέστερα κίνητρα του "Προλόγου" του 1859 του Μαρξ». Ο *Πρόλογος* επρόκειτο να δημοσιευθεί (με τη μεσολάβηση του Lassalle) στο Βερολίνο και ήταν απόλυτα αναγκαίο για τον Μαρξ να πάρει σοβαρά υπόψη την αυστηρή πρωσική λογοκρισία και να απόσχει από καθετί που θα μπορούσε να θεωρηθεί ύποπτο προτροπής στο ταξικό μίσος, αδίκημα τότε τιμωρητέο με φυλάκιση, σύμφωνα με την παράγραφο 100 του Πρωσικού Ποινικού Κώδικα. Ο Μαρξ, γνωστότατος ήδη στους Πρώσους λογοκριτές, έμενε τώρα στην Αγγλία και δεν κινδύνευε να διωχθεί ο ίδιος, έπρεπε όμως να είναι προσεχτικός, αν ήθελε να υπάρξει κάποια ελπίδα ότι θα βρει κάποιον εκδότη, μια και η ίδια παράγραφος του Ποινικού Κώδικα όριζε επίσης την ποινή της κατάσχεσης για οποιοδήποτε παράνομο έργο. Ωστόσο, ο Μαρξ έπρεπε να το δημοσιεύσει στη Γερμανία για να αποκτήσει την πνευματική ηγεσία του γερμανικού σοσιαλιστικού κινήματος. Ο *Πρόλογος*, επομένως, έπρεπε να παρακάμψει τον ταξικό αγώνα. Όταν όμως, στις 17/18 Σεπτεμβρίου 1879, ο Μαρξ και ο Έγγκελς – ανατρέχοντας με τη σκέψη στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* και πιο πίσω – έγραψαν στους Bebel, Liebknecht και άλλους «εδώ και σαράντα σχεδόν χρόνια τονίζουμε ότι ο ταξικός αγώνας είναι η άμεση κινητήρια δύναμη της ιστορίας» (Μ.-Ε. *Επιλογή έργων*, ελλ. έκδ., τ. 2, σελ. 569), εκφράζανε μια ορθότατη γνώμη. Ακόμα και στα σημαντικά εκείνα μέρη του έργου του Μαρξ που ασχολούνται εξ ολοκλήρου με τη φιλοσοφία και την οικονομία και όχι με την

ιστορική εξέλιξη, ο Μαρξ θα δείξει μερικές φορές ότι ο ταξικός αγώνας είναι πάντοτε παρών στο μυαλό του, όπως όταν στην επιστολή του προς τον Ένγκελς της 30ής Απριλίου 1868 συμπληρώνει ένα μακρύ χωρίο πάνω στην οικονομία με τα λόγια: «Τελικά... έχουμε ως κατακλείδα τον ταξικό αγώνα, όπου η κίνηση όλης αυτής της κοπριάς (*Scheiss*) διαλύεται» (βλ. *MESC* 250).

★ ★ ★ ★ ★

Από τις αντιδράσεις που συνάντησα στην πρώτη γραφή του παρόντος κεφαλαίου, αντιλαμβάνομαι ότι ορισμένοι θα διαμαρτυρηθούν γι' αυτό που θα τους φανεί σαν υπερβολική έμφαση σε συλλογικές οντότητες, τάξεις, σε βάρος του «ατομικού». Σε κάθε τέτοια αντίρρηση θα απαντήσω πως κύριος σκοπός μου σε τούτο το βιβλίο είναι να εξηγήσω «ό,τι συνέβη στην ιστορία» *σε μεγάλη κλίμακα*: στην ιστορία του Ελληνικού κόσμου στο σύνολό του σε διάστημα 1.300 και πάνω χρόνων – να τολμήσω να χρησιμοποιήσω τη μάλλον αποκρουστική έκφραση «μακροϊστορία»; Αλλά η ιστορία των «μακρο-μονάδων» (των τάξεων, καθώς και των κρατών και των συμμαχιών) χρειάζεται να εξηγηθεί με όρους πολύ διαφορετικούς από εκείνους που ταιριάζουν για τη συμπεριφορά των ατόμων. Εδώ πρέπει να ξαναγυρίσω στο 1.4, όπου εξήγησα πώς έμαθα από τον Θουκυδίδη για τα είδη συμπεριφοράς των ανθρώπινων ομάδων στα οργανωμένα κράτη. Αλλού έχω εξηγήσει δια μακρών πώς ο Θουκυδίδης – ορθά κατά τη γνώμη μου – αναγνώρισε ότι οι κανόνες της ερμηνείας και της κρίσης που εφαρμόζονται για τις ενέργειες των κρατών είναι ριζικά διαφορετικοί από τους κανόνες που εφαρμόζουμε για τις ενέργειες των ατόμων (βλ. το βιβλίο μου *OPW* 7 κ.ε., ιδιαίτερα 16-28). Θέλω τώρα να προτείνω τις ακόλουθες θέσεις: ότι οι παράγοντες που διέπουν τη συμπεριφορά των τάξεων (με τη σημασία που δίνω εγώ στον όρο) είναι πάλι διαφορετικοί στο καθένα από τα σύνολα που ανέφερα· ότι η συμπεριφορά μιας τάξης καθεαυτήν (η συμπεριφορά των ανθρώπων *ως* μελών μιας τάξης) μπορεί να είναι ανεξήγητη αν εκφράζεται με όρους, που σωστά εφαρμόζουμε στη συμπεριφορά των μελών της *ως* ατόμων· και ακόμα ότι ένα δεδομένο άτομο ή σύνολο ατόμων μπορεί να συμπεριφέρονται *ως* συστατικό μέρος μιας τάξης με τρόπο εντελώς διαφορετικό από τη συμπεριφορά που είναι φυσικό να περιμένουμε από αυτό ή από αυτά ως άτομα.

Αν σε τούτη την τελευταία φράση υποκαταστήσουμε το «μιας τάξης» με το «ενός κράτους», ίσως να υπάρξει ελάχιστη αντίρρηση, μια και οι ηθικοί κανόνες που κατά γενική παραδοχή διέπουν τη διαγωγή των ατόμων είναι σαφώς διαφορετικοί από εκείνους που εφαρμόζονται στη συμπεριφορά των κρατών: ένας άνθρωπος που πήρε μέρος στον βομβαρδισμό της Χιροσίμα ή του Ναγκασάκι, του Βερολίνου ή της Δρέσδης, του Βιετνάμ ή του Λάος, δεν θα θεωρηθεί από τους πολλούς ως μαζικός φονιάς, διότι ενεργούσε για τα συμφέροντα – ή πάντως κατά διαταγή – του δικού του κράτους εναντίον ενός «εχθρικού» κράτους· κι αυτοί που έδωσαν τις διαταγές δεν υπόκεινται σε καμιά ποινική δίωξη, διότι στην περίπτωση αυτή δεν ήταν οι ηττημένοι. Θα ήταν εξίσου εύκολο να βρούμε παραδείγματα από τον αρχαίο κόσμο που θα κρίνονταν από τους πάντες ως ηθικά φρικτή συμπεριφορά εκ μέρους ατόμων τα οποία ενεργούσαν για προσωπικά τους συμφέροντα, ενώ τα ίδια άτομα θα θεωρούνταν άμεμπτα, και μάλιστα αξιέπαινα, αν ενεργού-

σαν στην υπηρεσία του κράτους. Οι περισσότεροι από τους Ρωμαίους στρατηγούς που πολέμησαν εναντίον «βαρβάρων» ή επαναστατών και που επισημαίνονται, λογουχάρη, από τον Αμμιανό Μαρκελλίνο (έναν Έλληνα ιστορικό που έγραψε στα λατινικά) μνημονεύονται δίχως ίχνος αποδοκιμασίας[5]· ο ίδιος ιστορικός αναφέρει χωρίς σχόλια τη γνώμη των «παλιών νομικών», ότι κάποτε και οι αθώοι μπορούν να θανατώνονται (XXVII. ix. 5), και δεν ένιωσε την ανάγκη να χύσει ένα δάκρυ για την ολοκληρωτική εξόντωση των παιδιών των Maratocupreni, άγριων και δόλιων ληστών (XXVIII. ii. 11-14). Υποψιάζομαι, ωστόσο, ότι πολλοί άνθρωποι θα ήταν πολύ λιγότερο διατεθειμένοι να δεχτούν τις προτάσεις που διατύπωσα στο τέλος της προηγούμενης παραγράφου σχετικά με τις τάξεις και που θα προσπαθήσω τώρα να τεκμηριώσω.

Είναι πασίγνωστο ότι δούλοι που επαναστατούσαν, ή που κρίνονταν ένοχοι διότι παρέλειψαν να προστατεύσουν τους κυρίους τους όταν αυτοί δολοφονούνταν από κάποιον όμοιό τους, τιμωρούνταν με ανελέητη αγριότητα από τους Ρωμαίους: έδωσα ένα-δυο χτυπητά παραδείγματα στο VII.1. Η σχέση των Σπαρτιατών προς τους είλωτές τους – μια πολύ ταξική σχέση μεταξύ εκείνων που ασκούσαν την εκμετάλλευση και εκείνων που την υφίσταντο – ήταν μια σχέση εξαιρετικής εχθρότητας και υποψίας. Στο III.4 επισύρω την προσοχή στο αξιοσημείωτο γεγονός ότι κάθε ομάδα σπαρτιατών εφόρων, αναλαμβάνοντας τα καθήκοντά της, έκανε μια επίσημη κήρυξη πολέμου στην εργατική της δύναμη, στους είλωτες, ώστε να μπορεί να σκοτώνει οποιονδήποτε απ' αυτούς χωρίς δίκη, και να μην προκαλέσει ωστόσο εναντίον της την κατηγορία της βεβήλωσης που θα είχε, διαφορετικά, ως επακόλουθο παρόμοια πράξη. Οι Έλληνες γενικά έδειξαν μικρότερη αγριότητα από τους Ρωμαίους απέναντι στους δούλους τους· όμως, ακόμα και στην κλασική Αθήνα, όπου, όπως μαθαίνουμε, η μεταχείριση των δούλων ήταν σχετικά καλή, όλη η σχετική γραμματεία θεωρεί σαν κάτι φυσικό τη μαστίγωση των δούλων.

Γραπτές πηγές σε αφθονία απ' όλο τον ελληνικό κόσμο δείχνουν ότι η μορφή αυτή τιμωρίας για δούλους ήταν κοινός τόπος. Ένα επιτύμβιο πάνω στο μνήμα μιας ενάρετης δέσποινας, της Μυρώς (που ίσως είναι φανταστικό πρόσωπο), από τον ποιητή των ελληνιστικών χρόνων Αντίπατρο τον Σιδώνιο, περιγράφει εντελώς τυχαία, σαν να πρόκειται για το πιο φυσικό πράγμα στον κόσμο, την εξεικόνιση πάνω στον τάφο της (ανάμεσα σε άλλα) ενός μαστιγίου, σαν σημάδι ότι η Μυρώ ήταν «δίκαιος τιμωρός κακών πράξεων» – όχι όμως και μια «σκληρή ή αλαζονική κυρία»! (*Παλατ. Ανθολ.* VII. 425). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι ανυπότακτοι δούλοι πατάσσονταν αλύπητα, οπωσδήποτε όμως μόνο στον βαθμό που αυτό μπορούσε να γίνει δίχως υπερβολική ζημιά για τα συμφέροντα των κυρίων τους, των οποίων ήταν ιδιοκτησία (πρβλ. III.4).

Από τις κυριότερες γραπτές πηγές μας, ποιον άλλο παρά τον Πλούταρχο θα μπορούσαμε να διανοηθούμε ως λιγότερο επιρρεπή να διατάξει τη μαστίγωση ενός δούλου; Τον Πλούταρχο που ήταν πασίγνωστος για τον ανθρωπισμό του. Ωστόσο υπάρχει μια δυσάρεστη μικρή ιστορία που έφτασε ώς εμάς από τον Καλβίσιο Ταύρο, φίλο του Πλουτάρχου, μέσω του Αύλου Γέλλιου (*NA*.I.xxvi.4-9).

Ένας μορφωμένος δούλος του Πλουτάρχου, που γνώριζε το έργο του κυρίου του *Περί αοργησίας*, το οποίο αναφέρεται συνήθως με τον λατινικό τίτλο του *De cohibenda ira*, διαμαρτυρόταν, την ώρα που μαστιγωνόταν, ότι ο Πλούταρχος

ήταν ασυνεπής και ότι έπεφτε στο ίδιο σφάλμα που είχε κατακρίνει. Ο Πλούταρχος δεν ένιωθε καθόλου ενοχλημένος. Επέμενε ότι ήταν ηρεμότατος και κάλεσε τον δούλο να συνεχίσει τη λογομαχία μαζί του – ενώ την ίδια στιγμή διέταζε τον μαστιγωτή να συνεχίσει τη μαστίγωση. Το επεισόδιο μνημονεύεται από τον Ταύρο, ως απάντηση σε μια ερώτηση του Γέλλιου – στο τέλος μιας από τις φιλοσοφικές του ομιλίες – και μάλιστα με πλήρη επιδοκιμασία. Αλλά δεν πρέπει καθόλου να μας ξαφνιάζει η ενέργεια του Πλουτάρχου αν δούμε τον ιδιότυπο τούτο δουλοκτήτη και τον δούλο του μόνο ως «προσωποποιήσεις των οικονομικών σχέσεων, που σαν φορείς τους έρχονται αντιμέτωποι ο ένας στον άλλο» (Μαρξ, *Κεφ. Ι.* σελ. 99).

Ο ταξικός αγώνας ανάμεσα στην εύπορη τάξη και σ' εκείνους που ήταν σχετικά ή απόλυτα ακτήμονες συνοδευόταν επίσης, πότε πότε, από φρικαλεότητες κι από τις δύο πλευρές: βλέπε λογουχάρη V.2. Όταν μαθαίνουμε για την ιδιαίτερα φονική συμπεριφορά εκείνων που είχαν το πάνω χέρι σε μια εμφύλια αναστάτωση (*στάσιν*), δεν θα πέσουμε έξω αν συμπεράνουμε ότι η σύγκρουση ήταν βασικά ανάμεσα σε κοινωνικές τάξεις, έστω κι αν η σχετική πληροφορία μας δεν είναι κατηγορηματική[6].

Δεν θα αναφέρω σύγχρονα παραδείγματα διεξαγωγής ταξικού πολέμου με τρόπους που είχαν γίνει ευρύτατα αποδεκτοί ως «αναγκαίοι», αλλά που εκάλυπταν μια συμπεριφορά καταδικαστέα απ' όλους, ως ηθικά απαράδεκτη, αν επρόκειτο για ενέργειες μεταξύ ατόμων.

3

Η εκμετάλλευση και ο ταξικός αγώνας

Εφόσον ο τίτλος του βιβλίου αναφέρεται όχι απλώς σε «τάξεις» στον αρχαίο Ελληνικό κόσμο αλλά «στον ταξικό αγώνα», οφείλω να εξηγήσω τι εννοώ με τούτη την έκφραση, με ακόμα μεγαλύτερη ακρίβεια απ' ό,τι στον ορισμό που έδωσα στο υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου. Βέβαια, κανένας δεν αρνείται ότι ενώ «τάξη» είναι ένας όρος που ο καθένας μας μπορεί να χρησιμοποιεί χωρίς να ντρέπεται, ο «ταξικός αγώνας» είναι κάτι πολύ διαφορετικό. Και μόνο το γεγονός ότι χρησιμοποιώ την έκφραση «ο ταξικός αγώνας», στον ενικό, φαίνεται σε πολλούς στον δυτικό κόσμο ως μια θλιβερή παραχώρηση στο φάντασμα του Καρλ Μαρξ· και είναι αλήθεια ότι μερικοί από τους φίλους μου, ακούοντας τον τίτλο αυτού του βιβλίου (καθώς και των διαλέξεων στις οποίες βασίστηκε) εμόρφασαν, όπως κάποιος που ακούει να του μιλάνε για ένα φάντασμα στην ύπαρξη του οποίου δεν μπορεί να πιστέψει, και έριξαν την ιδέα ότι ο πληθυντικός «ταξικοί αγώνες» θα ήταν λιγότερο μεμπτός. Ήθελα όμως να κάνω απόλυτα σαφές, διαλέγοντας τον τίτλο, όχι μόνο ότι η προσέγγιση που κάνω βασίζεται σ' αυτό που πιστεύω ότι είναι η ιστορική μέθοδος του ίδιου του Μαρξ, αλλά και ότι η διεξαγωγή του «ταξικού αγώνα» που έχω στο νου δεν είναι κάτι σπασμωδικό ή ευκαιριακό ή διαλείπον, αλλά ένα μόνιμο γνώρισμα της ανθρώπινης κοινωνίας μετά από τα πρωτόγονα στάδιά της. Ο Μαρξ δεν ισχυρίστηκε ότι επινόησε την έννοια του ταξικού αγώνα[1], αλλά ο ίδιος και ο Ένγκελς ήταν εκείνοι που την έκαναν και

ένα κοφτερό αναλυτικό εργαλείο για να ευκολύνουν την ιστορική και κοινωνιολογική έρευνα, και ένα ισχυρό όπλο για να το χρησιμοποιούν όλες οι καταπιεζόμενες τάξεις.

Η ίδια η ύπαρξη τάξεων, με την έννοια που (ακολουθώντας, όπως πιστεύω, τον Μαρξ) έχω ορίσει τον όρο αυτό, συνεπάγεται, αναπόφευκτα, ένταση και σύγκρουση ανάμεσα στις τάξεις. Οι μαρξιστές συχνά μιλάνε για «αντιφάσεις» μέσα σε τούτο το πλαίσιο. Απ' ό,τι ξέρω, μολονότι ο Μάρξ ο ίδιος μιλούσε για «αντιφάσεις» ανάμεσα (λογουχάρη) στις σχέσεις παραγωγής και στις παραγωγικές δυνάμεις, ανάμεσα στον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής και στην ατομική ιδιοποίηση των προϊόντων της από λίγους, κι ανάμεσα στην ατομική γαιοκτησία και την ορθολογική καλλιέργεια[2], δεν συνηθίζει να χαρακτηρίζει «αντίφαση» μια κατάσταση αυτού που εγώ αποκαλώ ταξικό αγώνα: η ορολογία αυτή συναντάται συχνότερα στον Ένγκελς και ιδιαίτερα στον Λένιν και στον Μάο Τσε-τούνγκ. Δεν παραγνωρίζω το γεγονός ότι η συμβολή, συγκεκριμένα του Μάο, σε τούτο το θέμα ήταν σημαντική[3], αλλά προσωπικά δεν είμαι ικανοποιημένος με καμιά μελέτη που είδα στην αγγλική για την έννοια «αντίφαση» σε μαρξιστικά πλαίσια και δεν έχω καμία διάθεση να χρησιμοποιήσω τον όρο με κάποια ειδική σημασία, που δεν έχει ακόμα καθιερωθεί στην αγγλική γλώσσα ούτε έγινε δεκτή σε κανονική χρήση, όπως αναμφίβολα έχει γίνει αυτό στη γαλλική, λογουχάρη. Προτιμώ επομένως να μιλώ για «αγώνες», «συγκρούσεις», «ανταγωνισμούς», «αντιθέσεις» ή «εντάσεις», που πηγάζουν ως (κατά μιαν έννοια) *αποτέλεσμα* «αντιφάσεων». Εδώ είμαι, νομίζω, πιο κοντά στη χρήση του όρου από τον ίδιο τον Μαρξ – όπως όταν λέει, λογουχάρη, ότι η ίδια η ύπαρξη του βιομηχανικού κεφαλαίου «συνεπάγεται την ύπαρξη της ταξικής αντίθεσης μεταξύ κεφαλαιοκρατών και μισθωτών εργατών» (*Κεφ.* II. 54)· ή όταν αυτός και ο Ένγκελς γράφουν, στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, ότι η «σύγχρονη αστική ατομική ιδιοκτησία» είναι «η τελευταία, η πληρέστερη έκφραση παραγωγής και ιδιοποίησης των προϊόντων που στηρίζεται σε ταξικές αντιθέσεις, στην εκμετάλλευση του ενός από τον άλλο» (*Επιλογή έργων*, τ. 1. σελ. 35). Καμιά φορά, όταν ο Μαρξ γράφει για μια «Gegensatz» ή «Klassengegensatz», λέξεις που έπρεπε να μεταφράζονται «αντίθεση» (opposition) και «ταξική αντίθεση» (class opposition), ο όρος θα εμφανιστεί σε μια καθιερωμένη αγγλική μετάφραση ως «αντίφαση» (contradiction) ή «ταξική αντίφαση» (class contradiction): υπάρχουν παραδείγματα (όπως μου τόνισε ο Timothy O'Hagan) από τη *Γερμανική Ιδεολογία*, και στο *Κεφάλαιο III*, 487[4].

Όπως έδειξα ήδη, ο ίδιος ο Μαρξ δεν έδωσε ποτέ μιαν ακριβολογημένη, συστηματική έκθεση της θεωρίας του για τις τάξεις, ή για τον ταξικό αγώνα, μ' όλο που οι έννοιες αυτές συναντιούνται επανειλημμένα στα έργα του και μάλιστα κατέχουν κεντρική θέση στη σκέψη του, όντας πανταχού παρόντα ακόμα κι όταν ο ειδικός όρος «τάξη» δεν χρησιμοποιείται ρητά. *Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, που γράφτηκε από τον Μαρξ και τον Ένγκελς στα 1847-48 αρχίζει με τα λόγια, «Η ιστορία όλων των ώς τώρα κοινωνιών [«δηλαδή, όλη η *γραπτή* ιστορία», όπως πρόσθεσε ο Ένγκελς στην αγγλική έκδοση του 1888] *είναι* ιστορία ταξικών αγώνων».

Πιστεύω πως αν ο ίδιος ο Μαρξ είχε δοκιμάσει να δώσει έναν ορισμό της τάξης με τους πιο γενικούς όρους, θα είχε φτιάξει έναν όχι πολύ διαφορετικό από αυτόν που έδωσα στο υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου. Ο Μαρξ άρχισε με μια θεμελιακή

ιδέα για την πολιτισμένη κοινωνία, όπου η τάξη είναι ο αληθινός πυρήνας της. Θα αρκεστώ να ξεχωρίσω τέσσερα χωρία στο *Κεφάλαιο*, όπου αποσαφηνίζεται η βασική σημασία της τάξης, αν και μόνο στο πρώτο ο όρος «τάξη» χρησιμοποιείται ρητά. Το πρώτο χωρίο, που είναι πολύ σύντομο, είναι αυτό που παρέθεσα αμέσως πιο πάνω, όπου ο Μαρξ λέει για το «βιομηχανικό κεφάλαιο» (*Κεφ.* II. 49. κ.ε.) ότι η ίδια «η ύπαρξή του συνεπάγεται την ύπαρξη της ταξικής αντίθεσης μεταξύ κεφαλαιοκρατών και μισθωτών εργατών» (στο ίδιο, 54). Το δεύτερο χωρίο, που είναι επίσης πολύ σύντομο, έχει ως εξής:

> Οποιεσδήποτε κι αν είναι οι κοινωνικές μορφές της παραγωγής, συντελεστές της παραμένουν πάντα οι εργάτες και τα μέσα παραγωγής. Όμως... για να γίνει γενικά παραγωγή, πρέπει να ενωθούν. Ο ειδικός τρόπος με τον οποίο πραγματοποιείται αυτή η ένωση κάνει να διακρίνονται οι διάφορες οικονομικές εποχές της κοινωνικής δομής (*Κεφ.* II. 34).

Το τρίτο χωρίο είναι κι αυτό σύντομο, αλλά περιέχει μια σημαντική επαγωγή που έχει, νομίζω, πάρα πολύ συχνά παραβλεφθεί (θα επανέλθω σύντομα σ' αυτό).

> Οι οικονομικο-κοινωνικοί σχηματισμοί, λχ. η δουλοκτητική κοινωνία και η κοινωνία της μισθωτής εργασίας, διαφέρουν μεταξύ τους μόνο στη μορφή με την οποία αποσπάται από τον άμεσο παραγωγό, από τον εργάτη, αυτή η υπερεργασία. (*Κεφ.* I. 229).

Έτσι, η «υπερεργασία» και (στην περίπτωση των εμπορευματοπαραγωγών κοινωνιών) η «υπεραξία» είναι απλώς οι λέξεις που ο Μαρξ χρησιμοποιεί για την εκμετάλλευση των άμεσων παραγωγών από εκείνους που έχουν υπό τον έλεγχό τους τους όρους της παραγωγής· και πράγματι, η φράση που μόλις παρέθεσα από το *Κεφάλαιο* I είναι μέρος του υποκεφ. 1 του κεφαλαίου VII με τίτλο «Ο βαθμός εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης» («Der Exploitationsgrad der Arbeitskraft»), όπου ο Μαρξ – πραγματευόμενος ειδικά την κεφαλαιοκρατική κοινωνία – λέει ότι «το ποσοστό υπεραξίας είναι η ακριβής έκφραση του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης από το κεφάλαιο, ή του εργάτη από τον κεφαλαιούχο» (I. 229-230 και υποσημ. 30[a]· πρβλ. III. 487 και πολλά άλλα χωρία). Το χωρίο που παρέθεσα, επομένως, είναι απλώς μια άλλη διατύπωση της θέσης ότι η συγκεκριμένη μορφή εκμετάλλευσης, που είναι το διακριτικό γνώρισμα κάθε μορφής κοινωνίας (πέρα, φυσικά, από το πιο πρωτόγονο επίπεδο), είτε πρόκειται, λογουχάρη, για μια δουλοκτητική κοινωνία, είτε για μια κεφαλαιοκρατική κοινωνία (πρβλ. *Κεφ.* I. 557). Και τάξη, όπως έδειξα, είναι βασικά ο τρόπος που αντανακλάται η εκμετάλλευση σε μια κοινωνική δομή. Ο Μαρξ συχνά παραλείπει να χρησιμοποιήσει τη συγκεκριμένη έκφραση «εκμετάλλευση» (είτε με την τρέχουσα λέξη «Ausbeutung» είτε με την πιο τεχνική «Exploitation») σε συμφραζόμενα όπου θα την περιμέναμε, και προτιμά να μιλάει, στην ολότελα τεχνική γλώσσα, για «απόσπαση υπερεργασίας» ή για «υπεραξία». Προφανώς θεωρούσε την «εκμετάλλευση» ως αυστηρά γαλλική λέξη, διότι στο πασίγνωστο πια έργο του, *Μισθοί, Τιμή και Κέρδος*, γραμμένο στην αγγλική τον Ιούνιο 1865 ως διάλεξη στο Γενικό Συμβούλιο της Πρώτης Διεθνούς, ο Μαρξ χρησιμοποιεί τις λέξεις «η *exploitation* (θα μου επιτρέψετε αυτήν τη γαλλική λέξη) της εργασίας» (Μαρξ-Έγγελς, *Επιλογή έργων*, ελλην. έκδ., τόμ. 1, σελ. 513). Αλλά χρησιμοποιεί το ρήμα «exploitieren» και τα ουσιαστικά «Exploiteur und Exploitiertem» τουλάχιστον από το 1844 και μπρος[5], και «Exploitation» βρίσκεται σε αρκετά από τα έργα του, περιλαμβανομένων και των τριών τόμων του *Κεφαλαίου*[6]. «Ausbeutung» και το ρήμα του «ausbeuten» σπανίζουν σχετικά στα γραπτά του Μαρξ, αλλά τα συναντάμε κάπου κάπου από το 1843 και εφεξής[7]. (Οφείλω ίσως να προσθέ-

σω ότι το μεγαλύτερο μέρος του *Κεφαλαίου* γράφτηκε στα 1863-5· ο τόμος Ι ετοιμάστηκε για έκδοση από τον ίδιο τον Μαρξ το 1867, οι τόμοι ΙΙ και ΙΙΙ ετοιμάστηκαν από τον Ένγκελς μετά τον θάνατο του Μαρξ το 1883).

Η μακρύτερη και σαφέστερη από τις τέσσερις παραπομπές μου, το χωρίο που θεωρώ ως το σημαντικότερο που έγραψε ποτέ ο Μαρξ, είναι από τον τόμο ΙΙΙ του *Κεφαλαίου* (*Κεφ.* 47, υποκεφ. 2).

> Η ειδική οικονομική μορφή, με την οποία αντλείται απλήρωτη δουλειά από τους άμεσους παραγωγούς, καθορίζει τη σχέση κυριαρχίας και υποδούλωσης [*Herrschafts- und Knechtschaftsverhältnis*], όπως αναφύεται άμεσα από την ίδια την παραγωγή και που με τη σειρά της αντεπιδρά καθοριστικά πάνω της. Πάνω σ' αυτήν βασίζεται, όμως, όλη η διαμόρφωση της οικονομικής κοινότητας, που αναφύεται από τις ίδιες τις σχέσεις παραγωγής και που ταυτόχρονα αναφύεται μαζί της η ειδική πολιτική μορφή της. Πάντως, στην άμεση σχέση των ιδιοκτητών των όρων παραγωγής με τους άμεσους παραγωγούς – μια σχέση, η κάθε φορά μορφή της οποίας ανταποκρίνεται πάντα, με φυσικότητα, σε μια καθορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης του τρόπου δουλειάς, επομένως και στην κοινωνική παραγωγική της δύναμη – βρίσκουμε το ενδότατο μυστικό, την κρυμμένη βάση όλης της κοινωνικής δομής, επομένως και της πολιτικής μορφής της σχέσης κυριαρχίας και εξάρτησης [*Souveränitäts- und Abhängigkeitsverhältnis*], κοντολογίς της κάθε φορά ειδικής κρατικής μορφής. Αυτό δεν εμποδίζει η ίδια η οικονομική βάση – η ίδια σύμφωνα με τους κύριους όρους της – να μπορεί, χάρη σε απειράριθμα διαφορετικά εμπειρικά περιστατικά, σε φυσικούς όρους, σε φυλετικές σχέσεις, σε εξωτερικές ιστορικές επιρροές κ.λπ., να παρουσιάζει ατέλειωτες παραλλαγές και διαβαθμίσεις στη μορφή, οι οποίες μπορούν να κατανοηθούν μόνο με την ανάλυση αυτών των εμπειρικά δοσμένων περιστάσεων (*Κεφ.* ΙΙΙ, 47, σελ. 972 της ελλ. έκδοσης)[8].

★ ★ ★ ★ ★

Περίμενα ώς τώρα για να εκθέσω ένα μείζον μέρος της θεωρίας μου για τις τάξεις, διότι ήθελα να δείξω ό,τι υποσημαίνεται στα ίδια τα γραπτά του Μαρξ, κι αυτό φαίνεται πιο καθαρά από τα δύο τελευταία χωρία που παρέθεσα πιο πάνω (Ι, 229-30 και ΙΙΙ. 972). Και καθώς διατείνομαι ότι βρήκα τη θεωρία στον Μαρξ, δεν μπορώ φυσικά να ισχυριστώ ότι είναι καινούργια, αλλά δεν την είδα ποτέ να εκτίθεται καθαρά και ρητά. Η άποψή μου είναι ότι το σημαντικότερο διακριτικό γνώρισμα του κάθε κοινωνικού σχηματισμού, του κάθε «τρόπου παραγωγής» (πρβλ. το τέλος του IV. 5), δεν είναι τόσο το *πώς γίνεται ο όγκος της παραγωγικής εργασίας*, όσο το *πώς οι κυρίαρχες εύπορες τάξεις*, που έχουν τον έλεγχο των όρων της παραγωγής, *εξασφαλίζουν την απόσπαση του πλεονάσματος*, που κάνει δυνατή τη δική τους άνετη ζωή. Αυτή ήταν η άποψη του Μαρξ, που την ακολουθώ. Στο τελευταίο από τα τέσσερα αποσπάσματα από το *Κεφάλαιο*, τα οποία παρέθεσα πιο πάνω, αυτό γίνεται σαφές με το παραπάνω· και μ' όλο που η σημασία του τρίτου αποσπάσματος (*Κεφ.* Ι. 229-30) δεν είναι ίσως τόσο άμεσα φανερή, λέει ωστόσο το ίδιο πράγμα, όπως μπορούμε να το δούμε κάπως ευκολότερα αν παρακολουθήσουμε από πιο κοντά το γερμανικό πρωτότυπο κείμενο (*MEW* XXIII. 231): «Μόνο η μορφή με την οποία η υπερεργασία αποσπάται από τον άμεσο παραγωγό, τον εργάτη, είναι εκείνη που ξεχωρίζει τις διάφορες οικονομικές μορφές της κοινωνίας, λογουχάρη τη δουλοκτητική κοινωνία από την κοινωνία της μισθωτής εργασίας». Αυτό που νομίζω πως έχει συχνά

παραβλεφθεί είναι ότι το στοιχείο στο οποίο ο Μαρξ συγκεντρώνει την προσοχή του, ως το πραγματικά διακριτικό γνώρισμα της κάθε κοινωνίας, δεν είναι ο τρόπος που συντελείται ο όγκος της παραγωγικής εργασίας, αλλά το πώς εξασφαλίζεται η απόσπαση του πλεονάσματος από τον άμεσο παραγωγό. Δικαιολογημένα λοιπόν υποστηρίζουμε ότι ο Ελληνικός και ο Ρωμαϊκός κόσμος ήταν μια «δουλοκτητική οικονομία», με την έννοια ότι τη χαρακτήριζε η *ανελεύθερη εργασία* (direkte Zwangsarbeit, «άμεση καταναγκαστική εργασία», κατά την έκφραση του Μαρξ: βλέπε πιο κάτω), όπου η καθαυτό δουλεία (η «δουλική εργασία») έπαιζε κεντρικό ρόλο. Το επιχείρημά μας είναι ότι αυτός ήταν ο κύριος τρόπος με τον οποίο οι κυρίαρχες ιδιοκτήτριες τάξεις του αρχαίου κόσμου ιδιοποιούνταν το πλεόνασμά τους, άσχετα με το αν το μεγαλύτερο *μερίδιο* στην *ολική παραγωγή* οφειλόταν ή όχι στην ανελεύθερη εργασία. Γεγονός είναι ότι μέχρι περίπου το 300 μ.Χ., οι μικροί, ελεύθεροι, ανεξάρτητοι παραγωγοί (κυρίως αγρότες, αλλά και τεχνίτες και έμποροι) που δούλευαν τόσο ή σχεδόν τόσο όσο να τους εξασφαλίζεται απλώς η συντήρηση, και που δεν ήταν ούτε δούλοι ούτε δουλοπάροικοι (πρβλ. III. 4), αποτελούσαν οπωσδήποτε την απόλυτη πλειονότητα του πληθυσμού στα περισσότερα μέρη του Ελληνικού (και του Ρωμαϊκού) κόσμου και για μεγάλο χρονικό διάστημα, και σ' αυτούς οφειλόταν οπωσδήποτε ένα σημαντικό ποσοστό της ολικής παραγωγής του – και μάλιστα το μεγαλύτερο μέρος της, εκτός από ειδικές περιπτώσεις, κυρίως στην Ιταλία τον τελευταίο προχριστιανικό αιώνα, όταν υπήρχαν διαθέσιμες μάζες φτηνών δούλων (πρβλ. IV. 3), και φυσικά στην Αθήνα και σε μερικές άλλες ελληνικές πόλεις, κατά τους 5ο και 4ο π.Χ. αιώνες, όταν επίσης οι δούλοι ήταν πολύ φτηνοί (θα ασχοληθώ με την κατάσταση της αγροτιάς και των άλλων ελεύθερων και ανεξάρτητων παραγωγών στο κεφάλαιο IV). Μπορούμε, λοιπόν, να θεωρούμε τον αρχαίο ελληνικό κόσμο ως μια «δουλοκτητική οικονομία» (με την πλατιά σημασία που δίνω στον όρο), παρά το γεγονός ότι πάντοτε, ή σχεδόν πάντοτε, μια μειονότητα του ελεύθερου πληθυσμού (ουσιαστικά αυτό που ονομάζω «εύπορη τάξη»: βλ. III. 2) ήταν εκείνη που εκμεταλλευόταν την ανελεύθερη εργασία σε κάποια αξιόλογη κλίμακα, ενώ η πλειονότητα – συχνά η μεγάλη πλειονότητα – των ελεύθερων Ελλήνων (και Ρωμαίων) ήταν αγρότες που δεν χρησιμοποιούσαν σχεδόν άλλη εργασία από τη δική τους και των οικογενειών τους και συνεπώς δεν ζούσαν πολύ πάνω από το επίπεδο της απλής συντήρησης.

Αυτούς ακριβώς τους αγρότες είχε στον νου του ο Αριστοτέλης όταν μιλούσε για έλλειψη δούλων (*αδουλία*) ακτημόνων (*απόρων*), και έλεγε ότι εξαιτίας αυτής της αδουλίας ήταν αναγκασμένοι να «χρησιμοποιούν τις γυναίκες και τα παιδιά τους ως βοηθούς» (*ώσπερ ακολούθοις: Πολ.* VI. 8, 1323[a] 5-6). Αλλού λέει ότι για τους *πένητες* (μια λέξη που δηλώνει συνήθως ένα λιγότερο ακραίο βαθμό φτώχειας από τη λέξη *άποροι*) «το βόδι δουλεύει στη θέση ενός δούλου» (*αντ' οικέτου*, I. 2, 1252[b]12). Σιωπηρά γίνεται αποδεκτό ότι οι «ουσίαν έχοντες» θα έχουν και θα χρησιμοποιούν δούλους.

Συνεχίζοντας την έκθεση της θεωρίας που σκιαγράφησα, θέλω να κάνω σαφές ένα ακόμα γεγονός που δεν αναφέρεται ποτέ αρκετά καθαρά: ότι ένα άτομο ή μια τάξη μπορεί να πετυχαίνει ένα πλεόνασμα μόνο μ' έναν περιορισμένο αριθμό τρόπων, που μπορούν να συνοψιστούν σε τρεις κύριες κατηγορίες:

1. Το πλεόνασμα μπορεί να αποσπάται με την εκμετάλλευση μισθωτής εργασίας, όπως στον σύγχρονο κεφαλαιοκρατικό κόσμο.

2. Η εκμετάλλευση μπορεί να γίνεται με την επιβολή ανελεύθερης εργασίας, η οποία μπορεί να είναι: (α) εργασία ιδιόκτητων δούλων, (β) δουλοπάροικων, ή (γ) υπόδουλων για χρέη, ή συνδυασμός των δύο ή και των τριών τους.

3. Πλεόνασμα μπορεί ν' αποκτηθεί με την εκμίσθωση αγροκτήματος ή οικίας σε μισθωτές-νομείς, έναντι κάποιου είδους μισθώματος, σε χρήμα, σε είδος ή σε υπηρεσίες.

Δεν μένει πια παρά να αναφέρω τη δυνατότητα την οποία έχει μια τάξη, που ελέγχει την κρατική μηχανή, να αποσπά συλλογικά ένα πλεόνασμα, είτε με εσωτερική φορολογία και με την επιβολή καταναγκαστικών υπηρεσιών για το κράτος (μεταφορές, σκάψιμο διωρύγων, επισκευή δρόμων, κτλ.), είτε με μια πολιτική ιμπεριαλισμού, εκμεταλλευόμενη άλλες χώρες ύστερα από την κατάκτησή τους, που την ακολουθεί ή άμεση διαρπαγή ή επιβολή φόρου υποτελείας.

Ωστόσο, πριν από την εποχή της πλήρους αυτοματοποίησης, που δεν έχει φτάσει όμως ακόμα, τα ατομικά μέλη μιας κυρίαρχης τάξης δύσκολα πετυχαίνουν ένα *σημαντικό* πλεόνασμα, αν δεν κάνουν χρήση «ελεύθερης» μισθωτής εργασίας ή κάποιας μορφής ανελεύθερης εργασίας (βλ. περιπτώσεις 1 και 2 πιο πάνω), που συμπληρώνεται με τη φορολογία και τις καταναγκαστικές υπηρεσίες τις οποίες μπορούν να επιβάλλουν συλλογικά. Για πρόδηλους λόγους, που αφορούν την τρίτη από τις απαριθμούμενες εναλλακτικές δυνατότητες, και η εκμίσθωση γης σε ελεύθερους ενοικιαστές δεν έχει πιθανότητες να αποδώσει το ίδιο ποσοστό πλεονάσματος, έστω και αν οι μικροί παραγωγοί υπόκεινται σε υψηλά μισθώματα και σε πολιτικό έλεγχο: για να εξασφαλιστεί ένα πραγματικά μεγάλο πλεόνασμα για μακρά περίοδο, ο κύριος όγκος των άμεσων παραγωγών πρέπει ή να υποχρεωθεί να παρέχει ανελεύθερη εργασία, κάτω από τον εξαναγκασμό της δουλείας ή της δουλοπαροικίας ή της δούλωσης για οφειλές, ή να σπρωχτεί να πουλήσει την εργασιακή του δύναμη για ένα μεροκάματο. Στην αρχαιότητα, εφόσον η ελεύθερη μισθωτή εργασία ήταν κατά κανόνα ανειδίκευτη και δεν ήταν διαθέσιμη σε μεγάλη ποσότητα (βλ. III. 4), δεν υπήρχε εναλλακτική λύση παρά με την ανελεύθερη εργασία· κι αυτή ακριβώς ήταν η πηγή από την οποία οι εύποροι τάξεις της αρχαιότητας αντλούσαν τα πλεονάσματά τους. Ο αρχαίος ελληνικός (και ρωμαϊκός) κόσμος ήταν πράγματι «μια δουλοκτητική κοινωνία» ή «δουλοκτητική οικονομία» (με τη σημασία που δίνω στην έκφραση)· οι οικείες γερμανικές λέξεις είναι ***Sklavenhaltergesellschaft, Sklavenhalterordnung***.

Ο Μαρξ μιλάει επανειλημμένα για τον κόσμο των Ελλήνων και των Ρωμαίων, κατά την περίοδο της ακμής του, σαν για μια «δουλοκτητική οικονομία» ή για ένα «δουλοκτητικό σύστημα» (βλ. λ.χ. *Κεφ.* III. 421, 485-6, 742, 743)· και λέει ότι «η δουλεία ή η δουλοπαροικία [***Leibeigenschaft***] συνιστούν την πλατιά βάση της κοινωνικής παραγωγής στην αρχαιότητα και κατά τον Μεσαίωνα» (*Κεφ.* III. 1020). Θα ήθελα πάνω απ' όλα να επισύρω την προσοχή σ' αυτό που θεωρώ ως την τεχνικά ορθότερη διατύπωσή του πάνω στο θέμα: «Η άμεση καταναγκαστική εργασία [***direkte Zwangsarbeit***] είναι το θεμέλιο του αρχαίου κόσμου» (***Grundrisse*** 156, αγγλ. μετάφρ. 245). Ωστόσο, ο Μαρξ είχε επίσης αντιληφθεί τον σημαντικό ρόλο που έπαιξαν, ιδιαίτερα στα πρώτα στάδια του ελληνικού και ρωμαϊκού κό-

υμου, οι αγρότες παραγωγοί. Έτσι, λέει ότι «η μορφή της ελεύθερης μικροϊδιοκτησίας στη γη των αγροτών που εκμεταλλεύονται οι ίδιοι το νοικοκυριό τους, ως επικρατούσα κανονική μορφή, αποτελεί... την οικονομική βάση της κοινωνίας στα καλύτερα χρόνια της κλασικής αρχαιότητας» (*Κεφ.* III. 991, πρβλ. 744), και ότι «το μικρό νοικοκυριό του αγρότη και η ανεξάρτητη επιχείρηση του χειροτέχνη... αποτελούν την οικονομική βάση των κοινωνιών της κλασικής αρχαιότητας στα καλύτερά τους χρόνια, ...προτού η δουλεία επικρατήσει στα σοβαρά στην παραγωγή» (*Κεφ.* I. 350, υποσημ. 24).

Όποιος θεωρήσει εκπληκτικές τις απόψεις που διατυπώνω πιο πάνω για τον χαρακτήρα του κλασικού πολιτισμού ως μιας δουλοκτητικής κοινωνίας μπορεί εύκολα να ξαναβρεί την πνευματική ηρεμία του, ρίχνοντας μια ματιά σε άλλες δουλοκτητικές κοινωνίες. Ένα παράδειγμα είναι αρκετό: ο αμερικανικός Παλιός Νότος. Δεν ισχυρίζομαι ότι ο Παλιός Νότος ήταν κατά οποιαδήποτε έννοια «τυπικός», αλλά η σύγκριση μ' αυτόν θα χρησιμεύσει για να στηρίξω τη βασική μου θέση, ότι είμαστε πέρα για πέρα δικαιολογημένοι να λέμε, με την κοινή γλώσσα, για μια κοινωνία ότι είναι «δουλοκτητική» έστω και αν οι δούλοι της αποτελούν πολύ λιγότερο από τον μισό πληθυσμό της και οι δουλοκτήτες είναι μια ελάχιστη μειονότητα. Ένας κορυφαίος Αμερικανός ιστορικός, ο Carl N. Degler, αναφέρει ότι στον Παλιό Νότο της δεκαετίας του 1860, «οι δούλοι αποτελούσαν λιγότερο από το ένα τρίτο του πληθυσμού της περιοχής· ότι λιγότερες από το ένα τέταρτο των οικογενειών του Νότου, για να μην πούμε ένας μικρός όμιλος από αυτές, είχαν από ένα μόνο δούλο». Και «στον προπολεμικό Νότο λιγότεροι από 3% των *δουλοκτητών*, δηλαδή περίπου 6‰ όλων των οικογενειών του Νότου, είχαν από 50 ή περισσότερους σκλάβους».

Ωστόσο, ο Degler επιμένει (όπως και όλοι οι άλλοι ιστορικοί) να θεωρεί τον Παλιό Νότο μια δουλοκτητική κοινωνία με την πλήρη σημασία της λέξης· και τονίζει τη χρησιμότητα μιας σύγκρισης με την κατάσταση στην κλασική αρχαιότητα. Στο άρθρο του, δίνει ένα πολύ χρειαζούμενο μάθημα ιστορικής μεθόδου σ' έναν Αμερικανό ιστορικό της αρχαιότητας, τον Chester G. Starr, που δεν στάθηκε ικανός να καταλάβει τι μπορεί κανείς να μάθει από συγκριτικές μελέτες για τη δουλεία και που υποτίμησε πολύ τη συμβολή της δουλείας στον κλασικό πολιτισμό[9]. Ο Starr δεν δίστασε να πει πως η δουλεία δεν ήταν «βασική» για την αρχαία οικονομία, προφανώς επειδή οι δούλοι δεν συνιστούσαν μια πλειονότητα της εργατικής δύναμης ή δεν έκαναν την περισσότερη δουλειά – μια κατάσταση που υπήρχε εξίσου και στον Παλιό Νότο. Ο Degler σωστά απάντησε ότι «το πραγματικά σημαντικό ερώτημα για τη θέση που είχε η δουλεία στην αρχαιότητα δεν είναι. "έκαναν οι δούλοι την περισσότερη δουλειά;" αλλά "ποιον ρόλο έπαιζαν στην οικονομική εξέλιξη;"». Προσωπικά, βρίσκω ότι το ερώτημα του Degler ετέθη βέβαια σε σωστή βάση, όμως διατυπώθηκε σε τόσο γενική μορφή, που κάνει δύσκολο να του δοθεί μια ευκρινής απάντηση. Θα το εξειδικεύσω πολύ περισσότερο, και θα ρωτήσω: «Ποιον ρόλο έπαιζαν οι δούλοι – ή μάλλον (όπως προτιμώ να το λέω) η *ανελεύθερη εργασία* – εφοδιάζοντας τις άρχουσες εύπορες τάξεις με το πλεόνασμά τους;» Η απάντηση είναι ξεκάθαρη: ένα ρόλο θεμελιακό και – στις συνθήκες της εποχής – αναντικατάστατο.

Ίσως θα ήταν χρήσιμο να κάνω εδώ μερικές παραπομπές σ' ένα από τα μείζονα έργα των τελευταίων χρόνων για τη βορειοαμερικανική δουλεία, έργο που ανέφερα

στο υποκεφ. 1 αυτού του κεφαλαίου: *The Peculiar Institution*, του Kenneth Stampp. Χρησιμοποιώντας τα επίσημα στοιχεία της Ομοσπονδιακής απογραφής, ο Stampp δείχνει ότι:

> Ο [αμερικανικός Παλιός] Νότος δεν ήταν απλώς – ούτε καν κυρίως – ένας τόπος καλλιεργητών, δούλων, και ξεπεσμένων «φτωχών λευκών». Μαζί και οι τρεις αυτές ομάδες αποτελούσαν λιγότερο από το μισό του ολικού πληθυσμού του Νότου. Οι περισσότεροι από τους υπόλοιπους Νότιους (και η μεγαλύτερη ενιαία ομάδα) ήταν ανεξάρτητοι μικροκτηματίες καλλιεργητές διαφόρων βαθμών πλούτου. Αν υπήρχε κάποιος που να έμοιαζε με «τυπικό» προπολεμικό Νότιο, αυτός ανήκε στην τάξη των μικρών γαιοκτημόνων, που καλλιεργούσαν τα δικά τους χωράφια, συνήθως χωρίς καμιά άλλη βοήθεια εκτός από εκείνη των γυναικών τους και των παιδιών τους... [Κι εγώ θα έμπαινα στον πειρασμό να πω το ίδιο πράγμα για τον «τυπικό Έλληνα»!]... Το 1860, υπήρχαν στον αμερικανικό Νότο 385.000 δουλοκτήτες μοιρασμένοι σε 1.516.000 ελεύθερες οικογένειες. Περίπου τα τρία τέταρτα όλων των Νοτίων δεν είχαν κανένα δεσμό με τη δουλεία είτε διαμέσου της οικογένειας είτε με άμεση ιδιοκτησία. Ο «τυπικός» Νότιος δεν ήταν μόνο ένας μικρός καλλιεργητής, αλλά και ένας μη-δουλοκτήτης (*PI.* 29-30).

Από τους δουλοκτήτες,

> τα 72% είχαν λιγότερους από δέκα [δούλους], και σχεδόν τα 50% είχαν λιγότερους από πέντε (*PI.* 30).

Και όμως,

> για έναν οποιονδήποτε λόγο, οι περισσότεροι από τους μη-δουλοκτήτες φαίνονταν να πιστεύουν ότι το συμφέρον τους απαιτούσε να υποστηρίζουν τον ιδιότυπο θεσμό [τη δουλεία όπως υπήρχε στον Παλιό Νότο] (*PI.* 33).

★ ★ ★ ★ ★

Μίλησα ήδη με συντομία (στο I.4) για τον Μαρξ ως κλασικό φιλόλογο και για κάποιες πλευρές της θεωρίας και της μεθόδου του. Ο Μαρξ διατύπωσε ένα μεγάλο μέρος των κύριων γραμμών τού γενικού του συστήματος ιδεών, μαζί και των εννοιών της τάξης και της εκμετάλλευσης, ανάμεσα στα χρόνια 1843 και 1847, αν και, βέβαια, πολλές λεπτομέρειες και εκλεπτύνσεις, ακόμα και μερικά μείζονα χαρακτηριστικά, φανερώθηκαν μόνο αργότερα. Ουσιαστικά, όλες οι βασικές ιδέες που περιλαμβάνονται σ' αυτό που τελικά θα γίνει γνωστό ως «ιστορικός υλισμός» (βλ. 1.4) εμφανίζονται με κάποια μορφή στα έργα του – δημοσιευμένα και μη – που γράφτηκαν σ' εκείνα τα χρόνια, ιδιαίτερα στο έργο του «Εισαγωγή στη Συμβολή στην Κριτική [αδημοσίευτης τότε] της χεγκελιανής φιλοσοφίας του Δικαίου» και στα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα* (και τα δύο του 1844), στη *Γερμανική Ιδεολογία* (γραμμένη από κοινού με τον Ένγκελς στα 1845-6), και στην *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, γραμμένη από τον Μαρξ στα γαλλικά το 1847. Αν και η σκέψη του είχε διαπλαστεί εξαρχής κατά κάποιον τρόπο μέσα σε χεγκελιανά καλούπια, ο Μαρξ δεν ανέπτυξε καθόλου τις ιδέες του με καθαρά θεωρητικό τρόπο: ενεργούσε ήδη εντελώς διαφορετικά από τον Χέγκελ. Λίγο μάλι-

στα πριν αρχίσει να μελετά σοβαρά την οικονομία, διάβασε ένα μεγάλο όγκο ιστορικού υλικού: τα σημειωματάρια που γέμισε όταν έμενε στο σπίτι της πεθεράς του, στο Kreuznach, το καλοκαίρι του 1843, τον παρουσιάζουν να μελετά όχι μόνο πολιτικούς θεωρητικούς, όπως τον Machiavelli, τον Montesquieu και τον Rousseau, αλλά κι έναν σημαντικό αριθμό συγγραμμάτων ιστορίας, κυρίως της πρόσφατης – της Αγγλίας, της Γαλλίας, της Γερμανίας, της Σουηδίας, της Βενετίας και των Ηνωμένων Πολιτειών. Λεπτομέρειες για τα «Kreuznacher Exzerpte» δημοσιεύονται στη *MEGA* I.i.2 (1929) 98, 118-36. Είναι λυπηρό ότι η αγγλική έκδοση των *Collected Works* περιέχει μόνο ένα σύντομο απόσπασμα από τα σημειωματάρια του Kreuznach, περίπου μισή σελίδα (*MECW* III. 130) και δεν δίνουν καμιά ιδέα για τον σκοπό των έργων που αποδελτίωνε ο Μαρξ. Ωστόσο, όπως είπε ο David McLellan, «Το διάβασμα της ιστορίας της Γαλλικής Επανάστασης, το καλοκαίρι του 1843, ήταν εκείνο που έδειξε στον Μαρξ τον ρόλο του ταξικού αγώνα στην κοινωνική εξέλιξη» (*KMLT* 95).

Από τη μεριά μου, έχω την πεποίθηση ότι γόνιμη επίδραση στην ανάπτυξη από τον Μαρξ μιας θεωρίας για τον ταξικό αγώνα άσκησε και το διάβασμα, στα φοιτητικά του χρόνια, των *Πολιτικών* του Αριστοτέλη, ενός έργου που παρουσιάζει χτυπητές αναλογίες με τη μαρξική ανάλυση της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας (βλ. υποκεφ. 4 αυτού του κεφαλαίου). Στη διάρκεια του 1844 και των αρχών του 1845 ο Μαρξ διάβασε ακόμα και αποδελτίωσε πολλά έργα κορυφαίων κλασικών οικονομολόγων: Adam Smith, David Ricardo, James Mill, J. R. McCulloch, J. B. Say, Destutt de Tracy κ.ά. (βλ. *MEGA* I.iii.409-583). Στον Πρόλογο των *Οικονομικών και Φιλοσοφικών Χειρογράφων* του 1844 ο Μαρξ τονίζει ότι τα πορίσματά του τα συνήγαγε «από μιαν ολότελα εμπειρική ανάλυση, βασισμένη σε μιαν ευσυνείδητη κριτική μελέτη της πολιτικής οικονομίας» (*MECW* III.231), και στη *Γερμανική Ιδεολογία* του 1845-46, ακριβώς μετά το γνωστότατο χωρίο που σκιαγραφεί τη σειρά των «τρόπων παραγωγής», ο Μαρξ και ο Ένγκελς δηλώνουν ότι «η εμπειρική παρατήρηση πρέπει σε κάθε χωριστή περίπτωση να φανερώνει εμπειρικά, και χωρίς κανένα φενακισμό και θεωρητισμό, τη συνάφεια της κοινωνικοπολιτικής δομής με την παραγωγή» (*Γερμ. Ιδεολ.* ελλην. έκδ. Gutenberg, τόμ. Ι, 66 πρβλ. 67-8).

Μια άλλη σημαντική επίδραση άρχισε να ασκεί στον Μαρξ, σχεδόν αμέσως μετά την άφιξή του στο Παρίσι, τον Οχτώβρη του 1843, το κίνημα της γαλλικής εργατικής τάξης. «Πρέπει να έχετε παραστεί σε μια από τις συγκεντρώσεις των Γάλλων εργατών» – έγραφε ο Μαρξ σε επιστολή του προς τον Φόυερμπαχ, στις 11 Αυγούστου 1844 – «για να εκτιμήσετε την άδολη δροσιά, την ευγένεια που αναδίνεται από τούτους τους ταλαιπωρημένους από τον μόχθο ανθρώπους» (*MECW* III. 355). Και στα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα* χρησιμοποιεί την ίδια γλώσσα. «Τα λαμπρότερα αποτελέσματα πρέπει να περιμένει κανείς όταν βλέπει συγκεντρωμένους Γάλλους σοσιαλιστές εργάτες [ouvriers]... Η ανθρώπινη αδελφοσύνη δεν είναι σ' αυτούς μια σκέτη φράση, αλλά ένα βίωμα, και η ανθρώπινη ευγένεια αχτινοβολεί πάνω μας από τα σκληρυμμένα από τη δουλειά σώματά τους» (στο ίδιο, 313). Και ξανά στην *Αγία Οικογένεια* (ένα έργο που γράφτηκε από κοινού με τον Ένγκελς, το 1845), ο Μαρξ γράφει: «Πρέπει κανείς να γνωρίσει τη μελετηρότητα, τη δίψα για γνώση, την ηθική ενεργητικότητα και την ακάθεκτη ορμή για πρόοδο των Γάλλων και Άγγλων εργατών, για να μπορέσει να σχηματί-

σει μιαν ιδέα για την *ανθρώπινη* ευγένεια αυτού του κινήματος» (*MECW* IV. 84). Ο Μαρξ παρακολούθησε επίσης συγκεντρώσεις μερικών από τους Γερμανούς μετανάστες εργάτες στο Παρίσι, όπου υπήρχαν αρκετές δεκάδες χιλιάδες, και είχε γνωρίσει τους ηγέτες τους (McLellan, *KMLT* 87). Το δεύτερο άρθρο του για τα *Deutsch-französische Jahrbücher* (*Γερμανογαλλικά χρονικά*), δηλαδή η λαμπρή «Εισαγωγή στη Συμβολή στην Κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας του Δικαίου» (*MECW* III. 175-87), (στην ελληνική έκδοση, ενσωματωμένη στο βιβλίο με τίτλο: *Το εβραϊκό ζήτημα* σελ. 115-141, έκδ. Οδυσσέας), γραμμένη αμέσως μετά την άφιξή του στο Παρίσι, περιέχει, στις τελευταίες σελίδες του, την πρώτη σαφή έκφραση τής άποψής του ότι η χειραφέτηση από την κεφαλαιοκρατική κοινωνία μπορεί να επέλθει μόνο μέσω του προλεταριάτου. Η έννοια του ταξικού αγώνα εμφανίζεται ρητά στο άρθρο του (βλ. ειδικά στο ίδιο 185-6), και στα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, αν και ο συγκεκριμένος όρος «τάξη» δεν χρησιμοποιείται συχνά, (βλέπε, ωστόσο, στο ίδιο 266, 270 κ.λπ.), βρίσκουμε συχνές αναφορές στις ανταγωνιστικές σχέσεις για τις οποίες ο Μαρξ μιλάει στο άρθρο που προαναφέραμε, και αλλού με ειδική αναφορά στον ταξικό αγώνα – και, κάτι αρκετά ενδιαφέρον για τον ιστορικό της αρχαιότητας, αυτές οι ανταγωνιστικές σχέσεις δεν περιορίζονται σ' εκείνες μεταξύ κεφαλαιούχου και εργάτη, αλλά συμπεριλαμβάνουν και τις σχέσεις μεταξύ γαιοκτήμονα και μισθωτή, γαιοκτήμονα και εργάτη γης. Έτσι ο Μαρξ λέει ότι «η γαιοπρόσοδος έχει καθιερωθεί ως αποτέλεσμα του αγώνα ανάμεσα στον μισθωτή και στον γαιοκτήμονα. Βρίσκουμε ότι ο εχθρικός ανταγωνισμός συμφερόντων, ο αγώνας, ο πόλεμος [*den feindlichen Gegensatz der Interessen, den Kampf, den Krieg*] αναγνωρίζεται σ' όλη την πολιτική οικονομία ως η βάση της κοινωνικής οργάνωσης» (στο ίδιο 260=*MEGA* 1.3. 69). Συνεχίζει με τη σύγκριση της εχθρότητας συμφέροντος ανάμεσα στον γαιοκτήμονα και στον εργάτη γης με εκείνην ανάμεσα στον βιομήχανο και τον εργοστασιακό εργάτη, και δείχνει ότι η σχέση ανάμεσα στον γαιοκτήμονα και στον εργάτη γης μπορεί εξίσου «να αναχθεί στην οικονομική σχέση εκμεταλλευτή και εκμεταλλευόμενου» (*MECW* III. 263, 267).

Σε όσους δεν μελέτησαν την εξέλιξη της σκέψης του Μαρξ στη δεκαετία του 1840 θα ήθελα να συστήσω ιδιαίτερα δύο πρόσφατα έργα. Μια καλή σύντομη σκιαγράφηση της εμφάνισης των ιδεών του Μαρξ στη σφαίρα της οικονομίας από τον Ronald L. Meek, *Studies in the Labour Theory of Value* (2η έκδ. 1973) 121-56 (ιδιαίτ. 129-46)· πρβλ. 157-200 για περαιτέρω εξελίξεις. Και το βιβλίο του Richard N. Hunt, *The Political Ideas of Marx and Engels, I. Marxism and Totalitarian Democracy 1818-1850* (Pittsburgh, 1974· London, 1975) που δίνει μια πολύ συμπαθητική έκθεση της ανάπτυξης των πολιτικών ιδεών του Μαρξ και του Ένγκελς στη δεκαετία του 1840 (βλ. ιδιαίτερα 26-131).

★ ★ ★ ★ ★

Διαπίστωσα ότι μερικοί δεν εγκρίνουν τη χρήση που κάνω της έκφρασης «ταξικός *αγώνας*» για καταστάσεις στις οποίες μπορεί να μην υπάρχει *σαφής κοινή επίγνωση της τάξης* κι από τις δύο πλευρές, *ούτε ειδικά πολιτικός αγώνας*, και ίσως μάλιστα να είναι *ελάχιστη και η συνείδηση του αγώνα* εν γένει. Παραδέχομαι ότι ο όρος «ταξικός αγώνας» δεν είναι πολύ πετυχημένος, όταν χρησιμοποιείται

με τη σημασία που του δίνω για τέτοιες καταστάσεις, αλλά δεν βλέπω πώς μπορούμε ν' αποφύγουμε τη χρήση του: η πρώτη φράση του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* και ολόκληρος ο συναφής τύπος σκέψης την έκαναν αναπόφευκτη. Υιοθέτηση τής πολύ κοινής αντίληψης για τον ταξικό αγώνα, που δεν δέχεται να τον θεωρεί σαν τέτοιον παρά μόνο αν περιλαμβάνει την *ταξική συνείδηση* και την *ενεργό πολιτική σύγκρουση* (όπως υποστηρίζουν και ορισμένοι μαρξιστές) σημαίνει νόθευσή του ώς το σημείο να εξαφανίζεται ουσιαστικά σε πολλές περιπτώσεις. Είναι τότε δυνατόν να αρνηθούμε ολότελα την ίδια την ύπαρξη του ταξικού αγώνα σήμερα στις ΗΠΑ, ή ανάμεσα στους εργοδότες και στους μετανάστες εργάτες στη βόρεια Ευρώπη (αντιπαράβαλε με το τέλος αυτού του υποκεφαλαίου), κι ανάμεσα στους δεσπότες και στους δούλους στην αρχαιότητα, απλώς επειδή στην καθεμιά περίπτωση η τάξη που υφίσταται την εκμετάλλευση δεν έχει ή δεν είχε «ταξική συνείδηση» ή δεν αναλαμβάνει ή δεν ανελάμβανε καμιά κοινή πολιτική δράση, παρά μόνο σε σπανιότατες περιστάσεις και σε πολύ περιορισμένη έκταση. Κάτι τέτοιο, όμως, θα έλεγα πως καθιστά δίχως νόημα όχι μόνο το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* αλλά και το μεγαλύτερο μέρος του έργου του Μαρξ. Ξαναδείτε την εκμετάλλευση ως το διακριτικό σημάδι της τάξης, και αμέσως ο ταξικός αγώνας θα είναι στην πρώτη γραμμή, όπως πρέπει να είναι. Αυτό, βέβαια, συναντά οξείες αντιρρήσεις από εκείνους που έχουν συμφέρον (ή πιστεύουν πως έχουν συμφέρον) να διατηρηθεί το κεφαλαιοκρατικό σύστημα: δεν θα μπορούν πια να περιπαίζουν τον ταξικό αγώνα ως πλάσμα της μαρξιστικής φαντασίας ή το πολύ ως ένα αξιοθρήνητο και τυχαίο φαινόμενο που θα εξαφανιζόταν ασφαλώς από μόνο του, αν ο καθένας απλώς συμφωνούσε για την ανυπαρξία του.

★ ★ ★ ★ ★

Θα εξετάσω τώρα την άποψη ορισμένων σύγχρονων συγγραφέων που έχουν παρανοήσει σοβαρά, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, την αντίληψη του Μαρξ για την τάξη και, κατά συνέπεια, είτε απέρριψαν ολότελα τη μέθοδό του είτε, αν πίστεψαν ότι τη χρησιμοποιούν (τουλάχιστον ώς ένα βαθμό), την εφάρμοσαν λαθεμένα. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα σφάλματά τους οφείλονταν σε μεγάλο βαθμό στην ιδέα ότι ο ταξικός αγώνας «πρέπει να είναι» πολιτικού βασικά χαρακτήρα. Ασχολούμαι εδώ μ' αυτούς μόνο για ό,τι αφορά το γεγονός ότι δεν κατάλαβαν τον Μαρξ ή ότι παρερμήνευσαν την άποψή του. Για ό,τι αφορά την προβολή, από μέρους των, αντίπαλων προς τις δικές τους θεωριών, θα ασχοληθώ στο υποκεφάλαιο 5 αυτού του κεφαλαίου.

Αρχίζω με το έργο του M. I. Finley, *The Ancient Economy* (1973), που αποτέλεσε μια πραγματική συνεισφορά στη γνώση μας της ιστορίας της αρχαίας κοινωνίας, παρά τα σοβαρά του σφάλματα, που περιλαμβάνουν και μιαν υπεροπτική απόρριψη ολόκληρης της μαρξικής έννοιας της τάξης ως εργαλείου ανάλυσης, για λόγους που θα χαρακτήριζα επιπόλαιους αν δεν φανέρωναν μια καταπληκτική άγνοια ορισμένων βασικών μαρξικών εννοιών, και της θέσης του δούλου, συγκρινόμενου με τον ελεύθερο μισθωτό εργαζόμενο, στην οικονομική ανάλυση του Μαρξ. Στο υποκεφάλαιο 5 αυτού του κεφαλαίου θα κρίνω την απόπειρα του Finley να υποκαταστήσει την ταξική ανάλυση του Μαρξ μ' ένα σχήμα κοινωνικής «στρωμάτωσης» στη βάση αυτού που ο ίδιος ονομάζει «ένα φάσμα κοινωνικών ομάδων και σωμά-

των» (*AE* 67-8)· εδώ θα σταθώ στους λόγους που προβάλλει για να απορρίψει μια μαρξιστική προσέγγιση γενικά. Ο ισχυρισμός του, «Αυτό που ονομάζουμε συμβατικά "ταξικοί αγώνες" στην αρχαιότητα αποδεικνύεται, κατά κανόνα, ότι είναι συγκρούσεις μεταξύ ομάδων σε διάφορα σημεία του φάσματος [των κοινωνικών ομάδων και σωμάτων] που ερίζουν γύρω από τη διανομή ειδικών δικαιωμάτων και προνομίων» (*AE* 68), δείχνει καθαρά ότι κατά τη γνώμη του Finley «οι ταξικοί αγώνες» είναι πριν απ' όλα, αν όχι αποκλειστικά, πολιτικοί στην ουσία: αφορούν «τη διανομή ειδικών δικαιωμάτων και προνομίων». Στη σελ. 49 ο Finley πασκίζει πρώτα πρώτα να χαρακτηρίσει «τη μαρξιστική έννοια της τάξης» με τα λόγια: «Οι άνθρωποι κατατάσσονται σύμφωνα με τη σχέση τους προς τα μέσα παραγωγής· πρώτον, ανάμεσα σ' εκείνους που κατέχουν και σ' εκείνους που δεν κατέχουν τα μέσα παραγωγής· δεύτερον, από τους πρώτους, ανάμεσα σ' εκείνους που εργάζονται οι ίδιοι και σ' εκείνους που ζουν από την εργασία των άλλων». Ισχυρίζεται κατόπιν ότι, σύμφωνα με τη μαρξική ανάλυση, «ο δούλος και ο ελεύθερος μισθωτός εργαζόμενος είναι επομένως μέλη της ίδιας τάξης, *κατά μια μηχανική ερμηνεία* [η υπογράμμιση δική μου], όπως και ο πλουσιότατος συγκλητικός και ο μη εργαζόμενος ιδιοκτήτης ενός μικρού εργαστήριου αγγειοπλαστικής» και προσθέτει: «Αυτό δεν φαίνεται να είναι ένας λογικός τρόπος ανάλυσης της αρχαίας κοινωνίας»[10]. Ο Μαρξ θα είχε φρίξει ασφαλώς, όπως φρίττουμε κι εμείς μ' αυτές τις υποθέσεις. Ακόμα και με την πιο «μηχανική ερμηνεία» αυτού που ο Μαρξ ονόμασε «σχέσεις παραγωγής» (μια έννοια που είναι ευρύτερη και συνθετότερη από την απλή «ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής»[11]), ο ελεύθερος μισθωτός εργαζόμενος, που έχει να πουλήσει τη δική του εργασιακή δύναμη, είναι φανερό ότι κατέχει μια τελείως διαφορετική θέση από τον δούλο, που είναι ιδιοκτησία του κυρίου του, ένα απλό *έμψυχον όργανον*, όπως το ονομάζει ο Αριστοτέλης[12]. Και ο δούλος (μαζί με τα ζώα εργασίας και τη γη την ίδια) τοποθετείται ειδικά από τον Μαρξ ανάμεσα στα «όργανα εργασίας», που αποτελούν μια σπουδαία κατηγορία των «μέσων παραγωγής» και είναι, συνεπώς, μέρος του «πάγιου κεφαλαίου» και του «σταθερού κεφαλαίου» του Μαρξ, ενώ ο ελεύθερος μισθωτός εργαζόμενος (μέρος του «κυκλοφορούντος κεφαλαίου») συνιστά το «μεταβλητό κεφάλαιο» — μια ριζική διαφορά κατά τον Μαρξ. Το θέμα είναι ίσως κάπως πολύπλοκο εκ πρώτης όψεως: για τον λόγο αυτό το πραγματεύθηκα διεξοδικά στο Παράρτημα Ι, με άφθονες παραπομπές σε διάφορα έργα του Μαρξ όπου εξετάζονται αυτά τα ζητήματα.

Δεν χωράει επομένως αμφιβολία ότι για τον Μαρξ μισθωτή εργασία και δουλική εργασία ανήκουν σε εντελώς διαφορετικές κατηγορίες, τόσο σε μια κατ' εξοχήν «δουλοκτητική κοινωνία» όσο και σε μια κεφαλαιοκρατική κοινωνία που χρησιμοποιεί και δουλική εργασία. Επιπλέον, στο μαρξικό σύστημα ιδεών, η *φύση* και η *ποσότητα* της εκμετάλλευσης – *πώς* και *πόσο* κάποιος εκμεταλλεύεται έναν άλλο ή τον εκμεταλλεύεται ένας άλλος – είναι από τα αποφασιστικά στοιχεία στον καθορισμό της θέσης του ανθρώπου μέσα στο όλο σύστημα των σχέσεων ιδιοκτησίας. Ο πλουσιότατος συγκλητικός του Finley, ως μεγαλογαιοκτήμονας και εκμεταλλευτής μεγάλης ποσότητας εργασίας δούλων και/ή πολυάριθμων ενοικιαστών ή *coloni*, θα είναι σε μια ολότελα διαφορετική κατηγορία από τον ιδιοκτήτη ενός μικρού εργαστηρίου αγγειοπλαστικής – ή ακόμα, για τον ίδιο λόγο, από έναν ελεύθερο μικροκτηματία αγρότη, ένα ανθρώπινο πλάσμα που ο Μαρξ συχνά

το ξεχώριζε αυστηρά από τον μεγάλο γαιοκτήμονα, λογουχάρη στα έργα του για τη Γαλλία του 19ου αιώνα, και επωφελέστερα (για το τωρινό θέμα μας) στα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα τού 1844*, όπου γράφει: «Ο μικρός ιδιοκτήτης γης, που εργάζεται στη δική του γη, βρίσκεται απέναντι στον μεγάλο γαιοκτήμονα στην ίδια σχέση που βρίσκεται ένας τεχνίτης, κάτοχος του εργαλείου του, προς τον ιδιοκτήτη ενός εργοστασίου», και «γενικά, η σχέση μεγάλης και μικρής γαιοκτησίας είναι σαν τη σχέση μεγάλου και μικρού κεφαλαίου» (*MECW* III. 264). Αλλά και ο Ένγκελς, σ' ένα από τα πιο βαθυστόχαστα έργα του, *Το αγροτικό ζήτημα στη Γαλλία και στη Γερμανία*, κάνει μια προσεχτική διάκριση ανάμεσα στους μεγάλους και μεσαίους αγρότες που εκμεταλλεύονται την εργασία άλλων, και στους μικρούς αγρότες που δεν εκμεταλλεύονται ξένη εργασία (βλ. ιδιαίτερα *MESW* 624-6, 634-9, και για περισσότερες λεπτομέρειες IV. 2). Δεν ενδιαφέρει σχεδόν καθόλου, σε μια μαρξιστική ανάλυση, αν ένας άνθρωπος που εκμεταλλεύεται την εργασία άλλων, κατέχοντας ή χρησιμοποιώντας δούλους ή δουλοπάροικους ή μισθωτούς εργάτες, εργάζεται ή όχι κι ο ίδιος πλάι τους: η ταξική του θέση εξαρτάται από το αν είναι ικανός να εκμεταλλεύεται, και εκμεταλλεύεται, την εργασία άλλων, και, αν το κάνει αυτό, τότε είτε εργάζεται είτε όχι ο ίδιος δεν θα έχει σχεδόν σημασία, εκτός, φυσικά, αν χρειάζεται να εργαστεί διότι είναι ικανός να εκμεταλλεύεται την εργασία των άλλων σε μικρότερο βαθμό.

Η επόμενη παρερμηνεία της μαρξικής έννοιας της τάξης που σκοπεύω να εξετάσω είναι εκείνη του Dahrendorf, ο οποίος είναι ασφαλώς λιγότερο αδιάφορος από τον Finley απέναντι στην σκέψη του Μαρξ και έχει τουλάχιστον φροντίσει κάπως να την ανασυνθέσει, αλλά όμως ξεγελιέται από την ίδια περίπου ιδέα που ασπάζεται κι ο Finley: ότι για τον Μαρξ ο ταξικός αγώνας είναι κάτι απόλυτα πολιτικό.

Η θέση του ο Dahrendorf εξηγεί δια μακρών στο σημαντικό έργο του *Class and Class Conflict in Industrial Society* (Τάξεις και ταξική σύγκρουση στη βιομηχανική κοινωνία), που κυκλοφόρησε το 1959 σε μια αναθεωρημένη και αυξημένη έκδοση (από τον ίδιο τον συγγραφέα) του γερμανικού πρωτότυπου *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft* (1957). Το πρώτο κεφάλαιο αυτού του βιβλίου, με τίτλο «Το μοντέλο ταξικής κοινωνίας του Καρλ Μαρξ», επιχειρεί (στις σελ. 9-18) να αποκαταστήσει «το άγραφο 52ο κεφάλαιο του τόμου III του *Κεφαλαίου* του Μαρξ», που έχει τον τίτλο «Τάξεις» αλλά διακόπτεται μόλις ύστερα από μια σελίδα (*Κεφ.* III.1086-7), όταν ο Μαρξ είχε ελάχιστα προχωρήσει από το «πρώτο ερώτημα στο οποίο πρέπει να δοθεί απάντηση» – δηλαδή, «Τι συνιστά μια τάξη;» – απαντώντας ότι «η απάντηση σ' αυτό προκύπτει φυσικά από την απάντηση στο άλλο ερώτημα: τι είναι εκείνο που κάνει τους εργάτες, τους κεφαλαιοκράτες και τους γαιοκτήμονες να αποτελούν τις τρεις μεγάλες κοινωνικές τάξεις;» Ο Μαρξ προχωρεί κατόπιν στην αντίκρουση της απάντησης που θεωρεί ότι θα μπορούσε να δοθεί «εκ πρώτης όψεως»: «η ταυτότητα των εισοδημάτων και των πηγών εισοδήματος», που είναι «ο μισθός, το κέρδος και η γαιοπρόσοδος αντίστοιχα». Λίγες αράδες πιο κάτω, ενώ έχει αρχίσει να αντικρούει αυτή την απάντηση, το χειρόγραφο σταματά απότομα. Ο Dahrendorf κάνει μια προσπάθεια, αξιέπαινη κατ' αρχήν, να συμπληρώσει το κεφάλαιο: παραθέτει έναν πολύ μεγάλο αριθμό αποσπασμάτων από τον Μαρξ (με πλάγια στοιχεία), και αραδιάζει μια ίση περίπου ποσότητα υλικού δικής του έμπνευσης. Ένα μεγάλο

μερος αυτής της προυπαθειας διεξάγεται αρκετά καλά και πολύ ἔξυπνα και με ελάχιστες σοβαρές διαστρεβλώσεις, ώσπου έρχεται ξαφνικά κι ανεπανόρθωτα η καταστροφή με τη φράση (σελ. 16):

> Η διαμόρφωση τάξεων σημαίνει πάντοτε οργάνωση κοινών συμφερόντων στη σφαίρα της πολιτικής. Το σημείο τούτο πρέπει να τονιστεί. Οι τάξεις είναι πολιτικές ομάδες που τις ενώνει ένα κοινό συμφέρον. *Ο αγώνας ανάμεσα σε δύο τάξεις είναι πολιτικός αγώνας*. Μιλάμε επομένως για τάξεις μόνο στην περιοχή της πολιτικής σύγκρουσης.

Αντιγράφω τα υπογραμμισμένα με τα οποία ο Dahrendorf δείχνει ότι παραθέτει από τον ίδιο τον Μαρξ, στην περίπτωση αυτή ένα απόσπασμα ακριβώς πριν από το τέλος της *Αθλιότητας της Φιλοσοφίας*, η οποία γράφτηκε στις αρχές του 1847 στα γαλλικά, ως *Misère de la philosophie*. Το απόσπασμα, όμως, εμφανίζεται κάτω από διαφορετικό φως όταν διαβάζεται με συμφραζόμενα, απ' ό,τι όταν διαβάζεται όπως έχει: η τελευταία πρόταση στο τέλος της επόμενης παραγράφου (από την οποία, για κάποιο λόγο, ο Dahrendorf παραθέτει αλλού στο βιβλίο του μόνο την τρίτη φράση, *CCCIS* 14):

> Οι οικονομικές συνθήκες είχαν πρώτα μετατρέψει τη μάζα των ανθρώπων της υπαίθρου σε εργάτες. Η κυριαρχία του κεφαλαίου δημιούργησε για τούτη τη μάζα μια κοινή κατάσταση, κοινά συμφέροντα. Έτσι, η μάζα αυτή είναι ήδη μια τάξη απέναντι στο κεφάλαιο, όχι όμως ακόμα για τον εαυτό της. Στον αγώνα... η μάζα αυτή ενώνεται και συγκροτείται ως τάξη για τον εαυτό της. Τα συμφέροντα που υπερασπίζει γίνονται ταξικά συμφέροντα. Αλλά ο αγώνας μιας τάξης εναντίον άλλης τάξης είναι πολιτικός αγώνας (*Misère de la philosophie*, Editions Sociales, σελ. 134).

Τα συμφραζόμενα είναι η πρώιμη ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας στον καπιταλισμό. Εδώ θα παρατηρήσω μόνο πως θα ήταν παράλογο να ισχυριστεί κανείς ότι για τον Μαρξ η μάζα των εργατών στην περίοδο του πρώιμου καπιταλισμού «δεν είναι τάξη» καθόλου: απλώς «δεν είναι τάξη *για τον εαυτό της*» [pour elle-même: η φράση συνήθως διατυπώνεται στα γερμανικά ως *für sich* = δι' εαυτήν] μέχρις ότου ενωθεί και αποκτήσει αυτο-συνείδηση. Όταν, σε προηγούμενες σελίδες στην *Αθλιότητα της φιλοσοφίας* (*Mis. de la Ph.* 100), ο Μαρξ μιλάει για το στάδιο του ταξικού αγώνα όπου «το προλεταριάτο δεν είναι ακόμα αρκετά αναπτυγμένο για να συγκροτηθεί ως τάξη [ασφαλώς εννοεί ως «τάξη για τον εαυτό της»!],... ο ίδιος ο αγώνας του προλεταριάτου εναντίον της αστικής τάξης δεν έχει ακόμα πάρει πολιτικό χαρακτήρα», είναι φανερό ότι στη σκέψη του προλεταριάτο και αστική τάξη υπήρχαν ήδη ως τάξεις και μάλιστα ότι υπήρχε *ταξικός αγώνας* μεταξύ τους, αν και «δεν είχε πάρει ακόμα πολιτικό χαρακτήρα».

Για να μπορέσουμε να δούμε τούτο το απόσπασμα στο δικό του φως, θα χρειαστεί να το τοποθετήσουμε πλάι σ' ένα άλλο, μιαν περίφημη παράγραφο λίγες σελίδες πριν από το τέλος της *18ης Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη* (1852), που ακολουθεί λίγες σειρές πιο κάτω από τη φράση «Ο Βοναπάρτης εκπροσωπεί μια τάξη, και μάλιστα την πιο πολυάριθμη τάξη της γαλλικής κοινωνίας, τους *μικρούς χωρικούς*». Ύστερα από μια ενδιάμεση παράγραφο, ο Μαρξ αρχίζει να εξηγεί πώς αυτοί οι μικροί χωρικοί από μιαν άποψη αποτελούσαν, κι από άλλην άποψη δεν αποτελούσαν μια τάξη [οι υπογραμμίσεις δικές μου].

Οι μικροί χωρικοί αποτελούν μια τεράστια μάζα, που τα μέλη της ζουν κάτω από όμοιες συνθήκες, δίχως όμως να έρχονται μεταξύ τους σε πολλών ειδών σχέσεις. Ο τρόπος της παραγωγής τούς απομονώνει τον έναν από τον άλλο... Η απομόνωση μεγαλώνει εξαιτίας των άσχημων συγκοινωνιακών μέσων της Γαλλίας και της φτώχειας των αγροτών... Κάθε ξεχωριστή αγροτική οικογένεια είναι σχεδόν αυτάρκης... Ένας μικρός κλήρος, ένας αγρότης και η οικογένειά του· δίπλα ένας άλλος μικρός κλήρος, ένας άλλος αγρότης και μια άλλη οικογένεια. Μια χούφτα από αυτές τις μονάδες κάνουν ένα χωριό, και μια χούφτα χωριά κάνουν ένα νομό. Έτσι σχηματίζεται η μεγάλη μάζα του γαλλικού έθνους με απλή άθροιση ομώνυμων μεγεθών, όπως πατάτες μέσα σ' ένα σακί κάνουν ένα σακί πατάτες. *Εφόσον* εκατομμύρια οικογένειες ζουν κάτω από οικονομικές συνθήκες ύπαρξης που χωρίζουν τον τρόπο της ζωής τους, τα συμφέροντά τους και την παιδεία τους από τον τρόπο ζωής, τα συμφέροντα και την παιδεία των άλλων τάξεων, και τις αντιπαραθέτουν εχθρικά σ' αυτές, *συνιστούν μια τάξη*. *Εφόσον* όμως ανάμεσα στους μικρούς αυτούς αγρότες υπάρχει μόνο μια τοπική συνάφεια και η ομοιότητα των συμφερόντων τους δεν δημιουργεί καμιά κοινότητα, κανένα εθνικό δεσμό και καμιά πολιτική οργάνωση, *δεν συνιστούν τάξη*. Γι' αυτό είναι ανίκανοι να επιβάλουν εξ ονόματός τους τα ταξικά τους συμφέροντα, είτε μέσω μιας βουλής είτε μέσω μιας συμβατικής συνέλευσης. Δεν μπορούν ν' αντιπροσωπεύουν τον εαυτό τους, πρέπει να αντιπροσωπεύονται από άλλους. Ο αντιπρόσωπός τους πρέπει ταυτόχρονα να παρουσιάζεται σαν κύριός τους, σαν μια εξουσία πάνω από αυτούς, σαν μια απεριόριστη κυβερνητική δύναμη που τους προστατεύει από τις άλλες τάξεις και τους στέλνει από πάνω τη βροχή και τον ήλιο. Η πολιτική επιρροή των μικρών αγροτών βρίσκει, συνεπώς, την τελική της έκφραση στην υποταγή της ίδιας της κοινωνίας στην εκτελεστική εξουσία (Κ. Μαρξ και Φ. Ένγκελς, *Επιλογή έργων* σε δύο τόμους, τόμ. Ι, σελ. 387-8, έκδ. της Κ.Ε. του ΚΚΕ, 1951).

•

Παρέθεσα σχεδόν ολόκληρη τη μακριά τούτη παράγραφο διότι έχει σχέση, όπως θα δούμε στο V.1, με την εμφάνιση των πρώτων Ελλήνων «τυράννων».

Ας πάρουμε μαζί και τα δύο τούτα αποσπάσματα από την *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας* και την *18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*. Είναι ολοφάνερο ότι ο Μαρξ θεωρούσε τόσο τους εργάτες στον πρώιμο καπιταλισμό όσο και τους μικρούς Γάλλους αγρότες του 19ου αιώνα ότι αποτελούν τάξη: δίνει αυτό τον τίτλο επανειλημμένα και στις δύο ομάδες, όχι μόνο στα δύο έργα από τα οποία παρέθεσα αποσπάσματα, αλλά και αλλού. Και στα δύο χωρία, η φαινομενική αντίφαση ανάμεσα στα δύο μέρη της φράσης μπορεί να λυθεί αρκετά ικανοποιητικά αν θεωρήσουμε το ζήτημα ως ζήτημα ορισμού. Αν ορίσουμε μια τάξη σύμφωνα με τη μια σειρά χαρακτηριστικών, που αναφέρει ο Μαρξ, οι εργάτες στον πρώιμο καπιταλισμό ή οι Γάλλοι αγρότες την εποχή του Μαρξ, εμπίπτουν στον ορισμό· αν όμως υποκαταστήσουμε άλλη σειρά χαρακτηριστικών στον ορισμό μας, τότε δεν εμπίπτουν σ' αυτόν. Το γεγονός ότι μια τάξη *με την πλήρη σημασία* του όρου («για τον εαυτό της» ή εν γένει) μπορεί να ικανοποιήσει τον δεύτερο ορισμό, και ότι ο Μαρξ σκέφτηκε πως διαφορετικά θα έλειπε κάτι από την πλήρη *σειρά των ιδιοτήτων που μια τάξη είναι ικανή να πετύχει*, δεν πρέπει να μας κάνει τυφλούς στο γεγονός ότι για τον Μαρξ μια τάξη μπορεί θαυμάσια *να υπάρχει καθ' εαυτήν* προτού αναπτύξει τη δεύτερη σειρά χαρακτηριστικών – μάλιστα το λέει και στα δυο αποσπάσματά μας: οι εργάτες *είναι ήδη «μια τάξη* έναντι του κεφαλαίου»· οι Γάλλοι αγρότες, οι οποίοι ζουν σε ιδιαίτερες συνθήκες που τους δίνουν έναν ειδικό τρόπο ζωής, διαφορετικά ενδιαφέροντα και κουλτούρα,

από εκείνα των άλλων τάξεων, με τις οποίες βρίσκονται σε εχθρική αντίθεση, «*συνιστούν μια τάξη*». Θα ήταν κακοπιστία να το αρνηθούμε. Ξανά ο Μαρξ το 1847 θα πει ότι η «γερμανική αστική τάξη βρίσκεται ήδη σε σύγκρουση με το προλεταριάτο πριν ακόμα συγκροτηθεί πολιτικά ως τάξη» (*MECW* VI. 332).

Καμιά φορά, όταν ο Μαρξ μελετάει μια ειδική κατάσταση, χρησιμοποιεί ελεύθερα τους όρους τάξη και ταξικός αγώνας, σαν να εφαρμόζονταν οι όροι αυτοί κυρίως ή μόνο σε ανοιχτές πολιτικές συγκρούσεις. Προς το μέσο του 5ου κεφαλαίου της *18ης Μπρυμαίρ* θα πει μάλιστα ότι «η αστική τάξη, καταργώντας το γενικό εκλογικό δικαίωμα, είχε η ίδια για κάμποσο καιρό γλιτώσει από την πάλη των τάξεων» (*Επιλ. Έργων*, Ι.346· πρβλ. υποκεφ. 2). Αρκετά άλλα τέτοια αποσπάσματα θα μπορούσαν να συγκεντρωθούν. Στον Πρόλογο της δεύτερης γερμανικής έκδοσης (1869) της *18ης Μπρυμαίρ* ο Μαρξ ξεχνά ολότελα την αντίθεση που διατυπώνεται κοντά στο τέλος αυτού του έργου, που παρέθεσα πριν από λίγο, και λέει: «Στην αρχαία Ρώμη η πάλη των τάξεων γινότανε *μονάχα* μέσα σε μια προνομιούχα μειοψηφία, ανάμεσα στους ελεύθερους πλούσιους και στους ελεύθερους φτωχούς [εννοεί πλούσιους και φτωχούς *πολίτες*], ενώ η μεγάλη παραγωγική μάζα του πληθυσμού, οι δούλοι, αποτελούσαν μονάχα το παθητικό βάθρο για τους αντιμαχόμενους» (*Επιλογή έργων*, τ. Ι, ελλην. έκδοση 279). Και σε μια επιστολή του στον Ένγκελς, με ημερομηνία 8 Μαρτίου 1855, δίνει ένα σύντομο γενικό χαρακτηρισμό της εσωτερικής ιστορίας της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας ως «τον αγώνα της μικρής με τη μεγάλη γαιοκτησία που, φυσικά, μετριάζεται συγκεκριμένα από τις συνθήκες της δουλείας» (*MEW* XXVIII. 439): για άλλη μια φορά, ο ταξικός αγώνας διεξάγεται μόνο στους κόλπους της τάξης των πολιτών, διότι μόνο Ρωμαίοι πολίτες μπορούσαν να έχουν γη μέσα στα σύνορα του Ρωμαϊκού κράτους. Αλλά αυτά είναι ασήμαντες μεμονωμένες παρατηρήσεις συγκρινόμενες με το κύριο ρεύμα της σκέψης του Μαρξ – που είναι συγκεντρωμένο, όπως έδειξα, στα αποσπάσματα από το *Κεφάλαιο* Ι, ΙΙ και ΙΙΙ, τα οποία παρέθεσα στην αρχή αυτού του υποκεφαλαίου, και ερμήνευσα επίσης σε πολλά άλλα πλαίσια. Ο καθένας είναι φυσικά ελεύθερος ν' απορρίψει τις θέσεις του Μαρξ, αρκεί να λέει καθαρά ότι αυτό κάνει, όπως πράγματι το έκαναν ο Finley και ο Dahrendorf.

Πρέπει να πω μερικά ακόμα για τον τρόπο που μεταχειρίζεται ο Dahrendorf τη θεωρία του Μαρξ για τις τάξεις. Πριν απ' όλα θα τονίσω ότι – αρκετά περίεργο – δεν είναι ακριβώς τον ταξικό *αγώνα* που ο Dahrendorf θέλει να περιορίσει στο πολιτικό πεδίο: οι τάξεις του Μαρξ *υπάρχουν* γι' αυτόν *μόνο εφόσον διεξάγουν πολιτικό αγώνα*, όπως δείχνει και το απόσπασμα που παρέθεσα πιο πάνω (από το *CCCIS* 16): γι' αυτόν, οι τάξεις κατά τον Μαρξ «*είναι* πολιτικές ομάδες», και ο Μαρξ «μιλάει για τάξεις *μόνο* στα πλαίσια μιας πολιτικής σύγκρουσης». Ωστόσο ο ίδιος ο Dahrendorf παραθέτει αρκετά κείμενα από τον Μαρξ που διαψεύδουν αυτόν τον ισχυρισμό, ιδιαίτερα το σημαντικότατο εκείνο από το *Κεφάλαιο* ΙΙΙ (972), που έχω παραθέσει πιο πάνω εν εκτάσει, καθώς και τη φράση: «η γερμανική αστική τάξη βρίσκεται σε αντίθεση με το προλεταριάτο *πριν* αυτό οργανωθεί σαν τάξη *στην πολιτική σφαίρα* (η υπογράμμιση δική μου) – που ο Dahrendorf προσπαθεί να απονευρώσει προλογίζοντάς την με το παραπλανητικό σχόλιο: «Από μιαν άποψη, τα ταξικά συμφέροντα προηγούνται της διαμόρφωσης των τάξεων»! (*CCCIS* 14).

Ανάμεσα στα πολλά άλλα αποσπάσματα που θα μπορούσα να παραθέσω για

να υπωστηρίξω τη θέση που παίρνω εδώ σχετικά με την άποψη του Μαρξ για τις τάξεις είναι και η επιστολή του προς τον Bolte, της 23 Νοεμβρίου 1871, τη σημασία τής οποίας μου επισήμανε ο Timothy O'Hagan. Προς το τέλος αυτής της επιστολής, κάτω από την επικεφαλίδα «Υποσημειώσεις ως προς το πολιτικό κίνημα», ο Μαρξ γράφει ότι «κάθε κίνημα με το οποίο η εργατική τάξη αντιμετωπίζει ως *τάξη* τις κυρίαρχες τάξεις», λογουχάρη για να επιβάλει την ψήφιση ενός γενικού *νόμου* για το οχτάωρο, «είναι ένα πολιτικό κίνημα», ενώ «η πάλη, με απεργίες κτλ., για να υποχρεωθούν οι ξεχωριστοί κεφαλαιοκράτες σε κάποιο ξεχωριστό εργοστάσιο ή και σε κάποιον ξεχωριστό κλάδο της βιομηχανίας να περιορίσουν τις ώρες εργασίας, είναι ένα καθαρά οικονομικό κίνημα». Και στην τελική παράγραφο ο Μαρξ μιλάει για την ανάγκη εξάσκησης, «όπου η εργατική τάξη δεν είναι ακόμα αρκετά προχωρημένη στην οργάνωσή της για να επιχειρήσει μιαν αποφασιστική εκστρατεία ενάντια στη συλλογική εξουσία, δηλαδή, ενάντια στην πολιτική εξουσία των κυρίαρχων τάξεων». (*Επιλογή έργων*, ελλην. έκδ. 1951 τ.2, σελ. 547-8). Αυτό δείχνει με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο πως για τον Μαρξ η εργατική τάξη υπάρχει καθ' εαυτήν στο οικονομικό επίπεδο, και ότι τμήματά της μπορούν ν' αναπτύσσουν δράση σε τούτο το επίπεδο για να προωθούν τα συμφέροντά τους, εναντίον των εργοδοτών τους, προτού η ίδια αναπτύξει αρκετά την οργάνωσή της ώστε να γίνει ικανή να δραστηριοποιηθεί μέσα στις μάζες σε πολιτικό επίπεδο.

★ ★ ★ ★ ★

Στην πρώτη κιόλας σελίδα του Προλόγου του μείζονος έργου του, *Η δημιουργία της αγγλικής εργατικής τάξης* (***The Making of the English Working Class***), ο E. P. Thompson, ένας σύγχρονος Άγγλος μαρξιστής ιστορικός, που η συμβολή του στην κοινωνική ιστορία του 19ου αιώνα είναι αξιοσημείωτη, δηλώνει ότι «*Η τάξη εμφανίζεται όταν* [η υπογράμμιση δική μου] ορισμένοι άνθρωποι, ύστερα από κοινές εμπειρίες (κληρονομημένες ή βιωμένες από κοινού), αντιλαμβάνονται και σπονδυλώνουν τα συμφέροντά τους και ενώνονται οι ίδιοι εναντίον άλλων ατόμων, που τα συμφέροντά τους είναι διαφορετικά από (και συνήθως αντίθετα με) τα δικά τους. Η ταξική πείρα καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις σχέσεις παραγωγής στις οποίες οι άνθρωποι γεννιούνται ή μπαίνουν άθελά τους»[13]. Για τον Thompson είναι σαφές ότι μόνο το δεύτερο μισό της φράσης του Μαρξ στο τέλος της *18ης Μπρυμαίρ* έχει σημασία· το πρώτο μισό έχει απλούστατα εξαφανιστεί. Ένας άλλος διαπρεπής Άγγλος μαρξιστής ιστορικός, ο E. J. Hobsbawm, σ' ένα δοκίμιό του με τον τίτλο «Η ταξική συνείδηση στην ιστορία»[14], αρχίζει με τη ρητή αναγνώριση ότι οι χρήσεις που κάνει ο Μαρξ του όρου «τάξη» διαιρούνται σε δύο κύριες κατηγορίες, στη μία από τις οποίες οι τάξεις είναι πάνω απ' όλα «ομάδες που ασκούν την εκμετάλλευση και ομάδες που υφίστανται την εκμετάλλευση»· αλλά βλέπει εσφαλμένα αυτήν τη χρήση, ότι δηλαδή ανήκει σε «αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε μακροθεωρία του Μαρξ», και νομίζει ότι «για τους σκοπούς τού ιστορικού, δηλαδή, του μελετητή τής μικρο-ιστορίας, ή της ιστορίας "όπως αυτή συνέβη"... και που διαφέρει από τα γενικά και μάλλον αφηρημένα μοντέλα του ιστορικού μετασχηματισμού των κοινωνιών», η άλλη κατηγορία είναι η σημαντική: αυτή που παίρνει υπόψη της την ταξική συνείδηση.

Για τον ιστορικό, πιστεύει ο Hobsbawm, «*η τάξη και το πρόβλημα της ταξικής συνείδησης είναι αξεχώριστα*... Η τάξη, με την πλήρη σημασία του όρου, γεννιέται μόνο στην ιστορική στιγμή όπου οι τάξεις αρχίζουν ν' αποκτούν συνείδηση του εαυτού τους σαν τάξεις». Δέχομαι την τελευταία πρόταση (δίνοντας στις λέξεις «με την πλήρη σημασία» τη μεγαλύτερη δυνατή βαρύτητα), αλλά όχι τις λέξεις που υπογράμμισα, που δεν θα μας επέτρεπαν να μιλήσουμε για «τάξεις» στον αρχαίο κόσμο γενικά, παρά σπάνια και μόνο σε σχέση με ορισμένες άρχουσες τάξεις. Όταν ο Hobsbawm μιλάει για τον «ιστορικό», στο απόσπασμα που παρέθεσα, σκέφτεται πραγματικά από τη σκοπιά του ιστορικού των νέων χρόνων: γι' αυτόν και μόνο ισχύει ο ισχυρισμός του, αν ισχύει καθόλου. Καταλαβαίνω ότι ο Μαρξ ο ίδιος, σε *ορισμένα σπάνια χωρία* (βλέπε τα πιο πάνω αποσπάσματα από τη *18η Μπρυμαίρ* και τον Πρόλογό της, την *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, και την επιστολή προς τον Ένγκελς) φαίνεται να υιοθετεί κάτι που μοιάζει με την άποψη του Hobsbawm· όπως όμως έδειξα, μια τέτοια στάση δεν είναι σύμφωνη με τις βασικές αρχές της σκέψης του Μαρξ. Κι εγώ ο ίδιος έδινα κάποτε μεγαλύτερη προσοχή σε τούτα τα σπάνια αποσπάσματα απ' ό,τι το κάνω σήμερα.

Δεν χωράει επίσης αμφιβολία ότι τα τελευταία χρόνια, κάτω από την επίδραση αυτών των χωρίων, μερικοί γαλλόφωνοι συγγραφείς, από τους οποίους δεν λείπει ολότελα η συμπάθεια προς αυτό που πιστεύουν ότι είναι η άποψη του Μαρξ για τις τάξεις και τον ταξικό αγώνα, πήραν μια θέση που ουσιαστικά απέχει πολύ από εκείνη του Μαρξ. Έτσι ο J.-P. Vernant, σε άρθρο του με τίτλο «Remarques sur la lutte de classe dans la Grèce ancienne», στο περιοδικό *Eirene* 4 (1965) σελ. 5-19, άρθρο που πρόσφατα μεταφράστηκε στα αγγλικά[15], υιοθέτησε μιαν ατυχή διάκριση, την οποία έκανε ο Charles Parain σε δοκίμιό του που δημοσιεύτηκε δύο χρόνια πριν[16], ανάμεσα σε μια «θεμελιακή αντίφαση» και σε μια «κύρια ή επικρατούσα αντίφαση» (σελ. 6. 12), και μίλησε για την αντίθεση ανάμεσα στους δούλους και στους κυρίους τους ως τη «θεμελιακή αντίφαση» της ελληνικής δουλοκτητικής κοινωνίας, αλλά όχι ως την «κύρια αντίφασή» της (σελ. 17-19): την τελευταία, την είδε σ' έναν ταξικό αγώνα στους κόλπους του σώματος των πολιτών μόνο, ανάμεσα στους πλούσιους και στους φτωχούς (σελ. 17, πρβλ. 11). Το αν ο Parain ή ο Vernant δέχονται να λογαριάζονται οι Έλληνες δούλοι ως τάξη, στο πνεύμα του Μαρξ, δεν μου είναι σαφές. Χώρια από οποιαδήποτε απαρέσκεια που μπορεί να νιώθω από τη χρήση της λέξης «αντίφαση» (contradiction) με τούτη τη σημασία (η χρήση της είναι βέβαια λιγότερο καλά προσδιορισμένη στην αγγλική απ' ό,τι στη γαλλική γλώσσα: βλέπε την αρχή αυτού του υποκεφαλαίου), πρέπει να πω με έμφαση ότι η διάκριση μεταξύ «θεμελιακής αντίφασης» και «κύριας (ή επικρατούσας) αντίφασης» είναι απλή φραστική κατασκευή και δεν κομίζει καμιά χρήσιμη ιδέα.

Ο Pierre Vidal-Naquet, σ' ένα άρθρο του, «Les esclaves grecs étaient-ils une classe?» στο περιοδικό *Raison présente* 6 (1968) σελ. 103-12, ακολουθεί στα βασικά τον Vernant, αλλά απομακρύνεται ακόμα περισσότερο από τον Μαρξ, με τον οποίο φαίνεται να μην είναι εξοικειωμένος. Ενώ παραδέχεται ότι «η αντίθεση ανάμεσα σε κυρίους και δούλους είναι πράγματι η θεμελιακή αντίφαση του αρχαίου κόσμου» (σελ. 108), αρνούμενος όμως (όπως και ο Vernant) ότι είναι λογικό να μιλάμε για Έλληνες δούλους ως συμμετέχοντες σε ταξικές συγκρούσεις, δεν παραδέχεται καθόλου ότι οι δούλοι είναι μια τάξη (βλ. ιδιαίτερα σελ. 105 του

άρθρου του). Αλλά, ο Vidal-Naquet, στην προσπάθειά του να δείξει πως υπάρχει και το κύρος τού ίδιου του Μαρξ στη δική του άρνηση ότι οι Έλληνες δούλοι αποτελούσαν τάξη, έκανε μια πολύ παραπλανητική επιλεκτική παραπομπή στο απόσπασμα προς το τέλος της *18ης Μπρυμαίρ*, που παρέθεσα νωρίτερα εν εκτάσει, για το αν η γαλλική αγροτιά στα μέσα του 19ου αιώνα αποτελούσε τάξη. Παραθέτει μόνο το δεύτερο μισό της αντίθεσης, όπου ο Μαρξ δηλώνει ότι, *ως προς ορισμένα χαρακτηριστικά*, οι Γάλλοι αγρότες δεν συνιστούσαν μια τάξη· αγνοεί το πρώτο μισό, όπου ο Μαρξ λέει ότι εξαιτίας ορισμένων άλλων χαρακτηριστικών *συνιστούσαν* μια τάξη! Και, όπως είπα προηγουμένως, ο Μαρξ επανειλημμένα αναφέρεται σ' αυτούς τους αγρότες σαν σε μια τάξη· και τα λιγοστά σημεία όπου μιλάει χωρίς ν' ακριβολογεί για τάξη και ταξικό αγώνα σε συγκεκριμένες καταστάσεις, έτσι που να φαίνεται ότι οι όροι αυτοί εφαρμόζονται μόνο σε *ανοιχτές πολιτικές* συγκρούσεις, είναι μικρότερης σημασίας συγκρινόμενα με το κύριο ρεύμα της σκέψης του.

Ο Austin και ο Vidal-Naquet, σε μια πρόσφατη συλλογή αρχαίων κειμένων σε μετάφραση (με μια ενδιαφέρουσα Εισαγωγή) στην οποία έκανα μια σύντομη αναφορά στο I.4, έδωσαν μια περιγραφή των τάξεων και των ταξικών αγώνων στον ελληνικό κόσμο κατά την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο, που δεν είναι καθόλου ικανοποιητική για μένα (*ESHAG* 20 κ.έ.). Απορρίπτουν εξ ολοκλήρου τη μαρξική *ανάλυση* των τάξεων, τουλάχιστον για ό,τι αφορά τον αρχαίο ελληνικό κόσμο (δεν είναι ξεκάθαρο για μένα αν θα τη δέχονταν για όποιαν άλλη περίοδο της ιστορίας)· αλλά δεν αποσαφηνίζουν αν αυτό οφείλεται στο ότι αντιπαθούν την *όλη αντίληψη* του Μαρξ για τις τάξεις, ή στο ότι νομίζουν πως αυτή η αντίληψη είναι απλώς *ανεφάρμοστη στη συγκεκριμένη κατάσταση* που υπήρχε στον ελληνικό κόσμο. Δυστυχώς, σε κανένα σημείο δεν δίνουν έναν ορισμό της τάξης, όπως οι ίδιοι θέλουν να την εννοούν: αυτό δυσκολεύει την εξέταση της άποψής τους με αυστηρή ακρίβεια. Βεβαίως, απορρίπτουν, τουλάχιστον για τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, τις δύο εκείνες από τις «τρεις θεμελιακές ιδέες» τους για την έννοια «κοινωνική τάξη» που οι ίδιοι αναγνωρίζουν ως συνεισφορά του Μαρξ: δηλαδή, τη θέση μέσα στις «σχέσεις παραγωγής», και την «ταξική συνείδηση: κοινότητα συμφερόντων, ανάπτυξη ενός κοινού λεξιλόγιου και προγράμματος, και πρακτική εφαρμογή του προγράμματος στην πολιτική και κοινωνική δράση» (*ESHAG* 21, πρβλ. 22, 23). Είναι πολύ βέβαιοι πως οι δούλοι «δεν... αποτελούσαν μια τάξη», και ότι οφείλουμε «να απορρίψουμε πλήρως τη συχνά εκφραζόμενη αντίληψη ότι ο αγώνας ανάμεσα σε κυρίους και δούλους ήταν εκδήλωση ταξικού αγώνα στην αρχαιότητα» (*ESHAG* 22, 23). Εδώ, φυσικά, έρχονται καθαρά σε αντίθεση με τον Μαρξ, ο οποίος ασφαλώς θεωρούσε τους δούλους ως τάξη, μπλεγμένη σε ταξικούς αγώνες. Δεν κατόρθωσαν να συλλάβουν τη βασική θέση που ο Μαρξ διατυπώνει με τόση σαφήνεια στα χωρία που παρέθεσα από το *Κεφάλαιο*, στην αρχή αυτού του υποκεφαλαίου, και που ο ίδιος και ο Ένγκελς θεωρούν αυτονόητα σ' όλα τους τα έργα, από τη *Γερμανική ιδεολογία* και το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* και πέρα. Στην αρχή του *Μανιφέστου*, λογουχάρη, το πρώτο πρώτο παράδειγμα που δίνεται για ταξικούς αγώνες είναι εκείνο ανάμεσα στους «ελεύθερους και στους δούλους» – στην κλασική αρχαιότητα, σαφώς (*Επιλ. έργ.*, τ. 1.σελ. 20). Και στη *Γερμανική ιδεολογία* (*Γερμ. Ιδεολ.* ελλ. εκδ. Gutenberg, σελ. 95) ο Μαρξ και ο Ένγκελς μιλάνε για «πλήρως αναπτυγμένες σχέσεις ανάμεσα σε

πολίτες και δούλους» στην αρχαία πόλη-κράτος. (Εδώ θα παρατηρήσω μόνο, και θα εξηγήσω αμέσως, ότι ο Μαρξ και ο Ένγκελς όφειλαν, σύμφωνα με τις ίδιες τις αρχές τους, να μιλήσουν και στις δύο περιπτώσεις για ταξικές σχέσεις ανάμεσα σε «*δουλοκτήτες* και δούλους»). Οι μη μαρξιστές συγγραφείς έχουν βέβαια κάθε δικαίωμα να απορρίψουν τη μαρξική έννοια της τάξης και να την αντικαταστήσουν με άλλη – αν και μπορεί κανείς να ελπίζει πως θα δώσουν τότε τον δικό τους ορισμό. Οι Austin και Vidal-Naquet, ακολουθώντας τον Αριστοτέλη, είναι οπωσδήποτε πρόθυμοι να δεχτούν την ύπαρξη αυτού που ονομάζουν ταξικούς αγώνες στον ελληνικό κόσμο, με τη σημασία του «ανταγωνισμού... ανάμεσα στους ιδιοκτήτες και τους ακτήμονες», και συνεχίζουν λέγοντας ότι «ο ανταγωνισμός ανάμεσα στην εύπορη μειονότητα και την άπορη πλειονότητα ήταν θεμελιακή στους ελληνικούς ταξικούς αγώνες», αν και «ταξικοί αγώνες μπορούσαν να εκδηλώνονται μόνο μεταξύ πολιτών» (*ESHAG* 23, 24). Εδώ, αν αλλάξουμε την ορολογία τους, κάνοντάς την ν' αναφέρεται μόνο σε «ενεργούς πολιτικούς ταξικούς αγώνες», βρίσκονται στον σωστό δρόμο· και στην επιλογή τους κειμένων δίνουν μερικά χρήσιμα παραδείγματα.

Πότε πότε συναντάμε το πρόσθετο επιχείρημα ότι οι δούλοι δεν πρέπει να χαρακτηρίζονται καθόλου ως τάξη, με τη μαρξιστική έννοια, διότι η κατάστασή τους μπορούσε να παρουσιάζει πάρα πολύ μεγάλες διαφορές, από τον δούλο των ορυχείων, που εξαναγκαζόταν να δουλεύει ώς τον θάνατό του, σε λίγους ίσως μήνες, ή τον δούλο εκείνο που όσες ώρες ήταν ξύπνιος μοχθούσε στα χωράφια ή στο σπίτι, μέχρι τον αυτοκρατορικό δούλο της ρωμαϊκής περιόδου που, όπως ο Musicus Scurranus ή ο Rotundus Drusillianus (αναφέρεται στο III. 4), μπορούσε να αποκτήσει μεγάλα πλούτη ακόμα και πριν από τη χειραφέτηση, την οποία μπορούσε να περιμένει μ' εμπιστοσύνη. Πρόκειται φανερά για ένα σόφισμα. Βεβαίως οι δούλοι μπορούν να χαρακτηρίζονται για πολλούς και σπουδαίους λόγους ως τάξη, παρ' όλες τις μεταξύ τους διαφορές, ακριβώς όπως μπορεί ένας εύλογα να μιλάει για μιαν «ιδιοκτήτρια τάξη», με την έννοια που δίνω στον όρο (βλ. III. 2), έστω κι αν ορισμένα μέλη της είναι εκατοντάδες ή και χιλιάδες φορές πλουσιότερα από άλλα. Ακόμα κι ανάμεσα στους συγκλητικούς η διαβάθμιση του πλούτου στην Πρώιμη Ηγεμονία ήταν από ένα εκατομμύριο σηστέρτιους μέχρι κάπου 400 εκατομμύρια· κι αν πολλοί δημοτικοί σύμβουλοι (που πρέπει να λογαριάζονται γενικά ως μέλη της «ιδιοκτήτριας τάξης»· πρβλ. VIII. 2) είχαν λίγο περισσότερους από 100.000 σηστέρτιους, που ήταν η ελάχιστη απαιτούμενη περιουσία για τη θέση του δεκουρίωνα σε ορισμένες ρωμαϊκές πόλεις, οι πλουσιότεροι Ρωμαίοι είχαν περιουσίες χιλιάδες φορές μεγαλύτερες (πρβλ. Duncan-Jones, *EREQS* 343, μαζί με 147-8, 243). Η «ιδιοκτήτρια τάξη» ασφαλώς χρειάζεται να αποκαλείται έτσι όταν, λογουχάρη, αντιπαρατίθεται στους ακτήμονες μεροκαματιάρηδες ή στους δούλους. Ομοίως, οι δούλοι μπορούν να θεωρούνται κάποτε ως μία και μόνη τάξη σε σχέση με τους δουλοκτήτες, οι οποίοι τους εκμεταλλεύονταν (και οι οποίοι ουσιαστικά συνέπιπταν με την «ιδιοκτήτρια τάξη»), ή σε αντιδιαστολή με τους μεροκαματιάρηδες, τους οποίους εκμεταλλεύονταν μέλη της ιδιοκτήτριας τάξης μ' έναν πολύ διαφορετικό τρόπο· αλλά φυσικά οι δούλοι είναι ανάγκη κάποτε να υποδιαιρούνται – όπως και η «ιδιοκτήτρια τάξη» – όταν θέλουμε να παίρνουμε υπόψη παράγοντες που διέκριναν μεγάλες ομάδες ή υποτάξεις ανάμεσά τους. Όπως είπα στο υποκεφάλαιο 2 αυτού του κεφαλαίου, ένας

δούλος που ο κύριός του τού επέτρεψε να έχει κι αυτός δικούς του δούλους, *vicarii*, ήταν *κατά τούτο* μέλος της ιδιοκτήτριας τάξης, αν και, βέβαια, η παραμονή του σε τούτη την τάξη ήταν πολύ αβέβαιη και εξαρτιόταν από την καλή θέληση του κυρίου του.

Ωστόσο, ορισμένοι σήμερα σκέφτονται ίσως ότι το να περιορίζουμε τη μαρξική έννοια του ταξικού αγώνα (όπως έκανε πότε πότε ο ίδιος ο Μαρξ) στις περιστάσεις όπου μπορεί να αποδειχτεί ότι υπάρχει *ανοιχτός αγώνας στο πολιτικό πεδίο* (ενώ δεν μπορεί ν' αποδειχτεί ότι υπήρχε ανάμεσα σε κύριους και δούλους στην κλασική αρχαιότητα) έχει μεγαλύτερη σημασία και θα έπρεπε να γίνει γενικά αποδεκτό. Σήμερα[17] δεν συμμερίζομαι καθόλου αυτή την άποψη. Για μένα, η ουσία των σχέσεων ανάμεσα στις τάξεις, σε μια ταξική κοινωνία βασισμένη στην ύπαρξη της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, είναι η οικονομική εκμετάλλευση, που είναι ακριβώς ο *λόγος ύπαρξης* ολόκληρου του ταξικού συστήματος· και, όπως τόνιζα συνέχεια, ο Μαρξ ο ίδιος κανονικά το θεωρεί αυτό ως αυτονόητο. Αν υιοθετήσουμε την άποψη που καταπολεμώ, είμαστε υποχρεωμένοι να πάρουμε την έκφραση «ταξικός αγώνας» με την πολύ στενή σημασία του «*ενεργού και ανοιχτού* ταξικού αγώνα στο *πολιτικό πεδίο*, που προϋποθέτει μιαν υπαρκτή *ταξική συνείδηση* και στις δύο πλευρές». Ασφαλώς, οι δούλοι των Ελλήνων δεν είχαν τα μέσα για πολιτική έκφραση: ήταν εθνικά πολύ ετερογενείς και συχνά δεν μπορούσαν καν να επικοινωνούν ο ένας με τον άλλον παρά μόνο στη γλώσσα του κυρίου τους· δεν μπορούσαν, επομένως, να ελπίζουν στη διεξαγωγή ενός *ανοιχτού πολιτικού* αγώνα εναντίον των κυρίων τους, παρά μόνο σε σπανιότατες περιπτώσεις, όταν, όπως στη Σικελία, στο δεύτερο μισό του 2ου αιώνα π.Χ., οι περιστάσεις έτυχε να ευνοούν μαζικές εξεγέρσεις (βλ. III.4 και τις σημ. 8, 15). Αν όμως η διαίρεση σε οικονομικές τάξεις είναι, από την ίδια τη φύση της, η έκφραση του τρόπου με τον οποίο κυρίως πραγματοποιείται η κάθε εκμετάλλευση – δηλαδή, του τρόπου που οι ιδιοκτήτριες τάξεις ζουν από τους ακτήμονες – τότε υπάρχει αντίστοιχα ένας αδιάκοπος αγώνας ανάμεσα σε τάξεις που ασκούν την εκμετάλλευση και σε τάξεις που την υφίστανται, και, στην αρχαιότητα, ανάμεσα σε κυρίους και δούλους *πάνω απ' όλα*, έστω κι αν μόνο οι κύριοι μπορούσαν να τον διεξάγουν αποτελεσματικά: ήταν πάντα ενωμένοι και έτοιμοι να δράσουν, όπως λέει ο Ξενοφών στον *Ιέρωνα* (IV. 3) «σαν απλήρωτοι σωματοφύλακες ο ένας του άλλου εναντίον των δούλων τους» (πρβλ. Πλάτων, *Πολιτεία* IX. 578d-9a, που παραθέτω στο III.4). Και στην εικόνα που δίνω, οι κύριοι διεξάγουν έναν διαρκή, αν και πολλές φορές σχεδόν άκοπο, αγώνα, στην πρακτική της καταπίεσης των δούλων. Από μιαν άποψη όμως, ακόμα και οι δούλοι, που είναι σιδηροδέσμιοι και οδηγούνται με το μαστίγιο, μπορούν να προβάλουν κάποια παθητικήν αντίσταση, έστω και μόνο με ήπια δολιοφθορά και με το σπάσιμο ενός ή δύο εργαλείων[18]. Θεωρώ επίσης σπουδαία μορφή ταξικού αγώνα την προπαγάνδα, ειλικρινή ή ανειλικρινή, που οι κύριοι (ή οποιαδήποτε εκμεταλλεύτρια τάξη) μπορεί να χρησιμοποιεί για να πείθει τους δούλους (ή οποιαδήποτε εκμεταλλευόμενη τάξη) να δέχονται τη θέση τους αδιαμαρτύρητα, και μάλιστα «προς το καλύτερο συμφέρον τους»: η θεωρία της «φυσικής δουλείας» είναι απλώς το πιο ακραίο παράδειγμα (βλ. VII. 2-3). Υπάρχουν ακόμα μαρτυρίες για μιαν αντιπροπαγάνδα από μέρους των δούλων, αντικρούοντας τους κυρίους τους. Αλλά ο ταξικός αγώνας στον Ελληνικό κόσμο, στο ιδεολογικό επίπεδο, είναι ένα εξαιρετικά συναρπαστικό

θέμα που θα το κρατήσω για εκτεταμένη μελέτη στο VII.

Θέλω τώρα να επισύρω την προσοχή σ' ένα δευτερεύον μεθοδολογικό και εννοιολογικό λάθος που συναντούμε κάποτε στα γραπτά του Μαρξ και του Ένγκελς, ιδιαίτερα σε δύο πρώιμα έργα: *Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο* του 1847-8 και τη *Γερμανική Ιδεολογία*[19], γραμμένη το 1845-6, αλλά που κατόπιν (όπως θα πει ο Μαρξ το 1859 στον σύντομο «*Πρόλογο σε μια Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*») «εγκαταλείψαμε το χειρόγραφο στην τρωκτική κριτική των ποντικών», σαν κάτι με το οποίο ο ίδιος και ο Ένγκελς είχαν εκπληρώσει τον «κύριο σκοπό» τους: «να ξεκαθαρίσουμε εμείς οι ίδιοι τα ζητήματα» (*Επιλ. έργ.* τ. 1, ελλην. εκδ. 1951, σελ. 426). Το εν λόγω σφάλμα μπορεί να φαίνεται ασήμαντο και είναι ασφαλώς μια απλή παραδρομή, αν όμως δεν προσεχτεί και δεν διορθωθεί μπορεί να έχει σοβαρά μεθοδολογικά επακόλουθα. Και στα δύο έργα, ο Μαρξ και ο Ένγκελς, μιλώντας στην αρχή του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* για τον ταξικό αγώνα (*Επιλ. έργ.* τ. 1, σελ. 20), και στη *Γερμανική Ιδεολογία* (ελλην. έκδ. τομ. 2, σελ. 181) για την «αντίθεση» (Gegensatz) μέσα στην οποία αναπτύχθηκε πάντοτε ως τώρα η κοινωνία, αναφέρουν ανάμεσα στα ζεύγη των αντίμαχων «ελεύθερος και δούλος», «ελεύθεροι και δούλοι»[20]· και στη *Γερμανική Ιδεολογία*, όπως ήδη ανέφερα, υπάρχει επίσης μνεία για «πλήρως αναπτυγμένες ταξικές σχέσεις» στην αρχαία πόλη-κράτος «ανάμεσα σε πολίτες και δούλους» (ελλην. έκδ. τομ. 2, σελ. 95). Στην καθεμιά περίπτωση έπρεπε φυσικά να μιλήσουν για «*δουλοκτήτες* και δούλους».[21] Η αντίθεση μεταξύ ελεύθερου και δούλου, ή δούλου και πολίτη, είναι υψίστης σημασίας ως *διάκριση κοινωνικής θέσης* (status) ή *κοινωνικού σώματος* (πρβλ. υποκεφ. 5 αυτού του κεφαλαίου), αλλά δεν είναι η σωστή αντίθεση που πρέπει να συναγάγει κανείς όταν σκέφτεται (όπως ο Μαρξ και ο Ένγκελς εδώ) με βάση την *οικονομική τάξη*: μ' αυτήν την έννοια η ορθή αντίθεση είναι μεταξύ δούλου και *δουλοκτήτη*, διότι ένας μεγάλος αριθμός ελεύθερων στην αρχαιότητα δεν είχε δούλους. Δεν βλάφτει, βέβαια, να μιλάει κανείς για ταξικές συγκρούσεις ανάμεσα στην «ιδιοκτήτρια τάξη» και στους δούλους, διότι όλοι οι Έλληνες ή οι Ρωμαίοι που είχαν κάποια σημαντική ιδιοκτησία είχαν και δούλους.

★ ★ ★ ★ ★

Για να υποστηρίξω την άποψη ότι η τάξη είναι πάνω απ' όλα η συλλογική κοινωνική έκφραση του γεγονότος της εκμετάλλευσης και όχι (στην αντίθετη άκρη) μιας αυτοσυνείδητης και ενιαίας πολιτικής δραστηριότητας, θα προβάλω ένα σύγχρονο φαινόμενο μείζονος ενδιαφέροντος: τη μεγάλη τάξη των σύγχρονων μεταναστών (ή αποδήμων) εργατών, που έρχονται στις χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης, κυρίως από τις μεσογειακές χώρες, και που ο αριθμός τους στα χρόνια μεταξύ 1957 και 1972 ήταν της τάξης των 9 εκατομμυρίων, αριθμός που τώρα έχει ξεπεραστεί σημαντικά. Αυτή η εξαιρετική κίνηση, που χαρακτηρίστηκε ως «αντίστροφος αποικισμός», έγινε τελευταία θέμα μιας διεξοδικής και έξοχης μελέτης, *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe.* [Μετανάστες εργάτες και ταξική δομή στη Δυτική Ευρώπη] (1973)[22], των Stephen Castles και Godula Kosack, που δείχνουν (σελ. 409) ότι αυτή «συνεπάγεται τη μεταφορά ενός πολύτιμου οικονομικού πόρου – ανθρώπινης εργασίας – από τις φτωχές στις πλούσιες χώρες».

Οι μετανάστες εργάτες κατέχουν, κατά κανόνα, τις χαμηλότερες θέσεις στην ιεραρχία της εργασίας, εργασίας που οι ντόπιοι εργάτες αποφεύγουν και συχνά είναι σχεδόν αδύνατο να παρακινηθούν να την αναλάβουν καν, και που πληρώνεται με τα χαμηλότερα μεροκάματα. Οι περισσότεροι από αυτούς τους μετανάστες δεν έχουν πολιτικά δικαιώματα, δεν ανήκουν σε συνδικάτα, και είναι κατά κανόνα ανίκανοι να αναλάβουν οποιαδήποτε δράση για να υποστηρίξουν τη θέση τους. Ακόμα κι αν κατ' αρχάς τους επιτραπεί κάποια συνδικαλιστική δράση, δεν υπάρχει καμιά σχεδόν δυνατότητα να επιδοθούν σ' αυτήν, και να θέσουν έτσι σε κίνδυνο την όλη τους κατάσταση προκαλώντας την παράλογη εχθρότητα των ντόπιων (βλ. Castles and Kosack, ό.π. 152 κ.ε., 478-80). Οι μετανάστες είναι, επομένως, περισσότερο εκτεθειμένοι σε ανελέητη εκμετάλλευση απ' ό,τι οι ντόπιοι εργάτες, και συχνά υπόκεινται σε ένα βαθμό «πειθαρχίας» που ο ντόπιος εργάτης δεν θα ανεχόταν. Αυτό μπορεί να έχει όχι μόνο οικονομικές αλλά και κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες, που να επεκτείνονται πολύ πέρα από τον κύκλο των ίδιων των μεταναστών. Όπως λένε οι Castles και Kosack, «η μετανάστευση συντείνει στο να δοθεί σε μεγάλα τμήματα της ντόπιας εργατικής τάξης η συνείδηση μιας "εργατικής αριστοκρατίας" που υποστηρίζει ή συναινεί στην εκμετάλλευση ενός άλλου τμήματος της εργατικής τάξης. Έτσι η μετανάστευση συμβάλλει στη σταθεροποίηση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, όχι μόνο οικονομικά, αλλά και πολιτικά» (ό.π. 481, πρβλ. 426-7) – γεγονός που, βέβαια, σημειώνεται με μεγάλη επιδοκιμασία από μέλη της άρχουσας τάξης στις χώρες υποδοχής. Μια ανάλογη κίνηση προσωρινών μεταναστών εργατών γινόταν, για κάποιο διάστημα, στη Νότια Αφρική από τις πολύ φτωχότερες χώρες στα/ή κοντά στα σύνορά της, κι αυτό επίσης μετέτρεψε τη λευκή νοτιοαφρικανική εργατική τάξη σε «εργατική αριστοκρατία», οργανωμένη σε συνδικάτα από τα οποία οι μαύροι μετανάστες αποκλείονται αυστηρά[23].

Βλέπουμε, έτσι, εδώ ένα ζωντανό παράδειγμα της αρχής που παρατηρήσαμε πιο πάνω: αν και στον μετανάστη εργάτη (όπως στον αρχαίο δούλο) αποκλείεται, σχεδόν εξ ορισμού, να παίξει οποιονδήποτε πολιτικό ρόλο, και στην πράξη αυτός δεν έχει παρά ελάχιστη ή καμιά δυνατότητα ν' αναλάβει ακόμα και συνδικαλιστική δράση για την υπεράσπισή του, *η ίδια η ύπαρξη* μιας τάξης μεταναστών εργατών έχει σημαντικές συνέπειες όχι μόνο στην οικονομική σφαίρα, αλλά και στην κοινωνική και πολιτική. Ένας ορισμός του «ταξικού αγώνα» σε καθαρά πολιτική βάση, που δεν παίρνει υπόψη ούτε τον Έλληνα δούλο ούτε τον μετανάστη εργάτη, δεν είναι επομένως επαρκής ούτε στο πολιτικό επίπεδο, έστω και αν ο ίδιος ο μετανάστης ή ο δούλος δεν μπορεί να δράσει άμεσα σ' αυτό το επίπεδο. Ο μόνος ορισμός που έχει νόημα, εδώ αλλά και αλλού, είναι εκείνος που ξεκινά από το *γεγονός της εκμετάλλευσης*, και παίρνει υπόψη τη φύση της και την έντασή της.

Εδώ προβάλλει ένα ζήτημα αρχής, πάνω στο οποίο νιώθω την υποχρέωση να σημειώσω μια μικρή διαφωνία με τους Castles και Kosack. Κατά τη γνώμη τους:

> Οι μετανάστες εργάτες δεν μπορούν να θεωρούνται ξεχωριστή τάξη... Όλοι οι εργάτες, μετανάστες ή ντόπιοι, χειρώνακτες ή μη χειρώνακτες, έχουν τα βασικά χαρακτηριστικά ενός προλεταριάτου: δεν έχουν στην κυριότητα ή στον έλεγχό τους τα μέσα παραγωγής, εργάζονται υπό τη διεύθυνση άλλων και για τα συμφέροντα άλλων, και δεν έχουν κανένα έλεγχο στο προϊόν της εργασίας τους... Οι μετανάστες εργάτες και οι ντόπιοι εργάτες

μαζί συνιστούν την εργατική τάξη στη σύγχρονη δυτική Ευρώπη, αλλά μια τάξη διαιρεμένη... Μπορούμε έτσι να μιλάμε για δύο στρώματα μέσα στην εργατική τάξη [όπου οι ντόπιοι εργάτες αποτελούν το ανώτερο και οι μετανάστες το κατώτερο στρώμα] (ό.π. 461-482, και στις σελ. 476-7).

Η εκλογή *στη συγκεκριμένη τούτη περίπτωση* ανάμεσα, από το ένα μέρος, σε δύο τάξεις, κι από το άλλο, σε μία και μόνη «διαιρεμένη τάξη» ή μια τάξη που έχει ένα «ανώτερο στρώμα» κι ένα «κατώτερο στρώμα», δεν είναι αυτή καθαυτή πολύ σημαντική. Σημασία έχει το γεγονός ότι οι μετανάστες εργάτες και οι ντόπιοι εργάτες αποτελούν μια και μόνη «εργατική τάξη». Ωστόσο, η αρχή που υιοθετούν οι Castles και Kosack, να παραβλέπουν, ως κριτήριο της τάξης, καθετί εκτός από τη σχέση προς τα μέσα παραγωγής είναι πάρα πολύ άκαμπτη. Έχει ως λογική συνέπεια να θεωρούμε τους δούλους του ελληνικού κόσμου, εντελώς παράλογα, ότι ανήκουν στην ίδια τάξη με τους ελεύθερους μισθωτούς εργάτες, ακόμα και με πολλούς φτωχούς ελεύθερους τεχνίτες και ακτήμονες αγρότες[24]. Όπως έδειξα, όμως, πιο πάνω, ο Μαρξ και ο Ένγκελς έγραψαν, βεβαίως, για τους αρχαίους δούλους ως τάξη, έστω κι αν κάπου κάπου τους τοποθετούν, όχι σωστά, σε αντίθεση προς τους «ελεύθερους» κι όχι προς τους «δουλοκτήτες» (βλ. πιο πάνω). Αν και γενικά θεωρώ τους δούλους της αρχαιότητας χωριστή τάξη, αντιλαμβάνομαι ότι, *για ορισμένους λόγους*, αυτοί μπορούν να θεωρούνται ότι βρίσκονται πολύ κοντά στους μισθωτούς εργαζόμενους και άλλους φτωχούς ελεύθερους εργάτες και ότι αποτελούν, μαζί μ' αυτούς, μια μόνη τάξη (ή ομάδα τάξεων) των «υφισταμένων την εκμετάλλευση». Στον ορισμό που δίνω της τάξης (στο υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου) αναγνωρίζω ότι η νομική (συνταγματική) θέση, η ***Rechtsstellung***, είναι «ένας από τους παράγοντες που μπορούν να μας βοηθήσουν στον προσδιορισμό της τάξης», διότι μπορεί να επηρεάζει τον τύπο και την ένταση της εκμετάλλευσης που συνεπάγεται. Ο σύγχρονος μετανάστης εργάτης δεν υπόκειται σε ακραίους εξαναγκασμούς όπως ο αρχαίος δούλος, και το ζήτημα αν πρέπει να τον θεωρήσουμε ότι ανήκει σε διαφορετική τάξη από τον ντόπιο εργάτη εξαρτάται από τη φύση και τον σκοπό της έρευνας που διενεργούμε. Ο Μαρξ ασφαλώς θεωρούσε τους Ιρλανδούς μετανάστες ως «ένα πολύ σημαντικό τμήμα της εργατικής τάξης της Αγγλίας» στην εποχή του: βλέπε την επιστολή του στον L. Kugelmann της 29 Νοεμβρίου 1869 (*MESC* 276-8, στη σελ. 277), και παράβαλε με την επιστολή του στους S. Meyer και A. Vogt της 9 Απριλίου 1870 (*MESC* 284-8), που παραθέτουν οι Castles και Kosack, ό.π. 461.

★ ★ ★ ★ ★

Όποιος βρίσκει τον όρο «ταξικός *αγώνας*» απαράδεκτο, όταν χρησιμοποιείται με την κάποτε εντελώς απολίτικη έννοια, που για μένα είναι πρωτεύουσα, μπορεί να δοκιμάσει να βρει μιαν εναλλακτική πρόταση. Το μόνο που ζητώ είναι να αναγνωριστεί ότι η κατάσταση που περιέγραψα στον ορισμό μου της τάξης – δηλαδή (για να το πω ωμά), *η εκμετάλλευση της ακτήμονης τάξης από την ιδιοκτήτρια τάξη* – είναι όχι μόνο ο γονιμότερος τρόπος χρησιμοποίησης του όρου «τάξη», πάντως σε σχέση με τον αρχαίο κόσμο, αλλά και ο πρωταρχικός τρόπος που ο Μαρξ και ο Ένγκελς αντιλήφθηκαν την τάξη όταν δεν είχαν στον νου

κυρίως την αντιπαράθεση των τάξεων της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας των μέσων του 19ου αιώνα. Η κοινωνία αυτή είχε χαρακτηριστικά πολύ διαφορετικά από εκείνα του αρχαίου κόσμου, πάνω απ' όλα το γεγονός ότι η κατώτερη τάξη, το προλεταριάτο, είχε κιόλας αρχίσει ν' αποκτά σε μερικές από τις προηγμένες χώρες (ιδιαίτερα στην Αγγλία) κάποιαν αντίληψη της ενότητας και του ταξικού συμφέροντος, που δεν υπήρχε ουσιαστικά ποτέ ανάμεσα στους δούλους της αρχαιότητας.

Με δυο λόγια, είμαι εντελώς έτοιμος να δεχτώ την κριτική για εκείνο που ορισμένοι βλέπουν ως μια αδέξια και μάλιστα δυνητικά παραπλανητική χρήση του όρου «ταξικός *αγώνας*», αρκεί ν' αναγνωρίζεται πάντοτε ότι η τάξη *είναι* μια σχέση που συνεπάγεται πάνω απ' όλα την εκμετάλλευση, και ότι σε κάθε ταξική κοινωνία η τάξη – και όχι η κοινωνική θέση ή η πολιτική τοποθέτηση ή η ιδιότητα του μέλους ενός «σώματος» – είναι πράγματι εκείνη που αποτελεί *σε τελική ανάλυση* το βασικό στοιχείο.

4

Η κοινωνιολογία της ελληνικής πολιτικής κατά τον Αριστοτέλη

Απέχω πολύ από το να είμαι ένας από τους ιστορικούς εκείνους που, από ένστικτο ή από έμμονη πρόθεση, επιμένουν να ορίζουν την κοινωνία την οποία μελετούν με τους αποδεκτούς από την ίδια την κυρίαρχη τάξη της όρους – όπως όταν ο Roland Mousnier, σ' ένα εξαιρετικά πυκνό και καλογραμμένο βιβλιαράκι, *Les hiérarchies sociales de 1450 à nos jours* (Paris, 1969), θέλει να βλέπει την προεπαναστατική Γαλλία ως μια «société d'ordres», διαιρεμένη όχι σε τάξεις (αυτές θα τις παραδεχτεί μόνο στην καπιταλιστική εποχή) αλλά σε «σώματα» ή «καταστάσεις», βαθμίδες μέσα στην κοινωνία που βασίζονται όχι σε κάποιο ρόλο στην παραγωγική διαδικασία αλλά τελικά σε μια κοινωνική λειτουργία, και που θεσμοθετούνται σε αναγνωρισμένες από τον νόμο κατηγορίες. Ωστόσο, είμαι τυχερός που μπόρεσα να βρω στην ελληνική σκέψη μιαν ανάλυση της κοινωνίας της ελληνικής *πόλεως*, η οποία παρουσιάζει αξιοσημείωτη ομοιότητα μ' εκείνην που θέλω να εφαρμόζω για οποιαδήποτε περίπτωση.

Είναι φυσικό ν' αρχίσω με τον Αριστοτέλη, που μόνος του είναι μια ολόκληρη κλάση ανάμεσα στους πολιτικούς θεωρητικούς και κοινωνιολόγους της αρχαιότητας: μελέτησε την πολιτική και την κοινωνική ζωή της ελληνικής πόλης με μεγαλύτερη ενδελέχεια από κάθε άλλον· ενδιέτριψε βαθύτερα σε τούτα τα θέματα και έγραψε περισσότερα από κάθε άλλον γι' αυτά. Δεν θα μπορούσε να υπάρξει μεγαλύτερο λάθος από το να υποθέσουμε ότι επειδή ο Αριστοτέλης διετέλεσε πριν απ' όλα φιλόσοφος ήταν, όπως πολλοί σύγχρονοί μας φιλόσοφοι, είτε ανίκανος είτε αδιάφορος για εκτεταμένη και ακριβή εμπειρική έρευνα. Δεν ήταν μόνο ένας από τους μεγαλύτερους φυσικούς επιστήμονες όλων των εποχών, ιδιαίτερα στον τομέα της ζωολογίας (ένα πεδίο όπου δεν έχει ανταγωνιστή στην αρχαιότητα), αλλά και ένας κορυφαίος κοινωνικός και πολιτικός επιστήμονας. Εκτός από εκείνο το αριστούργημα, τα *Πολιτικά*[1], έχει στο ενεργητικό του ότι περιέγραψε – αναμφίβολα με τη βοήθεια των μαθητών του – όχι λιγότερες από 158 *Πολιτείες*, μονογραφίες για τα πολιτεύματα πόλεων, και αρκετά άλλα έργα στον τομέα της

πολιτικής, της κοινωνιολογίας και της ιστορίας (βλ. το βιβλίο μου AHP)[2], συμπεριλαμβανομένου και ενός καταλόγου των νικητών στα Πύθεια, τον οποίο κατάρτισε σε συνεργασία με τον νεαρό συγγενή του Καλλισθένη, και για τον οποίο πρέπει να είχαν κάνει έρευνα στα αρχεία των Δελφών. Πρόκειται για την πρώτη γνωστή έρευνα αρχείων που είναι βέβαιη, αν και υπάρχει μια μεταγενέστερη παράδοση, σύμφωνα με την οποία ο Ιππίας ο «σοφιστής», από την Ήλιδα, κατάρτισε έναν κατάλογο των νικητών των Ολυμπιάδων (γύρω στα 400 π.Χ.), παράδοση γενικά αποδεκτή (όπως λ.χ. από τον Jacoby) αλλά που τη θεωρώ άκρως αναξιόπιστη: η μόνη μαρτυρία για την ύπαρξή του είναι μια αναφορά από τον Πλούταρχο (*Νουμάς* I.6), πιο μειωτική απ' ό,τι αντιλαμβάνονται πολλοί, που μνημονεύει κάποια *Ολυμπιονικών αναγραφή* «*που λέγεται* ότι ο Ιππίας δημοσίευσε αργά, μην έχοντας καμιά πηγή που να μας υποχρεώνει να την πιστέψουμε»[3]. Δεν σώζονται αποσπάσματα. Η δελφική επιγραφή της δεκαετίας του 320 π.Χ., από την οποία διασώθηκε ένα μέρος και που αναγράφει τη συμπλήρωση του καταλόγου των νικητών των Πυθείων από τον Αριστοτέλη και τον Καλλισθένη, είναι μια επαρκής ανασκευή της άποψης ότι ο Αριστοτέλης, ως φιλόσοφος, δεν μπορούσε να ενδιαφέρεται πολύ για ωμά γεγονότα στη σφαίρα των κοινωνικών επιστημών και ότι πιθανότατα τα διαστρέβλωνε ή τα επινοούσε ώστε να ταιριάζουν στις προκατειλημμένες φιλοσοφικές απόψεις του. (Η επιγραφή των Δελφών είναι Tod, *SGHI* II. 187 = *SIG*[3] 275· πρβλ. με βιβλίο μου AHP 57 σημ. 44). Υπάρχουν βάσιμοι λόγοι να πιστεύουμε ότι ο Αριστοτέλης ήταν τουλάχιστον εν μέρει ο συγγραφέας των έργων τα οποία του αποδίδονταν στην αρχαιότητα στον τομέα αυτού που ονομάζουμε ιστορία, κοινωνιολογία, δίκαιο και πολιτική, και ότι σχεδίασε και επεξεργάστηκε, στο διάστημα της ζωής του, μαζί με τον μαθητή του Θεόφραστο, μια κολοσσιαία πραγματεία, τους *Νόμους*, που τελικά εκδόθηκε από τον Θεόφραστο σε όχι λιγότερα από 24 Βιβλία (περίπου τρεις φορές το μέγεθος των *Πολιτικών*), και από την οποία διασώθηκαν λίγα αποσπάσματα[4]. Η αρμοδιότητα του Αριστοτέλη ως αυθεντία στα ζητήματα του πολιτικού βίου της *πόλης* είναι αναμφισβήτητη: στον τομέα τούτον, όπως το έχω αποδείξει, βρίσκεται ψηλότερα από κάθε άλλον στην αρχαιότητα. Δέχεται το αποφασιστικό και δικαιολογημένο εγκώμιο του Μαρξ, ως «ένας γίγαντας της σκέψης», «ο μέγιστος στοχαστής της αρχαιότητας», «το κορύφωμα της αρχαίας φιλοσοφίας» (βλέπε I.4).

Η συγκέντρωση του ενδιαφέροντός μου στον Αριστοτέλη, ως τη μεγάλη μορφή της αρχαίας κοινωνικής και πολιτικής σκέψης, και η σχετική ολιγωρία μου για τον Πλάτωνα θα ξαφνιάσει μόνο εκείνους που δεν ξέρουν παρά ελάχιστα ή τίποτα από τις πηγές για την ελληνική ιστορία του 4ου π.Χ. αιώνα, και απόκτησαν τις γνώσεις που κατέχουν από νεότερα βιβλία – σχεδόν πάντοτε γεμάτα ευλάβεια προς τον Πλάτωνα. Ο Αριστοτέλης, στα *Πολιτικά*, στέκεται συνήθως πολύ κοντά στα πραγματικά ιστορικά γεγονότα, ενώ ο Πλάτων σ' όλα τα έργα του είναι αδιάφορος προς την ιστορική πραγματικότητα, προς το «τι συνέβη στην ιστορία», παρά μόνο για ορισμένα συμβάντα που έτυχε να προσελκύσουν την προσοχή του, η οποία ήταν γενικά εσωστρεφής. Ασφαλώς έδειξε σε μερικές περιπτώσεις εξαιρετική διορατικότητα: σε πρόσφατο άρθρο του, ο Fuks (PSQ) επέσυρε την προσοχή στην έμμονη πεποίθηση του Πλάτωνα – εύλογη, νομίζω – ότι η τεταμένη πολιτική ατμόσφαιρα και η οξεία εμφύλια διαμάχη της εποχής του ήταν η άμεση συνέπεια των ογκούμενων αντιθέσεων ανάμεσα στον πλούτο και στη φτώ-

χειμ. Συγκεκριμένα, ο Πλάτων αντιλήφθηκε ότι μια ολιγαρχία – με την έννοια ενός πολιτεύματος εδραζόμενου στο τιμοκρατικό σύστημα, όπου οι πλούσιοι κυβερνούν και οι φτωχοί αποκλείονται από τη διοίκηση (*Πολιτεία* VIII. 550cd) – είναι στην πραγματικότητα δύο πόλεις, η μία των φτωχών και η άλλη των πλουσίων, «που επιβουλεύονται πάντοτε η μία την άλλη» (551d): χαρακτηρίζεται από ακρότητες πλούτου και φτώχειας (552b), όπου σχεδόν όλοι όσοι βρίσκονται έξω από τον κυβερνώντα κύκλο γίνονται *πτωχοί* (552d). Μπορούμε να θυμηθούμε την εικόνα της Αγγλίας του 1845 που μας δίνει ο Benjamin Disraeli στη νουβέλα του με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Sybil, or the Two Nations (Σίβυλλα, ή τα δύο Έθνη)*. Ο Πλάτων, επομένως, έδωσε μεγάλη προσοχή στα προβλήματα της κυριότητας και της νομής και χρήσης της· οι λύσεις όμως που πρότεινε ήταν λαθεμένες ως σύλληψη και ως κατεύθυνση. Πριν απ' όλα, στη ζωτικής σημασίας σφαίρα της παραγωγής δεν είχε τίποτα το αξιόλογο να προτείνει: στην *Πολιτεία* συγκεκριμένα συγκέντρωσε την προσοχή του στην κατανάλωση, και ο λεγόμενος «κομμουνισμός» του περιοριζόταν στη μικρή του άρχουσα τάξη των «φυλάκων» (βλ. Fuks, PSQ, ιδιαίτερα 76-7). Δεν είχε όμως τη θέληση, όπως ο Αριστοτέλης, να μελετήσει προσεχτικά μιαν ολόκληρη σειρά συγκεκριμένων καταστάσεων, που θα μπορούσαν να ανατρέψουν μερικές από τις προκατειλημμένες ιδέες του. Προτιμούσε ν' αναπτύξει, ως φιλόσοφος, αυτό που οι πολλοί θαυμαστές του ονομάζουν συχνά «λογική των ιδεών» – μια «λογική» που, εφόσον ξεκινά από μια λαθεμένη εμπειρική βάση, όπως γίνεται συχνά, είναι τόσο πιο βέβαιο ότι θα καταλήξει σε λαθεμένα συμπεράσματα, όσο αυστηρότερα ακριβής είναι. Θα αρκεστούμε σ' ένα μόνο έξοχο παράδειγμα — η άποψη του Πλατωνα για τη δημοκρατία και για τον «δημοκράτη» στην *Πολιτεία* VIII. 555b-569c είναι μια τερατώδης γελοιογραφία της μόνης πάντως δημοκρατίας του 4ου αιώνα π.Χ. που γνωρίζουμε καλύτερα: της δημοκρατίας της Αθήνας, που στην εποχή του Πλάτωνα έμοιαζε ελάχιστα με την αποκρουστική εικόνα της δημοκρατίας που μας έδωσε ο ίδιος, και επιπλέον ήταν εξαιρετικά σταθερή και δεν έδειχνε καμιά τάση να μεταβληθεί σε τυραννίδα, τάση την οποία ο Πλάτων παρουσιάζει ως τυπικό γνώρισμα της δημοκρατίας (562a κ.έ.). Ωστόσο, η τραγελαφική εικόνα της μεταμόρφωσης της δημοκρατίας σε τυραννίδα έχει συχνά ερμηνευθεί ως μια επισήμανση των εγγενών χαρακτηριστικών της δημοκρατίας – κι αυτός ήταν βέβαια ο επιδιωκόμενος στόχος. Ο Κικέρων, δίνοντας στο *De republica* I. 65 (*fin.*) ώς το 68 μια σχεδόν παραφρασμένη περίληψη του χωρίου της πλατωνικής *Πολιτείας* 562a-4a, θεωρούσε προφανώς την ερμηνεία του Πλάτωνα ως μια περιγραφή τού τι είναι πιθανό να συμβεί στην πραγματικότητα. Ωστόσο, ο Κικέρων στο ίδιο έργο, βάζει ένα από τα πρόσωπα του έργου του, τον Λαίλιο, να χαρακτηρίζει τη φαντασιακή ιδανική πολιτεία του Πλάτωνα ως «αναμφίβολα αξιοσημείωτη, αλλά ασυμβίβαστη με τη ζωή και τα ήθη των ανθρώπων», (*praeclaram quidem fortasse, sed a vita hominum abhorrentem et a moribus*, II.21). Η κριτική που ασκεί ο Αριστοτέλης στην πλατωνική *Πολιτεία* (*Πολιτικά* II.1, 1261[a] 4 κ.ε) κάθε άλλο παρά τον δείχνουν στις καλύτερες στιγμές του, τουλάχιστον όμως συνέλαβε ένα ουσιώδες γεγονός: ότι ακόμα και η πλατωνική άρχουσα τάξη των «φυλάκων» δεν μπορούσε να είναι ευτυχισμένη. «Και αν οι φύλακες δεν είναι ευδαίμονες, τότε ποιοι άλλοι θα είναι; – ρωτάει –. Όχι βέβαια οι *τεχνίται* και το άλλο πλήθος των χειρωνακτών *(βαναύσων)*» (*Πολ.* II.5, 1264[b] 15-24).Όσο για την πόλη που φαντάζεται ο Πλάτων στους *Νόμους*, όπου

τη χαρακτηρίζει ως τη «δεύτερη αρίστη πολιτεία» του (*Νόμοι* V. 739 b-e· VII. 807b), αυτή είναι τόσο άγρια καταπιεστική και δυσλειτουργική, ώστε και αυτοί οι θαυμαστές του Πλάτωνα προτιμούν συνήθως να την παραβλέπουν[4a].

Η αχαλίνωτα υπέρμετρη τιμή που αποδόθηκε δια μέσου των αιώνων στην πολιτική σκέψη του Πλάτωνα οφείλεται εν μέρει στο εξαιρετικό *λογοτεχνικό* του ταλέντο και στα αντιδημοκρατικά ένστικτα της πλειονότητας των μελετητών. Ο Πλάτων ήταν αντιδημοκράτης στον ύψιστο βαθμό. Δεν θα ήταν σωστό να τον χαρακτηρίσουμε τυπικά «ολιγαρχικό» *με τη συνηθισμένη ελληνική έννοια*, όπως θα την προσδιορίσω πιο κάτω σε τούτο το υποκεφάλαιο: δεν ήθελε τους πλούσιους *σαν τέτοιους* να κυβερνούν. (Ο Πλάτων ήξερε βέβαια καλά ότι η τυπική μορφή της ελληνικής ολιγαρχίας ήταν η κυβέρνηση μιας ιδιοκτήτριας τάξης: βλ. λχ. *Πολιτεία* VIII. 550 cd, 551 ab,d, 553a· *Πολιτικός* 301a). Αλλά τόσο η «αρίστη» όσο και η «δεύτερη αρίστη» πολιτεία του Πλάτωνα ήταν σιδερόφρακτες ολιγαρχίες, που προορισμός τους ήταν να αποτρέπουν κάθε αλλαγή και ανάπτυξη, και που απέκλειαν από τα πολιτικά δικαιώματα κάθε άτομο που εργαζόταν αληθινά για να ζήσει. Η υπεροπτική περιφρόνηση που δείχνει ο Πλάτων για όλους τους χειρώνακτες εκτίθεται με ακρίβεια στο απόσπασμα της *Πολιτείας* (VI. 495c-6a) για τον «χαλκέα φαλακρόν και σμικρόν», που δίνω στο VII. 1.

★ ★ ★ ★ ★

Όπως πολλοί άλλοι Έλληνες, ο Αριστοτέλης έβλεπε την οικονομική κατάσταση του ανθρώπου ως τον αποφασιστικό παράγοντα που επηρεάζει τη συμπεριφορά του στην πολιτική, καθώς και σ' άλλους τομείς. Δεν αισθάνεται ποτέ την ανάγκη να υποστηρίξει λογικά την άποψή του αυτή, που φαίνεται να τη θεωρούσε απλώς αυτονόητη, εφόσον ήταν ήδη γενικά αποδεκτή. Γι' αυτόν, ακόμα και η *ευγένεια*, η αριστοκρατική καταγωγή, συνεπαγόταν κληρονομημένο πλούτο ως απαραίτητο στοιχείο (βλ. το βιβλίο μου *OPW* 373)[5]. Κάπου κάπου χρησιμοποιεί αυτό που ορισμένοι σύγχρονοι κοινωνιολόγοι (λογουχάρη ο *Ossowski*, *CSSC* 39-40 κτλ.) ονόμασαν «τριχοτομικό» σχήμα διαίρεσης, σε πλούσιους, φτωχούς και ανθρώπους μετρίων πόρων, τους *μέσους*, όρος που είναι καλύτερα να μη μεταφράζεται με την έκφραση «μεσαία τάξη» (όπως συνήθως αποδίδεται), έστω και μόνο λόγω της ιδιότυπης σύγχρονης συμπαραδήλωσης αυτού του όρου. Σ' ένα σπουδαίο απόσπασμα των *Πολιτικών* (IV. 11,1295^{b} 1-96^{b}2) αρχίζει λέγοντας ότι σε κάθε *πόλιν* – μιλάει μόνο για τον πληθυσμό των *πολιτών* – υπάρχουν τρία *μέρη*: οι πλούσιοι (*εύποροι*), οι φτωχοί (*άποροι*, που δεν είναι κατ' ανάγκην εντελώς ακτήμονες: βλέπε III.8, 1279^{b}19), και οι *μέσοι*· και συνεχίζει τονίζοντας ότι καμιά από τις δύο ακραίες τάξεις δεν είναι διατεθειμένη ν' ακούσει τη λογική και την πειθώ· νιώθουν είτε περιφρόνηση είτε φθόνο η μία για την άλλη· και είτε κινδυνεύουν από συνωμοσίες εξαιτίας των μεγάλων περιουσιών τους, είτε εποφθαλμιούν τις περιουσίες των άλλων και συνωμοτούν εναντίον τους· είναι είτε απρόθυμοι να υπακούσουν είτε πάρα πολύ ευτελείς και μικρόνοες για να ξέρουν πώς να διοικήσουν· και το αποτέλεσμα είναι όχι μια πόλη ελεύθερων ανθρώπων αλλά μια που μοιάζει ν' αποτελείται από κυρίους και δούλους, όπου εμφανίζονται εμφύλιες διχόνοιες και ένοπλες συγκρούσεις (*στάσεις...και μάχαι*) μεταξύ πλουσίων και φτωχών, και είτε οι λίγοι πλούσιοι εγκαθιστούν μιαν απόλυτη ολιγαρχία

(μιαν *ἀκρατον ολιγαρχίαν*) ή οι πολλοί φτωχοί εγκαθιστούν μιαν ακραία δημοκρατία (έναν *δήμον ἐσχατον*). Οι *μέσοι*, πιστεύει ο Αριστοτέλης, δεν υποφέρουν από κανένα από τα πιο πάνω μειονεκτήματα, και όσο μεγαλύτερη είναι η αναλογία των μέσων, τόσο μεγαλύτερες πιθανότητες υπάρχουν για μια καλή διοίκηση της πόλης. (Μήπως εδώ ο Αριστοτέλης είχε στο νου του ιδιαίτερα την Αθήνα; Ασφαλώς η Αθήνα είχε περισσότερους *μέσους* από τις περισσότερες πόλεις-κράτη). Λίγο παρακάτω ο Αριστοτέλης επανέρχεται στο ίδιο θέμα, τονίζοντας ότι ο *διαιτητής* είναι εκείνος που εμπνέει παντού τη μεγαλύτερη εμπιστοσύνη, και ότι ο *μέσος* είναι ένας διαιτητής μεταξύ των δύο άλλων ομάδων, που ονομάζονται και πάλι πλούσιοι και φτωχοί: καμιά από τούτες τις δύο ομάδες, λέει, δεν θα ανεχθεί ποτέ πρόθυμα την πολιτική υποταγή (*δουλεύειν*) στην άλλη, και οι δύο δεν θα δέχονταν ούτε «να κυβερνούν εναλλάξ» (*εν μέρει ἀρχειν*), τόσο βαθιά είναι η δυσπιστία που τρέφει η μία προς την άλλη (IV. 12, 1296^{b} 34-97^{a}7).

Από την άλλη μεριά, και ο Αριστοτέλης (και μάλιστα συχνότερα) προσφεύγει σ' ένα απλούστερο «διχοτομικό» μοντέλο – που, ας σημειωθεί, το είχε κανονικά υιοθετήσει ο Πλάτων[6]. Στην αριστοτελική διχοτομία (όπως και στην πλατωνική και σε οποιουδήποτε άλλου) οι πολίτες διαιρούνται σε πλούσιους και φτωχούς, ή στην ιδιοκτήτρια τάξη (*οι τας ουσίας ἐχοντες*) και σ' εκείνους που δεν έχουν ουσιαστικά καμιάν ιδιοκτησία (*οι ἀποροι*). Ακόμα και στο απόσπασμα των *Πολιτικών* IV που συνόψισα πιο πάνω, ο Αριστοτέλης παραδέχεται ότι ο αριθμός των *μέσων* στις περισσότερες πόλεις είναι μικρός, και θεωρεί πιθανότατη την εγκαθίδρυση μιας απόλυτης ολιγαρχίας ή δημοκρατίας[7]. Γενικά, είναι σωστό να πούμε ότι για τον Αριστοτέλη, όπως και για άλλους Έλληνες συγγραφείς (ιδιαίτερα για τους ιστορικούς), όσο πλησιέστερα μια πολιτική κατάσταση φτάνει σε κρίση, τόσο πιθανότερο είναι να βρεθούμε μπροστά σε δύο μόνο μέρη: όποια κι αν είναι η χρησιμοποιούμενη ορολογία (και το ελληνικό πολιτικό λεξιλόγιο ήταν εξαιρετικά πλούσιο)[8] θα είμαστε συνήθως δικαιολογημένοι αν μεταφράσουμε, τις όποιες εκφράσεις βρούμε, με τους όρους «ανώτερες τάξεις» και «κατώτερες τάξεις», εννοώντας βασικά τους «έχοντας ουσίας» και τους ακτήμονες.

Θα μπορούσε κανείς να παραθέσει έναν αρκετά μεγάλο αριθμό αποσπασμάτων όπου ο Αριστοτέλης θεωρεί αυτονόητο – και πολύ σωστά – ότι η ιδιοκτήτρια τάξη επέβαλλε τον εαυτό της ως ολιγαρχία όποτε μπορούσε να το κάνει, ενώ οι φτωχοί εγκαθίδρυαν τη δημοκρατία (βλ. στο βιβλίο μου *OPW* 35, με τις υποσημειώσεις). Θεωρητικά, βέβαια, η *ολιγαρχία* έπρεπε να είναι η κυβέρνηση των *ολίγων*, η *δημοκρατία* η κυβέρνηση του *Δήμου*, όρος που πότε σημαίνει όλον το λαό, και πότε ειδικά τις κατώτερες τάξεις, τους φτωχούς (βλ. *OPW* 35 κ.ε., ιδιαίτερα 41-2). Ωστόσο, σ' ένα αξιοσημείωτο απόσπασμα (*Πολιτικά* III.8, 1279^{b} 16 κ.ε., ιδιαίτερα 1279^{b} 34-80^{a}3) ο Αριστοτέλης παραμερίζει την απλή αριθμητική διαφορά που, λέει, είναι καθαρά συμπτωματική και οφείλεται στο γεγονός ότι οι πλούσιοι τυχαίνει να είναι λίγοι και οι φτωχοί πολλοί: τονίζει ότι η πραγματική βάση της διαφοράς ανάμεσα στη δημοκρατία και στην ολιγαρχία είναι η φτώχεια και ο πλούτος (*πενία και πλούτος*), και συνεχίζει εξηγώντας ότι θα εξακολουθούσε να μιλάει με τους όρους «ολιγαρχία» και «δημοκρατία» όπως και πριν, έστω και αν οι πλούσιοι ήταν πολλοί και οι φτωχοί λίγοι! (Πρβλ. IV.4, 1290^{a} 40^{b}-3, 17-20)[9]. Όταν η ιδιοκτήτρια τάξη μπορεί να κυβερνήσει, κυβερνά, και τότε έχουμε ολιγαρχία. Η δημοκρατία είναι κυβέρνηση της πλειονότητας, και η πλειονότητα

είναι στην παραγματικότητα οι φτωχοί: η δημοκρατία είναι επομένως κυβέρνηση από τους φτωχούς, και οι φτωχοί είναι φυσικό να επιθυμούν τη δημοκρατία. (Όλα τούτα δείχνουν ανάγλυφα τη σταθερή πεποίθηση του Αριστοτέλη – στην οποία έχω ήδη επισύρει την προσοχή – ότι η πολιτική συμπεριφορά ενός ανθρώπου εξαρτάται κανονικά από την οικονομική του θέση).

Ο Αριστοτέλης θεωρεί επίσης αυταπόδεικτο – όπως γενικά οι Έλληνες στοχαστές, συμπεριλαμβανομένου και του Πλάτωνα – ότι η τάξη που ασκεί την εξουσία, άσχετα αν αυτή είναι των πλουσίων ή των φτωχών, κυβερνά σύμφωνα με μια θεωρία που είναι προς όφελός της (πρβλ. *Πολιτικά* III.7, 1279^{b} 6-10). Παρατηρεί ότι όσοι έχουν μεγαλύτερο μερίδιο στον πλούτο από τους άλλους τείνουν να βλέπουν τους εαυτούς τους απόλυτα ανώτερους (V.1, 1301^{a} 31-3), και θεωρεί ως προκαθορισμένη τη γνώμη, ότι όσοι έχουν πολύ μεγάλες περιουσίες κρίνουν άδικο (*ου δίκαιον*) να τοποθετούνται οι ακτήμονες σε ίση πολιτική μοίρα με τους «υπερέχοντας ουσίας» (V.12, 1316^{b} 1-3)[10]. Πράγματι, λέει, οι άνθρωποι ολιγαρχικών τάσεων προσδιορίζουν την ίδια τη δικαιοσύνη ως «αυτό που αποφασίζουν όσοι έχουν τη μεγαλύτερη περιουσία» (VI.3, 1318^{a} 18-20). Ο Αριστοτέλης έβλεπε τόσο απόλυτα την ολιγαρχία και τη δημοκρατία ως την κυβέρνηση των πλουσίων (επί των φτωχών) και, αντίστοιχα, ως την κυβέρνηση των φτωχών (επί των πλουσίων) ώστε, σ' ένα εντυπωσιακό χωρίο, παρατηρεί ότι ούτε η ολιγαρχία ούτε η δημοκρατία θα μπορούσαν να εξακολουθούν να υπάρχουν χωρίς τους εύπορους και τους φτωχούς, και ότι αν εγκαθιδρυόταν η ισότητα των περιουσιών (*ομαλότης της ουσίας*), το πολίτευμα θα έπρεπε να είναι κάτι διαφορετικό κι από τις δύο (V.7, 1309^{b} 38-10^{a}-2). Αμέσως ύστερα απ' αυτό, παρεμπιπτόντως, σημειώνει το ενδιαφέρον γεγονός ότι «σε ορισμένα κράτη» (προφανώς αναφέρεται σε ολιγαρχίες) της εποχής του *οι ολιγαρχικοί* «ορκίζονται: "και κατά του λαού [του Δήμου] κακές διαθέσεις να έχω, και να σχεδιάζω ό,τι κακό μπορώ εναντίον του"» (1310^{a} 8-12). Περιττό να πούμε ότι ο Αριστοτέλης δεν ενέκρινε μια τέτοια συμπεριφορά. Αλλού στα *Πολιτικά* παρατηρεί: «Ακόμα κι όταν οι πένητες δεν μετέχουν στα αξιώματα, θέλουν να έχουν την ησυχία τους, αρκεί να μην τους φέρνεται κανείς με υπεροψία και να μην τους αφαιρεί κάτι από την περιουσία τους» (IV.13, 1297^{b}, 6-8· πρβλ. V.8, 1308^{b}34-9^{a}9· VI.4, 1318^{b} 11-24). Αλλά συμπληρώνει αμέσως: «Αυτό όμως δεν είναι εύκολο, διότι δεν συμβαίνει πάντοτε εκείνοι που έχουν την πολιτική εξουσία να είναι καθώς πρέπει» (1297^{b} 8-10· πρβλ. 1308^{a} κ.ε., ιδιαίτερα 9-10). Κατάλαβε ότι για να μένουν ευχαριστημένοι οι φτωχοί, οι άρχοντες, ειδικά στις ολιγαρχίες, δεν πρέπει να αφήνονται να επωφελούνται υπέρμετρα από το λειτούργημά τους (V.8 και VI.4, που παρέθεσα πιο πάνω). Ωστόσο, παραδεχόταν παράλληλα ότι *όλα* τα πολιτεύματα που ήταν έτοιμος να χαρακτηρίσει ως «αριστοκρατικά» είναι τόσο ολιγαρχικά, ώστε οι ηγέτες είναι άμετρα καταπιεστικοί (*μάλλον πλεονεκτούσιν οι γνώριμοι*: V.7, 1307^{a} 34-5).

Οι κοινωνικές κατηγορίες που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης ήταν ηδη καθιερωμένες. Νωρίτερα στον 4ο αιώνα ο Πλάτων, ο Ξενοφών, ο ιστορικός του Οξυρύγχου και άλλοι τις είχαν θεωρήσει αυταπόδεικτες, και τον 5ο αιώνα τις βρίσκουμε όχι μόνο στον Θουκυδίδη, στον Ηρόδοτο και σε άλλους (ιδιαίτερα στον συγγραφέα του Ψευδοξενοφώντιου *Αθηναίων Πολιτεία*, που αναφέρεται συχνά ως «ο Παλαιός Ολιγάρχης»)[11], αλλά και στην ποίηση. Εννοώ ιδιαίτερα το απόσπασμα των *Ικέτιδων* του Ευριπίδη (στίχοι 238-45· πρβλ. βιβλίο μου *OPW* 356 και υποσημ.

1), όπου ο Θησέας φέρεται να λέει ότι υπάρχουν τριών λογιών πολίτες: οι άπληστοι και άχρηστοι πλούσιοι (*οι όλβιοι*)· οι φθονεροί φτωχοί, που εύκολα παρασέρνονται από αχρείους δημαγωγούς (*πονηρούς προστάτας*)· και *οι μέσοι*, που μπορούν να είναι η σωτηρία της πόλης – οι *μέσοι* του Αριστοτέλη, φυσικά. Εδώ, όπως στον Αριστοτέλη και αλλού, οι άνθρωποι αυτοί είναι σαφέστατα άνθρωποι μετριοπαθών *φρονημάτων* ή *συμπεριφοράς*, αν και τόσο ο Ευριπίδης όσο και ο Αριστοτέλης περίμεναν προφανώς ότι οι μετριοπαθείς γνώμες και συμπεριφορά θα ήταν το φυσικό επακόλουθο της κατοχής μιας μέτριας περιουσίας – μια απολαυστικά ρεαλιστική άποψη, που μπορεί ωστόσο να φανεί οδυνηρά μαρξιστική σ' εκείνους που σήμερα μιλάνε για «μετριοπαθείς» ενώ εννοούν δεξιούς. (Δεν θα ανατρέξω πίσω στον 5ο αιώνα σε τούτη τη σύντομη ανασκόπηση της ελληνικής πολιτικής ορολογίας: σκοπεύω να πω κάτι για τον 7ο και τον 6ο αιώνα πιο κάτω, στο V.1).

Ένα γεγονός υψίστης σημασίας είναι ότι το παλιότερο γνωστό παράδειγμα – και το μόνο βέβαιο πριν από την εποχή του Μ. Αλεξάνδρου – θεϊκής λατρείας με την οποία τιμάται ένα εν ζωή άτομο από μια ελληνική πόλη ήταν το άμεσο αποτέλεσμα ενός σκληρού ταξικού αγώνα στο πολιτικό πεδίο. Η λατρεία αυτή καθιερώθηκε προς τιμήν του Σπαρτιάτη στρατηγού Λύσανδρου από τη στενή ολιγαρχία (αναφέρεται ως «δεκαρχία») την οποία αυτός είχε εγκαταστήσει στην εξουσία στη Σάμο το 404 π.Χ., αφού ανέτρεψε τη Σαμιακή Δημοκρατία και «ελευθέρωσε» τη νήσο από τη συμμαχία της με την Αθήνα, στην οποία η Σάμος είχε προσκολληθεί γερά, ακόμα και όταν η ήττα της Αθήνας στον Πελοποννησιακό πόλεμο είχε γίνει βέβαιη, με τη νίκη του Λύσανδρου κατά του αθηναϊκού στόλου στους Αιγός ποταμούς το φθινόπωρο του 405. (Η ύπαρξη λατρείας του Λύσανδρου στη Σάμο, κάποτε αμφισβητούμενη, έγινε βέβαιη μετά την ανακάλυψη μιας επιγραφής που αναφερόταν στην εορτή των Λυσανδρείων: βλέπε βιβλίο μου *OPW* 64 και σημ. 5).

Έδειξα πιο πάνω ότι η ανάλυση, από τον Αριστοτέλη, της πολιτικής δραστηριότητας στην ελληνική πόλη ξεκινούσε από την εμπειρικά αποδείξιμη προϋπόθεση – που τη συμμερίζονταν και άλλοι Έλληνες στοχαστές αλλά και ο Μαρξ – ότι ο κύριος καθοριστικός παράγοντας της πολιτικής συμπεριφοράς των περισσότερων ατόμων είναι η οικονομική τάξη – όπως άλλωστε είναι και σήμερα[12]. (Φυσικά, ο Αριστοτέλης, όπως και ο Μαρξ, αντιλαμβανόταν ότι θα υπάρχουν και εξαιρέσεις σε τούτον τον κανόνα, αλλά ήξερε πως ο αριθμός τους δεν ήταν αρκετός ώστε να του στερήσει τη γενική ισχύ). Τώρα θα δείξω ότι ο Αριστοτέλης χρησιμοποίησε επίσης την ίδια βασική μέθοδο, όπως και ο Μαρξ, για την ανάλυση ενός σώματος πολιτών. Πριν όμως το κάνω αυτό, θα ήθελα να αποδείξω την αξία του είδους της ανάλυσης που έδωσα για την ελληνική πολιτική και κοινωνιολογική σκέψη (χρησιμοποιώντας τις ίδιες βασικές κατηγορίες που χρησιμοποίησε ο Αριστοτέλης – και ο Μαρξ) δείχνοντας πόσο σωστά αυτή εξηγεί την καταγωγή της λεγόμενης «θεωρίας του μεικτού πολιτεύματος». Η θεωρία αυτή έπαιξε σπουδαίο ρόλο στην ελληνική (και ρωμαϊκή) πολιτική σκέψη: το «μεικτό πολίτευμα», στα συγγράμματα του Πολύβιου, του Κικέρωνα και άλλων, έγινε ένα είδος δεμπεριανού «ιδεότυπου»[13]· αλλά τότε η θεωρία είχε αναπτυχθεί σε κάτι κάπως διαφορετικό από εκείνο που υπήρξε στην αρχική της φάση, στα τέλη του 5ου αιώνα και στον 4ο. Η παλαιότερη έκφραση της άποψης ότι το μεικτό πολίτευμα είναι

επιθυμητό βρίσκεται σ' ένα πολυσυζητημένο απόσπασμα στον Θουκυδίδη (VI-II.97.2), που εγκωμιάζει το λεγόμενο «πολίτευμα των Πεντακισχιλίων» στην Αθήνα το 411-10 π.Χ. ακριβώς ως ένα τέτοιο μείγμα[14]. Το μεικτό πολίτευμα, το θαύμαζε προφανώς ο Πλάτων[15], αλλά την καλύτερη θεωρητική του υποστήριξη θα τη βρούμε στο βιβλίο IV των *Πολιτικών* του Αριστοτέλη[16].

Σ' ένα εξαίρετο προηγούμενο απόσπασμα του μεγάλου του βιβλίου, ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει ότι αν οι κατώτερες τάξεις (ο *δήμος*) στερηθούν ολότελα από πολιτικά δικαιώματα και δεν τους επιτρέπεται να έχουν ούτε την απαραίτητη ελάχιστη εξουσία να εκλέγουν τους άρχοντες και να τους καλούν να λογοδοτούν, θα βρεθούν στην κατάσταση «ενός δούλου και ενός εχθρού» (II.12, 1274ª 15-18· πρβλ. III, 11, 1281ᵇ 28-30). Μάλιστα, σ' ένα εξαιρετικά ρεαλιστικό κεφάλαιο (το 11) στο Βιβλίο III ο Αριστοτέλης δέχεται ίσως πιο ξεκάθαρα από οπουδήποτε αλλού στα διασωθέντα έργα του το διακριτικό γνώρισμα της ελληνικής δημοκρατίας: την ανάγκη να είναι *ολόκληρο το σώμα των πολιτών* κυρίαρχο στη βουλευτική, τη νομοθετική και τη δικαστική σφαίρα (1282ª 29, κ.ε., ιδιαίτερα 34ᵇ1), συμπεριλαμβανομένων βέβαια των δύο δραστηριοτήτων που αναφέραμε ήδη και στις οποίες ο Αριστοτέλης αποδίδει μέγιστη σημασία, δηλαδή την εκλογή των αρχόντων και την κλήση τους σε λογοδοσία (*αίρεσις και εύθυνα*, 1282ª 26-7). Ο συλλογισμός που βρίσκεται πίσω από τούτο το συμπέρασμα βασίζεται στην αναγνώριση ότι ενώ το κάθε άτομο μπορεί να είναι ένας χειρότερος κριτής από τους ειδήμονες (*ειδότες* = «αυτοί που ξέρουν»), η κρίση όλων μαζί είναι καλύτερη, ή πάντως όχι χειρότερη (1282ª 16-17· πρβλ. III. 15, 1286ª 26-35, ιδιαίτερα 30-3). Ωστόσο, ο Αριστοτέλης αντιλήφθηκε ενστικτωδώς ότι αν επιτραπεί σ' όλους τους φτωχούς να ψηφίζουν στη Συνέλευση, αυτοί θα είναι ικανοί να την πνίξουν και να καταψηφίσουν την ιδιοκτήτρια τάξη· και μάλιστα – παραβλέποντας πονηρά το τι πραγματικά συνέβαινε στην Αθήνα, όπου τα δικαιώματα της ιδιοκτησίας προστατεύονταν πολύ μελετημένα – λέει ότι αν επιτρεπόταν στην πλειοψηφία να κάνει ακριβώς ό,τι της αρέσει, θα δήμευε την περιουσία των πλουσίων (*Πολιτικά*, VI. 3, 1318ª 24-6· πρβλ. III. 10, 1281ª 14-19). Η δημοκρατία, κατά την άποψη του Αριστοτέλη, δεν μπορεί παρά να καταλήξει εύκολα (ας μου συχωρεθεί εδώ ένα προσωρινό ολίσθημα σε μια πολύ αναχρονιστική και ακατάλληλη ορολογία) σε δικτατορία του προλεταριάτου! Είναι επομένως ανάγκη να δοθεί στην ιδιοκτήτρια τάξη μια σαν να λέμε πρόσθετη βαρύτητα, ώστε ν' αναπληρώσει την εγγενή αριθμητική της κατωτερότητα και να αποκαταστήσει κάποια ισορροπία με τους ακτήμονες. Ο Αριστοτέλης έχει διάφορες προτάσεις για το πώς μπορεί να γίνει αυτό: λογουχάρη, μπορείτε να αποφασίσετε την επιβολή πρόστιμου στους πλούσιους για μη προσέλευση στα δικαστήρια, ενώ ταυτόχρονα θα πληρώνετε ορισμένο αριθμό φτωχών για να προσέρχονται (*Πολιτικά*, IV. 9, 1294ª 37-41· 13, 1297ª 36-40· πρβλ. 14, 1298ᵇ 23-6).

Τα παραπάνω φανερώνουν το πνευματικό κλίμα που γέννησε τη θεωρία του μεικτού πολιτεύματος: αρχίζεις, όπως κάνει πάντα ο Αριστοτέλης, με το να δέχεσαι ως αξίωμα ότι οι ιδιοκτήτες και οι ακτήμονες είναι από τη φύση τους ανταγωνιστικές τάξεις, που τα συμφέροντά τους πολύ δύσκολα μπορούν να συμβιβαστούν, και ύστερα χειρίζεσαι τον νόμο με τέτοιον τρόπο ώστε να αντισταθμίζεις την αριθμητική μειονεκτικότητα της ανώτερης τάξης και να δημιουργείς μια ισορροπία ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς, που αναμένεται να έχει το σπουδαίο

πλεονέκτημα της σταθερότητας, και που μπορείς να την παρουσιάζεις σαν ένα σοφό μείγμα ολιγαρχίας (ή αριστοκρατίας) και δημοκρατίας – με τσόντα μια βασιλεία για τήρηση του μέτρου, αν τύχει κι έχεις σπουδαίους άρχοντες όπως ήταν οι βασιλιάδες της Σπάρτης ή οι Ρωμαίοι ύπατοι. Μετά τον Αριστοτέλη, η θεωρία τού μεικτού πολιτεύματος άλλαξε χαρακτήρα: καθώς γινόταν όλο και πιο περιττό να παίρνεται σοβαρά υπόψη η δημοκρατία (στην πλήρη έννοια της λέξης) ως μια εφικτή πολιτική μορφή, το ενδιαφέρον για το μεικτό πολίτευμα έφτασε να συγκεντρώνεται κυρίως στα τυπικά πολιτειακά στοιχεία και στις σχετικές εξουσίες της Συνέλευσης, της Βουλής (ή της Γερουσίας) και στους άρχοντες. Για τον Κικέρωνα, αυτό ήταν ο καλύτερος τρόπος συμφιλίωσης των μαζών με την αριστοκρατική διοίκηση και εξασφάλισης έτσι της πολιτικής σταθερότητας και της ασφάλειας της ιδιοκτησίας[17]. Η συζήτηση συγκεντρώθηκε πρόσφατα στην κατοπινή φάση. Αυτό που προσπάθησα να κάνω ήταν να δείξω πώς πρωτοεμφανίστηκε η θεωρία και ποια θέση κατέλαβε στη σκέψη του Αριστοτέλη. Θα έλεγα πως ήταν στην αρχή της ένα μέσο εξασφάλισης μιας ισορροπίας στον πολιτικό ταξικό αγώνα.

Υπάρχουν σε πολλά σημεία του αριστοτελικού έργου τεκμήρια της πεποίθησής του ότι η σύγκρουση συμφερόντων ανάμεσα στους εύπορους και στους άπορους είναι θεμελιακή και αναπόδραστη, και ότι κι αν ακόμα δεν είναι κατορθωτό ένα πλήρως «μεικτό» πολίτευμα, πρέπει τουλάχιστον να γίνονται προσπάθειες για συμβιβασμό κατά το δυνατόν αυτών των συγκρουόμενων συμφερόντων, τόσο με συνταγματικούς κανόνες, όσο και με τη συνετή συμπεριφορά στην πρακτική ζωή. Ίσως, η πιο χρήσιμη σειρά αποσπασμάτων, για παράθεσή τους εδώ, είναι στα *Πολιτικά*, V.8 (ιδιαίτερα 1308[a] 3-11, 1308[b] 25-31, 1308[b] 34-9[a] 9, 1309[a] 14-32).

Είναι εύκολο να ειρωνεύεται κανείς τις συστάσεις που κάνει ο Αριστοτέλης για τον συμβιβασμό των ασυμβίβαστων – το «μεικτό πολίτευμα» και τα παρόμοια. Αυτό όμως θα ήταν σφάλμα, διότι στην ταξική κοινωνία, για την οποία ο Αριστοτέλης έδινε συνταγές, οι συγκρούσεις ήταν αληθινά αναπόδραστες, και δεν ήταν τότε διανοητός κανένας ριζικός μετασχηματισμός της κοινωνίας προς το καλύτερο. Στον ύστερο Μεσαίωνα, ο τερματισμός των φεουδαρχικών περιορισμών και η πλήρης μετάβαση στον καπιταλισμό παρείχε πραγματική ελπίδα καλυτέρευσης για όλους, εκτός από ελάχιστους. Και στη δική μας εποχή το παρατεταμένο ψυχορράγημα του καπιταλισμού μάς ενθαρρύνει να προσβλέπουμε σε μια πλήρως σοσιαλιστική κοινωνία. Για τον Αριστοτέλη και τους συγχρόνους του δεν υπήρχαν προοπτικές για ριζική αλλαγή που θα μπορούσε να δώσει κάποιαν ελπίδα για καλύτερη ζωή, έστω για έναν πολίτη μιας *πόλης*, παρά μόνο σε βάρος άλλων. Τη μεγαλοσύνη του Αριστοτέλη ως πολιτικού και κοινωνικού στοχαστή τη βλέπουμε όχι μόνο στο ότι αναγνώρισε (κάτι που έκανε κι ο Πλάτων: βλέπε πιο πάνω) τα διαρθρωτικά ελαττώματα των τότε ελληνικών *πόλεων*, που αυτόματα δημιουργούσαν μιαν αντίθεση ανάμεσα σε εύπορους και άπορους, αλλά και στις γενικά εφαρμόσιμες και συχνά ευφυέστατες ιδέες για τον κατά το δυνατόν μετριασμό των κακών συνεπειών αυτών των ελαττωμάτων – ιδέες που υπερτερούν πολύ των τελείως ανεφάρμοστων φαντασιοπληξιών του Πλάτωνα.

Ο Αριστοτέλης ήταν υπέρμαχος της κυριαρχίας του *νόμου*, ένα θέμα στο οποίο επανέρχεται πολλές φορές. Ωστόσο, σ' ένα από τα πολλά χωρία όπου αντιμετωπίζει με ευθύτητα τις δυσκολίες, παραδέχεται ότι ο νόμος μπορεί να είναι «είτε

ολιγαρχικός είτε δημοκρατικός» (*Πολιτικά*, III, 10, 1281ª 34-9, στο 37)· και στο τέλος του επόμενου κεφαλαίου εξηγεί ότι η φύση του νόμου εξαρτάται από τον τύπο του πολιτεύματος (*πολιτείας*) μέσα στο οποίο λειτουργεί (11, 1282ᵇ 6-11). Εξάλλου, όπως έδειξε ο Jones πριν από μερικά χρόνια και όπως απέδειξε ο Hansen πρόσφατα με λεπτομέρειες[18], ο Αριστοτέλης είναι ολοφάνερα άδικος σ' αυτό που αρέσκεται να ονομάζει «ακραία δημοκρατία» – διότι εκεί που πολλοί από μας προτιμούν να μιλάνε για «ριζοσπαστική δημοκρατία» ή «πλήρη δημοκρατία», ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τις εκφράσεις *εσχάτη δημοκρατία* ή *τελευταία δημοκρατία*[19]. Επανειλημμένα ο Αριστοτέλης αντιμετωπίζει αυτήν τη μορφή δημοκρατίας ως μια μορφή όπου υπάρχει, χαρακτηριστικά και κατά συνήθεια, παράκαμψη του νόμου (ή των νόμων) με *ψηφίσματα*[20] που παίρνει ο *δήμος* ή το *πλήθος* στη Συνέλευση[21], και σε μια περίπτωση μιλάει ειδικά για το *πλήθος* των *απόρων* (*Πολιτικά*, IV.6, 1293ª 9-10), μια έννοια που εξυπακούεται σ' όλα τούτα τα αποσπάσματα. Ο Αριστοτέλης πρέπει να έχει θεωρήσει το αθηναϊκό πολίτευμα, πάντως στον 4ο αιώνα[22], ως μια μορφή «εσχάτης δημοκρατίας», ωστόσο ο τρόπος που χαρακτηρίζει αυτόν τον τύπο πολιτεύματος, ακόμα κι αν ισχύει για μερικές άλλες ελληνικές δημοκρατίες, ασφαλώς δεν ίσχυε για την αθηναϊκή (βλ. V. 2, στην αρχή, § Ε, και σημ. 12). Ούτε, θα έλεγα, μπορούμε να δεχτούμε για την Αθήνα, όπου τα δικαιώματα της ιδιοκτησίας προστατεύονταν επιμελώς, τον ισχυρισμό του Αριστοτέλη ότι ήταν χαρακτηριστικό των ελληνικών δημοκρατιών ν' αποστερούν τους πλουσίους από την ιδιοκτησία τους (βλ. *Πολιτικά*, III.10, 1281ª 14-24· και VI. 3, 1318ª 24-6· πρβλ.5, 1320ª 4-14). Το μόνο που μπορούμε να παραδεχτούμε είναι ότι μερικές καταδίκες στα δικαστήρια, που συνεπάγονταν τη δήμευση της περιουσίας πλούσιων ατόμων υποκινήθηκαν – σύμφωνα με μερικούς επικριτές της δημοκρατίας –, τουλάχιστον εν μέρει, από την επιθυμία να πλουτίσει το κράτος σε βάρος πλούσιων ατόμων. Πόσο ήταν σωστές οι επικρίσεις του Αριστοτέλη για τις άλλες ελληνικές δημοκρατίες, δεν έχουμε τα μέσα ν' αποφανθούμε. Μπορεί κάλλιστα να είχε γενικεύσει λίγες γνωστές περιπτώσεις.

★ ★ ★ ★ ★

Έρχομαι τώρα σ' αυτό που θεωρώ το σημαντικότερο και πιο ενδιαφέρον μέρος του παρόντος υποκεφαλαίου: την εκπλήρωση της υπόσχεσής μου να καταδείξω ένα άλλο σημείο όπου η αριστοτελική ανάλυση του σώματος των πολιτών τής ελληνικής *πόλης* έχει μια αξιοσημείωτη ομοιότητα με τη μαρξική μέθοδο έρευνας. Ο Αριστοτέλης κατάλαβε για ποιον λόγο υπάρχουν διάφοροι τύποι πολιτευμάτων (διαφορετικές *πολιτείαι*): ότι δηλαδή κάθε σώμα πολιτών αποτελείται από διάφορα *μέρη*, που συνιστούν νοικοκυριά ή οικογένειες (*οικίαι*) με πολύ διαφορετικά χαρακτηριστικά[23], και το πολίτευμα εκφράζει τη σχετική δύναμη των διαφόρων στοιχείων. Όπως θα ξέρει όποιος μελέτησε προσεχτικά τα *Πολιτικά*, ο Αριστοτέλης έχει πολλούς και διάφορους τρόπους ταξινόμησης των κατοίκων της ελληνικής πόλης-κράτους. Στο Βιβλίο IV, κεφ. 4, ιδιαίτερα, προσπαθεί να δώσει έναν λεπτομερή κατάλογο των συστατικών μερών του σώματος των πολιτών, τα *μέρη πόλεως* (1290ᵇ 38-1ª 8, 1291ª 33-ᵇ13). Οι κατηγορίες με τις οποίες αρχίζει την έρευνά του είναι οι ίδιες που απαρίθμησα (στο υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου) ως τα καθοριστικά χαρακτηριστικά της τάξης με τη μαρξική έννοια: ο Αριστοτέλης ξεκινά

με τέσσερις ομάδες, που ορίζονται σύμφωνα με τον ρόλο τους στην παραγωγή – εργαζόμενοι καλλιεργητές (*γεωργοί*), ανεξάρτητοι τεχνίτες (*το βάναυσον*), εμπορευόμενοι (*το αγοραίον*, που περιλαμβάνει τους *εμπόρους*, οι οποίοι ασχολούνται με το διακρατικό εμπόριο, και τους *καπήλους*, τοπικούς μικρεμπόρους)[24], και μισθωτοί εργαζόμενοι (*το θητικόν*). Ακριβώς οι ίδιες τέσσερις ομάδες εμφανίζονται στο Βιβλίο VI (7, 1321ª 5-6), αλλά εκεί αυτές είναι τα συστατικά μέρη του *πλήθους*, των μαζών· και στο IV.4 επίσης γίνεται γρήγορα φανερό ότι οι *γεωργοί* είναι στην πραγματικότητα (όπως τους ονόμασα πιο πάνω) *εργαζόμενοι* καλλιεργητές, και όχι «ευπατρίδες καλλιεργητές», οι οποίοι ήταν ουσιαστικά απόντες γαιοκτήμονες ή εργοδότες δούλων, διότι ο Αριστοτέλης, αφού αναφέρει τις πρώτες ομάδες του, στρέφεται προς ένα μείγμα οικονομικών, πολιτικών και στρατιωτικών κατηγοριών, και σαν μια από αυτές αναφέρει τους *ευπόρους*, τους πλουσίους, τους ευκατάστατους κτηματίες (1291ª 33-4). Δεν πρόκειται για ένα από τα διαυγέστερα δείγματα ανάλυσης του Αριστοτέλη: περιέχει μια μακροσκελέστατη παρέκβαση, μιας τουλάχιστον σελίδας (1291ª 10-33), και ορισμένοι πιστεύουν ότι πρέπει να υπάρχει ένα κενό στο κείμενο. Τελικά όμως, ο Αριστοτέλης, αφού απαριθμεί εννιά ή δέκα κατηγορίες, αντιλαμβάνεται ότι ο ίδιος μπερδεύτηκε σ' έναν απελπιστικό κυκεώνα και αναιρεί όσα είχε πει, δηλώνοντας ότι υπάρχει μόνο μια διάκριση, που θα βάλει τον καθένα στη θέση του: κανένας δεν είναι μαζί και πλούσιος και φτωχός. Και έτσι επιστρέφει για μια ακόμα φορά στη βασική του διάκριση ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς: *ευπόρους* και *απόρους* (1291ᵇ 7-8). Τελειώνει το τμήμα τούτο του έργου του, επαναλαμβάνοντας ότι υπάρχουν δύο βασικοί τύποι πολιτεύματος, που αντιστοιχούν στη διάκριση ανάμεσα σε *ευπόρους* και *απόρους*, η ολιγαρχία και η δημοκρατία (1291ᵇ11-13). Και σ' ένα μεταγενέστερο Βιβλίο των *Πολιτικών* λέει με έμφαση ότι η *πόλις* απαρτίζεται από «δύο μέρη»: πλούσιους και φτωχούς (*πλούσιοι και πένητες*, VI. 3, 1318ª 30-1).

Είναι υψίστου ενδιαφέροντος, και απόλυτα συνεπές με τις βασικές αριστοτελικές αρχές της κοινωνιολογικής ανάλυσης, το γεγονός ότι ο Σταγειρίτης μπόρεσε να διακρίνει τους διάφορους τύπους δημοκρατίας *με βάση τον ρόλο που παίζει στην παραγωγή* σε κάθε χωριστή περίπτωση η πλειονότητα στις κατώτερες τάξεις (ο *δήμος*), είτε ως γεωργοί, τεχνίτες ή μισθωτοί εργαζόμενοι, είτε ως κάποιο μείγμα αυτών των στοιχείων (βλ. *Πολιτικά*, VI. 1, 1317ª 24-9 και άλλα χωρία)[25], ενώ κάνει διακρίσεις μόνο με ειδικά, πολιτικά κριτήρια σε τρία διαφορετικά χωρία όπου εξετάζει τις μορφές της ολιγαρχίας[26], που όλες τους φυσικά κυβερνώνται (το θεωρεί αυτονόητο) από γαιοκτήμονες (βλ. III. 3). Ο Austin και ο Vidal-Naquet, ενώ παραδέχονται ότι ο Αριστοτέλης «σκέφτεται διαρκώς με βάση τους ταξικούς αγώνες», υποστηρίζουν – προφανώς επικρίνοντας αυτό που θεωρούν ως μαρξισμό – ότι «οι σύγχρονες αντιλήψεις για τους ταξικούς αγώνες» είναι ακατάλληλες εδώ και ότι «του κάκου θα ψάχνει κανείς τη θέση που κατέχουν οι διάφορες ομάδες στις σχέσεις παραγωγής ως κριτήριο των αρχαίων ταξικών αγώνων» (*ESHAG* 22). Αυτό είναι απόλυτα σωστό. Αλλά γιατί να θέλει κανείς να εφαρμόσει κατηγορίες που έχουν στενή σχέση με την κεφαλαιοκρατική κοινωνία σ' έναν προκαπιταλιστικό κόσμο στον οποίο είναι εντελώς ακατάλληλες; Στο σημείο αυτό ο Austin και ο Vidal-Naquet φαίνονται να παραβλέπουν το γεγονός ότι η μεγάλη πλειονότητα των πολιτών σε όλα τα κλασικά Ελληνικά κράτη ανακατεύονταν,

με τον ένα ή τον άλλον τρόπο, στη *γεωργική* παραγωγή. Οι τεχνίτες, τον 4ο αιώνα, δεν ήταν ούτε πολυάριθμοι ούτε είχαν αρκετή επιρροή ως τάξη· το εξωτερικό εμπόριο πιθανόν να βρισκόταν συχνά (όπως ασφαλώς στην Αθήνα) σε χέρια κυρίως μη-πολιτών[27], και το εσωτερικό εμπόριο, αν και συμμετείχαν σ' αυτό μερικοί πολίτες και πολλοί μέτοικοι, παρείχε ελάχιστες ευκαιρίες για απόκτηση πλούτου ή πολιτικής ισχύος. Ο Αριστοτέλης κατάλαβε ότι πάνω απ' όλα η κτηματική περιουσία ή η έλλειψή της ήταν εκείνη που διαίρεσε τις μάζες των πολιτών σε αυτό που αποκαλώ τάξεις: δεν είχε ανάγκη να πει στο ελληνικό του ακροατήριο ότι η ιδιοκτησία ήταν συντριπτικά γαιοκτησία (πρβλ. III. 1-3).

Οι αριστοτελικές κατηγορίες τείνουν ίσως να είναι λιγότερο εκλεπτυσμένες από εκείνες του Μαρξ. Με εξαίρεση ένα ή δύο χωρία, όπως στα *Πολιτικά* IV.4, που παρέθεσα πιο πάνω, ο Αριστοτέλης σκεφτόταν με ποσοτικούς όρους, κατατάσσοντας τους πολίτες σύμφωνα με το ποσό της κτηματικής τους περιουσίας, μεγάλης ή μικρής (ή κάποτε ενδιάμεσης), ενώ η ανάλυση του Μαρξ, με εξαίρεση όταν μιλάει κάπως χαλαρά, είναι συνήθως περισσότερο ποιοτική και επικεντρώνεται σαφέστερα στη σχέση προς τα μέσα και την εργασία παραγωγής. Για να το πούμε μ' άλλον τρόπο: ο Μαρξ ίσως συγκεντρώνει την προσοχή του περισσότερο στην αφετηρία και στη δομή της παραγωγικής διαδικασίας, ο Αριστοτέλης περισσότερο στα αποτελέσματά της. Υπάρχει όμως λιγότερη διαφορά απ' ό,τι φαίνεται. Ο ίδιος ο όρος που ο Αριστοτέλης και άλλοι χρησιμοποιούν συχνά για την εύπορη τάξη, *οι τας ουσίας έχοντες*, περιέχει μια λέξη, *ουσία*, που χρησιμοποιείται χαρακτηριστικά, αν και όχι αποκλειστικά, για τη γαιοκτησία (πρβλ. τη λατινική λέξη *locupletes*). Όπως είπα, η γη και οι δούλοι ήταν τα κύρια μέσα παραγωγής στην αρχαιότητα, και η γη εθεωρείτο πάντοτε ως η ιδανική μορφή του πλούτου. Ο Αριστοτέλης, στην ανάλυσή του για την πολιτική κοινότητα, ασφαλώς πλησιάζει τον Μαρξ περισσότερο απ' ό,τι οποιοσδήποτε άλλος γνωστός μου αρχαίος στοχαστής: σε μια μόνο περίπτωση, όπως είδαμε, αρχίζει την ταξινόμηση των συστατικών *μερών* ενός συνόλου πολιτών με τη διάκριση των πολιτών σύμφωνα με τις λειτουργίες που εκπληρώνουν μέσα στην παραγωγική διαδικασία· καταλήγει τότε σε μια διχοτομία ανάμεσα σε ευπόρους και απόρους, και πάντοτε θεωρεί την οικονομική θέση του ατόμου ως το κύριο καθοριστικό στοιχείο της πολιτικής του συμπεριφοράς.

Είναι, βέβαια, αλήθεια ότι ο Αριστοτέλης εφαρμόζει κάποτε, σε παλαιότερα συμβάντα, ακατάλληλες κατηγορίες, παρμένες από την εμπειρία της εποχής του· δεν είναι όμως σωστό να λέμε (όπως έκαναν ορισμένοι φιλόλογοι) ότι ενώ η εικόνα που μας δίνει για τις ταξικές διαφορές και τον ταξικό αγώνα στις ελληνικές πόλεις μπορεί να είναι αληθινή για τον 4ο αιώνα, δεν χρειάζεται να τη δεχόμαστε για παλαιότερες περιόδους. Συγγραφείς του 5ου αιώνα, όπως έδειξα, δίνουν μιαν ανάλογη εικόνα· κι αν ανατρέξουμε σε σύγχρονες πηγές στην αρχαϊκή περίοδο, στους ποιητές Σόλωνα και Θέογνη συγκεκριμένα, βρίσκουμε μερικά πολύ σαφή παραδείγματα απροσχημάτιστης ταξικής σύγκρουσης, μολονότι, βέβαια, οι τάξεις ήταν τότε κάπως διαφορετικές απ' ό,τι είχαν γίνει στον 5ο αιώνα (βλ. V.1-2).

Ο Αριστοτέλης σημειώνει το γεγονός ότι μερικοί Έλληνες πίστευαν πως ο δίκαιος διακανονισμός της ιδιοκτησίας είναι το σημαντικότερο απ' όλα τα ζητήματα, διότι θεωρούσαν ότι όλες οι *στάσεις* (λαϊκές εξεγέρσεις) είχαν την αρχική τους αιτία σε ζητήματα ιδιοκτησίας (*Πολιτικά*, II.7, 1266ª 37-9). Ο Πλάτων, βέβαια,

είναι το πιο φανερό παράδειγμα (βλ. Fuks, PSQ, ιδιαίτερα 49-51). Και ο Αριστοτέλης συνεχίζει (1266^{a} 37-7^{b} 21) με την εξέταση μερικών από τις απόψεις του Φαλέα του Χαλκηδόνιου (ενός στοχαστή με άγνωστα χρονολογικά στοιχεία, πιθανόν του τέλους του 5ου ή των αρχών του 4ου αιώνα), ο οποίος, λέει, ήταν ο πρώτος που πρότεινε να έχουν οι πολίτες ίση ιδιοκτησία – στην πραγματικότητα, όπως εξηγεί πιο κάτω, ίση γαιοκτησία. (1267^{b} 9-21). Στην κριτική του προς τον Φαλέα, ο Αριστοτέλης διατυπώνει, μεταξύ άλλων, την άποψη ότι δεν ωφελεί να περιορίζεις τη σύσταση για ίση διανομή ιδιοκτησίας μόνο στη γη· ο πλούτος, τονίζει, μπορεί επίσης να συνίσταται σε «δούλους και ζώα και χρήμα». Επομένως, είτε πρέπει ν' αφήσουμε τον πλούτο εντελώς αρρύθμιστο ή να επιμείνουμε για την πλήρη ισότητα ή για τον καθορισμό ενός μέτριου ανώτατου ποσού. Εδώ πρέπει να μνημονευθεί η αξιοσημείωτη γνώμη που έχει εκφράσει ο Διόδωρος (II. 39.5), αναφορικά με την εξιδανικευμένη από αυτόν ινδική κοινωνία: «Είναι ανόητο να κάνουμε νόμους με βάση την ισότητα για όλους, ενώ κάνουμε τη διανομή ιδιοκτησίας άνιση.» (Εναντίον της αβάσιμης διόρθωσης αυτού του χωρίου, βλέπε στο βιβλίο μου *OPW* 138 σημ. 126).

Καταλαβαίνω ότι ορισμένοι θα νιώσουν ενοχλημένοι από την πλήρη και γενική αποδοχή εκ μέρους μου της μαρξικής έννοιας του ταξικού αγώνα, με την έμφασή της στην οικονομική διαφοροποίηση, ως το βασικό στοιχείο, αντί του κοινωνικού γοήτρου ή της κοινωνικής θέσης ή της πολιτικής ισχύος. Μπορεί ακόμα να μην είναι διατεθειμένοι να δεχτούν την εικόνα που δίνει ο Μαρξ ως μια γενικά ισχύουσα περιγραφή των ανθρώπινων κοινωνιών. Αλλά θα έπρεπε τουλάχιστον να είναι πια τώρα σαφές, πέρα από κάθε αμφισβήτηση, ότι όποιος διατηρεί τέτοιες απόψεις δεν έχει δικαίωμα να παραπονιέται για το ότι δέχομαι τις μαρξικές κοινωνικές κατηγορίες στην ανάλυση της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας. Η έννοια της οικονομικής τάξης, ως του βασικού παράγοντα στη διαφοροποίηση της ελληνικής κοινωνίας και στον καθορισμό των πολιτικών της διχασμών, όχι μόνο δεν είναι αναχρονιστική τρέλα που περιορίζεται στον Μαρξ και στους οπαδούς του, αλλά τελικά αποδεικνύεται ότι ανταποκρίνεται θαυμάσια στην άποψη που υιοθέτησαν οι ίδιοι οι Έλληνες· και ο Αριστοτέλης, ο μεγάλος ειδήμων της κοινωνιολογίας και της πολιτικής της ελληνικής πόλης, ξεκινά πάντοτε από μιαν ανάλυση των τάξεων και θεωρεί αυταπόδεικτο ότι οι άνθρωποι θα δράσουν, πολιτικά ή με άλλον τρόπο, πάνω απ' όλα σύμφωνα με την οικονομική τους θέση. Ο μαρξιστικός χαρακτήρας (με την έννοια που έδειξα) της κοινωνιολογίας του Αριστοτέλη δεν διέφυγε της προσοχής ορισμένων. Ο μελετητής του Αριστοτέλη J.L. Stocks παρατηρούσε, το 1936, σχετικά με μια διατύπωση στο Βιβλίο IV. των *Πολιτικών*, ότι «θα μπορούσε να είναι ένα απόσπασμα από το Κομμουνιστικό Μανιφέστο»! (*CQ* 30.185). Το άρθρο του Stocks, παρενθετικά, έχει τίτλο *«Σχολή»* (=ελεύθερος χρόνος), μια έννοια μεγάλης σημασίας στη σκέψη του Αριστοτέλη, την οποία βρίσκω πιο βολικό να εξετάσω στο III. 6, για τη μισθωτή εργασία. Τα τελευταία χρόνια, στους αντίποδες και στην αντίπερα όχθη του Ατλαντικού, ορισμένοι μελετητές του αρχαίου κόσμου σκαρφίστηκαν να ξεχάσουν την αριστοτελική ανάλυση των τάξεων – που τολμώ να πω ότι τη θεωρούν ως επικίνδυνα μαρξιστική – ή να υποστηρίξουν ότι μπορούν να την παρακάμψουν, ιδιαίτερα για την περίοδο πριν από τον 4ο αιώνα. Κατάφεραν να πείσουν τον εαυτό τους ότι οι συγκρούσεις στην ελληνική κοινωνία μπορούν να εξηγηθούν αποκλειστικά με βάση τις συσπει-

ρωμένες γύρω από τις αριστοκρατικές οικογένειες φατρίες, οι οποίες όέβαια υπήρχαν και μπορούσαν πράγματι να διαβαίνουν τα ταξικά σύνορα· αλλά το να τις θεωρεί κανείς ως τα βασικά στοιχεία στην ελληνική πολιτική και στην άνοδο της δημοκρατίας είναι φυγή μπροστά σε πασιφανή γεγονότα, ιδιαίτερα για την Αθήνα των αρχών του 6ου αιώνα και εφεξής (βλ. V.1 και 2). Δεν θα σπαταλήσω κι άλλο χρόνο γι' αυτές τις ιδιότροπες αντιλήψεις· αλλά δεν μπορώ ν' αντισταθώ στον πειρασμό ν' αναφέρω την τερπνή έκφραση «Αριστοτελικο-μαρξιστικές ερμηνείες της ελληνικής κοινωνικοπολιτικής εξέλιξης», σ' ένα πρόσφατο άρθρο του D.J. McCargar, που φρονίμως αποφεύγει ν' απορρίψει ολότελα τις τέτοιες ερμηνείες, ειδικότερα – για την Αθήνα – στην περίοδο που αρχίζει με τον Κλεισθένη (508/7)[28].

Ίσως θα έπρεπε απλώς να μνημονεύσω (μια κι έχει ανατυπωθεί τελευταία) μια πολύ αδύναμη προσπάθεια του Marcus Wheeler, σε άρθρο του που δημοσιεύτηκε το 1951, να αποσυνδέσει την αριστοτελική θεωρία της *στάσης*, ή λαϊκής εξέγερσης, από τη μαρξική έννοια του ταξικού αγώνα[29]. Η περίληψη των επιχειρημάτων του Wheeler, στο τέλος του άρθρου του, αποκαλύπτει την ανικανότητά του να κάνει μια κάπως βαθύτερη ανάλυση τόσο του Αριστοτέλη όσο και του Μαρξ.

Οπωσδήποτε δεν βρίσκουν κανένα αποκούμπι στον Αριστοτέλη, ή σε όποιον άλλον γνωστό μου Έλληνα στοχαστή, εκείνοι που (όπως τελευταία ο Finley: βλ. το επόμενο υποκεφάλαιο αυτού του κεφαλαίου) έχουν απορρίψει την τάξη ως κύρια κατηγορία, χρήσιμη για την ανάλυση της αρχαίας κοινωνίας, και προτίμησαν το «status». Είναι δύσκολο να βρει κανείς έστω κι ένα κατάλληλο ελληνικό ισοδύναμο για το «status»· εφόσον όμως ο Max Weber όρισε το «κοινωνικό status» (ständliche Lage) ως τις πλευρές εκείνες του ανθρώπινου βίου που καθορίζονται από την «κοινωνική υπόληψη της *τιμής*» (*WuG*[5] II. 534 = *ES* II.932 = *FMW* 186-7), νομίζω πως μπορούμε να δεχτούμε τον όρο *τιμή («γόητρο», «υπόληψη») ως την καλύτερη ελληνική απόδοση του* «status». Ο Αριστοτέλης λοιπόν γνώριζε βέβαια πολύ καλά – όπως και άλλοι Έλληνες συγγραφείς, συμπεριλαμβανομένου και του Θουκυδίδη (I.75. 3· 76.2 κλπ.) – ότι η *τιμή* ήταν μεγάλης σημασίας για πολλούς Έλληνες. Για ορισμένους, είναι αλήθεια, ο Αριστοτέλης καταλάβαινε ότι η *τιμή* ήταν ένα πρωτεύον συστατικό της ευδαιμονίας (*Ηθ. Νικ.* I.4, 1095[a] 14-26)· κι εκείνοι τους οποίους αποκαλεί «καλλιεργημένους και επιχειρηματικούς» (*χαρίεντες και πρακτικούς*) – σε αντίθεση με τις μάζες που «αποκαλύπτονται ως άκρως δουλοπρεπείς, προτιμώντας μια ζωή κατάλληλη για ζώα» – είναι φυσικό να έχουν σε μεγάλη υπόληψη την *τιμή*, που ο ίδιος θεωρούσε ότι ήταν «στην ουσία ο τελικός σκοπός του πολιτικού βίου» (I.5, 1095[b] 19-31),«το μέγιστον των εξωτερικών αγαθών» (IV. 3, 1123[b] 15-21), «ένα έπαθλον *αρετής*» (1123[b] 35), «ο στόχος της πλειονότητας» (VIII. 8, 1159[a] 16-17). Είναι όμως ανάγκη να παρατηρήσουμε ότι οι στοχασμοί του Αριστοτέλη για την *τιμή* φυλάγονται σχεδόν εξ ολοκλήρου για τα έργα του που είναι αφιερωμένα στην Ηθική[30]. Ο Σταγειρίτης δεν θα ήταν και τόσο ανεκτικός με τους σύγχρονούς μας εκείνους λόγιους που θέλησαν να χρησιμοποιήσουν το status ως γνώμονα στην πολιτική και γενικότερη ταξινόμηση – γι' αυτό και επέλεξε την τάξη, εκφρασμένη με βάση την ιδιοκτησία.

★ ★ ★ ★ ★

Νομίζω ότι έχω δώσει τώρα μια, τουλάχιστον εν μέρει επαρκή, απάντηση σε απόψεις σαν εκείνη του Bottomore, που ανέφερα στο I.4, ότι «η μαρξική θεωρία ενώ φαίνεται σε υψηλό βαθμό εφαρμόσιμη και χρήσιμη στην ανάλυση των κοινωνικοπολιτικών συγκροούσεων στις κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες σε ορισμένη περίοδο, η χρησιμότητα και η δυνατότητα εφαρμογής της αλλού είναι πολύ λιγότερο σαφής».

Δεν θεώρησα αναγκαίο να εξετάσω εδώ οποιαδήποτε ελληνική «πολιτική σκέψη» – αν μπορούμε να την τιμήσουμε με τούτο το όνομα – της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου[31]. Θα επισημάνω μερικά στοιχεία από τούτο το δυσάρεστο θέμα αργότερα, όταν θα έχω την ευκαιρία να το κάνω (βλ. λχ. V. 3, VI.6 και VII.1), αλλά δεν υπάρχει πραγματικά κανένας λόγος να παρεμβληθεί εδώ. Η όλη έννοια της δημοκρατίας – αυτή η μεγάλη, γόνιμη καινοτομία της κλασικής ελληνικής πολιτικής σκέψης (όπως ήταν, παρά τον περιορισμό της στην ομάδα των πολιτών) – τώρα σιγά σιγά υποβαθμίστηκε, όπως θα το δείξω στο V.3. *Δημοκρατία* έφτασε να σημαίνει λίγο παραπάνω από κάποια μορφή έννομης διακυβέρνησης – σε αντίθεση με την τυραννία – ή ένα μέτρο ανεξαρτησίας για μια πόλη, σε αντίθεση με τον ολοκληρωτικό έλεγχο εκ μέρους ενός μονάρχη των ελληνιστικών χρόνων· κι εκεί δεν μπορούσε πια να υπάρχει καμία έντιμη πολιτική σκέψη πάνω σε ρεαλιστική βάση. Η σοβαρή πολιτική δραστηριότητα, όπως ήταν κάποτε, περιοριζόταν όλο και περισσότερο στην αποκλειστικότητα των εύπορων τάξεων.

5

Εναλλακτικές έννοιες στην έννοια της τάξης (*status* κ.λπ.)

Θα εξετάσουμε τώρα αν υπάρχει καμιά πιο γόνιμη μέθοδος για την ανάλυση των ανθρώπινων κοινωνιών, σύμφωνα με αρχές διαφορετικές από εκείνες που υποστήριξα.

Θα χρειαστεί να αρχίσω τοποθετώντας τον εαυτό μου στο αντίθετο άκρο από εκείνους που μπορώ να ονομάσω «αρχαιοδίφες», οι οποίοι παραιτούνται, συνειδητά ή ασύνειδα, από κάθε επιθυμία να δώσουν κάποιαν οργανική εικόνα μιας ιστορικής κοινωνίας, ψωτισμένην απ' όλο τον βαθύ στοχασμό των νέων χρόνων που μας επιτρέπει συσχετισμούς, και εσκεμμένα περιορίζονται στην όσο το δυνατό πιστότερη αναπαράσταση κάποιου ιδιαίτερου γνωρίσματος ή πλευράς εκείνης της κοινωνίας, με τον ίδιον ακριβώς τρόπο που η ίδια εκφράστηκε. Ένα τέτοιο άτομο μπορεί συχνά ν' αποδειχτεί χρήσιμο για τον ιστορικό, επισύροντας την προσοχή σε ορισμένα τεκμήρια και συγκεντρώνοντας μεγάλη ποσότητα πληροφοριών, που ο ιστορικός μπορεί ύστερα να μετασχηματίσει σε κάτι σημαντικό. Ένα έξοχο παράδειγμα αυτού του είδους αρχαιοδιφικής δραστηριότητας, που παρουσιάζεται ωστόσο στην εναρκτήρια φράση του Προλόγου του ως «δοκίμιου ιστορικής ερμηνείας», είναι το πρόσφατο μεγάλο βιβλίο του Fergus Millar, *The Emperor in the Roman World* (1977), που αρχίζει με τη διακήρυξη, στον Πρόλογό του (xi-xii), μιας σειράς μεθοδολογικών αρχών στις περισσότερες από τις οποίες ο ιστορικός θα είναι οπωσδήποτε ενάντιος. Ισχυριζόμενος ότι έχει «αυστηρά αποφύγει την ανάγνωση κοινωνιολογικών έργων για τη βασιλεία ή συναφή θέματα,

ή μελέτες για μοναρχικούς θεσμούς σε κοινωνίες άλλες από εκείνες της Ελλάδας και της Ρώμης», ο Millar συνεχίζει, λέγοντας ότι «το να μπαίνει κανείς στο θέμα αραδιάζοντας έννοιες προερχόμενες από τη μελέτη άλλων κοινωνιών, απλώς κάνει ακόμα πιο ανέφικτο *τον καθαυτό στόχο του ιστορικού, την υποταγή του στα δεδομένα* και στον πνευματικό κόσμο μιας κοινωνίας του παρελθόντος» (η υπογράμμιση δική μου). Και ο Millar σεμνύνεται για το ότι δεν έχει «μολύνει την παρουσίαση των μαρτυριών από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία με αντιλήψεις που πηγάζουν από ευρύτερες κοινωνιολογικές μελέτες». Για τον Millar, «ο αυτοκράτορας "ηταν" αυτό που ο αυτοκράτορας έκανε», γνώμη που την εκφράζει δύο φορές (xi και 6), την πρώτη φορά ως αντιθετικό σύστοιχο της «συνειδητής αρχής» που λέει ότι ακολούθησε, «ότι δηλαδή κάθε κοινωνικό σύστημα πρέπει να αναλύεται πρώτα με βάση τους *διαπιστωμένους* ειδικούς τύπους ενέργειας των μελών του». Μια άλλη από τις «συνειδητές αρχές» του είναι ότι πρέπει «να βασίζουμε τις αντιλήψεις μας *μόνο*...στις συμπεριφορές και προσδοκίες *που εκφράζονται* στις αρχαίες εκείνες πηγές, οι οποίες και συνιστούν τα τεκμήριά μας». Ο Millar πιστεύει ότι περιγράφει «ορισμένα *ουσιώδη* στοιχεία», «ορισμένα *βασικά* γνωρίσματα της λειτουργίας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας», τύπους που «είναι *θεμελιακής* σημασίας για την κατανόηση τού τι ήταν η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία» (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

Ο σοβαρότερος ίσως απ' όλους τους λαθεμένους ισχυρισμούς που βρίσκονται πίσω από τούτο το «πρόγραμμα» είναι ότι υπάρχει μια αντικειμενική οντότητα, *«η μαρτυρία»*, στην οποία ο ιστορικός οφείλει απλώς «να υποταγεί». Ο όγκος των μαρτυριών που διασώθηκαν για τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία είναι τεράστιος (ανεπαρκής όμως, όπως θα το διαπιστώσουμε συχνά, για τη λύση ενός συγκεκριμένου προβλήματος)· και το μόνο που μπορεί να κάνει ο ιστορικός είναι να *επιλέξει* τα μέρη εκείνα της μαρτυρίας, τα οποία θεωρεί ως πιο σημαντικά και συναφή με το θέμα. Το να ισχυρίζεται κανείς πως το μόνο που έχει να κάνει είναι απλώς να παρουσιάσει «τη» μαρτυρία, θα έχει ως πιθανότατο αποτέλεσμα, όπως στην περίπτωση του Millar, μιαν εντελώς επιφανειακή εικόνα, που *εξηγεί* ελάχιστα ή δεν εξηγεί τίποτα το σημαντικό. Επιπλέον, το «να βασίζουμε τις αντιλήψεις μας», όπως συνιστά ο Millar, *μόνο* στις συμπεριφορές και προσδοκίες *που εκφράζονται* στις διασωθείσες αρχαίες εκείνες πηγές, σημαίνει να στερούμε τον εαυτό μας απ' όλες τις βαθύτερες κρίσεις που έρχονται από τη διείσδυση κάτω από τούτη την πολύ περιορισμένη σειρά «συμπεριφορών και προσδοκιών», όπου αποκαλύπτουν την ψευδή κατανόηση, ακόμα και την αυταπάτη, όπως συμβαίνει συχνά, καταδεικνύοντας τις πραγματικότητες τις οποίες αυτές οι συμπεριφορές αποκρύπτουν. (Πρβλ. ό,τι είπα στα υποκεφ. 1 και 4 αυτού του κεφαλαίου για το «ξεκίνημα από» τις κατηγορίες καθώς και για την ορολογία που χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι Έλληνες). Εξάλλου, πριν εξετάσει κανείς τις μαρτυρίες, χρειάζεται ν' αποφασίσει ποιες είναι οι πιο γόνιμες ερωτήσεις που πρέπει να θέσει. Ο Millar, με το να έχει απορρίψει απόλυτα, όχι μόνο όλο το υλικό, που δεν έχει ξεκαθαριστεί στις διασωθείσες πηγές, αλλά και τη συγκριτική μέθοδο και όλες τις μεθόδους ανάλυσης που αναπτύχθηκαν στη μελέτη της κοινωνιολογίας και των άλλων ιστορικών κοινωνιών, υποβάθμισε σοβαρά τον εαυτό του και δεν κατάφερε καν να ενημερωθεί για πολλά από τα πιο γόνιμα ζητήματα. Συγκεκριμένα, όταν η πληροφόρησή μας από τον αρχαίο κόσμο είναι λειψή ή ανύπαρκτη, όπως λογουχάρη σε ό,τι αφορά την αγρο-

τιά (βλέπε I. 3 και IV. 2), μπορούμε να βαθύνουμε τις γνώσεις μας με συγκριτικές μελέτες. Έχω τη γνώμη ότι το απόσπασμα που συνόψισα στο IV. 2 από το βιβλίο του William Hinton, *Fanshen*, ρίχνει φως με τρόπο που καμιά ελληνική ή ρωμαϊκή πηγή δεν μπορεί να του παραβληθεί σε ό,τι αφορά την αποδοχή από τους φτωχούς αγρότες της εκμετάλλευσης που υφίστανται εκ μέρους μιας τάξης γαιοκτημόνων. Ωστόσο, θα ήταν χοντροκοπιά να μη σημειώσουμε ότι το βιβλίο του Millar είναι ένα αξιοσημείωτο δείγμα αρχαιολογικής έρευνας, ένας έξοχος και ανεκτίμητος θησαυρός λεπτομερών και ακριβολογημένων πληροφοριών για τις περιορισμένες εκείνες πλευρές της Ηγεμονίας που έτυχε να τον ενδιαφέρουν. Ελάχιστα θα είχε κανείς να παραπονεθεί αν ο Πρόλογος είχε παραλειφθεί και δινόταν στο βιβλίο ο πιο μετριοπαθής και πιο ακριβολογημένος τίτλος «Η επικοινωνία ανάμεσα στον Ρωμαίο αυτοκράτορα και στους υπηκόους του». Αν στάθηκα τόσο πολύ στις στενότητες του βιβλίου, το έκανα διότι όλες είναι πάρα πολύ χαρακτηριστικές πολλών σύγχρονων συγγραμμάτων για την αρχαία ιστορία, αν και πουθενά αλλού δεν έγιναν τόσο κατάδηλες.

Βρίσκω πως δεν μου λείπει η θέληση αλλά η ικανότητα να κάνω χρήση, για το παρόν θέμα μου, του ευρύτατου φάσματος των θεωριών της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, που είναι συγκεντρωμένες συχνά (κάποτε όχι σωστά) υπό την ονομασία «φονξιοναλισμός» (λειτουργισμός)[1], του οποίου το κύριο διακριτικό χαρακτηριστικό είναι η προσπάθεια να εξηγήσει τους κοινωνικούς θεσμούς πάνω απ' όλα με βάση τον ρόλο τους στη διατήρηση και στην ενίσχυση της κοινωνικής δομής. Ανάμεσα στους κορυφαίους κοινωνιολόγους και ανθρωπολόγους που μπορούν να καταταχθούν, τουλάχιστον ώς ένα βαθμό, σ' αυτή την ομάδα είναι οι Durkheim, Malinowski, Radcliffe-Brown, Talcott Parsons και R. K. Merton. Δεν βλέπω πώς η φονξιοναλιστική προσέγγιση μπορεί να εξηγήσει οποιοδήποτε από τα φαινόμενα που θα εξετάσουμε, και προπαντός τη διαδικασία της κοινωνικής αλλαγής που είναι αξιοσημείωτη σε ορισμένα διαστήματα της εποχής μας. Ένα βαθυστόχαστο κείμενο του Ralf Dahrendorf, «In praise of Thrasymachus» (στο βιβλίο του *ETS* 129-50), βρίσκει τις ρίζες της φονξιοναλιστικής θεωρίας στον Σωκράτη της *Πολιτείας* του Πλάτωνα (I.336b - 354c), ο οποίος, στον διάλογό του με τον Θρασύμαχο, αναπτύσσει (όπως λέει ο Dahrendorf) μια «θεωρία της ισορροπίας» του κοινωνικού βίου, βασισμένης σε μιαν υποτιθέμενη συναίνεση, σε αντίθεση με τη «θεωρία του καταναγκασμού» του Θρασύμαχου. Έτσι ο Σωκράτης «έγινε ο πρώτος φονξιοναλιστής» (*ETS* 150). Όπως λέει ο Dahrendorf, «Μια θεωρία περί ισορροπίας δεν μπορεί να συμβιβάζεται με ορισμένα ουσιαστικά προβλήματα αλλαγής... Οι θεωρίες περί ισορροπίας προσφέρονται μόνο για εξήγηση της συνέχειας, κι αυτό ακόμα μόνο σε σχέση με τις πιο τυπικές πλευρές του πολιτικού συστήματος» (*ETS* 143).

Μια μεθοδολογία στη μελέτη της οικονομικής ιστορίας, που μοιάζει μ' εκείνη των φονξιοναλιστών στην ανθρωπολογία, εμφανίστηκε στα τελευταία χρόνια, εν μέρει κάτω από την επίδραση των οικονομολόγων, ιδιαίτερα στις Ηνωμένες Πολιτείες. (Είμαι βέβαιος ότι όσοι κατ' αρχήν αντίκεινται στον μαρξισμό θα καταβάλουν σοβαρές προσπάθειες για να την αναπτύξουν ακόμα πιο πέρα). Εννοώ τα έργα εκείνα που επιδιώκουν να μειώσουν τις ταξικές συγκρούσεις στην κοινωνία και που (αν τις αντιλαμβάνονται καθόλου) τις κρίνουν ως λιγότερο σημαντικές από τα στοιχεία εκείνα που μπορούν να θεωρηθούν, με ή χωρίς διαστρεβλώσεις,

ότι προάγουν την κοινωνική συνοχή και «ορθολογικότητα». Είναι δύσκολο να διαλέξει κανείς παραδείγματα ανάμεσα στα τέτοια έργα, διότι μερικά απ' αυτά μοιάζουν ελάχιστα μεταξύ τους εκτός από την κοινή «φονξιοναλιστική» τους προσέγγιση. Θα αρχίσω ξεχωρίζοντας ένα πρόσφατο βιβλίο και δύο άρθρα των D. C. North και R. P. Thomas[2], που είναι ενθουσιώδεις θεράποντες της «Νέας Οικονομικής Ιστορίας» (όπως αρέσκονται να την αποκαλούν οι πιστοί της). Ο τρόπος που απεικονίζουν τις μείζονες οικονομικές εξελίξεις κατά τον Μεσαίωνα εξαρτάται εν μέρει από τον ισχυρισμό ότι «η δουλοπαροικία στη δυτική Ευρώπη δεν ήταν βασικά κάποιο σχέδιο οικονομικής εκμετάλλευσης όπου οι άρχοντες "κατείχαν" εργατικά χέρια όπως στη βόρεια Αμερική, ή όπως αυτό που αναπτύχθηκε στην ανατολική Ευρώπη», αλλά «στην ουσία μια συμβασιακή ρύθμιση κατά την οποία οι εργασιακές υπηρεσίες ανταλλάσσονταν με το δημόσιο αγαθό της προστασίας και της δικαιοσύνης». Περιττό να πω περισσότερα για την ειδυλλιακή εικόνα που δίνουν οι συγγραφείς αυτοί για τη δουλοπαροικία ως εθελοντικού συμβολαίου, μια και τη διέλυσε σε μεγάλο βαθμό ο Robert Brenner σ' ένα πολύ εύστοχο άρθρο του, «Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe» στο περιοδικό *Past & Present*, τεύχος 70 (1976), σελ. 30-75. Το άρθρο εξετάζει θαυμάσια τους διάφορους τύπους «κατασκευής οικονομικών μοντέλων», που επιχειρούν να εξηγήσουν τις μακροπρόθεσμες οικονομικές εξελίξεις στην προβιομηχανική Ευρώπη, πρωτίστως με βάση τη δημογραφία (Postan, Bowden, Le Roy Ladurie, και North και Thomas) ή την ανάπτυξη του εμπορίου και της αγοράς (Pirenne και οι οπαδοί του), παραβλέποντες τις ταξικές σχέσεις και την εκμετάλλευση ως πρωταρχικούς παράγοντες[2a]. Και η κριτική του Brenner κατά των North και Thomas, ιδιαίτερα, μπορεί να ενισχυθεί. Κανένας γνώστης των πηγών της ύστερης ρωμαϊκής ιστορίας δεν θα επιχειρήσει να ισχυριστεί ότι η δουλοπαροικία του ρωμαϊκού colonatus, του 4ου και των ακόλουθων αιώνων, ήταν κάτι άλλο από τελείως «εκμεταλλευτική», διότι στον ύστερο Ρωμαϊκό κόσμο, από τη μιαν άκρη ώς την άλλη, δεν υπήρχε τόση ανεπάρκεια κρατικής εξουσίας ώστε να ωθήσει κάποιους μεσαιωνικούς αγρότες να «διαλέξουν» την υποταγή σ' έναν άρχοντα, ως μια λιγότερο δυσάρεστη εναλλακτική ρύθμιση, παρά να είναι εκτεθειμένοι στο έλεος όλων και του καθενός. Βρίσκουμε πράγματι στην Ύστερη Αυτοκρατορία ένα ορισμένο ελατήριο για «προστασία», ως κάτι προσωρινά προτιμότερο από την απροστάτευτη ανεξαρτησία μπροστά στη φορολογική καταπίεση ή τις επιδρομές των βαρβάρων (βλέπε παρακάτω), αλλά γενικά θα ήταν γελοίο να χαρακτηρίσουμε το colonatus ως κάτι άλλο από ένα όργανο για το δυνάμωμα της υποταγής του αγρότη στη φορολογική αφαίμαξη και στον έλεγχο από τον γαιοκτήμονα (βλέπε IV. 3. και VI.6). Και αν η δουλοπαροικία του colonatus κατανοηθεί μ' αυτόν τον τρόπο, τότε η πρόταση να χαρακτηριστεί η μεσαιωνική δουλοπαροικία ως εθελοντικό συμβόλαιο επωφελές τόσο για τον αγρότη όσο και για τον άρχοντα είναι σε μεγάλο βαθμό εξασθενημένη.

Ένα άλλο καλό παράδειγμα των «φονξιοναλιστικών» τάσεων, τις οποίες περιέγραψα λίγο πριν, είναι το πολύ χρήσιμο βιβλιαράκι του Sir John Hicks, *A Theory of Economic History*, που κυκλοφόρησε το 1969 και αποτελεί μια διεύρυνση διαλέξεων που δόθηκαν από το 1967 και μπρός. Έχει άμεση σχέση με τα θέματα που εξετάζω σε τούτο το βιβλίο, μια και επιχειρεί να χαράξει το γενικό περίγραμμα αυτού που ο Hicks ονομάζει «σύστημα σχέσεων άρχοντα - αγρότη» (*TEH* 101

κ.ε.), το οποίο περιλαμβάνει όχι μόνο το ύστερο ρωμαϊκό colonatus, αλλά και ένα μεγάλο μέρος της προγενέστερης αγροτικής ζωής στον Ελληνικό κόσμο. Ο δόκτωρ Παγγλώσσης θα είχε καταγοητευθεί με την έκθεση του συστήματος αυτού από τον Hicks. Ήταν, λέει ο Hicks, «πολύ παλιό και πολύ ισχυρό. Ήταν ισχυρό διότι αποκρινόταν σε μιαν υπαρκτή ανάγκη. Ο άρχοντας και ο αγρότης ήταν αναγκαίος ο ένας στον άλλο και η γη, η ίδια γη, ήταν αναγκαία και για τους δύο. Ο αγρότης ήταν αναγκαίος στον άρχοντα, εφόσον από ένα μερίδιο της παραγωγής του αγρότη ο άρχοντας εξασφάλιζε τη συντήρησή του· και αντίστοιχα, ο άρχοντας ήταν αναγκαίος στον αγρότη. Όσο μεγάλο κι αν ήταν το βάρος που έπεφτε πάνω του, ο αγρότης έπαιρνε κάτι σε αντάλλαγμα· και αυτό που έπαιρνε ως αντάλλαγμα ήταν ζωτικό: ήταν η Προστασία» (*ΤΕΗ* 102). Το σύστημα τούτο υποστασιοποιείται μονομιάς και αποκτά δική του ζωή: ο Hicks μιλάει γι' αυτό σαν να μπορούσε να είναι το ίδιο μια ζωντανή δύναμη. «Όχι μόνο εξακολούθησε να υπάρχει, αλλά και ανανεωνόταν, κάτω από κατάλληλες συνθήκες, όποτε εκδηλωνόταν κάποια κίνηση απομάκρυνσης απ' αυτό» (*ΤΕΗ* 104). Όταν το σύστημα συνδέει την καλλιέργεια της «ιδιόκτητης γης» του άρχοντα με την καταναγκαστική εργασία των αγροτών ο Hicks παρατηρεί απαθέστατα ότι «ένα σύστημα σχέσεων άρχοντα - αγρότη που κινείται προς αυτή την κατεύθυνση θεωρείται γενικά ότι κινείται προς μια πληρέστερη κατάσταση δουλοπαροικίας» (*ΤΕΗ* 105). Και όταν υπάρχει έλλειψη εργασιακής δύναμης, τότε «πρέπει να σταματήσει ο συναγωνισμός για εργασιακή δύναμη. Ο εργάτης, ή εργαζόμενος αγρότης, πρέπει να είναι δεμένος στο έδαφος, ή να ξαναδένεται στο έδαφος· πρέπει, με μια ακριβέστερη από πριν έννοια, να γίνει δουλοπάροικος» (*ΤΕΗ* 112). Όπως βλέπουμε, τα πρόσωπα του Hicks – «ο άρχοντας», «ο αγρότης» και άλλες παρόμοιες αφαιρέσεις – είναι απλώς πλάσματα του συστήματός του· και σε όλες τις ενέργειές τους συμμορφώνονται πειθήνια στους τύπους συμπεριφοράς που περιμένουν απ' αυτά οι ορθόδοξοι νεο-κλασικοί οικονομολόγοι, αν όχι και οι ιστορικοί. Το παράλογο αυτής της ειδυλλιακής εικόνας του «συστήματος σχέσεων άρχοντα - αγρότη», όπως και εκείνου των North και Thomas, που επέκρινα πιο πάνω, αποκαλύπτεται, βέβαια, εξίσου από τη δουλοπαροικία του ύστερου ρωμαϊκού colonatus, όπου η «προστασία» από τον γαιοκτήμονα δεν μπερδευόταν παρά σπάνια, και καθόλου στο ξεκίνημα του colonatus και για ορισμένο διάστημα κατόπιν. Είναι ατυχία που ο Hicks δεν ήταν εξοικειωμένος με τις γραπτές πηγές για την Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ειδικά με τα αποσπάσματα που παρέθεσα στο III.4 και στο IV.3 για να αποδείξω ότι για τη ρωμαϊκή άρχουσα τάξη ο δουλοπάροικος colonus βρισκόταν σε συνθήκες τόσο κοντινές μ' εκείνες της δουλείας, που μόνο το λεξιλόγιο αυτού του θεσμού, αν και τεχνικά ακατάλληλο, αποδείχτηκε επαρκές για να χαρακτηρίσει αυτή την κατάστασή του υποταγής. Θα ήταν ίσως πάρα πολύ ευτελής σαρκασμός να πούμε ότι μπαίνουμε στον πειρασμό να ερμηνεύσουμε την Προστασία που ο Hicks και άλλοι βλέπουν να παρέχει ο άρχοντας στον αγρότη, με κάπως διαφορετικό πνεύμα από εκείνο των προθέσεων του ίδιου του άρχοντα: σαν «εκβιασμό προστασίας» στις περισσότερες περιπτώσεις – έστω κι αν τον έπαιρναν κάποτε στα σοβαρά οι αγρότες (για ένα παράδειγμα από τη Γαλλία του 14ου αιώνα, βλέπε IV. 4, στο τέλος). Τουλάχιστον όμως ας μας επιτραπεί να εκφράσουμε τη λύπη μας για το ότι ο Hicks δεν μπόρεσε να λάβει τις σωστές εξηγήσεις γι' αυτά τα ζητήματα από τους χωρικούς του Long Bow

village ύστερα που άνοιξαν τα μάτια τους στη συγκέντρωση στο Li Village Gulch τον Ιανουάριο του 1946 και κατάλαβαν επιτέλους την πραγματική φύση της γαιοκτημονοκρατίας (βλέπε IV. 2).

Όσο για την πνευματική καταγωγή της θεωρίας που αντιλαμβάνεται τη μεσαιωνική δουλοπαροικία ως εθελοντική συμβασιακή ρύθμιση, οι North και Thomas δεν τη χρονολογούν πριν από το 1952[3]. Θα ήθελα να εκφράσω τη σκέψη ότι σημαντική γόνιμη επίδραση στη διαμόρφωση των πνευματικών συνθηκών όπου μπορούν να ακμάσουν οι τέτοιες θεωρίες άσκησε ένα βιβλιαράκι γραμμένο πριν από μισό περίπου αιώνα από έναν Άγγλο οικονομολόγο που έμελλε σε λίγο να γίνει διάσημος: τον Lionel Robbins, *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science* (1932, 2η έκδ. 1935). Ο Robbins απομονώνει προνοητικά την Οικονομική επιστήμη για ν' αποτρέψει τη μόλυνσή της από κλάδους όπως η Ιστορία, η Κοινωνιολογία ή η Πολιτική, ορίζοντάς την (στη σελ. 16 της 2ης έκδοσης) ως την «επιστήμη που μελετά την ανθρώπινη συμπεριφορά ως σχέση ανάμεσα σε σκοπούς και σε πενιχρά μέσα που έχουν εναλλακτικές χρήσεις». Τα άτομα κάνουν μια σειρά επιλογές, οι οποίες για τις ανάγκες της θεωρίας πρέπει να χαρακτηρίζονται ως ελεύθερες επιλογές, ενώ κατάφωρα παραβλέπονται – όπως επισήμανε ο Maurice Dobb το 1937[4] – οι ταξικές σχέσεις που καθορίζουν στην πραγματικότητα αυτές τις επιλογές. (Η σημασία τού 1932, χρονιάς οξείας κρίσης του καπιταλισμού στην Αγγλία, ως χρονολογίας που κυκλοφόρησε η πρώτη έκδοση του βιβλίου του Robbins, είναι τόσο φανερή ώστε δεν χρειάζεται ιδιαίτερη έμφαση). Από τούτη τη θέση, δεν μένει παρά ένα βηματάκι για να εμφανιστεί η δουλοπαροικία ως μια σωστή, συμβασιακή σχέση – και αν τέτοια είναι η δουλοπαροικία, τότε γιατί να μην είναι και η δουλεία, που, όπως διακήρυξαν οι υποστηρικτές της από τον George Fitzhugh και πέρα (βλέπε VII.2), παρέχει για τον δούλο μιαν ασφάλεια, την οποία δεν μπορεί να ελπίζει ο μισθωτός εργαζόμενος;

★ ★ ★ ★ ★

Αν στραφούμε τώρα στην κοινωνιολογική προσέγγιση του Max Weber στην αρχαία ιστορία, μπορούμε να βρούμε στοιχεία πραγματικής αξίας, έστω κι αν τελικά δεν μας ικανοποιούν οι κατηγορίες που χρησιμοποιεί, ως ασαφείς και άχρηστες.[5]. Αν μπορώ να μιλάω ως ιστορικός – κοινωνιολόγοι όχι πλήρως εκπαιδευμένοι ως ιστορικοί που τόλμησαν να βγουν έξω από τον οικείο τους κόσμο και να μεταβούν σε παλιότερες περιόδους της ιστορίας διέπραξαν συχνά ολέθρια σφάλματα και μερικές φορές παρουσίασαν συμπεράσματα μικρής ή και μηδενικής αξίας, απλώς επειδή ήταν ανίκανοι να επεξεργαστούν σωστά τις ιστορικές μαρτυρίες. Ο Weber όχι μόνο διέθετε σπάνια πνευματικά προσόντα, αλλά και είχε ενδιατρίψει στο Ρωμαϊκό Δίκαιο και στη Ρωμαϊκή Ιστορία, και το πρώτο έργο του, μετά τη διδακτορική διατριβή του, ήταν μια Ρωμαϊκή *Agrargeschichte* (1891)[6]. Δυστυχώς, σύγχρονοι Βρετανοί ιστορικοί που μελετούν την αρχαιότητα, με λίγες εξαιρέσεις, φαίνονται να δείχνουν ελάχιστο ενδιαφέρον για τον Weber. Ακόμα κι ο Rostovtzeff, που δεν του διέφευγαν πολλά, δεν είχε διαβάσει[7] την πολύ ενδιαφέρουσα διάλεξη που ο Weber είχε δώσει (και δημοσιεύσει) το 1896, «Die sozialen Gründe des Untergangs der antiken Kultur» (βλ. IV. 3), την οποία θεωρώ

ως το καλύτερο δείγμα ιστορικής γραφής του Weber και της οποίας διαθέτουμε τώρα ευπρόσιτες αγγλικές μεταφράσεις, με τίτλο «The social causes of the decay of ancient civilisation» («Οι κοινωνικές αιτίες της παρακμής του αρχαίου πολιτισμού»)[8]. Πρέπει να παραδεχτώ, ωστόσο, ότι ο Weber, που έγραψε για την ελληνική κοινωνία όπως και για τη ρωμαϊκή, γνώριζε προφανώς πολύ λιγότερα από πρώτο χέρι για τον ελληνικό κόσμο απ' ό,τι για τον ρωμαϊκό, και ότι ήταν λιγότερο στα νερά του όταν καταπιανόταν με την ελληνική ιστορία[9]. Είναι επίσης ατυχές γεγονός ότι ο Άγγλος αναγνώστης, που δεν είναι ήδη εξοικειωμένος με την κοινωνιολογική γραμματεία και ορολογία, πιθανόν να βρει δύσκολο να διαβάσει τον Weber στο γερμανικό πρωτότυπο[10]. (Υπάρχουν πολλές διαφορετικές αγγλικές μεταφράσεις, από θαυμάσιες μέχρι πολύ φτωχές· οι σημειώσεις που τις συνοδεύουν διαφέρουν μεταξύ τους ακόμα περισσότερο· και μερικές είναι χειρότερες από άχρηστες)[11]. Κατά διαστήματα ο Weber καταφέρνει να είναι αρκετά διαυγής, ακόμα και σε πολλές συνεχείς σελίδες, συχνά όμως ολισθαίνει σε σκοτεινές διατυπώσεις για τις οποίες δεν αποζημιώνει πάντοτε το επανειλημμένο ξαναδιάβασμα που προκαλούν. Ιδιαίτερα, η χρήση που κάνει διαφόρων μορφών και συνδυασμών της γερμανικής λέξης «Stand» μπορεί να είναι πηγή σύγχυσης και για τον ίδιο, νομίζω, τον Γερμανό αναγνώστη. Ο Talcott Parsons, του οποίου οι μεταφράσεις έργων του Weber είναι θαυμάσιες, έλεγε σε υποσημείωση μιας από αυτές:

> Ο όρος *Stand* με τα παράγωγά του είναι ίσως ο πιο οχληρός μεμονωμένος όρος στο κείμενο του Weber. Αναφέρεται σε μια κοινωνική ομάδα που τα μέλη της κατέχουν μια σχετικά σαφώς προσδιορισμένη κοινή θέση, ιδιαίτερα σε σχέση με την κοινωνική διαστρωμάτωση, αν και αυτή η αναφορά δεν είναι πάντοτε σημαντική. Εκτός από την κοινή κοινωνική θέση υπάρχει και το άλλο κριτήριο, ότι τα μέλη ενός *Stand* έχουν έναν κοινό τρόπο ζωής και συνήθως έναν λιγότερο ή περισσότερο σαφώς προσδιορισμένον κώδικα συμπεριφοράς. Δεν υπάρχει αγγλικός όρος που να πλησιάζει έστω με κάποιαν αναλογία στην απόδοση αυτής της έννοιας. Έτσι χρειάστηκε να επιχειρήσουμε να περιγράψουμε αυτό που ο Weber εννοούσε με όποιους όρους υπέδειχναν τα συγκεκριμένα συμφραζόμενα (Weber, *TSEO* 347-8 υποσημ. 27).

Ολόκληρη η υποσημείωση είναι μια προσπάθεια του Parsons να εξηγήσει πώς κατέληξε να μεταφράσει την «ständische Herrschaft» με την έκφραση «decentralised authority» («αποκεντρωμένη εξουσία») – μια απόδοση που δείχνει ανάγλυφα πόσο δυσκολεύεται να την εξηγήσει. (Ο λόγος που στάθηκα στη χρήση της λέξης *Stand* από τον Weber θα φανεί σε λίγο).

Κάτω από την ισχυρή επιρροή του Weber κυρίως, έγινε αποδεκτή από τους κοινωνιολόγους η πρακτική να ενδιαφέρονται γι' αυτό που συνήθως λέγεται «κοινωνική διαστρωμάτωση» των ανθρώπινων κοινωνιών, από μια ή περισσότερες από τις τρεις όψεις της: *οικονομική*, με βάση τις τάξεις· *πολιτική*, με βάση την Αρχή, την κυριαρχία ή την εξουσία· *κοινωνική*, με βάση την κοινωνική θέση ή την τιμή ή το γόητρο. Πρέπει να προσθέσω αμέσως, με όλη τη δυνατή έμφαση, ότι ο Μαρξ δεν δείχνει το παραμικρό ενδιαφέρον για την κοινωνική *διαστρωμάτωση*, μια χωρολογική μεταφορά που νομίζω σπάνια τη χρησιμοποιεί σε συνάρτηση με τη δική του έννοια των τάξεων, ακόμα και με τη μεταφορική σημασία της. (Κάθε τέτοια έκφραση, όπως «η διαστρωμάτωση των τάξεων», στο *Κεφ.* III.

1086*, είναι σπανιότατη). Ο Μαρξ χρησιμοποιεί τον όρο «middle class» ή «middle classes» – μεσαία τάξη ή μεσαίες τάξεις – ή κάποια παραλλαγή, αρκετά συχνά, με τη σημασία που είχε φτάσει να χρησιμοποιείται τακτικά στην εποχή του, ως συνώνυμο της «αστικής τάξης», ή της «κεφαλαιοκρατικής τάξης»· αλλά σπάνια μιλάει για «ανώτερες» και «κατώτερες» τάξεις, μολονότι στη *18η Μπρυμαίρ*, λογουχάρη, μιλάει για «κοινωνικά στρώματα που βρίσκονται πάνω από το προλεταριάτο» στη Γαλλία (*Επιλ. Έργ.* τ. 1 σελ. 291).

Στο βιβλίο μου τούτο εφαρμόζω το αντίστροφο: αποφεύγω να χρησιμοποιώ τον όρο «μεσαία τάξη» σε σχέση με τον αρχαίο κόσμο, λόγω του αναπόφευκτου νεοτερικού χρωματισμού του, αλλά συχνά βρίσκω σωστό να μιλάω για «ανώτερες» και «κατώτερες» τάξεις [«upper» and «lower» classes]. Στην αρχή περίπου του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* ο Μαρξ και ο Ένγκελς μίλησαν για την ύπαρξη, στις «προηγούμενες εποχές της ιστορίας», «διαφόρων *σωμάτων*, μια πολύτροπη κλιμάκωση των κοινωνικών *θέσεων*» (*Επιλ. Έργ.* τ.1. σελ. 20)· ωστόσο, παρά την εμφάνιση λίγων φράσεων αυτού του είδους στα έργα τους, θα ήταν μεγάλο σφάλμα ν' αντιληφθούμε τη μαρξιστική ανάλυση των τάξεων ως μιαν απόπειρα κατασκευής ενός σχήματος «κοινωνικής διαστρωμάτωσης». Η παράβλεψη αυτού του θεμελιακού γεγονότος οδήγησε σε σοβαρή παρανόηση του Μαρξ. Αν και βέβαια είναι απόλυτα δυνατό να παρουσιάσει κανείς μια σειρά από τέτοια σχήματα διαστρωμάτωσης για τον αρχαίο κόσμο σε διάφορες περιόδους, το αποτέλεσμα, όσο κι αν είναι πιστό στην πραγματικότητα, δεν θα παρέχει ένα εργαλείο ιστορικής ανάλυσης και ερμηνείας που να συγκρίνεται κατά κάποιον τρόπο με την εφαρμογή της μαρξιστικής έννοιας της τάξης. Στο σημείο τούτο, όμως, θα ήθελα να ρίξω μια σύντομη ματιά στις θεωρίες της κοινωνικής διαστρωμάτωσης που εκφράζονται πρωτίστως με κοινωνικούς ή πολιτικούς όρους.

Η άποψη ότι το πρωταρχικό και το πιο χρήσιμο είδος ταξινόμησης είναι η κοινωνική θέση (status) ήταν στην πραγματικότητα η άποψη που υποστήριξε ο Max Weber (όπως εγώ την κατάλαβα), και ρητά ξαναδιατυπώθηκε τελευταία σε σχέση με τον ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο από τον M. I. Finley. Ας προσέξουμε όμως πρώτα τον Weber. Ειπώθηκε γι' αυτόν (με κάποια υπερβολή) από τον Γερμανό κοινωνιολόγο Albert Salomon ότι έγινε κοινωνιολόγος σ' έναν μακρύ και έντονο διάλογο με το φάντασμα του Καρλ Μαρξ![12]. Δεν είναι εντελώς αντίθετος προς τον Μαρξ (τον οποίο δεν τόλμησε ποτέ να μειώσει), και πρόθυμα παραδεχόταν την «έξοχη, αληθινά μοναδική, ευρηματική σημασία» των εννοιών του Μαρξ, που τις θεωρούσε ως μια μορφή των δικών του «ιδεοτύπων», αλλά αρνιόταν να αποδώσει σ' αυτές οποιαδήποτε εμπειρική πραγματικότητα[13]. Σύμφωνα με τους Αμερικανούς κοινωνιολόγους H. H. Gerth και C. Wright-Mills, στην Εισαγωγή τους σε μια καλοδιαλεγμένη σειρά αποσπασμάτων από τα συγγράμματα του Weber, «Σ' όλη τη ζωή του, ο Max Weber είχε αποδυθεί σε μια γόνιμη διαμάχη με τον ιστορικό υλισμό. Στην τελευταία του σειρά διαλέξεων στο Μόναχο, τον καιρό της Επανάστασης [1918], παρουσίασε τη σειράν αυτή με τον τίτλο: "Μια θετική κριτική στον ιστορικό υλισμό"» (*FMW* 63). Κατά πόσο οι Gerth και Mills

* Η αγγλική μετάφραση (σελ. 885) αποδίδει με τον όρο διαστρωμάτωση (*stratification*) τη γερμανική *Gliederung* (σελ. 941 της Dietz Verlag) που ο Έλληνας μεταφραστής του *Κεφαλαίου* απέδωσε, κατά γράμμα, με τον όρο *διάρθρωση* (ταξική διάρθρωση – *Klassengliederung*).

ήταν δικαιολογημένοι να προσθέσουν σε τούτο το σημείο, «Ωστόσο υπάρχει στην πνευματική του βιογραφία μια βέβαιη τάση έμφασης απέναντι στον Μαρξ», αφήνω σε άλλους να το κρίνουν. Βέβαια, δεν κατόρθωσα ν' ανακαλύψω πουθενά στα έργα του Weber οποιαδήποτε σοβαρή κριτική εξέταση της μαρξικής έννοιας της τάξης – μια παράλειψη την οποία βρίσκω πολύ παράδοξη.

Πρέπει να πω ότι θα ήταν σπάνια απόλαυση να παρακολουθούσε κανείς τη διάλεξη που ο Weber έδωσε για τον σοσιαλισμό στο σώμα των αξιωματικών του αυστρο-ουγγρικού αυτοκρατορικού στρατού στη Βιέννη, τον Ιούλιο του 1918, όπου χαρακτήρισε *Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο* με λόγια μέγιστου σεβασμού:

> Το κείμενο τούτο, όσο έντονα κι αν το απορρίπτουμε στις κριτικές θέσεις του (όπως κάνω τουλάχιστον *εγώ*), είναι με τον τρόπο του ένα επιστημονικό επίτευγμα πρώτης γραμμής [eine wissenschaftliche Leistung ersten *Ranges*]. Αυτό δεν μπορούμε να το αρνηθούμε, ούτε μπορεί κάποιος να το αρνηθεί, επειδή κανένας δεν πιστεύει τον κάποιον ένα, και είναι αδύνατο να το αρνηθούμε με καθαρή συνείδηση. Ακόμα και στις θέσεις που σήμερα απορρίπτουμε, και που αποτελούν μια πλάνη με πολιτικά απώτερα και όχι πάντοτε ευχάριστα επακόλουθα, είχε πολύ τονωτικά αποτελέσματα για τη θεωρητική έρευνα, περισσότερα απ' ό,τι είχαν πολλά έργα ανιαρής ακριβολογίας[14]. (Αντιστέκομαι στον πειρασμό να συνεχίσω την παράθεση).

Θα προσπαθήσω να παρουσιάσω, όσο μπορώ πιο αμερόληπτα, τις απόψεις εκείνες του Weber που μας ενδιαφέρουν άμεσα· αλλά ο αναγνώστης που φοβάται ότι μπορεί ν' αναγουλιάσει από τη φρικτή ακαταλαβίστικη γλώσσα, η οποία χαρακτηρίζει πολλά κοινωνιολογικά πονήματα, και από την απωθητική ανακατωσούρα των αόριστων γενικεύσεων που μολύνουν ακόμα κι ένα γερό μυαλό σαν του Weber σε τέτοιες περιπτώσεις, καλά θα κάνει να πηδήσει τις επόμενες λίγες παραγράφους.

Ο Weber έδωσε περισσότερες από μιά εξήγηση για το τι εννοούσε με τους όρους *Stand* και *ständische Lage*, που μπορούν να μεταφραστούν εδώ με τις εκφράσεις «κοινωνική ομάδα» και «κοινωνική θέση». Εξετάζει την ταξινόμηση με αυτή την κοινωνική έννοια, όπως επίσης και με οικονομικούς και πολιτικούς όρους, σε δύο χωρία του έργου του *Wirtschaft und Gesellschaft* – «Οικονομία και Κοινωνία» – (και τα δύο πολύ δύσκολα, αλλά τώρα ευπρόσιτα σε καλές αγγλικές μεταφράσεις)[15], το οποίο κυκλοφόρησε μετά τον θάνατό του. Ασχολείται με το θέμα των *Stände* και αλλού, λογουχάρη σ' ένα δοκίμιο για τις «παγκόσμιες θρησκείες», γραμμένο το 1913[16], και σ' ένα από τα έργα του για την Ινδία που χρονολογείται από το 1916[17]. Αν και ο Weber, νομίζω, δεν το λέει ποτέ τόσο ρητά, φαίνεται καθαρά για μένα ότι θεωρούσε την «κοινωνική θέση» ως τον πιο σημαντικό τύπο ταξινόμησης, έστω και αν, συνεπής προς τις γενικές του αρχές, δεν τη θεώρησε πραγματικά ως το αναγκαίο καθοριστικό στοιχείο της «ταξικής κατάστασης» (*Klassenlage*, έναν όρο που ο Weber χρησιμοποιεί με εντελώς διαφορετική σημασία απ' ό,τι ο Μαρξ)[18], μάλιστα έλεγε ότι η κοινωνική κατάσταση θα μπορούσε «να βασίζεται στην ταξική θέση απευθείας ή να σχετίζεται μ' αυτήν με πολυσύνθετους τρόπους. Δεν καθορίζεται όμως απ' αυτήν και μόνο... Αντίστροφα, η κοινωνική θέση μπορεί εν μέρει ή ακόμα και συνολικά να καθορίζει την ταξική θέση, χωρίς ωστόσο να ταυτίζεται μ' αυτήν»[19]. Για τον Weber οι κοινωνικές ομάδες ήταν κανονικά «κοινότητες» (Gemeinschaften) και η κοινωνική θέση των ανθρώπων πε-

ριλαμβάνει «κάθε τυπικό συστατικό της βιοτικής μοίρας των ανθρώπων, η οποία καθορίζεται από μιαν ιδιαίτερη, θετική ή αρνητική, κοινωνική αξιολόγηση της τιμής *[soziale Einschätzung der Ehre]*», που συνεπάγεται «ένα ειδικό *ύφος ζωής [Lebensführung]*»[20]. Κατά τη γνώμη του «ο αποφασιστικός ρόλος μιας "βιοτροπίας" στο status "τιμής" σημαίνει ότι κοινωνικές ομάδες είναι οι ειδικοί φορείς όλων των "συμβάσεων". Με όποιον τρόπο κι αν εκδηλώνεται, κάθε "τυποποίηση" της ζωής είτε γεννιέται μέσα σε κοινωνικές ομάδες, είτε, τουλάχιστον, συντηρείται από αυτές»[21]. Και «οι κοινωνικές ομάδες διαστρωματώνονται σύμφωνα με τις αρχές της δικής τους *κατανάλωσης* αγαθών όπως παρουσιάζονται από τις συγκεκριμένες "βιοτροπίες"»[22]. Μπορούμε, συνεπώς, να συμφωνήσουμε με τη γνώμη του Reinhard Bendix, ενός από τους μεγαλύτερους θαυμαστές του Weber, πώς «η μέθοδος του Weber βασιζόταν στην αντίληψη ότι η κοινωνία είναι ένας στίβος ανταγωνιζόμενων κοινωνικών ομάδων που η καθεμιά τους έχει τα δικά της οικονομικά συμφέροντα, το δικό της status τιμής και τον δικό της προσανατολισμό απέναντι στον κόσμο και στον άνθρωπο. Ο Weber εφάρμοσε αυτή την προοπτική στην ανάλυση της αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων, της ανερχόμενης αστικής τάξης, της γραφειοκρατίας και της εργατικής τάξης στην αυτοκρατορική Γερμανία. Χρησιμοποίησε την ίδια προοπτική στη συγκριτική του κοινωνιολογία της θρησκείας» (*MWIP* 259-63, στη σελ. 262). Και η κοινωνιολογική θεωρία τού 20ού αιώνα, προσηλωμένη σταθερά στην «κοινωνική διαστρωμάτωση», ακολούθησε σε μεγάλο βαθμό τον Weber. Όπως έγραφε ο S. N. Eisenstadt το 1968: «Η κεντρική έννοια στη μεταγενέστερη κοινωνιολογική ανάλυση της διαστρωμάτωσης, που πηγάζει βασικά από τον Weber, είναι η έννοια του γοήτρου» *(Max Weber on Charisma and Institution Building,* Introduction, σελ. xxxiii).

Ο Weber όμως παραδεχόταν επίσης, στο δοκίμιό του για τις παγκόσμιες θρησκείες που ήδη ανέφερα, ότι «Η σημερινή κοινωνία είναι στο μεγαλύτερο μέρος της διαστρωματωμένη σε τάξεις, και σε εξαιρετικά υψηλό βαθμό σε "εισοδηματικές τάξεις"». (Στην προηγούμενη πρόταση είχε διακρίνει τις «ιδιοκτήτριες τάξεις» και τις «καθοριζόμενες πρωτίστως από την αγορά "εισοδηματικές τάξεις"»). Συνέχισε, ωστόσο: «Αλλά στο ειδικό status γοήτρου των "μορφωμένων" στρωμάτων, η κοινωνία μας περιέχει ένα πολύ απτό στοιχείο διαστρωμάτωσης κατά status». Λίγο πιο κάτω πρόσθετε: «Στο παρελθόν, η σημασία της διαστρωμάτωσης κατά status ήταν πολύ πιο αποφασιστική, πάνω απ' όλα για την οικονομική δομή των κοινωνιών». Λίγο πριν, στο ίδιο χωρίο, είχε ορίσει την «ταξική κατάσταση» ως «τις ευκαιρίες να κερδίζει κανείς μέσα συντήρησης και εισόδημα που καθορίζονται πρωτίστως από τυπικές, *οικονομικά* σημαντικές, κοινωνικές καταστάσεις»· και είχε τονίσει ότι «μια κοινωνική κατάσταση μπορεί να είναι τόσο η αιτία όσο και το αποτέλεσμα μιας "ταξικής κατάστασης", αλλά δεν είναι αναγκαστικά ούτε το ένα ούτε το άλλο. Οι ταξικές καταστάσεις, με τη σειρά τους, μπορούν πρωτίστως *να καθορίζονται από τις αγορές*, από την αγορά εργασίας και από την αγορά εμπορευμάτων» (Gerth/Mills, *FMW* 301: βλ. σημ. 16 αυτού του υποκεφαλαίου).

Το ζήτημα είναι μπερδεμένο και το μπέρδεμα δεν λύνεται όταν συσχετίσουμε τούτο το απόσπασμα με τα δύο που παραθέσαμε πιο πάνω από τη *Wirtschaft und Gesellschaft*, τα οποία περιέχουν τη συστηματική μελέτη του Weber για την οικονομική, κοινωνική και πολιτική ταξινόμηση. Εδώ, στο πρώτο απόσπασμα

(αριθ.1 στην υποσημ. 15), κάτω από τη γενική επικεφαλίδα «Έννοιες» *(Begriffe)* ο Weber μας λέει ότι «τάξη είναι οποιαδήποτε ομάδα ατόμων που έχουν την ίδια ταξική κατάσταση *(Klassenlage)*» και αμέσως κατόπιν μας παρουσιάζει διάφορους τύπους τάξεων: την «τάξη των κτηματιών» *(Besitzklasse)*, την «τάξη των βιοποριστών» *(Erwerbsklasse)*, και την «κοινωνική τάξη» *(soziale Klasse)*· ύστερα από μερικές καθόλου διαφωτιστικές παρατηρήσεις, ειδικά για τη σημασία των ιδιοκτητριών τάξεων, ταυτόχρονα «θετικά προνομιούχων» και «αρνητικά προνομιούχων», πέφτουμε ξαφνικά πάνω «στις "μεσαίες" τάξεις» *(Mittelstandklassen)*. Η εξέταση που ακολουθεί, κυρίως των «τάξεων των βιοποριστών» και των «κοινωνικών τάξεων», συνίσταται σε μια σειρά από χαλαρά συναπτόμενες παρατηρήσεις. Προχωρούμε κατόπιν στο «κοινωνικό status» – έχω ήδη παραθέσει μια ή δύο φράσεις από τη σχετική βεμπεριανή ανάλυση. Δεν φαίνεται εδώ να λειτουργεί καμιά οργανωτική αρχή, και οι διάφοροι τύποι τάξεων διασταυρώνονται με κάθε τρόπο. Τα πράγματα καλυτερεύουν για πρώτη φορά – όχι όμως πολύ – όταν φτάνουμε στο δεύτερο σημαντικό απόσπασμα (αριθ. 2 στην υποσημ. 15) εντελώς στο τέλος της *Wirtschaft und Gesellschaft*. Εδώ τουλάχιστον βρίσκουμε έναν ορισμό της «τάξης»:

> Μπορούμε να μιλάμε για «τάξη» όταν (1) ένας αριθμός ατόμων έχουν από κοινού ένα ειδικό αιτιακό στοιχείο των βιοτικών τους δυνατοτήτων, εφόσον (2) τούτο το στοιχείο συνίσταται αποκλειστικά σε οικονομικά συμφέροντα, στην κατοχή αγαθών και ευκαιριών για εισόδημα, και (3) καθορίζεται από τις συνθήκες της αγοράς εμπορευμάτων και της αγοράς εργασίας (Gerth/Mills, *FMW* 181).

Και λίγο πιο κάτω μαθαίνουμε ότι:

> Η γενική συμπαραδήλωση της έννοιας «τάξη» είναι πάντοτε η ακόλουθη: ότι το είδος της ευκαιρίας στην *αγορά* είναι το αποφασιστικό στοιχείο που συνιστά έναν κοινό όρο για την μοίρα του ατόμου. Η «ταξική θέση» είναι, με τούτη την έννοια, τελικά «η κατάσταση της αγοράς» (*FMW* 182).

Αρχίζουμε να βλέπουμε λίγο φως στο τέρμα της σήραγγας, αν και βρισκόμαστε ακόμα πολύ στο σκοτάδι ως προς το πόσες τάξεις αναγνωρίζει ο Weber και σε ποια σημεία χαράζει τα μεταξύ τους σύνορα. Οι δούλοι, επειδή «η μοίρα τους δεν καθορίζεται από τη δυνατότητα να χρησιμοποιούν αγαθά ή υπηρεσίες για τον εαυτό τους στην αγορά» (*FMW* 183), είναι μια κοινωνική ομάδα (*Stand*) και καθόλου μια τάξη «με την ειδική σημασία του όρου» – σύμφωνα, δηλαδή, με τον βεμπεριανό ορισμό της τάξης.

Το αχνό φως εξακολουθεί να λάμπει, αν και ακόμα πολύ ξέμακρο, καθώς προχωρούμε στην επόμενη παράγραφο, για να μάθουμε ότι «Σύμφωνα με την ορολογία μας, ο παράγοντας που δημιουργεί "τάξη" είναι αναμφίβολα το οικονομικό συμφέρον, και μάλιστα μόνο τα συμφέροντα που ενέχονται στην ύπαρξη της "αγοράς"». Ως εδώ πάει καλά: τουλάχιστον αυτό είναι κατανοητό. Αλίμονο όμως! αμέσως κατόπιν βρισκόμαστε μέσα σε μια οργιώδη και πνιγηρή βεμπεριανή λόχμη: «Ωστόσο, η έννοια "ταξικό συμφέρον" (*Klasseninteresse*) είναι αμφισήμαντη: ακόμα και ως εμπειρική έννοια είναι διφορούμενη μόλις κανείς την καταλάβει ως κάτι άλλο από την πραγματική κατεύθυνση των συμφερόντων, η οποία προκύπτει

με ορισμένη πιθανότητα από την ταξική κατάσταση, για ορισμένον "μέσον όρο" των ατόμων τα οποία υπόκεινται στην ταξική κατάσταση» (και πάλι *FMW* 183). Στην επόμενη ή μεθεπόμενη σελίδα τα πράγματα πάνε ξανά καλύτερα, και συναντάμε μερικές ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις· η μόνη που θα χρειαστεί να σημειώσω είναι: «Οι "ταξικοί αγώνες" της αρχαιότητας – στον βαθμό που ήταν αυθεντικοί ταξικοί αγώνες και όχι αγώνες ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες – διεξάγονταν αρχικά από πνιγμένους στα χρέη αγρότες, ίσως και από τεχνίτες απειλούμενους από δούλωση για οφειλές και που πάλευαν ενάντια στους πιστωτές τους της πόλης... Οι σχέσεις χρεώστη – πιστωτή καθεαυτές προκαλούσαν ταξικές συγκρούσεις μέχρι την εποχή του Κατιλίνα» (*FMW* 185). Και στις τελευταίες σελίδες του *Wirtschaft und Gesellschaft* μια στέρεη απόφανση ξεχωρίζει από το σύμφυρμα, το δεύτερο μισό του οποίου παρέθεσα ήδη πιο πάνω, όταν εξέταζα τις κοινωνικές ομάδες του Weber: «Με κάποια υπεραπλούστευση, θα μπορούσε κανείς να πει ότι οι "τάξεις" είναι στρωματωμένες σύμφωνα με τις σχέσεις τους στην παραγωγή και αποκτηση των αγαθών· ενώ οι «κοινωνικές ομάδες» είναι στρωματωμένες σύμφωνα με τις αρχές της *κατανάλωσής* τους αγαθών όπως αυτές εκφράζονται από τις ιδιαίτερες "βιοτροπίες"» (βλ. *(FMW* 193). Ο Weber κάνει μια παρόμοια δήλωση για τούτο το τελευταίο σ' ένα δοκίμιο για την ινδική κοινωνία, που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1916, και που το ανέφερα ήδη: «"Τάξεις" είναι ομάδες ανθρώπων που έχουν, από την άποψη των ιδιαίτερων συμφερόντων, την ίδια οικονομική θέση. Ιδιοκτησία ή μη ιδιοκτησία υλικών αγαθών ή ορισμένων δεξιοτήτων συνιστούν την "ταξική κατάσταση". Status είναι ένας τίτλος κοινωνικής τιμής ή έλλειψής του, και ουσιαστικά καθορίζεται, αλλά και εκφράζεται διαμέσου μιας συγκεκριμένης βιοτροπίας» (*FMW* 405: βλ. σημ. 17 αυτού του υποκεφαλαίου)·

Μια σύγκριση των κατηγοριών του Weber μ' εκείνες του Μαρξ θα μας απομάκρυνε πολύ από το κύριο θέμα μας, αλλά ορισμένα χαρακτηριστικά αυτής της σύγκρισης είναι εξόφαλμα. Θα ξεχωρίσω τρία:

1. Η βεμπεριανή διαστρωμάτωση κατά «status» δεν παίζει κανένα σημαντικό ρόλο στη σκέψη του Μαρξ, ο οποίος (όπως είπα πιο πάνω) δεν δείχνει κανένα ενδιαφέρον για την κοινωνική διαστρωμάτωση καθαυτήν. Στον βαθμό ποῦ οι τάξεις τυχαίνει να είναι Stände και στρωματώνονται ανάλογα, οι *ταξικές σχέσεις* τους είναι εκείνες που έχουν σημασία για τον Μαρξ και όχι κάποια *διαστρωμάτωση* κατά status. Είναι μήπως αυτό μια ανεπάρκεια του Μαρξ; Η απάντηση σε τούτο το ερώτημα εξαρτάται από την αξία που προσδίδουμε στην «κοινωνική διαστρωμάτωση» ως εργαλείο ιστορικής και κοινωνιολογικής ανάλυσης. Αλλά – και αυτή είναι η πρώτη βασική μου ιδέα – ο Weber στην πραγματικότητα δεν κάνει ουσιαστικά καμιά σημαντική *χρήση* των «κοινωνικών ομάδων» του *για να εξηγήσει* κάτι. Αν και διάβασα πολλά από τα έργα του Weber, δεν μπορώ να ισχυριστώ ότι τα γνωρίζω όλα και μπορεί να μου ξέφυγε κάτι· αλλά η διαπίστωσή μου είναι ασφαλώς σωστή για το κύριο σώμα των συγγραμμάτων του, τόσο για την κοινωνία της εποχής του όσο και για την αρχαιότητα ή για την Κίνα – ή ακόμα για την άνοδο του καπιταλισμού, στο πιο φημισμένο ίσως ανάμεσα στους ιστορικούς έργο του *Η προτεστάντικη ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*[23]. Ο Weber μόνο όταν γράφει για την Ινδία αποδίδει έναν κεντρικό ρόλο σε μια ιδιότυπη και μάλιστα μοναδική «κλειστή κοινωνική ομάδα», την κάστα.

2. Η χρήση από τον Weber του όρου «τάξη», όπως γίνεται φανερό από τα αποσπάσματα που παρέθεσα πιο πάνω, είναι εντελώς διαφορετική από εκείνην του Μαρξ. (Όπως παρατήρησα ήδη, ο ίδιος δεν βρήκα στον Weber κάποια κρίση για τη μαρξική έννοια της τάξης. Και μπορώ να προσθέσω ότι αφού συμβουλεύτηκα πολλά έργα μαθητών του δεν κατόρθωσα να ανακαλύψω καμιάν αναφορά σε μια τέτοια κρίση του). Για μένα, η δεμπεριανή έννοια της τάξης είναι υπερβολικά αόριστη και, από την ίδια τη φύση της, ανίκανη για ακριβή ορισμό. Σύμφωνα με μιαν από τις διατυπώσεις του ίδιου του Weber, που την παρέθεσα πιο πάνω, οι τάξεις μπορούν να «στρωματώνονται»· ωστόσο ακόμα κι όταν οι τάξεις είναι (σύμφωνα με άλλη παρόμοια διατύπωση) «ομάδες ανθρώπων που, από την άποψη των ιδιαίτερων συμφερόντων, έχουν την ίδια οικονομική θέση» (ένας πολύ ασαφής προσδιορισμός), *πώς θα εξακριβωθούν τα σύνορα των τάξεων;* Αυτό είναι το βασικό ερώτημα, και η δεύτερη θέση μου είναι ότι ο Weber παραλείπει να δώσει μιαν απάντηση σ' αυτό. Τα άτομα μπορούν, ασφαλώς, να θεωρούνται «στρωματωμένα», κατά κάποια σύμβαση, σύμφωνα με την «οικονομική θέση» τους γενικά· αν όμως θέλουμε να έχουμε στρωματωμένες *τάξεις*, πρέπει να είμαστε σε θέση να ορίσουμε τα αντίστοιχα *σύνορα* κατά κάποιον τρόπο, έστω κι αν είμαστε διατεθειμένοι να παραδεχτούμε και μερικές περιπτώσεις απροσδιόριστων συνόρων και δεν θέλουμε να έχουμε αυστηρά καθορισμένες διαχωριστικές γραμμές. Στο κάτω κάτω «μια τάξη είναι μια τάξη» και οφείλουμε να είμαστε σε θέση να ορίσουμε τις διάφορες τάξεις.

3. Αλλά η σημαντικότερη είναι η τρίτη αντίθεση που βρίσκω ανάμεσα στις κατηγορίες του Weber και του Μαρξ. Οι «κοινωνικές ομάδες» ακόμα και οι «τάξεις» του Weber δεν βρίσκονται κατ' ανάγκην (όπως οι τάξεις του Μαρξ) σε κάποιαν *οργανική σχέση* μεταξύ τους· και κατά συνέπεια δεν είναι δυναμικού χαρακτήρα, αλλά απλώς η μια στέκεται πλάι στην άλλη, σαν να λέμε όπως αριθμοί στη σειρά. Η τάξη, κατά την αντίληψη του Μαρξ, όπως είπα στην αρχή του ορισμού που έδωσα στο υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου, είναι βασικά μια σχέση, και τα μέλη τής καθεμιάς τάξης σχετίζονται κατ' ανάγκην *σαν τέτοια*, σε διάφορους βαθμούς, με τα μέλη των άλλων τάξεων. Από την άλλη μεριά, τα μέλη μιας δεμπεριανής τάξης ή κοινωνικής ομάδας *σαν τέτοια*, δεν χρειάζονται να έχουν καμιάν αναγκαία σχέση με τα μέλη μιας άλλης τάξης ή κοινωνικής ομάδας *σαν τέτοια*· ακόμα κι εκεί που υπάρχει μια σχέση (εκτός βέβαια από την περίπτωση όπου οι εν λόγω τάξεις ή κοινωνικές ομάδες συμβαίνει να είναι συνάμα και τάξεις με τη μαρξική έννοια), σπάνια αυτή θα συνεπάγεται κάτι περισσότερο από προσπάθειες *ατόμων* ν' ανέβουν στην κοινωνική κλίμακα – ένα χαρακτηριστικό της ανθρώπινης κοινωνίας τόσο γενικό και κατάδηλο ώστε δεν μας βοηθά σχεδόν καθόλου *να καταλάβουμε ή να εξηγήσουμε* κάτι παρά μόνο με τον πιο τετριμμένο και ανώδυνο τρόπο. Δεν θέλω να υποτιμήσω τη σημασία που μπορεί να έχουν κάποτε ορισμένα χαρακτηριστικά του status *σε μια στατική κατάσταση* – δηλαδή όταν αντικρίζουμε μια κοινωνία όπως είναι σε μια δεδομένη χρονική φάση, και όχι σε μια ιστορική προοπτική, ως αναπτυσσόμενος οργανισμός. Λογουχάρη, μέλη ενός Stand κοντά στο ένα άκρο μιας στρωματωμένης κοινωνικής κλίμακας σπάνια, αν όχι καθόλου, θα συζευχθούν με μέλη μιας άλλης τέτοιας ομάδας στο αντίθετο άκρο της κλίμακας. Στην Ινδία, η ιδιότητα του μέλους ενός συγκεκριμέ-

νου τύπου κλειστής κοινωνικής ομάδας, δηλαδή μιας κάστας, μπορεί να σημαίνει ακόμα και μίανση για τα μέλη μιας κάστας που έχουν έρθει σε κάποιες επαφές με μέλη μιας άλλης κάστας. Θα τονίσω ωστόσο ότι όταν ενδιαφερόμαστε για *κοινωνική αλλαγή*, αυτά και παρόμοια στοιχεία κοινωνικής θέσης έχουν το πολύ μιαν αρνητική σημασία: μπορούν να μας βοηθούν να εξηγήσουμε την απουσία μιας τέτοιας αλλαγής, αλλά δεν μπορούν ποτέ να εξηγήσουν γιατί συντελείται η αλλαγή.

Θα μπορούσα, ίσως, να δείξω καλύτερα τη διαφορά ανάμεσα στο να σκέφτεται κανείς με βάση την κατηγορία της τάξης και με βάση την κατηγορία της κοινωνικής θέσης εξετάζοντας το ζήτημα των δούλων. Είναι μήπως ωφελιμότερο να τους θεωρούμε ως τάξη με τη μαρξιστική έννοια, οπότε οφείλουμε να τους αντιπαραθέτουμε στους δουλοκτήτες, στους κυρίους, ή μήπως είναι χρησιμότερο να τους θεωρούμε ως κοινωνική ομάδα (και μάλιστα ως «σώμα», μια νομικά αναγνωρισμένη μορφή κοινωνικής θέσης), οπότε οφείλουμε να τους αντιπαρατάσσουμε είτε στους ελεύθερους γενικά είτε σε κάποιαν ειδική κατηγορία ελεύθερων, λ.χ. στους πολίτες ή στους απελεύθερους; Το ερώτημα δίνει, ασφαλώς, μόνο του την απάντηση, αν κρίνουμε ότι το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό της κατάστασης των δούλων είναι ο απεριόριστος ουσιαστικά έλεγχος που ασκεί ο κύριός τους στις δραστηριότητές τους, και φυσικά πάνω απ' όλα στην εργασία τους (πρβ. III.4). Ανάμεσα στους δούλους και στους ελεύθερους (ή πολίτες, ή απελεύθερους) δεν υπάρχει σχέση συνεπαγωγής, αλλά μάλλον μια τεχνική διαφορά – όσο σημαντική κι αν είναι αυτή μέσα σε ορισμένα πλαίσια. Οι δούλοι και οι μισθωτοί εργαζόμενοι, οι δούλοι και οι φτωχοί αγρότες, οι δούλοι και οι μικρέμποροι δεν έχουν μεταξύ τους *σχέσεις ουσιαστικές*, όπως οι δούλοι και οι δουλοκτήτες. (Βρίσκω παράξενο ότι ο Μαρξ και ο Ένγκελς μιλούσαν απρόσεχτα για σχέσεις ανάμεσα σε ελεύθερους και δούλους, ή σε πολίτες και δούλους, όταν σαφώς σκέφτονταν για τις σχέσεις ανάμεσα σε δουλοκτήτες και δούλους: βλ. πιο πάνω).

Πρόσφατα, ο Sir Moses Finley απέρριψε κατηγορηματικά μια μαρξιστική ανάλυση βασισμένη στην έννοια της οικονομικής τάξης και προσέφυγε σε μια ταξινόμηση με βάση το status, η οποία μου φαίνεται ουσιαστικά όμοια μ' εκείνην του Weber, αν και πιστεύω ότι ο ίδιος δεν την ταυτίζει με την τελευταία. Βέβαια, ο Finley μπορεί να είχε σοβαρότερους λόγους ν' απορρίπτει μιαν ανάλυση των τάξεων, αλλά στο βιβλίο του, *The Ancient Economy* (σελ. 49), δίνει μόνο ένα επιχείρημα, που, όπως έδειξα στο υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου, στηρίζεται σε μια σοβαρή παρανόηση αυτού που ο Μαρξ εννοούσε με τον όρο «τάξη». (Είναι δυστυχώς πάρα πολύ χαρακτηριστικό της σύγχρονης δυτικής ιστοριογραφίας του αρχαίου κόσμου ότι ένας από τους λίγους θεράποντές της που μπήκε στον κόπο να εξετάσει μερικές από τις έννοιες και κατηγορίες με τις οποίες εργάζεται, απέτυχε να συλλάβει και αυτά τα βασικά στοιχεία της σκέψης του Μαρξ). Όσο για την εκμετάλλευση (που δεν εμφανίζεται καν στο Ευρετήριο του Finley, αλλά σηκώνει το κεφάλι της δειλά μια ή δυο φορές), αυτή εξετάζεται από τον Finley μόνο σε συνάρτηση με την κατάκτηση και τον ιμπεριαλισμό (λχ. *AE* 156-8)· αλλά τόσο η «εκμετάλλευση» όσο κι ο «ιμπεριαλισμός» είναι γι' αυτόν «στο κάτω-κάτω, πάρα πολύ ευρείες κατηγορίες ανάλυσης. Όπως το "Κράτος", απαιτούν και αυτές μιαν εξειδίκευση» (*AE* 157), την οποία όμως δεν αναλαμβάνει ποτέ ο ίδιος·

και ύστερα από μερικές παραγράφους παύει να τις χρησιμοποιεί[23u].

Είναι ενδιαφέρον να παρακολουθήσει κανείς τον τρόπο με τον οποίο ο Finley (*AE* 45) αρχίζει την ανάλυση της αρχαίας κοινωνίας – τελικά, όπως είπα, με βάση την «κοινωνική θέση», αφού είχε απορρίψει μια ταξινόμηση βασισμένη κατά πρώτο λόγο στα «σώματα» ή στην «τάξη». Διευκρινίζει εξ αρχής (αρκετά λογικά, αν ληφθεί υπόψη η φύση των στοιχείων που διαθέτουμε), ότι θα αρχίσει συγκεντρώνοντας την προσοχή του σ' εκείνους που βρίσκονται στην κορυφή της κοινωνικής κλίμακας: «μόνο αυτοί», λέει, «είναι τώρα υπό μελέτη». Ποιοι είναι όμως αυτοί οι άνθρωποι; Ο Finley τους ορίζει ως «τους *πλουσίους* της αρχαιότητας». Αλλά, όπως ο ίδιος έχει ήδη διευκρινίσει (*AE* 41), «*πλούσιος* εθεωρείτο κάποιος αρκετά εύπορος ώστε να ζει κανονικά από το εισόδημά του (όπως θα λέγαμε σήμερα)»: είναι δηλαδή το χαρακτηριστικό μέλος της «ιδιοκτήτριας τάξης» μου (III.2). Ο Finley προχωρεί κατόπιν στην ανάλυσή του, δεχόμενος έναν ορισμό με βάση την οικονομική τάξη, και ειδικά με εκείνους που αποκαλώ «ιδιοκτήτρια τάξη» – μια ασύνειδη αναγνώριση της ακαταλληλότητας των κατηγοριών που επέλεξε ο ίδιος. Εδώ θα θυμηθούμε τη στανική παραδοχή από τον Weber, καταμεσίς των στοχασμών του για το «status τιμής»: «Η ιδιοκτησία αυτή καθαυτή δεν αναγνωρίζεται πάντοτε ως προϋπόθεση ενός status, αλλά τελικά γίνεται τέτοια, και με εξαιρετική κανονικότητα» (*FMW* 187)[24].

Παραδέχομαι, βέβαια, ότι η αρχαία κοινωνία μπορεί *να περιγραφεί* (αλλά δύσκολα «ν' αναλυθεί» και ασφαλώς όχι να «εξηγηθεί») με τον τρόπο που υποστηρίζουν ο Weber και ο Finley· αλλά η περιγραφή του Finley, συγκρινόμενη με μια περιγραφή βασισμένη στις ταξικές κατηγορίες του Μαρξ, είναι τόσο ανεπαρκής όσο και του Weber και επιδέχεται τις ίδιες περίπου αντιρρήσεις. Φυσικά, δεν με τραβάει καθόλου η ατυχής μεταφορά του Finley (που της έγινε ήδη πλατιά διαφήμιση από τον ίδιο κι από άλλους), για «ένα φάσμα κοινωνικών θέσεων και σωμάτων» (*AE* 68, πρβλ. 67): είμαι πολύ πιο ευχαριστημένος όταν λέει ότι «οι πλούσιοι Έλληνες και Ρωμαίοι» (και πιθανόν όχι μόνον οι πλούσιοι) ήταν «μέλη διασταυρωνόμενων κατηγοριών» (*AE* 51). Αλλά οι «διασταυρωνόμενες κατηγορίες» αποτελούν ένα είδος ταξινόμησης που είναι ακριβώς το αντίθετο ενός «φάσματος» (ή ενός «συνεχούς»)[25] και, οφείλω να πω, πιο ταιριαστό στην ελληνική και ρωμαϊκή κοινωνία, αν θέλουμε να σκεφτόμαστε με βάση την «κοινωνική διαστρωμάτωση». Πράγματι, τα χαρακτηριστικά, σύμφωνα με τα οποία θα θέλαμε ίσως να ταξινομήσουμε τους αρχαίους Έλληνες και Ρωμαίους, ήταν πότε συμπληρωματικά, πότε το αντίστροφο: τα πολιτικά δικαιώματα (πολίτες ή μη πολίτες), το κοινωνικό γόητρο και η οικονομική θέση, λογουχάρη, θα μπορούσαν να ενδυναμώνουν το ένα το άλλο σε ορισμένη περίπτωση ή δεν θα μπορούσαν – ο Λυσίας και ο αδελφός του Πολέμαρχος μπορεί να ήταν από τους πλουσιότερους ανθρώπους στην Αθήνα του τέλους του 5ου αιώνα, και το 404 λέγεται ότι ήταν οπωσδήποτε κάτοχοι του μεγαλύτερου αριθμού δούλων που μπορούμε βάσιμα να πιστεύουμε ότι ανήκαν σε οποιονδήποτε Έλληνα της κλασικής περιόδου[26], αλλά στην Αθήνα ήταν μέτοικοι και δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα. Και μερικοί από τους γνωστούς σε μας πλουσιότερους ανθρώπους της Ύστερης Ρωμαϊκής Δημοκρατίας και της Πρώιμης Ηγεμονίας ήταν απελεύθεροι, που η αυστηρά κοινωνική θέση τους ήταν πολύ χαμηλότερη από εκείνη που θα ήταν αν δεν είχαν γεννηθεί σε συνθήκες δουλείας. (Βλέπε το χρήσιμο Παράρτημα 7. «Το μέγεθος

των ιδιωτικών περιουσιών κατά την περίοδο της Ηγεμονίας», στο βιβλίο του Duncan-Jones, *EREQS* 343-4: εδώ πέντε από τους πρώτους δεκαέξι ανθρώπους είναι απελεύθεροι, οι πρώτοι τέσσερις από αυτούς απελεύθεροι της περιόδου της Αυτοκρατορίας).

Η κοινωνική θέση (status), όπως την αντιλαμβάνεται ο Finley (ακολουθώντας τον Weber), είναι συχνά αρκετά βολική ως απόλυτο μέσο ταξινόμησης· και πάλι, δεν έχω καθόλου την πρόθεση ν' αρνηθώ τη χρησιμότητά της για ορισμένες ανάγκες. Ως αναλυτικό όμως εργαλείο, έχει, συγκρινόμενη με τη μαρξική έννοια της τάξης, τις ίδιες μοιραίες αδυναμίες που έχει και η αντίστοιχη σειρά κατηγοριών του Weber.

Πρώτον, όπως ο ίδιος ο Finley παραδέχεται, είναι αναπόφευκτα «αόριστη», διότι η λέξη «status» έχει (όπως γράφει, *AE* 51) «ένα σημαντικό ψυχολογικό στοιχείο». Ορίζοντας το status ενός ανθρώπου είμαστε πάντοτε υποχρεωμένοι να παίρνουμε υπόψη την εκτίμηση των άλλων ανθρώπων γι' αυτόν – ένας παράγοντας που δεν είναι πάντοτε εύκολο να υπολογιστεί στον σύγχρονο κόσμο μας, και ασφαλώς είναι σχεδόν αδύνατο να υπολογιστεί στην αρχαιότητα, από την οποία μόνο ένα μικρό μέρος των αναγκαίων στοιχείων έχει διασωθεί. Νομίζω ότι ξέρω τι εννοεί ο Finley όταν χαρακτηρίζει το status ως «μια θαυμάσια αόριστη λέξη» (*AE* 51), αλλά δεν συμμερίζομαι την πίστη του στη χρησιμότητα της αοριστίας της.

Δεύτερον, και πολύ πιο σπουδαίο, το status είναι μια καθαρά περιγραφική κατηγορία, χωρίς καμιά ευρηματική ικανότητα, χωρίς καμιά ερμηνευτική δύναμη, σαν κι αυτήν που παρέχει η δυναμική μαρξιστική έννοια της τάξης – διότι (όπως είπα προηγούμενα, όταν επέκρινα τον Weber) δεν μπορεί να υπάρχει καμιά οργανική σχέση μεταξύ των status. Ξέρω πως ο Finley πιστεύει ότι «στο ανώτερο άκρο της κοινωνικής κλίμακας, η ύπαρξη ενός φάσματος κοινωνικών θέσεων και σωμάτων... εξηγεί πολλά σχετικά με την οικονομική συμπεριφορά»· και συνεχίζει με τον ισχυρισμό ότι «το ίδιο αναλυτικό εργαλείο βοηθάει στη λύση άλλως δύσλυτων προβλημάτων συμπεριφοράς στο κατώτερο άκρο» (*AE* 68). Εγώ ο ίδιος δεν βλέπω πώς το «φάσμα των status και orders» *εξηγεί* οτιδήποτε και στα δύο άκρα της κοινωνικής κλίμακας. Όποιος διατυπώνει έναν τέτοιο ισχυρισμό πρέπει ασφαλώς να είναι έτοιμος να τον αποδείξει δίνοντας μερικά παραδείγματα – όπως το πράττω εγώ σ' όλο τούτο το βιβλίο, για να κάνω κατανοητή την αξία της μαρξιστικής ανάλυσης. Ο Finley δεν κάνει τίποτα τέτοιο. Το μόνο παράδειγμα που βρίσκω στο βιβλίο του είναι εκείνο που δίνει αμέσως κατόπιν, κι αυτό είναι ένα ψευδοπαράδειγμα, που δεν επιβεβαιώνει καθόλου την άποψή του. «Οι είλωτες εξεγέρθηκαν», γράφει, «ενώ οι καθαυτό δούλοι δεν εξεγέρθηκαν στην Ελλάδα, *ακριβώς επειδή* οι είλωτες είχαν (δεν στερούνταν) *ορισμένα δικαιώματα και προνόμια*, και *απαιτούσαν περισσότερα*» (*AE* 68, οι υπογραμμίσεις δικές μου). Αυτό είναι σαφώς λαθεμένο. Οι είλωτες – περισσότερο οι είλωτες της Μεσσηνίας παρά εκείνοι της Λακωνίας, που ήταν πολύ πιο ολιγάριθμοι (*Θουκ.* I.101.2: βλ. III.4 σημ. 18) – εξεγέρθηκαν, τελικά με επιτυχία, όχι επειδή είχαν «δικαιώματα και προνόμια» ή επειδή «απαιτούσαν περισσότερα», αλλά επειδή ήταν οι μόνοι, απ' όλους τους Έλληνες «δούλους», ένας ξεχωριστός ομοιογενής λαός, που αποτελούσε κάποτε την ανεξάρτητη *πόλιν* των «Μεσσηνίων» (της Μεσσήνης, όπως πρέπει να την ονομάζουμε), που μπορούσε επομένως ν' αναλάβει *από κοινού ενεργό δρά-*

ση, και επειδή ήθελε να είναι *ελεύθερος*, και μια ανεξάρτητη πάλι οντότητα (η *πόλις* των «Μεσσηνίων»), ενώ οι δούλοι, που προέρχονταν από όλα σχεδόν τα άλλα ελληνικά κράτη, ήταν, όπως έγραψα αλλού, «μια ετερογενής, πολύγλωσση μάζα ανθρώπων που συχνά δεν μπορούσαν να επικοινωνήσουν ο ένας με τον άλλον παρά μόνο [κάποτε αυτό ήταν δυνατό] στη γλώσσα του κυρίου τους, και που μπορούσαν να δραπετεύσουν κατά μόνας ή κατά μικρές ομάδες αλλά δεν επιχειρούσαν ποτέ μεγάλης κλίμακας εξεγέρσεις» (*OPW* 89-94, ιδιαίτερα 90). Μάταια αναζήτησα αλλού στο βιβλίο του Finley κάποια συγκεκριμένη χρήση του «φάσματος των κοινωνικών θέσεων και σωμάτων», που να «εξηγεί την οικονομική συμπεριφορά» ή να «βοηθάει στη λύση άλλως δύσλυτων προβλημάτων συμπεριφοράς στο κατώτερο άκρο» του φάσματος. Και η φράση του, που ακολουθεί εκείνην που παρέθεσα πιο πάνω για τους είλωτες, «Κατά κανόνα, αυτό που χρηστικά ονομάζουμε "ταξικοί αγώνες" στην αρχαιότητα αποδεικνύεται ότι είναι συγκρούσεις ανάμεσα σε ομάδες από διάφορα σημεία του φάσματος, οι οποίες διεκδικούν την παροχή σ' αυτές ειδικών δικαιωμάτων και προνομίων», είναι απλώς άσχετη με το ζήτημα αν οι τάξεις και ο ταξικός αγώνας νοούνται με τον τρόπο που εγώ υποστηρίζω.

Υπάρχει μια πολύ πραγματική διαφορά στην ιστορική μέθοδο ανάμεσα στον τύπο προσέγγισης των Weber - Finley και σ' εκείνον που υποστηρίζω σε τούτο το βιβλίο. Το μόνο που μπορώ να πω, και πάλι, είναι ότι η μέθοδος που υιοθετώ κάνει εφικτή μιαν *εξήγηση* σε καταστάσεις όπου ο Finley είναι υποχρεωμένος να σταματήσει απότομα την *περιγραφή*. Αυτό μπορώ να το δείξω πιο καθαρά, ίσως, με την απόπειρα του Finley να δώσει εκείνο που ο ίδιος αποκαλεί μιαν «εξήγηση» της «"παρακμής" της δουλείας», στη διάρκεια της Ρωμαϊκής Ηγεμονίας, και της αντικατάστασής της σε σημαντικό βαθμό από το colonatus (*AE* 84-5 κ.ε.) – μια διαδικασία που εξέτασα στο IV.3. Στο VIII.1 προσπάθησα να κάνω σαφή τη ριζική διαφορά ανάμεσα στην εξήγηση (που δεν είναι καθόλου εξήγηση) την οποία δίνει ο Finley και σ' εκείνην που δίνω στο παρόν βιβλίο.

Η αποδοχή των ταξικών κριτηρίων ως βασικών κριτηρίων μπορεί επίσης να μας επιτρέψει να ξεπεράσουμε με επιτυχία το δίλημμα που αντιμετώπισε ο Finley όταν βάλθηκε να απαντήσει στο ερώτημα: «Στηριζόταν ο ελληνικός πολιτισμός στην εργασία των δούλων;» – ο τίτλος ενός δοκιμίου (μνημονεύεται στη σημ. 25 αυτού του υποκεφαλαίου) στο οποίο θα αναφέρομαι, όπως έχει ανατυπωθεί, στο βιβλίο *SCA* = *Slavery in Classical Antiquity* (1960), επιμέλεια Finley, 53-72. Κάτω από την επίδραση της στείρας άποψής του, ότι το καλύτερο που έχουμε να κάνουμε είναι «να θεωρήσουμε την αρχαία κοινωνία ως αποτελούμενη από ένα φάσμα κοινωνικών θέσεων» (*SCA* 55), ο Finley βρέθηκε σε αδυναμία να δώσει ένα λογικό νόημα στο ίδιο του το ερώτημα, ακόμα κι όταν είχε διανύσει αρκετό δρόμο για ν' απαντήσει σ' αυτό, με μια εμβαλωματική και χλιαρή φράση: «Αν μπορούσαμε να χειραφετηθούμε από τον δεσποτισμό των εξωγενών ηθικών, πνευματικών και πολιτικών πιέσεων, θα συμπεραίναμε, αδίστακτα, ότι η δουλεία ήταν *ένα βασικό στοιχείο* [η υπογράμμιση δική μου] του ελληνικού πολιτισμού» (*SCA* 69). Αμέσως κατόπιν όμως απομακρύνεται ολότελα από το θέμα: τη λέξη «βασικό», πιστεύει, «την έχει σφετερισθεί ως τεχνικό όρο η μαρξιστική θεωρία της ιστορίας»· και δηλώνει ότι «ούτε η αντιλήψή μας για την ιστορική εξέλιξη ούτε η γνώση μας της αρχαίας κοινωνίας έχει προχωρήσει σημαντικά με... επανειλημμέ-

νες ανακοινώσεις και αντιανακοινώσεις, βεβαιώσεις και διαψεύσεις της πρότασης "η αρχαία κοινωνία εδραζόταν στην εργασία των δούλων"». Και καταλήγει σηκώνοντας τα χέρια και υποκαθιστώντας την ερώτηση του τίτλου του με μια εντελώς διαφορετική: «όχι αν η δουλεία ήταν το βασικό στοιχείο, ή αν προκάλεσε τούτο ή εκείνο, αλλά πώς λειτούργησε» – ένα πελώριο ανοιχτό ερώτημα, στο οποίο φυσικά δεν μπορεί να δοθεί ποτέ μια συνοπτική απάντηση ή κάτι που να πλησιάζει μια πλήρη απάντηση· έτσι γλιτώνουμε από κάθε υποχρέωση να δώσουμε περισσότερο από ψιχία μιας απάντησης. Ας αφήσουμε όμως κατά μέρος το «φάσμα των κοινωνικών θέσεων, με τον ελεύθερο πολίτη στο ένα άκρο και τον δούλο στο άλλο» (*SCA* 55), ως εργαλείο ανάλυσης, και ας ξαναρχίσουμε με την τάξη αντί του status. Μπορούμε τότε να διατυπώσουμε το συγκεκριμένο ερώτημα που έθεσα στο υποκεφάλαιο 3 αυτού του κεφαλαίου: η ιδιοκτήτρια τάξη αποκτούσε, άραγε, το πλεόνασμά της κυρίως από την εκμετάλλευση ανελεύθερης (ειδικά δουλικής) εργασίας; Αν δώσουμε καταφατική απάντηση στο ερώτημα, θα είμαστε σε θέση ν' απαντήσουμε, με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο, και στο ερώτημα στο οποίο ο Finley τελικά στάθηκε ανίκανος να δώσει μια αξιόπιστη απάντηση: «Ο ελληνικός πολιτισμός εδραζόταν στην εργασία των δούλων;».

Μακριά από μένα η σκέψη να απορρίψω το κοινωνικό status ως *περιγραφική* κατηγορία. Και βέβαια είναι πολλαπλά χρήσιμη σε ό,τι αφορά τον Ελληνικό κόσμο, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις όπου δέχεται κάποια νόμιμη αναγνώριση και μπορεί έτσι να θεωρηθεί ότι αποτελεί κοινωνικό «σώμα» με την ειδική έννοια του όρου: μια νομικά καθορισμένη κατηγορία, περιβεβλημένη με προνόμια, καθήκοντα, ή μειονεκτήματα. Πριν περιέλθουν οι ελληνικές πόλεις στη ρωμαϊκή κυριαρχία, η σπουδαιότερη μορφή status ήταν η κατοχή της ιδιότητας του πολίτη (που έμοιαζε πολύ με κοινωνικό «σώμα»), που έδινε όχι μόνο το δικαίωμα της ψήφου και τη δυνατότητα απόκτησης πολιτικού αξιώματος, αλλά και την ελεύθερη έκτηση γης στην περιοχή της *πόλης* του ενδιαφερόμενου ατόμου. (Δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτα βέβαιοι ότι αυτό ίσχυε για κάθε ελληνική πόλη, αλλά ασφαλώς ίσχυε στην Αθήνα και σε πολλές άλλες πόλεις και πιθανόν να ήταν ο γενικός κανόνας στην κλασική περίοδο). Την ιδιότητα του πολίτη την αποκτούσε κανείς μόνο λόγω καταγωγής· ειδικές απονομές (συνήθως για παρασχεθείσες υπηρεσίες) ήταν σπάνιες στην αρχαϊκή και στην κλασική περίοδο, αλλά έγιναν πιο συνηθισμένες στους ελληνιστικούς χρόνους. Οι μη-πολίτες στην Αθήνα μπορούσαν να πάρουν γη με εκχώρηση (βλ. π.χ. *Λυσ.* VII. 10), αλλά δεν μπορούσαν να γίνουν ελεύθεροι κτηματίες εκτός αν τους είχε παρασχεθεί ειδικά το δικαίωμα της *γης εγκτήσεως* από την κυρίαρχη Συνέλευση[27] – προνόμιο που φαίνεται να έγινε πιο συχνό από τα τέλη του 5ου αιώνα και στη συνέχεια, αλλά, πιθανώς, δεν απλώθηκε πολύ πλατιά. Η κατάσταση στις περισσότερες άλλες πόλεις είναι λιγότερο καλά γνωστή, αλλά φαίνεται πως η περίπτωση της Αθήνας δεν ήταν εξαιρετική από τούτη την άποψη. Στην ελληνιστική περίοδο η πρακτική της παραχώρησης σε μη-πολίτες (ατομικά ή συλλογικά ως μέλη κάποιας άλλης κοινότητας) του δικαιώματος να έχουν δική τους γη μέσα στην περιοχή της *πόλης* αναπτύχθηκε βαθμιαία, και σε κάποια στιγμή το δικαίωμα αυτό φαίνεται να είχε διαδοθεί πλατιά και επεκταθεί ιδιαίτερα σε όλους τους Ρωμαίους πολίτες[28]. Κατά την ελληνιστική περίοδο πήρε επίσης μεγάλη διάδοση η *ισοπολιτεία*, η αμοιβαία ανταλλαγή πολιτικών δικαιωμάτων μεταξύ πόλεων, και η πρακτική αυτή συνεχίστηκε και στη ρω-

μαϊκή περίοδο: ήταν μάλιστα τόσο ισχυρή, ώστε μια απόπειρα των Ρωμαίων να την απαγορεύσουν στη Βιθυνία - Πόντο με τη «Lex Pompeia» αγνοήθηκε σε ευρεία κλίμακα περί τα τέλη του 1ου αιώνα (Πλίνιος, *Ep.* X. 114: βλ. Sherwin-White, *LP* 724-5). Ορισμένοι διαπρεπείς άνδρες όχι μόνο έγιναν πολίτες αλλά και σύμβουλοι αρκετών άλλων πόλεων: υπάρχουν πολλές σχετικές μαρτυρίες, τόσο σε επιγραφές (λ.χ. *IGRR* IV. 1761· *MAMA* VIII. 421. 40-5), όσο και σε συγγράμματα (λχ. Πλίνιος *ό.π.*· Δίων Χρυσ. XLI. 2, 5-6, 10). Η κατάσταση αυτή δημιουργούσε κάποτε προβλήματα όσον αφορά την ευθύνη των τοπικών αρχόντων και τις «λειτουργίες» (τις αναγκαστικές δημοτικές εισφορές), ώστε η ρωμαϊκή διοίκηση υποχρεώθηκε να προβεί σε νομοθετήματα σχετικά μ' αυτά από τον 2ο αιώνα και εφεξής (βλ. Sherwin-White, *LP* 725).

Η κατοχή ή η έλλειψη πολιτικών δικαιωμάτων δεν καθόριζε *αυτή καθαυτή* την τάξη ενός ατόμου, με την έννοια που χρησιμοποιώ τον όρο τάξη. Έτσι, σε καθεστώς ολιγαρχίας ένα άτομο που είχε τα αστικά δικαιώματα του πολίτη, αλλά δεν είχε το δικαίωμα της ψήφου και της πρόσβασης σε δημόσια αξιώματα, επειδή δεν είχε αρκετή κτηματική περιουσία, δεν πρέπει κατ' ανάγκην, σύμφωνα με τη θεωρία μου, να υπαχθεί σε μια τάξη διαφορετική από εκείνην τού κατά τι πλουσιότερου γείτονά του, ο οποίος μόλις και μετά βίας κατάφερε να ενταχθεί στο ολιγαρχικό *πολίτευμα* (στο σώμα εκείνων που είχαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα). Ο μη-πολίτης όμως, ο *ξένος*, που δεν είχε ούτε τα αστικά δικαιώματα, εμπίπτει ασφαλώς σε μια διαφορετική τάξη, αν δεν ήταν ένας από τους σπάνιους εκείνους ξένους στους οποίους είχε παραχωρηθεί πλήρης *γης έγκτησις* από το Κράτος, διότι χωρίς αυτό το βασικό δικαίωμα κυριότητας θα ήταν ανίκανος να κατέχει τη μόνη μορφή πλούτου από την οποία κυρίως εξαρτιόταν η οικονομική ζωή.

Ένα άλλο κοινωνικό «σώμα» μπορούμε να διακρίνουμε σ' εκείνους τους «ξένους κατοίκους», που είχαν επίσημη άδεια να διαμένουν σε ορισμένη *πόλη* για περισσότερο από μια σύντομη περίοδο, και που η επίσημη νομική τους κατάσταση ήταν κάποτε (όπως στην Αθήνα) προσεχτικά ρυθμισμένη: αυτοί οι «ξένοι κάτοικοι» αναφέρονται σήμερα ως «μέτοικοι»[29], κι έτσι θα τους ονομάζω, αν και ο όρος *μέτοικοι* δεν ήταν γενικευμένος στον Ελληνικό κόσμο, ακόμα και στην κλασική περίοδο, και έσβησε σχεδόν ολότελα στην ελληνιστική εποχή. (Άλλες εκφράσεις που βρέθηκαν σε ελληνικές πόλεις στη θέση του όρου *μέτοικοι* είναι *σύνοικοι, έποικοι, κάτοικοι,* και αργότερα, αυτή που επικράτησε, *πάροικοι*)[30]. Θα αγνοήσω κυρίως τους μετοίκους σε τούτο το βιβλίο, μια και στη μεγάλη πλειονότητά τους δεν υπήρξαν ποτέ πολιτικοί εξόριστοι ούτε απελεύθεροι, αλλά ήταν πολίτες κάποιας άλλης πόλης, που ζούσαν *κατ' αίρεσιν* στην πόλη διαμονής τους· ακόμα και σήμερα τέτοια άτομα δεν έχουν, κανονικά, πολιτικά δικαιώματα στη χώρα όπου τυχαίνει να διαμένουν. (Οι πολιτικοί εξόριστοι ήταν άνθρωποι που στερήθηκαν τα πολιτικά τους δικαιώματα· και οι Έλληνες απελεύθεροι, αντίθετα από τους Ρωμαίους απελεύθερους, φαίνεται πως ουσιαστικά δεν είχαν λάβει ποτέ πολιτικά δικαιώματα κατά τη χειραφέτησή τους, γεγονός που θα προσπαθήσω να εξηγήσω στο III.5). Εφόσον ο μέτοικος, που ήταν πολίτης της *πόλης* Α αλλά προτιμούσε να μένει στην *πόλη* Β, μπορούσε κανονικά να επιστρέψει στην Α και να ασκήσει τα πολιτικά δικαιώματά του εκεί αν ήθελε, δεν υπάρχει για μένα καμιά ανάγκη να δώσω σ' αυτόν ιδιαίτερη προσοχή. Συχνά υποστηρίζεται στις μέρες μας ότι, στον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ. οπωσδήποτε, οι έμποροι που ασκούσαν

το εξωτερικό εμπόριο μιας ορισμένης πόλης ήταν οι περισσότεροι μέτοικοι που έμεναν σ' αυτή την πόλη· πρόκειται για λαθεμένη άποψη, όπως έδειξα αλλού (*OPW* 264-7, 393-6· πρβλ. II. 4 σημ. 27).

Όταν οι ελληνικές πόλεις περιήλθαν στη ρωμαϊκή κυριαρχία, η κατοχή της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη (μέχρι που αυτή επεκτάθηκε, περίπου το 212 μ.Χ., σε όλους ουσιαστικά τους ελεύθερους κατοίκους της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας) δημιούργησε ένα νέο κοινωνικό «σώμα», που η σημασία του εξεικονίζεται περίφημα στην ιστορία του Απ. Παύλου στις Πράξεις των Αποστόλων XXI – XXVI. (βλ. VIII.1). Ήρθε κάποτε η στιγμή που οι Έλληνες εισέδυσαν βαθμιαία στο σώμα των ιππέων, ακόμα και σ' εκείνο των συγκλητικών, στην αυτοκρατορική αριστοκρατία (βλ. VI.6). Το «κουριατικό σώμα» (που έγινε από κάθε άποψη μια κοινωνική τάξη), είναι ένα ακόμα γνώρισμα της ρωμαϊκής περιόδου, που θα εξετάσω στο VIII.2. Ορισμένα είδη ατομικής αρετής, όπως η πολεμική ικανότητα, η λογοτεχνική ή δικανική δεινότητα, ακόμα και η επίδοση στον αθλητισμό (πρβλ. *OPW* 355), μπορούσε κάποτε να επιτρέψει σ' ένα άτομο να υψωθεί πάνω από την κοινωνική θέση στην οποία είχε γεννηθεί, ή τουλάχιστον να ανεβάσει τη «ständische Lage» του· αυτές όμως και άλλες τέτοιες μορφές προσωπικών προσόντων δεν χρειάζονται εδώ ιδιαίτερη προσοχή, μια και η κατοχή τους απλώς διευκόλυνε την «προς τα πάνω κοινωνική κινητικότητα» των ατόμων που τα κατέχουν.

★ ★ ★ ★ ★

Δεν νομίζω ότι οποιοσδήποτε ιστορικός ή κοινωνιολόγος που ενδιατρίβει στην ιστορία του αρχαίου κόσμου θα θέλει ν' αναλύσει την κοινωνική δομή με όρους βασικά πολιτικούς. Η υποκατάσταση με μια τέτοια μέθοδο μιας μαρξιστικής ανάλυσης που έχει ως βάση τις οικονομικές τάξεις έχει βέβαια υποστηριχθεί για τον σύγχρονο κόσμο, με τη μεγαλύτερη ίσως ευφράδεια, από τον Dahrendorf, του οποίου μερικές απόψεις εσχολίασα στο υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου. Η θέση του συνοψίζεται καλά στο εναρκτήριο μάθημά του στο Tübingen και δημοσιεύτηκε σε αγγλική μετάφραση το 1968[31]: «[Η κοινωνική] διαστρωμάτωση είναι απλώς ένα επακόλουθο της δομής της εξουσίας». (Το μάθημα τούτο είναι ανάγκη να διαβαστεί μαζί με τα άλλα έργα του Dahrendorf, ιδιαίτερα με το βιβλίο του *Class and Class Conflict in Industrial Society*, 1959, που αναφέρω στο υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου). Βρίσκω ότι τα συμπεράσματα του Dahrendorf δεν είναι καθόλου πειστικά για τη σύγχρονη κοινωνία[32], και είναι ασφαλώς ακόμα πιο ανεπαρκή όταν εφαρμόζονται στον αρχαίο κόσμο: αμφιβάλλω αν κάποιος ιστορικός της αρχαιότητας θα είχε διάθεση να τα ακολουθήσει. Όπως είπα πριν, δεν ενδιαφέρομαι ο ίδιος για την «κοινωνική *διαστρωμάτωση*», ούτε ασφαλώς ο Μαρξ ενδιαφερόταν γι' αυτήν. Αλλά η άποψη που εξετάζουμε, ότι η κοινωνική διαστρωμάτωση εξαρτάται πρωτίστως από την πολιτική εξουσία, έχει μέσα της ένα σπουδαίο στοιχείο αλήθειας, που φαίνεται καθαρά όταν η θεωρία αναδιατυπώνεται σε μια λιγότερο υπερβολική μορφή. Η άνοδος στην πολιτική εξουσία μπορεί να έχει σημαντικές επιδράσεις στον ταξικό αγώνα: μια τάξη που κατέχει οικονομική εξουσία θα χρησιμοποιήσει το πολιτικό της κύρος για να ενδυναμώσει την κυρίαρχη οικονομική θέση της· κι από το άλλο μέρος, μια τάξη που υφίσταται την εκμετάλλευση και που είναι ικανή να ασκήσει κάποιο βαθμό πολιτικής επιρροής θα επιδιώξει

να προστατεύσει τον εαυτό της από την καταπίεση. Αυτό το εξαιρετικό φαινόμενο, η Ελληνική Δημοκρατία, ήταν βασικά το πολιτικό μέσον με το οποίο οι ενδεείς προστάτευαν τους εαυτούς τους (βλ. V. 2) από την εκμετάλλευση και την καταπίεση εκ μέρους των πιο πλούσιων, των γαιοκτημόνων, που στην αρχαιότητα έτειναν πάντοτε να είναι η κυρίαρχη τάξη (βλ. III. 1-3). Στον 7ο αιώνα και παλιότερα, πριν από την εμφάνιση της δημοκρατίας, υπήρχε πιθανόν σε μεγάλο βαθμό το είδος εκμετάλλευσης των φτωχών από τους πλούσιους, το οποίο βρίσκουμε στην Αττική του Σόλωνα κατά τις αρχές του 6ου αιώνα (βλ.V. 1). Σε μια ελληνική δημοκρατία, ωστόσο, που παίρνει τις αποφάσεις της – για πρώτη ίσως φορά στην ανθρώπινη ιστορία (βλ. *OPW* 348-9) – με πλειοψηφία, οι φτωχοί, καθώς ήταν η πλειονότητα, μπορούσαν να προστατεύσουν τους εαυτούς τους ώς ένα βαθμό. Μπορούσαν μάλιστα κάποτε ν' αντιστρέψουν τους ρόλους, όχι μόνο υποχρεώνοντας τους πλουσίους ν' αναλάβουν δαπανηρές λειτουργίες (ιδιαίτερα, στην Αθήνα και αλλού, την τριηραρχία), αλλά και κάπου κάπου δημεύοντας την περιουσία τους όταν οι τελευταίοι καταδικάζονταν στα δικαστήρια. Τέτοια μέτρα ήταν μια μορφή αναδιανομής που θα μπορούσε λίγο πολύ να συγκριθεί με την προοδευτική φορολογία που επιβάλλουν οι σύγχρονες δημοκρατικές κυβερνήσεις. Έτσι οι πολιτικές συγκρούσεις στα ελληνικά κράτη τείνουν ν' αντανακλούν αντίθετα ταξικά συμφέροντα, τουλάχιστον σε ορισμένο βαθμό· αυτό όμως δεν συνέβαινε πάντοτε, όπως δεν συμβαίνει ούτε σήμερα, και τις περισσότερες φορές το πράγμα δεν έμοιαζε καθόλου με αμφιμονοσήμαντη αντιστοιχία πολιτικών και οικονομικών παραγόντων· κάποια φορά, βέβαια, μπορεί να υπήρξε μικρή ορατή ευθυγράμμιση των ταξικών ομάδων, από ό,τι ξέρουμε για κάποιον συγκεκριμένον πολιτικόν αγώνα στην ελληνική ιστορία. Σε περιόδους κρίσης, όμως, ακόμα και στην Αθήνα (στα 411 και 404, λογουχάρη: βλ. V. 2), οι πολιτικές φατρίες μπορούσαν να βρίσκονται σε μεγάλη αντιστοιχία με τις ταξικές ομάδες.

Στην Αθήνα και σε μερικές άλλες πόλεις, τον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ., υπήρχε μια καταπληκτική ανάπτυξη αυθεντικής δημοκρατίας, που απλωνόταν ώς ένα βαθμό μέχρι και στους πιο φτωχούς πολίτες: πρόκειται για ένα λαμπρό παράδειγμα, όπου έκτακτοι πολιτικοί παράγοντες ενεργούσαν για ένα διάστημα με τέτοιον τρόπο ώστε ν' αντισταθμίζουν τις οικονομικές δυνάμεις. Αλλά, όπως θα εξηγήσω στο V.3, η βασική οικονομική κατάσταση επιβλήθηκε τελικά, όπως συμβαίνει πάντοτε: οι ελληνικές εύπορες τάξεις, με τη βοήθεια πρώτα των Μακεδόνων επικυρίαρχών τους και αργότερα των Ρωμαίων κυρίων τους, βαθμιαία υπέσκαψαν και στο τέλος κατέλυσαν την ελληνική δημοκρατία.

Είναι αυτονόητο ότι όταν ένας λαός κατακτά έναν άλλο λαό, οι ηγέτες του μπορούν συχνά, αν το επιθυμούν, να ιδιοποιηθούν ολόκληρη ή ένα μέρος της γης και του λοιπού πλούτου του νικημένου. Έτσι, ο Μέγας Αλέξανδρος και οι διάδοχοί του αξίωσαν ολόκληρη τη *χώρα* της Περσικής Αυτοκρατορίας, με το επιχείρημα – άσχετα αν αυτό ήταν σωστό ή λαθεμένο (βλ. III. 4) – ότι αυτή ανήκε ουσιαστικά ολόκληρη στον Μεγάλο Βασιλέα· και προχώρησαν κάνοντας μαζικές παραχωρήσεις γης στους ευνοούμενους οπαδούς τους, των οποίων η κυρίαρχη θέση στις σχετικές περιοχές είχε τότε «πολιτική» πηγή, αφού προερχόταν από βασιλική παροχή. Οι Ρωμαίοι μερικές φορές ιδιοποιούνταν μέρος της γης ενός κατακτημένου λαού ως ***ager publicus populi Romani***, δημόσια γη του ρωμαϊκού λαού: ακολουθούσε η εκχώρησή της σε Ρωμαίους πολίτες. Και στα γερμανικά

βασίλεια, που ιδρύθηκαν από τον 5ο αιώνα και στη συνέχεια, από τους Βισιγότθους, Οστρογότθους, Βανδάλους, Φράγκους και άλλους, σε εδάφη που υπήρξαν κάποτε τμήματα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, σε Γαλατία, Ισπανία, βόρεια Αφρική και Βρετανία, αργότερα και στην ίδια την Ιταλία, τα δικαιώματα των νέων γαιοκτημόνων και κυβερνώντων προέρχονταν πάλι από κατάκτηση. Αλλά όλα τούτα τα παραδείγματα είναι από πολύ έκτακτες περιπτώσεις, που προϋπέθεταν κατάκτηση από ξένους. Ανάλογα εσωτερικά φαινόμενα μπορούμε να βρούμε στην αρπαγή του πλούτου από εκείνους που είχαν πρώτα αποκτήσει δύναμη, όχι συνεπεία της οικονομικής τους θέσης αλλά ως τυχοδιώκτες (ειδικά *condottieri*) ή επαναστάτες, που εδραίωσαν την κυριαρχία τους ιδιοποιούμενοι την περιουσία των πολιτών γενικά ή των πολιτικών τους αντιπάλων. Αλλά και πάλι, όλες οι τέτοιες περιπτώσεις είναι εξαιρέσεις. Ότι στην ομαλή εξέλιξη των γεγονότων, η πολιτική εξουσία ήταν εκείνη που καθόριζε κανονικά την κοινωνική στρωμάτωση, είναι μια ιδέα που μου φαίνεται ότι στερείται κάθε επιβεβαίωσης από την ιστορία του αρχαίου κόσμου.

★ ★ ★ ★ ★

Υπάρχουν δύο άλλες απόψεις που οφείλω ν' αναφέρω. Η πρώτη εκπροσωπείται από τη Λ.Β.Ντανίλοβα, σε άρθρο της που δημοσιεύτηκε αρχικά στα ρωσικά το 1968 και σε αγγλική μετάφραση, ως «Controversial problems of the history of precapitalist societies», στο περιοδικό *Soviet Anthropology and Archaeology*, τεύχος 9 (1971) σελ. 269-328. Το πρωτοπρόσεξα στο άρθρο του Ernest Gellner «The Soviet and the Savage», στο *Times Literary Supplement* 3789 (18 Οκτ. 1974) 1166-8. Η γενική θεωρία της Ντανίλοβα, που η ίδια παραδέχεται ότι είναι αντίθετη προς την επικρατούσα σοβιετική άποψη, είναι ότι στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες ο έλεγχος των συνθηκών παραγωγής δεν είναι ο κυριότερος τρόπος με τον οποίο εξασφαλίζεται η εκμετάλλευση από μιαν άρχουσα τάξη, και ότι «οι άμεσες σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής» (μια φράση που αναμφίβολα έχει την καταγωγή της στη *Herrschafts- und Knechtschaftsverhältnis [σχέση δεσποτείας και δουλείας]* του Μαρξ: βλ. υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου) «είναι η βάση της κοινωνικής διαφοροποίησης». Για ό,τι αφορά τον ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο και τη δυτική Ευρώπη στον Μεσαίωνα, η άποψη αυτή μου φαίνεται πως δεν έχει τίποτα υπέρ της, κι έτσι δεν θα χάσω εδώ καιρό μαζί της. Επιπλέον, είναι σαφώς αντίθετη με τις απόψεις του Μαρξ, μολονότι η Ντανίλοβα πασκίζει να την υποστηρίξει με μαρξιστική φρασεολογία.

Η άλλη άποψη που θέλω να μνημονεύσω εδώ μπορεί να φανεί από πρώτη ματιά πολύ διαφορετική από τη μαρξιστική ταξική ανάλυση την οποία παρουσιάζω, αποδεικνύεται όμως στο τέλος ότι είναι ευσυμβίβαστη μ' αυτήν. Αυτό προϋποθέτει πως πρέπει να βλέπουμε τον αρχαίο ελληνικό κόσμο ως μια «αγροτική κοινωνία» ή μάλλον ως μια «αγροτική οικονομία», με την έννοια που χρησιμοποιούν τους όρους αυτούς οι A. B. Τσαγιάνοφ, A. L. Kroeber, Robert Redfield, Τεοντόρ Σάνιν, Daniel Thorner και πολλοί άλλοι. Στο IV.2 εξετάζω την «αγροτιά» στην αρχαιότητα. Αν και δεν βρίσκω την έννοια μιας γενικής «αγροτικής *οικονομίας*» χρήσιμη για ό,τι αφορά τον ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο, είναι γεγονός ότι εκείνοι τους οποίους δικαιολογημένα μπορούμε να ονομάσουμε «αγρότες» (αρκεί να τους ορί-

σουμε όπως το κάνω εγώ στο IV.2) ήταν η πλειονότητα του πληθυσμού σε εκτεταμένες περιοχές του αρχαίου κόσμου, και για μακρές περιόδους σε πολλά μέρη ήταν αυτοί που εξασφάλιζαν το μεγαλύτερο μερίδιο της συνολικής παραγωγής. Η αναγνώριση της ύπαρξης «αγροτών» ή «αγροτιάς» είναι σύμφωνη με τη γενική μου μέθοδο, να εφαρμόζεται η ταξική ανάλυση σ' όλη την έκταση, όπως στο IV. 1-3.

Πριν κλείσω τούτο το υποκεφάλαιο, θέλω να κάνω σαφές ότι δεν αρνούμαι κάθε αξία στις προσεγγίσεις που επέκρινα. Μερικές μάλιστα απ' αυτές μπορεί να είναι πολύ χρήσιμες, έστω και περιορισμένα, και η συμβολή, μερικών από εκείνους που τις εφαρμόζουν, στην προώθηση των γνώσεών μας ήταν πολύτιμη. Ένας συχνά μνημονευόμενος αφορισμός που αποδίδεται στον Sir Isaac Newton ή και στον Bernard de Chartres, μας υπενθυμίζει ότι όσο περιορισμένες κι αν είναι οι ικανότητές μας μπορούμε να βλέπουμε μακρύτερα από άλλους «αν σταθούμε πάνω στους ώμους γιγάντων»[33], των μεγάλων εκείνων ανδρών του παρελθόντος που οι βαθιές γνώσεις τους μπορούν να μας δώσουν ένα νέο όραμα. Δεν είναι όμως μόνο οι γίγαντες του παρελθόντος που οι πλάτες τους μας προσφέρουν ένα βάθρο για νέες θεάσεις: ακόμα κι αν στεκόμαστε στους ώμους νάνων, έστω κι αν αυτό πολύ λίγο μας βοηθάει, μπορούμε τουλάχιστον να υψωθούμε λίγο πιο πάνω από τους γύρω μας, που αρκούνται να στέκονται στα δικά τους πόδια. (Το λέω αυτό, φυσικά, χωρίς να αποδίδω χαρακτηριστικά νάνου σε κανέναν από τους συγγραφείς που εξετάζω εδώ).

6

Οι γυναίκες

Η *παραγωγή*, που είναι η βάση της ανθρώπινης ζωής, περιλαμβάνει, ως το πιο ουσιώδες συστατικό της μέρος, την *αναπαραγωγή* του ανθρώπινου είδους[1]. Και για τον καθένα που, εφόσον το παραδέχεται αυτό, πιστεύει (όπως εγώ) ότι ο Μαρξ είχε δίκιο όταν θεωρούσε τη θέση της μέσα στο όλο σύστημα παραγωγής (που κατ' ανάγκην περιλαμβάνει και την αναπαραγωγή) ως τον κυριότερο παράγοντα στον καθορισμό της ταξικής θέσης, μπαίνει αμέσως το ερώτημα: μήπως πρέπει να αναγνωρίσουμε έναν ιδιαίτερο *ταξικό* ρόλο σ' εκείνο το ήμισυ του ανθρώπινου γένους που, συνεπεία του αρχαιότερου και θεμελιωδέστερου απ' όλους τους καταμερισμούς εργασίας, ειδικεύεται στην αναπαραγωγή, το μεγαλύτερο μέρος τής οποίας αποτελεί βιολογικά δικό του μονοπώλιο; (Στον όρο «αναπαραγωγή», συμπεριλαμβάνω, βεβαίως, στον ρόλο των γυναικών όχι μόνο τον τοκετό αλλά και τους προηγούμενους μήνες της κύησης, και τη μεταγενέστερη περίοδο της γαλούχησης, λειτουργίες που σε όλες, εκτός από τις προηγμένες κοινωνίες, καθιστούν, κατ' ανάγκην, τη συντήρηση του παιδιού στον πρώτο χρόνο, ή και περισσότερο, της ζωής του «δουλειά της γυναίκας»).

Ο Μαρξ και ο Ένγκελς, νομίζω, παρέλειψαν να συναγάγουν το πλήρες αναγκαίο συμπέρασμα. Ο Ένγκελς, στον Πρόλογο της πρώτης γερμανικής έκδοσης του έργου του *Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staats* [Η καταγωγή της οικογένειας, της ιδιοκτησίας και του κράτους], που γράφτηκε το 1884 (την επόμενη χρονιά από τον θάνατο του Μαρξ), αναγνώρισε ρητά ότι «η

παραγωγή *και αναπαραγωγή* της άμεσης ζωής» είναι «σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη, ο καθοριστικός παράγοντας της ιστορίας». Και συνέχισε αμέσως τονίζοντας τον «διπλό της χαρακτήρα: από το ένα μέρος, την παραγωγή των μέσων συντήρησης, τροφής, ένδυσης και στέγασης και των αναγκαίων γι' αυτό εργαλείων· από το άλλο μέρος, την παραγωγή των ίδιων των ανθρώπινων όντων, τον πολλαπλασιασμό του είδους». Ο Μαρξ και ο Ένγκελς, που μιλούσαν πάντοτε για τον καταμερισμό της εργασίας στην παραγωγή, κάνουν παρεμπιπτόντως λόγο, στη *Γερμανική Ιδεολογία* (1845-6), για την τεκνοποίηση, τονίζοντας ότι αυτή συνδέεται στενά με τον «πρώτο καταμερισμό της εργασίας», αλλά, κατά τη γνώμη τους, «ο καταμερισμός της εργασίας... δεν ήταν αρχικά τίποτα άλλο παρά ο καταμερισμός της εργασίας *στη γενετήσια πράξη [im Geschlechtsakt]*» (*Γερμ. Ιδ.*, ελλην. μετ. τόμ.1, σ. 77, η υπογράμμιση δική μου)· κι εδώ, νομίζω, τους ξεφεύγει το κύριο σημείο – όπως φαίνεται όντως να το έχει αντιληφθεί αργότερα ο Ένγκελς, διότι όταν, έχοντας φτάσει στα δύο τρίτα του δεύτερου κεφαλαίου της *Καταγωγής της οικογένειας...*, παραθέτει το ίδιο τούτο χωρίο (ως εμφανιζόμενο σ' «ένα παλιό, αδημοσίευτο χειρόγραφο, έργο του Μαρξ και δικό μου, του 1846»), άλλαξε ελαφρά τη διατύπωση, σε «Ο πρώτος καταμερισμός εργασίας είναι ανάμεσα στον άνδρα και στη γυναίκα *για την παραγωγή παιδιών* [zur *Kinderzeugung*]», και πρόσθεσε: «Ο πρώτος *ταξικός ανταγωνισμός [Klassengegensatz]* που εμφανίζεται στην ιστορία συμπίπτει με την ανάπτυξη του ανταγωνισμού ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα στη μονογαμία, και η πρώτη *ταξική καταπίεση [Klassenunterdrückung]* με την καταπίεση του γυναικείου φύλου από το ανδρικό» (Οι υπογραμμίσεις δικές μου: *MESW* 494-5). Και στο ίδιο πρώιμο έργο από το οποίο ο Ένγκελς παραθέτει αποσπάσματα, ο Μαρξ και ο Ένγκελς έλεγαν ότι «ο πυρήνας, η πρώτη μορφή, της ιδιοκτησίας βρίσκεται στην οικογένεια, όπου γυναίκα και παιδιά είναι δούλοι του άνδρα. Αυτή η λανθάνουσα δουλεία στην οικογένεια, αν και πολύ στοιχειώδης ακόμα, είναι η πρώτη μορφή ιδιοκτησίας· αλλά ακόμα και στο πρώιμο τούτο στάδιο αντιστοιχεί απόλυτα στον ορισμό των σύγχρονων οικονομολόγων που την αποκαλούν εξουσία διάθεσης της εργασιακής δύναμης άλλων» (*Γερμ. Ιδ.*, ελλ. μετ. 1, 78). Ωστόσο, ο Μαρξ και ο Ένγκελς δεν φαίνονται να έχουν αντιληφθεί πόσο σημαντικά συμπεράσματα έπρεπε να είχαν συναχθεί από τούτη τη συγκεκριμένη εξειδίκευση του ρόλου, μέσα στα πλαίσια του δικού τους, πριν απ' όλα, συστήματος ιδεών. *Η Καταγωγή της οικογένειας*....του Ένγκελς πραγματεύεται το θέμα, κατά τη γνώμη μου, πολύ ανεπαρκώς. (Είναι κρίμα ίσως που το έργο αυτό του Ένγκελς είχε ασκήσει τόσο μεγάλη επίδραση στη μαρξιστική σκέψη: αν και λαμπρή και πολύ ανθρώπινη μελέτη, είναι πάρα πολύ εξαρτημένη από περιορισμένη και από δεύτερο χέρι πληροφόρηση, τόσο στον τομέα της ανθρωπολογίας όσο και σ' εκείνον της αρχαίας ιστορίας, και η γενική της εικόνα είναι μονογραμμική). Πρόθεσή μου είναι να πάρω εντελώς στα σοβαρά τον χαρακτηρισμό του ρόλου των γυναικών, ή, πάντως, των παντρεμένων γυναικών (αφήνω ανοιχτές τις εναλλακτικές αυτές προτάσεις), *ως μιας τάξης*, πράγμα που εξυπακούεται στη *Γερμανική ιδεολογία* και, για μια στιγμή, στο απόσπασμα που παρέθεσα, γίνεται ρητός στο δεύτερο κεφάλαιο της *Καταγωγής της οικογένειας*.

Ωστόσο, τα πραγματικά δικαιώματα των γυναικών στην ιδιοκτησία περιορίζονταν συχνά στην πράξη. Άλλοτε αυτό ίσχυε για όλες της γυναίκες μιας δοσμένης

κοινωνιας, κι αλλοτε ειδικα για τις εγγαμες γυναικες, των οποίων τα δικαιώματα ιδιοκτησίας συχνά περιορίζονταν περισσότερο (ή ακόμα περισσότερο) από εκείνα των λοιπών ατόμων του φύλου τους, όπως, π.χ., στη νεότερη Αγγλία μέχρι που τα νομοθετικά διατάγματα του 1882 και μετά, για την Περιουσία των Ὑπανδρων Γυναικών, άρχισαν να επιφέρουν μιαν αλλαγή. Εδώ και μερικά χρόνια άρχισα ξαφνικά ν' αντιλαμβάνομαι ότι οι γυναίκες της Αθήνας στον 5ο και στον 4ο αιώνα π.Χ. – εκτός ίσως από μια χούφτα ακριβές πόρνες, όπως η Νέαιρα και ο κύκλος της (*Ψευδο-Δημ.* LIX) και η Θεοδότη (Ξεν. *Απομν.* Γ. XI. 2-4, ειδ. 4), που δεν ήταν φυσικά πολίτες – στερούνταν παραδόξως από πραγματικά δικαιώματα ιδιοκτησίας και ήταν προφανώς από την άποψη αυτή σε δυσμενέστερη θέση από τις γυναίκες πολλών (ίσως των περισσότερων) άλλων ελληνικών πόλεων της περιόδου εκείνης, της Σπάρτης ιδιαίτερα, ή από τις γυναίκες της Ελληνιστικής και ρωμαϊκής Αθήνας (βλ. το άρθρο μου OPRAW). Μια ιδέα που έριξα τότε, ότι το ζήτημα των δικαιωμάτων των γυναικών στην ιδιοκτησία άξιζε τον κόπο να ερευνηθεί σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα, υποστηρίχθηκε αμέσως, σε μια διατριβή στο Harvard και σ' ένα βιβλίο τού David Schaps[1a], και ελπίζω ότι θ' ακολουθήσουν κι άλλες μελέτες. Υπάρχουν πάρα πολλά ενδιαφέροντα ερωτήματα στο πεδίο αυτό στα οποία ασφαλώς δεν μπορώ ο ίδιος ν' απαντήσω, και αμφιβάλλω αν κάποιος μπορεί – τουλάχιστον (αν υπάρχουν διαθέσιμες μαρτυρίες) μέχρι να γίνουν πολύ περισσότερες έρευνες.

Στο μεταξύ, η θέση που προτείνω είναι η ακόλουθη. Σε πολλές κοινωνίες είτε οι γυναίκες εν γένει, είτε οι έγγαμες γυναίκες (που μπορούν να θεωρηθούν κατ' αρχήν ότι μονοπωλούν τη λειτουργία της αναπαραγωγής)[2] έχουν δικαιώματα, συμπεριλαμβανομένων και όλων των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, αισθητά κατώτερα από εκείνα των ανδρών· και έχουν τούτα τα κατώτερα δικαιώματα ως άμεσο αποτέλεσμα της αναπαραγωγικής λειτουργίας τους, που τους δίνει έναν ειδικό ρόλο στην παραγωγική διαδικασία και κάνει τους άνδρες να επιθυμούν να τις εξουσιάζουν και να τις *κατέχουν* αυτές και τα παιδιά τους. Στις τέτοιες κοινωνίες είναι βέβαια ανάγκη, με βάση τις προϋποθέσεις που δέχτηκα, να βλέπουμε τις γυναίκες, ή τις συζύγους (κατά την περίπτωση), ως μια χωριστή οικονομική τάξη, με την ειδική μαρξιστική έννοια. Υπόκεινται σε «εκμετάλλευση», κρατούμενες σε κατάσταση νομικής και οικονομικής κατωτερότητας, τόσο εξαρτημένες από τους άνδρες (από τους συζύγους τους σε πρώτη γραμμή, με το αρσενικό τους σόι, να πούμε, σε εφεδρεία) ώστε δεν έχουν άλλη επιλογή από το να εκπληρώνουν τα καθήκοντα που τους έχουν ανατεθεί, και που ο καταναγκαστικός χαρακτήρας τους δεν μειώνεται κατ' αρχήν από το γεγονός ότι μπορούν να βρίσκουν συχνά πραγματική προσωπική ικανοποίηση εκτελώντας τα. Ο Αριστοτέλης, σ' ένα βαθυστόχαστο χωρίο που παρέθεσα στο υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου, λέει για τον *άπορο*, που δεν είχε τα μέσα ν' αγοράσει δούλους, ότι χρησιμοποιούσε στη θέση τους τη γυναίκα του και τα παιδιά του (*Πολιτικά* VI.8, 1323[a] 5-6).

Περιττό να πούμε – αν θεωρούμε τις γυναίκες (ή τις έγγαμες γυναίκες) ως μια τάξη –, ότι το να είναι μια γυναίκα μέλος μιας τέτοιας τάξης μπορεί ή δεν μπορεί να αποτελεί το πρώτο κριτήριο της ταξικής θέσης της. (Όπως εξήγησα στο II. 2, είναι τελείως δυνατόν για πολλά άτομα να ανήκουν σε περισσότερες από μία τάξη, και μπορεί τότε να χρειάζεται να καθοριστεί η βασική τάξη, στην οποία η ένταξη είναι η επικρατούσα γι' αυτά τα άτομα). Έχω τη γνώμη ότι

στην περίπτωσή μας η σχετική σημασία της ένταξης μιας γυναίκας στην τάξη των γυναικών (ή των έγγαμων γυναικών) θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό από το αν η οικονομική και νομική κατάστασή της είναι πολύ διαφορετική από εκείνη των ανδρών τής οικογένειας. Στην κλασική Αθήνα βλέπω ότι η ταξική θέση μιας γυναίκας-πολίτη που ανήκει στην ανώτατη τάξη εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το φύλο της, από το γεγονός ότι ανήκε στην τάξη των γυναικών, διότι ο πατέρας της, οι αδελφοί, ο σύζυγος και οι γιοι της είναι όλοι ιδιοκτήτες, ενώ αυτή στερείται δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, και η ταξική θέση της είναι επομένως πολύ κατώτερη από τη δική τους. Απεναντίας, η ταπεινή αγρότισσα δεν βρίσκεται ουσιαστικά σε παρόμοια κατώτερη θέση έναντι των ανδρών της οικογένειάς της, οι οποίοι έχουν πολύ μικρή ιδιοκτησία. Εξάλλου, εν μέρει λόγω του γεγονότος ότι συμμετέχει σε κάποιο βαθμό στις αγροτικές τους δραστηριότητες και εργάζεται πλάι τους (όσο της το επιτρέπουν η τεκνοποίηση και η φροντίδα των παιδιών), η συμμετοχή της στην τάξη των φτωχών αγροτών (πρβλ. IV, 2) μπορεί να είναι πολύ σημαντικότερος παράγοντας της ταξικής της θέσης απ' ό,τι το φύλο της. Ακόμα λιγότερο, ίσως, η τάξη μιας *εταίρας* μη-πολίτη που κατοικεί στην πόλη καθορίζεται πρωτίστως από το φύλο της, εφόσον η οικονομική της κατάσταση μπορεί να είναι ουσιαστικά όμοια μ' εκείνη ενός αρσενικού πορνευόμενου ή οποιουδήποτε άλλου μη-πολίτη που παρέχει υπηρεσίες στην πόλη. Πρέπει βέβαια να καταλάβουμε ότι η τοποθέτηση μιας γυναίκας σε μια τάξη χωριστή από τους άνδρες της οικογένειάς της μπορεί συχνά να έρχεται σε σύγκρουση με τα συνηθισμένα κριτήρια της «κοινωνικής διαστρωμάτωσης», σε ό,τι αφορά τις τάξεις των ιδιοκτητών: μέσα σε μια μεμονωμένη οικογένεια ο σύζυγος μπορεί να ανήκει στην ανώτατη τάξη, ενώ η ακτήμων γυναίκα του, βάσει της διάκρισης που έκανα πιο πάνω, μπορεί να βρίσκεται πολύ χαμηλά· αλλά ως προς τον τρόπο ζωής θα κατατάσσεται σύμφωνα με την κοινωνική θέση του συζύγου της. Και επειδή τα στοιχεία τούτα της θέσης μιας γυναίκας, που προέρχονται από το γεγονός ότι αυτή αποτελεί ουσιαστικά κτήμα ενός άλλου, είναι πολύ αβέβαια και ασταθή, τείνω να έχω επιφυλάξεις ως προς τη θέση του συζύγου ως παράγοντα της πραγματικής νομικής κατάστασης της συζύγου του – όσο κι αν η θέση αυτή μπορεί να φαίνεται σπουδαία στην επιφάνεια – και να δώσω περισσότερη έμφαση σε κάποια προίκα στην οποία οι γυναίκες μπορούν να ελπίζουν ότι θα λάβουν ή θα ελέγχουν, σύμφωνα με το έθιμο. Αυτό όμως χρειάζεται πολλή μελέτη ακόμα.

★ ★ ★ ★ ★

Πιστεύω πως δικαιολογούμαι να συμπεριλάβω αυτές τις σύντομες και υπεραπλουστευμένες παρατηρήσεις για τη θέση των γυναικών στον αρχαίο ελληνικό κόσμο – πάντως στην κλασική περίοδο, που κυρίως μελετώ τώρα, καθώς ελάχιστα γνωρίζω μέχρι τώρα σε λεπτομέρειες για τα δικαιώματα ιδιοκτησίας των Ελληνίδων στην Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο, πριν το Ρωμαϊκό Δίκαιο γίνει θεωρητικά το καθολικό δίκαιο του μεσογειακού κόσμου, τον τρίτο αιώνα[3]. Οι ελληνίδες σύζυγοι, υποστήριξα, και κατ' ακολουθίαν δυνητικά όλες οι γυναίκες της Ελλάδας, πρέπει να θεωρούνται μια χωριστή οικονομική τάξη, με την ειδική μαρξιστική έννοια, εφόσον ο παραγωγικός ρόλος τους – το ίδιο το γεγονός ότι οι γυναίκες αποτελούν το ήμισυ του ανθρώπινου γένους που σηκώνει το κύριο

βάρος της αναπαραγωγής – είχε σαν άμεσο επακόλουθο την υποταγή τους στους άνδρες, πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά. Όχι μόνο στερούνταν γενικά κι από αυτά τα στοιχειωδέστερα πολιτικά δικαιώματα, αλλά και δεν τους αναγνωρίζονταν, κατά κανόνα, παρά μόνο πολύ κατώτερα δικαιώματα ιδιοκτησίας, και υφίσταντο κι άλλες νομικές στερήσεις· ο γάμος μιας γυναίκας εξαρτιόταν απόλυτα από τη θέληση του *κυρίου* της (κανονικά του πατέρα της, ή, αν αυτός είχε πεθάνει, του μεγαλύτερου αδελφού της ή του κοντινότερου άρρενα συγγενή της)[4], που, τουλάχιστον σε μερικά ελληνικά κράτη, μπορούσε και να την τραβήξει από τον γάμο της και να τη δώσει σε άλλον σύζυγο[5]· και με πολλούς άλλους τρόπους μειονεκτούσε σε σχέση με το αρσενικό συγγενολόι της. Μια Αθηναία δεν μπορούσε δικαιωματικά να κληρονομήσει, από τον πατέρα της τουλάχιστον: αν αυτός πέθαινε χωρίς ν' αφήσει φυσικό ή θετό γιο, αυτή ως *επίκληρος* θα όφειλε να παντρευτεί τον κοντινότερο άρρενα συγγενή (που θα χωρίζε τότε απ' όποια γυναίκα θα είχε ήδη), και η περιουσία θα περιερχόταν στα αρσενικά παιδιά τους, και θα έμενε έτσι μέσα στην οικογένεια[6]. Πολλά (ίσως τα περισσότερα) άλλα ελληνικά κράτη φαίνεται να είχαν παρόμοια έθιμα, τουλάχιστον σε ορισμένο βαθμό.

Ο γάμος ήταν η συνηθισμένη μοίρα κάθε Ελληνίδας γυναίκας, έτσι που αυτή ζούσε προπαντός ως σύζυγος και ως μητέρα. Η μόνη ομάδα γυναικών που βρισκόταν σε μιαν ολότελα διαφορετική κατηγορία ήταν οι πόρνες (συνήθως δούλες ή απελεύθερες, και βασικά χωρίς δικαιώματα πολίτη), που οι ίδιες είχαν απομακρυνθεί όσο μπόρεσαν από την «τάξη» των γυναικών, ελαχιστοποιώντας την αναπαραγωγική τους λειτουργία. Στην κλασική Αθήνα, τουλάχιστον, φαίνεται να είχαν ουσιαστικά μεγαλύτερον έλεγχο στην ιδιοκτησία από τις γυναίκες-πολίτες, και το ίδιο ίσως ίσχυε και στα άλλα κράτη.

Κάνω τη σκέψη ότι εκεί όπου, όπως στην Αθήνα, οι γυναίκες στερούνταν, σε μεγάλο βαθμό, δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, μπορούσε να υπάρξει κάποιο καλό αποτέλεσμα. Αν, πρώτον, η περιουσία είναι μοιρασμένη αρκετά πλατιά, και αν (όπως σε όλα ή σχεδόν σε όλα τα ελληνικά κράτη) ο γάμος τελείται στον τόπο του πατέρα, έτσι που η κόρη εγκαταλείπει τη φυλή του πατέρα και την οικογένειά της και, συναποκομίζοντας ό,τι έχει είτε ως προίκα είτε αυτό που δικαιούται, πηγαίνει να ενωθεί με την οικογένεια του συζύγου της, τότε το να κρατούνται οι γυναίκες χωρίς ιδιοκτησία μπορεί να συμβάλλει στο να εμποδίζεται η ταχεία συσσώρευση ιδιοκτησίας στα χέρια των πλουσιότερων οικογενειών. Αν οι γυναίκες κληρονομούν περιουσία δικαιωματικά, τότε, σε μια κοινωνία όπου ο γάμος είναι «πατροτοπικός» και η κληρονομιά σε πατρική γενεαλογική γραμμή, μπορούν να τη μεταφέρουν από την οικογένεια του πατέρα τους στην οικογένεια του συζύγου τους· και, βεβαίως, ένας πατέρας που έχει (ελλείψει αγοριών) μια κόρη κληρονόμο, αν είναι σε θέση να την παντρέψει έξω από το σόι του, θα της βρει φυσικά τον πλουσιότερο σύζυγο που θα μπορέσει, για την ίδια την προστασία της. Στη Σπάρτη, το γεγονός ότι οι κόρες μπορούσαν να κληρονομήσουν δικαιωματικά και ότι η *πατρούχος* (το σπαρτιατικό ισοδύναμο της Αθηναίας *επικλήρου*) δεν ήταν υποχρεωμένη να παντρεύεται τον κοντινότερο συγγενή της, πρέπει να έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στην πραγματοποίηση της συγκέντρωσης ιδιοκτησίας σε λίγα χέρια, πράγμα που εμείωσε τον αριθμό των ενήλικων αρρένων Σπαρτιατών πολιτών (των *ομοίων*) από 8 ώς 9 χιλιάδες σε μόλις λίγο περισσότερους από χίλιους στη χρονιά της μάχης των Λεύκτρων, το 371 π.Χ. (βλ. στο βιβλίο μου *OPW* 137-8,

331-2, πρβλ. 353-5). Στην Αθήνα, όπως εξήγησα ήδη, δεν μπορούσε να υπάρχει περίπτωση να κληρονομεί μια θυγατέρα αυτοδικαίως, και η *επίκληρος* ήταν υποχρεωμένη να παντρευτεί τον κοντινότερο συγγενή της κι έτσι να κρατήσει την περιουσία μέσα στην οικογένεια. Αυτό βοηθούσε στη διαφύλαξη της οικογενειακής ιδιοκτησίας, και δρούσε ανασταλτικά στην αυτόματη συσσώρευση από τους ήδη πλουσίους μέσω των διαδικασιών του γάμου και της κληρονομίας· και η συνακόλουθη μεγαλύτερη ισότητα ιδιοκτησίας ανάμεσα στις οικογένειες των πολιτών στάθηκε πιθανόν ένας από τους παράγοντες που συνέβαλαν στη διατήρηση της εξαιρετικής δύναμης και σταθερότητας της Αθηναϊκής Δημοκρατίας.

Η όλη κατάσταση αποτελεί για μένα ένα λαμπρό παράδειγμα της εγκυρότητας της μαρξικής ταξικής ανάλυσης, για το ότι *η θέση της γυναίκας στην παραγωγή* είναι η άμεση αιτία του ειδικού status της και δημιούργησε ιδιαίτερα μια τάση (που παρατηρείται σε πολλές άλλες κοινωνίες) να αποκλείονται για τη γυναίκα τα δικαιώματα εκείνα ιδιοκτησίας που ίσχυαν για τους άνδρες, και μάλιστα να γίνεται η ίδια αντικείμενο δικαιωμάτων ιδιοκτησίας από μέρους του συζύγου της, έτσι που και αυτή και τα παιδιά της να μένουν ως κτήματα του άνδρα. Ωστόσο, η κατώτερη κοινωνική, οικονομική, νομική και πολιτική θέση της γυναίκας, αν και είναι ένα πιθανό και πολύ συχνό επακόλουθο της θέσης της στην παραγωγική διαδικασία, δεν είναι βέβαια ένα αναγκαίο επακόλουθο. Ακόμα και σε μερικές σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες (στην Αγγλία, λογουχάρη, από το 1975), τα δικαιώματά της είναι τα ίδια, ή σχεδόν τα ίδια, μ' εκείνα των αρρένων αδελφών της, αν και υπάρχει ακόμα πιθανότητα να συναντά μεγαλύτερη δυσκολία στην άσκηση πολλών από αυτά. Και σε ορισμένες παλιότερες κοινωνίες, ειδικά ίσως σε όσες εξαρτιόνταν από μιαν ελαφριά μορφή γεωργίας, πολύ κατάλληλης ως εργασία γυναικών, η γυναίκα απολάμβανε δικαιώματα ανώτερα, από ορισμένες απόψεις, από εκείνα των ανδρών, συμπεριλαμβανομένης της ικανότητας μεταβίβασης περιουσίας (ή ορισμένων μορφών περιουσίας), κατά πρώτο λόγο, στη γυναικεία γενεαλογική γραμμή (μητριαρχικό δίκαιο, *Mutterrecht*). Αλλά σε μια πατριαρχική κοινωνία, όπου επικρατεί η προίκα και όχι το «τίμημα της νύφης» ή η «έμμεση προίκα», μια γυναίκα μπορεί να θεωρηθεί ως πραγματικός κίνδυνος για την οικογένεια στην οποία έχει γεννηθεί, διότι (όπως σημειώσαμε ήδη) όταν παντρεύεται παίρνει ένα μέρος της οικογενειακής περιουσίας. Σε μια τέτοια κοινωνία είναι φυσικό να βρίσκουμε τα δικαιώματα της γυναίκας στην ιδιοκτησία περιορισμένα σε κάποιο βαθμό. Η κλασική Αθήνα ήταν απλώς μια ακραία περίπτωση. Ο Πλάτων, στους *Νόμους*, προχώρησε μέχρι να προτείνει την πλήρη απαγόρευση της προίκας (V. 742c· πρβλ. VI. 774c).

Στον Ελληνικό κόσμο ένα κοριτσάκι *λογικά* είχε πάντοτε μικρότερες δυνατότητες από ένα αγοράκι να επιζήσει, ή τουλάχιστον να ανατραφεί από τους δικούς του γονείς. Η έκθεση νηπίων, βεβαίως, χρησιμοποιήθηκε συχνά ως ένα μέσον ελέγχου του πληθυσμού: από τους πλουσίους ή τους μέτρια ευπόρους για να αποτρέπουν τη διαίρεση των κληρονομιών, και ακόμα περισσότερο από τους φτωχούς στον αγώνα τους για επιβίωση (βλ. V.1 και σημ. 6). Υπάρχουν πολλές μαρτυρίες για την έκθεση, διάσπαρτες στην ελληνική γραμματεία[7]. Ήταν αναμφίβολα μια υπερβολή χαρακτηριστική της Κωμωδίας όταν ο Αθηναίος δραματουργός Ποσείδιππος (που έγραψε γύρω στις δεκαετίες του 280 και 270 π.Χ.) έβαλε κάποιο από τα πρόσωπά του να ισχυρίζεται ότι «ο καθένας ανατρέφει έναν γιο ακόμα κι αν

είναι *πένης*, αλλά εκθέτει μια θυγατέρα ακόμα κι αν είναι *πλούσιος*». (Πρβλ. Τερέντιος, *Εαυτοντιμωρούμενος*, 626-30). Ωστόσο, υπάρχουν ενδείξεις ότι η έκθεση κοριτσιών ήταν πράγματι πιο συνηθισμένη από την έκθεση αγοριών. Μάλιστα σ' έναν περίφημο πάπυρο του 1ου π.Χ. αιώνα, κάποιος Αιγύπτιος ονόματι Ιλαρίων (που φαίνεται πως ήταν μισθωτός αγρεργάτης) γράφει από την Αλεξάνδρεια στη σύζυγό του Άλιδα, στον Οξύρυγχο, για να της μηνύσει ότι αν κάνει παιδί να το αναθρέψει αν είναι αγόρι, αλλά να το εκθέσει αν είναι κορίτσι (*P. Oxy.* IV. 744 = *SP* I. 294-5, αριθ. 105).

★ ★ ★ ★ ★

Θα περάσω τώρα σε μια σύντομη εξέταση του χριστιανικού γάμου ως θεσμού και της χριστιανικής στάσης απέναντι στις γυναίκες και στα ζητήματα σχέσεων των δύο φύλων, θέματα που πιστεύω έχουν μεγάλη σχέση με την ταξική θέση των Ελληνίδων γυναικών, λόγω της επίδρασης που άσκησε ο χριστιανισμός στην υποβάθμιση της κοινωνικής θέσης των γυναικών. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο αρχαίος ελληνικός κόσμος, σύμφωνα με τον ορισμό που έδωσα γι' αυτόν (1.2), ήταν τουλάχιστον εν μέρει χριστιανικός τους τελευταίους αιώνες της ύπαρξής του, και έγινε κατ' εξοχήν χριστιανικός πολύ πριν από το τέλος της περιόδου που εξετάζω. Ο πρώιμος χριστιανικός γάμος δεν έχει πλήρως ερευνηθεί από τους ιστορικούς (σε διάκριση από τους θεολόγους) στο φως του ελληνιστικού, του εβραϊκού και του ρωμαϊκού γάμου[8]. Ακούμε συχνά σήμερα να εγκωμιάζεται ο χριστιανικός γάμος· αλλά οι θαυμαστές του, απ' ό,τι ξέρω εκ πείρας, πολύ σπάνια συλλαμβάνουν το γεγονός ότι στις αρχές του ήταν πιο οπισθοδρομικός και πιο καταπιεστικός απέναντι στις γυναίκες από τις περισσότερες ποικιλίες γάμου στον ελληνορωμαϊκό κόσμο: συγκεκριμένα, (1) όπως στον εβραϊκό γάμο, η υποταγή της γυναίκας στον άνδρα όχι μόνο τονιζόταν περισσότερο απ' ό,τι στα άλλα συστήματα, αλλά και της αποδιδόταν θεϊκή προέλευση που δεν τη βρίσκουμε πουθενά αλλού· και (2) μια νοσηρή στάση προς τη γενετήσια πράξη και τον γάμο παρατηρείται σε μερικά από τα βιβλία της Καινής Διαθήκης, που θεωρήθηκε από την κυρίαρχη μορφή του πρώιμου χριστιανισμού ως θεϊκής έμπνευσης, ο ίδιος ο Λόγος του Θεού.

Πρόθεσή μου είναι να πραγματευθώ πρώτα το δεύτερο σημείο, αν και το θεωρώ ως το λιγότερο σημαντικό από τα δύο. Ο χριστιανισμός δεν είχε την υγιή αποδοχή της σαρκικής σχέσης και του γάμου, που ήταν βασικά ένα γνώρισμα του ιουδαϊσμού[9], αλλά έβλεπε τον γάμο ως τη δεύτερη καλύτερη λύση μετά την παρθενία. Επειδή η στάση αυτή κρίνεται ως χαρακτηριστική μόνο του Αποστόλου Παύλου, θα αρχίσω με το χωρίο από την *Αποκάλυψη*, όπου οι 144.000 (όλοι άρρενες Ισραηλίτες), που αποκαλούνται «απαρχή τω Θεω και τω Αρνίω», και που παριστάνονται ως σφραγισμένοι στο μέτωπο με το όνομα του Θεού, χαρακτηρίζονται ως «ούτοι εισίν οι μετά γυναικών ουκ εμολύνθησαν», διότι είναι «παρθένοι» (*Αποκ.* ιδ'. 1-5, ειδ. 4, με ζ'. 2-8). Ωστόσο, είναι αλήθεια ότι την ισχυρότερη επίδραση στον πρώιμο χριστιανισμό για τη δυσφήμηση των σχέσεων των δύο φύλων και του ίδιου του γάμου, την άσκησε το κεφ. ζ' της *Πρώτης προς Κορινθίους Επιστολής* του Απόστολου Παύλου (ζ'. 1-9, 27-9, 32-4, 39-40, ειδ. 2, 9)[10]. Αν λέγαμε ότι ο γάμος, για τον Απόστολο Παύλο, ήταν ένα «αναγκαίο κακό» θα

ήταν κάπως υπερβολικό· ωστόσο οφείλουμε ν' αναγνωρίσουμε κατ' αρχήν ότι γι' αυτόν η έγγαμη κατάσταση ήταν σαφώς κατώτερη από την παρθενία. Είναι γεγονός αναμφισβήτητο ότι ο *μόνος* σκοπός του γάμου που αναφέρει ρητά ο Παύλος είναι η αποφυγή της μοιχείας («δια τας πορνείας»: Α' Κορ. ζ'.2)[11]· και μόνο αν οι άγαμοι και οι χήρες «δεν μπορούν να είναι εγκρατείς» είναι προτιμότερον να έρχονται σε γάμο, διότι «κρείσσον έστι γαμήσαι ή πυρούσθαι» (εδάφ. 9). Πράγματι, ο Παύλος ένιωθε αποστροφή προς τη γενετήσια πράξη καθεαυτήν: αρχίζει τον λόγο του περί σαρκικής επαφής και γάμου στην Α' Κορ. (εδαφ. 1) με μιαν εμφατική γενίκευση: «Καλόν ανθρώπω γυναικός μη άπτεσθαι». Αν αυτό είναι, όπως υποστήριξαν μερικοί, απόσπασμα από επιστολή κάποιου Κορινθίου προς τον Παύλο, γραμμένη ίσως από μιαν υπέρμετρα ασκητική άποψη, κι αν ο Παύλος απαντά, πράγματι, μ' ένα «ναι μεν, αλλά...», ας ξεκαθαρίσουμε τουλάχιστον ότι λέει «Ναι»! Και λίγο πιο κάτω: «Λέγω δε τοις αγάμοις και ταις χήραις, καλόν αυτοίς έστιν εάν μείνωσιν ως κάγώ» (8). Ο Παύλος ήταν πολύ ευχαριστημένος με τον εαυτό του για την εγκράτειά του· έλεγε μάλιστα: «Θέλω γαρ πάντας ανθρώπους [είναι σχεδόν βέβαιο ότι εννοεί όλους τους άνδρες κι όλες τις γυναίκες] είναι ως και εμαυτόν» (7). Απολογίες έγιναν συχνά για τον Παύλο με το επιχείρημα ότι σκεφτόταν με εσχατολογικούς όρους, προσδοκώντας κάθε μέρα τη Δευτέρα Παρουσία· εγώ όμως δεν βλέπω αυτό να τον δικαιολογεί με κανέναν τρόπο. (Τελευταία μας παρουσίασαν και την ιδέα περί «εσχατολογικής γυναίκας»[12]· αλλά για τούτη τη θεολογική παραδοξολογία όσο λιγότερα λέει κανείς τόσο το καλύτερο).

Έρχομαι τώρα στη σπουδαιότερη πλευρά της στάσης των πρώτων χριστιανών προς τις γυναίκες και τον γάμο: την πίστη τους – που, όπως θα δούμε, ήταν ριζωμένη βαθιά στην Παλαιά Διαθήκη – ότι οι γυναίκες πρέπει να υποτάσσονται στους άνδρες τους και να τους υπακούουν. Τα περισσότερα χωρία που θα παραθέσω απευθύνονται ειδικά μάλλον στις συζύγους, παρά στις γυναίκες εν γένει· αλλά βέβαια στον αρχαίο ελληνικό κόσμο όλα τα κορίτσια ήταν φυσικό να παντρεύονταν κάποτε – η «παρθένα θεία», ή και η «γεροντοκόρη» είναι φαινόμενα άγνωστα στην αρχαιότητα. Ο Αριστοφάνης, στη *Λυσιστράτη*, 591-7, μας δίνει «την εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον κανόνα». (Πρέπει νομίζω να προσθέσω πως όταν στην Α' Κορ. ζ' 25 ο Απόστολος Παύλος λέει ότι «περί των παρθένων επιταγήν Κυρίου ουκ έχω», δεν πρέπει να μπούμε στον πειρασμό να πούμε ότι οι παρθένες είναι αληθινά τυχερές, διότι είμαι από εκείνους που πιστεύουν ότι το χωρίο μπορεί να έχει πολύ πιο περιορισμένη εφαρμογή απ' ό,τι φαίνεται από πρώτη ματιά)[13]. Αδυνατώ, φυσικά, να παραθέσω εδώ όλες τις σχετικές μαρτυρίες και θα περιοριστώ στα πιο σημαντικά αποσπάσματα. Στην Α' Κορ. ια' 3 και Εφεσ. ε' 22-4 γίνεται ένας παραλληλισμός ανάμεσα στη σχέση του άνδρα με τη γυναίκα του και στη σχέση του Θεού με τον Χριστό και του Χριστού με τον άνθρωπο (Α' Κορ. θ' 3) ή με την Εκκλησία (Εφεσ. ε' 23), πάνω στον οποίο βασίζεται η εντολή προς τη σύζυγο όχι απλώς να *σέβεται* τον άνδρα της (η λέξη που χρησιμοποιείται στην Εφεσ. ε' 33 είναι *φοβείται*) αλλά να *υποτάσσεται* σ' αυτόν με την πληρέστερη σημασία της λέξης: η λέξη *υποτάσσεσθαι*[14], που χρησιμοποιείται γι' αυτή τη σχέση στις Επιστολές προς Εφεσίους (ε' 22, 24) και προς Κολοσσαείς (γ' 18), προς Τίτον (β' 5) και Α' προς Πέτρον (γ' 1), είναι επίσης η λέξη που χρησιμοποιείται στις Επιστολές για την υποταγή των δούλων στους κυρίους τους (Τίτ. β' 9· Α'

Πέτρ. β′ 18), των απλών ανθρώπων στην κρατική εξουσία (Ρωμ. ιγ′ 1· Τίτ. γ′ 1), των Χριστιανών στον Θεό Πατέρα (Εβρ. ιβ′ 9· Ιάκ. δ′ 7· πρβλ. Α′ Κορ. ιε′ 27-8), και της Εκκλησίας στον Χριστό (Εφεσ. ε′ 24, όπου η σχέση Εκκλησία: Χριστός=γυναίκες έγγαμοι: άνδρες έγγαμοι, είναι σαφής· πρβλ. 23). Στην Α′ Τιμοθ. β′ 11 η γυναίκα οφείλει «εν ησυχία μανθανέτω *εν πάση υποταγή*». Το σθεναρό μεταφορικό σχήμα που χρησιμοποιείται τόσο στην Α′ Κορ. θ′ 3 όσο και στην προς Εφεσ. ε′ 23 είναι το σχήμα της *κεφαλής*: «παντός ανδρός η κεφαλή ο Χριστός εστί, κεφαλή δε γυναικός ο ανήρ, κεφαλή δε Χριστού ο Θεός» (Α′ Κορ. ια′ 3). «Αι γυναίκες τοις ιδίοις ανδράσιν υποτάσσεσθε ως τω Κυρίω· ότι ο ανήρ εστί κεφαλή της γυναικός, ως και ο Χριστός κεφαλή της εκκλησίας, και αυτός εστί σωτήρ του σώματος· αλλ' ώσπερ η εκκλησία υποτάσσεται τω Χριστώ, ούτω και αι γυναίκες τοις ιδίοις ανδράσιν εν παντί» (Εφεσ. ε′ 22-4).

Στο σημείο τούτο είμαι, δυστυχώς, υποχρεωμένος να κάνω μια παρέμβαση για να εξετάσω το πολύ ειδικό ζήτημα που αφορά το μεταφορικό σχήμα «*κεφαλή*», μια και τελευταία έγιναν απεγνωσμένες προσπάθειες από θεολόγους για να ασημαντοποιήσουν την έννοια της εξουσίας που ασφαλώς εξυπονοεί. Κι αυτό θα εγείρει, για ορισμένους, το πρόβλημα της γνησιότητας των διαφόρων παυλιανών επιστολών. Θα ασχοληθώ πρώτα, και σύντομα, με τούτο το τελευταίο σημείο. Δεν χωράει αμφιβολία ότι ο Απόστολος Παύλος θεωρούσε τις αποφάνσεις του στα θέματα της γυναίκας, του ερωτικού δεσμού και του γάμου, ως απευθείας εμπνευσμένες από τον Θεό, ακόμα κι όταν δεν γνώριζε καμιά μαρτυρία για δήλωση του Ιησού πάνω σε κάποιο συγκεκριμένο θέμα[15]. Αυτό φέρνει σε εξαιρετικά δύσκολη θέση τους χριστιανούς εκείνους που δεν είναι διατεθειμένοι ν' απορρίψουν στο σύνολό τους έγκυρες διακηρύξεις στα ιερά τους βιβλία, είναι όμως αρκετά ευαίσθητοι στη σύγχρονη ανθρωπιστική – όχι μόνο φεμινιστική – κριτική, ώστε να βρίσκουν μερικές από τις «παυλιανές» διακηρύξεις αφόρητες όπως έχουν. Αυτές οι διακηρύξεις, πιστεύεται ότι δεν μπορούν να σημαίνουν αυτό που λένε: αν και είχαν γίνει δεκτές επί αιώνες από όλες ουσιαστικά τις χριστιανικές εκκλησίες ως θεϊκής έμπνευσης, στην κυριολεκτική και φυσική σημασία τους, τώρα πρέπει να πάρουν μια πολύ διαφορετική ερμηνεία. Δεν γνωρίζω κανέναν ιστορικό που θα ήταν πρόθυμος να υποστηρίξει μια τέτοια κριτική ερμηνεία των Γραφών, φαίνεται όμως πως αυτή γοητεύει κάποιους θεολόγους, όπως θα δούμε. Μια λύση είναι να αποκλείσουμε ορισμένα κείμενα που αναγνωρίζονταν, μέχρι τελευταία, ως γραμμένα από τον ίδιο τον Παύλο, αλλά τώρα θεωρήθηκαν από πολλούς μελετητές την Καινής Διαθήκης ως ψευδοπαυλιανά (ή «δευτερο-παυλιανά», ένας κομψός ευφημισμός) και έργο μεταγενέστερων συγγραφέων[16]. Κάποιος μπορεί λοιπόν να ισχυριστεί ότι δεν υπάρχουν πραγματικές «δυσκολίες» παρά μόνο ίσως στην Α′ Κορ. ζ′ και ια′ 3-15 – αν και εκείνο που χρειάζεται να κάνουμε είναι να δούμε τι σήμαιναν τούτα τα κείμενα για τους συγχρόνους τους· και φυσικά το «δευτερο-παυλιανό» υλικό είναι πολύ σημαντικό για μια τέτοια έρευνα, αφού παρέχει ορισμένα στοιχεία για το πώς οι σύγχρονοι ερμήνευαν τις «αυθεντικές» επιστολές. Συμβαίνει να ενδιαφέρομαι προσωπικά πολύ λιγότερο για τις απόψεις του ίδιου του Παύλου απ' ό,τι γι' αυτό που μπορώ να ονομάσω «Παυλιανό χριστιανισμό», το κύριο δηλαδή ρεύμα του πρώιμου χριστιανισμού, που βασίζεται σ' όλες τις αποδιδόμενες στον Παύλο επιστολές, καθώς και στα άλλα βιβλία της Καινής Διαθήκης.

Η σημασία της *κεφαλής* στην Α΄ Κορ. ια΄ 3 (και στη «δευτερο-παυλιανή» Εφεσ. ε΄ 23) είναι κεφαλαιώδης. Το 1954 μια οξυδερκής ανάλυση από τον Stephen Bedale[17] διαπίστωνε ότι σε ορισμένα εδάφια των Επιστολών, όπου η λέξη *κεφαλή* χρησιμοποιείται μεταφορικά (όπως σπάνια συμβαίνει έξω από τη μετάφραση των Εβδομήκοντα και την Καινή Διαθήκη)[18], η βασική έννοιά της μπορεί να είναι η έννοια της προτεραιότητας, της προέλευσης, της αρχής. Ωστόσο, ο Bedale παραδέχτηκε, τίμια και σωστά, ότι η λέξη στη μεταφορική της σημασία (όπως και η *αρχή*, που μπορεί επίσης να σημαίνει είτε «κυριαρχία» είτε «έναρξη») «ανατίρρητα συνεπάγεται την έννοια της "εξουσίας"», έστω κι αν «αυτή η εξουσία στις κοινωνικές σχέσεις προέρχεται από μια σχετική προτεραιότητα (αιτιακή μάλλον παρά απλώς χρονική) στη σειρά της ύπαρξης»[19]. (Εδώ ο Bedale είχε προφανώς στον νου τη φανταστική καταγωγή της γυναίκας από τον άνδρα – της Εύας από τον Αδάμ – που περιγράφει η Γένεσις β΄ 18-24). Μιλώντας για την «επικεφαλής θέση» του άρρενος στην Α΄ Κορ. ια΄ 3 (προτεραιότητα με τη σημασία της «καταγωγής»), ο Bedale προσθέτει: «Κατά την άποψη του Αποστόλου Παύλου, η γυναίκα είναι κατ' ακολουθίαν "υπο-τεταγμένη" (πρβλ. Εφεσ. ε΄ 23). Αλλά η αρχή αυτή της υποταγής την οποία ο απόστολος βρίσκει στις ανθρώπινες σχέσεις εδράζεται στη χρονολογική σειρά της δημιουργίας»[20]. Είναι απόλυτα ανεπίτρεπτο να προχωρήσουμε πιο πέρα και να παρουσιάσουμε ότι *κεφαλή*, στα αποσπάσματα που παραθέτουμε, σημαίνει *μόνο* «πηγή» και όχι *επίσης* «εξουσία»[21]. Και οτιδήποτε κι αν υπονοείται με το μεταφορικό σχήμα «κεφαλή», το ίδιο το γεγονός ότι η *σχέση* του άνδρα (ή του συζύγου) με τη γυναίκα (ή τη σύζυγο) *εξισώνεται* στην Α΄ Κορ. ια΄ 3 με τη σχέση του Χριστού με τον άνθρωπο και του Θεού με τον Χριστό, και στην Εφεσ. ε΄ 23 με τη σχέση του Χριστού με την Εκκλησία, κάνει τη σχέση της γυναίκας προς τον άνδρα σχέση ολικής υποταγής. Αυτό είναι τελείως σύμφωνο και με την άλλη μαρτυρία της Καινής Διαθήκης που παρέθεσα πιο πάνω.

Ορισμένοι χριστιανοί στον σύγχρονο κόσμο είχαν την τάση να επιρρίψουν ένα μεγάλο μέρος της ευθύνης, όχι μόνο για τη νοσηρή στάση προς τον ερωτικό δεσμό αλλά και για την υποταγή των έγγαμων γυναικών στους άνδρες τους σύμφωνα με την πρωτοχριστιανική σκέψη και πράξη, στην ιδιότυπη ψυχοσύνθεση του Απ. Παύλου, ο οποίος ήταν φυσικά βαθιά επηρεασμένος από την ευσεβή, ιουδαϊστική ανατροφή του (για την οποία βλέπε Πράξεις κβ΄ 3) καθώς επίσης, εύλογα, από το γεγονός ότι στην Ταρσό, τη γενέτειρά του, οι γυναίκες πεπλοφορούσαν σε δημόσιους χώρους (Δίων Χρυσ. XXXIII. 48-9). Πρέπει, επομένως, να κάνω σαφές ότι στην πραγματικότητα η υποταγή της έγγαμης γυναίκας στον σύζυγό της ήταν μέρος της κληρονομιάς του χριστιανισμού από τον ιουδαϊσμό, η οποία *κατ' ανάγκην* περιλάμβανε (όπως θα δούμε) μιαν ολοκληρωμένη αντίληψη για την κυριαρχία του συζύγου, την οποία επέτεινε ο χριστιανισμός. Πρόκειται για ένα πολύ σημαντικό ζήτημα που χρειάζεται να τονιστεί. Στις μέρες μας, που οι περισσότεροι χριστιανοί σέβονται την Παλαιά Διαθήκη πολύ λιγότερο απ' ό,τι τη σεβόταν η πρώιμη Εκκλησία, και που τα πρώτα κεφάλαια της Γένεσης από κανέναν δεν παίρνονται κατά γράμμα και στα σοβαρά, παρά μόνο από τους πιο αμαθείς και θρησκόληπτους φονταμενταλιστές, χρειάζεται ίσως να κάνουμε μια συνειδητή προσπάθεια να θυμηθούμε τρία σημεία από την περιγραφή της δημιουργίας του άνδρα και της γυναίκας, και της «Πτώσης» και των επακόλουθών της, στη Γένεση

β'-γ', σημεία που οι πιο φωτισμένοι χριστιανοί προτιμούν συχνά να ξεχνούν. (1) Πρώτον, και το σπουδαιότερο για την πρακτική του επίδραση στον χριστιανικό γάμο, είναι το γεγονός ότι στη Γέν. γ' 16 ο Θεός ο ίδιος φέρεται να κηρύττει την εξουσία του άνδρα πάνω στη γυναίκα του. Τέτοια θρησκευτική θέσπιση για ανδρική κυριαρχία δεν υπήρχε στον ελληνικό ή ρωμαϊκό παγανισμό[22]. Ένα χωρίο στον Ιώσηπο είναι κατηγορηματικό ως προς την κατωτερότητα της έγγαμης γυναίκας έναντι του άνδρα της «απ' όλες τις απόψεις», σύμφωνα με τον ιουδαϊκό νόμο. «Ας είναι επομένως πειθήνια [*υπακουέτω*], όχι για ταπείνωσή της, αλλά για να μπορεί να βρίσκεται υπό έλεγχο [*άρχηται*], διότι ο Θεός έδωσε την εξουσία [*το κράτος*] στον άνδρα» (Κατ. Απίωνος, II. 201). Εκφράστηκε η υποψία για παρεμβολή, οπωσδήποτε όμως το χωρίο αυτό είναι μια επαρκής περιγραφή της θέσης της Εβραίας γυναίκας του 1ου αιώνα μ.Χ. (βλ. λχ. Baron, *SRHJ* II^2. 236). Ο Φίλων μεταχειρίζεται πιο έντονη γλώσσα από τον Ιώσηπο: στην *Υποθ.* 7.3 λέει ότι στον *ιουδαϊκό* νόμο, «για να καταστούν πειθήνιες σ' όλη τη γραμμή», οι έγγαμες γυναίκες πρέπει να «είναι *δούλες* στους» άνδρες τους – η λέξη *δουλεύειν* είναι η χρησιμοποιούμενη. (Νομίζω πως οφείλω να αδράξω τούτη την ευκαιρία απλώς για να μνημονεύσω ένα ιδιαίτερα πρόστυχο χωρίο στον Φίλωνα, που δικαιολογεί τους Εσσαίους για την αποχή τους από τον γάμο, επειδή τάχα οι έγγαμες γυναίκες είναι ποικιλότροπα δυσάρεστες και πηγή διαφθοράς – δεν τολμώ να μεταφέρω εδώ τον χλευασμό του: *Υποθ.* 11.14-17). (2) Δεύτερον, υπάρχει το εξαιρετικό γεγονός ότι στη Γέν. β' 21-4 η γυναίκα δεν γεννιέται ανεξάρτητα από τον άνδρα και ταυτόχρονα μ' αυτόν, όπως όλα τα άλλα πλάσματα (συμπεριλαμβανομένων, προφανώς, των θηλυκών ζώων!), αλλά πλάστηκε ύστερα από τον άνδρα και από μια πλευρά του. Αυτό βέβαια ανατρέπει την πραγματική σειρά: ο άνδρας τώρα γεννιέται από γυναίκα, ενώ η πρώτη γυναίκα παριστάνεται ότι έχει βγει από άνδρα και δημιουργήθηκε για να είναι «ταίρι» (βοηθός) του (Γέν. β' 18, 20). Όπως είπε ο Απ. Παύλος, «ου γαρ εστιν ανήρ εκ γυναικός, αλλά γυνή εξ ανδρός· και γαρ ουκ εκτίσθη ανήρ διά την γυναίκα, αλλά γυνή διά τον άνδρα» (Α' Κορ. ια' 8-9· πρβλ. Μαρκ. β' 27 για μια πολύ όμοια χρήση της πρόθεσης *διά*). Αυτός ο ιδιόρρυθμος μύθος στη Γένεση στάθηκε για μεγάλο διάστημα ένα ισχυρό αντιστύλι της ανδρικής «ανωτερότητας». Υπάρχει, φυσικά, κάθε λόγος να πιστεύουμε ότι ο ίδιος ο Ιησούς και όλοι οι οπαδοί του, μαζί και ο Παύλος, δέχτηκαν τον μύθο στην κυριολεκτική του σημασία, σαν να αποτελούσε ιστορικό γεγονός· δεν έχουμε εδώ να κάνουμε με ένα ξεστράτισμα του Παύλου. Και μπρος σε τούτη τη διαπίστωση, είναι πολύ ανέντιμος ο ισχυρισμός ότι ο Παύλος μπορούσε να είχε διαφορετική άποψη από εκείνη που εκφράζει, υπέρ της υποταγής της συζύγου στον σύζυγο.

Και οι δύο όψεις της ιστορίας της Γένεσης που περιέγραψα ήταν μέρος της κληρονομιάς που άφησε ο ιουδαϊσμός στη χριστιανική αντίληψη για τον γάμο, η οποία ήταν ασφαλώς στο σύνολό της πιο κοντά στην ιουδαϊκή παρά στη ρωμαϊκή ή και στην ελληνιστική παραλλαγή. (3) Ένα τρίτο σημείο του μύθου της Γένεσης, εξίσου αποδεκτό ως γεγονός από τους πρώτους χριστιανούς, ήταν η μεγαλύτερη ευθύνη της γυναίκας για την «Πτώση». Αυτή τρώει πρώτη τον απαγορευμένον καρπό και πείθει τον άνδρα ν' ακολουθήσει το παράδειγμά της (Γέν. γ' 1-6, 12 και ειδ. 16-17), με αποτέλεσμα να της δώσει ο Θεός μια ειδική τιμωρία: να υποφέρει με πόνους τον καρπόν της κοιλίας της (γ' 16, όπου της επιβάλλεται

επίσης η εξουσία του άνδρα). Εξαιτίας της χριστιανικής σωτηριολογίας, όπου η «Πτώση» αποτελεί βασικό παράγοντα, ο κύριος ρόλος που αποδίδεται στην πρώτη γυναίκα, και που εμφανίζεται μόνο ευκαιριακά στα ιουδαϊκά συγγράμματα (λ.χ. Εκκλ. κε' 24), έχει φυσικά εντονότερη παρουσία στη χριστιανική απ' ότι στην ιουδαϊκή θεολογία. Από τούτη την άποψη ο χριστιανισμός έκανε κακή χρήση της ιουδαϊκής κληρονομιάς του. Για τον συντάκτη της προς Τιμόθεον Α' επιστολής ϐ', 11-14, τα γεγονότα ότι «Αδάμ γαρ πρώτος επλάσθη, είτα Εύα» και ότι ο «Αδάμ ουκ ηπατήθη, η δε γυνή απατηθείσα εν παραβάσει γέγονε» (πρβλ. Β' Κορ. ια' 3: «ο όφις Εύαν εξηπάτησεν») είναι η δικαιολογία – μάλιστα η μόνη ρητή δικαιολογία – για την εντολή που δίνεται στη γυναίκα «εν ησυχία μανθανέτω εν πάση υποταγή», και «γυναικί δε διδάσκειν ουκ επιτρέπω, ουδέ αυθεντείν ανδρός, αλλ' είναι εν ησυχία» (πρβλ. Α'. Κορ. ιδ' 34-5).

Ορισμένοι νεότεροι συγγραφείς έδωσαν μεγάλη έμφαση στο γεγονός ότι πολλοί από τους προσήλυτους του Απ. Παύλου που ονομάζονται στην Καινή Διαθήκη ήταν γυναίκες· αυτό όμως δεν έχει καμιά σημασία στα πλαίσια του παρόντος θέματος. Ένας μεγάλος αριθμός προσήλυτων γυναικών έπρεπε απλώς να αναμένεται, μια και η θρησκεία αποτελούσε «την κύρια διέξοδο για τη γυναικεία ενεργητικότητα στον Ρωμαϊκό κόσμο», όπως τόνισε η Averil Cameron σε άρθρο της με τίτλο «Ούτε αρσενικό – ούτε θηλυκό», που πρόκειται να δημοσιευτεί στο *Greece & Rome* το 1980, και που η συντάκτρια είχε την καλοσύνη να μου το δείξει[22α]. Και βεβαίως δεν υπάρχει το παραμικρό σημάδι ότι κάποια απ' αυτές τις γυναίκες κατείχε μια δεσπόζουσα ή έστω σημαντική θέση στις τοπικές τους εκκλησίες. Ούτε χρειάζεται ο ιστορικός να πάρει σοβαρά υπόψη το κείμενο που τόσο συχνά μνημονεύουν οι θεολόγοι, την προς Γαλάτας Επιστολήν, γ' 28: «ουκ ένι Ιουδαίος ουδέ Έλλην, ουκ ένι δούλος ουδέ ελεύθερος, ουκ ένι άρσεν και θήλυ· πάντες γαρ υμείς είς εστέ εν Χριστώ Ιησού» (πρβλ. Κολοσ. γ' 11 για ένα ανάλογο κείμενο, που δεν αναφέρει τα δύο φύλα). Σχολίασα και τα δύο τούτα αποσπάσματα στην αρχή του VII.3. Έχουν μια καθαρά πνευματική ή εσχατολογική σημασία και αφορούν μόνο την κατάσταση όπως αυτή είναι «εις τα όμματα του Θεού» ή «στον άλλο κόσμο»· δεν έχουν καμιά σημασία για τούτον τον κόσμο, όπου οι σχέσεις στην πραγματική ζωή μεταξύ άνδρα και γυναίκας, ή μεταξύ κυρίου και δούλου, δεν επηρεάζονται καθόλου. Ακριβώς όπως ο δούλος που είναι καλος άνθρωπος παύει, κατά την ελληνιστική φιλοσοφική αντίληψη, να είναι «πραγματικά» δούλος (βλ. VII.3), έτσι και ο δούλος γίνεται «απελεύθερος του Χριστού», απλώς γινόμενος χριστιανός· και η γυναίκα γίνεται ένα και το αυτό με τον άνδρα, ο Εβραίος με τον Έλληνα, ακριβώς με τον ίδιο τρόπο. Η κατάσταση, *σε τούτον τον κόσμο*, δεν αλλοιώνεται στο παραμικρό, για κανέναν από αυτούς. Και φυσικά όλος ο συνειρμός της σκέψης παρέχει μια βολική δικαιολογία για να μην *πράττεις* τίποτα για ν' *αλλάξει* η κατάσταση των αδικημένων, διότι, θεολογικά, αυτοί έχουν *κιόλας* πετύχει τα πάντα.

Ωστόσο, δεν ξαφνιάζει η διαπίστωση ότι οι πρώτοι χριστιανοί απλώς υιοθετούσαν την εβραϊκή και/ή την ελληνιστική κοινωνική πρακτική της εποχής τους, σε ό,τι αφορά τον ερωτικό δεσμό και τον γάμο, όπως και άλλους τρόπους, αλλά τους βρίσκουμε να παίρνουν μια θέση που ήταν ακόμα πιο πατριαρχική και καταπιεστική από εκείνην των περισσότερων συγχρόνων τους. Καθαρά πιο φωτισμένες ιδέες υπήρχαν στον γύρω τους κόσμο. Ο ρωμαϊκός γάμος, ιδιαίτερα, είχε αναπτυ-

χθεί, πέρα από τα άλλα συστήματα, με τα δικαιώματα που παρείχε στις γυναίκες, έγγαμες και μη. (Η ύπαρξη της ρωμαϊκής *patria potestas* [πατρικής εξουσίας] δεν αναιρεί τον ισχυρισμό μου)[23]. Πιστεύω ότι είχε δίκιο ο Schulz όταν θεωρούσε τον ρωμαϊκό νόμο για τον σύζυγο και τη σύζυγο ως το ύψιστο παράδειγμα ανθρωπισμού στη ρωμαϊκή νομολογία, και όταν απέδιδε την κατοπινή παρακμή μερικών από τα πιο προοδευτικά του χαρακτηριστικά στον πολύ πιο ανδροκρατούμενο πνευματικόν ορίζοντα των Γερμανών «βαρβάρων» εισβολέων και της χριστιανικής Εκκλησίας (*CRL* 103-5). Ο ρωμαϊκός νόμος για τον γάμο, ας το πούμε παρεκβατικά, αντιστάθηκε με εξαιρετική επιμονή στις αλλαγές (στην κατάργηση του διαζυγίου με κοινή συναίνεση, λογουχάρη) που επιθυμούσε η Εκκλησία και οι χριστιανοί αυτοκράτορες, από τον Κωνσταντίνο και εφεξής, όπως με έξοχο τρόπο αποκάλυψε ο A. H. M. Jones (*LRE* II. 973-6, με III. 327-8, σημ. 77-82). Είναι γνωστό ότι οι χριστιανικές εκκλησίες έτειναν, μέχρι εντελώς τελευταία, ή στο να απαγορεύουν εντελώς το διαζύγιο ή, στην καλύτερη περίπτωση (όπως στην Αγγλία μέχρι τελευταία, και στη Σκωτία ακόμα και τώρα), το επιτρέπουν μόνο αν υπάρχει απόδειξη «προσβολής του γάμου» από το ένα μέρος σε βάρος του άλλου – ολέθρια άποψη, που προκάλεσε πολλά περιττά βάσανα, για να μην αναφέρουμε τα συχνά συναινετικά διαζύγια.

Ύποπτες και μη ορθολογικές ιδέες για την τακτική «ακαθαρσία» της γυναίκας στα χρόνια της γονιμότητάς της ήταν φυσικό να έχουν κάποια επίδραση στον πρώιμο χριστιανισμό, μια και οι τέτοιες ιδέες δεν ήταν ασυνήθιστες στον ειδωλολατρικό ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο (βλ. IV. 3. § 10) και ήταν ιδιαίτερα ισχυρές στον ιουδαϊσμό. Στο Λευιτικόν ιε', που στην τωρινή μορφή του αποτελεί έναν από τους πιο όψιμους κλάδους της Πεντατεύχου (όσο παλιά κι αν είναι η καταγωγή της), δίνεται μεγάλη έμφαση στη μίανση που προκαλεί η επαφή με γυναίκα που έχει τα έμμηνά της ή ακόμα και με οτιδήποτε αυτή έχει αγγίξει (Λευιτ. ιε' 19-33· πρβλ. Ησαΐας λ' 22). Συνουσία με τέτοια γυναίκα είναι θανάσιμο έγκλημα και για τα δύο μέρη (Λευιτ. κ' 18)[24]. Πολλοί που δεν μπορούν να καταλάβουν τη δύναμη του συναισθήματος που συχνά συνδέεται με δοξασίες περί την τελετουργική μίανση μπορεί να εκπλαγούν όταν διαβάσουν ένα από τα λαμπρότερα χωρία της Παλαιάς Διαθήκης, όπου ο Ιεζεκιήλ εκφράζει αυτό που αλλού ονόμασα «μια κατηγορηματική και παθιασμένη αποκήρυξη της όλης ιδέας περί κοινής οικογενειακής ευθύνης για το έγκλημα» (ιδέας, τόσο βαθιά ριζωμένης στα παλιότερα στρώματα των Εβραϊκών Γραφών)[25], και ν' ανακαλύψουν ότι όποιος «πλησιάζει εις γυναίκα σύσαν εν τη ακαθαρσία αυτής» (που έχει την «περίοδό» της) τοποθετείται στην ίδια κατηγορία με τον ειδωλολάτρη, τον μοιχό, τον καταπιεστή του φτωχού, τον τοκογλύφο κ.ο.κ., ως ένοχο βαριού εγκλήματος που δικαιολογεί τον κολασμό (Ιεζεκ. ιη' 1 κ.ε., ειδ. 6). Τη «μωσαϊκή» νομοθεσία στο θέμα της «ακαθαρσίας» οι ραβίνοι την πήραν πράγματι πολύ στα σοβαρά. Για να σταθούμε μόνο στη Μισνά (*Mishnah*) – μια ολόκληρη πραγματεία, η Niddah, που πιάνει 13 περίπου σελίδες (745-57) στη στερεότυπη αγγλική μετάφραση του Herbert Danby (1933), είναι όλη αφιερωμένη στην εμμηνόρρυση και στη συνακόλουθη μίανση. Το θέμα θίγεται σε πολλά χωρία άλλων κειμένων. (Υπάρχουν μερικοί λεπτολογημένοι κανόνες, λχ. πόσο μεγάλη αιματοκηλίδα, που μια γυναίκα βρίσκει πάνω της, μπορεί ν' αποδοθεί σε μια ψείρα: η απάντηση είναι: «όταν έχει την έκταση ενός φασολιού», *Nidd.* 8.2. Αντίθετα απ' ό,τι θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς

για λόγους υγιεινής – άσχετους εδώ – η υπόθεση της μόλυνσης μπορεί έτσι *να άρει* την υπόνοια για «ακαθαρσία»!). Είναι προς τιμήν του χριστιανισμού ότι τελικά δεν επηρεάστηκε σοβαρά από δεισιδαιμονίες αυτού συγκεκριμένα του είδους, τουλάχιστον στη Δύση. Σε μερικές από τις ελληνόφωνες κοινότητες, ωστόσο, απέμεινε μια βαθιά ριζωμένη αντίληψη ότι η περιοδική «ακαθαρσία» της γυναίκας κάνει άπρεπο γι' αυτήν, στο διάστημα που περνά αυτήν τη δοκιμασία, να μεταλαμβάνει ή και να μπαίνει στην εκκλησία. Οι πρώτοι επίσημοι αποκλεισμοί από τη μετάληψη γυναικών σ' αυτή την κατάσταση, απ' ό,τι ξέρω, έχουν γίνει από δύο πατριάρχες της Αλεξάνδρειας: τον Διονύσιο (μαθητή του Ωριγένη), γύρω στα μέσα του 3ου αιώνα, και τον Τιμόθεο, γύρω στα 379-85, που οι οδηγίες του έγιναν κανόνες στη Βυζαντινή Εκκλησία και επικυρώθηκαν από την Πενθέκτη Σύνοδο του *Τρούλλου* στην Κωνσταντινούπολη το 692[26]. Οι Κανόνες του Τρούλλου, που εγκρίθηκαν μόνο από τους ανατολικούς επισκόπους, απορρίφθηκαν στη Δύση· μέχρι σήμερα όμως οι Ορθόδοξες εκκλησίες, μαζί και η ελληνική και η ρωσική, αρνούνται τη μετάληψη σε γυναίκες κατά την εμμηνόρρυση.

Είναι αλήθεια ότι οι χριστιανοί επέμεναν θεωρητικά περισσότερο απ' ό,τι η συντριπτική πλειονότητα των «εθνικών» στην αναγκαιότητα να απέχουν τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες από εξώγαμες σεξουαλικές σχέσεις (από τη «μοιχεία»)· υπήρχαν όμως «εθνικοί» που καταδίκαζαν τη μοιχεία τόσο των έγγαμων ανδρών όσο και των έγγαμων γυναικών (βλ. πιο κάτω για τον Μουσώνιο Ρούφο), και μια απόφανση του Ρωμαίου νομικού Ουλπιανού, ότι είναι «άκρως άδικον να απαιτεί κανείς αγνότητα από τη γυναίκα του όταν ο ίδιος δεν την ασκεί», έχει περισωθεί στον *Πανδέκτη* (XLVIII. v. 14. 5). Οι υπάρχουσες μαρτυρίες από την Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία μου υποβάλλουν τη σκέψη ότι οι χριστιανικές εκκλησίες δεν είχαν μεγαλύτερη επιτυχία από τους «εθνικούς» στην αποθάρρυνση της «μοιχείας»· και η πασίδηλη επικράτηση της πορνείας στις χριστιανικές χώρες, αιώνες τώρα, δείχνει ότι το ν' απαγορεύεται απλώς μια ορισμένη συμπεριφορά που θεωρείται, για θρησκευτικούς λόγους, ανήθικη, ακόμα κι όταν η απαγόρευση υποστηρίζεται με απειλές αιώνιας τιμωρίας, μπορεί να έχουν ισχνά αποτελέσματα αν η δομή της κοινωνίας δεν συντελεί στην τήρησή της. Και το παράλογο μίσος για την ερωτική σχέση στις φυσικές εκδηλώσεις της (με χλιαρή εξαίρεση τον γάμο), που ήταν τόσο χαρακτηριστικό του πρώιμου χριστιανισμού, από τον Απ. Παύλο και εφεξής, οδηγούσε καμιά φορά σ' έναν ασκητισμό που άγγιζε τα όρια της ψυχοπάθειας. Ο σημερινός αναγνώστης ορισμένων επιστολών και άλλων έργων του Αγίου Ιερώνυμου (άνδρα με περίσσια γενετήσια ορμή, που ντρεπόταν φριχτά για τα φυσικά του αισθήματα) μπορεί να συγκινηθεί βαθιά από τα περιττά βάσανα που προκαλούσαν στο πολύ προικισμένο τούτο άτομο μια σειρά από ανόητα δόγματα τα οποία ο άγιος ποτέ δεν αμφισβήτησε, και των οποίων η τήρηση τού δημιουργούσε συχνά ένα βαθύ πνευματικό άγχος που ήταν αδύνατο να ξεθυμάνει παρά μόνο μ' ένα άγριο, και μάλιστα καπηλικό υβρεολόγιο εναντίον ενός θρησκευτικού αντιπάλου (ενός Helvidius ή Vigilantius) που είχε τολμήσει να πει κάτι το οποίο ο Ιερώνυμος θα ερμήνευε ως εξευτελιστικό για την Παρθένα Μαρία και για την παρθενιά γενικά[27].

Αξίζει κανείς να διαβάσει, σαν εξυγιαντικό διορθωτικό της λαϊκής χριστιανικής άποψης, που επαναλαμβάνεται ξανά και ξανά στους νεότερους χρόνους – ότι η πρώιμη Εκκλησία εισήγαγε μια νέα και καλύτερη αντίληψη για τον γάμο και

τον ερωτικό δεσμό –, μερικά από τα διασωθέντα χωρία του στωικού φιλόσοφου του δεύτερου μισού του 1ου αιώνα Μουσώνιου Ρούφου – του πιο συναρπαστικού, κατά τη γνώμη μου, απ' όλους τους ύστερους στωικούς. Ήταν Ρωμαίος του σώματος των ιππέων (βλ. Tac., *Hist*, III. 81), αλλά είναι πιθανό να έκανε το μεγαλύτερο μέρος της διδασκαλίας του στην ελληνική και, μολονότι δεν του αποδίδεται βάσιμα κανένα γραπτό έργο, ένα τμήμα της θεωρίας του σώθηκε (σχεδόν άρτιο, από τον Στοβαίο) σε μερικά αρκετά ουσιαστικά ελληνικά αποσπάσματα ερανισμένα από κάποιον άγνωστο μαθητή, που το όνομά του μας μεταδόθηκε απλώς ως Λούκιος. Ο Άγγλος αναγνώστης μπορεί ν' απολαύσει ένα πλήρες κείμενο (το κλασικό πια του O. Hense, 1905), σε φροντισμένη αγγλική μετάφραση και με μια χρήσιμη εισαγωγή, ως μέρος ενός άρθρου (δημοσιευμένου και χωριστά) με τίτλο «Musonius Rufus, "The Roman Socrates"», της Cora E. Lutz, στο *YCS* τεύχος 10 (1947) 3-147[28]. Ο Μουσώνιος είναι και πιο ορθολογιστής και πιο ανθρώπινος από τον Απ. Παύλο στη στάση του προς τις γυναίκες, τη σαρκική επαφή και τον γάμο, και είναι εξαιρετικά απαλλαγμένος από την ανδροκρατική αντίληψη που θέλει την υποταγή των γυναικών στους συζύγους τους, αντίληψη αρκετά διαδομένη στην αρχαιότητα αλλά ισχυρότερη στους Εβραίους απ' ό,τι σε πολλούς εθνικούς (προπαντός στους Ρωμαίους) και που εμφυτεύθηκε στον Παύλο από την ορθόδοξη εβραϊκή ανατροφή του (βλ. πιο πάνω). Κατά τον Μουσώνιο: (1) στον γάμο «πρέπει να υπάρχει πάνω απ' όλα τέλεια συντροφικότητα και αμοιβαία αγάπη μεταξύ των συζύγων», στην αρρώστια και στην υγεία· (2) «όλοι οι άνθρωποι θεωρούν την αγάπη των δύο συζύγων ως την ανώτερη μορφή αγάπης»· (3) οι έγγαμοι άνδρες που διαπράττουν μοιχεία κάνουν εξίσου κακό όπως και οι έγγαμες γυναίκες, και είναι απαράδεκτο το να έχουν σαρκικές σχέσεις με τις νεαρές δούλες τους· (4) ο γάμος είναι ένα θαυμάσιο πράγμα· ακόμα κι ένας φιλόσοφος πρέπει να τον δέχεται ευχαρίστως· και (5) τα κορίτσια πρέπει να παίρνουν το ίδιο είδος εκπαίδευσης με τα αγόρια, μέχρι και τη φιλοσοφία[29]. Ο Μουσώνιος, αν και βλέπει τη σφαίρα δραστηριότητας της γυναίκας διαφορετική, σε μερικά σημεία, από εκείνην του άνδρα, δεν υπαινίσσεται ποτέ ότι η γυναίκα είναι κατά οποιονδήποτε τρόπο κατώτερή του ή ότι πρέπει να υποτάσσεται σ' αυτόν ή να δυναστεύεται από αυτόν. Οι περισσότερες από τις μεμονωμένες απόψεις που αποδίδονται στον Μουσώνιο, και που μόλις παρέθεσα, μπορούν να έχουν τις ανάλογές τους σε άλλους Έλληνες και Λατίνους συγγραφείς, αλλά πιστεύω ότι ο συνδυασμός τους αποτελεί εξαίρεση.

Αν αναζητούμε μιαν εξήγηση για τη μη πραγματοποίηση από μέρους των χριστιανικών εκκλησιών κάποιας αξιόλογης αλλαγής προς το καλύτερο στην ηθική ή κοινωνική συμπεριφορά, ακόμα και σ' εκείνες τις σφαίρες (όπως είναι η απαγόρευση της μοιχείας τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες) όπου ο χριστιανισμός διεκδικούσε μιαν ανώτερη στάθμη από την κοινώς αποδεκτή στον ελληνορωμαϊκό κόσμο, μπορούμε να τη βρούμε στο επιμύθιο μιας παραβολής στην οποία θα έχω την ευκαιρία να αναφερθώ και πάλι αργότερα (VII.4), της παραβολής του Λαζάρου. Όταν ο πλούσιος που υπέφερε τα βάσανα της κόλασης παρακάλεσε να επιτραπεί στον Λάζαρο να πάει και να κηρύξει τον λόγο του θεού στους πέντε αδελφούς του, ώστε να μην έχουν κι αυτοί τη δική του φοβερή μοίρα (μια και είναι βέβαιο ότι θα έδιναν προσοχή στα λόγια ενός ανθρώπου που αναστήθηκε από νεκρός), η απάντηση ήταν: «Έχουσι Μωυσέα και τους προφήτας· ακουσάτω-

σαν αυτών... Ει Μωϋσέως και των προφητών ουκ ακούουσιν, ουδέ εάν τις εκ νεκρών αναστή πεισθήσονται» (Λουκ. ιστ' 27-31). Για να γενικεύσουμε τούτη τη ρήση, οφείλουμε να υποκαταστήσουμε το «ο Μωυσής και οι προφήτες», με «το γενικό κλίμα της ορθόδοξης γνώμης στην κοινωνία»: αν οι άνθρωποι δεν επηρεάζονται από αυτά που λέει ο Ιησούς, τότε ακόμα κι ένας που αναστήθηκε από νεκρός δεν πρόκειται να τους συγκινήσει. Άρα δεν θα έπρεπε να περιμένουμε ότι το χριστιανικό κήρυγμα, αυτό καθαυτό, θα άλλαζε πολύ τη συμπεριφορά των ανθρώπων, που διαφέρει από την καθαρά πνευματική τους ζωή – ούτε την άλλαξε.

★ ★ ★ ★ ★

Περιττό ίσως να προσθέσω πως μπορούν να γίνουν πολύ περισσότερα απ' ό,τι σε πλείστες σύγχρονες κοινωνίες για τη μείωση της ανδρικής κυριαρχίας, που χαρακτήριζε τη μεγάλη πλειονότητα των πολιτισμένων κοινωνιών, υποβάλλοντας μιαν υψηλή αναλογία γυναικών στην εκμετάλλευση και καταπίεση, οι οποίες είναι (όπως είδαμε) φυσικά επακόλουθα της ταξικής σύγκρουσης. Βέβαια, η διεργασία της πλύσης εγκεφάλου, από την οποία περνούμε όλοι κατά την παιδική μας ηλικία, έπαιξε εδώ μεγάλο ρόλο: ένα ιδιαίτερο στερεότυπο έχει εγχαραχθεί γενικά στις γυναίκες από τη νηπιακή ηλικία και πέρα, και φυσικά η μεγάλη πλειονότητά τους το δέχτηκε σαν να ήταν μια αναπόφευγη βιολογική αναγκαιότητα και όχι μια κοινωνική κατασκευή που θα μπορούσε ν' αλλάξει[30].

★ ★ ★ ★ ★

Έχω την πεποίθηση ότι τούτο το υποκεφάλαιο θα χρησιμεύσει για να με δικαιολογήσει για όποιο κρίμα που έχω ίσως διαπράξει στα όμματα των φεμινιστών μιλώντας μερικές φορές για τον δούλο, τον δουλοπάροικο, τον αγρότη, κτλ., στο αρσενικό γένος αντί στο αρσενικό/θηλυκό.

III

Η ιδιοκτησία και οι ιδιοκτήτες

1

Οι όροι της παραγωγής: η γη και η ανελεύθερη εργασία

Στον αρχαίο κόσμο τα κυριότερα «μέσα παραγωγής», με την έννοια που χρησιμοποιώ τούτον τον όρο, ήταν η γη και η ανελεύθερη εργασία. Η τελευταία έκφραση πρέπει πραγματικά να περιλαμβάνει εκτός από το σύστημα δουλικής εργασίας, τη δουλοπαροικία και τη δουλεία για χρέη (που θα εξεταστεί στο υποκεφ. 4 αυτού του κεφαλαίου), και όλες τις μορφές καταναγκαστικών εργασιακών υπηρεσιών που επιβάλλουν στις υποκείμενες σε εκμετάλλευση τάξεις οι τοπικές κυβερνήσεις των πόλεων, ή μια βασιλική ή ρωμαϊκή αυτοκρατορική διοίκηση· αλλά βρίσκω σωστότερο να εξετάσω αυτές τις εργασιακές υπηρεσίες που εκτελούνται για λογαριασμό των κυβερνητικών αρχών (μορφές «έμμεσης συλλογικής εκμετάλλευσης», όπως τις ονομάζω: βλ. IV.1) στο επόμενο κεφάλαιο, που ασχολείται κυρίως με την αγροτιά. Η κατοχή της γης και η εξουσία να επιβάλλεις ανελεύθερη εργασία, κατοχή και εξουσία που βρίσκονται, ως επί το πλείστον, ενωμένες στα χέρια της ίδιας τάξης, αποτελούν, επομένως, το κλειδί της ταξικής δομής των αρχαίων ελληνικών κοινοτήτων. Η ελεύθερη μισθωτή εργασία, που παίζει τον βασικό ρόλο στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ήταν σχετικά ασήμαντη στην αρχαιότητα (βλ. υποκεφ. 6 αυτού του κεφαλαίου). Από ορισμένη άποψη, όπως τόνιζε ο Μαρξ, ο μισθωτός εργάτης δεν είναι εντελώς ελεύθερος, καθώς δεν έχει, ουσιαστικά, άλλη λύση από το να πουλάει την εργασιακή του δύναμη για τον μισθό· η «υπερεργασία» του (όπως την αποκαλεί ο Μαρξ), από την οποία ο εργοδότης αντλεί το κέρδος του, δίνεται δίχως αντίτιμο, και «στην ουσία της παραμένει αναγκαστική εργασία, όσο κι αν εμφανίζεται σαν αποτέλεσμα ελεύθερης συμφωνίας, βάσει ενός συμβολαίου». (*Κεφ.* III. 1006). Όπως ακριβώς «ο Ρωμαίος δούλος ήταν δεμένος στον ιδιοκτήτη του με αλυσίδες, ο μισθωτός εργάτης είναι δεμένος στον δικό του ιδιοκτήτη με αόρατα νήματα. Η επίφαση της ανεξαρτησίας του διατηρείται χάρη στο γεγονός ότι αλλάζουν διαρκώς τα ατομικά αφεντικά που τον μισθώνουν και ότι υπάρχει το *fictio juris* [πλάσμα δικαίου] του συμβολαίου» (*Κεφ.* I. 594). Ωστόσο, η εξαφάνιση τής νόμιμα, οικονομικά ή κοινωνικά, ανελεύθερης εργασίας και η αντικατάστασή της με τη μισθωτή εργασία βάσει ενός συμβολαίου, μπορεί να περιέχει αρκετή δόση ελεύθερης εκλογής, είναι ένα πολύ θετικό βήμα προς τα εμπρός: «Μια από τις εκπολιτιστικές πλευρές [zivilisatorische Seiten] του κεφαλαίου είναι ότι αυτή την υπερεργασία το κεφάλαιο την αποσπάει με έναν

τρόπο και κάτω από όρους πιο επωφελείς για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, των κοινωνικών σχέσεων, και της δημιουργίας των στοιχείων για μια ανώτερη νέα μορφή [höhere Neubildung] απ' ό,τι στις συνθήκες των προηγούμενων μορφών, της δουλείας, της δουλοπαροικίας κ.λπ.» (*Κεφ.* III. 1006). Αν αυτό επιβάλλει να αποδίδουμε στον *αρχαίο* μισθωτό εργαζόμενο μια θέση ανώτερη από εκείνην του δούλου ή του δουλοπάροικου είναι αμφιλεγόμενο ζήτημα, στο οποίο θα επανέλθουμε στο υποκεφάλαιο 6 αυτού του κεφαλαίου.

Σ' ένα λαμπρό απόσπασμα του έργου του *Μισθός, Τιμή και Κέρδος*, κεφ. IX (που αναδημοσιεύεται σε ελαφρά διαφορετική μορφή στο *Κεφάλαιο* I. 557), ο Μαρξ επισημαίνει την πιο κατάδηλη διαφορά στην εκμετάλλευση του δούλου, του δουλοπάροικου και του μισθωτού εργάτη. Η εργασία του δούλου έχει την επίφαση ότι είναι όλη απλήρωτη· εργάζεται όλον τον καιρό για τον κύριό του και παίρνει για αντάλλαγμα μόνο όσα του επιτρέπουν για να ζήσει – και ίσως για ν' αναπαραγάγει τον εαυτό του. «Επειδή, όμως, ανάμεσα σ' αυτόν και στον κύριό του δεν κλείνεται κανένα παζάρεμα, και δεν γίνονται κανενός είδους πράξεις πώλησης και αγοράς ανάμεσα στα δύο μέρη, όλη του η εργασία φαίνεται να παραχωρείται χάρισμα». Για τον δουλοπάροικο που είναι υποχρεωμένος να εργάζεται για το μίσθωμα, ή για τον αγρότη τον υποκείμενο στην *αγγαρεία*, ο οποίος εργάζεται για ορισμένον αριθμό ημερών στο χωράφι που θεωρείται κτήμα του, και ορισμένον αριθμό ημερών στο χωράφι του κυρίου του, η πραγματικότητα εμφανίζεται ολοκάθαρα: «Εδώ το πληρωμένο και το απλήρωτο μέρος της εργασίας είναι αισθητά χωρισμένα». Η θέση του μισθωτού εργάτη, όπως και η θέση του δούλου, μπορούν επίσης να δημιουργήσουν σύγχυση: όλη η εργασία που δίνει ο μισθωμένος εργάτης έχει την επίφαση ότι πληρώνεται, ακόμα και εκείνη η «υπερεργασία», όπως την ονομάζει ο Μαρξ, από την οποία προέρχεται το κέρδος του εργοδότη, η «υπεραξία» που παράγει ο εργάτης. «Η φύση όλης της συναλλαγής συγκαλύπτεται ολότελα από τη *μεσολάβηση* ενός *συμβολαίου* και από τον *μισθό* που εισπράττεται στο τέλος της εβδομάδας. Η δωρεάν εργασία εμφανίζεται στη μια περίπτωση σαν εθελοντικό δώρο, και στην άλλη [στην περίπτωση του δούλου ή του δουλοπάροικου] σαν καταναγκασμός. Αυτή είναι όλη η διαφορά». Θα προσθέσω μόνο ότι η «μεσολάβηση ενός συμβολαίου» συγκαλύπτει ομοίως την εκμετάλλευση που ασκεί ένας γαιοκτήμονας σ' έναν ελεύθερο ενοικιαστή γης, που δεν είναι δεμένος στη γη του αλλά ελεύθερος να την εγκαταλείψει και να πάει αλλού, να διαπραγματευθεί μιαν εκχώρηση με καλύτερους όρους σε άλλον γαιοκτήμονα, αν μπορεί, ή να αναλάβει υπηρεσία ως μισθωτός εργάτης [*Μισθός, Τιμή και Κέρδος IX. Επιλ. έργων*, τόμ.1, σελ. 507-8].

Πώς αντλούσαν οι ιδιοκτήτριες τάξεις του ελληνικού και ρωμαϊκού κόσμου το πλεόνασμά τους; Η εκμίσθωση γης (και σπιτιών) σε ελεύθερους μισθωτές εφαρμοζόταν πάντοτε σε κάποιο βαθμό· ωστόσο (όπως έδειξα στο II.3), αυτό, φυσικά, έδινε ένα χαμηλότερο ποσοστό εκμετάλλευσης από την απευθείας καλλιέργεια της γης, με ανελεύθερη εργασία, μισθωτή εργασία, ή με συνδυασμό των δύο. Αλλά, όπως είπα ήδη (και θα το αποδείξω διεξοδικά στο υποκεφ. 6), η μισθωτή εργασία δεν έχαιρε μεγάλης εκτίμησης στην αρχαιότητα, ιδιαίτερα επειδή ήταν γενικά ανειδίκευτη και δεν αφθονούσε. Κατά συνέπεια, δεν υπήρχε άλλος τρόπος με τον οποίο οι εύπορες τάξεις του ελληνικού κόσμου θα μπορούσαν να πορίζονται άμεσα ένα σημαντικό πλεόνασμα, παρά μόνο με την ανελεύθερη εργασία – ένα

ισχυρότατο επιχείρημα για τον ρόλο που έπαιξε αυτό το είδος εργασίας στην οικονομία όλων των ελληνικών κρατών, και που πολύ συχνά αγνοείται. Είναι πολύ ενδιαφέρουσα η διαπίστωση ότι ο Αριστοτέλης, σ' ένα χωρίο κοντά στην αρχή των *Πολιτικών* (I. 4, 1253^{b} 33-4^{a} 1), φαντάζεται μόνο μιαν εναλλακτική ρύθμιση στη χρησιμοποίηση δούλων – την *πλήρη αυτοματοποίηση*: την αυτοματοποίηση των αγαλμάτων στα οποία ο Δαίδαλος έδινε ζωή ή των τριπόδων που έφτιαχνε ο Ήφαιστος και που ο Όμηρος περιγράφει ως κινούμενα πάνω σε τροχούς και έμπαιναν αυτόματα στο εργαστήρι του θεού! (*Ιλιάδα* XVIII.376). Την ίδια σχεδόν ιδέα εκφράζει με διασκεδαστικό τρόπο ο Αθηναίος κωμικός ποιητής Κράτης (απόσπ. 14-15, παρά Αθην. VI. 267e - 8a). Είναι αλήθεια ότι υπήρχαν και τρόποι με τους οποίους η εύπορη τάξη μπορούσε να πορίζεται ένα μέρος τού πλεονάσματός της έμμεσα, έστω κι όταν ένας μεγάλος αριθμός ταπεινών Ελλήνων, συμπεριλαμβανόμενων και των περισσότερων από εκείνους που ονομάζω «αγρότες» (βλ. IV. 1-4), βρίσκονταν ακόμα σε κατάσταση ελευθερίας και δεν ήταν εύκολη η άμεση εκμετάλλευσή τους σε εντατικό βαθμό: αυτή η έμμεση εκμετάλλευση, που πήρε κυρίως τη μορφή της φορολογίας και των υποχρεωτικών υπηρεσιών, είναι κάπως δύσκολο θέμα, που το αφήνω για το κεφάλαιο IV, όπου θα ασχοληθώ με την αγροτιά και με τους άλλους ελεύθερους, ανεξάρτητους μικροπαραγωγούς. Όταν, στην Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, υπήρχε προφανώς σημαντική αύξηση της εκμετάλλευσης των ελεύθερων μικροπαραγωγών, η χρησιμοποίηση εργασίας δούλων, με την αυστηρή έννοια, ήταν κατ' αρχήν λιγότερο αναγκαία· αλλά ο ελληνικός και ρωμαϊκός κόσμος παρέμεινε πάντοτε αυτό που μπορούμε, κάπως ελεύθερα, να ονομάσουμε «δουλοκτητική κοινωνία», όπου η ανελεύθερη εργασία εξακολουθούσε να είναι η κύρια πηγή εκμετάλλευσης, και όταν χρειάστηκε να αυξηθεί η πίεση στην αγροτιά, πολυάριθμοι αγρότες περιέπιπταν σε κάποια μορφή δουλοπαροικίας.

Αντίθετα απ' ό,τι λέγεται μερικές φορές, ένα μεγάλο ποσοστό δουλικής εργασίας ήταν αφιερωμένο στη γεωργία, που ήταν ο σημαντικότερος τομέας της αρχαίας οικονομίας (βλ. υποκεφ. 3 και 4 αυτού του κεφαλαίου και Παράρτημα II).

Στον ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο ο πλούτος δεν μετριόταν ποτέ με το γενικό χρηματικό εισόδημα, ούτε οι φόροι επιβάλλονταν πάνω στο χρηματικό εισόδημα. Η ποσοτικοποίηση του πλούτου γινόταν πάντοτε ως κεφάλαιο, και οι άμεσοι φόροι επιβάλλονταν πάντοτε είτε ως ποσοστό της σοδειάς (ένα δέκατο λογουχάρη), που το εισέπρατταν *οι τελώναι (publicani)*, ή έπαιρναν τη μορφή φορολογίας του «κεφαλαίου», όπως στην περίπτωση της αθηναϊκής *εισφοράς* και του *tributum* που πλήρωναν οι πολίτες στην Πρώιμη Ρωμαϊκή Δημοκρατία. Πολύ συμπτωματικά ακούμε για πολιτικά προσόντα που εκτιμούνταν με βάση τη γεωργική παραγωγή, και πάλι σε είδος: οι Αθηναίοι πεντακοσιομέδιμνοι (αν και δεν υπήρχε, κατά τη γνώμη μου, διαφορά με τα *τέλη* του Σόλωνα)[1], εκτιμούνταν μ' αυτόν τον τρόπο. Μόνο στην Αίγυπτο, κατά την περίοδο της Ρωμαϊκής ηγεμονίας, υπάρχουν μαρτυρίες για εισόδημα εκφραζόμενο σε χρήμα που αναγνωρίζεται επίσημα ως όρος για την εκπλήρωση λειτουργιών (δημόσιων λειτουργημάτων)· και είναι χαρακτηριστικό ότι στην περίπτωση αυτή το εισόδημα ήταν καθαρά από τη γαιοκτησία[2]. Μια πρόσφατη θεωρία, ότι τα τέσσερα σολώνεια *τέλη* στην Αθήνα βασίζονταν αργότερα σε χρηματικά εισοδήματα, είναι αστήρικτη, όπως το απέδειξα ήδη αλλού[3]. Ένα αποφασιστικό επιχείρημα εναντίον οποιασδήποτε εκτίμησης

με βάση το χρηματικό εισόδημα μάς παρέχεται από τον εξαιρετικά πρωτόγονο χαρακτήρα του αρχαίου συστήματος οικονομικού ελέγχου, που δεν ήταν ικανό να διακρίνει σωστά ανάμεσα σ' αυτά που σήμερα ξεχωρίζονται ως «κεφάλαιο» και ως «εισόδημα», ακόμα λιγότερο να βοηθήσει τον έμπορο ή και έναν γαιοκτήμονα να φτάσει στην έννοια του «καθαρού κέρδους», δίχως την οποία η φορολόγηση του χρηματικού εισοδήματος είναι ακατανόητη. Φαίνεται ότι δεν υπήρξε πραγματικά αποτελεσματική λογιστική μέθοδος, διπλογραφίας ή έστω απλογραφίας, πριν από τον 13ο αιώνα. (Έχω εξετάσει το ελληνικό και ρωμαϊκό λογιστικό σύστημα διεξοδικά και έχω πει μερικά για την εμφάνιση της σύγχρονης λογιστικής στον Μεσαίωνα, στη μελέτη μου *GRA = Studies in the History of Accounting*, έκδ. A. C. Littleton and B. S. Yamey [1956] 14-74).

2

Η ιδιοκτήτρια τάξη (ή οι ιδιοκτήτριες τάξεις)

Η μόνη και σπουδαιότερη διαχωριστική γραμμή που μπορούμε να σύρουμε ανάμεσα στις διάφορες ομάδες ελεύθερων ανθρώπων στον Ελληνικό κόσμο είναι, κατά τη γνώμη μου, η γραμμή που χώρισε από τον απλό λαό εκείνους τους οποίους θα ονομάσω «ιδιοκτήτρια ή "κτηματική" τάξη», που μπορούσαν «να ζήσουν εκ των ιδίων» χωρίς να είναι υποχρεωμένοι να δαπανούν παρά ελάχιστο μέρος του χρόνου τους δουλεύοντας για τη συντήρησή τους. (Εκφράσεις όπως «ζην εκ των ιδίων» [live of their own] χρησιμοποιούνταν πότε πότε σε αγγλικά πολιτικά συγγράμματα του 17ου αιώνα και αργότερα· έχω ωστόσο την εντύπωση ότι συνήθως δήλωναν όχι την ικανότητα να ζεις μη εργαζόμενος καθόλου – η σημασία με την οποία χρησιμοποιώ την έκφραση – αλλά την ικανότητα να ζεις μιαν «ανεξάρτητη» ζωή, από τη γη ή από κάποια χειροτεχνία ή άλλη απασχόληση, χωρίς να μπαίνεις στη δούλεψη κάποιου άλλου αναλαμβάνοντας μισθωτή υπηρεσία υπό τις διαταγές του· πρβλ. υποκεφ. 6 αυτού του κεφαλαίου, στο τέλος και σημ. 48-51).

Αν και οι μικροί αγρότες και άλλοι ελεύθεροι, όπως τεχνίτες και μικρέμποροι, που εργάζονταν *για δικό τους λογαριασμό*, χωρίς μεγάλη ιδιοκτησία, αποτελούσαν πάντοτε μια σημαντική αναλογία του *ελεύθερου* πληθυσμού του Ελληνικού κόσμου, και πιθανότατα την πλειονότητα του *συνολικού* πληθυσμού μέχρι το τέλος περίπου του 3ου αιώνα της χριστιανικής εποχής, ήταν κανονικά υποχρεωμένοι να δαπανούν το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου τους εργαζόμενοι για να ζήσουν αυτοί και οι οικογένειές τους, σχεδόν στο επίπεδο της απλής συντήρησης, και δεν μπορούσαν να έχουν το αίσθημα ασφάλειας και την άνεση της ανώτερης τάξης. (Θ' ασχοληθώ πολύ σύντομα με αυτούς τους ελεύθερους μικροπαραγωγούς στο IV.2 και 6). Γενικά, μπορούσε να εξασφαλίσει κανείς μια ξέγνοιαστη και άνετη ζωή μόνο αν ήταν ιδιοκτήτης (πρώτα πρώτα γης: βλ. υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου). Αυτό και μόνο έδωσε στις ανώτερες τάξεις εκείνη την *εξουσία πάνω στην εργασία των άλλων*, που τους επέτρεψε να κάνουν τη μεγάλη ζωή, όπως την έβλεπαν οι Έλληνες, μια ζωή όχι περιορισμένη από την αναπόδραστη ανάγκη της εργασίας για τη συντήρηση, μια ζωή ικανή ν' αφιερωθεί σε σκοπούς που θεωρούνταν ότι ταίριαζαν σ' έναν ευγενή: πολιτική ή στρατηγική τέχνη, δια-

νοητικές ή καλλιτεχνικές φιλοδοξίες, κυνήγι ή αθλητισμό. Ο Ισοκράτης (VII. 45), που έγραψε στα μέσα του 4ου π.Χ. αιώνα, χαρακτηριστικά συγκατατάσσει «ιπ-πευτική τέχνη, αθλητισμό, κυνήγι και φιλοσοφία», ως τις πιο αρμόζουσες ενασχο-λήσεις που οι Αθηναίοι καλλιεργούσαν τον καλό παλιό καιρό, δίνοντας τη δυνα-τότητα σε ορισμένα άτομα να αναπτύξουν εξαιρετικές αρετές, και σε άλλους τουλάχιστον ν' αποφεύγουν τα περισσότερα κακά. (Για το γόητρο που μπορούσε να αποκομίσει κανείς από αθλητικές επιδόσεις, βλ. το βιβλίο μου *OPW* 355)[1]. Προς το παρόν μπορούμε να ξεχάσουμε τον μικρό αγρότη, τον τεχνίτη και τους ομοίους τους, που αποτέλεσαν τη ραχοκοκαλιά πολλών ελληνικών κρατών· θα έρθουμε σ' αυτούς στο κεφ. IV. Εδώ μας ενδιαφέρουν οι ιδιοκτήτες (*οι εύποροι, οι τας ουσίας έχοντες*, και πολλές παρόμοιες εκφράσεις), οι μόνοι που διέθεταν τον ελεύθερο χρόνο (*σχολή* ή, στη λατινική, *otium*), βασική προϋπόθεση αυτού που περνούσε τότε για καλή ζωή, όπως την όρισα. Η διαχωριστική γραμμή ανάμε-σα στους τέτοιους ανθρώπους και τις κάτω από αυτούς λίγο ή πολύ ακτήμονες μάζες δημιουργήθηκε από την κατοχή *περιουσίας* αρκετής ώστε να τους επιτρέπει «να διάγουν άνετα βίον ελευθέριον και συνάμα με συγκράτηση» (*σχολάζοντες ελευθερίως άμα και σωφρόνως*, όπως λέει ο Αριστοτέλης. *Πολιτικά*, VII.5, 1326[b] 30-2). Οι περισσότεροι Έλληνες έδιναν λιγότερη έμφαση στη συγκράτηση την οποία ο Αριστοτέλης και οι ομόφρονές του θεωρούσαν τόσο σπουδαία. Ο Ηρα-κλείδης Ποντικός, ένας σύγχρονος του Αριστοτέλη, δήλωνε, στην πραγματεία του *Περί ηδονής*, ότι η ηδονή και η χλιδή, που ανακουφίζουν και δυναμώνουν το πνεύμα, είναι τα χαρακτηριστικά των ελεύθερων ανθρώπων· η εργασία *(το πονείν)*, απεναντίας, είναι για δούλους και *ταπεινούς*, των οποίων τα μυαλά ζαρώ-νουν *(συστέλλονται)* ανάλογα.

Οι άνθρωποι αυτοί, οι ελευθερωμένοι από τον μόχθο, είναι εκείνοι που, ουσια-στικά, δημιούργησαν όλη την ελληνική τέχνη και λογοτεχνία, την επιστήμη και τη φιλοσοφία, και εκάλυψαν σε μεγάλη αναλογία τις ανάγκες σε άνδρες των στρατών που κατήγαγαν λαμπρές νίκες στην ξηρά κατά των Περσών εισβολέων στον Μαραθώνα το 490 και στις Πλαταιές το 479 π.Χ. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν κυριολεκτικά παράσιτα άλλων ανθρώπων, πάνω απ' όλα των δούλων τους· οι περισσότεροι δεν ήταν οπαδοί της δημοκρατίας, την οποία επινόησε η αρχαία Ελλάδα και η οποία αποτέλεσε τη μεγάλη συνεισφορά της στην πολιτική πρόοδο. Ωστόσο, αυτοί προμήθευσαν σχεδόν όλους τους ηγέτες της· και πρόσφε-ραν λίγο περισσότερα από τους διοικητές του αήττητου στόλου τον οποίο οργάνω-σε η Αθήνα και ο οποίος προστάτευσε τις ελληνικές πόλεις του Αιγαίου από την περσική επιβουλή. Ό,τι όμως γνωρίζουμε ως ελληνικό πολιτισμό εκφράστηκε πάνω απ' όλα μ' αυτούς και διαμέσου αυτών, και αυτοί θα καταλάβουν κανονικά το κέντρο της εικόνας μας. Προσθέτω ότι αποτελούσαν μια σαφώς πιο ολιγάριθμη τάξη από τις συνδυασμένες δυνάμεις των οπλιτών (του βαριά οπλισμένου πεζικού) και του ιππικού, των *όπλα παρεχομένων*, που πρέπει να περιλάβαιναν, στο χαμη-λότερο επίπεδο του οπλίτη, ορισμένον αριθμό ατόμων, τα οποία ήταν αναγκασμέ-να να δαπανούν συγκεκριμένη μερίδα του χρόνου τους δουλεύοντας για τη συντή-ρησή τους, γενικά ως αγρότες-καλλιεργητές. Ελπίζω να έδειξα ήδη με σαφήνεια (στο II.3) ότι η θέση ενός ατόμου ως μέλους της ιδιοκτήτριας τάξης εξαρτιόταν κατ' αρχάς από το αν *είχε ανάγκη* να εργαστεί για τη συντήρησή του. Αν δεν ήταν υποχρεωμένος να το κάνει, τότε το αν δαπανούσε χρόνο ή όχι σε τέτοια

εργασία ο ίδιος (επιθεωρώντας τη δουλειά εκείνων που εκμεταλλευόταν στο αγρόκτημά του, λογουχάρη), είναι κάτι άσχετο με την ταξική του θέση.

Μίλησα για «ιδιοκτήτρια τάξη», στον ενικό, σάμπως ν' αποτελούσαν μια ξεχωριστή τάξη όλοι εκείνοι των οποίων το βιοτικό επίπεδο ήταν πάνω από το ελάχιστο που αναφέραμε πιο πάνω. Κατά μιαν έννοια αποτελούν πράγματι ξεχωριστή τάξη, καθόσον αντιπαρατίθενται σ' όλους τους υπόλοιπους (τους *πολλούς*, τον *όχλον*, το *πλήθος*)· βεβαίως όμως υπήρχαν σημαντικές διαφορές στους κόλπους αυτής της «ιδιοκτήτριας τάξης», και θα χρειαστεί, συχνά, να θεωρούμε τα μέλη της ως υποδιαιρούμενα σε αρκετές τάξεις. Συγκρίνοντας με τον δούλο, τον μισθωτό εργάτη γης, τον τεχνίτη πλήρους απασχόλησης, ακόμα και με τον αγρότη που μοχθεί για να κερδίσει το καθημερινό του από ένα χωραφάκι όπου δουλεύει ο ίδιος και η οικογένειά του, δικαιολογημένα βλέπουμε ως μέλη μιας ενιαίας «ιδιοκτήτριας τάξης» άτομα όπως τον κάτοχο ενός μεγάλης ή μεσαίας έκτασης αγρού, που τον δουλεύουν δούλοι κάτω από την εποπτεία ενός *επιτρόπου* (λατινιστί vilicus), ή που εκμισθώνεται (οπότε αποφέρει κατ' ανάγκην χαμηλότερο κέρδος)· τον ιδιοκτήτη ενός εργαστηρίου με, ας πούμε, 20-50 δούλους, που επιτηρείται από ένα δούλο-διαχειριστή· τον μισθωτή ορυχείων στο Λαύριο, που η εκμετάλλευσή τους γίνεται με εργασία δούλων και ομοίως επιτηρείται από ένα διαχειριστή-δούλο (ή ίσως και απελεύθερο)· τον κάτοχο ενός ή δύο εμπορικών πλοίων (*ναύκληρος*)[3] που τα εκμίσθωνε σε *εμπόρους* ή τα χρησιμοποιούσε για να εμπορεύεται ο ίδιος, επανδρώνοντάς τα με δούλους (και που φυσικά δεν ταξίδευε παρά σπάνια ή καθόλου ο ίδιος για καθαρά εμπορικούς λόγους)· τον κάτοχο ενός σεβαστού χρηματικού ποσού ως κεφαλαίου που το δάνειζε με τόκο, εν μέρει ίσως με υποθήκευση κτήματος (μια επένδυση τελείως ασφαλής, αλλά όχι πολύ προσοδοφόρα), ή, με πολύ υψηλότερο επιτόκιο στα ομόλογα ναυτοδανείου (ένα είδος συναλλαγής γνωστής τουλάχιστον από το τέλος του 5ου αιώνα π.Χ., που την περιέγραψα τελευταία λεπτομερώς στη μελέτη μου AGRML). Από το άλλο μέρος, όλοι εκείνοι τους οποίους χαρακτήρισα ως δήθεν υψηλούς κύκλους, χώρια από ένα μεγάλο Ρωμαίο συγκλητικό που κατείχε εκατοντάδες στρέμματα γης και δούλους, και που ήταν ακόμα πιο έκδηλα μέλος της «ιδιοκτήτριας τάξης»· αλλά *η κλίμακα στην οποία διεξάγεται η εκμετάλλευση της εργασίας των άλλων* πρέπει να συνυπολογίζεται στην εκτίμηση της τάξης ενός ατόμου, όπως και ο αντίστοιχος τύπος παραγωγής· και ο συγκλητικός μπορούσε απλώς να θεωρηθεί μέλος της ίδιας «ιδιοκτήτριας τάξης» όσο και τα πολύ μικρότερα άτομα που ανέφερα, όταν αυτά αντιπαραβάλλονται συλλογικά με τις τάξεις που υφίστανται την εκμετάλλευση και με την αγροτιά. Θα μιλάω άλλοτε για τις «ιδιοκτήτριες τάξεις» και άλλοτε για την «ιδιοκτήτρια τάξη»: η τελευταία αυτή έκφραση θα είναι ιδιαίτερα κατάλληλη όταν θα μιλάμε για όλους τους κτηματίες ως μια ενιαία οντότητα, απέναντι στους ακτήμονες.

Την ελληνική ιδιοκτήτρια τάξη, την αποτελούσαν τότε όσοι ήταν σε θέση να διάγουν *ελεύθερα* μια πολιτισμένη ζωή με το να εξουσιάζουν την εργασία των άλλων, οι οποίοι σήκωναν το βάρος του εφοδιασμού των με τα αναγκαία (αλλά και τα πολυτελή) αγαθά της καλοζωίας. Αυτή την *ελευθερία* της ελληνικής ιδιοκτήτριας τάξης είχε κυρίως στον νου ο Αριστοτέλης σε ορισμένα πολύ ενδιαφέροντα χωρία, από τα οποία διαλέγω ένα στη *Ρητορική* I.9, 1367[a] 28-32: την τελική φράση των στοχασμών του γύρω από την έννοια του *καλού* – του ευγενούς,

ίσως· αλλά δεν υπάρχει κανένα αγγλικό συνώνυμο. Στο χωρίο τούτο η λέξη *ελεύθερος* εφαρμόζεται με την ειδική έννοια με την οποία ο Αριστοτέλης και άλλοι Έλληνες τη χρησιμοποιούσαν κάποτε για τον ευπατρίδη, τον άνθρωπο που είναι εντελώς ελεύθερος από κάθε αναγκαστική εργασία, σε αντίθεση με τον *ανελεύθερο*, που εργάζεται για όφελος άλλου. Ο Αριστοτέλης παρατηρεί ότι στη Σπάρτη είναι *καλόν* να έχει κανείς μακριά μαλλιά, και προσθέτει, «διότι αυτό είναι σημάδι *ελεύθερου*, μια και δεν είναι εύκολο για έναν μακρομάλλη να κάνει δουλειά που ταιριάζει μόνο σ' έναν μισθωτό εργάτη» (*έργον θητικόν*). Και συνεχίζει (δίνοντας άλλο ένα παράδειγμα τού *καλού*), «το να μην εκτελείς μια ταπεινή τέχνη (*βάναυσος τέχνη*) διότι εκείνο που διακρίνει έναν ελεύθερο είναι ότι δεν ζει για όφελος άλλου» *(το μη προς άλλον ζην)*. Ο Finley μεταφράζει λαθεμένα τούτο το χωρίο: «Η κατάσταση ενός ελεύθερου είναι να μη ζει κάτω από τη βία ενός άλλου»[4]. Ωστόσο, έχοντας υπόψη τις άλλες χρήσεις που κάνει ο Αριστοτέλης της σχετικής φράσης και άλλων ανάλογων[5], δεν χωράει η παραμικρή αμφιβολία ότι εννοεί αυτό που δήλωσα στο πιο πάνω κείμενο· και στο συμπεριεχόμενο η διάκριση γίνεται ανάμεσα στον βάναυσο τεχνίτη και στον ευγενή· η δουλεία και ο δούλος δεν αναφέρονται ποτέ εδώ. (Ο Finley όμως συνεχίζει λέγοντας, πολύ σωστά, ότι «το νόημα που δίνει ο Αριστοτέλης για τη ζωή κάτω από τη βία δεν περιοριζόταν στους δούλους, αλλά επεκτεινόταν στους μισθωτούς εργάτες και σε άλλους που ήταν *οικονομικά* εξαρτημένοι»).

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να κάνω μια προειδοποίηση. Στα περισσότερα πανεπιστήμια της Αγγλίας, και σε άλλα του δυτικού κόσμου καθώς και στους αντίποδες, η έκφραση «ελληνική ιστορία» είναι πιθανόν να υιοθετήθηκε για να εφαρμοστεί στην ιστορία της αρχαίας Ελλάδας από τον 8ο ώς τον 4ο αιώνα π.Χ. και προπαντός στα κράτη της ηπειρωτικής Ελλάδας, ιδιαίτερα της Αθήνας και (σε μικρότερο βαθμό) της Σπάρτης. Αυτό είναι ίσως αρκετά φυσικό, δεδομένου ότι ένα μεγάλο μέρος των γραπτών μαρτυριών που διασώθηκαν (όπως των τμημάτων εκείνων των αρχαιολογικών και επιγραφικών τεκμηρίων που συγκεντρώθηκαν και δημοσιεύτηκαν σε μορφή προσιτή σε μη ειδικούς) αναφέρεται στην αρχαία Ελλάδα γενικά και στην Αθήνα ιδιαίτερα. Μέχρι και στο τέλος της δευτεροβάθμιας φοίτησης η κατάσταση αυτή πιθανόν να συνεχίζεται, έστω κι αν σε ειδικές μελέτες το ενδιαφέρον συμβαίνει να απομακρύνεται από την αρχαϊκή περίοδο και την κλασική περίοδο – περιόδους, ωστόσο, για τις οποίες αρχαιολόγοι και άλλοι μπορούν ακόμα να προσκομίζουν νέο υλικό και των οποίων η οικονομική και κοινωνική ιστορία προσφέρει ακόμα μεγάλες ευκαιρίες σε καθένα που η μόρφωσή του δεν έχει περιοριστεί πάρα πολύ στα στενά πλαίσια της παράδοσης της αυστηρής ιστορικής έρευνας, και που δεν θέλει να μένει αδιάφορος (όπως τόσοι ιστορικοί της αρχαιότητας) στις μεθόδους τις οποίες ανέπτυξαν κοινωνιολόγοι, ανθρωπολόγοι και οικονομολόγοι. Δεν πρέπει όμως ποτέ να ξεχνάμε – και αυτή είναι η «προειδοποίηση» για την οποία μίλησα πριν λίγο – ότι, ακόμα και στις μεγάλες τους μέρες, στον 5ο και στον 4ο αιώνα π.Χ., οι Έλληνες της ηπειρωτικής Ελλάδας κατοικούσαν σε μια πολύ φτωχή χώρα, με μικρό φυσικό πλούτο, γεωργικό και ορυκτό, και ότι η επικράτηση των μεγάλων κρατών, της Σπάρτης, και της Αθήνας, οφειλόταν στη στρατιωτική ή ναυτική δύναμη, που εδραζόταν σ' ένα οργανωμένο σύστημα συμμαχιών: την Πελοποννησιακή Συμπολιτεία της Σπάρτης ή τη Συμμαχία της Δήλου που εξελίχθηκε σε μιαν Αθηναϊκή ηγεμονία, και την οποία διαδέχτη-

κε στον 4ο αιώνα η πολύ πιο αδύνατη δεύτερη Αθηναϊκή Συμμαχία[6]. Ήην ηπειρωτική Ελλάδα είχε στον νου του ο Ηρόδοτος όταν έβαλε τον Δημάρατο να λέει ότι η Ελλάδα και η φτώχεια ήταν πάντοτε ομογάλακτες αδελφές (VII.102.1).

Αυτό που πολλοί ακόμα αδυνατούν να αντιληφθούν είναι ότι μερικές από τις μεγαλύτερες πόλεις της δυτικής ακτής της Μικράς Ασίας και των παράκτιων νησιών της άρχιζαν, ήδη στις αρχές του 4ου αιώνα, να γίνονται πλουσιότερες από τις πόλεις της ηπειρωτικής Ελλάδας – όπως, λογουχάρη, οι Συρακούσες που, υπό την ηγεσία του εξαίρετου τυράννου της Διονυσίου του Πρώτου, στις πρώτες τρεις πάνω κάτω δεκαετίες του 4ου αιώνα, απέκτησαν μεγαλύτερη δύναμη απ' οποιαδήποτε σύγχρονή τους πόλη της ηπειρωτικής Ελλάδας, και συγκρότησαν σιγά σιγά μια δική τους μικρή ηγεμονία στη Σικελία και νότια Ιταλία. Οι ασιατικές πόλεις δεν χάρηκαν ποτέ πολιτική ισχύ και ανεξαρτησία όπως η Αθήνα και η Σπάρτη στις μέρες της ακμής τους: καθώς βρίσκονταν στα κράσπεδα της μεγάλης Περσικής αυτοκρατορίας, ήταν, από τα τέλη του 6ου αιώνα ώς τα τέλη του 4ου (όταν «απελευθερώθηκαν» τελικά από τον Μεγάλο Αλέξανδρο), είτε υπό περσικό έλεγχο είτε υπό την ισχυρή επιρροή και πίεση περσών σατραπών ή εγχώριων δυναστών, με εξαίρεση την περίοδο που ήταν κάτω από την αθηναϊκή κυριαρχία, τον 5ο αιώνα. Έχω σχολιάσει την κατάσταση αυτή αλλού (*OPW* 37-40): αξίζει πολύ πιο διεξοδική διερεύνηση απ' αυτήν που έγινε ώς τώρα. Εδώ θα πω μόνο ότι θυμάμαι την κατάπληξη με την οποία αντιλήφθηκα τη σημασία της πληροφορίας που δίνει ο Ξενοφών (ειδικά στα *Ελλην.* III.i. 27-8· πρβλ. *OPW* 38-9) για τον κολοσσιαίο πλούτο της οικογένειας του Ζήνιος του Δαρδανέως και της χήρας του Μανίας, που εισέπραξε τα εισοδήματα μιας μεγάλης περιοχής στην Τρωάδα ως εκπρόσωπος του πέρση σατράπη Φαρνάβαζου στα χρόνια γύρω από το 400 π.Χ. Δεν αμφιβάλλουμε ότι το μεγαλύτερο μέροςτης περιουσίας αυτής της οικογένειας θα είχε επενδυθεί σε γαιοκτήματα, είτε μέσα στην περιοχή της Δαρδάνου και σε άλλες ελληνικές πόλεις, είτε σε περιοχές που αποτελούσαν τμήμα της γειτονικής Περσικής αυτοκρατορίας. Υπάρχει όμως μια σοβαρή μαρτυρία του Ξενοφώντα ότι ο «θησαυρισμένος» *κινητός* πλούτος τους, που κατατέθηκε (μετά τον φόνο της Μανίας από τον γαμπρό της Μειδία) σ' ένα θησαυροφυλάκιο στην οχυρωμένη πόλη της Γέργιθος πάνω από την κοιλάδα του Σκαμάνδρου, πιθανόν να έφτανε την αξία των 300 – 400 ταλάντων[7], περιουσία κατά πολύ μεγαλύτερη (έστω και χωρίς την ακίνητη ιδιοκτησία της οικογένειας, που η αξία της πιθανόν να ήταν ακόμα μεγαλύτερη) από όποιαν άλλη που μπορεί βάσιμα να αποδοθεί σε οποιονδήποτε κάτοικο της ηπειρωτικής Ελλάδας πριν από τη ρωμαϊκή περίοδο. Είναι αλήθεια ότι κατά τον Πλούταρχο (*Άγις* 9.5· *Γράκχ.* 41.7) η περιουσία του Σπαρτιάτη βασιλιά του 3ου αιώνα Άγι Δ΄ (την οποία λέγεται ότι διένειμε στους συμπολίτες του) περιλάμβανε 600 τάλαντα σε νόμισμα, χώρια από εκτεταμένες καλλιεργήσιμες γαίες και βοσκοτόπια· αλλά αυτό φαίνεται να είναι μεγάλη υπερβολή. Ο Αθηναίος Ιππόνικος, γιος του Καλλία, για τον οποίο ελέχθη συχνά ότι ήταν ο πλουσιότερος Έλληνας της εποχής του (γύρω στα 420), πιστεύεται ότι είχε περιουσία (ακίνητη και κινητή) αξίας μόνο 200 ταλάντων (Λυσ. XIX. 48). Μαθαίνουμε για κάποιες μεγαλύτερες περιουσίες που λέγεται ότι υπήρχαν τον 4ο αιώνα π.Χ., αλλά όλοι οι σχετικοί αριθμοί είναι και εδώ αναξιόπιστοι. Ο Αλέξανδρος ο Ίσιος, από την Αιτωλία, που απέκτησε φήμη ίση μ' εκείνην του Ιππόνικου, λίγο πάνω από δύο αιώνες αργότερα, είχε, κατά τον Πολύβιο (XXI, XXVI.9,14),

συγκεντρώσει περιουσία «άνω των 200 ταλάντων». Περιουσίες σαν αυτές του Ζήνιου και της Μανίας υποθέτω ότι μπόρεσαν να τις αποκτήσουν λίγοι μόνο τυχεροί Έλληνες που είχαν την εύνοια του Μεγάλου Βασιλιά ή ενός από τους σατράπες του. Γνωρίζουμε μερικές άλλες τέτοιες οικογένειες στον 5ο και 4ο αιώνα, συγκεκριμένα τους Γογγυλίδες και Δημαρατίδες και Θεμιστοκλείδες, που όλοι τους έλαβαν απέραντα κτήματα στη δυτική Μικρά Ασία από τον Βασιλιά τον 5ο αιώνα (βλ. *OPW* 37-40).

Ο πλούτος του Μεγάλου Βασιλιά ήταν τεράστιος για τα ελληνικά μέτρα, και μερικοί από τους σατράπες του ήταν πολλές φορές πλουσιότεροι από οποιονδήποτε Έλληνα της εποχής του. Ξέρουμε ότι ο Αρσάμης, ένας μεγάλος Πέρσης ευγενής που χρημάτισε σατράπης της Αιγύπτου στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ., κατείχε γη σε όχι λιγότερες από έξι διαφορετικές περιοχές ανάμεσα στα Σούσα και στην Αίγυπτο (μεταξύ άλλων στα Αρβηλα και στη Δαμασκό), καθώς και στην Κάτω και Άνω Αίγυπτο[8]. Αυτό δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, διότι παρά το γεγονός ότι οι Αχαιμενίδες άρχοντες της Περσικής αυτοκρατορίας δεν φαίνεται να είχαν επιβάλει υπερβολικό φόρο υποτελείας, σύμφωνα με τα αρχαία μέτρα, στις σατραπίες της αυτοκρατορίας τους, αλλά είχαν αφήσει στη ντόπια άρχουσα τάξη ένα σημαντικό μερίδιο από το πλεόνασμα που αποσπούσαν από τους άμεσους παραγωγούς, ωστόσο, υπήρχαν προφανώς κάθε λογής ευκαιρίες για τους σατράπες να αποκομίσουν μεγάλα προσωπικά κέρδη, χώρια από τον φόρο υποτελείας.

Ο Μέγας Αλέξανδρος, που κατέκτησε ολόκληρη την Περσική αυτοκρατορία, ανάμεσα στο 334 και στο 325 π.Χ., και οι διάδοχοί του, που μοιράστηκαν το απέραντο βασίλειό του, ήταν σε θέση να κάνουν στους οπαδούς τους δωρεές πολύ μεγάλης αξίας σε χρήμα και γη. Υπάρχει ένα νόστιμο παράδειγματάκι για το πώς οι τέτοιες αμοιβές είχαν αυξηθεί και πριν ακόμα ο Αλέξανδρος συμπληρώσει τις κατακτήσεις του: το γεγονός ότι ενώ ο Διονύσιος Α΄, τύραννος των Συρακουσών, έκανε ένα δώρο 100 μνα (10.000 δραχμές, ή 1⅔ τάλαντα) στον μισθοφόρο στρατηγό του Αρχύλο, διότι ήταν ο πρώτος άνθρωπος που πέρασε το τείχος κατά την πολιορκία της Μοτύης στη Σικελία το 398 (Διόδ. XIV. 53.4), ο Αλέξανδρος το 327, κατά την πολιορκία της «Σογδιανής πέτρας» πρόσφερε στον πρώτο άνθρωπο που σκαρφάλωσε το τείχος αμοιβή 12 ταλάντων (Αρρ. *Ανάβ. Αλεξ.* IV. 18.7) – ποσό μεγαλύτερο πιθανόν από ολόκληρη την περιουσία οποιουδήποτε, εκτός απο μιας δράκας Αθηναίων στην εποχή του Αλέξανδρου. Τα μεγάλα κτήματα που παραχωρήθηκαν σε μερικούς από τους «φίλους του Βασιλιά» στη Μικρά Ασία, Συρία και Αίγυπτο πρέπει να είχαν κάνει τους κατόχους τους πολύ πλουσιότερους απ' ό,τι υπήρξε ποτέ Έλληνας στην ηπειρωτική Ελλάδα[9]. Δεν είναι επομένως ν' απορεί κανείς για το γεγονός ότι ο Πλούταρχος, στο ίδιο έργο (που αναφέραμε πιο πάνω), όπου κάνει λόγο για τον βασιλιά Άγι Δ΄ της Σπάρτης ως κάτοχο 600 ταλάντων σε μεταλλικό νόμισμα, χώρια από τη γη του, παρουσιάζει τον Άγι να λέει ότι οι σατράπες και υπηρέτες των βασιλέων Πτολεμαίου και Σελεύκου «κατείχαν περισσότερα απ' όλους μαζί τους βασιλείς της Σπάρτης» (*Άγις* 7.2).

Στην ελληνιστική και στη ρωμαϊκή περίοδο οι αρχοντικές οικογένειες των πόλεων της Ασίας έπλεαν στα πλούτη όσο ποτέ άλλοτε[10] και ήταν από τους πιο ένθερμους υποστηρικτές της ρωμαϊκής κυριαρχίας. Κυρίως χάρη στον εξαιρετικό πλούτο τους άρχισαν σιγά σιγά να εισδύουν στη Ρωμαϊκή Σύγκλητο κατά την

πρώιμη Ηγεμονία· αλλά οι οικογένειες συγκλητικών, που δημιουργούνταν έτσι από αυτούς, αυξήθηκαν σταθερά σε αριθμό κατά τον 2ο αιώνα, και επί βασιλείας του Αδριανού οι «ανατολικοί» φαίνεται πως βρίσκονταν σε ίση μοίρα με τους δυτικούς ως προς τη δυνατότητα να γίνουν συγκλητικοί και ακόμα να φτάσουν στα ύψιστα αξιώματα, του πραίτωρα και του υπάτου. Μια πρόσφατη έρευνα, που τη συνόψισε θαυμάσια ο Habicht το 1960[11], οδήγησε σε μιαν αξιοσημείωτη επανεκτίμηση των μαρτυριών και στη συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι το να μιλάει κανείς αδιάφορα για «Έλληνες» ή «ανατολικούς» συγκλητικούς[12] μπορεί να σβήσει ορισμένες σπουδαίες διακρίσεις. Πρώτον, οφείλουμε να χωρίσουμε από τους γνήσιους «Έλληνες» τους απογόνους ρωμαϊκών (ή ιταλικών) οικογενειών που μετακινήθηκαν στις ανατολικές επαρχίες και κατοικούν τώρα είτε στις στρατιωτικές αποικίες του Αυγούστου (Πισιδική Αντιόχεια, Αλεξάνδρεια της Τρωάδας) είτε σε πόλεις με σημαντικές ομάδες Ιταλών εποίκων, όπως η Πέργαμος, η Αττάλεια στην Παμφυλία, η Έφεσος και η Μυτιλήνη[13]. Δεύτερον, όπως σωστά τόνισε ο Habicht, δεν πρέπει να παραλείψουμε να ξεχωρίσουμε από τους «ανατολικούς» συγκλητικούς μια πολύ μεγάλη ομάδα μελών των παλιών δυναστικών οικογενειών της Μικράς Ασίας και της Συρο-Παλαιστίνης στην ύστερη Δημοκρατία και στην πρώιμη Ηγεμονία, που μερικές φορές κατείχαν έναν κολοσσιαίο πλούτο και είχαν στενά συνδεθεί μεταξύ τους με γάμο: ανάμεσά τους είναι απόγονοι των Ατταλιδών της Περγάμου· των Γαλατών τετραρχών και του Γαλάτη βασιλιά Δηϊόταρου· των Αρχελάου και Πολέμωνος, των βασιλέων της Καππαδοκίας και του Πόντου· και του βασιλιά Ηρώδη της Ιουδαίας. Τρίτον, ο σεβαστός αριθμός των ατόμων που μπορούν να θεωρηθούν άμεσοι απόγονοι των νέων «ανατολικών» συγκλητικών δεν πρέπει κι αυτοί να λογαριάζονται ως «νέοι» συγκλητικοί, εφόσον ήταν μέλη του σώματος των συγκλητικών όσο και οι παλιότερες οικογένειες συγκλητικών και μπορούσαν κανονικά να αναμένουν κι αυτοί να γίνουν συγκλητικοί με τη σειρά τους: αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία όταν συγκρίνουμε βασιλείες ή περιόδους και προσπαθούμε να δούμε πόσοι *νέοι* Έλληνες εισήλθαν στη Σύγκλητο στη διάρκεια της καθεμιάς από αυτές.

Οι μεγαλύτερες, ωστόσο, περιουσίες που γνωρίζουμε στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία παρέμειναν εκείνες των δυτικών συγκλητικών, ακόμα και στην ύστερη Αυτοκρατορία, μέχρι που, στον 5ο αιώνα, η άρχουσα τάξη στη Δύση έχασε πολλά κτήματά της από τη βαρβαρική κατάκτηση περιοχών όπου βρίσκονταν μερικά από τα μεγάλα υποστατικά της: Βόρεια Αφρική, Ισπανία, Γαλατία και Βρετανία[14]. Στην πρώιμη Ηγεμονία, ιδιαίτερα, μερικοί Ρωμαίοι απέκτησαν τεράστια πλούτη από την ανοιχτοχεριά των αυτοκρατόρων, ειδικά του Αυγούστου, ο οποίος μετά τους εμφύλιους πολέμους μπόρεσε να έχει στη διάθεσή του περιουσίες που κατασχέθηκαν σε μεγάλη κλίμακα. Ένας Ιταλός *novus homo* που έγινε ανθύπατος το 16 π.Χ., ο L.Tarius Rufus, που περιγράφεται από τον Πλίνιο τον πρεσβύτερο ως άνθρωπος «εξαιρετικά ταπεινής καταγωγής» (*infima natalium humilitate, NH* XVIII. 37), έγινε κάτοχος, χάρη στη γενναιοδωρία του Αυγούστου, κατά τον Πλίνιο, περιουσίας «εκατό εκατομμυρίων περίπου σηστερτίων» (πολύ πάνω από 4.000 αττικά αργυρά τάλαντα), τα οποία φρόντισε να σπαταλήσει σε ασύνετες αγορές γεωργικών εκτάσεων στο Πικηνόν, αν και παρέμεινε «κατά τα άλλα άνθρωπος αρχαιότροπης φειδωλίας» (*antiquae alias parsimoniae*)[15]. Αλλά οι δυτικοί συγκλητικοί τής γύρω από το 400 μ.Χ. περιόδου είναι εκείνοι που

φημίζονται για τις πιο κολοσσιαίες περιουσίες. Ένα περίφημο χωρίο του ιστορικού Ολυμπιόδωρου, από τις Θήβες της Αιγύπτου (απόσπ. 44, Dindorf ή Mueller), δίνει μερικούς αριθμούς για τα ετήσια εισοδήματα των πλουσιότερων και των μεσαίων συγκλητικών. Είναι σχεδόν απίστευτα: ακόμα και συγκλητικοί δευτεροτάξιοι σε πλούτη (*δεύτεροι οἶκοι)* λέγεται ότι είχαν εισοδήματα 1.000 μέχρι 1.500 λιβρών χρυσού· φαίνεται ότι σ' αυτούς συγκαταλεγόταν ο μεγάλος ρήτορας Q. Aurelius Symmachus (ύπατος το 391), που τοποθετείται ανάμεσα «στους ανθρώπους μέτριας περιουσίας» (*των μετρίων*). Οι πλουσιότεροι συγκλητικοί λέγεται ότι καρπώνονταν εισοδήματα 4.000 λιβρών χρυσού, συν το ένα τρίτο περίπου αυτού του ποσού που αποκόμιζαν σε είδος από γεωργικά προϊόντα. (Μήπως αυτό σημαίνει ότι περίπου τα τρία τέταρτα της γαιοπροσόδου των δυτικών συγκλητικών εκείνη την περίοδο πληρώνονταν σε χρυσάφι και περίπου το ένα τέταρτο σε είδος;) Όσοι κατείχαν ορισμένα οφίκια ήταν φυσικό να ξοδεύουν σπάταλα σε δημόσιες διασκεδάσεις, στα «παιχνίδια», και μαθαίνουμε για κολοσσιαία ποσά που ξοδεύονταν σε ένα και μόνο γλέντι: 1.200, 2.000, ακόμα και 4.000 λίβρες χρυσού[16]. Δεν έχουμε τα μέσα να ελέγξουμε αυτούς τους αριθμούς, αλλά δεν πρέπει και να τους απορρίψουμε αβασάνιστα[17]. Θα έλεγα ότι μπορούμε ίσως να δεχτούμε ότι οι 1.000 λίβρες χρυσού ισοδυναμούσαν με όχι πολύ λιγότερους από 4,5 εκατομμύρια σηστέρτιους (HS) στην περίοδο της πρώιμης Ηγεμονίας (1 λίβρα χρυσού=42-45 aurei, χρυσία = HS 4200 - 4500).

Έδωσα μερικούς από τους αριθμούς για τον διαθρυλούμενο πλούτο τών τα πρώτα φερόντων σε μεταγενέστερες περιόδους για να κάνω να φανούν καλύτερα σχετικά ασήμαντες περιουσίες που είχε κι αυτή ακόμα η «αριστοκρατία» της κλασικής Ελλάδας.

3

Η γη ως η κυριότερη πηγή πλούτου

Ο πλούτος στον Ελληνικό κόσμο, κατά την αρχαϊκή, κλασική και ελληνιστική περίοδο, όπως και στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία σ' όλο το διάστημα της ιστορίας της, ήταν βασικά πάντοτε πλούτος σε γη, πάνω στην οποία διεξαγόταν η καλλιέργεια των σιτηρών (που αποτελούσε την κύρια πηγή τροφής) και άλλων γεωργικών προϊόντων, ειδικά της ελιάς και του σταφυλιού, καθώς και η βοσκή βοοειδών, προβάτων και αλόγων. Οι άρχουσες τάξεις όλων των ελληνικών κρατών ήταν πάντοτε πρωτίστως γαιοκτήμονες· η συχνά επαναλαμβανόμενη γνώμη ότι οι κυβερνώσες τάξεις σε μέρη όπως η Αίγινα και η Κόρινθος ήταν έμποροι, μια «Kaufmannsaristokratie», είναι επινόηση νεότερων μελετητών (πρβλ. το βιβλίο μου *OPW* 266-7, ειδ. υποσημ. 61). Ένας πολίτης έμπορος που έτυχε να καζαντίσει και ποθούσε να κάνει τη ζωή μεγαλουσιάνου ήταν υποχρεωμένος να αποτραβηχτεί και να αγοράσει γη. «Το χωράφι *[αγρός]*», λέει ο Άμφις, κωμικός ποιητής του 4ου π.Χ. αιώνα, «είναι ο ζωοδότης πατέρας για τον άνθρωπο· μόνο το χωράφι μπορεί να φυλάγει από τη φτώχεια»[1]. Αν θελήσουμε ν' αναζητήσουμε κάποιο εγκώμιο της *γεωργίας* (λατινικά *agricultura*), με την έννοια της «*ευγενούς* καλλιέργειας», της *κατοχής* ενός αγρού (και του απλού εποπτικού ενδιαφέροντος γι' αυ-

τόν), μπορούμε ν' απευθυνθούμε στον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα, ανθρώπου αδιαφιλονίκητα ορθόδοξων και παραδοσιακών φρονημάτων, που έγραψε τούτο το έργο κάπου ανάμεσα στη δεύτερη και στην τέταρτη δεκαετία του 4ου αιώνα π.Χ.[2]. Η καλλιέργεια της γης, με την έννοια που έδειξα, είναι για τον Ξενοφώντα η ευγενικότερη απ' όλες τις ασχολίες, ο πιο τερπνός και ευχάριστος τρόπος να κερδίζει κανείς τα προς το ζην· δυναμώνει το σώμα και εμπνέει ανδρεία (πρβλ. IV. 4)· για τον σώφρονα άνθρωπο που είναι πρόθυμος να ενδιαφερθεί σοβαρά γι' αυτήν, τίποτα δεν είναι πιο επωφελές· και πάνω απ' όλα μαθαίνεται εύκολα και προσφέρει πολλές ευκαιρίες για επωφελή χρησιμοποίηση του ελεύθερου χρόνου στον πραγματικό ευγενή, τον *καλόν καγαθόν* (σχετικά μ' αυτόν, βλ. *OPW* 371-6): «ωραιότατη *εργασία* και λαμπρότατη *επιστήμη* είναι η γεωργία»[3]. Ο Ξενοφών, όπως και άλλοι συγγραφείς, μιλάει πότε πότε για τον καλλιεργητή του σαν να έπαιρνε ο τελευταίος πραγματικά μέρος στην εργασία του χωραφιού, ενώ πάντοτε υπονοείται ότι, στον βαθμό που το κάνει αυτό, το πράττει για ευχαρίστηση και για το σωματικό και ηθικό όφελος που χαρίζει η τέτοια εξάσκηση, και όχι επειδή η οικονομική ανάγκη τον υποχρεώνει να δουλέψει. Ο Ξενοφών παρουσιάζει τον Σπαρτιάτη στρατηγό Λύσανδρο να μένει έκθαμβος με τη σκέψη και μόνο ότι ο Πέρσης ηγεμόνας Κύρος μπορούσε να σχεδιάσει ο ίδιος το υπέροχο πάρκο του *(παράδεισον)* στις Σάρδεις, και ότι μάλιστα φύτεψε ο ίδιος με τα χέρια του μερικά από τα δέντρα, μέχρι που ο Κύρος τού είπε ότι είχε ως αρχή του να μην κάθεται ποτέ στο τραπέζι να δειπνήσει αν δεν είχε πρωτύτερα ιδρώσει «μελετώντας κάτι από τούτα τα πολεμικά ή γεωργικά έργα» (*Οικον.* IV. 20-5, που επαναλαμβάνεται μόνο εν μέρει στον Κικ., *Cat. mai.* 59). Ακόμα κι ένας Ρωμαίος αυτοκράτορας και ο επίδοξος διάδοχός του μπορούσαν ν' αποφασίσουν να δουλέψουν σκληρά και να λουστούν στον υγιεινό ιδρώτα βοηθώντας στο μάζωμα των σταφυλιών, όπως μαθαίνουμε ότι το έκαναν ο Αντωνίνος ο Ευσεβής και ο Μάρκος Αυρήλιος μια φορά στα μέσα της δεκαετίας του 140[4].

Πιστεύω, ότι η συνήθης στάση των ελληνικών και ρωμαϊκών εύπορων τάξεων προς τη γεωργία ήταν εκείνη που εκφράζει ο Κικέρων στο *De oratore*, ως μέρος ενός μακροσκελούς χωρίου (I. 234-57), όπου υποστηρίζει ότι όπως ένας ρήτορας δεν χρειάζεται λεπτομερή γνώση του αστικού δικαίου, του *ius civile*, αλλά μπορεί εύκολα να διαλέξει ό,τι έχει ανάγκη να ξέρει για μια συγκεκριμένη υπόθεση που χειρίζεται, έτσι και ο γαιοκτήμονας μπορεί να αρκείται με «όσα είναι προσιτά στον κοινό νου» *(hac communi intelligentia,* 249): τη σπορά και τον θερισμό,το κλάδεμα κλημάτων και άλλων δέντρων, την εποχή του χρόνου και τον τρόπο που γίνονται αυτά τα πράγματα. Οι γνώσεις αυτές είναι εντελώς επαρκείς για να δίνει κανείς οδηγίες στον γενικό του επίτροπο (*procurator*) ή εντολές στον επιστάτη του *(vilicus)*.

Πολλοί Λατίνοι συγγραφείς μας μιλάνε συχνά για ορισμένες ηγετικές προσωπικότητες στην πρώιμη Ρωμαϊκή δημοκρατία οι οποίες έπασχαν από αυτό που ο Οράτιος ονομάζει «άγρια φτώχεια» *(saeva paupertas: Od.* I.XII. 43): είναι κάτοχοι πολύ μικρών αγρών (η έκταση μερικών είναι γελοία) και παίρνουν οι ίδιοι ενεργό μέρος στην καλλιέργειά τους. Εκείνοι που αναφέρονται πιο συχνά είναι ο L. Quinctius Cincinnatus (δικτάτορας το 458) και ο M. Curius Dentatus (ύπατος το 290, 275, 274). Ο πρώτος, λέγεται ότι κρατούσε το αλέτρι όταν πληροφορήθηκε ότι είχε διοριστεί δικτάτορας[5]. Ωστόσο, μερικές φορές η παράδοση διευκρινίζει

ότι οι τέτοιοι άνθρωποι απλώς ψυχαγωγούνταν. Ο Κικέρων, λογουχάρη, σ' ένα απόσπασμα της πραγματείας του περί γήρατος *(Cat. mai.* 51-60), λέει πρώτα πως θα μιλήσει για τις «απολαύσεις» των γεωργών (*voluptates agricolarum*, § 51)· αφού αναφέρει τον Curius και τον Cincinnatus, χρησιμοποιεί για τις γεωργικές δραστηριότητές τους τις λέξεις *oblectabant* («ευφραίνονταν μ' αυτές») και *delectatione* («απολαυστικά»)· και συνεχίζει εξηγώντας ότι το είδος του γεωργού που έχει στον νου του είναι ένας ευκατάστατος κύριος *(dominus)*, που το εξοχικό του σπίτι *(villa)* είναι άφθονα εφοδιασμένο *(locuples)* και η αποθήκη του είναι γεμάτη από κρασί και λάδι και άλλες προμήθειες (§ 56). Πολύ διαφορετικοί είναι οι μικροί γεωργοί που ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται πλάι στους δούλους τους: δεν αποτελούν μέρος αυτών που ονομάζω «η εύπορη τάξη». Στο σύνορο αυτής της τάξης φαίνεται να βρίσκονται εκείνοι που ήταν αναγκασμένοι να εργάζονται μαζί με τους δούλους τους μόνο ευκαιριακά. Αποτελούσαν πιθανόν μια αρκετά μεγάλη ομάδα στα ελληνικά κράτη της κλασικής και της ελληνιστικής περιόδου. (Μπορούμε να συγκρίνουμε με την κατάσταση στον αμερικανικό παλιό Νότο, όπως τον περιέγραψε ο Stampp, *PI* 34-5). Όπως σωστά είπε ο Peter Garnsey, μιλώντας για τη ρωμαϊκή «αγροτολατρία» της ύστερης Ρωμαϊκής Δημοκρατίας, «Η εξιδανίκευση του αγρότη πατριάρχη ήταν τότε, όπως στον 20ό αιώνα, πριν απ' όλα έκφραση της εθνικιστικής ιδεολογίας της άρχουσας τάξης ενός μιλιταριστικού κράτους» (PARS 224).

Σε μια πραγματεία του Κικέρωνα, η οποία θεωρήθηκε ότι συνέβαλε σημαντικά στην αγωγή του Άγγλου τζέντλεμαν του 18ου αιώνα – «Τα καθήκοντα του Τούλλιου» («Tully's *Offices*») ονομαζόταν τότε γενικά – υπάρχει μια συχνά αναφερόμενη φράση, *De offic.* 1.151, που είναι χαρακτηριστική τής σκοπιάς της ελληνικής όσο και της ρωμαϊκής εύπορης τάξης: είναι πιθανό να προέρχεται από τον Ρόδιο στωικό φιλόσοφο Παναίτιο, του 2ου π.Χ. αιώνα. (Εδώ θα συμφωνήσω με το εξαίρετο άρθρο του Brunt, ASTDCS, αν και κλίνω ν' αναγνωρίσω στον Κικέρωνα μια κάπως μεγαλύτερη συμβολή σε ορισμένα σημεία από εκείνη που βλέπουν ο Brunt και μερικοί άλλοι). Η ζωή του εμπόρου, μας λένε, αν αυτός δρα σε πολύ μεγάλη κλίμακα, δεν είναι εντελώς αξιοκαταφρόνητη· και ο Κικέρων επαινεί θερμά τον έμπορο που «χορτάτος (ή, μάλλον, ικανοποιημένος) με τα κέρδη του, αποσύρεται από το λιμάνι προς τους αγρούς... Αλλά και πάλι», καταλήγει ο Κικέρων, «απ' όλα τα μέσα για την απόκτηση πλούτου, δεν υπάρχει καλύτερο, ωφελιμότερο, γλυκύτερο, πιο άξιο ενός ελεύθερου ανθρώπου, από την *αγροκαλλιέργεια*» – που εδώ βέβαια σημαίνει επίσης όχι να *καλλιεργείς* ένα χωράφι, αλλά να *έχεις δικό σου* ένα χωράφι· ακριβώς όπως «ο όρος cultivateur δεν σημαίνει στους φυσιοκράτες τον πραγματικό αγρότη, αλλά τον μεγαλοενοικιαστή γης» (Μαρξ, *Κεφ.* III. 755). Ο Veyne και ο Finley εκφράσανε τη θεμελιακή αυτή ιδέα με θαυμάσιο τρόπο: «Στην αρχαιότητα η γαιοκτησία σε επαρκή έκταση χαρακτηρίζει "την απουσία οποιασδήποτε απασχόλησης"» (βλ. Finley, *AE* 44 και 185 σημ. 19). Η ζωή του γαιοκτήμονα είναι ζωή αργόσχολη (πρβλ. Cic., *De offic.* 1.92). Ο αγρότης που οφείλει να εργαστεί ο ίδιος στο χωράφι του είναι ένα πολύ διαφορετικό πλάσμα. Σ' ένα χωρίο του Αθηναίου κωμικού ποιητή Μενάνδρου, ένας στίχος που λέει ότι «η γεωργία είναι εργασία δούλου» ακολουθεί έναν άλλο που εξηγεί ότι «τα πολεμικά ανδραγαθήματα είναι εκείνα με τα οποία ο άνθρωπος έπρεπε να αποδεικνύει την ανωτερότητά του» (απόσπ. 560, εκδ. A. Koerte, II^2.

183). Τα «πολεμικά ανδραγαθήματα», άλλοι θα μπορούσαν να τα αντικαταστήσουν με την πολιτική ή τη φιλοσοφία, τον αθλητισμό ή το κυνήγι (πρβλ. υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου). Ο Κικέρων παραθέτει ένα απόσπασμα από ένα θεατρικό έργο τού Τερέντιου (από ένα ελληνικό πρωτότυπο του Μενάνδρου), που παίχτηκε το 163 π.Χ., και στο οποίο ένα από τα πρόσωπα, ο Χρέμης, μιλάει για ενέργειες όπως το σκάψιμο, το αλέτρισμα και εκτέλεση αυτού που ο Κικέρων αποκαλεί *illiberalis labor*, «μη ευγενή δουλειά» (*De fin.*I.3) – και πράγματι στο ίδιο το έργο ο Χρέμης υποστηρίζει με θέρμη ν' αφήνεται κάθε τέτοια εργασία στους δούλους (*Εαυτοντιμωρούμενος*, πράξη I, σκηνή 1). Στην Ιταλία, επί βασιλείας του Νέρωνα, οι ανώτερες τάξεις θεωρούσαν τη γεωργία υποτιμητική απασχόληση, ένα *sordidum opus* (Colum. *RR* I. *praef.* 20). Η ουσία είναι ότι δεν πρέπει κανείς *να έχει ανάγκη* να εργάζεται για τον επιούσιο.

Τα χαρακτηριστικά μέλη της «εύπορης τάξης» μου, επομένως, είναι βασικά η μικρή «αριστοκρατία» *(gentiluomini)* του Μακιαβέλλι, όπως την ορίζει στους *Λόγους για την Πρώτη Δεκαετία του Λίβιου* (I.55): «αυτοί που ζουν στην οκνηρία χάρη στο άφθονο εισόδημα που προέρχεται από τα αγροκτήματά τους, χωρίς οι ίδιοι να έχουν κάνει κάτι με την καλλιέργειά τους ή με άλλες μορφές απαραίτητης για τη ζωή εργασίας»[6]. Αλλά ο Μακιαβέλλι συνεχίζει αμέσως: «Τέτοιοι άνθρωποι είναι σωστή πανούκλα *[pernizioni]* σε κάθε δημοκρατία και σε κάθε επαρχία»· και λίγο πιο πέρα προσθέτει: «Όπου η μικρή αριστοκρατία είναι πολυάριθμη, κανένας που σκοπεύει να εγκαθιδρύσει μια δημοκρατία δεν μπορεί να επιτύχει εκτός αν απαλλαγεί πρώτα από τούτον τον εσμό»! (Εξαιρεί από τις κριτικές αιχμές του τους *gentiluomini* της Ενετικής δημοκρατίας, που «είναι κατ' όνομα και όχι κατ' ουσίαν τέτοιοι, μια και δεν πορίζονται σπουδαίο εισόδημα από τα αγροκτήματα: ο μεγάλος πλούτος τους βασίζεται στο εμπόριο και στα κινητά αγαθά»). Η αντίθεση ανάμεσα στην άποψη του Μακιαβέλλι και σ' εκείνην ενός πλούσιου Έλληνα ή Ρωμαίου είναι ενδιαφέρουσα: ο Μακιαβέλλι, γράφοντας στο πρώτο τέταρτο του 16ου αιώνα, προμηνάει την οικονομικά πολύ προοδευτικότερη νοοτροπία της αστικής κοινωνίας που θα έκανε σύντομα την εμφάνισή της.

Ήταν αξίωμα στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο ο ευπατρίδης να έχει δική του γη και όχι να είναι αγρολήπτης, απλός ενοικιαστής. Ο Ξενοφών παρουσιάζει τον Σωκράτη να λέει για τον άνθρωπο που ενδιαφέρεται μόνο για την εξωτερική εμφάνιση της αγαπημένης του ότι «μοιάζει με τον μισθωτή ενός χωραφιού. Διότι δεν το περιποιείται για να το καλυτερεύσει, αλλά ενδιαφέρεται να αποκομίσει όσο το δυνατό περισσότερους καρπούς, ενώ εκείνος που επιθυμεί τη *φιλία* μοιάζει περισσότερο με εκείνον που κατέχει δικό του χωράφι· διότι κομίζοντας από παντού ό,τι μπορεί, καθιστά μεγαλύτερη την αξία του αντικείμενου του έρωτά του» (*Συμπ.* VIII.25). Απ' όλους τους γνωστούς μου αρχαίους στοχαστές που ανήκαν (όπως ο Ξενοφών και ο Κικέρων) στην ιδιοκτήτρια τάξη, δεν βρήκα παρά έναν, που όχι μόνο συνιστά στον αριστοκράτη διανοούμενο, τον επίδοξο φιλόσοφο, και να εποπτεύει την εργασία στο αγρόκτημά του και να παίρνει ο ίδιος ουσιαστικά μέρος σ' αυτήν και να εργάζεται με τα δικά του χέρια, αλλά και λέει ξεκάθαρα ότι δεν έχει σημασία αν το χωράφι είναι ιδιοκτησία του ή όχι. Αυτός είναι ο Ρωμαίος ιππέας και στωικός φιλόσοφος του τέλους του 1ου αιώνα Μουσώνιος Ρούφος, του οποίου τις σχετικά φωτισμένες απόψεις για τον γάμο είχα την ευκαιρία να αναφέρω στο II.6. Στην πραγματεία του «Ποια προς το ζην μέσα αρμόζουν

σ' έναν φιλόσοφο;», από την οποία ο Στοβαίος έσωσε ένα απόσπασμα, υπάρχει ένας αληθινός παιάνας για τη γεωργία και τον ποιμενικό βίο. Ο Μουσώνιος λέει ότι η γη ανταμείβει πολλές φορές τον κόπο που αναλώθηκε σ' αυτήν και δίνει μεγάλη ποσότητα ειδών πρώτης ανάγκης στον άνθρωπο που έχει διάθεση να τη δουλέψει· και προσθέτει, σε μια γοητευτική φράση, ότι «το κάνει αυτό με τέτοιον τρόπο ώστε να διαφυλάξει την αξιοπρέπεια και χωρίς να προσβάλλει κανένα»[7]. Κάποιος μπορεί να υποψιαστεί ότι ο Μουσώνιος παρασύρεται σ' ένα πέταγμα της φαντασίας και ότι εξιδανικεύει μιαν κατάσταση της οποίας, ως Ρωμαίος ιππέας, δεν είχε πραγματική, άμεση, προσωπική εμπειρία, παρά μόνο ίσως μέσα από ευκαιριακή ελεύθερη εκλογή. Μολαταύτα, προσπαθεί τουλάχιστον να ασχοληθεί με τον πραγματικό κόσμο, αντίθετα μ' εκείνον τον παράξενο φανατικό επικούρειο, τον Διογένη από τα Οινόανδα, ένα πρόσωπο γνωστό σε μας μόνο δια μέσου της μακροσκελούς επιγραφής που έστησε στη γενέτειρά του πόλη της Λυκίας (νοτιοδυτικά της Μικράς Ασίας) γύρω στο 200 μ.Χ.: ένα πρόσφατα δημοσιευμένο απόσπασμά της περιγράφει έναν μελλοντικό Χρυσούν Αιώνα όπου – αν το κείμενο έχει αποκατασταθεί σωστά – ο καθένας θα παίρνει μέρος όχι μόνο στη μελέτη της φιλοσοφίας αλλά και σε γεωργικές και ποιμενικές δραστηριότητες[8].

Όταν ο Πλωτίνος, κορυφαίος φιλόσοφος του 3ου αιώνα μ.Χ., θέτει το ερώτημα τι είναι εκείνο που κάνει τους ανθρώπους πλούσιους ή φτωχούς (*Εvv.*II.iii.14), βρίσκει ότι η πρώτη αιτία του πλούτου είναι η κληρονομιά· και όταν περνάει στα πλούτη που αποκτήθηκαν με το μόχθο *(εκ πόνων)*, το μόνο παράδειγμα που δίνει είναι «από τη γεωργία»· το μόνο άλλο μέσον απόκτησης περιουσίας, σημειώνει, δεν είναι το εμπόριο ή η βιομηχανία, αλλά η «εύρεση ενός θησαυρού». Υπάρχει σχετικά ένα περίφημο παράδειγμα: Ο Τιβ. Κλαύδιος Αττικός (ο πατέρας του μεγάλου σοφιστή Ηρώδη του Αττικού), στο τέλος του 1ου αιώνα, βρήκε ένα μεγάλο χρηματικό ποσό στο σπίτι του, στην Αθήνα· αν και, όπως λέει ο Rostovtzeff, δεν επρόκειτο στην πραγματικότητα για θησαυρό «αλλά πιθανόν για χρήμα που έκρυψε ο παππούς του Ηρώδη, Ίππαρχος, κατά την ταραγμένη περίοδο των διωγμών του Δομιτιανού (των οποίων θύμα ήταν κι ο ίδιος ο Ίππαρχος)»[9]. Στο άλλο άκρο της κοινωνικής κλίμακας, ο Οράτιος σε μιαν από τις *Σάτιρές* του φαντάζεται έναν φτωχό μεροκαματιάρη *(mercennarius)* να βρίσκει για καλή του τύχη ένα λαγήνι γεμάτο αργυρά νομίσματα (μια *urna argenti*), που του επιτρέπει ν' αγοράσει το χωράφι στο οποίο δουλεύει (*Sat.* II.vi. 10-13).

Κάπου κάπου, βέβαια, ένας φτωχός μπορούσε ν' αποκτήσει περιουσία με την άσκηση κάποιας εξαιρετικής προσωπικής δεξιότητας, όπως, λχ., ένας μάντης ή γιατρός ή ποιητής ή πολιτικός ή, στη ρωμαϊκή περίοδο, δικηγόρος ή (ειδικά στην ύστερη Αυτοκρατορία) στρατιώτης, μ' όλο που οι δυνατότητές του ν' ανεβεί ψηλά μ' έναν απ' αυτούς τους τρόπους (πολιτική και δικηγορία, ιδιαίτερα) θα ήταν μικρές αν δεν είχε λάβει τη σωστή μόρφωση, πριν απ' όλα από έναν ευκατάστατο πατέρα. Μια πολιτική σταδιοδρομία πρόσφερε πάντοτε τις μεγαλύτερες δυνατότητες κέρδους σε όσους είχαν τα ανάλογα προσόντα, αλλά η πολιτική είναι δύσκολη και γεμάτη κινδύνους, και στα υψηλότατα επίπεδα ήταν οπωσδήποτε μια δουλειά πλήρους απασχόλησης και συνεπώς προσιτή μόνο σε άτομα που ήταν ήδη εύποροι· και στην κλασική περίοδο, αν ένας δεν είχε κληρονομήσει πολιτική *αρετή* (την αρμοδιότητα και τα μυστικά της τέχνης) με το να έχει γεννηθεί στην κατάλληλη οικογένεια, ελάχιστες δυνατότητες θα είχε να ανεβεί ώς την κορυφή.

Πού και πού – λιγότερο συχνά, πιστεύω, απ' ό,τι φαντάζονται οι πολλοί – κάποιος μπορούσε ν' ανεβεί από τη φτώχεια στα πλούτη με το εμπόριο ή τη βιοτεχνία. Η προσωπική όμως συμμετοχή στο εμπόριο και στη βιομηχανία επηρέαζε τόσο σοβαρά τον ρυθμό της ζωής του ώστε δύσκολα θα μπορούσε να ελπίζει να γίνει δεκτός στην καλύτερη κοινωνία· και υπάρχουν πολλές καταγγελίες τέτοιας δραστηριότητας στα παλιά γραπτά κείμενα. Ο Φιλόστρατος, που έγραψε στο δεύτερο τέταρτο του 3ου μ.Χ. αιώνα, αγωνίστηκε σκληρά ν' απαλλάξει τον Αθηναίο ρήτορα Ισοκράτη, που έζησε κάπου έξι αιώνες νωρίτερα, από την κατηγορία ότι ήταν *αυλοποιός*, κατηγορία που του είχαν προσάψει οι κωμικοί ποιητές (βλ. το βιβλίο μου *OPW* 234-5 και σημ. 7). Ο Φιλόστρατος παραδέχεται ότι ο πατέρας του Ισοκράτη Θεόδωρος ήταν ένας *αυλοποιός*, αλλά επιμένει ότι «ο ίδιος ο Ισοκράτης δεν ήξερε τίποτα από *αυλούς* ή οτιδήποτε άλλο συνδέεται με βάναυση δραστηριότητα, ούτε θα είχε τιμηθεί με ανδριάντα στην Ολυμπία αν είχε ασκήσει οποιοδήποτε ευτελές επάγγελμα» (*Vita soph.* I. 17· αισθάνομαι τον πειρασμό να θυμίσω τον Αριστοτέλη, *Πολιτικά* VIII.6, 1341[a] 18-[b]8, το δριμύ κατηγορητήριό του κατά του *αυλού*). Ο πεπειραμένος δικηγόρος Λιβάνιος, στα τέλη του 4ου αιώνα, ήξερε ακόμα καλύτερα πώς να υπερασπίσει έναν άνθρωπο από μια τέτοια κατηγορία. Όταν η Σύγκλητος της Κωνσταντινούπολης αρνήθηκε να δεχτεί τον πλούσιο Θαλάσσιο από την Αντιόχεια στις γραμμές της, επειδή λεγόταν ότι ήταν μαχαιροποιός, ο Λιβάνιος ανταπάντησε ότι ο Θαλάσσιος, όπως ο πατέρας τού Δημοσθένη, απλώς είχε δούλους που έφτιαχναν μαχαίρια (*Λόγοι* XLII.21)· πράγμα εντελώς διαφορετικό, διότι το ν' αφήνει κανείς τους δούλους του να εργάζονται υπό την επίβλεψη κάποιου διαχειριστή (που ήταν κι ο ίδιος δούλος ή απελεύθερος) και να ζει από το δικό του κτήμα, μπορεί να χαίρεται τον ρυθμό ζωής ενός ευπατρίδη όσο κι οποιοσδήποτε άλλος, έστω και αν (όπως σπάνια συμβαίνει) το μεγαλύτερο μέρος του εισοδήματός του προερχόταν από τους δούλους τεχνίτες. Αυτή ήταν ακριβώς η κατάσταση των διαπρεπών Αθηναίων πολιτικών του 5ου και 4ου αιώνα, όπως του Κλέωνα και του Κλεοφώντα και του Άνυτου που σατιρίζονται από τον Αριστοφάνη και άλλους κωμικούς ποιητές ως ταμπάκηδες και βυρσοπώλες και τσαγκάρηδες και κεραμείς και ζωέμποροι και λυροπώλες: εφόσον η πολιτική, πάντως στο ανώτατο επίπεδο, ήταν εργασία πλήρους απασχόλησης σε μιαν ελληνική πόλη, αν κάποιος ήταν πολιτικός δεν μπορούσε να ασχολείται ο ίδιος προσωπικά με το εμπόριο ή τη βιομηχανία (βλ. *OPW* 234-5, 357, 371). Μόνο ανάμεσα στους ψευτοαριστοκράτες σαν τον Αριστοφάνη θα μπορούσε κανείς να «χάσει την υπόληψή του» επειδή η περιουσία του (ή, το πιθανότερο, η περιουσία του πατέρα του ή και του παππού του: βλ.*OPW* 235 σημ.7) προήλθε αρχικά από τη βιομηχανία ή το εμπόριο. Αρκετοί από τους ακροατές του Αριστοφάνη, που γελούσαν με τα βρόμικα αστειάκια του για τους «δημαγωγούς», τους οποίους τόσο μισούσε, πρέπει να ήταν κάθε λογής έμποροι και ίσως να μην ένιωθαν ταπεινωμένοι από το επάγγελμά τους (πρβλ. IV. 6) – αν και βέβαια όλοι θα ήταν ίσως ευχαριστημένοι να γλίτωναν από την άσκηση του εμπορίου και να καταλαγιάσουν ως μεγάλοι γαιοκτήμονες αν μπορούσαν. Οι ιδέες μιας κυρίαρχης τάξης (τουλάχιστον αν δεν είναι μια κατακτητική, ξένη φυλή) είναι πάντοτε αποδεκτές ώς ένα βαθμό από εκείνους που εκμεταλλεύεται, και περισσότερο ακόμα (όπως δείχνει η σύγχρονη εμπειρία) από εκείνους που βρίσκονται κοντά στο υψηλότερο επίπεδο των υφιστάμενων την εκμετάλλευση

και βλέπουν τον εαυτό τους έτοιμο να ανέβουν στην άρχουσα τάξη. Και οι περισσότερες λέξεις που χρησιμοποιούνται στην ελληνική για να εκφράσουν κοινωνικές αρετές και διακρίσεις ήταν βαριά φορτισμένες με υψηλούς ηθικούς τόνους που συνδέονταν πάντα μ' αυτές (πρβλ. VII.4), έτσι που ο φτωχότερος Έλληνας δυσκολευόταν να αποφύγει να εκφραστεί κι αυτός με τις ίδιες λέξεις που διατράνωναν την αναξιότητά του.

Η κατάσταση που περιέγραψα ήταν αυτή που επικρατούσε στον Ελληνικό κόσμο (όπως και στη λατινική περιοχή του Ρωμαϊκού κόσμου) σ' όλη τη διάρκεια της ύπαρξής του. Ο Μαρξ παρατήρησε ότι «η απόκρυφη ιστορία της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας είναι η ιστορία της γαιοκτησίας της» (*Κεφ.* 1.94 σημ. 32, στη σελ. 96).

Στην αξιοπρόσεκτα ολοκληρωμένη επισκόπηση των μαρτυριών που κάνει ο Rostovtzeff, στο μεγάλο έργο του για την κοινωνική και οικονομική ιστορία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, υπάρχουν μερικά σχόλια που μπορούν να δώσουν μια παραπλανητική εντύπωση αν παρθούν κατά γράμμα, για το ότι, λογουχάρη, «Η κύρια πηγή των μεγάλων περιουσιών, τώρα [μ.Χ. 69-192] όπως και πριν, ήταν το εμπόριο» (*SEHRE*^{2} 153, πρβλ. 157)· ή «Το εμπόριο, και ειδικά το εξωτερικό και το μεταξύ επαρχιών εμπόριο δια θαλάσσης, αποτελούσαν τις κύριες πηγές πλούτου στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία [των δύο πρώτων αιώνων της χριστιανικής εποχής]» (στο ίδιο, 172). Και το δεύτερο από τούτα τα σχόλια συνεχίζει αμέσως: «Οι περισσότεροι από τους *nouveaux riches* [νεόπλουτους] χρωστούσαν τη χρηματική τους περιουσία σ' αυτό [στο εμπόριο]». Σ' αυτές καθώς και σε άλλες περιπτώσεις, όπου ο Rostovtzeff παρουσιάζει το εμπόριο ως την κύρια πηγή του πλούτου της Ρώμης, έχει στον νου *νέες* περιουσίες, περιπτώσεις ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, όπου άνθρωποι ανήλθαν από τα κάτω στην εύπορη τάξη. Ως προς αυτό μπορεί να έχει, βασικά, δίκιο. Αλλά στη συνέχεια και των δύο αποσπασμάτων που παρέθεσα, όπως και αλλού, ο Rostovtzeff δείχνει να αναγνωρίζει ότι σημαντικά κέρδη που πραγματοποιήθηκαν με το εμπόριο ξαναχρησιμοποιήθηκαν λιγότερο στο εμπόριο και επενδύθηκαν περισσότερο σε κάτι εντελώς διαφορετικό: στη γη προπαντός, αλλά ίσως και σε υποθήκες, σε χρηματικό δανεισμό, ακόμα και στη βιομηχανία (στο ίδιο 153, 172, 218· πρβλ. 17, 57-8, 223-6 κτλ.) Ήξερε ότι το εμπόριο κατείχε τη δεύτερη θέση μετά τη γεωργία στην οικονομική ζωή της αυτοκρατορίας ακόμα και στην πρώιμη Ηγεμονία (στο ίδιο, 66), ότι η γεωργία ήταν «κεφαλαιώδους σημασίας», ότι «δεν είναι υπερβολή να πούμε πως οι περισσότερες από τις επαρχίες ήταν σχεδόν αποκλειστικά αγροτικές χώρες», και ότι «το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού τής αυτοκρατορίας επιδιδόταν στη γεωργία, είτε καλλιεργώντας με τα ίδια τα χέρια του το έδαφος, είτε ζώντας από ένα εισόδημα που το πορίζόταν από τη γη» (στο ίδιο, 343)· ο αγροτικός πληθυσμός είχε «τεράστια σημασία... για την αυτοκρατορία γενικά», και ξεπερνούσε πολύ σε αριθμό τον αστικό πληθυσμό· και μάλιστα «οι άνθρωποι της υπαίθρου που καλλιεργούσαν τη γη αποτελούσαν την τεράστια πλειονότητα του πληθυσμού της αυτοκρατορίας» (στο ίδιο, 345-6). Στο υποκεφάλαιο αυτό, το αφιερωμένο στις αφρικανικές επαρχίες στην περίοδο 69-192 μ.Χ., λέει ότι «σε κάθε περίπτωση που μπορούμε να ανιχνεύσουμε την προέλευση των μεγάλων περιουσιών των πλούσιων ευγενών του δήμου, βρίσκουμε ότι αυτές οφείλονταν στη γαιοκτησία» (στο ίδιο, 331). Ακόμα κι αυτό που εκ πρώτης όψεως φαίνεται να είναι «πλούτος προερχόμενος από τη βιομηχανία» μπορεί ν' αποδειχτεί, ύστερα από προσεχτικό-

τερη εξέταση, ότι είναι πλούτος προερχόμενος από ιδιοκτησία της γης πάνω στην οποία λειτουργούσε η βιομηχανία. Αυτό το μισοαντιλήφθηκε ο Tenney Frank πριν από μερικές δεκαετίες. Αναφερόμενος στη μεγάλη ανάπτυξη των πλινθουργείων στα πλησίον της Ρώμης υποστατικά των Δομητίων (με πρώτους τους γιους του Δομητίου του Αφρικανού, του διάσημου ρήτορα, που πέθανε το 58 μ.Χ. και του οποίου η δισεγγονή ήταν η μητέρα του αυτοκράτορα Μάρκου Αυρήλιου), είπε: «Και όμως ο πλούτος αυτής της οικογένειας δεν είχε θεωρηθεί ότι πήγαζε τόσο από τη "βιομηχανία" όσο από μια συνετή εκμετάλλευση των πόρων των αγροκτημάτων τους»[10]. Αυτό είναι απόλυτα σωστό. Αλλά ο Frank προχώρησε χαρακτηρίζοντάς το ως τη «μόνη περίπτωση σε μια χιλιετία ρωμαϊκής ιστορίας, όπου ο πλούτος που *πήγαζε από τη βιομηχανική πρόοδο* συνέβαλε στην πολιτική άνοδο» (στο ίδιο, η υπογράμμιση δική μου), ισχυρισμός τον οποίο μπορούμε τώρα ν' αναγνωρίσουμε ως ανακριβή, μια και πρόσφατες έρευνες που διενήργησε μια ομάδα Φινλανδών μελετητών στη Ρώμη έδειξαν ότι δεν υπάρχει λόγος να υποθέσουμε ότι οι Δομήτιοι και παρόμοιοι γαιοκτήμονες των οποίων τα ονόματα εμφανίζονται (ως κατόχων *praedia* [αγροκτημάτων] ή και *figlinae* [κεραμείων]) σε πλίνθινες σφραγίδες είχαν κάποιαν άμεση σχέση με την πλινθοποιία[11].

Για την περίοδο της Ρωμαϊκής Ηγεμονίας και της Ύστερης Αυτοκρατορίας δεν έχω παρά να παραπέμψω στο μεγάλο έργο του Rostovtzeff, που ανέφερα πιο πάνω, στο *magnum opus* [μέγα έργο] του A. H. M. Jones *(LRE)*, και σε δύο πολύτιμα κείμενα του Jones, το ένα «Η οικονομική ζωή των πόλεων της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας», 1955, και το άλλο «Οι αρχαίες αυτοκρατορίες και η οικονομία: η Ρώμη», 1965, που δημοσιεύτηκαν το 1969 (και τα δύο έχουν τώρα καταλλήλως ανατυπωθεί στο βιβλίο του Jones *RE* 35-60 και 114-39). Στην Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία υπάρχει ένας ακόμα μεγαλύτερος όγκος μαρτυριών απ' ότι στις προγενέστερες περιόδους για τη συντριπτική υπεροχή της γεωργίας στην οικονομική ζωή της αυτοκρατορίας – τόσο στις ανατολικές επαρχίες όσο και στη λατινική Δύση, μολονότι η συγκέντρωση έγγειας ιδιοκτησίας σε λίγα χέρια φαίνεται να ήταν πολύ λιγότερο έντονη στην Ανατολή. Αυτή η υπεροχή της γεωργίας επί του εμπορίου και της βιομηχανίας μπορεί έτσι να είναι αυτονόητη. Σκοπεύω, ωστόσο, να δώσω εδώ μισή δωδεκάδα ενδιαφέροντα τεκμήρια (που δεν είναι καθόλου τόσο γνωστά όσο θα έπρεπε) από τους κώδικες νόμων: αφορούν κυρίως τη θέση των δεκουριόνων, των μελών των τοπικών δημοτικών συμβουλίων, για τα οποία θα έχω να πω αρκετά στο VIII.2. Τα νομικά τούτα κείμενα είναι ιδιαίτερα πολύτιμα διότι ουσιαστικά όλοι οι άνθρωποι με αξιόλογη περιουσία, που δεν ήταν απαλλαγμένοι καθ' ό *honorati* (μέλη κάποιου ανώτερου βαθμού στην κοινωνία), υποχρεώνονταν τώρα να γίνουν μέλη του Συμβουλίου τους και ν' αναλάβουν έτσι τα συνακόλουθα βαριά κάποτε χρηματικά και διοικητικά βάρη.

Ο Καλλίστρατος, ένας Ρωμαίος νομικός του πρώτου μισού του 3ου αιώνα, αναφέρεται στον *Πανδέκτη* (L.ii.12) ως ισχυριζόμενος ότι «όσοι εμπορεύονται και πουλάνε αγαθά» *(qui utensilia negotiantur et vendunt)* δεν αποκλείονται από το αξίωμα του δεκουρίονα ή από δημοτικό αξίωμα, και δεν πρέπει να περιφρονούνται ως «viles personae» [ευτελή πρόσωπα], έστω και αν είναι υποκείμενοι σε μαστίγωση από τους αγορανόμους. Ωστόσο, λέει ότι θεωρεί ανάρμοστο *(inhonestum)* να γίνονται δεκτά τέτοια πρόσωπα σ' ένα δημοτικό συμβούλιο, ειδικά στα κράτη εκείνα που έχουν σημαντικό αριθμό ενάρετων ανδρών *(viri honesti)*:

μόνο η έλλειψη των τελευταίων καθιστά αναγκαίο να επιτρέπεται στους πρώτους να έχουν πρόσβαση σε μια *dignitas municipalis*.

Ο αυτοκράτορας Ιουλιανός, το 362, απάλλαξε τους δεκουρίονες από την *collatio lustralis* (*χρυσάργυρον* στα ελληνικά), ένα φόρο που πλήρωναν, κυρίως στον 4ο και 5ο αιώνα, οι *negotiatores*, όρος που τότε σήμαινε «πραγματευτές» με την ευρύτερη έννοια, η οποία συμπεριλάμβανε εργοστασιάρχες, τεχνίτες, εμπόρους, μαγαζάτορες, δανειστές κτλ.[12] Στο σχετικό έδικτον ο Ιουλιανός πρόσθετε τις λέξεις «εκτός αν κατά τύχη αποδειχτεί ότι ένας δεκουρίονας ασχολείται κατά κάποιον τρόπο με το εμπόριο» – σάμπως αυτό να ήταν μια απίθανη συντυχία. (Ο νόμος είναι *CTh* XII.i.50 = XIII.i.4: «*nisi forte decurionem aliquid mercari constiterit*»). Σε μια διοικητική διάταξη του 364, σχετική με την πληρωμή του ίδιου φόρου, οι αυτοκράτορες Βαλεντινιανός Α΄ και Βαλέντιος υποβάλλουν ακόμα και «τους ισχυρότερους» (*potiores*) στην *collatio lustralis* «αν όντως ασκούνται με το εμπόριο» (*si tamen his mercandi cura est*)· και προσθέτουν ότι οποιοδήποτε τέτοιο μέλος των *potiores* «ή δεν έπρεπε να μπλεχτεί με το εμπόριο» ή έπρεπε να είναι το πρώτο που θα πληρώνει τον φόρο (*CTh* XIII.i.5) – προφανώς τέτοιοι άνθρωποι ήταν η εξαίρεση.

Ένα άλλο αυτοκρατορικό διάταγμα,του 370, αρχίζει με τα λόγια: «Αν ένας πραγματευτής [*negotiator*] αγοράσει αγρούς και χαρακτηριστεί στο τοπικό του συμβούλιο ως γαιοκτήμονας», και καταλήγει τονίζοντας ότι ένα τέτοιο πρόσωπο «υπόκειται στα αναγκαστικά δημόσια βάρη αυτού του συμβουλίου, στη διάθεση του οποίου ετέθη οικειοθελώς, μεταλλάζοντας τη χρήση τού χρήματός του για να αποκτήσει καλλιεργήσιμη γη» (*CTh* XII.i.72). Το 383 οι αυτοκράτορες έκριναν αναγκαίο να θεσπίσουν ειδικό νόμο που να επιτρέπει την ένταξη στα δημοτικά συμβούλια της δουνάβιας επαρχίας της [Κάτω] Μοισίας[13] «ατόμων από τον απλό λαό, πλούσιων καθότι δουλοκτήτες», για να τους αποτρέπει να ξεφεύγουν από τις φορολογικές τους υποχρεώσεις· οι άνθρωποι αυτοί είναι προφανώς ιδιοκτήτες εργαστηρίων· που διαφορετικά θα είχαν διαφύγει την ένταξη επειδή έχουν λίγη ή δεν έχουν καθόλου γη (*CTh* XII.i. 96: ο Clyde Pharr μεταφράζει λαθεμένα τούτο το κείμενο, *TC* 356). Τέλος, με ένα διάταγμα του 408 ή 409, ο Ονόριος απαγόρευε εντελώς «σε όσους είναι αναντίρρητα ευγενείς την καταγωγήν ή απαστράπτοντες από τιμές ή ιδιαίτερα πλούσιοι γαιοκτήμονες να επιδίδονται στο εμπόριο προς ζημίαν των πόλεων· με το μέτρο αυτό, η σχέση αγοράς και πώλησης θα είναι ευκολότερη ανάμεσα στον κοινό πολίτη και στον έμπορο» (*CJ* IV lxiii. 3)[14]. Οι δεκουρίονες δεν μπορούσαν να πάρουν ούτε την έμμισθη θέση του διαχειριστή ή επιστάτη (*επιτρόπου*) των κτημάτων ενός άλλου, τη γνωστή ως *procuratio*: το να δέχεται ένας δεκουρίονας μια τέτοια θέση χαρακτηρίζεται σ' ένα θέσπισμα του 382 ως «η πιο επονείδιστη ποταπότητα», που συνεπάγεται «δουλοπρεπή συμπεριφορά» (*CTh.* XII.i.92 = *CJ* X.xxxii.34). Αυτό όμως είναι θέμα που πρόκειται να εξεταστεί υπό τον γενικότερο τίτλο «μισθωτή εργασία» στο υποκεφ. 6 του παρόντος κεφαλαίου και στη σημείωσή του 4.

Εκτός όμως από τη μαρτυρία που παρατέθηκε πιο πάνω από τις νομικές πηγές, αξίζει ν' αναφέρουμε την επιγραφή που μνημονεύει το γεγονός ότι ο Q. Sicinnius Clarus, αυτοκρατορικός τοποτηρητής της Θράκης, εγκαθιδρύοντας, το 202, τον σταθμό φρουράς του Pizus ως ένα εμπορείον (*emporion*), είπε ότι είχε αναθέσει αυτό και άλλα νεοσύστατα *emporia* (όλα κάτω από τον βαθμό πόλης) «όχι σε

κοινούς θνητούς επιδιδόμενους στο εμπόριο, αλλά σε τοπάρχες που είναι δημοτικοί σύμβουλοι»[15] – πιθανόν της Augusta Traiana, της σύγχρονης Στάρα Ζαγκόρα στη Βουλγαρία.

Ένα καίριο επιχείρημα για την υπεροχή του έγγειου πλούτου επί του εμπορικού στον ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο είναι ότι στην Ύστερη Αυτοκρατορία ακόμα και οι *navicularii (ναύκληροι)* που ήταν υπεύθυνοι για τις κυβερνητικές αποστολές εμπορευμάτων, κυρίως σιτηρών στη Ρώμη (και μετά το 330 και στην Κωνσταντινούπολη), ήταν κυρίως γαιοκτήμονες, στα κτήματα των οποίων είχε προσκολληθεί η *navicularia functio*, η υποχρέωση της εκτέλεσης των προδιαγεγραμμένων αποστολών[16]. Μαθαίνουμε επίσης από τον Καλλίστρατο, στους *Πανδέκτες* (L.vi.6.6. & 9, που παραθέτουν αυτοκρατορικές αποφάσεις, σε νομικά ζητήματα, των Μάρκου και Ουέρου, καθώς και του Αντωνίνου του Ευσεβούς), για άτομα που από τα μέσα ήδη του 2ου αιώνα εντάσσονται στο *corpus navicullariorum*, μόνο και μόνο για να πετύχουν την πολύτιμη απαλλαγή από άλλα δημόσια βάρη, αν και πολλά από τούτα τα άτομα δεν είχαν καθόλου πλοία! (Εν παρόδω, μόνο σε *navicularii* και όχι – όπως υποστήριξαν οι Cardascia και Garnsey[17] – σε *negotiatores* ή *negotiantes* εν γένει, ο Κωνσταντίνος και ο Ιουλιανός έδιναν τον τίτλο του ιππέα, με νόμους που δεν διασώθηκαν αλλά αναφέρονται σ' ένα κατοπινό διάταγμα του Γρατιανού και των συν-αυτοκρατόρων του το 380: *CTh.* XIII.v.16.*pr.*). Τέλος, οι *τελώναι (publicani)*, που συνέχισαν στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία να εκμισθώνουν τους περισσότερους έμμεσους φόρους (όπως δασμούς και τέλη αγοράς, και φόρους κληρονομίας, χειραφετήσεως δούλων και δημοπρασιών), δεν πρέπει να θεωρούνται ως ομάδα ξεχωριστή από τους γαιοκτήμονες: όφειλαν στην πραγματικότητα να παρέχουν ασφάλεια στους ελεύθερους κτηματίες ώστε να μπορούν αυτοί να εκπληρώνουν σωστά τις υποχρεώσεις τους.

Ο Αμμιανός, στη συναρπαστική εξιστόρηση των πράξεων τού ικανότατου Αντωνίνου που «αποσκίρτησε» στην Περσία το 359, αρχίζει αποκαλώντας τον «πλούσιο έμπορο» (*opulentus mercator*) και συνεχίζει λέγοντας πώς το πρόσωπο αυτό πήρε ύστερα μιαν πολύ υψηλή δημόσια θέση ως λογιστής υπό τις διαταγές του στρατιωτικού διοικητή της επαρχίας Μεσοποταμίας: πράγμα που σήμαινε δυνατότητα ανόδου στην κοινωνική κλίμακα και, με το πλήρωμα του χρόνου, στον τιμητικό βαθμό του *protector* (Amm. Marc. XVIII. v.1. κ.ε.· πρβλ. VIII.3).

★ ★ ★ ★ ★

Αυτά που έλεγα για τον δευτερεύοντα ρόλο του εμπορίου και της βιομηχανίας στις περιουσίες των εύπορων τάξεων του Ελληνικού κόσμου σ' όλο το διάστημα της ύπαρξής του ισχύουν σε καθολική σχεδόν κλίμακα, αλλά υπάρχουν φυσικά και εξαιρέσεις. Δεν εννοώ τα *άτομα*: η μεγάλη πλειονότητα εκείνων που ανέβηκαν στην εύπορη τάξη με τις δικές τους προσπάθειες στο εμπόριο και στη βιομηχανία ήταν βέβαιοι ότι θα γίνονταν γαιοκτήμονες όταν θα μπορούσαν. Έχω στον νου μια χούφτα *πόλεων*, των οποίων η κυρίαρχη τάξη ασφαλώς ή πιθανώς περιλάβαινε μια σημαντική αναλογία εμπόρων. Δεν είναι εύκολο να βρεθούν και μπορεί να μην ήταν περισσότερες από μία ή δύο. Δεν μ' ενδιαφέρει εδώ η λατινική Δύση, όπου το λιμάνι της Ρώμης, η Όστια (που είχε μόνο ένα μικρό *territorium*), προβάλλει ίσως ως η μοναδική δυτική πόλη στην οποία πολύ μεγαλύτερος πλούτος ερχό-

ταν στους τοπικούς προύχοντες από το εμπόριο παρά από τη γη[18]. Το Λούγδουνον, το Αρέλατον και η Νάρβων, τα τρία μεγάλα *emporia* της Ρωμαϊκής Γαλατίας, καθώς και η Augusta Treverorum (η Trèves, η Trier) ήταν ασφαλώς, από ορισμένη άποψη, εμπορικές πόλεις, μια και μεγάλη ποσότητα εμπορευμάτων περνούσε μέσα από αυτές· αλλά η ιθύνουσα τάξη σε κάθε περίπτωση (οι μάγιστροι και οι δεκουρίονες) φαίνεται να ήταν σχεδόν στην ολότητά της γαιοκτημονική, ενώ μια υψηλή αναλογία εκείνων που απέκτησαν πλούτο με το εμπόριο και τη βιομηχανία φαίνεται ότι ήταν απελεύθεροι ή αλλοδαποί[19]. Η μεγαλύτερη «εμπορική πόλη» όλης της αυτοκρατορίας, η Αλεξάνδρεια, είχε αναμφίβολα μερικούς πλούσιους εμπόρους ανάμεσα στους πολίτες της, αλλά δεν γνωρίζω καμιά μαρτυρία για το αν αποτελούσαν υπολογίσιμο τμήμα της ιθύνουσας τάξης της: θα με ξάφνιαζε αν συνέβαινε κάτι τέτοιο. Ένας από τους πολίτες της, ο Firmus, όπως λέει μια αναξιόπιστη πηγή, η *Historia Augusta (Firmus* 3.2-3), ήταν έμπορος και συνάμα επιδίωξε να καταλάβει την αυτοκρατορική εξουσία σε κάποια αποτυχημένη εξέγερση κατά του αυτοκράτορα Αυρηλιανού (το 272). Αν αμφότεροι οι ισχυρισμοί είναι σωστοί, ο Firmus θα ήταν ασφαλώς μοναδικός· αλλά ο πρώτος μπορεί να μην αληθεύει, και ο δεύτερος πιθανόν να είναι τουλάχιστον μεγάλη υπερβολή. Η όλη ιστορία, βέβαια, είναι ίσως επινοημένη (βλ. Bowman, PRIH 158). Εξάλλου, δεν γνωρίζω καμιά ειδική μαρτυρία για πλούσιους εμπόρους στην Αλεξάνδρεια παρά μόνο σε τρεις όψιμες αγιογραφικές πηγές οι οποίες – χωρίς να τις παίρνω πολύ στα σοβαρά – μιλούν για περιουσίες που ανέρχονται σε κάπου 275, 70 και 50 λίβρες χρυσού (βλ. Jones, *LRE* II 870-1· *RE* 60, 150). Αλλά ακόμα και οι μεγαλύτερες από αυτές, που αναφέρει η *Historia Monachorum* 16 (στο *MPL* XXI. 438c), αν εκφραστούν με τον τρόπο που αυτό γινόταν στην πρώιμη Ηγεμονία, δεν θα έφταναν πολύ πιο πάνω από το ένα εκατομμύριο HS, το ελάχιστο απαιτούμενο όριο για την ανάδειξη ενός Ρωμαίου συγκλητικού, και καμιά από τις άλλες δύο δεν θα έφταναν το απαιτούμενο όριο για την ανάδειξη ενός ιππέα, που ήταν 400.000 HS.

Στην Ανατολή, το μόνο βέβαιο παράδειγμα πόλης που πρέπει ασφαλώς να είχε μια ιθύνουσα τάξη αποτελούμενη τουλάχιστον εν μέρει από εμπόρους είναι η Παλμύρα, η οποία δεν είχε μεγάλη σπουδαιότητα μέχρι και στον τελευταίο π.Χ. αιώνα, αλλά που αμέσως κατόπιν αναπτύχθηκε σε μια ευημερούσα εμπορική πόλη, ώσπου η περίοδος της ευμάρειας τερματίστηκε με τη λεηλασία της από τον Αυρηλιανό το 272. Η Παλμύρα κέρδισε ένα μεγάλο μέρος του πλούτου της από τον έλεγχο που είχε πάνω σε σημαντική μερίδα του επικερδούς εμπορίου με την Ανατολή, που διεξαγόταν με καραβάνια[20]. Η Πέτρα ήταν ίσως μια άλλη τέτοια πόλη, σε κάπως μικρότερη κλίμακα, και υποθέτω πως υπήρχαν και μια ή δύο ακόμα[21].

Η αναφορά στην Παλμύρα και στον ζωτικό ρόλο της στο ανατολικό εμπόριο, μας κάνει να θυμηθούμε τους, κάποτε βαρείς, τελωνειακούς δασμούς, που επιβάλλονταν εκεί και σε ορισμένα άλλα μέρη των ανατολικών ακριτικών περιοχών της αυτοκρατορίας σε όλες τις εισαγωγές και εξαγωγές. Υπάρχει σχετικά μια νόστιμη μικρή ιστορία στο έργο του Φιλόστρατου *Βίος Απολλωνίου του Τυανέως* (I.xx) για ένα ταξίδι που έκανε ο Απολλώνιος, ανατολικά, αφήνοντας το έδαφος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στο Ζεύγμα επί του Ευφράτη. Ο φορολόγος τον οδήγησε στο τμήμα φορολογικών δηλώσεων και τον ρώτησε τι είχε να δηλώσει. Ο Απολ-

λώνιος απάντησε αραδιάζοντας μια σειρά θηλυκά ονόματα: «Εγκράτεια, Δικαιοσύνη, Αρετή, Αγνότητα, Γενναιότητα, Καρτερία». Ο φορολόγος τα πήρε για δούλες γυναίκες, στις οποίες καμιά φορά δίνονταν τέτοια ονόματα και για την εξαγωγή των οποίων έπρεπε να πληρώνεται εξαγωγικό τέλος – ξέρουμε ότι το τέλος για τις εταίρες στην Κοπτό της Αιγύπτου ήταν, το 90 μ.Χ., 108 HS ή 27 δηνάρια για την καθεμιά (*OGIS* 674, 16-17: 108 αιγυπτιακές δραχμές). Ζήτησε λοιπόν έναν κατάλογο των κοριτσιών. «Αχ», είπε ο Απολλώνιος, με το ίδιο σοβαρό ύφος, «δεν είναι κορίτσια - δούλες αυτές που παίρνω μαζί μου, αλλά κυρίες (*δέσποιναι*) που τους είμαι εγώ δούλος».

★ ★ ★ ★ ★

Δεν έχουμε λόγο να αμφιβάλλουμε ότι οι Έλληνες (και οι Ρωμαίοι) γαιοκτήμονες φρόντιζαν να διαθέτουν τα προϊόντα των αγροκτημάτων τους με τρόπους όσο το δυνατόν πιο επικερδείς γι' αυτούς. Φυσικά, αυτό σήμαινε κανονικά διευθετήσεις για τη μεταφορά τους στην πλησιέστερη αγορά, αλλά έχουμε εξαιρετικά λίγες μαρτυρίες γι' αυτό το είδος δραστηριότητας. Δεν μπορώ να πιστέψω ότι μέλη της εύπορης τάξης (όπως την εννοώ) θα κουβαλούσαν τα προϊόντα τους στην αγορά της πόλης τους αν μπορούσαν να κάνουν αλλιώς, τόσο μάλλον να τα μεταφέρουν διά θαλάσσης, ή να επιδοθούν προσωπικά στο εμπόριο.

Ο Σόλων θεωρείται ίσως ενδεικτική περίπτωση, μια και νεότερες εργασίες αναφέρουν διαρκώς ως γεγονός ότι έκανε θαλασσινά ταξίδια ως έμπορος, τόσο ως νεαρό άτομο όσο και μετά τη θέσπιση των νόμων του στα 594-3 π.Χ. Η πηγή που παρατίθεται συνηθέστερα για τον τελευταίο τούτον ισχυρισμό είναι ο Αριστοτέλης (που έγραψε περίπου τρεις αιώνες αργότερα), ο οποίος μιλάει ασφαλώς για το ταξίδι του Σόλωνα στην Αίγυπτο μετά το 594, ως «συνδυάζον την εμπορική δραστηριότητα με τη μελέτη»: πήγε, λέει ο Αριστοτέλης, *κατ' εμπορίαν άμα και θεωρίαν (Αθην. Πολ.*11.1). Ωστόσο, είναι πολύ ενδιαφέρον να διαπιστώσουμε ότι η κατά πολύ παλιότερη πηγή που διαθέτουμε, ο Ηρόδοτος (1.29.1), όταν δίνει και την αφορμή και την αιτία για τούτο το ταξίδι (στην Αίγυπτο και αλλού), δεν λέει ούτε μια λέξη για εμπόριο: η πρόφαση που πρόβαλε ο Σόλων ήταν ότι ήθελε να δει τον κόσμο, ο πραγματικός όμως λόγος ήταν ότι ήθελε ν' αποφύγει τις πιέσεις που του γίνονταν να ακυρώσει τους νόμους του. Και έχω τη γνώμη ότι η έκφραση του Αριστοτέλη, *κατ' εμπορίαν άμα και θεωρίαν*, δεν έχει κατανοηθεί σωστά: την ακριβή σημασία της μπορούμε να την ανακαλύψουμε από την παρουσία της σ' ένα κείμενο των αρχών του 4ου π.Χ. αιώνα, τον *Τραπεζιτικόν* του Ισοκράτη (XVIII.4) – το μόνο άλλο παράδειγμα της φράσης το οποίο κατόρθωσα να βρω. Ο ομιλητής, ένας νεαρός από το «Ποντικόν βασίλειον» στην Κριμαία, λέει ότι όταν αρμένιζε για την Αθήνα, ο πατέρας του, που χρηματοδότησε το ταξίδι του, έστειλε μαζί του δύο πλοία φορτωμένα με σιτηρά· κι εδώ είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι η έκφραση που χρησιμοποιείται είναι ακριβώς η ίδια μ' εκείνην που θα χρησιμοποιήσει αργότερα ο Αριστοτέλης για τα ταξίδια του Σόλωνα: ο νεαρός πήγε *άμα κατ' εμπορίαν και κατά θεωρίαν*, η μοναδική «εμπορική» δραστηριότητα που αναλήφθηκε για τη διεύρυνση της πείρας του μάλλον παρά για οικονομικό σκοπό. Η εν λόγω φράση, απαράλλακτη (εκτός από τη σειρά των λέξεων) στον Ισοκράτη και στον Αριστοτέλη, μπορεί να ήταν συνηθισμένη

έκφραση κατά τον 4ο αιώνα, αφού είναι πιθανόν ο κάθε Έλληνας που αρμένιζε από έναν τόπο σε άλλον, στον μεσογειακό χώρο, να μπορούσε να πάρει μερικά από τα προϊόντα ενός τόπου για να τα πουλήσει με κέρδος σε άλλον, ως ένα μέσο να βγάλει τα έξοδα του ταξιδιού του. Μια από τις ιστορίες που βρίσκουμε στον Διογένη Λαέρτιο (VI.9) για τον Αντισθένη, μιλάει για έναν άλλο «νεαρό από τον Πόντο» που πλήρωσε τα έξοδα μιας διαμονής του στην Αθήνα με μια καραβιά άλλου εμπορεύματος που η εξαγωγή του ήταν τακτική από τον Πόντο στην Αθήνα: παστού ψαριού. Ακόμα και ο Πλάτων φέρεται, από τον Πλούταρχο, να έχει καλύψει τα έξοδα της επίσκεψής του στην Αίγυπτο πουλώντας εκεί ελαιόλαδο (*Σόλων* 2.8). Όσο για τον Σόλωνα, ο Πλούταρχος (που έγραφε περίπου εφτά αιώνες αργότερα) σχεδόν συμφωνεί με τον Ηρόδοτο όταν λέει ότι το πραγματικό κίνητρο του Σόλωνα για να ταξιδέψει μακριά από την Αθήνα μετά το 594 ήταν η ελπίδα ότι οι Αθηναίοι θα ωρίμαζαν ώστε να δεχτούν τους νόμους του, απορρίπτει όμως τον Ηρόδοτο, προτιμώντας κάποιον άγνωστο συγγραφέα, όταν υποστηρίζει ότι ο Σόλων κοινοποίησε ότι έφευγε από την Αθήνα εξαιτίας της *ναυκληρίας* του, που σήμαινε προφανώς εμπορικά συμφέροντα ως πλοιοκτήτη (*Σολ.* 25.6). Ο Πλούταρχος παραθέτει επίσης μια πληροφορία του αναξιόπιστου βιογράφου της ελληνιστικής περιόδου Έρμιππου, ότι όταν ο Σόλων ήταν νέος προσπάθησε να αποκαταστήσει την οικογενειακή περιουσία, που είχε σε μεγάλο βαθμό διασκορπιστεί από τις πολλές πράξεις φιλανθρωπίας τού πατέρα του (μια ωραία ηθικοπλαστική λεπτομέρεια!), και ρίχτηκε στο εμπόριο *(εμπορία)*. Ο Πλούταρχος αντιπαραθέτει σ' αυτή την εκδοχή, ενθυμούμενος ίσως τον Ηρόδοτο, την πληροφορία ότι ο Σόλων ταξίδεψε «για ν' αποκτήσει πείρα και γνώσεις [*πολυπειρία και ιστορία*] και όχι για *χρηματισμό*» (*Σολ.* 2.1· πρβλ.*Ηθ.* 410a). Είναι φανερό ότι η συμμετοχή του Σόλωνα στο εμπόριο ήταν μια ιστορία που φούσκωσε με την πάροδο του χρόνου και με τις αφηγήσεις.

Είναι ανάγκη ν' αντιληφθούμε ότι όπως ο Ησίοδος είχε παρουσιάσει το εμπόριο ως μια έσχατη ελπίδα για τον αγρότη που δεν κατόρθωνε να ζήσει από τη γη (βλ. V.1), έτσι και ο Σόλων θέτει το εμπόριο πρώτο στον κατάλογο των δραστηριοτήτων στις οποίες σπρώχνεται ένας άνθρωπος που είναι άπορος (*αχρήμων*) και πιέζεται από την *πενία* (απόσπ. 1.41 κ.έ)· και, κατά την κρίση του Σόλωνα, η ζωή του εμπόρου είναι ολοφάνερα δύσκολη και επικίνδυνη. Μετά τον έμπορο έρχεται ο γεωργός που μισθώνει τον εαυτό του σε ετήσια βάση (απόσπ. 1.47-8): αυτή είναι η μόνη νύξη που έχουμε από την παλιά Αττική για τους ανθρώπους αυτούς, με εξαίρεση το όνομα για την κατώτατη από τις τέσσερις ομάδες ιδιοκτησίας του Σόλωνα, τους *θήτες*, μια λέξη που κανονικά σημαίνει μισθωτούς εργάτες. Ο επόμενος στον κατάλογο είναι ο τεχνίτης· και ακολουθούν – παράτυπα, για τον δικό μας τρόπο του σκέπτεσθαι – ο ποιητής, ο μάντης και ο γιατρός. Ωστόσο, ο Σόλων δεν μιλάει προσβλητικά για κανέναν απ' αυτούς τους ανθρώπους, ούτε για τον έμπορο ή τον γεωργό ή τον τεχνίτη: ως προς αυτό αποτελεί εξαίρεση. Η βασική του όμως οπτική είναι ασφαλώς η οπτική του γαιοκτήμονα-αριστοκράτη (βλ. ειδ. αποσπ. 1.3-16· 13· 14.1-3· 24.1-7).

Ο Πλούταρχος, επηρεασμένος ίσως από τη διάνθιση, κατά την ελληνιστική περίοδο, αφηγήσεων σαν αυτές που ανέφερα πιο πάνω για τον Σόλωνα (*Σόλων* 2.6-8), έσπευσε να αντιπαραβάλει αυτό που εξέλαβε ως συνθήκες της αρχαϊκής εποχής με εκείνες που σημείωσε αργότερα και στις μέρες του, και δήλωσε ότι

«*τον καιρό εκείνο* [στην αρχαϊκή περίοδο] η εργασία δεν ήταν ντροπή» (οι τέσσερις αυτές λέξεις είναι ένα χωρίο από τον Ησίοδο, *Έργα και Ημέραι* 311: *Έργον δ' ουδέν όνειδος*), ένα επιτήδευμα ή τέχνη δεν ήταν στίγμα (*διαβολή*), και η *εμπορία* είχε καλή φήμη, διότι έδινε σ' έναν άνθρωπο την ευκαιρία να γνωρίσει ξένες χώρες, ν' αποκτήσει φιλία με βασιλιάδες και πλατιά πείρα των οικονομικών υποθέσεων· ορισμένοι [έμποροι] έγιναν ιδρυτές μεγάλων πόλεων, όπως ήταν η Πρωτίς της Μασσαλίας[22]. Και έτσι ο Πλούταρχος, προτού κλείσει με την παρατήρηση για τον Πλάτωνα, που ανέφερα ήδη, προσθέτει: «Λέγουν ότι ο Θαλής και ο Ιπποκράτης ο μαθηματικός επιδόθηκαν στο εμπόριο» – αλλά οι πηγές που διασώθηκαν αναφορικά με τη δήθεν δραστηριότητα του Ιπποκράτη ως εμπόρου είναι μεταγενέστερες κι από τον ίδιο τον Πλούταρχο (βλ. Diels-Kranz, *FVS*[5-11] σημ. 42.2, 5), και η μόνη ιστορία που διασώθηκε για τις δήθεν «εμπορικές δραστηριότητες» του Θαλή είναι η μόνη που γνωρίζουμε από τον Αριστοτέλη, για το πώς ο Θαλής εξασφάλισε ένα μονοπώλιο ενοικιάζοντας όλα τα ελαιοτριβεία της Μιλήτου και της Χίου σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, με τη δικαιολογημένη προσδοκία να αποκομίσει ένα μεγάλο κέρδος, σε μια χρονιά στην οποία πρόβλεψε ότι η σοδειά της ελιάς θα ήταν εξαιρετική! (*Πολιτικά* I.11, 1259[a] 5-21· πρβλ. Διογ. Λαέρτ. I.26). Ο Πλούταρχος καταφέρνει να παραθέτει κάθε λογής αναξιόπιστες μαρτυρίες για να στηρίξει τον ισχυρισμό του σχετικά με την κατάσταση των εμπόρων στην αρχαϊκή περίοδο.

Ξέρουμε επίσης ότι στο πρώτο μισό του 6ου αιώνα ο Χάραξος από τη Λέσβο, γιος του Σκαμανδρωνύμου και αδελφός της ποιήτριας Σαπφώς, ταξίδεψε με πλοίο στη Ναύκρατι της Αιγύπτου· και, σύμφωνα με τον Στράβωνα (που έζησε βέβαια περισσότερο από μισή χιλιετία αργότερα), ο Χάραξος μετέφερε στη Ναύκρατι ένα φορτίο λεσβιακού κρασιού, *κατ' εμπορίαν* (XVII.i.33, σελ.808· πρβλ. Αθήν. XIII. 596b-d). Αν αυτό αληθεύει, ο Χάραξος προσπαθούσε, ίσως εσκεμμένα, να πετύχει υψηλότερη τιμή για το κρασί του καταργώντας τους μεσάζοντες· ή απλώς ήθελε ίσως «να δει κι άλλους τόπους», και η πώληση του κρασιού μπορεί να ήταν τυχαία και ένα μέσον για να βγουν τα έξοδα του ταξιδιού του – δεν υπάρχει μαρτυρία που να δείχνει αν το ταξίδι ήταν μοναδικό ή επανάληψη άλλου ή άλλων. Χαρακτηριστικό για τις πηγές που αναφέρονται στην πρώιμη ελληνική οικονομική ιστορία είναι ότι μαθαίνουμε για τούτη την επίσκεψη του Χάραξου στη Ναύκρατι, μόνον επειδή ο Χάραξος, ενώ βρισκόταν στην Αίγυπτο, ερωτεύθηκε μια διάσημη εταίρα ονόματι Δωρίχα (ή Ροδοπίς, αλλά αυτό μπορεί να είναι παρατσούκλι), μια ανάρμοστη ένωση για την οποία φαίνεται ότι κατακρίθηκε από την αδελφή του σ' ένα ποίημα γνωστό στον Ηρόδοτο (II. 134-5, ειδ. 136-6), όχι όμως και σε μας, και ίσως να ενέπνευσαν συμπάθεια ορισμένα του αποσπάσματα που βρέθηκαν όχι πριν από πολύ καιρό ανάμεσα στους παπύρους του Οξυρύγχου (5 και 15b Page: βλ.Page, *SA* 45- 51· αντιπαράβαλε με Gomme, στο *JHS* 77 [1957] 258-9). Ο Gomme, στην επίθεσή του κατά της ερμηνείας της Σαπφώς από τον Page, αποσπ. 5 και 15b, παίρνει πολύ στα σοβαρά τις λέξεις *κατ' εμπορίαν* στον Στράβωνα, και νομίζει πως μπορεί να προσθέσει περιφρονητικά: «Αυτά λοιπόν για την οικογένεια "ευγενούς καταγωγής και εξέχουσας κοινωνικής θέσης"» (φράση του Mure). Αλλά η οικογένεια ασφαλώς ήταν αριστοκρατική, και είδαμε από τον Ισοκράτη και τον Αριστοτέλη τι μπορεί να σημαίνει σε τέτοια συμφραζόμενα η έκφραση *κατ' εμπορίαν*.

Αυτό που αναφέρεται ως «επιτήδευμα» ή «εμπόριο» στην αρχαϊκή περίοδο, αλλά και κάπως αργότερα, μπορεί ν' αποδειχτεί, ύστερα από έλεγχο, ως κάτι πολύ διαφορετικό από τις δραστηριότητες που συνεμφαίνουν αυτοί οι όροι. Πάρτε για παράδειγμα την ιστορία που παραθέτει ο Αθήναιος (VI. 232 ab) από τον Θεόπομπο (*FGrH* 115 F 193), σχετικά με γεγονότα της δεκαετίας του 470 π.Χ. Ο Αρχιτέλης ο Κορίνθιος, που είχε αγοράσει κατά δόσεις μια μεγάλη ποσότητα χρυσού, την πούλησε στους απεσταλμένους του Ιέρωνα, του τυράννου των Συρακουσών, προσθέτοντας μια χούφτα χρυσό ως δώρο. Σε αντάλλαγμα, ο Ιέρων, ευγνώμων, έστειλε στον Αρχιτέλη μια καραβιά σιτηρά και πολλά άλλα δώρα. Η συναλλαγή αυτή δεν είναι μόνο εμπόριο, με την κύρια σημασία της λέξης, αλλά περιλαμβάνει και την αρχαία πρακτική της ανταλλαγής δώρων μεταξύ αριστοκρατών. Θα προσθέσω ότι δεν γνωρίζω καμιά νύξη για διεξαγωγή «του εμπορίου σιτηρών της πόλης της Κορίνθου», με την κύρια σημασία, εκτός από τη μαρτυρία του Λυκούργου (βλ. *OPW* 265) ότι ο Αθηναίος Λεωκράτης, λίγο ύστερα από το 338 π.Χ., εγκαταστάθηκε ως μέτοικος στα Μέγαρα και, στο διάστημα που διέμενε εκεί, φόρτωσε σε πλοίο σιτηρά από την Ήπειρο για τη Λευκάδα και από κει για την Κόρινθο. (Ότι η Κόρινθος έκανε κάποτε εισαγωγή σιτηρών από τη Δύση έγινε πολύ πιθανό από τη νύξη που βρίσκουμε στον Θουκ. III. 86.4 για την εξαγωγή σιτηρών από τη Σικελία στην Πελοπόννησο· διότι το Λέχαιον, το δυτικό λιμάνι της Κορίνθου, είναι ίσως το πιθανότερο μέρος στο οποίο θα πήγαιναν αυτά τα σιτηρά).

Κατά τον Πλούταρχο (*Περ.* 16.4), ο Περικλής πουλούσε όλη την παραγωγή τού κτήματός του μια μόνο φορά κάθε χρόνο, σαν κάτι το έκτακτο· αφοσιωμένος καθώς ήταν στην πολιτική, λέγεται ότι το έκανε αυτό με σκοπό να ξοδεύει σε τέτοια πράγματα όσο το δυνατόν λιγότερο χρόνο, και δια μέσου ενός άξιου δούλου, του Ευαγγέλου. Αυτό μπορεί να αληθεύει, αλλά για άλλη μια φορά πρόκειται για κάτι που οι βιογράφοι της ελληνιστικής περιόδου τρελαίνονταν να επινοούν.

Συμφωνώ με μια πρόσφατη ανακοίνωση του Pleket ότι «οι γαιοκτήμονες που κατοικούσαν στα αστικά κέντρα πουλούσαν τα προϊόντα τους (σιτηρά, λάδι, κρασί) στις τοπικές κυρίως αγορές», χρησιμοποιώντας ως ενδιάμεσους «είτε τους απελεύθερούς τους είτε ανεξάρτητους *negotiatores*»[23]. Νομίζω, ωστόσο, ότι στο τελευταίο μέρος της ίδιας παραγράφου, που αρχίζει με τη φράση, «Ίσως μας έχουν παραφουσκώσει τα μυαλά με την ιδέα ότι η αριστοκρατία στην αρχαιότητα ήταν *αποκλειστικά* μια ελίτ γαιοκτημόνων», ο Pleket δίνει υπερβολική έμφαση στα «εμπορικά συμφέροντα των γαιοκτημόνων», τα οποία ήταν πολύ μικρότερης σημασίας. Οι μαρτυρίες που διαθέτουμε σχετικά με τον τρόπο που οι γαιοκτήμονες χειρίζονταν το προϊόν των κτημάτων τους είναι πάρα πολύ ανεπαρκείς για να είμαστε σε θέση να δώσουμε μιαν αξιόπιστη εικόνα, αν και μπορούμε να συμφωνήσουμε με τον Pleket στο ότι στην ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ο μαρασμός του εμπορίου σε πλατιά κλίμακα πιθανόν να είχε αναγκάσει πολλούς γαιοκτήμονες να πάρουν δραστικότερα μέτρα για να προωθήσουν την πώληση της σοδειάς τους. Η ουσία είναι ότι οι γαιοκτήμονες αυτοί παρέμειναν πρωτίστως γαιοκτήμονες και ότι όποιες κι αν ήταν οι «εμπορικές» δραστηριότητες στις οποίες επιδίδονταν, αυτές ποτέ δεν έγιναν κάτι παραπάνω από ένα δευτερεύον και εντελώς επικουρικό μέρος των δραστηριοτήτων τους. Μικρή σημασία έχει το γεγονός ότι ο Ρουφίνος από την Πέργαμο (όπως σημειώνει ο Pleket) είχε έναν πλοιοκτήτη

στην υπηρεσία του (έναν *ίδιον ναύκληρον*): πράγμα που πρέπει να ήταν συνηθισμένο φαινόμενο. Κατά τον Λιβάνιο, ένας πλούσιος ήταν φυσικό να έχει στην κατοχή του πλοία, μαζί με τη γη και τον χρυσό και τον άργυρο (βλ. Liebeschuetz, *Ant.* 75 και σημ. 7). Μπορούμε επίσης να θυμηθούμε τον Μυρίνο τον Ζελειάτη στη Φρυγία, *πραγματευτήν* (λατινιστί *actor*) μιας ευγενούς κατόχου γαιών, της Claudia Bassa, που, σύμφωνα με τον επιτάφιό του όχι μόνο εισέπραττε τα μισθώματα για λογαριασμό της κυρίας του επί τριάντα πέντε χρόνια αλλά και αναλάμβανε ταξίδια για λογαριασμό της σε πολλά μακρινά μέρη, συμπεριλαμβανομένων και της Ιταλίας, της Δαλματίας, της Ιστρίας, της Λιβουρνίας και της Αλεξάνδρειας[24]. Και μια που, όπως ανέφερα πιο πάνω, οι *navicularii*, οι *ναύκληροι* (οι κυβερνητικοί αποστολείς φορτίων — για παράδειγμα, σιτηρών σε μεγάλες ποσότητες από την Αφρική και Αίγυπτο για τη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη) ήταν πριν και πάνω απ' όλα γαιοκτήμονες, των οποίων τα κτήματα σήκωναν το βάρος αυτού του καθήκοντος, ήταν όλοι υποχρεωμένοι τουλάχιστον να είναι κάτοχοι πλοίων, που φυσικά μπορούσαν να τα χρησιμοποιούν για δικούς τους σκοπούς, όταν και εφόσον δεν θα τους τα ζητούσαν για κυβερνητικές μεταφορές.

4

Η δουλεία και άλλες μορφές ανελεύθερης εργασίας

Αν και η αρχαία δουλεία έχει εξεταστεί ξανά και ξανά, από πολλές και διαφορετικές πλευρές, πιστεύω ότι δικαιούμαι να κάνω μιαν ακόμα απόπειρα και να προβώ σε μια γενική θεώρηση του θέματος, έστω και μόνο για τρία μεθοδολογικά χαρακτηριστικά της έκθεσης που θα παρουσιάσω.

Πρώτον, ελπίζω ότι έχω τουλάχιστον προωθήσει τη συζήτηση σ' ένα διαφορετικό επίπεδο διεξάγοντας την έρευνα με βάση όχι απλώς τη δουλεία στη στενή της έννοια (το «σύστημα δουλικής εργασίας») αλλά την *ανελεύθερη εργασία*[1], στις διάφορες μορφές της, από τις οποίες η δουλεία με την αυστηρή έννοια δεν είναι παρά μόνο μία, και όχι πάντοτε η σπουδαιότερη, στη σφαίρα της άμεσης παραγωγής – αν και, για λόγους που θα εξηγήσω προς το τέλος αυτού του υποκεφαλαίου, πιστεύω ότι έπαιξε πάντοτε έναν πολύ σημαντικό ρόλο.

Δεύτερον, η κατάσταση που έχουμε να εξετάσουμε, όπως εγώ τη βλέπω, είναι μια κατάσταση στην οποία η *εύπορη τάξη* (που ορίζεται στο υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου) πορίζεται το μεγαλύτερο μέρος του *πλεονάσματός* της από τον εργαζόμενο πληθυσμό με *ανελεύθερη εργασία*. Πρόκειται για κάτι πολύ διαφορετικό από την προσπάθεια να δειχτεί ότι, στην αρχαία Ελλάδα (και Ρώμη), *η κύρια μάζα της παραγωγής* γινόταν από δούλους, ή ακόμα (τουλάχιστον μέχρι την ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία) από δούλους, δουλοπάροικους και άλλους μη ελεύθερους εργαζόμενους ταυτόχρονα – είμαι βέβαιος ότι αυτό δεν γινόταν: κατά τη γνώμη μου, η συνδυασμένη παραγωγή των ελεύθερων αγροτών και τεχνιτών πρέπει να ξεπερνούσε την παραγωγή των μη ελεύθερων γεωργικών και βιομηχανικών παραγωγών στα περισσότερα μέρη και σ' όλες τις περιόδους, και πάντως μέχρι τον 4ο αιώνα μ.Χ., όταν οι μορφές της δουλοπαροικίας γενικεύτηκαν στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Εξήγησα ήδη, στο II.3 για ποιο λόγο πιστεύω ότι το σημαντικό

που πρέπει να προσέξουμε ιδιαίτερα δεν είναι ο συνολικός ρόλος της ανελεύθερης εργασίας σε σύγκριση με εκείνον της ελεύθερης, αλλά ο ρόλος που έπαιξε η ανελεύθερη εργασία στο να προμηθεύει στις κυρίαρχες εύπορες τάξεις το πλεόνασμά τους, ζήτημα πολύ διαφορετικό και πολύ σαφέστερα περιγραμμένο, όχι τόσο ανοιχτό σε συντυχίες όσο το άλλο. Και σε τούτο ακολουθώ, βέβαια, την κεντρική σκέψη του Μαρξ, για τον οποίο η βασική διαφορά ανάμεσα στις ποικίλες μορφές της κοινωνίας βρίσκεται «στη μορφή με την οποία η υπερεργασία αποσπάται από τον άμεσο παραγωγό, από τον εργάτη», στην «ειδική οικονομική μορφή, με την οποία αντλείται απλήρωτη δουλειά από τους άμεσους παραγωγούς». (*Κεφ.*Ι. 229· ΙΙΙ 972, που το παραθέτω πληρέστερα στο ΙΙ.3). Και κατά τη γνώμη του Μαρξ, που εκφράζεται με τη μεγαλύτερη σαφήνεια στα *Grundrisse* (156), «Η άμεση καταναγκαστική εργασία [*direkte Zwangsarbeit*] είναι το θεμέλιο του αρχαίου κόσμου» (αγγλ. μετάφρ. 245) – μια φράση που πρέπει βέβαια να ερμηνευθεί στο φως των χωρίων από το *Κεφάλαιο* που σημείωσα μόλις πιο πάνω. Δέχομαι αυτή την άποψη. Νομίζω ότι δεν θα ήταν επιστημονικά ορθό να χαρακτηρίζουμε τον Ελληνικό (και Ρωμαϊκό) κόσμο «δουλοκτητική οικονομία»· αλλά δεν θα πρόβαλλα καμιά έντονη αντίρρηση αν κάποιος ήθελε να χρησιμοποιήσει αυτή την έκφραση, διότι, όπως θα προσπαθήσω να υποστηρίξω, οι εύπορες τάξεις αποσπούσαν την κύρια μάζα του πλεονάσματός τους από τον εργαζόμενο πληθυσμό με την ανελεύθερη εργασία, όπου η δουλειά, στην αυστηρά επιστημονική έννοια, έπαιξε σε ορισμένες περιόδους κυρίαρχο ρόλο και ήταν πάντοτε ένας σημαντικότατος παράγοντας.

Τρίτον, προσπάθησα να αποφύγω το πολύ συνηθισμένο λάθος τού να αρνηθώ την ύπαρξη, ή να ελαχιστοποιήσω την έκταση, της εργασίας των δούλων σε καταστάσεις όπου το μόνο που δικαιούμαστε να ισχυριστούμε είναι ότι δεν υπάρχουν, ή υπάρχουν λίγες, *μαρτυρίες* γι' αυτό. Το ζήτημα εδώ είναι ότι συχνά δεν έχουμε δίκιο *να αναμένουμε* τέτοιες μαρτυρίες. Η γνώση που έχουμε για τη μεγάλης κλίμακας χρήση δούλων στην παραγωγή (ειδικά στη γεωργία, που έχει και τη μεγαλύτερη βαρύτητα) εξαρτάται κυρίως από ένα μικρό αριθμό γραπτών κειμένων, ακόμα και για την Αθήνα του 5ου και 4ου αιώνα π.Χ., και για την Ιταλία και τη Σικελία της ύστερης Δημοκρατίας και της πρώιμης Ηγεμονίας, όπου, όπως γνωρίζουμε, η δουλεία ήταν εξαιρετικά διαδομένη. (Θα έχω να πω περισσότερα σ' αυτό το θέμα αργότερα, τόσο σε τούτο το υποκεφάλαιο, όσο και στο Παράρτημα ΙΙ).

Παρέθεσα στο ΙΙ.3 τις απόψεις του Αριστοτέλη για τον φτωχό ή άπορο ελεύθερο άνθρωπο που ήταν υποχρεωμένος να χρησιμοποιεί ένα δόδι, ή τη γυναίκα του και τα παιδιά του, στη θέση των δούλων. Σε τούτο το υποκεφάλαιο όμως δεν μ' ενδιαφέρουν αυτοί οι άνθρωποι, οι υποκείμενοι σε εκμετάλλευση από τις εύπορες τάξεις σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, με τρόπους που θα περιγράψω στο IV.1. Εδώ θα ασχοληθώ με την εύπορη τάξη και την ανελεύθερη εργασία από την οποία εκείνη πορίζόταν την κύρια μάζα του πλεονάσματός της. Ο φτωχός ελεύθερος προβάλλεται σε τούτο το υποκεφάλαιο μόνο εφόσον έχει καταντήσει δούλος για χρέη ή δουλοπάροικος.

★ ★ ★ ★ ★

Οι πόροι των διαφόρων γλωσσών – της ελληνικής, της λατινικής και των ποικί-

λων νεότερων γλωσσών – διαφέρουν πολύ σ' ό,τι αφορά τη διάκριση σε κατηγορίες της ανελεύθερης εργασίας· υπάρχει όμως μια δέσμη ορισμών για τις τρεις κύριες κατηγορίες που προτείνω να αναγνωρίσουμε – το σύστημα της δουλικής εργασίας, τη δουλοπαροικία και τη δούλωση για οφειλές – και που σήμερα έχει μια πολύ ειδική θέση. Αυτή η δέσμη διακρίσεων έχει καταχωρηθεί, για τη «δουλεία», στο Άρθρο 1(1) της Σύμβασης περί Δουλείας του 1926, που οργάνωσε η Κοινωνία των Εθνών· και για τη «δουλοπαροικία» και τη «δούλωση για χρέη», στο Άρθρο 1 της Συμπληρωματικής Σύμβασης για την κατάργηση της δουλείας, του δουλεμπορίου, και των παρεμφερών της δουλείας θεσμών και μεθόδων. (Η Συμπληρωματική Σύμβαση προέκυψε από μια διάσκεψη στη Γενεύη, που οργανώθηκε από τα Ηνωμένα Έθνη το 1956 και στην οποία πήραν μέρος αντιπρόσωποι από 48 έθνη). Υπάρχει μια εξαιρετικά κατατοπιστική έκθεση του όλου θέματος από τον C.W.W. Greenidge, *Slavery* (London, 1958), που δίνει τα πλήρη κείμενα των δύο Συμβάσεων στο δεύτερο και στο τρίτο από τα Παραρτήματά του (σελ. 224 κ.ε.) και μια περίληψη των αντίστοιχων πρώτων άρθρων τους στις σελ. 25-6.

Θα ήταν ανόητο πείσμα να αγνοήσουμε μια διεθνώς καθιερωμένη πρακτική, εκτός αν υπάρχει βάσιμος λόγος για κάτι τέτοιο – που δεν υπάρχει στην περίπτωση αυτή –, και θα την ακολουθήσω όσο είναι δυνατόν, μόνο που δεν θα πραγματευθώ ως χωριστή κατηγορία την «καταναγκαστική εργασία», η οποία για λόγους κρατικών σκοπιμοτήτων στον σύγχρονο κόσμο, έχει καταχωρηθεί χωριστά από τη «δουλεία και άλλους παραπλήσιους θεσμούς και πρακτικές». Όπως λέει ο Greenidge (ο οποίος δέχεται τους ορισμούς που θέσπισαν οι Συμβάσεις του 1926 και του 1956), «Η δουλεία είναι η επιβολή αθέλητης εργασίας σ' ένα άτομο από ένα άλλο άτομο στο οποίο το πρώτο ανήκει, ενώ η καταναγκαστική εργασία είναι η επιβολή αθέλητης εργασίας σ' ένα άτομο από μια κυβέρνηση, δηλαδή από ένα συλλογικό σώμα, για τιμωρία ή πειθάρχηση του προσώπου στο οποίο επιβάλλεται η εργασία» (*Slavery* 25). Σύμφωνα με τους νεότερους ορισμούς στις προκείμενες Συμβάσεις, εκείνοι που στην αρχαιότητα ήταν δούλοι σε ορυχεία και ανήκαν σε ατομικούς ιδιοκτήτες και εκείνοι που ήταν εγκληματίες καταδικασμένοι από το ρωμαϊκό κράτος σε εργασία βαρυποινίτη στα ορυχεία (*ad metallum*, πάντοτε ισόβια) έπρεπε να τοποθετηθούν σε δύο διαφορετικές κατηγορίες: οι πρώτοι βρίσκονταν σε «δουλεία», οι δεύτεροι σε «καταναγκαστική εργασία». Στην αρχαιότητα δεν υπήρχε, ωστόσο, ανάμεσα στις δύο ομάδες παρά μόνο μια τυπική διαφορά δίχως σημασία για το θέμα μου, και γι' αυτό θα θεωρήσω την «καταναγκαστική εργασία» ως μια μορφή δουλείας. (Θα αφιερώσω μια μόνο σύντομη παράγραφο στην εργασία του κατάδικου κατά την αρχαιότητα). Μπορώ να προσθέσω ότι οι αναγκαστικές υπηρεσίες, όπως οι αγγαρείες (*angariae*) (βλ. 1.3 και IV.1) που εκτελούνταν είτε από ελεύθερα άτομα είτε από κοινότητες χωριών για έναν μονάρχη της ελληνιστικής περιόδου ή για το Ρωμαϊκό κράτος, ή για ένα δήμο (συμπεριλαμβανομένης και οποιασδήποτε ελληνικής πόλης), εξετάζονται στο παρόν βιβλίο κάτω από τον τίτλο «έμμεση συλλογική εκμετάλλευση», στο IV.1.

Η κατ' εμέ γενική κατηγορία της «ανελεύθερης εργασίας» διαιρείται φυσικά σε τρεις υποκατηγορίες, που καθόρισαν οι προκείμενες διεθνείς Συμβάσεις, κάτω από τις ακόλουθες επικεφαλίδες: (*Α*) Δουλεία, (*Β*) Δουλοπαροικία και (*Γ*) Δούλωση για χρέη. Στο σημείο αυτό απλώς θα τις περιγράψω σύντομα, αναβάλλοντας την ανάλυση της καθεμιάς για αργότερα, σε τούτο το υποκεφάλαιο.

Α. Η δουλεία ορίζεται στη Σύμβαση του 1926 ως «η θέση ή κατάσταση ενός προσώπου πάνω στο οποίο ασκούνται μερικές ή όλες οι εξουσίες που άπτονται του δικαιώματος της κυριότητας». Δέχομαι τούτον τον ορισμό του «συστήματος δουλικής εργασίας» (όπως συνήθως αποκαλείται) για τον αρχαίο, όσο και για τον νεότερο κόσμο, πολύ πρόθυμα, αφού αυτό που τονίζει δεν είναι τόσο το γεγονός ότι ο δούλος είναι η *νόμιμη ιδιοκτησία* ενός άλλου, όσο ότι «οι *εξουσίες που άπτονται του δικαιώματος κυριότητας ασκούνται πάνω σ' αυτόν*» – διότι τα βασικά στοιχεία στην κατάσταση του δούλου είναι ότι *η εργασία και οι άλλες δραστηριότητές του ελέγχονται εξ ολοκλήρου* από τον κύριό του, και ότι ο δούλος είναι ουσιαστικά χωρίς δικαιώματα, πάντως χωρίς εκτελεστά νόμιμα δικαιώματα. Στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, η δούλωση εθεωρείτο ότι μοιάζει πολύ με τον θάνατο (Ουλπιανός, *Dig.* L. xviii, 209· *Nov. J.* XXII. 9).

Θεωρώ χρήσιμο να παραθέσω σ' αυτό το σημείο μια παράγραφο από την αρτιότατη μελέτη για τους «Όρους *παραμονής*» («*Paramonè* clauses», του A. E. Samuel, 1965. Αφού εξετάζει λεπτομερώς ένα μεγάλο αριθμό κειμένων σχετικών *(μεταξύ άλλων)* με τη χειραφέτηση, ο Samuel εκφέρει μια γνώμη που μερικοί θα μπορούσαν να την κρίνουν υπερνομικιστική και διατυπωμένη με πάρα πολύ απόλυτο τρόπο, αλλά που περιέχει μολαταύτα μια σημαντική αλήθεια:

> Η νόμιμη ελευθερία στην Ελλάδα είναι βασικά μια έννοια κυριότητας. Το μόνο νόημα της ελευθερίας είναι ότι ένας άνθρωπος έχει δικαιοδοσία πάνω στην ιδιοκτησία του και στην οικογένειά του, και η έννοια της χειραφέτησης είναι η έννοια της αλλαγής κυριότητας· ένας άνθρωπος παύει να είναι ιδιοκτησία, αλλά έχει ιδιοκτησία. Οι δραστηριότητες ενός ανθρώπου μπορούν να περισταλούν με περιορισμούς, και ο ίδιος μπορεί να υπόκειται σε βαριές υποχρεώσεις, και όλα τούτα να μη θίγουν την ελευθερία του. Αν ένας άνθρωπος μπορεί να έχει ιδιοκτησία, είναι ελεύθερος, και αν είναι ελεύθερος, μπορεί να έχει ιδιοκτησία. Αυτό είναι το νόημα της χειραφέτησης (RPCAD 295).

Β. Η δουλοπαροικία ορίζεται στη Σύμβαση του 1956 ως «η νομή γης, μέσω της οποίας ο αγρολήπτης είναι δεσμευμένος από τον νόμο, το έθιμο ή τη συμφωνία να κατοικεί και να εργάζεται σε γη που ανήκει σε άλλο πρόσωπο και να παρέχει καθορισμένες υπηρεσίες σε τούτο το άλλο πρόσωπο, έναντι αμοιβής ή όχι, και δεν είναι ελεύθερος να αλλάξει την κατάστασή του». Οφείλω να προσθέσω μια διευκρίνιση: «να παρέχει καθορισμένες υπηρεσίες», στις συνθήκες της αρχαιότητας (ειδικά στο ύστερο Ρωμαϊκό colonatus για το οποίο βλ. IV.3), δεν σημαίνει κατ' ανάγκην κάτι περισσότερο από την καταβολή ενός καθορισμένου μισθώματος, σε χρήμα ή σε είδος ή σε μερίδιο της σοδειάς. Πρέπει ν' αναγνωρίσουμε ότι ο δουλοπάροικος είναι ένας αγρότης (βλ. IV.2) που δεν έχει την κυριότητα, ή δεν έχει πλήρη κυριότητα, αλλά τουλάχιστον έχει τη νομή (ενώ ο δούλος και ο υπόδουλος για χρέη δεν έχουν ούτε τη νομή) των μέσων παραγωγής των βιοτικών του πόρων, συνήθως σε κληρονομική βάση, και είναι υπεύθυνος για την εξασφάλιση των μέσων συντήρησής του (ρουχισμού και τροφής) με τις δικές του παραγωγικές προσπάθειες (πράγμα που ο δούλος κανονικά δεν μπορεί να κάνει), αλλά που δεν είναι ένας πλήρως ελεύθερος άνθρωπος: βρίσκεται σε μεγάλο βαθμό υπό τον έλεγχο του κυρίου του, και είναι «δεμένος στη γη» (στο συγκεκριμένο χωράφι όπου δουλεύει ή στο χωριό του), συχνά δια νόμου, αλλά καμιά φορά μόνο δυνάμει του εθίμου ή ενός συμβολαίου, ή (βλέπε πιο κάτω) μιας συνθήκης βασισμένης

στην υποταγή σε κάποιον κατακτητή. (Και για να μην ξεχάσουμε τον Marc Bloch, που είπε για τον πρώιμο Μεσαίωνα: «Ούτε οι νόμοι των βαρβάρων ούτε τα καπιτουλάρια του Καρλομάγνου περιέχουν μιαν έστω αράδα που να απαγορεύει στους αγρολήπτες να εγκαταλείπουν τη γη τους, ή στον κύριό τους να τους αποσπά από αυτήν. Είναι στο χέρι του κυρίου να κρατάει τους αγρολήπτες του, νόμιμα ή παράνομα». (*CEHE* I[2]. 260). Με ποιον ακριβώς τρόπο οι διαφόρων τύπων και διαφόρων περιοχών *coloni* του ύστερου Ρωμαϊκού colonatus ήταν δεμένοι στη γη είναι ένα θέμα που μπορούμε να το αφήσουμε για το IV.3. Οφείλω ίσως να αναφέρω εδώ ότι το «δέσιμο» στη γη (στο χωράφι ή στο χωριό) δεν περιοριζόταν αποκλειστικά στους *αγρολήπτες* που κατοικούσαν και εργάζονταν «σε γη που ανήκε σε άλλο πρόσωπο» (Σύμβαση του 1956), αλλά ότι και εργαζόμενοι αγρότες *ελεύθεροι νομείς* μπορούσαν να είναι δεμένοι, αν και εδώ το «δέσιμο» ήταν πάντοτε με ολόκληρο το χωριό τους: αυτά τα άτομα μπορούμε να τα ονομάζουμε «οιονεί δουλοπάροικους» (βλ. IV.3). Κι επειδή υπάρχει προφανώς στα μυαλά μερικών η αβάσιμη σύνδεση ανάμεσα στη δουλοπαροικία και στη «φεουδαρχία», πρέπει να ξεκαθαρίσω πως αν και σε μερικές ή σε πολλές κοινωνίες στις οποίες έχει χρησιμοποιηθεί (σωστά ή λαθεμένα) ο όρος «φεουδαρχικός» η εργασία των δουλοπάροικων είχε τα πρωτεία, η δουλοπαροικία μπορεί να υπάρχει και υπήρξε (όπως στην ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία) εντελώς ανεξάρτητα από καθετί που θα μπορούσε να ονομαστεί (σωστά ή λαθεμένα) «φεουδαρχικό» (πρβλ. IV.5). Εδώ θα χρειαστεί μόνο να προσθέσω ότι οι περισσότεροι, αν όχι όλοι, οι δουλοπάροικοι που συναντάμε στον Ελληνικό κόσμο πριν από την ελληνιστική περίοδο περιήλθαν σ' αυτή την κατάσταση συνεπεία της κατάκτησης από τους εισβολείς, που εγκαταστάθηκαν στο έδαφός τους (πρβλ. Lotze, *MED*, ειδ. 69-79· και βλέπε, πιο κάτω σε τούτο το υποκεφάλαιο, «II. Δουλοπαροικία»). Μαθαίνουμε σε ορισμένες από αυτές τις περιπτώσεις (της Σπάρτης, της Θεσσαλίας, της Ηρακλείας του Πόντου) για συνθήκες ή συμφωνίες μεταξύ κατακτητών και κατακτημένων, που ρυθμίζανε σε κάποιο βαθμό τη μελλοντική θέση των τελευταίων, και ιδιαίτερα τους εμπόδιζαν να πουλιούνται στο εξωτερικό. Δεν πρέπει, ωστόσο, να θεωρήσουμε την κατάκτηση από ξένους εισβολείς ως την αναγκαία αιτία της γένεσης της δουλοπαροικίας: όπως θα δούμε (στο IV. 3), η δουλοπαροικία του ύστερου Ρωμαϊκού colonatus, λογουχάρη, είχε μια ολότελα διαφορετική αιτία.

Γ. Η δουλεία για χρέη, ορίζεται στη Σύμβαση του 1956 ως «η θέση ή κατάσταση που προκύπτει από μια δέσμευση εκ μέρους ενός χρεώστη να παράσχει τις προσωπικές του υπηρεσίες ή τις υπηρεσίες ενός τρίτου προσώπου υπό τον έλεγχό του ως εγγύηση για ένα χρέος, όπου η λογικά εκτιμημένη αξία αυτών των παρεχόμενων υπηρεσιών δεν τείνει στην εκκαθάριση του χρέους και ο χρόνος και η φύση αυτών των υπηρεσιών δεν είναι περιορισμένοι ούτε καθορισμένοι αντίστοιχα». Στον Ελληνικό (και Ρωμαϊκό) κόσμο υπήρχαν πολλές και διαφορετικές μορφές δουλείας για οφειλές, που όλες δεν καλύπτονται, ίσως, από τον ορισμό που ανέφερα.

Η θέση του υπερήμερου οφειλέτη ήταν στην αρχαιότητα πολύ αβέβαιη. Συχνά μπορούσε να δουλωθεί νόμιμα ή παράνομα – που σήμαινε μια μόνιμη αλλαγή της κοινωνικής θέσης του. Υπάρχει μια χρήσιμη διάκριση στη γερμανική γλώσσα ανάμεσα στη «Schuldhaft», που αντιστοιχεί σε μια μορφή αυτού που θα ονομάσω «δουλεία για οφειλές», και στη «Schuldknechtschaft», καθαυτό εξανδραποδισμός

για οφειλές. Πρέπει να προσέξουμε να διακρίνουμε μεταξύ των δύο. Θα αποκαλέσω τον έναν άνθρωπο «δούλο για οφειλές» μόνο αν δεν έχει γίνει καθαυτό δούλος (μια διάκριση μεγάλης κατ' αρχήν σημασίας) και αν η κατάστασή του είναι ουσιαστικά τέτοια ώστε να μπορεί να ελπίζει (τουλάχιστον θεωρητικά) να ξαναγίνει τελικά ελεύθερος: η δυνατότητα ενός περιορισμού σε χρόνο του οιονεί - δουλικού status του είναι για μένα ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα του δούλου για οφειλές σε αντιδιαστολή με τον δούλο. (Εδώ η ορολογία που χρησιμοποιώ διαφέρει από εκείνην ορισμένων άλλων, λχ. του Finley: βλ. μελέτη του *SD* 164 σημ.22). Αλλά δεν υπήρχε κανένας τεχνικός όρος στην ελληνική για έναν τέτοιον άνθρωπο: βλ. τις αρχικές σελίδες του Finley, SD, που έχει να πει πολλά και ενδιαφέροντα, ιδιαίτερα για τον μύθο του Ηρακλή ως υπηρέτη της Ομφάλης, και για διάφορες μορφές δούλωσης για οφειλές στην αρχαία Εγγύς Ανατολή, με άφθονη βιβλιογραφία.

Η δουλεία για οφειλές ήταν προφανώς διαδομένη σ' όλο τον Ελληνικό κόσμο και δεν πρέπει να μας παραπλανά το γεγονός ότι η μόνη ελληνική πόλη, για την οποία ξέρουμε περισσότερα σχετικά μ' αυτόν τον θεσμό, η Αθήνα, τον κατάργησε στην αρχαϊκή περίοδο. Αυτό έγινε όταν η νομοθεσία που συνόδεψε τη *σεισάχθεια* του Σόλωνα (την ακύρωση των οφειλών) το 594/3 π.Χ., έθεσε τέρμα – μόνο στην Αθήνα, βέβαια – στη δουλεία για οφειλές καθώς και στον εξανδραποδισμό για οφειλές με την πλήρη έννοια. Νομίζω πως οι μελετητές της ελληνικής ιστορίας συχνά δεν κατορθώνουν να αντιληφθούν πόσο ριζοσπαστική ήταν αυτή η μεταρρύθμιση και πόσο επιδέξια καταρτίστηκε ο νέος νόμος: ο Σόλων δεν αρκέστηκε απλώς (όπως λέει συχνά ο κόσμος) «να απαγορεύσει τον *εξανδραποδισμό* για οφειλές»· προχώρησε και ώς την απαγόρευση «της ενεχυρίασης του σώματος» (*μη δανείζειν επί τοις σώμασιν*), και έτσι απέκλεισε και όλες τις μορφές δουλείας για οφειλές[2].

Ξέρω ότι θα έπρεπε ίσως να είχα κάνει έναν πιο προσεχτικό διαχωρισμό ανάμεσα στον τύπο δουλείας για χρέη όπου ο οφειλέτης εργάζεται για τον πιστωτή και στον τύπο που συνεπάγεται το κλείσιμο σε φυλακή, ιδιωτική ή δημόσια (πρβλ. τη λατινική έκφραση που παραθέτω κάτω από την επικεφαλίδα III: *vel privata vel publica vincula*), καθώς και ανάμεσα στη δούλωση για χρέη που προκύπτει από «προσωπική κράτηση» και στη δούλωση που μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο με απόφαση δικαστηρίου. Μια λεπτομερής όμως έκθεση των αναγκαίων προσδιορισμών θα μάκραινε χωρίς λόγο την ανάλυση του θέματος.

★ ★ ★ ★ ★

Οι ορισμοί που δέχτηκα για τις τρεις μου κατηγορίες της ανελεύθερης εργασίας είναι, νομίζω, εκείνες που οι περισσότεροι δέχονται για τον αρχαίο κόσμο. Παραδέχομαι ότι δεν έχουν πάντοτε ακριβή ισοδύναμα στις σύγχρονες γλώσσες, αλλά πιστεύω ότι μπορούν να βρεθούν αρκετά ικανοποιητικές προσεγγίσεις. Και οι τρεις αντιστοιχούν σε καθορισμένες καταστάσεις τις οποίες βρίσκουμε να υπάρχουν στην αρχαιότητα, έστω κι αν τα άκρα της κάθε κατηγορίας είναι κάπως θαμπά: ένας δούλος για χρέη που δεν έχει πρακτικά την ελάχιστη ελπίδα ν' απελευθερωθεί είναι ουσιαστικά ένας δούλος· ένας δούλος που είναι εγκαταστημένος ως αγρολήπτης σ' ένα αγροτεμάχιο, με μια «καλύβα» και μια «σύζυγο» και οικογένεια («quasi colonus», όπως τον λένε οι νομολόγοι: βλ. IV.3), είναι ουσιαστικά

πολύ πιο κοντά σ' έναν δουλοπάροικο παρά σ' έναν συνηθισμένο δούλο που εργάζεται στη γεωργία, στη βιομηχανία ή στα ορυχεία, κ.ο.κ.

Ένας σύγχρονος ιστορικός του αρχαίου κόσμου, ο Sir Moses Finley, έχει μιαν έντονη αλλά όχι λογική αντίρρηση στη χρήση της λέξης «δουλοπάροικος» σε σχέση με τον Ελληνικό και τον Ρωμαϊκό κόσμο. Είναι πέρα για πέρα δικαιολογημένος να διαμαρτύρεται για τον άκαμπτο περιορισμό της αρχαίας εργασιακής δύναμης σε «μόνο τρεις δυνατές κατηγορίες: τους δούλους, τους δουλοπάροικους και τους ελεύθερους μισθωτούς» (*AE* 65· πρβλ. SSAG 178-9), και ο ίδιος συνέβαλε πολύ στο φώτισμα ενδιάμεσων και ειδικών κατηγοριών (βλ. ιδιαίτερα τα άρθρα του SSAG, SD και BSF). Βέβαια, δεν πρέπει να θεωρούμε τις τρεις αυτές κατηγορίες ως πραγματικές οντότητες, διαχωρισμένες με αδρές γραμμές: υπήρχαν πολλές ενδιάμεσες ή ειδικές καταστάσεις οι οποίες συνέτειναν σ' αυτό που ο Finley θέλει να ονομάζει «φάσμα» ή «continuum» των διαφόρων status τα οποία στην πράξη εναλλάσσονταν ανεπαίσθητα μεταξύ τους (βλ. II.5). Ωστόσο, έχω τη γνώμη ότι το ν' αρνιόμαστε να χαράξουμε σταθερές γραμμές μέσα σε τούτο το «φάσμα» είναι τόσο παράξενο, όσο και το να αρνιόμαστε να μιλήσουμε για τα χρώματα κόκκινο, γαλάζιο, κίτρινο κτλ., απλώς και μόνο επειδή οποιεσδήποτε ακριβείς γραμμές διαχωρισμού του φάσματος των χρωμάτων είναι σε κάποιο βαθμό αυθαίρετες, και διαφορετικά άτομα θα τις χάραζαν σε ελαφρώς διαφορετικά σημεία. Ο ίδιος ο Finley δεν διστάζει καθόλου να μιλήσει για «δούλους», ανάμεσα στους οποίους υπήρχαν μεγάλες διαφορές συνθηκών, και για «μισθωτούς», άλλος ένας όρος που περιλάμβανε πολύ διαφορετικά είδη status. Συχνά επίσης χρησιμοποιεί τον όρο «αγρότες», μια πολύ ευρύτερη κατηγορία (που ορίζεται στο *AE* 105)· μιλάει μάλιστα και για ένα «φάσμα αγροτικό» (*AE* 104). Ωστόσο, αν και οι «αγρότες» του συχνά απαιτούν έναν ορισμό που θα ξεχωρίσει την ευρύτατη ομάδα που όρισα ως «δουλοπάροικους», αυτός αρνείται τη λέξη που σχεδόν όλοι οι άλλοι χρησιμοποιούν γι' αυτούς, και για την οποία υπάρχει τώρα ένας διεθνώς αποδεκτός ορισμός. Ο λόγος είναι απλώς ότι επιμένει αναιτιολόγητα να περιορίζει τον όρο «δουλοπάροικος» στον Ευρωπαίο μεσαιωνικό δουλοπάροικο στα πλαίσια του φεουδαρχικού συστήματος: αυτό φαίνεται καθαρά στο έργο του *AE* σελ. 189, σημ. 5 (ειδικά στην αναφορά στον Marc Bloch στο *CEHE* I². 253-4) – όπου, παρεμπιπτόντως, προσδιορίζει αρκετά γνωρίσματα του status του δουλοπάροικου, που το καθένα τους χωριστά μπορεί να βρεθεί (κάτι που ο Finley φαίνεται να μην αντιλαμβάνεται) σε μορφές του ύστερου Ρωμαϊκού κολονάτου.

Ο Pierre Vidal-Naquet υποστήριξε κι αυτός, εξίσου δίχως εύλογη εξήγηση, ότι το να μιλούμε για δουλοπάροικους σημαίνει να δημιουργούμε «une confusion avec l'époque du moyen-âge européen»* (RHGE 40 σημ.6). Σ' αυτό θα δώσω μια διπλή απάντηση. Πρώτον, υπήρχαν δουλοπάροικοι (με την έννοια που δίνω στον όρο και που είναι τώρα επίσημα αποδεκτός σ' όλον σχεδόν τον σύγχρονο κόσμο) πολύ πριν από τον ευρωπαϊκό Μεσαίωνα· και δεύτερον, αυτό που πρέπει να φοβόμαστε δεν είναι η «σύγχυση» με τον μεσαιωνικό κόσμο, αλλά το να μην αντιληφθούμε χαρακτηριστικά που εμφανίζονται σε στενά συγγενικές (αν και όχι ταυτόσημες) μορφές στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα και στον Μεσαίωνα. Μπορώ να προσθέσω ότι η συχνά οξυδερκής κρίση του Lotze (*MED*) πάνω σ' ένα περίφημο

* Σύγχυση με την εποχή του ευρωπαϊκού μεσαίωνα.

«πόσπασμα στον Πολυδεύκη (III. 83), το σημειώνω τώρα, ζημιώνεται κι αυτή από κάποιαν απροθυμία του συντάκτη της να θεωρήσει τη δουλοπαροικία (με την έννοια που της δίνω) ως ένα γενικό φαινόμενο: για τον Lotze, η «Hörigkeit» πρέπει να είναι ειδικά η «*feudale* Hörigkeit» (*MED* 60 κ.ε., στις 64-8, 77, 79) – ένας περιττός περιορισμός, που δεν βρίσκεται, λογουχάρη, στον Busolt (βλ. *GS* I· 272-80· II. 667-70 κτλ.).

Πριν προχωρήσουμε πιο πέρα, οφείλουμε ν' αναγνωρίσουμε το γεγονός ότι οι κατηγορίες στις οποίες διαιρούμε την ανελεύθερη εργασία δεν είναι εκείνες που χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες ή οι Ρωμαίοι. Αυτοί εμποδίζονταν ν' αναγνωρίσουν αυτό που εμείς λέμε δουλοπαροικία και δουλεία για χρέη ως ξεχωριστές κατηγορίες, διότι χώριζαν το ανθρώπινο γένος σε δύο μόνο ομάδες: ελεύθερους και δούλους. Αυτό ίσχυε τόσο στην εποχή που ο Ιουστινιανός εξέδιδε τις *Εισηγήσεις του (Institutes)* το 533 μ.Χ., όσο και στους κλασικούς ελληνικούς χρόνους. Σύμφωνα με τις *Institutes*, όλοι οι *homines* (μια έκφραση που εδώ, όπως σχεδόν παντού αλλού, περιλαμβάνει και τους άνδρες και τις γυναίκες) είναι *liberi aut servi*, είτε ελεύθεροι είτε δούλοι (I.iii.*pr.*). Κανένα ενδιάμεσο ή μικτό status δεν αναγνωρίζεται. Ακολουθεί στις *Inst.J.* I.iii. 4-5 η δήλωση ότι δεν υπάρχουν διαφορές νομικού status (*condicio*) μεταξύ δούλων, ενώ υπάρχουν «πολλές διαφορές» μεταξύ ελευθέρων· η επόμενη φράση μιλάει μόνο για μια διαίρεση σε ελεύθερους εκ γενετής και σε απελεύθερους. Η κύρια διακήρυξη αρχής αντιγράφει τα λόγια ενός άλλου έργου: των *Institutes*, τα οποία γράφτηκαν τέσσερις αιώνες νωρίτερα από τον νομολόγο Γάιο, που καταγόταν πιθανόν από την ελληνική Ανατολή (Gai., *Inst.* I.9).

Υπάρχουν διάφορες λέξεις στην ελληνική – όπως *παις* («παιδί») και οι παραλλαγές της, ή *σώμα* («κορμί») – που χρησιμοποιούνται κάποτε με τη σημασία του «δούλος», παράλληλα με τους πιο καθιερωμένους όρους: *δούλος, ανδράποδον, οικέτης*· και υπάρχουν άλλες εκφράσεις στη λατινική εκτός από το *servus* και *mancipium*, οι κανονικοί τεχνικοί όροι. Όλες αυτές οι λέξεις μπορούσαν να χρησιμοποιούνται χαλαρά ή ακόμα και μεταφορικά. Αλλά για τις έννοιες «δουλοπάροικος» και «δουλοπαροικία» δεν υπάρχουν τεχνικά αντίστοιχες λέξεις στην ελληνική και στη λατινική, και η δουλοπαροικία δεν είναι αισθητή σε μεγάλη κλίμακα στις περισσότερες περιοχές του Ελληνικού κόσμου μέχρι την Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, αν και υπήρχαν βέβαια σε ορισμένες περιοχές υποταγμένοι λαοί που μπορούν να χαρακτηριστούν δουλοπάροικοι, σύμφωνα με τον ορισμό που δίνω ή ίσως και με κάποιον άλλο. Δεν υπήρχαν ούτε καθιερωμένες τεχνικές εκφράσεις για τις έννοιες «δουλεία για οφειλή» και «δούλος για οφειλή», αν και ο θεσμός ήταν γνωστός σ' όλο τον Ελληνικό κόσμο, όπως έδειξα ήδη. Η βασική διαίρεση σε «ελεύθερο και δούλο» είναι αναλλοίωτη στις αρχαίες πηγές, και δεν γνωρίζω παρά μόνο μια γραπτή μαρτυρία στις δύο γλώσσες που ρητά αναγνωρίζει την ύπαρξη μιας ομάδας ενδιάμεσων ή μικτών κατηγοριών: πρόκειται για ένα σύντομο και απομονωμένο απόσπασμα (που γενικά πιστεύεται ότι προέρχεται από τον Αριστοφάνη τον Βυζάντιον) από το *Ονομαστικόν* του Ιουλίου Πολυδεύκη, ενός Έλληνα από τη Ναύκρατι της Αιγύπτου, που δίδασκε ρητορική στην Αθήνα περί τα τέλη του 2ου αιώνα, στην περίοδο της βασιλείας του Κόμμοδου, και ο οποίος αναφέρεται σ' αυτούς που είναι *μεταξύ ελευθέρων και δούλων* (III.83). Το απόσπασμα, όπως έχει, είναι απελπιστικά φτωχό: το κείμενό μας

δίνει μόνο έναν σύντομο κατάλογο τοπικών πληθυσμών, που είναι όλοι κι όλοι έξι ή εφτά, αρχινώντας από τους είλωτες της Σπάρτης, οι οποίοι ήταν βέβαια δημόσιοι δούλοι (βλ.*OPW* 89-94 και παρακάτω), και συνεχίζοντας με μια ανάμεικτη ομάδα άλλων τοπικών πληθυσμών, πιθανόν με πολύ διαφορετικά status που κυμαίνονται κυρίως μεταξύ αυτών που θ' αποκαλούσαμε ελευθερία και δουλοπαροικία. (Το πρωτότυπο έργο ίσως να μας έδινε περισσότερες πληροφορίες – η απόδοση του *Ονομαστικού* την οποία διαθέτουμε δεν είναι παρά μια βυζαντινή επιτομή). Το απόσπασμα έχει συχνά σχολιαστεί. Το συμπέρασμα του Lotze, στη σχετική μονογραφία του, είναι ότι πρέπει να ξεχωρίσουμε, ως ουσιαστικά ελεύθερους ανθρώπους, δύο από τις κατηγορίες του Πολυδεύκη, τους Αργείους Γυμνήτες και τους Κορυνηφόρους (αλλού Κατωνακοφόρους) της Σικυώνος, και να δούμε τις υπόλοιπες ως πληθυσμούς «ανελεύθερης» κατάστασης, σ' ένα είδος «Kollektivsklaverei» απέναντι στους κατακτητές τους, συγγενικό προς (αλλά ξεχωριστό από) τη «feudale Hörigkeit» (*MED* 79): πρόκειται για τους είλωτες της Σπάρτης, τους Κλαρώτες και τους Μνωίτες της Κρήτης, τους Πενέστες της Θεσσαλίας και τους Μαριανδύνους της Ηρακλείας του Πόντου. Σ' αυτούς θα έπρεπε ίσως να προσθέσει μερικούς λαούς ανάλογης κατάστασης που μας είναι γνωστοί από άλλες πηγές: οι Κιλλύριοι ή Κυλλύριοι (ή, αργότερα, Καλλικύριοι ή Κιλλικύριοι) των Συρακουσών, οι Οπούντιοι της Ανατολικής Λοκρίδας και ίσως οι Βιθυνοί στην επικράτεια του Βυζαντίου[3]. Συμφωνώ απόλυτα μ' αυτό, μόνο που θα τοποθετούσα αδίστακτα τους «ανελεύθερους» λαούς στην κατηγορία μου των δουλοπάροικων, και θα συγκατέλεγα ορισμένους άλλους δουλοπάροικους που χρειάζεται να αναφερθούν, αλλά σπάνια αναφέρονται, από τούτη την άποψη (βλ.κάτω από την επικεφαλίδα «II. Δουλοπαροικία» πιο κάτω).

Αναμφίβολα, υπήρχαν στον Ελληνικό κόσμο μια ολόκληρη σειρά από status ανάμεσα στην πλήρη δουλεία και στην πλήρη ελευθερία. Εκείνο όμως που θέλω να τονίσω εδώ είναι το γεγονός, που το πρόβαλε θαυμάσια το απόσπασμα από τον Πολυδεύκη, ότι οι μόνες μεικτές ή ενδιάμεσες κατηγορίες που οι Έλληνες φαίνονταν πρόθυμοι ν' αναγνωρίσουν ήταν λίγες ατομικές περιπτώσεις που είχαν επιβληθεί στο εθιμικό δίκαιο και θεωρήθηκαν *τοπικές εξαιρέσεις* στον γενικό κανόνα ότι ο καθένας ήταν είτε ελεύθερος είτε δούλος. Ένας Έλληνας που αντιμετώπιζε κάποιο ιδιότυπο, δουλοπαροικοειδές, status, μπορούσε να το ονομάσει κατ' αναλογία μ' έναν όρο που ταίριαζε αποκλειστικά σε κάποιο διαφορετικό αλλά πιο γνωστό παράδειγμα, όπως όταν η λέξη *πενέσται*[4] – ο ειδικός όρος για τον υποταγμένο πληθυσμό της Θεσσαλίας – χρησιμοποιείται για τους αγρότες της Ετρουρίας από τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσέα (*AR* IX. v.4· πρβλ. II.ix.2)· ή όταν το ρήμα *ειλωτεύειν*, που αντιστοιχεί στο όνομα *είλως*, εφαρμόζεται σε μια ομάδα εξαρτημένων ανθρώπων σε κάποιαν άλλη περιοχή, ή όταν η κατάστασή τους παρομοιάζεται μ' εκείνη των ειλώτων (βλ. και πάλι πιο κάτω «II. Δουλοπαροικία»). Πόσον καιρό συνεχίστηκαν αυτές οι τοπικές παραλλαγές είναι δύσκολο να πούμε. Το απόσπασμα από τον Πολυδεύκη είναι αχρονολόγητο: δεν λέει πότε υπήρξαν αυτά τα status, ή αν είχαν κρατήσει μέχρι τις μέρες του ίδιου του Πολυδεύκη (ή μέχρι τον 3ο ώς 2ο αιώνα π.Χ., πιθανή χρονολογία της πηγής του Πολυδεύκη, του Αριστοφάνη του Βυζαντίου) ή αν εξαφανίστηκαν νωρίτερα. Υποψιάζομαι ότι στην πραγματικότητα, τον καιρό του Πολυδεύκη ήταν όλα τούτα πράγματα του μακρινού παρελθόντος, όπως ασφαλώς οι είλωτες της Σπάρτης (βλ. πιο κάτω

και σημ. 19). Αν αυτό αληθεύει, τότε έχουμε ένα σημαντικό τεκμήριο υπέρ της άποψης που θα παρουσιάσω πιο πέρα σε τούτο το υποκεφάλαιο (κάτω από την επικεφαλίδα «II. Δουλοπαροικία»), ότι δηλαδή όταν μια περιοχή στην οποία υπήρχαν μορφές δουλοπαροικίας ενσωματωνόταν στον Ελληνικό ή στον Ρωμαϊκό κόσμο, οι μορφές αυτές έτειναν να φθίνουν και τελικά να εξαφανίζονται.

Πρέπει να αναφέρω εδώ ότι δεν θα εξετάσω χωριστά την ογκωδέστατη πραγματεία για τη δουλεία που μπορούμε να βρούμε σε αρχαίο συγγραφέα: τον Αθήναιο VI. 262b - 275b, ένα σκέτο σύμφυρμα αποσπασμάτων Ελλήνων συγγραφέων, τα οποία συνάχθηκαν φύρδην μίγδην και με καμιά πραγματική διαφοροποίηση ή κρίση, που είναι όμως πολύτιμα ως πηγή (αν χρησιμοποιούνται με σύνεση), λόγω μερικών χωρίων από παλιότερους συγγραφείς τα οποία διασώζει. Θα παραπέμψω μόνο σ' ένα πρόσφατο άρθρο με άφθονο βιβλιογραφικό υλικό, το οποίο προέκυψε εν μέρει από το χωρίο του Αθήναιου: το άρθρο του Vidal-Naquet, RHGE (1972).

★ ★ ★ ★ ★

Καιρός τώρα να ρίξουμε μια ματιά στην καθεμιά από τις τρεις μας κατηγορίες της μη ελεύθερης εργασίας με τη σωστή σειρά.

I. ΔΟΥΛΕΙΑ. Θεωρώ αναμφισβήτητο ότι τα μεγαλειώδη επιτεύγματα των Ελλήνων οφείλονταν εν μέρει στο γεγονός ότι ο πολιτισμός τους ήταν θεμελιωμένος σε σημαντικό βαθμό στη δουλεία. Ότι η εργασία των δούλων εθεωρείτο από τους Έλληνες γενικά ως απαραίτητη για τον τρόπο ζωής τους, ελπίζω να είναι τόσο αυταπόδεικτο, ώστε να με απαλλάσσει από τον κόπο να το αποδείξω παραπέμποντας σε μεγάλο αριθμό μαρτυριών. «Από τα κτήματα», λέει ο συγγραφέας του ψευδοαριστοτελικού έργου *Οικονομικά* I. (ένας πρώιμος περιπατητικός, ίσως ο Θεόφραστος), «το πρώτο και το πιο αναγκαίο είδος είναι εκείνο που ταιριάζει καλύτερα για το νοικοκυριό *[οικονομικώτατον]*, δηλαδή ο *άνθρωπος*. Συνεπώς οφείλουμε πριν απ' όλα να προμηθευτούμε φιλόπονους δούλους *[δούλοι σπουδαίοι]*» (1.5, 1344ª 23-5). Αμέσως κατόπιν ο συγγραφέας διακρίνει δύο βασικά είδη δούλων: τον συνηθισμένο *εργάτη* και τον *επίτροπο*, τον διαχειριστή ή επόπτη. (Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η μεγάλη πλειονότητα των «επιτρόπων» που συναντάμε στην αρχαιότητα ήταν οι ίδιοι δούλοι ή πρώην δούλοι: ο σημαντικός ρόλος τους δεν πρέπει να παραβλέπεται). Ανέφερα στο υποκεφάλαιο 1 αυτού του κεφαλαίου ένα συναρπαστικό απόσπασμα από τα *Πολιτικά*, όπου ο Αριστοτέλης, για την αντικατάσταση των δούλων δεν μπορεί να σκεφτεί τίποτε άλλο παρά τα αυτοκίνητα αγάλματα του μυθικού μηχανικού, του Δαίδαλου, ή τους αυτοματισμένους τρίποδες του Ηφαίστου (I.4, 1253ᵇ 35- 4ª1). Λίγο πιο πάνω ο Αριστοτέλης είχε πει ότι ένας συγκροτημένος οίκος αποτελείται από «δούλους και ελεύθερους», και είχε χαρακτηρίσει τον δεσπότη και τον δούλο, μαζί με τον σύζυγο και τη γυναίκα του, και τον πατέρα και τα τέκνα, ως τα «στοιχειώδη και ελάχιστα μέρη του οίκου» (I.3, 1253ᵇ 5-7, 14 κ.ε.). Ο Πολύβιος λέει για τους δούλους, που τους εξισώνει με τα βόδια, ότι είναι από τα απαραίτητα χρειώδη της ζωής (*αναγκαίαι του βίου χρείαι*, IV. 38.4). Αλλά δεν νομίζω πως χρειάζεται να συνεχίσω. Η δουλεία ήταν ένα γεγονός της ελληνικής ζωής στην κλασική περίοδο, και από την αυστηρά οικονομική άποψη (την αποτελεσματική ικανοποίηση των υλικών ανα-

γκών) ήταν χρήσιμη, και μάλιστα απαραίτητη (πρβλ. II.1). Δεν βλέπω πώς θα μπορούσε να υπάρξει χωρίς αυτήν ο λαμπρός πολιτισμός της κλασικής περιόδου. Θα ήθελα να παραθέσω εδώ ένα έξοχο απόσπασμα από τον Μαρξ:

> Στην ανάπτυξη του πλούτου της ανθρώπινης φύσης ως αυτοσκοπό... αρχικά, η ανάπτυξη των ικανοτήτων του ανθρώπινου είδους συντελείται σε βάρος της πλειονότητας των ανθρώπινων ατόμων, ακόμα και τάξεων...· η ανώτερη ανάπτυξη της ατομικότητας πραγματώνεται έτσι μόνο μέσα από μιαν ιστορική πορεία κατά την οποία τα άτομα θυσιάζονται· διότι τα συμφέροντα του είδους στο ανθρώπινο βασίλειο, όπως στα βασίλεια των ζώων και των φυτών, επιβάλλονται πάντοτε με θυσία των συμφερόντων των ατόμων (*Θεωρίες της Υπεραξίας*, *TSV*. II.118 της αγγλ. εκδ.).

Ωστόσο, δεν πρέπει να συγχέουμε την κατάσταση στις ελληνικές πόλεις, ακόμα και στην Αθήνα, με την κατάσταση στη Ρώμη, με την οποία θα κάνω μια σύντομη σύγκριση. Δύο χωριστές διευκρινίσεις είναι ανάγκη να γίνουν εδώ. Πρώτον, οι ανώτερες τάξεις της Ρώμης, στην εποχή της ακμής της, είχαν μιαν απείρως μεγαλύτερη περιοχή από την οποία εξασφάλιζαν το πλεόνασμά τους, από εκείνην που διέθεταν ποτέ οι άρχοντες οποιασδήποτε ελληνικής πόλης (ακόμα και της Αθήνας του 5ου αιώνα). Και όταν η Ρώμη έγινε αυτοκρατορική δύναμη, οι ανώτερες τάξεις της ήταν απείρως πλουσιότερες από τις ελληνικές ομόλογές τους – και παρέμειναν τέτοιες συνολικά, ακόμα κι όταν μεμονωμένοι Έλληνες άρχιζαν να μπαίνουν στην τάξη των Ρωμαίων συγκλητικών: βλ. υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου, ιδιαίτερα σημειώσεις 11-13, καθώς και VI.4 όπου τονίζεται η πολύ μεγαλύτερη κλίμακα της εκμετάλλευσης που ασκούσαν οι Ρωμαίοι στις επαρχίες τους κατά την ύστερη Δημοκρατία, από εκείνην των Αθηναίων στα υποτελή κράτη της «ηγεμονίας» τους κατά τον 5ο αιώνα π.Χ. Η δεύτερη σημαντική διαφορά ανάμεσα σε πολλές ελληνικές πόλεις και στη Ρώμη είναι ότι, λόγω της απουσίας πραγματικής πολιτικής δημοκρατίας στον Ρωμαϊκό κόσμο, οι ταπεινότεροι ελεύθεροι ήταν πολύ πιο εκτεθειμένοι στο έλεος των ισχυρών απ' ό,τι οι φτωχοί πολίτες μιας ελληνικής δημοκρατίας. Αλλά η δημοκρατία, όταν πραγματικά λειτουργεί (όπως λειτουργούσε, για τους πολίτες, στην Αθήνα και σε μερικές άλλες ελληνικές πόλεις), έχει ορισμένα πολύ σπουδαία επακόλουθα: δίνει σ' ολόκληρο τον πληθυσμό των πολιτών εκτεταμένα και έμπρακτα έννομα δικαιώματα, κι έτσι παρέχει στους ταπεινότερους και φτωχότερους πολίτες τη δυνατότητα να προστατεύουν τον εαυτό τους τουλάχιστον από τις πιο ακραίες μορφές κακομεταχείρισης από τους ισχυρούς. Είμαι βέβαιος ότι ένας πλούσιος Αθηναίος του 5ου ή του 4ου αιώνα π.Χ. που θα ήθελε ν' αρπάξει τη γη του ταπεινού γείτονά του δεν θα τολμούσε να εφαρμόσει τις μεθόδους που περιγράφονται στη 14η σάτιρα του Ιουβενάλη και σε άλλες πηγές, και που περιλάβαιναν το σπρώξιμο κοπαδιών να τσαλαπατήσουν τη σοδειά του δύστυχου ανθρώπου με συνέπεια την καταστροφή του και τον εξαναγκασμό του να ξεπουλήσει όσο όσο το χωράφι του[5].

Σε μια πόλη όπως η Αθήνα, ωστόσο, ακριβώς επειδή ήταν μια δημοκρατία και οι φτωχοί πολίτες προστατεύονταν κάπως ενάντια στους ισχυρούς[6], το μέγιστο μέρος των έργων έπρεπε να γίνει από τις τάξεις που βρίσκονταν πιο κάτω από τους πολίτες. Οι μέτοικοι όμως (ελεύθεροι ξένοι που διέμεναν στην πόλη) δεν ήταν δυνατόν ν' αρμέγονται εντατικά: αυτοί πλήρωναν ένα μικρό φόρο στο

κράτος και αν τύχαινε να πιεστούν υπερβολικά, απλώς έφευγαν σε άλλα μέρη. Ενώ για τον δούλο, το βασικό γεγονός ήταν ότι η πίεση μπορούσε να ασκείται πάνω του με όποιον τρόπο άρεσε στον κύριό του, διότι ήταν *χωρίς δικαιώματα*: όπως ανέφερα ήδη στο παρόν υποκεφάλαιο, αυτό είναι ένα από τα διακριτικά γνωρίσματα της κατάστασης του δούλου· η απλή κατοχή του δούλου, ως κινητού προσωπικού περιουσιακού αντικειμένου, έχει στο κάτω κάτω μικρότερη σημασία, ως ένα χαρακτηριστικό της κατάστασής του, από την *απεριόριστη εξουσία που ασκεί ο κύριός του, πάνω στις δραστηριότητές του*[7]. Ακόμα κι αυτός ο αερολόγος Δίων Χρυσόστομος όριζε τη δουλεία ως το δικαίωμα να *χρησιμοποιείς* έναν άλλον άνθρωπο κατ' αρέσκειαν, σαν ένα ιδιόκτητο αντικείμενο ή σαν ένα οικιακό ζώο (XV.24). Δεν είναι, επομένως, ν' απορεί κανείς, που βρίσκουμε στην Αθήνα μια πιο έντονη ανάπτυξη της δουλείας απ' ό,τι σε πλείστα άλλα μέρη του Ελληνικού κόσμου: εφόσον οι ταπεινότεροι πολίτες δεν ήταν δυνατόν να υποβληθούν σε πλήρη εκμετάλλευση, και εφόσον ήταν ασύμφορο να επιδιωχθεί η άσκηση υπερβολικής πίεσης στους μέτοικους, η παραγωγή έπρεπε κατ' ανάγκην να στηριχθεί σε εξαιρετικά μεγάλο βαθμό στην εκμετάλλευση της εργασίας των δούλων. Αυτό *εξηγεί* «τη συμπόρευση, χέρι χέρι, της ελευθερίας και της δουλείας» στον Ελληνικό κόσμο, την οποία σημειώνει μεν ο Finley (*SCA* 72), όμως την αφήνει χωρίς καμιαν απολύτως εξήγηση σαν κάτι παράδοξο. (Ο Finley έχει εδώ, όπως κι αλλού, το μειονέκτημα ότι αρνείται να σκεφτεί με βάση τις ταξικές κατηγορίες και ότι αποστρέφεται με περίεργο τρόπο ν' αναγνωρίσει την εκμετάλλευση ως προσδιορίσιμο χαρακτηριστικό μιας ταξικής κοινωνίας: βλ. το *AE* 49,157).

Ο δεσπότης μπορούσε να διαπιστώσει ότι με σκληρή μεταχείριση απουσπούσε περισσότερα από τους δούλους του: οι δούλοι των ορυχείων, ιδιαίτερα, φαίνεται να εξαναγκάζονταν συχνά να δουλεύουν μέχρι θανάτου, που ερχόταν σε αρκετά μικρό χρονικό διάστημα[8]. Το ψευδοαριστοτελικό *Οικονομικά* I (5, 1344ª 35) θεωρεί ότι ο κλήρος των δούλων είναι τρία πράγματα: εργασία, τιμωρία και τροφή. (Είναι ενδιαφέρον ότι διαπιστώνουμε ακριβώς τον ίδιο κατάλογο, με αντίστροφη σειρά, στον Εκκλησιαστή, XXXIII.24· πρβλ. 26, και XXIII.10). Αλλά σε ορισμένα είδη εργασίας, ειδικά στην ειδικευμένη εργασία, μπορούσε να συμφέρει καλύτερα στον κύριο να μεταχειρίζεται καλά τους δούλους του, και ίσως μάλιστα να τους αφήνει κάποιαν αυτονομία, όπως να κατοικούν χωριστά – *χωρίς οικούντες*[9]. Ταυτόχρονα με το ραβδί που επισείει πάνω τους (κυριολεκτικά και μεταφορικά) μπορεί να κουνάει δελεαστικά μπροστά τους το καρότο της τελικής χειραφέτησης. Οποιαδήποτε όμως κι αν είναι η χρησιμοποιούμενη μέθοδος, ήταν αυτός, ο δεσπότης, που αποφάσιζε τι επρόκειτο να γίνει. Ανέφερα ήδη (προς το τέλος του II.2) ότι η μαστίγωση των δούλων εθεωρείτο γενικά αυτονόητη. Τολμώ να πω ότι με εξαίρεση την περίπτωση που οι δούλοι ήταν εξευτελιστικά φτηνοί (ύστερα από έναν καρποφόρο πόλεμο, λογουχάρη), πλείστοι δεσπότες δεν μεταχειρίζονταν τους δούλους με πάρα πολύ απάνθρωπο τρόπο και δεν τους εξαντλούσαν στη δουλειά οδηγώντας τους γρήγορα στον θάνατο, διότι οι δούλοι ήταν ανθρώπινο, έστω και μόνο για τούτον τον λόγο, πολύτιμο κεφάλαιο. Μερικοί δεσπότες φρόντιζαν ιδιαίτερα τους δούλους που αρρώσταιναν· άλλοι όμως ακολουθούσαν βέβαια τη συμβουλή του αντιπροσωπευτικού εκείνου παλιού Ρωμαίου γαιοκτήμονα, του Κάτωνα, περικόβοντας το σιτηρέσιο των άρρωστων δούλων ή ξεπουλώντας όσους ήταν γηραλέοι ή πάσχοντες, ακριβώς όπως τα γερασμένα βόδια, τα παλιά εργα-

λεία και «καθετί άλλο περιττό»[10]. (Θα μπορούσε κανείς να διερωτηθεί ποιος θα αγόραζε γέρους ή άρρωστους δούλους!) Στο βιβλίο του Ουάρρωνα για τη γεωργία διαβάζουμε ότι στα *gravia loca* (πιθανόν ελώδεις περιοχές) είναι καλύτερα να χρησιμοποιούνται *mercennarii*, μισθωτά εργατικά χέρια, παρά δούλοι. (Ο Κολουμέλλας εκμίσθωνε τέτοια χωράφια σε αγρότες-μισθωτούς, καθώς και όσες γαίες βρίσκονταν πάρα πολύ μακριά και ήταν αδύνατη η επίβλεψή τους από τον ιδιοκτήτη τους)[11]. Οι δούλοι μπορούν να θεωρούνται λιγότερο δαπανηροί από τους μισθωτούς εργαζόμενους: το δείχνει αυτό καθαρά η ιστορία που αφηγείται ο Αμερικανός συγγραφέας F. L. Olmsted, σε μια περιγραφή του ταξιδιού του με το ατμόπλοιο Fashion ανεβαίνοντας τον ποταμό Αλαμπάμα το 1855. Είδε να ρίχνονται μερικές μπάλες μπαμπακιού από ψηλά στο αμπάρι του πλοίου: οι άνθρωποι που έριχναν τις μπάλες ήταν νέγροι, οι άνθρωποι στο αμπάρι ήταν Ιρλανδοί. Ο Olmsted έκανε παρατήρηση γι' αυτό στον υποπλοίαρχο. «Ω!», είπε ο υποπλοίαρχος, «οι νέγροι κοστίζουν πάρα πολύ και δεν μπορούμε να τους αφήσουμε να κινδυνέψουν εδώ· ενώ οι Ιρλανδοί, αν τύχει και πέσουν στη θάλασσα ή σπάσουν τη ραχοκοκαλιά τους, κανένας δεν χάνει τίποτε»[12]. Ο δούλος, που αποτελούσε επένδυση για τον κύριό του, μπορούσε τουλάχιστον να περιμένει ότι θα παίρνει αρκετή τροφή για να μπορεί να ζει και να εργάζεται. Αν χειραφετηθεί, η πηγή τροφοδότησής του μπορεί αμέσως να στερέψει. Ο Επίκτητος, ένας δούλος που είχε αποκτήσει ολότελα τη νοοτροπία δεσπότη, ένιωθε ευχαρίστηση τονίζοντας ότι ο δούλος που σκέφτεται μόνο να κερδίσει την ελευθερία του μπορεί, όταν χειραφετηθεί, να ξεπέσει και πάλι σε «μια δουλεία πολύ πιο βαριά από πριν»· μπορεί να δοκιμάσει την οδύνη της ερωτικής απογοήτευσης και να «ψοφάει πάλι για σκλαβιά» (φαίνεται πως πρέπει να θεωρηθεί δεδομένο ότι οι δούλοι δεν ερωτεύονταν ποτέ)· ακόμα και ο κακορίζικος θα θυμάται επίσης πώς τρεφόταν και ντυνόταν όταν ήταν δούλος και πώς είχε ιατρική περίθαλψη και θα καταλάβει πως η ελευθερία σκέτη δεν βελτίωσε την κατάστασή του (*Διατριβαί* IV.i.33 κ.ε., ειδ. 35-7· ένα άλλο μέρος του ίδιου αποσπάσματος παρατίθεται στο VII.3).

Θα μπορούσε να πιστέψει κανείς ότι οι δούλοι πριν απελευθερωθούν δεν πολυλογαριάζονταν. Ασφαλώς η θέση του δούλου ήταν πάντοτε εξαιρετικά αβέβαιη. Αλλά σε μερικούς δούλους πλούσιων κυρίων επιτράπηκε να ευδοκιμήσουν, ακόμα και ν' αποκτήσουν δικούς τους δούλους, *vicarii* στη λατινική. Στη διάρκεια της Ρωμαϊκής Ηγεμονίας και της Ύστερης Αυτοκρατορίας, οι αυτοκρατορικοί δούλοι είχαν φυσικά μεγάλες δυνατότητες να καλοπερνούν, ακόμα και πριν να γίνουν απελεύθεροι. Υπάρχουν σχετικά μ' αυτό δύο ωραία παραδείγματα. Το ένα είναι μια επιγραφή της εποχής της βασιλείας του Τιβέριου (*ILS* 1514 = E/J² 158), αφιερωμένη σ' ένα επαρχιακό μέλος τής *familia Caesaris*, τον Musicus Scurranus, έναν απλό *dispensator* (ταμία) στο *fiscus* (το επαρχιακό θησαυροφυλάκιο) της Λουγδουνησίας Γαλατίας (Gallia Lugdunensis)[13]. Η περιγραφή φέρει τα ονόματα δεκαπέντε ανδρών και μιας γυναίκας «από τον αριθμό των *vicarii* του, που ήταν μαζί του στη Ρώμη όταν απεβίωσε». Όλοι αυτοί οι δούλοι ενός δούλου, εκτός από τη γυναίκα, φροντίζουν ν' αναφέρουν τις αντίστοιχες δουλειές τους στον οίκο τού Musicus: υπάρχουν τρεις προσωπικοί υπηρέτες (*a manu*), δύο «ευπατρίδες-υπηρέτες στον κοιτώνα» (*a cubiculo*), δύο που προσέχανε τα ασημένια σκεύη (*ab argento*) του Musieus, δύο λακέδες (*pedisequi*), δύο μάγειροι, ένας γιατρός, ένας διαχειριστής (*negotiator*), ένας που έλεγχε τα έξοδα του σπιτιού (*sumptua-*

rius), και ένας φροντιστής της ιματιοθήκης (*a veste*)· η δουλειά της γυναίκας, της Secunda, δεν προσδιορίζεται. Ο Musicus είχε προφανώς και άλλους *vicarii* – πόσους, δεν γνωρίζουμε. Το άλλο παράδειγμα κατοχής πλούτου από έναν αυτοκρατορικό δούλο είναι τα όσα γράφει ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος για τον Rotundus Drusillianus, που λίγο αργότερα κατέλαβε μια θέση όμοια μ' εκείνην του Musicus Scurranus, τη θέση του *dispensator*, στην επαρχία της Εντεύθεν Ισπανίας επί βασιλείας Κλαύδιου (*NH* XXXIII. 145). Λέγεται ότι είχε ένα μεγάλο ασημένιο πιάτο (*lanx*), που ζύγιζε 500 λίβρες – για την κατασκευή του οποίου χρειάστηκε να χτιστεί ένα ειδικό εργαστήρι – και οχτώ συνοδευτικά τεμάχια (*comites eius*), που ζύγιζαν 250 λίβρες το καθένα – σύνολο 2.500 λίβρες ασήμι. Πριν βιαστούμε ν' απορρίψουμε αβασάνιστα την πληροφορία ως σκέτο παραμύθι, θα κάναμε καλά να θυμηθούμε ότι ο Musicus είχε χρειαστεί περισσότερους από έναν υπόδουλο για να φροντίζει το ασημένιο του πιάτο! Αυτά τα κάπως καταπληκτικά παραδείγματα πλούσιων αυτοκρατορικών δούλων φανερώνουν ότι στον αυτοκρατορικό οίκο, οπωσδήποτε, μερικοί δούλοι ήταν ανώτερου status από μερικούς απελεύθερους: αυτό τονίστηκε πρόσφατα σε σχέση με τους αυτοκρατορικούς *dispensatores* (και παρεμπιπτόντως με τους *vicarii* τους) από τον Weaver (*SAS*, ed. Finley, 132). Στην Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία οι ευνούχοι *cubicularii* του Ιερού Κοιτώνα γίνονταν προσωπικότητες με μεγάλη επιρροή (βλ. υποκεφ. 5). Όλοι άρχισαν τις σταδιοδρομίες τους ως δούλοι μέχρι που ο αυτοκράτορας Λέων διέταξε να απελευθερώνονται με την εισδοχή τους στον αυτοκρατορικό οίκο (*CJ.* XII.v. 4. *pr.*, 6, γύρω στο 473). Ο Finley έχει ασφαλώς δίκιο όταν λέει ότι «η μέγιστη δυνατότητα κοινωνικής κινητικότητας βρισκόταν ανάμεσα στους αυτοκρατορικούς δούλους»· και δεν χρειάζεται να το περιορίσουμε αυτό, όπως κάνει ο ίδιος, στον «πρώτο αιώνα της χριστιανικής εποχής» (BSF 244), αν και τότε ήταν πιο φανερό.

Υπήρχε αναμφίβολα ένα ορισμένο πνεύμα σκοτεινής επίδειξης και ιεραρχίας μέσα στα σπιτικά των δούλων, όπως συνέβαινε πολύ συχνά ανάμεσα στους υπηρέτες των ανώτερων τάξεων σε νεότερους χρόνους. Όταν ο Λιβάνιος, δάσκαλος της ρητορικής στην Αντιόχεια κατά τη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους του δεύτερου μισού του 4ου αιώνα, εκλιπαρούσε από τη Βουλή της Αντιόχειας να συμπληρώσει τις ισχνές αποδοχές των επίκουρων δασκάλων, δίνοντάς τους λίγη γη να καλλιεργούν, τους παρουσίασε ότι ζούσαν σε αβάσταχτη αθλιότητα: μερικοί απ' αυτούς, είπε, είχαν μόνο τρεις δούλους, άλλοι δύο, άλλοι ούτε καν τόσους – δούλους που μεθούσαν και ήταν αυθάδεις στους κυρίους τους «επειδή ανήκαν σε τόσο μικρούς οίκους» (*Λόγοι*. XXXI.9-11). Ο Frederick Douglass, πρώην δούλος ο ίδιος στον αμερικανικό παλιό Νότο, παρατηρούσε ότι «το να είναι κανείς δούλος, θεωρείται ήδη αρκετά κακό· αλλά το να είναι δούλος ενός *φτωχού ανθρώπου* λογαριάζεται σαν αληθινή ταπείνωση»· κι ένας άλλος πρώην δούλος, ο Steward, είπε ότι είχε «ακούσει για δούλους που αντιδρούσαν στο να στέλνονται κατά πολύ μικρές ομάδες σε δουλειά στο χωράφι, μήπως και κάποιος περαστικός νομίσει ότι ανήκουν σε φτωχό άνθρωπο, που δεν μπορούσε να συντηρήσει μεγάλη ομάδα» (Stampp, *PI* 338-9). Μαθαίνουμε, κάπου κάπου, για δούλους στην αρχαιότητα των οποίων οι κύριοι ήταν άνθρωποι χαρακτηριζόμενοι ως «πένητες», όπως ο Χρεμύλος στον *Πλούτο* του Αριστοφάνη (βλ. στ. 29, 254 με 26, 1105), ή τουλάχιστον ως άτομα χαμηλής κοινωνικής στάθμης. Και ο Σιδώνιος Απολλινάριος μιλά-

ει, στο τρίτο τέταρτο του 5ου αιώνα, για τους Βρετόνους ότι πάσχιζαν να προτρέψουν σε αποστασία τους δούλους (*mancipia* - ανδράποδα) που ανήκαν σ' ένα άτομο από το τμήμα της Γαλατίας όπου έμενε κι ο ίδιος, ο Απολλινάριος, και που το περιγράφει ως «humilis obscurus despicabilisque [ταπεινό, αφανή και ανάξιο λόγου] (*Epist.* III.ix.2). Πρέπει όμως να θυμόμαστε ότι οι διάφοροι όροι στην ελληνική και λατινική που συνήθως μεταφράζονται «φτωχός» μπορεί κάποτε να αναφέρονται σε αρκετά ευκατάστατα άτομα: ένα ακραίο παράδειγμα μάς το δίνει ο Δημοσθένης, XVIII.108, που χρησιμοποιεί για τους 1.500 πλουσιότατους Αθηναίους, οι οποίοι μεταξύ 357 και 339 ήταν υποχεωμένοι να πληρώνουν για την τριηραρχία, όχι απλώς τη λέξη *πένητες* αλλά και τη λέξη *άποροι*, έναν όρο κανονικά προορισμένον για όσους δεν είχαν καθόλου ή σχεδόν καθόλου περιουσία.

Στην κλασική και ελληνιστική περίοδο, αντίθετα απ' ό,τι λέγεται κάποτε (λχ. από τον A. H. M. Jones, SAW στο *SCA* [ed. Finley]3, και *AD* 13), σε πολλά ελληνικά κράτη (ακόμα και στην Αθήνα) γινόταν μεγάλη χρήση εργασίας δούλων στη γεωργία, που, όπως είδαμε (στο υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου), ήταν πάντοτε ο σημαντικότερος τομέας της αρχαίας οικονομίας. Χρειάστηκε να μεταθέσω τούτα τα στοιχεία στο Παράρτημα II, όχι επειδή το θέμα είναι δευτερεύον, αλλά διότι αποτελείται από μικρά κομματάκια που θα ήταν βαρετά και συχνά μάλιστα ακατανόητα σε όλους, εκτός από τους κλασικούς φιλόλογους.

Ακόμα και όταν η χρησιμοποίηση δούλων στη γεωργία σημείωσε κάμψη (μια εξέλιξη που θα περιγράψω στο IV.3), ο αριθμός τους ήταν ακόμα μεγάλος σ' αυτόν τον τομέα. Οι νομολόγοι συγγραφείς που παρουσιάζονται στους *Πανδέκτες* έχουν πολλά να πουν για τους δούλους και σχετικά λίγα για τη μισθωτή εργασία· η εκμίσθωση γαιών σε ελεύθερους αγρότες είναι πολύ εμφανής, όχι όμως όσο θα περιμέναμε. Είναι απλώς αδύνατο να κάνει κανείς έστω μια εύλογη εικασία για την αναλογία της αγροτικής εργασίας που γινόταν από τους δούλους και από τους ελεύθερους αγρότες αντίστοιχα. Η εντύπωσή μου είναι ότι παντού η απευθείας καλλιέργεια από δούλους υποχωρούσε σταθερά μπροστά στην εκμίσθωση σε ελεύθερους αγρότες κατά τους τρεις πρώτους αιώνες της χριστιανικής εποχής, αν και με πολύ διαφορετικούς ίσως ρυθμούς στα διάφορα μέρη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Αλλά, όπως θα δείξω στο IV.3, το γεγονός ότι η γη εκμισθώνεται δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι αποκλείει την απόδοση μεγαλύτερου κέρδους στον γαιοκτήμονα και/ή στον μισθωτή με τη χρησιμοποίηση δούλων, που μπορεί να ανήκουν στον μισθωτή ή μπορεί και να τους προμηθεύει ο γαιοκτήμονας ως μέρος αυτού που οι Ρωμαίοι νομολόγοι αποκαλούσαν *instrumentum* (εξοπλισμό) του αγροκτήματος. Καμιά φορά, ίσως, η απουσία ειδικής μαρτυρίας για την εργασία των δούλων μπορεί να μας κάνει να υποθέσουμε ότι χρησιμοποιούνταν λίγοι σχετικά δούλοι· ωστόσο, πολύ σπάνια είναι δυνατόν ένα τέτοιο συμπέρασμα να εξαχθεί λογικά με τούτον τον τρόπο, εφόσον στις περισσότερες περιοχές και στις περισσότερες περιόδους μεγάλοι αριθμοί δούλων μπορούσαν κάλλιστα να είναι παρόντες χωρίς ν' αφήνουν πίσω κανένα αναγνωρίσιμο σημάδι της ύπαρξής τους. Ιδιαίτερα, και προπαντός εκεί όπου τα στοιχεία για τους δούλους και τους απελεύθερους είναι κυρίως επιγραφικά (όπως συμβαίνει συχνά), πρέπει να περιμένουμε να βρούμε δύο παράγοντες που περιπλέκουν τα πράγματα: δούλοι που ασκούν διευθυντικά καθήκοντα, ειδικά βεβαίως εκείνοι που αναδύθηκαν ως απελεύθεροι, είναι

πιθανόν να υπερπροβάλλονται έντονα (σε επιτάφια επιγράμματα, λογουχάρη)· και, από τους κοινούς δούλους, οι αγροτικοί εμφανίζονται σε μικρότερο βαθμό από τους υπηρέτες ή από εκείνους που εργάζονται σε κάποιο είδος βιοτεχνικού εργαστηρίου. Σχετικά μ' αυτό, είναι χρήσιμο να ρίξει κανείς μια ματιά στο θαυμάσιο άρθρο του Stéphane Gsell, ERAR (που δεν θα έχω ίσως την ευκαιρία να το αναφέρω αλλού, μια και ασχολείται εξ ολοκλήρου με τη Ρωμαϊκή Αφρική), που δείχνει ότι οι δούλοι τους οποίους μας αποκαλύπτουν οι αφρικανικές επιγραφές δεν ήταν, γενικά, ταπεινοί αγρεργάτες: αυτοί, λέει, «disparaissaient sans laisser aucune trace» – εξαφανίζονταν χωρίς ν' αφήσουν κανένα ίχνος – (ERAR 402). Σε μερικές περιόδους, ειδικά στη Μέση και Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, μπορούμε να βρούμε λογικό να συμπεράνουμε, τουλάχιστον για πολλές περιοχές, ότι οι δούλοι και οι απελεύθεροι ήταν πράγματι σχετικά λίγοι και συγκεντρωμένοι στο πάνω άκρο της εργασιακής κλίμακας, εκτελώντας κυρίως διαχειριστικές λειτουργίες. Αυτό δεν πρέπει, ωστόσο, να μας κάνει να υποτιμήσουμε τη σημασία της δουλείας στην παραγωγή[13a], αλλά μάλλον αντίστροφα, διότι δεν θα μπορούσε να υπάρχει τίποτα που να ενδιαφέρει περισσότερο τις εύπορες τάξεις από το να πραγματοποιήσουν το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος από τα αγροκτήματά τους, και η διεύθυνση και ο έλεγχος της εργασίας σε τούτα τα κτήματα πρέπει να ήταν πάντοτε ζήτημα πρώτιστης σημασίας. Ένας καλός διαχειριστής έχαιρε μεγάλης εκτίμησης. Όπως δείχνω στο υποκεφάλαιο 6 αυτού του κεφαλαίου και στο Παράρτημα II, υπήρχε η γνώμη, στην κλασική Αθήνα, ότι ο επιστάτης ενός αγροκτήματος ήταν κατ' ανάγκη ένας δούλος· και το ίδιο αληθεύει πιθανόν και για το υπόλοιπο της περιόδου με την οποία καταγίνεται τούτο το βιβλίο. Οι ελεύθεροι Έλληνες και Ρωμαίοι απέστεργαν να αναλάβουν μόνιμα καθήκοντα διαχειριστή (βλ. και πάλι υποκεφ. 6 αυτού του κεφαλαίου). Για τους Ρωμαίους συγγραφείς που ασχολήθηκαν με την αγροτική οικονομία οι *vilici* (επιστάτες ή επόπτες) και οι υφιστάμενοί τους θεωρείται δεδομένο ότι ήταν δούλοι, και δεν αμφιβάλλω καθόλου ότι τέτοιοι ήταν πράγματι. (Δεν δοκίμασα να συγκεντρώσω το σχετικό επιγραφικό υλικό, αλλά καθόσον γνωρίζω αυτό επιβεβαιώνει τις γραπτές πηγές). Περιττό να πω ότι αρμόδιοι *vilici* χρειάζονταν για να επιβλέπουν τους μισθωτούς εργαζόμενους, όσο και τους δούλους, εφόσον χρησιμοποιούνταν και τέτοιοι άνθρωποι – κυρίως στις περιόδους αιχμής της γεωργικής δραστηριότητας, αλλά και ευκαιριακά για ειδικές δουλειές (βλ. υποκεφ. 6 αυτού του κεφαλαίου). Πότε πότε, στη ρωμαϊκή περίοδο, δούλοι (ή απελεύθεροι) διαχειριστές ελέγχουν δούλους· σε άλλες περιπτώσεις φαίνονται να επιβλέπουν κυρίως *coloni*: βλ. IV. 3 και τη σημείωση 54. Όπως δείχνω εκεί, οι τέτοιοι άνθρωποι έπαιζαν πολύ σημαντικό ρόλο για την εξασφάλιση του εισοδήματος των εύπορων τάξεων. Στην Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία οι δούλοι (και οι απελεύθεροι) παραμένουν, βέβαια, εξέχοντα πρόσωπα ως επιστάτες ή επόπτες ή οικονόμοι ή πράκτορες (*actores* τώρα, ή *procuratores*· στην ελληνική *πραγματευταί* ή *επίτροποι*), και μάλιστα είναι μια πραγματική πλειονότητα ανάμεσα στους ανθρώπους αυτών των αρμοδιοτήτων, οι οποίοι αναφέρονται στις γραπτές, νομικές και παπυρολογικές πηγές για την Ύστερη Αυτοκρατορία[14], ακόμα κι όταν τα αγροκτήματα των κυρίων τους εκμισθώνονται κυρίως σε *coloni*, αντί να καλλιεργούνται με άμεση εργασία δούλων. Η δουλεία, τότε, εξακολουθούσε να εκπληρώνει ένα βασικό ρόλο στην παραγωγή, ακριβώς στην εποχή που όλοι φαντάζονται ότι ήταν σε «παρακμή» – όπως πράγματι ήταν σε κάποιο βαθμό, στα χαμηλότερα επίπεδα.

Ταυτόχρονα, η οικιακή δουλεία συνεχιζόταν σε ευρεία κλίμακα κατά την Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα σπιτικά των μελών των εύπορων τάξεων, και εθεωρείτο μεγάλο δυστύχημα από πολλούς ευκατάστατους (όχι μόνο τους πολύ πλούσιους) να μην είναι σε θέση να έχουν έναν ικανό αριθμό υπηρετών. Δύο παραδείγματα αρκούν. Αναφέρθηκα πιο πάνω στη γνωστή ομιλία, όπου ο μεγάλος δάσκαλος της ρητορικής στην Αντιόχεια, περί τα τέλη του 4ου αιώνα, προσπάθησε να προκαλέσει τη συμπόνια για την αξιοθρήνητη κατάσταση μερικών από τους βοηθούς του, που αμείβονταν τόσο άθλια, κατ' αυτόν, ώστε δεν μπορούσαν να σηκώσουν τα έξοδα παρά μόνο για δύο ή τρεις δούλους το πολύ. (Λιβάνιος, *Λόγοι* XXXI. 9-11.) Το άλλο κείμενο δεν σχολιάζεται παρά σπάνια αν όχι καθόλου, αναμφίβολα επειδή προέρχεται από τα *Acta* (πρακτικά) της Εκκλησιαστικής Συνόδου της Χαλκηδόνας, που τα διαβάζουν ελάχιστοι απ' όσους δεν είναι ιστορικοί της Εκκλησίας, κι απ' αυτούς πάλι πολλοί δεν τα διαβάζουν ίσως ολόκληρα, μια και μεγάλο μέρος του περιεχόμενού τους είναι (ή έπρεπε να είναι) κάπως οδυνηρό για όσους θέλουν να πιστεύουν ότι οι διασκέψεις και αποφάσεις ορθόδοξων επισκόπων θα μπορούσαν ν' αποκαλύψουν τις πράξεις του Αγίου Πνεύματος. Στην τρίτη συνεδρίαση της Συνόδου, στις 13 Οκτωβρίου 451, παρουσιάστηκαν τέσσερα κείμενα που επετίθεντο κατά του Διόσκορου, του μονοφυσίτη Πατριάρχη Αλεξανδρείας, τον οποίο οι Καθολικοί είχαν αποφασίσει να εξευτελίσουν και να καθαιρέσουν. Τρεις από τους τέσσερις ενάγοντες ανέπτυξαν μιαν ολόκληρη σειρά κατηγορίες, ότι τάχα ο Διόσκορος τους είχε καταντήσει ζητιάνους. Ένας από αυτούς, κάποιος ιερέας, ονόματι Αθανάσιος, ισχυρίστηκε ότι εξαιτίας του διωγμού του από τον Διόσκορο αναγκάστηκε να δωροδοκήσει με 1.400 λίβρες χρυσού τον Νόμο, τον ισχυρό *magister officiorum* (τον διοικητή των μονάδων της αυτοκρατορικής σωματοφυλακής) του Θεοδοσίου Β', για να αποφύγει την κράτησή του επ' αόριστον στη φυλακή, και ότι του άρπαξαν και όλη την υπόλοιπη περιουσία του, με συνέπεια ν' αναγκαστεί να ζητιανεύει για να ζήσει, μαζί με «τους δύο ή τρεις δούλους [*mancipia*] που [του] έμειναν»! (*Acta Conc. Oec.* II.iii.2.36-7 = 295-6, ed. E. Schwartz: Mansi VI. 1025-8).

Δεν σκοπεύω να δώσω εδώ κάτι που να μοιάζει με διεξοδική έκθεση, έστω και ως περίγραμμα, της δουλείας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο – ένα θέμα που η βιβλιογραφία του είναι ήδη τεράστια (Βλέπε την *Bibliographie zur antiken Sklaverei*, εκδ. Joseph Vogt [Bochum, 1971], που περιέχει 1.707 χωριστά στοιχεία, στα οποία θα μπορούσαν να γίνουν τώρα πολλές προσθήκες). Η δουλεία θα παρουσιαστεί βέβαια κι από άλλες πλευρές σε άλλα μέρη του παρόντος βιβλίου, ειδικά στο IV. 3. Νομίζω όμως ότι όφειλα τουλάχιστον να εξηγήσω γιατί στην Αθήνα και στις άλλες ελληνικές πόλεις όπου η δουλεία ήταν ήδη αρκετά αναπτυγμένη κατά την κλασική περίοδο δεν ακούμε να γίνεται ποτέ λόγος για εξεγέρσεις δούλων – αν και λίγες τέτοιες εξεγέρσεις εκδηλώθηκαν σε διάφορα μέρη του μεσογειακού κόσμου κατά την ελληνιστική περίοδο, ιδιαίτερα στις δεκαετίες 130-70 π.Χ.[15]. Ο λόγος είναι απλός και ολοφάνερος: οι δούλοι σε κάθε πόλη (και μάλιστα σέ πολλές περιπτώσεις μέσα σε μεμονωμένες οικογένειες και αγροκτήματα και εργαστήρια) ήταν σε μεγάλη αναλογία εισαγόμενοι «βάρβαροι», πολύ ετερογενείς στον χαρακτήρα, οι οποίοι προέρχονταν από μακρινές περιοχές – όπως η Θράκη, η νότια Ρωσία, η Λυδία και η Καρία και άλλα μέρη της Μικράς Ασίας, η Αίγυπτος, η Λιβύη και η Σικελία – και δεν είχαν κοινή γλώσσα ή πολιτισμό. Η προτί-

μηση να επιλέγονται δούλοι διαφορετικών εθνοτήτων και γλωσσών ήταν σαφώς αναγνωρισμένη στην αρχαιότητα, και αρκετοί Έλληνες και Ρωμαίοι συγγραφείς τονίζουν ότι είναι ένα απαραίτητο μέσο για την αποτροπή εξεγέρσεων: βλέπε Πλάτων, *Νόμοι* VI. 777 cd· Αριστοτ., *Πολιτικά* VII.10, 1330ᵃ 25-8· ψευδ.-Αριστοτ., *Οικον.* I.5, 1344ᵇ 18· Αθήν. VI. 264f - 5a· Varro, *RR* I. xvii.5. Από το άλλο μέρος, οι δουλοπάροικοι, σε οποιαδήποτε περιοχή, ήταν κανονικά από ένα μοναδικό εθνικό κορμό, μπορούσαν να διατηρήσουν ένα μέτρο ομοιομορφίας και κοινού πολιτισμού, και για τον λόγο αυτό ήταν φυσικό να νιώθουν κάποιαν αλληλεγγύη και να είναι πιο συλλογικά φορτικοί στους κυρίους τους, ιδιαίτερα αν ήταν σε θέση να λάβουν βοήθεια από τους εχθρούς των κυρίων τους. Όπως θα δούμε τώρα, οι είλωτες της περιοχής της Σπάρτης (ιδιαίτερα οι Μεσσήνιοι) και, σε μικρότερο βαθμό, οι Θεσσαλοί Πενέσται ήταν ένας διαρκής κίνδυνος για τους κυρίους τους.

Μαθαίνουμε για συχνές αποδράσεις μεμονωμένων δούλων· όμως αν και αυτοί είχαν πραγματική αξία για τους κυρίους τους, δεν είχαν ίσως, σε ομαλές περιόδους, πολλές δυνατότητες να πετύχουν την ελευθερία τους, μια και οι κύριοί τους θα χρησιμοποιούσαν όλα τα διαθέσιμα μέσα για να τους ξαναπιάσουν. Ο Δίων Χρυσόστομος θεωρούσε αυτονόητο ότι κάποιος που αγόραζε ένα δούλο θα ζητούσε να μάθει «αν αυτός δραπέτευσε ποτέ και δεν θα έμενε με τον παλιό του κύριο» (XXXI.42). Ένας ξεχωριστός Έλληνας δούλος του Κικέρωνα, ο Διονύσιος, άνθρωπος μορφωμένος, τον οποίο ο κύριός του χρησιμοποιούσε ως *αναγνώστη*, και που είχε δραπετεύσει το 46 π.Χ. με κάμποσα πολύτιμα βιβλία από τη βιβλιοθήκη του Κικέρωνα, εμφανίζεται σε τουλάχιστον τέσσερις επιστολές στη συλλογή μας της αλληλογραφίας του Κικέρωνα (*Ad Fam* .XIII. lxxvii,3· V.ix.2· xi. 3· xa 1). Ο Vatinius, διοικητής στο Ιλλυρικό, όπου ο Διονύσιος εθεάθη τελευταία στον Νάρωνα, υποσχέθηκε στον Κικέρωνα ότι θα έτρωγε τα σίδερα για να συλλάβει αυτό το άτομο· δεν ξέρουμε όμως αν το κατάφερε. Πότε πότε γίνεται λόγος για *μαζική* απόδραση δούλων, αλλά μόνο, νομίζω, σε καιρό πολέμου. Το πιο φημισμένο κείμενο είναι του Θουκυδίδη VII. 27.5, που μιλάει για τη λιποταξία «20.000 και πάνω δούλων» από την Αττική κατά τη σπαρτιατική κατοχή της Δεκέλειας στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ. (έχω γράψει κάτι γι' αυτήν στο Παράρτημα II).

Στη βάση βρισκόταν, πάντοτε, το γεγονός ότι οι πολίτες μπορούσαν να στηρίζονται ο ένας στον άλλο – όπως γράφει ο Ξενοφών –, ενεργώντας ως άμισθοι σωματοφύλακες των συμπολιτών τους εναντίον των δούλων τους (*Ιέρων* IV.3). Υπάρχει ένα συναρπαστικό χωρίο στον Πλάτωνα όπου το θέμα τούτο αναπτύσσεται διεξοδικά (*Πολιτεία*, IX. 578d - 9a). Ο Σωκράτης, με τη μονότονα ενθουσιώδη συγκατάνευση του Γλαύκωνα, αναπτύσσει τις ιδέες του για την τυραννία. Μιλάει για πλούσιους στις πόλεις, οι οποίοι μοιάζουν με τον τύραννο από το ότι είναι κάτοχοι πολλών δούλων και, ωστόσο, ζουν σε ασφάλεια και δεν αισθάνονται κανένα φόβο από αυτούς. Ο λόγος (που τον δίνει, τη φορά αυτή, κατ' εξαίρεση, ο Γλαύκων) είναι ότι «ολόκληρη η πόλη προστατεύει το κάθε μονωμένο άτομο». Ο Σωκράτης συμφωνεί, και προχωρεί καλώντας τον Γλαύκωνα να στοχαστεί την περίπτωση ενός ανθρώπου που έχει πενήντα ή και περισσότερους δούλους και που κάποιος θεός τον σήκωσε ξαφνικά, μαζί με τη γυναίκα του, τα παιδιά του, όλους τους δούλους του και τα άλλα υπάρχοντά του, και τον μετέφερε σε κάποιον έρημο τόπο, όπου δεν υπάρχει κανένας ελεύθερος άνθρωπος να τον συντρέξει.

Τι είναι πιθανόν να συμβεί τότε; Ε, λοιπόν, ο άνθρωπος θα τρομοκρατηθεί στη σκέψη ότι οι δούλοι του μπορεί να ξεσηκωθούν και να σφάξουν αυτόν και την οικογένειά του. Θα υποχρεωθεί, επομένως, να καλοπιάσει μερικούς από τους δούλους και, ενάντια στις επιθυμίες του, να τους δώσει την ελευθερία τους, ως το μόνο δυνατό μέσον για να γλιτώσει την καταστροφή. Και μόλις τώρα, αν αγαπάτε, και όχι πρωτύτερα, το σπουδαίο ζευγάρι βλέπει τον δουλοκτήτη να έχει γίνει «κόλαξ θεραπόντων», ένα παράσιτο των ίδιων των υπηρετών του!

II. ΔΟΥΛΟΠΑΡΟΙΚΙΑ. Υπάρχουν ουσιώδεις διαφορές ανάμεσα στον δούλο και στον δουλοπάροικο, διότι «δουλοπαροικία δεν είναι δουλεία· είναι μια κατάσταση ενδιάμεση μεταξύ δουλείας και πλήρους ελευθερίας» (Greenidge, *Slavery* 24). Για ένα δούλο, το να γίνει δουλοπάροικος αποτελεί ένα πραγματικό πέρασμα σε ανώτερο status. Κατά τη γνώμη μου, ο δουλοπάροικος, «αν και δεν είναι ελεύθερος ν' αλλάξει status» (σύμφωνα με τη Σύμβαση του 1956), δεν είναι, θεωρητικά, όπως ο δούλος, κτήμα του κυρίου του. Θα προτιμούσα, ωστόσο, να συγκεντρώσω την προσοχή μου στην πιο πρακτική πλευρά της κατάστασης του αρχαίου δουλοπάροικου, διότι η ακριβής φύση της νομικής του κατάστασης μάς είναι συχνά ασαφής, λόγω της φύσης των μαρτυριών, και ήταν μερικές φορές θέμα διαμάχης στην αρχαιότητα, η δε ορολογία που χρησιμοποιείται στις πηγές μας μπορεί κάποτε να είναι παραπλανητική. Λογουχάρη, αν και οι είλωτες της Σπάρτης ήταν ασφαλώς δουλοπάροικοι και όχι δούλοι, στο δικό μου διάγραμμα (βλ. πιο κάτω), μνημονεύονται κάποτε συγκεκριμένα ως δούλοι, όπως όταν αποκαλούνται «ο δούλος πληθυσμός» (*η δουλεία*) στην επίσημη συνθήκη συμμαχίας μεταξύ Σπάρτης και Αθήνας το 421 (Θουκ., V. 23.3). Και ένας Έλληνας συγγραφέας μπορούσε άνετα να χρησιμοποιεί την ορολογία της δουλείας για το τμήμα εκείνο του ιθαγενούς πληθυσμού της Ασίας που καλλιεργούσε τη γη, συχνά σε συνθήκες δουλοπαροικίας, και που κάποτε αναφερόταν σ' αυτούς ως οι *λαοί*. Έτσι ο Στράβων έλεγε για τους *λαούς* της Ιβηρίας στον Καύκασο (πάνω κάτω της σημερινής Γεωργίας) ότι ήταν «δούλοι του βασιλιά» (*βασιλικοί δούλοι*, XI.iii.6). Εξάλλου, όπως θα δούμε πιο πέρα, ο Θεοδόσιος Α΄ δήλωνε στις αρχές της δεκαετίας του 390 ότι οι δουλοπάροικοι *coloni*, αν και νομικά ελεύθεροι άνθρωποι, «πρέπει να θεωρούνται δούλοι της ίδιας της γης όπου γεννήθηκαν» (που φυσικά ανήκε στους δεσπότες τους), και ο Ιουστινιανός είχε σαστίσει με την ομοιότητα των νόμιμων εξουσιών που ασκούσαν ο *dominus* και ο *possessor*, όπως ονομάζονταν ο δεσπότης και ο νομέας αντίστοιχα. Ωστόσο, για να διακρίνουμε την κατάσταση του δουλοπάροικου από εκείνην του ιδιόκτητου δούλου καλύτερα θα κάνουμε, νομίζω, να συγκεντρώσουμε την προσοχή μας σε δύο χαρακτηριστικά που δεν έχουν ακόμα αναφερθεί.

Πρώτον, οι υπηρεσίες που μπορούσαν να ζητηθούν νόμιμα από τον δουλοπάροικο ήταν περιορισμένες, τουλάχιστον θεωρητικά, είτε με νομοθετική πράξη (ένα ρωμαϊκό αυτοκρατορικό έδικτον, λογουχάρη) είτε με κάποια σύμβαση που συνήψε ο λαός του, πριν, ίσως, από πολύν καιρό, με τους κατακτητές εισβολείς, των οποίων έγινε δουλοπάροικος – (βλ. πιο κάτω). Περιττό να πούμε ότι η θέση του δουλοπάροικου ήταν πάντοτε αβέβαιη: ένας τοπικός μεγιστάνας μπορούσε χωρίς ενδοιασμούς να παραβεί έναν αυτοκρατορικό νόμο· πώς μπορείς άλλωστε να αναγκάσεις έναν κατακτητή λαό να τηρήσει τις υποχρεώσεις του, έστω κι

αν τις ανέλαβε με συνθήκη και με όρκο; Ωστόσο, ο δουλοπάροικος δεν ήταν ποτέ ολότελα χωρίς δικαιώματα, όπως μπορούσε να είναι ο δούλος. Δεύτερον (κι ακόμα πιο σημαντικό αν και συχνά παραβλέπεται), οι δουλοπάροικοι, επειδή ήταν «δεμένοι στη γη», μπορούσαν να συζευχθούν και να έχουν μια αρκετά σίγουρη οικογενειακή ζωή, ενώ ο δούλος, που δεν μπορούσε, νόμιμα, να «νυμφευθεί» καθόλου, δεν είχε καμιά αποζημίωση αν ο κύριός του αποφάσιζε να τον πουλήσει χωριστά από τη γυναίκα που θεωρούσε ως «σύζυγό» του και τους γόνους τους, μέχρι κάπου στον 4ο αιώνα μ.Χ., όταν οι πρώτοι *originarii* (που θα τους ταυτίσω μ' εκείνους που χαρακτηρίζονται στην Ανατολή ως *adscripticii* ή *εναπόγραφοι* στην ελληνική) και ύστερα, γύρω στο 370, όλοι οι αγροτικοί δούλοι που είχαν «καταχωρηθεί στον κατάλογο των φορολογουμένων» ανέβηκαν σε μια θέση οιονεί δουλοπάροικου, έτσι που έγινε παράνομη η πώλησή τους χωριστά από τη γη που καλλιεργούσαν[16]. Πλάι στην προσδοκία της ίδιας της ελευθερίας, ίσως, τίποτα δεν μπορεί να είναι σπουδαιότερο για όσους δεν είναι ελεύθεροι από το να ξέρουν ότι η οικογενειακή τους ζωή τουλάχιστον είναι σίγουρη. Η διάσπαση μιας οικογένειας δούλων είναι η πιο δραστική απειλή για τα μέλη της. Όπως ένας πρώην δούλος στον Αμερικανικό παλιό Νότο υπενθύμισε στους σκεπτικιστές, «την αγωνία του χωρισμού πρέπει κανείς να τη δει και να τη νιώσει για να την καταλάβει σε βάθος» (Stampp, *PI*, 348). Ένας άνθρωπος που ισχυρίστηκε ότι παραβρέθηκε εκεί στην πώληση μιας τέτοιας οικογένειας μόνο μια φορά, είπε: «Δεν είδα ποτέ τόσο βαθιά θλίψη σαν αυτή που εκδήλωναν τα φτωχά τούτα πλάσματα» (Genovese, *RJR* 456). Ο Genovese συνέλεξε πολλές μαρτυρίες για τους στενούς δεσμούς που δημιουργήθηκαν ανάμεσα στους δούλους στον Αμερικανικό Νότο με την εδραίωση μιας οικογενειακής ζωής, που επιτρεπόταν γενικά, έστω κι αν οι «γάμοι» δούλων δεν αναγνωρίζονταν ποτέ ως νόμιμοι από κανένα κράτος (στο ίδιο, 452-8), όπως δεν αναγνωρίζονταν ούτε στην αρχαιότητα (συμπεριλαμβανομένης και της ύστερης Χριστιανικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας). Είναι αλήθεια ότι οι δούλοι ενθαρρύνονταν να δημιουργούν και να διατηρούν οικογενειακές σχέσεις που, όπως πίστευαν γενικά οι κάτοχοί τους, τους έκαναν πιο υπάκουους – «πιο προσκολλημένους στη φυτεία» και «καλύτερους και λιγότερο φορτικούς εργάτες» (στο ίδιο 452, 454). Όπως παρατηρεί ο συγγραφέας του ψευδοαριστοτελικού έργου *Οικονομικά*, τα παιδιά των δούλων ήταν κάτι σαν όμηροι των δεσποτών για να εξασφαλίζουν την καλή συμπεριφορά των δούλων τους (βλ. IV.3 § 4). Έτσι, κατά παράδοξο τρόπο, ένα γνώρισμα της κατάστασης του δουλοπάροικου (το ότι είναι «δεμένος στη γη») που αποτελεί μια σοβαρότατη προσβολή της ελευθερίας του θα λειτουργήσει ταυτόχρονα – σε σύγκριση με το σύστημα της δουλικής εργασίας – προς όφελός του, αν εμποδίζει τον κύριο να τον χωρίζει από τη γη πάνω στην οποία εργάζεται ή κατοικεί, μαζί με την οικογένειά του, όπως γινόταν στο ύστερο Ρωμαϊκό colonatus. Η αγνόηση αυτού του ζωτικού γνωρίσματος της κατάστασης του δουλοπάροικου παρατηρείται σε κάμποσες πρόσφατες μελέτες για τις μορφές υποταγής στην αρχαιότητα (λχ. Lotze, *MED* 63 κ.ε., ειδ. 67). Ακόμα και ο ελεύθερος αγρότης που έγινε δουλοπάροικος ήταν οπωσδήποτε ασφαλισμένος από τον κίνδυνο της έξωσης, θεωρητικά τουλάχιστον

Οι δυνατότητες μεταβολής στην κατάσταση των δουλοπάροικων είναι σημαντικές, και δεν θα κάνουμε το λάθος να σκεφτούμε ότι ορισμένοι άλλοι λαοί είχαν στενή ομοιότητα με τους είλωτες της Σπάρτης, είτε στο νομικό τους status είτε

στην πραγματική τους κατάσταση, απλώς επειδή ορισμένοι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς έφτασαν σχεδόν να τους ταυτίσουν (βλ. την επόμενη παράγραφο). Είναι δύσκολο ν' αποφανθούμε, σχετικά με τους περισσότερους από τους δουλοπάροικους λαούς που τυχαίνει να έχουμε πληροφορίες γι' αυτούς, αν συνέχισαν να ζουν (όπως μερικοί) στα παραδοσιακά τους χωριά, απολαμβάνοντας έτσι μια σχετικά ταιριαστή με τον χαρακτήρα τους μορφή ανεξαρτησίας, ή αν ζούσαν σε ατομικά αγροκτήματα που κατείχαν οι δεσπότες στους οποίους και οι ίδιοι ανήκαν, ή στους οποίους είχαν εκχωρηθεί, όπως έγινε ασφαλώς με τους είλωτες, ή με τους περισσότερους είλωτες (βλ. Lotze, *MED* 38).

Οι είλωτες της περιοχής της Σπάρτης είναι οι καλύτερα γνωστοί Έλληνες δουλοπάροικοι πριν από το colonatus της Ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Η κατάστασή τους ήταν τόσο γνωστή στον Ελληνικό κόσμο που – για να δώσουμε τέσσερα μόνο παραδείγματα – το ρήμα που αντιστοιχεί στο όνομά τους, *ειλωτεύειν*, χρησιμοποιήθηκε για να δώσει μιαν ιδέα του ανελεύθερου status ενός άλλου κατακτημένου λαού, των Μαριανδύνων της Ηρακλείας του Πόντου (Στράβων XII. iii,4)· ο ιστορικός της ελληνιστικής περιόδου Φύλαρχος έκρινε ότι μπορούσε καλύτερα να δείξει την κατάσταση των Βιθυνών υποτελών στο Βυζάντιο λέγοντας ότι οι Βυζαντινοί «ασκούσαν την κυριαρχία [*δεσπόσαι*] πάνω στους Βιθυνούς όπως οι Σπαρτιάτες πάνω στους είλωτες» (*FGrH* 81 F 8, παρά Αθήν. VI. 271bc)[17]· ο Θεόπομπος, που έγραφε κατά τον 4ο αιώνα π.Χ., αναφέρει για τους Ιλλυριούς Αρδαίους (προτάθηκε, ως διόρθωση, Βαρδιαίους) ότι «κατείχαν 300.000 προστατευόμενους [*προσπελάται*] όπως ήταν οι είλωτες» (ή «σαν να ήταν είλωτες, *FGrH* 115 F 40, παρά Αθήν. X. 443b = VI. 271de)· και ο γέρος πια Ισοκράτης, γράφοντας στον Φίλιππο Β' της Μακεδονίας το 338 π.Χ. (*Επ.* III 5), χαιρόταν με την προσδοκία ότι ο Φίλιππος θα «ανάγκαζε τους βαρβάρους να *ειλωτεύουν* στους Έλληνες». (Ο Ισοκράτης, φυσικά, είχε στον νου του τους μη Έλληνες κατοίκους της Ασίας). Ωστόσο, δεν γνωρίζουμε να υπάρχουν ακριβείς αναλογίες με την κατάσταση των ειλώτων, που προκάλεσε τόσες διαμάχες στην κλασική περίοδο (βλ. Πλάτων, *Νόμοι* VI. 776c), και η βεβιασμένη ένταξή τους σε κάποια γενική κατηγορία συνεπάγεται ορισμένη υπεραπλούστευση. Αλλά χάριν ευκολίας θα τους χαρακτηρίσω «δημόσιους δουλοπάροικους», όπως και ήταν αναμφίβολα. Δεν θα χρειαστεί εδώ να προσθέσω τίποτα στα όσα έχω πει αλλού για τους είλωτες (*OPW* 89-93), αλλά πρέπει ίσως να επαναλάβω το πιο παράξενο απ' όλα τα τεκμήρια για τις σχέσεις ανάμεσα στους είλωτες και στους Σπαρτιάτες δεσπότες τους, που προέρχεται από μια πελώρια αυθεντία, τον Αριστοτέλη (απόσπ. 538 παρά Πλουτ., *Λυκούργος*, 28.7). Κάθε χρόνο, αναλαμβάνοντας τα καθήκοντά τους, οι πρώτοι άρχοντες της Σπάρτης, οι έφοροι, έκαναν μια επίσημη κήρυξη πολέμου ενάντια στους είλωτες, έτσι που αυτοί γίνονταν εχθροί, «πολέμιοι», του κράτους και μπορούσαν να φονεύονται με την πρώτη αφορμή, χωρίς αυτό να επιφέρει για τους Σπαρτιάτες τον θρησκευτικό στιγματισμό που συνεπάγεται η θανάτωση με τρόπον άλλον από τη νόμιμη δικαστική απόφαση, οποιουδήποτε που δεν ήταν επίσημα ένας *πολέμιος*. Η κήρυξη πολέμου στη δική σου εργατική δύναμη είναι μια πράξη τόσο πρωτόγνωρη (απ' ό,τι ξέρω) που δεν είναι ν' απορούμε για τη διαπίστωση ότι οι σχέσεις ανάμεσα στους Σπαρτιάτες και στους είλωτες είναι μοναδικές στον Ελληνικό κόσμο.

Όταν μιλάμε για είλωτες και για την εχθρότητα ανάμεσα σ' αυτούς και στους

Σπαρτιάτες, δικαιολογημένα η σκέψη μας πάει πριν απ' όλα (αν και όχι ολοκληρωτικά) στους Μεσσήνιους, που ο αριθμός τους ήταν πολύ μεγαλύτερος από των Λακώνων ειλώτων[18]. Οι Μεσσήνιοι δεν ήταν μόνο ένας χωριστός λαός: μέχρι τα τέλη του 8ου αιώνα ήταν *οι Μεσσήνιοι*, μια αυτόνομη πολιτική μονάδα που είχε πρόσφατα γίνει, ή γινόταν, μια ανεξάρτητη ελληνική «πόλις», στην ίδια την περιοχή όπου κατόπιν δουλεύανε για τους Σπαρτιάτες δυνάστες τους. Είχαν, επομένως, ένα φυσικό αίσθημα συγγένειας και ενότητας. Όταν η Μεσσηνία απελευθερώθηκε και ξανάγινε ανεξάρτητη *πόλις*, το 369 π.Χ., οι μόνοι είλωτες που απέμειναν ήταν οι Λάκωνες είλωτες, πολλοί από τους οποίους απελευθερώθηκαν αργότερα, ιδιαίτερα από τον Νάβιδα στις αρχές του 2ου αιώνα π.Χ. Περί το τέλος της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας το αργότερο, το status του είλωτα είχε πάψει να υπάρχει, διότι ο Στράβων, που αποκαλεί τους είλωτες «*τρόπον τινά δημόσιους δούλους*», λέει ότι υπήρχαν «μέχρι τη Ρωμαϊκή Ηγεμονία» (VIII. v. 4), και αυτό δεν μπορεί να σημαίνει παρά μόνο τον 2ο αιώνα π.Χ. (ή ίσως τον 1ο) – μια και ο Στράβων θα χρησιμοποιούσε εντελώς διαφορετική έκφραση αν οι είλωτες παρέμεναν τέτοιοι μέχρι τη στιγμή που έγραφε τα πιο πάνω, δηλαδή στις αρχές του πρώτου αιώνα της χριστιανικής εποχής[19].

Ο άλλος μεγάλος δουλοπάροικος λαός της Στερεάς Ελλάδας, οι *Πενέσται* της Θεσσαλίας[20], δημιουργούσαν κι αυτοί σοβαρά προβλήματα στους δυνάστες τους στις προσπάθειές τους ν' απελευθερωθούν, κατά τον Αριστοτέλη, (*Πολιτικά* II.9, 1269ᵃ 36-7· πρβλ. μόνο Ξενοφ., *Ελλην.* II.iii.36). Οι υποτελείς Κρήτες που ο Αριστοτέλης συγκρίνει με τους είλωτες και του Πενέστας ήταν πολύ μικρότερο πρόβλημα: ο Αριστοτέλης το αποδίδει αυτό αφ' ενός στη σχετική απομόνωση από τον έξω κόσμο (*Πολιτικά*, II.10, 1272ᵇ 16-22) και αφ' ετέρου στο γεγονός ότι οι κρητικές πόλεις, αν και πολέμησαν συχνά η μια την άλλη, ποτέ δεν συνήψαν συμμαχίες η μια με τους δυσαρεστημένους *περιοίκους* (όπως τους αποκαλεί, *Πολιτικά* II.9, 1269ᵃ 39ᵇ2) της άλλης, ενώ οι είλωτες της Σπάρτης και οι Πενέσται της Θεσσαλίας δέχονταν βοήθεια από κράτη που βρίσκονταν σε εχθρικές σχέσεις με τους δυνάστες τους (στο ίδιο, 1269ᵇ 2-7).

Όταν γίνεται λόγος για *δούλους* που χρησιμοποιούνταν κανονικά ως στρατιώτες, δικαιολογημένα τους θεωρούμε δουλοπάροικους και όχι δούλους. Κατά τον ιστορικό της ελληνιστικής περιόδου Αγαθαρχίδη από την Κνίδο, ορισμένοι Δαρδανιάτες (ένας ιλλυριο- θρακικός λαός) κατείχαν χίλιους ή και περισσότερους τέτοιους *δούλους*, που σε καιρούς ειρήνης καλλιεργούσαν τη γη και σε περιόδους πολέμου πολεμούσαν σε συντάγματα που διοικούνταν από τους κυρίους τους (*FGrH* 86 F17, παρά Αθήν. VI. 272d). Αυτό μας θυμίζει ορισμένα δημοσθένεια χωρία (που παρατίθενται στη σημ. 20) τα οποία παρουσιάζουν μεγάλα σώματα Θεσσαλών Πενεστών να μάχονται υπό τη διοίκηση του κυρίου τους.

Εξήγησα πιο πάνω ότι μέχρι την Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία μπορούμε να διακρίνουμε μόνο μεμονωμένες *τοπικές* μορφές δουλοπαροικίας στον Ελληνικό κόσμο. Ο Πολυδεύκης, στο περίφημο χωρίο που παρέθεσα, αναφέρει μόνο εντελώς πρώιμες μορφές, οι οποίες (όπως έδειξα) είχαν πιθανόν πάψει από καιρό να υπάρχουν. Μόνο ένας από τους λαούς που μνημονεύει ως «ανάμεσα σε δούλους και ελεύθερους», οι Μαριάνδυνοι, ζούσε στην Ασία, και είχε υποδουλωθεί όχι σε κάποια από τις νέες ελληνιστικές αποικίες αλλά πολύ πρωτύτερα, πιθανόν τον 6ο αιώνα π.Χ., αμέσως μετά την ίδρυση από τους Μιλήσιους της αποικίας τους

στην Ηρακλεία. Έχουμε, ωστόσο, μαρτυρίες για την ύπαρξη δουλοπαροικίας κατά την ελληνιστική περίοδο σε διάφορα μέρη της Μικράς Ασίας και της Συρίας – κυρίως, αν και όχι αποκλειστικά, στην περιοχή που εξελληνίστηκε μόλις στην εποχή του Αλέξανδρου και πέρα. Δυστυχώς, παρά το γεγονός ότι το θέμα συζητήθηκε πολύ κατά τις δύο τελευταίες γενιές, δεν έχει ακόμα επιτευχθεί καμιά συμφωνία, κυρίως επειδή οι σαφείς μαρτυρίες είναι καταπληκτικά λιγοστές, και πολλοί μελετητές δεν είχαν μιαν αρκετά πλατιάν αντίληψη των πραγμάτων αλλά έκαναν γενικεύσεις από τα λίγα αποσπασματικά στοιχεία στα οποία συγκέντρωναν την προσοχή τους. Το όλο ζήτημα είναι πάρα πολύ σύνθετο και δεν μπορεί να εξεταστεί εδώ εν εκτάσει· έτσι, θα παρουσιάσω μόνο μια περίληψη των απόψεών μου, που θα μπορέσω να τις αιτιολογήσω λεπτομερώς αλλού.

Θα αρχίσω τούτη τη σύντομη εξέταση της ελληνιστικής δουλοπαροικίας τονίζοντας ότι δεν πρέπει ποτέ ν' απορούμε που βρίσκουμε μεγάλες διαφορές στο σύστημα γαιοκτησίας από τη μια περιοχή στην άλλη, ακόμα και μέσα σε μια ορισμένη μικρή περιοχή. Πόσο μεγάλες μπορεί να είναι οι τέτοιες διαφορές μέσα σε μια μεμονωμένη χώρα, ακόμα και σήμερα, το δείχνει με ιδιαίτερη σαφήνεια ένα κλασικό έργο για το σύστημα γαιοκτησίας στο σύγχρονο Ιράν, πριν από τη μεταρρύθμιση του 1962: πρόκειται για το βιβλίο της Ann K. S. Lambton, *Landlbord and Peasant in Persia* (1953, αυξημένη επανέκδ. 1969). Μια ανάγνωση τουλάχιστον των κεφαλαίων 13-18 και 21-22 αυτού του βιβλίου θα συνέτειναν στο να μειώσουν την υπερβολική αυτοπεποίθηση των σύγχρονων μελετητών που δεν διστάζουν να κάνουν γενικεύσεις σχετικά με το σύστημα γαιοκτησίας στη Μικρά Ασία των Σελευκιδών και στη Συρία ή στο βασίλειο της Περγάμου βασιζόμενοι σε μια χούφτα απομονωμένων και συχνά αποσπασματικών κειμένων. Και πάλι, αν ψάξουμε για σύγκριση στη μεσαιωνική Ευρώπη μπορούμε να βρούμε πλήθος τοπικές εξαιρέσεις σε κάθε σχεδόν κανόνα που προσπαθούμε να διατυπώσουμε. Αν τα στοιχεία που διαθέτουμε ήταν τόσο ελλιπή για τον 14ο αιώνα στην Αγγλία, όσο είναι για την ελληνιστική Μικρά Ασία, και συνέβαινε να διαθέτουμε μόνο τα αρχεία (που αναλύθηκαν θαυμάσια από την Eleanor Searle) του Battle Abbey στο Sussex, που αφορούν το τσιφλίκι του Marley μετά την ίδρυσή του το 1310, θα μπορούσαμε να φανταστούμε ότι ένα φέουδο την εποχή εκείνη δεν ήταν τίποτε άλλο παρά ένα «κτήμα αρχοντικό», όπου εργάζονταν αποκλειστικά ελεύθεροι μισθωτοί εργάτες, με κανένα ίχνος δουλοπαροικίας ή ακόμα μισθωμάτων σε εργασία (που ήταν τότε σχεδόν γενικευμένα στη νότια Αγγλία), και ότι εφάρμοζε την εκτεταμένη «μετατρέψιμη καλλιέργεια», η οποία δεν έγινε στην πραγματικότητα συνηθισμένη πρακτική παρά ύστερα από μερικές γενιές[21].

Οι Αχαιμενίδες βασιλιάδες της Περσίας (μαζί με τους σατράπες τους)[22] και οι Μακεδόνες διάδοχοί τους δημούργησαν νέες μορφές ιδιοκτησίας, κυρίως διανέμοντας μεγάλες εκτάσεις γης στους ευνοούμενούς τους και (με πολύ διαφορετικούς όρους) σε μερικούς από τους στρατιώτες τους· υπάρχει όμως κάθε λόγος να πιστεύουμε ότι άφηναν τα παλιά έθιμα να συνεχίζονται, τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό, όσον αφορά εκείνους που καλλιεργούσαν άμεσα τη γη· κι αυτό επέτρεψε να διασωθούν πολλές τοπικές ιδιομορφίες. Θα ήθελα, εν παρόδω, να δηλώσω μια αμφιβολία μου σχετικά με την, τόσο διαδομένη στη σύγχρονη εποχή, άποψη ότι οι Αχαιμενίδες ισχυρίζονταν πως ήταν οι αληθινοί κάτοχοι όλης της γης στο βασίλειό τους, με μιαν έννοια πιο πραγματική από το νεότερο πλάσμα της «δημό-

σίας ωφελείας» του κυβερνήτη. Στο Ισραήλ των μέσων του 9ου αιώνα, ο βασιλιάς ασφαλώς δεν έχαιρε τέτοιων δικαιωμάτων: αυτό προκύπτει καθαρά από τη λαμπρή ιστορία στο Βασιλέων Γ' (κ'. Μασ. κα') της Παλαιάς Διαθήκης, όπου ο βασιλιάς Αχαάβ έβαλε στο μάτι τον αμπελώνα του Ναβουθαί αλλά δεν μπόρεσε να αναγκάσει τον τελευταίο να του τον μεταβιβάσει, ούτε με πώληση ή ανταλλαγή, μέχρι που η κακιά βασίλισσα Ιεζάβελ σκαρώνει τη δικαστική δολοφονία του Ναβουθαί, οπότε φαίνεται ότι η περιουσία του κατάσχεται υπέρ του βασιλιά – με μοιραία επακόλουθα για τον αλιτήριο τούτον άνθρωπο[23]. Άσχετα από το αν οι Αχαιμενίδες μονάρχες είχαν ή δεν είχαν την αξίωση να είναι οι ιδιοκτήτες όλης της γης στην περσική αυτοκρατορία, για τους Μακεδόνες βασιλιάδες, από τον Αλέξανδρο και εφεξής, ήταν φυσικό να διεκδικούν τα δικαιώματα των κατακτήσεών τους στην Ανατολή και να θεωρούν τους εαυτούς τους ως περιβεβλημένους με την κυριότητα τού «κατακτημένου με τη λόγχη εδάφους» (βλ. λχ. Διόδ. XVII.17.2) έξω από την περιοχή των ελληνικών πόλεων τις οποίες ήταν πρόθυμοι να αναγνωρίσουν ως τέτοιες (πρβλ. V.3)[24]. Ακόμα και μέσα στην απέραντη έκταση της «βασιλικής γης», ωστόσο, υπήρχαν διάφοροι τύποι γαιοκτησίας (βλ. Kreissig LPHO, ειδ. 6-16)· και πίσω από τους κτηματίες που κάπου κάπου εμφανίζονται στις πηγές μας, είναι πιθανόν οι παλιές μορφές γαιοκτησίας να συνεχίζονταν αρχικά σε πολύ μεγάλη αναλογία.

Αν, όταν ερμηνεύουμε τις επιγραφικές μαρτυρίες για το σύστημα γαιοκτησίας στην Ασία κατά την ελληνιστική περίοδο, παραδεχόμαστε ότι η ελληνική σημαίνει αυτό που έχουμε κάθε δικαίωμα να περιμένουμε να σημαίνει, τότε δεν υπάρχει η παραμικρή αμφιβολία ότι η δουλοπαροικία, με τη μια ή την άλλη μορφή (όχι κατ' ανάγκην πάντοτε την ίδια), είναι ανάμεσα στην ποικιλία μορφών γαιοκτησίας που έχουμε μπροστά μας. Υπάρχουν μερικά κείμενα που αναφέρουν την πώληση ή τη δωρεά γης και τα οποία συμπεριλαμβάνουν τους ένοικούς τους στην πώληση ή στη δωρεά. Και όμως μας δίνουν βάσιμους λόγους να υποθέτουμε ότι μερικοί τουλάχιστον από αυτούς τους ενοίκους, ιδιαίτερα οι λεγόμενοι *λαοί* ή *βασιλικοί λαοί* (ο ντόπιος πληθυσμός), δεν ήταν δούλοι. Βέβαια, μπορεί κάλλιστα να συμβαίνει η μεταβίβαση γης μαζί με όσους διαμένουν σ' αυτήν να κάνει πολύ πιθανή την υπόθεση ότι αυτοί οι ένοικοι είναι, αν όχι δούλοι, δουλοπάροικοι, προσδεμένοι στη γη, είτε σε ένα συγκεκριμένο αγρόκτημα ή στην κοινότητα του χωριού τους. (Όπως θα δούμε αργότερα, βρίσκουμε και τους δύο τύπους περιορισμού της μετακίνησης των αγροτών στο ύστερο Ρωμαϊκό κολονάτο). Δεν νομίζω όμως πως μπορούμε να είμαστε απόλυτα βέβαιοι ότι αυτοί οι άνθρωποι είναι πράγματι δουλοπάροικοι, σε περιπτώσεις όπου δεν έχουμε περισσότερες μαρτυρίες για την κατάστασή τους: μπορεί να έχουν μνημονευθεί μαζί με τη γη απλώς επειδή ήταν σε κάποιο βαθμό οι κληρονομικοί μισθωτές, που *ήταν φυσικό* να συνεχίσουν να καλλιεργούν τη γη όπως πριν και που αποτελούσαν κατά συνέπεια ένα πολυτιμότατο περιουσιακό στοιχείο, όταν μάλιστα η αγροτική εργασία δεν ήταν εύκολο να αποκτηθεί με άλλον τρόπο. Για να δανειστούμε μια τεχνική έκφραση από το Αγγλικό Δίκαιο – μπορούσαν να θεωρηθούν ότι αποτελούν ένα είδος «κεκτημένου πλεονεκτήματος» (goodwill) στη γη: για να συμβάλουν σημαντικά στην αξιοποίησή της δημιουργώντας μια μεγάλη πιθανότητα ότι δεν θα λείψουν οικογένειες για να την καλλιεργήσουν, ακριβώς όπως το «καλό όνομα», ο «αέρας», που συνδέεται μ' ένα κατάστημα, στη σύγχρονη Αγγλία λογουχάρη, μπορεί

να αυξήσει πολύ την εμπορική αξία του. Ωστόσο, τουλάχιστον μια ξακουστή επιγραφή των μέσων του 3ου αιώνα, η πώληση γης από τον Σελευκίδη βασιλιά Αντίοχο Β' στη διαζευγμένη του βασίλισσα Λαοδίκη, μας δίνει πράγματι τη βεβαιότητα ότι οι *λαοί* που πωλούνται μαζί με τη γη ήταν πράγματι δουλοπάροικοι. Η επιστολή του βασιλιά λέει ότι πούλησε στη Λαοδίκη αντί 30 τάλαντων, απαλλαγμένων από τον βασιλικό φόρο, την Πανοκώμη (το χωριό του Πανός) μαζί με τη γη της «και κάθε κατοικημένο *τόπο* που μπορεί να βρίσκεται μέσα σ' αυτήν, και τους *λαούς* που ανήκουν σ' αυτήν, με όλα τα νοικοκυριά τους και με το εισόδημα τού [τρέχοντος] έτους[25], ...καθώς και όλα τα άτομα από τούτο το χωριό, που αποτελούν μέρος του πληθυσμού του και που έχουν μετακινηθεί σε άλλα μέρη» (Welles, *RCHP* 18.1-13). Είναι γεγονός ότι μερικοί από τους *λαούς* λέγεται ότι πήγαν να κατοικήσουν αλλού, πολύ πιθανόν σε κάποιο ασφαλέστερο μέρος (πρβλ. *RCHP* 11.22-5)· αλλά δεν μπορεί να υπάρχει λογική αμφιβολία (παρά κάποιον πρόσφατο ισχυρισμό για το αντίθετο)[26] ότι το κείμενο καταγράφει μια τέλεια πώληση στη Λαοδίκη, με ορολογία που είναι όσο γίνεται σαφής, και ότι οι *λαοί* (ο πληθυσμός) του εν λόγω χωριού συμπεριλαμβάνονταν στην πώληση, έστω κι αν μερικοί από αυτούς είχαν μετακινηθεί – η Λαοδίκη, έχοντας αποκτήσει τα δικαιώματα πάνω τους, είναι φανερό ότι δικαιούται να τους φέρει, αν το επιθυμεί, πίσω στο χωριό, που τώρα της ανήκει και στο οποίο αυτοί θεωρούνται αναμφισβήτητα δεμένοι.

Ένας περίφημος πάπυρος της Βιέννης του 260 π.Χ. (*PER* Inv. 24552 gr = *SB* V. 8008)[27], που στόχευε στην παροχή ορισμένης προστασίας, από τον χωρίς διακρίσεις εξανδραποδισμό, στους κατοίκους της Συρίας και της Παλαιστίνης, υποτελείς τότε στον Πτολεμαίο Β',αναφέρεται στην αγορά *σωμάτων λαϊκών* (στίχοι 2, 22) από ιδιώτες, και προβλέπει ότι αν τα *σώματα* αυτά ήταν *οικετικά* όταν αποκτήθηκαν μπορούν να κρατηθούν, αν όμως ήταν *ελεύθερα* πρέπει ν' αφαιρεθούν από τους αγοραστές τους (εκτός αν πουλήθηκαν σ' αυτούς από πράκτορες του βασιλιά), και ότι στο μέλλον *σώματα λαϊκά ελεύθερα* δεν πρέπει να πωλούνται ή να δίνονται ως ενέχυρο παρά μόνο σε ειδικές περιστάσεις που ανακύπτουν από φορολογικές υποθέσεις. Η ελληνική λέξη *σώματα* χρησιμοποιείται συχνά, αν και όχι πάντοτε, για τους δούλους· το ουσιαστικό *οικέτης*, από το οποίο παράγεται η λέξη *οικετικά*, είναι σπάνιο στους πτολεμαϊκούς παπύρους, αλλά όταν χρησιμοποιείται φαίνεται να δηλώνει σχεδόν πάντοτε δούλους· και το επίθετο *λαϊκά* παράγεται από το *λαός*, λέξη που χρησιμοποιείται αποκλειστικά για τους ιθαγενείς κατοίκους, τους «γηγενείς» (πρβλ. 1.3. σημ.13). Κατά την Biezuńska-Malowist αυτή η διάταξη αφορά «une main d'oeuvre libre mais dépendante»· και κατά την άποψη του Rostovtzeff στρεφόταν πιθανόν «ενάντια στις απόπειρες ορισμένων να εξανδραποδίσουν ελεύθερους εργάτες, κυρίως μετατρέποντας την ανατολική σωματική υποτέλεια που έμοιαζε με δουλεία σε κανονική δουλεία ελληνικού τύπου»· και προσθέτει ότι «αυτή μπορεί να είναι η βάση της διάκρισης που γίνεται στον πάπυρο της Βιέννης ανάμεσα στα *σώματα λαϊκά ελεύθερα* (ανατολική υποδούλωση) και στα *σώματα όντα οικετικά*»[28]. Εξάλλου, η πρώτη ομάδα (τα *ελεύθερα*) μπορεί κάλλιστα να απαρτιζόταν από – ή να περιλάμβανε – όσους ήταν ολότελα ελεύθεροι. Δεν έχουμε ακόμα αρκετά στοιχεία σχετικά με το σύστημα γαιοκτησίας στη Συρία, συγκεκριμένα για τον 3ο αιώνα.

Φαίνεται επίσης πιθανόν ότι αυτοί τους οποίους αποκαλώ δουλοπάροικους

αναφέρονται σε επιγραφές ως *οικέται* (ή *οικετεία*, λχ. *SIG*[3] 495.112-13)[29] και σε άλλες επιγραφικές πηγές και γραπτά μνημεία[30]. Από τις επιγραφές θα ήθελα να μνημονεύσω μόνο την περίφημη επιγραφή του Μνησιμάχου, την εντοιχισμένη σ' ένα ναό της Αρτέμιδας στις Σάρδεις της δυτικής Μικράς Ασίας, ίσως γύρω από το 200 π.Χ., και που αναγράφει μια μεταβίβαση κυριότητας – όχι, όπως είχε υποτεθεί, μια υποθήκη – βασιλικής γης κοντά στις Σάρδεις από τον Μνησίμαχο, στην οποία δεν είχε κάποιον απαράγραπτο τίτλο ελεύθερης ιδιοκτησίας[31]. Η επιγραφή αναφέρει μαζί και τους «*λαούς* και τα σπιτικά τους με τα υπάρχοντά τους» (που φαίνεται να χαρακτηρίζονται ως «προσδεμένοι στα αγροτεμάχια» και υποκείμενοι προφανώς σε μισθώματα χρηματικά και σε εργασία), και τους *οικέτας*, που θεωρούνται συνήθως δούλοι. Θα προσθέσω μόνο ότι στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο βλέπουμε αγρότες, συχνά *βασιλικούς γεωργούς*, που ήταν αναμφίβολα ελεύθεροι με την αυστηρή έννοια του όρου και δεν μπορούν να χαρακτηριστούν κανονικά ούτε ως δουλοπάροικοι, αλλά υπέκειντο σε πολύ σκληρούς ελέγχους και επιστασία σε μεγαλύτερο βαθμό απ' όλους τους άλλους μη δουλοπάροικους αγρότες που συνάντησα στον Ελληνικό κόσμο[32].

Υπάρχει, ωστόσο, ένα ακόμα καλύτερο αποδεικτικό στοιχείο για την ύπαρξη δουλοπαροικίας στην ελληνιστική Ασία, το οποίο παραβλέπεται συχνά από εκείνους που μελετούν το θέμα[33] – ίσως διότι ανάγεται κυρίως στην απαρχή της ρωμαϊκής περιόδου – στις σελίδες του Έλληνα γεωγράφου Στράβωνα, που έζησε στην Αμάσεια του Πόντου, στη νότια ακτή της Μαύρης Θάλασσας, και που έγραψε κατά την περίοδο του Αυγούστου και του Τιβέριου. Ορισμένα χωρία στον Στράβωνα αποδεικνύουν πειστικά την ύπαρξη αυτού που ονομάζω δουλοπαροικία σε μερικά από τα κτήματα ναών στη Μικρά Ασία· και άλλο στοιχείο με το ίδιο περιεχόμενο μας παρέχουν ορισμένες αξιόλογες επιγραφές των βασιλέων της Κομμαγηνής (στη βορειο-ανατολική Συρία), στα μέσα και στο τέλος του 1ου αιώνα π.Χ. Αυτή η μαρτυρία αφορά ειδικά τις αποκαλούμενες «ιεροδούλους» (θεραπαινίδες του ναού)[34]. Προσωπικά πιστεύω ότι η γενική μορφή της νομής της γης απ' αυτές τις ιερόδουλες (την οποία και θα περιγράψω αμέσως), όχι μόνο δεν ήταν εξαιρετική και περιορισμένη σε γαίες ναών, αλλά και πολύ πιθανόν να ήταν ένα από τα παλιότερα συστήματα γαιοκτησίας στην Ασία, το οποίο επιβίωσε για αρκετά μεγάλο διάστημα ώστε να μας επιτρέψει να του βρούμε έναν ειδικό χαρακτηρισμό απλώς επειδή η γη ήταν ιερή, ανήκε σε ναούς, και δεν γνώρισε επομένως τις συνηθισμένες περιπέτειες της ατομικής ιδιοκτησίας, που μπορούσαν να οδηγήσουν στον κερματισμό (συνεπεία κληρονομιάς ή και πώλησης) και στην αλλοίωση των όρων κατάληψης. Πρέπει να προσθέσω ότι η άποψή μου δεν είναι καθόλου η ίδια μ' εκείνη του Sir William Ramsay, που πίστευε ότι όλη η Μικρά Ασία ή το μεγαλύτερο μέρος της ήταν κάποτε ναοί-κράτη, των οποίων πολλά από τα εδάφη κατασχέθηκαν από τους βασιλιάδες της ελληνιστικής περιόδου. Η θεωρία του Ramsay ανασκευάστηκε εξ ολοκλήρου από τον Jones (*GCAJ* 309-10 σημ. 58). Η δική μου άποψη είναι εντελώς διαφορετική: ότι δηλαδή τα παραδείγματα της «ιερής» δουλοπαροικίας που βρίσκουμε να υπάρχει στα κτήματα των ναών, κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο, πιθανόν να είναι επιβιώσεις μορφών δουλοπαροικίας η οποία παλιότερα ήταν πλατιά διαδομένη στην Ασία.

Θεωρώ ιδιαίτερα σημαντικό το γεγονός ότι τουλάχιστον σε δύο από τα βασικά κείμενα τα οποία μιλάνε για ιερόδουλες, μαθαίνουμε για ένα γνώρισμα της κατά-

στασής τους που συναντάται και σε τρεις άλλους λαούς αναγνωρισμένους ως δουλοπάροικους στην κλασική περίοδο: στους είλωτες της Σπάρτης, στους Πενέστες της Θεσσαλίας και στους Μαριανδύνους της Ηρακλείας του Πόντου[35]. Το γνώρισμα τούτο είναι ότι δεν μπορούν να πουληθούν χώρια από τη γη όπου διαμένουν. Ο Στράβων λέει ότι όταν ο Πομπήιος (το 64-63 π.Χ.) αναγόρευσε τον ευνοούμενό του Αρχέλαο ιερέα του σπουδαίου ναού της Μας (ή Ενυούς) στα Κόμανα του Πόντου, τον ανακήρυξε κυβερνήτη όλης της ηγεμονίας και κύριο των ιερόδουλων που κατοικούσαν εκεί, και που ανέρχονταν σε τουλάχιστον 6.000, «μόνο που δεν θα είχε καμιά εξουσία να τις πουλήσει» (XII.iii 32-6, ειδ. 34). Αυτό, πιστεύω, πιθανόν ν' αποτελούσε αναγνώριση μιας κατάστασης που υπήρχε από παλιά. Επιγραφές από την Κομμαγηνή, στις οποίες περιλαμβανόταν και η περίφημη εκείνη που σκάρωσε ο Αντίοχος Α' γι' αυτήν τη χώρα επί του Νιμρούντ Νταγκ (της νοτιο-ανατολικής Τουρκίας), είναι ακόμα πιο ιδιόρρυθμες: όχι μόνο προβλέπουν (αυτολεξεί *μήτε εις έτερον απαλλοτριώσαι*) ότι οι ιερόδουλες και οι απόγονοί τους δεν μπορούν ν' απαλλοτριωθούν αλλά και απαγορεύουν την έκπτωσή τους σε δούλες (*μήτε... καταδουλώσασθαι*), πράγμα που αποτελεί πειστική απόδειξη ότι οι ιερόδουλες, παρά το όνομά τους, δεν ήταν με την αυστηρή έννοια δούλες (βλ. ειδ. *IGLS* I. I = *OGIS* I. 383, στίχοι 171- 89)[36]. Ο Στράβων αναφέρει αρκετές άλλες ομάδες ιερόδουλων, συμπεριλαμβανομένων και των «περισσότερων από 6.000» στα Κόμανα της Καππαδοκίας, των οποίων ο ιερέας τής Μας ήταν *κύριος*, δεσπότης (XII.ii.3), και των «σχεδόν 3.000» σ' έναν οικισμό που ανήκε στον ναό του Διός των Ουηνάσων στη Μορμηνή (επίσης στην Καππαδοκία, στο ίδιο 6). Αυτοί οι ναοί, και άλλοι στα πιο μακρινά μέρη της Μικράς Ασίας[37], είχαν προφανώς διατηρήσει τον παλιό τρόπο ζωής στα κτήματά τους. Στις γαίες μερικών άλλων ναών η δουλοπαροικία είχε παρακμάσει, αναμφίβολα λόγω της ελληνικής ή ρωμαϊκής επιρροής. Ο ναός του Μηνός Ασκαηνού, στο έδαφος της Πισιδικής Αντιόχειας, λογουχάρη, είχε κάποτε έναν αριθμό ιερόδουλων, αλλά η κατάσταση αυτή είχε πάρει τέλος στον καιρό του Στράβωνα (XII.viii. 14· και βλ. Levick, *RCSAM* 73, 219). Υπήρχαν και στις μέρες ακόμα του Στράβωνα λιγότερες ιερόδουλες απ' ότι σε παλιότερους καιρούς στον ναό της Αναΐτιδας στη Ζήλα του Πόντου, όπου ο ιερέας υπήρξε κάποτε «*κύριος των πάντων*». Ο Στράβων περιγράφει τη Ζήλα των ημερών του ως «μάλλον μια μικρή πόλη [*πόλισμα*] ιερόδουλων» (XI.viii.4· XII.iii 37). Υπάρχουν επίσης πολλά κτήματα ναών στη Μικρά Ασία (και τουλάχιστον ένα στη βόρεια Φοινίκη), που καταγράφονται από τον Στράβωνα ή είναι γνωστά από άλλες πηγές (σχεδόν όλες επιγραφικές), όπου οι ιερόδουλες δεν αναφέρονται συγκεκριμένα, όπου όμως αυτές, ή άλλοι δουλοπάροικοι, είναι πολύ πιθανόν να υπήρξαν[38]. Έξω από την Ασία, και ειδικά στην Αίγυπτο, μαθαίνουμε για υπηρέτες των ναών, που μπορεί να υπήρξαν δουλοπάροικοι, αλλά οι μαρτυρίες είναι κάπως ασαφείς[39]. Αγνοώ εδώ άλλους τύπους ιερόδουλων, όπως είναι οι ιερές πόρνες για τις οποίες μαθαίνουμε ότι υπήρχαν σε ορισμένα μέρη της ελληνικής Ανατολής (στα Κόμανα του Πόντου, για παράδειγμα), αλλά και στην ίδια την Ελλάδα (στην Κόρινθο) και στη Σικελία (στην Έρυκα)[40].

Το υλικό που παρέθεσα αποδεικνύει αναντίρρητα ότι μορφές δουλοπαροικίας υπήρχαν στην Ασία κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, σχεδόν ασφαλώς ως επιβιώματα από παλιότερα καθεστώτα. Είναι ανάγκη, ωστόσο, να κατανοηθεί ότι οι μορφές αυτές δουλοπαροικίας έτειναν προς τη διάλυση εξαιτίας της επαφής

τους με την πιο προηγμένη ελληνική και ρωμαϊκή οικονομία (πάνω απ' όλα, ασφαλώς, όταν η γη πέρασε στα χέρια ή στον έλεγχο των Ελλήνων ή των εξελληνισμένων ιθαγενών ή των Ρωμαίων), και ύστερα από μερικές γενιές έπαψαν να υπάρχουν ουσιαστικά, παρά μόνο ως τμήμα πολύ συντηρητικών συγκροτημάτων, όπως τα κτήματα των ναών για τα οποία μίλησα πιο πάνω και σε μερικές απόμακρες περιοχές ελάχιστα επηρεαζόμενες από την ελληνορωμαϊκή οικονομία, όπως η Ιβηρία/Γεωργία (βλ. πιο πάνω). Μέχρι την σύσταση του ύστερου Ρωμαϊκού κολονάτου (βλ. γι' αυτό IV. 3) η δουλοπαροικία δεν μπόρεσε να διατηρηθεί στον Ελληνικό κόσμο (ούτε, όπως θα δούμε τώρα, στη λοιπή Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία), και όπου εξαφανίστηκε σε κάποια περιοχή δεν υπάρχει κανένα σημάδι ότι αναβίωσε.

Ορισμένοι μαρξιστές ερευνητές, ιδιαίτερα ο Kreissig και ο Briant[41], ισχυρίστηκαν τελευταία (με διαφορετικό ο καθένας τρόπο), ότι η κατάσταση εξάρτησης στην Ασία, που εγώ ονομάζω δουλοπαροικία (όπως και ο Kreissig, όχι όμως και ο Briant) είναι μια μορφή παραγωγής βασικά διαφορετική από την ελληνική, και ότι στα ελληνιστικά βασίλεια αναγνωρίζουμε την ύπαρξη αυτού που ο ίδιος ο Μαρξ και μερικοί από τους οπαδούς του αποκάλεσαν «ανατολικό» ή «ασιατικό» τρόπο παραγωγής. Δεν βρίσκω καλύτερο από το να παραθέσω ένα μέρος της τελευταίας παραγράφου από το πιο πρόσφατο άρθρο του Kreissig, που είναι καλογραμμένο στην αγγλική και αποτελεί μια χρησιμότατη συλλογή υλικού σχετικά με το σύστημα γαιοκτησίας στους ελληνιστικούς χρόνους. Κατά την άποψή του, στις μορφές γαιοκτησίας που περιγράφει και που περιλαμβάνουν το μέγιστο τμήμα των γαιών στην ελληνιστική Ασία, το «σύστημα λαών, εξαρτημένη εργασία με τη μορφή της δουλοπαροικίας, υπερέχει συντριπτικά... Στον πιο βασικό τομέα παραγωγής, στη γεωργία, η Ανατολή στους ελληνιστικούς χρόνους είναι βαθιά ανατολική, καθόλου ελληνική. Ο "ελληνισμός" περιοριζόταν σε στοιχεία του κοινωνικού εποικοδομήματος» (LPHO 26).

Δεν μπορώ να δεχτώ αυτούσια αυτή την άποψη, για τους εξής λόγους:

1. Η ύπαρξη ενός «ανατολικού» ή «ασιατικού» τρόπου παραγωγής μού φαίνεται μια άχρηστη και μάλιστα παραπλανητική ιδέα, που ανέπτυξε ο Μαρξ με βάση στοιχεία που μπορούν να θεωρηθούν σήμερα ως μια σοβαρώς λειψή γνώση του ανατολικού κόσμου (αν και στηριγμένη στις καλύτερες διαθέσιμες στον καιρό του πηγές), και πάρα πολύ ασαφής για να έχει κάποια χρησιμότητα για την ιστορική ή κοινωνιολογική ανάλυση. Δεν μπορώ να πιστέψω ότι οποιοσδήποτε έχει διαβάσει τα έργα του Perry Anderson και του Daniel Thorner, που ανέφερα στο I.4 σημ. 15, θα έμενε ακόμα προσκολλημένος σε τούτη την απαρχαιωμένη ιδέα. Οι προ-κλασικοί τρόποι παραγωγής (πρβλ. I.4) χρειάζονται έναν εντελώς διαφορετικό και πολύ πιο εξειδικευμένο χαρακτηρισμό.

2. Κι αν ακόμα υποθέσουμε προς στιγμήν ότι ένας «ανατολικός/ασιατικός» τρόπος παραγωγής είναι μια έννοια που αξίζει να τη χρησιμοποιούμε, υπάρχει ένα αποφασιστικό επιχείρημα ενάντια στην άποψη ότι η δουλοπαροικία της ελληνιστικής Ασίας είναι ένα παράδειγμά του, που παίρνει τη μορφή μιας αναγωγής στο άτοπο. Γύρω στο 300 μ.Χ., με την είσοδο στο ύστερο Ρωμαϊκό κολονάτο, η δουλοπαροικία ξαναεμφανίστηκε, τούτη τη φορά επιβεβλημένη και υποστηριζόμενη από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική κυβέρνηση και σε πολύ ευρύτερη κλίμακα

από ποτέ άλλοτε, και αυξανόταν τόσο σε γεωγραφική έκταση όσο και σε σκληρότητα με την πάροδο του χρόνου και γινόταν ο επικρατέστερος τρόπος παραγωγής. Όπως θα δούμε (στο IV.3), όλοι οι εργαζόμενοι μισθωτές, αλλά και εργαζόμενοι ελεύθεροι κτηματίες ήταν αρχικά δεμένοι στη γη, μερικοί στα δικά τους τεμάχια γης, άλλοι στα χωριά τους. Αυτό ήταν πραγματικά δουλοπαροικία, όχι ριζικά διαφορετική, ως τρόπος παραγωγής, από μερικές προγενέστερες μορφές που παρατηρήσαμε στην Ελλάδα και στην Ασία. Αν έπρεπε να χαρακτηρίσουμε τη δουλοπαροικία της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου ως «μη-ελληνικό», ως «ανατολικό/ασιατικό» τρόπο παραγωγής, τότε θα έπρεπε κατ' ανάγκην να θεωρήσουμε ότι η ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία είχε αυτόν τον τρόπο παραγωγής – μια άποψη κατάδηλα γελοία.

3. Ο ίδιος ο Kreissig παραδέχεται ότι σε μια περιοχή όπως η Πριήνη, «μια παλιά ελληνική αποικία και όχι ένας νέος οικισμός της ελληνιστικής περιόδου στη Μικρά Ασία, ...η δουλοκτησία... φαίνεται να ήταν εντελώς κανονική» (LPHO 25). Ωστόσο, πριν από τις κατακτήσεις του Αλέξανδρου, ένα πολύ μεγάλο τμήμα της καλύτερης γης στη δυτική και νοτιοδυτική Μικρά Ασία κατασχέθηκε από Έλληνες αποίκους, οι οποίοι από τον 9ο αιώνα και εφεξής, ιδρύανε περιτειχισμένους οικισμούς που αναπτύχθηκαν σε πόλεις· και μπορούμε βεβαίως να υποθέσουμε – καθώς είναι φτωχές οι πληροφορίες μας για τις μεθόδους εκμετάλλευσης της καλλιεργήσιμης γης στη Μικρά Ασία – ότι οι πολίτες όλων των πόλεων που ιδρύθηκαν στους αρχαϊκούς ή κλασικούς χρόνους έκαναν χρήση δούλων στη γεωργία όταν μπορούσαν. Οι φανερές εξαιρέσεις ήταν περιπτώσεις όπου ένα προϋπάρχον σύστημα δουλοπαροικίας, ή ένα σύστημα που μπορούσε να επιβληθεί κατά την κατάκτηση της χώρας, έδινε κάτι σαν ίσες δυνατότητες εκμετάλλευσης· αλλά το μόνο βέβαιο προ-ελληνιστικό παράδειγμα που έχουμε γι' αυτό στην Ασία, και που το επισήμαναν οι Έλληνες ως ιδιόρρυθμο, είναι η Ηρακλεία του Πόντου (βλ. πιο πάνω). (Φυσικά, μπορεί να υπήρξαν και άλλες προ-ελληνιστικές περιπτώσεις δουλοπαροικίας, αλλά δεν γνωρίζω σίγουρες μαρτυρίες για καμιά, εκτός ίσως από τους Πεδιείς στο έδαφος της Πριήνης)[42]. Ένα μεγάλο μέρος των παράκτιων εκτάσεων της Μικράς Ασίας (οι πιο γόνιμες και πυκνοκατοικημένες περιοχές) έπρεπε επομένως να αποκλειστεί από την κατηγορία ενός «ανατολικού/ασιατικού» τρόπου παραγωγής, ακόμα κι αν ήμασταν διατεθειμένοι να δεχτούμε κατ' αρχήν την ύπαρξή του· και η παρουσία αυτής της περιοχής θα είχε οπωσδήποτε ισχυρή επίδραση στις γειτονικές περιφέρειες[42a].

4. Όσο για το υπόλοιπο της Μικράς Ασίας και της Συρίας, ο Kreissig και άλλοι δεν πήραν αρκετά υπόψη το γεγονός ότι η δουλοπαροικία εκεί, κατά την ελληνιστική περίοδο, ήταν μια πολύ μεταβατική φάση, που προφανώς άρχισε να φθίνει μόλις βρέθηκε κάτω από την ελληνική (ή ρωμαϊκή) επιρροή. Αφού διεξήλθα όλες τις μαρτυρίες που παραθέτουν οι Kreissig και Briant, θα ήθελα να τονίσω ότι αυτές επικεντρώνονται στο πρωιμότερο τμήμα της ελληνιστικής περιόδου, ειδικά στο τέλος του 4ου αιώνα και στο πρώτο μισό του 3ου, και ότι είναι σπάνιες στον 2ο αιώνα και παύουν ολότελα να υπάρχουν από κει και πέρα, με εξαίρεση μερικές περιπτώσεις όπως είναι η γη παλιών ναών ή περιφέρειες ελάχιστα εκτεθειμένες στην ελληνική ή ρωμαϊκή επιρροή. Ύστερα από την εποχή του Στρά-

δώνα, μέχρι την έναρξη του ύστερου Ρωμαϊκού κολονάτου, δεν υπάρχει ουσιαστικά καμιά μαρτυρία για συνεχιζόμενη ύπαρξη της δουλοπαροικίας, ακόμα και σε απόμακρες περιοχές (πρβλ. Rostovtzeff, *SEHHW* I. 512), αν και φυσικά τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι πάρα πολύ φτωχά για να μας επιτρέπουν να πούμε με βεβαιότητα ότι έσβησε εντελώς. Συμπεραίνω, επομένως, ότι ελλείψει ειδικών συνθηκών, η δουλοπαροικία έτεινε να φθίνει σε κάθε περιοχή μόλις αυτή περιερχόταν στην εξουσία των Ελλήνων (ή των Μακεδόνων) ή των Ρωμαίων και ήταν άμεσα εκτεθειμένη στην ελληνική ή ρωμαϊκή επιρροή – που απλωνόταν βαθμιαία όλο και βαθύτερα στην Ασία. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι η δουλοπαροικία δεν αποτελούσε ένα μείζον ή αναγκαίο τμήμα του ελληνορωμαϊκού συστήματος παραγωγής, δεν ήταν ξένη εντελώς προς αυτό το σύστημα: υπήρχε, όπως είδαμε, ως ένας *τοπικός* θεσμός, σε διάφορα μέρη του ελληνικού κόσμου, κάποτε διατηρούμενη για αιώνες σε μια περιοχή όπου είχε γίνει παραδοσιακή. Όπως θα εξηγήσω στο IV.3, όταν ο βαθμός εκμετάλλευσης που εξασφαλιζόταν μέσω της δουλείας μειώθηκε σημαντικά και η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ήταν υποχρεωμένη, για να επιβιώσει, να σηκώνει μεγάλα πρόσθετα βάρη (ειδικά την αριθμητική αύξηση του στρατού και των δημόσιων λειτουργών), η δουλοπαροικία επιβλήθηκε από τα πάνω σε μεγάλη κλίμακα, με τη μορφή του ύστερου Ρωμαϊκού κολονάτου. Η ύπαρξη της δουλοπαροικίας στην ελληνιστική Ανατολή, επομένως, έστω και στην αρκετά σύντομη περίοδο που διατήρησε τη σπουδαιότητά της, δεν πρέπει να μας κάνει να ξεχάσουμε ότι η περιοχή αυτή υπαγόταν στην καθιερωμένη ελληνορωμαϊκή μέθοδο παραγωγής. Η ωμή δουλεία, ως τρόπος παραγωγής τον οποίο ευνοούσαν οι εύπορες τάξεις στην Ελλάδα και στη Ρώμη, πρέπει να είχε ασκήσει πάντοτε βαθιά επίδραση, ακόμα και σε περιοχές όπου δεν επικρατούσε ώς τότε. Ο τεράστιος πλούτος των «φίλων του βασιλιά» στην ελληνιστική περίοδο (πρβλ. III.2, και σημ. 9-10), και των πρωτοκλασάτων πολιτών πολλών ελληνικών πόλεων την εποχή εκείνη (συμπεριλαμβανομένων και των νεοϊδρυμένων από τους βασιλιάδες), πρέπει φυσικά να οδήγησαν σε μια γοργή επέκταση της περιοχής όπου κυριαρχούσε ο κλασικός τρόπος παραγωγής, στον οποίο η δουλεία έπαιξε ζωτικό ρόλο· και η δουλεία και η εκμετάλλευση των ελεύθερων αγροτών που προήλθαν από τη δουλοπαροικία έγιναν τότε το κύριο μέσο με το οποίο οι εύπορες τάξεις εξασφάλιζαν το πλεόνασμά τους.

Πρέπει και πάλι να τονίσω ότι γνωρίζουμε πάρα πολύ λίγα για τα συστήματα γαιοκτησίας στην Ασία ώστε να είμαστε σε θέση να περιγράψουμε με βεβαιότητα τις μεθόδους με τις οποίες γινόταν η εκμετάλλευση του εργαζόμενου αγροτικού πληθυσμού, είτε πριν περιέλθει στον άμεσο έλεγχο των ελληνικών πόλεων ή μετά. Συγκεκριμένα, δεν γνωρίζουμε τι συνέβη στον αυτόχθονα πληθυσμό τής κάθε περιοχής, των *λαών* (που αποτελούνταν σε μεγάλο βαθμό από δουλοπάροικους), όταν απορροφήθηκαν τελείως από την ελληνική οικονομία. Ακόμα και η περίοδος στην οποία πιστεύουμε ότι συντελείται αυτή η αλλαγή είναι αβέβαιη, αλλά ίσως πρέπει να τη δούμε βασικά ως τη μεταφορά των αγροτών αυτών από τα «βασιλικά κτήματα» (και πιθανόν από την εξουσία ενός ιθαγενούς δυνάστη ή ενός αυλικού της ελληνιστικής περιόδου, που επέτρεπε τη συνέχιση του παλιού συστήματος εκμετάλλευσης) σε μια ελληνική πόλη. Όχι μόνο ιδρύθηκαν πολλές πόλεις από τους βασιλιάδες της ελληνιστικής περιόδου και τους Ρωμαίους αυτοκράτορες στην Ασία, αλλά και πολλά παλιά χωριά και στρατιωτικές κληρουχίες προήχθησαν

τελικά σε πόλεις[43]· γαίες κάποτε (πόσο συχνά δεν μπορούμε να πούμε) μεταφέρονταν στην κυριότητα ευνοουμένων των βασιλιάδων, με άδεια να «ενσωματωθούν» στο έδαφος μιας πόλης (βλ. ειδ. Welles, *RCHP* 10-13 και 18-20)[44]· και γη μπορούσε επίσης να πουληθεί ή να δοθεί σε μια πόλη από τον βασιλιά: γνωρίζουμε για μια πώληση στην Πιτάνη από τον Αντίοχο Α΄ και για μια δωρεά από τον Πτολεμαίο Β΄ στη Μίλητο (*OGIS* 335, 133 κ.ε.· *SIG*[3] 322 § 38).

Τι συνέβαινε, λοιπόν, στον δουλοπάροικο όταν έβγαινε από τούτη την κατάσταση; Και πάλι η απάντηση είναι ότι δεν ξέρουμε: μπορούμε μόνο να κάνουμε υποθέσεις, κρίνοντας από ορισμένες εναλλακτικές προτάσεις. Κατ' αρχήν, οι εναλλακτικές προτάσεις είναι ότι όταν η κατάστασή του άλλαζε η πιθανότητα ήταν να γίνει ολότελα δούλος ή ελεύθερος μισθωτής – ή ακόμα ισόβιος νομέας, αλλά φαντάζομαι ότι η τελευταία αυτή περίπτωση ήταν πολύ σπάνια στο αρχικό στάδιο, μολονότι οι απόγονοι μερικών πρώην δουλοπάροικων κατόρθωναν ίσως ν' αποκτήσουν τελικά ιδιόκτητη γη. Πολλοί Έλληνες που απέσπασαν καλλιεργήσιμη γη από ιθαγενείς Ασιάτες κατόχους της θα είχαν οπωσδήποτε μπει έντονα στον πειρασμό να μεταχειρίζονται δουλοπάροικους – στις συνθήκες των οποίων δεν ήταν εξοικειωμένοι – ως ιδιόκτητους δούλους, όταν ένιωθαν ότι μπορούσαν να το κάνουν. Και εδώ συμφωνώ με τον Rostovtzeff: «Δεν βλέπω τίποτα που θα εμπόδιζε τους βασιλιάδες, τους αρχιερείς ή τους φεουδάρχες [sic] άρχοντες της Βιθυνίας, του Πόντου, της Καππαδοκίας, της Γαλατίας και της Παφλαγονίας να πουλάνε, με κάποιο πρόσχημα, μερικούς από τους δουλοπάροικούς τους σ' έναν πράκτορα των Ρωμαίων *publicani* [τελωνών] ή σε κάποιον Δηλιέα δουλέμπορο» (*SEHHW* III. 1515 σημ. 49). Ας δεχτούμε, λοιπόν, ότι ένα ορισμένο ποσοστό – ποσοστό όμως άγνωστο – πρώην δουλοπάροικων αγροτών περιέρχονταν σε πλήρη δουλεία.

Από το άλλο μέρος, πολλοί μελετητές υποστήριξαν ότι όταν η άλλοτε «βασιλική γη» απορροφιόταν από μια πόλη (αρχαία ή νεοσύστατη) και γινόταν μέρος του εδάφους της, της *χώρας* της, όσοι από τους υπάρχοντες *λαούς* της ήταν δουλοπάροικοι έπαυαν να έχουν αυτή την ιδιότητα και γίνονταν ελεύθεροι *πάροικοι* ή *κάτοικοι* της πόλης – όχι πολίτες της, και επομένως δεν είχαν μεν πολιτικά δικαιώματα μέσα σ' αυτήν, αναγνωρίζονταν όμως ως ελεύθεροι κάτοικοι. Αυτή ήταν η άποψη του Rostovtzeff, όπως εκφράζεται σε διάφορα μέρη, με παραλλάζοντες βαθμούς βεβαιότητας, και που συχνά παρουσιάζεται από άλλους ως αναμφισβήτητο γεγονός[45]. Μια ξεκάθαρη διατύπωση της ερμηνείας αυτής μας δίνει ο Tarn, τονίζοντας ότι «οι αγρότες *μπορούσαν* μερικές φορές να είναι ακόμα δουλοπάροικοι, ...αλλά γενικά γίνονταν ελεύθεροι κληρονομικοί *κάτοικοι*, πληρώνοντας φόρους στην πόλη, και τα χωριά τους άρχιζαν κάποτε ν' αποκτούν ένα είδος συγκροτημένης ζωής... Η ελληνική πόλη τότε ήταν ένα ευεργέτημα στον Ασιάτη αγρότη και έτεινε να ανυψώσει την κοινωνική θέση του» (*HC*[3] 134-8, στη σελ. 135).

Το πιο πειστικό επιχείρημα υπέρ αυτής της θεωρίας είναι, κατά τη γνώμη μου, η απουσία μαρτυριών για δουλοπάροικες νομές στη ρωμαϊκή Ασία μετά την εποχή του Στράβωνα και η εμφανής παρουσία μεγάλου αριθμού ελεύθερων αγροτών. Σαφείς μαρτυρίες για τη μετατροπή δουλοπάροικων σε ελεύθερους *παροίκους* ή *κατοίκους*, φαίνεται να μην υπάρχουν σχεδόν καθόλου. Μια επιγραφή που συχνά αναφέρεται ως τεκμήριο αυτής της εξέλιξης, δηλαδή η επιστολή ενός βασιλιά της ελληνιστικής εποχής στην Πριήνη, κατά τον 3ο αιώνα π.Χ. (Welles, *RCHP*

8), μου φαίνεται χωρίς αξία σε ό,τι αφορά τούτο το ζήτημα: η ερμηνεία που της δίνουν ο Welles και άλλοι (ακόμα κι ο Kreissig, LPHO 24), δείχνει, κατά τη γνώμη μου, υπερβολική βεβαιότητα[46]. Εξάλλου, το 133 π.Χ. η πόλη της Περγάμου έδωσε πολιτικά δικαιώματα σ' όλους τους εγγεγραμμένους *παροίκους* της και σε ορισμένα άλλα άτομα (κυρίως στρατιωτικούς), και ταυτόχρονα προήγαγε στην τάξη των *παροίκων* διάφορες άλλες ομάδες, μαζί και *δημόσιους* δούλους, τους απογόνους απελεύθερων, και «ενήλικους ή νεαρούς *βασιλικούς*» (*OGIS* 338, 10-19, 20-26)[47]. Όπως και στην επιγραφή της Πριήνης, έτσι και εδώ δεν υπάρχει καμιά νύξη για *λαούς*. Ποιοι είναι όμως οι *βασιλικοί;* Μερικοί τους θεωρούν δούλους, άλλοι δουλοπάροικους. Υποπτεύομαι ότι ο αμφισήμαντος όρος *βασιλικοί* χρησιμοποιήθηκε εσκεμμένα για να καλύψει τόσο κοινωνικές θέσεις, όσο και κάθε αμφίβολη ή ενδιάμεση περίπτωση.

Η δουλοπαροικία, τότε, είχε ουσιαστικά εξαφανιστεί από την ελληνιστική και ρωμαϊκή Ασία, αλλά δεν έχουμε τη δυνατότητα να πούμε πόσοι πρώην δουλοπάροικοι έγιναν δούλοι και πόσοι απέκτησαν την ιδιότητα του ελεύθερου πολίτη. Υποθέτω ότι η ενσωμάτωση της γης τους στο έδαφος μιας πόλης έτεινε να οδηγήσει, με τον καιρό, σ' ένα θεωρητικά πιο ελεύθερο status, όπως πίστεψαν οι περισσότεροι μελετητές. Αυτό ήταν φυσικό να τους βοηθήσει να προβάλλουν μια κάπως μεγαλύτερη αντίσταση στην εκμετάλλευση· από το άλλο μέρος, όμως, δεν απολάμβαναν πολιτικά δικαιώματα, και μάλιστα η πρωτύτερη θέση τους ως δουλοπάροικων ίσως να τους είχε δώσει – τουλάχιστον σε μερικούς από αυτούς – κάποια πατροπαράδοτα προνόμια (ένα όριο, λογουχάρη, στα μισθώματα ή στις εργασιακές υπηρεσίες που τους επιβάλλονταν) τα οποία έπαυαν να ισχύουν όταν αυτοί θα αποκτούσαν ένα τυπικά ελεύθερο status. Η αλήθεια είναι ότι η ένταξή τους σ' αυτό που ήταν σε κάποιο βαθμό μια οικονομία της αγοράς και μια χρηματική οικονομία μπορεί κάλλιστα να οδήγησε στη μεγαλύτερη εκμετάλλευσή τους και σε μιαν αύξηση της οικονομικής και κοινωνικής διαφοροποίησης ανάμεσά τους.

Θα χρειαστεί να κάνω μόνο μια σύντομη νύξη γι' αυτό που ονομάζω «ρωμαϊκός χώρος»: το τμήμα εκείνο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας που δεν ήταν ελληνικό σύμφωνα με τον ορισμό που δίνω στο I.2. Η δουλοπαροικία δεν ήταν αυτοφυής ούτε στον αρχικό ρωμαϊκό χώρο, μολονότι κάποια μορφή της μπορεί να υπήρξε στην Ετρουρία (βλ. πιο πάνω και σημ.4). Οι Ρωμαίοι προτίμησαν ίσως να μεταχειρίζονται ως ελεύθερους τουλάχιστον μερικούς που περιέρχονταν στον έλεγχό τους και που βρίσκονταν σε κάποια μορφή δουλοπαροικίας: δίνω τρία πιθανά παραδείγματα σε μια σημείωση[48], ένα από τη Σικελία, που ήταν, κατ' εμέ, μια αναγνωρισμένη ελληνική περιοχή.

Είναι καιρός τώρα να στραφούμε προς το ύστερο Ρωμαϊκό κολονάτο. Μόλις στα τέλη του 3ου αιώνα μ.Χ. άρχισε να εφαρμόζεται μια νομοθεσία που υπήγαγε σε μορφές νόμιμης δουλοπαροικίας όλον τον εργαζόμενο αγροτικό πληθυσμό του ελληνορωμαϊκού κόσμου. Σε γενικές γραμμές, οι ελεύθεροι μισθωτές γης (*πάροικοι*) έγιναν δουλοπάροικοι, δεμένοι είτε στα συγκεκριμένα αγροκτήματα ή αγροτεμάχιά τους είτε στα χωριά τους και σχεδόν στον ίδιο βαθμό υποταγμένοι στους άρχοντές τους όσο και παλιότερα οι δούλοι στους κυρίους τους, μόλο που παρέμεναν κατ' όνομα μόνο *ingenui*, ελεύθεροι εκ γενετής και όχι δούλοι· αλλά και εργαζόμενοι αγρότες ελεύθεροι νομείς ήταν επίσης δεμένοι στα χωριά τους. Υπήρχαν

αξιόλογες διαφορές ανάμεσα στις διάφορες ομάδες του εργαζόμενου αγροτικού πληθυσμού και ανάμεσα στις διάφορες περιοχές: για λεπτομέρειες, που εδώ δεν μας ενδιαφέρουν, βλ. IV. 3.

Όπως είπα πριν, ούτε στην ελληνική ούτε στη λατινική υπήρξε κάποια γενική τεχνική λέξη για τον «δουλοπάροικο» ή τη «δουλοπαροικία»· αλλά η λατινική λέξη *coloni* που αρχικά χρησιμοποιήθηκε με την έννοια του «γεωργός» ή «πάροικος» και στην περίοδο της Ηγεμονίας είχε φτάσει να σημαίνει όλο και περισσότερο «μισθωτής» αγροτικής γης, από την εποχή της βασιλείας του Κωνσταντίνου (αρχές του 4ου αιώνα) και εφεξής η χρήση της γενικεύτηκε για να δηλώνει τα άτομα που εγώ ονομάζω δουλοπάροικους. Από το 342 μ.Χ. (*CTh* XII.i.33) ο όρος *colonatus* αρχίζει να εμφανίζεται, με την έννοια του προσδεμένου στη γη κολονάτου (βλ. IV.3). Στα μέσα του 5ου αιώνα βρίσκουμε τον λατινικό όρο *adscripticii (εναπόγραφοι ή ενυπόγραφοι* στην ελληνική) που δήλωνε τους *coloni* εκείνους οι οποίοι, σύμφωνα με τους ορισμούς που έδωσα, ήταν ακριβώς δουλοπάροικοι (βλ. και πάλι IV.3). Ωστόσο, ακόμα κι όταν το δουλοπάροικο κολονάτο βρισκόταν στο αποκορύφωμά του, η διοίκηση έβρισκε δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να εκφράσει τη νομική θέση των *coloni* ικανοποιητικά δίχως να προσφεύγει στην ορολογία της δουλείας, ορολογία που, όπως καταλάβαινε και η ίδια, δεν ήταν η κατάλληλη. (Θα ασχοληθώ με τούτο το θέμα πληρέστερα στο IV. 3 § 21). Ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός έδειξε κάποια δυσανασχέτηση με τη δυσκολία που συνάντησε στο να ξεχωρίσει τους δούλους από τους *adscripticii (CJ* XI.xlviii. 21.1, μ.Χ. 530). Πρωτύτερα σε μια απόφασή του, γύρω στο έτος 393, που αφορούσε την πολιτική διοίκηση της Θράκης, ο αυτοκράτσρας Θεοδόσιος Α΄, ενώ παραδεχόταν ότι οι *coloni* της ήταν νομικά «ελεύθερης κατάστασης» *(condicione ingenui),* περιόριζε κάπως τούτη τη δήλωση προσθέτοντας ότι «πρέπει να *θεωρούνται* δούλοι της ίδιας της γης όπου γεννήθηκαν» (*servi terrae ipsius cui nati sunt aestimentur*), και έλεγε για τον *possessor* (νομέα τους) ότι ασκεί πάνω τους την «εξουσία ενός κυρίου» (*domini potestas*, *CJ* XI. lii 1.1). Περιττό να προσθέσω ότι ήταν, βέβαια, αδύνατο, σύμφωνα με τον νόμο για τη γη, να έχει κανείς δικούς του δούλους, ή οτιδήποτε άλλο: ένα τέτοιο νομικό πλάσμα δικαίου θα είχε ασφαλώς σκανδαλίσει έναν νομολόγο της κλασικής περιόδου του Ρωμαϊκού Δικαίου (του 2ου και των αρχών του 3ου αιώνα), ο οποίος και θα το καταδίκαζε ως νομική ασυναρτησία, όπως και ήταν. Έγιναν και άλλες απόπειρες – τις οποίες θα μνημονεύσω στο IV. 3 (§ 21) – να παρουσιαστεί η γη ως προικισμένη με κάποια μυστηριώδη δική της νομική προσωπικότητα, και που ασκεί εξαναγκασμό. Προσθέτω ότι στη μεσαιωνική Ευρώπη συναντούμε κατά καιρούς τον ισχυρισμό ότι ο καθένας είναι είτε ελεύθερος είτε *servus* (βλ. λχ. Hilton, *DSME* 9)· αλλά τότε η λέξη *servus* σήμαινε συχνά κάτι που έμοιαζε περισσότερο με «δουλοπάροικος» παρά με «δούλος».

Δεν μπορεί κανείς να μη θυμηθεί τα λαμπρά αποσπάσματα δύο πρώιμων έργων του Μαρξ, της *Συμβολής στην Κριτική της Φιλοσοφίας του Δικαίου του Χέγκελ* (1843) και των *Οικονομικο-Φιλοσοφικών Χειρογράφων* (1844), που χαρακτηρίζουν τον πρωτότοκο κληρονόμο ενός [κληρονομούμενου] κτήματος ως ιδιοκτησία αυτού του κτήματος, ως κληρονομημένου από τη γη, ως «ένα προσάρτημά της», και μάλιστα ως τον «δουλοπάροικο της γαιοκτησίας»! (ελλ. μετάφρ. έκδ. «Γλάρος», 85). Αλλά ο Μαρξ είχε, βέβαια, πλήρη επίγνωση του παραδόξου: έγραφε με πολύ θεωρητικό τρόπο και με μεγάλη ειρωνεία, ενώ οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες

έδιναν γελοίες δικαιολογίες για μια κατάσταση που ήξεραν ότι ήταν ανώμαλη σύμφωνα με το Ρωμαϊκό Δίκαιο αλλά προσπαθούσαν να τη δικαιολογήσουν.

Προχώρησα σε κάποιες λεπτομέρειες στο ζήτημα της νομικής θέσης των *coloni* της ύστερης Αυτοκρατορίας, όπως την έβλεπε η ρωμαϊκή διοίκηση, διότι αποκαλύπτει με πειστικό τρόπο τον δεσπόζοντα ρόλο που η δουλεία, με την αυστηρή έννοια του όρου, έπαιξε πάντοτε στα μυαλά της ρωμαϊκής άρχουσας τάξης. Μπορεί να παραδέχεται με μισή καρδιά ότι οι *coloni* της είναι *ingenui* και όχι δούλοι· αλλά η εξαρτημένη κατάσταση των *coloni* την ανάγκαζε να χρησιμοποιεί γι' αυτούς κάθε άλλον όρο εκτός από τους ειδικούς όρους της δουλείας – ποτέ απλώς *servi* ή *mancipia*, αλλά *servi terrae* και ανάλογες εκφράσεις, που από αυστηρά νομική άποψη είναι σκέτα μεταφορικά σχήματα. Το ίδιο το γεγονός ότι η ελληνορωμαϊκή κοινωνία ήταν ακόμα, σαν να λέμε, διαποτισμένη από δουλεία και προκατειλημμένη από την ιδεολογία της, έχω τη γνώμη πως επηρέασε δραστικά τους θεσμούς της δουλοπαροικίας που αναπτύχθηκαν από τον 4ο αιώνα και πέρα (πρβλ. το τελευταίο μέρος του IV. 3).

Νομίζω, πως θα ήταν χρήσιμο να μιλήσω εδώ σύντομα για τη χρήση σε ελληνικά κείμενα της λέξης *περίοικοι*, που συχνά μεταφράζεται «δουλοπάροικοι» («serfs»), όπως, λχ., στη μετάφραση των *Πολιτικών* του Αριστοτέλη από τον Ernest Barker, αλλά και στα σχόλια του W. L. Newman πάνω σ' αυτό το έργο[49]. Η τέτοια απόδοση του όρου είναι εσφαλμένη: το βασικό χαρακτηριστικό του *περίοικου* δεν συνίσταται καθόλου στο ότι ήταν μη ελεύθερος (αυτό που αποκαλούμε δούλος ή δουλοπάροικος), αλλά στο ότι ήταν *χωρίς πολιτικά δικαιώματα μέσα στο κράτος*. Δεν ήταν δούλος, αλλά δεν ήταν ίσως ούτε δουλοπάροικος. Τους *περίοικους* της Σπάρτης θα ήταν φυσικό να σκεφτεί πριν απ' όλα ένας Έλληνας της κλασικής περιόδου, όταν άκουε να χρησιμοποιείται ο όρος *περίοικοι*, και ο καθένας ήξερε πάνω κάτω ότι η νομική θέση των *περίοικων* της Σπάρτης ήταν η ακόλουθη: οι *περίοικοι* δεν ήταν βεβαίως μη ελεύθεροι και είχαν μια σχετική αυτονομία στους οικισμούς τους, οι οποίοι πότε πότε μπορεί να ονομάζονται, ανακριβώς, *πόλεις* (βλ. το βιβλίο μου *OPW* 345-6)· όμως δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα μέσα στο κράτος της Σπάρτης[50]. Άλλες κοινότητες *περιοίκων* είναι γνωστό ότι υπήρξαν, μέσα στην ίδια την Ελλάδα, στις περιοχές του Άργους, της Ήλιδος και της Θεσσαλίας και, έξω από την ηπειρωτική Ελλάδα, στην Κυρήνη και στην Κρήτη[51]. Ο Αριστοτέλης ήθελε τις γαίες τής ιδανικής πολιτείας του να καλλιεργούνται, αν όχι από δούλους, τουλάχιστον από *βαρβάρους περιοίκους* (*Πολιτικά*, VII. 10, 1330[a] 25-31· πρβλ. 9, 1329[a] 24-6)· δεδομένου όμως ότι συνεχίζει λέγοντας γι' αυτούς ότι μπορούσαν όλοι «να ανήκουν» είτε σε ιδιώτες κυρίους είτε στην κοινότητα, είμαι βέβαιος ότι δεν θα μπορούσε να τους διανοηθεί ως κατ' ανάγκην σε κατάσταση ελευθερίας: ασφαλώς θα τους έβλεπε να μοιάζουν περισσότερο με δουλοπάροικους. Ο Αριστοτέλης ήταν πληροφορημένος για ασιατικούς λαούς που βρίσκονταν σε κάποια μορφή δουλοπαροικίας ή οιονεί δουλοπαροικίας απέναντι στους Έλληνες κατακτητές τους, όπως οι Μαριάνδυνοι της Ηρακλείας του Πόντου, που ανέφερα πιο πάνω. (Είχε προφανώς μελετήσει την ιστορία της Ηρακλείας του Πόντου)[52]. Και ο Αριστοτέλης σκεφτόταν ότι ήταν τελείως φυσικό για τους Έλληνες να δέχονται την ύπαρξη της δουλοπαροικίας σε οποιαδήποτε μη ελληνική χώρα που κατακτούσαν. Παρομοίως, όταν ο Ισοκράτης, αφού παρα-

πονέθηκε ότι οι Σπαρτιάτες ανάγκασαν τους γείτονές τους (τους Μεσσήνιους) να *ειλωτεύουν*, μιλάει για το γεγονός, σάμπως να ήταν στο χέρι τους να ενωθούν με την Αθήνα και να «κάνουν, όλους τούς βαρβάρους, *περιοίκους* ολόκληρης της Ελλάδας» (IV. 131), ασφαλώς έχει στον νου κάποιο *status* ανάλογο μ' εκείνο των ειλώτων της Σπάρτης μάλλον παρά μ' εκείνο των *περιοίκων* της Σπάρτης – παράβαλε με την επιστολή του στον βασιλιά Φίλιππο Β' της Μακεδονίας (την οποία παρέθεσα πιο πάνω όταν εξέταζα τους είλωτες), όπου προμάντευε ότι ο Φίλιππος θα υποχρέωνε τους αυτόχθονες πληθυσμούς της Ασίας να *ειλωτεύουν* στους Έλληνες (*Επ.* III.5).

Πριν αφήσω το θέμα της δουλοπαροικίας οφείλω να αναφέρω ότι ο ορισμός που υιοθέτησα (από τη Σύμβαση του 1956) για τη δουλοπροικία και τον δουλοπάροικο μπορεί να μη φαίνεται σε πρώτη ματιά όμοιος μ' εκείνον που είχε ίσως στον νου του ο Μαρξ όταν χρησιμοποιούσε αυτούς τους όρους, ή τις γερμανικές λέξεις των οποίων είναι πιστή αγγλική μετάφραση. Στην πραγματικότητα η άποψή μου μοιάζει πολύ με τη δική του: απλώς της λείπει ένα στοιχείο που μερικές φορές, όχι πάντοτε, παρουσιάζεται έντονα στη γνώμη του για τη δουλοπαροικία. Η άμεση εντύπωση που αποκομίζει κανείς από τα έργα του Μαρξ είναι ότι γι' αυτόν το βασικό χαρακτηριστικό της δουλοπαροικίας ήταν η «πρόσοδος σε εργασία» (*Arbeitsrente*): η υποχρέωση ενός ατόμου που «κατέχει δικά του μέσα παραγωγής» να εργάζεται ένα μεγάλο τμήμα της εβδομάδας στο κτήμα του γαιοκτήμονα. Αυτό αληθεύει ιδιαίτερα για την κύρια ανάλυση της «προσόδου σε εργασία» από τον Μαρξ στο *Κεφάλαιο* III. 970-5, από το οποίο παρέθεσα απόσπασμα αλλού – πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα χωρία που έγραψε ποτέ ο Μαρξ. Εκεί, σε κάποιο σημείο, φαίνεται να δίνει μια σύντομη περιγραφή των δουλοπάροικων ως «εκείνων που υπόκεινται σε αναγκαστική εργασία» (*Κεφ.* III. 973). Οπουδήποτε ο Μαρξ έγραψε για τη δουλοπαροικία, είχε στον νου του, πριν απ' όλα, μια χαρακτηριστική στην Ευρώπη κατάσταση, που περιλάβαινε, όπως λέει, «τον δουλοπάροικο αγρότη, που ώς τα χτες, θα έλεγα, υπήρχε σ' όλη την ανατολική Ευρώπη. Ο αγρότης αυτός εργαζόταν, λχ., τρεις μέρες για τον εαυτό του στο δικό του χωράφι ή στο χωράφι που του παραχωρήθηκε, και τις ακόλουθες τρεις μέρες έκανε αναγκαστική απλήρωτη δουλειά στο κτήμα του κυρίου του» (*Μισθός, Τιμή και Κέρδος*, στο Κ. Μαρξ και Φ. Ένγκελς, *Επιλογή έργων* σε δύο τόμους, τόμος 1, σελ. 507-508· πρβλ. *Κεφ.* III, 970-1).

Προσωπικά θεωρώ ότι η ύπαρξη «προσόδου σε εργασία» έτεινε να κάνει τον μισθωτή περισσότερο εξαρτημένον από τον εκμισθωτή του γαιοκτήμονα, ειδικά σε μιαν οικονομία όπου η δουλική εργασία δεν ήταν κάτι ασυνήθιστο, μια και ο μισθωτής δούλευε απευθείας κάτω από τις διαταγές του γαιοκτήμονα ή του πράκτορά του (*actor, procurator*) και μπορούσε θαυμάσια να γίνει, για τον επιστάτη, κάτι που δεν ξεχωρίζει σχεδόν καθόλου από ένα δούλο.

Αν όμως η «πρόσοδος σε εργασία», με τη μορφή της ουσιαστικής προσωπικής υπηρεσίας στη γη του κτηματία, είναι βασικό χαρακτηριστικό του δουλοπάροικου, τότε η δουλοπαροικία δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι υπήρξε καν στην αρχαιότητα, μια και δεν υπάρχει καμιά απόδειξη για την παροχή «προσόδου σε εργασία» σε αξιόλογη κλίμακα σε ολόκληρο τον ελληνικό ή ρωμαϊκό κόσμο μέχρι μια πολύ προχωρημένη χρονολογία, τον 6ο αιώνα, όταν οι πάπυροι της Ραβέννας αποκαλύ-

πτουν την ύπαρξη κανονικών υπηρεσιών εργασίας για κάμποσες μέρες την *εβδομάδα*, ενώ σε άλλους καιρούς και τόπους στον αρχαίο κόσμο βρίσκουμε το πολύ λίγες μόνο μέρες υπηρεσίας τον *χρόνο*, όπως σε μια περίφημη σειρά επιγραφών από τη βόρεια Αφρική (βλ. IV. 2 και σημ. 16-19). Παρ' όλα τούτα, η παροχή υπηρεσίας σε εργασία δεν φαίνεται ν' αποτελεί, για τον Μαρξ, ένα επαρκές γνώρισμα της δουλοπαροικίας, μια και λέει για τον άνθρωπο που αποκαλεί στην αγγλική «self-sustaining serf» («έναν άμεσο παραγωγό που δεν είναι ελεύθερος», αλλά υποκείμενος σε μιαν «άμεση σχέση κυριαρχίας και προσωπικής δουλείας»), ότι αυτή «η ανελευθερία μπορεί να μετριάζεται από τη δουλοπαροικία με αγγαρεία [*Leibeigenschaft mit Fronarbeit*] ώς την απλή υποχρέωση να πληρώνει ένα γεώμορο» (*Κεφ.* III. 971). Και ο Μαρξ, αφού ξεχωρίζει τον δουλοπάροικο από τον δούλο (που «εργάζεται με ξένους όρους παραγωγής και όχι αυτοτελώς»), λέει για τον δουλοπάροικο ότι «απαιτούνται... προσωπικές σχέσεις εξάρτησης, προσωπική ανελευθερία, αδιάφορο τίνος βαθμού, και *δέσιμο με τη γη* σαν εξάρτημά της, δουλοπάροικη υποταγή [*Hörigkeit*] με την καθαυτό έννοια της λέξης» (στο ίδιο, 971-2, η υπογράμμιση δική μου). Παρομοίως, στα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα* του 1844, ο Μαρξ λέει για τον δουλοπάροικο ότι είναι «προσάρτημα της γης» (σελ. 85 της ελλ. μετ.), και στο *Μισθός, Εργασία και Κεφάλαιο* ότι «ανήκει στη γη» (*MECW* IX. 203). Στα *Grundrisse* μιλάει για τον εργαζόμενο «στη δουλοπάροικη σχέση» ότι είναι «ένα προσάρτημα της γης [*Zubehör der Erde*], ακριβώς όπως και τα ζώα έλξης» (σελ. 368). Στον πρώτο τόμο του *Das Kapital* (*MEW* XXIII. 743, – *Κεφ.* I. 768) ο Μαρξ παρουσιάζει την εμφάνιση του μισθωτού εργάτη στον καπιταλισμό ότι συντελείται μετά που έπαψε να είναι «δεμένος με τη γη» και «*leibeigen oder hörig* σε άλλο πρόσωπο». (Η στερεότυπη αγγλική μετάφραση παραπλανητικά αποδίδει τις πιο πάνω γερμανικές λέξεις με «slave, serf or bondsman» [«δούλος, δουλοπάροικος ή κολλήγος»]. *Cap.* I. 715, – *Κεφ.* I. 739). Αν και ο Μαρξ χρησιμοποιεί κάποτε τους όρους *leibeigen* και *hörig* με τη γενική έννοια του υποταγμένου και εξαρτώμενου και ελεγχόμενου από κάποιον άλλον, οι λέξεις «δεμένος στη γη» (*an die Scholle gefesselt*) αποδείχνουν αναντίρρητα ότι είχε εδώ στον νου τον άνθρωπο που αποκαλώ δουλοπάροικο. Πιστεύω, λοιπόν, ότι ο Μαρξ θα δεχόταν να ονομάζεται δουλοπάροικος ο άνθρωπος που όρισα έτσι. Μάλιστα, σε μια υποσημείωση στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* (742 υποσημ. 191), μιλώντας για την κατάσταση στη Σιλεσία, στα τέλη του 18ου αιώνα, χρησιμοποιεί την έκφραση «diese Serfs» [«αυτοί οι δουλοπάροικοι»] που στα *MEW* XXIII. 745 υποσημ. 191 εξηγείται με τη λέξη «Leibeigenen». Για την τέτοια κατάσταση μεταχειρίζεται συνήθως τον όρο *Leibeigenschaft*, αλλά πότε πότε και *Hörigkeit*, προφανώς ως εναλλακτικό όνομα για το ίδιο status[53]. Ένα απόσπασμα, όπου ο Μαρξ ενδιατρίβει στην κατάσταση του δουλοπάροικου των μεσαιωνικών και των νέων χρόνων είναι *Κεφ.* I. 248-53 (=*MEW* XXIII. 250-4). Εδώ μιλάει πολλές φορές για *Leibeigenschaft* [δουλοπαροικία] και *Fronarbeit* [αναγκαστική εργασία, αγγαρεία]. Θα προσθέσω μόνο ότι δεν πρέπει βέβαια να θεωρήσουμε ότι η χρήση των λέξεων «δουλοπάροικος» και «δουλοπαροικία» σημαίνει κάποιαν αναγκαία συνάφεια με τη φεουδαρχία, ακόμα κι αν δεχτούμε ότι η φεουδαρχία συνεπάγεται κατ' ανάγκην ορισμένες μορφές δουλοπαροικίας (βλ. IV. 5). Αυτό τονίστηκε σαφώς σε μια επιστολή του Ένγκελς στον Μαρξ, με ημερομηνία 22 Δεκεμβρίου 1882. Ο Ένγκελς, αφού εκφράσει τη

χαρά του για το γεγονός ότι αυτός και ο Μαρξ συμφωνούν για την ιστορία της *Leibeigenschaft*, συνεχίζει: «Είναι βέβαιο ότι η *Leibeigenschaft* και η *Hörigkeit* δεν είναι μια ειδικά μεσαιωνική-φεουδαρχική μορφή· τις βρίσκουμε παντού, ή σχεδόν παντού, σε μέρη όπου οι κατακτητές βάζουν τους παλιούς κατοίκους να καλλιεργούν τη γη γι' αυτούς, λχ., πολύ παλιά στη Θεσσαλία». Ο Ένγκελς είχε φυσικά στον νου τους Πενέστες, για τους οποίους μιλήσαμε σύντομα πιο πάνω. Ο ίδιος και πολλοί άλλοι, προσθέτει, είχαν παρασυρθεί από αυτό σχετικά με τη *Mittelaltersknechtschaft* (τη μεσαιωνική δουλεία): «είχαμε πάρα πολύ την τάση να τη βασίζουμε στην κατάκτηση». (Αυτή η επιστολή του Ένγκελς δυστυχώς παραλείπεται στη *MESC*, στην αγγλική έκδοση – στην οποία αναφέρομαι συνήθως – του 1956· μπορεί όμως να τη βρει κανείς στις σελ. 411-12 μιας παλιότερης αγγλικής έκδοσης του 1936, που έχει μια εντελώς διαφορετική επιλογή επιστολών. Το γερμανικό κείμενο βρίσκεται στη *MEGA* III. iv. 587 και στα *MEW* XXXV. 137).

III. Η ΔΟΥΛΕΙΑ ΓΙΑ ΧΡΕΗ. Ανέφερα πιο πάνω ότι η δούλωση για οφειλές ήταν ένα συνηθισμένο φαινόμενο στον Ελληνικό κόσμο και δεν πρέπει να κάνουμε το λάθος να υποθέτουμε ότι πολλές άλλες πόλεις ακολούθησαν το παράδειγμα της Αθήνας και την κατάργησαν ολότελα. Απ' ό,τι ξέρω, δεν μπορούμε να κατονομάσουμε με βεβαιότητα κάποιαν άλλη πόλη που να έχει καταργήσει τη δουλεία για χρέη, και πολύ πιθανόν πολλές να επέτρεπαν ακόμα και την καθαυτό δούλωση των αναξιόχρεων οφειλετών. Ο Έλληνας ιστορικός Διόδωρος ο Σικελιώτης, που επισκέφθηκε την Αίγυπτο και έγραψε γι' αυτήν (με υλικό κυρίως από δεύτερο χέρι), στο δεύτερο τρίτο του τελευταίου π.Χ. αιώνα, δεν είναι πειστικός όταν αποδίδει τη μεταρρύθμιση από τον Σόλωνα των αθηναϊκών νόμων περί οφειλών σε δανεισμό από τη νομοθεσία του Φαραώ Βοκχόριος (τέλη του 8ου π.Χ. αιώνα)· ασφαλώς όμως μιλάει από προσωπική γνώση του σύγχρονού του κόσμου όταν λέει ότι οι *περισσότεροι* Έλληνες νομοθέτες, αν και απαγόρευαν την απόσπαση απαραίτητων αντικειμένων, λχ., όπλων και αλετριών ως ενέχυρων για χρέη, επέτρεπαν ωστόσο στους ίδιους τους οφειλέτες να γίνονται *αγώγιμοι* (I. 79. 3-5), ένας τεχνικός όρος που καλύπτει τη δυνατότητα τόσο της δουλείας για χρέη όσο και την καθαυτό δουλεία (Πλούτ. *Σόλων*. 13.4). Τυχαίνει να ξέρουμε ότι ένας Αλεξανδρινός πολίτης δεν μπορούσε να είναι δούλος ενός άλλου (*P. Hal.* 1. 219-21). Μερικές άλλες ελληνικές πόλεις είχαν προφανώς τον ίδιο κανόνα όπως και η παλιά Ρώμη, ότι ένας πολίτης που εξανδραποδίστηκε πρέπει να πουλιέται στο εξωτερικό (στη Ρώμη, «trans Tiberim» – «πέρα από τον Τίβερι»)· δεν μπορούμε όμως να είμαστε βέβαιοι αν αυτός ο κανόνας ήταν καθολικός (βλ. Finley, SSAG 173-4). Θεωρώ σχεδόν βέβαιο ότι μορφές δουλείας για χρέη υπήρχαν σ' όλες τις περιόδους στη μεγάλη πλειονότητα των ελληνικών πόλεων. Συχνά γίνεται λόγος για νόμους που ψηφίστηκαν από ελληνικές πόλεις και που αφορούν προβλήματα οφειλής: ο Asheri, *LGPD* (1969), σχολιάζει σαράντα γνωστά παραδείγματα στη μισή χιλιετία μεταξύ 594/3 και 86/5 π.Χ.

Όπως ακριβώς οι λατινικές λέξεις «servitus» και «servire» χρησιμοποιούνταν (όπως θα δούμε αμέσως) για να δηλώνουν είτε την πρόσκαιρη μόνο «δουλεία» ενός ελεύθερου ανθρώπου δουλωμένου για χρέος ή την κατάσταση ενός δουλοπάροικου αγρότη που ήταν «ελεύθερος» μόνο με την έννοια ότι δεν ήταν καθαυτό δούλος, έτσι και στην ελληνική γλώσσα βρίσκουμε να χρησιμοποιούνται για τους

δουλωμένους για χρέη λέξεις (ακόμα και τη λέξη *δούλος*) που έπρεπε να ισχύουν μόνο για τον δούλο, καθώς και λέξεις που χρησιμοποιούνται συχνότατα για δούλους (λχ., *σώματα*). Ένα απόσπασμα του Μενάνδρου δείχνει πόσο πρέπει να είμαστε προσεκτικοί. Ο Δάος, στον *Ήρωα*, όταν ρωτήθηκε αν το κορίτσι που αγαπά είναι *δούλη*, απάντησε: «Ναι, κάπως έτσι είναι» (*Ούτως, ησυχή, τρόπον τινά*), και συνεχίζει εξηγώντας ότι αυτή και ο αδελφός της δουλεύουν για να εξοφλήσουν κάποιο χρέος. (*Ήρως* 18-40, ειδ. 20). Αυτό παρουσιάζεται ότι συμβαίνει στην Αττική, διότι ο τόπος όπου διαδραματίζεται το έργο είναι ο αθηναϊκός δήμος της Πτελέας (στίχος 22)· αλλά πρέπει να θυμόμαστε ότι όλες οι κωμωδίες του Μενάνδρου δημιουργήθηκαν κατά τη γενιά που ακολουθεί τη διάλυση, στα 322, της Αθηναϊκής δημοκρατίας του 5ου-4ου αιώνα, όταν μπόρεσαν να παρεισφρύσουν μορφές δούλωσης για χρέη, και μάλιστα να τύχουν τουλάχιστον μιας σιωπηρής αναγνώρισης (πρβλ. V. 3)[54]. Μερικά κείμενά μας από την κλασική περίοδο, αν τα πάρουμε κατά γράμμα, υποβάλλουν την ιδέα ότι σε ορισμένες ελληνικές πόλεις η συνέπεια της αμέλειας στην εξόφληση ενός χρέους μπορούσε να είναι η καθαυτό δούλωση ή η πώληση ενός από τα παιδιά του οφειλέτη (βλ., λχ., Λυσ. XII. 98· Ισοκρ. XIV. 48· Αρ. *Πλούτος*, 147- 8)[55]. Αμφιβάλλω αν ο Αριστοφάνης, στους *Αχαρνής* (729-835) θα είχε παραστήσει τον Μεγαρέα του να πασκίζει πραγματικά να πουλήσει τις δύο θυγατέρες του (που θα γίνονταν έτσι οι δούλες του αγοραστή), παρά μόνο αν τέτοια πράγματα ήταν γνωστό ότι συνέβαιναν στον Ελληνικό κόσμο, ίσως και σε μέρη όπου ήταν αντίθετα στον νόμο. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, που έγραφε κατά το τρίτο τέταρτο του 5ου αιώνα, οι Θράκες – που ήταν βέβαια ένας μή ελληνικός λαός, και που, εν παρόδω, εφοδίαζαν την κλασική Ελλάδα με περισσότερους δούλους απ' οποιανδήποτε άλλη «βάρβαρη» φυλή – είχαν το έθιμο να πουλάνε τα παιδιά τους στο εξωτερικό (V. 6.1)· και πάνω από εξακόσια χρόνια αργότερα ο Φιλόστρατος αποδίδει στους Φρυγίους της Μικράς Ασίας (που είχαν τότε εξελληνιστεί σε μεγάλο βαθμό) μια παρόμοια πρακτική πώλησης των παιδιών τους (*Τα εις Τυανέα Απολλώνιον* VIII.7). Και στις δύο περιπτώσεις οι πωλήσεις παρουσιάζονται ως απεριόριστες· και παρ' όλο που δεν αναφέρεται τίποτα για χρέος, μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα παιδιά πωλούνταν συνήθως ως υποκατάστατο του εξανδραποδισμού ή προσωρινής δούλωσης για οφειλές των γονέων. (Ο Διόδωρος λέει ότι οι Γαλάτες έδιναν στους Ιταλούς εμπόρους έναν *παίδα* – ως δούλο, βεβαίως – για μια στάμνα κρασί· αλλά αναφέρει ως αιτία όχι την οφειλή αλλά την αγάπη των Γαλατών για το κρασί και τη «συνήθη τσιγκουνιά» των Ιταλών εμπόρων, V. 26.4).

Η σύλληψη και η φυλάκιση για χρέη φαίνεται να ήταν συνηθισμένες στις πόλεις της Αχαϊκής Συμπολιτείας στα μέσα του 2ου αιώνα (Πολύβ. XXXVIII. xi. 10, π.Χ. 147-6). Στην Τήμνο της Μικράς Ασίας, στον τελευταίο π.Χ. αιώνα, μαθαίνουμε από τον Κικέρωνα για κάποιον ονομαζόμενον Ηρακλείδη ότι έγινε «addictus» (επιδικασμένος ως δούλος) στον εγγυητή του Έρμιππο, που αναγκάστηκε να πληρώσει το χρέος του (Cic., *Pro Flacc.* 42, 46-50, ειδ. 48-9). Αν και η «addictio» ήταν, κι αυτή, ένας θεσμός του Ρωμαϊκού Δικαίου (αναφέρεται πιο κάτω), που έδινε στον πιστωτή το δικαίωμα να συλλάβει τον διαπιστωμένο δικαστικώς χρεώστη του και να τον φυλακίσει ή (στην πράξη) να του επιβάλει να δουλέψει γι' αυτόν, φαίνεται ότι και αυτή η περίπτωση είχε ρυθμιστεί από τον τοπικό νόμο της Τήμνου. Η πρακτική τής σύλληψης και φυλάκισης για οφειλές έκανε ακόμα

θραύση στην Αίγυπτο το 68 μ.Χ., όπως το δείχνει το περίφημο έδικτον του Τιβέριου Ιουλίου Αλεξάνδρου, του Ρωμαίου επάρχου, στο οποίο θα επανέλθω αμέσως. Και ο Πλούταρχος, γύρω στο 100 μ.Χ., μίλησε για οφειλέτες που πουλήθηκαν από τους πιστωτές τους (*Ηθ.* 829e), και για άλλους που κατέφυγαν για άσυλο στον ναό της Αρτέμιδος στην Έφεσο (828d), προφανώς για να σωθούν από τη σύλληψη. Τα χωρία που ανέφερα διαπνέονται από έναν σαρκασμό κατά του δανεισμού, συνήθως γνωστόν από τη λατινική μετάφραση του τίτλου τους, *De vitando aere alieno (Mor.* 827d - 832a). Στο έργο αυτό ο Πλούταρχος (828f) δείχνει μια θλιβερή ανικανότητα να συλλάβει τη σημασία που είχε για τον φτωχό άνθρωπο ο νόμος του Σόλωνα για τον οποίο μίλησα ήδη. Σ' ένα σημείο επίσης παρατηρεί ότι «κανένας δεν δανείζει στον φτωχό» (830d), ενώ σε άλλο λέει: «Αν δεν κατέχεις τίποτα, μη δανείζεσαι, διότι δεν θα είσαι σε θέση να πληρώσεις το χρέος σου» (829f). Σ' ένα απόσπασμα, σχεδόν μοναδικό στην ελληνική γραμματεία, ο Πλούταρχος, παρέχοντας συμβουλές στον πολύ φτωχό άνθρωπο για το πώς να συντηρηθεί (830ab), του λέει να κερδίζει το ψωμί του διδάσκοντας, διαβάζοντας και γράφοντας (*γράμματα διδάσκων)*· εκτελώντας χρέη *παιδαγωγού*, που σημαίνει να πηγαίνει παιδιά στο σχολείο, μια δουλειά που συνήθως εκτελούσαν δούλοι· κάνοντας τον θυρωρό (*θυρωρών*), άλλη μια δραστηριότητα που είχαν σχεδόν μονοπωλήσει οι δούλοι· ή πιάνοντας δουλειά σε καράβια (*πλέων*) ή στο ακτοπλοϊκό εμπόριο (*παραπλέων)* – οτιδήποτε άλλο, εκτός από το να γίνει οφειλέτης, διότι ο Πλούταρχος ήξερε καλά πού μπορούσε να οδηγήσει αυτό. (Θα επανέλθουμε σε τούτο το απόσπασμα στο υποκεφάλαιο 6 αυτού του κεφαλαίου, το αφιερωμένο στη μισθωτή εργασία).

Όσοι είναι εξοικειωμένοι με την Καινή Διαθήκη θα θυμούνται την παραβολή του άσπλαχνου δούλου, στο κατά Ματθαίον Ευαγγέλιον ιη', 23-34, όπου ο Ιησούς, έχοντας στον νου, όπως πάντα, τη *χώρα* της Παλαιστίνης (6λ. VII.4), δίνει μια ζωντανή εικόνα τού τι θα μπορούσε να συμβεί σε κάποιον που αμέλησε να πληρώσει το χρέος του σ' ένα μέλος της οικογένειας του Ηρώδη. Ο «δούλος», που χρωστάει στον κύριό του, σ' ένα βασιλιά, το τεράστιο ποσό των 10.000 τάλαντων, επρόκειτο να πουληθεί μαζί με τη γυναίκα του και τα παιδιά του· αλλά ζητά έλεος και ο κύριός του του χαρίζει το δάνειο. Ο δούλος όμως αμέσως κατόπιν έβαλε «εις φυλακήν» έναν από τους «συνδούλους» του, που του χρωστούσε μόλις 100 δηνάρια. Αλλά ο ίδιος καταλήγει να παραδοθεί από τον κύριό του, που πληροφορήθηκε για τη συμπεριφορά του, στους βασανιστές, μέχρι να εξοφλήσει το δικό του χρέος στον κύριό του. (Η εικόνα είναι μπερδεμένη, από αυστηρά νομική άποψη, από το γεγονός ότι και οι βασιλικοί υπηρέτες αποκαλούνται «δούλοι»· αλλά νομίζω ότι αυτό δεν πρέπει να μας σκοτίζει). Ο πρώτος υπηρέτης καταδικάζεται αρχικά από τον βασιλιά να πουληθεί, μαζί με την οικογένειά του: πρόκειται για μόνιμη δούλωση *(Versklavung, Schuldknechtschaft).* Ο δεύτερος υπηρέτης έχει πρόσκαιρη υποδούλωση για οφειλή (*Schuldhaft)* που του επιβάλλεται από ένα ισχυρό μέλος του βασιλικού οίκου, το οποίο ενεργεί αυτεξούσια: πρόκειται για αυτό που συχνά ονομάζεται «προσωπική κράτηση»· και μπορούμε να το αντιπαραθέσουμε με τα εδάφια του Ματθ., ε', 25-6, και του Λουκά, ιβ', 58-9, που μιλάνε για τη δυνατότητα εξαναγκασμού της εξόφλησης μιας οφειλής με τυπικά ένδικα μέσα, τα οποία οδηγούν στην κανονική φυλάκιση[56]. Ο πρώτος υπηρέτης φαίνεται ότι τελικά υφίσταται και την υποδούλωση για χρέος, με βασα-

νιστήρια επιπλέον· κι εδώ δεν θα χρειαστεί να εξετάσουμε πολύ προσεχτικά αν πρόκειται για «προσωπική κράτηση» ή για κανονική καταδίκη από τον βασιλιά. Στα Ευαγγέλια, επομένως, μπορούμε να δούμε τρεις διαφορετικές δέσμες περιστάσεων που απορρέουν από την υπερημερία μιας οφειλής: πλήρης εξανδραποδισμός και (προσωρινή) δούλωση για οφειλή που προκύπτουν είτε από «προσωπική κράτηση» είτε από κανονική δίκη. (Υπάρχει, παρεμπιπτόντως, κάποιο ενδιαφέρον υλικό, πάνω σε τούτο το θέμα, στην Παλαιά Διαθήκη, πριν απ' όλα στον Νεεμία, ε', 1-13, που μας θυμίζει τη *σεισάχθεια* του Σόλωνα· επίσης στην Βασιλέων ιδ', 1· Παροιμίαι κβ', 7, και άλλες αναφορές στον Finley, SD, 179 σημ. 65).

Είμαι βέβαιος ότι υπήρχαν πολλά άλλα μέρη στην ελληνική Ανατολή, γύρω στις αρχές της χριστιανικής εποχής, όπου οι συνθήκες ήταν πολύ όμοιες μ' εκείνες που περιγράφονται στην παραβολή του άσπλαχνου δούλου (και αλλού στη Βίβλο), ιδιαίτερα στις περιοχές που κυβερνούνταν για μεγάλο χρονικό διάστημα από βασιλιάδες ή δυνάστες και που είχαν τελευταία ενσωματωθεί ή επρόκειτο σύντομα να ενσωματωθούν στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Για μένα δεν είναι σαφές τι βρίσκεται πίσω από τον ισχυρισμό του ρωμαίου πελάτη-βασιλιά Νικομήδη Γ΄ της Βιθυνίας, το 104 π.Χ., ότι «οι περισσότεροι από τους Βιθυνούς είχαν απαχθεί από [Ρωμαίους] *publicani* (τελώνες) και υπηρετούσαν ως δούλοι στις [ρωμαϊκές] επαρχίες» – ένας ισχυρισμός που έκανε τη Ρωμαϊκή Σύγκλητο να εκδώσει απόφαση ότι κανένας πολίτης «συμμάχου» κράτους δεν θα κρατείται ως δούλος σε ρωμαϊκή επαρχία (Διόδ. XXXVI. 3. 1-2). Ίσως, όπως υποθέτει ο Ernst Badian, οι *publicani* είχαν χορηγήσει δάνεια στον Νικομήδη και αυτός είχε βάλει ενέχυρο μερικούς από τους υπηκόους του (*PS* 87-8). Στην Αίγυπτο των Πτολεμαίων, για την οποία έχουμε πολλές πληροφορίες από τους παπύρους, υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες τόσο για πλήρη δούλωση του χρεώστη όσο και για (προσωρινή) δούλωση για χρέος[57], αλλά στη ρωμαϊκή περίοδο, η τελευταία φαίνεται να έχει αντικαταστήσει την πρώτη. Είναι δύσκολο να γενικεύσουμε για τις ελληνικές πόλεις, διότι εδώ οι μαρτυρίες είναι περιορισμένες, αλλά φαίνεται ότι η δούλωση για οφειλές εκτόπισε σε μεγάλο βαθμό τον πλήρη εξανδραποδισμό για οφειλές κατά την ελληνιστική περίοδο[58].

★ ★ ★ ★ ★

Ώς τώρα, μιλώντας για (προσωρινή) δούλωση για χρέη (και για πλήρη δούλωση για χρέη), είχα υπόψη τον Ελληνικό κόσμο στην κλασική και στην ελληνιστική περίοδο. Στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, στο οποίο πρέπει τώρα να στραφώ (διότι τελικά αυτό επικράτησε σ' όλον τον Ελληνικό κόσμο), η θέση του υπερήμερου οφειλέτη ήταν, τον πρώτο καιρό, δεινότατη πραγματικά. Οι πιστωτές του μπορούσαν να τον κρατούν αλυσοδεμένο· και τελευταία, σύμφωνα με την πιθανότερη ερμηνεία μιας διάταξης της *Δωδεκαδέλτου* (III.6), μπορούσαν να τεμαχίσουν το σώμα του και να μοιράσουν τα κομμάτια μεταξύ τους (*FIRA* I[2]· 33-34· υπάρχει μια αγγλική μετάφραση στο *ARS* 10, πρβλ. 14). Προτάθηκαν και άλλες ερμηνείες· αλλά οι αρχαίοι συγγραφείς που είναι γνωστό ότι έκαναν μνεία αυτού του νόμου, ακόμα κι αν συγκλονίστηκαν από αυτόν, όλοι τον πήραν με την κυριολεκτική σημασία του (την οποία και δέχτηκα): Κουϊντιλιανός, Τερτυλλιανός, Δίων Κάσσιος και ιδιαίτερα ο Αύλος Γέλλιος, που ίσως να μετέφερε τις απόψεις ενός διακεκριμένου

νομολόγου του 2ου αιώνα, του Σέξτου Καικίλιου του Αφρικανού, που ο Γέλλιος τον παρουσιάζει ως εγκωμιάζοντα τη σωτήρια αυστηρότητα τού εν λόγω νόμου (*NA* XX.i.19, 39-55). Ο πλούσιος Ρωμαίος θεωρούσε έναν υπερήμερο οφειλέτη που είχε αναγκαστεί να δανειστεί πιεζόμενος από φρικτή ένδεια, και όχι για κάποιον κερδοσκοπικό σκοπό ή για τρυφηλή ζωή, ως εγκληματικό χαρακτήρα. Από το άλλο μέρος, ένας οφειλέτης, κατά την πρώτη Ρωμαϊκή περίοδο, μπορούσε να υπαχθεί στον μυστηριώδη *nexum* (δεσμό), έναν θεσμό του αρχαίου Ρωμαϊκού Δικαίου (πολυσυζητημένου στους νεότερους χρόνους) δυνάμει του οποίου, κατά πάσαν πιθανότητα, ένας οφειλέτης υποθήκευε ολοκληρωτικά τον εαυτό του στον πιστωτή του ως ασφάλεια «προσφέροντας την εργασία του [ή την "εργασιακή δύναμή" του] ως δούλος», όπως λέει ο Ουάρρων (*suas operas in servitutem, LL* VII. 105)· με αποτέλεσμα, αν υπέπιπτε σε υπερημερία οφειλής (και ίσως πριν απ' αυτό), ο πιστωτής του να μπορεί να τον συλλάβει, μέσω της γνωστής ως *manus iniectio* διαδικασίας, ή με άλλον τρόπο (ίσως και χωρίς καν να προσφεύγει σε ένδικα μέσα), και να τον μεταχειριστεί όπως ήθελε, σε περίπτωση μη αποπληρωμής τού χρέους, πουλώντας τον ως δούλο και ίσως ακόμα θανατώνοντάς τον[59]. Οι ιστορικοί αρκούνται συχνά να λένε ότι το *nexum* καταργήθηκε από τη Lex Poetelia τού (πιθανόν) 326 π.Χ. — και έτσι μπορεί να έγινε πράγματι, στην εντελώς αρχική της μορφή· αλλά η θέση τού υπερήμερου οφειλέτη παρέμεινε αβέβαιη στο έπακρον. Σύγχρονοι νομολόγοι και ιστορικοί της ρωμαϊκής περιόδου λένε συνήθως πολύ λίγα για την κατάστασή του. Δεν βρήκα, στα τελευταία πενήντα χρόνια, ούτε μια έκθεση που να συγκρίνεται με τη θεμελιώδη μελέτη του Friedrich von Woess το 1922 (PCBRR), η οποία έδειχνε πέρα από κάθε αμφισβήτηση ότι στην πράξη αυτό που ονομαζόταν συνήθως «προσωπική εκτέλεση» κατά του χρεώστη — δηλαδή σύλληψη από έναν πιστωτή — παρέμεινε πάντοτε στην πρώτη γραμμή ως μέσον εξαναγκασμού ενός υπερήμερου οφειλέτη. Αυτή ήταν επίσης η θέση που πήρε πριν από κάπου τριάντα χρόνια ο Ludwig Mitteis, στο μεγάλο έργο του (που αναφέρεται εδώ ως *RuV*), *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs* (1891) 418-58 (ειδ. 442-4· 450 για την Ηγεμονία· και 450-8 για την Ύστερη Αυτοκρατορία)[60].

Ο Von Woess κατανόησε έξοχα τη φύση του Ρωμαϊκού κράτους και του Δικαίου του, ως όργανου των εύπορων τάξεων· για τους απόρους κατάλαβε ότι το κράτος «ήταν φανερά αδιάφορο»: «Der antike Staat ist ein Klassenstaat, der nur für die führenden Schlichten Interesse hat, das Schicksal der Besitzlosen ist ihm herzlich gleichgültig» (PCBRR 518).

Πολύ πριν από το τέλος της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας θεσπίστηκε μια διαδικασία γνωστή ως *bonorum venditio*: ο «εκπλειστηριασμός» όλων των υπαρχόντων ενός αναξιόχρεου οφειλέτη[61]. Αυτό, ωστόσο, δεν ήταν καθόλου ένα ευεργέτημα για τον οφειλέτη, αλλά μάλλον μια πρόσθετη ποινή, μια και δεν έκανε τίποτα για να αποτρέψει την «προσωπική εκτέλεση» κατά του ίδιου τού οφειλέτη ή τη δικαστική δίωξή του για οτιδήποτε χρωστούσε ακόμα, και είχε επίσης ως συνέπεια την ατίμωση, *infamia*, που εθεωρείτο μεγάλη συμφορά (βλ. ειδ. Cic. *Pro Quinct.* 48-51, όσο χαρακτηριστικά υπερβολικό κι αν είναι το χωρίο).

Η γνωστή ως *cessio bonorum* διαδικασία, που θέσπισε ο Ιούλιος Καίσαρ ή ο Αύγουστος[62], επέτρεψε σε λίγους οφειλέτες να γλιτώσουν την «προσωπική εκτέλεση» (και την *infamia*) παραχωρώντας όλα ή τα περισσότερα από τα υπάρχοντά

τους για εξόφληση των οφειλών τους, και ν' αποφύγουν έτσι να «επιδικαστούν» στους πιστωτές τους και να συρθούν στη φυλακή[63]. Η αρχαιότερη αυτοκρατορική απόφαση που μπορώ να βρω και που αναφέρεται στην *cessio bonorum* δείχνει ότι αυτή ήταν ακριβώς η εναλλακτική ρύθμιση: η παραχώρηση της περιουσίας είναι ένα *beneficium*, ένα προνόμιο, *ne indicati detrahantur in carcerem* (*CJ* VII.lxii.1, του 223 μ.Χ.). Η cessio bonorum, όμως, φαίνεται ότι ήταν επιτρεπτή μόνο για ένα άτομο που η υπερημερία του δεν ήταν αξιόμεμπτη και ότι οφειλόταν σε ατύχημα: αναφέρονται η πυρκαγιά, η κλοπή και το ναυάγιο (Seneca, *De benef.* VII.xvi.3· *CTh* IV.xxi: βλ. ειδ. von Woess, PCBRR 505-10). Οι πάπυροι δείχνουν ότι μπορούσε να είναι προσιτή κατ' αρχήν ακόμα και σ' έναν «φτωχό» άνθρωπο[64]· αλλά ένα τέτοιο πρόσωπο είχε ασφαλώς πολύ λιγότερες πιθανότητες από έναν εύπορο άνθρωπο να του δοθεί το προνόμιο, και, *καθ' υπόθεσιν*, δεν θα χρησίμευε σε τίποτα στον άπορο.

Ένα μεγαλύτερο προνόμιο, ο διορισμός (από τον πραίτωρα της Ρώμης ή από τον διοικητή της επαρχίας) ενός ειδικού *curator* (κηδεμόνα), για να διενεργήσει την *distraction bonorum*, την πώληση αρκετών από τα υπάρχοντα τού οφειλέτη για την ικανοποίηση των πιστωτών του, ίσχυε, τουλάχιστον πριν από την εποχή του Ιουστινιανού, μόνο για έναν χρεωκοπημένο που ήταν άτομο με μεγάλη συνέπεια, μια *clara persona*: τα παραδείγματα που δίνει ο Γάιος, στο *Dig.* XXVII.x.5, είναι ένας συγκλητικός ή η σύζυγός του. Δεν είχε ως συνέπεια την *infamia*.

Πρόσφατα στερεότυπα έργα για το Ρωμαϊκό Δίκαιο, όσο κι αν διαφωνούν ίσως γύρω από τις τεχνικές λεπτομέρειες του *manus iniectio*, της *addictio* και της *actio indicati*, δεν αφήνουν καμιάν αμφιβολία ότι στον Ρωμαϊκό κόσμο η «προσωπική εκτέλεση», κατά του χρεώστη, ποτέ δεν έπαψε να υπάρχει. Όπως λέει ο Schulz «ο ενάγων είχε το δικαίωμα να πάρει τον εναγόμενο στο σπίτι του και να τον κρατήσει εκεί μέχρι να εκδοθεί η δικαστική απόφαση... Αυτή η «προσωπική εκτέλεση» υπήρχε σ' όλη τη διάρκεια της κλασικής περιόδου [του Ρωμαϊκού Δικαίου, δηλαδή πάνω-κάτω στον 2ο αιώνα και στο πρώτο μισό του 3ου], αν και σπάνια αναφέρεται στις πηγές μας. Μερικοί κανόνες του κλασικού δικαίου παραμένουν ακατανόητοι αν δεν θυμάται κανείς αυτήν τη μορφή εκτέλεσης» (*CRL* 26-7)[65].

Μαθαίνουμε για ανθρώπους που αναφέρονται στη λατινική ως *obaerarii* ή *obaerati* (οφειλέτες) σε διάφορα μέρη του Ελληνορωμαϊκού κόσμου και που εξαναγκάζονται προφανώς να εργάζονται σε βαριές συνθήκες λόγω αμέλειας πληρωμής του χρέους (που μπορεί φυσικά να περιλαμβάνει και μισθώματα)[66]· και αρκετά μεμονωμένα κείμενα δείχνουν με έμφαση ότι οι πιστωτές συχνά επέβαλλαν πολύ σκληρούς όρους σε υπερήμερους οφειλέτες (συμπεριλαμβανομένων και των ενοικιαστών), βάζοντάς τους να εργάζονται σαν δούλοι, για ν' αποπληρώσουν τις οφειλές τους[67]. Μεταγενέστερες μαρτυρίες δείχνουν ότι η απαγόρευση της φυλάκισης ιδιωτών οφειλετών, στο γνωστό έδικτον του Τιβέριου Ιουλίου Αλεξάνδρου, επάρχου της Αιγύπτου το 68, ήταν μια προπαγανδιστική ενέργεια για το νέο καθεστώς του αυτοκράτορα Γάλβα και μια σκέτη σαπουνόφουσκα[68]: η «προσωπική εκτέλεση», στην Αίγυπτο ιδιαίτερα, παρέμεινε «αξερίζωτη» και «ακλόνητη», όπως τονίζει ο Mitteis (*RuV* 55,59,447-50). Πολλά εξαρτιόνταν από τον συσχετισμό της κοινωνικής θέσης του πιστωτή και του οφειλέτη, συσχετισμός που ήταν πάντοτε σημαντικός παράγοντας στον Ρωμαϊκό κόσμο[69] και που έπαιξε έναν ακόμα μεγαλύτερο ρόλο στην Ύστερη Αυτοκρατορία (πρβλ. VIII.i.). Σε μια δικαστική υπό-

θεση, το 85 μ.Χ. ο έπαρχος της Αιγύπτου εξέφρασε τη φρίκη του για τη συμπεριφορά ενός πιστωτή, ονόματι Φιβίων: «Σου αξίζει να μαστιγωθείς», είπε, «που κράτησες φυλακισμένους έναν αξιοσέβαστο (*ευσχήμονα*) άνθρωπο και τη γυναίκα του» (M. *Chr.* 80=*P. Flor*· 61 II. 59-61).

Ο Κουϊντιλιανός, γράφοντας το εγχειρίδιό του περί Ρητορικής στα τέλη του 1ου αιώνα, κάνει λόγο για συζητήσεις γύρω από το αν ένας άνθρωπος είναι δούλος στην περίπτωση που, τη στιγμή της γέννησής του, η μητέρα του ήταν «addicta» («επιδικασμένη» να υπηρετεί έναν πιστωτή ως δούλη), και αν «ένας *addictus*, που ο νόμος τον διατάζει να δουλεύει [*servire*] μέχρι ν' αποπληρώσει το χρέος του», είναι δούλος ή όχι (*Inst. orat.* III.vi.25· VII.iii.26). (Φυσικά, δεν μπορούσε να υπάρχει αμφιβολία για τις απαντήσεις, από την καθαρά νομική άποψη: ο πρώτος άνθρωπος γεννήθηκε ελεύθερος, *ingenuus*, και ο δεύτερος ήταν επίσης ελεύθερος· αλλά το ίδιο το γεγονός ότι τέτοια ζητήματα μπορούσαν να θεωρούνται άξια για ρητορικές διαμάχες είναι χαρακτηριστικό). Και όταν ο Κουϊντιλιανός κρίνει αναγκαίο να τονίσει ότι «το να είναι κανείς δούλος είναι κάτι διαφορετικό από το να δουλεύεις», (*aliud est servus esse, aliud servire*), παραβάλλει τον δούλο λόγω χρέους, τον *addictus*, με τον καθαυτό δούλο (V.x.60). Ένα απόσπασμα, χρονολογούμενο από τον 2ο αιώνα, κάποιας από τις περίεργες ρητορικές αγορεύσεις όπου οι ρήτορες επιδεικνύουν τη συχνά διεστραμμένη ευστροφία τους, αναφέρεται σ' έναν *addictus* που υπηρετεί έναν δανειστή, και διατείνεται ότι «ένας *addictus* δεν ελπίζει ποτέ για ελευθερία» (Calpurnius Flaccus, *Declam*· 14, εκδ. G. Lehnert, 1903, σελ. 13-14). Ο ισχυρισμός είναι απόλυτα αναληθής, βέβαια, τόσο στην ουσία όσο και κατά νόμον, και διαψεύδεται ακόμα και στη φανταστική περίπτωση που δίνει ο ρήτορας· μπορεί όμως θαυμάσια να δώσει μια σωστή ιδέα για την κατάσταση πολλών *addicti* που αντιλήφθηκαν ότι δεν είχαν παρά ελάχιστες ή καθόλου ελπίδες να γλιτώσουν από τη δούλωση. Δύο από τις αγορεύσεις που έφτασαν ώς εμάς με το όνομα του Κουϊντιλιανού (βλ. σχετικά Michael Winterbottom, στο *OCD*^{2} 317) μιλούν κι αυτές για τον *addictus*. Η μία, στη «μείζονα» σειρά (Ps.-Quintil., *Declam.* III.17), περιγράφει έναν άτυχο οφειλέτη, γνωστόν μας από ένα απόσπασμα του Λιβίου (VIII. 28.1-9), ως «έναν *addictus* και σχεδόν καθόλου ελεύθερον άνθρωπο». Η άλλη, από την «ήσσονα» δέσμη (Ps.-Quintil, *Declam.* 311), ανακινεί το ζήτημα αν ένας *addictus* είναι ένας ελεύθερος ή δούλος, με τη μορφή ενός αμφισβητούμενου ισχυρισμού ενός *addictus* ότι έχει απελευθερωθεί από το status του δυνάμει μιας ρήτρας της διαθήκης τού αποβιώσαντος πιστωτή του, η οποία χειραφετεί όλους τους «δούλους» του. Ο Fortunatianus, σε μια *Ars Rhetorica* που γράφτηκε πιθανόν τον 4ο αιώνα, καθώς παρουσιάζει έναν κατάλογο με 21 διαφορετικούς τρόπους που μπορεί κανείς να περιγράψει έναν άνθρωπο, συμπεριλαμβανομένων του ονόματος, της ηλικίας, του φύλου, του τόπου γέννησης, της «fortuna» (πλούσιος ή φτωχός) κ.λπ., δίνει κάτω από την επικεφαλίδα «condicio» (νομική κατάσταση) τα παραδείγματα «servus, addictus» (II.1, σελ. 103, C. Halm, *Rhet. Lat. Min.* 1863). Στις *Εισηγήσεις* του Γάιου (III.199) βρίσκουμε μια μεμονωμένη αναφορά στο γεγονός ότι ακριβώς όπως μπορεί να υπάρξει κλοπή (*furtum*) μελών της οικογένειας κάποιου (ενός παιδιού υπό πατρικήν εξουσία [*potestas*] ή μιας έγγαμης γυναίκας υπό την εξουσία του άντρα της [*in manus*] ή ενός *auctoratus* (ατόμου δεσμευμένου με σύμβαση ως μονομάχου), έτσι μπορεί να υπάρξει κλοπή ενός οφειλέτη που δικάστηκε, ενός *iudicatus*, που υποτίθεται

ότι παρέχει χρήσιμη υπηρεσία εργαζόμενος για ν' αποπληρώσει το χρέος του. Ο Salvius Julianus, ένας από τους μεγαλύτερους Ρωμαίους νομολόγους, που έγραψε κατά το δεύτερο τρίτο του 2ου αιώνα, μπόρεσε να μελετήσει μια κατάσταση όπου «κάποιος απάγει έναν ελεύθερο άνθρωπο με τη βία και τον κρατά δέσμιο» (*Dig.* XXII.iii. 20)· και ο Venuleius Saturninus, γράφοντας στην ίδια περίπου εποχή, μίλησε για χρήση «ιδιωτικών ή δημόσιων δεσμών» (*vel privata vel publica vincula, Dig.* L.xvi.224). Στις αρχές του 3ου αιώνα ένας άλλος νομολόγος, ο Ουλπιανός, γράφει για τον άνθρωπο που, αν και όχι απόλυτα «in servitute», αλυσοδένεται από έναν ιδιώτη (in privata vincula ductus, *Dig.*IV.vi.23. *pr*). Στην ίδια περίπου περίοδο ο Paulus μιλάει για τον άνθρωπο που ρίχνει κάποιον στη φυλακή, για να του αποσπάσει κάτι (*Dig.* IV.ii.22): το απόσπασμα μού φαίνεται να υποδηλώνει ότι η φυλακή (*carcer*) είναι ιδιωτική. «Η ιδιωτική φυλάκιση από ισχυρούς πιστωτές ήταν ένα κακό που το κράτος, παρά τα απανωτά διατάγματα, δεν ήταν αρκετά ισχυρό για να το ξεριζώσει» (Jolowicz και Nicholas, *HISRL*[3], 445). Μερικές από τις καταστάσεις που περιγράψαμε πιο πάνω μπορεί, βέβαια, να δημιουργήθηκαν από τυφλές πράξεις βίας εκ μέρους ισχυρών ατόμων· αλλά έχουν πολύ ουσιαστικότερο νόημα αν οι δράστες ήταν πιστωτές, όπως το υποθέτουν σωστά οι Jolowicz και Nicholas στο απόσπασμα που παρέθεσα.

Είναι αλήθεια ότι ο πιστωτής που συνέλαβε τον αναγνωρισμένο δικαστικά χρεώστη του δεν είχε κανένα *ρητό νομικό δικαίωμα* να τον βάλει να *δουλέψει* για να εξοφλήσει το χρέος του. Αλλά ποιο νόημα θα είχε η απλή σύλληψη ενός υπερήμερου οφειλέτη και τα έξοδα που θα έκανε ο πιστωτής του για να τον κρατάει αργόν, εκτός ίσως αν πίστευε ότι έκρυβε κάποια περιουσία; Ο *addictus* ή *iudicatus* για τον οποίο μπορούσε να χρησιμοποιείται η λέξη *servire* στη λαϊκή γλώσσα (βλ. πιο πάνω), πρέπει κανονικά να είχε «εξαναγκαστεί» να δουλέψει για τον αναγνωρισμένο δικαστικά πιστωτή του, έστω και μόνο για να σωθεί από την ακόμα πιο δυσάρεστη εναλλακτική ρύθμιση της φυλάκισης και των δεσμών, με ίσα ίσα τόση τροφή όση να τον κρατάει στη ζωή.

Τα περισσότερα από τα κείμενα για την «προσωπική κράτηση» τα οποία παρέθεσα ώς τώρα είναι από την περίοδο της Ηγεμονίας. Στην Ύστερη Αυτοκρατορία η θέση των κατώτερων τάξεων χειροτέρεψε, και οι νόμοι που θεσπίστηκαν για να παρέχουν κάποια προστασία στους φτωχούς, το λιγότερο περιφρονήθηκαν με ακόμα μεγαλύτερη ατιμωρησία από τους ισχυρούς, τους *potentes* ή *potentiores*, αυτούς που είχε προφανώς υπόψη ο νομολόγος της εποχής του Σεβήρου, Καλλίστρατος, όταν έγραφε (στις αρχές του 3ου αιώνα) για τον άνθρωπο που «εκρατείτο δέσμιος, *potentiore vi oppressus*» (*Dig.* IV.vi.9), και όταν πάλι ανέφερε ότι το να βρίσκει κανείς καταφύγιο σ' έναν ανδριάντα του αυτοκράτορα ήταν επιτρεπτό, ως εξαίρεση, για έναν άνθρωπο που «ξέφευγε από τα δεσμά του, ή που είχε τεθεί υπό κράτηση από *potentiores*» (*Dig.* XLVIII.xix.28-7). Μια απόφαση του Διοκλητιανού και του Μαξιμιανού με χρονολογία το 293 τόνιζε ότι τα ενέχυρα για οφειλές πρέπει να συνίστανται μόνο σε κτήματα και όχι σε «γιους ή ελεύθερους ανθρώπους» (*CJ* VIII.xvi.6). Άλλη απόφαση των ίδιων αυτοκρατόρων στον επόμενο χρόνο ορίζει ότι «οι νόμοι δεν επιτρέπουν ελεύθεροι [liberos] να υπηρετούν ως δούλοι [servire] σε πιστωτές για να εξοφλήσουν τις οφειλές τους» (*CJ* IV.x.12). Το αν αυτοί οι *liberi* πρέπει να θεωρηθούν *ελεύθεροι άνθρωποι* που έγιναν δέσμιοι των πιστωτών τους (ή ακόμα προσπάθησαν να πουλήσουν τον εαυτό τους μετα-

βαλλόμενοι σε δούλους), ή αν είναι *παιδιά* στους γονείς των οποίων απαγορεύεται να τα παραδώσουν ως δούλους (μια και η λατινική λέξη μπορεί να αναφέρεται και στη μια και στην άλλη κατηγορία), δεν ξεκαθαρίζεται (βλ. λχ. Mitteis *RuV* 363-4, 451 και σημ. 3, 456). Στην Ύστερη Αυτοκρατορία, παρά το γεγονός ότι μια σειρά αυτοκρατορικοί νόμοι απαγορεύουν ρητά την ύπαρξη ιδιωτικών φυλακών (*CJ* IX.v.1. και 2, μ.Χ. 486 και 529)[70], οι μεγαλοκτηματίες διατηρούσαν φανερά τέτοιες φυλακές, όπου οι υπερήμεροι οφειλέτες καταπιέζονταν, μαζί με άλλους ανεπιθύμητους και εγκληματίες. Για την πρακτική αυτή μάς είναι γνωστά περισσότερα στοιχεία από την Αίγυπτο (βλ. Hardy, *LEBE* 67-71). Ένας πάπυρος αποκαλύπτει ότι μια συγκεκριμένη μέρα γύρω στο έτος 538 υπήρχαν όχι λιγότερα από 139 άτομα στη φυλακή του κτήματος της οικογένειας του Απίωνα στον Οξύρυγχο (*PSI* 953. 37, 54-60): πολλά αν όχι τα περισσότερα απ' αυτά πιθανόν να ήταν οφειλέτες.

Μπορούμε, λοιπόν, να συμπεράνουμε ότι «η προσωπική κράτηση» συνεχίστηκε αδιάπτωτα σ' όλη τη διάρκεια της Ηγεμονίας και της Ύστερης Αυτοκρατορίας[71], τουλάχιστον μέχρι την εποχή του Ιουστινιανού[72]· ότι μέτρα σαν την *cessio bonorum* ευνοούσαν κυρίως τις εύπορες τάξεις· και ότι οι προσπάθειες της αυτοκρατορικής διοίκησης (αυτές που ήταν) να συμπαρασταθεί στους αδύνατους κατέρρευσαν μπρος στην ακαμψία των *potentes*.

«Η δουλεία για χρέη» στην αρχαιότητα, όπως την όρισα, περιλαμβάνει πάντως την πιο επαχθή μορφή της νομικής κατάστασης (που δεν μπορώ εδώ παρά μόνο να την αναφέρω) της συχνά γνωστής με τον ειδικό όρο *παραμονή* («μακροπρόθεσμη διμερής σύμβαση εργασίας» είναι ίσως το πλησιέστερο ισοδύναμο τουλάχιστον για μερικές από τις ποικιλίες της), και που διέφερε σημαντικά όχι μόνο κατά τόπο και χρόνο, αλλά και από συναλλαγή σε συναλλαγή, και μπορούσε ν' ανακύψει με πολύ διαφορετικούς τρόπους, λχ., ως όρος για χειραφέτηση από τη δουλεία, ή ως συνέπεια της υπερημερίας μιας οφειλής ή ακόμα και ως απόρροια απλώς μιας οφειλής, αλλά και ως εφαρμογή μιας σύμβασης υπηρεσίας ή μαθητείας[73]. Από νομική άποψη, το υποκείμενο στην υποχρέωση της *παραμονής* άτομο ήταν αναμφίβολα μάλλον «ελεύθερο» παρά δούλος, αλλά η ελευθερία του, σε ορισμένες περιπτώσεις, ήταν τόσο περιορισμένη ώστε να μοιάζει πολύ μ' εκείνην του αναγνωρισμένου δικαστικά οφειλέτη στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, του *addictus*, που (όπως είδαμε) μπορούμε να πούμε ότι ήταν σε «κατάσταση δουλείας» (*servire*), αν και όχι νομικά ένας *servus*. Είναι πολύ πιθανόν ο Δίων Χρυσόστομος να είχε στον νου μιαν από τις πιο επαχθείς μορφές αυτού του θεσμού όταν μιλούσε για «μυριάδες ελεύθερους ανθρώπους που πουλούσαν τον εαυτό τους για να γίνουν δούλοι σύμφωνα με κάποια σύμβαση» (*δουλεύειν κατά συγγραφήν*), μερικές φορές με πολύ σκληρούς όρους (XV.23). Υποθέτω, επίσης, ότι κάτι πολύ ανάλογο με την *παραμονή* υπήρξε στην περίπτωση των αγοριών και των κοριτσιών που περιγράφει ο Κασσιόδωρος ότι στέκονταν ολόγυρα στη μεγάλη εμποροπανήγυρη της Λυκανίας (στη νότια Ιταλία), για να «πουληθούν» από τους γονείς τους, προς το ίδιο το συμφέρον τους, περνώντας «από την εργασία στους αγρούς στην *urbana servitia*» (*Var.* VIII.33, γραμμένο γύρω στο 527).

Πριν ν' αφήσω το θέμα της δουλείας για χρέη, θα θίξω σύντομα ένα ζήτημα που δεν είναι δυνατόν να το εξετάσουμε στις λεπτομέρειές του, χωρίς να μπούμε σε πολύ ειδικά ζητήματα: εννοώ την περίπτωση ενός ατόμου που πουλάει τον

εαυτό του ή ένα από τα παιδιά του ως δούλο. Αυτό, βέβαια, υπάγεται αυστηρά στην κατηγορία της «δουλοκτησίας» και όχι της «δουλείας για χρέος», και έχει ήδη εμφανιστεί μια ή δυο φορές σε τούτο το υποκεφάλαιο· εφόσον όμως η αυτοπώληση ή η πώληση παιδιών είναι στην ουσία πάντοτε αποτέλεσμα έσχατης φτώχειας και πολύ πιθανόν κάποιου χρέους, και συχνά συνοδεύεται με την υποθήκευση ατόμων για κάποιο χρέος, σωστό είναι να μιλήσουμε γι' αυτές τις πρακτικές εδώ. Η κατάσταση πριν από τη ρωμαϊκή κατάκτηση του Ελληνικού κόσμου είναι τόσο λίγο γνωστή ώστε το καλύτερο για μας είναι να περιοριστούμε στη ρωμαϊκή περίοδο, επισημαίνοντας απλώς ότι ο εξανδραποδισμός ελεύθερων ανθρώπων φαίνεται να ήταν δυνατός σε πολλά μέρη της ελληνικής Ανατολής προτού αυτά υποταγούν στη Ρώμη (βλ. πιο πάνω, και Mitteis, *RuV* 357-72). Στη θεωρία του Δικαίου ένα ελεύθερο άτομο δεν μπορούσε, γενικά, να γίνει δούλος σε ρωμαϊκό έδαφος. Ορισμένες όμως εξαιρέσεις υπήρχαν σε διάφορες εποχές, ακόμα και στον πιο αυστηρό νόμο, χώρια εντελώς από τον εξανδραποδισμό που προκύπτει από ορισμένους τύπους καταδίκης για έγκλημα, όπως τα καταναγκαστικά έργα σε ορυχεία ή λατομεία. Ιδιαίτερα, η πώληση νεογέννητων παιδιών (*sanguinolenti*)[74] επιτρεπόταν τουλάχιστον από τους χρόνους του Κωνσταντίνου (*Fragm. Vat.* 34, του 313 μ.Χ.) και ίσως νωρίτερα (*CTh* V. x.1, του 319 ή 329, που αναφέρονται στα «statuta priorum principum»). Η πώληση μεγαλύτερων παιδιών, είτε επιτρεπόταν από τον νόμο είτε όχι, γινόταν ασφαλώς λόγω φτώχειας και χρεών: αυτό φαίνεται καθαρά προπαντός από μια σειρά διατάγματα που εκδόθηκαν ανάμεσα στις αρχές του 4ου και στα μέσα του 5ου αιώνα (βλ. ειδ. *CTh* XI.xxvii, 2· III.iii.1· *Nov. Val* XXXIII) και από διάφορες γραπτές πηγές και παπύρους· ξέρουμε επίσης ότι ενδεείς ενήλικοι πουλούσαν συχνά τον εαυτό τους και γίνονταν δούλοι[75]. Ένα χωρίο που δεν αναφέρεται συχνά σε συνάφεια με τα παραπάνω είναι *Κλήμης Α.* Iv.2 (που θεωρείται συνήθως ότι γράφτηκε στα τέλη του 1ου αιώνα):

> Ξέρουμε ότι πολλοί από μας [πιθανόν οι χριστιανοί της Ρώμης] παρέδωσαν τον εαυτό τους στα δεσμά [*εις δεσμά*] για να λυτρώσουν άλλους. Πολλοί έδωσαν τον εαυτό τους στη δουλεία [*εις δουλείαν*] και, με την τιμή που πληρώθηκαν, έθρεψαν [*εψώμισαν*] άλλους.

Η έννοια της λέξης *εψώμισαν* είναι, νομίζω, ότι τα πεινασμένα παιδιά τους είχαν ανάγκη από τροφή. (Φυσικά, το κείμενο τούτο και άλλα παρόμοια μπορεί ν' αναφέρονται στην πραγματικότητα σε κάποια μορφή *παραμονής*: βλ. πιο πάνω).

Η ανελεύθερη εργασία, χαρακτηριστική της προ-κλασικής Μέσης Ανατολής, που περιγράφεται με ιδιαίτερη ενάργεια σε πολλά κείμενα σφηνοειδούς γραφής, φαίνεται να περιλάμβανε μια μεγάλη αναλογία περιπτώσεων αυτού που στην πραγματικότητα ήταν δουλεία για χρέος και όχι δουλεία ελληνικού ή ρωμαϊκού τύπου· αλλά αυτό είναι θέμα με το οποίο δεν μπορώ να ασχοληθώ σε τούτο το βιβλίο[76]. Όποιος επιθυμεί να κάνει μιαν άμεση σύγκριση ανάμεσα σ' αυτό που ονομάζω δούλωση λόγω χρέους και στην κοινή δουλοκτησία μπορεί να διαβάσει μια χρήσιμη, αν και εξιδανικευμένη, εκτίμηση του Φίλωνα, *De spec. leg.* II. 79-85, για την εβραϊκή «δουλεία λόγω χρέους», όπως αυτή αντιμετωπίζεται από το Δευτερονόμιο ιε', 12-15· πρβλ. Έξοδος κα', 2· Λευιτικός κε', 39-43· Ιερεμ.

λδ', 14. Ο Φίλων προσπαθεί να διασαφηνίσει ότι άνθρωποι που βρίσκονται σ' αυτό το είδος δουλείας και που πρέπει ν' αφεθούν ελεύθεροι στο τέρμα της εξάχρονης υπηρεσίας τους, αν και ονομάζονται *δούλοι*, στην πραγματικότητα ανήκουν στην ίδια κατηγορία με τους μισθωτούς εργαζόμενους· χρησιμοποιεί και τους δύο τεχνικούς όρους, *θής* και *μισθωτός* (βλ. υποκεφ. 6. αυτού του κεφαλαίου). Μ' αυτό κλείνω την εξέταση του θέματος της δουλείας για χρέη.

★ ★ ★ ★ ★

Η εργασία καταδίκων δεν ήταν ποτέ μεγάλης σημασίας στον Ελληνικό ή και στον Ρωμαϊκό κόσμο[77], και μόλις στην Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία γίνεται πολύς λόγος γι' αυτήν. Εμφανίζεται τις περισσότερες φορές στην καταδίκη ανθρώπων χαμηλής προσωπικής κατάστασης *ad metallum*: δηλαδή, να δουλεύουν ισόβια στα κρατικά ορυχεία ή λατομεία (βλ. Jones, *LRE* II. 838). Κατά τον λεγόμενο «Μεγάλο Διωγμό», στα πρώτα χρόνια του 4ου αιώνα, μαθαίνουμε από τον Ευσέβιο ότι πολλοί χριστιανοί καταδικάζονταν να δουλεύουν στα ορυχεία χαλκού της Φαενούς στη νότια Παλαιστίνη, πολλοί άλλοι στα λατομεία πορφυρόλιθου της αιγυπτιακής ανατολικής ερήμου, και άλλοι πάλι στα ορυχεία της Κιλικίας[78]. Τον 4ο αιώνα οι ελάσσονες εγκληματίες από περιοχές της Ιταλίας και από τη Σαρδηνία καταδικάζονταν μερικές φορές να δουλεύουν στα ρωμαϊκά αρτοποιεία (*CTh* IX. xl. 3, 5-7) όπου οι αρτοποιοί συνήθιζαν να συμπληρώνουν τον ανεπαρκή αριθμό καταδίκων τους, κατά τον εκκλησιαστικό ιστορικό Σωκράτη, δημιουργώντας ταβέρνες και πορνεία στα ισόγεια πάνω από τους φούρνους τους, από όπου έσπρωχναν προς τα κάτω τους ανύποπτους πελάτες και τους έβαζαν να φουρνίζουν ψωμιά για το υπόλοιπο της ζωής τους, ώσπου ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Α' γύρω στα 390 έβαλε τέρμα σ' αυτή την πρακτική (*HE* V.xviii. 3-8).

★ ★ ★ ★ ★

Επανερχόμενος στο θέμα της καθαυτό δουλείας, θα ήθελα να τονίσω κάτι για το οποίο ώς τώρα έχω κάνει μόνο συντομότατη μνεία. Η φύση των μαρτυριών που διαθέτουμε για την αρχαιότητα είναι συχνά τέτοια που μας βάζει στον πειρασμό να συνάγουμε απατηλά συμπεράσματα για *απουσία* ορισμένων φαινομένων, ενώ το μόνο δικαίωμα που έχουμε είναι να σημειώσουμε την απουσία *μαρτυριών* για τούτα τα φαινόμενα· και εδώ περί αυτού ακριβώς πρόκειται. Η φύση των μαρτυριών για την αρχαία δουλεία είναι τέτοια που υπάρχει πιθανότητα να βρούμε την εργασία δούλων (έξω από τον οικιακό χώρο, πάντως) να έχει λειψή παρουσία στις πηγές μας, όπως άλλωστε και όλες οι μορφές εργασίας. Οι μαρτυρίες για τη χρησιμοποίηση δούλων στην παραγωγή κατά την αρχαιότητα μπορεί να είναι πολύ λιγοστές ακόμα και για τόπους και εποχές όπου ξέρουμε ότι ήταν πλατιά διαδομένη και σημαντική. Ακόμα κι εκεί όπου ο βασικός ρόλος που έπαιξε η παραγωγή των δούλων είναι αναντίρρητος, όπως για τμήματα της Στερεάς Ελλάδας και για μερικά νησιά του Αιγαίου κατά την κλασική περίοδο και (σε μικρότερο βαθμό) κατά την ελληνιστική εποχή, δεν θα γινόταν σχεδόν καθόλου λόγος για τη χρησιμοποίηση δούλων στην ελληνική γεωργία έξω από την Αττική, αν δεν υπήρχε το γεγονός ότι ιστορικοί (Θουκυδίδης, Ξενοφών, Πολύβιος) κάνουν,

παρεκβατικά, μνεία για τέτοιους δούλους σε περιγραφές πολεμικών εκστρατειών και, κατά κανόνα, μόνο όταν κάνουν λόγο για λεία και λάφυρα: βλ. Παράρτημα II. Πράγματι, αν εξαιρέσουμε λίγα σκόρπια κείμενα στους Αθηναίους ρήτορες και ελάχιστες επιγραφές, δεν έχουμε σχεδόν καθόλου ειδικές μαρτυρίες για τον κεντρικό ρόλο που έπαιξαν οι δούλοι στην παραγωγή ούτε στην ίδια την Αττική, ώστε να τις αντιπαραβάλλουμε με τις γενικές (και συχνά αόριστες) αναφορές για τη δουλεία στον Πλάτωνα, στον Αριστοτέλη, στον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα και σε άλλα συγγράμματα. Για πολλές περιοχές του Ελληνικού κόσμου και στις περισσότερες περιόδους δεν υπάρχουν πηγές από τις οποίες να μπορούμε να αντλήσουμε συγκεκριμένες πληροφορίες σχετικά με τη χρησιμοποίηση δουλικής εργασίας. Πιστεύω ότι αυτό δεν έγινε αρκετά αντιληπτό. Εφόσον λοιπόν δεν υπάρχει παρά ελάχιστο ή καθόλου σχετικό γραπτό ή επιγραφικό υλικό από το οποίο να περιμένουμε να φωτιστούμε για την κατάσταση στον τομέα της εργασίας – όπως, λχ., στο μεγαλύτερο μέρος του Ελληνικού κόσμου έξω από την Αίγυπτο κατά την ελληνιστική περίοδο – οφείλουμε να είμαστε ιδιαίτερα προσεχτικοί και να μην πηδάμε στο συμπέρασμα ότι η ανελεύθερη εργασία ήταν μικρής σημασίας.

Για να δώσουμε ένα μόνο παράδειγμα: δεν μπορούμε να αναμένουμε οποιαδήποτε μνεία – ακόμα και στις καλύτερα διασωσμένες περιγραφές οικοδομικών έργων – για τους πολλούς δούλους, που οπωσδήποτε εργάζονταν υπό τις διαταγές τεχνιτών και εργολάβων μεταφορών οι οποίοι ανελάμβαναν τα διάφορα τμήματα ενός έργου (ως επί το πλείστον αρκετά μικρά), να γίνεται στις σχετικές επιγραφές. Μερικές από τις περιγραφές οικοδομών που μνημονεύονται στο υποκεφάλαιο 6 και στις σημ. 20-3, λχ. οι περιγραφές για το Ερέχθειο και τον ναό της Ελευσίνας στην Αττική, αναφέρουν έναν αριθμό δούλων, που όλους τους θεωρώ ως *χωρίς οικούντες* (βλ. πιο πάνω και σημ. 9). Το να βλέπουμε τους τέτοιους δούλους ως τους μόνους απασχολούμενους στα οικοδομικά έργα είναι ένα σφάλμα στο οποίο πολύ συχνά υπέπεσαν οι μελετητές. Όποιος έκλεινε μια σύμβαση για κάποια δημόσια οικοδομή μπορούσε – και συχνά το έπραττε – να χρησιμοποιεί δούλους στην εκτέλεση των έργων που ανελάμβανε υπεύθυνα· και, φυσικά, δεν υπήρχε περίπτωση να μνημονευθεί κανένας από τους δούλους αυτούς στις επιγραφές. Καμιά μνεία για δούλους δεν γίνεται σε μερικές από τις περιγραφές οικοδομών, ακόμα και σ'αυτές που αναφέρονται στα έργα της Επιδαύρου στον 4ο αιώνα (και που εξετάζονται διά μακρών από τον Burford, *GTBE*)· θα ήταν όμως γελοίο να υποθέσουμε ότι δεν εργάζονταν εκεί δούλοι. Και οι απασχολούμενοι στα αθηναϊκά οικοδομικά έργα δούλοι είναι πιθανόν να ξεπερνούσαν κατά πολύ σε αριθμό εκείνους που οι επιγραφές αναφέρουν ονομαστικά.

Αυτοί που τείνουν να συναγάγουν, από τη σπανιότητα των αναφορών σε αγροτική εργασία δούλων, το συμπέρασμα ότι το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας στα κτήματα των ευκατάστατων γαιοκτημόνων δεν γινόταν από δούλους, οφείλουν να αναρωτηθούν ποιες μαρτυρίες υπάρχουν για οποιοδήποτε άλλο είδος εργασίας! Όπως έδειξα πιο πάνω σε τούτο το υποκεφάλαιο («II. Δουλοπαροικία»), πρέπει να υπήρξαν πολλοί δουλοπάροικοι και οιονεί δουλοπάροικοι στις ασιατικές περιοχές που περιήλθαν υπό τον έλεγχο των Ελλήνων (ή των Μακεδόνων) από τους χρόνους του Αλεξάνδρου και πέρα· και, φυσικά, ένα μεγάλο μέρος του εργαζόμενου αγροτικού πληθυσμού ολόκληρης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας

γνώρισε κάποιο είδος δουλοπαροικίας, σε διάφορες περιόδους και περιοχές, στα τέλη του 3ου αιώνα και μεταγενέστερα (βλ. IV.3). Αλλά η δουλοπαροικία, όπως σημείωσα πιο πάνω, δεν έτεινε να διατηρηθεί υπό τη ρωμαϊκή κυριαρχία πριν από την εγκαθίδρυση του ύστερου Ρωμαϊκού κολονάτου. *Πώς, λοιπόν, αν όχι με τον μόχθο των δούλων, γίνονταν τα γεωργικά έργα για την εύπορη τάξη; Πώς αλλιώς η τάξη αυτή* (μια τάξη γαιοκτημόνων πριν απ' όλα: βλ. III. 2-3) *ποριζόταν το πλεόνασμά της*; Οι μόνοι εναλλακτικοί τρόποι ήταν η μισθωτή εργασία και η εκμίσθωση. Υπάρχει όμως σοβαρός λόγος να πιστεύουμε ότι η μισθωτή εργασία υπήρχε μόνο σε μικρή κλίμακα, χώρια από τις εποχιακές δραστηριότητες – θερισμό, τρύγο και μάζεμα της ελιάς – και την ενοικίαση δούλων (βλ. υποκεφ. 6 αυτού του κεφαλαίου). Και η εκμίσθωση (βλ. IV. 3) δεν μπορούσε, φυσικά, να αποφέρει τόσο περίπου κέρδος όσο η καλλιέργεια της γης απευθείας με εργασία δούλων – αρκεί, βέβαια, ο γαιοκτήμονας να μπορούσε ν' αποκτήσει όχι μόνο συνήθεις εργαζόμενους δούλους αλλά και έναν ικανό διαχειριστή, βοηθούμενον, όποτε υπήρχε ανάγκη, από «δουλοδηγούς». (Ο διαχειριστής, όπως είδαμε πιο πάνω, ήταν κι ο ίδιος ένας δούλος ή ίσως ένας απελεύθερος, και όλοι οι δουλοδηγοί ήταν δούλοι). Η άποψη που υποστήριζαν ορισμένοι Ρωμαίοι αγρονόμοι της ύστερης Δημοκρατίας και της πρώιμης Ηγεμονίας ήταν ότι ο κτηματίας έπρεπε να εκμισθώνει έναν αγρό μόνο όταν ο ίδιος δεν μπορούσε να τον καλλιεργήσει σωστά με δούλους – είτε επειδή το κλίμα ήταν πολύ κακό, είτε επειδή το έδαφος ήταν πολύ φτωχό – ή ακόμα όταν ο αγρός βρισκόταν πολύ μακριά για την τακτική προσωπική επίβλεψή του από τον ιδιοκτήτη (βλ. Colum. I. vii. 4-7, που εξετάζεται στο IV.3). Συνεπώς, αν το κόστος της αγοράς και της διατροφής των δούλων και των εποπτών τους δεν ήταν πολύ μεγάλο, η δουλεία, *ως μέσο προσπορισμού ενός πλεονάσματος*, ήταν ανώτερη από κάθε άλλη μέθοδο εκμετάλλευσης· και, ασφαλώς, όταν οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι, που ήταν συνηθισμένοι στη διεξαγόμενη με δούλους γεωργία στις χώρες τους πήγαν να εγκατασταθούν στη Μικρά Ασία ή στη Συρία, χρησιμοποίησαν, όσο μπορούσαν, δούλους για την καλλιέργεια των αγρών τους. Εξαίρεση αποτελούσε ίσως μια ορισμένη τοπική μορφή δουλοπαροικίας, ή οιονεί-δουλοπαροικίας, εφόσον εδώ οι εργαζόμενοι μπορούσαν να κρατηθούν σ' αυτή την κατάσταση από τους Έλληνες δεσπότες τους· φαίνεται όμως ότι οι τοπικές αυτές ιδιομορφίες δεν ήταν συνήθως μεγάλης διάρκειας, μια και η δουλοπαροικία (όπως είπα) δεν ήταν θεσμός που άκμασε κάτω από την ελληνική ή ρωμαϊκή κυριαρχία μέχρι την έναρξη του ύστερου Ρωμαϊκού κολονάτου.

★ ★ ★ ★ ★

Ορισμένοι μπορούν ν' αμφισβητήσουν τη δικαιολογία που έδωσα για να χρησιμοποιήσω τον φτιαχτό όρο «*ανελεύθερη* εργασία», επειδή, λένε, είναι απαράδεκτα πλατύς. Δεν υπάρχει μήπως σημαντική διαφορά – θα πουν –, σύμφωνα και με τις μαρξιστικές κατηγορίες ή έστω με όποιες αποδεκτές απ' αυτές, ανάμεσα στην παραγωγή με δούλους και στην παραγωγή με δουλοπάροικους; Ο δουλοπάροικος έχει τουλάχιστον τη *νομή* των μέσων της γεωργικής παραγωγής, νομή που αναγνωρίζεται από τον νόμο σε κάποιο βαθμό, αν και δεν μπορεί να εξισωθεί με την *κυριότητα*, ούτε έστω με τη ρωμαϊκή *possessio* – που, παρενθετικά, ακόμα κι ένας ελεύθερος μισθωτής κτήματος την απολάμβανε υπό το Ρωμαϊκό Δίκαιο.

Η θέση του δουλοπάροικου είναι επομένως διαφορετική σημαντικά από εκείνην του δούλου. Άρα, δεν ήταν μήπως βαθιά η αλλαγή που επήλθε στους όρους της παραγωγής, από την προγενέστερη περίοδο της δουλείας στην περίοδο της πλατιά διαδομένης δουλοπαροικίας, η οποία άρχισε (όπως θα δούμε στο IV.3) γύρω στο 300 μ.Χ., και, τελικά, εκάλυψε ένα μεγάλο μέρος του Ελληνορωμαϊκού κόσμου;

Η απάντησή μου ξεκινά με τη βεβαίωση ότι η «ανελεύθερη εργασία», με την πλατιά σημασία που δίνω σ' αυτή την έκφραση, είναι μια πολύ χρήσιμη έννοια, αντίθετη προς την «ελεύθερη» μισθωτή εργασία που είναι η βάση της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Η δουλεία και η δουλοπαροικία είναι από πολλές απόψεις ομότροπες, και οι κοινωνίες στις οποίες αποτελούν τη δεσπόζουσα μορφή παραγωγής θα είναι ριζικά διαφορετικές από την κεφαλαιοκρατική κοινωνία, τη θεμελιωμένη στη μισθωτή εργασία. Στον Ελληνικό (και Ρωμαϊκό) κόσμο είναι εξαιρετικά δύσκολο να ξεχωρίσουμε δουλεία και δουλοπαροικία διότι, όπως έδειξα, ούτε οι Έλληνες ούτε οι Ρωμαίοι αναγνώριζαν τη δουλοπαροικία ως διαφορετικό θεσμό, και ούτε είχαν μια γενική λέξη γι' αυτήν. Σχολίασα σε τούτο το υποκεφάλαιο την αμηχανία στην οποία βρέθηκαν οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες από τον 4ο ώς τον 6ο αιώνα αντιμετωπίζοντας το πρόβλημα των δουλοπάροικων *coloni*, που ήταν (όπως ήξεραν καλά οι αυτοκράτορες) νομικά «ελεύθεροι» (*ingenui*), σε αντιδιαστολή με τους δούλους (*servi*), αλλά των οποίων η κατάσταση έμοιαζε στην ουσία περισσότερο μ' εκείνη των δούλων. Η λύση που υιοθέτησαν ορισμένοι από τους αυτοκράτορες του 4ου αιώνα, όπως θυμόμαστε, ήταν να θεωρούν τους δουλοπάροικους-*coloni* ως, κατά κάποιαν έννοια, δούλους της γης τους· η άποψη όμως αυτή ήταν τόσο αμφισβητήσιμη από νομική άποψη όσο και το να θεωρεί κανείς τον οφειλέτη που είχε γίνει *addictus* ότι βρίσκεται σε μια μορφή δουλείας απέναντι στον πιστωτή του.

Δεν χωράει ασφαλώς καμιά αμφιβολία ότι στον Ελληνικό (και Ρωμαϊκό) κόσμο, όταν εμφανίζονται μορφές ανελεύθερης εργασίας, στην πρώτη γραμμή είναι συνήθως η δουλεία με την αυστηρή σημασία του όρου. Η δουλοπαροικία συναντάται, στον κλασικό Ελληνικό κόσμο, μόνο σε τοπικές μορφές, που η καθεμιά τους θεωρείται ως μοναδική περίπτωση. Μόλις στην Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία η δουλοπαροικία εμφανίζεται σε ευρεία κλίμακα, και δεν υπάρχει πράγματι καμιά λέξη γι' αυτήν μέχρι που στα μέσα του 4ου αιώνα, πλάθεται η λέξη «colonatus» (βλ. πιο πάνω). Ακόμα και τότε, γίνεται λόγος για μεγάλους οίκους με δούλους, κυρίως όμως στη Δύση (βλ. IV. 3). Οι σχετικοί αριθμοί των δουλοπάροικων και των δούλων δεν μπορούν να υπολογιστούν με κάποιο βαθμό αξιοπιστίας, παρά το γεγονός ότι τώρα υπήρχαν αναμφίβολα πολύ περισσότεροι δουλοπάροικοι από δούλους, αν αφαιρέσουμε πάντως τους οικιακούς δούλους, που ο ρόλος τους στην παραγωγή ήταν μόνο έμμεσος. Υπάρχει, ωστόσο, άφθονο υλικό στα ρωμαϊκά νομικά συγγράμματα που, κατά τη γνώμη μου, αποδείχνει πειστικά ότι ακόμα και η δουλοκτησία παρέμενε πολύ σημαντική στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο, μέχρι και στην εποχή που ο Ιουστινιανός εξέδωσε το μεγάλο *Corpus Iuris Civilis* στις αρχές της δεκαετίας του 530. Υποθέτω ότι η συνεχιζόμενη ύπαρξη δούλων και δουλοπάροικων διαχειριστών (βλ. πιο πάνω), ακόμα κι όταν η δουλεία ήταν πολύ λιγότερο σημαντική στα χαμηλότερα επίπεδα απ' ό,τι ήταν προηγούμενα, εξηγεί ίσως εν μέρει τις συχνές αναφορές στη δουλεία μέσα στο *Corpus*.

Θεωρώ, επομένως, ρεαλιστικό να χαρακτηρίσω τη δουλεία ως την επικρατέστερη μορφή της αρχαίας «ανελεύθερης εργασίας», όχι με την ποσοτική έννοια, ότι η εύπορη τάξη ποριζόταν το πλεόνασμά της τον περισσότερο καιρό κυρίως από την εργασία των ιδιόκτητων δούλων, αλλά με την έννοια ότι η δουλεία, μαζί με τη «δουλεία για χρέη» (μια κατάσταση που ουσιαστικά δεν διέφερε σχεδόν καθόλου από τη δουλεία, μόνο που ήταν χρονολογικά περιορισμένη), ήταν *η αρχέτυπη μορφή της ανελεύθερης εργασίας* σ' όλη τη διάρκεια της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, έτσι που όχι μόνο οι περιστασιακές παλιότερες μορφές δουλοπαροικίας, όπως εκείνη των ειλώτων της Σπάρτης, αλλά και το πλατιά διαδομένο υστερορωμαϊκό κολονάτο έπρεπε να διατυπωθούν σε γλώσσα προερχόμενη από την ορολογία της δουλείας, είτε την ειδική (οι είλωτες ως σπαρτιατική *δουλεία*) είτε όχι (οι *coloni* ως «δούλοι *της γης*» ή «εις δουλείαν» σ' αυτήν). Έχω τη γνώμη ότι μια τέτοια κοινωνία, όπου η δουλεία, στη στενή έννοια, είναι πανταχού παρούσα στην ψυχολογία όλων των τάξεων, είναι κάτι πολύ διαφορετικό από μια κοινωνία όπου η καθαυτό δουλεία είναι άγνωστη ή ασήμαντη, έστω κι αν εδώ η δουλοπαροικία είναι εκείνη που προμηθεύει στην εύπορη τάξη ένα μεγάλο ποσοστό του πλεονάσματός της.

★ ★ ★ ★ ★

Ένα πολύ πρόσφατο δημοσίευμα αποκάλυψε ότι έχουμε τώρα στη διάθεσή μας σαφή μαρτυρία για έναν αγγειογράφο στην Αθήνα που ήταν δούλος και πως φρόντισε μάλιστα να περιγράψει τον εαυτό του σ' ένα από τα δημιουργήματά του. Σ' έναν κύαθο με μαύρες φιγούρες, χρονολογούμενον από το 520 π.Χ., που ανακαλύφθηκε στο Vulci, ένα άτομο ονόματι Λύδος αναγράφει ότι αυτός εικονογράφησε το αγγείο και ότι το όνομά του ήταν «Λύδος, ένας δούλος [*δώλος*], Μυρινάιος» – καταγόμενος δηλαδή από τη Μυρίνη, μια αιολική ελληνική πόλη στις ακτές της Λυδίας, στη δυτική Μικρά Ασία[79].

★ ★ ★ ★ ★

Η ελευθερία ήταν η μεγάλη ελπίδα του κάθε δούλου. Μερικοί μπορούσαν να είναι σχεδόν βέβαιοι για τη χειραφέτησή τους. Για άλλους, που δεν είχαν παρά ελάχιστες ή καθόλου πιθανότητες να την αποκτήσουν, υπήρχε ένας μόνο τρόπος να γλιτώσουν από τη δουλεία: ο θάνατος. Ότι με τον θάνατο ο δούλος κέρδιζε την ελευθερία του είναι ένα όχι ασυνήθιστο θέμα σε επιτάφιους δούλων (βλ., λχ., *Anth. Pal.* VII. 553). Τελειώνω τούτο το υποκεφάλαιο παραθέτοντας έναν από τους πιο συγκινητικούς αρχαίους επιτάφιους. Είναι για τον δούλο Νάρκισσο, έναν επιστάτη (*vilicus*) αγροκτήματος στην περιοχή του Ουενάφριου (*Venafrum*) στην Ιταλία, που πέθανε σε ηλικία είκοσι πέντε χρόνων, και που φέρεται να λέει ότι η ελευθερία του, που του την αρνήθηκαν στα νιάτα του με νόμο, έγινε αιώνια χάρη σ' έναν πρόωρο θάνατο (*CIL* X.i. 4917)[80]:

Debita libertas iuveni mihi lege negata
Morte immatura reddita perpetua est.

5

Απελεύθεροι

Ο δούλος ενός Ρωμαίου πολίτη, αν χειραφετηθεί επίσημα από τον κύριό του με έναν από τους τρόπους που ορίζει ο νόμος, γίνεται Ρωμαίος πολίτης. Ο χειραφετημένος δούλος ενός πολίτη ελληνικής πόλης δεν φαίνεται ποτέ να έχει πετύχει, ως αυτόματο αποτέλεσμα της χειραφέτησης από τον κύριό του, κάτι περισσότερο από την ιδιότητα του μέτοικου, όπως ασφαλώς γινόταν στην κλασική Αθήνα. Σ' όλα τα ελληνικά κράτη, απ' ό,τι ξέρουμε, μόνο μια απόφαση του κυρίαρχου σώματος μπορούσε να απονείμει πολιτικά δικαιώματα σ' έναν απελευθερωμένο δούλο, όπως και σ' οποιονδήποτε άλλον που δεν ήταν γεννημένος πολίτης. Τέτοιες, όμως, αποφάσεις ήταν σπάνιες. Υπάρχει μια ενδιαφέρουσα επιστολή του βασιλιά Φιλίππου Ε' της Μακεδονίας προς τη θεσσαλική πόλη της Λάρισας, χρονολογημένη τώρα το 215 π.Χ., που τονίζει ότι αν οι κάτοικοι της πόλης αυτής ακολουθούσαν τη ρωμαϊκή πρακτική αντί της ελληνικής, θα μπορούσαν να αυξήσουν σημαντικά τη μάζα των πολιτών τους (*SIG*³ 543 = *IG* IX. 517, στίχ. 26 κ.ε.: υπάρχει αγγλική μετάφραση στις εκδ. Lewis and Reinhold, *RC* I. 386-7). Οι Ρόδιοι, κατά την ηρωική τους αντίσταση εναντίον του Δημητρίου του Πολιορκητή (305-4), ήταν ασυνήθιστα γενναιόδωροι στην παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων καθώς και της ελευθερίας στους δούλους εκείνους (τους οποίους το κράτος είχε αγοράσει από τους κυρίους τους) που είχαν πολεμήσει καλά στη διάρκεια της πολιορκίας (Διοδ. Σικ. XX. 84.3· 100. 1). Στην Αθήνα, τα πολιτικά δικαιώματα παραχωρούνταν σε ειδική τελετή απονομής τους από τη Συνέλευση σε πρώην δούλους για παρασχεθείσες υπηρεσίες, όπως στον Πασίωνα κατά το πρώτο τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ. και στον πρώην δούλο του Φορμίωνα το 361-0 (βλ. Davies, *APF* 427 κ.ε., ειδ. 430, 436). Κατά την περίοδο των Αντωνίνων υπήρχαν προφανώς απελεύθεροι στην Αθήνα που είχαν καταφέρει να γίνουν όχι μόνο πολίτες αλλά και μέλη της Βουλής: αυτοί αποβλήθηκαν με διαταγή του Μάρκου Αυρήλιου. (Οι απελεύθεροι, όχι όμως οι γιοι τους που γεννήθηκαν μετά τη χειραφέτησή τους, θεωρούνταν κατά κανόνα ακατάλληλοι για το αξίωμα του δημοτικού συμβούλου). Ο Μάρκος δεν απέκλεισε τους γιους των απελεύθερων (τους γεννημένους μετά τη χειραφέτηση των πατέρων τους) από το να υπηρετήσουν στην αθηναϊκή Βουλή. Όσο για τον σεπτό Άρειο Πάγο, τον ήθελε να μπορεί να επιτρέπει μόνο σ' εκείνους που οι πατέρες *και οι πάπποι* τους είχαν γεννηθεί ελεύθεροι να γίνονται μέλη (ένα «αρχαίο έθιμο» που παλιότερα, φαίνεται, κατά την από κοινού βασιλεία του με τον Ούερο [Verus], στα 161-9, είχε προσπαθήσει να ξαναεπιβάλει)· αλλά μια και στάθηκε αδύνατο να επιβάλει, τότε, αυτόν τον κανόνα, συγκατατέθηκε αργότερα να επιτρέψει την εισδοχή εκείνων που οι πατέρες τους και οι μητέρες τους είχαν γεννηθεί ελεύθεροι. (Οι διατάξεις αυτές του Μάρκου ήλθαν στο φως μόλις τελευταία, σε μιαν επιγραφή που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1970 και προκάλεσε ορισμένη συζήτηση: βλ. Παράρτημα IV. § 2).

Απ' ό,τι ξέρω, υπάρχει μόνο μια μαρτυρία από αρχαίο συγγραφέα που προσπαθεί να εξηγήσει την καταπληκτική μεγαλοψυχία των Ρωμαίων προς τους χειραφετημένους από τους κυρίους τους δούλους, να τους δέχονται ως Ρωμαίους πολίτες· κι αυτή η μαρτυρία πολύ σπάνια αναφέρεται. Τη βρίσκουμε στη *Ρωμαϊκή Αρχαιο-*

λογία του Διονύσιου του Αλικαρνασσέα, ενός κορυφαίου Έλληνα φιλολογικού κριτικού, που έγραψε στη Ρώμη στα τέλη του τελευταίου π.Χ. αιώνα. Ο Διονύσιος επισύρει την προσοχή στη διαφορά ανάμεσα στη ρωμαϊκή και στην ελληνική χειραφέτηση και τονίζει το μεγάλο πλεονέκτημα που αποκόμιζαν οι πολύ πλούσιοι (*ευπορώτατοι*) Ρωμαίοι με το να έχουν μεγάλο αριθμό πολιτών απελεύθερων, οι οποίοι δεσμεύονταν να τους βοηθήσουν στον δημόσιο βίο τους και οι οποίοι θα ήταν πελάτες (*πελάται*, η ελληνική λέξη που αντιστοιχεί στη λατινική *clientes*) και των απογόνων τους (*Ant. Rom.* IV. 22.4 ώς 23.7, ειδ. 23.6)[1]. Κανένα ίσως ελληνικό κράτος δεν είχε κάτι που να πλησιάζει τη ρωμαϊκή *clientela* (βλ. τη μελέτη μου SVP, και VI. 3 και 5 στο παρόν βιβλίο), τον θεσμό της πατρωνείας και της πελατείας, που (με τις πολλές διακλαδώσεις της) έκανε τον απελεύθερο έναν *cliens* (πελάτη) του παλιού του κυρίου και των απογόνων του. (Γνωρίζουμε πολλά για τις σχέσεις του Ρωμαίου απελεύθερου με τον πρώην κύριό του[2], αλλά λίγα για εκείνες του Έλληνα ομολόγου του).

Οι παρατηρήσεις μου για τους απελεύθερους θα είναι πολύ επιλεκτικές, μια και σκοπός μου δεν είναι να δώσω μια γενική εκτίμηση γι' αυτούς. Ομολογουμένως, λίγες ήταν οι χρήσιμες μελέτες για τους Έλληνες απελεύθερους από την εποχή (1908) που κυκλοφόρησε το βιβλίο τού A. Calderini, *La manomissione e la condizione dei liberti in Grecia*, αλλά είχαμε τρία βιβλία για τους Ρωμαίους απελεύθερους τα τελευταία χρόνια μόνο στην αγγλική[3]. Το μόνο που θα κάνω εδώ είναι να τονίσω ότι το ζήτημα αν ένας άνθρωπος ήταν δούλος ή Ρωμαίος απελεύθερος ή γεννημένος ελεύθερος Ρωμαίος ή Έλληνας μπορεί να έχει πολύ μικρότερη σημασία από το ζήτημα *ποιου* δούλος ή απελεύθερος ήταν ή υπήρξε και σε ποιαν οικονομική κατάσταση είχε φτάσει. Μίλησα πρωτύτερα (II. 5), επικρίνοντάς την, για την ανύψωση του «status» – όσο κι αν αυτό μπορεί να είναι χρήσιμο για μια περιγραφική και βοηθητική ταξινόμηση – σε περιωπή ανώτερη από εκείνην της τάξης ως οργάνου για την καλύτερη ανάλυση της ελληνικής κοινωνίας. Η γνώμη μου αυτή ισχύει περίφημα για τούτη την περίπτωση, και οπωσδήποτε για τους αιώνες εκείνους όπου μερικοί ή όλοι οι Έλληνες ήταν κάτω από ρωμαϊκή κυριαρχία (και πάνω απ' όλα για τον τρίτο και τους επόμενους αιώνες της χριστιανικής εποχής, όταν ουσιαστικά όλοι οι ελεύθεροι Έλληνες ήταν και Ρωμαίοι πολίτες), μια και το να είναι κανείς Ρωμαίος απελεύθερος («libertinus») ήταν *αυστηρά η κατάσταση μιας μόνο γενιάς*, και τα παιδιά που αποκτούσε ένας απελεύθερος μετά τη χειραφέτηση ήταν *ingenui*, γεννημένα ελεύθερα, και δεν υπόκεινταν σε καμιάν από τις σημαντικές νομικές και κοινωνικές στερήσεις δικαιωμάτων, οι οποίες χαρακτήριζαν τους απελεύθερους[4], ακόμα κι αν παρέμεναν πελάτες του πρώην ιδιοκτήτη του πατέρα τους και των διαδόχων του. Ένας γιος απελεύθερου, ο C. Thoranius, λέγεται ότι έγινε μέλος της Συγκλήτου στην περίοδο της βασιλείας του Αυγούστου (Δίων Κάσσιος LIII. 27.6)· και ο Έλβιος Περτίναξ (P. Helvius Pertinax), που χρημάτισε δύο φορές ύπατος (γύρω στα 175 και 192) και αυτοκράτορας για λίγες εβδομάδες το 193, ήταν ίσως γιος ενός απελεύθερου[5]. Αν είχα ασχοληθεί με τη λατινική Δύση αντί με την ελληνική Ανατολή, θα χρειαζόταν να πω κάτι για τον εξέχοντα ρόλο που έπαιζαν οι απόγονοι των απελεύθερων στη δημόσια ζωή πολλών πόλεων, αλλά όλες σχεδόν οι μαρτυρίες μας έρχονται από τη Δύση, ιδιαίτερα από την Ιταλία[6].

«Ένας απελεύθερος είναι ένας απελεύθερος» δεν είναι επομένως μια περισότερο

χρήσιμη απόφανση, από το «ένας δούλος είναι ένας δούλος». Στο ένα άκρο, ειδικά κατά την ύστερη Ρωμαϊκή Δημοκρατία και την πρώιμη Ηγεμονία, υπήρχαν απελεύθεροι πλουσιότεροι και με επιρροή πολύ μεγαλύτερη από πολλούς *Ιππείς (equites)*, ακόμα κι από μερικούς συγκλητικούς της εποχής τους. (Δεν διστάζω να στρέψω την προσοχή μου σ' αυτούς τους ανθρώπους, μια και πολλοί από αυτούς ήταν ελληνικής καταγωγής, με την ευρεία έννοια). Ο Δημήτριος, ο ισχυρός απελεύθερος της Πομπηΐας, λέγεται ότι πέθανε αφήνοντας 4.000 τάλαντα, δηλαδή 96 εκατομμύρια σηστέρτιους, HS σε λατινική ορολογία (Πλουτ. *Πομπ.* 2. 9· πρβλ. 40.1). Ο απελεύθερος τού Αυγούστου και επίτροπος Licinus, που κατηγορείται ότι φερνόταν με αποκρουστικά άδικο τρόπο στη διάρκεια της «εξουσίας» του στη γενέτειρά του Γαλατία, απέκτησε προφανώς μεγάλη περιουσία[7]. Και οι τρεις μεγαλύτεροι απ' όλους τους αυτοκρατορικούς απελεύθερους, επί βασιλείας του Κλαύδιου (41-54) και του Νέρωνα (54-68), όπως αναφέρει ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος (*NH* XXXIII. 134), ήταν – ανάμεσα σε «πολλούς» απελευθερωμένους δούλους! – πλουσιότεροι κι από τον ίδιο τον Κράσσο, έναν από τους μεγάλους εκατομμυριούχους της ύστερης Δημοκρατίας, που έμεινε στην ιστορία για την παρατήρησή του ότι ένας άνθρωπος δεν μπορεί να λογαριάζεται πλούσιος (*locuples*) παρά μόνο αν είναι σε θέση να συντηρεί έναν ολόκληρο στρατό με το δικό του εισόδημα και πρέπει να διαθέτει περισσότερα από 200 εκατομμύρια σηστέρτιους (πάνω από 8.000 τάλαντα)[8]. Για τον Νάρκισσο και τον Πάλλαντα, δύο από τους τρεις εξέχοντες αυτοκρατορικούς απελεύθερους που αναφέρει ο Πλίνιος, λέγεται ότι είχαν ο καθένας 400 εκατομμύρια HS (πάνω από 16.000 τάλαντα)[9], και ο Κάλλιστος, ο τρίτος, δεν μπορεί να ήταν πολύ πίσω (βλ. Duncan-Jones *EREQS* 343, σημ.10). Οι αριθμοί αυτοί είναι μάλλον εξογκωμένοι στις γραπτές πηγές· αν όμως πράγματι κάποιος από αυτούς τους ανθρώπους κατείχε κάτι σαν 400 εκατομμύρια HS, τότε μπορεί να ήταν πλουσιότερος κι από τον Σενέκα, του οποίου η περιουσία λέγεται ότι έφτανε τα 300 εκατομμύρια HS (ή 12.500 τάλαντα): βλ. Tac. *Ann.* XIII.42.6· Δίων Κάσσιος LXI. 10.3 (75 εκατομμύρια δραχμές). Αν αφήσουμε κατά μέρος τις αυτοκρατορικές οικογένειες της πρώιμης Ηγεμονίας, που φυσικά ήταν ασύγκριτα πλουσιότερες απ' όλες τις άλλες, μπορούμε να πούμε ότι στην ύστερη Δημοκρατία και στην Ηγεμονία μόνο ο Πομπήιος ο Μέγας αναφέρεται, από τις διασωσμένες πηγές, ότι είχε περιουσία μεγαλύτερη από εκείνη του Πάλλαντα και του Νάρκισσου: η περιουσία αυτή, που κατασχέθηκε μετά τον θάνατό του, φαίνεται να ήταν της τάξεως των 700 εκατ. HS (ή περίπου 30.000 τάλαντα)[10]. Ωστόσο, ο Νάρκισσος και ο Πάλλας ήταν τα πιο ακραία παραδείγματα που μπορούσαν να βρεθούν σε οποιαδήποτε στιγμή στη διάρκεια της Ηγεμονίας, και κάμποσοι από τους άλλους πιο ξακουστούς απελεύθερους ανήκαν κι αυτοί στην ίδια περίοδο (πάνω κάτω στο δεύτερο τρίτο του 1ου αιώνα της χριστιανικής εποχής) – ο Φήλιξ, ο αδελφός του Πάλλαντα, λογουχάρη, που έγινε ο σύζυγος τριών διαδοχικών ανατολικών πριγκιπισσών· ως επίτροπος της Ιουδαίας, «άσκησε βασιλική εξουσία στο πνεύμα ενός δούλου» (Tac. *Hist.* V. 9) και, παρενθετικά λέγεται ότι κράτησε τον απόστολο Παύλο στη φυλακή για δύο χρόνια, ελπίζοντας να δωροδοκηθεί για να τον απολύσει (*Πράξεις κδ'*, ειδ. 26-7).

Αμέσως μετά την περίοδο αυτή οι αυτοκρατορικοί απελεύθεροι αποπέμφθηκαν από τις ανώτερες θέσεις των αυτοκρατορικών αστικών υπηρεσιών, από τις οποίες

πρυήλθαν οι τεράστιες περιουσίες του Πάλλαντα και των ομοίων του, και οι θέσεις αυτές καταλήφθηκαν από ιππείς, στα τέλη του 1ου και στις αρχές του 2ου αιώνα[11]. Η μόνη σημαντική θέση που οι αυτοκρατορικοί δούλοι και απελεύθεροι δεν έχασαν ποτέ ήταν η θέση του *cubicularius*, του «αρχιθαλαμηπόλου», ο οποίος μετά το 473 ήταν πάντοτε απελεύθερος (βλ. υποκεφ. 4). Οι *cubicularii*, όλοι ευνούχοι, ήταν επιφορτισμένοι με τον κοιτώνα του αυτοκράτορα και της αυτοκράτειρας (του «Ιερού Κοιτώνος», *sacrum cubiculum*), και επειδή ο ευνουχισμός ήταν παράνομος στο εσωτερικό της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, είχαν ουσιαστικά όλοι αρχίσει τη ζωή τους (θεωρητικά οπωσδήποτε) ως εισαγόμενοι «βάρβαροι» δούλοι· αλλά το πεδίο των δραστηριοτήτων τους ήταν ευρύτατο, έφτανε μέχρι του να γίνονται δεκτοί σε ακρόαση από τον αυτοκράτορα. Στην ύστερη Αυτοκρατορία, οι *cubicularii* ασκούσαν κάποτε μεγάλη πολιτική επιρροή, ιδιαίτερα, βεβαίως, ο μέγας αρχιθαλαμηπόλος, *praepositus sacri cubiculi*[12]. Ο αυτοκράτορας Ιουλιανός, γράφοντας μιαν ανοιχτή επιστολή προς την πόλη της Αθήνας το 361, μιλάει για την καλοσύνη που του έδειξε η μακαρίτισσα αυτοκράτειρα Ευσεβία πριν την άνοδό του στον θρόνο και που εκδηλώθηκε «διαμέσου των ευνούχων της υπηρεσίας της», όπως, από το άλλο μέρος, αποδίδει κυρίως στις μηχανορραφίες του επικατάρατου σρχιευνούχου (*ο θεοίς εχθρός ανδρόγυνος*, όπως τον αποκαλεί) του αυτοκράτορα Κωνστάντιου, που το όνομά του έτυχε να είναι Ευσέβιος, το γεγονός ότι ο αυτοκράτορας τον κράτησε έξι μήνες στην ίδια πόλη (στο Μιλάνο), χωρίς να τον δεί παρά μια μόνο φορά (*Ep. ad. Athen.* 5, 274ab). Τα επίσημα *Acta* της πρώτης Συνόδου της Εφέσου το 431 τυχαίνει να περισώζουν μιαν αξιοσημείωτη επιστολή του αλεξανδρινού αρχιδιακόνου Επιφάνιου προς τον επίσκοπο Μαξιμιανό της Κωνσταντινούπολης, με την οποία του δίνει έναν κατάλογο των δωροδοκημάτων τα οποία χορηγούνταν άφθονα σε μέλη της αυτοκρατορικής αυλής του Θεοδοσίου Β' και της Πουλχερίας στις αρχές της δεκαετίας του 430 από τον Άγιο Κύριλλο, τον πατριάρχη της Αλεξανδρείας, που ήταν αποφασισμένος να πετύχει ώστε οι αλληλοσυγκρουόμενες αποφάσεις των αντίπαλων μερίδων μέσα στη Σύνοδο να αποβούν τελικά προς όφελος του ίδιου και των Καθολικών, εναντίον του Νεστορίου και των οπαδών του. Το ανώτατο ποσό που αναγραφόταν στον κατάλογο, 200 λίβρες χρυσού (14.400 σόλδια), καταβλήθηκε στον Χρυσερό, έναν *praepositus sacri cubiculi*, ο οποίος έλαβε επίσης και πολλά άλλα ακριβά δώρα, ενώ κάμποσοι άλλοι *cubicularii* έλαβαν τουλάχιστον 50 λίβρες χρυσού, όπως και δύο από τις *cubiculariae* («γυναίκες του Κοιτώνα»)[13] της Πουλχερίας. Πολλοί από τους ευνούχους αυτοκρατορικούς απελεύθερους *cubicularii* διακρίθηκαν σε στρατιωτικές διοικήσεις, προπαντός βέβαια ο μέγας Ναρσής, *sacellarius* και *praepositus*, ένας στρατηγός με εξαιρετικές επιτυχίες στην εποχή του Ιουστινιανού[14].

Δεν ήταν μόνο οι απελεύθεροι της *familia Caesaris* που απέκτησαν πλούτη. Ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος, όπως είδαμε λίγο πριν, μίλησε για «πολλούς» απελεύθερους (όχι μόνο για τον Κάλλιστο, τον Πάλλαντα και τον Νάρκισσο) που ήταν πλουσιότεροι από τον Κράσσο. Ο ίδιος ο Πλίνιος στο ίδιο χωρίο (*NH* XXXIII. 134-5) δίνει λεπτομέρειες για τη διαθήκη ενός απελεύθερου, του C. Caecilius Isidorus, που πέθανε το 8 π.Χ.: κατά τον Πλίνιο, ο άνθρωπος έλεγε ότι, αν και είχε χάσει πολλά στους εμφύλιους πολέμους, άφηνε 4.116 δούλους, 3.600 ζευγάρια βόδια, 257.000 άλλα ζωντανά και 60 εκατομμύρια HS σε μετρητά (2.500 τάλαντα),

και έδινε εντολή να ξοδευτούν για την κηδεία του 1.100.000 HS (πάνω από 450 τάλαντα). (Τουλάχιστον μερικοί από τους αριθμούς αυτούς είναι προφανώς εξογκωμένοι, ίσως μάλιστα χοντρικά)[15]. Δεν πρέπει να παραλείψω ν' αναφέρω την απολαυστική περιγραφή από τον Πετρώνιο (*Sat.* 45-77) της τεράστιας περιουσίας του *φανταστικού* απελεύθερου Τριμαλχίωνα, που παριστάνεται κάτοχος 30 εκατομμυρίων HS (1.250 τάλαντα) και να λέει ότι ο πρώην κύριός του τού άφησε, με τη διαθήκη του, «μια περιουσία αντάξια ενός συγκλητικού» (*patrimonium laticlavium*), και ότι αυτός την αβγάτισε με τον δικό του κόπο. Ανάμεσα στους φίλους του Τριμαλχίωνα περιγράφονται αρκετοί άλλοι πλούσιοι απελεύθεροι: ένας λέγεται ότι είχε περιουσία 800.000 HS και ένας άλλος ένα εκατομμύριο (*Sat.*38), και γίνεται μνεία για έναν άλλον απελεύθερο που είχε πεθάνει αφήνοντας 100.000 HS (*Sat.* 43). Φυσικά, δεν πρόκειται ν' αρνηθώ ότι αρκετοί από τους απελεύθερους μπορεί να υπήρξαν εύποροι και λίγοι ίσως πολύ πλούσιοι – αν και πιστεύω ότι για ν' αποκτήσει πλούτο ένας απελεύθερος που δεν ήταν μέλος της *familia Caesaris* θα έπρεπε (όπως ο Τριμαλχίων) να λάβει μια γερή κληρονομιά από τον παλιό του κύριο, πράγμα που δεν συνέβαινε συχνά. Αλλά, χώρια από τους εντελώς ασυνήθεις αυτοκρατορικούς απελεύθερους, ελάχιστες *μαρτυρίες* βλέπω για *μεγάλες* περιουσίες στα χέρια απελεύθερων. Θα ήταν λάθος να δούμε στα λόγια του Μαρτιάλη, *libertinas opes* (V.13.6), κάποιον υπαινιγμό ότι το status του απελεύθερου και ο πλούτος συμβάδιζαν εντελώς φυσικά: στο ποίημα τούτο, ο Μαρτιάλης – που αποκαλεί τον εαυτό του «φτωχό άνθρωπο» (*pauper*), αν και ήταν επίτιμος ιππέας – εκφράζει την περιφρόνησή του για έναν πλούσιο απελεύθερο, τον Καλλίστρατο, και η λέξη *libertinas* είναι η μόνη ένδειξη που δίνει για την κοινωνική θέση του ατόμου αυτού.

Έχω τη γνώμη ότι πολύ μεγάλη εμπιστοσύνη δόθηκε στην πλασματική *cena Trimalchionis (δείπνο του Τριμαλχίωνα)* του Πετρώνιου: οι επινοήσεις του πολύ εύκολα έγιναν δεκτές ως γεγονότα και οι εσκεμμένες κωμικές υπερβολές του θεωρήθηκαν ως χαρακτηριστικές. Ακόμα και ο Rostovtzeff έγραψε κάπως εν εκτάσει για τον Τριμαλχίωνα σαν να επρόκειτο για πραγματικό άτομο κι όχι για ένα φανταστικό πρόσωπο· τον ονομάζει «τύπο της εποχής του» (της εποχής του Ιουλίου-Κλαυδίου), αν και πιο κάτω στο ίδιο χωρίο προσθέτει: «Τείνω να πιστέψω ότι ο Πετρώνιος διάλεξε τον τύπο του απελεύθερου για να έχει την ευκαιρία να παρουσιάσει τον νεόπλουτο όσο γίνεται πιο χυδαίο» (*SEHRE*[2] I.57-8). Ο Finley, που μιλάει για τον Τριμαλχίωνα σε τουλάχιστον δέκα διαφορετικά μέρη του βιβλίου του *Ancient Economy*, τον σχολιάζει σαν να ήταν όχι μόνο ένα *πραγματικό* πρόσωπο αλλά και σαν ένας *αντιπροσωπευτικός* τύπος: «Ο Τριμαλχίων», λέει, «*μπορεί* να μην είναι ένα *εξ ολοκλήρου τυπικό* αρχαίο πρόσωπο [οι υπογραμμίσεις δικές μου], αλλά δεν είναι ούτε εξ ολοκλήρου μη τυπικό» (*AE* 36, πρβλ. 38, 50-1, 61, 78, 83). Και πιο κάτω: «Για άλλη μια φορά στρεφόμαστε στον Τριμαλχίωνα για να δούμε τη γυμνή αλήθεια» (*AE* 115-16) – στην πραγματικότητα, ωστόσο, βρίσκουμε για άλλη μια φορά μια διασκεδαστική σειρά κωμικών υπερβολών[16].

Ασφαλώς η μεγάλη πλειονότητα των απελεύθερων, τη στιγμή της χειραφέτησής τους, θα ήταν άτομα, στην καλύτερη περίπτωση, με πολύ μέτρια περιουσία, έστω και αν ένας σεβαστός αριθμός από αυτούς, είχαν κάποιαν οικονομική άνεση, και μερικοί ήταν πλούσιοι. Πολλοί πρέπει να ήταν οι εξαθλιωμένοι από τη φτώ-

χεια, που είτε τους επιτράπηκε να αγοράσουν την ελευθερία τους με την κάθε δεκάρα που κατόρθωσαν να οικονομήσουν από το *peculium* τους στο διάστημα της δουλείας τους, είτε αφέθηκαν, κατά τον θάνατο του κυρίου τους, με το δώρο της ελευθερίας και τίποτε άλλο. Μια παραμάνα που απελευθερωνόταν όταν την έπαιρναν τα χρόνια δεν βρισκόταν ίσως μακριά από το σύνορο της φτώχειας, αλλά ο Πλίνιος ο νεότερος μεταβίβασε στη γρια παραμάνα του ένα «μικρό αγρόκτημα» αξίας 100.000 HS (*Επιστ.* VI. iii.1) – ίσως 100 - 120 στρεμμάτων (βλ. Sherwin - White, *LP* 358). Σχεδόν όλοι οι απελεύθεροι που απέκτησαν πραγματικά μεγάλες περιουσίες, θα το κατόρθωσαν επειδή υπήρξαν δούλοι πολύ πλούσιων ατόμων, ή επειδή ανήκαν στη *familia Caesaris*. Μια χαριτωμένη επιτύμβια επιγραφή (*ILS* 1949) κοντά στη Ρώμη, την οποία δεν πρέπει να χάσει όποιος είναι σε θέση να διαβάζει απλά λατινικά, αναφέρει τα κέρδη που αποκόμισε από τον M. Aurelius Cotta Maximus, ύπατο το 20 μ.Χ., ένας από τους απελεύθερούς του, ο Ζώσιμος, ο οποίος μετά τη χειραφέτηση χρημάτισε ως επίσημος ακόλουθός του, *accensus*. (Το όνομα του ατόμου είναι ελληνικό, άσχετα με το αν το ίδιο το άτομο ήταν ή όχι ελληνικής καταγωγής). Ο Cotta του είχε δώσει πολλές φορές το ισοδύναμο του τιμήματος (census) για την είσοδο στην τάξη των ιππέων, που ήταν 400.000 HS (*saepe libens census donavit equestris*)· μεγάλωσε τους γιους του και προίκισε τις θυγατέρες του «σαν να ήταν ο ίδιος πατέρας τους»· πέτυχε για τον ένα γιο την τιμή να γίνει μέλος ενός στρατιωτικού συλλόγου (το συνηθισμένο πρώτο βήμα για τη σταδιοδρομία του ιππέα)· και τελειώνει με την πληρωμή για την επιγραφή, σε ελεγειακά δίστιχα, που είτε τα έγραψε ο ίδιος ή τα ανάθεσε σε κάποιον που κατάλαβε πόσο αναγκαίο ήταν να τονίσει την ανοιχτοχεριά του Cotta.

Από μια περίφημη επιγραφή του 133 π.Χ. φαίνεται ότι οι απελεύθεροι (*εξελεύθεροι*) και οι απόγονοί τους στη μεγάλη ελληνική πόλη Πέργαμο βρίσκονταν σε κατώτερη νομική κατάσταση από τους άλλους μη πολίτες μόνιμους κατοίκους, που εδώ ονομάζονται *πάροικοι*, διότι ενώ αυτοί οι τελευταίοι, που ήταν ήδη εγγεγραμμένοι ως *πάροικοι*, θα λάβαιναν πολιτικά δικαιώματα (σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης που θ' αντιμετώπιζε η πόλη), οι απόγονοι των απελεύθερων (αν και, ολοφάνερα, δεν ήταν οι ίδιοι απελεύθεροι) θα γίνονταν απλώς *πάροικοι*, κι αυτό θεωρήθηκε σαφώς βελτίωση της κοινωνικής θέσης τους (*IGRR* IV. 289 = *OGIS* 338, στίχοι 11- 13, 20-1).

Στη ρωμαϊκή περίοδο μπορούμε να βρούμε σε μια ελληνική πόλη απελεύθερους Ρωμαίους πολίτες που βρίσκονταν στην ίδια σχεδόν κοινωνική βαθμίδα (τηρουμένων των αναλογιών) με άλλους απελεύθερους, έξω από το τοπικό σώμα των πολιτών. Έτσι, στις δωρεές που έκανε η Μηνοδώρα στη Σίλλυο της Πισιδίας, παραγγέλλοντας να μοιράζεται τροφή σε μία σειρά κατηγορίες ανθρώπων, ανάλογα με την κοινωνική θέση τους (βλ. υποκεφ. 6 αυτού του κεφαλαίου, αμέσως μετά τη σημ. 35), βρίσκουμε τους *ουϊνδικτάριους* (Ρωμαίους απελεύθερους κανονικά χειραφετημένους με άγγιγμα του ραβδιού στον χειραφετούμενο δούλο – *per vindictam*) να τοποθετούνται στο ίδιο επίπεδο με τους Έλληνες *απελεύθερους* και τους *παροίκους* (μόνιμους κατοίκους δίχως τοπικά πολιτικά δικαιώματα), και πιο κάτω τους *πολίτες* της Σιλλύου (*IGRR* III. 801.15-22)[17].

Δεν γνωρίζω καμιά έγκυρη μαρτυρία από κανένα μέρος του Ελληνικού κόσμου (ή του Ρωμαϊκού κόσμου)[18] που θα μας επέτρεπε να συναγάγουμε αξιόπιστα συ-

μπεράσματα για τη συγκριτική συχνότητα χειραφέτησης στις διάφορες περιόδους ή στις διάφορες περιοχές, ή στις ηλικίες που γινόταν. Οι μαρτυρίες, ακόμα κι εκείνες των επιγραφών, είναι πάντοτε πάρα πολύ «φορτισμένες» για να μας δώσουν κάτι σαν «βασικό δείγμα» και είναι άχρηστες για στατιστικούς σκοπούς.

Τέλος, οφείλω να επαναλάβω ότι η οικονομική κατάσταση του απελεύθερου είχε πραγματικά μεγαλύτερη σημασία από το τεχνικό νομικό status του, που *πέθαινε μαζί του* (και μαζί με το status των παιδιών του που είχαν γεννηθεί σε δουλεία και χειραφετήθηκαν μαζί μ' αυτόν), ενώ τα παιδιά του που γεννήθηκαν μετά τη χειραφέτησή του λογαριάζονταν ως γεννημένα ελεύθερα και μπορούσαν να κληρονομήσουν το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του[19].

6

Μισθωτή εργασία

Έχω ήδη επισημάνει ότι η μόνη σημαντικότατη οργανωτική διαφορά ανάμεσα στην αρχαία οικονομία και στην οικονομία του σύγχρονου κόσμου είναι ότι στην αρχαιότητα η εύπορη τάξη ποριζόταν το πλεόνασμά της κυρίως από τη μη-ελεύθερη εργασία (ειδικά την εργασία των δούλων) και μόνο σε πολύ μικρότερο βαθμό από τη μισθωτή εργασία (αμειβόμενη εργασία), που ήταν γενικά λιγοστή, ανειδίκευτη και διόλου ταχυκίνητη. Πρέπει επίσης να θυμόμαστε ότι πολλοί μισθωτοί εργαζόμενοι (στην ελληνική *μισθωτοί ή θήτες*· στη λατινική *mercennari*)[1] θα ήταν δούλοι εκμισθωμένοι από τους κυρίους τους.

Μπορώ να διασαφηνίσω αυτό που είπα πιο πάνω για την υπέρτερη θέση της εργασίας των δούλων και τη συγκριτική ασημαντότητα της μισθωτής εργασίας συνοψίζοντας τρεις από τους γοητευτικούς μικρούς σωκρατικούς διαλόγους, που συμπεριλαμβάνονται στα *Απομνημονεύματα* του Ξενοφώντα, και που αποδείχνουν περίφημα πόσο μικρό ρόλο έπαιξε η μισθωτή εργασία στην κλασική Αθήνα. Πρόκειται για ζωντανές συνδιαλέξεις που, από τούτη την άποψη, έχουν ελάχιστη ομοιότητα με τους πλατωνικούς διαλόγους – αναμφίβολα πολύ μεγαλύτερου φιλοσοφικού βάθους –, όπου ο Σωκράτης απλώς αποστομώνει κάποιον άτυχο χαζό. Στον πρώτο, λοιπόν, στη χαριτωμένη συνομιλία ανάμεσα στον Σωκράτη και στη μεγαλοκοκότα Θεοδότη (*Απομν.* III. xi., ειδ. 4), ο Σωκράτης, με προσποιητή αφέλεια, ρωτάει τη νέα για την πηγή των εισοδημάτων της. Ήταν ολοφάνερα ευκατάστατη, αφού είχε ωραία έπιπλα και ένα τσούρμο νόστιμες και καλοφτιαγμένες νεαρές δούλες. «Πες μου, Θεοδότη», λέει ο Σωκράτης, «έχεις μήπως κανένα αγρόκτημα [*αγρόν*];» «Όχι», λέει αυτή. «Μήπως έχεις κανένα σπίτι προσοδοφόρο [*οικίαν προσόδους έχουσαν*];». «Όχι, ούτε σπίτι». «Τότε μήπως έχεις μερικούς τεχνίτες [*χειροτέχνας τινάς*];» Όταν η Θεοδότη απαντά ότι δεν έχει τίποτε απ' όλα τούτα, ο Σωκράτης ρωτάει τότε από πού βγάζει τα λεφτά της, λες και είχε εξαντλήσει όλες τις δυνατές εναλλακτικές ερωτήσεις. Η νέα απαντά πολύ όμορφα, ότι ζει από τη γενναιοδωρία των φίλων της. Ο Σωκράτης ευγενικά τη συγχαίρει που έχει ένα τόσο ικανοποιητικό περιουσιακό στοιχείο. Η συνομιλία συνεχίζεται, και ο Σωκράτης κάνει τέτοια εντύπωση στην απλοϊκή Θεοδότη, που αυτή φτάνει να του ζητήσει να γίνει συνέταιρός της: θα είναι βοηθός της στο κυνήγι για εραστές, *συνθηρατής των φίλων* (μια μεταφορά, που ο Ξενοφών την

αντλεί από την προσφιλή του ψυχαγωγία, το κυνήγι). Όταν ο Σωκράτης βρίσκει κάποιο πάτημα για να μην απαντήσει, η Θεοδότη λέει ότι ελπίζει πάντως ότι θα έρχεται κάπου κάπου να τη βλέπει· αλλά αυτός και πάλι παρακάμπτει την πρόταση και η συνομιλία τελειώνει με τον Σωκράτη να λέει στη Θεοδότη να έρθει αυτή να τον δει – αν και εδώ εμφανίζεται μάλλον αθυρόστομος: λέει ότι θα την υποδεχτεί ευχαρίστως αρκεί να μην έχει μαζί του άλλη φιλενάδα που να εξακολουθεί να την αγαπά περισσότερο. (Μου αρέσει ο διάλογος αυτός. Δεν συναντάμε συχνά τον Σωκράτη σ' αυτό που θα μπορούσε κανείς να ονομάσει ετεροφυλοφιλική στάση). Το σημείο σε τούτη την ιστορία που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα είναι η φύση των τριών ερωτήσεων που θέτει ο Σωκράτης στη Θεοδότη. Δείχνουν – κι εδώ συμφωνούν απόλυτα με όλες τις άλλες μαρτυρίες – ότι όποιος στην Αθήνα δεν εργαζόταν για να ζήσει έπρεπε λογικά είτε, πρώτον, να είναι κάτοχος ενός αγρού (που φυσικά είτε θα τον καλλιεργούσε με δούλους υπό την επιτήρηση ενός επόπτη, είτε θα τον εκμίσθωνε ολόκληρο)· ή, δεύτερον, να έχει δικό του σπίτι, που είτε θα το εκμίσθωνε ολόκληρο ή τμηματικά (υπήρχαν πολλά ενοικιαζόμενα σπίτια, *συνοικίαι*, στην Αθήνα και στον Πειραιά[2]· ή, τρίτον, να έχει δούλους τεχνίτες, που μπορούσαν να εργάζονται υπό την επίβλεψη ενός επόπτη, είτε ανεξάρτητα ως *χωρίς οικούντες* (βλ. υποκεφ. 4 αυτού του κεφαλαίου).

Ο δεύτερος διάλογος από τα *Απομνημονεύματα* (II. vii, ειδ. 2-6) είναι μια συνδιάλεξη ανάμεσα στον Σωκράτη και στον Αρίσταρχο το 404-3 στη διάρκεια της τυραννίας των Τριάκοντα στην Αθήνα. Ο Αρίσταρχος, άλλοτε ένας πλούσιος άνθρωπος, δεν ξέρει πια τι να κάνει για να συντηρήσει ένα σπιτικό δέκα τεσσάρων ελεύθερων ατόμων, κυρίως γυναικών συγγενών που εγκαταλείφθηκαν προσωρινά από τους άνδρες τους, οι οποίοι είχαν φύγει για να ενωθούν με τους αγωνιστές της Δημοκρατικής Ελευθερίας στα οδοφράγματα του Πειραιά. Ο Αρίσταρχος δεν βγάζει φυσικά τίποτε από το αγρόκτημά του, ούτε εισπράττει νοίκια από το ιδιόκτητο σπίτι του, καθώς έφυγαν πολλοί από την πόλη, ούτε μπορεί να πουλήσει ή να βάλει ενέχυρο τα κινητά του αγαθά, καθώς δεν υπάρχουν αγοραστές ή δανειστές. Ο Σωκράτης του δίνει μια θαυμάσια συμβουλή – εντελώς διαφορετική, ασφαλώς, από εκείνην που θα έδινε ο Σωκράτης του Πλάτωνα. Αρχικά αναφέρει παραδείγματα κάμποσων ατόμων με μεγάλους οίκους που είχαν προκόψει σε εξαιρετικό βαθμό: ο Κεράμων, που έγινε πλούσιος με απροσδιόριστο τρόπο, χάρη στην αποδοτικότητα της εργασίας των δούλων του· ο Ναυσικύδης, που τα πήγε τόσο καλά φτιάχνοντας *άλφιτα* (κριθαροπολτό)[3] ώστε απέκτησε κοπάδια γουρουνιών και άλλων ζωντανών και συχνά αναλαμβάνει δαπανηρές λειτουργίες (δημοτικές υπηρεσίες)· και ορισμένοι άλλοι που ζουν στη χλιδή – ο Κύρηβος που έγινε αρτοποιός, ο Δημέας και ο Μένων και «πολλοί Μεγαρείς» (σαφώς εννοεί πολλούς από τους *ευκατάστατους* Μεγαρείς), που κατασκευάζουν διάφορα είδη ενδυμάτων. «Ναι, μα τον Δία, Σωκράτη», αντιλέγει ο Αρίσταρχος, «αυτοί όμως έχοντας αγοράσει πολλούς *βαρβάρους* ως δούλους, τους βάζουν να δουλεύουν όσο είναι καλά, ενώ οι άνθρωποι του σπιτιού μου είναι ελεύθεροι και συγγενείς μου». «Και τι κι αν είναι», απαντά ο Σωκράτης, «νομίζεις πως δεν πρέπει να κάνουν τίποτε άλλο παρά να τρώνε και να κοιμούνται;» Τελικά ο Αρίσταρχος πείθεται να βάλει τα θηλυκά της οικογένειάς του να δουλέψουν· δανείζεται χρήματα και αγοράζει μαλλί. Οι γυναίκες χαίρονται τόσο πολύ τη δουλειά που αρνούνται να κάνουν ένα διάλειμμα την ώρα του φαγητού, και το μόνο τους παράπονο

είναι ότι ο Αρίσταρχος είναι το μόνο πρόσωπο στο σπίτι που τρώει το ψωμί του χωρίς να εργάζεται – μια κριτική που ο Σωκράτης αποκρούει μ' ένα διδακτικό μύθο για τον σκύλο που προστατεύει τα πρόβατα από τον λύκο. Τούτο το χωρίο δείχνει ότι, κατά τον Ξενοφώντα, ο μέσος Αθηναίος της ανώτερης τάξης του καιρού του υπέθετε αυτόματα ότι μια πραγματικά επικερδής βιοτεχνική επιχείρηση είναι αυτή που λειτουργεί με δούλους εργάτες. Μπορούμε να συμφωνήσουμε ότι η υπόθεση όντως υπήρχε και ήταν δικαιολογημένη και ότι βιοτεχνία δίχως δούλους δεν υπήρχε παρά σε πολύ μικρή κλίμακα. Οι ευπραγούντες *τεχνίται* που θα συναντήσουμε τώρα στον Αριστοτέλη έχουν αποκτήσει κανονικά τον πλούτο τους κάνοντας χρήση της εργασίας δούλων, όπως οι Μεγαρείς του Σωκράτη και όλοι οι άλλοι. Το χωρίο δείχνει επίσης ότι ένας Αθηναίος που ανήκε στην εύπορη τάξη δεν θεωρούσε σωστό για την ίδιά του την οικογένεια να κάνει οποιαδήποτε χειρωνακτική εργασία, παρά μόνο βέβαια το γνέσιμο και το φάσιμο, κ.ο.κ., *για τις ανάγκες της ίδιας της οικογένειας*, που έπρεπε να τα κάνουν οι Ελληνίδες γυναίκες – καθώς και οι Ρωμαίες, ακόμα (μέχρι και στην πρώιμη Ηγεμονία) και της ανώτερης κοινωνικής τάξης. Λέγεται ότι ο αυτοκράτορας Αύγουστος φορούσε κανονικά (αν και μόνο στο σπίτι!) ρούχα που τα έφτιαχναν η αδελφή του, η γυναίκα του, η θυγατέρα του ή οι εγγονές του, και ότι είχε μάθει στην κόρη του και στις εγγονές του το κλώσιμο και το φάσιμο (*lanificium*, Suet., *Aug.* 73·64.2). Οι γυναίκες της οικογένειας του Αρίσταρχου έκαναν κάτι πολύ διαφορετικό: παρήγαν πράγματα *για να πουληθούν στην αγορά ως εμπορεύματα*. Περιττό να πούμε ότι η ιστορία δεν παρέχει καμιά μαρτυρία για τις συνήθειες ή τη σκοπιά του ταπεινότερου Αθηναίου, που πρέπει συχνά να έχει κάνει δουλειά αυτού του είδους μαζί με όλη την οικογένεια: δεν υπάρχει λόγος να πιστέψουμε ότι θεωρούσε την τέτοια δουλειά εξευτελιστική, αν και δίχως άλλο ήταν ευχαριστημένος όταν μπορούσε να την ξεφορτωθεί, αν του παρουσιαζόταν ευκαιρία ν' αναρριχηθεί στην ανώτερη τάξη. Προς το παρόν όμως εκείνο που μας ενδιαφέρει κυρίως είναι το γεγονός ότι η εργασία την οποία εκμεταλλευόταν η εύπορη τάξη ήταν η εργασία των δούλων.

Το τρίτο χωρίο από τα *Απομνημονεύματα* (II. viii, ειδ. 3-4) είναι μια συνομιλία του Σωκράτη με τον Εύθηρο, που περιγράφεται ως παλιός σύντροφος του Σωκράτη και άρα, αναμφίβολα, μέλος μιας ευυπόληπτης εύπορης οικογένειας. Η συνομιλία γίνεται μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, το 404 π.Χ. Ο Εύθηρος λέει στον Σωκράτη ότι έχασε τα κτήματά του στο εξωτερικό και τώρα, μη έχοντας τίποτα να δώσει ως εγγύηση για να μπορέσει να πάρει δάνειο, υποχρεώθηκε να μείνει στην Αττική και να κερδίζει το ψωμί του δουλεύοντας με τα χέρια του – *τω σώματι εργαζόμενος*, «εργαζόμενος με το σώμα του», όπως λένε οι Έλληνες. Ο Σωκράτης τού επισημαίνει ότι σύντομα θα είναι ένας γέρος άνθρωπος και τον συμβουλεύει να πιάσει μια μόνιμη δουλειά ως επόπτης ή επιστάτης σε κάποιον γαιοκτήμονα, επιθεωρώντας τις εργασίες και βοηθώντας στη συγκομιδή και γενικά φροντίζοντας τα κτήματα. Η απάντηση του Εύθηρου είναι πολύ ενδιαφέρουσα: νομίζω πως θα δινόταν από οποιονδήποτε Έλληνα πολίτη που ανήκε σ' αυτό που ονομάζω εύπορη τάξη και ίσως και από πολλούς ταπεινότατους ανθρώπους. Λέει: «Δεν θα μπορούσα να υπομείνω να είμαι δούλος» (*χαλεπώς αν δουλείαν υπομείναιμι*). Εκείνο που ο Εύθηρος δεν μπορούσε να ανεχθεί ήταν η ιδέα να είναι ολοκληρωτικά στη διάθεση ενός άλλου, υποχρεωμένος να υποτάσσεται στις

υπαγορεύσεις και στις επιπλήξεις, χωρίς να μπορεί να τα παρατήσει και να φύγει ή να πληρώσει με το ίδιο νόμισμα. Αν κάποιος φτιάχνει ή πουλάει πράγματα ο ίδιος ή ακόμα – όπως έκανε ο Εύθηρος – εργάζεται με μισθό σε λιγόχρονες δουλειές, μπορεί τουλάχιστον ν' ανταπαντά και, στην ανάγκη, να τραβήξει αλλού. Το να δέχεσαι μια μόνιμη απασχόληση, κάτι που πολλοί σήμερα είναι απλώς υπερευχαριστημένοι να το πετύχουν, σημαίνει να ξεπέφτεις στο επίπεδο του δούλου: πρέπει κανείς να το αποφεύγει αυτό με κάθε θυσία, ακόμα κι αν αποφέρει περισσότερο χρήμα. Φυσικά, ένας πραγματικά φτωχός Έλληνας, ακόμα κι ένας πολίτης, μπορεί κάποτε να είναι ευχαριστημένος να βρει μια τέτοια θέση, αλλά, νομίζω, μόνο σαν έσχατο καταφύγιο. Όταν συναντάμε στις πηγές επώνυμους επιστάτες ή διαχειριστές επιχείρησης, αυτοί είναι πάντοτε δούλοι ή απελεύθεροι: βλ. Παράρτημα ΙΙ. Είναι αλήθεια ότι στην αρχή κιόλας του *Οικονομικού* του Ξενοφώντα (I.3-4) γίνεται λόγος για τη δυνατότητα να γίνει κανείς επόπτης στα κτήματα ενός άλλου, αλλά μόνο ως υποθετική εκδοχή, ως μια απόδειξη του γεγονότος ότι αυτό που μπορείς να κάνεις για τον εαυτό σου μπορείς να το κάνεις και για άλλους. Στα τελευταία όμως κεφάλαια, XII - XV, που είναι εντελώς πρακτικού χαρακτήρα και πραγματεύονται την εκλογή και την εκπαίδευση ενός επόπτη ή διαχειριστή (*επιτρόπου*), θεωρείται αυτονόητο ότι αυτός θα είναι ένας δούλος (βλ. ειδ. *Οικον.* XII. 2-3· XIII. 6-10· XVI. 6,9).

Ο τελευταίος από τους παραπάνω τρεις σωκρατικούς διαλόγους του Ξενοφώντα δείχνει πολύ καθαρά πόσο χαμηλή ήταν η εκτίμηση της μισθωτής εργασίας στην κλασική Ελλάδα· και τα πράγματα δεν ήταν διαφορετικά στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή. Οχτακόσια περίπου χρόνια αργότερα, ένα συναρπαστικό θέσπισμα του Γρατιανού και των συναυτοκρατόρων του (το αναφέρω στο υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου και χρονολογείται από το 382 μ.Χ.), απαγορεύει, με τη μεγαλύτερη αυστηρότητα, την ανάθεση της φροντίδας κτηματικής περιουσίας με πληρεξουσιότητα (*procuratio*) σ' έναν δεκουρίονα (μέλος δημοτικού συμβουλίου), που θα γινόταν έτσι αυτό που θα ονομάζαμε επιστάτης ή μισθωτός διαχειριστής. Οι αυτοκράτορες χαρακτηρίζουν έναν δεκουρίονα που δέχεται μια τέτοια θέση ως άνθρωπο που, «επωμιζόμενος την πιο ατιμωτική χαμέρπεια, αδιαφορώντας για την ελευθερία του και την καταγωγή του, καταστρέφει την υπόληψή του με την αναξιοπρεπή δουλικότητά του» (*CTh.* XII.i. 92=*CJ* X.xxxii. 34)[4].

★ ★ ★ ★ ★

Η πρώτη εμφάνιση στην αρχαιότητα της μισθωτής εργασίας σε μεγάλη κλίμακα ήταν στον στρατιωτικό τομέα με τη μορφή μισθοφορικής θητείας. (Όπως ανέφερα στο I.4, το ενδιαφέρον τούτο γεγονός επισημάνθηκε από τον Μαρξ που το ανακοινώνει σε επιστολή του στον Ένγκελς με ημερομηνία 25 Σεπτεμβρίου 1857: *MESC* 118-19). Δεν έχω παρά απλώς να το μνημονεύσω εδώ, μια και το θέμα των Ελλήνων μισθοφόρων έχει εξεταστεί συχνά (βλ. V. 2 σημ. 16). Ανάμεσα στις παλιότερες μαρτυρίες για τους Έλληνες μισθοφόρους – που υπηρετούσαν, ωστόσο, όχι μέσα στον ελληνικό χώρο αλλά για τον Αιγύπτιο Φαραώ Ψαμμίτιχο Β' στη Νουβία – είναι η επιγραφή M/L7, χαραγμένη στο πόδι ενός κολοσσιαίου αγάλματος του Ραμσή Β' μπροστά στον ναό του Άμπου Σίμπελ.

★ ★ ★ ★ ★

Ο Αριστοτέλης είναι εκείνος – περιττό να το πούμε – που δίνει την πιο χρήσιμη ανάλυση της θέσης του μισθωτού, του *θητός*, όπως συνήθως τον αποκαλεί. Ο όρος τον οποίο συχνά βρίσκουμε σε άλλους συγγραφείς και σε επιγραφές είναι *μισθωτός* (άνθρωπος που λαμβάνει *μισθόν*)· ο Αριστοτέλης όμως για κάποιο λόγο δεν χρησιμοποιεί ποτέ αυτήν τη λέξη, αν και κάνει χρήση των ομοειδών της[5]. Δεν φαίνεται να έχει γίνει αρκετά αντιληπτό ότι για τον Αριστοτέλη (όπως και για άλλους Έλληνες) υπήρχε μια σημαντική ποιοτική διαφορά μεταξύ του *θητός*, ή *μισθωτού*, που είναι ειδικά ένας «νοικιασμένος», πληρωμένος εργάτης, και του ανεξάρτητου ειδικευμένου χειροτέχνη που εργάζεται για δικό του λογαριασμό (άσχετα με το αν χρησιμοποιεί δούλους ή όχι) και ονομάζεται συνήθως *τεχνίτης* ή *βάναυσος* (και πότε πότε *βάναυσος τεχνίτης*) – αν και πρέπει να παραδεχτώ ότι σε ορισμένα συμφραζόμενα ο Αριστοτέλης, όταν μιλάει χωρίς αυστηρή ακρίβεια (λχ. στα *Πολιτικά* I. 13, 1260^{a} 36-^{b} 1) χρησιμοποιεί τις λέξεις *βάναυσος/τεχνίτης* για μια ευρύτερη κατηγορία, που συμπεριλαμβάνει και τον *θήτα*. (Με τον ειδικευμένο, τον *τεχνίτη*, ασχολούμαι στο IV. 6). Δυστυχώς ο Αριστοτέλης δεν δίνει ολοκληρωμένη ανάλυση αυτής της διαφοράς. Ωστόσο, όταν παραβάλουμε κάμποσα χωρία από τα *Πολιτικά*, τη *Ρητορική* και τα *Ηθικά Νικομάχεια* και *Ηθικά Ευδήμεια*, η διαφορά αυτή προβάλλει καθαρά[6]. Ο Αριστοτέλης δεν λέει με πολλά λόγια ότι η εργασία που δίνει ο μισθωτός είναι χαρακτηριστικά ανειδίκευτη και κακοπληρωμένη, ενώ η εργασία του *βάναυσου/τεχνίτη* τείνει να είναι ειδικευμένη και καλύτερα αμειβόμενη· αυτό όμως εξυπονοείται κάποτε, ειδικά σ' ένα χωρίο όπου ο Αριστοτέλης διακρίνει την εργασία των *βαναύσων/τεχνιτών* από εκείνην των «ατέχνων και τω σώματι μόνω χρησίμων» (*Πολιτικά*, I.11. 1258^{b} 25-7). Αυτό είναι ευνόητο: φυσικά ένας ειδικευμένος θα εργάζεται μόνος του (ή και θα εκμεταλλεύεται την εργασία δούλων) όταν μπορεί, ενώ ο ανειδίκευτος δεν είναι σχεδόν ποτέ ικανός να το κάνει. Για ορισμένους Έλληνες, συμπεριλαμβανομένου του Ξενοφώντα, η λέξη *τεχνίτης*, που συχνότατα χρησιμοποιείται για τον ανεξάρτητο χειροτέχνη, είχε αποκτήσει μια τόσο αναγκαία πρώτη συμπαραδήλωση της δεξιότητας, που μπορούσε να χρησιμοποιείται ακόμα και για ειδικευμένους δούλους, όπως στα *Απομν.* II. vii. 3-5. (Ο όρος *χειροτέχναι* χρησιμοποιείται με την ίδια ακριβώς έννοια, για τους ειδικευμένους δούλους, στον Θουκυδίδη VII. 27.5, για να δηλώσει την πλειονότητα των «άνω των 20.000 δούλων» που διέφυγαν από την Αττική κατά τα τελευταία στάδια του Πελοποννησιακού πολέμου: βλ. Παράρτημα II). Όταν δεν κατασκεύαζε πράγματα που να μπορούσε να τα πουλήσει για δικό του λογαριασμό, ο ειδικευμένος τεχνίτης (ή, σχετικά μ' αυτό, ο άνθρωπος που κατείχε κάποιο τεχνικό σύνεργο χρήσιμο για μεταφορές, λογουχάρη) εκτελούσε κανονικά εργασία για άλλους, συνάπτοντας ειδικές συμβάσεις. Οι διαθέσιμες μαρτυρίες για τις τέτοιες δραστηριότητες προέρχονται κυρίως από επιγραφές όπου γίνεται λόγος για δημόσια έργα (βλ. πιο κάτω), όπου ο «εργολήπτης» (όπως θα τον αποκαλούσαμε) αναφέρεται ως *μισθωτής*, αλλά μερικές φορές (έξω από την Αθήνα) είναι *εργολάβος*, *εργολαβών*, *ή εργώνης*, και καμιά φορά δεν παίρνει κανένα τεχνικό όνομα, όπως στην Επίδαυρο (όπου απλώς λέγεται ότι «ανέλαβε», *είλετο*, ένα ορισμένο έργο) ή στην Αθήνα του 5ου αιώνα. Ασχολούμαι με αυτούς τους ανθρώπους στο IV. 6· η ταξική τους θέση είναι διαφορετική από εκείνην των *μισθωτών*, που εκμισθώνουν τον εαυτό τους μ' έναν γενικό τρόπο και όχι (κατά κανόνα) για ειδικές δουλειές ή για εργασίες που απαιτούν δεξιοτεχνία ή τεχνικά μέσα.

Εδώ είναι ενδιαφέρον να θυμηθούμε μια παρατήρηση του Πλάτωνα, ο οποίος έδειχνε την ίδια με τον Αριστοτέλη περιφρόνηση για τους μισθωτούς εργάτες και τους τοποθετούσε (όπως και ο Αριστοτέλης) στην τελευταία βαθμίδα της κοινωνικής του κλίμακας. (*Πολιτεία*, II. 371de· πρβλ. *Πολιτικά* 290a· *Νόμοι* XI. 918bc και V. 742a, όπου οι *μισθωτοί* είναι δούλοι ή ξένοι). Στην *Πολιτεία* II. 371de ο Πλάτων χαρακτηρίζει τους *μισθωτούς* ως υπηρέτες, ανθρώπους όχι πολύ χρήσιμους διανοητικά στην κοινωνία, αλλά που με τη σωματική τους δύναμη είναι ικανοί για βαριές δουλειές· και συνεχίζει λέγοντας γι' αυτούς, με μεγάλη ακρίβεια, ότι είναι «όσοι πουλάνε τη χρήση της [εργασιακής] δύναμής τους» (*οι πωλούντες την της ισχύος χρείαν*) – φράση η οποία μας φέρνει άμεσα στον νου το μείζον βήμα προς τα μπρος που έκανε ο Μαρξ διατυπώνοντας τη θεωρία της αξίας, όταν αντιλήφθηκε, το 1857-58, ότι ο εργάτης πουλάει στον εργοδότη του όχι την *εργασία* του αλλά την εργασιακή του *δύναμη* (ή ικανότητα): βλέπε στον πρόλογο του Martin Nicolaus στην αγγλική του μετάφραση των *Grundrisse* του Μαρξ (1973) 20-1, 44-7. Ο Μαρξ σε δύο περιπτώσεις παραπέμπει σε μια φράση του Thomas Hobbes (*Leviathan* I.x.) που ήδη περιείχε την ιδέα την οποία ο ίδιος ήθελε να εκφράσει: «Η αξία ενός ανθρώπου είναι, όπως και η αξία όλων των άλλων πραγμάτων, η τιμή του· δηλαδή, είναι τόση, όση πληρώνεται για τη χρησιμοποίηση της δύναμής του» (*Κεφ.* I. 183. υποσημ. 42· και *Μισθός, Τιμή και Κέρδος*, κεφ. vii). Αλλά δεν φαίνεται να έχει προσέξει τη σημασία του χωρίου της *Πολιτείας* του Πλάτωνα που παρέθεσα, και δεν έχω ποτέ δει ν' αναφέρεται σε συνάφεια με τούτο το θέμα. Στην αρχαιότητα, οι περισσότεροι μισθωτοί εργάτες ήταν ανειδίκευτοι, που δεν αναλάμβαναν να εκτελέσουν ειδικές εργασίες για έναν άλλο (όπως το μπορεί ο ειδικευμένος ανεξάρτητος τεχνίτης), αλλά εκμίσθωναν τη γενική, αδιαφόριστη εργασιακή τους δύναμη σε άλλους έναντι χρηματικής αμοιβής· και φαίνεται ότι υπήρχε η τάση σκληρής εκμετάλλευσής τους.

Όπως έπρεπε να περιμένουμε από τον Αριστοτέλη, η επικριτική στάση του απέναντι στους *θήτες* είναι συστατικό μέρος της κοινωνιολογίας του και είναι βαθιά ριζωμένη στη βιοφιλοσοφία του. Για τον Αριστοτέλη, δεν μπορεί να υπάρχει πολιτισμένος βίος για ανθρώπους οι οποίοι δεν έχουν *διαθέσιμο χρόνο* (*σχολήν*)[7], που είναι ο αναγκαίος (αν και, βέβαια, όχι επαρκής) όρος για να γίνει κανείς ένας ενάρετος και άξιος πολίτης (βλ. ειδ. *Πολιτικά*, VII. 9, 1329ª 1-2), και μάλιστα είναι ο σκοπός (*τέλος*) της εργασίας, όπως η ειρήνη είναι ο σκοπός του πολέμου (VII. 15, 1334ª 14-16) – αν και φυσικά «δεν υπάρχει ελεύθερος χρόνος για τους δούλους» (*ου σχολή δούλοις*): ο Αριστοτέλης αναφέρει σχετικά μια παροιμία (1334ª 20-1). Έτσι, η αδήριτη ανάγκη για ελεύθερο χρόνο αποκλείει τους πολίτες της ιδανικής πολιτείας του Αριστοτέλη απ' όλες τις μορφές εργασίας, ακόμα και της γεωργίας, για να μην πούμε και της χειροτεχνίας. Αλλά σε μια συνηθισμένη πόλη αντιλαμβάνεται (χωρία από τα Βιβλία IV και VI των *Πολιτικών*, για τα οποία έγινε λόγος στο II.4)[8] ότι «οι μάζες» (*το πλήθος*)[9] μπορούν να χωριστούν σε τέσσερα *μέρη*, σύμφωνα με το είδος της εργασίας που εκτελούν: γεωργοί, τεχνίτες, έμποροι και μισθωτοί εργάτες (*γεωργικόν, βαναυσικόν, αγοραίον, θητικόν*), με τους μισθωτούς εργάτες (*θητικόν*) να αποτελούν σαφώς μια ομάδα διαφορετική από εκείνην των ανεξάρτητων τεχνιτών (*βαναυσικόν*)· και παρά το γεγονός ότι (όπως ανέφερα ήδη) η γλώσσα του αλλού είναι μερικές φορές διφορούμενη, αφού είναι δύσκολο να πούμε αν ταυτίζει τον *θήτα* με, ή τον διακρίνει

από, τον *βαναυσοτέχνην*, σε άλλα χωρία δείχνει και πάλι ότι έχει στον νου δύο διαφορετικές ομάδες, ιδιαίτερα όταν λέει ότι στις ολιγαρχίες η απαίτηση να έχεις μεγάλη περιουσία για να μετέχεις στα κοινά κάνει αδύνατο στον *θήτα* να είναι ένας πολίτης, ενώ ένας *βάναυσος* μπορεί να είναι, «διότι οι περισσότεροι από τους *τεχνίτες* γίνονται πλούσιοι» (*Πολιτικά* III.5, 1278[a] 21-5)[10]. Με την εξάσκηση λοιπόν της τέχνης του και, αναμφίβολα, με την εκμετάλλευση επιπρόσθετα της εργασίας δούλων ο *βαναυσοτέχνης* μπορεί ακόμα και να κερδίσει αρκετή περιουσία ώστε να μπει στην ιδιοκτήτρια τάξη, ενώ αυτό αποκλείεται για τον (ανειδίκευτο) *θήτα*.

Ωστόσο, το βασικό γεγονός που, κατά τον Αριστοτέλη, κάνει τον μισθωτό πρόσωπο μικρότερης αξίας από τον κοινό τεχνίτη δεν είναι τόσο η συγκριτική φτώχεια του (καθώς πολλοί ανεξάρτητοι τεχνίτες μπορεί να είναι κι αυτοί φτωχοί), όσο η «δουλική» εξάρτησή του από τον εργοδότη του. Αυτό βέβαια ισχύει εξίσου για τον μεροκαματιάρη εργάτη γης και για τον μόνιμο επιστάτη, έστω και αν ένας ελεύθερος, όπως ο Εύθηρος του Ξενοφώντα, θεωρεί ότι η εργασία τού πρώτου δεν είναι τόσο «δουλική» μια και ο εργαζόμενος εδώ διατηρεί περισσότερη ελευθερία κινήσεων. Κοντά στο τέλος των *Πολιτικών* (VIII.2, 1337[b] 19-21), ο Αριστοτέλης κρίνει τις πράξεις που γίνονται χάριν των άλλων και δεν έχουν καθορισμένα λυτρωτικά χαρακτηριστικά (από τα οποία ονομάζει μερικά): την κάθε τέτοια πράξη στιγματίζει ως *θητική*ν (που ταιριάζει στον μισθωτό εργάτη) και *δουλική*ν (που ταιριάζει στον δούλο)· είναι φανερό ότι και τα δύο επίθετα έχουν για τον Αριστοτέλη πολύ στενή ομοιότητα[11]. Το να δέχεσαι η ζωή σου να περιστρέφεται γύρω από έναν οποιονδήποτε άλλον, εκτός από ένα φίλο είναι *δουλικόν*, λέει ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Νικομάχεια* (IV.3, 1124[b] 31-5[a] 2), και προσθέτει ότι «γι' αυτό όλοι οι κόλακες είναι *θητικοί*», έχουν τα χαρακτηριστικά του μισθωτού. Στο υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου παρέθεσα την παρατήρηση του Αριστοτέλη στη *Ρητορική* (1.9, 1367[a] 28 κ.ε.) ότι στη Σπάρτη ο ελεύθερος διατηρούσε μακριά μαλλιά, ως γνώρισμα του ελεύθερου status του «διότι δεν είναι εύκολο για έναν άνθρωπο με μακριά μαλλιά να κάνει δουλειά που ταιριάζει σ' έναν μισθωτό εργάτη» (*έργον θητικόν*), καθώς και τη φράση που ακολουθεί: «είναι γνώρισμα ενός ελεύθερου να μη ζει χάριν ενός άλλου».

Υπάρχει ένα περίεργο στοιχείο στη στάση του Αριστοτέλη απέναντι στον μισθωτό εργάτη που αξίζει να σημειωθεί. Για τον Σταγειρίτη φιλόσοφο (βλ. *Πολιτικά* I. 13, 1260[a] 36-[b]6) ο δούλος είναι τουλάχιστον ένας «μέτοχος της ζωής» (*κοινωνός ζωής*) του κυρίου του, ενώ ο *βάναυσος τεχνίτης* (εδώ ασφαλώς περιλαμβάνεται και ο *θής*, τον οποίο έχει κυρίως στον νου του ο Αριστοτέλης) βρίσκεται πιο μακριά (*πορρώτερον*) από τον εργοδότη του και «ασκεί κάποιαν ειδική δουλική εργασία». Αλλά ο Αριστοτέλης προσδοκά από τον κύριο να μεταδώσει στον δούλο του έναν ορισμένο βαθμό *αρετής* (στην περίπτωση αυτή, ηθική αρετή)· τίποτα όμως δεν λέγεται για την αναγκαιότητα μιας τέτοιας διαδικασίας προς όφελος τού εργαζόμενου, τον οποίο – κάπως παράδοξα για τον δικό μας τρόπο του σκέπτεσθαι – ο Αριστοτέλης βλέπει να ωφελείται λιγότερο από τη σχέση του με τον εργοδότη του απ' ό,τι ο δούλος μπορεί να πετύχει από τον δεσμό του με τον κύριό του. Κι εδώ πάλι καμιά διάκριση δεν γίνεται ανάμεσα στον προσωρινό ή μονιμότερο μισθωτό εργάτη ή ανεξάρτητο τεχνίτη: κανένας από αυτούς δεν έχει, κατά τον Αριστοτέλη, μια σχέση τόσο στενή με τον κύριο όσο ο δούλος.

★ ★ ★ ★ ★

Η μοίρα του μισθωτού παρουσιάζεται σχεδόν στερεότυπα διαμέσου της ελληνικής και της ρωμαϊκής ιστορίας με μελανά χρώματα. Η μόνη εντυπωσιακή εξαίρεση που γνωρίζω είναι ο Σόλων, απόσπ. 1.47-8 (Diehl = 13.47-8 West), όπου ο εργάτης γης που μισθώνεται με τον χρόνο περιγράφεται όχι περισσότερο δυσμενώς από άλλους ακτήμονες ανθρώπους, που τους σφίγγει η φτώχεια (στίχος 41): τον ναυτιλλόμενο, τον τεχνίτη, τον ποιητή, τον γιατρό ή τον επόπτη. Όταν ο Όμηρος βάζει τη σκιά του Αχιλλέα να συγκρίνει την ύπαρξή του στον Κάτω Κόσμο με το πιο δυσάρεστο είδος ζωής που θα μπορούσε να διανοηθεί πάνω στη γη, η απασχόληση που φαντάστηκε ήταν η εργασία του *θητός* για ένα φτωχό και ακτήμονα άνθρωπο (*Οδ.* XI. 488-91)[12]· και ο Ησίοδος δείχνει τι λογής μεταχείριση μπορούσε να περιμένει ο εργάτης γης γύρω στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ., όταν συμβουλεύει τον καλλιεργητή να διώχνει τον *θήτα* έξω από το σπίτι μόλις έρθει το καλοκαίρι (*Έργα και Ημέραι* 602). Όταν η Ηλέκτρα του Ευριπίδη κάνει μαύρες σκέψεις, πριν ξαναναμώσει με τον αδελφό της Ορέστη, για την τωρινή του άθλια ζωή στην ξενιτιά, τον φαντάζεται να δουλεύει ως μισθωτός εργάτης (*Ηλέκτρα* 130-1 χρησιμοποιεί τη λέξη *λατρεύεις*, και στους στίχους 201-6 τις λέξεις *θήσσαν εστίαν*). Είδαμε πως ο Ξενοφών περιμένει από έναν Αθηναίο ελεύθερο να αντιμετωπίζει με αποστροφή την προοπτική να αναλάβει ακόμα και μια κάπως ανώτερη μορφή μόνιμης μισθωτής υπηρεσίας, ως επιστάτης· και οι ρήτορες του 4ου αιώνα στην Αττική μιλούν για το πώς πιέστηκαν να εργαστούν ως μισθωτοί σαν να επρόκειτο για κάτι που δεν έχει πιο δυσάρεστό του παρά τη δουλεία (Ισοκρ. XIV. 48· Ισαίος V.39). Σ' ένα λόγο του Δημοσθένη (LVII. 45) το γεγονός ότι πολλοί πολίτες γυναίκες σε μια περίοδο έκτακτης ανάγκης είχαν γίνει «παραμάνες και εριουργοί και τρυγητές», δίνεται ως ένα παράδειγμα για τον τρόπο που η φτώχεια μπορεί να αναγκάσει ελεύθερα άτομα να κάνουν «πολλές δουλικές και ταπεινές πράξεις», *δουλικά και ταπεινά πράγματα*. Ο Ευθύφρων, στον ομώνυμο διάλογο του Πλάτωνα, εργάζεται ως γεωργός μαζί με τον πατέρα του στη Νάξο και χρησιμοποιεί έναν προστατευόμενό τους ως μισθωτό εργάτη γης (*πελάτης... εθήτευεν εκεί παρ' ημίν*): όταν ο δυστυχής άνθρωπος σκοτώνει έναν από τους δούλους στο αγρόκτημα σ' έναν μπεκροκαβγά, ο πατέρας του Ευθύφρονα τον δένει και τον ρίχνει σε μια τάφρο, όπου πεθαίνει (*Ευθύφρων* 4c, πρβλ. 15d). Όταν ο Ισοκράτης έλεγε για την Αθήνα του 5ου αιώνα ότι επεδείκνυε τον φόρο υποτελείας των συμμάχων στη σκηνή του θεάτρου κατά τις εορτές των Διονυσίων, ο ίδιος θεωρούσε προφανώς ότι το γεγονός έκανε ακόμα πιο οδυνηρή και τραυματική την ιδέα όταν πρόσθετε ότι η «εισφορά του αργύρου γινόταν από *μισθωτούς*» (VIII. 82). Αλλά κι ο Δημοσθένης χρησιμοποιεί τον όρο *μισθωτός* για τον «πολιτικό μισθοφόρο» με οξύτατο περιφρονητικό τρόπο (IX. 54 και ειδ. XIX. 110). Οι μισθωτοί εργάτες γης περιγράφονται συνήθως ως άνθρωποι που εκτελούν χοντροκομμένη ή ανειδίκευτη εργασία, ή έργα θεωρούμενα ως χαρακτηριστικά των δούλων (βλ. λχ. Αριστοφ. *Όρνιθες* 1152-4· Ψευδ.-Δημ. XLIX. 51-2· Πολυδ. VII. 131). Και όταν υπάρχει μαρτυρία για την αμοιβή τους, η αμοιβή αυτή είναι πολύ χαμηλή, όπως δείχνουν οι δύο μακρές και σημαντικές αθηναϊκές επιγραφές οικοδομών του τέλους του 4ου αιώνα π.Χ. σχετικά με την Ελευσίνα (*IG* II^2. 1672-3, για τις οποίες βλ. πιο κάτω): την εποχή αυτή, ειδικευμένοι τεχνίτες όπως πλινθοκτίστες

και αμμωνιαστές πληρώνονταν 2 ή 2,5 δραχμές τη μέρα, ενώ οι μισθωτοί εργάτες γης (*μισθωτοί*) έπαιρναν μόνο 1,5 δραχμή[13]. (Τα έξοδα συντήρησης, η *τροφή*, των δημόσιων δούλων που χρησιμοποιούνταν στις ίδιες εργασίες ήταν μισή δραχμή τη μέρα)[14]. Στην Αθήνα, οι άνθρωποι που ήθελαν να μισθωθούν – όπως οι εργάτες γης στην παραβολή της αμπέλου, στο κατά Ματθ. ευαγγέλιο κ'. 1-16 – συγκεντρώνονταν σε μια καθορισμένη πλατεία, γνωστή ως Κολωνός Αγοραίος (ή Εργατικός ή Μίσθιος), όπως φαίνεται στο δυτικό άκρο της αθηναϊκής Αγοράς. Αυτό το γνωρίζουμε μόνο από ένα απόσπασμα της Αρχαίας Κωμωδίας κι από τους σχολιαστές και λεξικογράφους: τη μαρτυρία παρουσίασε θαυμάσια ο Alexander Fuks[15]. Η μισθωτή εργασία σε περιόδους αιχμής γεωργικής δραστηριότητας (θερισμός, τρυγητός, μάζεμα ελιάς) πρέπει να ήταν τελείως όμοια παντού· συνάντησα ωστόσο πάρα πολύ λίγα χωρία στην ελληνική γραμματεία που να κάνουν μνεία για χρησιμοποίηση μισθωτής εργασίας σε οποιαδήποτε μορφή γεωργικής δραστηριότητας κατά την κλασική περίοδο[16], και αξίζει να θυμηθούμε ότι άνθρωποι που πιάνουν δουλειά μ' αυτόν τον τρόπο, μπορεί τελικά ν' αποκαλυφθεί ότι είναι δούλοι, εκμισθωμένοι από τους κυρίους τους, όπως ασφαλώς είναι στον Ψευδο-Δημ. LIII 20-1. Δεν χωράει αμφιβολία ότι υπήρχε επίσης αρκετή αλληλοβοήθεια ανάμεσα στους καλλιεργητές, αν και δεν θυμάμαι στην ελληνική γραμματεία κάτι ανάλογο με τη μνεία που κάνουν για τέτοιες ανταλλαγές δύο λατίνοι συγγραφείς των μέσων του 2ου αιώνα μ.Χ.: ο Απουλήιος, *Apol.* 17.1 (*an ipse mutuarias operas cum vicinis tuis cambies*), και ο Γέλλιος, *NA* II. 29.7 (*operam mutuam dent* – από έναν αισώπειο μύθο, που ο Έννιος μετάφρασε σε λατινικά τετράμετρα, στο ίδιο 20). Ένας ευημερών γεωργός μπορούσε να θέλει να χρησιμοποιήσει τους φτωχότερους γείτονές του ως μισθωτούς εργάτες κατά τις περιόδους αιχμής, όπως αυτό φαίνεται στον Κάτωνα, *De agr. cult.* 4. (*operarios facilius conduces*).

Στην αρχαιότητα, δεν ήταν μόνο στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο που ο μισθωτός ήταν καταφρονεμένος και υποκείμενος σε κακομεταχείριση. Στην Ιουδαία κατά την περσική περίοδο (5ος ή 4ος αιώνας π.Χ.) ο προφήτης Μαλαχίας απειλούσε με θεϊκή τιμωρία εκείνους που καταπιέζουν «τον μισθωτό στα μεροκάματά του», συγκρίνοντάς τον με τα παραδοσιακά ανυπεράσπιστα εκείνα πρόσωπα της ισραηλιτικής κοινωνίας, «τη χήρα και το ορφανό από πατέρα» (Μαλ. γ' 5· πρβλ. Δευτ. κδ'. 14-15· Λεβ. ιθ'. 13). Όταν ο Μέγας Αλέξανδρος το 323 έστειλε τον Μίκκαλο τον Κλαζομένιο από τη Βαβυλώνα, μ' ένα μεγάλο χρηματικό ποσό (500 τάλαντα), να προμηθευτεί έμπειρα συμπληρωματικά πληρώματα από τη Φοινικία και τη Συρία για μια εκστρατεία στον Περσικό κόλπο, ο Αρριανός μας λέει ότι οι εντολές του ήταν «να μισθώσει μερικούς και ν' αγοράσει άλλους» (*Ανάβ.* VII. 19.5). Είναι φανερό ότι μισθωτοί και δούλοι θα υπηρετούσαν πλάι πλάι. Δεν θα χρονοτριβήσω παραθέτοντας άλλες μαρτυρίες από τον «προκλασικό» κόσμο. (Έχω παραθέσει στο τέλος τούτου του υποκεφαλαίου αποσπάσματα από την Καινή Διαθήκη που μιλάνε για μισθωτή εργασία).

Για την ελληνιστική περίοδο, όπου οι πηγές για την οικονομική ιστορία είναι περισσότερο πληροφοριακές παρά φιλολογικές, και οι τοπικές διαφορές μπορεί να είναι πολύ μεγάλες (όχι μόνο ανάμεσα στην Ελλάδα, τη Μικρά Ασία, τη Συρία και την Αίγυπτο, αλλά και μεταξύ μεμονωμένων περιοχών μέσα σ' αυτές τις χώρες), οι μαρτυρίες για τη μισθωτή εργασία είναι δύσκολο να ξεχωριστούν από

εκείνες που αφορούν τη δραστηριότητα των τεχνιτών ή και των αγροτών που κατά διαστήματα αναλαμβάνουν υπηρεσία ως μισθωτοί εργάτες γης[17]. Όμως, πριν πάνω από πενήντα χρόνια, ένα λαμπρό δοκίμιο του W. W. Tarn, «The social question in the third century»[18], που ο Rostovtzeff χαρακτήρισε ως «την καλύτερη μελέτη των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών της Ελλάδας και των ελληνικών νήσων στον 3ο αιώνα π.Χ.» (*SEHHW* III. 1358 σημ.3), μας έδωσε βάσιμους λόγους να πιστεύουμε ότι στην πρώιμη ελληνιστική εποχή, ενώ λίγοι Έλληνες έγιναν πλουσιότεροι, η κατάσταση των μαζών φαίνεται να χειροτέρευσε σημαντικά· και φυσικά σε τέτοιες συνθήκες οι μισθωτοί εργάτες είναι επόμενο να υποφέρουν. (Δέχομαι τούτο το συμπέρασμα, έστω κι αν έχω μικρότερη εμπιστοσύνη από τον Tarn στην ορθότητα και στις συνεπαγωγές πολλών από τους συλλογισμούς του).

Για τις περιόδους της Ρωμαϊκής Ηγεμονίας και της Ύστερης Αυτοκρατορίας οι μαρτυρίες είναι και πάλι δυσερμήνευτες, κι εδώ η κατάσταση ήταν πολύ διαφορετική από περιοχή σε περιοχή. Σπάνια γίνεται λόγος για μισθωτή εργασία, με εξαίρεση στη γεωργία, όπου αυτή ήταν πολύ εποχιακή, και στις οικοδομές, όπου αυτές ήταν συμπτωματικές και άτακτες (βλ. πιο κάτω)[19]. Κατά κανόνα, η κατάσταση των μισθωτών αυτών εργατών ήταν, όπως φαίνεται, πολύ υποβαθμισμένη, έστω κι αν συνέβαινε κάποτε ένα μεμονωμένο άτομο να κατάφερνε, συνδυάζοντας καλή τύχη και σκληρή δουλειά (χρειαζόταν ασφαλώς και τις δύο) ν' ανεβεί στην κοινωνική κλίμακα και να εισέλθει στην ιδιοκτήτρια τάξη, όπως ο άγνωστος που αποτελεί το θέμα ενός περίφημου μετρικού επιτάφιου από το Μάκταρ της Αφρικής (στη σημερινή Τυνησία): καταγόταν από φτωχή οικογένεια, αλλά εργαζόμενος εποχιακά ως επόπτης ομάδων θεριστών στην περίοδο του θερισμού, κατόρθωσε να γίνει ο ίδιος ένας ευημερών γαιοκτήμονας και μέλος του τοπικού Συμβουλίου (*ILS* 7457=*CIL* VIII. 11824· υπάρχει μια αγγλική μετάφραση στις εκδόσεις MacMullen, *RSR* 43). Ο άνθρωπος όμως αυτός είναι πιθανόν μια σπανιότατη εξαίρεση. Αμφιβάλλω αν είναι περισσότερο «τυπική περίπτωση» απ' ό,τι ο ανώνυμος επίσκοπος που, όπως λέει ο Ιωάννης Μόσχος, δούλεψε με τα χέρια του ως εργάτης στην ανοικοδόμηση της Αντιόχειας μετά τον μεγάλο σεισμό του 526 (*Λειμωνάριον* 37, στην *MPG* LXXXVII.iii. 2885-8). Υπήρχε επίσης μια ιστορία που αναφέρει ο Σουητώνιος (ο οποίος λέει ότι οι προσπάθειές του νά την επαληθεύσει έμειναν άκαρπες), ότι ο προπάππος τού αυτοκράτορα Βεσπασιανού (που βασίλευσε από το 69 ώς το 79) ήταν ένας μισθωτής (*manceps*) υπεύθυνος να φέρνει ομάδες εργατών γης από την Ουμβρία στην περιοχή της Σαβίνης (*Vesp.* 1.4)· αλλά η ιστορία δεν αναφέρει ότι ο άνθρωπος αυτός ξέφυγε με τούτον τον τρόπο από τη φτώχεια. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τέτοια μεταναστευτική εργασία υπήρχε σε κάποιο βαθμό σε διάφορα μέρη του Ελληνικού κόσμου, όπως και στη Δύση, και θα υπήρχε οπωσδήποτε ένας αριθμός πάμπτωχων Ελλήνων σαν τους Ιταλούς *mercennarii*, που ο Ουάρρων, όπως είδαμε (στο υποκεφ. 4) συνιστά την απασχόλησή τους σε περιοχές πάρα πολύ ανθυγιεινές όπου δεν πρέπει να κινδυνεύουν πολύτιμοι δούλοι. Και η πρακτική που συνιστά ο Ουάρρων να χρησιμοποιούνται μισθωτοί ακόμα και σε υγιεινές περιοχές για περιπτώσεις βαριάς δουλειάς, όπως είναι ο θερισμός και ο τρυγητός, πρέπει να ήταν γενικευμένη στον Ελληνορωμαϊκό κόσμο. Πρέπει να προσθέσω εδώ ότι στο ίδιο χωρίο ο Ουάρρων αναφέρει ότι πολλοί *obaerarii* (οφειλέτες), που πρέπει να ήταν άτομα σε κάποιο είδος υποδούλω-

σης για χρέη, χρησιμοποιούνταν ακόμα και στην εποχή του σε αγροκτήματα στη Μικρά Ασία και στην Αίγυπτο καθώς και στην Ιλλυρία (*RR* I.17. 2-3· πρβλ. υποκεφ. 4 αυτού του κεφαλαίου και σημ. 66-7). Δεν μπορώ να μη μνημονεύσω εδώ το χωρίο όπου ο Κουλουμέλλας, μιλώντας για το θρέψιμο των τσιχλών (*turdi*), λέει ότι μερικοί τους έδιναν ξερά σύκα που ήταν προμασημένα, αλλά, προσθέτει, «όταν ο αριθμός των τσιχλών είναι μεγάλος, δεν είναι συμφέρον να το κάνουμε αυτό, διότι δεν στοιχίζει λίγο να μισθώνουμε ανθρώπους για να μασάνε τα σύκα (*nec parvo conducuntur qui mandant*), και οι ίδιοι έχουν την τάση να καταβροχθίζουν μια μεγάλη ποσότητα διότι είναι νόστιμα» (*RR* VIII.10.4). Πρέπει να υποθέσουμε ασφαλώς ότι υπήρχαν πολυάριθμοι φτωχοί αγρότες και τεχνίτες που συμπλήρωναν τα πενιχρά τους έσοδα δεχόμενοι προσωρινές μισθωτές θέσεις όταν είχαν ανάγκη να το κάνουν και όταν υπήρχαν διαθέσιμες θέσεις εργασίας· και μερικοί ανειδίκευτοι θα είχαν αναμφίβολα υποχρεωθεί να κερδίζουν τη ζωή τους πρωτίστως με τούτον τον τρόπο. Αλλά αυτό είναι η έσχατη λύση, και δεν προσφεύγει κανείς σ' αυτήν παρά μόνο αν δεν είναι σε θέση να ζήσει ούτε από τη γη ούτε ως ειδικευμένος τεχνίτης ή ημιειδικευμένος εργάτης. Ένα συγκλονιστικό παράδειγμα της απελπιστικής κατάστασης ορισμένων φτωχών μισθωτών αγροτών γης μας το δίνει ο Στράβων (III.iv. 17, σελ. 165), διασώζοντας την αφήγηση από τον Ποσειδώνιο μιας ιστορίας που του την είχε πει ένας Μασσαλιώτης φίλος για ένα κτήμα του στη Λιγυρία. Ανάμεσα σ' έναν αριθμό εργατών, ανδρών και γυναικών, που μίσθωσε ο Μασσαλιώτης για να σκάβουν τάφρους, ήταν μια γυναίκα που άφησε τη δουλειά της για να γεννήσει και ξαναγύρισε αμέσως, την ίδια μέρα, να τη συνεχίσει, καθώς δεν άντεχε να χάσει το μεροκάματο. (Δεν νομίζω ότι η ιστορία αυτή χάνει την ισχύ της, αν τη συγκρίνουμε με τη μαρτυρία του Ουάρρωνα ότι οι γυναίκες στην Ιλλυρία «συχνά» γεννούν στη διάρκεια ενός μικρού διαλείμματος στην αγροτική δουλειά τους και επιστρέφουν σ' αυτήν μαζί με το παιδί τόσο ήρεμες που «θα έλεγες πως η γυναίκα δεν το είχε γεννήσει, αλλά το είχε βρει κάπου», *RR* II.x. 9). Στη ρωμαϊκή περίοδο, όπως και σε προγενέστερες εποχές, ο μισθωτός μπορούσε περίφημα να μην είναι ικανός να εισπράξει τον πενιχρό μισθό του (πρβλ. Δίων Χρυσόστομος, VII. 11-12). Ένα γνωστό χωρίο της Καινής Διαθήκης, Επιστ. Ιακώβου ε'. 4, κατακρίνει τους πλούσιους που κατακρατούν δόλια τον μισθό των *εργατών* που θέριζαν στα χωράφια τους. Και στο *Λειμωνάριον* του Ιωάννου Μόσχου, που χρονολογείται από τις αρχές του 7ου αιώνα, ακούμε το παράπονο ενός ανθρώπου που ισχυρίζεται ότι δούλευε ως μισθωτός εργάτης γης σ' έναν πλούσιο επί δεκαπέντε χρόνια, χωρίς να παίρνει τον μισθό του· αλλά τόσο μακρόχρονη υπηρεσία κάτω από ένα μόνο εργοδότη είναι, πιστεύω, πρωτάκουστη (*Pratum spirit.* 154, στα *MPG* LXXXVII.iii. 3021-4).

Αν και δεν συμφωνώ σε όλα τα σημεία με την ανάλυση του Francotte, στο βιβλίο του για την ελληνική βιοτεχνία, νομίζω ότι έχει ολοφάνερα δίκιο όταν λέει ότι ο χαρακτηρισμός ενός ανθρώπου ως *μισθωτού* δείχνει «μια κατώτερη κοινωνική κατάσταση.... Πρόκειται για έναν εργάτη υποδεέστερης κατηγορίας, έναν "μισθοφόρο", ένα "μεροκαματιάρη"» (*IGA* II. 150 κ.ε., στην 157).

★ ★ ★ ★ ★

Τα δημόσια έργα ήταν μια σημαντική πηγή χρησιμοποίησης μισθωτής εργασίας

(καθώς και της πιο ειδικευμένης δραστηριότητας των τεχνιτών) σε μερικές ελληνικές πόλεις, αλλά εδώ οι μαρτυρίες των γραπτών πηγών είναι σπάνιες και καθόλου εξυπηρετικές, η δε νεότερη γραμματεία είναι κάθε άλλο παρά ικανοποιητική. Έχουμε μια μεγάλη ποσότητα επιγραφικού υλικού για τα δημόσια οικοδομικά έργα από την Επίδαυρο, τη Δήλο και άλλα μέρη[20], αλλά το πλουσιότερο σε πληροφοριακές λεπτομέρειες προέρχεται από την Αθήνα του 5ου και του 4ου αιώνα π.Χ., πριν απ' όλα από μια σειρά αναφορών των αρχών της δεκαετίας του 320, σχετικών με τα έργα στον ναό της Ελευσίνας – της μόνης γνωστής μου αρχαίας πηγής που παρέχει αδιάβλητες πληροφορίες σε μια μόνη δέσμη κειμένων όχι απλώς για ένα ευρύ φάσμα τιμών, συμπεριλαμβανομένων και των τιμών των σιτηρών (σταριού και κριθαριού που πουλιούνται σε δημοπρασία), αλλά και για τις αμοιβές ανθρώπων που αποκαλούνται συγκεκριμένα *μισθωτοί*, για το κόστος της συντήρησης των *δημοσίων* (δούλων) και για την εργασία επί συμβάσει, που αμειβόταν συνήθως ως «χρονομίσθιον» (συχνά υπολογιζόμενο με τη μέρα, κάποτε με το μήνα) και μερικές φορές ως «μισθός κατ' αποκοπήν», όλα στο ίδιο χρονολογικό και γεωγραφικό πλαίσιο[21]. Για τον ιστορικό της αρχαίας οικονομίας αυτή είναι μια από τις πολυτιμότερες πηγές από την ελληνική αρχαιότητα. Τα περισσότερα των έργων εδώ, όπως και στην πλειονότητα των άλλων περιπτώσεων για τις οποίες γνωρίζουμε κάτι, τα αναλάμβαναν άτομα που ονομάζουμε «εργολάβους» (*μισθωταί*), και δεν φαίνονται πολλοί *μισθωτοί* με την αυστηρή έννοια (βλ. πιο πάνω, και σημ. 13), αν και βέβαια μπορεί να έχει χρησιμοποιηθεί σε κάποιο βαθμό μισθωτή εργασία από τούτους τους «μισθωτάς» που δεν έκαναν οι ίδιοι ή με τη βοήθεια των δούλων τους όλο το έργο για το οποίο ήταν υπεύθυνοι. Επανερχόμενος σ' αυτά που είπα πρωτύτερα σε τούτο το υποκεφάλαιο, όταν αναφέρθηκα στην κρίση του Αριστοτέλη για τη μισθωτή εργασία, οφείλω να επισύρω και πάλι την προσοχή στη βασική διάκριση ανάμεσα στον γενικό εργάτη, στον *μισθωτόν* με την κύρια σημασία του όρου (τον *θήτα* του Αριστοτέλη· βλ. πιο πάνω) και στον *μισθωτήν* ή «εργολάβο». Θα ήθελα να τονίσω ότι απλώς θα μπερδευτούμε αν θεωρήσουμε, όπως κάνουν ορισμένοι σύγχρονοι συγγραφείς, ότι η κύρια διαχωριστική γραμμή είναι η γραμμή ανάμεσα στον εργάτη που δουλεύει με το κομμάτι και στον εργάτη που δουλεύει με χρονομίσθιο, ή αν υποθέσουμε ότι η πληρωμή αυτού που αποκαλείται *μισθός* τοποθετεί τον αποδέκτη ανάμεσα στους *μισθωτούς*[22]. Η βασική διχοτόμηση είναι ανάμεσα στον γενικό εργάτη, τον *μισθωτό*, που εκμισθώνει την εργασιακή δύναμή του για ανειδίκευτη ή το πολύ για μερικώς ειδικευμένη εργασία, εν γένει, και στον άνθρωπο που ονομάζω «εργολήπτη» (*μισθωτής, εργολάβος, εργώνης* κτλ.: βλ. πιο πάνω), που αναλαμβάνει ένα *συγκεκριμένο έργο*, το οποίο πάντοτε (ή ουσιαστικά πάντοτε) προϋποθέτει είτε δεξιοτεχνία είτε τουλάχιστον την κατοχή ενός κάποιου είδους τεχνικού εξοπλισμού, όπως βόδια ή γαϊδούρια, κάρα για έλξη ή μεταφορά, τροχαλία (*τροχιλεία*) και τα παρόμοια, και πιθανόν δούλους[23]. Όπως έδειξα, η χρήση της λέξης *μισθός*, που (όταν δεν συμβαίνει να σημαίνει «μίσθωμα», νοίκι) μπορούμε να τη μεταφράσουμε με την εξίσου ασαφή «πληρωμή» (pay), δεν μας βοηθάει να διακρίνουμε μεταξύ των όρων *μισθωτής* και *μισθωτός*: μπορεί να χρησιμοποιηθεί και στις δύο περιπτώσεις, ακόμα και για αυτό που ονομάζουμε «αμοιβή», «αποδοχές», «αποζημίωση», που χορηγείται σ' έναν αρχιτέκτονα ή σε κάποιο άλλο σχετικά ευυπόληπτο πρόσωπο – οπότε υπολογίζεται κανονικά με τη μέρα, έστω και

αν πραγματικά καταβάλλεται σ' ένα πολύ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Το κράτος και οι λειτουργοί του (στην Αθήνα, συνήθως οι πολιτευταί) «παραχωρούν» συμβάσεις κάποτε για πολύ μικρά ποσά. Συχνά η διαδικασία αυτή χαρακτηρίζεται από μερικούς με μια φράση σαν και τούτη: *μισθούσι τα μισθώματα* (όπως στον Αριστοτ., *Αθ. Πολ.* 47.2· *Ηρόδ.* II. 180, και σε πολλά άλλα κείμενα)· ο όρος όμως *μισθώματα* μπορεί να έχει διάφορες αποχρώσεις σημασίας, και σε μια επιγραφή του τέλους του 5ου αιώνα από το Ερέχθειο της Αθήνας η χρήση της φράσης «*μισθώματα* και *καθημερίσια*» κάνει πιθανόν τη διάκριση ανάμεσα σε πληρωμές που γίνονται κατ' αποκοπήν και σε ημερομίσθια αντιστοίχως (*IG. I*^{2} 373. 245-6). *Μισθωτός* είναι μια παθητική μορφή, *μισθωτής* μια ενεργητική, και η βασική διάκριση είναι αξιοσημείωτα όμοια μ' εκείνην που οι σύγχρονοι νομομαθείς του Ρωμαϊκού Δικαίου όρισαν ανάμεσα σ' αυτό που στη λατινική ονομάζεται *locatio conductio operis* και *locatio conductio operarum* (βλ. πιο κάτω).

Υπάρχει ένα συχνά αναφερόμενο χωρίο στο κεφάλαιο 12 του *Βίου Περικλέους* του Πλουτάρχου, που επιχειρεί να περιγράψει την οργάνωση των μεγάλων δημόσιων έργων τα οποία εισηγήθηκε ο Περικλής στην Αθήνα, κατά το τρίτο τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ., και που ο συγγραφέας τα παρουσιάζει ότι αναλήφθηκαν εσκεμμένα για να παράσχουν απασχόληση σ' όλον τον πληθυσμό των πολιτών (για να «κάνει όλη την πόλη *έμμισθον*», 12.4), συμπεριλαμβανομένων και των «άτεχνων και βάναυσων μαζών» (12.5). Οι περισσότεροι από τους εργάτες, συνεχίζει ο Πλούταρχος, δίνοντας λεπτομέρειες, χρειάζονταν εξειδίκευση, αλλά, κατά τη γνώμη του, κάθε χωριστό επάγγελμα είχε τη δική του μάζα ανειδίκευτων (*θητικός όχλος και ιδιώτης*), που δούλευαν σαν παρακατιανοί, κι έτσι η ευημερία της πόλης μοιραζόταν πλατιά ανάμεσα σ' όλο τον πληθυσμό (12.6). Βέβαια, κάθε *μισθωτής* που αναλάμβανε ένα μείζον έργο μπορεί να χρησιμοποιούσε *μισθωτούς* όπως και δούλους. Ωστόσο, το όλο απόσπασμα είναι πολύ ρητορικό στην υφή του και – όπως έδειξαν πρόσφατα οι Meiggs και Andrewes, ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλον – είναι πιθανόν να είναι τόσο υπερβολικό ώστε να μην έχει παρά ελάχιστη, αν όχι καμιά, σχέση με την πραγματικότητα[24]. Αξιόπιστες μαρτυρίες που διαθέτουμε (κυρίως από επιγραφές) μας λένε ότι ακόμα και στην Αθήνα οι μέτοικοι και άλλοι ξένοι (όπως και οι δούλοι) πήραν μέρος στα δημόσια έργα σε σημαντικό βαθμό· και στις λίγες άλλες πόλεις για τις οποίες έχουμε ανάλογες πληροφορίες (και που ήταν κανονικά λιγότερο ικανές να προμηθεύσουν όλους τους απαιτούμενους τεχνίτες) ο ρόλος των μη-πολιτών φαίνεται να ήταν ακόμα μεγαλύτερος: αυτό κάνει απίθανη την εκδοχή ότι ο κύριος σκοπός αυτών των έργων ήταν να «δώσει απασχόληση» στους πολίτες. Βεβαίως, μια πόλη εθεωρείτο ευημερούσα, κι ένιωθε η ίδια ευημερούσα, όταν υπήρχε εξαιρετική παραγωγική δραστηριότητα εντός των τειχών της, όπως λογουχάρη στην Έφεσο το 407 και ξανά το 395, όταν είχαν αναληφθεί εκεί μεγάλης κλίμακας πολεμικές προετοιμασίες από τους Σπαρτιάτες διοικητές, στην πρώτη περίπτωση από τον Λύσανδρο (Πλούτ. *Λύσ.* 3. 3-4) και στη δεύτερη από τον Αγησίλαο (Ξεν. *HG* III.iv. 16-17)· αλλά τα εισοδήματα της πόλης ήταν σπάνια επαρκή για τέτοιου είδους επιχειρήσεις. Σ' όλες τις τέτοιες περιπτώσεις οι τοπικοί *τεχνίται* ήταν οι πρώτοι κερδισμένοι, και όταν είχαν φορτωθεί δουλειά περισσότερη από εκείνην που μπορούσαν να σηκώσουν, τότε υπήρχε μεγάλη πιθανότητα εισροής ξένων τεχνιτών[25]. Για τον Ισοκράτη (VIII. 21), όταν η Αθήνα είχε «γεμίσει από εμπόρους, από ξένους και

από μέτοικους», καρπωνόταν δυο φορές το εισόδημα που λάβαινε την εποχή που αυτός έγραφε (γύρω στο 355 π.Χ.), όταν – σύμφωνα με την παραφουσκωμένη εικόνα που δίνει – τέτοιοι άνθρωποι ήταν απόντες.

Όποιος θέλει να βγάλει το συμπέρασμα ότι η μίσθωση ελεύθερης εργασίας στα οικοδομικά έργα έπαιξε σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή των αρχαίων πόλεων οφείλει ν' αναρωτηθεί πώς, στην περίπτωση αυτή, οι ενδιαφερόμενοι δεν ήταν καν ικανοί να ζήσουν όταν – όπως συνέβαινε συχνά – δεν γίνονταν παρά ελάχιστα ή διόλου δημόσια οικοδομικά έργα. Αξίζει να σημειωθεί η στάση του Αριστοτέλη, που ήξερε πολύ καλά ότι στους «τυράννους», ιδιαίτερα, οφείλονταν τα μείζονα δημόσια έργα, αλλά ποτέ δεν τα αποδίδει σε κάποιαν επιθυμία βελτίωσης των βιοτικών συνθηκών του φτωχόκοσμου της πόλης. Αντίθετα, σ' ένα χωρίο λέει ότι ένα χαρακτηριστικό των τυράννων είναι ότι αυτοί (όπως και οι ολιγαρχικοί) κακομεταχειρίζονται τον απλό λαό (τον *όχλον*) και τον «διώχνουν από την πόλη και τον σκορπίζουν» (*Πολιτικά* V. 10, 1311[a] 13-14). Λίγο πιο κάτω (στο ίδιο 11, 1313[b] 18-25) αναπτύσσει τη θεωρία ότι ο τύραννος ενδιαφέρεται πολύ να κρατάει τους υπηκόους του φτωχούς, για δύο λόγους: για τον πρώτο, η ερμηνεία είναι αμφίβολη (καθώς το κείμενο μπορεί να είναι ελαττωματικό: βλ. Newmann, *PA* IV. 456-7)· ο δεύτερος είναι η επιθυμία να κρατάει τους πολίτες τόσο απασχολημένους σε καθημερινή εργασία ώστε να μην τους μένει καιρός να εξυφαίνουν συνωμοσίες! (πρβλ. *Αθ. Πολ.* 16.3). Τα παραδείγματα που δίνει ο Αριστοτέλης είναι οι αιγυπτιακές πυραμίδες, και τα δημόσια έργα που ανέλαβαν τρεις σειρές Ελλήνων τυράννων (όλοι στην αρχαϊκή εποχή): των Κυψελιδών της Κορίνθου, των Πεισιστρατιδών στην Αθήνα και του Πολυκράτη στη Σάμο. Όλα τούτα τα μέτρα, προσθέτει, έχουν τα ίδια αποτελέσματα: τη φτώχεια και την έλλειψη ελεύθερου χρόνου. Όλος, ωστόσο, ο συλλογισμός του Αριστοτέλη προϋποθέτει ότι τα εν λόγω έργα έχουν εκτελεστεί όχι με *αγγαρείες*, αλλά με την εθελοντική εργασία ελεύθερων ανθρώπων, και μάλιστα πολιτών – τίποτα δεν λέγεται για δούλους, αν και βεβαίως δεν αποκλείεται η χρησιμοποίησή τους ως βοηθών. Πολλοί σήμερα θα υπέθεταν φυσικά ότι *ο σκοπός* των έργων αυτών ήταν, τουλάχιστον εν μέρει, να δοθεί απασχόληση στους πολίτες. Πιστεύω ότι το κίνητρο αυτό μπορεί κάλλιστα να υπήρξε, τουλάχιστον σε μερικές περιπτώσεις· αλλά, *κατά τη γνώμη του Αριστοτέλη*, δεν έπαιξε κανένα ρόλο: γι' αυτόν, δόθηκε δουλειά στους πολίτες για να παραμείνουν φτωχοί και πάρα πολύ απασχολημένοι ώστε να μην έχουν καμιά διάθεση να συνωμοτήσουν εναντίον του τυράννου τους. Γιατί ο τύραννος να θέλει τους υπηκόους του να είναι φτωχοί, αυτό δεν είναι άμεσα πρόδηλο σε μας. Ο Ξενοφών πάντως φαίνεται να έχει σκεφτεί ότι όσο περισσότερο εξαθλιωμένοι είναι οι υπήκοοι ενός τυράννου, τόσο πιο υποτακτικούς (*ταπεινότερους*) σ' αυτόν αναμένεται ότι θα τους βρίσκει (*Ιέρων* V.4). Για να καταλάβουμε όμως εδώ καλά τον Αριστοτέλη, πρέπει να ρίξουμε μια ματιά σ' ένα ανόητο χωρίο της *Πολιτείας* του Πλάτωνα (VIII. 566e - 7a), που ο Αριστοτέλης αστόχαστα αντιγράφει, και μπερδεύει ταυτόχρονα τα πράγματα χωρίς λόγο εισάγοντας τη θεωρία για τα δημόσια έργα. Ο Πλάτων παρατηρεί ότι ο τύραννος αρχινά με δημαγωγικά μέτρα, όπως είναι η ακύρωση των οφειλών και η διανομή γης στον *δήμον* (στοιχεία που δεν συναντάμε στον Αριστοτέλη)· κατόπιν, αν η εσωτερική ειρήνη σταθεροποιηθεί, ο τύραννος ανάβει διαρκώς εξωτερικούς πολέμους «για να έχουν οι πολίτες πάντοτε την ανάγκη αρχηγού» – μια άποψη που την αναφέρει

κατά λέξη (1313^{b} 28-9). Στον Πλάτωνα, ο τρόπος με τον οποίο ο τύραννος φτωχαίνει τον λαό είναι να τον βάζει να πληρώνει φόρους (πρβλ. Αριστ. 1313^{b} 25-8): αυτό κάνει τους πολίτες φτωχούς και τους υποχρεώνει να δαπανούν όλον τον χρόνο τους δουλεύοντας, και τους κόβει έτσι την όρεξη για συνωμοσίες. Το θέμα των δημόσιων οικοδομών που ο Αριστοτέλης εισάγει άτοπα δεν ενσωματώνεται σωστά στον συλλογισμό, που είναι σαφέστερος και καλύτερος δίχως αυτό – αν και κατά τα άλλα εξίσου αδύναμος – στον Πλάτωνα. Μπορεί να σκεφτούμε ότι ο Αριστοτέλης δεν δείχνει την καλύτερη πλευρά του στα αποσπάσματα που παρέθεσα, δεν νομίζω όμως ότι μας επιτρέπεται να αγνοήσουμε την πλήρη απουσία από το έργο του και από εκείνο όλων των συγχρόνων του (μαζί και του Πλάτωνα) οποιασδήποτε σκέψης ότι τα δημόσια έργα αναλήφθηκαν ποτέ για να εξασφαλίσουν έναν πόρο ζωής στους φτωχούς της πόλης. Τα λιγοστά άλλα χωρία σε Έλληνες συγγραφείς, που κάνουν λόγο για τα δημόσια κτίρια, με μόνη εξαίρεση τον *Περικλή* 12 του Πλουτάρχου (που είδαμε στην προηγούμενη παράγραφο), δεν κάνουν κι αυτά καμιά νύξη για επιθυμία δημιουργίας ευκαιριών απασχόλησης. Όντως, δεν υπάρχει τίποτα για εξασφάλιση απασχόλησης μέσω δημόσιων έργων σ' ολόκληρη τη γραμματεία του 5ου και του 4ου π.Χ. αιώνα, απ' ό,τι ξέρω. Αυτό βεβαίως ισχύει ακόμα και για πραγματείες που απευθύνονται (ή που ο λόγος τους αποδίδεται) σε τυράννους: του Ξενοφώντα (*Ιέρων*) και του Ισοκράτη ΙΙ (*Προς Νικοκλέα*), ΙΙΙ (*Νικοκλής*) και ΙΧ (*Ευαγόρας*)[26]. Ο Ισοκράτης, σ' έναν από τους πιο απαράδεκτους λόγους του, τον *Αρεοπαγητικόν* (VII), δίνοντας σε κάποιο σημείο μια γελοία εξιδανικευμένη εικόνα (§§ 15 κ.ε.) του «καλού παλιού καιρού» στην Αθήνα (εννοώντας τις αρχές του 5ου αιώνα: βλ. § 16), ισχυρίζεται ότι ενώ οι φτωχοί θεωρούσαν τον πλούτο των ευπόρων (που τον σέβονταν με θρησκευτική ευλάβεια) ως ένα μέσο ευημερίας (*ευπορίας*) για τους ίδιους, οι πλούσιοι φέρνονταν καλοσυνάτα στους φτωχούς, εκμισθώνοντας γη σε μερικούς από αυτούς με χαμηλό μίσθωμα, στέλνοντας άλλους έξω σε εμπορικά ταξίδια, και χορηγώντας πόρους σε τρίτους «για να επιδοθούν σε άλλες δραστηριότητες» (*εις τας άλλας εργασίας*, § 32). Αλλά ούτε σ' αυτή την περίπτωση υπάρχει μνεία για δημόσια έργα (παρ' όλο βέβαια ότι ο Ισοκράτης ήταν αρκετά ενήμερος για τα δημόσια οικοδομικά έργα που είχαν εμφανιστεί αργότερα στον 5ο αιώνα, (πρβλ. § 66), διότι οι αγαθοεργίες παρουσιάζονται ως προερχόμενες από πλούσια άτομα (πρβλ. § 55)· και μπορώ να προσθέσω ότι η λέξη *εργασία* χρησιμοποιήθηκε, στην § 30, σε σχέση με τη γεωργική εργασία. Παρακάτω, στον ίδιο λόγο, αναφέρεται ότι οι Αθηναίοι κατά την ίδια περίοδο έσπρωχναν τους φτωχούς «σε γεωργικές και εμπορικές εργασίες» (§ 44), και ότι πολλοί πολίτες «δεν έμπαιναν στην πόλη ούτε για τις γιορτές» (§ 52). Την κράτηση των φτωχών στην ύπαιθρο, μακριά από την πόλη, τη συνιστά φυσικά στους ολιγαρχικούς ο συγγραφέας, αναμφίβολα ο Αναξιμένης, της ψευδο-αριστοτελικής *Ρητορικής προς Αλέξανδρον*, ο οποίος τονίζει ότι αν ο *όχλος* συγκεντρωθεί στην πόλη πιθανότατα θα ενωθεί και θα καταλύσει την ολιγαρχία (2.19, 1424^{b} 8-10).

Το γραπτό κείμενο που δίνει την πιο λεπτομερή και πειστική έκθεση για ένα μεγάλης κλίμακας δημόσιο οικοδομικό έργο στην κλασική περίοδο είναι του Διόδωρου XIV. 18, που κάνει λόγο για την οχύρωση των Επιπολών με ένα τείχος μήκους 30 σταδίων (γύρω στα 3,3 μίλια ή ανάμεσα στα 5 και 6 χιλιόμετρα), που ανέλαβε ο μέγας τύραννος Διονύσιος Α' των Συρακουσών στα τέλη ακριβώς

του 5ου αιώνα. Μαθαίνουμε για 60.000 ρωμαλέους *χωρικούς* οργανωμένους σε 30 συνεργεία, το καθένα τους με έναν *αρχιτέκτονα*, υπεύθυνον για ένα στάδιο (περίπου 186 μέτρα), έξι *οικοδόμους* υπό τις διαταγές του, που ο καθένας τους ήταν υπεύθυνος για ένα πλέθρον (περίπου 30 μ.) και είχε 200 ανειδίκευτους εργάτες βοηθούς. Άλλοι εργάτες έσκαβαν και έβγαζαν από το λατομείο τους αναγκαίους για το χτίσιμο λίθους, τους μετέφεραν στον τόπο της οικοδομής με 6.000 ζευγάρια βόδια. (Καμιά μνεία για εργασία δούλων). Στον βαθμό που μπορούμε να βασιζόμαστε στην αφήγηση του Διόδωρου, το απόσπασμα είναι μια μαρτυρία κατά της ύπαρξης μιας επαρκούς πηγής ελεύθερης εργασίας για μεγάλα οικοδομικά έργα μέσα και σ' αυτήν ακόμα την εξαιρετικά μεγάλη ελληνική πόλη, αφού η μάζα των εργατών φαίνεται να μεταφέρεται από την ύπαιθρο. Το όλο σχέδιο λέγεται ότι μπήκε σε εφαρμογή με μεγάλη σπουδή, και εκτελέστηκε σε είκοσι μέρες. Δόθηκαν βραβεία σε κάθε κατηγορία μέσα στο συνεργείο που τελείωσε πρώτο. Μπορώ να πω ότι δεν βλέπω καμιά προσπάθεια του Διονύσιου να εξασφαλίσει τακτική απασχόληση στους υπηκόους του, αν και έφερε σε πέρας ένα μεγάλο πρόγραμμα δημόσιων κτιρίων (βλ. Διοδ. XV. 13.5). Όταν το 399 ο Διονύσιος ναυπήγησε πολεμικά σκάφη και κατασκεύασε μεγάλες ποσότητες όπλων και βλημάτων (οργανώνοντας και πάλι τέλεια τα αντίστοιχα έργα), συγκέντρωσε πολυάριθμους τεχνίτες όχι μόνο από τις πόλεις που έλεγχε ο ίδιος, αλλά και – καταβάλλοντας υψηλές αμοιβές – από την Ιταλία, από την Ελλάδα, ακόμα κι από την περιοχή όπου κυριαρχούσε η Καρχηδόνα (Διόδ. XIV. 41-2)· και πάλι το έργο εκτελέστηκε όσο μπορούσε πιο γρήγορα.

Μόνο σε μια περίπτωση, χώρια από τον Διόδωρο XIV.18.4 (που αναφέρθηκε στην προηγούμενη παράγραφο), μας δίνεται ένας συγκεκριμένος αριθμός, άσχετα με το αν είναι αξιόπιστος ή όχι, για τους ανθρώπους που έχουν μετάσχει σ' ένα από τα μείζονα οικοδομικά έργα: ο Ιώσηπος λέει ότι «πάνω από 18.000 *τεχνίται*» είχαν προσληφθεί για να τελειώσουν τον Δεύτερο Ναό στην Ιερουσαλήμ το 64 μ.Χ., δυο χρόνια πριν το ξέσπασμα της μεγάλης ιουδαϊκής εξέγερσης (*AJ* XX. 219). Κατά τον Ιώσηπο, αμέσως μετά την αποπεράτωση του ναού οι 18.000, που εξαρτιόνταν από τούτη την εργασία για το καθημερινό τους ψωμί, βρέθηκαν «χωρίς δουλειά και χωρίς μισθό» (*αργήσαντες... και μισθοφορίας ενδεείς*)· και ο Αγρίππας ΙΙ, που είχε χρηματοδοτήσει το έργο, συμφώνησε τώρα να πλακοστρωθεί η πόλη με λευκό μάρμαρο (προφανώς για να δώσει δουλειά), αν και αρνήθηκε να αυξήσει το ύψος του ανατολικού πρόναου, όπως είχε απαιτήσει ο λαός (στο ίδιο, 220-3). Ο Ιώσηπος μπορεί να είναι πολύ αναξιόπιστος ως προς τους αριθμούς, και δέχομαι ότι το 18.000 είναι μια κολοσσιαία υπερβολή. Φαντάζομαι ότι αρκετοί από τους εργαζόμενους έπρεπε να θεωρούνται ανεξάρτητοι τεχνίτες μάλλον παρά άνθρωποι που εκμισθώνονταν τακτικά, έστω κι αν στην προκείμενη περίπτωση εργάζονταν κυρίως για μεροκάματα – που, όπως λέει ο Ιώσηπος, τα λάβαιναν αν είχαν κάνει μόνο μιας ώρας δουλειά (πρβλ. Ματθ. κ' 1- 15). Πιθανόν πολλοί από αυτούς να είχαν έρθει στην Ιερουσαλήμ από την ύπαιθρο της Ιουδαίας, από τη Γαλιλαία, ίσως και από πιο μακρινές αγροτικές περιοχές για να ξαναγυρίσουν στα μέρη τους μόλις θα περατωνόταν το έργο. Η οικονομική κατάσταση μέσα στην Ιερουσαλήμ και γύρω από αυτήν ήταν τώρα πολύ δυσχερής, με πολύ εκτεταμένη και βαριά φτώχεια: αυτό φυσικά συνέτεινε πολύ στον ενθουσιασμό για την εξέγερση.

Από ολόκληρο τον Ελληνορωμαϊκό κόσμο, στη Ρώμη την ίδια ήταν πιθανόν να υπήρχε η μεγαλύτερη συγκέντρωση ελεύθερων ατόμων, συμπεριλαμβανομένων και απελεύθερων. Όποιος είναι εξοικειωμένος με τις σύγχρονες πόλεις θα τείνει φυσικά να υποθέσει ότι οι άνθρωποι αυτοί θα διέθεταν, κατά μεγάλους αριθμούς, τον εαυτό τους για κάθε λογής τακτική μισθωτή εργασία. Στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν καθόλου μαρτυρίες για *κανονική* μισθωτή εργασία στη Ρώμη, κανενός είδους. Ένα ορισμένο ποσοστό των ελεύθερων φτωχών ζούσαν σε κάποιο βαθμό από ελεημοσύνες που έκαναν οι πλούσιες οικογένειες των οποίων ήταν πελάτες – προσχωρώντας έτσι στο «υγιές τμήμα του όχλου, που ήταν αφοσιωμένο στα μεγάλα τζάκια», και που ο Τάκιτος, με τον προστατευτικό του τρόπο, το συγκρίνει συμπαθητικά με την ***plebs sordida*** (τον χύδην όχλον)[27], που συχνάζει (σύμφωνα με την περιγραφή του) στον ιππόδρομο και στα θέατρα (*Hist.* I.4). Αλλά η μεγάλη πλειονότητα της ***plebs urbana*** (των πληβείων της πόλης) πρέπει να ήταν μαγαζάτορες ή έμποροι, ειδικευμένοι (ή τουλάχιστον ημιειδικευμένοι) τεχνίτες, ή εργάτες μεταφορών που χρησιμοποιούσαν βοϊδάμαξες, γαϊδάρους ή μουλάρια. Ξέρουμε ότι υπήρχαν μεγάλα πλήθη τέτοιων ανθρώπων (οι περισσότεροι πιθανόν απελεύθεροι, ή παιδιά απελεύθερων, κατά την περίοδο της Ύστερης Δημοκρατίας) από τον τεράστιο αριθμό των επιγραφών που διασώθηκαν, κυρίως επιτάφιων, ή κειμένων που έχουν σχέση με τη μια ή την άλλη από το πλήθος των αποκαλούμενων, συχνά λαθεμένα, «συντεχνιών» (μιας μορφής συλλόγων, *collegia*), που άκμασαν στη Ρώμη, και στις οποίες, ειρήσθω εν παρόδω, οι δούλοι γίνονταν μόνο σπάνια δεκτοί[28]. Μολαταύτα, ακόμα και μερικοί από τούτους τους ειδικευμένους και ημιειδικευμένους εργάτες αναγκάζονταν πότε πότε να δέχονται να δουλέψουν ως μισθωτοί ανειδίκευτοι, μόλο που, κατά κανόνα, δεν το έκαναν αυτό, παρά ασκούσαν την ειδικευμένη τους τέχνη για ιδιαίτερους πελάτες. Και φυσικά οι ανειδίκευτοι εκμίσθωναν πολύ συχνά τον εαυτό τους για κάθε λογής ανειδίκευτη εργασία. Είμαστε, ωστόσο, υποχρεωμένοι να υποθέσουμε την ύπαρξη, σε μεγάλη έκταση, μιας *βραχυπρόθεσμης* μίσθωσης στη Ρώμη – μιας πολύ πρόσκαιρης μορφής εξασφάλισης των προς το ζην. Εδώ αξίζει να πάρουμε υπόψη το μόνο διαθέσιμο γραπτό έργο που περιγράφει με σχολαστική λεπτομέρεια ένα ολόκληρο σύστημα δημόσιων έργων: το *De aquis* (*Περί υδραγωγείων*) του Sextus Julius Frontinus, που γράφτηκε ακριβώς στο τέλος του πρώτου αιώνα. Ο Frontinus μιλάει κάμποσες φορές για δούλους εργάτες (II. 96, 97, 98, 116-18) και δίνει λεπτομέρειες για δύο μεγάλα συνεργεία δούλων, το ένα που ανήκε στο κράτος και το άλλο στον αυτοκράτορα, και που ο συνολικός αριθμός και των δύο μαζί δεν ήταν μικρότερος από 700 άνδρες (II.98, 116-118), αλλά δεν λέει ποτέ λέξη για ελεύθερη μισθωτή εργασία. Εξετάζει συνάμα τη δυνατότητα να χρειαστεί ν' αναληφθούν ορισμένα έργα από ιδιώτες εργολάβους (*redemptores*, II. 119,124). Δεν υπάρχει τίποτα στο σημείο τούτο που να δείχνει αν οι εργολάβοι θα έκαναν χρήση δούλων ή ελεύθερων εργατών· αλλά ο Frontinus αναφέρει επίσης ότι παλιότερα, προτού ο Αγρίππας οργανώσει τη συστηματική συντήρηση των υδραγωγείων (II.98), είχαν χρησιμοποιηθεί τακτικά εργολάβοι και τους είχε επιβληθεί η υποχρέωση να διατηρούν μόνιμα συνεργεία δούλων καθορισμένου αριθμού για εργασία στα υδραγωγεία, τόσο έξω από την πόλη όσο και μέσα σ'αυτήν (II.96). Δεν υπάρχει στον Frontinus πουθενά μνεία για χρησιμοποίηση ελεύθερης μισθωτής εργασίας σε οποιαδήποτε μορφή. Από το άλλο μέρος, πρέπει να θυμόμα-

στε ότι ο Frontinus ασχολείται εξ ολοκλήρου με τη μόνιμη συντήρηση των υφιστάμενων υδραγωγείων· δεν λέει λέξη για τον τύπο της εργασίας που χρησιμοποιήθηκε για την αρχική κατασκευή τους, μια βραχυπρόθεσμη δουλειά στην οποία ασφαλώς θα είχαν χρησιμοποιηθεί ελεύθεροι τεχνίτες και εργάτες μεταφορών και μισθωτοί εργάτες, καθώς και δούλοι. (Με την ευκαιρία, στο *De aquis* ο Frontinus, με όλη τη στενόμυαλη αυταρέσκεια ενός Ρωμαίου διαχειριστή, υποτιμά, συγκρίνοντάς τες με τα ρωμαϊκά υδραγωγεία που τόσο θαυμάζει, όχι μόνο τις «άχρηστες πυραμίδες», αλλά και τα «ανενεργά [*inertia*] αν και πολυθρύλητα έργα των Ελλήνων» [I.16] – αναμφίβολα εννοούσε απλώς ναούς σαν τον Παρθενώνα).

Ο Brunt υποστήριξε ότι «τα δημαγωγικά σχήματα λόγου» στη Ρώμη «συνδυάζονται συνεχώς με δημόσια έργα»[29]. Φαίνεται ότι υπάρχει εδώ κάποια αλήθεια, και δεν έχω καμιά αντίρρηση στο να αποδίδεται σε ορισμένους από τους Ρωμαίους *populares* η επιθυμία να εξασφαλίσουν δουλειά σε φτωχούς πολίτες κάτοικους της Ρώμης. Αλλά απέχω πολύ από το να είμαι βέβαιος γι' αυτό. Ούτε από την Ύστερη Δημοκρατία ούτε από την Ηγεμονία, στη Ρώμη *ή οπουδήποτε αλλού*, γνωρίζω έστω και μια σαφή μαρτυρία για κάποια προσπάθεια στρατολόγησης μιας εργατικής δύναμης από φτωχούς πολίτες ως μέσο για να εξασφαλιστεί η συντήρησή τους – εκτός φυσικά από το απόσπασμα στον *Βίον Περικλέους* (12. 4-6) του Πλουτάρχου (αναφέρθηκε πιο πάνω), που θα το θεωρήσω (μαζί με τον Andrewes: βλ. πιο πάνω και σημ. 24) ως αντανάκλαση συνθηκών μιας εποχής κοντινότερης σ' εκείνην του Πλουτάρχου παρά της Αθήνας του 5ου αιώνα. Κανείς δεν ενθαρρύνεται να νιώθει εμπιστοσύνη όταν η μόνη γραπτή μαρτυρία πάνω σ' ένα τόσο σπουδαίο ζήτημα αποδείχνεται ότι είναι μια φανταστική περιγραφή της κλασικής Αθήνας στον 5ο αιώνα π.Χ.! Επιπλέον, όταν ο Πολύβιος μιλάει για το ενδιαφέρον του ρωμαϊκού *πλήθους*[30] για τις κρατικές συμβάσεις (για την ανέγερση και επισκευή δημόσιων κτιρίων και για τη μίσθωση δημόσιων φόρων) έχει υπόψη του μόνο τους πλούσιους εκείνους που στην Ύστερη Δημοκρατία συγκροτούσαν την τάξη των Ιππέων, διότι όταν προχωρεί στον προσδιορισμό των διαφόρων ομάδων που ενδιαφέρονται για τις τέτοιες δραστηριότητες (*εργασίας*) και τα οφέλη[31] που συνεπάγονται, αναφέρει μόνο τους ίδιους τους εργολάβους, τους συνεταίρους τους και τους εγγυητές τους· καμιά μνεία για μικρούς υπεργολάβους (που θα ήταν τεχνίτες διαφόρων ειδικοτήτων), για να μη μιλήσουμε για ανθρώπους που μισθώνονταν και δούλευαν για το μεροκάματο (Πολύβ. VI.xvii. 2-4). Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχε κάποια συμμετοχή ελεύθερης εργασίας στα δημόσια έργα· αλλά δείχνει ότι η τέτοια εργασία δεν έπαιξε μείζονα ρόλο. (Πρβ. και όσα λέω πιο κάτω για τον *Ευβοϊκόν Λόγον* του Δίωνα Χρυσοστόμου, VII. 104-152).

Αδυνατώ να πάρω στα σοβαρά το μοναδικό και συχνά μνημονευόμενο κείμενο του Σουετώνιου *Βεσπασιανός* 18.2, όπου ο αυτοκράτορας αρνείται να κάνει χρήση μιας νέας εφεύρεσης κάποιου *mechanicus* (μηχανικού), η οποία ευκόλυνε τη μεταφορά βαριών κιόνων στο Καπιτώλιο, για τον λόγο ότι θα τον εμπόδιζε να «τρέφει το πλήθος» (*plebiculam pascere*)[32]. Το ολοφάνερο νόημα είναι ότι η δουλειά αυτή γινόταν – και ο Βεσπασιανός ήθελε να εξακολουθήσει να γίνεται – με την πληρωμένη εργασία των πολιτών, την οποία η εφαρμογή της εφεύρεσης θα έκανε περιττή, στερώντας έτσι τους ενδιαφερόμενους πολίτες από το μέσο συντήρησής τους. Η αιτία που αρνούμαι να δεχτώ αυτή την ιστορία ως αληθινή

είναι ότι ο Βεσπασιανός – που δεν ήταν ανόητος – δεν μπορούσε να έχει κανένα λόγο να μη δεχτεί *καθόλου* την εφεύρεση, ακόμα κι αν αυτή εξοικονομούσε ένα μεγάλο ποσό απαραίτητης εργασίας *στη Ρώμη*, διότι βέβαια θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί πολύ επωφελώς αλλού στην αυτοκρατορία – ειδικά σε έργα όπως πολεμικές οχυρώσεις – όσο κι αν ήταν ασύμφορο πολιτικά να τη θέσει σ' εφαρμογή μέσα στην ίδια τη Ρώμη. Και μόνο γι' αυτόν τον λόγο, η ιστορία αυτή πρέπει ασφαλώς να ήταν μια επινόηση. Επιπλέον, οι αυτοκράτορες, στην πραγματικότητα, δεν διένεμαν τακτικά τρόφιμα, χρήματα ή οτιδήποτε άλλο στους φτωχούς της Ρώμης (ή άλλων περιοχών) *σε αντάλλαγμα εργασίας*, και δεν έχουμε γνώση καμιάς προσπάθειας για στρατολόγηση εργασιακής δύναμης από τους φτωχότερους πολίτες με σκοπό την εξασφάλιση σ' αυτούς των μέσων συντήρησης. Ο Βεσπασιανός, όπως πλείστοι από τους προγενέστερους αυτοκράτορες, εφάρμοζε βεβαίως ένα ευρύ πρόγραμμα δημόσιων οικοδομών στη Ρώμη· απ' ό,τι όμως ξέρω δεν υπάρχει ούτε ψήγμα μαρτυρίας για τον τύπο εργασίας που χρησιμοποιήθηκε σε τούτα τα έργα. Υποθέτω ότι οργανώνονταν κυρίως διαμέσου εργολάβων, μεγάλων και μικρών (*redemptores, mancipes*), που χρησιμοποιούσαν συνεργεία δούλων (ίσως όχι συχνά της κλίμακας των 500 που αποδίδει ο Πλούταρχος στον Κράσσο, *Κράσ.* 2.5), και που εφάρμοζαν συνάμα αυτό που θα ονομάζαμε «υπεργολαβία» με ανεξάρτητους τεχνίτες και εργάτες μεταφορών, αλλά και απασχολούσαν πολλή έκτακτη ανειδίκευτη εργασία. Θα τολμούσα να πω ότι η απασχόληση σε δημόσια έργα δεν μπορεί κανονικά να έπαιξε μείζονα ρόλο στη ζωή των ταπεινότερων Ρωμαίων, διότι το πρόγραμμα των δημόσιων οικοδομών άλλαζε κατά καιρούς πολύ από ποσοτική άποψη. Συγκεκριμένα, ενώ ο Αύγουστος είχε αναλάβει ένα κολοσσιαίο πρόγραμμα οικοδόμησης και ανοικοδόμησης, τίποτα τέτοιο δεν υπάρχει επί βασιλείας τού διαδόχου του, τού Τιβέριου, που κράτησε 23 χρόνια (14-37 μ.Χ.). Αν οι κατώτερες τάξεις στη Ρώμη εξαρτιόνταν σε κάποιο μεγάλο βαθμό από την απασχόληση σε δημόσια έργα, τότε απλώς δεν θα μπορούσαν να επιζήσουν στις περιόδους όπου υπήρχε ελάχιστη ή δεν υπήρχε καθόλου οικοδομική δραστηριότητα. Ωστόσο, αν και η παραπάνω ιστορία για τον Βεσπασιανό είναι σχεδόν βέβαιο ότι ήταν πλάσμα της φαντασίας, έγινε δεκτή ως αληθινή από τον Σουετώνιο, που την έγραψε πιθανόν μέσα στον μισό αιώνα από τον θάνατο του Βεσπασιανού το 79 μ.Χ., και πρέπει να φάνηκε ευλογοφανής τουλάχιστον σε μερικούς από τους συγχρόνους του. Το ίδιο ισχύει για τον Πλούταρχο, *Περικλής* 12.4-6 (βλ. πιο πάνω), αν πράγματι το έργο του αυτό ανήκει, όπως πιστεύω, στη ρωμαϊκή περίοδο (βλ. πιο πάνω), και πιθανόν η αρχική πηγή, όπως και ο Πλούταρχος, επηρεάστηκε από τις συνθήκες της Ρώμης. Πρέπει ίσως να συμπεράνουμε ότι η εργασία των ταπεινών ελεύθερων ανθρώπων έπαιξε όντως έναν ουσιαστικό ρόλο – πόσο μεγάλον δεν είμαστε σε θέση να πούμε – στην οργάνωση των δημόσιων έργων στη Ρώμη κατά τον πρώτον αιώνα, παρ' όλον ότι η μισθωτή εργασία, με την αυστηρή έννοια του όρου, έπαιξε πιθανόν πολύ μικρότερο ρόλο από εκείνον των ειδικευμένων και ημιειδικευμένων που εκτελούσαν ειδικές εργασίες. Αλλά η πόλη της Ρώμης είναι, βέβαια, μια πολύ ιδιότυπη περίπτωση.

Προσωπικά, τουλάχιστον, βρίσκω αδύνατον να δεχτώ τον λόγο που αποδίδει ο Δίων Κάσσιος (LXVI [LXV]. 10.2, στην επιτομή του Ξιφιλίνου) στην πρωτοβουλία του Βεσπασιανού, να είναι, κατά την ανοικοδόμηση του Καπιτωλίνου ναού, ο πρώτος που θα μετέφερε εκεί ένα φορτίο πηλού: έλπιζε, σύμφωνα με τον Δίωνα-

Ξιφιλίνο, να ενθαρρύνει και τους πιο διακεκριμένους ανθρώπους ν' ακολουθήσουν το παράδειγμά του «έτσι που η υπηρεσία [το *διακόνημα*] να γίνει αναπόφευκτη για τον υπόλοιπο όχλο». (Αυτός ο λόγος δεν εμφανίζεται στην προγενέστερη αφήγηση του Σουετώνιου, *Βεσπ.* 8.5). Δεν υπήρχαν βέβαια *αγγαρείες* στη Ρώμη. Συνεπώς, *αν* θέλουμε να πάρουμε το κείμενο στα σοβαρά, πρέπει να υποθέσουμε ότι η εργασία που παρείχαν οι πολίτες θα ήταν κατ' ανάγκην εθελοντική και απλήρωτη, αφού ο Βεσπασιανός παρουσιάζεται να προσδοκά από τις πράξεις τών «πλέον διακεκριμένων ανδρών» να ενθαρρύνουν «τον υπόλοιπο όχλο» να προσφέρει κι αυτός τις υπηρεσίες του· και μου φαίνεται παράλογο να φανταστώ «τους πλέον διακεκριμένους άνδρες» να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους «επί μισθώ». Επίσης είναι ασφαλώς απίθανο στο έπακρον ένας μεγάλος αριθμός φτωχών να θέλησε να προσφέρει την εργασία του δωρεάν, ακόμα και για το χτίσιμο ενός ναού, και μάλιστα πολλοί δεν θα είχαν τη δύναμη να το κάνουν. Έτσι, το κείμενο δεν έχει νόημα. Αν, από το άλλο μέρος, θελήσουμε ν' αποφύγουμε το παράλογο συμπέρασμα που σκιαγράφησα πριν λίγο, υποθέτοντας ότι οι φτωχοί θα πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους έναντι αμοιβής, τότε το επιχείρημα γίνεται πάρα πολύ άβολο για εκείνους που πιστεύουν ότι τα δημόσια έργα εκτελούνταν με την εργασία φτωχών ελεύθερων πολιτών, εφόσον αναγκαία συνεπαγωγή της ιστορίας αυτής είναι ότι δεν ήταν πολλοί οι φτωχοί πολίτες που θα πείθονταν να προσέλθουν μόνο χάρη στην πρωτοβουλία τού αυτοκράτορα! Θα προτιμήσω επομένως να υιοθετήσω μιαν υπόδειξη που μου έκανε ο Brunt: ν' αγνοήσουμε τον λόγο που υποθέτει ο Δίων και να δούμε την ενέργεια του Βεσπασιανού ως κάτι ανάλογο με την κατάθεση ενός θεμέλιου λίθου από τον βασιλιά στον σύγχρονο κόσμο. (Όπως σημειώνει, υπάρχει κάτι παρόμοιο στον Σουητώνιο, *Νέρων* 19.2· πρβλ., επίσης Tac. *Ann.* 1. 62.2).

Στις ρωμαϊκές επαρχίες, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων της ελληνικής Ανατολής, ένα ικανό ποσοστό μεγάλων δημόσιων οικοδομικών έργων που αναλάμβαναν οι πόλεις στη διάρκεια της Ηγεμονίας κατέληξαν να εξαρτιόνται από την αυτοκρατορική γενναιοδωρία. Δυστυχώς, οι πληροφορίες μας σχετικά με τους τύπους εργασίας που χρησιμοποιούνταν στις οικοδομές είναι φτωχές τόσο για τις επαρχίες όσο και για τη Ρώμη και την Ιταλία – εκτός βέβαια αν το έργο είχε εκτελεστεί από τον στρατό, όπως συνέβαινε συχνά, ιδίως από το δεύτερο μισό του 2ου αιώνα και μετά[33].

Μπορεί κανείς ν' αναρωτηθεί πώς ήταν δυνατόν για τους φτωχούς των μεγάλων πόλεων να συντηρούν καν τον εαυτό τους. Βεβαίως, στη Ρώμη[34] και (από το 332 και εφεξής) στην Κωνσταντινούπολη η διοίκηση διένεμε δωρεάν περιορισμένες ποσότητες ειδών διατροφής (κυρίως ψωμί, επίσης λάδι και κρέας στη Ρώμη) και επιπρόσθετα προσπαθούσε να εξασφαλίσει τη διάθεση συμπληρωματικής ποσότητας σιτηρών σε λογικές τιμές. Είναι σαφές από ένα χωρίο στον Ευσέβιο (*HE* VII.xxi. 9) ότι ένα *δημόσιον σιτηρέσιον* διανεμόταν στην Αλεξάνδρεια κοντά στην αρχή της μοναδικής βασιλείας του Γαλλιηνού (αρχές του 260)· και αιγυπτιακοί πάπυροι, που δημοσιεύτηκαν οι περισσότεροι πολύ πρόσφατα, αποκάλυψαν τώρα ότι τα σιτηρέσια υπήρχαν και στην Ερμόπολη την ίδια εποχή, στον Οξύρυγχο λίγα χρόνια αργότερα και, έναν ολόκληρο αιώνα νωρίτερα, στην Αντινόπολη. Όλες αυτές οι μαρτυρίες δίνονται από τον J. R. Rea στο τεύχος XL (1972) των *Παπύρων του Οξυρύγχου (The Oxyrhynchus Papyri)*. Στον Οξύρυγχο, απ' όπου

έχουμε περισσότερες μαρτυρίες απ' οπουδήποτε αλλού, οι κανονισμοί για την εισδοχή στον κατάλογο των προνομιούχων αποδεκτών (εν μέρει εκλεγμένων με κλήρο) ήταν περίπλοκοι και δεν είναι εντελώς σαφείς· ελάχιστη όμως αμφιβολία υπάρχει ότι οι κυριότεροι ευεργετούμενοι ήταν λογικά εύποροι τοπικοί πολίτες ενώ οι πραγματικά φτωχοί είχαν ελάχιστη δυνατότητα να ωφεληθούν (πρβλ. Rea, ό.π. 2-6,8). Οι απελεύθεροι φαίνεται ότι συγκέντρωναν τις απαιτούμενες προϋποθέσεις των δικαιούχων μόνο αν είχαν εκτελέσει κάποια λειτουργία, και συνεπώς αν είχαν τουλάχιστον μια σεβαστή περιουσία (στο ίδιο, 4, 12). Τη διανομή στην Αλεξάνδρεια την επιδοτούσε η διοίκηση, τουλάχιστον τον 4ο αιώνα (πρβλ. Stein, *HBE* II. 754 σημ.1), όπου έχουμε λόγους να πιστεύουμε ότι η Αντιόχεια και η Καρχηδόνα (οι αμέσως μετά τη Ρώμη, την Κωνσταντινούπολη και την Αλεξάνδρεια μεγαλύτερες πόλεις του μεσογειακού χώρου) λάβαιναν επίσης κρατικές χορηγήσεις σιτηρών (βλ. Jones, *LRE* II. 735, με III. 234 σημ. 53· Liebeschuetz, *Ant.*127-9). Μια σοβαρή στάση σε μια τέτοια πόλη μπορούσε να καταλήξει στην αναστολή ή στη μείωση της διανομής σιτηρών: αυτό φαίνεται να συνέβηκε στην Κωνσταντινούπολη το 342 (Σωκρ., *HE* II. 13.5· Σωζ., *HE* III. 7.7), στην Αντιόχεια μετά την περίφημη «στάση των ανδριάντων» το 387 (Liebeschuetz, *Ant.*129), και στην Αλεξάνδρεια συνεπεία των ταραχών που ακολούθησαν την ενθρόνιση του Χαλκηδόνιου πατριάρχη Προτέριου γύρω στο 453 (Ευάγρ., *HE* II 5). Οι μέχρι σήμερα διαθέσιμες μαρτυρίες μπορούν να δώσουν μόνο μια αχνή ιδέα της έκτασης των τέτοιων σιτηρέσιων. Όπως είπε ο Rea, «Έχουμε σχετικά ελάχιστες πληροφορίες γι' αυτό που αρχίζει να έχει την εμφάνιση ενός πλατιά διαδομένου θεσμού στις πόλεις της Αιγύπτου» (ό.π. 2). Αν υπήρχαν τέτοιες διανομές εκτός από την Αίγυπτο και από τα άλλα μέρη που ονομάσαμε πιο πάνω, δεν διαθέτουμε στοιχεία για ν' αποφανθούμε. Μαθαίνουμε για βοηθήματα σε σιτηρά (και κρασιά) από τους αυτοκράτορες, από τον Κωνσταντίνο και πέρα σε μερικές ιταλικές πόλεις, όχι πολύ μεγάλες, όπως στις Puteoli, Tarracina και Capua· αλλά εδώ επρόκειτο για πολύ ειδικές ρυθμίσεις που απέβλεπαν στην αποζημίωση αυτών των πόλεων για τις επιτάξεις προϊόντων (ξυλεία, ασβέστη, γουρούνια και κρασί) τα οποία ήταν υποχρεωμένες να προμηθεύουν για τον εφοδιασμό της ίδιας της πόλης της Ρώμης και του λιμανιού της στο Portus (βλ. Symm., *Rel.* xl, μαζί με Jones, *LRE*, II. 702-3, 708-10). Εκτός από τούτο, υπάρχουν μόνο μεμονωμένα παραδείγματα αυτοκρατορικής γενναιοδωρίας σε διάφορες πόλεις, η οποία μπορεί να ήταν ή να μην ήταν μακράς διάρκειας, όπως όταν μαθαίνουμε ότι ο Αδριανός χορήγησε στην Αθήνα *σίτον ετήσιον*, που μπορεί να σημαίνει μια δωρεάν ετήσια χορήγηση σίτου, άγνωστης ποσότητας (Δίων Κάσσ. LXIX.xvi. 2). Υπάρχουν μαρτυρίες από πολλά μέρη του Ελληνικού κόσμου για πόλεις που διαθέτουν δικά τους ειδικά κονδύλια για την αγορά σιτηρών σε λογικές τιμές: ήδη στο δεύτερο μισό του 3ου π.Χ. αιώνα αυτά τα κονδύλια έγιναν μόνιμα σε πολλές πόλεις (βλ. λχ. Tarn, *HC*[3] 107-8). Οι τελετουργίες για τα τρόφιμα στη Ρόδο ίσως ήταν μοναδικές (Στράβων XIV.ii.5, σελ. 653). Στην ελληνιστική και στη Ρωμαϊκή περίοδο πλούσιοι άνθρωποι κάποτε δημιουργούσαν ταμεία στις πόλεις τους από τα οποία μπορούσαν να γίνονται διανομές τροφίμων ή χρημάτων (*sportulae* στη λατινική) σε ορισμένες περιστάσεις· αλλά, αντί να δίνουν μεγαλύτερο μερίδιο στους φτωχούς, τα ταμεία αυτά συχνά έκαναν διακρίσεις υπέρ των ανώτερων τάξεων[35]. Ο Magie, στο βιβλίο του για τη ρωμαϊκή Μικρά Ασία, μιλάει γι' αυτό που πιστεύει

ότι ήταν «το μόνο γνωστό παράδειγμα... γι' αυτό που θεωρούμε τώρα ως φιλανθρωπικό ίδρυμα...: η δωρεά 300.000 δηναρίων από μια πλούσια γυναίκα της Σιλλύου [στην Παμφυλία] για τη βοήθεια απόρων παιδιών» (*RRAM* I. 658). Στην εν λόγω επιγραφή (*IGRR* III. 801) δεν υπάρχει ωστόσο κάτι που να δικαιολογεί ότι γίνεται λόγος για «*άπορα παιδιά*»· και το υπόλοιπο της επιγραφής, μαζί με δύο άλλες που έχουν σχέση με την προαναφερόμενη γυναίκα, τη Μηνοδώρα και την οικογένειά της (στο ίδιο, 800, 802), δείχνει καθαρά ότι οι άνθρωποι αυτοί έκαναν τις δωρεές τους σε αυστηρή αντιστοιχία με τη θέση τους στην κοινωνική κλίμακα, σύμφωνα με μιαν ιεραρχική τάξη πέντε ή έξι τουλάχιστον βαθμίδων, όπου οι σύμβουλοι έρχονταν πρώτοι, κατόπιν οι «*γεραιοί*», τα μέλη της τοπικής συνέλευσης (*εκκλησιασταί*) και ακολουθούσαν οι κοινοί πολίτες· κάτω από αυτούς ήταν οι *πάροικοι* (οι ξένοι μόνιμοι κάτοικοι, που ονομάζονταν *μέτοικοι* στην κλασική Αθήνα) και δύο είδη απελεύθερων (βλ. υποκεφάλαιο 5 αυτού του κεφαλαίου και σημ. 17), και τέλος οι γυναίκες σύζυγοι των τριών ανώτερων βαθμίδων, που (στις δύο επιγραφές όπου αναφέρονται) λαβαίνουν είτε το ίδιο ποσό με τους απελεύθερους κ.λπ., είτε μάλλον μικρότερο. Σε κάθε περίπτωση οι σύμβουλοι λαβαίνουν τουλάχιστον είκοσι φορές περισσότερα από τους απελεύθερους. (Μια χρήσιμη περίληψη των στοιχείων, τα οποία δεν είναι εντελώς σαφή στις επιγραφές, μας δίνει ο T. R. S. Broughton, στο *ESAR* του Tenney Frank τομ. IV. 784-5).

★ ★ ★ ★ ★

Στο βιβλίο τούτο ενδιαφέρομαι για τον Ρωμαϊκό κόσμο μόνο στον βαθμό που η ελληνική Ανατολή κατέληξε να περιληφθεί σ' αυτόν, και θα έχω ελάχιστα να πω για την αυστηρά ρωμαϊκή μισθωτή εργασία, για την οποία μπορεί κανείς να βρει μια καλή, σύντομη, εύληπτη έκθεση στο έργο τού John Crook *Law and Life of Rome* (1967)[36]. Ορισμένη ποσότητα ελεύθερης μισθωτής εργασίας στον Ρωμαϊκό κόσμο μπορεί να ανιχνευθεί, λογουχάρη, στα ορυχεία και σε διάφορες υπηρεσίες, συχνά δουλικού χαρακτήρα, καθώς και στη γεωργία, όπου έχουμε ήδη σημειώσει την απασχόληση *mercennarii*: βλ. πιο πάνω για την επιγραφή της Μακτάρ (Τυνησία) και υποκεφ. 4 αυτού του κεφαλαίου. Η κατάσταση δεν φαίνεται να έχει αλλάξει πολύ στην Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, στη διάρκεια της οποίας το μεγαλύτερο μέρος των πληροφοριών μας προέρχεται από την ελληνική Ανατολή (βλ. Jones, *LRE* II. 792-3, 807, 858-63). Πολλά τεχνικά προβλήματα ανακύπτουν σε σύνδεση μ' αυτό που θα ονομάζαμε τώρα «επαγγελματικές» θέσεις (βλ. πιο κάτω). Ο Κορνήλιος Νέπος, που έγραψε στο τρίτο τέταρτο του τελευταίου π.Χ. αιώνα, παρατήρησε ότι το status των *scribae (γραμματείς)* παρείχε πολύ μεγαλύτερο γόητρο (ήταν *multo honorificentius)* ανάμεσα στους Έλληνες απ' ό,τι στους Ρωμαίους, που θεωρούσαν τους *scribae* ως *mercennarii* – «όπως και ήταν πράγματι», προσθέτει ο Νέπος (*Eum.* 1.5). Ωστόσο οι γραμματείς που χρησιμοποιούσε το κράτος, οι *scribae publici,* που ήταν αυτό που θα λέγαμε ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι και μπορούσαν να υπηρετούν σε πολύ υπεύθυνες θέσεις ως προσωπικοί γραμματείς σε τοπικούς άρχοντες, συμπεριλαμβανομένων και των κυβερνητών επαρχιών, ήταν μέλη αυτού που σωστά ονομάστηκε «αρχαίο και διακεκριμένο επάγγελμα» (Crook, *LLR* 180, που παραπέμπει στον Jones, *SRGL* 154-7). Απόψεις αυτού του είδους κάνουν ευκολότερο να δεχτεί κανείς μια κατοπινή απολογία,

στην οποία η ενστικτώδης αντίδραση θα μπορούσε να είναι ο χλευασμός: ο σατιρικός συγγραφέας του 2ου αιώνα Λουκιανός από τα Σαμόσατα επί του Ευφράτη, που έγραψε σε θαυμάσια ελληνική λογοτεχνική γλώσσα, αν και η μητρική γλώσσα του ήταν η αραμαϊκή[37], κοπίασε πολύ για να δικαιολογήσει τον εαυτό του που δέχτηκε μια θέση με μισθό στη ρωμαϊκή αυτοκρατορική δημόσια υπηρεσία, μολονότι σε παλιότερο έργο του (*Περί των εν μισθώ-συνόντων*) είχε καταγγείλει άλλους ελεύθερους λογίους που πήραν αμειβόμενες θέσεις γραμματέα σε ιδιωτικές επιχειρήσεις· και η δικαιολογία του ήταν ότι η δική του δουλειά είναι στην υπηρεσία του αυτοκράτορα (*Απολογία* 11-13) – δηλαδή του κράτους.

Υπάρχει κάτι ανάλογο στη ρωμαϊκή σκέψη, και σε κάποιο βαθμό στο Ρωμαϊκό Δίκαιο (που βεβαίως ίσχυε θεωρητικά σ' ολόκληρη την αυτοκρατορία από το 212 περίπου και πέρα), με τη διάκριση που έκανε ο Αριστοτέλης ανάμεσα στον μισθωτό και στον ανεξάρτητο τεχνίτη: το παλιότερο γνωστό μου κείμενο που το αποκαλύπτει είναι μέρος ενός συχνά παρατιθέμενου χωρίου του *De officiis* του Κικέρωνα (I.150), που αναφέρεται στους «ανελεύθερους και βρώμικους τρόπους να κερδίζεις τα προς το ζην όλων εκείνων των *mercennarii* που πουλάνε την εργασία (*operae*) τους και όχι την *τέχνη* τους (*artes*)· ο ίδιος ο μισθός τους είναι η αμοιβή της δουλείας (*ipsa merces auctoramentum servitutis*)». Κι εδώ πάλι βρίσκουμε την ιδέα, που επικρατούσε ανάμεσα στους Έλληνες της ανώτερης τάξης, ότι η γενική μισθωτή εργασία με την αυστηρή έννοια (όχι η ειδικευμένη εργασία των ανεξάρτητων χειροτεχνών) είναι κάπως δουλική[38]. Κι αν ακόμα ο Κικέρων ακολουθεί στενά τον Παναίτιο τον Ρόδιο (βλ. υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου), τα συναισθήματα που εκφράζει στο σημείο αυτό είναι εντελώς χαρακτηριστικά της ρωμαϊκής εύπορης τάξης.

Εδώ πρέπει να θίξω σύντομα ένα ειδικό και δύσκολο πρόβλημα: τη διάκριση που κάνουν οι περισσότεροι σύγχρονοι «αστικοί» (νομολόγοι, μελετητές του Ρωμαϊκού Δικαίου) ανάμεσα σε δύο διαφορετικές μορφές της γνωστής στους νομομαθείς της Ρώμης ως *locatio conductio* – βασικά «ενοικίαση», «εκμίσθωση», «εκχώρηση». (Το υπόλοιπο αυτής της παραγράφου μπορεί να το προσπεράσει όποιος δεν έχει όρεξη για τεχνικές λεπτομέρειες). Η πιο απλή μορφή αυτής της σύμβασης, με την οποία είμαστε όλοι εξοικειωμένοι, είναι η *locatio conductio rei*, εκμίσθωση και ενοικίαση πραγμάτων, συμπεριλαμβανομένων γης και οικιών. Οι δύο άλλες μορφές της *locatio conductio*, μεταξύ των οποίων θέλω τώρα να κάνω διάκριση, είναι η *locatio conductio operis (faciendi)* [όπου αντικείμενο της μίσθωσης είναι έργο, εκτέλεση ορισμένου έργου], και η *locatio conductio operarum* [όπου αντικείμενο της μίσθωσης είναι εργασία][39]: μια διάκριση φαίνεται να υπήρξε ανάμεσά τους στους ρωμαϊκούς χρόνους, αν και ποτέ δεν έγινε με τέτοια σαφήνεια από τους νομολόγους με όση από τον Κικέρωνα στο πιο πάνω απόσπασμα, και αυτή ήταν πάντοτε μια διάκριση κοινωνικο-οικονομική μάλλον παρά νομική. Πρέπει ν' αρχίσουμε με τον αποκλεισμό πολλών «επαγγελματικών υπηρεσιών», με τη νεότερη έννοια του όρου: για τους Ρωμαίους απλώς δεν ανήκαν στην κατηγορία των πραγμάτων στα οποία μπορούσε να ισχύει η *locatio conductio*[40]. Το θέμα είναι αρκετά ακανθώδες και συζητήθηκε πολύ από τους μελετητές του Ρωμαϊκού Δικαίου: συμφωνώ με την άποψη ότι τα κείμενα δεν μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια γενική συνεχόμενη εικόνα, διότι το status των διαφόρων λεγόμενων *operae liberales* (μια νεότερη έκφραση που δεν βρίσκεται στις πηγές)[41] υπέστηση-

μαντικές αλλαγές στο διάστημα μεταξύ της Ύστερης Δημοκρατίας και της περιόδου των Σεβήρων – λίγοι διακεκριμένοι δάσκαλοι και γιατροί, λογουχάρη, πέτυχαν μιαν αξιόλογη άνοδο του status τους, ενώ μερικοί *χωρομέτρες* (*mensores, agrimensores*) ξέπεσαν. Γενικά, μπορούμε να πούμε ότι επαγγέλματα όπως η ρητορική και η φιλοσοφία ήταν τελείως ευυπόληπτα, διότι θεωρητικά δεν συνεπάγονταν άμεση πληρωμή για τις παρεχόμενες υπηρεσίες (εξαιρούνται, φυσικά, οι «σοφιστές» και οι φιλόσοφοι που έπαιρναν κρατικούς μισθούς ως καθηγητές), ενώ οι γιατροί, οι δάσκαλοι και οι παρόμοιοι, που έπαιρναν τέτοιες αμοιβές, αποκλείονταν οι περισσότεροι από τον υψηλό βαθμό εκτίμησης, που σήμερα χαίρουν τα επαγγέλματά τους, μέχρι που στους πρώτους δύο αιώνες της Ηγεμονίας, λίγα από τα πιο διαπρεπή μέλη τους, ειδικά δάσκαλοι φιλολογίας και ρητορικής στο ανώτατο επίπεδο, πέτυχαν μια πολύ τιμητική θέση. Ο προσβλητικός όρος *mercennarius* δεν χρησιμοποιείται ποτέ σε συνάφεια με τη *locatio conductio operis*, αλλά συνδέεται μόνο με τον άνθρωπο που «είχε εκμισθώσει την εργασία του», *operas suas locaverat* (*Dig.* XLVIII. xix.11.1 κ.λπ.)· και αυτή η μορφή σύμβασης δεν μπορεί να ξεχωρίσει από τη *locatio conductio sui*, όπου ένα άτομο «είχε εκμισθώσει τον εαυτό του» (βλ. λχ. *Dig.* XIX. ii. 60.7: «si ipse se locasset»). Το να εκμισθώνει κανείς την εργασία του (*operae*) ήταν κάτι καθαυτό εξευτελιστικό, και ο Ουλπιανός έλεγε ότι ο κίνδυνος ορισμένου νομικού στιγματισμού τον οποίο διέτρεχε ένας άνθρωπος που εκμίσθωνε τον εαυτό του για να παλεύει με άγρια θηρία στην αρένα δεν εξαρτάται από το ότι βρίσκει ικανοποίηση στην ιδιαίτερη τούτη ασχολία, αλλά από το ότι εκμίσθωνε τον εαυτό του για να επιδίδεται σ' αυτήν (*Dig.* III.i. 1.6). Είναι απλώς μια περίεργη ανωμαλία ότι στη *locatio conductio operarum* ο εργάτης (ο *mercennarius*) που συμβάλλεται για την «εκμίσθωση» (των υπηρεσιών του) και που εκτελεί το έργο (τις *operae*) και πληρώνεται είναι ο *locator*, ενώ στη *locatio conductio operis* ο *locator* είναι ο άνθρωπος που «αναθέτει» τη *δουλειά* στον *conductor* (θα μπορούσαμε να ονομάσουμε τον τελευταίο «εργολάβο»), που εκτελεί το έργο (την *opus*) και πληρώνεται. (Στη *locatio conductio rei*, ο *locator* είναι αυτό που ονομάζουμε, στην περιπτωση της γης, ο «εκμισθωτής» [αγροδότης] και, φυσικά, είναι αυτός που παίρνει την αμοιβή). Οι νομικές τεχνικές λεπτομέρειες είναι περίπλοκες, όσο κι αν δεν πρέπει να μας κρύβουν την πολύ υπαρκτή διαφορά που είχε υπόψη του ο Κικέρων όταν διέκρινε τον σχετικά ευυπόληπτο άνθρωπο που δέχεται να αγοράζεται η *ειδικότητά* του (για μια ιδιαίτερη δουλειά), από τον *mercennarius* που πουλώντας τη γενική διάθεση της εργασιακής του δύναμης παίρνει ως μίσθωμα την «αμοιβή της δουλείας».

Σ' όσους θ' αντιτάξουν το επιχείρημα πως όλες οι μαρτυρίες που παραθέτω προέρχονται από κύκλους της ανώτερης τάξης, και ότι οι εύποροι θεωρούν τη μισθωτή εργασία ως ένα μέσον και ως μιαν ανεπιθύμητη δραστηριότητα, οφείλω να τονίσω ότι υπάρχει κάθε λόγος να πιστεύουμε πως ακόμα και οι ταπεινοί άνθρωποι (που βέβαια κάθε άλλο παρά περιφρονούν την κάθε εργασία, όπως η εύπορη τάξη) πραγματικά θεωρούσαν τη μισθωτή εργασία ως μορφή δραστηριότητας λιγότερο ευυπόληπτη και αξιοπρεπή από μιαν εργασία όπου μπορεί κανείς να μένει *αυτεξούσιος*, αληθινά ελεύθερος άνθρωπος, είτε είναι αγρότης, είτε έμπορος, καταστηματάρχης ή μηχανικός – ή ακόμα εργάτης μεταφορών, όπως μαουνιέρης ή γαϊδουριάρης, που δεν μπορεί να καταχωρηθεί στους ειδικευμένους τεχνίτες. Νιώθω τον πειρασμό να διατυπώσω την άποψη ότι στην ελληνική και ρωμαϊκή

αρχαιότητα το να είναι κανείς τελείως ελεύθερος, σχεδόν κατ' ανάγκην σήμαινε να είναι ικανός, κατ' αρχήν, να χρησιμοποιεί εργασία δούλων σε οτιδήποτε έπρατε! Ακόμα κι ένας ψιλικατζής (*κάπηλος*) που ευδοκιμούσε, μπορούσε ν' αγοράσει έναν δούλο να φροντίζει το μαγαζί του ή τον πάγκο του· ένας καραγωγέας ή ένας μουλαράς μπορούσαν να φιλοδοξήσουν να έχουν έναν δούλο να προσέχει τα ζώα τους. Αλλά ο *μισθωτός*, που πληρώνεται ακριβώς το ελάχιστο για την παροχή στον εργοδότη του της πλήρους χρήσης της εργασιακής του δύναμης, δεν είναι ποτέ σε θέση, με το άθλιο μεροκάματό του, να απασχολήσει έναν δούλο· μόνον αυτός δεν ήταν ένας καθαυτό ελεύθερος άνθρωπος.

Ελπίζω να ήμουν αρκετά σαφής: το status του εργάτη ήταν το χαμηλότερο δυνατόν – μόνο λίγο πιο πάνω από εκείνο του δούλου. Ακόμα και από τη δική τους σκοπιά, είμαι βέβαιος, οι άνθρωποι που εκμίσθωναν τον εαυτό τους είχαν ελάχιστο αυτοσεβασμό. Ο Κόραξ, ένα φανταστικό πρόσωπο, που στο *Σατυρικόν* του Πετρωνίου εκμισθώνει τον εαυτό του ως αχθοφόρον και που αποκαλείται *mercennarius* [κακώς μεταφρασμένο «δούλος» – «slave» – από τον Rouse, στην έκδοση Loeb του 1913, και διορθωμένο σε «μίσθαρνος» – «hireling» – στην αναθεωρημένη έκδοση του 1969], διαμαρτύρεται έντονα που χαρακτηρίζεται ως γομάρι και επιμένει (σε σωστή τεχνική ορολογία: βλ. πιο πάνω) ότι αυτό που εκμισθώνεται είναι η υπηρεσία ενός ανθρώπου, όχι ενός αλόγου (hominis operas locavi, non caballi)[42]. «Είμαι ελεύθερος όσο κι εσύ», λέει στον εργοδότη του, «κι ας μ' άφησε ο πατέρας μου φτωχό» (117.11-12). Άλλά υπονοείται, στην ιστορία, ότι ο Κόραξ έχει επίγνωση ότι δεν συμπεριφέρεται ως ελεύθερος άνθρωπος. Δέχομαι ότι αυτή είναι η αληθινή εικόνα των τέτοιων ατόμων γενικά. Είναι νομίζω χαρακτηριστικό ότι ο Πλούταρχος, όταν συμβουλεύει τον άπορο άνθρωπο πώς να εξευρίσκει τα προς το ζην (*Ηθ.* 830ab), δεν κάνει καμιά νύξη για ανάληψη μισθωτής υπηρεσίας ανειδίκευτου εργάτη. Οι εργασίες που προτείνει (και που παρέθεσα στο υποκεφ. 4 αυτού του κεφαλαίου, καθώς εξέταζα την υποδούλωση για χρέη) περιλαμβάνουν δύο ανειδίκευτες δραστηριότητες, που συνήθως ασκούνται από δούλους, και που ο φτωχός ελεύθερος μπορεί ν' αναλαμβάνει μόνο επ' αμοιβή: ως *παιδαγωγός*, να παίρνει τα παιδιά στο σχολείο, ή ως *θυρωρός* (πρβ. Επίκτ. *Διατριβαί*, III. 26.7). Για την πρώτη μπορούσε να πληρώνεται «με το κομμάτι», όπως λέμε· για τη δεύτερη, ταιριάζει μόνο το χρονομίσθιο. Η καθεμιά όμως από αυτές τις δραστηριότητες, όσο κι αν είναι ανειδίκευτη και ταπεινή, έχει μιαν αυστηρά καθορισμένη σφαίρα δράσης και δεν επιτρέπει τη χρησιμοποίηση του μισθωμένου ανθρώπου ως γενικού εργάτη. Για τον Πλούταρχο, και ασφαλώς για τους περισσότερους Έλληνες, υποθέτω ότι αυτό αποτελεί μια μεγάλη διαφορά. Η ανάληψη από κάποιον μιας τέτοιας θέσης τον τοποθετεί τουλάχιστον στο σύνορο ανάμεσα σ' εκείνον που προσφέρει ειδικευμένες υπηρεσίες και στον καθαυτό μισθωτό γενικό εργάτη· κι από τη μεριά μας, ίσως να εκλίναμε προς την άποψη ότι το άτομο του Πλουτάρχου υπερβαίνει την οριακή γραμμή και μπορεί κάλλιστα να καταταχθεί πλάι στον μισθωμένο άνθρωπο. Ίσως, όμως, για τον Πλούταρχο, η ιδιάζουσα φύση των υπηρεσιών που συνιστά, να απέτρεπε τον ξεπεσμό των ατόμων αυτών στην κατηγορία των μεροκαματιάρηδων. Το μόνο άλλο χωρίο που γνωρίζω στην ελληνική γραμματεία και που φανερώνει κάποιο ενδιαφέρον για την εξασφάλιση πόρων ζωής στους φτωχούς της πόλης είναι από του Δίωνα Χρυσοστόμου τον *Ευβοϊκό λόγο*, VII. 104-152· και εκείνου όμως το

μεγαλύτερο μέρος του είναι αφιερωμένο στην εξέταση των επαγγελμάτων που *δεν πρέπει* να επιτρέπεται να ασκούν οι φτωχοί, είτε επειδή αυτά υπηρετούν την ανώφελα τρυφηλή ζωή των πλουσίων, είτε επειδή είναι τα ίδια ανώφελα ή εξευτελιστικά (109-11, 117-23, 133-52). Θεωρητικά, ο Δίων σαφώς θα επιθυμούσε την εγκατάσταση των φτωχών της πόλης στην ύπαιθρο (105,107-8)· το μόνο παραδεκτό επάγγελμα που συνιστά για τους ανθρώπους της πόλης είναι να είναι *χειροτέχναι* (124), αν και σε άλλο μέρος (114), με κάτι που μοιάζει λογοτεχνικός υπαινιγμός (σ' ένα λόγο του Δημοσθένη, LVII. 45), λέει ότι δεν πρέπει κανείς να σαρκάζει έναν άνθρωπο μόνον επειδή η μητέρα του ήταν υπηρέτρια (*έριθος*) ή τρυγήτρια ή τροφός επί αμοιβή, ή επειδή ο πατέρας του ήταν δάσκαλος ή άνθρωπος που πήγαινε παιδιά στο σχολείο (*παιδαγωγός*). Πρέπει να προσθέσω ότι σε κανέναν από τους κάπου δώδεκα λόγους που εξεφώνησε ο Δίων στη γενέτειρα πόλη του, την Προύσα, δεν υπάρχει η παραμικρή νύξη για δημόσια έργα που ν' αναλήφθηκαν για «να δοθεί δουλειά» (XXXVI, XL, XLII - LI), αν και υπάρχουν σ' αυτούς τους λόγους κάμποσες αναφορές για δημόσιες οικοδομήσεις και η σχετική ευθύνη γι' αυτές του ίδιου του Δίωνα[43]. Ένα χωρίο ιδιαίτερα, το XLVII. 13-15, λέει απολύτως ξεκάθαρα ότι σκοπός όλων των τέτοιων έργων ήταν απλώς να κάνουν την πόλη πιο όμορφη και εντυπωσιακή – μια δραστηριότητα στην οποία πολλές πόλεις της Μικράς Ασίας επιδίδονταν μέχρι την υπερβολή κατά τον 1ο και τον 2ο αιώνα. Σε όλους τους υπαινιγμούς του Δίωνα για τις καλές του διαθέσεις προς τον *δήμον*, τους *δημοτικούς*, το *πλήθος* (λχ. στα L. 3-4· XLIII.7,12), δεν υπάρχει πουθενά κάποια μνεία για δημόσια έργα· και ο ισχυρισμός του ότι σπλαχνίστηκε τους απλούς ανθρώπους και ότι προσπάθησε να «ελαφρύνει τα βάρη τους» (*επικουφίζειν*, L.3) είναι εντελώς αταίριαστος με τις τέτοιες δραστηριότητες.

Ασφαλώς, σε οποιαδήποτε δουλοκτητική κοινωνία η χαμηλή αποτίμηση της μισθωτής εργασίας είναι αναπόφευκτη, όταν λείπουν πολύ ειδικές συνθήκες: λίγοι ελεύθεροι άνθρωποι θα προσφύγουν σ' αυτήν αν δεν σπρώχνονται από σοβαρή οικονομική πίεση, και θα υποφέρει ο αυτοσεβασμός τους μπροστά στα ίδιά τους τα μάτια και στα μάτια όλων των άλλων κάνοντας αυτή τη δουλειά. Οι μισθοί θα τείνουν να είναι χαμηλοί: ανάμεσα στους παράγοντες που θα συμβάλουν στο να κρατούνται χαμηλοί μπορεί κάλλιστα να είναι και ο ανεφοδιασμός με «εφεδρική» εργασία δούλων, όταν πολλοί δουλοκτήτες δεν μπορούν να χρησιμοποιήσουν επωφελώς τους δούλους τους και τους αφήνουν να εκμισθώνουν πολύ φτηνά τον εαυτό τους, παρά να τους έχουν στα χέρια τους χωρίς να κάνουν τίποτα το αποδοτικό. Στις προπολεμικές νότιες πολιτείες των ΗΠΑ, όπου «δουλεύω σκληρά» σήμαινε «δουλεύω σαν νέγρος» και όπου λεγόταν για τους φτωχούς λευκούς οι οποίοι εργάζονταν με το μεροκάματο στις βαμβακοφυτείες και τις φυτείες ζαχαροκάλαμου ότι «κατάντησαν να γίνουν νέγροι», υπήρχαν πολλές παραινέσεις στον φτωχό αγρότη και τον προλετάριο της υπαίθρου να μη νιώθουν μειωμένοι που δουλεύανε με τα δικά τους χέρια – «Δεν πρέπει κανένας να ντρέπεται που δουλεύει· δεν πρέπει κανένας να ντρέπεται για τα ροζιάρικα χέρια του και το λιοκαμένο πρόσωπό του». Αλλά το ίδιο το γεγονός ότι οι τέτοιες διαβεβαιώσεις ήταν τόσο συχνές, είναι μια απόδειξη ότι υπήρχε η αίσθηση της ανάγκης να αντιμετωπιστεί μια εδραιωμένη στάση: το ζήτημα τούτο έχει διαλευκανθεί από τον Genovese (*PES* 47-8 μαζί με τις σημ. 63-4), που τονίζει την παρουσία στον Παλιό Νότο όχι απλώς

«ενός υπόγειου ρεύματος περιφρόνησης για την εργασία εν γένει» αλλά ιδιαίτερα «περιφρόνησης για την εργασία που εκτελείται για έναν άλλον» – ακριβώς η κατάσταση του αρχαίου *μισθωτού* ή *mercennarius*. Το δηλητήριο της δουλείας σε μια «δουλοκτητική κοινωνία» – μια κοινωνία όπου η ιδιοκτήτρια τάξη πορίζεται ένα σημαντικό μέρος του πλεονάσματός της από ανελεύθερη εργασία, είτε δούλων είτε δουλοπάροικων ή και δουλωμένων για οφειλές (βλ. II.iii πιο πάνω) – ενεργεί δραστικά στην ιδεολογική, όσο και στην κοινωνική και οικονομική σφαίρα. Έχει συχνά επισημανθεί το γεγονός ότι στον ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο δεν γινόταν λόγος για «αξιοπρέπεια της εργασίας», και ότι ακόμα και η ίδια η έννοια της «εργασίας» με τη νεότερη σημασία της – δεν μιλάμε καν για «εργατική τάξη» – δεν μπορούσε να εκφραστεί με ακρίβεια στην ελληνική ή στη λατινική[44]. (Δεν υπονοώ, φυσικά, ότι η εργασία υποτιμάται μόνο σ' αυτό που ονομάζω «δουλοκτητική κοινωνία»: βλ. πιο κάτω).

Ειπώθηκε συχνά ότι στον Ελληνικό και στον Ρωμαϊκό κόσμο ο «συναγωνισμός» της εργασίας των δούλων πρέπει να είχε κατεβάσει τις αμοιβές των ελεύθερων, μισθωτών εργατών, και πιθανόν να είχε προκαλέσει «ανεργία», οπωσδήποτε στις ακραίες περιπτώσεις. Την «ανεργία», πράγματι, πολλοί τη φαντάζονται ως την αναγκαία συνέπεια οποιασδήποτε μεγάλης αύξησης της χρησιμοποίησης δουλικής εργασίας σ' έναν συγκεκριμένο τόπο, όπως στην Αθήνα του 5ου αιώνα π.Χ. Ωστόσο, πρέπει ν' αρχίσουμε να κατανοούμε ότι η *ανεργία*, με όλη τη νεότερη σημασία της, δεν ήταν ουσιαστικά ποτέ σοβαρό πρόβλημα στον αρχαίο κόσμο, διότι, όπως έδειξα, η *απασχόληση*, και πάλι με τη σημερινή σημασία του όρου, δεν ήταν κάτι που το επιζητούσε η συντριπτική πλειονότητα των ελεύθερων· μόνο όσοι ήταν και άτεχνοι και άποροι δοκίμαζαν να πιάσουν μισθωτή δουλειά. Θα εξετάσω τώρα το ζήτημα του βαθμού στον οποίο η δουλεία επηρεάζει τη θέση αυτών των καθαυτό μισθωτών εργατών· προς το παρόν θα σταθώ στον τεχνίτη ή ειδικευμένο χειροτέχνη, μαζί και στον άνθρωπο που ήταν ημιειδικευμένος, είχε κάποιον τεχνικό εξοπλισμό (βλ. πιο πάνω), και εργαζόταν στις μεταφορές και τα παρόμοια. Ένας τέτοιος άνθρωπος, συνήθως, αποκτούσε μια κάπως διαφορετική «απασχόληση»: εκτελούσε ειδικές δουλειές για τους πελάτες του, για τις οποίες πληρωνόταν «με το κομμάτι», ανάλογα με το τι έκανε, εκτός ίσως αν εργαζόταν με αυτό που ονομάζουμε «κρατική σύμβαση», σε δημόσια έργα, οπότε μπορούσε να πληρώνεται με χρονομίσθιο, με μεροκάματο. (Η πιο γνωστή μαρτυρία για τέτοιου είδους πληρωμές προέρχεται από τις εκθέσεις που αφορούσαν το αθηναϊκό Ερέχθειο στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ. και τον ναό στην Ελευσίνα στα τέλη του 4ου αιώνα, αναφορές για τις οποίες βλ. σημ. 21). Μια ξαφνική εισροή εργαζόμενων δούλων θα μπορούσε φυσικά να μειώσει τις ευκαιρίες του τεχνίτη να βρει άτομα που να χρειάζονται τις υπηρεσίες του και να θέλουν να του αναθέσουν δουλειές· και από τούτη την άποψη μπορεί να λεχθεί ότι οι δούλοι «συναγωνίζονταν με την ελεύθερη εργασία» και, κατά μια όχι αυστηρή έννοια, ότι «δημιουργούσαν θέσεις εργασίας». Θα ήταν όμως αφέλεια να πούμε ότι ένας άνθρωπος που έκανε χρήση μερικών δούλων στο εργαστήρι του «πρέπει οπωσδήποτε να έχει» πουλήσει φτηνότερα από τον τεχνίτη που εργαζόταν μόνος του στο ίδιο είδος: ο μεγαλοπαραγωγός στην αρχαιότητα, καθώς δεν ήταν εκτεθειμένος στις ψυχολογικές πιέσεις, φιλοδοξίες και ευκαιρίες ενός ανερχόμενου κεφαλαιούχου επιχειρηματία, μπορούσε να πουλήσει στις τρέχουσες σταθερές τιμές και να τσε-

πώνει το πρόσθετο κέρδος που ήταν δυνατόν να περιμένει από την εκμετάλλευση της εργασίας των δούλων του – εδώ τείνω κάπως να συμφωνήσω με τον Jones, μόλο που δεν κατάφερε να δώσει παρά μόνο ένα παράδειγμα, το οποίο δεν μπορεί να στηρίξει την άποψή του (*SCA* επιμέλεια Finley, 6)[45]. Πάνω απ' όλα πρέπει να θυμόμαστε ότι το μέγεθος ενός εργαστηρίου με δούλους, αντίθετα από ένα σύγχρονο εργοστάσιο, δεν μεγάλωνε την αποδοτικότητά του ανάλογα με τον αριθμό των εργατών του: στον σύγχρονο κόσμο η μηχανοδομή είναι ο αποφασιστικός παράγοντας που επιτρέπει στο μεγαλύτερο εργαστήριο να παράγει φτηνότερα, να πουλάει σε χαμηλότερες τιμές από το μικρότερο (με ίσους τους άλλους συντελεστές) και να το εκτοπίζει από την παραγωγική δράση. Το αρχαίο εργαστήριο δεν είχε καμιά μηχανοδομή. Η εκτίμησή του, χώρια από τις προϋποθέσεις της ελεύθερης νομής με τις οποίες συνέβαινε να λειτουργεί, γινόταν μόνο με βάση τον αριθμό των δούλων που απασχολούνταν σ' αυτό και τις όποιες πρώτες ύλες αξίας, όπως στον Δημ. XXVII. 4 κ.ε. (ειδ. 9-10), όπου ο ρήτορας – επιθυμώντας να ορίσει μια όσο το δυνατόν υψηλότερη αξία για το κτήμα του πατέρα του – εκτιμά τα δύο εργαστήρια που ελέγχονταν από τον πρεσβύτερο Δημοσθένη (το δικό του, και το άλλο που κρατιόταν ως εγγύηση για ένα χρέος) με βάση μόνο τις πρώτες ύλες που βρίσκονταν σ' αυτά (ελεφαντόδοντο, σίδερο, χαλκό και κηκιδοκάρυα) και τους 52 ή 53 δούλους τους[46]. Ο Δημοσθένης μιλάει για τους δούλους σαν να *ήταν* ουσιαστικά αυτοί το «εργοστάσιο» και στις δύο περιπτώσεις. Η αύξηση του αριθμού των δούλων σ' ένα αρχαίο εργαστήρι δεν συνέτεινε καθόλου στη βελτίωση της αποδοτικότητάς του. Στην πραγματικότητα, μόλις αυτό γινόταν μεγάλο, υπήρχε η πιθανότητα ν' ανακύψουν προβλήματα πειθαρχίας. Έτσι ο αρχαίος τεχνίτης δεν κινδύνευε να «εκτοπιστεί από την αγορά» και να μείνει «άνεργος» από τον «ανταγωνισμό των δούλων», όπως θα μπαίναμε ίσως στον πειρασμό να πιστέψουμε, στηριζόμενοι σε παραπλανητικές σύγχρονες αναλογίες.

Έχοντας ξεχωρίσει αρκετά τον ειδικευμένο τεχνίτη και τους όμοιούς του, ξανάρχομαι τώρα στον καθαυτό μισθωτό εργάτη, που εκμισθώνει τις γενικές υπηρεσίες του επί αμοιβή. Έχω τη γνώμη ότι οι τέτοιοι άνθρωποι μπορούν πράγματι να υποστούν μια πτώση της αμοιβής τους και ακόμα να υποφέρουν από ανεργία, εξαιτίας του «ανταγωνισμού της εργασίας των δούλων», ιδιαίτερα σε ορισμένες περιστάσεις. Αναφέρομαι σε μια κατάσταση όπου δουλοκτήτες εκμίσθωναν τους δούλους τους σε μεγάλη κλίμακα: ξέρουμε πως αυτό συνέβαινε (βλ. υποκεφ. 4 αυτού του κεφαλαίου), πόσο όμως διαδομένη ήταν αυτή η πρακτική δεν μπορούμε να πούμε. Αν σ' αυτές τις συνθήκες η ζήτηση μισθωτής εργασίας δεν ήταν μεγαλύτερη από εκείνην που οι ελεύθεροι άνθρωποι ήταν σε θέση να εκτελέσουν, τότε μερικοί από αυτούς πιθανόν να μην έβρισκαν δουλειά, έστω κι αν οι δουλοκτήτες προσέφεραν τους δούλους τους για απασχόληση με αμοιβή όχι χαμηλότερη από εκείνην που δινόταν στους ελεύθερους· κι αν οι δουλοκτήτες ήθελαν να εκμισθώσουν τους δούλους τους με έκπτωση, τότε οι δυνατότητες των ελεύθερων να βρουν δουλειά θα μειώνονταν σημαντικά[47].

Απ' όλη την ελληνική και ρωμαϊκή γραμματεία δεν γνωρίζω παρά μόνο ένα χωρίο που κάνει νύξη για μιαν εντύπωση των ελεύθερων ότι οι δούλοι «τούς παίρνουν το ψωμί από το στόμα». Το χωρίο αυτό, το παραθέτει ο Αθήναιος (VI. 264d· 272b) από τον Σικελό Έλληνα ιστορικό Τίμαιο τον Ταυρομενίτη, που έγρα-

ψε στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. και στις πρώτες δεκαετίες του 3ου (*FGrH* 566 F 11a). Κατά τον Αθήναιο, ο Τίμαιος είπε ότι ο Μνάσων από την Φωκίδα (φίλος του Αριστοτέλη) αγόρασε χίλιους δούλους και κατηγορήθηκε από τους Φωκείς ότι έτσι «στερούσε ισάριθμους πολίτες από τα προς το ζην». Ώς εδώ, πάει καλά – αν και ο αριθμός των δούλων είναι ύποπτα υψηλός, ιδιαίτερα για μια κάπως καθυστερημένη περιοχή, όπως ήταν η Φωκίς. Αλλά ο Τίμαιος (ή πάντως ο Αθήναιος) συνεχίζει αμέσως: «Διότι οι πιο νέοι σε κάθε σπιτικό συνήθιζαν να υπηρετούν τους μεγαλύτερούς τους»· κι αυτό νομίζω είναι μια πλήρης ανακολουθία. Δεν μπορώ ν' αποφύγω τη σκέψη ότι ο Αθήναιος δεν παρέθεσε σωστά τα λόγια του Τιμαίου, ή ότι κάτι πήγε στραβά με το ίδιο το κείμενο. Ακόμα κι αν δεχτεί κανείς τούτο το απόσπασμα ως αληθινό και γεμάτο σημασία, δεν υπάρχει κανένα ανάλογο, απ' ό,τι ξέρω. Κατά τα άλλα, υπάρχουν μόνο λίγες γενικές παρατηρήσεις σαν εκείνες του Αππιανού, ότι οι φτωχοί Ρωμαίοι στη Δημοκρατία έχαναν τον καιρό τους τεμπελιάζοντας (*επί αργίας*), καθώς οι πλούσιοι χρησιμοποιούσαν δούλους αντί ελεύθερους για την καλλιέργεια της γης (*BC* I.7).

Ακόμα και σε κοινωνίες όπου η ανελεύθερη εργασία ανήκει στο παρελθόν, ή περίπου, οι μισθωτοί εργάτες συχνά περιφρονούνταν από την εύπορη τάξη, και καμιά φορά αντιμετωπίζονταν με βαθιά δυσπιστία κι από αυτούς τους θεωρούμενους μεταρρυθμιστές για τον λόγο ότι όσοι παίρνουν μισθό (ειδικά οι οικιακοί υπηρέτες) είναι πάρα πολύ εξαρτημένοι από τους εργοδότες τους για να είναι σε θέση να σκέφτονται και να ενεργούν με τη βούλησή τους, και γι' αυτό δεν τους αξίζει η παραχώρηση δημοκρατικών δικαιωμάτων. Οι άγγλοι Ισοπεδωτικοί (Levellers) του 17ου αιώνα χαρακτηρίστηκαν ως «το μόνο γνήσιο δημοκρατικό κόμμα που πρόβαλε από την Πουριτανική επανάσταση» (Woodhouse, *PL*[2], σελ. [17] της Εισαγωγής)· ωστόσο, μερικοί από αυτούς[48] ήθελαν τον αποκλεισμό από τα πολιτικά δικαιώματα όλων των μαθητευόμενων και των «υπηρετών», καθώς και όσων «λαμβάνουν ελεημοσύνη», για τον λόγο ότι «εξαρτιόνται από τη θέληση άλλων ανθρώπων και φοβούνται να [τους] δυσαρεστήσουν. Διότι οι υπηρέτες και οι μαθητευόμενοι συμπεριλαμβάνονται στα αφεντικά τους, και το ίδιο ισχύει για όσους παίρνουν ελεημοσύνη από πόρτα σε πόρτα» – όπως είπε ο Maximilian Petty στη δεύτερη «συζήτηση για τη συνοικία του Putney» στη Βουλή των Κοινοτήτων, στις 29 Οκτωβρίου 1647 (Woodhouse, *PL*[2]83). Η συγκατάταξη των ζητιάνων με τους υπηρέτες και τους μαθητευόμενους είναι χαρακτηριστική[49]. Δεν χωράει αμφιβολία ότι ο James Harrington, ο πιο ενδιαφέρων και σημαίνων πολιτικός συγγραφέας του τρίτου τετάρτου του 17ου αιώνα, χώρισε τον πληθυσμό σε δύο τάξεις: τους ελεύθερους ή πολίτες που μπορούν, και στους υπηρέτες που δεν μπορούν, «να ζήσουν με τα δικά τους μέσα» ή «να ζήσουν χωρίς εξάρτηση»[50].

Η διάθεση για πολιτική διάκριση σε βάρος όσων εργάζονται με μισθό συνεχίστηκε πολύ πέρα από τον 17ο αιώνα. Δεν μπορώ να την παρακολουθήσω περισσότερο εδώ, θα πω μόνο ότι είναι ακόμα πολύ ορατή σε ορισμένα έργα του Immanuel Kant, που γράφτηκαν στη δεκαετία του 1790, όπου μπορούμε να βρούμε μερικές ενδιαφέρουσες αναμνήσεις των διακρίσεων που έκανε το Ρωμαϊκό Δίκαιο και που τις αναφέραμε πιο πάνω. Ο Kant περιόριζε τα πολιτικά δικαιώματα μόνο σε όσους ήταν αυτεξούσιοι και είχαν κάποια περιουσία να τους στηρίζει. Ένας άνθρωπος που «κερδίζει τα προς το ζην από άλλους» μπορεί, κατά τον Kant, να έχει τα προσόντα ενός πολίτη μόνο αν τα κερδίζει «*πουλώντας* αυτό που είναι

δικό του και όχι αφήνοντας άλλους να τον χρησιμοποιούν». Ο Kant εξηγεί σε μια σημείωση ότι, ενώ ο καλλιτέχνης και ο εμπορευόμενος, ακόμα και ο ράφτης και ο κατασκευαστής περουκών, έχουν τα απαιτούμενα προσόντα (είναι *artifices*, τεχνίτες), ο οικιακός υπηρέτης, ο υπάλληλος καταστήματος, ο εργάτης, ο κουρέας, και ο «άνθρωπος στον οποίο δίνω τα καυσόξυλά μου να τα κόψει» δεν τα έχουν (είναι απλοί *operarii*, εργάτες μισθωτοί). Τελειώνει, ωστόσο, τη σημείωσή του παραδεχόμενος ότι «είναι κάπως δύσκολο να προσδιορίσουμε τα προσόντα που δίνουν σε κάποιον το δικαίωμα να αξιώνει το status του αυτεξούσιου»! (Υποπτεύομαι ότι το Ρωμαϊκό Δίκαιο είναι ένα από τα στοιχεία που επηρέασαν εδώ τη σκέψη του Kant. Η διάκριση που κάνει μας θυμίζει ακαταμάχητα τη διάκριση ανάμεσα στη *locatio conductio operis* και *operarum* που επισήμανα πιο πάνω ως μια κοινωνική και οικονομική διαφοροποίηση. Ο Kant ήταν πρόθυμος να της δώσει νομική και συνταγματική ισχύ, αν και ήταν ανίκανος να την ορίσει ικανοποιητικά). Σ' ένα έργο του που εκδόθηκε τέσσερα χρόνια αργότερα, ο Kant επανέρχεται σε τούτο το θέμα, υποστηρίζοντας ότι «ένα άτομο, για να είναι ικανό να ψηφίσει, οφείλει να έχει μιαν ανεξάρτητη θέση μέσα στον λαό»· και τώρα, χωρίς να επιχειρεί έναν ακριβέστερο ορισμό του «ενεργού πολίτη» του, δίνει τέσσερα παραδείγματα αποκλειόμενων κατηγοριών που «δεν έχουν πολιτική ανεξαρτησία», όπως οι μαθητευόμενοι, οι υπηρέτες, οι ανήλικοι και οι γυναίκες, που μπορούν «ν' απαιτούν από τους άλλους μια μεταχείριση σύμφωνη με τους νόμους της φυσικής ελευθερίας και ισότητας» αλλά δεν πρέπει να έχουν το δικαίωμα να συμμετέχουν στη θέσπιση των νόμων[51].

★ ★ ★ ★ ★

Τελειώνω τούτο το κεφάλαιο υπογραμμίζοντας και πάλι ένα επιχείρημα που πρόβαλα αλλού σε τούτο το βιβλίο: ότι αν η ελεύθερη μισθωτή εργασία δεν έπαιξε σε καμιάν εποχή πολύ σημαντικό ρόλο στην οικονομία του Ελληνικού κόσμου, έπεται ότι οι ιδιοκτήτριες τάξεις αποσπούσαν το πλεόνασμά τους με άλλους τρόπους, πριν απ' όλα από την *ανελεύθερη εργασία* (δούλων, δουλοπάροικων και υπόδουλων για χρέη) που η εκτέλεσή της γινόταν «άμεσα» για τα άτομα (θέμα που με απασχόλησε ήδη στο υποκεφάλαιο 4 αυτού του κεφαλαίου), αλλά και «έμμεσα» σε κάποιο βαθμό, με τη μορφή της *προσόδου* (σε χρήμα ή είδος) από εκμισθώσεις, είτε από *φόρους*, είτε από *καταναγκαστικές υπηρεσίες* που εκτελούνταν για το κράτος ή για τους δήμους (θέμα που θα πραγματευθώ στο επόμενο κεφάλαιο).

Δεν είναι ίσως άσκοπο να προσθέσω μια σημείωση[52] όπου ν' αναγράφονται όλες οι αναφορές στη μισθωτή εργασία στην Καινή Διαθήκη, από τις οποίες οι μόνες που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι *Ματθ.* κ' 1-16 (Η «παραβολή της αμπέλου», που μνημόνευσα πιο πάνω) και *Ιάκ.* ε' 4.

IV

Μορφές εκμετάλλευσης στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο και ο ανεξάρτητος μικρός παραγωγός

1

«Άμεση ατομική» και «έμμεση συλλογική» εκμετάλλευση

Μέχρι τώρα, εξετάζοντας τις μορφές του ταξικού αγώνα στον αρχαίο Ελληνικό κόσμο, μίλησα κυρίως για την *άμεση ατομική* εκμετάλλευση που αναφέρεται στις σχέσεις κυρίου—δούλου και σε άλλες μορφές ανελεύθερης εργασίας, και στη μισθωτή εργασία. Έκανα και κάτι περισσότερο από το να μνημονεύσω σχέσεις σαν αυτές ανάμεσα στον γαιοκτήμονα και στον μισθωτή, και ανάμεσα στον ενυπόθηκο πιστωτή και στον ενυπόθηκο οφειλέτη, που συνεπάγονται την πληρωμή μισθώματος ή τόκου αντί της προσφοράς εργασίας, και (με εξαίρεση το I.3) μίλησα επίσης πολύ λίγο ή δεν μίλησα καθόλου για την *έμμεση συλλογική* εκμετάλλευση που πραγματοποιείται διαμέσου των διαφόρων κρατικών οργάνων – ένας όρος που, όταν χρησιμοποιείται για την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο, πρέπει να θεωρείται ότι περιλαμβάνει όχι μόνο αυτοκρατορικούς αξιωματούχους (εκείνους των ελληνιστικών βασιλέων και της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας και Αυτοκρατορίας) αλλά και τους επιτρόπους των πολλών *πόλεων* διαμέσου των οποίων κατέληξε βαθμιαία να διοικείται η Ελληνική Ανατολή. Γενικά, όλοι όσοι από τις υφιστάμενες την εκμετάλλευση τάξεις βρίσκονταν σε δουλική ή οιονεί δουλική κατάσταση (συμπεριλαμβανομένων των δουλοπάροικων και των κολίγων) καθώς και οι μισθωτοί εργάτες γης, οι νομείς και οι οφειλέτες υπέκειντο σε αυτό που έχω ονομάσει *άμεση* εκμετάλλευση από *ατομικά μέλη* της εύπορης τάξης, μόλο που – εκτός ακόμα κι από τους αυτοκρατορικούς δούλους και άλλα μέλη του αυτοκρατορικού οίκου, της *familia Caesaris* – υπήρχε ορισμένος αριθμός δημόσιων δούλων (*δημόσιοι, servi publici*) που ανήκαν στο ρωμαϊκό κράτος ή σε μεμονωμένες *πόλεις*. Οι μορφές εκμετάλλευσης που αποκαλώ *έμμεσες*, από το άλλο μέρος, εφαρμόζονταν από το κράτος (με τρόπους που θα περιγράψω τώρα αμέσως) προς το *συλλογικό* συμφέρον της εύπορης (κυρίως) τάξης, πάνω απ' όλα σε πρόσωπα τουλάχιστον ονομαστικά ελεύθερα, που ήταν, οι περισσότεροι, ανεξάρτητοι μικροπαραγωγοί: από αυτούς λίγοι ήταν ή εμπορευόμενοι (χοντρέμποροι, μαγαζάτορες ή μεταπράτες) ή και ανεξάρτητοι τεχνίτες (που εργάζονταν όχι με μισθό αλλά για δικό τους λογαριασμό· πρβλ. υποκεφάλαιο 6 αυτού του κεφαλαίου και III. 6), αλλά η μεγάλη πλειονότητα ήταν αγρότες, και τα περισσότερα απ' όσα έχω να πω για τούτη την κατηγορία των ανεξάρτητων μικροπαραγωγών θα είναι επικεντρωμένα στην αγροτιά – ένας όρος που θα δώσω τον ορισμό του στο υποκεφάλαιο 2 αυτού του κεφαλαίου.

Θεωρητικά, θα ήταν ίσως προτιμότερο να εξετάσω χωριστά τα είδη εκμετάλλευσης που ασκούσαν οι γαιοκτήμονες και οι ενυπόθηκοι πιστωτές (με τη μορφή της γαιοπροσόδου ή του τόκου) μαζί με τα άλλα είδη αυτού που αποκάλεσα «άμεση ατομική» εκμετάλλευση· εφόσον όμως τούτα τα είδη εφαρμόζονταν σχεδόν εξ ολοκλήρου σ' αυτούς που αποκαλώ «αγρότες», έκρινα σωστό να τα πραγματευθώ σε τούτο το κεφάλαιο, μαζί με μορφές «έμμεσης συλλογικής» εκμετάλλευσης.

Με «έμμεσες και συλλογικές» μορφές εκμετάλλευσης εννοώ τις πληρωμές ή υπηρεσίες που δεν παρέχονταν από άτομο σε άτομο, αλλά τις επέβαλλε η κρατική εξουσία (όπως την ορίζω πιο πάνω) σε μια ολόκληρη κοινότητα (σ' ένα χωριό, λογουχάρη) ή σε άτομα. Τρεις είναι οι μορφές που παίρνουν: (1) φορολογία, σε χρήμα ή σε είδος· (2) επιστράτευση· ή (3) καταναγκαστικές δουλικές υπηρεσίες, όπως *αγγαρείες*, για τις οποίες και μίλησα στο Ι.3. Η φορολογία, βέβαια, ήταν συνήθως η σημαντικότερη από τούτες τις μορφές εκμετάλλευσης. Αφού πια είχα επεξεργαστεί τη θέση που εξέθεσα πιο πάνω, έπεσα πάνω σε μια διατύπωση του Μαρξ που δείχνει πως κι αυτός έκανε τη διάκριση ανάμεσα σε ό,τι ονομάζω «άμεση ατομική» και «έμμεση συλλογική» εκμετάλλευση, ειδικά όσον αφορά τη φορολογία. Στο παλιότερο από τα τρία μείζονα έργα του για τη νεότερη γαλλική ιστορία, *Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία* (που δημοσιεύτηκε ως μια σειρά άρθρων στη *Neue Rheinische Zeitung*, μέσα στο 1850), ο Μαρξ λέει για την κατάσταση των Γάλλων αγροτών της εποχής του ότι «η εκμετάλλευσή τους διαφέρει μόνο κατά τη *μορφή* από την εκμετάλλευση του βιομηχανικού προλεταριάτου. Ο εκμεταλλευτής είναι ο ίδιος: το *κεφάλαιο*. Οι ατομικοί κεφαλαιούχοι εκμεταλλεύονται τους ατομικούς αγρότες μέσω των *υποθηκών* και της *τοκογλυφίας*· η κεφαλαιοκρατική τάξη εκμεταλλεύεται την αγροτική τάξη διαμέσου των *κρατικών φόρων*» (*MECW* X.122).

Βεβαίως, αν εξαιρέσουμε μια δημοκρατία σαν εκείνη της Αθήνας του 5ου και του 4ου αιώνα π.Χ., που είχε επεκτείνει τα πολιτικά δικαιώματα ώς τα χαμηλότερα στρώματα του πληθυσμού των πολιτών, το κράτος είναι πράγματι απλώς το όργανο των συλλογικών κτηματιών, ή και ενός στενού κύκλου από αυτούς – ένας βασιλιάς της ελληνιστικής περιόδου και οι υπασπιστές του, λογουχάρη, ή ένας Ρωμαίος αυτοκράτορας και η αυτοκρατορική αριστοκρατία του. «Για την ευρύτερη οπτική του ιστορικού», έγραψε κάποτε ο Sir Harold Bell, «ένας κυβερνήτης μπορεί να διαφέρει πολύ από έναν άλλον, για τον αγρότη όμως η διαφορά ήταν κυρίως ότι ο ένας τον τιμωρούσε με μαστίγωση κι ο άλλος με σκορπιούς»[1]. Εντελώς χώρια από την άμεση εκμετάλλευση, από ατομικούς κτηματίες, δούλων, δουλοπάροικων, κολίγων, μισθωτών αγροτών γης, νομέων, οφειλετών και άλλων, ένα τέτοιο κράτος καλύπτει «τις δικές του ανάγκες» με τη φορολογία, την επιβολή καταναγκαστικών υπηρεσιών και τη στρατολογία. Η φορολογία πήρε πολλές διαφορετικές μορφές στον Ελληνικό κόσμο[2]. Στις πόλεις, πριν την ελληνιστική περίοδο, μπορεί να ήταν συχνά αρκετά ελαφριά, έστω και μόνο επειδή η έλλειψη κάποιου οργάνου που να έμοιαζε με μια σύγχρονη δημόσια υπηρεσία έκανε δύσκολη αν όχι αδύνατη την καρποφόρα είσπραξη των μικροποσών του φόρου από τους φτωχούς (δηλαδή από τη μεγάλη πλειονότητα του πληθυσμού), χωρίς τη μεσολάβηση των «φοροενοικιαστών» (*τελώναι* στην ελληνική, *publicani* στη λατινική), που φαίνεται ότι είχαν γίνει πολύ μισητοί σε όλες τις τάξεις. Δεν έχουμε σχεδόν καθόλου στοιχεία για τη φορολογία στις ελληνικές πόλεις κατά την κλασική περίοδο, με εξαίρεση την Αθήνα[3], όπου οι φτωχοί ήταν ουσιαστικά απαλλαγμένοι από την *εισφοράν*, τη μόνη μορφή άμεσης φορολο-

γίας, και πιθανόν θίγονταν ελάχιστα από τους έμμεσους φόρους, παρά μόνο από τους εισαγωγικούς δασμούς και τα λιμενικά τέλη. (Είναι λυπηρό το γεγονός, χαρακτηριστικό των πηγών μας πληροφοριών για την ελληνική – ακόμα και την αθηναϊκή – οικονομική ιστορία, ότι τον πληρέστερο κατάλογο των φόρων για μια μόνη πόλη σε οποιαδήποτε γραπτή πηγή τον συναντάμε στην κωμωδία: στις *Σφήκες* του Αριστοφάνη 656-60!). Το συνολικό βάρος της φορολογίας στις ελληνικές πόλεις και στα εδάφη τους ασφαλώς αυξήθηκε στην ελληνιστική και στη ρωμαϊκή περίοδο. Κατά τον Rostovtzeff, «η ελληνιστική περίοδος δεν επέφερε ουσιαστικές αλλαγές στο σύστημα, που είχε εδραιωθεί ακλόνητα για αιώνες στις ελληνικές πόλεις» (*SEHHW* III. 1374 σημ. 71). Με υπογράμμιση της λέξης «ουσιαστικές», η άποψη μπορεί να γίνει δεκτή, αλλά η μαρτυρία συνίσταται βασικά σε μικρά ψήγματα· η μόνη ξέχωρη πηγή με πραγματική σημασία είναι μια επιγραφή από την Κω, *SIG*[3] 1000 (που έχει μελετηθεί ολόπλευρα στην αγγλική της μετάφραση)[4]. Αλλά οι περισσότερες ελληνικές πόλεις υποβλήθηκαν αργά ή γρήγορα σε κάποια μορφή φορολογίας από τους βασιλιάδες της ελληνιστικής εποχής, και πιθανόν η μεγάλη πλειονότητα είχε υποχρεωθεί να πληρώνει φόρους στη Ρώμη. Στην Ασία, βέβαια, οι βασιλιάδες της ελληνιστικής εποχής κληρονόμησαν το περσικό φορολογικό σύστημα, που κατά πρώτον οργανώθηκε από τον Δαρείο Α΄ στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ.· και παρ' όλον ότι στην ελληνιστική περίοδο πολλές ελληνικές πόλεις ήταν απαλλαγμένες από φορολογία, οι αγρότες που βρίσκονταν σε γη μη περιλαμβανόμενη στην εδαφική περιοχή μιας πόλης πρέπει να ήταν πάντοτε υποκείμενοι σε τούτον το φόρο. Στην Αίγυπτο, οι Πτολεμαίοι αναδιοργάνωσαν το παμπάλαιο φορολογικό σύστημα των Φαραώ, και οι περίπλοκες ρυθμίσεις που μηχανεύτηκαν κληρονομήθηκαν αργότερα από τους Ρωμαίους[5]. Οι νεότεροι ιστορικοί αγνόησαν σε μεγάλο βαθμό το ακανθώδες ζήτημα της φορολογίας στην ελληνιστική και στη ρωμαϊκή περίοδο, αναμφίβολα λόγω του καθόλου ικανοποιητικού υλικού από πηγές. Ο Rostovtzeff είναι μια εξέχουσα εξαίρεση. Μια ματιά στο σχετικό ευρετήριο του βιβλίου του *SEHHW*, (III. 1741-2) θα δείξει κοντά τρεις στήλες γεμάτες με λήμματα «Φοροεισπράκτορες... φόροι... φορολογία» (και βλ. τη μιάμιση στήλη στο ευρετήριο του έργου του *SEHRE*[2], II. 815). Περαιτέρω επιγραφικές ανακαλύψεις μπορούν να διευρύνουν τις γνώσεις μας πάνω σε τούτο το θέμα, όπως έγινε και στο παρελθόν. Λογουχάρη, από μια επιγραφή που ανακαλύφθηκε πριν λίγο καιρό στη Βουλγαρία ήρθε στο φως το πρώτο παράδειγμα ενός κεφαλικού φόρου (ενός δηναρίου κατά κεφαλή) που εισέπραττε μια κωμόπολη από μερικούς κατοίκους της περιοχής της, με ρητή άδεια του αυτοκράτορα και για δικό του όφελος (*IGBulg*, IV. 2263, στίχοι 6-8)[6].

Η φορολογία αυξήθηκε πολύ κατά τη Μέση και Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία[7], και το μεγαλύτερο βάρος της έπεφτε στους ώμους της αγροτιάς, που είχε λιγότερη δύναμη αντίστασης – όπως θα εξηγήσω στο VIII. 4, ο πλούσιος είχε πολύ καλύτερες ευκαιρίες να ξεφύγει από την πληρωμή ή να τη μειώσει. Ο μικρός παραγωγός μπορούσε ακόμα να εξαναγκαστεί να εκτελέσει κάθε λογής υπηρεσίες κατ' εντολή του κράτους, πρώτα πρώτα, και κυρίως στα μέρη εκείνα του ελληνικού κόσμου (ιδιαίτερα στην Αίγυπτο και στη Συρία) που αποτελούσαν κάποτε τμήμα της Περσικής Αυτοκρατορίας και όπου επιβίωναν απεριόριστα μορφές υποχρεωτικής προσωπικής υπηρεσίας, όπως η *αγγαρεία* (για επιδιόρθωση διωρύγων, κτλ.), ή οι μεταφορικές υπηρεσίες που ήταν και οι αρχικές *αγγαρείες* (βλ. 1.3 και σημ. 8).

Ανάμεσα στις μορφές αυτού που αποκάλεσα «έμμεση συλλογική εκμετάλλευση»

δεν πρέπει να παραλείψουμε να σημειώσουμε τη στρατολογία. Στις ελληνικές πόλεις, η στρατιωτική θητεία στο ιππικό ή στο βαριά οπλισμένο πεζικό (στον στρατό των οπλιτών) ήταν μια «λειτουργία» που αποτελούσε υποχρέωση κυρίως εκείνων που αποκαλώ «εύπορες τάξεις» (βλ. III.2), αν και πιστεύω ότι η υπηρεσία του οπλίτη κάποτε (ίσως συχνά) κατέβαινε κάπως κάτω από τούτο το επίπεδο και αφορούσε μερικούς από εκείνους που ήταν αναγκασμένοι να κάνουν ορισμένη ποσότητα εργασίας για να ζήσουν. Το ελαφρό πεζικό και οι ναυτικές δυνάμεις στρατολογούνταν από τους μη εύπορους, και μερικές πόλεις χρησιμοποιούσαν ακόμα και δούλους, ανάμεσα σε άλλους, για να κωπηλατούν τα πολεμικά σκάφη τους (βλ. λχ. Θουκ. 1.54.2· 55.1). Υποθέτω, ωστόσο, ότι η στρατολόγηση των φτωχών για τέτοιους σκοπούς ήταν μάλλον σπάνια, και πάντως όχι δίχως πληρωμή (ή τουλάχιστον σιτηρέσιο). Και νομίζω ότι υπάρχει βάσιμος λόγος να πιστεύουμε ότι στην Αθήνα ιδιαίτερα όσοι ήταν κάτω από την κλάση του οπλίτη (οι θήτες) στρατολογούνταν μόνο προσωρινά, σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης (όπως το 428, το 406 και ίσως το 376), μέχρι το 362 οπότε – όπως νομίζω – θεσπίστηκε η στρατολόγηση Θητών για το ναυτικό και έγινε πολύ πιο συχνή[8].

Το χαρακτηριστικό της στρατολογίας, που παρουσιάζεται πολύ έντονο εδώ, είναι ότι δεν αποτελούσε πραγματικά σοβαρή επιβάρυνση για τους εύπορους, που δεν ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται για να ζήσουν και που η στρατιωτική θητεία απλώς τους αποσπούσε από άλλες απασχολήσεις – συχνά επικερδέστερες, είναι η αλήθεια. Για όλους εκείνους τους πιο κάτω από την «εύπορη τάξη», η στρατολογία, αποσπώντας τους από τις δραστηριότητες που τους εξασφάλιζαν τον επιούσιο, μπορούσε να είναι μια πραγματική απειλή, και εκείνοι που η απόστασή τους από την εύπορη τάξη ήταν μεγαλύτερη υπέφεραν πιθανότατα περισσότερο απ' όλους τους άλλους. Ο Μαρξ, που είχε μελετήσει τον Αππιανό, παραθέτει σε μια υποσημείωση στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* (σελ.751-2 υποσημ. 211) ένα χωρίο όπου ο Αππιανός περιγράφει την ανάπτυξη των μεγάλων κτημάτων και την πτώχευση της ιταλικής αγροτιάς στη διάρκεια της Δημοκρατίας (*BC* I.7), και προσθέτει τούτο το σχόλιο: «Η στρατιωτική υπηρεσία, επιτάχυνε τόσο πολύ την καταστροφή των Ρωμαίων πληβείων». (Ο Αππιανός μάλιστα σε τούτο το χωρίο θεωρεί την απαλλαγή των δούλων από τη στρατιωτική θητεία ως τον λόγο που οι Ρωμαίοι γαιοκτήμονες «χρησιμοποιούσαν δούλους ως γεωργούς και βοσκούς», αντί ελεύθερους). Με την έναρξη της περιόδου της Ρωμαϊκής Ηγεμονίας (και μάλιστα νωρίτερα, από την εποχή του Μάριου, στα τέλη του 2ου αιώνα π.Χ) η στρατολογία αντικαταστάθηκε, σε κάπως σημαντικό βαθμό, από την εθελοντική κατάταξη, αν και συνεχίστηκε σε μεγαλύτερη κλίμακα απ' ό,τι νόμισαν πολλοί ιστορικοί (βλ. υποκεφ. 4 αυτού του κεφαλαίου και σημ.1).

2

Η αγροτιά και τα χωριά της

Αν και η αγροτιά αποτελεί «μια πλευρά του παρελθόντος που επιβιώνει στον σύγχρονο κόσμο», ωστόσο «αξίζει να θυμόμαστε ότι – όπως στο παρελθόν, έτσι και στο παρόν – οι αγρότες είναι η πλειονότητα του ανθρώπινου γένους»! Αυτά γράφει ο Theodor Shanin στην Εισαγωγή του (σελ. 17) στο πολύτιμο βιβλίο *Peasants*

and Peasant Societies που κυκλοφόρησε το 1971[1] από τις εκδόσεις Penguin. Στη σημερινή γενιά, εν μέρει χάρη στον πρόσφατο πολλαπλασιασμό των μελετών γύρω από καθυστερημένες ή υφιστάμενες εκμετάλλευση χώρες (τις λεγόμενες «αναπτυσσόμενες χώρες»), εκδηλώθηκε μια αξιοσημείωτη αύξηση του ενδιαφέροντος γι' αυτό που μερικοί ονομάζουν «αγροτικές οικονομίες» ή «αγροτικές κοινωνίες», και ένα περιοδικό, το *Journal of Peasant Studies*, άρχισε να εκδίδεται το 1973. Ένας μεγάλος αριθμός στοιχείων συγκεντρώθηκε γύρω από τους αγρότες· ενώ όμως ο κλάδος αυτός μελετών ήταν υποχρεωμένος, στο παρελθόν, να στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό σε ιστορικούς ανεξοικείωτους με την κοινωνιολογία και που έδειχναν ελάχιστο ή δεν έδειχναν καθόλου ενδιαφέρον για γενικότερα κοινωνιολογικά πορίσματα, τώρα διατρέχει τον κίνδυνο να γίνει κυρίως η επαρχία των κοινωνιολόγων που εφαρμόζουν μιαν ανεπαρκή ιστορική μέθοδο ή δεν είναι καλά καταρτισμένοι για να κάνουν την καλύτερη δυνατή χρήση του ιστορικού υλικού – ιδιαίτερα του ιστορικου υλικού από τον αρχαίο κόσμο, μεγάλο μέρος του οποίου είναι πολύ δύσκολο να το χρησιμοποιήσει επωφελώς οποιοσδήποτε άλλος εκτός από έναν εξασκημένον κλασικό φιλόλογο και ιστορικόν της αρχαιότητας.

Παραδέχομαι, φυσικά, ότι ένα πολύ μεγάλο τμήμα του Ελληνικού (και Ρωμαϊκού) κόσμου στο μεγαλύτερο διάστημα της ιστορίας του ικανοποιεί μερικούς από τους τρέχοντες και συνήθεις ορισμούς της «αγροτικής *οικονομίας*» ή «αγροτικής *κοινωνίας*», ιδιαίτερα έναν που είναι πλατιά αποδεκτός σήμερα, του Daniel Thorner, τον οποίο ο ίδιος παρουσίασε, στη Δεύτερη Διάσκεψη Οικονομικής Ιστορίας στο Aix το 1962, ως ανακοίνωση με τίτλο «Η αγροτική οικονομία ως κατηγορία της οικονομικής ιστορίας», δημοσιεύτηκε το 1965 στα Πρακτικά της Διάσκεψης[2] και ανατυπώθηκε στο βιβλίο που επιμελήθηκε ο Shanin στις εκδόσεις Penguin και που αναφέραμε λίγο πιο πάνω (*PPS* 202-18: βλ. ειδ. 203-5), όπου επίσης βρίσκουμε έναν αριθμό εναλλακτικών ορισμών και απόψεων για τις έννοιες «αγροτικές οικονομίες» (λχ. 99-100, 150-60, 323-4) και «αγρότες» (104-105, 240-5, 254-5, 322-5). Ο ιστορικός της αρχαιότητας πρέπει να είναι σε θέση να χειρίζεται κάπου κάπου την έννοια «αγροτική οικονομία», τουλάχιστον για συγκριτικούς σκοπούς, και μπορεί μερικές φορές να βρίσκει την κατηγορία τούτη πραγματικά χρήσιμη όταν μελετά την ελληνική και τη ρωμαϊκή κοινωνία. Από το άλλο μέρος, θα θελήσει επίσης να απομονώσει τα ειδικά χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τις διάφορες φάσεις της αρχαίας ελληνικής (και ρωμαϊκής) κοινωνίας από τις αγροτικές οικονομίες – ή από άλλες αγροτικές οικονομίες. Κλίνω προσωπικά υπέρ της δεύτερης παραλλαγής, και μόλο που θα κάνω βεβαίως χρήση (αφού την ορίσω) της κατηγορίας «αγρότες», σπάνια η σκέψη μου θα χρειαστεί τον όρο «αγροτική *οικονομία*». Συμφωνώ με τον Rodney Hilton, που σε μια έκδοση των διαλέξεών του στην Οξφόρδη (1973) ετόνισε ότι «η έννοια αυτή της "αγροτικής οικονομίας" θα μπορούσε να περιλάβει το μεγαλύτερο μέρος της ανθρώπινης ιστορίας ανάμεσα στο κοινωνικό σύστημα των "φυλών" ("folk" στην αμερικανική) και στην ολοκλήρωση του βιομηχανικού μετασχηματισμού στους νέους χρόνους. Θα μπορούσε ασφαλώς να χρησιμοποιείται για τα περισσότερα ευρωπαϊκά μεσαιωνικά κράτη» (*EPLMA* 7-8). Αν νιώθουμε την ανάγκη να ταξιθετήσουμε τη συγκεκριμένη κοινωνία που μελετάμε, για να τη συγκατατάξουμε μαζί με ορισμένες παρόμοιες περίπου κοινωνίες και να τη διακρίνουμε από τις κοινωνίες άλλων ομάδων, τότε νομίζω πως, για πολλούς λόγους, θα βρούμε πιο χρήσιμο να τοποθετήσουμε τον αρχαίο Ελληνικό κόσμο, στις διαδοχικές

– και από ορισμένες απόψεις πολύ διαφορετικές – φάσεις του, μάλλον μέσα στον χώρο της «δουλοκτητικής κοινωνίας» παρά στον χώρο της «αγροτικής κοινωνίας», μολονότι, βέβαια, η χρησιμοποίηση κυρίως της πρώτης έννοιας δεν αποκλείει καθόλου τη χρησιμοποίηση της δεύτερης σε ειδικές καταστάσεις. Ίσως πρέπει να επαναλάβω εδώ αυτό που είπα πρωτύτερα (λχ. στο II.3 και στο III.4): για το θέμα μου, το γεγονός ότι οι ιδιοκτήτριες τάξεις του Ελληνικού και Ρωμαϊκού κόσμου πορίζονται το μεγαλύτερο μέρος του πλεονάσματός τους από την εκμετάλλευση ανελεύθερης εργασίας, μας επιτρέπει να θεωρήσουμε τούτον τον κόσμο (με όχι αυστηρή ακρίβεια) ως «δουλοκτητική οικονομία» ή «δουλοκτητική κοινωνία», έστω και αν πρέπει να παραδεχτούμε ότι, στη διάρκεια ενός μεγάλου τμήματος της ελληνικής και της ρωμαϊκής ιστορίας, οι αγρότες και οι άλλοι ανεξάρτητοι παραγωγοί μπορεί να μην αποτελούσαν την πραγματική πλειονότητα του ολικού πληθυσμού, αλλά και μπορεί επίσης να είχαν το μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής (συνήθως πολύ μεγαλύτερο) στην παραγωγή απ' ό,τι οι δούλοι και άλλοι ανελεύθεροι εργάτες. Ακόμα και όταν, για τον 4ο αιώνα μ.Χ. το αργότερο, μπορούμε να είμαστε εντελώς βέβαιοι ότι η παραγωγή από ιδιόκτητους δούλους έχει πέσει πολύ πιο κάτω από τη συνδυασμένη παραγωγή των ελεύθερων αγροτών, των δουλοπάροικων αγροτών και ποικίλων τεχνιτών και κάθε λογής άλλων ελεύθερων εργατών, είτε αυτοί εργάζονταν για δικό τους λογαριασμό είτε με μισθό (βλ. III.6), η ανελεύθερη εργασία των δουλοπάροικων είναι μείζων παράγοντας, και την κοινωνία ολόκληρη διαποτίζει η καθολική και αδιαμφισβήτητη αποδοχή της δουλείας ως μέρους της φυσικής τάξης (πρβλ. III.4 και υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου). Όπως θα δείξω στο VI. 6 και στο VII.3, ο χριστιανισμός δεν άλλαξε σε τίποτε αυτή την κατάσταση, παρά μόνο ίσως δυνάμωσε τη θέση των Ολίγων εξουσιαστών και μεγάλωσε τη συγκατάθεση τών υπό εκμετάλλευση Πολλών, έστω κι αν ενθάρρυνε ατομικές πράξεις φιλανθρωπίας.

Ο κάτοικος της πόλης δεν είδε ποτέ, στο κύλισμα των αιώνων, τη μοίρα τού αγρότη αξιοζήλευτη, εκτός από τις περιπτώσεις όπου ο ίδιος επέτρεπε στον εαυτό του κάποιο συναισθηματικό στοχασμό για την ηθικά ανώτερη ποιότητα της ζωής του αγρότη (βλ. την πρώτη παράγραφο του I.3). Ο Edward Gibbon, που στην αυτοβιογραφία του λέει ότι θεωρεί τον εαυτό του ευτυχή που γεννήθηκε σε «μιαν οικογένεια έντιμης κοινωνικής σειράς και προικισμένη αρκετά καλά με τα δώρα της τύχης», έφριττε αναλογιζόμενος κάποιες δυσάρεστες εναλλακτικές καταστάσεις: να είναι «δούλος, άγριος ή αγρότης» (*Memoirs of my Life*, ed. G.A.Bonnard [1966] 24 σημ.1).

Κατά τη γνώμη μου, η βαθύτερη και πιο συγκινητική καλλιτεχνική αναπαράσταση «του αγρότη» είναι ο πίνακας του Vincent van Gogh *De Aardappeleters (Οι πατατοφάγοι)*, που ο Ολλανδός καλλιτέχνης ζωγράφισε στο Nuenen της Brabant τον Απρίλη-Μάη του 1885, τον οποίο αναπαράγουμε στην αρχή τούτου του βιβλίου. Χώρια από τα προκαταρκτικά σχέδια, υπάρχουν δύο παραλλαγές (καθώς και μια λιθογραφία), από τις οποίες η μία, που βρίσκεται στο Μουσείο Van Gogh του Άμστερνταμ, είναι αναμφίβολα ωραιότερη από την παλιότερη, που φυλάγεται στο Μουσείο Kröller - Müller του Otterlo κοντά στο Arnhem. Όπως είπε ο ίδιος ο Vincent, σε επιστολή του στον αδελφό του Theo, στις 30 Απριλίου 1885, ενώ ζωγραφιζόταν ακόμα ο πίνακας:

> Προσπάθησα να τονίσω ότι οι άνθρωποι αυτοί, που τρώγουν τις πατάτες τους στο φως

> του λυχναριού, έχουν σκάψει τη γη με τα ίδια χέρια που βάζουν μέσα στο πιάτο, πράγμα που δείχνει τη *χειρωνακτική εργασία* τους, και το πώς κέρδισαν τίμια την τροφή τους. Θέλησα να δώσω την εικόνα ενός τρόπου ζωής εντελώς διαφορετικού από τον δικό μας των πολιτισμένων ανθρώπων[3].

(Είμαι βέβαιος ότι είναι αδύνατο να βρεθεί κάτι ανάλογο με τούτη τη δήλωση σ' ολόκληρη τη διασωζόμενη γραμματεία από τον Ελληνικό και τον Ρωμαϊκό κόσμο). Το προσόν που περισσότερο εντυπωσιάζει στους αγρότες του Van Gogh είναι η αντοχή τους, η στερεότητά τους, σαν εκείνη της γης από την οποία αντλούν ίσα ίσα όσα τους χρειάζονται για να διατηρηθούν στη ζωή. Σε τέσσερις, τουλάχιστον, από τις επιστολές του ο Van Gogh δίνει ένα χαρακτηρισμό των αγροτών του Millet που ισχύει ασφαλώς και για τους δικούς του: «Son paysan semble peint avec la terre même qu' il ensemence»[4]. Οι πατατοφάγοι είναι φτωχοί, αλλά δεν είναι προφανώς εξαθλιωμένοι: κι όταν ακόμα ο καλλιτέχνης δείχνει απέραντη συμπάθεια γι' αυτούς, τους απεικονίζει χωρίς ίχνος οίκτου για τον εαυτό τους. Αυτοί είναι οι βουβοί άνθρωποι του μόχθου, η μεγάλη πλειονότητα – ας μην το ξεχνάμε – του πληθυσμού του Ελληνικού και του Ρωμαϊκού κόσμου. Πάνω της χτίστηκε ένας μεγάλος πολιτισμός που τους περιφρόνησε κι έκανε ό,τι μπορούσε για να τους ξεχάσει.

★ ★ ★ ★ ★

Οι άνθρωποι σήμερα έχουν την τάση να θεωρούν αυτονόητο ότι η παραγωγικότητα των αγροτών είναι αδύναμη συγκρινόμενη με τη σύγχρονη μεγάλης κλίμακας γεωργία, την «agribusiness», διότι η τελευταία μπορεί να καλλιεργεί μιαν απέραντη έκταση με πολύ λίγη εργασία επί τόπου και είναι, επομένως, σε θέση να πουλάει φτηνότερα από τον αγρότη και να τον εκτοπίζει από τη γη. Ωστόσο, με βάση μια διαφορετική μέθοδο υπολογισμού, που περιλαμβάνει και τις μεγάλες ποσότητες ορυκτών καυσίμων και χημικών λιπασμάτων, καθώς και τις μηχανές που χρειάζεται να καταναλώνει η «agribusiness», πολλοί είναι εκείνοι που υποστηρίζουν ότι η παραγωγικότητα των αγροτών είναι οικολογικά, και σε τελική ανάλυση, ισχυρότερη. Δεν μπορώ να πω ότι είμαι σε θέση ν' αποφανθώ σε τούτο το θέμα.

★ ★ ★ ★ ★

Οφείλουμε να διατυπώσουμε έναν ορισμό των «αγροτών» και της «αγροτιάς». Θεώρησα ότι αυτός που δόθηκε από τον Hilton (*EPLMA* 13) είναι ο πιο διαφωτιστικός, και ο δικός μου τον ακολουθεί από κοντά. Ο Hilton δέχεται πρόθυμα ότι η «αγροτιά» είναι μια χρήσιμη κατηγορία όχι μόνο σε σχέση με την περίοδο που τον ενδιαφέρει (πάνω κάτω τον αιώνα που ακολούθησε τη Μαύρη Πανώλη τού 1347/8-51) αλλά και σ' ό,τι αφορά τους αγρότες «σε άλλες εποχές πλήν του Μεσαίωνα και σε άλλους τόπους πλην της δυτικής Ευρώπης». Ο ορισμός που δίνει βασίζεται στον χαρακτηρισμό της αγροτιάς ως «τάξης καθοριζόμενης από τη θέση της στην παραγωγή των αναγκαίων για την κοινωνία υλικών αγαθών, όχι ως κοινωνικής τάξης καθοριζόμενης από την αποδιδόμενη σ' αυτήν υπόληψη, σεβασμό ή τιμή» (*EPLMA* 12). Αυτός ακριβώς είναι ο τρόπος με τον οποίο θέλω να πραγματευθώ την αρχαία ελληνική αγροτιά. Ο δικός μου ορισμός, επομένως, που αποτελεί διασκευή του ορισμού του Hilton, είναι ο ακόλουθος:

1. Οι αγρότες (κυρίως οι καλλιεργητές) έχουν, δικά τους ή όχι, τα μέσα γεωργικής παραγωγής που τους επιτρέπουν να ζουν· εξασφαλίζουν τη συντήρησή τους με τις δικές τους παραγωγικές προσπάθειες, και παράγουν συλλογικά περισσότερα απ' όσα είναι αναγκαία για τη συντήρησή τους και την αναπαραγωγή τους.

2. Δεν είναι δούλοι (παρά μόνο στην σπάνια περίπτωση του *servus quasi colonus*, που εξετάστηκε στο υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου) και συνεπώς δεν είναι νόμιμα ιδιοκτησία άλλων· μπορεί ή όχι να είναι δουλοπάροικοι ή εξαρτημένοι (στο πλαίσιο των ορισμών που δόθηκαν στο III. 4).

3. Η κατοχή της γης από αυτούς μπορεί να γίνεται κάτω από πολύ διαφορετικούς όρους: οι αγρότες μπορούν να είναι ελεύθεροι ιδιοκτήτες, παχτωτές (με μίσθωμα σε χρήμα, σε είδος ή μερίδιο στο προϊόν, και συνδυασμένα ή όχι με παροχή εργασιακών υπηρεσιών), ή μισθωτές κατά βούληση.

4. Καλλιεργούν τα κτήματά τους, βασικά ως οικογενειακές μονάδες, πρωτίστως με εργασία της οικογένειας, αλλά κάποτε και με περιορισμένη χρήση δούλων ή μισθωτής εργασίας.

5. Συνεταιρίζονται κανονικά σε μεγαλύτερες μονάδες, από μόνη την οικογένεια, συνήθως σε χωριά.

6. Οι επικουρικοί εργάτες (τεχνίτες, οικοδόμοι και εργάτες μεταφορών, αλλά και ψαράδες) που κατάγονται από αγρότες και μένουν ανάμεσα σε αγρότες μπορούν να θεωρούνται και οι ίδιοι αγρότες.

7. Αυτοί συντηρούν τις υπερκείμενες τάξεις, οι οποίες τους εκμεταλλεύονται σε μικρό ή μεγάλο βαθμό, και που είναι κυρίως οι γαιοκτήμονες, οι δανειστές, οι κάτοικοι των πόλεων και τα όργανα του κράτους στο οποίο ανήκουν και όπου μπορούν να έχουν ή να μην έχουν πολιτικά δικαιώματα.

Όπως βλέπουμε, η αγροτιά – όπως την όρισα – ξεπερνά εν μέρει τις κατηγορίες της ανελεύθερης εργασίας που ανέλυσα στο III.4: όλοι οι δουλοπάροικοι είναι αγρότες, όπως και οι περισσότεροι κολίγοι, δεν είναι όμως δούλοι – αν και «ο δούλος *colonus*» που περιέγραψα στην § 12 του υποκεφ. 3 μπορεί για ορισμένους πρακτικούς λόγους να λογαριάζεται ως αγρότης. Στο υψηλότερο επίπεδό τους, οι αγρότες αρχίζουν να συγχωνεύονται με την «εύπορη τάξη» (όπως την ορίζω στο III.2)· αλλά για να γίνει αυτό, οφείλουν *να εκμεταλλεύονται την εργασία άλλων*, έξω από την οικογένεια, χρησιμοποιώντας δούλους, δουλοπάροικους, ή μισθωτούς εργάτες γης, και όταν φτάσουν να το κάνουν σε κάποιο σημαντικό βαθμό και γίνουν ικανοί να ζουν δίχως να υποχρεώνονται να δαπανούν ένα ουσιώδες μέρος του χρόνου τους δουλεύοντας για τη συντήρησή τους, τότε παύουν, σύμφωνα με τον ορισμό μου, να συγκαταλέγονται με τους αγρότες και πρέπει να θεωρούνται μέλη της εύπορης τάξης. Μόνο με την εκμετάλλευση της εργασίας άλλων, μια αγροτική οικογένεια μπορεί να ελπίζει να ανεβεί στην εύπορη τάξη.

Μια από τις καλύτερες αναλύσεις που γνωρίζω για μια συγκεκριμένη αγροτιά

είναι αυτή που έδωσε ο Ένγκελς το 1894 σε άρθρο του με τον τίτλο «Το αγροτικό ζήτημα στη Γαλλία και στη Γερμανία». (Μια αγγλική μετάφραση περιλαμβάνεται στα *MESW* 623-40). Ο Ένγκελς γνώριζε πολύ περισσότερα κι από πρώτο χέρι για τους αγρότες από πολλούς ακαδημαϊκούς ιστορικούς. Όπως έγραψε, σε μερικές ταξιδιωτικές σημειώσεις στα τέλη του 1848, είχε «μιλήσει σε εκατοντάδες αγρότες στις πιο διαφορετικές περιοχές της Γαλλίας» (*MECW* VII. 522). Σε άρθρο που έγραψε το 1894 διακρίνει τρεις μεγάλες ομάδες αγροτών, με μία, τον «μικρό» αγρότη, να ξεχωρίζει ποιοτικά από τις δύο άλλες, και να ορίζεται προσεχτικά ως «ιδιοκτήτης ή μισθωτής – ιδιαίτερα ο πρώτος – ενός τεμαχίου γης όχι μεγαλύτερου, κατά κανόνα, από αυτό που μπορεί να οργώσει ο ίδιος και η οικογένειά του, και όχι μικρότερου από αυτό που μπορεί να συντηρεί την οικογένεια» (*MESW* 625). Οι άλλες δύο ομάδες, των «μεγάλων» και «μεσαίων» αγροτών, είναι εκείνες που «δεν μπορούν να τα βγάλουν πέρα χωρίς μισθωτούς εργάτες» (637), τους οποίους χρησιμοποιούν με διάφορους τρόπους (624-5)· οι μεγαλύτεροι επιδίδονται στην «καθαρά κεφαλαιοκρατική παραγωγή» (638). Στην ίδια πάνω κάτω γραμμή θα χωρίσω τους αρχαίους Έλληνες αγρότες, αν και βέβαια η εργασία που ο «μεγάλος» και (σε μικρότερη κλίμακα) ο «μεσαίος» αγρότης απασχολεί στον Ελληνικό κόσμο είναι συχνότερα εργασία δούλων παρά μισθωτών εργατών. Όπως βλέπουμε, το σημείο 4 του ορισμού των αγροτών που έδωσα πιο πάνω αποκλείει ολότελα τους «μεγάλους» αγρότες του Ένγκελς: αυτοί είναι τμήμα της «ιδιοκτήτριας τάξης» μου, και οι δικοί μου «αγρότες» είναι κυρίως οι «μικροί» αγρότες με μερικούς από την ποικιλία των «μεσαίων».

Μια άλλη ανάλυση της κατάστασης της αγροτιάς, που δείχνει βαθιά κατανόηση των ταξικών της συστατικών, είναι αυτή που κάνει ο William Hinton στο αξιόλογο έργο του *Fanshen, A Documentary of Revolution in a Chinese Village* (1966 και επανέκδ.). Από το ξεκίνημα ακόμα της κινεζικής επανάστασης, σε κάθε περιοχή χρειάστηκε να γκρεμιστούν οι συντηρητικές αντιλήψεις που γέννησαν στα μυαλά των αγροτών αιώνες κυριαρχίας των γαιοκτημόνων[5]. Ο ιστορικός της αρχαιότητας μπορεί να βρει εξαιρετικά ενδιαφέρουσα την περιγραφή από τον Hinton μιας συνέλευσης που έγινε τον Ιανουάριο του 1946 στο χωριό Λι Γκαλτς για ν' αποφασιστεί ο χαρακτήρας της αγροτικής μεταρρύθμισης η οποία θα εφαρμοζόταν στην πέμπτη περιφέρεια της κομητείας Λουτσένγκ στην επαρχία του Σανσί, που περιλάμβανε το χωριό Μεγάλο Τόξο, το ιδιαίτερο αντικείμενο της μελέτης του Hinton. Το βασικό πρακτικό πρόβλημα που έπρεπε να λυθεί ήταν αν έπρεπε να συνεχιστεί να καταβάλλεται το μίσθωμα στους γαιοκτήμονες. Ωστόσο, η συνέλευση άνοιξε με την εξέταση ορισμένων θεμελιακών ζητημάτων, με πρώτο-πρώτο «ποιος εξαρτάται από ποιον για να ζήσει;». Πολλοί αγρότες υποστήριξαν ότι βεβαίως αυτοί εξαρτιόνταν από τους γαιοκτήμονες: «Αν οι γαιοκτήμονες δεν μας άφηναν να μισθώνουμε τη γη», είπαν, «θα πεθαίναμε από την πείνα». Πολλοί που είχαν πιεστεί από τη φτώχεια να εργάζονται ως μισθωτοί αγρεργάτες στους γαιοκτήμονες ήταν διατεθειμένοι να δεχτούν την κατάστασή τους ως μέρος της φυσικής τάξης πραγμάτων, αρκεί να μην εξαπατούνταν αλλά να τρέφονταν και να πληρώνονταν σύμφωνα με τη σύμβαση. Βαθμιαία όμως οι αγρότες έφτασαν να συνειδητοποιήσουν ότι οι γαιοκτήμονες ήταν εκείνοι των οποίων η ζωή εξαρτιόταν από τους ίδιους τους αγρότες και από την εργασία τους, και αντιλήφθηκαν ότι «η εκμετάλλευση, αχώριστη από τη γαιοπρόσοδο», ήταν «η ρίζα όλων των άλλων κακών» (*Fanshen* 128-30). Μπορώ να προ-

σθέσω ότι τα κριτήρια για την ανάλυση της ταξικής κατάστασης στην ύπαιθρο, που αποτελούν τμήμα του νόμου για την αγροτική μεταρρύθμιση της Κινεζικής Λαϊκής Δημοκρατίας (και που εκτίθενται στο Παράρτημα C του βιβλίου του Hinton, 623-6), αξίζει πράγματι να μελετηθούν: οι κατηγορίες που αναγνωρίζονται εκεί καθορίζονται και πάλι πρωτίστως από τον βαθμό στον οποίο κάθε άτομο εκμεταλλεύεται άλλους ή το ίδιο υφίσταται εκμετάλλευση. Όταν δεν υπάρχει κανένας να ενδιαφέρεται ν' ανοίξει τα μάτια του αγρότη για την καταπίεση που υφίσταται, συχνά θα την αποδεχτεί, είτε με ενδοτικότητα είτε με μνησικακία· και οι κύριοί του, που τους αρέσει να πιστεύουν ότι είναι τελείως ευχαριστημένος, μπορούν ακόμα και να πείσουν τον εαυτό τους ότι είναι πράγματι ευχαριστημένος. Όταν η Επιτροπή Pearce ανέφερε, το 1972, ότι η πλειονότητα του αφρικανικού πληθυσμού της Ροδεσίας (τώρα Ζιμπάμπουε), που ανερχόταν σε 5 ή 6 εκατομμύρια ψυχές, αρνήθηκε να δεχτεί τις πλαστές συνταγματικές μεταρρυθμίσεις που πρόσφεραν η βρετανική συντηρητική κυβέρνηση και το Ροδεσιανό Μέτωπο του Σμιθ, και που στόχος τους ήταν η παράταση της κυριαρχίας του ενός τετάρτου του εκατομμυρίου των λευκών, οι Βρετανοί κι ακόμα περισσότερο ο Σμιθ και το Μέτωπο έμειναν κατάπληκτοι. «Κανένας δεν θα μπορούσε στο εξής να πιστεύει ότι ο Σμιθ κυβερνούσε με την υποστήριξη των Αφρικανών, ή πάνω σε οποιαδήποτε άλλη βάση, έξω από τη *force majeure*» [ανωτέρα βία] (Robert Blake, *A History of Rhodesia* [1977] 405).

Δεν θέλω να ενδιατρίψω στις διαφορές που κάποιος μπορεί να διαπιστώσει ανάμεσα στους αρχαίους Έλληνες και, λογουχάρη, στους μεσαιωνικούς Άγγλους αγρότες. Κάνοντάς το αυτό θα ήθελε φυσικά να εισαγάγει τα μεταβλητά εκείνα πολιτικά και νομικά χαρακτηριστικά τα οποία ο δικός μου ορισμός, διατυπωμένος καθώς είναι πρωτίστως με οικονομικούς και κοινωνικούς όρους, παραλείπει σκόπιμα. Ωστόσο, ακόμα κι έτσι, πρέπει κανείς να παραδεχτεί ότι οι διαφορές ανάμεσα στις διάφορες κατηγορίες αγροτών μέσα στον Ελληνικό κόσμο ή μέσα στη μεσαιωνική Αγγλία ήταν, από ορισμένες σημαντικές πλευρές, πιο σοβαρές από τις διαφορές σε κάθε αντίστοιχο επίπεδο ανάμεσα στις κοινωνίες. Θα έλεγα ότι ο ελεύθερος Άγγλος μικροκτηματίας που είχε ένα μικρό αγροτεμάχιο σε ελεύθερη νομή και ο Αθηναίος μικρός αγρότης του 5ου ή 4ου αιώνα π.Χ. είχαν περισσότερα κοινά σημεία απ' όσα ο μικροκτηματίας με τον κολίγο, ή ο Αθηναίος με κάποιον από τους αξιοκαταφρόνητους χωρικούς της Αφροδιτόπολης στην Αίγυπτο που, στο σωτήριον έτος 567, σέρνονταν μπροστά στον τοπικό τους προύχοντα με κάποια παράκληση, όπως θα δούμε πιο κάτω σε τούτο το υποκεφάλαιο.

Μπορεί κάποιος να ρωτήσει γιατί ξεχώρισα την αγροτιά ως τάξη. Η απάντηση είναι ότι εκείνοι τους οποίους όρισα ως «ιδιοκτήτρια τάξη» (ή τάξεις: βλ. III.2) συχνά πορίζονταν μέρος του πλεονάσματός τους, και κάποτε ένα πολύ σημαντικό μέρος του, από αγρότες, είτε με άμεση και ατομική εκμετάλλευση (κυρίως με τη μορφή μισθώματος και τόκου) ή με τον κυρίως «άμεσο και συλλογικό» τρόπο που περιέγραψα στο υποκεφ. 1. Σε ορισμένους τόπους και σε ορισμένες περιόδους, το σημαντικά μεγαλύτερο μέρος του εισοδήματος ενός πλουσίου μπορούσε να προέρχεται από ανελεύθερη εργασία· ωστόσο, ακόμα και στην εποχή που έχουμε πολλούς λόγους να περιμένουμε αυτήν ακριβώς την κατάσταση, δηλαδή στην Ιταλία της Ύστερης Δημοκρατίας, βρίσκουμε τον Αχενόβαρβο Δομίτιο να στρατολογεί πληρώματα για εφτά πλοία το 49 π.Χ. από τους «δούλους, απελεύθερους και *coloni*» του, που λίγο αργότερα αναφέρονται ως «*coloni* και *pastores*» του (Caes., *BC* I.34,

56)· και μερικά μέλη της ιδιοκτήτριας τάξης, ιδιαίτερα κατά την Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, πορίζονταν ένα μεγάλο μέρος του πλεονάσματός τους από κατ' όνομα ελεύθερους *coloni* και όχι από δούλους (βλ. υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου).

Υπήρχαν ίσως πολύ μεγάλες διαφορές – πολιτικές και νομικές, καθώς και οικονομικές – σε ό,τι αφορά την κατάσταση των αγροτών στον απέραντο χώρο και σ' όλο το μακραίωνο διάστημα του «αρχαίου ελληνικού κόσμου». Σε μιαν ανεξάρτητη ελληνική δημοκρατία, που ήταν αυτεξούσια, οι ακτήμονες τάξεις είχαν τουλάχιστον μια δυνατότητα να ελαττώσουν σ' ένα ελάχιστο όριο κάθε άμεση εκμετάλλευση που ασκούσε πάνω τους το κράτος για λογαριασμό της ιδιοκτήτριας τάξης (πρβλ. II. 4. και V. 2). Κάτω από ένα ολιγαρχικό καθεστώς θα ήταν ανίκανοι να αμυνθούν πολιτικά, και όταν έγιναν υπήκοοι ενός βασιλιά της ελληνιστικής περιόδου ή της Ρώμης βρέθηκαν να φορολογούνται προς όφελος του δυνάστη τους και να υπόκεινται επιπλέον σε αναγκαστικές προσωπικές δουλικές υπηρεσίες. Στην Ελληνική Ανατολή (βλ. I.3) η αγροτιά δεν αποκόμιζε παρά ελάχιστο ή κανένα όφελος από τα πολυδάπανα θέατρα, λουτρά, υδραγωγεία, γυμναστήρια κ.ο.κ., που προβλέπονταν για την ικανοποίηση κυρίως του πιο εύπορου τμήματος του αστικού πληθυσμού, και που τα έξοδά τους καλύπτονταν εν μέρει από τους τοπικούς φόρους και την πρόσοδο των δημοτικών γαιών, και εν μέρει από δωρεές των τοπικών προκρίτων, που αντλούσαν φυσικά το μεγαλύτερο μέρος του πλούτου τους από τα αγροκτήματά τους της υπαίθρου (βλ. III.2-3). Μπορούμε όμως να μιλάμε για «εκμετάλλευση» του «ανεξάρτητου μικρού παραγωγού», ακόμα και σε περιπτώσεις όπου δεν εμφανίζεται κανένα μεμονωμένο άτομο ως άμεσος εκμεταλλευτής (βλ. υποκεφ. 1 αυτού του κεφαλαίου).

Βεβαίως η μεγάλη πλειονότητα των «ανεξάρτητων μικροπαραγωγών» ήταν αυτό που λέω αγρότες. Μερικοί θα μπουν στον πειρασμό να «ανακαλύψουν» πάγιες διαφορές ανάμεσα σ' έναν αριθμό διαφορετικών τύπων αγρότη. Κατ' αρχήν βεβαίως μπορεί κανείς να ξεχωρίσει διάφορες κατηγορίες και μέσα στους αγρότες, σύμφωνα με τις μορφές κατοχής της γης τους, λογουχάρη:

1. Ελεύθεροι ιδιοκτήτες που είχαν την απόλυτη κυριότητα των αγροτεμαχίων τους.

2. Κατά την ελληνιστική περίοδο, άτομα που ήταν ουσιαστικά απόλυτοι ισόβιοι νομείς, αλλά που κατείχαν τη γη τους υπό τον όρο να εκτελούν στρατιωτική υπηρεσία, και που δεν μπορούσαν να τη μεταβιβάσουν απευθείας στους κληρονόμους τους χωρίς να χρειάζεται έγκριση του βασιλιά. (Στην πράξη, τα τέτοια αγροτεμάχια συχνά κατέληγαν να γίνονται ισοδύναμα με γη που ανήκε κατ' απόλυτη κυριότητα στον νομέα της)[6].

3. Νομείς που είτε (α) κατείχαν με μίσθωση, ισόβια ή (πολύ συνηθέστερα) για ορισμένο χρονικό διάστημα (που μπορούσε στην πράξη να είναι ανανεώσιμο αν το επιθυμούσε το ένα μέρος ή το άλλο ή και τα δύο), είτε (β) ήταν αυτό που οι Άγγλοι νομικοί αποκαλούν «tenants at will» («μισθωτές κατά βούληση»), υποκείμενοι σε κάθε στιγμή στη δυνατότητα της έξωσης ή των βαρύτερων όρων μίσθωσης (λχ. αύξησης του μισθώματος). Αυτοί οι μισθωτές, και από τις δύο κατηγορίες, εμπίπτουν σε τέσσερις μεγάλες ομάδες, ανάλογα με τη φύση της προσόδου του γαιοκτήμονα, που μπορεί να είναι: (1) μια πάγια πρόσοδος σε χρήμα, (2) μια πάγια πρόσοδος

σε είδος, (3) ένα μέρος της σοδειάς (η ρωμαϊκή *colonia partiaria*, το νεότερο *métayage* ή μορτή), ή (4) υπηρεσίες εργασίας. Συνδυασμοί των εναλλακτικών αυτών ρυθμίσεων ήταν βέβαια δυνατοί: κατ' αρχήν, ένα μερίδιο της σοδειάς μπορούσε να συνδυαστεί με μια πάγια πρόσοδο σε χρήμα ή σε είδος ή και στα δύο· ένα μίσθωμα μπορούσε να είναι πληρωτέο εν μέρει σε χρήμα και εν μέρει σε προϊόν στην προκαθορισμένη τιμή (όπως στους *Πανδέκτες* XIX. 2.19.3)· και υπηρεσίες εργασίας μπορούσαν να απαιτούνται επιπρόσθετα του μισθώματος σε χρήμα ή σε είδος – αν και στην πραγματικότητα υπάρχουν καταπληκτικά ελάχιστες μαρτυρίες στην αρχαία γραμματεία, σε νομικά κείμενα, σε επιγραφές ή παπύρους για υπηρεσίες εργασίας, κι αυτές σε πολύ μικρή κλίμακα (περί τις 6 ημέρες τον *χρόνο*) μέχρι να φτάσουμε στον 6ο αιώνα, οπότε ένας πάπυρος της Ραβέννας μιλάει για αρκετών ημερών υπηρεσία τη *ὁδομάδα* στο αγρόκτημα του πύργου επιπλέον του μισθώματος σε χρήμα (*P. Ital.* 3: βλ. πιο κάτω). Θα προσθέσω μόνο ότι σε μερικές περιπτώσεις η πληρωμή του μισθώματος σε χρήμα και όχι σε είδος μπορούσε να δυσκολέψει πολύ περισσότερο τα πράγματα για τον μισθωτή, ο οποίος θα ήταν υποχρεωμένος να πουλήσει τη σοδειά του για να πληρώσει το μίσθωμα, και μπορούσε να έχει προβλήματα αν ανέκυπταν δυσκολίες στη διάθεση της σοδειάς επί τόπου ή σε κάποια κοντινή αγορά.

Εδώ είναι η κατάλληλη θέση να μιλήσω για τη μορφή της μίσθωσης-νομής, της γνωστής ως *εμφυτεύσεως*, σύμφωνα με την οποία η γη (συνήθως ακαλλιέργητη ή εγκαταλειμμένη) εκμισθωνόταν για μεγάλο χρονικό διάστημα ή και ισόβια με χαμηλό μίσθωμα (συχνά μόνο ονομαστικό στην αρχή)[7]. Αλλά οι εμφυτευτικές νομές, που διαδόθηκαν πλατιά στην Ύστερη Αυτοκρατορία, από τον 4ο αιώνα, δημιούργησαν πολύ περίπλοκα προβλήματα στο Ρωμαϊκό Δίκαιο. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι μισθωτές δεν ήταν, πιθανόν, μικροί αγρότες (αλλά βλέπε το τέλος του IV. 3 σημ.50).

Μερικοί θα μπορούσαν να μπουν στον πειρασμό να πουν ότι οι αγρότες που κατέχουν τη γη τους ως ελεύθεροι, απόλυτοι ιδιοκτήτες, «πρέπει να ήταν πάντοτε» σε καλύτερη θέση από τους μισθωτές νομείς. Θα συμφωνούσα ότι υπάρχει εδώ μια μικρή δόση αλήθειας, αν προσθέταμε: «υπό τον όρο ότι οι άλλοι συντελεστές μένουν οι ίδιοι»· ως γενικευτική όμως άποψη δεν ευσταθεί, μια και υπήρχαν πάρα πολλοί αντισταθμιστικοί παράγοντες. Πρώτα πρώτα, τα κτήματα των ελεύθερων αγροτών έτειναν συχνά να γίνονται μικρότερα με τη μοιρασιά τους στους γιους, και μπορούσαν να καταντήσουν τελικά μονάδες πάρα πολύ μικρές για να είναι οικονομικά αποδοτικές, ενώ ένας γαιοκτήμονας που εκμισθώνει αγροκτήματά του, μπορούσε ν' αποφασίσει ποιο μέγεθος ήταν το πιο επικερδές (πρβλ. Jones, *LRE* II. 773-4). Και σε πολλές περιπτώσεις – λογουχάρη, σε περιοχές με φτωχό έδαφος ή υποκείμενες σε εξαιρετικά υψηλή φορολογία, ή ύστερα από διαδοχικές κακιές σοδειές, ή από ερήμωση λόγω εχθρικής εισβολής, ή από κακή μεταχείριση εκ μέρους κυβερνητικών αξιωματούχων – ένας μισθωτής μπορούσε να υποφέρει λιγότερο από έναν ελεύθερο κτηματία, ειδικά ίσως αν ο μισθωτής ήταν επίμορτος καλλιεργητής (*colonus partiarius*), και ακόμα περισσότερο αν ο γαιοκτήμονάς του ήταν ισχυρό πρόσωπο που ήθελε να του παράσχει κάποια προστασία. Ο αγρός τού ελεύθερου κτηματία ήταν μια ιδιοκτησία πολύ μεγαλύτερης αξίας από μια απλώς μισθωμένη γη και μπορούσε επομένως να χρησιμοποιείται ως εγγύηση για χρέος – και να γίνει αντικείμενο κατάσχεσης σε περίπτωση αμέλειας στην εξόφληση του χρέους. Το χρέ-

ος ήταν πάντοτε ο εφιάλτης του αγρότη μικροϊδιοκτήτη, ιδιαίτερα επειδή οι νόμοι που αφορούσαν τους υπερήμερους οφειλέτες στην αρχαιότητα (βλ. πιο πάνω στο *III.* του III.4) ήταν συχνά πολύ σκληροί και μπορούσαν να οδηγήσουν στον προσωπικό εξανδραποδισμό ή πάντως σε κάποιο βαθμό υποδούλωσης για όσον καιρό χρειαζόταν για την αποπληρωμή τού χρέους – αυτό κάποτε αποτελούσε μιαν απεριόριστα μακρόχρονη διαδικασία. Οι οφειλέτες που έχουν φτωχύνει, μερικές φορές κινούνται για να πετύχουν όχι μόνο αναβολή πληρωμής των τόκων ή περιορισμό ή μείωση του επιτοκίου (που ήταν ίσως πολύ υψηλό), αλλά και για την ολική κατάργηση όλων των οφειλών: στην ελληνική, *χρεών αποκοπή*· στη λατινική, *novae tabulae*. Τούτο το αίτημα υποστηρίχθηκε μερικές φορές από ριζοσπάστες μεταρρυθμιστές στην αρχαιότητα και συχνά συνδέθηκε με τη συνηγορία για μια γενική αναδιανομή της γης (*γης αναδασμός*), το έτερον βασικό αίτημα του προγράμματος των ριζοσπαστών της πολιτικής Αριστεράς. (Για πρόσφατες εργασίες και για τα δύο τούτα φαινόμενα, βλ. V. 2, σημ.55). Στον Ελληνικό κόσμο υπήρχαν δύο περιπτώσεις, συγκεκριμένα, για τις οποίες συμβαίνει να είμαστε καλά πληροφορημένοι σχετικά με τα αιτήματα αυτά και με τον βαθμό επιτυχίας τους: στην Αθήνα το 594-3 π.Χ. ο νομοθέτης Σόλων χορήγησε μια πλήρη κατάργηση των οφειλών (τη γνωστή *σεισάχθεια*) αλλά αρνήθηκε τον αναδασμό της γης (βλ. V. 1 και σημ. 27)· και στη Σπάρτη το 243-242 π.Χ. ο βασιλιάς Άγης Δ' παραχώρησε μια γενική ακύρωση των οφειλών αλλά εμποδίστηκε να προχωρήσει στην αναδιανομή της γης που είχε σχεδιάσει (βλ. V.2, σημ. 55). Παρόμοια μέτρα, και ζυμώσεις γι' αυτά, αναφέρονται όχι μόνο για τον Ελληνικό κόσμο αλλά και για την Εγγύς Ανατολή, ιδιαίτερα η μεταρρύθμιση που πραγματοποιήθηκε στην Ιουδαία από τον προφήτη Νεεμία, πιθανόν στη δεκαετία του 440 π.Χ., και που περιγράφεται στον Νεεμία ε'. I-13[8]: γεγονός που παρουσιάζει, απ' ό,τι ξέρω, την πιο στενή αναλογία (αν και όχι πολύ στενή) με τις ακυρώσεις των χρεών από τον Σόλωνα και τον Άγη.

Η δυνατότητα κατάσχεσης από έναν ενυπόθηκο πιστωτή και η συνακόλουθη για τον οφειλέτη απώλεια της γης του έκανε τη θέση τού φτωχού ελεύθερου κτηματία πολύ λιγότερο ανώτερη εκείνης του ελεύθερου ενοικιαστή γης απ' όσο φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Και ένας μισθωτής, ο «απλός» μισθωτής γης ενός γαιοκτήμονα, μπορούσε να έχει ένα κάποιο όπλο επιλογής, αν μπορούσε να δράσει από κοινού με τους γείτονές του: την *αναχώρησιν* ή *secessio*, μια «έξοδο», που ήταν στην ουσία μια απεργία με τη μορφή ομαδικής αποχώρησης (κατά προτίμηση σ' έναν κοντινό ναό όπου μπορούσε να ζητηθεί άσυλο) και μια άρνηση επανόδου στην εργασία μέχρι την ικανοποίηση των αιτημάτων τους. Οι σχετικές μαρτυρίες προέρχονται κυρίως από την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή Αίγυπτο, όπου η μέθοδος ήταν προφανώς συνηθισμένη[9] και προσέφευγαν σ' αυτήν ακόμα και νομείς της βασιλικής γης, οι «βασιλικοί αγρότες». Οι νομείς ήταν πράγματι σε θέση να αποκομίσουν κάποιο όφελος από το γεγονός ότι το συμφέρον του γαιοκτήμονα (κι όταν ακόμα ήταν συγκεντρωμένο στην όσο το δυνατόν μεγαλύτερη εκμετάλλευσή τους) δεν ήταν εντελώς εχθρικό στο δικό τους, και μπορούσαν να εξασφαλίζουν κάποιο βαθμό προστασίας από έναν ισχυρό γαιοκτήμονα, που μπορούσε να είναι κι ο ίδιος ο Ρωμαίος αυτοκράτορας, και που θα ήταν, ίσως, πρόθυμος, προς το δικό του συμφέρον, να προστατεύσει τις προσπάθειες των νομέων του να καλλιεργήσουν τη γη από τις διαρπαγές εκ μέρους κρατικών αξιωματούχων και στρατιωτών – που ήταν πάντοτε ο φόβος και ο τρόμος της αγροτιάς στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.

Αξίζει να δώσουμε μερικά από τα πολλά παραδείγματα της κατάστασης των αγροτών, με τη μορφή τεσσάρων πολύ γνωστών επιγραφών (τα κείμενα και η αγγλική τους μετάφραση είναι ευπρόσιτα)[10], που αναφέρουν τα πικρά παράπονα αγροτών για κακομεταχείρισή τους από κυβερνητικούς αξιωματούχους. Τρεις είναι στην ελληνική, αλλά θ' αρχίσω από τη λατινική επιγραφή, την πιο φημισμένη, από τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Κόμμοδου (γύρω στο 181), που βρέθηκε στο Σουκ ελ-Χαμίς της βόρειας Αφρικής (στη σημερινή Τυνησία), και αναφέρεται στο *saltus Burunitanus*, ένα αυτοκρατορικό κτήμα εκμισθωμένο σε αρχικούς ενοικιαστές, *conductores*, που το είχαν υπενοικιάσει σε μικρούς αγρότες, *coloni*. (Αν και το κείμενο τούτο αναφέρεται σε μια δυτική περιοχή, πολύ μακριά από τον «Ελληνικό κόσμο», τράβηξε τόσο πολύ την προσοχή και καταγράφει μια τόσο χαρακτηριστική κατάσταση ώστε θεωρώ πως αξίζει να μνημονευθεί). Η επιγραφή είναι ένα υπόμνημα των *coloni* προς τον αυτοκράτορα, που καταγγέλλει τη συμπαιγνία, που ενεργείται σε βάρος τους, από τον αρχικό μισθωτή και τον αυτοκρατορικό επίτροπο για τη διαχείριση του κτήματος. (Η κατάσταση αυτή φαίνεται να ήταν πολύ συνηθισμένη σ' όλον τον Ελληνικό και τον Ρωμαϊκό κόσμο). Οι *coloni*, που αυτοπεριγράφονται ως «οι δυστυχέστεροι των ανθρώπων» και «φτωχοί χωριάτες», καταγγέλλουν ότι τους έχει επιβληθεί παράνομα να παραδώσουν μεγαλύτερο από το σωστό μερίδιο της σοδειάς τους και να προσφέρουν περισσότερες από τις καθορισμένες μέρες εργασίας (έξι τον χρόνο), και ότι ο προκουράτορας (επίτροπος) έστειλε στρατεύματα και συνέλαβε μερικούς και τους βασάνισε, τους αλυσόδεσε ή τους μαστίγωσε, απλώς επειδή τόλμησαν να υποβάλουν διαμαρτυρία στον αυτοκράτορα. (Ο R.M. Haywood, στον Frank, *ESAR* IV. 96-8, δίνει ένα πρωτότυπο κείμενο και την αγγλική μετάφραση)[11]. Οι άλλες τρεις επιγραφές είναι όλες υπομνήματα στην ελληνική. Στις δύο πρώτες προσαρτώνται και οι αυτοκρατορικές απαντήσεις στη λατινική. Ένα υπόμνημα (του 244-7 μ.Χ.) προς τον αυτοκράτορα Φίλιππο από τους χωρικούς της Αράγης στην κοιλάδα του Τεμβρίου στη Φρυγία (δυτική Μικρά Ασία), που αυτοπεριγράφονται ως «η κοινότητα [*κοινόν*] των Αραγηνών», και ως νεμόμενοι κτήματα του αυτοκράτορα, κάνει μνεία για ένα παλιότερο υπόμνημα προς τον αυτοκράτορα, πριν από την άνοδό του στον θρόνο, όταν ήταν πραιτωριανός έπαρχος, και του υπενθυμίζει πόσο βαθιά είχε συνταραχθεί η θεϊκή ψυχή του από την κατάστασή τους, αν και, όπως φαίνεται, το μόνο στοιχείο που είχαν για τη συγκινητική ψυχική του αναστάτωση ήταν ότι ο Φίλιππος είχε διαβιβάσει το υπόμνημά τους στον ανθύπατο της Ασίας, ο οποίος δεν έκανε τίποτα (ή πάντως, τίποτα το ουσιαστικό) για το ζήτημα τούτο – ωστόσο, συνέχιζαν, εξακολουθούν να ληστεύονται από άρπαγες αξιωματούχους και μεγιστάνες της πόλης εναντίον των οποίων δεν πάρθηκε κανένα μέτρο για επανόρθωση. (Την επιγραφή αυτή μπορεί κανείς εύκολα να τη βρει στον Frank, *ESAR* IV. 659-61, όπου υπάρχει το πρωτότυπο κείμενο και αγγλική μετάφραση από τον T.R.S. Broughton)[12]. Σε άλλο υπόμνημα (του 238 μ.Χ.), από τη Σκαπτόπαρα στη Θράκη, προς τον αυτοκράτορα Γορδιανό Γ', οι χωρικοί, που φαίνονται να είναι ελεύθεροι αγρότες, υποβάλλουν μια παρόμοια διαμαρτυρία, προσθέτοντας: «Δεν το αντέχουμε άλλο. Σκοπεύουμε να εγκαταλείψουμε τα πατρογονικά μας σπίτια εξαιτίας της βάναυσης συμπεριφοράς εκείνων που ρίχνονται πάνω μας. Διότι, για να πούμε την αλήθεια, καταντήσαμε από το πλήθος των νοικοκυραίων που ήμασταν να μείνουμε μόνο ελάχιστοι» (*IG. Bulg* IV. 2236· υπάρχει μια αγγλική μετάφραση στις εκδ. Lewis and Reinhold, *RC* II. 439-40)[13]. Η

πιο ενδιαφέρουσα όμως απ' όλες είναι μια επιγραφή από το Αγά Μπέι Κέι, κοντά στην αρχαία Φιλαδέλφεια της Λυδίας (δυτική Μικρά Ασία), που χρονολογείται από τις αρχές του 3ου αιώνα, επί βασιλείας Σεπτίμιου Σεβήρου. (Υπάρχει κείμενο με αγγλική μετάφραση από τον Broughton στο βιβλίο του Frank, *ESAR* IV. 656-8)[14]. Εδώ οι αγρότες, που είναι νομείς ενός αυτοκρατορικού κτήματος, απειλούν ότι αν ο αυτοκράτορας δεν κάνει κάτι για να σταματήσει τις φοβερές αφαιμάξεις και την καταπίεση που ασκούν πάνω τους οι δημόσιοι υπάλληλοι, θα αφήσουν τα πατρογονικά τους σπίτια και τους τάφους των προγόνων τους και θα καταφύγουν σε *ιδιωτικήν γην* – μ' άλλα λόγια, θα γίνουν οι νομείς κτημάτων κάποιου ισχυρού γαιοκτήμονα ο οποίος θα μπορεί να τους παρέχει την απαιτούμενη προστασία, μια πρακτική που μαθαίνουμε, από τον χριστιανό ιερέα Σαλβιανό, ότι συναντάται κι αλλού, ιδιαίτερα στη Γαλατία των μέσων του 15ου αιώνα (βλ. πιο κάτω).

Όσο για τις διάφορες μορφές μίσθωσης, πολλά εξαρτιόνταν από τους όρους της ατομικής μίσθωσης. Τα μισθώματα σε χρήμα ή σε είδος μπορούσαν να είναι σχετικά υψηλά ή χαμηλά, οι υπηρεσίες εργασίας (αν επιβάλλονταν) μπορούσαν να διαφέρουν πολύ, και οι επίμορτες μισθώσεις μπορούσαν να διαφέρουν αρκετά στη διανομή της σοδειάς ανάμεσα στον γαιοκτήμονα και στον νεμόμενο: μεσιακά ήταν η συνήθεια, αλλά το μερίδιο του γαιοκτήμονα (που συχνά εξαρτιόταν από τη φύση της σοδειάς) μπορούσε να φτάνει και τα δύο τρίτα, και σπάνια ήταν το ένα τρίτο. Ίσως η επίμορτη καλλιέργεια να ήταν προτιμότερη, κατά κανόνα, από τη σκοπιά του μισθωτή, πάντως όμως, σε αντίξοους καιρούς· αλλά αυτό εξαρτιόταν από τα μερίδια που χορηγούνταν στο κάθε συμβαλλόμενο μέρος, κι αυτά φυσικά διέφεραν ανάλογα με τον αριθμό των δούλων, ζώων, εργαλείων, και την ποσότητα σταριού και άλλων στοιχείων, κοντολογίς αυτά που οι Ρωμαίοι νομολόγοι ονόμαζαν *instrumentum* (εξοπλισμό) του αγρού (βλ. σχετικά § 18 του υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου), τα οποία προμήθευε ο γαιοκτήμονας. Όπως έλεγε ο νομολόγος του 2ου αιώνα Γάιος, «Ο επίμορτος καλλιεργητής [*colonus partiarius*] έχει ένα είδος σύμπραξης και μοιράζεται το κέρδος και τη ζημιά με τον ιδιοκτήτη του» (*Dig.* XIX.2 25.6). Στην περίπτωση μιας σχεδόν ολικής απώλειας της σοδειάς, ακόμα και ο επίμορτος καλλιεργητής, που δεν θα είχε τότε να δώσει ουσιαστικά τίποτα στον ιδιοκτήτη του, θα έμενε κι ο ίδιος σύντομα δίχως τίποτα για να ζήσει, και θα βρισκόταν στο έλεος του ιδιοκτήτη του, ή κάποιου τοκογλύφου δανειστή, στον ίδιο βαθμό με έναν οποιονδήποτε μισθωτή που καθυστέρησε να πληρώσει το καθορισμένο μίσθωμα. Σε μια μετρίως κακή χρονιά, η θέση του επίμορτου καλλιεργητή, και άσχετα από το αν αναγκάστηκε ή όχι να δανειστεί από τον ιδιοκτήτη του ή από έναν χρηματοδανειστή, θα εξαρτηθεί τόσο από το μέγεθος του αγροτεμαχίου του όσο κι από το μερίδιο της σοδειάς που του επιτράπηκε να κρατήσει – το γεγονός αυτό συχνά παραβλέπεται.

Νομίζω ότι ο σημαντικότερος παράγοντας για τη θέση τού αγρότη πρέπει να ήταν συχνά η εργασιακή κατάσταση στην περιοχή του – δηλαδή, για μεγαλύτερη ακρίβεια, η παροχή εργασίας σε σχέση με την έκταση της καλλιεργήσιμης γης. Οι ιδιοκτήτες χρειάζονταν εργατικά χέρια για την καλλιέργεια των χωραφιών τους. Υπάρχουν ελάχιστες μαρτυρίες για μισθωτή εργασία σε κάπως αξιόλογη κλίμακα, εκτός από τις εποχές θερισμού, οπότε πρέπει να ήταν πολύ συνηθισμένη η χρήση της· δεν μπορούσε όμως να είναι διαθέσιμη σε μεγάλο βαθμό σε άλλες περιόδους: βλ. III.6, όπου παρέθεσα και άλλα κείμενα που μιλάνε για γείτονες οι οποίοι αλληλοβοηθιού-

νται για να βγουν από τη δυσκολία. Αν οι δούλοι κόστιζαν ακριβά ή ήταν δυσεύρετοι (όπως προφανώς ήταν τουλάχιστον σε ορισμένες περιοχές στη διάρκεια της Ηγεμονίας και της Υστερης Αυτοκρατορίας), τότε υπήρχε κάποιος ανταγωνισμός ανάμεσα στους πλούσιους μεγαλοϊδιοκτήτες για την πρόσκτηση των υπηρεσιών των νομέων. Οι επιδημίες, η στρατολογία, και η αιχμαλώτιση αγρεργατών από «βάρβαρους» επιδρομείς καλυτέρευε φυσικά την κατάσταση εκείνων που απέμεναν, όπως και η Μαύρη Πανώλης βελτίωσε τη θέση των γεωργών στην Αγγλία του 14ου αιώνα. Αλλά στις αρχές κιόλας του 2ου αιώνα, πολύ πριν ο Ελληνορωμαϊκός κόσμος αρχίσει να υποφέρει σοβαρά από λοιμούς ή μείζονες «βαρβαρικές» εισβολές, μαθαίνουμε από τον Πλίνιο τον Νεότερο για μια σπανιότητα μισθωτών στα κτήματά του στη βόρεια Ιταλία: βλ. *Ep.* VII.30.3 (*rarum est invenire idoneos conductores*), και III. 19.7, όπου *penuria colonorum* πρέπει να σημαίνει «σπανιότητα» και όχι «φτώχεια» των μισθωτών[15] (πρβλ. *raritas operariorum* στον Πλίνιο, *NH* XVIII. 300). Βρίσκουμε επίσης τον Πλίνιο να κάνει μεγάλες εκπτώσεις στις προσόδους του (IX. 37.2) και να προβλέπει ακόμα μεγαλύτερες (X.8.5).

Σ' ένα ενδιαφέρον άρθρο που δημοσιεύτηκε στο *Journal of Peasant Studies* το 1976, ο Peter Garnsey πρόβαλε την άποψη ότι «η μόνη αξιόλογη τάξη αγροτών ιδιοκτητών για την οποία υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες στην Υστερη Αυτοκρατορία αποτελείται από στρατιωτικούς» (PARS 232). Αυτό χρειάζεται νομίζω αποσαφήνιση: φαίνεται ότι βασίζεται εν μέρει στην πίστη ότι τον 4ο αιώνα οι διανομές γης σε αποστρατευόμενους βετεράνους ήταν «αφορολόγητες» (στο ίδιο 231). Πρόκειται για ένα τρομερά δύσκολο ζήτημα· αλλά μια και δέχομαι τις απόψεις τού A.H.M. Jones πάνω στο θέμα της *iugatio/capitatio* (*RE* 280-92· *LRE* I. 62-5, 451-4), θεωρώ την φοροαπαλλαγή του βετεράνου ως περιορισμένη κανονικά στα *capita* του ίδιου και της γυναίκας του (και των γονιών του, αν ζουν), και ως μη επεκτεινόμενη στα *iuga* τους (βλ. ειδ. Jones, *RE* 284). Κι αυτό ήταν ένα καθαρά προσωπικό προνόμιο, που δεν επεκτεινόταν στα παιδιά. Οι λέξεις «easque *perpetuo* habeant immunes» στο *CTh* VII.xx. 3 *pr.* πρέπει ν' αναφέρονται μόνο στη διάρκεια της ζωής του βετεράνου (πρβλ. Ουλπιανός, στο *Dig.* L. xv.3.1.): δεν βλέπω τίποτα στο *CTh* VII.xx που ν' αντιφάσκει σ' αυτό, και δεν υπάρχει ούτε ίχνος πρόσθετου προνομίου για τους γιους του βετεράνου στο *CTh* VII. xxii ή αλλού – μάλιστα, στη διάρκεια του 4ου αιώνα οι γιοι έπρεπε να υπηρετήσουν στον στρατό. Αλλά σε τούτα τα ζητήματα δεν θέλω να φανώ δογματικός.

★ ★ ★ ★ ★

Προχωρώ τώρα σε μια σύντομη εξέταση των *προσόδων σε εργασία*, έκφραση που χρησιμοποιώ χάριν ευκολίας για τις *οφειλόμενες κανονικά υπηρεσίες εργασίας* σύμφωνα με τους όρους της μίσθωσης, αντί, ή ως συμπλήρωμα, της προσόδου σε χρήμα ή είδος. (Οι *υπηρεσίες* εργασίας, όπως χρησιμοποιώ αυτή την έκφραση, μπορεί να περιλαμβάνουν όχι μόνο την κανονική *πρόσοδο* σε εργασία που εξετάζω εδώ, αλλά και την εργασία που απαιτείται *κάπου κάπου* να δώσουν οι μισθωτές, νόμιμα ή όχι, και που μοιάζει με τις *angariae* για τις οποίες μίλησα αλλού, ειδικά στο I.3). Η πρόσοδος σε εργασία φαίνεται να έχει παίξει έναν παραδόξως μικρό ρόλο στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο. Λέω «φαίνεται να έχει παίξει», διότι απλώς είναι δυνατόν, αν και απίθανο κατά τη γνώμη μου, η πρόσοδος σε εργασία

να ήταν στην πραγματικότητα πολύ πιο διαδομένη απ' ό,τι αφήνουν να νοηθεί οι διασωσμένες μαρτυρίες. Απ' ό,τι ξέρω, μόνο ένας συγγραφέας στους νεότερους χρόνους, ο John Percival, εξέτασε σοβαρά τούτο το δύσκολο ζήτημα και διατύπωσε τη γνώμη ότι η πρόσοδος σε εργασία μπορεί να ήταν πολύ πιο συνηθισμένη πρακτική από ό,τι οι περισσότεροι από μας υποθέτουν[16]. Δεν έχω τίποτα το καινούργιο να εισφέρω στη συζήτηση, και το μόνο που έχω να κάνω εδώ είναι να εκθέσω αυτά που είναι γνωστά σε όλους.

Μόνο σ' έναν λατινικό πάπυρο των μέσων του 16ου αιώνα από τη Ραβέννα, που κάνει λόγο για ένα κτήμα της Εκκλησίας της Ραβέννα, βρίσκουμε ότι πρόσοδοι σε εργασία επιβάλλονταν σε κλίμακα που μπορεί να παραβληθεί με την κατάσταση σε πολλά μεσαιωνικά τιμάρια, μέχρι τρεις μέρες την εβδομάδα (*P. Ital.* 3, I.3.2-7). Χώρια από λίγα κείμενα που μπορεί να μιλάνε ή όχι για προσόδους σε εργασία[17], μόνο σε τρεις από μια πολύ γνωστή σειρά αφρικανικών επιγραφών του 2ου αιώνα και των αρχών του 3ου γίνεται καθαρά λόγος για προσόδους σε εργασία, κι εδώ αυτές είναι πολύ μικρότερης κλίμακας: στις δύο από τούτες τις επιγραφές αναφέρεται ότι οι μισθωτές είναι υποχρεωμένοι να εκτελούν έξι μέρες εργασία τον χρόνο (δύο μέρες σε καθεμιά από τις εποχές του αλετρίσματος, του θερισμού και του βοτανίσματος), και στην τρίτη (και πιο αποσπασματική) η υποχρέωσή τους είναι προφανώς να προσφέρουν δώδεκα μέρες εργασία τον χρόνο (τέσσερις μέρες σε καθεμιά από τις ίδιες τρεις περιστάσεις)[18]. Φυσικά, οι πρόσοδοι σε εργασία είναι επιθυμητές μόνο προς όφελος του ιδιαίτερου αγροκτήματος του γαιοκτήμονα, και φαίνεται ότι ήταν σπάνιο στον αρχαίο Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο να υπάρχει ένα τέτοιο κτήμα, περιτριγυρισμένο από αγρούς μισθωμένους σε αγρότες των οποίων να χρησιμοποιείται η εργασία[19]. Συμφωνώ με τον A. H. M. Jones ότι ο θεσμός των προσόδων σε εργασία ήταν «σχετικά σπάνιος» στην Ύστερη Αυτοκρατορία (*LRE* II. 805-6), και πιστεύω ότι το ίδιο ισχύει και για την Ηγεμονία, αν και εδώ μια ολιγοήμερη εργασία κάθε χρόνο, όπως αποκαλύπτουν οι αφρικανικές επιγραφές που ανέφερα μόλις πριν λίγο, μπορεί να επιβαλλόταν πολύ συχνότερα απ' ό,τι φανερώνουν οι διαθέσιμες μαρτυρίες.

★ ★ ★ ★ ★

Μια ολόπλευρη έρευνα είναι απαραίτητη γύρω από τους τρόπους που ήταν οργανωμένη η αγροτική παραγωγή στα διάφορα μέρη του Ελληνορωμαϊκού κόσμου. Πιστεύω ότι ο καλύτερος τρόπος προσέγγισης του ζητήματος αυτού είναι διαμέσου των μορφών γαιοκτησίας ορισμένου χρόνου, πάντοτε με πρωταρχικό στόχο την ανακάλυψη τού *τρόπου με τον οποίο πραγματοποιείται η εκμετάλλευση*, και σε ποιαν έκταση – μια άποψη που πολύ συχνά απουσίασε από τις σύγχρονες μελέτες σε τούτο το πεδίο. Σωρεία από μαρτυρίες είναι στη διάθεσή μας, όχι μόνο από επιγραφές, παπύρους και νομικές και φιλολογικές πηγές (στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται και οι εκκλησιαστικές), αλλά και από την αρχαιολογία, αν και αυτοί που διενήργησαν τις εκσκαφές πολύ σπάνια ενδιαφέρθηκαν για το πρόβλημα που έχω στον νου. Δεδομένου ότι υπάρχει άφθονο υλικό σε νομικά κείμενα, ειδικά στους *Πανδέκτες*, η συνεργασία των μελετητών του Ρωμαϊκού Δικαίου είναι ιδιαίτερα χρήσιμη. (Ελπίζω να συνεχίσω τούτη την προσπάθεια με τη βοήθεια μερικών συναδέλφων και μαθητών του πανεπιστημίου της Οξφόρδης). Σε κάθε τέτοια έρευνα είναι επιθυ-

μητό να χρησιμοποιούνται, για συγκριτικούς σκοπούς, μερικά από τα πολυάριθμα στοιχεία γύρω από τη μεσαιωνική και τη σύγχρονη αγροτιά, τα οποία συγκέντρωσαν οι ιστορικοί μελετώντας ξεχωριστές κοινωνίες, συνήθως δίχως να ενδιαφερθούν για ευρύτερα κοινωνιολογικά πορίσματα, στοιχεία για τα οποία κοινωνιολόγοι έδειξαν πρόσφατα μεγάλο ενδιαφέρον, συχνά όμως (όπως είπα στην αρχή αυτού του υποκεφαλαίου) με ανεπαρκή ιστορική μέθοδο. Αλλά το βασικό ζητούμενο είναι η συγκέντρωση της προσοχής στις συγκεκριμένες συνθήκες της κάθε ξεχωριστής περιοχής στις διάφορες περιόδους: μόνο στη βάση μιας ολόκληρης σειράς αναλύσεων κατά τόπους μπορούμε να καταλήξουμε σε κάποια ασφαλή γενικά συμπεράσματα. Τέτοιες μελέτες έχουν βεβαίως αρχίσει εδώ κι εκεί[20], αλλά πολύ σπάνια δόθηκε αρκετή προσοχή στον τύπο και στον βαθμό της συναφούς εκμετάλλευσης – στον ταξικό αγώνα, ουσιαστικά.

Θα ήθελα να μνημονεύσω σε τούτο το σημείο μια σειρά χωρία όπου ο Μαρξ ασχολήθηκε με το ζήτημα της προσόδου: παρέθεσα σε μια σημείωση[21] λίγα που έτυχε να συναντήσω. Μερικά από αυτά αφορούν ειδικά τις προσόδους στα πλαίσια του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, το οποίο διέπεται από μιαν οικονομία πολύ διαφορετική από εκείνην που βρίσκουμε στον αρχαίο κόσμο· ορισμένα όμως έχουν γενική σημασία.

★ ★ ★ ★ ★

Στο Ι.3 αναφέρθηκα σε ορισμένες μαρτυρίες που έδειχναν ότι στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία η τάξη των γαιοκτημόνων, που κατοικούσε κυρίως στα αστικά κέντρα, ήταν ικανή να εκμεταλλεύεται την αγροτιά και να ιδιοποιείται τα προϊόντα της πιο ολοκληρωμένα και πιο ανελέητα απ' ό,τι είχαν πετύχει να το κάνουν οι περισσότεροι γαιοκτήμονες – τόσο, που στη διάρκεια των λιμών μόνον οι πόλεις ήταν εκείνες που διέθεταν τρόφιμα και όχι οι περιοχές της υπαίθρου όπου αυτά είχαν παραχθεί. Παρέθεσα μια φρικιαστική περιγραφή, από τον Γαληνό, των συνεπειών ενός πολύχρονου λιμού που έπληξε την ύπαιθρο της Περγάμου, και μια περιγραφή, από τον Φιλόστρατο, τού πώς σε μια περίσταση σιτοδείας οι γαιοκτήμονες είχαν αρπάξει όλο το διαθέσιμο σιτάρι, που σκόπευαν να το εξαγάγουν, αφήνοντας για τροφή μόνο λαθούρι να πουλιέται στην αγορά. Μαθαίνουμε κάπου κάπου ότι οι αρχές αναγκάζονταν να επέμβουν για ν' αποτρέπουν το είδος αυτό της αποκόμισης κέρδους από την υπέρβαση κάθε ορίου, και την καταδίκη σε λιμοκτονία πολλών φτωχών ανθρώπων. Ανάμεσα στα πιο γνωστά παραδείγματα είναι εκείνο της Πισιδικής Αντιόχειας στις αρχές της δεκαετίας του 90 μ.Χ., όπου μια επιγραφή αποκάλυψε ότι ο διοικητής, L. Antistius Rusticus, επεμβαίνοντας ύστερα από αίτηση των δημοτικών αρχόντων, διέταξε να δηλώσει ο καθένας πόσο σιτάρι είχε και απαγόρευσε την πώληση σε τιμή ανώτερη του ενός δηναρίου για κάθε μόδιον – τη διπλή από τη συνηθισμένη τιμή (*AJ* 65a *AE* [1925] 126b)[22]. Έκανα επίσης νύξη, στο Ι.3, του γεγονότος ότι πολλές φορές ανάμεσα στα μέσα του 4ου αιώνα και στα μέσα του 6ου μαθαίνουμε για αγρότες που συρρέουν στην κοντινότερη πόλη κατά τη διάρκεια ενός λιμού, για να πάρουν τρόφιμα, που υπάρχουν εκεί και πουθενά αλλού. Θα αναφέρω τώρα εφτά παραδείγματα αυτής της κατάστασης για την οποία συμβαίνει να έχουμε μερικές αρκετά αξιόπιστες πληροφορίες.

1. Το 362-3 στην περιοχή της Αντιόχειας επί του Ορόντη ενέσκηψε λιμός για τον οποίο έχουμε ίσως περισσότερα στοιχεία παρά για οποιονδήποτε άλλον στην αρχαιότητα[23]. Αιτία του ήταν ίσως εν μέρει η κακή σοδειά στη Συρία, εν μέρει η άφιξη στην Αντιόχεια, τον Ιούλιο του 362, τού αυτοκράτορα και της αυλής του καθώς και μέρους του στρατού του, άφιξη που αποτελούσε την προετοιμασία για την καταστροφική εκστρατεία στην Περσία τον Μάρτιο του 363. Οι πηγές μας εδώ περιλαμβάνουν μερικά μεγάλα ονόματα της εποχής: πριν απ' όλα τον αυτοκράτορα Ιουλιανό (που ήταν παρών αυτοπροσώπως), τον ρήτορα Λιβάνιο (ένα διαπρεπή πολίτη της Αντιόχειας), και τον μεγάλο ιστορικό Αμμιανό Μαρκελλίνο, στην αφήγηση του οποίου ένα ιδιαίτερο απόσπασμα, το XXII. xiv. 1-2, είναι εξαιρετικά συναρπαστικό· σ' αυτό καταδικάζει την απόπειρα του Ιουλιανού να ορίσει ανώτατες τιμές, με λόγια που θα επιδοκιμάζονταν από τους περισσότερους σύγχρονους δυτικούς οικονομολόγους. Η συρροή ανθρώπων της υπαίθρου αναφέρεται από τον ίδιο τον Ιουλιανό (*Misopogon* 369cd). Στην περίπτωση αυτή, όπως και σε άλλες, υπάρχουν μαρτυρίες ότι οι τοπικοί γαιοκτήμονες απέκρυβαν σιτηρά για να τα πουλήσουν σε εξογκωμένες τιμές· και όταν ο Ιουλιανός φρόντισε να γίνουν μερικές ειδικές εισαγωγές από τη Χαλκίδα και την Ιεράπολη, ακόμα και από την Αίγυπτο, και όρισε μια χαμηλή τιμη, αυτοί αγόρασαν φτηνά όλο το σιτάρι και είτε το έκρυψαν είτε το πούλησαν με κέρδος στην ύπαιθρο όπου η οριακή ανώτατη τιμή του Ιουλιανού μπορούσε ευκολότερα να παραβιαστεί.

2. Λίγα χρόνια αργότερα, πιθανόν το 373, μαθαίνουμε από τον Σωζόμενον και τον Παλλάδιον για ένα λιμό στη Μεσοποταμία, στην Έδεσσα και στα περίχωρά της, όπου στους λιμοκτονούντες φτωχούς, τους οποίους φρόντιζε ο περίφημος ασκητής Εφραΐμ (που προέτρεπε τους πλούσιους να ανοίξουν το πουγγί τους), περιλαμβάνονταν άτομα από τη γύρω ύπαιθρο[24].

3. Στη διάρκεια μιας σοβαρής έλλειψης τροφίμων στη Ρώμη, ίσως το 376[25], υπήρξε μια γενική απαίτηση για έξωση από την πόλη όλων των ξένων (*peregrini*), πράγμα που εδώ σήμαινε όλων εκείνων που η επίσημη διαμονή τους δεν ήταν η ίδια η Ρώμη· και είναι σαφές από τη μοναδική αφήγηση αυτού του συμβάντος, από τον Αγ. Αμβρόσιο, *De offic. ministr.* III. (vii) 45-51, ότι πολυάριθμοι άνθρωποι της υπαίθρου είχαν περιληφθεί σε τούτη την κατηγορία (βλ. ειδ. §§ 46, 47). Ο Αμβρόσιος, παρουσιάζει τον έπαρχο της εποχής εκείνης να εκφωνεί ένα γλαφυρό λόγο προς τους «ευυπόληπτους και πορεμένους άνδρες» (*honorati et locupletiores viri*), τονίζοντας ότι αν άφηναν τους αγρότες-παραγωγούς τους να πεθάνουν από την πείνα, το αποτέλεσμα θα ήταν ολέθριο για τον ανεφοδιασμό τους σε σιτάρι – μια απόδειξη ότι ένα υπολογίσιμο μέρος του ανεφοδιασμού της πόλης σε σιτάρι εξασφαλιζόταν από τις γειτονικές περιοχές της υπαίθρου. Ο Αμβρόσιος συνεχίζει τον λόγο του επισημαίνοντας ότι αν οι πλούσιοι στερηθούν τους αγρότες τους, θ' αναγκαστούν ν' αγοράσουν καλλιεργητές – δούλους, βεβαίως – για αντικατάσταση, κι αυτό θα τους στοιχίσει περισσότερα! Διενεργήθηκε έρανος, αγοράστηκε σιτάρι και η κατάσταση σώθηκε.

4. Λίγον καιρό αργότερα, πιθανόν στο διάστημα που έπαρχος της πόλης ήταν ο ρήτορας Σύμμαχος το 384[26], εκδηλώθηκε μια άλλη έλλειψη τροφίμων στη Ρώμη,

και όλοι οι peregrini απελάθηκαν κανονικά. Είναι φανερό από το απόσπασμα που παρέθεσα στην προηγούμενη παράγραφο από τον Άγ. Αμβρόσιο (§§ 49, 51) ότι πολλοί άνθρωποι της υπαίθρου εκτοπίστηκαν. Ο άγιος εκφράζει μεγάλη αγανάκτηση για το ότι οι Ρωμαίοι εξωπετούν τον ίδιο τον λαό που τους προμηθεύει τα προς το ζην.

5. Κι άλλος λιμός ενέσκηψε το 384-5 στην Αντιόχεια, όπου ο ανεφοδιασμός σε σιτάρι ήταν ελλειμματικός για μερικά χρόνια. Ένας λόγος του Λιβάνιου αναφέρει ότι οι άνθρωποι της υπαίθρου ήρθαν στην πόλη για να βρουν τρόφιμα επειδή δεν υπήρχαν καθόλου στην επαρχία (*Orat.* XXVII. 6,14)[27].

6. Ένας σοβαρός λιμός ξέσπασε το 500-1 στην Έδεσσα, που προκλήθηκε από μια τρομερή επιδρομή ακρίδων τον Μάρτη του 500. Υπάρχει μια περιγραφή αυτού του λιμού στις §§ 38-44 του πολύ ενδιαφέροντος *Χρονικού* (που διασώθηκε μόνο στη συριακή), γραμμένου πιθανόν γύρω από το 507 από τον ασκητή που είναι γενικά γνωστός σήμερα ως Ιησούς ο Στυλίτης, ο οποίος σε ορισμένα σημεία του έργου του δίνει ακριβή στοιχεία για το σιτάρι και τιμές άλλων ειδών, και κάνει το ίδιο και σε τούτη την περίπτωση[28]. Ο Ιησούς κάνει δύο φορές νύξη για τα πλήθη των αγροτών που ήρθαν στην Έδεσσα για να προμηθευτούν τρόφιμα (§§ 38, 40).

7. Στο Οστρογοτθικό βασίλειο της Ιταλίας, στα 536-8, πουλήθηκε σιτάρι από τις σιταποθήκες του Τίκινου (Ticinum) και του Δέρτωνα (Dertona) στον λιμοκτονούντα πληθυσμό της Λιγυρίας, και το ένα τρίτο των αποθεμάτων στις αποθήκες του Ταρουισίου (Tarvisium) και του Τριδέντου (Tridentum) πουλήθηκαν επίσης στους κατοίκους της Βενετίας. (Τόσο η Λιγουρία όσο και η Βενετία είχαν ρημαχτεί από τους Αλαμανούς). Η πρώτη από τις τρεις σχετικές επιστολές στη συλλογή του Κασσιοδώρου (*Var.* X. 27· XII.27,28), που δίνει εντολές για το άνοιγμα των σιταποθηκών, παρατηρεί ότι είναι αίσχος να πεθαίνουν οι καλλιεργητές από την πείνα τη στιγμή που οι βασιλικοί σιτοβολώνες είναι γεμάτοι[29]. Η εκμετάλλευση της αγροτιάς υπήρξε και πάλι βαριά και δραστική.

Υπάρχουν και μερικά άλλα παραδείγματα σιταποθηκών ξέχειλων από σιτάρι τη στιγμή που πολλοί πέθαιναν από την πείνα, όπως λχ. στη Ρώμη κατά την πολιορκία της από τον Τοτίλα και τους Οστρογότθους το 546, όταν επικρατούσαν συνθήκες λιμού στην πόλη. Το μοναδικό κέντρο ανεφοδιασμού ήταν στα χέρια του Bessas, του Ρωμαίου διοικητή, ο οποίος αποκόμιζε μεγάλα προσωπικά κέρδη πουλώντας στους πλούσιους στην εξωφρενική τιμή των 7 σολδίων τον μόδιον, ενώ πρωτίστως οι φτωχοί αλλά ουσιαστικά σχεδόν όλοι, λέγεται, τρέφονταν με βραστές τσουκνίδες και πολλοί πέθαιναν από ασιτία. Ο Bessas συνέχισε να κερδίζει από την πώληση σιταριού στους πλουσίους, μέχρι που τον Δεκέμβρη του 546 ο Τοτίλα κατέλαβε αιφνιδιαστικά την πόλη και τα άνομα κέρδη του Bessas πέσανε στα χέρια του[30].

Φαντάζομαι ότι μεγάλες διανομές τροφίμων από πλουσίους με φιλάνθρωπα αισθήματα ήταν άγνωστες (βλ. βιβλίο μου ECAPS 24-5 κ.ε.) μέχρι τουλάχιστον τον 4ο αιώνα, όταν πολλοί από τους εύπορους προσηλυτίστηκαν στον χριστιανισμό· αλλά και από τότε και μετά φαίνεται ότι ήταν πολύ σπάνιοι. Το μόνο συγκεκριμένο παράδειγμα που ανακάλυψα ξεπερνά τα πλαίσια του βιβλίου: ο Λουκάς, ο μελλο-

ντικός στυλίτης άγιος, λέγεται ότι διένειμε 4.000 μόδιους σιτάρι (καθώς και χορτονομή) στους λιμοκτονούντες φτωχούς από τις σιταποθήκες των γονιών του στη Φρυγία, πιθανόν στη διάρκεια του μεγάλου λιμού του 927-8 (*Vita S. Lucae Styl.*7.)[31].

Ο γαιοκτήμονας, που είχε μεγαλύτερη υλική ευεξία από τον «αγρότη» (όπως τον έχω ορίσει: βλ. πιο πάνω) θα έβρισκε βολικότερο να δεχτεί τη συμβουλή του Ησιόδου και να συγκεντρώσει ένα γερό απόθεμα σιταριού (*WD* 30-2). Ο Αυσόνιος, γράφοντας πάνω από χίλια χρόνια μετά τον Ησίοδο, παρατηρεί ότι πάντοτε συγκέντρωνε προϊόν για δύο χρόνια: διαφορετικά, λέει, η πείνα είναι κοντά (*De hered.* 27-8).

★ ★ ★ ★ ★

Η χαρακτηριστική μονάδα όπου η αγροτική ζωή ήταν οργανωμένη ήταν το χωριό (η πιο κοινή ελληνική λέξη ήταν *κώμη*)[32]. Από τις *κώμες* αυτές πολλές βρίσκονταν μέσα στην περιοχή κάποιας πόλης· και μερικές ανήκαν σε μια χούφτα απόντες γαιοκτήμονες, ή ακόμα εξ ολοκλήρου σ' έναν μόνο ιδιοκτήτη, στον οποίο οι χωρικοί κατέβαλλαν μίσθωμα. Από το άλλο μέρος, υπήρχαν επίσης χωριά ελεύθερων αγροτών ιδιοκτητών. Είναι αδύνατο να σχηματίσουμε μιαν ιδέα για την αναλογία των χωρικών που ήταν ελεύθεροι κτηματίες σε κάποια εποχή ή σε κάποια περιοχή του Ελληνικού (ή του Ρωμαϊκού) κόσμου, παρά μόνο σε ορισμένες περιόδους και σε ορισμένα μέρη της Αιγύπτου από τα οποία έτυχε να διασωθούν χρήσιμα παπυρολογικά στοιχεία. Η βιβλιογραφία είναι ευρύτατη[33], και μου είναι αδύνατο να δοκιμάσω να δώσω έστω και μια περίληψή της, δεδομένου ότι πολλά σπουδαία ζητήματα βρίσκονται ακόμα υπό συζήτηση, και σε μερικά θέματα δεν έχω ακόμα σχηματίσει δική μου γνώμη. Θα περιοριστώ εδώ σε λίγες παρατηρήσεις, κυρίως για τα αγροτικά χωριά στην Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.

Μερικά χωριά, τουλάχιστον στη Συρία και στη Μικρά Ασία, είχαν αυτό που φαίνεται να υπήρξε μια δημοκρατική μορφή οργάνωσης, με ανώτατο όργανο μια γενική συνέλευση των χωρικών· και – όσο παράξενο κι αν φαίνεται – η δημοκρατική αυτή μορφή οργάνωσης μοιάζει να έχει επιβιώσει σε ορισμένα χωριά, τουλάχιστον σε ορισμένα μέρη της Συρίας, ακόμα και αφότου αφανίστηκαν όλα τα γνήσια δημοκρατικά στοιχεία από τα πολιτεύματα των πόλεων στη διάρκεια της Αυτοκρατορίας (βλ. Jones, *GCAJ* 272)[34]. Τα χωριά είχαν δικούς τους άρχοντες, κάποτε κληρονομικούς, αλλά συχνά εκλεγμένους. (Η συνηθισμένη λέξη για τον «ταγό» ενός χωριού, *κώμαρχος*, εμφανίζεται σε σχέση με την Αρμενία υπό περσική κυριαρχία ήδη από το 400 π.Χ. στην αφήγηση από τον Ξενοφώντα τής προς βορράν πορείας [«ανάβασις»] των «μυρίων» μέσα από την ενδοχώρα της Μικράς Ασίας: Ξεν. *Ανάβ.* IV.v.10, και 24 ώς vi.3). Μερικά από αυτά είχαν ασφαλώς μια γενική συνέλευση των χωρικών που ψήφιζε θεσπίσματα, όπως η συνέλευση μιας πόλης: αυτή αναφέρεται σε επιγραφές με μια ποικιλία όρων (συμπεριλαμβανομένου και του όρου *κώμη*), όπως *από (της) κώμης, κωμήται, κοινόν της κώμης, δήμος* ή *εκκλησία*, ή *σύλλογος*, ή *σύνοδος*, ή ακόμη *όχλος*[35]. (Ο τελευταίος είναι κάπως παράδοξος ως επίσημος όρος, καθώς σε παλιότερους ήδη καιρούς χρησιμοποιήθηκε με μειωτική έννοια). Συμφωνώ με τον Jones, ενάντια σε ορισμένους άλλους μελετητές, ότι η *βουλή* ήταν το διακριτικό σημάδι μιας πόλης και δεν βρίσκεται σε χωριά[36], που ωστόσο είχαν, μερικές φορές, ένα συμβούλιο γερόντων, τη *γερουσία*[37], όπως είχαν βε-

ὅαίως και πολλές πόλεις. Βασικά, όλες οι πληροφορίες μας για τη διοίκηση των χωριών προέρχονται από επιγραφές που η ερμηνεία τους είναι πολύ δύσκολη, όπως άλλωστε και η χρονολόγησή τους. Το μόνο που μπορώ να κάνω εδώ είναι να εκφράσω την ελπίδα ότι θα συνεχιστούν οι έρευνες σε τούτο το πεδίο, ιδιαίτερα (όπως είπα πιο πάνω) με σκοπό ν' ανακαλυφθεί πώς και σε ποιο βαθμό γινόταν η εκμετάλλευση του πληθυσμού των χωριών. Η εμφάνιση και η απροσδόκητα μακρόχρονη επιβίωση δημοκρατικής οργάνωσης μέσα στα χωριά είναι ένα θέμα που αξίζει επίσης να μελετηθεί σοβαρά. Η ανέλιξη των χωριών σε πόλεις, ένα όχι ασύνηθες γεγονός, είναι μια από τις πλευρές της ιστορίας του χωριού που έτυχε ήδη μεγάλης προσοχής.

Στην Ύστερη Αυτοκρατορία, με την οποία κυρίως θ' ασχοληθώ τώρα, η φορολογία έπεφτε πολύ βαριά πάνω στα χωριά, που η μεγάλη πλειονότητά τους κατέβαλλε τους φόρους σε εισπράκτορες διορισμένους από την τοπική πόλη. Τον 4ο αιώνα όμως μερικοί από τους ισχυρότερους μεγαλοϊδιοκτήτες (*potentiores possessores, CTh* XI.vii. 12) απέκτησαν το πολύτιμο προνόμιο της *αυτοπραγίας*: το δικαίωμα να πληρώνουν τους φόρους τους (ή τουλάχιστον ένα σημαντικό μέρος τους) απευθείας στον διοικητή της επαρχίας, και μπορούσαν έτσι να είναι υπεύθυνοι για την είσπραξη των φόρων που όφειλαν οι μισθωτές τους. Η παλαιότερη μαρτυρία που συνάντησα για τούτη την πρακτική συνίσταται σε τρεις αυτοκρατορικές διοικητικές πράξεις (constitutiones) του 383, 399 ή 400 και 409 (*CTh* XI. vii. 12 και 15· και xxii 4)· η τελευταία χρησιμοποιεί μια γλώσσα που δείχνει ότι η πρακτική ήταν ήδη πλατιά διαδομένη (*quae vulgo autopractorium vocatur*), και στον 5ο και 6ο αιώνα συνέβαλε ίσως πολύ στην αύξηση της δύναμης των μεγάλων ανδρών[38]. Στη διάρκεια του 5ου αιώνα το δικαίωμα της *αυτοπραγίας* είχε επεκταθεί σε ορισμένα χωριά – πόσα, δεν μπορούμε να πούμε: μόνο ένα (απ' ό,τι ξέρω) μπορεί να αναγνωριστεί με βεβαιότητα, το χωριό Αφροδίτη (αργότερα Αφροδιτώ) στον νομό Ανταιοπόλεως στη Θηβαΐδα (Άνω Αίγυπτος), για τα ζητήματα του οποίου στον 6ο αιώνα συμβαίνει να είμαστε εξαιρετικά πληροφορημένοι[39].

Ωστόσο, δεν πρέπει να υποθέσουμε ότι ένα «αυτοπραγούν» χωριό (που έχει το δικαίωμα της *αυτοπραγίας*) ήταν κατ' ανάγκη σε καλύτερη θέση από ένα που το κατοικούσαν οι μισθωτές ενός ή περισσότερων μεγαλοϊδιοκτητών, τουλάχιστον αν οι τελευταίοι ήταν άνθρωποι με επιρροή, ικανοί να προστατεύσουν τους δικούς τους *coloni*. Μερικοί από τους τρανούς φαίνεται να δυσανασχέτησαν για την παραχώρηση της *αυτοπραγίας* σε χωριά, και η εχθρότητά τους μπορεί να ήταν ακόμα πιο δραστική από τα πάντοτε αβέβαια δικαιώματα που απολάμβαναν θεωρητικά οι χωρικοί. Η ανάγκη, ακόμα και για ένα αυτοπραγούν χωριό, να τηρεί την πιο ταπεινωτική και χαμερπή στάση απέναντι σε σημαντικούς αξιωματούχους αξίζει να ερμηνευθεί σε μιαν ιστορική προοπτική.

Δεν θα εκπλήξει κανέναν η πληροφορία ότι ένας ταπεινός ατομικός μισθωτής γης του 6ου αιώνα στην Αίγυπτο απευθύνει μια παράκληση στον ιδιοκτήτη του, τον πλούσιο και ισχυρό Απίωνα, με λόγια άκρας υποταγής και χαμέρπειας:

> Στον καλό μου δεσπότη, τον χριστόφιλο, φίλο των φτωχών, και τον πιο μεγαλοπρεπή πατρίκιο και δούκα της Θηβαΐδας, Απίωνα, από την Ανούπ, ο άθλιος *δούλος* σας στο κτήμα σας αποκαλούμενο Φάκρα (*P. Oxy.*I.130)

Αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο ο κάθε *colonus* στην Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία θεωρούσε φρόνιμο ν' απευθύνεται σ' ένα σημαίνον και ισχυρό πρόσωπο, και δεν πρέπει να νομίσουμε ότι μόνο αυτόχθονες Αιγύπτιοι απευθύνονταν στους ανωτέρους τους με αυτό το ύφος: απλώς η Αίγυπτος είναι η μόνη περιοχή από την οποία περισώθηκαν πάπυροι, που αναγράφουν αιτήσεις αυτού του είδους. Βεβαίως, όπως παρατήρησε ο Sir Harold Bell (*EAGAC* 125), υπάρχει χτυπητή αντίθεση ανάμεσα σε αιτήσεις σαν εκείνη της Ανούπ και σε παλιότερες αιγυπτιακές της πτολεμαϊκής περιόδου, σαν εκείνη, από έναν κατώτερο δημόσιο υπάλληλο χωριού, του 243 π.Χ., που παραθέτει και που διασώθηκε στους *P. Hibeh* 34:

> Αντίγονος Βασιλεί Πτολεμαίω χαίρειν. Υφίσταμαι άδικη μεταχείριση από τον Πάτρωνα, τον αξιωματικό της αστυνομίας στην κατώτερη τοπαρχία.

Και ο Bell σχολιάζει: «Πρόκειται για έναν κατώτερο δημόσιο υπάλληλο σ' ένα χωριό της Μέσης Αιγύπτου που υποβάλλει υπόμνημα στον πανίσχυρο βασιλέα Πτολεμαίο Γ' τον Ευεργέτη· όμως απευθύνεται στον βασιλιά χωρίς δουλοπρέπεια ή αδολεσχία, αλλά σαν άνθρωπος σε άνθρωπο». Θα προσθέσω μιαν άλλη αίτηση, του 220 π.Χ., από ένα ακόμα πιο ταπεινό πρόσωπο, μια εργαζόμενη γυναίκα:

> Τω Πτολεμαίω [Φιλοπάτωρ IV], Φιλίστα, θυγάτηρ του Λυσίου, διαμένουσα εις Τρικωμίαν [ένα χωριό στο Φαγιούμ] χαίρειν. Μ' έβλαψε ο Πετεχών. Διότι καθώς λουζόμουν στα λουτρά τού ως άνω χωριού και βγήκα έξω να σαπουνιστώ, αυτός, [πού ήταν] ο λουτράρης στη ροτόντα των γυναικών και έχοντας φέρει μέσα τις στάμνες με το ζεστό νερό, άδειασε μία (;) πάνω μου και μου ζεμάτισε την κοιλιά και τον αριστερό μηρό μέχρι το γόνατο, έτσι που η ζωή μου είναι σε κίνδυνο... Παρακαλώ σε, ω βασιλιά, όπως, ευαρεστούμενος, να μην ανεχθείς την τόσο άνομη μεταχείριση που είχα εγώ, μια ικέτιδα η οποία ζήτησε την προστασία σου, μια γυναίκα που δουλεύει με τα χέρια της
>
> – κτλ. κτλ. (Hunt and Edgar, *SP* II. αρ. 269 = *P. Enteuxis* 82 = *P. Magd.*33).

Ας προχωρήσουμε τώρα πάλι περί τα οχτακόσια χρόνια και ας ξαναγυρίσουμε στα μέσα του 6ου αιώνα μ.Χ. για να δούμε ένα υπόμνημα από το χωριό Αφροδιτώ (που μνημονεύσαμε πιο πάνω), χρονολογούμενη από το 567 μ.Χ. και που αποτελεί το θέμα μιας πολύ διαφωτιστικής ανάλυσης από τον Bell (EVAJ), και που έχει μελετηθεί και από άλλους φιλόλογους (βλ. πάλι σημ. 39). Η στάση υποταγής και μάλιστα δουλοπρέπειας των χωρικών θα ήταν αδιανόητη σε ένα υπόμνημα που θα υπέβαλε μια πόλη σε οποιαδήποτε περίοδο της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας. Είναι αλήθεια ότι την αίτηση συνέταξε κάποιος Διόσκορος, γιος του Απολλώ, ένας νοτάριος και επιχειρηματίας που ατύχησε στις λογοτεχνικές του φιλοδοξίες και «κέρδισε τη διάκριση που του άξιζε, του χειρότερου δηλαδή Έλληνα ποιητή που τα έργα του έφτασαν ώς εμάς» (Bell, *EAGAC* 127- 8)[40]. Αλλά ένα τέτοιο άτομο γνώριζε φαίνεται ακριβώς τη σωστή γλώσσα που έπρεπε να χρησιμοποιείται απέναντι σε μια μεγάλη προσωπικότητα.

> Προς τον Φλάβιον Τριάδιον Μαριάνον Μιχαήλ Γαβριήλ Κωνσταντίνον Θεόδωρον Μαρτύριον Ιουλιανόν Αθανάσιον, τον πιο ξακουστό στρατηγό και ύπατο και μεγαλοπρεπέστατο πατρίκιο του έπαρχου Ιουστίνου, Δούκα και Αυγούστου της Θηβαΐδος για δεύτερη

χρονιά. Αίτηση και ικεσία από τους πιο αξιολύπητους δούλους Σας[41], τους δύσμοιρους μικροϊδιοκτήτες και κατοίκους του πανάθλιου χωριού Αφροδιτώ, που βρίσκεται κάτω από τον Ιερό Οίκο και τη μεγαλόψυχη εξουσία Σας. Πάσα δικαιοσύνη και δίκαιη στάση φωτίζει για πάντα τις ενέργειες της υπερόχως θαυμαστής και μεγαλόπρεπης αυθεντίας Σας, που την προσμέναμε, όπως ο νεκρός στον Άδη πρόσμενε την έλευση του Χριστού, του αιώνιου Θεού. Διότι μετά από αυτόν, τον Κύριον ημών Θεόν, τον Σωτήρα, τον Βοηθόν, τον αληθή και ελεήμονα Ευεργέτη, εναποθέσαμε όλες μας τις ελπίδες σωτηρίας στην Υψηλότητά Σας, που είναι ανάμεσα σ' όλους τους ανθρώπους υμνούμενος και ξακουστός στο εξωτερικό, για να μας βοηθήσετε σε όλες τις επείγουσες ανάγκες μας, να μας απαλλάξετε από την επίθεση άδικων ανθρώπων και να μας γλιτώσετε από τα ανείπωτα βάσανα, τέτοια που κανένα έγγραφο δεν μπορεί να τα χωρέσει, τα οποία μας βρήκαν εξαρχής στα χέρια του Μηνά, του επιφανέστερου *σκρινιάριου* [γραμματοφύλακα] και παγάρχου [τοπάρχη] της Ανταιοπόλεως. Ταπεινά αναπολούμε την πάνσοφη, ονομαστή και αγαθοφιλή διάνοιά Σας, αλλά που φτάνει σε τέτοιο ύψος φρόνησης και κατανόησης (πέρα απ' ό,τι η περιορισμένη σειρά των λέξεων εκφράζει) ώστε να συλλαμβάνει το όλον με πλήρη γνώση και διόρθωση [το νόημα είναι κάπως σκοτεινό εδώ]· όθεν χωρίς φόβο ερχόμαστε να συρθούμε στα ίχνη των άσπιλων βημάτων Σας και να Σας πληροφορήσουμε για την κατάστασή μας

– που οι χωρικοί αρχίζουν επιτέλους να εκθέτουν (*P. Cairo Masp.* I. 67002, στη μετάφραση του Bell, EVAJ 33· πρβλ. *EAGAC* 126).

Καθώς η διαμαρτυρία στρεφόταν κατά της κακής συμπεριφοράς του παγάρχου (του αυτοκρατορικού αξιωματούχου, υπεύθυνου για την περιοχή, υπό τις διαταγές του διοικητή της επαρχίας), δεν είναι άσχετο να υπενθυμίσουμε ότι σ' ένα αυτοκρατορικό διάγγελμα προς τον *dux* (τον στρατιωτικό διοικητή) της Θηβαΐδας, ύστερα από μια διαμαρτυρία από το ίδιο τούτο χωριό κάπου δεκαέξι χρόνια πριν (γύρω στο 551), ο Ιουστινιανός είχε παρατηρήσει για τον τότε πάγαρχο Θεοδόσιο ότι «οι ραδιουργίες *[περιδρομαί]* του αποδείχτηκαν ισχυρότερες από τις εντολές μας»! (*P. Cairo Masp.* I. 67024. 15-16). Έχω πολύ περισσότερα να πω για την κακή διαγωγή των Ρωμαίων αξιωματούχων στο VIII.4.

Το μόνο που μπορώ να κάνω εδώ είναι να αναφέρω δύο πολύ ενδιαφέρουσες μορφές πατρωνείας της υπαίθρου, οι οποίες ήταν πιο τυποποιημένες από τα αναρίθμητα επινοήματα που συναντάμε στις πηγές της Ύστερης Ρωμαϊκής εποχής γι' αυτήν τη μορφή πατρωνείας, που συχνά περιλάμβανε το λεγόμενο «suffragium» (βλ. τη μελέτη μου *SVP*, ειδ. 45). Ο ένας από τους δύο τούτους τύπους πατρωνείας της υπαίθρου εμφανίζεται στο δεύτερο μισό του 4ου αιώνα και στον 5ο, εν μέρει ως συνέπεια της ανάπτυξης, υπό τον Διοκλητιανό και τον Κωνσταντίνο και τους διαδόχους τους, της πρακτικής να δίνεται η στρατιωτική διοίκηση μιας ορισμένης περιοχής (μιας επαρχίας ή, συνηθέστερα, μιας ομάδας επαρχιών) σ' ένα άτομο χωριστό από τους επαρχιακούς διοικητές και γνωστό ως *dux*. Αυτός ο διχασμός της εξουσίας χρησιμοποιήθηκε έξυπνα και μετατράπηκε σε όπλο ταξικού αγώνα από πολλούς αγρότες, τουλάχιστον στην Αίγυπτο και στη Συρία (απ' όπου προέρχονται και όλα τα στοιχεία μας): ομάδες αγροτών, και κάποτε ολόκληρα χωριά ομαδικά, έθεταν τους εαυτούς τους υπό την πατρωνεία του *dux* τους (ή κάποιου άλλου ισχυρού προσώπου), και με τη βοήθειά του – που κάποτε περιλάμβανε τη χρήση των στρατιωτών του – αντιστέκονταν στις αξιώσεις που προβάλλονταν σε βάρος τους για γαιοπρόσοδο ή φόρους ή και για τα δύο. Στην πρακτική αυτή κατέφευγαν τόσο αγρότες ελεύθεροι κτηματίες όσο και μισθωτές γεωργοί, *coloni*. Και οι δύο μπορού-

σαν να κάνουν χρήση της εναντίον των φοροεισπρακτόρων (συνήθως δεκουριόνων και αντιπροσώπων τους, που ήταν υπεύθυνοι ενώπιον του διοικητή της επαρχίας· πρβλ. VIII. 2-4), και οι μισθωτές επιπρόσθετα εναντίον του γαιοκτήμονά τους και των ενοικιοεισπρακτόρων του. Πόσο αποτελεσματικός μπορούσε να είναι αυτός ο μηχανισμός και στις δύο περιπτώσεις, το δείχνουν καλά ο *Λόγος* XLVII *Περί πατρωνείας* του Λιβάνιου, και μια σειρά αυτοκρατορικών νόμων, που εξαπολύουν μύδρους κατά των τέτοιων πρακτικών (*CTh* XI. xxiv· *CJ* XI. liv)[42]. Δυστυχώς για τους αγρότες, η πατρωνεία ενός ισχυρού προσώπου δεν ήταν κάτι που δινόταν δωρεάν, και τα δυστυχισμένα πλάσματα συχνά υποχρεώνονταν να την πληρώσουν ακριβά. Στην Ανατολή, αλλά προφανώς όχι και στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας (βλ. Jones, *LRE* II. 775 κ.ε., στις 777-8), η διοίκηση καταδίκαζε με νόμο την πατρωνεία και απειλούσε με βαριές ποινές τούς ενόχους πάτρωνες (βλ. *CTh* XI. xxiv 2. κ.ε.· *CJ* XI. liv. I-2). Η δεύτερη από τις δύο αναπτυγμένες μορφές πατρωνείας της υπαίθρου εμφανίζεται πιο καθαρά στον Σαλβιάνο, έναν Γαλάτη ιερέα που έγραψε κατά το δεύτερο τέταρτο του 5ου αιώνα. Εδώ βλέπουμε κάτι που μας κάνει να σκεφτούμε τι έμελλε να συμβεί, σε πολλά μέρη, στη διάρκεια του Μεσαίωνα: αγρότες ελεύθεροι κτηματίες που απειλούνταν με υπέρογκους φόρους (ο Σαλβιανός δίνει σ' αυτό μεγάλη έμφαση), ή με βαρβαρικές επιδρομές, συνθηκολογούσαν με κάποιον ισχυρό γείτονα, που μπορούσε να τους παρέχει προστασία – βεβαίως, με αντάλλαγμα τα χωράφια τους, που εκχωρούνταν στον πάτρωνα, οι δε αγρότες γίνονταν *coloni* του (*De gubernat. Dei.* V. 38-45). Και οι δύο τύποι πατρωνείας που περιέγραψα μπορεί να συνεπάγονταν ένα υψηλό τίμημα. Ωστόσο, μερικοί αγρότες σκέφτονταν, προφανώς, ότι το τίμημα άξιζε να καταβληθεί, ως προστασία από ακόμα πιο επαχθείς απαιτήσεις. Η πατρωνεία, όσο καταπιεστική κι αν ήταν συχνά, φαινόταν σε πολλούς απεγνωσμένους προτιμότερη από την απροστάτευτη ελευθερία (ιδιαίτερα επικίνδυνη για τους ελεύθερους κτηματίες), που συνοδευόταν από τις ανεξέλεγκτες δραστηριότητες των φοβερών οικονομικών εφόρων, των στρατιωτών, των στρατοπεδαρχών, και εκείνων που επέβαλλαν καταναγκαστική εργασία. (Θα επανέλθω, κεφ. VIII., υποκεφ. 3 και 5, στην εκμετάλλευση της αγροτιάς στον Ελληνικό κόσμο κατά την Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία).

Η απροσχημάτιστη αρπαγή γης από τους ισχυρούς σε βάρος των ταπεινών, είτε με άμεση καταπάτηση, είτε με τη μορφή κατάσχεσης υποθηκευμένου ακινήτου, είναι φαινόμενο που μπορεί να βλέπει κανείς κατά διαστήματα, δεν είναι όμως κάτι στο οποίο οι πηγές μας δίνουν αρκετή προσοχή. Αν εξαιρέσουμε τις ελληνικές εκείνες δημοκρατίες όπου ο φτωχός μπορούσε να έχει πραγματική προστασία από τα δικαστήρια (πρβλ. V. 2-3), η πρακτική αυτή πρέπει να συνεχίστηκε σ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας. Οι διαχειριστές της εκκλησιαστικής ιδιοκτησίας δεν αποτελούσαν εξαίρεση: μια επιστολή του Πάπα Γρηγορίου του Μεγάλου στους *rectores* (εφόρους) των κτημάτων της Ρωμαϊκής Εκκλησίας στη Σικελία το 591 διατάζει την απόδοση «ξένων κτημάτων που είχαν καταπατηθεί από τους εκκλησιαστικούς διαχειριστές» (*de rebus alienis ab ecclesiasticiis defensoribus occupatis: Ep.* I. 39a, §II). Τέτοιοι εκκλησιαστικοί διαχειριστές μπορούσαν επίσης να υποβάλλουν άτυχους *coloni* σε άγρια εκμετάλλευση και άδικη μεταχείριση, από τις οποίες μόνον ο επίσκοπος μπορούσε να τους σώσει, αν νοιαζόταν να ασκήσει την εξουσία του στο όνομα τού ελέους, ακόμα και της δικαιοσύνης. Η εξαπάτηση των παχτωτών με δόλια μέτρα ήταν πολύ συνηθισμένη. Το 603 μ.Χ. βρίσκουμε τον Πάπα Γρηγόριο να γράφει

σ' ένα νοτάριο, τον Παντάλεον, για την αγανάκτησή του όταν έμαθε ότι ορισμένοι *coloni Ecclesiae* είχαν υποχρεωθεί να παραδώσουν το προϊόν τους σύμφωνα μ' έναν *μόδιο* – μέτρο χωρητικότητας – που ισοδυναμούσε με 25 *sextarii* (ημίλιτρα) αντί του κανονικού των 16: εκφράζει συνάμα τη χαρά του μαθαίνοντας ότι ο Παντάλεος έχει εξαλείψει τώρα τούτο το άδικο μέτρο «et iustum fecisse» (*Ep.* XIII. 37). Θα ήταν ενδιαφέρον να ξέραμε πόσους *sextarii* χωρούσε ο νέος «modius iustus», έχοντας υπόψη την εντολή του Γρηγορίου, σε μια άλλη επιστολή του (στον Πέτρο, έναν Σικελό υποδιάκονο, *Ep.*I. 42), ότι οι *rustici Ecclesiae* δεν πρέπει να εξαναγκάζονται να παραδίδουν το προϊόν τους με βάση έναν μετρικό *modius* που χωράει πάνω από 18 *sextarii*! Εξάλλου, ο συναρπαστικός *Βίος του Αγ. Θεοδώρου Συκεώνος* (ενός σχεδόν ακριβώς συγχρόνου τού Πάπα Γρηγορίου) περιγράφει πώς οι αγρότες των κτημάτων της εκκλησίας της Αναστασιόπολης στη Γαλατία ενοχλούνταν διαρκώς από τον Θεοδόσιο, έναν ηγετικό παράγοντα της πόλης που είχε διοριστεί γενικός διαχειριστής των εκκλησιαστικών γαιών, σε σημείο που αναγκάστηκαν να του προβάλουν βίαιη αντίσταση. Ο Άγιος Θεόδωρος, επίσκοπος τώρα της Αναστασιόπολης (στα τελευταία χρόνια του 6ου αιώνα), απείλησε να καθαιρέσει τον Θεοδόσιο, που συνέχιζε πεισματικά την τακτική του, μέχρι που πείστηκε να δηλώσει υπακοή στον επίσκοπό του· ένα από τα θαύματα εκείνα που είναι συχνότερα στην αγιογραφία τής Πρώιμης Εκκλησίας απ' ό,τι γίνονταν στην πραγματικότητα[43]. Ένα άλλο κείμενο αξίζει ν' αναφερθεί εδώ, αν και αφορά ένα ιδιωτικό κτήμα και όχι εκκλησιαστική περιουσία: πρόκειται για μιαν επιστολή γραμμένη από τον Άγιο Αυγουστίνο (*Ep.* 247), με θλίψη και οργή, προς έναν γαιοκτήμονα που ανήκε στο ποίμνιό του. Ο Αυγουστίνος τον κατακρίνει διότι επέτρεψε στους επιτρόπους του (*actores*) να καταπιέζουν τους μισθωτές του (*coloni*, §1· *rusticani homines*, §3), προφανώς αποσπώντας απ' αυτούς μισθώματα δύο φορές και πάνω υψηλότερα. Ο Αυγουστίνος μιλάει επανειλημμένα για τους μισθωτές ως «ανθρώπους φτωχούς και ενδεείς» (*miseri et pauperes... miseri et egeni homines*, §1· *homines miseri*, § 4). Θα προσθέσω μόνο μια παραπομπή σ' ένα περίφημο απόσπασμα από κήρυγμα του Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου, απόσπασμα του οποίου υπάρχει μια καλή μετάφραση στο κεφάλαιο που έγραψε ο C.E.Stevens στην *CEHE* I[2]. 123-4: αυτό περιγράφει με έντονα χρώματα την ανελέητη μεταχείριση των αγροτών τους από τους γαιοκτήμονες της Αντιόχειας[44].

3

Από τον δούλο στον *colonus*

Στο βιβλίο αυτό ξεχώρισα μια εύπορη τάξη στον αρχαίο Ελληνικό κόσμο, τα μέλη της οποίας ήταν αργόσχολοι, με την έννοια ότι δεν ήταν υποχρεωμένοι να καταγίνονται σε υπολογίσιμο βαθμό με εργασία για να εξασφαλίσουν τα προς το ζην, έστω κι αν απασχολούνταν κάποτε για μικρά διαστήματα στην παραγωγική διαδικασία ως επόπτες (βλ. III. 2-3). Τόνισα επίσης περισσότερο από μια φορά ότι μια τέτοια εύπορη τάξη μπορεί να υπάρξει μόνο αν τα μέλη της εκμεταλλεύονται την εργασία άλλων, είτε ως ανελεύθερη εργασία, είτε ως μισθωτή εργασία, στον βαθμό που χρειάζεται για να αποκομίζουν ένα πλεόνασμα επαρκές για να διατηρούν την αργόσχολη ύπαρξή τους. Έδειξα (στο II. 3 και στο III. 4) πως μπορούμε

να θλέπουμε τον Ελληνικό (και Ρωμαϊκό) κόσμο ως (όχι με την αυστηρή έννοια) μια «δουλοκτητική οικονομία», διότι η εύπορη τάξη πορίζόταν την κύρια μάζα του πλεονάσματός της από την ανελεύθερη εργασία, κυρίως των δούλων, αν και ήταν επίσης γνωστές διάφορες μορφές αυτού που μπορούμε σωστά να ονομάσουμε δουλοπαροικία, ενώ και η υποδούλωση για οφειλή ήταν κι αυτή πολύ διαδομένη (βλ. III.4). Χαρακτηρίζοντας έτσι ελεύθερα τον αρχαίο Ελληνικό κόσμο ως «δουλοκτητική οικονομία», δεν αγνόησα, ωστόσο, το γεγονός ότι υπήρχε πάντοτε μεγάλος αριθμός ελεύθερων ανδρών και γυναικών, κυρίως αγρότες, που ζούσαν όχι πολύ πάνω από το ελάχιστο όριο συντήρησης, που δοκίμαζαν την περισσότερο ή λιγότερο εντατική εκμετάλλευση από την άρχουσα τάξη, σε ορισμένο βαθμό ατομικά και άμεσα (ο μισθωτής νομέας από τον γαιοκτήμονα και ο ελεύθερος ιδιοκτήτης από τον ενυπόθηκο πιστωτή, λογουχάρη), αλλά εν μέρει και διαμέσου αυτών που ονόμασα «έμμεσες και συλλογικές» μορφές εκμετάλλευσης, όπως η φορολογία, η στρατολογία και οι υποχρεωτικές υπηρεσίες (βλ. υποκεφάλαια 1 και 2 αυτού του κεφαλαίου).

Έχω τώρα να εξετάσω τη σημαντική αλλαγή που επήλθε, με αργούς ρυθμούς, στον Ελληνορωμαϊκό κόσμο στο διάστημα των πρώτων τριών αιώνων της χριστιανικής εποχής: μια αλλαγή στις *μορφές εκμετάλλευσης*, που δεν συνεπαγόταν απότομη και ριζική μεταβολή μέχρι το τέλος του τρίτου αιώνα αλλά μια βραδεία πρόοδο, σε πολύ διαφορετικούς βαθμούς και με πολύ διαφορετικές ταχύτητες στις διάφορες περιοχές. Το θέμα είναι εξαιρετικά περίπλοκο και δύσκολο, και κάθε απόφανση, αν πρόκειται να είναι αυστηρά ακριβής, πρέπει να υποστηρίζεται με επεξηγήσεις. Εδώ όμως δεν διαθέτω χώρο για να δώσω κάτι σαν μια πλήρη έκθεση, και γι' αυτό σκοπεύω να μπω κατευθείαν στην καρδιά του ζητήματος και να κάνω μια σειρά αναλύσεις με σκοπό να μεταδώσω τα βασικά στοιχεία της πορείας αυτής, χωρίς τις επεξηγήσεις που είναι θεωρητικά αναγκαίες. «Όσοι δεν είναι εξοικειωμένοι με τον σωρό των συγγραμμάτων, των αφιερωμένων στο περιμάχητο ζήτημα της προέλευσης του "colonatus", που φούντωσε χάρη στον ζήλο και στις ικανότητες των μελετητών από τον καιρό του Savigny, θα εγκαταλείψουν βιαστικά μια νέα απόπειρα να δώσουν ικανοποιητική απάντηση», είπε ο Henry Francis Pelham στο εναρκτήριο μάθημά του ως καθηγητής της Αρχαίας Ιστορίας στην Οξφόρδη, το 1890: βλ. *Essays* του Pelham [στη ράχη του βιβλίου: *Essays on Roman History*] (1911) 275. Πρέπει να τονίσω ότι όσα ακολουθούν είναι μια υπεραπλούστευση, και ότι υπήρχαν πολύ περισσότερες διαφορές (προπαντός στον ρυθμό αλλαγής) ανάμεσα στις περιοχές από εκείνες που μπορώ να παρουσιάσω εδώ. Ελπίζω να κατορθώσω να πραγματευθώ το θέμα με πιο ικανοποιητικό τρόπο σε μερικά χρόνια. Για να κάνω ευκολότερη την αλληλοπαραπομπή θα χρησιμοποιήσω αριθμημένες παραγράφους.

★ ★ ★ ★ ★

1. Γνωρίζουμε πολύ λίγα από τις λεπτομέρειες της οικονομίας της μεγάλης πλειονότητας των ελληνικών κρατών της κλασικής περιόδου, στην οποία θα χρειαστεί προς στιγμήν να επιστρέψω. Την εποχή εκείνη, στην Αθήνα και στα περισσότερα από τα άλλα μεγαλύτερα κράτη για τα οποία ξέρουμε κάτι, οι δούλοι ήταν κυρίως εκείνοι που εξασφάλιζαν στην εύπορη τάξη το πλεόνασμά της (βλ. III. 4 και Παράρτημα II)· αλλά εδώ κι εκεί υπήρχαν καθαρά τοπικές ποικιλίες δουλοπαροικίας (ειδικά

οι είλωτες στην περιοχή της Σπάρτης και οι Θεσσαλοί πενέσται), αλλά και οι ελεύθεροι αγρότες συνέβαλαν κι αυτοί, ειδικότερα βεβαίως στις μη δημοκρατικές πόλεις-κράτη, όπου ο φτωχός είχε πολύ μικρότερη δυνατότητα να προστατεύσει τον εαυτό του από τους σφετερισμούς των ισχυρών, και η εκμετάλλευσή του από την άρχουσα τάξη ήταν ευκολότερη (βλ. II.4. και V. 2-3). Ωστόσο, το πιο αξιοσημείωτο γεγονός σχετικά με τους Έλληνες (και Ρωμαίους) δούλους είναι η φτηνή τιμή τους[1]: συγκεκριμένα στην Αθήνα, στα τέλη του 5ου αιώνα (και ίσως στο μεγαλύτερο μέρος του 4ου) μπορούσε κανείς, όπως φαίνεται, ν' αγοράσει έναν συνηθισμένο δούλο με 200 δραχμές ή και λιγότερες – όχι πολύ περισσότερες από τις μισές που κέρδιζε ένας τεχνίτης σ' ένα χρόνο. Αργότερα, οι τιμές δεν ήταν καθόλου τόσο χαμηλές. Η σύγκριση με τους Αμερικανούς δούλους στον Παλιό Νότο πριν από τον εμφύλιο πόλεμο (για τους οποίους γνωρίζουμε τα περισσότερα απ' όσα ξέρουμε για όλους τους πληθυσμούς δούλων) είναι καταπληκτική: στις πρώτες έξι δεκαετίες του 19ου αιώνα «τα πρώτης διαλογής αγροτικά χέρια» μπορούσαν να πουληθούν για αρκετές εκατοντάδες δολάρια, που έφταναν, στη δεκαετία του 1850, γύρω στα 2.000 δολάρια· κι ένας ειδικευμένος τεχνίτης, λχ., ένας σιδεράς, μπορούσε να πιάσει 2.500 δολάρια. Οι αγροτικοί δούλοι εκμισθώνονταν συνήθως με τον χρόνο, με μεταξύ δέκα και είκοσι στα εκατό της τιμής αγοράς τους, και οι τεχνίτες συχνά με 25 στα εκατό (Stampp, *PI* 414-18). Στην ίδια περίοδο το χρονιάτικο κόστος της διατροφής ενός δούλου υπολογίζεται ότι κυμαινόταν μεταξύ 7,50 και 15 δολάρια· και το ολικό χρονικό κόστος της συντήρησής του «σπάνια ξεπερνούσε τα 35 δολάρια, και συχνά ήταν σημαντικά μικρότερο» (στο ίδιο, 406-7). Το γεγονός ότι οι Αμερικανοί δούλοι των μέσων του 19ου αιώνα ήταν σχετικά πολλές φορές ακριβότεροι από τους Αθηναίους δούλους του 5ου-4ου αιώνα οφείλεται πρωτίστως στη μεγάλη και επεκτεινόμενη εξωτερική αγορά για το αμερικανικό μπαμπάκι. (Για την καταπληκτική αύξηση της ζήτησης του μπαμπακιού στον κόσμο μεταξύ του 1820 και του 1860, και των σημαντικών επιπτώσεών της στην οικονομία του Παλιού Νότου, βλ. ειδ. Gavin Wright, όπως αναφέρεται στη σημ. 8).

Η μεγάλη πλειονότητα των Ελλήνων δούλων στην κλασική περίοδο ήταν εισαγόμενοι «βάρβαροι», από τους οποίους ιδιαίτερα αξιόλογοι ήταν οι Θράκες.

2. Στα τμήματα της Μικράς Ασίας και της Συρίας που εντάχθηκαν στον Ελληνικό κόσμο από τα τέλη του 4ου αιώνα και σε συνέχεια, με τις κατακτήσεις του Αλεξάνδρου και την ίδρυση πολλών πόλεων από τούτον τον μονάρχη και τους διαδόχους του, η δουλεία υπήρχε ήδη· αλλά ο θεσμός δεν ήταν τόσο πολύ αναπτυγμένος όσο στον Ελληνικό κόσμο, και φαίνεται ότι πολύ σημαντικότερη θέση απ' ό,τι στην αρχαία Ελλάδα κατείχαν άλλες μορφές εκμετάλλευσης: κατά διαστήματα, ωμή δουλοπαροικία και υποδούλωση για χρέη, αλλά και εκμετάλλευση ελεύθερων ή ημιελεύθερων αγροτών διαμέσου της γαιοπροσόδου και των φόρων υποτέλειας, καθώς και διαφόρων υποχρεωτικών υπηρεσιών: *αγγαρειών*, κ.ά. (βλ. I.3). Δεν βλέπω για ποιο λόγο η πορεία που είχε αρχίσει στους ελληνιστικούς χρόνους δεν θα συνεχιζόταν σε τούτες τις ανατολικές περιοχές όταν έγιναν ρωμαϊκές επαρχίες – μερικές φορές αφού για ένα διάστημα ήταν «πελατειακά βασίλεια», μια κατάσταση που μεγάλωνε πολύ τη δυνατότητα ν' αυξηθεί η πίεση των εύπορων τάξεων πάνω στην αγροτιά. Κι αν ακόμα η καθαυτό δουλοπαροικία υποχωρούσε σταθερά στην ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο (όπως έδειξα ότι πράγματι υποχωρούσε: βλ. III. 4), η αυξημέ-

νη εκμετάλλευση της αγροτιάς, που ήταν το αναπόφευκτο αποτέλεσμα του φόρου υποτέλειας στη Ρώμη και άλλων νέων χαρατσιών (μαζί και των συχνά μεγάλων κερδών που αποκόμιζαν οι επαρχιακοί διοικητές και τα επιτελεία τους, καθώς και οι Ρωμαίοι και τοπικοί ενοικιαστές φόρων), έσπρωξε αρκετούς μικρούς αγρότες στην πλήρη δουλεία ή στην υποδούλωση για χρέη και μετέτρεψε άλλους από ελεύθερους κτηματίες σε μισθωτούς ή ακτήμονες εργάτες γης, μερικοί από τους οποίους συνέρρεαν στις πόλεις. Οι ελληνικές εύπορες τάξεις συνέχισαν ασφαλώς να αντλούν σημαντικά κέρδη από την αγροτιά σε προσόδους, φόρους και υπηρεσίες, έστω κι αν μερικοί αναγκάζονταν να δώσουν πίσω μέρος αυτών των κερδών υπέρ των Ρωμαίων. Οι ερχόμενοι στην Ασία Έλληνες και Ρωμαίοι, που ήταν συνηθισμένοι να χρησιμοποιούν την εργασία δούλων στα μέρη τους, έκαναν φυσικά χρήση της και στη νέα τους διαμονή, εκτός ίσως από εκεί όπου ένας ιθαγενής πληθυσμός υφίστατο ήδη από παλιά μια πολύ βαριά εκμετάλλευση κάνοντας έτσι περιττή την εισαγωγή δουλικής εργασίας. Φαίνεται πως δεν υπάρχουν αριθμοί από την Ασία για σπίτια με πολλούς δούλους, που να συγκρίνονται με τους 200 δούλους και απελεύθερους που αποδίδονται στον Πύθωνα από τα Άβδηρα της Θράκης, το 170 π.Χ. (Διόδ. XXX. 6) – ένας αριθμός που (αν είναι αληθινός) περιλαμβάνει ίσως μόνο άρρενες δούλους στρατεύσιμης ηλικίας, αφού λέγεται ότι πήραν μέρος στην άμυνα της πόλης εναντίον των Ρωμαίων.

Η Αίγυπτος, η πτολεμαϊκή και η ρωμαϊκή, είναι ειδική περίπτωση: εδώ η δουλοκτησία δεν φαίνεται να έχει παίξει ποτέ σημαντικό ρόλο στην παραγωγή, τουλάχιστον στην αγροτική παραγωγή· οι αγρότες όμως, που αποτελούσαν τη συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού, βρίσκονταν προφανώς σε κατάσταση μεγάλης εξάρτησης και, μόλο που θεωρητικά δεν ήταν δούλοι και οι περισσότεροι δεν μπορούσαν να χαρακτηριστούν αυστηρά ως δουλοπάροικοι, πολλοί από αυτούς φαίνεται να βρίσκονταν σε μια κατάσταση που πλησίαζε τη δουλοπαροικία (βλ. III.4). Η γενική εντύπωση που αποκομίζουμε είναι ότι η εργασία στην Αίγυπτο, σε μεγάλη αναλογία, δεν ήταν πλήρως ελεύθερη. Το ίδιο το γεγονός ότι υπήρχε σχετικά μικρή δουλοκτησία είναι πιθανόν ότι έκανε αναγκαίο έναν υψηλότερο βαθμό εκμετάλλευσης της ελεύθερης φτωχολογιάς.

3. Στην Ύστερη Ρωμαϊκή Δημοκρατία μια σειρά εξωτερικοί και εμφύλιοι πόλεμοι προμήθευαν έναν τεράστιο αριθμό φτηνών δούλων για τις Μεσογειακές αγορές δούλων: το ελληνικό νησί Δήλος ήταν μια τέτοια αγορά, και ο Στράβων μας λέει, πιθανόν με πολλή υπερβολή, ότι «μυριάδες δούλοι» μπορούσαν να εισάγονται εκεί και να επανεξάγονται την ίδια μέρα (XIV.v. 2, σελ. 668). Με την έναρξη της Ηγεμονίας του Αυγούστου (γύρω στο 30 π.Χ.) και τη σχετική ειρήνη που επακολούθησε, από τη βασιλεία του Τιβέριου (14-37) και μετά, ο αριθμός των δούλων που *η ιδιοποίησή τους γινόταν απλώς έξω από την ελληνορωμαϊκή οικονομία, ή που εισάγονταν μέσα σ' αυτήν με την αγορά τους σε πολύ φτηνή τιμή*, σύντομα άρχισε να πέφτει, έστω κι αν πού και πού κάποια παγανιά για δούλους είτε εισκόμιζε μια νέα φουρνιά «βαρβάρων» αιχμαλώτων είτε (όπως μετά την καταστολή της εβραϊκής εξέγερσης το 70 μ.Χ.) μετέτρεπε σε δούλους άτομα που προηγούμενα ήταν ελεύθεροι Ρωμαίοι υπήκοοι. Ο Ελληνορωμαϊκός κόσμος βεβαίως ενεργούσε σαν μαγνήτης, προσελκύοντας κάθε άτομο ικανό για εργασία που είχε εξανδραποδιστεί ή αιχμαλωτιστεί στον πόλεμο σε γειτονική περιοχή. Έτσι μαθαίνουμε από τον Τάκιτο για μια βοηθη-

τική ρωμαϊκή κοόρτη [στρατιωτική δύναμη ίση μ' ένα σημερινό τάγμα] Γερμανών Ουσίπιων που, αφού στάλθηκε στη Βρετανία, στασίασε το 83 και οργάνωσε μια πειρατική επιχείρηση γύρω από το νησί (στη διάρκεια της οποίας επιδόθηκε ακόμα και σε πράξεις κανιβαλισμού), τελικά όμως οι στασιαστές πιάστηκαν στη βόρεια ακτή της Ευρώπης, «πουλήθηκαν σε εμπόρους και, αφού πέρασαν από τα χέρια διαφόρων αφεντικών, μεταφέρθηκαν στην αριστερή όχθη του Ρήνου», κι έτσι εισήλθαν στον ρωμαϊκό χώρο ως δούλοι (Tac. *Agric.* 28, ειδ. § 5: «per commercia venumdati et in nostram usque ripam mutatione ementium adducti»).

4. Υπήρχε πάντοτε κάποια αναπαραγωγή δούλων, ακόμα και στην Ιταλία όπως και στις ελληνικές περιοχές. Ο συγγραφέας του ψευδο-αριστοτελικού *Οικονομικά* I. (5, 1344^{b} 17-18) είχε συστήσει να επιτρέπεται στους δούλους να πολλαπλασιάζονται, αλλά γι' αυτόν η χρησιμότητα αυτής της επίδοσης βρίσκεται στο ότι ήταν ένα μέσο ανεφοδιασμού ομήρων από τους ίδιους τους δούλους, υπό τη μορφή των παιδιών τους! Κατ' ανάλογο τρόπο, οι ιδιοκτήτες φυτειών στον αμερικανικό Παλιό Νότο «έκαναν ό,τι μπορούσαν για να ενθαρρύνουν τους δούλους να κατοικούν μαζί σε σταθερές μονάδες· αντιλαμβάνονταν ότι ένας άνδρας ελεγχόταν εύκολα αν είχε να νοιάζεται γυναίκα και παιδιά» (Genovese, *RB* 12).

Δεν γνωρίζω καμιά τελική απόδειξη για το ότι ύστερα από τον 5ο και τον 4ο αιώνα π.Χ. η αναπαραγωγή δούλων στον ελληνικό χώρο άρχισε να παίζει ένα σταθερά αυξανόμενο ρόλο· αλλά αυτό είναι το συμπέρασμα που θα έβγαζα από τις αραιές μαρτυρίες, που περικλείνουν συχνότερες αναφορές σε γηγενείς δούλους (συνηθέστερα *οικογενείς*, λατινιστί *vernae*). Η καλύτερη μαρτυρία που γνωρίζω είναι εκείνη των δελφικών επιγραφών χειραφέτησης[2], όπως τις ανέλυσε ο Westermann, *SSGRA* 31-3. (Δεν στάθηκα ικανός να κάνω μια νέα ανάλυση, υπολογίζοντας και ορισμένες επιγραφές που έγιναν γνωστές μετά τη δημοσίευση του βιβλίου του Westermann το 1955[2a]· και, παίρνοντας υπόψη τη σοβαρή αναξιοπιστία αυτού του βιβλίου σε πολλά σημεία[3], τονίζω ότι οι αριθμοί που δίνονται εδώ πρέπει να θεωρούνται μόνο κατά προσέγγιση). Αν, ακολουθώντας τον Westermann, χωρίσουμε αυτές τις επιγραφές σε τρεις ομάδες, που καλύπτουν πάνω-κάτω μισόν αιώνα η καθεμιά, δηλαδή 201-153 π.Χ., 153 - γύρω στο 100 π.Χ., και γύρω στο 100 - γύρω στο 53 π.Χ., βρίσκουμε μιαν αξιοσημείωτη αύξηση της αναλογίας των γηγενών δούλων στη δεύτερη ομάδα (153-γύρω στο 100) σε σύγκριση με την πρώτη, και μια περαιτέρω αύξηση αυτής της αναλογίας στην τρίτη ομάδα (γύρω στο 100 - γύρω στο 53) σε σύγκριση με τη δεύτερη. Θα δώσω – με κάποιαν επιφύλαξη για την αξία τους – τους αριθμούς για τους γηγενείς δούλους της κάθε περιόδου, πρώτα, ως εκατοστιαίο ποσοστό, των χειραφετημένων στην ομάδα τους δούλων, των οποίων η καταγωγή (ως γηγενών ή όχι) είναι γνωστή, και κατόπιν, σε παρένθεση, ως εκατοστιαίο ποσοστό, όλων των χειραφετημένων στην ομάδα τους δούλων (μαζί κι εκείνων για την καταγωγή των οποίων δεν γνωρίζουμε τίποτα):

1) π.Χ. 201-153: 32% (13%)
2) π.Χ.153 - γύρω στο 100: 63% (47%)
3) π.Χ. γύρω στο 100 - γύρω στο 53: 89% (51%).

Με βάση αυτούς τους αριθμούς δικαιούμαστε, ίσως, να συναγάγουμε μιαν αύξη-

ση στην αναλογία των γηγενών δούλων τούς οποίους είχαν εκείνοι που χειραφέτησαν τους δούλους τους στους Δελφούς, και που προέρχονταν κυρίως από τους ίδιους τους Δελφούς ή (στην πρώτη από τις τρεις περιόδους) από κοντινές πόλεις[4]. Πρέπει βέβαια να θυμόμαστε ότι η εν λόγω περιοχή ήταν κάτι σαν βιομηχανικά καθυστερημένη περιοχή, που δεν συγκρινόταν με τις μεγαλύτερες πόλεις όπως η Αθήνα και η Κόρινθος, αν και, ίσως γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, δεν ήταν διαφορετικού τύπου από τις αγροτικές περιοχές της Ελλάδας. Και θα ήταν μέγα σφάλμα να βγάλουμε οποιαδήποτε συμπεράσματα για τον ολικό αριθμό των δούλων στις αντίστοιχες περιόδους, ακόμα και μέσα στον περιορισμένο χώρο των Δελφών και των περιχώρων τους, διότι η πρακτική της χειραφέτησης μπορεί κάλλιστα να έχει αλλάξει ποικιλότροπα μέσα σε τούτα τα χρόνια. Ωστόσο, είμαι βέβαιος ότι η αναλογία των γηγενών δούλων στην ηπειρωτική Ελλάδα αυξήθηκε πράγματι στη διάρκεια του 2ου και του 1ου αιώνα π.Χ., έστω και μόνο για τον λόγο που επισήμανε με οξυδέρκεια ο Westermann (*SSGRA* 34), ότι πρέπει να υπήρξε «μια κίνηση προς δυτική κατεύθυνση των περισσότερων από τους *ριγμένους στην αγορά* δούλους», ανάμεσα στα μέσα του 2ου αιώνα και στα μέσα του πρώτου, μέσα στον ρωμαϊκό μάλλον παρά στον ελληνικό χώρο.

Το 146 π.Χ., κατά τον Πολύβιο (XXXVIII. xv.3), ο Δίαιος, ο στρατηγός της Αχαϊκής Συμπολιτείας, έδωσε εντολή σ' όλες τις πόλεις-μέλη της Συμπολιτείας, να απελευθερώσουν, να οπλίσουν (για τον επικείμενο πόλεμο με τη Ρώμη) και να στείλουν στην Κόρινθο εκείνους από τους δούλους τους που είχαν γεννηθεί και μεγαλώσει στα σπίτια τους (*οικογενείς και παράτροφοι*) και ήταν σε στρατεύσιμη ηλικία, και έπρεπε ν' ανέρχονται σε 12.000. Τον αριθμό αυτόν δίνει ο ίδιος ο Δίαιος[5]· έκανε έναν υπολογισμό για κάθε πόλη χωριστά, διατάζοντας όσες δεν είχαν αρκετούς γηγενείς δούλους να συμπληρώσουν το ποσοστό που τους έπεφτε από τους άλλους *οικέτας* τους (στο ίδιο, 4-5). Ο αριθμός των 12.000 είναι μια εντυπωσιακή μαρτυρία για την αύξηση της αναπαραγωγής δούλων, η οποία, όπως υποστήριξα, συνεχίστηκε στην Ελλάδα κατά τον 3ο και τον 2ο αιώνα, και έμελλε να συνεχιστεί και παραπέρα. Όπως θα δούμε τώρα, αυτή η αναπαραγωγή δούλων είναι ο αποφασιστικός παράγοντας της ανέλιξης που εξετάζουμε: μιας βαθμιαίας αλλαγής στις μορφές εκμετάλλευσης στον Ελληνορωμαϊκό κόσμο, που σημαίνει μεγαλύτερη πίεση στον ελεύθερο πληθυσμό, και την πολύ αυξημένη χρήση της εκμίσθωσης γης σε καλλιεργητές αντί της άμεσης δουλικής εργασίας στα κτήματα των ευκατάστατων.

5. Οφείλω να κάνω σαφές σε τούτο το σημείο ότι ο συλλογισμός μου δεν είναι επηρεασμένος από τα συμπεράσματα του Michael H. Crawford, στο πολύ ενδιαφέρον και πολύτιμο άρθρο του στο *JRS* 67 (1977) 117-24 (ειδ. 123). Είναι αλήθεια, όπως τονίζει (121), ότι η Ιταλία είχε υποστεί σοβαρές απώλειες σε εργατικά χέρια δούλων κατά την εξέγερση του Σπάρτακου στα 73-71 π.Χ. (όταν πάνω από 100.000 δούλοι λέγεται ότι σκοτώθηκαν)[6]· ότι η εξάλειψη από τον Πομπήιο της πειρατείας στην ανατολική Μεσόγειο το 67 π.Χ. πρέπει ουσιαστικά να έθεσε τέρμα στις επιδρομές για απαγωγή δούλων, τις οποίες οργάνωναν οι πειρατές· και ότι το 63 π.Χ. η ενσωμάτωση νέων απέραντων περιοχών στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία είχε σαν αποτέλεσμα να πάψουν οι περιοχές αυτές να αποτελούν, θεωρητικά πάντως, πηγή δούλων. Δέχομαι την άποψη του Crawford ότι ο μεγάλος αριθμός δημοκρατικών νομισμάτων που βρέθηκαν σε κρυψώνες στη λεκάνη του Κάτω Δούναβη κατά τους νεότε-

ρους χρόνους (κάπου 25.000 μόνο στη Ρουμανία) μπορεί να συνδέεται με το δουλεμπόριο και πρέπει να χρονολογείται από τα μέσα ή το τέλος της δεκαετίας του 60 π.Χ. και μετά, με κάποια χαλάρωση στη δεκαετία του 50, οφειλόμενη πιθανόν στους μαζικούς εξανδραποδισμούς από τον Καίσαρα στη Γαλατία (ίσως της τάξεως του μισού εκατομμυρίου)[7], και με μια νέα αύξηση στις δεκαετίες του 40 και του 30 π.Χ. Παραμένει, ωστόσο, γεγονός ότι όποιοι δούλοι έρχονταν την εποχή αυτή από την περιοχή του Δούναβη δεν ήταν αιχμάλωτοι πολέμου των Ρωμαίων και έπρεπε ν' αγοράζονται (και να καταβάλλεται το κόστος της μεταφοράς τους από μεγάλη απόσταση) από τους εμπόρους που τους έφερναν στον προορισμό τους, και τελικά, επομένως, από τους αγοραστές που θα τους χρησιμοποιούσαν. Δεν έχουμε κανενός είδους στοιχεία για τις τιμές στις οποίες πουλιόνταν στο τέλος. Δεν έκαναν τίποτα περισσότερο από το να γεμίζουν ένα κενό στον ανεφοδιασμό με δούλους. Μπορώ να προσθέσω ότι πολλοί μαζικοί εξανδραποδισμοί αιχμαλώτων πολέμου πρέπει να υπήρξαν επωφελείς προπαντός στους Ρωμαίους στρατηγούς, μια που αυτοί είχαν μετατρέψει τους αιχμάλωτους σε λάφυρά τους και τους πουλούσαν στην υψηλότερη τιμή που μπορούσαν να πετύχουν. Φυσικά οι αρχικές τιμές θα πρέπει να ήταν σχετικά χαμηλές για δούλους που πουλιόνταν κατά χιλιάδες ή έστω κατά εκατοντάδες· και βεβαίως τα σχετικά ποσά θα έμεναν μέσα στα πλαίσια της ρωμαϊκής οικονομίας, που ιδιοποιούνταν απλώς τους δούλους.

6. Εδώ ακριβώς θέλω να συναγάγω, σε τρεις φάσεις, ένα σημαντικό συμπέρασμα, που παραδόξως παραλείφθηκε σε κάθε νεότερη μελέτη που έχω δει (ακόμα και του Weber, που αναφέρω στην § 13 [*a*]), αλλά – ίσως σκεφτεί κανείς – είναι αρκετά πρόδηλο άπαξ και διατυπώθηκε. Θα συνοψίσω πρώτα τούτο το συμπέρασμα και κατόπιν θα εξετάσω τα διάφορα μέρη του.

α) Αν κρίνεται σκόπιμο οι δούλοι να παρακινηθούν να γεννοβολούν σε μεγάλους αριθμούς, ασφαλώς δεν μπορούν να κρατούνται σε στρατώνες, όπως γινόταν με πολλούς δούλους γεωργούς στην αρχαιότητα, όχι μόνο (όπως είναι γνωστό) στην Υστερη Δημοκρατική Ιταλία, αλλά και – σε κάποιο βαθμό – στην κλασική Ελλάδα, λογουχάρη στην Αθήνα: βλ. λχ. Ξενοφών, *Οικον.* IX.5, όπου οι αρσενικοί και οι θηλυκοί δούλοι είχαν χωριστούς θαλάμους (τον *ανδρωνίτιν* και τον *γυναικωνίτιν*) και δεν μπορούσαν να πολλαπλασιάζονται χωρίς την άδεια του κυρίου τους. Πράγματι, αν κρίνεται σκόπιμο να απολαμβάνουν μια σχετικά σταθερή οικογενειακή ζωή που (όπως διαπίστωσαν συχνά οι δουλοκτητικές κοινωνίες) συμβάλλει καλύτερα σε μια μεγάλης κλίμακας αναπαραγωγή, πρέπει, αν είναι δυνατόν, να εγκαθίστανται σε μικρούς «θαλάμους» και να τους επιτρέπεται να γίνουν αυτό που θα λέγαμε – αν ήταν ελεύθεροι και όχι δούλοι – μισθωτές, αγροτικές οικογένειες (πρβλ. § 12).

β) Μια τέτοια όμως μεταχείριση των δούλων, είναι πιθανόν (κι αυτή είναι η βασική μου παρατήρηση, που γενικά δεν προσέχτηκε) *να ρίξει χαμηλά τον βαθμό στον οποίο μπορεί να γίνεται η εκμετάλλευσή τους*, διότι οι θηλυκοί δούλοι, τουλάχιστον, θ' αποσπούν ένα μέρος του χρόνου τους και της ενεργητικότητάς τους από την κανονική εργασία για να γεννούν και ν' ανατρέφουν παιδιά, και – το σπουδαιότερο – με υψηλή θνησιμότητα, πολλές μητέρες δούλες θα πεθαίνουν κατά τον τοκετό, και όσα από τα παιδιά (μια μεγάλη αναλογία, στην αρχαιότητα) δεν ζήσουν ώς μια ηλικία στην οποία θα μπορούσαν να κάνουν μιας ημέρας δουλειά θα είναι μια καθαρή ζημία (βλ. § 8). Ένα κορίτσι, οικιακή υπηρέτρια, μπορεί να θεωρηθεί αληθινός μπελάς αν έχει δικό της παιδί να φροντίσει (Ησίοδος,

Εργ. και Ήμ. 602-3). Για τις ανάγκες της αναπαραγωγής είναι επίσης απαραίτητο (αν κρίνονται σκόπιμες οι σταθερές οικογενειακές μονάδες) να εδραιωθεί μια σχετική αριθμητική ισορροπία μεταξύ των φύλων, στη θέση ενός υπερβολικού πλεονάσματος αρρένων δούλων που φαίνεται να είναι ένα χαρακτηριστικό πολλών κοινωνιών που εισήγαν δούλους, ιδιαίτερα η Ιταλία κατά την Ύστερη Δημοκρατία – αναμφίβολα επειδή μπορούσαν να βγουν μεγαλύτερα κέρδη από αρσενικούς παρά από θηλυκούς δούλους. Η *αναπαραγωγή, επομένως, δούλων στα πλαίσια της οικονομίας*, αντί κυρίως της εισαγωγής τους απέξω, είτε σε χαμηλή τιμή είτε ακόμα (ως αποτέλεσμα του εξανδραποδισμού αιχμαλώτων) ουσιαστικά δωρεάν, *επιβάλλει κατ' ανάγκην ένα μεγαλύτερο βάρος στο σύνολο της οικονομίας*, ιδιαίτερα σε μια κοινωνία σαν εκείνη της αρχαίας Ελλάδας (και Ρώμης) με μιαν υψηλή παιδική και μητρική θνησιμότητα (πρβλ. § 8).

γ) Το αναπόφευκτο συμπέρασμα είναι ότι *η εύπορη τάξη δεν μπορεί να διατηρήσει το ίδιο ποσοστό κέρδους από την εργασία των δούλων*, και, για να εμποδίσει την πτώση του βιοτικού της επίπεδου, είναι φυσικό να τείνει προς την *αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης του φτωχότερου ελεύθερου πληθυσμού* – όπως πιστεύω ότι έκανε πράγματι η ρωμαϊκή άρχουσα τάξη, σταδιακά: βλ. πιο κάτω, και VIII.1-2.

7. Ίσως πρέπει να διευκρινίσω σε τούτο το σημείο (αν και είναι αρκετά φανερό) ότι δεν χρειάζεται να ασχοληθούμε με το γενικό ζήτημα αν οι δούλοι μπορούν κατ' αρχήν να αναπαράγονται «επωφελώς» στα πλαίσια μιας οικονομίας – δηλαδή, αν μια οικονομία που είναι υποχρεωμένη ν' αναπαράγει όλους ή τους περισσότερους από τους δούλους της μπορεί να εξακολουθεί να ακμάζει. Τέτοιο ζήτημα απλώς δεν ανακύπτει εδώ, διότι ασχολούμαστε, από την αρχή ώς το τέλος, με μια μόνη συγκεκριμένη οικονομία, και αυτό που εξετάζουμε είναι η *σχετική* ωφελιμότητα, *για τούτη την οικονομία*, της εισαγωγής φτηνών δούλων ή του επιτόπιου πολλαπλασιασμού τους. Το γενικό ζήτημα που ανέφερα δεν είναι από εκείνα στα οποία μπορεί να δώσει κανείς απαντήσεις *a priori*: πολλά εξαρτώνται από τις ιδιαίτερες συνθήκες, πάνω απ' όλα από τη σχέση τής εν λόγω οικονομίας με τον έξω κόσμο. Σε ορισμένα μέρη (μερικά από τα νησιά των Δυτικών Ινδιών, λογουχάρη), η αδυνατότητα εισαγωγής δούλων ήταν ίσως η αιτία μιας έκδηλης οικονομικής παρακμής, ακόμα και αυτής της εξαφάνισης της δουλείας. Οι γνώμες διίστανται ως προς την ευρωστία της οικονομίας του αμερικανικού Παλιού Νότου ακριβώς πριν από τον εμφύλιο πόλεμο, αλλά τουλάχιστον είναι σαφές ότι ο προπολεμικός Νότος είχε μεγάλες αγορές στο εξωτερικό για τα κυριότερα προϊόντα του: προπαντός το μπαμπάκι κατά τον 19ο αιώνα· παλιότερα (σε πολύ μικρότερη κλίμακα) τον καπνό, και σε μικρότερο βαθμό τη ζάχαρη[8]. Ο Ελληνορωμαϊκός κόσμος ως σύνολο δεν είχε βέβαια μεγάλη υπεροχή των εξαγωγών επί των εισαγωγών. Μάλιστα, κατά την πρώιμη Ηγεμονία εισήγε είδη πολυτελείας από την Ανατολή σε αρκετά μεγάλη κλίμακα: πιπέρι και μπαχαρικά, μαργαριτάρια, μεταξωτά, ελεφαντόδοντο επίσης από την Αφρική και κεχριμπάρι από τη Γερμανία. Σύμφωνα με μαρτυρίες του Πλίνιου του πρεσβύτερου, σε δύο διαφορετικά χωρία, το εμπόριο ειδών πολυτελείας δημιούργησε μιαν ετήσια διαρροή σε ρευστό χρήμα 50 εκατομμυρίων σηστερτίων προς την Ινδία και άλλων τόσων προς την Κίνα και την Αραβία μαζί (*NH* VI. 101· XII.84). Η καταβολή επιδομάτων σε «βάρβαρους» αρχηγούς και βασιλιάδες, κυρίως σε χρυσό, αυξήθηκε σε μεγάλες αναλογίες κατά τον 5ο αιώνα· και μάλιστα πριν η ρωμαϊκή διοίκηση ανησυχήσει αρκετά για την εξαγωγή χρυσού ώστε να εκδώσει το 374 (ή λίγα χρόνια αργότερα) μια διοικητική πράξη απαγορεύοντας τις πλη-

ρωμές σε «barbάρους» με χρυσό (για αγορά δούλων συγκεκριμένα, όπως φαίνεται), και προσθέτοντας ότι αν τυχόν ανακαλυπτόταν χρυσός σε μερικούς από αυτούς, έπρεπε «να τους αφαιρεθεί με κάποιο έξυπνο στρατήγημα» (*subtili auferatur ingenio: CJ* IV. lxiii. 2). Όλα τούτα όμως είναι άσχετα με το τωρινό θέμα μου.

8. Μια πρόσφατη σημαντική μελέτη επιχειρεί να υπολογίσει το σημείο στο οποίο ο μέσος ιδιοκτήτης φυτείας στον αμερικανικό Παλιό Νότο γύρω στο 1850 «εκάλυπτε» με το εισόδημά του την επένδυση που έκανε αγοράζοντας δούλους: δηλαδή, έφτασε στο σημείο όπου άρχισε ν' αποκομίζει κέρδος από τις συνολικές δαπάνες του, αφού υπολόγιζε όλα τα αναγκαία περιθώρια, συμπεριλαμβανομένων βεβαίως και των περιπτώσεων πρόωρου θανάτου πολλών παιδιών δούλων. Είναι πολύ ενδιαφέρον το γεγονός ότι σύμφωνα με τούτον τον υπολογισμό, το κρίσιμο σημείο ήταν όταν ο δούλος έφτανε στην ηλικία των 27 χρόνων – στην οποία, παρενθετικά, λιγότεροι από τους μισούς δούλους, εκείνη την εποχή, επιζούσαν, αν και ο γενικός μέσος όρος διάρκειας ζωής των δούλων στις Ηνωμένες Πολιτείες τότε «ξεπερνούσε την ηλικία της ισοφάρισης εξόδων και εσόδων κατά μισή δεκαετία» (Fogel and Engerman, *TC* I. 153-7). Μια άμεση σύγκριση με τον Ελληνορωμαϊκό κόσμο δύσκολα μπορεί να επιχειρηθεί, καθώς υπάρχουν εδώ πάρα πολλοί άγνωστοι παράγοντες: η πιθανή διάρκεια ζωής του αρχαίου δούλου· το βιοτικό επίπεδο που ο κύριος του του επέτρεπε να έχει· η συγκριτική συχνότητα περιπτώσεων ασθένειας, κ.ο.κ. Μπορούμε όμως να πούμε, τουλάχιστον με κάποια βεβαιότητα, ότι όποιοι κι αν ήταν οι αριθμοί για τον αρχαίο κόσμο, ήταν πιθανόν ακόμα χειρότεροι, και ασφαλώς όχι καλύτεροι, από εκείνους του αμερικανικού Παλιού Νότου. Συμφωνώ με το συμπέρασμα του Keith Hopkins ότι στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία

> η πιθανή διάρκεια ζωής κατά τη γέννηση ήταν κάτω από τα 30 χρόνια, με παιδική θνησιμότητα πάνω από 200 στα χίλια· διότι αυτό ίσχυε γενικά για τους προβιομηχανικούς πληθυσμούς και συσχετίζεται με την επικράτηση της γεωργίας, με το χαμηλό μέσο εισόδημα, και με την έλλειψη γιατρών και πρακτικών ιατρικών γνώσεων, που όλα μαζί ξεχωρίζουν τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και άλλες προβιομηχανικές κοινωνίες από τις νεότερες βιομηχανικές κοινωνίες (PASRP 263)[9].

Ο αμερικανικός αριθμός, αν και πάρα πολύ υψηλός, μπορεί να χρησιμεύσει ως προειδοποίηση ότι σε μια δουλοκτητική οικονομία που οφείλει να στηρίζεται απόλυτα, ή έστω κατά κύριο λόγο, στον εσωτερικό πολλαπλασιασμό των δούλων και που επιπλέον δεν έχει τόσο μεγάλες εξωτερικές αγορές για τα προϊόντα της όπως είχε ο προπολεμικός Νότος, το περιθώριο κέρδους από την εκμετάλλευση εργασίας δούλων μπορεί να είναι πολύ μικρότερο απ' ό,τι θα μπορούσε κανείς να υποθέσει. Και, οπωσδήποτε, η μέση διάρκεια ζωής του Έλληνα ή Ρωμαίου δούλου φαίνεται να ήταν κάτω από εκείνην του πληθυσμού ως συνόλου, και πολύ κάτω από εκείνην του Αμερικανού δούλου γύρω στο 1850· και «η ηλικία της εξισορρόπησης» (αποδοτικότητας και κόστους συντήρησης), θα ήταν επομένως αντίστοιχα μεγάλη.

Θα ήταν ενδιαφέρον να ξέραμε σε ποιαν ηλικία ένας νεαρός δούλος στον Ελληνορωμαϊκό κόσμο κρινόταν γενικά ότι από βάρος για τον κύριό του μετατρεπόταν σε επικερδή επένδυση, που θα μπορούσε δηλαδή να κάνει περισσότερα από το να κερδίζει απλώς τα έξοδα της συντήρησής του. Η μόνη συγκεκριμένη μαρτυρία που γνωρίζω για τούτο το ζήτημα είναι ένας κανονισμός που δημοσιεύεται στη συλλογή

νόμων κωδικοποιημένων το 654 στο βισιγοτθικό βασίλειο στην Ισπανία και στη νοτιοδυτική Γαλατία, των γνωστών ως *Leges Visigothorum*: ο κανονισμός αφορά το βρέφος που εγκαταλείπεται από τους γονείς του σε κάποιον άλλον για να το μεγαλώσει και που είναι γνωστός στον Ελληνικό κόσμο ως *θρεπτός*[10]. Ένα τέτοιο παιδί, πριν ν' αλλάξει ο Ιουστινιανός τον νόμο, γινόταν στην πραγματικότητα ο δούλος του προσώπου που τον μεγάλωσε[11]. Ο βισιγοτθικός νόμος επέτρεπε την ανατροφή τού παιδιού επί πληρωμή ενός χρυσού σολδίου τον χρόνο για το κόστος της συντήρησής του, μέχρι του ανώτατου ορίου των δέκα ετών: μετά την ηλικία αυτή το παιδί υποτίθεται ότι μπορούσε να κερδίζει τα έξοδα διατροφής του (*quia ipse, qui nutritus est, mercedem suam suo potest compensare servitio*, IV. iv. 3)[12]. Μπορούμε να συγκρίνουμε τούτον τον νόμο με δύο που εκδόθηκαν από τον Ιουστινιανό, το 530 και το 531 (*CJ* VII. vii. 1.5-5b· VI. xliii. 3.1), που όριζαν τιμές (για τεχνικούς λόγους που προέκυπταν από κληροδοτήματα και χειραφετήσεις) σε διάφορες ομάδες δούλων, όπου οι κάτω των δέκα ετών αντιμετωπίζονται χωριστά και εκτιμούνται δέκα σόλδια (ή τριάντα, αν ήταν ευνούχοι). Μια έκθεση του Ουλπιανού δείχνει ότι οι Ρωμαίοι νομικοί θεωρούσαν ότι ένας δούλος έχει κάποιαν αξία υπό τον όρο να μην είναι σωματικά αδύναμος ή ανίκανος να προσφέρει υπηρεσίες για τον κύριό του, και να είναι ηλικίας τουλάχιστον πέντε ετών· αλλά τονίζεται επίσης ότι στον καθορισμό της αξίας του δούλου (σε ορισμένες νομικές πράξεις) πρέπει να αφαιρούνται τα «αναγκαία έξοδα» (*Dig.* VII. vii. 6.1,3).

9. Είναι δύσκολο να ιχνηλατήσουμε τις λεπτομέρειες της αναπαραγωγής δούλων σε μεγάλη κλίμακα στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο. Εδώ είμαι υποχρεωμένος να πάρω υπόψη κυρίως την Ιταλία, διότι δεν γνωρίζω καμιά ικανοποιητική μαρτυρία από άλλη περιοχή· αλλά πιστεύω ότι δικαιούμαι να θεωρώ τα όσα έγιναν εκεί ως χαρακτηριστικά σε ορισμένο βαθμό. Μπορούμε ασφαλώς να υποθέσουμε τουλάχιστον ότι αν μια ελάττωση στην προμήθεια δούλων, έξω από τη σφαίρα της οικονομίας, έγινε αντιληπτή στην ίδια την Ιταλία, είναι πιθανόν να έγινε ακόμα εντονότερα αισθητή σε άλλα μέρη του Ελληνορωμαϊκού κόσμου. Είναι αλήθεια ότι, σε περιοχές άλλες από την Ιταλία (και τη Σικελία), η διαδικασία της μετάβασης από τη χρησιμοποίηση κατά κύριο λόγο εισαγόμενων «βαρβάρων» δούλων, που προέρχονταν από αιχμαλωσία ή αγορά, στον πολλαπλασιασμό του αριθμού τους μέσα στη χώρα είναι πιθανόν να συντελέστηκε νωρίτερα και να προχώρησε και πέρα από την Ιταλία εκτός ίσως αν οι δούλοι έτυχε να είναι διαθέσιμοι σε εξαιρετικά μεγάλους αριθμούς εκεί κοντά, λόγω της παρουσίας μιας μεγάλης αγοράς δούλων, όπως ήταν η Δήλος (βλ. πιο πάνω). Σε περιοχές όπου οι δούλοι δεν ήταν διαθέσιμοι σε μεγάλους αριθμούς και σε χαμηλές τιμές, φυσικά η εξέλιξη που περιγράφω μπορεί να ήταν πολύ λιγότερο σημαντική, διότι τα κτήματα που καλλιεργούνταν από δούλους δεν φαίνεται να υπερτερούσαν στον ίδιο περίπου βαθμό όπως στην Ιταλία, και ένα μεγαλύτερο μερίδιο της ολικής παραγωγής θα ήταν στα χέρια των αγροτών: δουλοπάροικων, ελεύθερων ενοικιαστών γης ή μικροϊδιοκτητών γης.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρω, για όσους έχουν άγνοια του ρωμαϊκού φορολογικού συστήματος, ότι η περιοχή της Ρώμης στην Ιταλία απήλαυε για μεγάλο διάστημα ενός ειδικού προνομίου: της απαλλαγής από την καταβολή του φόρου εγγείου ιδιοκτησίας και του κεφαλικού φόρου. Το *tributum*, στην αρχική σημασία της λέξης (ένας περιστασιακός κεφαλικός φόρος), επιβαλλόταν στην Ιταλία μόνο

μέχρι το 168 π.Χ. Από τότε, η έγγεια ιδιοκτησία στη Ρώμη δεν πλήρωνε φόρο (*tributum soli*), και ο κεφαλικός φόρος (*tributum capitis*) επιβαλλόταν μόνο στις επαρχίες. Σε λίγες ρωμαϊκές πόλεις στην επαρχία παρεχωρείτο η φοροαπαλλαγή (*immunitas*) (ένα προνόμιο που διατήρησαν μόνο μια δράκα ελληνικών πόλεων), και ακόμα λιγότερες απήλαυαν το ειδικό προνόμιο των «ιταλικών δικαιωμάτων» (του *ius Italicum*), που τους έθετε στην ίδια μοίρα με την ίδια την Ιταλία. Για ένα διάστημα, στην περίοδο της Ηγεμονίας, τα προνόμια τούτα ήταν πολύτιμα και η γη στην Ιταλία (και στις λίγες πόλεις των επαρχιών μαζί με τα εδάφη τους που απήλαυαν της *immunitas* ή του *ius Italicum*) πρέπει να απέφερε εξαιρετικά μεγάλα κέρδη στους ιδιοκτήτες της και είχε γι' αυτό υψωμένη αξία. Βαθμιαία όμως το *tributum* έχασε τη σημασία του σε σύγκριση με το αναπτυσσόμενο σύστημα των επιτάξεων σε είδος (*indictiones* κ.λπ.), θεωρητικά έναντι πληρωμής αλλά που προοδευτικά έμεναν αποζημίωτες· και στα τέλη του 3ου αιώνα, όταν ο Διοκλητιανός κατάργησε τα προνόμια της Ιταλίας και των πόλεων που έχαιραν της *immunitas* ή του *ius Italicum*, τα προνόμια αυτά είχαν γίνει σχετικά ασήμαντα[13].

10. Θα έλεγε κανείς ότι οι γυναίκες και τα παιδιά δεν χρησιμοποιούνταν τόσο πλατιά ως δούλοι στην Ιταλία στη διάρκεια της Δημοκρατίας, και πιο συγκεκριμένα ότι δεν γινόταν χρήση τους στη γεωργία στο βαθμό περίπου που γινόταν στον αμερικανικό Παλιό Νότο ή στις Δυτικές Ινδίες ή στη Λατινική Αμερική. Τα πορίσματα των Jonkers και Brunt, από τα νομικά κείμενα και τους Ρωμαίους αγρονόμους, δείχνουν καθαρά ότι μετά το τέλος της Δημοκρατίας η αριθμητική σχέση ανάμεσα σε δούλους των δύο φύλων άρχισε να γίνεται πιο ίση, και ότι η αναπαραγωγή δούλων έπαιζε πολύ μεγαλύτερο ρόλο στην οικονομία[14]. Ένας παράγοντας που μπορεί να ήταν ανασχετικός σε μικρό βαθμό, στη γενική χρησιμοποίηση γυναικών δούλων σε γεωργικές εργασίες στον Ελληνορωμαϊκό κόσμο, ήταν η ύπαρξη, ακόμα και στους ανώτερους κύκλους, προληπτικών ιδεών για τις γυναίκες εν γένει. Ο Κολουμέλλας, λογουχάρη, πίστευε πως αν μια γυναίκα στη διάρκεια των εμμήνων της άγγιζε ένα θάμνο απήγανου, αυτός θα μαραινόταν, και πως τα νεαρά βλαστάρια αγγουριάς μπορούσαν να νεκρωθούν αν μια τέτοια γυναίκα έριχνε και μια μόνο ματιά πάνω τους (*RR* XI. iii. 38, 50). Ο Έλληνας συγγραφέας Βώλος από τη Μένδη της Αιγύπτου, στον 3ο αιώνα π.Χ., μερικά από τα έργα του οποίου κυκλοφόρησαν με το όνομα του Δημόκριτου (βλ. στο ίδιο VII. v. 17), ελάχιστα έπραξε για να αποκαταστήσει την ισορροπία περιγράφοντας πώς μια γυναίκα που είχε την περίοδό της μπορούσε να σκοτώσει κάμπιες απλώς με το να κάνει με ξέμπλεκα μαλλιά και γυμνά πόδια τρεις φορές τον γύρο του δέντρου που έχει προσβληθεί από κάμπιες (στο ίδιο, XI. iii. 64). Η ελληνική και ρωμαϊκή γραμματεία βλέπουν τις γυναίκες γενικά να έχουν τη φροντίδα του σπιτιού, ενώ οι άνδρες εργάζονται στα χωράφια: ο Κολουμέλλας έχει υποστηρίξει με πάθος αυτή την άποψη (*RR* XII. Praef. 1-7), που την πήρε απευθείας από τον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα (VII. 23-42, ειδ. 23, 30), η οποία μεταφράστηκε στη λατινική από τον Κικέρωνα· και προχωρεί στην περιγραφή διά μακρών (XII. i. 1. ώς iii. 9) των καθηκόντων της δούλης-οικονόμου (*vilica*, που είναι κατά γενικό κανόνα παντρεμένη με τον δούλο-επιστάτη, τον *viiicus*). Ωστόσο, ένα απομονωμένο απόσπασμα στον Κολουμέλλα μου φαίνεται να αποδεικνύει ότι απαιτούσε να εργάζονται και οι γυναίκες-δούλοι στα χωράφια, αρκεί να μη βρέχει και ο καιρός να μην είναι πάρα πολύ ψυχρός ή παγερός (XII.

iii. 6). (Δεν χρειάζεται να απολογηθώ για τις τόσο συχνές αναφορές μου στους Ρωμαίους συγγραφείς που ασχολήθηκαν με την αγροτική οικονομία, μια και τα στοιχεία που δίνουν βασίζονται σε μεγάλο βαθμό σε βιβλία που είναι είτε γραμμένα στην ελληνική, είτε βασίζονται σε ελληνικές πηγές – αυτό ισχύει σε κάποιο βαθμό και για το έργο του Μάγωνος του Καρχηδόνιου, που μεταφράστηκε στη λατινική κατ' εντολήν της ρωμαϊκής συγκλήτου: βλ. Columella, *RR* I.i. 10, 13 κ.λπ.).

Αντιλαμβάνομαι ότι είναι ίσως επικίνδυνο να χρησιμοποιεί κανείς μεμονωμένα γραπτά κείμενα για ν' αποδείξει μιαν ιστορική πρόοδο, νομίζω, ωστόσο, ότι αν εξετάσουμε πληροφορίες για την αναπαραγωγή δούλων, τις οποίες έδωσαν διαδοχικά οι τρεις πρώτοι κορυφαίοι Ρωμαίοι συγγραφείς που ασχολήθηκαν με την αγροτική οικονομία και που τα έργα τους περισώθηκαν, ο Κάτων, ο Ουάρρων και ο Κολουμέλλας, θα δούμε μια πιστή αντανάκλαση των σημερινών εξελίξεων στην Ιταλία. Ο Κάτων, που πέθανε το 149 π.Χ., δεν κάνει ποτέ λόγο για την αναπαραγωγή των δούλων στο εγχειρίδιό του περί γεωργίας, και μάλιστα δεν αναφέρει ποτέ τίποτα για γυναίκες-δούλους σε τούτο το έργο, παρά μόνον όταν μιλάει για τη δούλα-οικονόμο, τη *vilica (De agricult.* 10.1, 11.1, 56, 143), την οποία σχεδίαζε να δώσει ως «σύζυγο» στον επιστάτη, τον *vilicus*, επίσης δούλο. Ο Πλούταρχος, ωστόσο, στον *Βίον Κάτωνος*, λέει ότι ο Κάτων επέτρεπε στους άρρενες δούλους του να έχουν σεξουαλικές σχέσεις με τις θηλυκές σύνδουλες με πληρωμή (στον ίδιο φυσικά: *Cato mai.* 21.3)· και αυτές οι συναντήσεις πρέπει να κατέληγαν κάπου κάπου σε εγκυμοσύνη, διότι μαθαίνουμε επίσης από τον Πλούταρχο, ότι η σύζυγος του Κάτωνα θήλαζε τα βρέφη των δούλων-κοριτσιών, με την ελπίδα ότι αυτό θα τα έκανε να τρέφουν καλές διαθέσεις προς τον δικό της γιο, τον μελλοντικό κύριό τους (στο ίδιο 20.5). Ο Ουάρρων, γράφοντας πάνω από εκατό χρόνια αργότερα, το 36 π.Χ., θεωρεί σκόπιμη την αναπαραγωγή δούλων σε δύο μόνο περιπτώσεις. Πρώτον, φαίνεται διατεθειμένος να επιτρέπει στους *pastores* (προβατοβοσκούς και αγελαδάρηδες) να έχουν ταίρι. Αν κατοικούν μέσα στην ίδια έπαυλη (τη *villa*), τότε, όπως παρατηρεί χαριτωμένα ο Ουάρρων, η «Venus pastoralis» θα είναι ικανοποιημένη αν έχουν εκεί μια δούλη για ταίρι. Αναφέρει ακόμα μια επικρατούσα άποψη ότι αν οι *pastores* βρίσκονται πιο μακριά και κατοικούν σε δικές τους καλύβες, δεν είναι άσχημο να τους προμηθεύουμε γυναίκες που θα είναι ικανές να μοιράζονται τη δουλειά τους (*RR* II. x. 6 κ.ε.· πρβλ. i. 26). Αλλά ο Ουάρρων εξετάζει, πρώτον, την αγορά των *pastores*, την οποία φαίνεται να θεωρεί ως την κανονική μέθοδο προμήθειάς τους (x. 4-5). Δεύτερον, όταν γράφει για δούλους που εκτελούν αγροτικές εργασίες μέσα στο ίδιο το αγρόκτημα, συνιστά να δίνονται θηλυκές σύνδουλες για ταίρι μόνο στους επιστάτες (*praefecti*, επόπτες δούλων), ώστε αυτοί ν' αποκτήσουν παιδιά μ' αυτές και έτσι να γίνουν «πιο άξιοι εμπιστοσύνης και πιο αφοσιωμένοι στο αγρόκτημα» (*firmiores et coniunctiores: RR* I. xvii.5). Στο ίδιο απόσπασμα, ωστόσο, ο Ουάρρων παρατηρεί ότι οι δούλοι από την Ήπειρο (μια ελληνόφωνη περιοχή) είχαν υψηλότερη τιμή απ' όλους τους άλλους την εποχή εκείνη λόγω των οικογενειακών σχέσεων (*cognationes*) που ήταν ικανοί να αναπτύξουν. Προφανώς, ολόκληρες οικογένειες Ηπειρωτών δούλων είχαν ήδη πουληθεί ως μονάδες και πρόσφεραν εξαιρετικά καλές υπηρεσίες αν τους επιτρεπόταν να διατηρήσουν την ενότητα αυτή. Ένας σημαίνων ιππέας του τελευταίου αιώνα π.Χ. (110-32), ο T. Pomponius Atticus, ο φίλος του Κικέρωνα, με τον οποίο είχε αλληλογραφία, ένας πλουσιότατος άνθρωπος, κάτοχος μεγάλου αριθμού δούλων, λέγεται – από τον

φίλο και βιογράφο του Cornelius Nepos – ότι δεν κρατούσε ούτε έναν δούλο που να μην είχε γεννηθεί και εκπαιδευτεί στο δικό του σπίτι (*domi natum domique factum*): ο Nepos θεωρεί τούτο το γεγονός ως μια ένδειξη της *continentia* και *diligentia* (εγκράτεια και φροντίδα) του Atticus, και ήταν προφανώς μια εξαίρεση για την εποχή (*Att.* 13. 3-4). Αργότερα, συγγραφείς που κάνουν νύξη για αναπαραγωγή δούλων στην περίοδο της Δημοκρατίας θα εισαγάγουν αναχρονιστικά ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της οικονομίας των δικών τους ημερών, όπως όταν ο Αππιανός, μιλώντας για τη μέση περίοδο της Δημοκρατίας, λέει ότι «η δουλοκτησία απέφερε στον πλούσιο μεγάλο όφελος από τα πολλά παιδιά των δούλων, που ο αριθμός τους μεγάλωνε ανεμπόδιστα επειδή ήταν απαλλαγμένοι από στρατιωτική υπηρεσία» (*BC* I.7).

Ο Κολουμέλλας, που έγραφε, με τη σειρά του, εκατό χρόνια αργότερα, στη δεκαετία του 60 ή του 70 μ.Χ., επιμένει πολύ να έχει «οικογενείς» δούλους: συνιστά ν' αμείβονται οι δούλες που φέρνουν στον κόσμο παιδιά και προσθέτει ότι ο ίδιος συνηθίζει να απαλλάσσει από κάθε εργασία τη γυναίκα που έχει γεννήσει τρεις γιους και να χαρίζει την ελευθερία σ' εκείνην που έχει γεννήσει περισσότερους (*RR* I. viii. 19· πρβλ. Salvius Julianus, *Dig.* XL.vii. 3.16, που αναφέρεται πιο κάτω). Τίποτα δεν λέγεται για θυγατέρες, που φαίνεται να αποκλείονται, μια και η λέξη που μετέφρασα «παιδιά» είναι *natos* (=γεννημένοι, στο αρσενικό γένος, αν και νομίζω ότι ο τύπος αυτός μπορεί να εμπερικλείει και κορίτσια), και τα τρία και πάνω που θα δώσουν στη γυναίκα την απαλλαγή από την εργασία και την ελευθερία είναι *filii* (=γιοι, πάλι στο αρσενικό). Μπορεί βέβαια να υπονοείται ότι οι απόγονοι είναι και των δύο φύλων, αλλά αν ο Κολουμέλλας σκόπευε να συμπεριλάβει και κορίτσια θα είχε ασφαλώς μιλήσει για *liberi*. Ο Πετρώνιος, που πολλοί τον θεωρούν σύγχρονο του Κολουμέλλα, έγραψε, στην κωμωδία όπου σατιρίζει τον πλούτο, για τον φανταστικό απελεύθερο Τριμαλχίωνα των «30 αγοριών και 40 κοριτσιών» (δούλων, φυσικά), που γεννήθηκαν σε μια μέρα στο κτήμα του της Κύμης (*Satyr.* 53)· η ιστορία έχει σημασία, όσο κι αν είναι φουσκωμένοι οι αριθμοί. Θα προσθέσω μόνο ότι θα μπορούσε πράγματι να χρειαζόταν, όπως σχεδίαζε ο Κολουμέλλας, να αμειφθούν οι γυναίκες δούλες που γέννησαν τα παιδιά. Σ' ένα φανταστικό διάλογο στον δεύτερο από τους δύο λόγους του Δίωνα Χρυσοστόμου *Περί δουλείας και ελευθερίας* (γραμμένον πιθανόν στα τελευταία χρόνια του 1ου αιώνα) υποστηρίζεται ότι οι δούλες που έμεναν έγκυες έτειναν να κάνουν άμβλωση ή υφοκτονία (κάποτε μάλιστα με τη συγκατάθεση και των ενδιαφερόμενων ανδρών), «ώστε να μην προσθέτουν κι άλλες σκοτούρες στη δουλεία τους, με το να υποχρεώνονται να μεγαλώνουν παιδιά» (XV.8). Ο Δίων δεν είχε βέβαια ανάγκη να υπενθυμίζει στο ακροατήριό του ότι τα παιδιά αυτά μπορούσαν να τα αποσπάσουν οι κύριοι από τους γονείς τους και να τα πουλήσουν σε άλλον κύριο. Μέχρι και στις αρχές του 3ου αιώνα δεν υπήρχε γενική συνήθεια ν' αγοράζονται δούλες με σκοπό την αναπαραγωγή (Ουλπιανός, *Dig.* V. iii. 27 *pr.*.: (non temere ancillae eius rei causa comparantur ut pariant»)· και επομένως οι γόνοι τους δεν θεωρούνταν βασικά ως «κέρδη» (*fructus*, καρπός, προϊόν) του αγροκτήματος (στο ίδιο)[14a]. Μολαταύτα, οι τέτοιοι γόνοι κληρονομούνταν μαζί με το κτήμα, που το «αύξαιναν», σαν *fructus* που ήταν (στο ίδιο, μαζί με 20.3). Και μια δούλη που γινόταν στείρα ή είχε περάσει τα πενήντα εθεωρείτο καθαρά μικρότερης αξίας (Paulus, *Dig.* XIX. i. 21. *pr.*), καθώς «η σύλληψη και γέννηση ενός παιδιού» εθεωρείτο ως «η σημαντικότερη ιδιαίτερη λειτουργία των γυναικών» (Ουλπιανός *Dig.* XXI.i. 14.1).

Άλλες χρήσιμες μαρτυρίες, μας τις δίνουν οι νομικές πηγές. Από ένα μεγάλο αριθμό νομικών κειμένων που κάνουν νύξη για τους γόνους των γυναικών δούλων ή των «οικογενών» δούλων, πολύ λίγα ανάγονται στους νομολόγους της Ύστερης Δημοκρατίας ή της εποχής του Αυγούστου. Αυτό βέβαια δεν αποδείχνει τίποτε από μόνο του, διότι η μεγάλη μάζα των νομικών που αναφέρονται στους *Πανδέκτες* (Δίγεστα) ανήκαν στις περιόδους του Αντωνίνου και του Σεβήρου (138-193-235 μ.Χ.). Ωστόσο, ο Brunt, με κάθε επιφύλαξη, τείνει να συμπεράνει ότι η «αναπαραγωγή δούλων πήρε μεγαλύτερη οικονομική σπουδαιότητα μετά την εποχή του Αυγούστου» (*IM* 708)· και μπορούμε ασφαλώς να συμφωνήσουμε τουλάχιστον στο ότι κατά τον 2ο αιώνα μ.Χ. έπαιζε έναν πολύ μεγαλύτερο ρόλο απ' ό,τι στον τελευταίο αιώνα π.Χ. Στον 2ο και στον 3ο αιώνα οι νομικοί χρησιμοποιούν μερικές φορές την ορθή τεχνική έκφραση για τις «συντρόφους» τών δούλων, «*contubernales*» *(συσκηνητρίας)*, αλλά καμιά φορά τις λένε «συζύγους», *uxores*, πράγμα που, με την αυστηρή σκοπιά του δικαίου, δεν μπορούσαν να είναι ποτέ, μολονότι ο όρος μπορεί να χρησιμοποιήθηκε συχνά γι' αυτές στη γλώσσα του λαού, όπως στον Κάτωνα, *De agric.* 143.1, που αναφέραμε πιο πάνω. Ο Ουλπιανός στα *Dig.* XXXIII. vii. 12.33 χρησιμοποιεί τη σωστή λέξη, *contubernales*, αλλά στο 12.7 του ίδιου τίτλου αποκαλεί τις συντρόφους *uxores* – ένα εκπληκτικό ολίσθημα από έναν νομομαθή, εκτός αν είχε γίνει πολύ συνηθισμένο πράγμα για τους δούλους να έχουν μόνιμες συντρόφους, σε τέτοια κλίμακα που ακόμα κι ένας νομικός να μπορούσε να τις αποκαλεί ελεύθερα «συζύγους»[15]. Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον κείμενο του Salvius Julianus, που έγραφε πιθανόν στη δεκαετία του 150, μελετά μια περίπτωση όπου ένα άτομο όριζε στη διαθήκη του να γίνει ελεύθερη η δούλη του «αν γεννούσε τρεις δούλους», αλλά ο κληρονόμος του την εμπόδιζε να κάνει κάτι τέτοιο είτε δίνοντάς της κάποιο «medicamentum» αντισυλληπτικό είτε επιβάλλοντας την άμβλωση (*Dig.* XL. vii. 3.16). Προσθέτω ότι τα παιδιά που γεννιούνταν από δούλους της πόλης μέσα σε μιαν αστική *familia* μπορούσαν να μεγαλώσουν στο κτήμα της τής υπαίθρου: βλ. *Dig.* XXXII. xcix. 3 (Paulus)· L. xvi. 210 (Marcianus).

11. Ελπίζω να έχω τώρα αποδείξει ότι, στον βαθμό που είναι επιτρεπτό να μιλάμε για «παρακμή» της δουλείας στη διάρκεια της Ηγεμονίας, αυτό που πρέπει να συγκεντρώσει την προσοχή μας είναι το γεγονός ότι επειδή οι δούλοι γεννιούνταν μέσα στη σφαίρα της οικονομίας αντί να εισάγονται σ' αυτήν με εξαιρετικά ευνοϊκές συνθήκες, ο *βαθμός εκμετάλλευσης* του πληθυσμού των δούλων ως συνόλου πρέπει να μειώθηκε, για να γίνει δυνατή η εκτροπή της προσπάθειας προς την παραγωγή και την ανατροφή παιδιών, συμπεριλαμβανομένου και ενός σημαντικού αριθμού που δεν επρόκειτο να επιζήσουν για να γίνουν χρήσιμοι στους κατόχους τους. Το αυξημένο κόστος των δούλων που εισάγονταν από την έξω της οικονομίας σφαίρα εμείωνε, κι αυτό, την κερδοφορία τους.

12. Παραδεχτήκαμε, λοιπόν, την αναγκαιότητα της αναπαραγωγής δούλων στην περίοδο της Ηγεμονίας και τη σκοπιμότητα να ενθαρρύνονται οι δούλοι να πολλαπλασιάζονται με τη δημουργία γι' αυτούς συνθηκών που να ευνοούν την ανάπτυξη οικογενειών. Δεν είναι επομένως ν' απορεί κανείς που βρίσκουμε άμεσες μαρτυρίες, από τον τελευταίο αιώνα π.Χ. και πέρα, για δούλους που εγκαταστάθηκαν ως ουσιαστικοί νομείς αγροτεμαχίων – μια κατάσταση που μπορούσε να είχε εξαπλωθεί

χωρίς να εμφανίζεται στις πηγές μας, αλλά που συμβαίνει να γνωρίζουμε κάτι γι' αυτήν χάρη σε αποσπάσματα, στους *Πανδέκτες*, από ορισμένους παλιότερους νομομαθείς, των οποίων τα έργα αναφέρονται εκεί, συμπεριλαμβανομένων και δύο από τους παλαιότερους: του Alfenus Varus, ύπατου το 39 π.Χ., και του νεότερού του σύγχρονου, M. Antistius Labeo, που ήκμασε επί βασιλείας του Αυγούστου. Ο Alfenus έγραψε για κάποιον που εκμίσθωσε έναν αγρό στον δούλο του για καλλιέργεια (*quidam fundum colendum servo suo locavit: Dig.* XV. iii. 16), και ανέφερε τη δυνατότητα μιας τέτοιας εκμίσθωσης σαν να επρόκειτο για ομαλό περιστατικό (XL. vii. 14 *pr.*). Ο Labeo (καθώς και ο Pegasus, που ανέπτυξε δράση στη δεκαετία του 70 του 1ου αιώνα), κατά τον Ουλπιανό, έγραψε για έναν *servus qui quasi colonus in agro erat*, «ένα δούλο που βρισκόταν σ' έναν αγρό *σαν να ήταν μισθωτής*» (*Dig.* XXXIII. vii. 12.3). Στην ίδια κατάσταση αναφέρεται και ο Q. Cervidius Scaevola, ένας κορυφαίος νομολόγος του δεύτερου μισού του 2ου αιώνα (XXXIII. vii. 20.1, μαζί με 18.4· πρβλ. XX.i.32), και τη βλέπω να εξετάζεται και πάλι σε δύο άλλα κείμενα του Scaevola: *Dig.* XXXII.viii. 23.3 (*coloni praediorium* που είναι δούλοι) και vii. 20.3 (όπου τα *reliqua* που οφείλουν οι *vilici*, καθώς και οι *coloni*, μπορεί να είναι, ή τουλάχιστον να περιλαμβάνουν, μισθώματα). Όλα τα πιο πάνω κείμενα κάνουν λόγο για την κατάσταση αυτή εντελώς τυχαία, σαν να ήταν πασίγνωστη, και έχω τη γνώμη ότι ήταν ίσως πολύ συνηθισμένη από τον 1ο αιώνα και πέρα. Στις περιπτώσεις αυτές ο μισθωτής, θεωρούμενος από την αυστηρά νομική σκοπιά, παρέμενε δούλος· από την οικονομική όμως άποψη ο δούλος ήταν πραγματικός μισθωτής, και μπορούσε ακόμα και να χρησιμοποιεί δικούς του δούλους (*vicarii*, λογουχάρη, που αναφέρονται από τον Scaevola, στα *Dig.* XX.i 32), όπως θα μπορούσε να κάνει ένας κοινός ελεύθερος *colonus* (βλ. λ.χ. *Dig.* IX.ii. 27.9, 11· XIX. ii.30.4). Ο Ουλπιανός συνήθιζε να θεωρεί έναν δούλο ως κάτοχον (*habitator*) σ' ένα σπίτι (*Dig.* IX. iii. 1.8)· και συνεχίζει δίνοντας τον ορισμό του *habitator* ως κάποιου που διαμένει σ' ένα σπίτι το οποίο είναι δικό του, ή εκμισθωμένο σ' αυτόν, ή που μένει σ' αυτό δωρεάν (*vel in suo vel in conducto vel gratuito*, § 9).

Στα τέλη του 4ου αιώνα οι δούλοι μισθωτές ήταν, όπως φαίνεται, κάτι το συνηθισμένο ακόμα, διότι μια αυτοκρατορική διοικητική πράξη του 392 (*CTh* XVI.v.21), που όριζε τον κολασμό, ως εγκληματιών, όσων επέτρεπαν να γίνονται αιρετικές συγκεντρώσεις σε χώρους που τους ανήκαν ή που τους είχαν εκμισθώσει, διατάσσει όπως ο μισθωτής (*conductor*), που κρίνεται ένοχος ενός τέτοιου στυγερού αδικήματος, καταβάλλει ένα γερό πρόστιμο αν είναι ελεύθερο άτομο, ενώ, αν είναι «γόνος δουλικής υποστάθμης» (*servile faece descendens*) και αμελεί την καταβολή του προστιμου, εξαιτίας της φτώχειας του και της χαμηλής οικονομικής του κατάστασης, πρέπει να μαστιγώνεται και να εκτοπίζεται. (Αντιλαμβάνομαι, βεβαίως, ότι η λατινική φράση που παρέθεσα δεν σημαίνει κατ' ανάγκην κάτι περισσότερο από τη δουλική καταγωγή, και χρησιμοποιούταν ίσως για να καλύπτει τόσο τους δούλους όσο και τους απελεύθερους). Έναν αιώνα αργότερα, στη δεκαετία του 490, κάποιος δούλος της Ρωμαϊκής Εκκλησίας ονόματι Ampliatus, που υπήρξε *conductor* μιας έκτασης της εκκλησιαστικής γης, μνημονεύεται σε επιστολή (απόσπ. 28) του Πάπα Γελασίου (492-6 μ.Χ)[16]. Αν παρόμοιες εκμισθώσεις σε δούλους αποδείχνονταν επωφελείς για τον κύριό τους, συνεχίζονταν βεβαίως επ' αόριστον και ο δούλος-*colonus*, αν δεν αποκτούσε την ελευθερία του ζώντος του κυρίου του, μπορούσε ν' απελευθερωθεί με εντολή της διαθήκης του κυρίου του (όπως στα *Dig.* XXXII.

xcvii, Paulus). Η κατάσταση που σχολίαζα πιο πάνω ήταν, φυσικά, από καιρό γνωστή, και διάφοροι σύγχρονοι ιστορικοί έχουν κάνει καλή χρήση ορισμένων από τα κείμενα που παρέθεσα, όπως, λογουχάρη, ο Marc Bloch (στην *CEHE* I[2]. 251-2), αν και το ενδιαφέρον του συγκεντρώνεται εξ ολοκλήρου στη λατινική Δύση, ενώ εμείς ενδιαφερόμαστε πρωτίστως για την ελληνική Ανατολή. Ο «καλυβίτης» δούλος, ο *servus casatus*, για τον οποίο γινόταν πολύς λόγος στον καιρό του Καρλομάγνου, δεν είναι γνωστός μ' αυτή την ονομασία στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία: ο όρος *casatus* είναι άγνωστος πριν από τον Μεσαίωνα, και οι *casatii* που θεωρούνται ισότιμοι με τους *coloni* σε μια διοικητική πράξη του 369 είναι εξίσου πιθανόν να είναι ελεύθεροι «χωριάτες» όσο και «καλυβίτες δούλοι» (*CTh* IX. xlii. 7 = *CJ* IX. xlix. 7). Αλλά ο Πάπας Πελάγιος Α΄, σε επιστολή που δίνει οδηγίες για μια κληρονομιά, μέρος της οποίας μπορούσε να διεκδικήσει η Εκκλησία του (*Ep.* 84, του 560-1 μ.Χ.)[17], πληροφορεί τον αντιπρόσωπό του, επίσκοπο Ιουλιανό από το Cingulum, ότι ένας «rusticus vel colonus» είναι προτιμότερος από έναν «artifex et ministerialis puer» (§ 1), και τον ειδοποιεί να μην απολύει «αυτούς που μπορούν να γίνουν *conductores* ή *coloni* (§ 3) και να μην πουλάει «ανθρώπους που είναι ικανοί να κατοικούν σε καλύβες ή να γίνουν καλλιεργητές» (*qui vel continere casas vel colere possunt*, § 2) – όπου οι λέξεις «continere casas» πλησιάζουν την έκφραση «servi casati».

Ο *servus quasi colonus* ήταν πολύ γνωστός ανάμεσα στις γερμανικές φυλές από τον πρώτο κιόλας αιώνα, καθότι ο Τάκιτος θεωρεί την κατάσταση ενός τέτοιου ατόμου ως τη χαρακτηριστική μορφή της γερμανικής δουλείας. Ο κάθε δούλος, λέει, ζει από τη δική του δουλειά, και ο κύριος τού επιβάλλει την υποχρέωση να του παραδίδει μια ορισμένη ποσότητα σιταριού ή ζώων ή ειδών ιματισμού, «όπως σ' έναν *colonus*», ή «σαν να ήταν ένας *colonus*» (*ut colono:* Germ. 25.1). Μπορούμε να το δεχτούμε αυτό χωρίς επιφύλαξη: ήταν ίσως ο μόνος τρόπος να εμποδιστεί ο δούλος να δραπετεύσει προς την πατρίδα του, που μπορεί να βρισκόταν πολύ κοντά (βλ. Thompson, SEG 22-3, 18-19 = *SCA* [επιμ. Finley] 196-7, 192-3).

Σύμφωνα με μια συχνοαναφερόμενη επιστολή του Πλίνιου του Νεότερου, γραμμένη στα πρώτα χρόνια του 2ου αιώνα, αυτός ο ίδιος δεν χρησιμοποίησε πουθενά αλυσοδεμένους δούλους (*vincti*, αλλού και *compediti, alligati)*, ούτε κανένας άλλος στο τμήμα της Ιταλίας για το οποίο μιλάει (*Ep.* III. xix. 7). Ο Sherwin-White, στο σχόλιό του για τις επιστολές του Πλίνιου, έδειξε ότι η εν λόγω περιοχή πρέπει να βρίσκεται στην άκρη της Τοσκάνης, όπου ο Πλίνιος είχε ένα κτήμα στην άνω κοιλάδα του Τίβερη, στο Tifernum Tiberinum (*LP* 254). Ένα απόσπασμα του ποιητή Μαρτιάλη, γραμμένο πιθανόν στη δεκαετία που προηγήθηκε της επιστολής του Πλίνιου, αναπολεί τη θέα των «χωραφιών της Τοσκάνης όπου αντηχεί το κροτάλισμα αναρίθμητων αλυσίδων» (*et sonet innumera compede Tuscus ager*, IX. xxii. 4)· αυτό όμως μπορεί να μην αναφέρεται σε μια πραγματική σύγχρονή του κατάσταση. Στις αρχές της δεκαετίας του 70 ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος είχε εκφράσει τη θλίψη του για τη μεγάλης κλίμακας καλλιέργεια από *vincti*, στεγαζόμενους σε καταλύματα-φυλακές (*ergastula*): αυτό, λέει, είναι το χειρότερο είδος γεωργίας, και θα μπορούσε να πιστέψει κανείς ότι κάνει την ίδια τη Μάνα-Γη απρόθυμη και οργισμένη! (*NH* XVIII. 21, 35-6). Ωστόσο, ο Κολουμέλλας (που έγραφε πιθανόν λίγα χρόνια νωρίτερα) κάνει λόγο τυχαία για αλυσοδεμένους δούλους: και μολονότι δύο από τα σχετικά αποσπάσματα δείχνουν μάλλον ότι οι άνθρωποι αυτοί (*ergastuli mancipia*, I. viii. 16-17· *mancipia vincta*, XI.i.22) θα ήταν σε τούτη την κατάσταση ως σε ειδική

τιμωρία, ο Κολουμέλλας μιλάει επίσης για αμπελώνες που «*πολύ συχνά* καλλιεργούνται από αλυσοδεμένους δούλους» (*vineta plurimum per alligatos excoluntur*, I. ix. 4· πρβλ. I.vi. 3· vii. 1· επίσης I. *praef.* 3· iii. 12). Προφανώς η χρήση αλυσοδεμένων ομίλων στη γεωργία βρισκόταν στην παρακμή της ακόμα και στην Ιταλία την εποχή των δύο Πλίνιων αλλά δεν είχε σβήσει ολότελα στις αρχές του 2ου αιώνα.

13. Στο σημείο αυτό θα ήθελα ν' αναφέρω τρία έργα που η συμβολή τους ήταν ιδιαίτερα πολύτιμη για την κατανόηση από μέρους μας της ρωμαϊκής εκμίσθωσης γης και της εμφάνισης του colonatus στην πρώιμη μορφή του, πριν μετατραπεί σε δουλοπαροικία.

(α) Το πρώτο είναι μια λαμπρή διάλεξη που έδωσε ο Max Weber το 1896 και δημοσιεύτηκε τον ίδιο χρόνο. Δεν την είχε διαβάσει ούτε ο Rostovtzeff (βλ. *SEHRE*[2] II. 751. σημ. 9), που δεν έχασε πολλά πράγματα· αλλά τα τελευταία χρόνια έγινε ευπρόσιτη σε καλή αγγλική μετάφραση σε όχι λιγότερες από τρεις διαφορετικές χαρτόδετες εκδόσεις, με τον τίτλο «The social causes of the decay of ancient civilisation» (βλ. II.v. και σημ. 8), και ο Mazzarino τη χαρακτήρισε (με κάποια υπερβολή) ως «πραγματικά το πιο θεμελιώδες και το μέγιστο μεγαλοφυές έργο που γράφτηκε ποτέ για την οικονομική κρίση της αρχαιότητας» (*EAW* 140). Η ενδιαφέρουσα προσέγγιση του Weber σε τούτο το πρόβλημα γίνεται από τη σκοπιά τού ανεφοδιασμού σε εργατικά χέρια. Ο Weber δείχνει, όπως το έκανα κι εγώ, πως οι καταυλισμοί των δούλων που ήκμασαν σε ορισμένες περιοχές κατά την περίοδο της Ύστερης Δημοκρατίας δεν ήταν τίποτε άλλο παρά μονάδες αυτο-παραγωγής, και πως όταν ο εξωτερικός ανεφοδιασμός σε δούλους άρχισε κάπως να στερεύει, «οι επιπτώσεις στους καταυλισμούς των δούλων πρέπει να ήταν οι ίδιες μ' εκείνες της εξάντλησης των αποθεμάτων κάρβουνου στις υψικαμίνους». Όταν έγινε αυτό, προσθέτει ο Weber, «τότε φτάσαμε στο κρίσιμο σημείο της ανάπτυξης του αρχαίου πολιτισμού». Η σκιαγραφία όμως που δίνει της παρακμής της δουλείας και της ανάπτυξης του κολονάτου, όσο και αν είναι σωστή[18], δεν πετυχαίνει να φανερώσει το σύμπλεγμα των συναφών διαδικασιών που εξήγησα στην § 6: *την πτώση του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας των δούλων*, επακόλουθο της πλατιάς εξάπλωσης της αναπαραγωγής δούλων καθώς και *μιας αυξημένης εκμετάλλευσης των φτωχών ελεύθερων*, ως υλικό αποτέλεσμα του γεγονότος ότι οι εύπορες τάξεις ήταν αποφασισμένες να διατηρήσουν το σχετικά υψηλό βιοτικό επίπεδό τους και είχαν όλον τον αναγκαίο πολιτικό έλεγχο που τους επέτρεπε να υποβαθμίσουν τις βιοτικές συνθήκες των άλλων.

(β) Το δεύτερο έργο είναι ένα μακροσκελές δοκίμιο του Fustel de Coulanges, «Le colonat romain», που περιλαμβάνεται στο έργο του *Recherches sur quelques problèmes d'histoire* (Paris, 1885) 1-186. Ο Fustel έχει να πει πολλά για την ανάπτυξη του *colonatus*, που εξακολουθούν να παρουσιάζουν πραγματικό ενδιαφέρον. Δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός ότι οι *coloni* ήταν συχνά βυθισμένοι στα χρέη, όπως οι μισθωτές του Πλίνιου του Νεότερου, και μερικοί από αυτούς φαίνεται ότι βρίσκονταν σε απελπιστική θέση, με τα καθυστερούμενα (*reliqua*) που όλο και ανέβαιναν και με τις εγγυήσεις τους που κατάσχονταν (Πλίνιος, *Ep.* III. 19. 6-7· IX. 37. 1-3· πρβλ. VII. 30.3· IX. 36.6· X.8.5). Υπάρχουν πολλές παραπομπές στα έργα των Ρω-

μαίων νομομαθών μέσα στους *Πανδέκτες* σχετικά με «μισθώματατα καθυστερούμενα από παροίκους» (*reliqua colonorum*). Αυτά ασφαλώς περιλάβαιναν και μισθώματα *οφειλόμενα* μετά τον θάνατο του διαθέτη, και όχι μόνο τα ήδη *εκπρόθεσμα*, καθυστερούμενα (διότι κανένα από τα κείμενα που είδα δεν κάνει διάκριση μεταξύ των δύο)· αλλά βεβαίως περιέκλειαν και οποιαδήποτε καθυστερούμενα, όπως τα *reliqua* που τόσο τυραννούσαν τον Πλίνιο (*Ep.* III. 19.6· IX. 37.2). Νεότερες μελέτες έδειξαν ότι ο Fustel είχε λαθέψει σε ορισμένα τεχνικά ζητήματα του Ρωμαϊκού Δικαίου: ιδιαίτερα, όταν πίστευε πως ένα καθορισμένο μίσθωμα ήταν απαραίτητο για το ρωμαϊκό συμβόλαιο της εκμίσθωσης, *locatio conductio* (βλ. λχ. Clausing, *RC* 161-2· Thomas, NM). Μολαταύτα, το έργο του είναι πολύ χρήσιμο, για τις αποδείξεις που δίνει της υποβαθμισμένης κοινωνικής κατάστασης, και της επισφαλούς νομικής και οικονομικής θέσης των παροίκων της Ηγεμονίας. Ο Οράτιος είχε επιλέξει, ως αντίποδα των «βασιλιάδων», τους «άπορους παροίκους» (*inopes coloni: Od.* II. xiv. 11-12). Αργότερα τους βλέπουμε να δυναστεύονται από τους ιδιοκτήτες τους ακόμα και σε θρησκευτικά θέματα: το 251 ο Αγ. Κυπριανός εγκωμίαζε τους Αφρικανούς γαιοκτήμονες που είχαν σώσει τους χριστιανούς «inquilini et coloni» (τους μισθωτές σπιτιών και ναών) από την εκτέλεση δημόσιας θυσίας που απαίτησε ο αυτοκράτορας Δέκιος (*Ep.* LV. xiii.2), και γύρω στο 400 δεσποτικοί γαιοκτήμονες στη Βόρεια Αφρική ανέλαβαν προσωπικά να μεταστρέψουν τους παροίκους των από τον Δονατισμό στον Καθολικισμό (August., *Ep.* 58.1) ή αντίστροφα (Aug.,*C. Litt. Petil.* II. 184, 228).

(γ) Το τελευταίο από τα τρία έργα είναι ένα άρθρο του Bernhard Kübler (SCRK, ειδ. 580-8) που αποκαλύπτει καλύτερα από καθετί άλλο των όσων γνωρίζω την πολύ αδύναμη θέση του αγρολήπτη στο ρωμαϊκό συμβόλαιο τής *locatio conductio*. Αξίζει εδώ να επισύρω την προσοχή σε κάτι που επισήμανε η Elizabeth Rawson: «τη σπανιότητα, ανάμεσα στην ανώτερη τάξη [της Υστεροδημοκρατικής Ρώμης] της εκμίσθωσης, πράγμα που συνδέεται ίσως με τη δυσμενή νομική θέση του μισθωτή» (*SRP*, επιμ. Finley, 87).

Και εδώ, επανερχόμενος στα όσα είπα κάτω από την επικεφαλίδα «III. Η δουλεία για χρέη» στο III.4, περί «προσωπικής εκτέλεσης» κατά χρεώστου, πρέπει να επισημάνω ότι η καθυστέρηση καταβολής του μισθώματος, μια παράβαση του συμβολαίου της *locatio conductio* μεταξύ γαιοκτήμονα και μισθωτή, συνιστά οφειλή για την οποία ο γαιοκτήμονας έχει το δικαίωμα της «προσωπικής εκτέλεσης» κατά του υπερήμερου μισθωτή, όπως και έναντι οποιουδήποτε άλλου οφειλέτη. Μπορώ τώρα να προσθέσω έναν σημαντικό λόγο σ' εκείνον που πρόβαλα ήδη στο III.4 (στην παράγραφο την αμέσως προηγούμενη εκείνης που περιέχει τη σημ.70), ότι δηλαδή ο *addictus* ή *iudicatus* (ο επιδικασμένος ως δούλος στον πιστωτή του) για τον οποίο μπορούσε να χρησιμοποιείται ο λαϊκής χρήσης όρος του δούλου, υποχρεωνόταν ίσως συχνά, στην πράξη, να εργάζεται για τον πιστωτή του. Δεν είναι μήπως πιθανότερο, σε παρόμοια κατάσταση, ο γαιοκτήμονας να θέλει να κρατήσει τον μισθωτή του στην ίδια γη, *υπό όρους βαρύτερους από εκείνους που θα μπορούσε να αποσπάσει από έναν καλόβολο μισθωτή*, και ο μισθωτής *να προτιμήσει να δεχτεί αυτούς τους όρους*, παρά να κινδυνεύσει να μετατραπεί σ' έναν *addictus* και να φυλακιστεί ή να μετατεθεί αλλού για να αποπληρώσει με εργασία τα καθυστερούμενα; Μαθαίνουμε από μια μαρτυρία στην πραγματεία του Καλλίστρατου, *De iure fisci*, που

περισώθηκε στους *Πανδέκτες* (XLIX xiv.3.6), ότι στο δεύτερο τέταρτο του 2ου αιώνα είχε αναπτυχθεί η πρακτική να εξαναγκάζονται οι μισθωτές δημόσιας γης να ανανεώνουν τη μίσθωση αν δεν βρισκόταν κανένας άλλος ν' αναλάβει το κτήμα με το ίδιο μίσθωμα. (Οι ενοικιαστές φόρων, επίσης, ήταν κι αυτοί αναγκασμένοι να ανανεώνουν τις συμβάσεις τους). Ο Αδριανός, επικρίνοντας δριμύτατα αυτήν τη μέθοδο, τη χαρακτηρίζει ως «ένα ολότελα απάνθρωπο *έθιμο*» (*valde inhumanus mos*), απ' όπου πρέπει να συμπεράνουμε ότι είχε ήδη εφαρμοστεί σε πολλές περιπτώσεις. Και σύμφωνα με μια διάταξη του αυτοκράτορα Φιλίππου, το 244, η κράτηση «δύστροπων ενοικιαστών ή των κληρονόμων τους» μετά την εκπνοή μιας εκμίσθωσης είχε «συχνά» απαγορευθεί με αυτοκρατορικό διάταγμα (*CJ* IV. lxv.11). Είναι βέβαια εύκολο να πιστέψουμε ότι οι ιδιωτικοί γαιοκτήμονες, όπως και οι αυτοκρατορικοί αντιπρόσωποι, προσπάθησαν συχνά να κρατήσουν τους μισθωτές τους στο κτήμα μετά τη λήξη της εκμίσθωσης, αν και δεν είχαν δικαίωμα να το κάνουν – παρά μόνο, το τονίζω, αν ο μισθωτής χρωστούσε στον ιδιοκτήτη του: βλ. στην αρχή αυτής της παραγράφου την παραπομπή στο III.4, σχετικά με την «προσωπική εκτέλεση» κατά του χρεώστου. Υποθέτω ότι στην περίπτωση που εξετάζεται στο *CJ* IV. lxv. 11 ο μισθωτής δεν βρισκόταν σ' αυτή την κατάσταση, αλλά ότι αν χρωστούσε στον ιδιοκτήτη του το μίσθωμα ή την αποπληρωμή ενός δανείου, και δεν είχε τη δυνατότητα να εξοφλήσει το χρέος, ο παραπάνω νόμος απλώς θα ήταν ανεφάρμοστος.

14. Υπήρχε ιδιαίτερα ένας παράγοντας, αξιοσημείωτος στην Ιταλία, που θα μπορούσαμε να περιμένουμε ότι θα λειτουργούσε σχεδόν εξίσου έντονα και στην ελληνική Ανατολή: ο πρόσθετος χρόνος και κόπος που ένας γαιοκτήμονας, καλλιεργώντας το αγρόκτημά του απευθείας με εργασία δούλων, θα ήταν υποχρεωμένος να δαπανήσει για να πετύχει τα καλύτερα αποτελέσματα, σε σύγκριση με τον γαιοκτήμονα που εκμίσθωνε το κτήμα του και την ώθηση που αυτό θα έδινε στην εκμίσθωση. Ακόμα, κι ένας γαιοκτήμονας που επιδιδόταν στην εκμίσθωση σε καλλιεργητές, μπορούσε κάπου κάπου να μπλεκόταν σε κοπιαστικές δραστηριότητες επίβλεψης, όπως μαθαίνουμε από μερικές επιστολές του Πλίνιου του Νεότερου[19]. Πάνω απ' όλα, όμως, αγροί που είχαν εκμισθωθεί θα χρειάζονταν, κανονικά, λιγότερη φροντίδα από τους ιδιοκτήτες τους, και αυτό θα περιόριζε εν μέρει τα υψηλότερα κέρδη που έπρεπε να αναμένονται από τη γη την οποία καλλιεργούσαν απευθείας δούλοι. Εθεωρείτο πάντοτε πολύ ωφέλιμο να είναι ο γαιοκτήμονας παρών ο ίδιος για μια μεγάλη περίοδο του έτους στο κτήμα όπου η εργασία γινόταν άμεσα για λογαριασμό του, όπως τόνιζαν πολλοί αρχαίοι συγγραφείς[20]. Ο Κολουμέλλας θρηνεί για την απροθυμία πολλών γαιοκτημόνων του καιρού του (μέσα του 1ου αιώνα), και των συζύγων τους, να μένουν στα κτήματά τους και να ενδιαφέρονται γι' αυτά αυτοπροσώπως (*RR* I. *praef.* 12-15· I.iv.8· XII. *praef.* 8-10). Οι κυρίες, λέει, θεωρούν τη διαμονή τους για λίγες μέρες σε ένα εξοχικό σπίτι τους την «πιο χυδαία απασχόληση» (*sordidissimus negotium*). Η λογική λύση γι' αυτούς τους ανθρώπους ήταν να εκμισθώνουν τα κτήματά τους όσο το δυνατόν περισσότερο· κι αυτό ήταν τόσο πιο βολικό αφού πολλοί μεγαλοϊδιοκτήτες γης στη Δύση (και σε κάποιο βαθμό στην ελληνική Ανατολή) είχαν κτήματα διασκορπισμένα ολόγυρα σε πολλά διαφορετικά μέρη, που δεν μπορούσαν οι ίδιοι να τα επιτηρούν από κοντά, έστω κι αν ήθελαν να το κάνουν. Η γνώμη μου είναι ότι μέχρι την περίοδο της Ύστερης Δημοκρατίας

οι πλούσιοι Ρωμαίοι έτειναν ίσως να έχουν κτήματα αρκετά συγκεντρωμένα (ακόμα και τα δεκατρία αγροκτήματα του Sextus Roscius βρίσκονταν «σχεδόν όλα κατά μήκος του Τίβερη»: Cic. *Pro. Sex. Rosc. Amer.* 20), αλλά ότι στην Ύστερη Δημοκρατία, κι ακόμα περισσότερο στην περίοδο της Ηγεμονίας και προπαντός της Ύστερης Αυτοκρατορίας, προτιμούσαν να έχουν ιδιοκτησίες όσο μπορούσαν πιο πλατιά κατεσπαρμένες – στήν Ύστερη Αυτοκρατορία, ιδιαίτερα, μαθαίνουμε πως πολλοί Ρωμαίοι κατείχαν κτήματα σε πολλές διαφορετικές επαρχίες. Αυτό από μόνο του ενθάρρυνε την εκμίσθωση, για λόγους που εξήγησα μόλις πριν λίγο. Βέβαια, ελλείψει επαρκών στοιχείων, δεν πρέπει να θεωρήσουμε απλώς ως αυτονόητο ότι η εκμίσθωση έγινε πολύ συνηθέστερη απ' ό,τι ήταν στην περίοδο της Δημοκρατίας: εδώ συμφωνώ με τον Brunt, ο οποίος έκανε μια χρήσιμη συλλογή κειμένων σχετικά με τις εκμισθώσεις στην Ιταλία κατά τις περιόδους της Δημοκρατίας και του Αυγούστου (ALRR 71 σημ. 27-33)[21]. Ωστόσο, έχω τη γνώμη ότι η εκμίσθωση αναπτύχθηκε εις βάρος της άμεσης καλλιέργειας. Νομίζω ότι πολλά από τα χωράφια που διανεμήθηκαν σε απόστρατους βετεράνους μπορεί να χρησιμοποιήθηκαν με τούτον τον τρόπο. Ο Ofellus του Οράτιου είναι μια χαρακτηριστική περίπτωση: το αγρόκτημά του κατασχέθηκε και εκχωρήθηκε σ' έναν βετεράνο, και ο Ofellus έγινε *colonus* του (*Sat.* II. ii.2-3, 112-15, 127-35). Μαθαίνουμε επίσης για άτομα που πουλούσαν τους αγρούς τους υπό τον όρο να τους έπαιρναν πίσω επί μισθώσει, μια πρακτική που σχολιάζεται στους *Πανδέκτες* XIX. i. 21.4 (Paulus) και XVIII. i.75 (Ερμογενιανός). Πρέπει να προσθέσω εδώ ότι η εκμίσθωση γης σ' έναν γεωργό δεν σημαίνει καθόλου σταμάτημα της δουλικής εργασίας (βλ. πιο κάτω και σημ. 52-8).

15. Αν ώς τώρα συγκέντρωσα πάρα πολύ την προσοχή μου σε μαρτυρίες από την Ιταλία είναι διότι (όπως είπα πρωτύτερα) έχουμε από εκεί πολύ περισσότερες μαρτυρίες παρά από την ελληνική Ανατολή για τις εξελίξεις στην περίοδο της Ηγεμονίας, τις οποίες έχω ήδη περιγράψει. Σε μερικές από τις βαλκανικές επαρχίες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας βρίσκουμε πολυάριθμους δούλους μέχρι και γύρω στα μέσα του 2ου αιώνα· αργότερα όμως η αναλογία των δούλων στο σύνολο του πληθυσμού φαίνεται να έπεσε σημαντικά. Το έδειξαν αυτό για τη Δαλματία ο Wilkes και για το Νωρικόν (περιοχή μεταξύ Άλπεων και Δούναβη) ο Géza Alföldy[22]. Στο μεγαλύτερο τμήμα του Ελληνικού κόσμου, ωστόσο, πριν απ' όλα στην Αίγυπτο, η δουλική παραγωγή δεν είχε φτάσει ποτέ μια τόσο υψηλή στάθμη όσο στην Ιταλία τον τελευταίο ή τους δύο τελευταίους αιώνες της Δημοκρατίας και, ιδιαίτερα, δεν υπήρχαν εκεί τόσο πολλά μεγάλα αγροκτήματα όσα στην Ιταλία, στη Σικελία και στη Βόρεια Αφρική – ***latifundia***, όπως γενικά ονομάστηκαν στους νεότερους χρόνους, αν και, στην αρχαιότητα, η έκφραση αυτή είναι μάλλον νεότερη και σπάνια. Στα τελευταία χρόνια της Δημοκρατίας, ο Ουάρρων αποκαλούσε ένα μεγάλο αγρόκτημα ***latus fundus*** (*RR* I. xvi.4), αλλά η παλιότερη εμφάνιση της λέξης ***latifundium***, απ' ό,τι γνωρίζω, βρίσκεται στον Valerius Maximus (IV.iv.7), που έγραφε στη δεκαετία του 30 επί βασιλείας Τιβέριου, και που μιλάει ειρωνικά για ***magna latifundia***[23].

Τα μεγάλα αγροκτήματα, βέβαια, μπορούσαν είτε να καλλιεργούνται από δούλους είτε να εκμισθώνονται σε καλλιεργητές, ή και τα δύο. Τυχαίνει να έχουμε γραπτές μαρτυρίες από τον Ιο αιώνα για πολυάριθμους μισθωτές-γεωργούς στη Δύση, ιδιαίτερα στην Αφρική. Ο Σενέκας, σε μια επιστολή που έγραψε στις αρχές της δεκαετίας του 60, μιλάει για «χιλιάδες *coloni*» που καλλιεργούν τη γη μονοϊδιοκτη-

τών (όπως φαίνεται) στη Σικελία και στην Αφρική (*Ep.* CXIV. 26). Και ο Ρωμαίος επιστάτης Agennius Urbicus (του οποίου τα χρονολογικά στοιχεία είναι αβέβαια), αντιγράφοντας πιθανόν το *De controversiis agrorum* του Sextus Julius Frontinus, που γράφτηκε στη δεκαετία του 80 ή του 90, μιλάει για άτομα στην Αφρική που έχουν κτήματα (*saltus*) «όχι μικρότερα από την έκταση πόλεων, και πολλά μάλιστα απ' αυτά πολύ μεγαλύτερη· και άτομα που έχουν στα κτήματά τους όχι μικρότερο αριθμό ανθρώπων ταπεινής καταγωγής [*non exiguum populum plebeium*] και χωριά του μεγέθους πόλεων γύρω από την αγροτική έπαυλή τους»[24]. Τα ίδια γενικά χαρακτηριστικά συναντούμε και στον Ελληνικό κόσμο· και θα έλεγα, στα πλαίσια του παρόντος βιβλίου, πως η κύρια διαφορά ανάμεσα στην Ιταλία και στην ελληνική Ανατολή ήταν απλώς ότι η αλλαγή από τη μεγάλης κλίμακας παραγωγή με την εργασία δούλων σ' αυτό που θα ονομάσω «παραγωγή με την εργασία αγροτών» (κυρίως με τη μορφή της εκμίσθωσης μικρών αγροτεμαχίων σε γεωργούς) είναι λιγότερο εμφανής, διότι στην ελληνική Ανατολή η παραγωγή με την εργασία αγροτών έπαιζε ήδη έναν σχετικά μεγαλύτερο ρόλο. Πρέπει να παραδεχτώ ότι δεν κατόρθωσα ακόμα να συγκεντρώσω αρκετές μαρτυρίες για τις διάφορες περιοχές χωριστά. Αριθμοί για τα κάθε λογής νοικοκυριά δούλων στον Ελληνικό κόσμο κατά τη ρωμαϊκή περίοδο είναι ανύπαρκτοι, αν εξαιρέσουμε ορισμένες διακηρύξεις ρητορικού χαρακτήρα, σαν εκείνη του Αγ. Ιωάννου του Χρυσοστόμου, *Ομιλία εις Ματθ.* 63.4, στην *MPG* LVIII 608 (για Αντιοχείς γαιοκτήμονες που έχουν χίλια ή δισχίλια *ανδράποδα*). Δεν έχω γνώση κανενός υπολογισμού του αριθμού των δούλων στο έδαφος οποιασδήποτε ελληνικής πόλης κατά τη ρωμαϊκή εποχή, εκτός από έναν τυχαίο και ασφαλώς ολότελα αναξιόπιστο από τον Γαληνό, στο δεύτερο μισό του 2ου αιώνα, ότι δηλαδή η ίδια η πόλη του, η Πέργαμος, είχε 40.000 πολίτες, συν «οι γυναίκες σύζυγοι και οι δούλοι», συνολικά 80.000, απ' όπου μπορούμε ίσως να συναγάγουμε ότι ο Γαληνός – που δεν ήταν βέβαια σε θέση να *γνωρίζει* τον αριθμό των δούλων στην Πέργαμο – υπολόγιζε τον αριθμό τους σε περίπου 40.000 (*De cogn. curand. animi morbis* 9, στα *Opera Omnia* του Γαληνού V. 49, έκδ. C. G. Kühn, 1825).

16. Αν και δεν μπορώ ακόμα να το αποδείξω ενάντια στις αντιρρήσεις των σκεπτικιστών, πιστεύω ότι η κατάσταση της αγροτιάς στο μεγαλύτερο τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, μαζί και των ελληνικών περιοχών της, χειροτέρευσε αισθητά κατά τους τρεις πρώτους αιώνες της χριστιανικής εποχής – στο ίδιο ακριβώς διάστημα που η θέση των δούλων βελτιωνόταν κάπως, ειδικά αν αυτοί γίνονταν νομείς *de facto* (βλ. § 12). Αυτή η κατάπτωση της κοινωνικής θέσης της αγροτιάς (και μάλιστα όλων των ελεύθερων φτωχών) ευκολύνθηκε από μια χειροτέρευση στα νόμιμα δικαιώματά τους (εφόσον είχαν τέτοια δικαιώματα), με τρόπους που θα περιγράψω στο VIII. 1, και, στον Ελληνικό κόσμο, από το τελικό σβήσιμο της δημοκρατίας (βλ. V. 3 και Παράρτημα IV). Οι διάφορες εξελίξεις (οικονομική, νομική και πολιτική) ήταν στενά αλληλένδετες· αλλά οι νομικές και οι πολιτικές πλευρές είναι εμφανέστερες και μπορούν να περιγραφούν με μεγαλύτερη ακρίβεια. Θεώρησα σωστό να τις πραγματευθώ χωριστά, δηλαδή απομονώνοντάς τες από την οικονομική πλευρά, που είναι ένα ανακάτεμα από μικρά ψήγματα υλικού προερχόμενου από διαφορετικές περιοχές της αυτοκρατορίας οι οποίες αναπτύσσονταν με διαφορετικούς τρόπους και με άνισες ταχύτητες, έστω κι αν το τελικό αποτέλεσμα – που δεν πραγματοποιήθηκε παντού ταυτόχρονα – ήταν σχεδόν το ίδιο σ' ολόκληρη την απέρα-

ντη έκτασή της. Το μόνο πράγμα που θα επιθυμούσα πολύ να γνωρίζω, αλλά που δεν κατόρθωσα ακόμα να ανακαλύψω παρά μόνο σε μικρό βαθμό, είναι η σχετική σπουδαιότητα στην Πρώιμη και στη Μέση Ηγεμονία που είχαν τα τρία κύρια βάρη που επιβλήθηκαν στον αγρότη (βλ. υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου), της προσόδου, των καταναγκαστικών εργασιών (όπως *αγγαρείες*), και της φορολογίας, και πώς αυτά άλλαξαν με την παρόδο των ετών.

17. Δεν είμαστε ακόμα εντελώς έτοιμοι να υπολογίσουμε το μέγεθος του εξανδραποδισμού της πλειονότητας του ελεύθερου εργαζόμενου γεωργικού πληθυσμού της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, εξανδραποδισμού που συντελέστηκε από το τέλος του 3ου αιώνα και σε συνέχεια. Πριν να κάνουμε αυτό, υπάρχουν δύο μείζονα συναφή προβλήματα, που δεν επισημάναμε ακόμα σε τούτο το βιβλίο, και που οφείλουμε να τα εξετάσουμε με συντομία. Το πρώτο πρόβλημα, που βαθμιαία με ανάγκασε να το προσέξω, καθώς μελετούσα την εμφάνιση του Υστερορωμαϊκού *colonatus*, είναι το μέγιστο θέμα της εγκατάστασης των *barbari* στα εδάφη της Αυτοκρατορίας. Αυτό ερευνήθηκε εν μέρει στη δεκαετία του μακρινού 1840 από τους Zumpt και Huschke (βλ. Clausing, *RC* 44-9, 57-61, 77-89)· μια πολύ σύντομη αλλά πιο ενημερωμένη ερμηνεία μάς δόθηκε από τον Otto Seeck (*GUAW* I[4]i. 407· ii. 591-2), όταν διατύπωνε μια σημαντική θεωρία την οποία θα σχολιάσω σε σύνδεση με το δεύτερο από τα δύο προβλήματα που ανέφερα πιο πάνω, και που στα τελευταία λίγα χρόνια ορισμένες πλευρές του μού προσέλκυσαν την προσοχή· αλλά δεν έχω υπόψη μου καμιά πρόσφατη συνολική ερμηνεία. Το θέμα είναι πάρα πολύ μεγάλο για να το εξετάσουμε εδώ διεξοδικά: εγείρει ένα πλήθος υψηλού βαθμού τεχνικών ζητημάτων, όπως είναι η φύση των *laeti* και *gentiles* (των πλουσίων και των ευγενών) και συνεπάγεται τη μελέτη των επιγραφικών και αρχαιολογικών μαρτυριών, καθώς και μεγάλου αριθμού γραπτών αποσπασμάτων, μερικά από τα οποία είναι δύσκολο να εκτιμηθούν. Παρουσιάζω, ωστόσο, στο Παράρτημα III, με λίγα σχόλια, όλες τις γνωστές σε μένα σχετικές μαρτυρίες που μου φαίνονται σημαντικές για ό,τι αφορά την εγκατάσταση των *βαρβάρων* στα εδάφη της αυτοκρατορίας από τον 1ο αιώνα ώς τα τέλη του 6ου. Αυτό θα δώσει τουλάχιστον μιαν ιδέα για την έκταση αυτού του εποικισμού, ιδέα που θα ξαφνιάσει, νομίζω, πολλούς και μπορεί να φανεί χρήσιμη σε όσους θέλουν να συνεχίσουν πιο πέρα τη μελέτη του θέματος. Δεν χρειάζεται να δώσω εξηγήσεις για το ότι έστρεψα κάπως την προσοχή μου σε τούτα τα θέματα, που αφορούν περισσότερο το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας παρά την ελληνική Ανατολή, διότι η είσοδος στην αυτοκρατορία αναμφισβήτητα πολυάριθμων βαρβάρων ως εποίκων, που ανέρχονταν συνολικά σε πολλές εκατοντάδες χιλιάδες, είναι ολοφάνερα κάτι που πρέπει να παρθεί σοβαρά υπόψη όταν εξετάζουμε το ζήτημα της «παρακμής και πτώσης» (πρβλ. κεφ. VIII), ιδιαίτερα αν, όπως και τόσοι νεότεροι συγγραφείς, θεωρήσουμε ως σοβαρή πλευρά της εξέλιξης αυτής την «έλλειψη εργατικών χεριών» – είτε με την απόλυτη έννοια, μιας γενικής ελάττωσης του πληθυσμού, είτε (όπως εγώ προτιμώ) με τη σχετική έννοια, μιας στροφής της εργατικής δύναμης από τα παραγωγικά έργα, κυρίως από τη γεωργία, προς σφαίρες δραστηριότητας που, όσο σπουδαίες κι αν ήταν αυτές καθαυτές, δεν είχαν άμεση σχέση με την παραγωγή, λ.χ. ο στρατός και η αυτοκρατορική διοίκηση[25]. Θα επανέλθω στο θέμα στην §19, αφού σταθώ στο δεύτερο από τα δύο προβλήματα που ανέφερα στην αρχή αυτής της παραγράφου.

18. Το δεύτερο πρόβλημά μου προκύπτει από ένα ιδιαίτερο κείμενο στους *Πανδέκτες*, που το θεωρώ σπουδαίο για οποιαδήποτε προσπάθεια ανίχνευσης της εμφάνισης της δουλοπαροικίας στο Υστερορωμαϊκό *colonatus*. Το κείμενο, *Dig.* XXX. 112. *pr.*, είναι ένα απόσπασμα από τις *Εισηγήσεις (Institutes)* του Αίλιου Μαρκιανού, ενός από τους τελευταίους των μεγάλων νομομαθών της «κλασικής» περιόδου του Ρωμαϊκού Δικαίου, που έγραφε, πιθανόν, γύρω στο 220[26]. Το απόσπασμα είναι χωρισμένο σε δύο μέρη: μια σύντομη ανακοίνωση του ίδιου του Μαρκιανού, που την ακολουθεί μια παραπομπή σε ένα από κοινού διάταγμα των αυτοκρατόρων Μάρκου Αυρηλίου και Κόμμοδου. Το διάγγελμα τούτο μπορεί να χρονολογηθεί με μεγάλη προσέγγιση, ανάμεσα στο 177, όταν ο Κόμμοδος έγινε συν-Αύγουστος με τον πατέρα του, και στον θάνατο τού πατέρα του στις 17 Μαρτίου του 180. Το κείμενο έχει ως εξής:

> *(α)* Αν κάποιος κληροδοτήσει *inquilini* χωρίς τους αγρούς στους οποίους ήταν προσκολλημένοι [*sine praediis quibus adhaerent*][26a], το κληροδότημα είναι νομικά άκυρο [*inutile*]. *(β)* Αλλά το ζήτημα αν μια εκτίμηση [*aestimatio*] πρέπει να γίνει [δηλαδή: για το τι οφείλει να πληρώσει ο κληρονόμος στον κληροδόχο ως αντίτιμο, για αποζημίωση] θα αποφασίζεται σύμφωνα με τις επιθυμίες του διαθέτη, όπως ορίζει ένα διάταγμα των θεοποιημένων Μάρκου και Κόμμοδου.

Ερμηνευόμενο, σύμφωνα με τη φυσική του σημασία, το απόσπασμα υποδηλώνει ότι το πρώτο από τα δύο σημεία που θίγει, δηλαδή το (α), ήταν ήδη κείμενος νόμος, και αυτό που οι αυτοκράτορες αποφάσιζαν στα 177-180 ήταν ότι στην περίπτωση μιας ατελέσφορης κληροδότησης *inquilini* χωρίς τους αγρούς στους οποίους ήταν προσκολλημένοι, η αξία ενός τέτοιου κληροδοτήματος θα χρειαστεί ίσως να εκτιμηθεί (ώστε να μπορέσει ο κληρονόμος να αποζημιώσει ανάλογα τον κληροδόχο για τη μη πραγματοποίηση του κληροδοτήματος). Πάντως, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι – αν δεχτούμε το κείμενο όπως έχει – ότι το 180 μ.Χ., το αργότερο, ήταν κείμενος νόμος ότι οι *«inquilini» που θεωρούνταν προσκολλημένοι σε ιδιαίτερους αγρούς* δεν μπορούσαν να κληροδοτηθούν χωριστά από αυτούς τους αγρούς. (Οφείλω να διευκρινίσω ότι το κείμενό μας δεν αφορά *inquilini* γενικά αλλά έναν ιδιαίτερο τύπο *inquilini*)[27].

Η ίδια η χρήση του όρου *inquilini* μ' αυτόν τον τρόπο μπορεί να φαίνεται σε μερικούς ότι δημιουργεί κιόλας ένα πρόβλημα, διότι υπάρχει συχνά η γνώμη ότι ακριβώς σ' όλη τη διάρκεια της Ηγεμονίας, στα νομικά κείμενα, η λέξη *inquilinus* σημαίνει κανονικά «ένας μισθωτής που μένει σ' ένα μισθωμένο οίκημα» (Berger, *EDLR* 503), ένα άτομο που εκμισθώνει ένα σπίτι, και όχι ο μισθωτής ενός αγρού ή ενός μικρού κομματιού γης, που είναι ένας *colonus*. Ωστόσο, νομίζω πως πρέπει να υποθέσουμε ότι η λέξη *inquilinus* χρησιμοποιείται με τη λιγότερο τεχνική έννοια του μισθωτή γης οποιουδήποτε είδους (πρβλ. Ιουστίνος XLIII.iv.5). Δυστυχώς, το γεγονός ότι η λέξη *praedia* χρησιμοποιείται δεν είναι αποφασιστικό. Μας λέει μόνο ότι έχουμε να κάνουμε με κάποια μορφή γαιοκτησίας: κατ' αρχήν, είτε *praedia urbana*, της οποίας τα κτίρια είναι ένα σπουδαίο στοιχείο, είτε *praedia rustica*, βασικά καλλιεργούμενη γη άσχετα με το αν έχει πάνω της κτίρια ή όχι (βλ. λχ. *Dig.* VIII.i.1· 14. *pr.*· ii, ειδ. 2, μαζί με iii, ειδ. 1 και 2· iv.6.*pr.* και 1· iv.12).

Το αξιοσημείωτο σ' αυτό το κείμενο είναι ότι χαρακτηρίζει τους εν λόγω *inquilini*

ως *προσκολλημένους* στα «praedia» – στη φράση «praediis quibus adhaerent». Προτάθηκε μια ερμηνεία αυτού του κειμένου που, αν είναι ορθή, θα έδινε μια καθαρή και κομψή λύση και δεν θα μας άφηνε καμιά ανησυχία για άλλα πιθανά συμπεράσματα. Πρόκειται για τη θεωρία του Otto Seeck, που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1900 ως μέρος ενός άρθρου για το *colonatus* (*RE* IV.i. 483-510, στις 494-7) και που την επανέλαβε στην ανάλυση του Υστερορωμαϊκού *colonatus* την οποία κάνει στην ογκώδη ιστορία του της παρακμής του αρχαίου κόσμου (*GUAW* I[4]. i. 404. κ.ε., ειδ. 405-7, μαζί με ii.585-90). Ο Seeck έδειξε ότι οι *inquilini* του κειμένου μας δεν είναι καθόλου *inquilini* παραδοσιακού τύπου, αλλά *barbari* που ο αυτοκράτορας Μάρκος εγκατέστησε κυρίως στις μεθοριακές περιοχές της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ύστερα από τους Μαρκομαννικούς του πολέμους (βλ. σχετικά VIII.2)· ότι αυτοί οι έποικοι είναι οι *laeti* (πλούσιοι) που συναντούμε από την εποχή του Διοκλητιανού και σε συνέχεια, και που ήταν πράγματι Γερμανοί εγκατεστημένοι σε εδάφη της αυτοκρατορίας (τα οποία θα μνημονεύονται αργότερα ως «terrae laeticae»), προφανώς με τη διπλή υποχρέωση της καλλιέργειας της γης και της στρατιωτικής υπηρεσίας· και ότι το δέσιμο στη γη αυτών των ανθρώπων είναι η φυσική συνέπεια του εποικισμού τους και προμηνούσε το δουλοπάροικο - κολονάτο της Υστερης Αυτοκρατορίας. Η χρονολογία του μνημονευόμενου πιο πάνω διατάγματος είναι, εκ πρώτης όψεως, ένα επιχείρημα υπέρ του Seeck, μια και εποικισμός *βαρβάρων* σε υπολογίσιμη κλίμακα έγινε ασφαλώς στη δεκαετία του 170 (βλ. Παράρτημα III, §7), και οι συνθήκες που αναφέρει ο Μαρκιανός πρέπει να εμφανίστηκαν τον ίδιο καιρό, αν αποτέλεσαν το θέμα ενός διατάγματος στα τέλη της δεκαετίας του 170. Είναι απόλυτα εύλογο, ένας γαιοκτήμονας στα κτήματα τού οποίου εγκαταστάθηκαν Γερμανοί (άσχετα με το αν αυτοί ταυτίζονται με τους κατοπινούς *laeti* ή όχι), να επιχειρήσει να τους κληροδοτήσει χωριστά από τα κτήματα που αρχικά προβλέπονταν γι' αυτούς. Δυστυχώς, δεν μας εξηγείται ο λόγος για τον οποίο η κληροδότηση των εν λόγω *inquilini* κρινόταν άκυρη. Αν οι άνθρωποι ήταν πράγματι Γερμανοί (*laeti* ή όχι), τότε υπήρχε η δυνατότητα να θεωρούνται αχώριστοι από τη γη στην οποία είχαν τοποθετηθεί αρχικά και να κληροδοτούνται – αν μπορούσαν καθόλου – μόνο μαζί με τούτη τη γη. (Θα αφήσω για την ώρα κατά μέρος το ζήτημα ποιος νόμος θα εφαρμοζόταν αν δεν ήταν Γερμανοί *laeti* ή κάτι ανάλογο). Η θεωρία του Seeck έγινε δεκτή (με ή χωρίς τροποποιήσεις) από ορισμένους μελετητές και απορρίφθηκε από άλλους[28]· δεν είδα όμως κανένα πρόσθετο και κάπως σοβαρό επιχείρημα υπέρ της, αλλά ούτε ανακάλυψα κάποιο πειστικό επιχείρημα εναντίον της. Αν είναι σωστή, η θεωρία μάς δίνει ένα ενδιαφέρον προοιώνισμα της Υστερορωμαϊκής δουλοπαροικίας-κολονάτου, η οποία (όπως θα δούμε στις §§ 20 κ.ε.) έδεσε βεβαίως ένα μεγάλο τμήμα του εργαζόμενου αγροτικού πληθυσμού της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στη γη με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Το μόνο κάπως σοβαρό επιχείρημα εναντίον του Seeck είναι ότι δεν υπάρχει καμιά πρόσθετη μαρτυρία, επί έναν και πάνω αιώνα, για «βαρβάρους» εποίκους δεμένους στη γη τους: το παλιότερο σχετικό κείμενο φαίνεται να είναι η αναφορά σε *laeti* στον Λατινικό Πανηγυρικό IV (VIII), της 1ης Μαρτίου 297, που παραθέτω στο Παράρτημα III, § 14a. (Απορρίπτω ως πλασματικό το περί αναπαλλοτρίωτων αγροτεμαχίων στην *Hist. Aug., Alex. Sev.* 58.4 – που παρουσιάζεται ως αναφερόμενο σε γαίες που παραχωρούνταν σε Ρωμαίους στρατιώτες και όχι σε *βαρβάρους*).

Δύο προβλήματα νομίζω έχουν γενικά παραβλέψει εκείνοι που δεν δέχονται τη

θεωρία του Seeck. Πρώτον, πώς μπορούσαν κοινοί *inquilini*, από τη δεκαετία κιόλας του 170, να ήταν, όπως λέγεται, «δεμένοι στη γη», με οποιαδήποτε έννοια; Και δεύτερον, πώς μπορούσε ένας οποιοσδήποτε γαιοκτήμονας, εκείνη την εποχή, να θεωρεί ότι έχει το δικαίωμα να κληροδοτεί τους *inquilini* του – με ή χωρίς τη γη στην οποία ήταν μυστηριωδώς «δεμένοι»; Αν ο Seeck έχει δίκιο, δεν ανακύπτουν τούτα τα προβλήματα· αν όμως απορρίψουμε ή αμφισβητήσουμε τη θεωρία του, αυτά δεν μπορούμε να τα αγνοήσουμε, όπως κάνουν αρκετοί από τους επικριτές του Seeck. Δεν γνωρίζω καμιά μαρτυρία που να βεβαιώνει ότι οι μισθωτές *(coloni* ή *inquilini)* γενικά θεωρήθηκαν ποτέ ικανοί να κληροδοτηθούν με διαθήκη στη διάρκεια της Ηγεμονίας. Βεβαίως, όταν εφαρμόστηκε η δουλοπαροικία-κολονάτο, κατά την Ύστερη Αυτοκρατορία, και οι καλλιεργητές δεν μπορούσαν να χωριστούν από τη γη που μίσθωσαν, ήταν δυνατόν – και μάλιστα έπρεπε – η μεταβίβασή τους σε άλλα χέρια, με κληροδότημα, ή κληρονομιά ή και πώληση, να γίνεται μαζί με τη γη. Απ' ό,τι μπορώ να ξέρω, οι μισθωτές στην περίοδο της Ηγεμονίας ασφαλώς δεν αποτελούσαν μέρος του *instrumentum* ενός αγροκτήματος – του τεχνικού εξοπλισμού του αγρού, που μπορούσε να αναγράφεται λεπτομερώς σε ένα συμβόλαιο μίσθωσης ή σ' ένα κληροδότημα, ή να θεωρείται ότι αυτόματα πάει μαζί με τον αγρό σε μια εκμίσθωση ή κληροδότηση από μέρους του ιδιοκτήτη, με ή χωρίς τις λέξεις «cum instrumento» ή «instructum». Οι Ρωμαίοι νομολόγοι δυσκολεύονταν πολύ να ορίσουν με ακρίβεια τι περιέκλειε το *instrumentum*, τόσο στα *Dig.* XIX.ii. 19.2, στο τμήμα του έργου που πραγματεύεται τη σύμβαση τής *locatio conductio* (συμπεριλαμβανομένου και εκείνου που ονομάζουμε εκμίσθωση γης) και, πιο διεξοδικά, σ' ένα άλλο τμήμα που ασχολείται με τα κληροδοτήματα (XXXIII. vii), διότι οι αγροί συχνά – ίσως συνήθως – κληροδοτούνταν μαζί με το *instrumentum* τους. Οι δούλοι, βέβαια, μπορούσαν ν' αποτελούν μέρος του *instrumentum*· αλλά ο δούλος-πάροικος, για τον οποίο μιλήσαμε στην §12, δεν εθεωρείτο ως μέρος τού *instrumentum* του αγρού, του οποίου εθεωρείτο μισθωτής (*Dig.* XXXII. vii. 12.3), και ακόμα περισσότερο δεν ήταν ένας κοινός ελεύθερος *colonus* ή *inquilinus*. Είναι αλήθεια ότι μερικοί συγγραφείς (συμπεριλαμβανόμενου και του Jones: βλ. πιο κάτω) εξέλαβαν τους *inquilini* τού Μαρκιανού ως δούλους· αλλά, αν ήταν δούλοι είναι ασφαλώς αδιανόητο να κηρύσσεται άκυρη μια κληροδότησή τους χωριστά από τη γη στην οποία έτυχε να εργάζονται. Ο Leonhard τους είδε ως «δούλους που ανήκουν στη γη [του άρχοντα] («grundhörige Sklaven» (*RE* IX.ii. [1916] 1559, δες λέξη *inquilini*). Αλλά οι δεμένοι με το έδαφος δούλοι είναι μια κατηγορία που δεν εμφανίζεται, απ' ό,τι ξέρω, πριν από τον 4ο αιώνα, ίσως γύρω στο 370 (βλ. III.4 και σημ. 16). Το πρόβλημά μας δεν λύνεται, επομένως, με το να θεωρούμε τους inquilini του Μαρκιανού δούλους· και είμαι βέβαιος ότι ο ίδιος ο Μαρκιανός δεν θα έλεγε σε καμιά περίπτωση τους δούλους «inquilini». Ανεξήγητη είναι για μένα και η άποψη του Piganiol (*EC*[2] 307 σημ. 2): «Au IIIe siècle, tout *colonus* peut être dit *inquilinus* (cette observation explique le texte de Marcien)» – φυσικά, δεν κάνει τίποτα τέτοιο. Ακόμα και ο A. H. M. Jones έδειξε μια αχαρακτήριστη ανακρίβολογία όταν εσχολίασε το κείμενο που εξετάζαμε: δεν είμαι εντελώς βέβαιος τι εννοεί λέγοντας ότι τα χαρακτηριζόμενα ως *inquilini* άτομα «πρέπει να είναι δούλοι, ή δεν μπορούσαν να αφεθούν ελεύθερα βάσει μιας διαθήκης, αλλά είναι δεμένα με τη γη και απαλλοτριώσιμα μόνο μαζί με τη γη»· η φράση που ακολουθεί είναι ίσως μια ατελής ανάμνηση της άποψης του Seeck, μολονότι αυτός δεν μνημονεύεται (βλ. *SAS*, επμ. Finley, 291-2).

Υποθέτω πως ο Saumagne είχε ίσως δίκιο να πιστεύει ότι το κείμενο του Μαρκιανού υπέστη κάποια παρεμβολή και ότι αρχικά δεν περιείχε τις λέξεις «χωρίς τη γη στην οποία είναι δεμένοι» (ROC 503 σημ. 3). Σ' αυτό ενστικτωδώς ένας θα αντιτείνει ότι σε τέτοιες περιστάσεις δεν μπορεί να υπάρχει *aestimatio* (βλ. πιο πάνω), διότι πώς θα ήταν δυνατόν να οριστεί τιμή για ελεύθερους ανθρώπους; Όπως διαβάζουμε στο *Edictum Theodorici* 94, «Homo enim liber pretio nullo aestimatur». (Η ίδια αντίρρηση ισχύει και για κάθε απόπειρα απλώς να σβηστεί το *«quibus adhaerent»*). Αλλά μια πολύτιμη υποσημείωση του Fustel de Coulanges (βλ. και πάλι σημ. 28) μπορεί να δώσει μιαν απάντηση στην αντίρρησή μας: η αξία στην *aestimatio* θα μπορούσε να βασίζεται στο ποσό της γαιοπροσόδου την οποία ο κληροδόχος θα λάβαινε αν η κληροδότηση των *inquilini* ήταν έγκυρη. Αν είμαστε πρόθυμοι να δεχτούμε την υπόθεση της παρεμβολής στα *Dig.* XXX 112 *pr.*, ίσως αυτό και να είναι η λύση του προβλήματός μας. Αν την απορρίψουμε, καθώς και τη θεωρία του Seeck, τότε μπορώ να προτείνω μόνο μια δυνατή ερμηνεία του κειμένου του Μαρκιανού. Όσο μπορώ να κρίνω, οι μισθωτές *(coloni* ή *inquilini)* είχαν σχέση με το *instrumentum* μόνο εφόσον όφειλαν μίσθωμα: τα *reliqua colonorum* είναι βεβαίως ένα κανονικό μέρος του *instrumentum*. Μήπως οι *inquilini* του Μαρκιανού ήταν υπερήμεροι οφειλέτες των μισθωμάτων τους (ή είχαν παραβιάσει κάπου τη σύμβαση μίσθωσης) και ο ιδιοκτήτης της γης τούς είχε καταδικάσει σ' ένα είδος υποδούλωσης για χρέη; Όπως είδαμε στο III.4 ένα άτομο μπορούσε να θεωρηθεί ότι είχε την κυριότητα επί του αναγνωρισμένου με δικαστική απόφαση οφειλέτη του *(iudicatus)*, στοιχείο επαρκές για να κριθεί η μετακίνηση του τελευταίου ως κλοπή (*furtum:* Gai., *Inst.*, III. 199). Μήπως οι μισθωτές του διαθέτη, στο απόσπασμα του Μαρκιανού, υπήρξαν *iudicati;* Αν ναι, μπορούσε πράγματι να αισθάνεται ότι έχει το δικαίωμα να τους κληροδοτήσει – αν και τότε είναι δύσκολο να δούμε γιατί η κληροδότηση έπρεπε να θεωρηθεί άκυρη. Είναι πολύ κρίμα που δεν μας εξηγείται ο λόγος γι' αυτή την απόφαση. Θα έκρινα τη θεωρία του Seeck ως πιθανότατα ορθή, αλλά θα άφηνα το όλο ζήτημα ανοιχτό, με τις δύο εναλλακτικές λύσεις που ανέφερα ως άλλες δυνατότητες. (Βλέπε, ωστόσο, σημ. 26a).

19. Μια ματιά στο Παράρτημα III θα δώσει κάποιαν ιδέα για την καταπληκτική έκταση του εποικισμού των «βαρβάρων». Μια πλευρά του θέματος, για την οποία γράφτηκαν πολλά τελευταία, είναι οι *laeti* και η (ενδεχόμενη) σύνδεσή τους με τη λεγόμενη «Reihengräberkultur» [καλλιέργεια με σκάψιμο σε σειρές] (στη βορειοανατολική Γαλλία και στις Κάτω Χώρες) και με άλλες κατηγορίες *βαρβάρων*, όπως οι *gentiles* και οι *foederati*[29]. Η πιο παλιά μνεία για *laeti*, όπως είπαμε πιο πάνω, ανάγεται στο 297· η παρουσία τους σημειώνεται αρκετές φορές από τον Αμμιανό στη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Β' και από άλλους συγγραφείς, όπως ο Ζώσιμος και ο Ιορδάνης· έχουμε στη διάθεσή μας τα κείμενα νόμων που αναφέρονται σ' αυτούς από το 369 ώς το 465· εμφανίζονται στη *Notitia dignitatum*, κυρίως στην επαρχία της Γαλατίας· και υπάρχει φαίνεται μνεία γι' αυτούς σ' έναν πάπυρο της Ραβέννας, των μέσων του 7ου αιώνα (*P. Ital.* 24, στ. 1, 21, 46-7), και σε μερικά υστερότερα ακόμα κείμενα[30].

Μια λεπτομερής εξέταση της κατάστασης των *βαρβάρων* που εγκαταστάθηκαν στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ξεπερνά τα όρια αυτού του βιβλίου· θα περιοριστώ σε δύο παρατηρήσεις γι' αυτούς. Πρώτον, είναι φανερό ότι οι όροι του εποικισμού

τους παρουσίαζαν μεγάλες διαφορές[31]· και, δεύτερον, η εγκατάστασή τους στα εδάφη της αυτοκρατορίας, η οποία από αυστηρά *πολιτιστική* άποψη συνέβαλε ίσως στην *παρακμή* της αυτοκρατορίας, πρέπει να θεωρηθεί, από *οικονομικής* πλευράς, ως μία συμβολή (όσο πρόσκαιρο κι αν ήταν το αποτέλεσμα στην κάθε περίπτωση) στη *διατήρηση* της αυτοκρατορίας. Θα ασχοληθώ με συντομία με το καθένα από τούτα τα σημεία.

Για ό,τι αφορά τους όρους του εποικισμού, μπορούμε να διακρίνουμε σε χοντρές γραμμές ανάμεσα στους *βαρβάρους* εποίκους δύο κύριες ομάδες: εκείνους που έγιναν απλοί μισθωτές ή *coloni*, και εκείνους που ίσως έλαβαν γη ως ελεύθερη νομή. Υπάρχουν πολύ λίγες κατηγορηματικές μαρτυρίες, αλλά πιστεύω ότι η μεγάλη πλειονότητα των *βαρβάρων*, που μπήκαν σε ρωμαϊκό έδαφος μετά την αιχμαλωσία τους ή την παράδοσή τους στους Ρωμαίους στρατηγούς, έγιναν απλοί μισθωτές (συχνά ίσως αυτοκρατορικών κτημάτων), ενώ πολλοί (πιθανόν οι περισσότεροι, αν όχι όλοι) από εκείνους που μπήκαν στην αυτόκρατορία με εκούσια συμφωνία λάβαιναν γη σε ελεύθερη ιδιοκτησία[32], ή τουλάχιστον σε παραγωγική γαιοκτησία ορισμένου χρόνου, όπως ήταν η *εμφύτευσις* (βλ. γι' αυτήν στο υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου). Φυσικά, εκεί που παραχωρούνταν γαίες σ' έναν βασιλιά ή αρχηγό και στη φυλή του, οι συνθήκες των ατόμων μπορούσαν να παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές: ο αρχηγός και ίσως μερικοί από την ακολουθία του μπορούσαν να γίνουν ελεύθεροι ιδιοκτήτες και να εκμισθώνουν τεμάχια γης σε πιο φτωχά άτομα. Οι κατηγορηματικές μαρτυρίες είναι σπάνιες, αλλά από τις παροικίες που παραθέτω στο Παράρτημα ΙΙΙ, η παράγρ. 23 αναφέρεται ειδικά σε *coloni*, και σε μερικές άλλες περιπτώσεις οι πάροικοι φαίνονται να ήταν απλοί μισθωτές[33]. Με εξαίρεση ίσως λίγες περιπτώσεις, οπόταν ένας αυτοκράτορας ήταν υποχρεωμένος να παραχωρεί γη (η οποία μπορούσε μάλιστα να βρισκόταν ήδη στην κατοχή των εν λόγω βαρβάρων), η οποία όμως γη εξακολουθούσε, πιθανόν, να υπόκειται στην αυτοκρατορική φορολογία και να συνεπάγεται για τους νομείς της την υποχρέωση της στρατιωτικής υπηρεσίας· κάπου κάπου γίνεται ειδική μνεία του φορολογικού status των αγροληπτών[34]. [Για *hospitium/hospitalitas* βλέπε σημ. 34a].

Η δεύτερη παρατήρησή μου (βλ. πιο πάνω την προτελευταία παράγραφο), που τονίζει ότι κάθε πολιτιστική «εκβαρβάρωση» που πραγματοποιήθηκε από τούτους τους εποικισμούς πρέπει να αντισταθμίστηκε από βραχυπρόθεσμα οικονομικά πλεονεκτήματα, χρειάζεται διευκρίνιση. Δεν θα πω τίποτα για την πολυσυζητημένη πορεία «εκβαρβάρωσης». Τα οικονομικά οφέλη μού φαίνονται πολύ σημαντικότερα, όταν αναλογιστούμε την πτώση του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας των δούλων, πτώση που ήταν αποτέλεσμα της δυσκολίας την οποία είχε ο Ελληνορωμαϊκός κόσμος, από την περίοδο της Πρώιμης Ηγεμονίας και σε συνέχεια, να αποκτά δούλους ανέξοδα ή σε πολύ χαμηλή τιμή από πηγές εξωοικονομικές, καθώς και της αναπαραγωγής δούλων μέσα στα πλαίσια της οικονομίας, που τελικά υπερίσχυσε (βλ. § 6 αυτού του υποκεφαλαίου). Έχω τη γνώμη ότι οι «βαρβαρικές» παροικίες πρέπει να είχαν μιαν πολύ ευεργετική οικονομική επίδραση (αν και πρόσκαιρη στην κάθε περίπτωση), που όμως δεν πάρθηκε υπόψη από τους ιστορικούς, αλλά που γίνεται αμέσως κατάδηλη όταν αντιληφθούμε ότι όλες οι εκτάσεις γης όπου οι πάροικοι έγιναν απλοί μισθωτές, και (έστω και σε μικρότερο βαθμό) η πλειονότητα των οικισμών που περιλάβαιναν ελεύθερους ιδιοκτήτες προμήθευαν *και νεοσύλλεκτους για τον στρατό και ενήλικους εργάτες, που το κόστος παραγωγής τους δεν*

είχε πέσει στις πλάτες της Ελληνορωμαϊκής οικονομίας. (Η στρατολογία μπορούσε φυσικά να συνεχίζεται επ' αόριστον, αλλά σε κάθε περίπτωση υπήρχε μία μόνο γενιά εργατών που δεν γεννιόταν μέσα στο οικονομικό σύστημα). Έχω τονίσει ήδη ότι η αναπαραγωγή δούλων μέσα στο οικονομικό σύστημα συνεπάγεται μεγάλη απώλεια εργασίας, όχι απλώς επειδή η όλη διαδικασία της αναπαραγωγής απαιτεί να παρέχονται στους δούλους καλύτερες βιοτικές συνθήκες, αλλά και επειδή οι μητέρες πρόσφεραν λιγότερη εργασία στην περίοδο της εγκυμοσύνης και της γαλούχησης, καθώς επίσης και λόγω της υψηλής μητρικής και παιδικής θνησιμότητας που επικρατούσε στην αρχαιότητα (βλ. §§ 6 [b] και 8 αυτού του υποκεφαλαίου). Οι «βαρβαρικοί» εποικισμοί, λοιπόν, παρήγαν ακριβώς αυτό που είχε περισσότερο ανάγκη η Ρωμαϊκή οικονομία: ενήλικους γεωργούς (πολλούς από αυτούς και ως δυνητικούς στρατιώτες), των οποίων το κόστος γέννησης και διατροφής αντιμετωπιζόταν εντελώς έξω από την οικονομία, και οι οποίοι θα προμήθευαν κανονικά κάποιο πλεόνασμα, είτε με τη μορφή προσόδου, είτε με τη μορφή προϊόντος που δεν κατανάλωναν οι ίδιοι, ή τουλάχιστον με τη μορφή φόρων· και πολλοί από αυτούς, που ήταν απρόθυμοι να επιδοθούν σε αγροτική εργασία, θα ήταν έτοιμοι να υπηρετήσουν ως στρατιώτες στον Ρωμαϊκό στρατό. Είναι αλήθεια ότι μερικές φορές – ειδικά σε περιπτώσεις όπου μια μαζική παραχώρηση κλήρων γινόταν σε ελεύθερη ιδιοκτησία – το κράτος αντλούσε λίγους ή όχι περίσσιους φόρους, πρόσοδο ή προϊόντα από έναν συγκεκριμένον οικισμό· και μαθαίνουμε ότι κάπου κάπου ο αυτοκράτορας συμφωνούσε να καταβάλλεται στους «βαρβάρους» κάποιο επίδομα. Οπωσδήποτε, όμως, οι νέοι έποικοι έδιναν νεοσύλλεκτους, που τους είχε μεγάλη ανάγκη ο στρατός, και η μεγάλη πλειονότητα πιθανόν να πλήρωνε τουλάχιστον φόρο γαιοκτησίας. Όσοι έγιναν *coloni* έδιναν φυσικά ένα πολύ μεγαλύτερο πλεόνασμα. Ένας ενθουσιώδης πανηγυρικός του Κωνστάντιου Α' στα 297, αφού ανέφερε ότι «εξαπέστειλε ομάδες βαρβάρων αιχμαλώτων» σε «χέρσα εδάφη, για να τα καλλιεργήσουν», εκφράζει τη χαρά του επειδή:

> Τώρα ο Χαμαβός αλετρίζει για μένα, όπως και ο Φρίσσιος...· ο βάρβαρος καλλιεργητής ρίχνει το κόστος των τροφίμων. Κι αν κληθεί για στρατιωτική υπηρεσία, αποκρίνεται πρόθυμα και η πειθαρχία τον κάνει ρωμαλέο...· νιώθει περηφάνεια που υπηρετεί με την ιδιότητα του στρατιώτη (*Paneg. Lat.* IV. [VIII].ix.3).

Δεν είναι ξεκάθαρο πόσο πλεόνασμα μπορούσε να βγει από μια ολόκληρη φυλή Γερμανών εγκατεστημένων σε μια γη που είχε γίνει ελεύθερο κτήμα τους· ωστόσο δεν πρέπει να υποτιμούμε την ποσότητα των αγροτικών προϊόντων που μπορούσε να αναμένεται από αυτούς και που αντανακλάται στο ύψος της φορολογίας. (Το ζήτημα των αγροτικών και ποιμενικών δραστηριοτήτων των Γερμανών το πραγματεύεται με θαυμάσια συντομία και σαφήνεια ο E. A. Thomson σε δύο βιβλιαράκια του: *EG*, 1965, και *VTU*, 1966)[35]. Ακόμα και στις μέρες του Ιούλιου Καίσαρα, οι Γερμανοί, αν και ήταν πρωτίστως κτηνοτρόφοι, ασκούσαν και τη γεωργία σε κάποιο βαθμό, έστω σε πρωτόγονο επίπεδο. Και τον καιρό που ο Τάκιτος έγραφε (περίπου στις δύο πρώτες δεκαετίες του 2ου αιώνα)[36], ο ρόλος που έπαιζε η γεωργία στην οικονομία πολλών γερμανικών φυλών, οπωσδήποτε εκείνων που επηρεάζονταν περισσότερο από την επαφή με τον Ρωμαϊκό κόσμο, είχε αισθητά μεγαλώσει: ακόμα και η γεωργική δουλεία ήταν γνωστή (Tac. *Germ.* 25.1: βλ. §12). Δεν πρέπει

να υποθέσουμε ότι τα χαρακτηριστικά του φυγόπονου, που με τόσο ζωηρά χρώματα περιέγραψε ο Τάκιτος, ήταν γενικά ανάμεσα στους Γερμανούς: μόνο προύχοντες, που ο ίδιος τους παρουσιάζει να χαζεύουν από δω και κει σε καιρό ειρήνης χωρίς να κάνουν τίποτε άλλο από το να κοιμούνται και να τρώνε, αφήνοντας τη φροντίδα των σπιτιών και των αγρών τους «στις γυναίκες, στους γέρους και στα πιο αδύνατα μέλη της οικογένειας» (*Germ.* 15.1· πρβλ. 14.4, 26.1-2, 45.4, 46.1). Οι αλλαγές στην οικονομία των διαφόρων γερμανικών φυλών εξαρτιόνταν σε μεγάλο βαθμό από το πόσο αυτές ήταν εκτεθειμένες στη ρωμαϊκή επιρροή. Οι πηγές σπανίζουν και είναι κυρίως αρχαιολογικές, αλλά τυχαίνει να υπάρχουν μερικές σοβαρές γραπτές μαρτυρίες για μια σημαντική αύξηση της χρησιμοποίησης δούλων από δύο ομάδες εξαιρετικά προηγμένων γερμανικών φυλών: τους Μαρκομάνους και τους Κουάδους (πέρα από τον μέσο Δούναβη) κατά τον 2ο και τον 3ο αιώνα, και τους Αλαμανούς (ανατολικά του άνω και μέσου Ρήνου) κατά τον 4ο αιώνα· και στην τελευταία περίπτωση πάντως, είναι φανερό ότι δούλοι χρησιμοποιούνταν στη γεωργία, έστω και μόνο από ορισμένα ηγετικά πρόσωπα (βλ. Thompson, SEG 26-9 = *SCA*, επιμ. Finley, 200-3). Και οι Βισιγότθοι και οι Οστρογότθοι, που παίζουν μείζονα ρόλο στην ιστορία των «βαρβαρικών» εποικισμών κατά το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα και σε όλο το διάστημα του 5ου, φαίνεται να έδειχναν κυρίως κλίση προς τη γεωργία προτού ακόμα οι Ούνοι, στη μεγάλη προώθησή τους προς δυσμάς, κατά τη δεκαετία του 370, κατακτήσουν τους Οστρογότθους και αναγκάσουν τους Βισιγότθους να αναζητήσουν καταφύγιο πέρα από τον Δούναβη, σε ρωμαϊκό έδαφος. Από τους εποικισμούς που αναφέρονται στο Παράρτημα III, μόνο ένας ή δύο φαίνεται να ήταν από φυλές νομαδικές ή ημινομαδικές και, κατά συνέπεια, ήταν ανίκανες να προμηθεύσουν στους Ρωμαίους οποιουδήποτε είδους πλεόνασμα, ακόμα και υπό μορφή φόρων, παρά μόνο ίσως το προϊόν από τα κοπάδια τους των προβάτων και αγελάδων· αμφιβάλλω όμως αν αυτό ισχύει για όποιες άλλες φυλές εκτός από τις ουνικές, όπως ήταν οι Κοτρίγουροι (Παράρτημα III, παράγρ. 30d· πρβλ. 26) – από τους Γερμανούς, ακόμα και οι εξαιρετικά «βάρβαροι» Ερούλοι φαίνεται να ήταν εν μέρει γεωργοί (στο ίδιο, 29b και 30a).

20. Φτάνουμε τώρα στο σημείο όπου ένα πολύ μεγάλο μέρος τού μέχρι τότε ελεύθερου εργαζόμενου αγροτικού πληθυσμού είναι νόμιμα προσδεμένο στη γη, κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Δεν αμφιβάλλω καθόλου ότι αυτό άρχισε να εμφανίζεται προς το τέλος του 3ου αιώνα – ως μέρος της μεγάλης μεταρρύθμισης του συστήματος της τακτικής φορολογίας που εισήγαγε ο Διοκλητιανός (284-305) – και γενικεύτηκε στη διάρκεια του 4ου αιώνα. Η φύση αυτής της καινοτομίας σπάνια διατυπώθηκε σωστά. Κατά τη γνώμη μου η μόνη ερμηνεία που αποκαλύπτει τον ουσιώδη της χαρακτήρα (και αποτελεί, επομένως, μια συμβολή από τις πιο διαφωτιστικές που έγιναν για τη μελέτη της αρχαίας ιστορίας στους νεότερους χρόνους) είναι η ερμηνεία που δίνει ο A. H. M. Jones· ωστόσο, ακόμα και μερικοί από εκείνους που αναφέρονται στον τρόπο που χειρίζεται το θέμα δεν κατάφεραν να τον καταλάβουν πλήρως[37]. Δεν ήταν μόνο οι ελεύθεροι ενοικιαστές γης, αλλά *ολόκληρος ο εργαζόμενος αγροτικός πληθυσμός* σ' όλην τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ο εγγεγραμμένος στους φορολογικούς καταλόγους, που ήταν δεμένος με τη γη σε κληρονομική βάση κι έτσι έμπαινε στον δρόμο της δουλοπαροικίας – ή (για ό,τι αφορά τους ελεύθερους ιδιοκτήτες) αυτού που ονομάζω «οιονεί δουλοπαροικία» (βλ. πιο κάτω). Φαί

νεται, ότι ο *αγρότης ελεύθερος ιδιοκτήτης* (αγρότης ιδιοκτήτης, ο απόλυτος κύριος της γης του)[38] που περιλαμβανόταν στην απογραφή μ' αυτή την ιδιότητα, όσο μικρό κι αν ήταν το αγροτεμάχιό του και άσχετα με το αν συνέβαινε, ή όχι, να μισθώνει γη από κάποιον άλλο, ήταν δεμένος με το *χωριό* του[39], ενώ ο αγρότης που ήταν *μόνο ένας μισθωτής γης* ήταν δεμένος με τον συγκεκριμένο *αγρό ή αγροτεμάχιο* που μίσθωσε, όπως ένας *colonus, υπό τον όρο* να εμφαίνεται το όνομά του στην απογραφική δήλωση τού ιδιοκτήτη του. (Ο ιδιοκτήτης της γης στην τελευταία περίπτωση είναι κανονικά ένας ελεύθερος ιδιοκτήτης, αλλά θα μπορούσε να είναι μόνο ένας αρχικός μισθωτής, όπως εξηγείται στην § 22, λ.χ. ο *conductor* ενός αυτοκρατορικού ή εκκλησιαστικού κτήματος, που μπορεί συχνά να είναι ένα πλούσιο άτομο). Το γεγονός ότι υιοθετήθηκαν διαφορετικά συστήματα απογραφής στα διάφορα μέρη της αυτοκρατορίας δημιούργησε περιπλοκές, και ίσως να υπεραπλουστεύω αν ξεχωρίζω μόνο τις δύο μεγάλες ομάδες που μνημόνευσα. Αλλά σε μερικές – και πιθανόν στις περισσότερες – περιοχές, συμπεριλαμβανομένων πάντως της Μικράς Ασίας και των νησιών του Αιγαίου, της Θράκης και του Ιλλυρικού, υπάρχει λόγος να πιστεύουμε ότι οι γαιοκτήμονες καταχωρούσαν στην απογραφική δήλωσή τους τα ονόματα όλων των ενοικιαστών τους που δεν ήταν συνάμα και ιδιοκτήτες γης κατ' απόλυτη κυριότητα. Σε άλλες, ωστόσο, περιοχές, στις οποίες περιλαμβάνονται τουλάχιστον η Αίγυπτος (γι' αυτήν υπάρχουν ορισμένες στέρεες μαρτυρίες) και πιθανόν η Παλαιστίνη και μερικές από τις επαρχίες στην περιφέρεια των Γαλατών, τα ονόματα των κατόχων γης επί μισθώσει δεν καταχωρούνται προφανώς στις απογραφικές δηλώσεις των ιδιοκτητών γης από τους οποίους ενοικίασαν τα αγροτεμάχιά τους, αλλά μόνο ως μέλη των χωριών τους, ακόμα κι αν δεν είχαν ιδιόκτητη γη επιπλέον των μισθωμένων τεμαχίων τους γης· και σ' αυτές τις περιοχές οι μισθωτές φαίνονταν να ήταν δεμένοι όχι στα μισθωμένα χωράφια ή τεμάχιά τους γης, αλλά στα χωριά τους, όπως ήταν όλοι οι αγρότες ελεύθεροι ιδιοκτήτες[40]. Η όλη κατάσταση, αν την έχω σωστά αναλύσει (και δεν είμαι απόλυτα βέβαιος γι' αυτό) μπορεί να συνοψιστεί ως εξής:

1. Ο αγρότης που κατείχε κάποιο *τεμάχιο γης κατ' απόλυτη κυριότητα* κατεχωρείτο στο δελτίο της απογραφής ως μέλος του χωριού του και ήταν *δεμένος με το χωριό του*, είτε είχε είτε δεν είχε επίσης γη επί μισθώσει.

2. Η κατάσταση του αγρότη που δεν είχε ιδιόκτητη γη, αλλά ήταν μόνο *μισθωτής γης*, διέφερε ανάλογα με την περιοχή όπου διέμενε: φαίνεται ότι
(α) σε ορισμένες περιοχές (συμπεριλαμβανομένων τουλάχιστον της Αιγύπτου και πιθανόν της Παλαιστίνης και μερικών επαρχιών της περιφέρειας των Γαλατών) ο αγρότης κατεχωρείτο, όπως και ο ελεύθερος ιδιοκτήτης, στον κατάλογο της απογραφής ως μέλος του χωριού του και ήταν *δεμένος με το χωριό του*· αλλά ότι
(β) σε άλλες περιοχές (ίσως στις περισσότερες, και ασφαλώς στη Μικρά Ασία, στα νησιά του Αιγαίου, στη Θράκη και στο Ιλλυρικό) κατεχωρείτο στον κατάλογο απογραφής του ιδιοκτήτη της γης του, οπότε ήταν *δεμένος στον συγκεκριμένο αγρό ή τεμάχιο γης που μίσθωσε*. (Μόνο η τελευταία αυτή κατηγορία, πιστεύω, ήταν καθαυτό *adscripticii* [εναπόγραφοι], αν και η έκφραση μπορεί μερικές φορές να χρησιμοποιήθηκε και για μέλη της ομάδας *2(α)*).

Αυτές οι μεγάλης ολκής μεταρρυθμίσεις σήμαιναν τη δουλοπαροικοποίηση ενός μεγάλου τμήματος του εργαζόμενου αγροτικού πληθυσμού της αυτοκρατορίας, με σκοπό να διευκολυνθεί η αύξηση της εκμετάλλευσής του – με τη φορολογία πάνω απ' όλα, για να μην αναφέρουμε τις αναγκαστικές υπηρεσίες και τη στρατολογία – που είχε γίνει αναγκαία για τη διατήρηση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στη μορφή που την είχαν αναδιοργανώσει ο Διοκλητιανός και ο Κωνσταντίνος. Την αναδιοργάνωση, οι πρωτουργοί της την είδαν ως αναγκαία για το κοινό συμφέρον, για τη διαφύλαξη της αυτοκρατορίας, που κινδύνευε τώρα όσο ποτέ άλλοτε, από τη «βαρβαρική» απειλή, από την αυξανόμενη δύναμη της Περσίας των Σασσανιδών και από ολέθριους εσωτερικούς ανταγωνισμούς για τον έλεγχο της αυτοκρατορικής εξουσίας (βλ. κεφ. VIII, ειδ. υποκεφ. 4). Ωστόσο, οι εύπορες τάξεις ήταν αποφασισμένες να διατηρήσουν, και ήταν σε θέση να διατηρήσουν, την κυριαρχία τους και την οικονομικά προνομιακή τους κατάσταση· και όσο μεγαλύτερος ήταν ο πλούτος ενός ατόμου, όσο υψηλότερη ήταν η θέση του στην κοινωνική και πολιτική ιεραρχία, τόσο περισσότερες πιθανότητες είχε να πετύχει τη διατήρηση ή ακόμα και την ενίσχυση της θέσης του, έστω κι αν χρειαζόταν στην πορεία να θυσιαστούν ορισμένα επιφανή πρόσωπα. Η μεγάλη αναδιοργάνωση, επομένως, ήταν πρωτίστως προς το συμφέρον των εύπορων τάξεων ως σύνολο· και έκανε για ένα διάστημα θαύματα υπέρ αυτών ή πάντως υπέρ του ανώτερου στρώματός τους (πρβ. VIII.4). Μπαίνουμε τώρα στην κοινώς αποκαλούμενη περίοδο της «Ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας», όπου οι αυτοκράτορες, από τον Διοκλητιανό και έπειτα, έπαιρναν μιαν ακόμα υψηλότερη θέση, που τους επέτρεπε (αν ήταν αρκετά ικανοί) να ασκούν ακόμα μεγαλύτερο έλεγχο, προς το συλλογικό συμφέρον της άρχουσας τάξης. Αλλά, όπως εξηγώ στο VI.6, είναι σφάλμα να φανταζόμαστε ότι συντελέστηκε κάποια ριζική αλλαγή στη φύση της αυτοκρατορικής εξουσίας από την «Ηγεμονία» στη «Δεσποτεία», με την είσοδο στην Ύστερη Αυτοκρατορία. Ο princeps (όπως αποκαλούνταν ακόμα συχνά) υπήρξε πάντοτε στην ουσία ένας απόλυτος μονάρχης, και το πιο σημαντικό γνώρισμα των αλλαγών που επήλθαν με την Ύστερη Αυτοκρατορία ήταν μια εντατικοποίηση των μορφών εκμετάλλευσης, από τις οποίες η εισαγωγή σε ευρεία κλίμακα της δουλοπαροικίας ήταν ίσως, τελικά, το σπουδαιότερο στοιχείο.

21. Νομίζω ότι ο Jones είχε δίκιο να πιστεύει ότι ο νόμος που έδενε τους αγρότες στα χωριά τους ή στα χωράφια τους ήταν «πρωτίστως ένα φορολογικό μέτρο που αποσκοπούσε στη διευκόλυνση και στην εξασφάλιση της είσπραξης του νέου κεφαλικού φόρου, και όχι ειδικά στο δέσιμο των ενοικιαστών στα χωράφια τους»· αλλά και ότι «οι μεγάλοι γαιοκτήμονες βρήκανε τον νόμο χρήσιμο για να κρατούν τους ενοικιαστές τους και να τους ξαναφέρνουν πίσω αν έφευγαν», και οι αυτοκράτορες επεξέτειναν το μέτρο για δικό τους όφελος (βλ. ειδ. *CJ* XI.li.1, για τον Θεοδόσιο Α'), και αύξησαν την εξάρτηση των δεμένων *coloni* από τους ιδιοκτήτες της γης τους με μια σειρά νόμους κατά τον 4ο και τον 5ο αιώνα (Jones, RC, στις *SAS*, επιμ. Finley, 293-5· πρβλ. Jones, *RE* 406-7· *LRE* II. 796-801). Οι αγρότες ελεύθεροι ιδιοκτήτες, ωστόσο, αν και εξακολουθούσαν να είναι πολυάριθμοι, πάντως στην ελληνική Ανατολή δεν παρουσίαζαν κανένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την τάξη των μεγάλων γαιοκτημόνων, και οι νόμοι που τους έδεναν στα χωριά τους φαίνεται ότι είχαν ελάχιστη εφαρμογή, εκτός από τις περιπτώσεις όπου τα ίδια τα χωριά έπαιρ-

ναν μέτρα (όπως βλέπουμε στους *P. Thead.* 16-17) για να σταματήσουν τις μαζικές λιποταξίες – που ήταν ίσως σπάνιες, μια και οι αγρότες ελεύθεροι κτηματίες σπάνια σπρώχνονταν στην ακραία απόφαση να εγκαταλείψουν τα πατρογονικά τους κτήματα.

Όσο για τους μισθωτές, η κατάσταση ήταν εξαιρετικά περίπλοκη. Το δεμένο «κολονάτο», δηλαδή οι μισθωτές που ήταν δεμένοι στα τεμάχια γης που ενοικίαζαν (και όχι απλώς στα χωριά τους), αποτελούσε φυσικά ένα ζήτημα έντονου ενδιαφέροντος για την τάξη των γαιοκτημόνων: είχε επεκταθεί στην Παλαιστίνη με νόμο του Θεοδοσίου Α' (όπως αναφέρθηκε πιο πάνω) και πιθανόν στην Αίγυπτο πολύ πριν από το 415, όταν για πρώτη φορά μαθαίνουμε για μισθωτές αποκαλούμενους *coloni homologi* (*CTh* XI.xxiv. *b.pr.*, 3), στους οποίους, περιλαμβάνονταν προφανώς μισθωτές μεγάλων κτημάτων, που όμως ήταν καταχωρημένοι ως μέλη των χωριών τους. Ακόμα και οι δεμένοι *coloni*, ωστόσο, αν και δουλοπάροικοι, σύμφωνα με τον ορισμό που έδωσα (στο III.4), παρέμεναν θεωρητικά ελεύθεροι: δεν ήταν δούλοι από τεχνική άποψη. Πριν από το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα, ο όρος *colonatus* χρησιμοποιήθηκε για το δουλοπάροικο κολονάτο. Η πρώτη πρώτη εμφάνισή του χρονολογείται συνήθως στο 382 (*CTh* XIV. xviii.1 = *CJ* XI. xxvi.1), ίσως με βάση τον *Thesaurus Linguae Latinae*, όπου αυτό είναι το πρώτο παρατιθέμενο κείμενο· αλλά ο όρος *colonatus iure* συναντιέται σαράντα ολόκληρα χρόνια νωρίτερα, στο *CTh* XII.i.33, όπου χρησιμοποιείται ήδη ως τεχνικός όρος. Στο σημείο αυτό, οφείλω να επανέλθω στο γεγονός (που ανέφερα ήδη κάτω από την επικεφαλίδα II. του III.4) ότι από τα τέλη του 4ου αιώνα και εφεξής οι αυτοκράτορες έτειναν να χρησιμοποιούν για το δουλοπάροικο *colonatus* τον όρο δουλεία – όσο κι αν ο όρος αυτός ήταν ακατάλληλος – κατά έναν τρόπο που οι μεγάλοι νομικοί των προηγούμενων αιώνων θα είχαν ασφαλώς χλευάσει. Σε ένα θέσπισμα γύρω στο 395, σχετικό με την επισκοπή της Θράκης, ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Α', ενώ παραδέχεται ότι οι *coloni* του είχαν νομικά «ελεύθερο status» (ήταν *condicione ingenui*), πρόσθετε την απαίσια φράση ότι «πρέπει να θεωρούνται δούλοι της ίδιας της γης όπου γεννήθηκαν» (*servi terrae ipsius cui nati sunt aestimentur*), και επέτρεπε στον *possessor* τους να ασκεί πάνω τους «την εξουσία ενός δεσπότου» (*domini potestas: CJ* XI. lii.1.1.). Λίγα χρόνια αργότερα ο ανατολικός αυτοκράτορας Αρκάδιος δήλωνε ότι είναι «γεγονός σχεδόν» ότι οι δουλοπάροικοι *coloni* (εδώ λέγονται *coloni censibus adscripti*) αν και ομολογουμένως *liberi*, φαίνονται να βρίσκονται «σ' ένα είδος δουλείας» (*paene est ut quadam servitute dediti videantur: CJ* XI. 1.2.*pr.*, πιθανή χρονολογία 22 Ιουλίου 396: βλ. Seeck, *RKP* 132, 291). Μεταξύ 408 και 415 ο Θεοδόσιος Β', σε μια παραστατική φράση του, μίλησε για «όλους εκείνους που η Τύχη κρατάει δεμένους με τις αλυσίδες των κληρονομημένων αγρών τους» (*omnes quos patrimonialium agrorum vinculis fortuna tenet adstrictos: CJ* XI. lxiv.3) – παράδοξη φράση, που μοιάζει με ένα προγενέστερο θέσπισμα του Γρατιανού, το 380, όπου γίνεται λόγος για «πρόσωπα οφειλέτες στον νόμο των αγρών» (*iuri agrorum debitas*), στον οποίο και πρέπει να επαναφερθούν (*CTh* X.xx. 10.1 = *CJ* XI. viii.7.1.). Σε μια διοικητική πράξη του 451, ο δυτικός αυτοκράτορας Βαλεντινιανός Γ' όριζε ότι τα παιδιά μιας ελεύθερης γυναίκας και ενός δούλου ή *colonus* πρέπει να παραμένουν ως *coloni (colonario nomine)* υπό τον έλεγχο και την εξουσία *(in iure et dominio)* εκείνων στων οποίων τη γη έχουν γεννηθεί, εκτός από την περίπτωση μιας γυναίκας που της είχε από πριν δοθεί ρητή ειδοποίηση *(denunciatio)* να μη συνάψει έναν τέτοιο

γάμο, οπότε τα παιδιά θα χαρακτηρίζονταν δούλοι: υπάρχει μια νύξη για τους πρώτους που κρατούνται δεμένοι μ' ένα *nexus colonarius*, και για την τελευταία που κρατιέται δεμένη με την *condicio servitutis* (*Nov. Val.* XXXI.6· πρβλ. *CTh.* IV.xii.4-7). Από τα μέσα του 5ου αιώνα και εφεξής αρχίζουμε να μαθαίνουμε για ένα είδος δουλοπάροικων *coloni* γνωστών ως *adscripticii* (*εναπόγραφοι ή ενυπόγραφοι* στην ελληνική)[41], που στη Δύση λέγονταν *tributarii, originales* ή *originarii*, και των οποίων το status άρχισε να πλησιάζει εκείνο των δούλων. (Η ακριβής φύση τους συζητιέται ακόμα, αλλά πιστεύω ότι η ανάλυση που κάνει ο Jones είναι βασικά σωστή: *LRE* II. 799-803· RC στις *SAS* επιμ. Finley, 298-302· *RE* 417). Το 530 ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός συνάντησε κάποια δυσκολία στο να κάνει τη διάκριση μεταξύ *adscripticii* και δούλων: «Ποια διαφορά μπορεί ν' ανακαλύψει κανείς», λέει, «ανάμεσα σε δούλους και *adscripticii*, όταν ο καθένας από αυτούς έχει τεθεί υπό την εξουσία του κυρίου του *(dominus)*, ο οποίος μπορεί να χειραφετήσει τον δούλο μαζί με το χρημάτιόν του *(peculium)* και ν' απαλλοτριώσει τον *adscripticius* μαζί με τη γη του;» (*CJ* XI. xlviii 21.1). Λίγα χρόνια αργότερα ο Ιουστινιανός θα χαρακτηρίσει ως «ενάντιο στην ανθρώπινη φύση» *(inhumanum)* να στερεί κανείς τη γη από τους *adscripticii* της, «οι οποίοι είναι σαν τα ίδια της τα μέλη [membra]»: ο *adscripticius* «οφείλει να παραμένει και να προσκολλάται στη γη» (*remaneat adscripticius et inhaereat terrae:* στο ίδιο 23. *pr.*, αρχές της δεκαετίας του 530)[42]. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ιουστινιανός θεωρούσε τους γάμους μεταξύ *adscripticii* και ελεύθερων ατόμων ως διεπόμενους από τους κανόνες του Ρωμαϊκού Δικαίου που ρυθμίζουν τις ενώσεις μεταξύ ελευθέρων ανδρών ή γυναικών με δούλους (*CJ* XI. xlviii. 24, πολύ πιθανόν του 533· *Nov. J.* CLXII. 1-3, του 539). Το νομικό ζήτημα δεν είχε λυθεί πραγματικά ούτε τότε, και ο Ιουστινιανός, όπως συνήθως, άλλαζε συνεχώς γνώμη (βλ. Jones, στις *SAS*, επιμ. Finley, 302 σημ. 75)· αλλά όποια κι αν ήταν η νομική κατάσταση, ο αυτοκράτορας είχε κρίνει ότι ο κάθε *colonus* έπρεπε να πειθαναγκάζεται να παραμένει στη γη όπου γεννήθηκε – αυτό ακριβώς, λέει σε μια πολύ παράξενη φράση, σημαίνει η ίδια η ονομασία *colonus* (*Nov. J.* CLXII.2.1, του 539).

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα κείμενα που διαθέτουμε, σχετικά με το ύστερο ρωμαϊκό *colonatus*, είναι μια πολύ σύντομη επιστολή του Σιδώνιου Απολλινάριου στον φίλο του Σεμνό (Pudens), η οποία πρέπει να είχε γραφτεί στη δεκαετία του 460 ή του 470 (*Ep.* V. xix.). Αξίζει να προσεχτεί η ορολογία της. Ο γιος της παραμάνας του Σεμνού, ένα από τα μέλη του προσωπικού του Σεμνού, είχε διάσει τη θυγατέρα της τροφού του Σιδώνιου. Ο Σεμνός παρακάλεσε τον Σιδώνιο να μην τιμωρήσει τον άνθρωπο αυτόν, και ο Σιδώνιος τώρα συμφωνεί υπό τον όρο να τον απαλλάξει ο Σεμνός από το *originalis inquilinatus* του (από την αρχική του κατάσταση του *inquilinus*) και να γίνει έτσι ο *patronus* του αντί ο *dominus* του: αυτό θα επιτρέψει στον διαστή, ως *cliens* του Σεμνού και όχι ως *tributarius*, να πάρει την ιδιότητα ενός *plebeius* αντί ενός *colonus* (*plebeiam potius... personam quam colonariam*) κι έτσι ν' αποκτήσει τη *libertas* και να νυμφευθεί τη γυναίκα, η οποία ήταν ήδη ελεύθερη (libera). Ο άνδρας, αν και δεν ήταν δούλος, και επομένως δεν χρειαζόταν να χειραφετηθεί, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως εντελώς ελεύθερος παρά μόνον όταν ο Σεμνός, ο «κύριός» του, τον αναγνωρίσει όχι πια ως *colonus, inquilinus, tributarius*, αλλά τώρα ως ελεύθερο *plebeius* και *cliens*.

22. Στις §§ 20 και 21 μίλησα γι' αυτό που έχω ονομάσει «*εργαζόμενο* αγροτικό πλη-

θυσμό», που περί τα τέλη του τρίτου αιώνα ήταν δεμένος στη γη (οι ελεύθεροι ιδιοκτήτες στα χωριά τους, και οι απλοί μισθωτές και δίχως ιδιόκτητη γη, είτε στα χωριά τους είτε στα ιδιαίτερά τους χωράφια ή τεμάχια γης), αν και για λόγους που έχω ήδη εκθέσει η πίεση που δέχονταν οι ελεύθεροι ιδιοκτήτες ήταν πολύ μικρότερη – αρκεί να πλήρωναν κανονικά τους φόρους τους. Οι ιστορικοί (και οι νομικοί) που δεν γνωρίζουν από πρώτο χέρι τη γραμματεία και τις νομικές μαρτυρίες για το *κολονάτο* έχουν την τάση να νομίζουν ότι η μακριά σειρά των νόμων που εξετάζουμε τώρα αφορά μόνο τους *ελεύθερους ενοικιαστές γης*· αυτό όμως είναι εντελώς λαθεμένο, διότι δεν ήταν καθόλου δεσμευμένοι όλοι οι μισθωτές γης, κατά τον 4ο αιώνα και αργότερα, και διότι στην αρχική φάση αυτής της εξέλιξης οι περισσότεροι αν όχι όλοι οι εργαζόμενοι αγρότες *ελεύθεροι ιδιοκτήτες* ήταν κι αυτοί δεσμευμένοι, στις περιοχές όπου είχε εισαχθεί το δουλοπάροικο κολονάτο. Τούτο το σφάλμα, το συναντάμε, λογουχάρη, στον Finley, ο οποίος λέει για τους Κώδικες πως αποτελούν απόδειξη ότι «από την εποχή του Διοκλητιανού, στο τέλος του 3ου αιώνα, οι *μισθωτές* γης ήταν δεμένοι, όχι ελεύθεροι», και προσθέτει ότι «μαζί με την *εξαφάνιση* του ελεύθερου ιδιοκτήτη [ίσως στην περίοδο του Διοκλητιανού] *εξαφανίστηκε* από τα νομικά κείμενα και η κλασική ρωμαϊκή μισθωτική σύμβαση (*AE* 92, οι υπογραμμίσεις δικές μου). Η διατύπωση αυτή, όπως έχει, είναι παραπλανητική. Πρώτον, στον βαθμό που έχει καν κάποια εγκυρότητα, ισχύει μόνο για τη λατινική Δύση, όχι για την ελληνική Ανατολή. Σε μερικά τουλάχιστον τμήματα της ελληνικής Ανατολής υπήρχαν, ακόμα κι ανάμεσα στους εργαζόμενους αγρότες (όπως μπορούμε να το δούμε από τους παπύρους), μισθωτές σε σημαντικό αριθμό – ανάμεσα στους οποίους και μερικοί προφανώς πολύ φτωχοί – που δεν ήταν «δεμένοι» αλλά ενοικίαζαν κτήματα για βραχυπρόθεσμη χρήση[43]. Η άποψη του Finley βασίζεται ίσως σε μια εργασία που ο ίδιος αναφέρει: το άρθρο ενός διαπρεπούς μελετητή του Ρωμαϊκού Δικαίου (Ernst Levy, RPGL, 1948), που δεν διευκρινίζει αρκετά ότι αφορά σχεδόν αποκλειστικά τη Δύση, και που επιπλέον φανερώνει μιαν εντελώς ανεπαρκή γνώση των μη νομικών πηγών, ακόμα και για τη Δύση (βλ. επόμενη παράγραφο). Ένα βιβλίο του ίδιου του Levy, που εκδόθηκε οχτώ χρόνια αργότερα, είναι σαφώς αφιερωμένο στη Δύση και δείχνει μια ριζική διαφορά με την Ανατολή στο θέμα ακριβώς που εξετάζουμε (*WV* 251-75, ειδ. 251 σημ. 476)· αλλά και πάλι φανερώνει άγνοια σπουδαίων γραπτών κειμένων και παπυρολογικών στοιχείων. Η γενική εικόνα του Υστερορωμαϊκού συστήματος μίσθωσης, από την αυστηρά νομική άποψη, παρουσιάζεται κάπως καλύτερα από τον Max Kaser (*RP* II² [1975] 400-8). Αν και αποτίει πολύ υψηλό φόρο τιμής στο βιβλίο του Levy, χαρακτηρίζοντάς το ως «grundlegend» (θεμελιακό), σημειώνει τουλάχιστον μια σειρά ριζικές διαφορές ανάμεσα στη Δύση και στην Ανατολή. Ωστόσο, κι αυτός, κατά τη γνώμη μου, υπερβάλλει και προχρονολογεί την παρακμή στη Δύση της κλασικής ρωμαϊκής μισθωτικής σύμβασης, *locatio conductio*, καθώς στηρίζεται αποκλειστικά σε νομικές πηγές.

Στην πραγματικότητα, οι άνθρωποι τους οποίους μπορούμε βολικά να ονομάσουμε «αρχικούς μισθωτές» και οι οποίοι δεν εργάζονται οι ίδιοι τη γη που κατέχουν (συχνά είτε αυτοκρατορικό κτήμα, που μισθώνεται από τη *res privata*, είτε εκκλησιαστική ιδιοκτησία), αλλά την εκμισθώνουν σε εργαζόμενους μισθωτές, *coloni*, δεν ήταν καθόλου δεμένοι στη γη: είναι οι *conductores* (οι [αρχικοί] *μισθωταί*) που εμφανίζονται συχνά στους Κώδικες και στις Νεαρές, σε παπύρους και σε γραπτές πηγές. Η εκμίσθωση, σύμφωνα με το παραδοσιακό πρότυπο, δίχως να συνεπά-

γεται καμια δουλοπαροικοποίηση (βλ. λ.χ. *CJ* XI. xlviii. 22. *pr.*, 1, του 531 μ.Χ.), συνεχίστηκε ακόμα και στη Δύση στα τέλη του 6ου αιώνα και αργότερα: υπάρχουν άφθονες σχετικές μαρτυρίες, που συνοψίζονται από τον Jones, *LRE* II. 788-92 (μαζί με III. 252-5 σημ. 44-50· και βλ. 97 σημ. 13). Οι μισθωτές αγρολήπτες είχαν μεγάλες διαφορές status μεταξύ τους. Σ' έναν πάπυρο από τη συλλογή της *Ραβέννας* χρονολογούμενον από το 445-6 (*P. Ital.* 1) βρίσκουμε ότι μερικοί από τους *conductores* που ενοικίασαν γαίες από κάποιον απόμαχο ανώτερο αξιωματούχο (έναν πρώην Μέγαν Αρχιθαλαμηπόλο), ήταν σε θέση να πληρώνουν πολύ υψηλά ετήσια μισθώματα, ανερχόμενα σε εκατοντάδες σόλδια (μέχρι 756), για συγκροτήματα κτημάτων *(massae)* στη Σικελία[44]. Αυτοί ήταν ολοφάνερα άνθρωποι με μεγάλη περιουσία· στην άλλη όμως άκρη, συναντούμε *conductores* που ήταν πραγματικοί δούλοι. Ανέφερα ήδη τον Ampliatus, που εμφανίζεται σε μια επιστολή του Πάπα Γελάσιου, στη δεκαετία του 490, ως δούλος-*conductor* της Ρωμαϊκής Εκκλησίας[45]. Υπάρχει επίσης ο άνθρωπος με το επιχειρηματικό πνεύμα, ο Κλαρέντιος, που εμφανίζεται από τον Πάπα Πελάγιο Α' (*Ep.* 64) το 559 ως ο γιος μιας δούλης της Εκκλησίας του (που ήταν επομένως και ο ίδιος νομικά ένας δούλος αυτής της Εκκλησίας): ο Πελάγιος λέει γι' αυτόν ότι απέκτησε δικό του *peculium*, που περιλάμβανε κι ένα μικρό αγρόκτημα *(agellus)*, κι ακόμα ότι είχε το θράσος να αυτοπαρουσιάζεται ως ένας *curialis*[46]· χρειάστηκε να σταλεί πίσω στην εκκλησιαστική *massa* από την οποία προερχόταν. Η πιο ενδιαφέρουσα απ' όλες τις γραπτές μαρτυρίες είναι εκείνη που δίνουν οι επιστολές του Πάπα Γρηγορίου του Μεγάλου (590-604), οι οποίες δείχνουν ότι τα απέραντα κτήματα της Εκκλησίας της Ρώμης, το *patrimonium Petri*, εκμισθώνονταν συχνά σε *conductores*, που τα υπενοικίαζαν σε *coloni*[47]. Το 592 υπήρχαν μόνο στη Σικελία όχι λιγότεροι από τετρακόσιους τέτοιοι *conductores* στα κτήματα της Ρωμαϊκής Εκκλησίας (*Ep.* II. 38)[48]· και το ίδιο σύστημα εκμετάλλευσης της γης της χρησιμοποιούσε αυτή η Εκκλησία και σε άλλες περιοχές, ιδιαίτερα στη Γαλατία. Μια επιστολή του Γρηγορίου, γραμμένη το 595, απευθύνεται «στους [αρχικούς] μισθωτές των κτημάτων ή αγρών [της Ρωμαϊκής Εκκλησίας] σ' όλη τη Γαλατία» (*conductoribus massarum sive fundorum per Galliam constitutis): Ep.* V. 31. (Ανάμεσα σε πολλές άλλες ενδιαφέρουσες επιστολές του Γρηγορίου υπάρχουν δύο, *Ep.*II. 38 και V.7, του 592 και του 594 μ.Χ., αντίστοιχα, που μελετούν τη δυνατότητα να δωροδοκηθούν Εβραίοι μισθωτές για να προσηλυτισθούν στον χριστιανισμό, με την προσφορά σ' αυτούς εκπτώσεων μέχρι του ενός τρίτου των μισθωμάτων τους, *pensiones* – που πληρώνονταν σε χρυσό: ποσά από ένα ώς τέσσερα σόλδια τον χρόνο φαίνεται ότι ήταν συνηθισμένα). Κι άλλες γραπτές μαρτυρίες για τους Υστερορωμαϊκούς *conductores* δεν είναι δύσκολο να βρεθούν: βλ. λχ. Symm., *Ep.* IV. 68· IX. 52· και αργότερα (μεταξύ περίπου του 507 και περίπου του 536) Κασσιοδ., *Var.* 1.16· II.25· V.39· VIII.33· XII.5 (από τα οποία το V.39 αφορά την Ισπανία, και τα άλλα είτε την Ιταλία γενικά είτε την Apulia ή τη Lucania και το Bruttium). Προσθέτω ότι θα μπορούσα να αναφέρω πάνω από τριάντα νόμους, από τους οποίους οι περισσότεροι εκδόθηκαν στη Δύση, από τον Κώδικα του Θεοδοσίου και τις Νεαρές τού 5ου αιώνα, που μιλάνε για *conductio* ή *locatio*, *conductores* ή *locatores*, και για τα μισθώματα *(pensiones)* που πληρώνονται με βάση αυτές τις συμβάσεις, για να μην αναφέρω άλλα κείμενα[49]. Είναι πράγματι ανεπίτρεπτο να μιλάμε για εξαφάνιση της σύμβασης της *locatio conductio*, έστω και στη Δύση, κατά την περίοδο που καλύπτεται από τούτο το βιβλίο. Και οι αγρότες ελεύθεροι

ιδιωκτήτες, αν και ήταν γενικά μια παρακμάζουσα ομάδα, ιδιαίτερα στη Δύση, επιβίωναν ακόμα σε μεγάλο αριθμό καθ' όλο το διάστημα της Υστερης Αυτοκρατορίας, και οπωσδήποτε στην ελληνική Ανατολή[50]· και, όπως είδαμε, πολλοί από αυτούς ήταν επίσης «δεμένοι» στα χωριά τους. (Το γεγονός ότι ελεύθεροι ιδιοκτήτες γης όπως και μισθωτές ήταν «δεμένοι», συχνά έχει παραβλεφθεί. Ωστόσο, το επισήμανε, για την Αίγυπτο, ο Gelzer, αν και δεν το αναφέρει καθαρά, σ' ένα βιβλίο του που εκδόθηκε πριν από εβδομήντα χρόνια, *SBVA* 1909, που παρέμεινε άγνωστο στον Jones: βλ. ξανά σημ. 37).

23. Εκτός, λοιπόν, από τους μεγάλους γαιοκτήμονες και τους «αρχικούς μισθωτές», που ανήκαν στην «εύπορη τάξη», όπως την όρισα (III.2) και που δεν πρέπει να λογαριάζονται ανάμεσα σ' εκείνους που ονόμασα «*εργαζόμενο* αγροτικό πληθυσμό», μπορούμε ν' αναγνωρίσουμε τέσσερις μεγάλες ομάδες μέσα στον μη δουλικό εργαζόμενο αγροτικό πληθυσμό[51]: (1) τους αγρότες ελεύθερους ιδιοκτήτες γης, από τους οποίους μια ανεξακρίβωτη και μεταβαλλόμενη (ίσως φθίνουσα) αναλογία ήταν δεμένοι στις κοινότητες των χωριών τους· (2) τους ελεύθερους μισθωτές γης· (3) τους μισθωτές δουλοπάροικους που είχαν ακόμα τεχνικά ελεύθερο status, και (4) τους *adscripticii* (εναπογράφους), δουλοπάροικους που, κατά τον 6ο αιώνα τουλάχιστον, είχαν καταντήσει να μην διακρίνονται σχεδόν από δούλους. Είναι αδύνατο να κάνουμε έστω και μια άτυπη εικασία για τις σχετικές αναλογίες αυτών των ομάδων, που θα είχαν αλλάξει πολύ από τόπο σε τόπο και από εποχή σε εποχή. Μερικοί σήμερα θα ήθελαν ίσως να περιορίσουν τον όρο *colonus* στις ομάδες (3) και (4), που περιλάβαιναν μόνο «δουλοπάροικους» με την αυστηρή έννοια (βλ. III.4). Οι πηγές, ωστόσο, ακόμα και τα νομικά κείμενα, χρησιμοποιούν κάποτε τη λέξη *coloni* πιο ελεύθερα, κατά τη γνώμη μου, με τρόπο που να περιλαμβάνει πάντως εκείνους από την ομάδα (1) που ήταν πραγματικά «δεμένοι» στα χωριά τους, και ίσως όλους ή σχεδόν όλους τους εργαζόμενους αγρότες (πρβ. Stein, *HBE* II. 207-8, ειδ. 208 σημ. 1). Οι «δεμένοι» ελεύθεροι ιδιοκτήτες γης, βεβαίως, δεν καλύπτουν επακριβώς τον δικό μου ορισμό των δουλοπάροικων· αλλά, όπως εξήγησα στο III. 4, αν πλήρωναν βαρύ φόρο, δεν βρίσκονταν πραγματικά σε πολύ διαφορετική θέση από τους δουλοπάροικους-μισθωτές, και τους ονομάζω «οιονεί δουλοπάροικους».

Οι αγροτικοί δούλοι, ενώ νομικά διατηρούσαν το δουλικό τους status, ωφελήθηκαν, κατά τον 4ο αιώνα, από μια σειρά αυτοκρατορικά διατάγματα (βλ. σχετικά III. 4 § II. και σημ. 16). Αυτά κορυφώθηκαν γύρω στο 370 σ' ένα νόμο που απαγόρευε την πώλησή τους χώρια από τη γη όπου ήταν καταχωρημένοι στην απογραφή (*censiti: CJ* XI. xlviii 7. *pr.*), και τους ανέβαζε έτσι σε μια θέση όμοια μ' εκείνη του δουλοπάροικου. Στην περίπτωση χειραφέτησής τους, όφειλαν να μείνουν στη γη που καλλιεργούσαν, ως *adscripticii*. Ο Πάπας Γρηγόριος ο Μέγας, που ήταν αποφασισμένος να επιβάλει την εφαρμογή των νόμων που απαγόρευαν στους Εβραίους να έχουν χριστιανούς δούλους, έδωσε εντολές, σχετικά με τους χριστιανούς τους οποίους κατείχαν Εβραίοι μισθωτές κτημάτων της Ρωμαϊκής Εκκλησίας στη Luna της Ετρουρίας, ότι όφειλαν, μετά την απελευθέρωσή τους, να παραμείνουν στην ίδια γη και να εκτελούν «όλες τις υπηρεσίες που ο νόμος ορίζει αναφορικά με τους *coloni* ή τους *originarii*» (*Ep.* IV. 21, του 594 μ.Χ.).

★ ★ ★ ★ ★

Πριν αφήσω τούτο το υποκεφάλαιο, οφείλω ν' αντιμετωπίσω ένα πρόβλημα (ίσως μεγαλύτερου ενδιαφέροντος για τους μαρξιστές παρά για άλλους) που έχω αμελήσει ώς τώρα. Αφορά την ενδιάμεση περίοδο, αν μπορώ να την ονομάσω έτσι, ανάμεσα στη γενική χρήση της *δουλικής εργασίας* ως του κυριότερου τρόπου με τον οποίο η εύπορη τάξη ποριζόταν το πλεόνασμά της, και στη μεγάλης κλίμακας *δουλοπαροικία*, που (όπως είδαμε) δεν εμφανίστηκε παρά στο τέλος ακριβώς του 3ου αιώνα και σε μερικές περιοχές δεν ολοκληρώθηκε παρά στα τέλη του 4ου αιώνα (όπως στην Παλαιστίνη) ή και στις αρχές του 5ου (όπως ίσως στην Αίγυπτο). Αυτή η «ενδιάμεση περίοδος» μπορούμε να υποθέσουμε ότι αρχίζει σε πολύ διαφορετικές περιόδους στις διάφορες περιοχές και ίσως πολλοί να αρνηθούν την ίδια την ύπαρξή της. Πιστεύω, όμως, ότι οι περισσότεροι ιστορικοί που ενδιαφέρονται για προβλήματα αυτού του είδους, θα είναι διατεθειμένοι να αναγνωρίσουν ότι άρχισε κάπου ανάμεσα στους δύο πρώτους αιώνες. Οπότε έχουμε ν' αντιμετωπίσουμε τούτη τη δυσκολία: είναι μήπως πιο λογικό να υποθέσουμε ότι στο διάστημα αυτής της «ενδιάμεσης περιόδου» μια μεγάλη μερίδα της τάξης των μεγάλων γαιοκτημόνων αντλούσε το πλεόνασμά της περισσότερο (ίσως πολύ περισσότερο, σε ορισμένα μέρη) από τη μίσθωση της γης της σε ελεύθερους μισθωτές παρά από την απευθείας καλλιέργειά της με εργασία δούλων; Και αν ναι, δικαιούμαστε άραγε να συνεχίζουμε να μιλάμε για τούτο το πλεόνασμα σαν να προερχόταν όλο από την εκμετάλλευση «*ανελεύθερης* εργασίας», πριν από την εισαγωγή της δουλοπαροικίας στις αρχές της Ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας;

Η απάντηση μου σε τούτο το ερώτημα μπορεί να μοιραστεί σε τρία μέρη:

α) Πρώτον, η εκμίσθωση γης σ' έναν ελεύθερο μισθωτή πρέπει κατά κανόνα ν' αποφέρει σ' έναν γαιοκτήμονα μικρότερο κέρδος απ' ό,τι η άμεση καλλιέργειά της με εργασία δούλων, εφόσον ο μισθωτής θα χρειάζεται να εξασφαλίζει στον ίδιο και στην οικογένεια του τα προς το ζην από το προϊόν της γης, πριν να μπορέσει να πληρώσει το μίσθωμα ή τους φόρους. Η εκμίσθωση απλώς δεν θεωρείται, από τους Ρωμαίους συγγραφείς που ασχολήθηκαν με τα γεωργικά θέματα, συμφέρουσα μέθοδος εκμετάλλευσης της γης, εκτός αν η γη βρίσκεται σε περιοχή ανθυγιεινή, όπου ο γαιοκτήμονας θα έκανε απερισκεψία να ριψοκινδυνέψει τη χρησιμοποίηση πολύτιμων δούλων, ή αν βρίσκεται τόσο μακριά ώστε δεν μπορεί να ασκεί την αναγκαία τακτική επιτήρηση (Colum., *RR*, I. vii. 46-7). Επομένως, οι γαιοκτήμονες που διψάνε για κέρδη είναι απίθανο να προσφεύγουν στην εκμίσθωση, εκτός αν δεν μπορούν να εξασφαλίσουν την αναγκαία δουλική εργασία, ή να εκμεταλλευθούν ικανοποιητικά ένα ιδιαίτερο τεμάχιο γης, επειδή κάτι τέτοιο προϋποθέτει μεγαλύτερη προσωπική εποπτεία από εκείνην που θέλουν ή μπορούν να ασκήσουν, ή επειδή δεν μπορούν να αποκτήσουν ικανούς επιστάτες.

β) Δεύτερον, η χρησιμοποίηση δούλων δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι κατ' ανάγκην, ή έστω συνήθως, απουσιάζει όταν η γη στην αρχαιότητα εκμισθωνόταν. Ένας ελεύθερος μισθωτής γης μπορούσε να έχει τους δικούς του δούλους, οπότε ήταν κατ' αρχήν σε θέση να αντλεί μεγαλύτερο κέρδος από τη γη και να πληρώνει έτσι ένα υψηλότερο μίσθωμα. Πολύ συχνότερα απ' όσο φαίνεται, και οπωσδήποτε στην Πρώιμη Ηγεμονία, ο γαιοκτήμονας προμήθευε δούλους ως μέρος του *instrumentum* (των εργαλείων) του αγροκτήματος· και, φυσικά, αν ο μισθωτής καλλιεργεί έναν

αγρό με δούλους που του προμηθεύει ο γαιοκτήμονας, ο τελευταίος ωφελείται από την εργασία των δούλων, διότι μπορεί να απαιτήσει υψηλότερο μίσθωμα. Παρέθεσα στην § 18 δύο βασικά αποσπάσματα από τους *Πανδέκτες* που προσδιορίζουν το *instrumentum* ενός αγρού. Το ένα, από τον Ουλπιανό, περιγράφει τα είδη που «συνήθως» χορηγούνται ως *instrumentum* όταν εκμισθώνεται ένας αγρός, ώστε η τυχόν μη συμπερίληψή τους να συνιστά αντικείμενο επέμβασης της δικαιοσύνης (*si quis fundum locaverit, quae soleat instrumenti nomine conductori praestare: Dig.* XIX. ii. 19.2.)· αλλά, βεβαίως, οποιαδήποτε είδη μπορούσαν να προστεθούν ή να αποκλειστούν με ρητή συμφωνία. (Έτσι έχουν τα πράγματα, έστω κι αν οι λέξεις «nisi si quid aliud specialiter actum sit» αποτελούν μιαν παρεμβολή). Τα κείμενα των *Πανδεκτών*, που μιλάνε επίσης για κληροδοτήματα αγρών «εφοδιασμένων με δούλους» (instructus[52] cum mancipiis, κ.λπ.), δείχνουν ότι οι δούλοι (αν και δεν αναφέρονται στα *Dig.* XIX. ii. 19.2) συχνά συμπεριέχονται στο *instrumentum*, και προφανώς ήταν σε ορισμένες περιπτώσεις αρκετά πολυάριθμοι και διαφορετικοί και περιλάβαιναν επιστάτες ή επόπτες (vilici et monitores), καθώς και διάφορους ειδικούς (*Dig.* XXXIII.vii. 8. *pr.*1), μαζί με τους «συνοίκους» τους (*contubernales:* στο ίδιο, 12.33· πρβλ. 27.1), που σε άλλα κείμενα, όπως είδαμε στο τέλος της § 10, ονομάζονται «σύζυγοι» (*uxores*). Συχνά γίνεται λόγος για κληροδοτήματα έγγειας περιουσίας τα οποία περιλαμβάνουν «μισθώματα καθυστερούμενα από μισθωτές», *reliqua colonorum* (βλ. §§ 13 [b] και 18)· και μερικές φορές αναφέρονται και δούλοι (λχ. *Dig.* XXXIII.vii. 27. *pr.*,1) – αν και στην τελευταία περίπτωση δεν πρέπει κατ' ανάγκην να υποθέσουμε ότι ένα μέρος της γης καλλιεργείται άμεσα, διότι οι δούλοι μπορεί απλώς να είναι εκείνοι που μεταβιβάστηκαν στους μισθωτές· και όταν βρίσκουμε ένα άλλο κείμενο που μιλάει για «αγρούς που χορηγούνται μαζί με τους επιστάτες τους και τα καθυστερούμενα από μισθωτές μισθώματα» (fundos... instructos cum suis vilicis et reliquis colonorum: στο ίδιο, 20. *pr.*· πρβλ. XX.i. 32), οι επόπτες, που αναφέρονται μόνοι δίχως άλλους δούλους, έχουν ασφαλώς ως ρόλο να επιβλέπουν την καλλιέργεια από τους μισθωτές. Η Dorothy Crawford επέσυρε την προσοχή στο γεγονός ότι «η *vilicus* – διαχείριση» των αυτοκρατορικών κτημάτων, την οποία μελέτησε σε πολλά μέρη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, «συχνά συμβάδιζε με την εκμίσθωση» (στις *SRP*, επιμ. Finley, 50). Η τοποθέτηση τέτοιων ανθρώπων ως εποπτών ήταν ακόμα περισσότερο αναγκαία όταν οι μισθωτές ήταν επίμορτοι γεωργοί. Όταν ο Πλίνιος ο Νεότερος είδε να πέφτουν τα έσοδα από τα αγροκτήματά του της βόρειας Ιταλίας και σκεφτόταν να περάσει σ' αυτό που λεγόταν συνήθως *colonia paritaria (κολιγιά, métayage)*, κατάλαβε ότι έπρεπε να τοποθετήσει εκεί μερικούς από τους δούλους του ως επιστάτες (*operis exactores, custodes fructibus: Ep.* IX.xxxvii. 2-3). Προηγούμενα, είχε φέρει δούλους από τον οίκο του της πόλης, *urbani*, για να επιτηρούν τους *rustici* του, στη διάρκεια ενός τρυγητού (xx.2): αυτοί οι *rustici* μπορεί να ήταν είτε μισθωτές, είτε (όπως νομίζω πολύ πιθανότερο) δούλοι[53]. Και σε μια από τις πιο σημαντικές επιστολές του, γράφοντας για τα κτήματά του, ο Πλίνιος λέει για τους πόρους των ενοικιαστών ενός κτήματος που είχε αποκτήσει ότι μειώθηκαν σοβαρά επειδή ο προηγούμενος ιδιοκτήτης είχε σε πολλές περιπτώσεις κατασχέσει τις εγγυήσεις τους («πουλήσει τα ενέχυρά τους», *vendidit pignora*, III. xix. 6), αυξάνοντας έτσι, με τον καιρό, τα καθυστερούμενά τους. Τα *pignora* περιλάβαιναν προφανώς δούλους, διότι ο Πλίνιος σκέφτεται τώρα με λύπη ότι θα χρειαστεί να προμηθεύσει ο ίδιος στους μισθωτές ικανούς και πανά-

κριθούς δούλους (στο ίδιο, 7). Ο Πλίνιος συνεχίζει λέγοντας ότι η αξία τού κτήματος αυτού έπεσε από τα πέντε στα τρία εκατομμύρια σηστέρτιους και αποδίδει το γεγονός σε μια συγκυριακή ύφεση (*communis temporis inquitas*) και στη γενική *penuria colonorum* – μια έκφραση που (όπως είπα στο υποκεφάλαιο 2 αυτού του κεφαλαίου) πρέπει να αναφέρεται μάλλον στην έλλειψη διαθέσιμων ενοικιαστών παρά στη φτώχεια τους. Βεβαίως, ο Πλίνιος παραπονιέται, σε μια άλλη επιστολή του, για τη δυσκολία που συναντούσε στο να βρει «κατάλληλους μισθωτές» (*idoneos conductores*, VII.xxx.3).

Υπάρχουν πολλές ενδείξεις ότι δούλοι χρησιμοποιούνταν σε υπολογίσιμο βαθμό στη γεωργία καθ' όλη τη διάρκεια της Ηγεμονίας και εφεξής, αλλά αναμφίβολα πολύ λιγότερο στην Αίγυπτο (όπως πάντοτε) παρά σε άλλα μέρη του Ελληνικού κόσμου. Λογουχάρη, στον νόμο του Αδριανού για την πώληση λαδιού παραγόμενου στην Αττική γύρω στα 125 μ.Χ. μαθαίνουμε πως ήταν αυτονόητο ότι ένας δούλος ή ένας απελεύθερος θα είναι ο υπεύθυνος για την παραγωγή (*IG* II². 1100 = A/J 90, στ. 15-18). Ένας νόμος που εξέδωσε ο Κωνσταντίνος το 318 φαίνεται να δέχεται να έχει ένας δεκουρίων (βουλευτής) και δούλους της πόλης και δούλους της υπαίθρου (*mancipia, urbana* και *rustica: CTh.* XII.i.6). Ακόμα και στους ελάχιστους διασωσμένους καταλόγους απογραφών του τέλους του 3ου ή των αρχών του 4ου αιώνα από τους οποίους είναι δυνατόν να κρίνουμε τα σχετικά μεγέθη των ελεύθερων και των δουλικών εργατικών δυνάμεων σε δύο ή τρία μέρη της Μικράς Ασίας και του Αιγαίου, είναι εμφανής η παρουσία δούλων· και αν σε μερικές περιοχές φαίνονται ν' αποτελούν μια μικρή μόνο μερίδα τού καταχωρημένου στους καταλόγους αγροτικού πληθυσμού, αλλού εμφανίζονται σε οίκους 20 ή και περισσότερων ατόμων (βλ. Jones, *RE* 228-56, ειδ. 242-4· πρβλ. 296-7=*SAS*, επιμ. Finley, 292). Και όταν σε πολλά αυτοκρατορικά θεσπίσματα του 4ου και του 5ου αιώνα γίνεται λόγος για επόπτες (*actores* και/ή *procuratores*, κάπου κάπου *vilici*), αυτοί παρουσιάζονται συχνά ως δούλοι[54]. (Πρβλ. III.4 και σημ. 14). Σπάνια, αν όχι ποτέ, είναι δυνατόν να πούμε αν αυτοί οι άνθρωποι επιστατούν στη χρησιμοποίηση της δουλικής εργασίας: πιθανόν πολλοί, αν όχι οι περισσότεροι από αυτούς, να δαπανούν τουλάχιστον ένα μέρος του χρόνου τους ελέγχοντας τις δραστηριότητες των φτωχών *coloni*. Δεδομένης της απροθυμίας των ελεύθερων Ελλήνων και Ρωμαίων, γενικά, ν' αναλαμβάνουν μακροπρόθεσμη μισθωτή υπηρεσία (βλ. κεφ. III. 6), και της αποστροφής πολλών μελών της εύπορης τάξης στην ύστερη αρχαιότητα να δαπανούν χρόνο επιθεωρώντας τα κτήματά τους (βλ. πιο πάνω), η υπηρεσία των εποπτών δούλων (και απελεύθερων) ήταν απαραίτητη, και τους βλέπω να παίζουν σημαντικότατο ρόλο στην οικονομία, ίσως πολύ μεγαλύτερον απ' ό,τι γενικά πιστεύεται. (Σχετικά με τις παραδοσιακές δουλειές ενός *vilicus*, βλ. Toynbee, *HL* II. 576-85). Αν μιλάμε για «παρακμή της δουλείας» στους πρώτους αιώνες της χριστιανικής εποχής, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι δούλοι (και οι απελεύθεροι) έπαιξαν πάντοτε ένα μείζονα ρόλο, στο ανώτατο επίπεδο, για την εξασφάλιση στην ιδιοκτήτρια τάξη των εισοδημάτων της.

Υποψιάζομαι, επίσης, ότι έχουμε την τάση να υποτιμούμε τον πραγματικό αριθμό των δούλων που χρησιμοποιήθηκαν επωφελώς κατά την Ύστερη Αυτοκρατορία. Κατά καιρούς μπορούσαν να γίνονται μαζικοί εξανδραποδισμοί, συνεπεία πολέμων. Το πιο αξιοσημείωτο ίσως παράδειγμα είναι η ήττα της ορδής των Γότθων και άλλων που με αρχηγό τον Ραδαγαίσιο διέβησαν τον Δούναβη και εισέβαλαν

στη βόρεια Ιταλία το 405-6 (βλ. λ.χ. Stein, *HBE* I². i. 249-50), όταν λέγεται ότι μερικοί από τους αιχμάλωτους βαρβάρους πουλήθηκαν ένα σόλδιο το κεφάλι – ίσως το ένα εικοστό περίπου της τρέχουσας τιμής των δούλων εκείνη την εποχή (βλ. Jones, *LRE* II. 852· III. 286 σημ. 68). Μια γενιά νωρίτερα, το 376-7, όταν πολυάριθμοι Βισιγότθοι αφέθηκαν να περάσουν τον Δούναβη και να εγκατασταθούν σε ρωμαϊκό έδαφος (βλ. Παράρτημα III, § 19b), οι Ρωμαίοι αξιωματούχοι Lupicinus και Maximus, όπως λέει ο Αμμιανός, επωφελήθηκαν από την ανικανότητα των επήλυδων να βρουν επαρκή τροφή πουλώντας τους σκυλιά για φάγωμα, με αντάλλαγμα ανθρώπους, που έγιναν έτσι δούλοι: ένα σκυλί δινόταν σε αντάλλαγμα για ένα δούλο, ο οποίος μπορούσε να είναι και ο γιος ενός Γότθου προύχοντα (Amm. Marc. XXXI.iv. 11). Στην *Expositio totius mundi et gentium*, μια επισκόπηση ενός μεγάλου τμήματος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, έργο πολύ άνισης αξίας (γραμμένο το 359, σύμφωνα με τον τελευταίο εκδότη του, Jean Rougé, *SC* 124, 1966), δεν βρίσκουμε παρά μόνο δύο αναφορές σε δούλους. Και οι δύο χρησιμοποιούν τον ειδικό όρο *mancipia* (ανδράποδα). Στο κεφ. 60, η Mauretania παρουσιάζεται ως μια περιοχή που κάνει εξαγωγή δούλων, και στο κεφ. 57 η Pannonia περιγράφεται ως «εν μέρει, πλούσια επίσης σε δούλους» (*terra dives... ex parte et mancipiis*). Αυτοί οι ισχυρισμοί μπορεί κάλλιστα να είναι αληθινοί, με την έννοια ότι και στις δύο περιοχές υπήρχαν τον καιρό εκείνο πολλοί «βάρβαροι» αιχμάλωτοι: στην Παννονία, πάντως, αν μπορούμε να χρονολογήσουμε το έργο στο 359, ο αυτοκράτορας Κωνστάντιος Β', όπως δείχνει ο Rougé, είχε μόλις φέρει σε αίσιο πέρας τις εκστρατείες του κατά των Σαρματών. Μια επιστολή του Αγ. Αυγουστίνου, γραμμένη στο τέλος της δεύτερης δεκαετίας του 5ου αιώνα, μιλάει για «αναρίθμητους βάρβαρους λαούς», που αγνοούν ακόμα το Ευαγγέλιο, από τους οποίους πολλοί πιάνονται αιχμάλωτοι και μετατρέπονται σε δούλους από τους Ρωμαίους και κατόπιν τους παρέχεται θρησκευτική διδασκαλία (*Ep.* 199. 46). [βλ. επίσης Ευάγρ. *HE V.* 19 (γύρω στο 581 μ.Χ.)].

Σε μια περίπτωση, από την πρώτη δεκαετία του 5ου αιώνα, στην οποία συμβαίνει να έχουμε πολλές λεπτομέρειες (άσχετα αν είναι ακριβείς ή όχι) για τα κτήματα ενός συγκεκριμένου προσώπου, της Αγ. Μελανίας της Νεότερης (ή της Μελανίας και του συζύγου της Πινιανού), μαθαίνουμε από μια πηγή (τη λατινική *Ζωή της Αγ. Μελανίας της Νεότερης*, § 18)[55] ότι είχε εξήντα αγροκτήματα ή χωριουδάκια (villulae), το καθένα με 400 αγροτικούς δούλους (*servi agricultores*), και από μιαν άλλη πηγή ότι χάρισε την ελευθερία στους δούλους της, ένα δώρο που το δέχτηκαν 8.000, οι οποίοι το χρειάζονταν (Pallad.*Hist. Lausiac* 61). Πολλά άλλα κείμενα του 5ου και του 6ου αιώνα αναφέρουν αγροτικά σπιτικά δούλων σε μικρότερους αριθμούς[56]. Αξίζει να σημειωθεί ιδιαίτερα η διαθήκη του Αγ. Remigius, επισκόπου της Rheims, που δίνει μια εξαιρετικά λεπτομερή εικόνα της κτηματικής περιουσίας ενός μετρίως ευκατάστατου Γαλάτη-Ρωμαίου του πρώτου μισού του 6ου αιώνα. Αυτή, πιστεύω, μπορεί να θεωρηθεί ως αρκετά αντιπροσωπευτική των κτημάτων μιας υπολογίσιμης μερίδας ατόμων με μέτρια περιουσία σ' όλη την έκταση της αυτοκρατορίας, τόσο στα ελληνικά εδάφη όσο και στη Ρωμαϊκή Δύση. Η διαθήκη, στην πιο συνοπτική της μορφή (που, αντίθετα από την πιο εκτεταμένη, μπορεί να θεωρηθεί ως γνήσια)[57], διαθέτει δεκαπέντε τεμάχια γης στο έδαφος της Rheims και 81 κατονομαζόμενα άτομα (52 άνδρες και 29 γυναίκες), μερικά απ' αυτά με οικογένειες, συνολικά εκατό περίπου άτομα, εν μέρει *coloni* και εν μέρει δούλοι, που αποτελούν την εργατική δύναμη της γης. (Οι αγροί και οι εργάτες τους φαίνεται ότι

συνιστούσαν ουσιαστικά όλη την περιουσία του Remigius). Δεκαπέντε ή δεκαέξι από τα κληροδοτούμενα άτομα είναι ολοφάνερα δούλοι, δώδεκα αποκαλούνται *coloni*· από τους άλλους είναι αβέβαιο αν είναι *coloni* ή δούλοι[58]. Αν και το μεγαλύτερο μέρος της εργατικής δύναμης στην περίπτωση αυτή φαίνεται, νομίζω, να ήταν *coloni*, δεν αποκλείεται ότι πολύ λιγότερη από τη μισή να απαρτιζόταν από δούλους, από τους οποίους μερικοί να ήταν δούλοι των *coloni*.

γ) Τέλος, θα ήθελα να τονίσω και πάλι την καθολική και αναμφισβήτητη αποδοχή της δουλείας ως μέρους της φυσικής τάξης πραγμάτων, άποψη που στην περίοδο της Ηγεμονίας διαπότιζε όλη την ελληνική και ρωμαϊκή κοινωνία – και βεβαίως συνεχίστηκε στη διάρκεια της Χριστιανικής Αυτοκρατορίας, όπως ακριβώς και στον παλιό καιρό (βλ. κεφ. VII.3). Η δουλεία εξακολούθησε να παίζει κεντρικό ρόλο στην ψυχολογία της εύπορης τάξης. Κι εδώ θα παραπέμψω ξανά σ' εκείνο που είπα νωρίτερα σχετικά με την υποδούλωση για χρέη: ο κάθε φτωχός ελεύθερος άνθρωπος ήταν οπωσδήποτε κυριευμένος από τον φόβο τού καταναγκασμού, που ισοδυναμούσε με τη δουλεία σε όλα, εκτός από το όνομα, στην οποία μπορούσε να υπαχθεί αν ποτέ αμελούσε την οφειλή του σε κάποιον πλούσιο – συμπεριλαμβανομένης της πληρωμής του μισθώματος, φυσικά, όπως έδειξα πιο πάνω.

Δεν βλέπω, επομένως, καμιά δυσκολία ν' απαντήσω στην αντίρρηση που σχολίασα πιο πάνω, και θεωρώ σωστό να επαναλάβω ό,τι είπα κοντά στο τέλος του κεφ. III.4: ότι η δουλεία ήταν πράγματι το αρχέτυπο της ανελεύθερης εργασίας σ' όλη τη διάρκεια της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας.

Δεν είπα τίποτα, σε τούτο το υποκεφάλαιο, για τη μισθωτή εργασία, ένα θέμα που πραγματεύθηκα κάπως εκτεταμένα στο κεφ. III.6 (βλ. ειδ. τη σημ. 19 για τη ρωμαϊκή περίοδο)[59].

4

Ο στρατιωτικός παράγοντας

Υπάρχει μια πλευρά της κατάστασης της αγροτιάς στον αρχαίο κόσμο που δεν διαθέτω χώρο να την αναλύσω όσο πρέπει, αλλά που χρειάζεται να εξεταστεί προσεχτικά. Προτείνω απλώς μερικές σκέψεις για μελέτη. Μια άποψη για την παρακμή της ρωμαϊκής ισχύος, ειδικά στη Δύση – που θα μπορούσε να γίνει αποδεχτή, ιδιαίτερα από ορισμένους αυτοκαλούμενους μαρξιστές – είναι η ακόλουθη. Είναι διαπιστωμένο γεγονός ότι το επόμενο μεγάλο βήμα προς τα μπρος στην Ευρώπη, δηλαδή η κεφαλαιοκρατική κοινωνία, έμελλε να αναπτυχθεί όχι στη βάση των κοινοτήτων των μικρών, ελεύθερων, ανεξάρτητων αγροτών αλλά από τα αστικά στοιχεία που αναπτύσσονταν μέσα στα φεουδαρχικά καθεστώτα, η οικονομική βάση των οποίων υπήρξε πάντοτε μια αγροτιά που κρατιόταν σε κατάσταση μεγάλης εξάρτησης, συχνά σε πλήρη δουλοπαροικία. Όπως λέει ο Max Weber, «την εποχή της παρακμής της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, το μέλλον ανήκε στην ανάπτυξη της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας» (RA 264). Συνεπώς, μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο εξανδραποδισμός του υστερορωμαίου αγρότη ήταν τελικά, από την ευρεία σκοπιά της ιστορίας, ευεργετική για την ανθρώπινη πρόοδο, εφόσον διευκόλυνε, για κάμποσους αιώνες, μια νέα και καλύτερη μορφή κοινωνίας που δεν θα είχε ποτέ αναπτυχθεί

αυθόρμητα από μια μεγάλης κλίμακας αγροτική οικονομία. Όπως θα έλεγαν αυτοί που έχουν ιδιαίτερη προτίμηση στη βδελυρή τούτη φράση: «*Η ιστορία ήταν με το μέρος του* μεγάλου γαιοκτήμονα, με τους δουλοπάροικούς του, όχι με το μέρος του μικρού, ελεύθερου, ανεξάρτητου αγρότη».

Μπορεί να υπάρχει κάποια αλήθεια σε τούτη την άποψη, η οποία όμως αγνοεί ένα στοιχείο της κοινωνίας που σπάνια έχω την ευκαιρία να του δώσω σοβαρή προσοχή σ' αυτό το βιβλίο, αλλά που τώρα πρέπει να προβάλω: τη στρατιωτική αποτελεσματικότητα. Όταν μια κοινωνία απειλείται επικίνδυνα από το εξωτερικό, όπως οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι σε διάφορες περιστάσεις, η ίδια η επιβίωσή της εξαρτάται από την πολεμική της ικανότητα. Εδώ, σε μεμονωμένες περιπτώσεις, ορισμένοι έκτακτοι συγκυριακοί παράγοντες μπορούν κάποτε να είναι αποφασιστικοί: καθαρό αριθμητικό βάρος, τεχνολογική αποτελεσματικότητα, μια απρόβλεπτη συμφορά, λχ. μια πανούκλα, ή ο θάνατος ενός προικισμένου ηγέτη (του Αττίλα το 453 μ.Χ., είναι ένα κατάδηλο παράδειγμα). Πολλοί όμως από μας – και όχι μόνο μαρξιστές – θα έλεγαν ότι η στρατιωτική επιτυχία, τουλάχιστον μακροπρόθεσμα, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από οικονομικούς και κοινωνικούς όσο και από πολιτικούς παράγοντες. Η ανάπτυξη μιας ελεύθερης και αρκετά εύπορης αγροτιάς στην Ελλάδα κατά την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο ήταν, ασφαλώς, εκείνη που δημιούργησε τις στρατιές των οπλιτών οι οποίες νίκησαν την πανίσχυρη Περσική Αυτοκρατορία στον Μαραθώνα και στις Πλαταιές (490 και 479 π.Χ.). Η επιτυχία του ελληνικού στόλου κατά του περσικού σε λίγες αποφασιστικές αναμετρήσεις (πάνω απ' όλα, βέβαια, στη Σαλαμίνα το 480) οφειλόταν κυρίως στο αδάμαστο μαχητικό πνεύμα των ναυτών τους και της *πόλεως*, μιας πολιτικής κοινότητας ελεύθερων ανθρώπων βασισμένης σε αρκετά πλατιά διαδομένη έγγεια ιδιοκτησία και σε πρόσβαση σε πολιτικά δικαιώματα από ολόκληρο το σώμα των πολιτών ή τουλάχιστον από τα πιο εύπορα μέλη του. Τα νικηφόρα στρατεύματα του Φιλίππου Β' και του Μεγάλου Αλεξάνδρου είχαν ανώτερη επαγγελματική κατάρτιση, αλλά βασίζονταν σε μια απότομη απόκτηση μεγάλης έγγειας περιουσίας, σε διαφορετικούς βαθμούς, από την άλλοτε ασήμαντη μακεδονική αγροτιά και αριστοκρατία, που συγκρότησαν όχι μόνο ένα θαυμάσιο ιππικό, πολύ ισχυρότερο από εκείνο της περσικής αριστοκρατίας, αλλά και ένα θαυμάσιο πεζικό, που έλειπε ολότελα από τους Πέρσες της περιόδου των Αχαιμενιδών (μέσα του 6ου μέχρι τέλη του 4ου αιώνα π.Χ.). Η ακαταμάχητη στρατιωτική ισχύς της Ρώμης στις μεγάλες της μέρες ήταν ομοίως θεμελιωμένη στην ελεύθερη αγροτιά, που αρχικά ήταν στρατολογούμενη και κατόπιν, ιδιαίτερα στην περίοδο της Ηγεμονίας, προμήθευε νεοσύλλεκτους σε μεγάλη αναλογία με εθελοντική κατάταξη σ' έναν μόνιμο επαγγελματικό στρατό (αν και η στρατολογία χρησιμοποιόταν ακόμα συχνά)[1].

Για κάπου τρεισήμισι αιώνες πριν από τα μέσα του 3ου αιώνα μ.Χ. δεν υπήρχαν μείζονες εξωτερικές απειλές για τη Ρώμη: ύστερα από μερικές αρχικές ήττες, οι γερμανικές φυλές που είχαν εισβάλει στην Ιταλία και Γαλατία τα τελευταία χρόνια του 2ου αιώνα π.Χ. είχαν ουσιαστικά αφανιστεί, και μολονότι οι Πάρθοι μπορούσαν να προκαλούν ανησυχία, δεν ήταν πια παρά μόνο μια διαλείπουσα ενόχληση για τη Συρία και την Παλαιστίνη. Οι γερμανοί Μαρκομάνοι και Κουάδοι ήταν πολύ ενοχλητικοί επί βασιλείας του Μάρκου Αυρήλιου, στις δεκαετίες του 160 και 170 (βλ. κεφ. VIII. 3), αλλά τελικά αναχαιτίσθηκαν. Αργότερα, από τα μέσα του 3ου αιώνα και εφεξής, η πίεση των βαρβάρων στα σύνορα της αυτοκρατορίας αν και

ασυστηματοποίητη έγινε σοβαρή· και το βασίλειο των Σασσανιδών στην Περσία (224-636 μ.Χ.) έγινε μια δύναμη πολύ ισχυρότερη απ' ό,τι ήταν ποτέ οι Πάρθοι και αποτέλεσε μια πραγματική απειλή για ορισμένες από τις ανατολικές επαρχίες. Η ήττα και η αιχμαλώτιση του αυτοκράτορα Ουαλεριανού από τον Σαπώρ Α', το 260, ήταν ένα ορόσημο στις σχέσεις του ελληνορωμαϊκού κόσμου με τους Ιρανούς γείτονές του – για τους οποίους τουλάχιστον ένας μεγάλος ιστορικός, ο Αμμιανός Μαρκελλίνος (ένας Έλληνας από την Αντιόχεια που προτίμησε να γράψει στη λατινική), όσο κι αν τους αντιπαθούσε, ούτε μια φορά δεν χρησιμοποίησε τον όρο «βάρβαροι» που μεταχειρίζεται για κάθε εξωτερικό αντίπαλο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας[2]. Η πολεμική ετοιμότητα έγινε τώρα ζήτημα ζωής και θανάτου για τον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό. Στα τέλη του 4ου αιώνα οι ρωμαϊκές στρατιές είχαν πιθανόν φτάσει πάνω από μισό εκατομμύριο άνδρες, αριθμός πολύ μεγαλύτερος από εκείνον που είχαν στην Πρώιμη Ηγεμονία (πρβλ. κεφ. VIII.4 και σημ. 9-10)· και από τη βασιλεία του Διοκλητιανού και εφεξής υπήρχε και πάλι η τακτική στρατολογία, αν και στην εποχή του Ιουστινιανού η κατάταξη στον στρατό φαίνεται να είχε ξαναγίνει κυρίως εθελοντική[3]. Ο στρατός βεβαίως ήταν ένα μεγάλο βάρος για την οικονομία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (πρβλ. VIII.4).

★ ★ ★ ★ ★

Πριν προχωρήσω, θα διατυπώσω συνοπτικά τη βασική θέση του υποκεφαλαίου αυτού:

1. Όπως έδειξα πιο πάνω, από το δεύτερο τέταρτο του 3ου αιώνα και εφεξής, η πίεση στα σύνορα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας εντάθηκε πολύ και έτεινε ν' αυξάνεται διαρκώς. Η άμυνα των συνόρων έγινε επομένως ζήτημα επιβίωσης για την αυτοκρατορία.

2. Στις συνθήκες της εποχής, ο αναγκαίος τακτικός στρατός έπρεπε να συγκροτηθεί σε μεγάλο βαθμό από αγρότες.

3. Για να εξασφαλιστούν αρκετοί νεοσύλλεκτοι, γεροί στο σώμα, και με ακμαίο ηθικό, ήταν επομένως απαραίτητο να συντηρείται μια λογικά ευδοκιμούσα και ρωμαλέα αγροτιά.

4. Αντίθετα, καθώς η γη, κατά τους πρώτους αιώνες της χριστιανικής εποχής, συγκεντρωνόταν όλο και περισσότερο στα χέρια λιγοστών ιδιοκτητών (στο μεγαλύτερο τμήμα της Δύσης και, σε μικρότερο βαθμό, σ' ένα ευρύ τμήμα της ελληνικής Ανατολής), η κατάσταση μιας υπολογίσιμης μερίδας του αγροτικού πληθυσμού χειροτέρευε ολοένα, ώσπου, πριν από το τέλος του 3ου αιώνα, πολλοί εργαζόμενοι αγρότες (όπως είδαμε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο αυτού του κεφαλαίου) υπάγονταν πια σε διάφορες μορφές δουλοπαροικίας ή οιονεί δουλοπαροικίας.

5. Από *αυστηρά οικονομική άποψη*, αυτό μπορούσε ή δεν μπορούσε να αποτελεί προοδευτική εξέλιξη. (Το αν προωθούσε ή όχι την αποτελεσματική χρήση λιγοστών πόρων είναι ένα θέμα που αξίζει να ερευνηθεί, αλλά στο οποίο δεν νιώθω ακόμα ικανός να απαντήσω με βεβαιότητα.

6. Από *κοινωνική* και *στρατιωτική* άποψη, όμως, η εξέλιξη που περιέγραψα ήταν πολύ επιζήμια, μια και οι αγρότες γίνονταν όλο και πιο αδιάφοροι στη διατήρηση του όλου αυτοκρατορικού συστήματος, του οποίου το βάρος στο μεγαλύτερο μέρος του έπεφτε στους ώμους τους· και το ηθικό (και πιθανόν η φυσική κατάσταση) του

στρατού χειροτέρευε, με αποτέλεσμα ένα μεγάλο μέρος της αυτοκρατορίας να διαλυθεί σταδιακά ανάμεσα στις αρχές του 5ου και στα μέσα του 7ου αιώνα.

7. Η διατήρηση μιας σχετικά ευημερούσας αγροτιάς, αρκετά μεγάλης αριθμητικά ώστε να προμηθεύει τον μεγάλο αριθμό των νεοσύλλεκτων τους οποίους χρειαζόταν ο στρατός, και που θα ήταν πρόθυμοι να πολεμήσουν μέχρι θανάτου για την υπεράσπιση του δικού τους τρόπου ζωής (όπως ήταν οι ελεύθεροι Έλληνες και οι παλιότεροι Ρωμαίοι), θα μπορούσε ν' αλλάξει την πορεία της εξέλιξης και να διαφυλάξει την ενότητα της αυτοκρατορίας για πολύ μεγαλύτερο διάστημα.

★ ★ ★ ★ ★

Αυτό που ανέφερα στην § 7, πιο πάνω, γίνεται κάτι περισσότερο από μια απλή υπόθεση όταν δούμε τι συνέβηκε στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, όπου η επιτυχία των αυτοκρατορικών στρατευμάτων εναντίον των εισβολέων Περσών, Αβάρων, Αράβων, Βουλγάρων και άλλων σλαβικών λαών, Μαγυάρων και Σελτζούκων και Οθωμανών Τούρκων, από την εποχή του Ηρακλείου (610-641) και έπειτα, εξαρτήθηκε σε μεγάλο βαθμό από την κατάσταση της αγροτιάς που προμήθευε ακόμα τον κύριο όγκο των νεοσύλλεκτων. Δεν χρειάζεται να πω εδώ περισσότερα για το θέμα, που το πραγματεύθηκε θαυμάσια ο μεγάλος ιστορικός του Βυζαντίου Οστρογκόρσκι[4]. Ο δέκατος και ο ενδέκατος αιώνας ήταν η αποφασιστική περίοδος: μετά τον θάνατο του Βασιλείου Β' του «Βουλγαροκτόνου» (976-1025), οι μεγιστάνες γαιοκτήμονες (οι *δυνατοί*) επικράτησαν τελικά, και ο στρατός βαθμιαία διαλύθηκε.

Η ίδια περίπου κατάσταση εξακολούθησε να υπάρχει μέχρι τον 19ο αιώνα. Όπως έγραφε ο Max Weber,

> Η ανάγκη νεοσύλλεκτων ήταν ο λόγος που οι εμποροκράτες κυβερνήτες στην εποχή του «φωτισμένου δεσποτισμού» έβαλαν χαλινάρι στη μεγάλη αγροτική επιχείρηση και εμπόδισαν τις περιφράξεις. Αυτό δεν έγινε για ανθρωπιστικούς λόγους ούτε από συμπάθεια προς τους αγρότες. Ο ατομικός αγρότης δεν προστατευόταν – ο άρχοντας μπορούσε να τον διώξει χωρίς ενδοιασμούς και να βάλει στη θέση του έναν άλλον αγρότη. Αν όμως, όπως έλεγε ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος Α', «ένα πλεόνασμα αγροτόπαιδων» επρόκειτο να αποτελέσει την πηγή στρατιωτών, ένα τέτοιο πλεόνασμα έπρεπε να υπάρξει. Συνεπώς, κάθε ελάττωση του αριθμού των αγροτών με περιφράξεις εμποδιζόταν διότι θα έθετε σε κίνδυνο τη στρατολόγηση πολεμιστών και θα ερήμωνε την ύπαιθρο (SCDAC 270)[4a].

Ο Weber ήταν επίσης εκείνος που έδειξε, σ' ένα από τα πιο εμπνευσμένα χωρία του έργου του, ότι στην Ευρώπη της Αναγέννησης υπήρχε μια ολοφάνερη εξαίρεση σε τούτη την κατάσταση: η Αγγλία, η εξαίρεση που – μπορούμε δικαιολογημένα να πούμε, τουλάχιστον εδώ – επιβεβαιώνει τον κανόνα.

> Η αναγκαία για τη λειτουργία ενός σύγχρονου εργοστασίου ελεύθερη εργατική δύναμη ... δημιουργήθηκε στην Αγγλία, την κλασική χώρα του κατοπινού εργοστασιακού καπιταλισμού, με την έξωση των αγροτών. Χάρη στη νησιωτική θέση της, η Αγγλία δεν εξαρτιόταν από ένα μεγάλο εθνικό στρατό, αλλά μπορούσε να στηρίζεται σ' έναν μικρό, άριστα εκπαιδευμένο επαγγελματικό στρατό και σε δυνάμεις εκτάκτου ανάγκης. Έτσι, η πολιτική προστασία του αγρότη ήταν άγνωστη στην Αγγλία, παρά το γεγονός ότι αυτή ήταν από νωρίς ένα ενιαίο κράτος και μπορούσε να εφαρμόζει μια ομοιόμορφη οικονομική πολιτική· και έγινε η κλασική χώρα της απαλλοτρίωσης των αγροτών. Η μεγάλη εργατική δύναμη

που ρίχτηκε μ' αυτόν τον τρόπο στην αγορά, έκανε δυνατή την ανάπτυξη, αρχικά, των συστημάτων της μικρής χειροτεχνικής παραγωγής και αργότερα του βιομηχανικού ή εργοστασιακού συστήματος. Από τον 16ο αιώνα ήδη η προλεταριοποίηση του πληθυσμού τής υπαίθρου δημιούργησε μια τόσο μεγάλη στρατιά ανέργων ώστε η Αγγλία είχε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της παροχής βοήθειας στους φτωχούς (Weber, *GEH* 129 = *WG* 150)[4b].

Δεν θέλω να είμαι κατηγορηματικός στο θέμα αυτό, αλλά μου φαίνεται ότι κοινωνίες που εξαρτιόνται πολύ από στρατούς προερχόμενους από τον αγροτικό τους πληθυσμό, απειλούνται περισσότερο να καταστραφούν ή τουλάχιστον να πάθουν ζημιές από εξωτερικούς εισβολείς αν η μεγάλη μάζα των αγροτών τους καταπιέζεται και υφίσταται την εκμετάλλευση σε τέτοιο βαθμό ώστε να χάσει κάθε ενδιαφέρον για τη διατήρηση του καθεστώτος υπό το οποίο ζει. Φυσικά, μια κοινωνία όπου ο πλούτος βρίσκεται κυρίως στη γη είναι πιθανότερο να κυριαρχείται από τους μεγάλους γαιοκτήμονές της. Καμιά φορά, όμως, μια τέτοια κοινωνία – αν μάλιστα ο πολιτικός έλεγχός της είναι συγκεντρωμένος, όπως στις αυτοκρατορίες της Ρώμης και του Βυζαντίου, στα χέρια ενός μοναδικού άρχοντα που ξέρει ότι είναι προσωπικά υπεύθυνος για την τύχη ολόκληρου του βασιλείου του – μπορεί πιεζόμενη να στέρξει να πάρει μέτρα για την προστασία των αγροτών από τους οποίους εξαρτάται η ίδια η επιβίωσή της, μια και αυτοί αποτελούν δυνητικά τον στρατό της. Η πολιτική αρκετών βυζαντινών αυτοκρατόρων, πριν απ' όλα του Ρωμανού Α' Λεκαπηνού και του Βασιλείου Β', ήταν σθεναρά υπέρ των ανεξάρτητων αγροτών και εναντίον των ορέξεων των «δυνατών» για όλο και μεγαλύτερα κτήματα· εξάλλου υπάρχουν κατά διαλείμματα νόμοι που εξέδιδαν Ρωμαίοι αυτοκράτορες, από τον 3ο αιώνα και πέρα, για τον περιορισμό των δραστηριοτήτων των *potentiores*, οι οποίοι θεωρούνταν απειλή για την ασφάλεια της αυτοκρατορίας ως συνόλου (βλ. ξανά σημ. 4, καθώς και VIII.4 και σημ. 43).

Για τον άνθρωπο που έπρεπε να εργάζεται με τα δικά του χέρια (τον *αυτουργόν*, όπως τον έλεγαν οι Έλληνες), γενική ήταν η πεποίθηση ότι η γεωργική εργασία εξασφάλιζε την ιδανική εκπαίδευση για τη στρατιωτική ζωή: αυτό εκφράζεται με σαφήνεια από τον Ξενοφώντα και άλλους συγγραφείς, συμπεριλαμβανομένων του Κάτωνα, του Πλίνιου του Πρεσβύτερου και του Βεγέτιου[5]. Από το άλλο μέρος, «η μάζα των τεχνιτών και των ασχολούμενων σε καθιστικές εργασίες» (*opificum vulgus et sellularii*) θεωρούνταν ως οι λιγότερο κατάλληλοι για στρατιωτική υπηρεσία· και στη Ρώμη της Δημοκρατίας μόνο σε έκτακτες περιστάσεις καλούνταν να υπηρετήσουν στο στρατό, όπως το 329 όταν κρίθηκε ως επικείμενη μια γαλατική επιδρομή (Λίβιος VIII. 20.3-4). Δεν γνωρίζω να έχει συμβεί τίποτα το ανάλογο με την απόπειρα στρατολόγησης δούλων από τους οίκους των Ρωμαίων συγκλητικών κατά την κρίση του 398, που αποκαλύπτει ο Σύμμαχος, *Ep.* VI. 58, 64. Ο Βεγέτιος, που έγραφε πιθανόν γύρω στο τέλος του 4ου αιώνα μ.Χ., αποκαλύπτει με αφέλεια πόσο σημαντικά συνέβαλε η φτώχεια του αγρότη στις πολεμικές του αρετές: όσο λιτότερη είναι η ζωή που κάνεις, τόσο λιγότερο φοβάσαι τον θάνατο! («Ex agris ergo supplendum robur praecipue videtur exercitus; nescio quomodo enim minus mortem timet qui minus deliciarum novit in vita»: *De re mil.* I.3). Η φτώχεια και η λιτότητα είναι, ωστόσο, σχετικές· και κάτω από ένα ορισμένο όριο η φτώχεια μπορεί να γίνει δυσάρεστη και αφόρητη και μπορεί μάλιστα να οδηγήσει σε μια μείωση του πληθυσμού, όπως πολλοί ιστορικοί νομίζουν ότι έγινε κατά τις περιόδους της

Μέσης και Ύστερης Αυτοκρατορίας (βλ. λχ. Jones, *LRE* II. 1040-5).

Πρέπει ασφαλώς να παραδεχτούμε ότι η στάση της αγροτιάς τόσο στο ανατολικό όσο και στο δυτικό τμήμα του Ρωμαϊκού κόσμου στη διάρκεια της Ύστερης Αυτοκρατορίας απέναντι στις βαρβαρικές επιδρομές και κατακτήσεις ήταν εξαιρετικά παθητική και αδιάφορη. Οφείλω να πω ότι συνάντησα μόνο μια περίπτωση στον Ελληνορωμαϊκό κόσμο όπου η διοίκηση έδωσε εντολή στους κατοίκους τής υπαίθρου να περιορίσουν τις φροντίδες τους στη γεωργία και ν' αφήσουν όλη τη στρατιωτική δράση στον στρατό: αυτό έγινε το καλοκαίρι του 536, όταν οι δυνάμεις του Ιουστινιανού από τη Σικελία με αρχηγό τον Βελισσάριο κινήθηκαν προς τη Νότια Ιταλία, και μια γοτθική στρατιά είχε κινητοποιηθεί εναντίον τους στη Λουκανία και στο Βρούττιον. Ο Κασσιόδωρος, ως αρχηγός της φρουράς των πραιτώρων του Οστρογοτθικού βασιλείου της Ιταλίας κατά τη σύντομη βασιλεία του Θευδαίου, επέτρεψε τις ληστρικές επιχειρήσεις των Γότθων σε βάρος των αγροτών, αλλά διέταξε τον τοπικό κυβερνήτη να συγκρατήσει τις απερίσκεπτες πρωτοβουλίες των *possessores (continete possessorum intemperantes motus: Var.* XII.5). Απαγόρευσε αυστηρά στους ατομικούς ενοικιαστές μεγάλων κτημάτων (*singuli conductores massarum*) και στους μεγάλους γαιοκτήμονες (*possessores validi*) να εξοπλίζονται και να ανακατεύονται σε μάχες: αυτοί όφειλαν να είναι ευχαριστημένοι με τη σκέψη ότι άλλοι πολεμούν για λογαριασμό τους εναντίον του εξωτερικού εχθρού. Προφανώς η διοίκηση φοβόταν την ένοπλη βοήθεια που δινόταν στον Βελισσάριο· δεν μ' ενδιαφέρει εδώ αν οι άνθρωποι τους οποίους φοβόταν περισσότερο ο Κασσιόδωρος ήταν η μάζα των αγροτών ή η τάξη των μεγάλων γαιοκτημόνων – η φρασεολογία του αποσπάσματος που παρέθεσα πιο πάνω υπονοεί βέβαια το τελευταίο, διότι αλλού ο Κασσιόδωρος χρησιμοποιεί κανονικά τις λέξεις *possessores* και *conductores* για τους γαιοκτήμονες και τους αρχικούς μισθωτές (βλ. λχ. *Var.* II.25· V.39· VIII.33).

Ο Jones δικαιολογημένα μιλάει για «παθητική αδράνεια του αστικού πληθυσμού, τόσο των ανώτερων όσο και των κατώτερων στρωμάτων, απέναντι στις βαρβαρικές επιδρομές» και δίνει πολλά παραδείγματα. Όπως θα αποδείξω αμέσως, ο Jones έχει σε μεγάλο βαθμό την τάση να αγνοεί ή να υποτιμά μερικές από τις μαρτυρίες που αποκαλύπτουν ότι πολλοί από τα χαμηλότερα στρώματα στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία εκδήλωναν μια σαφή προτίμηση για τη βαρβαρική εξουσία, ως λιγότερο καταπιεστική από εκείνην των αυτοκρατόρων (πρβλ. κεφ. VIII.3). Αλλά βασικά έχει δίκιο να τονίζει ότι «η αγροτιά ήταν γενικά απαθής και πειθήνια» (*LRE* II. 1061· πρβλ. κεφ. IV. 2). Οι αγρότες παρέμεναν συνήθως παθητικοί, αν και, όταν τυπικά ήταν καταταγμένοι στον στρατό ή εξαναγκάζονταν να υπηρετήσουν είτε εναντίον των βαρβάρων (συχνά με πρωτοβουλία των τοπικών προκρίτων), είτε από τους βαρβάρους εναντίον του αυτοκρατορικού στρατού, μπορούσαν να πολεμήσουν με αρκετή υπακοή μέχρι να απολυθούν[6]. (Η πειθαρχία στον ρωμαϊκό στρατό ήταν στην ουσία πάντοτε τέτοια, ώστε άπαξ ένας νεοσύλλεκτος κατατασσόταν, έπρεπε να πειθαρχεί απόλυτα στους διοικητές του: βλ. πιο κάτω). Σε μια περίπτωση, στη διάρκεια μιας σύγκρουσης μεταξύ των δυνάμεων του Ιουστινιανού και των Οστρογότθων του Τοτίλα στην Ιταλία, μαθαίνουμε ότι αγρότες που είχαν στρατολογηθεί και στα δύο στρατόπεδα μάχονταν οι μεν ενάντια στους άλλους[7]. Το πιο χτυπητό ίσως παράδειγμα μιας αυθόρμητης, όπως φαίνεται, στρατιωτικής ενέργειας από μέρους των αγροτών είναι εκείνο που αναφέρεται σε ορισμένους χωρικούς της περιοχής της Έδεσσας στη Μεσοποταμία από το σύγχρονο *Χρονικόν* του

«Ιησού του Στυλίτου» (§§ 62-3). Λέγεται ότι το 503 οι χωρικοί εντυπωσίασαν τον Ρωμαίο στρατηγό Αρεόβινδο, με τις εξορμήσεις που έκαναν από την πόλη εναντίον των Περσών επιδρομέων, ύστερα από τη διαταγή που είχε δώσει ο στρατηγός στη φρουρά να μην αναλάβει επιθετική ενέργεια. Το περίγραμμα της ιστορίας μπορεί βέβαια να είναι σωστό (βλ. ειδ. § 63), έστω και αν παρεισφρέουν μερικά θαύματα στην αφήγηση του χρονικογράφου όταν κάνει λόγο για την άγια πόλη της Έδεσσας (βλ. §§ 5 και 60 για την αιτία).

Η άποψη που εξέφρασαν ορισμένοι μελετητές, ότι στους υποτελείς στη Ρώμη λαούς απαγορευόταν να κατασκευάζουν και να κατέχουν όπλα, επικρίθηκε τελευταία από τον Brunt (DIRDS)[8], ο οποίος έχει σαφώς δίκιο να τονίζει ότι δεν θα ήταν με κανένα τρόπο δυνατόν να σταματήσει η κατασκευή όπλων στα σιδηρουργεία των χωριών· και ότι η Ρώμη εκτός από τις εντολές που έδινε κάπου κάπου για αφοπλισμό ως προσωρινό ελιγμό αμέσως ύστερα από κάποια συνθηκολόγηση ή σε πολύ ειδικές περιστάσεις, επιθυμούσε πάντοτε να υπάρχει στη διάθεση της τοπικής άρχουσας τάξης μια ορισμένη ένοπλη δύναμη «για να ελέγχει τις μάζες και να έχει μερίδιο στην εκμετάλλευσή τους», και που, σε αντάλλαγμα, να είναι πολύ πιστές στη Ρώμη. «Η Ρώμη δεν είχε σοβαρό λόγο να επιβάλει τον αφοπλισμό σε καμιάν από τις υποτελείς κοινότητες, μια και μπορούσε να υπολογίζει στη νομιμοφροσύνη των τοπικών αρχών τους» (στο ίδιο, 270, 264). Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι δεν φαίνεται να γίνεται λόγος για κρατικά εργοστάσια όπλων πριν από τη βασιλεία του Διοκλητιανού, στα τέλη του 3ου αιώνα· και μόλις στα 539 μ.Χ., υπό τον Ιουστινιανό, η κατασκευή και η πώληση όπλων έγινε πλήρες κρατικό μονοπώλιο (*Nov. J.* LXXXV.). Ωστόσο, πέρα από τις τοπικές αστυνομικές δυνάμεις (264 και σημ. 15-16), ο Brunt δεν είναι σε θέση να παρουσιάσει συγκεκριμένα στοιχεία για την ύπαρξη «τοπικής πολιτοφυλακής», ούτε καν για την Πρώιμη Ηγεμονία, περίοδο από την οποία προέρχεται όλο το υλικό του. Δεν γνωρίζω βέβαια καμιά τέτοια μαρτυρία για τον 3ο αιώνα ή μετά, εκτός από μικρές τοπικές στρατολογίες *burgarii* [απελεύθερων] και άλλων για την προάσπιση οχυρωμένων θέσεων[9]· και κατά την Ύστερη Αυτοκρατορία, απ' ό,τι μπορώ να ξέρω, δεν υπήρχε πουθενά τακτική «τοπική πολιτοφυλακή». Ο Jones δεν δικαιολογείται ίσως να λέει για την Ύστερη Αυτοκρατορία ότι «στον αστικό πληθυσμό είχε στην πραγματικότητα, για λόγους εσωτερικής ασφάλειας, απαγορευθεί η οπλοφορία»· αλλά συμφωνώ απόλυτα με τη συνέχειά του, ότι δηλαδή εκείνο που είχε μεγαλύτερη σημασία ήταν η γενική «κατάσταση πνευμάτων... Οι πολίτες δεν αναμενόταν ν' αγωνιστούν, και στην πλειονότητά τους δεν σκέφτονταν ποτέ ν' αγωνιστούν» (*LRE* II. 1062). Η χορήγηση άδειας κατοχής όπλων δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκην ότι οι άνθρωποι θα είναι οργανωμένοι και εκπαιδευμένοι στη χρήση των όπλων. Στην Κυρηναϊκή, κατά τις αρχές του 5ου αιώνα, ο Συνέσιος, όταν δέχτηκε επίθεση των νομάδων του εσωτερικού, μπόρεσε να συγκεντρώσει εκατοντάδες *λόγχας* και *κοπίδας* (σπαθιά) και ορισμένον αριθμό πελέκεων, αλλά κανένα θώρακα (*όπλων πρόβλημα*), για την πολιτοφυλακή την οποία οργάνωνε για την αντίσταση στους βάρβαρους εισβολείς (*Επιστ.* 108· και βλ. σημ. 6 αυτού του υποκεφαλαίου). Κοντά μισόν αιώνα αργότερα, ο Πρίσκος παρουσίαζε τον Έλληνα που συνάντησε στο στρατόπεδο του Αττίλα (βλ. κεφ. VIII.3) ότι μιλούσε για γενική απαγόρευση της οπλοχρησίας από τους Ρωμαίους, εκτός από τον τακτικό στρατό. Η γενική άποψη ήταν βεβαίως ότι η άμυνα της Αυτοκρατορίας ήταν αποκλειστική υπόθεση του επαγγελματικού στρατού· και, όπως έδειξα ήδη, ο αστικός

πληθυσμός θεωρούσε βασικά τον πόλεμο σαν κάτι που απλώς δεν τον αφορούσε.

Θα πάρω στα σοβαρά ένα απόσπασμα από τον λόγο τον οποίο, κατά τον Κάσσιο Δίωνα (που έγραφε ίσως στα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του 3ου αιώνα), ο Μαικήνας απηύθυνε στον Αύγουστο, όταν τον συμβούλευε να δημιουργήσει και ν' απομονώσει ένα μόνιμο στρατό: «Αν επιτρέψουμε σ' όλους τους ενήλικους άρρενες να κατέχουν όπλα και να ασκούν την πολεμική τέχνη, αυτό θα είναι συνεχώς πηγή διαταραχών και εμφυλίων πολέμων», ενώ αν τα όπλα δοθούν μόνο σ' επαγγελματίες στρατιώτες, «οι σκληρότεροι και δυνατότεροι, που γενικά είναι υποχρεωμένοι να ζουν από ληστείες [είναι χαρακτηριστική η ομολογία!][10], θα βρουν τα μέσα να συντηρούν τον εαυτό τους δίχως να βλάπτουν άλλους, και όλοι οι υπόλοιποι θα ζουν ασφαλείς» (LII.xxvii, ειδ. §§ 3-5· αντιδιαστολή vi.5, από τον λόγο του Αγρίππα· και πρβλ. κεφ. V.3 και σημ. 40).

Ο περιορισμός των όπλων ουσιαστικά σ' έναν μόνιμο επαγγελματικό στρατό και μόνο σ' αυτόν, ήταν η λογική συνέπεια της ίδιας της φύσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ως ένα όργανο ταξικής κυριαρχίας. Νεοσύλλεκτοι για τον στρατό, όπως είπα, πάντοτε προέρχονταν πρωτίστως από την αγροτιά, έστω κι αν από τις αρχές του 5ου αιώνα και πέρα η διοίκηση, στην απεγνωσμένη προσπάθειά της να διατηρήσει τον αριθμό των εργατικών χεριών στη γεωργία, αναγκάστηκε ν' αποκλείσει *coloni adscripticii*, μισθωτές δεμένους στα χωράφια τους: βλ. Jones, *LRE* II. 614, μαζί με III.184 σημ. 14. (Δεν είναι να απορεί κανείς που οι μεγαλογαιοκτήμονες συγκλητικοί ήταν οι μόνοι ικανοί να προβάλουν την πιο πεισματώδη και επιτυχή αντίσταση στη στρατολόγηση νεοσύλλεκτων από τα κτήματά τους, ακόμα και σε μια έκτακτη ανάγκη όπως ήταν η εξέγερση του Gildo στην Αφρική το 397)[11]. Όπως θα δείξω (στο κεφ. VIII. 3-4), η αδιαφορία της μάζας των απλών ανθρώπων (οι περισσότεροι από αυτούς αγρότες) για τη διατήρηση του αυτοκρατορικού συστήματος, κάτω από το οποίο υφίσταντο ανελέητη εκμετάλλευση, ήταν η πρωταρχική αιτία της κατάρρευσης ενός μεγάλου μέρους της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στη Δύση κατά τον 5ο και τον 6ο αιώνα, και της απώλειας πολλών ανατολικών επαρχιών που κατακτήθηκαν από τους Άραβες κατά τον 7ο αιώνα.

Θα προσθέσω ότι ο στρατός της Υστερορωμαϊκής Δημοκρατίας, της Ρωμαϊκής Ηγεμονίας και της Ύστερης Αυτοκρατορίας[12] ανέπτυξε μια αξιοσημείωτη πειθαρχία και συναδελφική αλληλεγγύη στους κόλπους του: οι απλοί στρατιώτες αποκόπηκαν εντελώς από τις ρίζες τους και ήταν συνήθως τα πειθήνια όργανα, αν όχι των αυτοκρατόρων τους, πάντως των αξιωματικών τους. Με εξαίρεση την περίπτωση που ένας αυτοκράτορας μπορούσε να κερδίζει τη γενική νομιμοφροσύνη, και τις σπάνιες στιγμές, όπως το 69, οπότε σημειώθηκε μια κατάρρευση της πειθαρχίας σε ευρύτατη κλίμακα, όλοι οι στρατιώτες δέχονταν τις ιεραρχικές αρχές πάνω στις οποίες στηριζόταν η ρωμαϊκή κοινωνία και συχνά ακολουθούσαν με απόλυτη πίστη τους διοικητές τους στην ανταρσία και στον εμφύλιο πόλεμο, όταν τους το διέταζαν οι διοικητές τους, ακριβώς όπως γινόταν στους εξωτερικούς πολέμους. Οι εμφύλιοι πόλεμοι του 3ου και του 4ου αιώνα ήταν κατά κανόνα αγώνες για τον αυτοκρατορικό θρόνο (βλ. κεφ. VIII.3). Από τις λίγες ανταρσίες που μαθαίνουμε ότι δεν απέβλεπαν πρωτίστως στην εξασφάλιση του αυτοκρατορικού τίτλου υπέρ κάποιου ευνοούμενου αξιωματικού, είναι εκείνες των στρατευμάτων του Δούναβη και του Ρήνου στις αρχές της βασιλείας του Τιβέριου (14 μ.Χ.) για τις οποίες έχουμε την πιο ζωντανή και διαφωτιστική περιγραφή στα *Χρονικά* του Τάκιτου (I. 16-30, 31-8)[13]. Ο λό-

γος του Περκέννιου, ηγέτη της ανταρσίας στην Παννονία, είναι έντονος και ακατα-μάχητος, όταν χαρακτηρίζει τις γαίες που δόθηκαν στους βετεράνους που απο-στρατεύθηκαν, ύστερα από τριάντα ή σαράντα χρόνια υπηρεσία, ως «δυσώδη βαλ-τοτόπια ή άγονες έρημες εκτάσεις» (I. 17.5). Και η άγρια πειθαρχία στην οποία υποβάλλονταν οι απλοί στρατιώτες εικονίζεται έξοχα στην περιγραφή του κεντο-ρίωνα Λουκίλιου, που απέκτησε το παρατσούκλι «Φέρτε-μου-άλλη» (*cedo alteram*) από τη συνήθειά του να σπάζει τη βέργα του στη ράχη ενός στρατιώτη και συνέχεια να ζητάει άλλη κι άλλη (I. 23.4). Ο Λουκίλιος σκοτώθηκε από τους στασιαστές στρατιώτες· περιττό να πούμε ότι ο Περκέννιος εκτελέστηκε μαζί με άλλους στασια-στές ηγέτες (I. 29.4· 30.1).

★ ★ ★ ★ ★

Πρέπει να παραδεχτούμε, νομίζω, πως όταν στην Ευρώπη η πιο αποτελεσματική μορφή άμυνας εναντίον των εξωτερικών επιθέσεων (από Άραβες, Τούρκους, Μα-γυάρους, Νορμανδούς κ.ά) αποκαλύφθηκε ότι βασίζεται όχι τόσο στον απλό πεζι-κάριο, όσο σ' ένα πολύ πιο δαπανηρό πολεμικό πρόσωπο, τον έφιππο και θωρακι-σμένο ιππότη, έμπαινε ζήτημα, για στρατιωτικούς λόγους, να αυξηθεί αρκετά η εκμετάλλευση των άμεσων παραγωγών ώστε να είναι δυνατή η συντήρηση τέτοιων προσώπων σε αριθμό επαρκή για την απόκρουση των εισβολέων. Ο μεσαιωνικός ιππότης, όσο κι αν ήταν βάρος για την κοινωνία, έπαιξε κάποιο ρόλο για τη διαφύ-λαξη της κληρονομιάς του Ελληνορωμαϊκού πολιτισμού στην Ευρώπη από την εξω-τερική επίθεση, άσχετα από το αν θεωρεί κανείς ότι αυτή η κληρονομιά άξιζε να διαφυλαχτεί (όπως εγώ) ή όχι. Τον ρόλο του, να δίνει την απαιτούμενη *μάχη* και να συνοδεύει κάποιον ιερέα ή μοναχό, βασικό έργο τού οποίου ήταν να κάνει την *προσευχή* που όλοι πιστεύανε ότι αποτελούσε ανάγκη, τον δεχόταν, θέλοντας και μη, η μεγάλη μάζα των ανθρώπων που είχαν καθήκον *να εργάζονται*· αλλά οι τελευ-ταίοι είχαν λόγους να αγανακτούν όταν οι μαχητές έπαυαν να τους παρέχουν πραγ-ματική προστασία. Ο Rodney Hilton επέσυρε τελευταία την προσοχή στο άγριο μί-σος που ένιωθαν οι Γάλλοι αγρότες, μετά τη μάχη του Poitiers (1356), για τους ευγε-νείς «ως σύνολο, επειδή δεν είχαν εκτελέσει το προστατευτικό χρέος τους, όπως το απαιτούσε από αυτούς η παράδοση και οι αμοιβαίες υποχρεώσεις» (*BMMF* 131). Δεν επιθυμώ, επομένως, να υποστηρίξω την άποψη ότι μια προκαπιταλιστική κοι-νωνία έχει ανάγκη, σε όλες τις συνθήκες, να διατηρεί μια σταθερή ελεύθερη αγροτιά ως βάση της στρατιωτικής ισχύος της. Ίσως να είχε χρειαστεί να σηκώσει ένα ακό-μα μεγαλύτερο στρατιωτικό βάρος. Ωστόσο, οι ετοιμοπόλεμες δυνάμεις του ιππι-κού είναι κατ' αρχήν δυνατόν να συντηρηθούν με τον ίδιο τρόπο που συντηρείται και το πεζικό, από ένα κράτος που επιβάλλει γενική φορολογία αντί ν' αφήνει τους έφιππους ιππότες να εξασφαλίζουν οι ίδιοι τη συντήρησή τους με την υπερεργασία των αγροτών δουλοπάροικων (ή δούλων) σε ιδιαίτερα κτήματα. Και πάντως πι-στεύω ότι η συσσώρευση από μιαν αριστοκρατία γαιοκτημόνων απέραντων κτημά-των, μεγαλύτερων απ' ό,τι είναι αναγκαία για τη συντήρηση ισχυρών δυνάμεων ιππικού, είναι μια εξέλιξη που δεν μπορεί παρά σπάνια αν όχι ποτέ – και βεβαίως όχι στην Υστερορωμαϊκή Αυτοκρατορία – να θεωρηθεί ως ένα προοδευτικό χαρα-κτηριστικό.

Το όλο θέμα, καθώς και ο βαθμός στον οποίο στρατιωτικοί λόγοι αναγνωρίστη-

καν (και έπρεπε να αναγνωριστούν) ως επικρατέστεροι των άλλων στις δεδομένες κοινωνίες, αξίζουν να εξεταστούν προσεχτικά για μια πολύ μακρά περίοδο. Εννοώ φυσικά μόνο τη στρατιωτική δύναμη που προορίζεται να χρησιμοποιηθεί ενάντια σε εξωτερικές επιθέσεις, όχι για εσωτερικά καθήκοντα αστυνόμευσης.

5

«Φεουδαρχία» (και δουλοπαροικία)

Εδώ είναι ο κατάλληλος χώρος για να σταθώ λίγο στο θέμα της «φεουδαρχίας». Καθ' όλη την έκταση αυτού του βιβλίου απέφυγα επιμελώς να κάνω χρήση των όρων «φεουδαρχικός», «φεουδαρχία», για οποιαδήποτε περίοδο ή περιοχή της αρχαίας κοινωνίας. Οι λέξεις αυτές χρησιμοποιούνται συχνά από ιστορικούς της αρχαιότητας (ακόμα κι από μερικούς από τους πιο διακεκριμένους: τον Jones, τον Rostovtzeff, τον Syme)[1] με προχειρότητα, μια συνήθεια για την οποία δεν μπορεί παρά να λυπάται κανείς. Δυστυχώς δεν υπάρχει ακόμα πλήρης ομογνωμία μεταξύ ιστορικών, ακόμα και σε ό,τι αφορά τη μεσαιωνική Ευρώπη, για το πώς πρέπει να προσδιοριστούν τα ουσιώδη χαρακτηριστικά της «φεουδαρχίας» τους[2], τουλάχιστον όμως μπορούν να ονομάσουν ορισμένες κοινωνίες, που οι ίδιοι, και ενδεχομένως οποιοσδήποτε άλλος, δεν θα δίσταζαν ν' αναγνωρίσουν ως «φεουδαρχικές». Από την άλλη μεριά υπάρχουν λίγοι μεσαιωνολόγοι που προτιμούν ν' αποφεύγουν ολότελα τον όρο «φεουδαρχία». Σύμφωνα με πρόσφατο άρθρο ενός συγγραφέα στην *American Historical Review*, «Η τυραννία του όρου φεουδαρχία πρέπει μια για πάντα να καταλυθεί και να τεθεί τέρμα στην επιρροή που ασκεί στους μελετητές του Μεσαίωνα»![3]. Στο αντίθετο άκρο, βρίσκουμε τα πρακτικά ενός συμποσίου που δημοσιεύτηκαν το 1956 με τον τίτλο *Η φεουδαρχία στην Ιστορία*, όπου ερευνάται το ζήτημα κατά πόσο μπορούμε ν' ανακαλύψουμε φεουδαρχία σε κάθε λογής διαφορετικές ιστορικές συνθήκες, όχι μόνο στη δυτική Ευρώπη, αλλά και στην Ιαπωνία, στην Κίνα, στην αρχαία Μεσοποταμία και στο Ιράν, στην αρχαία Αίγυπτο, στην Ινδία, στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και στη Ρωσία· μια «συγκριτική μελέτη της φεουδαρχίας», του αρχισυντάκτη Rushton Coulborn, υποστηρίζει ότι η φεουδαρχία πρέπει να θεωρείται «πρωτίστως μια μέθοδος διακυβέρνησης, όχι ένα οικονομικό ή κοινωνικό σύστημα», και με τη σχέση άρχοντα και υποτελούς ως βασικό γνώρισμά της[4]. Οφείλουμε, φυσικά, ν' αφήσουμε στους ιστορικούς των άλλων χωρών (της Ιαπωνίας και της Κίνας, λογουχάρη) ν' αποφανθούν οι ίδιοι για το αν ορισμένες κοινωνίες στον δικό τους χώρο μελέτης μπορούν να χαρακτηριστούν επωφελώς ως «φεουδαρχικές» (ή «ημι-φεουδαρχικές» ή «οιονεί φεουδαρχικές»), αρκεί μόνο να αποσαφηνίσουν τι ακριβώς σημαίνουν για τους ίδιους οι όροι αυτοί.

Υπάρχουν, υποθέτω, δύο κύρια χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας που τις περισσότερες φορές οδηγούν στον προσδιορισμό της ως «φεουδαρχικής» από ανθρώπους του αγγλόφωνου κόσμου που δεν είναι ειδικοί της ευρωπαϊκής μεσαιωνικής ιστορίας: το ένα είναι η ύπαρξη κάποιου στοιχείου που μοιάζει με στρατιωτικό φέουδο της ευρωπαϊκής φεουδαρχίας, και το άλλο είναι η παρουσία της δουλοπαροικίας σε μεγάλη κλίμακα. Στην πρώτη περίπτωση η ζημιά είναι συνήθως μικρή με τη χρησιμοποίηση ενός όρου όπως «οιονεί φεουδαρχική»· η ύπαρξη όμως της δουλοπαροικίας και μόνο δεν δικαιολογεί ασφαλώς τη χρήση ενός τέτοιου όρου[5], μια και υ-

πήρξαν μορφές δουλοπαροικίας σε πολλές κοινωνίες που δεν έχουν παρά ελάχιστη ή καμιά ομοιότητα μ' εκείνες του ευρωπαϊκού Μεσαίωνα, που δικαιούνται περισσότερο απ' όλες να ονομάζονται «φεουδαρχικές». Θέλω να κάνω σαφές ότι σ' όλη την έκταση αυτού του βιβλίου οποιαδήποτε αναφορά σε «δουλοπάροικους» ή «δουλοπαροικία» (βλ. ειδ. επικεφαλίδα II του III. 4) δεν πρέπει να θεωρείται ότι υπονοεί κάποια αναγκαία ή έστω πιθανή συνάφεια με κάτι που μπορεί να χαρακτηριστεί σωστά με όρους «φεουδαρχικό» ή «φεουδαρχία».

Υπάρχει ένας σύντομος ορισμός της φεουδαρχίας τον οποίο νομίζω θα δέχονταν πολλοί Δυτικοευρωπαίοι μεσαιωνολόγοι και που υιοθετήθηκε σε κάποιο σημείο και από τον ίδιο τον Marc Bloch: «το σύστημα της υποτέλειας και του φέουδου» (*CEHE* I[2]. 265-6). Οι Pollock και Maitland έκριναν ότι η έκφραση «σύστημα φεουδο-υποτέλειας» (feudo-vassalism) θα ήταν πιο χρήσιμη από τον όρο «φεουδαρχία»[6]. Αλλά ο Bloch δεν ξέχασε ούτε μια στιγμή την οικονομική βάση της φεουδαρχίας· και μάλιστα τη διατύπωση την οποία παρέθεσα τη συναντάμε σ' ένα κεφάλαιο με τίτλο «Η εμφάνιση της εξαρτημένης καλλιέργειας και των δεσποτικών θεσμών», όπου ο Bloch προχωρεί αμέσως στην ιδέα ότι το δεσποτικό σύστημα συνδέεται στενά με τη φεουδαρχία. Και στο μεγάλο έργο του *«Φεουδαρχική Κοινωνία»* (που χαρακτηρίζεται από τον M. M. Postan, στην αρχική κιόλας πρόταση τού προλόγου του για την αγγλική μετάφραση, ως «η στερεότυπη πλέον διεθνής πραγματεία για τη φεουδαρχία»), ο Bloch αρχίζει την απαρίθμηση των «θεμελιωδών γνωρισμάτων της ευρωπαϊκής φεουδαρχίας», που πιάνει κάπου οχτώ γραμμές, με την «υποτελή αγροτιά» (II. 446).

Ωστόσο, άλλοι δυτικοί μεσαιωνολόγοι, όταν μιλάνε για τη φεουδαρχία, νομίζουν ότι μπορούν άνετα να πραγματεύονται ολόκληρο το εποικοδόμημα, ανεξάρτητα από την υποδομή που το στηρίζει, και να το ορίζουν με αποκλειστική αναφορά στα ελεύθερα εκείνα άτομα που ήταν οι μεν για τους άλλους άρχοντες ή υποτελείς, ενωμένοι με δεσμούς πίστης και με τη δημιουργία τσιφλικιών υπό τη μορφή φέουδων. Όταν ο Ganshof έλεγε: «Ο τρόπος που χρησιμοποιούν τη λέξη [φεουδαρχία] οι ιστορικοί στη Σοβιετική Ρωσία και σε άλλες χώρες πίσω από το Σιδηρούν Παραπέτασμα μου φαίνεται απόλυτα παράλογος»[7], αντιλαμβάνομαι ότι εκείνο που έβρισκε ιδιαίτερα ανυπόφορο ήταν η μαρξιστική τους απροθυμία να ξεχάσουν την «υποτελή αγροτιά». Ο Postan, στον πρόλογό του για την αγγλική έκδοση της *Φεουδαρχικής Κοινωνίας* του Bloch, για την οποία μίλησα ήδη, έχει μια θαυμάσια παράγραφο γι' αυτό που χαρακτηρίζει ως

> μια αγγλοσοβιετική ευκαιρία όπου οι δύο κύριοι εκπρόσωποι, ο Ρώσος και ο Άγγλος, έδωσαν προσεκτικά συνταγμένες πραγματείες για τη φεουδαρχία οι οποίες δεν έθιξαν ένα μόνο σημείο. Ο Άγγλος εκπρόσωπος ενδιέτριψε με πολλή γνώση και χάρη στα στρατιωτικά φέουδα, ενώ ο Ρώσος εκπρόσωπος μίλησε για την ταξική καταδυνάστευση και εκμετάλλευση των αγροτών από τους μεγαλογαιοκτήμονες. Περιττό να πούμε ότι η ρωσική πραγματεία ήταν ασφυκτικά γεμάτη με γνωστά μαρξιστικά σκεύη: το κράτος ως όργανο ταξικής κυριαρχίας, «η ανταλλαγή εμπορευμάτων» ως διαλυτικό της φεουδαρχίας, η φεουδαρχική οικονομία ως πρόδρομος του πρώιμου καπιταλισμού. Ωστόσο, παρ' όλο τον δογματισμό της και την απαρχαιωμένη πολυλογία της, η ρωσική χρήση του όρου φάνηκε να επηρεάζει πιο άμεσα την πνευματική δυναμική της ιστορίας απ' ό,τι η συμβατική συμπαραδήλωση που υιοθέτησε ο Άγγλος εκπρόσωπος (σελ. xiii).

Αν και νιώθω ελάχιστη συμπάθεια για το είδος του μεσαιωνολόγου που ανέφερα στην αρχή της τελευταίας παραγράφου, νομίζω πως εφόσον η λέξη «φεουδαρχία» έχει κάποιαν αξία ως γενική ονομασία μιας σειράς ευρωπαϊκών μεσαιωνικών θεσμών ενός ιδιάζοντος τύπου, που χαρακτηρίζεται από την υποτέλεια και το φέουδο, έστω κι αν εδράζεται σε μεγάλο βαθμό σε κάποιο είδος εξαρτημένης εργασίας (ειδικότερα της δουλοπάροικης εργασίας), είναι κρίμα να την αποδυναμώνουμε απλώνοντας το λεξιλόγιο της φεουδαρχίας (που περιλαμβάνει τις λέξεις *féodalité, féodale, Lehnwesen, lehnbar* κτλ.) σε πάρα πολύ μεγάλο πλάτος. Όπως τόνισα ήδη, η δουλοπαροικία μπορεί να υπάρχει, και υπήρξε, σε κοινωνίες που έχουν ελάχιστα ή δεν έχουν καθόλου μέσα τους αυτό που μπορούμε σωστά να ονομάσουμε «φεουδαρχικό». Στα ελληνιστικά βασίλεια, λογουχάρη, όπου υπήρχαν ασφαλώς μορφές δουλοπαροικίας, μόνο ένα μικρό ρόλο έπαιξαν οι στρατιωτικές *κατοικίαι* και άλλοι οικισμοί στρατιωτών-κληρούχων οι οποίοι παρουσιάζουν την πλησιέστερη αναλογία με το φέουδο στον ελληνιστικό χώρο και οδήγησαν μερικούς από τους καλύτερους μελετητές να μιλάνε για «φεουδαρχικά» κτήματα· ενώ δεν υπήρχε, βέβαια, καμιά αναγκαία συνάφεια ανάμεσα στους στρατιωτικούς οικισμούς και στη δουλοπαροικία. Θεωρώ, επομένως, λυπηρό το γεγονός ότι ορισμένοι μαρξιστές φαίνονται να θέλουν να ονομάζουν μια κοινωνία «φεουδαρχική» απλώς επειδή στηριζόταν σε μια βάση δουλοπαροικίας. Ο Wolfram Eberhard έφτασε μάλιστα να πει ότι «μαρξιστές μελετητές» (που δεν τους κατονομάζει) «τείνουν ν' αποκαλούν φεουδαρχική κάθε κοινωνία όπου μια τάξη μεγαλογαιοκτημόνων, που ταυτόχρονα ασκούσαν πολιτική εξουσία, ελέγχανε μια τάξη γεωργών και συχνά και μια τάξη δούλων» (*Hist. of China*[4] 24).

Είναι κάπως λυπηρό το γεγονός ότι μαρξιστές φορτώθηκαν από τον ίδιο τον Μαρξ με μιαν ορολογία όπου η λέξη «φεουδαρχία» δόθηκε στον «τρόπο παραγωγής» *της δυτικής Ευρώπης* από τον οποίο αναδύθηκε ο καπιταλισμός. Όροι όπως «φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής» είναι ίσως πάρα πολύ βαθιά ριζωμένοι στη μαρξιστική γραφή για να αντικατασταθούν από οποιονδήποτε άλλον εναλλακτικό, όπως λχ. «μεσαιωνικός δυτικοευρωπαϊκός τρόπος παραγωγής». Αλλά οι μαρξιστές έπρεπε να θυμούνται – διότι το ξεχνάνε πάρα πολύ συχνά – ότι ο Μαρξ και ο Ένγκελς χαρακτήρισαν τη φεουδαρχία σ' ένα σημείο της *Γερμανικής Ιδεολογίας* ως την «*πολιτική* μορφή των μεσαιωνικών σχέσεων παραγωγής και συναλλαγής» (*MECW* V.176)· και οφείλουν οπωσδήποτε ν' αποφεύγουν να χρησιμοποιούν τον όρο φεουδαρχία με έναν τόσο πρόχειρο τρόπο ώστε να ταιριάζει, λογουχάρη, στην κοινωνία της Υστερορωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Η χρήση για την οποία παραπονιέται ο Eberhard (αν δεν διαστρεβλώνει τους «μαρξιστές» του) επεκτείνεται, μάλιστα, και στις περισσότερες προκαπιταλιστικές κοινωνίες, συμπεριλαβανομένου και του μεγαλύτερου τμήματος, αν όχι του συνόλου, της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας! Βεβαίως, υπάρχουν οριακές περιπτώσεις, όπως η χετταιική κοινωνία στην Ασία στη δεύτερη χιλιετία π.Χ.: δεν έχω παρά να αναφέρω τη θαυμάσια συμπυκνωμένη επιτομή του R. A. Crossland, όπου λέει ότι «Το χετταικό κράτος ήταν μια φεουδαρχική κοινωνία, με την έννοια ότι ένας μεγάλος τομέας της οικονομίας της ήταν οργανωμένος για να συντηρεί έναν εκπαιδευμένο στρατό, και ότι υπήρχαν σ' αυτήν κοινωνικές διαιρέσεις που είχαν τη βάση τους στην κατοχή γης υπό τον όρο της εκτέλεσης στρατιωτικής υπηρεσίας για τον βασιλιά»[8]. Δεν έχω ο ίδιος την αξίωση να επιβάλω έναν ορισμό της φεουδαρχίας. Τελευταία έγιναν στην Αγγλία πολλές συζητήσεις

πάνω στο θέμα. Αν το ζητούμενο είναι μια μαρξιστική ανάλυση της έκφρασης «φεουδαρχικός *τρόπος παραγωγής*», που θα περιόριζε τον όρο αυστηρά στην κοινωνία της μεσαιωνικής δυτικής Ευρώπης, για την οποία και μόνο (νομίζω) ο Μαρξ χρησιμοποίησε την έκφραση, τότε θα προτιμούσα την ανάλογη του Perry Anderson (*PAF* 147-53). Ο Rodney Hilton παρουσίασε έναν πολύ συντομότερο χαρακτηρισμό, σε μια μονοσέλιδη «Σημείωση για τη φεουδαρχία» (*TFC* 30), που παίρνει υπόψη, λογουχάρη, το γεγονός ότι ο Μαρξ λέει σ' ένα σημείο για την Ιαπωνία ότι είχε μια «καθαρά φεουδαρχική οργάνωση της γαιοκτησίας» (*Κεφ.* Ι. 742 σημ. 192) – η μόνη φορά, πιστεύω, που ο Μαρξ χρησιμοποίησε τον όρο φεουδαρχία για χώρα έξω από την Ευρώπη. Ο σύντομος ορισμός της φεουδαρχίας τον οποίο δίνει σε μια μόνο παράγραφο ο Witold Kula (*ETFS* 9) είναι λιγότερο προσδιοριστικός: έχει υπόψη του πρωτίστως την Πολωνία του 16ου, του 17ου και του 18ου αιώνα.

6

Άλλοι ανεξάρτητοι παραγωγοί

Σκοπεύω να είμαι σύντομος στην εξέταση αυτών που θεωρώ «άλλους ανεξάρτητους παραγωγούς», οι οποίοι αποτελούν ένα πολύ ετερογενές σύνολο μάλλον παρά μια χωριστή κατηγορία και, φυσικά, δεν πρέπει να θεωρούνται ότι ανήκουν σε μια χωριστή τάξη. Οι λόγοι που ασχολούμαι μ' αυτούς τους «ανεξάρτητους παραγωγούς» σε χωριστό υποκεφάλαιο είναι ότι θέλω να δείξω διεξοδικά πώς πρέπει να καθοριστεί η ταξική τους θέση και να αναφέρω μερικά σημαντικά στοιχεία γι' αυτούς.

Αρχίζω αποκλείοντας δύο τάξεις που υφίστανται εκμετάλλευση και με τις οποίες έχω ήδη ασχοληθεί: πρώτον, τους μισθωτούς εργάτες γης με την αυστηρή έννοια (βλ. κεφ. III.4)· και δεύτερον, τους βοηθητικούς εργάτες – τεχνίτες, εργάτες οικοδομών και μεταφορών, ψαράδες και άλλους – που προέρχονται από την αγροτιά και παραμένουν στους κόλπους της, και που θεωρούνται εδώ ως τμήμα της αγροτιάς (βλ. υποκεφάλαιο 2 αυτού του κεφαλαίου). Οι βιοτέχνες που δεν μπορούν να θεωρούνται τμήμα της αγροτιάς (διότι, λογουχάρη, κατοικούν στην πόλη) αποτελούν τη μάζα εκείνων που εξετάζω σε τούτο το υποκεφάλαιο, μαζί με τους εμπορευόμενους και όσους παρέχουν μεταφορικές και άλλες υπηρεσίες διαφόρων ειδών. Ίσως η μεγαλύτερη χωριστή ομάδα να είναι οι τεχνίτες ή χειροτέχνες[1] (*Handwerker*: η γερμανική λέξη έχει ένα κάπως μεγαλύτερο εννοιακό πλάτος). Εμπορευόμενοι κάθε λογής, από τους μεγαλέμπορους (*εμπόρους*) που διεξήγαν το εμπόριο μεταξύ πόλεων ώς τους τοπικούς λιανοπωλητές και μαγαζάτορες (*καπήλους*) ήταν ίσως μια ομάδα ίσης σημασίας. Ένας ικανός αριθμός τους σε σχεδόν κάθε τομέα ήταν απελεύθεροι (βλ. κεφ. III.5). Το status και η ταξική θέση όλων αυτών των ατόμων έχουν συνήθως στενή σχέση μεταξύ τους, αλλά όχι πάντοτε: εδώ μόνο για την τελευταία ενδιαφέρομαι, και για μένα το καθοριστικό στοιχείο της ταξικής θέσης ενός ατόμου στην αρχαιότητα είναι ο βαθμός στον οποίο εκμεταλλεύεται την εργασία των άλλων (κυρίως δούλων αλλά κάποτε και μισθωτών) ή ο ίδιος υφίσταται την εκμετάλλευση. Στο ανώτατο επίπεδό της η προκείμενη κατηγορία – όπως κι εκείνη των αγροτών – συγχωνεύεται με την «εύπορη τάξη»: το κριτήριο της ιδιότητας του μέλους μιας τάξης, όπως το εξήγησα ήδη καθαρά (στο κεφ. III.2) είναι

η ικανότητα να διάγει κανείς μιαν άνετη ζωή δίχως να εργάζεται ο ίδιος για να εξασφαλίζει τον επιούσιο. Και είναι πιθανόν ότι όποιοι από τους «ανεξάρτητους παραγωγούς» απέκτησαν αρκετά πλούτη, ώστε να μπορούν να κάνουν τη ζωή ενός αριστοκράτη, θα προχωρήσουν στην αναγκαία αλλαγή του τρόπου ζωής, ενώ άλλοι θα στοχεύουν ίσως ψηλότερα και θα προτιμούν να συνεχίσουν το εμπόριο ή την επιχειρησιακή δραστηριότητά τους μέχρι – λογουχάρη, στη ρωμαϊκή περίοδο – ν' αναδειχθούν κατάλληλοι για την κοινωνική ομάδα των ιπποτών (στο δικό μου σχήμα η δεύτερη σειρά ατόμων, όσο και η πρώτη, έχουν ήδη ενταχθεί στην «ιδιοκτήτρια τάξη», αν και το κοινωνικό τους status θα είναι σχετικά χαμηλότερο μέχρι να σταματήσουν τη «βάναυση» δραστηριότητά τους).

Τα περισσότερα από τα άτομα που εξετάζω τώρα είναι άνθρωποι τελείως ταπεινοί, που δεν θα μπορούσαν να ανέλθουν στην «ιδιοκτήτρια τάξη» παρά μόνο μ' έναν από τους δύο τρόπους: είτε αναπτύσσοντας κάποιο εξαιρετικό ταλέντο, είτε αποκτώντας την ικανότητα να εκμεταλλεύονται την εργασία των άλλων. Ανάμεσα σ' εκείνους που ονομάζουμε «καλλιτέχνες» (οι αρχαίοι δεν τους ξεχώριζαν συνήθως από τους χειροτέχνες), γνωρίζουμε μια χούφτα που έκαναν περιουσίες, αν και οι λιγοστοί αριθμοί που βρίσκουμε στις γραπτές πηγές σπάνια είναι αληθοφανείς – το ένα εκατομμύριο σηστέρτιοι, λογουχάρη, που ο Λούκουλλος, όπως λέει ο Ουάρρων, υποσχέθηκε στον γλύπτη Αρκεσίλαο για να του κάνει ένα άγαλμα της Felicitas (Πλίνιος, *NH* XXXV. 156), ή ο είκοσι ταλάντων βάρους χρυσός που ο Μέγας Αλέξανδρος υποτίθεται ότι κατέβαλε στον ζωγράφο Απελλή για να τον ζωγραφίσει να κρατάει έναν κεραυνό στον ναό της Αρτέμιδας στην Έφεσο (στο ίδιο 92). Βεβαίως, ο μεγάλος Αθηναίος γλύπτης Πραξιτέλης, που έζησε πιθανόν στις πρώτες έξι δεκαετίες του 4ου αιώνα π.Χ., πρέπει να είχε γίνει πλούσιος, διότι στη δεκαετία του 320 βρίσκουμε τον γιο του Κηφισόδοτο να εμφανίζεται ως τριηράρχης και ως ένας από τους ολοφάνερα πλουσιότερους Αθηναίους των ημερών του (βλ. Davies, *APF* 287-8)[2]. Οι συνηθισμένοι ικανοί χειροτέχνες έπρεπε ίσως να ήταν προετοιμασμένοι να ταξιδεύουν για αρκετό χρονικό διάστημα, αν δεν κατοικούσαν σε μεγάλη πόλη όπου υπήρχαν πάντοτε άφθονες ευκαιρίες για δουλειά. Μαθαίνουμε συχνά για Έλληνες αρχιτέκτονες, γλύπτες, οικοδόμους, κ.λπ., να μετακινούνται από πόλη σε πόλη όπου μείζονα σχέδια έμπαιναν σε εφαρμογή (βλ. Burford, *CGRS* 66-7, με παραδείγματα και αναφορές). Όταν ο Διονύσιος Α΄, ο διάσημος τύραννος των Συρακουσών, σχεδίαζε να επιτεθεί στην περιοχή της Καρχηδόνας το 399 π.Χ., συγκέντρωσε, όπως λέει ο Διόδωρος, για την κατασκευή πολεμικών όπλων *τεχνίτας*, όχι μόνο από το σημαντικό τμήμα της Σικελίας που έλεγχε αλλά και από την Ιταλία, όπου υπήρχαν πολλές ελληνικές πόλεις, αλλά και από την ίδια την Ελλάδα, ακόμα και από τις κτήσεις στην Καρχηδόνα (XIV. xli. 3-6).

Οι γιατροί, στις πρώτες περιόδους της ελληνικής ιστορίας, κατατάσσονταν κι αυτοί στην ίδια περίπου κατηγορία με τους άλλους «χειροτέχνες»: στον Όμηρο ο γιατρός είναι τοποθετημένος ανάμεσα στους *δημιουργούς*, μαζί με τον μάντη, τον μαραγκό και τον αοιδό (*Οδ.* Ρ στ. 382-5)· και στον Πλάτωνα, βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με τον εργάτη-ναυπηγό (*Γοργ.* 455b). Μόνον ένας Έλληνας γιατρός πριν από την ελληνιστική περίοδο φαίνεται στην αρχαία γραμματεία να έχει κερδίσει μεγάλα ποσά από την άσκηση του επαγγέλματός του: ο διάσημος γιατρός Δημοκήδης από την Κρότωνα, τον 6ο αιώνα π.Χ., λέγεται είχε πληρωθεί σε τρία συνεχή χρόνια ένα τάλαντο από την Αίγινα, 100 μνα (1⅔ τάλαντα) από την Αθήνα (τον

καιρό εκείνο υπό τον τύραννο Πεισίστρατο) και δύο τάλαντα από τον Πολυκράτη, τον τύραννο της Σάμου (Ηρόδ. ΙΙΙ. 131.2). Αν κάποιος νομίζει ότι ο Δημοκήδης πρόσφερε στην πραγματικότητα μια μορφή μισθωτής εργασίας, καλό είναι να εξηγήσω πως αυτό για το οποίο οι Αιγινήτες και οι Αθηναίοι και ο Πολυκράτης πλήρωναν πραγματικά ήταν η πολύτιμη παρουσία του γιατρού Δημοκήδη στις πόλεις τους· μπορούσε κάλλιστα να έχει και πρόσθετα κέρδη από τους ασθενείς του. Στην ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο το status των πιο επιτυχημένων Ελλήνων γιατρών (όχι όμως των γιατρών ως σύνολο) ανέβηκε βεβαίως· έχουμε πολλά κείμενα που μιλάνε γι' αυτούς με σεβασμό, ιδιαίτερα για τους «δημόσιους γιατρούς»[3] που χρησιμοποιούσαν οι πόλεις και οι βασιλικές αυλές· στη ρωμαϊκή περίοδο ο τίτλος του *αρχιάτρου* ήταν πλατιά διαδομένος. Ο μέγιστος των Ελλήνων γιατρών, ο Γαληνός[4], που η ζωή του εκάλυψε τις τελευταίες εφτά δεκαετίες του 2ου αιώνα, ήταν προσωπικός γιατρός του αυτοκράτορα Μάρκου Αυρήλιου.

Οι ταλαντούχες *εταίραι* και άλλοι, που προσφέρανε ουσιώδεις υπηρεσίες, μερικές φορές προκόβανε. Από τους εμπορευόμενους, οι τοπικοί μικρέμποροι, οι *κάπηλοι*, δεν μάζευαν ποτέ ή πολύ σπάνια υπολογίσιμα ποσά· ενώ οι *έμποροι*, εκείνοι που διακινούσαν προϊόντα μεταξύ των πόλεων (και που ονομάζονταν επίσης *ναύκληροι* αν ήταν πλοιοκτήτες)[5], πρέπει να καζαντούσαν μερικές φορές, πάντως όχι τόσο συχνά όσο υποθέτουν ορισμένοι σύγχρονοι μελετητές[6]. Η μεγάλη όμως πλειονότητα των ατόμων που εξετάζω σε τούτο το υποκεφάλαιο είναι πιθανόν να ζούσαν όχι πολύ πιο πάνω από το όριο της πενίας, εκτός αν (και ώσπου να) κατάφερναν ν' αποκτήσουν ένα δύο δούλους, πράγμα που ένας ικανός αριθμός τους μπορούσε να είχε κάνει όταν οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές και οι δούλοι φτηνοί. Υπάρχει μια πολύ αποκαλυπτική παρατήρηση του Σαλλούστιου, όταν περιγράφει τους απλούς ανθρώπους, οι ψήφοι των οποίων, κατά τη γνώμη του, έκαναν να εκλεγεί ο Μάριος (ένας *novus homo*) στην υπατεία τού 107 π.Χ. (βλέπε όμως κεφ. VI. 5, σημ. 60): τους χαρακτηρίζει όλους «τεχνίτες και χωρικούς, των οποίων *η περιουσία και η πίστη* ήταν *ενσωματωμένες στα χέρια τους*» (*opifices agrestesque omnes, quorum res fidesque in manibus sitae erant: BJ* 73.6). Εδώ ο χειροτέχνης και ο φτωχός αγρότης είχαν μεγάλη ομοιότητα μεταξύ τους.

Αυτοί με τους οποίους ασχολούμαι σε τούτο το υποκεφάλαιο, όλοι, εξ ορισμού, δεν ανήκουν στην «ιδιοκτήτρια τάξη», εκτός φυσικά από τους λιγοστούς που κατάφεραν ν' ανεβούν σ' αυτήν. Μπαίνει λοιπόν το ερώτημα: Πώς και σε ποιο βαθμό γινόταν η εκμετάλλευσή τους; Το ερώτημα δεν είναι καθόλου εύκολο να απαντηθεί. Η μεγάλη πλειονότητα αυτών των ατόμων είχαν ένα σπουδαίο χαρακτηριστικό από κοινού με τους αγρότες που ήταν απόλυτοι ιδιοκτήτες γης: κατά κανόνα δεν υπέκειντο σε *άμεση* εκμετάλλευση από *ατομικά* μέλη της εύπορης τάξης (πρβλ. υποκεφ. 1 αυτού του κεφαλαίου), παρά μόνο εφόσον ήταν χρεωμένοι σε πλούσια άτομα. Διέφεραν από τους μισθωτούς εργάτες γης, διότι το κύριο προσόν τους, η δεξιότητά τους («ενσωματωμένη στα χέρια τους») βρισκόταν υπό τον έλεγχό τους· επιπρόσθετα, μερικοί από αυτούς είχαν δικά τους απλά εργαλεία και άλλα παρεμφερή, αλλά τα μόνα είδη αυτής της κατηγορίας με πραγματική σημασία ήταν εκείνα που ανήκαν σε μερικούς εργάτες μεταφορών: μουλάρια, γαϊδούρια και βόδια, δίτροχα και τετράτροχα κάρα. Η εκμετάλλευση μελών όλων των ομάδων που εξετάζω σε τούτο το υποκεφάλαιο δεν ήταν, κατά κανόνα, βαριά, εκτός κι αν γινόταν υπό *έμμεση* μορφή, με τη φορολογία ή με υποχρεωτικές δουλικές υπηρεσίες.

Όπως είδαμε στο υποκεφάλαιο 1 αυτού του κεφαλαίου, η φορολογία στις ελληνικές πόλεις, κατά την κλασική, την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο είναι ένα πολύ δύσκολο θέμα, για το οποίο ελάχιστα απ' όσα έχουν σημασία είναι γνωστά, λόγω του αποσπασματικού και χαώδους χαρακτήρα των μαρτυριών· πιστεύω όμως ότι μια διεξοδική έρευνα μπορεί να αποκαλύψει την επιβολή μιας ακόμα βαρύτερης φορολογίας, στις ομάδες αυτές, από εκείνην που είναι γενικά γνωστή. Στην Υστερορωμαϊκή Αυτοκρατορία υπάρχει τουλάχιστον ένας γενικός φόρος που επιβαλλόταν σ' αυτά τα άτομα και για τον οποίο έχουμε κάποιες συγκεκριμένες μαρτυρίες: το *χρυσάργυρον* ή *collatio lustralis*, που επέβαλε ο Κωνσταντίνος κατά τις αρχές του 4ου αιώνα στους *negotiatores* με την πλατιά έννοια, στην οποία περιλαμβάνονταν, για τον σκοπόν αυτό, όχι μόνον εμπορευόμενοι αλλά και ψαράδες, χρηματοδανειστές, πορνοβοσκοί και πόρνες, καθώς και χειροτέχνες της πόλης που πουλούσαν τα προϊόντα τους, αλλά όχι οι χειροτέχνες της υπαίθρου (που τους έχω κατατάξει στους αγρότες: βλ πιο πάνω). Ο φόρος ήταν πληρωτέος αρχικά σε χρυσό ή ασήμι, αλλά από τη δεκαετία του 370 και εφεξής μόνο σε χρυσό. Πιθανόν το γεγονός ότι ο φόρος αυτός ήταν πληρωτέος μια φορά κάθε τετραετία να τον έκανε να φαίνεται τόσο βαρύς. Υπάρχουν πάντως συνταρακτικές περιγραφές από τον ρήτορα Λιβάνιο, τον ιστορικό Ζώσιμο και τον εκκλησιαστικό ιστορικό Ευάγριο για τις ταλαιπωρίες που πίστευαν ότι επέβαλλε η είσπραξη αυτού του φόρου: λέγεται μάλιστα ότι γονείς αναγκάστηκαν να πουλήσουν τα παιδιά τους ως δούλους και πατέρες να εκπορνεύσουν τις θυγατέρες τους για να συγκεντρώσουν το χρήμα που χρειάζονταν για να πληρώσουν τον φόρο[7]. Έχουμε έναν μοναδικό αριθμό για το εισπραττόμενο ποσό από τούτο τον φόρο: στα τελευταία χρόνια του 5ου αιώνα, 140 λίτρες χρυσού εισπράττονταν κάθε τέταρτο χρόνο από τη μεγάλη πόλη της Έδεσσας στη Μεσοποταμία (Ιησ. Στυλ. 31). Αυτό σήμαινε 2.520 σόλδια τον χρόνο – ποσό όχι μεγάλο, βέβαια, συγκρινόμενο με εκείνο που είχαν να καταβάλουν οι αγρότες (βλ. Jones, *LRE* I. 465), αλλά αρκετό για να προκαλεί στενοχώρια, ή τουλάχιστον πικρά παράπονα. Ο φόρος πληρωνόταν ακόμα στην Ιταλία υπό τους Οστρογότθους βασιλιάδες τον 6ο αιώνα· ενώ είχε καταργηθεί στην Ανατολή από τον αυτοκράτορα Αναστάσιο το 498 (*CJ* XI.i. 1, χρονολογείται από τον Ιησ. Στυλ. 31).

Δεν μπορώ ν' αντισταθώ στον πειρασμό να αναφέρω εδώ ένα διασκεδαστικό γεγονός, που προέκυψε από την πληρωμή του *χρυσάργυρου* από τους πορνοβοσκούς της Κωνσταντινούπολης. Το επάγγελμα του μαστροπού (του *leno*) είχε απαγορευθεί το 439 στην Κωνσταντινούπολη από τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο Β'· αλλά η διατύπωση της αυτοκρατορικής διοικητικής πράξης με την οποία γίνεται αυτό (*Nov. Theod.* XVIII) αρχίζει μ' ένα συναρπαστικό προοίμιο (§ 1), που δείχνει ότι χρειάστηκε στον κύριο υποστηρικτή αυτού του μέτρου, στον Φλορέντιο (που ήταν και ο αρχηγός της φρουράς των Πραιτωρίων της Ανατολής), να κάνει μια σύσταση ιδιοκτησίας (δίχως άλλο έγγειας), τα έσοδα από την οποία θα ήταν αρκετά για ν' αποζημιώσουν το κράτος για την απώλεια εισοδήματος από τον φόρο, ως συνέπεια της προσδοκώμενης εξαφάνισης του *leno* (του προαγωγού) από την Κωνσταντινούπολη! Η εν λόγω Νεαρά, γραμμένη στην παραφθαρμένη ρητορική λατινική του 5ου αιώνα, αξίζει να διαβαστεί ολόκληρη. Αρχίζει εκφράζοντας ικανοποίηση για το ότι κανένας δεν χρειάζεται πια να αμφιβάλει για τις ιστορικές παραδόσεις «διαπρεπών ανδρών που θέτουν τα συμφέροντα του κράτους υπεράνω του δικού τους πλούτου». Οι πρώτες λέξεις ήταν: «Ας κερδίσουν τα ιστορικά έργα αξιοπιστία από σύγ-

χρονα παραδείγματα» (*fidem de exemplis praesentibus mereantur historiae*). Προσθέτουμε με την ευκαιρία ότι για άλλες δύο ή τρεις δεκαετίες απαγορεύτηκαν τα πορνεία παντού, με διοικητική πράξη του αυτοκράτορα Λέοντος (*CJ* XI. xli.7) – η οποία βεβαίως αγνοήθηκε σε ευρεία κλίμακα. Όπως είχε πει ο νομικός Ουλπιανός πάνω από δύο αιώνες πριν, σ' ένα χωρίο που καταχωρήθηκε στους *Πανδέκτες* του Ιουστινιανού, «τα πορνεία διατηρούνται πάνω στα κτήματα πολλών ευυπόληπτων ανδρών» (*multorum honestorum virorum*, V.iii. 27.1).

Ειδικευμένοι εργαζόμενοι κάθε λογής – όχι μόνο χειροτέχνες, αλλά και έμποροι, πλοιοκτήτες, πορθμείς, αλιείς, αργυραμοιβοί, κηπουροί και πολλοί άλλοι – γίνονταν όλο και πιο εξαρτημένοι, εν μέρει κάτω από τη ρωμαϊκή επίδραση, σε συλλογικές ενώσεις, που συχνά, στους νεότερους χρόνους, αναφέρονται παραπλανητικά ως «guilds» [συντεχνίες]. Η κανονική λατινική λέξη για μια από αυτές είναι *collegium*[8]. Στην ελληνική βρίσκουμε μια μεγάλη ποικιλία συλλογικών όρων[9]· είναι επίσης πολύ συνηθισμένο για τα προαναφερθέντα άτομα να αυτοαποκαλούνται απλώς «οι πορθμείς», «οι αρτοποιοί», «οι υποδηματοποιοί», «οι εριουργοί» κ.ο.κ. Μερικές από αυτές τις ενώσεις μπορεί να ήταν λίγο περισσότερο από «λέσχες κηδειών»· και υπάρχουν ελάχιστες μαρτυρίες ότι λειτουργούσαν σαν τα σύγχρονα συνδικάτα για να βελτιώσουν τους μισθούς των μελών τους ή τις συνθήκες τους εργασίας. Υπάρχουν όμως λίγα ψιχία μαρτυριών για τέτοιες δραστηριότητες σ' ένα ή δύο μέρη της ελληνικής Ανατολής που επεκτείνονται μέχρι και στην οργάνωση (ή την απειλή) αυτού που θα λέγαμε απεργίες. Ένα ενδιαφέρον άρθρο του W. H. Buckler (LDPA) παρουσίασε όλες τις διαθέσιμες ώς το 1939 σημαντικές μαρτυρίες. Ο MacMullen, το 1962-3, πρόσθεσε μερικά ψιχία (NRS). Από τα τέσσερα κείμενα που τυπώθηκαν και σχολιάστηκαν από τον Buckler θα ξεχωρίσω δύο. Το πρώτο (LPDA 30-3) δείχνει τον διοικητή της επαρχίας να επεμβαίνει στην Έφεσο, περί τα τέλη του 2ου αιώνα, σε μια περίοδο «αναταραχής και σχλαγωγίας», για να επιβάλει πειθαρχία στους «αρτοποιούς», που συνέρχονταν τάχα σε φατριαστικές συγκεντρώσεις και αρνιούνταν να ψήσουν αρκετό ψωμί. Το κείμενο αριθ. 4 του Buckler (LPDA 36-45, 47-50, που αναδημοσιεύεται ως *IGC* 322, και τελικά ως *Sardis* VII i. [1932] αριθ. 18), μια επιγραφή χρονολογημένη με ακρίβεια, 27 Απριλίου 459, είναι και το πιο ενδιαφέρον: δείχνει ότι «*οι οικοδόμοι και τεχνίται* των Σάρδεων» έκαναν μια λεπτομερή σύμβαση με τον *έκδικον* (συνήγορο) της πόλης, έναν δημόσιο υπάλληλο που ανήκε στο τμήμα του Μαγίστρου των οφικίων (Magister officiorum). Για να τεθεί τέρμα στις απεργίες και στην παρακώλυση των οικοδομικών έργων, η ένωση εγγυάται (μεταξύ άλλων) ότι οποιαδήποτε εργασία συμφωνηθεί με οποιοδήποτε από τα μέλη της θα εκτελείται σωστά· μάλιστα, αναλαμβάνει να πληρώνει αποζημίωση σε ορισμένες περιπτώσεις παράβασης τού συμβολαίου, και να παίρνει την ευθύνη για την πληρωμή προστίμων από το κοινό της ταμείο. Αν και συναντούμε τη λέξη *μισθός* στη σειρά 23, αυτή δεν αναφέρεται (όπως τόσο συχνά αλλού: βλ. κεφ. III. 6) στην αμοιβή της μισθωτής εργασίας, αλλά στην πληρωμή στους εργαζόμενους της «τιμής που αναγράφεται στη σύμβαση»: αυτό φαίνεται καθαρά από τους τεχνικούς όρους *εργοδότης* και *εργολαβήσας*, που χρησιμοποιούνται κάμποσες φορές για τον εργοδότη, που «διανέμει την εργασία», και τον τεχνίτη, που «αναλαμβάνει το έργο», αντίστοιχα· και όταν στη σειρά 35 συναντούμε ξανά τη λέξη *μισθός*, αυτή χρησιμοποιείται με την έννοια των πληρωτέων από την ένωση «αποζημιώσεων», όπως αναφέραμε πιο πάνω. Αυτοί οι «οικοδόμοι και τεχνίται» είναι όλοι χειροτέχνες, όχι μισθωτοί εργάτες.

Μια διοικητική πράξη του αυτοκράτορα Ζήνωνα, που εκδόθηκε το 483 προς τον πολίαρχο της Κωνσταντινούπολης (*CJ.* IV. lix. 2), απαγόρευε σε οποιονδήποτε να ιδρύει μονοπώλιο (*monopolium*), με ποινή τη δήμευση της περιουσίας του και με ισόβια εξορία, ή να οργανώνει παράνομες συνελεύσεις για συνωμοσίες και για τη σύναψη συμφωνιών που να ορίζουν ελάχιστες τιμές (στο ίδιο, *pr.*, 2) – είναι φανερό ότι τέτοια πράγματα συνέβαιναν τελευταία. Στους οικοδόμους και σε άλλους εργάτες απαγορευόταν ν' αρνούνται εργασία συμβεβλημένη που έχουν αρχίσει αλλά δεν έχουν περατώσει άλλοι (στο ίδιο, 1), και οι υπεύθυνοι άλλων ενώσεων απειλούνταν με βαριά πρόστιμα, 50 λίτρες χρυσού, αν τολμούσαν να μετάσχουν σε συνωμοσία για την αύξηση των τιμών (στο ίδιο, 3).

★ ★ ★ ★ ★

Υπάρχει ένα συχνά παρατιθέμενο χωρίο του *Βίου Περικλέους* του Πλουτάρχου 2.1-2) που μερικοί σήμερα το βρίσκουν ίσως καταπληκτικό: κατά τον Πλούταρχο, κανένας νεαρός αριστοκράτης, επειδή είχε δει τον Δία του Φειδία στην Ολυμπία ή την Ήρα του Πολυκλείτου στο Άργος (δύο από τα περισσότερο θαυμαζόμενα αρχαία αγάλματα), θα ήθελε να *είναι* Φειδίας ή Πολύκλειτος[10]. Τέτοια λόγια στο στόμα ενός «πραγματικού Ρωμαίου» δεν φαίνονται ίσως τόσο εκπληκτικά, θα πουν μερικοί· μήπως όμως ο L. Mestrius Plutarchus, ο Ρωμαίος πολίτης (μολονότι νεόκοπος, της πρώτης γενιάς), δεν ήταν συνάμα και πολύ Έλληνας; Η απάντηση είναι ότι στη ρωμαϊκή περίοδο η ελληνική, όπως και η ρωμαϊκή εύπορη τάξη, ένιωθαν μεγαλύτερο το χάσμα ανάμεσα σ' αυτές τις ίδιες και σ' όλους εκείνους (περιλαμβανόμενων και των «τεχνιτών» και συνακόλουθα των «καλλιτεχνών») που ασκούσαν «βάναυσα» επαγγέλματα, απ' ό,τι οι Έλληνες προύχοντες της κλασικής περιόδου, τουλάχιστον στην Αθήνα και σε μερικές άλλες δημοκρατίες. Αν ο Φειδίας και ο Πολύκλειτος σμίλευαν μόνο ως ερασιτέχνες, είχαν μεγάλο ιδιωτικό εισόδημα και δεν πληρώνονταν για την καλλιτεχνική εργασία τους, ο Πλούταρχος και οι όμοιοί του δεν θα τους έβρισκαν τίποτα το άξιο περιφρόνησης. Το γεγονός ακριβώς ότι μπορούσαν να θεωρηθούν πως *κέρδιζαν τα προς το ζην* εργαζόμενοι με τα δικά τους χέρια, τους καθιστούσε ακατάλληλους ως πρότυπο για τους νεαρούς Ελληνορωμαίους αριστοκράτες. Ο Πλούταρχος λέει αλλού ότι ο Αθηναίος ζωγράφος Πολύγνωτος απέδειξε ότι δεν ήταν απλός *τεχνίτης*, διακοσμώντας την Ποικίλη Στοά στην Αθήνα *δωρεάν* (*Κίμων* 4.7).

Δεδομένου ότι σε μια ταξική κοινωνία πολλές από τις αξίες της άρχουσας τάξης είναι συχνά αποδεκτές και στις χαμηλότερες βαθμίδες της κοινωνικής κλίμακας, είναι φυσικό να βρίσκουμε, στον αρχαίο κόσμο, μια υποτίμηση των χειροτεχνών, και συνακόλουθα και των καλλιτεχνών, όχι μόνο εκ μέρους των εύπορων Ολίγων. Ιδιαίτερα, όποιος επιδίωκε να εισχωρήσει στην εύπορη τάξη έτεινε να δεχτεί την κλίμακα αξιών της όλο και πληρέστερα όσο προχωρούσε προς την ένταξή του σ' αυτήν. Ωστόσο, θα ήταν παράλογο να υποθέσουμε ότι οι κατώτερες τάξεις στο σύνολό τους δέχονταν πειθήνια την κοινωνική κενοδοξία και την περιφρόνηση για τους «βάναυσους», που επικρατούσε ανάμεσα στους ευκατάστατους. Πολλοί Έλληνες (και δυτικοί Ρωμαίοι), που θα αποκαλούνταν «απλοί τεχνίτες» από ανώτερα άτομα ακόμα και σήμερα, ήταν προφανώς πολύ περήφανοι για την τέχνη τους και ένιωθαν ότι απέκτησαν αξιοπρέπεια με την άσκησή της: την ανέφεραν με περηφάνια

στις αφιερώσεις τους και στους επιτάφιούς τους, και συχνά τους άρεσε να εικονίζονται στην ταφόπετρά τους σε στάση άσκησης της τέχνης ή του επαγγέλματός τους, όσο ταπεινά κι αν ήταν αυτά στα μάτια των «καλύτερών» τους[11]. Ο ισχυρισμός ότι «οι αρχαίοι Έλληνες» περιφρονούσαν τους χειροτέχνες είναι από τους πιο παραπλανητικούς, διότι κλείνει τα μάτια στην ύπαρξη όλων των άλλων εκτός των εύπορων Ολίγων. Θα σκανδάλιζε ίσως κι αυτή την ταπεινή Σμικύθη, η οποία σε μιαν επιγραφή τεσσάρων λέξεων που συνόδευε κάποια αφιέρωση των αρχών του 5ου αιώνα στην Αθήνα, φρόντισε να αναγράψει το επάγγελμά της: ήταν μια «*πλύντρια*», μια πλύστρα (*IG* I². 473 = *DAA* 380)[12]. Θα σκανδάλιζε ασφαλώς τις οικογένειες του Μάννη του Φρυγίου, στην Αττική του τέλους του 5ου αιώνα, ο οποίος έβαλε στην ταφόπετρά του τον εαυτό του να κομπάζει: «Μα τον Δία, δεν είδα ποτέ καλύτερο ξυλοκόπο από μένα» (*IG* I². 1084)[13], και του Ατότα του Παφλαγόνα, του οποίου το έξοχο αττικό μνημείο του δεύτερου μισού του 4ου αιώνα, που τον περιγράφει ως «Ατότας, μεταλλωρύχος» (*μεταλλεύς*), έχει χαραγμένα δύο ελεγειακά δίστιχα τα οποία διαφημίζουν την αυτοπεποίθηση του περήφανου τεχνικού, όχι μόνο με μια συμβατική αναφορά σε διακριθέντες ηρωικούς προγόνους αλλά και με την καυχησιά ότι κανένας δεν μπορεί να μετρηθεί μαζί του στην *τέχνη* (*IG* II². 10051)[14]. Σε μιαν αφιέρωση του 149 μ.Χ., κι αυτή σε ελεγειακά δίστιχα, πιθανόν από την Πέρινθο της Θράκης, ο γλύπτης Καπίτων και ο βοηθός του Ιανουάριος (που χάραξε τους στίχους) υπερηφανεύονταν ότι ήταν «*σοφοτεχνήμες*» (ικανοί τεχνίτες)[15]. Χρησιμοποιούσαν μια σπανιότατη λέξη· αλλά η *σοφία* στην *τέχνη*, την οποία διεκδικούσαν, όπως κι αν μπορούσε να ονομάζεται (τις περισσότερες φορές απλώς *τέχνη*), είχε μια μακρόχρονη ιστορία στην αρχαϊκή εποχή. Το όνομα *Τέχναρχος*, που αποκαλύφθηκε από ένα γκράφιτι της τελευταίας περίπου δεκαετίας του 6ου αιώνα π.Χ. στον ναό του Απόλλωνα στις Αμύκλες της Σπάρτης, δείχνει ότι γύρω στα μέσα του 6ου αιώνα ένας καλλιτέχνης μπορούσε αισιόδοξα να δώσει στον γιο του ένα όνομα που να ταίριαζε σ' έναν αρχιτεχνίτη, περήφανον για το επάγγελμά του[16]. Και πάρα πολλοί αγγειοπλάστες και αγγειογράφοι στον 6ο αιώνα π.Χ. και αργότερα, ιδιαίτερα στην Αθήνα, επέγραφαν περήφανα στα δημιουργήματά τους τα ονόματά τους, ακολουθούμενα από τη λέξη, «*εποίησεν*» (για τον κατασκευαστή) ή «*έγραψεν*» (για τον ζωγράφο)[17].

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

V

Η πολιτική διάσταση του ταξικού αγώνα στην Ελληνική Ιστορία

1

«Η εποχή των τυράννων»

Στο κεφάλαιο τούτο θα σταθώ κυρίως στους τρόπους με τους οποίους εκδηλώθηκε στην ελληνική ιστορία ο ταξικός αγώνας στο πολιτικό επίπεδο.

Ύστερα από τον Αιώνα του Σκότους που διαδέχθηκε τον μυκηναϊκό πολιτισμό, η πρώτη σύγχρονη εικόνα της Ελλάδας είναι εκείνη του ποιητή Ησίοδου, στα *Έργα και Ημέραι*, που γράφτηκαν από τη σκοπιά του Βοιωτού χωρικού, κατά τα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ. ή κατά τις αρχές του 7ου[1]. Εδώ η μοίρα του αγρότη παρουσιάζεται σκληρή, με ασταμάτητο μόχθο[2]. Ωστόσο, δεν πρέπει η σκέψη μας να πάει σε κάτι που μοιάζει με τους εξαθλιωμένους φτωχούς «πατατοφάγους», τους οποίους με τόση σπαρακτική συμπόνια ζωγράφισε ο Van Gogh (βλ. κεφ. IV. 2 και σημ. 3-4 στο ίδιο). Πράγματι, ο Ησίοδος γράφει για ευκατάστατους ελεύθερους κτηματίες αγρότες[3], που υποτίθεται ότι έχουν έναν αριθμό δούλων[4], καθώς και τα περιστασιακά μισθωτά εργατικά χέρια, τους *θήτες*[5], και διάφορα είδη κτηνών. Όταν ο ποιητής συμβουλεύει τον αναγνώστη να έχει ένα μόνο γιο – ή, αν έχει περισσότερους, να πεθάνει γέρος (*WD* 376 κ.ε.) – θυμόμαστε ότι τούτο το θέμα, η επιθυμία να μεταβιβάζει κανείς την περιουσία του αδιαίρετη σ' έναν μόνο κληρονόμο, βασάνιζε συχνά τα μέλη της προνομιούχας τάξης, ειδικά εκείνα που βρίσκονταν στο χαμηλότερο άκρο της τάξης αυτής και των οποίων οι απόγονοι θα έπεφταν κάτω κι από τούτο αν κληρονομούσαν μόνο ένα μέρος του προγονικού κτήματος[6]. Η νοοτροπία είναι πολύ διαφορετική από τη νοοτροπία του δουλοπάροικου αγρότη σ' ένα σύστημα «προσόδου σε εργασία» σαν εκείνο της Πολωνίας από τον 16ο ώς τον 18ο αιώνα (όπως το ανέλυσε με μεγάλη οξυδέρκεια ο Witold Kula), όπου η υποχρέωση του αγρότη να εκτελεί το παραδοσιακό ποσό εργασίας για τον κύριό του ήταν η υπέρτατη, και ο αγρότης δεν μπορούσε να ελπίζει να μισθώσει πρόσθετη γη και να κερδίσει από την εκποίηση του προϊόντος του παρά μόνον αν έβρισκε πρόσθετη εργασιακή δύναμη μέσα στην ίδιά του την οικογένεια, με αποτέλεσμα «στο οικονομικό τούτο σύστημα, όπου οι οικογένειες των πλούσιων αγροτών είναι εκείνες που έχουν τα περισσότερα μέλη, δεν είναι μεγαλύτερες επειδή είναι πλουσιότερες, αλλά αντίθετα, είναι πλουσιότερες επειδή είναι μεγαλύτερες»[7].

Η πρόσβαση στην πολιτική εξουσία στη Βοιωτία του Ησίοδου, όπως και σ' όλα τα άλλα ελληνικά κράτη για τα οποία γνωρίζουμε κάτι σ' εκείνη την εποχή, είναι σαφώς αποκλειστικό προνόμιο μιας κληρονομικής αριστοκρατίας, την οποία ο Η-

σιώδος περιγράφει ως «*βασιλῆας δωροφάγους*»[8], που περιφρονούν τη δικαιοσύνη και εκδίδουν άδικες αποφάσεις. Η σκοπιά των γαλαζοαίματων αυτών ευγενών εκφράζεται έξοχα στα *Θεογνίδεα*, ποιήματα που συγκεντρώθηκαν, πιθανώς, σε κατοπινή εποχή, γύρω από έναν πυρήνα αυθεντικής ποίησης που γράφτηκε από τον Θέογνη τον Μεγαρέα, κάπου μεταξύ των μέσων του 7ου αιώνα και των μέσων του 6ου[9]. Τώρα, όμως, στον κόσμο του Θέογνη, η κατάσταση είναι πολύ διαφορετική από εκείνην της εποχής του Ησίοδου. Οι παλιές σίγουρες μέρες της αριστοκρατίας έφυγαν. Ο ίδιος ο ποιητής, ένας αριστοκράτης με ταξική συνείδηση – αν υπήρξε ποτέ τέτοιος αριστοκράτης – βρέθηκε εξόριστος και η γαιοκτησία του δημεύτηκε: γι' αυτό κάνει πικρή επίκληση στον Δία για εκδίκηση, εκλιπαρώντας να μπορέσει να πιει το αίμα εκείνων που έχουν τη γη του[10]. Κατά τον Θέογνη, η κοινωνία είναι χωρισμένη σε δύο μόνον ομάδες, και οι όροι που χρησιμοποιεί γι' αυτές (όπως γινόταν πάντοτε στην αρχαία Ελλάδα)[11] είναι ένα αξεδιάλυτο μείγμα του κοινωνικού και του ηθικού στοιχείου. Από τη μια μεριά είναι ο Θέογνης και οι όμοιοί του, που είναι κυριολεκτικά οι Καλοί (οι *αγαθοί ἢ εσθλοί*), και από την άλλη οι Κακοί (οι *κακοί ἢ δειλοί*)[12]. Τα πάντα εξαρτιόνται από την καταγωγή: σ' ένα από τα πιο παθιασμένα ποιήματά του ο Θέογνης εκφράζει τη θλίψη του για τη φθορά της κληρονομικότητας που προέρχεται από τους αταίριαστους γάμους ανάμεσα στους Καλούς και στους Κακούς (στίχοι 183-92)[13]. Οι άνθρωποι, λέει, όταν ζευγαρώνουν πρόβατα, γαϊδούρια και άλογα, γυρεύουν να είναι καθαρόαιμα· τώρα, όμως, ένας «καλός» άνθρωπος (εννοεί βέβαια έναν γαλαζοαίματο), αρκεί να πετύχει μια γερή προίκα, δεν διστάζει να νυμφευθεί την «κακιά κόρη ενός κακού πατέρα» – μιαν *κακὴν κακοῦ*, τη θυγατέρα εκείνου που έχω κάποτε ακούσει να αποκαλείται «πληβείος». Το αποτέλεσμα είναι ότι *πλούτος ἔμειξε γένος*, «ο πλούτος ανακάτεψε την κληρονομικότητα» (190, πρβλ. 192). Αντίστοιχα, μια γυναίκα δεν θα καταφρονήσει έναν «κακό» σύζυγο, αρκεί να είναι πλούσιος (187-8). Ένα ωραίο παράδειγμα είναι ο γάμος του Πιττακού από τη Μυτιλήνη της Λέσβου, που χαρακτηρίζεται (ίσως εντελώς άδικα) από τον αριστοκράτη ποιητή Αλκαίο ως «*κακοπατρίδης*» (άνθρωπος με πατέρα ταπεινής καταγωγής)[14], με ένα κορίτσι από την υπεροπτική οικογένεια των Πενθελιδών της ίδιας πόλης – που, κατά τον Αριστοτέλη, συνήθιζαν να τριγυρνούν στους δρόμους χτυπώντας ανθρώπους με ρόπαλα, μια αξιοθρήνητη ιδιοτροπία που κατέληξε να προκαλέσει την επίθεση εναντίον τους (κατά την οποία μερικοί από αυτούς σκοτώθηκαν) από κάποιον Μεγακλέα και την παρέα του (*Πολιτικά* V.10, 1311[b] 26-8)[15]. Μόνο πλούτος, χωρίς ευγενή καταγωγή, παραμένει, για τον Θέογνη, ένα ασήμαντο προσόν· και ο ποιητής είναι οξύτατα σαρκαστικός όταν στρέφεται προς τον Πλούτο λέγοντάς του ότι είναι «ο ωραιότερος και πιο ποθητός απ' όλους τους θεούς», και προσθέτει: «Με σένα ένας άνθρωπος γίνεται Καλός (*εσθλός*), ακόμα κι όταν είναι πραγματικά Κακός» (1117-8). Όσο για τον *δήμον*, τις κατώτερες τάξεις (τη μεγάλη πλειονότητα του πληθυσμού), που είχαν πάρει λάθος δρόμο σε τούτη την οξύτατη ταξική σύγκρουση, ο σωστός τρόπος μεταχείρισής τους είναι να τους δίνεις γερές κλωτσιές, να τους κεντρίζεις με μια σουβλερή βουκέντρα, και να τους περνάς στο σβέρκο ένα βαρύ ζυγό – τότε δεν θα βρεις πουθενά *δήμο* τόσο *φιλοδέσποτον*, που ν' αγαπά τόσο πολύ το αφεντικό του (847-50)[16]. Ο Θέογνης πρέπει να έχει επιδοκιμάσει πέρα για πέρα τον τρόπο που μεταχειρίζεται ο Οδυσσέας τον πληβείο ταραχοποιό Θερσίτη, στο Βιβλίο Β της Ιλιάδας (στ. 211-78), όταν τον κάνει να σωπήσει ξυλοκοπώντας τον, και φυσικά όλοι τον επευφημούν (βλ. κεφ. VII.1).

Στα ποιήματα του Θέογνη βλέπουμε έναν σκληρό ταξικό αγώνα με εκδικητικό πνεύμα. Τι είχε συμβεί για να προκαλέσει την αξιοσημείωτη αλλαγή από την εποχή του Ησίοδου; Η απάντηση, με μια μόνο λέξη, είναι οι Τύραννοι[17]. Μεταξύ των μέσων του 7ου αιώνα και του τέλους του 6ου (και ακόμα αργότερα στη Σικελία) πολλές ελληνικές πόλεις, όπου κυριαρχούσαν ώς τότε κληρονομικές αριστοκρατίες, γνώρισαν μια νέα μορφή προσωπικής δικτατορικής εξουσίας, από τους λεγόμενους *τυράννους*. Βέβαια, αρκετοί προσπάθησαν να αρνηθούν ότι υπήρχε κάποια σημαντική ταξική βάση στην εξουσία των τυράννων και να υποστηρίξουν ότι αυτά τα άτομα δεν ήταν τίποτα περισσότερο από μεμονωμένοι τυχοδιώκτες, που διψούσαν εξουσία και κέρδη. Πάρτε οποιαδήποτε ελληνική πόλη χωριστά, και θα είναι ίσως δύσκολο να αποδείξετε ότι ο τύραννός της ήταν κάτι περισσότερο από ένας εγωιστής δεσπότης κυριευμένος από τη δίψα της εξουσίας. Θα μπορούσε, όμως, κανείς με την ίδια λογική να προσπαθήσει να παραστήσει την Αγγλική Μεταρρύθμιση σαν όχι κάτι περισσότερο από τη συνέπεια της ενόχλησης που ένιωσε ο βασιλιάς Ερρίκος Η′ από την άρνηση του Πάπα να τον βοηθήσει να απαλλαγεί από την Αικατερίνη της Αραγώνας. Ασφαλώς, η καθεμιά ελληνική τυραννία είχε μερικά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως άλλωστε και η Μεταρρύθμιση στην καθεμιά από τις διάφορες χώρες της Ευρώπης· αλλά και στις δύο περιπτώσεις, μόνο όταν κοιτάξει κανείς μαζί όλα τα παραδείγματα, η γενική εικόνα θα αρχίσει να γίνεται ξεκάθαρη. Όταν η εξουσία των Ελλήνων τυράννων έληγε, όπως γινόταν συνήθως ύστερα από μια σύντομη περίοδο, μιας ή δύο γενεών[18], η κληρονομική αριστοκρατική κυριαρχία εξαφανιζόταν, εκτός από μερικά μέρη, και τη διαδεχόταν μια πολύ πιο «ανοιχτή» κοινωνία: η πολιτική εξουσία δεν εδραζόταν πια στην καταγωγή, στο γαλάζιο αίμα, αλλά εξαρτιόταν κυρίως από την έγγεια ιδιοκτησία (αυτή έγινε τώρα η καθιερωμένη μορφή της ελληνικής ολιγαρχίας), και σε πολλές πόλεις, όπως στην Αθήνα, αργότερα επεκτάθηκε θεωρητικά σ' όλους τους πολίτες, εξελίχθηκε σε δημοκρατία. Η αλλαγή αυτή ήταν θεμελιώδους σημασίας και μας δίνει ένα έξοχο παράδειγμα για την εξέλιξη που προσπαθώ να επεξηγήσω.

Οι τάξεις που αναγνωρίζω εδώ είναι, από τη μια μεριά, η άρχουσα κληρονομική αριστοκρατία, που τα μέλη της ήταν γενικά οι μεγαλύτεροι γαιοκτήμονες και είχαν το απόλυτο μονοπώλιο της πολιτικής εξουσίας και, από την άλλη μεριά, στην αρχή, όλες οι άλλες τάξεις, που κάποτε ονομάζονταν όλες μαζί ο «δήμος» – μια έκφραση που τώρα χρησιμοποιείται συχνά με πολύ ευρύτερη έννοια απ' ό,τι στον 5ο και στον 4ο αιώνα, και που σήμαινε πάνω κάτω ο «κοινός θνητός», σε αντιδιαστολή με τον «αριστοκράτη». Επικεφαλής του δήμου βρίσκονταν πιθανόν μερικοί άνθρωποι που είχαν και οι ίδιοι ευδοκιμήσει και που φιλοδοξούσαν μιαν πολιτική θέση σύμμετρη με το οικονομικό τους status[19]. Όσοι από τους τυράννους δεν ήταν (όπως ήτανε μερικοί)[20] αποστάτες αριστοκράτες οι ίδιοι, προέρχονταν ίσως από αυτή την τάξη: σπάνιες είναι οι αξιόπιστες πληροφορίες που διαθέτουμε για την κοινωνική καταγωγή των τυράννων, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις αυτοί φαίνονται πράγματι να είναι κοινοί θνητοί με κάποια περιουσία και θέση: ένα παράδειγμα (αν και, πιθανόν, όχι χαρακτηριστικό) είναι ο Φάλαρις από τον Ακράγαντα της Σικελίας, στο δεύτερο τέταρτο του 6ου αιώνα, που λέγεται ότι ήταν φοροεισπράκτορας και κατόπιν εργολήπτης για το χτίσιμο ενός ναού[21]. (Υπήρχε κάποτε μια πλατιά διαδομένη άποψη, που οφείλεται ιδιαίτερα στον Percy Ure[22], και παραλήφθηκε κατόπιν από τον George Thomson και άλλους, ότι πολλοί τύραννοι ήταν, σαν να λέμε, «έμποροι

πρίγκιπες», που έκαναν την περιουσία τους με το εμπόριο· στην πραγματικότητα όμως αυτό δεν μπορεί να αποδειχτεί για τον κάθε μεμονωμένο τύραννο, και το μόνο που μπορεί να πει κανείς είναι ότι μερικοί τύραννοι ήταν ίσως γιοι ή εγγονοί ατόμων που είχαν επιτυχίες στις εμπορικές τους επιχειρήσεις και απέκτησαν ύστερα την απαραίτητη κοινωνική θέση μετατρεπόμενοι σε μεγαλογαιοκτήμονες· πρβλ. κεφ. III.3). Λίγοι από τούτους τους κοινούς θνητούς που προκόψανε μπορεί ακόμα να πέτυχαν και την τελική κοινωνική διάκριση, αποκτώντας έναν πολεμιστήριο ίππο (κάτι περίπου ισοδύναμο με μια Rolls Royce)[23] και να έγιναν *ιππείς* («ιππότες»)· κατά τη γνώμη μου όμως η μεγάλη πλειονότητα των ιππέων ήταν κανονικά μέλη της άρχουσας αριστοκρατίας. Κάτω από την ηγετική ομάδα των ατόμων που ανέφερα ερχόταν η μάζα των ευκατάστατων και των μεσαίων αγροτών: αυτών που συχνά μνημονεύονται ως «η τάξη των οπλιτών», διότι συγκροτούσαν το βαρύ πεζικό (*οπλίται*) στους στρατούς των Ελλήνων πολιτών, κατά τον 7ο και τους επόμενους αιώνες. Οι οπλίτες αυτοί έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη νίκη κατά των Περσών εισβολέων στον Μαραθώνα (490) και στις Πλαταιές (479), και μ' αυτούς διεξαγόταν κυρίως ο πόλεμος μεταξύ των ελληνικών πόλεων, που ήταν ενδημικός. Η εισδοχή στην τάξη των οπλιτών εξαρτιόταν απόλυτα από την κυριότητα μιας μέτριας έκτασης γης, αρκετής όχι μόνο να δίνει έναν άνδρα με πλήρη οπλισμό («πανοπλία», πλήρη αρματωσιά που περιλάμβανε θώρακα και ασπίδα), το μόνο προσόν που αναφέρεται κάποτε από τους νεότερους συγγραφείς, αλλά και να εξασφαλίζει σ' αυτόν και στην οικογένειά του μιαν επαρκή διατροφή κι όταν ακόμα ο ίδιος ήταν υποχρεωμένος να ξενιτεύεται για κάποιαν εκστρατεία ή να μένει φρουρός μακριά από το αγρόκτημά του για εβδομάδες ή και μήνες συνεχώς. Ένας άνδρας που είχε πάρα πολύ μικρή περιουσία για να γίνει οπλίτης υπηρετούσε μόνο στο ναυτικό (αν υπήρχε τέτοιο) ή ως ελαφρά οπλισμένος στρατιώτης, που χρησιμοποιούσε τόξο ή σφενδόνη ή ξιφίδιο ή ρόπαλο και όχι δόρυ, το όπλο του ευγενούς (πρβλ. *OPW* 372-3). Στη γραμματεία του 5ου και του 4ου αιώνα ο όρος «δήμος» συχνά χρησιμοποιείται ιδιαίτερα για τούτη την τάξη των «υπο-οπλιτών». Μερικοί από αυτούς ήταν φτωχοί αγρότες (ιδιοκτήτες γης ή μισθωτές), άλλοι τεχνίτες, κάπηλοι, μικρέμποροι, ή άνθρωποι που κέρδιζαν τα προς το ζην από μιαν απασχόληση που τότε εθεωρείτο (όπως είδαμε: III. 4) ως ο ευτελέστερος από τους δρόμους που ανοίγονται σ' έναν ελεύθερο άνθρωπο: του *μισθωτού ή θήτου*. (Η τελευταία αυτή λέξη, χρησιμοποιούμενη με ειδική έννοια, ήταν στην Αθήνα ο τεχνικός όρος που δήλωνε όσους ήταν πάρα πολύ φτωχοί για να γίνουν οπλίτες).

Ο λόγος που η τυραννία αποτελούσε μιαν αναγκαία φάση στην ανάπτυξη πολλών ελληνικών κρατών ήταν πολύ απλός: θεσμοί κατάλληλοι για τη διατήρηση στην εξουσία έστω και μια όχι κληρονομική άρχουσα τάξη, κι ακόμα περισσότερο σε μια δημοκρατία, δεν υπήρχαν (ούτε υπήρξαν ποτέ) και έπρεπε να δημιουργηθούν, ύστερα από βασανιστικές και πολύχρονες εμπειρίες. Από ό,τι ξέρουμε, η δημοκρατία δεν είχε ποτέ πρωτύτερα εγκαθιδρυθεί σε μια τελείως πολιτισμένη κοινωνία, και οι ελληνικές *πόλεις* που την ανέπτυξαν ήταν αναγκασμένες να τη φτιάξουν από την αρχή: όφειλαν και να σκεφτούν τους αναγκαίους θεσμούς και να κατασκευάσουν μια κατάλληλη ιδεολογία – θα έχω αργότερα να πω κάτι παραπάνω για ένα λαμπρό επίτευγμά της (υποκεφάλαιο 2). Ακόμα και η μη-κληρονομική ολιγαρχία, που εδραζόταν απόλυτα στην ιδιοκτησία και όχι στο δίκαιο της καταγωγής, ήταν κάτι το καινούργιο κι αδοκίμαστο· του έλειπε κάποιο παραδοσιακό υπόδειγμα που

θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί δίχως ενδεχομένως επικίνδυνους πειραματισμούς. Μέχρι να σχεδιαστούν οι αναγκαίοι θεσμοί, δεν υπήρχε για την αριστοκρατία άλλη λύση από τη δικτατορία ενός ατόμου και της οικογένειάς του – εν μέρει σύμφωνα με το παλιό πρότυπο της ελληνικής βασιλείας, αλλά τώρα με μια εξουσία που δεν ήταν παραδοσιακή αλλά σφετερισμένη. Κατόπιν, καθώς ο τύραννος και οι διάδοχοί του (από τη δική του οικογένεια) τοποθετούσαν καινούργιους ανθρώπους σε υπεύθυνες θέσεις, και η πολιτική *αρετή* (αρμοδιότητα και «τεχνογνωσία») διέρρεε προς τα κάτω, τουλάχιστον στα κάτω από την αριστοκρατία ανώτερα στρώματα, ήρθε η στιγμή κατά την οποία η ιδιοκτήτρια τάξη (ή και όλο το σώμα των πολιτών) βρήκε ότι μπορούσε να κάνει και χωρίς τον τύραννο και να κυβερνά η ίδια. Όπως το λέει θαυμάσια ο Glotz:

> Ο λαός έβλεπε την τυραννία μόνο σαν ένα περιστασιακό μέσον. Τη χρησιμοποιούσε σαν έναν κριό για να γκρεμίσει το κάστρο των ολιγαρχών, και όταν πέτυχε τον σκοπό του, έσπευσε να εγκαταλείψει το όπλο που του πλήγωνε τα χέρια (*GC* 116)[24].

Το μεταφορικό σχήμα του «κριού» δεν πρέπει βέβαια να θεωρηθεί πως σημαίνει ότι η όλη διαδικασία ήταν συνειδητή και καθοδηγούμενη από τον *δήμο* – με την έννοια που εξηγήσαμε πιο πάνω, δηλαδή τους εκτός της άρχουσας αριστοκρατίας – προς την εξασφάλιση τελικά της εξουσίας από τον ίδιο. Η κίνηση μπορούσε ν' αρχίσει συχνά ως μια απλή ανταρσία του δήμου, ή (συνηθέστερα) μερικών τμημάτων του, ενάντια στην καταπίεση και στην εκμετάλλευση, ανταρσία που σιγόβραζε ίσως από χρόνια και που ξεσπούσε μόνο όταν εμφανιζόταν κάποιος καλοπροαίρετος και ικανός ηγέτης – ένας ηγέτης, ίσως, που οι σκοποί του θ' αποκαλύπτονταν τελικά ως εντελώς εγωιστικοί. Τα κίνητρα των τυράννων έγιναν συχνά αντικείμενο κριτικής έρευνας· πρόκειται όμως για μια εντελώς μάταιη αναζήτηση, μιας και, σχεδόν χωρίς εξαίρεση, δεν έχουμε καμιά ουσιαστική μαρτυρία εκτός από κατοπινές αφηγήσεις, συχνά, τουλάχιστον εν μέρει, πλασματικές, και συμπεράσματα από πράξεις που επιδέχονται πολλές και διαφορετικές υποθέσεις.

Υπάρχει μια πολιτική προσωπικότητα στην εποχή των τυράννων για την οποία γνωρίζουμε πολύ περισσότερα απ' ό,τι για τους άλλους: ο Σόλων ο Αθηναίος, στις αρχές του 6ου αιώνα (ήταν *άρχων* το 594/3), που τις πολιτικές του απόψεις και δραστηριότητες μπορούμε να τις δούμε καθαρά, σε μερικές του εκφάνσεις, μέσα στα ίδια του τα έξοχα ποιήματα, από τα οποία διασώθηκαν μεγάλα αποσπάσματα[25]. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία για το πόσο σοβαρά αντιλαμβανόταν τον ρόλο του ως ανθρώπου που ήθελε να είναι αμερόληπτος διαιτητής, σε μια κατάσταση οξύτατης ταξικής διαπάλης, και που πιεζόταν από τον δήμο να γίνει τύραννος, αλλά αρνήθηκε[26]. Αν και ο Σόλων αρνήθηκε επίσης να προβεί σ' έναν γενικό αναδασμό της γης, όπως ζητούσαν οι εξαθλιωμένες κατώτερες τάξεις, πήρε ωστόσο το εξαιρετικό μέτρο της ακύρωσης όλων των χρεών, και απαγόρευσε για το μέλλον όχι μόνο τον εξανδραποδισμό για οφειλές αλλά και την κάθε λογής υποδούλωση για χρέη, απαγορεύοντας απλώς την υποθήκευση του σώματος[27] – μια πολύ αναγκαία μεταρρύθμιση που αφορούσε, βέβαια, μόνο την Αθήνα· δεν έχουμε ιδέα αν και πόσα άλλα ελληνικά κράτη ακολούθησαν το παράδειγμα της Αθήνας (βλ. III.4 και σημ.2). Άλλα ηγετικά πολιτικά πρόσωπα που ένιωθαν λιγότερη απέχθεια από τον Σόλωνα ν' αναλάβουν μη νόμιμη εξουσία δεν είχαν κατ' ανάγκην λιγότερο τίμια

κίνητρα, μολονότι πολλά από αυτά, ασφαλώς, ενδιαφέρονταν πρωτίστως ν' αποκτήσουν πολιτική δύναμη. Ο Κύλων, που οργάνωσε ένα αποτυχημένο πραξικόπημα στην Αθήνα τριάντα περίπου χρόνια πριν από τη θητεία του Σόλωνα ως άρχοντα, απέτυχε παταγωδώς: είτε η δυσαρέσκεια δεν είχε ακόμα φτάσει στο πυρετικό κορύφωμα, είτε οι Αθηναίοι γνώριζαν αρκετά καλά τον Κύλωνα ώστε να τον απορρίψουν. Ο Πεισίστρατος αργότερα συμπλήρωσε το έργο του Σόλωνα στην Αθήνα επιβάλλοντας (αν και με κάποια «χρονοτριβή»)[28] τη νέα νομοθεσία του Σόλωνα – αξιοθαύμαστη και προοδευτική για την εποχή της – την οποία (κατά τη γνώμη μου) υπονόμευε η παλιά αριστοκρατία των γενών[29].

Ένα θέμα για έρευνα που υπόσχεται ασφαλώς ν' αποκαλύψει κάτι περισσότερο από τα κίνητρα των μεμονωμένων τυράννων είναι η κοινωνική βάση της εξουσίας τους. Κι εδώ πάλι οι μαρτυρίες είναι κάθε άλλο παρά ικανοποιητικές και η ερμηνεία τους πολύ αμφισβητούμενη, ιδιαίτερα τον τελευταίο καιρό, σε ό,τι αφορά το μέγεθος της υποστήριξης που δέχονταν οι τύραννοι από την τάξη των οπλιτών. Νομίζω πως είπα πιο πάνω αρκετά για να δείξω πώς θα ξεκινούσα για να λύσω ένα τέτοιο πρόβλημα. Γεγονός είναι ότι η κατάσταση πρέπει να διέφερε πολύ από πόλη σε πόλη. Σε μερικές περιπτώσεις τον τύραννο μπορούσε να τον επιβάλει κυρίως, ή και απόλυτα, μια εξωτερική ανώτερη δύναμη, είτε μια ισχυρότερη πόλη, είτε (όπως στην Ασία από τα τέλη του 6ου ώς τις αρχές του 4ου αιώνα) ο βασιλιάς της Περσίας ή κάποιος από τους σατράπες του ή ένας εγχώριος δυνάστης[30]. Σε άλλες περιπτώσεις ο τύραννος μπορεί να έφτανε στην εξουσία με τη βοήθεια μιας δύναμης μισθοφόρων[31], και να την κρατούσε για ορισμένο διάστημα χάρη σ' αυτήν τη βοήθεια. Αν δεν υπήρχαν τέτοιες εξωτερικές πιέσεις, ο τύραννος θ' αναγκαζόταν να στηριχτεί σε δυσαρεστημένα τμήματα του δήμου. Η γνώμη μου είναι ότι οι κατώτερες τάξεις (οι πιο φτωχοί αγρότες, οι ακτήμονες εργάτες γης, οι πιο ταπεινοί τεχνίτες και άλλοι παρόμοιοι), σε τούτη την πρώιμη περίοδο, δεν είχαν γίνει μια πηγή δύναμης αρκετά ισχυρή ώστε να φέρει στην εξουσία έναν τύραννο που δεν θα ήταν αποδεκτός από το κύριο σώμα της τάξης των οπλιτών, της οποίας ο ρόλος, σε περίπτωση ένοπλης σύρραξης, ήταν ασφαλώς, σ' εκείνη την περίοδο, αποφασιστικός[32]. Πολλοί ταπεινοί πολίτες σε ορισμένες πόλεις είναι πιθανόν να υπήρξαν κατά κάποιον τρόπο πελάτες των ευγενών ή να βρίσκονταν σε μια τέτοια σχέση εξάρτησης από αυτούς ώστε να είναι ελάχιστα σε θέση να τους αντισταθούν. Εγώ ο ίδιος δεν αμφιβάλλω καθόλου ότι ένα σημαντικό μέρος της τάξης των οπλιτών σε πολλές πόλεις, ιδιαίτερα στις κατώτερες βαθμίδες της, πρέπει να είχε υποστηρίξει τους τυράννους. Η θέση αυτή που υποστήριξε πρώτος διεξοδικά ο Andrewes (*GT*, 1956) αλλά επικρίθηκε από τον Snodgrass το 1965, έχει τώρα επαρκώς αποδειχτεί, κατά τη γνώμη μου, με το εξαίρετο άρθρο του Paul Cartledge «Οπλίτες και ήρωες», στο *JHS* 97 (1977) 11-27[33].

Κατά τον Αριστοτέλη, υπήρχε μια ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στους δύο ελληνικούς τύπους *μοναρχίας* (εξουσίας του ενός): της *βασιλείας*, του παραδοσιακού βασιλικού θεσμού σύμφωνα με καθιερωμένες μορφές δικαίου, και της *τυραννίδος*, της εξουσίας ενός τυράννου. Διέφεραν κατά την ίδια τους την προέλευση. Η βασιλεία, λέει ο Αριστοτέλης, «γεννήθηκε με σκοπό να βοηθήσει τις καλύτερες τάξεις [τους *επιεικείς* – άλλο ένα όνομα για την εύπορη τάξη] εναντίον του δήμου» (των απλών ανθρώπων), ενώ ο τύραννος προήλθε «από τον δήμο (λαό) και τις μάζες, για ν' αντιταχθεί στις ανώτερες τάξεις [των *γνωρίμων*], ώστε ο δήμος να μην υποφέ-

ρει καμιά αδικία εκ μέρους των... Οι πλείστοι των τυράννων ξεκίνησαν γενικά ως δημαγωγοί και κέρδισαν την εμπιστοσύνη του λαού διαβάλλοντας τους εγκρίτους» (*Πολιτικά*, V, 1310^{b} 9-16). Λίγο πιο κάτω λέει ότι ο βασιλιάς «θέλει να είναι ένας φύλακας της κοινωνίας, έτσι που οι μεν πλούσιοι να μην υφίστανται καμιάν αδικία, ο δε λαός κανέναν εξευτελισμό από μέρους των πλουσίων», ενώ ο τύραννος κάνει ακριβώς το αντίθετο και στην ουσία δεν σκέφτεται παρά μόνο τα δικά του συμφέροντα (1310^{b} 40 – 11^{a} 2). Οι τύραννοι, που είχαν εκπληρώσει τον ιστορικό τους ρόλο πολύ πριν από την εποχή του Αριστοτέλη, και που στις μέρες του ήταν συχνά τα καταπιεστικά και δεσποτικά πρόσωπα που θεωρεί ότι υπήρξαν οι περισσότεροι τύραννοι, δέχονται σχεδόν ομοιόμορφα εχθρικούς χαρακτηρισμούς στις διασωσμένες πηγές μας. Μία και μοναδική προσωπικότητα εμφανίζεται μόνο ελαφρώς κηλιδωμένη[34]: ο Αθηναίος τύραννος Πεισίστρατος, που δέχεται κάποια αληθινά εγκώμια από τον Ηρόδοτο, τον Θουκυδίδη και τον Αριστοτέλη (βλ. ξανά σημ. 28).

Δεν πρέπει να αφήσω το θέμα της ελληνικής τυραννίας χωρίς να μνημονεύσω ορισμένα χωρία από τον Μαρξ, που του τα ενέπνευσε η αρπαγή της εξουσίας στη Γαλλία από τον Λουδοβίκο Βοναπάρτη τον Δεκέμβριο του 1851: τα παραθέτω στο κεφ. II.3.

2

Ο 5ος και ο 4ος αιώνας π.Χ.

Πριν από το τέλος του 6ου αιώνα ουσιαστικά όλοι οι τύραννοι είχαν εξαφανιστεί, εκτός από τη Σικελία και τις ελληνικές πόλεις της Ασίας και τα παράκτια νησιά, όπου πολλοί τύραννοι άσκησαν την εξουσία ως κουίσλιγκς των Περσών[1]. Οι δύο αιώνες που ακολούθησαν, ο 5ος και ο 4ος[2], ήταν η μεγάλη εποχή της Ελληνικής Δημοκρατίας, όταν δημοκρατικά πολιτεύματα διαφόρων τύπων, πετυχημένα ή αποτυχημένα σε διαφορετικούς βαθμούς, εγκαθιδρύθηκαν, συχνά με βίαιη επανάσταση, και μερικές φορές με την έξωθεν επέμβαση μιας ξένης δύναμης. Τα καθεστώτα που αυτά εκτόπιζαν ήταν συνήθως ολιγαρχίες του πλούτου, όπου τα πολιτικά δικαιώματα είχαν περιοριστεί όχι απλώς στους *Ολίγους* αλλά στους *εύπορους Ολίγους* (πρβλ. κεφ. II.4). Στην ευρύτερή της μορφή, μια τέτοια ολιγαρχία μπορούσε να επεκταθεί σε ολόκληρη την τάξη των *όπλα παρεχομένων* (εκείνων που είχαν τα μέσα να υπηρετήσουν ως ιππείς ή οπλίτες: βλ. υποκεφ. 1 αυτού του κεφαλαίου), που ο αριθμός τους ήταν ίσως κάτι μεταξύ του ενός πέμπτου και του ενός τρίτου του συνόλου των πολιτών στις περισσότερες περιπτώσεις (βλ. ειδ. ψευδο-Ηρώδης, *Περί Πολιτείας* 30-1, που εξετάζεται στο έργο μου *OPW* 35 σημ. 65). Αν και το απαιτούμενο όριο περιουσίας για την άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων είχε καθοριστεί κάπως υψηλά, η ολιγαρχία συνίστατο σ' αυτό που έχω ονομάσει κατεξοχήν «εύπορη τάξη» (βλ. κεφ. III.2): σ' εκείνους που μπορούσαν να συντηρούνται από τα κτήματά τους χωρίς να υποχρεώνονται να εργάζονται. Και, φυσικά, ο αριθμός των μελών της ολιγαρχίας μπορούσε να είναι ακόμα πιο περιορισμένος. Στη στενότερή της μορφή, μπορούσε να περιοριστεί και σε λίγες ηγετικές οικογένειες, που συγκροτούσαν μια κληρονομική *δυναστεία*. Νομίζω πως μπορεί να πει κανείς ότι, σε γενικές γραμμές, όσο στενότερος ήταν ο κύκλος της ολιγαρχίας, τόσο μικρότερη ήταν η πιθανότητα να επιζήσει για ένα μεγάλο διάστημα, αν εξαιρέσουμε ορι-

υμένες έκτακτες περιστάσεις, όπως είναι η υποστήριξη από μια ξένη δύναμη.

Η κλασική ελληνική δημοκρατία[3] είναι ένα θέμα πάρα πολύ μεγάλο για να μπορέσω να το εξετάσω εδώ σε όλες τις λεπτομέρειές του. Θα αρκεστώ σε μια πολύ σύντομη περίληψη των κυριότερων χαρακτηριστικών της, όπως μπορούμε να τα δούμε τόσο στις λεπτομερείς περιγραφές τής *δημοκρατίας* από τους συγχρόνους (και συχνά εχθρούς) της[4], όσο και στα όσα γνωρίζουμε εμείς για τον τρόπο που ασκήθηκε[5]. Δυστυχώς, έχουμε τόσο λίγες πληροφορίες για τις άλλες Ελληνικές δημοκρατίες ώστε είμαι υποχρεωμένος να εξετάζω την Αθηναϊκή δημοκρατία σαν να ήταν τυπική, πράγμα που προφανώς δεν ήταν, αν και ασφαλώς υπήρξε η πιο ευυπόληπτη και η ενδοξότερη από τις Ελληνικές δημοκρατίες και η πιο αναπτυγμένη απ' όσες γνωρίζουμε.

Α. (α) Το πρώτο και το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα της *δημοκρατίας* ήταν η διακυβέρνηση από την πλειοψηφία όλων των πολιτών, που πιστοποιείται σε μια κυρίαρχη συνέλευση (*εκκλησία*, που κανονικά ψηφίζει με ανάταση των χεριών) και από μεγάλα λαϊκά *δικαστήρια* που απαρτίζονται από *δικαστάς* οι οποίοι ήταν μαζί και δικαστές και ένορκοι, που ψήφιζαν με χαλίκια και η απόφασή τους ήταν αμετάκλητη. Ακόμα και κλασικοί φιλόλογοι δεν κατόρθωσαν ν' αντιληφθούν την εξαιρετική πρωτοτυπία της Ελληνικής δημοκρατίας, η οποία, από την – θεμελιακή – άποψη τής *λήψης πολιτικών αποφάσεων από την πλειοψηφία όλων των πολιτών*, εμφανίστηκε νωρίτερα απ' ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη γνωστή μας κοινωνία: βλ. έργο μου *OPW* 348 (Παράρτημα XXIV).

(β) *Δημοκρατία* ήταν η κυβέρνηση του *δήμου*, μια λέξη χρησιμοποιούμενη με δύο κύριες έννοιες, για να δηλώσει είτε ολόκληρο το σώμα των πολιτών (και της συνέλευσής του), είτε τους φτωχούς, τις κατώτερες τάξεις. Δεδομένου ότι παντού η πλειονότητα των πολιτών είχε μικρή ή δεν είχε καθόλου περιουσία, η εύπορη τάξη παραπονιόταν για το ότι η *δημοκρατία* ήταν η κυβέρνηση του *δήμου* με τη στενότερη έννοια, και στην ουσία η κυριαρχία των φτωχών επί των πλουσίων. Στον βαθμό που αυτό ήταν αληθινό, η δημοκρατία έπαιξε ζωτικό ρόλο στον ταξικό αγώνα, μετριάζοντας την εκμετάλλευση των φτωχότερων πολιτών από τους πλουσιότερους πολίτες – γεγονός που σπάνια τονίζεται όσο του αξίζει. (Εξέτασα αρκετά το θέμα τούτο στο κεφ. II.4).

(γ) Μόνο ενήλικοι άρρενες ήταν πολίτες με την πλήρη σημασία της λέξης· οι γυναίκες δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα. Όταν, επομένως, μεταχειρίζομαι τον όρο «πολίτης», πρέπει να εννοείται ότι αυτός περιλαμβάνει μόνο ενήλικους άρρενες.

(δ) Δεν πρέπει βεβαίως να ξεχνάμε ότι η Ελληνική δημοκρατία εξαρτιόταν πάντοτε σε μεγάλο βαθμό από την εκμετάλλευση της εργασίας των δούλων, εκμετάλλευση που, στις επικρατούσες στον αρχαίο κόσμο συνθήκες, ήταν, ίσως, πιο απαραίτητη για τη διατήρηση της δημοκρατίας παρά για οποιαδήποτε πιο περιορισμένη μορφή πολιτεύματος. (Εξήγησα τους λόγους στο κεφ. III.4: βλ. την τρίτη παράγραφο του § I.) Ωστόσο, ακόμα κι αν θεωρήσουμε τη δουλεία, *sub specie aeternitatis*, ως ένα ασυγχώρητα κακό χαρακτηριστικό οποιασδήποτε ανθρώπινης κοινωνίας, δεν πρέπει το γεγονός της ύπαρξής της στην Ελληνική Δημοκρατία να μας κάνει να υποβαθμίσουμε αυτήν τη δημο-

κρατία, *όταν την κρίνουμε ακόμα και με τα πιο υψηλά μέτρα των ημερών της*, διότι τα ελληνικά κράτη δεν μπορούσαν να κάνουν χωρίς τη δουλεία ούτε και υπό οποιοδήποτε άλλο πολιτειακό καθεστώς[6], και στην ουσία καμιά αντίρρηση στη δουλεία ως θεσμό δεν προβλήθηκε κατά την αρχαιότητα (βλ. κεφ. VII.3)

Β. Ο μέγας σκοπός των δημοκρατικών ήταν να πετύχει η κοινωνία τους όσο το δυνατόν περισσότερη *ελευθερία*[7]. Σε έντονη αντίθεση με πολλές κοινωνίες του 20ού αιώνα που καυχιόνται για την ελευθερία τους αλλά που ο ισχυρισμός τους ότι την έχουν πετύχει (ή έστω στοχεύουν σ' αυτήν) μπορεί να αντικρούεται και να χλευάζεται από άλλους, οι αντίπαλοι της Ελληνικής δημοκρατίας δέχτηκαν απόλυτα το γεγονός ότι η ελευθερία ήταν πράγματι ο τελικός σκοπός των δημοκρατών, ακόμα κι όταν εσάρκαζαν αυτόν τον σκοπό ως συνεπαγόμενον την ασυδοσία μάλλον παρά την πραγματική ελευθερία. Ο Πλάτων, ένας από τους παράφορους και πιο επικίνδυνους εχθρούς που είχε ποτέ η ελευθερία, μυκτηρίζει τη δημοκρατία διότι, λέει, οδηγεί σε μιαν υπερβολή ελευθερίας για τους πάντες – πολίτες, μέτοικους, ξένους, δούλους και γυναίκες και (ένα φανταχτερό ευφυολόγημα) ακόμα και στα κατοικίδια ζώα σε μια δημοκρατία θα μεταδοθεί το μίασμα της αναρχίας (*Πολ.* VIII. 562a-4a). Δεδομένου ότι η δημόσια συζήτηση είναι ουσιώδες μέρος της δημοκρατικής πρακτικής, ένα σπουδαίο συστατικό της δημοκρατικής *ελευθερίας* ήταν η ελευθερία του λόγου, η *παρρησία*[8].

Γ. Επειδή στη δημοκρατία ο κάθε πολίτης είχε ίση ψήφο, η πολιτική *ισότης* ήταν, σαν να λέμε, συμφυές γνώρισμα της Ελληνικής *δημοκρατίας*[9]. Οι Έλληνες δημοκρατικοί έλεγαν ότι η κοινωνία τους χαρακτηριζόταν από την *ισονομίαν* (ίσως «ισότητα μπροστά στον νόμο», αν και όχι «σωστή η μετάφραση», μεταδίδει τη βασική ιδέα καλύτερα στον σύγχρονο αναγνώστη), και την *ισηγορίαν*, το ίσο δικαίωμα του καθενός να λέει ελεύθερα αυτό που σκέφτεται[10]. Δεν υπήρχε ωστόσο καμιά αξίωση για οικονομική ισότητα.

Δ. Μια θεμελιακή αρχή της δημοκρατίας ήταν ότι όποιος ασκούσε κάποια εξουσία όφειλε να είναι *υπεύθυνος*, υποκείμενος σε *ευθύναν*, σε εξέταση της διαχείρισής του (και σε έλεγχο των πεπραγμένων του) στην οποία ο κάθε αξιωματούχος έπρεπε να υποβληθεί, στην Αθήνα και στις περισσότερες αν όχι σε όλες τις άλλες δημοκρατίες, στο τέλος της θητείας του, που ήταν κανονικά ενός έτους[11].

Ε. Οι δημοκράτες πίστευαν βαθιά στο κύρος του νόμου, όσο κι αν κατηγορήθηκαν από τους αντιπάλους τους για συχνή παραβίαση των νόμων τους με θεσπίσματα (*ψηφίσματα*) που ψηφίζονταν για ειδικές περιπτώσεις και για ορισμένα πρόσωπα – κατηγορία κατάδηλα ψευδής για την κλασική Αθήνα, έστω κι αν οι επικρίσεις του Αριστοτέλη και άλλων σ' αυτό το θέμα μπορεί να είναι δικαιολογημένες σε ό,τι αφορά μερικές άλλες δημοκρατίες[12].

Επειδή υποστηρίζεται από μερικές αρχαίες πηγές και από μερικούς νεότερους μελετητές ότι οι Έλληνες δημοκράτες βασίζονταν στον διορισμό σε δημόσιες θέσεις με κλήρο και όχι με εκλογή, οφείλω να τονίσω ότι αυτό αληθεύει μόνο για τις κατώτερες δημόσιες θέσεις και γι' αυτές που δεν σχετίζονταν με στρατιωτική διοίκηση.

Το ζήτημα τοποθετείται σωστά από τον συγγραφέα του ψευδο-αριστοτελικού *Ρητορική προς Αλέξανδρον*, που μπορούμε να το ονομάσουμε (μαζί με τον τελευταίο επιμελητή της έκδοσης Teubner, τον M. Fuhrmann, 1966) και Ars *Rhetorica* του Αναξιμένη:

> Στις δημοκρατίες είναι ανάγκη οι κατώτεροι δημόσιοι λειτουργοί (η πλειονότητα) να διορίζονται με κλήρο, διότι αυτό αποτρέπει την εμφύλια διαμάχη, ενώ οι ανώτεροι πρέπει να εκλέγονται από ολόκληρο το σώμα των πολιτών (2.14, 1424[a] 17-20).

Και το ίδιο έργο συνεχίζει λέγοντας ότι ακόμα και στις ολιγαρχίες είναι συμφέρον ο διορισμός στις περισσότερες δημόσιες θέσεις να γίνεται με κλήρο, και μόνο για τις ανώτατες να εφαρμόζεται «μυστική ψηφοφορία ένορκη και με αυστηρές προφυλάξεις» (2.18, 1424[a] 40 – [b]3).

★ ★ ★ ★ ★

Οι μαρτυρίες που διασώζονται από τους 5ο και 4ο αιώνες είναι πολύ αποσπασματικές, και παρά το γεγονός ότι μεγάλο μέρος τους αφορά την Αθήνα, υπάρχουν και μερικές σκόρπιες για αρκετές άλλες *πόλεις*, η καθεμιά διαφορετική, από ορισμένες απόψεις, από την κάθε άλλη. Η γενίκευση είναι εξαιρετικά δύσκολη και η υπεραπλοποίηση είναι ένας πάντοτε παρών κίνδυνος. Ωστόσο, έκανα το κατά δύναμιν για να εξετάσω όλες ουσιαστικά τις σημαντικές μαρτυρίες που έχουν κατά κάποιον τρόπο σχέση με το θέμα (πολύ περισσότερες απ' όσες μου ήταν δυνατόν να παραθέσω), και σκοπεύω τώρα να εκφέρω μια σειρά γενικές κρίσεις σχετικά με τον ταξικό αγώνα κατά τους 5ο και 4ο αιώνες, βασισμένες στις ειδικές μαρτυρίες που ανέφερα.

1. Σε μια αρχαία ελληνική *πόλη* ο ταξικός αγώνας με τη βασική οικονομική έννοια (βλ. τους ορισμούς που δίνω, στο II.2) ήταν βεβαίως ασταμάτητος, εφόσον διεξαγόταν ανάμεσα στους μεγαλοκτηματίες και στους εργαζόμενους εκείνους που με τον μόχθο τους εξασφάλιζαν, άμεσα ή έμμεσα, την άνετη διαβίωση των πρώτων: δηλαδή, τους ιδιόκτητους δούλους ως επί το πλείστον, αλλά σε λίγα μέρη κυρίως δουλοπάροικους (βλ. III.4)· σε μερικούς μισθωτούς εργάτες γης, σχετικά ολιγάριθμους (βλ. III.6)· στους δύστυχους εκείνους που σπρώχνονταν από την ανάγκη να δανείζονται με τόκο και (πιθανόν στη μεγάλη πλειονότητα των πόλεων εκτός από την Αθήνα) κινδύνευαν να γίνουν δούλοι λόγω χρέους αν ήταν υπερήμεροι· και πιο έμμεσα στους μισθωτές τους. Ο αγώνας αυτός ήταν βέβαια πολύ μονόπλευρος: εξέφραζε την υπεροχή του κυρίου, και η ουσία του ήταν η εκμετάλλευση της εργασίας όσων εργάζονταν γι' αυτόν. Δεν γνωρίζω τίποτα παρόμοιο με τη μαζική απελευθέρωση των Μεσσηνίων Ειλώτων (βλ. III.4 § II, και σημ. 18), που το 370-369 πέτυχαν την ελευθερία τους με τη βοήθεια ισχυρής εξωτερικής επέμβασης σε μια περίοδο εξαιρετικής αδυναμίας των Σπαρτιατών, και συγκρότησαν πάλι την ανεξάρτητη *πόλιν* της Μεσσήνης.

2. Υπήρχαν, ωστόσο, πάρα πολλοί Έλληνες με μικρή ιδιοκτησία και χωρίς δούλους: η πλειονότητά τους θα ανταποκρινόταν στον ορισμό που δίνω για τους «αγρότες» (βλ. IV. 2), και αρκετοί από τους υπόλοιπους θα ήταν τεχνίτες ή εμπορευό-

μενοι (IV.6). Ως σύνολο, τα άτομα αυτά ήταν ο «δήμος», ο απλός λαός, και αποτελούσαν τη μεγάλη μάζα του πληθυσμού των πολιτών στη συντριπτική πλειονότητα των ελληνικών πόλεων. Πώς συμμετείχε αυτός ο δήμος στον ταξικό αγώνα; Αν η τάξη είναι μια σχέση εκμετάλλευσης, τότε η απάντηση στο ερώτημα πρέπει να εξαρτάται από τον βαθμό στον οποίο τα μέλη ενός συγκεκριμένου δήμου είτε υφίσταντο την εκμετάλλευση είτε – παρά τον κίνδυνο να περιπέσουν σ' αυτή την κατάσταση – κατόρθωναν να την αποφεύγουν με πολιτικό ταξικό αγώνα. Το τι γινόταν στην πράξη εξαρτιόταν κατά μεγάλο μέρος από την έκβαση αυτού του πολιτικού ταξικού αγώνα, που (όπως θα δούμε) διεξαγόταν βασικά για τον έλεγχο του κράτους. Πρέπει να κοιτάξουμε από κοντά ποια ήταν η φύση αυτού του αγώνα και ποια η σχέση του με το κράτος. Σωστό και χρήσιμο είναι να πραγματευθώ τούτο το θέμα εδώ, για ό,τι αφορά τους αιώνες 5ο και 4ο, μια και για την πριν από αυτούς περίοδο οι γνώσεις μας είναι ανεπαρκείς, και διότι στη μετέπειτα περίοδο οι ελληνικές *πόλεις* δεν ήταν πια, βασικά, εντελώς αυτοτελείς, αλλά ήταν υποκείμενες, λίγο ή πολύ, στις υπαγορεύσεις ενός άρχοντα, είτε αυτός ήταν ένας βασιλιάς των ελληνιστικών χρόνων είτε η ρωμαϊκή διοίκηση (βλ. υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου). Επιπλέον, μπορώ να εξετάσω το θέμα με τους όρους που χρησιμοποιούν οι στοχαστές της εποχής εκείνης, πριν απ' όλους ο Αριστοτέλης και ο Πλάτων.

Όταν μιλάω για έλεγχο του «κράτους» αναφέρομαι σ' αυτό που οι αρχαίοι Έλληνες ονόμαζαν «*πολιτεία*», το «πολίτευμα», τους θεμελιακούς νόμους και τα έθιμα που διέπουν τον πολιτικό βίο· αλλά η ελληνική λέξη έχει κάποτε κάτι που μοιάζει πολύ με το εννοιακό περιεχόμενο της σύγχρονης έκφρασης «τρόπος ζωής». Ο Ισοκράτης χαρακτηρίζει την *πολιτεία* ως την ίδια την ψυχή της πόλης (*ψυχή πόλεως*, VII.14). Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι όταν η *πολιτεία* αλλάζει, η πόλη απλώς παύει να είναι η ίδια πόλη (*Πολιτικά*, III.3, 1276^{b} 3-4). Γι' αυτόν, το σώμα των πολιτών που έχουν πλήρη πολιτικά δικαιώματα[13], το *πολίτευμα* της πόλης, είναι «κυρίαρχο παντού· *πολίτευμα* και *πολιτεία* είναι ταυτόσημα» (III.6, 1278^{b} 10-11), οι δύο λέξεις «σημαίνουν το ίδιο πράγμα» (1279^{a} 28-9). Το πολίτευμα *είναι* ο άρχων ή οι άρχοντες, που μπορεί να είναι Ένας, ή Ολίγοι, ή οι Πολλοί: ο καθένας τους όφειλε να κυβερνά προς το συμφέρον όλων των μελών της κοινότητας, αλλά στην πράξη συχνά δεν θα το κάνει (1279^{a} 27-39)· ο Αριστοτέλης κάνει σαφές σε πολλά χωρία ότι αυτό που πρέπει να αναμένει κανείς στην πράξη είναι ότι οι κυβερνήτες θα θεσπίζουν αυτό που θεωρούν ως δικό τους προσωπικό ή ταξικό συμφέρον. (Εδώ αξίζει να σημειώσουμε, με την ευκαιρία, ότι ο Αριστοτέλης και άλλοι Έλληνες διανοητές δεν θεωρούσαν τη διαφύλαξη των δικαιωμάτων της ιδιοκτησίας ως την κύρια λειτουργία του κράτους[14], όπως έκαναν τόσο πολλοί κατοπινοί στοχαστές, ιδιαίτερα ο Κικέρων, που πίστευε με πάθος ότι τα κράτη υπάρχουν πρωτίστως για να προστατεύουν τα δικαιώματα της ατομικής ιδιοκτησίας (*De offic.* II.73, πρβλ. 78, 85· I,21), και βεβαίως ο Locke και οι πολλοί άλλοι πολιτικοί θεωρητικοί των νεότερων χρόνων που υποστήριξαν ανάλογες απόψεις[15].

Μπορούμε να δεχτούμε το γεγονός ότι αυτό που αποκαλούμε «κράτος» ήταν για τους Έλληνες το όργανο του *πολιτεύματος*, το σώμα των πολιτών που είχε τη νόμιμη εξουσία της διακυβέρνησης. Και όπως έδειξα ήδη (στο II.4), οι Έλληνες συνήθως πίστευαν ότι μια ολιγαρχία θα κυβερνούσε για τα συμφέροντα της εύπορης τάξης, ενώ μια δημοκρατία θα κυβερνούσε κυρίως για τα συμφέροντα των φτωχότερων πολιτών. Ο έλεγχος του κράτους, επομένως, ήταν ένας από τους στόχους, μάλι-

στα ο μεγαλύτερος στόχος, του ταξικού αγώνα στο πολιτικό πεδίο. Αυτό δεν πρέπει να εκπλήσσει ούτε εκείνους που δεν μπορούν να δεχτούν τη διακήρυξη του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* ότι «η πολιτική εξουσία, στην ουσία της, είναι η οργανωμένη βία μιας τάξης για την καταπίεση μιας άλλης» (Μαρξ – Ένγκελς, *Επιλογή έργων* σε 2 τόμους, ελλην. έκδ. 1951, τόμ.1, σελ. 44).

3. Ο ταξικός αγώνας στο πολιτικό πεδίο, τότε, γινόταν, πριν απ' όλα και στις περισσότερες περιπτώσεις, για τον έλεγχο του κράτους. Αν σε μια ελληνική πόλη ο δήμος κατόρθωνε να δημιουργήσει και να στηρίξει μια δημοκρατία πραγματικά λειτουργική, όπως ήταν η Αθηναϊκή, τότε τα μέλη του μπορούσαν να ελπίζουν ότι θα εξασφαλίσουν την αυτοπροστασία τους και θα γλιτώσουν σε μεγάλο βαθμό από την εκμετάλλευση. Το μόνο μακρόβιο παράδειγμα αληθινά πετυχημένης δημοκρατίας που μπορούμε να αναφέρουμε με βεβαιότητα είναι η Αθήνα μεταξύ 507 και 322/1, όταν η δημοκρατία βρισκόταν σταθερά στην εξουσία, με εξαίρεση δύο βραχύχρονες ολιγαρχικές επαναστάσεις, το 411 και το 404/3 (βλ. παρακάτω και σημ. 29-34). Υπήρξαν και πολλές άλλες δημοκρατίες, αλλά οι γνώσεις μας γι' αυτές είναι λιγοστές.

4. Όταν, απεναντίας, η ιδιοκτήτρια τάξη κατόρθωνε να εγκαθιδρύσει μιαν ολιγαρχία, με δικαίωμα ψήφου εξαρτώμενο από περιουσιακούς τίτλους, η μάζα των φτωχών πολιτών στερούνταν όλων των νόμιμων πολιτικών της δικαιωμάτων και ήταν φυσικό να γίνεται αντικείμενο μιας όλο και μεγαλύτερης εκμετάλλευσης από τους πλουσίους. Στο κεφ. II.4 παρέθεσα μερικές μαρτυρίες Ελλήνων συγγραφέων που το θεωρούσαν αυτό κανονικό. Όπως λέει ο Πλάτων, μια ολιγαρχία γίνεται «δύο πόλεις», η μία των Πλουσίων και η άλλη των Πτωχών, διότι στις ολιγαρχίες μερικοί είναι υπέρπλουτοι, άλλοι θεόφτωχοι, και σχεδόν όλοι όσοι βρίσκονται έξω από την άρχουσα τάξη είναι φτωχοί. (*Πολιτεία*, VIII. 551d, 552bd). Η ολιγαρχία, προσθέτει ο Πλάτων, είναι πολιτεία «γέμουσα κακών» (544^{c}). Όπως έγινε υπό την ρωμαϊκή ολιγαρχία στην Ιταλία (βλ. κεφ. III.4 σημ. 5) «οι δυνατοί» στις ελληνικές ολιγαρχίες ήταν συχνά ικανοί να σφετερίζονται τη νομή των περισσότερων από τις καλύτερες γαίες, νόμιμα ή παράνομα. Ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι οι πρόκριτοι (οι *γνώριμοι*) των Θουρίων, μιας ελληνικής πόλης στη Νότια Ιταλία, κατόρθωσαν να αποκομίσουν οφέλη κάνοντας κτήμα τους «όλη την ύπαιθρο, ενάντια στον νόμο, διότι το πολίτευμα ήταν *ολιγαρχικώτερον*»: το τελικό αποτέλεσμα ήταν μια βίαιη επανάσταση (*Πολιτικά* V. 7, 1307^{a} 27 κ.ε., ειδ. 29-33). Ο Αριστοτέλης προχωρεί αμέσως σε μια γενίκευση για τα «αριστοκρατικά» πολιτεύματα: επειδή είναι ολιγαρχικά, λέει, οι *γνώριμοι* αρπάζουν περισσότερα από το μερίδιό τους (*πλεονεκτούσιν*, 1307^{a} 34-5). Αναμφίβολα, στις περισσότερες ελληνικές ολιγαρχίες ο νόμος για τις οφειλές ήταν σκληρός και επέτρεπε διάφορες μορφές προσωπικής δούλωσης, αν όχι την απόλυτη δούλωση για χρέη (πρβλ. κεφ. III.4, § III). Ακόμα κι όταν διατηρούσαν την προσωπική τους ελευθερία, οι υπερήμεροι οφειλέτες μπορούσαν να χάσουν όλη την περιουσία τους και να αναγκαστούν να γίνουν είτε μισθωτές γεωργοί είτε μισθωτοί αγρεργάτες, ή να καταφύγουν στη μισθοφορική στρατιωτική υπηρεσία, μια διέξοδος που ίσχυε μόνο για τους σωματικά ικανότερους[16]. Στις ολιγαρχίες μπορούσαν βεβαίως να υπάρχουν μορφές υποχρεωτικής εργασίας για όσους δεν είχαν αρκετή περιουσία ώστε να κάνουν χρηματικές εισφορές στο κράτος ή να

υπηρετήσουν στον στρατό των οπλιτών (πρβλ. τις *αγγαρείες* που τόσο συχνά συναντούμε στην ελληνιστική και στη ρωμαϊκή περίοδο: βλ. κεφ. I.3. και σημ. 8). Και με τα δικαστήρια στελεχωμένα αποκλειστικά με δικαστές και άλλα μέλη της άρχουσας τάξης, θα ήταν συχνά πολύ δύσκολο για έναν φτωχό να πετύχει τα νόμιμα δικαιώματά του (όποια κι αν ήταν) ενάντια σε μέλη της ολιγαρχίας – για τα οποία η δικαιοσύνη, όπως το κατάλαβε ο Αριστοτέλης, ταυτιζόταν μάλλον με τα συμφέροντα της ιδιοκτήτριας τάξης: τα ίδια τα άτομα αυτά ένιωθαν ότι ήταν ανώτερα και ότι είχαν το δικαίωμα να παίρνουν όλες τις πολιτικές αποφάσεις κατ' αρέσκειαν (βλ. κεφ. II.4)[17].

5. Μια ολιγαρχία, έτσι και εξασφαλίσει την εξουσία, μπορεί να επιβιώσει για αρκετό χρονικό διάστημα αν έχει διαρκή επαγρύπνηση, και πάνω απ' όλα αν παραμένει ενωμένη και αν τα μέλη της δεν κάνουν χονδροειδή κατάχρηση της πολιτικής εξουσίας τους. (Στο II.4 παρέθεσα μερικές από τις παρατηρήσεις του Αριστοτέλη πάνω σε τούτο το θέμα). Λίγα παραδείγματα γνωρίζουμε για μακρόβιες ολιγαρχίες. Ένα από τα πιο πρόδηλα είναι της Κορίνθου, όπου η ολιγαρχία κράτησε κοντά δύο αιώνες, από την πτώση της τυραννίας των Κυψελιδών (πιθανόν γύρω στο 582) μέχρι τη δημοκρατική επανάσταση του 392. Η πιο ανθεκτική ολιγαρχία απ' όλες ήταν της Σπάρτης (βλ. το έργο μου *OPW* 124-49), όπου δεν γνωρίζουμε καμιά επιτυχή επανάσταση μετά την εγκαθίδρυση του «λυκούργειου» πολιτεύματος στα μέσα (πιθανόν) του 7ου αιώνα μέχρι το πραξικόπημα του βασιλιά Κλεομένη Γ' το 227, όταν άρχισε μια ταραγμένη περίοδος δύο ή τριών γενεών εμφύλιας διαμάχης. Η οικονομική εξαθλίωση συχνά έσπρωχνε τους πτωχεύσαντες σε απόπειρες επανάστασης, με σκοπό να πάρουν τον έλεγχο του κράτους και συνάμα να πραγματοποιήσουν κάποιο είδος αναδιανομής της ιδιοκτησίας – τις περισσότερες φορές με τη μορφή αναδασμού της γης (*γης αναδασμός*), ή με τη διαγραφή των χρεών (*χρεών ανακοπή*), ή και με τα δύο μέτρα μαζί (βλ. πιο κάτω, μαζί με σημ. 55). Πρέπει να προσθέσουμε εδώ μια επιφύλαξη: καμιά δημοκρατική επανάσταση δεν είχε πολλές πιθανότητες να πετύχει και να οδηγήσει σε μια σταθερή δημοκρατία, αν οι εξαθλιωμένες μάζες δεν εξασφάλιζαν την ηγεσία από μερικά μέλη της άρχουσας τάξης. Σύμφωνα, ωστόσο, μ' ένα αγνοημένο χωρίο του Αριστοτέλη, οι ελαφρά οπλισμένες δυνάμεις (οι *ψιλοί*) και τα πληρώματα του στόλου – που προέρχονταν εξ ολοκλήρου από τις κατώτερες τάξεις και είχαν επομένως όμοια, δημοκρατικά, φρονήματα – ήταν πολυάριθμα στον καιρό του, και εφόσον στις εμφύλιες συγκρούσεις «οι *ψιλοί* εύκολα νικούν το ιππικό και τους οπλίτες» (ο Αριστοτέλης δεν εννοεί, βέβαια, μάχες εκ παρατάξεως) οι κατώτερες τάξεις (*οι δήμοι*) υπερίσχυαν των πλουσίων. (*Πολιτικά* VI.7, 1321[a] 11-21). Κατά τη γνώμη μου ο μόνος τρόπος με τον οποίο η ολιγαρχία μπορούσε να μετατραπεί σε δημοκρατία ήταν η επανάσταση: δεν γνωρίζω ούτε μία περίπτωση σ' ολόκληρη την Ελληνική Ιστορία όπου μια άρχουσα ολιγαρχία οδήγησε στη δημοκρατία χωρίς εξαναγκασμό και με απλή ψηφοφορία.

6. Συνθήκες που να ευνοούν μια επιτυχή ανατροπή προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση (από την ολιγαρχία στη δημοκρατία ή αντίστροφα) ήταν πιθανότερο να ανακύψουν όταν (όπως συνέβη συχνά) οι λεγόμενοι επαναστάτες προσέφευγαν στη βοήθεια μιας εξωτερικής δύναμης. Αυτή μπορούσε να είναι ένα δυναστικό κράτος (η Αθήνα ή η Σπάρτη), ή ένας Πέρσης σατράπης ή άλλος Ασιάτης μεγιστάνας (βλ.

έργο μου *OPW* 37-40), που θα προσέφερε, τουλάχιστον, μισθοφόρους ή χρήμα για τη μίσθωσή τους. Σχεδόν πάντοτε, η επέμβαση της δημοκρατικής Αθήνας ήταν προς όφελος της δημοκρατίας, ενώ η επέμβαση της ολιγαρχικής Σπάρτης ή κάποιου Πέρση μονάρχη ή σατράπη ήταν προς όφελος της ολιγαρχίας ή της τυραννίας[18].

7. Βεβαίως, μόνον ενήλικοι άρρενες πολίτες μιας πόλης μπορούσαν να αναλάβουν ενεργά έναν ταξικό αγώνα στο πολιτικό επίπεδο, εκτός από μερικές πολύ ιδιόμορφες περιστάσεις, όπως η δημοκρατική παλινόρθωση στην Αθήνα το 403, μετά την τυραννία των «Τριάκοντα», όταν μέτοικοι και άλλοι ξένοι (ακόμα και δούλοι) πήραν μέρος στον αγώνα, και σε μερικούς από αυτούς απονεμήθηκε ο τίτλος του πολίτη[19]. Και δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι τη γη – το σημαντικότερο μέσο παραγωγής και πλουτισμού, όπως είδαμε (III.3) – μπορούσαν να την κατέχουν μόνο πολίτες και οι λίγοι ξένοι στους οποίους είχε παραχωρηθεί από το κράτος το δικαίωμα της *γης εγκτήσεως*, σε ένδειξη τιμής ή σε ανταπόδοση για ωφέλιμες υπηρεσίες. Πιθανόν οι μέτοικοι να μπορούσαν να πάρουν γη και σπίτια υπό μίσθωση στα περισσότερα κράτη, όπως ασφαλώς το μπορούσαν στην Αθήνα (βλ. Λυσίας VII. 10· πρβ. XII. 8. κ.ε., 18-19)[20]· αλλά όποιο κι αν ήταν το κέρδος που ενδεχόμενα αποκόμιζαν μειωνόταν σημαντικά από το μίσθωμα που όφειλαν να καταβάλλουν στους πολίτες γαιοκτήμονές τους. Κατά κάποιαν έννοια, επομένως, οι πολίτες ενός ελληνικού κράτους μπορούσαν να θεωρούνται μια ξεχωριστή τάξη γαιοκτημόνων, σύμφωνα με τους δικούς μου ορισμούς (στο II.2), έναντι των ξένων, μολονότι, βεβαίως, κι αυτοί ήταν διαιρεμένοι, με ουσιωδέστερο τρόπο, σε διάφορες τάξεις αντιπαραβαλλόμενοι μεταξύ τους. Θα προσθέσω μόνο ότι όποιος νομίζει πως έπρεπε να δοθεί εδώ μεγαλύτερη προσοχή στους μετοίκους θα βρει να εξετάζεται το θέμα επαρκώς στο κεφ. II.5 και στις σχετικές σημειώσεις 29-30: οι περισσότεροι μέτοικοι που δεν ήταν απελεύθεροι, ήταν πολίτες άλλης πόλης οι οποίοι κατοικούσαν αυτοθέλητα για κάποιο διάστημα σε μια πόλη, όχι τη δική τους πιθανόν – είτε ήταν είτε όχι πολιτικοί εξόριστοι – με την πρόθεση να επιστρέψουν στον τόπο τους όταν θα το επέτρεπαν οι συνθήκες. Και ασφαλώς οι μέτοικοι δεν ήταν δυνατόν να υπόκεινται σε εντατική εκμετάλλευση: αν ήταν, τότε απλώς θα μετακινούνταν αλλού.

★ ★ ★ ★ ★

Είπα προηγουμένως ότι πολλές από τις μαρτυρίες για την ιστορία της Ελλάδας του 5ου και του 4ου αιώνα αφορούν πρωτίστως ή αποκλειστικά την Αθήνα. Η Αθήνα δεν ήταν καθόλου τυπική περίπτωση – εξήγησα τον λόγο στο βιβλίο μου *OPW* 34 κ.ε. (ειδ. 46-9). Ωστόσο, σκοπεύω να σταθώ σε τούτη την πόλη, απλώς διότι οι μαρτυρίες γι' αυτήν είναι πολύ πιο άφθονες απ' ό,τι για οποιανδήποτε άλλη.

Το πολίτευμα του Κλεισθένη (508/7) έδωσε στην Αθήνα αυτό που οι Έλληνες θεωρούσαν ως πλήρη δημοκρατία, με την έννοια ότι, παρά το γεγονός ότι απαιτούνταν ορισμένοι περιουσιακοί τίτλοι για την ανάληψη ορισμένων δημόσιων θέσεων[21], ο κάθε πολίτης είχε μία ψήφο στην κυρίαρχη συνέλευση, τόσο στη βουλευτική όσο και στη νομοθετική της αρμοδιότητα (όπου ήταν γνωστή ως *εκκλησία*) καθώς και στη δικαστική της αρμοδιότητα, οπότε ήταν η *ηλιαία*, που ήταν διαιρεμένη για πολλούς λόγους – ίσως και μέχρι το 462/1, αν όχι και αργότερα – σε *δικαστήρια*, «ορκωτά δικαστήρια». Χώρια από τα κρατικά όργανα, στην ίδια την Αθή-

να υπήρχαν πολυάριθμες σημαντικές τοπικές πολιτικές υπηρεσίες, δημοκρατικά οργανωμένες, στους δήμους (περίπου 150) στους οποίους κατανεμόταν ο πληθυσμός των πολιτών. Πολύ σημαντικές μεταβολές δεν είχαν γίνει πριν από την κατάλυση της δημοκρατίας το 322/1 (βλ. σχετικά στο υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου και σημ. 2), αλλά υπήρχαν ορισμένες τροποποιήσεις, τόσο στη δομή του πολιτεύματος όσο και στην πρακτική του λειτουργία, που το έκαναν σαφώς πιο δημοκρατικό, σύμφωνα με τα δικά μας κριτήρια, στη διάρκεια του 5ου αιώνα. Χώρια ίσως από τις «μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτου» το 462/1, για την ακριβή φύση και τις λεπτομέρειες των οποίων γνωρίζουμε πολύ λιγότερα απ' ό,τι ισχυρίζονται πολλοί σύγχρονοι μελετητές, η σημαντικότερη μεταρρύθμιση ήταν η βαθμιαία εισαγωγή, μεταξύ των μέσων και του τέλους του 5ου αιώνα, της χρηματικής αμοιβής για την εκτέλεση πολιτικών καθηκόντων: αρχικά για τη συμμετοχή στα ορκωτά δικαστήρια και στη Βουλή που προετοίμαζε τις εργασίες της Συνέλευσης και, αργότερα (μετά το 403), για τη συμμετοχή στη Συνέλευση[23]. Αν και το ποσόν της αμοιβής ήταν χαμηλό (μικρότερο από τον μισθό ενός τεχνίτη), η μεταρρύθμιση αυτή επέτρεπε ακόμα και στους φτωχότερους πολίτες να παίξουν έναν ουσιαστικό ρόλο στην πολιτική ζωή της πόλης, αν το επιθυμούσαν. Θα ήθελα να τονίσω (μια και τελευταία υποστηρίχθηκε το αντίθετο, παρά τις υπάρχουσες μαρτυρίες, από τον Sir Moses Finley), ότι η χρηματική αμοιβή για πολιτική δραστηριότητα δεν ήταν ιδιαιτερότητα της Αθήνας, αλλά είχε εφαρμοστεί και σε έναν αριθμό άλλων δημοκρατιών οπωσδήποτε κατά τον 4ο αιώνα: αυτό φαίνεται ολοκάθαρα από αρκετά αποσπάσματα των *Πολιτικών* του Αριστοτέλη, έστω κι αν η Ρόδος είναι η μόνη άλλη πόλη που μπορούμε να αναφέρουμε συγκεκριμένα για τον 4ο αιώνα – βλ. τη μελέτη μου PPOA[24].

Η πολιτική ηγεσία σε κρατικό επίπεδο είχε επί μακρόν μονοπωληθεί από έναν πολύ μικρό κύκλο «πολιτικών οικογενειών»· αλλά η απόκτηση από την Αθήνα της ηγεμονίας πάνω σε μια ομάδα πόλεων κατά τον 5ο αιώνα δημιούργησε πολλά νέα ανοίγματα, που έκαναν αναγκαία τη διεύρυνση αυτού του κύκλου. Έτσι, στα τελευταία τριάντα χρόνια του 5ου αιώνα συναντούμε μιαν ομάδα «νέων ανδρών», συχνά σατιριζόμενων άδικα από συγγραφείς της ανώτερης τάξης, σαν τον Αριστοφάνη και τους άλλους κωμικούς ποιητές, ως νεόπλουτων εμπόρων, που «πουλάνε» τα πάντα (βλ. στο βιβλίο μου *OPW* 359-62)[25]. Οι πολιτικοί που έπαιξαν ηγετικό ρόλο αναφέρονται συχνά ως «*δημαγωγοί*» – αρχικά ένας ουδέτερος όρος που σήμαινε «ηγέτες του δήμου», αλλά που σύντομα θα φτάσει να χρησιμοποιείται συχνότατα με ταπεινωτική σημασία. Ο διασημότερος από αυτούς τους «δημαγωγούς», ο Κλέων, που έπαιξε ηγετικό ρόλο στα τέλη της δεκαετίας του 420, ήταν ένας επαγγελματίας πολιτικός πλήρους απασχόλησης, πολύ διαφορετικός από τον «ταμπάκη» ή «πετσά» που περιγελούσε ο Αριστοφάνης (και που ο Θουκυδίδης μας έδωσε μια πολύ διαφορετική εικόνα του, αν και με σχεδόν ίση εχθρική διάθεση). Μερικοί άλλοι «δημαγωγοί» είναι γνωστό ότι διακωμωδήθηκαν με παρόμοιο τρόπο, και υπάρχουν σοβαροί λόγοι να πιστέψουμε ότι η καθιερωμένη από τον χρόνο εικόνα τών περισσότερων από τα πρόσωπα αυτά είναι πολύ απατηλή (βλ. το βιβλίο μου *OPW* 234-5, ειδ. σημ. 7).

Εξήγησα αλλού δια μακρών γιατί μέλη της αθηναϊκής ανώτερης τάξης, όπως ο Αριστοφάνης και ο Ισοκράτης, μισούσαν τον Κλέωνα και τους ομόφρονές του δημαγωγούς (*OPW* 355-76). Με δύο λόγια – οι *δημαγωγοί* αυτοί ήταν *δημοτικοί* (το συνώνυμο των Ρωμαίων *populares*, λαϊκοί, δημοκράτες, σε αντίθεση με τους αριστο-

κράτες): έπαιρναν συχνά το μέρος των κατώτερων τάξεων στην Αθήνα εναντίον των «*αμεινόνων*», ή ενεργούσαν κατά τρόπο που κρινόταν εχθρικός προς τα θεμελιακά συμφέροντα της αθηναϊκής ανώτερης τάξης ή μερικών από τα μέλη της. Ωστόσο, ο πολιτικός ταξικός αγώνας στην Αθήνα ήταν γενικά πολύ υποτονισμένος κατά την περίοδο που εξετάζουμε (θα σημειώσω αμέσως τις δύο σημαντικότερες εξαιρέσεις), και οι εσωτερικές πολιτικές συγκρούσεις που καταγράφονται στις πηγές μας σπάνια προκύπτουν άμεσα από ταξικό αγώνα. Αυτό είναι πολύ φυσικό και αναμενόμενο, μια και η δημοκρατία ήταν στέρεη και ακλόνητη και ικανοποιούσε τις επιθυμίες των φτωχότερων Αθηναίων. Η Συνέλευση και ιδιαίτερα τα δικαστήρια είχαν οπωσδήποτε δώσει στον απλό πολίτη σημαντική προστασία εναντίον της καταπίεσης από τους πλούσιους και τους ισχυρούς. Εδώ αξίζει να θυμηθούμε ότι ο έλεγχος των δικαστηρίων από τον δήμο εθεωρείτο από τον Αριστοτέλη ότι έδινε στον δήμο τον έλεγχο του πολιτεύματος (*Αθ. Πολ.* 9.1. τέλ.). Η δημοκρατία ήταν συνάμα εξαιρετικά επιεικής στους πλουσίους: η οικονομική θέση τους ήταν ασφαλής και οι φόροι που κατέβαλλαν δεν ήταν βαρείς (ακόμα κι αν λογαριάσουμε την περιστασιακή ενόχληση που προέκυπτε από την *εισφορά*, έναν κεφαλικό φόρο που επιβαλλόταν καμιά φορά σε καιρό πολέμου), είχαν εξάλλου άφθονες ευκαιρίες να κερδίσουν τιμές και διακρίσεις, προπαντός διαμέσου των δημόσιων υπηρεσιών. Η «ηγεμονία» του 5ου αιώνα[26], από την οποία οι Αθηναίοι προύχοντες ωφελήθηκαν τα μέγιστα (Θουκ. VIII. 48.6)[27], είχε για ένα διάστημα συμφιλιώσει πολλούς πλουσίους με τη δημοκρατία, η οποία αναγνωρίστηκε ευρύτατα ως συστατικό μέρος της βάσης που πάνω της εδραζόταν η ηγεμονία. Είναι μοναδική ανάμεσα στις γνωστές μας ηγεμονίες του παρελθόντος, διότι η κυρίαρχη πόλη βασιζόταν πολύ στην υποστήριξη των κατώτερων τάξεων στα υποτελή κράτη (βλ. την εργασία μου *OPW* 34-43) – σε έντονη αντίθεση με άλλες ηγεμονικές δυνάμεις, που απέβλεπαν γενικά στην εξασφάλιση της νομιμοφροσύνης στους βασιλικούς οίκους, στις αριστοκρατίες, ή τουλάχιστον (όπως στη Ρώμη: βλ. υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου) στις ανώτερες τάξεις των πόλεων από τους λαούς που εξουσίαζαν. Η οικτρή αποτυχία των δύο ολιγαρχικών επαναστάσεων στα τέλη του 5ου αιώνα, την οποία θα περιγράψω αμέσως σε συντομία, αποθάρρυνε κάθε περαιτέρω απόπειρα επίθεσης κατά της δημοκρατίας, ακόμα και μετά την πτώση της Αθηναϊκής ηγεμονίας το 404.

Μεταξύ του 508/7 και της κατάλυσης της δημοκρατίας από τους Μακεδόνες το 322 δύο ήταν τα επεισόδια όπου ο ταξικός αγώνας στην Αθήνα ξέσπασε σε βίαιη *στάσιν*. (Αναφέρω μόνο εν παρόδω δύο αποτυχημένες ολιγαρχικές συνωμοσίες το 480-79 και το 458-7, και τη δολοφονία του ριζοσπαστικού-δημοκρατικού ηγέτη Εφιάλτη το 462-1)[28]. Η ολιγαρχία των Τετρακοσίων το 411, που κράτησε μόνο τέσσερις περίπου μήνες, ήταν ολότελα προϊόν δόλου[29]: του ισχυρισμού – τον οποίο οι συνωμότες, που έθεταν τότε σε εφαρμογή τα σχέδιά τους, ήξεραν πως ήταν ψευδής – ότι αν εισαγόταν στην Αθήνα ορισμένη μορφή ολιγαρχίας, θα μπορούσε να ερχόταν από την Περσία, με τη μεσολάβηση του Αλκιβιάδη, κάποια οικονομική βοήθεια, που ήταν απελπιστικά αναγκαία για τον πόλεμο κατά της Σπάρτης. Η όλη υπόθεση είχε προσχεδιαστεί από άτομα που ήταν από τους πλουσιότερους Αθηναίους: τους τριηράρχες (Θουκ. VIII. 47.2) και από «πρόσωπα με τη μεγαλύτερη επιρροή» (τους *δυνατωτάτους*, 47.2 [δις], 48.1), τους «*βελτίστους*» (47.2). Οι Σάμιοι *δυνατώτατοι* προσχώρησαν στο σχέδιο (63.3· πρβλ. 73.2, 6.). Οι προπαρασκευαστικές ενέργειες εκτελέστηκαν μέσα σε κλίμα σοβαρής δυσφορίας από μέρους του

δήμου (54.1· πρβλ. 48.3), που το μετρίαζε μόνο η πίστη (την οποία τονίζει ο Θουκυδίδης) ότι ο δήμος ήταν σε θέση, όποτε θα το ήθελε, να καταργήσει με την ψήφο του κάθε ολιγαρχικό πολιτικό μέτρο που θα χρειαζόταν να επιβληθεί προσωρινά – ένας σημαντικός λόγος στον οποίο σπάνια δίνεται η απαιτούμενη έμφαση[30]. Στις εβδομάδες που προηγήθηκαν της αποφασιστικής φάσης της ανατρεπτικής κίνησης, σημειώθηκαν αρκετές δολοφονίες (οι πρώτες που μαθαίνουμε ότι έγιναν στην Αθήνα σε διάστημα πενήντα χρόνων) και μια συστηματική εκστρατεία τρομοκράτησης (65.2 ώς 66.5)· και οι συγκεκριμένες αποφάσεις για την εγκαθίδρυση της ολιγαρχίας πάρθηκαν παμψηφεί (69.1), σε μια συνεδρίαση της Συνέλευσης στον Κολωνό, αρκετά έξω από τα τείχη, προς την οποία – επειδή οι Σπαρτιάτες είχαν τώρα εγκαταστήσει ένα οχυρωμένο φυλάκιο στη Δεκέλεια, μόλις λίγα χιλιόμετα πιο πέρα – οι οπλίτες και το ιππικό κινήθηκαν σαν στρατός, με λίγους ίσως *θήτες* (κατώτερους οπλίτες) παρόντες. Στο μεταξύ ο στόλος (ο *ναυτικός όχλος*: Θουκ. VIII. 72.2), που είχε για βάση του τη Σάμο, παρέμεινε σταθερά αφοσιωμένος στη δημοκρατία: τα αποσπάσματα του Θουκυδίδη που περιγράφουν τούτο το συμβάν με ζωηρά χρώματα είναι από τα πιο συγκλονιστικά στο έργο του (VIII. 72.2· 73.4-6· 75-77· 86.1-4). Η ολιγαρχία κατέρρευσε γρήγορα και τότε, ύστερα από οχτώ μήνες «μεικτού πολιτεύματος»[31], η πλήρης δημοκρατία αποκαταστάθηκε.

Το 404 η στενή ολιγαρχία των Τριάκοντα επιβλήθηκε στην Αθήνα από τον νικηφόρο Σπαρτιάτη διοικητή, τον Λύσανδρο, λίγες εβδομάδες ή και μήνες μετά τη συνθηκολόγηση της Αθήνας στο τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου οι Αθηναίοι ολιγαρχικοί είχαν προφανώς διαπιστώσει ότι ήταν αδύνατο να πετύχουν από μόνοι τους μιαν αλλαγή του πολιτεύματος[32]. Η νίκη της δημοκρατικής Αθηναϊκής αντίστασης το 403, που έγινε δυνατή χάρη σε μια ξαφνική, ριζική αλλαγή πολιτικής στη Σπάρτη (βλ. σχετικά στο βιβλίο μου *OPW* 143-6), είναι ένα από τα πιο αξιοσημείωτα και συναρπαστικά επεισόδια στην Ελληνική ιστορία, που όμως σπάνια προσέχτηκε όσο του άξιζε, παρά το γεγονός ότι του αφιερώθηκε ένα ολόκληρο βιβλίο από τον Γάλλο ιστορικό Cloché[33]. Ο Αθηναϊκός δήμος έδειξε μετά τη νίκη του καταπληκτική μεγαλοψυχία, που εκθειάστηκε από πολλά μέρη, ιδιαίτερα από τον Αριστοτέλη, *Αθ. Πολ.* 40. (Ο δήμος μάλιστα ξεπλήρωσε στη Σπάρτη το χρηματικό ποσό που είχαν δανειστεί οι Αθηναίοι ολιγαρχικοί για να πληρώσουν τη φρουρά την οποία τους παραχώρησε η Σπάρτη, ποσό που λέγεται ότι ανερχόταν σε εκατό τάλαντα)[34].

Τα παραπάνω δύο επεισόδια είναι απτά παραδείγματα ενός αγώνα *για τον έλεγχο του κράτους*, ανάμεσα στη μάζα των Αθηναίων και σε λίγους «προκρίτους», με πολλούς από τους οπλίτες να ταλαντεύονται – όπως ήταν αναμενόμενο, προκειμένου για *μέσους* (βλ. II.4) – αλλά τελικά να παίρνουν όλοι θέση υπέρ της δημοκρατίας. (Σε πλείστες άλλες πόλεις η δημοκρατία προφανώς δεν είχε ακόμα κυριαρχήσει στα μυαλά της τάξης των οπλιτών).

Τον 4ο αιώνα, όταν η Αθήνα δεχόταν πότε τα μειδιάματα και πότε τα πλήγματα της τύχης, όλοι ουσιαστικά οι πολίτες θεωρούσαν αυτονόητο ότι δεν υπήρχε για την Αθήνα άλλη εφικτή ρύθμιση από τη δημοκρατία, και για πάνω κάτω δύο γενιές οι ανώτερες τάξεις φαίνεται ότι εγκατέλειψαν την ελπίδα για οποιαδήποτε ριζική πολιτειακή αλλαγή και συγκέντρωσαν την προσοχή τους στα άμεσα δημόσια ζητήματα, προπαντός στο πρόβλημα της εξωτερικής πολιτικής, που ήταν μεγάλος πονοκέφαλος για τους Αθηναίους, οι οποίοι συχνά αναρωτιόνταν εύλογα πού βρίσκο-

νταν τα πραγματικά τους συμφέροντα – στο να πολεμάνε κατά της Σπάρτης ή στο να τη δεχτούν ως σύμμαχο εναντίον της γειτονικής Θήβας, που τώρα γινόταν όλο και ισχυρότερη· πόση προσπάθεια έπρεπε να καταβάλουν για να ξανακερδίσουν τον έλεγχο πάνω στη Θρακική Χερσόνησο, σε μιαν από τις δύο κύριες στενοποριές που βρίσκονταν στον δρόμο ανεφοδιασμού της Αθήνας με σιτηρά από την Κριμαία (βλ. *OPW* 45 κ.ε., ειδ. 48-9)· κι αν έπρεπε να δοκιμάσουν να κατακτήσουν ξανά την Αμφίπολη, κλειδί προς τη γύρω από τον ποταμό Στρυμώνα περιοχή για τον ανεφοδιασμό σε ξυλεία και στρατηγικό σημείο που έλεγχε τη διάβαση του ίδιου του Στρυμώνα. Από τις λιγοστές μαρτυρίες μαθαίνουμε για κάποια διχοστασία στην Αθήνα σχετικά με την εξωτερική πολιτική, σε ταξική βάση, ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς (βλ. *Hell. Oxy.* VI. [I]3· Αριστοφ. *Εκκλ.* 197-8)· αλλά στα περισσότερα ζητήματα, εσωτερικά και εξωτερικά, δεν υπάρχει καμιά σαφής μαρτυρία για κάποια τέτοια διχοστασία: δεν υπάρχει κανένας λόγος να την υποθέσουμε σ' αυτή την περίοδο.

Μια αποφασιστική αλλαγή ξεκίνησε, σχεδόν ανεπαίσθητα στην αρχή, με την άνοδο της Μακεδονίας, στο πρόσωπο του βασιλιά Φιλίππου Β', από τις αρχές της δεκαετίας του 350, την εποχή ακριβώς που η δύναμη της Αθήνας και της «Δεύτερης Συμμαχίας» της είχε αρχίσει να φθίνει[35]. Ο ρόλος του Φιλίππου είναι κάτι που μπορεί να εξεταστεί με περισσότερη άνεση λίγο αργότερα: το μόνο που έχω να τονίσω εδώ είναι το γεγονός ότι ο Φίλιππος ήταν ένας πολύ δεσποτικός κυβερνήτης, με απεριόριστη δίψα για προσωπική εξουσία, και φυσικά καθόλου φιλικός προς τη δημοκρατία· και ότι πιθανότατα αν κέρδιζε τον έλεγχο της Αθήνας θα θεωρούσε συμφέρον να εγκαταστήσει μια κυβέρνηση από ολιγαρχικούς οπαδούς – όπως το έκανε στη Θήβα μετά τη νίκη του κατά της πόλης αυτής και της Αθήνας στη μάχη της Χαιρώνειας το 338 (Ιουστίνος IX. iv. 6-9). Χρειάστηκε πολύς χρόνος στους Αθηναίους για να εκτιμήσουν τις βαθύτερες πραγματικότητες της κατάστασης, αλλά νομίζω πως υπάρχει λόγος να πιστεύουμε ότι ο Δημοσθένης συνέλαβε ξαφνικά την αλήθεια περί τα τέλη του 352[36], και έγκαιρα κατάλαβε ότι οι φτωχοί Αθηναίοι ήταν εκείνοι που πιθανότατα θ' ανταποκρίνονταν στις εκκλήσεις για αντίσταση μέχρις εσχάτων στον Μακεδόνα, για τον απλό λόγο ότι αν ο Φίλιππος αποκτούσε εξουσία πάνω στην Αθήνα, θα μπορούσε κάλλιστα να αποφασίσει (αν και δεν το έκανε) να καταστρέψει τη δημοκρατία – οπότε αυτοί, οι φτωχότεροι Αθηναίοι, θα στερούνταν οπωσδήποτε τα πολιτικά τους δικαιώματα, όπως πράγματι έγινε το 322/1 (βλ. πιο κάτω). Στην πραγματικότητα δεν ήταν στις προθέσεις του Φιλίππου να μεταχειριστεί σκληρά την Αθήνα, αν μπορούσε να το αποφύγει αυτό, όπως και έγινε. Έτσι ενήργησε και ο γιος και διάδοχος του Φιλίππου, ο Μέγας Αλέξανδρος, που δεν είχε κανένα λόγο να επέμβει στο πολίτευμα της Αθήνας. Όταν όμως οι Αθηναίοι μπήκαν επικεφαλής μιας μεγάλης ελληνικής εξέγερσης κατά των Μακεδόνων, αμέσως μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου το 323, και τον επόμενο χρόνο νικήθηκαν σ' όλη τη γραμμή και αναγκάστηκαν να παραδοθούν, ο Μακεδόνας στρατηγός Αντίπατρος έθεσε τέρμα στη δημοκρατία· και ύστερα από το 322 η Αθήνα γνώρισε μια σειρά επεμβάσεων και πολιτειακών αλλαγών και δεν στάθηκε ποτέ ικανή ν' αποφασίζει για την τύχη της για μεγάλο διάστημα (βλ. υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου· επίσης Παράρτημα IV, § 2, και σημ. 5).

Ίσως η πιο έκδηλη αποτυχία της Αθήνας στον 4ο αιώνα ήταν η ανικανότητά της να βρει τα χρηματικά ποσά (πολύ μεγάλα, με τα ελληνικά μέτρα των δημόσιων

οικονομικών) που απαιτούνταν για να διατηρήσει τις ναυτικές δυνάμεις, τις οποίες χρειαζόταν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό απ' οποιοδήποτε άλλο ελληνικό κράτος, ώστε να συνεχίσει τη «φυσική» – όπως θα την έλεγα – εξωτερική πολιτική της. Εξήγησα ήδη, στα *OPW* 45-9, γιατί η Αθήνα σπρώχτηκε από την ιδιόμορφη κατάστασή της, ως εισαγωγέας σιτηρών σε εντελώς εξαιρετική κλίμακα, προς μια πολιτική «ναυτικού ιμπεριαλισμού», για να προστατεύσει τους δρόμους τού ανεφοδιασμού της. (Κατέγραψα επίσης, στο χωρίο που μόλις ανέφερα, τις κυριότερες περιπτώσεις κατά τις οποίες η Αθήνα έπαθε, ή κινδύνεψε να πάθει μεγάλη συμφορά, όταν απειλήθηκε η διακοπή του ανεφοδιασμού της σε σιτηρά). Όλη η βιοτροπία της Αθήνας διακυβευόταν τότε· και εκείνο που τόσο συχνά καταγγέλλεται ως καθαρή απληστία της και δίψα της για κυριαρχία, από σύγχρονους μελετητές των οποίων την αντιπάθεια για την Αθήνα δυναμώνει το γεγονός ότι αυτή προώθησε δημοκρατικά καθεστώτα σε κράτη που βρίσκονταν υπό τον έλεγχό της ή την επιρροή της, ήταν στην πραγματικότητα μια σχεδόν αναπόφευκτη συνέπεια αυτού του τρόπου ζωής. Τον 5ο αιώνα, ο φόρος υποτελείας από τα ηγεμονευόμενα από την Αθήνα κράτη, της επέτρεψε να διατηρεί ένα μεγάλο στόλο. Μετά το 405 άλλαξε όλη η κατάσταση: εξαιτίας του υποτυπώδους χαρακτήρα των δημόσιων οικονομικών όλης της Ελλάδας, και της αποτυχίας τους να ανανεωθούν σ' αυτόν τον τομέα, οι Αθηναίοι ήταν αιωνίως ανίκανοι να εξεύρουν τα αναγκαία χρήματα για να επανδρώσουν τα απαραίτητα πολεμικά σκάφη τους. Εισφορές από τους συμμάχους τους στη λεγόμενη «Δεύτερη Αθηναϊκή Συμμαχία» του 378/7 κ.ε. δεν ήταν πια δυνατόν να απαιτούν οι Αθηναίοι (όπως κατά την περίοδο της ηγεμονίας τους, τον 5ο αιώνα), αλλά έπρεπε αυτές να ζητηθούν και να εγκριθούν από τους συμμάχους στο *συνέδριό* τους. Τελικά οι εισφορές αυτές δεν ήταν επαρκείς και οι Αθηναίοι διοικητές κατέφευγαν κάποτε σε αυτό που ουσιαστικά ήταν πειρατικά μέτρα για να καλύψουν τα ελλείμματα. Νομίζω πως όλοι οι ιστορικοί κάθε άλλο παρά αντιλαμβάνονται αρκετά πόσο απελπιστικά σοβαρή ήταν η έλλειψη κρατικών χρηματικών πόρων στην Αθήνα κατά τον 4ο αιώνα. Έχω συγκεντρώσει πολλές μαρτυρίες πάνω στο θέμα, τις οποίες, μια και δεν γνωρίζω να έχει γίνει καμιά παρουσίασή τους, θα τις δώσω εδώ σε μια σημείωση[37].

Καιρός όμως να πάρουμε μια γενικότερη ιδέα της Ελλάδας του 4ου αιώνα και του μέλλοντός της.

★ ★ ★ ★ ★

Όπως θα δείξω στο υποκεφάλαιο 3 αυτού του κεφαλαίου, η Ελληνική Δημοκρατία, μεταξύ του 4ου π.Χ αιώνα και του 3ου αιώνα της χριστιανικής εποχής, γκρεμίστηκε βαθμιαία – διότι δεν πέθανε απλώς, ούτε καν αυτοκτόνησε αλλά καταλύθηκε εσκεμμένα με τις συνδυασμένες προσπάθειες των Ελληνικών εύπορων τάξεων, των Μακεδόνων και των Ρωμαίων.

Η Ελλάδα και η Φτώχεια ήταν πάντοτε ομογάλακτες αδελφές, όπως είπε ο Ηρόδοτος (VII. 102.1)· αλλά η φτώχεια στον 4ο αιώνα φαίνεται να είναι ένα πιο πιεστικό κακό απ' ό,τι ήταν στον 5ο. Ο έβδομος, ο έκτος και ο πέμπτος ήταν μια εποχή σταθερής οικονομικής ανάπτυξης, με ξεχωριστή αύξηση του πλούτου τουλάχιστον στις πιο προηγμένες πόλεις· κι από τις διαθέσιμες ισχνές πληροφορίες αποκομίζει κανείς την εντύπωση ότι σημειώθηκε μια αξιοσημείωτη άνοδος του βιοτικού επιπέ-

δου όλων ουσιαστικά των τμημάτων του πληθυσμού. Ασφαλώς υπήρξε μια αληθινή οικονομική ανέλιξη, που έγινε δυνατή χάρη στην ανάπτυξη του εμπορίου, της μικρής βιομηχανίας, και της χρηματικής οικονομίας, και βοηθήθηκε πολύ από την προηγούμενη πρόοδο του αποικισμού στους αιώνες 8ο και 7ο. Η εξαγωγή ελληνικού λαδιού, κρασιού, πήλινων αγγείων, ειδών μεταλλουργίας και άλλων γεωργικών και βιομηχανικών προϊόντων πήρε καταπληκτικές διαστάσεις, φτάνοντας στο απόγειό της πιθανόν στο δεύτερο μισό του 5ου αιώνα[38]. Στο πολιτικό πεδίο η όλη περίοδος χαρακτηριζόταν από μια κίνηση προς την απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων από μιαν αύξουσα αναλογία της κοινότητας των πολιτών. Τον 5ο αιώνα η Αθηναϊκή «ηγεμονία» αναμφίβολα προήγαγε τη δημιουργία, ή την ενίσχυση, της δημοκρατίας σε πολλές άλλες Ελληνικές πόλεις (βλ. σημ. 26 και πάλι). Τον 4ο αιώνα η ανάπτυξη αυτή σταμάτησε, και μάλιστα σε ορισμένα μέρη αντιστράφηκε. Η κατάσταση της δημοκρατίας, κατά τον 4ο αιώνα, εκτός από την Αθήνα, πιθανότατα δε και από όχι πολλές άλλες πόλεις, ήταν πάντοτε αβέβαιη και βρισκόταν διαρκώς σε άμυνα. Τόσο στον οικονομικό όσο και στον πολιτικό τομέα, τότε, το ρεύμα της ανάπτυξης είχε κάνει στροφή κατά τις αρχές του 4ου αιώνα, και άρχισε μια βραδεία ύφεση. Όσο για τις λεπτομέρειες της οικονομικής ζωής στον 4ο αιώνα, οι πληροφορίες είναι ακόμα πολύ λειψές, εκτός σε ορισμένο βαθμό για ό,τι αφορά την Αθήνα· αλλά η δική μου εντύπωση είναι ότι υπήρχε πλατιά διαδομένη και σοβαρή φτώχεια μέσα στις λαϊκές μάζες, ενώ ταυτόχρονα οι λίγοι πλούσιοι γίνονταν ίσως πλουσιότεροι. Δεν νομίζω προσωπικά ότι έχουμε αρκετές μαρτυρίες για να είμαστε βέβαιοι αν ναι ή όχι η πρώτη τάση (η πτώχευση των Πολλών) υπερβαίνει σε βαρύτητα τη δεύτερη (τον πλουτισμό των Ολίγων) και αν επέφερε μια πραγματική ολική πτώχευση της Ελλάδας στο σύνολό της. Ο Rostovtzeff, στη μεγάλη του *Κοινωνική και οικονομική ιστορία του Ελληνιστικού κόσμου* (που δημοσιεύτηκε πριν από περίπου σαράντα χρόνια), υποστήριξε ότι η οικονομική παρακμή πολλών ελληνικών πόλεων από το τέλος του 5ου αιώνα και εφεξής οφειλόταν κυρίως στο στένεμα της εξωτερικής αγοράς για τις ελληνικές εξαγωγές, καθώς η εγχώρια παραγωγή άρχισε ν' αναπτύσσεται στην περιφέρεια της ελληνικής εμπορικής ζώνης: διαπιστώνει την ανάπτυξη της κεραμικής βιοτεχνίας, της νομισματοκοπής, της κοσμηματοποιίας, και της κατεργασίας μετάλλου, της υφαντουργίας, της αμπελουργίας και της ελαιοκομίας, σε περιφέρειες απομακρυσμένες όπως στην Ιταλία, στη Θράκη, στη Συρία, στην Κριμαία και στη νότια Ρωσία, που όλες, μέχρι το τελευταίο τμήμα του 5ου αιώνα, αποτελούσαν αγορές για τα προϊόντα της ίδιας της Ελλάδας, αλλά στη συνέχεια έγιναν όλο και πιο ικανές να καλύπτουν τις δικές τους ανάγκες, συχνά με χονδροειδείς απομιμήσεις των παλιότερων ελληνικών εισαγωγών[39]. Η Αθήνα ήταν μια εξαίρεση ως προς την ανάγκη να εισάγει το μεγαλύτερο μέρος του εφοδιασμού της σε τρόφιμα (βλ. το έργο μου *OPW* 46-9), καθώς και όλη την ξυλεία της και τα μέταλλα (εκτός από το ασήμι και τον μόλυβδο, που τα προμηθευόταν από τα περίφημα μεταλλεία του Λαυρίου στη νοτιοανατολική Αττική)· αλλά και πολλές άλλες ελληνικές πόλεις εξαρτιόνταν σε κάποιο βαθμό από τις εισαγωγές, ακόμα και του σιταριού όταν οι σοδειές τους ήταν κακές ή ελλειμματικές (όπως συνέβαινε συχνά), και αν οι εξαγωγές τους μειώνονταν σοβαρά τότε δυσκολεύονταν να πληρώσουν για τις αναγκαίες εισαγωγές.

Κατά πόσον η θεωρία τούτη του Rostovtzeff (που τελευταία υποστηρίχτηκε στις γενικές της γραμμές από τον Claude Mossé)[40] δίνει μια μερική έστω εξήγηση της

κατάστασης που περιέγραψα, δεν είμαι βέβαιος· και πάντως το όλο ζήτημα χρειάζεται να επανεξεταστεί από κάποιον που να κατέχει πολύ καλύτερα από μένα τις αρχαιολογικές μαρτυρίες. Δεν γνωρίζω, βεβαίως, ούτε ένα χωρίο σε ελληνική γραπτή πηγή που να κάνει την παραμικρή νύξη ότι κάποιοι Έλληνες αντιλήφθηκαν πως η αγορά για τα ελληνικά προϊόντα στένευε σε βάρος τους, ή που να φανερώνει την επίγνωση κάποιας ανάγκης να αυξηθούν οι εξαγωγές. Επιπλέον, μπορούμε άραγε να είμαστε βέβαιοι ότι η παραγωγή των εμπορευμάτων που εξάγονταν (κρασί και λάδι, καθώς και είδη της βιοτεχνίας) δεν αντισταθμιζόταν ώς ένα βαθμό από μιαν αύξηση της καλλιέργειας δημητριακών; Αν εξαιρέσουμε την περίοδο της μεγάλης σιτοδείας που άρχισε στο τέλος της δεκαετίας του 330, η τιμή των δημητριακών δεν φαίνεται να είχε ανέβει πάρα πολύ στον 4ο αιώνα, σχετικά με άλλες τιμές. Η δική μου εντύπωση – με κάθε επιφύλαξη για την αξία της – δεν είναι τόσο ότι η Ελλάδα ως σύνολο ήταν φτωχότερη στον 4ο αιώνα, όσο ότι η τάξη των πλουσίων ήταν τώρα ικανή να ιδιοποιείται ένα μεγαλύτερο μερίδιο από το διαθέσιμο μικρό πλεόνασμα απ' ό,τι στα τέλη του 5ου αιώνα – αν και πιθανώς μικρότερο στη δημοκρατική Αθήνα απ' ό,τι στα περισσότερα άλλα κράτη. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε η πραγματική αιτία της ελληνικής παρακμής είναι πολύ βαθύτερα ριζωμένη στη φύση του ελληνικού οικονομικού και κοινωνικού συστήματος απ' ό,τι παραδέχεται η θεωρία του Rostovtzeff.

Θα ήθελα να επισύρω ιδιαίτερα την προσοχή στον πολύ μεγάλο και αυξανόμενο αριθμό ατόμων που ανέλαβαν υπηρεσία ως μισθοφόροι, όχι μόνο στα ελληνικά στρατεύματα αλλά και σε μη Έλληνες, ειδικά στον βασιλιά της Περσίας και τους σατράπες του: στο δεύτερο μισό του 4ου αιώνα συγκεκριμένα αριθμούσαν πολλές δεκάδες χιλιάδες[41]. Έχουμε μια σειρά περιγραφές στις πηγές του 4ου αιώνα, πριν απ' όλα στον Ισοκράτη, που τονίζουν ότι η αδυναμία να εξασφαλίζουν τα προς το ζην στην πατρίδα τους ήταν εκείνο που έσπρωξε τους ανθρώπους αυτούς να γίνουν μισθοφόροι, και άλλους να περιπλανιόνται μακριά από την πατρίδα σε αναζήτηση πόρων ζωής[42]. Συγγραφείς ολιγαρχικών φρονημάτων στηλιτεύουν κάποτε τους μισθοφόρους με οξύτητα. Κατά τον Πλάτωνα, είναι περίπου οι πιο αλαζόνες, άδικοι, βίαιοι και ανόητοι των ανθρώπων[43]. Ο Ισοκράτης τους παριστάνει ως συμμορίες φυγάδων, αλητών, εγκληματιών και ληστών, «κοινούς εχθρούς όλης της ανθρωπότητας»[44], και λέει απερίφραστα ότι καλύτερα να ήταν νεκροί (V. 55). Ο Ισοκράτης επέμενε με αγωνία ότι τούτα τα άτομα έπρεπε πάση θυσία να εμποδιστούν να συνασπιστούν εναντίον εκείνων των Ελλήνων συμπατριωτών τους, που, όπως ο ίδιος, καλοζούσαν κάπως, και να τους αρπάξουν την περιουσία τους με τη βία[45]. Η εύλογη λύση, που ζητούσαν από τις αρχές ακόμα του 4ου αιώνα ο Γοργίας και ο Λυσίας, και πιο επίμονα ο ίδιος ο Ισοκράτης επί σαράντα κάπου χρόνια[46], ήταν μια μεγάλη Ελληνική εκστρατεία εναντίον της Περσικής Αυτοκρατορίας, για την απόσπαση από τους βαρβάρους αρκετής γης στην Ασία που θα εξασφάλιζε μιαν άνετη ζωή σ' αυτούς τους ανθρώπους και σ' όποιους άλλους ενδείς Έλληνες. Όταν όμως η εκστρατεία επιχειρήθηκε λίγα χρόνια μετά τον θάνατο του Ισοκράτη, από τον Αλέξανδρο και τους Μακεδόνες του, η πραγματικότητα ήταν πολύ διαφορετική από τους οραματισμούς του Ισοκράτη.

★ ★ ★ ★ ★

Στην πολιτική σφαίρα, η δημοκρατία μόλις που κατάφερνε να κρατήσει τις θέσεις της, κατά τον 4ο αιώνα, και σε πολλές πόλεις έξω από την Αθήνα ο ταξικός πόλεμος που είχε ήδη εξαπλωθεί κατά το τελευταίο τέταρτο του 5ου αιώνα έγινε οξύτερος. Δεδομένου ότι ένα πολύ μεγάλο μέρος των διασωσμένων μαρτυριών για την πολιτική ιστορία του 4ου αιώνα αναφέρονται ειδικά στην Αθήνα, όπου (όπως είπα προηγουμένως) ο ταξικός αγώνας στο πολιτικό πεδίο ήταν πιθανόν πολύ ηπιότερος απ' ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη ελληνική πόλη, είναι για μας εύκολο να παραβλέψουμε την επικίνδυνη κατάσταση έντασης και συγκρούσεων σε πολλές από τις άλλες πόλεις. Ολιγαρχικοί και δημοκρατικοί ηγέτες δεν δίσταζαν να καλέσουν εξωτερικές δυνάμεις για να τους βοηθήσουν να υπερισχύσουν των αντιπάλων τους. Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον παράδειγμα είναι η κατάσταση στην Κόρινθο το 387/6, ακριβώς μετά την «Ειρήνη του Βασιλιά» ή «Ανταλκίδεια Ειρήνη». Η Κόρινθος είχε πρόσφατα πάψει να υπάρχει ως ανεξάρτητη πόλη, καθώς είχε προσαρτηθεί από τη γειτονική δημοκρατία του Άργους[47]. Όταν ο Σπαρτιάτης βασιλιάς Αγησίλαος εμφανίστηκε μπροστά στα τείχη της Κορίνθου, «οι Κορίνθιοι» – δηλαδή η δημοκρατική παράταξη που είχε τώρα τον έλεγχο στην Κόρινθο – αρχικά αρνήθηκαν να απολύσουν την αργείτικη φρουρά που προάσπιζε το δημοκρατικό καθεστώς στην Κόρινθο (Ξεν., *Ελλην.* V.i. 33-4). Μολονότι ήξεραν ότι αν η φρουρά αποσυρόταν και η Σπάρτη ανακτούσε τον έλεγχο της πόλης, η Κόρινθος θα αποκαθίστατο ως ανεξάρτητη πόλη, κατάλαβαν ότι αυτό θα είχε επίσης ως επακόλουθο την επιβολή και πάλι της παλιάς ολιγαρχίας – και θεώρησαν το τελευταίο ως μια πιο δυσάρεστη εναλλακτική λύση από το να δεχτούν να πάψει η Κόρινθος να υπάρχει ως ανεξάρτητη πόλη και να παραμείνει ως ένα απλό τμήμα του Άργους! Ένα εξίσου ακραίο παράδειγμα, με πρωταγωνιστές τούτη τη φορά τους ολιγαρχικούς, είναι η παράδοση της Καδμείας (της Ακρόπολης των Θηβών) στον Σπαρτιάτη στρατηγό Φοιβίδα το 382 από τη Θηβαϊκή ολιγαρχική παράταξη, ηγέτης της οποίας ήταν ο Λεοντιάδης, ένας αφοσιωμένος οπαδός της Σπάρτης. Ο Λεοντιάδης ήταν τότε επικεφαλής μιας μικρής ολιγαρχίας, ολότελα υποχείριας των Σπαρτατών, που εγκατέστησαν μια φρουρά στη θηβαϊκή Καδμεία για να κρατάει στην εξουσία το καθεστώς ανδρεικέλων. Είναι ενδιαφέρουσα η πληροφορία που μας δίνει ο Ξενοφών, ότι οι Θηβαίοι τώρα «προσέφεραν στους Σπαρτιάτες περισσότερες υπηρεσίες από εκείνες που τους ζητήθηκαν» (*Ελλην.* V.ii. 36) – ακριβώς όπως και οι Μαντινείς μεγαλογαιοκτηματίες, όταν η Σπάρτη γκρέμισε τα τείχη της πόλης τους και την κερμάτισε στα τέσσερα αρχικά της χωριά, ένιωσαν τέτοια ευχαρίστηση που είχαν μια «αριστοκρατία» και που έπαψαν να ενοχλούνται από «επαχθείς δημαγωγούς», όπως κατά την περίοδο της δημοκρατίας τους, ώστε «προσήλθαν από τα χωριά τους για στρατιωτική υπηρεσία στο πλευρό των Σπαρτιατών με πολύ μεγαλύτερο ενθουσιασμό απ' ό,τι όταν ήταν υπό τη δημοκρατία» (στο ίδιο, 7).

Στα συμβάντα αυτά, βλέπουμε τη Σπάρτη[47a] να είναι ο μεγάλος υποστηρικτής της ολιγαρχίας και των ιδιοκτητριών τάξεων: αυτή ήταν η κατάσταση σ' όλη τη διάρκεια των πρώτων τριών ή τεσσάρων δεκαετιών του 4ου αιώνα, μέχρι που η Σπάρτη έχασε την υπέρτερη θέση της στην Ελλάδα (βλ. το βιβλίο μου *OPW* 98-9, 162-4). Στις αρχές του 4ου αιώνα, ο Ξενοφών συγκεκριμένα θεωρεί πάντοτε αυτονόητο πως όταν υπάρχει μέσα σε μια πόλη διχασμός σε ταξική βάση, οι πλούσιοι θα στραφούν φυσικότατα προς τη Σπάρτη και ο δήμος προς την Αθήνα[48]. Ανάμεσα στα κάμποσα σχετικά παραδείγματα, μπορούμε ασφαλώς να συμπεριλάβουμε

και την περίπτωση της Φλιούντος, που παρανοήθηκε σοβαρά σε ένα σπουδαίο σημείο από τον Legon σε μια πρόσφατη διεξοδική μελέτη του[49].

Μερικές πόλεις φαίνεται να στάθηκαν ικανές για αρκετά μακριές περιόδους να διαφυλάξουν τουλάχιστον μιαν ορισμένη επιφανειακή αρμονία, σε άλλες όμως σημειώθηκαν *στάσεις*, που κάποτε έπαιρναν βίαιο και αιματηρό χαρακτήρα, θυμίζοντάς μας τα φοβερά γεγονότα στην Κόρκυρα (Κέρκυρα) το 427, για τα οποία ο Θουκυδίδης μάς άφησε μια ζωντανή περιγραφή (III. 70-81· IV. 46-8), και τα οποία ο ίδιος θεωρούσε ως ένα από τα επεισόδια που εγκαινίαζαν μια νέα εποχή έντονης εμφύλιας διαμάχης (III. 82-3, ειδ. 82.1). Μια από τις πιο αιματηρές *στάσεις* που ξέσπασαν κατά τον 4ο αιώνα ήταν ο *σκυταλισμός* στο Άργος το 370, όταν 1.200-1.500 άτομα από τις ανώτερες τάξεις λέγεται ότι σφάχτηκαν από τον δήμο – συμβάν που προξένησε τέτοια φρίκη, όταν ανακοινώθηκε στην Αθηναϊκή Συνέλευση, ώστε αμέσως τελέστηκε μια εξαγνιστική θυσία (Διόδ. XV. 57.3 μέχρι 58.4· Πλούτ. *Ηθ.* 814b).

Η Τυραννία, ένα φαινόμενο που στον 5ο αιώνα π.Χ. είχε γίνει πολύ σπανιότερο απ' ό,τι ήταν στον 7ο και στον 6ο, τώρα ξανασυναντιέται σε αρκετές πόλεις: η επανεμφάνισή της μαρτυρεί μια όξυνση του πολιτικού ταξικού αγώνα. Είναι κρίμα που δεν μπορούμε να αναπαραστήσουμε το τι συνέβη συγκεκριμένα στην Ηράκλεια την Ποντική: η πραγματική κατάσταση έχει σχεδόν ολότελα συσκοτιστεί από την υπερβολική ρητορεία των πηγών, ιδιαίτερα του γηγενούς ιστορικού Μέμνονα (*FGrH* 434 F1), που έγραψε, πολλούς αιώνες αργότερα, στη διάρκεια της πρώιμης Ρωμαϊκής Ηγεμονίας. Μέρος της ουσιαστικής αλήθειας αποκαλύπτεται από μια κάπως απίθανη πηγή, τον Ιουστίνο (XVI.iv-v, ειδ. iv.2, 10-20), όπου μαθαίνουμε ότι η ταξική διαμάχη είχε οδηγήσει σε μιαν επαναστατική κατάσταση, με τις κατώτερες τάξεις να διαδηλώνουν την απαίτησή τους να ακυρωθούν τα χρέη και να γίνει αναδασμός της γης των πλουσίων· ότι η Βουλή, προφανώς όργανο της ολιγαρχικής εξουσίας, ζήτησε την επάνοδο από την εξορία του Κλεάρχου, πιστεύοντας ότι αυτός θα τακτοποιούσε τα πράγματα προς όφελος των πλουσίων· αλλά ότι ο Κλέαρχος πήρε το μέρος των κατώτερων τάξεων, που τον ανέδειξαν τύραννο (364-352/1 π.Χ.). Προφανώς αυτός ακολούθησε μια ριζοσπαστική πολιτική, αντίθετη προς τα συμφέροντα των πλουσίων: το γεγονός μάς το κρύβει ένας βόρβορος ύβρεων από μέρους του Ιουστίνου, του Μέμνονα και άλλων[50]. Η «κακοήθεια» του Κλεάρχου ξάφνιασε τον Ισοκράτη (*Επιστ.* VII.12), του οποίου ήταν κάποτε μαθητής, όπως ήταν και του Πλάτωνα (Μέμνων, F1). Στην ίδια επιστολή, όπου μιλάει για τον Κλέαρχο, ο Ισοκράτης δείχνει (§ 8, πρβλ. 4) υπό ποίες συνθήκες θα ήταν πρόθυμος να δεχτεί έναν τύραννο ως *καλόν καγαθόν:* εκθειάζει τον Κλεόμμιδα από τη Μυτιλήνη διότι φρόντισε για την ασφάλεια της περιουσίας των πολιτών· δεν έκανε καμιά δήμευση· και όταν αποκατέστησε εξόριστους, τους έδωσε πίσω την περιουσία τους και αποζημίωσε εκείνους που την είχαν αγοράσει!

Άλλο ένα ενδιαφέρον πρόσωπο, ένας σύγχρονος του Κλεάρχου, είναι ο Εύφρων από τη Σικυώνα, που περιλούζεται με πλήθος βρισιές στις δύο κυριότερες πηγές μας για τη δεκαετία του 360, τον Ξενοφώντα και τον Διόδωρο[51], επειδή αυτοανακηρύχθηκε τύραννος της Σικυώνας το 367 παίρνοντας το μέρος του δήμου εναντίον των πολιτών εκείνων που ο Ξενοφών χαρακτηρίζει αδιαφόριστα ως «*οι πλουσιώτατοι*» (*HG* VII.i.44) ή «*οι κράτιστοι*» (iii.1) ή απλώς «*οι βέλτιστοι*» (iii. 4,8), από τις περιουσίες των οποίων λέγεται ότι έκανε μαζικές δημεύσεις (i. 46· iii. 8· Διόδ.

XV. 70.3). Ο Εύφρων, λέει ακόμα ο Ξενοφών, διακήρυξε ότι θα εγκαθίδρυε ένα πολίτευμα όπου όλοι θα συμμετείχαν «*επί ίσοις και ομοίοις* [όροις], *Ελλην.* VII. i. 45). Αλλά, για τον Ξενοφώντα και τον Διόδωρο, ο Εύφρων είναι ένας τύραννος, και ο Ξενοφών είναι αηδιασμένος από το γεγονός ότι οι Σικυώνιοι, μετά τη δολοφονία του Εύφρονα στη Θήβα, τον έθαψαν στην Αγορά τους και τον τιμήσανε ως «ιδρυτή της πόλης» (iii. 12), προφανώς προσφέροντάς του τη λατρεία που ταιριάζει σε ήρωες. (Ο εγγονός του Εύφρονα, που κι αυτός λεγόταν Εύφρων, δέχτηκε ιδιαίτερες τιμές από τους Αθηναίους για τη φιλία και τη βοήθεια που τους παρέσχε κατά τις δύσκολες μέρες του Λαμιακού πολέμου και της ολιγαρχίας που ακολούθησε· βλ. σχετικά υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου και σημ. 2)[52].

Η Αθηναϊκή δημοκρατία, ασφαλής και απόρθητη καθώς ήταν από καθαρά εσωτερική επίθεση, εβάλλετο συνεχώς από καλυμμένες θέσεις. Σε μερικές από τις πηγές μας και, κατά την κρίση πολλών σύγχρονων συγγραφέων, η κατάσταση αυτή κρίνεται από τη σκοπιά των πλουσίων, από τους οποίους και πηγάζει όλη η διασωσμένη προπαγάνδα – απ' όπου και η υποστηριζόμενη τόσο συχνά γνώμη ότι στον 4ο αιώνα οι ατυχείς πλούσιοι ληστεύονταν φρικτά, υφίσταντο εκμετάλλευση και φορολογούνταν από τους ανελέητους και άπληστους φτωχούς. Αυτά έλεγαν βεβαίως πολλοί πλούσιοι. Ακούστε, λογουχάρη, τα πικρά παράπονα του Ισοκράτη (XV. 159-60· πρβλ. VIII. 128):

> Όταν ήμουν παιδί [δηλ. στη δεκαετία του 420] τόσον εθεωρείτο ότι είναι ασφαλές και τιμητικό το να πλουτίζει κανείς, ώστε σχεδόν όλοι ισχυρίζονταν ότι κατείχαν περιουσία μεγαλύτερη από εκείνην που πράγματι κατείχαν, διότι ήθελαν να μετάσχουν στο κύρος που αυτή εξασφάλιζε. Σήμερα, αντίθετα, πρέπει κανείς να απολογείται για το ότι είναι πλούσιος, ως να επρόκειτο για ένα από τα μέγιστα αδικήματα...· διότι έχει καταντήσει πολύ φοβερότερο το να θεωρείται κανείς εύπορος παρά να αδικεί ολοφάνερα...· διότι εκείνοι μεν (οι αδικήσαντες) ή έτυχαν συγνώμης ή τιμωρήθηκαν με μικρή τιμωρία, ενώ αυτοί (οι πλούσιοι) καταστράφηκαν τελείως, και μπορούμε να βρούμε ότι είναι περισσότεροι εκείνοι που έχουν στερηθεί τις περιουσίες τους, παρά εκείνοι που έχουν τιμωρηθεί για τα αδικήματά τους.

Αν ωστόσο παραμερίσουμε τις γενικεύσεις αυτού του είδους και κρίνουμε ειδικές συγκεκριμένες μαρτυρίες σαν κι αυτές που έχουμε, διαπιστώνουμε ότι η κατάσταση είναι τελείως διαφορετική. Λογουχάρη, δεν πρόκειται να πάρουμε πολύ στα σοβαρά το ζοφερό απόσπασμα που παρέθεσα από τον Ισοκράτη, όταν ανακαλύπτουμε ότι ο ίδιος ο ρήτορας, αν και ήταν πολύ πλούσιος με τα αρχαία μέτρα, σήκωνε ένα εξαιρετικά μικρό μερίδιο από τα δημόσια βάρη[53].

Όπως έδειξα ήδη, έξω από την Αθήνα ο πολιτικός ταξικός αγώνας στον 4ο αιώνα συχνά γινόταν οξύτατος. Πλούσιοι και φτωχοί έβλεπαν οι μεν τους δε με άγριο μίσος και όταν ακολουθούσε μια επανάσταση υπήρχαν μαζικές εκτελέσεις και εξορίες, και δήμευση των περιουσιών τουλάχιστον των ηγετών του αντίπαλου κόμματος. Το πρόγραμμα των Ελλήνων επαναστατών φαίνεται να επικεντρωνόταν κυρίως σε δύο αιτήματα: αναδιανομή της γης και διαγραφή των χρεών (*γης αναδασμός, χρεών αποκοπή*). Αυτό το δίδυμο σύνθημα, χαρακτηριστικό μιας φτωχεμένης αγροτιάς, είχε εμφανιστεί στην Αθήνα στις αρχές του 6ου αιώνα, τον καιρό του Σόλωνα, όπως είδαμε πιο πάνω (υποκεφ. 1). Δεν πολυακούεται στην Ελλάδα του 5ου αιώνα[54] αλλά έγινε όλο και πιο επίμονο κατά τον 4ο. Στην Αθήνα, όμως, όπου

η δημοκρατία έδωσε τη δυνατότητα στους φτωχούς να ασκούν κάποιον πολιτικό έλεγχο και να αυτοπροστατεύονται έτσι ώς έναν βαθμό από την εκμετάλλευση και την καταπίεση, σπάνια και πάλι το ακούμε μετά τις αρχές του 6ου αιώνα. Αλλού τούτο το σύνθημα έγινε ο μόνιμος εφιάλτης της εύπορης τάξης[55]. Ο συγγραφέας των μέσων του 4ου αιώνα Αινείας, γενικά γνωστός ως Αινείας «Τακτικός», που έγραφε όχι πολύ μετά από το 360 (και που μπορεί κάλλιστα να είναι ο Αρκάς στρατηγός Αινείας από τη Στύμφαλο, που αναφέρεται στα *Ελληνικά* του Ξενοφώντα)[56], δίνει μερικές ενδιαφέρουσες μαρτυρίες για τον φόβο που ένιωθε η εύπορη τάξη μπροστά στο ενδεχόμενο μιας επανάστασης στην οποία εξωθούσε το βάρος των χρεών: ανάμεσα στα μέτρα που συνιστά σε πολιορκημένες πόλεις είναι η μείωση ή κατάργηση του τόκου ή ακόμα και η διαγραφή όλου του ποσού του χρέους (XIV.1-2)· και, γενικά, φαίνεται αληθινά κυριευμένος από την ιδέα ότι η πόλη κινδυνεύει να προδοθεί στον εχθρό εκ των έσω από δυσαρεστημένους πολιτικά[57]. Μερικές φορές κάποιος ηγετικός πολιτικός παράγοντας μπορεί ν' αναλάβει την υπόθεση των φτωχών και να θέσει σ' εφαρμογή τουλάχιστον μέρος του προγράμματός τους, αρπάζοντας ίσως ταυτόχρονα ο ίδιος την εξουσία ως τύραννος. (Σημειώσαμε ένα-δύο σχετικά παραδείγματα: τον Κλέαρχο από την Ηράκλεια και τον Εύφρονα από τη Σικυώνα – αν βεβαίως πρέπει να κατατάξουμε τον Εύφρονα ως «τύραννο»). Αυτά όμως τα ξεσπάσματα ήταν αλυσιτελή: κι όταν ακόμα δεν κατέληγαν σε μιαν ανεύθυνη και τελικά κατασταλτική τυραννία, απλώς πραγματοποιούσαν μια προσωρινή ισοπέδωση, μετά την οποία ξανάρχιζε η ίδια παλιά πορεία, εντατικοποιημένη από την εχθροπάθεια του εμφύλιου πολέμου.

Τελικά μόνο μια ικανοποιητική λύση μπορούσε να υπάρχει, κατά την άποψη των εύπορων τάξεων, γενικά: η αναγνώριση ενός ισχυρού επικυρίαρχου, ικανού να καταπνίγει με τη βία κάθε περαιτέρω απόπειρα μεταβολής της καθεστηκυίας τάξης – και να ηγηθεί ίσως της ελληνικής εκστρατείας κατά της Περσίας, όπως υποστήριζαν από καιρό ο Ισοκράτης και άλλοι (βλ. πιο πάνω), που – πιστεύανε – μπορούσε να δώσει γη και μια νέα ελπίδα για όσους δεν ήταν σε θέση να εξασφαλίσουν τα μέσα συντήρησής τους στην πατρίδα. Αυτή η λύση έγινε τελικά δεκτή, όταν ο Φίλιππος Β' της Μακεδονίας ενίκησε την Αθήνα και τη Θήβα στη μάχη της Χαιρώνειας το 338. Όχι πως όλοι οι πλούσιοι Έλληνες υποδέχτηκαν ευχάριστα αυτή την εξέλιξη: στην Αθήνα, ιδιαίτερα, φαίνεται ότι δεν ήταν πάρα πολλοί. Ο πόθος της κάθε ελληνικής πόλης για την απόλυτη εκείνη πολιτική ανεξαρτησία, που στην πραγματικότητα πολύ λίγες από αυτές απήλαυσαν ποτέ για μεγάλο διάστημα, δεν είχε χαθεί ολότελα. Ωστόσο, η εξαιρετική υποστήριξη που πέτυχε ο Φίλιππος, χάρη σ' εκείνο που σήμερα θα αποκαλούσαμε «πέμπτη φάλαγγα» στα Ελληνικά κράτη, δείχνει ότι πολλοί εξέχοντες πολίτες κατάλαβαν ότι είχαν «εντός των τειχών» πιο επικίνδυνους και αδιάλλακτους εχθρούς από τον Μακεδόνα βασιλιά. Τα αισθήματα μερικών από τους Έλληνες θιασώτες του Φιλίππου αγοράστηκαν φυσικά με πλούσια δώρα[58]. Έχουμε, λογουχάρη, μια συναρπαστική βινιέτα που δείχνει έναν από τους Αρκάδες οπαδούς του Φιλίππου, τον Ατρεστίδα, να επιστρέφει από την αυλή του βασιλιά με κάπου τριάντα Έλληνες, γυναικόπαιδα, που δούλωσε ο Φίλιππος όταν κυρίευσε την Όλυνθο το 348 και τα έδωσε ως δώρο στον Ατρεστίδα, ασφαλώς για παρασχεθείσες ή προσδοκώμενες υπηρεσίες – μια ιστορία ακόμα πιο πολύτιμη αφού δεν είναι πλάσμα της φαντασίας του Δημοσθένη αλλά ανάγεται σ' ένα λόγο τού θαυμαστή του Φιλίππου, Αισχίνη, που είχε πει στους Αθηναίους πώς ξέσπασε

σε δάκρυα στη θέα αυτού του γεγονότος (Δημ. XIX. 305-6). Αλλά οι άνθρωποι μπορεί να μην έχουν ανάγκη από λαδώματα για να ακολουθήσουν μια πορεία που ταιριάζει έτσι κι αλλιώς με τα γούστα τους (όπως πράγματι το αντιλήφθηκαν μερικοί Έλληνες)[59], και στην Αθήνα υπήρχε ένας αριθμός πλούσιων και ισχυρών πολιτών που δεν είχαν ανάγκη πειθούς για να υποστηρίξουν τον Φίλιππο. Σ' αυτούς περιλαμβάνόταν και ο Ισοκράτης, ο κορυφαίος δημοσιολόγος και ρήτορας της εποχής εκείνης, και ο Σπεύσιππος, που διαδέχτηκε τον θείο του Πλάτωνα επικεφαλής της Ακαδημίας όταν ο τελευταίος πέθανε το 348/7[60]. Ένα πρόσφατο άρθρο του Minor M. Markle εξήγησε σωστά την πολιτική στάση των δύο αυτών ανδρών και όσων σκέφτονταν σαν κι αυτούς: «Η υποστήριξη του Φιλίππου από τους Αθηναίους διανοούμενους», στο *JHS* 96 (1976) 80-99. Ο Markle, επισύροντας την προσοχή, μαζί με τον Momigliano, στο γεγονός ότι ο Φίλιππος μπορούσε να προσδοκά την υποστήριξη μέσα στην Ελλάδα μόνο από άτομα ολιγαρχικών τάσεων, αποδεικνύει έξοχα γιατί άνθρωποι σαν τον Ισοκράτη και τον Σπεύσιππο έδειξαν προθυμία να δεχτούν την ηγεμονία του Φιλίππου σ' όλη την Ελλάδα: διότι περίμεναν ότι ο βασιλιάς θα υποστήριζε τις εύπορες τάξεις και θα ευνοούσε ένα καθεστώς πιο «ιεραρχημένου και αυταρχικού» τύπου από εκείνο που υπήρχε στη δημοκρατική Αθήνα (στο ίδιο 98-9). Και πράγματι η Κορινθιακή Συμπολιτεία, η σχεδόν[61] Πανελλήνια συμπολιτεία που οργάνωσε ο Φίλιππος το 338/7 και που ο γιος και διάδοχός του Αλέξανδρος ανανέωσε το 335, σαφώς εγγυόταν το υφιστάμενο κοινωνικό καθεστώς: οι θεσμοί της πόλης «πάγωσαν», και απαγορεύτηκε ρητά ο αναδασμός της γης, η διαγραφή χρεών, η δήμευση περιουσιών, και η απελευθέρωση δούλων που απέβλεπαν στην επανάσταση (Ψευδ.-Δημ. XVII.15).

Μετά την ήττα της Αθήνας και της Θήβας από τον Φίλιππο το 338, ο Φίλιππος εγκατέστησε μιαν ολιγαρχία από τριακόσιους οπαδούς του στη Θήβα (Ιουστίνος IX. iv. 6-9), υποστηριζόμενη από μια μακεδονική φρουρά[62]· αλλά φέρθηκε στην Αθήνα με ηπιότητα και δεν αποπειράθηκε να καταλύσει την Αθηναϊκή δημοκρατία – δεν είχε ανάγκη να το κάνει, και είχε πάντοτε σκοπό να φαίνεται όχι μόνο «*ελληνικώτατος*» αλλά και φιλικότατος προς την Αθήνα, «*φιλαθηναιότατος*», (Δημ. XIX. 308)· και πάνω απ' όλα, ο ίδιος αλλά και ο Αλέξανδρος στη δεκαετία του 330, χρειάστηκαν τον Αθηναϊκό στόλο για να ασφαλίσουν τις συγκοινωνίες τους με την Ασία. Ωστόσο, όπως θα δούμε στην αρχή του υποκεφάλαιου 3 αυτού του κεφαλαίου, η Αθηναϊκή δημοκρατία μετατράπηκε σε ολιγαρχία από τους Μακεδόνες το 322/1, και, ακολούθως, μολονότι κατά καιρούς ξαναζωντάνευε, έπαψε πια να είναι ασφαλής. Αν οι φόβοι που ένιωσαν άνθρωποι σαν τον Δημοσθένη ότι ο Μακεδόνας βασιλιάς θα μπορούσε να αφανίσει την Αθηναϊκή δημοκρατία δεν επαληθεύτηκαν από τον ίδιο τον Φίλιππο, δικαιολογούνταν, ωστόσο, από τα γεγονότα που έλαβαν χώρα λιγότερο από είκοσι χρόνια μετά τη νίκη του κατά της Αθήνας.

Τα αποτελέσματα των μεγάλων κατακτήσεων του Αλεξάνδρου στην Ανατολή κατά το τέλος της δεκαετίας του 330 και στη δεκαετία του 320 ήταν μεγάλης σημασίας. Είχαν λιγότερο άμεσες επιπτώσεις στον παλιό Ελληνικό κόσμο, αυτός όμως ήταν υποταγμένος στην επικυριαρχία μιας σειράς Μακεδόνων βασιλιάδων, που ελέγχανε την εξωτερική πολιτική των Ελληνικών κρατών σε διάφορους βαθμούς αλλά και κάποτε τους άφηναν μια σημαντική πρόσκαιρη διοικητική αυτονομία (βλ. υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου). Το πολύ σπουδαιότερο έμμεσο αποτέλεσμα των κατακτήσεων του Αλεξάνδρου ήταν η μεγάλη εξάπλωση του Ελληνικού πολιτισμού

στην Ασία (και στην Αίγυπτο), με την ίδρυση πολλών νέων πόλεων από τον ίδιο τον Αλέξανδρο και από τους διαδόχους του, μια πορεία που συνεχίστηκε και στη Ρωμαϊκή περίοδο. Η συνέπεια ήταν ένας αξιόλογος εξελληνισμός της Εγγύς Ανατολής, ή μάλλον των εκεί ανώτερων τάξεων, που επεκτάθηκε βαθιά στην Ασία, με ελληνικές πόλεις σπαρμένες σ' όλον τον χάρτη, από την Τουρκία ώς το Αφγανιστάν, μολονότι κατά τις αρχές της χριστιανικής εποχής δεν υπήρχαν πάρα πολλές πόλεις ανατολικά της Συρίας και της Μικράς Ασίας που θα μπορούσαν αληθινά να ονομαστούν ελληνικές.

Από το 380 ακόμα π.Χ., ο Ισοκράτης (IV.50) δήλωνε ότι το να είσαι Έλληνας δεν ήταν ζήτημα φυλής (*γένους*), αλλά μάλλον διανοητικής στάσης (*διανοίας*), και ότι η ονομασία «Έλληνες» δόθηκε σε όσους μετείχαν σε μια ιδιαίτερη παιδεία (*παίδευσιν*: τη διαδικασία της αγωγής και τα αποτελέσματά της) και όχι σε μια *κοινήν φύσιν*. Τό ότι ο Ελληνικός πολιτισμός ήταν πράγματι υπόθεση παιδείας και όχι «ράτσας», ή «εθνότητας», φαίνεται καθαρότατα στην απέραντη ανατολική περιοχή που εξελληνίστηκε μόλις από τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. και εφεξής, διότι στην περιοχή αυτήν παρατηρείται εξαρχής μια χτυπητή διαφορά μεταξύ των δύο κόσμων, που ο ένας είναι τοποθετημένος πάνω από τον άλλο: των ανθρώπων της *πόλης* και των ανθρώπων της υπαίθρου, της «*χώρας*». Επειδή έχω ήδη εξετάσει το θέμα (I.3), εδώ απλώς θα επαναλάβω ότι στη νεωστί εξελληνισμένη Ανατολή ο κόσμος της πόλης ήταν κατά μεγάλο μέρος ελληνόφωνος, με ελληνική αστική ζωή και επικρατούντα παντού Ελληνικό πολιτισμό, έστω κι αν μερικές φορές πολύ επηρεασμένον από μια εγχώρια παιδεία, και ότι ο κόσμος αυτός υπήρχε (κάτι που πολύ συχνά ξεχνιέται) χάρη στην ικανότητά του να εκμεταλλεύεται τον κόσμο της «*χώρας*», αποτελούμενον σχεδόν εξ ολοκλήρου από αγρότες που ζούσαν σε χωριά, μιλούσαν κυρίως τη γλώσσα του τόπου και χαίρονταν κι αυτοί σε μικρό μόνο βαθμό, αν όχι καθόλου, τα αγαθά του Ελληνικού πολιτισμού.

3

Το τέλος της Ελληνικής δημοκρατίας

Καιρός να περιγράψω τώρα το βαθμιαίο σβήσιμο της Ελληνικής δημοκρατίας, ένα θέμα συχνά αγνοημένο ή παραποιημένο στα βιβλία, που γίνεται τελείως κατανοητό μόνο όταν εξηγείται με ανάλυση του συσχετισμού των τάξεων.

Στην πρώιμη Ελληνιστική περίοδο οι κατώτερες τάξεις, ιδιαίτερα ανάμεσα στους κατοίκους της πόλης (που τους ήταν φυσικά ευκολότερο να συμμετέχουν στη Συνέλευση του δήμου), μπορεί να έπαιζαν ακόμα σημαντικό ρόλο στη ζωή της πόλης τους, τουλάχιστον στις παλιότερες ελληνικές πόλεις της Ανατολής όπως και σε μερικές της ίδιας της Ελλάδας – δυστυχώς, δεν έχουμε πολλές πληροφορίες σχετικά μ' αυτό το θέμα και, απ' όσες έχουμε, πολλές είναι επιγραφικές, σκορπισμένες σε ευρύτατη έκταση και δεν έχουν ποτέ αντιπαραβληθεί με άλλα κείμενα, ούτε αναλυθεί δεόντως. Πολύ σύντομα, ωστόσο, αναπτύχθηκε σ' όλον τον Ελληνικό κόσμο μια τάση να συγκεντρωθεί όλη η πολιτική εξουσία στα χέρια της εύπορης τάξης. Αυτή η εξέλιξη, ή μάλλον πισωδρόμηση, που φαίνεται να είχε ξεκινήσει στις αρχές της Ελληνιστικής περιόδου, δεν είχε καθόλου ολοκληρωθεί ακόμα όταν ανέλαβαν οι Ρωμαίοι τα ηνία, κατά τον 2ο μ.Χ. αιώνα. Οι Ρωμαίοι, των οποίων η άρχουσα

τάξη μισούσε πάντοτε τη δημοκρατία, εντατικοποίησε και επιτάχυνε την πορεία, και τον 3ο αιώνα μ.Χ. τα τελευταία κατάλοιπα των παλιών δημοκρατικών θεσμών των ελληνικών πόλεων είχαν πάψει ουσιαστικά να λειτουργούν.

Τα πρώτα στάδια αυτής της μεταβολής είναι δύσκολο να οροθετηθούν: δεν έχουν διασωθεί πολλές αξιόπιστες μαρτυρίες, κι αυτές που υπάρχουν επιδέχονται συχνά περισσότερες από μιαν ερμηνεία. Θα ξεχωρίσω αμέσως τρεις πλευρές της πορείας: την αύξηση του βασιλικού, δικαστικού, συνοδικού ή άλλου ελέγχου πάνω στις συνελεύσεις των πολιτών· την ανάθεση λειτουργιών (εκπλήρωση δαπανηρών δημόσιων καθηκόντων) στους δικαστικούς· και τον βαθμιαίο αφανισμό των λαϊκών εκείνων δικαστηρίων, που συνίσταντο σε συμβούλια δικαστών (*δικαστήρια*, όπου οι δικαστές ήταν συνάμα και ένορκοι), βασικό γνώρισμα της Ελληνικής δημοκρατίας, ειδικά στην Αθήνα της κλασικής περιόδου. Όλα τούτα ήταν μέσα που επινοήθηκαν με σαφή σκοπό να παρακαμφθεί το γεγονός ότι η απροκάλυπτη ολιγαρχία, ο απροσχημάτιστος περιορισμός των πολιτικών δικαιωμάτων μόνο στους Ολίγους «ουσίαν έχοντας», ήταν φυσικό να συναντήσει ισχυρή αντίσταση από τις κατώτερες τάξεις, και είχε κακή φήμη σε πολλά μέρη κατά την εποχή του Αλεξάνδρου λόγω των αρνητικών της εκφάνσεων στην πράξη, ιδιαίτερα στην Αθήνα. Τον 4ο αιώνα στην Αθήνα, ακόμα και οι θεωρούμενοι ως ολιγαρχικοί έβρισκαν πολιτικά σκόπιμο να προσποιούνται ότι ήθελαν κι αυτοί τη δημοκρατία, μόνο που πρέπει φυσικά να είναι η παλιά καλή δημοκρατία του παλιού καλού καιρού, όχι η διεστραμμένη τωρινή μορφή της που οδήγησε στο να αποκτούν εξουσία κάθε λογής ανάξιοι και φαύλοι για να ικανοποιούν τους δικούς τους ανόσιους σκοπούς, κ.ο.κ. – ο απαίσιος Ισοκράτης δίνει μερικά έξοχα παραδείγματα αυτού του είδους συγκαλυμμένης δεξιάς προπαγάνδας, ιδιαίτερα στον *Αρεοπαγιτικό* και στην πραγματεία του *Περί Ειρήνης*[1].

Μια και δεν θα έχω ευκαιρία να την περιγράψω αλλού, δεν πρέπει να παραλείψω να μιλήσω με δύο λόγια για τη διάλυση της Αθηναϊκής δημοκρατίας το 322/1, κατά το τέλος του «Λαμιακού πολέμου»[2], από τον Αντίπατρο, που μπορούμε να τον χαρακτηρίσουμε ως τον Μακεδόνα αντιβασιλέα της Ελλάδας. Όταν οι Αθηναίοι έμαθαν για τον θάνατο του Αλεξάνδρου (στη Βαβυλώνα τον Ιούνιο του 323), μπήκαν αμέσως επικεφαλής μιας μεγάλης εξέγερσης σε πανελλήνια κλίμακα, που οι ίδιοι την ονόμασαν με περηφάνεια «Ελληνικό πόλεμο» εναντίον της μακεδονικής κυριαρχίας· αλλά το 322 ηττήθηκαν κατά κράτος και αναγκάστηκαν να παραδοθούν, και οι Μακεδόνες μετέτρεψαν το πολίτευμα της Αθήνας σε ολιγαρχία, περιορίζοντας την άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων στους 9.000 πολίτες (από τους περίπου 21.000) που κατείχαν τουλάχιστον 2.000 δραχμές (Διόδ. XVIII. 18.4-5, μαζί με Πλούτ. *Φωκ.* 27.5· 28.7, βλ. σχετικά σημ. 2). Ο αριθμός των 2.000 δραχμών μπορεί να ήταν πάνω κάτω ίσος με το επίπεδο της περιουσίας που επέτρεπε σ' έναν άνδρα να υπηρετήσει ως οπλίτης. Μετά το 322/1 η Αθήνα γνώρισε μιαν ολόκληρη σειρά από επεμβάσεις και πολιτειακές αλλαγές και δεν στάθηκε ποτέ ικανή ν' αποφασίζει η ίδια για την τύχη της για πολύ μεγάλο διάστημα. Υπήρξε μια βραχύβια πολινόρθωση τής δημοκρατίας υπό την αιγίδα του Μακεδόνα αντιβασιλέα Πολυπέρχοντα το 318, αλλά τον επόμενο χρόνο ο γιος τού Αντίπατρου Κάσσανδρος ξαναπήρε την εξουσία στην Αθήνα και εγκαθίδρυσε μια λιγότερο περιορισμένη ολιγαρχία, αποκλείοντας από τα πολιτικά δικαιώματα όλους όσοι κατείχαν περιουσία λιγότερη από 1.000 δραχμές (Διοδ. XVIII. 74.3). Επικεφαλής αυτής της ολιγαρχίας

ήταν ο Δημήτριος ο Φαληρεύς, που έγινε ουσιαστικά τύραννος για τα μακεδονικά συμφέροντα, έχοντας διοριστεί επόπτης ή έφορος της Αθήνας (πιθανόν *επιμελητής*, ίσως *επιστάτης*) από τον Κάσσανδρο, σύμφωνα με τη συνθήκη που έγινε όταν η Αθήνα παραδόθηκε σ' αυτόν το 317[3]. Ο Παυσανίας αποκαλεί ρητά τον Δημήτριο *τύραννο* (I.xxxv. 5-6)· κατά τον Πλούταρχο, το καθεστώς του ήταν «ολιγαρχικό κατ' όνομα, αλλά μοναρχικό στην πραγματικότητα» (*Δημητρ.* 10.2). Ωστόσο, ο όρος ολιγαρχία ηχούσε ακόμα μάλλον δυσάρεστα, και ο Δημήτριος ο ίδιος ισχυριζόταν ότι «όχι μόνο δεν κατέλυσε τη δημοκρατία αλλά και την ενδυνάμωσε» (Στράβων, IX, i. 20). Υπήρχε τότε, όπως γράφει ο W. S. Ferguson στο έργο του *Hellenistic Athens* (95), «μια νέα εποχή εσωτερικής και εξωτερικής σύγκρουσης για την Αθήνα, που συνεχίστηκε σχεδόν χωρίς διακοπή επί 46 χρόνια. Εφτά φορές η διοίκηση άλλαξε χέρια [στα 307, 303, 301, 294, 276, 266 και 261], και σε ίσες περιπτώσεις το πολίτευμα άλλαξε σε κάποιο βαθμό... Τέσσερις φορές τροποποιήθηκαν οι θεσμοί και μια νέα διοίκηση εγκαταστάθηκε, με τη βίαιη επέμβαση κάποιου ξένου ηγεμόνα [στα 303, 294, 276 και 261]. Τρεις εξεγέρσεις πνίγηκαν στο αίμα [303, 295, 287/6], και η πόλη αντιμετώπισε τέσσερις αποκλεισμούς [304, 296-4, 287 και 265-1] όλους με ίσον ηρωισμό, αλλά δύο φορές ανεπιτυχώς [294 και 261]». Ύστερα κι από άλλες περιπέτειες η ιστορία παίρνει ουσιαστικά τέλος με την ηρωική αλλά ανώφελη αντίσταση στον Ρωμαίο στρατηγό Σύλλα, η οποία έληξε με το διαγούμισμα της Αθήνας τον Μάρτιο του 86 (βλ. Παράρτημα IV. § 2 και σημ. 5).

Οι σχέσεις των βασιλιάδων της Ελληνιστικής περιόδου – ή, για το ίδιο ζήτημα, των Ρωμαίων στο πρώτο διάστημα – με τις ελληνικές πόλεις του βασιλείου τους είναι δύσκολο να προσδιοριστούν με ακρίβεια[4], διότι η κάθε πλευρά έτεινε να βλέπει τις σχέσεις αυτές με διαφορετικό τρόπο, μολονότι ένας βασιλιάς, όταν ιδιαίτερα χρειαζόταν την υποστήριξη των πόλεων, ήταν συχνά πρόθυμος να κολακεύσει χυδαία το *φιλότιμό* τους χρησιμοποιώντας τη διπλωματική φρασεολογία που προτιμούσαν. «Σπάνια ένας βασιλιάς ξεχνούσε τόσο πολύ τον εαυτό του ώστε να δίνει εντολές σε μια πόλη· φρόντιζε πολύ, συνήθως, να δίνει συμβουλές και να κάνει υποδείξεις» (Jones, *GCAJ* 111). Ενόσω ο Μέγας Αλέξανδρος συνέχιζε την κατάκτηση της Μικράς Ασίας και των νησιών εκείνων του Αιγαίου που είχαν καταληφθεί από τους Πέρσες ή από φιλοπερσικά κόμματα, δεν δίσταζε να δίνει δικτατορικές εντολές στις πόλεις· όταν ανακάλυψε ότι οι δημοκρατικοί ήταν γενικά με το μέρος του, ενώ πολλοί ολιγαρχικοί και δυνητικοί ολιγαρχικοί ήταν πρόθυμοι να αγωνιστούν μέχρι θανάτου υπέρ της Περσίας, επέβαλε παντού τη δημοκρατία (βλ. τη μελέτη μου *OPW* 40 σημ. 76). Αφότου όμως άρχισε ν' «απελευθερώνει» τις ελληνικές πόλεις της Ασίας από την περσική κυριαρχία, ήταν έτοιμος, στην πόλη που βρισκόταν σταθερά υπό τον έλεγχό του, ν' αποφεύγει να μιλάει για «προσφορά» ελευθερίας, αλλά να κάνει χρήση ενός τεχνικού όρου που σήμαινε «αναγνώριση» (κυριολεκτικά «επιστροφή»): αντί το ρήμα *δίδωμι*, χρησιμοποιούσε το *αποδίδωμι* ή κάποια παρεμφερή λέξη (βλ. τον κατάλογο στο τέλος της σημ. 12 του Magie, *RRAM* II. 828). Η διαφορά ανάμεσα στις δύο αυτές διατυπώσεις προβάλλει καθαρότατα στις διαπραγματεύσεις μεταξύ Αθήνας και Φιλίππου Β', στα τέλη της δεκαετίας του 340, σχετικά με την Αλόννησο, την οποία οι Αθηναίοι αρνήθηκαν να δεχτούν ως «δώρο» από τον Φίλιππο, τονίζοντας ότι αυτός όφειλε να «αναγνωρίζει» το νησί ως δικό τους (Ψευδ.-Δημ. VII. 2-6) – με αποτέλεσμα να κρατήσει την Αλόννησο ο Φίλιππος. Το ουσιώδες εδώ είναι ότι εξαρτιόταν ολότελα από τον Φίλιππο ν' αποφασίσει

αν θα «έδινε» την Αλόννησο στην Αθήνα ή θα «αναγνώριζε» ότι ήταν δική της. Ομοίως ήταν καθαρά υπόθεση του Αλεξάνδρου ν' αποφασίσει ποιον τύπο θα χρησιμοποιούσε για την ελευθερία των ασιατικών πόλεων. Συνήθως ήταν διατεθειμένος να «αναγνωρίσει» την ελευθερία των ελληνικών πόλεων που «απελευθέρωνε» από την Περσία· αλλά το βελούδινο γάντι μπορούσε ν' αφαιρεθεί όταν ήταν ανάγκη να επιδειχθεί η σιδερένια γροθιά. Όταν το 324 ο Αλέξανδρος εξέδωσε ένα θέσπισμα ή διάταγμα (*διάγραμμα*) για την επιστροφή των εξορίστων[5], είχε φυσικά στον νου όλες τις ελληνικές πόλεις· όμως, το διάταγμα χρησιμοποιούσε απλώς την έκφραση «επαναπατρίζομεν» (*κατάγομεν* – ο βασιλικός πληθυντικός· πρβλ. Διόδ. XVIII. 8.4· 56.4· Tod, *SGHI* II. 192. 10, 17), χωρίς ν' απευθύνει μιαν απευθείας εντολή στις πόλεις, κι έτσι αυτές είχαν τη δυνατότητα να ψηφίσουν τα δικά τους διατάγματα ανακαλώντας τους εξόριστούς τους και να καμώνονται ότι αυτές οι ίδιες εξέδιδαν τις διαταγές, έστω κι αν καμιά φορά το προσωπείο έπεφτε, όπως όταν οι Τεγεάτες έκαναν νύξη για «εκείνους τους οποίους η πόλη είχε την ευχαρίστηση να επαναπατρίζει», σ' ένα διάταγμα που αναφέρεται επανειλημμένα στο *διάγραμμα* του Αλεξάνδρου σαν σε κάτι που εδέσμευε την πόλη (Tod, *SGHI* II. 202, ειδ. 58-9).

Οι διάδοχοι του Αλεξάνδρου φέρθηκαν στις πόλεις με όποιους τρόπους έκριναν ότι τους υπαγόρευαν τα δικά τους συμφέροντα· κι αυτό ήταν εξίσου εσφαλμένο όσο και στην περίπτωση του Αλεξάνδρου η επιμονή να χρησιμοποιούνται λέξεις σαν το *αποδίδωμι*, λες και είχαν καμιά αληθινή νομική ή πολιτική σημασία, πέρα από την προπαγάνδα[6]. Αν είχα να διαλέξω ένα μόνο κείμενο για να εμφανίσω την πραγματική κατάσταση, αυτό θα ήταν η δήλωση του Αντιόχου Γ΄ σε μια σύσκεψη με Ρωμαίους απεσταλμένους στη Λυσιμάχεια το 196 π.Χ.: «όσες από τις πόλεις της Ασίας ήταν αυτόνομες έπρεπε να αποκτήσουν την ελευθερία τους με τη δική του *χάρη* και όχι με εντολή από τη Ρώμη» (Πολύβ. XVIII. li. 9· πρβλ. Αππ. *Συρ. 3)*. Λίγο νωρίτερα ο Αντίοχος είχε στείλει πρέσβεις στη Λάμψακο, για να τονίσει ότι αν ήθελαν να κερδίσουν την ελευθερία τους, αυτό πρέπει να γίνει υπό όρους που θα καθιστούσαν απόλυτα σαφές ότι την έλαβαν από αυτόν τον ίδιο «και όχι ότι την άρπαξαν σε μια κατάλληλη στιγμή» (*libertatem non per occasionem raptam*, Λίβιος XXXIII. xxxviii. 5-6). Η «*ελευθερία*» στο στόμα ενός βασιλιά, σήμαινε σε μεγάλο βαθμό αυτό που σήμαινε πάντοτε η «*αυτονομία*». Όπως έδειξε ο Bickerman στη θεμελιακή μελέτη του γι' αυτή την αντίληψη κατά τον 5ο και τον 4ο αιώνα π.Χ., «Toujours le terme *autonomía* indique que la cité n'est pas la maîtresse absolue de sa politique», και «L'indépendance d'une cité autonome est nécessairement imparfaite» (APT 330, 337). Η Claire Préaux είπε σωστά για τις ενέργειες του Αλεξάνδρου σχετικά με τις πόλεις της Ασίας, «C'est sans aucun doute agir comme un maître sur des villes sujettes: l'autonomie, quoiqu'elle s'appelle "liberté", n'exclut pas la sujétion»[7]. Και αυτό γινόταν με όλους τους βασιλιάδες της Ελληνιστικής περιόδου.

Όσο για τις εσωτερικές υποθέσεις των πόλεων που βρίσκονταν υπό τον έλεγχό τους, είτε ήταν θεωρητικά ελεύθερες είτε όχι, οι βασιλιάδες επενέβαιναν ή δεν επενέβαιναν άμεσα. Σε μερικές πόλεις αφέθηκε σχεδόν πλήρης αυτοδιάθεση. Σε άλλες ένας βασιλιάς μπορούσε να επιφυλάσσει στον εαυτό του το δικαίωμα να διορίζει έναν ή περισσότερους από τους τακτικούς τοπικούς άρχοντες, ή να τοποθετεί έναν επόπτη (λχ. έναν *επιστάτη*: βλ. ξανά σημ. 3) της δικής του εκλογής, με ή χωρίς φρουρά (που μερικές φορές πληρωνόταν από τη δεδομένη πόλη)· και μια πόλη μπορεί να υποχρεωνόταν κάποτε να σκεφτεί ότι δεν θα ήταν πολιτικά συμφέρον να ψηφίζει

διατάγματα σε ορισμένα θέματα δίχως να πετυχαίνει προηγούμενα τη συγκατάθεση του βασιλιά ή του επιτρόπου του (βλ. ξανά σημ. 4). Η τοποθέτηση φρουράς (ένα καθόλου σπάνιο πράγμα) μπορούσε να είναι ολέθρια για μια δημοκρατία, αν ο διοικητής της φρουράς (που ήταν εξαιρετικά απίθανο να είναι δημοκρατικός) νόμιζε πως ήταν υποχρεωμένος ή είχε την τάση να κάνει πολιτικές επεμβάσεις· ακόμα κι αν δεν τις έκανε, η απειλητική παρουσία τής φρουράς ήταν φυσικό να έχει αρνητική επίδραση στην εσωτερική δημοκρατική πολιτική.

Στο σημείο αυτό πρέπει να ανατρέξω για μια στιγμή και (σε μια μόνο παράγραφο) να εξετάσω τις σχέσεις της Ρώμης με τις Ελληνικές πόλεις της Ρωμαϊκής επικράτειας. Με μερικές, η Ρώμη συνήψε πραγματικές συνθήκες αναγνωρίζοντας την ελευθερία τους: οι πόλεις αυτές ήταν «ελεύθερες και ομόσπονδες πολιτείες», *civitates liberae et foederatae*. Άλλες λάβαιναν την ελευθερία με μονόπλευρη παροχή: ήταν *civitates liberae*. Η μεγάλη πλειονότητα (με εξαίρεση την Παλιά Ελλάδα, όπου οι πόλεις κηρύχθηκαν εξαρχής «ελεύθερες») υπάγονταν στον διοικητή της επαρχίας όπως και οποιαδήποτε άλλη «εγχώρια» κοινότητα: γι' αυτές δεν υπήρχε αντίστοιχος τεχνικός χαρακτηρισμός. Δεν έχω καμιάν αμφιβολία πως ο A. H. M. Jones είχε δίκιο όταν έλεγε ότι «η ελευθερία ήταν, φαίνεται, για τη Ρωμαϊκή διοίκηση ό,τι ήταν και για τους βασιλιάδες της Ελληνιστικής περιόδου, ένα προνομιακό καθεστώς που το παραχωρούσε η ίδια σε πόλεις υπό την κυριαρχία της, και το κύριο στοιχείο σ' αυτό το καθεστώς ήταν η απαλλαγή από την εξουσία των επάρχων... Η Ρώμη οικειοποιήθηκε τη βασιλική έννοια της ελευθερίας· κι αυτή επίσης εννοούσε ελεύθερη πόλη όχι ένα ανεξάρτητο κυρίαρχο κράτος, αλλά ένα κράτος υπαγόμενο στην επικυριαρχία της και που απολάμβανε, με την άδειά της, ορισμένα δικαιώματα... Υπήρχε όμως μια απέραντη διαβάθμιση προνομίων, και μερικές υποτελείς πόλεις – λογουχάρη οι πόλεις της Σικελίας – απήλαυαν δικαιωμάτων ελαφρώς κατώτερων από εκείνα ορισμένων ελεύθερων πόλεων» (Jones, CLIE 112, 106, 109). Όσο για τα «ομόσπονδα κράτη» (*civitates foederatae*), αυτά «διέφεραν μόνο κατά το ότι τα προνόμιά τους ήταν κατοχυρωμένα: ενώ των ελεύθερων πόλεων τα προνόμια ήταν, τόσο θεωρητικά όσο και στην πραγματικότητα, ανακλητά κατά βούλησιν, των ομόσπονδων, όντας εγγυημένα από κάποιο ορκωτό όργανο, ήταν θεωρητικά αμετάκλητα» (στο ίδιο, 113). Αλλά «στην πραγματικότητα η διαφορά δεν ήταν πολύ μεγάλη, διότι οι ελεύθερες πόλεις δεν υποβαθμίζονταν αυθαίρετα και αν μια ομόσπονδη πόλη προσέβαλλε τη Ρώμη, ήταν δυνατόν να βρεθεί ότι είχε παραβιάσει τους όρους του *foedus* (της σύμβασης), που γινόταν έτσι άκυρο» (Jones, *GCAJ* 117). Και μολονότι ομόσπονδα κράτη συνέχιζαν να ιδρύονται κάπου κάπου μέχρι και κατά την Πρώιμη Ηγεμονία, ο Σουητώνιος αναφέρει ότι ο Αύγουστος στέρησε την ελευθερία από αρκετές πόλεις που ήταν ομόσπονδες αλλά «έβαιναν προς τον όλεθρο με την ανομία τους» (*Αυγ.* 47) – μ' άλλα λόγια, όπως λέει ο Jones, «οι εσωτερικές αναταραχές ήταν ένα αρκετά καλό πρόσχημα για την ακύρωση ενός *foedus*» (*GCAJ* 131· πρβλ. 132). Ένα επίκαιρο παράδειγμα της στάσης της Ρώμης απέναντι σε *civitates foederatae* πολύ πιο αδύναμες, ήταν η ανακοίνωση του Άππιου Κλαύδιου στην Αχαϊκή Συμπολιτεία το 184 π.Χ., την οποία αναφέρει ο Λίβιος (XXXIV. 37.19): συνιστούσε έντονα στα μέλη της να αποκτήσουν την εύνοια της Ρώμης «όσο ακόμα έχουν τη δυνατότητα να το κάνουν με την ελεύθερη θέλησή τους» (*voluntate sua facere*)· διαφορετικά θα αναγκαστούν σύντομα να κάνουν ό,τι θα τους λένε, ενάντια στη θέλησή τους (*inviti et coacti*). Περιττό να πούμε ότι οι Αχαιοί φοβήθη-

καν να παρακούσουν, και απλώς επέτρεψαν στον εαυτό τους την πολυτέλεια ενός «γενικού στεναγμού» (*omnium gemitus:* στο ίδιο, 20).

Στο μεγάλο έργο τού Jones για την ελληνική πόλη κατά την Ελληνιστική και τη Ρωμαϊκή περίοδο, στο οποίο έχω ήδη παραπέμψει, διαβάζουμε ότι «οποιαδήποτε στρατηγήματα κι αν μπορούσαν να επινοήσουν οι βασιλιάδες για να εξασφαλίσουν τον έλεγχό τους στις πόλεις, υπήρχε ένα που δεν μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν, τον επίσημο περιορισμό της πολιτικής εξουσίας σε μια μικρή τάξη·... οι βασιλιάδες ένιωθαν υποχρεωμένοι να υποστηρίξουν τη δημοκρατία στις πόλεις και ήταν έτσι ανίκανοι να δημιουργήσουν και να υποστηρίξουν ενεργά τα μοναρχικά κόμματα που θα κυβερνούσαν για τα βασιλικά συμφέροντα· οι λίγες απόπειρες που έγιναν – ιδιαίτερα από τον Αντίπατρο και τον Κάσσανδρο [το 322 κ.ε.] – για εγκαθίδρυση ολιγαρχιών από οπαδούς τους ξεσήκωσαν μια τόσο σφοδρή δυσαρέσκεια που έκανε την πολιτική αυτή να χρεοκοπήσει εντελώς» (*GCAJ* 157-60,111). Εκτός από τις προαναφερθείσες βραχύβιες ολιγαρχίες, ο Jones παρουσιάζει μια μόνο εξαίρεση σε τούτον τον κανόνα: την Κυρήνη, στην οποία ο πρώτος Πτολεμαίος υπαγόρευσε ένα μετριοπαθές ολιγαρχικό πολίτευμα (αντικαθιστώντας μια πιο ακραία ολιγαρχία) στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αιώνα, ίσως το 322/1[8]. Πιστεύω όμως ότι υπάρχουν πιθανόν και άλλες εξαιρέσεις. Λογουχάρη, από μια επιγραφή της Πτολεμαΐδας, στην Άνω Αίγυπτο, του 3ου αιώνα π.Χ., μαθαίνουμε ότι ταραχές είχαν συμβεί σε συνελεύσεις της Βουλής και της Εκκλησίας του δήμου, ιδιαίτερα κατά τις εκλογές των αρχόντων· και ότι για να εξομαλυνθεί η κατάσταση, το διάταγμα (της Βουλής και του Δήμου) περιορίζει την εκλογή των εκλέξιμων για τη Βουλή και τα δικαστήρια σε έναν κατάλογο *επιλέκτων ανδρών* (*OGIS* 48.9-11, 13-16). Δυσκολεύομαι να πιστέψω ότι ο βασιλεύων Πτολεμαίος δεν είχε επέμβει σ' αυτή την περίπτωση, έστω κι αν, ενεργώντας με λεπτότητα, άφησε στα διοικητικά όργανα της πόλης να πάρουν τα μέτρα για την πρόληψη νέων ταραχών (και πρβλ. Jones, *GCAJ* 104). Επίσης, σωστό είναι να αναφέρω ότι σε πολλές *πόλεις* της άρτι εξελληνισμένης Ανατολής, αντίθετα από την Παλιά Ελλάδα (και τις ελληνικές από πολύ καιρό ακτές της Μικράς Ασίας), οι ίδιοι οι πολίτες ήταν συχνά μια αποκλειστική ολιγαρχία ανάμεσα στους μόνιμους ελεύθερους κατοίκους, εφόσον ένα μεγάλο μέρος του παλιού εγχώριου πληθυσμού (βασικά οι φτωχότερες τάξεις) είχαν αποκλεισθεί από τα πολιτικά δικαιώματα (βλ. Jones, *GCAJ* 160-1, μαζί με 335 σημ. 10-11).

Όσο για τις καινούργιες πόλεις που ίδρυσαν ο Αλέξανδρος και οι βασιλιάδες της Ελληνιστικής περιόδου, σπάνια έχουμε λεπτομέρειες για τα αρχικά τους πολιτεύματα. Υπάρχουν όμως λόγοι να πιστεύουμε ότι πλήρη πολιτικά δικαιώματα ποτέ δεν είχαν επεκταθεί σ' ολόκληρο τον ελεύθερο πληθυσμό, ακόμα κι εκεί όπου (όπως στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου) το πολίτευμα ήταν αρχικά του κλασικού ελληνικού τύπου, με Βουλή και Εκκλησία του δήμου[9]. Μερικοί από τους στερούμενους πολιτικών δικαιωμάτων (όπως οι Εβραίοι της Αντιόχειας και της Αλεξάνδρειας και της Βερενίκης των Ευεσπερίδων, καθώς και οι Σύριοι της Σελεύκειας επί του Τίγρη) ήταν οργανωμένοι σε ειδικά σώματα γνωστά ως *πολιτεύματα*, μέσω των οποίων διαχειρίζονταν τις υποθέσεις τους[10]· αλλά πιθανόν σε πλείστες περιπτώσεις οι ντόπιοι στην ύπαιθρο, που καλλιεργούσαν τα χωράφια των πολιτών, να μην είχαν κανενός είδους πολιτικά δικαιώματα, παρά μόνο σε μικρό βαθμό μέσα στα χωριά τους, και να παρέμεναν σε σημαντικό βαθμό έξω από τη σφαίρα του Ελληνορωμαϊκού πολιτισμού, που ήταν πάντοτε βασικά αστικός. Όπως εξήγησα στο I.3,

οι σχέσεις ανάμεσα σ' εκείνους που κυριαρχούσαν στις ελληνικές πόλεις και στους έξω από αυτές γηγενείς χαρακτηρίζονται κυρίως ως σχέσεις εκμετάλλευσης, με λίγα οφέλη που δίνονταν σε αντάλλαγμα. Συγκεκριμένα, βρίσκουμε ακόμα και στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη νύξεις για μια κατάσταση όπου «όσοι κατοικούν στην ύπαιθρο» (*οι κατά την χώραν*) ήταν φυσικό να μην έχουν πολιτικά δικαιώματα. Στα *Πολιτικά* VII.14, 1332^{b}, 27-32, αυτοί θεωρούνται ικανοί να προσχωρήσουν εν σώματι σε επαναστάσεις που ξεκινούσαν από τους πολίτες εκείνους οι οποίοι δεν έχουν ουσιαστικά πολιτικά δικαιώματα. Ένα παράδειγμα μιας τέτοιας κατάστασης ήταν ίσως η εξέγερση εναντίον των γαμόρων (γεωμόρων) των Συρακουσών, στα τέλη της δεκαετίας του 490 (βλ. Dunbabin, *WG* 414-15), από τον *δήμο* των Συρακουσών και τους «δούλους» τους, όπως τους αποκαλεί ο Ηρόδοτος (VII. 155.2) – στην πραγματικότητα τους Κιλλυρίους, που ήταν δουλοπάροικοι: βλ. III.4 και σημ. 3.

Ανέφερα τρία κύρια ολιγαρχικά στρατηγήματα με τα οποία η δημοκρατία καταλύθηκε ουσιαστικά μετά τον 4ο αιώνα π.Χ. Το πρώτο (ο έλεγχος της Εκκλησίας του δήμου από βασιλικούς αξιωματούχους, δικαστικούς, τη Βουλή ή με άλλους τρόπους) είναι αρκετά φανερό και δεν χρειάζεται πολλά σχόλια. Η Εκκλησία του δήμου εξακολουθούσε να συνέρχεται στις περισσότερες αν όχι σε όλες τις πόλεις, και κάποτε μεγάλος αριθμός πολιτών συμμετείχε στις συνόδους, όπως το ξέρουμε από τα λίγα διασωθέντα διατάγματα (τα περισσότερα χρονολογούνται στις αρχές περίπου του 2ου αιώνα π.Χ.) που δίνουν τους συγκεκριμένους αριθμούς των παρόντων και των ψηφιζόντων. Σε τρεις περιπτώσεις στη Μαγνησία επί του Μαιάνδρου αναφέρεται ότι οι μετέχοντες ανέρχονταν σε 2.113, 3.580 και 4.678 αντίστοιχα· σε μια επιγραφή που βρέθηκε στη νήσο Κω διαβάζουμε ένα θέσπισμα της Συνέλευσης της Αλικαρνασσού που εγκρίθηκε με ψηφοφορία (παμψηφεί ή χωρίς αρνητικό ψήφο, όπως και τα περισσότερα άλλα) 4.000 ατόμων· άλλοι αριθμοί είναι μικρότεροι[11]. Θα μπορούσα να προσθέσω ότι όλα ή τα περισσότερα από τα θεσπίσματα που ανέφερα είναι τιμητικού χαρακτήρα, όπως είναι άλλωστε η πλειονότητα των θεσπισμάτων της πόλης που εγγράφονται σε πέτρα και που περισώθηκαν από την Ελληνιστική και τη Ρωμαϊκή περίοδο.

Το δεύτερο στρατήγημα, η συσχέτιση των ανώτατων πολιτικών αξιωμάτων προς τις «λειτουργίες», με την προσκόλληση ειδικών υποχρεώσεων στην άσκηση των εξουσιών αυτών, είναι πολύ πιο ενδιαφέρον και αξίζει να μελετηθεί. Ο Αριστοτέλης, στο μέρος των *Πολιτικών* που είναι αφιερωμένο σε συστάσεις προς τους ολιγαρχικούς για το πώς πρέπει να διοικούν ένα κράτος που έχουν υπό τον έλεγχό τους, έχει τούτο το αξιοσημείωτο χωρίο:

> Όσοι αναλαμβάνουν τα ανώτατα πολιτικά αξιώματα πρέπει να υπόκεινται σε πολυδάπανες λειτουργίες, ώστε οι απλοί δημότες εκουσίως να αποφεύγουν τα πολιτικά αξιώματα και να διάκεινται με συμπάθεια προς τους άρχοντες, αφού αυτοί πληρώνουν τόσο ακριβά την τιμή του αξιώματός τους. Όσοι πάλι αναλαμβάνουν δημόσιο υπούργημα έχουν συμφέρον να κάνουν μεγαλοπρεπείς θυσίες και ν' ανεγείρουν κάποιο δημόσιο οικοδόμημα, ώστε οι απλοί δημότες, μετέχοντας στις εορταστικές εστιάσεις και βλέποντας την πόλη στολισμένη με αναθήματα και κτίρια, να ανέχονται ολοπρόθυμα να μένει αμετάβλητο το πολίτευμα [η ολιγαρχία]. Αλλά και οι έγκριτοι πολίτες θα έχουν ορατά μνημεία της γενναιοδωρίας τους. Σήμερα όμως οι ολιγαρχικοί δεν το κάνουν αυτό, αλλά το αντίθετο: ορέγονται κέρδη όχι λιγότερο από την τιμή (*Πολιτικά* VI.7, 1321^{a} 31-42).

Το απόσπασμα τούτο (που φαίνεται να έχει διαφύγει της γενικής προσοχής) παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον διότι περιγράφει κάτι που συνέβη στην Ελληνιστική περίοδο, όταν τα ανώτατα αξιώματα και οι λειτουργίες είχαν σε κάποιο βαθμό εξομοιωθεί. (Αναρωτιέται κανείς πόσα «σκεπτόμενα» μέλη της άρχουσας τάξης στον 4ο αιώνα συμμερίζονταν τη γνώμη του Αριστοτέλη!) Σπάνια φαίνεται ότι υπήρχε κάποια νομική απαίτηση να εκτελούν λειτουργίες οι ανώτατοι αξιωματούχοι, αλλά αυτό έγινε σε πολλές πόλεις έθιμο που κανένας δεν τολμούσε ν' αψηφήσει. Το πράγμα αποδόθηκε σε «μια σιωπηρή σύμβαση σύμφωνα με την οποία ο λαός εξέλεγε πλούσια άτομα σε ανώτατες δημόσιες θέσεις και αυτά, ως δημοτικοί άρχοντες, συνεισέφεραν χωρίς αμοιβή στις δημόσιες υπηρεσίες που ανελάμβαναν» (Jones, *GCAJ* 167, πρβλ. 168)· αυτό όμως δεν παίρνει υπόψη το απόσπασμα των *Πολιτικών* που παρέθεσα λίγο πιο πάνω και κρύβει το γεγονός ότι η όλη επιχείρηση ήταν εν μέρει ένα επιδέξιο τέχνασμα της τάξης των πλουσίων με σκοπό να κρατάει τους φτωχότερους πολίτες μακριά από τα δημόσια λειτουργήματα χωρίς ν' αναγκάζεται να θεσπίζει μισητούς νόμους γι' αυτόν τον σκοπό και, ακόμα περισσότερο, με σκοπό να το χρησιμοποιήσει ως υποκατάστατο για το μόνο πράγμα που οι πλούσιοι Έλληνες δεν θα ανέχονταν ποτέ: ένα επιβαλλόμενο διά νόμου φορολογικό σύστημα με το οποίο το βάρος της συντήρησης τού κράτους θα έπεφτε στους ώμους εκείνων που αποκόμιζαν από αυτό τα περισσότερα οφέλη και ήταν οι ικανότεροι να σηκώνουν τούτο το βάρος. Είναι συναρπαστικό να διαβάζει κανείς το χωρίο από τον «Ροδιακό» (προς Ροδίους) λόγο του Δίωνα της Προύσας (Χρυσόστομο), που εκφράζει φρίκη στη σκέψη και μόνο ότι «θα έρθει ίσως κάποτε ο καιρός όπου θα χρειαστεί ο κάθε πολίτης σαν άτομο να πληρώνει μια εισφορά από τους ατομικούς του πόρους» (Δίων Χρυσ. XXXI. 46). Ο Δίων συγχαίρει τους Ροδίους που δεν έκαναν ποτέ ένα τέτοιο πράγμα παρά μόνο όταν η πόλη διέτρεχε τον έσχατο κίνδυνο.

Το τρίτο χαρακτηριστικό ολιγαρχικό στρατήγημα με το οποίο η δημοκρατία έσβησε βαθμιαία ήταν η κατάργηση των προαναφερθέντων λαϊκών *δικαστηρίων*, όπου σε μια άρτια Ελληνική δημοκρατία όλοι οι πολίτες είχαν το δικαίωμα να υπηρετούν, ακριβώς όπως μπορούσαν να συμμετέχουν και στη Συνέλευση. Αυτή, η δικαστική, όψη της παρακμής της Ελληνικής δημοκρατίας έτυχε ακόμα μικρότερης προσοχής από την πολιτική όψη της ίδιας εξέλιξης: τη φθορά των λαϊκών συνελεύσεων. Αυτό οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι οι μαρτυρίες είναι αξιοθρήνητα σπάνιες, αλλά και διότι οι σύγχρονοι μελετητές τείνουν να ξεχάσουν πόσο εξαιρετικά σημαντικά ήταν τα λαϊκά δικαστήρια για τη διατήρηση της ίδιας της δημοκρατίας. (Ο σαφής χωρισμός του «πολιτικού» και του «δικαστικού» είναι πολύ νεότερο φαινόμενο). Οι μαρτυρίες που έχω ο ίδιος συγκεντρώσει είναι πολύ ελλιπείς και δεν θεωρώ ότι είμαι σε θέση να δώσω μιαν ολοκληρωμένη ερμηνεία· απλώς θα αναφέρω μερικά από τα πιο ενδιαφέροντα υλικά, παρακάτω σε τούτο το υποκεφάλαιο.

Οι 7ος, 6ος και 5ος αιώνες, όπως είπα προηγουμένως, χαρακτηρίζονταν από μια κίνηση προς την κατάκτηση πολιτικών δικαιωμάτων από μιαν ολοένα μεγαλύτερη αναλογία της κοινότητας των πολιτών. Κατά την Ελληνιστική περίοδο, οι ανώτερες τάξεις είχαν μάθει ότι ήταν ασύνετο να κάνουν επιβαλλόμενες διά νόμου παραχωρήσεις, με την παροχή ενός πάρα πολύ μεγάλου φάσματος *πολιτικών δικαιωμάτων*. Αντί γι' αυτό, πρόσφεραν στις κατώτερες τάξεις μια κάποια *φιλανθρωπία*, που τη χορηγούσαν και την ανέστελλαν κατ' αρέσκειαν. Όταν τα πράγματα δεν πήγαιναν

καλά γι' αυτούς, η φιλανθρωπία μπορούσε να περικόπτεται, χωρίς κανείς να έχει το δικαίωμα να παραπονεθεί. Ήταν διατεθειμένες κάποτε να επιβάλλουν στους δύστροπους από τον δικό τους κύκλο την εκτέλεση δαπανηρών έργων που ήταν πραγματικά αναγκαία· αλλά και επουσιώδη δημόσια αξιώματα που συνεπάγονταν ορισμένες δαπάνες μπορούσαν στην ανάγκη – σε πολύ δύσκολους καιρούς ή όταν κανένας δεν επείθετο να επωμισθεί το βάρος – να παρέχονται σε κάποιον περιποιητικό θεό ή ήρωα, από τον οποίο δεν θα περίμενε βέβαια κανείς να κάνει τη συνηθισμένη δαπάνη[12]. Ένα από τα χειρότερα γνωρίσματα όλης αυτής της εξέλιξης ήταν ασφαλώς η εξαχρειωτική επίδρασή της και στις δύο πλευρές.

Ωστόσο, μόλις στη Ρωμαϊκή περίοδο τα τελευταία κατάλοιπα της δημοκρατίας εξαλείφθηκαν βαθμαία από τις ελληνικές πόλεις. (Οι σχετικές μαρτυρίες είναι πολύ αποσπασματικές και σκόρπιες, και το μόνο που μπορώ να κάνω εδώ είναι να δώσω μια υπεραπλουστευμένη περιγραφή). Σταθερή επιδίωξη των Ρωμαίων ήταν να θέτουν τη διοίκηση των επαρχιακών κρατών υπό τον αποκλειστικό έλεγχο (υπαγόμενον βεβαίως στον Ρωμαίο κυβερνήτη) των εύπορων τάξεων. Αυτό το πραγματοποιούσαν με διάφορους τρόπους, εν μέρει επιφέροντας αλλαγές στο πολίτευμα, αλλά ακόμα περισσότερο παρέχοντας τακτική υποστήριξη στους πλουσίους και ενθαρρύνοντάς τους ν' αναλαμβάνουν και να διατηρούν τον έλεγχο της τοπικής πολιτικής ζωής, πράγμα που αυτοί φυσικά ήταν πολύ πρόθυμοι να το κάνουν. Ο Τίτος Λίβιος το βάζει αυτό θαυμάσια, με δύο λέξεις, σ' έναν λόγο τον οποίον αποδίδει στον Νάβιδα, τον τύραννο της Σπάρτης, το 195 π.Χ., λόγος που σχεδόν ασφαλώς προέρχεται από την κύρια πηγή τού Τίτου Λίβιου για εκείνη την περίοδο, τον Πολύβιο. Απευθυνόμενος στον Ρωμαίο στρατηγό T. Quinctius Flaminius, ο Νάβις λέει: «Επιθυμία σας [των Ρωμαίων] είναι λίγοι να ξεχωρίζουν σε πλούτο και οι απλοί άνθρωποι να υποτάσσονται σ' αυτούς» (*paucos excellere opibus, plebem subiectam esse illis, vultis,* XXXIV. xxxi. 17). Και, όπως είπε ο Πλούταρχος, επί βασιλείας του Τραϊανού, «διακαής πόθος τους [των Ρωμαίων] ήταν να προάγουν τα πολιτικά συμφέροντα των φίλων τους» (*Ηθ.* 814c)[13]. Γνωρίζουμε αρκετά γι' αυτήν τη διαδικασία ώστε να είμαστε πεπεισμένοι για τις γενικές της γραμμές, αλλά οι λεπτομέρειες είναι δύσκολο να εκτεθούν σε ένα εύληπτο για τον κοινό αναγνώστη σχήμα, έστω και σε συνοπτική μορφή, κι έτσι μετέθεσα τις λεπτομέρειες αυτές στο Παράρτημα IV. Εδώ θα μιλήσω μόνο για μια σειρά συμβάντων, από μια πολίχνη στη βόρεια Πελοπόννησο, τα οποία ίσως, αυτά καθεαυτά, δεν είναι καθόλου ενδεικτικά των όσων συνέβησαν στην Παλαιά Ελλάδα μετά την οριστική κατάκτησή της από την Ρώμη το 146 π.Χ. («ενδεικτικά» με την έννοια ότι θα μπορούσαμε ν' αναμένουμε πολλά παρόμοια γεγονότα αλλού), αλλά τα οποία ασφαλώς φανερώνουν περίφημα τη σημασία της ρωμαϊκής κατάκτησης και την επίδραση που μπορούσε να έχει το γεγονός αυτό στον ταξικό αγώνα μέσα στις ελληνικές πόλεις. Στην αχαϊκή πόλη Δύμη, πιθανόν το 116-114 π.Χ., ξέσπασε μια επανάσταση, που πιθανόν να προκλήθηκε εν μέρει από τα βάρη των χρεών, διότι άρχισε με την πυρπόληση των δημόσιων αρχείων και την ακύρωση των χρεών και άλλων συμβολαίων. Η επανάσταση καταπνίγηκε, με ή χωρίς τη βοήθεια του Ρωμαίου ανθύπατου της Μακεδονίας (που είχε τώρα μια γενική εποπτεία της Ελλάδας, η οποία δεν ήταν ακόμα οργανωμένη ως χωριστή επαρχία)· δύο από τους επαναστάτες ηγέτες καταδικάστηκαν αμέσως από τον ανθύπατο σε θάνατο κι ένας άλλος στάλθηκε στη Ρώμη για να δικαστεί. Η μόνη μαρτυρία που διαθέτουμε για τούτα τα συμβάντα είναι μια επιγραφή που μνημονεύ-

ει ένα γράμμα του ανθύπατου, του Q. Fabius Maximus, προς την πόλη Δύμη, στο οποίο παραπονείται πικρά για την «*ταραχήν*», την «περιφρόνηση των συμβατικών υποχρεώσεων και τη διαγραφή των χρεών» (*χρε[ωκοπία]*), και δύο φορές λέει για την επαναστατική νομοθεσία ότι εφαρμόστηκε «κατά παράβαση του πολιτεύματος που δόθηκε στους Αχαιούς από τους Ρωμαίους»[14] – μια αναφορά στις ολιγαρχίες που επέβαλε ο Ρωμαίος στρατηγός L. Mummius σε διάφορα μέρη της Κεντρικής Ελλάδας και της Πελοποννήσου, όταν το 146 συνέτριψε την εξέγερση των Αχαιών και των συμμάχων τους. Πολύ συχνότερα, φαντάζομαι, η κάθε τοπική αναταραχή καταπνιγόταν εν τη γενέσει της με τη δράση των ίδιων των δημόσιων αρχών της πόλης, που φρόντιζαν συνήθως να μην κινήσουν την προσοχή του επάρχου. Έτσι βρίσκουμε μιαν επιγραφή της Κιβύρας (στα σύνορα Φρυγίας και Καρίας στην επαρχία της Ασίας), προφανώς του δεύτερου τέταρτου του 1ου αιώνα μ.Χ., που αποδίδει τιμές σ' έναν πασιφανώς πλούσιο πολίτη ονόματι Q. Veranius Philagrus, ο οποίος, μετά τον ισχυρό σεισμό του 23 μ.Χ., όχι μόνο επανέφερε στη θέση τους,για την πόλη, 107 δημόσιους δούλους που είχαν κάπως γλιτώσει από τη μοίρα τους (ίσως τον καιρό του σεισμού), αλλά και «κατέστειλε μια μεγάλη συνωμοσία που έκανε τη μεγαλύτερη ζημιά στην πόλη» (*IGRR* IV. 914. 5-6, 9-10).

Ο Δίων Κάσσιος, που έγραφε στις αρχές του 3ου αιώνα, βάζει στο στόμα του Μαικήνα μια προσφώνηση στον Αύγουστο, στην οποία θα επανέλθω πιο κάτω σε τούτο το υποκεφάλαιο. Μία από τις πολιτικές ενέργειες που ο Μαικήνας φέρεται να υποστηρίζει είναι η ολική κατάργηση των συνελεύσεων του δήμου. Οι *δήμοι*, λέει ο Μαικήνας, δεν πρέπει να είναι σε καμιά περίπτωση κυρίαρχοι (*μήτε κύριοί τινος*), ούτε πρέπει να τους επιτρέπεται να συνέρχονται *εις εκκλησίαν*, διότι θα κατέληγαν σε όχι σωστά συμπεράσματα και θα δημιουργούσαν συχνά ταραχές (LII. xxx. 2). Συμφωνώ με τον Jones (*GCAJ* 340 σημ. 42) ότι αυτό «δεν αληθεύει ούτε για την εποχή του [του Δίωνα], αλλά φαίνεται να απηχεί την πολιτική που ο ίδιος ευνοούσε». Έχουμε ελάχιστες σαφείς μαρτυρίες για πολιτειακές αλλαγές που να πραγματοποιήθηκαν άμεσα ή έμμεσα με ενέργειες των Ρωμαίων· αλλά μπορούμε να ιχνηλατήσουμε την επιβολή – στην ίδια την Ελλάδα, κατά τον 2ο αιώνα π.Χ., και αργότερα αλλού – τιμοκρατικού συστήματος, τουλάχιστον για τις ανώτατες δημόσιες θέσεις και για την εισδοχή στη Βουλή, και σε ορισμένες περιπτώσεις στα δικαστήρια, αν όχι και στη Συνέλευση (βλ. Παράρτημα IV, § 2)· τη βαθμιαία μετατροπή των «*Βουλών*» σε μικρά μοντέλα της Ρωμαϊκής Συγκλήτου, με πρώην ανώτατους δημόσιους λειτουργούς ισόβια μέλη της· και την άσκηση ενός τέτοιου ελέγχου στις λαϊκές συνελεύσεις που σιγά σιγά αυτές έσβησαν εντελώς. Πάντως, κατά τα τέλη του 2ου αιώνα μ.Χ. οι συνελεύσεις των ελληνικών πόλεων είτε είχαν πάψει να συνέρχονται, είτε, τουλάχιστον, είχαν χάσει όλη την ουσιαστική τους εξουσία, και η Βουλή, που εκλεγόταν αρχικά κάθε χρόνο (κατά κανόνα) από ολόκληρο το σώμα των πολιτών ή τουλάχιστον από ένα μεγάλο μέρος του, συχνά με κλήρο, μετατράπηκε σε μόνιμο, σε μεγάλο βαθμό κληρονομικό και λίγο ή πολύ αυτοδιαιωνιζόμενο σώμα, μερικές φορές στρατολογημένο από τιμητές εκλεγμένους από τα – και ανάμεσα στα – μέλη του, μια και αυτά (*βουλευταί, decuriones* λατινιστί), προέρχονταν από το στρώμα των πλουσιότερων πολιτών και, μαζί με τις οικογένειές τους, αποτελούσαν τελικά την προνομιούχα κουριατική τάξη, από την οποία και ανάμεσα στην οποία εκλέγονταν ουσιαστικά όλοι οι ανώτατοι αξιωματούχοι. (Θα έχω να πω περισσότερα για την κουριατική τάξη στο VIII. 1 και 2). Ο Julius Paulus,

ο νομοδιδάσκαλος της εποχής του Σεβήρου, λέει ότι οι μη δεκουρίονες (*plebeii*) αποκλείονται από τις τοπικές αρχές, διότι τους απαγορεύεται η πρόσβαση στους *decurionum honores*, στα δημόσια αξιώματα που είναι ανοιχτά μόνο στους δεκουρίονες (*Dig.* L. ii. 7. 2). Μιλάει ειδικά για τη δυανδρία, την κυριότερη δημόσια αρχή σε πάρα πολλές πόλεις της Ρωμαϊκής Δύσης, αλλά η μαρτυρία του ισχύει εξίσου, τηρουμένων των αναλογιών, και για τις ελληνικές πόλεις. Και, φυσικά, η Βουλή μιας πόλης μπορούσε να υποστεί την παρέμβαση του επάρχου κατά την εκλογή των αρχόντων της πόλης. Νομικά κείμενα μιλούν για έναν Ρωμαίο διοικητή που δίνει οδηγίες σε τοπική Βουλή (*ordo*) να εκλέξει ένα ορισμένο άτομο ως τοπικό άρχοντα ή να του απονείμουν ένα αξίωμα ή λειτούργημα (*honor vel munus:* Ουλπιανός στους *Dig.* XLIX. iv. 1.3)· και αναμένεται ότι ο διοικητής ο ίδιος θα είναι ίσως παρών στη σύνοδο της Βουλής αυτής (στο ίδιο 4). Ένας ανθύπατος, λέει σε άλλο σημείο ο Ουλπιανός, δεν πρέπει να συμφωνεί στην εκλογή μιας δυανδρίας δι' απλής ψήφου της κατώτερης τάξης (*vocibus popularium*), αντί της κανονικής νόμιμης διαδικασίας (*Dig.* XLIX. i. 12).

Δεν έχω υπόψη μου καμιά λεπτομερή περιγραφή αυτής της διαδικασίας, που κατά τη γνώμη μου φανερώνει αρκετά καθαρά τον εσκεμμένο, προμελετημένο χαρακτήρα της. Οι τελειόφοιτοι στους οποίους δίδασκα στην Οξφόρδη και οι οποίοι μελετούν μιαν περίοδο της ελληνικής ιστορίας και μιαν της ρωμαϊκής, μ' ένα αρκετά μεγάλο χάσμα ανάμεσά τους, απορούσαν συχνά για τον τρόπο που η Ελληνική δημοκρατία, η τόσο ρωμαλέα κατά τον 5ο αιώνα, ακόμα και κατά τον 4ο, κατάντησε, κατά τις αρχές της Ρωμαϊκής Ηγεμονίας, η σκιά του προηγούμενου εαυτού της. Τα βιβλία κάποτε σημειώνουν το γεγονός εν παρόδω, τα περισσότερα όμως δεν δοκιμάζουν καθόλου να δώσουν μιαν εξήγηση γι' αυτό αλλά κι όταν έστω το προσέξουν, υπάρχει η τάση να το καταγράψουν ως κάτι «που απλώς συνέβη». Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Hugh Last στην *CAH* XI. 458-9: «Στην Ανατολή η δημοκρατία βρισκόταν σε παρακμή πριν ακόμα έρθει η Ρώμη να ρίξει το βάρος τής επιρροής της στην πλευρά των πιο εύπορων στοιχείων· στην ίδια τη Ρώμη οι περιστάσεις συνέτειναν στο να γίνει η ολιγαρχία η μόνη δυνατή εναλλακτική λύση απέναντι στη μοναρχία. Στους δήμους οι ίδιες δυνάμεις βρίσκονταν σε δράση... Η Ρώμη δεν έδειξε κανέναν ενθουσιασμό για τη δημοκρατία». Εγώ, απεναντίας, βλέπω την όλη εξέλιξη ως μέρος του ταξικού αγώνα στο πολιτικό πεδίο: οι εύπορες τάξεις της Ελλάδας, με τη βοήθεια, στην αρχή, των Μακεδόνων επικυριάρχων και, κατόπιν, των Ρωμαίων κυρίων τους, υπέσκαψαν βαθμιαία και τελικά κατέστρεψαν ολότελα την Ελληνική δημοκρατία, η οποία πριν από το τέλος της Ηγεμονίας είχε σβήσει. Βεβαίως, η κατάλυση της Ελληνικής δημοκρατίας ικανοποιούσε τους Ρωμαίους· αλλά είναι φανερό ότι οι ελληνικές εύπορες τάξεις δεν συγκατατέθηκαν απλώς σ' αυτή την εξέλιξη: συνέβαλαν σ' αυτήν – και αυτό δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, διότι μετά τους Ρωμαίους, αυτές ήταν που ωφελήθηκαν περισσότερο από το σύστημα. Σε μιαν αξιοπρόσεκτη επιστολή του, ο Κικέρων συγχαίρει τον αδελφό του Quintus που είχε φροντίσει, όσον καιρό ήταν διοικητής της επαρχίας της Ασίας, να διευθύνονται οι δήμοι από διασκέψεις των αρίστων, των *optimates* (*Ad. Q. fr.* I.i. 25· πρβλ. *De rep.* II.39, και αποσπάσματα από την *Pro Flacco* που παραθέτω πιο κάτω). Ο Πλίνιος ο Νεότερος, σε επιστολή του, γύρω στα 107-8 μ.Χ., προς τον φίλο του Calestrius Tiro, που ήταν τότε ανθύπατος της Βαιτικής (νότια Ισπανία), τού υπενθυμίζει την ανάγκη να διατηρήσει τις διακρίσεις βαθμού και αξιώματος (*discrimina*

ordinum dignitatumque). «Τίποτε», λέει, με χαρακτηριστική ρωμαϊκή δολιότητα, «δεν είναι πιο άνισο από την ισότητα» (*Ep.* IX. v. 1,3· πρβλ. II. xii. 5). Δίχως άλλο ο Πλίνιος ήξερε καλά το περίεργο ολιγαρχικό επιχείρημα για την ανωτερότητα τής «γεωμετρικής» έναντι της «αριθμητικής» αναλογίας, που ήταν γνωστή στον Κικέρωνα (βλ. κεφ. VII. 1. με τις σημ. 10-11). Οι «πλέον διακεκριμένοι και ισχυροί άνδρες τής κάθε πόλης», έλεγε ο Αίλιος Αριστείδης στα μέσα του 2ου αώνα, εκτελούν χρέη φρουρών των τόπων καταγωγής τους στη θέση των Ρωμαίων, κάνοντας έτσι περιττή την εγκατάσταση φρουράς γι' αυτούς τους ίδιους (*Orat.* XXVI. 64). Όσες από τις τρανές εύπορες οικογένειες του ελληνικού κόσμου ήταν διατεθειμένες να δεχτούν τη ρωμαϊκή κυριαρχία ολόψυχα και να συνεργαστούν με τους αφέντες τους προκόβανε κάποτε μ' εντυπωσιακό τρόπο. Στην Ασία, με τον μεγάλο φυσικό πλούτο της, μπορούσαν να γίνουν πάμπλουτοι και να φιλοδοξούν να γίνουν μέλη της αυτοκρατορικής αριστοκρατίας, της ρωμαϊκής συγκλήτου (πρβλ. III.2). Ακόμα και στην παλιά Ελλάδα, με τη συγκριτική έλλειψη φυσικών πόρων, μπορούσαν τουλάχιστον να αποκτήσουν μεγάλο γόητρο σε τοπική κλίμακα, κατέχοντας δημόσιες θέσεις επί κάμποσες γενεές, όπως οι τέσσερις πρώτες οικογένειες της Ρωμαϊκής Αθήνας τις οποίες μελέτησε πρόσφατα ο Michael Woloch, και που κατείχαν ένα μεγάλο μέρος των σημαντικότερων δημόσιων θέσεων (καθώς και μερικές υψηλές θέσεις στο ιερατείο) κατά την περίοδο 96-161· και κάπου κάπου μπορούσαν τελικά να γίνουν δεκτές στην τάξη των συγκλητικών, όπως η οικογένεια των Flavii από την ασήμαντη πολίχνη των Θεσπιών στη Βοιωτία, που την ιστορία της από τον 3ο αιώνα π.Χ. ώς τον 3ο της εποχής μας ανασυνέθεσε έξοχα ο C. P. Jones[15]. Άτομο που μπορούσε να ισχυριστεί ότι ξόδεψε ένα μεγάλο μέρος της περιουσίας του για χάρη της πόλης του (όπως το έκαναν μερικοί για ν' αποκτήσουν το γόητρο που λαχταρούσαν) κατόρθωνε κάποτε να λάβει από την πόλη μια πραγματική «χρυσή χειραψία»: επί βασιλείας Δομιτιανού 40.000 δραχμές/δηνάρια (περίπου 7 τάλαντα) δόθηκαν στον Julius Piso, με απόφαση της Βουλής και της Συνέλευσης της Αμίσου, στη νότια ακτή της Μαύρης Θάλασσας. Ο Τραϊανός είχε δώσει εντολές στον Πλίνιο, τον ιδιαίτερό του κυβερνήτη της Βιθυνίας του Πόντου, για την απαγόρευση τέτοιων δωρεών· παραχώρησε όμως μιαν έκτακτη απαλλαγή στον Piso, διότι η δωρεά του είχε γίνει σ' αυτόν πάνω από είκοσι χρόνια νωρίτερα (Πλίνιος, *Επ.* X. 110-111). Και γύρω στο τέλος του 3ου αιώνα ο νομοδιδάσκαλος Ερμογενιανός θεωρούσε ως θεσμικό νόμο να χορηγούνται διά διατάγματος τροφεία (*alimenta*) στους κατεστραμμένους οικονομικά βουλευτές, ιδιαίτερα αν αυτοί είχαν «εξαντλήσει την πατρογονική περιουσία τους σε γενναιοδωρίες για τον τόπο όπου γεννήθηκαν» (*Dig.* L. ii. 8) – ένα αίτημα που δεν ήταν καθόλου ασυνήθιστο (Βλ. Δίων Χρυσ. XLVI. VI.3 κ.λπ.).

Στην πρώτη περίοδο της ρωμαϊκής κυριαρχίας – μάλιστα, κατά καιρούς, και στις αρχές του 2ου αιώνα μ.Χ. – οι συνελεύσεις μερικών ελληνικών πόλεων μπορούσαν ακόμα, όπως φαίνεται, να δείχνουν κάποια σημεία ζωής και σθένους. Ο Κικέρων, σε λόγο που εκφώνησε το 59 π.Χ., όταν υπεράσπιζε με επιτυχία τον L. Valerius Flaccus, που διωκόταν ποινικώς για εκβιαστική είσπραξη φόρων κατά τη θητεία του ως διοικητής της επαρχίας της Ασίας το 62-1, αποδύεται σε μια οξύτατα καταφρονητική δυσφήμηση των συνελεύσεων των ελληνικών πόλεων της Ασίας, αντιπαραθέτοντας σ' αυτό που παρουσιάζει ως άτακτο χαρακτήρα τους την αξιοπρεπή διαδικασία μιας ρωμαϊκής συνέλευσης. Μέρη αυτού του λόγου (*Pro Flacc.* 9-24,

57-8, 63) θα έπρεπε να συνιστώνται – μια και αυτό δεν γίνεται παρά σπάνια ή καθόλου – για ανάγνωση σε όσους μελετούν την ιστορία των πολιτικών θεσμών. Ο Κικέρων εκδηλώνει όλη την περιφρόνησή του για τις ελληνικές λαϊκές συνελεύσεις, των οποίων χλευάζει επανειλημμένα την ίδια τη διαδικασία της ψήφισης αποφάσεων (*ψηφίσματα*), ύστερα από γενική συζήτηση, και με ανάταση των χειρών (§§ 15, 17, 23): λέει ότι αυτές οι ελληνικές συνελεύσεις είναι γεμάτες έξαψη, απερισκεψία, ξεροκεφαλιά και θόρυβο (§§ 15-19, 23, 24, 54, 57, 58), και ότι σ' αυτές κυριαρχούν άνθρωποι ασήμαντοι, «αμαθείς» (*imperiti*, § 58), μπαλωματήδες και ζωναράδες (§ 17), τεχνίτες και κάπηλοι και όλα τα παρόμοια «κατακάθια της πολιτείας» (§ 18), αντί οι «πλούσιοι και σοβαροί άνθρωποι» (*locupletes homines et graves*, § 18), οι «πρόκριτοι» (*principes*, §§ 54, 58· *optimates*· §§ 58, 63), για τους οποίους ο Κικέρων και οι όμοιοί του, όπως είδαμε, πάντοτε ήθελαν να διατηρηθεί το μονοπώλιο της πολιτικής εξουσίας στα υποτελή κράτη. Ο Κικέρων αποδίδει συγκεκριμένα την «πτώση» της Ελλάδας (χρησιμοποιεί τη λέξη *concidit*, § 16) σε «τούτο και μόνο το κακό: την άμετρη ελευθερία και ασυδοσία [*licentia*][16] των συνελεύσεών τους»· και αμέσως κατόπιν τονίζει ότι έχει υπόψη του ιδιαίτερα την κλασική Αθήνα (§ 17). Τίποτε απ' αυτά δεν πρέπει να μας ξαφνιάζει, φυσικά, μια και οι λόγοι, οι επιστολές και οι πραγματείες του Κικέρωνα είναι γεμάτες από ύβρεις κατά των κατώτερων τάξεων στην ίδια τη Ρώμη (πρβλ. VI.5). Και, παρεμπιπτόντως, δεν πρέπει να διαφύγει της προσοχής μας ότι ο Κικέρων, που παρουσιάζει τους Έλληνες γενικά (ακόμα κι όταν δεν τους κακολογεί ύπουλα αποκαλώντας τους Ασιάτες, Φρυγίους, Μυσίους, Κάρες, Λυδίους: §§ 3, 17, 37-8, 40-1, 60, 65, 100) ως εντελώς αναξιόπιστους μάρτυρες, «ανθρώπους για τους οποίους ο όρκος είναι ένα χωρατό και η μαρτυρία ένα παιχνίδι» (§ 12· πρβλ. 9-10, 36, 37), λέει χωρίς περιστροφές στους ενόρκους του ότι οι αποφάσεις σε μια δικαστική υπόθεση πρέπει να εκδίδονται με κριτήριο «το καλό του κράτους, την ασφάλεια της κοινότητας, και τα άμεσα συμφέροντα της πολιτείας» (*quid utilitas civitatis, quid communis salus, quid reipublicae tempora poscerent*, § 98) – δηλαδή τα συμφέροντα της εύπορης τάξης. Η ουσία της κάθε συγκεκριμένης υπόθεσης είναι συγκριτικά ασήμαντη.

Η διαφορά μεταξύ μιας γνήσια ελεύθερης ελληνικής πόλης του 5ου ή 4ου αιώνα π.Χ. και μιας πόλης υποταγμένης στη ρωμαϊκή κυριαρχία μπορεί να εκφραστεί καλύτερα με μερικά αποσπάσματα από ένα έργο του Πλουτάρχου, τα *Πολιτικά παραγγέλματα*, που συνήθως αναφέρεται με τη λατινική μετάφραση του τίτλου του, *Precepta gerendae reipublicae* (*Moralia* 798a-825f), γραμμένο περίπου στην πρώτη δεκαετία του 2ου αιώνα μ.Χ., στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Τραϊανού. Ένας νεαρός φίλος του Πλουτάρχου, ένας πολίτης των Σάρδεων (813f, με 825d), του ζητάει τη συμβουλή του για μια πολιτική σταδιοδρομία – ή τουλάχιστον, αυτή είναι η πρόφαση για τη συγγραφή του έργου. (Ο νεαρός αυτός είναι προφανώς μέλος της «ιδιοκτήτριας τάξης»· η προβαλλόμενη φτώχεια για την οποία γίνεται λόγος στα *Ηθ.* 822 def είναι απλώς η απουσία επιδεικτικού πλούτου: βλ. 823abc κ.λπ.)[17].

«Στις μέρες μας, όπου τα προβλήματα των πόλεων δεν περιλαμβάνουν την ηγεσία στον πόλεμο, ή την ανατροπή τυραννιών, ή τη σύναψη συμμαχιών, τί άνοιγμα για μια σπουδαία και λαμπρή σταδιοδρομία μπορεί να βρει κανείς;» Ε, λοιπόν, σκέφτεται ο Πλούταρχος, «μένουν οι δημόσιες μηνύσεις και οι πρεσβείες σε κάποιον αυτοκράτορα, ο οποίος χρειάζεται έναν άνθρωπο με φλογερή ιδιοσυγκρασία κι έναν με θάρρος και εξυπνάδα»! (805ab). Προτείνει διάφορους τρόπους να προσφέρει

κανείς καλές υπηρεσίες σε φίλους (809a). Διαμαρτύρεται που τον κοροϊδεύουν όταν τον βλέπουν να επιθεωρεί το μέτρημα των κεραμιδιών (κάτι που, λέει, μπορεί να συμβαίνει συχνά) ή τη μεταφορά κονιάματος ή πέτρας, ως δημοτικός άρχοντας της πόλης όπου γεννήθηκε, της Χαιρώνειας (811bc). Και αμέσως έρχεται στην ουσία του ζητήματος: «Όταν αναλαμβάνεις κάποιο δημόσιο λειτούργημα», λέει, «οφείλεις να πεις στον εαυτό σου: "Εσύ που κυβερνάς είσαι ένας υπο-κείμενος, και το κράτος που κυβερνάς κυριαρχείται από ανθύπατους, τους αντιπρόσωπους του Καίσαρα",... που τα υποδήματά τους τα βλέπεις πάνω από το κεφάλι σου[18]. Οφείλεις να μιμείσαι αυτούς τους ηθοποιούς που... ακούνε τον υποβολέα και δεν παίρνουν ελευθερίες με τους ρυθμούς και με τα μέτρα πέραν των επιτρεπομένων από εκείνους που τα εξουσιάζουν, διότι ένα ξαστόχημα εκ μέρους σου, δεν προκαλεί απλώς σφυρίγματα ή σκώμματα και γιουχάισμα, αλλά πολλοί δοκίμασαν "τον τρομερό εκδικητή: τον πέλεκυ που κόβει τον λαιμό"» (απόσπασμα από κάποια άγνωστή μας ελληνική τραγωδία), ενώ άλλοι εξορίστηκαν σε νησιά (813def). Αφήστε τους άλλους να κάνουν τη δημαγωγία τους με το χυδαίο κοπάδι, συμβουλεύει ο Πλούταρχος, «συνιστώντας ηλίθια τη μίμηση των πράξεων και των σχεδίων και των ενεργειών των προγόνων τους, που είναι ασύμμετρα με τις τωρινές περιστάσεις και συνθήκες» (814a). «Αφήστε στις σχολές των σοφιστών να σαλιαρίζουν για τον Μαραθώνα και τον Ευρυμέδοντα και τις Πλαταιές και όλα τα άλλα παραδείγματα που κάνουν τον όχλο να φουσκώνει από περηφάνια και να κορδώνεται» (814bc). «Ο πολιτικός δεν πρέπει μόνο να δείχνει τον εαυτό του και το αξίωμά του άψογα απέναντι στους άρχοντές μας· οφείλει επίσης να έχει κάποιο φίλο ανάμεσα σ' αυτούς τους ανθρώπους με τη μεγαλύτερη επιρροή, ως στέρεο προπύργιο της διοίκησής του, διότι οι ίδιοι οι Ρωμαίοι επιθυμούν πολύ να υποστηρίζουν τα πολιτικά συμφέροντα των φίλων τους» (814c). Ο Πλούταρχος εκφράζει περιφρόνηση για τα πολύ κερδοφόρα αξιώματα του προκουράτορα (επίτροπου του Ρωμαίου αυτοκράτορα) και του επάρχου «για την επιδίωξη των οποίων πολλά άτομα του δημόσιου βίου γηράσκουν μπροστά στις πόρτες των σπιτιών άλλων ατόμων, παραμελώντας τις δικές τους υποθέσεις» (814d). Τονίζει ότι ο πολιτικός, ενώ πασχίζει να κάνει τη γενέτειρά του υπάκοη στους άρχοντές της, δεν πρέπει να την ταπεινώνει ανώφελα, «ή, όταν το πόδι έχει πεδικλωθεί, αυτός να βάζει τον τράχηλο κάτω από τον ζυγό, όπως κάνουν μερικοί όταν αποδίδουν το καθετί, μικρό ή μεγάλο, στους άρχοντές μας και έτσι προσάπτουν σε μας την κατηγορία για εξανδραποδισμό, ή, μάλλον, καταστρέφουν ολότελα τη νόμιμη κυβέρνησή της κάνοντάς την να είναι σαστισμένη και δειλή και αδύναμη σε καθετί» (814ef). «Αυτοί που καλούν τους άρχοντες ν' αποφασίζουν για κάθε διάταγμα ή συγκέντρωση ή προνόμιο ή διοικητική πράξη υποχρεώνουν τους άρχοντές τους να γίνονται οι *δεσπόται* τους περισσότερο απ' ό,τι αυτοί οι ίδιοι θα επιθυμούσαν: η κύρια αιτία γι' αυτό είναι η απληστία και η εριστική διάθεση των προκρίτων, που... προσφεύγουν στους ανωτέρους τους, με αποτέλεσμα η Βουλή και η Συνέλευση και τα δικαστήρια και κάθε δημόσια αρχή να χάνουν το κύρος τους. Τους απλούς πολίτες οφείλει κανείς να τους κατευνάζει προσφέροντάς τους ισότητα[19] και τους ισχυρούς με αντίστοιχες παραχωρήσεις, και έτσι να ελέγχεται η κατάσταση *στα πλαίσια του πολιτεύματος* και να ξεπερνιόνται οι δυσκολίες» (814f-5b). «Ο πολιτικός δεν θα επιτρέψει στον απλό λαό οποιαδήποτε τυραννική μεταχείριση των πολιτών ή οποιαδήποτε δήμευση της περιουσίας άλλων ή διανομή δημόσιου χρήματος, αλλά θα καταπολεμήσει σθεναρά επιδιώξεις αυτού του είδους με την πειθώ,

τη διδαχή και τις απειλές – αν και κάπου κάπου μπορεί να επιτραπεί κάποια αβλαβής δαπάνη» (818cd). Ο Πλούταρχος συνεχίζει, αναφέροντας μερικά διδακτικά προηγούμενα παραχωρήσεων στον λαό για την παροχέτευση των αισθημάτων του σε ακίνδυνα κανάλια (818def, πρβ. 813b). Θα θυμηθούμε εδώ ότι ο Πλίνιος ο Νεότερος, γράφοντας σ' ένα φίλο του το 107, χαρακτηρίζει κάποιον εξέχοντα πολίτη από την Έφεσο, τον Κλαύδιο Αριστίωνα, ως «*innoxie popularis*», που θα έπρεπε ίσως να μεταφραστεί «ευμενώς διακείμενος προς τον απλό λαό, αλλά χωρίς κίνδυνο» (*Ep.* VI. xxxi.3). Πάνω απ' όλα, λέει λίγο παρακάτω ο Πλούταρχος, δεν πρέπει ποτέ να αφήνεται να γίνεται *στάσις:* η αποτροπή της πρέπει να θεωρείται ως το μεγαλύτερο και ευγενέστερο μέλημα του πολιτικού (824bc). Στο κάτω κάτω, συνεχίζει, έχει τεθεί τέρμα στον πόλεμο, και «από ελευθερία, ο απλός λαός έχει τόση, όση του παραχωρούν οι άρχοντές μας, και ίσως περισσότερη να μην ήταν καλύτερα γι' αυτόν» (824c). Ο συνετός πολιτικός θα επιδιώξει να φέρει «*ομόνοιαν... και φιλίαν*»· «θα δώσει έμφαση στην αδυναμία των ελληνικών πραγμάτων, όπου για τους σώφρονες ανθρώπους είναι καλύτερα να δεχτούν ένα ευεργέτημα: να ζήσουν ήσυχα και αρμονικά, μια και η Τύχη δεν μας άφησε κανένα έπαθλο για να διαγωνιστούμε... Τι λογής εξουσία είναι αυτή, που ένα μικρό θέσπισμα ενός ανθυπάτου μπορεί να την καταργήσει ή να την μεταβιβάσει σε κάποιον άλλον και που, ακόμα κι αν διαρκέσει, δεν έχει τίποτα που ν' αξίζει τον ενθουσιασμό;» (824def).

Η εικόνα είναι κάθε άλλο παρά ενθαρρυντική. Όχι πως ο Πλούταρχος και οι όμοιοί του ήταν κατά βάση ολότελα δυσαρεστημένοι με τη ρωμαϊκή εξουσία[20]: στο κάτω κάτω η ελληνική ιδιοκτήτρια τάξη είχε ωφεληθεί πολύ από αυτήν πολιτικά (πρβλ. VI. 4-6). Πέτυχε μάλιστα να περισώσει κάτι από τον αυτοσεβασμό της, έστω με την απώλεια κάποιων από τις ευγενέστερες αρετές της κλασικής περιόδου.

Όπως το αντιλήφθηκαν ο Rostovtzeff και άλλοι[21], υπάρχει μια ενδιαφέρουσα αντιστοιχία ανάμεσα στο έργο του Πλουτάρχου, που ανέλυσα μόλις πιο πάνω, και σε ορισμένους λόγους που εκφώνησε ο Δίων Χρυσόστομος[22], στις τελευταίες κυρίως δεκαετίες του 1ου αιώνα και στην πρώτη ίσως δεκαετία του 2ου. Ιδιαίτερα εντυπωσιακή είναι η συμβουλή που δίνει ο Δίων στην πόλη όπου γεννήθηκε (την Προύσα της Βιθυνίας, στη βορειοδυτική Μικρά Ασία) να παρατήσει τις μάταιες διενέξεις της με τους γείτονές της, «διότι, η ηγεσία και η εξουσία ανήκουν σε άλλους» (εννοώντας βεβαίως τους Ρωμαίους)· και η έξυπνη σύγκριση που κάνει ανάμεσα σε τούτες τις έριδες και στη «διαμάχη μεταξύ *ομοδούλων* για τη δόξα και το προβάδισμα»! (Δίων XXXIV. 48, 51). Ο Δίων προειδοποιούσε τους συμπολίτες του να προσέχουν ιδιαίτερα να μην προσβάλουν τη γειτονική πόλη Απάμεια, μιαν αποικία Ρωμαίων πολιτών, η οποία, όσον καιρό συμπεριφέρεται φρόνιμα, λέει, μπορεί να απολαύει «*τιμήν τινά και δύναμιν*» με τους ανθυπάτους (της Βιθυνίας: XL.22· πρβλ. XLI.9). Ακόμα και το καθεστώς της «ελεύθερης πόλης» ήταν πολύ αβέβαιο και μπορούσε να χαθεί από κάποιαν ενέργεια στην οποία θα έφερνε αντίρρηση η ρωμαϊκή διοίκηση (βλ. πιο κάτω και σημ. 23).

Φαίνεται εύλογο, από μερικά αποσπάσματα του *Pro Flacco* του Κικέρωνα, τα οποία παρέθεσα πιο πάνω, καθώς κι από άλλες παρόμοιες μαρτυρίες, ότι στα μέσα του 1ου αιώνα π.Χ. οι φτωχές τάξεις του πληθυσμού των πολιτών μιας Ελληνικής δημοκρατίας μπορούσαν να πετύχουν κάποια προστασία ενάντια στην εκμετάλλευση και στην καταπίεση από μέρους της εύπορης τάξης, χάρη στον έλεγχο που μπορούσαν να ασκήσουν κατά διαστήματα στη λαϊκή τους Συνέλευση – όπου, όσον

καιρό δεν υπήρχε η απαίτηση περιουσιακών τίτλων για την άσκηση των βασικών πολιτικών δικαιωμάτων, συγκροτούσαν μια πλειοψηφία αν κατόρθωναν να παίρνουν μέρος αρκετοί από αυτούς. Οι τοπικοί προύχοντες, ωστόσο, μπορούσαν κανονικά να βασίζονται στην υποστήριξη των Ρωμαίων, και αν κάποια Συνέλευση αναγκαζόταν, λόγω έκτακτων περιστάσεων, να πάρει πάρα πολύ δραστικά μέτρα ενάντια στα συμφέροντά τους (ή των Ρωμαίων), το αποτέλεσμα θα ήταν αυτό που ο Πλούταρχος αποκαλεί «ένα μικρό διάταγμα κάποιου ανθυπάτου», το οποίο θα επέβαλε μια ποινή στην πόλη (βλ. πιο πάνω και Παράρτημα IV, § 3*Β*). Κι αν ο λαός τολμούσε να συναχθεί σε αυθόρμητη συνέλευση, όπως οι Εφέσιοι, που συνήλθαν σε ταραχώδη συγκέντρωση για να υπερασπίσουν την αγαπημένη θεά τους Αρτέμιδα εναντίον του Απόστολου Παύλου (και λέγεται ότι εκραύγαζαν ρυθμικά τα πολιτικά τους συνθήματα επί δύο ολόκληρες ώρες), η πόλη μπορούσε βέβαια να τιμωρηθεί από τον κυβερνήτη, όπως περίμενε ο γραμματέας του δήμου σε τούτη την περίπτωση (*Πράξεις* ιθ' 21-41, ειδ. 40). Αυτό μπορούσε να έχει ως συνέπεια την αφαίρεση τού δικαιώματος τού συνέρχεσθαι (βλ. Δίων Χρυσ. XLVIII) ή, στην περίπτωση μιας «ελεύθερης πόλης», την ακύρωση αυτού του status – ένα μέτρο για το οποίο γνωρίζουμε κάμποσα παραδείγματα[23], και που ο Αύγουστος (όπως είδαμε πιο πάνω) φέρεται, από τον Σουητώνιο (*Αύγ.* 47), να το πήρε ακόμα και για πόλεις που ήταν *civitates foederatae*. «Τίποτα μέσα στις πόλεις δεν διαφεύγει της προσοχής των επάρχων», παρατηρούσε ο Δίων της Προύσας στο τέλος ενός από τους λόγους (XLVI. 14) που εκφώνησε στη δεκαετία του 70 στη Συνέλευση της πόλης όπου γεννήθηκε, όταν μια ομάδα συμπολιτών του είχε απειλήσει να κάψει το σπίτι του και να τον λιθοβολήσει, πιστεύοντας ότι ήταν εν μέρει υπεύθυνος για μια σιτοδεία (πρβλ. πιο κάτω). Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί, εν παρόδω, η επαπειλούμενη προσφυγή στον «νόμο του Λυντς», που τη βρίσκουμε μάλιστα κατά διαστήματα σ' όλη την περίοδο της ρωμαϊκής κυριαρχίας στον ελληνικό χώρο, ακόμα και επί Ύστερης Αυτοκρατορίας, όπου υπάρχουν μερικά εντυπωσιακά παραδείγματα φονικών ταραχών, που συνήθως ξεσπούσαν σε καιρούς λιμών, αν και από τον 4ο αιώνα και εφεξής, υπεύθυνος ήταν συχνά ο χριστιανικός φανατισμός[24]. (Θα επανέλθω σύντομα στο θέμα των ταραχών).

Στην εποχή του Δίωνα Χρυσόστομου και του Πλουτάρχου οι ελληνικές λαϊκές συνελεύσεις, το πραγματικό νευρικό κέντρο της κλασικής Ελληνικής δημοκρατίας, βρίσκονταν ήδη σε πλήρη παρακμή, μολονότι μερικές από αυτές συνέρχονταν και ίσως συζητούσαν κάποτε σοβαρά ζητήματα, όπως το δείχνουν τα έργα του ίδιου του Δίωνα και του Πλουτάρχου. Σιγά σιγά όμως έσβησαν ολότελα, καθώς οι λειτουργίες τους έγιναν τόσο ασήμαντες ώστε δεν άξιζε να διατηρηθούν. Υπάρχουν πολλές σκόρπιες μαρτυρίες για γενικές συνελεύσεις που εξακολουθούσαν να λειτουργούν σε ελληνικές πόλεις ακόμα και στον 3ο αιώνα, αλλά είναι αδύνατον εδώ να ανακαλύψουμε μαρτυρίες ότι ενεργούσαν με κάποια ανεξαρτησία, έστω όταν έπαιρναν πολιτικές αποφάσεις. Ένα από τα τελευταία θεσπίσματα που διασώθηκε κάπως ολόκληρο και που ψηφίστηκε στην Αθήνα γύρω στο 230 προς τιμήν του Ούλπιου Ευβίοτου Λεύρου (και πρωτοδημοσιεύτηκε το 1941), δείχνει πώς διενεργείται μια ψηφοφορία με ανάταση του χεριού υπέρ ή κατά του σχεδίου απόφασης· αλλά η λήψη της απόφασης ήταν εντελώς αδιαμφισβήτητη, διότι υπήρξε παμψηφία – γεγονός καθόλου παράξενο, αφού ο Ευβίοτος, άνθρωπος με βαθμό υπάτου, είχε δώσει στην πόλη στη διάρκεια ενός λιμού[25] 250.000 δραχμές (= 1 εκατομμύριο ση-

στέρτιους) και, δωρεάν μεγάλη ποσότητα σταριού. Δεν γνωρίζω καμιά πρόσφατη γενική εξέταση των μαρτυριών για τη λειτουργία των ελληνικών συνελεύσεων κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, ένα θέμα που αξίζει να μελετηθεί διεξοδικά.

Γεγονός αρκετά περίεργο, συμβαίνει να ξέρουμε από κάποιο έδικτον του Κωνσταντίνου ότι στη Ρωμαϊκή Αφρική οι εκλογές των δημοτικών αρχόντων επικυρώνονταν ακόμα με τη λαϊκή ψήφο – δίχως άλλο μια καθαρά τυπική διαδικασία – μέχρι και στη δεκαετία του 320 (*CTh* XII. v.1). Πολύ πιο χαρακτηριστική ολόκληρου του ελληνορωμαϊκού κόσμου, στα τέλη του 3ου αιώνα, είναι η κατάσταση που βλέπουμε να περιγράφεται σε μιαν αυτοκρατορική επιστολή (στα λατινικά και πιθανόν επί βασιλείας του Διοκλητιανού, 284 μ.Χ. κ.ε.) που αφορά την προαγωγή του Τυμάνδου στην Πισιδία (νότια Μικρά Ασία) από χωριό σε πόλη (*FIRA*² I. 454-5, αριθ. 92 = *MAMA* IV. 236 = *ILS* 6090). Μεγάλη έμφαση δίνεται σε μια βεβαίωση που παρέχουν οι κάτοικοι ότι θα είναι σε θέση να προμηθεύουν έναν ικανό αριθμό δεκουριόνων (βουλευτών), και γίνεται μνεία στο γεγονός ότι θα έχουν τώρα «το δικαίωμα να συνέρχονται σε συμβούλιο *(coeund[i i]n curiam)* και να ψηφίζουν διατάγματα» κ.λπ., και ότι οφείλουν να αναδεικνύουν δημοτικούς άρχοντες, αγορανόμους και κυαίστορες (ταμίες) – δεν υπάρχει πουθενά νύξη για γενική συνέλευση. Πριν από έναν αιώνα και περισσότερο, το 158 μ.Χ., μια επιστολή – που ανακαλύφθηκε πρόσφατα – του αυτοκράτορα Αντωνίνου του Ευσεβούς προς μια πόλη (ίσως την Παρθικόπολη) στην κοιλάδα του Στρυμώνα, στην επαρχία της Μακεδονίας, όπου σήμερα είναι το Σαντάνσκι της Βουλγαρίας, επέτρεψε μια Βουλή 80 μελών, τονίζοντας την αξιοπρέπεια και την υπόληψη (*αξίωμα*) που οι πολίτες θα αποκόμιζαν από το μέγεθος μιας τέτοιας Βουλής – η οποία, εδώ που τα λέμε, φαίνεται να ήταν κάτω μάλλον παρά πάνω από το μέσο μέγεθος (*IG Bulg.* IV 2263)[26].

Με μια ίσως εξαίρεση, από την Πισιδική Αντιόχεια (που σημειώνεται στο Παράρτημα IV, κοντά στο τέλος της § 3*B*), η τελευταία συνεδρίαση της εκκλησίας του δήμου μιας ελληνικής πόλης, που κατόρθωσα να ανακαλύψω και για την οποία έχουμε κάποιες λεπτομερείς μαρτυρίες, έγινε λίγα χρόνια γύρω από το 300 μ.Χ. στον Οξύρυγχο της Αιγύπτου – σε μια περιοχή όπου, βέβαια, ποτέ δεν αναπτύχθηκε μια καθαυτό αστική ζωή με τον τρόπο που αναπτύχθηκε στο μεγαλύτερο μέρος του Ελληνικού κόσμου. Συμβαίνει να διαθέτουμε μέρος από τη στενογραφημένη έκθεση αυτής της συνεδρίασης, που εκφράζει παραστατικά την απόλυτη ματαιότητα του πολιτικού βίου των πόλεων στην περίοδο της Υστερορωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ο λαός, για κάποιο λόγο που δεν είναι εμφανής, πειθαναγκάζεται να ψηφίσει ένα διάταγμα την ίδια εκείνη μέρα προς τιμήν του Διοσκόρου, του *πρυτάνεως* (προέδρου του Δημοτικού Συμβουλίου, θα λέγαμε), στη διάρκεια μιας επίσκεψης τού επάρχου και του γενικού οικονομικού επίτροπου της επαρχίας, του Καθολικού. Να ποια είναι η γεμάτη επευφημίες έκθεση (που τη συντόμευσα ελαφρά) (*P. Oxy* I. 41 = Hunt and Edgar, *SP* II. 144-7, αριθ. 239):

> Εύγε πρύτανη, εύγε καύχημα της πόλης, εύγε Διόσκορε, πολιτάρχη! υπό την ηγεσία σου τα αγαθά μας αυξάνουν, ω πηγή των αγαθών μας!... Καλή τύχη στον πατριώτη! Καλή τύχη στον εραστή της ευθυδικίας! πηγή των αγαθών μας, ιδρυτή της πόλης!...Ας λάβει ο πρύτανης την ψήφο, ας λάβει την ψήφο τη μεγάλη τούτη μέρα. Πολλές ψήφοι του αξίζουν, διότι πολλά είναι και τα αγαθά που απολαύουμε δι' Εσού, ω πρύτανη! Η παράκληση αυτή που κάνουμε στον Καθολικό για τον Πρύτανη, με τις καλύτερες ευχές μας στον Καθο-

λικό, για τον ιδρυτή της πόλης μας (εσαεί σεβαστοί άρχοντες!), αυτή η παράκληση στον Καθολικό για τον Πρύτανη, για τον έντιμο άρχοντα, τον ευθύδικο άρχοντα, τον δημοτικό άρχοντα, τον προστάτη της πόλης, τον εραστή της δικαιοσύνης, τον ιδρυτή της πόλης. Καλή τύχη, κυβερνήτη! Καλή τύχη, Καθολικέ! Αγαθοεργέ κυβερνήτη, αγαθοεργέ Καθολικέ! Σε ικετεύουμε, Καθολικέ, για τον πρύτανη. Άφησε τον πρύτανη να λάβει την ψήφο· άφησέ τον να λάβει την ψήφο, σ' αυτήν τη μεγάλη μέρα!

Ο πρύτανης φαίνεται να έχει βρεθεί σε σοβαρή αμηχανία και μιλάει με κάποιαν αποδοκιμασία:

Καλωσορίζω, και με μεγάλη ικανοποίηση, την τιμή που μου κάνετε· αλλά παρακαλώ οι τέτοιες εκδηλώσεις να φυλάγονται για μια δικαιολογημένη περίπτωση, οπότε μπορείτε να τις κάνετε ασφαλώς, και εγώ μπορώ να τις δέχομαι ακίνδυνα.

Ωστόσο, η αξιοπρεπής αυτή απάντηση απλώς παρότρυνε τον λαό και σε άλλα ξεσπάσματα ενθουσιασμού – ίσως όλα τούτα να ήταν μέρος μιας τελετουργίας καθιερωμένης από την παράδοση.

Πολλές ψήφους αξίζει... (σεβαστοί άρχοντες, παννικητές υπέρ των Ρωμαίων· η Ρωμαϊκή ισχύς εσαεί!) Καλή τύχη, κυβερνήτη, προστάτη των έντιμων ανθρώπων... Ζητούμε, ω Καθολικέ, τον πρύτανη της πόλης, τον εραστή της δικαιοσύνης της πόλης, τον ιδρυτή της πόλης... κ.ο.κ. κ.ο.κ.

Δεν είπα εδώ τίποτα για τη Γερουσία, που εμφανίζεται σε πολλές ελληνικές πόλεις, ιδιαίτερα κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, διότι δεν υπάρχει τίποτα που να δείχνει ότι είχε ποτέ πολιτικές ή διοικητικές λειτουργίες: είχε κύρος και επιρροή, αλλά ήταν ένας αυστηρά κοινωνικός οργανισμός, και το ίδιο ισχύει για τις οργανώσεις της νεολαίας: *Έφηβοι* και *Νέοι*[27].

Το πιο χαρακτηριστικό αποτέλεσμα της καταστροφής της Ελληνικής δημοκρατίας ήταν η πλήρης εξαφάνιση του περιορισμένου μέτρου πολιτικής προστασίας που δινόταν στις κατώτερες τάξεις ενάντια στην εκμετάλλευση από τους εύπορους, η οποία εντατικοποιήθηκε στους πρώτους αιώνες της χριστιανικής εποχής (όπως θα εξήγησω στο VIII.1), και που ήταν μια από τις πρώτες αιτίες της αποσύνθεσης μεγάλου τμήματος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, μεταξύ των αιώνων 5ου και 7ου (βλ. VIII. 3 και 4). Οι σύγχρονοι ιστορικοί έδειξαν μικρό ενδιαφέρον γι' αυτή την πλευρά της εξαφάνισης της δημοκρατίας· και όταν ακόμα αντιλήφθηκαν την εξαφάνιση, το ενδιαφέρον τους γι' αυτό το γεγονός σκεπάστηκε από την προσοχή που έδωσαν στην αντικατάσταση της «πόλης-κράτους» ή των «αντιπροσωπευτικών» μορφών διακυβέρνησης (που μπορούν βέβαια να είναι είτε δημοκρατικές είτε ολιγαρχικές) από τη μοναρχία των Ελληνιστικών βασιλείων ή της Ρωμαϊκής Ηγεμονίας. Και τα δύο τούτα χαρακτηριστικά εμφανίζονται στο έργο του Finley, *Η αρχαία οικονομία (The Ancient Economy)*, όπου η προσοχή εστιάζεται όχι στον αφανισμό της δημοκρατίας (μια εξέλιξη που δεν παρατηρείται πουθενά στο βιβλίο), αλλά στην «αντικατάσταση της μορφής διακυβέρνησης της πόλης-κράτους, με την έντονη πολιτική δραστηριότητά της, από μια γραφειοκρατική, αυταρχική μοναρχία» (τη Ρωμαϊκή Ηγεμονία). Ο Finley βλέπει τούτη την πορεία ως «μείζονα συμβολή» στις εξελίξεις που εκθέτω στο VIII.1, και τις οποίες αυτός θεωρεί ότι προκάλεσαν

«μια σωρευτική υποβάθμιση του status των κατώτερων τάξεων ανάμεσα στους ελεύθερους πολίτες» (*AE* 87· πρέπει ίσως να προσθέσω ότι το απόσπασμα αναφέρεται στο ευρετήριο της *AE* 217, με τρία άλλα, μόνο στις λέξεις «διακυβέρνηση, δημοκρατική», αν και δεν κάνει καμιά ειδική αναφορά στη δημοκρατία).

★ ★ ★ ★ ★

Είπα πιο πάνω ότι θα επανέλθω, πριν από το τέλος αυτού του υποκεφάλαιου, στον μαρασμό των λαϊκών δικαστηρίων τα οποία ήταν χαρακτηριστικά στοιχεία της Ελληνικής δημοκρατίας στις μεγάλες της μέρες. Έσβησαν προφανώς εν μέρει κατά την ελληνιστική περίοδο και ολότελα κατά τη ρωμαϊκή. Ένα μειονέκτημα των δικαστηρίων της κλασικής Ελληνικής δημοκρατίας πρέπει εδώ να τονιστεί: για να γίνουν αντιπροσωπευτικά και συνάμα για να καταστεί η δωροδοκία δαπανηρή, άρα δύσκολη, έπρεπε να είναι *πλατιά*. Αλλά δεν μπορούσαν να είναι πραγματικά πλατιά χωρίς τη συμμετοχή πολλών πολιτών έξω από την εύπορη τάξη· και για να γίνει αυτό δυνατό ήταν ανάγκη να *μισθοδοτούνται* οι δικαστές, ή τουλάχιστον μερικοί από αυτούς. Πρόσφατα προβλήθηκε ο ισχυρισμός ότι η Αθήνα ήταν η μόνη πόλη που κατέβαλλε μισθό στους δικαστές· αυτό όμως είναι ασφαλώς ανακριβές, και πιθανόν πολλές δημοκρατίες να έδιναν μισθό (έστω και για περιορισμένο αριθμό δικαστών), αν και οι μόνες άλλες πόλεις που μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι το έκαναν ήταν η Ρόδος και η Ίασος, και μόνο για τη Ρόδο έχουμε κάποιους λόγους να πιστεύουμε ότι η μισθοδότηση δικαστών συνεχίστηκε και κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο (βλ. τη μελέτη μου PPOA, μαζί με το V.2 και τη σημ. 24)[28].

Μια από τις εκδηλώσεις της γενικής παρακμής της δημοκρατίας, κατά την Ελληνιστική περίοδο, ήταν ότι τα λαϊκά δικαστήρια όπως και οι συνελεύσεις, περιήλθαν βαθμιαία στα χέρια της εύπορης τάξης, μολονότι σπάνια μπορούμε να βρούμε συγκεκριμένες μαρτυρίες, όπως εκείνη που ανέφερα πιο πάνω από μια επιγραφή του 3ου αιώνα από την Πτολεμαΐδα της Αιγύπτου (*OGIS* 48), σύμφωνα με την οποία η εκλογή δικαστών, όπως και η εκλογή βουλευτών, περιοριζόταν σε ολίγους εκλεκτούς. Ελλείψει επαρκών μαρτυριών (που πιστεύω ότι δεν υπάρχουν), υποθέτω ότι η συμμετοχή των φτωχότερων πολιτών σε τέτοια δικαστήρια, όσα εξακολουθούσαν να υπάρχουν, γινόταν όλο και σπανιότερη, και ότι σε πολλές πόλεις οι δικαστικές υποθέσεις εκδικάζονταν σε όλο και μεγαλύτερη έκταση από μικρές ομάδες τοπικών αρχόντων, έστω κι αν λέξεις όπως *δικαστήρια* εξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται, όπως και γινόταν γενικά.

Συμφωνώ με τον Jones, ότι στον τομέα της δικαστικής εξουσίας οι Ρωμαίοι «επενέβαιναν πολύ πιο συστηματικά από ό,τι οι βασιλιάδες» (*GCAJ* 121-3, πρβλ. 119). Κατά τη διάρκεια της Δημοκρατίας και της Πρώιμης Ηγεμονίας ίσχυαν διαφορετικοί κανονισμοί στις διάφορες επαρχίες και, επιπλέον, η θέση μιας συγκεκριμένης πόλης μπορούσε να διαφέρει σε ορισμένο βαθμό σύμφωνα με το αν ήταν ή όχι «ελεύθερο» ή «ελεύθερο και ομόσπονδο» κράτος (αλλά βλέπε πιο πάνω για την ασταθή φύση αυτών των status, ιδιαίτερα του πρώτου). Οι καλύτερες πληροφορίες μας για την περίοδο της Δημοκρατίας είναι από τη Σικελία (στο ίδιο 121-2, και βλ. Παράρτημα IV, § 1 ώς το τέλος). Κάτι επίσης γνωρίζουμε για την κατάσταση στην Κυρηναϊκή κατά την Πρώιμη Ηγεμονία (βλ. Παράρτημα IV, § 5). Και στις δύο επαρχίες βρίσκουμε το συλλογικό σώμα των Ρωμαίων μόνιμων κατοίκων (*conventus civium*

Romanorum, για τους οποίους θα έχω να πω περισσότερα στο Παράρτημα IV) να ορίζει δικαστές για αγωγές. Από τη γλώσσα που μεταχειρίζεται ο Κικέρων σε επιστολές γραμμένες τον καιρό που διοικούσε την επαρχία της Κιλικίας το 51-50 π.Χ., καμαρώνοντας για τη μεγαλοψυχία του να επιτρέπει στους Έλληνες να εκδικάζουν τις δικές τους υποθέσεις, φαίνεται ότι οι πόλεις αυτής της επαρχίας δεν είχαν κατοχυρωμένα από νόμο δικαιώματα δικαστικής αρμοδιότητας, και ότι η κατάσταση ήταν πιθανόν η ίδια στην επαρχία της Ασίας (Cic. *Ad Att.* VI. i. 15· ii 4)[29]. Κατά τα άλλα, οι περισσότερες από τις διαθέσιμες μαρτυρίες προέρχονται από έγγραφα που χορηγούν ειδικά προνόμια – συμπεριλαμβανόμενης και της προσφυγής στα ρωμαϊκά δικαστήρια – σε εξέχοντες ρωμαιόφιλους Έλληνες, όπως ο Ασκληπιάδης από τις Κλαζομενές και άλλοι το 78 π.Χ., και ο Σέλευκος από τον Ρώσο (Rhosus) της Κιλικίας το 41[30]. Πιστεύω ότι ο Jones έχει ίσως δίκαιο (πάντως για ορισμένες περιοχές) να υποθέτει ότι «δυνατόν οι Ρωμαίοι να είχαν καταργήσει το σύστημα του ορκωτού δικαστηρίου, που ήταν ήδη ετοιμοθάνατο, και να το υποκατέστησαν στις πόλεις με κάτι που έμοιαζε με τη δική τους πολιτική δικονομία, σύμφωνα με την οποία ένας δικαστής οριζόταν – ίσως από τους τοπικούς άρχοντες – για να δικάζει την κάθε υπόθεση» (*GCAJ* 123). Όπως και να έχει το πράγμα, δεν βλέπω κανένα ίχνος δικαστηρίων που να λειτουργούν ακόμα πλατιά, μολονότι συνέχιζαν να υπάρχουν για ένα διάστημα στη Ρόδο και ίσως σε μερικά άλλα μέρη (βλ. πιο κάτω).

Στην περίοδο της Ηγεμονίας η επέμβαση στην ελληνική δικαστική αυτονομία δυνάμωσε: αρκετές «ελεύθερες πόλεις» έχασαν το προνομιακό status των· κι αρχίζουμε τώρα να βρίσκουμε συγκεκριμένη μνεία για παραπομπή υποθέσεων στο δικαστήριο του αυτοκράτορα[31], μια πρακτική που διαδιδόταν όλο και πιο πλατιά. Πότε πότε βλέπουμε να μνημονεύεται το δικαστήριο του επάρχου[32]· και άλλοτε μπορούμε να υποθέσουμε ότι η πηγή μας αναφέρεται στο δικαστήριο του διοικητή μάλλον παρά σ' εκείνο της πόλης (βλ. ίσως Πλούτ. *Ηθ.* 805ab). Ακόμα κι αν υπάρχει σαφής αναφορά σ' ένα δικαστήριο της πόλης[33], δεν μπορούμε ποτέ να είμαστε βέβαιοι ότι την υπόθεση πρόκειται να εκδικάσει κάποιο σώμα μεγαλύτερο από ένα συμβούλιο δημοτικών αρχόντων[34] ή από μια ομάδα δικαστών προερχόμενων από τους πιο ευκατάστατους πολίτες[35] – κι αυτό δυστυχώς αληθεύει ακόμα και σε παραδείγματα όπου χρησιμοποιείται η λέξη *δικαστήριον*[36]. Συγκεκριμένα, βρίσκουμε πολλές φορές την έκφραση *μεταπεμπτόν δικαστήριον*, δηλαδή μια μικρή ομάδα δικαστών (ενός ή περισσότερων), που στέλνονταν από μια πόλη για να εκδικάσει αγωγές σε μιαν άλλη, ύστερα από ειδική αίτηση[37]. Είναι, νομίζω, ενδεικτικό το γεγονός ότι ο γνωστός νόμος του Αδριανού που ρυθμίζει τα της παραγωγής ελαιόλαδου στην Αττική διατάζει όπως ορισμένοι παραβάτες προσάγονται σε δίκη στην αθηναϊκή *Συνέλευση* (βλ. πάλι σημ. 34) – η συνέλευση υπήρχε ακόμα, ενώ τα παλιά αθηναϊκά *δικαστήρια* είχαν πιθανότατα εξαφανιστεί ήδη (πρβλ. Παράρτημα IV, § 2). Όσο γνωρίζω, μόνο στη Ρόδο υπάρχουν πραγματικές μαρτυρίες για την επιβίωση κάποιου θεσμού σαν τα παλιά *δικαστήρια* στον 2ο αιώνα της Ηγεμονίας (και, εν παρόδω, για αμοιβή που δινόταν στους δικαστές οι οποίοι υπηρετούσαν στα εκεί δικαστήρια: βλ. τη μελέτη μου PPOA). Υπάρχει, ωστόσο, τουλάχιστον μία άλλη δυνατή εξαίρεση, η Ταρσός (βλ. Δίων Χρυσ. XXXIII. 37). Όταν ο Δίων Χρυσόστομος (XXXV. 15) περιλαμβάνει τους *δικάζοντες* στον κατάλογό του των διαφόρων ατόμων που μπορούσαν να συμμετέχουν στις συνεδριάσεις των δικαστη-

ρίων στην Απάμεια (Κελαιναί) της Φρυγίας, δεν αναφέρεται βεβαίως σε απλούς τοπικούς «ενόρκους» της πόλης αυτής, διότι οι περιπτώσεις που περιγράφει ήταν οι τακτικές επισκέψεις που έκανε ο έπαρχος, προκειμένου να προεδρεύσει ενός δικαστηρίου το οποίο εκδίκαζε υποθέσεις απ' ολόκληρη τη συνέλευση (*conventus*) των δικαστών, επίσημο κέντρο της οποίας ήταν η Απάμεια. Οι «*δικάζοντες*» του Δίωνα είναι οπωσδήποτε μέλη του *consilium* του επάρχου (του ομίλου των παρέδρων, *assessores*) και/ή των προσώπων που διόριζε ο ίδιος ο έπαρχος για να εκδικάζουν λιγότερο σημαντικές υποθέσεις και οι οποίοι αργότερα (από τις αρχές του 3ου αιώνα και εφεξής) έγιναν γνωστοί ως *iudices pedanei* (χαμαιδικασταί) και μπορούσαν να έχουν τους δικούς τους *assessores*[38].

Πριν από το τέλος του 3ου αιώνα τα τοπικά δικαστήρια φαίνεται να έχουν σβήσει εντελώς, και όλη τη δικαστική εξουσία ασκούσε τώρα ο διοικητής της επαρχίας ή οι αντιπρόσωποί του. (Δεν χωράει αμφιβολία ότι πολλοί διοικητές ευχαρίστως επέτρεπαν σε τοπικούς άρχοντες να εκδικάζουν δευτερεύουσας σημασίας υποθέσεις). Αυτή η εξέλιξη «απέβαινε πολύ σε βάρος των επαρχιωτών, και ιδιαίτερα των φτωχότερων τάξεων, που ήταν συχνά υποχρεωμένοι να ταξιδεύουν στη μητρόπολη της επαρχίας για να τους απονεμηθεί δικαιοσύνη και δεν είχαν τα μέσα να πληρώσουν τα χρηματικά δώρα που ο διοικητής και οι υπάλληλοί του περίμεναν από τους διάδικους. Επιπλέον, όταν, όπως συχνά συνέβαινε, το αδίκημα για το οποίο παραπονούνταν ήταν καταπίεση από μέρους των ίδιων αυτών υπαλλήλων, είχαν ελάχιστες πιθανότητες ικανοποίησης αν πετύχαιναν να γίνουν δεκτοί σε ακρόαση» (Jones, *GCAJ* 150). Ο θεσμός των *defensores civitatium* ή *plebis* (στα ελληνικά, *έκδικοι*, ή *σύνδικοι*) τον 4ο αιώνα δεν φαίνεται να διέφερε πολύ (πρβλ. VI. 6).

Δεν έχω πει τίποτα εδώ για τους «*δικαστάς*» που εμφανίζονται, αν και σπάνια, στις επιγραφές (κυρίως της ελληνιστικής περιόδου) σε ρόλους που δεν έχουν κανονικά σχέση με δικαστές – εκτελούσαν διοικητικές λειτουργίες, παρουσιάζονταν ως μάρτυρες σε έγγραφα, υπέβαλλαν ψηφίσματα κι ακόμα ίσως κατελάμβαναν θέσεις επωνύμου άρχοντα[39] – μια και δεν αφορούν κατά κάποιον τρόπο το θέμα που εξετάζουμε.

Η όλη εξέλιξη που περιέγραψα, όπου, υπό τη Ρωμαϊκή κυριαρχία, η νομική και «συνταγματική» θέση (η *Rechtsstellung*) των φτωχότερων πολιτών χειροτέρευε σταθερά, με την απώλεια των δημοκρατικών στοιχείων που έμεναν ακόμα, αξίζει να εξεταστεί παράλληλα με την καταφανή χειροτέρευση της *Rechtsstellung* των φτωχότερων *Ρωμαίων* πολιτών κατά τους πρώτους δύο αιώνες της χριστιανικής εποχής, που περιγράφω στο VIII.1. Και οι δύο εξελίξεις διευκόλυναν φυσικά την εκμετάλλευση των φτωχών: στη μια περίπτωση Ελλήνων, στην άλλη Ρωμαίων.

★ ★ ★ ★ ★

Η σημαντικότερη μακροπρόθεσμη συνέπεια της καταστροφής της Ελληνικής δημοκρατίας, όπως έδειξα ήδη, ήταν η αφαίρεση από τους φτωχούς (που αποτελούσαν τη συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού τού ελληνορωμαϊκού κόσμου) κάθε προστασίας ενάντια στην εκμετάλλευση και καταπίεση εκ μέρους των ισχυρών, και μάλιστα κάθε πραγματικής δυνατότητας να διατυπώσουν τα παράπονά τους με νόμιμα μέσα. Αν ζούσαν στην ύπαιθρο, όπως οι περισσότεροι, ελάχιστα μπορούσαν να κάνουν, όταν η κατάσταση γινόταν ανυπόφορη· δεν τους έμενε άλλη λύση

παρά μόνο η φυγή και η ληστεία – εκτός βεβαίως αν κατόρθωναν να ὅρουν κάποιον μεγαλογαιοκτήμονα που θα τους παρείχε προστασία με αντάλλαγμα να γίνουν ουσιαστικά δουλοπάροικοί του (βλ. IV. 2). Παρέθεσα στο IV. 4 το ενδιαφέρον απόσπασμα όπου ο Δίων Κάσσιος θεωρεί αυτονόητο ότι τα πιο ρωμαλέα στοιχεία στην αυτοκρατορία έτειναν να αποζούν από τη ληστεία (LII.xxvii. 3-5). Όταν ο Fronto υπολόγισε πως επρόκειτο να γίνει ανθύπατος μιας σχετικά ειρηνικής επαρχίας, της Ασίας, γύρω στο 155, ένα από τα πρώτα πράγματα που έκανε ήταν να στείλει στη Μαυριτανία, στην άλλη πλευρά της αυτοκρατορίας, να του φέρουν έναν άνθρωπο που έτυχε να γνωρίζει, τον Julius Senex, που ήταν ιδιαίτερα ικανός να διαπραγματεύεται με ληστές ή συμμορίτες, *latrones (Ep. ad Ant. Pium* 8.1, εκδ. M.P.J.van den Hout, σελ. 161). Στην Ιταλία η ληστεία άκμαζε κατά τους 4ο και 5ο αιώνες: με μια σειρά αυτοκρατορικά διοικητικά διατάγματα του δεύτερου μισού του 4ου αιώνα έγινε προσπάθεια ν' αντιμετωπιστεί αυτή η κατάσταση (*CTh* IX. xxx. 1-5), και ένα έδικτον του 409 απαγόρευε στον καθένα εκτός από τον κοινό χωρικό να βγάζει τους γιους του να ανατρέφονται με βοσκούς, επί ποινή να κατηγορηθεί ως συνένοχος ληστείας (στο ίδιο xxxi. 1). Αλλά είναι περιττό να αναφέρω περισσότερα από τις άφθονες μαρτυρίες για τη ληστεία (ή τον συμμοριτισμό) που σχολιάστηκαν συχνά στους νεότερους χρόνους, λογουχάρη από τον MacMullen, *ERO*, κεφ.vi. και Παράρτημα Β και τη Léa Flam-Zuckermann, σε άρθρο της στο *Latomus* (1970)[40]. Αναμφίβολα οι περισσότεροι από τους λεγόμενους ληστές στην αρχαιότητα ήταν στην ουσία κλέφτες, που δεν είχαν καμιά επιθυμία να αλλάξουν το κοινωνικό καθεστώς και ενδιαφέρονταν μόνο για το προσωπικό τους συμφέρον. Μερικοί, ωστόσο, ίσως να ήταν αυτό που θα λέγαμε κοινωνικοί επαναστάτες, με τουλάχιστον τον πυρήνα μιας ιδεολογίας διαφορετικής από εκείνην της άρχουσας τάξης της εποχής τους: ένα λαμπρό παράδειγμα είναι ο Ιταλός Bulla, κατά την περίοδο του Σεβήρου (βλ. VIII. 3). Εδώ καλό είναι να θυμηθούμε ότι στη σειρά των εκστρατειών «εκκαθάρισης» και «περικύκλωσης» που εξαπέλυε η Κουόμιντανγκ ενάντια στους Κινέζους κομμουνιστές από το 1927 και εφεξής, ο όρος που χρησιμοποιούσε για τους κομμουνιστές η κυβέρνηση ήταν «ληστοσυμμορίτες». Στο VIII. 3 παραθέτω τη δήλωση του Ουλπιανού, στο *Dig.*I. xviii. 13 *pr.*, για τη σημασία που είχε για έναν *latro* η εξασφάλιση τοπικής συμπαράστασης, από *receptores* (συμπαραστάτες ληστών).

Ο φτωχός άνθρωπος της πόλης, ή ο αγρότης που ζούσε αρκετά κοντά στην πόλη, είχε πιο αποτελεσματικά μέσα για να κάνει γνωστές τις διαμαρτυρίες του: μπορούσε να διαταράσσει την τάξη, ή, αν η πόλη του ήταν αρκετά μεγάλη ώστε να έχει έναν ιππόδρομο (circus), ένα αμφιθέατρο ή ένα κάπως μεγάλο θέατρο, μπορούσε να οργανώνει εκεί διαδήλωση. Δεν χρειάζεται εδώ να πω τίποτα για τον αξιόλογο, σχεδόν πολιτικό, ρόλο που έπαιξαν στη διάρκεια της Ηγεμονίας και της Ύστερης Αυτοκρατορίας οι διαδηλώσεις σ' αυτούς τους τόπους δημόσιας ψυχαγωγίας, κάποτε παρουσία και του ίδιου του αυτοκράτορα, μια και το θέμα τούτο το έχει θαυμάσια πραγματευθεί ο Alan Cameron στην εναρκτήρια παράδοσή του ως καθηγητής της λατινικής στο King's College του Λονδίνου, το 1973, με τίτλο *Άρτος και Θεάματα: ο Ρωμαίος αυτοκράτορας και ο Λαός του*, καθώς και – ώς ένα σημείο – στο βιβλίο του: *Οι φατρίες του Ιππόδρομου: Βένετοι και Πράσινοι στη Ρώμη και στο Βυζάντιο* (1976). Τέτοιες διαδηλώσεις μπορούσαν συχνά να γίνονται, βεβαίως, εντελώς άσχετα με την παρουσία του αυτοκράτορα ή και του διοικητή της επαρχίας[41]. Οι διαδηλώσεις τις οποίες οργάνωναν (περίπου από τα μέσα του 5ου αιώνα ώς τη βασιλεία

του Ηρακλείου) οι φατρίες του ιππόδρομου, οι «Βένετοι» και οι «Πράσινοι» κυρίως, ήταν συχνά ασήμαντα πράγματα, μερικές φορές προφανώς όχι περισσότερο «πολιτικές» στις προθέσεις από ένα ξέσπασμα φανατικών οπαδών μιας ομάδας σε σύγχρονο ποδοσφαιρικό αγώνα, διότι οι φατρίες, αυτές καθαυτές, δεν είχαν καθόλου ιδιαίτερα πολιτικά χαρακτηριστικά – αν και πιστεύω ότι αποκτούσαν πολιτική σπουδαιότητα πιο συχνά απ' όσο τους αποδίδει ο Cameron: το ζήτημα τούτο μένει για μένα ανοιχτό[41a]. Η απροσχημάτιστη εξύβριση ενός αυτοκράτορα, ιδιαίτερα στον ιππόδρομο, δεν ήταν κάτι άγνωστο. Ο Ιωάννης ο Λυδός διέσωσε ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον παράδειγμα: μια σάτιρα σε τέσσερα ελεγειακά δίστιχα, τοιχοκολλημένη στον ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης τα πρώτα χρόνια του 6ου αιώνα (γύρω στα 510-15), που έκανε επίθεση στον αυτοκράτορα Αναστάσιο σε μια περίοδο που τη δημοσιονομική πολιτική ασκούσε – και πιθανόν την εισηγήθηκε – ο Μαρίνος ο Σύριος, αρχηγός της φρουράς των πραιτωριανών της Ανατολής από το 512 ώς ίσως το 515. Ο Αναστάσιος αναφέρεται ονομαστικά και προσαγορεύεται «*βασιλεύς κοσμοφθόρος*»· κατηγορείται για «*φιλοχρημοσύνη*»· ο Μαρίνος κατονομάζεται μόνο ως Σκύλλα της Χάρυβδής του (*Περί αρχ.* III.46). Το πιο ξακουστό παράδειγμα μείζονος αναταραχής που ξεκίνησε από τις ιπποδρομίες είναι η λεγόμενη «Στάσις του Νίκα» στην Κωνσταντινούπολη το 512: άρχισε ως μια διαδήλωση εναντίον ορισμένων τυραννικών αξιωματούχων, εξελίχθηκε σε επανάσταση κατά του αυτοκράτορα Ιουστινιανού και έληξε με μια φοβερή σφαγή, από τον Βελισάριο και τον Μούνδο και τα «βαρβαρικά» τους στρατεύματα, ενός μεγάλου αριθμού απλών ανθρώπων, που υπολογίζεται κι από τις πιο συντηρητικές πηγές – δίχως άλλο με τη συνηθισμένη υπερβολή – σε τριάντα με τριάντα πέντε χιλιάδες (βλ. λχ. Stein, *HBE* II. 449-56).

Φαίνεται καθαρά πως αυτό είναι το τίμημα που πληρώνεται πάντα για την ολική κατάργηση των ατομικών δημοκρατικών δικαιωμάτων. Κατά διαστήματα γίνονταν ηπιότερες διαδηλώσεις, όπως εκείνη της Αλεξάνδρειας την οποία αναφέρει ο Φίλων, που λέει ότι είδε ένα ακροατήριο να σηκώνεται όρθιο και να φωνάζει με ενθουσιασμό στο άκουσμα «της λέξης ελευθερία» στην *Αύγη*, ένα θεατρικό έργο του Ευριπίδη που δεν διασώθηκε (*Περί του πάντα σπουδαίον είναι ελεύθερον*, 141). Η παρατήρηση αυτή του Φίλωνα μάς φέρνει στον νου ορισμένα χωρία σ' ένα ανυπόφορα φλύαρο λόγο του Δίωνα Χρυσόστομου προς τους Αλεξανδρινούς, λόγο που περιέχει μια σειρά επικρίσεις, κάποτε δυσκολοερμήνευτες, για τη δημόσια συμπεριφορά των πολιτών (*Λόγοι*, XXXII, *παντού*, ειδ. 4, 25-32, 33, 35, 41-2, 51-2, 55: για τη χρονολογία, βλ. VIII.3 σημ.1).

Μία από τις τελευταίες νύξεις, κατά την περίοδο που καλύπτει τούτο το βιβλίο, για ένα λαϊκό κίνημα μέσα σε μεγάλη πόλη, είναι αυτή που κάνει ο ιστορικός Ευάγριος στην *Εκκλησιαστική Ιστορία* του (συμπληρωμένη το 594) για την κατάσταση στην Αντιόχεια το 573 επί βασιλείας Ιουστίνου Β', όταν περσικά στρατεύματα με διοικητή κάποιον Αδαάρμανη εισέβαλαν και διαγούμιζαν τη Συρία. (Το έργο τού Ευάγριου, η μόνη διασωσμένη αφηγηματική πηγή μας για το σύνολο της περιόδου που καλύπτει, 431-594, δεν περιορίζεται στην ιστορία της Εκκλησίας, που είναι το μείζον θέμα του). Η Αντιόχεια ποτέ δεν ανέλαβε από τη λεηλασία που υπέστη από τους Πέρσες το 540: αν και ανοικοδομήθηκε από τον Ιουστινιανό, γνώρισε και άλλες συμφορές, συμπεριλαμβανομένων δύο σεισμών, το 551 και το 557, και περισσότερες από μία επιδημίες πανούκλας. Το 573 φαίνεται ότι μόνο η ύπαιθρος και τα

περίχωρα της Αντιόχειας είχαν ερημωθεί από τους Πέρσες, αν και ένας μεγάλος αριθμός κατοίκων είχαν φύγει. Αλλά προτού εγκαταλειφθεί η πόλη, κατά τον Ευάγριο (που ήταν ίσως παρών τότε), «ο δήμος ξεσηκώθηκε με σκοπό να αρχίσει μιαν επανάσταση» (*επανέστη νεωτέρων πραγμάτων άρξαι θέλων*)· και προσθέτει την αινιγματική παρατήρηση ότι πρόκειται για «ένα γεγονός που *συμβαίνει συχνά [οία φιλεί γίγνεσθαι]*, ειδικά σε περιστάσεις όπως αυτή» (*HE* v. 9.τέλ., σελ. 206. 11-13, εκδ. Bidez/Parmentier· και βλ. Downey, *HAS* 561-2, μαζί με 533-59).

Δεν είναι ν' απορεί κανείς που η αυτοκρατορική διοίκηση έβλεπε με φιλυποψία κάθε ένωση και οργάνωση ανάμεσα στις κατώτερες τάξεις της ελληνικής Ανατολής. Ο αυτοκράτορας Τραϊανός αρνήθηκε να επιτρέψει τη συγκρότηση μιας πυροσβεστικής υπηρεσίας στην πόλη της Νικομήδειας στη Βιθυνία (που μόλις πριν λίγο είχε υποστεί μια καταστροφική πυρκαγιά, και δεν είχε οργανωμένο σώμα για την αντιμετώπιση τέτοιων καταστάσεων), για τον ξεκάθαρο λόγο ότι κάθε οργάνωση στην επαρχία μοιραία θα έπαιρνε πολιτικό χαρακτήρα και θα οδηγούσε σε ταραχές (*Plin., Ep.*, X. 33-34). Πράγματι, φαίνεται ότι υπήρξε μια έντονη απουσία από την ελληνική Ανατολή οργανωμένων πυροσβεστικών υπηρεσιών όμοιων μ' εκείνες που υπήρχαν στη Δύση. Για τον ίδιο λόγο, ο Τραϊανός φοβόταν επίσης να επιτρέψει νέους *εράνους* (φιλικές εταιρίες ή εταιρίες αμοιβαίας ωφέλειας) στη Βιθυνία του Πόντου (στο ίδιο 92-3)[42].

Μια λαϊκή μορφή στάσης ήταν το λυντσάρισμα ενός μισητού αξιωματούχου, ή το κάψιμο των σπιτιών τοπικών μεγαλουσιάνων που θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για έναν λιμό ή κάποια άλλη συμφορά. Στο τέλος του 1ου αιώνα ο απλός λαός της Προύσας στη Βιθυνία απείλησε να κάψει το σπίτι του Δίωνα Χρυσοστόμου και να τον λιθοβολήσει, επειδή θεωρήθηκε ως ένας από τους κύριους υπεύθυνους για κάποιον λιμό. Έχουμε τον λόγο που εκφώνησε με την ευκαιρία αυτή στη Συνέλευση της Προύσας και που τον ανέφερα πιο πάνω: ο Δίων ισχυρίζεται ότι δεν φταίει αυτός για τον λιμό, αφού μόνο ένα τμήμα της γης του παρήγε το στάρι που εκάλυπτε μόνο τις ατομικές του ανάγκες, ενώ το υπόλοιπο είχε παραδοθεί στην αμπελουργία και στη βοσκή γελαδιών (*Λόγοι* XLVI. 6, 8-13)· υπενθυμίζει επίσης στους ακροατές του ότι οι Ρωμαίοι τους παρακολουθούσαν (§ 14). Σε άλλη περίπτωση, τα θύματα της λαϊκής αγανάκτησης[43] μπορεί και να ήταν αθώα τουλάχιστον του αδικήματος για το οποίο κατηγορούνταν – όπως όταν ο Αμμιανός μάς λέει για έναν Ρωμαίο ευγενή του τρίτου τετάρτου του 4ου αιώνα, τον πατέρα του μεγάλου ρήτορα Συμμάχου, του οποίου το ωραίο σπίτι στην απέναντι όχθη του Τίβερη πυρπολήθηκε από τον λαό εξαιτίας μιας αβάσιμης φήμης ότι τάχα είχε πει πως θα προτιμούσε να χρησιμοποιήσει το κρασί του για να σβήνει ασβεστοκαμίνους παρά να το πουλήσει στην τιμή που αυτοί απαιτούσαν (XXVII, iii 4). Νομίζω όμως ότι δεν χρειάζεται να σπαταλούμε πάρα πολλή συμπάθεια για τους μεγαλουσιάνους εκείνους που τα σπίτια τους καταστράφηκαν μ' αυτόν τον τρόπο. Η κατάσταση στην Αντιόχεια της Συρίας, για την οποία έχουμε τις περισσότερες πληροφορίες από οποιαδήποτε άλλη πόλη της Ελληνικής Ανατολής στα τέλη του 4ου αιώνα, μπορεί ίσως να ρίξει κάποιο φως πάνω σ' αυτό το ζήτημα. Πρέπει πρώτα πρώτα να εξηγήσω ότι ο ανεφοδιασμός σε τρόφιμα της Αντιόχειας φαίνεται να εξασφαλιζόταν κυρίως – όπως ήταν φυσικό – από τη γειτονική περιοχή, τις πεδιάδες του κάτω Ορόντη[44], και ότι η Βουλή της πόλης, όπου κυριαρχούσαν οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, ήταν εκείνη που εθεωρείτο πάντα υπεύθυνη για τον εφοδιασμό σε στάρι, του οποίου αρκετά

μεγάλη ποσότητα προερχόταν πιθανόν από τα κτήματα των ίδιων των πλούσιων γαιοκτημόνων. Η πρώτη τους έγνοια ήταν βεβαίως να πουλήσουν το στάρι τους στην ανώτατη δυνατή τιμή, ακόμα και σε καιρό λιμού. Κατηγορήθηκαν από τον αυτοκράτορα Ιουλιανό ότι συγκέντρωσαν τεράστια αποθέματα στις σιταποθήκες τους κατά τη διάρκεια του λιμού στην Αντιόχεια το 362-3 (*Misop.* 369d). Λίγο αργότερα, ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος τους κατήγγειλε ότι προτίμησαν να ρίχνουν ολόκληρους σάκους στάρι στο ποτάμι παρά να επιτρέψουν στους φτωχούς να το παίρνουν φτηνά· και μιλώντας για έναν συγκεκριμένο μεγαλογαιοκτήμονα, που θρηνούσε δημόσια για τη λήξη μιας απειλούμενης σιτοδείας, επειδή θα ζημιωνόταν από τη συνακόλουθη πτώση των τιμών, ο Άγιος εκφράστηκε με κάποια κατανόηση για την απαίτηση πολλών να κοπεί η γλώσσα τού κερδοσκόπου και να αποτεφρωθεί η καρδιά του, και (με μια έξυπνη αναφορά στις παροιμίες του Σολομώντα XI. 26) δήλωσε ανοιχτά ότι έπρεπε να λιθοβοληθεί! (*Επ. Ι. προς Κορ., Ομιλ.* XXXIX. 7-8, στην *MPG* LXI. 343-4). Τα αποσπάσματα αυτά δεν πρέπει να διαγραφούν εντελώς, μολονότι ο Χρυσόστομος ενδέχεται να υπερέβαλε, ως συνήθως (πρβλ. Petit, *LVMA* 117 σημ. 5).

Περιττό να περιγράψω εδώ τον λιμό στην Αντιόχεια το 362-3, μια και μίλησα ήδη γι' αυτόν στο κεφ. IV. 2: δεν προκάλεσε ξεσπάσματα βίας, αλλά αυτό οφείλεται αποκλειστικά στην προσωπική παρουσία τού αυτοκράτορα Ιουλιανού για κάπου εφτά μήνες και στα έκτακτα μέτρα που πήρε για να μετριάσει τον λιμό (βλ. IV. 2 και σημ. 23). Αξίζει ωστόσο να επισύρω την προσοχή στις εκδηλώσεις που έγιναν κατά την άφιξη του αυτοκράτορα τον Ιούλιο του 362, τόσο στον ιππόδρομο (Λιβάνιος, *Λόγοι* XVIII. 195) όσο και στο θέατρο (Ιουλιανός, *Misop.* 368c), με ρυθμικές κραυγές «αφθονία απ' όλα· όλα ακριβά» (*πάντα γέμει, πάντα πολλού*). Θα προσθέσω μόνο ότι δεν υπάρχει παρά μόνο μία σύντομη και αόριστη έκθεση των γεγονότων αυτών στον Αμμιανό, ο οποίος, αν και ένας από τους καλύτερους ιστορικούς που παρουσίασε ο αρχαίος κόσμος, ήταν ο ίδιος μέλος της εύπορης τάξης της Αντιόχειας και συμμεριζόταν τα αισθήματα των βουλευτών. Ο Αμμιανός απλώς μας λέει υποτιμητικά για τον Ιουλιανό, ότι δίχως σοβαρό λόγο και από δίψα δημοφιλίας, προσπάθησε να κατεβάσει τις τιμές, «κάτι, που κάποτε, όταν δεν γίνεται με κατάλληλο τρόπο, είναι ικανό να δημιουργήσει σπάνιν και λιμό» (XXII. xiv. 1· πρβλ. XIV. vii. 2). Ο Αμμιανός ήταν προφανώς αυτό που θα μπορούσε να θεωρηθεί σήμερα στον καπιταλιστικό κόσμο ένας ορθόδοξος οικονομολόγος! Αλλά δίνει κάπως περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με μια ανάλογη κατάσταση στην Αντιόχεια το 354 (XIV. vii. 2,5-6)[45]. Ο Καίσαρας Γάλλος (Gallus), που διοικούσε την Ανατολή, αντιλήφθηκε ότι σίμωνε μια σιτοδεία και συνέστησε στους βουλευτές της Αντιόχειας να ορίσουν χαμηλότερη τιμή – άκαιρα, όπως πίστευε ο Αμμιανός (§ 2, *vilitatem intempestivam*). Οι βουλευτές φυσικά πρόβαλαν αντιρρήσεις, οπότε ο Γάλλος διέταξε την εκτέλεση των ηγετικών μελών τους, μερικά από τα οποία πράγματι εκτελέστηκαν (Λιβάν. *Λόγοι* I. 96), ενώ τα περισσότερα σώθηκαν χάρη στην επέμβαση του Honoratus, του προϊσταμένου της διοίκησης της Ανατολής (Comes Orientis). Ο απλός λαός παρακάλεσε τον Καίσαρα να τον βοηθήσει. Σύμφωνα με τον Αμμιανό, ο Γάλλος επέρριψε ουσιαστικά την ευθύνη για την κρίση στον Θεόφιλο, τον διοικητή της επαρχίας (*consularis*) της Συρίας, ο οποίος κατακρεουργήθηκε από το πλήθος, που έκαψε και το σπίτι ενός πλούσιου Αντιοχέα, του Εύβουλου – ο οποίος, όπως μαθαίνουμε από τον Λιβάνιο, μόλις που γλίτωσε τον λιθοβολισμό

(*Λόγοι* Ι. 103). Ο τρόπος που ο Ιουλιανός μιλάει για τη στάση (*Μισοπώγων*. 363ψ, 370ψ), και το γεγονός ότι οι αρχές δεν πήραν πολύ σοβαρά μέτρα (παρά μόνον εναντίον λίγων φτωχών ανθρώπων)[46], μας κάνει να υποθέσουμε πως ο Θεόφιλος και ο Εύβουλος μοιράστηκαν προφανώς την ευθύνη για το γεγονός ότι άφησαν ν' αναπτυχθεί η απειλή του λιμού. Έτσι, είχαμε ένα είδος απονομής δικαιοσύνης με συνοπτικές διαδικασίες που το συναντούμε μερικές φορές στην Ύστερη Αυτοκρατορία – αλλά με τι βαρύ κόστος!

Η απονομή δικαιοσύνης μέσα από τα συνηθισμένα κανάλια αποκλειόταν τώρα για τον φτωχό, εκτός φυσικά αν πετύχαινε τη βοήθεια κάποιου ισχυρού προστάτη, με τίμημα σαν εκείνο που έχω περιγράψει αλλού (SVP) και στο IV.2. Αυτοκράτορες όπως ο Ιουλιανός, και ορισμένοι αυτοκρατορικοί αξιωματούχοι μπορεί να είχαν τις καλύτερες προθέσεις, αλλά και μεγάλη ήταν η πιθανότητα να συντριβούν από τις ραδιουργίες των «*δυνατών*» ή «*potentes*», των μεγαλογαιοκτημόνων. Ακόμα και ο αυταρχικός Ιουστινιανός, σε έγγραφη γνωμοδότηση που αφορούσε μια περίπτωση καταπίεσης από κάποιον κυβερνητικό αξιωματούχο στην Αίγυπτο, περίπτωση που περιέγραψα στο IV.2, λέει απολογητικά: «Οι μηχανορραφίες του Θεοδοσίου αποδείχτηκαν ισχυρότερες από τις εντολές μας» (*P. Cairo Masp.* Ι. 67024.15-17). Σε ένα διάταγμά του, το 536, ο ίδιος αυτοκράτορας παραπονιέται ότι στην Καππαδοκία (κεντρική Μικρά Ασία) πολλά μικρά κτήματα, αλλά και το μεγαλύτερο μέρος των αυτοκρατορικών κτημάτων πέρασαν στα χέρια των μεγάλων γαιοκτημόνων, «και κανένας δεν διαμαρτυρήθηκε, ή αν το έκανε, το στόμα του φράχτηκε με χρυσάφι» (*Nov. J.* XXX. v. 1). Οι καλοπροαίρετοι αυτοκράτορες ελάχιστα ήταν σε θέση να κάνουν για να προστατεύσουν τους φτωχούς. Ο Ιουλιανός, ένας από τους καλύτερους αυτοκράτορες από τούτη την άποψη, εσκεμμένα απέφυγε, κατά τον Αμμιανό (XVI v. 15), όταν διοικούσε τη Γαλατία, να διαγράψει *καθυστερούμενα* φόρων, αν και εμείωσε το ποσό του φόρου για το μέλλον, επειδή ήξερε καλά ότι παντού οι φτωχοί ήταν πάντοτε υποχρεωμένοι να πληρώνουν τους φόρους τους μια και καλή, και ότι η άφεση των καθυστερουμένων θα ωφελούσε μόνο τους πλουσίους. (Και βλ. κεφ. VIII.4).

★ ★ ★ ★ ★

Η ελληνική λέξη *δημοκρατία* υποβαθμιζόταν σταθερά στη διάρκεια της εξέλιξης που περιέγραψα. Μπορούμε να διακρίνουμε δύο φάσεις σε τούτη την εξέλιξη: η πρώτη άρχισε στις αρχές της ελληνιστικής περιόδου· η δεύτερη δεν φανερώνεται (από ό,τι ξέρω) παρά μόνο στα μέσα του 2ου αιώνα της χριστιανικής εποχής, και ίσως να μην είχε εξελιχθεί πολύ πριν. Κατά τον 3ο και τον 2ο αιώνα π.Χ. ο όρος *δημοκρατία* κατάντησε να μη σημαίνει τίποτα περισσότερο από μιαν αυτοκυβέρνητη αντιπροσωπευτική πολιτεία[47], άσχετα με το αν ήταν δημοκρατική ή ολιγαρχική, και μπορούσε να χρησιμοποιείται απλώς για τον πολύ περιορισμένο βαθμό αυτονομίας που παραχωρούσε η Ρώμη σε ευάρεστες γι' αυτήν ελληνικές πόλεις, ή για να τιμηθεί η αποκατάσταση μιας νόμιμης αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης. Το καλύτερο και παλιότερο παράδειγμα που βρίσκω γι' αυτό, είναι η δίγλωσση αφιέρωση από τη Λύκια Ομοσπονδία στον Καπιτωλίνο Δία, στη Ρώμη, πιθανόν στη δεκαετία του 160 π.Χ. (*IGRR* I.61)[48]. Οι ίδιοι οι Λύκιοι κάνουν λόγο, στα ελληνικά, για την αποκατάσταση της «προγονικής δημοκρατίας» τους (την *πάτριον δημοκρατίαν*),

θεωρώντας την αντίστοιχη, στα λατινικά, με την «ελευθερία των προγόνων» (*maiorum leibertas*). Κατά τον τελευταίο π.Χ. αιώνα η έννοια αυτή της *δημοκρατίας* φαίνεται να έχει καθιερωθεί. Οι Ρωμαίοι, βεβαίως, δεν είχαν δική τους λέξη για τη «δημοκρατία» και δεν προσέφυγαν ποτέ σε μια μεταγραφή της ελληνικής λέξης. Όταν, λογουχάρη, ο Κικέρων μιλάει στο έργο του *De Republica* για δημοκρατία με την αρχική ελληνική σημασία, υποκαθιστά συνήθως τη *δημοκρατία* είτε με το *liber populus* ή απλώς *populus* (λχ. I. 42-9, 53, 55, 69· πρβλ. 66-8, όπου ο Κικέρων παραφράζει εν μέρει τον Πλάτωνα, *Πολ.* VIII. 562a κ.ε.), και σε μια περίπτωση λέει ότι ένα κράτος όπου ο λαός είναι πανίσχυρος, λέγεται *civitas popularis* (I. 42). Η αρχική σημασία της *δημοκρατίας* βρίσκεται κάπου-κάπου στα ελληνικά μέχρι και επί Ηγεμονίας[49], αν και συνηθέστερα αυτή η σημασία εκφράζεται τώρα με κάποια άλλη λέξη, όπως λχ. *οχλοκρατία*[50].

Δεν γνωρίζω πότε η ελληνική λέξη *δημοκρατία* χρησιμοποιήθηκε πρώτη φορά για να δηλώσει τη Ρωμαϊκή Republica, αλλά είναι πιθανόν αυτό να έγινε κατά τον τελευταίο π.Χ. αιώνα, ή πάντως κατά τον πρώτο αιώνα της χριστιανικής εποχής, όταν η *δημοκρατία* της Republica μπορούσε να αντιπαρατεθεί στη *μοναρχία* της Ηγεμονίας. Επρόκειτο για μιαν εντελώς φυσική χρήση, δεδομένων των προγενέστερων εξελίξεων της ελληνιστικής περιόδου: ήταν απλώς μια εφαρμογή στη Ρώμη της χρησιμοποιούμενης ήδη για τις ελληνικές πόλεις ορολογίας. Τα παλιότερα κείμενα που συμβαίνει να γνωρίζω και όπου η ρωμαϊκή Republica εμφανίζεται καθαρά ως *δημοκρατία* από συγγραφέα που γράφει στα ελληνικά είναι από τα τέλη του 1ου αιώνα: του Ιώσηπου, *Ιουδ. Αρχαιολογία* XIX. 162, 187, και του Πλουτάρχου, *Γάλβας* 22.12. Ο Ιώσηπος μας λέει ότι οι στρατιώτες που έκαναν τον Κλαύδιο αυτοκράτορα, αμέσως μετά τη δολοφονία του Καλιγούλα, το έπραξαν διότι αντιλήφθηκαν πως μια *δημοκρατία* (που εδώ σημαίνει μόνο την αποκατάσταση της Republica) δεν μπορούσε ποτέ να έχει επαρκή έλεγχο πάνω στις σπουδαίες κρατικές υποθέσεις, και πάντως δεν θα ήταν ευνοϊκή για τους ίδιους (στο ίδιο 162). Και ο Πλούταρχος λέει ότι ο όρκος που δινόταν στον Ουιτέλλιο (Vitellius) ως αυτοκράτορα, το 69, από τον στρατό στην Άνω Γερμανία, έγινε με καταπάτηση του όρκου που είχε δοθεί λίγο πριν «στη Σύγκλητο» – συγκεκριμένα, «στη Σύγκλητο και στον Λαό της Ρώμης» (22.4), που ο Πλούταρχος χαρακτηρίζει ως «*δημοκρατικούς*». Βεβαίως, θα μπορούσε κανείς να μεταφράσει το *δημοκρατικοί* εδώ με «ρεπουμπλικανοί», εφόσον μάλιστα αυτή η ίδια η ορκωμοσία ήταν μια ανοιχτή αποκήρυξη του υφιστάμενου αυτοκράτορα, του Γάλβα, αν όχι και της Ηγεμονίας. Έλληνες συγγραφείς του πρώτου, του δεύτερου και του τρίτου αιώνα αναφέρονται συνήθως στη ρωμαϊκή Republica ως *δημοκρατία*, σε αντιδιαστολή με την Ηγεμονία, που είναι σχεδόν πάντοτε *μοναρχία*[51], υπό ένα *βασιλέα* (πρβλ. VI.6). Κάπου κάπου χρησιμοποιούν για τη Republica κάποιον άλλον όρο αντί της *δημοκρατίας*. Για τον Στράβωνα, σ' ένα κείμενο γραμμένο στις αρχές της βασιλείας του Τιβέριου (πριν από τον θάνατο του Γερμανικού, το 19), το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα ήταν ένα μίγμα μοναρχίας και αριστοκρατίας (*πολιτείαν... μικτήν εκ τε μοναρχίας και αριστοκρατίας*), που το χαρακτήριζε – κατά τον Στράβωνα, όπως και κατά τους ηγέτες του πολιτεύματος – η *αρετή*, μια λέξη που επιβεβαίωνε όχι μόνο την ικανότητα τού πολιτεύματος, αλλά και τα ηθικά του προσόντα (VI. iv. 2· πρβλ. Διον. Αλικ., *Περί των αρχ. ρητ.* 3). Ο Αππιανός, κατά το δεύτερο τέταρτο του 2ου αιώνα, συχνά αναφέρεται στη Ρωμαϊκή Republica ως *δημοκρατία* (βλ. ξανά σημ. 51), αλλά στον *πρόλογό* του 6

είναι μια *αριστοκρατία* (πρβλ. VI.6). Ο Δίων Κάσσιος, για τον οποίο *δημοκρατία* είναι ο καθιερωμένος όρος, γράφει κάπου για την ύστερη Republica ότι ξέπεσε σε, ή τουλάχιστον κλονίστηκε από, *δυναστείας* (όρο που φαίνεται να τον χρησιμοποιεί ως ηπιότερη μορφή της *τυραννίδος*)[52]· και για τον Ηρωδιανό, που έγραφε στα μέσα του 3ου αιώνα, η Ρωμαϊκή Republica ως σύνολο ήταν μια *δυναστεία*, λέξη την οποία χρησιμοποιούσε πιθανόν για να δηλώσει μια κλειστή κληρονομική ολιγαρχία (I.i 4), περίπου όπως είχαν κάνει ο Θουκυδίδης και ο Αριστοτέλης (Θουκ. III. 62.3· Αριστ. *Πολιτικά* IV.5, 1292^{b} 7-10, κ.λπ.).

Μίλησα για δύο φάσεις της υποβάθμισης του όρου *δημοκρατία*. Στην πρώτη, όπως είδαμε, ο όρος χρησιμοποιήθηκε για σχεδόν κάθε τύπο νόμιμης, αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης, έστω και ολιγαρχικής. Η δεύτερη αποτελεί τον έσχατο ξεπεσμό της έννοιας *δημοκρατία*: από την εποχή τουλάχιστον του Αντωνίνου και εφεξής ο όρος μπορούσε να χρησιμοποιείται για τη ρωμαϊκή Ηγεμονία[53]. Στον λόγο του Αίλιου Αριστείδη *Εις Ρώμην*, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ως σύνολο, από τη βασιλεία του Αντωνίνου του Ευσεβούς στα μέσα του 2ου αιώνα, εμφανίζεται ως η ιδεώδης *δημοκρατία*, διότι όλος ο λαός πρόθυμα εκχώρησε τις διοικητικές εξουσίες του στον ένα και καταλληλότερο να διοικεί: τον αυτοκράτορα[54]! Και γύρω στο 220 μ.Χ. ο Φιλόστρατος, γράφοντας ένα φανταστικό διάλογο ανάμεσα στον αυτοκράτορα Βεσπασιανό και σε μερικούς Έλληνες φιλοσόφους, βάζει τον ήρωά του, τον Απολλώνιο τον Τυανέα, να απορρίπτει υπεροπτικά τα πολιτεύματα ως ασήμαντα (όλη του η ζωή, λέει, βρίσκεται στην εξουσία των θεών) και να δηλώνει ότι «η εξουσία ενός ατόμου που επιδιώκει πάντοτε το καλό του συνόλου *είναι* μια δημοκρατία [*δήμος*] (*Τα εις Τυανέα Απολλώνιον* V.35)[55]. Αυτό που στην πραγματικότητα εγκωμιάζουν, ο Αριστείδης και ο Φιλόστρατος, είναι, φυσικά, η μοναρχία. Η ίδια περίπου σκέψη εκφράζεται στον εξαιρετικά ενδιαφέροντα λόγο με μια δραματική χρονολογία, 29 π.Χ., που ο Δίων Κάσσιος βάζει στο στόμα του Μαικήνα, όταν αυτός απευθύνεται στον Αύγουστο για ν' απαντήσει στην υποστήριξη από τον Αγρίππα μιας μορφής πολιτεύματος που λέγεται *δημοκρατία* και που παρουσιάζεται από τον Αγρίππα όχι μόνο ως η παραδοσιακή ελληνική αλλά και ως η ρωμαϊκή ρεπουμπλικανική μορφή διακυβέρνησης[56]. Ο Μαικήνας φέρεται να ισχυρίζεται ότι «η ελευθερία αυτή του *όχλου* γίνεται η αγριότερη δουλεία των αρίστων και οδηγεί στον κοινό όλεθρο και των δύο», ενώ στο καθεστώς που αυτός υποστηρίζει (μια απροσχημάτιστη μοναρχία) ο καθένας θα πραγματώνει, παραδόξως, «*την δημοκρατίαν την αληθή* και την ασφαλή ελευθερία» (LII. xiv. 4-5). Και ο αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος (161-80) χρησιμοποιούσε για τη δική του εξουσία, αν όχι τη συγκεκριμένη λέξη *δημοκρατία*, μιαν ολόκληρη σειρά όρων που σήμαιναν κάτι πολύ πραγματικό στις μεγάλες μέρες της Ελληνικής δημοκρατίας, ενώ τώρα ήταν σε μεγάλο βαθμό κενοί περιεχομένου. Στο *Τα εις Εαυτόν* I.6 λέει ότι έμαθε να ανέχεται τον ελεύθερο λόγο (*παρρησία*)[57]. Στο I.14 χρησιμοποιεί για τη δική του εξουσία την έννοια ενός πολιτεύματος που διαφυλάσσει την ισότητα μπροστά στον νόμο (μια *πολιτεία ισόνομος*), και που εφαρμόζεται με βάση την ισότητα και με ίση ελευθερία του λόγου (*ισότης και ισηγορία*). Φυσικά όλα τούτα είναι απλώς χαρακτηριστικά μιας μοναρχίας (*βασιλείας*, που είναι το πιο αξιοπρεπές όνομα αυτού του θεσμού), η οποία, όπως νομίζει ο Μάρκος Αυρήλιος, τιμά πάνω απ' όλα την ελευθερία των υπηκόων της (*την ελευθερίαν των αρχομένων* I. 14).

★ ★ ★ ★ ★

Υπάρχει ένα κείμενο που θέλω να αναφέρω, και που δεν έχει φαίνεται ποτέ υποβληθεί σε κριτική εξέταση από τους ιστορικούς των τελευταίων χρήσεων της λέξης *δημοκρατία*, ίσως διότι συναντάται σ' ένα έργο πολύ μεγαλύτερου λογοτεχνικού παρά ιστορικού ενδιαφέροντος. Πρόκειται για το τελευταίο κεφάλαιο της μερικώς διασωσμένης πραγματείας στην ελληνική, *Περί ύψους* (ή *De sublimitate*), μιας λογοτεχνικής κριτικής που αποδίδεται στον «Λογγίνο» ή στον «Διονύσιο» (και συχνά στον Κάσσιο Λογγίνο, των μέσων του 3ου αιώνα), αλλά που τώρα όλοι συμφωνούν ότι είναι έργο ενός κατά τα άλλα άγνωστου συγγραφέα, που έγραφε σ' έναν από τους τρεις πρώτους αιώνες και πιθανότατα στον πρώτο ή στο πρώτο μισό του δεύτερου. Ο συγγραφέας διατυπώνει ένα πρόβλημα που του έθεσε «κάποιος φιλόσοφος», ο οποίος μπορεί βεβαίως να είναι πλάσμα της δικής του φαντασίας – συνηθισμένο λογοτεχνικό τέχνασμα. Ο «φιλόσοφος» τονίζει την έλλειψη σε παγκόσμια κλίμακα μεγάλης λογοτεχνίας και ρωτάει αν είναι σωστό να δεχτούμε τη «συχνά επαναλαμβανόμενη άποψη [*εκείνο το θρυλούμενον*] ότι η *δημοκρατία* είναι η πραγματική τροφός μεγάλων επιτευγμάτων [ή «μεγάλων ανδρών»], και ότι το λογοτεχνικό δαιμόνιον άνθησε αποκλειστικά κατά τη διάρκειά της και χάθηκε μαζί της». Η *δημοκρατία* τότε εξισούται ουσιαστικά με την *ελευθερία* και είναι αντίθετη της «δουλείας» που παρουσιάζεται ως επικρατούσα σε οικουμενική κλίμακα (44.1-3). Με «δουλεία» εννοείται, βεβαίως, η πολιτική υποτέλεια· και χαρακτηρίζεται ως «δουλεία *δικαία*», ένα επίθετο που το βρίσκω γριφώδες: είναι μήπως «νομιμοποιημένη, νόμιμη, εύλογη», ή μήπως «αρμόζουσα, δικαιολογημένη», ή ακόμα «σωστή»; (Νομίζω πως ίσως «αρμόζουσα [ή «σωστή»] πολιτική υποτέλεια» αποδίδει καλύτερα το νόημα). Η απάντηση από τον συγγραφέα της πραγματείας είναι εξαιρετικά απογοητευτική: μάλλον δεν κατάλαβε τα λόγια του «φιλόσοφου» και μ' έναν πολύ πατροπαράδοτο τρόπο, χαρακτηριστικόν των στωικών μεταξύ άλλων, αποδίδει την επικρατούσα *ραθυμίαν* στη γλισχρότητα και στην ηδονοθηρία, και σ' όλα τα συνακόλουθα κακά (44.6-11).

Αυτό που λέει ο «φιλόσοφος» είναι πολύ ενδιαφέρον. Η γενική άποψη των μελετητών της αρχαίας λογοτεχνίας σήμερα είναι ότι πρόκειται για την παρουσίαση της Ρωμαϊκής Ηγεμονίας, που εμφανίζεται ως η μετατροπή της *δημοκρατίας* και της *ελευθερίας* σε «δουλεία»[57a]. Ωστόσο, οι μελετητές αυτοί, που καλύτερος εκπρόσωπός τους είναι ο D. A. Russell (το βιβλίο του *Περί ύψους [On the sublime]* μπορεί να θεωρείται σήμερα κλασικό)[58], δεν κατορθώνουν να ξεδιαλύνουν το καταπληκτικό παράδοξο τού εν λόγω χωρίου. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η *λατινική* λογοτεχνία τής ανώτατης ποιότητας άνθησε περισσότερο στην περίοδο της Republica και ότι δεν επέζησε πολύ μετά την εξαφάνισή της[59]. Όμως, αν και ο συντάκτης της πραγματείας την αφιέρωσε σ' ένα άτομο με ρωμαϊκό όνομα, τον Postumius Terentianus, και έγραφε προφανώς, τουλάχιστον εν μέρει, αν όχι κυρίως, για μορφωμένους Ρωμαίους, δεν ενδιαφέρεται, ούτε στο ελάχιστο για τη λατινική λογοτεχνία, την οποία, χώρια από μία εν παρόδω αναφορά στον Κικέρωνα (12.4), αγνοεί ολότελα – όπως και η μεγάλη πλειονότητα των Ελλήνων λογίων, συμπεριλαμβανόμενου και του Διονυσίου του Αλικαρνασσέως, που έζησε στη Ρώμη από το 30/29 και πέρα, και που δεν μνημονεύει ποτέ Λατίνους συγγραφείς παρά μόνον όταν του δίνεται η ευκαιρία να τους χρησιμοποιήσει ως ιστορική πηγή. Ακόμα και ο Πλούταρχος, ο παμφάγος αναγνώστης, δεν καταπιάστηκε με τη μελέτη της ρωμαϊκής λογοτεχνίας, παρά μόνον όταν έγινε μεσήλικας (Πλούτ. *Δημοσθ.* 2.2).

Ο συγγραφέας μας ενδιαφέρεται αποκλειστικά για την *ελληνική* λογοτεχνία. Και δεν βλέπω πώς θα ήταν δυνατόν να υποστηριχθεί ότι η σύσταση της Ηγεμονίας ήταν εκείνη που χάλασε την ελληνική λογοτεχνία, η οποία ασφαλώς ελάχιστα επηρεάστηκε προς το χειρότερο από την πτώση της Ρωμαϊκής Republica. Θα μπορούσε πολύ πιο βάσιμα να υποστηριχθεί η άποψη ότι η ελληνική λογοτεχνία, χώρια από τον Όμηρο και τους πρώτους ποιητές, γνώρισε την άνοδο και την κατάπτωση μαζί με τη *δημοκρατία* – στην αρχική και κύρια έννοια! Βεβαίως, οι περισσότερες από τις αναφορές της πραγματείας *Περί ύψους* σε έργα που προκάλεσαν τον θαυμασμό του συγγραφέα γίνονται σ' εκείνα που γράφτηκαν στον 5ο και στον 4ο αιώνα π.Χ.· δεν υπάρχει παρά ελάχιστος ή καθόλου ενθουσιασμός για την ελληνιστική λογοτεχνία[60]. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι η άποψη του «φιλόσοφου» είναι πλατιά διαδομένη – εκτός αν, πράγμα που δεν αποκλείεται, *εκείνο το θρυλούμενον* στο 44.2 έχει μειωτική σημασία: η μετάφραση του Rhys Robert, στην έκδοση του 1899, είναι «η κοινότοπη εξήγηση». Μπορούσε μήπως η άποψη για τον μαρασμό της μεγάλης λογοτεχνίας μετά την εποχή της Republica να ξεκίνησε από τους Ρωμαίους, που εννοούσαν πριν απ' όλα τη λατινική λογοτεχνία γενικά, ή τη ρητορική ιδιαίτερα, και ύστερα από πολλή επανάληψη από τους Ρωμαίους να βρήκε απήχηση κι ανάμεσα στους Έλληνες; Ή μήπως η άποψη ξεκίνησε από τους Έλληνες, που αντιλήφθηκαν ότι η περίοδος της μέγιστης άνθησης της ελληνικής λογοτεχνίας ήταν ακριβώς εκείνη όπου η πραγματική δημοκρατία βρισκόταν στην ακμή της; Πρέπει να πω ότι θα μου προξενούσε μάλλον έκπληξη αν υπήρχαν πολλοί άνθρωποι των γραμμάτων στη ρωμαϊκή περίοδο που θα είχαν παρόμοιες γνώμες· και φαντάζομαι ότι η άποψη που εκφράζει ο «φιλόσοφος» του Λογγίνου γεννήθηκε στους Έλληνες κατά την ελληνιστική περίοδο και ήταν αρκετά ανθεκτική ώστε να διατηρήσει μερικούς οπαδούς ακόμα και στην περίοδο της ρωμαϊκής κυριαρχίας. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, ένας από τους κορυφαίους κριτικούς της λογοτεχνίας της αρχαιότητας, αρχίζει το έργο του *Περί των αρχαίων ρητόρων υπομνήματα* χρονολογώντας την αρχή του τέλους της «αρχαίας, φιλοσοφικής ρητορικής» (εννοώντας ουσιαστικά το αττικό ύφος) στον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, το 323 π.Χ. (*Περί αρχ. ρητ.* 1). Προφανώς δεν του πέρασε από το μυαλό ότι ισχυρότερη επίδραση μπορεί να είχε ασκήσει η κατάλυση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας τον επόμενο χρόνο!

★ ★ ★ ★ ★

Δύο πολύ γριφώδεις αναφορές στις *δημοκρατίες* (στον πληθυντικό), για τις οποίες δεν κατάφερα να βρω κάτι παράλληλο ή μιαν εξήγηση, συναντούμε στα έργα του Ιππόλυτου, πάπα (ή αντίπαπα) της Ρώμης και μάρτυρα: η μία είναι στο υποκεφάλαιο 27 του παράξενου έργου *Περί του Αντιχρίστου*, που φαίνεται να γράφτηκε πολύ κοντά στο έτος 200, και η άλλη είναι σ' ένα λίγο μεταγενέστερο έργο, *Σχόλιο για τον Δανιήλ* β'. xii. 7[61]. (Για το ίδιο το βιβλίο του Δανιήλ, βλ. VII. 5 και σημ. 4). Από την εικόνα που δίνεται στον Δαν. II. 31 κ.ε. τα δάχτυλα των ποδιών (στίχοι 41-2) είναι εκείνα που ξεχωρίζει ο Ιππόλυτος ως συμβολίζοντα τις δημοκρατίες – δεν μπορώ να καταλάβω γιατί, αφού δεν παίζουν κανένα σημαντικό ή ανεξάρτητο ρόλο στον Δανιήλ (ή στην Αποκάλυψη) και δεν τους δίνεται εκεί καμιά συγκεκριμένη εξήγηση, αντίθετα από τα δέκα κέρατα, που ερμηνεύονται ως δέκα βασιλιάδες, με τα οποία ίσως εξομοιώνονται. (Είναι ενδιαφέρον, παρεμπιπτόντως, να βλέπουμε

τον Πορφύριο, τον μεγάλο ειδωλολάτρη λόγιο και δεινό επικριτή του χριστιανισμού, να δίνει – όπως είναι τώρα γενικά παραδεκτό – μια πολύ καλύτερη ερμηνεία των θηρίων του Δανιήλ απ' οποιανδήποτε έδωσαν οι πρώτοι χριστιανοί Πατέρες. Δεν έχω παρά να παραπέμψω εδώ στον G. Bardy στην έκδοση του *Comm. in Dan.* του Ιππόλυτου από τις *Sources chrétiennes*, που αναφέρεται στη σημ. 61, σελ. 23-4, 271 σημ. *a*).

★ ★ ★ ★ ★

Η αληθινή δημοκρατία ήταν πάντοτε κατάρα για τις ανώτερες τάξεις του Ελληνορωμαϊκού κόσμου. Την εποχή της Υστερης Αυτοκρατορίας είχε γίνει ένα σκιάχτρο που η θύμησή του ήταν ωχρή, και τώρα – ευτυχώς – έχει σβηστεί από τη μνήμη, αλλά που κάνει ακόμα τον πλούσιο ν' ανατριχιάζει. Πιθανόν το 336[62] είναι που ο ιστορικός και επίσκοπος Ευσέβιος Καισαρείας εκφώνησε τον *Τριακονταετηρικόν* (ή «*Εις τον βίον του μακαρίου Κωνσταντίνου Βασιλέως*»), έναν πανηγυρικό που γνωστοποιούσε για πρώτη φορά την πλήρη θεωρία, συμπεριλαμβανομένης και της θεολογίας, της νέας χριστιανικής μοναρχίας του Κωνσταντίνου, κατά την τριακοστή επέτειο της ανάρρησης στον θρόνο αυτού του αυτοκράτορα. (Θα έχω να πω κάπως περισσότερα για τον λόγο αυτόν στο VI. 6, και βλ. σχετική σημ. 77). Ο Ευσέβιος δείχνει τη διαφορά της *μοναρχίας* του Κωνσταντίνου από την *εξ ισοτιμίας πολυαρχίαν*, «την εξουσία των Πολλών, που θεμελιώνεται στην ισοτιμία». Μπορεί κάλλιστα να εννοεί οποιαδήποτε μορφή εξουσίας διαφορετική από τη μοναρχία, αλλά η *ισοτιμία* εξυπονοεί, πάνω απ' όλα, τη δημοκρατία. Και ο Ευσέβιος δηλώνει ότι η τέτοια *πολυαρχία* είναι σκέτη «*αναρχία και στάσις*»[63]. Αυτό μοιάζει πολύ μ' εκείνο που ο Πλάτων είχε σκεφτεί για τη δημοκρατία. Αλλά μέσα στους εφτά γεμάτους γεγονότα αιώνες που χωρίζουν τον Ευσέβιο από τον Πλάτωνα, η δημοκρατία είχε χαθεί ολότελα. Το πνεύμα της είχε εν μέρει κλονιστεί πριν από το τέλος του 4ου αιώνα π.Χ., και έκτοτε οι θεσμοί της συντρίβονταν βαθμιαία από τις συνδυασμένες προσπάθειες των Ελληνικών εύπορων τάξεων, των Μακεδόνων και των Ρωμαίων. Στους Βυζαντινούς συγγραφείς, τουλάχιστον από τις αρχές του 5ου αιώνα και εφεξής, η λέξη *δημοκρατία* και το ρήμα της *δημοκρατείν* υποδήλωνε «διαιότητες του όχλου», «στάση», ακόμα και «εξέγερση»[64]. Η αναβιωμένη στον σύγχρονό μας κόσμο δημοκρατία ήταν κάτι καινούργιο, που άμεσα δεν οφείλει παρά ελάχιστα στην αρχαία ελληνική *δημοκρατία*. Η ίδια όμως ονομασία που φέρει αποτίει ένα σιωπηρό αλλά δίκαιο φόρο τιμής στην αρχαία της προμήτορα[65].

VI

Ρώμη, η ηγεμονίς

1

«Η βασίλισσα και αρχόντισσα του κόσμου»

Τούτο το βιβλίο ενδιαφέρεται πρωτίστως γι' αυτό που ονομάζω «Ελληνικό κόσμο» (βλ. Ι.2) και όχι για τη Ρώμη. Αλλά η Ρώμη έγινε η αφέντρα όλου του Ελληνικού κόσμου σταδιακά, στη διάρκεια των δύο τελευταίων π.Χ. αιώνων (πάνω κάτω μεταξύ του 197 και του 30: βλ. υποκεφ. 4 αυτού του κεφαλαίου), και ο «Ελληνικός κόσμος» μου κυβερνιόταν επομένως από τη Ρώμη και ήταν μέρος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας για πάνω από τη μισή περίοδο των δεκατριών έως δεκατεσσάρων αιώνων με την οποία ασχολείται τούτο το βιβλίο. Επιπλέον, το τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας που διατήρησε την ενότητά του και τον χαρακτήρα του τού αστικού πολιτισμού για το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, ήταν το ελληνικό τμήμα, δηλαδή η περιοχή μέσα στην οποία η ελληνική γλώσσα ήταν η ομιλούμενη από τις ανώτερες τάξεις (βλ. Ι. 2-3). Θα χρειαστεί, επομένως, να πω κάτι για τους Ρωμαίους και την αυτοκρατορία τους, και για τις επιδράσεις τους στον Ελληνικό κόσμο.

Συνήθως, και σωστά, μιλούμε για «Ελληνορωμαϊκό» πολιτισμό· και πράγματι, η ελληνική συμβολή στον πολιτισμό της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ήταν πολύ μεγάλη, και αληθινά δεσπόζουσα σε πολλούς τομείς της πνευματικής και καλλιτεχνικής σφαίρας. Αν εξαιρέσουμε δύο ή τρεις ρωμαϊκές συνεισφορές στην περιοχή της τεχνολογίας, μπορούμε να πούμε ότι οι Ρωμαίοι της λατινικής Δύσης έδειξαν μια ολοφάνερα ανώτερη ικανότητα από τους Έλληνες σε δύο μόνο σφαίρες, μια πρακτική και την άλλη πνευματική. Πρώτον, διέπρεψαν στην *τέχνη του κυβερνάν* (τόσο τους εαυτούς τους όσο και άλλους) προς το συμφέρον της δικής τους εύπορης τάξης και προπαντός των πλουσιότερων μελών της. Ο Βιργίλιος το εξέφρασε αυτό περίφημα όταν εμφάνισε τη σκιά του Αγχίση (του μυθικού προγόνου της φυλής των Ρωμαίων) να λέει στους Ρωμαίους να αφήσουν τη μεταλλουργία και τη γλυπτική, τη ρητορική και την αστρονομία σε άλλους που τα καταφέρνουν καλύτερα σ' αυτές τις τέχνες (εννοεί βεβαίως τους Έλληνες) και να επιδοθούν στην τέχνη της διοίκησης:

> Έργο σου, Ρωμαίε, ας είναι να κυβερνάς τους λαούς με την κυριαρχική σου δύναμη. Οι τέχνες σου πρέπει να είναι τούτες: να επιβάλλεις την έξη της ειρήνης, να σπλαχνίζεσαι αυτούς που υπέταξες και να κατατροπώνεις τους αλαζόνες (*parcere subiectis, et debellare superbos: Aen* VI. 847-53).

Οι αλαζόνες, οι *superbi*, ήταν απλώς εκείνοι που αρνιόνταν να υποταχθούν στη

ρωμαϊκή κυριαρχία· και κατατροπώνονταν από «τη βασίλισσα και αφέντρα του κόσμου» (Frontinus, *De aquis* II. 88), που ο λαός της ήταν «ο άρχοντας των βασιλιάδων, κατακτητής και διοικητής όλων των εθνών» (Cic., *Pro domo suo ad pontif.* 90). Η πλήρης σημασία του ρήματος «debellare» αποκαλύπτεται θαυμάσια από ένα χωρίο στον Τάκιτο (*Ann.* 11.22.1), όπου ο Γερμανικός έστησε ένα τρόπαιο για τη νίκη του κατά ορισμένων Γερμανών το 16 μ.Χ., με μια επιγραφή που υπενθύμιζε ότι οι ανάμεσα στον Ρήνο και τον Έλβα λαοί κατατροπώθηκαν (*debellati*) από τον στρατό του Τιβέριου· το προηγούμενο κεφάλαιο (21.3) λέει πώς ο Γερμανικός είχε δώσει στους στρατιώτες του εντολές να είναι «αδίστακτοι στη σφαγή· δεν έπρεπε να υπάρχουν αιχμάλωτοι· τίποτε άλλο παρά μόνο η εξόντωση της φυλής θα έβαζε τέρμα στον πόλεμο» (πρβλ. 1. 51.1-2). Ο Βεσπασιανός, που ο γιος του Τίτος διαγούμισε την Ιερουσαλήμ το 70 μ.Χ. με το πιο φριχτό μακελειό, αποκαλείται από τον Τερτυλλιανό «Iudaeorum debellator» (*Apol.*. 5.7). Ας μην ξεχνάμε ποτέ ότι το ρωμαϊκό πάθος τού «άρχειν» ήταν κάθε άλλο παρά ανιδιοτελές ή χωρίς κίνητρο: η πολύ έμπειρη ρωμαϊκή άρχουσα τάξη κυβερνούσε διότι αυτό ήταν το καλύτερο μέσο για να εξασφαλίζει τον υψηλό βαθμό εκμετάλλευσης που είχε ανάγκη να διατηρεί. (Σε ποιο βαθμό η *κατάκτηση* από τους Ρωμαίους ενός μεγάλου μέρους της αυτοκρατορίας τους οφειλόταν σε τούτον τον παράγοντα είναι άλλο ζήτημα). Συμφωνώ πλήρως με τον A. H. M. Jones:

> Αν αποτολμούσα μια γενίκευση των οικονομικών επιπτώσεων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, θα έλεγα ότι το μεγαλύτερο επίτευγμά της ήταν ότι προώθησε μιαν αύξουσα συγκέντρωση της γης στα χέρια τής κυβερνώσας αριστοκρατίας της εις βάρος της μάζας του πληθυσμού (*RE* 135).

Η άλλη σφαίρα – η πνευματική – στην οποία η ρωμαϊκή ιδιοφυΐα διακρίθηκε ήταν το *ius civile*[1], το «αστικό δίκαιο», ένας όρος με ολόκληρη παράταξη σημασιών (που εξαρτώνται βασικά από τα συμφραζόμενα) τον οποίο θα χρησιμοποιήσω με μια αρκετά ευρεία έννοια, για να δηλώσω το ιδιωτικό δίκαιο που ρυθμίζει τις σχέσεις μεταξύ Ρωμαίων πολιτών. (Το *ius civile* αφορούσε, κατά τη γνώμη μου, μόνο μια μικρή μειονότητα κι αυτού ακόμα του ελεύθερου πληθυσμού του «Ελληνικού κόσμου», ώσπου, βέβαια, η *Constitutio Antoniniana*, το 212 μ.Χ., επεξέτεινε την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη σε όλον σχεδόν τον ελεύθερο πληθυσμό της αυτοκρατορίας: βλ. VIII.1). Πρέπει να διευκρινίσω αμέσως ότι δεν εννοώ καθόλου πως οι Ρωμαίοι είχαν αυτό που λέμε «κράτος δικαίου»: στην πραγματικότητα αυτό έλειπε ολοφάνερα από μεγάλες ζώνες του ρωμαϊκού δικαιικού συστήματος, συμπεριλαμβανομένων ιδιαίτερα εκείνων που αποκαλούμε ποινικό και συνταγματικό δίκαιο (που μαζί συνιστούν το «δημόσιο δίκαιο»), τις σφαίρες ακριβώς που έχουν στον νου οι περισσότεροι σήμερα όταν χρησιμοποιούν την έκφραση «κράτος δικαίου». Η παραπάνω γνώμη μου για το Ρωμαϊκό δίκαιο διαφέρει τόσο από τη γεμάτη θαυμασμό γνώμη πολλών, ώστε θα μου συγχωρεθεί ίσως να επαναλάβω και να ενισχύσω μερικές απόψεις που έχω διατυπώσει σε συντομία αλλού[2], με κάποιες παραπομπές σε συγγραφείς μελετητές του Ρωμαϊκού Δικαίου που απολαύουν πολύ μεγαλύτερου κύρους από μένα.

Στο κλασικό έργο τού H. F. Jolowicz, *Historical Introduction to the Study of Roman Law* (που κυκλοφορεί τώρα σε 3η έκδοση, αναθεωρημένη από τον Barry Nicholas,

1972), το υποκεφάλαιο για την *ποινική* δικονομία στην Ηγεμονία τονίζει ότι το ρωμαϊκό «ποινικό σύστημα δεν πέρασε ποτέ μέσα από κάποιο στάδιο αυστηρού δικαίου», και ότι «εδώ "το κράτος δικαίου"... δεν εγκαθιδρύθηκε ποτέ» (401-4, στην 404). Όσο για τη σφαίρα του *συστήματος διακυβέρνησης* δείχνω στο υποκεφάλαιο 6 αυτού του κεφαλαίου πόσο αυταρχική ήταν η εξουσία των αυτοκρατόρων, όχι μόνο στην Ύστερη Αυτοκρατορία αλλά και (με μεγαλύτερη έστω προσπάθεια για τη συγκάλυψη της πραγματικότητας) στην Ηγεμονία, από μιας αρχής. Ακόμα και η πρακτική εφαρμογή του *αστικού* δικαίου ήταν βαθιά επηρεασμένη από τις νέες μορφές των ένδικων μέσων που εισήχθησαν κατά την περίοδο της Πρώιμης Ηγεμονίας και βαθμιαία κατέληξαν στην εκτόπιση του «τυπικού συστήματος» που είχε ακμάσει στη διάρκεια των τελευταίων λίγων γενεών της δημοκρατίας (Republica). Είναι δύσκολο ακόμα και να δώσουμε ένα συλλογικό όνομα στις νέες αυτές διαδικασίες, ίσως όμως «το σύστημα της *cognitio*» (έρευνας)[3] να είναι αρκετό. Η δικονομία αυτή, που άρχισε να εφαρμόζεται για ορισμένους σκοπούς (τα *fideicommissa* – καταπιστεύματα – για παράδειγμα) από την εποχή ακόμα της βασιλείας του Αυγούστου και που ανέκαθεν εδέσποζε στις επαρχίες, είχε γίνει καθολική ακόμα και στην Ιταλία και στην ίδια τη Ρώμη περί τα τέλη του 3ου αιώνα, τόσο στις αστικές όσο και στις ποινικές υποθέσεις. Αναφέρεται συχνά από τους Ρωμαίους ως «cognitio *extraordinaria*», ακόμα και πολύ μετά αφότου είχε γίνει καθιερωμένη πρακτική. Οι *Εισηγήσεις (Institutes)* του Ιουστινιανού (που εκδόθηκαν το 533) αναφέρονταν στις παλιότερες μορφές ένδικων μέσων που είχαν από καιρό περιπέσει σε αχρησία ως «iudicia ordinaria», σε αντιδιαστολή με τα «extraordinaria iudicia» που εισήγαγε η «posteritas» [οι μεταγενέστεροι] (*Inst. J.* III. xii. *pr.*), και σε άλλες περιπτώσεις χρησιμοποιούσαν την έκφραση «κάθε φορά που μια δικαστική απόφαση εκδίδεται *extra ordinem*» (εκτάκτως), προσθέτοντας «όπως είναι όλες οι δικαστικές αποφάσεις σήμερα»! (*quotiens extra ordinem ius dicitur, qualia sunt hodie omnia iudicia*: IV. xv.8). Ο Mommsen, στο Römisches Strafrecht (Ρωμαϊκό Ποινικό Δίκαιο) του 1899 (κλασικό έργο ακόμα και σήμερα), χαρακτηρίζει το σύστημα της *cognitio* ως βασικά «μια νομιμοποιημένη απουσία θεσπισμένης μορφής» και παρατηρεί ότι αυτό παρακάμπτει ολότελα την επιστημονική εξήγηση (340, πρβλ. 340-1, 346-51). Στην πράξη έδινε στον δικαστή που εκδίκαζε την υπόθεση μεγάλη ελευθερία δράσης, ενώ η γενική εύρυνσή του δικαιολογεί απόψεις σαν εκείνες του Buckland ότι «η αστική δικονομία αντικαταστάθηκε από τα διοικητικά μέτρα» και ότι υπήρχε μια «εξομοίωση με τη διοικητική και αστυνομική πράξη» (*TBRL*[3] 662-3). Είναι αλήθεια, όπως τόνιζε και ο Buckland, ότι η αστική δικονομία ήταν «ακόμα δικαστική» και ότι «ο δικαστής οφείλει να υπακούει στον νόμο» (ό.π.)· αλλά ο δικαστής είχε πολύ ευρείες εξουσίες, και όσον αφορά την ποινική δικονομία, ακόμα κι ένας τόσο γενναίος υπερασπιστής της ρωμαϊκής φιλονομίας, όπως ο Fritz Schulz παραδέχτηκε, σε δύο χωριστά χωρία (*PRL* 173, 247), ότι ο κανόνας «nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege» («καμιά κατηγορία για έγκλημα δεν ευσταθεί παρά μόνο βάσει ενός νόμου, καμιά ποινή δεν επιβάλλεται παρά μόνο βάσει ενός νόμου») ήταν πάντοτε άγνωστη στο Ρωμαϊκό Δίκαιο. Αν αφιερώνω μεγαλύτερη προσοχή εδώ στη νομική διαδικασία και λιγότερη στη νομική αρχή απ' ό,τι θα περίμενε κανείς, είναι διότι ο Ρωμαίος νομικός, αντίθετα από τον σύγχρονο ομόλογό του στις περισσότερες χώρες, «σκεφτόταν περισσότερο για μέσα θεραπείας παρά για δικαιώματα, για μορφές ενέργειας παρά για αιτίες ενέργειας» (Nicholas, *IRL* 19-20), έτσι που η φύση της νομικής διαδικασίας ήταν σπουδαιότερη.

Το ρωμαϊκό *ius civile* ήταν πάνω απ' όλα ένα καλομελετημένο σύστημα, δουλεμένο σε όλες τις λεπτομέρειες και συχνά με μεγάλη διανοητική αυστηρότητα, για τη ρύθμιση των προσωπικών και οικογενειακών σχέσεων των Ρωμαίων πολιτών, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τα δικαιώματα κυριότητας, ένα ειδικά ιερό θέμα για τη ρωμαϊκή άρχουσα τάξη. (Λέω κάτι στο VII.4 για την ιδεοληψία του Κικέρωνα – που ο ίδιος, αν και μη νομικός, ήταν ο κορυφαίος δικηγόρος του καιρού του – σχετικά με την απαραβίαστη φύση των δικαιωμάτων της ιδιοκτησίας και για την πίστη του, που τη συμμερίζονταν ασφαλώς οι περισσότεροι από τους συναδέλφους του, ότι η περιφρούρηση αυτών των δικαιωμάτων ήταν ο κύριος λόγος της ίδρυσης κρατών). Τα θαυμαστά πνευματικά χαρακτηριστικά του Ρωμαϊκού Δικαίου, ωστόσο, περιορίζονταν σ' ένα πεδίο πολύ στενότερο απ' ό,τι πολλοί αντιλαμβάνονται. Ο Schulz αφού παραθέτει, επικροτώντας την, μιαν άποψη του Bonfante για τη μεγάλη σπουδαιότητα του κληρονομικού δικαίου στα πλαίσια του συνόλου του Ρωμαϊκού Δικαίου, σχολιάζει: «Το Ρωμαϊκό κληρονομικό Δίκαιο είναι πράγματι ο πυρήνας της ρωμαϊκής "βούλησης για δίκαιο"» (*CRL* 204)· και πιο κάτω επαναλαμβάνει αυτή την άποψη, προσθέτοντας ότι

> αυτό αληθεύει ιδιαίτερα για τον νόμο περί κληροδοτημάτων, και όποιος θέλει να έχει μια ζωντανή και εντυπωσιακή εικόνα της κλασικής νομολογίας θα χρειαστεί να μελετήσει τούτον τον τομέα του Ρωμαϊκού Δικαίου. Ωστόσο, αυτό το επίτευγμα των κλασικών νομικών αποκαλύπτει τις στενότητές τους όσο και το μεγαλείο τους... Δεν μπορεί κανείς να αποφύγει το ερώτημα αν ήταν πράγματι δικαιολογημένη η δαπάνη τόσου χρόνου και μόχθου για τούτα τα δύσκολα και στρυμμένα ζητήματα, που η πρακτική σημασία τους ήταν τόσο αμελητέα (*CRL* 314).

Αφού μνημονεύει διάφορους τομείς όπου οι Ρωμαίοι νομικοί δεν έδειξαν παρά ελάχιστο ή κανένα ενδιαφέρον, συνεχίζει λέγοντας ότι αυτοί

> απέφυγαν να εξετάσουν ζητήματα απτόμενα του δημόσιου διοικητικού δικαίου. Στο σύνολό της η κλασική νομολογία παρέμεινε μέσα στον μαγικό κύκλο που περιέγραψαν οι νομικοί της δημοκρατίας (Republica). Αυτοί ήταν *iuris consulti*, δηλαδή νομικοί που έδιναν *responsa*, νομικές γνώμες, και συμβουλές όταν τους τις ζητούσαν οι διάδικοι. Έτσι, η σφαίρα των ενδιαφερόντων τους ήταν, αναπόφευκτα, περιορισμένη, αλλά οι υποθέσεις των κληροδοτημάτων ήταν ακριβώς τα ζητήματα που προσάγονταν συχνότερα μπροστά τους, μια και οι πελάτες τους ανήκαν κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, στους *beati possidentes* [τους πλουσίους]. Από την άποψη αυτή οι κλασικοί νομικοί έμεναν πιστοί στη δημοκρατική [ρεπουμπλικανική] παράδοση. Απορροφημένοι στο πλέξιμο του λεπτού διχτυού τους, όχι μόνο αμέλησαν άλλα θέματα πολύ μεγαλύτερης σημασίας, αλλά προφανώς δεν κατόρθωσαν να αντιληφθούν πόσο πολύπλοκος έγινε με τους χειρισμούς τους ο νόμος των κληροδοτημάτων. Το μεγαλόπρεπο επίτευγμα της κλασικής νομολογίας, εδώ όπως κι αλλού, είχε ακριβό τίμημα (CRL 314-15).

Παρακάτω στο ίδιο βιβλίο ο Schulz αναγνωρίζει ότι οι Ρωμαίοι νομικοί «δεν έθιξαν σχεδόν καθόλου τα ζητήματα εκείνα που φαίνονται ζωτικά σε μας» (*CRL* 545), όπως είναι η προστασία των εργατών ή των «φτωχών ενοικιαστών διαμερισμάτων ή καλλιεργήσιμης γης». (Έχω ήδη μιλήσει, στο IV.3, για την αυστηρότητα του ρωμαϊκού νόμου περί εκμίσθωσης, *locatio conductio*). Όταν όμως ο Schulz ξαναλέει ότι «Οι νομικοί έγραψαν και εργάστηκαν για την τάξη των *beati possidentes*, στους

οποίους ανήκαν και οι ίδιοι, και το κοινωνικό τους αισθητήριο είχε ελάχιστα αναπτυχθεί» (στο ίδιο), μπαίνουμε στον πειρασμό να κάνουμε την παρατήρηση ότι το «κοινωνικό αισθητήριο» αυτών των νομικών ήταν ίσα ίσα πολύ καλά αναπτυγμένο. Έβλεπαν, όπως ήταν φυσικό, τα πράγματα από τη σκοπιά των συμφερόντων της τάξης στην οποία οι ίδιοι και οι πελάτες τους ανήκαν. Το δίκαιο, πράγματι, είχε «τόσο λίγο ανεξάρτητη ιστορία, όσο και η θρησκεία» (Μαρξ και Ένγκελς, *Γερμανική Ιδεολογία*, ελλ. έκδ. Gutenberg, τ.1. σελ. 130).

Ένα άλλο γνώρισμα του Ρωμαϊκού Δικαίου είναι ανάγκη ν' αναφερθεί εδώ: η διάκριση με βάση το κοινωνικό status, διάκριση που στηρίζεται, κατά τη γνώμη μου, σε μεγάλο βαθμό στις ταξικές διαφορές, όπως τις περιγράφω στο VIII.1. Είναι αλήθεια ότι αυτές εκδηλώθηκαν κυρίως στον ποινικό τομέα (όπου, όπως έδειξα, το Ρωμαϊκό δίκαιο διατήρησε μια μάλλον κακή φήμη)· αλλά υπεισήλθαν και στην εφαρμογή του *ius civile*, με την έννοια που χρησιμοποιώ τούτον τον όρο, λογουχάρη δίνοντας περισσότερη βαρύτητα στη μαρτυρία μελών των ανώτερων τάξεων. Όπως εξηγώ στο VIII.1, η έμφυτη διάθεση του Ρωμαϊκού Δικαίου να σέβεται και να ευνοεί τις εύπορες τάξεις έγινε ακόμα σαφέστερα θεσμοποιημένη στη διάρκεια της Ηγεμονίας. Έτσι, όπως είπε ο A. H. M. Jones, «υπήρχε ένας νόμος για τους πλουσίους κι ένας άλλος για τους φτωχούς»[4], μολονότι στην καθαρά αστική σφαίρα «δεν έφταιγε τόσο ο νόμος, όσο τα δικαστήρια» (*LRE* I. 517, 519). Η περιγραφή που κάνει ο Jones της πρακτικής άσκησης της δικαιοσύνης στην Ύστερη Αυτοκρατορία αποτελεί την καλύτερη συνοπτική παρουσίασή της (*LRE* I. 470-522).

Θα κλείσω τούτη τη σύντομη σκιαγραφία του Ρωμαϊκού νομικού έργου με μιαν αναδρομή στην άποψη του Friedrich von Woess που παρέθεσα στο III.4: το Ρωμαϊκό κράτος ήταν ένα «Klassenstaat», που ενδιαφερόταν μόνο για τις ανώτερες τάξεις· για τους άπορους «φρόντιζε όσο μπορούσε λιγότερο» (PCBRR 518).

★ ★ ★ ★ ★

Σύμφωνα με τον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο (από πολλές απόψεις έναν από τους πιο συναρπαστικούς Λατίνους συγγραφείς), «απ' όλους τους λαούς του σύμπαντος κόσμου ο πιο διακεκριμένος σε *virtus* είναι αναμφίβολα οι Ρωμαίοι» (*NH* VII. 130). Πρόκειται για μια μεμονωμένη παρατήρηση, που ακολουθείται από μερικές κάπως απαισιόδοξες σκέψεις για την ευτυχία, *felicitas* – χωρίς, δυστυχώς, καμιά ρητή έκφραση γνώμης για το πώς οι Ρωμαίοι συγκρίνονταν με άλλες φυλές σε τούτο το θέμα. Η λέξη *virtus* έχει μια ολόκληρη σειρά σημασίες στα λατινικά: μερικές φορές μεταφράζεται κανονικά «αρετή»· άλλοτε πάλι η λέξη σημαίνει ιδιαίτερα «θάρρος» ή «ανδρεία». Εδώ κλίνω να τη μεταφράσω «ηθικά προσόντα». Οι ιμπεριαλιστικές δυνάμεις – οι Βρετανοί μέχρι τελευταία, οι Αμερικανοί σήμερα – δεν δυσκολεύονται να φαντάζονται τους εαυτούς τους ηθικά ανώτερους από άλλους λαούς.

Οι Ρωμαίοι συχνά ισχυρίστηκαν ότι απέκτησαν την αυτοκρατορία τους σχεδόν ενάντια στη θέλησή τους, χάρη σε μια σειρά αμυντικές ενέργειες, που μπορούν να δίνουν την εντύπωση πως είναι ηθικότατες όταν παρουσιάζονται ότι έγιναν για την υπεράσπιση άλλων, ειδικά των «συμμάχων» της Ρώμης. Έτσι, σύμφωνα με τον Κικέρωνα, στον οποίο μπορούμε να βρίσκουμε συχνά την εκλεκτότερη έκφραση της κάθε λογής ρωμαϊκής υποκρισίας, οι Ρωμαίοι έγιναν «κύριοι όλων των χωρών» στη διάρκεια της «υπεράσπισης των συμμάχων τους», *sociis defendendis* (*De rep.* III.

23/35)[5]. Ο ομιλητής στον διάλογο, που φαίνεται σχεδόν βέβαιο ότι είναι ο Laelius (ο οποίος απηχεί τις απόψεις του ίδιου του Κικέρωνα)[6], συνεχίζει να εκφράζει απόψεις – βασικά όμοιες με τη θεωρία περί «φυσικής δουλείας» – σύμφωνα με τις οποίες ορισμένοι λαοί μπορούν να αποκομίζουν όφελος από το να βρίσκονται σε κατάσταση πλήρους πολιτικής υποταγής σε άλλους (πρβλ. VII.2, μαζί με τη μελέτη μου ECAPS 18 και σημ. της 52). Όποιος είναι αρκετά αφελής ώστε να δέχεται την πιο πάνω άποψη του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού, μπορεί θαυμάσια να διαφωτίσει τον εαυτό του διαβάζοντας τον Πολύβιο, που είχε στενές φιλικές σχέσεις με μερικούς από τους σημαίνοντες Ρωμαίους του καιρού του (πάνω κάτω στο δεύτερο και στο τρίτο τέταρτο του 2ου αιώνα π.Χ.) και είχε καλά καταλάβει τη ρωμαϊκή βούληση για κατάκτηση του γνωστού κόσμου, έστω κι αν στο μυαλό του ήταν πιο σαφής και κατηγορηματική απ' ό,τι ίσως έχουμε λόγους να πιστεύουμε. (Δίνω τα βασικά αποσπάσματα από τον Πολύβιο σε σημείωση)[7].

Για να μην αδικήσουμε τον Κικέρωνα, πρέπει να σημειώσουμε ότι σε αρκετές περιπτώσεις, στις επιστολές και στους λόγους του, δείχνει ότι είχε συνειδητοποιήσει το μίσος που προκαλούσε η Ρώμη σε πολλούς υποτελείς λαούς με την καταπίεση και την εκμετάλλευση που αυτή ασκούσε πάνω τους: μιλάει για *iniuriae, iniquitas, libidines, cupiditates, acerbitas* (προσβολές δικαιωμάτων, αδικίες, ασέλγειες, πλεονεξίες, σκληρότητα) εκ μέρους των σημαινόντων Ρωμαίων που τους κυβέρνησαν (πρβλ. Tac., *Απ.* 1.2.2, και τα αποσπάσματα στη σημ. 19 του υποκεφ. 5 αυτού του κεφαλαίου).

Αλλά σχεδόν όλα όσα θα ήθελα να πω για τον ρωμαϊκό ιμπεριαλισμό στην Ύστερη Δημοκρατία (και πολύ περισσότερα) τα έχει θαυμάσια εκφράσει ο Brunt σ' ένα σπουδαίο πρόσφατο άρθρο (LI), σκοπός του οποίου ήταν «να διερευνήσει τις ιδέες περί αυτοκρατορίας που επικρατούσαν στον καιρό του Κικέρωνα». Συμφωνώ με τον Brunt ότι οι Ρωμαίοι είχαν κατορθώσει να πείσουν τον εαυτό τους ότι η αυτοκρατορία τους ήταν «παγκόσμια και θέλημα των θεών»[8]· και μ' αρέσουν ιδιαίτερα οι απόψεις του ότι «η παράξενη ρωμαϊκή αντίληψη περί αμυντικού πολέμου... εκάλυπτε την αποτροπή και τον αποκλεισμό κάθε *δυνητικής* απειλής κατά της ρωμαϊκής εξουσίας» (LI 179), και ότι «οι αντιδράσεις της Ρώμης στη δυνατότητα μιας απειλής έμοιαζαν μ' εκείνες μιας ευερέθιστης τίγρης, που την ενοχλούν τη στιγμή που τρώει» (LI 177).

★ ★ ★ ★ ★

Δεν θέλω να δώσω την εντύπωση ότι οι Ρωμαίοι ήταν συνήθως οι πιο σκληροί και ωμοί απ' όλες τις αρχαίες αυτοκρατορικές δυνάμεις. Δεν μπορώ να πω ποιο έθνος στην αρχαιότητα δικαιούται περισσότερο τούτον τον τίτλο, καθώς δεν γνωρίζω όλες τις μαρτυρίες. Με βάση, ωστόσο, τα στοιχεία που κατέχω, μπορώ να πω ότι γνωρίζω μόνο ένα λαό που ένιωθε ικανός να ισχυριστεί ότι πράγματι είχε μια θεϊκή εντολή να εξοντώσει ολόκληρους πληθυσμούς από αυτούς που κατέκτησε: το Ισραήλ. Στις μέρες μας οι χριστιανοί, όπως και οι εβραίοι, σπάνια νοιάζονται να ενδιατρίψουν στην άσπλαχνη αγριότητα του Ιεχωβά, όπως αποκαλύπτεται όχι από εχθρικές πηγές αλλά ακριβώς από τα γραπτά που οι ίδιοι θεωρούν ιερά. Μάλιστα, βρίσκουν κατά κανόνα τρόπο να ξεχνούν την ίδια την ύπαρξη αυτού του επιβαρυντικού υλικού[9]. Νομίζω, επομένως, ότι οφείλω να αναφέρω πως στην πολυθεϊστική γραμματεία θα βρούμε ελάχιστα τόσο απεχθή όσο οι ιστορίες των σφαγών που διαπράχθηκαν, όπως

λέγεται[10], στην Ιεριχώ, στη Γαι και στην Ασώρ, καθώς και εκείνες των Αμοριτών και των Αμαληκιτών, που όλες όχι απλώς εγκρίθηκαν από τον Ιεχωβά, αλλά σαφώς διατάχθηκαν από αυτόν (βλ. γενικά Δευτ. κ' 16-17, πρβλ. 10-15. Για την Ιεριχώ, βλ. Ιησού του Ναυή στ'-ζ' – ειδ. στ'. 17-18, 21, 26· ζ' 1, 10-12, 15, 24-5· για την Γαι, η', ειδ. 2, 22-9· για την Ασώρ, ια', ειδ. 11-14· για τους Αμορίτες, ι', ειδ. 11, 12-14, 28-42· για τους Αμαληκίτες, Σαμ. Α' ιε', ειδ. 3,8,32-3). Η ποινή του θανάτου μπορούσε να επαβληθεί, όπως στην Ιεριχώ, ακόμα και για ιδιοποίηση μέρους της λείας αντί της καταστροφής της: «Όστις πιασθή έχων το ανάθεμα [το καταραμένο πράγμα], θέλει κατακαυθή εν πυρί, αυτός και πάντα όσα έχει», λέει ο Ιεχωβάς στον Ιησού του Ναυή (Ιησ. του Ναυή, ζ' 15)· και όταν ο Αχάν καταπάτησε την εντολή, αυτός *και οι γιοι του και οι θυγατέρες του* (και βεβαίως τα ζώα του και ό,τι άλλο είχε) λιθοβολήθηκαν μέχρι θανάτου και κάηκαν (στο ίδιο 24-5). Όταν ο Ιεχωβάς, ύστερα από αίτηση του Ιησού του Ναυή, λέγεται ότι παρέτεινε μιαν ορισμένη μέρα, κάνοντας να «σταθούν ακίνητοι» ο ήλιος και η σελήνη, αυτό έγινε για ένα μόνο σκοπό, «εωσού ο λαός εκδικηθή τους εχθρούς αυτού», τους Αμορίτες (ι' 12-14). Ο Ιεχωβάς μάλιστα πήρε κι ο ίδιος μέρος στη σφαγή, «έρριψεν εκ του ουρανού κατ' αυτών λίθους μεγάλους» (στο ίδιο 11) – ακριβώς όπως ο Απόλλων λέγεται ότι έσωσε τον ναό του στους Δελφούς από βανδαλισμούς των Περσών, το 480, με βροντές και κεραυνούς και με σεισμό (Ηρόδ. VIII. 35-9). Ο Ιησούς του Ναυή επάταξε τότε την μίαν αμορίτικη πόλη μετά την άλλη: «δεν αφήκεν υπόλοιπον, αλλ' εξωλόθρευσε *παν το έχον πνοήν*, καθώς προσέταξε Κύριος ο Θεός του Ισραήλ» (Ιησ. του Ναυή, ι' 40· πρβλ. Δευτ. κ' 16). Και λίγες αφηγήσεις είναι πιο τρομακτικές από εκείνην του προφήτη Σαμουήλ, που «κατέκοψεν...τον Αγάγ (τον βασιλιά των Αμαληκιτών) ενώπιον του Κυρίου [του Ιεχωβά] εν Γαλγάλοις» (Σαμ. Α' ιε' 32-3). Αλλά και οι Μαδιανίτες, λέγεται, σφάχτηκαν ανελέητα: αφού σκοτώθηκαν όλοι οι άνδρες, ο Μωυσής επιτίμησε τους Ισραηλίτες που σπλαχνίστηκαν τις γυναίκες· συγκατατέθηκε μόνο ν' αφήσουν ζωντανές τις παρθένες (Αριθμοί, λα', ειδ. 14-18). Οι ελληνικοί και ρωμαϊκοί θεοί μπορεί να ήταν αρκετά σκληροί, στις παραδόσεις που διασώθηκαν από τους λάτρεις τους, αλλά τουλάχιστον οι πιστοί τους δεν προσπάθησαν να τους παρουσιάσουν ότι παράγγελναν τη γενοκτονία[11].

Οι Γαβαωνίτες φέρονται να γλιτώνουν την ολική εξόντωση από το Ισραήλ μόνον επειδή είχαν προηγούμενα ξεγελάσει τον Ιησού του Ναυή και τους Ισραηλίτες ηγέτες, κάνοντας ένορκη συνθήκη μαζί τους για να σώσουν τη ζωή τους, διατεινόμενοι ότι ήρθαν από μακριά (Ιησ. του Ναυή, θ', ειδ. 15,18, 20,24,26). Η μοίρα τους ήταν να γίνουν αιώνιοι δούλοι των Ισραηλιτών: «ξυλοκόποι και υδροφόροι» τους (στο ίδιο, 21,23,27) – κείμενα που προβάλλονται σήμερα ως μια δικαιολόγηση του *apartheid* από τις Γραφές.

Οι Ρωμαίοι, αν και αρνιόνταν (όπως και πολλές ελληνικές πόλεις) ν' αναγνωρίσουν ενώσεις ανάμεσα στους δικούς τους πολίτες και σε ξένους ως νόμιμους γάμους ή τους βλαστούς των ως Ρωμαίους πολίτες, δεν έδειξαν τίποτα που να έμοιαζε με το άγριο μίσος στις τέτοιες ενώσεις το οποίο βρίσκουμε σε μιαν άλλη αποτρόπαιη ιστορία της Παλαιάς Διαθήκης, την ιστορία του Φινεέ, εγγονού του Ααρών, στους Αριθμούς κε'. 1-15: αυτός σκοτώνει τον Ζιμβρί τον Ισραηλίτη και τη Μαδιανίτιδα γυναίκα του, Χασβί, λογχίζοντας τη γυναίκα στην κοιλιά, και κερδίζει έτσι τη θερμή επιδοκιμασία του Ιεχωβά και την παύση της «πληγής» (πανούκλας) που είχε προκαλέσει 24.000 θανάτους[12].

2

«Η διαπάλη των κοινωνικών σωμάτων (ordines)»

Δεν είναι εδώ ο κατάλληλος χώρος για μια έστω σκιαγράφηση της ιστορίας της Ρώμης ή έστω του εκεί ταξικού αγώνα· αλλά (πρβλ. υποκεφ. 1) δεν μπορώ να αποφύγω την εξέταση ορισμένων χαρακτηριστικών της Ρωμαϊκής ιστορίας. Πρώτον, αν και ο Ελληνικός κόσμος είχε πολύ λίγο εκρωμαϊσθεί στη γλώσσα και στην παιδεία, επηρεάστηκε βαθιά, από κοινωνική και πολιτική άποψη, με την ένταξή του στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Έχω ήδη εξηγήσει σε συντομία (στο V. 3· και βλ. Παράρτημα IV) τις πολιτικές αλλαγές που έγιναν βαθμιαία μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση των διαφόρων τμημάτων του Ελληνικού κόσμου (αλλαγές που στο σύνολό τους συνέχιζαν, αλλά με μεγάλη ένταση, την εξελικτική πορεία που είχε ήδη αρχίσει υπό τους βασιλιάδες της ελληνιστικής περιόδου), και δεν θα παραλείψω να κάνω μια σύντομη κοινωνιολογική ανάλυση της ρωμαϊκής κοινότητας. Και δεύτερον, ο ταξικός αγώνας στην ίδια τη Ρώμη παρουσιάζει μερικά πολύ ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά, που μπορούν να φωτίσουν την ελληνική κατάσταση με αντιπαράθεση αλλά και με αναλογία. Από το ξεκίνημα ακόμα της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας (που η παραδοσιακή χρονολογία του είναι το 509/8 π.Χ.) βρίσκουμε αυτό που είναι στην πραγματικότητα κατά μεγάλο μέρος πολιτικός ταξικός αγώνας, αν και θεωρητικά δεν είναι τέτοιος (θα εξηγήσω αμέσως αυτήν τη διάκριση): είναι η λεγόμενη «διαπάλη των σωμάτων», ανάμεσα σε πατρικίους και πληβείους. (Πρόκειται για ένα από τα δύο αλληλένδετα θέματα με τα οποία ο ιστορικός της πρώιμης Ρώμης είναι υποχρεωμένος να ασχοληθεί· το άλλο είναι φυσικά η εδαφική εξάπλωση τού Ρωμαϊκού κράτους). Οι ιστορικοί πολύ απέχουν από το να έχουν καταλήξει σε συμφωνία για ό,τι αφορά την καταγωγή και τη φύση τής διάκρισης ανάμεσα στους δύο «ordines», και αρκετές πολύ διαφορετικές θεωρίες έχουν αναπτυχθεί. Η δική μου όμως αφετηρία είναι μια άποψη για την προέλευση της διαφοροποίησης των ordines, που μοιάζει μ' εκείνην που ανέπτυξε έξοχα ο Bickerman το 1969[1]: το Πατρικιάτο γεννήθηκε από την κατοχή δημόσιων αξιωμάτων, και έγινε στην πράξη το κληρονομικό προνόμιο εκείνων που, προς το τέλος της Βασιλικής περιόδου που προηγήθηκε της Δημοκρατίας, πέτυχαν να γίνουν μέλη της Συγκλήτου – η οποία εξελισσόταν στην πράξη σε άρχουσα δύναμη στη δημοκρατία, μολονότι στη θεωρία ήταν μόνο ένα συμβουλευτικό σώμα και οι αποφάσεις της (*Senatus consulta*) δεν ήταν ποτέ «νόμοι» όπως ήταν οι αποφάσεις της ύπατης Βουλής, των *comitia populi Romani*. Με την εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας οι πατρίκιοι πέτυχαν να γίνουν κλειστό «σώμα» («ordo»), μια ομάδα μέσα στο κράτος η οποία είχε ειδική οργανική θέση (που είχε ένα μονοπώλιο δημόσιου αξιώματος), μια θέση που τη σφετερίστηκε, όχι μια θέση που είχε εξαρχής δημιουργηθεί με κάποιο «νόμο». Αυτό οδήγησε στην εμφάνιση της *plebis* (του «*πλήθους*»), των πληβείων, που απαρτιζόταν κατ' αρχήν απ' όλους όσοι δεν ήταν πατρίκιοι: το «πρώτο πληβείο σχίσμα» και η δημιουργία δημάρχων της plebis (κατά την παράδοση, το 494) και μιας Βουλής της συλλογικής plebis (του *concilium plebis*), όπου προήδρευαν οι δήμαρχοί της, σημαδεύουν την εμφάνιση των πληβείων ως οργανωμένου σώματος. Στη διάρκεια της «διαπάλης των ordines», από το 494 ώς το 287, κατά την παραδοσιακή χρονολογία, οι πληβείοι πέτυχαν βαθμιαία την πρόσβαση σε όλα ουσιαστικά τα πολιτικά αξιώματα και στη Σύγκλητο, και το 287

η Lex Hortensia τοποθέτησε τα *plebiscita*, τα ψηφίσματα της πληβείας Βουλής (concilium plebis) σε ίση βάση με τους νόμους (*leges*) που ψήφιζαν τα *comitia populi Romani*, η Βουλή του Ρωμαϊκού λαού.

Σε αυτά που ακολουθούν δεν μπορώ να αποφύγω κάποια υπεραπλοποίηση. Οι πηγές είναι κατά γενική ομολογία λειψές και παραπλανητικές. Η σχετική νεότερη γραμματεία είναι απέραντη· καθώς όμως το ζήτημα σχετίζεται μόνο περιθωριακά με το κύριο θέμα αυτού του βιβλίου, δεν θα αναφερθώ σε κανένα σύγχρονο έργο, παρά μόνο σ' εκείνο του P.A.Brunt, *SCRR = Social Conflicts in the Roman Republic* (1971), που είναι ίσως η καλύτερη σύντομη εισαγωγή στην ιστορία της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας για τον αρχάριο. (Το 3ο κεφάλαιο του βιβλίου του Brunt, σελ. 42-59, είναι αφιερωμένο στο θέμα «Πληβείοι εναντίον Πατρικίων, 509-287»).

Έχω ήδη περιγράψει τη «διαπάλη των ordines» πολύ σύντομα, σύμφωνα με αυτό που πιστεύω ότι είναι η σωστή θεωρητική βάση, προτού επιχειρήσω να δείξω τις πραγματικότητες που αποτελούν το υπόβαθρό της. Είναι πάρα πολύ εύκολο για εκείνους που επιμένουν για έναν αυστηρά επιστημονικό ορισμό των όρων «πατρίκιοι» και «πληβείοι» να λένε με ηρεμία ότι οι όροι αυτοί δεν έχουν καμιά σχέση με την ιδιοκτησία ή την οικονομική θέση, ή την τάξη με την έννοια που δίνω στη λέξη (όπως την όρισα στο II.2). Θεωρητικά, αυτό είναι πολύ σωστό: έχουμε να κάνουμε εδώ όχι με «τάξεις» αλλά με «ordines», νομικά αναγνωρισμένες κατηγορίες πολιτών. Αλλά βεβαίως οι πατρίκιοι ήταν ικανοί να πετύχουν την πρόσβαση στην – και τελικά να μονοπωλήσουν την – πολιτική εξουσία στη Ρώμη *διότι* ήταν οι *πλουσιότερες* – και με μεγάλη διαφορά – οικογένειες στην κατεξοχήν αγροτική κοινωνία της πρώιμης Ρώμης, οι *μεγαλύτεροι γαιοκτήμονες* πριν απ' όλα. (Εδώ μερικές ομοιότητες που σημειώνει ο Bickerman με τις μεσαιωνικές ευρωπαϊκές κοινότητες είναι χρήσιμες, αν και μερικές από τις πόλεις που αναφέρει είχαν μιαν υψηλή αναλογία πλούσιων εμπόρων ανάμεσα στους μεγάλους άνδρες τους, πράγμα που δεν συνέβη ποτέ με τη Ρώμη). Όσο πλουσιότερη ήταν μια οικογένεια, τόσο μεγαλύτερες δυνατότητες είχε – επί ίσοις όροις – να κερδίσει πολιτική επιρροή. Φυσικά, όλες οι πλουσιότερες οικογένειες δεν αποκτούσαν το status του πατρικίου, και *μερικές* που το απέκτησαν μπορεί να μην ήταν ανάμεσα στις πλουσιότατες· αλλά η εξίσωση «πατρίκιοι = οι μεγαλύτεροι γαιοκτήμονες», πρέπει να ήταν σωστή γενικά, και όταν μια οικογένεια γινόταν πατρικία και πετύχαινε έτσι την πρόσβαση στον μικρό κύκλο που έχαιρε πολιτικών προνομίων, είχε φυσικά κάθε ευκαιρία να κατοχυρώσει και να βελτιώσει τη θέση της απέναντι στους πληβείους. Οι πατρίκιοι, βεβαίως, ήταν πάντοτε ολιγάριθμοι: «μετά το 366 μόνο είκοσι ένα γένη [*gentes*] βεβαιώνονται, από τα οποία μερικά ήταν μικροσκοπικά, ενώ όχι περισσότερα από άλλη μία εικοσαριά υπήρχαν πριν από τούτη τη χρονολογία» (Brunt, *SCRR* 47). Ωστόσο, ορισμένοι από τους πατρικίους είχαν ένα μεγάλο αριθμό φτωχών πληβείων πελατών (*clientes*): ανθρώπων δεμένων μ' αυτούς με προσωπικούς δεσμούς που συνεπάγονταν κι από τις δύο πλευρές υποχρεώσεις των οποίων η παράβαση εθεωρείτο ασέβεια. (Θα επανέλθω – στο υποκεφάλαιο 3 αυτού του κεφαλαίου – στη διαρκή σημασία που είχε μέσα στη Ρωμαϊκή ιστορία, από τα παλιότερα χρόνια ώς την Ύστερη Αυτοκρατορία, όχι τόσο αυτός ο μεμονωμένος θεσμός, όσο το όλο σύστημα της πατρωνείας της οποίας η *clientela*, στην αυστηρή και τεχνική της έννοια, ήταν η αφετηρία και ο πυρήνας). Οι Ρωμαίοι χρονογράφοι της Ύστερης Δημοκρατίας ισχυρίζονταν ότι στη «διαπάλη των ordines» οι πατρίκιοι δέχονταν σο-

βαρή υποστήριξη από τους πελάτες τους· και το παραδέχομαι αυτό, όπως άλλωστε και οι περισσότεροι σύγχρονοι ιστορικοί (βλ. λχ. Brunt, *SCRR* 49).

Οι πληβείοι δεν ήταν καθόλου, όπως ήταν στο σύνολό τους οι πατρίκιοι, μια ομοιογενής ομάδα. Οι ηγέτες τους ήταν κυρίως πλούσια άτομα που μπορούσαν να προσβλέπουν στα υψηλότερα δημόσια αξιώματα, ακόμα και στην υπατεία, και ενδιαφέρονταν πρωτίστως να πετύχουν την πρόσβαση σε κάποιο δημόσιο αξίωμα και στη Σύγκλητο (το *ius honorum*) και συνακόλουθα στην πολιτική εξουσία και στη δυνατότητα να ενδυναμώσουν τη θέση τους. Οι απλοί άνθρωποι είχαν ολότελα διαφορετικούς στόχους, που μπορούν να συνοψιστούν γενικά σε τρία κεφάλαια: (1) πολιτικοί, (2) νομικοί, και (3) οικονομικοί. Στο (1), το πολιτικό πεδίο, υποστήριζαν κανονικά τις βλέψεις των ηγετών τους για δημόσιο αξίωμα, με την ελπίδα (φρούδη, όπως θα το έδειχναν τα γεγονότα) ότι οι πληβείοι ολιγαρχικοί θα μεταχειρίζονταν τη μάζα των πληβείων καλύτερα απ' ό,τι οι πατρίκιοι ολιγαρχικοί. Ωστόσο, οι δύο κύριοι στόχοι τους στο πολιτικό πεδίο ήταν πολύ διαφορετικοί: ήθελαν αναγνώριση της Βουλής τους (του *consilium plebis*) ως ανώτατου νομοθετικού σώματος ισότιμου με τα *comitia populi Romani*· και ήθελαν ενίσχυση των εξουσιών των δικών τους ιδιαίτερων αξιωματούχων, πριν απ' όλα των δημάρχων τους, για τους οποίους θα έχω κάτι να πω στην επόμενη παράγραφο. Στο (2), το νομικό πεδίο, ήθελαν οι νόμοι (και οι δικονομικοί κανόνες, οι *legis actiones*, κ.λπ.), που ήταν στην αρχή άγραφοι και κλειδωμένοι στο στήθος των πατρικίων δικαστικών αρχόντων, να δημοσιοποιούνται, όπως έγινε γύρω στο 450, με τη μορφή της Δωδεκαδέλτου (αλλά οι *legis actiones* μόνο το 304)· και ήθελαν την επικύρωση του δικαιώματός τους να εφεσιβάλλουν τις αποφάσεις ενός δικαστή (*provocatio*), αψηφώντας την αντίθεση των πατρικίων – οι σχετικοί νόμοι, σύμφωνα με την παράδοση, χρειάστηκε να επανατεθούν σε ισχύ πολλές φορές. Στο (3), το οικονομικό πεδίο, που για τη μάζα των πληβείων ήταν ίσως ακόμα πιο σπουδαίο από τα δύο άλλα, ήθελαν τρία πράγματα: ελάφρυνση του πολύ σκληρού ρωμαϊκού νόμου για τα χρέη, που προέβλεπε και τη δούλωση των υπερήμερων οφειλετών (πρβλ. III. 4)· διανομή γης, ή με τη μορφή αποικιών στα κατακτημένα εδάφη ή *viritim* (διανομές κατ' άτομο)· και τέλος, λιγότερο καταπιεστική επιβολή της στρατιωτικής θητείας που παρέμενε ένα πολύ βαρύ φορτίο μέχρι τα τελευταία χρόνια της Δημοκρατίας, όπως τονίζει ο Brunt στη μελέτη του *Italian Manpower* (ειδ. 391 κ.ε.· πρβλ. στο βιβλίο του ίδιου *SCRR* 11-17, 66-8). Η Ρώμη βρισκόταν συνεχώς σε πόλεμο, και η κύρια μάζα του στρατού της ήταν οι πληβείοι. (Ο Μαρξ σημείωνε ότι ήταν «οι πόλεμοι με τους οποίους οι Ρωμαίοι πατρίκιοι κατέστρεφαν τους πληβείους, υποχρεώνοντάς τους να υπηρετούν ως στρατιώτες, και που τους εμπόδιζε να αναπαράγουν τις συνθήκες εργασίας τους κι έτσι τους μετέτρεπαν σε πένητες» (*Κεφ.* τ. III., σελ. 748 ελλ. έκδ., 1978). Το πιο αποτελεσματικό όπλο που μπορούσαν, επομένως, να χρησιμοποιήσουν οι πληβείοι, όπως το αντιλήφθηκαν από μιας αρχής, ήταν η *secessio*, η απεργία ενάντια στη στρατολογία: οι πηγές αναφέρουν όχι λιγότερες από πέντε περιπτώσεις όπου το όπλο αυτό λέγεται ότι χρησιμοποιήθηκε με αποτέλεσμα. Από αυτές, οι τρεις (στα 494, 449 και 287) είναι πιθανότατα αυθεντικές[2].

Οι δήμαρχοι (*tribuni plebis*) ήταν ένα εξαιρετικό γνώρισμα του Ρωμαϊκού πολιτεύματος: έδειχνε τη βαθιά αντίθεση συμφερόντων μέσα στο πολιτικό σώμα. Οι πρώτοι δήμαρχοι δημιουργήθηκαν, σύμφωνα με την παράδοση, ως συνέπεια της πρώτης πληβείας «*secessio*», του 494, κατά την οποία δεν ήταν τόσο το γεγονός ότι οι πατρί-

κιοι δέχτηκαν την ύπαρξή τους (ως ένα είδος αντιπαράταξης στις κρατικές αρχές) και το απαραβίαστό τους (*sacrosanctitas*, ιερότητα, που αργότερα της δόθηκε νομική αναγνώριση), όσο το γεγονός ότι οι πληβείοι πήραν συλλογικό όρκο να σκοτώνουν επιτόπου όποιον τους επετίθετο! Στην αρχή, θα μπορούσε να πει κανείς ότι η στάση τους απέναντι στους επίσημους κρατικούς άρχοντες ήταν περίπου σαν εκείνη των εργοδηγών απέναντι στους διευθυντές της επιχείρησης· βαθμιαία όμως, αν και δεν απέκτησαν ποτέ τα διάσημα και τις επίσημες στολές των κρατικών λειτουργών, η θέση τους εξομοιωνόταν όλο και περισσότερο μ' εκείνην των «κρατικών αρχόντων του Ρωμαϊκού λαού» απ' όλες σχεδόν τις απόψεις, εκτός βέβαια από το ότι αυτοί προέρχονταν από οικογένειες πληβείων και δεν μπορούσαν να προεδρεύουν στα *comitia populi Romani*, αλλά μόνο στο *concilium plebis* (βλ. πιο πάνω). Οι εξουσίες τους περιλάβαιναν: το δικαίωμα της αρνησικυρίας (βέτο) σε οποιοδήποτε ψήφισμα των *comitia* ή ενός κρατικού άρχοντα (*intercessio*)· τη βοήθεια σε οποιονδήποτε πληβείο – κι αργότερα, σε οποιονδήποτε πολίτη – που απειλείται από έναν κρατικό άρχοντα (*ius auxilii ferendi*)· και, ως μέρος του δικαιώματός τους να ασκούν *coercitio* (τη μέσω ποινών επιβολή υπακοής και πειθαρχίας), την ικανότητα να συλλαμβάνουν και να φυλακίζουν οποιονδήποτε κρατικό άρχοντα, ακόμα και τους υπάτους. Το δικαίωμα αρνησικυρίας των δημάρχων επεκτεινόταν στην παρακώλυση της επιστράτευσης· και σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις κατά τα μέσα του 2ου αιώνα οι δήμαρχοι έφτασαν ώς το σημείο να συλλάβουν και να φυλακίσουν υπάτους που επέμειναν σε μια επιστράτευση – όχι μόνο το 138 π.Χ., που ο Κικέρων παρουσιάζει ως τη χρονιά που πρώτη φορά συνέβη κάτι τέτοιο (*De Leg.* III. 20· πρβλ. Tit. Liv. *Per.* 55), αλλά και νωρίτερα, το 151 (Tit. Liv. *Per.* 48). Αξίζει ν' αναφερθεί ότι η εξουσία των δημάρχων να συγκαλούν συνελεύσεις δεν περιοριζόταν στο *concilium plebis*: είχαν επίσης το δικαίωμα να συγκαλούν και να προΐστανται δημόσιων συγκεντρώσεων, *contiones*, που δεν προορίζονταν (όπως τα *comitia* και το *concilium plebis*) για νομοθετικές πράξεις, ή για επίσημες εκλογές, αλλά έμοιαζαν περισσότερο με τις προεκλογικές συγκεντρώσεις βρετανικών πολιτικών κομμάτων, ή (όπως υποστήριξαν μερικοί) με σύγχρονες «συνεντεύξεις Τύπου»[3]. Αυτή η δυνατότητα σύγκλησης *contiones* ήταν ζωτικής σημασίας, διότι σύμφωνα με το Ρωμαϊκό Δίκαιο οποιαδήποτε συγκέντρωση της οποίας δεν προΐστατο ένας κρατικός άρχοντας (ή δήμαρχος) ήταν παράνομη. Δεν εκφωνούνταν λόγοι ούτε γίνονταν συζητήσεις σε μια επίσημη συνέλευση (*comitia* ή *consilium plebis*), το έργο της οποίας περιοριζόταν στην ψηφοφορία. Μεγάλη σημασία δινόταν επομένως στις *contiones* (λαϊκές συγκεντρώσεις), όπου ο λαός μπορούσε να πληροφορείται, λογουχάρη, για τη φύση της νομοθεσίας που θα προτεινόταν από έναν δήμαρχο στη Συνέλευση, και όπου θα δοκιμάζονταν οι αντιδράσεις του συγκεντρωμένου πλήθους.

Προσπάθησα να δείξω ότι η διαπάλη, που θεωρητικά έληξε το 287, διεξαγόταν, τρόπον τινα, σε δύο επίπεδα. Τυπικά, ήταν ένας αγώνας ανάμεσα σε δύο «ordines»· αλλά ήταν συνάμα, κατά μια πολύ πραγματική πολιτική έννοια, ένας ταξικός αγώνας, όπου οι μετέχοντες ήταν, από το ένα μέρος, μια αρκετά γερή ομάδα, αποτελούμενη σε ικανή αναλογία από τους μεγαλύτερους γαιοκτήμονες και, από το άλλο, ένα λιγότερο ενοποιημένο σύναγμα ατόμων με πολύ διαφορετικά συμφέροντα, αλλά που η μεγάλη τους πλειονότητα γύρευε να προστατευθεί από την πολιτική καταπίεση ή την οικονομική εκμετάλλευση, ή και από τα δύο μαζί. Ο πολιτικός ταξικός αγώνας, ωστόσο, ήταν συγκαλυμμένος – όπως πολύ συχνά ήταν οι ταξικοί αγώνες

– από το γεγονός ότι επρόκειτο τυπικά για έναν αγώνα μεταξύ «ordines» και είχε ως ηγέτες, από την πλευρά των πληβείων, ανθρώπους που διέθεταν τα προσόντα να γίνουν μέλη της ολιγαρχίας από κάθε άποψη εκτός από την καθαρά τεχνική, τη νομική, μια και δεν ήταν πατρίκιοι, αλλά πληβείοι. Είναι εύλογο να θεωρούμε τη «διαπάλη των ordines» ως συνεπαγόμενη μια σειρά σιωπηρών συναλλαγών ανάμεσα στις δύο διαφορετικές ομάδες των πληβείων: πρώτον, οι ηγέτες, που δεν είχαν σοβαρά παράπονα ή αιτήματα οικονομικής φύσης και που οι στόχοι τους ήταν καθαρά πολιτικοί (και συνήθως, αναμφίβολα, εγωιστικοί), ενδιαφέρονταν για την άρση ενός αυστηρά νομικού αποκλεισμού τους από τα δημόσια αξιώματα, για τα οποία είχαν, κατά τα άλλα, όλα τα απαιτούμενα προσόντα για να τα κατέχουν· και δεύτερον, η μάζα των πληβείων, που υπέφεραν σκληρά ως *πληβείοι*, διότι οι κατά νόμον αποκλεισμοί τους, ως πληβείων, ήταν για θέσεις τις οποίες η μεγάλη πλειονότητά τους δεν μπορούσε σε καμιά περίπτωση να ελπίζει να τις καταλάβει. Για τους λόγους αυτούς, συμφέρον και της μιας και της άλλης ομάδας των πληβείων ήταν να ενώσουν τις δυνάμεις τους: η μάζα των πληβείων θα βοηθούσε τους ηγέτες της να πετύχουν το οφίκιον και να μπορούν να είναι ισχυρότεροι ως προστάτες της. Από τη μεριά τους, οι ηγέτες θα δέχονταν την απαραίτητη βοήθεια της μάζας για τη δική τους προώθηση, συντηρώντας την ελπίδα ότι θα εξασφαλίσουν την εκπλήρωση των πόθων της για βελτίωση της κατάστασής της. Η «διαπάλη των ordines» ήταν *ταυτόχρονα* διαμάχη μεταξύ «ordines» *και* ταξικός αγώνας, όπου – κατ' εξαίρεση, για ό,τι αφορά τη Ρωμαϊκή ιστορία – οι κατώτερες τάξεις, ή τουλάχιστον το ανώτερο τμήμα των κατώτερων τάξεων[4], έπαιξε κατά καιρούς έναν αρκετά δυναμικό ρόλο.

Η ιστορική παράδοση που σχετίζεται με την περίοδο της «διαπάλης των ordines» είναι φοβερά αλλοιωμένη: μεγάλο μέρος των εξονυχιστικών λεπτομερειών στις μακροσκελείς αφηγήσεις του Τίτου Λίβιου (μέχρι το 293 π.Χ.) και του Διονυσίου του Αλικαρνασσέως (ώς το 441 π.Χ.) είναι οπωσδήποτε πλασματικές· ακόμα και τα βασικά χαρακτηριστικά των συμβάντων που αυτοί εννοούν να καταγράψουν είναι κάποτε εκτεθειμένα σε σοβαρές επιφυλάξεις. Υπάρχουν όμως κάμποσες αφηγήσεις που, κι όταν περιέχουν κάποια δόση φαντασίας, μπορούν να δώσουν πολύτιμες ενδείξεις για τη φύση της «διαπάλης των ordines». Μία, ιδιαίτερα, είναι πολύ διαφωτιστική για τον ετερογενή χαρακτήρα του πλήθους (*plebs*): βρίσκεται στον Λίβιο VI. 39 (ειδ. §§ 1-2, 8-12) και αφορά τις «Λικινιανο-Σεξτιανές προτάσεις νόμων», που αποκαλύπτουν πόσο διαφορετική ήταν η στάση, από τη μεριά του Λικίνιου και του Σέξτιου, των δημάρχων, οι οποίοι διψούσαν πάνω απ' όλα να πετύχουν μια πρόσβαση στην υπατεία (μολονότι αυτή ήταν αποκλεισμένη για όλους τους πληβείους) και, από την άλλη, της μάζας των οπαδών τους, που ενδιαφέρονταν πολύ περισσότερο για μεταρρυθμίσεις οικονομικού χαρακτήρα, σχετικές με τη γη και τα χρέη. Ο Λικίνιος και ο Σέξτιος και οι όμοιοί τους ικανοποίησαν τελικά τις πολιτικές τους φιλοδοξίες και ενσωματώθηκαν στην άρχουσα τάξη, τις αντιλήψεις της οποίας γρήγορα κατέληξαν να ασπαστούν πέρα για πέρα. Μολαταύτα, τον καιρό εκείνο ήταν «δυσκολότερο για τους φτωχούς να βρουν υπέρμαχους» (Brunt, *SCRR* 58), και η κατάστασή τους έμελλε να οξυνθεί προτού τέτοιοι υπέρμαχοι γίνουν και πάλι χρήσιμοι και προτού ξεσπάσει μια νέα σειρά πολιτικών συγκρούσεων, από το 133 π.Χ. και πέρα.

Καλό είναι επίσης να διαβάσει κανείς στον Λίβιο και στον Διονύσιο για τον φόνο

ή τον δικαστικό φόνο ενός αριθμού εξεχουσών προσωπικοτήτων, πατρικίων ή πληβείων, που κρίθηκαν από τους ηγετικούς κύκλους των πατρικίων ότι έβλεπαν με πάρα πολλή συμπάθεια τα παράπονα των πληβείων: αυτές οι περιγραφές αποκαλύπτουν ότι η Ρωμαϊκή άρχουσα τάξη ήταν έτοιμη να σκοτώσει χωρίς λύπηση οποιονδήποτε θα έδινε σημεία πως ήταν αυθεντικός λαϊκός ηγέτης και πως θα έπαιζε ίσως τον ρόλο ενός Έλληνα τυράννου προοδευτικού τύπου (πρβλ. V.1). Ένα τέτοιο άτομο μπορούσε να κατηγορηθεί ότι επιδίωκε να γίνει βασιλιάς, *rex* – με την ακριβή έννοια του Έλληνα *τυράννου*. Ο Κικέρων αρεσκόταν να μνημονεύει τρία περίφημα παραδείγματα τέτοιων ατόμων που στην Πρώιμη Δημοκρατία «επιθυμούσαν να αρπάξουν το *regnum* [τη βασιλική εξουσία] για τον εαυτό τους»: τον Spurius Cassius, τον Spurius Maelius και τον Marcus Manlius Capitolinus, των οποίων οι χρονολογίες, που μας άφησε η παράδοση, είναι 485, 439 και 384 αντίστοιχα, και των οποίων οι ιστορίες πρόσφατα επανεξετάσθηκαν σοβαρά από τον A. W. Lintott[5]. Πρέπει να θυμόμαστε, σχετικά μ' αυτό, ότι ο Κικέρων, λογουχάρη στο *Laelius* 40, κατήγγειλε επίσης τον Tiberius Gracchus ότι επιχείρησε να αρπάξει το *regnum* για τον εαυτό του και μάλιστα το πέτυχε «για λίγους μήνες»· και ότι ο δήμαρχος C. Memmius, ένας *popularis* (βλ. υποκεφ. 5 αυτού του κεφαλαίου), έλεγε με σαρκασμό, το 111 π.Χ., για την αποκατάσταση στην plebs [στο πλήθος, στον λαό] των δικαιωμάτων της, πράγμα το οποίο θεωρήθηκε από τους αντιπάλους του ως *regni paratio*, μια συνωμοσία για να γίνει ο ίδιος rex (Sall. *BJ* 31.8). Ορισμένα μέρη των αφηγήσεων για τους προαναφερθέντες τρεις άνδρες μπορεί βέβαια να είναι πλασματικά, μια φανταστική χρονική μεταφορά από την Ύστερη Δημοκρατία, αλλά δέχομαι το γενικό περίγραμμα· και πάντως η στάση του Λίβιου, του Κικέρωνα και των ομοίων τους είναι χαρακτηριστική. Αξίζει πράγματι να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στην ανελέητη στάση των Ρωμαίων ολιγαρχικών προς όποιον πίστευαν ότι απειλούσε τα προνόμιά τους – μια στάση που τη βλέπουν με μεγάλη συμπάθεια ο Λίβιος και οι άλλες πηγές, και που την υπερασπίζονται συχνά νεότεροι ιστορικοί. Το να τάσσεται κανείς ανοιχτά με το μέρος των μη προνομιούχων εναντίον της άρχουσας ολιγαρχίας ήταν κάτι επικίνδυνο.

3

Η αναπτυγμένη δημοκρατία

Αποτέλεσμα της «διαπάλης των ordines» ήταν ν' αντικατασταθεί η αρχική πατρικιακή ολιγαρχία από μια πατρικιο-πληβειακή ολιγαρχία, που διέφερε ελάχιστα στις αντιλήψεις και στη συμπεριφορά. Χαρακτηριστικό γνώρισμα των αποκλειστικών ολιγαρχιών είναι ότι ο αριθμός των μελών τους τείνει να πέφτει σταθερά (βλ. τη δεύτερη παράγραφο του V.1 και σημ. 6), και οι Ρωμαίοι πατρίκιοι δεν ήταν εξαίρεση σε τούτον τον κανόνα. Παρέμειναν τεχνικά ένα «σώμα» (*ordo*), διατηρώντας λίγα μικρότερης σημασίας πολιτικά δικαιώματα και μεγάλο κοινωνικό γόητρο, αλλά η ισχυρή θέση των μελών του βασιζόταν τώρα μάλλον στον πλούτο που διέθεταν τα περισσότερα από αυτά παρά στην κοινωνική θέση τους ως πατρικίων, η οποία αυτή καθαυτή τους έδινε λίγα πολιτικά προνόμια. Ακόμα και σε τούτο το στάδιο, ωστόσο, μπορούμε να παρατηρήσουμε ένα φαινόμενο που είναι αξιοπρόσεκτο σ' ολόκληρη τη Ρωμαϊκή ιστορία: η άρχουσα τάξη, αν και με βαριά καρδιά συγκατα-

τέθηκε σε μια βαθμιαία διεύρυνση της βάσης της, κατόρθωσε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο να παραμείνει σε μεγάλο βαθμό η ίδια στον χαρακτήρα. Η πατρικιακή ολιγαρχία έγινε πατρικιο-πληβειακή: στις αρχές του 2ου αιώνα π.Χ., στη Σύγκλητο επικρατούσε ήδη το πληβειακό στοιχείο – και βεβαίως ήταν η Σύγκλητος (όπως έδειξα στην πρώτη παράγραφο του προηγούμενου υποκεφαλαίου) που αποτελούσε στην πράξη την «κυβέρνηση» της Ρώμης: τα μέλη της ήταν άνθρωποι που είχαν αρχικά εκλεγεί σε κάποιο δημόσιο αξίωμα, και είχαν όλοι γη ισόβιας νομής. Ο υπερβολικός σεβασμός τον οποίον οι διαπρεπείς άνδρες πάντοτε απολάμβαναν στη Ρώμη ήταν ολοφάνερος στον ίδιο τον κανονισμό της Συγκλήτου, όπου στις συζητήσεις κυριαρχούσαν οι ύπατοι και οι πρώην ύπατοι. Η ολιγαρχία έτσι παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό ολιγαρχία, έστω κι αν μια χούφτα «νέων ανθρώπων» κατάφεραν να γίνουν δεκτοί στις γραμμές της, συνήθως είτε επειδή είχαν εξαιρετική ρητορική ικανότητα, όπως ο Κικέρων, είτε επειδή είχαν την προστασία ηγετικών μελών της ολιγαρχίας.

Μετά το τέλος της «διαπάλης των ordines» και την εξαφάνιση πλείστων από τα ειδικά προνόμια των πατρικίων, μια νέα έννοια πρόβαλε σιγά σιγά: η έννοια *nobilitas*, «ευγένεια». Οι *nobiles*, σε αντιδιαστολή με τους πατρικιους, δεν ήταν ποτέ αυστηρά «ordo» με τη νεότερη σημασία της λέξης, μια κατά νόμον τάξη (δηλαδή δεν απολάμβαναν ποτέ οποιωνδήποτε πολιτικών προνομίων εξαιτίας της *nobilitas* τους)· ήταν όμως μια σαφώς αναγνωρισμένη κοινωνική τάξη, και η συνδυασμένη πολιτική τους επιρροή ήταν τόσο μεγάλη ώστε στην πράξη μπορούσαν να κάνουν δύσκολο για οποιονδήποτε ήθελε να καταλάβει το ανώτατο αξίωμα, την υπατεία. Ο ακριβής ορισμός του *nobilis* έχει πολύ συζητηθεί, και ακόμα και σήμερα δεν νομίζω πως το πρόβλημα έχει βρει την πλήρη λύση του: πρέπει να πάρουμε υπόψη μας το γεγονός ότι δεν υπήρχε κανένας αυστηρός «νομικός» ή «πολιτικός» ορισμός και ότι οι διασωσμένες γραπτές πηγές μας έχουν να εξυπηρετήσουν κάποιο ιδιαίτερο συμφέρον. Πλείστοι ιστορικοί φαίνονται τώρα να δέχονται την άποψη του Matthias Gelzer, που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1912, ότι στην Ύστερη Δημοκρατία ο όρος *nobiles* περιλάμβανε μόνον οικογένειες υπάτων – απογόνους υπάτων, ατόμων που χρημάτισαν ύπατοι[1]. Η αποκλειστικότητα της *nobilitatis* εκφράζεται (με κάποιαν υπερβολή) σ' ένα συχνά αναφερόμενο απόσπασμα του Σαλλούστιου: μεταβίβαζαν το αξίωμα του υπάτου, λέει, από τον ένα στον άλλο (*consulatum nobilitas inter se per manus tradebat: BJ* 63.6· πρβλ. *Cat.* 23.6).

Οι συγκλητικοί λοιπόν έγιναν συγκλητικοί χάρη στο ότι είχαν εκλεγεί σε δημόσια θέση – από το 80 περίπου π.Χ. και εφεξής, στη θέση του κυαίστορα (ταμία). Όφειλαν, επομένως, τη θέση τους έμμεσα στη λαϊκή ψήφο. Άπαξ και γίνονταν συγκλητικοί, κατείχαν το αξίωμά τους ισόβια, και φυσικά είχαν συχνά την ικανότητα να προωθούν τους γιους τους (αρκεί να μην είχαν πάρα πολλούς) στη θέση που κατείχαν οι ίδιοι· αλλά η ιδιότητα του μέλους της Συγκλήτου δεν ήταν ποτέ *νομικά* κληρονομική στη διάρκεια της Δημοκρατίας, ούτε έδινε στις οικογένειες των συγκλητικών κάποια ιδιαίτερα νομικά δικαιώματα. Ενώπιον του νόμου, όλοι οι πολίτες ήταν από κάθε σημαντική άποψη θεωρητικά ίσοι. (Στην πράξη υπήρχε πολύ λιγότερη νομική ισότητα). Κατά τον τελευταίο αιώνα της Δημοκρατίας βρίσκουμε μια νέα κοινωνική ομάδα να εμφανίζεται και να παίζει πρωτεύοντα ρόλο: οι ιππείς (*equites*, ή *equester ordo*). Δεν θα χρονοτριβήσω στην περιγραφή της περίεργης εξέλιξης αυτού του σώματος, που αρχικά ήταν το ιππικό των πολιτών (*eques* σημαίνει στην

κυριολεξία «ιππέας», «καβαλάρης»· απ' όπου και η συνηθισμένη μετάφραση «ιππότες»), αργότερα συνδέθηκε με κρατικές συμβάσεις και πάνω απ' όλα με τη μίσθωση των δημόσιων φόρων και, από την εποχή του Γάιου Γράκχου (123-122 π.Χ.) και εφεξής, του δόθηκε μια ειδική νομική λειτουργία, μία και μόνη: να ορίζει, στην αρχή όλους και αργότερα ορισμένους από τους *iudices* ή επίτροπους των *quaestiones*, των μόνιμων δικαστηρίων που εκδίκαζαν ορισμένες σπουδαίες υποθέσεις (ποινικές και αστικές, σύμφωνα με τη δική μας ταξινόμηση) στην Ύστερη Δημοκρατία. Το απαιτούμενο προσόν για να γίνει κανείς μέλος αυτής της τάξης (των ιππέων) ήταν οικονομικής φύσης: η κατοχή περιουσίας ορισμένης ελάχιστης αξίας: στα τελευταία χρόνια της Δημοκρατίας και στην περίοδο της Ηγεμονίας, 400.000 σηστερτίων. (Οι συγκλητικοί, κατά μέσον όρον, ήταν βεβαίως πλουσιότεροι από τους ιππείς, αλλά επί Δημοκρατίας, αρκετά παραδόξως, δεν φαίνεται να υπήρχε θεωρητικά υψηλότερο ελάχιστο περιουσιακό προαπαιτούμενο όριο για να γίνει κανείς συγκλητικός). Όπως οι συγκλητικοί, έτσι και οι ιππείς απήλαυαν ορισμένων *κοινωνικών* προνομίων: να φορούν τον χρυσό δακτύλιο, να κάθονται σε ειδικές έδρες στο θέατρο. Αλλά, εκτός από την πρόσθετη «βαρύτητα» που δινόταν στις ψήφους τους στα *comitia centuriata* επειδή κατείχαν αποκλειστικά όχι λιγότερες από δεκαοχτώ centuriae (λόχους, εκατονταρχίες), το μόνο *πολιτικό* προνόμιό τους (σημαντικό, αλλά αυστηρά περιορισμένο) ήταν να υπηρετούν ως επίτροποι στις *quaestiones*. Μπροστά στα δικαστήρια αυτοί, όπως οι συγκλητικοί, δεν βρίσκονταν θεωρητικά σε καλύτερη θέση από τον κοινό πολίτη. Και οι οικογένειές τους δεν είχαν καθόλου προνόμια· ούτε υπήρχε κληρονομικό status ιππέων, θεωρητικά, μολονότι στην πράξη η κτηματική περιουσία που έδινε το δικαίωμα συμμετοχής στον *ordo equester* έτεινε να μεταβιβάζεται από πατέρα σε γιο, και αν υπήρχε μόνο ένας γιος οι πιθανότητες να πάρει τον βαθμό του πατέρα του ήταν υψηλές[2].

Για κάποιο λόγο που δυσκολεύομαι να καταλάβω, αρκετός θόρυβος σηκώθηκε από μερικούς σύγχρονους μελετητές γύρω από την τάχα σπουδαία διαμάχη ανάμεσα σε συγκλητικούς και ιππείς. Κατά διαστήματα οι δύο *ordines* μπορεί να έρχονταν σε σύγκρουση προσωρινά: πάνω απ' όλα, η σύνθεση των *quaestiones* ήταν ένα θέμα διαφωνίας μεταξύ τους γύρω στα 122-70 π.Χ. Ωστόσο, η περίφημη παρατήρηση που αποδίδεται από τον Κικέρωνα στον Γάιο Γράκχο (*De leg.* III.20), ότι δηλαδή δίνοντας τις *quaestiones* στους ιππείς είχε «ρίξει μαχαίρια μέσα στην Αγορά», είναι, όπως σωστά είπε ο Badian, «ολοφάνερα (αν είναι αληθινή) μια ρητορική υπερβολή» (*PS* 65). Ξανά, το 61 π.Χ., η Σύγκλητος αρχικά αρνήθηκε να δεχτεί το αίτημα των *publicani* (του ηγετικού τμήματος των ιππέων) για μια σημαντική μείωση του ποσού που ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν σύμφωνα με τη σύμβαση βάσει της οποίας είχαν εξασφαλίσει το δικαίωμα να εισπράττουν τη δεκάτη από την πλούσια επαρχία της Ασίας[3]. Αλλά και σε τούτην ακόμα την περίπτωση η διαφωνία ήταν μόνο προσωρινή: για να ανατρέξουμε και πάλι στον Badian: «Η υπόθεση της ασιατικής σύμβασης δεν προκάλεσε ρήξη ανάμεσα στη Σύγκλητο και στους *publicani*» (*PS* 112). Στην πραγματικότητα καμιά μακρόχρονη ή βαθιά ριζωμένη εχθρότητα δεν αναπτύχθηκε ποτέ ανάμεσα στη Σύγκλητο και στον *equester ordo*. Συμφωνώ πλήρως με τη γνώμη του Brunt, στο θαυμάσιο δοκίμιό του για τους ιππείς στην Ύστερη Δημοκρατία, το οποίο πρωτοδημοσιεύτηκε το 1965[4], και που αρχίζει με τα λόγια: «Ένα κατάδηλο γνώρισμα της πολιτικής στην Ύστερη Δημοκρατία είναι η διάσταση μεταξύ Συγκλήτου και ιππέων», αλλά στην ίδια παράγραφο αποφαίνεται: «Φαίνεται

ότι ήταν περισσότερα τα όσα ένωναν τους ordines απ' όσα τους διαιρούσαν. Στην ουσία η έκταση της διαμάχης ήταν, κατά τη γνώμη μου, πιο περιορισμένη από αυτήν που πολλοί υποθέτουν. Οι ιππείς [με την ευρεία έννοια] δεν αποτελούσαν μιαν ενιαία ομάδα πίεσης με οικονομικά συμφέροντα αντίθετα προς εκείνα της Συγκλήτου· μόνο οι *publicani [τελώναι]* μπορούν ενίοτε να υπαχθούν σ' αυτή την κατηγορία. Επιπλέον, οι διενέξεις που εκδηλώθηκαν... έσβησαν ακριβώς μετά την κρίσιμη περίοδο, την εποχή του Πομπήιου και του Καίσαρα (ELR 117-18 = *CRR*, επιμ. R. Seager, 83-4). Κι αυτό ακριβώς έπρεπε να περιμένουμε, αν δεχτούμε τη μαρξιστική οπτική και θεωρήσουμε τον ταξικό αγώνα ως το πραγματικά θεμελιακό είδος ανταγωνισμού στην κοινωνία, διότι από τούτη τη σκοπιά οι συγκλητικοί και οι ιππείς δεν μπορούν να θεωρούνται ως δύο διαφορετικές τάξεις, και επομένως δεν ήταν δυνατόν να αναπτυχθεί μεταξύ τους ταξικός αγώνας. Στην πραγματικότητα οι δύο ομάδες ήταν πολύ ομοιογενείς: οι ιππείς, αν και λιγότερο πλούσιοι, ως σύνολο, από τους συγκλητικούς, ήταν βασικά εκείνοι από τους πολύ πλούσιους Ρωμαίους που δεν επιδιώκανε (ή δεν είχαν ακόμα επιδιώξει) μια σταδιοδρομία στην πολιτική, που να συνεπάγεται την κατοχή θέσεων εξουσίας. Τρία έξοχα παραδείγματα ηγετικών μελών του *equester ordo* που απροκάλυπτα προτίμησαν τη σταδιοδρομία των ιππέων – με την πραγματική βεβαιότητα μεγάλων ωφελημάτων – από τα πιο επικίνδυνα πλεονεκτήματα της πολιτικής σταδιοδρομίας ως συγκλητικών, είναι του T. Pomponius Atticus, ισόβιου φίλου του Κικέρωνα· του Μαικήνα, φίλου του Αυγούστου και προστάτη των ανθρώπων των γραμμάτων· και του M. Annaeus Mela, αδελφού του Σενέκα και του Gallio και πατέρα του ποιητή Lucanus[5]. Αντίθετα από την παλιά άποψη για τους ιππείς ως πρωτίστως «επιχειρηματίες», αποδείχτηκε πέρα από κάθε αμφιβολία, από τους Brunt, Nicolet και άλλους, ότι, όπως οι συγκλητικοί, ήταν κι αυτοί βασικά μεγαλογαιοκτήμονες, που μπορούσαν να αποκομίσουν υψηλά κέρδη από τη χρηματοδότηση και τον δανεισμό (όχι από το «εμπόριο»: δεν εμφανίζονται σχεδόν ποτέ στον ρόλο των εμπόρων) αλλά κανονικά επένδυαν τα κέρδη τους αυτά σε γαίες (βλ. πάλι σημ. 4). Η τάχα ριζωμένη αντίθεση ανάμεσα σε συγκλητικούς και ιππείς είναι ένας μύθος τον οποίο ανέπτυξαν ιστορικοί στους νεότερους χρόνους με βάση λίγα αρχαία κείμενα που προσφέρουν μια πάρα πολύ σαθρή βάση. Συγκρινόμενες με τη θεμελιακή αντίθεση συμφερόντων ανάμεσα σε γαιοκτήμονες και χρηματοδότες (οι τελευταίοι ήταν ουσιαστικά κι αυτοί γαιοκτήμονες), από το ένα μέρος, και σε αγρότες και τεχνίτες (χώρια τους δούλους), από το άλλο, οι εσωτερικές διενέξεις μέσα στην άρχουσα τάξη, είτε ανάμεσα σε συγκλητικούς και ιππείς ή μεταξύ άλλων ομάδων, δεν μπορούσαν να είναι περισσότερο από επιφανειακές ασυμφωνίες γύρω από τη μοιρασιά της λείας του κόσμου.

Συγκλητικοί και ιππείς, λοιπόν, ήταν οι δύο *ordines*. Όταν ο όρος *ordo*[6] χρησιμοποιείται με αυστηρή και εντελώς πολιτική έννοια, στην Ύστερη Δημοκρατία, δηλώνει συνήθως μόνο τον *ordo senatorius* και τον *ordo equester*. Γίνεται λόγος για «uterque ordo», για τον καθένα από τους δύο ordines· κι όταν ο Κικέρων μιλάει για την *concordia ordinum*[7], την αρμονία των ordines, ως το πολιτικό του ιδεώδες, εννοεί απλώς τους συγκλητικούς και τους ιππείς. Στη δική μας ορολογία η *plebs* ήταν ένας «ordo» στην Πρώιμη Δημοκρατία, έναντι των πατρικίων, αλλά ο υποτιθέμενος «ordo plebeius» δεν φαίνεται να υπήρξε ως έκφραση που να χρησιμοποιήθηκε ποτέ στην Ύστερη Δημοκρατία. (Η λέξη «ordo», ωστόσο, χρησιμοποιείται καμιά φορά πιο ελεύθερα για να δηλώνει, λογουχάρη, όχι μόνο τους *scribae* και τους *prae-*

cones [τους γραμματείς και τους δημόσιους κήρυκες], αλλά και τους απελεύθερους, τους ζευγάδες, τους βοσκούς ή τους εμπόρους).

Η Ρώμη, βέβαια, δεν ήταν ποτέ μια δημοκρατία ή κάτι παρεμφερές. Υπήρχαν ασφαλώς μερικά δημοκρατικά στοιχεία στο Ρωμαϊκό πολίτευμα, αλλά τα ολιγαρχικά στοιχεία ήταν στην πράξη πολύ ισχυρότερα, και ο ολικός χαρακτήρας του πολιτεύματος ήταν έντονα ολιγαρχικός. Οι φτωχότερες τάξεις στη Ρώμη έκαναν μοιραία σφάλματα: δεν ακολούθησαν το παράδειγμα των φτωχότερων πολιτών σε τόσα ελληνικά κράτη και δεν ζήτησαν μια διεύρυνση και βελτίωση των πολιτικών δικαιωμάτων που μπορούσαν να δημιουργήσουν μια δημοκρατικότερη κοινωνία, σε μια περίοδο κατά την οποία το Ρωμαϊκό κράτος ήταν ακόμα αρκετά μικρό ώστε να κάνει πρακτικά δυνατή μια δημοκρατία τύπου-*πόλης* (αν μπορώ να την αποκαλέσω έτσι). Πάνω απ' όλα δεν κατόρθωσαν να αποσπάσουν (πιθανόν δεν ζήτησαν καν) μια ριζική αλλαγή στην πολύ ελαττωματική φύση και λειτουργία των κυρίαρχων Συνελεύσεων, των *comitia centuriata* και *comitia tributa (concilium plebis)*[8]. Αυτές δεν επέτρεπαν καμιά συζήτηση (βλ. το προηγούμενο υποκεφάλαιο αυτού του κεφαλαίου)· επηρεάζονταν με κάθε τρόπο από τις προσωπικότητες και μεταχειρίζονταν ένα σύστημα ομαδικής ψηφοφορίας, που στην περίπτωση της κεντουριατικής Συνέλευσης (της πιο σημαντικής) βάραινε σοβαρά υπέρ των πλουσίων, αν και προφανώς λιγότερο ύστερα από κάποια μεταρρύθμιση που έγινε στο δεύτερο μισό του 3ου αιώνα π.Χ.[9]. Οι ρωμαϊκές κατώτερες τάξεις, αντί να κινηθούν για ριζικές πολιτικές μεταρρυθμίσεις, έτειναν ν' αναζητούν – και να εναποθέτουν όλη τους την εμπιστοσύνη σε – αρχηγούς που πιστεύανε ότι ήταν, σαν να λέμε «στο πλευρό τους» – ανθρώπους που στην Ύστερη Δημοκρατία λέγονταν *populares (δημοτικοί)* – και να προσπαθούν να τους βάλουν σε θέσεις εξουσίας. Μια εξήγηση αυτής της παράλειψης ήταν, πιστεύω, η ύπαρξη στη Ρώμη, με διάφορες πονηρές μορφές, του θεσμού της πατρωνείας και της πελατείας, από τις οποίες φαίνεται ότι οι περισσότερες Ελληνικές πόλεις (ιδιαίτερα η Αθήνα) είχαν σε μεγάλο βαθμό απαλλαγεί, αλλά οι οποίες έπαιξαν πολύ σημαντικό ρόλο στη Ρωμαϊκή κοινωνικοπολιτική ζωή και έφτασαν σιγά-σιγά να εξαπλωθούν και στον Ελληνικό κόσμο όταν αυτός υποτάχθηκε στη Ρώμη. Εξέτασα το θέμα σε χοντρές γραμμές, σ' όλη την έκταση ώς την Ύστερη Αυτοκρατορία, με τη μελέτη μου SVP – «Suffragium: from vote to patronage» στο *British Journal of Sociology* 5 (1954) 33-48[10], και θα έχω κάτι ακόμα να πω σχετικά στο υποκεφάλαιο 5 αυτού του κεφαλαίου, αλλά είναι ανάγκη εδώ να εξηγήσω μερικά ζητήματα, για να ξεδιαλύνω τον ρόλο που έπαιξε η πατρωνεία στον ταξικό αγώνα.

Η πατρωνεία στη Ρωμαϊκή κοινωνία πήρε πολλές μορφές. Όσοι δεν είναι ακόμα οικειωμένοι με το θέμα θα βρουν μια καλή περίληψή τους από τον A. Momigliano στο *OCD*[2] 791, στη λέξη «Patronus» (και βλ. στο 252, τη λέξη «Cliens»). Από τις παλιότερες εποχές ώς την Ύστερη Αυτοκρατορία υπάρχουν μαρτυρίες για την ύπαρξη επίσημης πελατείας, *clientela*, ενός κοινωνικού θεσμού που δύσκολα περιγράφεται με ακρίβεια. Εμφανίζεται πρώτα ανάμεσα στους λεγόμενους «Νόμους των Βασιλέων» (*leges regiae*), και η δημιουργία τους αποδίδεται από τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσέα στον Ρωμύλο (*Ρωμ. Αρχαιότητες* II. 910)· αυτό αναφέρεται επίσης και σε δύο από τους διασωσμένους στη *Δωδεκάδελτο* τού 451-450 π.Χ. νόμους, όπου, σε μια παράγραφο, προβλέπεται ότι ένας πάτρωνας που ενεργεί δολίως έναντι του πελάτη του πρέπει να είναι «επικατάρατος» (VIII. 21: *sacer esto*)[11]. Ο Κικέ-

ρων έλεγε ότι οι πληβείοι ήταν αρχικά πελάτες των πατρικίων (*De rep.* II.16)[12], και αναμφίβολα πολλοί από αυτούς ήταν – αυτό όμως αποτελούσε έναν παράγοντα που περιπλέκει τη «διαμάχη των *ordinum*», διότι βεβαίως ή ίδια η ύπαρξη της *clientela*, στην ολοκληρωμένη μορφή της, έτεινε να κάνει τους *clientes* εξαρτημένους και υποταγμένους στους *patroni* τους. Μια ειδική μορφή της *clientela* μπόρεσε, από την ίδια της τη φύση, να διατυπωθεί με μεγαλύτερη ακρίβεια, και μόνη αυτή είναι το αντικείμενο συχνής προσοχής στα συγγράμματα Ρωμαϊκού Δικαίου: πρόκειται για τη σχέση του απελεύθερου με τον πρώην κύριό του, που έγινε ο *patronus* του, και απέναντι στον οποίο είχε ολόκληρη σειρά υποχρεώσεων. Άλλες μορφές πελατείας και πατρωνείας είναι ίσως ακαθόριστες, και η γνώμη μου είναι ότι η φύση του δεσμού διέφερε ίσως πολύ στις ατομικές περιπτώσεις. Μπορούσε να είναι πολύ ισχυρός: από τον Αμμιανό μαθαίνουμε ότι στο τέλος κιόλας του 4ου αιώνα της χριστιανικής εποχής ο πλουσιότατος αρχηγός της φρουράς των πραιτωριανών Sextus Petronius Probus, «αν και ήταν αρκετά μεγαλόψυχος ώστε να μη διατάζει ποτέ *έναν πελάτη ή δούλο* του να κάνει κάτι παράνομο, αν έβρισκε, ωστόσο, ότι κάποιος από αυτούς είχε διαπράξει ένα έγκλημα, υπεράσπιζε τον άνθρωπο αψηφώντας τη δικαιοσύνη και χωρίς καμιά διερεύνηση ή εκτίμηση για το τι ήταν δίκαιο και έντιμο» (XXVII. xi. 4).

Υπάρχει ένα σημαντικό ανάλογο φαινόμενο στον τομέα των εξωτερικών υποθέσεων. Η Ρώμη απέκτησε σταδιακά έναν αριθμό από αυτά που σήμερα αποκαλούμε «πελατειακά κράτη»· και πολλοί νεότεροι συγγραφείς πίστεψαν ότι οι Ρωμαίοι αντιλαμβάνονταν τις σχέσεις τους μ' αυτά υπό το πρίσμα του παμπάλαιου θεσμού του *patrocinium* και της *clientela* – μολονότι, όπως είπε ο Momigliano, «είναι συζητήσιμο αν οι σχέσεις ορισμένων νικημένων κρατών με τη Ρώμη πρέπει να χαρακτηρίζονται πελατειακές» (*OCD*[2] 252)· και φυσικά οι όροι που χρησιμοποιούνταν για τον χαρακτηρισμό των σχέσεων αυτών ήταν κανονικά «φίλοι», «σύμμαχοι», «ομόσπονδοι» (*amici, socii, foederati*). Ο Sherwin-White παρατήρησε σωστά ότι «Το να μιλάμε για "πελατειακά κράτη" είναι σαν να χρησιμοποιούμε ένα μεταφορικό σχήμα. Δεν είναι όρος διεθνούς δικαίου για τους Ρωμαίους. Δεν υπάρχουν στην ουσία πελατειακά κράτη», παρά το γεγονός ότι «η πελατεία και η πατρωνεία κατέληξαν να αποτελέσουν το υπόβαθρο της ρωμαϊκής στάσης απέναντί τους» (*RC*[2] 188)[13]. Στην πραγματικότητα, όταν ο ίδιος ο Sherwin-White επιχειρεί να παρουσιάσει αυτό που θεωρεί μια σαφή διακήρυξη του δόγματος των σχέσεων της Ρώμης με τους συμμάχους της ως μια μορφή *clientela* (*RC*[2] 187-8), η λέξη που χρησιμοποιεί η ρωμαϊκή Σύγκλητος (το 167 π.Χ.) δεν είναι ακριβώς *clientela* αλλά μια ολότελα διαφορετική μεταφορά: *tutela*, ο όρος δηλαδή που χρησιμοποιούσαν οι Ρωμαίοι νομικοί για την «κηδεμόνευση» ανηλίκων και γυναικών (Λίβιος XLV. 18.2). Υπάρχει, ωστόσο, τουλάχιστον μια περίπτωση όπου οι λέξεις *patrocinium* και *clientela* χρησιμοποιούνται (ή παρουσιάζονται ως χρησιμοποιούμενες) από ένα προηγμένο Ελληνικό κράτος για να χαρακτηρίσουν τις σχέσεις του με τη Ρώμη. Κατά τον Λίβιο (που πηγή του είναι αναμφίβολα ο Πολύβιος), οι πρέσβεις από τη Ρόδο το 190 π.Χ., αφού εξήραν την *amicitia* της χώρας τους με τη Ρώμη, και το ότι αυτή ανέλαβε τη διαφύλαξη της *libertas* των ενάντια στη βασιλική δεσποτεία, συνεχίζουν μιλώντας για το *patrocinium* της Ρώμης επί της Ρόδου και για το ότι η τελευταία έγινε δεκτή στη *fides* και στην *clientela* των Ρωμαίων (XXXVII. liv. 3, 15-17). Πρέπει να προσθέσω ότι δεν ήταν καθόλου μόνον το Ρωμαϊκό κράτος, ως κράτος, και ορισμένοι από τους

υποτελείς του που ανέπτυξαν σχέσεις για τις οποίες το μεταφορικό σχήμα της πελατείας μπορεί να θεωρηθεί κατάλληλο: Ρωμαίοι ως άτομα, ιδιαίτερα στρατηγοί κατακτητές, έγιναν κληρονομικοί *patroni* πόλεων, ακόμα και ολόκληρων χωρών τις οποίες είχαν καταλάβει ή βοηθούσαν – λογουχάρη, από παράδοση, ο Fabricius Luscinus (από το 278 π.Χ.) όλων των Σαμνιτών, και βεβαίως ο M. Claudius Marcellus (από το 210 π.Χ.) ολόκληρης της Σικελίας[14].

Πιστεύω ότι η ύπαρξη στη Ρωμαϊκή κοινωνία μορφών πατρωνείας και πελατείας με πολύ βαθιές ρίζες είχε μεγάλες πολιτικές και κοινωνικές συνέπειες. Ακόμα και στη διάρκεια της Δημοκρατίας, όταν η πολιτική δραστηριότητα των κατώτερων τάξεων εξακολουθούσε να είναι σε κάποιο βαθμό δυνατή, πολλά άτομα, από ευπείθεια προς τους πάτρωνές τους ή από σεβασμό προς τη γνωστή στάση τους, απέφευγαν οπωσδήποτε να συμμετέχουν ενεργά στον πολιτικό ταξικό αγώνα, ή και παρακινούνταν να παίρνουν το μέρος εκείνων που είχαν συμφέροντα ευθέως αντίθετα προς τα δικά τους. Μια από τις παροιμίες στη συλλογή του Publilius Syrus[14a], ο οποίος έζησε στην περίοδο της Ύστερης Δημοκρατίας, λέει: «Το να δέχεσαι μια ευεργεσία [*beneficium*] σημαίνει να πουλάς την ελευθερία σου» (61)· και μια άλλη τονίζει: «Το να ζητάς μιαν εύνοια [ένα *officium*] είναι μια μορφή δουλείας» (641)! Επί Ηγεμονίας, όπως θα δούμε στα δύο τελευταία υποκεφάλαια αυτού του κεφαλαίου, πολιτική επιρροή σαν εκείνη που έδειχναν οι κατώτερες τάξεις σύντομα εξαφανίστηκε σε μεγάλο βαθμό, και οι τρόποι με τους οποίους η πατρωνεία μπορούσε να αξιοποιηθεί από έναν ισχυρό άνδρα άλλαξαν. Με το ουσιαστικό σταμάτημα της εκλογής από τα κάτω, και μάλιστα με το βαθμιαίο στέρεμα κάθε πρωτοβουλίας από τα κάτω, καθώς η πολιτική εξουσία συγκεντρώθηκε στα χέρια του αυτοκράτορα, ο νέος ρόλος της πατρωνείας πήρε μεγάλη σημασία, πάνω απ' όλα με το μεγάλο κύρος και την επιρροή που προσκόμιζε στον πάτρωνα, με τη δυνατότητα που αυτός είχε να συσταίνει – και συχνά να φροντίζει για διορισμούς – σε κάθε λογής θέσεις, οι οποίες μπορούσαν να είναι και τιμητικές και επικερδείς (βλ. υποκεφάλαια 5 και 6 αυτού του κεφαλαίου). Και η *venale suffragium* (η εξαγορασμένη πατρωνεία), που οι αυτοκράτορες του κάκου πάσχισαν να εξαλείψουν (βλ. υποκεφ. 5), αντλούσε μέρος της ανθεκτικότητάς της από το γεγονός ότι ήταν φυσική ανάπτυξη αυτού του suffragium – αυτής της πατρωνείας – που ένας πάτρωνας έδινε δωρεάν στον πελάτη του. Στο υποκεφάλαιο 5 δείχνω, από ένα πολύ αποκαλυπτικό απόσπασμα του Τάκιτου (*Ann.* I. 75.1-2), ότι για τους μεγάλους άνδρες της Πρώιμης Ηγεμονίας η απόλυτα ελεύθερη άσκηση των δικαιωμάτων τους πατρωνείας, *για το καλό ή για το κακό*, ήταν ένα βασικό συστατικό της ίδιας της *libertas*.

Θα ήταν εύκολο να παραβλέπαμε τη διεισδυτική επιρροή της πατρωνείας και της πελατείας αν προσέχαμε μόνο τις σχετικά σπάνιες περιπτώσεις όπου αυτή η επιρροή μνημονεύεται συγκεκριμένα σαν τέτοια, με τα μετέχοντα πρόσωπα να αναφέρονται ως «patroni» και «clientes», ή με τη χρήση των ειδικών όρων «patrocinium» και «clientela». Υπήρχαν πράγματι πολλές καταστάσεις όπου μια σχέση, που ήταν ουσιαστικά η σχέση πάτρωνα και πελάτη σε κάποια μορφή, δεν ονομαζόταν έτσι, από τον φόβο της προσβολής. Στο υποκεφάλαιο 5 αυτού του κεφαλαίου εξηγώ ότι ένας πραγματικός ευγενής περίμενε να τον αποκαλούν «φίλο» (*amicus*) του πάτρωνα, όχι «πελάτη» του, ακόμα κι αν αυτός ο πάτρωνας ήταν ο ίδιος ο αυτοκράτορας. Γνωρίζουμε αναρίθμητες περιπτώσεις από την Ύστερη Δημοκρατία και εφεξής όταν μεγάλοι άνδρες φρόντιζαν για τα συμφέροντα εκείνων που βρίσκονταν σε λιγό-

τερο καλή υλική κατάσταση από τους ίδιους, κυρίως γράφοντας συστατικές επιστολές για να τους βοηθήσουν. Πολλές τέτοιες επιστολές μιλούν για το συστηνόμενο πρόσωπο ως «amicus»· πολύ λίγες λένε κάτι που να μας επιτρέπει να δούμε αν το εν λόγω πρόσωπο ήταν πράγματι «πελάτης» – αλλά αυτό δεν έχει μεγάλη σημασία. Ο φτωχότατος Αιγύπτιος Αρποκράτης, λογουχάρη, για λογαριασμό του οποίου τέσσερις επιστολές ανταλλάχθηκαν μεταξύ Πλίνιου και Τραϊανού (βλ. τη μελέτη μου SVP 41 και σημ. 5), ήταν άραγε κανονικός πελάτης του Πλίνιου; Αλλά κι αυτό έχει άραγε καμιά σημασία; Εκείνο που φαίνεται σαφές είναι ότι η πατρωνεία ήταν ικανή να επεκταθεί πολύ πέρα από τον κύκλο εκείνων που ήταν θεωρητικά πελάτες, και ότι με τούτη τη διευρυμένη έννοια αυξήθηκε μάλλον παρά μειώθηκε η βαρύτητά της επί Ηγεμονίας και Ύστερης Αυτοκρατορίας. Στο IV. 2 (και βλ. σημ. 42) περιέγραψα σε συντομία δύο μορφές πατρωνείας στην ύπαιθρο που είναι αισθητές στον 4ο και στον 5ο αιώνα, η μία στη Συρία και την Αίγυπτο και η άλλη στη Γαλατία. Κι εδώ πάλι βλέπουμε τον θεσμό να εκδηλώνεται σε νέες μορφές. Ένα τίμημα έπρεπε πάντοτε να καταβάλλεται για την πατρωνεία, αλλά στη Συρία, ιδιαίτερα, βλέπουμε τους χωρικούς να στρέφουν αυτή την πρακτική προς όφελός τους και να τη χρησιμοποιούν ως όπλο, έστω δαπανηρό, στον ταξικό αγώνα.

★ ★ ★ ★ ★

Θα αντισταθώ στον πειρασμό να μακρηγορήσω σ' ένα εξαιρετικά συναρπαστικό θέμα: Τον τρόπο που η άρχουσα τάξη χειρίστηκε τη Ρωμαϊκή κρατική θρησκεία ώστε να αποκομίσει από αυτήν πολιτικά οφέλη. Ας μου επιτραπεί να παραθέσω μόνον αυτό που έχω ήδη γράψει αλλού (RRW 69):

> Ο Έλληνας ιστορικός Πολύβιος, που έγραφε στα τέλη του 2ου αιώνα π.Χ., μιλάει με θαυμασμό για τη στάση της Ρώμης στα ζητήματα της θρησκείας (IV. lvi. 7-12). Όταν όμως περνά στις λεπτομέρειες λέει ότι εκείνο που διατηρεί τη συνοχή της Ρωμαϊκής Συμπολιτείας είναι πάνω απ' όλα η *δεισιδαιμονία*, η ελληνική λέξη που χρησιμοποιείται συνήθως (όπως από τον Πλούταρχο, *Ηθ.* 377f-8a· πρβλ. 164e-71f) ως το ισοδύναμο της λατινικής *superstitio* και έχει γενικά μειωτική σημασία. (Ο τρόπος που την εισάγει εδώ δείχνει ότι το αντιλήφθηκε αυτό). Ίσως θα ήταν καλύτερο να τη μεταφράζαμε εδώ με «φόβο του υπερφυσικού». Πάντως, ο Πολύβιος επιδοκιμάζει την εσκεμμένη χρησιμοποίηση αυτού του φόβου, σαφώς με σκοπό την καθυπόταξη των μαζών. Οι ανώτερες τάξεις της Ρώμης συμμερίζονταν την υποτιμητική γνώμη του Πολύβιου για τον απλό λαό και δεν είχαν κανέναν ενδοιασμό για τη χρησιμοποίηση της θρησκείας στην υπηρεσία της πολιτικής και της κυβέρνησης: αυτό θεωρήθηκε ευνόητη αναγκαιότητα από πολλούς συγγραφείς, συμπεριλαμβανομένων του Κικέρωνα, του Λίβιου, του Σενέκα, και πάνω απ' όλα της μεγάλης αυθεντίας στα θέματα της Ρωμαϊκής θρησκείας, του Ουάρρωνα, εναντίον του οποίου ο Άγιος Αυγουστίνος, αργότερα, άσκησε μια σαρωτική πολεμική[15].

Ένα θρησκευτικό όπλο που κρατιόταν σε εφεδρεία για έκτακτη ανάγκη ήταν οι οιωνοί (*auspicia*), οι οποίοι μπορούσαν να χρησιμοποιούνται για την αναίρεση της εκλογής κάποιου τοπικού άρχοντα που δεν άρεσε στην ολιγαρχία[16], ή για να μπει τέρμα σε λαϊκές συνελεύσεις που ήταν έτοιμες να ψηφίσουν νόμους απαράδεκτους για την ολιγαρχία (ειδικά βεβαίως αγροτικές μεταρρυθμίσεις), ή για την ακύρωση τέτοιων νόμων αναδρομικά[17]. Ασφαλώς τέτοιες δυνάμεις είχε υπόψη του ο C.

Memmius όταν, όντας δήμαρχος το 111, είπε ότι τα πάντα στη Ρώμη, «θεϊκά και ανθρώπινα», ήταν υπό τον έλεγχο των ολίγων (Sall., *BJ* 31.20: *divina et humana omnia penes paucos erant).* Σημειώνουμε την αξία που αποδιδόταν στους ουνούς από το πιο συγκροτημένο μέλος της Ρωμαϊκής άρχουσας τάξης, τον Κικέρωνα. Επανειλημμένα, σε λόγους του υποστήριξε ότι οι *leges Aelia et Fufia,* που διευκόλυναν τη χρήση και κατάχρηση των ουνών προς το συμφέρον της άρχουσας τάξης, ήταν «νόμοι υψίστης ιερότητας»· ήταν «πολύ ευεργετικοί για το κράτος», «προπύργια και τείχη της ησυχίας και της ασφάλειας»· ήταν «οι πιο ακλόνητες επάλξεις του κράτους εναντίον της φρενίτιδας των δημάρχων», την οποία «συχνά ανέκοψαν και περιόρισαν»· και όσο για την αναστολή τους το 58, από ένα νόμο που είχε προτείνει ο εχθρός του Κικέρωνα Clodius, «υπάρχει άραγε κανείς που να μην αντιλαμβάνεται ότι με τούτον τον νόμο ολόκληρο το κράτος έχει ανατραπεί;»[18]. Σ' ένα από τα λεγόμενα «φιλοσοφικά» έργα του, που περιέχουν τη νομοθεσία για την ιδανική πολιτεία του, ο Κικέρων επιμένει ότι οι δημόσιοι λειτουργοί πρέπει να έχουν τους ουνούς ώστε να μπορούν να υπάρχουν μέθοδοι που να εμποδίζουν ανώφελες συνελεύσεις του λαού, και προσθέτει: «Διότι οι αθάνατοι θεοί έχουν συχνά περιορίσει, με τους ουνούς, την αδικαιολόγητη παραφορά του λαού»! (*De leg.* III. 27). Μέσω των ουνών ακριβώς, οι ολιγαρχικοί πιστέψανε ίσως ότι είχαν τους αθάνατους θεούς πιο χειροπιαστά στις τσέπες τους.

4

Η ρωμαϊκή κατάκτηση του Ελληνικού κόσμου

Στο σημείο τούτο σκοπεύω να δώσω μια σύντομη περιγραφή του τρόπου με τον οποίο ολόκληρος σχεδόν ο Ελληνικός κόσμος ενσωματώθηκε στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Πιο κάτω στο κεφάλαιο αυτό θα επανέλθω στην ίδια τη Ρώμη και θα δώσω μια μικρή σκιαγραφία των εξελίξεων στη ρωμαϊκή κοινωνία από την Υστερη Δημοκρατία και πέρα.

Σε λιγότερο από ενάμισυ μόνον αιώνα μετά το τέλος της «διαπάλης των ordinum» η Ρώμη κατέκτησε ένα μεγάλο τμήμα του Μεσογειακού κόσμου. Από τον ελληνικό χώρο η Ρώμη κατέλαβε πρώτα τη Σικελία, που έγινε, κατά τον Κάτωνα, «ο σιτοβολώνας του κράτους, η τροφός της *plebs Romana*» (Cic. *II. Verr.* ii.5). Η Ρώμη επέβαλε τον έλεγχό της στη Μακεδονία και σ' όλη την Ελλάδα από τις αρχές του 2ου αιώνα, αν και η Μακεδονία δεν προσαρτήθηκε τυπικά ως επαρχία παρά μόνο το 146 π.Χ., και για έναν ακόμα αιώνα ή περισσότερο οι περισσότερες πόλεις της ηπειρωτικής Ελλάδας ήταν θεωρητικά ελεύθερες· η Ελλάδα δεν ήταν ίσως οργανωμένη ως χωριστή επαρχία (που ονομαζόταν Αχαΐα) μέχρι το 27 π.Χ., αλλά παρέμεινε μέχρι τότε αυτό που μπορούμε να ονομάσουμε Ρωμαϊκό «προτεκτοράτο». Η κατάκτηση τής Μακεδονίας και της Παλαιάς Ελλάδας από τη Ρώμη έχει περιγραφεί κατ' επανάληψη[1], και δεν έχω τίποτα καινούργιο να πω γι' αυτό το ζήτημα. Η μεταχείριση που η Ρώμη επιφύλαξε στους Έλληνες ήταν συνήθως λιγότερο σκληρή και ανελέητη απ' ό,τι σε άλλους λαούς τους οποίους είχε επίσης κατακτήσει· αλλά το 167 ένας μεγάλος αριθμός Ηπειρωτών (150.000 κατά τον Λίβιο) μετατράπηκαν σε δούλους από τον L. Aemilius Paullus, που εφάρμοζε σχετική επίσημη πολιτική της Συγκλήτου[2]· και το 146 η Κόρινθος λεηλατήθηκε και καταστράφηκε από τον

L. Mummius. Όπως εξήγησα στο V. 3 (και Παράρτημα IV, § 2), η Ρώμη φρόντισε να μείνει η Ελλάδα «ήσυχη» και φιλική προς αυτήν, παίρνοντας μέτρα για να εξασφαλιστεί ο έλεγχος των πόλεων από την τάξη των πλουσίων, που στο μεγαλύτερο μέρος της είχε τώρα εγκαταλείψει κάθε ιδέα αντίστασης στη ρωμαϊκή κυριαρχία και μάλιστα φαίνεται ότι την καλοδέχτηκε ως μια εγγύηση εναντίον των λαϊκών κινημάτων από τα κάτω. Η έκταση της ρωμαϊκής επέμβασης στην Ελλάδα την περίοδο εκείνη δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθεί, καθώς δεν υπάρχουν παρά ελάχιστες μαρτυρίες. Στο V. 3 ανέφερα μια μοναδική επιγραφή, που έτυχε να διασωθεί, από την μικρή πόλη της Αχαΐας Δύμη, για να δείξω τί μπορούσε να συμβεί, αν υπήρχε κάποιο επαναστατικό κίνημα από τα κάτω· το μέτρο που πήρε η Ρώμη σε τούτη την περίπτωση ήταν πιθανόν μια από τις πολλές τέτοιες επεμβάσεις, ή ίσως και μια μεμονωμένη ενέργεια από εκείνες που είναι σπάνια «αναγκαίες». Οπωσδήποτε, ο Ρωμαίος διοικητής της Μακεδονίας μπορούσε προφανώς να επεμβαίνει οπουδήποτε στην Ελλάδα όταν υπήρχε απειλή για το υποστηριζόμενο από τη Ρώμη καθεστώς.

Το υπόλοιπο του Ελληνικού κόσμου περιήλθε στην κυριαρχία της Ρώμης σταδιακά (κάτι που δεν χρειάζεται να εκθέσουμε εδώ με λεπτομέρειες), με πρώτο το πλούσιο και σημαντικό βασίλειο των Ατταλιδών στη βορειοδυτική Μικρά Ασία, του οποίου κέντρο ήταν η Πέργαμος, η οποία κληροδοτήθηκε στη Ρώμη από τον τελευταίο βασιλιά της, τον Άτταλο Γ' (που πέθανε το 133 π.Χ.), και οργανώθηκε ως επαρχία το 129, ύστερα από μια μείζονα εξέγερση καθοδηγημένη από κάποιον Αριστόνικο, για την οποία δεν έχουμε αρκετές πληροφορίες, αλλά που φαίνεται να είχε εξελιχθεί (άσχετα με το πώς ξεκίνησε) σε ταξικό πόλεμο από πολλούς φτωχούς και μη προνομιούχους, συμπεριλαμβανομένων και δουλοπάροικων και δούλων, εναντίον των Ρωμαίων και των ανώτερων τάξεων των ανθηρών ελληνικών πόλεων της περιοχής (βλ. Παράρτημα IV. § 3 αρχ.). Υπήρξε κι άλλο ένα αντιρωμαϊκό ξέσπασμα στην Ασία το 88 π.Χ., υποκινημένο από τον Μιθριδάτη Στ' του Πόντου, κατά το οποίο ένας μεγάλος αριθμός Ρωμαίων και Ιταλών στην επαρχία αυτή σφάχτηκαν – 80.000, σύμφωνα με δύο από τις πηγές μας, 150.000 σύμφωνα με τον Πλούταρχο, που χρησιμοποίησε πιθανόν τα Απομνημονεύματα του Σύλλα· αλλά ακόμα και ο χαμηλότερος αριθμός πρέπει να είναι πολύ υπερβολικός[3]. Η Ρώμη τότε απορρόφησε βαθμιαία τις υπόλοιπες δυτικές και νότιες παράκτιες περιοχές της Μικράς Ασίας (όπου ήταν συγκεντρωμένες οι ελληνικές πόλεις της Ασίας), επίσης την Κυρηναϊκή, την Κρήτη, τη Συρία, και την Κύπρο, και τελικά (το 30 π.Χ.) την Αίγυπτο, που ήταν ελληνιστικό βασίλειο από την εποχή της κατάκτησής της από τον Αλέξανδρο το 332. Αν και η κατάληψη από τους Ρωμαίους της Μικράς Ασίας και των άλλων περιοχών που μόλις αναφέραμε δεν έγινε με κανένα μείζονα κατακτητικό πόλεμο μετά το 129 π.Χ., οι πόλεμοι της Ρώμης εναντίον του Μιθριδάτη Στ' (μεταξύ 88 και 65) καθώς και οι δικοί της εμφύλιοι πολέμοι (ιδιαίτερα μεταξύ 49 και 31) κατέληξαν στην επιβολή βαριών υποχρεωτικών εισφορών, έτσι ώστε οι πόλεις εξαναγκάζονταν να πληρώνουν τεράστια ποσά, χώρια από την κανονική φορολογία, και να εφοδιάζουν τις ναυτικές και στρατιωτικές δυνάμεις. Όπως είπε ο Broughton, «Η Ρωμαϊκή Δημοκρατία είχε εκμεταλλευθεί σε περιόδους ειρήνης και λεηλατήσει σε περιόδους πολέμου τους ανθρώπινους και υλικούς πόρους των ανατολικών επαρχιών, μέχρι που όλες οι διαθέσιμες εφεδρείες εξαντλήθηκαν»[4]. Την ωμή αρπακτικότητα ως παράγοντα της επέκτασης της Ρώμης ξανατόνισαν τελευ-

ταία ο W. V. Harris και ο M. H. Crawford, αντιδρώντας και οι δύο στην τάση που εκδηλώθηκε στους νέους χρόνους να υποτιμάται η πλευρά αυτή του Ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού[5].

Δεν θα χρειαστεί να πω εδώ τίποτα για τις περαιτέρω κατακτήσεις της Ρώμης στη διάρκεια της Ηγεμονίας και της Υστερης Αυτοκρατορίας· αλλά, βεβαίως, πόλεις που ιδρύθηκαν από τον Αλέξανδρο και τους διαδόχους του και που ήταν, τουλάχιστον από ορισμένες απόψεις, «ελληνικές», ανατολικά της Συρίας και του Ανω Ευφράτη (της ανατολικής μεθορίου της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας επί Αυγούστου) και ανατολικότερα μέχρι τον Τίγρη, έμπαιναν στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και έβγαιναν πάλι από αυτήν, ανάλογα με το αν η Ρώμη διοικούσε την περιοχή στην οποία βρίσκονταν, αποτελώντας κατά διαστήματα τμήματα των ρωμαϊκών επαρχιών που ονομάζονταν Μεσοποταμία, Αρμενία, Οσρόηνη, Ασσυρία[6].

Εφόσον η προσοχή εστιάσθηκε τόσο συχνά στην εκμετάλλευση εκ μέρους των Αθηναίων, κατά τον 5ο αιώνα, των υποτελών κρατών της «αυτοκρατορίας» τους, θα είναι χρήσιμο για μας να θυμηθούμε ότι η εκμετάλλευση από μέρους της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ήταν σε τελείως διαφορετική κλίμακα μεγέθους. (Για την τελευταία, το μόνο που έχω να κάνω είναι να αναφέρω τα γεγονότα που έχει εκθέσει περιληπτικά ο Jones, *RE*, 114 κ.έ. και ο Badian, *RILR*^{2}, ειδικά κεφ. vi). Ασχετα με το αν ο αρχικός φόρος της λεγόμενης Συμμαχίας της Δήλου (η οποία εξελίχθηκε σε αθηναϊκή «ηγεμονία») ήταν ή όχι 460 τάλαντα, αριθμό που δίνει ο Θουκυδίδης (I. 96.2), φαίνεται να εκινείτο κάτω από τα 400 τάλαντα τον χρόνο στην αμέσως πριν από τον Πελοποννησιακό πόλεμο περίοδο, 431-404 (βλ. σημειώσεις στους M/L 39 και σελ. 87-8), αν και βεβαίως αυξήθηκε πολύ το 425, σχεδόν ασφαλώς σ' ένα θεωρητικό ποσό πάνω από 1.400 τάλαντα (βλ. M/L 69). Πολλές πόλεις-κράτη της περιοχής του Αιγαίου είχαν εμπλακεί σ' αυτό. Συμβαίνει όμως να ξέρουμε από μιαν επιστολή του Κικέρωνα (Cic. *Ad. Att.* V. xxi. 7), που γράφτηκε όταν ήταν ανθύπατος της επαρχίας της Κικιλίας μαζί με την Κύπρο το 51-50 π.Χ., ότι οι προκάτοχοί του είχαν τη συνήθεια να αποσπούν ένα ποσό όχι μικρότερο από 200 τάλαντα τον χρόνο (που ισοδυναμούσαν με 4.800.000 σηστέρτιους) μόνο από τους δήμους της Κύπρου (περιοχής όχι ιδιαίτερα πλούσιας την εποχή εκείνη, και που αποτελούσε ένα μικρό μόνο μέρος της μεικτής επαρχίας) ως προσωπική δωροδοκία, για τη δωρεάν απαλλαγή από την υποχρέωση της στέγασης στρατιωτών στα ιδιωτικά τους οικήματα. Το χαράτσωμα αυτό ήταν φυσικά ένα πρόσθετο βάρος για τους Κυπρίους, επιπλέον της επίσημης εισφοράς που όφειλαν να πληρώνουν στο Ρωμαϊκό κράτος. Δεν γνωρίζω κατά πόσον ήταν συνηθισμένο στους διοικητές να επιβάλλουν την πληρωμή από τις πόλεις ορισμένου ποσού για ν' απαλλαγούν από την υποχρέωση της στέγασης στρατιωτών, αλλά υπάρχουν ασφαλώς μαρτυρίες για την πρακτική αυτή στην Κυρηναϊκή κατά τις αρχές του 5ου αιώνα, κάπου τετρακόσια πενήντα χρόνια μετά την εποχή του Κικέρωνα: βλ. Συνέσιος, *Επ.*CXXX, επιμ. R. Herscher, *Epistologr. Graeci*, 1873 (= CXXIX στην *MPG* LXVI. 1512 BC).

Οι διοικητές των επαρχιών, λοιπόν, πρέπει κάποτε να καλοπερνούσαν και να κέρδιζαν πολλά, σε χρήμα και σε είδος, από παράνομα (ή τουλάχιστον μη επιτρεπόμενα) χαρατσώματα, έστω και αν κανένας άλλος δεν έφτασε το τεράστιο ποσό που, κατά τον Κικέρωνα (I. *Verr.* 56), ο Ουέρρης απέσπασε από τη Σικελία όταν ήταν εκεί διοικητής το 73-71 π.Χ., και το οποίο ανερχόταν σε όχι λιγότερα από 40 εκατομμύρια σηστέρτιους (ή πάνω από 1.600 τάλαντα). Οι ενοικιαστές φόρων μπορούσαν

επίσης ν' αποκομίζουν μεγάλα κέρδη – αν και, κατά κανόνα, ίσως σε μια εντελώς χαμηλότερη κλίμακα: όπως είπε ο Badian, «τα ποσά που αποσπούσαν οι *publicani* [τελώναι] γίνονταν υποφερτά όταν οι διοικητές ήταν καλοί, αβάσταχτα μόνο όταν ήταν κακοί» (*PS* 113). Πάρα πολλοί νεότεροι συγγραφείς δεν μπόρεσαν να διακρίνουν τις προαναφερθείσες *παράνομες* φορολογίες από τα ποσά τα οποία οι διοικητές περίμεναν συνήθως να ποριστούν από το χρήμα που περνούσε από τα χέρια τους *νόμιμα* στη διάρκεια της κανονικής τους διοίκησης. Βεβαίως, αυτοί (και οι κυαίστορες – ταμίες – τους) όφειλαν να δώσουν λογαριασμό – αν και μόνο στο τέλος της θητείας τους – για ό,τι είχαν εισπράξει και δαπανήσει· αλλά – πάντως πριν από το *Lex Julia* (του 59 π.Χ.) του Ιούλιου Καίσαρα – οι απολογισμοί μπορούσαν προφανώς να είναι σε γελοίο βαθμό σύντομοι, καθώς ο Κικέρων αναφέρει, σ' έναν από τους λόγους του κατά του Ουέρρη, την επίσημη απόδοση λογαριασμών από τον Ουέρρη σχετικά με τη θητεία του ως κυαίστορα (ταμία) το 84 π.Χ., όταν προσκολλήθηκε στον ύπατο Cn. Papirius Carbo στο Πικηνόν:

> Έλαβα 2.235.417 σηστέρτιους. Εδαπάνησα για μισθούς του στρατού, για σιτάρι, λεγάτους [τοποτηρητές], για τον αντιταμία και την πραιτωριανή κοόρτη 1.635.417 σηστέρτιους. Άφησα στο Ariminum 600.000 σηστέρτιους. Η απόδοση λογαριασμών έγινε στους P. Lentulus και L. Triarius, αστικούς κυαίστορες, σύμφωνα με το διάταγμα της Συγκλήτου (Cic. *II. Verr.* i. 36-7).

Θα ήθελα να συνεχίσω μ' ένα απόσπασμα από κάτι που έχω ήδη γράψει σε άλλη μελέτη μου:

> Είναι αλήθεια ότι ο απολογισμός αυτός επιδόθηκε κατά τη διάρκεια μιας συγκεχυμένης και επαναστατικής περιόδου, και ότι ο Κικέρων καταφέρεται δριμύτατα εναντίον της εξαιρετικής αδιαντροπιάς ενός ανθρώπου που μπόρεσε να επιδώσει έναν απολογισμό τόσο σύντομο – «Είναι τούτο απόδοση λογαριασμών; Μήπως εσύ ή εγώ, ο Hortensius, ή κάποιος άλλος υπέβαλε ποτέ απολογισμούς μ' αυτό τον τρόπο; Τί έχουμε εδώ; Τί αναίδεια! Τί θρασύτητα! Ανάμεσα σ' όλους τους απολογισμούς που έγιναν ποτέ ποιος μπορεί να συγκριθεί με τούτον εδώ;» Ωστόσο, κάπου δεκατρία ή δεκατέσσερα χρόνια είχαν περάσει και οι λογαριασμοί του Ουέρρη είχαν προφανώς γίνει δεκτοί (GRA 46).

Δεν είναι λοιπόν ν' απορούμε καθόλου όταν βρίσκουμε ότι ο Κικέρων, που καυχιέται τόσο συχνά για τη δική του ευθύτητα και φαίνεται να πρόσεχε να μην κάνει τίποτα παράνομο στη διάρκεια της ανθυπατείας του στην Κιλικία, φανερώνει στην αλληλογραφία του ότι ο ίδιος αποκόμισε από τα διοικητικά του καθήκοντα ένα προσωπικό κέρδος όχι μικρότερο από 2.200.000 σηστέρτιους (ο αριθμός που ο ίδιος δίνει, στα *Ad fam.* V.xx. 9· *Ad Att.* XI.i.2), δηλαδή λίγο πάνω από 90 τάλαντα. Ο ίδιος πάλι χαρακτηρίζει τούτο το κέρδος, δίχως άλλο ορθότατα, ως «νόμιμο» («salvis legibus», *Ad fam.* V. xx. 9). Προκάλεσε μάλιστα τη δυσαρέσκεια των ανθρώπων τού επιτελείου του («ingemuit nostra cohors»), όταν επέστρεψε στο Δημόσιο Ταμείο άλλο 1.000.000 σηστέρτιους, που αυτοί έκριναν ότι έπρεπε να μοιραστεί μεταξύ τους (*Ad Att.* VII.i.6).

★ ★ ★ ★ ★

Το ίδιο το Ρωμαϊκό κράτος, ως κράτος, δεν είχε μεγάλο όφελος από τη φορολογία των περισσότερων από τις επαρχίες του, κατά την Ύστερη Δημοκρατία και την Πρώιμη Ηγεμονία (πρβλ. υποκεφ. 5 αυτού του κεφαλαίου), και ίσως μόνο η Ασία και η Σικελία παρουσίαζαν ένα πραγματικά σημαντικό πλεόνασμα, αν αντιπαραβάλουμε τις στρατιωτικές και διοικητικές δαπάνες με τις φορολογικές εισπράξεις. Εδώ όμως θυμόμαστε κάποιες βαθυστόχαστες γνώμες του Μαρξ για τη βρετανική κυριαρχία στην Ινδία, σ' ένα από τη σειρά των αξιοσημείωτων άρθρων που αυτός και ο Ένγκελς έγραψαν για τη *New York Daily Tribune* μεταξύ 1851 και 1862, όταν ο Μαρξ ήταν ανταποκριτής στο Λονδίνο αυτής της εφημερίδας – υπήρχαν εν όλω κοντά στα 500 άρθρα (McLellan, *KMLT* 285-7). Το γραφτό που έχω υπόψη μου δημοσιεύτηκε ως κύριο άρθρο στο φύλλο της 21 Σεπτεμβρίου 1857. Αυτό που λέει εδώ ο Μαρξ για τον τρόπο που οι Βρετανοί αποκόμιζαν κέρδη από την Ινδία ισχύει σε μικρότερο βαθμό για τη ρωμαϊκή διοίκηση σε πολλά μέρη της αυτοκρατορίας:

> Η παρούσα κατάσταση πραγμάτων στην Ασία υποβάλλει το ερώτημα: Ποια είναι η πραγματική αξία της κυριαρχίας τους στην Ινδία για το βρετανικό έθνος και τον βρετανικό λαό; Άμεσα, δηλαδή υπό τη μορφή της εισφοράς, ή του πλεονάσματος των εσόδων από την Ινδία επί των δαπανών για την Ινδία, απολύτως τίποτα δεν φτάνει στο βρετανικό Θησαυροφυλάκιο. Απεναντίας, η ετήσια δαπάνη είναι πολύ μεγάλη... Η βρετανική κυβέρνηση έμπαινε σε έξοδα, επί πολλά χρόνια, για τη μεταφορά προς και από την Ινδία και για τη διατήρηση σ' αυτήν τη χώρα, εκτός από τις δυνάμεις, εγχώριες και ευρωπαϊκές, της Εταιρείας των Ανατολικών Ινδιών, ένα μόνιμο στρατό 30.000 ανδρών. Υπό τις συνθήκες αυτές, είναι φανερό ότι το όφελος για τη Μεγάλη Βρετανία από την Ινδική της αυτοκρατορία πρέπει να περιορίζεται στα κέρδη και στα οφέλη που αποκομίζουν άτομα, Βρετανοί υπήκοοι. Αυτά τα κέρδη και οφέλη, πρέπει να ομολογηθεί, είναι σημαντικότατα.

Ο Μαρξ συνεχίζει δίνοντας λεπτομέρειες για τούτα τα άτομα που αποκόμισαν μεγάλα κέρδη και για τα ποσά που έλαβαν: εκτός από τους μετόχους της Εταιρείας των Ανατολικών Ινδιών, γιατρούς, συνταξιούχους απόστρατους και διάφορα εκκλησιαστικά πρόσωπα (επίσκοποι και εφημέριοι), που οι Ρωμαίοι δεν είχαν, φυσικά, αντίστοιχούς των, υπήρχαν στην Ινδία πολυάριθμοι Βρετανοί δημόσιοι υπάλληλοι και αξιωματικοί του στρατού, για να μην αναφέρουμε τους «άλλους Ευρωπαίους μόνιμους κάτοικους της Ινδίας που ανέρχονταν σε 6.000 ή και περισσότερους, και που είχαν ως απασχόληση το εμπόριο ή την ιδιωτική κερδοσκοπία». Και ο Μαρξ καταλήγει:

> Έτσι είναι φανερό ότι τα άτομα κερδίζουν πολλά από τη σύνδεση των Άγγλων με την Ινδία και βεβαίως τα κέρδη τους αυξάνουν το ποσό του εθνικού πλούτου. Ωστόσο, πρέπει να υπολογίσουμε ένα μεγάλο αντιστάθμισμα σ' όλα τούτα. Οι στρατιωτικές και ναυτικές δαπάνες που πληρώνονταν από τις τσέπες του λαού της Αγγλίας για λογαριασμό της Ινδίας διαρκώς μεγάλωναν με την επέκταση της βρετανικής κυριαρχίας στην Ινδία. Σ' αυτό πρέπει να προστεθεί η δαπάνη των πολέμων στη Βιρμανία, στο Αφγανιστάν, στην Κίνα και στην Περσία. Στην πραγματικότητα, το ολικό κόστος του τελευταίου πολέμου κατά της Ρωσίας μπορεί θαυμάσια να χρεωθεί στον λογαριασμό της Ινδίας, μια και ο φόβος και ο τρόμος που προκαλούσε η Ρωσία και που οδήγησε σε τούτον τον πόλεμο, φούντωσε εξ ολοκλήρου από ζηλοφθονία ως προς τα σχέδια της τελευταίας για την Ινδία. Αν προσθέσουμε σ' αυτά την πορεία της ατέλειωτης κατάκτησης και διηνεκούς επίθεσης στην οποία έχουν αποδυθεί οι Άγγλοι με την κατοχή της Ινδίας, μπορούμε να αμφιβάλλουμε αν, στο

σύνολο, αυτή η κτήση δεν απειλεί να στοιχίσει πράγματι τόσα όσα θα ήταν δυνατόν ποτέ να αναμένεται ότι θα εισπραχθούν.

★ ★ ★ ★ ★

Λατρείες της πόλης της Ρώμης, στη μορφή της θεάς Ρώμης (μια ελληνική επινόηση, βεβαίως) ή γιορτές που λέγονταν *Ρωμαία*, καθιερώθηκαν σε πολλές ελληνικές πόλεις, ιδιαίτερα στη Μικρά Ασία, για τους ίδιους περίπου λόγους που είχαν καθιερωθεί και οι πολυάριθμες λατρείες των βασιλιάδων της Ελληνιστικής περιόδου[7] και άλλων ευεργετών (πρβλ. υποκεφ. 6 αυτού του κεφαλαίου) – άλλοτε με την ελπίδα μελλοντικών ωφελημάτων, ή από καθαρό φόβο, άλλοτε από ειλικρινή ευγνωμοσύνη ή καλή προαίρεση. Οι παλιότερες από τις γνωστές αυτές λατρείες, που ιδρύθηκαν στη Σμύρνη το 195 (βλ. Tac.*Ann.* IV. 56.1), περιλάβαιναν όχι απλώς ένα λατρευτικό άγαλμα αλλά κι έναν πραγματικό ναό: αυτό σήμαινε μια σαφή «επίκληση για παρέμβαση και προστασία»[8]. Λατρείες Ρωμαίων στρατηγών και ανθυπάτων άρχισαν τον ίδιο καιρό στην ίδια την Ελλάδα, με τον Flamininus[9] (πρβλ. Παράρτημα IV, § 2), και τελικά έγιναν πολύ συνηθισμένες σ' όλον τον Ελληνικό κόσμο: ακόμα κι ο αχρείος Ουέρρης είχε τη γιορτή του, τα Ουέρρια, στις Συρακούσες (Cic. *II. Verr.* ii. 51-2, 114, 154· iv. 24, 151).

Λίγες ελληνικές πόλεις που βρίσκονταν στο ανατολικό τμήμα του Μεσογειακού χώρου είτε ενσωματώθηκαν στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, όταν τα εδάφη τους μετατράπηκαν σε ρωμαϊκές επαρχίες στη διάρκεια της Ηγεμονίας, είτε παρέμειναν ολότελα ή για μακριές περιόδους έξω από την αυτοκρατορία. Οι περισσότερες από εκείνες που δεν εντάχθηκαν καθόλου στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ή εντάχθηκαν μόνο για σύντομες περιόδους βρίσκονταν συνήθως υπό την επικυριαρχία της Παρθίας αυτοκρατορίας και της Περσικής (των Σασσανιδών) αυτοκρατορίας που την διαδέχθηκε το 224 μ.Χ.[10]· μερικές όμως, όπως η Έδεσσα, υποτάχθηκαν σε εγχώριους δυνάστες[11]. Υπάρχει στη διάθεσή μας ένας ορισμένος αριθμός ιστορικών μαρτυριών για λίγες από αυτές τις ανατολικές ελληνικές πόλεις, ιδιαίτερα η Δούρα Ευρωπός στον Ευφράτη, μια Μακεδονική αποικία όπου η ανώτερη τάξη παρέμεινε επί μακρόν ελληνική στην κυριολεξία, μολονότι η γενικά ομιλούμενη εκεί γλώσσα ήταν προφανώς η εγχώρια αραμαϊκή και η συριακή, και οι κατώτερες τάξεις ήταν περισσότερο συριακές παρά ελληνικές[12]. Αλλά για το θέμα που με απασχολεί υπάρχουν τόσο λίγες μαρτυρίες ώστε στο εξής θα αγνοήσω κυρίως τις ανατολικές εκείνες ελληνικές πόλεις που δεν ήταν μόνιμα ενσωματωμένες στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (βλ. ωστόσο Παράρτημα IV, § 7).

Το μόνο που μπορώ να κάνω είναι απλώς να μνημονεύσω εδώ ένα πολύ ενδιαφέρον και γόνιμο χαρακτηριστικό της ύστατης πολιτικής της Ρώμης απέναντι στις ελληνικές πόλεις (και σε άλλα κράτη) που είχε απορροφήσει: η υιοθέτηση από αυτήν της αρχής της «διπλής υπηκοότητας» (όπως κάποτε λέγεται), που επέτρεπε σ' ένα άτομο να είναι πολίτης και της Ρώμης και μιας ή περισσότερων υποτελών της κοινοτήτων. Αυτή η μέθοδος αναλύθηκε τελευταία, ιδιαίτερα από τον A. N. Sherwin-White (*RC*[2])[13]. Στο δεύτερο πια τέταρτο του τελευταίου π.Χ. αιώνα ο φίλος και αλληλογράφος του Κικέρωνα T. Pomponius Atticus έκρινε ότι δεν ήταν σε θέση να δεχτεί την ιδιότητα του πολίτη της Αθήνας, όταν αυτή του προσφέρθηκε, διότι πίστευε ότι αυτό θα είχε ως συνέπεια να χάσει τη ρωμαϊκή του υπηκοότητα (Nepos, *Vita*

Attic. 3.1). Ανάλογη άποψη εκφράζεται σε δύο λόγους του Κικέρωνα, που χρονολογούνται αντίστοιχα το 69 και το 56 π.Χ.: ***Pro Caecina*** 100, και ***Pro Balbo*** 28-31· ο τελευταίος (§ 30) δείχνει ότι μερικοί άλλοι Ρωμαίοι δεν ήταν τόσο προνοητικοί όπως ο Atticus. Ωστόσο, χάρη σε μιαν εξέλιξη της ιδιότυπης ρωμαϊκής έννοιας της *civitas sine suffragio* (της χωρίς δικαίωμα ψήφου ιδιότητας του πολίτη), συνδυασμένης με το status του *municeps* (δημότη), οι Ρωμαίοι είχαν ήδη φτάσει στο στάδιο όπου το μέλος ενός ιταλικού *municipium* μπορούσε, οπωσδήποτε, να θεωρείται Ρωμαίος από κάθε άποψη. Αυτό εκφράζεται θαυμάσια σ' ένα περίφημο απόσπασμα του *De legibus* του Κικέρωνα (II.5, που γράφτηκε πιθανόν στα τέλη της δεκαετίας του 50 ή στα μέσα της δεκαετίας του 40), κείμενο και μετάφραση τού οποίου έχουν κατάλληλα ενσωματωθεί στο βιβλίο του Sherwin-White, *RC*^{2} 154. Και πριν το τέλος του ίδιου αιώνα, στα πρώτα χρόνια της Ηγεμονίας, βρίσκουμε ένα ανάλογο δόγμα να εφαρμόζεται στους Έλληνες της Κυρηναϊκής· η ιδέα σύντομα γενικεύτηκε και περιέλαβε όλες τις υπό Ρωμαϊκή κυριαρχία κοινότητες (βλ. ξανά σημ.13).

Δεν θα χρονοτριβήσω εξετάζοντας και τις άλλες συνέπειες του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού για τον ταξικό αγώνα στον Ελληνικό κόσμο. Όπως είδαμε στο V. 3, οι εγχώριες ελληνικές ανώτερες τάξεις που έμειναν πιστές στη Ρώμη μπορούσαν κανονικά να βασίζονται στη βοήθεια της Ρώμης για τη διατήρηση της θέσης τους έναντι του εργαζόμενου πληθυσμού, με αποτέλεσμα να ενταθούν οπωσδήποτε η καταπίεση και η εκμετάλλευση των κατώτερων τάξεων. Η Ελληνική Δημοκρατία έσβηνε βαθμιαία, ενώ οι Ρωμαίοι εξασφάλιζαν τη συνέχιση της εξελικτικής πορείας που είχε ήδη αρχίσει υπό τη Μακεδονική κυριαρχία· και φυσικά αυτό έκανε όλο και δυσκολότερο και τελικά αδύνατο στους φτωχούς να προβάλουν ενεργητική αντίσταση στους ισχυρούς, παρά μόνο με έκνομα μέσα, όπως η λαϊκή εξέγερση και το λυντσάρισμα αντιλαϊκών αξιωματούχων. Η Ρώμη πάντοτε επέβαλλε φόρους υποτέλειας, με εξαίρεση τον περιορισμένο κύκλο των ελληνικών *civitates liberae et immunes* (ελεύθερων και μη υποκείμενων σε φορολογία πόλεων), των οποίων το status ήταν αβέβαιο έστω κι αν αυτές ήταν *civitates foederatae* (σύμμαχες πόλεις, βλ. V. 3). Αν μια ελληνική πόλη που περιερχόταν στη Ρωμαϊκή κυριαρχία εκμεταλλευόταν ήδη τον εργαζόμενο πληθυσμό της στον βαθμό που ήταν ασφαλές να το πράττει, ο φόρος υποτέλειας και φυσικά οι πρόσθετες εισφορές που εισέπρατταν οι Ρωμαίοι δημόσιοι υπάλληλοι και τελώνες, έπρεπε να βγαίνουν από τις τσέπες της εύπορης τάξης, τουλάχιστον εν μέρει· αλλά δίχως άλλο τα βάρη που έπεφταν στους ώμους της αγροτιάς μεγάλωναν κατά κανόνα, για να καλύψουν τον φόρο υποτέλειας και τις άλλες δαπάνες της Ρώμης.

Η επίδραση της Ρωμαϊκής κυριαρχίας στη θέση των αγροτών εκείνων της Ασίας που ήταν δουλοπάροικοι ή οιονεί δουλοπάροικοι (βλ. III.4) δεν είναι γνωστή. Έχουμε πολύ λίγες μαρτυρίες γύρω από τις συνθήκες των αγροτών στις ασιατικές επαρχίες, και δεν σκέφτομαι να προσθέσω στις συχνά υπερβολικά τολμηρές υποθέσεις στις οποίες παρασύρθηκαν μερικοί μελετητές· αλλά είναι εύλογη η εικασία ότι ενώ μερικοί φτωχοί αγρότες έπεφταν στην υποδούλωση για χρέη ή και στην καθαυτό δουλεία, άλλοι βελτίωναν το status των, οπωσδήποτε νόμιμα, χάρη στο γεγονός ότι ο ρωμαϊκός νόμος δεν αναγνώριζε τη δουλοπαροικία ως θεσμό – αν και, χωρίς αμφιβολία οι Ρωμαίοι τοπικοί άρχοντες, όπως οι Μακεδόνες και οι Έλληνες, έδειχναν προθυμία να διατηρήσουν τις εγχώριες μορφές υποταγής και εξάρτησης.

Μια ενδιαφέρουσα έμμεση μαρτυρία για την αλαζονεία μερικών Ρωμαίων απένα-

ντι στους Έλληνες υπηκόους (αν η ιστορία είναι αληθινή, όπως και φαίνεται να είναι) είναι το κατσάδιασμα που ο Κικέρων λέει ότι δέχτηκε από τον διάδοχο τού Ουέρρη ως κυβερνήτης της Σικελίας το 70 π.Χ., από τον L. Caecilius Metellus, επειδή εξεφώνησε όλο κι όλο ένα λόγο στη Βουλή των Συρακουσών, και ιδιαίτερα επειδή τον έκανε στα ελληνικά: αυτός ο Metellus χαρακτηρίζεται ως ανυπόφορος (*id ferri nullo modo posse:* Cic. *II. Verr.* iv. 147).

★ ★ ★ ★ ★

Σ' όλο το υπόλοιπο βιβλίο, όπως εδώ, μιλάω συχνά για τη Ρωμαϊκή «αυτοκρατορία», χρησιμοποιώντας τη λέξη (όπως κάνει κανονικά ο καθένας) με μια γεωγραφική βασικά έννοια, για να δηλώσω τον Ρωμαϊκό και – μετά τη Ρωμαϊκή κατάκτηση – τον Ελληνορωμαϊκό *κόσμο*: ολόκληρη την *περιοχή της Ρωμαϊκής κυριαρχίας*, συμπεριλαμβανομένης της Ιταλίας και της ίδιας της Ρώμης. (Στις σπάνιες περιπτώσεις που μιλάω για την Ρωμαϊκή «Αυτοκρατορία», με κεφαλαίο Α, εννοώ την *περίοδο* κατά την οποία τον Ελληνορωμαϊκό κόσμο κυβερνούσε ένας αυτοκράτορας ή αυτοκράτορες: δηλαδή την Ηγεμονία και την Ύστερη Αυτοκρατορία). Ξέρω βέβαια ότι οι λέξεις «αυτοκρατορία» (imperium), και ιδιαίτερα «ιμπεριαλισμός», χρησιμοποιούνται συχνά με πολύ διαφορετική σημασία, για να δηλώνουν καταστάσεις όπου μια πολιτική ενότητα (αυστηρά εδαφική ή όχι) ασκεί την κυριαρχία σε άλλες. Ωστόσο, αν εξαιρέσουμε την περίοδο που εξετάζουμε σε τούτο το υποκεφάλαιο, στη διάρκεια της οποίας η Δημοκρατική Ρώμη κατακτούσε τον Ελληνικό κόσμο, ελάχιστη σημασία έδωσα στον Ρωμαϊκό «ιμπεριαλισμό», με τη στενή έννοια της άσκησης εξουσίας από εκείνους που ήταν τυπικά «Ρωμαίοι» (*cives Romani*) πάνω σ' εκείνους που δεν ήταν (*peregrini*, συμπεριλαμβανομένων και των Ελλήνων). Διαφορετικός χειρισμός θα περιέπλεκε τα πράγματα χωρίς λόγο. Στη διάρκεια της Ηγεμονίας η ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη είχε βαθμιαία απλωθεί σε κάποιο βαθμό, αλλά πολύ άνισα, σ' ένα μεγάλο τμήμα του Ελληνορωμαϊκού κόσμου, ώσπου στις αρχές του 3ου αιώνα επεκτάθηκε ουσιαστικά σε ολόκληρο τον ελεύθερο πληθυσμό (βλ. VIII.i)· δεν έχουμε όμως πληροφορίες για πλείστες όσες λεπτομέρειες, και μας είναι σχεδόν αδύνατο να προσδιορίσουμε ποιες επιπτώσεις είχε στον ταξικό αγώνα (το βασικό θέμα αυτού του βιβλίου), στις ιδιαίτερες περιπτώσεις ή συνολικά, η διάκριση μεταξύ *civis* και *peregrinus*, εφόσον μάλιστα μερικοί διακεκριμένοι Έλληνες που ήταν Ρωμαίοι πολίτες κατέλαβαν θέσεις στην αυτοκρατορική διοίκηση, ακόμα και στη Σύγκλητο (βλ. III. 2 και σημ. 11-13), ενώ πολλοί άλλοι, αν και μέλη της εύπορης τάξης, δεν είχαν ούτε την ιδιότητα του πολίτη. Όσοι ενδιαφέρονται για τον Ρωμαϊκό «ιμπεριαλισμό», με την έννοια που έδωσα πιο πάνω στον όρο, δεν θα βρουν παρά ελάχιστα ή και τίποτα σχετικό με τούτο το θέμα στο υπόλοιπο αυτού του βιβλίου.

5

Από τη Δημοκρατία στην Ηγεμονία

Επανέρχομαι τώρα στην ίδια τη Ρώμη. Στον τελευταίο αιώνα της Δημοκρατίας (μεταξύ 133 και 31 π.Χ.) υπήρξαν μια σειρά πολιτικές αναστατώσεις. Αυτές άρχι-

σαν με απόπειρες για μεταρρυθμίσεις – εν μέρει προς το συμφέρον των κατώτερων τάξεων – που συνάντησαν την άγρια αντίσταση της συντριπτικής πλειονότητας της ολιγαρχίας των πηγκλητικών, και κατέληξαν σε μια σειρά εμφύλιους πολέμους που τελικά επέτρεψαν στον Αύγουστο να γίνει ο αδιαμφισβήτητος άρχοντας του Ρωμαϊκού κόσμου. Το σύστημα διακυβέρνησης που εγκαθίδρυσε, με το πρόσχημα, όπως το λέμε σήμερα, της «αποκατάστασης της Δημοκρατίας»[1], είναι γνωστό ως η «Ηγεμονία», *Principatus*, ένας όρος (παράγωγος της λατινικής λέξης *princeps* – ηγεμόνας) στον οποίο θα επανέλθω πιο πέρα, στο επόμενο υποκεφάλαιο. Έχουν γραφεί τον τελευταίο καιρό ίσως περισσότερα για το τέλος της Δημοκρατίας και την ίδρυση της Ηγεμονίας παρά για οποιοδήποτε άλλο θέμα της Ρωμαϊκής ή Ελληνικής ιστορίας· τα προβλήματα, ωστόσο, εξακολουθούν να υπάρχουν σ' ένα πολύ μεγάλο αριθμό θεμάτων, που μερικά τους μάλιστα είναι θεμελιώδη. Το όλο ζήτημα είναι πάρα πολύ μεγάλο και πολύπλοκο για να συνοψιστεί σωστά σε λίγες γενικεύσεις, και, εξάλλου, αφορά τη Ρωμαϊκή μάλλον παρά την Ελληνική ιστορία· τμήματα όμως του Ελληνικού κόσμου παρασύρθηκαν στους εμφύλιους πολέμους του 44-31 π.Χ. και, δεδομένου ότι ολόκληρος ο ελληνικός χώρος ήταν υποταγμένος στη Ρώμη κατά την περίοδο της Ηγεμονίας (που συνεχίστηκε στην Ύστερη Αυτοκρατορία) δεν μπορώ να αποφύγω μια σύντομη εξήγηση του πώς εμφανίστηκε αυτό το καθεστώς.

Ο Sir Ronald Syme, του οποίου η συνεισφορά είναι τόσο σημαντική στη μελέτη της Ρωμαϊκής ιστορίας, έδωσε στο πρώτο μεγάλο βιβλίο του – όπου περιγράφει την ίδρυση της Ηγεμονίας – τον τίτλο: *Η Ρωμαϊκή Επανάσταση* – κάτι, που ίσως θα κρίνει κανείς ως ακυριολεξία. Στις διαμάχες που περιγράφει εκεί, στις οποίες (όπως τονίζει, στη σελ. 8), «Η Ιταλία και τα μη πολιτικά ordines της κοινωνίας νίκησαν τη Ρώμη και τη Ρωμαϊκή αριστοκρατία», η ματιά του συγκεντρώνεται ολότελα σ' αυτό που οι διαφημίσεις των Times του Λονδίνου, πριν λίγα χρόνια, αρέσκονταν ν' αποκαλούν «οι τα πρώτα φέροντες» («Top people»). Όχι πως ο Syme και οι μαθητές του είναι πραγματικά εχθρικοί σ' εκείνους που ο ίδιος χαρακτηρίζει (στο βιβλίο του *Colonial Elites*, σελ. 27) ως «δούλους και δουλοπάροικους και άφωνους χωματόχωμους χωρικούς», επιμελώς ξεχασμένους από την πλειονότητα εκείνων που εκφέρουν κρίσεις για το παρελθόν: απλώς, για τη σχολή του αυτό που *έχει σημασία* στη Ρωμαϊκή ιστορία είναι οι δραστηριότητες των ηγετικών προσώπων και μόνο. Ένας από τους διακεκριμένους μαθητές του Syme, ο Ernst Badian, έφτασε στο σημείο να ισχυριστεί ότι η μελέτη της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας *είναι* «κατά κύριο λόγο η μελέτη της άρχουσας τάξης της» (*RILR*[2] 92, η τελευταία φράση του βιβλίου). Ένας άλλος ταλαντούχος μαθητής του Syme, ο T. D. Barnes, δήλωσε τελευταία ότι, ειδικά σε μια περίοδο, για την οποία τα γραπτά τεκμήρια είναι λειψά, όπως η εποχή του Κωνσταντίνου, «η ανασύνθεση των οικογενειών και των σταδιοδρομιών των ατόμων είναι μια *αναγκαία προϋπόθεση* για *οποιαδήποτε άξια λόγου κοινωνική* ή πολιτική ιστορία». (*JRS* 65 [1975] 49, οι υπογραμμίσεις δικές μου) – μολονότι βεβαίως τα μόνα άτομα για τις «οικογένειες και σταδιοδρομίες» των οποίων είναι πιθανόν να γνωρίζουμε πολλά, και μάλιστα τα μόνα για τα οποία μπορούμε να πούμε ότι είχαν «σταδιοδρομίες», είναι εκείνα που βρίσκονται στην κορυφή της κοινωνικής κλίμακας· και αν η ανασύνθεση των οικογενειών τους και των σταδιοδρομιών τους είναι αναγκαία *προϋπόθεση*, τότε μια «άξια λόγου κοινωνική ιστορία» του αρχαίου κόσμου καθ' όλη την έκταση της ύπαρξής της πρέπει

ίσως ν' αναβάλλεται απεριόριστα. Η προσωπογραφία, η μελέτη των ατόμων, έχει γίνει, στα χέρια των ασχολουμένων μ' αυτήν, (όσων έχω αναφέρει πιο πάνω και πολλών άλλων), η μελέτη των διακεκριμένων ατόμων, της σταδιοδρομίας τους, των οικογενειών τους, και των υποτιθέμενων πολιτικών τους δεσμών· έφτασε σε μια πολύ υψηλή στάθμη ειδίκευσης και συνέβαλε σημαντικά στη μελέτη της αρχαίας ιστορίας. Σε ό,τι αφορά τη Ρωμαϊκή ιστορία, η εξέλιξη της προσωπογραφίας ανάγεται ίσως στο έργο του F. Münzer, *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien* [ρωμαϊκά κόμματα ευγενών και ρωμαϊκές οικογένειες ευγενών] (1920). Παράλληλες έρευνες στη σύγχρονη Αγγλική ιστορία από τον sir Lewis Namier (ειδικά στο *The Structure of Politics at the Accession of George III*, που πρωτοεκδόθηκε το 1929) φαίνεται πως δεν είχαν άμεση επίδραση στην πρώιμη ανάπτυξη της ρωμαϊκής προσωπογραφίας[1a].

Ίσως ο τρόπος που μελετήθηκε ο Τιβέριος Γράκχος, δήμαρχος το 133 π.Χ., μπορεί να χρησιμεύσει ως παράδειγμα της προσέγγισης που επικρίνω. Ο Τιβέριος εμφανίζεται στις σελίδες του βιβλίου του Syme *The Roman Revolution* δύο φορές (σελ. 12, 60). «Ένα μικρό κόμμα», μας λέει ο Syme, «ωθούμενο από υπερβάλλοντα ζήλο για μεταρρυθμίσεις – ή μάλλον από εχθρότητα προς τον Σκιπίωνα Αιμιλιανό – ανέδειξε τον δήμαρχο Τιβέριο Σεμπρόνιο Γράκχο». Κι ακόμα: «Αυτοί οι συνετοί άνθρωποι σύντομα αρνήθηκαν να προσφέρουν παραπέρα την υποστήριξή τους στον απερίσκεπτο, αυτάρεσκο δήμαρχο όταν ρίχτηκε με τα μούτρα σε παράνομες ενέργειες». Αλλά ο Momigliano στην κριτική που ασκεί στη *Roman Revolution* στο *Journal of Roman Studies* (1940), σωστά αντέτεινε ότι «πολύ λίγες επαναστάσεις μπορούμε να εξηγήσουμε από τους αρχηγούς τους. Η μελέτη των ηγετών είναι αναγκαία, αλλά μόνη αυτή δεν αρκεί»· και ο Brunt διαμαρτυρήθηκε ότι «αποτελεί ριζική παρερμηνεία της κρίσης του 133 να την εξηγούμε πρωτίστως με βάση τις έριδες των φατριών»· ο Γράκχος ενδιαφερόταν για τα κοινωνικά προβλήματα: την πτώχευση των πολιτών, την ανάπτυξη της δουλοκτησίας, τον ξεπεσμό της αγροτιάς που ήταν πάντα η ραχοκοκαλιά της Ρωμαϊκής οικονομίας (*SCRR* 77). Τα κίνητρα των Γράκχων και των άλλων μεγάλων *populares* της Ύστερης Δημοκρατίας είναι συγκριτικά ασήμαντα, και σπάνια μπορούν να αναπαρασταθούν με κάποιαν αξιοπιστία. Εκείνο που κάνει αυτά τα πρόσωπα να έχουν πραγματική ιστορική σημασία είναι το γεγονός ότι εξασφάλισαν την απαραίτητη ηγεσία, δίχως την οποία οι αγώνες των κατώτερων τάξεων, δεν θα εμφανίζονταν καθόλου στο πολιτικό επίπεδο. Όπως λέει ο Brunt, «τα προσωπικά τους ελατήρια, που ίσως δύσκολα μπορούν να προσδιοριστούν, έχουν μικρότερη σημασία από τα πραγματικά παράπονα και τις σοβαρές δυσαρέσκειες που θα μπορούσαν να τους προσφέρουν το κατάλληλο έδαφος» (*SCRR* 95)[2]. Μόνο μια φορά, στην Ύστερη Δημοκρατία, απ' ό,τι ξέρω, γίνεται λόγος για μια συμβουλή στους φτωχούς κι αδύναμους να μη δίνουν πίστη στις υποσχέσεις των πλουσίων και ευδοκιμούντων· μόνο ένας άνθρωπος που είναι ο ίδιος φτωχός μπορεί να μένει πιστός προασπιστής των συμφερόντων τους. Αυτό, κατά τον Κικέρωνα, το είπε ο Κατιλίνας («αυτός ο απαίσιος μονομάχος», όπως τον αποκαλεί) σ' ένα λόγο που εκφώνησε σε κάποιαν ιδιωτική σύναξη στο ίδιο το σπίτι του το 63, και που αργότερα το δήλωσε ανοιχτά σε μια σύνοδο της Συγκλήτου (Cic. *Pro Mur.* 50-1). Σ' ένα συγκινητικό γράμμα του προς τον Κάτουλο, που διασώθηκε από τον Σαλλούστιο, ο Κατιλίνας ισχυρίστηκε ότι ήταν συνηθισμένος του τρόπος ενέργειας να υποστηρίζει τα συμφέροντα των φτωχών στον δημόσιο βίο

(*publicam miserorum causam pro mea consuetudine suscepi: Cat.* 35.3). Αν αυτό αληθεύει, τότε γίνεται ακόμα πιο εύκολο να καταλάβουμε το άσπονδο μίσος που έτρεφε ο Κικέρων και οι όμοιοί του για τον Κατιλίνα και τον διασυρμό του τελευταίου από τους ίδιους.

Οι *populares* της Ύστερης Δημοκρατίας, που εμφανίζονται τόσο συχνά στις γραπτές πηγές, δεν ήταν μια οργανωμένη παράταξη ή κόμμα ή ακόμα ένα συμπαγές σώμα ατόμων που είχαν ουσιαστικά την ίδια άποψη πάνω στα μείζονα πολιτικά θέματα, όπως ήταν γενικά οι αντίπαλοί τους, οι *optimates*, τουλάχιστον σε περιόδους κρίσης[3]. Ήταν απλώς διαπρεπείς πολιτικοί, άτομα, που είχαν αυτό που θα λέγαμε «λαϊκούς οπαδούς», με την έννοια ότι υποστηρίζονταν από τις φτωχότερες τάξεις (της πόλης ή της υπαίθρου ή και των δύο), και ακολουθούσαν μια πολιτική η οποία δυσαρεστούσε την ολιγαρχία, συνήθως επειδή ήταν κατά κάποιον τρόπο δυσμενής για τις πλουσιότερες τάξεις. Μερικοί από τους προαναφερθέντες πολιτικούς κινούνταν καθαρά από πραγματική ανησυχία για τις απειλητικές κοινωνικές εξελίξεις στην Ιταλία· άλλοι ίσως να διάλεξαν τον δρόμο που πήραν κυρίως επειδή πίστεψαν ότι αυτός ήταν ο καλύτερος τρόπος για να προωθήσουν τη δική τους σταδιοδρομία. Υπάρχουν ορισμένα χαρακτηριστικά της πολιτικής τών *populares* τα οποία τείνουν να εμφανίζονται ξανά και ξανά: διάφορα μέτρα για την αγροτιά, όπως πριν απ' όλα η διανομή γης στους φτωχούς ή στους βετεράνους στρατιωτικούς, είτε σε ατομικά αγροτεμάχια είτε με τη μορφή αποικιών· η προμήθεια σιταριού στους φτωχούς πολίτες που διέμεναν στη Ρώμη, είτε δωρεάν είτε σε χαμηλή τιμή (*frumentationes*)· η ελάφρυνση των χρεών· η υπεράσπιση των δημοκρατικών στοιχείων του πολιτεύματος, όπως ήταν, ιδιαίτερα, τα προνόμια των δημάρχων και το δικαίωμα της έφεσης (*provocatio*). Όλη τούτη η πολιτική ήταν κατάρα για τους ολιγαρχικούς.

Οι *populares*, τότε, χρησίμευαν, ελλείψει καλύτερου, και κάποτε βέβαια παρά τη θέλησή τους, ως ηγέτες εκείνου που συνιστούσε πραγματικά έναν πολιτικό ταξικό αγώνα: ένα κίνημα τυφλό, σπασμωδικό, απληροφόρητο, συχνά με λαθεμένο προσανατολισμό και που πάντοτε τα έχανε εύκολα, αλλά ένα κίνημα με βαθιές ρίζες, που ξεκινούσε από ανθρώπους των οποίων τα συμφέροντα ήταν ριζικά αντίθετα προς εκείνα της άρχουσας ολιγαρχίας και που δεν τα έβαζαν μόνο (όπως μερικές φορές οι ιππείς, με τους οποίους θα ασχοληθώ πιο πέρα) με την αποκλειστικότητα, τη διαφθορά και την αναποτελεσματικότητα τής διοίκησης των συγκλητικών, αλλά με την αρπακτικότητά της και τήν άκρα αδιαφορία της προς τα συμφέροντά τους[4]. Έχω τη γνώμη ότι η απότομη ανάδειξη ανδρών όχι ίσως πολύ αξιόλογων, όπως ο Σατορνίνος, ο Σουλπίκιος Ρούφος, ο Καταλίνας και ο Clodius[5] (για να μην αναφέρουμε τους Γράκχους) σε πρόσωπα ορισμένης ιστορικής σημασίας γίνεται ευκολότερα κατανοητή αν αναγνωρίσουμε την ύπαρξη μέσα στις φτωχότερες τάξεις του Ρωμαϊκού κράτους, ιδιαίτερα ίσως στον πολύ διασυρμένο «όχλο της πόλης» της ίδιας της Ρώμης, ενός χρόνιου ρεύματος εχθρότητας προς την κακοδιοίκηση και εκμετάλλευση εκ μέρους της Συγκλήτου – εχθρότητας που μπορούσε να καταστέλλεται για αρκετά μακριές περιόδους μ' ένα μείγμα σκληρότητας και καταδεκτικής προστασίας, και την οποία η ολιγαρχική παράδοση υποτιμούσε και δυσφημούσε, αλλά που παρέμεινε, ωστόσο, μια μεγάλη δύναμη στη ρωμαϊκή πολιτική, χρήσιμη στον κάθε ηγέτη που περιλάβαινε στο πρόγραμμά του μιαν ή περισσότερες από τις λίγες απλές πολιτικές τις οποίες περιέγραψα στο τέλος της προηγούμενης παρα-

γράφου, και που θεωρούνταν ως διακριτικά γνωρίσματα ενός πραγματικού *popularis*. Αλλά αν εξαιρέσουμε την περίπτωση που επιχειρούσαν να αυξήσουν τη δύναμη της λαϊκής Βουλής εις βάρος της Συγκλήτου και των δημόσιων αρχών[6] (όπως έκαναν λογουχάρη, ο Τιβέριος Γράκχος, ο Σατορνίνος και ίσως ο Γλαυκίας, ακόμα και ο Ιούλιος Καίσαρ στην περίοδο της υπατείας του το 59 π.Χ.), θα ήταν παραπλανητικό να ονομάσουμε «δημοκράτες» τους *populares*. Όπως υπονοεί η ονομασία τους, πρόκειται βασικά για εκείνους, που είτε ήταν, είτε αυτοπαρουσιάζονταν ή θεωρούνταν ότι ήταν, από ορισμένες απόψεις «με το μέρος του απλού λαού», εναντίον της άρχουσας ολιγαρχίας. Ο Κικέρων τους ορίζει ως εκείνους που ήθελαν να αρέσκουν στη *multitudo* (στο πλήθος) μ' αυτά που έλεγαν ή έπρατταν· τους αντιπαραθέτει στους *optimates*, που φέρνονταν με τρόπο ώστε να κερδίζουν την επιδοκιμασία των «αρίστων», *optimus quisque*, και να ενεργούν προς το συμφέρον τους (*Pro Sest*, 96-7). Το ελληνικό συνώνυμο των *populares* ήταν *δημοτικοί*, μια λέξη που (σε αντιδιαστολή προς το *δημοκρατικοί*) δεν είχε κατ' ανάγκην δημοκρατικό συννοούμενο: μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ακόμα και για έναν «τύραννο» που εθεωρείτο ότι ευνοούσε κατά κάποιον τρόπο τις μάζες· μάλιστα ο Αππιανός χαρακτηρίζει τον Ιούλιο Καίσαρα – μια προσωπικότητα άκρως αυταρχική – ως *δημοτικώτατον* (*Εμφ. πόλ.* I.4), ακριβώς όπως ο Αριστοτέλης λέει ότι ο Αθηναίος τύραννος Πεισίστρατος εθεωρείτο *δημοτικώτατος* (*Αθ. Πολ.* 13.4· 14.1). Για μας σημασία έχουν οι δραστηριότητες των *populares*, όχι η καταγωγή τους, ούτε τα κίνητρά τους, ούτε οι φιλοδοξίες τους, ούτε η ηθική τους υπόσταση. Όπως έδειξα ήδη, τα κίνητρά τους, που τόσο συχνά έχουν εξονυχισθεί, είναι πολύ δευτερεύουσας σημασίας. Τα ερωτήματα στα οποία έχουμε να απαντήσουμε είναι: ποιον ιστορικό ρόλο έπαιξαν αυτοί οι άνθρωποι, και ποιες κοινωνικές δυνάμεις τους έδωσαν τη δύναμή τους; Στην ουσία, οι περισσότεροι από αυτούς, όπως ήταν φυσικό, προέρχονταν από τις επιφανέστερες οικογένειες. Ο Κατιλίνας ήταν πατρίκιος, όπως και ο Clodius μέχρι που αυτομετατάχθηκε σε πληβείο κάνοντας μια *transitio ad plebem* το 59 π.Χ., για να έχει τα απαραίτητα προσόντα να αναδειχθεί σε δήμαρχο. Όλα τούτα είναι κατανοητά. Καταπιεζόμενες τάξεις υποχρεώθηκαν συχνά ν' αναζητήσουν ηγέτες μέσα από τις γραμμές των εξουσιαστών τους, μέχρι ν' αποκτήσουν οι ίδιες αρκετή πείρα και πολιτική αξιοσύνη ώστε να σταθούν στα δικά τους πόδια – μια προϋπόθεση που δεν επέτυχαν ποτέ οι ρωμαϊκές μάζες.

Υπάρχουν άφθονες μαρτυρίες για να καταδειχθεί ότι ένας μεγάλος αριθμός απλών ανθρώπων, τόσο στην ίδια τη Ρώμη όσο και στη Ρωμαϊκή Ιταλία, έβλεπαν τους *populares* ως ηγέτες τους, τους υποστήριζαν, και συχνά τιμούσαν τη μνήμη τους όταν θανατώνονταν – όπως πολλοί από αυτούς: ιδιαίτερα ο Τιβέριος Γράκχος, ο Γάιος Γράκχος, ο Σατορνίνος και ο Γλαυκίας, ο Σουλπίκιος Ρούφος, ο Μάριος Γρατιδιανός, ο Κατιλίνας, ο Clodius και ο Καίσαρ[7]. Πολλές από τις μαρτυρίες για τις σχέσεις ανάμεσα στις κατώτερες τάξεις και σε μερικούς από τους εξέχοντες *populares* αγνοούνται ουσιαστικά στις μέρες μας: λογουχάρη, ορισμένες απόψεις του Πλουτάρχου για τους Γράκχους. Όταν ο Τιβέριος Γράκχος πρότεινε τον αγροτικό νόμο του το 133, ο Ρωμαϊκός λαός έγραφε συνθήματα στα προπύλαια, στους τοίχους και στα μνημεία, καλώντας τον Τιβέριο να τους αποδώσει τα παλιά κτήματά τους (Πλούτ. *Τι.Γρ.* 8.10). Ο Γάιος Γράκχος, κατά τη δεύτερη δημαρχία του το 122 π.Χ., άφησε το σπίτι του, στον κομψό Παλατινό Λόφο, και πήγε να κατοικήσει κοντά στο Forum (Αγορά), με τον συνειδητό σκοπό να προκαλέσει τον

σεβασμό των πολλών φτωχών και ταπεινών που κατοικούσαν σ' αυτή την περιοχή (*Γ.Γρ.* 12.1). Προσέβαλε επίσης τους συναδέλφους του τοπικούς άρχοντες γκρεμίζοντας μερικές ιδιωτικές έδρες γύρω στο Forum, τις οποίες είχαν ανεγείρει εκεί προβλέποντας ότι θα μπορούσαν να τις νοικιάσουν σε θεατές για μιαν επίδειξη μονομάχων την επόμενη μέρα (*Γ.Γρ.* 12. 5-7). Μετά τον θάνατο του Γάιου (το 122) ο Ρωμαϊκός λαός διατράνωσε το σεβασμό του προς τους αδελφούς ανεγείροντας ανδριάντες τους, θεωρώντας ιερούς τους τόπους όπου δολοφονήθηκαν και κουβαλώντας εκεί πρωιμιές από το καθετί· πολλοί ήρθαν να κάνουν θυσίες και να προσκυνήσουν σ' αυτά τα μέρη, σαν να επισκέπτονταν ναούς θεών (*Γ. Γρ.* 18. 2-3· πρβλ. *Τι.Γρ.* 21.8). Ο Κικέρων το 70 π.Χ., σ' έναν από τους λόγους του εναντίον του Ουέρρη, καλεί τους δικαστές να σκεφτούν πόσο αυτό μπορούσε να διεγείρει τα αισθήματα του αμόρφωτου πλήθους παρουσιάζοντας «έναν γιο του Γράκχου, ή του Σατορνίνου, ή κάποιου ατόμου αυτού του φυράματος» (*II Verr.*i. 151)[8]. Εφτά χρόνια αργότερα υπήρχε μια λαϊκή κατακραυγή όταν ο Κικέρων, σ' έναν από τους λόγους του θριαμβολογούσε για τον φόνο του Σατορνίνου (*Pro Rabir. perd. reo* 18). Ένα είδος λατρείας καθιερώθηκε στον Μάριο Γρατιδιανό (πραίτωρα γύρω στα 85 π.Χ.), με έναν ανδριάντα του που στήθηκε σε κάθε συνοικία (*vicus*) της Ρώμης, όπου ανάβονταν κεριά και προσφέρονταν λιβάνι και κρασί[9]. Ο τάφος του Κατιλίνα σκεπάστηκε με άνθη κατά την καταδίκη, το 59, του C. Antonius (Cic. *Pro Flacc.* 95), συνύπατου του Κικέρωνα το 63, που ήταν ο κατ' όνομα διοικητής του στρατού ο οποίος συνέτριψε τελικά τον Κατιλίνα και τους οπαδούς του. Ο Καίσαρ έχαιρε υψηλής εκτίμησης στις ρωμαϊκές κατώτερες τάξεις, οι οποίες και τον ελάτρευσαν μετά τον θάνατό του και – λαθεμένα – μετέφεραν την πίστη τους στον υποδειχθέντα διάδοχό του και θετό γιο του, Οκτάβιο, τον μελλοντικό αυτοκράτορα Αύγουστο[10].

Και πάλι, ο Clodius και ο Milo παρουσιάζονται από σύγχρονους ιστορικούς ως ανταγωνιστές συμμορίτες που χρησιμοποιούσαν συμμορίες μονομάχων και τραμπούκων για να εκφοβίζουν τους πολιτικούς αντιπάλους τους. Ο Clodius μπορεί να ήταν ή να μην ήταν ένας άνθρωπος πιο κακόφημου χαρακτήρα από τον μέσο πολιτικό των ημερών του. Όταν όμως δολοφονήθηκε από τους μπράβους του Milo το 52, ο λαός της Ρώμης εκδήλωσε την οργή και τη θλίψη του με βίαιες διαδηλώσεις, στη διάρκεια των οποίων έκαψαν το κτίριο της Συγκλήτου[11]. Δεν έδειξαν φανερά σημεία αποδοκιμασίας όταν ο Milo λίγο αργότερα εξορίστηκε, ούτε έκαναν ποτέ κάποια γενική εκδήλωση πολιτικού ενθουσιασμού, απ' ό,τι ξέρω, υπέρ κάποιου αριστοκράτη ηγέτη[12]. Δεν πιστεύω ότι οι ρωμαϊκές κατώτερες τάξεις αξίζουν τις λοιδορίες που δέχτηκαν από Ρωμαίους (και Έλληνες) συγγραφείς, ιδιαίτερα από τον Κικέρωνα, από τον οποίο προέρχονται πάρα πολλά από τα ιστορικά στοιχεία που διαθέτουμε για την πολιτική ζωή της Ύστερης Δημοκρατίας. Αν πράγματι ήταν σε κάποιο βαθμό διεφθαρμένες και εξαχρειωμένες, αυτό οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι η ολιγαρχία είχε κάνει τα πάντα ώστε οι τάξεις αυτές να είναι τέτοιες, και ίσως να τις προτιμούσε έτσι, όπως και οι δικοί μας πρόγονοι προτιμούσαν να κρατούν τις αγγλικές εργαζόμενες τάξεις στην άγνοια και την αμορφωσιά και χωρίς φωνή στη διοίκηση μέχρι και τον 19ο αιώνα. Ποια δυνατότητα είχε ο φτωχός Ρωμαίος ν' αποκτήσει το αίσθημα της πολιτικής ευθύνης; Το δυστύχημα είναι ότι δεν μπορούμε ουσιαστικά ποτέ να αποδείξουμε ότι βλέπουμε τα πράγματα όπως ήταν πραγματικά: οι πηγές μας κανονικά μας προσφέρουν μια σκέτη συνηθισμένη καρικατούρα. Αυτή μεταβιβάζεται (κυρίως) από τον Κικέρωνα στον Πλούταρχο, κι από

αυτόν στον Amyot και τον North, και κατευθείαν στον Shakespeare, με τα μάτια του οποίου βλέπουμε τον ρωμαϊκό όχλο σαν ένα μπουλούκι αιμοδιψών sans-culottes, να ουρλιάζουν και να χειροκροτούν, με τα ροζιάρικα χέρια τους, και να πετάνε ψηλά τις ιδρωμένες σκούφιες τους και ν' αποπνέουν μια τέτοια δυσοσμία που μας κάνει να ανατριχιάζουμε και μόνο στη σκέψη τους. Ο άστατος χαρακτήρας τους, επίσης, δίνεται παραστατικά σε κάπου 130 αράδες της τραγωδίας του Σαίξπηρ *Ιούλιος Καίσαρ*, όπου ο Αντώνιος μετατρέπει την άβουλη συγκατάθεσή τους στη δολοφονία του Καίσαρα σε μια φρενίτιδα του τύπου «Άναβε φωτιές! κάψε! σκότωσε! σφάξε!». Υποθέτω ότι η, συχνά ίσως ασύνειδη, αποδοχή αυτής της έντονα περιφρονητικής στάσης προς τα κατώτερα στρώματα της Ρώμης βρίσκεται στην ίδια τη ρίζα της διαστρέβλωσης της Ρωμαϊκής ιστορίας που επικράτησε σε πλείστες σύγχρονες ερμηνείες της. Τελευταία, μια διαφορετική εικόνα άρχισε να εμφανίζεται, συγκεκριμένα σε βιβλία και άρθρα του Brunt και του Yavetz, και τώρα του Helmuth Schneider (βλ. τα έργα που αναφέρονται στη σημ. 2). Κάποιαν επίδραση άσκησαν εδώ μαρξιστές ιστορικοί άλλων περιόδων, ιδιαίτερα οι Hobsbawm και Rudé[13]. Αλλά η καθιερωμένη εικόνα παραμένει ουσιαστικά εκείνη που παρουσιάζουν ο Κικέρων και οι όμοιοί του, για τους οποίους οι κατώτερες τάξεις στη Ρώμη είναι οι *sordes urbis et faex*, η λίγδα και βρομιά (Cic. *Ad Att.* I. xvi. 11), η *misera ac ieiuna plebecula*, ο άθλιος και σιχαμερός όχλος (στο ίδιο), η *sentina urbis*, το απόπλυμα ή κατακάθι της πόλης (*Ad. Att.* I. xix.4)· είναι το *άπορον και ρυπαρόν* (Διον. Αλ. *Αρχ. Ρωμ.* VIII.71.3)[14]. Όταν δείχνουν ριζοσπαστικές τάσεις, χαρακτηρίζονται συνήθως από τον Κικέρωνα ως *improbi*, διεστραμμένοι, και αντιπαραβάλλονται με τους *boni*, τους καθωσπρέπει ανθρώπους – δηλαδή τους ολιγαρχικούς και τους οπαδούς τους. Εδώ θυμόμαστε πάλι ότι ο Ελληνικός και ο Ρωμαϊκός κόσμος (όπως εξηγώ στην αρχή του VII.4) διακατεχόταν ειλικρινά από τον πόθο του πλούτου και της κοινωνικής θέσης· η τελευταία εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τον πρώτο. Ο Sallustius, που συχνά αδυνατίζει την περιγραφή του με φτηνή ηθικολογία, μερικές φορές αντιλαμβάνεται την αλήθεια, όπως όταν έγραφε: «Όποιος ήταν πολύ εύπορος και πολύ ικανός να κάνει κακό περνούσε για ένα "bonus" *επειδή υπερασπιζόταν την υφιστάμενη κατάσταση πραγμάτων* (quisque locupletissimus et iniuria validior, *quia praesentia defendebat*, pro bono ducebatur): *Hist*, απόσ. I.12, επιμ. B. Maurenbrecher, 1893 – ένα χωρίο που δεν υπάρχει ούτε στην έκδοση του Σαλλούστιου από τον Loeb ούτε στο κείμενο του A. Kurfess των εκδόσεων Teubner (3η έκδ. 1957 και ανατύπ.).

Η πολύπλοκη πολιτική μηχανή της Ρώμης έκανε ανέφικτη για τις φτωχότερες τάξεις την πραγματοποίηση του σχετικά ενιαίου μετώπου, που η ολιγαρχία μπορούσε να το πετύχει εύκολα μέσω της Συγκλήτου, στην οποία πάντοτε κυριαρχούσε (όπως είπα πιο πάνω) μια δράκα πρεσβύτερων υπάτων. Ο πληθυσμός των πολιτών ήταν πολύ λιγότερο συγκεντρωμένος απ' ότι σε οποιαδήποτε ελληνική πόλη, και όταν ένα μεγάλο μέρος της Ιταλίας απέκτησε πολιτικά δικαιώματα, μετά τον «Κοινωνικό Πόλεμο» του 91-87, οι Συνελεύσεις (τα *comitia* και το *concilium plebis*) έγιναν λιγότερο αντιπροσωπευτικές[15]. Τίποτα που να μοιάζει με μιαν αληθινά αντιπροσωπευτική μορφή κυβέρνησης δεν εμφανίστηκε (πρβλ. υποκεφ. 6 αυτού του κεφαλαίου, *ad. init.*, και σημ. του 2). Όλες οι μείζονες πολιτικές αποφάσεις παίρνονταν στη Ρώμη, κανονικά από τη Σύγκλητο, η οποία παρέμεινε τρομερά ισχυρή, μολονότι μερικές φορές οι Συνελεύσεις, που ήταν ακόμα μαζικές συγκεντρώσεις του Ρωμαϊκού λαού

(ή *plebs* ως συνόλου), μπορούσαν να ψηφίζουν μέτρα αντίθετα προς τις επιθυμίες της κυρίαρχης παράταξης μέσα στη Σύγκλητο.

Πέρα από την πολύ ευρύτερη περιοχή όπου κατοικούσαν Ρωμαίοι πολίτες επί Ύστερης Δημοκρατίας, και η οποία έκανε ουσιαστικά αδύνατη την παρουσία της μεγάλης πλειονότητας στη Συνέλευση, εκτός από σπάνιες περιπτώσεις, υπήρχε κι ένας άλλος παράγοντας που έκανε τη γενική όψη της πολιτικής στη Ρώμη να διαφέρει ριζικά από εκείνην οποιουδήποτε Ελληνικού κράτους σε οποιαδήποτε περίοδο: η θέση της Ρώμης ως μεγάλης αυτοκρατορικής δύναμης. Τεράστιος πλούτος, με τα μέτρα της εποχής εκείνης, μπήκε στη Ρώμη ύστερα από τους μεγάλους πολέμους στους 3ο, 2ο, και 1ο αιώνες π.Χ. Η ιστορία αυτή έχει ειπωθεί συχνά και έχουν δοθεί οι διαθέσιμοι αριθμοί[16]. Υπάρχουν περισσότερες από αρκετές μαρτυρίες της εποχής ώστε να ενοχοποιήσουμε τους Ρωμαίους – ή μάλλον τις εύπορες τάξεις (δημόσιους λειτουργούς, φοροεισπράκτορες και επιχειρηματίες) – για καταλήστευση των επαρχιών σε μεγάλη κλίμακα. Ο Διόδωρος, ένας ελληνόγλωσσος Σικελός ιστορικός του τελευταίου π.Χ. αιώνα, που πότε πότε δείχνει κάποια σημεία – σπάνια σε έναν Έλληνα ή Ρωμαίο συγγραφέα – συμπάθειας προς τους καταπιεζόμενους[17], παρατηρεί ότι οι Φοίνικες είχαν το ταλέντο ν' ανακαλύπτουν πηγές πλούτου, και οι Ιταλοί την «ιδιοφυΐα να μην αφήνουν τίποτα για κανέναν άλλο»! (V. 38.3· πρβλ. του Σαλλούστιου την «Επιστολή του Μιθριδάτη προς τον Αρσάκη», που παρατίθεται στο VII.5). Άλλη παρεμπίπτουσα σκέψη του Διόδωρου, επικριτική κατά των Ρωμαίων, είναι στο XXXI. 27.5: «από τους Ρωμαίους κανένας πρόθυμα και με τη θέλησή του δεν δίνει τίποτα από την περιουσία του σε κανένα». Υπάρχουν πολλές μαρτυρίες για την άμετρη όρεξη των Ρωμαίων προυχόντων για πλούτο και χλιδή. Τέσσερις επιστολές του Κικέρωνα προς τον φίλο του Αττικό στο πρώτο εξάμηνο του 60 π.Χ. εκφράζουν το πικρό παράπονό του για τον εγωισμό των πλουσιότατων εκείνων ανθρώπων – των *piscinarii* (ιχθυοτρόφων), όπως τους αποκαλεί περιφρονητικά (*Ad Att.* I. xix. 6· xx.3) – που είναι αρκετά ανόητοι να νομίζουν πως κι όταν ακόμα το κράτος χαθεί αυτοί θα εξακολουθούν να έχουν τα ιχθυοτροφεία τους (*piscinae*, I. xviii. 6· II.ix. 1), των «πρόκριτων» (*principes*) που «φαντάζονται τους εαυτούς τους στον έβδομο ουρανό αν έχουν παραλάβει μπαρμπούνια από τα ιχθυοτροφεία τους, ενώ παραμελούν καθετί άλλο» (II.i.7). Αυτοί δεν ήταν απλώς άνθρωποι αργόσχολοι: πολλοί από τους γνωστούς *piscinarii* είναι πράγματι «πρόκριτοι». Μόνο ο P. Vedius Pollio, ο φίλος του Αυγούστου, ήταν ένας απλός ιππέας (και γιος ενός απελεύθερου): ήταν αυτός που είχε τη συνήθεια να τιμωρεί τους δούλους του ρίχνοντάς τους ζωντανούς στη δεξαμενή του για να τους καταβροχθίσουν οι σμέρνες[18]. Υπάρχουν επίσης μερικές εντυπωσιακές γενικές γνώμες του Κικέρωνα, ο οποίος δεν μπορεί να κατηγορηθεί ότι τρέφει κάποια προκατάληψη εναντίον της ρωμαϊκής άρχουσας τάξης ή ριζοσπαστικές ιδέες στο θέμα του ιμπεριαλισμού της Ρώμης: το μόνο που μπορώ εδώ είναι να αναφέρω μερικές από αυτές σε μια σημείωση[19]. Θα παραθέσω απλώς τη γνώμη του Τάκιτου: ότι οι επαρχίες δεν είχαν αντίρρηση στη μετατροπή της Δημοκρατίας σε Ηγεμονία, «διότι δεν είχαν εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση της Συγκλήτου και του Λαού εξαιτίας των ανταγωνισμών των ανθρώπων της εξουσίας και της απληστίας των αξιωματούχων, ενάντια στους οποίους οι νόμοι, ακρωτηριασμένοι καθώς ήταν από τη βία, τη ραδιουργία, και ιδιαίτερα από τη διαφθορά, δεν προσέφεραν σ' αυτές καμιά βοήθεια» (*Ann.* I.2.2· πρβλ. υποκεφάλαια 1 και 4 αυτού του κεφαλαίου). Δεν ήταν μόνο τα τεράστια ποσά

σε λάφυρα και πολεμικές αποζημιώσεις και φόρους που περιέρχονταν στο Ρωμαϊκό κράτος «νομίμως»· οι Ρωμαίοι στρατιωτικοί διοικητές (που έπαιρναν ένα σημαντικό μερίδιο των λαφύρων)[20] έκαναν κολοσσιαίες ιδιωτικές περιουσίες, όπως, άλλωστε, και πολλοί διοικητές επαρχιών. Είναι αλήθεια ότι η πλειονότητα των επαρχιών – ίσως όλες εκτός της Ασίας και των τριών μεγάλων νησιών: της Σικελίας, της Σαρδηνίας και της Κορσικής – πρέπει να είχαν στοιχίσει για την «ειρήνευσή» τους και την εγκατάσταση σ' αυτές φρουράς τουλάχιστον τόσα όσα απέφεραν στο κράτος οι φόροι που τους επιβλήθηκαν. Αλλά στην ουσία ο κάθε διοικητής επαρχίας επεδίωκε να κάνει τουλάχιστον μια μικρή περιουσία ακόμα και σε ένα μόνο χρόνο υπηρεσίας. Όταν ο Κικέρων κέρδισε 2.200.000 σηστέρτιους (λίγο πάνω από 90 αττικά τάλαντα) ως διοικητής της Κιλικίας και της Κύπρου στα 51-50 π.Χ., έκρινε, ωστόσο – πιθανόν δικαιολογημένα –, ότι είχε ενεργήσει με πλήρη κοσμιότητα (βλ. υποκεφ. 6 του παρόντος κεφαλαίου). Οι στρατιωτικοί ωφελούνταν συλλογικά από τις διανομές των λαφύρων, έστω κι αν οι απλοί στρατιώτες και υπαξιωματικοί λάβαιναν κατ' άτομο πενιχρά μόνο ποσά. (Ο Brunt έδωσε ολόκληρο κατάλογο για τα έτη 201-167: *IM* 394, Πίνακας IX). Και οι φτωχοί στη Ρώμη, η *plebs urbana*, ωφελούνταν έμμεσα με διάφορους τρόπους, λογουχάρη από τα δημόσια έργα που γίνονταν χάρη στα κέρδη της αυτοκρατορίας, και προπαντός από τον τακτικό ανεφοδιασμό φτηνού σιταρισύ από τη Σικελία, τη Σαρδηνία και την Αφρική[21].

Τα επιτεύγματα του Ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού, στο σύνολό τους και στο διάβα του χρόνου, πρέπει να αναλυθούν σε ταξική βάση. Αυτό έχει γίνει μερικές φορές ακόμα και από ανθρώπους που κάθε άλλο παρά ήταν μαρξιστές. Λογουχάρη, ο δάσκαλός μου A. H. M. Jones (που απ' ό,τι ξέρω δεν διάβασε ποτέ Μαρξ ούτε έδειξε το παραμικρό ενδιαφέρον για τον μαρξισμό) έδωσε μια τελείως αποδεκτή ταξική ανάλυση στην ανακοίνωση που έκανε για τη Ρώμη, στην Τρίτη Διεθνή Διάσκεψη Οικονομικής Ιστορίας, στο Μόναχο το 1965, και που ανατυπώθηκε στο βιβλίο του *Η Ρωμαϊκή Οικονομία*. Αφού μιλάει για την πτώχευση των επαρχιών στην περίοδο της Ύστερης Δημοκρατίας («που φαίνεται πολύ καθαρά από το ουσιαστικό σταμάτημα της ανέγερσης δημόσιων κτιρίων κατά την περίοδο αυτή στις επαρχίες»), συνεχίζει λέγοντας ότι οι συγκλητικοί και οι ιππείς στην Ιταλία ήταν εκείνοι που ωφελήθηκαν από την αυτοκρατορία.

> Αλλά δεν χρησιμοποίησαν τον άρτι αποκτηθέντα πλούτο τους για κάποιον οικονομικά παραγωγικό σκοπό· τον σπαταλούσαν είτε σε είδη πολυτελείας είτε στην απόκτηση γης. Η εκ μέρους των ζήτηση ειδών πολυτελείας ενθάρρυνε μια μονόδρομη εμπορική κίνηση εισαγωγών στην Ιταλία, που προσέφερε απασχόληση σε επαρχιακούς τεχνίτες και κέρδη σε εμπόρους τόσο της επαρχίας όσο και της Ιταλίας. Η απόκτηση γης από αυτούς οδήγησε στην εξαθλίωση πολλών Ιταλών αγροτών. Οι ιταλικές κατώτερες τάξεις έχασαν μάλλον παρά κέρδισαν από την αυτοκρατορία. Ένα μεγάλο μέρος τους έχασαν τη γη τους και αποζημιώνονταν μόνο με φτηνό σιτάρι αν μετανάστευαν στη Ρώμη, ή με ένα πενιχρό μισθό στον στρατό (*RE* 124).

Ωστόσο, η *plebs urbana*, οι πληβείοι της πόλης, απλώς λόγω της μόνιμης παρουσίας τους στη Ρώμη είχαν κάποια πολιτική επιρροή ως ψηφοφόροι στη Συνέλευση, και η ολιγαρχία των συγκλητικών ήταν υποχρεωμένη να τους λογαριάζει, μια και αυτοί μπορούσαν να παίξουν ρόλο «ομάδας πίεσης». Στην ανάγκη μπορούσαν και να στασιάσουν. «Οι στάσεις στη Ρώμη γεμίζουν αρκετές σελίδες στον Κικέρωνα,

αλλά οι επιπτώσεις τους στην πορεία των γεγονότων ήταν περιορισμένη· η κυβέρνηση κατόρθωνε πάντοτε, στο τέλος, να καταστέλλει τις ταραχές στην πόλη, αν μπορούσε να έχει υπό τις διαταγές της αφοσιωμένους στρατιωτικούς» (Brunt, ALRR 70). Οι στρατιώτες και οι βετεράνοι, όμως, ήταν μια πολύ διαφορετική υπόθεση και δυνητικά μια πολύ σοβαρότερη πηγή κινδύνου για την ολιγαρχία: τελικά βοήθησαν στο γκρέμισμα της Δημοκρατίας. Ίσως ο μοναδικός σπουδαιότατος παράγοντας εδώ ήταν το γεγονός ότι ένας μεγάλος και ολοένα αυξανόμενος αριθμός απολυόμενων βετεράνων είχαν ελάχιστη ή δεν είχαν καθόλου περιουσία που να τους συντηρεί όταν επέστρεφαν στον τόπο τους. (Στο τέλος του IV.1 μίλησα για τον ρόλο που έπαιξε η στρατολογία στην καταστροφή μέρους της ιταλικής αγροτιάς). Μερικές φορές, όταν ένας άνδρας απουσίαζε από στρατιωτική υπηρεσία, οι γονείς ή τα παιδιά του εκτοπίζονταν από κάποιον ισχυρό γείτονα (Sall. *BJ* 41.8). Υπάρχουν πολλές μαρτυρίες για τη βίαιη απαλλοτρίωση των φτωχών από τους πλουσίους στη διάρκεια της Ύστερης Δημοκρατίας, που την περιγράφει ο Brunt σε ένα πολύτιμο Παράρτημα του έργου του *Italian Manpower* (551-7) με τον τίτλο «Η βία στην ιταλική ύπαιθρο»)[22].

Μεγάλη έμφαση δίνεται συχνά σ' αυτό που ονομάστηκε «Η δημιουργία από τον Μάριο ενός πελατειακού στρατού» (Birley, TCCRE 260 σημ. 3): η επιστράτευση από τον Μάριο, ύπατο το 107, για τον πόλεμο κατά του Ιουγούρθα, όχι μόνο μελών των πέντε εύπορων τάξεων που ήταν από παράδοση στρατεύσιμες για τις λεγεώνες, αλλά και εθελοντών από εκείνους που είχαν ελάχιστη περιουσία και δεν μπορούσαν να γίνουν μέλη των τάξεων αυτών. Αυτοί ήταν οι λεγόμενοι *proletarii* ή *capite censi* – «οι φτωχοί, που δεν συνέβαλλαν παρά ελάχιστα ή καθόλου στην ευημερία του κράτους», όπως λέει χαρακτηριστικά ο Hugh Last (στην *CAH* IX. 134). Στην πραγματικότητα, οι *proletarii* είχαν μερικές φορές στρατολογηθεί προηγουμένως, κυρίως όμως σε καιρούς έκτακτης ανάγκης. Ωστόσο, η ενέργεια του Μάριου δημιούργησε ένα προηγούμενο, και «αφού ο Μάριος στρατολόγησε αξιωματικούς, έπαψε να ερευνά τους τίτλους περιουσίας των πολιτών, προκειμένου να τους κατατάξει στις λεγεώνες» (Brunt, *IM* 35, πρβλ. 82). «Ο ίδιος ο Μάριος δεν φαίνεται να είχε αντιληφθεί πως είχε εξασφαλίσει το μέσο να κρατάει υπό τον έλεγχό του το κράτος ως πάτρωνας του στρατού του... Μόνο αναδρομικά θα μπορούσε κανείς να διακρίνει ότι οι απένταροι στρατιώτες ήταν δυνατόν να γίνουν τα εύκαμπτα όργανα ενός αδίστακτου διοικητή. Έτσι η καταδίκη της διαγωγής του Μάριου [από τον Σαλλούστιο ιδιαίτερα] είναι αναχρονιστική· δείχνει, ωστόσο, ότι ο Μάριος δημιούργησε ένα προηγούμενο που οι κατοπινοί δημόσιοι άνδρες το ακολούθησαν και ότι ένας προλεταριακός στρατός ανέτρεψε την ολιγαρχική Δημοκρατία» (στο ίδιο 406-7). «Μπορούμε βεβαίως να πιστέψουμε ότι το κύριο κίνητρο του Μάριου ήταν να διατηρήσει τους οπαδούς του ανάμεσα στον λαό αφήνοντας απείρακτους όσους δεν ήθελαν να υπηρετήσουν και δελεάζοντας τους απένταρους με την προοπτική μιας πλούσιας λείας [πρβλ. Sall., *BJ*. 84.4]· ωστόσο, με τον σταθερό μαρασμό της αγροτιάς η αλλαγή που έκανε ήταν ασφαλώς αναπόφευγη γρήγορα ή αργά» (στο ίδιο, 407, πρβλ. 410).

Βέβαια η κυβέρνηση των συγκλητικών, για το δικό της συμφέρον άλλωστε, όφειλε να εξασφαλίσει, τουλάχιστον στους φτωχούς λεγεωνάριους, ένα κομμάτι γης μετά την απόλυσή τους· αλλά η οποιαδήποτε διανομή γης είτε σε απλούς φτωχούς πολίτες είτε σε βετεράνους στρατιωτικούς, ήταν κάτι που η ολιγαρχία απεχθανόταν[23].

Κατά συνέπεια, οι απολυόμενοι βετεράνοι, και οι στρατιώτες που ήξεραν ότι θα έμεναν δίχως μέσα συντήρησης κατά την απόλυσή τους, συγκέντρωναν όλη την αφοσίωσή τους στους διοικητές τους, που μπορούσαν έτσι να στηρίζονται σ' αυτούς, και, αψηφώντας την αντίθεση των συγκλητικών, να προβαίνουν σε παραχωρήσεις τεμαχίων γης στους βετεράνους τους, με νόμους που προωθούνταν στη Συνέλευση εκ μέρους ή εξ ονόματος των στρατιωτικών διοικητών, όπως από τον Καίσαρα το 59. Αυτές οι παροχές γης διευκολύνονταν κάποτε από μεγάλης κλίμακας κατασχέσεις σε βάρος πολιτικών αντιπάλων που είχαν νικηθεί σε εμφύλιους πολέμους, μια τακτική στην οποία προσέφευγαν προπαντός ο Σύλλας ο Οπτιμάτος και οι τριανδρίες τού 43-42 π.Χ. (βλ. πιο κάτω). Αυτό έδωσε στους στρατιωτικούς διοικητές ακαταμάχητη δύναμη. «Η δημοκρατική άρχουσα τάξη, αρνούμενη να ικανοποιήσει τις ανάγκες κι αυτών ακόμα των "miseri" τους οποίους ήταν υποχρεωμένη να οπλίσει, έδειξε όχι μόνο έλλειψη κοινωνικής συμπόνοιας, έλλειψη που είναι ολοφάνερη στην όλη πολιτική της, αλλά και έλλειψη σύνεσης που στάθηκε μοιραία για την ισχύ της και τα προνόμιά της»... [διότι], «η αθλιότητα του πληθυσμού από τον οποίο απετελείτο ο στρατός επέτρεψε σε ηγέτες που είχαν για πρώτη τους έγνοια τον προσωπικό πλουτισμό και την αύξηση της δύναμής τους, να απειλήσουν και τελικά να ανατρέψουν τη Δημοκρατία» (Brunt. ALRR 84).

Ο Αύγουστος ήταν εκείνος που πήρε το ζωτικό μέτρο για τη δημιουργία ενός μόνιμου τακτικού στρατού, με την οργάνωση πριν απ' όλα, το 6 μ.Χ., ενός ειδικού ταμείου για τη χρηματοδότηση παροχών σε απολυόμενους βετεράνους, το *aerarium militare*, που τον τροφοδοτούσαν δύο νέοι φόροι, από τους οποίους ο μεγαλύτερος δυσαρέστησε πολύ τους συγκλητικούς (βλ. πιο κάτω). Ο στρατός γινόταν τώρα όλο και λιγότερο ιταλικός. Όπως σωστά είπε ο Brunt (*IM* 130), το βάρος της στρατολογίας στην Ιταλία, που ο Αύγουστος το είχε ελαττώσει, «ο Τιβέριος τελικά το κατάργησε εντελώς· επί βασιλείας του Τιβέριου, όντως, η στρατολογία στην Ιταλία έπεσε σε αχρησία, μόλις εγκαταλείφθηκε το πρόγραμμα εξωτερικής επέκτασης, Η *Pax Augusta* άρχισε πραγματικά το 17 μ.Χ. Αλλά είχε γίνει αναπόφευγη από την εξάντληση της δύναμης σε άνδρες στην Ιταλία. Η εξάντληση δεν ήταν αυστηρά αριθμητική, αλλά ηθική. Η Ιταλία ήταν ακόμα σε θέση να κινητοποιεί μεγάλους στρατούς. Αλλά πάρα πολλοί Ιταλοί είχαν πολεμήσει για πάρα πολύ μεγάλο διάστημα: έπρεπε να μπει κάποιο τέρμα. Σε όλη τη γραμματεία της εποχής οι λέξεις που χαρακτήριζαν περισσότερο το νέο πνεύμα των καιρών δεν ήταν από εκείνες που μνημόνευαν την αυτοκρατορική αποστολή και τις πολεμικές δόξες της Ρώμης, αλλά του Προπέρτιου η φράση: "nullus de nostro sanguine miles erit"» – «δεν θα 'χεις από το αίμα μου κανένα στρατιώτη» (II.vii. 14).

Αξίζει να αναφέρω ότι κατά την περίοδο τού διεξαγόμενου με διακοπές εμφύλιου πολέμου, μετά τη δολοφονία του Καίσαρα το 44, σημειώνονται συχνές απόπειρες από απλούς στρατιώτες (και κάποτε από κατώτερους αξιωματικούς) να επιτύχουν κάποιο συμβιβασμό ανάμεσα στους αδιάλλακτους αρχηγούς τους[24]. Η *plebs urbana*, η τόσο περιφρονημένη από πολλούς ιστορικούς, διαδήλωνε κι αυτή σε πολλές περιστάσεις υπέρ της ειρήνης και της συμφιλίωσης[25].

Καθώς ο τρόπος εκμετάλλευσης των δούλων και των κατώτερων ordinum καθοριζόταν από τους εύπορους (πρβλ. II.ii), ο ταξικός αγώνας στην Ύστερη Δημοκρατία κατέληγε σε μερικούς από τους περιορισμούς εκείνους στις δραστηριότητες των «δυνατών» που είχε επιβάλει με πολλή προσοχή η Ελληνική Δημοκρατία. Στη σφαί-

ρα της πολιτικής, η Μέση Δημοκρατία (περίπου 287-133 π.Χ.) γνώρισε λίγες οξείες συγκρούσεις: ήταν η μεγάλη εποχή της επέκτασης, και του χωρίς προηγούμενο πλουτισμού για τους ολιγαρχικούς και τα παράσιτα, με την άρχουσα τάξη στο σύνολό της ασυνήθιστα ενωμένη. Οι πολιτικοί αγώνες της Ύστερης Δημοκρατίας (133 κ.ε.) που κατέληξαν στην εγκαθίδρυση της Ηγεμονίας από τον Αύγουστο, κατέστησαν δυνατοί μόνον επειδή είχαν αρχίσει ν' αναπτύσσονται σοβαρά ρήγματα στους κόλπους της άρχουσας τάξης, πολλά – αλλά όχι όλα – από τα οποία προκλήθηκαν από προσωπικές φιλοδοξίες μάλλον παρά από απόπειρες για μεταρρυθμίσεις. Ότι μια άρχουσα ολιγαρχία είναι απίθανο να ανατραπεί όσον καιρό διατηρεί την ενότητα στις γραμμές της αποτελεί μια από τις αναμφισβήτητες διαπιστώσεις που τώρα θεωρούνται σχεδόν κοινοί τόποι, ύστερα από τα όσα σχετικά έγραψαν ο Λένιν και ο Μάο Τσε-τουνγκ. Την ίδια όμως διαπίστωση είχαν ήδη κάνει στον 4ο αιώνα π.Χ. ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης. Για ν' ανακεφαλαιώσω όσα έχω πει αλλού, σχετικά με την κλασική Σπάρτη (*OPW* 91) – οι Έλληνες αντιλήφθηκαν το απλό γεγονός (που το είχε εκφράσει ο Σωκράτης του Πλάτωνα) ότι οι αλλαγές σ' ένα κράτος αρχίζουν από τις διαφωνίες μέσα στην άρχουσα τάξη, και ότι το πολίτευμα δεν ανατρέπεται όσον καιρό αυτή η τάξη είναι ενωμένη, όσο κι αν είναι μικρή (Πλάτων, *Πολ.* VII. 545d). Όσο οι κυβερνώντες δεν βρίσκονται σε διάσταση μεταξύ τους, οι λοιποί δεν πρόκειται να διαφωνήσουν μεταξύ τους (V. 465b). Στο ίδιο περίπου πνεύμα μιλά και ο Αριστοτέλης: μια ολιγαρχία που διατηρεί την εσωτερική αρμονία της δεν πρόκειται να ανατραπεί εύκολα από το εσωτερικό (*Πολιτικά*, V. 6, 1306ª 9-10). Στους κόλπους της Ρωμαϊκής άρχουσας τάξης υπήρχαν παλιότερα περιστασιακά σημεία διχοστασίας[26] (πρβλ. υποκεφ. 2 του παρόντος κεφαλαίου), αλλά μόνο με τη δημαρχία του Τιβέριου Γράκχου το 133 π.Χ. άρχισε ν' αναπτύσσεται ένα σοβαρό ρήγμα (βλ. Κικέρων, *De rep.* 1. 31· κτλ. πρβλ. Sall., *BJ* 42.1· *Hist.* I. απόσπ. 17). Υπήρχαν τώρα μερικά μέλη της άρχουσας τάξης που μπορούσαν να δουν την ανάγκη των μεταρρυθμίσεων, όσο κι αν τις απεχθάνονταν τα υπόλοιπα μέλη τής ολιγαρχίας. Υπήρχαν επίσης μέλη αυτής της ολιγαρχίας που δεν μπορούσαν ν' αντισταθούν στις ευκαιρίες αυτοπροαγωγής που τους πρόσφερνε η ογκούμενη δυσαρέσκεια των μαζών, ιδιαίτερα των στρατιωτών και των βετεράνων των οποίων την κατάσταση περιέγραψα πιο πάνω.

Πολλοί σύγχρονοι μελετητές παρουσιάζουν μια πολύ διαφορετική εικόνα απο εκείνην που δίνω εδώ[27]. Ο Badian, λογουχάρη, σε πρόσφατο άρθρο για τη δημαρχία του Τιβέριου Γράκχου, δείχνει μεγάλη περιφρόνηση για την ατμόσφαιρα ταξικής διαπάλης που περιρρέει τις αφηγήσεις του Αππιανού και του Πλουτάρχου: δίνει «ελάχιστη εμπιστοσύνη στη φλυαρία τους γύρω από την αντίθεση μεταξύ των "πλούσιων" και των "φτωχών"» για τον αγροτικό νόμο του Τιβέριου· κατά τη γνώμη του, «δεν πρόκειται εδώ παρά για μια στερεότυπη *στάση* – ένα καθαρά φιλολογικό επινόημα ελάχιστα χρήσιμο για τον ιστορικό» (TGBRR 707). Αυτό όμως δείχνει άγνοια πολύ παλιότερων μαρτυριών, και μάλιστα εκείνης του ίδιου του Κικέρωνα, ο οποίος σ' έναν από τους πιο σοβαρούς και πιο επιτυχημένους λόγους του – δεδομένου ότι κατέληξε σε ομόφωνη δικαστική απόφαση υπέρ του προσώπου που ο ίδιος υπερασπιζόταν (*Ad. Q.* απόσπ. II. iv. 1) – βλέπει τον αγροτικό νόμο να υποστηρίζεται από τον *populus*, διότι φαινόταν ότι ενίσχυε τους φτωχούς (τους *tenuiores*), και να συναντά την αντίθεση των *optimates*, διότι θα «προκαλούσε τη διχόνοια» και οι πλούσιοι (οι *locupletes*) θα αποστερούνταν τις από μακρού κτηθεί-

σες περιουσίες τους (*Pro Sest.* 103). Υπάρχουν και πολλές άλλες μαρτυρίες με το ίδιο νόημα στον Σαλλούστιο (που έγραφε στα τέλη της δεκαετίας του 40 και στις αρχές της δεκαετίας του 30), για τους Γράκχους και τις δεκαετίες που ακολούθησαν[28].

Η νέα περίοδος στη Ρωμαϊκή ιστορία, που άρχισε το 133, θεωρείται συνήθως ως πιο βίαιη και αιματηρή από την προηγούμενή της· αλλά η πραγματική διαφορά είναι ότι η ίδια η Ρώμη δοκιμάζει τώρα από πρώτο χέρι σε μερικές περιπτώσεις την ωμή βία και την ανώφελη αιματοχυσία που είχαν χαρακτηρίσει τόσο πολλές ενέργειές της στις εξωτερικές κατακτήσεις της. Στην προηγούμενη γενιά διαπράχθηκαν από Ρωμαίους στρατηγούς πολλές θηριωδίες, ανάμεσά τους η μεθοδική σφαγή ή εξανδραπόδιση δεκάδων χιλιάδων Ηπειρωτών σε καιρό ειρήνης, από τον L. Aemilius Paullus το 167 (βλ. υποκεφ. 4 αυτού του κεφαλαίου και σημ. 2), η εκδικητική καταστροφή της Καρχηδόνας το 146 και η προδοτική σφαγή ή εξανδραπόδιση των Λουσιτανών από τον Servius Sulpicius Galba το 150: οι πρώτες δύο από αυτές τις πράξεις μπορούν να θεωρηθούν μέρος της επίσημης Ρωμαϊκής πολιτικής· η τρίτη οφειλόταν στην πρωτοβουλία τού εν λόγω στρατηγού αλλά έμεινε ατιμώρητη[29]. Οι άνθρωποι που ήταν συνηθισμένοι σε τέτοιες ακρότητες στο εξωτερικό, φυσικό ήταν να μη συμπεριφέρονται με αυστηρά νόμιμο τρόπο στην πατρίδα τους, όταν η απειλή κατά της εξουσίας τους (ή και κατά της περιουσίας τους) γινόταν πραγματικά σοβαρή. Το πρώτο αιματηρό επεισόδιο στη Ρώμη ήταν ο φόνος του Τιβέριου Γράκχου το 133 και (κατά τον Πλούταρχο, *Τι. Γρ.* 19.10) περισσότερων από τριακόσιους οπαδών του. Κατόπιν η κατάσταση πήγε βαθμιαία από το κακό στο χειρότερο, μέχρι που μια μακριά σειρά εμφύλιων πολέμων σε μαζική κλίμακα έληξε με τη νίκη του Οκτάβιου, του μελλοντικού Αυγούστου, στη μάχη του Άκτιου το 31 π.Χ. Η Ηγεμονία του Αυγούστου και των διαδόχων του (βλ. στο επόμενο υποκεφάλαιο) ήταν μια από τις πιο αξιοσημείωτες κατασκευές πολιτειακής οργάνωσης που σκέφτηκε ποτέ άνθρωπος, και πέτυχε στον ανώτατο βαθμό τη διατήρηση της κοινωνικής σταθερότητας, με τη μορφή της κυριαρχίας των ρωμαϊκών εύπορων τάξεων. Χωρίς να επιχειρήσω μια περιγραφή αυτής της εξαιρετικής πολιτικής δομής (έργο πάρα πολύ μεγάλο για τούτο το βιβλίο), θα προσπαθήσω να εξηγήσω, σε τούτο το υποκεφάλαιο και στο επόμενο, πώς αυτή πέτυχε τούτη τη σταθερότητα και πώς συνέχισε να λειτουργεί με τόση επιτυχία όχι μόνο υπό μια πολιτική ιδιοφυΐα, όπως ήταν ο Αύγουστος (μια από τις πιο προικισμένες πολιτικές προσωπικότητες που γνώρισε η ανθρώπινη ιστορία), αλλά ακόμα και υπό μερικούς τρίτης κατηγορίας αυτοκράτορες, και επέζησε δύο μεγάλων εμφύλιων πολέμων, στα 68-70 και 193-7, ώσπου να αποσυντεθεί εν μέρει στα μέσα του 3ου αιώνα κάτω από τις επιθέσεις των «βαρβάρων» και τα στρατιωτικά πραξικοπήματα, για να ξαναζωντανέψει πάλι επί Διοκλητιανού, από το 284-5 και εφεξής. Η Ύστερη Αυτοκρατορία, που θεωρείται ότι άρχισε με την ενθρόνιση του Διοκλητιανού το 284, ήταν ουσιαστικά μια συνέχιση της Ηγεμονίας, έστω κι αν η προσωπική εξουσία του αυτοκράτορα, που σταθερά μεγάλωνε καθ' όλον αυτό το διάστημα, ήταν τώρα πιο φανερή και απροκάλυπτη απ' ό,τι ήταν στην αρχή (βλ. στο επόμενο υποκεφάλαιο).

Για να κερδίσει την εξουσία που ποθούσε, ο Αύγουστος δεν δίστασε να χρησιμοποιήσει τόση δύναμη όση του ήταν αναγκαία: συνέτριψε ανελέητα κάθε αντίσταση και απέκτησε τεράστιον πλούτο, πολύ μεγαλύτερον από εκείνον που κατείχε ποτέ άλλος Ρωμαίος. Ήταν, ωστόσο, από φύση και από ένστικτο ένας ακραιφνής συντη-

ρητικός, που ήθελε το ελάχιστο των αλλαγών στον Ρωμαϊκό κόσμο, όσες μόνο χρειάζονταν για να ασφαλίσουν τη δική του δεσπόζουσα θέση, καθώς κι εκείνη της οικογένειάς του. Όσοι ήταν διατεθειμένοι να τον ακολουθήσουν ανεπιφύλακτα, τούς δεχόταν ως όργανά του, άσχετα με το αν ήταν γαλαζοαίματοι αριστοκράτες ή νεόπλουτοι. Μια και δημιούργησε ένα καθεστώς που τον ικανοποιούσε, δεν έπρεπε να υπάρξουν άλλες αλλαγές. «Στους εμφύλιους πολέμους πολέμησε εναντίον των *nobiles*. Νικητής, και τώρα νόμιμος άρχοντας, έγινε φίλος και προστάτης τους» (Syme, *RPM* 7). Ο Macrobius (*Sat.* II.iv.18) μάς διέσωσε μια παρατήρησή του που μας θυμίζει τον ορισμό ενός *bonus* που δίνει ο Σαλλούστιος, και που τον αναφέραμε πιο πάνω. «Όποιος δεν θέλει ν' αλλάξει η υφιστάμενη κατάσταση πραγμάτων», είπε ο Αύγουστος, «είναι καλός πολίτης και καλός άνθρωπος». (Η άποψή αυτή μοιάζει επίσης με τον ορισμό του Βρετανού συντηρητικού από τον λόρδο Blake, βλ. υποκεφάλαιο 6 αυτού του κεφαλαίου). Πάνω απ' όλα, έπρεπε να είναι ασφαλή τα δικαιώματα της ιδιοκτησίας, καθόσον αυτά δεν αποτελούσαν απειλή γι' αυτόν και για τη δυναστεία του. Η αποκατάσταση του απαραβίαστου της ιδιοκτησίας από τον Αύγουστο τονίζεται ιδιαίτερα, μαζί με την ανανέωση της γεωργίας, της θρησκείας και της γενικής ασφάλειας, από τον Velleius Paterculus, του οποίου η ιστορία τελειώνει το 30 μ.Χ. επί Τιβέριου: «rediit... certa cuique rerum suarum possessio» (II. 89.4).

Στη διάρκεια της περιόδου ανάμεσα στον φόνο του Καίσαρα, τον Μάρτιο του 44 και στη μάχη του Άκτιου το 31, εμφανίστηκαν μερικές άλλες τάσεις, πλάι στις απειλές κατά της ιδιοκτησίας, που φαίνεται ν' ανησύχησαν βαθιά τη συγκλητική ολιγαρχία. Η προσοχή συνήθως συγκεντρώνεται σήμερα, αρκετά φυσικά, στη χρήση της στρατιωτικής δύναμης από τις ηγεσίες για τους δικούς τους σκοπούς, ιδιαίτερα από τον Οκτάβιο και τον Αντώνιο. Αλλά υπήρχαν σημεία πρωτοβουλίας και από μέρους των ίδιων των στρατιωτών, που ίσως να φάνηκαν δυσοίωνα στους συγκλητικούς. Μόλις το 68 μ.Χ., με την ανακήρυξη του Galba ως αυτοκράτορα από τις λεγεώνες που διοικούσε στην Ισπανία, διαθρυλήθηκε το μυστικό της αυτοκρατορίας (*imperii arcanum*) – η περίφημη φράση του Τάκιτου – ότι ένας Princeps μπορούσε να δημιουργηθεί κι αλλού, έξω από τη Ρώμη (*Hist.* I.4). Πριν ακόμα κι από αυτό, βέβαια, η ενθρόνιση του Κλαύδιου ως αυτοκράτορα το 41 μ.Χ., ήταν έργο της πραιτωριανής φρουράς. Αλλά ήδη το φθινόπωρο του 44 π.Χ. ο Οκτάβιος είχε βαδίσει προς τη Ρώμη μ' έναν ιδιωτικό στρατό των βετεράνων του Ιούλιου Καίσαρα από την Καμπανία, πράξη που επανέλαβε το καλοκαίρι του 43 με οχτώ λεγεώνες και βοηθητικούς, των οποίων ήταν ο επίσημος διοικητής. Ακριβώς πριν από τη δεύτερη περίπτωση μια αντιπροσωπεία 400 εκατόνταρχων στάλθηκε στη Ρωμαϊκή Σύγκλητο να ζητήσει για τους λεγεωνάριους ένα υποσχεθέν χορήγημα και για τον Οκτάβιο τη θέση του υπάτου, που είχε μείνει κενή με τον θάνατο των δύο υπάτων το 43. Υπάρχουν ενδείξεις στις αφηγηματικές πηγές μας – στον Αππιανό και τον Δίωνα Κάσσιο –, ότι η εμφάνιση των εκατόνταρχων εξαγρίωσε τους συγκλητικούς, μερικοί από τους οποίους, λέγεται, δεν μπόρεσαν να ανεχθούν την οικειοποίηση της ελευθερίας του λόγου (του *παρρησιάζεσθαι*) από τους στρατιώτες[30]. Και δεν πρέπει να ξεχνούμε άλλα σημάδια πρωτοβουλίας από μέρους των στρατιωτών και των κατώτερων αξιωματικών και της *plebs urbana* ανάμεσα στα έτη 44 και 38 (βλ. σχετικά πιο πάνω και σημ. 24-5).

Δεν ήταν μόνο το γεγονός ότι τα επαναστατικά κινήματα από τα κάτω είχαν

καταστεί τώρα απραγματοποίητα, και ότι σταμάτησαν οι πρωτοβουλίες από μέλη των κατώτερων τάξεων. Στα χρόνια 43-42, προτού ο Οκτάβιος (Αύγουστος) αποκτήσει την ύπατη εξουσία, υπήρξαν διάφορες απόπειρες επιβολής φόρων στην Ιταλία, η οποία δεν είχε γνωρίσει καμιάν άμεση φορολογία (εκτός σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης) από το τέλος του Τρίτου Μακεδονικού πολέμου το 168 π.Χ. μέχρι τον θάνατο του Καίσαρα το 44. Οι φοροεισπράξεις που μαθαίνουμε ότι έγιναν στα 43, 42, 39 και 33-32 ήταν λιγότερο αποδοτικές απ' ό,τι αναμενόταν, διότι οι πλούσιοι πρόβαλαν σ' αυτές σθεναρή αντίσταση. Η αυτοεκτίμηση ήταν ακόμα ο κανόνας, όπως ήταν πάντοτε· και το 43 και το 42 μαθαίνουμε ότι η δόλια υποεκτίμηση ετιμωρείτο, όταν διαπιστωνόταν, με πλήρη δήμευση της περιουσίας· υπήρξε γενική αντίσταση στην εισαγωγή της φορολογίας επί των δούλων και των κληρονομιών το 39· και το 32, όταν οι απελεύθεροι, που η περιουσία τους εκτιμιόταν σε πάνω από 200.000 σηστέρτιους, διατάσσονταν να εισφέρουν το ένα όγδοο της ολικής περιουσίας τους, και άλλα άτομα το ένα τέταρτο της ετήσιας παραγωγής των αγρών τους, ξέσπασαν ταραχές σ' όλη την Ιταλία[31]. Λόγω κυρίως της πεισματικής αντίστασης στην τακτική φορολογία, η τριανδρία (Αντώνιος, Οκτάβιος και Λέπιδος) προσέφυγαν, στα τέλη του 43, σε μαζικές προγραφές, που κατέληξαν στη δήμευση ολόκληρης της περιουσίας μερικών εκατοντάδων πολύ πλούσιων ατόμων. Όπως είπε ο Syme, «Οι προγραφές μπορούν όχι άδικα να θεωρηθούν ως πρός το πνεύμα και την ουσία μια ιδιότυπη είσπραξη φόρου επί του κεφαλαίου» (*RR* 195· πρβλ. Δίων Κάσσιος, XLVII.. 6.5). Αλλά το προϊόν της όλης επιχείρησης ήταν απογοητευτικό και η τριανδρία προχώρησε στην επιβολή φόρου σε 1.400 από τις πλουσιότερες γυναίκες, αριθμός που σύντομα μειώθηκε σε 400 ύστερα από έντονες διαμαρτυρίες των αρχοντισσών· ο φόρος αυτός συμπληρώθηκε μ' έναν άλλον για όλους, πολίτες και μη, όσοι ήταν κάτοχοι τουλάχιστον 400.000 σηστερτίων (ο *census*, η απαιτούμενη περιουσία, ενός Ρωμαίου *eques* – ιππέα): το καθένα από τούτα τα άτομα όφειλε να εισφέρει το εισόδημα ενός ολόκληρου χρόνου στις δαπάνες του προσεχούς πολέμου και να δανείσει στο κράτος 2% της περιουσίας του[32]. Όλα τούτα ήταν εξαιρετικά ανησυχητικά για τις εύπορες τάξεις της Ρώμης και της Ιταλίας. Ο Οκτάβιος, στα τέλη του 36, χάρισε όλους τους απλήρωτους φόρους (Αππ. *Εμφ. Πόλ.* V. 130), και όταν απέκτησε την ανώτατη εξουσία κατέστησε σαφές ότι έμπαινε τέρμα στους μεγάλης κλίμακας φόρους. Η ανακούφιση και η ευγνωμοσύνη των εύπορων τάξεων ήταν φυσικά απέραντες. Μόνο μια φορά ο Αύγουστος επέβαλε νέα φορολογία κάποιας σημασίας: αυτό έγινε το 6 μ.Χ., όταν δημιούργησε το *aerarium militare* (το στρατιωτικό θησαυροφυλάκιο), όχι για να εξασφαλίζει τις αποδοχές του τακτικού στρατού αλλά για την αποκατάσταση των βετεράνων κατά την απόλυσή τους. Ο Αύγουστος το εγκαινίασε με μια μεγάλη δωρεά 170 εκατομμυρίων σηστερτίων από την ιδιωτική περιουσία του (Aug., *RG* 17.2) και με την υπόσχεση περαιτέρω ετήσιων εισφορών, και κανόνισε ώστε να τροφοδοτείται με τα έσοδα δύο νέων φόρων: του ενός επί των κληρονομιών (5%, με απαλλαγές) και του άλλου επί των δημοπρασιών. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι ο φόρος επί των κληρονομιών έγινε δεκτός με πολύ εχθρική διάθεση: έγινε κάποια κίνηση στη Σύγκλητο για την κατάργησή του, και εφτά χρόνια αργότερα ο Αύγουστος άφησε να νοηθεί ότι θα τον υποκαθιστούσε μ' ένα φόρο «επί των αγρών και οικιών», μια προοπτική που συντάραξε κυριολεκτικά τους συγκλητικούς και τους έκανε να σταματήσουν τις φωνές για την κατάργηση του φόρου επί των κληρονομιών! (Αξίζει πραγματικά να διαβάσει κανείς την ιστο-

ρία αυτή στον Δίωνα Κάσσιο LV. 24. 9 ώς 25.6, και LVI 28. 4-6)[33].

Αν και δεν είναι τυπικά σωστό, θα υποκύψω στον πειρασμό να πω ότι ο Αύγουστος φαινόταν να είχε πάρει όλη την *plebs* (ιδαίτερα μέσα στη ίδια τη Ρώμη) στην προσωπική του *clientela* (πρβλ. πιο κάτω), προσφέροντας στον εαυτό του ως εξωτερικό σύμβολο αυτού του γεγονότος τη δημαρχιακή εξουσία (πρβλ. Tac. *Ann.* I.2.1· III. 56.2) – ως πατρίκιος δεν μπορούσε κανονικά να γίνει ο ίδιος δήμαρχος. Συνενώνοντας στο πρόσωπό του την *auctoritas* και την *potestas* (βλ. σχετικά στο επόμενο υποκεφάλαιο), ήξερε ότι είχε όλη την εξουσία που χρειαζόταν, τουλάχιστον από το 19 π.Χ. και εφεξής· άλλες νόμιμες εξουσίες ήταν περιττές και μόνο θα δυσκόλευαν τους μεγάλους άνδρες να δεχτούν τον μύθο του για την «αποκαταστημένη Δημοκρατία». Αλλά οι φτωχές τάξεις που ήταν πιστές σ' αυτόν ως τον κληρονόμο του μέγιστου των *populares*, του Ιούλιου Καίσαρα, φοβούνταν περισσότερο από καθετί άλλο μια παλινόρθωση της καταπιεστικής ολιγαρχίας των συγκλητικών και θα ήταν πολύ ευτυχείς αν παραχωρούνταν ακόμα μεγαλύτερες εξουσίες στον Αύγουστο[34]. Η αποστροφή που ένιωθαν για το παλιό καθεστώς φαίνεται καθαρά στην περιγραφή που δίνει ο Ιώσηπος του φόνου του Γάιου (Καλιγούλα) και της ενθρόνισης του Κλαύδιου ως αυτοκράτορα το 41 μ.Χ. Ενώ οι συγκλητικοί θεωρούσαν τους αυτοκράτορες ως *τυράννους* και την εξουσία τους ως *δουλείαν*, λέει ο Ιώσηπος (*Ιουδ. Αρχαιολογία* XIX. 227-8), ο λαός (*ο δήμος*) έβλεπε τους αυτοκράτορες ως ένα φρένο στην *πλεονεξία* της Συγκλήτου (πρβλ. § 224) και για τον εαυτό του ένα *καταφύγιον* (πρβλ. Θουκ. VIII.48.6!). Ομοίως, όταν την επόμενη χρονιά ο διοικητής της επαρχίας της Δαλματίας, ο L. Arruntius Camillus Scribonianus, ξεσήκωσε ανταρσία, με τον διακηρυγμενο σκοπό ν' αποκαταστήσει τη Δημοκρατία[35] και τις παλιές συνθήκες «ελευθερίας», οι στρατιώτες του μονομιάς τον εγκατέλειψαν, διότι υπέθεσαν, κατά τον Δίωνα Κάσσιο, ότι θα είχαν και πάλι «μπλεξίματα και διαμάχες» (LX. xv. 2-3).

★ ★ ★ ★ ★

Πώς κατόρθωσε ο Αύγουστος να πείσει τη ρωμαϊκή άρχουσα τάξη να δεχτεί την εξουσία του; Ας είμαστε συγκεκριμένοι κι ας μιλήσουμε για τον «ordo των συγκλητικών», διότι οι ιππείς προφανώς είχαν να κερδίσουν περισσότερα απ' όσα έχασαν. Πώς, λοιπόν, ο Αύγουστος συμφιλίωσε τους συγκλητικούς με την Ηγεμονία; Κατά τη γνώμη μου η ρωμαϊκή αριστοκρατία ήθελε πάνω απ' όλα πέντε πράγματα: (1) Ειρήνη, (2) Ευημερία, (3) Υψηλή θέση, (4) Πατρωνεία, και (5) Εξουσία· μόνο το τελευταίο από αυτά δεν ήθελε ο Αύγουστος να επιτρέψει στους συγκλητικούς να κυνηγούν χωρίς μέτρο.

1) *Ειρήνη*, η εσωτερική ειρήνη, ύστερα από τα χρόνια του εμφύλιου πολέμου, ήταν βέβαια επιθυμία όλων· αλλά η ρωμαϊκή άρχουσα τάξη είχε έναν ιδιαίτερο λόγο να τη θέλει. Η πικρή πείρα πρέπει να είχε υποχρεώσει τα περισσότερα μέλη της ν' αντιληφθούν ότι, μια και δεν υπάρχει κάποιος ανώτατος άρχοντας που να συγκεντρώνει την εξουσία στα χέρια του, οι πιθανότητες ν' αναπτυχθεί μια νέα διαμάχη για την κυριαρχία ήταν πολύ μεγάλες, με επακόλουθο άλλον έναν εμφύλιο πόλεμο· κι αν συνέβαινε αυτό, ο νικητής μπορούσε κάλλιστα να είναι ένας νέος Ιούλιος Καίσαρ, ή ένας ακόμα πιο ριζοσπαστικός δικτάτορας, που θα νοιαζόταν

πολύ λιγότερο από τον Αύγουστο να διατηρήσει το *status quo*. Ο Τάκιτος, ένας συγκλητικός από την κορφή ώς τα νύχια, με δυσανασχέτηση παραδέχτηκε ότι μετά τη μάχη του Άκτιου το 31 π.Χ. έπρεπε, για τα συμφέροντα της ειρήνης (*pacis interfuit*) να δοθεί όλη η εξουσία (*potentia*, μια λέξη με απαίσια υπονοούμενα) σ' ένα μόνο άτομο (*Hist.* I.1)· ήξερε ότι *pax* και *princeps* ήταν αχώριστα (*Ann.* III. 28.3: *iura quis pace et principe uteremur*).

2) Όσο για την *Ευημερία*, είνα περιττό ίσως να τονίσω ότι η ρωμαϊκή άρχουσα τάξη τη λαχταρούσε. Τα μέλη της ήθελαν να είναι πλούσιοι, να προσφέρουν στον εαυτό τους όποιαν απόλαυση τραβούσε η όρεξή τους, να έχουν απεριόριστες ευκαιρίες ν' αποκτήσουν νέα πλούτη, μέσω της διοίκησης επαρχιών και με άλλα μέσα. Ο Αύγουστος ήταν πολύ πρόθυμος να ικανοποιήσει αυτές τις επιθυμίες, σε κάποια όρια· αλλά θεωρούσε τον εαυτό του, και εθεωρείτο απ' όλους, ως υπεύθυνος για την αυτοκρατορία στο σύνολό της, και αν επέτρεπε στα μέλη της άρχουσας τάξης να αρπάζουν πάρα πολύ ελεύθερα, όπως στο παρελθόν, θα μπορούσαν να ξεσπάσουν ταραχές, που θα όφειλε αυτός να καταστείλει. Ήταν σκόπιμο, επομένως, να μπεί κάποιος φραγμός στις πιο κατάφωρες μορφές σφετερισμού, καταπίεσης και παρανομίας, ακόμα και στις επαρχίες[36]. «Θέλω τα πρόβατά μου κουρεμένα όχι ξουρισμένα», έλεγε ο Τιβέριος επικριτικά στον Aemilius Rectus, τον αρχηγό της φρουράς των ιππέων της Αιγύπτου, το 14 μ.Χ., ο οποίος του ειχε στείλει μεγαλύτερο από το προδιαγεγραμμένο ποσό φόρων (*Δίων Κάσ.* LVII.x.5). Ο Αύγουστος και πολλοί από τους διαδόχους του θα χειροκροτούσαν το συναρπαστικό απόσπασμα, που παραθέτω στο υποκεφάλαιο 6 αυτού του κεφαλαίου, από τους *Λόγους της Πρώτης Δεκαετίας του Λιβίου* (I.55), όπου ο Machiavelli αναγνωρίζει την ανάγκη, σ' ένα κράτος που έχει στους κόλπους του υπερβολικά ισχυρούς *gentiluomini* του είδους που τόσο απεχθανόταν (και οι οποίοι είχαν μεγάλη ομοιότητα με τη ρωμαϊκή γαιοκτημονική αριστοκρατία· πρβλ. III.3), ενός μονάρχη με «απόλυτη και συντριπτική εξουσία» για να συγκρατεί τις υπερβολές των «ισχυρών».

3) Οι συγκλητικοί επίσης ήθελαν υψηλή κοινωνική *Θέση* (έναν όρο που χρησιμοποιώ ως περίπου συνώνυμό της *dignitas*), και μάλιστα κληρονομική: ήθελαν να μονοπωλήσουν τα δημόσια αξιώματα, τα ιερατεία και άλλες θέσεις που παρείχαν τεράστιο κύρος ανάμεσα στους Ρωμαίους, και να τα μεταβιβάσουν κατόπιν στους γιους τους, όπως τον «παλιό καλό καιρό». (Μας είναι δύσκολο ν' αντιληφθούμε σε πόση υψηλή εκτίμηση είχαν οι Ρωμαίοι την απλή «dignitas» που συνόδευε την ιδιότητα του μέλους της Συγκλήτου και την κατοχή μεγάλων κρατικών λειτουργημάτων, πάνω απ' όλα βεβαίως του υπάτου, έστω κι αν αυτά τα λειτουργήματα είχαν πάψει να προσφέρουν αυτομάτως μεγάλη σφαίρα ελευθερίας δράσης). Εδώ οι συγκλητικοί δεν έχασαν πολλά πράγματα. Οι αυτοκράτορες προώθησαν νέους ανθρώπους στη Σύγκλητο (οι οποίοι συχνά γίνονταν αντικείμενο σαρκασμών ως άτομα ταπεινής καταγωγής, «obscuro loco nati»)[37], αλλά μόνο σε περιορισμένο αριθμό, ενώ η αναγνωρισμένη αριστοκρατία των συγκλητικών εξακολούθησε στην αρχή να μονοπωλεί ουσιαστικά όλες τις ανώτερες δημόσιες θέσεις, έστω κι αν η εκλογή υποψηφίων γι' αυτές τις θέσεις βρισκόταν ώς ένα βαθμό στα χέρια του αυτοκράτορα – ακόμα και επί Αυγούστου υπάρχουν περιπτώσεις όπου η υπατεία λέγεται ότι δόθηκε ή προσφέρθηκε σε ορισμένο άτομο από τον αυτοκράτορα[38], και ο Πλίνιος ο Νεότερος, όταν έγινε ύπατος το 100 μ.Χ., στον επίσημο λόγο του στη Σύγκλη-

το, τον οποίο απηύθυνε στον «*optimus princeps*», τον Τραϊανό, αναγνώρισε ότι η εκλογή των υπάτων ανήκε τώρα στον αυτοκράτορα[39].

4) Οι συγκλητικοί ήθελαν τα δικαιώματα τους της *Πατρωνείας*, καθαγιασμένα από το παλιό ρωμαϊκό έθιμο της «clientela» (βλ. τέλος του υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου), να εξακολουθήσουν να ισχύουν όπως παλιά. Κι αυτά τα δικαιώματα επίσης διατηρήθηκαν, αν και στο ανώτατο επίπεδο υπάγονταν σε όλο και μεγαλύτερο αυτοκρατορικό έλεγχο – θα επανέλθω πολύ σύντομα στο σπουδαίο τούτο θέμα.

5) Οι συγκλητικοί, φυσικά, ήθελαν επίσης την *Εξουσία* που κατείχαν ανέκαθεν. Η πραγματικότητα της εξουσίας, ωστόσο, ήταν το μόνο πράγμα που οι αυτοκράτορες αδυνατούσαν να τους παραχωρήσουν, αν και μπορούσαν να αποφασίσουν να δώσουν μιαν επιμελώς ελεγχόμενη μερίδα της στα άτομα εκείνα που είχαν αποδείξει την αφοσίωσή τους και την καταλληλότητά τους να είναι αυτοκρατορικοί σύμβουλοι και λεγάτοι (τοποτηρητές) στη διοίκηση των επαρχιών και των λεγεώνων τους. Ο στρατός ήταν υπόθεση του αυτοκράτορα, και ο κύριος όγκος των ενόπλων δυνάμεων ήταν σταθμευμένος σε επαρχίες που διοικούνταν από τους λεγάτους του, οι οποίοι είχαν απευθείας διοριστεί από τον ίδιο (πρβλ. το επόμενο υποκεφάλαιο).

Επανέρχομαι τώρα στο θέμα της *Πατρωνείας*, που αξίζει μια πολύ πληρέστερη ανάπτυξη από αυτήν που μπορώ να δώσω σε τούτο το σημείο. (Το έχω ήδη πραγματευθεί κάπως εν εκτάσει στο άρθρο μου SVP: βλ. υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου και σημ. 10-12). Η *clientela*, όπως εξήγησα, ήταν ένα πολύ παλιό και κεντρικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της Ρωμαϊκής κοινωνίας, και η άσκηση της πατρωνείας από τους ισχυρούς άνδρες (η οποία δεν περιοριζόταν καθόλου στους *clientes* τους) ήταν ένας μείζων παράγοντας στον κοινωνικό και πολιτικό βίο[40] – και, παρεμπιπτόντως, με πολύ πιο εκτεταμένη και βαθύτερη επιρροή ακόμα και μέσα στο σύστημα της δικαιοσύνης απ' ότι έχει γίνει γενικά αντιληπτό (βλ. άρθρο μου SVP 42-5)[41]. Η πατρωνεία, πράγματι, πρέπει να θεωρηθεί ως ένας θεσμός απλώς απαραίτητος στον Ρωμαϊκό κόσμο, εφόσον τα γνήσια δημοκρατικά στοιχεία στο πολίτευμα (περιορισμένα όπως ήταν πάντοτε) βρίσκονταν στο στάδιο της πλήρους εξαφάνισής τους. Αυτό σπάνια έχει κατανοηθεί όσο χρειάζεται. Σε οποιοδήποτε πολιτικό σύστημα, πολλοί διορισμοί σε θέσεις που συνεπάγονται την άσκηση εξουσίας πρέπει οπωσδήποτε να γίνονται. Η δημοκρατική διαδικασία επιτρέπει να γίνονται *από τα κάτω*· αν όμως αυτή πάψει να υπάρχει, όλα θα χρειαστεί να γίνουν *από τα πάνω*. Στη Ρώμη η εκλογή από τα κάτω έχανε ολοένα τη σημασία της, ακόμα και στα τελευταία χρόνια της Δημοκρατίας, και στις αρχές της Ηγεμονίας κατάντησε να κατέχει μόνο μιαν ελάσσονα θέση[42]. Όταν, ωστόσο, τα πάντα σχεδόν γίνονταν από τα πάνω, και ο διορισμός αντικατέστησε σε μεγάλο βαθμό την εκλογή, η πατρωνεία απέκτησε, φυσικά, τεράστια σημασία. Ένας Ρωμαίος αυτοκράτορας έκανε ο ίδιος τους περισσότερους διορισμούς στις ανώτατες θέσεις, διαλέγοντας ανθρώπους που γνώριζε προσωπικά. Ο ίδιος, ύστερα από συστάσεις των άμεσων υφισταμένων του, διόριζε ανθρώπους στις λιγότερο υψηλές θέσεις, και η διαδικασία αυτή συνεχιζόταν προς τα κάτω, ώς τους τελευταίους τοπικούς δημόσιους υπαλλήλους. Το καθετί τώρα εξαρτιόταν από την εύνοια, τις συστάσεις, την προστασία – από το *suffragium*, με την καινούργια σημασία που η λέξη αυτή άρχισε να έχει

από, τουλάχιστον, τις αρχές του 2ου αιώνα, αντικαθιστώντας την αρχική έννοιά της, της «ψήφου» (βλ. το άρθρο μου SVP). Η *clientela* δεν έχασε ποτέ ολότελα τη σπουδαιότητά της· αλλά με το κύλισμα του χρόνου, όλο και περισσότερα γίνονταν μ' εκείνο που οι αυτοκράτορες – στην άκαρπη προσπάθειά τους να το απαγορεύσουν – ονόμασαν *venale suffragium*, πατρωνεία που ήταν απροκάλυπτα αγοραστή (βλ. SVP 39-42) – διότι ήταν αναπόφευκτο οι χάρες που έκαναν οι *patroni* στους *clientes* τους να συμπληρώνονται με την αγορά των χαριστικών αυτών ευεργεσιών από εκείνους που βρίσκονταν έξω από τον ωφέλιμο κύκλο των πελατών.

Δεν είναι ν' απορούμε για το γεγονός ότι η λατινική λέξη *suffragium*, που αρχικά σήμαινε «ψήφος», είχε στις αρχές του 2ου αιώνα καταλήξει να πάρει την πιο οικεία σημασία της «πατρωνείας» ή «επιρροής», ή (στην έννοια του 18ου αιώνα) της λέξης «διαφέρον». Υπάρχουν πολλά συναρπαστικά κείμενα που εξεικονίζουν τη λειτουργία της πατρωνείας επί Ηγεμονίας (βλ. SVP 37-9, 40-4), και επί Ύστερης Αυτοκρατορίας πήρε έναν ακόμα σημαντικότερο και πιο ολέθριο ρόλο (πρβλ. SVP 39-40, 44-8). Οι Έλληνες συμβιβάστηκαν βαθμιαία με τούτον τον ρωμαϊκό θεσμό, τον οποίο δεν μπορούσαν να αποφύγουν, και με τον καιρό τον συνήθισαν εντελώς. Όπως έδειξε ο Liebeschuetz, ένας σπουδαίος Έλληνας ρήτορας του τέλους του 4ου αιώνα, ο Λιβάνιος, σπατάλησε πολύ χρόνο εκλιπαρώντας χάρες από ή για τους φίλους του (*Εγκ. Αντιοχ.* 192 κ.ε., ειδ. 193). Ο Λιβάνιος καμιά φορά παραδεχόταν ότι η πρακτική αυτή ήταν ίσως απαράδεκτη, αλλά ο ίδιος δεν μπορούσε, λόγω της θέσης του, να αρνηθεί να κάνει αυτό που ο καθένας περίμενε από αυτόν εφόσον «το πάρε και δώσε των ευεργεσιών έπαιζε βασικό ρόλο στις κοινωνικές σχέσεις στην Αντιόχεια και, μάλιστα, σ' όλη την έκταση της αυτοκρατορίας» (*Εγκ. Αντιοχ.* 195-7). Ακόμα και άτομα που δεν κατείχαν κανένα δημόσιο αξίωμα το οποίο παρέχει κάποιαν *εξουσία*, πολιτική ή στρατιωτική, μπορούσαν να νιώθουν πως ήταν πρόσωπα με τη μέγιστη *επιρροή* αν ήταν φίλοι των πραγματικά ισχυρών ανδρών, πάνω απ' όλα του αυτοκράτορα. Υπάρχει μια πολύ αποκαλυπτική εικόνα στους *Βίους των Σοφιστών* του Ευναπίου (που γράφτηκε το, ή μετά το, 396) για τον Μάξιμο τον Εφέσιο, έναν σημαίνοντα ψευδοφιλόσοφο, ξακουστόν ως θαυματοποιό, που ήταν στενός φίλος του αυτοκράτορα Ιουλιανού. Όταν ο Μάξιμος κλήθηκε στην αυλή της Κωνσταντινούπολης από τον Ιουλιανό το 362, έγινε το κέντρο της προσοχής στην Έφεσο και ο καθένας ζητούσε να τον δει, ακόμα και «τα ηγετικά μέλη των Συμβουλίων της πόλης»· οι απλοί άνθρωποι επίσης συνάζονταν γύρω από το σπίτι του, τρέχοντας πάνω και κάτω και κραυγάζοντας συνθήματα, ενώ οι γυναίκες έρχονταν κατά μάζες από την πίσω πόρτα για να ζητήσουν χάρες από τη γυναίκα του. Ο Μάξιμος πήγε στον Ιουλιανό με μεγάλη συνοδεία «τιμώμενος απ' όλη την επαρχία της Ασίας» (*Ευνάπ., Βίοι Φιλοσ. και Σοφιστών*. VII.iii. 9 ώς iv. 1)[43]. Όσο χριστιανικότερη γινόταν η αυτοκρατορία, τόσο ισχυρότερη ήταν η επιρροή των επισκόπων και των ιερέων, ακόμα και των μοναχών και των «οσίων». Έτσι μαθαίνουμε ότι στη δεκαετία του 330 ένας Νοβατιανός όσιος, ο Ευτυχιανός, που έμενε κοντά στο όρος Όλυμπο της Μυσίας, στη βορειοδυτική Μικρά Ασία, έγινε διάσημος ως θεραπευτής και θαυματοποιός: μεσολάβησε με επιτυχία στον Κωνσταντίνο για την απονομή χάριτος σ' έναν κατηγορούμενο αξιωματικό· και μάλιστα λέγεται ότι ο αυτοκράτορας δεχόταν γενικά τα αιτήματά του (Σωζομενός, *Εκκλ. Ιστ.* I. xiv. 9-11).

Δεδομένου ότι η πραγματική κορυφή της μεγάλης πυραμίδας της πατρωνείας ή-

ταν, περιττό να το πούμε, ο αυτοκράτορας, είναι φυσικό να δέχεται αυτός, πολύ περισσότερο από κάθε άλλον, παρακλήσεις για ευεργεσίες όχι μόνο από μέρους εκείνων τους οποίους καταδεχόταν να αποκαλεί «φίλους» του, *amici* (βλ. πιο κάτω), αλλά κι από πιο απλούς ανθρώπους με φιλοδοξίες αλλά και με παράπονα, και βεβαίως από ολόκληρες πόλεις. (Εδώ θα αναφέρω μόνο το τελευταίο βιβλίο του Fergus Millar, *ERW*, που – παρά τον τίτλο του, που υπόσχεται πάρα πολλά – είχα την ευκαιρία να το συστήσω, στο II.5, ως μια εξαιρετικά χρήσιμη συλλογή πληροφοριών στο θέμα της επικοινωνίας μεταξύ του Ρωμαίου αυτοκράτορα και των υπηκόων του για την περίοδο που πραγματεύεται, 31 π.Χ. μέχρι 337 μ.Χ.).

Για να προλάβω μιαν εύλογη αντίρρηση, οφείλω να τονίσω ότι ένας αυτοκράτορας δεν θα έκανε σε κανέναν από τους ισχυρούς φίλους του την προσβολή να τον *αποκαλέσει* «cliens». Ο Κικέρων παρατηρεί ότι άτομα που θεωρούν τους εαυτούς τους πλούσιους και τιμημένους ευπατρίδες κρίνουν ότι το να προστατεύονται ή να αποκαλούνται «clientes» είναι κάτι σαν «*mortis instar*» (*De offic.* II. 69) – ή, όπως θα λέγαμε, «η μοίρα τους είναι χειρότερη από τον θάνατο». Κατά συνέπεια, ο άνθρωπος που ο άρχοντας θα είχε την ευαρέσκεια να τιμήσει με την προσωπική του αναγνώριση θα έφερε τον τίτλο του *amicus* του, του «φίλου» του[44] – τον ηχηρό τίτλο για τον οποίο ο καθένας έχει ακούσει, μια και οι Εβραίοι λέγεται ότι τον πέταξαν κατάμουτρα στον Πιλάτο, κατά τη δίκη του Ιησού, κράζοντάς του: «Εάν τούτον απολύσης, ουκ ει φίλος του Καίσαρος» (Ιωάν. ιθ'. 12). Αλλά η *amicitia* ανάμεσα σ' έναν αυτοκράτορα και σ' έναν από τους υπηκόους του, ακόμα κι αν αυτή σήμαινε θερμά αισθήματα κι από τα δύο μέρη, δεν μπορούσε να είναι σχέση που να πλησιάζει την ισότητα. Θα ήταν βέβαια θεωρητικά ανακριβές να πούμε ότι επρόκειτο για σχέση *patronus* προς *cliens*, αλλά στην πραγματικότητα έμοιαζε με τούτη τη σχέση μάλλον παρά μ' εκείνο που θα λέγαμε αγνή φιλία.

Πότε πότε συγκλητικοί ένιωθαν ίσως πίκρα για την απώλεια της παλιάς *libertas*. Είναι συνήθως παραδεκτό σήμερα ότι επί Ηγεμονίας η λέξη *libertas*, στα χείλη ενός μέλους της ρωμαϊκής άρχουσας τάξης, όπως ήταν ο Τάκιτος, σήμαινε βασικά *libertas senatus*, ελευθερία της Συγκλήτου (βλ. λχ. Wirszubski, *LPIR* 137, 163). Τολμώ να πω ότι στην Ύστερη Δημοκρατία, η κατάσταση ήταν περίπου η ίδια. Ο Κικέρων και οι όμοιοί του μπορούσαν κάλλιστα να μετριάζουν τους ισχυρισμούς για ελευθερία της Συγκλήτου, του οργάνου της άρχουσας τάξης, να κάνει ακριβώς ό,τι της άρεσε, με κάποια φράση, όπως «στα πλαίσια του νόμου» – διότι αυτοί βέβαια (και τούτο είναι το θεμελιώδες γεγονός) είχαν *κάνει τον νόμο*, πλάθοντάς τον και εφαρμόζοντάς τον με τρόπον ώστε να εξασφαλίζουν τη δική τους κυριαρχία, και δεν ήταν δυνατόν να ζημιώνονται από την τήρησή του. «Το ρωμαϊκό νομικό καθεστώς ήταν ένα προπέτασμα και μια κοροϊδία», όπως είπε ο Syme (*RR* 15)· αλλά για εκείνους που το δημιούργησαν και που αντλούσαν οφέλη από αυτό – για τη ρωμαϊκή άρχουσα τάξη – ήταν αυθεντικό Δίκαιο και Τάξη. Αν ο «χύδην όχλος» ενεργούσε αυτόβουλα εναντίον των συμφερόντων των αρχόντων του, αυτό δεν θα ήταν *libertas*, αλλά *licentia*, ασυδοσία: ήταν σχεδόν βέβαιο ότι θα του απαγγελλόταν η κατηγορία για παρανομία. Πόσο προσεχτικά είχε μαστορευθεί από τους συγκλητικούς ή έννοια της *ελευθερίας* ώστε να ταιριάζει στο συμφέρον τους, ιδιαίτερα στην άσκηση των δικαιωμάτων τους της πατρωνείας, φαίνεται καθαρότατα από ένα απόσπασμα των *Χρονικών* του Τάκιτου (I. 75· 1-2). Ο Τάκιτος, αφού περιγράφει πώς η απλή παρουσία του αυτοκράτορα Τιβέριου σ' ένα δικαστήριο (όπου μετεί-

χε ως σύμβουλος, *assessor*, του προεδρεύοντος πραίτωρα)[45] αποτελούσε εγγύηση για το ότι οι αποφάσεις που εκδίδονταν ήταν ανεπηρέαστες από δωροδοκίες ή εκλιπαρήσεις των ισχυρών (*adversus ambitum et potentium preces*), σχολιάζει τονίζοντας ότι αν και αυτό απέβλεπε στη δικαιοσύνη, κατέστρεφε την *libertas* (*sed dum veritati consulitur, libertas corrumpebatur*). Κατά τον Τάκιτο, η *libertas* των συγκλητικών για να είναι πραγματική δεν πρέπει να είναι αβέβαιη, όπως είχε καταντήσει τώρα: διότι το να εμποδίζει ένας αυτοκράτορας τον πραίτωρα να εκδίδει στο δικαστήριο αποφάσεις υπέρ των προστατευομένων του ίδιου και των φίλων του ήταν κάτι που έφθειρε το ελεύθερο πνεύμα του ολιγαρχικού πολιτικού βίου, έστω και αν οι τέτοιες πρωτοβουλίες στρέφονταν αυστηρά *μόνον εναντίον* της έκδοσης αποφάσεων επηρεαζόμενων από δωροδοκία ή εύνοια! Το πράγμα μας θυμίζει κάτι ανάλογο στις *Εξομολογήσεις* του Αυγουστίνου (*Conf.* VI. [x] 16). Ο νεαρός φίλος του αγίου, Αλύπιος (αργότερα επίσκοπος της Ταγάστης στην Αφρική) έκανε κι αυτός χρέη παρέδρου (*assessor*) σε μια υπόθεση φορολογίας στη Ρώμη το 383-4, και εδώ πάλι ο δικαστής δεν θα τολμούσε να αντισταθεί στην αίτηση ενός ισχυρού γερουσιαστή για μιαν απόφαση υπέρ του, ενάντια στον νόμο, αν ο Αλύπιος δεν επέμενε να απονεμηθεί δικαιοσύνη, παραμένοντας ασυγκίνητος – προς γενική κατάπληξη – στα δωροδοκήματα, ακόμα και στις απειλές τού ενδιαφερομένου. Φαντάζομαι ότι πολλοί αναγνώστες των *Εξομολογήσεων* δεν θα αντιληφθούν πως η κατάσταση που περιγράφει ο Αυγουστίνος, αν και ήταν ακόμα πιο συνηθισμένη, βέβαια, στην Υστερορωμαϊκή Αυτοκρατορία, μπορούσε θαυμάσια να υπάρχει και στην πρώιμη Ηγεμονία 370 χρόνια νωρίτερα.

Μου αντιτάχθηκε κάποτε, σε επιστολή ενός διαπρεπούς ιστορικού της Ρώμης, για υπεράσπιση του Τάκιτου, ότι το πνεύμα του αποσπάσματος από τα *Χρονικά* που σχολίασα πριν λίγο είναι απλώς ότι ο Τιβέριος «με το να είναι παρών, εμπόδισε τους δικαστές να κρίνουν ελεύθερα, καθώς ήταν αμήχανοι (ποιος δεν θα ήταν;) από την παρουσία του». Αλλά δεν είναι καθόλου αυτό που λέει πραγματικά το απόσπασμα και, όπως θα δούμε αμέσως, υπάρχει πειστική μαρτυρία ενάντια σε τούτη την ερμηνεία. Η παρουσία μπορεί βεβαίως να έφερε σε αμηχανία τον πραίτωρα· και ο Τάκιτος μπορούσε άνετα να το πει αυτό, αλλά δεν το έκανε. Ο Τάκιτος ήταν δεξιοτέχνης της διφορούμενης φράσης, και την τελείως κατηγορηματική διατύπωσή του εδώ δεν μπορεί κανείς να την αντιπαρέλθει, για να υποστηρίξει έναν υποθετικό και ασύστατο υπαινιγμό. Ο Τάκιτος ισχυρίζεται πολύ συγκεκριμένα ότι η παρουσία του Τιβέριου πράγματι εμπόδιζε την έκδοση δικαστικών αποφάσεων – *άδικων* αποφάσεων – που θ' ανταποκρίνονταν σε δωροδοκήματα ή σε συστάσεις ισχυρών παραγόντων[46]: ήταν αυτό ακριβώς, και όχι μια γενική «αμηχανία» του πραίτωρα, που «κατέστρεφε τη *libertas*». Υπάρχουν μάλιστα ρητές μαρτυρίες υπερ της άποψης που παρουσίασα. Ο Δίων Κάσσιος (LVII. vii. 25), ασχολούμενος – όπως ο Τάκιτος, στο απόσπασμα που παρέθεσα – με τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Τιβέριου, λέει ότι ο αυτοκράτορας, όταν είχε να κρίνει ο ίδιος υποθέσεις στο δικαστήριο, φρόντιζε με ιδιαίτερη προσοχή να βάλει στο μυαλό των συμβούλων του ότι έπρεπε να λένε εντελώς ελεύθερα εκείνο που σκέφτονταν: ο Δίων είναι πολύ κατηγορηματικός σ' αυτό, προσθέτει μάλιστα ότι ο Τιβέριος συχνά εξέφραζε μια γνώμη *και οι σύμβουλοί του άλλη*, και ότι ο Τιβέριος μερικές φορές δεχόταν την άποψή τους, δίχως καθόλου να κρατάει κακία. Μπορούμε, επομένως, να πούμε ότι στο πιο πάνω απόσπασμα ο Τάκιτος αυτοαποκαλύπτεται: ως μέλος της ρωμαϊ-

κής άρχουσας τάξης δεν βλέπει κανένα λόγο να κρύψει τη βαθιά του πεποίθηση ότι η ικανότητα να ασκεί κανείς, *προς το καλό ή προς το κακό*, τον δικό του βαθμό πατρωνείας, που η θέση του ως εξέχουσας προσωπικότητας στην κοινωνία τού έδωσε το δικαίωμα να ασκεί, ήταν ένα ουσιώδες συστατικό της *libertas*. Με την ίδια λογική, δείχνει, σε δύο χωριστά αποσπάσματα, την ενστικτώδη αντίληψή του ότι οι συγκλητικοί που βρίσκονταν σε οικονομική στενοχώρια είχαν το δικαίωμα να περιμένουν επιχορηγήσεις από τον αυτοκράτορα, χωρίς να είναι υποχρεωμένοι να δίνουν χυδαίες λεπτομέρειες για την οικονομική τους κατάσταση: *Ann.* II. 38.1. και 7-10 (πρβλ. υποκεφ. 6 αυτού του κεφαλαίου και υποσημ. 101).

Σύγχρονοι ιστορικοί υπέφεραν πάρα πολύ συχνά από μιαν άτυχη τάση να βλέπουν τη ρωμαϊκή έννοια της *libertas* είτε με τους ίδιους σχεδόν όρους που την έβλεπε και η ρωμαϊκή άρχουσα τάξη, είτε ως κάτι «αόριστο» και που δεν αξίζει να παίρνεται πολύ στα σοβαρά. Η πρώτη τάση επεξηγείται παραδειγματικά από τον Momigliano σε μιαν επαινετική κριτική του, στο *JRS* 41 (1951) 146 κ.ε., ενός βιβλίου του Wirszubski για τη *libertas* (*LPIR* , 1950) – το οποίο, ειρήσθω εν παρόδω, δεν σχολιάζει καθόλου (και, αν δεν έχω παραλείψει κάτι, αγνοεί εντελώς) το απόσπασμα των *Χρονικών* του Τάκιτου (I. 75.1-2) που επισήμανα πιο πάνω[47]. Ο Momigliano ανάγει τις ερμηνείες που δόθηκαν στη *libertas* σε δύο «αλληλοαποκλειόμενες». Σύμφωνα με τη μία, που τη δέχεται ο ίδιος και της οποίας την υιοθέτηση συνιστά και στον Wirszubski, «η libertas είναι μια νομική έννοια που, αν αναλυθεί σωστά, αποδεικνύεται ότι είναι ταυτόσημη με την έννοια της civitas» (της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη)[48]· και παραπέμπει σχετικά στον Mommsen. Προχωρεί κατόπιν, εκφράζοντας την αποδοκιμασία του για «την άλλη ερμηνεία», σύμφωνα με την οποία «η libertas είναι μια αόριστη λέξη που κρύβει συνήθως εγωιστικά συμφέροντα». Τη δεύτερη τούτη ερμηνεία αποδίδει ιδιαίτερα στον Syme, από τον οποίο παραθέτει δύο αποσπάσματα: «Ελευθερία και Νόμοι είναι ηχηρές λέξεις. Κρίνοντάς τες με ψυχρή λογική θα τις ερμηνεύσουμε ως προνόμιο και ιδιαίτερα συμφέροντα» (*RR* 59)· και «η *Libertas* είναι μια αόριστη και αρνητική έννοια – ελευθερία από την εξουσία ενός τυράννου ή μιας φατρίας. Κατά συνέπεια, *libertas*, όπως και *regnum* και *dominatio*, είναι μια βολική λέξη για πολιτική απάτη» (*RR* 155). Στην πραγματικότητα, ο Wirszubski τελικά περνάει πολύ κοντά στο στρατόπεδο του Syme. Αφού παραθέτει λίγα παραδείγματα της «vindicatio in libertatem» (διεκδίκηση από τον δούλο της ελευθερίας του), που χρησιμοποιείται με *αλληλοσυγκρουόμενες* σημασίες, παραδέχεται ότι η φράση αυτή «ήταν ένα πολύχρηστο πολιτικό σύνθημα και *έγινε τόσο αόριστη όσο και η ίδια η libertas*» (*LPIR* 104, η υπογράμμιση δική μου).

Αυτό συσκοτίζει τα πραγματικά ζητήματα. Η άποψη του Syme είναι ασφαλώς η πιο ρεαλιστική· και μάλιστα ο ίδιος συνεχίζει το απόσπασμα που παρέθεσα πριν λίγο (*RR* 155) λέγοντας: «Τη *libertas* συνηθέστατα επικαλούνταν για υπεράσπιση της καθεστηκυίας τάξης άτομα ή τάξεις που απολάμβαναν εξουσία και πλούτο. Η *libertas* του Ρωμαίου αριστοκράτη σήμαινε την εξουσία μιας τάξης και τη διαιώνιση του προνομίου». Αυτό είναι απόλυτα σωστό. Και μπορούμε να συμφωνήσουμε με την εξύμνηση από τον Syme ενός περίφημου αποσπάσματος του Τάκιτου, που λέει ότι «Κανένας δεν επιδίωξε την εξουσία για τον εαυτό του και τον εξανδραποδισμό άλλων χωρίς να επικαλεστεί την *libertas* και παρόμοια ωραία ονόματα» (*RR* 155, παραπομπή στον Τάκ. *Hist.* IV. 73). Συνάμα, όμως, δεν χρειάζεται να υποτιμούμε την ίδια τη *libertas*, όπως ο Syme, ως απλώς «μια αόριστη και αρνητική έν-

νοια» και «μια βολική λέξη για πολιτική απάτη». «Αόριστη» δεν είναι καθόλου η σωστή λέξη για τις περισσότερες και πιο ενδιαφέρουσες χρήσεις του όρου «libertas». Σε πλείστες περιπτώσεις η σημασία τής «libertas» είναι αρκετά *συγκεκριμένη*: το ζήτημα είναι ότι είναι ικανή να εκφράσει πολύ *διαφορετικές* κι ακόμα *αντιφατικές* έννοιες. Βεβαίως, ένα ορισμένο είδος «libertas» για το οποίο ο Wirszubski και ο Momigliano και άλλοι ενδιαφέρονται κυρίως, και που φαίνονται να το θεωρούν ως το πιο αυθεντικό, μπορεί να χαρακτηριστεί ως «πρωτίστως νομική έννοια» και αποτέλεσε αντικείμενο μιας αρκετά αυστηρής ανάλυσης: πρόκειται για το είδος της «libertas» του οποίου ο Κικέρων ήταν ο μεγάλος σχολιαστής[49]. Η νομική ανάλυση δεν είναι εδώ εκτός τόπου, διότι, όπως τόνισα πιο πάνω, ο Κικέρων και οι όμοιοί του (από την πρώιμη Δημοκρατία και εφεξής) είχαν *κάνει τον νόμο*, και δεν θα θιγόταν, παρά σπάνια ή ποτέ, το συμφέρον τους από μια προσφυγή τους σ' αυτόν. Για τον ίδιο τον Κικέρωνα, μάλιστα, ο θεμελιακός νόμος της Ρώμης, πάντως πριν από την περίοδο των Γράκχων, ήταν ο καλύτερος που εφαρμόστηκε ποτέ (βλ. Cic. *De leg.* II. 23· πρβλ. *De rep.* II. 53, 66). Αλλά στην Ύστερη Δημοκρατία υπήρχε ένα τελείως *διαφορετικό είδος* «libertas». Και για όσους υποστήριζαν την αριστοκρατική εκδοχή της *libertas*, αυτή του Κικέρωνα και Σία, η έννοιά της ήταν *servitus* («δουλεία», πολιτική υποτέλεια), ενώ η δική τους «libertas» στιγματίσθηκε από τον Κικέρωνα ως σκέτη *licentia* («έκλυση», ανομία)[50] – μια λέξη που χρησιμοποίησε και ο Ρωμαίος ρήτορας Cornificius, αλλά ως συνώνυμο της καθιερωμένης ελληνικής λέξης για την ελευθερία του λόγου, της *παρρησίας* (Quintil. *Inst. orat.* IX.ii. 27· πρβλ. V.3 και σημ. 57). Δεν είναι εδώ ο χώρος για να μπούμε σε λεπτομέρειες, και το μόνο που μπορώ να κάνω είναι ν' αναφερθώ σε μια συγκεκριμένη ομάδα κειμένων. Ο Wirszubski δεν μνημονεύει καν το σημαντικό γεγονός ότι όταν ο Clodius πέτυχε την εξορία του Κικέρωνα το 58 π.Χ., διότι ο τελευταίος εκτέλεσε τους Κατιλινικούς χωρίς δίκη το 63 ως ύπατος (μια πράξη που ο Κικέρων φυσικά την είδε ως αναγκαίο μέτρο άμυνας του δικού του τύπου «libertas»), πέτυχε συνάμα να ψηφιστεί το γκρέμισμα του μεγάρου του Κικέρωνα στο Παλατίνο (είχε αγοραστεί το 62 αντί 3,5 εκατομμυρίων σηστερτίων) και η ανέγερση, πάνω σ' ένα τμήμα τού χώρου του, ενός ναού αφιερωμένου στη Libertas[51] – στην προσωποποίηση της ίδιας της αρετής, ενάντια στην οποία ο Κικέρων, κατά τη γνώμη των αντιπάλων του, είχε κατευθύνει τους μύδρους του! Στον λόγο του *De domo suo ad pontifices*, ο Κικέρων εξομοιώνει τη Libertas του Clodius με τη «servitus» του Ρωμαϊκού λαού (§§ 110-11) και αποκαλεί το άγαλμα της Libertas του Clodius εικόνα όχι της «libertas publica» αλλά της «licentia» (§ 131)· αλλού λέει για τον ναό του Clodius ότι είναι «templum Licentiae» (*De leg.* II.42). Η «libertas» που αντιπαρατέθηκε στην αριστοκρατική «libertas» βρίσκεται και σε άλλα κείμενα[52].

Όσο για την αριστοκρατική εκδοχή της Libetas, που αποδέχεται ο Κικέρων, νομίζω ότι μοιάζει με τη γνώμη ενός ομιλητή που παρουσιάζεται να απευθύνεται στους ακροατές του ως σε άτομα

> *...αν όχι όλα ίσα, όμως ελεύθερα,*
> *Εξίσου ελεύθερα· διότι τάξεις και βαθμοί*
> *Δεν συγκρούονται με τη λευτεριά, τα βολεύουνε μαζί της.*

Φοβάμαι, ωστόσο, ότι μερικοί θα με κατακρίνουν που παρέθεσα τούτο το απόσπασμα (*Paradise Lost*, V. 791-3) στο πλαίσιο του παρόντος κειμένου, καθώς προέρ-

χεται από ένα λόγο του Σατανά, λόγο που ο Μίλτων λέει ότι εκφωνήθηκε «με συκοφαντική τέχνη από παραχαραγμένη αλήθεια» (770-1), σε μια σύναξη δαιμόνων.

Ο ίδιος ο Αύγουστος ήταν συνήθως αρκετά διακριτικός, ώστε ν' αποφεύγει να υπογραμμίζει τη δική του υπεροχή με τρόπο που να υπενθυμίζει δημόσια στους συγκλητικούς εκείνο που μερικοί από αυτούς θεωρούσαν ως υποταγή τους, ως *servitus* τους (στην κυριολεξία, «δουλεία»)· και όσοι από τους διαδόχους του που ήταν «καλοί αυτοκράτορες» (δηλαδή, αυτοκράτορες που επιδοκίμαζε η Σύγκλητος) συνέχισαν για μερικές γενιές την ίδια παράδοση. Κατά την πρώιμη Ηγεμονία ο συγκλητικός μπορούσε να ενοχλείται από τη «servitus» του, αλλά υπό έναν «καλό αυτοκράτορα» ένιωθε κανονικά την υποχρέωση να καταπνίξει τέτοια επικίνδυνα συναισθήματα. Αμφιβάλλω αν ο Πλίνιος ο Νεότερος, λογουχάρη, έκρυβε κάποιους πραγματικούς ενδοιασμούς όταν συνέτασσε στα 100 μ.Χ. τον πανηγυρικό του Τραϊανού για τον οποίο μίλησα πιο πάνω – που στον σημερινό αναγνώστη θα φανεί ίσως σε πρώτη ματιά ένα σιχαμερό ανέντιμο κείμενο· όμως ο Πλίνιος εξέφραζε ασφαλώς αυτό που πίστευε ότι ήταν απόλυτα ειλικρινή αισθήματα αφοσίωσης και ευγνωμοσύνης όταν δήλωνε ότι τώρα «ο Princeps δεν είναι υπεράνω των νόμων, αλλά οι νόμοι είναι υπεράνω του Princeps» (65.1)· πρβλ. υποκεφ. 6 αυτού του κεφαλαίου. Στον ίδιο λόγο ο Πλίνιος χαίρει για το γεγονός ότι ο Δίας μπορεί τώρα να είναι ήσυχος, αφού ανέθεσε στον αυτοκράτορα «το καθήκον να παίξει τον ρόλο του απέναντι σ' ολόκληρο το ανθρώπινο γένος» (80. 4-5). Το πιο αποκαλυπτικό απ' όλα είναι, ίσως, το απόσπασμα (στο 66. 2-5) που αρχίζει: «Μας έδωσες την εντολή να είμαστε ελεύθεροι: θα είμαστε» (*iubes esse liberos: erimus*). Τα λόγια που ακολουθούν δείχνουν ότι αυτή η ελευθερία είναι στην ουσία ελευθερία του λόγου, ένα δικαίωμα ιδιαίτερα ευπρόσδεκτο στους συγκλητικούς. Η αντίθεση, που, στη συνέχεια, ο Πλίνιος διαπιστώνει με την κατάσταση στο πρόσφατο παρελθόν, επί Δομητιανού, δείχνει ότι ακόμα και η ελευθερία του λόγου εξαρτιόταν πραγματικά από τον αυτοκράτορα. (Ο *Penegyricus* του Πλίνιου εκδόθηκε τελευταία, με μια καλή αγγλική μετάφραση της Betty Radice, στο τέλος του τόμου ΙΙ της βελτιωμένης επανέκδοσης, από τον οίκο Loeb, των Επιστολών του Πλίνιου, 1969). Ο διανοητικά πιο πολυεδρικός σύγχρονος του Πλίνιου Τάκιτος ήταν κάπου κάπου πολύ οξύτερος απέναντι στην Ηγεμονία, αλλά και αρκετά ρεαλιστής ώστε να καταλαβαίνει ότι αυτή αποτελούσε μιαν απόλυτη, αν και θλιβερή, αναγκαιότητα.

Θα ήταν ενδιαφέρον να είχαμε τη γνώμη του Κικέρωνα, δημόσια και ιδιωτική (ανάμεσά τους υπήρχε μεγάλη διαφορά), για την Ηγεμονία του Αυγούστου, την οποία δεν πρόλαβε να γνωρίσει. Έζησε κατά την πολύ πιο απροσχημάτιστη δικτατορία του Ιούλιου Καίσαρα, της οποίας και επέζησε λιγότερο από δύο χρόνια. Προσάρμοζε τη στάση του στα γούστα του κοινού κατά τις δημόσιες εμφανίσεις του, επιδεικνύοντας κάποτε (λογουχάρη στον λόγο του *Pro Marcello*) έναν προσποιητό ενθουσιασμό που ψεύτιζε τα αληθινά του αισθήματα· αλλά στις ιδιωτικές σχέσεις του, γράφοντας σε στενούς φίλους του, εκφραζόταν με μεγάλη κακεντρέχεια. Δεν ήταν μόνο η *libertas* που κατά τη γνώμη του και τη γνώμη των συγκλητικών συναδέλφων του έλειπε τώρα· χάθηκε ακόμα και η *dignitas*, διότι, λέει σε μια επιστολή του (*Ad fam.* IV. xiv.1), πώς μπορεί κανείς να αποκτήσει *dignitas* όταν δεν μπορεί ούτε να δράσει γι' αυτό που πιστεύει ούτε να το υποστηρίξει ανοιχτά; Μήπως λοιπόν ο Κικέρων ακολούθησε το παράδειγμα των ξακουστών εκείνων Ρωμαίων στωικών, ιδιαίτερα των Thrasea Paetus και Helvidius Priscus, οι οποίοι στις δεκαετίες του

60 και του 70 του 1ου αιώνα λογομάχησαν με τον Νέρωνα ή τον Βεσπασιανό και πλήρωσαν με τη ζωή τους την τόλμη τους; Ίσως. Αλλά ο Βρούτος, που γνώριζε καλά τον Κικέρωνα, έλεγε σε μια επιστολή προς τον φίλο τους Αττικό ότι ο Κικέρων δεν απέρριπτε τη *servitus*, αρκεί αυτή να συνοδευόταν με τιμές (*servitutem, honorificam modo, non aspernatur:* Cic. *Ep. ad Brut.* I.xvii. 4· πρβλ. 6· xvi. 1,4,8). Αυτή ήταν η στάση και της μεγάλης πλειονότητας των συγκλητικών. Λέγεται ότι ο αυτοκράτορας Τιβέριος συνήθιζε να εκφωνεί ένα φαρμακερό λογύδριο στα ελληνικά κάθε φορά που απερχόταν από την αίθουσα της Συγκλήτου, περιγράφοντας τους συγκλητικούς ως «ανθρώπους πρόθυμους να γίνουν δούλοι» (Tac. *Ann.* III. 65.3· πρβλ. I.7.1, 12.1 κτλ). Μια περίφημη φράση του Κικέρωνα *cum dignitate otium*[53], εκφράζει τέλεια το πολιτικό ιδεώδες που είχε από κοινού με τους άλλους *Optimates*· και άσχετα με το αν ο Κικέρων το βρήκε ή όχι να πραγματοποιείται στην Ηγεμονία του Αυγούστου, δεν έχω καμιά αμφιβολία ότι οι περισσότεροι από τους συγκλητικούς το θεωρούσαν πραγματωμένο. Η ακριβής σημασία της φράσης *otium cum dignitate* έχει πολύ συζητηθεί. Δέχομαι την αποκαλυπτική παράφραση του Brunt: «ένα ευνομούμενο κράτος όπου τα άτομα εκτιμούνται σύμφωνα με τον βαθμό τους σε μια ιεραρχική κοινωνική οργάνωση» (*SCRR* 124· ολόκληρο το απόσπασμα, σελ. 124-6, αξίζει να διαβαστεί)[54].

Είναι πλάνη, πιστεύω, να θεωρεί κανείς την πολιτική μεταβολή από τη Δημοκρατία στην Ηγεμονία ως «Ρωμαϊκή *Επανάσταση*» – τίτλος του μεγάλου βιβλίου του Syme, που ανέφερα πιο πάνω[55]. Υποστηρίχθηκε ότι αυτό που συνέβη ήταν «μια νίκη της Ιταλίας επί της Ρώμης» (Syme, *RR* 453), και ότι «η Ιταλία και τα μη πολιτικά στρώματα της κοινωνίας νίκησαν τη Ρώμη και τη ρωμαϊκή αριστοκρατία» (*RR* 8) – αν όμως αυτό αληθεύει, απ' οποιαδήποτε άποψη, αληθεύει *μόνον αν αγνοήσουμε τη συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού, που δεν είχε καμιά συμμετοχή σε μια τέτοια «νίκη»!* Ακριβώς όπως η πατρικιο-πληβεία ολιγαρχία της Μέσης Δημοκρατίας ήταν, από πολλές και σημαντικές απόψεις, ελάχιστα διαφορετική από την πατρικιακή ολιγαρχία την οποία διαδέχτηκε, έτσι και η άρχουσα τάξη της Ηγεμονίας διατήρησε (ή απέκτησε) πολλά από τα χαρακτηριστικά των υστεροδημοκρατικών προκατόχων της. Μικρή ήταν η αλλαγή στο οικονομικό σύστημα και όχι αξιόλογη στη γενική κοινωνική φυσιογνωμία της Ιταλίας, αν εξαιρέσουμε το γεγονός ότι η άρχουσα τάξη προερχόταν τώρα όλο και περισσότερο από τις ιταλικές πόλεις, αντί μόνο από την ίδια τη Ρώμη, μια εξελικτική πορεία που είχε αρχίσει ήδη επί Δημοκρατίας. Σύντομα, άτομα επαρχιακής καταγωγής μπήκαν στη Σύγκλητο, στην αρχή κυρίως από τη νότια Γαλατία και την Ισπανία, αλλά τον 2ο αιώνα (ύστερα από μια αργή διείσδυση) και από τις πλουσιότερες ελληνικές επαρχίες, προπαντός της Ασίας (βλ. III.2 και σημ. 11-12), καθώς κι από την Αφρική. Ακόμα και αυτοκράτορες ήταν μερικές φορές «επαρχιακής καταγωγής», με την έννοια ότι προέρχονταν από οικογένειες (κάποτε παλιές ιταλικές) που κατοικούσαν μόνιμα σε κάποιαν επαρχία: ο Τραϊανός γεννήθηκε στην Ιτάλικα της Ισπανίας, κοντά στη σημερινή Σεβίλλη, όπως ίσως και ο Αδριανός· ο Σεπτίμιος Σεβήρος προερχόταν από μιαν οικογένεια ιππέων της Μεγάλης Λέπτιδος στην Αφρική.

Πόσο πραγματική ήταν η αλλαγή ανάμεσα στη Δημοκρατία και στην Ηγεμονία ακόμα και στο πολιτικό πεδίο, είναι θέμα συζητήσιμο. Εγώ τη βλέπω ως τη συμπλήρωση κυρίως μιας πυραμίδας εξουσίας και πατρωνείας, που συνεπάγεται την τοποθέτηση της κορωνίδας – ομολογουμένως πολύ μεγάλης και βαριάς – στην κορυφή

του όλου καταπιεστικού δομήματος. Ο *άμεσος πολιτικός ρόλος του ταξικού αγώνα* σε τούτη την αλλαγή δεν ήταν ίσως, κατά τη γνώμη μου, κεντρικός· αλλά η ίδια η ύπαρξη των φτωχότερων τάξεων, ως εν δυνάμει πηγής αναταραχών και ως δεξαμενής για τη στρατολογία στρατιωτών από έναν επίδοξο δυνάστη, αποτελούσε έναν θεμελιακής σημασίας παράγοντα για να πεισθούν τελικά οι ανώτερες τάξεις της Ιταλίας να δεχτούν ως ανώτατο άρχοντα έναν άνθρωπο που ήξεραν ότι ήταν από προδιάθεση ολοκληρωτικά με το μέρος τους εναντίον κάθε λογής επανάστασης από τα κάτω. Τα ρωμαϊκά κατώτερα στρώματα σπάνια είχαν παίξει πολύ σημαντικό ρόλο στην πολιτική, και μόνο ως μέλη της παράταξης που υποστήριζε κάποιον πολιτικό τον οποίο πίστευαν ότι ήταν ένας *popularis*· και κατά την περίοδο του περάσματος προς την Ηγεμονία ήταν πραγματικά στο σύνολό τους πάρα πολύ ευχαριστημένα να αφήσουν τις πολιτικές τους τύχες στα χέρια του Οκτάβιου/Αυγούστου, τον οποίο – ως διάδοχο του μεγάλου *popularis*, του Ιούλιου Καίσαρα – θεωρούσαν εσφαλμένα ως πρόμαχό τους. Όταν πια η Ηγεμονία είχε τελείως σταθεροποιηθεί, ήταν πολύ αργά. Οι Έλληνες που είχαν ήδη συνηθίσει την Ελληνιστική βασιλεία δεν είχαν σοβαρούς λόγους να κρύβουν την πραγματικότητα της αυτοκρατορικής εξουσίας πίσω από δημοκρατική φρασεολογία: γι' αυτούς ο αυτοκράτορας ήταν ένας *βασιλεύς* (βλ. επόμενο υποκεφάλαιο). Δεν είχαν φυσικά άλλη εκλογή από το να δεχτούν την Ηγεμονία, που αποτελούσε γι' αυτούς μεγαλύτερο όφελος, παρά ζημία.

Έγινε πολύς λόγος, και με μπόλικο σαρκασμό, γύρω από τις ρωμαϊκές κατώτερες τάξεις που ικανοποιούνταν με «άρτον και θεάματα» – μια σκωπτική φράση του Ιουβενάλη, «panem et circenses» (X. 81), που βρήκε απήχηση και στους κατοπινούς αιώνες[56], (φοβούμαι πως ακόμα και ο Μαρξ είδε την κατάσταση με τούτο το πρίσμα, όπως όταν μιλάει, σε μια επιστολή του, για τους απαλλοτριωμένους αγρότες της Υστερορωμαϊκής Δημοκρατίας σαν για «έναν *όχλο* ακαμάτηδων αθλιότερων κι από τους πρώην "φτωχούς λευκούς" στον Νότο των Ηνωμένων Πολιτειών»)[57]. Προσωπικά, δυσκολεύομαι να καταλάβω γιατί τόσο πολλοί από αυτούς που έγραψαν για τον Ρωμαϊκό κόσμο θεώρησαν εξευτελιστικό για τον φτωχό Ρωμαίο να ενδιαφέρεται πριν από καθετί άλλο για ψωμί. Δεν βλέπω τον λόγο να νομίζω ότι η στάση του απλού λαού ήταν δυσάρεστα υλιστική ή πρόστυχη μόνον επειδή αυτός σκεφτόταν πρώτα να γεμίσει το στομάχι του. Οπωσδήποτε, το «ψωμί» (βλ. III.6) το έπαιρναν ταχτικά μόνο ένας περιορισμένος αριθμός της *plebs urbana* μέσα στην ίδια τη Ρώμη (και, επί Υστερης Αυτοκρατορίας, στην Κωνσταντινούπολη)· τρόφιμα και χρηματικά επιδόματα χορηγούνταν κατά διαστήματα και σε άλλες πόλεις. σε μικρή κλίμακα (και συχνά ο φτωχός είχε δικαίωμα σε μικρότερη μερίδα από τους πιο διακεκριμένους πολίτες· πρβλ. III. 6 ξανά)· οι φτωχοί της υπαίθρου δεν έπαιρναν ποτέ τέτοιο επίσημο επίδομα. Και ο αριθμός εκείνων που μπορούσαν να συχνάζουν στα «θεάματα», ακόμα και στη Ρώμη, όπως έδειξε ο Balsdon[58], ήταν μικρός σε σχέση με το μέγεθος του πληθυσμού της πρωτεύουσας. Το εναρκτήριο μάθημα του Alan Cameron, με τίτλο *Άρτος και Θεάματα: ο Ρωμαίος αυτοκράτορας και ο Λαός του* (1973), για το οποίο μίλησα στο V. 3, είναι πολύ διδακτικό και θα έπρεπε να διαβαστεί απ' όσους γαλουχήθηκαν με την παραδοσιακή εικόνα του «ρωμαϊκού όχλου» που διακατέχεται τάχα από την έμμονη ιδέα του «δωρεάν άρτου και θεάματος». Όπως λέει ο Cameron (σελ. 2-3), «Αυτός ο περίφημος ρέμπελος όχλος των χασομέρηδων, που ζουν παρασιτικά με έξοδα του κράτους, δεν είναι

παρά ένα πλάσμα της προκατάληψης της μεσαίας τάξης, τόσο της παλιάς όσο και της νεότερης». Και προσθέτει: «Δεν είναι φταίξιμο του λαού το γεγονός ότι τα δημόσια θεάματα – που αρχικά ήταν θρησκευτικές γιορτές – δίνονταν δωρεάν» –, άλλωστε έτσι γινόταν πάντοτε. Στην πραγματικότητα ο κίρκος (ιππόδρομος) και το θέατρο έπαιξαν μερικές φορές σπουδαίο πολιτικό σχεδόν ρόλο, στη διάρκεια της Ρωμαϊκής Ηγεμονίας και της Υστερης Αυτοκρατορίας[59], ένα θέμα που έθιξα ήδη στο V3. Η *plebs urbana*, οι πληβείοι της πόλης, και όχι ο πολύ μεγαλύτερος αριθμός των αγροτών, ήταν βεβαίως εκείνοι που βρίσκονταν στην καλύτερη θέση για να κάνουν αισθητή την επιρροή τους στη Ρώμη, έστω και μόνο ως ένα είδος «ομάδας πίεσης». Το πιο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό τους ήταν κυρίως η μεγάλη φτώχεια τους. Θα μπορούσαμε να πούμε για τους εργάτες και τους αγρότες που κινήθηκαν για την εκλογή του Μάριου ως ύπατου για το 107 π.Χ.[60] ότι «η περιουσία τους και η υπόληψή τους ήταν ενσαρκωμένες στα χέρια τους» (Sall., *BJ* 73.6). Το 63 ο Σαλλούστιος λέει για τη ρωμαϊκή *plebs* ότι δεν είχε άλλους πόρους, παρά μόνο τα τρόφιμα και τα ενδύματά της (*Cat.* 48.2· πρβλ. Cic. *IV Cat.* 17)· και όταν γράφει για τις απόπειρες που έκαναν για να σώσουν έναν από τους επαναστάτες εκείνου του χρόνου, τον P. Cornelius Lentulus Sura, «οι απελεύθεροί του και λίγοι πελάτες του», λέει ότι οι προσπάθειές τους στράφηκαν προς τους «εργάτες και δούλους» (*opifices atque servitia: Cat.* 50.1), σαν να ήταν δεδομένο ότι οι δύο ομάδες είχαν σχεδόν τα ίδια συμφέροντα. Μας είναι αδύνατο να πούμε πόσο μεγάλο ήταν το αίσθημα της συντροφικότητας μεταξύ των δούλων στη Ρώμη και της *plebs urbana*, που ένα μεγάλο τμήμα της φαίνεται να το αποτελούσαν απελεύθεροι. Σε μια περίπτωση, βέβαια, το 61 μ.Χ., ο απλός λαός της Ρώμης έκανε μια βίαιη αν και ατελέσφορη διαμαρτυρία κατά της μαζικής εκτέλεσης των δούλων τού Pedanius Secundus (Tac. *Ann.* XIV. 42-3: βλ. VII. 1), αλλά δεν γνωρίζω άλλη σημαντική μαρτυρία.

6

Η Ηγεμονία, ο αυτοκράτορας και οι ανώτερες τάξεις

Η Ρωμαϊκή Ηγεμονία ήταν ένας ασυνήθης και μοναδικός θεσμός. Ο Gibbon ήταν πολύ εύστοχος όταν έγραψε ότι το σύστημα της αυτοκρατορικής διοίκησης, όπως την οργάνωσε ο Αύγουστος, μπορεί να οριστεί ως

> μια απόλυτη μοναρχία καλυμμένη κάτω από τους τύπους μιας συμπολιτείας. Οι άρχοντες του Ρωμαϊκού κόσμου περιέβαλλαν τον θρόνο τους με σκοτάδι, έκρυβαν την ακαταμάχητη δύναμή τους, και ταπεινά διακήρυχναν πως οι ίδιοι είναι οι υπόλογοι υπουργοί τής Συγκλήτου, της οποίας τα σημαντικότερα διατάγματα αυτοί υπαγόρευαν και στα οποία υπάκουαν (*DFRE* I. 68).

(Όποιος διαβάσει Δίωνα Κάσσιο, LII. 31. 1-2, θα βρει έναν επιτυχή απόηχό του στο παραπάνω απόσπασμα του Gibbon).

Ένα από τα βασικά γνωρίσματα της Ελληνικής δημοκρατίας στην κλασική περίοδο, όπως έδειξα στο V. 2, ήταν ότι έκανε τον κάθε κάτοχο εξουσίας υπεύθυνον, υπόλογον, υποκείμενον σε εξέταση και έλεγχον από ολόκληρο το σώμα των πολιτών

ή από κάποιο δικαστήριο στο οποίο έχει μεταβιβάσει την κυριαρχική εξουσία του[1]. Αυτό ίσχυε και στη θεωρία και στην πράξη. Με τα Ελληνιστικά βασίλεια και τη Ρωμαϊκή Ηγεμονία φτάσαμε ήδη στην αντίθετη άκρη – για ποιο πράγμα ο βασιλιάς ή ο αυτοκράτορας θα καταδεχτεί να κάνει τον εαυτό του υπόλογο, ή πώς μπορεί να του αποδοθεί μια οποιαδήποτε ευθύνη; Στους λόγους του *Περί βασιλείας*, ο Δίων Χρυσόστομος, γράφοντας στα πρώτα χρόνια του 2ου αιώνα (και έχοντας υπόψη του πάνω απ' όλα τον Ρωμαίο αυτοκράτορα), ορίζει συγκεκριμένα τη *βασιλεία* ως εξουσία που «δεν είναι υπόλογη για τις ενέργειές της»: ο βασιλιάς και η μοναρχία του είναι *ανυπεύθυνοι* (III. 43· LVI.5)· ο βασιλιάς είναι «μεγαλύτερος από τους νόμους» (III.10), «υπεράνω των νόμων» (LXXVI.4)· μάλιστα, *νόμος είναι* το θέσπισμα του βασιλιά, το *δόγμα* του (III.43). Αυτό δεν ήταν η συνταγματική θεωρία της Ηγεμονίας, είναι όμως μια σωστή περιγραφή της πρακτικής της. Ένας σύγχρονός της μπόρεσε να πει (με σκωπτική βέβαια διάθεση) ότι ο Κλαύδιος, ο τρίτος των αυτοκρατόρων μετά τον Αύγουστο, «συνήθιζε να θανατώνει ανθρώπους με την ίδια ευκολία που ένας σκύλος κάθεται χάμω» (Seneca, *Apocoloc.* 10).

Δεν υποστηρίζω, βέβαια, ότι ο απέραντος Ρωμαϊκός κόσμος θα μπορούσε ποτέ να κυβερνηθεί με κάτι που να έμοιαζε δημοκρατία ελληνικού τύπου, η οποία στηριζόταν βασικά – για να το πούμε ωμά – στη διακυβέρνηση από λαϊκή μαζική συνέλευση, και δεν θα ήταν δυνατόν να εφαρμοστεί σε μεγάλη έκταση χωρίς οπωσδήποτε κάποια ανάπτυξη αντιπροσωπευτικών και ομοσπονδιακών θεσμών, πράγματα που δεν φαντάστηκαν ποτέ οι Έλληνες[2]. Ούτε υπέστησαν οι Έλληνες *πρόσθετην* απώλεια «ελευθερίας», απ' οποιαδήποτε άποψη, όταν η Ρωμαϊκή Δημοκρατία κατέρρευσε και όλοι μέσα στην επικράτεια έγιναν υπήκοοι ενός μόνου άρχοντα ο οποίος «δεν ήταν υπόλογος» για τις ενέργειές του. Είχαν χάσει ήδη την ελευθερία τους, πολλοί από αυτούς πάνω από εκατό χρόνια πρωτύτερα, έστω κι αν έχαιραν, σε διάφορους βαθμούς, μιας εσωτερικής αυτονομίας (βλ. V.3 και VI.4). Πολλοί σύγχρονοι μελετητές είδαν τη μεταλλαγή της Δημοκρατίας σε Ηγεμονία κυρίως από τη σκοπιά της Ρώμης και της ιταλικής άρχουσας τάξης. Οι επαρχίες υπάγονταν πάντοτε σε μιαν εξουσία που «δεν ήταν υπόλογη» *σ' αυτές*, και δεν υπάρχει λόγος να πιστέψουμε ότι η συντριπτική πλειονότητα των κατοίκων τους είδαν με κακό μάτι την αλλαγή. Στο προηγούμενο υποκεφάλαιο παρέθεσα τη γνώμη του Τάκιτου (*Απ.* I.2.2) ότι οι επαρχίες, έχοντας μάθει να δυσπιστούν στην «εξουσία της Συγκλήτου και του Λαού» δεν αντιτάχθηκαν στην επιβολή της Ηγεμονίας του Αυγούστου.

Η Ηγεμονία, μπορούμε να πούμε, κράτησε μερικές εκατοντάδες χρόνια, επειδή δεν υπήρχε ουσιαστική αλλαγή στον μοναρχικό χαρακτήρα της (όπως πιστεύω) όσο εξακολουθούσε να υπάρχει ο κεντρικός της έλεγχος – στη Δύση, μόνο μέχρι ορισμένο διάστημα στον 5ο αιώνα. Πόσον καιρό αναγνωρίζει κανείς ότι η «Υστερορωμαϊκή αυτοκρατορία» συνεχίστηκε στην Ελληνική Ανατολή είναι ζήτημα προσωπικής κρίσης· αλλά ακόμα κι αν προτιμά κανείς να μιλήσει για μια «Βυζαντινή Αυτοκρατορία» από ορισμένη χρονολογία, ας πούμε από τον 6ο αιώνα ή το πρώτο ήμισυ του 7ου, ο δεσποτικός χαρακτήρας του καθεστώτος ήταν βασικά ο ίδιος, όσο κι αν η εξωτερική του όψη ήταν πολύ διαφορετική σε μερικά σημεία. Ήταν μια μακριά συνήθεια για τους αγγλόφωνους να χαράσσουν μια διαχωριστική γραμμή μεταξύ «Ηγεμονίας» (Principate) και «Δεσποτείας» (Dominate), κατά την ενθρόνιση του αυτοκράτορα Διοκλητιανού το 284-5[3]. Πιστεύω ότι κάθε παρόμοια διάκριση, που

βασίζεται σε μιαν υποτιθέμενη ριζική (ή τουλάχιστον σημαντική) αλλαγή στη *φύση της αυτοκρατορικής εξουσίας* κατά τα τέλη του 3ου αιώνα, είναι παραπλανητική, διότι εκλαμβάνει την επίφαση ως πραγματικότητα. Δεν αρνούμαι ότι οι εξωτερικές μορφές της αυτοκρατορικής εξουσίας και η ορολογία με την οποία εκφραζόταν αυτή η εξουσία άλλαξαν βαθμιαία στη διάρκεια των πρώτων λίγων αιώνων προς την κατεύθυνση μιας ακόμα μεγαλύτερης αυταρχικότητας· αλλά ο αυτοκράτορας ήταν πάντοτε στην πραγματικότητα ένας απόλυτος μονάρχης, όσο κι αν ο ίδιος ή οι οπαδοί του ισχυρίζονταν το αντίθετο – ένας ισχυρισμός που, θα έλεγα, ήταν οπωσδήποτε πάντοτε ανειλικρινής. Προσωπικά, βεβαίως, βρίσκω σωστό να κάνω διάκριση ανάμεσα στην «Ηγεμονία» και στην «Ύστερη Αυτοκρατορία» («Haut-Empire» και «Bas-Empire»). Η χάραξη μιας τέτοιας διαχωριστικής γραμμής είναι χρήσιμη όχι μόνο ως ένας τρόπος να διακρίνουμε δύο διαφορετικές χρονολογικά εποχές: νέα στοιχεία πράγματι προστέθηκαν με τη βασιλεία του Διοκλητιανού και του Κωνσταντίνου, αλλά εκείνα που ήταν δημιουργικά και μείζονος και σταθερής σπουδαιότητας δεν ήταν τόσο η μεταβολή στη στάση τού άρχοντα όσο *μια εντατικοποίηση των μορφών εκμετάλλευσης*. Το Υστερορωμαϊκό *colonatus*, που υποβίβαζε μια μεγάλη αναλογία των ελεύθερων γεωργών σε δουλοπάροικους· ένα νέο φορολογικό σύστημα πολύ επαχθέστερο και – κατ' αρχήν – αποτελεσματικότερο· και μια πιο εκτεταμένη χρήση της στρατολογίας για τις ένοπλες δυνάμεις: αυτά ήταν τα χαρακτηριστικά που διέκριναν την «Ύστερη Αυτοκρατορία» από την «Ηγεμονία» και ενδιέφεραν περισσότερο την πλειονότητα του λαού και που απέκτησαν με την πάροδο του χρόνου μέγιστη σπουδαιότητα· ήταν αυτά που *απαιτούσαν* μια περαιτέρω αύξηση της εξουσίας και του γοήτρου του αυτοκράτορα, για να κατοχυρωθεί η αυξημένη δεσποτεία της άρχουσας τάξης. Πιο κάτω θα αναφερθώ σύντομα στην περαιτέρω υπερύψωση του αυτοκράτορα στους 6ο και 7ο αιώνες, ως αντίδραση στην εντεινόμενη πίεση που η αυτοκρατορία δεχόταν απέξω.

Πρόθεσή μου, σε τούτο το βιβλίο, είναι να αποκαλύψω τις πραγματικότητες της ζωής στον Ελληνικό (και Ρωμαϊκό) κόσμο – κυρίως επειδή αφορούσαν τη μεγάλη πλειονότητα του πληθυσμού – και όχι τις πολύ πιο ευχάριστες πλευρές αυτής της ζωής που έβλεπαν ή φαντάζονταν συνήθως οι άρχουσες τάξεις. Εξετάζοντας, επομένως, τη φύση της αυτοκρατορικής εξουσίας, ενδιαφέρομαι πολύ λιγότερο για τους εκλεπτυσμένους τρόπους με τους οποίους, λογουχάρη, η αυτάρεσκη ρωμαϊκή εικόνα του καλού άρχοντα διέφερε από – ή έμοιαζε με – το εξίσου μη πραγματικό ελληνιστικό πορτραίτο του ιδανικού βασιλιά, ή τις παραλλαγές που, στο διάβα των αιώνων, έγιναν στις περίτεχνες αντιλήψεις περί μοναρχίας που παρουσίασαν οι φιλόσοφοι και οι ρήτορες. Η έρευνα αυτών των ζητημάτων (μαζί και εκείνων της «αρχοντολατρίας») αξίζει ασφαλώς να συνεχιστεί, αν και έχουν ήδη μελετηθεί εξαντλητικά – σπάνια όμως με την ευθυκρισία και την οξυδέρκεια που θα επιθυμούσε κανείς – σε μνημειώδη έργα όπως το *Charisma. Studien zur Geschichte des antiken Herrscherkultes*, του Fritz Taeger (2 τόμοι, 1957 και 1960, περίπου 1.200 σελίδες), και το *Early Christian and Byzantine Political Philosophy: Origins and Background*, του Francis Dvornik (2 τόμοι, 1966, περίπου 1.000 σελίδες), για να μην αναφέρουμε πολλούς άλλους. Όποιος θέλει να διαβάσει μια σύντομη και σαφή έκθεση, που παρουσιάζει με μεγάλη συμπάθεια τις καλοπροαίρετες προθέσεις των αυτοκρατόρων, όπως αυτές εκφράζονται στην ίδια την προπαγάνδα τους, δεν έχει παρά να διαβάσει τη «Διάλεξη για την Ιστορία» που έδωσε το 1937 ο M. P. Charles-

worth, όπου μας λέει για την αυτοκρατορική προπαγάνδα ότι: «Ίσως θα ήταν ορθότερο να μην τη λέμε προπαγάνδα, αλλά προϊόν καλής θέλησης. Διότι επρόκειτο για πολύ νηφάλια και ειλικρινή προπαγάνδα, που δεν απομακρυνόταν πολύ από τα γεγονότα. Οι μεγάλοι αυτοκράτορες του 2ου αιώνα έπαιρναν πολύ στα σοβαρά την αποστολή τους και είχαν πλήρη επίγνωση των ευθυνών τους· όσα διακήρυχναν, τα οφέλη που περιέγραφαν, ήταν πραγματικά και συγκεκριμένα· έφεραν την ειρήνη, ανήγειραν μεγάλες οικοδομές και λιμενικές εγκαταστάσεις, εξασφάλισαν ησυχία, γαλήνη και ευτυχία... Η προπαγάνδα τους δεν ήταν υποσχέσεις για το άδηλο μέλλον, αλλά υπόμνηση αληθινών επιτεύξεων» (Charlesworth, VRE 20-1).

Σε αντιδιαστολή με τα πιο πάνω, θα προσπαθήσω πριν απ' όλα να δείξω πώς η αυτοκρατορική διακυβέρνηση συνέβαλε στη διατήρηση ενός συστήματος μαζικής εκμετάλλευσης της μεγάλης πλειονότητας από τις ανώτερες τάξεις.

Τελικά, τίποτα δεν είχε μεγαλύτερη σημασία για την αυτοκρατορία από την ικανότητα του αυτοκράτορα να διευθύνει την εξωτερική πολιτική και να ασκεί ενεργά την ανώτατη στρατιωτική διοίκηση που πάντοτε του ανήκε. Δεν ήταν απόλυτα αναγκαίο να είναι ο ίδιος παρών στο πεδίο της μάχης· αλλά η απευθείας διοίκηση του στρατού από έναν αυτοκράτορα που τύχαινε να είναι λαμπρός αρχιστράτηγος μπορούσε να εμπνεύσει θάρρος στα στρατεύματα, και ένας αυτοκράτορας που ήξερε κάτι από πολεμικές επιχειρήσεις, από πρώτο χέρι, είχε μεγαλύτερες δυνατότητες να κάνει σωστή επιλογή στρατηγών. Πολλοί αυτοκράτορες διηύθυναν προσωπικά πολεμικές εκστρατείες. Ο Τιβέριος και ο Βεσπασιανός ήταν λαμπροί στρατηγοί πριν να γίνουν αυτοκράτορες· ο Τραϊανός και ο Μάρκος Αυρήλιος, στη διάρκεια της βασιλείας τους είχαν οι ίδιοι την αρχηγία του στρατού στο πεδίο της μάχης· αργότερα, ιδιαίτερα στους δύο τελευταίους αιώνες, από τον Σεπτίμιο Σεβήρο (193 κ.ε.) ώς τον Θεοδόσιο Α' (που πέθανε το 395), πολλοί αυτοκράτορες διέθεσαν τον περισσότερο χρόνο τους σε εκστρατείες. Στο παρόν βιβλίο το μόνο που μπορώ είναι να δώσω έμφαση, χωρίς να μπω σε λεπτομέρειες, στην πολύ μεγάλη σπουδαιότητα του ρόλου του αυτοκράτορα σ' όλους τους κλάδους αυτού που αποκαλούμε εξωτερικές υποθέσεις, που περιλάβαιναν τις σχέσεις με τις ξένες δυνάμεις και τα πελατειακά κράτη, τη γενική εξωτερική πολιτική, τη διπλωματία, τη στρατηγική και τις πολεμικές επιχειρήσεις – για να μην αναφέρω την οργάνωση του στρατού και τη φορολογία που χρειάζεται για να καλυφθούν οι ανάγκες του. Βρίσκω παράξενο το γεγονός ότι μια πρόσφατη μεγάλης πνοής μελέτη, *The Emperor in the Roman World* (1977) του Fergus Millar, αγνοεί ουσιαστικά την οικονομική πολιτική και τη φορολογία, και κάνει μόνο μια βιαστική νύξη για τον ρόλο του αυτοκράτορα «ως διοικητή, και σε σχέση με τον στρατό, καθώς και τις πολυσύνθετες διπλωματικές σχέσεις του με ξένες δυνάμεις και εξαρτώμενους βασιλιάδες» ανάμεσα σε «πολλά άλλα στοιχεία που πρέπει να παίρνονται υπόψη σε οποιαδήποτε πλήρη ανάλυση ακόμα και των αρμοδιοτήτων ενός αυτοκράτορα, για να μην πω ολόκληρου του πολιτιστικού, κοινωνικού και πολιτικού συστήματος μέσα στο οποίο ζει» (*ERW* 617-18). Για τον Millar, «ο αυτοκράτορας ήταν αυτό που έκανε ο αυτοκράτορας» (*ERW* xi. & 6)· αλλά δεν πήρε αρκετά υπόψη του πόσο βαριές είναι οι μαρτυρίες που διαθέτουμε για το «τι έκανε ο αυτοκράτορας». Η αλήθεια είναι ότι δίνει κάτι που είναι σχεδόν μια *εις άτοπον αναγωγή* της δικής του στάσης όταν παραδέχεται ότι «αν ακολουθήσουμε τις μαρτυρίες μας, θα καταλήξουμε σχεδόν να πιστέψουμε πως πρωταρχικός ρόλος του αυτοκράτορα ήταν να ακροάται λόγους στην ελληνι-

κή»! (*ERW* 6). Αφήνοντας τον εαυτό του να επηρεάζεται υπερβολικά από την επιλογή που κάνει ο ίδιος ανάμεσα στα διάφορα είδη μαρτυριών που διασώθηκαν, ο Millar μιλάει για την «*απαραίτητη παθητικότητα* του ρόλου τον οποίο αναμένεται να έχει ο αυτοκράτορας», και λέει ότι «ο ρόλος του αυτοκράτορα σε σχέση με τους υπηκόους του ήταν *βασικά* να δίνει προσοχή στα αιτήματά τους και να κρίνει τις διενέξεις»· υποστηρίζει ακόμα ότι «τα γενικά έδικτα ήταν στην πραγματικότητα ένα σχετικά ελάσσον μέρος των αυτοκρατορικών καθηκόντων», απλώς διότι λίγα γενικά έδικτα διατηρούνται πάνω σε πέτρα πριν από το τέλος του 3ου αιώνα (*ERW* 6, 256-7, οι υπογραμμίσεις δικές μου). Βεβαίως δεν πρέπει να περιμένουμε να βρούμε αυτοκράτορες να ενδιαφέρονται ν' *αλλάξουν* τον κόσμο τους, με τον τρόπο που ενδιαφέρονται να το κάνουν πολλές σύγχρονες κυβερνήσεις. Η καινοτομία ήταν κάτι που οι ρωμαϊκές ανώτερες τάξεις πάντοτε φοβούνταν, και όταν αυτή γινόταν υπήρχε πιθανότητα να μεταμφιεστεί ως επάνοδος στην προγονική παράδοση, στον *mos maiorum* – όπως, πράγματι, η Ηγεμονία του Αυγούστου παρουσιάστηκε ως αποκατάσταση της Δημοκρατίας. Μπορούμε να συμφωνήσουμε με τον Millar ότι «η φύση των προσωπικών δραστηριοτήτων του αυτοκράτορα, και των υλικών και κοινωνικών πλαισίων μέσα στα οποία αυτές διεξάγονταν, ήταν τέτοια ώστε να αποκλείει την εισήγηση για αλλαγές ως κανονικό και αναγκαίο καθήκον» (*ERW* 271). Υπήρχαν γι' αυτό σοβαροί λόγοι: η ρωμαϊκή άρχουσα τάξη ως σύνολο ανταποκρινόταν τέλεια στον ορισμό του «συντηρητικού» (βρετανικού τύπου) που έδωσε τελευταία μια κορυφαία ακαδημαϊκή προσωπικότητα του Συντηρητικού Κόμματος, ο λόρδος Blake, κοσμήτωρ του Queen's College, στην Οξφόρδη. Ο Blake, κρίνοντας, στο *Times Literary Supplement*, μια βιογραφία τού Balfour, παρέθεσε την απάντηση τού Balfour σε μιαν ερώτηση της Beatrice Webb: «Είμαι ένας συντηρητικός. Θέλω να διατηρήσω τους υπάρχοντες θεσμούς». Και ο Blake προσθέτει μια γνώμη με την οποία μπορούμε οι πάντες να συμφωνήσουμε ολόψυχα: «Αυτός είναι, στο κάτω κάτω, ο σοβαρότερος λόγος που είναι κανείς συντηρητικός, και αναμφίβολα αυτή είναι η αιτία που η συντριπτική πλειοψηφία των Συντηρητικών ψηφίζει όπως ψηφίζει» (*TLS* 4031, 27 Ιουνίου 1980, σελ. 724. Πρβλ. Αύγουστος, αναφέρεται από τον Μακρόβιο, *Sat.*, II.iv.18, όπως παραθέτω στο υποκεφ. 5 αυτού του κεφαλαίου). Πρέπει να προσθέσω, στο ενεργητικό του Millar, ότι δεν προσπαθεί ποτέ να εισαγάγει κανένα ελαφρυντικό στην αυταρχική φύση της θέσης του αυτοκράτορα, από την αρχή ώς το τέλος της περιόδου που πραγματεύεται το βιβλίο του (από τη μάχη του Άκτιου ώς τον θάνατο του Κωνσταντίνου, δηλαδή από το 31 π.Χ. ώς το 337 μ.Χ). Ωστόσο, δεν κάνει καμιά προσπάθεια να εξηγήσει την κοινωνική βάση της Ηγεμονίας, ή πώς έγινε η μεταβίβαση της εξουσίας, ή έστω γιατί μια μοναρχία, τόσο αντίθετη με τη ρωμαϊκή αριστοκρατική παράδοση, είχε γίνει αναγκαία.

★ ★ ★ ★ ★

Οι λέξεις που συνήθως χρησιμοποιούνται στη λατινική για να δηλώσουν τον αυτοκράτορα και την εξουσία του, δηλαδή *princeps* και *principatus*[4], δεν ήταν επίσημοι τίτλοι[5] αλλά όροι οικείοι ήδη από την Ύστερη Δημοκρατία, που αναφέρονταν στο εξαιρετικό γόητρο, στην κοινωνική υπόληψη και στην επιρροή που πέτυχε ένας – ή ο – προύχων (ή, με το principes στον πληθυντικό, προύχοντες), κανονικά με βαθμό υπάτου, και διαλέγονταν προσεχτικά από τον Αύγουστο, για ν' αποφεύγεται

οποιαδήποτε μοναρχική κηλίδα. Στην αφήγηση των επιτευγμάτων του, την *Res Gestae* του, ο Αύγουστος μιλάει για τη βασιλεία του με τη φράση «όταν ήμουν Princeps» (*me principe*)[6]. Έκανε επίσης μια σπουδαία διάκριση μεταξύ της *auctoritas*[7] (κύρους) του και της *potestas* (δύναμης, εξουσίας) του (*RG* 34.3)[8]. Η τελευταία λέξη δηλώνει νόμιμες εξουσίες που παρέχονται νόμιμα: μπορεί λογικά να μεταφραστεί «εξουσία». Για την *auctoritas* δεν υπάρχει αγγλικό συνώνυμο: ίσως ένας συνδυασμός του «prestige» (γόητρο) και της «influence» (επιρροή) αποδίδει καλύτερα το νόημά της. Στη *Res Gestae* (34.3) ο Αύγουστος θέλησε να δώσει έμφαση στην ανώτερη *auctoritas* του και να παρουσιάζει, όχι και τόσο έντιμα, την *potestas* του ως ελάχιστης σημασίας, ενώ στη πραγματικότητα ήταν εξίσου ασυναγώνιστη. Μια φράση από τον λόγο του Κικέρωνα εναντίον του L. Calpurnius Piso Caesoninus (του 55 π.Χ.), που περιγράφει ένα επεισόδιο το οποίο συνέβη στα τέλη του 61, εικονίζει τέλεια την αντίθεση μεταξύ των δύο προσόντων. Ο Q. Caecilius Metellus Celer, που είχε απλώς υποδειχθεί για ύπατος (για το 60) και δεν διέθετε επομένως *potestas*, αλλά ήταν άνθρωπος με μεγάλο γόητρο, απέτρεψε τη διεξαγωγή κάποιων αθλητικών αγώνων που διέταξε ένας δήμαρχος αψηφώντας σχετικό κανονισμό της Συγκλήτου. «Εκείνο που δεν μπορούσε ακόμα να πετύχει με την *potestas* [τη νόμιμη εξουσία]», λέει ο Κικέρων, «το πέτυχε με την *auctoritas*» (*In Pis.* 8). Η *auctoritas* ενός Ρωμαίου ήταν η ικανότητά του να εμπνέει σεβασμό και υπακοή χάρη στη συσσώρευση προσωπικών προσόντων (συμπεριλαμβανομένης, βέβαια, και της επιφανούς καταγωγής του) και στο ιστορικό των επιτευγμάτων του, άσχετα από νόμιμες εξουσίες. Από την άποψη αυτή, κανένας Ρωμαίος δεν ξεπέρασε ποτέ τον Αύγουστο.

Όπως θα δούμε αμέσως, οι Έλληνες πολύ σύντομα κατέληξαν να χρησιμοποιούν για τον αυτοκράτορα – ακόμα κι όταν απευθύνονταν σ' αυτόν – τη δική τους λέξη για τον νόμιμο βασιλιά, *βασιλεύς* (και για τη μοναρχία του, τον όρο *βασιλεία*)· ενώ στη λατινική οι αντίστοιχες λέξεις, *rex* και *regnum*, αποφεύγονταν επιμελώς στη διάρκεια της Δημοκρατίας και της Ηγεμονίας, πάρεξ με την έννοια της κατάχρησης εξουσίας, όπως όταν ο Κικέρων καταγγέλλει τον Τιβέριο Γράκχο ότι απέβλεπε στο *regnum* (βλ. το τέλος του υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου), ή όταν γράφει για το καθεστώς στο οποίο ο Σύλλας ήταν προσωπικά κυρίαρχος και που το χαρακτηρίζει «Sullanum regnum» (*Ad Att.* VIII. xi. 2· IX. vii.3). Κατά τον Κικέρωνα, μετά την αποπομπή του Ταρκήνιου (όταν εγκαθιδρύθηκε η Δημοκρατία) ο λαός της Ρώμης δεν ανεχόταν ούτε ν' ακούσει τον τίτλο «βασιλεύς» (*nomen regis audire non poterat: De rep.* II. 52· πρβλ. III. 47) – μια γνώμη που ήταν βέβαια σωστή σε ό,τι αφορά τη ρωμαϊκή άρχουσα τάξη, για τη στάση της οποίας, και μόνο, έχουμε επαρκείς πληροφορίες. Χρησιμοποιούσε τον όρο *rex* μόνο για ξένους βασιλιάδες (τόσο των ανεξάρτητων κρατών, όπως της Παρθίας, όσο και των υποτελών της Ρώμης), ή ως το εξυπονοούμενο συνώνυμο του ελληνικού *τύραννος*. Δεν γνωρίζω παρά μόνο μια σπουδαία εξαίρεση σε τούτον τον κανόνα στη διάρκεια της Ηγεμονίας: τον Σενέκα, ο οποίος, στο έργο του *De clementia*, απευθυνόμενος στον Νέρωνα, το 55-6 (και επηρεασμένος πολύ από τις ελληνιστικές ιδέες), επανειλημμένα χρησιμοποιεί τις λέξεις *rex* και *regnum* με καλή έννοια, σμίγοντας *rex* και *princeps*, στον ενικό ή στον πληθυντικό, γράφοντας τη λέξη *rex* ως καθαρό συνώνυμο του *princeps*, ή του *imperator*, και χρησιμοποιώντας τη λέξη *rex* αντί της λέξης αυτοκράτωρ, δίχως μάλιστα να απευθύνεται σ' αυτόν με τούτον τον ατυχή τίτλο[9]. Στο έργο του *De beneficiis*, ο Σενέκας φτάνει να πει ότι η καλύτερη κατάσταση ενός κράτους είναι

υπό ένα δίκαιο βασιλέα (*cum optimus civitatis status sub rege iusto sit*, II.xx.2)[10]. Δεν μπορώ παρά να συμφωνήσω με όσα είπε σχετικά με τούτο το θέμα η Miriam Griffin στο βιβλίο της για τον Σενέκα[11], απλώς θα προσθέσω ότι μπορεί κανείς να σκεφτεί πως αν ο Σενέκας ζούσε έναν αιώνα νωρίτερα ή αργότερα, υπό τον Αύγουστο ή τον Τραϊανό, θα χρησιμοποιούσε ίσως φειδωλότερα τον όρο *rex* και τα συγγενικά του· ίσως να απέφευγε να αντιπαραθέσει *reges* και *tyranni* (όπως στο *De clem.* I. xi. 4· xii. 3· *Epist. mor.* 114. 23-4) και να προτιμούσε να μιλήσει για μιαν αντίθεση μεταξύ *principatus* και *dominatio*, όπως έκανε ο Πλίνιος ο Νεότερος το 100 μ.Χ. στον *Panegyricus* του (45.3), από τον οποίο παρέθεσα απόσπασμα στο προηγούμενο υποκεφάλαιο αυτού του κεφαλαίου[12].

Τελικά, ωστόσο, *rex* και *regnum* έγιναν επιτρεπτοί χαρακτηρισμοί της αυτοκρατορικής εξουσίας στη λατινική Δύση, όπως *βασιλεύς* και *βασιλεία* ήταν πάντοτε στην ελληνική Ανατολή (βλ. επόμενη παράγραφο). Γύρω στο έτος 400 ο ποιητής Κλαυδιανός αποκρούοντας την άποψη ότι η εξουσία ενός ανώτερου Princeps ήταν *servitium* (ολική πολιτική υποτέλεια, κυριολεκτικά «δουλεία»), συνέχισε λέγοντας: «Ποτέ η ελευθερία δεν εκτιμήθηκε τόσο όσο υπό έναν καλό *rex*» (*Stil.* III. 113-15)[13]. Κι αν υποκύψουμε στον πειρασμό ν' απορρίψουμε τον Κλαυδιανό ως έναν αλεξανδρινό Έλληνα που έγραφε στα λατινικά και σε στίχους, μπορούμε να στραφούμε σ' έναν δυτικό χριστιανό συγγραφέα της ίδιας περιόδου (τα τελευταία χρόνια του 4ου αιώνα και τα πρώτα του 5ου), τον Σουλπίκιο Σεβήρο από την Ακουϊτάνια, που πολύ συχνά χρησιμοποιεί τον όρο *rex* για έναν αυτοκράτορα, ως εναλλακτική λέξη για τον *imperator* και *princeps*· και οι τρεις εκφράσεις εμφανίζονται μαζί σε μια μόνη σύντομη φράση (*Chron.* II. 42.6· πρβλ. *Vita S. Martin* 20.1-7 κ.λπ.) Δεν γνωρίζω πότε πρωτοαναφέρεται για έναν αυτοκράτορα ότι ονομάζει την εξουσία του *regnum* σε επίσημο κείμενο, αλλά υπάρχει ένα σαφές παράδειγμα στον λόγο τού αυτοκράτορα Μαϊοριανού προς τη ρωμαϊκή Σύγκλητο το 458 (*Nov. Major.* I. 1). Τα πρώτα λόγια του ήταν ότι η Σύγκλητος και ο στρατός τον ανακήρυξαν *imperator*· και στην επόμενη πρόταση χρησιμοποιεί επίσης τους καθιερωμένους από την παράδοση όρους, χαρακτηρίζοντας την εξουσία του ως ένα *principatus* και το κράτος ως μια *res publica*. Ωστόσο, στη δεύτερη αυτή πρόταση μιλάει και για το *regnum* του (με τη θεσμική, όχι τη γεωγραφική, έννοια), μια λέξη που χρησιμοποιείται τώρα χωρίς ντροπή, όχι μόνον από τον ίδιο τον αυτοκράτορα αλλά και από τον εγκωμιαστή του – ή «ποιητή, αν μπορούμε να εξευτελίσουμε το ιερό τούτο όνομα», όπως λέει ο Gibbon (*DFRE* IV. 13) – κατά τον οποίο «ordo omnis *regnum* dederat, plebs, curia, miles, Et collega simul». Ο εγκωμιαστής, ή ποιητής, είναι ο Σιδώνιος Απολλινάρης (*Carm.* V. 387-8), αργότερα επίσκοπος, και χαρακτηρίζεται από τον Stein ως «pour nous le dernier poète et prosateur latin de l' Antiquité» (*HBE* I² i. 369).

Ο στερεότυπος τίτλος που χρησιμοποιούσαν συνήθως οι Έλληνες για τον *imperator* ήταν *αυτοκράτωρ*. Το πράγμα είναι καθαυτό ενδιαφέρον, διότι ο ελληνικός όρος, αν και όχι πολύ φορτισμένος με στρατιωτική σημασία, τονίζει το αυθαίρετο στοιχείο στην εξουσία του κατόχου τού *imperium*, με τρόπο που μόνον ακροθιγώς το κάνει ο τίτλος του *imperator*, και δεν το κάνει καθόλου ο τίτλος του *princeps*. Οι Έλληνες μιλούσαν επίσης για τον αυτοκράτορα ως για τον *βασιλέα* τους. Ο ποιητής Αντίπατρος από τη Θεσσαλονίκη μιλάει για τον Αύγουστο ως για τον *βασιλέα* του σ' ένα ποίημα (*Παλατ. Ανθολ.* X. 25) που έγραψε πιθανόν το 9 π.Χ. (ή ίσως λίγα χρόνια αργότερα)[14]. Λέγεται μερικές φορές ότι η λέξη *βασιλεύς* δεν χρη-

σμοποιείται για τον αυτοκράτορα στον πεζό λόγο πριν από τον 2ο αιώνα[15]· αυτό όμως είναι ανακριβές. Ο Στράβων, που έγραφε στην εποχή του Τιβέριου, μου φαίνεται ότι χρησιμοποιεί σ' ένα χωρίο τον όρο *βασιλεύς* αντί του *imperator* (XVII.i. 12, σελ. 797)· κι αν ακόμα αυτό είναι λάθος, δεν χωράει αμφιβολία ότι ο Ιώσηπος στο έργο του *Περί του Ιουδαϊκού πολέμου* (που χρονολογείται στη δεκαετία του 70 και γράφτηκε αρχικά στην αραμαϊκή), χρησιμοποιεί τον όρο αυτό για τους αυτοκράτορες σε κάμποσες περιπτώσεις[16]. Ο Δίων Χρυσόστομος επίσης χρησιμοποιεί το όνομα *βασιλεύς* και το ρήμα *βασιλεύειν* για τους Ρωμαίους αυτοκράτορες[17], ιδιαίτερα σ' ένα λόγο που χρονολογείται πιθανότατα στις αρχές της δεκαετίας του 70 και πάντως όχι αργότερα από τη δεκαετία του 80 (XXXI. 150, 151)[18]. Τα κείμενα της Καινής Διαθήκης, αναφέρονται μερικές φορές στους αυτοκράτορες ως *βασιλείς*[19]. Στη διάρκεια του 2ου και του 3ου αιώνα η χρήση του *βασιλεύς* και των συγγενικών του για τους αυτοκράτορες έγινε όλο και πιο συνηθισμένη[20]. Ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον χωρίο είναι του Αππιανού, *Praef.* 6 (πρβλ. 14): η Ρωμαϊκή Δημοκρατία, μας λέει, ήταν μια *αριστοκρατία* μέχρις ότου ο Ιούλιος Καίσαρ αυτοανακηρύχθηκε *μόναρχος*, ενώ διατήρησε το *σχήμα* και το *όνομα* της *πολιτείας* (τη *res publica*: μπορούμε να μεταφράσουμε «την Πολιτεία»). Αυτή τη μορφή διακυβέρνησης, υπό έναν άνθρωπο, ο Αππιανός την είδε να διατηρείται μέχρι την εποχή που έγραφε, στο δεύτερο τέταρτο του 2ου αιώνα. Οι Ρωμαίοι, συνεχίζει, αποκαλούν τους κυβερνήτες τους όχι *βασιλείς* αλλά *αυτοκράτορες* (ο Αππιανός εννοεί βέβαια «όχι *reges*, αλλά *imperatores*»), «αν και στην πραγματικότητα είναι *βασιλείς* απ' όλες τις απόψεις». Οι Έλληνες, απευθυνόμενοι σ' έναν αυτοκράτορα στη δική τους γλώσσα, τον αποκαλούν συχνά «βασιλέα»· και ο νομικός του 2ου αιώνα Μαικιανός, σ' ένα απόσπασμα που διασώθηκε στους *Πανδέκτες*, αναφέρει μιαν παράκληση που απευθύνει ο Ευδαίμων από τη Νικομήδεια στον αυτοκράτορα Αντωνίνο τον Ευσεβή (138-161) αρχίζοντας με τις λέξεις «Κύριε βασιλεύ Αντωνίνι» (*Dig.* XIV.ii 9)[21]. Στις αρχές του 3ου αιώνα αρχίζουμε να βρίσκουμε αυτοκράτορες να ονομάζουν την εξουσία τους *βασιλεία* όταν γράφουν σε Έλληνες (βλ. Millar, *ERW* 417, 614), αλλά για αρκετούς αιώνες δεν υιοθέτησαν σαφώς το *βασιλεύς* ως επίσημο τίτλο τους. Ο Συνέσιος από την Κυρήνη, απευθυνόμενος στον ανατολικό αυτοκράτορα Αρκάδιο το 399 σε μια πραγματεία *Περί βασιλείας* (στα λατινικά *De regno*), έλεγε ακόμα ότι οι αυτοκράτορες, ενώ ο κόσμος τους έλεγε, όπως άρμοζε, *βασιλείς*, οι ίδιοι προτιμούσαν να αυτοτιτλοφορούνται *αυτοκράτορες* (§ 13, στην *MPG* LXVI. 1085). Μόνον με τον Ηράκλειο, στις αρχές του 7ου αιώνα, βρίσκουμε μια νέα αυτοκρατορική τιτλοφορία όπου αυτός ο αυτοκράτορας και ο γιος του αυτοαποκαλούνται (στην ελληνική) *πιστοί εν Χριστώ αύγουστοι* και ύστερα, από το 629 και εφεξής, ως *πιστοί εν Χριστώ βασιλείς*[22]. Όσοι καταλαβαίνουν τα ελληνικά μπορούν να διασκεδάσουν διαβάζοντας τα πρώτα έξι κεφάλαια ή υποκεφάλαια (πέντε μόνο σελίδων) από το περίεργο έργο του Ιωάννου Λυδού, *Περί πολιτικών αρχών*, γνωστό συνήθως με τον λατινικό τίτλο του *De magistratibus populi Romani*, γραμμένο αμέσως μετά το μέσον του 6ου αιώνα, επί βασιλείας Ιουστινιανού[23]. Ο Ιωάννης, ενθουσιώδης λάτρης της λατινικής, φλεγόταν να δείξει ότι ήταν κάτοχος της γλώσσας αυτής και ότι είχε τέλεια γνώση (στην πραγματικότητα πενιχρότατη) της πρώιμης ιστορίας των ρωμαϊκών θεσμών, από την εποχή του Ρωμύλου (αν όχι του Αινεία!) και εφεξής. Χρησιμοποιεί συνήθως την ελληνική λέξη *βασιλεύς* με την έννοια του λατινικού *princeps*, και ως το αντίθετο τού *τύραννος*. Για τους πρώτους

βασιλείς της Ρώμης, που γι' αυτόν ήταν *τύραννοι*, χρησιμοποιεί μια ελληνική μεταγραφή, *rèx (ρήξ)*, που είχε αρχίσει να χρησιμοποιείται κάπου κάπου τον 4ο αιώνα.

★ ★ ★ ★ ★

Η αυτοκρατορία ήταν επικεντρωμένη στον αυτοκράτορα. Ο ρόλος του ήταν πάντοτε πρωτεύων, αλλά από τα μέσα του 3ου αιώνα και πέρα, όταν οι επιδρομές των βαρβάρων άρχισαν να απειλούν το ίδιο το δόμημα της αυτοκρατορίας, και όταν τα κοινωνικά κακά που έτρεφε το καθεστώς μέσα στους κόλπους του έγιναν πιο εμφανή και κατάφωρα επιβλαβή, η προσωπική ικανότητα του αυτοκράτορα, πάνω απ' όλα στη στρατιωτική σφαίρα, απέκτησε πολύ μεγαλύτερη σπουδαιότητα. Η Ρώμη του πρώτου αιώνα ήταν αρκετά ισχυρή για να «σηκώνει» έναν Καλιγούλα ή έναν Νέρωνα, και η Ρώμη του 2ου αιώνα έναν Κόμμοδο· η Ρώμη όμως του τέλους του 3ου και του 4ου αιώνα δεν μπορούσε να επιτρέπει στον εαυτό της τέτοιες επικίνδυνες πολυτέλειας, καθώς μάλιστα ο αυτοκράτορας ήταν τώρα πιο δεσποτικός από ποτέ. Η ανάγκη δημιούργησε τους άνδρες: για λίγο πάνω από εκατό χρόνια, από την άνοδο στον θρόνο του Διοκλητιανού το 284 ώς τον θάνατο του Θεοδοσίου Α' το 395, μια σειρά από πολύ ικανές, κατά το πλείστον, και μερικές φορές ηρωϊκές προσωπικότητες κατέλαβαν τον αυτοκρατορικό θρόνο. Για τους Ελληνορωμαίους, όπως τον Αμμιανό Μαρκελλίνο (στα τέλη του 4ου αιώνα), περιττό να το πούμε, δεν ήταν διανοητή άλλη λύση από την εξουσία ενός αυτοκράτορα. Όπως λέει ο Αμμιανός (XIX. xii. 17), «Η ασφάλεια του νόμιμου Princeps, του πρόμαχου και υπερασπιστή των καλών ανθρώπων, από τον οποίον εξαρτάται η ασφάλεια των άλλων, πρέπει να προστατεύεται με τις ενωμένες προσπάθειες όλων» και «κανένας μυαλωμένος άνθρωπος δεν μπορεί να έχει αντίρρηση» στο ότι στη διερεύνηση του εγκλήματος της προδοσίας (*crimen maiestatis*) το Ρωμαϊκό Δίκαιο δεν επέτρεπε ούτε για τους μέγιστους άνδρες τη συνηθισμένη απαλλαγή τους από τα βασανιστήρια, που τώρα επιβάλλεται σαν κάτι τετριμμένο σε μέλη των κατώτερων τάξεων τα οποία δικάζονται σύμφωνα με τον νόμο (βλ. VIII.1). Η αχρείαστη υπεροψία σ' έναν αυτοκράτορα ήταν άτοπη, και όταν ο αυτοκράτορας διοικούσε τα στρατεύματά του στο πεδίο της μάχης, μπορούσε να συμπεριφέρεται σαν οποιοσδήποτε μεγάλος στρατηγός και δεν χρειαζόταν να κρατάει πολύ μεγάλη απόσταση από τους άνδρες του. Ο Αμμιανός προφανώς κρίνει ως αρετή του αυτοκράτορα Ιουλιανού το γεγονός ότι, όταν αυτός και ο στρατός του βρίσκονταν σε μεγάλες δυσκολίες κατά τις τελευταίες φάσεις της περσικής εκστρατείας του το 363, «δεν είχε εκλεκτά εδέσματα στο δείπνο του, σύμφωνα με τα ήθη της βασιλείας [*ex regio more*], αλλά μία πενιχρή μερίδα χορτόσουπας κάτω από τους χαμηλούς ιστούς μιας σκηνής» (XXV.ii.2). Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις ήταν απαραίτητη η πλήρης επιβλητικότητα. Και είναι ενδιαφέρον να διαπιστώνουμε ότι ο Αμμιανός εγκωμιάζει τον Κωνστάντιο Β' (προς τον οποίο είναι συχνά επικριτικός) διότι «διατήρησε με κάθε τρόπο το γόητρο της αυτοκρατορικής μεγαλειότητας, η δε ανδρεία και υψηλοφροσύνη του περιφρονούσε τη δημοτικότητα» (XXI.xvi. 1), ενώ επικρίνει τον προσφιλή του Ιουλιανό διότι, όταν αυτός έμαθε για την άφιξη τού «φιλόσοφου» Μαξίμου του Εφέσιου, τον οποίο πολύ εθαύμαζε, πήδηξε στη μέση της διεξαγωγής μιας δίκης, στην οποία ασκούσε καθήκοντα δικαστή, και έτρεξε να υποδεχτεί και να φιλήσει τον άνδρα (XXII.vii.3). Στο τέλος της πληθωρικής αφήγησής του για την είσοδο του Κωνστάντιου Β' στη

Ρώμη το 357, ο Αμμιανός κάνει αυτό που ίσως να φαίνεται από πρώτη ματιά σαν ειρωνικό σχόλιο για την προσωπικότητα και τη συμπεριφορά του αυτοκράτορα:

> Επενφημούμενις ως Αύγουστος, δεν ταράχθηκε ποτέ όταν οι κραυγές του πλήθους αντηχησαν σαν όρυντή από τους λόφους και τις ακτές: έδειξε πως ήταν ο ίδιος άνθρωπος, και ακριβώς τόσο ατάραχος, όσο κι όταν ήταν στις επαρχίες του. Διότι έσκυβε καθώς περνούσε δια μέσου υψηλών πυλών (αν και ήταν πολύ κοντόσωμος), και, λες κι ο λαιμός του ήταν κολλημένος, είχε πάντα τη ματιά του κατευθείαν μπρος και δεν έστρεφε το πρόσωπό του δεξιά ή αριστερά· και – λες κι ήταν λαξευμένη μορφή – δεν εθεάθηκε ποτέ να γέρνει το κεφάλι όταν ο τροχός της άμαξας αναπηδούσε, ή να φτύσει, ή να σκουπίσει ή να τρίψει το πρόσωπο ή τη μύτη του, ή να κινήσει το χέρι του. Μολονότι επρόκειτο για μια μελετημένη «πόση εκ μέρους του, ωστόσο αυτά και άλλα γνωρίσματα της εσώτερης ζωής του ήταν σημάδια μιας ασυνήθιστης δύναμης χαρακτήρα – ή αυτό τουλάχιστον έδειχναν – που αποτελούσε αποκλειστικά δικό του χάρισμα (XVI.x. 9-11· πρβλ. XXI. xvi.7).

Δεν υπάρχει καμιά ειρωνεία σε τούτο το απόσπασμα: ο Κωνστάντιος φερνόταν ακριβώς όπως έπρεπε να φέρνεται ένας αυτοκράτορας. Η ατμόσφαιρα είχε δίχως άλλο αλλάξει από τον 1ο αιώνα, όταν η αυτοκρατορική αλαζονεία και αδιαφορία στιγματιζόταν ως ξένη προς την *civilitas* που περίμενε κανείς από έναν Princeps· αλλά η ουσιαστική πραγματικότητα, κατ' αντίθεση προς την εξωτερική επίδειξη, παρέμεινε περίπου όπως ήταν πάντοτε. Είναι πάντως στο ενεργητικό των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, κατά την περίοδο που καλύπτεται από τούτο το βιβλίο, ότι ποτέ δεν περιέγραψαν τον εαυτό τους με τον κωμικά πομπώδη τρόπο που χαρακτήριζε τους Πέρσες ομολόγους των. Στην εκδοχή που δίνει ο Αμμιανός της αλληλογραφίας τους το 358, ο βασιλιάς Σαπούρ Β' της Περσίας και ο αυτοκράτορας Κωνστάντιος Β' αποκαλούσαν ο ένας τον άλλον «αδελφό»· αλλά ο Σαπούρ, στην αλαζονική επιστολή του προς τον Κωνστάντιο, αυτοτιτλοφορείται «βασιλεύς των βασιλέων, σύντροφος των άστρων, αδελφός του Ήλιου και της Σελήνης», ενώ ο Κωνστάντιος, στην υπερήφανη απάντησή του αυτοπεριγράφεται ως «νικητής στη στεριά και στη θάλασσα, αΐδιος Αύγουστος» (XVII.v. 3.10).

★ ★ ★ ★ ★

Κάπου κάπου, σε σύγχρονα βιβλία συναντάμε τη βαθιά λεθεμένη ιδέα ότι υπήρχε μια *αναγκαία* και βαθιά ριζωμένη αντιπαλότητα μεταξύ αυτοκράτορα και «Συγκλήτου» ή «αριστοκρατίας». Πρόσφατο παράδειγμα: ένα άρθρο του Keith Hopkins (EMRE = *SAS*, επμ. Finley, 103-20), που μιλάει ξανά και ξανά για «ένταση», «αντιπαλότητα» ή «εχθρότητα» μεταξύ αυτοκράτορα και συγκλητικής αριστοκρατίας συλλήβδην (*SAS* 107, 112, 113, 116, 119), ακόμα και για τον αυτοκράτορα τον «πόλεμο κατά των αριστοκρατών», και για όλους τους αυτοκράτορες που έχουν «κατ' ανάγκη εμπλακεί με την αριστοκρατία σ' έναν αγώνα για την εξουσία» (*SAS* 115, 112). Ο Hopkins εκφράζει τη λύπη του για το ότι υπάρχει «η τάση ανάμεσα στους σύγχρονους ιστορικούς να ελαχιστοποιούν τούτη τη διαμάχη»· και ενώ με αφέλεια παραδέχεται ότι «βεβαίως είναι δύσκολο ή αδύνατο ν' *αποδείξουμε* τη σημασία της», φρονεί ότι υπάρχουν «άφθονες μαρτυρίες γι' αυτό» (τις οποίες όμως δεν παρουσιάζει) στον Τάκιτο, στον Σουητώνιο, στον Δίωνα Κάσσιο και στην *Historia Augusta* (*SAS* 107).

Η θεωρία αυτή είναι βασικά λαθεμένη. Υπάρχουν δύο μείζονα στοιχεία αλήθειας σ' αυτήν και μόνο δύο. Πρώτον, οποιαδήποτε σοβαρή ανταρσία εναντίον ενός αυτοκράτορα *καθοδηγείται* σχεδόν *πάντοτε από ένα μέλος ή μέλη* της αριστοκρατίας, διότι μόνο τέτοιοι άνθρωποι διαθέτουν αρκετή περιουσία, κύρος και επιρροή ώστε να έχουν κάποια πιθανότητα επιτυχίας. Ωστόσο, κανένα αξιόλογο τμήμα της συγκλητικής αριστοκρατίας δεν βρέθηκε ποτέ να παίρνει μέρος σε κάποιαν επανάσταση εναντίον ενός αυτοκράτορα χωρίς να τάσσεται συγχρόνως πίσω από κάποιον άλλον διεκδικητή του αυτοκρατορικού θρόνου, συχνότερα πίσω από έναν πάλι συγκλητικό. Ποτέ ξανά μετά τη δολοφονία του Γάιου το 41 δεν ακούστηκε να έχει δοθεί σοβαρή σημασία, σύτε από τη Σύγκλητο, στην ιδέα μιας «παλινόρθωσης της Δημοκρατίας»[24]. Και δεύτερον, ο αυτοκράτορας ήταν προσωπικά υπεύθυνος, όσο κανένας άλλος, για όλη την αυτοκρατορία και κινδύνευε ν' αντιμετωπίσει τη δολοφονία ή μια στρατιωτική στάση αν τα πράγματα πήγαιναν πάρα πολύ άσχημα· ήταν επομένως υποχρεωμένος να βάλει χαλινό στην υπερβολική καταπίεση ή εκμετάλλευση από μεμονωμένους κατόχους καίριων θέσεων, όπως διοικητές επαρχιών – από τους οποίους οι σπουδαιότεροι, βεβαίως, ήταν συγκλητικοί (βλ. πιο κάτω).

Η αλήθεια, κατά συνέπεια, είναι ότι αν *ένας ορισμένος αυτοκράτορας* μπορούσε να ενεργήσει με τέτοιον τρόπο ώστε να κάνει τη συγκλητική αριστοκρατία να τον μισήσει, η θεραπεία αυτής της κατάστασης ήταν πάντοτε η προσπάθεια *αντικατάστασής του με άλλον αυτοκράτορα*. Είναι, επομένως, επιτρεπτό να μιλάει κανείς για «ένταση, αντιπαλότητα ή εχθρότητα» (βλ. πιο πάνω) μεταξύ *ενός* αυτοκράτορα, ή *μερικών* αυτοκρατόρων, και της αριστοκατίας, όχι όμως μεταξύ *του* αυτοκράτορα και της αριστοκρατίας. Είναι σφάλμα να δίνεται πάρα πολύ μεγάλη προσοχή στους λίγους αυτοκράτορες σαν τον Γάιο (Καλιγούλα), τον Νέρωνα, τον Δομιτιανό, τον Κόμμοδο και τον Καρακάλλα – που εμφορούνταν όχι μόνο από μιαν αυταρχική διάθεση αλλά και από έναν ακραίο κυνισμό και, μερικοί από αυτούς, από απαράδεκτες προσωπικές ιδιοτροπίες – και να λησμονείται ότι η συντριπτική πλειονότητα των συγκλητικών θα δέχονταν ευχαρίστως, υπό τον όρο να γινόταν με τρόπο αξιοσέβαστο, *honorifica* (όπως συνήθως γινόταν), ένα status που οι δημοκρατικοί πρόγονοί τους θα στιγμάτιζαν ως *servitus* (πρβλ. υποκεφ. 5 τούτου του κεφαλαίου, λχ. τη γνώμη του Βρούτου για τον Κικέρωνα). Η σοβαρή, κατ' αρχήν, αντίθεση στην εξουσία των αυτοκρατόρων, αυτήν καθαυτήν, έσβησε, όσο ξέρω, στις αρχές της Ηγεμονίας. Στη συνέχεια δεν βρίσκουμε τίποτα βαθύτερα ριζωμένο από μια κριτική σε ορισμένον άρχοντα, με σκοπό κυρίως την αντικατάστασή του από έναν άλλον πιο ευπρόσδεκτο. Όπως θα δούμε πιο πέρα, όταν θα εξετάσουμε το ζήτημα της αυτοκρατορικής διαδοχής, η Σύγκλητος δεν επιδίωκε καν να παίζει αποφασιστικό ρόλο στη διαδικασία της εκλογής του επόμενου αυτοκράτορα, και, μέχρι τον 7ο αιώνα, το έκανε αυτό σε δύο μόνο περιπτώσεις, το 275 και το 518 (βλ. πιο κάτω). Γενικά η Σύγκλητος δεχόταν δίχως αντίσταση, κάποτε μάλιστα και με ενθουσιασμό, έναν αυτοκράτορα που της φερνόταν με τακτ (ιδιαίτερα ευχάριστο αν είχε τη σημασία σεβασμού), της έδινε το δικαίωμα να δικάζει τα ίδια τα μέλη της και εκτελούσε μόνον όσα ήταν ένοχοι απροκάλυπτης ανταρσίας. Για να δώσω ένα παράδειγμα του αυτοκρατορικού τακτ: κάτι ολότελα χαρακτηριστικό του Αυγούστου είναι ότι στις περίφημες σειρές των εδίκτων των τελευταίων π.Χ. χρόνων, οι οποίες βρέθηκαν στην Κυρήνη (*E/J*[2] 311), θα έπρεπε να χρησιμοποιήσει γλώσσα αναντίλεκτη[25] όταν κατέθετε τον νόμο που αφορούσε τη δικονομία στην επαρχία,

αλλ' όμως παρενέβαλε την ευγενική φράση «Οι διοικητές της Κρήτης και της Κυρήνης θα ενεργούν δίκαια και όπως αρμόζει κατά την άποψή μου, αν...»[26], ενώ στην πραγματικότητα έδινε ευθέως διαταγές στον ανθύπατο, που ήταν φυσικά συγκλητικός.

Ορισμένοι αυτοκρατορικοί απελεύθεροι στην πρώιμη Ηγεμονία και στρατιώτες ή ευνούχοι στην Ύστερη Αυτοκρατορία μπορούσαν ν' αποκτήσουν μεγάλη επιρροή *ως άτομα*, αλλά τελικά το αυτοκρατορικό σύστημα βασιζόταν στην υποστήριξη των συγκλητικών *ως τάξης*: η μεγάλη πλειονότητα των αυτοκρατόρων το αντιλήφθηκαν αυτό και δέχτηκαν την τέτοια υποστήριξη. Ακόμα κι ένα άτομο όπως ο Στιλίχων, που πάνω από μια δεκαετία πριν από τον θάνατό του, το 408, έδρασε ουσιαστικά ως αντιβασιλέας για τον δυτικό αυτοκράτορα Ονώριο (στον οποίο ήταν απόλυτα αφοσιωμένος), έκανε ό,τι μπορούσε για να εξασφαλίσει τη συνεργασία της Ρωμαϊκής Συγκλήτου, παρά το γεγονός ότι αυτή τον περιφρονούσε ως ασήμαντο νεόπλουτο, γιο ενός βάνδαλου αξιωματικού. Το έκανε αυτό, όπως λέει ο Alan Cameron, «απλούστατα διότι η συνεργασία ενός ομίλου ατόμων, που μοιράζονταν μεταξύ τους ένα μεγάλο μέρος των πόρων της Ιταλίας, της Γαλατίας, της Ισπανίας και της Αφρικής, ήταν απαραίτητη για τη διοίκηση των δυτικών επαρχιών» (*Claudian* 233). Οι ανατολικοί συγκλητικοί, της Κωνσταντινούπολης, δεν είχαν ποτέ τόση δύναμη στην κυβέρνηση ή στη διοίκηση όση οι δυτικοί ομόλογοί τους στη Ρώμη[27], αλλά οι αυτοκράτορες τούς φέρνονταν με υπολογισμένη ευγένεια, και ο Θεοδόσιος Β', το 446, μ' ένα έδικτον που καταχωρήθηκε στον Κώδικα του Ιουστινιανού, προχώρησε ώς το σημείο να βεβαιώνει την *gloriosissimus coetus*, την ενδοξότατη σύναξή τους, ότι κάθε νέα νομοθεσία έπρεπε να υποβάλλεται πρώτα σ' αυτούς για έγκριση (*CJ* I. xiv. 8). Μόνο στο τελευταίο τμήμα του 3ου αιώνα, χάρη σε μια εξελικτική πορεία, ήδη ευδιάκριτη επί Γαλλιηνού στη δεκαετία του 260 και που κορυφώθηκε στην περίοδο του Διοκλητιανού και των συνεργατών του (όταν τη μεγάλη πλειονότητα των διοικήσεων των επαρχιών κατείχαν οι ιππείς), υπάρχει κάποιο ίχνος προμελετημένης πολιτικής αποκλεισμού των συγκλητικών από θέσεις εξουσίας[28]· και η πολιτική του Διοκλητιανού ανατράπηκε υπό τον Κωνσταντίνο και των γιων του, με αποτέλεσμα (όπως θα δούμε προς το τέλος αυτού του υποκεφαλαίου) η τάξη των συγκλητικών να αναπτυχθεί με γοργό ρυθμό και στις αρχές του 5ου αιώνα να έχει γίνει η μόνη αυτοκρατορική αριστοκρατία.

★ ★ ★ ★ ★

Είναι ενδιαφέρον να διαβάσει κανείς την παρατήρηση του Σουητώνιου, ότι ο αυτοκράτορας Δομιτιανός – πασίγνωστος ως «κακός αυτοκράτορας» (δηλαδή, αυτοκράτορας που δεν άρεσε στη Σύγκλητο) – «μετήλθε τέτοια μέσα πειθαναγκασμού απέναντι στους δημοτικούς άρχοντες και τους διοικητές των επαρχιών ώστε σε καμιά άλλη περίοδο αυτοί δεν ήταν πιο μετριοπαθείς ή πιο δίκαιοι. Από την εποχή του Δομιτιανού είδαμε πολλούς από αυτούς να ενοχοποιούνται για κάθε λογής εγκλήματα» (*Dom.* 8.2). Ο Σουητώνιος ήταν βασικά πολύ εχθρικός προς τον Δομιτιανό, και εδώ μιλάει για τη δική του εποχή και από τις προσωπικές του παρατηρήσεις: πλησίαζε ίσως τότε τα τριάντα του κατά τη δολοφονία του Δομιτιανού το 96, και συνέχισε να ζει υπό τον Νέρβα, τον Τραϊανό και τον Αδριανό, που ήταν επίσημα «καλοί αυτοκράτορες» (ιδιαίτερα ο Νέρβα και ο Τραϊανός). Ο Brunt, στη

λεπτομερή και ακριβολόγα περιγραφή που δίνει των ποινικών διώξεων κατά των διοικητών επαρχιών στη διάρκεια της πρώιμης Ηγεμονίας (CPMEP), αμφισβητεί τη μαρτυρία του Σουητώνιου[29], αλλά δεν βλέπω εδώ κανένα σοβαρό λόγο να τον ακολουθήσω: το δεύτερο μέρος της μαρτυρίας του Σουητώνιου πάντως θα φανεί τελείως αξιόπιστο σ' όποιον έχει μελετήσει τις επιστολές του Πλίνιου του Νεότερου, ενός κάπως μεγαλύτερου στην ηλικία συγχρόνου του Σουητώνιου, που, όπως ο φίλος του Τάκιτος, ήταν διακεκριμένος ύπατος. Από τις επιστολές αυτές βγαίνει πολύ καθαρά ότι η Σύγκλητος έτεινε να υιοθετήσει μιαν εξαιρετικά επιεική στάση απέναντι σε μερικά από τα μέλη της που είχαν διαπράξει και τα πιο φρικτά εγκλήματα κατά τη διάρκεια της διοίκησής τους στις επαρχίες – ακόμα κι απέναντι στον περιβόητο Marius Priscus, που ως ανθύπατος της Αφρικής το 97-8 (υπό τον αυτοκράτορα Nerva) βρέθηκε ένοχος φρικιαστικών ωμοτήτων (*immanitas* και *saevitia:* Plin. *Ep.*. II.xi.2). Αν και μηνύθηκε από τον Τάκιτο και τον Πλίνιο εξονόματος μερικών από τους κατοίκους της εν λόγω επαρχίας το 99-100, ενώπιον μιας Συγκλήτου της οποίας προήδρευε ο *optimus princeps* Τραϊανός, ως ύπατος (στο ίδιο, 10), ο Marius δέχτηκε μόνο την ελαφρότατη ποινή της *relegatio* (εξορίας, αλλά χωρίς απώλεια της περιουσίας του ή των πολιτικών δικαιωμάτων του) από την Ιταλία, και καταβολής στο Δημόσιο Ταμείο μιας ειδικής δωροληψίας 700.000 σηστερτίων, ποσού που είχε δεχτεί για να διατάξει τη μαστίγωση και τον στραγγαλισμό ενός Ρωμαίου ευγενή (στο ίδιο, 8, 19-22). Στην περίπτωση αυτή οι επαρχιώτες οι ίδιοι δεν έλαβαν καμιά αποζημίωση, πέρα από την ικανοποίηση που μπόρεσαν να έχουν βλέποντας την τιμωρία (κι ας ήταν ήπια)· ωστόσο ο Πλίνιος, σύμβουλος για την επαρχία, δεν δείχνει κανένα σημάδι δυσαρέσκειας. Είναι ενδιαφέρον να συγκρίνουμε τη στάση του σατιριστή Ιουβενάλη που κατείχε μια πολύ λιγότερο υψηλή θέση στη Ρωμαϊκή κοινωνία: νιώθει συμπόνια για την επαρχία που ο Marius είχε καταληστέψει διότι, αν και νικήτρια, δεν μπορούσε παρά μόνο να πενθεί – «At tu, victrix provincia, ploras» (*Sat.* I.45-50· πρβλ. VIII. 87-145). Σε άλλη επιστολή του ο Πλίνιος περιγράφει με πολλή αυτοϊκανοποίηση τις δραστηριότητές του το 97 μ.Χ., λίγο πριν την έναρξη της βασιλείας του Τραϊανού, όταν άρχισε μιαν επίθεση κατά του πραιτωριανού συγκλητικού Publicius Certus. Εδώ κάνει μια πολύ διαφωτιστική παρατήρηση: η εχθροπάθεια απέναντι στην τάξη των συγκλητικών «οφείλεται στο ότι η Σύγκλητος, αν και αυστηρή έναντι των άλλων, άφηνε απείρακτους μόνο τους συγκλητικούς, *σαν για αμοιβαία συγκάλυψη» («dissimulatione quasi mutua»: Ep.* IX. xiii.21). Ο ισχυρισμός του ότι απάλλαξε τη Σύγκλητο από τούτη την αντιπαθητική κατάσταση με την επίθεσή του κατά του όχι πολύ σημαίνοντος Certus είναι βέβαια μια γελοία υπερβολή. Αλλά ούτε καν ένας «καλός αυτοκράτορας», όπως ο Τραϊανός, του οποίου οι σχέσεις με τη Σύγκλητο ήταν ιδιαίτερα εγκάρδιες, μπορούσε να επιτρέπει απεριόριστη διαρπαγή από έναν ανθύπατο σαν τον Marius Priscus – ή τον Caecilius Classicus, που διοικούσε τη Βαιτική, επίσης το 97-8, και είχε καυχηθεί σε επιστολή του προς τη φιλεναδίτσα του (*amicula*) στη Ρώμη ότι είχε αποκομίσει κέρδος 4 σκαστά εκατομμύρια σηστέρτιους «πουλώντας» επαρχιώτες: σύμφωνα με τα ίδια τα λόγια του, που τα διαβάζει φωναχτά ο Πλίνιος, *parte vendita Baeticorum (Ep.* III.ix. 13). Μια τέτοια κυνική αρπακτικότητα θα κάνει οποιονδήποτε αναγνώστη των *Λόγων για την πρώτη δεκαετία του Τίτου Λίβιου*, του Μακιαβέλλη, να θυμηθεί το απόσπασμα που τονίζει πόσο συμφέρον είναι να έχεις έναν μοναδικό άρχοντα, υπεύθυνον για όλο το κράτος, ώστε να περιορίζει τις αρπαγές των πανί-

σχυρων *gentiluomini* του Μακιαβέλλη, που τόσο συχνά μας θυμίζουν τις ρωμαϊκές ανώτερες τάξεις (πρβλ. III.3 και σημ. 6):

> Όταν το υλικό είναι τόσο χαλασμένο, οι νόμοι δεν αρκούν για να το κρατούν υπό τον έλεγχό τους· είναι ανάγκη να έχουμε, πλάι στους νόμους, μιαν ανώτερη δύναμη, σαν αυτή που ανήκει σ' έναν μονάρχη, ο οποίος να έχει τέτοιαν απόλυτη και συντριπτική εξουσία ώστε να μπορεί να περιορίζει τις υπερβολές που οφείλονται στη φιλοδοξία και στις διεστραμμένες πρακτικές των ισχυρών (I.55).

Δεν υποστηρίζω ότι η φήμη του Δομιτιανού ως «κακού αυτοκράτορα» οφειλόταν σοβαρά στην άρνησή του να επατρέπει στους συγκλητικούς διοικητές να καταληστεύουν τις επαρχίες τους, ή ότι ήταν χαρακτηριστικό των «κακών αυτοκρατόρων» να δείχνουν εξαιρετική φροντίδα για την ευημερία των υπηκόων τους των επαρχιών, μολονότι νομίζω ότι οι τέτοιοι τρόποι ενέργειας ενός αυτοκράτορα ήταν φυσικό να συμβάλλουν στη δημιουργία αυτής της φήμης.

Παρουσίασα τον ρόλο του αυτοκράτορα ότι είναι πάνω απ' όλα η κατοχύρωση του όλου κοινωνικού και πολιτικού συστήματος και η ανάπτυξή του σ' ένα ισχυρότερο και αποτελεσματικότερο όργανο για την εκμετάλλευση της μεγάλης πλειονότητας. Δεν υπάρχει ανακολουθία ανάμεσα σ' αυτό και στην επιδοκιμαστική αναφορά που έκανα μόλις πριν λίγο στον Μακιαβέλλη. Για τους αυτοκράτορες ήταν μεγάλη ανάγκη να συντρίβουν τα *άτομα* που υπερέβαιναν τα εσκαμμένα και επιδίδονταν σε πράξεις που, αν αφήνονταν να συνεχιστούν και να διαδοθούν, θα μπορούσαν να διαταράξουν και να βάλουν σε κίνδυνο ολόκληρο το σύστημα. Ακόμα και δούλοι ήταν δυνατόν να δεχτούν κάποια νόμιμη προστασία εναντίον μιας αφόρητης μεταχείρισης, κάποτε για τον σαφή λόγο ότι αυτό ήταν τελικά *προς το κοινό συμφέρον των κυρίων* (βλ. VII.3 και σημ. 6-7). Κατ' ανάλογο τρόπο, ένας αυτοκράτορας μπορούσε να εκφράσει την έγνοιά του για τους φορολογούμενους που είχαν ανάγκη προστασίας εναντίον ορισμένων άπληστων δημόσιων υπαλλήλων, *για να είναι ικανοί να πληρώνουν τους φόρους τους στο ακέραιο* (βλ. λχ. *Nov. J.* VIII. ειδ. *praef.*, *pr.*, 1· πρβλ. μελέτη μου SVP 47-8).

Θα δώσω μόνο ένα ή δύο παραδείγματα από τις πολλές αυτοκρατορικές διακηρύξεις που συμβαίνει να γνωρίζουμε και που επιδιώκουν την προστασία των φτωχών και αδυνάτων εναντίον της καταπίεσης από τους πλουσίους και ισχυρούς. Τον 4ο αιώνα βρίσκουμε τη θέση του *defensor* (κάποτε *defensor civitatis ή defensor plebis)* που, από τις αρχές τής από κοινού βασιλείας του Ουαλεντινιανού Α' και του Ουάλεντος τουλάχιστον (γύρω στο 368 κ.ε.), απέβλεπε στην παροχή προστασίας στον απλό κάτοικο της επαρχίας, αν και, βέβαια, απέτυχε βασικά να εκπληρώσει τον σκοπούμενο ρόλο του[30]. Η *Τρίτη Νεαρά* του αυτοκράτορα Μαϊορανού, το 458, είναι μια ενδιαφέρουσα καθυστερημένη απόπειρα αποκατάστασης της σπουδαιότητας και χρησιμότητας των *defensores*. Και θα θυμίσω αυτό που είπα νωρίτερα για μια σειρά ατελέσφορες προσπάθειες που έκαναν οι αυτοκράτορες για να καταργήσουν ή να περιορίσουν ορισμένες μορφές πατρωνείας στην ύπαιθρο (βλ. IV.2, προς το τέλος· και, σε συντομία, στη μελέτη μου SVP 45 και σημ. 2). Ειπώθηκε βέβαια ότι το παλιότερο διασωσμένο θέσπισμα όπου ένας αυτοκράτορας κατήγγειλε τα καταπιεστικά δικαιώματα πατρωνείας που ασκούσαν οι *potentiores* (οι κράτιστοι) είναι μια διοικητική πράξη, *CJ* II.xiii. 1.*pr.*, του αυτοκράτορα Κλαύδιου Β' Γοτθι-

κού (268-70 μ.Χ.)[31]. Ωστόσο, δεν πρέπει να συναγάγουμε από αυτό ότι οι ισχυροί δεν βάλθηκαν στα σοβαρά να κάνουν κατάχρηση της εξουσίας τους μέχρι τα μέσα του 3ου αιώνα. Το μόνο που δικαιούμαστε να πούμε είναι ότι οι δραστηριότητες των *potentiores* δεν θεωρήθηκαν *από τη διοίκηση* σοβαρή απειλή ώς τη στιγμή που η κεντρική εξουσία εξασθένησε πολύ στο δεύτερο τέταρτο του 3ου αιώνα από ένα νέο κύμα «βαρβαρικών» επιδρομών και εμφύλιων πολέμων (πρβλ. VIII.3 και μελέτη μου SVP 44). Παρέθεσα στο υποκεφάλαιο 5 αυτού του κεφαλαίου το απόσπασμα όπου ο Σαλλούστιος μιλάει για έναν γειτονικό *potentior* που διώχνει από τη γη τούς γονείς ή τα παιδιά ενός χωρικού, ο οποίος απουσιάζει σε στρατιωτική υπηρεσία στη διάρκεια της Ύστερης Δημοκρατίας (*BJ* 41.8)· υπάρχουν και άλλες πληροφορίες από την Ύστερη Δημοκρατία και την Πρώιμη Ηγεμονία για άμεση ή έμμεση καταπίεση των φτωχών και αδυνάτων από τους *potentes, potentiores,* ή *praevalidi*[32]. Έχουν διασωθεί πολλά παραδείγματα αυτοκρατορικών διαγγελμάτων, που απαντούν σε συγκεκριμένα παράπονα για κακή μεταχείριση, και που χρονολογούνται πολύ πριν από το 268, (βλ. λχ. Millar, *ERW* 240-52). Για τον απαίσιο ρόλο των *potentiores* στην Ύστερη Αυτοκρατορία, βλ. VIII.4 και σημ. 43. Πρέπει να προσθέσω ότι μερικές από τις χριστιανικές Εκκλησίες, που ήταν μεγάλοι γαιοκτήμονες, ιδιαίτερα η Εκκλησία της Ρώμης (βλ. IV. 3 και σημ. 47), κατείχαν εξέχουσα θέση ανάμεσα στους *potentiores*: αν δεν τις χαλιναγωγούσε ο επίσκοπός τους, μπορούσαν ίσως να κακομεταχειρίζονται τους μισθωτές τους λίγο ή πολύ κατ' αρέσκειαν (βλ. τέλος του IV.2). ✓

★ ★ ★ ★ ★

Πολλές και διαφορετικές είναι οι αντιλήψεις στους νεότερους χρόνους για τη θέση του αυτοκράτορα, μάλιστα υπάρχουν βαθιές αντιφάσεις στον ίδιο τον πυρήνα της επίσημης εκδοχής γι' αυτήν. Θα αρχίσω συνοψίζοντας εκείνο που είναι σε μεγάλο βαθμό οι γνώμες του Jones (*LRE* I. 321-6) – και που όλες είναι εντυπωσιακές αφού αναφέρονται ιδιαίτερα στην Ύστερη Αυτοκρατορία. Ο αυτοκράτορας ήταν (1) ο άμεσος διάδοχος μιας σειράς εκλεγμένων δημοκρατικών αρχόντων· (2) η ίδια η κυρίαρχη εξουσία του επήγαζε (όπως έλεγαν) από μιαν εθελοντική εκχώρηση σ' αυτόν από τον λαό των κυριαρχικών του δικαιωμάτων· (3) για να είναι κάτι καλύτερο από ένας απλός σφετεριστής, ένας «τύραννος», η ανάληψη από αυτόν της εξουσίας όφειλε να εγκριθεί τουλάχιστον από τη Σύγκλητο και τον Στρατό· (4) η εξουσία του δεν μεταβιβαζόταν αυτόματα με κληρονομική διαδοχή· (5) πάνω απ' όλα, ίσως, όφειλε να υποτάσσεται στους νόμους. Οι Έλληνες αντιπαρέβαλλαν πάντοτε με περηφάνια τη δική τους ελευθερία με τη «δουλεία» (όπως την αντιλαμβάνονταν) στον Μεγάλο Βασιλέα όλων των μελών της Περσικής Αυτοκρατορίας, συμπεριλαμβανόμενων και των σατραπών – που, υποθέτω, θα έμεναν κατάπληκτοι από τον τέτοιο χαρακτηρισμό τους. Όταν ο ευχαριστημένος Ρωμαίος ή Έλληνας περιέγραφε τη δική του κατάσταση, τη χαρακτήριζε ίσως ως ένα ενδιάμεσο status μεταξύ της δουλείας του Πέρση έναντι του βασιλιά του και της άνομης ασυδοσίας του Γερμανού «βαρβάρου». Ο Πάπας Γρηγόριος ο Μέγας ξεχώριζε τους «βάρβαρους βασιλείς» (*reges gentium*) από τους Ρωμαίους αυτοκράτορες διότι οι πρώτοι ήταν κύριοι δούλων ενώ οι τελευταίοι ήταν κύριοι ελεύθερων (*Ep.* XI.4· XIII.34)[33].

Αυτή είναι η φωτεινότερη πλευρά της εικόνας. Θα επιμείνω ότι στην πραγματικό-

τητα είναι βαθιά απατηλή. Η άποψή μου είναι πολύ πλησιέστερη σ' εκείνην του Mommsen: δεν αναφέρομαι στη συχνά επαναλαμβανόμενη, ανώφελη όμως, ιδέα του για μια «δυαρχία» μεταξύ Princeps και Συγκλήτου, αλλά στον χαρακτηρισμό που δίνει της Ηγεμονίας ως «μονοκρατορίας μετριαζόμενης από νομίμως διαρκή επανάσταση, όχι μόνο στην πράξη αλλά και στη θεωρία» (*Röm. Staatsr.* II[3].ii. 1133)[34]. Ενάντια στο καθένα από τα πέντε στοιχεία που μνημόνευσα υπήρχαν παράγοντες οι οποίοι λειτουργούσαν σε αντίθετη κατεύθυνση και τους οποίους θα περιγράψω και θα δώσω παραδείγματά τους κυρίως από Έλληνες συγγραφείς, δηλαδή άτομα καταγόμενα από την ελληνική Ανατολή, άσχετα με το αν έγραψαν στην ελληνική ή – όπως ο ιστορικός Αμμιανός Μαρκελλίνος και ο ποιητής Κλαυδιανός – στη λατινική[35].

1) Για κάπου δύο αιώνες, από τον Αύγουστο και εφεξής, η αντίληψη για τον Princeps, ως κληρονόμο του εκλεγμένου άρχοντα της πολιτείας, μπορεί να ανανακλούσε έστω αχνά μια πραγματικότητα, αλλά τον 3ο αιώνα – και ορισμένοι λένε, πολύ νωρίτερα – η γενεαλογική ρίζα ήταν πάρα πολύ μακρινή για να μπορεί κανείς να την πάρει στα σοβαρά. Ο Princeps συγκαταλεγόταν, αν και όχι επίσημα, στους θεούς του Ρωμαϊκού κράτους μέχρι τον θάνατό του, οπότε καθιερωνόταν και τυπικά ως *divus* από τη Σύγκλητο (βλ. πιο κάτω). Ήδη όσο ζούσε του αναγνωριζόταν από πολλούς υπηκόους του ένα είδος θεϊκής οντότητας σε αφιερώματα και εορτασμούς· και από τη βασιλεία του Διοκλητιανού και μπρος έγινε μια πιο απόμακρη και υπερήφανη μορφή, τριγυρισμένη με μεγαλύτερη επίδειξη μεγαλοπρέπειας και που οι υπήκοοί της την πλησίαζαν με την τελετή τής *adoratio*, «λατρείας της πορφύρας», αντί της παραδοσιακής *salutatio*. (Αν και μερικά στοιχεία της ιεροτελεστίας αντέγραφαν εκείνην της περσικής Αυλής, η διαδικασία της διεξαγωγής της δεν έπαυε να είναι ενδογενής). Το αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο αναφερόταν τώρα ως *sacrae largitiones*, ο αυτοκρατορικός κοιτώνας ως *sacrum cubiculum*: «ιερό», σε τέτοια νοητικά πλαίσια, έφτασε να σημαίνει «αυτοκρατορικό». Η αποδοχή του χριστιανισμού από τον Κωνσταντίνο (και απ' όλους τους διαδόχους του εκτός από τον Ιουλιανό) σήμαινε ότι μια σταθερή γραμμή έπρεπε να χαραχθεί ανάμεσα στον αυτοκράτορα και στον Θεό· αλλά το πρόσωπο του αυτοκράτορα, ως επιτρόπου του Θεού επί της γης, έγινε μάλλον ακόμα ιερότερο (βλ. πιο κάτω).

2) Αλλά και η δήθεν εκχώρηση της εξουσίας από τον λαό στον Princeps ήταν ουσιαστικά από την αρχή ένα πλάσμα, διότι το δικαίωμα του λαού να παίξει έναν δημιουργικό ρόλο στη διαδικασία της νομοθεσίας και η άσκηση από αυτόν της κυρίαρχης εξουσίας δεν επέζησαν της Δημοκρατίας και σύντομα η εξουσία αυτή κατέληξε να ασκείται από τη Σύγκλητο. Βέβαια, σύμφωνα μ' ένα περίφημο και συχνά επαναλαμβανόμενο απόσπασμα του *Πανδέκτη* από τις *Εισηγήσεις (Institutes)* του Ουλπιανού (του μεγάλου νομικού της εποχής του Σεβήρου, που πέθανε το 223), «οτιδήποτε αποφασίζει ο Princeps *έχει ισχύ νόμου» (legis habet vigorem)*, και αυτό βασίζεται ρητά στον ισχυρισμό ότι με μια *lex regia* ο *populus* εκχωρεί στον Princeps όλο του το *imperium* (ανώτατη εξουσία) και όλη του την *potestas (Dig.* I.iv.1.*pr.*· επαναλαμβάνεται στα *Inst.J.* I.ii.6). Και Ουλπιανός συνεχίζει λέγοντας ότι οποιοδήποτε διάγγελμα του Princeps (ο γενικότερος όρος είναι *constitutio*) σε έναν από τους αναγνωρισμένους τύπους (που τους προσδιορίζει) γίνεται δεχτό ότι *είναι* νό-

μος (*legem esse constat: Dig.* I.iv. 1.1· επαναλαμβάνεται στα *Inst.J.*, ό.π.). Ομοίως, ο *Πανδέκτης* παραθέτει μιαν έκφραση από το νομικό εγχειρίδιο του Pomponius, στα μέσα του 2ου αιώνα, που λέει ότι «αυτό που ο ίδιος ο Princeps ορίζει πρέπει να τηρείται *σαν να είναι νόμος*» (*pro lege: Dig.* I.ii. 2.12). Μια ενδιαφέρουσα διευκρίνιση γίνεται στα *Institutes* του Γάιου (γύρω στα μέσα του 2ου αιώνα): «Δεν αμφέβαλε ποτέ κανείς», λέει ο Γάιος, «ότι μια *constitutio* του Princeps *παίρνει την ίδια θέση όπως* ένας νόμος» (*legis vicem*), «μιας και ο ίδιος ο αυτοκράτορας λαμβάνει την ανώτατη εξουσία του [*imperium*] μέσω ενός νόμου» (I.5) – τη «lex regia» του Ουλπιανού, εννοείται.

Στο Καπιτώλιο Μουσείο στη Ρώμη υπάρχει το διασωσμένο τμήμα μιας περίφημης ορειχάλκινης πλάκας, που ανακαλύφθηκε (εντοιχισμένη σ' ένα δωμό στην εκκλησία του αγίου Ιωάννη του Λατερανού) και επιδείχθηκε κατά τη δεκαετία του 1340 από τον Cola di Rienzi, η οποία μας δίνει ένα ζωντανό παράδειγμα μιας τέτοιας «lex regia»: πρόκειται για τη λεγόμενη «Lex de imperio Vespasiani» (*ILS* 244 = *FIRA*^{2} I. 154-6, αριθμ. 15 = *E/J*^{2} 364· υπάρχουν μεταφράσεις στα *ARS* 149-50, αριθ. 183· Lewis and Reinhold, *RC* II. 89-90, κ.λπ.). Το κείμενο αυτό, του 70 μ.Χ., συζητήθηκε και επανερμηνεύθηκε πολλές φορές: δέχομαι σ' όλα τα βασικά της σημεία την έξοχη ανάλυση του P. A. Brunt, στο *JRS* 67 (1977) 95-116 (μ' ένα κείμενο, σελ. 103), σύμφωνα με την οποία η «lex» παραχωρούσε στον Βεσπασιανό όλες τις εξουσίες που συνήθως ψηφίζονται για έναν Princeps, και κατά μεγάλο μέρος της ανάγεται στην άνοδο του Τιβέριου στον θρόνο το 14. Μολονότι αυτό το νομοθέτημα αυτοαποκαλείται «νόμος» (στίχ. 29), η γλώσσα του είναι η γλώσσα ενός ψηφίσματος της Συγκλήτου, ενός *senatus consultum*, και προφανώς το ουσιώδες μέρος του κειμένου της είχε την προέλευσή του στη Σύγκλητο, και η τυπική επικύρωσή του στη Συνέλευση (στα *comitia*) θεωρείται ως σχετικά χωρίς σημασία, αν και μόνον αυτή μπορούσε τεχνικά να το μετατρέψει σε lex[36]. Σ' ένα χωρίο του *Πανδέκτη* που μπορεί να χαρακτηριστεί απλοϊκό ή ρεαλιστικό, ανάλογα με τα γούστα, ο νομικός συγγραφέας Pomponius παρατηρεί ότι *senatus consulta* είχαν φτάσει να παίρνουν τη θέση νόμων (leges), ψηφιζόμενα από τα *comitia* ή από το *concilium plebis*, επειδή ήταν πολύ δύσκολο για τον μεγάλο αριθμό των πολιτών να συγκεντρωθεί! (*Dig.* I.ii.2.9)[37]. Είναι αξιοσημείωτη η οξυδερκής παρατήρηση του Brunt ότι ο πραγματικός λόγος που ένα *senatus consultum*, στις αρχές της Ηγεμονίας, έφτασε να θεωρείται ότι είχε ισχύ νόμου, όπως ακριβώς μια απόφαση των *comitia* – και, σαν τέτοιο, αντανακλούσε τις επίσημες γνώμες έγκυρων νομικών εμπειρογνωμόνων, τα *responsa prudentium*[38] – ήταν ότι μπορούσε να θεωρηθεί πως είχε πίσω του την αυθεντία του Princeps (Brunt, ό.π. 112).

Δυστυχώς η «Lex de imperio Vespasiani» δεν είναι πλήρης: μας λείπει το εναρκτήριο μέρος, και αδυνατούμε να πούμε πόσο μακρύ ήταν ή ποιο ήταν το περιεχόμενό του. Αλλά οι εξουσίες που παραχωρεί στον αυτοκράτορα είναι ευρύτατες, και μάλιστα απεριόριστες: βλ. ιδιαίτερα παράγρ. VI. 17-21, όπου οι ίδιες εξουσίες λέγεται ότι έχουν δοθεί στον Αύγουστο και στους διαδόχους του. Αυτό κάνει περιττή την εξέταση του περίπλοκου ζητήματος τού τι υπονοούσαν οι διάφορες διακηρύξεις, στις νομικές και λογοτεχνικές πηγές, ότι ο Princeps είναι «αποδεσμευμένος από τους νόμους». Θα πω μόνο ότι η «Lex de imperio Vespasiani» αν και αποδεσμεύει ειδικά τον αυτοκράτορα μόνο από ορισμένο αριθμό νόμων (στίχοι 22-5· πρβλ. 25-8, παράγρ. VII), και μολονότι όλα τα νομικά κείμενα φαίνονται να αναφέρονται στους

νόμους για τον γάμο, την κληρονομιά και τη διαθήκη, υπάρχουν μαρτυρίες του Δίωνα Κάσσιου που δείχνουν ότι στον καιρό του (το πρώτο μισό του 3ου αιώνα) ο Princeps εθεωρείτο ολοφάνερα ως αποδεσμευμένος απ' όλους τους νόμους (LIII. 18.1-2· 28.2-3)[39]. Μερικοί θα πουν ότι ήταν φυσικό «να περιμένει» κανείς από αυτόν πως θα υπακούει στους νόμους, υπό την επιφύλαξη του δικαιώματος που είχε να τους αλλάζει· προσωπικά όμως δεν αποδίδω σ' αυτό σημασία, μιας και δεν υπήρχαν καθόλου δραστικές κυρώσεις για να ενισχυθεί μια τέτοια προσδοκία.

Το τελευταίο δείγμα «θεσμικού νόμου» που ξέρουμε ότι έχει ψηφιστεί από τη Συνέλευση (από τα *comitia* ή το *concilium plebis*) είναι ένας αγροτικός νόμος του αυτοκράτορα Nerva (*Dig.* XLVII.xxi. 3.1, 96-8 μ.Χ.)[40]· και δεν υπάρχει λόγος να πιστέψουμε ότι οι νομοθετικές συνελεύσεις διήρκεσαν πολύ στον 2ο αιώνα. Οι εκλογικές συνελεύσεις ασφαλώς επέζησαν πολύ περισσότερο, ώς τις αρχές του 3ου αιώνα, αφού ο Δίων Κάσσιος λέει ότι υπήρχαν και στις μέρες του (XXXVII. 28.3· LVIII. 20.4), αν και είναι φανερό ότι ο ρόλος τους ήταν ασήμαντος και ότι από κάποια στιγμή στον 2ο αιώνα είχαν καταντήσει να μην κάνουν τίποτα περισσότερο από το να εγκρίνουν τυπικά έναν μόνο κατάλογο υποψηφίων. Η καθαρά τυπική ψήφιση από τα *comitia* των «leges de imperio» της Συγκλήτου, μολονότι δεν έχουμε συγκεκριμένες μαρτυρίες μετά τον 1ο αιώνα, φαίνεται να συνεχίστηκε τουλάχιστον όσον καιρό και οι εκλογικές συνελεύσεις: και οι δύο έσβησαν πιθανόν στο διάστημα του μισού αιώνα γενικής αναρχίας που τερματίσθηκε μόνο με τον Διοκλητιανό (βλ. Brunt, ό.π. 108). Υποθέτω ότι η *Historia Augusta* είναι απλώς ευφάνταστη όταν περιγράφει τάχα μια συνέλευση στο Campus Martius – στο Πεδίο του Άρεως – (επομένως μια συνέλευση εκλογής αρχόντων – comitia centuriata) κατά την ενθρόνιση του αυτοκράτορα Τάκιτου το 275· πάντως, η συνέλευση παρουσιάζεται κυρίως ότι έδωσε την ευκαιρία για ένα ξέσπασμα επευφημιών (*Vita Tac.* 7.2-4). Τον καιρό εκείνο, αλλά και δύο αιώνες πριν, το μέσον με το οποίο ο απλός λαός εξέφραζε τα αισθήματά του δεν ήταν σε κάποια κυρίαρχη Συνέλευση, αλλά με μια θορυβώδη διαδήλωση σε ένα χώρο δημόσιου θεάματος: θέατρο ή αμφιθέατρο, ή ιππόδρομο[41] (σε μια πόλη που είχε τέτοιον) (βλ. V. 3).

Ακόμα κι ένας έξοχος ιστορικός όπως ο Norman Baynes πήρε στα σοβαρά τον ρόλο του λαού στη νομιμοποίηση της εξουσίας ενός αυτοκράτορα: «Η ανάγκη για τις επευφημίες του λαού, αν ο διεκδικητής του θρόνου ήταν να ανακηρυχθεί νόμιμος άρχοντας της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας», λέει ο Baynes, «εξακολουθεί να υπάρχει σ' όλη τη διάρκεια της Ανατολικο-ρωμαϊκής ιστορίας. Ακόμα και επί Παλαιολόγων η παράδοση αυτή διατηρείται» (*BSOE* 32-3)[42]. Το να μιλάει κανείς μ' αυτόν τον τρόπο σημαίνει ότι δείχνει άτοπο σεβασμό στο πλάσμα της νομιμότητας· και εν πάση περιπτώσει η μαρτυρία χρειάζεται να τροποποιηθεί έτσι ώστε να μιλάει για «επευφημίες *μιας ελάχιστης έστω μερίδας* του λαού» – διότι επί Ηγεμονίας είχαν πάψει να υπάρχουν κάθε λογής δημοκρατικοί θεσμοί μέσω των οποίων οποιαδήποτε υπολογίσιμη μερίδα του λαού μπορούσε να εκφράσει τη γνώμη της και τη θέλησή της, αν, φυσικά, υπήρχε κάποια επιθυμία για διαπίστωσή της, επιθυμία που βεβαίως δεν υπήρχε! Όπως είδαμε, κοντά στο τέλος του V. 3, ένας εμετικός λόγος, εγκωμιαστικός για τη Ρώμη, κάποιου Έλληνα ρήτορα των μέσων του 2ου αιώνα, του Αίλιου Αριστείδη, δήλωνε πανηγυρικά ότι τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ήταν ένα είδος ιδεώδους δημοκρατίας, διότι όλος ο λαός είχε παραδώσει πρόθυμα τα κυριαρχικά του δικαιώματα στα χέρια του ανθρώπου που είναι ο καταλληλότερος να κυ-

βερνά: του αυτοκράτορα (*Λόγ.* XXVI. 60, 90, πρβλ. 31-9). Αυτό όμως ήταν απλώς το έσχατο στάδιο διαφθοράς της πολιτικής σκέψης, το προϊόν μιας μακρόχρονης εξελικτικής πορείας κατά την οποία οι αρχικοί δημοκρατικοί θεσμοί των ελληνικών πόλεων, και τα δημοκρατικά στοιχεία στο Ρωμαϊκό πολίτευμα (αυτά που ήταν), ποδοπατήθηκαν συστηματικά με τις σύντονες προσπάθειες των αρχόντων του Ρωμαϊκού κόσμου και της ελληνικής και ρωμαϊκής εύπορης τάξης (βλ. V. 3 και Παράρτημα IV.) Πολλή ρητορεία αφιερώθηκε από τους αυτοκράτορες και τους προπαγανδιστές τους για να στηριχθεί ο ισχυρισμός ότι κυβερνούσαν με την καθολική *συναίνεση (consensus)* των ανθρώπων (Αύγουστος, *Res gestae* 34.1· πρβλ. 25.2), ή ακόμα των ανθρώπων και των θεών (Val. Max., *praef*: Tac. *Hist.*I.15 κ.λπ.). Ο ισχυρισμός του Αυγούστου (*Res gestae* 34.1) ότι το 28/7 π.Χ. είχε κερδίσει τον «πλήρη έλεγχο των πάντων με τη συναίνεση των πάντων» είχε αρκετά αιτιολογικά: ο Αύγουστος έζησε πάνω από σαράντα χρόνια μετά το φτάσιμό του στην κορυφή της εξουσίας και πέθανε στο κρεβάτι του. Αργότερα, το παράλογο πλάσμα ότι η συναίνεση του λαού είχε δοθεί για την εξουσία του Princeps χρησίμευσε μόνο για να κρύψει την πραγματικότητα και να καταστήσει την καταστατική νομιμότητα του καθεστώτος μιαν ακόμα πιο κατάφωρη απάτη. Ωστόσο, ο ανειλικρινής φόρος σεβασμού εξακολούθησε επανειλημμένα να αποτίεται σ' αυτήν, ακόμα κι απ' όσους γνώριζαν το ψεύδος της. Ο ιστορικός Ηρωδιανός, που έγραφε γύρω στα μέσα του 3ου αιώνα, έλεγε ανοιχτά, από τις πρώτες κιόλας γραμμές του έργου του, ότι με τον Αύγουστο η ρωμαϊκή κληρονομική ολιγαρχία (*δυναστεία*) έγινε *μοναρχία* (I.i.4). Όταν, όμως, βάζει λόγους στο στόμα των νέων αυτοκρατόρων, ή αναφέρεται σε μηνύματα που στέλνονται με πρεσβευτές, από έναν τέτοιον αυτοκράτορα ή από τη Ρωμαϊκή Σύγκλητο, θα πει επίσημα για τον «Ρωμαϊκό Λαό» ότι αυτός έχει τον έλεγχο της αυτοκρατορικής εξουσίας (II.8.4· IV. 15.7· VII.7.5· VIII. 7.4-5).

3) Όσο για την ανάγκη για έναν «νόμιμο» αυτοκράτορα να εξασφαλίσει την έγκριση της Συγκλήτου και του Στρατού, αυτή συχνά συνίστατο σε μια μικρή μόνο μερίδα του στρατού του οποίου η *acclamatio* (οι επευφημίες) δημιουργούσε έναν Αύγουστο, έναν Καίσαρα, ή έναν που τελικά αποδεικνυόταν ότι ήταν ένας σκέτος «σφετεριστής»[43]. Όπως λέει ο Mommsen, «Κάθε ένοπλος είχε το δικαίωμα να κάνει οποιονδήποτε άλλον, αν όχι τον εαυτό του, αυτοκράτορα»! (*Röm. Staatsr.* II³. ii. 844). Η περίσταση μόνο ήταν εκείνη που αποφάσιζε ανάμεσα στη νομιμότητα και στον σφετερισμό: ένας αυτοκράτορας αποδείκνυε τη νομιμότητά του με την επιτυχημένη διατήρηση της εξουσίας του εναντίον άλλων επίδοξων, όπως φάνηκε καθαρά στη διάρκεια της διαπάλης για την εξουσία στα 68-9, στη δεκαετία του 190, και ξανά και ξανά στη συνέχεια. Ο Μαγνέντιος (350-3 μ.Χ.) δεν πέτυχε να στερεωθεί στην εξουσία και γι' αυτό έμεινε στην ανάμνηση των μεταγενέστερων ως «σφετεριστής», και μια επιγραφή που στήθηκε στη Ρώμη το 352 αναφέρεται στον Κωνστάντιο Β' ως τον άνθρωπο που κατέλυσε την «φθοροποιόν τυραννίαν» του (*ILS* 731). Αλλά διασωθέντα οδόσημα που χαράχθηκαν στην Ιταλία όταν αυτή βρισκόταν υπό τη διοίκηση του Μαγνεντίου όχι μόνο του δίνουν τον τίτλο τού «Augustus» αλλά και τον αποκαλούν «ελευθερωτή του Ρωμαϊκού κόσμου, εμπεδωτή της ελευθερίας και της συμπολιτείας και προστάτη των στρατιωτών και των επαρχιωτών» (λχ. *ILS* 742). Το 458 ο Μαϊοριανός ανήγγειλε στη Σύγκλητο της Ρώμης, με κάποια δόση αλήθειας, ότι είχε γίνει *imperator* «χάρη στην κρίση της εκλογής

σας και την απόφαση του γενναιότατου στρατού» (*Nov. Maj.*I.1). Στην έγκριση από τη Σύγκλητο της ενθρόνισης ενός αυτοκράτορα είχε αποδοθεί ασφαλώς μεγάλη σημασία κατά την πρώιμη Ηγεμονία, ως ένδειξη νομιμοποίησης. Και ο Τάκιτος και ο Δίων Κάσσιος φροντίζουν να το πιστοποιήσουν σε κάθε ευκαιρία, ενώ αγνοούν τις μετέπειτα διαδικασίες μέσα στη Συνέλευση, οι οποίες (όπως είδαμε) είχαν καταντήσει καθαρός τύπος. Ωστόσο, υπάρχει μια λεπτή ειρωνεία στον τρόπο που ο Τάκιτος περιγράφει την άνοδο του Νέρωνα στον θρόνο το 54: «Τις αποφάσεις της Συγκλήτου», λέει, «ακολούθησε η ψήφος των στρατιωτών» (*Ann.* XII. 69.3)[44]. Και μέσα στη στρατιωτική αναρχία των μέσων του 3ου αιώνα η έγκριση από τη Σύγκλητο ενός νέου Princeps, που τώρα περισσότερο από ποτέ υπαγορευόταν από «την ψήφο των στρατιωτών», κατάντησε χωρίς νόημα, εκτός ως μια χρήσιμη ένδειξη γοήτρου. Τον 4ο αιώνα, χαρακτηριστικά, ο προσεκτικός Αμμιανός δεν νοιάζεται καν να καταγράψει τις εγκρίσεις από τη Σύγκλητο της ενθρόνισης αυτοκρατόρων, μολονότι σημειώνει ότι η Ρωμαϊκή Σύγκλητος ήταν αποφασιστικά αντίθετη στην προαγωγή του Ιουλιανού από Καίσαρα σε Αύγουστο (Σεπτό) το 360-1, την οποία όμως ήταν ανίσχυρη να σταματήσει (XXI.x. 7). Αλλά ο Σύμμαχος, για τον οποίο μπορούμε να πούμε ότι η Σύγκλητος ήταν μια διοτροπία, πρέπει να μιλούσε με πικρό σαρκασμό όταν στις 25 Φεβρουαρίου του 369 εκφωνούσε έναν πανηγυρικό για τον Ουαλεντινιανό Α', έναν αυτοκράτορα εκλεγμένον από τον στρατό και πειθήνια δεκτόν από τη Σύγκλητο (βλ. Amm. Marc. XXVI.i-ii). Ο Σύμμαχος χαρακτηρίζει συγκεκριμένα τον στρατό ως ένα *castrensis senatus*, μια «Σύγκλητο υπό τα όπλα», και προσθέτει: «Ας αποφασίσουν οι οπλοφόροι σε ποιον θα ανατεθεί η ανώτατη διοίκηση του στρατού» (*Orat* I.9). Σε δύο ή τρεις περιπτώσεις πριν από τον 7ο αιώνα η ίδια η Σύγκλητος ανέδειξε αυτοκράτορες, και μόνο η τελευταία από τούτες τις εκλογές ήταν πραγματικά αποτελεσματική. Το 238 εξέλεξε τον Balbienus και τον Pupienus (Πουπιηνό), που κράτησαν μόλις κάτι παραπάνω από ένα τρίμηνο πριν δολοφονηθούν από τη φρουρά των πραιτωριανών. Το 275, αν πιστέψουμε δύο όχι αξιόπιστες πηγές, ο στρατός προσκάλεσε τη Σύγκλητο να διορίσει έναν διάδοχο του Αυρηλιανού[45]. Άσχετα με το αν αυτό αληθεύει ή όχι, ο άνθρωπος που έγινε αυτοκράτορας ήταν ένας γηραλέος συγκλητικός, ο Claudius Tacitus: εκτέλεσε εντίμως τα καθήκοντά του για λίγους μήνες αλλά ύστερα δολοφονήθηκε. Και το 518 η Σύγκλητος – όχι της Ρώμης αλλά της Κωνσταντινούπολης – εξέλεξε τον Ιουστίνο Α'· αλλά τούτη τη φορά η Σύγκλητος στριμώχθηκε στην απόφασή της από τον Ιουστίνο και τους εταίρους του[46]. Ο Nerva, που εβασίλευσε από το 96 ώς το 98, θεωρείται συχνά ότι ήταν εκλογή της Συγκλήτου· το μόνο όμως βέβαιο που μπορούμε να πούμε σχετικά είναι ότι ο Nerva ήταν αποδεκτός από τη Σύγκλητο όπως ο οποιοσδήποτε.

4) Καμιά άλλη πλευρά της Ηγεμονίας δεν φανερώνει καλύτερα την εξαιρετική αντίθεση στην ίδια την ουσία της μεταξύ θεωρίας και πράξης από το ζήτημα της διαδοχής[47]. Το γεγονός ότι ένας αυτοκράτορας δεν μπορούσε θεωρητικά να εγγυηθεί τη διαδοχή του ούτε από τον γιο του, ξεπερνιόταν εύκολα, με την τοποθέτηση του προοριζόμενου για τη διαδοχή σε τέτοια ισχυρή θέση ώστε κανένας να μην μπορεί να τον συναγωνιστεί με σιγουριά. Ο Princeps μπορούσε να υιοθετήσει τον προοριζόμενο ως διάδοχο, αν δεν είχε δικό του γιο. Ο ίδιος ο Αύγουστος έτσι εξασφάλισε τη διαδοχή του από τον Τιβέριο: όταν πέθανε ο Αύγουστος το 14 μ.Χ., έγινε αμέσως

ορκοδοσία πίστης στον Τιβέριο, ως τον απαραίτητο διάδοχό του, από τους ύπατους και κάτω (Tac. *Ann.* I.7.3)[48], πριν ακόμα ο Τιβέριος λάβει την επικύρωση της θέσης του με ρητή ψήφο της Συγκλήτου (στο ίδιο, I.11-13). Το παράδειγμα τούτο ακολουθήθηκε συχνά. Μέσα σε λίγο παραπάνω από μια δεκαετία, τον 4ο αιώνα, ο Ουαλεντινιανός Α', με μια συμφεροντολογική εκλογή που κάθε άλλο παρά είχε την καθολική έγκριση της Συγκλήτου, ανακήρυξε τον αδελφό του Ουάλη Augustus [σεπτό άνακτα] (364), όπως γράφει ο Αμμιανός, «με τη συναίνεση όλων, μιας και κανένας δεν τόλμησε να του αντιταχθεί» (XXVI. iv.3)· ο Γρατιανός ανακηρύχθηκε Augustus από τον πατέρα του Ουαλεντινιανό σε ηλικία οχτώ χρόνων, το 367 (XXVII.vi.4)· και με τον ξαφνικό θάνατο του Ουαλεντινιανού, το 375 η ηγεσία του στρατού ανακήρυξε Augustus τον γιο του, Ουαλεντινιανό Β', αν και ήταν μόλις τεσσάρων χρόνων (XXX.x.1-5). Η δυναστική ιδέα ξύπνησε εύκολα μέσα στον στρατό υπέρ της οικογένειας ενός αυτοκράτορα που, όπως ο Αύγουστος ή ο Κωνσταντίνος, υπήρξε ολοφάνερα ευδόκιμος· κι αυτό το αίσθημα μπορούσε να επεκταθεί ακόμα και σε νεαρές θυγατέρες του αυτοκρατορικού οίκου, από την ηγεσία των οποίων δεν ήταν δυνατόν να αναμένονται στρατιωτικές νίκες (βλ. Amm. XXVI.vii. 10· ix.3). Η δυναστική αρχή λειτούργησε εξίσου καλά υπέρ των θετών γιών: σύμφωνα με το ρωμαϊκό έθιμο, δεν θεωρούνταν διαφορετικοί από γιους που ήταν γνήσιοι γόνοι. Υπήρχε όμως στο σύστημα ένα κρυμμένο ελάττωμα: ένας Princeps μ' ένα γιο, δικό του βλαστό, που ήταν ακατάλληλος να τον διαδεχθεί, δεν μπορούσε να τον αποκληρώσει και να υιοθετήσει κάποιον άλλον. (Δεν γνωρίζω ούτε μια περίπτωση που να συνέβη κάτι τέτοιο). Αυτό όχι μόνο θα ήταν αντίθετο στα ρωμαϊκά έθιμα· ο φυσικός γιος θα προσέφευγε αυτόματα στην αφοσίωση του στρατού, ή ενός μεγάλου μέρους του, οπότε αυτός θα αποτελούσε σοβαρή απειλή για οποιονδήποτε άλλον επίδοξο αυτοκράτορα (πρβλ. Φιλόστρ. *Τα εις Τυανέα Απολλώνιον* V. 35, αγγλ. έκδ. *Vita Apollon.* C. L. Kayser I. 194, στ. 16-25). Ένας Κόμμοδος ή ένας Καρακάλλας δεν ήταν δυνατόν να εμποδιστούν από τη διαδοχή, και οι αντίστοιχοι γεννήτορές τους, ο Μάρκος Αυρήλιος και ο Σεπτίμιος Σεβήρος, δεν μπορούσαν ν' αποφύγουν να τους ορίσουν διαδόχους τους.

Από τις πηγές που διαθέτουμε, δύο κείμενα παρέχουν εξαιρετικά χρήσιμα στοιχεία για τη στάση των συγκλητικών προς τη διαδοχή: ο λόγος που ο Τάκιτος αποδίδει στον αυτοκράτορα Γάλβα όταν υιοθετεί τον Piso το 69, και ο πανηγυρικός που απήγγειλε ο Πλίνιος για τον Τραϊανό, το 100 μ.Χ. Ο Γάλβας φέρεται, από τον Τάκιτο, να δηλώνει ότι αυτός, αντίθετα από τον Αύγουστο, διαλέγει ένα διάδοχο όχι μέσα από την οικογένειά του, αλλά απ' ολόκληρη την επικράτεια (*Hist.*I.15)· η αυτοκρατορία παύει να είναι κάτι που κληρονομείται στα πλαίσια ενός μοναδικού οίκου, η επιλογή έχει αντικαταστήσει την κυριαρχία της τύχης που διείπε την κληρονομική διαδοχή επί Ιουλιο-Κλαυδιανής δυναστείας· και τώρα που η υιοθέτηση μπορεί να αποκαλύψει τον άριστο άνδρα, έχει αρχίσει να πραγματοποιείται ένα είδος ελευθερίας (*loco libertatis erit quod eligi coepimus:* 1.16). Ο Πλίνιος φαίνεται στην αρχή να τάσσεται με ενθουσιασμό υπέρ της υιοθέτησης του τρόπου με τον οποίο ο Τραϊανός ήρθε στην εξουσία διαδεχόμενος τον Νέρβα (*Paneg.* 5.1. και 6.3 μέχρι 8.6, ειδ. 7.5-6). Σε κάποιο σημείο, μάλιστα, φτάνει να λέει ότι ένας άνθρωπος που πρόκειται να γίνει αυτοκράτορας «πρέπει να εκλέγεται ανάμεσα σε όλους» (*imperaturus omnibus eligi debet ex omnibus*: 7.6). Ωστόσο, προς το τέλος του λόγου, προφέρει την παράκληση να είναι ο διάδοχος του Τραϊανού, πριν απ' όλα, γόνος του ίδιου

του αυτοκράτορα· μόνον αν η μοίρα τού το αρνηθεί, ο Πλίνιος προτείνει την υιοθέτηση, υπό τη θεϊκή καθοδήγηση, κάποιου άξιου άνδρα! (94.5).

Η στάση της Συγκλήτου προς τη διαδοχή περιγράφεται με τον καλύτερο τρόπο από τον A.H.M.Jones:

> Οι συγκλητικοί δεν προχώρησαν ώς το σημείο να αξιώσουν το δικαίωμα να εκλέγουν τον αυτοκράτορα, μολονότι επέμεναν ότι αυτοί μόνο μπορούσαν να του παράσχουν τα νόμιμα προνόμιά του. Επιθυμία τους ήταν να διαλέξει ο αυτοκράτορας τον διάδοχό του από το σύνολο του Οίκου, και να καθοδηγείται σ' αυτή την εκλογή από τα αισθήματα τού Οίκου. Η αντίρρησή τους στην κληρονομική διαδοχή ήταν εν μέρει ζήτημα αρχής, αλλά οφειλόταν περισσότερο στην υποψία τους ότι ένας ηγεμόνας, αναθρεμμένος μέσα στην πορφύρα, θα ήταν λιγότερο ενδοτικός στην επιρροή τους και θα σεβόταν λιγότερο το αξίωμά τους απ' ό,τι ένας άνθρωπος που γαλουχήθηκε στις παραδόσεις του Οίκου (*LRE* I.4-5).

Τέλος, και το σπουδαιότερο, (5), αν και η λεγόμενη υποταγή του αυτοκράτορα στους νόμους ήταν μια αρχή την οποία όλοι, μαζί βέβαια και ο αυτοκράτορας, αναγνώριζαν στα λόγια, και ο ίδιος θα εθεωρείτο ότι ενεργεί ως «τύραννος» αν παραβίαζε τον νόμο για να ικανοποιήσει τις δικές του επιθυμίες, ωστόσο, όπως και στο καθένα από τα τέσσερα σημεία όπου εξέτασα την αυτοκρατορική εξουσία, η θεωρία είχε ίσως κι εδώ εξίσου μικρή σχέση με τη σκληρή πραγματικότητα. Η μοναρχία ήταν τώρα ένας θεσμός απαραίτητος για τις ανώτερες τάξεις της Ρώμης, και όσοι ωφελούνταν από την υπάρχουσα κατάσταση, όπως οι ίδιοι οι αυτοκράτορες, έμπαιναν φυσικά στον πειρασμό να την εξιδανικεύουν. Ας θυμηθούμε μια δήλωση που έκανε ο Πλίνιος ο Νεότερος το 100 μ.Χ. (την αναφέραμε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο αυτού του κεφαλαίου): «Μας διατάζετε να είμαστε ελεύθεροι: θα γίνουμε ελεύθεροι» (*Paneg.* 66.4· πρβλ. 67.2). Κι όταν διαβάζουμε τον ισχυρισμό του Πλίνιου ότι «ο Princeps δεν είναι υπεράνω των νόμων, αλλά οι νόμοι είναι υπεράνω του Princeps» (65.1), δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Πλίνιος έχει ήδη εκτεθεί ο ίδιος συγχαίροντας τον Τραϊανό που υπέταξε *θεληματικά* τον εαυτό του σε «νόμους που κανένας δεν προόριζε για έναν Princeps» (*ipse te legibus subiecisti, legibus, Caesar, quas nemo principi scripsit*, 65.1). Σ' όλη τη διάρκεια της Ηγεμονίας και της Υστερης Αυτοκρατορίας βρίσκουμε εξίσου απλοϊκά συγχαρητήρια να απευθύνονται σε αυτοκράτορες (κάποτε από τους ίδιους) επειδή δεν είναι δεσποτικοί αλλά «υπέταξαν οι *ίδιοι τον εαυτό τους* στον νόμο». Στις αρχές του 3ου αιώνα (κατά τον Ιουστινιανό) οι Σεβήριοι, Σεπτίμιος και Καρακάλλας (που κανένας δεν θα συγκατέλεγε μεταξύ των λιγότερο αυταρχικών αυτοκρατόρων), είχαν «πολύ συχνά» καυχηθεί ότι αν και «ελευθερωμένοι από τους νόμους», ωστόσο «ζούσαν πλάι στους νόμους» (*Inst. J.* II.xvii.8). Λίγο αργότερα, ο Σεβήρος Αλέξανδρος παρατηρούσε αποφθεγματικά ότι αν και η «lex imperii» απήλλασσε τον αυτοκράτορα από τις κυρώσεις του νόμου, ωστόσο τίποτα δεν ταίριαζε τόσο πολύ στην άσκηση της κυριαρχίας όσο το να ζει πλάι στους νόμους (*CJ* VI.xxiii.3, 232 μ.Χ.). Το 348-9 ο Λιβάνιος εξέφρασε τον ενθουσιασμό του για το γεγονός ότι οι αυτοκράτορες Κωνστάντιος Β' και Κώνστας, αν και ήταν «*κύριοι των νόμων*», είχαν «κάνει τους νόμους κυρίους των ίδιων» (*Λόγ.* LIX. 162)[49]. Το 429, σε μια διαταγή που απηύθυνε στον αρχηγό της φρουράς των πραιτωριανών της Ιταλίας, ο αυτοκράτορας Ουαλεντινιανός Γ' έλεγε μεγαλοπρεπώς ότι «για έναν αυτοκράτορα, το να διακηρύσσει ότι δεσμεύεται από

τους νόμους, δείχνει ένα αίσθημα άξιο τού μεγαλείου ενός άρχοντα, τόσο πολύ η αυθεντία μας εξαρτάται από την αυθεντία του νόμου· μάλιστα, το να υποτάσσουμε την Ηγεμονία μας στους νόμους είναι κάτι ανώτερο από την άσκηση της ίδιας της κυριαρχίας» (*CJ* I.xiv. 4)[50].

Ο Λιβάνιος, σε λόγο που εκφώνησε το 385, απευθυνόμενος στον αυτοκράτορα Θεοδόσιο Α' με τον καθιερωμένο ελληνικό τρόπο, με την παραδοσιακή λέξη για ένα μονάρχη («*Ὦ βασιλεύ*»), του είπε: «Ούτε για σένα είναι όλα επιτρεπτά, διότι ανήκει στην ίδια την ουσία της μοναρχίας (*βασιλείας*) να μην επιτρέπεται στους φορείς της να κάνουν οτιδήποτε» (*Λόγ.* L.19). Στην περίπτωση αυτή, όμως, μιλούσε με τον γενικότερο και πιο αφηρημένο τρόπο: δεν θα τολμούσε ποτέ να έλεγε σ' έναν απόλυτο μονάρχη σαν τον Θεοδόσιο ότι δεν μπορούσε να εκτελέσει κάτι το ιδιαίτερο που είχε στον νου να κάνει. Η πραγματικότητα φαίνεται καθαρά σ' έναν άλλο λόγο του Λιβάνιου, τον επικήδειο που έγραψε για τον Ιουλιανό λίγο μετά τον θάνατό του το 363: ο Ιουλιανός, λέει, «ήταν σε θέση να καταπατάει τους νόμους, αν το ήθελε, και δεν διέτρεχε κανένα κίνδυνο να συρθεί στα δικαστήρια και να υποστεί τις ανάλογες συνέπειες» (*Λόγ.* XVIII. 184). Ο αυτοκράτορας «έχει στην άκρη των χειλέων την εξουσία της ζωής και του θανάτου», λέει ο Αμμιανός (XXIX.i.19· πρβλ. XVIII.iii.7)· αλλά το μόνο που μπορεί να κάνει ο ιστορικός είναι να ελπίζει ότι αυτός ο απόλυτος μονάρχης δεν θα φέρεται αυθαίρετα ή δεσποτικά. (Συχνά θίγει τούτο το θέμα: βλ. λχ. XXIX.ii. 18-19· XXX.iv. 1-2). Μια αυτοκρατορική διάταξη του 384-5 απαγορεύει την αμφισβήτηση που αφορά οποιαδήποτε άσκηση της αυτοκρατορικής κρίσης, διότι «είναι κάτι σαν ιεροσυλία [*sacrilegii instar*] να αμφιβάλλει κανείς για το αν εκείνος τον οποίο έχει διαλέξει ο αυτοκράτορας είναι άξιος» (*CTh.* I.vi. 9 = *CJ* IX.xxix.2)[51]. Τη δήλωση τούτη μπορεί κάλλιστα να την είχε προκαλέσει μια αξιοπρεπής διαμαρτυρία του Συμμάχου, ως Πολιάρχου (*praefectus urbi*), για την πενιχρή ποιότητα ορισμένων από τους υφισταμένους του (εκλεγμένους από τον αυτοκράτορα και όχι από τον ίδιο) – ανθρώπους, τους οποίους, όπως λέει με λεπτότητα, «οι πολυσχιδείς έγνοιες της Καλοσύνης Σας έκαναν αδύνατον να δοκιμάσετε»! (*Rel.* xvii).

Ένας αυτοκράτορας, όπως μπορούσε να τιμωρεί, έτσι μπορούσε και να συγχωρεί και να ευαρεστείται να αφήνει κάποιαν «ελευθερία του λόγου». Τον 2ο αιώνα ο Favorinus από την Arles, ο Γαλάτης ερμαφρόδιτος που έγινε Έλληνας σοφιστής, είχε συνηθίσει να υποστηρίζει ανοιχτά ως κάτι παράδοξο, ότι είχε «λογομαχήσει μ' έναν αυτοκράτορα και όμως έμεινε ζωντανός»· και ο Φιλόστρατος, μνημονεύοντας το παραπάνω, συγχαίρει αυτόν τον αυτοκράτορα, τον Αδριανό, διότι «τσακωνόταν υπό ίσους όρους, άρχοντας αυτός, με έναν άνθρωπο τον οποίο μπορούσε να θανατώσει» (*Βίοι σοφ.* I.8). Ο Αμμιανός αφηγείται μιαν αποκαλυπτική ιστορία σχετικά με τη συμπεριφορά τού Ιουλιανού στη δεκαετία του 350, όταν ήταν ακόμα μόνο Καίσαρας – τίτλος που την εποχή εκείνη σήμαινε μια κατώτερου βαθμού συμμετοχή στο αυτοκρατορικό αξίωμα, υποδεέστερος του Augustus, που ήταν τότε ο Κωνστάντιος Β'. Όταν κατακρίθηκε για μια πράξη επιείκειας, ο Ιουλιανός απάντησε ότι κι αν ακόμα η *clementia* του ήταν αξιόμεμπτη στα όμματα του νόμου (*incusent iura clementiam*), αρμόζει σ' έναν αυτοκράτορα πολύ πράο στον χαρακτήρα να υψώνεται πάνω από όλους τους νόμους, εκτός από τον δικό του (*legibus praestare celeris debet*, XVI.v. 12). Ο Αμμιανός θαυμάζει σαφώς τη συμπεριφορά του Ιουλιανού. Και χώρια από το να τιμωρεί και να συγχωρεί σύμφωνα με τη θέλησή

του, ένας αυτοκράτορας μπορούσε στην πράξη, πάνω απ' όλα, να κάνει και να ξεκάνει νόμους, γενικά ή και ειδικά, κατ' αρέσκεια, διότι ήταν τώρα η μόνη ανεξάρτητη πηγή νόμων. Αν έχω χώρο για ένα μόνο παράδειγμα ειδικής αλλαγής του νόμου προς το προσωπικό όφελος του άρχοντα, θα είναι για το θέσπισμα (*CJ* V. iv.23), συνταγμένο «σε ηχηρή και περιφραστική λατινική»[52], που εξέδωσε στη δεκαετία του 520 ένας από τους πιο συντηρητικούς και προσκολλημένους στην παράδοση απ' όλους τους Ρωμαίους και Βυζαντινούς αυτοκράτορες, ο Ιουστινιανός Α', όταν ήταν ακόμα «η πίσω από τον θρόνο (του Ιουστίνου Α') εξουσία». Το έδικτον άλλαζε τον ρωμαϊκό νόμο περί γάμου, κατά τρόπο που δεν είχε ίσως άλλο σκοπό παρά να επιτρέψει στον Ιουστινιανό να συνάψει έναν γάμο, που διαφορετικά θα ήταν παράνομος, με την πρώην ηθοποιό Θεοδώρα. Ωστόσο, οι αυτοκράτορες ήταν «απο-δεσμευμένοι» από τους νόμους του γάμου σαφέστερα παρά από οποιουσδήποτε άλλους[53].

Αντιλαμβάνομαι ότι μερικοί, ιδιαίτερα ίσως οι συνταγματολόγοι, εντυπωσιάζονται από την ιδέα ότι ο αυτοκράτορας ήταν θεωρητικά «υποκείμενος στους νόμους», πολλοί μάλιστα επιθυμούν να εξετάσουν το ζήτημα αν οι καλύτεροι αυτοκράτορες πραγματικά δεν «ζούσαν πλάι στους νόμους», και ποιες είναι οι αιτίες και οι συνέπειες αυτού του φαινομένου. Για μένα τέτοια ζητήματα είναι πάρα πολύ εξωπραγματικά για να αξίζουν να εξεταστούν, χώρια ακόμα κι από τη γνώμη που μπορεί να έχουμε πολλοί ότι ορισμένοι από τους καταπιεστικούς και σκληρούς νόμους της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας θα ήταν πιο τιμημένοι, στην παραβίασή τους παρά στην τήρησή τους.

Για να συγκεφαλαιώνουμε – ένας αυτοκράτορας ήταν στην πραγματικότητα υποκείμενος σε μια και μόνη κύρωση: την κύρωση του εξαναγκασμού. Αυτό σήμαινε βέβαια ότι είχε ανάγκη να πετύχει την εθελούσια προσχώρηση εκείνων των οποίων τη δυσαρέσκεια για την άσκηση της εξουσίας του δεν μπορούσε απλώς να αγνοήσει ή να καταπνίξει: σ' αυτούς περιλαμβάνονταν κυρίως τα ανώτατα στρώματα της εύπορης τάξης, και ίσως μερικοί αξιωματικοί του στρατού κάτω από τούτο το επίπεδο. Ένας αυτοκράτορας μπορούσε να δολοφονηθεί, ή να διωχτεί από κάποιο ένοπλο πραξικόπημα· και όταν συνέβαινε κάτι τέτοιο υποστηριζόταν ότι ήταν ένας «τύραννος» που πήρε αυτό που του άξιζε, μολονότι, βέβαια, εκείνο που τον έκανε «τύραννο» ήταν απλώς η ανικανότητά του να διατηρήσει την εξουσία του (βλ. πιο πάνω στο [3]). Ο αυτοκράτορας, για να προλαβαίνει τέτοια ενδεχόμενα είχε την προσωπική του σωματοφυλακή (επιπλέον της φρουράς των πρατωριανών), και ήταν επίσης ο ανώτατος διοικητής του Ρωμαϊκού στρατού – ουσιαστικά, από μιας εξαρχής. Αν στην πρώιμη Ηγεμονία υπήρχαν στρατεύματα, όχι θεωρητικά, υπό την άμεση διοίκηση του αυτοκράτορα, λογουχάρη στην Αφρική, οι τοπικές αρχές της Μεγάλης Λέπτιδος έκριναν φρόνιμο, όταν έστηναν μια επιγραφή αναμνηστική κάποιας νικηφόρας εκστρατείας εναντίον των Γαιτούλων το 6 μ.Χ. «υπό τη στρατιωτική διοίκηση» (*ductu*) του ανθύπατου της Αφρικής, Cossus Cornelius Lentulus, να αναφέρονται στον ανθύπατο ως διοικούντα «υπό την αιγίδα του Καίσαρα Αυγούστου», μια αναγνώριση τού ότι στρατιωτικά ήταν ο υφιστάμενος του αυτοκράτορα (E/J^2 43 = *AE* [1940] 68). Ο Οράτιος, σ' ένα ποιημά του απευθυνόμενο στον Αύγουστο, το οποίο πανηγύριζε τις νίκες του Τιβέριου και του Δρούσου στη Γερμανία το 15 π.Χ., είχε χαρακτηρίσει ήδη τους άνδρες, τους πόρους και τα σχέδια που χρησιμοποιήθηκαν ως του ίδιου του αυτοκράτορα (*Od.* IV.xiv. 9-13, 33-4, 41-

52). Στή *Res gestae* του, βέβαια, ο Αύγουστος μιλούσε για όλες τις εκστρατείες επί ηγεμονίας του ως τελούσες υπό την αιγίδα του, και για τον ρωμαϊκό στρατό και στόλο ως «ο στρατός μου» και «ο στόλος μου» (βλ. Wickert, PF 128-31). Και ο στρατιωτικός όρκος (*sacramentum*) φαίνεται να δινόταν πάντοτε στον εκάστοτε αυτοκράτορα (βλ. παρακάτω). Ο Ηρωδιανός, μάλιστα, σε μια πολύ χαρακτηριστική φράση, που την αποδίδει στον αυτοκράτορα, τον συνήθως γνωστό σε μας ως Πουπηϊνό (Pupienus) (το 238), λέει ότι ο *στρατιωτικός όρκος* ήταν ένα *σεμνόν μυστήριον* της ρωμαϊκής εξουσίας (VIII.vii.4). Έτσι, ο αυτοκράτορας ήταν με μια πολύ πραγματική έννοια «στρατιωτικός δικτάτορας». Προσωπικά όμως δεν θα έδινα πάρα πολύ μεγάλη έμφαση στην αυστηρά στρατιωτική πλευρά αυτής της εξουσίας του, μολονότι αυτή κατείχε εξέχουσα θέση στον λατινικό τίτλο του, *imperator*, όταν μάλιστα ο Αύγουστος και μεταγενέστεροι αυτοκράτορες, από τον Βεσπασιανό ώς τον Διοκλητιανό, τον παίρνουν ως *praenomen* (προωνύμιον) στις περιγραφές του εαυτού τους που άρχιζαν: «Imperator Caesar...» (Το επίσημο ελληνικό συνώνυμο τού *imperator* ήταν *αυτοκράτωρ*, μια λέξη πολύ λιγότερο αυστηρά στρατιωτική στο συνοσούμενό της: βλ. πιο πάνω). Ο κύριος λόγος που δίνω μικρή σημασία στη «*στρατιωτική* δικτατορία» των Ρωμαίων αυτοκρατόρων είναι ότι δεν είχαν τη δύναμη να χρησιμοποιούν τους στρατούς τους συστηματικά ως μέσον εσωτερικού ελέγχου, και ότι όταν το σύστημα λειτουργούσε σωστά δεν τους χρειάζονταν, παρά μόνο για να καταστείλουν κάποια περιστασιακή ανταρσία. Το σύστημα είχε κανονικά την πλήρη υποστήριξη των ανώτερων τάξεων. Όπως τόνισα πιο πάνω, όσο κι αν μεμονωμένοι αυτοκράτορες – Τιβέριος, Γάιος, Κλαύδιος, Νέρων, Δομιτιανός, Κόμμοδος και άλλοι αργότερα – μπορούσαν ν' ανταγωνίζονται «τη Σύγκλητο» ή την «αριστοκρατία», δεν υπήρχε αναγκαία ή διαρκής αντίθεση μεταξύ τους.

Αν και μίλησα περισσότερες από μια φορά για επίσημους πανηγυρικούς που απευθύνονταν σε αυτοκράτορες (συνήθως παρόντων των ιδίων), οφείλω να προσθέσω ότι συμφωνώ με τον Alan Cameron ότι τα κείμενα αυτά δεν είναι από τα πιο ευκολοερμήνευτα και ότι πρέπει να τα εξετάζουμε από πολλές πλευρές. Μου αρέσει ιδιαίτερα το συμπέρασμα του Cameron: «Εκείνο που είχε μεγαλύτερη σημασία από το περιεχόμενο ήταν η μορφή και η εκτέλεση. Ο εγκωμιαστής δεχόταν χειροκροτήματα και αμοιβή, όχι, γενικά, για τα όσα είπε, αλλά για το πώς τα είπε» (*Claudian* 36-7). Η κατάσταση αυτή θα χαροποιούσε τον Ισοκράτη, έναν αντιδιανοούμενο που πίστευε βαθιά ότι πρέπει να δίνεται προσοχή και σεβασμός περισσότερο στη μορφή παρά στο περιεχόμενο, και που φαίνεται να έχει κάποιο μερίδιο της ευθύνης για το αξιοθρήνητο γεγονός ότι η στάση του αυτή έγινε πρότυπο τόσο στον Ελληνικό όσο και στον Ρωμαϊκό κόσμο. (Για τον Ισοκράτη, βλ. ειδ. V. 2. σημ. 53). Κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο η ελληνική εκπαίδευση γινόταν όλο και πιο αποκλειστικά φιλολογική, και η κορυφαία επιβράβευσή της προοριζόταν για τη ρητορική.

★ ★ ★ ★ ★

Τα σύγχρονα συγγράμματα γύρω από τις διάφορες πλευρές της ιδεολογίας (συμπεριλαμβανομένης και της θεολογίας) της Ρωμαϊκής Ηγεμονίας είναι άφθονα, αλλά πολλά από αυτά μου φαίνονται πάρα πολύ υποκειμενικά για να μας ικανοποιούν, προπαντός όταν βασίζονται σε μεγάλο βαθμό σε ερμηνείες εικονογραφικών

μαρτυριών, ειδικά στα εμβλήματα των νομισμάτων. Δεν εννοώ τόσο τις λεζάντες των νομισμάτων: όλοι ξέρουμε ότι, όπως λέει ο Charlesworth, «Τα νομίσματα διατρανώνουν την "Νομιμοφροσύνη του Στρατού", *FIDES EXERCITUUM*, τη στιγμή ακριβώς που ο στρατός στασιάζει· ή την "Ενότητα του Στρατού", *CONCORDIA EXERCITUUM*, όταν ένα τμήμα του στρέφει τα ξίφη του εναντίον ενός άλλου τμήματός του»! (VRE 22). Μου κάνει συχνά κατάπληξη η εμπιστοσύνη με την οποία ορισμένοι σύγχρονοι μελετητές χρησιμοποιούν τα εμβλήματα των νομισμάτων για να εξακριβώσουν την πολιτική και τη νοοτροπία ενός αυτοκράτορα. Ασφαλώς, δεν μπορούμε σχεδόν ποτέ να είμαστε βέβαιοι, όταν λείπουν άλλες μαρτυρίες (συχνά δυσεύρετες), ότι το χαραγμένο σ' ένα νόμισμα έμβλημα πρέπει να θεωρείται ότι αντιπροσωπεύει σώνει και καλά την άποψη του αυτοκράτορα στου οποίου το όνομα έχει εκδοθεί. Όπως θα δείξω αμέσως, υπάρχει λόγος να πιστεύουμε ότι οι αυτοκράτορες έδιναν κάπου κάπου εντολή να τονίζονται ορισμένα θέματα πάνω στα νομίσματα· και τότε όμως είναι απίθανο να έκαναν πολύ λεπτομερειακές υποδείξεις, και αφηνόταν στους αυτοκρατορικούς αξιωματούχους που έδιναν τις διαταγές για την κοπή των νομισμάτων να εκτελέσουν τις οδηγίες του αυτοκράτορα. Δεν ξέρουμε καν ποιοι ήταν αυτοί οι αξιωματούχοι! Στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων, υποθέτω, ήταν οι άνθρωποι που διάλεγαν τις εικόνες και τις λεζάντες, σύμφωνα μ' εκείνο που πιστεύανε, σωστά ή λαθεμένα, ότι ήταν οι επιθυμίες του αυτοκράτορα. Και είχαν σοβαρό λόγο να αποφεύγουν την υπερεπιτήδευση. Λίγο πάνω από μιαν εικοσαετία πριν, ο A.H.M. Jones, στο έργο του (που πρόσφατα ανατυπώθηκε) σ' έναν τόμο δοκιμίων αφιερωμένων στον διακεκριμένο μελετητή της ρωμαϊκής νομισματικής Harold Mattingly, εξέφρασε τον προσωπικό του σκεπτικισμό:

> Είναι συζητήσιμο αν τα περισσότερα μηνύματα που ορισμένοι νομισματολόγοι συνάγουν από εμβλήματα νομισμάτων προορίζονταν να μεταδοθούν από αυτά τα ίδια, και είναι ακόμα πιο συζητήσιμο αν γενικά είχαν κατανοηθεί. Στον Μεσαίωνα είμαστε καλύτερα πληροφορημένοι από γραπτές πηγές για τη σημασία των εικονογραφημένων παραστάσεων· ξέρουμε ότι ο συμβολισμός ήταν απλός μέχρι ωμότητας. Δεν δικαιολογούμαστε να δεχόμαστε αναπόδεικτα ότι υπήρχε μια πολύ μεγαλύτερη λεπταισθησία στον μέσο κάτοικο της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (NH 15 = *RE* 63)[54].

Και ο Jones θυμίζει τη δήλωση του εκκλησιαστικού ιστορικού του τέλους του 6ου αιώνα Ιωάννη του Εφέσιου ότι η γυναικεία μορφή στα σόλδια τού αυτοκράτορα Ιουστίνου Β' (565-578), που ήταν στην πραγματικότητα – αν και δεν το λέει έτσι ο Ιωάννης – μια προσωποποίηση της Κωνσταντινούπολης, εθεωρείτο ότι έμοιαζε με την ειδωλολατρική θεά Αφροδίτη· ο διάδοχος του Ιουστίνου Τιβέριος Κωνσταντίνος φρονίμως ποιών την αντικατέστησε μ' ένα σταυρό[55]. Αυτό βέβαια δείχνει πως ακόμα κι ένα καθιερωμένο νομισματικό έμβλημα μπορεί να παρανοηθεί.

Ο Jones επίσης απέδωσε στην απουσία γραπτών μαρτυριών το γεγονός ότι δόθηκε σημασία στις εικόνες και στις λεζάντες των νομισμάτων (NH 14 = *RE* 62). Αυτό είναι νομίζω σωστό, ακόμα κι αν λογαριάσουμε τα λίγα γραπτά αποσπάσματα (που δεν σημειώνονται από τον Jones) τα οποία μιλούν για μιαν επιθυμία του αυτοκράτορα να κόψει νομίσματα που να εκφράζουν ένα συγκεκριμένο θέμα. Σ' ολόκληρη τη σφαίρα με την οποία ασχολούμαι δεν γνωρίζω ο ίδιος παρά μόνο τέσσερα τέτοια χωρία, αν και βεβαίως μπορεί να υπάρχουν περισσότερα. Στο ένα, ο Αύγουστος

εκδίδει ένα αργυρό νόμισμα με το ζωδιακό σημείο υπό το οποίο γεννήθηκε, το σημείο του Αιγόκερου (Suet., *Div. Aug.* 94.12)· και σ' ένα άλλο ο Νέρων κόβει νομίσματα (και παραγγέλνει ανδριάντες) που παριστάνουν τον εαυτό του με την ενδυμασία ενός κιθαρωδού (*citharoedus:* Suet., *Nero* 25.2). Και οι δύο μαρτυρίες επιβεβαιώνονται από τα πραγματικά νομίσματα. Σ' ένα τρίτο χωρίο ο Κωνσταντίνος, κατά τον Ευσέβιο, δίνει εντολή να μπει η προσωπογραφία του στα σόλδιά του σε στάση προσευχής με ανυψωμένο το βλέμμα (*Εις Κωνστ. τον βασιλέα* IV.15)· ο Ευσέβιος προσθέτει ότι τα νομίσματα τούτα ήταν γενικής κυκλοφορίας. Και είναι αλήθεια ότι πολλά κωνσταντινάτα από το 324 και μπρος δείχνουν αυτή την προσωπογραφία· το αν όμως ο Ευσέβιος είχε δίκιο υποθέτοντας ότι την εικόνα διάλεξε επίτηδες ο ίδιος ο Κωνσταντίνος με ευλαβική πρόθεση είναι άλλο ζήτημα, διότι η στάση στην προσωπογραφία θυμίζει ανάλογες από τους ελληνιστικούς χρόνους και εφεξής, και από νομισματολόγους διατυπώθηκε η άποψη ότι «τα νομίσματα δεν σχεδιάστηκαν για να εκφράσουν κάποια χριστιανική στάση ή αρετή»[56]. Το τέταρτο χωρίο είναι η συνέχιση (που δεν σημειώνεται από τον Jones) του αποσπάσματος του Ιωάννη του Εφέσιου για το οποίο μιλήσαμε στην προηγούμενη παράγραφο (*HE* III.14). Ο αυτοκράτορας Τιβέριος Κωνσταντίνος λέγεται ότι δήλωσε πως η αντικατάσταση μ' ένα σταυρό της γυναικείας μορφής (που παρίστανε την Κωνσταντινούπολη) η οποία μπορούσε να εκληφθεί ως η μορφή της Αφροδίτης, του υπαγορεύθηκε από ένα όραμα – το μοναδικό παράδειγμα, απ' ό,τι ξέρω, θεϊκής επέμβασης σ' αυτό το πεδίο, και ίσως η πιο χρήσιμη σωζόμενη μαρτυρία σχετικά με το αυτοκρατορικό ενδιαφέρον για τα εμβλήματα των νομισμάτων[57]. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι το έτος 365 μ.Χ., κατά τον Αμμιανό, ο «σφετεριστής» Προκόπιος δοκίμασε να προωθήσει την αξίωσή του στον αυτοκρατορικό θρόνο φροντίζοντας – ανάμεσα σε άλλες μορφές προπαγάνδας – να κυκλοφορήσουν τα χρυσά νομίσματά του στο Ιλλυρικόν: το σημείο που τονίζει ο Αμμιανός είναι ότι αυτά «έφεραν την προσωπογραφία του» (ήταν *effigiati in vultum novi principis,* XXVI. vii.11). Βέβαια, το όνομα του επίδοξου αυτοκράτορα ήταν επίσης εγχαραγμένο στα κέρματα· αλλά από αυτά που λέει ο Αμμιανός μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο λαός ήταν φυσικό να προσέξει και το πορτραίτο. Από την άλλη μεριά, ο Αμμιανός δεν μπαίνει στον κόπο να σημειώσει την ενδιαφέρουσα λεζάντα *REPARATIO FEL. TEMP.*, που προφανώς έφεραν όλα τα χρυσά νομίσματα του Προκόπιου, ως συστατικό στοιχείο (όπως υποστήριξαν μερικοί)[58] της αξίωσής του να συγγενέψει (με γάμο) με την Κωνσταντινική δυναστεία, η οποία είχε τερματισθεί με τον θάνατο του Ιουλιανού μόλις δύο χρόνια πριν, και που τα νομίσματά της είχαν εγχαραγμένες τις λέξεις *FEL. TEMP. REPARATIO* από το 347 και πέρα.

Ίσως να περίμενε κανείς από τον ανώνυμο συγγραφέα του παράξενου φυλλαδίου *De rebus bellicis* – περί των πολεμικών πραγμάτων – (πιθανόν του τέλους της δεκαετίας του 360 ή των αρχών της δεκαετίας του 370) να εκφράσει μερικές απόψεις για τη χρησιμότητα των εικόνων και λεζαντών των νομισμάτων· αλλά αυτός, αν και αντιλήφθηκε ότι οι άρχοντες έβαζαν τα δικά τους πορτραίτα στα νομίσματά τους (τα οποία, όπως πίστευε, κατασκευάζονταν παλιότερα από πηλό και δέρμα, αλλά και από χρυσό, ασήμι και ορείχαλκο!), νόμιζε ότι το έκαναν απλώς για να εξαίρουν το μεγαλείο τους και να εμπνέουν δέος (I,2,3, στον Thompson, *RRI* 93-4, με την αγγλική μετάφραση, 109· πρβλ. 26-31).

Τα κείμενα που παρέθεσα δείχνουν ότι οι αυτοκράτορες μπορούσαν να παραγ-

γέλνουν, κάποτε αυτοπροσώπως, την κοπή νομισμάτων με συγκεκριμένες απεικονίσεις· σε κάθε όμως περίπτωση η απεικόνιση είναι πολύ φανερή και το ερώτημα του Jones παραμένει: μήπως υπήρξε ποτέ πρόθεση μετάδοσης κάποιου υπολογισμένου ή εκλεπτυσμένου μηνύματος· και αν ναι, αυτό το μήνυμα κατανοήθηκε; Αλλά πάνω απ' όλα, όπως ετόνισα, δεν μπορούμε σχεδόν ποτέ να είμαστε βέβαιοι αν μια συγκεκριμένη κεντρική ιδέα πρέπει να αποδοθεί σ' έναν αυτοκράτορα και όχι σ' έναν άγνωστο αξιωματούχο υπεύθυνο για την έκδοση του νομίσματος.

★ ★ ★ ★ ★

Έθιξα ελαφρά αυτό που θα ονόμαζα «θεολογία της Ρωμαϊκής αυτοκρατορικής εξουσίας», ένα θέμα που οφείλω να εξετάσω συντομότερα απ' ό,τι του αξίζει. Έχει βέβαια μεγάλη σχέση με τον ταξικό αγώνα μέσα στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, διότι η θρησκευτική κατοχύρωση της θέσης του αυτοκράτορα μπορούσε να δυναμώσει και πράγματι δυνάμωσε τον γιγαντιαίο μηχανισμό καταναγκασμού και εκμετάλλευσης. Το θέμα χωρίζεται κανονικά σε δύο μέρη: την ειδωλολατρική αυτοκρατορία και τη χριστιανική αυτοκρατορία. Από την ειδωλολατρική πλευρά είναι η λεγόμενη «αυτοκρατορική λατρεία», που αποτελούσε συνήθως το κέντρο της προσοχής[59]. (Είναι δύσκολο να ορίσουμε την έκφραση «αυτοκρατορική λατρεία» αλλιώς παρά ως την εκτέλεση λατρευτικών πράξεων προς τιμή των αυτοκρατόρων και κάποτε των οικογενειών τους[60]· αυτό σήμαινε φυσικά κάποιο είδος «θρησκευτικής λατρείας», ή τουλάχιστον την τυπική απόδοση κάποιου είδους θεϊκής φύσης στον αποδέκτη της λατρείας· αλλά αυτό που οι περισσότεροι σήμερα θα θεωρούσαν «θρησκευτικό» στοιχείο ήταν συχνά αμελητέο). Για όσους γνωρίζουν ελάχιστα τη Ρωμαϊκή ιστορία οφείλω απλώς να αναφέρω το γνωστό γεγονός ότι αν και ένας Ρωμαίος αυτοκράτορας όσο ζούσε λατρευόταν σε χαμηλότερα επίπεδα (τρόπος του λέγειν), από συνελεύσεις επαρχιών, πόλεων, κάθε λογής ομάδων και ατόμων, δεν γινόταν ποτέ επίσημος θεός του Ρωμαϊκού κράτους παρά μόνο μετά τον θάνατό του, όταν η Σύγκλητος αποφάσιζε να του απονείμει ή να μην του απονείμει μια κρατική λατρεία και τον τίτλο του *divus*, του «θεοποιημένου». (Η συμπεριφορά της Συγκλήτου εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τη στάση του νέου αυτοκράτορα). Στο αντίθετο άκρο της θεοποίησης, ένας νεκρός αυτοκράτορας μπορούσε να υποστεί μια *damnatio memoriae*, που ισοδυναμούσε με μια γενική καταδίκη της βασιλείας του, μια διαγραφή των *acta* του, το γκρέμισμα των ανδριάντων του, και το σβήσιμο του ονόματός του από τα δημόσια μνημεία. Η τελική απόδοση ή άρνηση απόδοσης θεϊκών τιμών, και η επικύρωση ή ακύρωση των *acta* του, αποτελούσαν ένα είδος ελέγχου στη συμπεριφορά του αυτοκράτορα κατά τη διάρκεια της άσκησης της εξουσίας του, εφόσον έπαιρνε υπόψη τις τέτοιες συνέπειες: δεν θεωρώ ότι αυτές είχαν πολύ ανεξάρτητη βαρύτητα για τους περισσότερους αυτοκράτορες, που έτσι κι αλλιώς ενδιαφέρονταν πολύ να τους βλέπει με καλό μάτι η Σύγκλητος, ως το αντιπροσωπευτικό όργανο της αυτοκρατορικής αριστοκρατίας.

Η λατρεία του αυτοκράτορα δεν μπορεί να κατανοηθεί σωστά, τουλάχιστον στην Ελληνική Ανατολή (όπου γεννήθηκε), χωρίς μιαν αναδρομή στο παρελθόν, διαμέσου των Ελληνιστικών λατρειών που εκφράζανε ευγνωμοσύνη σε διαπρεπείς ευεργέτες, κατευθείαν στην κλασική περίοδο. Στο II.4 έκανα ορισμένες παρατηρήσεις πάνω στη σημασία της παλαιότερης βέβαιης, γνωστής μας σήμερα, περίπτωσης λα-

τρείας, από μια ελληνική πόλη, ενός εν ζωή ατόμου: του Λυσάνδρου στη Σάμο το 404, λατρείας που ήταν μια σαφής εκδήλωση πολιτικού ταξικού αγώνα. Αν και βασιλιάδες ήταν προπαντός εκείνοι που βρίσκονταν στην καλύτερη θέση να παρέχουν ωφελήματα, είναι παραπλανητικό – όσο κι αν είναι βολικό – να λέμε για την παλιότερη λατρεία των ευεργετών ότι ήταν «*αρχοντο*-λατρεία»· και χρειάστηκαν αιώνες για να περιοριστεί επίσημα σε μιαν ιδιαίτερη ομάδα αρχόντων: στους Ρωμαίους αυτοκράτορες. Οφείλουμε να δεχτούμε το γεγονός ότι πολλές από τις παλιότερες λατρείες ευεργετών, βασιλιάδων ή μη, ήταν αυθόρμητες εκδηλώσεις ευγνωμοσύνης. Όπως είπε ο Tarn, σ' ένα έξοχο απόσπασμα:

> Τα λατρευτικά ονόματα των παλιότερων βασιλιάδων – Σωτήρ, Ευεργέτης – εκφράζουν το γεγονός ότι αυτοί λατρεύονταν για εκείνο που έκαναν·... η τυπική λειτουργία της βασιλείας εθεωρείτο ότι ήταν η *φιλανθρωπία*, η αρωγή στους υπηκόους...Οι Ολύμπιοι δεν παρείχαν καμιά προσωπική σωτηρία, καμιάν ελπίδα αθανασίας, και εξασφάλιζαν ελάχιστη πνευματικότητα· και ως φύλακες της ανώτερης ηθικότητας ήταν ως επί το πλείστον θλιβερά ακατάλληλοι. Κάποιος λοιπόν έπρεπε να πιστεύει χωρίς να ερευνά: μπορούσε να πιστέψει στη δύναμη και στη λαμπρότητα του Δία, αλλά να βλέπει συνάμα τη δύναμη και τη λαμπρότητα του Πτολεμαίου. Ο τοπικός θεός δεν μπορούσε να σε τρέφει σε περίοδο λιμού, ενώ ο βασιλιάς μπορούσε... Ο Απόλλων δεν μπορούσε να βοηθήσει τους διαχειριστές του ναού του στη Δήλο να εισπράξουν τα χρέη του από τα νησιά· ο Πτολεμαίος, όταν χρειαζόταν, έστελνε τον ναύαρχό του που τα εισέπραττε μονομιάς. Μήπως λοιπόν ένας βασιλιάς είχε δυνάμεις που δεν τις είχε ένας θεός; Έτσι τουλάχιστον σκέφτονταν οι άνθρωποι (*HC*[3] 49-55, στην 53).

Από την άλλη μεριά, άνδρες και γυναίκες ήξεραν επίσης καλά ότι σε ορισμένες κρίσιμες καταστάσεις τους – αρρώστια, ιδιαίτερα – εκείνο που χρειάζονταν ήταν μια υπερφυσική ή μαγική βοήθεια: στις περιπτώσεις αυτές δεν απηύθυναν τις προσευχές τους ούτε στον ισχυρότερο βασιλιά αλλά στην κατάλληλη θεότητα ή σε άλλην υπεράνθρωπη μορφή. Αν θέλουμε να περιορίσουμε τη χρήση όρων όπως «θρησκεία», «λατρεία», «ευσέβεια» σε περιπτώσεις όπου εμπλέκεται το υπερφυσικό, θα συμφωνήσουμε με τον Arthur Darby Nock:

> Η λυδία λίθος της ευσέβειας στην αρχαιότητα είναι τα αναθήματα, που γίνονταν ως ένδειξη ευγνωμοσύνης για μιαν υποτιθέμενη απαλλαγή κατά κάποιον αόρατο τρόπο από κάποιαν αρρώστια ή άλλον κίνδυνο. Αυτά δεν τα βρίσκουμε να απευθύνονται σε άρχοντες, ζωντανούς ή νεκρούς (*CAH* X. 481).

Το 14 μ.Χ., λίγο πριν τον θάνατο του Αυγούστου, μαθαίνουμε ότι το πλήρωμα και οι επιβάτες ενός αλεξανδρινού πλοίου που μόλις είχε φτάσει στο Puteoli πλησίασαν τον αυτοκράτορα λευκοφορούντες και με στεφάνια από άνθη όπως άρμοζε για τη λατρεία, καίγοντας λιβάνι γι' αυτόν και υμνώντας τον μέχρις αηδίας: «Χάρη σ' αυτόν ζούσαν, χάρη σ' συτόν θαλασσοπορούσαν, χάρη σ' αυτόν χαίρονταν την ελευθερία τους και τις περιουσίες τους» (Suet., *Div. Aug.* 98-2). Όπως παρατήρησε ο Habicht[61], οι Αλεξανδρινοί εκφράζανε την ευγνωμοσύνη τους στον αυτοκράτορα για εγκόσμια οφέλη, όπως τη δυνατότητα της θαλασσοπορίας και της εμπορίας με ειρήνη και ασφάλεια· σε περίπτωση όμως τρικυμίας καλούσαν σε βοήθεια όχι τον Αύγουστο αλλά τους Διόσκουρους, τους δίδυμους θεούς που συχνά επικαλούνταν οι ναυτιλόμενοι σε ώρα ανάγκης[62].

Σ' ένα έξοχο άρθρο που δημοσιεύτηκε το 1957 ο Nock εξέτασε τις πιθανές εξαιρέσεις στην προαναφερθείσα άποψή του και έδειξε ότι οι λίγες βέβαιες περιπτώσεις είναι πολύ ειδικές (DJ = *ERAW* II. 833-46). Η γενίκευση που κάνει παραμένει σε μεγάλο βαθμό σωστή. Ίσως το επεισόδιο που αξίζει περισσότερο να υπενθυμίσω εδώ είναι η επίδειξη θαυματουργών θεραπευτικών δυνάμεων από τον Βεσπασιανό στην Αλεξάνδρεια το 70, λίγους μήνες μετά την ανακήρυξή του σε αυτοκράτορα – του πρώτου μιας νέας δυναστείας – από τις λεγεώνες της Αιγύπτου και της Συρίας αλλά πριν να έχει πάει στη Ρώμη. Τα θαύματά του, που περιέγραψαν ο Τάκιτος, ο Σουητώνιος και ο Δίων Κάσσιος[63], περιλάβαιναν τη θεραπεία ενός τυφλού με σάλιο, ένα χαρακτηριστικό που το συναντάμε σε μερικά από τα θαύματα του Ιησού (Ιωάν. θ' 6· Μάρκ. η' 23· πρβλ. ζ' 33). Ο ίδιος ο Βεσπασιανός μάλλον δεν είχε διάθεση να παίξει αυτόν τον ρόλο, αλλά το επιτελείο του τον έπεισε: όπως λέει ο Σουητώνιος, ο Βεσπασιανός δεν είχε ακόμα επιδείξει τη δύναμή του ως αυτοκράτορας και του έλειπε το κύρος και η ικανότητα να εμπνέει δέος (*auctoritas et quasi majestas quaedam: Vesp.* 7.2). Ένα δύο θαύματα μπορούσαν επομένως να είναι πολύτιμη επίδειξη των προσόντων του. Αλλά δεν ενεργούσε εντελώς αυτοδύναμα: ο θεός Σέραπις είχε κιόλας δώσει ένα σημάδι ότι ο Βεσπασιανός μπορούσε να αναπτύξει θαυματουργά χαρίσματα εξ ονόματός του, όπως λένε ο Τάκιτος (*Hist.* IV.81) και ο Σουητώνιος· και σύμφωνα με τους γιατρούς, όταν του εζητείτο να γνωματεύσει ο Βεσπασιανός είχε την ευκαιρία να δείξει ότι ήταν το ανθρώπινο όργανο που διάλεξαν οι θεοί[64]. (Υπάρχουν πολλά άλλα παραδείγματα συμβάντων στην αρχαιότητα που γίνονταν δεκτά ως θαύματα: πολλοί αναγνώστες μπορούν ν' απολαύσουν ιδιαίτερα τον *Φιλοψευδή* του Λουκιανού)[65].

Ήδη από τον 3ο αιώνα π.Χ. η αρχοντο-λατρεία είχε αρχίσει να συστηματοποιείται και να χάνει πολύ από τον αρχικό αυθορμητισμό της. Πολλοί Ρωμαίοι διοικητές επαρχιών στον Ελληνικό χώρο επιδίωκαν να γίνουν αντικείμενο λατρείας – ακόμα και στη Σικελία, ένας Ουέρρης (βλ. υποκεφάλαιο 4 αυτού του κεφαλαίου). Στη διάρκεια της Ηγεμονίας η λατρεία του αυτοκράτορα εγκαινιάστηκε στη Δύση (όπου δεν είχε φυσικές ρίζες όπως στην Ελληνική Ανατολή) από την αυτοκρατορική κυβέρνηση στο επαρχιακό επίπεδο, και σε κατώτερα επίπεδα κυρίως υπό την επίδραση των Ελλήνων και των ελληνικών πόλεων[66]. Νομίσματα που εκδόθηκαν κατά τη βασιλεία του Αυρηλιανού, και αργότερα, δίνουν στον αυτοκράτορα τους τίτλους *deus* και *dominus*, θεός και κύριος[67]. Πολλοί όμως μελετητές αντιλαμβάνονται ότι η λατρεία του αυτοκράτορα δεν είναι τόσο σπουδαία όσο νόμιζαν, τουλάχιστον ως θρησκευτικό, όχι ως πολιτικό φαινόμενο. Ένας από τους βασικούς λόγους της υπερβολικής εντύπωσης που δημιούργησε η λατρεία του αυτοκράτορα στα μυαλά τουλάχιστον εκείνων που δεν γνωρίζουν τις μαρτυρίες για τη Ρωμαϊκή ιστορία από πρώτο χέρι, είναι η ιδέα για τον σπουδαίο τάχα ρόλο που έπαιξε η λατρεία των αυτοκρατόρων στους διωγμούς των πρώτων χριστιανών· αλλά η ιδέα αυτή είναι εντελώς εσφαλμένη και έχει γενικά εγκαταλειφθεί (βλ. μελέτη μου WWECP 10, μαζί με 32-3 σημ. 26-34 = *SAS*, επιμ. Finley, 216-17· και πιο πρόσφατα Millar, ICP)[67a].

Θα προσπαθήσω να δείξω εδώ μόνο πώς η χριστιανική σκέψη στο θέμα τούτο για τον ρόλο του αυτοκράτορα ήταν προκατειλημμένη (όπως και σε πολλά άλλα ζητήματα) από ειδωλολατρικές αντιλήψεις. Μέσα από έναν όγκο μικρών αποσπασματικών μαρτυριών – που δεν συγκροτούν ένα ενιαίο σύνολο και συχνά μάλιστα αντιφάσκουν μεταξύ τους – θα επιλέξω τρεις: δύο γραπτές και μια εικονογραφική,

που και οι τρεις συντείνουν στο να παρουσιάσουν τον αυτοκράτορα ως τον αντιβασιλέα επί της γης του βασιλιά των θεών. Επέλεξα αυτά τα τεκμήρια, διότι και τα τρία προέρχονται από την εποχή της βασιλείας του Τραϊανού (98-117), ενός από τους λίγους αυτοκράτορες που κέρδισε την ενθουσιώδη έγκριση της Συγκλήτου. Νωρίτερα, στη δεκαετία του 90, ο ποιητής Μαρτιάλις αποκαλούσε τον αυτοκράτορα Δομιτιανό Δία ή «Κεραύνειο Δία μας», και ένας άλλος ποιητής, ο Statius, εμφάνιζε τη Σίβυλλα να επικαλείται τον Δομιτιανό ως θεό και να λέει ότι «ο Δίας τον διατάζει να κυβερνά την ευδαίμονα γη για λογαριασμό του»[68]. Ωστόσο, ο Δομιτιανός στα τελευταία του χρόνια ήταν ένας αυταρχικός αυτοκράτορας, που (λέγεται) ήθελε να απευθύνονται σ' αυτόν ως *dominus et deus*», «Κύριον και θεόν»[69]. Η κολακεία που μπορούσε να θεωρείται παράτυπη και (αν όχι από τον Statius) ανειλικρινής, όταν απευθυνόταν στον Δομιτιανό, μπορούσε συχνά να γίνει δεκτή ως αυθόρμητη και χαρακτηριστική όταν αντικειμενό της ήταν ο Τραϊανός, ο *optimus princeps*. Η πρώτη μου μαρτυρία είναι ένα γραπτό απόσπασμα στη λατινική που ανέφερα ήδη στο υποκεφάλαιο 5 αυτού του κεφαλαίου: η ιδέα του Πλίνιου του Νεότερου ότι ο Δίας ανέθεσε στον Τραϊανό «το καθήκον να εκπληρώσει τον ρόλο του απέναντι σ' όλο το ανθρώπινο γένος» (*Paneg.* 80.5· πρβλ. 1.5 για την εκλογή του Τραϊανού από τον Δία). Η δεύτερη είναι μέρος του λόγου που απηύθυνε στον Τραϊανό, στην ελληνική, ο Δίων Χρυσόστομος (χρονικά ίσως πολύ κοντά στον *Πανηγυρικό* του Πλίνιου), μιας από τις εφτά δημηγορίες τού Δίωνα που αναφέρονται στη βασιλεία (ή στην τυραννία ή και στις δύο)[70]. Εδώ βρίσκουμε την ίδια βασική ιδέα μ' εκείνην του Πλίνιου, για ανάθεση εξουσίας στον άρχοντα από τον μέγιστο των θεών – τον Δία σε τούτη την περίπτωση, και υπό μια γενικευμένη μορφή, που αφορά, ωστόσο, όχι σ' έναν ιδιαίτερο άρχοντα, ούτε σ' έναν οποιοδήποτε βασιλιά, αλλά ειδικά στους καλούς βασιλιάδες, οι οποίοι νοιάζονται για την ευημερία των υπηκόων τους (1.11-12). Και τέλος, η ίδια αντίληψη εμφανίζεται στην ίδια βασιλεία σ' ένα επίσημο μνημείο στην Ιταλία: την «Αψίδα του Μπενεβέντο», που την παράγγειλε η Ρωμαϊκή Σύγκλητος ως φιλοφρόνηση προς τον Τραϊανό (βλ. *ILS* 296), και που τελείωσε τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του, μεταξύ 114 και 117. Θα παραθέσω αυτό που είπε ένας κορυφαίος αρχαιολόγος της Ρωμαϊκής εποχής, ο J. A. Richmond, το 1950, για τα γλυπτά της αψίδας του Τραϊανού:

> Ο Δίας, ο παντοδύναμος προστάτης του Ρωμαϊκού κράτους, εμφανίζεται να ετοιμάζεται να εγχειρίσει τον κεραυνό του, σύμβολο της εκτελεστικής εξουσίας, στον ίδιο τον Τραϊανό. Η τρομερή αυτή ιδέα δεν προβάλλεται καθόλου σαν αξίωση ταύτισης με τον Δία. Στο άλλο ήμισυ της σκηνής ο Τραϊανός παριστάνεται να συνοδεύεται με επισημότητα στον κύκλο των καθηκόντων του από τις προστάτριες θεότητες του Ρωμαϊκού κράτους. Η εξουσιοδότηση είναι διακήρυξη εμπιστοσύνης στον Τραϊανό από την Υπέρτατη Θεότητα μ' έναν τρόπο που παρουσιάζει τον Ρωμαίο αυτοκράτορα ως τον επίτροπό του στη γη. Μια αξίωση θείου δικαίου μετατρέπεται έτσι σε μια διακήρυξη θεϊκής αναγνώρισης[71].

Ένας ιστορικός της αρχαίας Ρώμης της τελευταίας γενιάς, τον οποίο έχω ήδη αναφέρει, ο M. P. Charlesworth (που προφανώς είδε το εγχειριζόμενο από τον Δία στον Τραϊανό αντικείμενο ως μια γήινη σφαίρα[72] και όχι ως ένα αστροπελέκι), λέει επίσης για τα γλυπτά της Αψίδας του Μπενεβέντο ότι εικονίζουν «τον πατέρα των θεών να τείνει το δεξί του χέρι για να δώσει στον Τραϊανό το σύμβολο της εξουσίας του»· και προσθέτει: «και αυτή η πράξη επαναλαμβάνεται σε πολλές εκδό-

σεις νομισμάτων. Ο άρχοντας άλλοτε λαμβάνει το σύμβολο της εξουσίας... από τον θεοποιημένο πατέρα του, άλλοτε από τον ίδιο τον Δία, αλλά δεν χωράει αμφιβολία ότι είναι ο εκλεκτός των θεών, σταλμένος από τη Θεία Πρόνοια [*Providentia*], να φροντίσει για τα πράγματα στη γη, κι αυτός με τη σειρά του ασκεί την *Providentia* του με διάφορους τρόπους για το καλό του ανθρώπινου είδους» (VRE 15-16).

Αυτή είναι, κατά τη γνώμη μου, η ιδιαίτερη μορφή της ειδωλολατρικής αυτοκρατορικής θεολογίας που προμηνάει το χριστιανικό αντίστοιχό της: γι' αυτόν κυρίως τον λόγο τη σημείωσα εδώ, όχι επειδή είχε μεγάλη σημασία στον καιρό της – δεν νομίζω πως είχε[72a]. Ωστόσο, η ιδέα ότι ο βασιλεύων αυτοκράτορας ήταν ο *εκλεγμένος* τοποτηρητής των θεών, ή του Θεού, έχει ένα σοβαρό μειονέκτημα, που δεν υπάρχει όταν οι αυτοκράτορες γενικά θεωρούνται ότι απλώς χαίρουν της θεϊκής *υποστήριξης*. Στην τελευταία αυτή περίπτωση στον υπάρχοντα αυτοκράτορα οφείλεται μόνον υπακοή όσον καιρό είναι *καλός* κυβερνήτης (όπως κι αν ορίζεται η ιδιότητα της καλοσύνης) και μπορεί ν' ανατραπεί μόλις αρχίσει να ενεργεί σαν τύραννος, ενώ αντίθετα η αποδοχή ενός δεδομένου άρχοντα ως ειδικά διαλεγμένου από τη θεϊκή βούληση δεν αφήνει καμιά λογική βάση για έναν κατοπινό ισχυρισμό ότι έπαψε να διοικεί σωστά και επομένως πρέπει να ανατραπεί – διότι βεβαίως ο θεός, ακόμα και οι εθνικοί θεοί, υποτίθεται ότι είχε πρό-γνωση της συμπεριφοράς του όταν τον διόριζε! Το να επευφημεί κανείς τον αυτοκράτορα ως εκλεκτόν του θεού, σημαίνει επομένως ότι είναι κατ' αρχήν (αν μπορώ να χρησιμοποιήσω την έκφραση) προσκολλημένος σ' αυτόν για όλες τις περιστάσεις, για το καλό και για το κακό. Ίσως αυτό να εμπόδισε εν μέρει την ιδέα της θεϊκής εκλογής ενός αυτοκράτορα να παίξει κάποιο σημαντικό ρόλο στην ιδεολογία της μοναρχίας στη διάρκεια της Ηγεμονίας: η ιδέα ξεπροβάλλει κάπου κάπου, αλλά μόνο ως ένα θέμα ανάμεσα σε πολλά στη λογοτεχνία και στην τέχνη. Πολύ σημαντικότερη ήταν η ιδέα (ασυμβίβαστη κατ' αρχήν με τη θεϊκή εκλογή, όπως έδειξα) ότι ο Princeps είχε το δικαίωμα να βασιλεύει μόνον όσον καιρό ήταν ένας «καλός αυτοκράτορας» – δηλαδή όσον καιρό ήταν δεκτός από τις ανώτερες τάξεις, που αντιπροσωπεύονταν προπαντός από τη Σύγκλητο. Ένα ανέκδοτο που δείχνει παραστατικά αυτή την άποψη αναφέρεται από τον Δίωνα Κάσσιο: ο Τραϊανός, όταν εγχειρίζει για πρώτη φορά το επίσημο υπηρεσιακό ξίφος στον αρχηγό της πραιτωριανής φρουράς, το έσυρε από τη θήκη του, το κράτησε έξω, και είπε: «Λάβε τούτο το ξίφος, ώστε να μπορείς να το χρησιμοποιήσεις υπέρ εμού, αν κυβερνώ καλά, εναντίον μου αν κυβερνώ κακά» (LXVIII. 16.1[2], επιμ. Boissevain III. 203-4)[73].

Οι χριστιανοί, από το άλλο μέρος, ήταν δεσμευμένοι (όπως θα δείξω) από τις δικές τους άγιες Γραφές να δέχονται τον αυτοκράτορα ως εκλεγμένον αντιπρόσωπο του Θεού[74]. Γι' αυτούς, βέβαια, οποιαδήποτε μορφή λατρείας του ίδιου του αυτοκράτορα ήταν αδύνατη· ούτε όμως μπορούσαν να συνεχίσουν τις πολύτροπες εκείνες αναπτύξεις της ιδέας για μιαν ιδιαίτερη θεότητα ως *comes* (σύντροφου) του αυτοκράτορα, ιδέας που εμφανίστηκε για πρώτη φορά στα τέλη της δεκαετίας του 180 και κατόπιν ξανά από τα μέσα του 3ου αιώνα και εφεξής (βλ. Nock, EDC = *ERAW* II. 653-75) – διότι αν και εμφανιζόταν ως κάποιο θεϊκό ον (θεός, ήρωας ή *δαίμων*), ο *comes* του αυτοκράτορα δεν ήταν κατ' ανάγκην υποταγμένος στον αυτοκράτορα. Προφανώς αυτό δεν συνιστούσε μια πρακτική με την οποία ο χριστιανικός Θεός θα μπορούσε να συμβιβαστεί. Ήταν εντελώς φυσικό οι χριστιανοί

να θελήσουν να βρουν μια θεολογική δικαιολογία για τη νέα χριστιανική μοναρχία του Κωνσταντίνου και των διαδόχων του. (Δεν θα πω τίποτε για πιθανά προηγούμενα και επιδράσεις της Παλαιάς Διαθήκης, δεδομένου ότι οι ισραηλιτικές αντιλήψεις για τη βασιλεία ήταν ένα ανακάτεμα από αλληλοαναιρούμενες ιδέες – συμπεριλαμβανόμενης και μιας ισχυρής αντιμοναρχικής τάσης – εκπορευόμενες από τους Προφήτες· και σύγχρονοι μελετητές πρόβαλαν εξαιρετικά διαφορετικές γνώμες γι' αυτές, γνώμες που βασίζονταν συχνά σε μια πολύ επιλεκτική χρήση κειμένων)[75]. Οι χριστιανοί δέχτηκαν την ολέθρια παυλιανή αρχή ότι «...αι δε ούσαι εξουσίαι, υπό του Θεού τεταγμέναι εισίν» (προς Ρωμ. ιγ' 1-7· Τίτον γ' 1· πρβλ. Πέτρ. Α' β' 13-17, και προς Τιμ. Α' β' 1-2: βλ. μελέτη μου ECAPS 14 σημ. 41). Έτσι, «η ένωση με τη Χριστιανική Εκκλησία, από την εποχή του Κωνσταντίνου, έδωσε στο σύστημα μια θρησκευτική στιλβηδόνα και χαρακτήρισε την υποταγή ως εγκατάλειψη στη βούληση του Θεού» (F. Oertel, στην *CAH* XII.270). Υπήρχε τώρα κάθε λόγος για να ξαναζωντανέψουν οι χριστιανοί την ιδέα – που υπήρχε παλιότερα, όπως είδαμε πριν λίγο, στην Ηγεμονία, αλλά δεν είχε τότε πραγματική σημασία – μιας θεϊκής ανάθεσης της ανώτατης επίγειας εξουσίας στον μονάρχη.

Το όλο σύστημα παρουσιάστηκε από τον ιστορικό και επίσκοπο Ευσέβιο από την Καισάρεια στον Κωνσταντίνο, ο οποίος είχε νωρίτερα καυχηθεί ότι ο Ανίκητος Ήλιος (*sol invictus*) ήταν *comes* του, αλλά τώρα ήταν πανέτοιμος να εγκαταλείψει όλα τούτα τα λείψανα της εθνικής θρησκείας. Ο Κωνσταντίνος ήταν περισσότερο από πρόθυμος να δεχτεί αυτές τις ιδέες: τον χειμώνα του 313-14 είχε γράψει μια αξιοσημείωτη επιστολή στον Aelafius – πιθανότατα τοποτηρητή του (αντέπαρχο) στην Αφρική – προς το τέλος της οποίας ισχυριζόταν ότι ο Θεός είχε «δια της ουρανίας βουλήσεώς του, αναθέσει τη διοίκηση όλων των επίγειων πραγμάτων» στον έλεγχό του (Optatus, Append. III)[76]. Τη θεολογία της Χριστιανικής Αυτοκρατορίας μπορεί κανείς να τη δει ν' αναπτύσσεται ολοκληρωμένα στην επιβλητική προσφώνηση του Ευσέβιου στον Κωνσταντίνο, τον *Τριακονταετηρικόν* – «Εις Κωνσταντίνον τον βασιλέα τριακονταετηρικόν» – (ή *Oratio de laudibus Contantini*), πιθανόν το 336, που μνημονεύω στο τέλος του V.3 (και βλ. σημ. 62-3). Πρόκειται για ένα εξαιρετικό κείμενο. Η καταπληκτική, στομφώδης, φλύαρη, πομφολυγώδης ρητορεία του – πολύ φυσική τον καιρό εκείνο, σε πολύ επίσημες περιστάσεις – το κάνει πληκτικό σήμερα στο διάβασμα, τόσο στην ελληνική όσο και στην αγγλική· αλλά δεν πρέπει να χάσει κανείς την ευκαιρία να το διαβάσει. Όποιος δεν έχει γερό στομάχι για τέτοιο υλικό σε μεγάλη ποσότητα, οφείλει τουλάχιστον να διαβάσει τα αποσπάσματα που παρέθεσα σε μια σημείωση[77]. Βρίσκουμε εδώ τον αυτοκράτορα, ως αναπληρωτή του Θεού, να είναι περιβεβλημένος, αν και θνητός, με υπερφυσική δύναμη, καθόλου κατώτερον από το υψηλό status που εποφθαλμιούσαν άλλοτε οι εθνικοί αυτοκράτορες δεχόμενοι τη λατρεία του εαυτού τους ή συνεταιριζόμενοι κατά κάποιον τρόπο με τους θεούς. Οι χριστιανοί αυτοκράτορες δεν έχασαν τίποτε από τη μεγαλοπρέπεια ή το κύρος των ειδωλολατρών προκατόχων τους. Μάλιστα, η αυτοκρατορική εξουσία πήρε τώρα ένα βαθύτερο θεολογικό χρώμα, που δεν το είχε κατά την περίοδο της Ηγεμονίας. Όπως είπε ο Nock, «το αυτοκρατορικό μεγαλείο είχε φτάσει στο απόγειό του υπό τον χριστιανισμό» (EDC 105 = *ERAW* II. 658). Ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός, στη διοικητική πράξη με ημερομηνία 15 Δεκεμβρίου 530 (που αρχίζει με τις λέξεις *Deo auctore*) η οποία έδινε οδηγίες για τη σύνταξη τού Πανδέκτη, αναφέρεται πριν απ' όλα στον εαυτό του ως «κυβερ-

νώντα κατόπιν εξουσιοδοτήσεως του Θεού την υπό της Ουρανίας Μεγαλειότητος παραδοθείσαν εις Ημάς αυτοκρατορίαν»[78].

Ένα ιδιαίτερα συναρπαστικό κείμενο χρονολογούμενο από την Υστερορωμαϊκή Αυτοκρατορία – το οποίο όμως παρουσιάζει πολλά από τα χαρακτηριστικά που βρίσκουμε ιδιαίτερα στην ώριμη «Βυζαντινή Αυτοκρατορία» – είναι το ποίημα που εγκωμιάζει τον διάδοχο τού Ιουστινιανού, Ιουστίνο Β', *In laudem Iustini Augusti minoris*[79], περιγράφοντας την εγκατάσταση του Ιουστίνου στον θρόνο τον Νοέμβριο του 565· γράφτηκε ένα ή δύο χρόνια μετά το γεγονός αυτό από τον Flavius Cresconius Corippus, ο οποίος βρισκόταν την εποχή εκείνη στην Κωνσταντινούπολη. Πρόκειται για κάτι που έχει μεγαλύτερη αξία από μία περιστασιακή μνεία, καθώς ιδιαίτερα το ποίημα και ο συντάκτης του δεν αναφέρονται στις πατρολογίες ή σε έργα όπως το *Oxford Classical Dictionary*[2] και το *Oxford Dictionary of the Christian Church*[2] αλλά ούτε – ίσως επειδή ο Corippus έγραψε στη λατινική – στην ογκώδη *Early Christian and Byzantine Political Philosophy* του Dvornik (που μνημονεύεται στην αρχή αυτού του υποκεφαλαίου). Η θαυμάσια έκδοση του ποιήματος από τον Averil Cameron το 1976, με μια αγγλική μετάφραση και σχόλιο (βλ. σ. 79), ήταν ένα γεγονός που φαίνεται να έχει διαφύγει της προσοχής πλείστων ιστορικών της αρχαίας Ελλάδας και Ρώμης – σε αντίθεση με τους ιστορικούς του Βυζαντίου. Για τις ανάγκες του θέματός μας, το σπουδαιότερο κομμάτι του ποιήματος (γραμμένου σε τέσσερα βιβλία) είναι ο εναρκτήριος λόγος που ο Corippus βάζει στο στόμα του νέου αυτοκράτορα (II. 178-274), παρουσία όλης της Συγκλήτου (177), η οποία «έσκυψε και εκδήλωσε τη λατρεία της στον αυτοκράτορα, εγκωμιάζοντας τον ευσεβή λόγο του» (II.276). Ο αυτοκράτορας τονίζει στην αρχή τον θεόδοτο χαρακτήρα της εξουσίας του (178-85), και σε συνέχεια αναπτύσσει έναν περίπλοκο συμβολισμό, που συνενώνει τον αυτοκράτορα, τη Σύγκλητο και τον λαό σ' ένα και μόνο σώμα, ενώ ταυτόχρονα διατηρεί βεβαίως την ιεραρχική τους σειρά, ορίζοντας τον αυτοκράτορα ως την κεφαλή (*το caput*) του πολιτικού σώματος (197-200, 205, 214), τους συγκλητικούς ως το στήθος του και τα μπράτσα του (200-16, τα *proxima membra: pectus* και *brachia*), και τη λαϊκή μάζα (την *plebs*) ως τα πόδια και δευτερεύοντα μέλη (*pedes...et membra minora*, 216-18). Μια χαριτωμένη πινελιά ακολουθεί για να στρογγυλευθεί η ειδυλλιακή εικόνα: το αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο, ο *fiscus*, είναι η κοιλιά, που «τρέφει το σώμα» (*venter alit corpus*, 249-251). Πιο κάτω στο ίδιο βιβλίο υπάρχει ένα παράξενο και μοναδικό απόσπασμα όπου ο Corippus μιλάει για τον αυτοκράτορα που συμπεριφέρεται κυριολεκτικά σαν *deus*, θεός (422-5). Το απόσπασμα τούτο ακολουθούν αμέσως δύο στίχοι (427-8) που λένε ότι ο Χριστός έδωσε όλη την εξουσία «στους άρχοντες της γης» (τους *terrarum domini*: εννοώντας τους αυτοκράτορες)· ο Χριστός είναι παντοδύναμος και ο αυτοκράτορας είναι η ίδια η εικόνα του (*Ille est ommipotens, hic omnipotentis imago*). Ο Ιουστίνος θα ενισχύσει αυτόν τον συμβολισμό με την κατασκευή μέσα στο παλάτι ενός νέου «Χρυσού Θαλάμου» (*Χρυσοτρίκλινον*) για τελετές, με τον θρόνο του αυτοκράτορα τοποθετημένον κάτω από ένα μωσαϊκό του ενθρονισμένου Ιησού[80], τονίζοντας έτσι με εμφανή τρόπο τον ρόλο του ως αναπληρωτή του Θεού – πράγμα που, όπως είδαμε, εκτέθηκε σαφώς για πρώτη φορά από τον Ευσέβιο, αλλά ήταν υπονοούμενο στον αφορισμό του αποστόλου Παύλου «αι δε σύσαι εξουσίαι υπό του Θεού τεταγμέναι εισίν».

Έτσι, κοντά στο τέλος της περιόδου με την οποία ασχολείται το παρόν βιβλίο,

στο δεύτερο μισό του 6ου αιώνα (και στον 7ο), σημειώθηκε, όπως είπα στην αρχή αυτού του υποκεφαλαίου, μια περαιτέρω εξύψωση του αυτοκράτορα. Το γεγονός δεν είναι δύσκολο να εξηγηθεί. Επιβαρύνσεις, μεγαλύτερες από ποτέ άλλοτε, επιβάλλονταν στους Βυζαντινούς για τις τεράστιες πολεμικές προσπάθειες που απαιτούσε από αυτούς ο Ιουστινιανός και οι διάδοχοί του, και που ωστόσο οδήγησαν σε μια σειρά συμφορές, με αποκορύφωμα την υποδούλωση από τους Πέρσες, κατά τις πρώτες τρεις δεκαετίες του 7ου αιώνα, της Μεσοποταμίας και τμημάτων της Συρίας και της Αιγύπτου· και μολονότι ο Ηράκλειος φαινόταν να έχει επανορθώσει την κατάσταση το 630 (τη χρονιά που θριαμβευτικά επέστρεψε στην Ιερουσαλήμ τον «Αληθινό Σταυρό», που τον ξανακυρίευσε από τους Πέρσες), οι μεγαλύτερες καταστροφές που έτυχαν ποτέ στην Ανατολική αυτοκρατορία έμελλαν τώρα να λάβουν χώρα, με τη μορφή των αραβικών κατακτήσεων (για τις οποίες βλ. VIII.3). Σ' όλη τούτη την περίοδο οι άρχοντες της αυτοκρατορίας αντιλήφθηκαν ότι θα χρειαζόταν η μεγαλύτερη δυνατή συνοχή για να επιτευχθεί η επιβίωση από τον συνεχιζόμενο πόλεμο της Περσίας και τις εφόδους των «βαρβάρων» απ' όλες τις κατευθύνσεις, και πίστεψαν ότι η επιβίωσή τους εξαρτιόταν από τη θεϊκή βοήθεια. Οι αυτοκράτορες, διαμέσου των οποίων – ή και διαμέσου θνητών γενικά – ήταν δυνατόν ν' αναμένεται ότι θα εκδηλωνόταν η βοήθεια του Θεού, και οι οποίοι ήταν οι μόνοι σε θέση να ενώσουν τους *Ρωμαίους* (όπως ονόμαζαν τους εαυτούς των οι Βυζαντινοί), σπρώχνονταν φυσικά να μεγαλώσουν την επιβολή τους με όλα τα δυνατά μέσα, και οι ανώτερες τάξεις δεν είχαν κανένα λόγο να κάνουν κάτι άλλο από το να συμπαρασταθούν σ' αυτήν την επιχείρηση, τώρα που η δική τους προνομιακή θέση κινδύνευε σοβαρά από τους απανταχού *βαρβάρους*. Πρέπει να δούμε τη μεγάλυνση του αυτοκράτορα ως ένα μόνο από τα πολλά στοιχεία – πολιτικά, θρησκευτικά, εθιμοτυπικά, τελετουργικά, εικονογραφικά κ.ά.[81] – που έτειναν στην εξασφάλιση της συνοχής της αυτοκρατορίας και της βοήθειας του Παντοδύναμου. Ένα πολύ χαρακτηριστικό γνώρισμα ήταν η αξιοσημείωτη έξαρση της λατρείας των εικόνων και των λειψάνων, και ιδιαίτερα της λατρείας, στην Κωνσταντινούπολη, της Παρθένου, της *Θεοτόκου*, της οποίας το ένδυμα και η ζώνη – λείψανα που πιστεύεται ότι περικλείνουν ανεκτίμητη αξία και δύναμη – αποκτήθηκαν από την πόλη τον 5ο αιώνα (βλ. Baynes, *BSOE* 240-60), και η οποία εμφανίζεται στις αρχές του 7ου αιώνα πάνω απ' όλα ως το κύριο μέσο επικοινωνίας με τον Θεό. Η επέμβασή της θεωρήθηκε ότι έσωσε την Κωνσταντινούπολη από τους Αβάρους το 619 και ολοφάνερα στην περίπτωση της απειλούμενης επίθεσης από τους Αβάρους και τους Πέρσες το 626 (απόντος του Ηρακλείου), όταν η ίδια η Παρθένος πιστεύεται ότι παρουσιάστηκε προσωπικά, με το σπαθί στο χέρι, μπροστά στην αφιερωμένη σ' αυτήν εκκλησία των Βλαχερνών, πρός το μακρινό Χρυσούν Κέρας[82]. Οι αυτοκράτορες πήραν ό,τι τους ανήκε από τούτο το φούντωμα της ευλάβειας και δεισιδαιμονίας[83], και φαίνεται ότι δεν υπάρχει τίποτα που να δείχνει ότι οι μορφωμένοι, σε τούτη την εποχή της καθολικής ευκολοπιστίας, είχαν σαρωθεί (όπως υπέθεσαν ορισμένοι) από ένα κύμα «λαϊκού πάθους» από τα κάτω: μάλλον «οι ανώτερες τάξεις, είχαν το προβάδισμα»[84]. Ο Alan Cameron κατέδειξε πώς, από τον 6ο αιώνα και μπρός, και ειδικά επί βασιλείας του Ηρακλείου, το πρώτο μισό του 7ου αιώνα, στις φατρίες του Ιππόδρομου (τους Πράσινους και τους Βένετους) είχε δοθεί ένας όλο και σημαντικότερος ρόλος στην εθιμοταξία της αυτοκρατορικής Αυλής (*CF* 249-70, 298). Αυτό πρέπει να το δούμε σαν «μια πολύ θετική

προσπάθεια για κοινωνική ολοκλήρωση»[85]. Εξάλλου, οι αυτοκράτορες «είχαν πολλά να κερδίσουν, σε ό,τι αφορά την εξασφάλιση του ελέγχου πάνω στην κοινωνία, από μια τυποποίηση της λατρείας της Θεοτόκου και τη μετατροπή αυτής της λατρείας σε μιαν ειδική εγγύηση της ασφάλειας της πόλης»· και μπορούμε να θεωρήσουμε την όλη διαδικασία ως «μια απόπειρα της κυβερνώσας τάξης να επιβάλει τη δεσποτεία της»[86] κάνοντας χρήση ενός κατάλληλου και πολυσήμαντου τελετουργικού και συμβολισμού. Οι κατώτερες τάξεις ακολουθούσαν πάντοτε υπάκουα την ηγεσία των επισκόπων τους στα θρησκευτικά ζητήματα (πρβλ. VII.5). Η πολιτική ή στρατιωτική εξέγερση πάντως αποκλειόταν ολότελα γι' αυτές και ελάχιστα σημάδια πραγματικής ανυποταξίας μπορούν να ανιχνευθούν τώρα, εκτός από ένα παράδειγμα αυτομόλησης στους Άραβες από Αιγύπτιους μονοφυσίτες, που εξανέστησαν από τον διωγμό τον οποίο υφίσταντο εκ μέρους των «ορθόδοξων» Χαλκηδονίων (βλ. VIII. 3).

Στον ενθουσιασμό τους πάνω, για την άνοδο στην εξουσία μιας σειράς χριστιανών αυτοκρατόρων από τον Κωνσταντίνο και εφεξής, ο Ευσέβιος και πολλοί άλλοι συνάδελφοί του επίσκοποι είδαν ότι δεν υπήρχε ανάγκη να περιοριστεί η ανάθεση της θεϊκής εξουσίας επί της γης σ' έναν *καλό* αυτοκράτορα, όπως είχε πράξει ακόμα και ο Δίων Χρυσόστομος (βλ. πιο πάνω), τόσο βέβαιοι ήταν ότι μπορούσαν να έχουν απόλυτη εμπιστοσύνη στον Κωνσταντίνο. Ίσως στην αρχή να θεώρησαν αυτονόητο – αν σκέφτηκαν καν το ζήτημα – ότι οι αυτοκράτορες θα συνέχιζαν να είναι άνθρωποι του Θεού. Ωστόσο, ολόκληρη η θεωρία τους για τη θεϊκή εκλογή, που αναγόταν (όπως έδειξα) στον Απόστολο Παύλο, καθιστούσε αναγκαία την αποδοχή εκ μέρους των του μονάρχη, αν όχι ως την αμοιβή του Θεού προς αυτούς, τουλάχιστον ως το όργανο της βούλησης του Θεού, που λειτουργούσε ωφέλιμα κατά τον μυστηριώδη συνήθως τρόπο της για τη βελτίωσή τους μέσω του κολασμού[87]. (Δεν μπορώ εδώ να προχωρήσω στα διάφορα επιχειρήματα που σκαρφίστηκαν για να έχουν λυτά τα χέρια στα αυστηρώς θρησκευτικά ζητήματα εναντίον των αυτοκρατόρων που, κατά τη γνώμη τους, δεν εκτελούσαν το θέλημα του Θεού). Οι αυτοκράτορες ανταμείβανε τη νομιμοφροσύνη των επισκόπων τους καταδικάζοντας και καταδιώκοντας τους «αιρετικούς» και τους «σχισματικούς»· και το 545 μ.Χ., με τη *Νεαρά* του (CXXXI.1), ο Ιουστινιανός έφτασε στο σημείο να δώσει ισχύ νόμου στους Κανόνες των τεσσάρων Γενικών Συνόδων της Εκκλησίας που είχαν ήδη γίνει και είχαν αναγνωριστεί από τους καθολικούς ως οικουμενικές (Νικαίας, 325· Κωνσταντινούπολης Α', 381· Εφέσου Α', 431· Χαλκηδόνος, 451). Ο Ιουστινιανός αγνόησε διακριτικά τη Δεύτερη Σύνοδο της Εφέσου, το 449, που δεν είχε μικρότερη αξίωση από μερικές άλλες να θεωρηθεί ως οικουμενική, μόνο που σ' αυτήν είχε νικήσει «η κακή πλευρά»: κατάντησε να γίνει γνωστή ως η *latrocinium* ή «Ληστρική Σύνοδος» (πρβλ. αυτό που λέω πιο κάτω για τη Σύνοδο της Χαλκηδόνος).

Πόσο λίγα έχασαν οι χριστιανοί αυτοκράτορες από την αποδοχή της νέας θεολογικής διατύπωσης της θέσης τους φαίνεται καθαρά από ένα απόσπασμα του λατινικού στρατιωτικού εγχειριδίου που έγραψε ο Βεγέτιος, πιθανόν στα τέλη του 4ου αιώνα. Αποκαλύπτει ότι νεοσύλλεκτοι ορκίζονταν (αν μπορώ να μεταφράσω κατά λέξιν) «εις τον Θεόν και τον Χριστόν και το Άγιον Πνεύμα, και εις την Μεγαλειότητα του Αυτοκράτορος, η οποία με το θέλημα του Θεού πρέπει να είναι αγαπητή και σεβαστή από όλο το ανθρώπινον γένος»· και προσθέτει: «Διότι, όταν ο αυτοκράτωρ λαμβάνει το όνομα Αύγουστος, πρέπει να του αποδίδεται πιστή λατρεία,

ως εις θεότητα παρούσαν εν σαρκί [*tamquam praesenti et corporali deo*]... Διότι ο πολίτης ή ο στρατιώτης υπηρετεί τον Θεόν όταν αγαπά πιστά εκείνον που βασιλεύει κατ' εντολήν του Θεού» (II.5).

Υπάρχει και άλλο ένα στοιχείο στην ιδεολογία της μοναρχίας στην αρχαιότητα που αξίζει ν' αναφερθεί εδώ σύντομα, όχι διότι έχει καθαυτό κάποια πραγματική σπουδαιότητα, αλλά διότι ορισμένοι μελετητές το έφεραν πρόσφατα στο προσκήνιο και το περιέβαλαν με μια σημασία την οποία στην πραγματικότητα δεν απέκτησε παρά μόνο κατά τον πολύ προχωρημένο Μεσαίωνα: εννοώ την ιδέα για τον σοφό και καλό βασιλιά ως *νόμον έμψυχον (lex animata*, «νόμο προικισμένο με ψυχή», «ζωντανό νόμο»)[88]. Ήδη στον 4ο αιώνα π.Χ. ο Ξενοφών είχε καταγράψει την άποψη ότι ο καλός κυβερνήτης ήταν «*βλέπων νόμος*» (*Κύρου παιδεία*, VIII.i.22). Ο Αριστοτέλης έλεγε για τον καλλιεργημένο και ελεύθερο άνθρωπο ότι ήταν «νόμος ο ίδιος» (*Ηθ. Νικ.* IV.8, 1128ª 31-2)· και στα *Πολιτικά* τόνιζε ότι αν υπήρχε ένας άνθρωπος τόσο πολύ ανώτερος απ' όλους τους άλλους ώστε να είναι πέρα από κάθε σύγκριση μ' αυτούς, θα μπορούσε να παρομοιαστεί με «θεό απέναντι των ανθρώπων» και μη υποκείμενον σε κανένα νόμο: διότι τέτοιοι άνθρωποι «είναι οι ίδιοι νόμος» (*αυτοί γαρ εισί νόμος*) (III.13.1284ª 3-14· πρβλ. 17, 1288ª 15-19). Η έννοια του καλού βασιλιά ως *νόμου εμψύχου* εμφανίστηκε ασφαλώς κατά την ελληνιστική περίοδο, δεδομένου ότι ο Μουσώνιος Ρούφος, ο στωικός φιλόσοφος του δεύτερου μισού του 1ου αιώνα της χριστιανικής εποχής, λέει ότι την έννοια τούτη υποστήριζαν «*οι παλαιοί*»· αλλά η πρώτη βέβαιη εμφάνιση της φράσης στη διασωσμένη ελληνική γραμματεία βρίσκεται ίσως στο έργο του Φίλωνα, *Περί βίου Μωυσέως* II.4 (αρχές του 1ου αιώνα). Η έκφραση προβάλλει μόνο περιστασιακά επί Ηγεμονίας και Ύστερης Αυτοκρατορίας, και απουσιάζει στον *Τριακονταετηρικόν* του Ευσεβίου· αλλά δεν εξαφανίστηκε στη Χριστιανική Αυτοκρατορία, αφού τη βρίσκουμε, λογουχάρη, στη νομοθεσία του Ιουστινιανού, που έλεγε το 537 για τη δική του μοναρχία ότι ήταν *νόμος έμψυχος (Nov. J.* CV.ii 4)[89]. Και τώρα, με όλη τη σοβαρότητα, πρόκειται για απευθείας δώρο του Θεού. (Όποιος επιθυμεί να διαβάσει αγγλικές μεταφράσεις ορισμένων σχετικών αποσπασμάτων από τους Πλούταρχο, Μουσώνιο, «Διοτογένη» και Θεμίστιο θα τα βρει στον Barker, *AC* 309-10, 365, 378).

Για τους Βυζαντινούς η απόλυτη μοναρχία του αυτοκράτορα ήταν, κατά την έκφραση του «δαφνοστεφούς ποιητού» του 7ου αιώνα Γεωργίου από την Πισιδία, ένα *θεοστήρικτον κράτος* (βλ. Baynes, *BSOE* 32-5, 57-8· πρβλ. 168-72). Οι τέτοιες απόψεις δεν πηγάζουν από κάτι που ν' αξίζει να τιμηθεί με τον τίτλο «πολιτικός στοχασμός». Ο Norman Baynes πιστεύει ότι το να λέμε ότι «δεν μπαίνει ζήτημα για πολιτική θεωρία» από τους Βυζαντινούς είναι «παρανόηση», και ότι «η βυζαντινή γραμματεία είναι διαποτισμένη με πολιτική σκέψη, δηλαδή με τη θεωρία της Ανατολικο-ρωμαϊκής μοναρχίας» (*BSOE* 32). Η γνώμη μου είναι ότι ο Baynes πήρε πάρα πολύ στα σοβαρά το αερολόγημα τούτο. Η φράση του Γεωργίου «Τι όμορφη εξουσία είναι η μοναρχία με τον Θεό για οδηγό», είναι ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα (στο ίδιο, 58· πρβλ. 34-5 και σημ. 25).

★ ★ ★ ★ ★

Όταν στον Ελληνορωμαϊκό κόσμο δεν απόμεινε παρά μόνο μια υπέρτατη μορφή, η προσαύξηση προνομίων μη επιδεχόμενων αμφισβήτηση στα χέρια της ήταν το αμεί-

λικτο επακόλουθο. Στη Χριστιανική Αυτοκρατορία, εκτός από την περίπτωση της ένοπλης εξέγερσης, η μόνη δυνατή αμφισβήτηση της εξουσίας της που ίσως αυτή θα χρειαζόταν να πάρει σοβαρά υπόψη της, ήταν μια πάνω από το κεφάλι της προσφυγή στον Θεόν εκείνον, του οποίου αυτή ήταν ο αντιβασιλέας στη γη· και αυτό το είδος αμφισβήτησης ήταν περιορισμένο σε θρησκευτικά ζητήματα. Ακόμα κι εκεί, όπως θα δείξω αλλού, ένας αυτοκράτορας που ήθελε να επεμβαίνει μπορούσε να επιβάλει τη θέλησή του στον κλήρο σε πολύ μεγαλύτερη έκταση – ακόμα και στη σφαίρα του δόγματος – απ' ό,τι οι εκκλησιαστικοί ιστορικοί θέλησαν γενικά να παραδεχτούν. Τα τελευταία χρόνια οι μελετητές άρχισαν ν' αποκαλύπτουν τον ισχυρό ρόλο που έπαιξε ο Κωνσταντίνος στα θέματα της Εκκλησίας, πρώτα στην υπόθεση των δονατιστών στη βόρεια Αφρική (ιδιαίτερα στη Νουμιδία), και ύστερα στις διαμάχες με τον αρειανισμό και με άλλες αιρέσεις, που αναστάτωσαν μερικές από τις Εκκλησίες της ελληνικής Ανατολής. Ο Fergus Millar, του οποίου η συλλογή χρήσιμων στοιχείων γύρω από το θέμα της επικοινωνίας μεταξύ των Ρωμαίων αυτοκρατόρων και των υπηκόων τους, θέμα που έθιξα σε τούτο το υποκεφάλαιο και στο II.5, αποκάλυψε με έξοχο τρόπο (*ERW* 584-90) σε ποιο βαθμό η πρώτη επέμβαση του Κωνσταντίνου στα εκκλησιαστικά πράγματα, στο σχίσμα του δονατισμού, οφειλόταν στις άμεσες και επανειλημμένες προσφυγές που του έγιναν, ιδιαίτερα από τους δονατιστές. (Ο σχολιασμός εκ μέρους του της διαμάχης με τον αρειανισμό, *ERW* 590-607, είναι πολύ λιγότερο ικανοποιητικός, ίσως διότι δείχνει μια καθαρά αυτόκλητη ενεργό επέμβαση από τον αυτοκράτορα, θέμα λιγότερο ευχάριστο στον Millar)[90]. Μια φορά κι έναν καιρό οι εκκλησιαστικοί ιστορικοί μπορούσαν να βλέπουν τον Κωνστάντιο Β' (337-361) ως τον αυτοκράτορα ο οποίος άρχισε την «ανάμειξη» στα εκκλησιαστικά πράγματα που οδήγησε στον «καισαροπαπισμό»· και η άποψη αυτή ακούεται καμιά φορά και στις μέρες μας. Αυτό όμως οφείλεται σχεδόν εξ ολοκλήρου στο γεγονός ότι ο Κωνστάντιος δεν ήταν – για εκείνους που έγιναν και παρέμειναν η κυρίαρχη παράταξη[91] – ένας απόλυτα ακραιφνής καθολικός αυτοκράτορας· και η «ανάμειξη» σε εκκλησιαστικές υποθέσεις, όπως ο «διωγμός» (όλ. VII.5), αξίζει τον μειωτικό του τίτλο, κατά την άποψη πολλών εκκλησιαστικών ιστορικών ακόμα και σήμερα, μόνον όταν διατυπώνεται από κάποιον που έχει τάσεις τις οποίες αυτοί κρίνουν αιρετικές ή σχισματικές[91a] – ένας αυτοκράτορας που καταδίωκε αιρετικούς ή σχισματικούς απλώς συνέβαλλε στη «διαφύλαξη της ειρήνης της Εκκλησίας». Φυσικά, ο Κωνσταντίνος, που μεταστράφηκε στον χριστιανισμό σε ώριμη ηλικία, δεν φαντάστηκε σοβαρά τον εαυτό του στον ρόλο του θεολόγου. Αυτό φαίνεται με ιδιαίτερη ενάργεια από το πρώτο δικό του κείμενο στη διαμάχη με τον αρειανισμό: η μακρά, γεμάτη πάθος και συγκίνηση, επιστολή που έγραψε το 324 προς τον Αλέξανδρο, επίσκοπο Αλεξανδρείας, και στον Άρειο (και που δίνεται ολόκληρη από τον Ευσέβιο, *Βίος Κωνσταντίνου* II. 64-72), όπου δεν παίρνει στα σοβαρά τα υπάρχοντα περίπλοκα θεολογικά θέματα, τα οποία χαρακτηρίζει με μεγάλη σκληρότητα ως ζητήματα που δημιουργούν περιττή διχόνοια, η οποία δεν πρέπει ποτέ να καλλιεργείται δημοσίως. Ο Κωνσταντίνος ήταν βασικά διατεθειμένος να αφήσει στους επισκόπους να αποφασίζουν για το δόγμα, αλλά όταν παρουσιαζόταν, ή (όπως στη Σύνοδο της Νικαίας) του φαινόταν να προβάλλει, κάποια επίμονη γνώμη της πλειοψηφίας, έδειχνε πρόθυμος να την υποστηρίξει σθεναρά, σύμφωνα με τη σταθερή και πρωταρχική απόφασή του να εξασφαλίσει την ειρήνη και την αρμονία[92], και στην ανάγκη (όπως στη Νίκαια) να τιμωρήσει τους διϊστάμενους κληρικούς με εξορία[93].

Όλοι οι κατοπινοί αυτοκράτορες ανατράφηκαν ως χριστιανοί, και ορισμένοι από αυτούς είχαν ακλόνητες δικές τους θεολογικές απόψεις, τις οποίες ήταν διατεθειμένοι να επιβάλουν στις Εκκλησίες. Πάνω απ' όλα, εφόσον ο αυτοκράτορας ήταν εκείνος που αποφάσιζε αν, πότε και πού θα συνερχόταν η «Οικουμενική Σύνοδος της Εκκλησίας» και (ζωτικό θέμα) ποιος θα προήδρευε σ' αυτήν, ένας αυτοκράτορας που επιθυμούσε να το κάνει, μπορούσε να παρέμβει αποφασιστικά ενάντια στους εκκλησιαστικούς αντιπάλους και να επιβάλει τη θέλησή του σε μεγάλο βαθμό ακόμα και στα θέματα του δόγματος. Αυτό φαίνεται με εντυπωσιακή σαφήνεια στις εργασίες της Συνόδου της Χαλκηδόνος το 451. Σε όσους δέχτηκαν με αφέλεια τις διατυπωμένες σε «κλασικά έργα» απόψεις, όπως στην *Πατρολογία* του Altaner, ή και στην πρώτη έκδοση (1958) του *Oxford Dictionary of the Christian Church*[94], ότι ήταν οι λεγάτοι του Πάπα που «προήδρευσαν της Συνόδου της Χαλκηδόνος» θα χρειαστεί να τους πούμε ότι πρόκειται για πελώρια παραχάραξη της αληθινής κατάστασης, και ότι, στην πραγματικότητα, της Συνόδου προϊστατο μια περιβεβλημένη με εξαιρετικά υψηλές εξουσίες λαϊκή επιτροπή από σημαίνοντες αυτοκρατορικούς αξιωματούχους και διαπρεπείς συγκλητικούς (οι περισσότεροι ήταν *gloriosissimi* και οι λοιποί *magnificentissimi*) διορισμένους από τον ίδιο τον αυτοκράτορα Μαρκιανό, που εξασφάλιζε έτσι, προκαταβολικά, οι αποφάσεις της να είναι σύμφωνες με τη δική του βούληση και τη βούληση της ισχυρής αυτοκράτειρας Πουλχερίας που και οι δύο τους ήταν ορθόδοξοι. (Ακριβώς επειδή οι μονοφυσίτες επίσκοποι, με μοναδική εξαίρεση τον Διόσκορο της Αλεξανδρείας, ήταν καταπτοημένοι, και η Σύνοδος παρουσίασε μια σειρά «ορθόδοξες» αποφάσεις, οι εκκλησιαστικοί ιστορικοί μας δεν πρόσεξαν τον τρόπο με τον οποίο αυτή είχε «στηθεί» ολόκληρη εκ των προτέρων).

Οι αυτοκράτορες μπορεί μερικές φορές να μεταχειρίζονταν σκληρά τους επισκόπους, εξορίζοντάς τους από τις έδρες τους:την πρακτική αυτή εφάρμοσε πρώτος ο ίδιος ο Κωνσταντίνος. Και μπορεί ακόμα κατά καιρούς να επιπλήττουν επισκόπους τους οποίους θεωρούσαν πρόξενους αναταραχής. Δεν διασώθηκαν πολλές αυθεντικές αυτοκρατορικές απαντήσεις σε επισκοπικές αξιώσεις. Μια που ξεχωρίζει είναι η επιστολή (που περισώθηκε στην *Collectio Avellana*) την οποία έγραψε ο Ιουστινιανός το 520, όταν δεν ήταν ακόμα αυτοκράτορας (αλλά είχε ήδη την εξουσία πίσω από τον θρόνο), προς τον Πάπα Ορμίσδα, στην οποία τον διατάζει ευγενικά αλλά επιτακτικά να απέχει από περιττές ενασχολήσεις με επικινδύνως αμφίλεκτα ζητήματα[95]. Η τελευταία φράση λέει: «Δεν θα επιτρέψουμε [*non patiemur*] άλλη θρησκευτική έριδα να προκληθεί στο κράτος μας από οποιονδήποτε, ούτε αρμόζει στην Αγιότητά Σας να ακούει αυτούς που ερίζουν γύρω από περιττά ζητήματα». Στον Ιουστινιανό, πράγματι, όπως σωστά διαπιστώνει ο Οστρογκόρσκι, «η Χριστιανική Εκκλησία βρήκε έναν αυθέντη αλλά και έναν προστάτη, διότι αν και χριστιανός παρέμεινε Ρωμαίος, στον οποίο η ιδέα κάθε αυτονομίας στη σφαίρα της θρησκείας ήταν εντελώς ξένη. Τους Πάπες και Πατριάρχες τους θεωρούσε και τους μεταχειριζόταν σαν υπηρέτες του. Διεύθυνε τις υποθέσεις της Εκκλησίας όπως διεύθυνε τις υποθέσεις του κράτους... Ακόμα και σε θέματα πίστης και τελετουργικού η τελική απόφαση εξαρτιόταν από αυτόν και μόνο» (*HBS*[2] 77).

Οι επίσκοποι – περιττό να το πούμε – ένιωθαν μερικές φορές την υποχρέωση ν' αντισταθούν στους αυτοκράτορες πιστεύοντας ότι οι τελευταίοι ενεργούσαν λαθεμένα στα θεολογικά ή εκκλησιαστικά πράγματα. Το παλιότερο κείμενο που γνω-

ρίζω στο οποίο ένας επίσκοπος μηνάει σ' έναν αυτοκράτορα να μην ανακατεύεται στα «*εκκλησιαστικά*» είναι η επιστολή που έγραψε ο ηλικιωμένος επίσκοπος Όσιος της Κορδούης στον Κωνστάντιο Β΄ το 356, και που διασώθηκε από τον Αθανάσιο (*Ιστ. Αρειαν.* 44)[96]. Η επιστολή εφιστά την προσοχή του αυτοκράτορα στο ότι ο Θεός του έδωσε την βασιλεία αλλά «εις ημάς» – τους επισκόπους – έδωσε τις υποθέσεις της Εκκλησίας· και παραπέμπει (για πρώτη φορά, νομίζω, σε τούτο το πλαίσιο) στον Ματθαίο κβ΄ 21: «Απόδοτε τα του Καίσαρος τω Καίσαρι, και τα του Θεού τω Θεώ». Δεν το βλέπω αυτό, όπως ούτε ο Frend (*EC* 165), από καμιάν άποψη, ως «την πρώτη διακήρυξη της δυτικής θεωρίας των Δύο Ξιφών»: όσο ξέρω, η θεωρία αυτή πρωτοεμφανίστηκε μόλις τον 11ο αιώνα στα έργα του Πέτρου Δαμιανού (*Λόγ.* 69· πρβλ. *Επιστ.* IV. 9) και έφτασε στην οριστική της έκφραση μόνο με τη Βούλλα, *Unam sanctam*, του Βονιφάτιου Η΄ το 1302, όπου και τα Δύο Ξίφη (ο *temporalis ή materialis gladius* και ο *spiritualis gladius*) θεωρούνται τελικά ως υποκείμενα στον έλεγχο της Εκκλησίας, που κι αυτή κυβερνιέται μοναρχικά από τον Πάπα. Η πλησιέστερη στην παραπάνω έκφραση γνώμης που γνωρίζω, στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, είναι η επιστολή του Πάπα Γελασίου Α΄ στον αυτοκράτορα Αναστάσιο Α΄ το 494, όπου λέγεται ότι ο κόσμος κυβερνιέται κυρίως από την *auctoritas sacrata* των ιερέων και την *regalis potestas*, με υπεροχή των «θείων πραγμάτων» που ανήκουν στην πρώτη, και πάνω απ' όλα στον επίσκοπο της Ρώμης (*Ep.* XII. ειδ.2)[97].

Δεν ήταν μόνο το πνευματικό patrimonium, η κληρονομία του Αγίου Πέτρου, που έδινε στους επισκόπους της Ρώμης το εξαιρετικό γόητρο και τη μεγάλη επιρροή τους. Τον 5ο αιώνα και αργότερα αυτοί δεν είχαν κοντά τους τόσο ισχυρόν αυτοκρατορικόν αυθέντη όσο είχαν οι επίσκοποι και των μεγαλύτερων ακόμα ανατολικών επισκοπικών εδρών: της Κωνσταντινούπολης, της Αλεξάνδρειας και της Αντιόχειας, που όφειλαν κάποτε να πληρώνουν υψηλό, με τα εκκλησιαστικά μέτρα, τίμημα για τον πραγματικά αχαρακτήριστο τρόπο με τον οποίο πλείστοι χριστιανοί επίσκοποι είχαν εκφράσει τη νομιμοφροσύνη τους στον πρώτο χριστιανό αυτοκράτορα και στους διαδόχους του. Επίσκοποι με ισχυρό χαρακτήρα και άφοβοι κατήγγειλαν κατά καιρούς τους αυτοκράτορες που ευνοούσαν εκείνους τους οποίους αυτοί θεωρούσαν (και οι οποίοι τους θεωρούσαν) ως αιρετικούς ή σχισματικούς, χρησιμοποιώντας κάποτε τη χαρακτηριστική των θρησκευτικών ερίδων της εποχής ακράτητη κακογλωσσιά. Οι οξύτερες καταγγελίες εναντίον αυτοκράτορα που συνάντησα στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες είναι εκείνες που διατυπώθηκαν κατά του Κωνστάντιου Β΄ στα 356-61 από τον Lucifer, τον επίσκοπο Καράχιδος (Cagliari στη Σαρδηνία), που ανασκάλεψε τις Γραφές για να βρει τις πιο ζοφερές αναλογίες και εικόνες[98]. (Με κατάλληλες παραπομπές στην Παλαιά Διαθήκη για τη στήριξη ενός επιχειρήματος μπορούσε κανείς να ελπίζει πάντοτε ότι θα ικανοποιούσε τους πιστούς· ανάμεσα σε πολλά παραδείγματα, βλ. λχ. Ευάγριος, *HE* IV. 38, σ. 187. 17-27, επιμ. Bidez/Parmentier). Ο Lucifer, ωστόσο, δεν είναι σημαντική μορφή στην ιστορία του πρώιμου χριστιανισμού, και προτιμώ να παραπέμψω στον Μέγαν Αθανάσιο, τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας. Για τον Αθανάσιο, που έγραψε μετά τον θάνατο του Κωνσταντίου Β΄, ο αυτοκράτορας αυτός ήταν ένας αιρετικός ώς το κόκκαλο (*Περί συνόδ.* 1), « ο δυσσεβέστατος Αύγουστος» (12), που παρέμεινε αιρετικός ώς τον θάνατό του (31). Λίγα χρόνια νωρίτερα (πιθανόν το 358), όταν ακόμα κυβερνούσε ο Κωνστάντιος, ο Αθανάσιος, σ' ένα έργο του μή προοριζόμενο για δημοσίευ-

ση αλλά για ιδιωτική κυκλοφορία μεταξύ των μοναχών της Αιγύπτου, τον αποκαλούσε πάτρωνα της ασέβειας και αυτοκράτορα της αίρεσης (*Προς μοναχούς τας δυσσεβείας των Αρειανών καθιστορούσα* – λατιν. ***Historia Arianorum*** 45), τον συνέκρινε με τον Φαραώ της Εξόδου (30, 34, 68), και έλεγε ότι προσπάθησε να συναγωνιστεί τον Σαούλ σε άγρια ωμότητα (67)· ο Κωνστάντιος ήταν «ένας νεότερος Αχαάβ» (45, πρβλ. 53, 68), ο «δεύτερος Βαλτάσαρ των καιρών μας» (45), που έδινε υποσχέσεις σε αιρετικούς επισκόπους, όπως ο Ηρώδης στη θυγατέρα τής Ηρωδιάδας (52), και ήταν «πιο κυνικός από τον Πιλάτο» (68)· «άθεος και ανόσιος» (45)· «ο πρόδρομος του Αντίχριστου» (46, 77, 80), και μάλιστα η ίδια η μορφή του Αντίχριστου (74). Και μαζί μ' όλα τούτα, ο Κωνστάντιος λέγεται ότι ήταν υποχείριος των ευνούχων (38, πρβλ. 67: ο Αθανάσιος εννοεί βέβαια τον Ευσέβιο) και δεν του αναγνωριζόταν καθόλου ότι είχε δική του κρίση (69)! Η φαντασιώδης εικόνα που δίνει ο Αθανάσιος στην ***Historia Arianorum*** 52, όπου η Εκκλησία παίρνει η ίδια όλες τις αποφάσεις της και ο αυτοκράτορας δεν ανακατεύεται ποτέ στις υποθέσεις της, αντιπροσωπεύει δίχως άλλο την ιδανική κατάσταση που επιθυμούσαν οι επίσκοποι – εκτός, βέβαια, από την περίπτωση που θα χρειαζόταν, για να συντρίψουν τους αντιπάλους τους, να επικαλεστούν τη βοήθεια του «κοσμικού όπλου», ενός όπλου που με χαρά το χρησιμοποιούσαν όταν ήταν προσιτό σ' αυτούς και όχι στους αντιπάλους τους. Αλλά η φαντασία δεν είχε καμιάν ομοιότητα με την πραγματικότητα, την οποία περιέγραψε σωστά ο Henry Chadwick στον θαυμάσιο πρώτο τόμο της «Pelican History of the Church»:

> Καθώς προχωρούσε ο 4ος αιώνας, δυνάμωνε η τάση να παίρνονται οι τελικές αποφάσεις για την πολιτική της Εκκλησίας από τον αυτοκράτορα, και η μερίδα της Εκκλησίας που σε κάθε δεδομένη στιγμή επηρέαζε τον ρουν των γεγονότων ήταν συχνότατα εκείνη που κατόρθωνε να γίνεται ακουστή από τον αυτοκράτορα (***The Early Church*** 132).

★ ★ ★ ★ ★

Θα ήθελα να προσθέσω ένα πολύ σύντομο σκιαγράφημα της κοινωνικής σκέψης των ρωμαϊκών ανώτερων τάξεων στη διάρκεια της Ηγεμονίας και της Ύστερης Αυτοκρατορίας. Με την ίδρυση της Ηγεμονίας έγιναν σημαντικές αλλαγές. Η «nobilitas» έχασε τη σημασία της ως ειδικό ανεπίσημο προσόν για την ανάδειξη σε υψηλό αξίωμα (βλ. υποκεφάλαιο 3 αυτού του κεφαλαίου), μολονότι ο όρος «nobilis» συνέχισε για μεγάλο διάστημα να χρησιμοποιείται ως ένα είδος τεχνικού όρου με την ίδια περίπου έννοια, για τους ύπατους και τους απογόνους τους, μέχρι την Ύστερη Αυτοκρατορία, όταν προφανώς κατέληξε να χρησιμοποιείται για τους πολιάρχους και τους αρχηγούς της φρουράς των πραιτωριανών καθώς και για τους κοινούς ύπατους (αλλά όχι τους ανθύπατους) και τους απογόνους τους[99]. Οι δύο «ordines» μετασχηματίσθηκαν. Ο *ordo senatorius* επεκτάθηκε ώστε να συμπεριλάβει τις οικογένειες των συγκλητικών ώς τη δεύτερη ή τρίτη γενιά, και έγινε μια κληρονομική άρχουσα τάξη· κάθε συγκλητικός ήταν υποχρεωμένος να είναι κάτοχος περιουσίας αξίας τουλάχιστον (πιθανόν) ενός εκατομμυρίου σηστερτίων[100]. Μερικές φορές ένας αυτοκράτορας επιχορηγούσε μια οικογένεια συγκλητικού που είχε ξεπέσει κάτω από το απαιτούμενο ελάχιστο όριο περιουσίας, είτε λόγω των σπάταλων συνηθειών της, είτε επειδή είχε μεγάλη αρρενογονία: αρκετές τέτοιες αυτοκρατορικές επιχορη-

γήσεις, ανερχόμενες σε εκατομμύρια σηστέρτια, αναφέρονται για την πρώιμη Ηγεμονία[101]· στις αρχές του 6ου αιώνα, κατά τον Ιωάννη Λυδό, ο αυτοκράτορας Αναστάσιος απένειμε στον πρώην ύπατο Paulus (γιο του Vibianus, ενός ύπατου του 463) ένα δώρο δύο χιλιάδων λιβρών χρυσού – χίλιες για να ξεπληρώσει ένα χρέος του προς τον επίτιμο ύπατο Ζηνόδοτο και άλλες χίλιες για τον ίδιο (*De mag.* III. 48). Ο *ordo equester*, που είχε τώρα πολύ μεγαλώσει, έγινε ένα είδος δευτεροκλασάτης αριστοκρατίας, μολονότι τα προνόμιά του ήταν προσωπικά και όχι κληρονομικά και δεν επεκτείνονταν στις οικογένειες των ιππέων. Οι δημόσιες θέσεις που αυξήθηκαν τώρα πολύ σε αριθμό, περιορίζονταν στις δύο αυτές τάξεις, με μόνη εξαίρεση ότι στην αρχή οι απελεύθεροι (ακόμα και οι δούλοι) του αυτοκράτορα μπορούσαν να κατέχουν θέσεις, οι οποίες όμως τελικά μονοπωλήθηκαν από τους ιππείς. Αναγκαία προϋπόθεση για να φτάσει κανείς στα ύπατα αξιώματα ήταν η εισδοχή του στον ordo των συγκλητικών, είτε επειδή γεννήθηκε μέσα σ' αυτόν είτε χάρη σε ειδική παροχή από τον αυτοκράτορα, με τη μορφή της άδειας να φοράει τον *latus clavus*, την πλατιά πορφυρή λουρίδα πάνω στην *tunica*, στον χιτώνα, που ήταν το διακριτικό σήμα του συγκλητικού, όπως η στενή πορφυρή λουρίδα ήταν το σήμα του ιππέα. Με τον καιρό, στη διάρκεια των 2ου και 3ου αιώνων, οι συγκλητικοί έφτασαν να γίνονται γνωστοί με τον τιμητικό τίτλο των *clarissimi* (που ήταν ήδη ένας αδόκιμος τιμητικός τίτλος στην Ύστερη Δημοκρατία), ενώ οι ιππείς, ανάλογα με τη βαθμίδα του αξιώματος που κατείχαν, ήταν (κατ' ανιούσα σειρά) *egregii, perfectissimi* ή *eminentissimi* – ο τελευταίος τίτλος προοριζόταν, από τον 3ο αιώνα και εφεξής, για τους αρχηγούς της φρουράς των πραιτωριανών, τους ανώτατους αξιωματικούς των ιππέων.

Βαθμιαία ο *ordo equester* έγινε ολότελα μια δευτερεύουσα *υπηρεσιακή* αριστοκρατία, που όλα τα μέλη της ήταν, ή υπήρξαν, κάτοχοι ορισμένων επίσημων θέσεων. Ακόμα και στην Ύστερη Δημοκρατία ένα άτομο ήταν ικανό να περιγράψει τον εαυτό του κάπως ελεύθερα (όπως ο Κικέρων) ως «γεννημένος σε status ιππέα»[102]. Αν και ένας ιππέας δεν μπορούσε να μεταβιβάσει αυτόματα τον βαθμό του στον γιο του, μπορούσε να μεταβιβάσει την περιουσία του, η οποία έδινε το δικαίωμα στον γιο να προσφέρει τον ευατό του για ιππικές θέσεις που θα του παρείχαν τούτον τον βαθμό – ή τουλάχιστον μπορούσε να το κάνει αυτό, αρκεί να μην είχε πάρα πολλούς γιους! (Η διανομή ενός *census equestris* ακριβώς 400.000 σηστερτίων ανάμεσα σε δύο αδελφούς περιγράφεται διασκεδαστικά σ' ένα από τα ποιήματα του Μαρτιάλη: «Πιστεύεις πως δύο μπορούν να καθίσουν πάνω σ' ένα άλογο;» ρωτάει κοροϊδευτικά, V.38). Η κατάσταση αυτή παρέμεινε αρκετά σταθερή μέχρι τα μέσα περίπου του 3ου αιώνα· αλλά στα τέλη του αιώνα αυτού και στον 4ο αιώνα έγιναν μεγάλες αλλαγές, για τις οποίες το καλύτερο που μπορώ να κάνω εδώ είναι να τις συνοψίσω σε μια-δύο φράσεις. Σε γενικές γραμμές, μπορούμε να πούμε ότι η σφαίρα επιρροής των ιππέων διευρύνθηκε πολύ στα τέλη του 3ου αιώνα, σε βάρος της Συγκλήτου, ενώ οι διοικήσεις των επαρχιών που προορίζονταν προηγούμενα για τους συγκλητικούς έφτασαν να κατέχονται από μέλη τού *ordo equester*, ειδικά από εκείνα που είχαν στρατιωτική πείρα. Ωστόσο, ο *ordo equester*, καθώς του έλειπε ένα όργανο (όπως ήταν η Σύγκλητος) για τη λήψη συλλογικών αποφάσεων, δεν απέκτησε ποτέ συγκρότηση ή ενότητα σκοπών, αλλά παρέμεινε μια μάζωξη ατόμων. Τον 4ο αιώνα, από τον Διοκλητιανό και τον Κωνσταντίνο και εφεξής, το status των ιππέων αποσυνδεόταν όλο και περισσότερο από τα δημόσια αξιώματα, διότι

οι αυτοκράτορες εξέδιδαν πολυάριθμους τιμητικούς *codicilli*, με τους οποίους χορηγούσαν τα προνόμια του ενός ή του άλλου από τους διάφορους βαθμούς του ιππικού ordo (οι οποίοι υπήρχαν τώρα χωριστά και όχι ως μέρος ενός και μόνο «equester ordo») σε όσους δεν είχαν δημόσια θέση. Υστερα, κατά το τρίτο τέταρτο του 4ου αιώνα, οι ανώτατες από τις προγενέστερες θέσεις των ιππέων άρχισαν να παρέχουν το status του συγκλητικού. Έτσι η Σύγκλητος, που είχε τώρα περισσότερο από τριπλασιαστεί σε μέγεθος (υπήρχε μια χωριστή Σύγκλητος στην Κωνσταντινούπολη), απορρόφησε τις υψηλότερες βαθμίδες του *equester ordo*, αλλά η εξέλιξη αυτή δεν ολοκληρώθηκε παρά μόνο στα τελευταία χρόνια του 4ου αιώνα ή στα πρώτα του 5ου [103].

Οι συγκλητικοί, κατά τη γνώμη των ίδιων και των κολάκων τους, αποτελούσαν την κορυφή του ανθρώπινου γένους. Ο Ναζάριος, ένας διαπρεπής ρήτορας της εποχής του, δήλωσε σ' έναν πανηγυρικό πρός τιμή του Κωνσταντίνου και των δύο πρώτων γιων του το 321 ότι η Ρώμη, ο κολοφώνας όλων των φυλών και η βασίλισσα των τόπων, προσέλκυσε στην *curia* της (στη βουλή των συγκλητικών) τους άριστους άνδρες (*optimates viri*) απ' όλες τις επαρχίες, και η Σύγκλητος απαρτίζεται τώρα από «το άνθος ολόκληρου του κόσμου» (*Paneg. Lat.* X. [IV], 35.2). Ο μεγάλος ρήτορας Σύμμαχος, σε επιστολή που έγραψε το 376, χαρακτήρισε τη ρωμαϊκή Σύγκλητο ως «το καλύτερο κομμάτι του ανθρώπινου γένους» (*pars melior humani generis: Ep.* I.52). Ο Rutilus Namatianus, στο ποίημα που περιγράφει το ταξίδι του από τη Ρώμη στη δυτική ακτή της Ιταλίας προς τη Γαλατία το 417[104], εγκωμιάζει τη Σύγκλητο (της οποίας τιμά την *curia* με τη λέξη *religiosa*, θρησκευτική), διότι δέχτηκε στους κόλπους της όλους όσοι είναι άξιοι ν' ανήκουν σ' αυτήν· και – καθώς ήταν εθνικός – την παρέβαλε με το *consilium* του *summus deus*, το συμβούλιο του κορυφαίου θεού (*De red.* I.13-18). Και ο Sidonius Apollinaris, στον πανηγυρικό που απήγγειλε στον δυτικό αυτοκράτορα Avitus την 1η Ιανουαρίου 456, είπε, απευθυνόμενος στην ίδια τη Ρώμη, «Ο κόσμος δεν έχει τίποτα το καλύτερο από σένα· εσύ η ίδια δεν έχεις τίποτα το καλύτερο από τη Σύγκλητο» (*nil te mundus habet melius, nil ipsa senatu: Carm.* VII. 503). Για τον Αγιο Αυγουστίνο ήταν εντελώς φυσικό, – όταν αναζητούσε «την αιτία του μεγαλείου της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας», το γιατί ο Θεός θέλησε να είναι η αυτοκρατορία τόσο μεγάλη και τόσο μακρόχρονη, και καταφερόταν κατά των αστρολόγων – να διαλέξει τη Σύγκλητο, τον *clarissimus senatus ac splendissima curia*, ως την πιο ταιριαστή παρομοίωση για τον έναστρο ουρανό, που τον είδε βέβαια ως υπαγόμενον τελείως στη βούληση του Θεού, όσο περίπου και η Σύγκλητος (αν και δεν είναι στο σημείο αυτό σαφής) υπαγόταν στον αυτοκράτορα (*De civ. Dei* V.i.). Μέχρι τον 4ο αιώνα υπήρχαν μόνο 600 περίπου συγκλητικοί σε οποιαδήποτε μεμονωμένη εποχή. Οι ιππείς ήταν κατά πολύ περισσότεροι· αλλά οι δύο ordines μαζί δεν αποτελούσαν περισσότερο από το ένα δέκατο του ενός εκατοστού του ολικού πληθυσμού της αυτοκρατορίας.

Το καλύτερο που έχω να κάνω είναι να κλείσω τούτο το υποκεφάλαιο μ' ένα κείμενο που δείχνει πόσο βαθιά είχαν επηρεαστεί τα μυαλά του λαού στην Υστερορωμαϊκή Αυτοκρατορία, από τις έννοιες του βαθμού και της ιεραρχίας. Οι βαθμίδες προτεραιότητας που υπήρχαν σε τούτον τον κόσμο είχαν την προβολή τους και στον άλλο κόσμο. Η σφαίρα του παραδείσου, βεβαίως, ξεκινούσε από τον Θεό στην κορυφή, και κατέβαινε διαμέσου των αρχαγγέλων, αγγέλων, πατριαρχών, αποστόλων, αγίων και μαρτύρων, ώς τους κοινούς ευλογημένους νεκρούς στο χαμηλότερο

άκρο. Δεν νομίζω ότι οι σχετικές θέσεις των μεσαίων στρωμάτων ήταν πολύ καθαρά προσδιορισμένες, αλλά φαντάζομαι ότι ένας αρχάγγελος ή και ένας κοινός άγγελος, σ' έναν παραδείσιο *ordo salutationis*, θα έπαιρναν την προτεραιότητα από οποιονδήποτε απλόν άνθρωπο, εκτός βέβαια από την Παρθένο, που κατείχε μια σπάνια θέση, μοναδική ανάμεσα στις γυναίκες, ανάλογη μ' εκείνην μιας Augusta στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορική ιεραρχία. Ίσως γίνεται λιγότερο συχνά αντιληπτό ότι η σφαίρα της κόλασης μπορεί εξίσου να νοηθεί ως οργανωμένη με βαθμολογική σειρά, αναπαράγοντας εκείνην των περιοχών της γης και του ουρανού. Δεν θα χρειαστεί να παραθέσω σχετικά παρά μόνο μια μαρτυρία. Ο Παλλάδιος, γράφοντας το *Λαυσιακόν* του στα 419-20, αναφέρει κάποια ενδιαφέρουσα πληροφορία που είχε πάρει από έναν αριθμό εξεχόντων Αιγύπτιων μοναχών (Κρόνιος, Ιέραξ και άλλοι), στενών φίλων, στα νιάτα τους, του μεγάλου Αντωνίου, του πρώτου (ή ενός από τους πρώτους) των χριστιανών ερημιτών και ανθρώπου με ασύγκριτο γόητρο ανάμεσα στους πρώτους μοναχούς, που πέθανε το 356. Κατά τον Αντώνιο, ένα άτομο κυριεμένο από έναν ισχυρό δαίμονα (ένα *αρχοντικόν πνεύμα*) παρουσιάστηκε σ' αυτόν για να θεραπευτεί· ο άγιος όμως αρνήθηκε ν' ασχοληθεί μαζί του, για τον λόγο ότι «και ο ίδιος δεν έκρινε ακόμα ότι ήταν άξιος για να εξουσιάζει αυτό το αρχοντικό τάγμα» (*τάγμα αρχοντικόν: Λαυσιακόν* xxii. επιμ. C. Butler, σελ. 73. 10-14). Συνέστησε να πάνε τον άνθρωπο στον Παύλον τον Απλόν, που τελικά έδιωξε τον δαίμονα: αυτός έγινε δράκοντας μήκους 70 κυβίτων (3μ. 50) και χάθηκε προς την Ερυθρά Θάλασσα. (Επρόκειτο για έναν δράκοντα ακόμα μεγαλύτερον ίσως από εκείνον που ξέκανε, με κάποια δυσκολία, ο Δονάτος, επίσκοπος της Ευροίας στην Ήπειρο, αφού για την απομάκρυνση του πτώματός του χρειάστηκαν οχτώ ζευγάρια βόδια, κατά τον Σωζόμενον, *HE* VII. 26.1-3). Μπορώ να προσθέσω ότι ο Αντώνιος, η πρώτη πηγή της ιστορίας στο *Λαυσιακόν*, ήταν ένας Αιγύπτιος χωρικός, ο οποίος, μολονότι η οικογένειά του ήταν ευκατάστατη (βλ. Αθαν., *Βίος Αντ.* 1,2), ήταν αγράμματος και ανίκανος να μιλήσει την ελληνική (στο ίδιο, 1,16,72,74,77· *Παλλάδιος, Λαυσ.* xxi, σελ. 68-9). Όταν ο Παύλος ο ερημίτης πέθανε, στον Αντώνιο ήρθαν δύο λιοντάρια για να σκάψουν τον τάφο του ερημίτη (Hieronymus, *Vita Pauli* 16).

VII

Ο ταξικός αγώνας στο ιδεολογικό πεδίο

1

Τρομοκρατία και προπαγάνδα

Σε τούτο το κεφάλαιο σκοπεύω να δείξω τον τρόπο που ο ταξικός αγώνας διεξήχθη στο ιδεολογικό πεδίο. Για οποιαδήποτε φανερή έκφραση τής άποψης των καταπιεζόμενων τάξεων υπάρχουν δυστυχώς πολύ λίγες μαρτυρίες: θα δούμε μερικές στο υποκεφάλαιο 5. Η φύση των μαρτυριών είναι τέτοια που πρέπει να το πάρουμε απόφαση ότι θα ξοδέψουμε όλο σχεδόν τον χρόνο μας στον ιδεολογικό ταξικό πόλεμο (αν μπορώ να τον ονομάσω έτσι) των κυρίαρχων τάξεων.

Θα σταθώ πολύ λίγο στην πιο απλή μορφή ψυχολογικής προπαγάνδας, που απλώς διδάσκει στους κυβερνώμενους ότι δεν έχουν οπωσδήποτε άλλη εκλογή από το να υποτάσσονται· αυτό τείνει να είναι θεωρητικά χωρίς ενδιαφέρον, όσο κι αν υπήρξε αποτελεσματικό στην πράξη, και συνίσταται απλώς στην απειλή της βίας. Ήταν βέβαια συνηθισμένο στην εφαρμογή του σε δούλους. «Δεν θα χαλιναγωγήσετε τούτα τα αποβράσματα παρά μόνο με την τρομοκρατία», είπε ο Ρωμαίος νομικός Γάιος Κάσσιος στους πτοημένους συγκλητικούς κατά τη συζήτηση για το αν έπρεπε να γίνει η παραδοσιακή μαζική εκτέλεση όλων των 400 αστικών δούλων του Pedanius Secundus, του πολιάρχου (*praefectus urbi*) που σκοτώθηκε από ένα δούλο του το 61 μ.Χ. Η εκτέλεση έγινε κανονικά, παρά την έντονη διαμαρτυρία του λαού της Ρώμης, που διαδήλωσε βέβαια υπέρ της χαλάρωσης του άγριου αρχαίου κανόνα (Tac., *Ann.* XIV. 42-5) – ο οποίος, εν παρόδω, ήταν ακόμα νόμος στη νομοθεσία του χριστιανού αυτοκράτορα Ιουστινιανού πέντε αιώνες αργότερα[1]. Από τις επιστολές του Πλίνιου μαθαίνουμε για έναν ανάλογο φόνο στα πρώτα χρόνια του 2ου αιώνα: θύμα ο πρώην πραίτωρας Larcius Macedo (*Ep.* III. xiv. 1-5). Οι δούλοι σύντομα εκτελέστηκαν. Τα σχόλια του Πλίνιου αξίζουν να παρατεθούν, ιδιαίτερα όταν χαρακτηρίζει τον Macedo (που ήταν κι ο ίδιος γιος ενός απελεύθερου) ως «αυταρχικό και ωμό δεσπότη» (§ 1). «Βλέπεις», λέει φοβισμένος (§ 5), «σε πόσους κινδύνους, ύβρεις και κοροϊδίες είμαστε εκτεθειμένοι. Κανένας κύριος δεν είναι ασφαλής όταν είναι επιεικής και καλοκάγαθος, διότι οι κύριοι χάνονται, όχι από την άσκηση της διανοητικής ικανότητας των δούλων τους αλλά από τη μοχθηρία τους» (*non iudicio... sed scelere*). Υπάρχουν άλλες γραπτές μαρτυρίες από την περίοδο της Ηγεμονίας για το ότι οι δουλοκτήτες ζούσαν με τον διαρκή φόβο των δούλων τους (βλ. λχ. Griffin, *Seneca* 267, που παραπέμπει Sen.,*De clem.* I.xxiv 1. κ.λπ.) Η τελευταία γραπτή μαρτυρία που βρήκα για τον φόβο των κυρίων μη δολοφονηθούν και

ληστευθουν από τους δούλους τους είναι σε μια από τις ομιλίες του Αγίου Αυγουστίνου, στις αρχές του 5ου αιώνα (*Serm.* CXIII.4, στη *MPL* XXXVIII. 650). Οι εξεγέρσεις των δούλων, βέβαια, τιμωρούνταν αμείλικτα: μαθαίνουμε από τον Αππιανό (*BC* I.120) για τη σταύρωση των έξι χιλιάδων αιχμαλωτισμένων οπαδών του Σπάρτακου κατά μήκος της Αππίας οδού από τη Ρώμη ώς την Καπούη, κατά την καταστολή της μεγάλης εξέγερσης στα 73-71 π.Χ. Για ν' αποφύγουν μια τέτοια τύχη, οι στασιαστές δούλοι συχνά είτε μάχονταν μέχρι θανάτου είτε σκότωναν ο ένας τον άλλο[2]. Αν ορισμένοι αντιτείνουν, πολύ λογικά, ότι οι τέτοιες ωμότητες ήταν ρωμαϊκές και όχι ελληνικές, ας μου επιτραπεί να επισύρω την προσοχή στον τρόπο που ο Έλληνας γεωγράφος Στράβων μιλάει για τους Ισπανούς Κελτίβηρες, οι οποίοι, όταν αιχμαλωτίζονταν και σταυρώνονταν από τους Ρωμαίους, *επαιώνιζον* ακόμα, συνέχιζαν να αλαλάζουν για τη νίκη από τον σταυρό: αυτό, για τον Στράβωνα, ήταν απλώς ακόμα μια απόδειξη της *απονοίας* (αναισθησίας) και *αγριότητός* τους (III. iv. 18, σελ. 165). Ωστόσο, πρέπει να παραδεχτώ ότι το μυαλό του Στράβωνα είχε εντελώς μολυνθεί από θαυμασμό για τον Ρωμαϊκό ιμπεριαλισμό (βλ. λχ. VI.iv. 2 τέλ.· XVII. iii. 24 αρχ.σελ. 839). Το παραπάνω απόσπασμα θυμίζει ένα άλλο, στον Σαλλούστιο, που έβλεπε τον αναγνωρισμένο ηρωισμό και τη σταθερότητα των επαναστατών που ακολούθησαν τον Κατιλίνα μέχρι τη θανάτωσή τους το 63 π.Χ. μόνο σαν απόδειξη της ξεροκεφαλιάς τους, ενώ η ενόρμησή τους να καταστρέψουν και τους εαυτούς των και το κράτος έμοιαζε με «μιαν αρρώστια σαν πανούκλα που είχε πάρει τα μυαλά πάρα πολλών πολιτών» (*Cat.* 36, 4-5).

Οι Έλληνες, στους οποίους η σκέτη εν ψυχρώ ωμότητα απέναντι στα θύματα του πολιτισμού τους – δούλους, εγκληματίες και κατακτημένους λαούς – ήταν γενικά πολύ λιγότερο έντονη απ' ό,τι στους Ρωμαίους, απέκτησαν φυσικά πολλά από τα χαρακτηριστικά των Ρωμαίων κυρίων τους, ακόμα και την όρεξη για τις επιδείξεις μονομάχων, που είναι γνωστό ότι γίνονταν και στην ελληνική Ανατολή από τουλάχιστον το 70 π.Χ. [2a], όταν ο Ρωμαίος στρατηγός Λούκουλλος όρισε να διεξάγονται τέτοιοι αγώνες σε μεγάλη κλίμακα· στη συνέχεια αυτοί οργανώνονταν από Έλληνες προύχοντες, που μπορούσαν να σηκώσουν τα έξοδα, και έγιναν πολύ δημοφιλείς[3]. Εμφανίζονταν ακόμα και γυναίκες μονομάχοι. Το σκληρό σχόλιο του Louis Robert είναι πολύ εύστοχο: «La société grecque a été gangrenée par cette maladie venue de Rome. C'est un des succès de la romanisation du monde grec». Ο Mommsen έγραψε με ίσην απέχθεια για τούτη την «αποτροπιαστική παράσταση», χαρακτηρίζοντάς την ως «καρκινώδη πάθηση».[4].

Σε ζητήματα όπου διαθέτουμε μαρτυρίες από πολλές και διαφορετικές ανθρώπινες κοινωνίες για γεγονότα που έλαβαν χώρα χιλιάδες χρόνια πριν, είναι συχνά πολύ επικίνδυνο να γενικεύουμε· τουλάχιστον, όμως, φαίνεται να αληθεύει για πολλές δουλοκτητικές κοινωνίες ότι η απάνθρωπη μεταχείριση των δούλων (έστω μόνο ως έσχατο μέσο, και συνδυασμένη με αμοιβές για τον πειθήνιο και πιστό δούλο) διατηρούσε τούτο το σύστημα σε ζωή και το έκανε να εξυπηρετεί τον σκοπό του καλύτερα. Υπάρχει αρκετή δόση αλήθειας στην παρατήρηση του πρώην δούλου Frederick Douglass, «Χτύπα και ράβδιζε τον δούλο σου, κράτα τον πεινασμένο και αποχαυνωμένο, και θα ακολουθεί την αλυσίδα του κυρίου του σαν σκυλί· κάνε όμως πως τον τρέφεις και ντύνεις καλά – και τον βάζεις να δουλεύει μέτρια –, κάνε πως τον περιβάλλεις με υλικές ανέσεις και θα παρεισφρύσουν όνειρα ελευθερίας. Δώσε του έναν *κακό* αφέντη, και θα αποζητάει έναν καλό αφέντη: δώσε του έναν

καλό αφέντη και θα θελήσει να γίνει *ο ίδιος* αφέντης τού εαυτού του» (βλ. Stampp *PI* 89). Από την άλλη μεριά, προβλήθηκε τελευταία ο ισχυρισμός (αν και με αρκετή υπερβολή, όπως ευλογοφανώς υποστήριξαν μερικοί) ότι ακόμα και στον αμερικανικό Παλαιό Νότο οι δουλοκτήτες υπολόγιζαν πάρα πολύ στα κίνητρα και στις αμοιβές, όσο και στην τιμωρία (Fogel και Engerman, *TC* 41, 147-53, 239-42· πρβλ. 228-32) – και όμως έκαναν πολύ μικρότερη χρήση απ' ό,τι οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι αυτού που θα μπορούσε κανείς να θεωρεί ως το ανώτατο κίνητρο για να υπακούει ο δούλος στις επιθυμίες του κυρίου του: τη χειραφέτηση (στο ίδιο 150-1). Η σωστή εκτίμηση από τον Genovese των μαρτυριών για τις εξεγέρσεις των Αμερικανών δούλων – μαρτυριών που είναι καταπληκτικά σπάνιες – και άλλων μορφών αντίστασής τους έδειξε περίτρανα πώς οι δούλοι μπορούν σε ορισμένες περιστάσεις να πεισθούν να συμβιβαστούν σε κάποιο βαθμό με το σύστημα που τους εκμεταλλεύεται (*RJR* 587-660, ειδ. 587-98, 613-21, 648-57). Και βέβαια οι δούλοι στους οποίους επιτρέπεται να κάνουν οικογένεια γίνονται αντικείμενο μιας από τις πιο αποτελεσματικές μορφές ελέγχου τον οποίο μπορεί να ασκεί πάνω τους ένας δεσπότης: της απειλής διασκορπισμού της οικογένειας (βλ. III.4, § II).

Μια περισσότερο περίτεχνη μορφή ιδεολογικού ταξικού αγώνα ήταν η προσπάθεια των κυρίαρχων τάξεων να πείσουν εκείνους τους οποίους εκμεταλλεύονταν να δεχτούν την καταπιεστική κατάστασή τους αδιαμαρτύρητα, κι αν είναι δυνατόν να νιώθουν ευχαριστημένοι μ' αυτήν. Κατά τον περιπατητικό Αριστόξενο από τον Τάραντα, μαθητή του Αριστοτέλη, η πυθαγόρεια σχολή είχε θέσει ως κανόνα ότι όπως οι κυβερνήτες πρέπει να είναι *φιλάνθρωποι*, όσο και καλά μπασμένοι στην επιστήμη του κυβερνάν, έτσι τέλεια και οι υπήκοοί τους πρέπει όχι μόνο να τους υπακούουν, αλλά και να τους αγαπούν – να είναι *φιλάρχοντες*[5]. Μια άλλη ενδιαφέρουσα λέξη, καθόλου ασυνήθιστη, είναι η λέξη *φιλοδέσποτος*. Στην αρχαϊκή περίοδο ο αριστοκρατικός ποιητής Θέογνης πίστευε ότι αν κλωτσάς τον «κουφιοκέφαλο *δήμο*» (τη λαϊκή μάζα) αρκετά γερά, μπορείς να τον περιαγάγεις στην επιθυμητή αυτή κατάσταση (στίχοι 847-50· πρβλ. V. 1 και σημ. 16). Σ' έναν Σύριο δημόσιο δούλο στη Σπάρτη, κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο δόθηκε μάλιστα το όνομα *Φιλοδέσποτος*[6]. «Μια βασική λειτουργία της ιδεολογίας της άρχουσας τάξης είναι να παρουσιάζει στον εαυτό της και σ' αυτούς που κυβερνά μια συνεκτική κοσμοαντίληψη που να είναι επαρκώς ευλύγιστη, κατανοητή και διαμεσολαβητική ώστε να πείθει τις υποτελείς τάξεις για τη δικαιοσύνη της ηγεμονίας της»[7]. Οι κυβερνώσες τάξεις επέτυχαν συχνά τούτον τον σκοπό τους. Όπως είπε ο Rodney Hilton, «Ως επί το πλείστον, και με βάση τις διαθέσιμες μαρτυρίες, οι κυρίαρχες ιδέες των μεσαιωνικών χωρικών φαίνονται να υπήρξαν οι ιδέες των κυρίαρχων της κοινωνίας, όπως μεταβιβάζονται σ' αυτούς με τα αναρίθμητα κηρύγματα για τα καθήκοντα και τα χαρακτηριστικά αμαρτήματα των διαφόρων τάξεων της κοινωνίας» (*EPLMA* 16). Όσοι αποδοκιμάζουν τις μεθόδους που ανέφερα μπορούν να τις αποκαλούν «πλύση εγκεφάλου»· όσοι τις χρησιμοποιούν θα απορρίψουν με δικαιολογημένη αγανάκτηση αυτές τις λέξεις, και θα προτιμούν ίσως να μιλούν για μια διαδικασία διαφώτισης μέσω της οποίας εκείνοι που υπηρετούν το σύνολο με ταπεινοφροσύνη είναι ικανοί να πετύχουν μια βαθύτερη κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας. Όσοι από μας διδάσκουν στα πανεπιστήμια, συχνά σκέφτονται μ' αυτόν τον τρόπο, μιας και ένα πανεπιστήμιο, σε μια ταξική κοινωνία σαν τη δική μας, είναι μεταξύ άλλων ένας τόπος όπου η άρχουσα τάξη επιχειρεί να διαδώσει και να διαιωνίσει την ιδεολογία της.

Η πιο συνηθισμένη μορφή του τύπου προπαγάνδας που εξετάζουμε είναι εκείνη που γυρεύει να πείσει τους φτωχούς ότι δεν είναι πράγματι κατάλληλοι να κυβερνούν και ότι είναι πολύ καλύτερα ν' αφήνεται αυτό το λειτούργημα στους *βελτίστους* (όπως άρεσε στους Έλληνες αριστοκράτες να ονομάζουν τον εαυτό τους): σ' αυτούς που έχουν *εκπαιδευτεί* για τούτη τη δουλειά και έχουν τον *ελεύθερο χρόνο* ν' αφοσιωθούν ολοκληρωματικά σ' αυτήν. Στον αρχαίο Ελληνικό κόσμο η αξίωση αυτή προβάλλεται κάποτε εντελώς αδιάντροπα υπέρ της εύπορης τάξης σαν τάξης[8]. Κάποτε περιορίζεται σ' έναν ακόμα μικρότερο κύκλο: υπάρχουν δύο έξοχα παραδείγματα αυτής της τάσης. Πρώτον, υπάρχει ο ισχυρισμός των αριστοκρατών ότι το βασικό προσόν για να κυβερνά κανείς είναι η ευγενής καταγωγή (που συνοδεύεται αναπόφευκτα από περιουσία: βλ. II.4 και σημ. 5). Της νοοτροπίας αυτού του είδους έχουμε ήδη σημειώσει μερικά παραδείγματα, από τον Θέογνη ιδιαίτερα (βλ. V. 1). Δεύτερον, όταν η άσκηση της εξουσίας από μια *δυναστεία* μιας ή περισσότερων οικογενειών ευγενούς καταγωγής είχε σχεδόν σβήσει σ' ένα μεγάλο τμήμα του Ελληνικού κόσμου, αρχίζουμε να βρίσκουμε τον γνωστό στον καθένα, προπαντός από τον Πλάτωνα, ισχυρισμό ότι η τέχνη του κυβερνάν πρέπει να είναι το προνόμιο εκείνων που έχουν τα κατάλληλα πνευματικά εφόδια και έχουν πάρει την αρμόζουσα φιλοσοφική αγωγή. Στην πράξη, περιττό να το πούμε, σχεδόν όλοι οι τέτοιοι άνθρωποι είναι μέλη της εύπορης τάξης. Ο Πλάτων αναμφίβολα θα αρνιόταν, όπως έκαναν πολλοί από τους νεότερους θαυμαστές του, ότι συνηγορούσε υπέρ της ολιγαρχίας, σύμφωνα με την κανονική σημασία αυτού του όρου (που τη γνώριζε πολύ καλά· πρβλ. II.4)· αυτό όμως ισχύει μόνο με την έννοια ότι δεν ήθελε την πρόσβαση στην πολιτική εξουσία *ολόκληρης* της εύπορης τάξης, *σαν τάξης*. (Στους *Νόμους* V. 742 e· 743a-c πρώτος αυτός δηλώνει, με κάπως επιφυλακτικό τρόπο, ότι ένας άνθρωπος δεν μπορεί να είναι ταυτόχρονα καλός και πολύ πλούσιος, και συνεχίζει λέγοντας κατηγορηματικά ότι ένας που είναι εξαιρετικά πλούσιος δεν μπορεί να είναι εξαιρετικά καλός, και ούτε μπορεί να είναι ευτυχής! Ο ίδιος ο Πλάτων, βέβαια, δεν ήταν ένας από τους πλουσιότερους Αθηναίους). Στην πραγματικότητα ο Πλάτων εμπιστευόταν όλη την πολιτική εξουσία στα άτομα που κατά τη γνώμη του είναι πνευματικά κατάλληλα για να κυβερνούν και που έχουν λάβει μιαν άρτια φιλοσοφική παιδεία – και τέτοια άτομα ανήκουν κατ' ανάγκην στην εύπορη τάξη. Για τον Πλάτωνα, κάθε είδος εργασίας που παρενέβαινε στον ελεύθερο χρόνο, τον αναγκαίο για την άσκηση της τέχνης του κυβερνάν, ήταν στοιχείο ακαταλληλότητας για συμμετοχή στην άρχουσα τάξη: αυτό ισχύει τόσο για την ιδανική πολιτεία που περιγράφεται στην *Πολιτεία* όσο και για τη «δεύτερη-καλύτερη» πολιτεία που περιγράφεται στους *Νόμους*, καθώς και για τους περισσότερο θεωρητικούς στοχασμούς γύρω από την τέχνη του κυβερνάν στον *Πολιτικό*[9]. Η ιδέα ότι η χειρωνακτική εργασία, επειδή «εξασθενίζει το σώμα» (όπως προφανώς υπέθεταν οι Έλληνες αριστοκράτες) *εξασθενίζει* κατά συνέπειαν και τον νου, ήταν ίσως κοινός τόπος στον κύκλο του Σωκράτη: εκφράζεται σαφέστατα στον Ξενοφώντα (*Οικον.* IV.2), και δεν υπάρχει λόγος να πιστεύουμε ότι επινοήθηκε από τον Πλάτωνα. Αλλά ο Πλάτων έχει αυτή την αντίληψη σε μια πιο έντονη μορφή: γι' αυτόν, η χειρωνακτική εργασία μπορεί δραστικά να *προστυχέψει το πνεύμα*. Αυτό φαίνεται καθαρότατα σ' ένα συναρπαστικό απόσπασμα της *Πολιτείας* (VI. 495 c-6a), που περιγράφει τα φοβερά επακόλουθα που θα μπορούσαν να προκύψουν αν «ανάξιοι παιδεύσεως» ανακατευθούν με τόσο υψηλά πράγματα όπως είναι η φιλοσοφία – και συνα-

κύλυυθα η πολιτική, που προορίζεται, κατά τον Πλάτωνα, μόνο για αριστοκράτες φιλόσοφους. Αν και δυσάρεστο απ' αρχής μέχρι τέλους, το απόσπασμα είναι ένα λαμπρό δείγμα υβρεολόγιου. Ο Πλάτων θεωρεί θλιβερό

> όταν δουν άλλοι ανθρωπίσκοι [χειρώνακτες] κενή αυτή τη θέση [της φιλοσοφίας], την τόσο ζηλευτή με τα λαμπρά ονόματα και τα στολίδια που είναι γεμάτη, σαν τους κακούργους εκείνους που δραπετεύουν από την ειρκτή και βρίσκουν άσυλο στα ιερά των θεών, απαράλλακτα κι αυτοί παρατούν ευχαρίστως την τέχνη τους και πηδούν ίσα μέσα στη φιλοσοφία, προπάντων όσοι απ' αυτούς τύχει να κάνουν τον πολύ μάστορα στην τεχνούλα τους. Γιατί μ' όλα ταύτα, αν και κατάντησε να βρίσκεται σε τέτοια θέση η φιλοσοφία, διατηρεί όμως απέναντι στις άλλες τέχνες ένα μεγαλοπρεπέστατο αξίωμα· κι αυτό είναι που ζηλεύουν πολλοί από φυσικού τους μισεροί, και που όπως έχουν τα κορμιά τους στρεβλωμένα από τις χειρωνακτικές τους εργασίες, έτσι τυχαίνουν να έχουν και τις ψυχές τους σακατεμένες και παραμορφωμένες από τις βάναυσες απασχολήσεις· ή μπορούσε να γίνει κι αλλιώς; Όχι βέβαια. Και νομίζεις πως διαφέρουν καθόλου, να τους δεις, από έναν χαλκιά που απόχτησε λεφτά, κακομοιριασμένον και φαλακρόν χαλκιά [*χαλκέως φαλακρού και σμικρού*], που μόλις βγήκε από τις φυλακές, και τώρα αφού ξεβρόμισε στο λουτρό, καινουργιοφορεμένος σαν γαμπρός ετοιμάζεται να παντρευτεί του αφεντικού του τη θυγατέρα, που η φτώχεια κι η ορφάνια την κατάντησαν σ' αυτή την ανάγκη; Δεν διαφέρουν και πολύ. Τι παιδιά λοιπόν θες να σου γεννήσουν αυτοί; όχι νόθα και πρόστυχα; Αναγκαστικά. Το ίδιο κι αυτοί οι ανάξιοι για εκπαίδευση, όταν χωρίς να τ' αξίζουν την πλησιάζουν και 'ρθουν σε σχέση μαζί της, τι λογής διανοήματα και ιδέες περιμένεις να σου γεννήσουν; Τι άλλο παρά σοφίσματα, καθώς πραγματικώς αξίζει να τα ονομάζουμε και τίποτα γνήσιο και που να έχει τον τύπο της αληθινής σοφίας; Εξάπαντος. (Μετ. Ιωάν. Γρυπάρη).

Βεβαίως, η ανάπτυξη της Ελληνικής Δημοκρατίας, ιδιαίτερα στην αθηναϊκή μορφή της, όπου εξαρτιόταν πάρα πολύ από «χαλκείς φαλακρούς και κακομοιριασμένους» και τους ομοίους τους, ήταν εκείνο που παρακίνησε τον Πλάτωνα, άσπονδο εχθρό της δημοκρατίας, να εκτοξεύσει το υβρεολόγιό του εναντίον του είδους τού ατόμου από το οποίο αυτή εξαρτιόταν τόσο πολύ. Ο Πλάτων όμως γνώριζε καλά τις πραγματικότητες του πολιτικού ταξικού αγώνα των ημερών του: ήξερε θαυμάσια (όπως λέει στην *Πολιτεία*, IV. 422e-3a) ότι υπήρχε σε κάθε ελληνική πόλη μια βασική διαίρεση σε δύο ομάδες, *πολέμιες* μεταξύ τους: η μία των φτωχών, η άλλη των πλουσίων (πρβλ. II.4). Οι δύο πολιτείες που περιγράφει στην *Πολιτεία* και στους *Νόμους* είχαν προορισμό και οι δύο, ανάμεσα σε άλλους σκοπούς, να υπερνικήσουν τη θεμελιακή τούτη διάσταση.

Ι α υωματικά ελαττώματα που ο Πλάτων αποδίδει στον χαλκιά του μας θυμίζουν ακαταμάχητα το παλιότερο πορτραίτο που έχουμε στην ελληνική, και ίσως σε οποιαδήποτε άλλη γλώσσα, του λαϊκού «δημαγωγού»: του Θερσίτη, ο οποίος τολμά να υψώσει φωνή εναντίον του βασιλιά Αγαμέμνονα στη συνέλευση του ελληνικού στρατού που πολιορκούσε την Τροία, στο βιβλίο Β της *Ιλιάδας* (στίχοι 211-78). Ο Θερσίτης δεν ζητάει τίποτε άλλο παρά να μπουν οι Αργίτες στα καράβια και να γυρίσουν στην πατρίδα, αφήνοντας τον Αγαμέμνονα και τους «ευγενείς» φίλους του να αντιληφθούν οι ίδιοι πόσο εξαρτημένοι είναι στην πραγματικότητα από τους απλούς μαχητές· και μιλά με πάθος για το μεγάλο μερδικό από τα λάφυρα, σε χρυσάφι και μπρούντζο και γυναίκες, που έπαιρνε ο βασιλιάς από τον στρατό. Αλλά ο Όμηρος δεν είναι καθόλου με το μέρος του· παρουσιάζει τη μάζα του στρατού

(την *πληθύν*, στ. 278) ν' αποδοκιμάζει έντονα τον στασιαστικό του λόγο και να ξεσπά σε επευφημίες και γέλια όταν ο μεγάλος Οδυσσέας τον χτυπά με το χρυσό του σκήπτρο στην πλάτη και στους ώμους κι αυτός «ζαρωμένος κάθισε... και σφούγγισε το δάκρυ» (στ. 265-278). Ο Όμηρος γελοιογραφεί με επιμέλεια τούτον τον πρωτο-δημαγωγό: περιγράφει τον Θερσίτη όχι απλώς ως ένα «φαφλατά που θορυβούσε... που 'ξερε πάντα ένα σωρό παλάβρες ν' αραδιάζει, και με τους πρώτους τα 'βαζε τρελά με δίχως τάξη, ότι θα κάνει νόμιζε τους άλλους να γελάσουν», αλλά και ως τον πιο κακοφτιαγμένον άνδρα που ήρθε στην Τροία: «Ήταν αλλήθωρος, κουτσός απ' το 'να πόδι, μ' ώμους γυρτούς που μέσα πέφτανε στα στήθια, με χουνίσο κεφάλι, μόλις λιγοστές πασπαλισμένο τρίχες» (Μετάφραση Αλέξ. Πάλλη, στ. 212-19). Θα πρόσθετα ότι η αριστοκρατική κοινωνία για την οποία γράφτηκαν τα ομηρικά ποιήματα θεωρούσε την κτηνώδη μεταχείριση του Θερσίτη από τον Οδυσσέα ως τελείως σωστή και δίκαιη και χαρακτηριστική ενός μεγάλου άνδρα. Λίγο πιο πάνω στο ίδιο βιβλίο της Ιλιάδας (Β. 188-206) βρίσκουμε το αβρό φέρσιμο του ίδιου ήρωα προς τους φύλαρχους και τους αρχηγούς να έρχεται σε αντίθεση με τη διαιότητα και την περιφρόνησή του πρός τους κοινούς θνητούς (τους «ανθρώπους του δήμου») που τόλμησαν να ενεργήσουν ανεξάρτητα: τους τέτοιους ανθρώπους τους ξυλοφόρτωνε και τους έβριζε, συνιστώντας τους να το βουλώνουν και να πειθαρχούν στους καλύτερούς τους. Ο λόγος που του αποδίδει ο Όμηρος, καταλήγει στην περίφημη φράση: «πράμα καλό δεν είναι πολλοί να κυβερνάνε· ένας ας είναι άρχοντας» (στ. 204-5).

Υπάρχει πολύ άλλο υλικό αυτού του είδους, που θα ήθελα να είχα χώρο να παραθέσω, ιδιαίτερα από τον Αριστοφάνη (πρβλ. τη μελέτη μου *OPW* 355 κ.ε). Υπάρχει μάλιστα κι ένα απόσπασμα στην εβραϊκή γραμματεία που, κάτω από την επίδραση της ελληνιστικής σκέψης, υποστηρίζει – με λόγια που θα είχαν ζεστάνει τις καρδιές του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη – ότι μόνο ο άνθρωπος που έχει ελεύθερο χρόνο μπορεί να κατακτήσει τη σοφία· ο γεωργός, ο μαραγκός, ο σφραγιδοχαράκτης, ο σιδεράς και ο τσουκαλάς, που τα επαγγέλματά τους είναι ομολογουμένως απαραίτητα για μια πολιτισμένη ζωή, είναι ανίκανοι να μετέχουν σε δημόσια συζήτηση ή να ασκούν το λειτούργημα του δικαστή. Αξίζει να διαβάσει κανείς ολόκληρο το χωρίο, Εκκλησ. λη' 24-34.

Εγώ θα αρκεστώ σε δύο ακόμα δείγματα αντιδημοκρατικής προπαγάνδας. Το πρώτο, ένας πολύ δυσνόητος και εκλεπτυσμένος τύπος επιχειρήματος, αναπτύχθηκε από τις μαθηματικές και μουσικές θεωρίες του Αρχύτα από τον Τάραντα, έναν πυθαγόρειο του πρώτου μισού του 4ου αιώνα π.Χ., που φαίνεται να ήταν ο πρώτος που ανέπτυξε, σ' ένα έργο του για τη μουσική, την ιδέα για τα τρία είδη αναλογίας, δύο από τα οποία, η αριθμητική και η γεωμετρική, είναι υλικά για τις ανάγκες μας, η αριθμητική αναλογία αντιπροσωπεύεται από την πρόοδο 2,4,6,8, και η γεωμετρική από την πρόοδο 2,4,8,16. Ίσως να ήταν ο Αρχύτας ο ίδιος, και όχι ο Πλάτων, που πρώτος χρησιμοποίησε την ιδέα της διαφοράς μεταξύ αριθμητικής και γεωμετρικής αναλογίας στην πολιτική: εμφανίζεται με αυτή την εφαρμογή στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη, καθώς και (σε μια εκχυδαϊσμένη μορφή, όπως θα έπρεπε να το περιμένουμε) στον Ισοκράτη· και υπάρχουν απόηχοί της στους κατοπινούς καιρούς, μέχρι τουλάχιστον τον 12ο αιώνα. Το όλο θέμα είναι πολύ δύσκολο, αλλά φωτίστηκε από ένα βαθυστόχαστο πρόσφατο άρθρο τού David Harvey[10], την ερμηνεία του οποίου δέχομαι πλήρως. Το καλύτερο που έχω να κάνω είναι να συνοψί-

σω την άποψή του, που εξηγεί πολύ καλά πώς οι αντιδημοκρατικοί ισχυρίστηκαν ότι η αριθμητική αναλογία είναι «ένα παράδειγμα δημοκρατίας· η γεωμετρική μιας "καλύτερης" μορφής πολιτεύματος». Η ισότητα την οποία εξυμνεί η δημοκρατία έλεγαν ότι ήταν ένα είδος αριθμητικής αναλογίας όπου ο κάθε αριθμός (που αντιπροσώπευε ένα άτομο) βρίσκεται σε ίση απόσταση από τον γειτονικό του (2,4,6,8 κτλ.). Αυτό, όμως, υποστήριζαν, δεν παίρνει υπόψη την πραγματική αξία του κάθε αριθμού (του κάθε ατόμου) και επομένως εισάγει μια κατάφωρη ανισότητα, αφού όσο υψηλότερη είναι η κλίμακα τόσο μικρότερος είναι ο λόγος (ratio) σε κάθε βαθμίδα· κατά συνέπειαν, στο πολιτικό επίπεδο, όσο καλύτερο είναι το άτομο, τόσο λιγότερο αμείβεται η αξία του. Η γεωμετρική αναλογία, που δεν χρησιμοποιείται από τη δημοκρατία, είναι πολύ δικαιότερη, διότι ο λόγος σε κάθε βαθμίδα της κλίμακας (2,4,8,16 κτλ.) παραμένει ο ίδιος· άρα, στο πολιτικό επίπεδο, αυτό που παίρνει το κάθε άτομο είναι πάντοτε ίσο με την αξία του.

Νομίζω πως η θεωρία, έτσι όπως διατυπώνεται ωμά και δίχως τον πολύπλοκο θεωρητικό σκελετό που την αρθρώνει στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη φαίνεται ακόμα πιο αδύνατη απ' ό,τι είναι πραγματικά· αλλά ο Harvey έχει βέβαια δίκιο στην κρίση του ότι η όλη κατασκευή είναι βασικά μια επιτήδεια προσπάθεια αποφυγής μιας τίμιας μαρτυρίας για την πραγματική ολιγαρχική δοξασία ότι η «ανισότητα είναι υπέροχο πράγμα», αντικαθιστώντας την με μια διακήρυξη του τύπου «η ανισότητα είναι η αληθινή ισότητα». Τόσο σαθρή είναι η βάση του επιχειρήματος που δεν νομίζω πως θα ήταν λάθος να παραθέσω μια απροβούλευτα κωμική εκδοχή της στον Πλούταρχο (*Ηθ.* 719 bc):

> Ο Λυκούργος απέκλεισε από τη Σπάρτη την αριθμητική αναλογία, ως δημοκρατική και ευνοούσα τον όχλο (*οχλικόν*), και εισήγαγε τη γεωμετρική αναλογία, που ταιριάζει στη σοβαρή ολιγαρχία και στη νομοταγή βασιλεία. Διότι η πρώτη απονέμει ισότητα σε αριθμούς, ενώ η τελευταία απονέμει εκείνο που αξίζει ένα άτομο, κατ' αναλογίαν· δεν ανακατεύει όλα μαζί, αλλά κάνει μια σαφή διάκριση ανάμεσα στους καλούς και στους κακούς·... παίρνουν αυτό που τους αρμόζει σύμφωνα με το πόσο διαφέρουν σε αρετή και κακία. Ο Θεός εφαρμόζει τούτη την αναλογία στα πράγματα: ονομάζεται Δικαιοσύνη και Νέμεσις... Ο Θεός εκμηδενίζει όσο είναι δυνατόν την ισότητα που επιδιώκουν οι πολλοί, ισότητα που αποτελεί τη μέγιστη αδικία, και διαφυλάττει αυτό που είναι σύμφωνο με την αξία, ορίζοντάς το γεωμετρικά σύμφωνα με τον νόμο και το λογικό.

Κανένας απ' όσους είναι εξοικειωμένοι με τα συγγράμματα πολιτικής θεωρίας του Κικέρωνα, τα οποία οφείλουν πολλά στον Πλάτωνα, δεν θα εκπλαγεί βρίσκοντας στοχασμούς από τη θεωρία που εξετάσαμε πριν λίγο στο έργο του *De republica* (I.43,53· II.39-40), όπου, όπως έγραψε η Elaine Fantham, «η ηθικολογική γλώσσα μόλις συγκαλύπτει το γεγονός ότι ο Κικέρων επιδοκιμάζει ένα νομικό στρατήγημα για να δοθεί πολιτική εξουσία στους πλούσιους σε αναλογία με τον πλούτο τους – κάτι που δεν ξαφνιάζει ίσως αν ληφθεί υπόψη ο σεβασμός του προς την ιδιοκτησία και προς εκείνους που χάρη σ' αυτήν απέκτησαν αξιώματα στον ενεργό πολιτικό βίο»[11].

Το άλλο δείγμα μου αντιδημοκρατικής προπαγάνδας, που πρέπει να προέρχεται από το τέλος του 5ου αιώνα ή τις αρχές του 4ου, είναι ένα μικρό λιβελλογράφημα που τράβηξε την προσοχή του Ξενοφώντα, ο οποίος το περιέλαβε στα *Απομνημο-*

νεύματά του (I.ii. 40-6). Νομίζω πως πρόκειται για ένα από τα πιο έξυπνα αντιδημοκρατικά επιχειρήματα που έχει να επιδείξει η αρχαιότητα – εξυπνότερο, πάντως, από ότιδήποτε στον Πλάτωνα. Η θέση είναι ότι όταν η μάζα του απλού λαού (του *πλήθους*) θεσπίζει διατάγματα με απόφαση της πλειοψηφίας, εναντίον της θέλησης της εύπορης τάξης (πρόκειται ειδικά για *τους τα χρήματα έχοντας*), ενεργεί απλώς ως τύραννος, και τα διατάγματά της δεν είναι *νόμος* αλλά *βία*, δηλαδή το αντίθετο του νόμου (βλ. λχ. Ξεν. *Κύρου παιδεία* I. iii 17). Η λήψη απόφασης δια πλειοψηφίας, μια μέθοδος που στα μάτια των Ελλήνων δημοκρατών (των πρώτων ίσως εφευρετών της: βλ. εργασία μου *OPW* 348-9) είχε προφανώς μιαν ιδιαίτερη ιερότητα, δεν θεωρείται ότι είναι διαφορετικής φύσης, όταν συνεπάγεται περιορισμούς για την εύπορη μειονότητα, από όταν τους περιορισμούς επιβάλλουν οι Ολίγοι ή ένας τύραννος στους πολλούς. Στον ακόλουθο μικρό διάλογο, ο Περικλής, ο μέγας δημοκράτης, παριστάνεται σαν ένας ανόητος από τον νεαρό ανεξάρτητο πολιτικό Αλκιβιάδη – ο οποίος, στη συνομιλία που ο Θουκυδίδης τον παρουσιάζει να έχει με τον Περικλή στη Σπάρτη (VI. 89.36), χαρακτηρίζει τη δημοκρατία ως πανθομολογούμενο παραλογισμό («ομολογουμένην άνοιαν»).

Λέγεται ότι ο Αλκιβιάδης, προτού γίνει είκοσι ετών, είχε μια συνδιάλεξη περί νόμων με τον επίτροπό του, και άρχοντα της πόλης, Περικλή. «Πες μου, Περικλή», λέγεται ότι είπε ο Αλκιβιάδης, «μπορείς να μου εξηγήσεις τι είναι νόμος;» «Βεβαιότατα», είπε ο Περικλής. «Εξήγησέ μου λοιπόν, για όνομα των θεών», είπε ο Αλκιβιάδης· «επειδή εγώ ακούοντας να επαινούνται μερικοί, ότι είναι άνθρωποι νομιμόφρονες, νομίζω πως δεν πρέπει να λάβει τούτον τον έπαινο δικαίως εκείνος που δεν ξέρει τι είναι νόμος». «Μα δεν είναι διόλου δύσκολο πράγμα αυτό που επιθυμείς, Αλκιβιάδη», είπε ο Περικλής, «με το να θέλεις να μάθεις τι είναι νόμος· διότι νόμοι είναι όλα εκείνα που το πλήθος, αφού συνήλθε και επεδοκίμασε, τα νομοθέτησε ορίζοντας τι πρέπει να κάνει κανείς και τι δεν πρέπει». «Ποια από τα δύο νομίζεις πως πρέπει να κάνει κανείς, τα καλά ή τα κακά;» «Τα καλά, μα την αλήθεια, παιδί μου, και όχι τα κακά», είπε ο Περικλής. «Αν όμως όχι το πλήθος, αλλά οι Ολίγοι, όπως συμβαίνει όπου υπάρχει ολιγαρχία, συνέρχονται και νομοθετούν τι πρέπει να κάνει κανείς – αυτό τι είναι;» «Καθετί που οι κατέχοντες την πολιτική εξουσία, αφού διαβουλεύτηκαν τι πρέπει να κάνει κανείς, το νομοθέτησαν, λέγεται νόμος». «Κι αν κάποιος τύραννος, λοιπόν, που εξουσιάζει την πόλη, νομοθετεί – είναι και τούτο νόμος;» «Ναι, και όσα ένας τύραννος ως άρχων νομοθετεί», είπε ο Περικλής, «κι αυτά είναι νόμοι». «Αλλά βία και ανομία», είπε ο Αλκιβιάδης, «τι είναι Περικλή; δεν είναι άραγε όταν ο ισχυρότερος αναγκάζει τον αδυνατότερο όχι με την πειθώ αλλά με την βία να κάνει ό,τι αρέσει σ' αυτόν;» «Εγώ, τουλάχιστον, έτσι νομίζω», είπε ο Περικλής. «Τότε, όσα ο τύραννος, χωρίς να πείσει τους πολίτες, νομοθετώντας τους αναγκάζει να κάνουν, δεν είναι ανομία;» «Ναι, έτσι νομίζω», είπε ο Περικλής· «και παίρνω πίσω ό,τι είπα, πως είναι νόμοι όσα τύραννος άνθρωπος χωρίς να πείσει νομοθετεί». (Είναι φανερό πως ο Περικλής την έπαθε μια πρώτη φορά: αφού άφησε αστόχαστα να τον παραπλανήσει ο Αλκιβιάδης, αναγκάζεται να ανακαλέσει τα όσα είπε για να πατήσει για δεύτερη φορά την αγκινάρα). Ο Αλκιβιάδης συνεχίζει: «Όταν όμως οι Ολίγοι, χωρίς να πείσουν τους πολλούς, αλλά επειδή τους εξουσιάζουν, νομοθετούν – θα το πούμε αυτό βία ή όχι;» «Όλα νομίζω εγώ», είπε ο Περικλής (προφανώς δεν είδε ακόμα το κόκκινο φως), «όσα κανείς αναγκάζει έναν να κάνει χωρίς να τον πείσει, είτε νομοθετώντας είτε όχι, αποτελούν βία μάλλον παρά νόμο». «Τότε... όσα ολόκληρο το πλήθος, όταν εξουσιάζει τους πλούσιους, νομοθετεί[12] χωρίς να τους πείσει, δεν θα ήταν μάλλον βία παρά νόμος;» «Βεβαιότατα» είπε ο Περικλής, «ω, Αλκιβιάδη, όταν ήμουν στην ηλικία σου, ήμουν κι εγώ δεινός σε τέτοιες συζητή-

σεις· διότι εξέταζα και σκεφτόμουν τα ίδια πράγματα που τώρα μου φαίνεται να σ' ενδιαφέρουν». Και ο Αλκιβιάδης είπε, «Ω, Περικλή, είθε να σε συναναστρεφόμουν τότε που είχες τη μέγιστή σου δεινότητα!»

Οι τεχνικές του ψυχολογικού ταξικού πολέμου που περιέγραψα – και που κάθε άλλο παρά είναι πάντα ωμές – γίνονται ακόμα πιο εκλεπτυσμένες και ενδιαφέρουσες όταν βρίσκουμε την άρχουσα και εκμεταλλεύτρια τάξη να επιχειρεί να πείσει όχι μόνο τις τάξεις που εκμεταλλεύεται αλλά και τον εαυτό της ότι η κυριαρχία της είναι δικαιολογημένη θεωρητικά και καλοπροαίρετη στην πράξη. Ας δούμε, σε συντομία, μερικούς από τους τρόπους με τους οποίους οι Έλληνες (και οι Ρωμαίοι) μεγιστάνες έσωζαν τη συνείδησή τους και απέφευγαν εκείνα τα αισθήματα ενοχής που μπορούν κάποτε να θλίβουν και τον πιο φαντασμένο πλούσιο όταν βλέπει τον πεινασμένο Λάζαρο να τρώει με τα μάτια του τα ψίχουλα που πέσανε από το φορτωμένο φαγητά τραπέζι του. Η θεωρία της «φυσικής δουλείας» είναι το τέλειο παράδειγμα αυτού του είδους.

2

Η θεωρία της «φυσικής δουλείας»

Αρχίζω με δύο συγγενικά θέματα: τη διάκριση μεταξύ Έλληνα και «βαρβάρου», και την ιδεολογία της δουλείας. Ενωρίς στην ελληνική ιστορία συναντούμε τη διχοτόμηση του ανθρώπινου γένους σε Έλληνες και *βαρβάρους* – για την ακρίβεια – σε Έλληνες και μη Έλληνες, αλλά θα χρησιμοποιώ κάποτε τον όρο «βάρβαρος» επειδή είναι πρακτικά βολικός, αν και επιστημονικά ανακριβής.

Ο Πλάτων, όπως και η πλειονότητα των συγχρόνων του, θεωρούσε αυτονόητο ότι ήταν σωστό και δίκαιο να υποδουλώνουν οι Έλληνες τους «βαρβάρους», τους οποίους αποκαλούσε «φυσικούς εχθρούς» τους[1]. Στον επικήδειο λόγο που βάζει στο στόμα της Ασπασίας (μια παρωδία του καθιερωμένου λόγου που οι Αθηναίοι εκφωνούσαν σε τέτοια περίπτωση), την παρουσιάζει να λέει ότι ο πόλεμος εναντίον Συνελλήνων πρέπει να συνεχίζεται «μέχρι τη νίκη», αλλά εναντίον βαρβάρων «μέχρι θανάτου» (*μέχρι νίκης, μέχρι διαφθοράς, Μενέξ.* 242d). Πίστευε επίσης ότι όλοι εκείνοι τους οποίους περιγράφει ως «βουτηγμένους σε μεγάλη αμάθεια και χαμέρπεια» *πρέπει* να περιάγονται σε κατάσταση *δουλείας*[2], που εδώ μπορεί να σημαίνει είτε εξανδραποδισμό είτε απλώς «πλήρη πολιτική υποτέλεια». Όσοι δεν εμφορούνται από θεϊκή σοφία, πίστευε ότι συμφερότερο γι' αυτούς είναι να κυβερνώνται από εκείνους που έχουν μέσα τους άρχοντα το θείον (*Πολιτεία* IX. 590 cd). Όπως έδειξε ο Βλαστός πριν τριάντα και πάνω χρόνια σ' ένα έξοχο άρθρο του[3], η δουλεία άσκησε βαθιά επίδραση σε ορισμένες από τις βασικές φιλοσοφικές ιδέες του Πλάτωνα. Μολονότι ο Πλάτων δεν διατύπωσε ποτέ ρητά το δόγμα της «φυσικής δουλείας», αυτό είναι υπονοούμενο στη σκέψη του (όπως το έδειξε και πάλι ο Βλαστός)[4]· αλλά ο παλαιότερος συγγραφέας που μας δίνει μια σαφή έκθεση του δόγματος αυτού είναι ο Αριστοτέλης, του οποίου η κρίση πάνω στο ζήτημα δεν είναι καθόλου τόσο ξεκάθαρη όσο θα θέλαμε[5].

Ο Αριστοτέλης, για τον οποίο ο δούλος είναι βασικά ένα *έμψυχον όργανον* (βλ. II.3 και σημ. 12), λέει ευθέως ότι μερικοί άνθρωποι είναι *φύσει δούλοι*[6], αν και α-

ναγκάζεται να παραδεχτεί ότι εκείνοι που στην πράξη είναι δούλοι ή ελεύθεροι δεν είναι όλοι από τη φύση αντίστοιχα δούλοι ή ελεύθεροι[7]. Για τον «φύσει δούλο», πιστεύει ότι είναι *καλύτερα* να υποτάσσεται σ' έναν δεσπότη· για ένα τέτοιο άτομο η δουλεία είναι και συμφέρουσα και δίκαιη[8]. Δεν λέει συγκεκριμένα ότι όλοι οι βάρβαροι είναι φύσει δούλοι, αλλά παραθέτει τις ελληνικές γνώμες που κυκλοφορούσαν τότε μ' αυτό το πνεύμα χωρίς να εκφράζει αποδοκιμασία[9]. Μπορούμε βέβαια να πούμε ότι κατά την άποψη του Αριστοτέλη «οι βάρβαροι είναι φύσει δούλοι», υπό τον όρο να θυμόμαστε ότι γι' αυτόν καθετί που είναι σύμφωνο με τη φύση δεν είναι κατ' ανάγκην αυτό που συμβαίνει σε κάθε περίπτωση: «είναι αυτό που συμβαίνει ως γενικός κανόνας (*ως επί το πολύ*) που συμφωνεί περισσότερο με την πορεία της φύσης», όπως λέει ο ίδιος σ' ένα από τα μεγάλα ζωολογικά έργα του[10]. Και στο βιβλίο VII των *Πολιτικών* του, αφού ορίζει για τους αγρούς των Ελλήνων γαιοκτημόνων στην ιδανική του πολιτεία να οργώνονται από δούλους (που προφανώς θεωρούνται βάρβαροι), συνεχίζει προτείνοντας ως κατώτερη εναλλακτική ρύθμιση τη χρησιμοποίηση βάρβαρων *περιοίκων*[11] – δηλαδή, που δεν είναι πραγματικά δούλοι (αν και θα μπορούσαν να είναι αυτό που ονόμασα δουλοπάροικοι), αλλά που δεν χαίρονται κανένα από τα δικαιώματα του πολίτη στην *πόλη* του (πρβλ. III.4 και σημ. 49-52).

Την ουσία των απόψεων που υποστήριζαν ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης για τη «φυσική δουλεία», την έχει εκφράσει πιο παραστατικά κι από τους δύο, το βιβλίο ενός δουλοκτήτη από την Virginia, του George Fitzhugh, που κυκλοφόρησε το 1854: «Μερικοί άνθρωποι γεννιούνται με σαμάρια στην πλάτη τους και άλλοι με μπότες και σπιρούνια για να τους καβαλικεύουν· *και η καβάλα τούς κάνει καλό»!*[12]. (Ο Fitzhugh προφανώς παρέθετε, και αντέκρουε, μια περίφημη φράση που είπε μπροστά στη λαιμητόμο το 1685 ο Άγγλος ριζοσπάστης Richard Rumbold)[13]. Το βιβλίο του, που φέρει τον (αξιοσημείωτο για την εποχή) τίτλο *Κοινωνιολογία για τον Νότο, ή η Αποτυχία της ελεύθερης κοινωνίας*, είναι ίσως η καλύτερη από τις απαντήσεις των δουλοκτητών του Παλιού Νότου σ' εκείνο που έβλεπαν ως την πιο απρόσωπη και απάνθρωπη μεταχείριση των μισθωτών αγρεργατών εκ μέρους των Βόρειων γαιοκτημόνων. («Οι δούλοι», υποστήριζε ο Fitzhugh, «ποτέ δεν πεθαίνουν από την πείνα· σπάνια υποφέρουν από ανέχεια»). Στον Πρόλογό του, αφού απολογείται για το ότι χρησιμοποίησε στον τίτλο του «τη νεόκοπη λέξη Κοινωνιολογία», συνεχίζει: «Δεν μπορούσαμε, όμως, να βρούμε άλλη σε όλη την έκταση της αγγλικής γλώσσας, που θα απέδιδε έστω και αμυδρά την ιδέα που θέλαμε να εκφράσουμε». Μιλώντας για τους δουλοκτήτες της Virginia, λέει ότι θα δείξει «ότι στην εσωτερική δουλεία οφείλουμε την ευτυχή απαλλαγή μας από τις κοινωνικές συμφορές που γέννησαν τούτη τη φιλοσοφία».

Ένα απόσπασμα των *Πολιτικών*, εξαιρετικά ενδιαφέρον, είναι εκείνο όπου ο Αριστοτέλης συνιστά να προσφέρεται σ' όλους τους δούλους ως αμοιβή η τελική χειραφέτηση: υπόσχεται να εξηγήσει τους λόγους αργότερα, αλλά δυστυχώς δεν το κάνει ποτέ[14]. Αν διαβάσουμε τούτη τη σύσταση μαζί με προηγούμενα χωρία που εξηγούν πώς ο δούλος μπορεί να ωφεληθεί από τη σύμπραξη με τον κύριό του[15], μπορούμε να δούμε μια πολύ ακριβή αναλογία, στο ατομικό επίπεδο, με τη θεωρία της «κηδεμόνευσης των καθυστερημένων εθνών», μια από τις βασικές αρχές της ιδεολογίας του σύγχρονου Δυτικού ιμπεριαλισμού. Αλλά η φράση στα *Πολιτικά* που ανταποκρίνεται καλύτερα στην άποψη των κατοπινών Ελλήνων (και Ρωμαίων)

διανοουμένων είναι εκείνη όπου ο Αριστοτέλης αρνείται την ίδια την ονομασία δούλος στο άτομο που δεν του ταιριάζει να είναι σε κατάσταση δουλείας – ή, όπως θα μπορούσαμε να πούμε, αρνείται ότι ο άνθρωπος που δεν του ταιριάζει να είναι σε κατάσταση δουλείας είναι «πραγματικά» δούλος[16]. Αυτό, και όχι η θεωρία περί «φυσικής δουλείας» έγινε η καθιερωμένη άποψη των σκεπτόμενων δουλοκτητών στους Ελληνιστικούς και Ρωμαϊκούς χρόνους, όπως θα δούμε στο υποκεφάλαιο 3 αυτού του κεφαλαίου. Ήδη πριν γράψει ο Αριστοτέλης, υπήρξαν διαμαρτυρίες ενάντια στην υπόθεση της «φυσικής δουλείας»[17], ακόμα και ενάντια στην αντίληψη ότι οι βάρβαροι είναι φύσει κατώτεροι των Ελλήνων[18] – αν και βεβαίως η μεγάλη πλειονότητα των Ελλήνων και των Ρωμαίων θεωρούσαν αυταπόδεικτο ότι ήταν γενικά ανώτεροι από τους «βαρβάρους», και η στάση αυτή δεν άλλαξε σχεδόν καθόλου στους χριστιανικούς χρόνους. Στις αρχές ακόμα του 5ου αιώνα της χρονολογίας μας ο ευσεβής χριστιανός ποιητής Prudentius έλεγε ότι υπάρχει τόση απόσταση ανάμεσα στον κόσμο της Ρώμης και στον κόσμο των βαρβάρων (***tantum distant Romana et barbara***), όση ανάμεσα στα δίποδα και στα τετράποδα, στους ανθρώπους και στα μουγκά κτήνη, στους χριστιανούς και στους ειδωλολάτρες (*C. Symm.*II.816-19)[19].

Η θεωρία της «φυσικής δουλείας» δεν προεξάρχει καθόλου στην αρχαιότητα μετά την εποχή του Αριστοτέλη, και όταν επανεμφανίζεται, εφαρμόζεται περισσότερο σε λαούς παρά σε άτομα. Αυτό μπορεί να γίνεται σε καθαρά ρητορικό πλαίσιο, όπως όταν ο Κικέρων στιγματίζει τους Εβραίους και τους Σύριους ως «λαούς γεννημένους για δουλεία» (*De prov. cons.* 10), αλλά το βρίσκουμε να διακηρύσσεται σοβαρά και από ένα πρόσωπο (τον Laelius), στον διάλογο του Κικέρωνα *De republica* (III. 24/36, πρβλ. 25/37), ότι ένα έθνος μπορεί να ωφεληθεί από το να είναι σε κατάσταση πλήρους πολιτικής υποτέλειας – (*servitus*, κατά λέξη «δουλεία») – σε άλλο έθνος (βλ.μελέτη μου ECAPS 18 και σημ. 52). Υπήρξαν, ωστόσο, μερικοί απόμακροι αλλά δυνατοί απόηχοι της θεωρίας περί «φυσικής δουλείας» σε πολύ μεταγενέστερους χρόνους, όταν αυτή έπαιζε ένα εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στη χριστιανική Ισπανία κατά τη διαμάχη γύρω από τη νομιμότητα του εξανδραποδισμού νέγρων, και των Ινδιάνων της Καραϊβικής και της Κεντρικής και Νότιας Αμερικής, τον 15ο αιώνα και εφεξής. Ήταν, νομίζω, ένας Σκώτος καθηγητής στο Παρίσι, ο John Major, που το 1510 πρώτος εφάρμοσε την αριστοτελική διδασκαλία περί φυσικής δουλείας στους Αμερικανούς Ινδιάνους[20]. Και στη μεγάλη συζήτηση που διέταξε ο Κάρολος Ε΄ στη Valladolid το 1550, για να αποφασιστεί αν οι χριστιανοί Ισπανοί μπορούσαν νόμιμα να εξαπολύσουν πόλεμο κατά των Ινδιάνων και να τους υποδουλώσουν, προτού ακόμα κηρύξουν σ' αυτούς την Πίστη, η διδασκαλία του Αριστοτέλη έγινε δεκτή κατ' αρχήν και από τους δύο κύριους συζητητές: τον μεγάλο λόγιο Juan Ginés de Sepúlveda και τον Φραγκισκανό καλόγερο Bartolomé de las Casas. Το κύριο σημείο της διαφωνίας φαίνεται ότι ήταν απλώς το ουσιαστικό ζήτημα αν ναι ή όχι οι Ινδιάνοι ήταν «φύσει δούλοι»· για τους νέγρους δεν έμπαινε καν ζήτημα. (Το σπουδαιότερο βιβλίο στην αγγλική πάνω σε τούτο το θέμα, του Lewis Hanke, στο οποίο βασικά στηρίζομαι εδώ, φέρει τον συναρπαστικό τίτλο *Ο Αριστοτέλης και οι Ινδιάνοι της Αμερικής* !). Πράγματα σαν και τούτο δίνουν βαρύτητα στην παρατήρηση τού Ένγκελς ότι η αρχαία δουλεία, ακόμα και μετά την εξαφάνισή της, άφησε πίσω της το «φαρμακερό κεντρί» της (*Καταγ. Οικ. Ατ. Ιδ...* κεφ. VIII. ελλ. έκδ. *Επιλογή Έργων* Μ.-Ε. τ.ΙΙ. σελ. 346).

Όπως ξαφνιάζεται από την αποδοχή μιας θεωρίας τόσο προσβλητικής για τη νόηση, όπως είναι η θεωρία για τη φυσική δουλεία, καλό είναι να σκεφτεί όχι μόνο τις ανάλογες σύγχρονες ρατσιστικές θεωρίες αλλά και ορισμένες άλλες αντιλήψεις που είναι εξίσου προσβλητικές για τη νόηση, αλλά που είναι ευρύτατα αποδεκτές σήμερα διότι είναι πολύ συμφέρουσες από τη σκοπιά μιας άρχουσας τάξης. Κάτι ανάλογο, θα έλεγα, είναι η διεύρυνση της έκφρασης «Ελεύθερος Κόσμος» ώστε να περιλαμβάνει χώρες σαν τη Νότια Αφρική και αρκετές δικτατορίες της Νότιας και Κεντρικής Αμερικής, ενώ αποκλείει όλες τις κομμουνιστικές χώρες.

Δεν είπα εδώ τίποτα για τη διαμετρικά αντίθετη στη θεωρία της «φυσικής δουλείας» άποψη: ότι η δουλεία δεν ήταν απλώς «μη σύμφωνη προς τη φύση» (*ου κατά φύσιν*), αλλά στην πραγματικότητα ήταν «αντίθετη προς τη φύση» (*παρά φύσιν*). Για τούτη τη θέση, για την οποία έχουμε μαρτυρίες από τον 4ο αιώνα π.Χ., από τον Φίλωνα τον Αλεξανδρέα στο πρώτο μέρος του 1ου αιώνα της χριστιανικής εποχής, και από τους Ρωμαίους νομικούς του 2ου μέχρι τον 6ο αιώνα, βλ. στο επόμενο υποκεφάλαιο.

3

Η τυπική ελληνιστική, ρωμαϊκή και χριστιανική στάση προς τη δουλεία

Από την Ελληνιστική περίοδο και μπρος, η ελληνική και ρωμαϊκή σκέψη πάνω στο ζήτημα της δουλείας δίνει, σχεδόν χωρίς εξαίρεση, μια σειρά πλαδαρές παραλλαγές σ' ένα και μόνο θέμα: ότι η κατάσταση της δουλείας – όπως και η φτώχεια και ο πόλεμος, ή η ελευθερία, οι πλούσιοι και η ειρήνη – είναι αποτέλεσμα ενός συμβεβηκότος, της Τύχης και όχι της Φύσης[1], και ότι είναι κάτι χωρίς βάθος, που αφορά μόνο τα εξωτερικά γνωρίσματα (βλ. λχ. Lucret. I. 455-8)· ότι ο καλός και συνετός δεν είναι ποτέ «πραγματικά» δούλος, έστω κι αν συμβαίνει να είναι αυτή η παρούσα κατάστασή του, αλλά «πραγματικά» ελεύθερος· και ότι ο κακός είναι «πραγματικά» δούλος, διότι είναι υποδουλωμένος στις ορέξεις του – μια θαυμάσια τονωτική για τους δουλοκτήτες σειρά δογμάτων. (Φαντάζομαι πως τέτοιες ασκητικές φιλοσοφικές ιδέες συμβάλλουν περισσότερο στο να υπομένει κανείς την ελευθερία, την υλική ευμάρεια και την ειρήνη, παρά τη δουλεία, τη φτώχεια και τον πόλεμο). Ένα παλιό παράδειγμα των παραπάνω απόψεων, από το πρώτο μισό του 4ου αιώνα π.Χ., είναι ο ισχυρισμός του Ξενοφώντα, ότι μερικοί είναι δούλοι της λαιμαργίας, άλλοι της λαγνείας ή της οινοποσίας ή ανόητων και δαπανηρών φιλοδοξιών (*Οικον.* I. 21-2)· από τις πολλές κατοπινές διατυπώσεις, βλέπε τη σύντομη στον Αυγουστίνο, *De civ. Dei.* IV.3. Φυσικά ήταν εύκολο για εκείνους που υποστήριζαν αυτή την άποψη να συμπεράνουν ότι όπου ο «κακός» ήταν δούλος, η κατάστασή του ήταν, γι' αυτόν, μια κρυφή ευλογία. Μπορεί να βρει κανείς μεγαλοφυείς αναπτύξεις της μιας ή της άλλης πλευράς της γενικής θεωρίας, και, φυσικά, μερικοί συγγραφείς δίνουν έμφαση στη μια από τις πλευρές και άλλοι στην άλλη· υπάρχει όμως μια μονότονη ομοιότητα κρίσης σ' όλες. Νομίζω ότι ο δέκατος τέταρτος λόγος του Δίωνα Χρυσόστομου είναι, ίσως, το πιο διασκεδαστικό παράδειγμα που γνωρίζω από τούτο το είδος διεστραμμένης ευφυΐας. Ενδιαφέρουσες διακηρύξεις αρχής που αφορούν τη δουλεία είναι σπάνιες: θα ξεχωρίσω εκείνη του Χρυσίπ-

που (του κορυφαίου στωικού που έζησε στο δεύτερο μισό του 3ου αιώνα π.Χ.), ότι ο δούλος πρέπει να θεωρείται ένα είδος παντοτινού μισθωτού αγρεργάτη, στη λατινική του Σενέκα ένας *perpetuus mercennarius* (βλ. σημ. 17 στο υποκεφάλαιο 2 αυτού του κεφαλαίου).

Ειπώθηκε συχνά ότι ο χριστιανισμός εισήγαγε μιαν εντελώς νέα και καλύτερη στάση προς τη δουλεία. Τίποτα το ψευδέστερο. Ο Ιησούς δέχτηκε τη δουλεία ως ένα γεγονός του περίγυρού του (βλ. τη μελέτη μου ECAPS 19 σημ. 54), ακριβώς όπως τη δέχεται και η Παλαιά Διαθήκη· και οι οπαδοί του δέχτηκαν και προσάρμοσαν κατάλληλα την επικρατούσα Ελληνορωμαϊκή άποψη που περιέγραψα πιο πάνω. (Από εδώ μέχρι το τέλος του υποκεφαλαίου 4 αυτού του κεφαλαίου θα είμαι πολύ επιλεκτικός στις παραπομπές μου, ιδιαίτερα σε νεότερα έργα: όσα δεν δίνω εδώ θα βρεθούν στη μελέτη μου ECAPS). Η σημασία τού συχνά αναφερόμενου κειμένου προς Κολοσσαείς (γ' 11), «...ουκ ένι Έλλην και Ιουδαίος, περιτομή και ακροβυστία, βάρβαρος, Σκύθης, δούλος, ελεύθερος, αλλά τα πάντα και εν πάσι Χριστός», κατανοείται καλύτερα στο φως του παράλληλου κειμένου της προς Γαλάτας επιστολής (γ' 28): «Ουκ ένι Ιουδαίος ουδέ Έλλην, ουκ ένι δούλος ουδέ ελεύθερος, ουκ ένι άρσεν και θήλυ· πάντες γάρ υμείς είς εστέ εν Χριστώ Ιησού». Δεν υπάρχει «δούλος ουδέ ελεύθερος» με την ίδια ακριβώς έννοια που δεν υπάρχει ούτε «άρσεν και θήλυ»: οι φράσεις αυτές ισχύουν *σε μιαν αυστηρά πνευματική έννοια*: η ισότητα υπάρχει «στα μάτια του Θεού» και δεν έχει καμιά σχέση με τα εγκόσμια. Η διάκριση ανάμεσα σε δούλο και κύριο σε τούτον τον κόσμο δεν θεωρείται πια ότι χρειάζεται ν' *αλλάξει*, όπως δεν χρειάζεται ν' αλλάξει διάκριση άνδρα και γυναίκας. (Όπως εξήγησα στο II.6, η σχέση μιας γυναίκας προς τον σύζυγό της, κατά την άποψη του Απόστολου Παύλου, μοιάζει πολύ με τη σχέση ενός δούλου προς τον κύριό του!). Για τον Απόστολο Παύλο, ο Ιησούς ελευθέρωσε όλους τους οπαδούς του – από τη σάρκα και όλες τις λειτουργίες της. Η παρότρυνση στον χριστιανό δούλο να θεωρεί τον εαυτό του σαν «απελεύθερο του Χριστού», με την ίδια έννοια με την οποία ο χριστιανός που είναι ελεύθερος είναι «δούλος του Χριστού» (Κορ. Α' ζ' 22), μπορεί να του παρέχει βέβαια μεγαλύτερη παρηγόρια από εκείνην που ο ειδωλολάτρης δούλος μπορούσε να βρίσκει στην οικεία φιλοσοφική άποψη ότι αν ήταν καλός άνθρωπος ήταν ήδη «πραγματικά» ελεύθερος· βασικά, όμως, επρόκειτο για την ίδια άποψη. Οι χριστιανοί κύριοι έπαιρναν απλώς την εντολή να μεταχειρίζονται δίκαια τους δούλους τους (βλ. ECAPS 19 σημ. 56), αλλά πολλές παρόμοιες παροτρύνσεις βρίσκουμε και σε εθνικούς συγγραφείς, λχ. στον Σενέκα (ειδ. *Epist.* XLVII: βλέπε την πλήρη ανάλυση της στάσης του Σενέκα προς τη δουλεία στο έργο τού Griffin, *Seneca* 256-85, 458-61). Και ο ζυγός της δουλείας δένεται ακόμα πιο σφιχτά πάνω στους χριστιανούς δούλους καθώς η έμφαση που δίνεται στην υπακοή στους κυρίους των γίνεται ακόμα ισχυρότερη. Ορισμένες φράσεις στις επιστολές του Παύλου (βλ. ECAPS 19 σημ. 57), όπως στην επιστολή προς Εφεσίους (στ' 5), που παροτρύνουν τους δούλους να υπακούουν στους κυρίους των «μετά φόβου και τρόμου, εν απλότητι της καρδίας υμών, ως τω Χριστώ», είχαν ολέθριες συνέπειες, που τονίστηκαν σε δύο μετα-αποστολικά έργα, την *Επιστολή του Βαρνάβα* (XIX.7) και τη *Διδαχή* (IV. 11): σ' αυτά λέγεται ρητά στον δούλο ότι οφείλει να υπηρετεί τον κύριό του *ως τύπω θεού*, «με σεβασμό και φόβο». Δεν γνωρίζω τίποτα που να προχωρεί τόσο μακριά στην εθνική γραμματεία. Ο Άγιος Αυγουστίνος μάλιστα χρησιμοποιεί την ***apostolica auctoritas*** (αποστολική αυθεντία) του Απ. Παύλου για

να επιτιμήσει την αυθάδεια όποιου χριστιανού δούλου θα είχε την αφέλεια να φανταστεί τον εαυτό του ότι έχει το δικαίωμα να επικαλεστεί τα όσα προβλέπει η Έξοδος (κα' 2) για απελευθέρωση του Εβραίου δούλου ύστερα από εξάχρονη υπηρεσία. Όχι, λέει ο Αυγουστίνος (ενθυμούμενος την επιστολή προς Εφεσίους, στ' 5), η αποστολική αυθεντία παραγγέλνει στους δούλους να είναι υποταγμένοι στους κυρίους των «ώστε να μην υπάρξει βλασφημία του ονόματος και της διδαχής του Θεού» – μια παρατήρηση (όσο ελαττωματική κι αν είναι η λογική της) χαρακτηριστική τής όλης στάσης του Αυγουστίνου στα κοινωνικά πράγματα (*Quaest. in Heptat.* II.77· βλ. και παρακάτω για τη στάση του Αυγουστίνου απέναντι στη δουλεία).

Ό,τι κι αν μπορεί, επομένως, να σκέφτεται ο θεολόγος για την αξίωση του χριστιανισμού ν' απελευθερώσει την ψυχή του δούλου, ο ιστορικός δεν μπορεί να αρνηθεί ότι ο ίδιος ο χριστιανισμός έσφιξε μάλλον περισσότερο τους σιδερένιους κρίκους γύρω από τα πόδια του δούλου. Εκπλήρωσε τον ίδιο κοινωνικό ρόλο με τις επικρατούσες φιλοσοφίες του Ελληνορωμαϊκού κόσμου, και ίσως με βαθύτερο αποτέλεσμα: έκανε τον δούλο όχι μόνο να υπομένει πιο ευχάριστα την επίγεια τύχη του, αλλά και να είναι πιο ευάγωγος και πειθήνιος. Ο Άγιος Ιγνάτιος, στην *Επιστολή του προς Πολύκαρπον* (IV.3), εκφράζει τη ζωηρή επιθυμία του να μην είναι περιφρονημένοι οι χριστιανοί δούλοι αλλά ούτε και επηρμένοι (*μη φυσιούσθωσαν*)· τους θέλει να «υπηρετούν ακόμα περισσότερο, προς δόξαν του Θεού»· και «να μη θέλουν να απελευθερωθούν εις βάρος του κοινού, μήπως και γίνουν δούλοι της λαγνείας». (Ομολογώ ότι βρίσκω την τελευταία φράση κάπως ανακόλουθη, ούτε μπορώ να καταλάβω πώς μια πιο εντατική εργασία από μέρους του δούλου μπορεί να εξάρει τη δόξα του Θεού). Ο πέμπτος κανών της Συνόδου της Ελβίρας (στα τέλη του 3ου αιώνα ή στις αρχές του 4ου) τιμωρούσε με όχι περισσότερο από εφτά χρόνων αφορισμό ακόμα και τη σκόπιμη μαστίγωση μέχρι θανάτου που θα έκανε μια γυναίκα στη δούλη της[2] – δίχως άλλο σε μιαν που θα είχε δεχτεί τις σεξουαλικές περιποιήσεις του συζύγου της γυναίκας. Κατοπινές επισκοπικές αποφάσεις θεσπίζουν τη μαστίγωση ως τιμωρία για εκκλησιαστικά παραπτώματα ενός δούλου, άνδρα ή και γυναίκας, ενώ οι ελεύθεροι, άνδρες και γυναίκες, δέχονται κάποια λιγότερο εξευτελιστική τιμωρία: ένα πρόστιμο ή μια περίοδο αφορισμού[3]. Και η βάπτιση φαίνεται να αποκλειόταν για ένα δούλο, τουλάχιστον από μερικές Εκκλησίες, δίχως τη συγκατάθεση του κυρίου του, στην αρχή, ίσως, μόνο αν αυτός ήταν χριστιανός, αργότερα όμως ακόμα κι αν ήταν εθνικός (βλ. ECAPS 21 σημ. 59-60).

Η κατάσταση δεν άλλαξε καθόλου όταν ο χριστιανισμός κληρονόμησε τις έδρες της εξουσίας, τον 4ο αιώνα, και η Χριστιανική Εκκλησία – ή μάλλον οι Χριστιανικές Εκκλησίες – κατέλαβε μια θέση ακόμα και στη δημόσια ζωή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του 4ου και των επόμενων αιώνων, θέση την οποία μπορώ να συγκρίνω, λειτουργικά, με τον ρόλο εκείνου που ο Αϊζενχάουερ (στον τελικό ραδιοφωνικό λόγο της προεδρίας του, στις 17 Ιανουαρίου 1961) αποκάλεσε «το στρατιωτικο-βιομηχανικό συγκρότημα» στις σημερινές ΗΠΑ. (Θα μπορούσαμε κανονικά να μιλάμε για χριστιανικές «Εκκλησίες» στον πληθυντικό, αντί για «την Εκκλησία», διότι η τελευταία έκφραση είναι αυστηρά θεολογική και όχι ιστορική έννοια: βλ. υποκεφάλαιο 5 αυτού του κεφαλαίου. Ίσως όμως ο όρος «η Εκκλησία» είναι πάρα πολύ βολικός για να εγκαταλειφθεί ολότελα από τον ιστορικό).

Ο Άγιος Αυγουστίνος τουλάχιστον παραδέχτηκε ότι η δουλεία ήταν κατ' αρχήν ένα κακό, αλλά, με την εξαιρετικά διεστραμμένη εκείνη ευστροφία πνεύματος που

δεν παύει να μας εκπλήσσει, το είδε ως μια θεϊκή τιμωρία που επιβλήθηκε στην ανθρωπότητα για το αμάρτημα του Αδάμ (*De civ. Dei* XIX. 15-16, πρβλ. 21)[4]. (Αυτά είναι μερικά από τα πολλά χωρία που δικαιώνουν το στυφό σχόλιο του Gibbon για την *Πολιτεία του Θεού*, που μου το θύμισε ο Colin Haycraft, όπου λέει ότι του Αυγουστίνου «η σοφία είναι συχνά δάνεια, αλλά τα επιχειρήματά του είναι πάρα πολύ συχνά δικά του»: *DFRE* III.211 σημ. 86). Προφανώς δεν πέρασε από τον νου τού Αυγουστίνου ότι μπορούσε να θεωρηθεί βλασφημία το να αποδίδεται στην παντο-δίκαιη Θεότητα μια τέτοια παραδόξως τυφλή μέθοδος συλλογικής τιμωρίας. Έτσι, υποστηρίζοντας ότι «δίκαια τοποθετήθηκε το φορτίο της δουλείας στην πλάτη του αμαρτήματος», ο Αυγουστίνος παρουσίασε τη δουλεία σαν κάτι που θέσπισε ο Θεός, και έδωσε στον θεσμό μια ακόμα βαρύτερη δικαιολόγηση απ' ό,τι αυτός είχε ποτέ δεχθεί από προ-χριστιανούς στοχαστές, από την εποχή που οι θεωρίες της «φυσικής δουλείας» ήταν πλατιά διαδομένες . Μάλιστα, ο Αυγουστίνος και ο Αμβρόσιος έφτασαν στο σημείο να πιστέψουν ότι η δουλεία μπορούσε πραγματικά να είναι ωφέλιμη για τον δούλο, ένας επαγωγικός τρόπος αναμόρφωσης και μια ευλογία – διότι, όπως λέει ο Αμβρόσιος, «όσο χαμηλότερη είναι η θέση στη ζωή, τόσο πιο ανεβασμένη είναι η αρετή» (βλ. ECAPS 21 σημ. 63-4).Δεν κατόρθωσα να βρω σε κανέναν από τους πρώτους χριστιανούς συγγραφείς κάτι που να μοιάζει με απαίτηση για εγκατάλειψη της δουλείας ή ακόμα για μια γενική απελευθέρωση των υπαρχόντων δούλων. Αποσπάσματα από την πρωτοχριστιανική γραμματεία που φέρονται συχνά να περιέχουν επιθέσεις κατά του θεσμού της δουλείας αποδεικνύεται κατά τον έλεγχο ότι δεν κάνουν καμιά τέτοια νύξη (βλ. ECAPS (21-2).

Μολονότι οι χριστιανοί έδωσαν μεγάλη έμφαση στη σημασία της μονογαμίας και στην αμαρτωλότητα των εξώγαμων σαρκικών σχέσεων (αν και όχι με μεγάλη επιτυχία, πρέπει να πούμε: βλ. II.6 και Jones *LRE* II. 972-6), η Χριστιανική Αυτοκρατορία δεν πρόβλεψε την περίπτωση νόμιμου γάμου μεταξύ δούλων, όπως δεν την είχαν προβλέψει ούτε οι εθνικοί. Αυτό δεν πρέπει να μας ξαφνιάζει. Ο προπολεμικός αμερικανικός Νότος ήταν βαθιά θρήσκος, αλλά κανένα νομοθετικό σώμα σε καμιά πολιτεία δεν δοκίμασε να νομιμοποιήσει τις ενώσεις δούλων και να τους δώσει έτσι μεγαλύτερη δυνατότητα μονιμότητας· οι δούλοι έμειναν πάντοτε υποταγμένοι στην ιδιοτροπία του κυρίου[5].

Νομοθεσία, που να δίνει ένα μικρό βαθμό προστασίας στους δούλους από ορισμένες απόψεις είχε εγκριθεί σε διάφορες εποχές από τους Ρωμαίους αυτοκράτορες, όπως όταν ο Κλαύδιος πρόβλεψε ότι στην περίπτωση που ένας άρρωστος δούλος αφηνόταν απροστάτευτος από τον κύριό του, αν ξανάβρισκε την υγεία του να αφήνεται ελεύθερος και να χαίρει των «λατινικών δικαιωμάτων»[6]. Ωστόσο, μερικές φορές διευκρινίζεται ότι οι νομοθετικές πράξεις υπέρ των δούλων αποβλέπουν επίσης στην προστασία των συμφερόντων των κυρίων γενικά, τα οποία θα μπορούσαν να ζημιωθούν αν λίγοι εξαιρετικά σκληροί κύριοι χρησιμοποιούσαν «saevitia», «καψόνια», και επέβαλλαν αφόρητες ταπεινώσεις και κακώσεις στους δούλους των[7]. (Πιθανόν ανάλογες σκέψεις έκαναν τον Αύγουστο να αρνηθεί – προφανώς – να επιτρέψει τη συνηθισμένη μαζική εκτέλεση των δούλων του Hostius Quadra όταν αυτοί τον σκότωσαν: το άτομο αυτό περιγράφεται παραστατικά από τον Σενέκα ως αποκτηνωμένο, ένα *portentum*, ένα *monstrum* (τέρας)· *NQ* I. xvi· 1,3,6). Κι εδώ υπάρχουν αναλογίες με τον αμερικανικό Παλιό Νότο, όπως, λχ., όταν το Ανώτατο Δικαστήριο της Νότιας Καρολίνας το 1849 ενέκρινε την καταδίκη ενός δουλοκτήτη

επειδή δεν έδινε στους δούλους αρκετή τροφή, με το σκεπτικό ότι ο νόμος έπρεπε να επιβληθεί για να ικανοποιηθεί το «δημόσιο αίσθημα... και για να προστατευθεί η ιδιοκτησία από τη διαρπαγή εκ μέρους πεινασμένων δούλων» (Stampp, *PI* 217-18).

Στη Χριστιανική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία οι δούλοι ήταν, γενικά, αποκλεισμένοι από όλους τους βαθμούς της ιερωσύνης· οι δουλοπάροικοι *coloni* ήταν ομοίως αποκλεισμένοι εντελώς, εκτός αν οι κύριοί τους συναινούσαν στη χειροτόνησή τους. Σ' αυτό, Εκκλησία και Κράτος συμφωνούσαν, και υπήρχε σχετική νομοθεσία από το 398 και εφεξής[8]. Θα μπορούσε να προβληθεί υπέρ αυτών των αποκλεισμών, το επιχείρημα ότι ένας δούλος ήταν ανίκανος να αφιερώσει όλο του τον χρόνο στην υπηρεσία του Θεού: το επιχείρημα τούτο βρίσκεται σε μιαν επιστολή την οποία έγραψε το 443 ένας από τους μεγαλύτερους πρώτους Πάπες, ο Λέων Α΄. Ισχυρότερο, υποθέτω, ήταν ένα άλλο επιχείρημα που προβάλλεται στην ίδια επιστολή:

> Πρόσωπα, των οποίων ούτε η αξία της καταγωγής τους, ούτε εκείνη του χαρακτήρα τους το συνιστά, γίνονται ελεύθερα δεκτοί στο ιερατικό τάγμα, καθώς και όσοι δεν ήταν ικανοί να αποσπάσουν την ελευθερία τους από τους ιδιοκτήτες τους αναγορεύονται κληρικοί, ως εάν η δουλική φαυλότητα μπορούσε νόμιμα να λάβει αυτή την τιμή... Υπάρχει μια διπλή αδικία σε τούτο το ζήτημα, ότι ο ιερός κλήρος μιαίνεται από μια τέτοια ποταπή συντροφιά, και ότι τα δικαιώματα των ιδιοκτητών παραβιάζονται, εφόσον υπάρχει στη μέση ένας θρασύς και παράνομος σφετερισμός (*Ep.* IV. 1. στη *MPL* LIV. 611).

Όπως παρατηρεί ο Gaudemet, σχολιάζοντας μια επιστολή του Πάπα Γελάσιου Α΄ (492-6 μ.Χ.) σχετικά με τα πιο πάνω, «Le respect absolu du droit de propriété privée et de structures sociales cependant peu conformes à la doctrine évangélique, était ainsi nettement affirmé» – Ο απόλυτος σεβασμός του δικαίωματος τής ατομικής ιδιοκτησίας, και κοινωνικών δομών που, ωστόσο, ελάχιστα συμφωνούσαν με την ευαγγελική διδασκαλία, επιβεβαιωνόταν έτσι με κατηγορηματικό τρόπο. *EER* 139).

Στους Ρωμαίους νομικούς (που όλοι προφανώς ήταν εθνικοί), από τον 2ο ή 3ο αιώνα της χριστιανικής εποχής ώς τον 6ο, βρίσκουμε μερικές φορές την παραδοχή ότι η δουλεία είναι αντίθετη στη φύση ή στο φυσικό δίκαιο – *contra naturam, iuri naturali contraria:* βλ. *Inst. J.* ii.2· *Dig.* I.v. 4.1 (Florentinus, τρίτο τέταρτο του 2ου αιώνα)· XII.vi. 64 (Tryphoninus, γύρω στο 200)· και I.i 4 (Ουλπιανός, πρώτο τέταρτο του 3ου αιώνα)· και πρβλ. L.xvii. 32 (Ουλπιανός)[9]. Η δουλεία μάλιστα φαίνεται να εθεωρείτο, από μερικούς τουλάχιστον των νομικών, ως το μόνο χαρακτηριστικό του *ius gentium* που δεν αποτελούσε και μέρος του *ius naturale* (βλ. Jolowicz και Nicholas, *HISRL*[3] 106-7). Πρόκειται για ένα ρεύμα σκέψης που ανάγεται ίσως σε ανώνυμους στοχαστές του 5ου ή 4ου αιώνα π.Χ., οι οποίοι, όπως λέει ο Αριστοτέλης, διακήρυξαν ότι η δουλεία, επειδή βασιζόταν στη βία, ήταν αντίθετη στη φύση και άδικη (*Πολιτικά*, 1.3, 1253[b] 20-3· 6, 1255[a] 5-12) – όχι απλώς «μη σύμφωνη με τη φύση» (*ου κατά φύσιν*), αλλά «αντίθετη στη φύση» (*παρά φύσιν*), διαφορά σημαντική, που δεν τονίσθηκε αρκετά από τους νεότερους συγγραφείς (βλ. μελέτη μου *OPW* 45). Αυτό το ρεύμα σκέψης ίσως να μεταβιβάστηκε, ίσως όχι, στους Ρωμαίους νομικούς μέσω ορισμένων στωικών. Βέβαια, χώρια από τους Ρωμαίους νομικούς, ο μόνος γνωστός μου Έλληνας ή Λατίνος συγγραφέας στον οποίο βρίσκουμε τον συλλογισμό ότι η δουλεία μπορεί να είναι «αντίθετη στη φύση» είναι ο Φίλων, ο εξελληνισμένος Εβραίος που έγραφε στην Αλεξάνδρεια κατά το πρώτο ήμισυ του

1ου χριστιανικού αιώνα. Σ' ένα έργο του μιλάει με φανερό θαυμασμό για την εβραϊκή αίρεση των Εσσαίων, οι οποίοι (λέει) δεν έχουν ούτε ένα δούλο· αυτοί καταγγέλλουν τους δουλοκτήτες, προσθέτει, ότι είναι άδικοι διότι καταστρέφουν την *ισότητα*, και ασεβείς διότι παραβιάζουν τον *θεσμόν της φύσεως* (*Περί του πάντα σπουδαίον είναι ελεύθερον* 79· πρβλ. *οι της φύσεως νόμοι*, στο ίδιο 37). Σε άλλο έργο του περιγράφει ομοίως τους «*θεραπευτάς*» – που πρέπει να ήταν είτε φανταστικοί είτε μια αίρεση των Εσσαίων –, ότι πιστεύανε πως η δουλοκτησία ήταν εντελώς αντίθετη στη φύση, *παρά φύσιν* (*Περί βίου θεωρητικού* 70)· και πάλι έχουμε τον ενδιαφέροντα ισχυρισμό ότι η ισότητα είναι το ιδεώδες: ο Φίλων μιλάει για την αδικία και την πλεονεξία «εκείνων που εισάγουν την ανισότητα, την αρχή του κακού» (*την αρχέκακον ανισότητα*). Είναι, ωστόσο, ολοφάνερο ότι ο ίδιος ο Φίλων δεν απορρίπτει εντελώς τη δουλεία. Η δική του βασική θέση ήταν εκείνη που χαρακτήρισα ως τυπική στους στοχαστές της Ελληνιστικής περιόδου και στους κατοπινούς: ότι ο καλός άνθρωπος, ακόμα κι αν τυχαίνει να είναι δούλος, είναι «στην πραγματικότητα» ελεύθερος, ενώ ο κακός, ο *φαύλος*, ή *άφρων*, είναι «στην πραγματικότητα» δούλος. Ο Φίλων έγραψε δύο ολόκληρες διατριβές για τούτο το θέμα, από τις οποίες έχουμε μόνο τη δεύτερη, που συνήθως αναφέρεται με τον παραδοσιακό λατινικό τίτλο της, *Quod omnis probus liber sit*· η άλλη, που επιχειρούσε να αποδείξει ότι «ένας *φαύλος* είναι ένας δούλος» (βλ. *Περί του πάντα σπουδαίον...* 1), δεν διασώθηκε δυστυχώς. Η διατριβή που έχουμε είναι πράγματι η παλαιότερη ολοκληρωμένη έκθεση της θεωρίας που διασώθηκε στο ακέραιο, διότι τα ακόμα παλιότερα γραπτά των στωικών και άλλων πάνω στο θέμα υπάρχουν σήμερα, όσα υπάρχουν, μόνο σε αποσπάσματα. Είναι τελείως δυνατόν ν' αποδειχτεί από τον ίδιο τον Φίλωνα πως αυτό που χαρακτήρισα ως τυπική άποψη για τη δουλεία από τους Ελληνιστικούς χρόνους και εφεξής μπορεί να παραβληθεί με την παλιά θεωρία περί «φυσικής δουλείας», αρκεί η δουλεία, για τον φαύλο, να θεωρείται ευεργεσία. Σε μια από τις φαντασιώδεις απόπειρές του να αποδείξει τα δάνεια Ελλήνων συγγραφέων – στην περίπτωση αυτή του Ζήνωνα, του ιδρυτή του στωικισμού – από τις ιουδαϊκές Γραφές, ο Φίλων παραπέμπει στη Γένεση κξ' 40, όπου ο Ισαάκ λέει στον Ησαύ ότι πρέπει να «δουλεύση» στον αδελφό του Ιακώβ. Στη μετάφραση των Εβδομήκοντα (της Παλαιάς Διαθήκης στην ελληνική), που χρησιμοποιεί ο Φίλων, το ρήμα σε τούτο το χωρίο είναι μια μορφή του *δουλεύειν*, του κοινότατου ελληνικού όρου για το υπηρετείν ως δούλος. Ο Ισαάκ πίστευε, συνεχίζει ο Φίλων, ότι εκείνο που φαίνεται ως το μέγιστο των κακών, δηλαδή η *δουλεία*, είναι το ύψιστο δυνατόν καλό για έναν *άφρονα*, εφόσον η στέρηση της ελευθερίας του τον εμποδίζει να κάνει το κακό, κι έτσι δεν παθαίνει τίποτε, και ο χαρακτήρας του βελτιώνεται χάρη στον έλεγχο που ασκείται πάνω του (*Περί του πάντα σπουδαίον* ...57). Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης (βλ. υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου) θα επιδοκίμαζαν θερμά: γι' αυτούς ένας τέτοιος άνθρωπος ήταν «φύσει» δούλος.

Μερικοί στωικοί – ο πρώην δούλος Επίκτητος, για παράδειγμα – μπορεί να μιλούσαν πότε πότε σαν να αποδοκίμαζαν κατ' αρχήν τη δουλοκτησία (βλ. τη μελέτη μου ECAPS 22 σημ. 72). Αλλά σε τελική ανάλυση όλα τούτα ήταν χιμαιρικά, μέρος του προπετάσματος καπνού από λογικοφανείς ιδέες με τις οποίες οι πιο σχολαστικοί στοχαστές της αρχαιότητας έκρυβαν από τον εαυτό τους την πικρή αλήθεια ενός άσπλαχνου κόσμου τον οποίο πάσχιζαν να φτιάξουν όσο μπορούσαν καλύτερο, σύμφωνα με τα φώτα τους. Ο χιμαιρικός χαρακτήρας όλων τούτων των

λόγων φαίνεται καθαρότατα από την περιγραφή που δίνει ο Επίκτητος του πρώην δούλου ο οποίος καταλήγει να γίνει συγκλητικός: πέφτει τότε, λέει ο Επίκτητος, στην «πιο όμορφη και γλυκιά δουλεία»! (*Διατρ.* IV.i· 40). Αν το να είναι κανείς συγκλητικός ήταν δουλεία, η τέτοια δουλεία είχε μια έννοια απλότητας και αρχοντιάς, ένα είδος δουλείας που η συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού του Ελληνορωμαϊκού κόσμου θα είχε δεχτεί με αρκετή προθυμία.

Στην πρωτοχριστιανική σκέψη δεν κατόρθωσα να βρω τίποτα που να προχωρεί ώς το σημείο να απορρίπτει τη δουλεία, έστω με καθαρά θεωρητικές διακηρύξεις, ότι είναι «παρά φύσιν», όπως έκαναν οι πρώτοι στοχαστές που αναφέρει ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά*, οι Εσσαίοι που αναφέρει ο Φίλων, και ορισμένοι από τους Ρωμαίους νομικούς. Το πιο προχωρημένο σημείο, νομίζω, που έφτασε ποτέ ένας πρωτοχριστιανός συγγραφέας είναι να παραδεχτεί – όπως έκανε ο Πάπας Γρηγόριος ο Μέγας (590-604), όταν απελευθέρωσε δύο από τους πολλούς δούλους της Ρωμαϊκής Εκκλησίας – ότι «είναι δίκαιο, άνθρωποι τους οποίους η φύση έκανε από την αρχή ελεύθερους και τους οποίους το *ius gentium* υπέταξε στον ζυγό της δουλείας, να ανακτούν, με το ευεργέτημα της χειραφέτησης, την ελευθερία στην οποία γεννήθηκαν» (*Ep.* VI. 12). Ωστόσο, ακόμα και ο Γρηγόριος παράγγελνε όχι μεγάλης κλίμακας χειραφετήσεις, εκτός αν επρόκειτο για χριστιανούς δούλους τους οποίους κατείχαν Εβραίοι. Δεν μπορώ να μιλήσω από προσωπική γνώση της πολύ μεταγενέστερης του 6ου αιώνα χριστιανικής γραμματείας, αλλά δεν γνωρίζω καμιά ριζική αλλαγή στη στάση των Χριστιανικών Εκκλησιών απέναντι στη δουλεία για πάνω από χίλια χρόνια μετά την πτώση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στη Δύση, και βεβαίως δεν υπάρχει καμιά απόλυτη καταδίκη της δουλείας ως θεσμού από κανένα χριστιανό συγγραφέα στη διάρκεια του Μεσαίωνα: διακηρύξεις που έχω δει να παρατίθενται από τον Θεόδωρο Στουδίτη, τον Σμάραγδον Αββά και άλλους έχουν πάντοτε κάποια περιορισμένη ειδική εφαρμογή (βλ. ECAPS 24 και σημ. 76). Τολμώ να πω ότι πρόκειται μόνο για δική μου άγνοια, αλλά δεν γνωρίζω καμιά γενική, απερίφραστη καταδίκη της δουλείας, εμπνευσμένη από μια χριστιανική προοπτική, πριν από την αναφορά των Μεννονιτών της Germantown στην Πενσυλβάνια το 1668[10] – μια αίρεση (όχι πολύ μακρινή από τους Κουάκερους) που ιδρυτής της, τον 16ο αιώνα, ήταν ένας Αναβαπτιστής και που βρισκόταν έξω από το κύριο ρεύμα του χριστιανισμού. Οι χριστιανοί συγγραφείς τόνιζαν συχνά τις προσπάθειες χριστιανών να εμποδίσουν ή τουλάχιστον ν' αποθαρρύνουν τη δούλωση· οι προσπάθειες όμως αυτές σπάνια επεκτείνονταν προς όφελος και όσων βρίσκονταν έξω από το χριστιανικό ποίμνιον, και οι συγγραφείς που επέσυραν την προσοχή σ' αυτούς συχνά παρέλειπαν να αναφέρουν ότι η καταδίκη του αμαρτήματος της δούλωσης χριστιανών συνοδευόταν συνήθως από τη σιωπηρή παραδοχή ότι η δούλωση απίστων είναι επιτρεπτή και μάλιστα αξιέπαινη αν ακολουθείται από προσηλυτισμό στην Πίστη – έναν προσηλυτισμό ο οποίος σε ορισμένες περιπτώσεις δύσκολα ίσως θα ήταν εφικτός με άλλα μέσα[11]. Ο χριστιανισμός έπαιξε έτσι έναν πολύ ενεργό ρόλο στο δουλεμπόριο του 15ου μέχρι τον 18ο αιώνα. Ο Boxer μιλάει για «τη διχοστασία που βασάνιζε για μεγάλο διάστημα τους Πορτογάλους στη συμπεριφορά τους προς τους μαύρους της Αφρικής: την επιθυμία να σώσουν τις αθάνατες ψυχές των Αφρικανών και μαζί την ενόρμηση να υποδουλώσουν τα άθλια σαρκία τους», με αποτέλεσμα «να αναπτυχθεί γρήγορα ένας στενός δεσμός μεταξύ του ιεραπόστολου και του δουλεμπόρου» (*PSE* 98,101). Οι παπικές βούλλες του

Νικολάου Ε΄ και του Καλίξτου Γ΄ στη δεκαετία του 1450 καταγράφουν επιδοκιμαστικά τον τρόπο που οι αιχμαλωτισμένοι νέγροι δούλοι πειθαναγκάζονταν να δεχτούν το βάπτισμα και να ασπάζονται την καθολική πίστη· έδωσαν στους Πορτογάλους, ως αμοιβή για τις προσπάθειές τους σ' αυτό το πεδίο, ένα μονοπώλιο ναυσιπλοΐας και εμπορίου σε μεγάλη έκταση ανάμεσα στη Χρυσή Ακτή και στην Ινδία· και ρητά εξουσιοδότησαν τον βασιλιά της Πορτογαλίας να κάνει δούλους όλους τους άπιστους εχθρούς του Χριστού (βλ. Boxer, *PSE* 20-3). Στον αμερικανικό Παλιό Νότο οι δουλοκτήτες έβλεπαν τον χριστιανισμό σαν ανεκτίμητο μέσο κοινωνικού ελέγχου. Όπως είπε ο Kenneth Stampp, οι ευσεβείς κύριοι όχι μόνο θεωρούσαν υποχρέωσή τους να ενδιαφέρονται για τις αθάνατες ψυχές των δούλων τους και να φροντίζουν για την πνευματική ζωή τους, αλλά «πολλοί από αυτούς θεωρούσαν επίσης τη χριστιανική κατήχηση ως μια αποτελεσματική μέθοδο να κρατούν τους δούλους πειθήνιους και ευχαριστημένους» (*PI* 156-62, στην 156). Η Βίβλος, περιττό να το πούμε, ετέθη στην υπηρεσία της δουλείας, όπως έγινε πολύ συχνά, και ιδιαίτερα στη μεγάλη συζήτηση γύρω από την κατάργηση της δουλείας τον 18ο και τον 19ο αιώνα στις ΗΠΑ. Ήταν πλατιά διαδομένη η πίστη ότι ο νέγρος κληρονόμησε την κατάρα του Νώε επί του Χαναάν, του γιου του Χαμ (Γεν. θ΄ 25-7), και ορισμένοι μάλιστα θέλησαν να τον κάνουν κληρονόμο τής κατάρας του Θεού επί του Κάιν (Γεν. δ΄ 10-15). Όσοι γνώριζαν τον Αριστοτέλη μπορούσαν εύκολα να στυλώσουν τη θεωρία του για τη φυσική δουλεία μ' ένα επιχείρημα θεμελιωμένο τάχα στη Βίβλο[12]. Αν αποτόλμησα να προχωρήσω πολύ πέρα από τον αρχαίο κόσμο περιγράφοντας τη στάση των Χριστιανικών Εκκλησιών απέναντι στη δουλεία, το έκανα διότι θέλω να τονίσω ότι δεν πρέπει καθόλου ν' απορούμε γι' αυτά που βρίσκουμε στους συγγραφείς των πρώτων χριστιανικών αιώνων.

Στο σημείο τούτο οφείλω να αναφέρω κάτι που για μεγάλο διάστημα ήταν γρίφος για μένα. Καταλαβαίνω ότι σύμφωνα με τις χριστιανικές αρχές μπορεί να υποστηριχθεί ίσως η αποδοχή της κατάστασης δουλείας *για τον δούλο*, με τον τρόπο που τη δέχονταν οι στωικοί και οι επικούρειοι, αλλά και ο Απόστολος Παύλος και πολλοί από τους άλλους πρώτους χριστιανούς: ως κάτι εξωτερικό και άνευ σημασίας. Αυτό ισχύει ακόμα και για εκείνους που δεν ακολουθούν ίσως σ' όλη τη γραμμή τον καρδινάλιο Newman όταν δήλωνε πως, σύμφωνα με τη διδασκαλία της Εκκλησίας του «θα ήταν καλύτερα να πέσει ο ήλιος και η σελήνη από τον ουρανό, και η γη να πάψει να υπάρχει, κι όλα τα εκατομμύρια όντα που βρίσκονται πάνω της να πεθάνουν από πείνα με τον πιο μαρτυρικό τρόπο που μπορεί να προκαλέσει μια κοσμική καταστροφή, παρά έστω και μία ψυχή, δεν λέω να χαθεί, αλλά να διαπράξει μόνο ένα αφέσμο αμάρτημα, να πει έστω και μια μόνο εσκεμμένη αναλήθεια, κι ας μην έβλαπτε κανένα, ή να κλέψει αδικαιολόγητα και μια μόνο δεκάρα» (βλ. ECAPS 23 σημ. 74). Αλλά τι μπορούμε να πούμε για την επίδραση που η δουλεία ασκεί στον κύριο; Ασφαλώς ο χριστιανός που προσεύχεται να «μη εισαχθή εις πειρασμόν» οφείλει, μήπως, να παραιτηθεί από την ολότελα ανεύθυνη δυνάστευση συνανθρώπων που χαρακτηρίζει τον δουλοκτήτη και που πιθανότατα θα τον οδηγήσει (όπως ξέρουμε ότι τον οδήγησε συχνά) στον πολύ σοβαρό πειρασμό να προβεί σε ωμότητες και ασέλγειες; Δεν ξέρω πότε έγινε τούτο για πρώτη φορά· αλλά ήταν κατάδηλο στη μεγαλοφυΐα του Τολστόι, που σ' ένα αξιοσημείωτο απόσπασμα τού *Πόλεμος και Ειρήνη* βάζει τον πρίγκιπα Αντρέι να λέει στον Πιέρ ότι το χειρότερο που υπάρχει στη δουλοπαροικία είναι η επίδρασή της στους αφεντάδες που έχουν

την εξουσία να τιμωρούν τους δουλοπάροικούς των όπως τους καπνίσει και που, κάνοντάς το αυτό, «πνίγουν τις τύψεις τους και γίνονται πωρωμένοι» (Ο διάλογος γίνεται στο βιβλίο V, κατά την επίσκεψη του Πιέρ στον Αντρέι στο Μπογκουτσάροβο). Το συμπέρασμά μου είναι ότι εκείνο που εμπόδισε τη Χριστιανική Εκκλησία να παραδεχτεί την επικίνδυνη, αποκτηνωτική επίδραση της δουλείας (και της δουλοπαροικίας) στους κυρίους ήταν η ακαταμάχητη δύναμη του ταξικού αγώνα: η απόλυτη ανάγκη που είχαν οι κυρίαρχες τάξεις του Ελληνορωμαϊκού κόσμου να διατηρήσουν τους κοινωνικούς θεσμούς από τους οποίους εξαρτιόταν ολόκληρη η προνομιακή τους θέση, και τους οποίους δεν ήθελαν ή δεν μπορούσαν να εγκαταλείψουν.

4

Η στάση του Ελληνορωμαϊκού κόσμου, του Ιησού, και των Χριστιανικών Εκκλησιών απέναντι στην ιδιοκτησία

Από τις γνώμες για τη δουλεία περνάμε σ' ένα στενά συναφές θέμα: τη στάση προς την ιδιοκτησία. Στο κεφ. V.1 εξέτασα σύντομα τον τρόπο που η ιδιοκτησία, από τον 7ο αιώνα π.Χ. και πέρα, αντικατέστησε την αριστοκρατική καταγωγή ως θεμέλιο της πολιτικής εξουσίας και της κοινωνικής υπόληψης στα πρώιμα Ελληνικά κράτη, καθώς και στην πρώιμη Ρώμη (βλ. σχετικά VI.2). Καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της Ελληνικής ιστορίας, εκτός ίσως από λίγα δημοκρατικά κράτη στους 5ο και 4ο αιώνες π.Χ., ο κύριος όγκος των εύπορων τάξεων θα συμφωνούσε με τού Τέννυσον τον *Γεωργό του Βορρά*. *Νέο ύφος*, ότι «ο φτωχός όταν είναι μάζα είναι κακός». Ο Ωριγένης το λέει με μεγαλύτερη έμφαση: η πλειονότητα των *πτωχών* είναι *φαυλότατοι τα ήθη* (*C. Cels. VI.* 16). Ο Ελληνορωμαϊκός κόσμος ενδιαφερόταν ιδεοληπτικά για πλουτισμό και κοινωνική θέση· και ο πλούτος ήταν ο πιο καθοριστικός παράγοντας της κοινωτικής θέσης. Ο Οβίδιος το λέει ωραιότατα με τρεις λέξεις: *dat census honores*, «η ιδιοκτησία είναι εκείνη που δίνει υψηλή κοινωνική θέση» (*Amores* III. viii. 55). Ο γερο-Σενέκας, γράφοντας στα τέλη της δεκαετίας του 30 π.Χ., παρουσίαζε τον Porcius Latro, έναν ξακουστό ρήτορα, να αναφωνεί ότι τίποτα στα ανθρώπινα πράγματα δεν φανερώνει καθαρότερα τις αρετές ενός ανθρώπου απ' ό,τι ο πλούτος: «Η ιδιοκτησία [*census* κι εδώ], είναι εκείνη που ανεβάζει στον βαθμό του συγκλητικού, η ιδιοκτησία είναι εκείνη που κάνει τον Ρωμαίο *eques* [ιππέα] να διαφέρει από την plebs, η ιδιοκτησία φέρνει την προαγωγή στον στρατό, η ιδιοκτησία παρέχει τα απαιτούμενα προσόντα για τη θέση των διαιτητών στο forum» (Seneca, *Controv.* II.i.17· και πρβλ. Πλίνιος, *NH* XIV. 5). Οι Έλληνες, από τους αρχαϊκούς χρόνους, μέχρι και τη ρωμαϊκή εποχή διαμέσου της κλασικής και της ελληνιστικής περιόδου, εκφράζανε συνήθως την πολιτική φυσιογνωμία και την κοινωνική θέση μ' ένα συναρπαστικό λεξιλόγιο που είναι ένα πολύπλοκο μείγμα κοινωνικο-οικονομικής και ηθικολογικής ορολογίας, με δύο σειρές όρων που χρησιμοποιούνται περισσότερο ή λιγότερο αδιακρίτως για τις εύπορες και τις άπορες τάξεις αντίστοιχα. (Για όσα ακολουθούν, βλ. τη μελέτη μου ECAPS 10-11 με τις σημ. 29-32). Από το ένα μέρος έχουμε όχι μόνο λέξεις που σημαίνουν κάτοχος περιουσίας, πλούσιος, καλότυχος, διακεκριμένος, από καλό σπίτι, με επιρροή, αλλά συνάμα, ως εναλλακτικές καταστάσεις για την ίδια ουσιαστικά ομάδα ατόμων,

λέξεις που έχουν ένα βασικά ηθικό συννοούμενο και που δηλώνουν κατά γράμμα τον καλό, τον άριστο, τον ευθύ, τον αμερόληπτο, κ.λπ. Κι από το άλλο μέρος βρίσκουμε να χρησιμοποιούνται για τις κατώτερες τάξεις, τους φτωχούς, που είναι και οι Πολλοί, ο όχλος, ο λαουτζίκος, λέξεις με ολοφάνερη ηθική ποιότητα, που σημαίνουν βασικά κακός. Ακόμα και ο Σόλων, που θεωρείται από πολλούς ο ιδρυτής της Αθηναϊκής δημοκρατίας, έλεγε σ' ένα από τα ποιήματά του ότι έκανε νόμους εξίσου για τους *κακούς* και για τους *αγαθούς* – για την «κατώτερη τάξη», και για την «ανώτερη τάξη» και όχι, βέβαια, για τους «κακούς» και τους «καλούς»· αλλά τίποτα δεν μπορούσε ν' αλλοιώσει το γεγονός ότι η ανώτερη τάξη *ήταν* «οι καλοί», και η κατώτερη τάξη «οι κακοί». Η Ρωμαϊκή άρχουσα τάξη ήταν τόσο τέλεια αφοσιωμένη στην ιδιοκτησία όσο και οι πιο συνειδητοί πλούσιοι από τους Έλληνες. Ουδείς διασωσμένος Έλληνας συγγραφέας είναι τόσο κατηγορηματικός για την πρωταρχική σπουδαιότητα των δικαιωμάτων της ιδιοκτησίας όσο ο Κικέρων, ο παλαιότερος γνωστός σ' εμένα από μια μακριά σειρά στοχαστών η οποία φτάνει ώς τους νεότερους χρόνους, που είδαν την προστασία των δικαιωμάτων της ατομικής ιδιοκτησίας ως την πρωτεύουσα λειτουργία του κράτους. Για να μνημονεύσω λίγα μόνο από τα πιο ενδιαφέροντα αποσπάσματα στον Κικέρωνα: στο *De officiis (Περί καθηκόντων)*, αφού θέτει το ερώτημα ποιο μεγαλύτερο κακό θα μπορούσε να υπάρξει από μια ίση διανομή αγαθών (*aequatio bonorum..., qua peste quae potest esse maior?*), συνεχίζει δηλώνοντας ότι τα Κράτη συστάθηκαν προπαντός με τον σκοπό να περιφρουρήσουν τα δικαιώματα της ιδιοκτησίας (II. 73, πρβλ. 78, 83-5· 1.21)· και στο *De legibus (Περί νόμων)*, μετά από μια πομπώδη φλυαρία γύρω από τη σημασία του νόμου (1.14) και για το πόσο αυτός είναι ο ύψιστος Λόγος που εμφυτεύθηκε στη Φύση (§§ 18, 23), μια αιώνια αρχή που κυβερνά το Σύμπαν[1], μάλιστα, ο ίδιος ο νους του Θεού (II.8), μετριάζει κάπως την παραπάνω απόφανσή του λέγοντας ότι δεν περιλαμβάνει, βέβαια, υπό τον όρο «νόμος» ορισμένες «κακοήθεις και άδικες κατηγορίες ατόμων,... πολλά ολέθρια, πολλά φθοροποιά θεσπίσματα που δεν αξίζουν την ονομασία "νόμος" περισσότερο από τους κανόνες που θεσπίζουν οι ληστές για τους εαυτούς των» (§§ 11, 13). Και οι τρεις ομάδες νόμων που θεωρεί ότι ελάχιστα τους αξίζει η ονομασία νόμος ήταν – θα μπορούσαμε να το μαντέψουμε – πρωτίστως αγροτικού χαρακτήρα, και επιζητούσαν να πραγματοποιήσουν τους αναδασμούς εκείνους της γης που οι Ρωμαίοι αριστοκράτες έβλεπαν ανέκαθεν ως δυνητική απειλή για την ίδια τη βάση της εξουσίας τους. Σ' έναν από τους λόγους του ο Κικέρων αποδύεται σ' έναν εγκωμιασμό του *ius civile*, του αστικού δικαίου – που το ανέφερα στο VI.1 ως ένα από τα δύο μεγαλύτερα επιτεύγματα των Ρωμαίων, το μόνο σπουδαίο στην περιοχή του πνεύματος. Στον λόγο αυτό, *Pro Caecina* (67-75), ο Κικέρων τονίζει ότι αν το *ius civile* ανατραπεί, κανένας δεν θα μπορεί να αισθάνεται ασφαλής για την περιουσία του (70)· και ότι αν παραμεληθεί ή αν τύχει απρόσεκτου χειρισμού, κανένας δεν θα μπορεί να είναι βέβαιος ότι έχει κάτι δικό του ή ότι θα κληρονομήσει κάτι από τον πατέρα του ή ότι θα αφήσει κάτι στα παιδιά του (73).

Ένα ενδιαφέρον συμπληρωματικό στοιχείο που φωτίζει τον σεβασμό των Ελλήνων και των Ρωμαίων προς τον πλούτο και την κοινωνική θέση είναι το γεγονός ότι «φιλανθρωπικά» ιδρύματα και κληροδοτήματα που φρόντιζαν για διανομές σε χρήμα ή είδος στον ντόπιο πληθυσμό συχνά χώριζαν τις παροχές σε δύο ή περισσότερες κατηγορίες, κατά τρόπο ώστε οι μεγαλύτερες δωρεές να πηγαίνουν σε άτομα

που ανήκαν σε υψηλότερη κοινωνική βαθμίδα – οι βουλευτές ήταν τις περισσότερες φορές η ομάδα υπέρ της οποίας γινόταν η διάκριση (βλ. III.6 με τη σημ. 35)[1a].

Στο υπόλοιπο μέρος αυτού του υποκεφαλαίου θα σταθώ σε μια ιδιαίτερη πλευρά των αρχαίων ελληνικών ιδεών για την ιδιοκτησία: δηλαδή, στον τρόπο που οι ιδέες των πρώτων χριστιανών σ' αυτό το θέμα μεταπλάστηκαν, από κοινωνικές δυνάμεις που βρίσκονταν πολύ πέρα από τον έλεγχό τους, σε κάτι πολύ διαφορετικό από τις ιδέες του ιδρυτή της θρησκείας τους. Κι αυτό, ήταν και πάλι ένα άμεσο αποτέλεσμα της κατάστασης των τάξεων στον Ελληνορωμαϊκό κόσμο: του ταξικού αγώνα. Αν ο χριστιανισμός δεν ήθελε να εμπλακεί σε μια μοιραία σύγκρουση με τις πανίσχυρες εύπορες τάξεις, ήταν υποχρεωμένος να παραμερίσει τις ιδέες εκείνες του Ιησού που ήταν εχθρικές στην κατοχή οποιασδήποτε μεγάλης περιουσίας· ή, ακόμα καλύτερα, μπορούσε να μειώσει τη σημασία τους.

Πρέπει ν' αρχίσουμε με το κεντρικό γεγονός των αρχών του χριστιανισμού, στο οποίο οι θεολόγοι και οι μελετητές της Νέας Διαθήκης δεν έδωσαν ποτέ (όσο ξέρω) την έμφαση που του αξίζει: ότι αν και τα παλαιότερα διασωσμένα χριστιανικά κείμενα είναι γραμμένα στην ελληνική και μολονότι ο χριστιανισμός απλώθηκε από πόλη σε πόλη στον Ελληνορωμαϊκό κόσμο, ο ιδρυτής του έζησε και κήρυξε σχεδόν ολότελα έξω από την περιοχή του καθαυτό Ελληνορωμαϊκού πολιτισμού. Εδώ θα χρειαστεί να ανατρέξουμε στη θεμελιακή διάκριση που έκανα στο I.3 ανάμεσα στην *πόλη* και στη *χώρα* (στην ύπαιθρο) – διότι, αν μπορούμε να εμπιστευθούμε τη μόνη πληροφορία που έχουμε για τον Ιησού, την πληροφορία των Ευαγγελίων (σε τούτο το θέμα πιστεύω ότι μπορούμε), ο κόσμος όπου ο Ιησούς ανέπτυξε τη δράση του ήταν ο κόσμος της *χώρας* και δεν ήταν καθόλου ο κόσμος της *πόλης*. Εκτός από την Ιερουσαλήμ (ειδική περίπτωση, όπως θα εξηγήσω αμέσως), η αποστολή του εκτυλίχθηκε αποκλειστικά στη *χώρα*, στα χωριά της (στις *κώμες*), στην αγροτική περιοχή (στους *αγρούς*) της Παλαιστίνης. Διεξήχθη εξ ολοκλήρου έξω από το έδαφος της *πόλης*, στα εδάφη της Γαλιλαίας και της Ιουδαίας που διοικούνταν όχι από πόλεις αλλά απευθείας από τον Ηρώδη Αντίπα, τον «τετράρχη», ή από τον Ρωμαίο διοικητή της Ιουδαίας· αλλά είναι σε ύψιστο βαθμό σημαντικό το γεγονός ότι στις μάλλον σπάνιες περιπτώσεις όπου βρίσκουμε τον Ιησού να δρα στο έδαφος μιας πόλης, αυτό δεν γίνεται ποτέ μέσα στην ίδια την πόλη, δηλαδή στην αστική της περιοχή, αλλά πάντοτε στην εξοχική περιφέρειά της. Όπως θα δούμε, κάθε φορά που έχουμε κάποια συγκεκριμένη πληροφορία (σε αντιδιαστολή προς τις αόριστες γενικές μαρτυρίες) οι όροι που χρησιμοποιούνται είναι τέτοιοι ώστε να δείχνουν αλάνθαστα ότι πρόκειται για την ύπαιθρο – *κώμες, κωμοπόλεις, αγρούς, χώρα*, καθώς και *μέρη, χωρία, παράλιον, περίχωρον*. Υπάρχει βέβαια μεγάλη συζήτηση γύρω από το πόσο αξιόπιστες ιστορικές πληροφορίες μπορούμε να αντλήσουμε από τις αφηγήσεις των Ευαγγελίων, ακόμα και των Συνοπτικών. Αλλά θα τονίσω ότι, στον βαθμό που μπορούμε να εμπιστευθούμε τις συγκεκριμένες πληροφορίες που μας δίνονται από τα Ευαγγέλια δεν υπάρχει μαρτυρία ότι ο Ιησούς εισήλθε ποτέ στην αστική περιοχή κάποιας ελληνικής πόλης. Αυτό δεν πρέπει να μας ξαφνιάζει: ο Ιησούς ανήκε εξ ολοκλήρου στη *χώρα*, στην εβραϊκή ύπαιθρο της Γαλιλαίας και της Ιουδαίας.

Η Παλαιστίνη, που την είχαν κυβερνήσει από την Αίγυπτο οι Πτολεμαίοι για πάνω από εκατό χρόνια μετά τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου το 323 π.Χ., έγινε γύρω στο 200 π.Χ. τμήμα του βασιλείου των Σελευκιδών. Ακριβώς πριν από

τα μέσα του 2ου αιώνα, η Ιουδαία πέτυχε έναν σημαντικό βαθμό ανεξαρτησίας για περίπου έναν αιώνα· αλλά από το 63 π.Χ. και εφεξής ολόκληρη η Παλαιστίνη και η Συρία ήταν ουσιαστικά πάντοτε υπό ρωμαϊκό έλεγχο, μολονότι η Ιουδαία (και η Σαμάρεια) δεν είχε γίνει Ρωμαϊκή επαρχία μέχρι το 6 μ.Χ., και η Γαλιλαία και η Περαία μέχρι το 44[2]. Στην Παλαιστίνη η εγχώρια γλώσσα στις αρχές της χριστιανικής εποχής ήταν η αραμαϊκή, που τη μιλούσε όλη η ύπαιθρος, καθώς και μια σεβαστή αναλογία των κατοίκων πολλών πόλεων. (Κάποια εβραϊκή ντοπιολαλιά μιλιόταν προφανώς στην Ιουδαία, αλλά πολύ λίγο στη Γαλιλαία, όπου γινόταν ως επί το πλείστον το κήρυγμα του Ιησού, και ο ίδιος ο Ιησούς πρέπει να εκήρυττε σχεδόν αποκλειστικά στην αραμαϊκή)[3]. Την εποχή του Ιησού, η Παλαιστίνη αριθμούσε μερικές αυθεντικές *πόλεις*, ορισμένες από τις οποίες ήταν πολύ περισσότερο ελληνικές στον χαρακτήρα από άλλες[4]. Με εξαίρεση την Τύρο και τη Σιδώνα, για τις οποίες θα μιλήσω αμέσως, οι παράκτιες πόλεις (Καισάρεια, Ασκάλων, Γάζα, κ.ά.) ήταν πάρα πολύ μακριά από το πεδίο δράσης του Ιησού για να αναφερθούν στα Ευαγγέλια, και μπορούμε να τις αγνοήσουμε εδώ. Οι πόλεις που πρέπει να προσέξουμε είναι, πρώτον, η Σέπφωρις και η Τιβεριάς, οι μόνες δύο στη Γαλιλαία· ύστερα η Σαμάρεια, μεταξύ Γαλιλαίας και Ιουδαίας, την οποία είχε πρόσφατα επανιδρύσει ο Ηρώδης ο Μέγας ως Σεβαστή (αλλά που δεν αναφέρεται με τούτο το όνομα πουθενά στην Καινή Διαθήκη)· τρίτον, το ευδιάκριτο σύμπλεγμα των δέκα αυθεντικών πόλεων που διοικούσαν μια μεγάλη περιοχή γνωστή ως Δεκάπολη, ανατολικά και νοτιοανατολικά της Γαλιλαίας και βορειοανατολικά της Ιουδαίας· και τέλος μία ή δύο πόλεις στην περιφέρεια της περιοχής μέσα στην οποία εκινείτο ο Ιησούς: η Καισάρεια Πανεάδος, που ιδρύθηκε το 2 π.Χ. από τον γιο του Ηρώδη, Φίλιππο τον τετράρχη, κάπου 25 μίλια βόρεια της λίμνης της Γαλιλαίας (και που αναφέρεται από τον Μάρκο και τον Ματθαίο ως Καισάρεια της Φιλίππου), και οι αρχαίες φοινικικές πόλεις της Τύρου και της Σιδώνος, από τις οποίες η Τύρος βρίσκεται στην ακτή, δυτικά ακριβώς της Καισάρειας Πανεάδος, με τη Σιδώνα βόρειά της.

Η λέξη *πόλις* όμως χρησιμοποιείται συχνά από τους Έλληνες συγγραφείς (και από τους Εβδομήκοντα) με χαλαρή έννοια, για τόπους που δεν ήταν αληθινές πόλεις αλλά απλώς μεγάλα χωριά ή κέντρα εμπορίου και που δηλώνονται ορθότερα με άλλες ονομασίες, όπως *μητροκωμίαι, κωμοπόλεις*. Στα Ευαγγέλια, ιδιαίτερα στον Λουκά, ο όρος *πόλις* χρησιμοποιείται σε δεκάδες περιπτώσεις για ξεχωριστά ονομαζόμενες τοποθεσίες που δεν ήταν καθόλου καθαυτό πόλεις: Ναζαρέτ, Καπερναούμ, Ναΐν, Χοραζίν, Βηθσαϊδά, Συχάρ της Σαμαρείας, Εφραΐμ, Αρμάθεια, Βηθλεέμ – και Ιερουσαλήμ. Η τελευταία είναι ειδική περίπτωση. Από την πρώιμη Ελληνιστική περίοδο και εφεξής, οι Έλληνες συγγραφείς όπως ο Εκαταίος από τα Άβδηρα και ο Αγαθαρχίδης από την Κνίδο (*παρά* Ιωσ. *Κατ' Απίωνος* I. 197-8, 209) ονόμαζαν την Ιερουσαλήμ *πόλιν*· αυτό όμως δεν ήταν ποτέ σωστός χαρακτηρισμός ούτε της πραγματικότητας ούτε με την αυστηρά τεχνική έννοια, και το καλύτερο είναι να θεωρούμε την Ιερουσαλήμ βασικά ως τη διοικητική πρωτεύουσα της Ιουδαίας, του *έθνους* των Ιουδαίων[5]. Από τους άλλους τόπους που ονομάζονταν «πόλεις» στα Ευαγγέλια, θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «πόλη» τη Βηθσαϊδά· κανένας από τους άλλους δεν ήταν στην πραγματικότητα κάτι περισσότερο από ένα χωριό. Και μολονότι, όπως αφηγούνται τα Ευαγγέλια, ένα μεγάλο μέρος της δράσης τού Ιησού εκτυλίχτηκε σε ερημικές περιοχές ή κοντά στην ακτή της λίμνης

της Γαλιλαίας ή αλλού σε τοποθεσίες της υπαίθρου, μερικές φορές μας λένε πολύ γενικά ότι ο Ιησούς πέρασε από *πόλεις* (Ματθ. ια′ 11· πρβλ. Λουκ. δ′ 43), ή από *πόλεις* και *κώμας* (Ματθ. ιθ′ 35· Λουκ. ιγ′ 22), ή από *κώμας*, *πόλεις* και *αγρούς* (Μαρκ. στ′ 56). Αλλά σε τέτοιες περιπτώσεις η λέξη *πόλεις* πρέπει να νοείται στην πολύ ελεύθερη, όχι κυριολεκτική σημασία στην οποία οι ευαγγελιστές (όπως και μερικοί άλλοι Έλληνες συγγραφείς) συνηθίζουν να τη χρησιμοποιούν. Όπως είπα πιο πάνω, όποτε έχουμε συγκεκριμένη μνεία για κάποια επίσκεψη του Ιησού σε μιαν από τις αληθινές πόλεις, διευκρινίζεται σε κάθε περίπτωση ότι επρόκειτο για την εξοχική περιφέρεια της δεδομένης πόλης όπου πήγε ο Ιησούς. (Ίσως πρέπει να επαναλάβω ότι παραλείπω εδώ πολλές αναφορές τις οποίες μπορεί κανείς να βρει στη μελέτη μου ECAPS, ειδ. 5-8).

Ας αρχίσουμε από τη Σαμάρεια. Μπορούμε να ξεχάσουμε την ψευδοπόλη Συχάρ (Ιωάν. δ′ 5), ένα απλό χωριό βέβαια, και το απόσπασμα από τον Ματθαίο (ι′ 5) όπου ο Ιησούς λέει στους μαθητές του *να μην* πάνε «εις *πόλιν* Σαμαρειτών». Μας απομένουν τώρα μόνο δύο αποσπάσματα από τον Λουκά: στο ιζ′ 11 ο Ιησούς απλώς «διήρχετο διαμέσου Σαμαρείας και Γαλιλαίας», και στο θ′ 52 απέστειλε αγγελιαφόρους (*αγγέλους*) «εις *κώμην* Σαμαρειτών» για να ετοιμάσουν τον ερχομό του, που στην πραγματικότητα δεν έγινε ποτέ: ο Ιησούς πήγε σε άλλη *κώμη* (θ′ 56). Δεν γίνεται ποτέ λόγος για τη Σεβαστή, την πόλη που ίδρυσε ο Ηρώδης, και που ήταν μια εθνική πόλη, με όχι μεγάλη αναλογία Εβραίων αποίκων, και η μόνη αληθινή *πόλη* στη Σαμαρείτιδα.

Η Δεκάπολις (βλ. πιο πάνω) εμφανίζεται σε δύο αποσπάσματα από τον Μάρκο και σε ένα από τον Ματθαίο, και ο τρόπος εμφάνισής της είναι σημαντικός. Στον Ματθ. δ′ 25, πλήθη *από* τη Δεκάπολη (που είχε μεγάλη ύπαιθρο – *χώραν*) και από αλλού ακολούθησαν τον Ιησού. Στον Μάρκο, ζ′ 31, ο Ιησούς έρχεται από τα σύνορα της Τύρου, δια μέσου της Σιδώνος, στη «Θάλασσα» της Γαλιλαίας, «ανά μέσον των ορίων Δεκαπόλεως». Αλλά ο Μάρκος (ε′ 20) είναι εκείνος που προβάλλει σαφέστερα αυτό που προσπαθώ να τονίσω: ότι στις περιπτώσεις αυτές ο Ιησούς βρίσκεται καθαρά στην εξοχική περιφέρεια μιας *πόλης* και όχι μέσα στην ίδια την πόλη. Είναι ανάγκη να διαβαστεί ολόκληρο το σχετικό κείμενο: η ιστορία του δαιμονιζόμενου από τον οποίον ο Ιησούς έδιωξε τη λεγεώνα των δαιμόνων (Μάρκ. ε′ 1-20· Ματθ. η′ 28-34· Λουκ. η′ 26-39), άσχετα με το αν αυτό έγινε στη «χώρα των Γαδαρηνών» ή στη «χώρα των Γερασηνών» που και οι δύο ήταν πόλεις της Δεκάπολης. (Για μια «χώρα των Γεργεσηνών», που προβάλλεται ως πόλη, βλ. ECAPS 6 σημ. 15). Και τα τρία Συνοπτικά Ευαγγέλια αναφέρουν ότι ο Ιησούς βρίσκεται στη *χώρα* της πόλης, και το επεισόδιο παριστάνεται να συντελείται κοντά στη Θάλασσα της Γαλιλαίας· ο δαιμονισμένος βγαίνει έξω από την πόλη (Λουκ. η′ 27) και μάλιστα «διά παντός νυκτός και ημέρας εν τοις μνήμασι και εν τοις όρεσιν» (Μάρκ. ε′ 2-5)· κατόπιν οι χοιροβοσκοί μπαίνουν την πόλη (Ματθ. η′ 33), και διηγούνται το συμβάν «εις την πόλιν και εις τους αγρούς» (Μάρκ. ε′ 14· Λουκ. η′ 34), οπότε ο λαός («πάσα η πόλις»: Ματθ. η′ 34) εξήλθε σε συνάντηση του Ιησού (Λουκ. η′ 35) και τον παρακάλεσε να φύγει – Λουκ. η′ 37: «άπαν το πλήθος της *περιχώρου* των Γαδαρηνών» ήταν εκείνο που έκανε την παράκληση. Όταν ο Ιησούς λέει στον πρώην δαιμονισμένο να επιστρέψει στο σπίτι του και να διηγηθεί όσα του έκανε ο Θεός, αυτός το διατρανώνει, κατά τον Λουκά (η′ 39) «καθ' όλην την πόλιν» και κατά τον Μάρκο (ε′ 20) «εν τη Δεκαπόλει».

Η κατάσταση είναι ακριβώς η ίδια και στις δύο περιπτώσεις που ο Ιησούς λέγεται ότι επισκέφθηκε το έδαφος πόλεων έξω από την κύρια περιοχή της δράσης του. Δεν βρίσκεται στην ίδια την Καισάρεια Φιλίππου, αλλά «εις τας *κώμας*» (Μάρκ. η′ 27) ή «είς τα *μέρη*» της (Ματθ. ιστ′ 13)· και όταν επισκέπτεται τη Φοινίκη, πηγαίνει στα *μέρη ή όρια* της Τύρου και της Σιδώνας (Ματθ. ιε′ 21-2· Μάρκ. ζ′ 24, 31), και εκεί τον πλησίασε μια γυναίκα «από των *ορίων* εκείνων». Όταν σε άλλη περίπτωση πλήθη λαού ήρθαν *από την Τύρο και τη Σιδώνα* να τον ακούσουν, ήρθαν από την *παραλία* τους (Λουκ. στ′ 17). Υπάρχει μια νύξη από τον Ματθαίο (ια′ 21) και τον Λουκά (ι′ 13) για «τα θαύματα τα γενόμενα» στην Τύρο και στη Σιδώνια· αλλά (κι αυτό επιβεβαιώνει ό,τι έχω πει) αυτό αποτελεί μέρος της μομφής προς τις «πόλεις» (στην πραγματικότητα *κώμες*) Χοραζίν και Βηθσαϊδά (και Καπερναούμ) ότι *εάν* τα «θαύματα τα γενόμενα» σ' αυτές είχαν εκτελεστεί στην Τύρο και στη Σιδώνα, από καιρό αυτές θα είχαν μετανοήσει!

Ο αναγνώστης θα παρατήρησε ότι δεν είπα τίποτα ώς τώρα για τις δύο παλαιστινιακές πόλεις που τις τοποθέτησα επικεφαλής του παραπάνω καταλόγου μου: της Σεπφώρεως και της Τιβεριάδος, τις δύο μόνες πραγματικές πόλεις της Γαλιλαίας, που ίδρυσε ο Ηρώδης Αντίπας (βλ. ECAPS 7 σημ. 17). Οι λόγοι είναι σοβαροί: όπως ακριβώς δεν βλέπουμε να λέγεται τίποτα στα Ευαγγέλια για τη Σεβαστή (την *πόλη* της Σαμαρείτιδας), έτσι δεν βλέπουμε να λέγεται λέξη για τη Σέπφωρι, ενώ η Τιβεριάς αναφέρεται μόνο στο τέταρτο Ευαγγέλιο (Ιωάν. στ′ 1, 23· κα′ 1), και τότε όμως όχι γι' αυτή την ίδια αλλά μόνο σε σύνδεση με την ομώνυμη λίμνη, που είναι πιο γνωστή ως Θάλασσα της Γαλιλαίας. Ωστόσο η Σέπφωρις βρισκόταν μόνο τέσσερα μίλια από το γενέθλιο χωριό του Ιησού, τη Ναζαρέτ, και η Τιβεριάς βρίσκεται στην ακτή της Θάλασσας της Γαλιλαίας στο πλησιέστερο σχεδόν σημείο προς τη Ναζαρέτ. Καταλαβαίνει κανείς ότι ο Ιησούς δεν ήθελε να μπει στη Σεβαστή, μια κατεξοχήν εθνική πόλη· αλλά και η Σέπφωρις και η Τιβεριάς ήταν εξ ολοκλήρου ιουδαϊκές σε πληθυσμό και θρησκεία, έστω και αν οι αστικοί θεσμοί (πάντως της Τιβεριάδος) ήταν στο ελληνικό πρότυπο, έστω και αν η Σέπφωρις έμελλε να είναι εξαιρετικά φιλορωμαϊκή στη διάρκεια της εβραϊκής εξέγερσης του 66-70 μ.Χ. (βλ. ECAPS 7 σημ. 18-19). Ωστόσο, δεν πρέπει να απορούμε που δεν βρίσκουμε καμιά γραπτή μαρτυρία για την παρουσία του Ιησού σε καμιά από τις δύο τούτες πόλεις: και τις δύο τις έβλεπαν με μίσος οι Γαλιλαίοι στον στρατό του Ιωσήπου το 66 (βλ. ECAPS 8 σημ. 20), και ο Ιησούς τις έβλεπε δίχως άλλο σαν να ανήκαν σ' έναν άλλο κόσμο· και, κατά τον Μάρκο (α′ 38), σκέφτεται να κηρύξει τη διδασκαλία του στις «πλησίον *κωμοπόλεις*» (στα μεγαλύτερα χωριά) της Γαλιλαίας. Αυτό ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.

Τολμώ να πω ότι ορισμένοι μελετητές της Καινής Διαθήκης θα αντιτείνουν ίσως πως απέδωσα υπερβολική σημασία στις τοπογραφικές πληροφορίες των Ευαγγελίων, ενώ τα ίδια δεν δείχνουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον γι' αυτές. Η απάντησή μου είναι ότι δεν χρησιμοποιώ καμιά από τις ευαγγελικές αφηγήσεις για οποιονδήποτε τοπογραφικό σκοπό: μού είναι αδιάφορο αν, λογουχάρη, η περικοπή που περιέχει την «εξομολόγηση» του Πέτρου (Μάρκ. η′ 27 κ.ε.· Ματθ. ιστ′ 13 κ.ε.) τοποθετείται σωστά κοντά στην Καισάρεια Φιλίππου και όχι κάπου αλλού. Ούτε έβγαλα κάποια συμπεράσματα από τις χρήσεις της λέξης *πόλις*. Μοναδική μου πρόθεση ήταν να αποδείξω ότι τα συνοπτικά Ευαγγέλια είναι σύμφωνα και συνεπή όταν τοποθετούν την αποστολή του Ιησού εξ ολοκλήρου στην ύπαιθρο, και όχι μέσα στην ίδια την

πόλη, άρα έξω από τα πραγματικά όρια του ελληνιστικού πολιτισμού. Θεωρώ αδιανόητο ότι αυτό μπορεί να οφείλεται στους ίδιους τους ευαγγελιστές, οι οποίοι (όπως είδαμε) έτειναν περισσότερο να τιμήσουν ένα ταπεινό χωριό σαν τη Ναζαρέτ ή την Καπερναούμ (πρβλ. ECAPS 8 σημ. 22) με τον τίτλο της *πόλης*, αλλά ασφαλώς δεν «υποβίβαζαν» μια τοποθεσία σε χώρο της υπαίθρου αν στην πηγή τους εμφανιζόταν ως «πόλις». Συμπεραίνω, επομένως, ότι από τούτη την άποψη, οι ευαγγελιστές αποδίδουν με ακρίβεια την κατάσταση που βρήκαν στις πηγές τους· και νομίζω πως οι πηγές αυτές είναι πολύ πιθανόν πράγματι να παρουσίασαν μια πιστή εικόνα του γενικού χώρου δράσης του Ιησού. Μπορώ να προσθέσω πως, μολονότι δεν κατόρθωσα να βρω την κεντρική ιδέα που πρόβαλα πιο πάνω ούτε σε έναν έστω σύγχρονο ειδικό ερευνητή της Καινής Διαθήκης, αυτό δεν διέφυγε της προσοχής του μεγαλύτερου μελετητή της πρώιμης Εκκλησίας, του Άγιου Ιερώνυμου. Όπως είχε την καλοσύνη να μου επισύρει την προσοχή ο Henry Chadwick, ο Ιερώνυμος παρατηρεί στο *In Esaiam* xii, σελ. 507 (το σχόλιο για τον Ησαΐα XLII, 1 κ.ε., στη *MPL* XXIV. 437), ότι «αν διαβάζουμε ότι ο Ιησούς βρισκόταν μέσα στα όρια [*termini*] της Τύρου και της Σιδώνος ή στα σύνορα [*confinium*] της Καισάρειας Φιλίππου, που ονομάζεται τώρα Πανέα, πρέπει ωστόσο να πάρουμε υπόψη πως δεν γράφει ότι εισήλθε μέσα στις ίδιες τις πόλεις [*ipsas civitates*]».

Ο Ιησούς, λοιπόν, έζησε και δίδαξε σ' ένα χώρο που δεν ήταν ούτε ελληνικός ούτε ρωμαϊκός, αλλά ολότελα εβραϊκός. Αυτό φανερώνεται με τον καλύτερο τρόπο, κατά τη γνώμη μου, στο θαυμάσιο πρόσφατο βιβλίο τού Geza Vermes, *Ιησούς ο Εβραίος. Μια ερμηνεία των Ευαγγελίων από έναν ιστορικό* (Λονδίνο, 1973· βλ. ειδ. σελ. 48-9). Όπως ανέφερα προηγούμενα, η Γαλιλαία, όπου προφανώς εκτυλίχθηκε το μεγαλύτερο μέρος της δράσης του Ιησού, δεν ήταν καν ρωμαϊκή επαρχία στο διάστημα που αυτός ζούσε: ήταν ακόμα ένα ρωμαϊκό «πελατειακό βασίλειο», μέχρι το 39 μέρος της τετραρχίας του Ηρώδη Αντίπα, γιου του Μεγάλου Ηρώδη. Βέβαια, η Ιησούς γνώριζε καλά τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορική δύναμη, που είχε ήδη υποτάξει την Ιουδαία ως υποτελή επαρχία και μπορούσε εύκολα να καταβροχθίσει τα υπόλοιπα μικρά πελατειακά βασίλεια της Παλαιστίνης όποτε το ήθελε. Αλλά ο ίδιος μπορεί κάλλιστα να μην είχε ουσιαστικά καμιά άμεση επαφή με τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορική διοίκηση πριν από την τελική σύλληψη και παραπομπή του σε δίκη, με το αιτιολογικό ότι ήταν πολιτικός δημαγωγός, και μάλιστα «αρχηγός Αντίστασης» – κατηγορία ψευδής ασφαλώς, έστω κι αν ανάμεσα στους οπαδούς του υπήρχαν λίγα άτομα με επαναστατικές επαφές[6]. Ακόμα και οι *publicani* (*τελώναι* στην ελληνική) που εμφανίζονται στα Ευαγγέλια, όπως λχ. ο Ματθαίος (ή Λεβί, γιος του Αλφαίου), είχαν χρησιμοποιηθεί από τον Ηρώδη Αντίπα, τον τετράρχη, και όχι από τον Ρωμαίο διοικητή της Ιουδαίας – που, παρεμπιπτόντως, την εποχή εκείνη, όπως γνωρίζουμε από μιαν επιγραφή που ανακαλύφθηκε πρόσφατα, είχε τον τίτλο όχι του επιτρόπου (*procurator*), αλλά του έπαρχου (*praefectus*)[7]. Πόση ήταν η επαφή που είχε ο Ιησούς με την ελληνική παιδεία, είναι αδύνατο να πούμε, αλλά φαίνεται να ήταν ελάχιστη[7a].

Το κυριότερο στοιχείο στο κήρυγμα του Ιησού ήταν το μήνυμα «Μετανοήτε, ήγγικεν γαρ η Βασιλεία των Ουρανών». Η σημασία του ήταν ότι το τέλος της παρούσας κατάστασης πραγμάτων πλησιάζει: ο Θεός θα επέμβει και θα δώσει ένα γρήγορο τέλος σ' όλες τις δυνάμεις αυτού του κόσμου. Οι άνθρωποι, για να είναι έτοιμοι για τα όσα συγκλονιστικά μέλλουν να γίνουν στη γη οφείλουν να μετανοήσουν για

τα αμαρτήματά τους και να υπακούσουν στον νόμο του Θεού. Σύμφωνα με μιαν άλλη σημασία της έκφρασης «Βασιλεία των Ουρανών» (ή «Βασιλεία του Θεού»), τη Βασιλεία αυτήν ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να την αδράξει *τώρα*: αν μετανοήσει και ακολουθήσει τον σωστό δρόμο της ζωής, μπορεί στο μέτρο αυτό να εισέλθει στη Βασιλεία πριν ακόμα τον τελικό κατακλυσμό[8]. Διάφορα συμπεράσματα συνάγονται από αυτό. Ένα από τα σημαντικότερα είναι ότι η κατοχή πλούτου είναι ένα βέβαιο εμπόδιο για την είσοδο στη Βασιλεία. «Ευκολώτερόν έστι κάμηλον δια τρυμαλιάς ραφίδος εισελθείν ή πλούσιον εις την βασιλείαν του Θεού εισελθείν» είπε ο Ιησούς, όταν ο άνθρωπος που γύρευε την αιώνια ζωή και που «είχε κτήματα πολλά» ανεχώρησε λυπημένος, διότι του ειπώθηκε να πουλήσει ό,τι είχε και να τα δώσει στους φτωχούς (Μαρκ. ι' 17-31· Ματθ. ιθ' 16-30· Λουκ. ιη' 18-30). Το επεισόδιο τούτο – το αναφέρουμε παρεκβατικά – μνημονεύεται συνήθως σήμερα ως η ιστορία «του πλουσίου νέου», και έτσι βέβαια τον ονομάζει ο Ματθαίος· αλλά ο Μάρκος και ο Λουκάς δείχνουν καθαρά ότι αυτός που οι ίδιοι θεωρούν νέο, δεν είναι νέος, αφού τον παρουσιάζουν να βεβαιώνει πως: «εφύλαξα εκ νεότητός μου» τις εντολές που του συνέστησε ο Ιησούς! Υπάρχει ένα σημείο όπου η αφήγηση του Ματθαίου διαφέρει ριζικά από εκείνη των άλλων δύο συνοπτικών: ο Ματθαίος (ιθ' 21) παρενθέτει στη σύσταση που κάνει ο Ιησούς την επεξήγηση «*ει θέλεις τέλειος είναι*», που δεν υπάρχει στον Μάρκο (ι' 21) ούτε στον Λουκά (ιη' 22): σ' αυτούς η σύσταση να πουλήσει τα πάντα δεν έχει επεξήγηση. Όπως θα δούμε αμέσως τώρα, οι πρώτοι Πατέρες της Εκκλησίας παραπέμπουν πάντοτε στη διατύπωση που δίνει ο Ματθαίος αυτού του χωρίου*.

Τίποτα δεν εκφράζει καλύτερα την αντίθεση ανάμεσα στην Εβραϊκή και στην Ελληνορωμαϊκή στάση στα ζητήματα του πλούτου και της φτώχειας από την αφήγηση που κάνει το κεφάλαιο δ' του κατά Λουκάν Ευαγγελίου για το δημόσιο κήρυγμα του Ιησού στη Ναζαρέτ. (Το σημείο για το οποίο ενδιαφέρομαι δεν συναντιέται στις παράλληλες αφηγήσεις στα άλλα συνοπτικά). Ο Ιησούς διαβάζει από το εξηκοστό πρώτο κεφάλαιο του Ησαΐα, που αρχίζει με τα λόγια: «Πνεύμα Κυρίου επ' εμέ, ού είνεκεν έχρισέ με· ευαγγελίσασθαι πτωχοίς» (Λουκ. δ' 18). Η λέξη «*πτωχός*» που χρησιμοποιεί ο Λουκάς, όπως και στους Εβδομήκοντα κατά την εκδοχή του Ησαΐα, είναι πράγματι μια πολύ βαριά λέξη, που, στην ελληνική, συχνά σημαίνει όχι απλώς τον πτωχό, αλλά τον εξαθλιωμένο, τον ζητιάνο – ο Λάζαρος στην παραβολή είναι ένας «*πτωχός*» (Λουκ. ιστ' 20, 22). Οι κλασικοί φιλόλογοι θα θυμούνται πώς εμφανίζεται η *Πενία* ως ένα πρόσωπο στον *Πλούτο* του Αριστοφάνη (στίχοι 415-612), και πώς αυτή εξοργίζεται όταν ο Χρεμύλος μιλάει για την Πενία, και την Πτωχεία, παρουσιάζοντάς τες ως αδελφές: όχι, λέει η Πενία, ο *πτωχός* δεν έχει τίποτα, ενώ ο δικός της άνθρωπος, ο *πένης*, μπορεί να μοχθεί και να φυτοζωεί, αλλά έχει αρκετά για να ζει (στίχοι 548-54).

Οφείλω απλώς να αναφέρω εδώ ότι αν και η λέξη *πτωχοί* εμφανίζεται και στους Εβδομήκοντα κατά την εκδοχή του Ησαΐα ξα' 1, αυτή μεταφράζει μια εβραϊκή

* *Σημείωση της ελληνικής έκδοσης*: Σχετικά με τη φράση του Ιησού: «*ει θέλεις τέλειος είναι*», διαπιστώσαμε διαφορά μεταξύ ορισμένων από τα κυκλοφορούντα στην Ελλάδα βιβλία της «Καινής Διαθήκης»: Στην 13η έκδοση (1994) της «Αγίας Γραφής» των εκδόσεων «Ζωή» (1928) η φράση αυτή του Ιησού αναφέρεται και στο Κατά Μάρκον Ευαγγέλιο, ενώ, αντίθετα, δεν αναφέρεται στις μεταφράσεις του Αλέξανδρου Πάλλη (1910-Λίβερπουλ, και 1928 Αθήνα) — «κατά το Βατικανό χειρόγραφο» —, και του Νεόφυτου Βάμβα (1992, Καλιφόρνια, ΗΠΑ).

λέξη που μερικές φορές αποδίδεται καλύτερα – όπως και είναι μεταφρασμένη στην έγκυρη εκδοχή – με τη λέξη «οι ταπεινοί». Αλλά αυτό μας παρασύρει σε άσχετα ζητήματα (με τα οποία έτσι κι αλλιώς δεν είμαι αρμόδιος να ασχοληθώ) για τις διάφορες εννοιακές αποχρώσεις των εβραϊκών λέξεων που εκφράζουν τη φτώχεια, την ταπεινότητα και τα παρόμοια. Μερικές από αυτές είναι τόσο διφορούμενες όσο και η αγγλική λέξη «humble» [και η ελληνική «ταπεινός»], που μπορεί να είναι καθαρά κοινωνική ή καθαρά ηθική ή ένα μείγμα και των δύο. Το μόνο που έχω να διευκρινίσω εδώ είναι ότι στην εβραϊκή ορολογία, σε αντιδιαστολή προς την ελληνική, η φτώχεια και ένα χαμηλό βιοτικό επίπεδο συνδυάζονται συχνά με τις ηθικές αρετές.

Ο Λουκάς είναι επίσης ο μόνος ευαγγελιστής που μας δίνει την παραβολή τού Λαζάρου (ιστ' 19-31) – ο οποίος, όπως είπα πριν λίγο, είναι ιδιαζόντως *πτωχός*, εδώ πολύ σωστά μεταφράστηκε «διακονιάρης». Οι ερμηνευτές σπάνια προβάλλουν το γεγονός ότι η τρομερή μοίρα του πλουσίου της παραβολής («του κακού πλουσίου», όπως συνήθως τον αποκαλούμε) φαίνεται καθαρά σαν άμεσο αποτέλεσμα του μεγάλου του πλούτου, διότι καταλαβαίνει (στίχοι 27-28) ότι μόνον ο Λάζαρος θα είναι ικανός να διδάξει τους πέντε επιζώντες αδελφούς του πώς να αποφύγουν παρόμοια μοίρα. Στην αφήγηση του Λουκά για τις Μακαριότητες, υπάρχει επίσης μια πολύ ενδιαφέρουσα απόκλιση από την εκδοχή του Ματθαίου. Στον Ματθαίο (στη λεγόμενη «επί του Όρους Ομιλία», κεφ. ε'-ζ'), ο Ιησούς φέρεται να λέει «Μακάριοι οι πτωχοί τω *πνεύματι*, ότι αυτών έστι η βασιλεία των ουρανών», και «Μακάριοι οι πεινώντες και διψώντες *την δικαιοσύνην*, ότι αυτοί χορτασθήσονται» (ε' 3, 6)· ενώ η αντίστοιχη εκδοχή του Λουκά (στην ομιλία «επί τόπου πεδινού», στ' 17-49) έχει απλώς «Μακάριοι οι *πτωχοί* [χωρίς προσδιορισμό], ότι υμετέρα εστίν η βασιλεία του Θεού», και «Μακάριοι [υμείς] οι πεινώντες νυν [όχι «οι πεινώντες *την δικαιοσύνην*»], ότι χορτασθήσεσθε» στ' 20-1). Και στις δύο περιπτώσεις, βέβαια, η εκπλήρωση των ευλογιών εννοείται εσχατολογικά: θα πραγματωθούν όχι σε τούτον τον κόσμο, αλλά μόνο στη μέλλουσα ζωή. Κι αυτή ακόμα η εκδοχή του Λουκά επαναλαμβάνει τα πολυάριθμα αποσπάσματα από την Παλαιά Διαθήκη (ιδιαίτερα από τους Ψαλμούς, τον Ησαΐα, τις Παροιμίες και τον Ιώβ) όπου οι φτωχοί και ταπεινοί τυγχάνουν ιδιαίτερου σεβασμού – το δείχνουν αυτό αρκετές διαφορετικές εβραϊκές εκφράσεις. Στον κόσμο των ιδεών του Παλαιστινιακού Ιουδαϊσμού, από τον οποίο προήλθε ο Ιησούς, δεν ήταν από τον πλούσιο και ισχυρό που περίμενε κανείς τις ηθικές αρετές (όπως στον Ελληνορωμαϊκό κόσμο), αλλά από τον φτωχό. Μια διαφωτιστική πρόσφατη μελέτη για τις Μακαριότητες από τον David Flusser (βλ. ECAPS 12 σημ. 33a) δείχνει ενδιαφέρουσες συνάφειες με μερικά από τα χειρόγραφα της αίρεσης της Νεκράς Θάλασσας. Μολονότι ο Flusser είναι βέβαιος ότι η αφήγηση του Ματθαίου (ε' 3-5) είναι εκείνη που «διασώζει πιστά την ομιλία του Ιησού ενώ του Λουκά (στ' 20) είναι μια περίληψη του πρωτότυπου κειμένου», επιμένει ωστόσο ότι «του Ματθαίου το "οι πτωχοί τω πνεύματι" έχει και ένα κοινωνικό περιεχόμενο».

Υπάρχει ακριβώς ένα ακόμα χωρίο της Καινής Διαθήκης, κι αυτό μόνο στον Λουκά, που θα ήθελα να το αναφέρω: το Μεγαλυνάριον (Λουκ. α' 46-55, ειδ. 52-3)[9]. Εδώ βρίσκουμε μιαν ενδιαφέρουσα παραλλαγή της εσχατολογικής αντίληψης που σημειώσαμε ήδη, σύμφωνα με την οποία στη μέλλουσα ζωή ο φτωχός και ο πεινασμένος θα «χορτασθούν». Βρισκόμαστε ακόμα στη σφαίρα της εσχατολογίας, αλ-

λά το επιθυμητό αποτέλεσμα νοείται τώρα – σε μια μορφή από την παράδοση της Ιουδαϊκής Αποκαλυπτικής – σαν να έχει κιόλας επιτευχθεί κατά κάποιον μυστηριώδη τρόπο. «Καθείλε δυνάστας από θρόνων, και ύψωσε ταπεινούς. Πεινώντας ενέπλησεν αγαθών, και πλουτούντας εξαπέστειλε κενούς». Στην ελληνική οι «δυνατοί» είναι οι «δυνάσται» και ο άγγλος συγγραφέας Thomas Hardy πήρε τον τίτλο του «The Dynasts», φανερά από τούτο το εδάφιο (βλ. ECAPS 14 σημ. 40). Στην πραγματικότητα τίποτα τέτοιο δεν συνέβη: οι δυνάστες κρατούσαν τώρα πιο γερά από ποτέ στα χέρια τους τον έλεγχο, καθώς η Ρωμαϊκή Ηγεμονία άρχιζε τη μακρόχρονη περίοδο της εξουσίας της. Η εικόνα στο Μεγαλυνάριον, όπου τα οράματα παρουσιάζονται σαν να έχουν κιόλας πραγματωθεί κατά κάποιον μυστηριακό τρόπο, ήταν μια χαριτωμένα ανώδυνη εικόνα από τη σκοπιά των Δυναστών, που ασφαλώς εισέπραξαν την εν λευκώ επιταγή που τους έγραψε αργότερα ο Απόστολος Παύλος όταν είπε: «...αι δε ούσαι εξουσίαι υπό του Θεού τεταγμέναι εισίν» και συνέστησε αυστηρή υπακοή στις δημόσιες αρχές: Ρωμ. ιγ' 1-7. Τίτ. γ' 1· πρβλ. Πέτρ. Α' β' 13-17· Τιμ. Α' β' 1-2. (Όσο για τη φύση των «εξουσιών» στις οποίες «πάσα ψυχή» διατάζεται να υποτάσσεται, στην Ρωμ. ιγ' 1, βλ. ECAPS 14. σημ. 41).

Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι η ελληνική λέξη *ταπεινοί* που χρησιμοποιείται στο Μεγαλυνάριον για τους «χαμηλής κοινωνικής στάθμης» – σε αντιπαράθεση προς το «δυνατοί» (*δυνάσται*) – και έχει στην κλασική ελληνική γραμματεία, με σπάνιες εξαιρέσεις, μιαν εντελώς μειωτική σημασία (ποταπός, χαμερπής, τιποτένιος, αδύναμος, κακομοίρης), εμφανίζεται ως όνομα προσώπου σε ελληνικό πάπυρο προερχόμενον από μιαν εβραϊκή αιρετική κοινότητα στο Ναχάλ Σεελίμ της Παλαιστίνης γύρω στο 130 μ.Χ.: ένας από τους «αδελφούς» ονομάζεται πράγματι Ταπεινός[10], μια λέξη που μπορεί να είχε την ίδια σχεδόν σημασία στην τοπική κοινότητα μ' εκείνην που κατάδηλα είχε για τον συντάκτη του Μεγαλυναρίου.

Δεν χρειάζεται να παραπέμψω σε καμιά από τις άλλες μαρτυρίες των Ευαγγελίων που να δείχνουν ότι η κατοχή μεγάλης περιουσίας εθεωρείτο από τον Ιησού ως αναμφισβήτητο κακό, έστω και μόνο για τον λόγο ότι μπορεί να παγιδέψει τον κάτοχό της και να τον εκτρέψει από το καθήκον να επιζητήσει τη βασιλεία του Θεού. Τολμώ να πω ότι από τούτη την άποψη οι γνώμες του Ιησού είνα πιο κοντά σ' εκείνες του Μπέρτολντ Μπρέχτ απ' ότι σ' εκείνες που υποστήριζαν ορισμένοι Πατέρες της Εκκλησίας και ορισμένοι σημερινοί χριστιανοί.

Σε χρονικό διάστημα μιας γενιάς το μήνυμα του Ιησού μετατράπηκε σ' αυτό που χαρακτηρίστηκε μερικές φορές (ίσως όχι άδικα) ως Παυλιανός Χριστιανισμός. Η εξελικτική αυτή πορεία δεν μπορεί να κατανοηθεί από τον ιστορικό (σε αντιδιαστολή με τον θεολόγο) παρά μόνο αν ιδωθεί ως η μεταφορά ενός ολόκληρου συστήματος ιδεών από τον κόσμο της *χώρας* στον κόσμο της *πόλεως* – μια εξέλιξη που επέφερε κατ' ανάγκην τις πιο βαθιές αλλαγές σε τούτο το σύστημα ιδεών. Και, κατά τη γνώμη μου, μέσα σ' αυτή την πορεία της μεταβολής ανακύπτουν τα σοβαρότερα προβλήματα των «χριστιανικών καταβολών».

Δεν θα χρονοτριβήσω στο ζήτημα του λεγόμενου «κομμουνισμού» της πρώτης αποστολικής κοινότητας, που εμφανίζεται μόνο για μια στιγμή στα αρχικά κεφάλαια των Πράξεων (β' 44-5· δ' 32 7· ε' 1-11· πρβλ. Ιωάν. ιβ' 6· ιγ' 29), όταν ακόμα η Χριστιανική Εκκλησία ήταν μια μεμονωμένη μικρή οργάνωση που ύστερα εξαφανίζεται ολότελα, για να επανεμφανιστεί μόνο μέσα σε μεμονωμένες μοναστικές κοινότητες από τις αρχές του 4ου αιώνα και εφεξής. Η κατάσταση αυτή, που ήταν

ήδη χαρακτηριστική ορισμένων κοινοτήτων των Εσσαίων και άλλων κοινοτήτων ανάμεσα στους Εβραίους, απουσιάζει εντελώς από το υπόλοιπο μέρος της Καινής Διαθήκης· αλλά και σ' αυτά τα πρώτα κεφάλαια των Πράξεων είναι σαφές ότι η κοινοτική ιδιοκτησία δεν ήταν πλήρης, και πάντως δεν είχε καμιά σχέση με κοινοτική παραγωγή. Κατοπινές αναφορές που μερικές φορές εκλήφθηκαν εσφαλμένα ως μαρτυρίες για μια συνέχιση της κοινοκτημοσύνης δεν είναι παρά εξιδανικεύσεις μιας κατάστασης όπου η αγαθοεργία θεωρείται ως ολοκληρωμένη, όπως όταν ο Τερτυλλιανός λέει: «Όλα τα πράγματα είναι κοινά μεταξύ μας, εκτός από τις γυναίκες μας» (*Apol.* 39.11), ή όταν ο Ιουστινιανός καυχιέται ότι οι χριστιανοί μοιράζουν μεταξύ τους όλα τα υπάρχοντά τους (*Apol.* 14.2).

★ ★ ★ ★ ★

Έρχομαι τώρα στη στάση των πρώτων χριστιανών Πατέρων στο ζήτημα της ιδιοκτησίας[11]. Υπάρχουν σημαντικές διαφορές έμφασης, αλλά νομίζω ότι είναι σωστό να πούμε ότι με σχεδόν καμιά εξαίρεση όλοι οι ορθόδοξοι συγγραφείς δεν φαίνονται να έχουν σοβαρούς ενδοιασμούς στο να δεχτούν ότι ένας χριστιανός μπορεί να έχει περιουσία, υπό ορισμένους όρους, οι σημαντικότεροι από τους οποίους είναι: ότι δεν πρέπει να επιζητεί να την αποκτήσει άπληστα ή με άδικα μέσα· ότι οφείλει να μην κατέχει περίσσεια αλλά μόνον επάρκεια αγαθών· και ότι αυτά που έχει μπορεί να κάνει χρήση τους αλλά όχι κατάχρησή τους· οφείλει να θεωρεί τον εαυτό του ως ένα είδος καταπιστευματοδόχου (αν μου επιτρέπεται να χρησιμοποιήσω τον τεχνικό αυτό νομικό όρο) για τους φτωχούς, τους οποίους οφείλει να ελεεί. (Από τα πολλά διαθέσιμα παραδείγματα θα αναφέρω μόνο την *Επιστολή*, 130.14, του Ιερώνυμου προς την πλουσιότατη Δημητριάδα, όπου τονίζεται πολύ η ανάγκη της ελεημοσύνης): Η όλη ιδέα βέβαια μεταδόθηκε στον χριστιανισμό απευθείας από τον ιουδαϊσμό· και εδώ οι Χριστιανικές Εκκλησίες φαίνονται να προχώρησαν πολύ πέρα από το συνηθισμένο εθνικό πρότυπο. (Υπάρχουν μερικές ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά με την απουσία παρόμοιων οργανωμένων δραστηριοτήτων ανάμεσα στους εθνικούς, στα έργα του αυτοκράτορα Ιουλιανού, βλ. E-CAPS 25 σημ. 81).

Θα επανέλθω σύντομα στο ζήτημα της ελεημοσύνης, που του αξίζει ιδιαίτερη προσοχή, και θα χρειαστεί επίσης να πω κάτι για το θέμα της περιουσιακής επάρκειας ή περίσσειας. Προηγουμένως όμως πρέπει να κάνω μια συμπλήρωση στα όσα είπα για τη γενική πρωτοχριστιανική άποψη περί ιδιοκτησίας. Τα λόγια του Ιησού στον πλούσιο που γύρευε την αιώνια ζωή δεν αγνοήθηκαν ολότελα· αλλά φαίνεται ότι η χωρίς προσδιορισμό εκδοχή του Μάρκου και του Λουκά ξεχάστηκε εύκολα και η παραπομπή, για τα λόγια του Ιησού, γινόταν πάντοτε στη διατύπωση του Ματθαίου (ιθ' 21), όπου η οδηγία στον πλούσιο να πουλήσει τα πάντα και να τα δώσει στους φτωχούς προλογίστηκε με την επεξήγηση: «ει θέλεις τέλειος είναι». Από τις δεκάδες αποσπασμάτων που συνάντησα στους Πατέρες δεν βρήκα κανένα που να επισημαίνει τη διαφορά ανάμεσα στο κείμενο του Ματθαίου και σ' εκείνο του Μάρκου και του Λουκά.

Ήταν τόσο πλήρης η άρνηση ν' αναγνωριστεί η ύπαρξη άλλης εκδοχής εκτός από εκείνην του Ματθαίου, ώστε όταν ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, στο *Τις ο σωζόμενος πλούσιος;* παραθέτει εν εκτάσει στο κείμενό του, ως πηγή του, την αφήγηση

του Μάρκου για το συμβάν, παρεμβάλλει τη φράση του Ματθαίου «ει θέλεις τέλειος είναι» στο σημείο που αντιστοιχεί με το ιθ' 21 του Ματθ., χωρίς καμιά ένδειξη ότι οι λέξεις αυτές δεν υπάρχουν στον Μάρκο! (βλ. ECAPS 26 σημ. 82). Ο Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος φροντίζει μάλιστα να προτάξει την υποθετική πρόταση για ν' αποδείξει ότι ο Ιησούς *δεν* είπε απλώς στον πλούσιο: «πούλησε ό,τι έχεις», αλλά και επεκτείνει τα λόγια του Ιησού ώστε να δηλώνουν: «Σου θέτω το ζήτημα για ν' αποφασίσεις. Σου δίνω όλη τη δυνατότητα να διαλέξεις. Δεν σου επιβάλλω καμιάν αναγκαιότητα» (*Ομιλία Β' περί ανδριάντων 5*). Έτσι, παραθέτοντας τη δήλωση του Ιησού στην έγκυρη, ματθαϊκή μορφή της, οι Πατέρες μπόρεσαν να κάνουν χρήση της καθιερωμένης διάκρισης μεταξύ «εντολής» και «συμβουλής»: η εντολή να πουλήσει τα πάντα έγινε κυριολεκτικά «μια συμβουλή για την τελειότητα». (Από τα πάρα πολλά παραδείγματα, θα αναφέρω μόνο την *Epist.* 157. 23-39 του Αυγουστίνου). Και πιστεύω ότι είναι σωστό να πούμε ότι μετά την άνοδο του μοναστικού συστήματος τον 4ο αιώνα υπήρχε η τάση να εκλαμβάνεται η φράση «ει θέλεις τέλειος είναι» ως αναφερόμενη βασικά στην επιλογή του μοναστικού βίου: έτσι, όταν ο Ιερώνυμος προσπαθεί να πείσει τον πλούσιο φίλο του Ιουλιανό για τη σκοπιμότητα ν' απαλλαγεί απ' όλα τα υπάρχοντά του (και πάλι βεβαίως με βάση το κείμενο του Ματθαίου) είναι σαφές πως τον συμβουλεύει να γίνει μοναχός (*Epist.* 118, ειδ. §§ 4, 5, 6, 7,· πρβλ. *Epist.* 60.10)

Μπορούμε τώρα να επανέλθουμε στην ελεημοσύνη. Υπάρχουν άφθονες μαρτυρίες για την υψηλή αξία που αποδιδόταν στην ελεημοσύνη από τους πρώτους χριστιανούς στοχαστές, μαρτυρίες που είναι περιττό να παραθέσω. Θα σταθώ σε δύο αποσπάσματα, το ένα από έναν Λατίνο και το άλλο από έναν Έλληνα Πατέρα της Εκκλησίας, που και τα δύο τονίζουν τον εξιλαστικό χαρακτήρα της ελεημοσύνης και αποδεικνύουν έτσι τις εβραϊκές ρίζες της χριστιανικής σκέψης σ' αυτό το πεδίο. Ο Optatus, σε ένα έργο του πολεμικής κατά των Δονατιστών (III.3), είχε την ευκαιρία να κάνει νύξη για την ελεημοσύνη όταν μιλάει για την επίσκεψη ορισμένων απεσταλμένων του αυτοκράτορα (Μακάριος και άλλοι) στην Αφρική το 347, για να κάνουν φιλανθρωπικές διανομές κατ' εντολή του αυτοκράτορα Κωνστάντιου. Στην αρχή ισχυρίστηκε, στηριζόμενος στις Παροιμίες, κβ' 2, ότι ο Θεός είναι εκείνος που έκανε και τους πλούσιους και τους φτωχούς (μια ενδεικτική και χαρακτηριστική χρήση της χριστιανικής θρησκείας για τη δικαιολόγηση ενός καταπιεστικού κοινωνικού καθεστώτος), και ύστερα προχώρησε εξηγώντας πως ο Θεός είχε έναν πολύ σοβαρό λόγο για να καθιερώσει τούτη τη διάκριση: θα του ήταν βέβαια πέρα για πέρα δυνατό να επαινέσει αμέσως και τις δύο τάξεις, αλλά αν το έκανε, ο αμαρτωλός δεν θα είχε κανένα μέσο να εξιλεωθεί για τα σφάλματά του (*si ambobus daret, peccator quae sibi succurreret invenire non posset*). Για να δώσει πειστικότητα στην άποψή του, ο Optatus παραπέμπει τώρα σ' εκείνο που κατά τη γνώμη του ήταν άλλο ένα εμπνευσμένο και ιερό έργο, τον Εκκλησιαστικό (III. 30): ακριβώς όπως το νερό σβήνει τη φωτιά, έτσι και η ελεημοσύνη σβήνει το αμάρτημα (*sic eleemosyna extinguit peccatum*· ο Optatus παραπέμπει και στον Τωβίτ δ' 10· ιβ' 9). Αργότερα, η θεολογία της ελεημοσύνης – αν μπορώ να την ονομάσω έτσι – μπορεί να έγινε πιο εκλεπτυσμένη, αλλά όποτε γίνεται λόγος για ελεημοσύνη, σπάνια απουσιάζει η ιδέα ότι μπορεί να είναι μια επανόρθωση για αμάρτημα. Αυτό ισχύει ολοφάνερα για το δεύτερο παράδειγμα που είπα ότι θα δώσω για τη χριστιανική έννοια της ελεημοσύνης, από έναν Έλληνα Πατέρα της Εκκλησίας. Πρόκειται για ένα από-

σπασμα από το έργο του Κλήμεντος του Αλεξανδρέως, που συνήθως αναφέρεται με τον λατινικό τίτλο του, *Quis dives salvetur?*, και είναι η παλαιότερη διατριβή που δίνει λεπτομερή δικαιολόγηση της ατομικής ιδιοκτησίας από χριστιανούς, και αποτελεί ίσως το σπουδαιότερο πόνημα στο είδος του. Ο Κλήμης προβάλλει με ευφράδεια το επιχείρημα ότι η ελεημοσύνη μπορεί πράγματι να εξαγοράσει τη σωτηρία και αναφωνεί: «Τι υπέροχο εμπόριο! Τι θεϊκή συναλλαγή!» (32.1· πρβλ. 19. 4-6). Περιττό να πούμε ότι η ελεημοσύνη έπαιξε συχνά σημαντικό ρόλο στη μετάνοια (βλ. ECAPS 27 σημ. 89). Πολύ συχνά, ωστόσο, η προσφυγή στην ελεημοσύνη, αντίθετα πρός τη θαυμάσια σύσταση του Ιησού (Ματθ. στ' 1-4), φαίνεται ότι γινόταν ως μέσο αυτοδιαφήμισης: υπάρχει ένα ωραίο παράδειγμα στον Paulinus από τη Νόλα, *Epist.* 34. 2, 7, 10.

Η στάση των πρώτων χριστιανών απέναντι στην ιδιοκτησία, επομένως, εξελίχθηκε σε κάτι πολύ διαφορετικό από εκείνη του Ιησού – όπως άλλωστε ήταν φυσικό, όχι απλώς επειδή, με το πέρασμα του χρόνου, η εσχατολογική φύση των ιδεών του Ιησού έχασαν βαθμιαία την αρχική τους δύναμη, αλλά (όπερ και πολύ σπουδαιότερο) επειδή αυτή η εξέλιξη επιβλήθηκε στην Εκκλησία από ακαταμάχητες κοινωνικές πιέσεις. Η παραδοσιακή χριστιανική στάση που σκιαγράφησα υποστηρίχθηκε με μικρές μόνο αποκλίσεις απ' όλα ουσιαστικά τα μεγάλα ονόματα ανάμεσα τόσο στους Έλληνες όσο και στους Λατίνους Πατέρες (βλ. ECAPS 28-31). Ως τώρα βρήκα μόνο τρεις μερικές εξαιρέσεις ανάμεσα στους μη αιρετικούς συγγραφείς: τον Ωριγένη, τον Άγιο Βασίλειο και τον Άγιο Αμβρόσιο. Από αυτούς, ο πιο ενδιαφέρων είναι ο Αμβρόσιος, ασφαλώς ένας από τους πιο υψηλά ιστάμενους, από κοινωνική άποψη, πρώτους χριστιανούς Πατέρες: ήταν μέλος της συγκλητικής αριστοκρατίας, γιος ενός επάρχου πραιτωρίων στη Γαλατία και, ο ίδιος, την εποχή του διορισμού του στην επισκοπή του Μιλάνου το 374, χρημάτισε διοικητής της επαρχίας της Αιμιλίας και Λιγουρίας, της οποίας πρωτεύουσα ήταν το Μιλάνο. (Δεν γνωρίζω κανέναν άλλο Πατέρα που θα μπορούσε να θεωρηθεί κοινωνικά ίσος του, εκτός από τον Paulinus από τη Νόλα). Ωστόσο, ο Αμβρόσιος είναι κάθε άλλο παρά συνεπής στη στάση του προς τα δικαιώματα της ιδιοκτησίας· και ορισμένοι πρόσφατοι σχολιαστές της ευρωπαϊκής ηπείρου, στην αγωνιώδη προσπάθειά τους να τον σώσουν από τη φρικτή κατηγορία ότι πίστευε στον «κομμουνισμό» (μια μονογραφία, που εκδόθηκε το 1946, του J. Squitieri, έχει τίτλο *Il preteso comunismo di San Ambrogio!: Ο δήθεν κομμουνισμός του αγίου Αμβροσίου!*), έδωσαν μάλλον διαστρεβλωμένες ερμηνείες ορισμένων από τα συγγράμματά του[12]. Γεγονός είναι ότι σε ορισμένα χωρία ο Αμβρόσιος δείχνει να τον βασανίζει πολύ το όλο θέμα των δικαιωμάτων της ιδιοκτησίας. Ωστόσο δεν παύει να ερμηνεύει αλληγορικά τη φράση του Ιησού που περιέχουν και τα τρία Συνοπτικά ευαγγέλια (Μάρκ. ι' 25· Ματθ. ιθ' 24· Λουκ. ιη' 25), ότι είναι ευκολότερο για μια καμήλα να περάσει από το μάτι μιας βελόνας παρά για έναν πλούσιο να εισέλθει στη βασιλεία του Θεού· ο Αμβρόσιος θα πει ότι η κάθε φτώχεια δεν είναι άγια, ούτε όλοι οι πλούσιοι είναι κατ' ανάγκην πηγή εγκλήματος, και ότι στους καλούς πλούσιους μπορεί να υπάρχει έρεισμα αρετής· και βέβαια παραδέχεται ότι η ελεημοσύνη είναι η μεγάλη πανάκεια μέσω της οποίας η διαφθορά των πλουσίων είναι δυνατόν να εξοβελιστεί: μόνον έτσι τα πλούτη μπορούν να γίνουν «τα λύτρα της ζωής ενός ανθρώπου» και «της σωτηρίας της ψυχής», διότι «η ελεημοσύνη εξαγνίζει από το αμάρτημα». Κι έτσι, όταν ο Αμβρόσιος λέει ότι ο Θεός είχε σκοπό να είναι όλη η γη και τα προϊόντα

της κοινό κτήμα όλων των ανθρώπων, και προσθέτει «sed avaritia possessionum iura distribuit» (αλλά η πλεονεξία χωρίζει τα δικαιώματα), δέχεται ωστόσο την υπάρχουσα κατάσταση, αρκεί ο ιδιοκτήτης να δίνει βοήθεια στους φτωχούς. Η στάση του φανερώνεται καλύτερα σ' ένα απόσπασμα του *De Helia et ieiunio* (76), όπου λέει στον αμαρτωλό να λυτρωθεί από τα αμαρτήματά του με τα χρήματά του, χρησιμοποιώντας έτσι ένα δηλητήριο για να νικήσει ένα άλλο – ο πλούτος είναι ο ίδιος ένα δηλητήριο, αλλά η ελεημοσύνη, που λυτρώνει από την αμαρτία, μετατρέπει τον πλούτο σε αντίδοτο της αμαρτίας!

Τα δικαίωματα της ιδιοκτησίας δεν φαίνεται να είχαν ενοχλήσει τον Άγιο Αυγουστίνο. Με χαρακτηριστική επινοητικότητα αντλεί ακόμα κι από την παραβολή του Λαζάρου ένα επιχείρημα υπέρ της δικής του άποψης: ο Λάζαρος, μας λέει, πήγε στους κόλπους του Αβραάμ· ε, λοιπόν, ο Αβραάμ ήταν πλούσιος! (*Epist.* 157. 23-4· πρβλ. *Serm.* XIV. 4 κλπ.). Όπως δείχνουν αυτό και άλλα αποσπάσματα, το επίπεδο της επιχειρηματολογίας σ' αυτόν τον τομέα δεν είναι πάντοτε υψηλό, και ορισμένοι μπορεί να νιώσουν κάποια συμπάθεια για τον Πελαγιανό που έστρεψε ένα από τα προσφιλή όπλα του Αυγουστίνου εναντίον του υποστηρίζοντας μια μεταφορική ερμηνεία του Αβραάμ στην Παραβολή (βλ. ECAPS 31 σημ. 112). Κάπου στον 4ο αιώνα οι φτωχοί ειδοποιούνται ότι δεν πρέπει να σκέφτονται ότι μπορούν να πάρουν την πρωτοβουλία και να *απαιτήσουν* έστω και το ελάχιστο αναγκαίο των μέσων συντήρησής τους από χριστιανούς που είχαν τεράστιες περιουσίες. Δύο αιώνες νωρίτερα ο Ειρηναίος, παραθέτοντας τον βιβλικό παραλληλισμό των Ισραηλιτών που «εγύμνωσαν τους Αιγυπτίους» τον καιρό της Εξόδου (Έξοδ. γ' 21-2· ια' 2· ιγ' 35-6), είχε εκφράσει κάποια συμπάθεια για τον άνθρωπο που, αφού αναγκάστηκε να εκτίσει χρόνια καταναγκαστικής εργασίας σε κάποιον άλλον, δραπετεύει συναποκομίζοντας μια μικρή μερίδα της περιουσίας αυτού του άλλου (*Έλεγχος και ανατροπή τής ψευδωνύμου Γνώσεως*, IV. 30.1-3). Τώρα όμως ο Γρηγόριος Νύσσης φροντίζει να δείξει πως καμιά τέτοια πρωτοβουλία δεν δικαιολογείται με την επίκληση του προηγούμενου τής «απογύμνωσης των Αιγυπτίων» στην Έξοδο (*Περί βίου Μωϋσ.* 2).

Αν παραβλέψουμε μερικά αποσπάσματα στα πρώτα ιουδαιοχριστιανικά συγγράμματα, μόνο στα στόματα αιρετικών βρίσκουμε μια πλήρη καταγγελία της ατομικής ιδιοκτησίας. Βεβαίως, τίποτα δεν γνωρίζουμε, συνήθως, για τα επιχειρήματά τους· όλες οι πληροφορίες μας προέρχονται από ορθόδοξες καταδίκες των απόψεών τους. Στην κατηγορία τούτη υπάρχουν τέσσερις ή πέντε τάσεις αιρετικής σκέψης από τους δεύτερο, τρίτο και τέταρτο αιώνες, που τις έχω ήδη αρκετά παρουσιάσει αλλού (ECAPS 32-3). Μπόρεσα ν' ανακαλύψω μόνο ένα διασωσμένο έργο που υποστηρίζει δια μακρών ότι και η απλή κατοχή πλούτου δημιουργεί μια τάση προς την αμαρτία και ότι πράγματι είναι προτιμότερο να παραιτείται κανείς από κάθε ιδιοκτησία του: πρόκειται για ένα έργο που γράφτηκε πιθανόν στην πρώτη δεκαετία του 5ου αιώνα, το *De divitiis* (Περί πλούτου), είτε από τον ίδιο τον αιρεσιάρχη Πελάγιο είτε από κάποιον μαθητή του. (Εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1890 και σχολιάστηκε πολύ τα τελευταία χρόνια: βλ. ECAPS 33-4 και σημ. 124-5). Θα πω μόνο ότι αν και η αξιόλογη τούτη διατριβή συνιστά την παραίτηση απ' όλη την περιουσία («μεταφέροντάς την έτσι από τη γη στον ουρανό»), δεν καταδικάζει ουσιαστικά τη «sufficientia» (την επάρκεια), και μάλιστα θεωρεί τον πλούτο όχι σαν εν ενεργεία αμάρτημα αλλά σαν κάτι που μπορεί να καταλήξει σε αμάρτημα. Το πιο ριζοσπα-

στικό απόσπασμα προσχωρεί ώς το σημείο να θεωρεί την ύπαρξη των λίγων πλουσίων ως την αιτία που υπάρχουν τόσο πολλοί φτωχοί, και συνεχίζει: «Βγάλτε από τη μέση τους πλούσιους και δεν θα βρείτε πια φτωχούς» (12.2)! Δεν υπάρχει, ωστόσο, ούτε μια λέξη που να υποδηλώνει ότι τούτος ο επαθυμητός σκοπός μπορεί να επιτευχθεί με κάτι άλλο εκτός από τη θρησκευτική πειθώ· και – κάπως παράδοξα ίσως – δεν υπάρχει παρώθηση στον «πρωτογενή κομμουνισμό» (αν μπορώ να τον ονομάσω έτσι) της πρώτης αποστολικής κοινότητας της Ιερουσαλήμ, και μάλιστα καμιά συνηγορία υπέρ της κοινοκτημοσύνης, έστω και ως θεωρητικό ιδεώδες. Δεν γνωρίζω καμιά μαρτυρία ότι κάποιος Πελαγιανός υποστήριξε ποτέ τη μεταρρύθμιση των επίγειων θεσμών. Θα προσθέσω μόνο ότι τούτο το έργο, το *Περί πλούτου*, παρά τα μερικά εξυπνότατα επιχειρήματα και τη συνηθισμένη πληθωρική ρητορική, μου φαίνεται μια πολύ καλύτερη προσέγγιση στη σκέψη του Ιησού, όπως αυτή εκφράζεται στα συνοπτικά Ευαγγέλια (του Λουκά ιδιαίτερα), από, πάντως, το κυριότερο έργο της ορθόδοξης πλευράς, του Κλήμεντος το *Τις ο σωζόμενος πλούσιος;*, από το οποίο παρέθεσα πιο πάνω αποσπάσματα. Ο Κλήμης δεν διστάζει να κάνει χρήση του επιχειρήματος (κεφ. 13), ότι μόνο αν ένας άνθρωπος έχει κάποια περιουσία μπορεί να κάνει τα πράγματα που ζητάει ο Κύριος: να ταΐσει τους πεινασμένους και να ξεδιψάσει τους διψασμένους, να ντύσει τους γυμνούς και να φιλοξενήσει τους άστεγους – όπως ο Ζακχαίος και άλλοι φιλοξένησαν τον ίδιο τον Κύριο (Λουκ. ιθ′ 1-10). «Τι μοιρασιά (*κοινωνία*) θα έμενε μεταξύ των ανθρώπων», ρωτάει, «αν κανένας δεν είχε τίποτα;» (Αυτό τουλάχιστον δεν είναι τόσο άτονο, όσο το απόσπασμα όπου ο Αριστοτέλης, *Πολιτικά* II.5, 1263^{b} 5-14, διατείνεται ότι η γλυκύτατη ευχαρίστηση να κάνεις κάποιο ευεργέτημα σε φίλους ή ξένους ή συντρόφους είναι δυνατή μόνον όταν υπάρχει ατομική ιδιοκτησία – λές και η γενναιοδωρία ή η απλοχεριά μπορεί να εκφραστεί μόνο με τη μορφή υλικών ωφελημάτων). Αλλά το κύριο όπλο του Κλήμεντος στη διαμάχη αυτή, όπως τόσο συχνά αλλού, είναι η προσφυγή στην αλληγορική μέθοδο ερμηνείας που επινόησαν εθνικοί Έλληνες σοφοί στην κλασική περίοδο και που την τελειοποίησε ο Ελληνιστικός Ιουδαϊσμός ως προς την Παλαιά Διαθήκη (ο Φίλων δίνει μερικά έξοχα παραδείγματα)· ο τύπος αυτός εξηγητικής ήκμασε υπερβολικά ιδιαίτερα στην Αλεξάνδρεια (βλ. ECAPS 35 σημ. 128). Οι Πατέρες της Εκκλησίας γρήγορα κατάλαβαν ότι οποιαδήποτε αδέξια φράση στην Αγία Γραφή μπορούσε άνετα να ερμηνευθεί αλληγορικά· και μερικές φορές προχώρησαν στα άκρα με τις εφευρετικές τους εφαρμογές αυτής της τεχνικής[13]. Όποιος δεν είναι ήδη εξοικειωμένος μέχρι βαρεμού σε ασκήσεις αυτού του είδους μπορεί να βρει αθώα διασκεδαστικό το απόσπασμα στο οποίο ο Άγιος Αυγουστίνος, σ' ένα από τα αντι-μανιχαϊκά έργα του (*Contra Faust. Manich.* XXII. 48-59), ασχολείται με το σχληρό πρόβλημα της Ραχήλ και των μανδραγορών, στη Γένεση λ′ 14-18. (Στο αποκορύφωμα αυτής της συναρπαστικής ιστορίας, όπως ξέρουμε, ο πατριάρχης Ιακώβ επιστρέφει το εσπέρας από το χωράφι ύστερα από ολοήμερη κοπιαστική δουλειά, και τον υποδέχεται στο κατώφλι η μεγαλύτερη και ασχημότερη από τις δύο γυναίκες του και του λέει με αναίδεια: «"Πρός εμέ θέλεις εισέλθει, διότι σε εμίσθωσα τωόντι με τους μανδραγόρας του υιού μου". Και εκοιμήθη μετ' αυτής εκείνην την νύκτα», με αποτέλεσμα να γεννηθεί ο Ισσάχαρ). Θα ήταν όμως λάθος να τελειώσουμε τούτη τη σύντομη ματιά στην αλληγορική ερμηνεία της Γραφής από τους χριστιανούς με μια νότα ελαφρότητας. Μια τέτοια ερμηνεία μπορεί να έχει επίσης τρομερές συνέπειες, όπως όταν ο Αυγουστίνος, σ' ένα άλλο από τα αλληγορικά του πετάγματα, διαστρέβλωσε ανέντιμα τη σημασία

των λέξεων «και ανάγκασον αυτούς να εισέλθωσι», που συναντάμε στην παραβολή του μεγάλου δείπνου στο κατά Λουκάν Ευαγγέλιο (ιδ' 16-24), για να δικαιολογήσει τον διωγμό των θρησκευτικώς διαφωνούντων, ερμηνεύοντας το «οδούς και φραγμούς» (στην εντολή προς τον δούλο «έξελθε εις τας οδούς και φραγμούς και ανάγκασον εισελθείν»), αλληγορικά σε «αιρέσεις και σχίσματα», εφοδιάζοντας έτσι τους μεσαιωνικούς διώκτες με μια ψεύτικη βιβλική βάση για τις δραστηριότητές τους, της οποίας αυτοί δεν εδίστασαν να κάνουν χρήση[14].

Η πρωτοχριστιανική στάση απέναντι στην ιδιοκτησία, όπως την περιέγραψα, σηκώνει κριτική από περισσότερες της μιας κατευθύνσεις, εντελώς άσχετα με το ξεκίνημά της από τη διδασκαλία του ιδρυτή του χριστιανισμού. Ξεχωρίζω δύο πλευρές όπου μπορούμε να δούμε τώρα ότι η στάση αυτή δεν είναι ικανοποιητική: πρώτον, ο υπερβολικά σημαντικός ρόλος που απέδιδε στην ελεημοσύνη· και δεύτερον, η ιδέα της ότι η επάρκεια πλούτου ήταν αρκετά αβλαβής, έστω κι αν μια περίσσεια ήταν επικίνδυνη.

Μέχρι εντελώς τελευταία, η αγαθοεργία (στην πιο υλική μορφή της, την ελεημοσύνη) ήταν αποδεκτή από τη μεγάλη πλειονότητα ως κάτι θαυμάσιο· και μόνο στη δική μας γενιά πάρα πολλοί είναι εκείνοι που άρχισαν να επικρίνουν σθεναρά την ίδια την αρχή της οργανωμένης αγαθοεργίας μέσα στην κοινότητα ως φάρμακο για τα κοινωνικά κακά, όχι μόνο επειδή παρέχει στον δωρητή μια ηθική δικαίωση για την προνομιακή θέση του, αλλά και επειδή ο δέκτης την αισθάνεται όλο και περισσότερο σαν κάτι ταπεινωτικό, σαν έναν εξευτελισμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας – ένα αίσθημα που, οφείλω να πω, το κατανοώ πλήρως. (Στη θεωρία του «Κράτους ευημερίας», όπως αυτή παρουσιάζεται, ο καθένας συνεισφέρει εφόσον μπορεί· και λαμβάνει ό,τι λαμβάνει όχι ως ελεημοσύνη αλλά ως κοινωνικό δικαίωμα – μια θεμελιακά διαφορετική αρχή). Η ελεημοσύνη, επομένως, για την οποία οι πρώτοι χριστιανοί περηφανεύονταν τόσο, εμφανίζεται σε πολλούς από μας σήμερα υπό ένα πολύ λιγότερο ελκυστικό φως απ' ό,τι στον καιρό τους και για πολλούς αιώνες κατόπιν. Ήταν προφανώς πολύ επιθυμητή ως μέσο για τη διαφύλαξη του κοινωνικού καθεστώτος, καθώς άμβλυνε τα έσχατα άκρα της φτώχειας που μπορούσαν να οδηγήσουν σε επαναστατικές εκρήξεις. Αλλά ήταν και κάτι παραπάνω: επέτρεπε στην εύπορη τάξη όχι απλώς να διατηρήσει τον πλούτο της χωρίς κανένα αίσθημα ενοχής, αλλά και να καυχιέται γι' αυτόν, περιβάλλοντάς τον με ένα ηθικό φωτοστέφανο προερχόμενο από τη χρήση του σε μικρή αναλογία (την οποία οι κάτοχοι του πλούτου όριζαν κατ' αρέσκειαν) για «αγαθοεργίες» που τη βοηθούσαν να εξασφαλίσει τη σωτηρία της. Κι αν ακόμα η αγαθοεργία δεν αποτελούσε μέρος της κληρονομιάς που άφησε στον χριστιανισμό ο ιουδαϊσμός, και που συνιστούσε ο ίδιος ο Ιησούς, η Εκκλησία ασφαλώς θα αναγκαζόταν να την εφεύρει.

Η άλλη κριτική μου για τη στάση του πρώιμου χριστιανισμού απέναντι στην ιδιοκτησία, είναι ότι η ιδέα της «επάρκειας» περιουσίας, κάθε φορά που καθιερωνόταν, αφηνόταν πάντοτε αόριστη και δεν προσδιοριζόταν παρά με κάποια ασάφεια, όπως «non plus quam necesse est» (όχι περισσότερο απ' ό,τι είναι αναγκαίο), με αποτέλεσμα ο καθένας, εκτός ίσως από το αρχαίο ισοδύναμο του πολυεκατομμυριούχου, να νιώθει ότι δεν έχει περίσσεια. Ο Πλίνιος ο Νεότερος ισχυριζόταν ότι δεν είχε παρά μια «μέτρια περιουσία» (Sunt quidem omnino nobis modicae facultates, *Epist.* II. iv.3). ωστόσο, δεν μπορεί να είχε πολύ λιγότερα από 20 εκατομμύρια σηστέρτια και λογιζόταν ανάμεσα στις δυο τρεις δωδεκάδες από τους πλουσιότερους

Ρωμαίους που συμβαίνει να γνωρίζουμε για την περίοδο της Ηγεμονίας[15], έστω και αν η περιουσία του ήταν μόλις μεγαλύτερη από το ένα δέκατο πέμπτο ή το ένα εικοστό εκείνης που αποδίδεται στους πλουσιότερους απ' όλους τους ανθρώπους, οι οποίοι ήταν ίσως κάτοχοι 300 ή και 400 εκατομμυρίων – και που κι αυτοί δεν επλησίαζαν σε πλούτο τις μεγάλες αυτοκρατορικές οικογένειες. Οι μεγάλες περιουσίες έγιναν ακόμα μεγαλύτερες στον 4ο και στον 5ο αιώνα, και στους καιρούς εκείνους ήταν ακόμα ευκολότερο για τους ευκατάστατους να νιώθουν ότι ήταν κάτοχοι μόνο «μέτριων περιουσιών». Τέσσερις στίχοι σ' ένα ποίημα του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού αξίζουν να αναφερθούν: «Πέταξε όλα όσα έχεις, και έχε μόνο τον Θεό, διότι είσαι ο διανεμητής του πλούτου που δεν ανήκει σε σένα. Αν όμως δεν θέλεις να τα δώσεις όλα, δώσε τα περισσότερα· κι αν ούτε τούτο μπορείς, τότε κάνε μια ευλαβή χρήση του περισσεύματός σου» (*τοις περιττοίς ευσέβει, Έπη δογματικά*, II. 33. 113-16). Την επίδραση που είχε μια τέτοια συμβουλή στους περισσότερους πλούσιους εύκολα τη φαντάζεται κανείς.

★ ★ ★ ★ ★

Καιρός ν' ανακεφαλαιώνουμε. Γιατί ο πρώιμος χριστιανισμός απέτυχε τόσο παταγωδώς να επιφέρει κάποια σημαντική αλλαγή για τη βελτίωση της Ελληνορωμαϊκής κοινωνίας; Γιατί η δουλεία και οι συγγενικές μορφές ανελεύθερης εργασίας όπως το *colonatus* συνεχίζονται, χωρίς ο χριστιανισμός ν' αντιλαμβάνεται καν ότι ήταν κακά καθεαυτά και ότι έτειναν ν' αποκτηνώσουν και τους δούλους και τους κυρίους; Γιατί, όταν η αυτοκρατορία έγινε επίσημα χριστιανική, τον 4ο αιώνα, οι ακραίες εκφάνσεις του πλούτου και της φτώχειας στον Ρωμαϊκό κόσμο (και ειδικά στη Δύση) έγιναν ακόμα μεγαλύτερες, με αμύθητα πλούτη να συγκεντρώνονται στα χέρια της τάξης των συγκλητικών, ενώ η φορολογία γινόταν αναμφισβήτητα πιο καταπιεστική; Γιατί τα βασανιστήρια εξαπλώνονταν ακόμα περισσότερο, και οι τιμωρίες γίνονταν ακόμα σκληρότερες με, επιπλέον, τη βάρβαρη μέθοδο του ακρωτηριασμού;

Η στερεότυπη απάντηση σε όλα τούτα τα ερωτήματα (πολλά από τα οποία εξετάστηκαν σε άλλα μέρη του παρόντος βιβλίου) είναι γνωστή σε όλους μας: ο ίδιος ο Ιησούς και οι πρώτοι χριστιανοί ενδιαφέρονταν αποκλειστικά για τις σχέσεις μεταξύ ανθρώπου και ανθρώπου, ή ανθρώπου και Θεού, και όχι για τους κοινωνικούς, οικονομικούς ή πολιτικούς *θεσμούς* – για τις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και ανθρώπων, αν μπορώ να χρησιμοποιήσω αυτή την έκφραση. Η απάντηση δεν μου φαίνεται πολύ σοβαρή, ακόμα και στην κυριολεξία της, διότι αν και οι συγγραφείς της Καινής Διαθήκης (όπως και οι πρώτοι Πατέρες) συγκεντρώνουν την προσοχή τους σε ζητήματα ατομικής ηθικότητας και δεν επιχειρούν να ορίσουν έναν γενικό κώδικα οικονομικής ή πολιτικής συμπεριφοράς, ωστόσο κάνουν μια σειρά διακηρύξεις πάνω σε πολιτικά και οικονομικά θέματα, τις οποίες η Εκκλησία αποδέχτηκε δεόντως ως ιερούς και εμπνευσμένους κανόνες: το ολέθριο εκείνο του Αποστόλου Παύλου «αι δε ούσαι εξουσίαι υπό του Θεού είναι τεταγμέναι», που παρέθεσα προηγούμενα, είναι μια μόνο από τις πολλές τέτοιες διακηρύξεις. Μια μορφή αυτού που ονόμασα «στερεότυπη απάντηση» είναι ότι πρέπει να σκεφτόμαστε με βάση τη σωτηρία ή την αναμόρφωση του «ατόμου» – μια ανιαρή σύγχρονη αφαίρεση που θα έλεγε κανείς πως φτιάχτηκε για να παραπλανεί: αυτό γίνεται συχνά φανερό αν την αντικαταστήσουμε μ' εκείνο που πραγματικά σημαίνει: «όλων των ατόμων», ή «του

καθενός ατόμου». Όσοι λένε ότι το «άτομο» και όχι οι κοινωνικοί θεσμοί είναι εκείνο που χρειάζεται ν' αλλάξει προς το καλύτερο υποστηρίζουν στην πράξη την αναβολή της μεταρρύθμισης μέχρις ότου όλα τα άτομα, ή πάντως η μεγάλη τους πλειονότητα, υποστούν την αναγκαία βελτίωση – ένα έξυπνο και συγκαλυμμένο επιχείρημα για να μένουν τα πράγματα όπως έχουν. Οι σπουδαστές της ελληνικής σκέψης είναι τυχεροί, διότι η συσκοτιστική αυτή έννοια του «ατόμου» σπάνια εμφανίζεται στην αρχαιότητα, και μάλιστα δεν μπορεί σχεδόν να εκφραστεί στην ελληνική ή, για το προκείμενο θέμα, στη λατινική.

Μήπως όμως η παραδοσιακή χριστιανική στάση που σκιαγράφησα δίνει ικανοποιητική απάντηση στα ερωτήματά μου, έστω κι αν είναι συναρμοσμένη με τέτοιον τρόπο ώστε να ξεφορτώνεται τα δυσάρεστα εκείνα γνωρίσματα της πρωτοχριστιανικής σκέψης, όπως ήταν η αποδοχή της δουλείας και της πολιτικής απολυταρχίας που πάμπολλοι χριστιανοί σήμερα δεν είναι διατεθειμένοι να εγκρίνουν; Αυτό είναι βέβαια ζήτημα γνώμης. Θα πω μόνο ότι, κατά τη δική μου γνώμη, ακριβώς η αποκλειστική συγκέντρωση της προσοχής των πρώτων χριστιανών στις προσωπικές σχέσεις μεταξύ ανθρώπου και ανθρώπου, ή ανθρώπου και Θεού, και η πλήρης αδιαφορία τους, ως χριστιανών, για τους θεσμούς του κόσμου μέσα στον οποίο ζούσαν, εμπόδισε τον χριστιανισμό να έχει μεγάλη ευεργετική επίδραση ακόμα και στις σχέσεις μεταξύ ανθρώπου και ανθρώπου. Πιστεύω ότι οι σχέσεις *μεταξύ ανθρώπου και ανθρώπου* σε κάθε οργανωμένη ανθρώπινη κοινωνία καθορίζονται αυστηρά από τις σχέσεις *μεταξύ ανθρώπων και ανθρώπων* – μεταξύ των διαφόρων κρατών, και μεταξύ των διαφόρων ομάδων (των τάξεων πάνω απ' όλα) μέσα στα κράτη, σχέσεις που τις διέπουν κατά κανόνα κριτήρια πολύ διαφορετικά από εκείνα που έχουν εφαρμογή μεταξύ ανθρώπου και ανθρώπου. Έχει συχνά διαπιστωθεί ότι ο χριστιανισμός έχει ολοφάνερα αποτύχει να αποτρέψει τον πόλεμο μεταξύ εθνών. Στην Εκκλησία χρειάστηκε πολύς χρόνος για ν' αναπτύξει ένα δόγμα περί «δικαίου πολέμου», ενώ και αυτή ακόμα η πρώιμη Ρωμαϊκή Δημοκρατία είχε ένα δόγμα περί «bellum iustum», παράγωγο της αρχής του φητιάλιου (ειρηνοποιού) δικαίου: ότι κανένας πόλεμος δεν ήταν αποδεκτός από τους Ρωμαϊκούς θεούς, εκτός αν ήταν αμυντικός, αν διεξαγόταν για την προστασία της Ρώμης ή των συμμάχων της – κι αυτός όμως επικρίθηκε αυστηρά από τον Κικέρωνα ως το μέσον διά του οποίου οι Ρωμαίοι έδιναν στην επιθετικότητά τους επίφαση νομιμότητας (βλ. ECAPS 36-7 και σημ. 130-1). Και το δόγμα όμως του δίκαιου πολέμου δεν πέτυχε πολλά πράγματα, διότι κάθε χώρα που τραβάει για πόλεμο μπορεί πάντοτε να τον δικαιολογεί εύκολα στον εαυτό της. Όσο για τον ταξικό αγώνα, δεν βλέπω τις Χριστιανικές Εκκλησίες να έχουν κάνει κάτι περισσότερο από το να εκφράζουν κατ' αρχήν τη θλίψη τους γι' αυτόν ή να αγνοούν την ίδια την ύπαρξή του· και πολύ συχνά έχουν εγκρίνει ρητά το υφιστάμενο κοινωνικό και οικονομικό καθεστώς στην ωμότερη έκφανσή του. Για να αναφέρω έναν πασίγνωστο αγγλικανικό ύμνο[16]:

The rich man in his castle,
The poor man at his gate,
God made them, high or lowly,
And order'd their estate.*

* Ο πλούσιος στον πύργο του/ Ο φτωχός στου πλούσιου τη θύρα/ Ο Θεός τους έπλασε, ανώτερους ή ταπεινούς/ και όρισε το έχειν τους.

Η εγκύκλιος του Πάπα Πίου ΙΑ' *Quadragesimo anno*, του 1931, παραδέχεται ότι ο ταξικός αγώνας υπήρξε ένας σοβαρός κίνδυνος πριν σαράντα χρόνια, αλλά προσθέτει ότι ο κίνδυνος αυτός έχει σε μεγάλο βαθμό διαλυθεί από το *Rerum novarum* του Λέοντα ΙΓ' – μια γνώμη που δεν επιβεβαιώθηκε από τα γεγονότα τών μετά το 1931 χρόνων: ούτε καν η άνοδος του φασισμού, όσο διάρκεσε, θα μπορούσε να στηρίξει αυτόν τον ισχυρισμό. Περιττό να πούμε ότι υπήρξαν λίγες εντυπωσιακές ατομικές εξαιρέσεις μέσα στις Εκκλησίες που διαχώρισαν τις ευθύνες τους από την επίσημη πολιτική, από τον John Ball το 1381 ώς τον Camilo Torres στις μέρες μας[17].

Όταν οι πρώτοι Εβραίοι προφήτες, ή ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, επιχείρησαν να διατυπώσουν ένα όραμα της δίκαιης κοινωνίας, σκέφτηκαν πριν απ' όλα με βάση το Ισραηλινό έθνος ή την Ελληνική πόλη: για τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη η κοινωνία καθεαυτήν έπρεπε πρώτα πρώτα να είναι ηθική, να έχει σωστούς θεσμούς, για να μπορέσουν οι άνθρωποι να ζουν καλά μέσα σ' αυτήν. Οι διάδοχοί τους, και στις δύο περιπτώσεις, έτειναν να απελπίζονται ότι θα μπορούσαν να πλάσουν μια δίκαιη κοινωνία: γι' αυτούς, είτε ο ατομικός άνθρωπος (ο στωικός, ιδιαίτερα) έπρεπε να ανακαλύψει πώς να ζει καλύτερα την προσωπική του ζωή μέσα σ' έναν αδιάφορο, αν όχι εχθρικό κόσμο, είτε υπήρχε μια Μέλλουσα Καλή Εποχή, αλλά αυτήν θα την έφερνε κάποιος υπερφυσικός παράγοντας. Στην τελευταία αυτή περίπτωση μπορούσε κανείς να παρηγοριέται φανταζόμενος (όπως στην εβραϊκή Αποκαλυπτική) ότι κατά κάποιον μυστηριώδη τρόπο το επιθυμητό αποτέλεσμα έχει ήδη επιτευχθεί: το απόσπασμα από το Μεγαλυνάριον που παρέθεσα πιο πάνω προσφέρει ένα καλό παράδειγμα. Η χρήση του μέλλοντος χρόνου – «*Θα* κρημνίση δυνάστας από θρόνων, και *θα* υψώση ταπεινούς. Πεινώντας *θα* εμπλήση από αγαθά, και πλουτούντας *θα* εξαποστείλη κενούς» – θα μπορούσε να δημιουργήσει μια πολύ διαφορετική ατμόσφαιρα: θα μπορούσε να υποδείξει την κατεύθυνση προς την κοινωνική αλλαγή αντί την αποδοχή της κατεστημένης τάξης πραγμάτων. Αλλά οι θεσμοί της κοινωνίας ήταν (όπως είπα) οι σχέσεις μεταξύ *ανθρώπων και ανθρώπων*· και ο χριστιανός, σαν χριστιανός, δεν ενδιαφερόταν γι' αυτούς και δεν υπήρχε τίποτα που να τον εμποδίσει να είναι ένας τέλειος πολιτικός κονφορμιστής. Ανέφερα ήδη την εντολή του Αποστόλου Παύλου στους χριστιανούς να υποτάσσονται στις πολιτικές αρχές, ως «εξουσίας υπό του Θεού τεταγμένας»: εξίσωνε την αντίσταση σ' αυτές με την αντίσταση κατά της επιταγής του Θεού, πράγμα που κατ' ανάγκην συνεπαγόταν καταδίκη.

Τη στιγμή αυτή βρίσκεται σε εξέλιξη μια συζήτηση μεταξύ χριστιανών για το αν (για να μεταχειριστώ τη γλώσσα που έχω ήδη χρησιμοποιήσει) δεν είναι ίσως απόλυτα αναγκαίο να αναμορφωθούν οι σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και ανθρώπων – ιδιαίτερα οι σχέσεις μεταξύ κρατών και μεταξύ τάξεων μέσα στα κράτη – για να πάψουν οριστικά να στρεβλώνονται και να βλάπτονται οι σχέσεις ανθρώπου προς άνθρωπο. Από τις σχέσεις αυτές μεταξύ ανθρώπων και ανθρώπων, θεωρώ ότι κεντρικό ρόλο παίζουν οι σχέσεις ιδιοκτησίας, συμπεριλαμβανομένων, ιδιαίτερα, της ατομικής ιδιοκτησίας και του τρόπου οργάνωσης της παραγωγής. Όσοι από μας παρακολουθούν απέξω τη διαμάχη στα εσωτερικά των Εκκλησιών ίσως νομίσουν ότι η προσεκτική μελέτη των όσων διαδραματίσθηκαν στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, τόσο στη σφαίρα των ιδεών όσο και στην πραγματική κοινωνική ζωή, μπορούν να ρίξουν κάποιο φως στα σημερινά προβλήματα και στις σημερινές αμφι-

σύητήσεις, και κατά συνέπεια να ασκήσουν μιαν ισχυρή επίδραση στο μέλλον του ανθρώπου.

5

Η ιδεολογία των θυμάτων του ταξικού αγώνα

Ας στραφούμε τώρα σε κάτι πολύ διαφορετικό: στην ιδεολογία και στην προπαγάνδα της άλλης όχθης του ταξικού αγώνα – των υφιστάμενων την εκμετάλλευση και των καταπιεζόμενων, των δούλων πάνω απ' όλα. Η δυσκολία εδώ είναι ότι σπανίζουν οι μαρτυρίες, ακόμα και για τους ταπεινότερους *πολίτες*. Για τη μεγάλη περίοδο της Ελληνικής ιστορίας, στους πέμπτο και τέταρτο αιώνες π.Χ., υπάρχει βέβαια κάποια δημοκρατική προπαγάνδα, που τονίζει την ικανότητα του φτωχού πολίτη, όσο και του πλούσιου, να συμμετέχει στη διοίκηση του κράτους: αυτό μπορεί να συγκριθεί με μερικά από τα επιχειρήματα που προβάλλονταν στην Αγγλία του 17ου αιώνα, ιδιαίτερα τη συμβολή των Ισοπεδωτικών (Levellers) στις συζητήσεις στο Putney (συνοικία του Λονδίνου) το 1647. (Οι συζητήσεις αυτές, που διασώθηκαν στα Έγγραφα Clarke, μπορούν να διαβαστούν εύκολα στο βιβλίο του Woodhouse, *PL*[2])[1]. Για τον ιστορικό της αρχαίας Ελλάδας οι συζητήσεις αυτές είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσες, διότι το μέγα ερώτημα που έμπαινε ήταν ακριβώς αυτό που χώριζε τους Έλληνες ολιγαρχικούς από τους δημοκρατικούς: έπρεπε, άραγε, τα πολιτικά δικαιώματα να περιορίζονται αυστηρά (όπως επιθυμούσαν, λογουχάρη, ο Cromwell και ο Ireton) σε ανθρώπους με μεγάλη περιουσία; «Το μόνο και κύριο πράγμα που με κάνει να πάρω τον λόγο», είπε ο Ireton, «είναι το ενδιαφέρον μου για την ιδιοκτησία» (Woodhouse, *PL*[2] 57)[2]. Αλλά ακόμα και ορισμένοι από τους Ισοπεδωτικούς (αν και, πιθανώς, όχι η μεγάλη πλειονότητα) υποστήριξαν την άποψη ότι οι μισθωτοί εργάτες και υπηρέτες, εφόσον είναι πολύ εξαρτημένοι από τα αφεντικά τους, δεν πρέπει να απολαύουν του δικαιώματος της ψήφου (βλ. III. 6, ώς το τέλος). Ένα μεγάλο μέρος της διασωσμένης ελληνικής γραμματείας που έχω εδώ υπόψη μου είτε υπερασπίζεται την υπόθεση της δημοκρατίας (φυσικά, μόνο ανάμεσα σε πολίτες), είτε απλώς, όπως ο Σόλων, καλεί τους ισχυρούς να μετριάσουν τις αποκλειστικές και αναιδείς αξιώσεις τους και ν' αναγνωρίσουν, σύμφωνα με την περίφημη φράση του συνταγματάρχη Rainborough, στο Putney, ότι «κι ο πιο φτωχός έχει μια ζωή να ζήσει, όπως κι ο ισχυρότερος» (βλ. Woodhouse, *PL*[2] 53). Ουσιαστικά, όλο τούτο το ελληνικό υλικό έχει κάτι που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε αστική ατμόσφαιρα· και πράγματι σημαντικό μέρος του προέρχεται από τους *μέσους* (τα άτομα με μέτρια περιουσία) που είναι τόσο προσφιλείς στον Αριστοτέλη και σε άλλους, από τους οποίους ο Σόλων αποτελεί ένα έξοχο παράδειγμα. Περιττό να πούμε ότι δεν μπορεί να γίνει λόγος για μαζική απελευθέρωση δούλων, εκτός αν αυτοί παρουσιαστούν εθελοντικά για υπηρεσία στον στρατό ή στο ναυτικό σε περίπτωση «εθνικής ανάγκης»[3]. Ο Αριστοφάνης στους *Βατράχους* (στίχοι 190-1· πρβλ. 33-4, 693-4) βάζει τον Χάροντα να αρνιέται να διαπορθμεύσει με τη λέμβο του από τη Στύγα ένα δούλο, εκτός αν αυτός «είχε πολεμήσει στη ναυμαχία» – των Αργινουσών το 406, όπου αρκετοί Αθηναίοι δούλοι βοήθησαν ως κωπηλάτες των σκαφών του Αθηναϊκού στόλου (κάτι που δεν έκαναν ποτέ σε ομαλούς καιρούς) και ανταμείφθηκαν με την απόκτηση της ελευθερίας τους.

Ένα μέρος των γραπτών υλικών από τον Ελληνικό κόσμο στα οποία μπορούμε ν' αναγνωρίσουμε τη βγαλμένη από τα βάθη της καρδιάς κραυγή των καταπιεσμένων μπορεί να θεωρηθεί ως μη αυστηρά συνδεόμενο με το θέμα αυτού του βιβλίου, επειδή μόνο παρεμπιπτόντως είναι προϊόν ταξικού αγώνα: ένα τμήμα του είναι βασικά μια διαμαρτυρία κατά της *ξένης ηγεμονίας*· ένα άλλο είναι πρωτίστως μια *θρησκευτική* διαμαρτυρία· και ένα τρίτο είναι και τα δύο μαζί, όπως το βιβλίο της Αποκάλυψης και μερικά άλλα Αποκαλυπτικά συγγράμματα, εβραϊκά και χριστιανικά, συμπεριλαμβανομένου και του βιβλίου του Δανιήλ, χρονολογούμενου από το 167-163 π.Χ. (πιθανόν το 166-164), του παλαιότερου διασωσμένου τεκμηρίου, που γνωρίζω σε οποιαδήποτε γλώσσα, και που μπορεί δικαιολογημένα να χαρακτηριστεί ως «αντιστασιακή φιλολογία»[4]. Αλλά εγώ ο ίδιος δεν συμφωνώ βέβαια ν' αποκλειστούν τα περισσότερα από τα γραπτά μνημεία που ανέφερα. Όταν ο ιμπεριαλισμός οδηγεί άμεσα στην εκμετάλλευση ενός κατακτημένου λαού, ή πάντως των άμεσων παραγωγών του, προς όφελος των ξένων δυναστών, έχουμε μια κατάσταση που μοιάζει πολύ με ταξικό αγώνα· και, όπως έδειξα στον ορισμό της τάξης και του ταξικού αγώνα (II.2), επιπτώσεις είναι πιθανόν να δημιουργηθούν από τον ταξικό αγώνα μέσα στην καταπιεζόμενη κοινότητα – όπως συνέβη, λογουχάρη, στην Παλαιστίνη των Σελευκιδών, κι ακόμα περισσότερο στη Ρωμαϊκή Παλαιστίνη, όπου μερικά μέλη της εβραϊκής εύπορης τάξης ήταν «κώλος και βρακί» με τους Ρωμαίους κυρίους τους, και έτσι η μεγάλη ανταρσία των ετών 66-70 μ.Χ. στρεφόταν εν μέρει και κατά των εγχώριων Εβραίων καταπιεστών[5]. Ούτε μπορούν διαμαρτυρίες που είναι πρωτίστως θρησκευτικές στη μορφή (όπως τα βιβλία του Δανιήλ και η Αποκάλυψη) να αποκλειστούν από μια θεώρηση των απόψεων μιας τάξης η οποία υφίσταται την εκμετάλλευση, αν πάντως ένας από τους λόγους για την ίδια την ύπαρξή τους είναι η καταπιεστικότητα της ηγεμονικής δύναμης, όπως στις δύο περιπτώσεις που μνημόνευσα. Στην Αποκάλυψη (λχ. δ' 13· στ' 9-10· ιδ'· ιη'· ιθ' 2), η Ρώμη, υπό το σχήμα της «Βαβυλώνας», δέχεται άγρια επίθεση και φέρεται ως «μεθύουσα εκ του αίματος των αγίων, και εκ του αίματος των μαρτύρων του Ιησού» (ιζ' 6)· και όταν «ήλθεν εις ενθύμησιν ενώπιον του Θεού», αυτός «δίδει εις αυτήν το ποτήριον του οίνου του θυμού της οργής αυτού» (ιστ' 19) – μεγαλόπρεπα λόγια που παγώνουν το αίμα, στα οποία η ανήμπορη μανία των καταπιεζομένων, ανίκανων καθώς είναι να εκδικηθούν οι ίδιοι, βρίσκει ικανοποίηση στη βεβαιότητα της θεϊκής εκδίκησης.

Για κοντά έναν αιώνα οι μελετητές αφιέρωσαν μεγάλο μέρος της προσοχής τους στις λεγόμενες «Πράξεις των εθνικών Μαρτύρων της Αλεξάνδρειας», που διασώζονται μόνο σε αιγυπτιακούς παπύρους της περιόδου της Ρωμαϊκής Ηγεμονίας και δημοσιεύτηκαν στα τελευταία χρόνια[6]. Η μορφή των περισσότερων από τούτους τους παπύρους είναι ένα αντίγραφο, ή μάλλον ένα δήθεν αντίγραφο, των επίσημων πρακτικών από δίκες εξεχόντων Αλεξανδρινών, τους οποίους οι ερανιστές βλέπουν με τη μεγαλύτερη συμπάθεια, ενώ μαστιγώνουν ανεπιφύλακτα τη σκληρότητα των Ρωμαίων αυτοκρατόρων προς τη μεγάλη μητρόπολη της Αιγύπτου. Αυτά τα κείμενα εκπορεύονταν από τους ηγετικούς κύκλους της Αλεξάνδρειας, που ήταν και οι ίδιοι, βέβαια, μέλη μιας εκμεταλλεύτριας τάξης. Τα μνημονεύω εδώ απλώς και μόνο επειδή αποτελούν μιαν αγανακτισμένη προπαγάνδα εναντίον μιας ηγεμονικής δύναμης και προκάλεσαν το ζωηρό ενδιαφέρον των μελετητών. Μερικά από αυτά – τα *Acta* των Ισιδώρου και Λάμπωνος, και του Ερμαΐσκου – είναι συνάμα αγρίως

αντιεβραϊκά: δίνουν, υποθέτω, τα αρχαιότερα διασωσμένα παραδείγματα λαϊκής αντισημιτικής προπαγάνδας. Ο αντισημιτισμός ήταν ενδημικός στην Αλεξάνδρεια κατά την πρώιμη Ρωμαϊκή Ηγεμονία, διότι οι Εβραίοι εκεί είχαν δεχτεί διάφορα προνόμια από τον Ιούλιο Καίσαρα και τον Αύγουστο, τα οποία προκάλεσαν εχθροπάθεια και ζήλια από μέρους των Αλεξανδρινών. (Υπάρχει μια θαυμάσια ανάλυση της θέσης των Εβραίων στην Αίγυπτο κατά την Ελληνιστική και τη Ρωμαϊκή περίοδο από τον V. Tcherikover, *C.P. Jud.* I.1-111). Άλλα τεκμήρια αντι-ηγεμονικής προπαγάνδας (ανθελληνικής και αντιρωμαϊκής) έχουν συγκεντρωθεί από νεότερους συγγραφείς: περιλαμβάνουν μερικούς από τους *Σιβύλλειους Χρησμούς*, σε ελληνικούς εξαμέτρους, τον λεγόμενο *Χρησμόν του Κεραμέως*, που διασώθηκαν σε ελληνικούς παπύρους από την Αίγυπτο, και το *Δημοτικόν Χρονικόν*, ένα κείμενο σε αιγυπτιακή δημοτική· από ανατολικότερα ήρθε ο *Χρησμός του Υστάσπεος*, ένα περσικό έργο που διασώθηκε μόνο σε μερικές παραφράσεις στη λατινική από τον χριστιανό συγγραφέα Λακτάντιο, και το *Bahman Yasht*, ένα άλλο περσικό κείμενο, σε παχλεβί μετάφραση[7]. Τα περισσότερα από τούτα τα υλικά μάς φαίνονται παράξενα σήμερα. Όποιος θέλει να διαβάσει μερικά δείγματα μπορεί ν' αρχίσει με τους *Σιβ. Χρησμ.* III. 350-5, 356-80· και V. 155-78, 386-433, που προφητεύουν την καταστροφή της Ρώμης (πρβλ. VIII. 37-49, 81-106, 165), και τέσσερα άλλα χωρία από τους *Σιβύλλειους* IV. 115-39· και V. 137-54, 214-27, 361-85, που περιέχουν προφητείες συνδεόμενες με τους «ψευδο-Νέρωνες» που εμφανίστηκαν είκοσι χρόνια μετά τον θάνατο του Νέρωνα το 68[8].

Δεν πρέπει να παραλείψω να μνημονεύσω τρία αξιοσημείωτα κείμενα στη λατινική (το ένα, μια επιστολή σε λόγια γραφή, τα δύο άλλα, λόγοι πάλι σε λόγια γλώσσα) που αποκαλύπτουν κάποια αναγνώριση από τα μέλη της Ρωμαϊκής άρχουσας τάξης της νοοτροπίας των θυμάτων της Ρώμης – θα ήταν υπερβολή να μιλήσουμε για ειλικρινή «συμπάθεια» (πρβλ. IV.4 σημ. 13). Το μόνο που έχει σχέση με το ανατολικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας είναι η «επιστολή του βασιλιά Μιθριδάτη [VI Ευπάτορος του Ποντίου] προς τον βασιλιά Αρσάκη» [από την Παρθία], την οποία συνέταξε ο Σαλλούστιος και διασώθηκε ως απόσπασμα των *Ιστοριών* του (IV.69). Ο Μιθριδάτης αποδίδει στους Ρωμαίους «μια βαθιά ριζωμένη επιθυμία για κυριαρχία και εξουσία» ως «ένα πάγιο κίνητρό τους για να κάνουν πόλεμο ενάντια σ' όλα τα έθνη, σ' όλους τους λαούς και τους βασιλιάδες» (§ 5)· η επιστολή τούς αποκαλεί «κατάρα του κόσμου» (*pestis orbis terrarum*, § 17), τους κατηγορεί ότι έγιναν μεγάλοι «χάρη στην απόκοτη απάτη και στους απανωτούς πολέμους», και δηλώνει ότι θα καταστρέψουν τα πάντα ή θα αφανιστούν στην προσπάθειά τους αυτή (§§ 20-1). Σε μια φράση, που αντανακλά δίχως άλλο την πεποίθηση του ίδιου του Σαλλούστιου, ο βασιλιάς φέρεται να λέει: «Λίγοι άνθρωποι επιθυμούν την ελευθερία· ένα μεγάλο μέρος τους αρκούνται με δίκαιους κυρίους» (*pauci libertatem, pars magna iustos dominos volunt*, § 18). Τα άλλα δύο κείμενα είναι λόγοι τους οποίους βρίσκουμε στον Τάκιτο και αφορούν το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Κι αυτοί δείχνουν κάποιαν αναγνώριση της νοοτροπίας των καταπιεζομένων. Ο ένας είναι του φανατικού αντιρωμαίου βρετανού στρατιωτικού ηγέτη Calgacus (*Agric.* 30-2), που εικονίζεται να προσφωνεί τους άνδρες του πριν από τη μάχη τού «mons Graupius» (ίσως όχι πολύ νότια του Ίνβερνος στη βόρεια Σκωτία) το 83 ή 84 μ.Χ. Περιέχει προκλητικές φράσεις για «ελευθερία» που, κατά τον Τάκιτο, δεν είναι τίποτα περισσότερο από ρωμαϊκά στερεότυπα, και έχουν γραφεί με ψυχρό

χλευασμό εκ μέρους του· μια όμως παρατήρηση βρήκε απήχηση διαμέσου των αιώνων: όταν οι Ρωμαίοι, λέει ο Calgacus, «φέρνουν την ερήμωση, την ονομάζουν ειρήνη» (*ubi solitudinem faciunt, pacem appellant*, 30.6). Ο άλλος λόγος, στα *Χρονικά* I.17, εκείνος που ανέφερα κοντά στο τέλος του IV.4, ανήκει σ' έναν ηγέτη της ανταρσίας των λεγεώνων της Παννονίας το 14 μ.Χ., ονόματι Percennius, τον οποίο ο Τάκιτος περιγράφει ως πρώην αρχηγό μιας από τις θεατρικές κλίκες και τον παρουσιάζει ως ολέθριο δημαγωγό (βλ. ειδ. IV. 4 σημ. 13). Η πραγματική απέχθεια την οποία νιώθει ο Τάκιτος για κάθε «δημαγωγό» που άρεσε στα κατώτερα στρώματα των επαρχιών με το να εκφράζει εχθρικά αισθήματα προς τη Ρώμη ή τους κυβερνήτες της, εκδηλώνεται έντονα με το σύντομο αλλά πυκνό υβρεολόγιο (*Hist.* IV. 68) εναντίον του Ιουλίου Βαλεντίνου, ηγετικής προσωπικότητας στους Τρεβήρους, ο οποίος, σε μια συνέλευση, στη διάρκεια της γαλατικής εξέγερσης του 70 μ.Χ., «καταιώνιζε με βρισιές και μίσος τον Ρωμαϊκό λαό». Ο Τάκιτος δεν καταδέχεται να τα αναλύσει και αρκείται με την παρατήρηση ότι περιλάβαιναν «όλες τις αιτιάσεις που διατυπώνονται κατά κανόνα ενάντια στις μεγάλες αυτοκρατορίες», αιτιάσεις, τις οποίες, όταν δεν τις παρέρχεται απλώς με περιφρόνηση, τις θεωρεί ίσως τόσο πολύ γνωστές ώστε να μη χρειάζονται λεπτομερή εξήγηση. Το μόνο που θα κάνω εδώ είναι να αναφέρω σε μια σημείωση[9] λίγα παραδείγματα άλλων λόγων, που συνήθως χαρακτηρίζουν την υποταγή στη Ρώμη ως δουλεία, και που ο Τάκιτος ή ο Δίων Κάσσιος βάζουν στο στόμα ηγετών ανταρσίας κατά της Ρώμης.

Υπάρχει μια μορφή έκφρασης διαμαρτυρίας σχετιζόμενη ιδιαίτερα (αν και όχι αποκλειστικά) με τους δούλους, που αξίζει να προσεχτεί: ο μύθος. Ο Φαίδρος, ένας δούλος και απελεύθερος του αυτοκράτορα Αυγούστου, που έγραψε στα λατινικά κατά το πρώτο ήμισυ του 1ου αιώνα της χριστιανικής εποχής[10], έκανε μεγάλη χρήση των μύθων του Αισώπου, ενός άλλου πρώην δούλου, που έζησε πιθανόν στις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ.[11]. Ο Φαίδρος έχει ένα συναρπαστικό χωρίο στον Πρόλογο του τρίτου βιβλίου του, στίχοι 33-40. Λέει ότι θα εξηγήσει γιατί επινοήθηκε ο μύθος: είναι για να επιτρέψει στον δούλο να εκφράσει, σε συγκαλυμμένη μορφή, αισθήματα που δεν τολμούσε να τα φωνάξει από φόβο μην τιμωρηθεί! Και δεν ήταν μόνο δούλους που είχε κατά νου ο Φαίδρος ως μεταμορφωμένους ήρωες των μύθων. Ένας από τους μύθους αυτούς, για έναν βάτραχο που φοβόταν μια μάχη μεταξύ δύο ταύρων, αρχινά με τούτα τα λόγια: «Οι ταπεινοί ταλαιπωρούνται όποτε φιλονικούν οι ισχυροί» (*humiles laborant ubi potentes dissident*, I.30.1). Και στο τέλος του επιλόγου του τρίτου βιβλίου του παραπέμπει στον Ennius: «Είναι ιεροσυλία για έναν πληβείο (*plebeius*) να γκρινιάζει δημοσία» (III. *Epil.* 34). Ένας άλλος μύθος, που σκοπεύει ν' αποδείξει «πόσο γλυκιά είναι η λευτεριά», μιλάει για έναν λύκο που ήταν έτοιμος να πειστεί από τον σκύλο να υπηρετήσει τον κύριό του, όταν αντιλήφθηκε ότι ο σβέρκος του σκύλου ήταν γδαρμένος από μια αλυσίδα· κατάλαβε τι σήμαινε αυτό και αρνήθηκε ν' ακολουθήσει τον σκύλο στη σκλαβιά (III.7· πρβλ. Babrius 100· *Fabulae Aviani* 37). Ο μύθος που μου αρέσει περισσότερο απ' όλους ασχολείται καθαρά όχι απλώς με τους δούλους αλλά με τους φτωχούς εν γένει (τους *pauperes*): ο Φαίδρος εισάγει σ' αυτόν με τα λόγια: «Μια αλλαγή στο πρόσωπο που ελέγχει το κράτος [αν μπορώ να μεταφράσω έτσι το *in principatu commutando*] δεν φέρνει στους φτωχούς καμιάν αλλαγή της κατάστασής τους αλλά μια αλλαγή κυρίου» (*nil praeter dominum* – αν έτσι ερμηνεύεται σωστά). Ο μύθος αυτός (I.15) μιλάει για έναν δειλό γεροντάκο που πηγαίνει τον γάιδαρό του για βόσκημα σ' ένα

λιβάδι, όταν ξαφνικά πλησιάζει μια εχθρική λεγεώνα. Ο γέρος παρακαλεί τον γάιδαρο να το βάλει στα πόδια μαζί του για να μην πιαστεί. Ο γάιδαρος όμως ρωτάει απλώς αν ο εχθρός θα τον βάζει να κουβαλάει δύο δεμάτια ταυτόχρονα· κι όταν ο κάτοχός του λέει ότι δεν νομίζει ότι θα το κάνουν, αυτός αρνιέται να κουνηθεί. «Τι με νοιάζει εμένα ποιανού υπηρέτης είμαι», λέει, «εφόσον θα κουβαλώ ένα δεμάτι κάθε φορά;». Ο Gerrard Winstanley εξέφρασε την ίδια περίπου άποψη το 1650, στην *Έκκληση σ' όλους τους Άγγλους*, όταν είπε για τους φτωχούς της Αγγλίας ότι αν πολεμήσουν και κατακτήσουν έναν ξένο εχθρό «είναι πιθανό να παραμείνουν και πάλι δούλοι, διότι οι ευγενείς θα έχουν τα πάντα... Γι' αυτό, λένε, "Μπορούμε εξίσου να ζήσουμε και υπό τον ξένο εχθρό δουλεύοντας για το μεροκάματο, όπως και υπό τους δικούς μας αδελφούς"»: βλ. τη συλλογή τών Hill και Dell (που παραθέτω στο VII. 2 σημ. 13) 387.

Οι «Αισώπειοι» μύθοι ήταν ένα λογοτεχνικό είδος αρκετά απλό ώστε να κεντρίζει τη φαντασία εκείνων που δεν είχαν την απαιτούμενη ανώτερη φιλολογική παιδεία για να κατανοήσουν ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής και λατινικής φιλολογίας· ακόμα και οι παντελώς στερούμενοι μόρφωσης μπορούσαν να συλλάβουν αμέσως το νόημά τους. Ο Κουϊντιλιανός, που έγραψε στη δεκαετία του 90 του 1ου αιώνα το κλασικό λατινικό εγχειρίδιο για τη ρητορική (*Institutio Oratoria*), παρατηρεί ότι οι *fabellae* ασκούν μια ιδιαίτερη γοητεία στους χωριάτες και στους αμόρφωτους (*ducere animos solent praecique rusticorum et imperitorum*, V. xi. 19). Θα έλεγε ασφαλώς τα ίδια και για τις παραβολές του Ιησού. Αλλά οι άρχουσες τάξεις της αρχαιότητας ήταν αρκετά έξυπνες ώστε να παραλάβουν τούτο το όπλο των υποτελών τους και να το στρέψουν μερικές φορές προς όφελός τους. Είναι πασίγνωστος ο μύθος του Menenius Agrippa, από τον *Κορολιανό* του Σαίξπηρ (I.i. 53-169), αν όχι από τον *Βίον Κορολιανού* του Πλουτάρχου (6.3-5) ή από τον Τίτο Λίβιο (II. xxxii. 8-12). Όσο κι αν είναι πλάσμα της φαντασίας ν' αποδίδεται στον εν λόγω ύπατο και στο έτος 494 π.Χ., ο μύθος αυτός είναι ο πιο ξακουστός απ' όλους τους μύθους που οικειοποιήθηκε η άρχουσα τάξη. Ανάμεσα στους άλλους μύθους που απέβλεπαν στο να κρατήσουν τους εργάτες στη θέση τους είναι και εκείνος ο τερπνός στον οποίο οι γάιδαροι καλούν τον Δία να τους απελευθερώσει από την κοπιαστική δουλειά τους: το επιμύθιο είναι ότι αυτό που το κάθε άτομο πρέπει να υπομένει δεν μπορεί να θεραπευτεί (είναι *αθεράπευτον*)[12].

Δεν ήταν δούλος, αλλά ένας ευρυμαθής άνθρωπος ο λόγιος της Ελληνιστικής περιόδου Δαφίδας (ή Δαφίτας) από την Τελμησσό της Λυκίας, που όχι μόνο εξύβρισε τους Ατταλίδες βασιλιάδες ως «λιμαρίδια (ρινίσματα) του θησαυροφυλακίου του Λυσίμαχου, που κυβερνούν τη Λυδία και τη Φρυγία», αλλά απευθυνόμενος κατευθείαν σ' αυτούς, τους αποκαλεί «*πορφυρίους μώλωπας*» (Στράβων, XIV.i. 39). Παρομοιάζει απλώς τους βασιλιάδες με τα σημάδια που αφήνει το μαστίγιο στη ράχη ενός ανθρώπου. Αυτό το κατάλαβε καλά ο Tarn, που φαίνεται να είναι εξαιρετικός γνώστης της κοινωνικής πραγματικότητας στην Ελληνική Ανατολή· αρκετοί όμως άλλοι μελετητές δεν πέτυχαν να συλλάβουν το γεγονός, ότι για τον Δαφίδα οι βασιλιάδες, ως καταπιεστές, *είναι* «πορφύριοι μώλωπες» στις ράχες των ανθρώπων, και υπέθεσαν ότι ο στίχος ισχυρίζεται ότι οι Ατταλίδες ήταν κάποτε δούλοι, «μελανιασμένοι από χτυπήματα» ή «από ραβδίσματα» (Hansen, και ο μεταφραστής των κλασικών εκδόσεων Loeb, H. L.Jones)· «είχαν μελανιασμένες ράχες και τότε, ή έπρεπε να είχαν» (Fontenrose)[13]. Ο Δαφίδας, εν παρόδω, λέγεται ότι πλή-

ρωσε με τη ζωή του για το έγκλημα καθοσιώσεως που διέπραξε: κατά τον Στράβωνα, σταυρώθηκε στο όρος Θώραξ, κοντά στη Μαγνησία επί του Μαιάνδρου.

Μερικές ευθείες και απροκάλυπτες επιθέσεις εναντίον αυτοκρατόρων, κατ' ανάγκην ανώνυμες, αναφέρονται εδώ κι εκεί. Στο V. 3 μνημόνευσα τους στυφούς στίχους που στήθηκαν στον ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης, στις αρχές του 6ου αιώνα, κι αποκαλούσαν τον Αναστάσιο «κοσμοχαλαστή αυτοκράτορα» και τον κατηγορούσαν για «δεκαρολογία» (Ιωάν. ο Λυδός, *Περί πολιτικών αρχών* III. 46).

★ ★ ★ ★ ★

Θα κλείσω τούτο το υποκεφάλαιο με μια σύντομη εξέταση των θρησκευτικών θεμάτων που μπούκωσαν τόσο πολύ τα μυαλά των ανθρώπων στη Χριστιανική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία των 4ου, 5ου, 6ου και 7ου αιώνων, για να κάνω σαφές ότι, κατά την άποψή μου, τα θρησκευτικά ζητήματα ήταν πολύ ασύνδετα με την ταξική θέση των ανθρώπων, εκτός από μια ή δύο ειδικές περιπτώσεις, από τις οποίες ο Δονατισμός στη βόρεια Αφρική είναι η μόνη καταφανής. Στο παρόν βιβλίο έχω συγκεντρώσει την προσοχή μου στις τάξεις, διότι πιστεύω ότι τελικά η παραγωγή των υλικών αγαθών και οι οικονομικοκοινωνικές δομές μέσω των οποίων αυτή πραγματοποιείται είναι εκείνες που ασκούν ισχυρότερη επίδραση στη συμπεριφορά των ανθρώπων, ακόμα και στη σκέψη τους, από την οποιαδήποτε περιπτωσιακή θρησκευτική πίστη τους. Βραχυπρόθεσμα όμως η θρησκεία μπορεί να παίξει αποφασιστικό ρόλο, επηρεάζοντας τις ενέργειες των ανθρώπων και τη φύση των ομάδων στις οποίες διαιρούνται· κι αυτό έγινε στη Χριστιανική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, όπου ο πολιτικός ταξικός αγώνας ήταν σπάνιο φαινόμενο (πρβλ. κεφ. VIII) ενώ η θρησκευτική διαμάχη ήταν πλατιά διαδομένη και έντονη.

Συμφωνώ με τον A. H. M. Jones ότι είναι σοβαρό λάθος να βλέπουμε τις δογματικές έριδες που τόσο συγκλόνιζαν τις πρωτοχριστιανικές Εκκλησίες ως έκφραση είτε «εθνικιστικού αισθήματος»[14] είτε «κοινωνικής διαμαρτυρίας». Το άρθρο του «Ήταν οι αρχαίες αιρέσεις μεταμφιεσμένα εθνικά ή κοινωνικά κινήματα;» στο *JTS* ειδ.τεύχος 10 (1959) 280-98 (ανατυπώθηκε στο βιβλίο του *RE*, εκδ. Brunt, 308-29), και το έργο του *LRE* τομ. II, 964-70 (με τομ. III. 326-7 σημ. 61-70), είναι απόλυτα αναμφίλεκτα. Οφείλω, ωστόσο, να σημειώσω ότι η επίθεση του Jones συγκεντρώνεται εναντίον της άποψης ότι ορισμένες αιρέσεις ήταν βασικά «εθνικές»· η λέξη «κοινωνικά» στον τίτλο του άρθρου του έχει σχέση μόνο με τις απόψεις του για τις κοινωνικές πλευρές του Δονατισμού[15] – ο οποίος βεβαίως πάντοτε θεωρήθηκε δικαιολογημένα ως σχίσμα μάλλον παρά ως αίρεση, ώσπου οι καθολικοί είχαν τη μεγαλοφυή ιδέα να πουν ότι η δονατιστική πίστη στην αναγκαιότητα αναβάπτισης των καθολικών που γίνονταν δεκτοί στο ποίμνιό τους μπορούσε να θεωρηθεί αιρετική πίστη, αρκετή για να περιλάβει τους Δονατιστές μέσα στις διατάξεις των σκληρών νόμων που ψηφίστηκαν κατά των αιρέσεων στα τέλη του 4ου αιώνα και στις αρχές του 5ου (βλ. *CTh* XVI.vi. 4 *pr.*). Ο Jones, ενώ παραδέχεται στο βιβλίο του ότι ο Δονατισμός «συνδεόταν μ' έναν κοινωνικό αγώνα» (που είχε μάλιστα «ορισμένα γνωρίσματα ταξικού αγώνα»), επιμένει ότι οι κοινωνικές πλευρές του πολύ απείχαν από το να είναι η ουσία του Δονατισμού· και έχει σαφώς δίκαιο. (Βλέπε, ωστόσο, VIII. 3 για τους Circumcelliones).

Μια άλλη περιοχή, όπου ο θρησκευτικός «εθνικισμός» επισημάνθηκε από ορισμένους ιστορικούς είναι η Αίγυπτος· δεν γνωρίζω όμως κανένα ειδικά θρησκευτικό υλικό από τούτη τη χώρα, που να συγκρίνεται με την αντιρωμαϊκή προπαγάνδα των «Πράξεων των εθνικών Μαρτύρων της Αλεξάνδρειας», τις οποίες ανέφερα πιο πάνω και οι οποίες, όπως είδαμε, ήταν προφανώς δημιούργημα μελών των αλεξανδρινών ανώτερων τάξεων. Ωστόσο, ένα μέρος των γραπτών μνημείων που προέρχονται από τους αιγυπτιακούς μοναστικούς κύκλους αξίζει κάποιας μνείας εδώ για την καταγγελία που απαγγέλλουν εναντίον της καταπίεσης της αγροτιάς. Η καταπίεση αυτή ήταν βεβαίως θρησκευτική στην ουσία, και ο κοινωνικός χαρακτήρας της ήταν καθαρά δευτερεύων και οφειλόταν στο γεγονός ότι στη διάρκεια της Υστερης Αυτοκρατορίας η ειδωλολατρία – πάντως έξω από την Αλεξάνδρεια – περιοριζόταν όλο και περισσότερο στις ανώτερες τάξεις. Ο κατεξοχήν εκπρόσωπος της τάσης αυτής είναι ο μοναχός Σινούθιος (Sinuthius) ή Σενούτ, Σενούντι, Σνούντι, Σενούντ. Τα έργα του, γραμμένα στην κοπτική (βοχαϊρική), αλλά που έδειχναν γνώση της ελληνικής γραμματείας, φαίνεται ότι δεν είναι πολύ γνωστά στους ιστορικούς της αρχαιότητας, μολονότι έχουν εκδοθεί στην κοπτική και μεταφραστεί στη λατινική και σε ορισμένες σύγχρονες γλώσσες. Ο Σινούθιος ήταν ηγούμενος της Λευκής Μονής της Ατρίπης στην έρημο της Θηβαΐδας (Ανω Αίγυπτος), όπου λέγεται ότι έζησε πάνω από ογδόντα χρόνια, από τη δεκαετία του 380 και μετά, και ότι πέθανε σε ηλικία πολύ πάνω των εκατό χρόνων, ίσως μέχρι το 466. Για το θέμα που εξετάζω, το πιο χρήσιμο κείμενο, ιδιαίτερα για τον Αγγλο αναγνώστη, είναι η ανοιχτή επιστολή του Σινούθιου σ' έναν πλούσιο ειδωλολάτρη γαιοκτήμονα, τον Saturnus από την Πανόπολη, που δημοσιεύτηκε στο κοπτικό πρωτότυπο περισσότερο από μια φορά και μεταφράστηκε ολόκληρη στην αγγλική από τον John Barns, SHS (1964)[16]. Ο ίδιος ο Σινούθιος καταγόταν από αγρότες και, όπως λέει ο Barns, «οι συμπάθειές του έκλιναν προς ένα στρώμα της κοινωνίας που κανονικά δεν ήταν σε θέση να εκφραστεί στην ελληνική», και μια «φανατική αφοβία έκανε τούτον τον τρομερό μοναχό έναν ανεπιφύλακτο υπερασπιστή του καταπιεζόμενου Αιγύπτιου αγρότη μπροστά στις ανώτατες αρχές» (SHS 155,152). Χαιρόταν να επιδίδεται σε ανοιχτές επιθέσεις κατά της «ειδωλολατρίας η οποία επεκτεινόταν ανάμεσα στην εύπορη τάξη» (στο ίδιο 155). Μαθαίνουμε για τη λεηλάτηση περισσότερων του ενός από τους λιγοστούς εθνικούς ναούς, που είχαν κατά κάποιον τρόπο καταφέρει να επιζήσουν στον 5ο αιώνα, και για επιδρομές στο σπίτι του ειδωλολάτρη γαιοκτήμονα που αναφέραμε πιο πάνω, σπίτι που ο Σινούθιος το θεωρούσε μιασμένο από την παρουσία όχι μόνο ειδωλολατρικών αντικειμένων και μαγικών εγγράφων και φαρμάκων, αλλά και λουτρών φτιαγμένων με καταναγκαστική εργασία των αγροτών στο κτήμα και συντηρούμενων με τις εισφορές που επιβάλλονταν σ' αυτούς (βλ. Barns, SHS 154-5, και σημ. 17, 158). Τα λουτρά, όπως τονίζει ο Σινούθιος, ήταν κάτι που δεν χρειάζονταν οι χωρικοί. Στους αγρότες της Υστερορωμαϊκής περιόδου έκανε ίσως μεγάλη εντύπωση αυτό που κυνικά ονομάστηκε «το άρωμα της αγιότητας» στις πιο ακραίες του μορφές. Ο νεαρός Αγιος Θεόδωρος Συκεώνος (όχι μακριά από τη σημερινή Αγκυρα) προξένησε πολύ μεγάλη εντύπωση όταν εξήλθε από τη σπηλιά όπου είχε ζήσει, σε θρησκευτική απομόνωση, δύο ολόκληρα χρόνια: «Η κεφαλή του ήταν σκεπασμένη από έλκη και πύον, τα μαλλιά του ήταν μπερδεμένα και ένα αμέτρητο πλήθος σκουληκιών τα είχαν κάνει κατοικία τους· ο άνθρωπος ήταν πετσί και κόκαλο και η δυσοσμία ήταν τέτοια που κανείς δεν

μπορούσε να σταθεί κοντά του» (*Vita S. Theod. Syk.* 20, σε αγγλική μετάφραση των Elisabeth Dawes και N.H.Baynes, *Three Byzantine Saints* 101).

Η επιστολή του Σινούθιου προς τον Saturnus, σθεναρή και πολύ τραχιά, αναφέρει έναν αριθμό ταπεινώσεων και αδικιών που ο Saturnus κατηγορείται ότι διέπραξε σε βάρος των εξαρτώμενων από αυτόν αγροτών: αρπαγή των κτημάτων τους (μαζί με τα ζώα και τα κάρα), επιβολή καταναγκαστικής εργασίας, και εξαναγκασμός των αγροτών να αγοράζουν κρέας και κρασί από αυτόν σε παράλογα υψηλές τιμές. Εδώ πραγματικά βλέπουμε έναν ανώτερο κληρικό να ενεργεί ως προστάτης των φτωχών, αλλά δεν μπορεί να μη διερωτηθεί κανείς αν η στάση του Σινούθιου απέναντι σ' έναν ευσεβή χριστιανό γαιοκτήμονα, εξίσου καταπιεστικόν, δεν θα ήταν πολύ διαφορετική. Και όπως λέει ο Barns, «Αν κάποιος έλπιζε ότι ο τελικός θρίαμβος του χριστιανισμού θα σήμαινε τη διόρθωση των κοινωνικών κακών και λιγότερο πικρά αισθήματα στον πληθυσμό της Αιγύπτου, η ελπίδα αυτή έμελλε να διαψευστεί. Με την εξαφάνιση του εθνικού γαιοκτήμονα η τυραννία στα μεγάλα κτήματα απλώς έγινε πιο εκτεταμένη· και όταν πια η ειδωλολατρία πέθανε για καλά η αγανάκτηση των κυβερνώμενων – όπου τώρα τα πνεύματα είχαν μετατραπεί – έκανε τον παραλληλισμό με το χριστιανικό δόγμα τη δικαιολογία της για την αποξένωσή τους από την κυβερνητική εξουσία και την απόσχιση από την κατεστημένη Εκκλησία της» (SHS 156)· πρβλ.VIII. 3 και σημ. 32-8.

Θα επιθυμούσα να ήμουν σε θέση να δώσω μια συστηματική έκθεση λίγων άλλων θρησκευτικών ηγετικών μορφών που φέρονται να έδρασαν, ή τουλάχιστον να μίλησαν, υπέρ των ταπεινών εναντίον των καταπιεστών τους. Αυτοί εμπίπτουν σε πολύ διαφορετικές κατηγορίες. Μερικές φορές, όπως με τον Σινούθιο στο παραπάνω επεισόδιο, παίρνουν απλώς το μέρος των χριστιανών εναντίον ισχυρών εθνικών – ή υπερασπίζονται μέλη της δικής τους αίρεσης εναντίον «αιρετικών» ή «σχισματικών». Μερικοί από αυτούς είναι επίσκοποι που ασκούν την εκκλησιαστική εξουσία τους για να αποτρέψουν πράξεις κατάφωρης αδικίας (λχ. εναντίον των *coloni* στα εκκλησιαστικά κτήματα), όπως ο Πάπας Γρηγόριος ο Μέγας και ο Άγιος Θεόδωρος Συκεώνος, τους οποίους αναφέραμε στο τέλος του IV.2. (Υπάρχουν κι άλλα παραδείγματα του ενδιαφέροντος του Γρηγορίου για τους αγρότες των εκκλησιαστικών γαιών). Μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ομάδα είναι οι «όσιοι» εκείνοι των οποίων η αυθεντία – οι Ρωμαίοι την ονόμαζαν *auctoritas* σε αντιδιαστολή με την *potestas* (βλ. VI. 6 και σημ. 8) – δεν είναι πολιτικής ούτε καν εκκλησιαστικής φύσης αλλά προκύπτει από τη δύναμη της δικής τους προσωπικότητας, συχνά εξυψωμένης από τον σεβασμό που προκαλεί η άκρα αυστηρότητα και ο ασκητισμός της ζωής τους. Αυτοί μελετήθηκαν ιδιαίτερα από τον Peter Brown, σε άρθρο του στο *JRS* 61 (1971) 80-101 (περιορισμένο σχεδόν εξ ολοκλήρου στη Συρία και στη Μικρά Ασία) που έχει μερικά συναρπαστικά στοιχεία, αλλά ζημιώνεται από την τυφλότητά του μπροστά στις πραγματικότητες του ταξικού αγώνα στην Υστερορωμαϊκή Αυτοκρατορία (βλ. λχ. IV. 2 σημ. 24 και 42). Η περιφρόνηση της «νόμιμης» πολιτικής αρχής είναι πολύ σπάνια, δεδομένου ότι οι Χριστιανικές Εκκλησίες – μνήμονες της εντολής του Αποστόλου Παύλου – εκήρυτταν την απόλυτη υπακοή στο κράτος και στα όργανά του, εκτός αν έκριναν ότι αυτά προσέβαλλαν τη θρησκεία (βλ. το τελευταίο μέρος του VI. 6 και σημ. 77-98, μαζί με τη μελέτη μου ECAPS 14 και σημ. 41). Αλλά η μεσολάβηση στον μοχυρό για λογαριασμό του ταπεινού αναφέρεται σε αρκετές περιπτώσεις, συχνά ως απλή έκκληση για δικαιοσύνη ή για επιείκεια ή συγχώρεση.

★ ★ ★ ★ ★

Γ'ια πολλούς είναι δύσκολο στις μέρες μας να καταλάβουν τη μεγάλη σημασία που απέδιδε στη θρησκεία ο αρχαίος Ελληνικός κόσμος, προπαντός στη χριστιανική περίοδο, όταν το δόγμα μπορούσε να παίξει κεντρικό ρόλο, ακόμα και στα μυαλά εκείνων που κατανοούσαν πολύ ατελώς τα περιλαμβανόμενα σ' αυτό λεπτά θεολογικά προβλήματα. Μου έκανε συχνά εντύπωση, όταν διάβαζα τους Πατέρες και τους ιστορικούς της Εκκλησίας, ο τρόπος που οι πνευματικοί ηγέτες εκείνων των χρόνων εξουσίαζαν τις κοινότητές τους και εξασφάλιζαν την ακλόνητη πίστη τους· ο ιερέας, όπως και ο λαϊκός, σχεδόν μονότροπα επίστευαν ό,τι τους έλεγε ο ιδιαίτερος επίσκοπός τους πως έπρεπε να πιστεύουν, εκτός φυσικά αν ο επίσκοπος ήταν άνθρωπος που δεν συμφωνούσε με τις παραδοσιακές δοξασίες της κοινότητάς του, αλλά της τον είχαν επιβάλει ενάντια στη θέλησή της, λογουχάρη με αυτοκρατορικό διάταγμα. (Η εγκατάσταση ενός καθολικού πατριάρχη στη μονοφυσιτική Αλεξάνδρεια μετά τη Σύνοδο της Χαλκηδόνος – εγκατάσταση για την οποία χρειάστηκε η χρήση στρατευμάτων – και η κατοπινή δολοφονία του από έναν μονοφυσιτικό όχλο μάς δίνει απλώς το πιο έξοχο παράδειγμα αυτού του είδους αυτοκρατορικής ανάμειξης και των θλιβερών αποτελεσμάτων της)[17]. Ανάμεσα στα πολλά παραδείγματα που μπορούν να δοθούν για τη σταθερή αφοσίωση των πιστών, «καθολικών» ή «αιρετικών», στον επίσκοπό τους, ένα από τα καλύτερα είναι εκείνο της Κυζίκου (στη βόρεια ακτή της Μ. Ασίας) στο δεύτερο μισό του 4ου αιώνα. Το 367 ο επίσκοπός της Ελεύσιος, που φαίνεται να ήταν πάντοτε μέλος της «ημι-αρειανής» αίρεσης του Μακεδονίου, αναγκάστηκε κάτω από τις απειλές του αυτοκράτορα Βαλεντίου να εγκαταλείψει τις δικές του αρχές και να προσυπογράψει τον στιγματισμό του Αρειανισμού από τον αυτοκράτορα. Ο Ελεύσιος γρήγορα μετάνοιωσε για την αποστασία του, και μόλις ξαναγύρισε στην Κύζικο ανακοίνωσε στο ποίμνιό του ότι δεν θεωρούσε πια τον εαυτό του άξιο να κρατήσει την επισκοπία του. Το εκκλησίασμά του, ωστόσο, δεν δέχτηκε την παραίτησή του και επέμεινε να παραμείνει ο Ελεύσιος επίσκοπός του. Όταν ο Ευδόξιος, ο αρειανός πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης, υποστηριζόμενος από τον αυτοκράτορα, έστειλε τον Ευνόμιο να αντικαταστήσει τον Ελεύσιο, οι πιστοί τού τελευταίου έχτισαν μιαν καινούργια εκκλησία έξω από την πόλη, όπου μπορούσαν να συνεχίσουν τον δικό τους τύπο λατρείας υπό τον Ελεύσιο· και επέμειναν μέχρις ότου ο Ευνόμιος αποσύρθηκε[18]. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Ελεύσιος ο ίδιος δεν ήταν καταφρονητέος διώκτης: είχε γκρεμίσει εθνικούς ναούς στην πόλη του πριν από την άνοδο στον θρόνο του Ιουλιανού το 361 (Σωζ. *Εκκλ. Ιστ.* V. 15.4-5)· κατεδάφισε επίσης στην Κύζικο μιαν εκκλησία που ανήκε στη νοβατιανή αίρεση, εκκλησία που ο Ιουλιανός τον υποχρέωσε να ξαναχτίσει (αργότερα τον εξόρισε)[19]· και καταδίωξε και απομάκρυνε εκείνους που ο χριστιανός εκκλησιαστικός ιστορικός Σωκράτης αποκαλεί «χριστιανούς», εννοώντας, βέβαια, τους Καθολικούς[20].

Ένα σύνολο δοξασιών, άπαξ κι αποκτήθηκε, δεν ξεριζώνεται εύκολα: εκείνο που έκανε πλείστους γερμανικούς λαούς τόσο πεισματικά αρειανούς για τόσο μεγάλο διάστημα ήταν απλώς το γεγονός ότι ο αρειανισμός ήταν η μορφή του χριστιανισμού την οποία είχαν ασπαστεί στην αρχή· γι' αυτούς ήταν η μόνη αληθινή καθολική πίστη, ενώ ο καθολικισμός ήταν αίρεση. Οι Αρμένιοι, που χρειάστηκε να καταβάλουν ηρωικές προσπάθειες για να διατηρήσουν κάποιαν ανεξαρτησία τόσο από

τη Ρώμη όσο και από την Περσία, έμειναν άθικτοι από τις χριστολογικές έριδες του 5ου αιώνα (δεν εκπροσωπήθηκαν στις Συνόδους της Εφέσου και της Χαλκηδόνος), και ενημερώθηκαν γι' αυτές μόλις στις αρχές του 6ου αιώνα, από τους μονοφυσίτες της Μεσοποταμίας, οι οποίοι έφευγαν καταδιωκόμενοι από τις περσικές αρχές που υποστήριζαν τον νεστοριανισμό σ' αυτή την περιοχή. Οι Αρμένιοι κατά συνέπειαν καταδίκασαν τον νεστοριανισμό και υιοθέτησαν μια μονοφυσιτική μορφή του χριστιανισμού την οποία διατήρησαν ώς τις μέρες μας. Οι Αιγύπτιοι, όπως λέει ο Jones, «ήταν εναλλάξ "ομοουσιανοί" και μονοφυσίτες, εν μέρει επειδή δεν είχαν διδαχθεί κανένα άλλο δόγμα, αλλά κυρίως διότι αυτές ήταν οι μορφές της πίστης των πατριαρχών τους Αλεξάνδρου και Αθανασίου, Κυρίλου και Διόσκορου»· και το γεγονός ότι η Σύνοδος της Χαλκηδόνος όχι μόνο καταδίκασε τον Διόσκορο αλλά και έδωσε το προβάδισμα στην Ανατολή, όχι στην Αλεξάνδρεια αλλά στην Κωνσταντινούπολη, «της οποίας τις αξιώσεις στην έδρα του το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας πάντοτε αντιστρατεύθηκε και συχνά ματαίωσε με επιτυχία», συνέτεινε σημαντικά στο να κάνει τη Χαλκηδόνα μισητή στους Αιγυπτίους (*LRE* II. 966-7). Ακόμα και πολύ μικροί «θύλακες» εκκεντρικής πίστης του ενός ή του άλλου είδους μπορούσαν να διατηρούνται για μεγάλο χρονικό διάστημα σε ορισμένες περιοχές, όπως στο χωριό εκείνο της Νουμιδίας, τμήμα της επισκοπής τής Ιππώνος του Αγίου Αυγουστίνου, όπου όλοι οι κάτοικοι ήταν Αβελίτες/Αβελόνιοι, που ασκούσαν έναν περίεργο τύπο εγκράτειας και διαιώνιζαν την κοινότητά τους με υιοθετήσεις, μέχρι που ο Άγιος Αυγουστίνος τους έβγαλε από την πλάνη των μεθόδων τους (*De haeres.* 87, στην *MPL* XLII. 47). Τέτοιες ιδιόμορφες κοινότητες είχαν πολύ λίγες πιθανότητες να ευδοκιμήσουν για μεγάλο διάστημα μέσα σε πόλεις· ωστόσο, μαθαίνουμε, λογουχάρη, για μια ομάδα πιστών «τερτυλλιανιστών» στην Καρχηδόνα που εκκλησιάζονταν χωριστά σε δικές τους εκκλησίες και μόνο στα τέλη του 4ου αιώνα ή στις αρχές του 5ου παρέδωσαν την τελευταία τους εκκλησία στον καθολικό επίσκοπο της Καρχηδόνας (Aug., *De haeres.* 86, στην *MPL* XLII. 46).

Η θρησκεία την εποχή εκείνη εθεωρείτο γενικά θέμα τεράστιας σημασίας, και όλοι οι χριστιανοί πιστεύανε ότι η προσχώρηση σ' ένα «εσφαλμένο» δόγμα, και κάποτε ακόμα και η άσκηση της «λαθεμένης» ιεροτελεστίας, μπορούσε να επιφέρει την αιώνια καταδίκη – μια στάση που κάθε άλλο, βέβαια, παρά έχει εκλείψει στις μέρες μας, μολονότι είναι πολύ λιγότερο πλατιά διαδομένη απ' ό,τι στην Υστερορωμαϊκή Αυτοκρατορία. Οι λεπτολογίες του δόγματος μπορεί να σκότιζαν τα πολύ συνηθισμένα μυαλά. Ο Γρηγόριος Νύσσης δίνει μια συναρπαστική εικόνα της γεμάτης πάθος θεολογικής ατμόσφαιρας της Κωνσταντινούπολης στα τέλη του 4ου αιώνα, εικόνα που αναφέρθηκε συχνά, αλλά που αξίζει να την επαναλάβουμε: «Αν ρωτήσεις για την αλλαγή σου, θα λάβεις ως απάντηση ένα δείγμα φιλοσοφικού στοχασμού για το Γεννημένο και το Αγέννητο», προειδοποιεί. «Αν ρωτήσεις πόσο κοστίζει ένα καρβέλι ψωμί, η απάντηση είναι "Ο Πατήρ είναι μεγαλύτερος και ο Υιός κατώτερος". Κι αν πεις: "Είναι το λουτρό έτοιμο;" η απάντηση είναι ότι ο Υιός είναι από το τίποτε» (*Orat. de Deit. Fil.*, στην *MPG* XLVI. 557). Αυτό είναι μέρος μόνο μιας σφοδρής καταγγελίας των αμαθών, ανόητων, στριμμένων, ανορθόλογων και ακατάληπτων φιλοσοφημάτων από μέρους ερασιτεχνών δογματιζόντων θεολόγων που είναι όλοι δούλοι, κατεργαρέοι, δραπέτες από δουλικές απασχολήσεις, μεταπράτες, σαράφηδες ή προμηθευτές τροφίμων ή ενδυμάτων. (Έχω ανακατατάξει ελαφρώς τα στοιχεία της λοιδορίας, αλλά η κάθε έκφραση που χρη-

σιμοποίησα προέρχεται απευθείας από το κείμενο). Αυτά είναι αστειολογήματα ενός τύπου στον οποίο πολλοί από τους Πατέρες της Εκκλησίας επιδίδονταν όταν κατάγγελναν άλλους χριστιανούς που ανήκαν σε αντίπαλη αίρεση. Ο Γρηγόριος λέει ότι τα κωνσταντινουπολίτικα θεολογήματα είναι αυτό που θα λέγαμε σκέτη διαλάληση συνθημάτων· κι έτσι πράγματι φαίνεται να γινόταν από πολλούς λαϊκούς ή ακόμα και από κληρικούς και μοναχούς, που απλώς έμεναν σταθεροί, πιστά αλλά τυφλά, σαν ανθρώπινοι τροχιόδρομοι, στις αλήθειες – όπως τις έβλεπαν – τις οποίες είχαν λάβει από τους πνευματικούς ηγέτες τους. Τούτο το απόσπασμα συχνά παρατίθεται μεμονωμένο, χωρίς τα συμφραζόμενα, και αυτοί που το παραθέτουν συνήθως δεν προσέχουν το ουσιώδες γεγονός ότι οι εκφράσεις, που ο Γρηγόριος τόσο αποστρεφόταν, ήταν βδελυρές όχι επειδή ήταν ανόητα συνθήματα, αλλά διότι ήταν αρειανά συνθήματα. Δεν συνάντησα ποτέ σε κανέναν από τους Πατέρες καμιά διαμαρτυρία για κάποια επανάληψη εκείνων που ο δεδομένος Πατήρ θεωρούσε συνθήματα του καθολικισμού – εκείνων που εκφράζανε τα δόγματα της δικής του αίρεσης. Δεν μπορώ να μην αναφέρω εδώ το περίφημο θεολογικό ποίημα, τη λεγόμενη *Θαλία*, που ο αιρεσιάρχης Άρειος λέγεται ότι συνέταξε σε πικάντικους στίχους για τη διαπαιδαγώγηση των οπαδών του: ο Άγιος Αθανάσιος δίνει αποσπάσματα που διστάζω να παρουσιάσω, μιας και οπωσδήποτε μοιάζουν περίπου με ασυναρτησίες για όποιον δεν είναι εξοικειωμένος με τις λεπτολογίες της αρειανής λογομαχίας[21]. Η *Θαλία* ήταν κάτι μάλλον δύσπεπτο για τον απαίδευτο. Αλλά ο εκκλησιαστικός ιστορικός Φιλοστόργιος, που ήταν κι αυτός αρειανός (και επομένως διασώζεται μόνο σε αποσπάσματα), αναφέρει δίχως ν' αποδοκιμάζει ότι ο Άρειος έγραψε επίσης και συνέθεσε σε τόνους συναρπαστικούς λαϊκές θεολογικές μπαλάντες σε μορφή εργατικών τραγουδιών για τον τόπο δουλειάς και ταξιδιωτικά τραγούδια για ταξίδια δια ξηράς ή δια θαλάσσης (*Εκκλ. Ιστ.* II.2). Ένας άλλος θεολόγος που του αποδίδεται το ίδιο είδος δραστηριότητας είναι ο Απολλινάριος από τη Λαοδίκεια (ο πατέρας του ομώνυμου αιρεσιάρχη), στο δεύτερο μισό του 4ου αιώνα, για τον οποίο λέγεται ότι τα ποιήματά του (που ήταν όλα «προς δόξαν του Θεού») τραγουδιόνταν από άνδρες όχι μόνο σε συμπόσια, αλλά και στον τόπο της δουλειάς τους και από γυναίκες στον αργαλειό (Σωζ. *Εκκλ. Ιστ.* VI. 25.5).

Πολλοί από μας βρίσκουν πολύ πηγαίο χιούμορ, ακόμα και ατοπία, στα γραπτά μερικών από τους Πατέρες και σε πολλές από τις υπερβολικά λεπτόλογες θεολογικές διαμάχες στις οποίες παρασύρονταν. Ο ευσεβής χριστιανός, ωστόσο, μπορεί να βλέπει τούτα τα πράγματα με πολύ διαφορετικό μάτι. Για να αποφύγω επομένως κάποιαν άσκοπη προσβολή, θα περιοριστώ σ' ένα μόνο παράδειγμα που έρχεται από τους αρειανούς, των οποίων η αίρεση έχει πια σβήσει. Μαθαίνουμε από τον Σωκράτη (V. 23) για μιαν έριδα που συντάραξε τους αρειανούς, από περίπου το 385 μ.Χ. και εφεξής, για κάπου τριάντα πέντε χρόνια στην Κωνσταντινούπολη και για ακόμα μεγαλύτερο διάστημα σε άλλες πόλεις. Οι αρειανοί, πιστεύοντας ότι ο Υιός «δημιουργήθηκε εκ του μηδενός» έπεσαν σε μιαν αντιλογία για το αν ο Πατήρ ήταν κι αυτός το ίδιο, και έπρεπε να λέγεται «Πατήρ», πριν να υπάρξει ο Υιός. Όταν η παράταξη του Δωροθέου, που υποστήριξε την αρνητική άποψη, υπερίσχυσε, οι οπαδοί του Μαρίνου, που απάντησαν στο ερώτημα καταφατικά, επιμένοντας ότι ο Πατήρ υπήρξε πάντοτε ο Πατήρ ακόμα και όταν ο Υιός δεν υπήρχε, έχτισαν χωριστές εκκλησίες για τους ίδιους και εκκλησιάζονταν ξέχωρα από τους άλλους. Ο Σωκράτης προσθέτει ότι στο τελευταίο τούτο τμήμα των αρειανών δόθηκε το

παρωνύμιο «ψαθυριανοί», διότι ένας απ' αυτούς, ο Θεόκτιστος, λέγεται ότι ήταν κουλουρτζής, «*ψαθυροπώλης*». Η λεπτόλογη θεολογική διαμάχη μεταξύ των δύο ομάδων δεν διευθετήθηκε ποτέ, και το χάσμα μεταξύ των δύο παρατάξεων στην Κωνσταντινούπολη γεφυρώθηκε μόνον όταν και τα δύο μέρη ανέλαβαν την αμοιβαία υποχώρηση να μην ανακινήσουν ξανά το ζήτημα[21a].

Χώρια από τους σαρκαστικούς αστεϊσμούς σε βάρος των θρησκευτικών αντιπάλων (όπως η χρήση της λέξης «ψαθυριανοί» με τον τρόπο που περιέγραψα πιο πάνω), το προσχεδιασμένο χιούμορ είναι είδος αρκετά σπανίζον – ίσως από συμφέρον – στους εκκλησιαστικούς συγγραφείς. Ο Σωκράτης αφιερώνει βέβαια ένα ολόκληρο κεφάλαιο (*Εκκλ. Ιστ.* VI. 22) στις πνευματώδεις ρήσεις του Σισίννιου· και το πιο αξιοσημείωτο είναι ότι ο Σισίννιος ήταν επικεφαλής της νοβατιανής αίρεσης στην Κωνσταντινούπολη (395-407)[22]. Αλλά αμιγές θεολογικό χιούμορ είναι εξαιρετικά σπάνιο. Συνάντησα στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες μόνο ένα παράδειγμα πραγματικού χωρατού που είναι συνάμα αυστηρά θεολογικό και όχι φτιαγμένο με σκοπό να γελοιοποιήσει κάποιον διαφορετικού δογματικού φρονήματος. (Είναι ένα καθαρά ελληνικό χωρατό, που δεν μπορεί εύκολα να αποδοθεί σε άλλη γλώσσα). Στη λειτουργία της καθαγίασης της πρώτης εκκλησίας της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη στις 15 Φεβρουαρίου του 360, ο αρειανός Ευδόξιος, που ήταν πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης από το 360 ώς το 370, έκανε το εκκλησίασμα να παγώσει αρχίζοντας τον αφιερωτικό λόγο του με τα λόγια: «Ο Πατήρ είναι *ασεβής*, ο Υιός *ευσεβής*». Μεγάλη αναταραχή προκλήθηκε αμέσως από τη φαινομενικά βλάσφημη φράση, αλλά ο Ευδόξιος την έκανε να κοπάσει με την εξήγηση ότι «ο Πατήρ είναι ασεβής διότι δεν σέβεται (*σέβει*) κανένα· ο Υιός είναι ευσεβής διότι σέβεται τον Πατέρα». Το χωρατό έπιασε και, κατά τον Σωκράτη, πολλοί το θυμούνταν και στις μέρες του (δεύτερο τέταρτο του 5ου αιώνα), αν και ο ίδιος παρατηρεί σοβαρά ότι με τέτοια σοφίσματα οι αιρεσιάρχες διέσπαζαν την Εκκλησία (*Εκκλ. Ιστ.* II., 43.10-14, 15· πρβλ. Σωζ. *Εκκλ. Ιστ.* IV. 26.1)[23].

Στη Δύση, η θεολογική διαμάχη εκφραζόταν με πολύ λιγότερες λεπτολογίες απ' ό,τι στην Ελληνική Ανατολή (τα βαθύτερα προβλήματά της μπορούσαν να συζητούνται πιο περίπλοκα στην ελληνική, και μερικά από αυτά δύσκολα μπορούσαν να βρουν έκφραση στη λατινική), αλλά ήταν εξίσου ζωηρή σε ορισμένα μέρη, ιδιαίτερα στην Αφρική και στην ίδια τη Ρώμη. Όταν ο Κωνστάντιος Β' το 357 έδωσε εντολή να μοιραστεί η ρωμαϊκή επισκοπή ανάμεσα στους δύο αντίπαλους Πάπες, τον Liberius και τον Felix, ο συγκεντρωμένος στον Ιππόδρομο λαός λέγεται ότι αντέδρασε ομόφωνα, με αγανακτισμένες κραυγές «Ένας Θεός, ένας Χριστός, ένας επίσκοπος» (Θεοδ. *Εκκλ. Ιστ.* II. 17.6). Η άγρια μάχη ανάμεσα στους οπαδούς του επόμενου ζεύγους αντίπαλων Παπών, του Damasus και του Ursinus, το 366, μας λέει ο Αμμιανός, άφησε 137 πτώματα σε μια μόνο μέρα στο δάπεδο μιας ρωμαϊκής βασιλικής (Amm. XXVII.iii. 12-13)· μια άλλη πηγή της εποχής δίνει έναν αριθμό 160 θυμάτων[24]. Μπορούν ν' αναφερθούν πολλά παρόμοια παραδείγματα βίαιων διενέξεων και σφαγών εκ μέρους φανατικών χριστιανών στον 4ο και στους επόμενους αιώνες, τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση. Όσοι είχαν την υποστήριξη του κράτους (συνήθως, αλλά όχι πάντοτε, οι Καθολικοί), σπάνια εδίσταζαν να κάνουν χρήση της βίας, ακόμα και της ένοπλης, εναντίον των θρησκευτικών αντιπάλων τους. Κατά τον Σωκράτη και τον Σωζόμενο, ο Μακεδόνιος, ο αρειανός πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης στη δεκαετία του 350, έστειλε τέσσερις μονάδες

(*αριθμούς, τάγματα*) του τακτικού στρατού για να εξασφαλίσει τη μεταστροφή στον αρειανισμό του εξαιρετικά μεγάλου εκκλησιάσματος της νοβατιανής αίρεσης στην πολίχνη του Μαντινίου, στην Παφλαγονία (βόρεια Μικρά Ασία). Οι χωρικοί, οπλισμένοι με δρεπάνια και τσεκούρια και ό,τι άλλο τους ερχόταν στο χέρι, νίκησαν τους στρατιώτες και τους σκότωσαν σχεδόν όλους σε μια μάχη όπου και οι ίδιοι υπέστησαν βαριές απώλειες (Σωκρ., *Εκκλ. Ιστ.* II.38. 27[bis]-29· Σωζ., *Εκκλ. Ιστ.* IV. 21.1-2)[25].

Αυτές και άλλες τέτοιες ψρικαλεοτητες μπορει να μας κάνουν να συμμεριστούμε την άποψη του Αμμιανού όταν επιδοκιμάζει τη γνώμη του αυτοκράτορα Ιουλιανού ότι «ούτε τα άγρια θηρία είναι τόσο εχθρικά προς την ανθρωπότητα, όσο είναι οι περισσότεροι από τους χριστιανούς [*plerique Christianorum*] στο θανάσιμο μίσος που τρέφουν ο ένας για τον άλλο» (XXII. V. 3-4). Η φράση αυτή θα ξαφνιάσει μόνον εκείνους που δεν έχουν μελετήσει λεπτομερώς τις πρώτες πηγές για την ιστορία του πρώιμου χριστιανισμού, αλλά στηρίχτηκαν σε νεότερα εγχειρίδια. Είναι απαραίτητο να κατανοηθεί ότι οι χριστιανοί, σπαραζόμενοι από αιρέσεις και σχίσματα – των οποίων τις απαρχές μπορούμε να δούμε ακόμα και στην εποχή της Καινής Διαθήκης[26] – δεν υπήρξαν ποτέ κάτι που να έμοιαζε με ένα μοναδικό, ενιαίο σώμα, και ότι η κάθε αίρεση (και όχι μόνο εκείνοι που είχαν το ισχυρότερο δικαίωμα να αυτοαποκαλούνται «Καθολικοί») είχε την κακή συνήθεια να αρνείται την ιδιότητα του μέλους της «Εκκλησίας», αλλά και το ίδιο το όνομα του χριστιανού, σε όλους τους «αιρετικούς» και «σχισματικούς» – δηλαδή, σε όλους όσοι δεν ήταν μέσα στην θρησκευτική της κοινότητα – και να τους καταδιώκει με διάφορους τρόπους, όποτε το μπορούσε, ως αμαρτωλούς, διώχνοντάς τους από «την Εκκλησία». Για τους χριστιανούς «εκκλησιαστικούς ιστορικούς», από τους οποίους κυρίως έχει γραφεί η ιστορία του πρώιμου χριστιανισμού, «διωγμός» είναι βασικά αυτό που έκαναν *στην* «Εκκλησία» (με τη στενή έννοια που εξήγησα πιο πάνω) είτε οι εθνικοί είτε «αιρετικοί» ή οι «σχισματικοί»· συνήθως ξεχνούν τους διωγμούς *από την* «Εκκλησία» (δηλαδή από αυτό που θεωρούν ορθόδοξη ή «καθολική» Εκκλησία) κατά των εθνικών, των Εβραίων, των αιρετικών ή των σχισματικών. Όποιος δεν το ανακάλυψε αυτό από μόνος του μπορεί να βρει διασκεδαστικό να ρίξει μια ματιά στα δύο λήμματα με τίτλο «Διωγμός» (Persecution) στο συχνά θαυμάσιο και πολύ επιμελημένο έργο *The Oxford Dictionary of the Christian Church*[2] (1974): το ένα λήμμα ασχολείται μόνο με τον διωγμό *των πρώτων χριστιανών*, και το άλλο λέει απλώς «Διωγμός: βλέπε Ανεξιθρησκεία» (Toleration) – και όταν κοιτάξουμε το λήμμα «Ανεξιθρησκεία» βρίσκουμε μόνο μια πολύ σύντομη αναφορά στους διωγμούς που έγιναν *από* τους πρώτους χριστιανούς (με τη μόνη σχεδόν παρατήρηση: «Ο Άγιος Αυγουστίνος έφτασε στο σημείο να ζητάει τη σωματική τιμωρία για τους αιρετικούς και τους σχισματικούς»), και αμέσως γίνεται το πήδημα στον Μεσαίωνα! Σε μιαν αδημοσίευτη *ανακοίνωση* που έκανα στο Διεθνές Συμπόσιο για την Εκκλησιαστική Ιστορία, που συνήλθε στην Οξφόρδη τον Σεπτέμβριο του 1974 (μια αναθεωρημένη εκδοχή της οποίας πρόκειται να δημοσιεύσω σύντομα), προσπάθησα να εξηγήσω τα πρώτα στάδια της εξέλιξης του διωγμού από τις Χριστιανικές Εκκλησίες, που «μετέτρεψαν τον οργανωμένο χριστιανισμό, για μιάμιση χιλιετηρίδα και πάνω, σε μια δύναμη καταδιωγμού χωρίς προηγούμενο στην παγκόσμια ιστορία».

★ ★ ★ ★ ★

Αμφιβάλλω αν ήταν δυνατόν να επινοηθεί καλύτερο μέσο για να αποσπασθεί η προσοχή των θυμάτων του ταξικού αγώνα από τις διαπραττόμενες εις βάρος τους αδικίες και τους δυνατούς τρόπους επανόρθωσής τους, από το να τους παρουσιάζεις – όπως το έκαναν οι εκκλησιαστικοί τους ηγέτες – τα θρησκευτικά προβλήματα ως απείρως σημαντικότερα από τα κοινωνικά, οικονομικά ή πολιτικά, και ότι τα θύματα είχαν να ωφεληθούν τα μέγιστα συγκεντρώνοντας την οργή τους στους αιρετικούς και στους σχισματικούς (για να μην αναφέρουμε και τους εθνικούς, τους Μανιχαίους, τους Εβραίους και άλλες «ήσσονες ράτσες εκτός του νόμου»). Δεν λέω, βέβαια, ότι οι εκκλησιαστικοί ηγέτες μεγαλοποιούσαν τη σημασία των θεολογικών ζητημάτων με τον προμελετημένο σκοπό να αποσπάσουν την προσοχή του λαϊκού ποιμνίου τους από τα επίγεια βάσανά του: οι ίδιοι εντελώς ειλικρινά υποστήριζαν ότι μόνο η προσχώρηση στο «ορθόν» δόγμα και στην «ορθή» αίρεση μπορούσε να εξασφαλίσει τη σωτηρία και τον γλιτωμό από τη φοβερή προσδοκία της αιώνιας καταδίκης. Αλλά δεν χωράει αμφιβολία ότι οι συνέπειες του θρησκευτικού ζήλου ήταν αυτές που περιέγραψα. Δεν ήταν πολλοί οι ταπεινοί άνθρωποι στη Χριστιανική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία που είχαν πιθανότατα κυριευθεί από το πάθος να αναμορφώσουν τον συγκαιρινό τους κόσμο, ή (για τον λόγο αυτό) να πραγματοποιήσουν μεγάλη ενότητα μεταξύ τους, αν δέχονταν αυτό που διδάχτηκαν (όπως έκανε η συντριπτική πλειονότητα) και πίστεψαν ότι η ζωή εδώ και τώρα είναι ασήμαντη συγκρινόμενη με τις άπειρες διαστάσεις της αιωνιότητας, και ότι οι πραγματικοί εχθροί τους ήταν οι εχθροί του Θεού και της Εκκλησίας του, οι οποίοι, αν δεν εξοντώνονταν, θα έθεταν σε κίνδυνο τις αθάνατες ψυχές των ανθρώπων και θα τους έσπρωχναν στον χαμό. Οι «αιρετικοί» και οι «σχισματικοί», καθώς και οι «άπιστοι», ήταν ένα εντελώς καινούργιο είδος εσωτερικού εχθρού, που επινόησε ο χριστιανισμός, εχθρού στον οποίο μπορούσε να συγκεντρωθεί η οργή του «ορθοφρονούντος λαού», μιας και στην εθνική θρησκεία φαινόμενα «αίρεσης», «σχίσματος» και «έλλειψης πίστης» ήταν αδιανόητα: δεν υπήρχε εκεί κανένα «ορθόν» δόγμα στο οποίο ήταν απαραίτητο να πιστεύει κανείς για ν' αποφύγει το ανάθεμα σε τούτον τον κόσμο και την καταδίκη στον άλλο κόσμο, και για να εξασφαλίσει την αιώνια ζωή· και δεν υπήρχε τίποτα που να μοιάζει, έστω και από μακριά, με μια μοναδική και παγκόσμια Εκκλησία. Μπορούμε να αναλογιστούμε κατ' αντίθεση την καλή τύχη της μάζας των Ελλήνων της κλασικής περιόδου, οι οποίοι δεν είχαν εμποτισθεί με τέτοιες δοξασίες που θα τους εμπόδιζαν ν' αναγνωρίζουν ποιοι ήταν οι πραγματικοί εσωτερικοί εχθροί τους, και θα τους έπειθαν ότι η δημοκρατία ήταν ένας άχρηστος αν όχι ανίερος σκοπός, εφόσον «αι ούσαι εξουσίαι υπό του Θεού είναι τεταγμέναι» (βλ. προηγούμενο υποκεφάλαιο).

VIII

«Παρακμή και πτώση» της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας: μια εξήγηση

1

Εντατικοποίηση της καθυπόταξης και της εκμετάλλευσης των κατώτερων τάξεων κατά τους πρώτους τρεις αιώνες της χριστιανικής εποχής

Σε τούτο το τελευταίο κεφάλαιο θα δείξω και πάλι πώς μια μαρξιστική ανάλυση με ταξικά κριτήρια μπορεί να βοηθήσει στην *εξήγηση*, και όχι απλώς στην *περιγραφή*, μιας ιστορικής εξελικτικής πορείας: στην περίπτωση αυτή, της διάλυσης μεγάλων τμημάτων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, μέρος μιας εξελικτικής πορείας, που ήταν, κατά τον Gibbon, «η μεγαλύτερη, ίσως, και η τρομερότερη σκηνή στην ιστορία της ανθρωπότητας» (*DFRE* VII. 325).

Έχω δείξει, στο V.3 και στο Παράρτημα IV, πώς η Ελληνική δημοκρατία, στη διάρκεια του ταξικού αγώνα στο πολιτικό πεδίο, δέχτηκε τις όλο και πιο επιτυχείς, από τα τέλη του 4ου π.Χ. αιώνα και εφεξής, επιθέσεις των ελληνικών εύπορων τάξεων, των Μακεδόνων επικυρίαρχών τους και, τελικά, των Ρωμαίων κατακτητών τους. Όπως είδαμε, η δημοκρατία, όταν λειτούργησε, μπόρεσε να παίξει σπουδαίο ρόλο, προστατεύοντας σε κάποιο βαθμό τις κατώτερες τάξεις από την εκμετάλλευση και την καταπίεση των «δυνατών». Η δημοκρατία διήγε ακόμα μια αβέβαιη ζωή σε ορισμένα μέρη κατά τον τελευταίο π.Χ. αιώνα, αλλά στη διάρκεια του πρώτου αιώνα της χριστιανικής εποχής έσβηνε βαθμιαία, και στον επόμενο αιώνα ουσιαστικά εξαφανίστηκε· και, βεβαίως, πριν από το τέλος της τρίτης εκατονταετίας είχε και πρακτικά βουλιάξει χωρίς ν' αφήσει κανένα ίχνος. (Η δημοκρατία στη Λατινική Δύση δεν υπήρξε ποτέ στην ίδια κλίμακα, και δεν γνωρίζω κανένα πραγματικό σημάδι της ύπαρξής της μετά τον πρώτο μ.Χ. αιώνα).

Όπως είδαμε στο IV.3, η μεγάλη εποχή της δουλείας στον Ρωμαϊκό κόσμο, ιδιαίτερα στην Ιταλία και στη Σικελία, ήταν οι τελευταίοι δύο π.Χ. αιώνες: η έλευση της Ηγεμονίας, κατά την τελευταία π.Χ. γενιά, και η σημαντική αριθμητική μείωση των πολέμων που δημιουργούσαν μεγάλη εισροή δούλων, οδήγησαν σιγά σιγά σε μια νέα οικονομική κατάσταση: οι δούλοι έπρεπε να γεννούν σε πολύ πιο εκτεταμένη κλίμακα από πριν, για να μην ελαττωθεί δραστικά ο αριθμός τους· και για τους λόγους που εξέθεσα στο IV. 3 (§ 6 κ.ε.) αυτό έμελλε να καταλήξει σε μια προσπάθεια αύξησης του βαθμού εκμετάλλευσης των φτωχών ελεύθερων, για να καλυφθεί η γενική μείωση των εσόδων από την εργασία των δούλων. Μια εκμεταλλεύτρια τάξη, αν εξαιρέσουμε την περίπτωση που εξαναγκάζεται ή πείθεται (όπως ορισμένες καπι-

ταλιστικές τάξεις στον σύγχρονο κόσμο) να χαμηλώσει σε κάποιο βαθμό τις αξιώσεις της για να ευκολύνει την ίδια την επιβίωσή της (περίπτωση, βέβαια, που δεν παρουσιάστηκε στον Ελληνορωμαϊκό κόσμο), θα κάνει χρήση όλων των μέσων που θα βρεθούν στα χέρια της.

Για να σφίξει την οικονομική μέγγενη πιο αποτελεσματικά στις κατώτερες τάξεις του ελεύθερου πληθυσμού, είχε ολοφάνερα συμφέρον να περιορίσει σ' ένα απόλυτο ελάχιστο όριο όχι μόνο τα πολιτικά αλλά και τα νομικά και συνταγματικά τους δικαιώματα και προνόμια. Μέχρι τον 2ο αλλά και (σε μικρότερο βαθμό) στις αρχές του 3ου αιώνα μ.Χ. αυτά τα δικαιώματα και προνόμια μπορούσαν να παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές, στον υπό Ρωμαϊκή κυριαρχία Ελληνικό κόσμο, τόσο θεωρητικά όσο και (σε μικρότερο βαθμό) στην πράξη, σύμφωνα με το αν ένα άτομο ήταν *α)* ρωμαίος πολίτης (*civis Romanus*)[1], *β)* πολίτης μιας «ελεύθερης» ελληνικής πόλης, μιας *civitas libera* (κάπου κάπου και *foederata*), η οποία απήλαυε μεγαλύτερων εξουσιών τοπικής δικαιοδοσίας από άλλους δήμους[2], *γ)* πολίτης μιας ελληνικής πόλης που δεν ήταν θεωρητικά «ελεύθερη» (άρα ήταν πληρέστερα υποκείμενη στον έλεγχο του Ρωμαίου διοικητή της επαρχίας), ή *δ)* ένας κοινός επαρχιώτης, όπως η μεγάλη μάζα του πληθυσμού (ιδιαίτερα η αγροτιά), της οποίας τα νόμιμα δικαιώματα ήταν λιγοστά και όχι σαφώς προσδιορισμένα και, στο μέτρο που υπήρχαν, η μάζα αυτή τα χαιρόταν κυρίως κατ' ανοχήν. Οι ελεύθεροι που δεν ήταν Ρωμαίοι πολίτες, λογουχάρη, δεν υπέκειντο συνήθως σε βασανιστήρια κατά τη διάρκεια της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας ή επί πρώιμης Ηγεμονίας (βλ. λχ. Garnsey, *SSLPRE* 143 κ.ε.). Ο Πλίνιος βασάνισε μόνο δύο γυναίκες δούλες από τους Πόντιους χριστιανούς που δίκαζε (βλ. την *Ep.* X. 96.8). Αλλά δεν γνωρίζω κανέναν δεσμευτικό γενικό κανονισμό προς αυτή την κατεύθυνση, παρά μόνο για Ρωμαίους πολίτες, και δεν βλέπω πώς ένας οποιοσδήποτε *peregrinus* (μη Ρωμαίος) που βασανίστηκε κατά διαταγή ενός Ρωμαίου διοικητή μπορούσε να έχει κάποια ελπίδα για επανόρθωση, εκτός μόνο με επέμβαση κάποιου ισχυρού προστάτη.

Σταδιακά, με μια διαδικασία – που, κατά τη γνώμη μου, δεν έχει ακόμα περιγραφεί επαρκώς – η οποία άρχισε ουσιαστικά κατά τον πρώτο αιώνα της χριστιανικής εποχής και βασικά «θεσμοποιήθηκε» και έλαβε ρητή νομική διατύπωση στον 2ο αιώνα και στις αρχές του 3ου[3], συγκεκριμένα στην περίοδο των Αντωνίνων (138-193 μ.Χ.), τα νόμιμα δικαιώματα των φτωχότερων τάξεων περικόπηκαν βαθμιαία, και στην περίοδο των Σεβήρων (193-235 μ.Χ.) μειώθηκαν ώς το σημείο της εξαφάνισης. Η κατοχή του τίτλου του εγχώριου πολίτη κατάντησε να μη σημαίνει τίποτα, παρά μόνο για όσους ανήκαν στην «κουριατική τάξη»: δηλαδή, για τα μέλη των συμβουλίων της πόλης και τις οικογένειές τους (πρβλ. V.3 και υποκεφ. 2 του παρόντος κεφαλαίου), που έγιναν βαθμιαία μια κληρονομική εγχώρια κυβερνώσα τάξη. Η κατοχή της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη ήταν για μεγάλο διάστημα η πηγή των σημαντικότερων νομικών προνομίων, αλλά η ιδιότητα του πολίτη κατάντησε να έχει ολοένα και λιγότερη σημασία, καθώς ένα νέο σύνολο κοινωνικών και νομικών διακρίσεων – που, όπως θα δείξω, συνίσταντο βασικά σε ταξικές διακρίσεις – αναπτυσσόταν βαθμιαία, ερχόμενο, τρόπον τινά κατευθείαν, σε σύγκρουση με τη διάκριση μεταξύ *civis* και *peregrini*. Με τη λεγόμενη *Constitutio Antoniana* (σε συντομογραφία *CA*) του αυτοκράτορα τον οποίο συνήθως ονομάζουμε Caracalla ή Caracallus (το αληθινό του όνομα ήταν M.Aurelius Antoninus), η παραδόσιακή (και σχεδόν, βέβαια, η πραγματική) χρονολογία της οποίας είναι το 212 μ.Χ.[4], η

ιδιότητα του πολίτη επεκτάθηκε σε όλους, ή ουσιαστικά σε όλους, τους ελεύθερους κατοίκους της αυτοκρατορίας[5]. Αλλά το γεγονός αυτό είναι πολύ λιγότερο αξιοσημείωτο απ' ό,τι φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Η μόνη διασωσμένη έκφραση γνώμης της εποχής για τον σκοπό της *CA* είναι εκείνη ενός κορυφαίου Ελληνορωμαίου ιστορικού που έζησε στο διάστημα της βασιλείας του Καρακάλλα ως συγκλητικός και ύπατος και ήταν έτσι σε θέση να καταλάβει την αυτοκρατορική πολιτική: ο Δίων Κάσσιος (LXXVII [LXXVIII].ix, ειδ. 5). Ο Δίων λέει σαφώς ότι σκοπός του Καρακάλλα ήταν να αυξήσει τα έσοδά του, επιβάλλοντας στους πρώην *peregrini* ορισμένους φόρους τους οποίους κατέβαλλαν ώς τότε μόνο Ρωμαίοι πολίτες, και από τους οποίους ο σπουδαιότερος ήταν ο φόρος κληρονομιάς (*vicesima hereditatium*) 5 στα εκατό[6]. Ο Δίων βέβαια αντιπαθούσε τον Καρακάλλα, και έτσι ορισμένοι ιστορικοί έκριναν ότι μπορούσαν ν' απορρίψουν το προβαλλόμενο κίνητρο για την *CA*. Προσωπικά δεν θα μ' ένοιαζε να αρνηθώ ότι μια επιθυμία εξεύρεσης πρόσθετων εσόδων είναι πιθανόν να έχει παίξει μείζονα ρόλο στη σκέψη του αυτοκράτορα, ιδιαίτερα αν δεχτούμε – όπως νομίζω ότι το οφείλουμε – τη γνώμη του J.F.Gilliam ότι ο φόρος κληρονομιάς έθιγε κτήματα πολύ χαμηλότερης αξίας απ' ό,τι υποθέταμε γενικά, και εφαρμοζόταν ακόμα και σε εντελώς μικρές περιουσίες[7], έτσι που ένας πολύ μεγάλος αριθμός ατόμων υπέκειντο σ' αυτόν ως αποτέλεσμα της *CA*. Όποια κι αν ήταν τα αστάθμητα κίνητρα του Καρακάλλα για την έκδοση του θεσπίσματός του, θα έλεγα ότι το κατά πολύ σπουδαιότερο γεγονός που δίνει το νήμα της εξήγησης, και που έκανε και δυνατή και απαρατήρητη την *CA*, ήταν ακριβώς το «νέο σύνολο των κοινωνικών και νομικών διακρίσεων» τις οποίες ήδη περιγράφω, και που είχαν πια αντικαταστήσει τη διάκριση μεταξύ *civis* και *peregrinus* για σκοπούς ύψιστης σημασίας και είχαν κάνει περιττή και άσκοπη την περαιτέρω ύπαρξή της – ένα θέμα στο οποίο θα επανέλθω αμέσως.

Το «νέο σύνολο κοινωνικών και νομικών διακρίσεων» δεν είναι εύκολο να περιγραφεί με λίγες φράσεις, και δεν γνωρίζω καμιά ικανοποιητική και ολόπλευρη ανάλυσή του, μολονότι είχαμε μερικές πολύ χρήσιμες μελέτες από τον Cardascia (ADCHH) και τον Garnsey (*SSLPRE* και LPRE). Εδώ, το καλύτερο που έχω να κάνω είναι να δώσω μια σύντομη και υπεραπλοποιημένη περίληψη, σε αριθμημένες παραγράφους, για ευκολότερη διασταυρωνόμενη αναφορά.

1. *(α)* Η αξία που είχε για έναν «Έλληνα» η απόκτηση της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη στην πρώιμη Ηγεμονία φαίνεται ανάγλυφα στην ιστορία (στις Πράξεις κα' 26 ώς το κστ' 32· πρβλ. ιστ' 37-9) του Απόστολου Παύλου, ενός Ιουδαίου «πεπαιδευμένου» (κβ' 3) που πρέπει να ανήκε σε μιαν αρκετά εύπορη οικογένεια και μπορούσε να λέει (κα' 39) ότι ήταν κάτοχος όχι μόνο της ρωμαϊκής υπηκοότητας, αλλά και εκείνης της Ταρσού, της κυριότερης ελληνικής πόλης της Κιλικίας στη νότια Μικρά Ασία – προνόμιο που, εν παρόδω, δεν το είχαν οι *λινουργοί* αυτής της πόλης, όπως μας πληροφορεί ο Δίων Χρυσόστομος (XXXIV. 21-3· πρβλ. Παράρτημα IV. § 3*B*). Ωστόσο, τα αυστηρώς νομικά συμπεράσματα που βγαίνουν από την ιστορία τής «προσφυγής στον Καίσαρα» του Παύλου δεν είναι καθόλου βέβαια σε όλα τα σημεία, και ο Garnsey υποστήριξε τελευταία ότι ο Festus, ο προκουράτωρ (επίτροπος) της Ιουδαίας, δεν ήταν υποχρεωμένος να στείλει τον Παύλο στη Ρώμη[8]. Θα ήταν όμως λάθος μας να συγκεντρώσουμε την προσοχή μας μόνο στην αίτηση του Παύλου να δικαστεί από τον αυτοκράτορα. Σπουδαιότερο είναι

το γεγονός ότι σε μια προηγούμενη φάση της διαδικασίας ήταν αναμφισβήτητα η επιμονή του Παύλου για τη ρωμαϊκή του υπηκοότητα που, πριν απ' όλα, τον έσωσε από μια «ανακριτική» μαστίγωση στους στρατώνες της Ιερουσαλήμ, και ακολούθως έκανε τον εκεί διοικητή, τον φρούραρχο Claudius Lysias, να λάβει δρακόντειες προφυλάξεις για να τον στείλει στην Καισάρεια, την πρωτεύουσα της επαρχίας, σε απόσταση λίγο πάνω από 100 χιλιόμετρα, υπό ισχυρή στρατιωτική συνοδεία, σώζοντάς τον έτσι από βέβαιο φόνο εκ μέρους μιας ομάδας Ιουδαίων συνωμοτών (βλ. Πράξεις κβ' 25-9· κγ' 10.12-22, 23-33· ειδ. κβ' 26, 29· κγ' 23-7). Άσχετα από το αν ο Festus ήταν ή δεν ήταν νομικά υποχρεωμένος να επιτρέψει την προσφυγή του Παύλου στον αυτοκράτορα, γεγονός είναι ότι την επέτρεψε· και ο ίδιος ο Garnsey είναι διατεθειμένος να συμφωνήσει ότι η ρωμαϊκή υπηκοότητα του Παύλου έπαιξε κάποιο ρόλο στην απόφαση τού Festus (*SSLPRE* 76). Αν δεν ήταν δυνατή μια τέτοια προσφυγή, ο Παύλος θα είχε δίχως άλλο δικαστεί από τον Festus στην Ιερουσαλήμ (βλ. Πράξεις κε' 9, 20), κατ' ανάγκην από ένα *consilium* Ιουδαίων προκρίτων που θα ήταν σφόδρα προκατειλημμένοι εναντίον του[9] – αν στο μεταξύ δεν είχε δολοφονηθεί στον δρόμο από την Καισάρεια στην Ιερουσαλήμ, όπως μαθαίνουμε ότι σχεδίαζαν οι Ιουδαίοι (Πράξεις κε' 1-4). Αν ο Παύλος δεν ήταν σε θέση να επικαλεσθεί τη ρωμαϊκή του υπηκοότητα, δεν θα είχε ποτέ φτάσει σύτε καν στην Καισάρεια και στο δικαστήριο του διοικητή της επαρχίας· ή κι αν έφτανε, θα τον είχαν αποτελειώσει αρκετά εύκολα οι Ιουδαίοι. Ίσως πρέπει να προσθέσω ότι δέχομαι σε γενικές γραμμές την ιστορία που αφηγούνται οι Πράξεις, έστω και αν μερικά σημεία της, που τελικά δεν μπορούν παρά να προέρχονται από τον ίδιο τον Παύλο, είναι πάρα πολύ ωραία για να είναι αληθινά. (Πολλοί από μας, αν τύχαινε να συλληφθούμε όπως ο Παύλος στην Ιερουσαλήμ, θα βάζαμε τις φωνές, σε μια πρώτη φάση των ανακρίσεων: «Δεν μπορείτε να το κάνετε αυτό σ' εμένα. Είμαι Ρωμαίος πολίτης». Ο Παύλος όμως περιμένει ώς την τελευταία στιγμή, όταν δηλαδή ο επικεφαλής της ομάδας μαστίγωσης εκατόνταρχος ήταν έτοιμος να δώσει το παράγγελμα ν' αρχίσει η μαστίγωση· και είναι μελετημένα ευγενής και άνετος στους τρόπους).

(δ) Στο τέλος σχεδόν της περιόδου των Αντωνίνων, στις αρχές της δεκαετίας του 180, οι αγρότες του Saltus Burunitanus στην επαρχία της Αφρικής, στο σημερινό Σουκ αλ-Χμίς, χαρακτηρίζοντας τους εαυτούς των με πολύ ταπεινά λόγια ως «miserrimi homi[nes]» και «homines rustici tenues», ένιωθαν ότι είχαν το δικαίωμα να παραπονεθούν στον αυτοκράτορα διότι ο αρχιμισθωτής (ο *conductor*) του αυτοκρατορικού κτήματος στο οποίο ήταν μισθωτές (*coloni*) είχε διατάξει τη μαστίγωση μερικών από αυτούς «μολονότι ήταν Ρωμαίοι πολίτες»[10]. (Υποθέτω ότι η μαστίγωση που επέβαλλε ένας δημόσιος λειτουργός, και όχι ένας ιδιώτης, μπορεί να ήταν τότε μια πράξη που ο αγρότης έπρεπε να την πάρει σαν κάτι λίγο ή πολύ φυσικό!) Ακόμα και στην περίοδο των Σεβήρων, ο Ουλπιανός, σ' ένα περίφημο απόσπασμα που καταχωρήθηκε στον *Πανδέκτη* (*Dig.* XLVIII.vi. 7· πρβλ. 8 και Paulus, *Sent.* V. xxvi.1), έλεγε για τη *Lex Julia de vi publica* (του Αυγούστου) ότι απαγορεύει την εκτέλεση, τη μαστίγωση και τον βασανισμό οποιουδήποτε Ρωμαίου πολίτη *adversus provocationem* – δηλαδή, κατά παράβαση κάθε δικαιώματος έφεσης που μπορούσε να έχει το εν λόγω πρόσωπο.

(γ) Είναι υπερβολή ο ισχυρισμός του Garnsey, στην προτελευταία παράγραφο του βιβλίου του (*SSLPRE* 279-80), ότι «σε καμιά φάση της περιόδου που εξετάζουμε

η ιδιότητα του πολίτη καθ' εαυτήν ήταν πηγή προνομίων». (Η εν λόγω περίοδος είναι «από την εποχή του Κικέρωνα ώς την εποχή των Σεβήρων: δηλαδή, από τα μέσα του πρώτου π.Χ. αιώνα ώς τις αρχές του 3ου μ.Χ. αιώνα»: *SSLPRE* 3). Υπάρχει ένα σημαντικό στοιχείο αλήθειας σ' αυτό που ο Garnsey λέει στη συνέχεια, ότι η ιδιότητα του πολίτη απλώς «παρείχε ορισμένα τυπικά δικαιώματα στον κάτοχό της ως πλήρους μέλους της ρωμαϊκής κοινότητας, αλλά δεν πρόβλεπε καμιάν εγγύηση για την άσκησή τους». Δεν υπήρχε, βέβαια, καμιά ακλόνητη εγγύηση. Πολίτες και των πιο προηγμένων σύγχρονων κρατών είναι κάποτε θύματα παρανομίας και αδικίας. Αλλά το παράδειγμα του Απ. Παύλου είναι αρκετό για ν' αποδείξει ότι η ιδιότητα του πολίτη μπορεί να είναι «πηγή προνομίων» μέγιστης αξίας, που δυνατόν μάλιστα ν' αποτελεί και όλη τη διαφορά μεταξύ ζωής και θανάτου. Και είναι ενδιαφέρον να θυμηθούμε εδώ ότι οι ελληνικές πόλεις – η Ρόδος και η Κύζικος ιδιαίτερα – στερήθηκαν του «ελεύθερου» status διότι αυτοδίκησαν εκτελώντας Ρωμαίους πολίτες[11]. Όπως θα δούμε, ο Garnsey υποτιμά τις *αλλαγές* (κυρίως κατά τον 2ο αιώνα) που *αντικατέστησαν* τους καθαρά πολιτικούς όρους για την ιδιότητα τού πολίτη, ως πηγή προνομίων, με έναν κοινωνικό προσδιορισμό που τελικά εξαρτιόταν σε πολύ μεγάλο βαθμό από την οικονομική κατάσταση – από την τάξη.

2. *(α)* Από πρακτική άποψη, τα νόμιμα δικαιώματα που είχε ένας κάτοικος του Ελληνορωμαϊκού κόσμου οπωσδήποτε στις αρχές του 3ου αιώνα (ας πούμε το 212 μ.Χ., χρονολογία της *CA*) δεν εξαρτιόνταν σχεδον καθόλου από το αν ήταν Ρωμαίος πολίτης, αλλά, γενικά, από το αν ήταν μέλος αυτού που θα ονομάσω «προνομιούχες ομάδες»: δηλαδή, οικογένειες συγκλητικών, ιππέων και κουριατών[12], βετεράνοι και τα παιδιά τους, και (για ορισμένες περιπτώσεις) στρατιώτες σε υπηρεσία[13].

(β) Τα πολλά σχετικά νομικά κείμενα από τον 2ο αιώνα και τις αρχές του 3ου δίνουν κάποτε προνόμια σε απροσδιόριστες ομάδες, που χαρακτηρίζονται από μια ποικιλία ονομασιών, η πιο κοινή από τις οποίες είναι *honestiores* – εντιμότεροι (συχνά σε αντίθεση με το *humiliores* – ταπεινότεροι), αν και υπάρχουν πολλές άλλες, όχι μόνο *honestiore loco natus, in aliquo honore positus, in aliqua dignitate positus, honoratus, qui in aliquo gradu est* (όλες ισοδύναμες που δείχνουν τη στενή σχέση μεταξύ προνομιακού status και επίσημου βαθμού), αλλά και *splendidi persona, maior persona, altior*. Ο *humilior* μπορεί να είναι και *humilior persona, humilis loci, humiliore loco positus, qui humillimo loco est, qui secundo gradu est, plebeius* (εξαιρετικά συνηθισμένος όρος), *sordidior, tenuior*, και (στην Ύστερη Αυτοκρατορία) *inferior persona, vilior persona*, ακόμα και *pessimus quisque* (δεν έχω την πρόθεση να δώσω εξαντλητικό κατάλογο). Οι Ρωμαίοι νομικοί, αρκετά περίεργα, ήταν φειδωλοί στο να δίνουν ακριβείς ορισμούς: όπως έλεγε ο Javolenus Priscus, «Κάθε ορισμός είναι επικίνδυνος στο αστικό δίκαιο» (*Dig.* L. xvii. 202). Αλλά στην περίπτωση αυτή υπήρχε ένας σοβαρότατος λόγος που προτιμούσαν ν' αφήνουν τις εκφράσεις τους απροσδιόριστες: όλα τούτα τα κείμενα αφορούν περιπτώσεις όπου εμπλέκεται η δικονομία, εκεί όπου ήταν πολύ συμφέρον ν' αφήνεται στον ατομικό δικαστή ν' αποφασίζει ποιος περιλαμβάνεται στην τάδε κατηγορία και ποιος όχι. (Αυτό τονίστηκε αρκετά από τον Cardascia, ADCHH 335). Είναι δυνατόν, ο αδελφός ενός ατόμου που μόλις είχε γίνει μέλος της Συγκλήτου, η σύζυγος του αρχηγού της φρουράς των πραιτωριανών, ή ο επιστήθιος φίλος του επάρχου της Αιγύπτου

να θεωρείται ένας *humilior*, μόνο και μόνο επειδή δεν έτυχε να έχει τα τυπικά προσόντα για να γίνει μέλος μιας προνομιούχας ομάδας; Δεν μπορώ να το πιστέψω[14]. Ο υψηλός βαθμός είναι φυσικό να δίνει λάμψη και στους συγγενείς ενός ατόμου: σ' έναν πάπυρο των αρχών του 3ου αιώνα (*P. Gen.* 1) βρίσκουμε έναν κατώτερο δημόσιο υπάλληλο στην Αίγυπτο να συμβουλεύει μερικούς άλλους τέτοιους υπαλλήλους να είναι πολύ προσεκτικοί στο φέρσιμό τους απέναντι στους συγγενείς ενός προσώπου που ανήκει στον τρίτο μόλις και κατώτατο βαθμό των ιππέων (ενός *vir egregius*) που έτυχε να χαίρει της εμπιστοσύνης του αυτοκράτορα Καρακάλλα (πρβλ. τώρα Millar, *ERW* 114 και σημ. 32).

(γ) Μεγάλο μέρος των απόψεων που διατυπώθηκαν για την εμφάνιση των προνομιούχων ομάδων – λογουχάρη, το θαυμάσιο άρθρο του Cardascia (ADCHH) – συγκεντρώθηκε στο μεγαλύτερο σύνολο κειμένων, που ορίζει διάφορες ποινές για πταίσματα διαπραχθέντα από τις δύο κατηγορίες, χρησιμοποιώντας γι' αυτά μερικές από τις απροσδιόριστες εκφράσεις τις οποίες εξέτασα μόλις πριν λίγο. Υπάρχουν, ωστόσο, πολλά κείμενα που είναι ακριβέστατα στην ορολογία τους και δίνουν προνόμια σε αυστηρά καθορισμένες ομάδες: συγκλητικούς, ιππείς, δεκάρχους, βετεράνους, και σε μια περίπτωση τους *eminentissimi* και *perfectissimi* που αποτελούσαν τους ανώτατους βαθμούς του σώματος των ιππέων, με ορισμένα μέλη των οικογενειών τους (*CJ* IX. xli. 11 *pr.*).

3. Και πάλι, υπεραπλουστεύοντας, θα συνοψίσω τώρα τις νομικές, πολιτικές διαφορές που αναπτύχθηκαν κυρίως στη διάρκεια του 2ου αιώνα (και ασφαλώς πριν από το 212 μ.Χ.) ανάμεσα στις προνομιούχες ομάδες και στις κάτω από αυτές. Τις τελευταίες, μπορώ χωρίς δισταγμό να τις ονομάσω «κατώτερες τάξεις»: στην ουσία όλες τους βρίσκονται έξω από εκείνο που όρισα «ιδιοκτήτρια τάξη» (βλ. III.2), και περιλαμβάνουν ουσιαστικά όλους τους ελεύθερους άνδρες και γυναίκες που δεν ήταν μέλη αυτής της τάξης. Απέφυγα να κατατάξω τις προνομιούχες ομάδες στις «ανώτερες τάξεις» ή «ιδιοκτήτριες τάξεις», διότι περιλάβαιναν, για πολλούς λόγους, βετεράνους (ακόμα και στρατιώτες σε υπηρεσία), που μπορούσαν να είναι άνθρωποι με πενιχρή περιουσία· θα επιμείνω όμως στο ότι στους βετεράνους (και στους στρατιώτες) δόθηκαν τα προνόμια που έλαβαν λόγω της μοναδικής σπουδαιότητας τού στρατού (ο οποίος βέβαια περιλάβαινε ένα μεγάλο μέρος της αυτοκρατορικής αστικής υπηρεσίας)[15] στη ζωή της αυτοκρατορίας και της ανάγκης να μετατραπούν οι απολυόμενοι στρατιώτες σε ικανοποιημένους κτηματίες: το γεγονός ότι δεν έγινε αυτό ήταν μια μείζων αιτία της πτώσης της Δημοκρατίας (βλ. VI.5). Τα προνόμια των βετεράνων είχαν σαφώς ως πρότυπο εκείνα των δεκουριώνων· όπως λέει ο νομικός της ύστερης περιόδου των Σεβήρων Μαρκιανός: «Η τιμή που αποδίδεται στους βετεράνους και στα παιδιά των βετεράνων είναι η ίδια με την αποδιδόμενη στους δεκουρίωνες» (*Dig.* XLIX. xviii.3). Και οι δεκουρίωνες, γενικά (βλ. υποκεφ. 2 του παρόντος κεφαλαίου), αποτελούσαν πάντοτε την τάξη των κυριότερων εγχώριων γαιοκτημόνων που δεν ήταν *honorati* (δεν ήταν μέλη της αριστοκρατίας των συγκλητικών και των ιππέων), και, όσο περνούσε ο καιρός, γίνονταν όλο και περισσότερο ταυτόσημοι μ' αυτή την τάξη. Τονίζω, επομένως, ότι οι «προνομιούχες ομάδες», χώρια από τους βετεράνους και τους στρατιώτες, είχαν στον 3ο αιώνα σχεδόν ταυτισθεί (τουλάχιστον κατά 90 στα εκατό και ίσως περισσότερο) με την «εύπορη τάξη», σύμφωνα με τη δική μου κατάταξη, όπως ακριβώς

και οι μη προνομιούχοι είναι ουσιαστικά οι «κατώτερες τάξεις», κάτω από την εύπορη τάξη. Μεμονωμένες εξαιρέσεις, όπως οι αυτοκρατορικοί απελεύθεροι είναι πάρα πολύ λίγες για να κλονίσουν την άποψή μου, αν μάλιστα θυμηθούμε ότι το να είναι κανείς απελεύθερος αποτελεί αυστηρά status μιας μόνο γενιάς (βλ. III.5) – και οπωσδήποτε μερικοί από αυτούς τους απελεύθερους πήραν το status του ιππέα, και ένας δύο ακόμα και τον βαθμό του οιονεί συγκλητικού[16].

(α) Η πιο φανερή και καλύτερα διαπιστωμένη διαφορά ανάμεσα στις δύο ομάδες μας (που συχνά αναφέρονται από τούτη την άποψη ως ***honestiores*** και ***humiliores***) είναι «*το δυαδικό ποινικό σύστημα*», όπου οι προνομιούχες ομάδες δέχονται ελαφρότερες ποινές από τις κατώτερες τάξεις: τον αποκεφαλισμό, λογουχάρη, αντί ένα από τα ***summa supplicia*** (σταύρωση, θάνατο στην πυρά, ή από τα θηρία), και τη γενική απαλλαγή από καταδίκες σε καταναγκαστικά έργα ή στα ορυχεία (***opus publicum***), που επιβάλλονταν συχνά στις κατώτερες τάξεις. Υπάρχει μια ενδιαφέρουσα αντιμαχία μεταξύ Cardascia και Garnsey σχετικά με τη γένεση του δυαδικού ποινικού συστήματος από κάποιο λόγο πρακτικής εμπειρίας, όταν αφηνόταν στη διάκριση των δικαστών η εφαρμογή ορισμένων κανόνων του κειμένου νόμου: εδώ η κριτική του Cardascia στο βιβλίο τού Garnsey μου φαίνεται ότι είναι αποφασιστική[17], και βλέπω μια σπουδαία αλλαγή να συντελείται μάλλον στην εποχή των Αντωνίνων και των Σεβήρων, παρά στον πρώτο αιώνα. Δεν πρέπει να παραλείψω ν' αναφέρω μια φράση του νομικού της εποχής των Σεβήρων Aemilius Macer, ότι οι δούλοι τιμωρούνταν «σύμφωνα με το παράδειγμα των ***humiliores***» (***exemplo humiliorum, Dig.*** XLVIII.xix. 10 *pr.*). Όπως σωστά σχολιάζει ο Garnsey, «Η σειρά θα μπορούσε να αντιστραφεί. Όταν κανείς εξετάζει τις μορφές τιμωρίας που χρησιμοποιούνταν για τους ***humiliores***, μένει κατάπληκτος από τη συνάφειά τους με – και την παραγωγή τους από – τυπικές τιμωρίες δούλων» (***SSLPRE*** 127).

(β) ***Η μαστίγωση***, στη διάρκεια της Δημοκρατίας και της πρώιμης Ηγεμονίας, υποτίθεται ότι δεν χρησιμοποιόταν για πολίτες, των οποίων το δικαίωμα της ένστασης εναντίον της, που το παρείχε ένας νόμος των αρχών του 2ου αιώνα π.Χ., επικυρώθηκε από τη ***Lex Julia de vi publica*** του Αυγούστου[18]. Πιθανόν ταπεινοί πολίτες συχνά να υποβάλλονταν σε μαστίγωση από πολύζηλους δικαστικούς κατά την ανάκριση των υποθέσεων – σύγκρινε με τις σύγχρονες «τρίτου βαθμού» ανακρίσεις (με βασανιστήρια). Αλλά, όπως είδαμε πιο πάνω, ο Απ. Παύλος σώθηκε αμέσως από ένα ανακριτικό μαστίγωμα προβάλλοντας την ιδιότητά του ως Ρωμαίου πολίτη, και στη δεκαετία του 180 ταπεινοί Αφρικανοί αγρότες μπόρεσαν να διαμαρτυρηθούν επίσημα κατά της μαστίγωσης – από τον γαιοκτήμονά τους, όπως είδαμε στο 1 *(β)* – όσων από αυτούς ήταν πολίτες. Όλη η κατάταση είχε, ωστόσο, αλλάξει δραστικά κατά τις αρχές του 3ου αιώνα. Η ακριβής χρονολογία δεν έχει εξακριβωθεί ακόμα, αλλά κανένας δεν μπορεί να αρνηθεί ότι πολύ πριν από το τέλος του 2ου αιώνα, πολίτες που ανήκαν στις κατώτερες τάξεις μπορούσαν νόμιμα και κανονικά να μαστιγώνονται για πολλούς και διάφορους λόγους, ενώ στους ανώτερούς τους δινόταν νόμιμη απαλλαγή. (Τα πιο ενδιαφέροντα κείμενα είναι ίσως το *CJ* II.xi. 5, του 198 μ.Χ., και ο Καλλίστρατος στο ***Dig.*** XLVIII.xix. 28.2, 5, ο οποίος και δείχνει ότι η εξαίρεση των δεκουριώνων ήταν ένα βασικό γεγονός). Το ενδιαφέρον σε τούτη την εξέλιξη συγκεντρώθηκε πάρα πολύ συχνά στις εξαιρέσεις, με τις οποίες κυρίως έχουν σχέση οι μαρτυρίες που αναφέρουμε. Το αποτέλεσμα ήταν, η τάση να μην τυγχάνει μεγάλης προσοχής η πραγματικά σημαντική εξέλιξη, δηλα-

δή η *εισαγωγή* του ραβδισμού για τη μεγάλη μάζα των ταπεινών πολιτών. Δυστυχώς, δεν είναι δυνατόν ν' αποφανθεί κανείς με ακρίβεια για πόσο χρονικό διάστημα πριν από το τέλος του 2ου αιώνα η μαστίγωση των ταπεινών πολιτών έγινε τελείως «θεσμοποιημένη». (Όπως θα δείξω στο επόμενο υποκεφάλαιο, οι δεκουρίωνες κατά τον 4ο αιώνα έχασαν τη γενική απαλλαγή τους από τη μαστίγωση).

(γ) «*Τα βασανιστήρια* προορίζονταν, από παράδοση, μόνο για δούλους, αλλά οι χαμηλής σειράς ελεύθεροι δεν ήταν απαλλαγμένοι από αυτά κατά τον 2ο και τον 3ο αιώνα», και «τα βασανιστήρια των *honestiores* δεν επιτρέπονταν κατά τις περιόδους των Αντωνίνων και των Σεβήρων»: αυτές οι ορθότατες παρατηρήσεις του Garnsey είναι χαρακτηριστικές για το τι βρίσκει κανείς σε πλείστα συγγράμματα πάνω σε τούτο το θέμα[19]. Αποκρύπτουν το γεγονός ότι μια καταπληκτική *αλλαγή* συντελέστηκε κατά τον 2ο αιώνα, πιθανόν κατά την περίοδο των Αντωνίνων. Μια περίεργα περιορισμένη διοικητική πράξη του Μάρκου Αυρηλίου που δικαιολογούσε ορισμένους απογόνους των δύο ανώτερων βαθμών του *ordo equester* (τους *eminentissimi* και *perfectissimi*) «για τις τιμωρίες που επέβαλαν σε πληβείους ή για βασανισμούς» (*plebeiorum poenis vel quaestionibus, CJ* IX. xli. 11. *pr.*) σχολιάστηκε συχνά χωρίς να τονιστεί το πραγματικά αξιοσημείωτο στην περίπτωση αυτή: ότι δείχνει πως πλείστοι Ρωμαίοι πολίτες είχαν τώρα καταντήσει να θεωρούνται επίσημα ως νόμιμα υποκείμενοι σε βασανιστήρια! Το αν ποτέ θεωρήθηκε αναγκαίο να δοθεί νόμιμη απαλλαγή σε τέτοια υψηλά πρόσωπα όπως ήταν οι *eminentissimi* και οι *perfectissimi*, μπορεί βέβαια να αμφισβητηθεί· αλλά, εφόσον τα προνόμια των ιππέων ήταν αυστηρότερα προσωπικά από εκείνα των συγκλητικών, ο Μάρκος προφανώς θεώρησε συμφέρον να δίνει ειδική απαλλαγή σε μέλη των οικογενειών τους και σε ορισμένους βαθμούς[20]. (Παράβαλε μέ ό,τι είπα για τη λάμψη που δίνει ένας υψηλός βαθμός στους συγγενείς ενός ατόμου. Ο κύκλος των συγγενών που αυτόματα δικαιούνται ενός τέτοιου ευεργετήματος μπορεί κάποτε να έχει ανάγκη μιας ρητής νόμιμης διάταξης· αναμφίβολα ένας διοικητής μπορούσε πάντοτε να την επεκτείνει). Όπως για τη μαστίγωση, έτσι και για τον βασανισμό: η εξαίρεση των δεκουριώνων ήταν το βασικό γεγονός· ίσως ν' αποτέλεσε πάντοτε τη συνήθη πρακτική· ένα διάγγελμα του Αντωνίνου του Ευσεβούς δείχνει ότι την εποχή αυτού του αυτοκράτορα (138-161) είχε γίνει πάγιος νόμος (*Dig.* L. ii. 14· πρβλ. XLVIII.xviii. 15.1 = 10. *pr.*· 16.1· και, για την περίοδο των Σεβήρων, η δήλωση του Ουλπιανού που αναφέρεται στο *CJ* IX. xli. 11.1)[21]. Αυτό δείχνει επίσης ότι υπήρξε μια σημαντική αλλαγή στην εφαρμογή του νόμου κατά τον 2ο αιώνα, και ότι τώρα δεν υπήρχε τίποτα το νομικά απαράδεκτο στον βασανισμό πολιτών των κατώτερων τάξεων. Ο Πλίνιος, όταν καταδίωκε τους χριστιανούς γύρω στο 111 μ.Χ., είχε βασανίσει μόνο δούλους (βλ. πιο πάνω), και μπορούμε να πιστέψουμε ότι πολλοί αξιωματούχοι προτιμούσαν ακόμα να μη βασανίζουν ελεύθερους οποιουδήποτε στρώματος αν μπορούσαν να το αποφύγουν[22]. Αλλά η εφαρμογή βασανιστηρίων, μέσα στο δικαστήριο, σε κατηγορούμενα άτομα επεκτάθηκε σύντομα και σε μάρτυρες χαμηλής κοινωνικής θέσης· και περί τα τέλη του 3ου αιώνα ο νομικός Αρκάδιος Χαρίσιος, στο βιβλίο του *Περί μαρτύρων*, που παρατίθεται στους *Πανδέκτες* (*Dig.* XXII.v.21.2), συνιστούσε συγκεκριμένα: «Αν η φύση της υπόθεσης είναι τέτοια που είμαστε υποχρεωμένοι να δεχτούμε έναν *harenarius* ή κάποιο παρόμοιο πρόσωπο [*vel similis persona*] ως μάρτυρα, καμιά πίστη δεν πρέπει να δίνουμε στην κατάθεσή του χωρίς να τον υποβάλουμε σε βασανιστήρια [*sine tormentis*]». (Ένας *harena-*

rius, κατά λέξη ένα άτομο που έπαιρνε μέρος σε μονομαχίες στο αμφιθέατρο, αντιμετωπιζόταν με ιδιαίτερη περιφρόνηση από τις ρωμαϊκές ανώτερες τάξεις[23]· αλλά οι λέξεις «vel similis persona» μπορούν, υποθέτω, να θεωρηθούν ότι ισχύουν για σχεδόν κάθε άτομο χωρίς περιουσία που είχε ένα αβέβαιο εισόδημα από την εργασία του και βρισκόταν στη χαμηλότερη βαθμίδα της κοινωνικής κλίμακας). Υπάρχει μια τάση ν' απαγορεύεται να βασανίζονται δούλοι για να καταθέσουν εναντίον των ιδιοκτητών τους, των πρώην ιδιοκτητών ή και των νομέων τους, και των στενών συγγενών αυτών των ατόμων (βλ. Buckland, *RLS*, 86-91, ειδ. 88-9). Αυτό, όμως, οφείλεται στην έγνοια για τους δουλοκτήτες, όχι για τους δούλους. Όπως είπε ο Κικέρων, στην αγόρευσή του υπέρ του Μίλωνα, ο βασανισμός ενός δούλου για την απόσπαση μαρτυρίας εναντίον του κυρίου του είναι «πιο θλιβερός για τον κύριο από τον ίδιο τον θάνατο», *domini morte ipsa tristius (Pro Milone* 59). Πρέπει ίσως να προσθέσω ότι σε περιπτώσεις προδοσίας, *maiestas*, όλοι οι σχετικοί με την απαλλαγή από τον βασανισμό κανονισμοί πάνε περίπατο, όπως πράγματι έγινε και με πολλούς άλλους κανονισμούς.

(δ) Με διάφορους άλλους τρόπους τα μέλη των κατώτερων τάξεων που κατηγορούνταν για εγκλήματα βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση συγκρινόμενα με τις εύπορες τάξεις: λογουχάρη, τούς ήταν πολύ δυσκολότερο να γλιτώνουν την προφυλάκιση μέχρι τη δίκη – να αποφυλακίζονται έστω προσωρινά επί εγγυήσει, όπως θα λέγαμε σήμερα (βλ. ειδ. *Dig.* XLVIII.iii. 1, 3). Και οι συνθήκες φυλάκισης στην αρχαιότητα μπορούσαν να είναι πολύ δυσάρεστες για τους ταπεινούς ανθρώπους: βλ. υποκεφ. 3 του παρόντος κεφαλαίου, προς το τέλος.

(ε) Μεγαλύτερη σημασία έχει το γεγονός ότι στην κατάθεση που γινόταν στο δικαστήριο από μέλη των κατώτερων τάξεων, τόσο σε ποινικές όσο και σε αστικές υποθέσεις, δινόταν λιγότερη βαρύτητα απ' ό,τι στην κατάθεση των κοινωνικά ανωτέρων τους. Το κείμενο-κλειδί είναι ένα απόσπασμα από τον Καλλίστρατο στον Πανδέκτη, (*Dig.* XXII.v.3 *pr.*), που εξηγεί τις αρχές βάσει των οποίων πρέπει να αξιολογείται η μαρτυρία: από τα αναφερόμενα κριτήρια, το πρώτο αφορά την κοινωνική θέση (*condicio*) του μάρτυρα, «αν είναι δεκουρίων ή πληβείος» (*decurio an plebeius*), και το τρίτο, «αν είναι πλούσιος ή φτωχός» (*locuples vel egens*). Ο Καλλίστρατος συνεχίζει παραθέτοντας μια σειρά διαγγέλματα του Αδριανού, μερικά από τα οποία δείχνουν συγκεκριμένα το είδος διάκρισης που αναφέρει (στο ίδιο, 3.1-2, 6). Ο σατιρικός ποιητής Ιουβενάλης, που έγραφε στις αρχές του 2ου αιώνα, είχε παραπονεθεί ότι στη Ρώμη ένας μάρτυρας εκτιμιόταν ανάλογα με την περιουσία του (τον *census* του): τον αριθμό των δούλων του, την έκταση των κτημάτων του, το μέγεθος και την ποιότητα των επιτραπέζιων σκευών του. Ο χαρακτήρας του και οι τρόποι του (οι *mores* του) έρχονταν τελευταία· δινόταν πίστη στα λόγια του ανάλογα με τον αριθμό των νομισμάτων που είχε στο χρηματοκιβώτιό του (*Sat.* III.140-4, που τελειώνει με τη φράση «quantum quisque sua nummorum servat in arca. Tantum habet et fidei»). Αυτό βρίσκεται πιο κοντά στην πραγματικότητα, ακόμα και στις μέρες του Ιουβενάλη, απ' ό,τι φαντάζομαι υποθέτουν πλείστοι σύγχρονοι αναγνώστες του σατιρικού ποιητή, και στην εποχή του Καλλίστρατου (γύρω στο 200) ήταν σχεδόν η απόλυτη αλήθεια.

(στ) Στον τομέα του ιδιωτικού δικαίου, βρίσκουμε ότι αδικήματα που διαπράχθηκαν εις βάρος ενός μέλους των ανώτερων τάξεων από ένα μέλος των κατώτερων τάξεων θεωρούνται σοβαρότερα: ένα τέτοιο αδίκημα μπορεί να γίνει αυτόματα μια

atrox iniuria (φρικτή βλάβη), για την εκτίμηση της οποίας εφαρμόζονταν ειδικοί κανονισμοί[24]. Και η *actio doli*, ή *de dolo malo*, η αγωγή για δόλο, μπορούσε να μη γίνει δεκτή σε μέλη των κατώτερων τάξεων εναντίον μάλιστα διακεκριμένων μελών των ανώτερων τάξεων. Αυτό, ωστόσο, είχε πολύ μικρότερη σημασία για έναν ταπεινό ενάγοντα απ' ό,τι θα υπέθετε κανείς διαβάζοντας τις πρόσφατες απόψεις του Cardascia και του Garnsey[25], που παραλείπουν να παραθέσουν τη συνέχεια του Πανδέκτη (*Dig* IV.iii.11. 1), η οποία δείχνει ότι ο παθών μπορούσε ακόμα να κάνει χρήση ενός νομικού όπλου, καταθέτοντας μήνυση *in factum* (με απλή έκθεση των γεγονότων), που δεν συνεπάγεται κατηγορία για απάτη. (Ένας τέτοιος ενάγων δεν έχανε τίποτα στις περισσότερες περιπτώσεις· αλλά και το σημαίνον πρόσωπο θα υπέφερε λιγότερο αν έχανε την υπόθεση, μιας και δεν θα κινδύνευε να υποστεί ατιμωτική ποινή (*infamia*).

Δεν πρέπει να απορούμε που βρίσκουμε μαρτυρίες, τόσο από την Ελληνική Ανατολή όσο κι από τη Λατινική Δύση, ότι όταν γίνονταν διανομές χρημάτων (*sportulae*, στη λατινική) ή τροφίμων σε πόλεις από καλοπροαίρετους ευεργέτες, οι δεκουρίωνες συχνά λάβαιναν περισσότερα από τους κοινούς πολίτες[26]· αλλά, αυτό, βέβαια, είναι κοινωνικό και όχι νομικό γεγονός.

★ ★ ★ ★ ★

Η πολύ συνοπτική και απλοποιημένη έκθεση που έδωσα μερικών από τους κυριότερους τρόπους με τους οποίους οι κατώτερες τάξεις του Ελληνορωμαϊκού κόσμου βρίσκονταν – από πολλές απόψεις όλο και περισσότερο – σε μειονεκτική θέση σε σύγκριση με τις κοινωνικά ανώτερές τους, κατά τους πρώτους δύο ή τρεις αιώνες της χριστιανικής εποχής (οι αλλαγές επήλθαν κυρίως στον 2ο και στις αρχές του 3ου αιώνα), θα έχουν τουλάχιστον δείξει ότι οι εύπορες τάξεις βρήκαν τώρα ευκολότερο από ποτέ άλλοτε να εκμεταλλεύονται τους φτωχούς εκείνους ελεύθερους, από την εργασία των οποίων εξαρτιόνταν όλο και περισσότερο άμεσα για το πλεόνασμά τους, τώρα που η δουλεία ήταν κάπως λιγότερο προσοδοφόρα απ' ό,τι στους τελευταίους δύο αιώνες π.Χ. Τολμώ να πω ότι η χειροτέρευση της νομικής θέσης της κατώτερης τάξης δεν ήταν αποτέλεσμα μιας εσκεμμένης και συνειδητής προσπάθειας της εύπορης τάξης να την υπαγάγει σε μεγαλύτερο βαθμό εκμετάλλευσης, με μικρότερη πιθανότητα να αντιμετωπίσει ενεργητική αντίσταση· αλλά ήταν ασφαλώς επακόλουθο της όλης εξελικτικής πορείας. Η δική μου ανεπαρκής έκθεση μπορεί να συμπληρωθεί από το βιβλίο του Garnsey (*SSLPRE*), μια πλουσιότατη πηγή πληροφοριών, που δείχνει επίσης ενημερότητα στα κοινωνικά κακά του Ελληνορωμαϊκού κόσμου, τα οποία πάρα πολλοί ιστορικοί της αρχαιότητας έκριναν ότι μπορούσαν να αντιπαρέλθουν. Αν εξέφρασα τη διαφωνία μου με τον Garnsey σε ένα δυο ειδικά θέματα, αυτό δεν πρέπει να θεωρηθεί υποτίμηση του πολύ ενδιαφέροντος και μεγάλης αξίας βιβλίου του. Θα ήθελα επίσης με την ευκαιρία να συστήσω ένα πληροφοριακό άρθρο τού Garnsey, που είναι ευκολονόητο για τους μή εξοικειωμένους με τη Ρωμαϊκή ιστορία ή και με τη λατινική ορολογία: «Why Penal Laws become Harsher: the Roman Case» («Γιατί οι ποινικοί νόμοι γίνονται σκληρότεροι: η περίπτωση της Ρώμης»), στο *Natural Law Forum* 13 (Indiana, U.S.A., 1968) 141-162.

★ ★ ★ ★ ★

Ελπίζω να έγινε πια σαφές πως εκείνο που περιέγραψα σε τούτο το υποκεφάλαιο είναι βασικά η αντικατάσταση ενός συνόλου νομικών διακρίσεων, σε μεγάλο βαθμό άσχετων με τις τάξεις, από ένα άλλο σύνολο που σχετιζόταν άμεσα με τις τάξεις. Το πρώτο σύνολο δεν είχε, κατά τη γνώμη μου, άμεση συνάφεια με τις τάξεις: οι κατηγορίες του ήταν καθαρά πολιτικές, με καθοριστικό στοιχείο την ιδιότητα του πολίτη. Μολονότι, όμως, πράγματα όπως η εκτέλεση, η μαστίγωση, τα βασανιστήρια, η ποινική τιμωρία γενικά, η εκτίμηση της μαρτυρίας και η μεταχείριση των ατόμων από τις αρχές μπορούσαν να παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές *στην πράξη*, ανάλογα με την ταξική θέση, όπως νομίζω το έχει καταδείξει το βιβλίο του Garnsey, στη *συνταγματική θεωρία* διαφέρουν σε συνάρτηση με την κατοχή ή την έλλειψη της ιδιότητας του πολίτη και μόνο. Έτσι, από την πρώιμη Ηγεμονία και μπρός, με την παραχώρηση της ιδιότητας του πολίτη στους *peregrini* που είχαν συμπληρώσει είκοσι πέντε χρόνια υπηρεσίας στα βοηθητικά συντάγματα των μη πολιτών ή στον στόλο (μέχρι το 140 μ.Χ., μαζί με τα παιδιά τους)[27], η κατοχή της ιδιότητας του πολίτη κατέληξε να αντιστοιχεί όλο και λιγότερο αυστηρά με την ιδιότητα του μέλους των ανώτερων τάξεων. Και από την εποχή του Καίσαρα η ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη απλώθηκε ευρύτατα με την ίδρυση έξω από την Ιταλία παροικιών και ρωμαϊκών δήμων από πολίτες, αν και αυτό έγινε πολύ περισσότερο στη Δύση παρά στον Ελληνικό κόσμο[28]. Πρόσφατα, ένας συγγραφέας, με μεγαλύτερη διορατικότητα απ' ό,τι ίσως το έχει συνειδητοποιήσει ο ίδιος, παρατήρησε πως στη Δύση η μαζική επέκταση της ιδιότητας του πολίτη «πρέπει να οδήγησε σε κάποιον πρακτικό περιορισμό *ενός δικαιώματος που θα είχε γίνει ενοχλητικό αν γενικευόταν*»![29] Το νέο σύνολο διακρίσεων αντιστοιχούσε πολύ στενά στην ταξική θέση, όπως είδαμε, με εξαίρεση τους στρατιώτες και τους βετεράνους, που έπρεπε να τοποθετηθούν ανάμεσα στις προνομιούχες ομάδες, για πολλούς σκοπούς, λόγω της μεγάλης σημασίας που είχε η διατήρηση της όλης δομής της αυτοκρατορίας ενάντια σε ενδεχόμενη εσωτερική ανταρσία και δυσφορία, όσο και ενάντια στους εξωτερικούς εχθρούς. Τελικά, το 212, η ιδιότητα του πολίτη διαπιστώθηκε ότι ήταν μια *μη αναγκαία κατηγορία*, και βλέπουμε έτσι την ξαφνική γενική επέκτασή της το 212 να ισοδυναμεί με την *εξαφάνισή* της, όταν είχε γίνει πια *περιττή*: οι ιδιοκτήτριες τάξεις (με τους στρατιώτες και τους πρώην στρατιώτες) είχαν τώρα όλα τα πολιτικά προνόμια που χρειάζονταν, εντελώς ανεξάρτητα από την ιδιότητα του πολίτη, εν μέρει από παράδοση αλλά κυρίως χάρη σε ειδικά αυτοκρατορικά διατάγματα, από τα οποία μόνο μερικών η ύπαρξη μπορεί σήμερα να αναγνωριστεί.

Η όλη εξέλιξη είναι πράγματι μια ενδιαφέρουσα απεικόνιση του τρόπου με τον οποίο η τάξη μπορεί να επιβληθεί έναντι των καθαρά νομικών κατηγοριών που δεν αντιστοιχούν στις δικές της πραγματικότητες. Βέβαια, οι σημαντικές διαφορές που υπήρχαν στο τέλος της περιόδου των Σεβήρων (193-235) ανάμεσα στα πολιτικά δικαιώματα των ανώτερων και των κατώτερων τάξεων αντανακλούσαν εν μέρει τις διαφορές στην πρακτική μεταχείριση των δύο ομάδων κατά τις προηγούμενες γενιές· τώρα όμως ήταν θέμα του κειμένου νόμου και ήταν ακόμα οξύτερες, και έπρεπε να τηρούνται αυστηρά από τους διοικητές των επαρχιών και από άλλους δημοτικούς άρχοντες. Για να το καταλάβουμε αυτό, πρέπει να αναρωτηθούμε τι θα συνέβαινε στον Απ. Παύλο αν είχε ζήσει, ας πούμε, εκατόν πενήντα χρόνια αργότερα,

στην εποχή περίπου της *Constitutio Antoniana*. Αν δεν μπορούσε να υποστηρίξει (και είμαι βέβαιος ότι δεν θα μπορούσε) ότι ήταν μέλος του δημοτικού συμβουλίου της Ταρσού, ένας δεκουρίων, θα είχε υποβληθεί σε μια δυσάρεστη ανακριτική μαστίγωση, και πιθανόν οι Εβραίοι να τον είχαν ξεκάνει αμέσως κατόπιν. Ίσως να μπορούσε, ίσως όχι, να φτάσει ώς το δικαστήριο του διοικητή, αλλά οπωσδήποτε δεν θα ήταν σε θέση να απαιτήσει με επιτυχία να σταλεί στη Ρώμη για να δικαστεί από τον αυτοκράτορα, και οι πιθανότητες θα ήταν σοβαρά εναντίον του αν δικαζόταν στην Ιουδαία, όπου ο διοικητής θα είχε ένα *consilium* από πρόκριτους Εβραίους στο πλευρό του (βλ. και πάλι σημ. 9).

Μου είναι φυσικά αδύνατο να αποδείξω ότι η χειροτέρευση της θέσης των ταπεινών πολιτών – και μάλιστα των φτωχών ελεύθερων γενικά – κατά τους δύο πρώτους αιώνες της χριστιανικής εποχής οφειλόταν στη συνειδητή επιθυμία των ανώτερων τάξεων να περιορίσουν τα νόμιμα δικαιώματά τους, με σκοπό να τους κάνουν λιγότερο ικανούς να αμύνονται ενάντια στην αυξανόμενη εκμετάλλευση· αυτό όμως, υποθέτω, ήταν το άμεσο αποτέλεσμα των αλλαγών που περιέγραψα. Αλλά και η εκμετάλλευση των ταπεινότερων πολιτών των ελληνικών πόλεων πρέπει να ευκολύνθηκε, με ανάλογο τρόπο, από την εξέλιξη που περιέγραψα στο V.3: τη βαθμιαία εξαφάνιση των υπόλοιπων δημοκρατικών χαρακτηριστικών από τους θεμελιώδεις νόμους της πολιτείας.

★ ★ ★ ★ ★

Θα είχε ενδιαφέρον να γίνει μια σύγκριση της εικόνας που σκιαγράφησα μ' εκείνην που δίνει ο Finley, *AE* 84, κ.ε., ο οποίος σημειώνει την «παρακμή» της δουλείας και προσθέτει ότι αυτό «απαιτεί μιαν εξήγηση» (πρβλ. IV. 3 σημ. 18). Δεχόμενος την υπόθεση ό,τι «οι εργοδότες στην Ύστερη Αυτοκρατορία δεν κατέβαλλαν τις απαιτούμενες προσπάθειες για να διατηρούν μια τέλεια συμπλήρωση της εργασίας των δούλων», ο Finley παρουσιάζει τη δική του «εξήγηση της στάσης τους», που είναι «μια διαρθρωτική μεταβολή μέσα στην κοινωνία ως σύνολο». Και φτάνει πολύ κοντά σε μιαν αξιόλογη σκέψη, όταν δηλώνει ότι «το κλειδί δεν βρίσκεται στους δούλους, αλλά στους ελεύθερους φτωχούς», προσθέτοντας ότι κατά τη γνώμη του τα στοιχεία μπορούν να «εντοπισθούν με ακρίβεια». Φευ! το μόνο που έχουμε είναι μια «τάση», αισθητή από την αρχή κιόλας της Ηγεμονίας, «επιστροφής σε μια περισσότερο "αρχαϊκή δομή", όπου οι ordines έγιναν και πάλι λειτουργικά σημαντικοί, όπου ένα ευρύτερο φάσμα κοινωνικών βαθμίδων αντικατέστησε το κλασικό στρίμωγμα σε ελεύθερους και δούλους» – περίπου, δηλαδή, η εξέλιξη που πάσχισα να περιγράψω σε τούτο το υποκεφάλαιο, αλλά που ο Finley την είδε από μιαν επιφανειακή σκοπιά, με βάση το status, το οποίο χρησίμευσε για να καλύψει το κύριο ελατήριό της και τον βαθύτερο χαρακτήρα της. Αυτό που βλέπω πρωτίστως ως μια εξέλιξη που ευκόλυνε την εκμετάλλευση, είναι για τον Finley «μια σωρευτική καθίζηση του *status* των κατώτερων τάξεων μεταξύ των ελεύθερων πολιτών» (*AE* 87, η υπογράμμιση δική μου). Πώς όμως η «τάση» που περιγράφει ο Finley *εξηγεί* τη μεταλλαγή (βλ. IV. 3) από την παραγωγή των δούλων σ' εκείνο που θα μπορούσα να ονομάσω κυρίως παραγωγή των δουλοπάροικων; (Ο Finley προτιμά να μιλάει για «δεμένους *μισθωτές*» [tied *tenants*]· αλλά βλ. III.4 και IV.3). Η «εξήγηση» πρέπει να είναι ακριβώς το αντίστροφο: ακριβώς *επειδή* η δουλεία έπαψε τώρα να πα-

ράγει ένα πλεόνασμα τόσο μεγάλο όσο στις λαμπρότερες μέρες της Ρώμης, οι εύποροι τάξεις *αναγκάστηκαν* να αυξήσουν την πίεσή τους στους ελεύθερους φτωχούς. Στη σελ. 93 ο Finley πλησιάζει να το συλλάβει σωστά. Αλλά την έννοια «εκμετάλλευση» δεν είναι διατεθειμένος να τη χρησιμοποιήσει: γι' αυτόν «"εκμετάλλευση" και "ιμπεριαλισμός" είναι στο κάτω κάτω πάρα πολύ πλατιές ως κατηγορίες ανάλυσης. Όπως το "κράτος", χρειάζονται κι αυτές σαφή προσδιορισμό» (*AE* 157) – που όμως δεν τους τον κάνει ποτέ. Ο ιστορικός όμως που στερεί τον εαυτό του από τη χρήση των όρων εκμετάλλευση και ιμπεριαλισμός ως κατηγορίες ανάλυσης δεν θα καταλάβει σωστά ούτε τον αρχαίο ούτε τον σύγχρονο κόσμο.

★ ★ ★ ★ ★

Για να κλείσω τούτο το υποκεφάλαιο, θα εξετάσω σύντομα την πολυσυζητημένη θεωρία της «παρακμής και πτώσης» της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, θεωρία την οποία πρότεινε ο Rostovtzeff στο μεγάλο έργο του, που πρωτοεκδόθηκε το 1926, *Η κοινωνική και οικονομική ιστορία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας*, ένα από τα λίγα βιβλία αρχαίας ιστορίας για το οποίο ο ιστορικός κάποιας άλλης περιόδου, αν όχι ο «γενικός αναγνώστης», όχι μόνο θα έχει ακούσει κάτι, αλλά μπορεί και να το έχει διαβάσει ή τουλάχιστον ξεφυλλίσει, και το οποίο ο κάθε ιστορικός της αρχαίας Ελλάδας και Ρώμης συμβουλεύεται συχνά. Άλλαξε κάπως προς το καλύτερο στη γερμανική και στην ιταλική του μετάφραση, και κυκλοφόρησε σε μια δεύτερη πολύ βελτιωμένη αγγλική έκδοση από τον P. M. Fraser το 1957 (*SEHRE*[2]). Ως γνωστόν ο Rostovtzeff αρνήθηκε να δώσει μια πλήρη απάντηση, για να μην πω μια απλή απάντηση, στο ερώτημα γιατί η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία «παρήκμασε και έπεσε», αρκούμενος σε μια σύντομη κριτική ορισμένων θεωριών που τις θεώρησε εσφαλμένες ή ανεπαρκείς (*SEHRE*[2] I. 532-541). Θα σχολιάσω τώρα μιαν ενδιαφέρουσα παρατήρησή του στην τελευταία παράγραφο του βιβλίου του. Στο σημείο αυτό θα αναφέρω την ερμηνεία που ο ίδιος ο Rostovtzeff δίνει για την περίοδο όπου η «παρακμή» πρωτοφανερώθηκε: πάνω κάτω από τον θάνατο του Μάρκου Αυρηλίου ώς την ανάρρηση του Διοκλητιανού στον θρόνο, 180-284 μ.Χ. (I. 491-501, πρβλ. 532-541). Ο Rostovtzeff αναγνωρίζει ότι ο πολιτισμός της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ήταν βασικά αστικός (η αυτοκρατορία, λέει, ήταν υπερβολικά «αστικοποιημένη», I. 346), και ότι η προνομιούχα ανώτερη τάξη των πόλεων – «κυψέλες κηφήνων», την αποκαλεί ο Rostovtzeff (I. 380, πρβλ. 531) – ζούσε σε κάποια χλιδή στις πλάτες του εργαζόμενου πληθυσμού, της πόλης και της υπαίθρου, πάνω απ' όλα της αγροτιάς που αποτελούσε τον κύριο όγκο αυτού του πληθυσμού (πρβλ. I.3 και IV. 2)[30]. Ως εδώ, πολλοί ιστορικοί της αρχαίας Ρώμης δεν θα βρουν τίποτα ν' αμφισβητήσουν. Αλλά ο Rostovtzeff, που γνώρισε ο ίδιος από κοντά τη Ρωσική Επανάσταση, προχώρησε αναζητώντας την εξήγηση των αναστατώσεων του 3ου αιώνα σε μια προμελετημένη και ταξικά συνειδητή επίθεση της υφιστάμενης την εκμετάλλευση αγροτιάς, η οποία χρησιμοποιούσε ως αιχμή του δόρατος τον μεγάλο εκείνο στρατό που εστρατολογείτο κυρίως από τις γραμμές της, εναντίον της «μπουρζουαζίας τής πόλης» (όπως την αποκαλεί ο Rostovtzeff) – μια καθαρά ερημωτική επίθεση, που δεν μπορούσε να αποφέρει οφέλη διαρκείας στους ημιβάρβαρους νικητές (I. κεφ.xi. ειδ. 491-501). Η θεωρία αυτή έγινε δεκτή με εμπιστοσύνη από πολλούς που δεν γνωρίζουν τις πηγές για τη Μέση και Ύστερη Αυτοκρατορία

από πρώτο χέρι, και αναφέρεται επιδοκιμαστικά, αν και σπάνια (όπως το διαπίστωσε και ο ίδιος ο Rostovtzeff: βλ. I. 494-5) από ιστορικούς της Ρώμης. Στην πραγματικότητα, καμιά από τις μαρτυρίες που παραθέτει ο Rostovtzeff δεν υποστηρίζει τη θεωρία του. Το κυριότερο και μοιραίο ελάττωμά της έχει επισημανθεί αρκετές φορές, ιδιαίτερα σε μια κριτική και σ' ένα άρθρο του Norman Baynes, που δημοσιεύθηκαν το 1929 και το 1943 αντίστοιχα[31]: οι πηγές της εποχής αποκαλύπτουν ότι οι στρατιώτες όχι μόνο δεν θεωρούνται από τους αγρότες ως αντιπρόσωποί τους ή ακόμα ως σύμμαχοί τους, αλλά και ήταν ο διαρκής τρόμος τους. (Αυτό, μάλιστα, το αντιλήφθηκε και ο ίδιος ο Rostovtzeff: βλ. βιβλίο του *SEHRE*[2] I.487 για ένα απόσπασμα που αρχίζει έτσι: «Τα όργανα καταπίεσης και βίαιης είσπραξης φόρων ήταν οι στρατιώτες... Ήταν ο πραγματικός τρόμος για τον πληθυσμό»!). Ο Rostovtzeff μιλάει επανειλημμένα για «τάξεις», ακόμα και (στο I. 501) για «τον φοβερό ταξικό πόλεμο» του 3ου αιώνα – μια σοβαρή παρανόηση, όπως θα εξηγήσω στο υποκεφάλαιο 3 αυτού του κεφαλαίου. Ωστόσο, αν και η ανάλυση που κάνει των ταξικών δυνάμεων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας προσεγγίζει κάπου κάπου μιαν ανάλυση που θα μπορούσε να ήταν αποδεκτή από πολλούς μαρξιστές, ο ίδιος πάντοτε απέκρουε τον μαρξισμό, και η αντίληψή του για τις τάξεις και τον αγώνα τους είναι αλλοπρόσαλλη και απρόβλεπτη. (Το βρίσκω καταπληκτικό ότι ακόμα κι ένας τόσο άξιος ιστορικός όπως ο Baynes θεώρησε τον Rostovtzeff ως έναν ιδιότυπο μαρξιστή)[32]. Οφείλουμε να καθαρίσουμε τη θεωρία του για την κρίση του 3ου αιώνα από τα εκκεντρικά στοιχεία της και να πάρουμε από αυτήν, κατά κάποιον τρόπο, ό,τι θεμελιακό και αληθινό έχει μέσα της: ότι δηλαδή υπήρχε μαζική εκμετάλλευση από μιαν αστική ιδιοκτήτρια τάξη αυτής την οποία ο ίδιος ο Rostovtzeff αναφέρει δύο φορές ως η «εργατική τάξη» της αυτοκρατορίας: του αγροτικού πληθυσμού (ελεύθερου και μη) και των τεχνιτών, των μικρεμπόρων και των δούλων στις πόλεις (βλ. ειδ. I. 35, 345-6). Όταν αναπτύξουμε αυτό, θα αρχίσουμε να βλέπουμε τους λόγους της ανανεωμένης παρακμής στην Ύστερη Αυτοκρατορία (μια περίοδο με την οποία ο Rostovtzeff φαίνεται να ήταν λιγότερο εξοικειωμένος), μετά το ηρωικό ξαναζωντάνεμα της εποχής του Διοκλητιανού και του Κωνσταντίνου. Η Ύστερη Αυτοκρατορία, ειδικά στη Δύση, ήταν κάπως λιγότερο ένας ειδικά αστικός πολιτισμός, ήταν όμως, περισσότερο ακόμα, ένα καθεστώς όπου η συντριπτική πλειονότητα υφίστατο την εκμετάλλευση στο έπακρο προς όφελος των ολίγων. (Ο Rostovtzeff φαίνεται να το έχει αντιληφθεί αυτό: βλ. *SEHRE*[2] I. 527-531). Ανάμεσα σ' αυτούς τους ολίγους, η αδιαφορία προς το κοινό συμφέρον σαν κάτι που αφορούσε μόνο άλλους, αδιαφορία την οποία οικτείρει ο Τάκιτος (*Hist.* I.1: ***inscitia rei publicae ut alienae***), είχε αυξηθεί πολύ· και η μάζα του πληθυσμού, όπως δείχνει η συμπεριφορά του (βλ. ειδ. υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου), δεν έβρισκε κανένα ουσιαστικό συμφέρον στη διατήρηση της αυτοκρατορίας.

Το άλλο στοιχείο στην ερμηνεία που δίνει ο Rostovtzeff για την «παρακμή», το οποίο θέλω να σχολιάσω, είναι το τέλος ακριβώς της τελευταίας του παραγράφου. «Είναι δυνατόν», ρωτάει με ύφος συντριβής, «να επεκταθεί ένας ανώτερος πολιτισμός στις κατώτερες τάξεις χωρίς να ξεπέσει η στάθμη του και να διαλυθεί η ποιότητά του ώς το σημείο της εξαφάνισής του; Δεν είναι μήπως κάθε πολιτισμός καταδικασμένος στον μαρασμό μόλις αρχίζει να εισδύει στις μάζες;». Σ' αυτό νομίζω πως μπορούμε να απαντήσουμε με τα λόγια του Gordon Childe: το συσσωρευμένο από τους πολιτισμούς της αρχαιότητας πολιτισμικό κεφάλαιο

δεν εκμηδενίστηκε κατά την κατάρρευση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας όπως δεν εκμηδενίστηκαν ούτε οι μικρότερες συσσωρεύσεις κατά τις μικρότερες καταστροφές που ανέκοψαν και τερμάτισαν την Εποχή του Ορείχαλκου. Βεβαίως, όπως και τότε, πολλά καλαίσθητα πράγματα... σαρώθηκαν. Αλλά αυτά προορίζονταν για την απόλαυση μόνο μιας ολιγάριθμης και στενής τάξης. Τα περισσότερα επιτεύγματα που αποδείχτηκαν από βιολογική άποψη προοδευτικά και είχαν στέρεα θεμελιωθεί σε μια γνήσια λαϊκή βάση χάρη στη συμμετοχή των ευρύτερων τάξεων, περισώθηκαν... Έτσι στην Ανατολική Μεσόγειο, η ζωή του άστεως, με όλα τα συνακόλουθά της, συνεχίστηκε. Πλείστα επαγγέλματα εξακολούθησαν ν' ασκούνται με όλη την τεχνική επιδεξιότητα και τον τεχνικό εξοπλισμό που είχαν αναπτύξει στους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους[33].

Εδώ συμφωνώ με τον Childe. Οι υλικές τέχνες δεν είναι ποτέ το αποκλειστικό προνόμιο της άρχουσας τάξης. Όταν ένας πολιτισμός καταρρέει, η άρχουσα τάξη συχνά διαλύεται, και η παιδεία της (η λογοτεχνία της και η τέχνη της κ.λπ.) συνήθως σταματά ολότελα· και η κοινωνία που ακολουθεί θα χρειαστεί να κάνει ένα νέο ξεκίνημα. Αυτό δεν ισχύει για τις υλικές τέχνες και τα επιτηδεύματα: οι βιοτεχνίες των ειδών πολυτελείας μπορεί, βέβαια, να εξαφανιστούν, και ορισμένες τεχνικές μπορεί να σβήσουν καθώς η ζήτησή τους σταματάει, αλλά βασικά η τεχνολογική κληρονομιά μεταβιβάζεται λίγο ή πολύ απείραχτη στις ακόλουθες γενιές. Αυτό δείχνει η πείρα των τελευταίων πέντε χιλιάδων και πάνω χρόνων στις κοινωνίες της Άπω Ανατολής, της Εγγύς Ανατολής, της Μεσογείου και της Δύσης. Η κάθε κοινωνία μπορεί κανονικά ν'αρχίσει από πολλές υλικές απόψεις εκεί που σταμάτησε η προηγούμενή της· και είναι αυτό που έχει σημασία. Φαίνεται, συνεπώς, ότι η κληρονομιά του Ελληνορωμαϊκού πολιτισμού, στον βαθμό κυρίως που *είχε* (για να χρησιμοποιήσουμε τη φράση του Rostovtzeff) «εισδύσει στις μάζες», παρέμεινε συνεχώς ζωντανή. Όταν η Ευρώπη άρχισε και πάλι να πηγαίνει μπρος, κι αυτό έγινε σύντομα, όταν ξεθύμαναν οι συνέπειες των «βαρβαρικών επιδρομών», οι παλιές τεχνικές, που μεταδόθηκαν από τον πατέρα στον γιό και από τον αρχιτεχνίτη στον μαθητευόμενο, μπορούσαν ακόμα να χρησιμεύσουν ως βάση που πάνω της ο μεσαιωνικός κόσμος μπόρεσε να χτίζει. Η «οικονομική παρακμή» της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ήταν στην ουσία μια χειροτέρευση μάλλον της οικονομικής οργάνωσης της Αυτοκρατορίας παρά των τεχνικών της, οι οποίες υπέστησαν ελάχιστη φθορά, αν εξαιρέσουμε το γεγονός ότι στον βαθμό που έλειψε μια πλατιά πραγματική ζήτηση για ορισμένα είδη και υπηρεσίες πολυτελείας, στέρεψε και η παραγωγή και η προσφορά τους. Οι μέθοδοι παραγωγής, όπως ήταν, φαίνεται ότι έμειναν σταθερές ακόμα κι όταν η καλλιτεχνική αξία του παραχθέντος έργου ξέπεφτε. Ελέχθη από τον Αμερικανό ιστορικό Lynn White[34], και συμφωνώ, πως «δεν υπάρχει απόδειξη ότι κάποιες σημαντικές τέχνες του Ελληνορωμαϊκού κόσμου χάθηκαν στη διάρκεια των Αιώνων του Σκότους ακόμα και στην αμόρφωτη Δύση, και πολύ λιγότερο στην ακμάζουσα βυζαντινή και σαρακινή Ανατολή» (TIMA 150· πρβλ. II.1. σημ. 14). Μάλιστα, όπως ισχυρίζεται ο White, «από τον 12ο ή και από τον 11ο αιώνα έγινε μια γρήγορη αντικατάσταση της ανθρώπινης με μη ανθρώπινη ενέργεια παντού όπου χρειάστηκαν μεγάλες ποσότητες ενέργειας ή όπου η απαιτούμενη κίνηση ήταν τόσο απλή και μονότονη ώστε ο άνθρωπος μπορούσε ν' αντικατασταθεί από κάποιον μηχανισμό. Η μεγάλη περηφάνια του ύστερου Μεσαίωνα δεν ήταν οι καθεδρικοί ναοί του ή τα έπη του ή η σχολαστική του: ήταν η δόμηση για πρώτη φορά στην ιστορία ενός πολυσύνθετου πολιτισμού που στηρίχτηκε όχι στις πλάτες των

ξεθεωμένων δούλων και ανειδίκευτων μισθωτών εργατών, αλλά πρωτίστως στη μη ανθρώπινη ενέργεια» (TIMA 156). Αυτό το «πρωτίστως» είναι μια υπερβολή, αλλά υπάρχει μια σημαντική αλήθεια στον ισχυρισμό του White, και μπορούμε ασφαλώς να πούμε ότι κατά τον ύστερο Μεσαίωνα υπήρχε μια πραγματική προοπτική για τη δόμηση «ενός πολυσύνθετου πολιτισμού που στηριζόταν *λιγότερο* στις πλάτες των ξεθεωνόμενων δούλων και ανειδίκευτων εργατών και *περισσότερο* σε μη ανθρώπινη ενέργεια».

2

Πίεση στην «κουριατική τάξη»

Στο προηγούμενο υποκεφάλαιο έδειξα πώς οι εύπορες τάξεις του Ελληνορωμαϊκού κόσμου στο σύνολό τους στάθηκαν ικανές, στη διάρκεια των δυόμισι περίπου αιώνων της Ηγεμονίας (ας πούμε, από την εποχή του Αυγούστου μέχρι το τέλος της περιόδου των Σεβήρων το 235 μ.Χ.), να σφίξουν τα λουριά στους κατώτερούς τους και να τοποθετηθούν σε μιαν ακόμα πιο δεσπόζουσα θέση από εκείνην στην οποία βρίσκονταν προηγούμενα, περικόπτοντας τα θεμελιακά πολιτικά δικαιώματα των μελών των κατώτερων τάξεων που ήταν Ρωμαίοι πολίτες. Θα περιγράψω τώρα σύντομα πώς και γιατί η άρχουσα τάξη της Αυτοκρατορίας, τα άτομα με περίβλεπτη περιουσία, έφτασε να ασκεί όλο και μεγαλύτερη πίεση στο *κατώτερο τμήμα της ίδιας της εύπορης τάξης:* ιδιαίτερα σ' εκείνο που αποκαλώ κουριατική τάξη (και που ορίζεται πιο κάτω). Δεν χρειάζεται να δώσω μια γενική περιγραφή της κουριατικής τάξης, μια και το όλο θέμα το έχει πραγματευθεί ο A.H.M.Jones με μεγάλη οξυδέρκεια σε κάμποσα διαφορετικά έργα[1]. Η πίεση αυτή πάνω στα μέλη της κουρίας άρχισε πολύ πριν από το τέλος του 2ου αι., και ήταν ήδη πολύ προχωρημένη στις αρχές του 3ου· τον 4ο αιώνα εντάθηκε, συνεχίστηκε τον 5ο και κατά τον 6ο αιώνα η κουριατική τάξη είχε εξασθενίσει σε μεγάλο βαθμό και είχε χάσει όλη την παλιά επιρροή της.

Όταν λέω «κουριατική τάξη» εννοώ τα μέλη εκείνα της εύπορης τάξης (με τις οικογένειές τους) που συγκροτούσαν τα συμβούλια των *πόλεων* της Ελληνικής Ανατολής (και φυσικά των αντίστοιχων δυτικών *civitates*) και γέμιζαν όλες τις σημαντικές δημόσιες θέσεις, στις οποίες αρχικά (στην κλασική και στην ελληνιστική περίοδο) εκλέγονταν από τη συνέλευση, αλλά κατέληξαν (κυρίως στη διάρκεια των δύο πρώτων αιώνων της χριστιανικής εποχής) να διορίζονται από το ίδιο το *συμβούλιο* ή προσλαμβάνονταν από αξιωματούχους διορισμένους από αυτό (πρβλ. V. 3 και Παράρτημα IV). Ως σύμβουλοι ονομάζονταν στη λατινική *decuriones*, στην ελληνική *βουλευταί*, και συχνά αναφέρονται στην αγγλική ως «decurions» (δεκουρίωνες)· αλλά ο όρος «κουριάτες» (*curiales*) εχρησιμοποιείτο συχνά για τους δεκουρίωνες και τα μέλη των οικογενειών τους κατά τις αρχές του 4ου αιώνα[2], και καθώς θέλω να μιλήσω για «τάξη», βρίσκω βολικό το επίθετο «κουριατική». Η λέξη παράγεται από την *curia*, τη λατινική λέξη για το μέγαρον της Συγκλήτου, που κι αυτή κατέληξε να χρησιμοποιείται – όπως και ο όρος *ordo (ordo decurionum)* – για το σύνολο των συμβούλων μιας ορισμένης πόλης. Στη Λατινική Δύση ο *ordo decurionum* μιας σημαντικής πόλης έπρεπε να αριθμεί περί τα εκατό μέλη· στην Ελληνική Ανατολή ο αριθμός τους μπορούσε κάποτε να είναι πολύ μεγαλύτερος[3]. Θα προσθέσω ότι σε ορισμένες περιοχές του Ελληνικού κόσμου, όπου η ζωή της πόλης αργούσε να

αναπτυχθεί, μπορούμε να βρούμε κάπου κάπου εξαιρέσεις στους γενικούς κανόνες που αναφέρω εδώ: βλ., λχ., το τέλος της § 2 του Παραρτήματος IV για μιαν επιγραφή (*IGBulg.* IV. 2263) σχετικά με μια μακεδονική κοινότητα που το 158 μ.Χ. είχε πολίτες, μια *εκκλησία*, και έναν ετήσιο άρχοντα (*πολειτάρχην*), αλλά προφανώς δεν είχε συμβούλιο. Παρ' όλα αυτά η εικόνα που παρουσιάζω εδώ αληθεύει για τη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων.

Για την ακρίβεια, θα ήταν προτιμότερο να χαρακτηρίσουμε τους δεκουρίωνες και τις οικογένειές τους ως «κουριατικό ordo» παρά ως «κουριατική *τάξη*», διότι βέβαια ένα άτομο γινόταν δεκουρίων μόνο όταν πράγματι κατελάμβανε αυτή τη θέση και όχι απλώς επειδή είχε περιουσία επαρκούς αξίας (census) ώστε να θεωρηθεί κατάλληλος γι' αυτήν – ίσως, σε σημαντικές πόλεις της Λατινικής Δύσης, κατά τις αρχές του 2ου αιώνα, κάπου γύρω στους 100.000 σηστέρτιους (είναι ο αριθμός που δίνει ο Πλίνιος για την πόλη Comum στις αρχές του 2ου αιώνα: *Ep.* I. xix. 2), ένα τέταρτο του census ενός ιππέα και το ένα δέκατο του census ενός συγκλητικού· αλλά ο αριθμός μπορούσε να ποικίλλει πάρα πολύ, ανάλογα με το μέγεθος και τη σπουδαιότητα της συγκεκριμένης πόλης (βλ. Jones, *LRE* II. 738-9· Duncan-Jones, *EREQS* 82-8, 147-8). Ωστόσο, την εποχή κατά την οποία αρχίζουν τα γεγονότα που εκθέτω σε τούτο το υποκεφάλαιο, τέλη του 2ου αιώνα, η τάξη όσων πληρούν τις οικονομικές απαιτήσεις για να γίνουν δεκουρίωνες (και όχι των ικανών να πετύχουν την πιο υψηλή θέση των *honorati*, ως μέλη του σώματος των συγκλητικών ή των ιππέων) άρχισε να συμπίπτει ώς ένα βαθμό με την καθαυτό κουριατική τάξη. Το κουριατικό status υπήρξε πάντοτε επιθυμητό ως τιμητική διάκριση, και από το πρώτο μισό του 2ου αιώνα και μπρος περιλάβαινε σημαντικά νόμιμα προνόμια (που σχολιάστηκαν στο υποκεφ. 1 αυτού του κεφαλαίου), έτσι ώστε πολλά άτομα που είχαν τα σχετικά προσόντα επιδίωκαν φυσικά να το αποκτήσουν. Είναι αλήθεια ότι στις αρχές του 2ου αιώνα υπήρχε ήδη, στη Βιθυνία του Πόντου και αναμφίβολα σε πλείστα άλλα μέρη του Ελληνικού κόσμου, μια γενική αίσθηση στις ανώτερες τάξεις (αίσθηση που προφανώς συμμεριζόταν ο Πλίνιος) ότι οι δεκουρίωνες έπρεπε να εκλέγονται από οικογένειες που είχαν ήδη το κουριατικό status – από *honesti homines* μάλλον και όχι *e plebe*, όπως λέει ο Πλίνιος (*Ep.*X. 79.3). Αλλά η ιδιότητα του δεκουρίωνα, αν και επιθυμητή καθεαυτήν, άρχιζε από το δεύτερο μισό του αιώνα να συνεπάγεται οικονομικές επιβαρύνσεις, που οι λιγότερο εύποροι έβρισκαν ολοένα και πιο δύσκολο να τις εκπληρώσουν. Μια επιγραφή από τη Γαλατία με χρονολογία το 145 μιλάει για έναν πολίτη ότι ήταν βουλευτής *δωρεάν (προίκα βουλευτ[ού])*· αλλά τούτο δεν σημαίνει παρά μόνο ότι είχε γίνει δεκτός στον *ordo*, τιμής ένεκεν, χωρίς να υποχρεώνεται να πληρώνει την εισφορά που επιβαλλόταν κανονικά σε τέτοιες περιπτώσεις[4]. Ωστόσο, από τα τέλη του 2ου αιώνα η πίεση δυνάμωσε σε όσους είχαν μεν τα απαιτούμενα περιουσιακά στοιχεία, αλλά ήταν ακόμα *πληβείοι* και δεν μπορούσαν έτσι να γίνουν μέλη του *ordo* τους. Ένας ενδιαφέρων πάπυρος των αρχών του 3ου αιώνα, όπως αποκαταστάθηκε με λογική πιθανότητα, μιλάει για άτομα που κατέχουν «*βουλευτικήν αξίαν*», αλλά που δεν είναι ακόμα εγγεγραμμένα στο κουριατικό μητρώο (*βουλευτικόν λεύκωμα*), και λέει ότι δεν πρέπει να υπεκφεύγουν ούτε «τις υπηρεσίες που επιβάλλονται στον απλό λαό» (*δημοτικαί υπηρεσίαι*) με το πρόσχημα ότι έχουν μέσα βουλευτικά (*;πόρους ;βουλευτικούς*), ούτε τις «βουλευτικές λειτουργίες» με το πρόσχημα ότι δεν είναι ακόμα εγγεγραμμένοι στο «βουλευτικόν λεύκωμα» (*SB* III.ii. 7261)[5]. Ακόμα και στον 4ο

αιώνα μπορούσαν να βρεθούν κάπου κάπου άτομα που είχαν τα απαραίτητα περιουσιακά στοιχεία για να γίνουν δεκουρίωνες[6], αλλά φαίνεται πως στο τέλος της περιόδου των Σεβήρων (235 μ.Χ.) ήταν πια πολύ σπάνια, και αυτά που ονόμασα κουριατική τάξη και κουριατικός *ordo* σχεδόν συνέπιπταν. Εκείνο που από πρώτη ματιά φαίνεται σαν *ordo* αποκαλύπτεται ότι είναι στην ουσία τάξη. Είναι πολύ ενδιαφέρον το γεγονός ότι αν και η θέση του δεκουρίωνα μπορούσε να περιλαμβάνει σημαντικές οικονομικές και εποπτικές ευθύνες, ο Διοκλητιανός το 293 όρισε ότι ακόμα και η αγραμματοσύνη δεν πρέπει να εμποδίζει έναν άνθρωπο να επωμίζεται τα βάρη που σχετίζονται με την ιδιότητα του δεκουρίωνα (*CJ* X.xxxii. 6: *expertes litterarum decuriones munera peragere non prohibent iura*)[7]. Αγράμματοι δεκουρίωνες εμφανίζονται κάποτε στους παπύρους[8]. Όπως είδαμε στο III. 3, η συντριπτική πλειονότητα των δεκουριώνων σ' όλες τις μείζονες πόλεις (εκτός από μερικές, όπως στην Όστια και στην Παλμύρα, που είχαν έντονο «εμπορικό» χαρακτήρα) ήταν πρωτίστως γαιοκτήμονες. Σε μικρότερες και φτωχότερες πόλεις, όπου και οι λιγότερο πλούσιοι από τους δεκουρίωνες μπορούσαν να είναι άνθρωποι με πολύ μέτρια περιουσία, πολλοί από αυτούς πιθανόν να ασχολούνταν με τη βιοτεχνία. Σε μια πραγματική μουντή επαρχιακή πόλη όπως η Abthugni στην Byzacena[9], το 303, βρίσκουμε ότι ο Καικιλιανός, που είναι ο ίδιος ένας *duovir* (τοπικός άρχοντας), είναι ένας εργαζόμενος υφαντής, ο οποίος παίρνει το γεύμα του μαζί με τους εργάτες του, δούλους ή μεροκαματιάρηδες (*cum operarios* [sic]: Optatus, Παράρτ. II, f. 27b· πρβλ. 25 ab, 29a, στο *CSEL* XXVI, επιμ. C. Ziwsa). Και ο Αυγουστίνος μιλάει για έναν «φτωχό *curialis*» ονόματι Curma, που ήταν *duumvir* του *municipium Tulliense* κοντά στην Ιππώνα: τον αποκαλεί «απλό χωρικό», *simpliciter rusticanus* (*De cura gerenda promortuis 15*, στο *CSEL* XLI. 644).

★ ★ ★ ★ ★

Τους λόγους για το σφίξιμο των λουριών στην κουριατική τάξη δεν χρειάζεται να τους ψάξουμε μακριά. Ας ρίξουμε μια ματιά στην κατάσταση των φτωχών εκείνων ελεύθερων που βρίσκονταν κάτω από αυτήν την τάξη στην κοινωνική κλίμακα, των χωρικών προπαντός. Έχω τη βάσιμη υπόνοια ότι όσοι ήταν γαιομισθωτές εξαναγκάζοταν πάντοτε να πληρώνουν τόσο μίσθωμα όσο οι γαιοκτήμονές τους μπορούσαν να τους αποσπάσουν. Η θέση των μικρών ελεύθερων κτηματιών παρουσίαζε μεγάλες διαφορές, ανάλογα με το αν οι σοδειές ήταν καλές, αν οι συνθήκες στη γειτονιά τους ήταν ειρηνικές και απαλλαγμένες από ληστείες (ή «βαρβαρικές» επιδρομές), αν οι μικροκτηματίες υποβάλλονταν σε εξαιρετικά βαριά φορολογία ή καταπίεση από ισχυρούς γείτονες (πρβλ. IV. 2), κ.ο.κ. Πάντως, παίρνοντας υπόψη το γεγονός ότι τα έσοδα από το δουλεμπόριο έπεσαν, νομίζω πως η πρόσθετη εκμετάλλευση των ελεύθερων φτωχών, ακόμα κι όταν διευκολυνόταν από την υποβάθμιση του νομικού τους status, δύσκολα θα αποκαθιστούσε την ισορροπία.

Την εποχή του αυτοκράτορα Μάρκου Αυρήλιου (161-180) η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ως σύνολο δεν είχε υποστεί κανένα πλήγμα από την αρχή της Ηγεμονίας, εκτός από τους εμφύλιους πολέμους του 68-69 και μια δυο τοπικές εξεγέρσεις, από τις οποίες η σοβαρότερη ήταν ίσως εκείνη που είχε αρχηγό τον C. Julius Civilis στην Κάτω Γερμανία και στη βορειοδυτική Γαλατία το 69-70. Οι πόλεμοι, ακόμα και επί βασιλείας Δομιτιανού και Τραϊανού, δεν ήταν καταστροφικά δαπανηροί, αν

πάρουμε υπόψη τα πολλά λάφυρα που απέφεραν μερικοί από αυτούς, ιδιαίτερα η τελευταία εκστρατεία του Τραϊανού στη Δακία το 106. Πλείστα από τα όσα αναφέρονται στις γραπτές πηγές μας για χρηματικά ποσά για τις δημόσιες δαπάνες και για δημόσια έσοδα, είναι αναξιόπιστα, και ο αριθμός των 40 δισεκατομμυρίων σηστερτίων που ο Βεσπασιανός λέγεται (από τον Σουητώνιο *Vesp.* 16.3) ότι χρειάστηκε για ν' αντιμετωπίσει τις άμεσες ανάγκες κατά την άνοδό του στον θρόνο το 69-70 («το μεγαλύτερο χρηματικό ποσό που αναφέρεται στην αρχαιότητα», σύμφωνα με τον Tenney Frank, *ESAR* V. 45) δεν είναι περισσότερο αξιόπιστος από τους άλλους· αλλά ο Βεσπασιανός προφανώς έλαβε το πολύ ασυνήθιστο μέτρο να ανεβάσει ίσως σημαντικά το ποσό της αυτοκρατορικής εισφοράς (Δίων Κασ. LXVI. viii. 3-4· Suet. *Vesp.* 16.1). Τα πράγματα όμως άρχισαν να πηγαίνουν πολύ άσχημα επί βασιλείας Μάρκου Αυρήλιου. Ο πόλεμος με τους Πάρθους που άρχισε το 162 πρέπει να ήταν πολύ δαπανηρός, και όταν έληξε με επιτυχία το 165-166 τα στρατεύματα που επέστρεφαν κουβάλησαν μαζί τους μια φοβερή πανούκλα, που εμαίνετο για μερικά χρόνια σε πολλά μέρη του Ρωμαϊκού κόσμου[10].

Οι Γερμανοί έγιναν τώρα πραγματική απειλή. Μιαν γερμανική επιδρομή διαμέσου του Δούναβη, μεταξύ 166 και 171 (ίσως το 170 ή το 171), που έφτασε μέχρι την Ιταλία, την ακολούθησαν μια σειρά άγριοι πόλεμοι εναντίον των Γερμανών Μαρκομάννων και Κουάδων και των Σαρμάτων Ιαζύγων που κάλυψαν πολλά από τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Μάρκου[11]. Το 170 ή το 171 μια επιδρομή των Καστοβόκων έφτασε μέχρι την Αττική· και το 171 η Βαιτική (νότια Ισπανία) δέχτηκε την επίθεση των Μαυριτανών ανταρτών από τη βόρεια Αφρική (βλ. Birley, *MA* 225-9· IIRMA 222 κτλ.) Από τις εσωτερικές εξεγέρσεις, η σοβαρότερη ήταν ίσως εκείνη των *Βουκόλων* της Αιγύπτου, στις αρχές της δεκαετίας του 170, με αρχηγό έναν ιερέα, τον Ισίδωρο, η οποία κατεστάλη με κάποια δυσκολία από τον Avidius Cassius: δεν έχουμε γι' αυτήν παρά μια σύντομη μνεία από τον Δίωνα Κάσσιο (LXXI.iv.) και την *Historia Augusta (Marc. Aurel.* 21.2· *Avid. Cass.* 6.7)[12].

Υπάρχουν αφηγήσεις για το ότι ο Μάρκος πούλησε τα κοσμήματα του στέμματος και τα άλλα τιμαλφή του σε δημοπρασία (ίσως το 169) με σκοπό να συγκεντρώσει χρήματα για τους πολέμους του[13], και ότι κάποτε αρνήθηκε μιαν αίτηση των στρατιωτών του για ένα δώρο με τον χαρακτηριστικό ισχυρισμό ότι καθετί που θα έπαιρναν πέρα από το καθιερωμένο ποσό θα «απεμυζάτο από το αίμα των συγγενών και φίλων τους» (Δίων LXXI.iii.3). Λέγεται επίσης ότι από το πλεόνασμα του θησαυροφυλακίου, τα 2.700 εκατομμύρια σηστέρτιους που είχε αφήσει στον Μάρκο ο προκάτοχός του Αντωνίνος ο Ευσεβής το 161, μόνο ένα εκατομμύριο είχαν μείνει το 193, μετά την βασιλεία του και την καταστροφική βασιλεία του ανισόρροπου γιου του Κόμμοδου (Δίων LXXIII [LXXIV].viii.3, με ν. 4). Στη συνέχεια, από το 193 ώς το 197, υπήρξε άλλη μια έκρηξη εμφύλιων πολέμων, για τους οποίους δεν έχουμε αρκετές πληροφορίες, αλλά, όπως λέγεται από έναν σύγχρονό τους ιστορικό, περιλάβαιναν μερικές αιματηρές μάχες με μεγάλες ανθρώπινες απώλειες (βλ. Δίων Κάσ. LXXIV.viii.1· LXXV.vi.1 και vii. 1-2): εδώ αρχίζει η περίοδος των Σεβήρων.

Διάφορες απόψεις εκφράστηκαν[14] για το πόσο αυξήθηκε κατά την πολεμική περίοδο το κόστος της μισθοδοσίας[15] και διατήρησης των ρωμαϊκών στρατιών, που αποτελούσε ασφαλώς το μεγαλύτερο κονδύλι των δαπανών. Θα προσθέσω μόνο αυτό που μου φαίνεται ως αποφασιστικό επιχείρημα υπέρ της άποψης ότι οι μεγά-

λης κλίμακας εκστρατείες πρέπει να χρειάστηκαν πολύ μεγαλύτερες στρατιωτικές δαπάνες. Επί βασιλείας Αδριανού (117-138) δεν υπήρξαν πολλές μάχες και στην εποχή του διαδόχου του, του Αντωνίνου του Ευσεβούς (138-161) ήταν ελάχιστες. Αυτή ασφαλώς η μακρά περίοδος σχετικής ειρήνης επέτρεψε στον Ευσεβή να αφήσει στο θησαυροφυλάκιο κατά τον θάνατό του (όπως είδαμε πιο πάνω) το τεράστιο ποσό των 2.700 εκατομμυρίων σηστερτίων· και μόνο οι μείζονες πόλεμοι που επιχειρήθηκαν στη διάρκεια της βασιλείας του Μάρκου (ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια της) στράγγιξαν όλα τα αποθέματα (βλέπε τις δύο προηγούμενες παραγράφους). Ο Μάρκος δεν ήταν βέβαια σπάταλος. Είναι αλήθεια ότι έκανε μερικές δαπανηρές διανομές στη ρωμαϊκή *plebs urbana*· ελάττωσε επίσης ορισμένους φόρους, και λίγο πριν από το τέλος της βασιλείας του χάρισε όλους τους καθυστερημένους φόρους και άλλες οφειλές στο Δημόσιο Ταμείο για μια περίοδο σαράντα πέντε χρόνων (Δίων Κάσ. LXXI [LXXII]. 32.2). Αλλά δεν αύξησε τον μισθό του στρατού και δεν ξανοίχτηκε σε μεγάλα προγράμματα οικοδομικών έργων. Δεν βλέπω καμιά εναλλακτική πρόταση στο συμπέρασμα ότι οι μείζονες πόλεμοι χρειάστηκαν πολύ μεγαλύτερες στρατιωτικές δαπάνες.

Είναι ίσως παραπλανητικό να δίνεται πάρα πολύ μεγάλη προσοχή στα δημόσια οικονομικά της Ρώμης, διότι ήταν κάλλιστα δυνατόν για την πλειονότητα της Ρωμαϊκής άρχουσας τάξης να ευημερεί ακόμα κι αν το Δημόσιο Ταμείο ήταν στην ουσία αδειανό. Ωστόσο, παρ' όλα τα σημάδια ατομικής ευημερίας σε πολλές από τις πόλεις της Ελληνικής Ανατολής, όπως και της Δύσης, φαίνεται ότι κατά το τρίτο τέταρτο του 2ου αιώνα ο πλούτος της εύπορης τάξης δεν είχε τόσο στέρεες βάσεις όσο φαινόταν να είχε στις τελευταίες λίγες γενιές. Και ακριβώς στη δεκαετία του 160, επί βασιλείας Μάρκου Αυρήλιου και Λουκίου Ουήρου (των *divi fratres*, 161-9), εμφανίζονται οι πρώτες βέβαιες ενδείξεις[16] όχι μόνο μιας συνηθισμένης οικονομικής πίεσης στην κουριατική τάξη, αλλά και μιας απροθυμίας, ακόμα και αδυναμίας, από μέρους των πολλών φτωχότερων δεκουριώνων να σηκώσουν τα αυξημένα τώρα βάρη που τους φορτώνονταν. Το όλο θέμα είναι εξαιρετικά περίπλοκο, αλλά μια θαυμάσια πρόσφατη μελέτη του Garnsey (ADUAE) υπογράμμισε ορισμένες λεπτομέρειες στη γενική εικόνα που είχαν ήδη δώσει ο Jones και άλλοι, και απέδειξε τη σημασία, από την άποψη αυτή, ορισμένων χωρίων του Πανδέκτη, ιδιαίτερα τριών που αναφέρονται σε διαγγέλματα των *divi fratres*. Ένα από αυτά μιλάει καθαρά για «εκείνους που ασκούν ένα δημόσιο λειτούργημα υπό καταναγκασμόν» (*Dig.* L.i. 38.6)· ένα άλλο, όπως λέει ο Garnsey, «αποδεικνύει την ύπαρξη μιας οξείας ρήξης μεταξύ πλουσίων και φτωχών μέσα στη βουλή» (L.iv. 6. *pr.*· πρβλ. vii.5.5)· και ένα τρίτο αναφέρεται σε «εκείνους που έμειναν με χρέη ύστερα από τη θητεία τους σε διοικητική θέση» (L.iv. 6.1). Πριν από αυτό υπήρχαν σημεία για την επερχόμενη αναταραχή: ορισμένοι είχαν εκδηλώσει την απροθυμία τους να αναλάβουν υπηρεσίες ή δημόσιες θέσεις που συνεπάγονταν βαριές δαπάνες· οι απαλλαγές από τέτοια καθήκοντα είχαν περικοπεί· όσοι είχαν υποσχεθεί εθελοντικά να αναλάβουν δημόσια έργα ήταν πολλές φορές υποχρεωμένοι να τα εκτελέσουν· αμοιβές είχαν αρχίσει να ζητούνται από τους νέους βουλευτές· κ.ο.κ. Υπάρχουν αδιάψευστες ενδείξεις (παραπέμπω στον Garnsey, ADUAE 241) ότι «η εποχή των Αντωνίνων ήταν περίοδος ευημερίας για τους *primores viri* και καταστροφής για τους *inferiores* μέσα στη βουλή» (Οι λατινικοί όροι είναι αυτοί που χρησιμοποιεί ο Αδριανός σ' ένα διάγγελμά του προς τις Κλαζομενές στη Μικρά Ασία: *Dig.* L.vii. 5.5). Όταν θυμη-

θούμε σε ποιο βαθμό στη γραπτή μας παράδοση σχετικά με την κλασική αρχαιότητα κυριαρχούν συγγραφείς των οποίων ο πνευματικός ορίζοντας είναι βασικά εκείνος της εύπορης τάξης, και το γεγονός ότι οι ιστορικοί της αρχαιότητας στον σύγχρονο δυτικό κόσμο είτε ήταν μέλη αυτής της τάξης είτε συμμερίζονταν απολύτως τις αντιλήψεις της, δεν θα πρέπει ν' απορούμε για το ότι η περίοδος των Αντωνίνων μνημονεύεται ακόμα ως ένα είδος χρυσού αιώνα. Δεν μπορώ να φανταστώ καμιάν άλλη κρίση παλαιότερου ιστορικού για τον Ρωμαϊκό κόσμο που να έχει αναφερθεί συχνότερα από εκείνην του Gibbon:

> Αν κάποιος εκαλείτο να ορίσει την περίοδο της παγκόσμιας ιστορίας κατά την οποία η κατάσταση του ανθρώπινου γένους ήταν η πιο ευτυχισμένη και ευημερούσα, θα ονόμαζε, χωρίς δισταγμό, την περίοδο που διέρρευσε από τον θάνατο του Δομιτιανού ώς την ανάρρηση του Κόμμοδου (*DFRE* I.78) –

δηλαδή, τα χρόνια από το 96 ώς το 180.

Υπό τη δυναστεία των Σεβήρων (193-235), όπως είναι γνωστό, ο καταναγκασμός εφαρμοζόταν όλο και αυστηρότερα στην κουριατική τάξη. Δεν χρειάζεται να προχωρήσω σε λεπτομέρειες: δημόσιες υπηρεσίες κάθε λογής επιβάλλονταν σε δημόσιους άρχοντες και δεκουρίωνες, μερικές από τις οποίες, που έγιναν γνωστές ως *munera personalia*, ήταν προσωπικές υπηρεσίες, ενώ άλλες, *munera patrimonii*, ως δαπάνη χρήματος· σύντομα αναγνωρίστηκαν και οι *munera mixta*, που συνεπάγονταν και προσωπική και χρηματική υπηρεσία[17]. Ακόμα όμως και τα *munera personalia* μπορούσαν να περιλαμβάνουν και σημαντικές ευκαιριακές δαπάνες. Υπήρχε μια λεπτομερής σειρά διατάξεων που έδιναν απαλλαγές, και που εκτίθενται δια μακρών στον Πανδέκτη (*Dig.* L.v-vi), και συχνά αναφέρονταν αλλού: αυτές ἀναθεωρήθηκαν ξανά και ξανά από τους αυτοκράτορες, συνήθως με τρόπο ώστε να περιορίζουν ή να αποσύρουν την απαλλαγή και να κάνουν την υπηρεσία όλο και πιο γενική.

Ένα φυσικό αποτέλεσμα της ασκούμενης στην κουριατική τάξη πίεσης, την οποία περιέγραψα λίγο πριν, και που διαρκώς μεγάλωνε από την εποχή των Αντωνίνων ώς εκείνην των Σεβήρων, ήταν μια φανερή πτώση των δαπανών, από μέρους ατόμων «εμπνεόμενων από το κοινό συμφέρον» (ή φιλόδοξων και αυτοδιαφημιζόμενων), για δημόσια κτίρια και «ιδρύματα» για να αποδίδουν οφέλη στους συμπολίτες τους και κάποτε σε άλλους. (Η πτώση του αριθμού των τέτοιων ιδρυμάτων είναι οφθαλμοφανής από τα διαγράμματα στο έργο του Bernhard Laum, *Stiftungen in der griechischen und römischen Antike* – ιδρύματα στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα [Leipzig, 1914] I.9). Δεν είναι να απορούμε με τη διαπίστωση ότι από τα μέσα περίπου του 3ου αιώνα και εφεξής οι πόλεις, τοποθετώντας τιμητικές επιγραφές, τείνουν να επικεντρώνουν τα εγκώμιά τους περισσότερο στον διοικητή της επαρχίας παρά στους τοπικούς προύχοντες[18].

Δεν είπα σχεδόν τίποτα ώς τώρα για να εξηγήσω πώς η κουριατική τάξη έφτασε να εξασθενεί σταθερά και τελικά να καταντήσει η σκιά του εαυτού της, ιδιαίτερα στην Ανατολή. Ήταν συνηθισμένο φαινόμενο στους ιστορικούς να εκφράζουν μεγάλη συμπάθεια προς τους *curiales* και να χύνουν δάκρυα για τη λυπηρή μοίρα τους· αλλά τα τελευταία χρόνια έγινε αντιληπτό, κυρίως χάρη στις έρευνες του A.H.M. Jones (βλ. σημ. 1), ότι χρειάζεται να αντικρίσουμε το όλο ζήτημα από πολύ διαφορε-

τική σκοπιά. Χαρακτηριστικό της παλιότερης τάσης είναι η εικόνα που παρουσίασε ο Jules Toutain, που στο βιβλίο του *The Economic Life of the Ancient World* (Η οικονομική ζωή στον αρχαίο κόσμο) μας λέει ότι οι άνθρωποι που υπέφεραν περισσότερο από την οικονομική παρακμή του 3ου αιώνα ήταν «οι πλούσιοι και οι μεσαίες τάξεις: οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, οι εργοστασιάρχες και οι έμποροι, *στους οποίους όφειλε πραγματικά την ύπαρξή της η οικονομική ευημερία*» (σελ. 325, η υπογράμμιση δική μου). Ωστόσο, οι μεγάλοι γαιοκτήμονες ήταν ακριβώς οι άνθρωποι που είχαν οικειοποιηθεί και μονοπωλήσει αυτό που υπήρχε ως ευημερία στον Ελληνορωμαϊκό κόσμο. Το να λέγεται ότι η ευημερία «όφειλε την ύπαρξή της» σ' αυτούς είναι μια τερατώδης διαστρέβλωση της αλήθειας. Τον 3ο αιώνα, οι *curiales* πρέπει ν' αποτελούσαν μιαν υψηλή αναλογία της εύπορης τάξης των μεγάλων γαιοκτημόνων, δηλαδή των μελών της εύπορης τάξης – όπως εγώ την όρισα – που ήταν σε θέση να ζουν από τη γη τους χωρίς να ξοδεύουν υπολογίσιμο χρόνο δουλεύοντάς την. Αλλά οι *curiales*, μολονότι τους αναφέρω συχνά ως τάξη, όταν τους αντιπαραθέτω στην αυτοκρατορική αριστοκρατία (τους συγκλητικούς και τους ιππείς) αφενός, και στους φτωχούς ελεύθερους, *coloni* και δούλους, αφετέρου, ήταν μια τάξη με σημαντική «απλοχωριά»· εκείνοι που βρίσκονταν στο χαμηλότερο σημείο της κλίμακας δεν μπορούσαν να υπαχθούν στην κατηγορία της «εύπορης τάξης», ενώ όσοι βρίσκονταν στην κορυφή μπορούσαν να είναι πολύ πλούσιοι και να ελπίζουν να γίνουν μέλη της αυτοκρατορικής αριστοκρατίας. Και το κλειδί για τον καθορισμό της θέσης της κουριατικής τάξης στους 4ο και 5ο αιώνες είναι η κατανόηση δύο γεγονότων. Πρώτον, όσο πλουσιότερος ήταν ο δεκουρίων, τόσο μεγαλύτερες πιθανότητες είχε να μπορέσει να ξεφύγει προς τα πάνω στις γραμμές των αυτοκρατορικών ***honorati***, ή να πετύχει με την επιρροή ή τη δωροδοκία κάποια θέση (στην αυτοκρατορική αστική υπηρεσία ιδιαίτερα)[19], που τον απήλλασσε από τα κουριατικά καθήκοντα, αυξάνοντας έτσι τα βάρη που σήκωναν τα φτωχά μέλη του ordo τα οποία εγκαταλείπονταν κάποτε σε κατάσταση πραγματικής κατάρρευσης και απώλειας της περιουσίας. Και δεύτερον, οι κουριατικές υποχρεώσεις, αντί να μοιράζονται ανάλογα με τον πλούτο, έτειναν να πέφτουν πιο βαριά στις πλάτες των φτωχότερων δεκουριώνων μέσα στη Βουλή.

Έχοντας υπόψη τις εγγενείς ιεραρχικές τάσεις του Ρωμαϊκού κόσμου, κανέναν δεν θα ξαφνιάσει η διαπίστωση ότι το κουριατικό σώμα ανέπτυσσε έναν εσωτερικό δακτύλιο προνομίων στους κόλπους του, που στην κατάλληλη στιγμή δέχεται τη νόμιμη αναγνώριση[20]. Επάτηδες δεν είπα τίποτα για τους *decemprimi* (τους *δεκάπρωτους)* που αρχίζουν να εμφανίζονται στις ιταλικές και στις σικελικές πόλεις της Ύστερης Δημοκρατίας ως τα κορυφαία μέλη του *ordo decurionum*, ή για τους *δεκάπρωτους* (κάποτε *εικοσάπρωτους*), που είναι γνωστοί στον Ελληνικό κόσμο μόλις από τα μέσα του πρώτου αιώνα της χριστιανικής εποχής μέχρι τις αρχές του 4ου και είναι πάντοτε δεκουρίωνες, υπεύθυνοι για κάποια οικονομική «λειτουργία»[21]. Αν και οι *δεκάπρωτοι/εικοσάπρωτοι* αναφέρονται συχνά σαν τέτοιοι σε τιμητικές επιγραφές (και το λειτούργημά τους ήταν επομένως αξιοπρεπές), δεν υπάρχει καμιά ένδειξη ότι αυτοί, ούτε όμως οι *decemprimi* στη Δύση, απήλαυαν ειδικών προνομίων ή εξουσιών, με αυτή την ιδιότητά τους. Το νόμιμο προνόμιο, ωστόσο, παρουσιάζεται τον 4ο αιώνα και μπρος και αφορά τους εξέχοντες δεκουρίωνες, γνωστούς ως ***principales***, όρος που πρωτοεμφανίζεται στους Κώδικες ήδη το 328 (*CTh* XI. xvi. 4). Στο δεύτερο μισό του 4ου αιώνα γίνεται συχνά λόγος γι' αυτούς

τους *principales*, που είναι πιθανόν ταυτόσημοι μ' ένα νέο είδος *decemprimi* που τώρα εμφανίζονται σε διάφορα μέρη της αυτοκρατορίας (βλ. Jones *LRE* II. 731· Norman, GLMS 83-4). Στις αρχές του 5ου αιώνα οι διοικητικές πράξεις του Ονωρίου, που στόχευαν στην καταπολέμηση του Δονατισμού στη βόρεια Αφρική (βλ. σχετικά VII. 5), αποκαλύπτουν, από τη διαφορά στο μέγεθος των χρηματικών ποινών τις οποίες ορίζουν, το μεγάλο χάσμα που έχει τώρα ανοιχτεί ανάμεσα στους εξέχοντες δεκουρίωνες και στους άλλους: μια διοικητική πράξη του 412 που τιμωρεί τους συγκλητικούς με ένα πρόστιμο 30 λιβρών χρυσού, το ορίζει για τους *principales* σε 20 λίβρες χρυσού και για τους άλλους δεκουρίωνες μόνο σε 5 λίβρες (*CTh* XVI.v. 52 *pr.*)· και σε άλλο νόμο, του 414 (στο ίδιο 54.4), βρίσκουμε τους συγκλητικούς να εκτιμώνται σε 100 λίβρες ασήμι, τους *decemprimi curiales* σε 50 λίβρες και τους λοιπούς δεκουρίωνες σε 10 λίβρες. (Για τους *coloni* και οι δύο νόμοι ορίζουν απλώς τη μαστίγωση: 52.4· 54.8). Ο Norman σωστά ετόνισε ότι στα τέλη του 4ου αιώνα η μεγάλη διαίρεση μέσα στην κουρία είναι «οριζόντια, βασισμένη καθαρά σε οικονομικές διαφορές. Οι λίγες μεγάλες οικογένειες έχουν εσκεμμένα ξεκόψει με τους ανθρώπους του λαού, αλλά και με τα φτωχότερα μέλη του ordo... Η αρπακτικότητα των πλουσιότερων και ισχυρότερων *principales* στρεφόταν όλο και περισσότερο ενάντια στον φτωχότερο δεκουρίωνα για το δικό τους οικονομικό κέρδος» (GLMS 83-4). Ο ταξικός αγώνας προχωρούσε γρήγορα ακόμα και μέσα στο κουριατικό ordo!

Το μεγαλύτερο απ' όλα τα κεφάλαια του *Θεοδοσιανού Κώδικα* του 438 είναι το XII.i., με τίτλο *De decurionibus*: περιέχει 192 νόμους, από τη βασιλεία του Κωνσταντίνου ώς το 438· και άλλοι όμως νόμοι που αφορούν τους δεκουρίωνες εμφανίζονται αλλού μέσα στον *Κώδικα*· υπάρχουν και άλλοι ακόμα στον *Κώδικα* του Ιουστινιανού (X. xxxii κι αλλού). Το σπουδαιότερο ζήτημα, για τους αυτοκράτορες, ήταν πώς θα εμποδιστούν οι δεκουρίωνες να ξεφύγουν από τις υποχρεώσεις τους, λχ., κατατασσόμενοι στον στρατό, ή μπαίνοντας σ' έναν από τους προσοδοφόρους κλάδους της αυτοκρατορικής πολιτικής υπηρεσίας, ή στην εκκλησία. Η όλη ιστορία έχει ειπωθεί με λεπτομέρειες (βλ. σημ. 1), και δεν χρειάζεται να την ανακεφαλαιώσω εδώ. Θα πω μόνο ότι οι μαρτυρίες δείχνουν περίφημα μέχρι ποιο βαθμό τα πλούσια μέλη του ordo κατόρθωναν να ξεφεύγουν από τις υποχρεώσεις τους προς την *curia* τους κάνοντας εκείνο ακριβώς που οι αυτοκράτορες πάσχιζαν να αποτρέψουν: μερικές φορές εξασφαλίζοντας τιμητικούς *codicilli* (διπλώματα απονομής τίτλου ευγενείας), που τους απένεμαν κάποιο βαθμό, ο οποίος τους απήλλασσε από κουριατικά καθήκοντα, μερικές φορές πετυχαίνοντας κάποια θέση που στήριζε έναν τέτοιο βαθμό. Η διαρκής επανάληψη ορισμένων από αυτούς τους νόμους δείχνει πόσο αναποτελεσματικοί ήταν: η πατρωνεία (*suffragium*: βλ. τη μελέτη μου SVP) μπορούσε συχνά να εξασφαλίσει τη διαφυγή από ένα νόμο· και η ίδια η Βουλή έδειχνε όλο και λιγότερη διάθεση να ασκήσει βία στους παραβάτες, εν μέρει (όπως ισχυριζόταν η Βουλή) διότι ήταν πολύ δύσκολο να ενεργήσει δραστικά εναντίον ενός ατόμου που είχε αποκτήσει υψηλό βαθμό και μπορούσε να είναι επικίνδυνο να επισύρει την εχθρότητά του, και εν μέρει λόγω απροκάλυπτης εξαγοράς συνειδήσεων και της ελπίδας για μελλοντική εύνοια από τον πρώην δεκουρίωνα (βλ. ειδ. Jones, *LRE* I. 409· II. 754-5). Όπως είπε ο Norman, η κουριατική παρακμή στα τέλη του 4ου αιώνα «δεν θα μπορούσε ασφαλώς να προχωρήσει με τέτοια ταχύτητα, αν δεν υπήρχε η ισχυρή εσωτερική υποστήριξη, προς αυτή την κατεύθυνση, από τις ίδιες τις

κουρίες, όχι απλώς η υποστήριξη που εκδηλωνόταν με τη διαφυγή και υπεκφυγή, αλλά και εκείνη που έδινε ο πλούσιος *principalis*» (GLMS 84).

Η επιδίωξη των δεκουριώνων να πετύχουν τον βαθμό του συγκλητικού αθέμιτα, έστω κι αν αυτό σήμαινε να πουλήσουν ένα μεγάλο μέρος των κτημάτων τους για να συγκεντρώσουν το αναγκαίο ποσό της δωροδοκίας, δεν είχε καθόλου ως μόνο κίνητρο την επιθυμία τους να γλιτώσουν από τις οικονομικές υποχρεώσεις – που μπορούσαν, μάλιστα, να είναι αυξημένες με το status του συγκλητικού (βλ. Jones, *LRE* II. 544-5, 748 κ.ε.). Το απλό γόητρο ήταν αυτό καθ' εαυτό μια μείζων αμοιβή, σε μια κοινωνία που έδειχνε έντονη ευαισθησία για θέση και βαθμό· ίσως όμως το σπουδαιότερο απ' όλα ήταν ο πόθος του δεκουρίωνα να πετύχει την προσωπική ασφάλεια από την κακομεταχείριση που στον 4ο αιώνα οι διοικητές των επαρχιών και άλλοι αυτοκρατορικοί αξιωματούχοι ασκούσαν όλο και περισσότερο στους κουριάτες, ενώ δεν τολμούσαν να κάνουν το ίδιο σε ανθρώπους με status συγκλητικού.

Ένα ενδιαφέρον σημάδι της βαθμιαίας χειροτέρευσης της θέσης τής κουριατικής τάξης, στη διάρκεια του 4ου αιώνα, είναι το γεγονός ότι ενώ όλοι οι δεκουρίωνες είναι ακόμα ειδικά απαλλαγμένοι από κάθε μαστίγωση δυνάμει αυτοκρατορικών διοικητικών πράξεων του 349 ή 350 και του 359 (*CTh* XII.i. 39, 47), το 376 η χρήση της *plumbata*, του μολύβδινου μαστιγίου, επιτρέπεται πάνω σε όλους εκτός από τους εξέχοντες δεκουρίωνες (τους *decemprimi*), μολονότι οι αυτοκράτορες εκφράζουν την ευσεβή ελπίδα αυτή η διαταγή τους να επιβάλλεται με μετριοπάθεια! (*habeatur moderatio,* IX. xxxv. 2.1). Αν και οι διοικητικές πράξεις του 380 και του 381 απαγορεύουν και πάλι την *plumbata* για κάθε δεκουρίωνα (XII.i. 80, 85), το 387 η χρήση του φοβερού όπλου επιτρέπεται ξανά στις οικονομικές περιπτώσεις, και τούτη τη φορά ακόμα κι ένας πρόκριτος δεκουρίων (*principalis*) δεν είναι εξαιρετέος (XII.i. 117, πρβλ. 126, 190). Δεν πρέπει, επομένως, να απορούμε όταν βλέπουμε τον Λιβάνιο, στα τέλη του 4ου αιώνα, να τονίζει ότι ήταν προπαντός η συχνή μαστίγωση δεκουριώνων που ώθησε πολλούς από αυτούς να επιζητούν τον βαθμό του συγκλητικού (που μόνο αυτός μπορούσε να δώσει σταθερή ασυλία)[22], ακόμα κι αν χρειαζόταν να πληρώσουν υψηλή τιμή για το προνόμιο, και ότι έτσι αραίωσαν οι γραμμές των βουλευτών. Η σκληρότητα των μαστιγώσεων κατά την Υστερορωμαϊκή περίοδο φαίνεται καθαρά από αρκετά αποσπάσματα, ιδιαίτερα στα γραφτά του Αγ. Αθανασίου, ο οποίος υπαινίσσεται (έστω με τη συνηθισμένη του εξόγκωση της πραγματικότητας) ότι στα μέσα του 4ου αιώνα μια μαστίγωση, ακόμα και χωρίς τη χρήση της *plumbata*, μπορούσε εύκολα να επιφέρει τον θάνατο (*Hist. Arian.* 60· πρβλ. 12, 72).

Στα μέσα του 4ου αιώνα, ο Λιβάνιος δίνει μια συγκινητική εικόνα των σχέσεων μεταξύ ενός τοπικού συμβουλίου και όλου του πληθυσμού, όπως ήθελε να τις φαντάζεται ένα ηγετικό μέλος της τοπικής εύπορης τάξης: σαν σχέσεις γονέων προς τα τέκνα! (*Λόγος* XI [*Αντιοχικός*] 150 κ.ε., ειδ. 152)[23]. Ο αυτοκράτορας Μαϊοριανός το 458, σε μια χαριτωμένη φράση του, βεβαίωνε σαν ένα αναμφισβήτητο γεγονός ότι οι δεκουρίωνες ήταν «τα νεύρα της πολιτείας και τα ζωτικά όργανα των πόλεων» *curiales nervos esse rei publicae ac viscera civitatum nullus ignorat (Nov. Maj.* VII.*pr.*). Στην Ανατολή φαίνεται ότι στις αρχές του 6ου αιώνα, επί βασιλείας του Αναστασίου (491-518), τα δημοτικά συμβούλια έπαψαν να παίζουν μεγάλο ρόλο στη διαδικασία της λήψης αποφάσεων και ίσως να μη συνέρχονταν καν. Οι δε-

κουρίωνες είχαν τώρα καταντήσει λίγο παραπάνω από τοπικούς κατώτερους δημόσιους υπαλλήλους υπεύθυνους για την είσπραξη των φόρων και την εκτέλεση άλλων δημόσιων υπηρεσιών. (Στη Δύση η κατάσταση δεν διέφερε πολύ, έστω κι αν υπάρχουν μαρτυρίες για σύγκληση των δημοτικών συμβουλίων μέχρι και στις αρχές του 7ου αιώνα: βλ. Jones, *LRE* II. 757-63).

Η όλη εξελικτική πορεία φανερώνει θαυμάσια τον πλήρη έλεγχο που ασκούσε στο σύνολο του Ελληνορωμαϊκού κόσμου η ανώτατη τάξη, των συγκλητικών και των ιππέων – που είχαν συγχωνευθεί σ' έναν και μοναδικό *ordo* τουλάχιστον από τις αρχές του 5ου αιώνα (βλ. VI. 6, ώς το τέλος). Υπήρχαν τώρα περισσότεροι βαθμοί μέσα στον ordo των συγκλητικών: οι κατώτεροι ήταν οι *clarissimi*, ακολουθούσαν οι *spectabiles* και τέλος οι *illustres*· στα μέσα του 5ου αιώνα οι επιφανέστεροι ήταν οι *magnificentissimi* κι ακόμα οι *gloriosissimi*. Η τέλεια έλλειψη κάθε λογής πραγματικής εξουσίας κάτω από την ανώτατη τάξη άφηνε ακόμα και άτομα με κάποια περιουσία και με τοπικό κύρος ανίσχυρους υπεξούσιους των μεγάλων, εκτός αν οι αυτοκράτορες αποφάσιζαν να τους προστατεύσουν, όπως ήταν υποχρεωμένοι να το κάνουν ώς ένα βαθμό για να συνεχίσει η αυτοκρατορία την πορεία της (πρβλ. VI. 6). Κι επειδή το σφίξιμο της μέγγενης στην κατώτατη βαθμίδα της κοινωνικής κλίμακας από τους μεγάλους γαιοκτήμονες και τους φοροεισπράκτορες είχε φτάσει, και μάλιστα ξεπεράσει, το όριο ασφάλειας, έπρεπε από τα τέλη του 2ου αιώνα και εφεξής (καθώς η κατάσταση της αυτοκρατορίας γινόταν λιγότερο ευοίωνη), και τακτικά πια στη διάρκεια του 3ου, να μετατεθεί στην κουριατική τάξη, ως τη μόνη εναλλακτική ρύθμιση σε μια μεγαλύτερη φορολόγηση των πραγματικά πλουσίων, την οποία αυτοί δεν θα ανέχονταν ποτέ. Μόλις οι κουριάτες άρχισαν να μετατρέπονται, έστω σε μικρό βαθμό, από ευεργετούμενους του συστήματος σε θύματά του (όπως υπήρξαν πάντοτε οι κάτω από αυτούς), ξέσπασαν σε αγανακτισμένες διαμαρτυρίες, οι οποίες γίνονταν δεκτές με υπερβολική συμπάθεια από τους ιστορικούς. Υπάρχουν πλήθος μαρτυρίες ότι δεν επέτρεπαν στον εαυτό τους να υποφέρουν πριν να έχουν στύψει και την τελευταία σταγόνα από τους αποκάτω τους, ιδιαίτερα τους *coloni* τους. Ο ιερέας Σαλβιανός, που έγραφε στη Γαλατία κατά το δεύτερο τέταρτο του 5ου αιώνα, αναφωνεί: «Τι άλλο από αδικία είναι η ζωή των *curiales*;» (*iniquitas: De gub. Dei* III.50). Μας υπενθυμίζεται συχνά ότι ο Σαλβιανός είχε την τάση της υπερβολής (πρβλ. υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου)· και πράγματι στο ίδιο απόσπασμα βλέπει στη ζωή των εμπορευομένων (*negotiantes*) μόνο «δόλο και ψευδορκία», των αξιωματούχων τη «συκοφαντία» (*calumnia*), και των στρατιωτών τη «διαρπαγή» (*rapina*). Για να μην παρασυρθούμε όμως και απορρίψουμε ολότελα τις επικρίσεις του για τους κουριάτες, καλό είναι να ρίξουμε μια ματιά σ' αυτό που, κατά την κρίση μου, είναι η πιο καταπληκτική απ' όλες τις διοικητικές πράξεις που είχαν εκδοθεί ποτέ από Ρωμαίους αυτοκράτορες: αυτή που εξέδωσε ο Ιουστινιανός το 531 (*CJ* I.iii. 52. *pr.*, I) και που απαγορεύει αυστηρά σ' όλους τους *curiales* να γίνουν ποτέ επίσκοποι ή ιερείς, για τον λόγο ότι «δεν είναι σωστό ένας άνθρωπος που έχει συνηθίσει στη βίαιη απόσπαση φόρων από τον λαό και, πιθανότατα, σε συνακόλουθα ανομήματα, και που έχει ακόμα νωπή την εμπειρία πράξεων άκρας σκληρότητας ως *curialis*, ξαφνικά να παίρνει ιερατικά αξιώματα και να παραινεί και να διδάσκει την καλοσύνη και τη φτώχεια»! (Πλάι στους *curiales* [*βουλευταί*]), ο Ιουστινιανός βάζει σε παρένθεση *cohortales* [*ταξεώται*], μέλη του προσωπικού ενός διοικητή επαρχίας, για τα οποία βλέπε στο υποκεφάλαιο 4 αυτού του κεφαλαίου).

★ ★ ★ ★ ★

Σπάνια είχα ώς τώρα την ευκαιρία να εξετάσω κινήματα εξέγερσης ή αντίστασης από μέρους των κατώτερων τάξεων στον αρχαίο κόσμο. Θα έχω να πω αρκετά σ' αυτό το θέμα στα τελευταία δύο υποκεφάλαια. Επειδή όμως θα ασχοληθώ εκεί κυρίως με τη Μέση και Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ενώ βέβαια τούτο το βιβλίο αφορά περισσότερο την Ελληνική Ανατολή παρά τη Δύση, θα έχω λίγα ή δεν θα έχω τίποτα να πω για κάμποσες τοπικές εξεγέρσεις εναντίον της Ρωμαϊκής κυριαρχίας, σχεδόν όλες στη Δύση και στη διάρκεια της Δημοκρατίας και της πρώιμης Ηγεμονίας, εξεγέρσεις τις οποίες ανέλυσε πρόσφατα σε δύο άρθρα ο Stephen L. Dyson, με την αξιέπαινη ιδέα να εφαρμόσει σ' αυτές τις γνώσεις που διαθέτουμε σήμερα γύρω από τα σύγχρονα αντιαποικιοκρατικά κινήματα[24].

3

Αποσκίρτηση στους «βαρβάρους», αγροτικές εξεγέρσεις, και αδιαφορία για τη διάλυση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας

Ο μύθος του γαϊδάρου που δέχεται με αδιαφορία την είδηση για μια εχθρική εισβολή (βλ. VII. 5) μπορεί να μας βοηθήσει να καταλάβουμε καλύτερα το αρκετά σημαντικό σύνολο των μαρτυριών και από το ανατολικό και από το δυτικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στο ότι η στάση των κατώτερων τάξεων απέναντι στους «βαρβάρους» (όπως είμαι αναγκασμένος να αποκαλώ τους Γερμανούς και άλλους εισβολείς, τους *barbari*) δεν ήταν καθόλου πάντοτε στάση φόβου και εχθρότητας, και ότι οι επιδρομές των «βαρβάρων» (όσο κι αν ήταν καταστροφικές, ιδιαίτερα για τους μεγάλους κτηματίες) γίνονταν συχνά δεκτές με αδιαφορία ή και, σε ορισμένες περιπτώσεις, με πραγματική ευχαρίστηση και πνεύμα συνεργασίας, ιδιαίτερα εκ μέρους φτωχών ατόμων τσακισμένων από τα φορολογικά βάρη. (Όπως θα δούμε πιο πέρα, ακόμα και άτομα με κάποια περιουσία, που είχαν πέσει θύματα αδικίας και νομικής διαφθοράς, είναι γνωστό ότι αποσκίρτησαν στους βαρβάρους). Υπάρχουν πλήθος μαρτυρίες από τον 2ο ώς τον 7ο αιώνα για φυγή ή αυτομόληση προς τους «βαρβάρους», ή για εκκλήσεις σ' αυτούς ή ακόμα και για βοήθεια που τους έδωσαν, η οποία δεν παρουσιάστηκε ποτέ ολοκληρωμένα, απ' ό,τι ξέρω, στην αγγλική τουλάχιστον. Δεν μπορώ να ισχυριστώ ότι πέτυχα να κάνω μια πλήρη συγκέντρωση του υλικού, αλλά θα αναφέρω εδώ τα κυριότερα κείμενα που συνάντησα.

Καλό είναι επίσης να παραθέσω σε τούτο το υποκεφάλαιο μερικές μαρτυρίες για αγροτικές εξεγέρσεις, ιδιαίτερα στη Γαλατία και στην Ισπανία, μαρτυρίες που σχολιάστηκαν πολύ καλά απο τον E. A. Thompson (PRLRGS = *SAS*, επιμ. Finley, 304-320). Δεν είναι πρόθεσή μου, ωστόσο, να προσπαθήσω να δώσω έναν πλήρη κατάλογο των εσωτερικών εξεγέρσεων και διενέξεων, που ξέσπασαν σε διάφορα μέρη του Ελληνικού και του Ρωμαϊκού κόσμου στη διάρκεια της Ηγεμονίας και της Ύστερης Αυτοκρατορίας: για τα περισσότερα από τούτα τα επεισόδια οι μαρτυρίες είναι λειψές και δεν είναι σαφές αν υπήρχε κάποιο σημαντικό στοιχείο για επανάσταση από τα κάτω ή έστω για κοινωνική διαμαρτυρία. Μερικές φορές η

μοναδική μας πηγή είναι τόσο χαμηλής ποιότητας ή τόσο αινιγματική που δεν μπορούμε να βασιστούμε σ' αυτήν. Για παράδειγμα, μόνο σ' ένα λόγο του Δίωνα Χρυσοστόμου (XXXII.71-2), που χρονολογήθηκε, κατά διάφορους τρόπους, μεταξύ του 71 και της βασιλείας του Τραϊανού[1], μαθαίνουμε για κάποια σοβαρή «*ταραχή*» στην Αλεξάνδρεια, όπου χρειάστηκε για την καταστολή της η χρησιμοποίηση της ένοπλης δύναμης από τον έπαρχο της Αιγύπτου. Υπάρχει σε κάποια σπαρτιατική επιγραφή των μέσων του 2ου αι., μια μυστηριώδης αναφορά στους «*νεωτερισμούς*» (αναταραχές, επαναστατικά κινήματα), που πιθανόν να έχουν σχέση με μια ***rebellio*** που έγινε στην Ελλάδα και για την οποία η ***Historia Augusta*** αναφέρει ότι καταπνίγηκε από τον αυτοκράτορα Αντωνίνο τον Ευσεβή (138-161 μ.Χ.). Και πάλι μόνο στην ***Historia Augusta*** γίνεται μνεία για «κάτι που μοιάζει με εξέγερση δούλων» (***quasiquoddam servile bellum***) στη Σικελία επί βασιλείας του Γαλλιηνού (260-268), και που πήρε τη μορφή μιας, όπως λέγεται, πλατιά διαδομένης ληστανταρσίας (***latronibus evagantibus***)[2]. Συμμοριτισμός ή ληστεία είναι συχνά, βέβαια, ένα σύμπτωμα κοινωνικής διαμαρτυρίας (πρβλ. V.3), αλλά συναντάμε επίσης ορισμένους υποτιθέμενους ληστάρχους που πιθανόν να είχαν αρχίσει με οπαδούς κατά το πλείστον αγρότες, βοσκούς, δραπέτες δούλους και άλλους φτωχούς, αλλά που έγιναν τοπικοί δεσπότες: λογουχάρη, ο τυχοδιώκτης και φερόμενος ως ληστής Κλέων από τη Γορδιουκώμη (*Γορδίου κώμη*) στον τελευταίο π.Χ. αιώνα[3]. Μερικές φορές, όπως στο κίνημα που εκδηλώθηκε στην περιοχή της Καρχηδόνας, στις αρχές του 238, και που οδήγησε στην ανακήρυξη ως αυτοκράτορα (και στην εξαιρετικά σύντομη βασιλεία) του ηλικιωμένου Γορδιανού Α', ενός πλούσιου γαιοκτήμονα που ήταν τότε ανθύπατος της Αφρικής, είναι φανερό ότι δεν υπήρξε κανένας «λαϊκός» ή «αγροτικός» ξεσηκωμός, αλλά ότι όλη η ώθηση δόθηκε από τις ανώτερες τάξεις – στο αφρικανικό τούτο παράδειγμα, από μια ομάδα «πλούσιων και από καλά σπίτια νεαρών ατόμων», οι οποίοι δυσανασχέτησαν για τις πρόσφατες φορολογικές αυξήσεις και για την αυστηρότητα με την οποία εφαρμόζονταν από τον προκουράτορα (επίτροπο) του αυτοκράτορα Μαξιμίνου, οι κινηματίες κατόρθωσαν να κινητοποιήσουν το υπηρετικό τους προσωπικό στην ύπαιθρο και να το φέρουν στην Καρχηδόνα (Ηρωδιανός VII.iv. 3-4, με iii. 5 κ.ε.)[4]. Σε μερικές περιπτώσεις – ακόμα και σε γεγονότα πραγματικής σημασίας – τα πάντα σχεδόν είναι αβέβαια: λογουχάρη, ο ρόλος των Μαριάδων (ή Μαρεάδων) και των κατώτερων τάξεων της Αντιόχειας στην κατάληψη αυτής της πόλης από τον Σαπώρ Α' της Περσίας, το 256 ή εκεί γύρω[5]. Μερικές φορές οι αντίστοιχοι ρόλοι σε μιαν ανταρσία που παίζονται από τις ανώτερες και τις κατώτερες τάξεις δεν διασαφηνίζονται από τις πηγές μας και ερμηνεύονται διαφορότροπα από τους διάφορους ιστορικούς – η ανταρσία του Firmus στη βόρεια Αφρική το 372/3 ώς το 374/5 είναι μια τέτοια περίπτωση· για άλλες αφρικανικές εξεγέρσεις οι λεπτομέρειες δεν είναι γνωστές: μου φαίνονται ότι ήταν στην ουσία κινήματα φυλών[6].

Θα ήθελα να πω με όλη τη δυνατή έμφαση ότι σε όλες τις γνωστές μου περιπτώσεις όπου σημειώθηκαν αναμετρήσεις για τον αυτοκρατορικό θρόνο δεν υπάρχει καμιά ένδειξη ότι ο ταξικός αγώνας έπαιξε ποτέ σημαντικό ρόλο. Αυτό αληθεύει για τον αγώνα για την ηγεμονία που εκδηλώθηκε μετά τον θάνατο του Νέρωνα το 68, για τις ένοπλες συγκρούσεις που ακολούθησαν από το 193 ώς το 197, καθώς και για την πεντηκονταετία από το τέλος της δυναστείας των Σεβήρων τον Μάρτη του 235 ώς την ανάρρηση του Διοκλητιανού το 284, όταν το πρόβλημα της διαδοχής στον

θρόνο λυνόταν πάντοτε σχεδόν με τη βία, και ο μόνος αυτοκράτορας που έζησε για να μετρήσει με διψήφιο αριθμό τα χρόνια τις βασιλείας του ήταν ο Γαλλιηνός, συνάρχων από το 253 ώς το 260 με τον πατέρα του Ουαλεριανό, και μοναχικός αυτοκράτορας από το 260 ώς το 268. Αλλά ούτε και οι λίγοι εμφύλιοι πόλεμοι που ακολούθησαν κατά τον 4ο αιώνα μπορούν να θεωρηθούν ταξικός πόλεμος, ακόμα κι εκεί όπου (όπως θα εξηγήσω στο υποκεφ. 4 αυτού του κεφαλαίου) βρίσκουμε ορισμένο αριθμό ατόμων απεγνωσμένων από τη βαριά φορολογία και από μια πολύ καταπιεστική διοίκηση, που πήραν το μέρος ενός μνηστήρα του θρόνου: του Προκοπίου το 365-6 – η υποστήριξή τους δεν ήταν παρά ένα δευτερεύον και επεισοδιακό στοιχείο της ανταρσίας του. Όλη η διαπάλη για το αυτοκρατορικό αξίωμα ήταν εξ ολοκλήρου μεταξύ μελών της άρχουσας τάξης, που αγωνίζονταν να αρπάξουν ή να κρατήσουν την εξουσία για τον εαυτό τους, και η έκβαση της αναμέτρησης κρινόταν τουλάχιστον από την απειλή, και συχνά τη χρησιμοποίηση, της ένοπλης βίας.

Μαθαίνουμε ότι στα πρώτα κιόλας χρόνια του 2ου αιώνα υπήρχαν αυτόμολοι στον Δεκέβαλο, τον αρχηγό των Δάκων. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Δίωνα Κάσσιου (όπως μας τη διαφύλαξαν τα διασωθέντα αποσπάσματα), ο Δεκέβαλος ανέλαβε στανικά την υποχρέωση να παραδώσει στους Ρωμαίους τόσο τους «*αυτόμολους*» όσο και «τα όπλα του και τα στρατιωτικά *μηχανήματά του* και τους *μηχανοποιούς* του»· (πρβλ. Ηρωδιανός III. iv. 7-9, που αναφέρεται στην επόμενη σελίδα). Ο Δεκέβαλος υποσχέθηκε επίσης για το μέλλον «να μη δεχτεί κανέναν αυτόμολο ή να χρησιμοποιήσει στρατιώτη από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία»· και ο Δίων προσθέτει: «διότι το μεγαλύτερο μέρος των δυνάμεών του, και το καλύτερο από αυτές, το είχε αποκτήσει ξελογιάζοντας άτομα από εκεί» (LXVIII.ix. 5-6)[7]. Σε άλλες επίσης περιπτώσεις μαθαίνουμε για «αυτόμολους», και καμιά φορά οι αριθμοί που δίνονται είναι τόσο εντυπωσιακά μεγάλοι που μας κάνουν να υποθέτουμε ότι υπήρχαν πολίτες αυτόμολοι όσο και στρατιωτικοί λιποτάκτες τους οποίους οι Ρωμαίοι φλέγονταν από επιθυμία να ξαναπάρουν πίσω. (Η έκφραση «*αιχμάλωτος*» περιλάβαινε ασφαλώς τόσο πολίτες όσο και στρατιωτικούς: βλ. Δίων LXXI.xiii. 3). Ο Δίων μιλάει για κάμποσες περιπτώσεις λιποτακτών προς τους Κουάδους, τους Μαρκομάννους και άλλους, μεταξύ του τέλους της δεκαετίας του 160 και της δεκαετίας του 180. Μαθαίνουμε ότι οι Κουάδοι γύρω στο 170 υποσχέθηκαν να παραδώσουν «όλους τους λιποτάκτες και τους αιχμαλώτους: 13.000 στην αρχή, και τους λοιπούς αργότερα» (Δίων LXXI.xi. 2,4), υπόσχεση που δεν κράτησαν (xiii.2). Πέντε περίπου χρόνια αργότερα οι Σαρμάτες Ιάζυγες, κατά τον Δίωνα, επέστρεψαν «100.000 αιχμαλώτους που είχαν ακόμα, αφού πολλοί είχαν πουληθεί [ως δούλοι] ή είχαν πεθάνει ή δραπετεύσει» (xvi.2). Ο Δίων, όταν περιγράφει τις συνθήκες ειρήνης που έκλεισε ο Κόμμοδος, λίγο μετά την ανάρρησή του στον θρόνο το 180, πρώτα με τους Μαρκομάννους και ύστερα με τους Βούρους, αναφέρει το ρωμαϊκό αίτημα προς τους Μαρκομάννους για την επιστροφή των «λιποτακτών και αιχμαλώτων» (LXXII.ii.2), και αμέσως μετά μιλάει για 15.000 αιχμαλώτους που επιστράφηκαν στους Ρωμαίους (δεν είναι σαφές από ποιους – ίσως από τους Αλανούς), χώρια από τους «πολλούς» που επιστράφηκαν από τους Βούρους (iii.2). Υπάρχει, νομίζω, λόγος να υποθέσουμε ότι μεγάλος αριθμός πολιτών πέρασαν στις γραμμές των βαρβάρων οικειοθελώς· απόδειξη δε ότι πολλοί από εκείνους που ισχυρίζονταν ότι είχαν συλληφθεί αιχμάλωτοι από τους βαρβάρους είχαν θεωρηθεί ύποπτοι αυτομο-

λίας, είναι η διοικητική πράξη του 366, που αναφέρω πιο κάτω, και που προβλέπει εξέταση των τέτοιων περιπτώσεων για να διακριβωθεί αν το ενδιαφερόμενο άτομο πήγε «με τους βαρβάρους αυτοβούλως ή με εξαναγκασμό» (*voluntate an coactus: CTh* V. vii. 1 = *CJ* VIII. 1.19).

Ακριβώς πριν από το τέλος της εποχής των Αντωνίνων, κάπου μεταξύ 186 και 188, εκδηλώθηκε η εξέγερση στη Γαλατία και στην Ισπανία, που αρχηγός της ήταν ο Maternus, ένας στρατιωτικός αυτόμολος. Γι' αυτήν την εξέγερση δεν θα μου χρειαστεί παρά να παραπέμψω στην περιγραφή που δίνει ο Thompson (στις *SAS*, επιμ. Finley, 306-9). Όπως τονίζει, η εξέγερση προμηνούσε το πρώτο μνημονευόμενο κίνημα των Bacaudae (αγρότες αντάρτες στη Γαλατία και στην Ισπανία) έναν αιώνα αργότερα, που περιγράφεται πιο κάτω. Οι πηγές μας για τούτη την εξέγερση δεν αποκαλύπτουν πολλά για τον χαρακτήρα της. Στην *Historia Augusta* αναφέρεται ως ένας «πόλεμος λιποτακτών» (*bellum desertorum: Commod.* 16.2), «αναρίθμητοι από τους οποίους παρενοχλούσαν τη Γαλατία» (*Pesc. Nig.* 3. 4). Αν και ο πυρήνας της σχηματίστηκε ίσως από δυσαρεστημένους στρατιώτες, μπορεί θαυμάσια να περιλαβαινε και πολλά μέλη των «ξεπεσμένων τάξεων της Γαλατίας και της Ισπανίας», όπως υποθέτει ο Thompson. Ο Maternus σε λίγο προδόθηκε, πιάστηκε και αποκεφαλίστηκε και οι δυνάμεις του διαλύθηκαν.

Μετά τη λήξη του εμφύλιου πολέμου το 193-4 ανάμεσα στον Σεπτίμιο Σεβήρο και στον Πεσκέννιο Νίγηρα, πολλοί από τους στρατιώτες του ηττημένου Νίγηρα διέφυγαν διασχίζοντας τον Τίγρη και πέρασαν στη χώρα των Πάρθων. Το συμβάν, μια από τις συνέπειες της διαπάλης για τον αυτοκρατορικό θρόνο που δεν είχε κανένα χαρακτηριστικό κοινωνικού κινήματος, δεν θ' άξιζε να αναφερθεί εδώ, παρά μόνο για το γεγονός ότι ο Ηρωδιανός (III. iv. 7-9) του αποδίδει μεγάλη σημασία, σωστά ή λαθεμένα, για τον λόγο ότι ανάμεσα στους λιποτάκτες υπήρχαν πολλοί «*τεχνίται*», οι οποίοι όχι μόνο έδωσαν στους βαρβάρους πολύτιμες οδηγίες για το πώς να χρησιμοποιούν τα όπλα σε μάχη εκ του συστάδην, αλλά και τους εδίδαξαν πώς να κατασκευάζουν τέτοια όπλα. (Ο Ηρωδιανός φαίνεται να εννοούσε ακόντια και σπαθιά). Στην περίοδο εκείνη και στα χρόνια μεταξύ 194 και 199 πρέπει να τοποθετήσουμε τις δραστηριότητες τού Ti. Claudius Candidus, τις οποίες γνωρίζουμε μόνο από μια αινιγματική νύξη που βρίσκουμε σε μιαν επιγραφή, *ILS* 1140[8]: ότι διεξήγαγε στρατιωτικές επιχειρήσεις «δια ξηράς και θαλάσσης εναντίον ανταρτών και δημοσίων εχθρών» (*terra marique adversus rebelles hh. pp.*) στις επαρχίες της Ασίας, στο Νωρικό (Noricum) και στην εντεύθεν Ισπανία. Στην καθεμιά περίπτωση, ωστόσο, ο Candidus αναμφίβολα ενεργούσε κυρίως, και ίσως αποκλειστικά, εναντίον των οπαδών των δύο ανταγωνιστών τού Σεβήρου για τον αυτοκρατορικό θρόνο: του Πεσκέννιου Νίγηρα και του Clodius Albinus. Μια άλλη επιγραφή, *ILS* 1153, αναφέρει τις ενέργειες του C. Julius Septimius Castinus, με αποσπάσματα τεσσάρων λεγεώνων της στρατιάς του Ρήνου, προφανώς γύρω στο 208 ή λίγο μετά, «εναντίον αυτόμολων και ανταρτών» (*adversus defectores et rebelles*), που πρέπει να ήταν Γαλάτες ή Γερμανοί.

Μαθαίνουμε ότι την ίδια περίπου εποχή ή λίγο νωρίτερα μια θρυλική μορφή, ένα είδος «Ρόμπιν Χουντ», ο Βούλλα (Bulla) ή Felix κούρσεψε διάφορα μέρη της Ιταλίας για κάπου δύο χρόνια, με μια ληστοσυμμορία 600 ανδρών (που περιλάβαινε, παραδόξως, αρκετούς αυτοκρατορικούς απελεύθερους, οι οποίοι έπαιρναν ελάχιστη αμοιβή ή δεν έπαιρναν καμιά αμοιβή), ώσπου κι αυτός πιάστηκε και ρίχτηκε

βορά στα θηρία (βλ. Thompson, στις *SAS* 309-10). Μια πηγή της εποχής, ο Δίων Κάσσιος, η κυριότερη που διαθέτουμε για τον Βούλλα (LXXVI. x. 1-7· πρβλ. Zonar. XII. 10), διέσωσε δύο από τις ρήσεις του. Η πρώτη είναι ένα μήνυμα που έστειλε στις αρχές με κάποιον αιχμάλωτο εκατόνταρχο: «Τρέφετε τους δούλους σας για να τους αποτρέψετε να γίνονται ληστές». Η άλλη είναι η απάντηση του Bulla σε μια ερώτηση που του έθεσε, κατά την ανάκρισή του, ο μεγάλος νομικός Παπινιανός, τότε αρχηγός της φρουράς των πραιτωριανών: «Γιατί έγινες ληστής;» Ο Βούλλα απάντησε κοφτά: «Γιατί είσαι αρχηγός της φρουράς των πραιτωριανών;» (Εδώ έρχεται άθελα στον νου ο διάλογος ανάμεσα στον Μεγαλέξανδρο και έναν αιχμαλωτισθέντα πειρατή, διάλογος που κλείνει ένα σύντομο αλλά δυνατό κεφάλαιο της *Πολιτείας του Θεού*, του Αυγουστίνου (IV.iv.). Από τη μαρτυρία του Δίωνα φαίνεται ότι ο Βούλλα λάβαινε πολλές πληροφορίες από ανθρώπους της υπαίθρου στα περίχωρα της Ρώμης και του Brundisium (του σημερινού Brindisi)· κι αυτό μας φέρνει στη μνήμη τη δήλωση του Ουλπιανού στους *Πανδέκτες*, ότι ένας ληστής (*latro*) δεν μπορεί να διεξάγει τις επιχειρήσεις κρυφά για πολύν καιρό δίχως να βρίσκει άσυλο από ντόπιους (*receptores*, άτομα που κρύβουν κακοποιούς, I. xviii. 13. *pr.*) – μια γνώμη που ισχύει εξίσου καλά και για τα σύγχρονα αντάρτικα κινήματα).

Ύστερα από αυτό, μέχρι τα τέλη του 3ου αιώνα (για την ιστορία του οποίου οι πηγές παρουσιάζουν πολλά κενά), δεν γνωρίζω παρά μόνο μια μαρτυρία που να έχει πραγματική αξία για το παρόν θέμα μας. Περί τα μέσα του 3ου αιώνα, ένας χριστιανός επίσκοπος στον Πόντο (στη βόρεια Μικρά Ασία), ο Άγ. Γρηγόριος ο Θαυματουργός από τη Νεοκαισάρεια, επιτιμά αυστηρά το ποίμνιόν του – στην *Κανονική Επιστολή* του, που την έγραψε ίσως το 255 – για την απροσχημάτιστη προσχώρησή τους στους Γότθους εισβολείς, τους οποίους βοηθούν να σκοτώσουν τους συμπολίτες τους, και διότι υποδεικνύουν στους «βαρβάρους» τα σπίτια που αξίζει να διαγουμιστούν περισσότερο απ' όλα[9] – πράξεις που όμοιές τους θα βρούμε στη Θράκη στα 376-8 (βλ. πιο κάτω). Η μη προβολή αντίστασης από μέρους των κατοίκων πολλών από τις πόλεις της Μικράς Ασίας, ακόμα και από τις φρουρές τους, στις γοτθικές επιδρομές των μέσων του 3ου αιώνα δείχνει πόσο χαμηλό ήταν το ηθικό εκείνη την εποχή: βλ. ειδ. Ζώσιμος I. xxxii-xxxv. Ο Ζώσιμος μιλάει επίσης για τη συνδρομή που προσφέρανε στους Γότθους, γύρω στο 256, οι ψαράδες της ανατολικής Θράκης, βοηθώντας τους να διασχίσουν τον Βόσπορο (I. xxxiv. 2· πρβλ. 1, για συνεργασία από αιχμάλωτους και εμπόρους).

Για πρώτη φορά γύρω στο 284, επί βασιλείας Carinus, γίνεται, απ' ό,τι ξέρουμε, λόγος για τους Bacaudae[10], ένα όνομα άγνωστης προέλευσης, που δόθηκε στους μετασχόντες σε ολόκληρη σειρά αγροτικών εξεγέρσεων στη Γαλατία και στην Ισπανία, οι οποίες συνεχίστηκαν με διαλείμματα μέχρι περίπου το 456 (βλ. και πάλι Thompson, στις *SAS* 311-320). Η πρώτη τους εξέγερση κατασυντρίβηκε εύκολα από τον Μαξιμιανό το 285. Για τον 4ο αιώνα δεν υπάρχουν ουσιαστικά άμεσες μαρτυρίες για τους Bacaudae· αλλά οι γραπτές πηγές μας είναι πάντοτε απρόθυμες να σχολιάσουν τις στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον των ανταρτών των κατώτερων τάξεων· και όταν ο Αμμιανός – που έγραφε στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ουαλεντινιανού Α' (364-375) – κάνει μια νεφελώδη νύξη για «πολλές μάχες που δόθηκαν σε διάφορα μέρη της Γαλατίας», τις οποίες θεωρεί «λιγότερο άξιες μνείας» από εκείνες που δόθηκαν εναντίον των Γερμανών βαρβάρων, και συνεχίζει λέγοντας ότι «είναι περιττό να τις περιγράψουμε, και διότι η έκβασή τους δεν οδήγησε

σε τίποτε αξιόλογο και διότι είναι ανάρμοστο να επεκτείνουμε μια ιστορία με χυδαίες λεπτομέρειες», μπορούμε να υποθέσουμε (όπως σοφά παρατηρεί ο Thompson) ότι ο Ουαλεντινιανός κατέπνιγε και τα άλλα κινήματα των Bacaudae – χωρίς θόρυβο αλλά και χωρίς πλήρη επιτυχία[11]. Οι μεγαλύτερες εξεγέρσεις των Bacaudae έγιναν στις αρχές του 5ου αιώνα: στη Γαλατία στα 407-417, 435-437 και 442, και ίσως το 448, και στην Ισπανία στα 441, 443, 449, 454 και 456. Σε κάμποσες από αυτές τις περιπτώσεις οι αυτοκρατορικές στρατιές έδρασαν εναντίον τους με διοικητές που περιλάμβαναν τους *magistri militum* Flavius Asturius και Merobaudes[12]. Αυτές οι εξεγέρσεις, καθώς εκδηλώνονταν σε μια εποχή που ο Ρωμαϊκός κόσμος αντιμετώπιζε πρωτόφαντη πίεση στα δυτικά του σύνορα, έπαιξαν ίσως σπουδαίο ρόλο στον διαμελισμό ενός σημαντικού τμήματος της Δυτικής αυτοκρατορίας. Δεν έχω χώρο παρά μόνο για δύο από τα πολλά ψήγματα μαρτυριών που διασώθηκαν σχετικά με τούτες τις εξεγέρσεις. Πρώτον, ο διαπρεπής συγκλητικός Rutilius Namatianus, περιγράφοντας στο ποίημά του *De reditu suo* ένα ταξίδι του από τη Ρώμη στη γενέτειρά του Γαλατία προς το τέλος του 417 (βλ. VI. 6 σημ. 104), εκθειάζει τη δράση του συγγενή του Exuperantius για την αποκατάσταση «του νόμου και της τάξης» στην Armorica, το βασικό κέντρο της δράσης των Bacaudae, μια μεγάλη περιοχή γύρω από τις εκβολές του Λίγηρα. Ο Exuperantius, λέει, διδάσκει τώρα στην περιοχή «να αγαπούν την επιστροφή της ειρήνης από την εξορία» (χρησιμοποιεί έναν πολύ τεχνικό όρο, *postliminium*)· «αποκατάστησε τους νόμους και ξανάφερε την ελευθερία και δεν επιτρέπει στους Αρμορικανούς να είναι δούλοι των υπηρετών τους» (*et servos famulis non sinit esse suis*, I. 213-216) – μια σαφής ένδειξη του ταξικού πολέμου που διεξαγόταν στη βορειοδυτική Γαλατία. Δεύτερον, σε μια κωμωδία, τον *Querolus*[13] (τον *Παραπονιάρη*), ενός άγνωστου συγγραφέα, που έγραφε προφανώς στα πρώτα χρόνια του 5ου αιώνα, υπάρχει μια καθόλου κολακευτική αναφορά στη ζωή «πλάι στον Λίγηρα» (ασφαλώς υπό το καθεστώς των Bacaudae), όπου άνθρωποι ζουν υπό το *ius gentium* – ένα άλλο όνομά του είναι «δρυμαίοι νόμοι» (*iura silvestria*) – και όπου οι *rustici* (χωρικοί) ρητορεύουν, και όπου απαγγέλλονται κεφαλικές ποινές κάτω από μια βαλανιδιά και καταγράφονται πάνω σε κόκαλα· και πράγματι *ibi totum licet*, «εκεί όλα επιτρέπονται» (*Querolus*, σελ. 16-17, εκδ. R. Peiper: βλ. Thompson, στις *SAS* 316-317).

Δεν υπάρχει ρητή μαρτυρία για αγρότες επαναστάτες στη Βρετανία κατά τον 4ο αιώνα· και ο Collingwood υπεράσπισε πάρα πολύ σθεναρά την άποψή του όταν ισχυρίστηκε ότι εφόσον «το ίδιο νομικό και διοικητικό σύστημα, η ίδια διάκριση ανάμεσα στους πλούσιους σε μεγάλες επαύλεις και στους φτωχούς σε χωριάτικες καλύβες, και οι ίδιες βαρβαρικές επιδρομές, υπήρχαν προς το τέλος του 4ου αιώνα στη Βρετανία» όπως στη Γαλατία, «είναι δύσκολο να αμφιβάλλουμε ότι τα αποτελέσματα ήταν επίσης τα ίδια· και ότι οι περιπλανώμενες συμμορίες που ο Θεοδόσιος είδε στη Βρετανία [η αναφορά είναι στον Amm. Marc. XXVII. viii.7, 368 μ.Χ.] περιλάβαιναν μεγάλο αριθμό Bacaudae»[14]. Ωστόσο, ο Thompson απέδειξε πρόσφατα ότι είχε δίκιο θεωρώντας την εξέγερση του 409 στη Βρετανία και «σ' όλη την Armorica και σε άλλες επαρχίες της Γαλατίας», που περιγράφει ο Ζώσιμος VI.v.2-3, ως ένα κίνημα συγγενικού τύπου με τις εξεγέρσεις των γαλατικών Bacaudae[15]. Δεν γνωρίζουμε αρκετά για την κοινωνική κατάσταση που επικρατούσε στη Βρετανία κατά τις αρχές του 5ου αιώνα ή και τις λεπτομέρειες της ίδιας της εξέγερσης, ώστε να αποφανθούμε με βεβαιότητα, αλλά η ερμηνεία του Thom-

pson δεν αντικρούεται από καμιά αρχαία πηγή και είναι πιθανόν επαρκής.

Χώρια από το υλικό που ανέλυσα, υπάρχουν για την εποχή του Κωνσταντίνου και εφεξής πολλές αποσπασματικές μαρτυρίες και ένα δύο πολύ εντυπωσιακά χωρία. Νύξεις για τη φυγή δούλων προς τους βαρβάρους ήταν φυσικό να γίνονται και θα παραθέσω δύο μόνο παραδείγματα. *CJ* VI.i.3, μια διοικητική πράξη του Κωνσταντίνου μεταξύ 317 και 323, ορίζει ως ποινή για μια τέτοια αυτομόληση το κόψιμο του ενός ποδιού ή την αποστολή στα ορυχεία. (Ο ακρωτηριασμός ως τιμωρία για έγκλημα είχε σπάνια επιβληθεί από τους Ρωμαίους μέχρι τότε, εκτός σε ειδικές περιπτώσεις ως στρατιωτική ποινή· αλλά στη Χριστιανική Αυτοκρατορία έγινε βαθμιαία όλο και συχνότερος, και στους 7ο και 8ο αιώνες ήταν εντελώς συνηθισμένος)[16]. Δεύτερον, θα μπορούσαμε να πούμε ότι κατά την πρώτη πολιορκία της Ρώμης από τον Αλάριχο τον Βισιγότθο, τον χειμώνα του 408-9, ουσιαστικά όλοι οι δούλοι στη Ρώμη, που ανέρχονταν σε 40.000, δραπέτευσαν στο στρατόπεδο των Γότθων (Ζώσ. V. xlii. 3). Δεν υπάρχει επίσης τίποτα το εκπληκτικό στο γεγονός ότι ο εκκλησιαστικός ιστορικός Ευσέβιος μίλησε για χριστιανούς που έφευγαν προς τους βαρβάρους στη διάρκεια του «Μεγάλου» διωγμού (του 303 και των επόμενων χρόνων) και που ήταν ευπρόσδεκτοι από τους τελευταίους και τους επιτρεπόταν να ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα (*Εις Κωνστ.* II.53). Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα έδικτον του Κωνσταντίνου το 323 που απαιτεί να καίεται ζωντανός όποιος παρέχει στους βαρβάρους μιαν ευκαιρία να κουρσεύουν Ρωμαίους, ή μοιράζεται μαζί τους τα λάφυρα (*CTh* VII.i 1), και ένα άλλο έδικτον, του 366, που διατάζει να γίνεται ανάκριση, όποτε κάποιος ισχυρίζεται ότι αιχμαλωτίστηκε από τους βαρβάρους, για να εξακριβωθεί αν είχε απομακρυνθεί με τη βία ή «με τη δική του ελεύθερη θέληση» (*CTh* V.vii 1 = *CJ* VIII. 1.19, παρατίθεται πιο πάνω). Ο Αμμιανός, περιγράφοντας την εισβολή των Περσών στη Ρωμαϊκή Μεσοποταμία το 359, μιλάει για έναν Γαλάτη, πρώην στρατιώτη του ιππικού, τον οποίο ο ίδιος συνάντησε, που είχε λιποτακτήσει πριν από καιρό για ν' αποφύγει την τιμωρία για κάποιο έγκλημα, και που οι Πέρσες τον είχαν δεχτεί καλά και τον εμπιστεύθηκαν στέλνοντάς τον συχνά πίσω σε ρωμαϊκό έδαφος ως κατάσκοπο – φυσικά εκτελέστηκε (XVIII.vi. 16). Το 369 ο comes (προϊστάμενος της διοίκησης στην Ανατολή) Θεοδόσιος απέλυσε τους *arcani* (ίσως ένας κλάδος της αυτοκρατορικής πολιτικής υπηρεσίας), που είχαν δώσει μυστικές πληροφορίες στους «βαρβάρους» (Amm. XXVIII.iii.8).

Από τα έτη 376-8 έχουμε μερικές εξαιρετικά ενδιαφέρουσες μαρτυρίες από τον Αμμιανό για τη συμπεριφορά πολλών μελών των κατώτερων τάξεων στην περιοχή των Βαλκανίων, τις οποίες μπορούμε να συγκρίνουμε με την περικοπή του Αγ. Γρηγορίου του Θαυματουργού στη δεκαετία του 250, που μνημόνευσα πιο πάνω. Υπό τον Φριτιγέρνη και άλλους αρχηγούς οι Βισιγότθοι, που είχαν πάρει από τον αυτοκράτορα Ουάλη την άδεια να διασχίσουν τον Δούναβη και να μπουν στη Θράκη το 376 (βλ. Παράρτημα III. § 19*β*), αλλά έτυχαν πολύ κακής μεταχείρισης από τους Ρωμαίους διοικητές, βάλθηκαν να ρημάξουν τη Θράκη. Ο Φριτιγέρνης συνέστησε στους άνδρες του να αφήσουν μόνο τις πόλεις («έκανα ειρήνη με τα τείχη», τους είπε!) και να διαγουμίσουν τις περιοχές της υπαίθρου. Όσοι παραδόθηκαν στους «βαρβάρους», ή αιχμαλωτίστηκαν από αυτούς, λέει ο Αμμιανός, «υπεδείκνυαν τα πλούσια χωριά, ειδικά εκείνα που λεγόταν ότι διέθεταν μεγάλες προμήθειες τροφίμων». Ιδιαίτερα , κάποιοι εργάτες χρυσωρυχείων, «που αδυνατούσαν να σηκώσουν

το βαρύ φορτίο της φορολογίας», προσέφεραν στους «βαρβάρους» μεγάλη υπηρεσία αποκαλύπτοντας σ' αυτούς κρυμμένα αποθέματα τροφίμων και μυστικούς κρυψώνες και αποθήκες των ντόπιων κατοίκων (Amm. XXXI.vi. 4-7). Οι Ρωμαίοι στρατιώτες που αυτομόλησαν στους Γότθους επίσης τους έδωσαν πολλές πολύτιμες πληροφορίες (στο ίδιο, vii.. 7· πρβλ. xv. 2). Ακόμα και μετά την ολέθρια μάχη της Αδριανούπολης το 378, μαθαίνουμε για 300 Ρωμαίους πεζούς στρατιώτες που πέρασαν στους Γότθους και που σφάχτηκαν όλοι (XXXI.xv. 4)· μερικοί αξιωματικοί της φρουράς (*candidati*) που προσπάθησαν να βοηθήσουν τους Γότθους να κυριεύσουν την πόλη της Αδριανούπολης ανακαλύφθηκαν λίγο αργότερα και αποκεφαλίστηκαν (στο ίδιο, 8-9). Ωστόσο, πληροφορίες δίνονταν ακόμα στους Γότθους από λιποτάκτες: κατά τον Αμμιανό ήταν τόσο λεπτομερειακές, σε ό,τι αφορούσε την Πέρινθο (το σημερινό Ερεγλί) και τις γειτονικές πόλεις, ώστε οι Γότθοι «γνώριζαν για το εσωτερικό όχι μόνο των πόλεων, αλλά ακόμα και των σπιτιών (στο ίδιο xvi. 1).

Για το έτος 380, ο Ζώσιμος λέει ότι «η κάθε πόλη και ο κάθε αγρός» στη Μακεδονία και στη Θεσσαλία γέμισαν με θρήνους και εκκλήσεις απ' όλους τους κατοίκους προς τους «βαρβάρους» να σπεύσουν σε βοήθειά τους: ο Ζώσιμος λίγο πριν ανέφερε ότι είχαν δοθεί εντολές για την αυστηρή και βίαιη είσπραξη των φόρων από αυτές τις περιοχές, παρά τις σοβαρές ζημιές που είχαν πρόσφατα προκαλέσει σ' αυτές οι ληστρικές επιδρομές των Γότθων (IV. xxxii. 2-3). Η Νικόπολις στη Θράκη φαίνεται να προσχώρησε στους Γότθους περίπου εκείνη την εποχή (Ευνάπιος απόσπ. 50)[17]. Μια διοικητική πράξη του 397 απειλεί με θάνατο όποιον συνωμοτεί εγκληματικά με στρατιώτες, ιδιώτες πολίτες, ή «βαρβάρους», για τον φόνο μιας υψηλής προσωπικότητας ή ενός μέλους της αυτοκρατορικής αστικής υπηρεσίας (*CTh* IX. xiv. 3. *pr.*). Ένας μεγάλος αριθμός ατόμων που ο Ζώσιμος χαρακτηρίζει ως «δούλους» (*οικέτας*) και «απόβλητους» προσχώρησαν στον στρατό του Τριβίγιλδου του Οστρογότθου το 399 και πήραν μέρος στο διαγούμισμα της Φρυγίας και της Λυδίας (Ζώσ. V. xiii. 3-4)· και ένα δύο χρόνια αργότερα, μας λέει πάλι ο Ζώσιμος, «φυγάδες δούλοι [*οικέται*] και στρατιώτες λιποτάκτες» λεηλατούσαν την ύπαιθρο της Θράκης, ώσπου συντρίφτηκαν από τον Γότθο *magister militum* – αρχηγό του στρατεύματος – (και ύπατον το 401) Flavius Fravitta (Ζωσ. V. xxii. 3), στον οποίο επίσης αποδίδεται και η προηγούμενη «απελευθέρωση ολόκληρης της Ανατολής, από την Κιλικία ώς τη Φοινίκη και την Παλαιστίνη, από τη μάστιγα των ληστών (ή πειρατών, *ληστών*, xx. 1). Κατά την πρώτη δεκαετία του 5ου αιώνα, ο Άγ. Ιερώνυμος παραπονείται ότι οι Παννόνιοι προσχώρησαν στους «βαρβάρους» που εισέβαλαν στη Γαλατία: «Ο lugenda (πενθούσα) res publica», αναφωνεί (*Ep.* 123· 15.2). Υπάρχει ένα συναρπαστικό χωρίο στον *Ευχαριστικόν* του Παυλίνου από την Πέλλα (γραμμένο το 459), που αναφέρεται στην παρουσία του στην πόλη Ουασάτιων (τη σημερινή Bazas, νοτιοανατολικά του Bordeaux) κατά τη διάρκεια της ανεπιτυχούς πολιορκίας της από τους Γότθους υπό τον Athaulf το 415-416. Ο Παυλίνος μιλάει για μια μάταιη ένοπλη εξέγερση από «μια κλίκα δούλων [*factio servilis*], με την οποία συμμάχησε η ανόητη έξαψη λίγων νεαρών», που ήταν ελεύθερης καταγωγής, και η οποία απέβλεπε συνειδητά στη σφαγή των επιφανών πολιτών (της *nobilitas*), συμπεριλαμβανομένου και του ίδιου του Παυλίνου, του οποίου το «αθώο αίμα» μαζί μ' εκείνο των συντρόφων του, σώθηκε μόνο χάρη σε θεϊκή επέμβαση[18]. Δύο ή τρία χρόνια αργότερα, το 418, ξέσπασε μια «rebellio» στην Παλαιστίνη, που κατε-

στάλη από τον Γότθο Plinta, *comes* και *magister militum* του Θεοδοσίου Β', και το 431 μια εξέγερση στη Δύση, από τους Νωρικούς, που καταπνίγηκε με ένοπλη δύναμη από τον Αέτιο· δεν γνωρίζουμε όμως τίποτα για τις λεπτομέρειες και στις δύο περιπτώσεις[19]. Οι άνδρες του στρατού που έστειλε ο Ιουστινιανός για την κατάκτηση της Ιταλίας στη δεκαετία του 540 φαίνεται να λιποτάκτησαν μαζικά: ο Προκόπιος μάλιστα παρουσιάζει τον Βελισάριο να παραπονείται στον αυτοκράτορα ότι «η πλειονότητα» λιποτάκτησε (*Υπέρ των Πολέμων ο λόγος* VII = *Γοτθ.* III.xii. 8· πρβλ. VIII = Γοτθ. IV. xxxii. 20· και βλ. επόμενη παράγραφο).

Και άλλες πηγές, ελληνικές και λατινικές, μιλούν για τους κατοίκους της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ως επιθυμούντες πράγματι την έλευση των «βαρβάρων». Το γεγονός ότι ο πανηγυρικός που ο Claudius Mamertinus εκφώνησε προς τιμήν του αυτοκράτορα Ιουλιανού την 1η Ιανουαρίου 362 περιλαμβάνει μια φράση με τούτο το νόημα μπορεί να μην έχει παρά ελάχιστη ή και καμιά σημασία (*Paneg. Lat.* XI. iv. 2, επιμ. E. Galletier: *ut iam barbari desiderarentur* – ώστε πράγματι να το επιθυμούν οι βάρβαροι). Και θα αγνοήσω τη γνώμη του Λιβάνιου, *Λόγ.* XLVII. 20 (γύρω στο 391), που φαντάζεται ότι μια πόλη αδικημένη κάπως (ή μειωμένη, «*ελαττουμένη*») από άλλη πόλη μπορεί να προσφύγει στους γειτονικούς *βαρβάρους* «ως προς συμμάχους της». Θα έκλινα όμως να πάρω πιο σοβαρά την ανακοίνωση του Θεμίστιου στον αυτοκράτορα Ουάλη το 368 ότι «πολλοί από τους ευγενείς που έχουν δημόσια θέση επί τρεις γενιές έκαναν τους υπηκόους τους να λαχταρούν τους βαρβάρους» (*Λόγ.* VIII. 115c): ο ρήτορας μιλούσε για το φοβερό βάρος των φόρων, που το παρουσιάζει να έχει διπλασιαστεί στα σαράντα χρόνια μέχρι την άνοδο στον θρόνο του Ουάλη το 364, αλλά που τώρα έχουν κοπεί στα μισά από τον Ουάλη (113 abc). Ομοίως ο Ορόσιος (Orosius), γράφοντας για την εισβολή των Γερμανών στη Γαλατία και στην Ισπανία στις αρχές του 5ου αιώνα, έλεγε ότι ορισμένοι Ρωμαίοι προτιμούσαν να ζουν ανάμεσα στους «βαρβάρους», φτωχοί αλλά ελεύθεροι, παρά να υποφέρουν από το άγχος της πληρωμής των φόρων στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (VII. 41.7: *inter barbaros pauperem libertatem quam inter Romanos tributariam sollicitudinem sustinere*). Κι εδώ, όπως τόσο συχνά, το βάρος των φόρων είναι εκείνο που ζυγίζει περισσότερο από κάθε άλλον υπολογισμό. Ο Προκόπιος επίσης, αφού περιγράφει τη διεστραμμένη συμπεριφορά του στρατού του Ιουστινιανού στην Ιταλία στις αρχές της δεκαετίας του 540, παραδέχεται ότι οι στρατιώτες έκαναν τους Ιταλούς να προτιμούν τους Οστρογότθους (*Υπέρ Πολ. Ιουστ.* VII = *Γοτθ.* III.ix. 1-4· πρβλ. iv. 15-16)· και στην περίπτωση αυτή γίνεται λόγος για άδικη φορολογία την οποία επέβαλε ο Αλέξανδρος ο λογοθέτης, που στάλθηκε από τον Ιουστινιανό στη Ραβέννα το 540, και λίγο αργότερα ο Βέσσας στη Ρώμη το 545-6[20].

Μια ιδιαίτερα εύγλωττη καταγγελία είναι εκείνη του Σαλβιανού, ενός χριστιανού ιερέα στη νότια Γαλατία, που έγραφε πιθανόν στις αρχές της δεκαετίας του 440. Επικρίνοντας με δριμύτητα την πλούσια τάξη της Γαλατίας των ημερών του, την οποία συγκρίνει με εσμό ληστών, λέει ότι οι καταπιεζόμενοι φτωχοί (και όχι μόνον αυτοί) έφευγαν για να βρουν άσυλο στους «βαρβάρους» (*De gub. Dei.* V. 21-3, 27-8, 36-8) ή στους Bacaudae (V.22, 24-6· πρβλ. υποκεφ. 4 του κεφαλαίου αυτού). Ο Σαλβιανός τονίζει πάνω απ' όλα τον καταπιεστικό χαρακτήρα της ρωμαϊκής φορολογίας, που επιτρέπει στους πλουσίους να γλιτώνουν εύκολα, ενώ φορτώνει τους φτωχούς με βάρη αβάσταχτα (IV.20-1, 30-1· V. 17-18, 25-6, 28-32, 34-44). Αρνούμαι να ακολουθήσω τον Jones στην πλήρη περιφρόνηση που δείχνει για τη μαρτυρία

του Ορόσιου (VII. 41.7: βλ. προηγούμενη παράγραφο) ως «ύποπτη» και για εκείνην του Σαλβιανού ως «προκατειλημμένη και αναξιόπιστη»[21].

Αν και αναγνωρίζω, βέβαια, ότι ο Σαλβιανός ρέπει προς τη ρητορική υπερβολή, όπως η μεγάλη πλειονότητα των ύστερων Λατίνων και Ελλήνων συγγραφέων, συμφωνώ με τον Ernst Stein ότι το έργο του *De gubernatione Dei* είναι «la source la plus révélatrice sur la situation intérieure de l' Empire d' Occident, la seule qui nous laisse voir directement toute la misère du temps dans sa réalité atroce» («η πιο αποκαλυπτική πηγή για την εσωτερική κατάσταση της αυτοκρατορίας της Δύσης, η μόνη που μάς επιτρέπει να δούμε άμεσα όλη την αθλιότητα της εποχής στη φριχτή της πραγματικότητα» *HBE* I[2]., i. 344). Ο Stein αφιερώνει πάνω από τρεις σελίδες για να περιγράψει μερικές από τις επικρίσεις του Σαλβιανού σχετικά με την τυραννικότητα της Ρωμαϊκής διοίκησης στη Δύση επί των ημερών του και τονίζει ότι βρίσκουμε την απήχηση μερικών από αυτές σ' ένα ακριβώς συγκαιρινό έδικτον του Ουαλεντινιανού Γ΄ (*Nov. Val.* X. *pr.*, και 3, του 441 μ.Χ.: βλ. Stein, στο ίδιο 347). Σε τούτο θα προσθέσω ένα άλλο έδικτον, που εκδόθηκε δεκαεφτά χρόνια αργότερα από τον αυτοκράτορα Μαϊοριανό και που το συνόψισα στο υποκεφ. 4 αυτού του κεφαλαίου (*Nov. Maj.* II. του 458 μ.Χ.).

Μολονότι, όπως διευκρίνισα ήδη (στο VII.5), θεωρώ τον δονατισμό πρωτίστως ως ένα θρησκευτικό κίνημα και όχι ως μια έκφραση κοινωνικής διαμαρτυρίας, δεν χωράει αμφιβολία ότι περιείχε κάποιο έντονο στοιχείο μιας τέτοιας διαμαρτυρίας, απλώς διότι η τάξη των μεγαλογαιοκτημόνων στη βόρεια Αφρική (συμπεριλαμβανομένης της Νουμιδίας, όπου η συγκέντρωση δονατιστών ήταν υψηλότατη) ήταν στη συντριπτική πλειονότητά της καθολική. Ο ρόλος της καθολικής Εκκλησίας στη βόρεια Αφρική επί Υστερορωμαϊκής Αυτοκρατορίας έχει περιγραφεί θαυμάσια στο μεγάλο βιβλίο τού Christian Courtois για τη βανδαλική Αφρική (*VA* Μέρος I, κεφ.ii, § 4, ειδ. 132, 135-144). Όπως λέει, «L'Afrique du Ve siècle ne demeure romaine que par le double appui de l'aristocratie foncière et de l'Eglise catholique qui s'accordent pour assurer à l'État le minimum de puissance indispensable à la leur» («Η Αφρική του 5ου αιώνα παραμένει ρωμαϊκή μόνο χάρη στη διπλή υποστήριξη της αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων και της καθολικής Εκκλησίας που συμφωνούν να εξασφαλίσουν στο κράτος το ελάχιστον ισχύος που είναι απαραίτητο για τη δική τους ισχύ», 132, πρβλ. 144). Οι Circumcelliones[22], η μαχόμενη πτέρυγα των δονατιστών (που μερικές φορές εμφανίζονται – αν οι πληροφορίες μας είναι βασικά σωστές – ως ένα είδος μανιακών περιθωριακών, οι οποίοι έκλιναν προς τη θρησκευτική αυτοκτονία), εξαπέλυαν πότε πότε ανοιχτό πόλεμο όχι μόνο εναντίον της καθολικής Εκκλησίας στην Αφρική αλλά και εναντίον της τάξης των μεγαλογαιοκτημόνων από τους οποίους η Εκκλησία αυτή αντλούσε τη μεγαλύτερη υποστήριξη. Η πολεμική ιαχή των ανθρώπων αυτών, *Deo laudes* («Δόξα τω Θεώ»: συχνά εμφανίζεται σε ταφόπετρες δονατιστών), ήταν, κατά τον Αυγουστίνο, φοβερότερη από τον βρυχηθμό λιονταριού (*Enarr. in Ps.*132.6, στην *CCL*, Ser. Lat. XL [1956] 1930). Αλλά αυτοί οι φανατικοί όσο βάρβαροι κι αν φαίνονταν στην τάξη των γαιοκτημόνων, κάθε άλλο παρά προκαλούσαν τον τρόμο στους φτωχούς, διότι, όπως μαθαίνουμε, απειλούσαν να τιμωρήσουν τους τοκογλύφους που εκβιάζανε τους αγρότες να πληρώσουν, και ανάγκαζαν τους γαιοκτήμονες να ξεπεζεύουν από τα αμάξια τους και να τρέχουν μπροστά από αυτά, ενώ οι δούλοι τους αμαξηλατούσαν, ή να κάνουν την εργασία των δούλων στο εργαστήρι (Optat. III. 4· Aug., *Ep.* 108[vi] 18· 185 [iv] 15· πρβλ. 88.8 κ.λπ.).

Υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι το καθεστώς που οι Βάνδαλοι εγκαθίδρυσαν μετά την κατάκτηση από αυτούς της Ρωμαϊκής βόρειας Αφρικής το 429 και τα επόμενα χρόνια ήταν, κατά την άποψη των *coloni*, λιγότερο καταπιεστικό από το προϋπάρχον εκεί ρωμαϊκό σύστημα[23]. Οι διοικητικές πράξεις που εξέδωσε ο Ιουστινιανός το 552 και το 558, πολλά χρόνια μετά την ανακατάκτηση της βόρειας Αφρικής το 533-4, δείχνουν ότι στη διάρκεια της βανδαλικής περιόδου πολλοί *coloni* πρέπει να είχαν πετύχει κάποιο είδος ελευθερίας δραπετεύοντας από τα κτήματα όπου τελούσαν σε κατάσταση δουλοπάροικων: βλ. *Corp. Iur. Civil.* III *[Nov. Just.]* 799-803, Παράρτ. 6 και 9[24]. (Είναι λογικό επίσης να υποθέσουμε ότι σε άλλα γερμανικά βασίλεια οι φτωχοί Έλληνες και Ρωμαίοι βρίσκονταν σε καλύτερη οικονομική θέση)[25]. Μολονότι οι Οστρογότθοι, λογουχάρη, μπορεί κάποτε – όπως κι άλλοι «βάρβαροι» – να φέρνονταν με μεγάλη αγριότητα στους κατοίκους των πόλεων που εκυρίευαν φτάνοντας μέχρι τη γενική σφαγή και τον γενικό εξανδραποδισμό[26], η εξουσία τους μπορούσε κάποτε να φαίνεται τουλάχιστον όχι χειρότερη από εκείνη των Ρωμαίων γαιοκτημόνων, όπως προφανώς έγινε στην Ιταλία κατά τη δεκαετία του 540, στη διάρκεια της βασιλείας του Τοτίλα του Οστρογότθου (541-552), που, στις περιοχές τις οποίες ήλεγχε, μεταχειριζόταν τους αγρότες εξαιρετικά καλά (Προκόπ. *Υπέρ των πόλεων ο λόγος* VII = *Γοτθ.* III. xiii. 1· πρβλ. vi.5), σε ζωηρή αντίθεση μ' εκείνους (εκτός ίσως από τον Βελισάριο) που διοικούσαν τον ρωμαϊκό στρατό τον οποίον έστελνε ο Ιουστινιανός[27]. Ο Τοτίλας έβαζε τους αγρότες να πληρώνουν τα μισθώματα και τους φόρους τους στον ίδιο[28]. Δέχτηκε επίσης στον στρατό του έναν σημαντικό αριθμό δούλων που ανήκαν στους Ρωμαίους κυρίους των, και αρνήθηκε αποφασιστικά να τους παραδώσει σε άλλους[29]. Του αποδίδεται επίσης ότι διαβεβαίωσε με μεγάλη επιτυχία τους αγρότες της Λευκανίας, που είχαν οργανωθεί από τον μεγαλογαιοκτήμονα Τουλλιανό σε στρατιωτική δύναμη εναντίον του (βλ. IV. 4 σημ. 7), ότι αν επέστρεφαν στην καλλιέργεια των χωραφιών τους η περιουσία των γαιοκτημόνων τους θα γινόταν δική τους (*Υπέρ πολ.* VII. = *Γοτθ.* III. xxii. 20-21). Όλο τούτο το υλικό προέρχεται από τον Προκόπιο, ο οποίος ήταν προσωπικά παρών ως μέλος του επιτελείου του Βελισάριου. Στο φως αυτών των πληροφοριών, εύκολα καταλαβαίνει κανείς τον ιδιαίτερα φαρμακερό τρόπο με τον οποίο ο Ιουστινιανός μιλάει για τον Τοτίλα στη λεγόμενη «Sanctio pragmatica» του (554)[30] που, ανάμεσα στα άλλα, όριζε ότι όλα όσα είχε κάνει ο Τοτίλας, ακόμα και οι «δωρεές» του, έπρεπε να ακυρωθούν (§ 2), οι κατασχεμένες περιουσίες να επιστραφούν στους κατόχους των (13-14), οι γάμοι μεταξύ ελεύθερων και δούλων να διαλυθούν, αν το επιθυμεί ο ελεύθερος εταίρος (15), και οι δούλοι και οι *coloni* που είχαν περιέλθει στην κατοχή άλλων να αποδοθούν στους αρχικούς κυρίους των (16). Η άποψη του Jones, ότι «η μάζα των Αφρικανών και Ιταλών υποδέχτηκε φιλικά τις στρατιές του Ιουστινιανού» δεν δικαιολογείται ούτε από τα λίγα αποσπάσματα που μπόρεσε να παραθέσει από τον Προκόπιο, ένα μάρτυρα ο οποίος θα ήταν φυσικά ευχαριστημένος να βρει τεκμήρια φιλικών διαθέσεων προς τις στρατιές που μέλος τους ήταν κι ο ίδιος[31].

Ακριβώς στο τέλος του 6ου αιώνα βρίσκουμε τον Πάπα Γρηγόριο τον Μέγα να γράφει για τους Κορσικανούς και τους Καμπανίτες που αυτομολούσαν στους Λομβαρδούς (*Ep.* V. 38 και X.5, εκδ. L. M. Hartmann, I, ii. 324-6 και II.ii. 240-1).

Από το *Χρονικό* του Ιωάννη, επισκόπου Νικίου, μαθαίνουμε ότι τον 7ο αιώνα Αιγύπτιοι λιποτάκτησαν στους Άραβες[32]. Η κατάκτηση από τους Άραβες, πρώ-

τα της Παλαιστίνης, της Συρίας, της Μεσοποταμίας και μέρους της Αρμενίας (για να μην πούμε και της Περσικής Αυτοκρατορίας), και ακολούθως της Αιγύπτου, πραγματοποιήθηκε με καταπληκτική ταχύτητα μέσα σε μια δεκαετία: της Συρίας κ.λπ. μεταξύ 634 και 640, και της Αιγύπτου το 642. Αυτή η καταπληκτική εξελικτική πορεία διευκολύνθηκε ασφαλώς από τις προηγούμενες μεγάλης κλίμακας περσικές επιθέσεις (υπό τον βασιλιά Χοσρόη Β') κατά των ανατολικών επαρχιών της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στο τέταρτο του αιώνα που άρχισε το 604[33]: εδήωσαν τη Μεσοποταμία, τη Συρία και την Παλαιστίνη· μεταξύ 611 και 626 ερήμωσαν πολλά μέρη της Μικράς Ασίας· και το 617-18 κατέκτησαν την Αίγυπτο και την κράτησαν για κάπου δέκα χρόνια. Τα εδάφη αυτά δεν είχαν εντελώς απαλλαγεί από τον περσικό κίνδυνο μέχρι το 629, τον χρόνο που ακολούθησε τον φόνο του Χοσρόη σ' ένα πραξικόπημα. Μολονότι οι σωζόμενες πηγές για όλα τούτα τα γεγονότα είναι πολύ φτωχές και μερικές χρονολογίες είναι μόνο κατά προσέγγιση, το γενικό περίγραμμα είναι λογικά βέβαιο· δεν μπορούμε, ωστόσο, να πούμε κατά πόσο οι αραβικές νίκες στα επόμενα λίγα χρόνια οφείλονταν στο κλονισμένο ηθικό, στην εξάντληση, στις απώλειες σε νεκρούς και στις άλλες ζημίες που προκάλεσαν οι περσικές επιδρομές. Οι αραβικές κατακτήσεις, βέβαια, αξίζουν πολύ περισσότερο χώρο από αυτόν που μπορώ να διαθέσω εδώ, δεδομένου ότι οφείλονταν προφανώς κατά μεγάλο μέρος στις παλιές εσωτερικές αδυναμίες της Υστερορωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα στην ταξική καταπίεση, και μαζί τώρα στη θρησκευτική διαμάχη και στους θρησκευτικούς διωγμούς. Δεν ήταν μόνο η εκμετάλλευση των πολλών προς όφελος των ολίγων που συνεχίστηκε όπως πριν (αν και όχι ακριβώς στην ίδια κλίμακα όπως στη Δύση)· η έχθρα ανάμεσα στις διάφορες χριστιανικές αιρέσεις, ιδιαίτερα τώρα ανάμεσα στους μονοφυσίτες της Συρίας και της Αιγύπτου (τους ιακωβίτες και τους κόπτες) και στους Χαλκηδόνιους «ορθοδόξους», μείωσαν σοβαρά τη θέληση για αντίσταση στους Άραβες από μέρους των πληθυσμών της Συρίας και της Αιγύπτου, που ήταν στην πλειονότητά τους μονοφυσίτες και είχαν υποφέρει γι' αυτό από πολλούς διωγμούς. Ο Μιχαήλ ο Σύριος, πατριάρχης της Αντιόχειας κατά το τέλος του 12ου αιώνα, μιλώντας εξ ονόματος των ιακωβιτών αδελφών του για την αραβική κατάκτηση, λέει: «Δεν ήταν μικρό το όφελος για μας ότι γλιτώσαμε από τη σκληρότητα των Ρωμαίων [των Βυζαντινών], από τη μιαρότητά τους, τη λύσσα τους, τον αδιάλλακτο φανατισμό τους εναντίον μας, και ότι βρήκαμε την ειρήνη» (*Χρον.* XI.3, τέλος)[34]. Την ίδια γνώμη διατύπωσε τον 13ο αιώνα ο Βαρ Εβραίος (Γρηγόριος Άμπουλ-Φάρατζ, ή Αμπουλφαράγιος), ένας άλλος Σύριος ιακωβίτης ιστορικός, που χρησιμοποίησε τον Μιχαήλ ως μιαν από τις κύριες πηγές του (*Εκκλ. Χρον.* Τμήμα Ι. 50)[35]. Νομίζω πως πρέπει να τονίσω εδώ ότι για τον 7ο αιώνα οι συριακές, ιδιαίτερα, πηγές είναι συχνά απαραίτητες για τον ιστορικό της αρχαίας Ρώμης: όσοι (όπως εγώ) δεν διαβάζουν τη συριακή, μπορούν να βρουν μεταφράσεις στη λατινική ή σε κάποια σύγχρονη γλώσσα. Υπάρχει ευτυχώς μια θαυμάσια καταγραφή όλων των κυριότερων εκδόσεων και μεταφράσεων από τον S. P. Brock, «Syriac sources for seventh-century history», στο *Byzantine and Modern Greek Studies* 2 (1976) 17-36.

Δεν γνωρίζω καμιά αξιόπιστη μαρτυρία για το ότι οι Σύριοι χριστιανοί βοήθησαν πράγματι τους Άραβες εισβολείς, τους οποίους φυσικά φοβούνταν και μισούσαν ως απίστους, ώσπου ανακάλυψαν ότι οι μουσουλμάνοι ήταν διατεθειμένοι, γενικά, να τους επιτρέψουν να ασκούν τη δική τους ιδιαίτερη μορφή χριστιανισμού (ενώ

οι Βυζαντινοί δεν ήταν διατεθειμένοι), αρκεί να πλήρωναν έναν κεφαλικό φόρο για το προνόμιο. Όσο για τους Αιγύπτιους κόπτες, οι περισσότεροι φαίνεται επίσης ότι στην αρχή έβλεπαν τους κατακτητές τους με απέχθεια και φρίκη. Ο Duchesne είχε σαφώς δίκιο να λέει ότι τα αισθήματά τους ήταν περισσότερο εχθρικά για τη «διώκτρια αυτοκρατορία» («empire persécuteur») παρά φιλικά προς τον άπιστο εισβολέα[36]. Ωστόσο, μερικοί από αυτούς έφτασαν σύντομα να θεωρούν την εξουσία των μουσουλμάνων – που ως εξουσία ήταν πολύ ανεκτικότερη απέναντι στους υπηκόους της, ως προς τα θρησκευτικά ζητήματα – ως το μικρότερο κακό από την εξουσία των διωκτών ορθοδόξων – των «μελκιτών» ή «ανθρώπων του αυτοκράτορα», όπως τους αποκαλούσαν. Ακόμα και ο A. J. Butler, ο οποίος στην ιστορία του της κατάκτησης της Αιγύπτου από τους Άραβες (έργο που παραμένει κλασικό στο είδος του) υπερασπίζει με θέρμη τους κόπτες από κάθε άδικη κατηγορία για προδοσία και λιποταξία προς την αραβική πλευρά, είναι υποχρεωμένος να παραδεχτεί ότι από το 641 και μετά οι κόπτες παρέσχον κάπου κάπου βοήθεια στους Άραβες, ιδιαίτερα όταν η σύντομη ανακατάληψη της Αλεξάνδρειας από τους Βυζαντινούς το 645-6 τερματίστηκε βίαια – και ολόκληρη η Αίγυπτος χάθηκε οριστικά για τον Ελληνικό κόσμο[37]. Ο Butler αναφέρει επίσης τα σχόλια του Βαρ Εβραίου (*Εκκλ. Χρον.* τμήμα Ι. 50)[38] για την πρόσκαιρη απόδοση στους Μεσοποτάμιους και στους Σύριους μονοφυσίτες στις αρχές του 7ου αιώνα, από τον Πέρση βασιλιά Χοσρόη Β', των εκκλησιών που τους είχαν αφαιρεθεί και παραδοθεί στους ορθόδοξους από τον διώκτη Χαλκηδόνιο επίσκοπο Δομητιανό της Μελιτήνης (για τον οποίο βλ. και πάλι σημ. 34: ο Βαρ Εβραίος αντέγραφε εδώ τον Μιχαήλ τον Σύριο, *Χρον.* Χ. 25). Ο Μιχαήλ και ο Βαρ Εβραίος έβλεπαν την περσική κατάκτηση της Μεσοποταμίας (το 605, που κράτησε ώς το 627-8) ως θεϊκή τιμωρία κατά των Χαλκηδονίων για τον διωγμό από μέρους τους των ιακωβιτών – που τους θεωρούσαν βεβαίως ορθοδόξους. Και ο Butler προσθέτει: «Είναι η παλιά ιστορία των χριστιανών που θυσιάζουν πατρίδα, φυλή και θρησκεία, προκειμένου να θριαμβεύσουν εναντίον μιας αντίπαλης αίρεσης χριστιανών» (βλ. σημ. 37 και πάλι).

Δεν ήταν μόνο απέναντι σε αντίπαλες αιρέσεις, μέσα στα πλαίσια του χριστιανισμού, που οι χριστιανοί εκδήλωναν όλη τους τη θρησκευτική έχθρα. Την απόδοση στην Ιερουσαλήμ, το 630, εκείνου που πιστευόταν ότι ήταν ο «αληθινός σταυρός», τον οποίον είχαν αρπάξει οι νικητές Πέρσες το 614, και που τώρα τον ξανάπαιρνε από αυτούς ο αυτοκράτορας Ηράκλειος, ακολούθησε ένας άγριος διωγμός των Εβραίων, οι οποίοι κατηγορήθηκαν ότι πήραν μέρος στη σφαγή χριστιανών στην Ιερουσαλήμ μετά την κατάληψή της από τους Πέρσες το 614. Οι συνέπειες έμελλαν να είναι θλιβερές για τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, διότι όταν οι Άραβες επιτέθηκαν στη Συρία και στην Παλαιστίνη κατά τη δεκαετία του 630 οι Εβραίοι προφανώς τους υποδέχτηκαν με συμπάθεια και σε ορισμένα μέρη τους έδωσαν σημαντική υποστήριξη[39].

★ ★ ★ ★ ★

Ένας μεγάλος αριθμός «βαρβάρων», κυρίως Γερμανοί, πέτυχαν υψηλές θέσεις στον Ρωμαϊκό κόσμο υπηρετώντας στον στρατό τον 4ο αιώνα και αργότερα. Ήδη στα μέσα του 4ου αιώνα ο Arbitio, που κατατάχθηκε ως απλός οπλίτης (*gregarius miles*), έφτασε στους πιο υψηλούς στρατιωτικούς βαθμούς, στον βαθμό του *magister*

equitum (αρχηγού του ιππικού) και το 355 έφτασε να γίνει ύπατος, τιμή που σπάνια παρέχεται σε άρτι αναδειχθέντες (βλ. *PLRE* I.94-5). Στη μεγάλη τους πλειονότητα αυτοί οι «βάρβαροι» στρατιωτικοί διοικητές ήταν απόλυτα πιστοί στη Ρώμη, και σπάνια ακούμε να λέγεται για κάποιον από αυτούς ότι υπήρξε ένοχος προδοσίας, όπως ο Αλαμανός αρχηγός Hortar, που είχε διοριστεί από τον Ουαλεντινιανό Α' σε διοικητική θέση στον ρωμαϊκό στρατό, αλλά υποβλήθηκε σε βασανιστήρια και θανατώθηκε στην πυρά γύρω στο 372 για προδοτική αλληλογραφία με τους πρώην συμπατριώτες του[40]. Με μια μόνο εξαίρεση, οι άνδρες αυτοί κατέληξαν να θεωρούν τους εαυτούς τους Ρωμαίους και δέχτηκαν εξ ολοκλήρου τη σκοπιά της Ρωμαϊκής άρχουσας τάξης, της οποίας είχαν γίνει μέλη, έστω κι αν περιφρονούνταν από μερικούς για τη «βαρβαρική καταγωγή» τους. Η κατάστασή τους εξεικονίζεται θαυμάσια από την ιστορία του Silvanus, ιδιαίτερα όπως μας τη μετέδωσε ο Αμμιανός Μαρκελλίνος XV.v. 2-33[41]. Ο Silvanus ήταν προφανώς «ένας έποικος της δεύτερης γενιάς», μιας και ο Αμμιανός λέει για τον πατέρα του Bonitus ότι «ήταν αλήθεια ένας Φράγκος», αλλά ένας Φράγκος που είχε πολεμήσει πιστά για τον Κωνσταντίνο (στο ίδιο, 33). Ο Silvanus, αφού ανέβηκε σε πολύ υψηλό στρατιωτικό αξίωμα, ως *magister peditum* (αρχηγός του πεζικού) το 352/3, το 355 κατηγορήθηκε εντελώς αδικαιολόγητα για προδοσία, κατηγορία που ήξερε ότι ήταν πάρα πολύ πιθανό να γίνει δεκτή από τον Κωνστάντιο Β'· και μάλιστα σε συνθήκες που αυτός ήταν ουσιαστικά υποχρεωμένος να αυτοανακηρυχθεί αυτοκράτορας, στην Κολωνία – με την ιδιότητα τούτη έζησε μόνο 28 μέρες προτού θανατωθεί. Ο Silvanus είχε αρχικά σκεφτεί να αυτομολήσει στη φυλή του, στους Φράγκους, πείστηκε όμως από έναν άλλο Φράγκο αξιωματικό, τον Laniogaisus, ότι τα μέλη της φυλής απλώς θα τον σκότωναν ή θα τον πουλούσαν στους Ρωμαίους (στο ίδιο, 15-16) – μια ενδιαφέρουσα ένδειξη ότι πολλοί Γερμανοί δεν χρειάζονταν εκείνους από τους δικούς τους που είχαν προσχωρήσει στους Ρωμαίους. Στη διάρκεια μιας συζήτησης γύρω από την υπόθεση Silvanus στο Κονσιστόριο (το Συμβούλιο Επικρατείας) του Κωνστάντιου Β' στο Μιλάνο, ένας άλλος αξιωματικός φραγκικής καταγωγής, ο Μαλάριχος, διοικητής των *Gentiles*, διαμαρτυρήθηκε με αγανάκτηση λέγοντας ότι «*άνθρωποι αφοσιωμένοι στην αυτοκρατορία* δεν θα έπρεπε να πέφτουν θύματα κλικών και δολοπλοκιών» (στο ίδιο, 6). Πριν επανέλθω στη συμπεριφορά των απλών Ελλήνων και Ρωμαίων, πρέπει να τονίσω άλλη μια φορά ότι οι εξέχοντες στρατιωτικοί για τους οποίους μίλησα σε τούτη την παράγραφο, αν και «βαρβαρικής» *καταγωγής*, είχαν γίνει πριν απ' όλα μέλη της Ρωμαϊκής άρχουσας τάξης, και οι πιθανότητες ν' αποδειχτούν άπιστοι στην αυτοκρατορία δεν ήταν μεγαλύτερες απ' ό,τι για τους άλλους Ρωμαίους, τώρα που η αυτοκρατορία επρόκειτο να ονομάζεται ***Romania*** – μια έκφραση της οποίας η παλιότερη διασωζόμενη χρήση χρονολογείται γύρω στο 358 (*Αθαν., Προς Μοναχούς τας δυσσεβείας των Αρειανών καθιστορούσα*, 35· πρβλ. Piganiol, *EC*[2] 458 σημ. 3).

★ ★ ★ ★ ★

Αντίθετα απ' όλες τις μαρτυρίες που παρουσίασα πιο πάνω για τη δυσαρέσκεια, την ανταρσία και την αυτομόληση στους «βαρβάρους» φτωχών Ελλήνων και Ρωμαίων, συνάντησα ελάχιστα σημάδια αυθόρμητης αντίστασης στις «βαρβαρικές» επιδρομές από μέρους χωρικών ή κατοίκων της πόλης. Αναφορές σε τέτοιες δραστη-

ριότητες στην ύπαιθρο, τις οποίες κατέγραψα στο IV.4 (και σημ. 6.), σχεδόν πάντοτε αποδίδουν την πρωτοβουλία σε εξέχοντες ντόπιους γαιοκτήμονες, που οργανώνουν ειδικές δυνάμεις επί τούτου, των οποίων τον πυρήνα εξασφαλίζουν οι ίδιοι οι *coloni* τους και οι δούλοι τους (βλ. IV. σημ. 6-7). Και γνωρίζω ακόμα λιγότερα παραδείγματα σθεναρής υπεράσπισης των πόλεων από τους κατοίκους τους, ιδιαίτερα χωρίς τη συνδρομή της φρουράς που αποτελείται από επαγγελματίες στρατιώτες[42]. Αυτό μπορεί να οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι οι «βαρβαρικές» δηώσεις ήταν κατ' ανάγκην επικεντρωμένες στην ύπαιθρο. Οι τειχισμένες πόλεις, ακόμα και αν δεν πρόβαλλαν ισχυρή άμυνα, μπορούσαν να παρουσιάζουν ένα δύσκολο πρόβλημα, δεδομένου ότι ελάχιστες «βαρβαρικές» ομάδες ήταν σε θέση να οργανώσουν κανονική πολιορκία. Ο Fritigern το 376, όταν συνιστούσε στους Βισιγότθους του να συγκεντρώνουν την προσπάθειά τους στις καλύτερες και ευφορότερες αγροτικές περιοχές, τόνιζε, κατά τον Αμμιανό, ότι «έκανα ειρήνη με τα τείχη» (XXXI. 6.4). Πολλά άλλα αποσπάσματα μαρτυρούν για την ανικανότητα των «βαρβάρων» να κυριεύσουν πόλεις και, κατά συνέπεια, την προτίμησή τους να ερημώνουν αγροτικές περιοχές. Εξάλλου, πολλές πόλεις είχαν φρουρές. Αλλά στο δημοσιευμένο το 1977 άρθρο που χρησιμοποίησα ήδη πιο πάνω (βλ. σημ. 10,12,15), ο Thompson κατέδειξε πόσο σπάνιες είναι οι μαρτυρίες για κάποια αντίσταση πολιτών στις «βαρβαρικές» επιθέσεις. Όπως γράφει, στο πολύτιμο *Χρονικόν* τού Υδατίου γίνεται πολύς λόγος για την ερήμωση της βορειοδυτικής Ισπανίας από τους Σουήβους, καθώς και στου Ευγιππίου[43] (511) τον *Βίον του Σεβερίνου* (που πέθανε το 482) για τις λεηλασίες των Ρουγίων στο Noricum Ripense (τμήμα της σημερινής Αυστρίας), αλλά ποτέ για οργανωμένη αντίσταση εκ μέρους του πληθυσμού των επαρχιών. Και συνεχίζει:

> Ο Ευγίππιος λέει καθαρά ότι οι Νωρικανοί, κι όταν ακόμα υπήρχαν αυτοκρατορικά στρατεύματα σταθμευμένα ανάμεσά τους, και περισσότερο όταν δεν υπήρχαν καθόλου, ήταν ανίκανοι να κάνουν οποιαδήποτε συλλογική προσπάθεια να σταματήσουν τις δηώσεις των εισβολέων. Δεν επιχείρησαν ποτέ να τους στήσουν ενέδρα, ή να βυθίσουν τα πλοία τους καθώς διέσχιζαν τον Δούναβη, ή να εξαπολύσουν τιμωρητικές επιδρομές, περνώντας τον μεγάλο ποταμό, στο έδαφος εκείνων που τους τυραννούσαν. Ένα ή δύο φρούρια στη Γαλικία [στη βορειοδυτική Ισπανία] ανέλαβαν μιαν επιθετική άμυνα εναντίον των Σουηβών και τους προξένησαν κάποιες απώλειες[44]· αλλά γενικά η εικόνα εκεί ήταν μια εικόνα αμηχανίας και απόγνωσης, ακριβώς όπως στο Νωρικό[45].

Δεν ήταν μόνο οι πολύ φτωχοί που αυτομολούσαν στους «βαρβάρους». Στην υψηλότερη βαθμίδα της κοινωνίας, περιττό να το πω, ήταν σχεδόν άγνωστη οποιαδήποτε καθαρά στασιαστική συμπεριφορά, που θα πρόδινε την αυτοκρατορία σ' έναν «βάρβαρο» δυνάστη. Δεν μπορώ να προσθέσω τίποτα στις δύο μόνες περιπτώσεις που γνωρίζει ο Jones: του Arvandus το 469, αρχηγού της φρουράς των πραιτωριανών στη Γαλατία το 464-68, και αμέσως κατόπιν του Seronatus, που ήταν είτε διοικητής της Aquatanica Prima είτε δικάριος έξαρχος της γαλατικής επισκοπής της Septem Provinciae. Και οι δύο αυτοί άνδρες – δίχως άλλο, όπως λέει ο Jones, «απελπισμένοι για το μέλλον της αυτοκρατορίας» – καταδικάστηκαν (και ο Seronatus εκτελέστηκε) για συνεργασία με τον Βισιγότθο βασιλιά Εύριχο[46]. Μαθαίνουμε επίσης για λίγα άτομα ταπεινής οπωσδήποτε καταγωγής, που αυτομόλησαν στους «βαρβάρους». Ένας δύο από αυτούς ενήργησαν προφανώς για λόγους προσωπι-

κού συμφέροντος. Ο Craugasius, λογουχάρη, ένας πρόκριτος της Νισίβιδος στη Μεσοποταμία, που διέφυγε στην Περσία το 359, φαίνεται να κινήθηκε στην ενέργειά του αυτή κυρίως από αγάπη για την ωραία σύζυγό του, την οποία είχαν συλλάβει οι Πέρσες, και από την προοπτική να τύχει αρχοντικής μεταχείρισης από τον Πέρση βασιλιά Σαπώρ Β΄[47]. Και ο επίσκοπος του Μάργου επί του Δούναβη, που το 441 πρόδωσε την πόλη του στους Ούννους (οι οποίοι και την κατέστρεψαν αμέσως), φαίνεται ότι φέρθηκε με σκανδαλώδη τρόπο, συλώντας τάφους Ούννων κατά παράβαση της συνθήκης του 436: πιθανόν να παρέδωσε την πόλη του για να γλιτώσει ο ίδιος, να μην παραδοθεί στην εκδίκηση των εξαγριωμένων Ούννων (Priscus, απόσπ. 2). Δεν φαίνεται όμως να υπάρχει βάσιμος λόγος να πιστέψουμε ότι έγινε κάποια προδοσία από μέρους του επισκόπου Αντιοχείας Εφραίμιου πριν την κατάληψη και το διαγούμισμα της πόλης αυτής από τον βασιλιά της Περσίας Χοσρόη Α΄ το 540 (Προκόπ. *Υπέρ των πολέμων ο λόγος. Πέρσ.* II.vi. 16-25· vii. 14-18, ειδ. 16-17). Ο επίσκοπος της Βηζαβδέ στη Μεσοποταμία έγινε κι αυτός ύποπτος ότι πρόδωσε την πόλη του στους Πέρσες το 360· αλλά ο Αμμιανός, αν και παραδέχεται ότι υπήρχε εκ πρώτης όψεως ζήτημα, δεν πιστεύει την κατηγορία και δηλώνει ότι πρέπει να τη θεωρήσουμε τουλάχιστον ως «αναπόδεικτη» (Amm. XX. vii. 7-9). Αλλά και άτομα κάπως εύπορα μπορούσαν να οδηγηθούν στην αυτομόληση, όπως οι φτωχοί, επειδή αδικήθηκαν ή έτυχαν κακής μεταχείρισης. Υπάρχει στον Αμμιανό μια διδακτική ιστορία για κάποιον πολύ ικανό άνθρωπο, ονόματι Antoninus, που έμενε στην Ελληνική Ανατολή, και που, αφού έγινε πλούσιος έμπορος, ανέλαβε υπηρεσία ως λογιστής στο επιτελείο του στρατιωτικού διοικητή (του *dux*) της επαρχίας της Μεσοποταμίας, και τελικά έλαβε τον τιμητικό βαθμό του *protector*. Ορισμένοι ισχυροί (*potentes, potiores*) κατόρθωσαν μέσω της εξουσίας που τους παρείχε η πατρωνεία να τον παγιδεύσουν και να τον αναγκάσουν να αναγνωρίσει κάποιο χρέος, του οποίου το δικαίωμα επιβολής της πληρωμής του μεταβιβάστηκε κατόπιν συμπαιγνίας στο αυτοκρατορικό ταμείο[48]· και όταν ο προϊστάμενος του θησαυροφυλακίου (*o comes sacrarum largitionum*) τον επίεσε άγρια, ο Antoninus λιποτάκτησε ξαφνικά στην Περσία, το 359, συναποκομίζοντας τις πληρέστερες δυνατές λεπτομέρειες για τον Ρωμαϊκό στρατό, τους πόρους του, τη διάταξή του, και έγινε έτσι το δεξί χέρι του βασιλιά Σαπώρ Β΄, που σχεδίαζε να εισβάλει στη Ρωμαϊκή Μεσοποταμία (Amm. XVIII.v. 1-3,8· vi. 3,19· vii.10·, viii. 56· x.i.· XIX.i.3· ix. 7-8· XX.vi.1). Σε κατοπινή συνδιάλεξη με τον Ρωμαίο στρατηγό Ursicinus (τον πάτρωνα του Αμμιανού), ο Antoninus διαμαρτυρήθηκε έντονα, ισχυριζόμενος ότι δεν είχε εγκαταλείψει θεληματικά τον Ελληνορωμαϊκό κόσμο, παρά μόνο επειδή καταδιώχθηκε από τους άδικους πιστωτές του, τους οποίους ούτε ο ίδιος ο μέγας Ursicinus μπόρεσε να συγκρατήσει. Στο τέλος της συνδιάλεξής τους ο Antoninus αποσύρθηκε με τον μεγαλύτερο σεβασμό, «χωρίς να κάνει μεταβολή, αλλά με το πρόσωπο στραμμένο προς τον Ursicinus και βαδίζοντας ευσεβάστως προς τα πίσω μέχρι που έπαψε να φαίνεται» (XVIII.viii. 5-6) – μια συγκινητική αποκάλυψη της απροθυμίας του να εγκαταλείψει την κοινωνία στην οποία είχε ζήσει και του σεβασμού του προς τους ταγούς της.

Τουλάχιστον δύο άτομα κάποιου επιπέδου, το ένα γιατρός και το άλλο έμπορος, βρήκαν άσυλο στους Ούννους, προτιμώντας τους απ' όλους τους «βάρβαρους» λαούς. Μια χρονογραφική γαλατική πηγή των μέσων του 5ου αιώνα αναφέρει λακωνικώς ότι το 448 ένας γιατρός ονόματι Ευδόξιος, «έξυπνος αλλά διεστραμμένος»

(*pravi sed exercitati ingenii*), αφού ανακατεύθηκε σε μιαν εξέγερση των Bacaudae, διέφυγε στους Ούννους (*Chron. Min.* I. 662). Ο άλλος είναι ο ήρωας μιας συναρπαστικής ιστορίας που αφηγείται ο ιστορικός και διπλωμάτης Priscus (απόσπ. 8)[49]. Πρόκειται για μια συνάντησή του, στο διάστημα που ήταν πρέσβης στο στρατόπεδο του Αττίλα, το 448 ή 449, με ένα ανώνυμο άτομο από την Ελλάδα, το οποίο είχε κάποτε ευδοκιμήσει ως έμπορος στο Viminacium επί του Δούναβη (το σημερινό Kostelacz) και νυμφευθεί εκεί μιαν πλουσιότατη νέα, αλλά πιάστηκε από τους Ούννους όταν αυτοί κατέλαβαν την πόλη το 441, και ύστερα πολέμησε για τους Ούννους, ακόμα κι εναντίον των Ρωμαίων. Αν και αφέθηκε ελεύθερος από εκείνους που τον αιχμαλώτισαν, προτίμησε να μείνει και να ζήσει ανάμεσα στους Ούννους. Τη δηκτική περιγραφή που κάνει της Ελληνορωμαϊκής ταξικής κοινωνίας μάς τη μεταδίδει ο Priscus, ακλόνητος οπαδός της καθεστηκυίας τάξης, με μια σοβαρή, γεμάτη σκεπτικισμό αποδοκιμασία που δίνει στη μαρτυρία ακόμα μεγαλύτερη αξία. Ο Έλληνας είπε ότι τα πράγματα ήταν αρκετά άσχημα σε καιρό πολέμου, αλλά σε καιρό ειρήνης ήταν ακόμα χειρότερα, λόγω της βαριάς φορολογίας· «και άνθρωποι χωρίς αρχές διαπράττουν αδικίες, διότι οι νόμοι δεν ισχύουν για όλους... Ένας παραβάτης που τυχαίνει να είναι πολύ πλούσιος δεν τιμωρείται για την αδικία που έκανε, ενώ ένας φτωχός, που δεν έχει ιδέα από συναλλαγές, υφίσταται τη νόμιμη ποινή – δηλαδή αν δεν πεθάνει πριν την ακροαματική διαδικασία, τόσο πολύ κρατούν οι δίκες και τόσο πολύ είναι το χρήμα που ξοδεύεται γι' αυτές. Το αποκορύφωμα της αθλιότητας είναι, ίσως, να πρέπει να πληρώνεις για να βρεις το δίκιο σου. Διότι κανένας δεν θα δώσει ακρόαση σ' έναν αδικηθέντα αν δεν πληρώσει τον δικαστή και τους βοηθούς του».

Όλα αυτά είναι πάρα πολύ σωστά. Ο Έλληνας φαίνεται να εννοεί πρωτίστως τις δίκες για αστικά αδικήματα. Δεν πρέπει να περιμένουμε να βρούμε πολλές αναφορές σε παρατεταμένους δικαστικούς αγώνες, αλλά ξέρουμε για μια δίκη που φαίνεται να κράτησε δεκαοχτώ χρόνια, από το 226 ώς το 244 μ.Χ., και για μιαν άλλη που πήρε τέλος με προσωπική παρέμβαση του βασιλιά Θευδέριχου του Οστρογότθου (που κυβέρνησε την Ιταλία από το 493 ώς το 526), αφού τρέναρε, όπως λέγεται, τριάντα χρόνια[50]. Στις ποινικές υποθέσεις η κατάσταση ήταν ακόμα χειρότερη, διότι οι κατηγορούμενοι, αν δεν είχαν ούτε τιμητικό status οι ίδιοι ούτε κάποιον αρκετά ισχυρό πάτρωνα, μπορεί να περνούσαν μεγάλες περιόδους στη φυλακή, κάποτε σε φριχτές συνθήκες. Από έναν λόγο του Λιβάνιου, που έδινε μια καταθλιπτική εικόνα για τη διαβίωση στη φυλακή, στην Αντιόχεια, μαθαίνουμε για μιαν υπόθεση όπου μια ομάδα χωρικών, ύποπτων (ίσως χωρίς σοβαρό λόγο) για τον φόνο ενός τοπικού γαιοκτήμονα, πέρασαν πολλούς μήνες στη φυλακή, όπου πέντε από αυτούς πέθαναν προτού τελειώσει η εξέταση των μαρτύρων (*Λόγ.* XLV. ειδ. §§ 8-13, 25-6: βλ. Jones, *LRE* I. 521-2). Πράγματι, «Η Ρωμαϊκή ποινική δικαιοσύνη ήταν όχι μόνο κτηνώδης αλλά και αναποτελεσματική» (στο ίδιο, 520-1)[51]. Ο Έλληνας είχε επίσης δίκιο σε όσα είπε για την εξαγορά αξιωματούχων: όλοι οι αξιωματούχοι στην Υστερορωμαϊκή Αυτοκρατορία περίμεναν παχυλά φιλοδωρήματα, ακόμα και – ίσως δε ιδιαίτερα – οι φοροεισπράκτορες. Σ' ένα τυπικά συναισθηματικό έδικτον ο Κωνσταντίνος λέει: «Ας συγκρατηθούν τα αρπακτικά χέρια των αξιωματούχων· ας συγκρατηθούν, λέγω, διότι αν ύστερα από τούτη την προειδοποίηση δεν συγκρατηθούν, θα κοπούν με το σπαθί» (*CTh.* I. xvi.7., του 331 μ.Χ.). Και συνεχίζει απαγορεύοντας τα αθέμιτα φιλοδωρήματα, τα *sportulae* όπως ονομάζονταν, ένας όρος

που επεκτάθηκε σε πολλούς άλλους τύπους πληρωμής, τόσο τους αναγκαστικούς όσο και τους εθελοντικούς, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που κάνουν οι πάτρωνες στους πελάτες τους, ή οι ευεργέτες στους συμπολίτες τους ή σε άλλους (πρβλ. V. 3). Επρόκειτο, ωστόσο, για μια κούφια απειλή, κι αυτό πρέπει να το ήξεραν οι αξιωματούχοι πολύ καλά. Μόνο είκοσι πέντε χρόνια περίπου μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου, επί βασιλείας Ιουλιανού, μια επιγραφή που βρέθηκε στο Timgad, αναφέροντας τη σειρά προτεραιότητας στα δημόσια λειτουργήματα στην επαρχία της Νουμιδίας (περίπου στη σημερινή Αλγερία), καθορίζει μιαν επίσημη διατίμηση των φιλοδωρημάτων που μπορούν να απαιτούν επίσημα οι αξιωματούχοι αυτής της επαρχίας: αυτά εκφράζονται με μόδιους (*modii*) σιταριού, από δύο ώς εκατό μόδιους[52]. Ένας δημόσιος υπάλληλος του 6ου αιώνα που είχε λογοτεχνικές φιλοδοξίες, ο Ιωάννης ο Λυδός, μας λέει ότι στη διάρκεια των πρώτων χρόνων του ως *exceptor* στο τμήμα της φρουράς των πραιτωριανών, μια κατώτερη θέση (αν και σ' ένα σημαντικό τμήμα), κέρδιζε «*σωφρόνως*» («χωρίς να το παρακάνει», ίσως) χίλια σόλδια, χάρη στη φροντίδα του μεγάλου πάτρωνά του, του αρχηγού της φρουράς των πραιτωριανών Ζωτικού (*Περί πολιτ. αρχών* III. 26-7). Ως ένας κοινός *exceptor*, ο αρχικός ονομαστικός μισθός του ήταν πιθανόν μόνο γύρω στα 9 σόλδια[53], και μολονότι πρόσθετες αμοιβές και τυχερά τού ήταν προσιτά, δεν θα μπορούσε, χωρίς ισχυρή υποστήριξη, να κερδίζει κοντά στα χίλια σόλδια, αν δεν ήταν διατεθειμένος να επιδοθεί σε ανέντιμες πρακτικές για τις οποίες η λέξη «σωφρόνως» θα ήταν άκρως αταίριαστη. Ο Ιωάννης αναφέρει επίσης στο ίδιο απόσπασμα ότι όταν έγραψε έναν πανηγυρικό σε στίχους προς τιμήν του επιφανούς πάτρωνά του, ο διακεκριμένος άνθρωπος τον αντάμειψε γενναιόδωρα μ' ένα χρυσό σόλδιο για κάθε στίχο του ποιήματος – αν και «γενναιόδωρα» δεν είναι ίσως η σωστή λέξη, για χρήμα που πληρώθηκε από το δημόσιο ταμείο!

4

Η κατάρρευση μεγάλου μέρους της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στους αιώνες 5ο, 6ο και 7ο

Μετά τον φόνο του Αλεξάνδρου Σεβήρου, το 235, ακολούθησαν πενήντα χρόνια πρωτόφαντων καταστροφών για την αυτοκρατορία, με μια σειρά ατελέσφορων εμφύλιων πολέμων μεταξύ αντίπαλων διεκδικητών του αυτοκρατορικού θρόνου, με επιδρομές βαρβάρων, και με μιαν επιδημία πανούκλας που ξέσπασε το 251 και εμαίνετο κάπου δεκαπέντε ώς είκοσι χρόνια, με ακόμα πιο καταστροφικές συνέπειες από τον λοιμό της δεκαετίας του 160[1]. Μόλις στα 284-5, με την άνοδο στο θρόνο του ικανότατου αυτοκράτορα Διοκλητιανού (τέλη 284), η κατάσταση σταθεροποιήθηκε προσωρινά[2], και μόνο το 324 η αυτοκρατορία εισήλθε σε μια μακρά περίοδο εσωτερικής ειρήνης, με τη νίκη του Κωνσταντίνου κατά του Λικίνιου και την αδιαμφισβήτητη υπεροχή του Κωνσταντινικού οίκου. Ακόμα και ύστερα από αυτό υπήρχαν κάπου κάπου σύντομες περίοδοι πολέμων αλληλοσφαγής, οφειλόμενων και πάλι σε κάθε περίπτωση στη διαπάλη για τον αυτοκρατορικό θρόνο. Όπως τόνισα στο υποκεφάλαιο 3 αυτού του κεφαλαίου, οι εμφύλιοι πόλεμοι του 3ου και του 4ου αιώνα, όπως εκείνοι του 1ου και του 2ου, διεξήχθησαν όλοι ανάμεσα στους αντίστοιχους διεκδικητές και τους στρατούς τους· δεν υπάρχει, ούτε μια φορά, κάποιο

καθαρό σημάδι μιας παράταξης ταξικών δυνάμεων που ν' αντιστοιχεί στην αντιπαράθεση μεταξύ των στρατών. Πρέπει να θεωρήσουμε όλους αυτούς τους αγώνες, όσο κι αν κάποτε ήταν άγριοι, πρωτίστως ως απόπειρες ατόμων και φατριών στους κόλπους της άρχουσας τάξης ν' αποκτήσουν ή να διατηρήσουν τον έλεγχο της ύπατης εξουσίας στην αυτοκρατορία.

Δεν χωράει αμφιβολία ότι άτομα που η καταπίεση τα έσπρωξε στην απόγνωση μπορεί μερικές φορές να έτρεφαν την ελπίδα ότι μια αλλαγή αυτοκράτορα θα κατέληγε σε κάποια βελτίωση της κατάστασής τους, και δεν πρέπει ν' απορούμε, επομένως, που συναντούμε κάποτε μαρτυρίες για την υποστήριξη που έδωσαν απλοί άνθρωποι σε κάποιον διεκδικητή του αυτοκρατορικού θρόνου. Γράφοντας πιθανόν στα τέλη της δεκαετίας του 360, ο άγνωστος συγγραφέας μιας παράξενης μικρής πραγματείας, γνωστής σήμερα ως Ανωνύμου *De rebus bellicis*, η οποία απευθύνεται στους βασιλεύοντες αυτοκράτορες (που πρέπει να ήταν, τότε, ο Ουαλεντινιανός Α΄ και ο Ουάλης), μιλάει με βίαιη αποδοκιμασία για την απληστία των πλουσίων, των οποίων το απόθεμα χρυσού, λέει (II. 23),

> σήμαινε ότι τα σπίτια των δυνατών [*potentes*] ήταν ολόγιομα και η λαμπρότητά τους μεγάλωνε με την καταστροφή των φτωχών· οι φτωχότερες τάξεις κρατιόνταν βέβαια χαμηλά με τη βία [*tenuioribus videlicet violentia oppressis*]. Αλλά, οι φτωχοί σπρώχνονταν από τα βάσανά τους σε διάφορες εγκληματικές ενέργειες και, χάνοντας κάθε σεβασμό για τον νόμο, κάθε αίσθημα αφοσίωσης, εμπιστεύονταν την εκδίκησή τους στο έγκλημα. Έτσι προξένησαν τις πιο βαριές ζημιές στην αυτοκρατορία, κουρσεύοντας την ύπαιθρο, παραβιάζοντας την ειρήνη με εκρήξεις ληστείας, υποθάλποντας τα μίση· και, περνώντας από το ένα έγκλημα στο άλλο, υποστήριζαν σφετεριστές (χρησιμοποίησα την αγγλική μετάφραση του E. A. Thompson, *RRI* 110).

Η λέξη που εδώ μεταφράστηκε «σφετεριστές» (usurpers) είναι *tyranni*, ο καθιερωμένος όρος για έναν υποτιθέμενο αυτοκράτορα που δεν κατόρθωσε να στερεώσει την εξουσία του και να πετύχει την αναγνώριση (πρβλ. VI. 6). Βέβαια, όσο χειρότερη ήταν η κατάσταση των φτωχών υπό έναν ορισμένον αυτοκράτορα, τόσο πιθανότερο ήταν να υποστηρίξουν αυτοί, *a priori*, κάποιον νέον διεκδικητή του θρόνου. Ωστόσο, δεν πρέπει να μας εντυπωσιάζουν πάρα πολύ οι ισχυρισμοί τους οποίους συναντούμε πότε πότε σε γραπτές πηγές, ότι οι οπαδοί ενός ορισμένου διεκδικητή αποτελούσαν – ή τουλάχιστον περιλάβαιναν – τα αποβράσματα της γης: τέτοιες κρίσεις είναι μέρος του κανονικού οπλοστάσιου της παλιάς πολιτικής προπαγάνδας. Μολαταύτα, σε μια περίπτωση ιδιαίτερα, θα ήμουν διατεθειμένος να πάρω στα σοβαρά τέτοιες κρίσεις. Μαθαίνουμε από τον Αμμιανό και τον Ζώσιμο ότι πολλοί ταπεινοί άνθρωποι προσχώρησαν στην ανταρσία του Προκόπιου, στα 365-6[3]· και υπάρχει ένας βάσιμος λόγος που η δυσαρέσκεια έπρεπε να είναι μεγαλύτερη από ποτέ την εποχή εκείνη: η ιδιαίτερα βαριά φορολογία. Η φορολογία είχε πάντοτε αναγνωριστεί από τη Ρωμαϊκή διοίκηση ως η πρωταρχική αναγκαιότητα για τη διατήρηση της ίδιας της ειρήνης, καταπώς αντιλαμβάνονταν οι Ρωμαίοι αυτήν τη λέξη. Σύμφωνα με τα λόγια που ο Τάκιτος βάζει στο στόμα του Ρωμαίου στρατηγού Petilius Cerealis το 70, «Χωρίς όπλα δεν μπορεί να υπάρχει ειρήνη ανάμεσα στους λαούς [*quies gentium*], ούτε μπορούν να υπάρχουν όπλα χωρίς πληρωμή, ούτε η πληρωμή χωρίς φορολογία» (*tributa:* Hist. IV. 74). Και στην κωμικά αισιόδο-

ξη εικόνα ενός μέλλοντος Χρυσού Αιώνα, που αποδίδεται στον αυτοκράτορα Probus (276-82), το σταμάτημα κάθε ανάγκης για στρατιώτες οδηγεί κατευθείαν σ' έναν κόσμο όπου η φορολογία μπορεί να εξαφανιστεί (*Hist. Aug., Prob.* 20. 3-6 και 22. 4-23, 3, ειδ. 20.6, 23.2). Η φορολογία, στο νέο σύστημα που εγκαινίασε ο Διοκλητιανός, είχε σταθερά αυξηθεί κατά τον 4ο αιώνα. Ακόμα και ο Ιουλιανός, που στη Γαλατία λέγεται ότι είχε ελαττώσει τον φόρο κατά *caput* (κεφαλήν) από 25 σε 7 σόλδια (Amm. Marc. XVI,v.14-15), προφανώς δεν έκανε καμιά μείωση στην Ανατολή κατά το σύντομο διάστημα που κυβέρνησε εκεί το 361-2. Κατά τον Θεμίστιο, σε λόγο του που απευθυνόταν στον αυτοκράτορα Ουάλεντα τον Μάρτιο του 368, ο αυτοκρατορικός φόρος είχε διπλασιαστεί στα σαράντα χρόνια πριν από την άνοδο του Ουάλεντα στον θρόνο το 364· και μολονότι ο Ουάλης προσχώρησε στην περικοπή του κατά το ήμισυ, το έπραξε αυτό μόλις στο τέταρτο έτος της βασιλείας του, το 367-8 (τον χρόνο που ακολούθησε την εξέγερση του Προκόπιου), διατηρώντας τον ανάλλαγο μέχρι τότε (*Λογ.* VIII 113ab, c). Εξάλλου, ο πεθερός του Ουάλεντα, Πετρώνιος[4] (με ποιο αξίωμα, δεν μας λέγεται) είχε γίνει ευρύτατα μισητός για τη βίαιη απόσπαση, με βασανιστήρια, καθυστερημένων φόρων, που ανάγονταν, κατά τον Αμμιανό, στην εποχή της βασιλείας του αυτοκράτορα Αυρηλιανού (270-5), κοντά εκατό χρόνια πριν! (XXVI.vi.7-9). Ο Αμμιανός αποδίδει εν μέρει στην απέχθεια που ενέπνεε ο Πετρώνιος την προσχώρηση στον Προκόπιο πολλών απλών ανθρώπων (*populus vulgus*: στο ίδιο, 17). Ομοίως, ο Ζώσιμος αποδίδει την πλατιά υποστήριξη που είχε στην Αφρική ο Firmus (όταν εξεγέρθηκε το 372 ή 373) στους επαχθείς φόρους τους οποίους είχε επιβάλει ο Romanus, ο *comes Africae*, στη Μαυριτανία (IV. xvi. 3)[5]. Θα επανέλθω σύντομα στο θέμα της φορολογίας.

Ένας από τους πολλούς μάταιους εμφύλιους πολέμους, ανάμεσα στον Κωνστάντιο Β' και στον «σφετεριστή» Μαγνέντιο, οδήγησε σε μια μείζονα μάχη το 351 στη Μούρσα (κοντά στη συμβολή του Δράβου με τον Δούναβη), που ήταν ίσως «η αιματηρότερη μάχη του αιώνα», όπως την ονόμασε ο Stein, μ' ένα σύνολο ανθρώπινων απωλειών, όπως λέγεται – δίχως άλλο με κάποια υπερβολή, ως συνήθως – 54.000[6]. Και υπήρχαν αναρίθμητοι πόλεμοι στα σύνορα και πέρα από αυτά, όχι μόνο ενάντια σε «βαρβάρους», όπως ήταν οι Γερμανοί και οι Σαρμάτες στο βορρά, και τον 5ο αιώνα οι Ούννοι, και στους νομάδες της ερήμου που συχνά έκαναν επιθέσεις στην Αίγυπτο, στην Κυρηναϊκή και στις άλλες βορειοαφρικανικές επαρχίες[7], αλλά και ενάντια στους Πέρσες, που μπορούσαν να θεωρούνται πολιτισμένο κράτος, συγκρίσιμο με την ίδια τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, και που έγινε πολύ απειλητικότερο κατά την περίοδο των Σασσανιδών από το 224 και μετά (βλ. IV. 4). Η ολέθρια εκστρατεία του Ιουλιανού εναντίον της Περσίας το 363, στην οποία πήρε μέρος ο μεγαλύτερος ίσως στρατός που συγκέντρωσε ποτέ Ρωμαίος αυτοκράτορας για μιαν εκστρατεία πέρα από τα σύνορα[8], και οι συνακόλουθες απώλειες σε άνδρες και πολεμικό υλικό, αν και είναι αδύνατον να εκτιμηθούν έστω κατά προσέγγιση, πρέπει να ήταν καταστροφικές. Οι συνηθισμένες εκστρατείες στα σύνορα μπορεί να μην είχαν απομυζήσει περισσότερους πόρους της αυτοκρατορίας απ' ό,τι σε περίοδο ειρήνης, διότι αναμφίβολα οι αιχμάλωτοι και τα λάφυρα αντιστάθμιζαν λίγο πολύ τις απώλειες. Ακόμα και ο πόλεμος με την Περσία μπορούσε να αποφέρει πότε πότε ένα υπολογίσιμο όφελος, όπως λογουχάρη το 298· αλλά γενικά η μακρά σειρά των συρράξεων στην Ανατολή πρέπει να είχε στραγγίξει σοβαρά την οικονομία της αυτοκρατορίας. Και βέβαια όταν το Ρωμαϊκό έδαφος, απ'

όπου η αυτοκρατορία εξασφάλιζε συνήθως τους στρατεύσιμους, κατακτήθηκε από τους «βάρβαρους» εισβολείς, όπως συνέβη πριν απ' όλα στη Δύση στα πρώτα χρόνια του 5ου αιώνα, η ζημία που προκλήθηκε στη στρατιωτική δύναμη της αυτοκρατορίας ήταν ανεπανόρθωτη (βλ. ειδ. Jones, *LRE.* I. 198).

Είναι πράγματι δύσκολο να εκτιμήσουμε την απώλεια πόρων στη διάρκεια των πολέμων: ο ίδιος ο στρατός ήταν ένα πολύ μεγάλο βάρος γι' αυτούς τους πόρους, αν και λιγότερο σε καιρό ειρήνης παρά σε καιρό πολέμου (βλ. υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου, με τις σημ. 14-15). Ένα πράγμα μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα: ο στρατός είχε τώρα αναπτυχθεί πολύ περισσότερο από ό,τι ήταν στην Πρώιμη Ηγεμονία. Η ολική επί χάρτου δύναμή του μπορεί να ανερχόταν σε περίπου 400.000 ή και περισσότερους άνδρες, ακόμα και στην περίοδο των Αντωνίνων[9]. Όταν ο Σεπτίμιος Σεβήρος στρατολόγησε τρεις νέες λεγεώνες για την εκστρατεία του εναντίον των Πάρθων το 197, μεγάλωνε τον στρατό των λεγεωνάριων κατά περίπου δέκα στα εκατό. Ο υπολογισμός του αριθμού των ενόπλων δυνάμεων είναι πολύ δύσκολο έργο, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τα βοηθητικά συντάγματα (*auxilia*), που προφανώς ξεπερνούσαν αριθμητικά τις λεγεώνες· και το μόνο που νομίζω πως είμαι σε θέση να πω είναι ότι ο Διοκλητιανός και ο Κωνσταντίνος πρέπει να είχαν αυξήσει σημαντικά το μέγεθος του στρατού, ίσως σε πολύ πάνω από το μισό εκατομμύριο άνδρες. Δεν είναι καθόλου περίεργο ότι και ο Διοκλητιανός άρχισε μια ριζική αναμόρφωση του όλου φορολογικού συστήματος, που έγινε έτσι πολύ πιο αποτελεσματικό στην άντληση από τον εργαζόμενο πληθυσμό – την αγροτιά πάνω απ' όλα – του μεγίστου των πόρων που χρειάζονταν για να μπορέσει η κυβέρνηση να συντηρήσει τη στρατιωτική και τη διοικητική της μηχανή. Μια περαιτέρω διόγκωση του στρατού τον έκανε ίσως να φτάσει πάνω από 600.000 άνδρες πριν από το τέλος του 4ου αιώνα. Συμβαίνει να έχουμε στη διάθεσή μας δύο ομάδες αριθμών για την ολική δύναμη του στρατού, που η φύση τους εμπνέει ίσως περισσότερη εμπιστοσύνη από εκείνη που μπορούμε συχνά να νιώθουμε σε τέτοιες περιπτώσεις, καθώς δεν μας δίνονται εδώ με τους συνηθισμένους πολύ στρογγυλούς αριθμούς και επομένως φαίνονται σαν να αναφέρονται τελικά σε γνήσιες στρατιωτικές επετηρίδες, άσχετα με το αν τις παρουσιάζουν πιστά ή όχι. Λεπτομερέστατοι – και καθόλου απίθανοι – αριθμοί που δίνουν ένα άθροισμα 435.266 δίνονται στα μέσα του 6ου αιώνα από τον Ιωάννη τον Λυδό (*Περί μηνών* I. 27) για τη βασιλεία του Διοκλητιανού. (Υποθέτω ότι είναι από την πρώτη και όχι από την τελευταία περίοδο της βασιλείας αυτής, κατά την οποία ο στρατός είχε αυξηθεί σημαντικά). Ο Αγαθίας, που έγραφε ίσως γύρω στο 580, λέει ότι ο στρατός ανερχόταν σε 645.000 άνδρες «*υπό των πάλαι βασιλέων*»: *Ιστ.* V. 13-17), μια φράση που πρέπει να αναφέρεται στην πριν από τη διχοτόμηση της αυτοκρατορίας (το 395) περίοδο[10]. Όλοι οι αριθμοί που έδωσα είναι πιθανόν, βέβαια, να αντιπροσωπεύουν την «επί χάρτου δύναμη»· ωστόσο, κι αν ακόμα οι επετηρίδες ήταν φουσκωμένες (όπως είναι πολύ πιθανόν) με αρκετά μεγάλο αριθμό εικονικών στρατιωτών, που τον μισθό και το σιτηρέσιό τους τα οικειοποιούνταν οι υπεύθυνοι για τις επετηρίδες αξιωματικοί, σημασία έχει η «επί χάρτου δύναμη», όπως τόνισε ο Jones (βλ. σημ. 10 και πάλι), μιας και αυτοί ήταν οι αριθμοί πάνω στους οποίους βασίζονται οι πραγματικές καταστάσεις των μισθών και επαδομάτων.

Δεν ήταν μόνον ο στρατός που αυξήθηκε υπό τον Διοκλητιανό και τους διαδόχους του: και οι αστικές υπηρεσίες διογκώθηκαν τρομερά. Η μεγαλύτερη μεμονωμέ-

νη διεύρυνση επήλθε όταν ο Διοκλητιανός διπλασίασε σχεδόν τον αριθμό των επαρχιών, ανεβάζοντάς τες σε πάνω από εκατό. (Για την αναδιοργάνωση των επαρχιών, βλ. ειδ. Jones, *LRE* III. 381-9). Την εποχή που συντάχθηκε, η *Notitia Dignitatum*, [ο κατάλογος των αξιωμάτων] στη μορφή που την έχουμε) – εποχή της διχοτόμησης της αυτοκρατορίας το 395 – και αναθεωρήθηκε στο δυτικό της τμήμα κατά το πρώτο τέταρτο του 5ου αιώνα, υπήρχαν, σύμφωνα με τους υπολογισμούς μου, 119 επαρχίες[11]. Έτσι, οι ολικοί αριθμοί των ατόμων που απασχολούνταν στις αυτοκρατορικές αστικές υπηρεσίες δεν ήταν πραγματικά υπερβολικοί, αν πάρουμε υπόψη την απέραντη έκταση της αυτοκρατορίας και τον αριθμό των αντίστοιχων *officia* (γραφείων): όχι μόνο των *officia* των διοικητών των επαρχιών, αλλά και των «παλατιανών υπουργείων» (αυτών που υπηρετούσαν απευθείας τον αυτοκράτορα), των αρχηγών της φρουράς των πραιτωριανών και των τοποτηρητών τους στις αστικές τοπικές διοικήσεις, των δύο πολιάρχων (της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης), των *magistri militum* (αρχηγών του στρατεύματος), και άλλων. Συμφωνώ με τον Jones, που γνωρίζει όσο κανένας άλλος τις γραπτές μαρτυρίες, ότι «το γενικό σύνολο των μόνιμων αξιωματικών δεν ξεπερνούσε πολύ τους 30.000, αριθμός *όχι* υπερβολικός για μιαν αυτοκρατορία που απλωνόταν από το Τείχος του Αδριανού ώς πέρα από τον Ευφράτη»[12]. Ωστόσο, όπως θα δούμε, το βάρος των αστικών υπηρεσιών για την οικονομία του Ρωμαϊκού κόσμου ήταν εντελώς δυσανάλογο προς τους αριθμούς της.

Ακόμα και πριν από τη μεγάλη αριθμητική αύξηση του χριστιανικού κλήρου (που εξετάζω πιο κάτω) ο στρατός και οι αστικές υπηρεσίες αποτελούσαν μια τρομερή αφαίμαξη των πόρων του Ελληνορωμαϊκού κόσμου. Από μιαν άποψη, πολλά από τα απασχολούμενα άτομα εκτελούσαν απαραίτητες λειτουργίες στην άμυνα ή στη διοίκηση. Αλλά ήταν όλα *αποτραβηγμένα από την παραγωγική διαδικασία*, και έπρεπε να συντηρούνται από εκείνους που έμεναν *μέσα στη διαδικασία*, κυρίως, βέβαια, από τους αγρότες και τους δούλους. Μερικά από αυτά – μια μεγάλη αναλογία ανώτερων αξιωματούχων, ιδιαίτερα – ήταν ήδη μέλη της εύπορης τάξης, που αν δεν είχαν ανακατευθεί με τη διοίκηση θα έμεναν αργόσχολοι ευγενείς, και με αυτή την ιδιότητα θα ήταν ανάλογο βάρος για την οικονομία. Υπάρχει όμως εδώ ένα βασικό γεγονός που εύκολα παραβλέπεται. Αν οι δημόσιοι υπάλληλοι ήταν κοινοί αργόσχολοι ευγενείς, θα αποτελούσαν, βέβαια, ένα βάρος για τους δικούς τους *coloni* και δούλους. Εκείνο, όμως, που έκανε τους δημόσιους υπαλλήλους ένα εξαιρετικά μεγάλο βάρος για το σύνολο της οικονομίας ήταν ότι είχαν την ικανότητα να αποσπούν από τον εργαζόμενο πληθυσμό, μέσω της επίσημης θέσης τους, ένα πολύ μεγαλύτερο πλεόνασμα απ' ό,τι θα μπορούσαν να το κάνουν ως ιδιωτικά πρόσωπα. Οι φορομπηχτικές τους δυνατότητες παρουσίαζαν, φυσικά, μεγάλες διαφορές και όσο υψηλότερη ήταν η θέση του ατόμου, τόσο περισσότερα μπορούσε να κάνει. Δεν ήταν τόσο οι ονομαστικές αποδοχές που αποτελούσαν το κερδοφόρο μέρος των ανώτατων αξιωμάτων: μάλιστα, οι πάγιοι επίσημοι μισθοί, λόγω κυρίως του υψηλού πληθωρισμού των αιώνων 3ου και 4ου φαίνεται πως ήταν αισθητά χαμηλότεροι στην Ύστερη Αυτοκρατορία απ' ό,τι στην Ηγεμονία[13], έστω κι αν ο ανώτατος μισθός που αναφέρεται στην Ύστερη Αυτοκρατορία, οι 100 λίβρες χρυσού οι οποίες καταβάλλονταν κάθε χρόνο στον αρχηγό της φρουράς των πραιτωριανών στην Αφρική επί βασιλείας του Ιουστινιανού, ξεπερνούσε πάνω από 800 φορές τον μισθό ενός κοινού υπαλλήλου[14]. Οι αξιωματούχοι πλούτιζαν πρωτίστως από κάθε

λογής έκνομους φόρους που εισέπρατταν με τη βία. Όπως είδαμε στο υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου, ο Ιωάννης ο Λυδός στον πρώτο χρόνο του ως άσημος υπάλληλος (αν και σε παλατιανό υπουργείο στην Κωνσταντινούπολη) καυχιόταν ότι κέρδιζε εντελώς νόμιμα ένα ποσό που πρέπει να ήταν κάπου εκατό φορές ο ονομαστικός μισθός του. Αυτό, βέβαια, ήταν κάτι εξαιρετικό, καθότι οφειλόταν στην προστασία ενός από τους ανώτατους αξιωματούχους της εποχής, και δεν χωράει αμφιβολία ότι ο κοινός δημόσιος υπάλληλος θα έμενε ικανοποιημένος και με πολύ λιγότερα, ειδάλλως θα κατέφευγε σε αμφίβολα ή και παράνομα μέσα απομύζησης χρημάτων. Αλλά «έκνομα» κέρδη πραγματοποιούσαν προφανώς όλοι, από την κορυφή ώς τη βάση της διοικητικής μηχανής. Κατά τον 5ο και τον 6ο αιώνα φαίνεται ότι υποψήφιοι διοικητές, μερικών τουλάχιστον επαρχιών, ήταν διατεθειμένοι να ξοδέψουν λεφτά για τις δωροληψίες (*suffragium*) που το λειτούργημα θα τους εξασφάλιζε σε ποσά ίσα ή και μεγαλύτερα απ' όσα θα αποκόμιζαν από τις επίσημες αποδοχές τους – μια σαφής ένδειξη των πρόσθετων ωφελημάτων που μπορούσαν να πορίζονται από τη θέση τους (βλ. Jones, *LRE* I. 391-401, ειδ. 398-9).

Οι αξιωματούχοι, που ήταν, πιθανόν, στην καλύτερη θέση απ' όλους για να απομυζούν δωροδοκίες, ιδιαίτερα οι *cubicularii*, οι ευνούχοι που, ως δούλοι ή απελεύθεροι, υπηρετούσαν στον «ιερό κοιτώνα» (*sacrum cubiculum*) του αυτοκράτορα ή της αυτοκράτειρας, μπορούσαν να κάνουν τεράστιες περιουσίες. (Είπα κάτι για την επιρροή τους και για τα πλούτη που μπορούσαν να αποκτήσουν στο III. 5). Επειδή το σώμα των *cubicularii* ήταν κλειστό στους κοινούς θνητούς, οι άλλες «παλατιανές» θέσεις γίνονταν οι πιο περιμάχητες, και σε μερικές περιπτώσεις μαθαίνουμε όχι μόνο για τα όρια που έμπαιναν στον αριθμό εκείνων που γίνονταν δεκτοί, των λεγόμενων *statuti*, αλλά και για τους υπεράριθμους (*supernumerarii*), που είτε εργάζονταν χωρίς αποδοχές είτε περίμεναν να πάρουν τη θέση κάποιου που πέθαινε ή αποτραβιόταν· συναντούμε ακόμα και διαβαθμίσεις ανάμεσα στους υπεράριθμους[15]. Στην κατώτερη βαθμίδα, των υπαλλήλων των διοικητών επαρχιών, γνωστών ως *cohortales* (πάνω από 10.000), οι μισθοί ήταν πολύ χαμηλοί (βλ. Jones, *LRE* II. 594) και τα νόμιμα «τυχερά» σχετικά μικρά· αυτό ήταν το μόνο τμήμα των δημόσιων υπηρεσιών που θεωρητικά ένα άτομο δεν μπορούσε να εγκαταλείψει και στο οποίο οι γιοι του ήταν, κι αυτοί, δεσμευμένοι να υπηρετήσουν (βλ. Jones, *RE* 413). Η έλλειψη επαρκών επίσημων αμοιβών ώθησε ίσως πολλούς *cohortales* σε μορφές βίαιης απόσπασης χρημάτων που ο νόμος είτε δεν ενέκρινε είτε κατηγορηματικά απαγόρευε. Αυτό μπορώ να το δείξω καλύτερα παραπέμποντας και πάλι στον καταπληκτικό νόμο του Ιουστινιανού (του 531), που αφορούσε τους *cohortales* (*ταξεώτας*, στην ελληνική) αλλά και τους *curiales*, νόμο που είχα την ευκαιρία να αναφέρω σχετικά με τους *curiales* στο τέλος του υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου. Όπως είδαμε εκεί, ο λόγος που ο Ιουστινιανός απαγόρευσε στους *cohortales* και στους *curiales* να γίνονται επίσκοποι ή ιερείς ήταν ότι είχαν συνηθίσει στην πρακτική της απόσπασης χρημάτων με τη βία και τη σκληρότητα (*CJ.* I. iii. 52. *pr.*, 1).

Οι δημόσιες υπηρεσίες, επομένως, δεν απομυζούσαν απλώς ένα πλεόνασμα από τον εργαζόμενο πληθυσμό (και άλλους)· οικειοποιούνταν ένα πολύ μεγαλύτερο ποσό από εκείνο που μπορούσαν να υποδηλώνουν οι σχετικά μέτριοι αριθμοί. Ο στρατός και οι δημόσιες υπηρεσίες μαζί ήταν ένα φοβερό βάρος για την Ελληνορωμαϊκή οικονομία. Δεδομένου ότι η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία έτεινε να σταθεροποιηθεί και να ενισχυθεί, χωρίς καμιά θεμελιακή αλλαγή στη φύση της, στάθηκε πραγματικά

τυχερή στους περισσότερους κυβερνήτες της από τον Διοκλητιανό ώς τον Θεοδόσιο Α' (284-395). Ό,τι μπορούσαν να κάνουν οι άνθρωποι αυτοί, στα όρια των γνώσεών τους, το έκαναν. Μερικές φορές εμφανίζονται σ' έναν ολότελα ηρωικό ρόλο. Αλλά – ειρωνεία της ιστορίας – τα ίδια τα μέτρα που πήραν, αν και αναγκαία για την κατοχύρωση του συστήματος, συνέβαλαν στον διαμελισμό της αυτοκρατορίας, διότι οι αυξήσεις στρατό και σε δημόσιες υπηρεσίες συνεπάγονταν την απόσπαση αυξημένου πλεονάσματος από την ήδη βαρυφορτωμένη αγροτιά. Ο Διοκλητιανός, όπως είδαμε, αναδιοργάνωσε εκ βάθρων το φορολογικό σύστημα. Ο Κωνσταντίνος πρόσθεσε δύο εντελώς νέους φόρους, τον ένα για τους συγκλητικούς, τον *follis* ή *collatio glebalis* (σε ποσοστά που ήταν σχετικά πολύ χαμηλά)[16], τον άλλον, τον *collatio lustralis* ή *χρυσάργυρον*, για τους *negotiatores*, που περιλάβαινε εδώ όχι μόνο εμπόρους αλλά και τεχνίτες της πόλης που πουλούσαν οι ίδιοι τα προϊόντα τους, ψαράδες, χρηματοδανειστές, πορνοβοσκούς και πόρνες. (Για τη δυσφορία που λέγεται ότι προκάλεσε ο *collatio lustralis*, βλ. IV. 6. και σημ. 7). Στην Ανατολή, ο πρώτος φόρος καταργήθηκε από τον Μαρκιανό στις αρχές της δεκαετίας του 450 (*CJ* XII. ii. 2), ο τελευταίος από τον Αναστάσιο το 498 (*CJ* XI. i. 1, χρονολογείται από τον Josh. Styl., *Chron.* 31).

★ ★ ★ ★ ★

Στην προηγούμενη παράγραφο χαρακτήρισα την πλειονότητα των Ρωμαίων αυτοκρατόρων από τον Διοκλητιανό ώς τον Θεοδόσιο Α' ως άνδρες που εκπλήρωσαν τον ρόλο τους όσο πιο αποτελεσματικά το επέτρεπαν οι συνθήκες, ακόμα και με κάποιον ηρωισμό. Είναι ειρωνεία της ιστορίας ότι οι περισσότεροι αυτοκράτορες της Ύστερης Αυτοκρατορίας που υπηρέτησαν με αφοσίωση την αυτοκρατορία ήταν άτομα που ανήλθαν από χαμηλή κοινωνική βαθμίδα. Ο ίδιος ο Διοκλητιανός γεννήθηκε Δαλματός αγρότης, και οι τρεις συνάδελφοί του στην Τετραρχία (του 295 κ.ε.) προέρχονταν από σόι Βαλκάνιων αγροτών[17], συμπεριλαμβανόμενου του Κωνστάντιου Α', πατέρα του Κωνσταντίνου, που η δυναστεία του κράτησε μέχρι τον θάνατο του Ιουλιανού το 363. Ο Ουαλεντινιανός Α', που ίδρυσε τη νέα δυναστεία το 364, ήταν γιος ενός Παννόνιου στρατιώτη ταπεινής καταγωγής, που αναδείχτηκε από τις γραμμές του στρατού[18]· και υπήρξαν αργότερα αυτοκράτορες που η ρίζα τους ήταν επίσης αγροτική, ιδιαίτερα ο Ιουστίνος Α' και ο ανιψιός του Ιουστινιανός Α'[19]. Ο Λιβάνιος, σ' ένα θρήνο για τον Ιουλιανό, γραμμένον γύρω στο 365, έλεγε ότι υπήρξαν «ουκ ολίγοι αυτοκράτορες με όχι χαμηλή νοημοσύνη που δεν είχαν διαπρεπείς προγόνους, και μολονότι ήξεραν πώς να προασπίσουν την αυτοκρατορία ντρέπονταν να μιλήσουν για την καταγωγή τους, έτσι που έμπαινε καθήκον σ' εκείνους που τους έπλεκαν εγκώμια να απαλύνουν τούτο τους το *τραύμα*»! (*Λόγοι* XVIII. 7). Μέλη της Ρωμαϊκής ανώτερης τάξης χρησιμοποιούσαν για τέτοιους άνδρες, και για στρατηγούς και υψηλούς αξιωματούχους που δεν μπορούσαν να καυχιόνται για ένδοξους προγόνους, περιφρονητικές εκφράσεις χλευάζοντας τη χωριάτικη καταγωγή τους, όπως *agrestis, semiagrestis, subagrestis, subrusticus*[20]. Οι πρώτες δύο από τούτες τις λέξεις χρησιμοποιούνται από (ανάμεσα σε άλλους) τον επιτομογράφο Aurelius Victor, έναν νεόπλουτο που δεν το έκρυβε, γιο ενός φτωχού και αμόρφωτου ατόμου (*Caes.* 20.5), που ωστόσο παραδέχεται ότι όλα τα μέλη της Τετραρχίας, αν και απολαύουν αρκετά πενιχρής παιδείας (*hu-*

manitas) και είναι εξοικειωμένοι με τις κακουχίες της αγροτικής ζωής και της στρατιωτικής υπηρεσίας, στάθηκαν πολύ ωφέλιμοι στο κράτος (39. 26). Από την άλλη πλευρά, λέει, οι συγκλητικοί «αλαζονεύονταν για την οκνηρία τους και ταυτόχρονα έτρεμαν για την περιουσία τους, τη χρήση και την αύξηση της οποίας λογάριαζαν ως σπουδαιότερες κι από την αιώνια ζωή» (37. 7). Οι Ρωμαϊκές ανώτερες τάξεις, πράγματι, μπόρεσαν μερικές φορές να σωθούν αναδείχνοντας άτομα που ήταν μέλη της τάξης η οποία υφίστατο τη μεγαλύτερη εκμετάλλευση, της αγροτιάς, σε διοικητικές θέσεις, συχνά για τα στρατιωτικά τους προσόντα και τη διοικητική τους ικανότητα στις εκστρατείες. Περιττό να πούμε ότι επιλέγονταν με προσοχή μόνον εκείνοι από τους οποίους αναμενόταν (συνήθως βάσιμα) να προαγάγουν τα συμφέροντα των ανώτερων τάξεων, ενώ αυτές θα διατηρούσαν την εκμετάλλευση των λοιπών. Επρόκειτο για μια μορφή «κοινωνικής κινητικότητας» που δεν περιέκλεινε κανέναν πραγματικό κίνδυνο για την άρχουσα τάξη.

★ ★ ★ ★ ★

Καθώς το θέμα αυτού του βιβλίου είναι ο Ελληνικός κόσμος, όφειλα ίσως να πω κάτι για Έλληνες που έγιναν Ρωμαίοι αυτοκράτορες. Η πρώτη καθαρή περίπτωση[21] ενός «Έλληνα» αυτοκράτορα ήταν ο νεαρός Σύριος Ελαιαγάβαλος (ή Ηλιογάβαλος), που γεννήθηκε με το όνομα Varius Avitus Bassianus στην Έμεσα της Συρίας, και που πριν από τα είκοσί του κυβέρνησε για τέσσερα χρόνια (218-222) ως M. Aurelius Antoninus υπό την αιγίδα της τρομερής μητέρας του, Julia Soaemias, μέχρι που και οι δύο δολοφονήθηκαν από τη φρουρά των πραιτωριανών. Ο αυτοκράτορας Φίλιππος (M. Julius Severus Philippus, 244-249) προερχόταν από εκείνο το μέρος που οι Ρωμαίοι ονόμαζαν «Αραβία»: περιγράφηκε σωστά ως «ο γιος ενός Άραβα σεΐχη από την Τραχωνίτιδα», νότια της Δαμασκού (W. Ensslin, στην *CAH* XII. 87). Για τον επόμενο ενάμιση αιώνα οι αυτοκράτορες ήταν όλοι πρωτίστως δυτικοί, και η πρώτη γλώσσα τους ήταν η λατινική· η ίδρυση μιας μόνιμης ελληνόφωνης αυλής στην Κωνσταντινούπολη έγινε μόνο με τον οριστικό χωρισμό της αυτοκρατορίας σε ανατολικό και δυτικό τμήμα κατά τον θάνατο του Θεοδοσίου Α' το 395. Ύστερα από μια αλληλοδιαδοχή αυτοκρατόρων στην Ανατολή που μπορούν να χαρακτηριστούν σωστά ως Έλληνες, μια άλλη δυναστεία που καταγόταν από τη Δύση κυβέρνησε στην Κωνσταντινούπολη από το 518 και επέκεινα, και υπό τον Ιουστινιανό Α' (527-565) ανακατέκτησε μεγάλο μέρος της Δυτικής αυτοκρατορίας. Σήμερα ελάχιστη σημασία δίνεται στη «λατινική» καταγωγή τού Ιουστίνου Α', του Ιουστινιανού Α' και του Ιουστίνου Β' (518-78)· αλλά για ορισμένους ιστορικούς που έγραψαν στη συριακή, ιδιαίτερα τον Μιχαήλ τον Σύριο στο τέλος του 12ου αιώνα και (αμέσως σχεδόν κατόπιν του) τον Βαρ Εβραίο στον 13ο, όλοι οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες από τον Αύγουστο ώς τον Ιουστίνο Β' (565-578) ήταν «Φράγκοι» (εννοούσαν Γερμανοί) καθώς και οι στρατοί τους· και αυτοί οι Σύριοι ιστορικοί φαντάζονται ότι μια νέα «Ελληνική Αυτοκρατορία» αρχίζει μόλις με τον Τιβέριο Κωνσταντίνο (574/8-582)[22].

★ ★ ★ ★ ★

Από τη δεύτερη δεκαετία του 4ου αιώνα και εφεξής ένα νέο οικονομικό βάρος

εμφανίστηκε, που κανένας δεν μπορούσε προηγούμενα να το περμένει. Με την αποδοχή του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του Ελληνορωμαϊκού κόσμου, από τον Κωνσταντίνο και τους διαδόχους του, η οικονομία είχε να συντηρήσει ένα αυξανόμενο μεγάλο σώμα κληρικών, καλόγερων και καλογριών, που στη συντριπτική πλειονότητά τους δεν απασχολούνταν σε καμιά οικονομικά παραγωγική δραστηριότητα και επομένως – όποια κι αν ήταν η πνευματική αξία τους για την κοινότητα – έπρεπε να λογαριάζονται, από την οικονομική άποψη, ως ισάριθμα «στόματα αργών ατόμων». Στον εθνικό κόσμο υπήρχαν πολύ λίγοι επαγγελματίες τακτικοί ιερείς, εκτός από την Αίγυπτο. Τώρα, ένας τεράστιος και σταθερά αυξανόμενος αριθμός χριστιανών «ιερωμένων» έπρεπε να συντηρηθεί με έξοδα του δημοσίου, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Είναι αλήθεια ότι οι περισσότεροι επίσκοποι, πολλοί από τους ιερείς και διακόνους και μερικοί από τον κατώτερο κλήρο και τους μοναχούς ήταν ή υπήρξαν πλούσιοι, που δεν είχαν ασχοληθεί ποτέ με παραγωγική εργασία και των οποίων το νέο λειτούργημα δεν αποτελούσε, επομένως, πρόσθετη απώλεια· αλλά ένας αρκετά μεγάλος αριθμός μοναχών και μελών του κατώτερου κλήρου προέρχονταν από τις φτωχότερες τάξεις και η εργασία τους είχε επομένως απορυθεί από την παραγωγή. Ορισμένα μοναστήρια συντηρούνταν με την εργασία των ίδιων των μοναχών, αλλά είναι απίθανο περισσότερα από μια χούφτα (κυρίως εκείνα που στην Αίγυπτο ήταν οργανωμένα σύμφωνα με τον κανονισμό του Παχώμιου) να παρήγαν ένα περίσσευμα προϊόντων πέρα από εκείνα που κατανάλωναν οι ίδιοι, ενώ, βέβαια, η Ελληνορωμαϊκή οικονομία χρειαζόταν πάνω απ' όλα παραγωγούς ενός πλεονάσματος για να μπορέσει να διατηρήσει την υφιστάμενη ταξική της διάρθρωση. Ο αριθμός των μοναχών και των τακτικών κληρικών πρέπει να ανερχόταν, ήδη στα μέσα του 5ου αιώνα, σε πολλές εκατοντάδες χιλιάδες. Τον 6ο αιώνα, στο έδαφος της Κωνσταντινούπολης φαίνεται ότι υπήρχαν πάνω από 80 μοναστήρια[23] και, μόνο στη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης, πολύ περισσότεροι από τους πλήρως αναγνωρισμένους 525 ποικίλους κληρικούς (από παπάδες μέχρι πρωτοψάλτες και θυρωρούς), των οποίων ο αυτοκράτορας ήθελε τότε να ελαττωθεί ο αριθμός (*Nov. J.* III. i. 1, του 535). Οι αριθμοί αυτοί, για την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, είναι φυσικά εξαιρετικοί· όμως και άλλοι υπολογίσιμοι αριθμοί μπορούν να αναφερθούν, προπαντός για την Αίγυπτο, όπου οι μοναστικές και ερημιτικές κινήσεις ήκμαζαν περισσότερο[24].

Δεν χρειάζεται να σταθώ πολύ στον απέραντο πλούτο της μιας και μοναδικής στην αυτοκρατορία οργάνωσης που υπήρχε χώρια από την ίδια την αυτοκρατορική διοίκηση: εννοώ βέβαια τη Χριστιανική Εκκλησία. (Έδειξα στο VII. 3 ότι ο ιστορικός, αντίθετα από τον θεολόγο, όφειλε πράγματι να μιλάει για χριστιανικές *Εκκλησίες*, στον πληθυντικό· στην περίπτωση όμως αυτή ο ενικός δεν ζημιώνει πολύ). Τα έσοδα της Εκκλησίας προέρχονταν σε μεγάλο βαθμό από δωρεές που προσέφεραν ευεργέτες (σχεδόν πάντοτε, βέβαια, στη μορφή γαιοκτημάτων), αλλά και από τακτικές εισφορές του κράτους και από αφιερώματα των πιστών[25]. Απ' όλες τις Εκκλησίες ο Κωνσταντίνος και οι διάδοχοί του έκαναν πλουσιότερη την Εκκλησία της Ρώμης. Οι λεπτομέρειες που δίνονται στο *Liber Pontificalis* (xxxiv-xxxv) μας επιτρέπουν να υπολογίσουμε ότι τα κτήματα που παραχωρήθηκαν στη Ρωμαϊκή Εκκλησία, επί βασιλείας Κωνσταντίνου και μόνο, απέφεραν ένα ετήσιο εισόδημα πάνω από 30.000 σόλδια (πάνω από 460 λίβρες χρυσού)[26]. Δεν είναι ν' απορούμε που, κατά τον Άγ. Ιερώνυμο, ο μεγαλοφυής εθνικός φιλόσοφος[26a], ο Vettius

Agorius Praetextatus (που πέθανε το 384, όταν ήταν διαπιστευμένος ύπατος), παρατήρησε ειρωνικά στον πάπα Damasus: «Κάνε με επίσκοπο της Ρώμης, και θα γίνω αμέσως χριστιανός»[27]. Την εποχή του πάπα Γρηγορίου του Μεγάλου (590-614) τα κτήματα της Ρωμαϊκής Εκκλησίας (το μεγαλύτερο – και με μεγάλη διαφορά – μέρος του *patrimonium Petri*) ήταν πλατιά διασκορπισμένα, και απέραντα σε έκταση, όχι μόνο σε πολλά μέρη της Ιταλίας, αλλά και στη Σικελία, στη Σαρδηνία, στην Κορσική, στην Αφρική, στη Γαλατία, στη Δαλματία και πιθανόν στην Ιλλυρία· μαθαίνουμε επίσης ότι υπήρχαν παλιότερα κτήματα και στον Ελληνικό χώρο, στην ίδια την Ελλάδα, στη Συρία (Αντιόχεια, Τύρο, Κύρρο), στην Κιλικία (Ταρσό) και στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου[28]. Τα εισοδήματα των επισκόπων, οι οποίοι τον 5ο αιώνα ξεπερνούσαν τους χίλιους, ήταν μερικές φορές μεγαλύτερα από εκείνα οποιουδήποτε διοικητή επαρχίας. Μαθαίνουμε έτσι για κάποιον επίσκοπο στην ορεινή περιοχή της Ισαυρίας, στις αρχές του 6ου αιώνα, που ισχυρίστηκε – απολογούμενος σε μια κατηγορία για τοκογλυφικό δανεισμό – ότι έπαιρνε λιγότερα από έξι σόλδια τον χρόνο[29], δύο τρίτα των αποδοχών ενός κατώτερου δημόσιου υπαλλήλου (βλ. υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου). Αλλά ακόμα και ένας επίσκοπος μικρής πόλης όπως ο Άγ. Θεόδωρος Συκεώνος λέγεται ότι έπαιρνε για τα έξοδα τού νοικοκυριού του ως επίσκοπος της Αναστασιόπολης το ετήσιο ποσό των 365 σολδίων[30]. Και ένας μεγάλος ιεράρχης, όπως ο μητροπολιτικός επίσκοπος της Ραβέννας, στις αρχές περίπου της βασιλείας του Ιουστινιανού, έπαιρνε 3.000 σόλδια[31], λίγο περισσότερα από τον καλύτερα αμειβόμενο διοικητή επαρχίας, σύμφωνα με τη μισθολογική κλίμακα που καθόρισε ο Ιουστινιανός λίγο αργότερα[32]: τον αυτοκρατορικό έπαρχο και *dux* της Αιγύπτου, που έπαιρνε 40 λίβρες χρυσού, ή 2.880 σόλδια (Justin., *Edict.* XIII. 3, πιθανόν το 538-9 μ.Χ.)[33]. Ακόμα και στη μεροβιγγιανή Γαλατία, ακριβώς πριν από τα μέσα του 6ου αιώνα, ο επίσκοπος Iniuriosus της Tours φέρεται, από τον Γρηγόριο της Tours, να έχει αφήσει πάνω από 20.000 σόλδια (*Hist. Franc.* X. 31. xvi)[34]. Ο Άγ. Ιωάννης ο Ελεήμων, πατριάρχης Αλεξανδρείας στις αρχές του 7ου αιώνα, δήλωσε στη διαθήκη του, κατά τον βιογράφο του, πως όταν ανέλαβε την έδρα του βρήκε στο σπίτι τού επισκόπου γύρω στις 8.000 λίβρες χρυσού (πάνω από μισό εκατομμύριο σόλδια), και ότι τα έσοδά του από τις εισφορές των χριστόφιλων προσώπων «ξεπερνούσαν σχεδόν τον ανθρώπινο λογισμό»[35]. Συνοψίζοντας, μπορώ να προσυπογράψω τις απόψεις που διατύπωσε ο A. H. M. Jones, ο οποίος έκανε την πιο εξονυχιστική έρευνα που μπόρεσα να ανακαλύψω για τα οικονομικά της Εκκλησίας. Τον 6ο αιώνα, αν κάνουμε την πολύ λογική υπόθεση ότι «η κάθε πόλη είχε έναν επίσκοπο, που έπαιρνε κατά μέσον όρο την αμοιβή ενός διοικητή επαρχίας», και ότι οι μητροπολιτικοί επίσκοποι των επαρχιών, όπως δείχνουν οι γνωστοί αριθμοί, «αμείβονταν στην ίδια κλίμακα με τους δικάριους [τους αντιπροσώπους των αρχηγών της φρουράς των πραιτωριανών] των [αστικών] επισκοπάτων», τότε «το επισκοπάτο πρέπει να εστοίχιζε στην αυτοκρατορία πολύ περισσότερα από τη διοίκηση». Όσο για τον υπόλοιπο κλήρο, και χωρίς να συνυπολογίζουμε τους πολυάριθμους μοναχούς, μπορούμε να πούμε ότι, «αν οι αριθμοί που έχουμε για τον κατώτερο κλήρο απεικονίζουν την πραγματικότητα, πρέπει να υπερβαίνουν κατά πολύ τους αριθμούς των δημόσιων υπηρεσιών... Η κατάρτιση του προσωπικού της Εκκλησίας απορροφούσε πολύ περισσότερο έμψυχο υλικό απ' ό,τι η κοσμική διοίκηση, και το κονδύλι της μισθοδοσίας της Εκκλησίας ήταν πολύ βαρύτερο από εκείνο της αυτοκρατορίας» (*LRE* II. 933-4· πρβλ. 894-912).

Δεν πρέπει να υπερβάλλουμε: η Εκκλησία δεν ήταν τόσο βαρύ φορτίο για την αυτοκρατορία όσο θα μπορούσαμε να υποθέσουμε αν απομονώσουμε τα στοιχεία για την περιουσία της τα οποία ανέφερα μόλις πιο πάνω. Ας μην ξεχνάμε ότι η Εκκλησία, σε διάκριση προς τις εθνικές ενώσεις και τα άτομα, δαπανούσε πολύ μεγάλα ποσά σε φιλανθρωπικά έργα – ίσως το ένα τέταρτο περίπου των εσόδων της από τις δωρεές[36]. (Από την εποχή του Κωνσταντίνου χρησιμοποιόταν από τους αυτοκράτορες ως ο φορέας φιλανθρωπικών διανομών στον κλήρο και στους φτωχούς)[37]. Είναι αλήθεια επίσης ότι οι απέραντες γεωργικές εκτάσεις που κατείχε η Εκκλησία θα πλήρωναν πάνω κάτω τα ίδια ποσά σε γαιοπρόσοδο αν βρίσκονταν στα χέρια κοσμικών γαιοκτημόνων. Αυτό όμως δεν αλλάζει το γεγονός ότι η Εκκλησία δημιούργησε ένα μεγάλο αριθμό «χαραμοφάγηδων» που έπρεπε να συντηρούνται από τη βαρυφορτωμένη Ελληνορωμαϊκή αγροτική οικονομία. Το ζήτημα αν η Εκκλησία ανταπέδωσε ένα άξιο μνείας ποσοστό από αυτά που πήρε δεν θα με απασχολήσει. Είναι, πιστεύω, ολοφάνερο ότι δεν το έκανε.

Αναφέρθηκα κοντά στο τέλος του VII. 5 σε μερικά από τα πολλά αξιοθρήνητα επεισόδια της οξύτατης διαμάχης μεταξύ αντίπαλων ομάδων χριστιανών που τόσο αμαυρώνουν την ιστορία της Χριστιανικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Τέτοια γεγονότα φαίνονται σε πολλούς από μας να θέτουν υπό πλήρη αμφισβήτηση τον ισχυρισμό του Χριστιανισμού ότι αποτελεί μια θεϊκή αποκάλυψη. Ο μόνος τρόπος να στηριχθεί αυτός ο ισχυρισμός είναι η προσφυγή στο επιχείρημα ότι πρόκειται για μηχανορραφίες του διαβόλου, ή στη σοφιστική βεβαίωση – που την έδωσαν επανειλημμένα οι πρώτοι χριστιανοί απ' όλες τις πλευρές (βλ. VII. 5), αλλά που ήταν ολέθρια στις συνέπειές της – ότι υπάρχει μόνο μια πραγματική Χριστιανική Εκκλησία και ότι όλοι οι άλλοι, άνδρες και γυναίκες, που θεωρούν τους εαυτούς τους χριστιανούς είναι αιρετικοί ή σχισματικοί και δεν μπορούν καθόλου να λογαριάζονται ως χριστιανοί. Για ν' αποφανθούμε αν ο Χριστιανισμός δυνάμωσε ή εξασθένισε τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, οφείλουμε να σταθμίσουμε την κοινωνική συνοχή που αυτός δημιούργησε αναμφίβολα *μέσα* στις μεμονωμένες αιρέσεις σε αντιδιαστολή με τη δημιουργία της διχόνοιας *ανάμεσα* στις αιρέσεις. Η πρώτη ήταν ασφαλώς ισχυρότερη απ' οτιδήποτε αντίστοιχο γνωρίζουμε στην εθνική θρησκεία· η δεύτερη ήταν άγνωστη στην εθνική θρησκεία. Μου είναι δύσκολο να κάνω μια συγκριτική εκτίμηση των δύο προκείμενων αντίρροπων τάσεων του Χριστιανισμού· πιστεύω όμως ότι η τελευταία (η δημιουργία της διχόνοιας) είναι κατά πολύ ισχυρότερη απ' ό,τι αντιλήφθηκαν (ή τουλάχιστον ήταν διατεθειμένοι να παραδεχτούν) πλείστοι ιστορικοί, και ότι επί αιώνες ήταν πιθανόν η ισχυρότερη των δύο. Η θρησκευτική διαμάχη συνεχίστηκε σποραδικά, όχι μόνο μέσα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία (πιο έντονα στη διάρκεια της εικονομαχίας στους 8ο και 9ο αιώνες) αλλά και μεταξύ Ρώμης και Κωνσταντινούπολης. Το 1054, το εμφανιζόμενο κατά διαστήματα σχίσμα μεταξύ Πάπα και Πατριάρχη οριστικοποιήθηκε. Μια απόπειρα να γεφυρωθεί το χάσμα έγινε από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα Ιωάννη Η' και τους ανώτερους επισκόπους του, που δήλωσαν υποταγή στη Ρώμη κατά τη Σύνοδο της Φλωρεντίας το 1439, με τη φρούδη ελπίδα να πετύχουν τη δυτική βοήθεια εναντίον της σοβαρής τώρα απειλής από τους Οθωμανούς Τούρκους. Αλλά ούτε ο αυτοκράτορας ούτε οι επίσκοποί του στάθηκαν ικανοί, κατά την επιστροφή τους, να υπερνικήσουν το βαθύ μίσος που έτρεφε ο Βυζαντινός κόσμος για τη Ρώμη και η επανένωση κατέρρευσε. Ο τελευταίος Βυζαντινός αυτοκράτορας, ο Κωνσταντίνος ΙΑ', έκανε μια

απεγνωσμένη αλλά άκαρπη απόπειρα να γεφυρώσει το ρήγμα στα τέλη του 1452, λίγους μήνες πριν πέσει οριστικά η Κωνσταντινούπολη στα χέρια των Τούρκων. Ο ιστορικός Δούκας αναφέρει, κατακρίνοντάς την, τη γνώμη που διατύπωσε στην Κωνσταντινούπολη το 1453 μια επιφανής προσωπικότητα (που συμμεριζόταν τις κατοπινές απόψεις του Γενναδίου) ότι «*κρειττότερόν εστιν ειδέναι εν μέση τη πόλει φακιόλιον βασιλεύον Τούρκων ή καλύπτραν λατινικήν*» (XXXVII. 10)[38].

★ ★ ★ ★ ★

Ο συνδυασμός απεριόριστης οικονομικής ισχύος και πολιτικής ισχύος στα χέρια της εύπορης τάξης, του αυτοκράτορά της και της διοίκησής του ήταν, νομίζω, εκείνο που επέφερε τελικά τη διάλυση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Δεν υπήρχε τίποτα που να συγκρατήσει την απληστία και τις φιλοδοξίες των πλουσίων, εκτός από την περίπτωση ο ίδιος ο αυτοκράτορας να έκρινε αναγκαίο να βάλει χαλινάρι σε ορισμένες υπερβολές για να αποτρέψει μια γενική ή τοπική κατάρρευση, ή απλώς για να μπορέσει ο πληθυσμός της αυτοκρατορίας, μ' ένα δίκαιο καθεστώς, να προκόβει αρκετά ώστε να είναι σε θέση να πληρώνει τους φόρους του εμπρόθεσμα – ένα κίνητρο που το βλέπει κανείς καθαρά σε πολλές αυτοκρατορικές διοικητικές πράξεις (βλ. πιο κάτω).

Για τον αγρότη, ο φοροεισπράκτορας ήταν ο μεγαλύτερος βραχνάς. Πόσο φοβερό άτομο ήταν, μας το δείχνει ένας από εκείνους τους βίους αγίων από τους οποίους προέρχονται πολλές από τις πληροφορίες μας για τη ζωή και τις αντιλήψεις των φτωχών στην Υστερορωμαϊκή Αυτοκρατορία: ο *Βίος Ιωάννου του Ελεήμονος*, από τον οποίο παρέθεσα απόσπασμα πιο πάνω. Αν θέλουμε να χαρακτηρίσουμε ένα σκληρό και άσπλαχνο πρόσωπο, λέμε καμιά φορά: «Μοιάζει με άγριο θηρίο». Ε, λοιπόν, ο άγιος παρουσιάζεται σαν να στοχάζεται τα τρομερά τέρατα που μπορεί να συναντήσει μετά θάνατον, και ο μόνος τρόπος να εκφράσει σωστά τη φρικιαστική αγριότητα αυτών των θηρίων είναι να πει ότι θα είναι «σαν φοροεισπράκτορες»![39] Βέβαια, στους ρωμαϊκούς χρόνους η είσπραξη των φόρων από τους φτωχούς δεν ήταν ζήτημα ευγενικών επιστολών και, ως έσχατο μέσο, η παραπομπή σε δίκη: ο ξυλοδαρμός των υπερήμερων οφειλετών ήταν συνηθισμένος τρόπος ενέργειας, αν αυτοί ήταν ταπεινοί άνθρωποι. Ένα συμπτωματικό σχόλιο του εκκλησιαστικού συγγραφέα Θεοδώρητου (5ος αι.) μας δείχνει τι μπορούσε να είναι η διαδικασία της είσπραξης φόρων σε ένα χωριό της Συρίας: «Τη στιγμήν εκείνη», λέει, «έφτασαν οι εισπράκτορες (*πράκτορες*), που τους εξανάγκαζαν να πληρώσουν τους φόρους των και άρχισαν να φυλακίζουν μερικούς και να κακοποιούν άλλους» (*Εκκλ. Ιστ.* 17· πρβλ. Ευνάπιος, απόσπ. 87). Στην Αίγυπτο μπορούμε να δούμε την ίδια κτηνώδη διαδικασία επί το έργον: τοπικοί αξιωματούχοι αρπάζουν φορολογούμενους τους οποίους κατηγορούν (δίκαια ή άδικα) για αμέλεια πληρωμής, τους φυλακίζουν και τους κακοποιούν και, με τη βοήθεια στρατιωτών και εγχώριων επιστρατευμένων, καίνε τα σπίτια τους. Αφού αναφέρει ένα συγκεκριμένο παράδειγμα μιας τέτοιας διαδικασίας, από την εποχή του Ιουστινιανού, ο Sir Harold Bell (ένας κορυφαίος παπυρολόγος και ιστορικός της Ελληνορωμαϊκής Αιγύπτου) παρατηρεί: «Αν κρίνουμε κι από άλλες μαρτυρίες, αυτά ήταν τα μέτρα που συνόδευαν κανονικά τη διαδικασία της είσπραξης καθυστερούμενων φόρων από ένα χωριό της Αιγύπτου τον 6ο αιώνα» (EVAJ 34). Κατά τον Αμμιανό, ένας Αιγύπτιος στα

τέλη του 4ου αιώνα θα κοκκίνιζε από ντροπή αν δεν μπορούσε να δείξει στην πλάτη του σημάδια πληγών που του έκανε το μαστίγιο του φοροεισπράκτορα (*erubescit apud eos, si quis non infitiando tributa plurimas in corpore vibices ostendat*: XXII. xvi. 23). Και αξίζει να επαναλάβουμε εδώ τη μαρτυρία του Αμμιανού, που παρέθεσα κοντά στο τέλος του V. 3, ότι ο αυτοκράτορας Ιουλιανός κατάλαβε ότι δεν ήταν σωστό να χαρίζει τους καθυστερούμενους φόρους στη Γαλατία της δεκαετίας του 350, διότι αυτό θα ωφελούσε μόνο τους πλούσιους· οι φτωχοί θα εξαναγκάζονταν να πληρώνουν αμέσως και στο ακέραιο (XVI.v.15). Πρέπει να υπήρξαν επίσης πολλές περιπτώσεις όπου άτυχοι αγρότες εξαναγκάζονταν να πληρώσουν τους φόρους τους δύο φορές, διότι ο φόρος τούς είχε μια πρώτη φορά αποσπαστεί από τους πράκτορες ενός «σφετεριστή» (πρβλ. VI. 6), ή διότι ο γαιοκτήμονάς τους, αφού εισέπραξε τον φόρο, έγινε αφερέγγυος πριν τον παραδώσει στις αρχές (ή στα πρόσωπα προς τα οποία ήταν υπεύθυνος). Υπάρχει ένα παράδειγμα της τελευταίας αυτής περίπτωσης σε μια επιστολή του πάπα Γρηγορίου του Μεγάλου, γραμμένη το 591, από την οποία μαθαίνουμε ότι οι *rustici* σ' ένα κτήμα της Ρωμαϊκής Εκκλησίας στη Σικελία υποχρεώθηκαν να πληρώσουν την *burdatio* τους δύο φορές στον αρχικό μισθωτή, Θεοδόσιο, που ήταν τώρα σχεδόν αφερέγγυος. Ο Γρηγόριος, ένας εξαιρετικά ευσυνείδητος γαιοκτήμονας, διέταξε όπως τα επιπλέον εισπραχθέντα 57 σόλδια επιστραφούν στους αγρότες ως πρώτη αξίωση έναντι του κτήματος του Θεοδοσίου (*Ep.* I. 42).

Θα αντιπαρατηρηθεί ότι η τρομερή κατάσταση που περιέγραψα είναι χαρακτηριστική μόνο της Ύστερης Αυτοκρατορίας, και ότι τα πράγματα ήταν ασφαλώς πολύ διαφορετικά επί Ηγεμονίας, ιδιαίτερα στους δύο πρώτους αιώνες της χριστιανικής εποχής. Βέβαια, η φορολογία έγινε πολύ βαρύτερη κατά τον 4ο αιώνα και μετά (πρβλ. πιο πάνω και υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου). Αλλά δεν υπάρχει λόγος να πιστεύουμε ότι οι υπερήμεροι φορολογούμενοι που ήταν φτωχοί, ιδιαίτερα αγρότες, είχαν πολύ καλύτερη μεταχείριση στον 1ο αιώνα απ' ό,τι στον 4ο, μολονότι, προτού ορισμένα από τα προνόμια των Ρωμαίων πολιτών περιοριστούν ουσιαστικά στις ανώτερες τάξεις, κατά τον 2ο αιώνα (βλ. υποκεφ. 1 αυτού του κεφαλαίου), ο Ρωμαίος πολίτης που τύχαινε να είναι ασήμαντο πρόσωπο μπορούσε να διεκδικήσει τα δικαιώματά του. (Ο Απ. Παύλος αυτό έκανε, όπως είδαμε – αλλά αυτός βέβαια ήταν κάθε άλλο παρά ένας αμόρφωτος αγρότης). Ο αυτόχθων χωρικός, ιδιαίτερα αν δεν ήταν Ρωμαίος πολίτης (όπως πολύ λίγοι χωρικοί ήταν στο ελληνόφωνο τμήμα της αυτοκρατορίας πριν από το 212), είχε ελάχιστες δυνατότητες να γλιτώσει την κτηνώδη μεταχείριση που φρόντιζαν να ασκούν πάνω του στρατιώτες ή αξιωματούχοι. Υπάρχουν αρκετές μαρτυρίες σχετικά μ' αυτό, από τις οποίες θα ξεχωρίσω ένα κείμενο, στο οποίο παραπέμπουν κάμποσοι σύγχρονοι συγγραφείς[40]. Ο Φίλων ο Αλεξανδρεύς γράφει για γεγονότα, τα οποία παρουσιάζει ότι έλαβαν χώρα «πρόσφατα» (και συνεπώς επί βασιλείας Τιβερίου, 14-37), προφανώς στην Κάτω Αίγυπτο[41], ως αποτέλεσμα της δράσης ενός άρπαγα και σκληρού φοροεισπράκτορα:

> Όταν μερικοί που δεν μπόρεσαν να πληρώσουν τα χρέη τους από καθαρή φτώχεια το έβαλαν στα πόδια από τον φόβο της άγριας τιμωρίας, αυτός απήγαγε βίαια τις γυναίκες και τα παιδιά τους, τους γονείς και άλλους συγγενείς τους, τους ξυλοκόπησε και τους υπέβαλε σε κάθε λογής προπηλακισμούς. Αν και δεν ήταν σε θέση ούτε να αποκαλύψουν

πού βρισκόταν ο φυγάς ούτε (καθώς ήταν και οι ίδιοι εξαθλιωμένοι) να πληρώσουν εκείνα που χρωστούσε, αυτός επέμενε βασανίζοντάς τους και θανατώνοντάς τους με σκληρό τρόπο. Άλλοι αυτοκτόνησαν για ν' αποφύγουν μια τέτοια τύχη. Όταν δεν υπήρχαν πια συγγενείς, επεξέτεινε τις διαιοπραγίες του στους γείτονες και κάποτε σε χωριά και πόλεις, που σύντομα εγκαταλείπονταν από τους κατοίκους τους, οι οποίοι έφευγαν σε μέρη όπου ελπίζανε να γλιτώσουν τη σύλληψη (*De spec. leg.* III. 158-63).

Ακόμα κι αν κάνουμε την αναγκαία έκπτωση από τις υπερβολές που χαρακτηρίζουν τον Φίλωνα, μια φρικτή εικόνα αναδύεται· και, όπως είπε ο Bell, «γραπτές μαρτυρίες που βρέθηκαν στην Αίγυπτο μας προσκόμισαν την απόδειξη ότι υπάρχει ουσιαστική αλήθεια στα όσα κατέθεσε ο Φίλων» (*EAGAC* 77-8). Πρέπει να παραδεχτούμε, μαζί με τον Φίλωνα, ότι τέτοιες διαιοπραγίες, όχι μόνο ενάντια στην περιουσία αλλά και ενάντια στα σώματα, ακόμα και στη ζωή των δύστυχων εκείνων που συλλαμβάνονταν στη θέση των πραγματικών οφειλετών, είναι πάρα πολύ πιθανές όταν η χρονιάτικη είσπραξη των φόρων βρίσκεται στα χέρια «ατόμων με βάρβαρο χαρακτήρα, που δεν γεύτηκαν ποτέ ανθρωπιστική παιδεία και υπακούουν σε τυραννικές εντολές» (στο ίδιο).

Μερικές από τις πολλές καταγγελίες για τη φορολογία στις γραπτές πηγές που αναφέρονται στην Υστερορωμαϊκή Αυτοκρατορία είναι βέβαια εξογκωμένες· οι υπερβολές τους μπορούν συχνά να αποδοθούν σε πολιτικό ή θρησκευτικό μίσος, ή σε επιθυμία των ενδιαφερομένων να κολακέψουν τον παρόντα αυτοκράτορα κατακρίνοντας τους προκατόχους του. Ωστόσο, αν κάποιος θελήσει να παραβλέψει τις ομολογουμένως πολύ ρητορικές μαρτυρίες των γραπτών πηγών, οφείλει να διαβάσει κάτι από την αυτοκρατορική νομοθεσία. Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον δείγμα της είναι η *Δευτέρα Νεαρά* (που εκδόθηκε στις 11 Μαρτίου 458) του τελευταίου μεγάλου δυτικού αυτοκράτορα, του νεαρού Μαϊοριανού, για τον οποίον ο Stein είπε ότι μπορούμε «να θαυμάσουμε στο πρόσωπό του ανεπιφύλακτα την τελευταία μορφή με πραγματικό μεγαλείο στην ιστορία της Ρωμαϊκής Δύσης» (HBE I². i. 375). Αν και η Νεαρά αυτή εκδόθηκε μόνο στη Δύση, η κατάσταση που περιγράφει επικρατούσε, τηρουμένων των αναλογιών, και στην Ελληνική Ανατολή, όπου η καταπίεση της συντριπτικής πλειονότητας γινόταν με βασικά παρόμοιους τρόπους, έστω κι αν δεν έφτανε στον ίδιο ακριβώς βαθμό έντασης. Η Νεαρά αξίζει πράγματι να διαβαστεί στο σύνολό της· είναι όμως μακροσκελής και το μόνο που μπορώ να κάνω είναι να συνοψίσω ορισμένα μέρη της. (Υπάρχει πλήρης μετάφραση στον Pharr, *TC* 551-3). Η Νεαρά έχει τίτλο «Περί αφέσεως των καθυστερουμένων [χρεών]», *De indulgentiis reliquorum*. Αρχίζει με το να εκθέτει τα βάσανα των κατοίκων της επαρχίας, των οποίων οι περιουσίες ατόνησαν και φθάρηκαν, όχι μόνο από την απόσπαση των διαφόρων μορφών τακτικού φόρου υποτέλειας, αλλά και από έκτακτα οικονομικά βάρη (*extraordinaria onera, superindictitii tituli*), και την ανάγκη εξαγοράς των αναβολών: με δωροδοκίες σε αξιωματούχους. Μια αβρή αφηρημένη φράση, *sub impossibili devotione*, χαρακτηρίζει την δύσκολη κατάσταση του γαιοκτήμονα (*possessor*), που οι πόροι του εξαντλήθηκαν (*exhaustus*) και βρίσκεται σε αδυναμία να εξοφλήσει τους καθυστερούμενους φόρους, όταν αντιμετωπίζει κι άλλη μιαν απαίτηση που «αν και ευπειθής, αδυνατεί να εκπληρώσει». Με εξαίρεση ορισμένου ασήμαντου φόρου σε είδος, παραχωρείται μια γενική άφεση των καθυστερουμένων (§ 1), σαφώς προς όφελος των γαιοκτημόνων (*possessores*), που θεω-

ρούνται επιφορτισμένοι με όλους τους φόρους. Ακόμα και αν την πληρωμή έχει αναλάβει κάποιος άλλος (αναμφίβολα με υψηλό επιτόκιο), ίσως βασιζόμενος σε επίσημη ρητή υπόσχεση (*stipulatio*) από τον φορολογούμενο, ο τελευταίος έχει ακόμα τη δυνατότητα ν' απαλλαγεί (πρβλ. *Nov. Marc.* II. 2). Η Νεαρά συνεχίζει να κομπάζει (§ 2) ότι ο αυτοκράτορας «έθεσε τέρμα στη σκληρότητα των θηριωδών φοροεισπρακτόρων». Υπάρχει μια δριμύτατη καταγγελία ότι το προσωπικό των ανώτατων κρατικών λειτουργών (εκείνο των αρχηγών της φρουράς των πραιτωριανών ιδιαίτερα) διατρέχει τις επαρχίες, και «με την επιβολή υπέρογκων απαιτήσεων τρομοκρατεί τον γαιοκτήμονα και τον δεκουρίωνα», δίνοντας λόγο για ένα μικρό μόνο ποσοστό των φόρων που εισπράττει και, καθώς είναι αχόρταγο και φουσκωμένο από εξουσία, αποσπά το διπλό ή και περισσότερο με τη μέθοδο της προμήθειας (*sportulae*) για τον εαυτό του (πρβλ. Jones, *LRE* I. 468). Τον καλό παλιό καιρό, προσθέτει ο Μαϊοριανός, η είσπραξη των φόρων γινόταν μέσω των τοπικών συμβουλίων, από το προσωπικό της υπηρεσίας του διοικητή της επαρχίας, που το αποτελούσαν απλοί άνθρωποι και που ο κυβερνήτης μπορούσε να το κρατάει σε τάξη. Ενώ τώρα η είσπραξη είναι στα χέρια απεσταλμένων της κεντρικής «παλατιανής» διοίκησης, τους οποίους ο αυτοκράτορας χαρακτηρίζει ως «τρομερούς με το κύρος του υψηλού επίσημου βαθμού τους, που ρίχνονται λάβροι στα ζωτικά συμφέροντα των επαρχιωτών, καταστρέφοντάς τους», και είναι ικανοί να αψηφούν κι έναν διοικητή επαρχίας. (Ο Μαϊοριανός δεν ήταν καθόλου ο πρώτος αυτοκράτορας, ούτε ο τελευταίος, που κατάγγελνε την επέμβαση των αξιωματούχων της κεντρικής διοίκησης στις διαδικασίες της φορολογίας των επαρχιών). Εξαιτίας της καταπίεσης που ασκούσαν αυτοί οι ανώτεροι αξιωματούχοι, συνεχίζει ο αυτοκράτορας, οι πόλεις απογυμνώθηκαν από τους βουλευτές τους και δεν μπορούν να αποκτήσουν έναν ικανό δεκουρίωνα· και οι γαιοκτήμονες, τρομοκρατημένοι από τη φρικτή συμπεριφορά των οικονομικών αξιωματούχων, εγκαταλείπουν τα κτήματά τους της υπαίθρου, καθώς αντιμετωπίζουν όχι μόνο την απώλεια της περιουσίας τους αλλά και τη «βαριά φυλάκιση και τα σκληρά βασανιστήρια» που τους επιβάλλουν οι ανελέητοι αξιωματούχοι για δικό τους όφελος, με τη βοήθεια του στρατού. Η είσπραξη των φόρων πρέπει να ανατεθεί και πάλι στους διοικητές των επαρχιών, και δεν πρέπει να υπάρχουν στο εξής επεμβάσεις από παλατιανούς αξιωματούχους και από στρατιωτικούς, παρά μόνο για να βοηθούν τους διοικητές να κάνουν το καθήκον τους. Ο αυτοκράτορας τονίζει ξανά (§ 3) ότι εκδίδει τούτο το διάταγμα ως επανόρθωση υπέρ του γαιοκτήμονα (*pro remedio possessoris*). Καταγγέλνει επίσης (§ 4) τα «πρόσωπα που διαθέτουν εξουσία» (*potentes personae*), των οποίων οι πράκτορες στις επαρχίες αμελούν να πληρώσουν τους φόρους τους, και οι οποίοι εξακολουθούν να μένουν φυγόδικοι στα κτήματά τους, απρόσβλητοι από κλητεύσεις λόγω του φόβου που εμπνέει η αυθάδειά τους. Οι πράκτορες και οι επόπτες αυτών των οικογενειών τών «συγκλητικών ή ισχυρών» πρέπει να υπάγονται στη δικαιοδοσία των διοικητών επαρχιών (πράγμα που δεν γινόταν ώς τώρα), ομοίως και οι τοπικοί πράκτορες που διαχειρίζονται τα κτήματα του αυτοκρατορικού οίκου. Επιπλέον (§ 5), οι διοικητές των επαρχιών δεν πρέπει να ενοχλούνται από τις ψευδείς κατηγορίες εκ μέρους του προσωπικού των ανώτερων κρατικών υπαλλήλων, που θα φρενιάξουν όταν δουν ν' αποσπάται από τα αχρείαχέρια τους η καταπληκτικά κερδοφόρα λεία τους.

Ορισμένοι άλλοι νόμοι των 5ου και 6ου αιώνων εκτοξεύουν παρόμοιους μύδρους

δικαιολογημένης αγανάκτησης στους ίδιους σχεδόν στόχους: βλ., λχ., Ουαλεντινιανού Γ' *Νεαρά* I. 3 § 2 (του 450), την οποία ακολουθεί μια αδολίευτη παρατήρηση που αποκαλύπτει την κύρια αιτία της μέριμνας τού αυτοκράτορα για τους *possessores*: «Ένας γαιοκτήμονας που πτώχευσε χάθηκε για μας· ένας που δεν είναι βαρυφορτωμένος είναι χρήσιμος για μας»! Υπάρχουν κάμποσοι εξίσου αποκαλυπτικοί νόμοι, ιδιαίτερα, όσον αφορά την Ανατολή, η μακροσκελής *Ογδόη Νεαρά* του Ιουστινιανού, του 535 μ.Χ., την οποία σχολίασα αλλού (SVP 47-8). Και ο Ιουστινιανός ανησυχούσε μήπως η υπερβολική εκμετάλλευση από τους ισχυρούς, και η εκ μέρους τους επιβολή έκτακτων οικονομικών βαρών, κλονίσει την ικανότητα τών υπηκόων του να πληρώνουν τους τακτικούς φόρους τους, τους οποίους ονομάζει όχι μόνο «συνήθεις και νόμιμους» αλλά και «ευσεβείς» (*ευσεβείς φόροι*, *Nov. J.* VIII *Praef., pr.*). Ομοίως, η φροντίδα που δείχνει ο Ιουστινιανός σε τρεις *Νεαράς* το 535 να προστατεύσει τους ελεύθερους αγρότες της πραιτωριανής επαρχίας (praefectura praetorio) του Ιλλυρικού και των επαρχιών του Θρακικού Αίμου και της Κάτω Μοισίας από τους τοκογλύφους (*Nov. J.* XXXII-IV) είναι πιθανόν να οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στο ενδιαφέρον του να τους διαφυλάξει ως σπουδαία πηγή στρατολογίας για τις ένοπλες δυνάμεις, όπως και ήταν πράγματι επί βασιλείας του[42].

Οι νόμοι τους οποίους περιέγραψα πιο πάνω δείχνουν με ακρίβεια τον βασικότερο λόγο που χρειάστηκε να υπάρχει πρώτα πρώτα ένας αυτοκράτορας – ένα θέμα που το διεξήλθα σύντομα στο VI. 5-6. Η Ηγεμονία έγινε δεκτή (αν και με κάποια δυσφορία στην αρχή) από τις ιδιοκτήτριες τάξεις της Ρώμης (και της Ελλάδας) διότι τελικά αυτές αντιλήφθηκαν ότι η ίδια η προνομιακή θέση τους μπορούσε να κινδυνεύσει αν αφήνονταν πάρα πολλά άτομα ανάμεσά τους να λεηλατούν ασύδοτα την αυτοκρατορία, όπως γινόταν στην Ύστερη Δημοκρατία. Αν συνέβαινε αυτό, οι εμφύλιοι πόλεμοι (που θα συνοδεύονταν ενδεχόμενα από προγραφές και δημεύσεις), και ίσως ακόμα και επαναστάσεις από τα κάτω, θα μπορούσαν να καταστρέψουν πολλούς από τους ανήκοντες στις εύπορες τάξεις. Την κατάσταση παρουσιάζει καλύτερα απ' οτιδήποτε άλλο η γνώμη του Μακιαβέλλη, που παρέθεσα ήδη, για την ανάγκη να υπάρξει, «εκεί όπου το υλικό είναι τόσο διεφθαρμένο,... παράλληλα με τους νόμους, μια ανώτερη δύναμη, σαν κι αυτή που ανήκει σ' ένα μονάρχη, ο οποίος θα έχει τέτοια απόλυτη και ακαταμάχητη εξουσία ώστε θα μπορεί να συγκρατεί υπερβολές οφειλόμενες στη φιλοδοξία και στις μιαρές πρακτικές των ισχυρών» (βλ. VI. 4, σχετικά με τους *Λόγους για την Πρώτη Δεκαετία του Λίβιου* I. 55· και πρβλ. με λίβελλο του Μακιαβέλλη κατά των γαιοκτημόνων *gentiluomini*, που παραθέτω στο III, 3, στην αρχή). Στην Ύστερη Αυτοκρατορία, οι *potentes, potentiores ή δυνατοί*, έγιναν πιο δυσέλεγκτοι και συχνά αψηφούσαν ή παρέκαμπταν τους αυτοκράτορες ατιμωρητί[43]. Οι συγκλητικοί, η πλουσιότερη και συνάμα η ισχυρότερη ομάδα στην αυτοκρατορία, ήταν σε θέση περισσότερο από κάθε άλλον να καθυστερούν ή να αποφεύγουν την καταβολή των φόρων τους και την εκπλήρωση των άλλων υποχρεώσεών τους. Αυτό ίσχυε και στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Το 397, λογουχάρη, ένα έδικτον του αυτοκράτορα Αρκάδιου, που απευθυνόταν στον αρχηγό της φρουράς των πραιτωριανών της Ανατολής, κατάγγελνε ότι σε ορισμένες επαρχίες οι μισοί από τους φόρους που οφείλονταν από τους συγκλητικούς ήταν καθυστερούμενοι (*CTh* VI. iii. 4). Στη Δύση, όπου οι συγκλητικοί ήταν ακόμα πλουσιότεροι και ισχυρότεροι, η κατάσταση ήταν χειρότερη. Τον ίδιο ακριβώς χρόνο, το 397, όταν η εξέγερση του Gildo στην Αφρική απείλησε

τον εφοδιασμό σε σιτάρι της ίδιας της Ρώμης, τρεις πολύ σημαντικοί νόμοι εκδόθηκαν στη Δύση, όπου ο νεαρός αυτοκράτορας Ονώριος βρισκόταν υπό την ισχυρή επίδραση του ικανού *magister militum*, του αρχηγού του στρατού, Stilicho. Ο πρώτος νόμος, τον Ιούνιο, όριζε ότι ούτε κι αυτά τα αυτοκρατορικά κτήματα ήταν απαλλαγμένα από την υποχρέωση να προμηθεύουν νεοσύλλεκτους ονομαστικά (*CTh* VII. xiii, 12). Ο δεύτερος και ο τρίτος, τον Σεπτέμβριο και τον Νοέμβριο, παραδέχονταν άτονα, σε απάντηση στις αντιρρήσεις των συγκλητικών, ότι μόνο οι συγκλητικοί (ακόμα κι αν ήταν αρχικοί μισθωτές των αυτοκρατορικών κτημάτων) θα έχουν το δικαίωμα εξαγοράς της υποχρέωσής τους να προμηθεύουν νεοσύλλεκτους πληρώνοντας σε χρυσό (στο ίδιο, 13-14)[44]. Και μόλις στις αρχές του 6ου αιώνα βρίσκουμε ένα έδικτον συνταγμένο από τον Κασσιόδωρο για τον Θευδέριχο τον Οστρογότθο, βασιλιά τότε της Ιταλίας, το οποίο ελεεινολογούσε το γεγονός ότι οι Ρωμαίοι συγκλητικοί που «όφειλαν να δίνουν το παράδειγμα», δεν είχαν πληρώσει ουσιαστικά τίποτα από τους φόρους που χρωστούσαν, αφήνοντας έτσι στους φτωχούς (τους *tenues*) να σηκώνουν ένα αβάσταχτο βάρος (Cassiod., *Var.* II. 24-25).

Τα κείμενα που παρέθεσα δείχνουν ανάγλυφα πώς οι τέτοιες απόπειρες της «κυβέρνησης» να προστατεύσει (αδιάφορο για ποιους λόγους) την αγροτιά ματαιώνονταν συνεχώς από το γεγονός ότι οι πιο σημαίνοντες από τους αξιωματούχους στους οποίους ήταν υποχρεωμένη να στηρίζεται για την εκτέλεση των εντολών της ήταν κι αυτοί μέλη της ανώτερης τάξης, και φυσικά ένιωθαν μια ενστικτώδη συμπάθεια προς τα άλλα μέλη της και συχνά έκλειναν τα μάτια στα άνομα εγχειρήματά τους, και μάλιστα γίνονταν και οι ίδιοι ένοχοι πολλών εκβιασμών. Οι διοικούντες την αυτοκρατορία δεν είχαν παρά σπάνια ή και καθόλου πραγματικό ενδιαφέρον για τους φτωχούς και μη προνομιούχους· αλλά καμιά φορά αντιλαμβάνονταν την ανάγκη να παράσχουν σε μερικούς από αυτούς κάποια προστασία (όπως είδαμε ήδη), είτε για να μην τους αφήσουν να καταστραφούν εντελώς και να γίνουν έτσι άχρηστοι ως φορολογούμενοι, είτε για να τους διαφυλάξουν ως ενδεχόμενους νεοσύλλεκτους για τον στρατό. Όσο κι αν προσπαθούσαν όμως, οι αυτοκράτορες δεν είχαν άλλη εκλογή από το να ενεργούν διαμέσου των αξιωματούχων που χαρακτήρισα μόλις πριν λίγο ως μέλη της εκμεταλλεύτριας τάξης. Κανένα κείμενο απ' όσα γνωρίζω δεν μιλάει πιο εύγλωττα για τις ατέλειες αυτού του συστήματος από μια Νεαρά του αυτοκράτορα Ρωμανού Β' που εκδόθηκε μεταξύ 959 και 963: «Ας προσέξουμε να μη στείλουμε στους άτυχους φτωχούς τη μάστιγα των νομικών συμβούλων τού στέμματος, που είναι σκληρότερη κι από τον λιμό»[45].

Πάνω απ' όλα, κανένας νομίζω δεν θα αμφισβητήσει το ότι η θέση των ταπεινών ανθρώπων στον Ελληνορωμαϊκό κόσμο χειροτέρευσε αισθητά μετά την Πρώιμη Ηγεμονία. Περιέγραψα στο υποκεφάλαιο 1 αυτού του κεφαλαίου πώς η *Rechtsstellung* (νομική θέση) τους επιδεινώθηκε κατά τους πρώτους δύο αιώνες· και στο υποκεφ. 2 έδειξα πώς ακόμα και οι κατώτερες ομάδες του κουριατικού σώματος (που έπεφταν ακριβώς μέσα στην – και μερικές φορές ίσως και λίγο κάτω από την – «εύπορη τάξη») γνώριζαν όλο και μεγαλύτερη οικονομική καταπίεση από το δεύτερο μισό του 2ου αιώνα και εφεξής, και στη διάρκεια του τελευταίου μέρους του 4ου αιώνα έχασαν τουλάχιστον ένα από τα πολυτιμότερα προνόμιά τους: την απαλλαγή τους από τη μαστίγωση. Δεν είναι ν' απορούμε όταν μαθαίνουμε πως στους πολυάριθμους παπύρους της Υστερορωμαϊκής Αυτοκρατορίας από την περιοχή του Οξυρύγχου η χρησιμοποίηση της ελληνικής λέξης *δούλος*, που ήταν κάπο-

τε η καθιερωμένη λέξη για τον σκλάβο, περιορίζεται σχεδόν μόνο για περιπτώσεις όπου ταπεινά μέλη του ελεύθερου πληθυσμού αναφέρονται στον εαυτό τους όταν απευθύνονται σε άτομα υψηλότερης κοινωνικής θέσης (βλ. IV. 2 σημ. 41).

Ελπίζω να είναι τώρα σαφές πώς εξηγώ, μέσω μιας ανάλυσης των τάξεων, την τελική διάλυση ενός μεγάλου τμήματος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας – μολονότι βέβαια ένας Ελληνικός πυρήνας, επικεντρωμένος προπαντός στη Μικρά Ασία, επέζησε για αρκετούς αιώνες. Έχω πάντα σταθερά υπόψη μου τη διαδικασία της εκμετάλλευσης η οποία είναι αυτό που εννοώ πρωτίστως όταν μιλάω για «ταξικό αγώνα». Κατά τη γνώμη μου, το Ρωμαϊκό πολιτικό σύστημα (ιδιαίτερα όταν σαρώθηκε η Ελληνική Δημοκρατία: βλ. V. 3 και Παράρτημα IV) προώθησε μιαν εντατικότερη και τελικά καταστροφική οικονομική εκμετάλλευση της μεγάλης μάζας του λαού, δούλου ή ελεύθερου, και έκανε αδύνατη κάθε ριζική μεταρρύθμιση. Το αποτέλεσμα ήταν ότι η ιδιοκτήτρια τάξη, τα πραγματικά πλούσια άτομα που είχαν δημιουργήσει συνειδητά τούτο το σύστημα για το δικό τους όφελος, αποστράγγισαν τη ζωτική φλέβα από τον κόσμο τους και ρήμαξαν έτσι τον Ελληνορωμαϊκό πολιτισμό σ' ένα μεγάλο τμήμα της αυτοκρατορίας – Βρετανία, Γαλατία, Ισπανία και βόρεια Αφρική κατά τον 5ο αιώνα· σε σημαντικό μέρος της Ιταλίας και των Βαλκανίων κατά τον 6ο· και, κατά τον 7ο, στην Αίγυπτο, στη Συρία και στη Μεσοποταμία, και ξανά στη βόρεια Αφρική, που είχε ανακατακτηθεί από τους στρατηγούς του Ιουστινιανού τον 6ο αιώνα[46]. Αυτό ήταν, πιστεύω, ο κύριος λόγος της παρακμής του κλασικού πολιτισμού. Έχω τη γνώμη ότι οι αιτίες της παρακμής ήταν πάνω απ' όλα οικονομικές και κοινωνικές. Η ίδια η ιεραρχική πολιτική δομή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, βέβαια, έπαιξε σημαντικό ρόλο· αλλά ήταν ακριβώς η ίδια η εύπορη τάξη που με τον καιρό μονοπώλησε την πολιτική εξουσία, με τη σαφή πρόθεση να διατηρήσει και να αυξήσει το μερίδιό της στο συγκριτικά μικρό πλεόνασμα που μπορούσε να αποσπάσει από τους άμεσους παραγωγούς. Από μη μαρξιστές ιστορικούς, η διαδικασία αυτή έχει περιγραφεί σαν να ήταν λίγο ή πολύ αυτόματη, κάτι που «απλώς συνέβη». Αν θέλει κανείς να βρει ένα λακωνικό, εύστοχο, επιγραμματικό χαρακτηρισμό για κάτι που συνέβη στον Ρωμαϊκό κόσμο, θα στραφεί φυσικά πριν απ' όλα στον Gibbon. Πράγματι, στην παρέκβαση που κάνει στο τέλος του 38ου κεφαλαίου, με τίτλο «Γενικές παρατηρήσεις για την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στη Δύση», συναντούμε την εκφραστική πρόταση: «Το καταπληκτικό οικοδόμημα υπέκυψε στην πίεση του ίδιου του βάρους του». Στο λαμπρό από ορισμένες πλευρές βιβλιαράκι του Peter Brown, *The World of Late Antiquity*, «Ο κόσμος της όψιμης αρχαιότητας» (1971), υπάρχει ένα μεταφορικό σχήμα κάπως διαφορετικού τύπου, το οποίο εκφράζει ομοίως τη βασική ιδέα για κάτι που ήταν βασικά είτε αναπόφευκτο είτε τυχαίο: «Στο σύνολό της, η ευημερία του Μεσογειακού κόσμου φαίνεται να έχει *στραγγιστεί μέχρι και στα ανώτατα στρώματα*» (34, η υπογράμμιση δική μου) – ο Brown μιλάει για τον 4ο αιώνα, και λίγο πριν αναφέρει ότι στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας, εκείνον τον αιώνα, η αριστοκρατία των συγκλητικών ήταν «πέντε φορές πλουσιότερη, κατά μέσον όρο, από τους συγκλητικούς του 1ου αιώνα». (Στην Ελληνική Ανατολή, τα πράγματα δεν ήταν πολύ διαφορετικά, μολονότι η τάξη των συγκλητικών δεν ήταν τόσο εξωφρενικά πλούσια όσο στη Δύση). Αν αναζητούσα κάποιο μεταφορικό σχήμα για να περιγράψω τη μεγάλη και αυξανόμενη συγκέντρωση πλούτου στα χέρια των ανώτερων τάξεων, δεν θα διάλεγα κάτι τόσο αθώο και τόσο αυτόματο όπως η αποστράγγιση: θέλω να σκέ-

φτομαι με ένα σχήμα που να εκφράζει κάτι το πολύ πιο συνειδητό και σκόπιμο – ίσως τον βάμπιρο, την αιματορουφήχτρα νυχτερίδα. Το βάρος της συντήρησης της αυτοκρατορικής στρατιωτικής και γραφειοκρατικής μηχανής, και της Εκκλησίας, επιπλέον μιας αργόσχολης τάξης, που συνίστατο κυρίως από απόντες γαιοκτήμονες, έπεφτε πρωτίστως στην αγροτιά. Αυτή αποτελούσε τον κύριο όγκο του πληθυσμού· και η ειρωνεία της ιστορίας (όπως ήδη εξήγησα) είναι ότι η εξαιρετική στρατιωτική και διοικητική αναδιοργάνωση που επετέλεσαν μια πλειάδα ικανών αυτοκρατόρων από τα τέλη του 3ου αιώνα μέχρι το τέλος του 4ου (από τον Διοκλητιανό και τον Κωνσταντίνο ώς τον Θεοδόσιο Α΄) κατάφερε να δημιουργήσει έναν ακόμα μεγαλύτερο αριθμό «χαραμοφάγηδων» από οικονομική άποψη, και ν' αυξήσει έτσι τα βάρη που σήκωνε μια βαρυφορτωμένη ήδη αγροτιά. Οι αγρότες σπάνια στάθηκαν ικανοί να εξεγερθούν, και ποτέ με επιτυχία: η αυτοκρατορική στρατιωτική μηχανή φρόντιζε γι' αυτό. Μόνο στη Γαλατία και στην Ισπανία οι Bacaudae προκάλεσαν σοβαρή αν και διαλείπουσα αναταραχή για κάμποσες γενιές (βλ. υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου). Αλλά η ανελέητη εκμετάλλευση των αγροτών έκανε πολλούς από αυτούς να δεχτούν, αν όχι μ' ενθουσιασμό τουλάχιστον με αδιαφορία, τους βάρβαρους εισβολείς από τους οποίους μπορούσε κανείς να περιμένει τουλάχιστον – μάταια, όπως αποδείχθηκε συχνά[47] – να συντρίψουν την καταπιεστική αυτοκρατορική οικονομική μηχανή. Όσοι τιμωρήθηκαν με σκορπιούς μπορούν να ελπίζουν για κάτι καλύτερο αν σκέφτονται ότι θα τιμωρούνται μόνο με μαστίγιο[48].

Παραρτήματα

Παράρτημα Ι

Η αντίθεση μεταξύ δούλου και μισθωτού εργάτη στη θεωρία του Μαρξ για το κεφάλαιο (βλ. ΙΙ.3)

Μπορούμε ν' αρχίσουμε με το *Κεφάλαιο* Ι1.34 (πρβλ. 79): σε οποιαδήποτε κοινωνική μορφή της παραγωγής «οι εργάτες και τα μέσα παραγωγής» είναι στοιχεία χωρισμένα που πρέπει να ενωθούν κατά κάποιον τρόπο για να γίνει η παραγωγή. «Ο ειδικός τρόπος με τον οποίο πραγματοποιείται αυτή η ένωση» έχει ζωτική σημασία, γιατί «κάνει να διακρίνονται οι διάφορες οικονομικές εποχές της κοινωνικής διάρθρωσης». Η εργασία του δούλου και η ελεύθερη μισθωτή εργασία, επομένως, παραμένουν ριζικά διαφορετικές, έστω κι αν συμβαίνει να συνυπάρχουν σε μία και την ίδια κοινωνία.

Μπορούμε να περάσουμε κατόπιν στα αποσπάσματα όπου ο Μαρξ πραγματεύεται την παραγωγική εργασία ως κοινωνική διαδικασία. Η εργασιακή δύναμη του ελεύθερου εργάτη (που την αγοράζει ο εργοδότης πληρώνοντας μισθό) διακρίνεται εδώ, σε πολλά αποσπάσματα, ως «μεταβλητό κεφάλαιο», από το «σταθερό κεφάλαιο» που περιλαμβάνει τα μέσα παραγωγής, τα οποία με τη σειρά τους διαιρούνται (όταν ο Μαρξ, όπως στο *Κεφ.** Ι. 191-3· ΙΙ. 157-9, θέλει να δείξει την εντελώς διαφορετική διάκριση μεταξύ «πάγιου κεφαλαίου» και «κυκλοφορούντος κεφαλαίου») σε (α) «αντικείμενα εργασίας», όπως είναι οι πρώτες ύλες και τα βοηθητικά υλικά, όπως κάρβουνο, γκάζι ή λίπασμα (που είναι «κυκλοφορούν κεφάλαιο»), και (β) όλα τα «μέσα εργασίας» (που είναι «πάγιο κεφάλαιο»), τα οποία περιλαμβάνουν τη γη, τα κτίρια, τις μηχανικές εγκαταστάσεις, τους σιδηροδρόμους, τις διώρυγες, τα ζώα εργασίας (για τα τελευταία βλ. *Κεφ.* ΙΙ. 156· πρβλ. *Grundrisse*, αγγλ. μετ. 465, 489) και, εντελώς ειδικά, οι δούλοι (*Κεφ* ΙΙ. 479· ΙΙΙ. 789), που, σε αντίθεση με τους ελεύθερους εργάτες, «ανήκουν άμεσα στα μέσα παραγωγής» (*Κεφ.* Ι. 739). Επιπροσθέτως των αποσπασμάτων που παρατέθηκαν ήδη, αρκεί να παραπέμψω και στο *Κεφ.* Ι. 190-5, 220-1· ΙΙ. 154-61, 213-5, 436-7· ΙΙΙ. 1000-3 (της ελλην. έκδ.).

Είναι αλήθεια ότι ο Μαρξ συχνά αρνιέται, όταν θέλει να είναι αυστηρά ακριβολόγος, να χρησιμοποιήσει για τον αρχαίο κόσμο την ορολογία («κεφάλαιο» κ.λπ.) που ταιριάζει μόνο στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία: κεφάλαιο «δεν είναι ένα πράγμα, αλλά μιά καθορισμένη κοινωνική σχέση παραγωγής, που ανήκει σε έναν καθορισμένο, ιστορικό κοινωνικό σχηματισμό» (*Κεφ.* ΙΙΙ. 1000-01). Και ως γνωστόν, «η άμεση καταναγκαστική εργασία ήταν το θεμέλιο του αρχαίου κόσμου» (*Grundrisse*, αγγλ. μετ. 245), και «ο πλούτος αντικρίζει την άμεση καταναγκαστική εργασία όχι ως κεφάλαιο, αλλά ως σχέση κυριαρχίας [*Herrschaftsverhältnis*]» (*Grundrisse*, αγγλ. μετ. 326· πρβ. 513, βλ. επίσης 464-5, και 465 για τον δουλοπάροικο). «Όσο επικρατεί η δουλεία, η κεφαλαιακή σχέση μπορεί να είναι μόνο σποραδική και υποταγμένη, ποτέ δεσπόζουσα» (*Θεωρίες της Υπεραξίας*, αγγλ. μετ. ΙΙΙ. 419). Κι έτσι, στο *Κεφ.* ΙΙ. 157-9, ο Μαρξ, αφού υπενθυμίζει τη διαίρεση των «μέσων παραγωγής» (που έκανε στο Κεφ. Ι. 192-3) σε «μέσα εργασίας» και «αντικείμενα εργασίας», που τη βλέπει «σε κάθε εργασιακή διαδικασία, άσχετα με τις κοινωνικές συνθήκες στις οποίες διεξάγεται», συνεχίζει λέγοντας ότι και τα μέσα εργασίας και τα αντικείμενα εργασίας «γίνονται κεφάλαιο μόνο υπό τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, όταν γίνονται "*παραγωγικό κεφάλαιο*"» (πρβ. *Κεφ.* ΙΙ. 163-4, 188-9, 199, 201, 201-2, 221-3)· και προσθέτει ότι η διάκριση ανάμεσά τους «αντανακλάται σε μια νέα μορφή: τη διάκριση μεταξύ πάγιου κεφαλαίου και κυκλοφορούντος κεφαλαίου. Μόνο τότε ένα πράγμα που εκπληρώνει τη λειτουργία ενός μέσου εργασίας γίνεται πάγιο κεφάλαιο».

Ωστόσο, ο Μαρξ, έχοντας κλείσει τη θύρα εισόδου κάθε προκαπιταλιστικής κοινωνίας στο «κεφάλαιο» (με την αυστηρή έννοια του παραγωγικού κεφαλαίου), ανοίγει την πίσω πόρτα σ' αυτό που ονομάζει «χρηματικό κεφάλαιο» (βλ. σχετικά *Κεφ.* Ι. 159 κ.ε.· πρβ. ΙΙ. 54, 478-9

* Οι αναφορές στις σελίδες του *Κεφαλαίου* παραπέμπουν στην ελληνική μετάφραση, έκδοσης της Κ.Ε. του ΚΚΕ (*Σημ. Μετ.*).

κ.λπ.): λέει επίσης ότι «στο σύστημα της δουλείας το *χρηματικό κεφάλαιο*, που δαπανάται για την αγορά εργατικής δύναμης, *παίζει τον ρόλο* χρηματικής μορφής του πάγιου κεφαλαίου» (*Κεφ.* II. 479, οι υπογραμμίσεις δικές μου). Μ' άλλα λόγια, ο δουλοκτήτης αγοράζοντας τον δούλο, αγοράζει εργασιακή δύναμη σε κεφαλαιοποιημένη μορφή, ακριβώς όπως όταν αγοράζει ζώα εργασίας. Για τον Μαρξ το δουλοκτητικό σύστημα μοιάζει βέβαια με το κεφαλαιοκρατικό σύστημα στο ότι εξαναγκάζει τον άμεσο παραγωγό να δίνει απλήρωτη εργασία· αλλά ο κύριός του αγοράζει *αυτόν* αντί την *εργασιακή δύναμή* του.

Μπορώ να προσθέσω ότι η ανάλυση που έδωσα εδώ δεν εξαρτάται με κανέναν τρόπο από τη διάκριση (που πρώτος έκανε διεξοδικά ο Μαρξ, αν και είχε εμφανιστεί πρωτύτερα σε λιγότερο σαφή μορφή και με διαφορετική ορολογία στον Ramsay: βλ. *Κεφ.* II. 389, 436-7) ανάμεσα σε «μεταβλητό κεφάλαιο» και «σταθερό κεφάλαιο». Η διάκριση ανάμεσα στον ελεύθερο μισθωτό εργάτη και στον δούλο εργάτη, όπως τη διατύπωσε ο Μαρξ, μπορεί εξίσου καλά να νοηθεί με όρους της διάκρισης ανάμεσα στις οικείες κατηγορίες της κλασικής Πολιτικής οικονομίας: «κυκλοφορούν κεφάλαιο» και «πάγιο κεφάλαιο». Ακριβώς έτσι, είτε συμπεριλαμβάνουμε είτε όχι στον ορισμό μας του κυκλοφορούντος κεφαλαίου τις πρώτες ύλες και τις βοηθητικές ύλες που χρησιμοποιούνται στην παραγωγική διαδικασία, όπως έκαναν ο Μαρξ και ο Adam Smith (βλ. *Κεφ.* II. 164, 198· και ειδικά 292-4, όπου ο Μαρξ κάνει τη διάκριση ανάμεσα στο «μεταβλητό και στο σταθερό μέρος του κυκλοφορούντος κεφαλαίου», σε αντιδιαστολή με το «πάγιο κεφάλαιο»), ενώ άλλοι δεν το έκαναν, ιδιαίτερα ο George Ramsay (βλ. *Κεφ.* II. 223, 389, 436-7). Εκείνο που χρησιμοποιείται με την αγορά της εργασιακής δύναμης του ελεύθερου μισθωτού εργάτη είναι βέβαια κυκλοφορούν κεφάλαιο (βλ., λχ., *Κεφ.* II. 164)· αλλά, όπως είδαμε, ο δούλος ως «μέσο εργασίας» (ακριβώς όπως ένα ζώο εργασίας), αγοράζεται με πάγιο κεφάλαιο και ο ίδιος γίνεται πάγιο κεφάλαιο.

Παράρτημα II

Μερικές μαρτυρίες για τη δουλεία (ειδικά την αγροτική) στην Κλασική περίοδο και στην Ελληνιστική περίοδο (βλ. III. 4)

Υπάρχουν μαρτυρίες, περισσότερες από αρκετές, που δείχνουν ότι στην Αττική η αγροτική δουλική εργασία ήταν πλατιά διαδομένη κατά την κλασική περίοδο. Για οίκους με μεγάλο δουλικό προσωπικό βλ. Ξεν. *Οικον.* VII. 35· IX.5· και XII. 2 ώς XV. 5 για τους δούλους επαστάτες (ειδ. XII. 2-3, 19· XIII. 6-10· XIV. 6, 9· XV. 3-5), που αποκαλύπτουν ότι οι άνθρωποι αυτοί ήταν πράγματι δούλοι και προορίζονταν πρωτίστως για την επίβλεψη των γεωργικών εργασιών. Τα αποσπάσματα αυτά αναφέρονται, είναι αλήθεια, σ' έναν εξαιρετικά πλούσιο άνθρωπο, τον Ισχόμαχο· αλλά και αλλού βρίσκουμε την αγροτική δουλεία ως κάτι αυτονόητο, λχ. στον Αριστοφάνη. Στον *Πλούτο*, ο αγρότης Χρεμύλος, που χαρακτηρίζεται συγκεκριμένα ως *πένης* (στ. 29) και είναι ένας από τους «*τοῦ πονεῖν ἐράσταί*» (στ. 254), είναι κάτοχος κάμποσων δούλων (στ. 26, 1105), όχι μόνο του Καρίωνα, ενός από τα κύρια πρόσωπα του έργου. Ο Jones, *AD* 12 και 138, σημ. 54, θεωρεί τον Καρίωνα μιαν κοινότατη κωμική μορφή· οι άλλοι όμως δούλοι δεν είναι βέβαια τέτοιοι: δεν είναι αναγκαία πρόσωπα και μάλιστα θα χαλούσαν τη δραματική πλοκή (όπου η πενία του Χρεμύλου είναι βασικό στοιχείο), αν δεν ήταν χαρακτηριστικοί. Βλ. επίσης Αρ., *Πλούτος* 510-21 και *Εκκλησ.* 651· *Ειρήνη* 1138-9, 1146-8· Ψευδο-Δημοσθένης XLVII. 52-3· LIII. 6· Δημοσθένης LV. 31-2 (πρβλ. 35)· και άλλα κείμενα. Αδυνατώ να δεχτώ τις γενικές εικασίες του Ehrenberg, *PA*^{2} 165-91 (κεφ. vii), για το ασήμαντο των δούλων στην οικονομική ζωή της Αθήνας: εικασίες που μου φαίνονται να αντιφάσκουν άμεσα στις μαρτυρίες που ο ίδιος παρουσίασε. Αλλά το πιο εύγλωττο ίσως επιχείρημα για τη σημασία των δούλων στην αθηναϊκή αγροτική οικονομία είναι το αρνητικό: ότι δηλαδή η μισθωτή εργασία, ο μόνος εναλλακτικός τρόπος με τον οποίο οι Αθηναίοι γαιοκτήμονες μπορούσαν να εξασφαλίσουν υπολογίσιμα έσοδα από τα κτήματά τους (κι όπως ξέρουμε αυτό και έκαναν), ή έστω κάποιο όφελος (χώρια από την εκμίσθωση), ήταν προφανώς σπάνια και περιορισμένη κυρίως στις εποχές του θερισμού, του τρύγου και του μαζέματος της ελιάς. (Κατέγραψα στο III.6 σημ. 16 τα μόνα αποσπάσματα που κατόρθωσα να ανακαλύψω για τη χρησιμοποίηση μισθωτής εργασίας στην αθηναϊκή γεωργία). Ακόμα και ο επόπτης ή διαχειριστής (*επίτροπος*,

κάπου κάπου *επιστάτης*, *οικονόμος*, *οικονομικός*) ενός αγροκτήματος στην Αττική (ή αλλού) ήταν κανονικά ένας δούλος ή ένας απελεύθερος: βλ. Ξεν. *Απομν.* ΙΙ. viii. ειδ. 3-4 (σημειώνεται στο ΙΙΙ. 6)· *Οικον.* XII-XV, ειδ. τα αποσπάσματα που ξεχώρισα στη δεύτερη πρόταση αυτού του Παραρτήματος. Δούλοι και απελεύθεροι επικρατούσαν και σε άλλες διαχειριστικές αρμοδιότητες: βλ., λχ., Ξεν., *Απομν.* ΙΙ.ν.2· Αισχίν., Ι. 97· Δημ. XXVII. 19, 22 και XXIX. 5, 25-6, 29-32 κ.λπ.· Ψευδ-Δημ. XXXVI. 28-30 και 43-4 μαζί με XLV.33· Ψευδ-Αριστ., *Οικον.* Ι. 5, 1344^{a} 25-6· πρβλ. Κίττος στον Ισοκρ. XVII. 11-16, 21, 27, 49 (αντίθεση 14, 51)· και οι ξένοι στις *IG* ΙΙ^{2}. 1673. 57-9. Στον Ισαίο VI (*Φιλοκτ.*) 20-1 η γυναίκα Άλκη, που «διηύθυνε» τον οίκο του Ευκτήμονα στον Κεραμεικό (είτε θεωρητικά ως μισθωτής-νομέας είτε όχι) ήταν δούλη ή απελεύθερη· και ο ανώνυμος πρώην ιδιοκτήτης της που είχε ομοίως διευθύνει ένα πορνείο στο σπίτι του Ευκτήμονα στον Πειραιά (§ 9), προφανώς ως ενοικιαστής, ήταν επίσης μια απελεύθερη. Οταν ο Ξεν. *Περί προσόδων* IV. 22, παρατηρεί Αθηναίους αλλά και ξένους να καταλαμβάνουν διευθυντικές θέσεις, επιστατώντας δούλους που εργάζονται στα ορυχεία, δεν περιγράφει κι εδώ μιαν υπάρχουσα κατάσταση – και πάντως οι διευθυντές δουλεύανε για το κράτος, όχι για ιδιώτες εργοδότες. (Ασχολήθηκα πιο πάνω, στο ΙΙΙ.6 με τον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα I.4). Βλ. επίσης Gert Audring, «Über den Gutsverwalter (*επίτροπος*) in der attischen Landwirtschaft des 5. und des 4. Jh. v. u. Z», στο *Klio* 55 (1973) σελ. 109-16.

Ένα κείμενο που συχνά παραποιείται είναι το VII.27.5: του Θουκ. «*περισσότεροι από* 20.000 δούλοι» διέφυγαν από την Αττική κατά τη διάρκεια της κατοχής τής Δεκέλειας από τους Σπαρτιάτες. Αυτό παρουσιάζεται πάρα πολλές φορές ως «20.000 δούλοι», όπως πρόσφατα από τον Finley (*AE* 72, αντίθεση 24), ακόμα κι από τον Dover. Ο τελευταίος (στο *HCT* του Gomme, IV. 401-2) αρχικά το έπιασε σωστά στη σελ. 401, ύστερα όμως δύο φορές μιλάει απλώς για «20.000 δούλους»· στη σελ. 402 αντίκειται καθαρά στον Θουκυδίδη λέγοντας «20.000 ήταν ο *ολικός* αριθμός των δραπετών», ενώ στη σελ. 401 μιλάει για «έναν ακριβή αριθμό», που «υποδηλώνει ότι [ο Θουκυδίδης] είχε υπόψη του μιαν ορισμένη χρονική στιγμή»! Αν στάθηκα ιδιαίτερα σε τούτο το σημείο, είναι επειδή θέλω να τονίσω ότι ο Θουκυδίδης ολοφάνερα έκανε ένα *χονδρικό υπολογισμό*: δεν μπορούσε βεβαίως να ήξερε, ακόμα και μέσα σε πολύ πλατιά όρια, πόσοι δούλοι διέφυγαν, και αυτό το «περισσότεροι από 20.000 δούλοι» – ακριβέστερα «*πλέον ή δύο μυριάδες*» – δείχνει ότι πίστευε πως 20.000 ήταν ένας *ελάχιστος* αριθμός (που λογικά μπορούσε να ήταν πολύ μεγαλύτερος)· ο *ανώτατος* κατά την άποψή του δεν μπορούσε να είναι πολύ μικρότερος από 30.000, διότι η αμέσως επόμενη βαθμίδα στη φυσική πρόοδο μετά το «πλέον ή δύο μυριάδες» είναι είτε «τρεις μυριάδες» είτε τουλάχιστον «κοντά στις τρεις μυριάδες». Και, όπως είπα σε μια κριτική μου στο βιβλίο του Westermann, *SSGRA*, στην *CR* 71 = n.s.7 (1957) 54 κ.ε., ειδικά στη σελ. 56, η φράση που ακολουθεί «και από αυτούς το μεγαλύτερο μέρος ήταν *χειροτέχναι*», δείχνει ότι είναι απίθανο εκείνο που υπέθεσαν πολλοί μελετητές, ότι δηλαδή ο Θουκυδίδης αναφερόταν κυρίως σε δούλους των ορυχείων. Η μόνη άλλη φορά όπου ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί τη λέξη (VI. 72. 3), αυτή σημαίνει «έμπειρους» – στον πόλεμο, συγκεκριμένα. Και ότι οι τεχνίτες ήταν πράγματι άνθρωποι *επιδέξιοι* ταιριάζει άριστα σ' αυτό που εννοεί εδώ ο Θουκυδίδης, όπως το δείχνει το εμφατικό *και τούτων*: η απώλεια έγινε ακόμα βαθύτερα αισθητή διότι οι λιποτάκτες ήταν κυρίως έμπειροι εργάτες – συμπεριλαμβανομένων δίχως άλλο και ειδικών στη γεωργία, όπως αμπελουργών, που είχαν καλύτερες ευκαιρίες για να διαφύγουν από ότι, λχ., οι δούλοι των ορυχείων. (Το επιχείρημα εδώ δεν επηρεάζεται αν, μαζί με ορισμένους μελετητές, διαβάσουμε «*πολύ μέρος*» στο VII. 27. 5, σύμφωνα με τα περισσότερα χειρόγραφα, αντί «*το πολύ μέρος*», σύμφωνα με δευτεροβάθμιας εγκυρότητας εργασίες: τότε απλώς θα μεταφράσουμε «ένα μεγάλο μέρος» αντί «το μεγαλύτερο μέρος»).

Πρέπει εδώ να προσθέσω ότι γνωρίζω μόνο μια πρόσφατη πραγματεία για την αθηναϊκή γεωργία στην κλασική περίοδο που αποδίδει στη δουλεία τον σωστό ρόλο της και παρουσιάζει τις βασικές μαρτυρίες με συντομία και ακρίβεια: πρόκειται για το σπουδαίο άρθρο του Michael H. Jameson «Agriculture and slavery in Classical Athens» («Γεωργία και δουλεία στην κλασική Αθήνα»), στο *CJ* 73 (1977-8) 122-145, που το διάβασα μόλις μετά το ΙΙΙ κεφάλαιο και αφού είχα τελειώσει τούτο το Παράρτημα. Είμαι ευτυχής που βρίσκω ότι συμφωνούμε στα βασικά· αλλά, βέβαια, υπάρχει πολύ καλό υλικό στο άρθρο του Jameson, που υπερβαίνει πολύ εκείνο με το οποίο μπόρεσα να ασχοληθώ στο παρόν βιβλίο.

★ ★ ★ ★ ★

Μπορούμε τώρα να αφήσουμε την Αθήνα και να κοιτάξουμε το υπόλοιπο του Ελληνικού κόσμου. Για τους 5ο και 4ο αιώνες βλ., λχ., Θουκ. III. 73 (Κόρκυρα: προφανώς πολλοί δούλοι στην ύπαιθρο)· VIII. 40.2 (Χίος: περισσότεροι «*οικέται*» απ' ό,τι σε οποιοδήποτε άλλο Ελληνικό κράτος εκτός της Σπάρτης· ήξεραν την ύπαιθρο και πρέπει να ήταν κατά το πλείστον αγροτικοί δούλοι· άλλωστε η Χίος δεν είχε πολύ αναπτυγμένη βιομηχανία)· Ξεν. *Ελλην.* III. ii. 26 (Ήλις: πάρα πολλοί δούλοι, «*ανδράποδα*», που συλλαμβάνονταν από την ύπαιθρο)· IV. vi. 6 (Ακαρνανία: πολυάριθμοι δούλοι, «*ανδράποδα*», που αιχμαλωτίστηκαν το 389· πολλοί από αυτούς που δεν χρησιμοποιούνταν στις καλλιέργειες ίσως ήταν βοσκοί)· VI. ii. 6 (Η Κόρκυρα και πάλι: πολλοί δούλοι, «*ανδράποδα*», που αρπάχτηκαν από την ύπαιθρο γύρω στο 374· πρβλ. §§ 15, 23, 25)· VII. v. 14-15 (Μαντίνεια, 362: οι «*εργάται*» είναι σαφώς δούλοι, καθώς αντιπαραβάλλονται με άλλους «*των ελευθέρων*»). Καμιά φορά μαθαίνουμε για πολιορκούμενες πόλεις που οπλίζουν δούλους και τους χρησιμοποιούν για την προάσπιση των τειχών τους: αυτό έγινε, λογουχάρη, στον Κύζικο το 319 (Διοδ. XVIII. 51. 3) και στη Ρόδο το 305-4 (XX. 84. 3· 100.1), αλλά δεν ξέρουμε πόσοι από τους δούλους αυτούς ήταν αγροτικοί.

Διάφορα αποσπάσματα από τον Πολύβιο είτε αναφέρουν σαφώς είτε εξυπονοούν την παρουσία σημαντικού αριθμού δούλων στην ύπαιθρο του Ελληνικού κόσμου κατά το τέλος του 3ου αιώνα π.Χ. Είναι αλήθεια ότι στον Πολύβιο η αναφορά σε «*σώματα*», χωρίς προσδιορισμό, ως λεία (ή δυνάμει λεία) μπορεί να χρησιμοποιείται αδιάφορα για δούλους ή για ελεύθερους (βλ., λχ., II. vi. 6· lxii. 10· IV. xxix. 6). Αλλά τα «*δουλικά σώματα*» αποτελούσαν ολοφάνερα σημαντικό μέρος της λείας που συναποκόμισαν οι Ίλλυρες όταν εκυρίευσαν την όχι πολύ σημαντική πόλη της Φοινίκης στην Ήπειρο γύρω στο 230 π.Χ. (II. vi. 6)· σε τουλάχιστον μιαν άλλη περίπτωση, της Μεγαλόπολης, μαθαίνουμε για «*σώματα*», από τα οποία μερικά χαρακτηρίζονται συγκεκριμένα ως «*δουλικά*» ενώ άλλα ως «*ελεύθερα*» (II. lxii. 10)· και όταν γίνεται λόγος για μια επιδρομή ληστών στην οχυρωμένη αγροικία, τη «γνωστήν ως του Χύρωνος» στη Μεσσηνία βρίσκουμε δούλους, τούτη τη φορά κατάδηλα ως «*οικέτας*», που αποτελούν ένα σημαντικό μέρος της λείας (IV. iv. 1). Για τη μεγάλης κλίμακας ληστρική εκστρατεία που εξαπέλυσαν οι Αιτωλοί στη Λακωνία γύρω στο 240 π.Χ. (βλ. Walbank, *HCP* 1. 483· πρβλ. Will, *HPMH* I. 305), και που, κατά τον Πολύβιο, είχε ως αποτέλεσμα την υποδούλωση των «περιοίκων χωρίων» (IV. xxxiv. 9), ο Πλούταρχος λέει ότι κατέληξε στην απαγωγή 50.000 δούλων (*Κλεομ.* 18. 3) – ακόμα κι αν ο αριθμός αυτός είναι πολύ εξογκωμένος, πιθανόν να περιλαμβάνει έναν σημαντικό αριθμό ανδρών και γυναικών που ήταν δούλοι, διότι οι περίοικοι δεν είχαν είλωτες και οι ίδιοι οι αιχμάλωτοι περίοικοι δεν μπορούσαν ν' ανέρχονται σε τόσο μεγάλο αριθμό. Μαθαίνουμε εξάλλου για πολιορκούμενες πόλεις στη Μικρά Ασία που υπόσχονταν στους δούλους τους την ελευθερία, για να τους καταφέρουν να προσχωρήσουν στην αντίστασή τους (Άβυδος στον Ελλήσποντο, Πολύβ. XVI. xxxi. 2· Σέλγη στην Πισιδία, V. lxxvi. 5). Στο φως αυτών των κειμένων, και της μαρτυρίας του Ξενοφώντα που παρέθεσα πιο πάνω για τους πολλούς δούλους στην ύπαιθρο της Ήλιδας (στο τέλος ακριβώς του 5ου αιώνα), φαίνεται πολύ πιθανό πως, όταν ο Πολύβιος λέει για την Ήλιδα του τέλους του 3ου αιώνα ότι ήταν πυκνοκατοικημένη και γεμάτη «*σώματα*» (IV. lxxiii. 6· πρβλ. lxxv. 1-2, 7), να έχει στον νου του και δούλους και ελεύθερους. Ο Πύθων από τα Άβδηρα είχε ένα μεγάλο προσωπικό από οικιακούς δούλους το 170 π.Χ., και, αν σωστά του αποδίδεται, είχε οπλίσει και χρησιμοποιούσε για την άμυνα της πόλης του (μέχρι που αποφάσισε να την προδώσει) «200 δικούς του δούλους και απελεύθερους» (Διόδ. XXX. 6). Το 146 π.Χ., όπως αναφέρει ο Πολύβιος, μια διαταγή που απηύθυνε στις πόλεις της Αχαϊκής Συμπολιτείας ο στρατηγός Δίαιος διέτασσε να ελευθερώσουν και να οπλίσουν όχι λιγότερους από 12.000 δούλους στρατεύσιμης ηλικίας, «από εκείνους που είχαν γεννηθεί και ανατραφεί σε σπίτι» (*οικογενείς και παράτροφοι*, Πολύβ. XXXVIII. xv. 3· πρβλ. σχόλιό μου στο IV. 3. § 4).

Για την Ελληνιστική περίοδο εν γένει, βλέπε (σχετικά με τους αγροτικούς και κάποτε με άλλους δούλους) Rostovtzeff, *SEHHW* I. 178, 203, 207 (μαζί με III. 1366-7 σημ. 32)· 243, 517, 537-8· II. 778-85 (μαζί με III. 1514-16 σημ. 47-51), 806 (μαζί με III. 1521-2 σημ. 76, και το άρθρο του Rostovtzeff, NEPPK, ειδ. 377-9, 382-3), 942, 1106, 1111, 1116, 1158-9 (αλλά πρβλ. I. 523-4), 1182-96, 1258-63· III. 1435 σημ. 260, 1502. σημ. 4. Για την Αίγυπτο, βλ. στο ίδιο, I. 321-2, μαζί με III. 1393-4 σημ. 119, και II. 1099· επίσης διάφορα έργα της I. Bieżuńska-Malowist, ειδ. *EEGR* I (πρβλ. III. iv. σημ. 32).

Είναι τόσο μεγάλος ο αριθμός των κειμένων που δείχνουν τη χρησιμοποίηση αγροτικών δούλων και που τη συσχετίζουν με την αιχμαλώτισή τους στη διάρκεια μιας εχθρικής εισβολής,

ώστε δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι βρίσκουμε τόσο λίγες μαρτυρίες με τον ένα ή τον άλλο τρόπο για πολλά μέρη.

Ήδη το 400 π.Χ. βρίσκουμε έναν πλούσιο Πέρση, τον Ασιδάτη, που ήταν κάτοχος ενός κτήματος στην πεδιάδα κοντά στην Πέργαμο, στη βορειοδυτική Μικρά Ασία, να χρησιμοποιεί δούλους σε αρκετά μεγάλο αριθμό (Ξεν., *Ανάβ.* VII. viii. 12, 16, 19). Ο Ξενοφών, στη ληστρική εκστρατεία που περιγράφει (δίχως ίχνος ντροπής) στο τέλος ακριβώς της *Ανάβασης*, μιλάει γι' αυτούς τους ανθρώπους ως για «*ανδράποδα*» πριν ακόμα από τη σύλληψή τους, και πρέπει ασφαλώς να υπήρξαν δούλοι με την ελληνική έννοια και όχι εξαρτημένοι αγρότες. Κάπου διακόσιοι πιάστηκαν και απήχθησαν (§19). Και πάλι, συμβαίνει να ξέρουμε γι' αυτόν τον όμιλο δούλων μόνον επειδή έγιναν το αντικείμενο μιας πολεμικής εκστρατείας και αναφέρονται σε μια από τις αφηγηματικές πηγές μας. Αν εξαιρέσουμε την περίπτωση που υπήρξαν ειδικές συνθήκες, λογουχάρη στην Ηράκλεια του Πόντου, όπου οι Μαριάνδυνοι συνιστούσαν ένα είδος οιονεί δουλοπάροικου πληθυσμού που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί επωφελώς από τους Έλληνες εποίκους (βλ. III. iv και σημ. 3), δεν βλέπω κανένα λόγο να αμφιβάλλω για το ότι οι Έλληνες που εγκαταστάθηκαν σε νέες περιοχές της Ασίας ή της Συρίας και έγιναν γαιοκτήμονες αγόρασαν αμέσως δούλους να δουλεύουν τα χωράφια τους, όπως και στις πατρίδες τους. Τίποτα δεν τους εμπόδιζε να το κάνουν, και εφόσον πολλοί δούλοι είχαν μεταφερθεί στην ίδια την Ελλάδα από περιοχές της Μικράς Ασίας (ειδικά ίσως από την Καρία, τη Λυδία και τη Φρυγία) και της Συρίας, η τιμή αγοράς των δούλων πιθανόν να μην ήταν εξαιρετικά υψηλή εκεί. Όταν οι Ρωμαίοι άρχισαν να μετακινούνται μαζικά στην Ανατολή (βλ., λχ., Broughton, RLAM, και στην *ESAR* IV), κι αυτοί βεβαίως ήθελαν να χρησιμοποιήσουν αγροτικούς δούλους, εκτός ίσως από εκεί όπου υπήρχε η δυνατότητα σκληρής εκμετάλλευσης ενός εγχώριου αγροτικού πληθυσμού στον ίδιο βαθμό σχεδόν με την εκμετάλλευση δούλων.

Δεν επιχείρησα να συγκεντρώσω το υλικό, και θα αναφέρω μόνο τρεις ενδιαφέρουσες μαρτυρίες, τις μόνες που έτυχε να βρω, όπου οι τιμές δίνονταν για την αρχική αγορά δούλων κατά τη μαζική σύλληψή τους στην κλασική και στην ελληνιστική περίοδο – πολύ πιο κάτω από την τιμή στην οποία ενδεχομένως πωλούνταν ώστε ν' αφήνουν κάποιο κέρδος στους προμηθευτές. Η πρώτη είναι του Θουκυδίδη (VIII. 28. 4): κατά την κατάληψη της Ιάσου της Καρίας από τους Σπαρτιάτες, τον χειμώνα του 412/411, οι κάτοικοι, δούλοι και ελεύθεροι (μαζί ασφαλώς και οι γυναίκες και τα παιδιά), ξεπουλιούνταν στον Τισσαφέρνη σε συμφωνημένη τιμή ενός δαρεικού στατήρα κατά κεφαλή (δηλαδή μεταξύ 25 και 26 αττικών δραχμών). Η δεύτερη μαρτυρία μας δίνεται από τον Μακκαβαίο Β' (viii. 11 – πρβλ. Μακκ. Α' iii. 41) και τον Ιώσηπο (*Ιουδ. Αρχ.* XII. 299), όπου ο στρατιωτικός διοικητής του Σέλευκου, Νικάνωρ, το 165 π.Χ. ανακοινώνει ότι θα πουλήσει όλους τους Εβραίους, που υπολογίζει να αιχμαλωτίσει στην επικείμενη εκστρατεία του, στην τιμή των 90 για ένα τάλαντο, ήτοι 66 2/3 δραχμές τον καθένα. Η τρίτη μαρτυρία είναι από τον Πλούταρχο (*Λούκουλ.* 14. 1) και τον Απτιανό (*Μιθρ.* 78): η εκστρατεία του Λούκουλλου κατά του Μιθριδάτη από τον Πόντο το 72/1 π.Χ. ήταν τόσο επιτυχής ώστε οι δούλοι πουλιούνταν στο στρατόπεδό του για 4 μόνο δραχμές ο καθένας – ένας απίστευτα χαμηλός αριθμός, όχι όμως και αδύνατος, αν υπήρχε μεγάλος αριθμός αιχμαλώτων, διότι οι δούλοι έπρεπε ίσως να μεταφερθούν σε κάποιαν απόσταση προκειμένου να πουληθούν μαζικά με κέρδος. (Δεν νομίζω ότι είμαι σε θέση να δώσω κάποιον αριθμό για την τιμή στην οποία ξεπουλήθηκαν οι Θηβαίοι ως δούλοι κατά το διαγούμισμα των Θηβών από τον Αλέξανδρο το 335: ο Διόδωρος, XVII. 14. 1,3, αναφέρει 440 τάλαντα για «περισσότερους από 30.000» Θηβαίους· αλλά ο αριθμός που δίνει μπορεί κάλλιστα να είναι συμβατικός, και η πιθανή πηγή του, ο Κλείταρχος *FGrH* 137 F1, κατά τον Αθήναιο, IV. 148 de, δίνει τον ίδιο αριθμό, 440 τάλαντα, για το ολικό ποσό που απέδωσε το διαγούμισμα της πόλης).

Κλείνω μ' ένα γενικό συλλογισμό για τη μεγάλη σημασία της εργασίας των δούλων στη γεωργία στα περί το Αιγαίο εδάφη και στα νησιά αυτής της θάλασσας. Ο Rostovtzeff, σ' ένα άρθρο του που δημοσιεύτηκε το 1923 (NEPPK 377-8), έδειξε πως, μολονότι οι μόνες μελέτες για τη γεωργία που διασώθηκαν από τον αρχαίο κόσμο είναι γραμμένες από Λατίνους, οι συγγραφείς τους αναμφισβήτητα βασίστηκαν σε ελληνικές πηγές, πολλές από τις οποίες ονομάζονται συγκεκριμένα, ιδιαίτερα από τον Ουάρρωνα, ο οποίος μιλάει για «πάνω από πενήντα» Έλληνες συγγραφείς οι οποίοι έγραψαν σχετικά με διάφορες πλευρές της γεωργίας (*RR* I. i. 7-10), και συνεχίζει δίνοντας ένα μακρύ κατάλογό τους. Η πλειονότητα, όπως παρατήρησε ο Rostovtzeff, «ήταν αυτόχθονες όχι από την ηπειρωτική Ελλάδα..., αλλά από τα μεγά-

λα και εύφορα νησιά (Θάσο, Λήμνο, Χίο, Ρόδο), από τη Μικρά Ασία (Πέργαμο, Μίλητο, Κύμη, Κολοφώνα, Πριήνη, Σόλους, Μαλλό, Νίκαια και Ηράκλεια), και από τη θρακική ακτή (Μαρώνεια και Αμφίπολη). Οι περισσότεροι ανήκουν στην Ελληνιστική περίοδο». Όπως λέει ο Rostovtzeff, «δεν γνωρίζουμε το περιεχόμενο αυτών των μελετών, αλλά φαίνεται καθαρά ότι δεν διέφερε πολύ από εκείνο των πραγματειών τών Ουάρρωνα, Κολουμέλλα και Πλίνιου»· και συνεχίζει συνάγοντας από τούτη την ομοιότητα ότι «η κύρια βάση της γεωργίας στην Ανατολή, και ειδικά της αμπελουργίας, της κηπουρικής και της κτηνοτροφίας, ήταν δουλική εργασία». Ο Rostovtzeff ασχολείται με το ίδιο θέμα στον 2ο τόμο του έργου του *SEHHW* II. 1182-96 (μαζί με το III. 1616-19): εδώ παραδέχεται την έλλειψη στοιχείων για τις μεθόδους καλλιέργειας στην Ελληνική Ανατολή, εκτός από την Αίγυπτο, και είναι πολύ επιφυλακτικός στη συναγωγή συμπερασμάτων. Δέχομαι τη δήλωση που κάνει στη σελ. 1196, μετά την ομολογία ότι σε διάφορα ερωτήματα που έθεσε

> δεν μπορεί να δοθεί καμιά ικανοποιητική απάντηση. Δεν διαθέτουμε καμιά μαρτυρία από πρώτο χέρι. Ωστόσο, είναι βέβαιο ότι μερικοί από τους γαιοκτήμονες στην αυτοκρατορία των Σελευκιδών και στη Μικρά Ασία, αντί να εκμισθώνουν τα κτήματά τους, μεγάλα ή μικρά, σε αγροτεμάχια στους ντόπιους γεωργούς, τα καλλιεργούσαν με εργασία δούλων και μισθωτών εργατών γης. Μπορούμε να φανταστούμε ότι αυτή ήταν η μέθοδος καλλιέργειας που διάλεξαν οι Ατταλίδες σε μερικά από τα κτήματά τους. Υπάρχουν μαρτυρίες ότι η ίδια μέθοδος εφαρμόστηκε στα κτήματα ορισμένων πλούσιων γαιοκτημόνων στα εδάφη της πόλης (λχ. της Πριήνης), και μπορούμε να υποθέσουμε ότι επικράτησε στους «*κλήρους*» των ξένων εποίκων στις «*κατοικίες*» και στις πόλεις που ίδρυσαν οι βασιλιάδες της Ελληνιστικής περιόδου, όταν οι *κλήροι* αυτοί δεν εκμισθώνονταν σε ντόπιους ενοικιαστές... Ποια ήταν η επίδραση αυτών των προοδευτικών αγρών στον περίγυρό τους, στην αγροτική οικονομία των γειτόνων τους; Καμιά απάντηση δεν μπορεί να δοθεί σε τούτο το ερώτημα. Η γενική εντύπωση που μένει στον ερευνητή είναι ότι τα κτήματα που διευθύνονταν με τον ελληνικό τρόπο παρέμειναν σκόρπιες νησίδες στην Ανατολική Θάλασσα των μικρών αγροτικών κλήρων και των μεγαλύτερων κτημάτων, που οι αυτόχθονες ιδιοκτήτες τους είχαν τις δικές τους παραδοσιακές μεθόδους εκμετάλλευσης ή καλλιέργειας.

Ο Rostovtzeff ενδιαφέρεται εδώ για ολόκληρο το ευρύτατο θέμα του γενικού προσανατολισμού της αγροτικής οικονομίας στην Ασία. Παραδέχομαι, βέβαια, ότι ο κύριος όγκος της αγροτικής παραγωγής εκεί, όπως και στα περισσότερα μέρη του αρχαίου κόσμου σε όλες σχεδόν τις εποχές (πρβλ. ειδ. IV. 1-3), ήταν έργο των μικρών αγροτών – ελεύθερων κτηματιών, αγροληπτών ενοικιαστών; ή δουλοπάροικων εξαρτημένων με διάφορους τρόπους. Εγώ όμως ενδιαφέρθηκα να ερευνήσω *πώς οι εύπορες τάξεις του Ελληνικού κόσμου αντλούσαν το πλεόνασμά τους*· και όταν θέτουμε τούτο το ερώτημα (που είναι πολύ διαφορετικό), μπορούμε να δούμε ότι πολύ σημαντικό ρόλο έπαιξε η δουλεία, για να μην πούμε η δουλεία για χρέη, λχ. η δουλεία των *obaerarii* (ή *obaerati*, οφειλετών) που ο Ουάρρων αναφέρει ότι υπήρχαν ακόμα και στις μέρες του σε μεγάλους αριθμούς στην Ασία, στην Αίγυπτο και στο Ιλλυρικόν (βλ. III. 4 III, και σημ. 66).

Παράρτημα III

Η εγκατάσταση «βαρβάρων» μέσα στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (βλ. IV. 3 §19)

Δίνω εδώ τον αρτιότερο κατάλογο που κατάφερα να συντάξω, με σχεδόν πλήρεις αναφορές πηγών και μια μικρή σύγχρονη βιβλιογραφία, για τις εποικήσεις «βαρβάρων» μέσα στο ρωμαϊκό έδαφος, τις οποίες κρίνω λογικά εξακριβωμένες, από τον 1ο αιώνα ώς τα τέλη του 6ου. Θεώρησα υποχρέωσή μου να πάρω υπόψη, όσο μπορούσα, τις εποικήσεις τόσο στο δυτικό όσο και στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας, διότι ενδιαφέρομαι γι' αυτές τις εποικήσεις όχι από πολιτιστική αλλά από οικονομική άποψη (βλ. IV. 3 §§17 και 19), και από τούτη την

πλευρά μπορούν οι επιδράσεις τους να είναι αισθητές έξω από την άμεση περιοχή τους. Πρέπει, ωστόσο, να παραδεχτώ μια πολύ ανεπαρκή εξέταση της Αφρικής, όπου οι γραπτές πηγές δεν είναι τόσο άφθονες όσο για την Ευρώπη και την Ασία (προπαντός για τις παραμεθόριες επαρχίες επί ή πλησίον του Ρήνου και του Δούναβη), και οι επιγραφικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες είναι συχνά πολύ δυσερμήνευτες και μπορούν κάποτε να αναφέρονται μάλλον στον έλεγχο νομάδων ή ημινομάδων ή βοσκών που κατεβάζουν τα κοπάδια τους στα χειμαδιά παρά σε μόνιμες νέες εποικήσεις εντός των συνόρων. Εκτός από τις §§22 και 32, το μόνο που μπορώ να κάνω εδώ είναι να παραπέμψω σ' ένα εντυπωσιακό άρθρο που είδα όταν είχε πια γραφτεί τούτο το Παράρτημα: είναι του P. D. A. Garnsey, με τίτλο «Rome's African empire under the Principate», στο *Imperialism in the Ancient World*, των Garnsey και C. R. Whittaker (1978) 223-54, ειδ. 231-3 (μαζί με 346-7 σημ. 39-49).

Άρχισα από γύρω στο 38 π.Χ. και παρέβλεψα ορισμένες παλιότερες εποικήσεις, λχ., τη μετοίκηση όχι λιγότερων από 40.000 Λιγουρίων και την εγκατάστασή τους σε δημόσιες γαίες στο Σάμνιον το 180 π.Χ., μια μετανάστευση που, αντίθετα από τη μεγάλη πλειονότητα των εποικήσεων που πρόκειται να αναφέρω, έγινε ενάντια στη θέληση των Λιγουρίων (Livius XL. 38. 3-7). Αγνόησα λίγα κείμενα που μου φαίνονται άσχετα ή χωρίς αξία: αυτό αφορά ιδιαίτερα την κατοπινή περίοδο (μετά τη σημ. 23), για την οποία οι μαρτυρίες είναι συχνά ασαφείς. Αγνόησα επίσης διάφορες συνθήκες που συνήφθησαν τον 5ο αιώνα και διά των οποίων τμήματα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας παραχωρήθηκαν σε εξωτερικές δυνάμεις, λχ., η παράδοση μέρους της διοίκησης της Αφρικής στους Βανδάλους το 435. Πολλά από τα γραπτά κείμενα τα συγκέντρωσαν για πρώτη φορά ο Zumpt (1845) και ο Huschke (βλ. Clausing, *RC* 44-9, 57-61, 77-89), αλλά δεν γνωρίζω κανένα έργο που να ταξινομεί το βασικό γραπτό υλικό και να προσθέτει μερικές από τις επιγραφικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες, όπως επιχειρώ να κάνω εδώ. (Η αρτιότερη συλλογή που γνωρίζω είναι του Seeck, *GUAW* I[4]. ii. 591-3 μαζί με i. 407-8). Μπορώ να πω ότι, για ευκολία και μόνο, θα μιλάω γενικά για «βαρβάρους» χωρίς τα εισαγωγικά που χρησιμοποιώ κανονικά. Το όλο ζήτημα μου φαίνεται να έχει πολύ μεγαλύτερη σημασία απ' ό,τι πιστεύεται συνήθως: βλ. IV. 3 §§17 και 19 (με τις σχετικές σημειώσεις 28-36), όπου το θέμα εξετάζεται και όπου βρίσκεται πρόσθετη βιβλιογραφία.

1. Ο στρατηγός του Οκταβιανού M. Vipsanius Agrippa, πιθανόν το 38 π.Χ., μετέφερε τους Γερμανούς Ubii (ύστερα από αίτησή τους) στην αριστερή όχθη του Ρήνου και τους εγκατέστησε εκεί ως μιά πλήρη *civitas*: Strabo IV. iii. 4 (και ίσως VII. i. 3)· πρβλ. Tac. *Ann.* XII. 27. 1-2· XIII. 57. 4· *Germ.* 28. 5. Βλ. Hermann Schmitz, *Colonia Claudia Ara Agrippinensium* (Κολωνία, 1956).

2. Το 8 π.Χ. ο μελλοντικός αυτοκράτορας Τιβέριος, ως στρατηγός του Αυγούστου, δέχτηκε την υποταγή των Σουηβών και των Σουγαμβρίων και εγκατέστησε 40.000 από αυτούς σε εδάφη δυτικά του Ρήνου: Suet, *Aug.* 21.1. μαζί με *Tib.* 9. 2· *Ευτρόπ.* VII 9· και πρβλ. Augustus, *Res Gestae* 32.1 Τον αριθμό των 40.000 (*Germani*) δίνει και ο Orosius (VI. xxi. 24).

3. Μπορούμε να πούμε σχεδόν με βεβαιότητα ότι στα πρώτα λίγα χρόνια του 1ου χριστιανικού αιώνα ο Sextus Aelius Catus εγκατέστησε 50.000 «Γέτες» νότια του Δούναβη, σ' αυτό που αργότερα ήταν γνωστό ως Μοισία: Strabo VII. iii. 10, σελ. 303. Οι άνθρωποι αυτοί ήταν στην πραγματικότητα Δάκες: βλ. A. Alföldi, «Dacians on the south bank of the Danube», στο *JRS* 29 (1939) 28-31. Δημοσιεύει ένα υποτιθέμενο στρατιωτικό δίπλωμα της 7/8 Νοεμβρίου του 88, του βοηθητικού στρατιώτη *Gorio, Stibi f., Dacus*, από τη Νικόπολη της Βουλγαρίας (που αποδείχτηκε αργότερα, από τον H. Nesselhauf στο *CIL* XVI Suppl. (1955) σελ. 216, ότι ήταν πλαστό), και αναφέρεται σ' ένα ή δύο παρόμοια έγγραφα (ειδ. *CIL* XVI. 13). Για τη χρονολογία αυτής της εγκατάστασης, βλ. R. Syme, στο *JRS* 24 (1934) 113-37, στις σελ. 126-8 = *Danubian Papers* (Bucharest, 1971) 53-5.

Όταν οι Γερμανοί φύλαρχοι Macroboduus και Catualda εγκαταστάθηκαν το 19 μ.Χ. στη Ravenna και στο Forum Julii αντίστοιχα, η προσωπική ακολουθία (*comitatus*) του καθενός τους εγκαταστάθηκε έξω από το ρωμαϊκό έδαφος, πέρα από τον Δούναβη, για να μη δημιουργήσουν αναταραχές στις ειρηνευμένες επαρχίες (Tac. *Ann.* II. 63, ειδ. §7).

4. Το 50 μ.Χ., ή αμέσως ύστερα, ο Vannius, όταν έπαψε να είναι βασιλιάς των Κουάδων,

εγκαταστάθηκε, με διαταγή του αυτοκράτορα Κλαύδιου, στην Παννονία, μαζί με τους *clientes* του: Tac., *Ann.* XII. 29-30, ειδ. 30.3 (βλ. Mócsy, *PUM* 40-1, 57-8, 371 σημ. 13).

5. (α) Στη δεκαετία του 60, επί βασιλείας του Νέρωνα, ο Ti. Plautius Silvanus Aelianus, ισχυρίστηκε ότι εισήγαγε στην επαρχία του της Μοισίας, και τους υποχρέωσε να πληρώνουν κεφαλικό φόρο, «πάνω από 100.000 *Transdanuviani* (Υπερδουνάβιους), με τις γυναίκες και τα παιδιά τους και τους αρχηγούς ή βασιλιάδες τους»: *ILS 986* = *CIL* XIV. 3608. Η πιο πρόσφατη σχετική μελέτη που είδα είναι του T. Zawadski, στο *La parola del passato* 160 = 30 (1975) 59-73.

(β) Δεν αποκλείεται, όπως υποστήριξε ο Zawadski (ό.π. 72-3), ο L. Tampius Flavianus (*PIR*[1] III. 294 σημ. 5), ο λεγάτος της Παννονίας το 69-70 (και ίσως νωρίτερα), να έκανε έναν άθλο ανάλογο με εκείνον του Plautius Aelianus (βλ. προηγ. παράγραφο), μια και το κείμενο των *ILS* 985 = *CIL* X. 6225, στίχοι 6-8, όπως αναδημοσιεύτηκαν από τους Alföldi και Reidinger και αντιγράφηκαν από τον Zawadski (στο ίδιο, 73), ως στίχοι 7-9, πρέπει ίσως να αποκατασταθεί ως εξής: «[multis] opsidibus a Trans[danuvi/anis acceptis, lim]itibus omnibus ex[ploratis/ hostibus (?) ad vectig]alia praestanda [traductis]».

6. Σε μερικούς Κέλτες Κότινους, ίσως και Όσους (πρβλ. Tac. *Germ.* 43. 1-2) δόθηκε γη στην Παννονία κάπου στη διάρκεια του 1ου αιώνα: βλ. Mócsy, *PUM* 57-60· και πρβλ. §7γ.

Υπάρχει ύστερα ένα μακρύ κενό διάστημα, μέχρι την περίοδο της βασιλείας του Μάρκου Αυρηλίου (161-180). Ο Αππιανός, *Προοίμ.* 7, κάνει μνεία για πρεσβευτές των βαρβάρων λαών τους οποίους διατείνεται ότι έχει δει στη Ρώμη «να προσφέρουν τους εαυτούς τους ως υπηκόους», αλλά που ο αυτοκράτορας τούς το αρνήθηκε διότι, είπε, τού ήταν άχρηστοι. Το απόσπασμα τούτο πρέπει να έχει γραφεί επί Αντωνίνου του Ευσεβούς, στη διάρκεια «μιας μακριάς περιόδου σταθερής ειρήνης» (όπως την αποκαλεί ο Αππιανός), και φαίνεται να σχετίζεται μόνο με αιτήσεις για προσάρτηση: τίποτα δεν λέγεται για είσοδο σε ήδη ρωμαϊκό έδαφος.

7. Διάφορες εποικήσεις Γερμανών βαρβάρων αναφέρονται, ή υπονοούνται, επί βασιλείας Μάρκου Αυρηλίου. Αυτές πρέπει να έχουν γίνει στη διάρκεια της δεκαετίας του 170.

(α) Κατά τον Δίωνα Κάσσιο (LXXI. xi. 4-5), διάφοροι βάρβαροι – στους οποίους περιλαμβάνονταν βέβαια και Κουάδοι – έλαβαν γαίες από τον Μάρκο στη Δακία, στην Παννονία, στη Μοισία, στη Γερμανία (δηλαδή στις δύο επαρχίες με τούτο το όνομα) και στην ίδια την Ιταλία. (Αυτό μπορεί να έγινε ήδη το 171: βλ. Birley, *MA* 231-2). Όταν έγινε μια εξέγερση στη Ραβέννα, ο Μάρκος έδιωξε τους βαρβάρους από την Ιταλία και δεν ξανάφερε πια άλλους εκεί. (Για την ερήμωση της Ιταλίας από την πανώλη του 166 κ.ε. μ.Χ., βλ. Oros. VII. xv. 5-6· xxvii. 7· και πρβλ. VIII. 2 και σημ. 10 του παρόντος).

(β) Δίων Κάσσιος LXXI. xii. 1. κ.ε., ειδ. 2-3: οι «Αστιγγοι» (Βάνδαλοι) έλαβαν την υπόσχεση ότι θα τους δινόταν γη αν πολεμούσαν κατά των εχθρών της Ρώμης. (Κι αυτό επίσης έγινε ίσως το 171: βλ. Birley, *MA* 232-3).

(γ) Και άλλοι Κότινοι (πρβ. § 6) πρέπει να είχαν εγκατασταθεί στην ανατολική Παννονία προφανώς γύρω από τη Mursa και την Cibala: βλ. Mócsy, *PUM* 189- 91, 199, 248· πρβ. *CIL* VI. 32542 *d*. 3-4· 32544 *g*. Δίων Κασσ. LXXI. xii. 3· Tac. *Germ.* 43 (πρβ. Seeck, *GUAW* I[4]. ii. 583-5). Και αυτοί οι εποικισμοί μπορεί να έγιναν το 171.

(δ) Δίων Κάσσ. LXXI. xvi. 2 (175 μ.Χ.): οι Σαρμάτες Ιαζύγες έδωσαν στον Μάρκο 8.000 ιππείς, από τους οποίους αυτός έστειλε 5.500 στη Βρετανία. Κατά τον Δίωνα, οι άνδρες αυτοί παρασχέθηκαν βάσει μιας συνθήκης (§1), ως συνεισφορά των Ιαζύγων στη συμμαχία τους, «*ες συμμαχίαν*», και (υποθέτω) επομένως θα περίμενε κανείς να θεωρηθούν ως *foederati*, και όχι ως εφεδρική μονάδα του ρωμαϊκού στρατού, μιας και, μάλιστα, δεν αναφέρεται ότι επρόκειτο να πάρουν γη μέσα στην αυτοκρατορία. Ωστόσο, οι κατοπινές μαρτυρίες για άτομα που γενικά (και πιθανόν σωστά) θεωρήθηκαν ότι ήταν απόγονοι εκείνων των Ιαζύγων δείχνουν ότι στην πραγματικότητα πήρανε γη για εγκατάσταση και ότι κατατάχθηκαν στον τακτικό ρωμαϊκό στρατό, στις μονάδες που ήταν γνωστές ως *numeri*. Μια γνωστή επιγραφή του 238-44 μ.Χ., από το Ribchester, το αρχαίο Bremetennacum (πιθανόν Bremetennacum Veteranorum), αναφέρεται σ' ένα *n(umerus) eq(uitum) Sarm(atarum) Bremetenn(acensium)*, υπό τη διοίκηση ενός *praep(ositus) n(umeri) et r(egionis)*: *RIB* 583 = *CIL* VII. 218· πρβλ. *praep. n. et regi.* στη *RIB* 587 = *CIL* VII. 222. Η μονάδα (ίσως μερικών εκατοντάδων ανδρών) αναφέρεται ως μια *ala Sarmatarum* (ίλη Σαρμάτων) σε δύο επιτύμβιες πλάκες, *RIB* 594, 595 = *CIL* VII. 229, 230,

και στις αρχές του 5ου αιώνα υπήρχε ακόμα ως ένας *cuncus Sarmatarum*, μια ύλη ιππικού σε σχηματισμό σφήνας (*Not. Dig., Occ.* XL. 54). Το όλο θέμα εξετάστηκε διεξοδικά σ' ένα εμπεριστατωμένο άρθρο του I. A. Richmond, «The Sarmatae, *Bremetennacum Veteranorum* and the *Regio Bremetennacensis*», στο *JRS* 35 (1945) 15-29. Ο Richmond δείχνει ότι η περιοχή αυτή (τμήμα του Fylde, στην κοιλάδα του Ribble) είναι εξαιρετικά κατάλληλη για τη συντήρηση των μεγάλων ίππων που χρειάζονταν για τούτο το «κατάφρακτον ιππικόν», και ότι η πρώτη φουρνιά των Ιαζύγων φαίνεται ότι εγκαταστάθηκε εδώ μαζικά, κατά την αποστράτευσή τους (δίχως άλλο σε ολόκληρη ομάδα *numeri*) περί το 200 μ.Χ. (ό.π. 22-3). Πόσοι ακριβώς εγκαταστάθηκαν στο Fylde δεν είναι γνωστό. Μπορεί κάλλιστα να τοποθετήθηκαν εκεί για να αποστραγγίξουν και να ξεχερσώσουν τη γη, όπως συνέβη σε βετεράνους που εγκαταστάθηκαν αλλού, λχ. στο Deultum Veteranorum της Θράκης (Πλίνιος, *NH* IV. 45· πρβλ. Richmond, ό.π. 22) και πιθανόν στην ανατολική Παννονία (βλ. προηγούμενη παράγραφο και 14b πιο κάτω)· πρβλ. επίσης Tac., *Ann.* I. 17. 5· και *CJ* XI. lx. 3 (αναφέρεται από τον Richmond, ό.π. 23) = *Nov. Theod.* XXIV. 4, όπου οι λέξεις «universis cum paludibus omnique iure» υποδηλώνουν κάτι καλύτερο από «έλη» (ο Jones, *LRE* II. 653, μεταφράζει «πλημυρισμένα λιβάδια»)· επίσης *CJ.* VII.xli. 3. 1 = *Nov. Theod.* XX. 3.

(ε) Δίων Κάσσ. LXXI. xxi: 3.000 Ναρίστες έλαβαν γαίες, που πρέπει να βρίσκονταν στην Παννονία (πρβλ. *CIL* III. 4500, από το Carnuntum: βλ. και πάλι Seeck, όπως παρατίθεται στην § γ πιο πάνω). Η χρονολογία μπορεί να είναι 179: βλ. Birley, *MA* 285-6.

(στ) Σύμφωνα με την *Historia Augusta*, ο Μάρκος εγκατέστησε *infinitos ex gentibus* στο ρωμαϊκό έδαφος (*Μαρκ.* 24. 3), και ιδιαίτερα έφερε στην Ιταλία ένα μεγάλο αριθμό Μαρκομάνων που παραδόθηκαν (22. 2). Πρβλ. 14. 1: διάφορες *gentes* σπρωγμένες από άλλους βαρβάρους απειλούσαν να κάνουν πόλεμο κατά της αυτοκρατορίας, *nisi reciperentur* (αν δεν φιλοξενούνταν από αυτήν).

8. Ήταν πιθανόν το 180, τη χρονιά που ο Κόμμοδος έγινε μόνος αυτοκράτορας, που ο C. Vettius Sabinianus Julius Hospes, ως διοικητής των Tres Daciae (*AE* [1920] 45: βλ. Wilkes, *Dalmatia* 447) υποσχέθηκε να δώσει γη στη ρωμαϊκή Δακία στους 12.000 Δάκες που είχαν διωχτεί από τη δική τους γη: βλ. Δίων Κάσσ. LXXII. iii. 3.

Υπάρχει κατόπιν άλλο ένα μακρύ διάκενο, ώς τη δεκαετία του 250, εκτός από τον ασήμαντο εποικισμό που αναφέρω στην § 9.

9. Ο αυτοκράτορας Σεβήρος Αλέξανδρος (222-235), όπως λέει ο Ηρωδιανός VI. 4. 6 (πρβλ. Zonar, XII. 15), εγκατέστησε σε χωριά της Φρυγίας, για να καλλιεργήσουν εκεί τη γη, 400 εξαιρετικά υψηλόσωμους Πέρσες που είχαν σταλεί σ' αυτόν ως απεσταλμένοι του Πέρση βασιλιά. Αυτό πρέπει να έγινε το 231-2 μ.Χ.

10. Ο αυτοκράτορας Γαλλιηνός λέγεται ότι είχε δώσει ένα τμήμα της Παννονίας στον Μακρομάννο βασιλιά Άτταλο, για εποικισμό: [Vict.], *Epit. de Caes.* 33. 1, μαζί με Victor, *Caes.* 33. 6· και βλ. Mócsy, *PUM* 206-7, 209, που χρονολογεί τα ανωτέρω στα 258-60 (επί συμβασιλείας Ουαλεριανού και Γαλλιηνού).

11. Υπάρχουν γενικόλογες μαρτυρίες του Ζώσ. I. xlvi. 2 και της *Hist. Aug. Claud.* 9. 4, ότι ο αυτοκράτορας Κλαύδιος Β' ο Γοτθικός (268-70) εγκατέστησε πολλούς Γότθους ως γεωργούς στο ρωμαϊκό έδαφος.

12. Ο αυτοκράτορας Αυρηλιανός (270-5) λέγεται επίσης ότι εγκατέστησε ορισμένους νικημένους Κάρπους: Victor, *Caes.* 39, 43· πρβλ. *Hist. Aug. Aurel.* 30. 4· Lact., *De mort. pers.* 9. 2. Αυτό φαίνεται να έγινε στη Θράκη. Ο ισχυρισμός στην *Hist. Aug., Aurel.* 48. 1-4, ότι ο Αυρηλιανός σχεδίαζε ν' αγοράσει ακαλλιέργητες γαίες στην Ετρουρία και να εγκαταστήσει εκεί *familiae captivae*, για να παράγουν αφορολόγητο κρασί για τον ρωμαϊκό λαό, μπορεί ασφαλώς να αγνοηθεί.

13. Ο αυτοκράτορας Probus (276-282) προφανώς εγκατέστησε πολλούς βαρβάρους στο ρωμαϊκό έδαφος: βλ. Ζωσ. I. lxviii (Βουργουνδούς και Βανδάλους στη Βρετανία)· lxxi. 1 (Βαστάρνους στη Θράκη)· lxxi. 2 (Φράγκους· πρβλ. *Paneg. Lat.* IV [VIII]. xviii. 3)· *Hist. Aug.*,

Prob. 18. 1 (100.000 Βαστάρνους)· 18. 2 (πολλούς Γότθους Γεπίδες και Γρευθύγγους, και Βανδάλους). Αντίθετα από τον Günther (ULGG 311- 12 και σημ. 3-4), δεν νομίζω ότι μπορούμε να κάνουμε χρήση της πλασματικής επιστολής του Probus προς τη Σύγκλητο, στην *Hist. Aug., Prob.* 15 (ειδ. §§ 2 και 6), ότι τάχα αναφερόταν στους εποικισμούς που μνημονεύθηκαν πιο πάνω, δεδομένου (α) ότι ο συγγραφέας δεν τους μνημονεύει μέχρι το *Prob.* 18. 1-2 και φαίνεται να τους τοποθετεί αργότερα (στα 280 κ.ε.), ενώ η επιστολή προς τη Σύγκλητο φαίνεται να ανήκει, κατά την άποψη του συγγραφέα, στα 277-8· επίσης (β) το *Prob.* 14. 7 (άσχετα από την ιστορική του αξία) δείχνει ότι ο συγγραφέας δεν μπορεί να εννοούσε ότι το 15. 2-6 αναφέρεται στους εποικισμούς που περιγράφονται στο 18. 1-2, αλλά πρέπει να έχει υπόψη του στο 15.2 (*omnes iam barbari vobis arant* κ.λπ) βαρβάρους που έγιναν φόρου υποτελείς, και στο 15. 6 (*arantur Gallicana rura barbaris bubus* κ.λπ.) λάφυρα που οι νικητές Ρωμαίοι άρπαξαν από τους Γερμανούς. (Ο Ζώσ. I. lxviii. 3, ωστόσο, φαίνεται να χρονολογεί τον εποικισμό των Βουργουνδών και των Βανδάλων στη Βρετανία στο 277-8).

14. Υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες για πολλούς εποικισμούς βαρβάρων που έκανε ο Διοκλητιανός και οι τετράρχες (285-306).

α) Για τη Γαλατία (και τη Θράκη), βλ. ειδ. ένα κείμενο ξεχωριστής αξίας λόγω της παλιάς χρονολογίας του (1η Μαρτίου 297): *Paneg. Lat.* IV [VIII]. Τα σπουδαιότερα αποσπάσματα είναι τα ακόλουθα:

> (i) i.4: «tot excisae undique barbarae nationes, tot translati sint in Romana cultores».
> (ii) viii. 4: «omnes [barbari] sese dedere cogerentur et... ad loca olim deserta transirent, ut, quae fortasse ipsi quondam depraedando vastaverant, culta redderent serviendo».
> (iii) ix. 1-4: «captiva agmina barbarorum... atque hos omnes provincialibus vestris ad obsequium distributos, donec ad destinatos sibi cultus solitudinum ducerentur... Arat ergo nunc mihi Chamavus et Frisius... et cultor barbarus laxat annonam... Quin etiam si ad dilectum vocetur, accurrit et obsequiis teritur et tergo cohercetur et servire se militiae nomine gratulatur».
> (iv) xxi, ειδ. 1: «itaque sicuti pridem tuo, Diocletiane Auguste, iussu deserta Thraciae translatis incolis Asia complevit, sicut postea tuo, Maximiane Auguste, nutu Nerviorum et Trevirorum arva iacentia Laetus postliminio restitutus et receptus in leges Francus excoluit, ita nunc per victorias tuas, Constanti Caesar invicte, quidquid infrequens Ambiano et Bellovaco et Tricassino solo Lingonicoque restabat, barbaro cultore revirescit».

Όλοι οι εποικισμοί στη Γαλατία που αναφέρονται στον *Paneg.* IV πρέπει να έχουν γίνει μεταξύ 293 – χρονιά της νίκης επί των Chamavi και Frisii (βλ. ix. 3), που ήταν άλλοτε σύμμαχοι του Carausius – και αρχών του 297, χρονιά του *Paneg.* IV. Πρέπει να σημειώσουμε από το xxi. 1 ότι ενώ η εγκατάσταση των Φράγκων είναι νέα (ο *Francus* είναι *receptus in leges*), η εγκατάσταση των *laeti* πρέπει να είχε προηγηθεί, διότι ο *laetus* είναι *postliminio restitutus*. Αν η λέξη *laetus* εδώ έχει τη σημασία που της δίνεται συνήθως (βλ. IV. iii § 19 και σημ. 29), τότε πρόκειται για την παλιότερη γνωστή χρήση της λέξης μ' αυτήν τη σημασία. Δεν υπάρχει τίποτα που να δείχνει πότε έγινε η πρώτη εποίκηση αυτών των *laeti*: μπορεί να ήταν μια από τις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Τίποτα δεν φαίνεται να είναι γνωστό για την εγκατάσταση Ασιατών στη Θράκη από τον Διοκλητιανό (xxi.1).

Ένα άλλο παλιό κείμενο είναι ο *Paneg. Lat.* VII[VI].vi. 2 (του 310): «Quid loquar rursus intimas Franciae nationes... a propriis ex origine sui sedibus atque ab ultimis barbariae litoribus avulsas, ut in desertis Galliae regionibus collocatae et pacem Romani imperii cultu iuvarent et arma dilectu?». Τούτο το απόσπασμα θεωρείται μερικές φορές ότι αναφέρεται σ' έναν εποικισμό των Σαλιανών Φράγκων στην Batavia από τον Κωνστάντιο Α', γύρω στο 297 (τάδε έφη Jullian *HG* VII. 85-6, 146 σημ. 2, 198- 9)· αλλά ο εποικισμός αυτός αποδόθηκε και στον Κωνστάντιο το 341 (βλ. στο ίδιο 86 σημ. 5, 146 σημ. 2) ή στον σφετεριστή του αυτοκρατορικού θρόνου Μαγνέντιο στα 350-3 (Piganiol, *EC*^{2} 135-6).

Είναι πολύ πιθανόν, ένα περίφημο μολύβδινο στρογγυλό ανάγλυφο (μενταγιόν) της Λυώνος να απεικονίζει έναν από τους διάφορους εποικισμούς που μόλις αναφέραμε: βλ. Maria R. Alföldi, «Zum Lyoner Bleimedaillon», στα *Schweizer Münzblätter* 8 (1958) 63-8, η οποία υποστη-

ρίζει ότι οι αυτοκράτορες Μαξιμιανός και Κωνστάντιος Α' είναι εκείνοι που παριστάνονται ως υποδεχομένους άνδρες, γυναίκες και παιδιά το 296. Η σκηνή στο κάτω μέρος του μενταγιόν παριστάνει τους μετανάστες να διαβαίνουν μια γέφυρα επί του Ρήνου, *Fl(umen) Renus*, από το *Castel(lum)*, το σημερινό *Kastel*, προς το *Mogontiacum* (Mainz).

(δ) Ακόμα περισσότεροι Κάρποι εγκαταστάθηκαν στην ανατολική Παννονία το 295-6: Amm. Marc. XXVIII. i. 5· Victor, *Caes.* 39. 43· Eutrop. IX. 25. 2· Oros. VII. xxv. 12· πρβλ. *Paneg. Lat.* IV [VIII]. v. 2 (όπου «illa ruina Carporum» είναι πολύ πρόσφατη)· και βλ. Mócsy, *PUM* 272. Η χρονολόγηση, στο 295, δίνεται από τον Ευσέβιο (Ιερών.), *Chron*, σελ. 226 (επιμ. R. Helm, 1956)· *Cons. Constant.*, στα *Chron. min.* I. 230. Είναι πιθανό να εκτελούνταν έργα αποξήρανσης και εκχέρσωσης από τους εποίκους: βλ. Victor, *Caes.* 40. 9-10, μαζί με Mócsy, *PUM.* 272.

(γ) Βάσταρνοι και Σαρμάτες λέγεται επίσης ότι εγκαταστάθηκαν σε ρωμαϊκό έδαφος και σε μεγάλο αριθμό: Eutrop. IX. 25. 2· Oros. VII. xxv. 12· πρβλ. Lact., *De Mort. Pers.* 38. 6, με το σχόλιο του Jacques Moreau, *SC* 39 (1934) II. 411-12, που χρονολογεί τον εποικισμό των Σαρμάτων στο 303. Για τους Βαστάρνους (295), βλ. Ευσέβ. (Ιερών.), *Χρον.* στο ίδιο.

15. Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος λέγεται ότι διένειμε «πάνω από 300.000 Σαρμάτες στη Θράκη, στη Σκυθία, στη Μακεδονία και στην Ιταλία»: *Anon. Vales.* 6.32· πρβλ. Ευσέβ., *Βίος Κωνσταντ.* IV. vi. 1-2· Amm. Marc. XVII. xii. 17-19· Ζώσ. II. xxii. 1. Η χρονολογία είναι 334: Ευσέβ. (Ιερών.), *Χρον.* σελ. 233 (επιμ. Helm)· *Cons. Constant.*, στα *Chron. Min.* I. 234. Η μαρτυρία του Jordanes, *Get.* 22/115, ότι ο Κωνσταντίνος εγκατέστησε και Βανδάλους στην Παννονία, πρέπει ίσως να απορριφθεί: βλ. Courtois, *VA* 34-5. Ο Publilius Optatianus Porfyrius, *Carm.* VII. 20-2 (του 322-3), μιλάει για μια άλλη εποίκηση, μετά τον πόλεμο κατά των Σαρμάτων το 322.

16. Ο αυτοκράτορας Κωνστάντιος ΙΙ (337-361) φαίνεται να έχει κάνει περισσότερες από μία εγκαταστάσεις βαρβάρων στην αυτοκρατορία:

(α) Λιβάνιος, *Λόγοι* LIX. 83-5 (του 348-9 μ.Χ.): στη Θράκη.

(β) Amm. Marc. XVII. xii. 17-20 και XIX. xi. 1-7 (ειδ. 6: «tributariorum onera... et nomen»)· πρβλ. 8-15: Σαρμάτες Λιμιγάντες το 358-9 μ.Χ. Πρβλ. ίσως Auson., *Mosell.* 9, ο οποίος μιλάει για Σαρμάτες *coloni* στην περιοχή της Tabernae (του σημερινού Rheinzabern), στην αριστερή όχθη του Ρήνου – το εν λόγω ταξίδι έγινε ίσως το 368. Δεδομένου όμως ότι ο Ausonius μιλάει για τους *coloni* ως «προσφάτως» (*nuper*) εγκαταστημένους, η εποίκηση μπορεί να είναι μεταγενέστερη και να την πραγματοποίησε ο Ουαλεντινιανός Α'.

(γ) Ήταν πιθανόν γύρω στο 348 οπότε ορισμένος αριθμός (ίσως όχι μεγάλος) χριστιανών Βισιγότθων κυνηγημένων, με αρχηγό τον Ουλφίλα, εγκαταστάθηκε από τον Κωνστάντιο Β' κοντά στη Νικόπολη της Κάτω Μοισίας: Φιλοστόργιος, *HE* II. 5 (*πολύν... λαόν*)· Jordanes, *Get.* 51/267 (*populus immensus*)· Auxentius, *Epist. de fide, vita et obitu Wulfilae* 59-60, σελ. 75. επιμ. Friedrich Kaufmann, *Aus der Schule des Wulfila = Texte u. Untersuch. zur altgerman. Religionsgesch.* I (Strassburg, 1899)· πρβλ. E. A. Thompson, *VTU* 96-7, μαζί με xi.

17. Ο Ιουλιανός το 358, ενώ ήταν ακόμα Καίσαρας, επέτρεψε στους Σάλιους Φράγκους να μείνουν εκεί όπου είχαν εγκατασταθεί σε ρωμαϊκό έδαφος, κοντά στην Tongres: Amm. Marc. XVII. viii. 3-4 (πρβλ. XX. iv. 1)· Λιβάν. *Λόγοι*, XVIII. 75· XV. 32 (πρβλ. Jul., *Ep. ad Athen.* 280b)· πρβλ. Ευνάπ. απόσπ. 10· Ζώσ. III. vi. 3.

18. Ο Ουαλεντινιανός Α', γύρω στο 370 εγκατέστησε Αλαμανούς (που αιχμαλώτισε ο *magister equitum* Θεοδόσιος, πατέρας του ομώνυμου αυτοκράτορα) ως *tributarii* (φόρου υποτελείς) στην περιοχή του Πάδου της βόρειας Ιταλίας: Amm. Marc. XXVIII. v. 15.

19. (α) Ο αυτοκράτορας Ουάλης το 366, αφού συνέτριψε την εξέγερση του Προκοπίου, λέγεται ότι αφόπλισε ένα σώμα νεοσύλλεκτων Γότθων, που είχαν σταλεί να βοηθήσουν τον Προκόπιο (και που αριθμούσαν γύρω στους 3.000, όπως αναφέρει ο Amm. Marc. XXVI. x. 3, αντί των 10.000 του Ζώσ. IV. vii. 2, μαζί με x. 1), και ότι κατόπιν διένειμε τους Γότθους σε διάφορες πόλεις (της περιοχής του Δούναβη), για να κρατούνται «*εν αδέσμω φρουρά*» ή «*φυλακή*»· γίνονταν δεκτοί από τις πόλεις «*ες τας οικίας*»: βλ. Ευνάπ. απόσπ. 37· Ζώσ. IV. x. 1-2 (που

βασίζεται σαφώς στον Ευνάπιο). Μερικοί από τους Γότθους αυτούς θα είχαν αναμφίβολα μετατραπεί σε δούλους, άλλοι ίσως σε *coloni*.

(β) Ο Ουάλης το 376-7 εγκατέστησε πολύ μεγάλους αριθμούς Βισιγότθων στη Θράκη: Amm. Marc. XXXI. iii. 8· iv. 1-11 (και πρβλ. v. κ.ε.)· Ευνάπιο απόσπ. 42-43· Σωκρ., *EI* IV. 34. 2-5· Σωζ., *EI* VI. 37. 2-6· *Cons. Constant.*, στα *Chron. min.* I. 242· Φιλοστόργ., *EI* IX. 17· Jordan., *Get.* 25/131-3: Ζώσ. IV. xx. 5-6· xxvi. 1· Isid., *Hist. Goth.* 9, Επιμ. T. Mommsen, στα *MGH, Auct. Antiquiss.* XI = *Chron. min.* II. 271. Για την όλη ιστορία, βλ. Seeck, *GUAW* V. i. 99-103.

20. (α) Επί Γρατιανού το 377, ο στρατηγός του Φριγερίδας εγκατέστησε Βισιγότθους και Ταϊφάλους για να καλλιεργήσουν γαίες στα εδάφη τριών πόλεων στην Ιταλία (Mutina, Regium και Parma) ακριβώς νότια του Πάδου: Amm. Marc. XXXI. ix. 4.

(β) Ο Ausonius, *Grat. Actio* ii § 8 (τέλος του 379), μιλάει για *traductio* (μεταφορά) Αλαμανών, που αιχμαλώτισε ο Γρατιανός, και Σαρμάτων «που ηττήθηκαν και τους δόθηκε χάρη».

(γ) Ο Γρατιανός το 380 (με την κατοπινή συνδρομή του Θεοδοσίου Α΄: Jordan., *Get.* 28/142) συνήψε συνθήκη με τους Γότθους, επιτρέποντάς τους να εγκατασταθούν στην Παννονία και στην Άνω Μοισία: Ζωσ. IV. xxxiv. 2· xl. 1-2· Jordan., *Get.* 27-8/141-2· πρβλ. Προκόπ. *Ιστ. πολ.* VIII (*Γοτθ.* IV). v. 13. Βλ. Seeck, *GUAW* V.i. 129-30, 141-2. Αντιπαράβαλε Demougeot, MEFB. 147-50. Και βλ. 216 πιο κάτω.

21. Μείζονες εποικήσεις έγιναν από τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο Α΄:

(α) το 381 ο Βισιγότθος αρχηγός Αθανάριχος (που πέθανε αμέσως) και μερικοί από τους οπαδούς του έγιναν δεκτοί στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας: Ζώσ. IV. xxxiv. 3-5· Σωκρ., *EI* V. 10. 4· Θεμίστιος, *Λόγοι* XV. 190c-1b· Jordan., *Get.* 28/142-5· *Cons. Constant.*, στα *Chron. min.* I. 243· Prosper Tiro, *Epit. chron.* 1177, στο ίδιο 461· Hydatius 6, στα *Chron. min.* II. 15· Marcellinus Comes, *s.a.* 381 § 2, στο ίδιο 61. Βλ. Seeck, *GUAW* V. i. 130.

(β) Δυνάμει μιας συνθήκης χρονολογούμενης στις 3 Οκτωβρίου 382 (*Cons. Constant.*, στα *Chron. min.* I. 243) ο Θεοδόσιος εγκατέστησε ένα πολύ μεγάλο αριθμό Βισιγότθων στα Βαλκάνια, ιδιαίτερα στην περιοχή του Κάτω Δούναβη. Ο αριθμός τους μπορεί να ήταν τουλάχιστον 20.000: βλ. Jordan., *Get.* 28/144-5. Για τις άλλες πηγές βλ. Seeck, *GUAW* V. ii. 495· Stein, *HBE* I^2. ii. 521 σημ. 14-16· Jones, *LRE* III. 29 σημ. 46· Demougeot, MEFB 153. Σημείωσε ιδιαίτερα Θεμίστ. *Λόγοι* XVI. 211-12· *Paneg. Lat.* XII[II]. xxii. 3 (Pacatus, 389 μ.Χ.). Στους Γότθους επιτράπηκε να μείνουν υπό τη διοίκηση των δικών τους αρχηγών και να υπολογίζονται ως Ρωμαίοι *foederati*: ήταν ίσως η πρώτη φορά που ένα τέτοιο status παρεχωρείτο σε βαρβάρους εγκαταστημένους μέσα στην αυτοκρατορία· αλλά ένα προηγούμενο μπορεί να είχε ήδη δημιουργηθεί με τη συνθήκη του 380 (για την οποία βλ. 20γ πιο πάνω). Κριτικές γνώμες για τούτο τον χειρισμό, βλ. λχ. Jones *LRE* I. 157-8· Piganiol, *EC*^{2} 235· αντιπαράθεσε Demougeot, MEFB 152-7 (και πρβλ. 147-50).

(γ) Ο Θεοδόσιος επίσης εγκατέστησε μερικούς Οστρογότθους και Γρευθύγγους στη Φρυγία, πιθανόν μετά την ήττα της απόπειρας των Οστρογότθων να διαβούν τον Δούναβη το 386 (Ζώσ. IV. xxxv. 1, με την επανάληψη του αποσπάσματος στη xxxviii-ix· Claudianus, *De IV Cons. Honor.* 623-36): βλ. Κλαυδιανός, *In Eutrop.* II. 153-5. Αυτοί οι άνθρωποι επιδίδονταν σε διαρπαγές στην κεντρική Μικρά Ασία υπό τον Τριβιγίλδο την άνοιξη του 399: βλ. Stein, *HBE* I^2. ii. 521 σημ. 17· Seeck, *GUAW* V. i. 306-11. Ίσως ήταν αυτή η ανησυχαστική ανταρσία ιδιαίτερα που προκάλεσε το παράφορο ξέσπασμα εναντίον της μαζικής χρησιμοποίησης μη-ρωμαϊκών στρατευμάτων στα κεφάλαια 14-15 του λόγου *Περί βασιλείας* που απήγγειλε ο Συνέσιος Κυρήνης στον ανατολικό αυτοκράτορα Αρκάδιο στην Κωνσταντινούπολη το 399 (*MPG* LXVI. 1053 κ.ε., στις 1088-97· υπάρχει αγγλική μετάφραση από την Augustine Fitz-Gerald, *The Essays and Hymns of Synesius of Cyrene* [1930] I. 108 ff., στις 133-9). Ο Συνέσιος, που αποκαλεί τους Γότθους *Σκύθας* (έχοντας στον νου του τον Ηρόδοτο), κατακρίνει όχι μόνο την εγκατάστασή τους σε ρωμαϊκό έδαφος από τον Θεοδόσιο (στο ίδιο 1097 AB = 138) αλλά και τη γενικότερη εξάρτηση της αυτοκρατορίας από μη Ρωμαίους στρατιώτες. Ωστόσο, όπως λέει ο Gibbon, «η αυλή του Αρκάδιου ανεχόταν το πάθος, επικροτούσε τη γλαφυρότητα, και αγνοούσε τη συμβουλή του Συνέσιου» (*DFRE* III. 247).

22. Ο *CTh* XIII. xi. 10, που εξέδωσε ο δυτικός αυτοκράτορας Ονώριος το 399, τονίζει την ανάγκη να δοθούν *terrae laeticae* σε πρόσωπα πολλών εθνών που εισέρχονται στη Ρωμαϊκή

αυτοκρατορία. (Για τους *laeti* και τις γαίες τους, βλ. IV. 3 και σημ. 29 και 33. *Laeti* αναφέρονται επίσης παρεμπιπτόντως στον *CTh* VII. xx. 12. pr., του 400 μ.Χ.· και πρβλ. VII. xviii. 10, του ίδιου έτους).

Δεν συνάγω από τον Κλαυδιανό, *Stil.* I. 222-3 (400 μ.Χ.), συμφωνώντας με τον Günther (ULGG 312), ότι είχε γίνει πρόσφατα μια εποίκηση Φράγκων και Sygambri στη Γαλατία. Τα λόγια του Κλαυδιανού είναι πολύ αόριστα· και βλ. Cameron, *Claudian* 96-7, 346-7, για την τάση του Κλαυδιανού να χρησιμοποιεί γνωστά ονόματα αδιακρίτως, κάποτε μάλιστα αναστοίνοντας ονόματα σβησμένα από τον Τάκιτο (πρβλ. *De IV. cons. Honor.* 446-52).

Μια διοικητική πράξη του Ονώριου, το 409, *CTh* VII. xv. 1, που απευθύνεται στον τοποτηρητή της Αφρικής, αναφέρει εκτάσεις γης που παραχωρήθηκαν από τους *antiqui* σε *gentiles* για την υπεράσπιση των συνόρων (πρβλ. XI. xxx. 62, του 405, προς τον ανθύπατο της Αφρικής, που κάνει λόγο για τους *praefecti* [επιστάτες δούλων] των *gentiles*). Δεν έχω υπόψη μου καμιά μαρτυρία για το πότε πρωτοέγιναν αυτές οι παραχωρήσεις γαιών, αλλά τον 3ο αιώνα αυτό ήταν απόλυτα δυνατό: βλ. Jones, *LRE* II. 651-2, μαζί με III. 201 σημ. 103-4. Ο όρος *gentiles* σε τούτα τα κείμενα φαίνεται να είναι συνώνυμος με τον όρο *barbari*, όπως στον *CTh* III. xiv. 1, του 370 περίπου μ.Χ. (αντιπαράθεσε XVI. v. 46, όπου *gentiles* είναι οι αποκαλούμενοι συνήθως *pagani*, εθνικοί). Για την ειδική χρησιμοποίηση *Gentiles* σε επίλεκτο σύνταγμα της αυτοκρατορικής σωματοφυλακής και του πεζικού, τουλάχιστον από την εποχή του Κωνσταντίνου, αν όχι του Διοκλητιανού, βλ. Jones, *LRE* I. 54, 120· II, 613-14, μαζί με III. 183-4 σημ. 11-13.

Το 409 ο Αλάριχος, ο αρχηγός των Βισιγότθων, υπέβαλε δυο διαδοχικά αιτήματα στον Ονώριο. Το πρώτο ήταν να παραδοθούν σ' αυτόν οι επαρχίες της Βενετίας και του Νορικού (που ήταν κι αυτό χωρισμένο σε δύο επαρχίες) και της Δαλματίας (Ζωσ. V. xlviii. 3-4). Όταν αυτό και άλλα αιτήματα απορρίφθηκαν, ο Αλάριχος έκανε ένα πιο μετριοπαθές, για τις δύο επαρχίες του Νορικού, ένα αρκετό τμήμα του οποίου φαίνεται ότι είχε ήδη καταληφθεί από τους Βισιγότθους· αλλά και τούτο το αίτημα απορρίφθηκε (Ζωσ. V. 1. 3· li. 1). Τον επόμενο χρόνο, το 410, η Ρώμη λεηλατήθηκε από τον Αλάριχο, αλλά οι Γότθοι αποχώρησαν από το Νορικό.

23. Επί Θεοδοσίου Β', δυνάμει του *CTh* V. vi. 3, της 12ης Απριλίου 409 (που απευθύνεται στον – και δίχως άλλο επήγασε από τον – αρχηγό της φρουράς των πραιτωριανών Ανθέμιο), οι αιχμάλωτοι Σκύριοι έπρεπε να διανεμηθούν στους γαιοκτήμονες *iure colonatus*, προσδεμένοι στους αγρούς τους, με εικοσαετή απαλλαγή από στρατολογία. Θα εγκαθίσταντο σε «υπερπόντιες επαρχίες», όχι στη Θράκη ή στο Ιλλυρικόν. Ο Σωζόμενος είδε ο ίδιος πολλούς Σκύριους να ασχολούνται με τη γεωργία σε διάφορα μέρη της Βιθυνίας, κοντά στον Όλυμπο της Μυσίας, νότια της Προύσας· λέει επίσης ότι ορισμένοι από τους Σκύριους πουλήθηκαν φτηνά (ή και χαρίστηκαν) ως δούλοι (*HE* IX. v. 5-7).

24. Επί αυτοκράτορα Ονωρίου έγιναν εποικήσεις βαρβάρων στα χρόνια μεταξύ 411 και 419:

(α) Μεταξύ 411 και 418 υπήρχαν κάμποσα κινήματα Αλανών, Αστίγγων και Σιλίγγων Βανδάλων, Βουργουνδών, Σουηβών και Βισιγότθων σε διάφορα μέρη της Ισπανίας (Gallaecia, Λουσιτανία, Βαιτική): Υδάτιος 49, 60, 63, 67, 68, στα *Chron. min.* II. 18-19· Prosper Tiro, *Epit. Chron.* 1250, στα *Chron. min.* I. 467· Oros. VII. xliii. 1.

(β) Οι Βισιγότθοι υπό τον Wallia, επιστρέφοντας από την Ισπανία στη Γαλατία, εγκαταστάθηκαν, κυρίως στην Ακουϊτάνια, το 418-19· Υδάτ. 69, στα *Chron. min.* II. 19· Prosper Tiro, *Epit. Chron.* 1271, στα *Chron. min.* I. 469· Φιλοστόργ., *EI* XII. 4· Isid., *Hist. Goth.* 22, στα *Chron. min.* II. 276.

25. Επί βασιλείας Ουαλεντινιανού Γ' έγιναν στη Γαλατία μεγάλες εποικήσεις Αλανών το 440 και 442 (*Chron. Gall., ann.* 452, §§ 124, 127, στα *Chron. min.* I. 660) και Βουργουνδών το 443 (στο ίδιο, § 128).

26. Επί βασιλείας του ανατολικού αυτοκράτορα Μαρκιανού (450-7), μετά τον θάνατο του Αττίλα το 453 και τη διάλυση της αυτοκρατορίας του, πολλοί γερμανικοί, ουννικοί και άλλοι λαοί έλαβαν γαίες για εγκατάσταση στις ερημωμένες παραδουνάβιες περιοχές από την ανατολική Αυστρία ώς τη Βουλγαρία, και στη Γαλατία. Ανάμεσα σε άλλους λαούς, αναφέρονται

Οστρογότθοι, Σαρμάτες, Ούννοι, Σκύριοι, Αλανοί και Ρυγιανοί, και Βουργουνδοί. Οι πληροφορίες μας προέρχονται κυρίως από τον Jordanes, *Get.* 50/263-6, 52/268· πρβλ. *Chron. min.* II. 232, *s.a.* 456· I. 305, *s.a.* 457.

27. Το 473-4 ο αυτοκράτορας Λέων Α' εγκατέστησε στη Μακεδονία μια μεγάλη ομάδα Οστρογότθων υπό τον Θεοδέμιρο (τον πατέρα του μεγάλου Θεοδώριχου): ο Jordanes μιλάει για εφτά πόλεις που μεταβιβάστηκαν σ' αυτούς και που σχεδόν όλες είχαν ήδη καταληφθεί από τους ίδιους (*Get.* 56/285-8). Η οστρογοτθική κατοχή της περιοχής φαίνεται, ωστόσο, να ήταν μικρής διάρκειας.

28. Το 483 ο αυτοκράτορας Ζήνων εγκατέστησε μερικούς από τους Οστρογότθους οπαδούς του Θεοδώριχου στη Δακία Ripensis και στην Κάτω Μοισία (κυρίως βόρεια Βουλγαρία): βλ. Marcellinus Comes, *s.a.* 483, στα *Chron. min.* II. 92.

29. (α) Το 506, όταν ο Αναστάσιος Α' βασίλευε στην Ανατολή και ο Θεοδώριχος ο Οστρογότθος κυβερνούσε την Ιταλία (με τον κύριο τίτλο του *rex*), ο Θεοδώριχος ανέλαβε υπό την προστασία του μια μεγάλη μάζα Αλαμαννών που είχαν νικηθεί και διωχθεί προς νότον από τον Clovis τον Φράγκο, και τους εγκατέστησε στη Ραιτία (Raetia), μια περιοχή που μπορούσε ίσως να θεωρείται ακόμα τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (Ennodius, *Paneg.* 72-3, στα *MGH, Auct. Antiq.* VII [1985] 212, επιμ. F. Vogel· Cassiod., *Var.* II. 41· Agath. I. 6. 3-4· και βλ. Stein, *HBE* II. 147 και σημ. 1).

(β) Το 512, και πάλι επί Αναστασίου Α', υπήρχε ένας εποικισμός Ερούλων σε ρωμαϊκό έδαφος (πιθανόν στη βόρεια Γιουγκοσλαβία): βλ. Προκόπ., *Ιστ. πολ.* VI = *Γοτθ.* II. xiv. 28-32· Marcellinus Comes, *s.a.* 512 (11), στα *Chron. min.* II. 98 («in terras atque civitates Romanorum»). Πρβλ. ίσως Cassiod., *Var.* IV. 2 (ίσως του 511 μ.Χ.)· και βλ. Bury, *HLRE*[2] II. 300 («Κανένας λαός τόσο βάρβαρος δεν είχε ποτέ εγκατασταθεί σε ρωμαϊκό έδαφος»· Stein, *HBE* II. 151, 305.

30. Διάφορες εποικήσεις έγιναν από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό Α' (527-565):

(α) Στις αρχές του 528, κατά τη μεταστροφή του Ερούλου βασιλιά και των επιτελών του στον χριστιανισμό, ο Ιουστινιανός έδωσε στους Ερούλους καλύτερες γαίες στην ανατολική Παννονία, κοντά στο Singidunum (Βελιγράδι): Προκοπ., *Ιστ. πολ.* VI = *Γοτθ.* II. xiv. 33 κ.ε.· VII = *Γοτθ.* III. xxxiii. 13 (πρβλ. xxxiv. 37), και άλλες πηγές που δίνει ο Bury, *HLRE*[2] II. 300 και σημ. 2, και Stein, *HBE* II. 305 (πρβλ. 151, 156).

(β) Το 534 ο Ιουστινιανός εγκατέστησε «στις ανατολικές πόλεις» έναν αριθμό Βανδάλων που είχαν παραδοθεί στον Βελισσάριο μετά την κατάληψη από τον ίδιο της Καρχηδόνας τον προηγούμενο χρόνο και που είχαν σχηματίσει πέντε ίλες ιππικού, τους *Vandali Iustiniani*, για να υπηρετήσουν στα περσικά σύνορα: βλ. Προκόπ. *Ιστ. πολ.* IV = *Βάνδ.* II. xiv. 17-19. (Πρέπει να ήταν τουλάχιστον 2.000 τέτοιοι Βάνδαλοι· 400 λιποτάκτησαν και επέστρεψαν με πλοία στην Αφρική).

(γ) Πρέπει να ήταν στη διάρκεια της δεκαετίας του 540 (πιθανόν το 546), που ο Ιουστινιανός εγκατέστησε Λομβαρδούς (υπό τον βασιλιά τους Audoin) στη δυτική Παννονία και στο Νωρικό, δίνοντάς τους μιαν έκταση που περιελάμβανε την πόλη της Noreia (Neumarkt): Προκόπ., *Ιστ. πολ.* VII = *Γοτθ.* III. xxxiii. 10-11.

(δ) Ο Ιουστινιανός εγκατέστησε στη Θράκη, προφανώς το 551, κάπου 2.000 Κοτριγούρους (ένας ουννικός λαός), με τις οικογένειές τους: βλ. Προκόπ., *Ιστ. πολ.*. VIII = *Γοτθ.* IV. xix. 6-7.

Οι κατακτήσεις που έκανε ο Φράγκος βασιλιάς Θευδέβερτος (533/4- 547) σε τμήματα ρωμαϊκού εδάφους στη Λιγουρία, στη Βενετία, στις Κόττιες Άλπεις, στη Ραιτία και στο Νωρικό (βλ. Stein, *HBE* II. 526-7) φαίνεται ότι δεν αναγνωρίστηκαν ποτέ από τον Ιουστινιανό: βλ. Προκόπ., *Ιστ. πολ.* VIII = *Γοτθ.* IV. xxiv, 11, 15, 27-9 κ.λπ., έναντι VII = III. xxxiv. 37.

Υπάρχει ένα πολύ ενδιαφέρον απόσπασμα, *Ιστ. πολ.* VII = *Γοτθ.* III. xxxiv. 36, όπου ο Προκόπιος παρουσιάζει ορισμένους Γεπίδες πρέσβεις να λένε στον Ιουστινιανό, το 549, ότι η αυτοκρατορία του είχε τόση περίσσεια πόλεων και εδάφους που αυτός αναζητεί τώρα ευκαιρίες να παραχωρήσει ένα μέρος τους για κατοίκηση!

31. Το 578, ύστερα από μια πολύ επιτυχή εκστρατεία του Μαυρικίου (που έγινε αυτοκράτορας

τέσσερα χρόνια αργότερα) εναντίον των Περσών στην αρμενική επαρχία της Αρσανένης (επί του άνω Τίγρη), ο αυτοκράτορας Τιβέριος Κωνσταντίνος (578-582) εγκατέστησε μεγάλες μάζες πληθυσμού της περιοχής εκείνης στην Κύπρο: βλ. Ιωάννης Εφέσου, *EI* VI, 15, πρβλ. 27 τέλ., 34· Ευάγριος, *EI* V. 19, σ. 215. 16-26 επιμ. Bidez/Parmentier· Θεοφύλακτος Σιμοκάττα III. xv. 15, επιμ. C. de Boor, 1887. Μια μεταγενέστερη εγκατάσταση Αρμενίων στη Θράκη, που λέγεται ότι σχεδίαζε ο αυτοκράτορας Μαυρίκιος το 602, δεν έγινε ποτέ: βλ. Sebeos XX, σελ. 54-5 στη γαλλική μετάφραση του Frédéric Macler, Παρίσι, 1904.

32. Φαίνεται από τον Greg. Magn., *Ep.* I. 73, του 591, ότι υπήρξε μια πρόσφατη εγκατάσταση βαρβάρων «daticii» (ασφαλώς *dediticii* – υποτελείς της Ρώμης χωρίς πολιτικά δικαιώματα) στα κτήματα της Ρωμαϊκής Εκκλησίας στην Αφρική.

33. Πρέπει να ήταν στη δεκαετία του 590 που ο αυτοκράτορας Μαυρίκιος εγκατέστησε μερικούς Βουλγάρους στην Άνω και Κάτω Μοισία και στη Δακία (στην περιοχή Βελιγραδίου της Γιουγκοσλαβίας και της βόρειας Βουλγαρίας), που ερημώθηκε από τους Αβάρους επί βασιλείας Αναστασίου: βλ. Μιχαήλ ο Σύρος, *Χρον.* X. 21, στη γαλλική μετάφραση του J. B. Chabot, τόμ. II (Παρίσι, 1901-4) σελ.363- 4 από τη συριακή του 12ου αιώνα. (Είμαι ευγνώμων στον Michael Whitby, μελετητή του Θεοφυλάκτου, που επέσυρε την προσοχή μου σε τούτο το υλικό και σε εκείνο της § 30 πιο πάνω).

Μεταγενέστερες μετατοπίσεις πληθυσμού (αν και βασικά λαών που ήδη κατοικούσαν μια περιοχή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας σε άλλη τέτοια περιοχή) καταγράφηκαν από τον Peter Charanis, «Η μετατόπιση πληθυσμών ως πολιτική της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας», στις *CSSH* 3 (1960-61) 140-54. Αναφέρει επίσης μερικούς (όχι όλους) από τους εποικισμούς που κατέγραψα πιο πάνω.

★ ★ ★ ★ ★

Έχει σημασία εδώ ένας αριθμός εγγραφών στη *Notitia Dignitatum (Part. Occid.)*, μεταξύ των οποίων οι ακόλουθες, που τις δίνω σύμφωνα με την έκδοση του Otto Seeck (Βερολίνο, 1876): *Occ.* XLII. 33-44 (διάφοροι *praefecti laetorum*)· 46-63 και 66-70 (διάφοροι *praefecti Sarmatarum gentilium*)· 65 (ένας *praefectus Sarmatarum et Taifalorum gentilium*). Όλες αυτές βρίσκονται στη δικαιοδοσία του επάρχου των Γαλατών (στις επαρχίες Lugdunensis Senonia, Lugdunensis II και III, Belgica I και II, Germania II και Aquitania I), εκτός από τους αριθμούς 46-63, που είναι στην Ιταλία. Βλ. επίσης κεφ. xiii του *Καταλόγου της Βερόνας* (εκδ. Seeck στον ίδιο τόμο, σελ. 251-2). Δεν γνωρίζω αντίστοιχες εγγραφές στο μέρος εκείνο της *Notitia* που αφορά τις *partes Orientis*, αν και λίγα ονόματα μονάδων εκεί είναι ονόματα Αλαμανών, Φράγκων, Σαρμάτων, Ταϊφάλων, Βανδίλων, κ.λπ.

Πολλοί από τους βάρβαρους λαούς που εγκαταστάθηκαν στη Γαλατία άφησαν τα ίχνη τους σε διάφορα γεωγραφικά ονόματα (κυρίως χωριών) στη σύγχρονη Γαλλία: Βουργουνδοί, Σαρμάτες, Αλανοί, Ταϊφάλοι, Φράγκοι, Αλαμανοί, ίσως Γότθοι (βλ., λχ., A. Grenier, στον Frank, *ESAR* III. 598-9· και το δικό του *Manuel d'archéologie gallo-romaine* I [Παρίσι, 1931] 398-402· και R. Kaiser, *Untersuch. zur Gesch. der Civitas und Diözese Soissons in römischer und merowingischer Zeit* [Βόννη 1973], όπως αναφέρεται από τον Günther, ULGG 315 και σημ. 29-30). Το ίδιο ισχύει για την Ιταλία της ίδιας περιόδου: Σαρμάτες, Αλαμανοί, Σουηβοί, Ταϊφάλοι (βλ., λχ., Stein, *HBE* II. 42 σημ. 2). Δεν κατόρθωσα να ερευνήσω το όλο και μεγαλύτερο σώμα των αρχαιολογικών μαρτυριών (στο μέρος που αφορά αυτό που καμιά φορά ονομάζεται Υστερορωμαϊκή «Reihengräberkultur» στη βόρεια και βορειοανατολική Γαλατία), για τις οποίες βλέπε τη χρήσιμη περίληψη από τον Günther, ULGG, και τα πολλά πρόσφατα έργα που αναφέρονται εκεί.

Πρέπει ίσως να δηλώσω εδώ ότι συμφωνώ με τον A. H. M. Jones στην απόρριψη της θεωρίας που υποστηρίζεται συχνά ότι στην Υστερη Αυτοκρατορία οι *limitanei* (συνοριακοί φρουροί, ή μερικοί *limitanei*, ήταν «ένα είδος κληρονομικής αγροτικής πολιτοφυλακής», που κατείχαν κληρονομήσιμες γαίες και εκτελούσαν στρατιωτικά καθήκοντα εκ περισσού: βλ. Jones, *LRE* II. 649-54, μαζί με III. 200-2 σημ. 97-109. Οι *limitanei* πρωτοεμφανίζονται στη δεκαετία του 360, στον *CTh* XII. i. 56 (του 363 ή 362) και Festus, *Brev.* 25 (ίσως στα 369-70· αλλά πρβλ. B. Baldwin, «Festus ο ιστορικός» στο *Historia* 27 [1978] 197-217). Μόλις τον 5ο αιώνα βρί-

σκουμε σωστούς *limitanei* με καλλιεργήσιμες γαίες: *CJ* XI. lx. 3. *pr.* = *Nov. Theod.* XXIV. 4, του 443· πρβλ. *CTh* VII. xv. 2, του 423, που αναφέρεται στους *castellonum loca* ή *territoria* που προορίζονταν αποκλειστικά για τη φανταρία του φρουρίου (*castellanus miles*)· και βλ. Jones, *LRE* II. 653-4.

★ ★ ★ ★ ★

Πρόσθετη βιβλιογραφία για μερικά από τα θέματα που πραγματεύθηκα σε τούτο το παράρτημα βρίσκεται στο IV. 3 §§ 17-19 και στις αντίστοιχες σημειώσεις, ειδ. 28-9· βλ. επίσης 34α για το *hospitium/hospitalitas*.

Παράρτημα IV

Η κατάρρευση της Ελληνικής Δημοκρατίας κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο

Τούτο το Παράρτημα είναι σχεδιασμένο για να διαβαστεί ως συμπλήρωμα του κεφαλαίου V, υποκεφ. 3.

Οι μαρτυρίες για το θέμα αυτό είναι τόσο σκόρπιες, αποσπασματικές και δυσερμήνευτες ώστε στο παραπάνω κείμενο (V. 3) έδωσα μόνο ένα γυμνό περίγραμμα της τύχης που είχε η δημοκρατία στον Ελληνικό κόσμο ως σύνολο κατά την Ελληνιστική και τη Ρωμαϊκή περίοδο. Υπάρχουν πολλές μαρτυρίες που φαίνεται πως δεν έχουν ακόμα συγκεντρωθεί σωστά και δεν μπορώ να ισχυριστώ ότι εξέτασα ο ίδιος παρά μόνο ένα μέρος τους, αν και πιστεύω ότι έχω δει αρκετές ώστε να είμαι ικανοποιημένος ότι η εικόνα που δίνω παρακάτω είναι σωστή στις γενικές της γραμμές. Θα παρουσιάσω εδώ μια σειρά από όχι πολύ καλά συναρτημένες παρατηρήσεις, με μερικές από τις σημαντικότερες αναφορές στις πηγές, και λίγη σύγχρονη βιβλιογραφία, με την ελπίδα ότι άλλοι θα επιληφθούν σύντομα του έργου της τακτοποίησης όλων των διαθέσιμων μαρτυριών και της συναγωγής από αυτές γενικών συμπερασμάτων, με όσες λεπτομέρειες και με όση χρονολογική και τοπογραφική ακρίβεια επιτρέπουν οι μαρτυρίες αυτές. Ο όγκος του επιγραφικού υλικού που συσσωρευόταν κατά τις περασμένες λίγες δεκαετίες χρειάζεται να συνδυαστεί με τα προηγουμένως δημοσιευμένα επιγραφικά κείμενα και τις γραπτές μαρτυρίες, ώστε να σχηματίσει ένα συγκροτημένο σημασιολογικά σύνολο, με επισήμανση των διαφορών και των εξαιρέσεων. Οι τόμοι του *SEG* (27 μέχρι το 1980) και της *AE*· η κριτική περίληψη από τους J. και L. Robert των επιγραφικών εκδόσεων της χρονιάς που δημοσιευόταν τακτικά ως «Bulletin épigraphique» στη *REG*· οι πολλές επιγραφολογικές διατριβές διαφόρων μελετητών, ιδιαίτερα από τον L. Robert στα *Hellenica* (13 τόμοι ώς το 1965) και αλλού· και ένας αριθμός νέων εκδόσεων με επιγραφικό περιεχόμενο (συμπεριλαμβανομένων και μερικών σημαντικών στη λατινική) – όλα τούτα προσφέρουν πολύ υλικό για μια νέα σύνθεση. Από τα υπάρχοντα έργα, βρήκα χρησιμότερα τα βιβλία του Jones, *GCAJ* (1940) και *CERP*[2] (1971), που μπορούν να συμπληρωθούν, για τη Μικρά Ασία, από το βιβλίο του Magie *RRAM* (1950, μια κολοσσιαία συλλογή πρωτότυπων κειμένων και βιβλιογραφίας, που όμως σπάνια επιδεικνύει βαθιά ιστορική αντίληψη)[1], τρία θαυμάσια άρθρα στη *REG* 1895-1901 του Isidore Lévy (EVMAM I-III), το βιβλίο του Victor Chapot *La province romaine proconsulaire d'Asie* (1904), ειδ. σελ. 148-279, και άλλα έργα· αλλά ακόμα και ο Jones δεν δίνει μια πλήρη συγκεντρωτική επισκόπηση και δεν κατόρθωσα να ανακαλύψω κανένα γενικό έργο που να ασχολείται ολόπλευρα με το θέμα στο σύνολό του. Έκανα βέβαια χρήση του θεμελιακού έργου του Heinrich Swoboda, *GV = Die griechischen Volksbeschlüsse. Epigraphische Untersuchungen* (Leipzig, 1890), και άλλων κλασικών έργων, όπως του W. Liebenam, *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche* (Leipzig, 1900). Είμαι επίσης πολύ ευγνώμων στον A. R. R. Sheppard που μου επέτρεψε να διαβάσω τη φιλολογική διατριβή του (Πανεπ. Οξφόρδης), *Characteristics of Political Life in the Greek Cities ca. 70-120 A.D.* (1975).

Συμφωνώ ολόθερμα με την Barbara Levick ότι υπάρχει επείγουσα ανάγκη για τουλάχιστον έναν κατάλογο ή ένα ευρετήριο των επιγραφών της Μικράς Ασίας: βλ. τη σύντομη ανακοίνωσή της, «Greek and Latin epigraphy in Anatolia: progress and problems» στα *Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy, Cambridge 1967* (Oxford, 1971) 371-6. Οι τέσσερις τόμοι Ευρετηρίων (ώς το 1973) των ανεκτίμητων «Bulletins épigraphiques των

Roberts (στη *REG*, από το 1938 και μετά), που κατήρτισε το Institut Fernand Courby και που δημοσιεύτηκαν στο Παρίσι μεταξύ 1972 και 1979, διευκόλυναν πολύ την ανεύρεση του υλικού που δημοσίευσαν οι Roberts μεταξύ 1938 και 1973· αλλά αυτά αποτελούν μόνο ένα πρώτο βήμα. Πρέπει να αναφέρω επίσης το αναλυτικό ευρετήριο του Louis Robert για τους πέντε τόμους του έργου του M. Holleaux *Études d'épigr. et d'hist. grecques* (εκδ. L. Robert), στον τόμο VI των *Études* (1968).

★ ★ ★ ★ ★

Στις σχέσεις της Ρώμης με άλλα κράτη, ακόμα και μέσα στην ίδια την Ιταλία, υπάρχουν πολλές ενδείξεις για το ότι αυτή ευνοούσε φυσικά τους ισχυρούς και εύπορους (αρκεί βέβαια να μην ήταν αντι- Ρωμαίοι, για πατριωτικούς ή άλλους λόγους), και τους βοηθούσε να καταστέλλουν τις επαναστάσεις. Θα δώσω τα πιο σαφή παραδείγματα. Κατά την εξέγερση των Λατίνων και των Καμπανών, στα 341-340 π.Χ., οι Καμπανοί ιππείς, 1.600 τον αριθμό, δεν ανακατεύτηκαν με τους άλλους, και ανταμείφθηκαν δεόντως από τη Ρώμη – όταν η εξέγερση καταπνίγηκε –, αποκτώντας τα δικαιώματα του Ρωμαίου πολίτη και με μια σύνταξη που έπρεπε να την πληρώνουν οι συμπατριώτες τους (Λίβιος VIII. xi. 15-16· πρβλ. xiv. 10). Ομοίως, μετά την αυτομόληση της Καπούης στον Αννίβα το 216, 300 Καμπανοί ιππείς που υπηρετούσαν στη Σικελία ήρθαν στη Ρώμη όπου τους απονεμήθηκαν τα δικαιώματα του Ρωμαίου πολίτη (XXIII. xxxi. 10-11)· και το 213 άλλοι 112 *equites nobiles* από την Καπούη αυτομόλησαν προς τους Ρωμαίους και έγιναν ευμενώς δεκτοί από αυτούς (XXIV. xlvii. 12-13). Για τους Καμπανούς *equites*, βλ. Toynbee, *HL* I. 333-6, 401-3. Στο Αρρήτιον το 302 π.Χ. η Ρώμη επεμβαίνει υπέρ της *gens Cilnia*, της πλουσιότερης τοπικής οικογένειας, που κινδύνευε να διωχτεί, και τη συμφιλίωσε με τη *plebs* της (Λίβιος X. iii. 2· v.13· και βλ. Harris, *REU* 63-5, 115). Το 296 ο Λίβιος αναφέρει την καταστολή ανάμεσα στους Λευκανούς (που είχαν συνάψει συνθήκη με τη Ρώμη το 299-8: X. xi-xii) «seditiones a plebeiis et egentibus ducibus ortas», από τον Q. Fabius Maximus, προς μεγάλη χαρά των Λευκανών *optimates* (xviii. 8). Στους Ουλσίνιους (σημερινή Bolsena) το 265-4 η Ρώμη βοήθησε στην καταστολή μιας εξέγερσης δουλοπάροικων κατά των Ετρούσκων δεσποτών τους: Λίβιος, *Per.* 16· Florus I. 16, επιμ. P. Jal (= I. 21)· Zonar. VIII. 7· Oros. IV. v. 3-5· *De vir. illustr.* 36· ο Ιωάννης Αντιοχεύς απόσπ. 50 (στα *FHG* IV. 557), κ.λπ.· και βλ. Harris, *REU* 115-18, πρβλ. 83-4, 91-2. Μια άλλη παρόμοια εξέγερση στην Ετρουρία το 196, που αποκαλείται από τον Λίβιο «coniuratio servorum» και που ήταν προφανώς σοβαρή (κατά τον Λίβιο έκανε «Etruriam infestam prope»), καταπνίγηκε χωρίς οίκτο από μια Ρωμαϊκή στρατιά υπό τον M'. Acilius Glabrio, που μαστίγωσε και σταύρωσε μερικούς από τους αντάρτες και επέστρεψε άλλους στους *domini* τους (Λίβιος XXXIII. xxxvi. 1-3). Η ετρουσκική κοινωνία ήταν βαθιά διχασμένη σε μιαν άρχουσα τάξη, που περιγράφεται με εκφράσεις όπως αυτές: *principes, nobiles, ditissimi, domini, δυνατώτατοι, κύριοι*, και σε μιαν υποτελή τάξη ή τάξεις, που περιγράφονται ως *servi, οικέται, πενέσται*. Η ακριβής κατάσταση των τελευταίων είναι αβέβαιη, αλλά ήταν πιθανόν ένα είδος δουλοπαροικίας (βλ. III. iv και σημ. 4· και πρβλ. Harris, *REU* 142: στην εξέγερση του 196 «οι αντάρτες ήταν σαφώς μέλη της εγχώριας τάξης των δουλοπάροικων»). Έγινε πολλή συζήτηση γύρω από τη στάση της Ρώμης απέναντι στους Ετρούσκους, αλλά δεν αμφιβάλλω ότι ο Harris έχει δίκιο: αν εξαιρέσουμε την περίπτωση που οι Ετρούσκοι *principes* φάνηκαν άπιστοι απέναντι στη Ρώμη, όπως περιστασιακά στη διάρκεια του πολέμου κατά του Αννίβα (218-203), οι Ρωμαίοι τους υποστήριξαν εναντίον των υποτελών τους· «δεν υπήρχε άλλη ρύθμιση... που να μη συνεπαγόταν ριζική κοινωνική αλλαγή» (*REU* 129-44, στη σελ. 143).

Υπάρχουν κι άλλα παραδείγματα της ίδιας ρωμαϊκής πολιτικής στη διάρκεια του πολέμου κατά του Αννίβα. Η αυτομόληση του Κρότωνα στον Αννίβα το 215 περιγράφεται με σαφέστατο τρόπο από τον Λίβιο στο XXIV. ii-iii, ύστερα από δύο εισαγωγικά χωρία: XXII. lxi. 12 και XXIII. xxx. 6-7. Ο Λίβιος εξηγεί ότι «όλες οι ιταλικές πόλεις ήταν σαν μολυσμένες από μια και μόνη αρρώστια»: *plebes* και *optimates* ήταν σε αντίθετα στρατόπεδα, με τους *senatus* να τάσσονται υπέρ της Ρώμης σε κάθε περίπτωση και την *plebs* υπέρ της Καρχηδόνας (XXIV. ii. 8). Υπό την ηγεσία του Αριστομάχου, του *princeps plebis* του Κρότωνα, η πόλη παραδόθηκε στους Βρούττιους, σύμμαχους της Καρχηδόνας (και που παρουσιάζονται στο XXIV. i. 1 ως μισητοί στις ελληνικές πόλεις!), ενώ οι *optimates* αποσύρθηκαν μέσα στην ακρόπολη, που την είχαν οχυρώσει εκ των προτέρων (ii. 10-11). Παρόμοια ήταν η κατάσταση και στη Νόλα στα

216-214. Εδώ πάλι οι τοπικοί συγκλητικοί, ειδικά οι *primores* τους, ήταν πιστοί στη Ρώμη, ενώ η *plebs* ήταν «εξ ολοκλήρου υπέρ του Αννίβα», και «ως συνήθως, ήθελαν επανάσταση», με μερικούς να συνιστούν την αποσκίρτηση στον Αννίβα (XXIII. xiv. 7· πρβλ. Πλούτ. *Μαρκ.* 10.2 κ.ε.). Οι συγκλητικοί, υποκρινόμενοι έξυπνα, κατόρθωσαν να καθυστερήσουν μιαν εξέγερση (Λίβιος, XXIII. xiv. 8-9). Λίγο αργότερα οι *principes* ανησύχησαν από τις προετοιμασίες της *plebs* να προδώσουν την πόλη (xv. 7· xvi. 2, 5-6). Το 215 οι πληβείοι, έκλιναν προς τη Ρώμη (xlvi. 3), αλλά το 214 ο Λίβιος τους περιγράφει ως «δυσαρεστημένους για πολύ καιρό με τη Ρώμη και εχθρικούς προς τη Σύγκλητό τους» (XXIV. xiii. 8). Η κατάσταση στους Λοκρούς το 216-215 είναι κάπως περιπλοκότερη. Όπως στην περίπτωση του Κρότωνα, η εξέγερση, που περιγράφεται πληρέστερα στο XXIV. i. 2-13, προμνημονεύεται σε δύο προηγούμενα χωρία: XXII. lxi. 12 και XXIII. xxx. 8. Το τελευταίο βεβαιώνει με δυο λόγια ότι το πλήθος (*multitudo*) προδόθηκε από τους *principes* του, ένας ισχυρισμός που δεν υποστηρίζεται από την κατοπινή λεπτομερέστερη αφήγηση: βλ. ειδ. XXIV. i. 5-7, όπου οι *principes Locrensium* λέγεται ότι συγκάλεσαν Συνέλευση διότι οι ίδιοι «είχαν παραλύσει από φόβο», και τονίζεται το γεγονός ότι «*levissimus quisque novas res novamque societatem mallent*»· η απόφαση για την αυτομόληση στον Αννίβα παρουσιάζεται ότι ήταν ουσιαστικά ομόφωνη. Ανακαλύπτουμε για πρώτη φορά ότι το 205 υπήρχαν Λοκροί *principes* μαζί με τους Ρωμαίους στο Ρήγιον: είχαν «διωχτεί από την αντίπαλη φατρία» που είχε παραδώσει τη Λοκρία στον Αννίβα (XXIX. vi. 5). Όταν η Ρώμη επανέκτησε τον έλεγχο στην πόλη, οι Λοκροί πρέσβεις προσπάθησαν, φυσικά, να ισχυριστούν ότι η αυτομόληση στον Αννίβα ήταν «procul a publico consilio» και η επιστροφή τους στο ρωμαϊκό πολίμνιον οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις δικές τους προσωπικές προσπάθειες (xvii. 1-2).

Κατά τον E. Badian, «είναι δύσκολο να εξακριβωθεί αν η ερμηνεία που δίνει ο Λίβιος για τους ταξικούς διχασμούς στην Ιταλία κατά τη διάρκεια του πολέμου [εναντίον του Αννίβα] (με τις ανώτερες τάξεις να τάσσονται υπέρ της Ρώμης και τις κατώτερες τάξεις υπέρ του Αννίβα) παρουσιάζει πιστά μια κατάσταση που οφειλόταν στην πολιτική συγγένεια και συνεργασία ή είναι ένας μύθος του 2ου αιώνα, που επινοήθηκε για να υποστηρίξει την ολιγαρχία στην Ιταλία»· και προσθέτει, «το τελευταίο φαίνεται πιθανότερο» (*Foreign Clientelae* 147-8). Ο Badian, δίνοντας παραδείγματα στα οποία πιστεύει ότι «ο Λίβιος κάπου κάπου έρχεται σε αντίφαση με την ίδια τη βασική του θέση», παραθέτει για τη Λοκρία, μόνο το XXIII. xxx. 8, αγνοώντας την πολύ πιο λεπτομερειακή αφήγηση στην αρχή του βιβλίου XXIV, την οποία συνόψισα πιο πάνω. Δεν μπορώ, επομένως, να δεχτώ τη Λοκρία ως παράδειγμα υπέρ του συμπεράσματος του Badian· και μου φαίνεται ότι προχωρεί πολύ πέρα από τις μαρτυρίες όταν ισχυρίζεται ότι «στα Άρπινα (XXIV. xlvii. 6) και προφανώς στον Τάραντα (xiii. 3) ο λαός τάχθηκε υπέρ της Ρώμης». Όσο για τα Άρπινα, το μόνο που λέει ο Λίβιος στο XXIV. xlvii. 6 είναι ότι στη διάρκεια μιας επιτυχημένης ρωμαϊκής εφόδου κατά της πόλης τους ορισμένοι Αρπίνοι παραπονέθηκαν ότι κρατούνταν σε κατάσταση υποταγής και καταπίεσης από ολίγους και παραδόθηκαν στον Αννίβα από τους *principes* τους. Τι άλλο μπορούσε να περιμένει κανείς ότι θα έλεγαν, στην επιθυμία τους να δικαιολογηθούν στους νικητές Ρωμαίους; Και όσο για τον Τάραντα, το XXIV. xiii. 3 είναι η απλή έκθεση μιας δήλωσης που υποτίθεται ότι έκαναν στον Αννίβα πέντε νεαροί Ταραντινοί ευγενείς, ότι οι πληβείοι του Τάραντα, που κυβερνούσαν την πόλη, ήταν «in potestate iuniorum», μεγάλο μέρος των οποίων (§ 2) υποστήριζαν τον Αννίβα. Στην αφήγηση που ακολουθεί, για την κατάληψη της πόλης από τον Αννίβα (XXV. viii-x) και την ανακατάληψή της από τον Q. Fabius Maximus (XXVII. xv-xvi· πρβ. Πλούτ. *Φαβ.* 21-2) δεν βλέπω κανένα σημάδι φιλορωμαϊκού αισθήματος από μέρους του απλού λαού. Στις Συρακούσες, βεβαίως, οι απλοί άνθρωποι ήταν στη συντριπτική πλειονότητά τους εχθρικοί προς τη Ρώμη, ενώ ορισμένοι *nobilissimi viri* (Λίβιος XXV. xxiii. 4) ήταν ρωμαιόφιλοι και αυτομόλησαν το 214 στον Μάρκελλο· βλ. Λίβιος XXIV. xxi ώς XXV. xxxi, ιδιαίτερα XXIV. xxiii. 10-11· xxvii. 1-3, 7-9· xxviii (ειδ. 9)· xxxii. 2, 9· XXV. xxiii. 4, με xxxi. 3, 6, 8. Λιγότερες είναι οι πληροφορίες που έχουμε για άλλες σικελικές πόλεις όπου η εχθρότητα προς τη Ρώμη ήταν ισχυρή, και οι φιλορωμαϊκές φατρίες μπορεί να έλειπαν σε μερικές από αυτές· ωστόσο ο Πλούταρχος λέει μια διασκεδαστική ιστορία (από τον Ποσειδώνιο) για τον Νικία, άρχοντα του Engyum, που ήταν συνάμα ο κύριος συνήγορος της ρωμαϊκής υπόθεσης εκεί και αμείφθηκε δεόντως από τον Μάρκελλο για τις υπηρεσίες του (*Μαρκ.* 20.5-11).

Ο Badian δεν παραθέτει καμιάν άλλη μαρτυρία υπέρ αυτής της άποψης και εγώ δεν έχω καμιά υπόψη μου. Δεν κάνει νύξη για τις περιπτώσεις του Αρρητίου και των Ουολσινίων,

που ανέφερα πιο πάνω, και χαρακτηρίζει το χωρίον του Λίβιου για τη Λευκανία με ένα «αν αληθεύει». Παραδέχεται, ωστόσο, ότι το 174 η Ρωμαϊκή Σύγκλητος παρενέβη σε μιαν εσωτερική διένεξη στο Πατάβιον της Βενετίας (*seditio ... intestinum bellum*, Λίβιος XLI. xxvii. 3), φυσικά υπέρ της άρχουσας τάξης. Δεν βλέπω γιατί η γενική εκτίμηση που κάνει ο Λίβιος για τη φύση των ταξικών διχασμών στην Ιταλία κατά τον πόλεμο εναντίον του Αννίβα πρέπει να είναι μέρος ενός «μύθου του 2ου αιώνα, που επινοήθηκε για να υποστηρίξει την ολιγαρχία στην Ιταλία», ή πόσο ένας τέτοιος μύθος θα υπηρετούσε τον υποτιθέμενο σκοπό της· και το να λέγεται ότι αν δύο ή τρία από τα παραδείγματα που δόθηκαν δεν είναι αληθή «δείχνουν καθαρά ότι πριν από τον πόλεμο υπήρξε μικρή ρωμαϊκή ανάμειξη για λογαριασμό των ολιγαρχικών κυβερνήσεων», μου φαίνεται ότι αποτελεί ανακολουθία.

Η τάση των ανώτερων τάξεων να κλίνει προς τη Ρώμη είναι ένα πολύ γενικό φαινόμενο. Μαθαίνουμε μάλιστα από τον Αππιανό (*Λιβ.* 68. 304-5) ότι στις αρχές του 2ου αιώνα π.Χ. υπήρχε στην Καρχηδόνα μια παράταξη προσώπων τα οποία «*ερρωμάιζον*», σε αντίθεση μ' εκείνους που «*εκδημοκράτιζον*» (και μια άλλη ομάδα που τασσόταν υπέρ του Μασινισσά). Ο Αππιανός (*Ιλλυρ.* 23) κάνει επίσης τη διάκριση ανάμεσα στην αντίστοιχη στάση των «*πρωτευόντων*» και του «*δήμου*» της παννονικής πόλης Σίγεστας όταν ο Οκταβιανός απαίτησε την παράδοσή της το 35 π.Χ. Η πρώτη ομάδα (οι «*δυνατοί*» του Δίωνα Κάσσιου XLIX. 37.2) ήθελαν να συμμορφωθούν με τις απαιτήσεις του Οκταβιανού για εγκατάσταση μιας φρουράς και την παράδοση ομήρων, ενώ ο απλός λαός δεν δεχόταν τη φρουρά και πολέμησε σθεναρά κατά των Ρωμαίων μέχρι που αναγκάστηκε να παραδοθεί. Βέβαια οι Ρωμαίοι, στις σχέσεις τους με τα Ελληνικά κράτη πάντοτε και παντού προτιμούσαν να υποστηρίζουν τις εύπορες τάξεις, μολονότι, με ψυχρό πνεύμα, ήταν πανέτοιμοι να εγκαταλείψουν αυτή την πολιτική αν πρακτικοί λόγοι τους ανάγκαζαν να το κάνουν (βλ. § 2 πιο κάτω). Ο Λίβιος, μιλώντας για το έτος 192, ακριβώς πριν από τον πόλεμο με τον Αντίοχο Γ', λέει ότι ήταν γενικά παραδεκτό πως οι *principes, optimus quisque*, στο κάθε κράτος ήταν ρωμαιόφιλοι και ήταν ευχαριστημένοι με την παρούσα κατάσταση, ενώ η *multitudo et quorum res non ex sententia ipsorum essent* ήθελαν μια γενική επανάσταση (XXXV. xxxiv. 3· πρβλ. xxxiii. 1 για τους Αιτωλούς). Το 190, στη διάρκεια του πολέμου με τον Αντίοχο, η *multitudo* ή *plebs* της Φωκαίας ήταν υπέρ του Αντιόχου, ενώ οι *senatus et optimates* ήθελαν να συνταχθούν με τη Ρώμη (Λίβιος XXXVII. ix. 1-4· πρβλ. Πολύβ. XXI. vi. 1-6). Και το 171, κατά την έναρξη του 3ου μακεδονικού πολέμου, στα περισσότερα Ελληνικά κράτη η *plebs* έκλινε προς τον Περσέα, ενώ οι *principes* (και «το καλύτερο και πιο συνετό τμήμα») προτιμούσαν τη Ρώμη (Λίβιος XLII. xxx. 1-7). Προσπάθειες έγιναν τελευταία, ιδιαίτερα από τον Gruen, να υποβαθμιστούν αυτές οι μαρτυρίες, αλλά χωρίς επιτυχία[2].

Υποθέτω ότι πρέπει να ασκήθηκε μεγαλύτερη επίδραση, απ' ό,τι γενικά πιστεύεται, στην πολιτική ζωή μερικών Ελληνικών πόλεων από τις συνελεύσεις (*conventus*) των Ρωμαίων εποίκων που εγκαταστάθηκαν σε πολλά μέρη του Ελληνικού κόσμου: «*οι Ρωμαίοι*» ή «*Ρωμαίων οι επιδημούντες*» ή (συχνότερα) «*πραγματευόμενοι*» ή (συνηθέστατα) «*κατοικούντες*». Η πολιτική επίδραση αυτών των Ρωμαίων κατοίκων φάνηκε καθαρότερα όταν πήραν μέρος στη διοίκηση της δικαιοσύνης, όπως ξέρουμε ότι έγινε στη Σικελία και στην Κυρηναϊκή (βλ. §§ 1 και 5 πιο κάτω) και όπως αναμφίβολα έγινε και αλλού. Και επειδή μαθαίνουμε γι' αυτούς τους Ρωμαίους κατοίκους της Μικράς Ασίας περισσότερα απ' ό,τι για εκείνους άλλων τόπων, θα δώσω γι' αυτούς πληροφορίες στην § 3. Κλασικό βιβλίο για τους Ιταλούς επιχειρηματίες που δρούσαν στην Ελληνική Ανατολή εξακολουθεί να είναι το θαυμάσιο και περιεκτικό έργο του Jean Hatzfeld, *Les Trafiquants Italiens dans l'Orient Hellénique* (*BEFAR* 115, Παρίσι 1919).

1. Σικελία κ.λπ.

Είναι εύκολο να παραβλέψει κανείς το γεγονός ότι μια επαρχία που περικλείνει πολλές Ελληνικές πόλεις κατακτήθηκε από τη Ρώμη στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 3ου αιώνα π.Χ., προτού αυτή πάρει την εξουσία σε οποιοδήποτε τμήμα της ίδιας της Ελλάδας. Η επαρχία αυτή ήταν βέβαια η Σικελία, η οποία, όπως έγραψε ο Κικέρων, ήταν η πρώτη ξένη χώρα που της δόθηκε η ονομασία *provincia*, «κόσμημα της αυτοκρατορίας». «Αυτή πρώτη», συνεχίζει ο Κικέρων, «έμαθε στους πρόγονούς μας πόσο θαυμάσιο πράγμα είναι να κυβερνάς ξένους λαούς» (*II. Verr.* ii. 2).

Η Σικελία, με τις μερικές δεκάδες Ελληνικές πόλεις της, περιήλθε στον έλεγχο της Ρώμης και έγινε Ρωμαϊκή αποικία σταδιακά, από το 241 ώς το 210 π.Χ. Οι διαφορές status ανάμεσα στις Ελληνικές πόλεις της Σικελίας δεν έχουν εδώ ενδιαφέρον για μας. Οι περισσότερες από τις πολύ λιγοστές πληροφορίες μας για λεπτομέρειες της πολιτικής οργάνωσης προέρχονται είτε από επιγραφές (που δεν κατόρθωσα να εξετάσω σε βάθος) είτε από τις *Verrines* του Κικέρωνα, ειδ. *Verr.* ii. 120-5. Συνταγματικές αλλαγές είχαν εισαχθεί σε διάφορα μέρη και σε διάφορες εποχές: οι σημαντικότερες ήταν εκείνες που έγιναν με τη *Lex Rupilia* (ρυθμίσεις που επέβαλε ο P. Rupilius το 131 π.Χ., κατά το τέλος του «Πρώτου Σικελικού Πολέμου των Δούλων»), και εκείνες που εισήγαγε ο Αύγουστος.

Οι Σικελικές πόλεις, όπως δείχνουν οι επιγραφές, διατήρησαν προφανώς τις Συνελεύσεις τους για μερικές γενιές μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση· αλλά είναι φανερό ότι τα Συμβούλιά τους σύντομα άρχισαν να παίζουν έναν όλο και μεγαλύτερο ρόλο υπό τη Ρωμαϊκή κυριαρχία, ενώ οι εξουσίες και οι λειτουργίες των Συνελεύσεών τους έφθιναν σταθερά. Τον καιρό της διοίκησης του Ουέρρη (73- 71 π.Χ.), πάντως, τα Συμβούλια φαίνονται να έχουν τουλάχιστον εν μέρει αναδιοργανωθεί σύμφωνα μ' ένα πρότυπο πλησιέστερο σ' εκείνο της Ρωμαϊκής Συγκλήτου. Η κυριότερη πηγή μας εδώ είναι ο Κικέρων, *II Verr.* ii. 120-1 (γενικά), 122 (Halaesa), 123 (Agrigentum), 125 (Heraclea). Μαθαίνουμε για ένα όριο περιουσίας απαραίτητο για το αξίωμα του συμβούλου (*census* § 120)· μαθαίνουμε επίσης για τον Ουέρρη που διόριζε ο ίδιος άτομα «ex loco quo non liceret» (§ 121). Είναι ένα πρόβλημα – ιδιαίτερα παίρνοντας υπόψη ότι η λέξη *suffragium* χρησιμοποιείται δυο απανωτές φορές στην § 120 – αν επαβίωσε κάποια μορφή εκλογής συμβούλων από τις Συνελεύσεις, τουλάχιστον σε μερικές πόλεις· αλλά η τακτική χρήση από τον Κικέρωνα της λέξης *cooptare* για τον διορισμό συμβούλων στις §§ 120 (γενικά, δις), 122 (Halaesa, δις), 123 (Agrigentum) και 125 (Heraclea) με κάνει να υποθέτω ότι οι σύμβουλοι εκλέγονταν, στις περισσότερες περιπτώσεις πάντως, όχι με τη λαϊκή ψήφο για ένα χρόνο κάθε φορά, αλλά διά βίου (αυτή ήταν και η σημαντικότερη αλλαγή), και με έναν ή περισσότερους από τους τρεις τρόπους: (1) αυτό που θα ονομάζαμε «κοοπτάτσια», δηλαδή με τη συλλογική ψήφο των ίδιων των ήδη συμβούλων· (2) διορισμός από άρχοντες που εκπληρώνουν τον ρόλο των Ρωμαίων *censores* (κήνσορες)· και (3) αυτόματα, όταν εκλέγεται κάποιος σε ορισμένο δημόσιο αξίωμα. Όσα ξέρουμε για τη ρωμαϊκή πρακτική στην Ιταλία και στη Βιθυνία του Πόντου (βλ. § 3*A* πιο κάτω) με κάνουν να πιστεύω ότι στη θεωρία περί κράτους υπήρχε ένας συνδυασμός της δεύτερης και της τρίτης μεθόδου μάλλον, παρά η πρώτη. Ο ίδιος ο Κικέρων μπορούσε βέβαια να χρησιμοποιεί τον όρο *cooptatio* για διορισμούς που γίνονταν από κήνσορες (βλ. *De leg.* III. 27: *sublata cooptatione censoria*)[3]. Για να κάνουμε το *cooptare/cooptatio* να φαίνεται καταλληλότερο, θα μπαίναμε ίσως στον πειρασμό να διερωτηθούμε, αν οι Σικελοί σύμβουλοι στρατολογούνταν από άρχοντες κηνσορικού τύπου (η δεύτερη εναλλακτική μου υπόθεση), οι άρχοντες αυτοί εκλέγονταν από τα ίδια τα Συμβούλια· αλλά εναντίον της υπόθεσης αυτής είναι η μαρτυρία του Κικέρωνα στο *II Verr.* ii.113-3, 136-9 (ιδιαίτερα *comitia isto praetore censorum ne simulandi quidem causa fuerunt*, στο τέλος της § 136). Νομίζω ότι στην πράξη, αντίθετα προς τη θεωρία, οι άρχοντες που ασκούσαν λειτουργίες κήνσορα ήταν δεσμευμένοι σε σημαντικό βαθμό, όταν εκλέγανε νέα μέλη για το Συμβούλιό τους, από τις απόψεις του κυρίαρχου τμήματός του. Αυτό κάνει τη χρήση του όρου *cooptatio* για τον κηνσορικό διορισμό ιδιαίτερα πρόσφορη.

Θα θυμόμαστε πόσο επέμενε η Αθηναϊκή Δημοκρατία πάνω στην αρχή της λαϊκής ευθύνης: ότι ο κάθε δημόσιος λειτουργός υπόκειται σε «*ευθύναν*», ήταν υποχρεωμένος σε λογοδοσία στο τέρμα της θητείας του (βλ. V. 2 § *D* πιο πάνω). Στις Συρακούσες, εξάλλου, κατά το τέλος της δεκαετίας του 70 «*αι ευθύναι*» διευθύνονταν από το Συμβούλιο (μια πρακτική που προφανώς συνεχίστηκε για ορισμένο διάστημα)· κι αυτό μπορούσε να γίνεται μυστικά (βλ. Cic., *II Verr*, iv. 140). Και η διαδικασία που υιοθέτησε το Συμβούλιο των Συρακουσών στην ίδια περίοδο είναι χαρακτηριστική της ολιγαρχικής ατμόσφαιρας: η σειρά με την οποία εκφωνούνταν οι λόγοι, ήταν σύμφωνα με «την ηλικία και το κύρος» (*aetas* και *honor*) και οι *sententiae* των ταγών, των *principes*, καταχωρούνταν στα δημόσια αρχεία (στο ίδιο, 142-3).

Παρά το γεγονός ότι η Άλαισα βρισκόταν στη μικρή προνομιούχα κατηγορία των *civitates sine foedere liberae et immunes*, δεν μπορώ να συμφωνήσω με τον Gabba (SCSEV 312-313) ότι στην Άλαισα, αντίθετα απ' ό,τι στον Ακράγαντα και στην Ηράκλεια, η Συνέλευση διατήρησε το δικαίωμα να εκλέγει συμβούλους ακόμα και στον καιρό του Κικέρωνα, διότι ο Κικέρων, αναφέροντας το αίτημα της Αλαίσας στη Ρωμαϊκή Σύγκλητο το 95 π.Χ. να διευθετήσει τις

διαμάχες της «de senatu cooptando», λέει συγκεκριμένα (στο τέλος του ii. 122) ότι η πόλη είχε ζητήσει όπως η εκλογή από την ίδια των συμβούλων πρέπει να γίνεται «ne suffragiis quidem»: πιθανόν οι εκλογές να είχαν γίνει μέχρι το 95 π.Χ. στη Συνέλευση, αλλά τώρα, με τους νέους κανονισμούς που δόθηκαν στην Άλαισα από τον C. Claudius Pulcher το 95, έπρεπε να διενεργηθούν από το ίδιο το Συμβούλιο.

Στην Άλαισα, πάντως, δεν υπήρχε μόνο η απαίτηση του ελάχιστου ορίου περιουσίας (*census*) και ηλικίας (30 χρόνων) για να είναι κανείς σύμβουλος· τα άτομα που ασκούσαν ένα επάγγελμα (ένα *quaestus*), που ήταν λχ. κήρυκες δημοπρασιών (*praecones*), αποκλείονταν επίσης (ii. 122). Παρόμοιες διατάξεις είχαν προηγουμένως περιληφθεί στους κανόνες που ορίστηκαν για το Συμβούλιο του Ακράγαντα από τον Σκιπίωνα (§ 123, ίσως τον L. Cornelius Scipio, πραίτωρα στη Σικελία το 193 π.Χ.: βλ. Gabba, SCSEV 310), και πιθανόν σ' εκείνους που καθόρισε ο Rupilius για την Heraclea Minoa (§ 125).

Στη Σικελία είναι, πιστεύω, που έχουμε την παλιότερη μαρτυρία για το σώμα των παροικούντων Ρωμαίων πολιτών (*conventus civium Romanorum*) που προμήθευε τους δικαστές σε ορισμένες δίκες, σύμφωνα με τη *Lex Rupilia*· αλλά για τι λογής δίκες, δεν ξεκαθαρίζεται από τον Κικέρωνα (Cic. *II Verr.* ii. 32: *ceterorum rerum selecti iudices civium Romanorum ex conventu*). Πρβλ. ii. 33, 34, 70 (*e conventu Syracusano*), iii., 28 (*de conventu*). Πολύ πιθανόν οι δικαστές αυτοί να εκλέγονταν μόνο από τους πλουσιότερους παροίκους, όπως βρίσκουμε να γίνεται αργότερα στην Κυρήνη, όπου ξέρουμε ότι στην περίοδο του Αυγούστου το σύστημα λειτουργούσε άσχημα (βλ. § 5 πιο κάτω).

Από τα δευτερεύοντα θέματα, μπορούμε να σημειώσουμε ότι σε μια δίκη ανάμεσα σ' ένα άτομο και στην πόλη του, σύμφωνα με τη *Lex Rupilia*, ο «senatus» κάποιας άλλης πόλης της Σικελίας ήταν εκείνος που όριζε τους δικαστές (*II Verr.* ii. 32). Αξίζει επίσης να προσέξουμε τους *quinque primi* του Αγυρίου (Agyrrhium), στο iii. 73, που κλήθηκαν σε συνέλευση από τον Verres, μαζί με τους δημοτικούς άρχοντες αυτής της πόλης, και μαζί μ' αυτούς έδωσαν αναφορά στον «senatus» της πατρίδας τους.

Για τις κατοπινές καθεστωτικές αλλαγές στις Σικελικές πόλεις δεν νομίζω ότι μπορούμε να πούμε κάτι πιο συγκεκριμένο από το ότι πρέπει να ακολούθησαν το γενικό πρότυπο που παρατηρήθηκε αλλού.

Δεν βλέπω τον λόγο να θεωρήσω τη «*σύγκλητο*» που εξισώνεται με τον *senatus* σε μια δίγλωσση επιγραφή της Νεάπολης, και που εμφανίζεται πλάι στη Συνέλευση (*αλία* ή *δήμος*) σε επιγραφές, βέβαια στον Ακράγαντα και στη Μάλτα, και (αργότερα ως «*πρόσκλητος*») στη Νεάπολη, και πιθανόν επίσης στις Συρακούσες, ως κάτι άλλο από το Συμβούλιο αυτών των πόλεων· η «*έσκλητος*» που εμφανίζεται μια φορά στο Ρήγιον (Rhegium) πλάι στην *αλία* και *βουλά* είναι μοναδική (*SIG*^{3} 715 = *IG* XIV. 612): βλ. G. Forni, «Intorno alle costituzioni di città greche in Italia e in Sicilia», στο *Κώκαλος* 3 (1957) 61-9, που δίνει τις επιγραφικές μαρτυρίες και βιβλιογραφία. Robert K. Sherk. *The Municipal Decrees of the Roman West* (= *Arethusa* Monographs, τεύχος 2, Buffalo, N.Y., 1970) 1-15, είναι μια χρήσιμη σκιαγραφία του «Η Σύγκλητος στις ιταλικές κοινότητες».

2. *Στερεά Ελλάδα (με τη Μακεδονία και μερικά από τα νησιά του Αιγαίου)*

Η ρωμαϊκή επίδραση στον πολιτικό βίο της Παλιάς Ελλάδας, και η ελληνική αντίσταση σ' αυτήν την επίδραση, γύρω στην εποχή της Ρωμαϊκής κατάκτησης, έχουν ήδη εξεταστεί διεξοδικά σε δύο μονογραφίες: του Ιωάννη Τουλουμάκου, *Der Einfluss Roms auf die Staatsform der griechischen Stadtstaaten des Festlandes und der Inseln im ersten und zweiten Jhdt. v. Chr.* (Diss., Göttingen, 1967)· και του Jürgen Deininger, *Der politische Widerstand gegen Rom in Griechenland 217-86 v. Chr.* (Berlin, 1971). Η πρώτη είναι βασικά μια πλήρης συλλογή των μαρτυριών: βλ. την κριτική του F. W. Walbank στο *JHS* 89 (1969) 179-80. Η δεύτερη επιχειρεί πολύ περισσότερα από άποψη ερμηνείας, αλλά η αντίληψη που έχει της πολιτικής και κοινωνικής κατάστασης στην Ελλάδα είναι σοβαρά λειψή: βλ. τις κριτικές παρατηρήσεις του G.W. Bowersock, στο *Gnomon* 45 (1973) 576-80 (ειδ. 578)· του P. S. Derow, στο *Phoenix* 26 (1972) 303-11· και ιδιαίτερα του John Briscoe, στην *CR* 88 = n.s. 24 (1974) 258-61· και βλ. επίσης Brunt, RLRCRE 173. Η καλύτερη σύγχρονη πραγμάτευση του θέματος είναι του Briscoe,

«Rome and the class struggle in the Greek states 200-146 B.C.», στο *Past and Present* 36 (1967) 3-20, αναδημοσιευμένη στις *SAS* (επιμ. Finley) 53-73. Η άποψή του για την πολιτική της Ρώμης στο πρώτο μισό του 2ου αιώνα π.Χ. μπορεί να συνοψιστεί καλύτερα στα ίδια τα λόγια του: «Η φυσική προτίμηση της Συγκλήτου και των αντιπροσώπων της ήταν για τις ανώτερες τάξεις και για μορφές διακυβέρνησης όπου οι ανώτερες τάξεις επικρατούσαν. Τηρουμένων των αναλογιών, προς αυτόν τον σκοπό έτεινε η πολιτική της Ρώμης». Από την άλλη πλευρά, «στην ταραγμένη αυτήν περίοδο [200-145] σπάνια μόνο υπήρχαν οι αναλογίες. Στόχος της Ρώμης ήταν να κερδίσει τους πολέμους στους οποίους είχε εμπλακεί και να διατηρήσει τον έλεγχο στα ελληνικά πράγματα, έλεγχο που της χάρισαν οι στρατιωτικές επιτυχίες της. Για τούτον τον σκοπό η Σύγκλητος δέχτηκε με χαρά την υποστήριξη από εκείνους που ήταν πρόθυμοι να της την παράσχουν, ανεξάρτητα από τη θέση τους στην εσωτερική πολιτική των δικών τους κρατών» (*SAS* 71-2). Αλλά «κάτω από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία η εικόνα είναι πολύ διαφορετική. Δεν υπήρχε πια τώρα ζήτημα αγώνα για την ηγεσία στον Μεσογειακό κόσμο: η κυριαρχία της Ρώμης ήταν αδιαμφισβήτητη. Δεν είναι να απορεί κανείς για το ότι σ' αυτές τις συνθήκες η φυσική προτίμηση της Ρώμης εκδηλώνεται φανερά, και ότι τόσο στην Ιταλία όσο και στις επαρχίες οι πλουσιότερες τάξεις είναι εκείνες που επικρατούν... Η νίκη της Ρώμης είχε πράγματι ως αποτέλεσμα να αναχαιτίσει το κύμα της δημοκρατίας και η τελική νίκη ανήκε στις ανώτερες τάξεις» (*SAS* 73).

Στην Ελληνιστική περίοδο, κατά τον Alexander Fuks, αν και οι ελληνικές ανώτερες τάξεις είχαν ίσως πολύ διαφορετικές στάσεις απέναντι στη Ρώμη, «η *multitudo*, η *plebs*, ο *δήμος*, ο *όχλος* ήταν παντού και πάντοτε αντιρωμαϊκός και στήριζε τις ελπίδες του για αλλαγή της κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης σε όλους όσοι εκδήλωναν την αντίθεσή τους προς τη Ρώμη (Αντίοχος Γ' της Ασίας, Περσεύς της Μακεδονίας)»: βλ. Fuks, «Social revolution in Greece in the Hellenistic age», στο *La parola del passato* 111 (1966) 437-48, στη σελ. 445· και πρβλ. «The *Bellum Achaicum* and its social aspect», στο *JHS* 90 (1970) 78-79. Αυτή η απερίφραστη δήλωση που προχωρεί ελαφρώς πέρα από τις διαθέσιμες μαρτυρίες, δέχτηκε τελευταία την επίθεση του Gruen σχετικά με τα συμβάντα του Τρίτου Μακεδονικού Πολέμου του 171-168 π.Χ. (βλ. ξανά σημ. 2). Ο Gruen, απομονώνοντας προσεχτικά τα εν λόγω συμβάντα και βάζοντας όλα του τα δυνατά για να ξεγλιστρήσει από τα ενοχλητικά αποσπάσματα, όπως εκείνα των Λίβιου XLII. xiii. 9 (πρβλ. Απτ. *Μακεδ.*. 11.1· Διόδ. XXIX. 33)· xxx. 1-7· Πολύβιου XXIV. ix. 3-7· x. 14· XXVII. ix. 1· x. 1,4· και Sherk, *RDGE* 40 (= *SIG*[3] 643 = *FD* III. iv. 75), σειρές 22-4, πιστεύει ότι μπορεί να αρνηθεί απόλυτα για τούτη την περίοδο κάθε «βέβαιη συνάφεια ανάμεσα στην κοινωνική σύγκρουση και στη στάση προς ή από τις μείζονες δυνάμεις» (στο ίδιο, σημ. 2, σελ. 47). Παρά τα κενά της επιχειρηματολογίας του[4], τα γενικά συμπεράσματα στις τελευταίες δύο παραγράφους του είναι σε μεγάλο βαθμό άμεμπτα *σε ό,τι αφορά τούτον τον συγκεκριμένο πόλεμο*. «Φαίνεται ότι υπήρξε ελάχιστη ειλικρινής δέσμευση απέναντι είτε στη Ρώμη είτε στον Περσέα... Ο λαουτζίκος δεν έδειχνε κανένα πάθος να πολεμήσει και να πεθάνει για μιαν υπόθεση που δεν ήταν δική του. Η στάση του κυμαινόταν μαζί με τις τύχες του πολέμου... Η ασφάλεια και η επιβίωση ήταν τα δεσπόζοντα κίνητρα και όχι η ταξική συνείδηση» (ό.π. 48). Εγώ βέβαια θα έλεγα ότι το αντιρωμαϊκό *αίσθημα* από την πλευρά των μαζών εν γένει, πολύ συχνά δεν ήταν σε θέση να εκδηλωθεί στην *πράξη*, καθώς άλλοι λόγοι έτειναν να το υπερκεράσουν, ιδιαίτερα η καθαρή σύνεση και αναγνώριση του μάταιου και μάλιστα επικίνδυνου μιας ανοιχτής αντιπαράθεσης με τη Ρώμη, που μπορούσε να έχει τρομερές συνέπειες, όπως έδειξε η μοίρα της Αλιάρτου το 171 (Λίβ., XLII. lxiii. 3-12). Η πολιορκία της Αλιάρτου από τους Ρωμαίους έληξε με τη σφαγή, τον γενικό εξανδραποδισμό και την ολική καταστροφή της πόλης. Αυτό, στον *πρώτο χρόνο του πολέμου*. Η καταστροφή της Αλιάρτου στάθηκε ένας ισχυρός αποτρεπτικός παράγοντας στην ανάληψη μιας αντιρωμαϊκής δράσης, ακόμα και για εκείνους που έτρεφαν τα πιο εχθρικά αισθήματα προς τη Ρωμαϊκή δεσποτεία. Νωρίτερα, το 171, όταν διαδόθηκε σ' όλη την Ελλάδα η είδηση μιας μακεδονικής νίκης σε μια μάχη ιππικού με τους Ρωμαίους (για την οποία βλ. Λίβιος XLII. 58-61), η συμπάθεια που έδειξαν *οι πολλοί*, *οι όχλοι* στην Ελλάδα προς τον Περσέα, και που κρυβόταν ώς τότε, «ξέσπασε σαν πυρκαγιά», κατά τον Πολύβιο XXVII. ix. 1· x. 1, 4. Ολόκληρο το χωρίο είναι συναρπαστικό: ο Πολύβιος αντιλαμβανόταν ότι η Ελλάδα είχε υποφέρει στα χέρια των Μακεδόνων βασιλιάδων ενώ είχε λάβει πραγματικά οφέλη από τη ρωμαϊκή εξουσία (x. 3), και ο ίδιος ενδιαφερόταν να απαλλάξει τους συμπατριώτες του από την κατηγορία της αγνωμοσύνης προς τη Ρώμη. (Ο Gruen βέβαια προσπαθεί να υποτιμήσει τη χρησιμοποίηση από

τον Πολύβιο των όρων «*οι πολλοί, οι όχλοι*»· βλ. όμως σημ. 2 και 4 ξανά). Η ρωμαϊκή εξουσία μπορούσε πράγματι να εμπνέει δέος. Ενας σημαίνων ρωμαιόφιλος, αντίθετος σε μια αναφυόμενη εξέγερση μπορούσε να επισύρει την προσοχή όχι μόνο στα οφέλη της ειρήνης αλλά και στη *vis Romana* (στη ρωμαϊκή ισχύ): μπορούσε να προειδοποιήσει τους νέους για τον κίνδυνο μιας αντίθεσης προς τη Ρώμη και να ενσταλάξει μέσα τους τον φόβο – όπως κάνει ο Julius Auspex από το Remi στην αφήγηση από τον Τάκιτο των συμβάντων στη Γαλατία το 70 μ.Χ. (*Hist.* IV. 69).

Στον τελικό αγώνα κατά της Ρώμης το 146 π.Χ. ιδιαίτερα βρίσκουμε να δίνεται μεγάλη έμφαση στη συμμετοχή των κατώτερων τάξεων στο αντιρωμαϊκό κίνημα: συγκεκριμένα, ο Πολύβιος λέει για την κρίσιμη συνέλευση της Αχαϊκής Συμπολιτείας στην Κόρινθο την άνοιξη του 146, που κήρυξε τον πόλεμο, ότι παρέστη σ' αυτήν «ένα τέτοιο πλήθος εργατών και τεχνιτών [*εργαστηριακών και βαναύσων ανθρώπων*] που ποτέ προηγούμενα δεν είχε συγκεντρωθεί» (XXXVIII. xii. 5).

Το πρώτο γνωστό παράδειγμα ρωμαϊκής επέμβασης στο πολίτευμα των πόλεων της Παλιάς Ελλάδας είναι από το 196 ώς το 194 π.Χ., όταν ο T. Quinctius Flamininus, ρυθμίζοντας τα ζητήματα της Θεσσαλίας μετά το τέλος του Δεύτερου Μακεδονικού Πολέμου, επέβαλε περιουσιακά όρια για την ανάδειξη συμβούλων (πιθανόν ομόσπονδων) και δικαστών, και έκανε ό,τι μπορούσε για να εξασφαλίσει την ενίσχυση του ελέγχου των πόλεων από (όπως λέει ο Λίβ.) «τη μερίδα εκείνη του πληθυσμού των πολιτών για την οποία ήταν συμφέρον να έχει τα πάντα ασφαλή και ήσυχα» (XXXIV. li. 4-6· πρβλ. Πλούτ., *Φλαμίν.* 12-4): την εύπορη τάξη, βέβαια. (Δεν λέγεται ότι ο Φλαμίνιος επέβαλε ξεκάθαρα την ολιγαρχία επιμένοντας στον περιορισμό του δικαιώματος συμμετοχής στις Συνελεύσεις). Το 192, μας λέει ο Λίβιος, έγινε γενικά αντιληπτό στους Αιτωλούς και στους συμμάχους τους ότι οι προύχοντες των πόλεων ήταν ρωμαιόφιλοι και χαίρονταν για την παρούσα κατάσταση πραγμάτων, ενώ το πλήθος ήθελε την επανάσταση (XXXV. xxxiv. 3). Κατά τον Ιουστίνο, XXXIII. ii. 7, η Μακεδονία έλαβε από τον L. Aemilius Paullus το 168 «τους νόμους που εξακολουθεί να χρησιμοποιεί» (πρβλ. Λίβιος XLV. xviii και xxix-xxx, ειδ. xviii 6· «ne improbus vulgi adsentator aliquando libertatem salubri moderatione datam ad licentiam pestilentem traheret»!). Ο L. Mummius (που, παρεμπιπτόντως, κατέστρεψε την Κόρινθο και πούλησε ως δούλους τον πληθυσμό της), αφού συνέτριψε την εξέγερση της Αχαϊκής Συμπολιτείας και των συμμάχων της το 146 π.Χ., «κατέλυσε», όπως λέει ο Παυσανίας, «τις δημοκρατίες και καθιέρωσε όρια περιουσίας για την ανάληψη δημόσιας θέσης» (VII. xvi. 9). Ο Πολύβιος, XXXIX. 5, μιλάει για την «*πολιτείαν*» και τους «*νόμους*» που δόθηκαν στις ελληνικές πόλεις (το 146-5 π.Χ.· και πρβλ. Παυσ. VIII. xxx. 9). Στο V. 3 ανέφερα την επιστολή του Q. Fabius Maximus προς τη Δύμη της Αχαΐας, ύστερα από ένα ξέσπασμα επανάστασης εκεί προς το τέλος του 2ου αιώνα π.Χ.: στην επιστολή γίνεται δύο φορές μνεία για την *πολιτεία* που έδωσε η Ρώμη στους Αχαιούς (*SIG*^{3} 684 = *AJ* 9, σειρές 9-10, 19-20). Ωστόσο, πρέπει να ερμηνεύσουμε τη φράση του Παυσανία, την οποία μόλις παρέθεσα, υπό πολύ περιορισμένη έννοια, για ό,τι αφορά την καταστροφή της δημοκρατίας, καθ' ότι υπάρχουν άφθονες μαρτυρίες για τη συνεχιζόμενη ύπαρξη πολιτευμάτων τουλάχιστον ονομαστικά δημοκρατικών σ' αυτές τις πόλεις: βλ. λχ. Τουλουμάκος, ό.π. 11 κ.ε. Σε πολλές πόλεις, σ' όλον τον Ελληνικό κόσμο, είχε ήδη εγκαθιδρυθεί σε γενική σχεδόν κλίμακα πριν από τη Ρωμαϊκή κατάκτηση ένα σύστημα δυνάμει του οποίου οι προτάσεις έπρεπε να εγκρίνονται από κάποιο σώμα αρχόντων, προτού υποβληθούν στη Βουλή και στην Εκκλησία του δήμου: βλ. Jones, *GCAJ* 166 (με 337 σημ. 22), 168-9 (με 338 σημ. 26). Η πρακτική αυτή μπορεί να επεκτάθηκε (και τουλάχιστον θα ενθαρρύνθηκε) από τους Ρωμαίους: βλ. στο ίδιο, 170 (με 338 σημ. 28), 178-9 (με 340-1 σημ. 43-4), όπου τα περισσότερα από τα παραδείγματα είναι ακριβώς από την Ασία.

Σ' όλες τις πόλεις της ηπειρωτικής Ελλάδας και των νησιών του Αιγαίου, κατά την πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο, υπάρχουν εκπληκτικά λίγα στοιχεία τα οποία να πιστοποιούν μια πολιτειακή αλλαγή, τέτοια που να μπορούμε με εμπιστοσύνη να την αποδώσουμε σε εσκεμμένη ενέργεια εκ μέρους της Ρώμης. Όταν, λογουχάρη, μαθαίνουμε από μια περίφημη επιγραφή της Μεσσήνης του τελευταίου προχριστιανικού αιώνα (*IG* V. i. 1433, σειρές 11, 38) ότι μερικοί από τους λεγόμενους *τεχνίτας* και όλοι οι αποκαλούμενοι *χειροτέχναι* ήταν έξω από τις φυλές που απαρτίζανε το σώμα των πολιτών, και συνεπώς δεν μπορούσαν να ήταν καν πολίτες στην κυριολεξία, δεν είναι ανάγκη να υποθέσουμε ότι η στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων αυτών των τεχνιτών οφειλόταν σε κάποιαν εξωτερική πίεση. (Σχετικά με τούτη την επιγραφή και στο

ίδιω 1432, βλ. το εξαντλητικό σχόλιο του A. Wilhelm, Ürkunden aus Messene», στο *JOAI* 17 (1914) 1-119, ειδ. 54-5, 69-70). Πιστεύω ότι εκείνο που διαπιστώνουμε, αν έχουμε μια πλατιά και γενική αντίληψη της πολιτικής ζωής αυτών των πόλεων, είναι βασικά μια συνέχιση της πορείας – της οποίας δώσαμε τις γενικές γραμμές στο V. 3 – που είχε ήδη πάει αρκετά μακριά υπό τους βασιλιάδες της Ελληνιστικής περιόδου: πίσω από μια συνήθως δημοκρατική πρόσοψη, με τη Βουλή και την Εκκλησία του δήμου να ψηφίζουν θεσπίσματα όπως τον παλιό καιρό, η πραγματική εξουσία είναι στα χέρια της εύπορης τάξης· ο απλός λαός σπάνια επιδεικνύει κάποιαν ικανότητα να επιβάλει την οντότητά του ή και να ασκήσει επίδραση. Οι βασιλιάδες της Ελληνιστικής περιόδου είχαν κυρίως αρκεστεί να αφήνουν τις πόλεις μόνες τους, όσο δεν δημιουργούσαν προβλήματα· αλλά βέβαια η ίδια η ύπαρξη των βασιλιάδων, που εξουσίαζαν τον κόσμο της ανατολικής Μεσογείου, ήταν μια απειλή για τη δημοκρατία, την οποία οι βασιλιάδες, στην καλύτερη περίπτωση, ανέχονταν, εκτός αν έκτακτες περιστάσεις τους έκαναν να την ενθαρρύνουν αποφασιστικά (όπως ο Αλέξανδρος όταν ετοιμαζόταν να κατακτήσει την Ασία), ή πάντως να ισχυρίζονται ότι τη βοηθούν ή να εκδηλώνουν αυτό που θα μπορούσε να ερμηνευθεί – χωρίς καμιά πραγματική δικαιολογία – ως συμπάθεια προς τα κατώτερα στρώματα (όπως ο Περσεύς της Μακεδονίας και ο Μιθριδάτης Στ' Ευπάτωρ του Πόντου). Και η Ρώμη όμως ήταν απολύτως διατεθειμένη να ανέχεται τα ελληνικά δημοκρατικά πολιτεύματα όσον καιρό οι Έλληνες έμεναν ήσυχοι· αλλά σύντομα έμελλε να γίνει φανερό ότι θα επενέβαινε για να προστατέψει τους «φίλους» της ανάμεσα στους προύχοντες όταν απειλούνταν από τα κάτω – όπως, περιττό να πούμε, σπάνια συνέβαινε τώρα. Αυτό φυσικά οδήγησε σε μια περαιτέρω συγκέντρωση της εξουσίας στα χέρια της εύπορης τάξης. Μετά το 146 π.Χ., όταν η Ρώμη είχε γίνει κυρίαρχη σε πολύ μεγάλο βαθμό του Μεσογειακού κόσμου, δεν ακούμε πια για καμιά έξαρση από τα κάτω. Το πιο αξιοσημείωτο, στην Παλιά Ελλάδα, ήταν το Αθηναϊκό επαναστατικό καθεστώς του 88-86 π.Χ., με αρχηγούς τον Αθηνίωνα και τον Αριστίωνα, που βεβαίως περιγράφονται ως χυδαίοι τύραννοι στις αφηγήσεις που διασώθηκαν[5]. Κι αυτή η κίνηση δεν θα μπορούσε να συμβεί παρά μόνο χάρη στην αντιρωμαϊκή δράση του Μιθριδάτη του Πόντου στη Μικρά Ασία, που έκανε πολλούς Έλληνες να ελπίζουν, μάταια όπως αποδείχτηκε, έναν τερματισμό της ρωμαϊκής κυριαρχίας. Το διαγούμισμα της Αθήνας από τον Σύλλα και τον στρατό του, στις αρχές του Μάρτη 86, που έβαλε τέρμα στο επαναστατικό κίνημα[6], πρέπει να είχε σοβαρά κλονίσει το ηθικό σε κάθε εν δυνάμει «ταραχοποιό». Ωστόσο, υπάρχουν ενδείξεις για μιαν άλλη αναταραχή στην Αθήνα γύρω στο 13 μ.Χ. Μια καλή έκθεση του αγνοημένου αυτού επεισοδίου δόθηκε πρόσφατα από τον Bowersock, που συνοψίζει θαυμάσια: «Οι αρχηγοί εκτελέστηκαν· η υπόθεση περιγράφεται ποικιλότροπα ως *res novae*, *στάσις* και *seditio*. Οι περιγραφές αυτές ταιριάζουν τέλεια: όταν μια αντιρωμαϊκή φατρία παίρνει την κατάσταση στα χέρια της, η *στάσις* γίνεται επανάσταση» (*AGW* 105-8, στη σελ. 107). Αναρωτιέται κανείς ποια πρωτοβουλία αναλήφθηκε στη Θεσσαλία όταν ένας άνθρωπος ονόματι Πετραίος καταδικάστηκε να καεί ζωντανός, πιθανόν επί ηγεμονίας Αυγούστου (Πλούτ. *Ηθ.* 815d· και βλ. C. P. Jones, *PR* 40-1 και σημ. 7). Στην *Historia Augusta* (*Ant. Pius* 5. 5) υπάρχει μια σκέτη νύξη για κάποιαν υποτιθέμενη *rebellio* στην Ελλάδα επί βασιλείας Αντωνίνου του Ευσεβούς, βλ. VIII. 3 και σημ. 2.

Μερικές ολιγαρχικές τροποποιήσεις μπορεί να εισήχθησαν στο πολίτευμα της Αθήνας κατά το τέλος ακριβώς του 2ου αιώνα π.Χ. (βλ. Bowersock, *AGW* 101-2, ειδ. 101 σημ. 3), και είναι ίσως αυτό το καθεστώς που ο Σύλλας παλινόρθωσε μετά τη συντριβή της εξέγερσης του 88-86, διότι λέγεται ότι έδωσε στην Αθήνα νόμους που ήταν «ουσιαστικά οι ίδιοι μ' εκείνους που είχαν θεσπιστεί από τους Ρωμαίους» (Αππ. *Μιθρ.* 39: βλ. Bowersock, *AGW*. 106 σημ. 2). Υπήρξαν κι άλλες πολιτειακές αλλαγές στην Αθήνα κατά την Ύστερη Δημοκρατία και την Πρώιμη Ηγεμονία (βλ. Geagan, *ACS*)· αλλά διατηρήθηκε ορισμένη δημοκρατική πρόσοψη, και η Συνέλευση συνέχισε να συνέρχεται και να ψηφίζει θεσπίσματα τουλάχιστον μέχρι την ύστερη περίοδο των Σεβήρων – ένα από τα τελευταία γνωστά είναι γύρω στο 230: ένα τιμητικό θέσπισμα για τον M. Ulpius Eubiotus Leurus (βλ. V. 3 και σημ. 25). Ο Άρειος Πάγος, ωστόσο, είχε γίνει η κύρια πολιτική δύναμη, και δεν υπάρχει στη διάρκεια της Ηγεμονίας καμιά ένδειξη για κάποια πραγματική πολιτική δραστηριότητα στη Συνέλευση, όπως δεν υπάρχει και στα περισσότερα άλλα Ελληνικά κράτη. Στην Αθήνα, όπως κι αλλού, βρίσκουμε πολλές μαρτυρίες απευθείας ανάμιξης της αυτοκρατορικής εξουσίας, από τον διοικητή της επαρχίας ή και από τον ίδιο τον αυτοκράτορα, όμως μπορούμε μερικές φορές να δούμε να επιτρέπεται ακόμα η λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών, όπως όταν ένα διάταγμα του Αδριανού για την ελαι-

οπαραγωγή στην Αττική ορίζει ότι ορισμένες παραβάσεις των κανονισμών οι οποίοι είχαν τεθεί εκεί πρέπει να αντιμετωπίζονται πριν απ' όλα με δίκες στη Βουλή αν αφορούν όχι περισσότερο από 50 αμφορείς, αλλιώς να παραπέμπονται στη Συνέλευση (*SEG* XV. 108 = *IG* II^2. 1100 = A/J 90, σειρές 46-9: βλ. Oliver, *RP* 960-3· Day, *EHARD* 189-92)· πρβλ. A/J 91 = *IG* II^2. 1103 (ίσως επίσης αδριανικός), σειρές 7-8, που προβλέπει εκδίκαση από τον Άρειο Πάγο παραβάσεων ορισμένων εμπορικών κανονισμών. Ένα ενδιαφέρον δείγμα αυτοκρατορικής οδηγίας (άσχετα αν είναι έδικτον ή επιστολή) από τον Μάρκο Αυρήλιο προς την πόλη της Αθήνας (που πρέπει να στάλθηκε μεταξύ του 169 και του 176) δημοσιεύτηκε το 1970, μεταφρασμένη και σχολιασμένη, από τον J. H. Oliver, *Marcus Aurelius: Aspects of Civic and Cultural Policy in the East* (= *Hesp.*, Suppl. 13). Έχει ήδη προκαλέσει αρκετή συζήτηση και επανερμηνεία. Θα αναφέρω μόνο τις βελτιωμένες αποκαταστάσεις του κειμένου και τη μετάφραση του C. P. Jones, στην *ZPE* 8 (1971) 161-83, της μεγαλύτερης πλάκας της επιγραφής (II = E), που αφορά κυρίως δικαστικά ζητήματα, και δύο μεταγενέστερα άρθρα: του Wynne Williams, στην *ZPE* 17 (1975), στις σελ. 37-56 (πρβλ. *JRS* 66 [1976] 78-9), και της Simone Follet, στη *Rev. de Phil.* 53 (1979) 29-43, μ' ένα πλήρες κείμενο και γαλλική μετάφραση του ίδιου αποσπάσματος. Ο Μάρκος εκφράζει τη μεγάλη του «φροντίδα για τη φήμη της Αθήνας, ώστε αυτή να μπορέσει να ανακτήσει την πρωτινή της αξιοπρέπεια» (ή «μεγαλείο», *σεμνότητα*). Αν και νιώθει την υποχρέωση να επιτρέψει στους γιους των απελεύθερων που γεννήθηκαν μετά τη χειραφέτηση των πατέρων τους – που αυτοί δεν ήταν απελεύθεροι – να γίνονται συνηθισμένοι σύμβουλοι (στίχοι 79-81, 97-102), επιμένει ότι τα μέλη του Άρειου Πάγου πρέπει να έχουν και τους δύο γονείς γεννημένους ελεύθερους (σειρές 61-6) και εκφράζει την αφελή επιθυμία αν ήταν δυνατόν να επαναφερθεί η «παλιά συνήθεια» κατά την οποία οι αρειοπαγίτες έπρεπε να έχουν όχι μόνο πατέρες αλλά και πάππους γεννημένους ελεύθερους (σειρές 57-61). Μια τέτοια ιδεοληψία με το status των μελών της εγχώριας αθηναϊκής άρχουσας τάξης μπορεί να προκαλεί τον χλευασμό μας όταν δεδηλωμένος σκοπός της είναι να επιτρέψει στην Αθήνα να «ανακτήσει την πρωτινή της *σεμνότητα*»!

Το πολίτευμα της Αθήνας υπό τη Ρωμαϊκή Ηγεμονία παρουσιάζει πολλά αινίγματα. Υπάρχουν αρκετά ζητήματα τα οποία είμαι υποχρεωμένος να αφήσω ανοιχτά, αρκούμενος να αναφερθώ στην πρόσφατη μελέτη του Geagan (*ACS*), τη χρήσιμη κριτική παρουσίαση αυτού του έργου από τον Pleket στο *Mnem.*[4] 23 (1970) 451-3, και στη μονογραφία του Oliver (με τροποποιήσεις) που μνημόνευσα στην προηγούμενη παράγραφο. Είναι πιθανόν (όπως αναμφίβολα γινόταν στην Αλεξάνδρεια: *C. P. Jud.* II. 153. 53-7· 150. 3-4· και βλ. Fraser, *PA* I. 76-8) η συμμετοχή στα εφήβια (εφηβική γύμναση), προσιτή βέβαια μόνο στους εύπορους, να είχε γίνει ένας απαραίτητος όρος για να γίνει κανείς μέλος της κατηγορίας των πλήρως προνομιούχων πολιτών που ήταν οι μόνοι με τα απαιτούμενα προσόντα για τη Βουλή (και τώρα πολύ πιο ικανοί για ανεξάρτητη δράση απ' ό,τι στην κλασική περίοδο) και ίσως για τα δικαστήρια (βλ. σελ. 64-5 της μονογραφίας του Oliver), και που μπορεί (όπως υποθέτει ο Geagan, *ACS* 86-7) να ήταν η ίδια ομάδα μ' εκείνους που είχαν μόνοι το δικαίωμα να μιλούν στη Συνέλευση καθώς και να παρίστανται στις συνόδους της και να ψηφίζουν σ' αυτές (πρβλ. τη μεταχείριση της Ταρσού στην § *B* αυτού του Παραρτήματος)· η τελευταία ομάδα μπορεί να είναι η ίδια μ' εκείνους που αναφέρονται ως *οι εκκλησιάζοντες κατά τα νομ[ιζόμενα]* στη σειρά 18 της επιστολής του Μάρκου και του Κόμμοδου προς την Αθήνα, επιστολής που διαβάζεται τώρα σωστότερα ως επιγραφή του Oliver αρ. 4, σελ. 85 κ.ε. (πρβλ. το *εκκλησιασταί* σε δύο πόλεις της Πισιδίας, που αναφέρονται στην § 3 *B* πιο κάτω). Υπήρχε πιθανόν ένα ελάχιστο όριο περιουσίας για όσους ήθελαν να γίνουν βουλευτές· αλλά εξίσου πιθανόν είναι να κρίθηκε ότι δεν ήταν αναγκαία μια ποσοτική εκτίμηση, δεδομένου ότι το πέρασμα από τα εφήβια (αν αυτό αποτελούσε πράγματι την απαιτούμενη προϋπόθεση για την άσκηση στο ακέραιο των πολιτικών δικαιωμάτων) ήταν εφικτό μόνο για τους γιους ατόμων με κάποια περιουσία. Υπάρχει δυστυχώς ορισμένη αβεβαιότητα γύρω απ' όλα τούτα τα ζητήματα: τα κείμενα των επιγραφών δεν είναι απολύτως αποφασιστικά, και είναι δύσκολο να πούμε πόσες από τις περίεργες μαρτυρίες που δίνει ο Λουκιανός (λχ. *Θεών διάλογοι* 1, 14-19· *Ζεύς Τραγωδός* 6, 7, 18, 26· *Διαβολή* 11· *Όνειρος ή Αλεκτρυών* 22· *Κατάπλους* 24· *Δις κατηγορούμενος* 4, 12) μπορούμε να θεωρήσουμε ότι αντανακλούν με ακρίβεια τα έθιμα της εποχής[7].

Σε πολλές άλλες Ελληνικές πόλεις μερικές από τις παλιές πολιτειακές μορφές διατηρήθηκαν, έστω και αν είχαν καταντήσει κενός τύπος. Η Βουλή της Καρύστου στην Εύβοια εκλεγόταν κάθε χρόνο με κλήρο μέχρι επί βασιλείας Αδριανού: βλ. *IG* XII. ix. 11. Στη Σπάρτη, αρκετά

παραδόξως από πρώτη ματιά, υπήρχε τουλάχιστον μια αλλαγή σε κατεύθυνση αντίθετη προς εκείνη που θα περμέναμε: η παραδοσιακή Γερουσία, που την αποτελούσαν άτομα ηλικίας πάνω από 60 ετών, τα οποία εκλέγονταν για το υπόλοιπο της ζωής τους, φαίνεται να είχε μετατραπεί, τουλάχιστον κατά τον τελευταίο προχριστιανικό αιώνα, σε μια Βουλή κανονικού ελληνικού τύπου (μερικές φορές λεγόταν πράγματι *α βουλά*), που την αποτελούσαν άτομα εκλεγόμενα κάθε χρόνο με δυνατότητα επανεκλογής: βλ. W. Kolbe στις *IG* V. i. σελ. 37 (σχόλιο στα n°s. 92-122)· K. M. T. Chrimes, *Ancient Sparta* (Manchester, 1949) 138-48. Αλλά πιστεύω ότι ο Chrimes μπορεί να έχει δίκαιο αποδίδοντας την αλλαγή στον Κλεομένη Γ', στη δεκαετία του 220 π.Χ. Κατά τον Παυσανία, III. xi. 2, η Γερουσία στον καιρό του ήταν το *συνέδριον Λακεδαιμονίοις κυριώτατον της πολιτείας*.

Οι Συνελεύσεις της πόλης συνεχίστηκαν, αλλά δεν υπάρχουν αξιόπιστες γραπτές μαρτυρίες αληθινής πολιτικής δραστηριότητας από μέρους τους στη διάρκεια της Ηγεμονίας (όπως υπάρχουν για μερικές από τις πόλεις της Μικράς Ασίας), και σχεδόν όλες οι επιγραφές που διασώζονται αναγράφουν τιμητικά ψηφίσματα. Το τελευταίο με ακρίβεια χρονολογημένο θέσπισμα από την Ελλάδα ή από τα νησιά, που γνώριζε ο Swoboda, όταν δημοσίευσε το *Die griechischen Volksbeschlüsse* το 1890, ήταν το αναδημοσιευμένο τώρα ως *IG* XII. vii. 53, από την Αρκεσίνη στη νήσο Αμοργό, που ψηφίστηκε στις 11 Δεκεμβρίου του 242, επί βασιλείας Γορδιανού Γ', ένα τιμητικό *ψήφισμα* του *δήμου* αυτής της πόλης (ο Swoboda, ό.π. 185, έσφαλε αποδίδοντας τούτο το ψήφισμα στην Αιγιάλη, μια άλλη πόλη της Αμοργού). Δεν γνωρίζω κανένα χρονολογημένο με ακρίβεια μεταγενέστερο υλικό από την περιοχή που μ' ενδιαφέρει εδώ· αλλά υπάρχουν μια δυο γνωστές σύνοδοι των ελληνικών Συνελεύσεων, μισόν αιώνα αργότερα, από την Μικρά Ασία (όπως θα δούμε στην § 3 *Β* πιο κάτω) και την Αίγυπτο (πρβ. V. 3).

Πρέπει να προσθέσω δυο λόγια για τα Βαλκάνια, μια περιοχή όπου η ζωή της πόλης αναπτυσσόταν αργά, εκτός από λίγα κέντρα. Υπάρχει τουλάχιστον μια μακεδονική κοινότητα που, όπως αποδεικνύεται από μια πολύ ενδιαφέρουσα επιγραφή χρονολογούμενη από το 194 μ.Χ., είχε μια *εκκλησία*, *πολείτας* και τουλάχιστον έναν άρχοντα (με κάποιον τίτλο που συχνά βρίσκουμε σε Μακεδονικές πόλεις), έναν *πολειτάρχην*, αλλά σχεδόν βέβαια δεν είχε *Βουλή* – διότι η Συνέλευση συνεκαλείτο από τον *πολειτάρχη*· οι εντολές για την εκτέλεση του ψηφίσματος (το λειτουργικό μέρος του οποίου αρχίζει: *έδοξε τω τε πολειτάρχη και τοις πολείταις ομογνωμονούσι*) δίνονταν στον πολειτάρχη· και αυτός, καθώς και ένας αριθμός άλλων αναγράφονται στο τέλος του ψηφίσματος· αλλά δεν υπάρχει ίχνος Βουλής. Η επιγραφή, που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1880, αναδημοσιεύτηκε σε πολύ βελτιωμένη μορφή από τον A. M. Woodward στο *JHS* 33 (1913) 337-46, αρ. 17. (Έκτοτε, νομίζω, δεν αναδημοσιεύτηκε). Η ταυτότητα του δήμου δεν είναι γνωστή, μπορεί όμως, όπως υποστήριξε ο Woodward, να ήταν η Εράτυρα – ίσως η τοποθεσία που ονομάζεται Εράτυρα από τον Στράβωνα VII. vii. 8, σελ. 326. Παρά τους «πολείτας» και τον *πολειτάρχη* τους (που ελέγχεται, από τις σειρές 24-5, ότι είναι ένας ετήσιος άρχοντας), δεν έχω πεισθεί εντελώς ότι ο δήμος αυτός ήταν μια καθαυτό *πόλις*, όπως υπέθεσε ο Woodward και άλλοι (συμπεριλαμβανομένου και του Rostovtzeff, *SEHRE*[2] II. 651 σημ. 97). Η εναλλακτική πρόταση είναι να τη θεωρήσουμε είτε ως μια μικρότερη πολιτική μονάδα μέσα στο *έθνος* (αναφορά γι' αυτό γίνεται στη σειρά 33 σε σύνδεση με μια πρεσβεία στον διοικητή της επαρχίας για να παρθεί η έγκρισή του για το ψήφισμα), όπως πίστευαν ο Larsen και άλλοι (βλ. Frank, *ESAR* IV. 443-4), είτε ως το ίδιο το *έθνος*. Όπως λέει ο Rostovtzeff για τη Μακεδονία, «Η εντύπωση που αποκομίζει κανείς είναι ότι η οικονομική ραχοκοκαλιά της χώρας εξακολουθούσε να είναι οι εγχώριες φυλές και τα πολυάριθμα χωριά, ιδιαίτερα τα ορεινά, των αγροτών και των βοσκών» (*SEHRE*[2] I. 253). Αναρωτιέμαι αν η κοινότητα στη θέση του σημερινού Σαντάνσκι της Βουλγαρίας, στην κοιλάδα του Στρυμώνα (τώρα Στρούμα), επίσης στη Μακεδονία, ήταν ακόμα μια πλήρης *πόλις* το 158 μ.Χ., χρονιά που ο Αντωνίνος ο Ευσεβής έστειλε σ' αυτήν μια επιστολή, μέρος της οποίας βρέθηκε πρόσφατα σε μια επιγραφή, *IG Bulg*, IV. 2263 (αναφέρεται στο V. 3 και σημ. 26). Υποστηρίχθηκε ότι ο Πίος απλώς ενέκρινε μιαν αύξηση του αριθμού των βουλευτών (σειρές 8-12)· μήπως όμως δεν αναφερόταν στη σύσταση μιας Βουλής, ως μέρους του τυπικού εγκαινιασμού μιας αληθινής *πόλεως*; Όπως κι αν έχει το πράγμα, η επιγραφή που δημοσίευσε ο Woodward μας προειδοποιεί να είμαστε έτοιμοι για ενδεχόμενες αποκλίσεις από το συνηθισμένο πρότυπο ανάπτυξης μιας *πόλης*, στις αρχές πια της περιόδου των Σεβήρων: γι' αυτό και έδωσα κάποια προσοχή σ' αυτήν.

Στο τμήμα αυτού του Παραρτήματος που αφορά τη Μικρά Ασία (§ *Β* πιο κάτω) θα έχω

την ευκαιρία να μιλήσω για μια διάκριση, κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, ανάμεσα σε πολίτες που είχαν το δικαίωμα της πλήρους συμμετοχής στη γενική Συνέλευση μιας πόλης, και που, σε τουλάχιστον δύο περιπτώσεις, στο Πόλιον και στο Σίλλυον της Πισιδίας, λέγονται *εκκλησιασταί* (πρβλ. ίσως *οι εκκλησιάζοντες κατά τα νομ[ιζόμενα]* στην Αθήνα, που αναφέρθηκαν πιο πάνω), και σε μια κατώτερη κατηγορία που προφανώς δεν είχε πλήρη δικαιώματα στη Συνέλευση, μολονότι στις δυο πόλεις της Πισιδίας ονομάζονται *πολείται*. Η ύπαρξη αυτών των βαθμών στην Ασία μπορεί να μας βοηθήσει να καταλάβουμε μιαν επιγραφή της περιόδου των Αντωνίνων από την Ίστρια στη Δοβρουτσά, όπου η Άβα, μια διαπρεπής γυναίκα ευεργέτις της πόλης (που μας θυμίζει ίσως τη Μηνοδώρα από το Σίλλυον: βλ. το κυρίως κείμενο του III. 4, αμέσως μετά τη σημ. 35, και § 3 *Β* πιο κάτω), απονέμει μια σειρά δώρα σε διάφορες κατηγορίες κατοίκων. Βουλευτές, μέλη της Γερουσίας και ορισμένες άλλες ομάδες είναι επικεφαλής του καταλόγου της Άβα: λαμβάνουν 2 δηνάρια ο καθένας και πρέπει να έχουν επίσης μερίδιο στη διανομή του κρασιού (*οινοπόσιον*) που προοριζόταν για διάφορες χαμηλότερου βαθμού κατηγορίες, συμπεριλαμβανομένων «εκείνων που στις *φυλές* ήταν οργανωμένοι σε ομάδες από πενήντα (*πεντηκονταρχίαι*)». Στις ακόλουθες σειρές της επιγραφής (37-43), που δεν είναι δυνατόν να αποκατασταθούν με κάποια βεβαιότητα, υπάρχουν αναφορές στον *δῆμον* και στο *πλῆθος*. Η επιγραφή δημοσιεύτηκε από τον Em. Popescu, στο *Dacia* τεύχος 4 (1960) 273-96· αλλά διαβάζεται καλύτερα στην ελαφρώς αναθεωρημένη έκδοση του H. W. Pleket, *Epigraphica* II (= *Textus minores* XLI, Leiden, 1969), αρ. 21, που κάνει χρήση των παρατηρήσεων των J. και L. Robert στη *REG* 75 (1962) 190-1, αρ. 239. Κλίνω να συμφωνήσω με τις λεπτές παρατηρήσεις του Pleket, στην κριτική που δημοσιεύει στο *Gnomon* 49 (1977) 55-63, στις σελ. 62-3, για το βιβλίο του Duncan-Jones, *EREQS*, τονίζοντας ότι «οι οργανωμένοι σε *φυλές* κατά ομάδες από 50» ταυτίζονται ίσως με την κατηγορία των προνομούχων πολιτών που έχουν το δικαίωμα πλήρους συμμετοχής στη Συνέλευση, στην Ταρσό, στην Pogla και στο Σίλλυον, και παθανόν στην Αθήνα, και που διακρίνονται, στις δύο πόλεις της Πισιδίας, από τους απλούς *πολίτας*. (Ο Pleket συνεχίζει συγκρίνοντας τις *φυλές* της Ίστριας με τις αφρικανικές *curiae* που μελετήθηκαν από τον Duncan-Jones και άλλους).

3. Μικρά Ασία

Ένα επεισόδιο ύψιστου ενδιαφέροντος για τον ιστορικό είναι η εξέγερση που έγινε στη δυτική Μικρά Ασία ακριβώς τον καιρό που αυτή άρχισε να περιέρχεται στη Ρωμαϊκή κυριαρχία. Ο Άτταλος Γ', ο τελευταίος βασιλιάς της Περγάμου, πέθανε το 133 π.Χ., αφήνοντας με διαθήκη το βασίλειό του στη Ρώμη. Το δώρο έγινε δεκτό από τη Ρωμαϊκή Σύγκλητο. Ο Αριστόνικος, νόθος γιος του βασιλιά Ευμένους Β', ισχυρίστηκε ότι ήταν ο κληρονόμος του Άτταλου και ηγήθηκε μιας μεγάλης κλίμακας εξέγερσης που συντρίφθηκε μόλις το 129. Το θέμα συζητήθηκε πολύ τα τελευταία χρόνια, και διατυπώθηκαν πολλές και διάφορες γνώμες για τον χαρακτήρα της εξέγερσης. Δεν υπάρχει ακόμα γενική συμφωνία για το κατά πόσον πρέπει να θεωρηθεί πρωτίστως ως ένα κίνημα των φτωχών, μαζί με τους δούλους και τους δουλοπάροικους, μια διαμαρτυρία για το υπάρχον κοινωνικό καθεστώς (ή ακόμα και ως μια «εξέγερση δούλων»), κατά πόσον ήταν ένας «εθνικιστικός» ή αντιρωμαϊκός ξεσηκωμός, και ποιος ακριβώς ήταν ο ρόλος του ίδιου του Αριστόνικου. Δεν έχω τίποτα το καινούργιο να πω πάνω στο θέμα, η καλύτερη ανάλυση του οποίου είναι, κατά τη γνώμη μου, η πιο πρόσφατη, του Vladimir Vavřínek, «Aristonicus of Pergamum: pretender to the throne or leader of a slave revolt?», στο *Eirene* 13 (1975) 109-29. Ο Vavřínek, που είχε δημοσιεύσει ο ίδιος ένα βιβλίο για την εξέγερση, στη γαλλική, κοντά είκοσι χρόνια πριν (*La Révolte d' Aristonicos*, Prague, 1957), κάνει μιαν έξοχη κριτική επισκόπηση ολόκληρου του φάσματος των θεωριών, μαζί και εκείνων των Bömer, Carrata Thomes, Dumont και Vogt[8]. Όσοι δεν μπορούν να βρουν εύκολα το άρθρο του Vavřínek και επιθυμούν να έχουν μια σύντομη έκθεση του θέματος αυτού, το καλύτερο που έχουν ίσως να κάνουν είναι να διαβάσουν από το *SEHHW* του Rostovtzeff το II. 805-26, ειδ. 807-11 (μαζί με το III. 1521-8 σημ. 75-99), και τον Vogt (όπως αναφέρεται στη σημ. 8). Θα προσθέσω μόνο, για τον ειδικό, ένα πολύ χρήσιμο άρθρο του C. P. Jones, «Diodoros Pasparos and the Nikephoria of Pergamon», στο *Chiron* 4 (1974) 183-205, που αποδεικνύει ότι οι δραστηριότητες του Διοδώρου Πασπάρου από την Πέργαμο συνδέονταν όχι (όπως

επίστευαν πολλοί) με τον πόλεμο του Αριστόνικου, αλλά μάλλον με τους μιθριδατικούς πολέμους από τη δεκαετία του 80 ώς τη δεκαετία του 60 π.Χ.

Μίλησα ήδη, στο εισαγωγικό μέρος αυτού του Παραρτήματος και στην § 1 (και θα επανέλθω στην § 5) για τις ομάδες των εγκατεστημένων στις διάφορες ελληνικές πόλεις Ρωμαίων. Την παρουσία τους και τις δραστηριότητές τους, ιδιαίτερα στη Μικρά Ασία και προπαντός στην ίδια την επαρχία της Ασίας, τις γνωρίζουμε κυρίως από επιγραφές. Τις μαρτυρίες για τη Μικρά Ασία, και μεγάλο μέρος της νεότερης γραμματείας, μας τις δίνει ο Magie, *RRAM* 1. 162-3 (με II. 1051-3 σημ. 5-13), 254-6 (με II 1129-30 σημ. 51-6)· II. 1291-2 σημ. 44· και βλ. II. 1615-16 για έναν κατάλογο κάπου σαράντα πόλεων της Μικράς Ασίας όπου οι *conventus civium Romanorum* ήταν γνωστοί μέχρι το 1950. Ανάμεσα σε πολλά άλλα στοιχεία που ήλθαν στο φως από τότε που έγραψε ο Magie, είναι ένα ψήφισμα της Χίου που αναφέρεται στους *παρεπιδημούντας Ρωμαίους* (σειρά 20), και που χρονολογείται όχι αργότερα από το 188 π.Χ. (ή αμέσως μετά), επομένως πολύ πριν απ' οποιοδήποτε των παραδειγμάτων του Magie: βλ. Θ.Χ. Σαρικάκης, «*Οι εν Χίω παρεπιδημούντες Ρωμαίοι*», στα *Χιακά Χρονικά* (1975) 14-27, με κείμενο σελ. 19· Ronald Mellor, *Θεά Ρώμη. The Worship of the Goddess Roma in the Greek world* (= *Hypomnemata* 42, Göttingen, 1975) 60-1· για τη χρονολογία, πρβλ. επίσης J. και L. Robert, στη *REG* 78 (1965) 146-7 αρ. 305 (το ψήφισμα «doit dater d' après la paix d'Apamée» – «πρέπει να χρονολογείται μετά την ειρήνη της Απάμειας»)· F. W. Walbank, στο *JRS* 53 (1963) 3· W.G. Forrest, αναφέρεται στο *SEG* XVI. 486 ότι δίνει ως χρονολογία το τέλος του 3ου αιώνα.

Α. Βιθυνία-Πόντος

Εδώ πρέπει να πάρουμε υπόψη πάνω απ' όλα τη *Lex Pompeia*. Ο νόμος αυτός, γνωστός κυρίως από την αλληλογραφία του Πλίνιου με τον Τραϊανό γύρω στο 110-112 (Plinius, *Ep.* X. 79. 1, 4· 112. 1· 114. 1-3· 115· Δίων Κάσσ. XXXVII, xx. 2), ήταν ακόμα σε ισχύ στις αρχές του 2ου αιώνα, ελαφρώς τροποποιημένος από τον Αύγουστο. Η *Lex Pompeia* θεσμοποιούσε τη ρύθμιση που πραγματοποίησε ο Πομπήιος το 64-63 π.Χ. μετά τη νίκη του κατά του Μιθριδάτη του Πόντου. (Για τη φύση αυτού του νόμου, βλ. Sherwin-White, *LP* 669-73, 718, 720, 721, 724-5· Jones, *CERP*[2] 156-62). Για το θέμα μας, οι σπουδαιότερες διατάξεις της *Lex Pompeia* ήταν ότι χρειαζόταν ένα ελάχιστο όριο ηλικίας 30 ετών για την ανάληψη μιας δημόσιας υπηρεσίας ή για τη θέση του βουλευτή· ότι οι βουλευτές για να αποκτήσουν αυτή την ιδιότητα έπρεπε να καταταχθούν από αξιωματούχους τους οποίους ο Πλίνιος ονομάζει *censores* (ο τίτλος στην ελληνική ήταν *τιμηταί*)· και ότι πρώην άρχοντες πρέπει να κατατάσσονται αυτομάτως, μολονότι η εκλογιμότητα δεν ήταν αποκλειστικό προνόμιό τους. Ο Αύγουστος εμείωσε το όριο ηλικίας για ορισμένες κατώτερες δημόσιες θέσεις στα 22 χρόνια. Ο Πλίνιος αναφέρει στον Τραϊανό μια τοπική γνώμη, που φαίνεται να τη συμμερίζεται (πρέπει να ήταν η γνώμη των ισχυρότερων οικογενειών, με τις οποίες συναναστρεφόταν), ότι ήταν «αναγκαίο» να συνεχιστεί μια πρακτική που είχε αναπτυχθεί, της κατάταξης ορισμένων νέων μεταξύ 22 και 30 ετών ως βουλευτών, έστω και αν δεν κατείχαν προηγούμενα καμιά δημόσια θέση. Και προσθέτει μια παρατήρηση μεγάλου ενδιαφέροντος, που αιτιολογεί τούτη τη γνώμη: ότι είναι «προτιμότερο να διαλέγονται οι γιοι μελών των ανώτερων τάξεων για τη Βουλή παρά άτομα από τις κατώτερες τάξεις» (*honestorum hominum liberos quam e plebe*, *Ep.* X. 79. 3). Από τη δήλωση αυτή βγαίνουν αβίαστα τρία συμπεράσματα: (1) οι νέοι που θεωρείται επιθυμητό να κατατάσσονται ως βουλευτές ήταν ήδη μέλη αυτού που μπορούμε τώρα να αρχίσουμε να αποκαλούμε «κουριατικές οικογένειες» (εκείνες που είχαν μέλη τα οποία υπηρετούσαν στη Βουλή)· (2) αλλά οι νέοι αυτοί έδειχναν απροθυμία να πάρουν μία από τις δημόσιες θέσεις που αυτόματα θα οδηγούσε σε μιαν έδρα στη Βουλή, ασφαλώς λόγω της δαπάνης που συνόδευε μια τέτοια θέση· και (3) υπήρχαν άνθρωποι με αρκετούς πόρους έξω από τον κύκλο των κουριατικών οικογενειών που θα μπορούσαν να πάρουν μια δημόσια θέση και να αποκτήσουν τους απαιτούμενους τίτλους για μιαν έδρα στη Βουλή, αν οι τοπικές κουριατικές οικογένειες δεν αντιδρούσαν σ' αυτήν τη διεύρυνση του κύκλου τους. (Ο Τραϊανός, παρεμπιπτόντως, είπε στον Πλίνιο ότι κανένας κάτω των 30 ετών δεν έπρεπε να γίνεται μέλος μιας τοπικής Βουλής, εκτός αν κατείχε κάποια δημόσια θέση). Σχετικά μ' αυτό, οφείλω να κάνω λόγο και για μιαν άλλη επιστολή του Πλίνιου που αναφέρεται στην έκδοση προσκλήσεων σε ορισμένα συμπόσια για «ολόκληρη τη Βουλή, ακόμα και για όχι μικρόν αριθμό από τις κατώτερες τάξεις» (*totam bulen atque etiam e plebe non exiguum numerum*): εδώ πάλι βλέπουμε την εμφάνιση μιας ομάδας οικογε-

νεών κουριατικού status, που διακρίνεται από την *plebs* (*Ep.* X. 116. 1) – ένα πρώτο στάδιο στην ανάπτυξη μιας θεμελιακής διαίρεσης που σύντομα θα της δοθεί κρατική αναγνώριση κατά διάφορους τρόπους (βλ. VIII, 1-2).

Δεν υπάρχει καμιά απόδειξη για τιμοκρατικά κριτήρια προκειμένου για βουλευτές (ή άρχοντες) στη *Lex Pompeia*, αλλά μερικοί συνάγουν την ύπαρξή τους από τον Πλίνιο, *Ep.* X. 110. 2· πρβλ. 58. 5 και I. 19. 2 (βλ. Sherwin-White, *LP* 720).

Οι *censores* (*τιμηταί*), οι επιφορτισμένοι με το έργο της κατάταξης των βουλευτών των πόλεων της Βιθυνίας και του Πόντου (Πλίνιος, *Ep.* X. 79. 3· 112. 1, 2· 114. 1), είναι αξιωματούχοι που δεν φαίνονται να εμφανίστηκαν ακόμα αλλού στη Μικρά Ασία, παρά μόνο ως *τιμηταί* στην Αφροδισιάδα και στην Πέργαμο και ως *βουλογράφοι* στην Άγκυρα (βλ. τμήμα *B* πιο κάτω). Βρίσκουμε *τιμητάς* στη Βιθυνία, παρά την Προύσα (LB/W 1111), στην Προυσιάδα παρά τον Ύπιον (*SEG* XIV. 773. 13-14 και 774. 8· *IGRR* III. 60. 13, 64. 6, 66. 7· *BCH* 25 [1901] 61-5 αρ. 207. 10), στη Δία (*BCH* 25 [1901] 54-5 αρ. 198.6), και ένα *βουλογράφον* στη Νίκαια (*IGRR* III. 1397. 11, του 288-9 μ.Χ., όπως το αποκατέστησε ο L. Robert στο *BCH* 52 [1928] 410-11).

Όπως πάντα, πρέπει να είμαστε έτοιμοι να αντικρίσουμε κάπου κάπου έκτακτους τρόπους ενέργειας, όπως όταν ο Τραϊανός επέτρεψε στην Προύσα να εκλέγει όχι λιγότερους από 100 βουλευτές, προφανώς στη Συνέλευση (Δίων Χρυσ. XLV. 3, 7, 9-10).

Δεν γνωρίζουμε ειδικούς κανόνες στη *Lex Pompeia* που ν' αφορούν τις συνελεύσεις ή τα δικαστήρια των Ελληνικών πόλεων· και τούτο το θέμα μπορεί να μελετηθεί για τη Μικρά Ασία ως σύνολο στο *B*, πιο κάτω, όπου θα έχω επίσης την ευκαιρία να πραγματευθώ ζητήματα που ενδιαφέρουν ολόκληρη την περιοχή, όπως η απόσπαση της έγκρισης ορισμένων ψηφισμάτων από τον διοικητή της επαρχίας, και η αρμοδιότητά του να απαγορεύει συνελεύσεις.

Β. Η λοιπή Μικρά Ασία

Από την εποχή που ο Κικέρων εκφωνούσε τον λόγο του υπέρ του Flaccus το 59 π.Χ. φαίνεται ότι η Βουλή ορισμένων Ελληνικών πόλεων στην επαρχία της Ασίας ήταν ήδη διαρκές σώμα, που τα μέλη του ήταν ισόβια: ο Κικέρων μιλάει συγκεκριμένα μόνο για τον Τμήνο, στην κοιλάδα του Έρμου, αλλά το σχήμα των λέξεων που χρησιμοποιεί μπορεί να υποδηλώνει ότι το είδος Βουλής που είχε υπόψη του δεν περιοριζόταν σ' αυτή την πόλη (*Pro Flacco* 42-3). Ο Jones προχωρεί, ωστόσο, πάρα πολύ όταν από τον Τμήνο επεκτείνεται σε γενικεύσεις για την περίοδο αυτή «στις Ασιατικές πόλεις» συλλογικά (*CERP*[2] 61)· και ο ίδιος αντιλαμβάνεται ότι η Βουλή ορισμένων «ελεύθερων πόλεων», ιδιαίτερα της Ρόδου και της άλλοτε κτήσης της Στρατονικείας στην Καρία, καθώς και των Μυλάσων, συνέχισε για μεγάλο διάστημα ν' αλλάζει περιοδικά – της Ρόδου και της Στρατονικείας κάθε εξάμηνο. Για μαρτυρίες, θα είναι αρκετό να παραπέμψω, για τη Ρόδο και τη Στρατονίκεια, στον Magie, *RRAM* II. 834 σημ. 18· για τα Μύλασα, βλ. LB/W 406· *BCH* 12 (1888) 20-1 αρ. 7. Δεν γνωρίζω γραπτές μαρτυρίες για ένα τέτοιο σύστημα, παρά μόνο ίσως τον Δίωνα Χρυσ. XXXIV. 34-6, απ' όπου φαίνεται ότι οι *πρυτάνεις* στην Ταρσό, στις μέρες του Δίωνα, υπηρετούσαν μόνο για ένα εξάμηνο.

Οι μαρτυρίες για την ανάπτυξη στη Μικρά Ασία ενός «κουριατικού τάγματος» (που τουλάχιστον στις αρχές του 3ου αιώνα ήταν ουσιαστικά μια κουριατική *τάξη*: βλ. VIII. 2), είναι σχεδόν καθαρά επιγραφικές, με εξαίρεση την αλληλογραφία του Πλίνιου με τον Τραϊανό, που αναφέρεται στη Βιθυνία και στον Πόντο, όπως ανέλυσα στο *A* πιο πάνω. Οι εν λόγω επιγραφές σπάνια μας επιτρέπουν να γενικεύσουμε, ακόμα και για μια συγκεκριμένη περιοχή, και δεν θα επιχειρήσω να τις συνοψίσω εδώ. Ίσως θα είναι αρκετό να επιλέξω μια ομάδα επιγραφών από τη Λυκία, οι οποίες δείχνουν ότι στη διάρκεια του 2ου αιώνα ο απλός λαός, οι *δημόται*, ήταν μια αναγνωρίσιμη κατηγορία, διαφορετική από τους *βουλευτάς* (όπως στα Σίδυμα, το 185-92 μ.Χ.: *TAM* II. 176 = *IGGR* III. 597-8, με *TAM* II. 175) ή από τους *φ'* στα Οινόανδα (*IGRR* III. 492), αναμφίβολα οι ίδιοι όπως *οι πεντακόσιοι* στην κοντινή Μικρά Τέρμησσο, που παίρνουν 10 δηνάρια ο καθένας σε μια διανομή, όταν οι *δημόται* παίρνουν μόνο δύο δηνάρια κατ' άτομο (*BCH* 24 [1900] 338-41 αρ. 1. 25-7). Στον Ξάνθο βρίσκουμε άτομα που εμφανίζονται ότι κατάγονται από πατέρα, παππού και άλλους προγόνους οι οποίοι περιγράφονται ως *βουλευταί* (*TAM* II. 305· και 303 = *IGRR* III. 626· το *TAM* II. 308 κάνει λόγο για έναν πατέρα που ήταν *βουλευτής* και στα Πίναρα). Φαίνεται να πρόκειται για την ίδια κατηγορία, των βουλευτών, που αναφέρεται στη Βουβώνα (Λυκία) ως η *τάξις*

των *πρωτευόντων* της πόλης (*IGRR* III. 464), στα Βάλβυρα (Αυκία) ως *τάξις η πρωτεύουσα ἡ οι πρῶτοι ἐν πό[λει]* (*CIG* III. 4380e,f) και στη Φασηλίδα ως *το πρῶτον τάγμα τῆς πόλεως* (*TAM* II. 1202· και 1200 = *IGGR* III. 764). Στον Ξάνθο, επίσης, ένας αθλητής που δέχεται τιμές, στο *TAM* II. 301 = *IGGR* III. 623, περιγράφεται, στις σειρές 3-7, ως ο γιος ενός *ανδρός επισήμου βουλευτοῦ τελέσαντος αρχάς, δημοτικὴν μεν μίαν, βουλευτικὰς δε πάσας* (πρβλ. Jones, *GCAJ* 180, με 342 σημ. 47). Και σε άλλα μέρη της Μικράς Ασίας ανακαλύπτουμε αναφορές σε έναν ordo curialis, όπως στην Ιωτάπα της Κιλικίας στη δεκαετία του 170 (*IGRR* III. 833b. 4-5: *βουλευτι[κ]ο[ύ τάγματ]ος*· πρβλ. α. 2: *[τάγματ]ος [βουλευτικοῦ]*). Μερικές φορές βρίσκουμε άτομα να καυχώνται για την καταγωγή τους από προγόνους που δεν ήταν απλώς βουλευτές αλλά άρχοντες (βλ. Jones, *GCAJ* 175).

Αν εξαιρέσουμε τη Βιθυνία-Πόντο (βλ. *Α* πιο πάνω), δεν φαίνεται να έχουν έρθει στο φως μαρτυρίες για βουλευτικά σώματα που να συγκροτήθηκαν από το ελληνικό αντίστοιχο των Ρωμαίων *censores*, παρά μόνο στην Άγκυρα της Γαλατίας, όπου οι εν λόγω αξιωματούχοι λέγονται *βουλογράφοι* (*AE* [1937] 89· *IGRR* III. 206, και 179 = *OGIS* II. 549), και σε δύο πόλεις της επαρχίας της Ασίας, όπου (όπως στη Βιθυνία-Πόντο) είναι *τιμηταί*: στην Αφροδισιάδα (*REG* 19 [1906] 274-6 αρ. 169-2: *του τειμητού*) και στην Πέργαμο (*IGRR* IV. 445-6· *Ath. Mitt.* 32 [1907] 329 αρ. 60). Αλλού πιθανόν να εκλέγονται όλο και γενικότερα από την ίδια τη Βουλή, με ψηφοφορία των ίδιων των μελών (πρβλ. § 1 πιο πάνω για τη Σικελία). Η δήλωση του Αδριανού, σε μια συνχνοαναφερόμενη επιστολή του το 129 μ.Χ. προς την Έφεσο, όπου ζητάει από την τελευταία να εκλέξει τον προστατευόμενό του L. Erastus ως βουλευτή, χρησιμοποιείται συχνά ως απόδειξη ότι γίνονταν λαϊκές εκλογές εκεί, διότι όταν ο αυτοκράτορας υπόσχεται να πληρώσει την εισφορά που απαιτείται από ένα νέο βουλευτή κατά την εκλογή του, λέει ότι θα την πληρώσει *[της αρχαι]ρεσίας [έ]νεκα* (SIG^3 838 = A/J 85, σειρά 14). Ωστόσο, εφόσον η επιστολή απευθύνεται όχι στον Δήμο της Εφέσου αλλά μόνο στους άρχοντες και στη Βουλή (σειρά 5), συνάγω το συμπέρασμα ότι δεν υπήρχε πραγματική συμμετοχή της Συνέλευσης στην εκλογή. Πουθενά, απ' ό,τι ξέρω, δεν υπάρχει η απαίτηση περιουσιακού τίτλου για να γίνει κανείς μέλος της Βουλής· αλλά, καθώς ειδικά η ιδιότητα του άρχοντα και του βουλευτή καταντούσε να συνεπάγεται όλο και περισσότερα έξοδα, στην πράξη οι άποροι αυτομάτως αποκλείονταν (πρβλ. VIII. 1-2).

Είναι, πιστεύω, γενικά παραδεκτό ότι η εκλογή βουλευτών και αρχόντων από τα κάτω είχε πάψει παντού, ή ουσιαστικά παντού, πριν από το τέλος του 2ου αιώνα, και ότι οι Βουλές που δεν είχαν συγκροτηθεί από «censores» (τιμητές) διόριζαν οι ίδιες τα μέλη τους με *cooptatio*. Όπου η Συνέλευση παίρνει μέρος, είναι απλώς για να επικυρώσει ένα τετελεσμένο γεγονός. Έτσι θα ερμήνευα την επιγραφή από τη Σμύρνη, των αρχών προφανώς του 3ου αιώνα, που αναφέρεται στην εκλογή ενός *πρώτου ταμία* και των (έξι) συναδέλφων του *κατά την του δήμου χειροτονίαν* (*CIG* II. 3162, σειρές 16-19).

Για την εισδοχή στη Συνέλευση, τουλάχιστον ως πλήρους μέλους, η επίδειξη περιουσιακών τίτλων ήταν κάποτε φανερά επιβεβλημένη κατά κάποιον τρόπο. Το πιο συχνά αναφερόμενο παράδειγμα είναι η Ταρσός, όπου απαιτούνταν 500 δραχμές δικαιώματα – ποσό πάρα πολύ μεγάλο, κατά τον Δίωνα Χρυσόστομο (XXXIV. 21-3), για τους λινουργούς που αποτελούσαν ένα σημαντικό τμήμα των κατώτερων τάξεων αλλά παρέμεναν (όπως λέει ο Δίων) *ὥσπερ ἔξωθεν της πολιτείας*, (§ 21), θεωρούμενοι ως ξένοι (*δοκούντες αλλότριοι*, § 22) και υφιστάμενοι κάποια μορφή *ατιμίας* (§ 21), που, όπως φαίνεται, δεν επεκτεινόταν στους βαφείς, στους υποδηματοποιούς και στους ξυλουργούς (§ 23). Από τον τρόπο που μιλάει ο Δίων (§ 21) φαίνεται ότι στους λινουργούς επιτρεπόταν να παρίστανται στη Συνέλευση: ωστόσο, πρέπει ασφαλώς να υποθέσουμε ότι, ως μη πολίτες, δεν μπορούσαν ούτε να μιλήσουν ούτε να ψηφίσουν εκεί. Σε δύο πόλεις της Πισιδίας, στο Πόλιον (*A/J* 122 = *IGRR* III. 409) και στο Σίλλυον, άτομα γνωστά ως *εκκλησιασταί* ξεχωρίζουν από τους κοινούς *πολείτας* (καθώς και από τους *βουλευτάς*), και στο Σίλλυον εισπράττουν από το ίδρυμα της Μηνοδώρας πολύ μεγαλύτερα ποσά απ' ό,τι οι *πολείται* (*IGRR* III. 800-1, πρβλ. 802). Πιθανόν οι αξιωματούχοι που αναφέρονται στις επιγραφές ως *πολιτογράφοι* να είχαν το καθήκον της τήρησης των αναγκαίων μητρώων (για παραδείγματα, βλ. Magie, *RRAM* II. 1503 σημ. 26). Κι εδώ πάλι (πρβλ. τα μέρη της § 2 αυτού του Παραρτήματος που αφορούν την Αθήνα και την Ίστρια) έχουμε παραδείγματα της διαίρεσης των μονίμως εγκατεστημένων σε μια Ελληνική πόλη σε βαθμοθετημένες κατηγορίες, με μόνον έναν περιορισμένον αριθμό να μπορεί να ασκεί έστω και το δικαίωμα της πλήρους συμμετοχής στη γενική Συνέλευση.

Μερικές φορές βρίσκουμε θεσπίσματα που ψηφίστηκαν όχι μόνο από μια Βουλή και μια Συνέλευση αλλά και από το σώμα των κατοικούντων Ρωμαίων πολιτών. Στην Απάμεια της Φρυγίας (στην επαρχία της Ασίας), λογουχάρη, ένας αριθμός τιμητικών ψηφισμάτων αρχίζουν με τις λέξεις *«η βουλή και ο δήμος και οι κατοικούντες Ρωμαίοι ετείμησαν»* (*IGRR* IV. 779, 785-6, 788-91, 793-4)· σε μια περίπτωση προστίθενται οι λέξεις *«αγομένης πανδήμου εκκλησίας»* (στο ίδιο 791. 5-6). Και σε άλλες πόλεις βρίσκουμε να συνάπτεται *ο δήμος* με τους *πραγματευομένους Ρωμαίους*, λχ. στην Ασσο (*IGRR* IV. 248), στην Κιβύρα (στο ίδιο, 903-5, 913, 916-19) και αλλού.

Η Συνέλευση είχε πάψει οπωσδήποτε στα μέσα του 2ου αιώνα να έχει κάποια πολιτική σημασία. Τώρα συγκαλείται και πρυτανεύεται από άρχοντες χωρίς τη συγκατάθεση των οποίων τίποτα δεν μπορεί να προταθεί και που συνήθως εμφανίζονται ως οι εμπνευστές των προτάσεων, με κάποια φράση όπως *πρυτανέων* (ή *στρατηγών*) *γνώμη*, και με τη συνδρομή της Βουλής. Συμφωνώ με τον Isidore Lévy ότι οφείλουμε να αναγνωρίσουμε «l'effacement de la notion des droits du peuple souverain. L'affaiblissement de l'ecclesia, ou plutôt son annihilation, tel est, à l'époque Antonine, le phénomène capital de la vie constitutionnelle de la cité grecque. L'assemblée populaire est non seulement impuissante, mais résignée à l'impuissance, devant les usurpations de tout genre qui achèvent de la dépouiller» (EVMAM 1. 218, που είναι η κατακλείδα της καλύτερης έκθεσης που βρήκα για τον εκφυλισμό των Συνελεύσεων των Ελληνικών πόλεων της Ασίας, στο ίδιο 205-18).

Επισύρω επίσης την προσοχή σ' ένα θαυμάσιο απόσπασμα από το βιβλίο του Jones *GCAJ* 179 (πρβλ. 340-1 σημ. 44, που περιέχει πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία):

> Επί Ηγεμονίας ο τυπικός εισηγητής ενός ψηφίσματος – αν αυτό τυχαίνει να διατυπώνεται γραπτώς – είναι σχεδόν πάντοτε ένας *άρχων* ή ομάδα *αρχόντων*, ενώ τα απλά μέλη της Βουλής αναφέρονται απλώς ότι «παρουσίαζαν την πρόταση» και «ζητούσαν την ψήφισή» της, διαδικασίες που ήταν προφανώς προπαρασκευαστικές της επίσημης πρότασης: σε πολλές περιπτώσεις ο προτείνων και ο υποστηρικτής του, αν μπορεί να ονομαστεί έτσι, είναι οι μόνοι που μνημονεύονται, αλλά κι αυτά υποτίθεται ότι γίνονται με εισήγηση των αρχόντων. Ψηφίσματα του λαού που να τα έχουν εισηγηθεί ιδιώτες αναφέρονται μόνο στην Αθήνα και στους Δελφούς, που και οι δύο ήταν ελεύθερες πόλεις... Οι μαρτυρίες οδηγούν έτσι σαφώς στο συμπέρασμα ότι ήταν γενική πρακτική – έξω από τις λίγες ελεύθερες πόλεις όπου η δημοκρατική παράδοση ήταν ισχυρή – να είναι οι άρχοντες που προτείνουν τα ψηφίσματα ενώ τα απλά μέλη της Βουλής να περιορίζονται στην παρουσίαση των προτάσεων. Η ομοιομορφία της πρακτικής, ωστόσο, δεν δικαιολογεί την υπόθεση ότι μόνοι οι άρχοντες είχαν το δικαίωμα να εισηγούνται ψηφίσματα.

Ο Isidore Lévy, που έγραφε το 1895, δεν μπόρεσε να βρει ούτε ένα παράδειγμα στον 2ο αιώνα του διακριτικού εκείνου γνωρίσματος της δραστηριότητας που εγκαινίασε η ίδια η Συνέλευση: την τροπολογία ενός ψηφίσματος (EVMAM 1. 212), και δεν ξέρω να έχει ανακαλυφθεί κανένα νέο στοιχείο από την εποχή του Lévy.

Νομίζω πως μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι τον 3ο αιώνα, έστω κι αν τα ψηφίσματα χρησιμοποιούν ακόμα τους παραδοσιακούς τύπους, όπως «έδοξεν τη βουλή και τω δήμω», η Συνέλευση καμιάς Ελληνικής πόλης δεν πρέπει να θεωρείται ότι έπαιξε μεγαλύτερο ρόλο από το να συναινεί απλώς με επευφημίες σε αποφάσεις που έπαιρναν οι άρχοντες και/ή η Βουλή. Από τα μέσα περίπου του 2ου αιώνα και μετά, επιγραφές που αναφέρουν αποφάσεις στις οποίες συμμετέχει μια Συνέλευση θα χρησιμοποιούν μερικές φορές μια λέξη που σημαίνει απλώς «επευφημία»: λχ. *«επεφώνησαν»* (Τύρος), *«εβόησαν»* (Χαλκίς), *«εξεβόησαν»*· και πρβλ. (*OGIS* 515 (= A/J 133), μια επιγραφή του 210 μ.Χ. περίπου από τα Μύλασα της Καρίας, όπου στη σειρά 55 βρίσκουμε τον αντίστοιχο λατινικό όρο «succlam[atum] est». Ανάμεσα στις πολλές επιγραφές από τη Ροδιάπολη της Λυκίας, που μνημονεύουν τη γενναιοδωρία του Οπραμόα, βρίσκουμε λχ. τη φράση *«η κρατίστ[η] του έθνους βουλή επεβοήσατο το ψήφισμα διαγραφήναι»* (*TAM* II. 905, § 45, XII B. 3-5 [= *IGRR* III. 739]· πρβλ. *επιβόησις* (στον ενικό και στον πληθυντικό), λχ. στο ίδιο § 16, IV G. 13· § 43, XII A. 2. Και βλ. Jean Colin, ό.π. (στο V. 3 σημ. 41) 112-16, για «les divers vocables grecs de l' *επιβόησις*». Για έναν μακρύ κατάλογο ανάλογων εκφράσεων στη λατινική, βλ. W. Liebenam, *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche* (Leipzig, 1900) 248 σημ. 1.

Και στην εντελώς τελευταία μνεία για ένα ψήφισμα μιας ελληνικής Συνέλευσης που μπόρεσα να ανακαλύψω (με τη δυνατή εξαίρεση του ψηφίσματος από τον Οξύρυγχο, στους *P. Oxy.*

I. 41, το οποίο παραθέσαμε στο V. 3), από την Αντιόχεια της Πισιδίας, βρίσκουμε και πάλι, γραμμένες στη λατινική στο μέσο μιας ελληνικής επιγραφής (δυστυχώς πολύ αποσπασματικής), τις λέξεις «succlam(atum) [est]» (απόσπ. i. 5). Η επιγραφή αυτή φαίνεται να απαθανατίζει ένα ψήφισμα της Συνέλευσης, μιας και σχεδόν βέβαια αναφέρεται σε ένα *ψ[ήφισμα]* (απόσπ. i. 11), που καταχωρείται στα Πρακτικά (*υπομνημάτων*, απόσπ. f. 12), με ένα αντίγραφο κατατεθειμένο στα αρχεία (*[αν]τιγράφου αποκειμένου*, απόσπ. f. 13), και στο απόσπ. a.2 έχουμε *[κ]αι δήμω[ι]* και στο απόσπ. f. 11 *[τ]ης βουλής και [τ]ου δήμου]*. Ο Anderson, που δημοσίευσε την επιγραφή στο *JRS* 3 (1913) 284-7, αρ. 11, θεωρεί την εμφάνιση της λέξης *[κ]αίσαρες* στο απόσπ. h. 3 ως ένδειξη μιας χρονολογίας «όχι πολύ προγενέστερης από το 295 περίπου μ.Χ.». Πιστεύω μάλιστα πως μπορούμε να χρονολογήσουμε το έγγραφο στη διάρκεια της Τετραρχίας, στα χρόνια μετά τον Μάρτιο του 293. (Χρωστώ τις γνώσεις μου για τούτη την επιγραφή στην Barbara Levick, της οποίας το ενδιαφέρον για την Πισιδική Αντιόχεια φαίνεται καθαρά στο βιβλίο της *Roman Colonies in Southern Asia Minor*, 1967).

Φυσικά, σε μερικές περιπτώσεις ήταν απαραίτητο για μια πόλη να έχει ένα ψήφισμα της Βουλής της και/ή της Συνέλευσής της επικυρωμένο από τον διοικητή της επαρχίας. Ο J. H. Oliver, στη μελέτη του «The Roman governor's permission for a decree of the polis», στο *Hesp.* 23 (1954) 163-7, ενδιέτριψε στο ζήτημα, παραθέτοντας έξι ψηφίσματα (τέσσερα από την Έφεσο και από ένα από τα Σίδυμα και από τη Σμύρνα) που έχουν σχέση με τούτο το ζήτημα· πρβλ. Magie, *RRAM* I. 641-2· II. 1504 σημ. 29, 1506 σημ. 32. Ανάμεσα στα άλλα ψηφίσματα, θα πρόσθετα εκείνο που δημοσίευσε ο Woodward το 1913, και που εξέτασα κοντά στο τέλος της § 2 πιο πάνω. Ο Πλούταρχος, σ' ένα χωρίο που παρέθεσα στο V. 3, οικτείρει την πρακτική να υποβάλλεται αναφορά στον διοικητή ακόμα και για μικροζητήματα για τα οποία η έγκριση του διοικητή σαφώς δεν ήταν πολιτική αναγκαιότητα: τονίζει ότι αυτό υποχρεώνει τους διοικητές να γίνονται οι «*δεσπόται*» των πόλεων πέρα κι από τον βαθμό που επιθυμούν οι ίδιοι.

Η επαναστατική δραστηριότητα, βέβαια, ήταν σχεδόν αδιανόητη: δεν είχε καμιά δυνατότητα επιτυχίας, και δεν γνωρίζω καμιά διασωζόμενη μαρτυρία ότι επιχειρήθηκε καν, μολονότι μαθαίνουμε ότι υπήρξαν κατά διαστήματα στάσεις για τρόφιμα, όπως στη Βιθυνία την εποχή του Δίωνα Χρυσοστόμου (βλ. V. 3), ή κάποιο επεισοδιακό και ανεξήγητο ξέσπασμα βίας, όπως όταν ο Πετραίος κάηκε ζωντανός στη Θεσσαλία (βλ. § 2 πιο πάνω). Μια επιγραφή σαν εκείνη της Κιβύρου προς τιμήν του Q. Veranius Philagrus (αναφέρεται στο V. 3), με τη μυστηριώδη αναφορά της στην καταστολή τής πολύ επιζήμιας «συνωμοσίας», μπορεί ή και όχι να μαρτυρεί ενεργητική δυσαρέσκεια εκ μέρους των μη προνομούχων· μπορεί εξίσου καλά να αναφέρεται σε κάποια πάλη φατριών όπου εμπλέκονται κυρίως τα συμφέροντα κάποιου δυσαρεστημένου στοιχείου στους κόλπους της τοπικής εύπορης τάξης.

4. *Κύπρος*

Η Κύπρος προσαρτήθηκε αρχικά από τη Ρώμη το 58 π.Χ. και προσκολλήθηκε στην επαρχία της Κιλικίας. (Οι επιστολές που έγραψε ο Κικέρων όταν ήταν διοικητής τής μεικτής επαρχίας στα 51-50 π.Χ., και που μερικές από αυτές αφορούν την Κύπρο, είναι από τις πιο κατατοπιστικές πηγές για τη διοίκηση των Ρωμαϊκών επαρχιών στη διάρκεια της Ύστερης Δημοκρατίας). Από το 48 και εφεξής η Κύπρος είχε πελατειακούς κυβερνήτες του βασιλικού οίκου των Πτολεμαίων, αλλά μετά το Άκτιον προσαρτήθηκε και πάλι και έγινε επαρχία η ίδια το 22 π.Χ. (Δίων Κάσσ. LIII. xii. 7· LIV. iv. 1), ή μάλλον ίσως το 23 π.Χ. (βλ. Shelagh Jameson, «22 ή 23;» στο *Historia* 18 [1969] 204-29, στη σελ. 227).

Γνωρίζω δύο μόνο σαφείς μαρτυρίες για τις καινοτομίες στο πολίτευμα κάποιας Κυπριακής πόλης που μπορούν να αποδοθούν με βεβαιότητα σε ρωμαϊκή επίδραση. Και οι δύο είναι επιγραφές που αναφέρονται σε άτομα τα οποία κατείχαν τη θέση του *τιμητού* (*censor*· πρβλ. § 3 *A* πιο πάνω). Η μία, από τη Σαλαμίνα της Κύπρου επί βασιλείας του Νέρωνα, περιγράφει τον τιμητή της ως *τιμητεύσα [ντα]*: βλ. T. B. Mitford και I. K. Νικολάου, *Salamis*, τόμ. 6: *The Greek and Latin Inscriptions from Salamis* (Nicosia, 1974) 24-6, αρ. 11, σειρά 5. Στην άλλη επιγραφή, από τους Σόλους, επίσης του 1ου αιώνα, ο τιμητής περιγράφεται ως *τιμητεύσας, την βουλήν [κατα]λέξας*: βλ. T. B. Mitford, στην *BSA* 42 (1947) 201-6 αρ. 1, σειρές 9-10 (καλύτερα παρά *IGRR* III. 930).

Θεωρώ δυνατόν να ήταν ο Αύγουστος που φρόντισε για την κατάταξη βουλευτών στις Κυπριακές πόλεις από έναν αξιωματούχο ο οποίος αντιστοιχούσε στον Ρωμαίο *censor*. Η καινο-

τομία αυτή δεν μπορεί να χρονολογηθεί, αλλά μπορεί λογικά να συνδεθεί με την αποστολή στην Κύπρο από τον Αύγουστο, για μια δεύτερη και έκτακτη ανθυπατεία (πιθανόν στις τελευταίες δύο δεκαετίες π.Χ.), του P. Paquius Scaeva, «procos, iterum extra sortem auctoritate Aug. Caesaris et s.c. missus ad componendum statum in reliquum provinciae Cypri» (*ILS* 915 = *CIL* IX. 2845).

5. *Κυρηναϊκή (και Κρήτη)*

Έχω ήδη μνημονεύσει (στο V. 3· και βλ. σημ. 8) το πολύ ενδιαφέρον πολίτευμα που υπαγόρευσε στην Κυρήνη ο Πτολεμαίος Α', πιθανόν το 322/1 π.Χ. Για την κατοπινή πολυτάραχη ιστορία της Κυρηναϊκής, μέχρι την οργάνωσή της ως Ρωμαϊκής επαρχίας θα παραπέμψω απλώς στον Jones, *CERP*[2] 356-60, με 496-7 σημ. 10-14. (Το μέρος αυτό του *CERP*[2] αναθεωρήθηκε με τη βοήθεια του Joyce M. Reynolds). Πριν την κατάληψη από τη Ρώμη, υπήρξε προφανώς αρκετή επέμβαση από τους Πτολεμαίους εξουσιαστές (βλ. στο ίδιο 358, με 497 σημ. 13· βλ. και Jean Machu, στη *RH* 205 [1951] 41-55). Αν και κληροδοτήθηκε στη Ρώμη με τη διαθήκη του Πτολεμαίου Απίωνος (νόθου γιου του Πτολεμαίου Ζ' Ευεργέτου Β'), που πέθανε το 96 π.Χ., η Κυρηναϊκή δεν ήταν οργανωμένη ως Ρωμαϊκή επαρχία μέχρι τουλάχιστον το 75-74 και ίσως ακόμα αργότερα (βλ. τις εργασίες που παραθέτει ο Jones, *CERP*[2] 497 σημ. 12· αντιπαράβαλε W.V. Harris, *War and Imperialism in Republican Rome 327-70 π.Χ.* (1979) 154, 267). Ύστερα κι από άλλες αλλαγές, τελικά έγινε τμήμα της επαρχίας Κρήτης και Κυρηναϊκής επί Αυγούστου.

Δεν υπάρχει μαρτυρία για τις πολιτικές συνθήκες στις πόλεις, εκτός από μια σύντομη πληροφορία του Στράβωνα, που διασώθηκε από τον Ιώσηπο (*Ιουδ.* XIV. 114-15), ότι η ίδια η Κυρήνη είχε τέσσερις κατηγορίες κατοίκων: πολίτες, *γεωργούς*[9], μετοίκους και Εβραίους (μια προνομιούχα τάξη μετοίκων)[10]. Από αυτό μπορούμε να συμπεράνουμε ότι στα πρώτα χρόνια του 1ου αιώνα ο παλιός εγχώριος αγροτικός πληθυσμός δεν έχαιρε των δικαιωμάτων του πολίτου της Κυρήνης (και βλ. Rostovtzeff, *SEHRE*[2] 1. 309-10). Προσωπικά δεν πιστεύω ότι τα είχε ποτέ, όπως δεν μπορώ να δεχτώ και τη θεωρία ότι οι *περίοικοι* του Ηρόδ. IV. 161. 3 ήταν γηγενείς Λίβυοι, παρά το γεγονός ότι η θεωρία αυτή υποστηρίζεται από μελετητές σαν τον A. H. M. Jones (*CERP*[2] 351, 359· πρβλ. 497 σημ. 13 *ad fin.*), Busolt, και Larsen. Βλ. το σχόλιο του F. Chamoux, *Cyrène sous la monarchie des Battiades* (Paris, 1953) 221-4, και τις ενδιαφέρουσες απόψεις που διατύπωσε τελευταία ο L. H. Jeffery, «The pact of the first settlers at Cyrene», στο *Historia* 10 (1961) 139-47, στις σελ. 142-4.

Υπάρχουν λίγα ψήγματα πληροφοριών από επιγραφές που βρέθηκαν στις τοποθεσίες άλλων πόλεων της Κυρηναϊκής. Στο *SEG* XVIII. 772, ένα ψήφισμα προξενίας του 350-320 π.Χ. από τις Ευεσπερίδες, βρίσκουμε τους Εφόρους και τους Γέροντες να υποβάλλουν μια πρόταση στη Βουλή, προφανώς το κυρίαρχο σώμα, διότι το ψήφισμα αρχίζει με τις λέξεις «*εφόρων και γερόντων επαγόντων, άδε τᾶι βουλᾶι*», και δεν υπάρχει ίχνος γενικής Συνέλευσης. Ομοίως, έχουμε ένα δημοσιευμένο πρόσφατα ψήφισμα, που χρονολογείται σχεδόν με βεβαιότητα στον 2ο ή εντελώς στις αρχές του 1ου π.Χ. αιώνα, από τη σημερινή Τόκρα (Ταύχειρα ή Τεύχειρα, πόλη της Κυρηναϊκής, γνωστή κατά την περίοδο των Πτολεμαίων ως Αρσινόη), που εγκρίθηκε από τους Γέροντες και τη Βουλή (με 109 ψήφους υπέρ), με μνημόνευση άλλων αρχόντων (εφόρων και ταμιών) αλλά όχι μιας Συνέλευσης· βλ. Joyce M. Reynolds, «A civic decree from Tocra in Cyrenaica», στο *Arch. Class.* 25/26 (1973/74) 622-30· πρβλ. L. Moretti, «Un decreto di Arsinoe in Cirenaica», στη *RF* 104 (1976) 385-398, ειδ. 389 (για το *πόλιας* στη σειρά 13). Επισύρω την προσοχή στις σειρές 11-14 της επιγραφής της Τόκρα, που εγκωμιάζουν τον τιμητεύσαντα για τον τρόπο που είχε συμπεριφερθεί *ποτί τος όχλος [κ]αι πόλιας*», και στις λέξεις «*επί των όχλων σωτηρίαν*», στις σειρές 53-4: εδώ βρίσκουμε μια όχι μειωτική χρήση του όρου *όχλος* (στον πληθυντικό, επειδή, πιθανόν η γενναιοδωρία του ανθρώπου δεν είχε περιοριστεί στην Τόκρα), που τη συναντάμε και σε μερικές επιγραφές από χωριά της Μικράς Ασίας και της Συρίας· βλ. IV. 2 και σημ. 35. Ακόμα κι αν, μαζί με τον Moretti, κρατήσουμε τη λέξη *πόλιας* στη σειρά 13 (όπως οφείλουμε πιστεύω), κι ακόμα περισσότερο αν, μαζί με τον Reynolds, τη διορθώσουμε σε *πολίτας*, θα δικαιωθούμε βρίσκοντας στην Κυρηναϊκή, όπως και σε άλλες περιοχές, μια προνομιούχα τάξη πολιτών με πλήρη δικαιώματα, σε αντίθεση μ' έναν μεγαλύτερο αριθμό άλλων (των *όχλων*) που δεν είχαν καθόλου πολιτικά δικαιώματα, ή είχαν πολύ περιορισμένα.

Στην περίοδο της Ρωμαϊκής κυριαρχίας ξεχωρίζει μια περίφημη σειρά κειμένων: η επιγραφή που αναφέρει πέντε έδικτα του Αυγούστου χρονολογούμενα από 7/6 μέχρι 4 π.Χ.: E/J[2] 311 = *FIRA*[2] I αρ. 68 = *SEG*. IX. 8· πρβ. XIV. 888· XVI. 866· XVIII. 728· και βλ. ειδ. F. De Visscher, *Les édits d'Auguste découverts à Cyrène* (Louvain, 1940)· πρβ. τη μακροσκελή κριτική επισκόπηση από τον L. Wenger, στην *ZSS*, Röm. Abt., 62 (1942) 425-36· και το μεταγενέστερο άρθρο του De Visscher, «La justice romaine en Cyrénaïque» στη *RIDA*[3] 11 (1964) 321-33· καθώς και Jolowicz και Nicholas, *HISRL*[3] 71-4. Για το παρόν θέμα μας σημασία έχουν το πρώτο και το τέταρτο από τούτα τα έδικτα. Και τα δύο αποδεικνύουν τη συμμετοχή Ρωμαίων κατοίκων σε δίκες στην Κυρήνη. Το πρώτο δείχνει πως όταν είχαν οριστεί Ρωμαίοι δικαστές, αυτοί είχαν επιλεγεί μόνον μεταξύ Ρωμαίων με περιουσία τουλάχιστον 2.500 δηναρίων· τέτοιοι υπήρχαν 215 στην Κυρηναϊκή το 7/6 π.Χ. Το ίδιο έδικτον αποκαλύπτει παράπονα των ντόπιων Ελλήνων για άδικη συμπεριφορά εκ μέρους Ρωμαίων δικαστών. Ο Αύγουστος δίνει στους Έλληνες που βαρύνονται με πολύ σοβαρές κατηγορίες το δικαίωμα να διαλέξουν να δικαστούν από Ρωμαίους δικαστές ή από ίσο αριθμό (από 25) Ρωμαίων και Ελλήνων που θα επιλεγούν μεταξύ εκείνων των οποίων η περιουσία είναι τουλάχιστον 7.500 δηνάρια ή, αν υπάρχουν πολύ λίγα άτομα με τέτοιους περιουσιακούς τίτλους, τότε τουλάχιστον με το ήμισυ αυτού του αριθμού. Το τέταρτο έδικτον αφήνει στον διοικητή της επαρχίας να αποφασίσει αν θα αναλάβει ο ίδιος τις σοβαρές δικαστικές υποθέσεις ή θα επιτρέψει την εκδίκασή τους όπως ορίζεται στο πρώτο έδικτον, και προσθέτει ότι στις μη σοβαρές δίκες οι δικαστές πρέπει να είναι Έλληνες εκτός αν ο εναγόμενος ή κατηγορούμενος προτιμά να έχει Ρωμαίους. (Παραλείπω κάποιες δευτερεύουσες διατάξεις).

★ ★ ★ ★ ★

Δεν σκοπεύω να πραγματευθώ την Κρήτη χωριστά. Υπάρχει, ωστόσο, ένα απόσπασμα εξαιρετικού ενδιαφέροντος που δεν μας επιτρέπεται να το παραβλέψουμε: είναι του Στράβωνα (X. iv. 22). Στο τέλος τής πολύ μπερδεμένης και ανεπαρκούς έκθεσής του για τους θεσμούς της Κρήτης, έκθεσης που αντλεί τις πληροφορίες της κυρίως από τον Έφορο (και επομένως είναι πολύ ξεπερασμένες), ο Στράβων προσθέτει ότι ελάχιστα από τούτα τα «*νόμιμα*» υπάρχουν ακόμα, αλλά ότι η Κρήτη «διοικείται κυρίως με τα *διατάγματα* των Ρωμαίων, όπως γίνεται και στις άλλες επαρχίες»! (Με τούτο το κείμενο ο Swoboda, *GV* 176, αρχίζει το ένατο κεφάλαιο του βιβλίου του για τα ψηφίσματα των Ελληνικών Συνελεύσεων: «Veränderungen unter dem Einflusse der Römer»).

6. Μασσαλία

Για τη Μασσαλία το μόνο που χρειάζεται να πω είναι ότι το περιβόητο «αριστοκρατικό» πολίτευμα, όπως το γνωρίζουμε από την Πρώιμη Ηγεμονία, δεν ήταν προϊόν ρωμαϊκής επίδρασης αλλά γέννημα του τόπου»[11]. Τον καιρό του Αριστοτέλη, ο οποίος έγραψε και μια *Μασσαλιωτών Πολιτεία* (βλ. απόσπ. της 549), η πόλη αυτή δεν ήταν δημοκρατία: δύο χωρία των *Πολιτικών*, παρμένα μαζί, δείχνουν ότι μια ολιγαρχία των άκρων είχε απλώς γίνει πιο μετριοπαθής (V. 6, 1305[b] 2-10· VI. 7, 1321[a] 26-31). Το 197 π.Χ., όπως γνωρίζουμε από μιαν επιγραφή της Λαμψάκου της ίδιας χρονιάς (*SIG*[3] II. 591, σειρές 43-5, 47-9), το διοικητικό σώμα στη Μασσαλία ήταν ήδη η Βουλή των Εξακοσίων που περιγράφει ο Στράβων (IV. i. 5, πιθανότατα βασιζόμενος στον Ποσειδώνιο) ως αποτελούμενη από *τιμούχους*, που ήταν ισόβια μέλη της – και διορίζονταν από τους ισότιμούς τους, μιας και δεν γίνεται λόγος για καμιά γενική Συνέλευση στη Μασσαλία, και δύο αποσπάσματα του *De Republica* του Κικέρωνα, που παραθέτω πιο κάτω, φαίνονται να αποκλείουν την ύπαρξή της. Το πολίτευμα τούτο το θαύμαζε πολύ ο Στράβων· και αρκετοί Ρωμαίοι συγγραφείς, συμπεριλαμβανομένων του Κικέρωνα (*Pro Flacc.* 63), του Λίβιου, του Βαλέριου Μάξιμου (II. vi. 7) και του Σιλίου Ιταλικού, μιλούν καλά γι' αυτό, χρησιμοποιώντας όρους όπως *gravitas* και *disciplina*. Ωστόσο, ο Κικέρων στο *De Republica*, αν και λέει πρόθυμα ότι οι Μασσαλιώτες «πελάτες» της Ρώμης «per delectos et principes cives summa iustitia reguntur», παραδέχεται ωστόσο ότι «inest tamen in ea condicione populi similitudo quaedam servitutis» (I. 27/43)· και λίγο πιο κάτω συγκρίνει αυτή την «paucorum et principum administratio» με την εξουσία των Τριάκοντα στην Αθήνα (28/44)!

Στο δεύτερο μισό του 2ου χριστιανικού αιώνα το πολίτευμα της Μασσαλίας (τώρα Μασσιλίας) είχε προφανώς εκρωμαϊοθεί τελείως, με «decuriones» και τους συνήθεις Ρωμαίους δημοτικούς άρχοντες (*duumviri* κ.λπ.)[12].

7. *Μεσοποταμία και επέκεινα*

Έχουμε ελάχιστα μόνο ψήγματα πληροφοριών για τα καθεστώτα και την πολιτική ζωή των διαφόρων ελληνικών πόλεων της Μεσοποταμίας και ανατολικότερα. Η ανατολικότερη απ' όλες αυτές τις πόλεις για τα πολιτικά πράγματα των οποίων έχουμε κάποιες μαρτυρίες σημαντικές για το θέμα μας είναι η Σελεύκεια επί του Τίγρη, μια εξαιρετικά μεγάλη πόλη με πληθυσμό που ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος υπολογίζει σε 600.000 (*NH* VI. 122, δεν γνωρίζουμε την πηγή της πληροφορίας του) και που ο Στράβων πίστευε ότι ήταν συγκρίσιμος με εκείνον της Αλεξάνδρειας και κάπως μεγαλύτερος από εκείνον της Αντιόχειας (XVI. ii. 5). Η Σελεύκεια ήταν για ένα διάστημα η κύρια πρωτεύουσα του βασιλείου των Σελευκιδών. Πρέπει να ήταν μια ακμάζουσα πολιτεία στα τέλη του 3ου π.Χ. αιώνα, αν αληθεύει ότι ο Ερμείας, ο γενικός διαχειριστής του Αντιόχου Γ', μπόρεσε να της επιβάλει ένα πρόστιμο χιλίων ταλάντων (που ο βασιλιάς το εμείωσε σε 150 τάλαντα) επειδή πήρε μέρος στη στάση του Μόλωνα στα 222-220 π.Χ. (Πολύβ. V. 54. 10-11). Από ακριβώς μετά το μέσον του 2ου π.Χ. αιώνα η Σελεύκεια ήταν σχεδόν πάντοτε μέσα στην παρθική μάλλον παρά στη σελευκιδική ή στη ρωμαϊκή σφαίρα κυριαρχίας, αλλά της είχε αφεθεί προφανώς ένα σημαντικό περιθώριο ανεξαρτησίας και αυτονομίας. Μαθαίνουμε ότι βρισκόταν υπό έναν τύραννο, τον Ίμερο, πιθανόν στη δεκαετία του 120 π.Χ. (Ποσειδώνιος, *FGrH*. 87 F13). Ο Πλούταρχος, γράφοντας για την εκστρατεία του Κράσσου κατά των Πάρθων το 54-3, τονίζει ότι η Σελεύκεια ήταν ανέκαθεν εχθρικά διακείμενη προς τους Πάρθους (*Κράσσ*. 17. 8).

Σχετικά με το έτος 36 μ.Χ. ο Τάκιτος μιλάει για διάσταση, στη Σελεύκεια, ανάμεσα στον απλό λαό (τον *populus* ή την *plebs*) και στα τριακόσια μέλη της Βουλής, που χαρακτηρίζονται αινιγματικά ως «διαλεγμένα λόγω του πλούτου ή της σοφίας τους για ν' αποτελέσουν μια Σύγκλητο» (*opibus aut sapientia delecti senatus*), μια φραστική σύνταξη που μπορεί να δηλώνει ότι τα μέλη της Βουλής ήταν ισόβια. Φατριαστική αναρχία ήταν ιδιαίτερα πιθανόν να εκδηλωνόταν σε τούτη την πόλη, μια και η κάθε παράταξη σε μια *στάση* μπορούσε να καλεί σε βοήθεια τους Πάρθους, όπως σημειώνει ο Τάκιτος στο ίδιο χωρίον (*Ann*. VI. xlii. 1-3, 5). Πριν από το 36 ο βασιλιάς των Πάρθων Αρτάβανος Γ' είχε θέσει τον κοινό λαό υπό την εξουσία των *primores* (πιθανόν της Βουλής των 300)· τη χρονιά εκείνη η κατάσταση είχε ανατραπεί από τον διεκδικητή του θρόνου Τιριδάτη, που είχε την υποστήριξη του αυτοκράτορα Τιβέριου και ήταν ευπρόσδεκτος από τον λαουτζίκο της Σελεύκειας αλλά σύντομα ξαναγύρισε εσπευσμένα στη Ρωμαϊκή Συρία. Ο διάδοχος του Αρτάβανου, ο Βαρδάνης, υπέταξε τη Σελεύκεια το 42 (*Ann*. XI. viii. 4 μέχρι ix. 6), και αυτό σήμανε ίσως το τέλος της λαϊκής κυβέρνησης στη Σελεύκεια – που, πρέπει να σημειωθεί, δεν το προκάλεσαν οι Ρωμαίοι, αλλά οι Πάρθοι. Η Σελεύκεια εξανατολίστηκε τώρα προοδευτικά και παύουμε ν' ακούμε κάτι γι' αυτήν παρά μόνο σε συνάφεια με τους πολέμους της Ρώμης κατά των Πάρθων: είχε καταληφθεί για σύντομο διάστημα από τους Ρωμαίους κατά το τέλος της βασιλείας του Τραϊανού, λεηλατήθηκε και καταστράφηκε εν μέρει από τον στρατηγό του Ουήρου Avidius Cassius το 165 (βλ. Magie, *RRAM* II. 1531 σημ. 5). Ο Δίων Κάσσιος σε δύο χωρία της αφήγησής του σχετικά με την εκστρατεία του Κράσσου στα 54-53 τονίζει τον ελληνικό χαρακτήρα της Σελεύκειας (XL. xvi. 3· xx. 3), και στο πρώτο από αυτά μιλάει για την πόλη ως για μιαν *πόλιν* ακόμα τελείως ελληνική στον καιρό του (*πλείστον το Ελληνικόν και νυν έχουσα*)· αλλά ο ισχυρισμός αυτός δεν στηρίζεται ίσως σε στέρεη βάση – δεν υπάρχουν βεβαίως μαρτυρίες για το ότι ο ίδιος ο Δίων ήταν ποτέ στη Μεσοποταμία ή κοντά σ' αυτήν (βλ. Millar, *SCD* 13-27).

Για την ιστορία της πόλης, βλ. *OCD*^{2} 971 (με τη βιβλιογραφία)· πρόσθεσε M. Streck στη *RE*^{2} II. i. (1921) 1149-84.

★ ★ ★ ★ ★

Μια άλλη πόλη της Μεσοποταμίας για την οποία ξέρουμε αρκετά είναι η Έδεσσα (η σημερινή Ούρφα στην Τουρκία, όχι μακριά από τα συριακά σύνορα), που είναι πάντοτε γνωστή

περισσότερο με τούτο το όνομα παρά μ' εκείνο που της δόθηκε ως αποικίας των Σελευκιδών: Αντιόχεια παρά τη Καλλιρρόη. Το πιο πρόσφατο σχετικό βιβλίο είναι του J. B. Segal, *Edessa. «The Blessed City»* (1970). Βλ. επίσης E. Meyer, στη *RE* V.ii (1905) 1933-8. Σε ό,τι αφορά τις γνώσεις μας για το πολίτευμα, βλ. C. B. Welles, στο A. R. Bellinger and Welles, «A third-century contract of sale from Edessa in Osrhoene», στο *YCS* 5 (1935) 95-154, ειδ. 121-42. Δεν έχω βάσιμο λόγο να το αναφέρω εδώ, αλλά υπάρχει μια αξιοσημείωτη ανταλλαγή επιστολών (πλαστών, βέβαια) ανάμεσα στον Ιησού και στον τότε δυνάστη της Έδεσσας, Αύγαρο, βλ. Ευσ., *E.I.* I. xiii. (Ο Ευσέβιος, που επίστευε στο γνήσιο των επιστολών, λέει ότι τις είχε μεταφράσει από το συριακό πρωτότυπο στα δημόσια αρχεία της Έδεσσας, § 5). Οι Εδεσσηνοί επίστευαν ακράδαντα ότι ο Ιησούς είχε δώσει στον Αύγαρο την υπόσχεση ότι η πόλη τους δεν θα κυριευόταν ποτέ από εχθρό (Josh. Styl., *Chron.* 5, 58, 60, έκδ. του συριακού πρωτότυπου, με την αγγλική μετάφραση, από τον W. Wright, Cambridge, 1882). Στην πραγματικότητα η Έδεσσα κυριεύθηκε περισσότερες από μία φορά από τους Σασσανίδες και, το 638, από τους Άραβες.

Σημειώσεις

[I. 2]

1. Είναι άξιον απορίας πόσο λίγοι χάρτες δείχνουν τούτη την πολύ σημαντική γλωσσική διαίρεση. Αυτή φαίνεται, λχ., στον *Westermanns Atlas zur Weltgeschichte* (Berlin etc., 1965). Για την κατάσταση στην Ύστερη Αυτοκρατορία βλ. Jones, *LRE* II. 986. Για την υποστήριξη της δικής μου διαίρεσης στη Β. Αφρική ανάμεσα στον Ελληνικό και στον Λατινικό κόσμο θα παραπέμψω στη σελ. 9 του βιβλίου του Louis Robert για τους μονομάχους στην Ελληνική Ανατολή (βλ. VII. 1 σημ. 3): «La Cyrénaïque fait partie de l' Orient grec, et j'ai laissé à l'Occident la Tripolitaine».
2. Για τις νεοϊδρυμένες πόλεις, ή για εκείνες που απέκτησαν το status της πόλης, μόνο από την εποχή του Αλεξάνδρου και μπρος, βλ. λχ. *Westermanns Atlas* (σημ. 1 πιο πάνω) 22-3· *CAH* VII, Χάρτης 4· Bengtson, *GG*[5], Χάρτης 9.
3. Ο Norman Baynes, που είχε πει το 1930 ότι «η βασιλεία του Ηρακλείου σημαδεύει την αρχή της Βυζαντινής ιστορίας», αργότερα κατέληξε να πιστεύει ότι η «Βυζαντινή ιστορία αρχίζει με τον Μέγα Κωνσταντίνο» (*BSOE* 78 και σημ. 2). Για τον ιστορικό του Βυζαντίου Οστρογκόρσκι ήταν «στην εποχή του Ηρακλείου» (610-641) που «η ρωμαϊκή περίοδος τερματιζόταν και η καθαυτό Βυζαντινή ιστορία άρχιζε» (*HBS*[2] 106). Για τον Arnold J. Toynbee «η αρχαία γραικική ή ελληνική ιστορική σκέψη... έφτασε στο τέρμα της όταν ο Όμηρος άφησε το προβάδισμα στη Βίβλο ως το ιερό βιβλίο μας ελληνόφωνης και ελληνογράφουσας *intelligentzia*. Στη σειρά των ιστορικών συγγραφέων το γεγονός αυτό συνέβη ανάμεσα στις χρονολογίες κατά τις οποίες ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττα και ο Γεώργιος Πισίδης έγραψαν τα έργα τους» – δηλαδή, επί βασιλείας του Ηρακλείου (*Greek Historical Thought from Homer to the Age of Heraclius*, 1952 και ανατύπ., Εισαγωγή, σελ. ix).
4. Για τους αγγλόφωνους αναγνώστες η πιο πειστική διατύπωση αυτής της άποψης είναι του Baynes, *BSOE* 1-82. Αν και διαφέρει από τη δική μου θέση σε μερικά σημεία, τον βρίσκω απόλυτα πειστικό σε τούτο το συγκεκριμένο θέμα.
5. Πάπας Νικόλαος [1]. *Ep.* 8, στο J. D. Mansi, *Sacr. Conc. nova et ampl. coll.* XV (1770) 186-216, στην 191, ανατύπ. ως *Ep.* 86 στη *MPL* CXIX. 926-962, στην 932.

[I. 3]

1. Βλ. Jones, *LRE* 841-5 (με τις σημειώσεις, III. 283)· Brunt, *IM* 703-6 (που παρατηρεί ότι «ο Jones έχει την πιο διαυγή αντίληψη για τις γενικές συνθήκες που επικρατούσαν στην προμήθεια τροφίμων»).
2. Βλ. είδ. τις αναφορές που ακολουθούν, στο κυρίως κείμενο, στον Jones, *LRE* και *RE*. Ανάμεσα σε πολλές άλλες μελέτες για τις αρχαίες μεταφορές, βλ. λχ. Duncan-Jones, *EREQS* 366-9· επίσης C.A. Yeo, «Land and sea transportation in Imperial Italy», στα *TAPA* 77 (1946) 221-44· και φυσικά τα ευρετήρια των βιβλίων του Rostovtzeff *SEHHW* και *SEHRE*[2], s.v. «Transportation» κ.λπ. Για οποιοδήποτε ζήτημα ναυσιπλοΐας ή θαλάσσιων μεταφορών, βλ. Lionel Casson, *Ships and Seamanship in the Ancient World* (Princeton, 1971). Υπάρχουν πολλές και ποικίλες πληροφορίες για περιηγήσεις και ταξίδια από ξηράς και διά θαλάσσης κατά τους πρώτους δύο χριστιανικούς αιώνες στο αγκώδες βιβλίο του Ludwig Friedländer, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine*[9-10] (Leipzig, 1919-21) I. 316-88, ειδ. 331-57.
3. Τα αποσπάσματα του εδίκτου του Διοκλητιανού για τις τιμές, που έγιναν γνωστά ώς το 1938-39, δημοσιεύτηκαν (μαζί με την αγγλική μετάφρασή τους) από την Elsa R. Graser, στην έκδοση του Frank, *ESAR* V (1940) 305-421· υπάρχουν μερικά άλλα σημαντικά αποσπάσματα στο άρθρο της «The significance of two new fragments of the Edict of Diocletian», στα *TAPA* 71 (1940) 157-74. Μια έκδοση από τον Siegfried Lauffer, *Diokletians Preisedikt* (Berlin, 1971) ήταν πλήρης μέχρι το 1970· μια άλλη έκδοση (με ιταλική μετάφραση) από τη Marta Giacchero, *Edictum Diocletiani et Collegarum de pretiis rerum venalium* (Genova, 1974), περιλαμβάνει αρκετά αποσπάσματα που βρέθηκαν κατοπινά, και είναι τώρα το χρησιμότερο χωριστό κείμενο. Ένας αριθμός αποσπασμάτων του εδίκτου που βρέθηκαν στο Αζάνιον της Φρυγίας, επί του Άνω Ρυνδάκου, συνθέτουν την πληρέστερη λατινική έκδοση που υπάρχει ακόμα από μια μοναδική πηγή. Τα αποσπάσματα τούτα (μαζί και μια συγκεκριμένη διατίμηση της λίβρας χρυσού στα 72.000 δηνάρια και της λίβρας αργύρου στα 6.000) ενσωματώθηκαν στην έκδοση της

Giacchero. Για τη δημοσίευση των αποσπασμάτων του Αζανίου από τους R και F. Naumann το 1973, βλ. Joyce Reynolds, στο *JRS* 66 (1976) 251-2 (με τον Hugh Plommer) και 183, με τα έργα που αναφέρονται στο τελευταίο μέρος, σημ. 117-19. Δίνω εδώ, για ευκολία, λίγες ιδιαίτερα σημαντικές τιμές από το έδικτο (σε δηνάρια) που μπορούν τώρα να θεωρούνται ως βέβαιες: (1) η λίβρα χρυσού: 72.000 (Giacchero 28, 1a, 2)· (2) η λίβρα αργύρου: 6.000 (G. 28. 9)· (3) ένας κοινός δούλος 16-40 ετών: αρσενικός 30.000, θηλυκός 25.000 (G. 29. 1a, 2· Lauffer 31. 1a, 2)· (4) το μεροκάματο ενός εργάτη γης: 25 συν η τροφή (G. και L. 7. 1a· πρβλ. IV. 3 και σημ. 1)· (5) ο «castrensis modius»: σιτάρι 100, κριθάρι 60 (G. και L. 1. 1a, 2). Το τελευταίο τμήμα στο έδικτο, που διαλαμβάνει τα έξοδα των θαλάσσιων και ποτάμιων μεταφορών είναι αρ. 35 στην G. και 37 στον L.· το τμήμα που διαλαμβάνει τα έξοδα των χερσαίων μεταφορών είναι αρ. 17 και στους δύο. Η καλύτερη προσπάθεια για την επίλυση του περίπλοκου προβλήματος του μεγέθους του *castrensis modius* (πιθανόν 1 1/2 κοινοί μόδιοι) έγινε από τον R. P. Duncan-Jones, «The size of the *modius castrensis*», στην *ZPE* 21 (1976) 53-62, πρβλ. 43-52.

4. Για τον υψηλό βαθμό μόρφωσης ανάμεσα στους Αθηναίους της κλασικής περιόδου, βλ. το θαυμάσιο άρθρο του F. D. Harvey, «Literacy in the Athenian democracy» στη *REG* 79 (1966) 585-635. Η Αθήνα ήταν δίχως άλλο εξαιρετική σ' αυτόν, όπως και σε πολλούς άλλους τομείς. Η αγραμματοσύνη ήταν πολύ διαδομένη στην ελληνιστική και στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, ιδιαίτερα ανάμεσα στις γυναίκες: βλ. H. C. Youtie, *Scriptiunculae* (Amsterdam, 1973) II. 611-27, 629-51 (τεύχη 29 και 30), ανατύπωση (με μικρές προσθήκες) δύο άρθρων, «*Αγράμματος*: an aspect of Greek society in Egypt», στις *HSCP* 75 (1971) 161- 76· και «*Βραδέως γράφων*: between *literacy and illiteracy*», στις *GRBS* 12 (1971) 239-61. Εδώ θα βρεθεί αρκετή βιβλιογραφία. Ακόμα κι ένας γραφέας χωριού, ένας *κωμογραμματεύς*, που βέβαια υποτίθεται ότι είναι εγγράμματος, μπορούσε να μην είναι, ή να είναι ελάχιστα. Δύο γνωστές περιπτώσεις μνημονεύονται στον *P. Petaus* 11 και 31: βλ. τα προαναφερθέντα άρθρα του Youtie, και το άρθρο του 34 στο *Scriptiunculae* II. 677- 95, ανατύπωση του «Pétaus, fils de Pétaus, ou le scribe qui ne savait pas écrire» στο *CE* 41 (1966) 127-43.

5. Η καλύτερη έκθεση αυτής της ριζικής αντίθεσης πόλης και υπαίθρου στην Ελληνική Ανατολή είναι του Jones, *GCAJ* 259-304 (Μέρος V. «The achievement of the cities»), ειδ. 285 κ.ε. Άλλο μείζον έργο του Jones, το *CERP* (που συχνά αναφέρεται στο *GCAJ*), κυκλοφόρησε σε δεύτερη έκδοση, *CERP*^{2} (1971), με προσθήκες, μερικές από αυτές συσιώδεις Ένα πρόσφατο έργο, περιορισμένο στην Ύστερη Δημοκρατία και στην Ηγεμονία είναι οι *RSR* του MacMullen: τα πρώτα κεφάλαιά του (I. «Rural» και II. «Rural-Urban», σελ. 1-56) έχουν πολύ καλοδιαλεγμένο ερμηνευτικό υλικό – αρχαιολογικού μάλλον παρά ιστορικού χαρακτήρα, αφού το βιβλίο αυτό (όπως και το υπόλοιπο του έργου του MacMullen) δεν υποστηρίζεται από καμιά συνεκτική δομή θεωρίας ή μεθόδου, και επομένως στερείται κάθε αρχής οργάνωσης και είναι σπάνια ή δεν είναι ποτέ σε θέση να δώσει εξηγήσεις. Για τις γνώμες ενός μεγάλου μελετητή που γνώριζε τόσο τις αρχαιολογικές όσο και τις γραπτές μαρτυρίες εξαιρετικά καλά, βλ. Rostovtzeff, *SEHRE*^{2}, λχ. I. 255-78 (με II. 654-77), 344-52, 378-80, 505. Για ανάλογη κατάσταση στη Δύση, βλ. I. 33, 59-63, 203-6 (Ιταλία)· 252 (Θράκη). Πρέπει ίσως να προσθέσω ότι δεν γνωρίζω τίποτα που να συγκρίνεται με την ταξινόμηση του Στράβωνα σε *αγροίκους*, *μεσαγροίκους* και *πολιτικούς* (XIII. i. 25, σ. 592): το πολύ πολύ μια σκέψη του Πλάτωνα, *Νόμοι* III. 677-81, που ο Στράβων ο ίδιος είχε παραθέσει.

6. Γαληνός, *Περί ευχυμίας και κακοχυμίας* 1. 1-7 = *De bonis et molisque succis*, εκδ. G. Herlmreich, στο *Corp. Medic. Graec.* V. iv. 2, Galenus (Leipzig / Berlin, 1923) 389-91 = *De probis pravisque alimentorum succis*, εκδ. C. G. Kühn, στο Galenus VI (Leipzig, 1823) 749-52, με λατιν. μετάφ.

7. Όπως λέει ο Brunt (*IM* 703), «χρειάζεται ακόμα μια πληρέστερη μελέτη» για τους λιμούς της αρχαιότητας. Η ίδια η δική του σύντομη πραγμάτευση του θέματος είναι θαυμάσια και δίνει λίγες αναφορές σε άλλα έργα, ανάμεσα στα οποία θα ξεχωρίσω του MacMullen το *ERO* 249-54 (ένα παράρτημα αφιερωμένο ολόκληρο στους λιμούς), και του H. P. Kohns, *Versorgungskrisen und Hungerrevolten im spätantiken Rom* (= *Antiquitas* I. 6, Bonn, 1961).

8. Βλ. ειδ. D. Sperber, «Angaria in Rabbinic literature», στο *AC* 38 (1969) 164-8, στη σελ. 166, που παραπέμπει στον R. Hanina b. Hama. Όπως δείχνει ο Sperber, ο όρος «αγγαρεία», όπως τον χρησιμοποιεί ο εν λόγω ραβίνος έχει τη γενική σημασία της βίαιης επιβολής και της καταπίεσης. Βλέπε και P. Fiebig, στη *ZNW* 18 (1917-18) 64-72. Για τις *angariae* εν γένει στον Ελληνικό (και Ρωμαϊκό) κόσμο, βλ. Rostovtzeff, «Angariae» στην *Klio* 6 (1906) 249-58· *SEHRE*^{2} I. 381-4 (με II. 703 σημ. 35-7), 519-20, II. 723 σημ. 46· F. Oertel, *Die Liturgie* (Leipzig, 1917) 24-6, 88-90. Για το γεγονός ότι οι αγγαρείες επιβάλλονταν στους αγρότες και όχι στους εύπορους γαιοκτήμονες, βλ. Liebeschuetz, *Ant.* 69 (περί Λιβαν., *Λόγοι*. L, *Περί αγγαρειών*), που παρέθεσα στο κείμενο. Για την ευρύτατη χρησιμοποίηση της επίταξης στις κάθε λογής υπηρεσίες μεταφορών στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, που η ρωμαϊκή διοίκηση οργάνωσε ως *vehiculatio*, κι αργότερα ως *cursus publicus*, βλ. Stephen Mitchell, «Requisitioned transport in the Roman Empire: a new inscription from Pisidia» [Σαγαλασσός], στο *JRS* 66 (1976) 106-31, ειδ. τον κατάλογο 21 εγγράφων (111-12). Ένα κείμενο στον *Πανδέκτη*, που σπάνια του δόθηκε προσοχή, αναφέρει μια αυτοκρατορική γνωμοδότηση που ορίζει για τα πλοία τα οποία ανήκουν σε δετεράνους *angariari posse* (XLIX. xviii. 4. 1, Ουλπιανός). Σ' έναν πάπυρο βρίσκουμε μάλιστα και τη λέξη *ανεγγάρευτος* (*SB* I. 4226).

9. Υπάρχει μια συγχρονισμένη βιβλιογραφία για το θέμα, τόσο για το δυτικό όσο και για το ανατολικό

τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, στον P.A. Brunt, RLRCRE = «The Romanisation of the local ruling classes in the Roman empire», στο *Assimilation et résistance à la culture gréco- romaine dans le monde ancien = Travaux du VIe* [Madrid, 1974] *Congrès International d'Études Classiques* (Bucarest/Paris, 1976) 161-73, στις 170-2. Πρέπει ίσως να προσθέσω τον Jones, *CERP*[2] 228-30 και *GCAJ* 288-95 (που αντικαταστάθηκε εν μέρει και όχι ολόκληρο από το *LRE* II. 966, 968-9, 991-7)· Rostovtzeff, *SEHRE*[2] II 626-7 σημ. 1, 666 σημ. 36. J. C. Mann, «Spoken Latin in Britain as evidenced in the inscriptions», στο *Britannia 2* (1971) 218-24, αν και ασχολείται κυρίως με τη Βρετανία, δείχνει ίσως έναν τρόπο με τον οποίο η έρευνα θα μπορούσε να διεξάγεται και σε άλλες περιοχές.

10. Για τη Λύστρα, βλ. Barbara Levick, *RCSAM* 51-3, 153-6, 195-7.
11. Το εισόδημα του βασιλεύοντος Πτολεμαίου οι ευυπόληπτες αρχαίες πηγές το εκτιμούν σε 14.800 αργυρά τάλαντα και 1½ εκατομμύριο αρτάβες σιτάρι κατά το δεύτερο τέταρτο του 3ου αιώνα π.Χ. (Ιερώνυμος, *In Daniel*. XI. 5), και κατά τον τελευταίο προχριστιανικό αιώνα σε 12.500 τάλαντα (Cic., ap. Strab. XVII. i. 13, σελ. 798) ή 6.000 τάλαντα (Διόδ. XVII. 52. 6)· βλ. Rostovtzeff, *SEHHW* II. 1150-3, με III. 1607 σημ. 86. Ο ολικός πληθυσμός της Ύστερης Πτολεμαϊκής Αιγύπτου (γύρω στο 60 π.Χ.) υπολογίζεται σε 7 εκατομμύρια από τον Διόδ. I. 31. 8 (με την κοινώς αποδεκτή τώρα διόρθωση: *τούτων* αντί *τριακοσίων*). Ο πληθυσμός της Ρωμαϊκής Αιγύπτου επί Φλαβιανού υπολογίζεται από τον *Ιώσ., Ιουδ. Πολ.* II. 385 σε 7½ εκατομμύρια, χώρια από την Αλεξάνδρεια. Οι αριθμοί αυτοί είναι ίσως κατά προσέγγιση σωστοί. Για την Αλεξάνδρεια πρέπει ίσως να δεχτούμε ένα εκατομμύριο: πρβλ. Fraser, *PA* I. 90-1· II. 171-2 σημ. 358.
12. Πρβλ. Rostovtzeff, *SEHHW* II. 878-914· Jones, *CERP*[2] 302-11.
13. Για παράδειγμα: Claude Vandersleyen, «Le mot *λαός* dans la langue des papyrus grecs», στο *CE* 48 (1973) 339-49, υποστηρίζει ότι οι εκφράσεις *λαός, λαοί*, όταν εμφανίζονται στους παπύρους σχετικά με την Αίγυπτο, πρέπει να θεωρούνται ότι χαρακτηρίζουν ένα συγκεκριμένο τμήμα του εγχώριου αιγυπτιακού πληθυσμού και μάλιστα ένα ανώτερο στρώμα, «couche supérieure de la population égyptienne, existant aussi bien à l'époque pharaonique qu'à l'époque ptolémaïque» (πρβλ. ένα άλλο έργο του Vandersleyen, που δεν μπόρεσα να διαβάσω: *Les Guerres d'Amosis* [1971], ειδ. 182-4 για τον Λίθο της Ροσέττης), και όχι όλη τη μάζα του εγχώριου πληθυσμού. Ο Rostovtzeff, όπως πολλοί άλλοι μελετητές, έχουν επομένως παρερμηνεύσει τις λέξεις *λαός, λαοί* σε κείμενα όπως εκείνο του Λίθου της Ροσέττης (*OGIS* 90. 12: βλ. *SEHHW* II. 713-15) και στον πάπυρο που περιγράφει στην *SEHHW* II. 883-4 – παραλείπει να δώσει την αναφορά, που είναι τα *BGU* VIII (1933) 1768 (W. Schubart και D. Schäfer, *Spätptolemäische Papyri aus amtlichen Büros des Herakleopolites = Aegyptische Urkunden aus den staatlichen Museen zu Berlin, Griechische Urkunden* VIII, Berlin [1933], αρ. 1768 σελ. 47-9). Ωστόσο, τα πορίσματα του Vandersleyen δεν φαίνονται να είναι στέρεα θεμελιωμένα: αντιπρβλ. W. Clarysse, στο *Anc. Soc.* 7 (1976) 185 κ.ε., στην 195 και σημ. 22-6 (που δείχνει ότι ο Vandersleyen παίρνει υπόψη μόνο το όνομα *λαός* και όχι το επίθετο *λαϊκός*, για το οποίο βλ. λχ. Préaux, *ERL* 224 και σημ. 2)· και Heinz Heinen, στο ίδιο 127 κ.ε., στην 144 σημ. 32, ο οποίος δηλώνει ότι δεν είναι πεπεισμένος· πρβλ. Heinen στο *Anc. Soc.* 8 (1977) 130 σημ. 21.
14. Ευριπ. *Ηλέκτρα* 31-53, 207-9, 247-57, 302-9, 362-3, 404-5. Ο Αριστοφ. *Νεφέλαι* 46-72 είναι εδώ άσχετος με το θέμα, μας και ο Στρεψιάδης, αν και από καταγωγή χωριάτης, παρουσιάζεται στο έργο ως εύπορος, και δεν εμπίπτει στον ορισμό που δίνω του αγρότη (βλ. IV. 2).
15. Πρβλ. *IGRR* IV. 1087, από την Κω, για μια διάκριση ανάμεσα τοὶ *κατοικεῦντες ἐν τῷ δάμῳ τῶν Ἀλεντίων καὶ το[ὶ] ἐνεκτημένοι καὶ τοὶ γεωργεῦντε[ς] ἐν Ἄλεντι καὶ Πέλῃ, τῶν τε πολειτᾶν καὶ Ῥωμαίων καὶ μετοίκων*. (Δεν βλέπω κανέναν λόγο να παραλληλίζουμε τις δύο κατηγορίες κατοίκων και να κάνουμε τους *κατοικεύντας* πολίτες, τους *ενεκτημένους* Ρωμαίους, και τους *γεωργεύντας* μετοίκους, όπως κάνει ο Rostovtzeff, *SEHRE*[2] II. 654 σημ. 4). Μπορώ να προσθέσω πως υπάρχουν μερικές μαρτυρίες από τη Λατινική Δύση για την επέκταση των διανομών ώστε να συμπεριλαμβάνουν κατοίκους μιας πόλης, οι οποίοι δεν είναι πολίτες της (*municipes*, ή *coloni*) αλλά *incolae* (βλ. πιο κάτω, και Duncan-Jones, *EREQS* 259 σημ. 3, 279 σημ. 5). Αυτό δυστυχώς εγείρει ένα ακανθώδες ζήτημα για τη σημασία της έκφρασης *incolae*. Αυτοί είναι σαφώς άτομα που δεν έχουν δικαιώματα πολίτη στη *civitas* ή πόλιν στην οποία (ή στο έδαφος της οποίας) διαμένουν. Αλλά είναι άραγε (1) απλώς κάτοικοι με ένα *domicilium* στην πόλη οι οποίοι έχουν καταγωγή (*origo*) αλλού, ή είναι (2) πρωτίστως ο πληθυσμός εδάφους υπαγόμενου στην πόλη, ο οποίος δεν έχει εγχώρια δικαιώματα πολίτη, αδιάφορο αν είναι επίσημα *attributi* της πόλης (ή *contributi*); Η πρώτη είναι η καθιερωμένη άποψη (βλ. λχ. Berger στη *RE* IX. ii. 1249-56), η δεύτερη είναι η άποψη του Rostovtzeff, *SEHRE*[2] II. 632 σημ. 33, πρβλ. 687 σημ. 97. Συμφωνώ με τον Brunt, *IM* 249: «Αν και ο όρος *incolae* κατά τη γνώμη μου σημαίνει απλώς «κάτοικοι δίχως τοπικά δικαιώματα πολίτη», και δεν είναι ένας τεχνικός όρος που υποδηλώνει μέλη ενός υποτελούς πληθυσμού, ωστόσο είναι αρκετά πλατύς για να περιλάβει μια τέτοια τάξη». Δύο νομικά κείμενα δείχνουν, νομίζω, μιαν εξέλιξη ανάμεσα στους 2ο και 3ο αιώνες. Ο Pomponius στο *Dig.* L. xvi. 239. 2, γράφοντας γύρω στο δεύτερο τέταρτο του 2ου αιώνα, εξισώνει το *incolae* με το ελληνικό *πάροικος* και συμπεριλαμβάνει στον ορισμό του *incola* όχι μόνο όσους διαμένουν *in oppido* (στην πόλη) αλλά κι εκείνους που έχουν χωράφι (*agrum*) μέσα στα όρια της πόλης, η οποία είναι κατά μιαν έννοια τόπος διαμονής τους (αυτή θεωρώ ότι είναι η σημασία της φράσης «ut in eum se quasi in aliquam sedem recipiant»). Αλλά γύρω από το δεύτερο τέταρτο του 3ου αιώνα ο Modestinus δεν υπολογίζει ως έναν *incola*

τον *εν αγρώ καταμένοντα*, για τον λόγο ότι ένα άτομο που δεν κάνει χρήση των εξαιρέτων (*commoda*, ευκολιών, πλεονεκτημάτων) μιας πόλης δεν πρέπει να θεωρείται *incola* της (*Dig.* L. i. 35, στην ελληνική). Τον καιρό εκείνο, πάντως, φαίνεται ότι οι *attributi* και οι παρόμοιοι δεν θεωρούνταν πια ότι ήταν *incolae* – σημαντικός αποκλεισμός, μια και από το τρίτο περίπου τέταρτο του 2ου αιώνα οι *incolae* είχαν γίνει εξίσου με τους εγχώριους cives υποκείμενοι σε *munera publica* (Gaius in *Dig.* L. i. 29). Βρίσκω ενδιαφέρον ότι στην επιγραφή *ILS* 6818 (του τρίτου τετάρτου του 2ου αιώνα), από τη Sicca Veneria της Νουμιδίας, οι *incolae* που πρόκειται να επωφεληθούν, μαζί με τους *municipes*, από το εκεί αγαθοεργό ίδρυμα περιορίζονται σε όσους διαμένουν «στα κτίρια που περιλαμβάνονται στην παροικία μας». Και στις ιταλικές πόλεις πολλά αγαθοεργά ιδρύματα, που οι παροχές τους εκτείνονται στις κατώτερες τάξεις, περιορίζονται ειδικά στον *αστικό* πληθυσμό: 6λ. λχ. Duncan-Jones, *EREQS* αρ. 638, 644 (= 1165) 697, 947, 962, 976, 990, 1023, 1066, 1079 m.

16. Αυτό επιβεβαιώνεται από τον Λιβάνιο, *Λόγ.* XI. 230: τα «μεγάλα πυκνοκατοικημένα χωριά» στο έδαφος της Αντιόχειας αντάλλαξαν μεταξύ τους τα προϊόντα τους κατά τις *πανηγύρεις* τους και «ήταν ελάχιστα χρήσιμα για την πόλη λόγω των μεταξύ τους ανταλλαγών».
17. Πρβλ. Rostovtzeff, *SEHHW* II. 1106-7.
18. Αντιπρβλ. την επίσημη άποψη που εκφράζει ο Ουλπιανός στον *Dig.* L. i. 30, ότι η *patria* ενός ατόμου που γεννήθηκε σε χωριό είναι η πόλη (*res publica*) στην οποία ανήκει το χωριό.
19. Ο Jones, είμαι βέβαιος, εννοούσε σχεδόν τα ίδια μ' εμένα όταν χρησιμοποιούσε την έκφραση «ένα πάρα πολύ ταξικό αγαθοεργό ίδρυμα»· αλλά γι' αυτόν «τάξη» – όρος τον οποίο χρησιμοποίησε πολύ συχνά – δεν ήταν κάτι που έπρεπε να οριστεί, ή και, για τούτον τον λόγο, να μελετηθεί. Διστάζω να δώσω την ίδια έμφαση στην τελευταία φράση της σχετικής παραγράφου («Η μεγάλη μάζα του πληθυσμού, το προλεταριάτο των πόλεων, κι ακόμα περισσότερο οι αγρότες της υπαίθρου, παρέμειναν βάρβαροι»), επειδή όχι μόνο χρησιμοποιεί ξανά την ακατάλληλη έκφραση «προλεταριάτο», αλλά και επειδή τελειώνει με μια λέξη που ο «γενικός αναγνώστης» πιθανόν να παρανοήσει εκτός αν καταλάβει πως είναι μάλλον ένας περίπου τεχνικός όρος κλασικού φιλόλογου, σχεδόν το συνώνυμο της ελληνικής λέξης *βάρβαροι*, που δεν σημαίνει κατ' ανάγκην τίποτα περισσότερο από «μη Έλληνας».

[I. 4]

1. Υπάρχουν ελάχιστες εξαιρέσεις, και η κυριότερη είναι ο E. A. Thompson: 6λ. λχ. το έργο του *A Roman Reformer and Inventor* (μια έκδοση του *Anonymous De Rebus bellicis*, 1952) ειδ. σελ. 31-4, 85-9· και άλλα έργα, συμπεριλαμβανομένων και τα: *A History of Attila and the Huns* (1948), *The Early Germans* (1965) και *The Visigoths in the Time of Ulfila* (1966). Ο Benjamin Farrington έκανε κι αυτός χρήση μαρξιστικών εννοιών, λχ. στο έργο του *Greek Science* (Pelican, 1953 και ανατύπ.) και στη συλλογή δοκιμίων του, *Head and Hand in Ancient Greece* (London, 1947). Για τον George Thomson και τη Margaret O. Wason, 6λ. II. 1 και σημ. 19-20.
2. Απλώς και μόνο θα μνημονεύσω τη «Select bibliography on Marxism and the study of antiquity» του R. A. Padgug, σελ. 199-225. Αν σε τούτο το βιβλίο κράτησα πολλά από το άρθρο που δημοσίευσα στο περιοδικό *Arethusa*, είναι επειδή δεν είναι πολλοί στη Βρετανία που βρίσκουν εύκολα σ' ένα βιβλιοπωλείο το εν λόγω περιοδικό.
3. Θα ήθελα να θυμίσω ιδιαίτερα τα έργα του Maurice Dobb, *On Economic Theory and Socialism* (1955 και ανατύπ.)· και *Political Economy and Capitalism* (1937 και ανατύπ.)· του Ronald L. Meek, *Studies in the Labour Theory of Value*[2] (1973)· και των Andrew Glyn and Bob Sutcliffe, *British Capitalism, Workers and the Profits Squeeze* (1972), στις Ειδικές Εκδόσεις των Penguin Books.
4. Ιδιαίτερα χρήσιμο για μένα ήταν τα έργα του Godelier, *RIE*: των Dupré και Rey, RPTHE· και του Meillassoux, «From reproduction to production. A Marxist approach to economic anthropology» στο *Economy and Society* 1 (1972) 93-105· «Are there castes in India?» στο *Economy and Society* 2 (1973) 89-111· και «Essai d'interprétation du phénomène économique dans les sociétés traditionnelles d'autosubsistance», στα *Cahiers d'études africaines* 4 (1960) 38-67. Ένα δοκίμιο του Terray, «Classes and class consciousness in the Abron Kingdom of Gyaman», δημοσιεύεται στο *Marxist Analyses and Social Anthropology*, εκδ. Maurice Bloch (= *ASA Studies* 2, 1975) 85-135· και οι βιβλιογραφίες στο τέλος αυτού του δοκιμίου και άλλων στον ίδιο τόμο αναφέρονται σε άλλα έργα του Terray και των άλλων μαρξιστών ανθρωπολόγων που έχω μνημονεύσει.
5. Βλ. Jerzy Topolski, «Lévi-Strauss and Marx on history», στο *History and Theory* 12 (1973) 192-207, που αποδεικνύει τη μεγάλη ανωτερότητα του Μαρξ έναντι του Strauss σε ό,τι αφορά την κατανόηση της ιστορικής εξέλιξης.
6. Η διάλεξη, που δημοσιεύτηκε ήδη χωριστά, είναι στα *Proccedings of the Brit. Acad.* 58 (1972) 177-213 (εκδόθηκε στις αρχές του 1974). Ανατυπώθηκε στο *Marxist Analyses and Social Anthropology* (6λ. σημ. 4 πιο πάνω) 29-60.
7. Ένα παράδειγμα είναι το έργο του E. Ch. Welskopf, *Die Produktionsverhältnisse im alten Orient und in der griechisch-römischen Antike* (Berlin, 1957). Υπάρχουν βέβαια πολλά άλλα έργα που εκδόθηκαν

στη Γερμανική Λαοκρατική Δημοκρατία και από Ιταλούς και Γάλλους μαρξιστές τα οποία είναι λιγότερο ξένα προς την πλειονότητα των δυτικών μελετητών. Από τις γερμανικές εκδόσεις, εκείνη που περισσότερο φανερά έχει σχέση με το θέμα αυτού του βιβλίου είναι το συλλογικό έργο. *Hellenische Poleis. Krise-Wandlung-Wirkung*, επιμ. E. Ch. Welskopf (4 τόμοι, σελ. 2296, Berlin, 1974)· αλλά δεν το βρήκα συχνά χρήσιμο για τη δική μου δουλειά. Από τα άλλα γερμανικά άρθρα και μονογραφίες θα ξεχωρίσω μερικά του Heinz Kreissig, συμπεριλαμβανόμενου του *Die sozialen Zusammenhänge des judäischen Krieges. Klassen und Klassenkampf im Palästina des 1. Jahrh. v.u.Z. = Schriften zur Gesch. u. Kultur der Antike* 1 (Berlin, 1970)· άλλα έργα του Kreissig αναφέρονται στο III. 4 σημ. 33 κ.λπ. Μεταφράσεις στη γερμανική από τη ρωσική (την οποία πολύ λίγοι δυτικοί κλασικοί φιλόλογοι μπορούν να διαβάσουν· ντρέπομαι που λέω ότι κι εγώ δεν μπορώ) δημοσιεύονται επίσης στη ΓΛΔ, λχ. του Στάγερμαν, *Η κρίση του δουλοκτητικού συστήματος στο δυτικό τμήμα της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας* (Βερολίνο, 1964). Γερμανικές μεταφράσεις από τη ρωσική άρχισαν να δημοσιεύονται και στη Δυτική Γερμανία, λχ. του E. M. Στάγερμαν, *Η ακμή της δουλοκτητικής οικονομίας στη Ρωμαϊκή Δημοκρατία* (Wiesbaden, 1969)· των T. B. Μπλαβάτσκαγια, Ε. Σ. Γκαλούμπκοβα και Α. Ι. Παβλόφσκαγια, *Η δουλεία στα ελληνιστικά κράτη κατά τους 3ο-1ο αιώνες π.Χ.* (Wiesbaden, 1972)· και βλ. πιο κάτω μια ιταλική μετάφραση ενός ρωσικού έργου. Η *Βιβλιογραφία για την αρχαία δουλεία*, εκδ. Joseph Vogt (Bochum, 1971), περιλαμβάνει πολλά ρωσικά και ανατολικο-ευρωπαϊκά έργα, με τίτλους μεταγραμμένους με λατινικούς χαρακτήρες καθώς και μεταφρασμένους στη γερμανική. Υπήρξε κάποια εχθρική κριτική από γερμανικής πλευράς σε μερικά από τα σοβιετικά υλικά: βλ. λχ. Friedrich Vittinghoff, «Die Theorien des historischen Materialismus über den antiken "Sklavenhalterstaat". Probleme der Alten Geschichte bei den "Klassikern" des Marxismus und in der modernen sowjetischen Forschung», στο *Saeculum* 11 (1960) 89-131· πρβλ. του ίδιου «Die Bedeutung der Sklaven für den Übergang von der Antike ins abenländische Mittelalter», στο *Hist. Ztschr.* 192 (1961) 265-72, με μια περίληψη, στο *XIe Congrès International des Sciences Historiques* [Stockholm, 1960], *Résumés des Communications* (Göteborg etc., 1960) 71-3. Το τελευταίο τέτοιο έργο που έχω δει είναι του G. Prachner, «Zur Bedeutung der antiken Sklaven-und Kolonenwirtschaft für den Niedergang des römischen Reiches (Bemerkungen zur marxistischen Forschung)», στο *Historia* 22 (1973) 732-56. (Βλ. και Finley, *AE* 182 σημ. 39). Αυτά τα αντιμαρξιστικά έργα έχουν μάλλον περιορισμένες βλέψεις και στρέφονται εναντίον μαρξιστικών (ή «τάχα-μαρξιστικών») ερμηνειών της αρχαίας ιστορίας σημαντικά διαφορετικών από τη δική μου: είναι σε μεγάλο βαθμό άσχετες με τα επιχειρήματα που προβάλλω σε τούτο το βιβλίο. Πολύ πιο αντικειμενικές και εποικοδομητικές είναι ορισμένες μελέτες από τον Heinz Heinen του σοβιετικού (και πολωνικού) υλικού σχετικά με (κυρίως) την αρχαία δουλεία, από τις οποίες έχω δει (1) «Neuere sowjetische Monographien zur Geschichte des Altertums», στο *Historia* 24 (1975) 378-84· (2) και (3) «Neuere sowjet. Veröffentlichungen zur ant. Sklaverei», στο *Historia* 25 (1976) 501-5, και 28 (1979) 125-8· (4) και (5) «Zur Sklaverei in der hellenistischen Welt» I και II, στο *Anc. Soc.* 7 (1976) 127-49 και 8 (1977) 121-54 (αυτά τα τελευταία με πολύ πιο λεπτομερή εξέταση). Βλ. επίσης την κριτική του Heinen στο βιβλίο του L. Iraci Fedeli, *Marx e il mondo antico* (Milano, 1972), στη *Riv. stor. dell'antich.* 5 (1975) 229-33· και το άρθρο του, «Sur le régime du travail dans l'Égypte ptolémaïque au IIIe siècle av. J.-C., à propos d'un livre récent de N. N. Pikus», στο *Le Monde Grec. Hommages à Claire Préaux* (Βρυξέλλες, 1975) 656-62. Βλ. επίσης Paul Petit, «L'esclavage antique dans l'historiographie soviétique», στα *Actes du Colloque d'hist. soc. 1970 = Annales littéraires de l'Univ. de Besançon 128* (Paris, 1972) 9-27. Το μόνο έργο που γνωρίζω στην αγγλική που δίνει μια γενική ανασκόπηση των σοβιετικών εργασιών για την αρχαία ιστορία από την επανάσταση του 1917 μέχρι τη δεκαετία του 1950 είναι το άρθρο του H. F. Graham, «The significant role of the study of Ancient History in the Soviet Union», στο *Class. World* 61. 3 (1967) 85-97. Πολύ λυπούμαι που μου στάθηκε αδύνατο να εξετάσω ώς τώρα προσεχτικά παρά μόνο ένα μικρό μέρος από το άφθονο υλικό των Ιταλών μαρξιστών για την αρχαία (κυρίως ρωμαϊκή) ιστορία, που ξέρω ότι υπάρχει. Μπορώ μόνο να αναφέρω μερικά έργα που δεν μπόρεσα να κάνω τίποτα περισσότερο από το να τους ρίξω μια ματιά όταν το παρόν βιβλίο είχε πια ουσιαστικά περατωθεί: του Mario Mazza το πολύτιμο άρθρο «Marxismo e storia antica. Note sulla storiografia marxista in Italia», στα *Studi storici* 17. 2 (1976) 95-124, με άφθονη βιβλιογραφία· το βιβλίο του Mazza, *Lotte sociali e restaurazione autoritaria nel III sec. d. C.* (επανεκδόθηκε στη Ρώμη το 1973)· και μια ιταλική μετάφραση, *La schiavitù nell'Italia imperiale I-III sec.*, (Ρώμη, 1975), ενός βιβλίου, που εκδόθηκε στη ρωσική το 1971, των E. M. Στάγερμαν και M. K. Τροφίμοβα, μ' έναν πολύ χρήσιμο 37σέλιδο Πρόλογο του Mazza που κρίνει τα ρωσικά και άλλα σύγχρονα μαρξιστικά έργα για την αρχαία (κυρίως ρωμαϊκή) ιστορία. Δυστυχώς δεν μπόρεσα να διαβάσω την *Analisi marxista e società antiche* (= *Nuova biblioteca di cultura* 178, *Atti dell'Istituto Gramsci*), επιμ. Luigi Capogrossi, κ.ά. (Ρώμη, 1978). Πολύ ενδιαφέροντα από τη μαρξιστική σκοπιά έργα εκδόθηκαν στην Ιταλία για την αρχαία γραμματεία και αρχαιολογία, θέματα με τα οποία δεν ασχολούμαι άμεσα εδώ, και θα αναφέρω μόνο τα σημαντικότερα από αυτά που γνωρίζω: Vittorio Citti, *Tragedia e lotta di classe in Grecia* (Νεάπολη, 1978). Από τα πρόσφατα γαλλικά έργα για την αρχαία ιστορία που γράφτηκαν από μαρξιστές θα ξεχωρίσω εκείνα του Pierre Briant, που ανέφερα στο III. 4 και στις σημειώσεις 26, 33.

8. *MECW* 11. 584-5· 572-4 (με 620 σημ. 248) = *MEGA* I. ii. 480-1, 478-9. Βλ. και Johannes Irmscher, «Friedrich Engels studiert Altertumswissenschaft», στο *Eirene* 2 (1964) 7-42.

9. *MESC* 495-7, 498-500, 500-7 (ειδ. 503, 504-5, 507), 540-4, 548-51. (Η τελευταία επιστολή είναι τώρα γνωστό ότι έχει γραφεί προς τον W. Borgius και όχι στον H. Starkenburg, όπως πιστευόταν κάποτε).
10. Βλ. το πεντάτομο *Selected Works of Mao Tse-tung* (στην αγγλική) I (Πεκίνο, 1965 και ανατύπ.) 311-47, στην 336· ή το μονότομο *Selected Readings from the Works of Mao Tse-tung* (Πεκίνο, 1967) 70-108, στην 94.
11. Katherine και C. H. George, «Roman Catholic sainthood and social status», στο έργο των Bendix-Lipset, *CSP*[2] 394-401, αναθεωρημένη ανατύπωση ενός άρθρου στο *Jnl of Religion* 5 (1953-5) 33 κ.ε. Για την επίδραση του οικονομικού status στην ψηφοφορία στις δυτικές δημοκρατίες, βλ. S. M. Lipset, στο βιβλίο των Bendix-Lipset, *CSP*[2] 413-28 (πρβλ. ΙΙ. 4 σημ. 12).
12. Το μόνο αξιόλογο δοκίμιο πάνω στο θέμα τούτο, που έτυχε να δω, είναι του E. J. Hobsbawm, «Karl Marx's contribution to historiography», στο *Ideology in Social Science*, επιμ. Robin Blackburn (Fontana paperback, 1972) 265-83.
13. Η διάκριση (την οποία, όπως λέω στο κυρίως κείμενο, δεν σκοπεύω να συζητήσω σε τούτο το βιβλίο) ανάμεσα στην οικονομική «βάση» της κοινωνίας και στην ιδεολογική «υπερδομή» είχε διατυπωθεί ήδη στο Πρώτο Μέρος της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, την οποία έγραψαν από κοινού ο Μαρξ και ο Ένγκελς το 1845-46 (βλ. *MECW* V. 89 και ελλ. έκδ. Gutenberg, αχρονολόγητη, τομ. Ι, σελ. 66 κ.ε.), και ορίζεται με τον σαφέστερο τρόπο από τον ίδιο τον Μαρξ σ' ένα περίφημο απόσπασμα του *Προλόγου της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* του 1859 (*MESW* 181, ελλ. έκδ. Κεντρ. Επιτρ. ΚΚΕ, 1951 *Επιλογή έργων Κ.Μ. και Φ.Ε. σε 2 τόμους*, Τομ. Ι. σ. 424), βλ. σχετικά στο ΙΙ. 2. Αν και η ιδέα αυτή βρίσκεται πίσω από πολλά γραπτά του Μαρξ (ένα καλό παράδειγμα είναι η κριτική στον Frederic Eden, στο *Κεφ.* Ι. ελλ. έκδ. Κεντρ. Επ. ΚΚΕ, 1954, σελ. 622-3 υποσημ. 54· αλλά υπάρχουν δεκάδες παρόμοια αποσπάσματα), βρήκα λίγες άλλες ρητές αναφορές σ' αυτήν από τον ίδιο τον Μαρξ. Βλ. ωστόσο την παλιότερη επιστολή προς τον P. V. Annenkov, της 28 Δεκεμβρίου 1846 (*MESC* 39-51, ειδ. 40-1, 45· ελλ. έκδ. *Επιλ. έργων Κ.Μ. και Φ.Ε.* σε 2 τόμους, τομ. ΙΙ, σελ. 516-530, ειδ. 518, 524), και το απόσπασμα στο τρίτο κεφάλαιο της *Δεκάτης Ογδόης Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, όπου ο Μαρξ γράφει: «Πάνω στις διάφορες μορφές της ιδιοκτησίας, πάνω στις κοινωνικές συνθήκες ύπαρξης, υψώνεται μια ολόκληρη υπερδομή από διαφορετικά και με ιδιαίτερο τρόπο διαμορφωμένα αισθήματα, αυταπάτες, νοοτροπίες και αντιλήψεις για τη ζωή. Ολόκληρη η τάξη τις δημιουργεί και τις διαμορφώνει σύμφωνα με τη δική της υλική βάση και σύμφωνα με τις αντίστοιχες κοινωνικές σχέσεις» (*MECW* XI. 128· ελλ. έκδ. ό.π. τομ. Ι, σελ. 313). Φαίνεται ότι όταν στην κατοπινή ζωή του ο Μαρξ έκανε τη θεώρηση της γαλλικής μετάφρασης του *Προλόγου* του 1859, μαλάκωσε τη διατύπωση ότι «ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής *bedingt*... *überhaupt* [καθορίζει... γενικά] την κοινωνική, πολιτική και πνευματική πορεία (*prozess*) της ζωής» επιλέγοντας την απόδοση των γερμανικών λέξεων που παρέθεσα με την έκφραση «domine en général»: βλ. Prawer, *KMWL* 400-1, που προφανώς συμφωνεί με τον Rubel. Οι άλλες κλασικές αναλύσεις αυτού του θέματος είναι του Ένγκελς, ιδιαίτερα στις επιστολές, που ανέφερα στη σημ. 9 πιο πάνω, και στον επικήδειο λόγο του για τον Μαρξ στις 17 Μαρτίου 1883 (*MESW* 429-30). Ελάχιστες πρόσφατες αναλύσεις του θέματος που είδα ήταν διαφωτιστικές, εκτός από δύο χρήσιμα δοκίμια όπου ο Gerald A. Cohen με επιτυχία καταρρίπτει τις αντιρρήσεις που πρόβαλαν οι H. B. Acton και John Plamenatz στη μαρξική έννοια της βάσης και της υπερδομής: «On some criticisms of historical materialism», στα *Proceedings of the Aristotelian Society* (Suppl. Vol.) 44 (1970) 121-41· και «Being, consciousness and roles: on the foundations of historical materialism», στα *Essays in Honour of E. H. Carr*, επιμ. Chimen Abramsky (1974) 82-97. Και βλέπε τώρα το βιβλίο του Cohen, *Karl Marx's Theory of History, A Defence* (1978, ανατύπ. 1979).
14. Βλέπε τη θαυμάσια Εισαγωγή του Hobsbawm στο έργο του *KMPCEF*, ειδ. 11, 17 και σημ. 2, 19-21, 27-38, 49-59, 61-5.
15. Θεωρώ το βιβλίο του Perry Anderson, *LAS* 462-549, πειστικό εναντίον της διατήρησης της ιδέας περί ασιατικού/ανατολίτικου τρόπου παραγωγής. Κάνει σωστή χρήση μιας άλλης πρόσφατης εργασίας, συγκεκριμένα ενός θαυμάσιου άρθρου του Daniel Thorner (MAIMP), ο οποίος δείχνει ιδιαίτερα ότι η αγγλική μετάφραση του *Das Kapital* Ι το 1887, που θεωρήθηκε από τον Ένγκελς, κάνει σε κάποιο σημείο μια σημαντική παρέκκλιση από το γερμανικό κείμενο (που τώρα ερμηνεύεται καλύτερα στα *MEW* XXIII. 354 σημ. 24· ελλ. έκδ. ό.π. σελ. 350, σημ. 24), που λέει για τη μικρή αγροτική παραγωγή και την ανεξάρτητη χειροτεχνία ότι αποτελούν τη βάση όχι μόνο του «φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής» αλλά και των «κοινωνιών της κλασικής αρχαιότητας στα καλύτερά τους χρόνια, αφού πρώτα η κλασική αρχαιότητα διέλυσε την αρχική ανατολίτικη κοινοκτημοσύνη, και προτού η δουλεία επικρατήσει στα σοβαρά στην παραγωγή», παραλείποντας τη λέξη «ανατολίτικη» (MAIMP 60). Και στην *Καταγωγή της Οικογένειας...*, που κυκλοφόρησε το 1884 (ένα χρόνο μετά τον θάνατο του Μαρξ), ο Ένγκελς δεν αναφέρεται ποτέ σε κάποιον ασιατικό/ανατολίτικο τρόπο παραγωγής· πρβλ. ειδ. *MESW* 581. Ο Μαρξ έδειξε ελάχιστο ενδιαφέρον για κάποιον ειδικά ασιατικό/ανατολίτικο τρόπο στα τελευταία χρόνια της ζωής του (βλ. ειδ. Thorner, MAIMP 63-6), μολονότι κάπου κάπου κάνει παρεμπιπτόντως μνεία σ' αυτόν: βλ. *Κεφ.* Ι. 91 σημ. 30, 92· πρβλ. 350 σημ. 24, 374· βλέπε και TSV (Θεωρίες της Υπεραξίας – αγγλ. έκδ. ΙΙΙ. σελ. 417, 434, 435. Πρβλ. επίσης, για το ζήτημα του ασιατικού/ανατολίτικου τρόπου, Hobsbawm, *KMPCEF* 11, 17 σημ. 2, 19, 25, 32-8, 51, 58, 61, 64. Όσοι ενδιαφέρονται περισσότερο από μένα σε υποτιθέμενες μαρξιστικές μελέτες για τον ασιατικό τρόπο παραγωγής (ιδιαί-

τερα στην ΕΣΣΔ) μπορούν να συμβουλευτούν μια σειρά άρθρα στο *Eirene*: του J. Chesneaux, στο τεύχος 3 (1964) 131-46· του J. Pečírka, στο ίδιο 147- 69· στο τεύχος 6 (1967) 141-74· των P. Skalnick και T. Pokora, στο 5 (1966) 179-87. Οι Άγγλοι αναγνώστες μπορούν να βρουν χρήσιμη τη μελέτη των A. M. Bailey και J. R. Llobera, «The Asiatic mode of production. An annotated bibliography», που δημοσιεύεται σε τέσσερα μέρη στο *Critique of Anthropology*. Είδα μόνο δύο μέρη: «I. Principal Writings of Marx and Engels» στο τεύχος 2 αυτού του περιοδικού (Φθινόπωρο 1974) 95-103· και «II. The Adventures of the Concept from Plekhanov to Stalin», στο διπλό τεύχος 4/5 (Φθινόπωρο 1975) 165-76.

16. Τέτοιες κριτικές στον Μαρξ είναι συχνά τόσο ασύστατες όσο και η σκωπτική κριτική του Dahrendorf (*CCCIS* 22) σ' ένα απομονωμένο χωρίο στο *Κεφ.* III 550-3 που αφορούσε τις μετοχικές εταιρείες. Πρόκειται για ένα από τα μέρη εκείνα όπου ο Μαρξ παρασύρεται από την κλίση του στην παραδοξολογία (λχ. «η κατάργηση του κεφαλαίου ως ατομικής ιδιοκτησίας στα πλαίσια της ίδιας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής»). Το απόσπασμα γίνεται πλήρως κατανοητό μόνο όταν διαβάσουμε ένα προηγούμενο: Κεφ. III 482-492. (Το αναφέρω αυτό για να αντικρούσω μια σειρά αντιρρήσεων του Dahrendorf στη μαρξική θεωρία περί τάξεων).

[II. 1]

1. «Το ιστορικό της έννοιας της τάξης στην κοινωνιολογία είναι ασφαλώς ένα από τα ακραία παραδείγματα της ανικανότητας των κοινωνιολόγων να πετύχουν ένα ελάχιστο όριο ομοφωνίας ακόμα και στην ταπεινή δουλειά της λύσης προβλημάτων ορολογίας», λέει ο Dahrendorf, *CCCIS* 74. Και αναφέρει εννέα συγγραφείς που έδωσαν «ερμηνείες και παρερμηνείες της έννοιας "τάξη"» κατά την τελευταία πενηνταετία, συμπεριλαμβανομένου του Πιτιρίμ Σορόκιν, ο οποίος στο έργο του *Contemporary Sociological Theories* (1928) «μέτρησε τριάντα δύο παραλλαγές της έννοιας»! Συνεχίζει δίνοντας μισή δωδεκάδα πρόσφατων ορισμών, αλλά κανένας δεν έχει την παραμικρή ομοιότητα μ' εκείνον που υιοθέτησα σε τούτο το βιβλίο.
2. Είδα κάποιες μάλλον χλιαρές απόπειρες ορισμένων να βάλουν τάξη στη σύγχυση η οποία δημιουργήθηκε από την ποικίλη χρήση που κάνει ο Μαρξ του όρου τάξη, και που καμιά δεν μου φαίνεται η σωστή. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, χρήσιμο ώς ένα βαθμό αλλά ούτε καθολικής ισχύος ούτε βαθύ, είναι το άρθρο του Bertell Ollman, «Marx's use of "class"», στο *Amer. Jnl. of Sociol.* 73 (1968) 573-80. Προσωπικά δεν φωτίστηκα πολύ από το βιβλίο του Οσσόβσκι, *CSSC*, ή από το άρθρο του «Les différents aspects de la classe sociale chez Marx», στα *Cahiers internationaux de sociologie* 24 (1958) 65-79.
3. Το χωρίο αυτό αναδημοσιεύεται σε πολλές ανθολογίες των έργων του Μαρξ, από τις οποίες οι χρησιμότερες είναι ίσως εκείνες των Bottomore/Rubel, *KM*· και του Jordan, *KMECSR*.
4. Όπως ακριβώς στον κεφαλαιοκρατικό κόσμο, με το πολύ αναπτυγμένο δίκαιο της ιδιοκτησίας, έτσι και στον Ελληνικό (και Ρωμαϊκό) κόσμο, τον έλεγχο των συνθηκών της παραγωγής τον ασκούσε προπάντων η ατομική ιδιοκτησία, και δεν υπάρχει για μένα καμιά ανάγκη να εξετάσω τυχόν άλλες μεθόδους με τις οποίες θα μπορούσε να ασκείται αυτός ο έλεγχος. Το χωρίο στο κείμενο αφήνει ανοιχτή τη δυνατότητα ύπαρξης παρόμοιων άλλων μεθόδων – λογουχάρη, σε μια κοινωνία χωρίς αναπτυγμένο δίκαιον ιδιοκτησίας, όπου η άμεση κατοχή των μέσων παραγωγής (ιδιαίτερα της γης) θα είναι ο αποφασιστικός παράγοντας· βλ. Claude Meillassoux, «Are there castes in India?», στο *Economy and Society* 2 (1973) 89-111, στη σελ. 100.
5. G. W. Bowersock, στο *Daedalus* (1974) 15-23, στις 17-18. Για μια ενδιαφέρουσα όσο και βαθυστόχαστη αποτίμηση του Rostovtzeff ως ιστορικού (την καλύτερη που γνωρίζω), βλ. Meyer Reinhold, «Historian of the Classic world: a critique of Rostovtzeff», στο *Science and Society* 10 (1946) 361-91. Υπάρχει μια πλατιά βιβλιογραφία των έργων του Rostovtzeff (444 τίτλοι) από τον C. B. Welles στο *Historia* 5 (1956) 358-81· καθώς και μια βιογραφία του από τον Welles στο *Architects and Craftsmen in History. Festschr. für Abbott Payson Usher* (Tübingen, 1956) 55-73.
6. Βλ. ειδ. την Εισαγωγή των *Grundrisse* (αγγλ. μετ. 83-100)· πρβλ. τη μετάφραση του David McLellan, *Marx's Grundrisse* (1971) 16-33.
7. Υπάρχουν ορισμένες χρήσιμες παρατηρήσεις για τους διαφορετικούς τρόπους που οι εκφράσεις αυτές μπορούν να χρησιμοποιούνται από τον Μαρξ και τον Ένγκελς, στο βιβλίο του Ronald L. Meek, *Studies in the Labour Theory of Value*[2] (1973) 19 σημ. 2, 151-2. Αν δεν είναι άχαρη δουλειά να ξεχωρίσει κανείς μια χούφτα παραδείγματα από ένα μεγάλο αριθμό αποσπασμάτων, θα μπορούσα ίσως να παραθέσω τα ακόλουθα: Κεφ. I. 524· III. 954, 1000-3, 1020-21, 1081-82, ελλην. έκδ. ό.π.· και τον *Πρόλογο* τού 1859 (*Επιλογή Έργων Μ-Ε*, τομ. 1, ελλ. έκδ., 422-7). Βλ. επίσης υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου.
8. Χρησιμοποιώ τον όρο «αρχέγονη κοινωνία» με την οικονομική και μάλιστα τεχνολογική κυρίως έννοια. Σ' αυτό που αποκαλώ «αρχέγονες κοινωνίες» μπορεί να υπάρχει μια περίπλοκη και εξεζητημένη δομή συγγένειας και μια αρκετά μπερδεμένη ιδεολογία· αλλά αυτό είναι άσχετο με το θέμα.
9. Διατυπώνω τούτη την επιφύλαξη ώστε ν' αφήσω περιθώριο για παρατηρήσεις σαν εκείνες του R. F. Salisbury, *From Stone to Steel* (1962) για τη Siane της Νέας Γουϊνέας· πρβλ. Godelier, *RIE* 273 κ.ε.
10. «Η δημιουργία υπεραξίας (συμπεριλαμβανομένης και της προσόδου) έχει πάντοτε τη βάση της στη

σχετική παραγωγικότητα της γεωργίας· η πρώτη πραγματική μορφή υπεραξίας είναι πλεόνασμα αγροτικού προϊόντος (τρόφιμα), και η πρώτη πραγματική μορφή υπερεργασίας εμφανίζεται όταν ένα άτομο είναι ικανό να παράγει τρόφιμα για δύο» (Marx, *TSV* II. 360: «Η αληθινή φυσική βάση της φυσιοκρατίας», κατά τον Adam Smith).

11. H. W. Pearson, στο *TMEE* 320-41, επιμ. Polanyi, ένα κεφάλαιο (το xvi) με τίτλο «The economy has no surplus: critique of a theory of development. (Θα ήταν περιττό να αναφέρω άλλα συγγράμματα σ' αυτό τον τομέα: αρκετά γι' αυτό εξετάζονται από τον Godelier, *RIE* (249-319). Ο Pearson βρίσκει μιαν ερμηνεία κατά την οποία «μια θεσμική [σε αντιδιαστολή με μια «βιολογικά καθορισμένη»] αντίληψη για τα συγκεκριμένα πλεονάσματα – τη δημιουργία και τη χρησιμοποίησή τους – μπορεί να εφαρμοστεί γόνιμα στην ανάλυση της οικονομικής ανάπτυξης» (στο ίδιο, 322). Αλλά στο επιχείρημά του δεν έχει υπόψη του την *πραγματική διαίρεση* των προϊόντων της ανθρώπινης εργασίας αλλά τις *ανάγκες της κοινωνίας*. Επικρίνοντας τη χρήση από άλλους του όρου «πλεόνασμα», λέει: «Υπάρχει ένα επίπεδο στα μέσα συντήρησης που άπαξ και έχει επιτευχθεί θέτει ένα μέτρο – σαν να λέμε ένα φράγμα πέρα από το οποίο το πλεόνασμα εκχύνεται. Αυτό το πλεόνασμα που *υπερβαίνει τις ανάγκες με όποιον τρόπο κι αν καθορίζονται αυτές* [η υπογράμμιση δική μου] είναι τότε με κάποιαν έννοια διαθέσιμο: μπορεί να πουληθεί στο εξωτερικό ή να χρησιμοποιηθεί για να υποστηρίξει την ύπαρξη των χειροτεχνών, μια τάξη αργόσχολων ή άλλα μη παραγωγικά μέλη της κοινωνίας» (στο ίδιο). Έχοντας δεσμευθεί με τούτον τον ατυχή ορισμό, ο Pearson εξετάζει κατόπιν αν οι «ανάγκες συντήρησης» «καθορίζονται βιολογικά» ή «κοινωνικά». Απορρίπτοντας την πρώτη υπόθεση, συμπεραίνει: «Αν θεωρήσουμε ότι οι ανάγκες συντήρησης δεν καθορίζονται βιολογικά αλλά κοινωνικά, δεν υπάρχει περιθώριο για την έννοια του απόλυτου πλεονάσματος, διότι τότε η διανομή των οικονομικών πόρων ανάμεσα στη συντήρηση της ζωής και στις άλλες απαιτήσεις καθορίζεται μόνο μέσα στο *ολικό* πλαίσιο των αναγκών που προσδιορίστηκαν έτσι... Αν η έννοια του πλεονάσματος πρέπει σώνει και καλά να χρησιμοποιηθεί εδώ, αυτό θα γίνει με μια σχετική ή εποικοδομητική σημασία. Κοντολογίς: Μια δεδομένη ποσότητα αγαθών ή υπηρεσιών είναι πλεόνασμα μόνο αν η κοινωνία κατά κάποιον τρόπο βάζει αυτές τις ποσότητες κατά μέρος και δηλώνει ότι είναι διαθέσιμες για ένα συγκεκριμένο σκοπό» (στο ίδιο, 323). Το δικό μου «πλεόνασμα» δεν είναι εκείνο που «η *κοινωνία* κατά κάποιον τρόπο βάζει κατά μέρος» ως ένα κατά κάποιον τρόπο πλεόνασμα σε σχέση με τις «ανάγκες της», αλλά εκείνο που οι εργάτες παραδίδουν, προς όφελος άλλων, αρχικά ίσως με τη θέλησή τους εις αντάλλαγμα χρήσιμων υπηρεσιών, αργότερα όμως (στο στάδιο που αρχίζει η εκμετάλλευση) χωρίς κανένα επαρκές αντάλλαγμα, και υπό την επίδραση της πειθούς και του εξαναγκασμού.

12. Godelier, *RIE* 275-6. Βλ. και Lévi-Strauss, *SA* 338-40.

13. Βλ. IV. 4, ειδ. την αναφορά στον Hilton, *BMMF* 131.

14. Οι γιγάντιες πρόνοιες της τεχνολογίας στον σύγχρονο κόσμο δεν χρειάζονται εδώ καμιά τεκμηρίωση· ωστόσο, θα μνημονεύσω δύο αποσπάσματα που τράβηξαν την προσοχή μου διότι τονίζουν την τεράστια αύξηση της γεωργικής παραγωγικότητας: Jerome Blum, *The End of the Old Order in Rural Europe* (Princeton, 1978) 136 και σημ. 56· και V. Gordon Childe, *Progress and Archaeology* (1944), ο οποίος παραθέτει (σελ. 24) την έκθεση μιας Αμερικανικής εθνικής επιτροπής για τις τεχνολογικές τάσεις και την εθνική πολιτική, 1937. Διαβάζουμε λοιπόν σ' αυτή την έκθεση ότι «το 1787 το πλεόνασμα που παρήγαν δεκαεννιά γεωργοί ήταν αναγκαίο για τη συντήρηση ενός κατοίκου πόλης· τώρα δεκαεννιά γεωργοί παράγουν κατά μέσον όρο αρκετά για να συντηρήσουν πενήντα έξι κατοίκους πόλεων και δέκα ξένους». Δεν μπορώ να δώσω εδώ λεπτομερή βιβλιογραφία για την ελληνική και τη ρωμαϊκή τεχνολογία. Για γενικές επισκοπήσεις, βλ. H. W. Pleket, «Technology in the Greco-Roman world: a general report», στο *Talanta* 5 (1973) 6-47· M. I. Finley, «Technical innovation and economic progress in the ancient world», στην *Econ. Hist. Rev.*[2] 18 (1965) 29-45· το κριτικό άρθρο του Finley, «Technology in the ancient world», στο ίδιο περιοδικό 12 (1959) 120-5· του R. J. Forbes, *Studies in Anc. Technology*, ειδ. (για τις πηγές ενέργειας) II[2] (1965) 80-130, ή το κεφάλαιο xvii της *History of Technology* II του ίδιου, επιμ. Chas. Singer και άλλων (1956). Για τις προόδους στους Μέσους χρόνους, βλ. ειδ. το λαμπρό άρθρο του Lynn White, TIMA (1940), που, αν και όχι ολότελα σωστό σε ορισμένες λεπτομέρειες και ξεπερασμένο σε αρκετά σημεία από ακριβέστερες πρόσφατες εργασίες (μερικές δικές του), αξίζει και σήμερα να διαβαστεί, ως μια από τις καλύτερες συνοπτικές εκθέσεις των τεχνολογικών προόδων που συντελέστηκαν στον Μεσαίωνα. Δεν δίνει στόχο σε τόσο πολλές δλαπτικές κριτικές όσο το πιο πρόσφατο βιβλίο του *MTCS* (1962): για ορισμένες από αυτές τις κριτικές, βλ. το κριτικό άρθρο των P. H. Hilton και R. H. Sawyer, «Technical determinism: the stirrup and the plough», στο *Past & Present* 24 (1963) 90- 100. Βλ. επίσης τη μελέτη τού White στο *Scientific Change*, επιμ. A. C. Crombie (1963) 272-91, πρβλ. 311-14, 327-32· και πιο πρόσφατα το κεφάλαιο του White «The expansion of technology 500-1500», στη *FEHE: MA* = The Fontana *Econ. Hist. of Europe, I. The Middle Ages*, επιμ. Carlo M. Cipolla (1972) 143-74, μαζί με μια χρήσιμη βιβλιογραφία (172-4). Δεν μνημόνευσα ακόμα την πληρέστερη πρόσφατη καταγραφή που γνωρίζω, σ' ένα μόνο βιβλίο, των εξελίξεων της τεχνολογίας στη διάρκεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας: του Franz Kiechle, *Sklavenarbeit u. technischer Fortschritt im römischen Reich* (*Forsch. zur ant. Sklaverei 3*, Wiesbaden, 1969). Πρόκειται για ένα εράνισμα πολύ χρήσιμων πληροφοριών, ταξινομημένων κατάλληλα κάτω από διάφορες επικεφαλίδες· δυστυχώς όμως παρουσιάζεται ως μια πολεμική κατά της «μαρξιστικής» άποψης, που είναι τάχα ότι η ύπαρξη της δουλείας ήταν η αιτία για

την έλλειψη τεχνολογικής προόδου στην αρχαιότητα. Μερικοί ιστορικοί γράφοντας από μια μαρξιστική σκοπιά υποστήριξαν αυτήν τη γνώμη, άλλο τόσο όμως την υποστήριξαν και μη μαρξιστές ιστορικοί· κι αν το άλογο που ο Kiechle μαστιγώνει δεν είναι εντελώς ψόφιο, δεν είναι ούτε γνήσια μαρξιστικό. Στην Εισαγωγή του ο Kiechle αρχίζει παραθέτοντας μια περίφημη επιστολή του Ένγκελς (που, παρεμπιπτόντως, την παίρνει από δεύτερο χέρι και τη χρονολογεί 15 Ιανουαρίου 1895 αντί 25 Ιανουαρίου 1894· δεν γνωρίζει επίσης ότι απευθυνόταν στον W. Borgius και όχι στον H. Starkenburg), μολονότι αυτή δεν κάνει λόγο για δουλεία (βλ. *MEW* XXXIX. 205-7· ελλ. έκδ. Κ.Ε. του ΚΚΕ 1951, *Επιλογή έργων Κ.Μ. και Φ.Ε.* 591-4). Ο Kiechle συνεχίζει μ' ένα απόσπασμα από μια πασίγνωστη υποσημείωση στο *Das Kapital* (*MEW* XXIII. 210 υποσημ. 17 = *Κεφ.* Ι. ελλ. έκδ. σελ. 209 υποσημ. 17), που βέβαια τονίζει τους παράγοντες οι οποίοι «ακριβαίνουν την στηριζόμενη στη δουλεία παραγωγή», όπως είναι τα βαρύτερα απ' όσο χρειάζεται γεωργικά εργαλεία, αλλά δεν λέει τίποτα για δουλεία που εμποδίζει την εφευρετικότητα. Ο Μαρξ γράφει εδώ για την αμερικανική δουλεία και χρησιμοποιεί τις καλύτερες διαθέσιμες τότε πηγές: τον F.L. Olmsted, *A Journey in the Seabord Slave States* (1856) και τον J.E. Cairnes, *The Slave Power* (1862). Προσωπικά δεν γνωρίζω τίποτε στον Μαρξ που να δικαιολογεί τη γνώμη ότι θεωρούσε τη δουλεία οπωσδήποτε ως ένα εμπόδιο για την τεχνική πρόοδο. Ούτε ο Ένγκελς λέει κάτι τέτοιο στην *Καταγωγή της Οικογένειας...*, μολονότι στις προπαρασκευαστικές για το *Anti-Dühring* σημειώσεις του αποκαλεί τη δουλεία «ένα εμπόδιο για μια πιο αναπτυγμένη παραγωγή» και λέει ότι «και η Ελλάδα χάθηκε εξαιτίας της δουλείας» (αγγλ. μετ. 413-4, Foreign Lang. Publ. House, Μόσχα 1947)· και στο κύριο μέρος αυτού του έργου βρίσκουμε την άποψη ότι η δουλεία ήταν «μια από τις βασικές αιτίες της παρακμής» των λαών εκείνων ανάμεσα στους οποίους αυτή ήταν «η κυρίαρχη μορφή παραγωγής» (στο ίδιο, 216). Ωστόσο, ο Ένγκελς προχωρεί αμέσως τονίζοντας τον σημαντικό προοδευτικό ρόλο που έπαιξε η δουλεία στον Ελληνικό και στον Ρωμαϊκό κόσμο: «Δίχως τη δουλεία, δεν θα υπήρχε Ελληνικό Κράτος, δεν θα υπήρχαν ελληνική τέχνη και επιστήμη· δίχως τη δουλεία, δεν θα υπήρχε Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Αλλά δίχως τη βάση που έθεσε η Ελληνική παιδεία και η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, δεν θα υπήρχε ούτε η νεότερη Ευρώπη». Το βιβλίο του Kiechle έγινε βέβαια ευπρόσδεκτο από τους αντι-μαρξιστές. Λογουχάρη, ο W. Beringer, κρίνοντάς το (ή μάλλον συνοψίζοντας το περιεχόμενό του) στο *Gnomon* 44 (1972) 313-6, το θεωρεί ως μια πλήρη ανασκευή αυτού που ονομάζει «τον *μαρξιστικό ισχυρισμό* ότι ο θεσμός της δουλείας εμπόδισε την επιστημονικο-τεχνική πρόοδο στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία» (313)· πρβλ. «The Marxist view that the availability of slaves rendered technical innovations unnecessary», και «contrary to *Marxist assertions* that slaves always do their worst» (314, η υπογράμμιση δική μου – ο Cairnes και ο Olmsted θα εκπλήσσονταν από τους τέτοιους ισχυρισμούς). Μια πολύ πιο επικριτική παρατήρηση για το βιβλίο του Kiechle, γραμμένη από μαρξιστική σκοπιά, που όμως καταλήγει σε θέσεις διαφορετικές από τις δικές μου, είναι εκείνη του K.-P. Johne, στην *Klio* 54 (1972) 379-83. Νομίζω πως πρέπει να προσθέσω ότι ο Μαρξ σ' ένα παλιότερο άρθρο του, που δημοσιεύτηκε το 1847 ως μέρος της πολεμικής του κατά του Karl Heinzen, χρησιμοποίησε, εν παρόδω, τη φράση «η *δουλοκτητική οικονομία*, που οδήγησε στην κατάρρευση των δημοκρατιών της αρχαιότητας»· αλλά σαφώς δεν έκρινε από τη σκοπιά της τεχνολογίας, διότι συνεχίζει τη φράση ως εξής: «η δουλοκτητική οικονομία, που θα προκαλέσει τις φοβερότερες συγκρούσεις στις νότιες πολιτείες της δημοκρατικής βόρειας Αμερικής» (*MECW* VI. 325, μέρος τού «Η ηθικίζουσα κριτική και η κριτικίζουσα ηθική» = «Die moralisierende Kritik und die kritisierende Moral»).

15. Βλ. Joseph Needham, *Science and Civilisation in China* IV. ii. (1965) 258-74· Lynn White, TIMA 147 και σημ. 4.
16. Βλ. Kiechle, ό.π. 155-62, και άλλα έργα που αναφέρονται πιο πάνω στη σημ. 14. Για την Κίνα, βλ. Needham, ό.π. 304-30.
17. Για όλα τα σχετικά με τα πλοία και τη ναυτική τέχνη στην αρχαιότητα βλ. Lionel Casson, *Ships and Seamanship in the Anc. World* (Princeton, 1971).
18. Βλ. Kiechle, ό.π. (πιο πάνω στη σημ. 14) 115-30 και Forbes, όπως αναφέρεται στη σημ. 14.
19. George Thomson, *Stud. in Anc. Greek Society, II. The First Philosophers* (1955) 249 κ.ε., στη 252.
20. Margaret O. Wason, *Class Struggles in Anc. Greece* (1947) 82, 36 σημ. 1, 143· πρβλ. 95, 96, 98, 99, 134, 144, κ.λπ.
21. Ernst Badian, *Publicans and Sinners* (Dunedin, 1972) 42· πρβλ. πολλά άλλα χωρία, λχ., 49, 50, 51, 84-5, 91, 93, 98, 116 («μια σύμπραξη στην εκμετάλλευση» ανάμεσα στην άρχουσα ελίτ και στους Ιππείς). Οι πιο διαφωτιστικές εργασίες για τους Ιππείς είναι (α) του P. A. Brunt, «The Equites in the Late Republic» στο, *Deuxième Conférence Internat. d'hist. écon.* [Aix- en-Provence, 1962], Vol. I. *Trade and Politics in the Anc. World* (Paris, 1965) 117-49, με Σχόλιο του T. R. S. Broughton, στο ίδιο 150-62, και τα δύο ανατυπ. στο *The Crisis of the Roman Republic*, επιμ. Robin Seager (1969) 83-115, 118-30· και (β) Claude Nicolet, *L'Ordre équestre à l'époque républicaine* (312-43 π.Χ.) = *BEFAR 207*, ειδ. τόμ. I. *Définitions juridiques et structures sociales* (Paris, 1966), για τα οποία βλ. Brunt στα *Annales* 22 (1967) 1090-8· ο τόμ. II είναι *Prosopographie des chevaliers romains* (Paris, 1974). Πρβλ. επίσης Benjamin Cohen, «La notion d' "ordo" dans la Rome antique», στο *Bull. de l'Assoc. G. Budé*, 4e Série, 2 (1975) 259-82, στις 264-5· Finley, *AE* 49-50. Φαίνεται από μια συμπτωματική παρατήρηση στο *Κεφ.* III.745 ότι για τον Μαρξ ο χαρακτηριστικός Εques ήταν «ο τοκογλύφος, που γίνεται ο ίδιος γαιοκτήμονας ή δουλοκτήτης». Μερικοί Ιππείς μπορεί κάλλιστα να απέκτησαν περιουσία με αυτόν τον τρόπο, αλλά οι περισσότε-

ροι ανέκαθεν πρέπει να ήταν πρωτίστως γαιοκτήμονες. Βλέπε και VI. 3.

22. Η χρήση του όρου «κάστα» πρέπει ίσως να περιοριστεί στην Ινδία. Για μια πρόσφατη σύντομη εισαγωγή από έναν κορυφαίο κοινωνιολόγο, με μια επίσης σύντομη βιβλιογραφία, βλ. Bottomore, *Sociology*[2] 189-94. Ένα βιβλίο που χαιρετίστηκε σχεδόν ομόφωνα με εγκωμιαστικά σχόλια στη Δύση είναι του Louis Dumont, *Homo Hierarchicus*, που πρωτοκυκλοφόρησε στη γαλλική το 1966 και σε αγγλική μετάφραση το 1970· αλλά είναι εξαιρετικά πλημμελές για έναν ιστορικό. Μια μαρξιστική άποψη για την κάστα στην Ινδία είναι του Γάλλου ανθρωπολόγου, με πείρα από την Αφρική, Meillassoux, ό.π. στη σημ. 4 πιο πάνω.

[II. 2]

1. Σε πολλά μέρη ο Μαρξ έκανε σαφές ότι το *κεφάλαιο* «δεν είναι ένα πράγμα, αλλά μια καθορισμένη, κοινωνική *σχέση* παραγωγής» (*Κεφ.* III. ελλ. έκδ. σελ. 1000· «Ουσιαστικά είναι εξουσία πάνω σε απλήρωτη εργασία» (*Κεφ.* I. 551).
2. Βλ. *Κεφ.* III. 487 («η εκμετάλλευση, η ιδιοποίηση ξένης απλήρωτης εργασίας») και πολλά παρόμοια αποσπάσματα.
3. Εδώ υποστηρίζω μια ριζικά διαφορετική άποψη από λχ. τον Dahrendorf, που θέλει να βλέπει την τάξη από πολιτική και όχι από οικονομική σκοπιά, και για τον οποίο «ο έλεγχος των μέσων παραγωγής δεν είναι παρά μια ειδική περίπτωση εξουσίας» (*CCCIS*, ειδ. 136)· πρβλ. υποκεφ. 5 αυτού του κεφαλαίου.
4. «Συνηθέστατα», όχι όμως πάντοτε: ο ορισμός που δίνω αναγνωρίζει, λχ., ότι ο έλεγχος ασκείται από διευθυντές μιας εταιρείας περιορισμένης ευθύνης που δεν είναι και οι μεγαλύτεροι μέτοχοι. Πρβλ. Μαρξ, *Κεφ.* III. 482-92 (και I. 4 σημ. 16).
5. Λχ., το θέμα των βαρβάρων όπως το πραγματεύεται ο Amm. Marc. XVI. xi. 9· XVII. viii. 3-4· xiii. 13-20· XIX. xi. 14-15· XXIV. iv. 25· XXVIII. v. 4-7· XXX. v. 14· vii. 8· και πάνω απ' όλα XXXI. xvi. 8· επίσης το θέμα της δολοφονίας στο XXVII. x. 3-4, με XXX. vii. 7. Ο Ammianus περιγράφει χωρίς ρίγος τις φρικαλεότητες (ακρωτηριασμούς ή θανάτωση στην πυρά) που επέβαλλε κατ' επανάληψη ο κόμης Θεοδόσιος (πατέρας του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Α', και τον οποίο ο Amm. XXIX. v. 4, χαρακτηρίζει ως εξαιρετικά ικανό) σε προδότες και στασιαστές στην Αφρική: XXIX. v. 22-4 (όπου ο Ammianus επιδοκιμάζει με θέρμη τη δράση του, με ένα χωρίο από τον Κικέρωνα περί «σωτήριας σκληρότητας»), 31, 43, 48-9, 50.
6. Η σφαγή όχι λιγότερων από 700 μέλη του δήμου της Αίγινας κατά τη λήξη της επανάστασης της οποίας ηγήθηκε ο Νικόδρομος στις αρχές του 5ου αιώνα (Ηρόδ. VI. 88-91) λέγεται ότι ήταν έργο των «πλουσίων» (*οι παχέες*, 91) και αποτέλεσμα δίχως άλλο της ταξικής σύγκρουσης ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς. Στην Κόρκυρα το 427 (Θουκ. III. 70-81) γίνεται συχνά λόγος για τον *δήμον*, από το ένα μέρος, μερικά από τα μέλη του οποίου είναι φορτωμένα με χρέη (81.4) και, από το άλλο μέρος, για τους *ολίγους* (74.2), μερικοί από τους οποίους ήταν «πολύ πλούσιοι» (70. 4)· το 410 (Διόδ. XIII. 48) έχουμε τον *δήμο* εναντίον «των ισχυρότατων» (48. 5) – και εδώ ταξική σύγκρουση. (Εδώ η γνώμη μου διαφέρει από εκείνη του A. Fuks, στο *AJP* 92 [1971] 48-55).

[II. 3]

1. Βλ. ειδ. την επιστολή του Μαρξ στον Weydemeyer της 5 Μαρτίου 1852: «Όσο για μένα, δεν μου ανήκει η τιμή ότι εγώ ανακάλυψα την ύπαρξη των τάξεων στη σύγχρονη κοινωνία ή την πάλη ανάμεσά τους. Πολύ πριν από μένα αστοί ιστορικοί είχαν περιγράψει την ιστορική εξέλιξη αυτής της πάλης των τάξεων και αστοί οικονομολόγοι την οικονομική ανατομία των τάξεων» (Κ.Μ. και Φ.Ε., *Επιλογή έργων* σε 2 τόμους, τομ. II, ελλ. έκδ. Κ.Ε. του ΚΚΕ, 1951, σελ. 530· η συνέχεια είναι πολύ ενδιαφέρουσα). Είναι δύσκολο να ονομάσουμε τους εν λόγω «αστούς ιστορικούς»: ασφαλώς περιλαμβάνουν τον Augustin Thierry, τον οποίον ο Μαρξ αποκαλεί «πατέρα της "πάλης των τάξεων" στη γαλλική ιστοριογραφία» (*MESC* 105, 27 Ιουλίου 1854), και ο οποίος αναφέρεται επίσης στην προαναφερόμενη επιστολή της 5 Μαρτίου 1852, μαζί με τον Guizot και τον John Wade· ίσως και τον Mignet, που μνημονεύεται, μαζί με τον Thierry και τον Guizot και «όλους τους Άγγλους ιστορικούς μέχρι το 1850», σε μια επιστολή τού Ένγκελς της 25 Ιανουαρίου 1894 (στο ίδιο, σελ. 593). Εκτός των Thierry, Guizot, Wade και Mignet, πρέπει ίσως να προσθέσουμε τον Saint-Simon· έχω επίσης δει να αναφέρονται, σχετικά με αυτό, τον Linguet (για τον οποίο βλ. την επιστολή του Μαρξ στον Schweitzer της 24 Ιανουαρίου 1865, *MESC* 192), τον Sismondi, τον Thiers, ακόμα και τον Macaulay, τον οποίον ο Μαρξ περιφρονούσε ως «συστηματικό πλαστογράφο της ιστορίας» (*Κεφ.* I, ό.π. 741 σημ. 190· πρβλ. 286 σημ. 120). Για την εμφάνιση της ταξικής ορολογίας στην Αγγλία, βλ. Asa Briggs, «The language of "class" in early nineteenth-century England», στα *Essays in Labour History* I, εκδ. Asa Briggs και John Saville (αναθ. έκδ., 1967) 43-73. Οι εκφράσεις «ανώτερες» και «μεσαίες» τάξεις είναι γνωστό ότι εμφανίστηκαν τον 18ο αιώνα, «οι

εργαζόμενες τάξεις» μόλις το 1813. Ο W. A. Mackinnon το 1828 όρισε τις «ανώτερες», «μεσαίες» και «κατώτερες» τάξεις από τη σκοπιά των εισοδημάτων.

2. Για ευκολία, θα αναφέρω μόνο ένα έργο και για τις τρεις ομάδες: (α) *Κεφ.* III. 315-6, 324-5, 333-4, 1085· (β) 285-6, 555· (γ) 997-8.
3. Ο Μάο, στο δοκίμιό του «Για την αντίφαση», του Αυγούστου 1937 (βλ. I. 4 σημ. 10) μιλάει για «την αντίφαση ανάμεσα στις εκμεταλλεύτριες και στις υφιστάμενες την εκμετάλλευση τάξεις» (την οποία, λέει, ανακάλυψαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς): τη θεωρεί ότι χρειάζεται ν' αναπτυχθεί έως ένα ορισμένο στάδιο ώστε «να πάρει τη μορφή ανοιχτού ανταγωνισμού». Υπάρχουν μέσα σε τούτο το δοκίμιο μερικές πολύ οξυδερκείς κρίσεις για τις αρχές που πρέπει να καθοδηγούν έναν μαρξιστή ο οποίος αντιμετωπίζει μιαν επαναστατική κατάσταση σαν εκείνη στην οποία βρέθηκε ο ίδιος ο Μάο το 1937.
4. Τα γερμανικά πρότυπα είναι *MEGA* I. v. 410 = *MEW* III. 417 και *MEW* XXV. 399.
5. Βλ. *MEGA* I. iii. 71, 72, 77 = *MECW* III. 262, 263, 267.
6. Βλ., λχ., *MEGA* I. v. 386-92 (= *MEW* III. 393-9) = *MECW* V. 408-13· *MEW* XXIII. 309, 419, 743 = *Κεφ.* I. 305-6, 413, 740· *MEW* XXIV. 299-300, 306 = *Κεφ* II. 295, 303-4· *MEW* XXV. 51, 147, 151, 207, 232, 243 = *Κεφ.* III. 60, 174, 179, 248-50, 277-8, 293.
7. *MEGA* I. i. i. 565 = *MECW* III. 141· και βλ. ειδ. *MEW* XXIII. 743 = *Κεφ.* I. 740 (*Ausbeutung, Ausbeuteten* και *kapitalistische Exploitation*, που βρίσκονται κοντά η μια στην άλλη)· *MEW* XXIV. 42 = *Κεφ.* II. 35 (*Ausbeutung der Arbeitskraft*)· *MEW* XXV. 623 = *Κεφ.* III. 760-1 (*eine sekundäre Ausbeutung*).
8. Η δική μου μετάφραση είναι πολύ κατά λέξη. Για μια πιο ευανάγνωστη, βλ. Bottomore/Rubel, *KM* 99-100. Θεώρησα αναγκαίο να μεταφράσω μιαν αφηρημένη γερμανική έκφραση, «Herrschafts-und Knechtschaftsverhältnis» («σχέση κυριαρχίας και υποταγής»), σε μια πιο συγκεκριμένη αγγλική: «relationship between those who dominate and those who are in subjection» («σχέση ανάμεσα σ' εκείνους που κυριαρχούν και σ' εκείνους που είναι υποταγμένοι»).
9. Carl N. Degler, «Starr on slavery», στο *JEH* 19 (1959) 271-7, που επικρίνει το άρθρο του C. G. Starr, «An overdose of slavery», στο *JEH* 18 (1958) 17-32. Το θαυμάσιο άρθρο του Degler παραλείφθηκε δυστυχώς από την ογκώδη βιβλιογραφία *Bibliographie zur antiken Sklaverei*, επιμ. Joseph Vogt (Bochum, 1971). Μια άλλη κριτική στο άρθρο του Starr, λιγότερο ουσιαστική από εκείνην του Degler, είναι του P. Oliva, «Die Bedeutung der antiken Sklaverei» στα *Acta Ant.* 8 (1960) 309-19, στις 310-15.
10. Στην *AE* 186 σημ. 30-1 ο Finley αποκαλύπτει την εμπιστοσύνη του σ' αυτό που λαθεμένα αποκαλεί «λαμπρή ανάλυση» του Ossowski, *CSSC*· και στη σημ. 32 αναφέρει επιδοκιμαστικά και ένα έργο τού Vidal-Naquet το οποίο επικρίνω πιο πέρα στο κυρίως κείμενο.
11. Συμφωνώ βασικά με αυτά που λέει ο J. A. Banks στο *Marxist Sociology in Action* (1970) 25-8, μόνο που θα θεωρούσα «τις σχέσεις που οι εργαζόμενοι έχουν *με άλλους εργαζόμενους* σ' ένα συνεταιρικό σύστημα» όχι ως μέρος των «υλικών παραγωγικών δυνάμεων» αλλά ως μέρος των «σχέσεων παραγωγής». Λυπούμαι για τον τρόπο που είναι συνταγμένη η πρώτη παράγραφος στο *MSA* 27, αλλά συμφωνώ ολόθερμα και πάλι με τον Banks ότι οι ταξικοί αγώνες «πρέπει να θεωρούνται όχι απλώς ως μια ιστορία αντιπαράθεσης ανάμεσα στους ιδιοκτήτες και στους ακτήμονες, αυτούς καθαυτούς, αλλά ως μια αναπόφευγη συνέπεια της διαίρεσης της κοινωνίας με βάση μια σχέση όπου τα προϊόντα μιας τάξης τα ιδιοποιείται, τουλάχιστον κατά ένα μέρος, η άλλη. Κοντολογίς, με όποιον τρόπο κι αν συντελείται η εκμετάλλευση, με τη βία ή με εγκεκριμένες από την κοινωνία μεθόδους νομικά αιτιολογημένες, η διάκριση ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις πρέπει να γίνεται με βάση τον τρόπο που διανέμονται τα προϊόντα της εργασίας».
12. Αριστ., *Ηθ. Νικομ.* VIII, 13, 1161^{b} 4· *Πολιτικά* I. 4, 1253^{b} 32, με 37 κ.ε.· πρβλ. *Ηθ. Ευδ.* VII. 8, 1241^{b} 23-4. Βλ. και Varro, *RR* I. xvii. 1: *instrumentum vocale*.
13. Βλ. σελ. 9-10 της έκδοσης Pelican paperback, 1968 (και ανατύπ.), μια επανέκδοση της πρώτης έκδοσης του 1963.
14. E. J. Hobsbawm, «Class consciousness in history», στο *Aspects of History and Class Consciousness*, επιμ. Istvan Mészaros (1971) 5-21, στην 6. Η υπογράμμιση δική μου.
15. Των R. Archer και S. C. Humphreys, ως «Remarks on the class struggle in Ancient Greece», στο *Critique of Anthropology* 7 (1976) 67-81.
16. Charles Parain, «Les caractères spécifiques de la lutte de classes dans l'Antiquité classique», στο *La Pensée* 108 (Απρίλιος 1963) 3-25. Η διάκριση φαίνεται να είναι ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της γαλλικής νεο-μαρξιστικής σκέψης.
17. Αντιπαράβαλε *OPW* 90: θα εκφραζόμουν τώρα διαφορετικά.
18. Εδώ συνιστώ το τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου του Stampp, *PI* (86-140), που έχει τίτλο «A troublesome property», και που παρέχει πολλές ενδιαφέρουσες πληροφορίες από τον Παλιό Νότο. Οι R. W. Fogel και S.L. Engerman, *Time on the Cross* (1974), υποστηρίζουν, σωστά ή λαθεμένα, ότι ο Stampp υπερεκτιμά τον ρόλο της τιμωρίας στη μεταχείριση των Αμερικανών δούλων, και ότι δεν πήρε αρκετά υπόψη τις αμοιβές· βλ. όμως το κεφάλαιο (II) των H. Gutman και R. Sutch στο *Reckoning with Slavery*, επιμ. Paul A. David κ.ά. (New York, 1976) 55-93. Στην αρχαιότητα, βέβαια, ίσχυε μια ακόμα μεγαλύτερη αμοιβή από εκείνη που οι δουλοκτήτες του Αμερικανικού Νότου ήταν κανονικά πρόθυμοι να προσφέρουν: η χειραφέτηση, η προοπτική της οποίας πρέπει να ήταν ένα πολύ ισχυρό κίνητρο για τον δούλο να κερδίσει τη συμπάθεια του κυρίου του. Πρβλ. III. 5.

19. Τούτο το συγκεκριμένο χωρίο (*MECW*. V. 432) είναι ένα από τα λίγα πραγματικά σημαντικά και θαυμάσια αποσπάσματα από τα Μέρη II και III του πρώτου τόμου της *Γερμανικής Ιδεολογίας* (*MECW* V. 97-472· ελλ. έκδ. Gutenberg I. 139-411, II. 9-206)· βλ. σχετικά McLellan, *KMLT* 148-51, που είναι δίκαια επικριτικός. Συμφωνώ όμως ολόθερμα με την τελείως διαφορετική κρίση του για το Πρώτο Μέρος του ίδιου έργου, που το χαρακτηρίζει ως «ένα από τα πιο θεμελιακά έργα του Μαρξ... ένα πελώριο επίτευγμα... Ο Μαρξ δεν διατύπωσε ποτέ κατόπιν την υλιστική του αντίληψη της ιστορίας σε τέτοια έκταση και τόσο λεπτομερειακά. Παραμένει και σήμερα ένα αριστούργημα».
20. Ανάμεσα σε άλλα παραδείγματα χρησιμοποίησης της έκφρασης «ελεύθεροι» σχετικά με ορισμένη κατάσταση ταξικού αγώνα εναντίον των δούλων, όπου η έκφραση «δουλοκτήτες» θα ήταν προτιμότερη, βλ. το άρθρο του Ένγκελς στη *Neue Rheinische Zeitung* της 1ης Ιουλίου 1848, *MECW* VII. 153.
21. Είναι ενδιαφέρον να συγκρίνουμε την άποψη που διατύπωσε σ' ένα βιβλίο του το 1836 ο Eduard Gans, ένας προοδευτικός εγελιανός του οποίου τα μαθήματα Δικαίου παρακολούθησε ο Μαρξ στα τέλη της δεκαετίας του 1830 στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, και που ήταν επηρεασμένος από τον Saint-Simon και τους οπαδούς του. «Κάποτε», είπε ο Gans, «υπήρχε η αντίθεση μεταξύ κυρίου και δούλου, ύστερα μεταξύ πατρικίου και πληβείου, και υστερότερα μεταξύ φεουδάρχη άρχοντα και υποτελούς· τώρα έχουμε τον αργόσχολο πλούσιο και τον εργάτη». (Παραθέτω από το βιβλίο του Werner Blumenberg, *Karl Marx* [μεταφρ. στην αγγλ. του Douglas Scott, London, 1972] 44-6).
22. Υπήρχε μια θαυμάσια παρουσίαση αυτού του βιβλίου στο *Times Literary Supplement* αρ. 3729 (24 Αυγούστου 1973) 965-6.
23. Δεν μπόρεσα να διαβάσω ένα βιβλίο που κυκλοφόρησε τελευταία: του Frederick A. Johnstone, *Class, Race and Gold. A Study of Class Relations and Racial Discrimination in South Africa* (London, 1976).
24. Ιδιαίτερα, θα ήταν αδύνατο, με βάση τις αρχές που υιοθέτησαν οι Castles και Kosack, να θεωρήσουμε ένα δούλο *χωρίς οικών* (βλ. III. 4 και σημ. 9) ότι ανήκει σε μια τάξη διαφορετική από εκείνην του φτωχού ελεύθερου χειροτέχνη, με τον οποίο μοιάζει απ' όλες τις απόψεις εκτός από το ότι είναι μη ελεύθερος άνθρωπος, του οποίου η σχετικά προνομιούχα (για ένα δούλο) κατάσταση είναι απείρως επισφαλής.

[II. 4]

1. Το πιο πρόσφορο κείμενο των *Πολιτικών* είναι εκείνο του W. D. Ross (*OCT*, 1957). Η πιο χρήσιμη αγγλική μετάφραση είναι εκείνη του Ernest Barker, *The Politics of Aristotle* (1946 και ανατύπ.)· υπάρχουν όμως κάπου κάπου μεταφραστικές ανακρίβειες, λχ. *οι περίοικοι* ως «serfs» (πρβλ. III. 4). Το πολύ διεξοδικό σχόλιο του Newman, *PA* = W. L. Newman, *The Politics of Aristotle* (4 τόμοι, 1887-1902), κάνει το ίδιο σφάλμα αλλά δεν ζημιώνεται συχνά από παρόμοια λάθη.
2. Δεν θα δώσω εδώ λεπτομερείς αναφορές: βλ. την προτελευταία παράγραφο της μελέτης μου AHp = «Aristotle on history and poetry (*Poetics* 9, 1451^{a}· 36^{b}-11)», στο *The Ancient Historian and his Materials* (Essays in Honour of C. E. Stevens), επιμ. Barbara Levick (1975), 45-58. Το πιο χρήσιμο πρόσφατο βιβλίο που πραγματεύεται τα «πολιτικά» και ιστορικά συγγράμματα του Αριστοτέλη είναι του Weil, *AH* = Raymond Weil, *Aristote et l'histoire* (Paris, 1960).
3. Πλουτ., *Νουμάς* 1.6 = Diels-Kranz, *FVS*$^{6+}$ II. 330, αρ. 86 B 3 = *FGrH* 6 F 2 (στο I. 157· πρβλ. 477). Το ελληνικό κείμενο είναι: *των Ολυμπιονικών... ων την αναγραφήν ουχί φασιν Ιππίαν εκδούναι τον Ηλείον, απ' ουδενός ορμώμενον αναγκαίου προς πίστιν*. Και για αλλαγή, κατά τη γνώμη του Jacoby, βλ. την *Atthis* του (1949) 353 σημ. 3. Βλ. επίσης *Atthis* 58-9, 297 σημ. 6 και *FGrH* III b (Suppl., 1954) i. 381.
4. Βλ. το βιβλίο μου AHP (σημ. 2 πιο πάνω) 52-3 και 58 σημ. 49, όπου αναφέρομαι στο θαυμάσιο άρθρο του H. Bloch που δημοσιεύτηκε το 1940.

4α. Δεν μπόρεσα να πάρω υπόψη μου ένα άρθρο του Alexander Fuks, που δημοσιεύτηκε μετά τον θάνατό του με τίτλο «Plato and the social question: the problem of poverty and riches in the *Laws*» στο *Anc. Soc.* 10 (1979) 33-78.

5. Κατά τον Πλάτωνα, *Θεαίτ.* 174e, μια κοινή ελληνική άποψη ήταν ότι ένας άνθρωπος είναι *ευγενής* αν η οικογένειά του ήταν πλούσια για εφτά γενεές. Μερικά άλλα σημαντικά αποσπάσματα παραθέτει ο J. D. Denniston στην έκδοσή του της Ηλέκτρας του Ευριπίδη (1939), στις σελ. 80-2, πρβλ. 95. Για ορισμένες επιθέσεις του 5ου-4ου αιώνα κατά της *ευγενείας*, βλ. W. K. C. Guthrie, *History of Greek Philosophy* III (1969) 152-5 = *The Sophists* (paperback, 1971) 152-5.
6. Για μερικά παραδείγματα, βλ. το βιβλίο μου *OPW* 35 σημ. 66, 68· και στη σημ. 68 πρόσθεσε ειδ. Πλάτων, *Πολιτεία* IV. 422e-3a.
7. Αριστ. *Πολιτικά* IV. 11, 1296^{a} 22 κ.ε., ειδ. 36-8. Η δική μου άποψη είναι ότι ο ανώνυμος «είς ανήρ» (ο ένας μόνος ανήρ) από τους περιβληθέντες ηγεμονικήν εξουσία που εγκαθίδρυσε ένα μικτό πολίτευμα (1296^{a} 38-40) δεν μπορεί να είναι άλλος από τον Σόλωνα: πρβλ. *Πολιτικά* II. 12, 1273^{b} 27- 4^{a} 21.
8. Βλ. τη μελέτη μου ECAPS 10 και σημ. 29-32. Ο Newman, *PA* IV. 332 (για τα *Πολιτικά* V. 4, 1304^{b} 1), δίνει έναν κατάλογο αποσπασμάτων από τα *Πολιτικά* όπου ο *δήμος* (με την έννοια των κατώτερων τάξεων) αντιπαραβάλλεται με *οι πλούσιοι, οι είποροι, οι τας ουσίας έχοντες, οι γνώριμοι, οι επιεικείς*, ή ακόμα και *οι οπλίται*.
9. Στα *Πολιτικά* IV. 4, 1290^{b} 15, μερικοί συγχρονοι επιμελητές, λχ. ο Bajesen, αντικατέστησαν το *δήμος*

με *ολιγαρχία*, χωρίς να βασίζονται στο χειρόγραφο. Η αλήθεια είναι ότι και η μια και η άλλη γραφή μπορούν να ταιριάξουν με τα άμεσα συμφραζόμενα (1290^{a} 30^{-b} 20) και III. 8, 1279^{b} 16-80^{a} 6 (ειδ. 1279^{b} 20-6), διότι το παράδειγμα της Κολοφώνος που ακολουθεί (1290^{b} 15-17) και η φανταστική περίπτωση στο 1290^{a} 33-7 (που μου φαίνεται ακριβώς όμοια, και στο σημείο τούτο περιέχει μιαν άρνηση της *δημοκρατίας*) είναι *εξαιρέσεις* που δεν ταιριάζουν με τον ορισμό της δημοκρατίας και της ολιγαρχίας ο οποίος δίνεται στο 1290^{b} 17-20. Είναι όμως απόλυτα σαφές από το III. 8, 1279^{b} 17-19 και το 1279^{b} 34-80^{a} 6 (ειδ. 1279^{b} 39-80^{a} 3), για να μην αναφέρω άλλα αποσπάσματα, ότι κατά την αντίληψη του Αριστοτέλη η ολιγαρχία είναι προπαντός η εξουσία της εύπορης τάξης, η δημοκρατία η εξουσία των απόρων, άρα *δήμος* είναι η πιο κατάλληλη λέξη στο 1290^{b} 15. Αν, ωστόσο, όπως και ο Newman (*PA* IV. 161), ερμηνεύσουμε το 1290^{b} 14-15 ότι λέει κατηγορηματικά «*[όχι εξαιτίας του πλούτου των αλλά] απλώς* επειδή υπερέχουν σε αριθμό», υπάρχει ίσως κάποια δικαιολογία να διαβάσουμε *ολιγαρχία*.

10. Πρβλ. *Πολιτικά* III. 9, 1280^{a} 27-31, 1303^{b} 6-7.
11. Για όλα τούτα, βλ. τη μελέτη μου *OPW* (και, για τον Ψευδ.-Ξεν., *Αθ. Πολ.* γενικά, *OPW* 307-10, Παράρτημα VI).
12. Αυτό είναι ευρύτατα παραδεκτό, όσο οδυνηρό κι αν είναι ίσως το γεγονός για πολλούς δυτικούς ιδεολόγους. Αρκεί να αναφερθούμε στον S. M. Lipset, «Elections: the expression of the democratic class struggle», στο Bendix/Lipset, *CSP*^{2} 413-28, ανατύπ. από σελ. 230-78 της έκδ. Anchor του 1963 (New York) του βιβλίου του Lipset, *Political Man* (1960).
13. Δεν γνωρίζω κανένα έργο που να περιέχει μια πλήρη μελέτη της έννοιας του «μικτού πολιτεύματος», από την πρώτη εμφάνισή της στον Θουκ. VIII. 97. 1-2 μέχρι τη Ρωμαϊκή περίοδο. Τα πιο πρόσφατα έργα που είδα είναι του Kurt von Fritz, *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity* (New York, 1954), που συγκεντρώνεται στον Πολύβιο, και του G. J. D. Aalders, *Die Theorie der gemischten Verfassung im Altertum* (Amsterdam, 1968), που εξετάζει τις παλιότερες εμφανίσεις της έννοιας αλλά δεν έχει κατανοήσει αρκετά το γεγονός, το οποίον έχει εξηγήσει τόσο καθαρά πάνω απ' όλους ο Αριστοτέλης, ότι η ολιγαρχία *ήταν* η κυριαρχία της εύπορης τάξης. Μια πολύ χρήσιμη επισκόπηση κάνει ο Walbank, *HCP* I. 639-41.
14. Βλ. τη μελέτη μου CFT. Όπως θα εξηγήσω αλλού (βλ. και V. 2 και σημ. 30-1), δεν βλέπω τίποτα που να με κάνει ν' αλλάξω τις απόψεις μου για το άρθρο του P. J. Rhodes, στο *JHS* 92 (1972) 115-27, που δεν περιέχει ούτε ένα ισχυρό νέο επιχείρημα.
15. Βλ. λχ. von Fritz, ό.π. (στη σημ. 13) 78-81.
16. Αριστ. *Πολ.* IV. 8-9, 1293^{b} 31-94^{b} 41· πρβλ. 11, 1295^{b} 1-96^{a} 40· 13, 1297^{a} 38^{-b} 1.
17. Βλ. λχ. Cic. *De rep.* I. 45, 54, 69· II. 41, 57 κ.λπ.
18. Jones, *AD* 50-4· M. H. Hansen, «*Nomos* and *Psephisma* in fourth-century Athens», στο *GRBS* 19 (1978) 315-30· και «Did the Athenian *Ecclesia* legislate after 403/2 B.C.?», στο ίδιο, 20 (1979) 27-53. Θα ήθελα να μνημονεύσω εδώ μερικά άλλα πρόσφατα άρθρα του Hansen τα οποία μας βοήθησαν να πλουτίσουμε τις γνώσεις μας για τη λειτουργία της Αθηναϊκής Δημοκρατίας: «How many Athenians attended the *Ecclesia?*», στο ίδιο, 17 (1976) 115-34· «How dit the Athenian *Ecclesia* vote», στο ίδιο, 18 (1977) 123-37· «How often did the *Ecclesia* meet?», στο ίδιο, 43-70· «*Demos*, *Ecclesia* and *Dicasterion* in Classical Athens», στο ίδιο, 19 (1978) 127-46· και «The duration of a meeting of the Athenian *Ecclesia*», στο *CP* 74 (1979) 43-9· πρβλ. επίσης *The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century B.C. and the Public Action against Unconstitutional Proposals* = *Odense Univ. Class. Stud.* 4 (1974).
19. Βλ. λχ. *Πολιτικά* III. 4, 1277^{b} 3· IV. 11, 1296^{a} 1-2, 1296^{b} 29-30· 14, 1298^{a} 31· V. 10, 1312^{b} 5-6 (όπου *η δημοκρατία η τελευταία* είναι μία *τυραννίς*), 35-6· 11, 1313^{b} 32-3· VI. 5, 1320^{a} 17. Η λέξη *τελευταία* χρησιμοποιείται εν μέρει διότι η «έσχατη» μορφή της δημοκρατίας είναι συνάμα και αυτή που αναπτύσσεται τελευταία, *η τελευταία τοις χρόνοις*, IV, 6, 1293^{a} 1.
20. Για την αριστοτελική αντίληψη της σχέσης ανάμεσα σε *νόμον* και *ψήφισμα*, βλ. *Ηθ. Νικ.* V 10, 1137^{b} 13-32 (ειδ. 13-14, 27-32)· πρβλ. *Πολιτικά* IV. 4, 1292^{a} 4-13, 23-5, 30-7.
21. Τα κυριότερα αποσπάσματα που δίνει ο Hansen στη σελ. 44 του άρθρου του τού 1979 (σημ. 18 πιο πάνω), είναι *Πολιτικά* IV. 4, 1292^{a} 4-13 (ειδ. 5-7, 10), 23-5, 32-4, 35-7· 6, 1292^{a} 41 κ.έ., ειδ. 1293^{a} 9-10· 14, 1298^{b} 13-15· V. 5, 1305^{a} 32· 9, 1310^{a} 2-4· πρβλ. VI. 2, 1317^{b} 28-9.
22. Πρβλ. τα δύο άρθρα του Hansen (σημ. 18 πιο πάνω). Ο ίδιος δεν είμαι βέβαιος αν ο Αριστοτέλης θεωρούσε ότι το αθηναϊκό πολίτευμα είχε φτάσει στη μορφή της «εσχάτης δημοκρατίας» το 462/1, ή μετά τον θάνατο του Περικλή, ή μόνο με την εισαγωγή του *εκκλησιαστικού* (του χρηματικού ποσού που κατέβαλλε ο πολίτης για να έχει το δικαίωμα να παρίσταται στη Συνέλευση του δήμου) μετά το 403.
23. Αριστ., *Πολ.* IV. 3, 1289^{b} 27-90^{a} 13.
24. Για τη διάκριση ανάμεσα σε *εμπόρους* και *ναυκλήρους* βλ. M. I. Finkelstein [Finley], στην *CP* 30 (1935) 320-36.
25. Πρβλ. *Πολιτικά* IV. 12, 1296^{b} 24-31· και VI. 4, 1318^{b} 6-19^{b} 4· επίσης IV. 4, 1291^{b} 17-28, όπου οι κατηγορίες είναι μπερδεμένες: η μια επικαλύπτει την άλλη. Δύο άλλα αποσπάσματα, IV. 4, 1291^{b} 30-2^{a} 13, και 6, 1292^{b} 23-3^{a} 10, είναι τεχνικά, όπως εκείνα που παρατίθενται στην επόμενη σημείωση για τους τύπους ολιγαρχίας. Ένα άλλο απόσπασμα, που αναφέρεται στο πιο πάνω κείμενο, δηλαδή στο IV. 4, 1290^{b} 38-1^{a} 8 με 1291^{a} 33^{-b} 13, είναι γενικό και ισχύει αδιακρίτως και για την ολιγαρχία και για τη δημοκρατία, αν και αφορά περισσότερο τη δημοκρατία.

26. *Πολιτικά* IV. 5, 1292^{a} 39·^{b} 10· 6, 1293^{a} 12-34· VI. 6, 1320^{b} 18-1^{a} 4. Τα κείμενα αυτά μπορούν να συγκριθούν με τα δύο που αναφέρθηκαν στην προηγούμενη σημείωση (1291^{b} 30-2^{a} 13, 1292^{b} 23-3^{a} 10) σχετικά με τη δημοκρατία.
27. Νομίζω πως πρέπει να τονίσω εδώ ότι είπα «μη-πολίτες» και όχι «μέτοικοι», διότι αν και διατύπωσα σαφέστατα την άποψή μου στο *OPW* 265 (και σημ. 59) και 393 κ.ε., δύο από τους οξφορδιανούς συναδέλφους μου, κρίνοντας εκείνο το βιβλίο, με κατηγόρησαν ότι πιστεύω πως «το ελληνικό εμπόριο βρισκόταν σε μεγάλο βαθμό στα χέρια των μετοίκων» (G.I. Cawkwell, στην *CR* 89 = n.s. 25 [1975], στη 259) ή πως «στηρίζομαι πολύ στη σύγχρονη θεωρία ότι το εμπόριο βρισκόταν σε μεγάλο βαθμό στα χέρια των μετοίκων» (Oswyn Murray, στο *Greece & Rome*^{2} 20 [1973], σελ. 205)!
28. D. J. McCargar, «The relative date of Kleisthenes' legislation», στο *Historia* 25 (1976) 385-95, στις 394-5. Παραπέμπει σε μερικά από τα έργα που έχω υπόψη· θα μπορούσε κανείς να προσθέσει λχ.: R. Sealey, «The origins of *Demokratia*,» στο *CSCA* 6 (1973) 253-95· και *A History of the Greek City States ca. 700-338 B.C.* (Berkeley etc., 1977), της οποίας την ελάχιστα ικανοποιητική υφή αποκάλυψε η κριτική του Paul Cartledge, στο *JHS* 98 (1978) 193-4.
29. «Η αριστοτελική ανάλυση του χαρακτήρα του πολιτικού αγώνα», στο AJP 72 (1951) 145-61, ανατύπ. στα *Articles on Aristotle 2. Ethics and Politics*, επιμ. Jonathan Barnes κ.ά. (1977) 159-69.
30. Όλες ουσιαστικά οι εμφανίσεις της λέξης *τιμή* στον Αριστοτέλη χωρίζονται σε δύο κύριες ομάδες ανάλογα, σχεδόν σε κάθε περίπτωση, με το αν η λέξη χρησιμοποιείται στον ενικό ή στον πληθυντικό. (1) Στον *πληθυντικό*, *τιμαί*, τα παραδείγματα προέρχονται σχεδόν όλα από τα *Πολιτικά*, όπου *τιμαί* = *αρχαί* = αξιώματα, δημόσιες θέσεις: αυτό γίνεται συγκεκριμένο στο III. 10, 1281^{a} 31-2. Ανάμεσα σε άλλα αποσπάσματα είναι και τα ακόλουθα: II. 8, 1268^{a} 20-3 (όπου *τιμαί* στο 21 = *αρχαί* στο 23· αντιπρβλ. 1268^{a} 8 για *τιμή* στον ενικό: πρβλ. πιο κάτω)· III. 5, 1278^{a} 37-8· 13, 1283^{b} 14, 1290^{b} 11-14· 13, 1297^{b} 6-8 (όπου *τιμαί* = *τὸ ἄρχειν* στο V. 8, 1308^{b} 35)· V. 6, 1305^{b} 2-6 (όπου *τιμαί* στο 4 = *αρχαί* στο 3)· 8, 1308^{b} 10-14. (2) στον *ενικό*, *τιμή* είναι τιμή, εκτίμηση, κάτι πολύ υποκειμενικό, με την έννοια ότι διάφορα άτομα μπορούν να τη βλέπουν πολύ διαφορετικά: είναι το ουσιώδες στοιχείο στο «status» κατά τους Weber/Finley («soziale Einschätzung der Ehre»: Weber, όπως παρατίθεται σε μετάφραση στο κυρίως κείμενο). Τα παραδείγματα είναι σχεδόν όλα από τα έργα περί ηθικής, λχ. (πέρα από τα αποσπάσματα που παρέθεσα στο σχετικό κυρίως κείμενο, και μερικά άλλα) *HN* VIII. 14, 1163^{b} 1-11· *HE* III. 5, 1232^{b} 10-19. Βλ. επίσης *Ρητ.* I. 5, 1361^{a} 27-1^{b} 2. Στα *Πολιτικά* υπάρχουν μόνο μία ή δυο συμπτωματικές αναφορές της *τιμής* στον ενικό, λχ. στο II. 8, 1268^{a} 8 (αντιπρβλ. 21, στον πληθυντικό: βλ. πιο πάνω)· III. 12, 1283^{a} 14 (αθλητική)· και V. 2, 1302^{a} 32-2^{b}2, με 3, 1302^{b} 10-14 (*τιμή* ως αιτία *στάσεως*). Υπάρχουν βέβαια λίγες ασυνήθιστες χρήσεις της λέξης, λχ. *Πολιτικά* 1. 7, 1255^{b}36 (= σχεδόν «καθήκον») και VII. 16, 1335^{b} 17 (= ανάθεση κάποιου έργου, υπηρεσίας)· και σε μερικές άλλες περιπτώσεις, η λέξη σημαίνει κάτι σαν «αξιολόγηση» (λχ. *Ρητ.* II. 2, 1378^{b} 30-1· 16, 1391^{a} 1-2).
31. Ο Ernest Barker, *From Alexander to Constantine* (1956) δίνει μια σεβαστή επιλογή σε μετάφραση, που αποκαλύπτει τη ρηχότητα και την ασημαντότητα όλου αυτού του υλικού. Ελάχιστο μέρος από αυτό φτάνει, νομίζω, τη μέτρια στάθμη του *De republica* του Κικέρωνα. Άλλοι μπορεί να είναι, καλύτερα από εμένα, σε θέση να βρουν μεγαλύτερη αξία στην άλλη ανθολογία του Barker, που δημοσίευσε ένα χρόνο αργότερα: *Social and Political Thought in Byzantium from Justinian I to the Last Palaeologus* (1957).

[II. 5]

1. Για τον «λειτουργισμό» (φουνξιοναλισμό) βλ. λχ. Bottomore, *Sociology*^{2} 42-5, 57-9, 62, 201-2, 299-300· Bendix/Lipset, *CSP*^{2} 47-72 (αποσπάσματα από δοκίμια των Kingsley Davis και Wilbert Moore, Melvin M. Tumin, Wodzimierz Wesoowski και Arthur L. Stinchcombe)· εναρκτήριο μάθημα του Ralf Dahrendorf στο Tübingen, «Η προέλευση της ανισότητας των ανθρώπων», στα *Essays in the Theory of Society* (1968) 151-78 ανατύπ. στο *Social Inequality*, επιμ. André Béteille (1969 και ανατύπ.) 16-44, στις σελ. 28 κ.ε.· Leonard Reissman, στο *Sociology: An Introduction*, επιμ. NeilJ. Smelser (1967) 225-9. Για μια εύγλωττη διαμαρτυρία ενός διακεκριμένου ανθρωπολόγου γι' αυτό που χαρακτήρισε στη σειρά παραδόσεων Maretl για το 1950 ως «the functional theory dominant in English anthropology today» (η κατάσταση είναι κάπως διαφορετική τώρα), βλ. EE. Evans-Pritchard, *Essays in Social Anthropology* (1962, χαρτόδετο 1969), 18-28 (η φράση που παραθέσαμε είναι από τη σελ. 20), 46-65.
2. Το παρατιθέμενο απόσπασμα είναι από το «The rise and fall of the manorial system: a theoretical model» στο *JEH* 31 (1971) 777-803, στη σελ. 778. Το παλιότερο άρθρο των North και Thomas είναι «An economic theory of the growth of the western world», στην *Econ. Hist. Rev.*^{2} 23 (1970) 1-17, και το τελευταίο βιβλίο είναι *The Rise of the Western World* (Cambridge, 1973).

2α. Το άρθρο του Brenner έχει δεχτεί ποικίλες επικρίσεις, λχ. σε μια σειρά σχόλια πολύ άνισης αξίας στο *Past & Present* 78 (1978) 24-37, 37-47, 47- 55, των M. M. Postan και John Hatcher, Patricia Croot και David Parker, Heide Wunder, και 79 (επίσης 1978) 55-9, 60-9, των E. Le Roy Ladurie και Guy Bois· αλλά δεν έχω δει τίποτα εδώ ή κι αλλού που να εξασθενίζει τα επιχειρήματα του Brenner κατά της άποψης των North και Thomas.

3. Βλ. σελ. 5 σημ. 1 του άρθρου τους του 1970, που αναφέρθηκε στο 2 πιο πάνω.
4. Βλ. «The trend of modern economics,» στο βιβλίο τον Dobb, *Political Economy and Capitalism* (1937, ανατύπ. 1940) 127-84 (ειδ. 170-80), που επανεκδόθηκε κατάλληλα στο *A Critique of Economic Theory*, επιμ. E. K. Hunt και J. G. Schwartz (Penguin 1972) 39-82, ειδ. 71-8. (Οφείλω τη γνωριμία μου με τούτο το βιβλίο του Dobb στον Jeffrey James).
5. Υπάρχει ένας κατάλογος των έργων του Weber στη γερμανική στις σελ. 755-60 της βιογραφίας του Weber από τη χήρα του Marianne Weber, *Max Weber. Ein Lebensbild* (ανατύπ. 1950). Η πιο πρόσφατη «Max Weber Bibliographie», του Dirk Käsler, βοηθούμενου από τον Helmut Fogt, βρίσκεται στην *Kölner Zeitschrift für Soziologie u. Sozialpsychologie* 27(1975) 703-30, και ακολουθεί ένα άρθρο στις σελ. 663-702 του Friedrich H. Tenbruck, «Das Werk Max Webers». Η πλημμυρίδα των σημερινών συγγραμμάτων για τον Weber δεν δείχνει κανένα σημάδι ύφεσης. Η *Hist. Ztschr.* 201 (1965) αφιέρωσε εκατό σελίδες (529-630) σε τρία άρθρα για τον Weber, των Alfred Heuss, Wolfgang J. Mommsen, και Karl Bosl, από τα οποία το πρώτο αφορά ειδικά τον αρχαίο κόσμο: Heuss, «Max Webers Bedeutung für die Geschichte des griechisch-römischen Altertums», σελ. 529-56. Ο Bendix, *MWIP* vii-x, δίνει ένα χρήσιμο σύντομο κατάλογο των κυριότερων έργων του Weber στη γερμανική, με αγγλικές μεταφράσεις. Weber, *CIB* 311-13, έχει έναν κατάλογο των αγγλικών μεταφράσεων του Weber, με μερικά σύγχρονα έργα γι' αυτόν στην αγγλική· υπάρχει επίσης μια βιβλιογραφία σημαντικών έργων στην αγγλική του Weber και άλλων στον Eldridge, *MWISR* 291-5. Πιο πρόσφατη απ' όλες τις εκδόσεις και μεταφράσεις που μνημονεύονται σε τούτη τη σημείωση είναι η ελάχιστα ικανοποιητική μετάφραση του R.I. Frank, με τον αταίριαστο τίτλο, *The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations* (1976), του έργου του Weber *AA* (βλ. Βιβλιογραφία μου). Θα μπορούσα επίσης να μνημονεύσω τις κριτικές για τον Weber στο Polanyi, *PAME* 135-8, πρβλ. 124.
6. Max Weber, *Die römische Agrargeschichte in ihrer Bedeutung für das Staats- und Privatrecht* (Stuttgart, 1891).
7. Βλ. Rostovtzeff, *SEHRE*[2] II. 751 σημ. 9.
8. Η διάλεξη του Weber «Die sozialen Gründe des Untergangs der antiken Kultur», που δόθηκε το 1896 στη Freiburg και δημοσιεύθηκε αρχικά στο περιοδικό *Die Wahrheit* (Stuttgart, 1896), ανατυπώθηκε στη συλλογή δοκιμίων του Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (Tübingen, 1924) 289-311. Μια αγγλική μετάφραση του Christian Mackauer, με τον τίτλο που αναφέρεται στο πιο πάνω κείμενο, δημοσιεύθηκε στο *The Journal of General Education* 5 (1950) 75-88, και ανατυπώθηκε στο βιβλίο του Eldridge, *MWISR* 254-75 και στο *The Slave Economics*, τόμ. 1. *Historical and Theoretical Perspectives*, επιμ. Eugene D. Genovese (New York/London κ.λπ., 1973) 45-67· υπάρχει μια διαφορετική στο Weber, *ASAC* 389-411. Βλ. IV. 3, § 13 (α).
9. Ότι ο Max Weber μπόρεσε να γράψει στις *AA* του 151 για την «kaufmännische [Oligarchie] von Chios» και για τις «kaufmännischen Oligarchien Korinths und Kerkyras» (αντιπρβλ. τη δική μου *OPW* 266-7, 396) δεν δείχνει ίσως τίποτα περισσότερο παρά ότι υιοθέτησε μερικές τρέχουσες «καθιερωμένες απόψεις», όσο κι αν ήταν αβάσιμες· γενικά όμως φανερώνει μια λειψή εξοικείωση με τις πρώτες πηγές για την ελληνική ιστορία σε τούτο το έργο ή στην *WG* του ή αλλού.
10. Για ορισμένες ενδιαφέρουσες και σωστές παρατηρήσεις σχετικά με τη δυσκολία της γερμανικής του Weber και της μετάφρασής της στην αγγλική, βλ. τον Πρόλογο στο βιβλίο των Gerth και Mills *FMW* vi-vii.
11. Τα πιο χρήσιμα είναι του Weber, *ES* (3 τόμοι), *TSEO* και *GEH* (το τελευταίο λιγότερο καλά μεταφρασμένο· των Gerth/Mills, *FMW*· του Eldridge, *MWISR*.
12. Βλ. Guenther Roth, «The historical relationship to Marxism» στο *Scholarship and Partisanship: Essays on Max Weber*, επιμ. Reinhard Bendix και Roth (χαρτόδετο 1971) 227-52, στη σελ. 228· βλ. και Gerth/Mills, *FMW* 46-50, 63.
13. Βλ. λχ. Weber, *MSS* 103, ανατύπ. στου Eldridge, *MWISR* 228. Πρβλ. με το δοκίμιο που αναφέρεται στην προηγούμενη σημείωση, στη σελ. 240.
14. Βλ. Eldridge, *MWISR* 205 (έχω αλλάξει ελαφρά τη μετάφραση). Η διάλεξη του Weber «Der Sozialismus» έχει τυπωθεί στα *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik* του ίδιου (1924) 492-518: βλ. 504-5.
15. Τα δύο αποσπάσματα είναι: (1) *WuG*[5] 1.177-80 (= *ES* 1. 302-7 = *TSEO* 424-9)· και (2) *WuG*[5] II. 531-40 (= *ES* II. 926-39, μεγάλο μέρος του αναδημοσιεύθηκε από τους Gerth/Mills, *FMW* 180-95). Βλ. και τα αποσπάσματα που παρατίθενται στις επόμενες δύο σημειώσεις. Συμφωνώ όμως με την άποψη του W. G. Runciman, *Relative Deprivation and Social Justice* (1966) 37, ανατύπ. στο *Social Inequality* εκδ. Penguin (επιμ. André Béteille, 1969 και ανατύπ.) 46, ότι δεν είναι εντελώς ξεκαθαρισμένο τι εννοούσε ο Weber με τους όρους «Klasse, Status και Macht»!
16. Βλ. Gerth/Mills, *FMW* 300-1, μετάφρ. από το *Archiv für Sozialwiss.* 41 (1915), ανατύπ. στου Weber τα *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* I. 237 κ.ε. στις 273-5.
17. Βλ. Gerth/Mil, *FMW* 405, και πάλι μετάφρ. από ένα άρθρο στο *Archiv* (1916) και ανατύπ. στου Weber τα *GAzRS* II. 41-2.
18. Κατά τον Runciman, *RDSJ* (σημ. 15 πιο πάνω) 37-8, ανατύπ. στο SI (σημ. 15 πιο πάνω) 47, «Η "ταξική" κατάσταση ενός ατόμου, κατά την αντίληψη του Weber, είναι η θέση που μοιράζεται μ' εκείνους που

είναι όμοια τοποθετημένοι στις διαδικασίες της παραγωγής, της διανομής και της ανταλλαγής»· και προσθέτει: «Αυτό πλησιάζει στον μαρξιστικό ορισμό της τάξης». Νομίζω πως αυτό δεν είναι μια ολότελα ορθή περιγραφή της άποψης του Weber.

19. Weber, *WuG*[5] I. 180 (= *ES* I. 306 = *TSEO* 428)· πρβλ. *WuG*[5] II. 535 (= ES II. 932 = *FMW* 187).
20. Weber, *WuG*[5] II. 534 (= *ES* II. 932 = *FMW* 186-7· πρβλ. *FMW* 405.
21. Weber, *WuG*[5] II. 537 (= *ES* II. 935-6 = *FMW* 191).
22. Weber, *WuG*[5] II. 538 (= *ES* II. 937 = *FMW* 193).
23. Το έργο αυτό επήγασε από δύο άρθρα «Die protestantische Ethik und der "Geist" des Kapitalismus» στο *Archiv für Sozialwiss.* 20 (1904) και 21 (1905), ανατύπ. στα *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* I. 17-206, του Weber. Υπάρχει μια καλή αγγλική μετάφραση του Talcott Parsons, μ' έναν Πρόλογο του R. H. Tawney (1930 και ανατύπ.). Για τη διαμάχη που προκάλεσε τούτο το έργο, βλ. *Protestantism and Capitalism. The Weber Thesis and its Critics*, επιμ. Robert W. Green (Boston, 1959), που περιλαμβάνει αποσπάσματα από πολλούς συγγραφείς, συμπεριλαμβανομένων των Ephraim Fischoff, Albert Hyma, και H. M. Robertson. [Μια δεύτερη έκδοση της μετάφρασης του Parsons (1976) έχει μια χρήσιμη Εισαγωγή του Anthony Giddens και πρόσθετη βιβλιογραφία].

23α. Ένας Γερμανός επιστολογράφος μου (που απέχει πολύ από το να είναι μαρξιστής) επισήμανε σωστά ένα βασικό στοιχείο στην άποψη του Finley, όταν, σε μια επιστολή που μου απηύθυνε, έγραψε ότι «in der *Ancient Economy* Finley von den Bewusstseinsstrukturen ausgeht» («στην *Αρχαία Οικονομία*, ο Finley ξεκινάει από τις δομές της Συνείδησης»).

24. Weber, *WuG*[5] II. 534-5 (= *ES* II. 932).
25. Το «φάσμα» ή «συνεχές» (continuum) των status του Finley φαίνεται να εμφανίστηκε για πρώτη φορά στη διάλεξή του, WGCBSL, που έδωσε το 1958 και που δημοσιεύτηκε το 1959 και έκτοτε ανατυπώθηκε πολλές φορές, λχ. στο *SCA*, επιμ. Finley 53-72 (βλ. ειδ. σελ. 55). Μπορεί επίσης να το βρει κανείς σε κάμποσα από τα άλλα έργα του, λχ. *AE* 67-8, 87· SSAG 186· BSF 247, 248. Βλ. και J. Pečírka, «Von der asiatischen Produktionsweise zu einer marxistischen Analyse der frühen Klassengesellschaften», στο *Eirene* 6 (1967) 141-74, στη σελ. 172.
26. Lys. XII. 19: 120 δούλοι, στους οποίους πιθανόν συμπεριλαμβάνονταν υπηρέτες καθώς και όσοι εργάζονταν στο ασπιδοποιείον των αδελφών. Μαθαίνουμε για τρεις Αθηναίους που ήταν κάτοχοι ακόμα μεγαλύτερων αριθμών δούλων: ο Νικίας 1.000, ο Ιππόνικος 600 και ο Φιλημονίδης 300 (Ξεν. *Πόροι* IV. 14-15)· αλλά οι αριθμοί αυτοί δεν είναι αξιόπιστοι: βλ. Westermann, ASA 461 = *SCA* (επιμ. Finley) 83.
27. Βλ. J. Pečírka, *The Formula for the Grant of Enktesis in Attic Inscriptions* (*Acta Univ. Carolinae, Philos. et Hist. Monographia* XV, Πράγα, 1966). Τα «Συμπεράσματα» είναι στις σελ. 137-49. Βλ. επίσης του Pečírka, «Land tenure and the development of the Athenian polis» στο ΓΕΡΑΣ. *Studies Pres. to George Thomson*, ed. L. Varcl and R. F. Willetts (Πράγα, 1963) 183-201.
28. Παραδέχομαι ότι δεν έχω ερευνήσει σε βάθος το ζήτημα, για το οποίο δεν είδα καμιά καθολική μελέτη, και απλώς θα δώσω πληροφορίες για δύο πολύ πρόσφατα έργα: της I. S. Svenciskaja, στο *Eirene* 15 (1977) 27-54, στις 28-9 και 30-1· και του M. H. Crawford, στο *Imperialism in the Ancient World*, επιμ. των P. D. A. Garnsey και C. R. Whittaker (1978), στις 195-6 και 332 σημ. 14.
29. Υπάρχει μια υγκώδης βιβλιογραφία για τους μετοίκους, από την οποία είναι αρκετό να αναφέρω τους H. Hommel, στην *RE* XV. ii. (1932) 1413-58· Busolt-Swoboda, *GS* I. 292-303· M. Clerc, *Les métèques athéniens* (Paris, 1893, που περιορίζεται στην Αθήνα)· A. R. W. Harrison, *The Law of Athens* I (1968) 187-99· και, ακόμα πιο πρόσφατα, Philippe Gauthier, *Symbola. Les étrangers et la justice dans les cités grecques* (Nancy, 1972), ένα άσκοπα φλύαρο βιβλίο άνισης ποιότητας, με ένα πολυσέλιδο κεφάλαιο (iii, σελ. 107-56) αφιερωμένο κατά μεγάλο μέρος στους μετοίκους στην Αθήνα. (Δεν ξέρω αν είναι απροσεξία, ή όχι αρκετή εξοικείωση με την αγγλική γλώσσα, που έκανε τον Gauthier, ό.π. 180, να παραμορφώσει χονδροειδώς τις απόψεις που εξέφρασα στις NJAE μου I. Η φράση του ότι «voyait [εγώ] en tout et pour tout dans les *δίκαι από συμβολών* des litiges d'ordre commercial, portant sur des biens» ισχυρίζεται ότι υποστηρίζω απόψεις που στην πραγματικότητα προσπάθησα μ' όλες τις δυνάμεις μου να αντικρούσω δια μακρών: βλ. ειδ. NJAE I. 95-6, 101-3, 108-10). Βλ. επίσης τώρα David Whitehead, *The Ideology of the Athenian Metic* (= Camb. Philol. Soc. Suppl. Vol. 4, 1977).
30. Έτσι, στο *Dig.* L. xvi. 239.2, ο Pomponius εξισώνει τον Ρωμαίο *incola* με τον Ελληνα *παροικο*. Ίσα το *πάροικος* (ή *κάτοικος*) ως την καθιερωμένη ελληνιστική λέξη γι' αυτό που συνήθως αποκαλούμε «μέτοικος». βλ. Welles, *RCHP*, σελ. 353, 345.
31. Βλ. σημ. 1 πιο πάνω: το εν λόγω απόσπασμα είναι στη σημ. 20, *ETS* 173 = *SI* 37, όπου ο Dahrendorf εξηγεί την «ουσιαστική αναθεώρηση» που κάνει στις πρωτύτερα δημοσιευμένες απόψεις του. Πρβλ. Dahrendorf *CCCIS* 204, όπου λέει ότι με τον όρο «τάξη» εννοεί εδώ «σύνθετες ομάδες που γεννήθηκαν από τη διαφορετική διανομή εξουσίας μέσα σε δεσποτικά συντεταγμένες ενώσεις» (πρβλ. στο ίδιο, 138, κ.λπ.). Η «imperatively coordinated association» του είναι ο *Herrschaftsverband* του Weber (στο ίδιο, 167).
32. Αρκεί να αναφέρω τις αντιρρήσεις στην άποψη του Dahrendorf τις οποίες πρόβαλε ο Frank Parkin, *Class Inequality and Political Order* (1971· Paladin paperback, 1972) 44-6. Συμφωνώ με τον Parkin ότι «σε κάποιο βαθμό... το να αντιλαμβάνεσαι τη στρωμάτωση από τη σκοπιά της εξουσίας μπορεί να

είναι απλώς ένας άλλος τρόπος να τυποποιείς εννοιολογικά τη διανομή των πλεονεκτημάτων των τάξεων και των status. Δηλαδή, το να μιλάς για την κατανομή εξουσίας μπορεί να νοηθεί ως ένας άλλος τρόπος να περιγράφεις τη ροή των αμοιβών... Μ' άλλα λόγια, η εξουσία... μπορεί να νοείται ως μια έννοια ή μεταφορά που χρησιμοποιείται για να απεικονίσει τη ροή των πόρων» (στο ίδιο, 46). Και ο Parkin, που κι ο ίδιος ενδιαφέρεται για την «κοινωνική διαστρωμάτωση», δεν έχει κανένα λόγο να παρατηρήσει ότι τα επιχειρήματα του Dahrendorf κατά του Μαρξ βασίζονται εν μέρει στη λαθεμένη υπόθεση ότι ο Μαρξ προσπαθούσε να εξηγήσει τη διαστρωμάτωση (πρβλ. το κυρίως κείμενο αυτού του υποκεφαλαίου).

33. Βλ. George Sarton, στο *Isis* 24 (1935) 107-9, που παραπέμπει σε μια επιστολή του Νεύτωνα στον Robert Hook (5 Φεβρ. 1675/6), καθώς και στον Bernard de Chartres, όπως τον μνημονεύει ο John of Salisbury, *Metalogicon* III. iv. 900 c (βλ. την έκδοση του C. C. I. Webb, 1929)· και πρβλ. Raymond Klibansky, στο *Isis* 26 (1936) 147 (-9).

[II. 6]

1. Προς μεγάλη μου έκπληξη, μερικοί φίλοι στους οποίους έδειξα μια πρώτη γραφή αυτού του υποκεφαλαίου έφεραν αντιρρήσεις στη χρησιμοποίηση της λέξης «παραγωγή» σε ό,τι αφορά τα ανθρώπινα όντα· και είπαν ότι το να θεωρεί κανείς την «αναπαραγωγή» ως μια μορφή «παραγωγής» μοιάζει με κάτι σαν καλαμπούρι. Στην πραγματικότητα, βέβαια, ούτε η *λέξη* είναι απαραίτητη για το επιχείρημά μου. Με τον όρο «παραγωγή» (βλ. τη δεύτερη από τις πέντε προτάσεις που παρουσιάζω στο II. 1) εννοώ όλες εκείνες τις βασικές δραστηριότητες, τις αναγκαίες τόσο για τη *συντήρηση της ανθρώπινης ζωής*, που εξασφαλίζουν τα εφόδια που χρειάζεται (και αν είναι δυνατόν, βεβαίως, και την πολυτέλεια), όσο και για τη *διατήρηση της ύπαρξης του είδους* με τη γέννηση και την ανατροφή απογόνων ώς την ενηλικίωση. Η «παραγωγή» συμβαίνει να είναι η πιο κατάλληλη μονή λέξη που καλύπτει και τις δύο βασικές ομάδες δραστηριοτήτων. Δεν βλέπω τίποτα το απαράδεκτο στο να λέμε ότι οι γεωργοί παράγουν τρόφιμα, ότι στο Cowley παράγονται αυτοκίνητα, ότι τόσο εγώ όσο και ο εκδότης μου (από διαφορετικές απόψεις) παράγουμε βιβλία, και ότι οι γυναίκες, με ορισμένη συνεργασία εκ μέρους των ανδρών, παράγουν παιδιά.

1α. Το βιβλίο, που κυκλοφόρησε όταν πια είχε περατωθεί τούτο το κεφάλαιο, είναι του David Schaps, *Economic Rights of Women in Ancient Greece* (Edinburgh, 1979). Ένα εμβριθέστατο βιβλίο.

2. Δεν έχει μεγάλη σημασία, για τον αρχαίο Ελληνικό κόσμο, αν τις γυναίκες γενικά ή τις γυναίκες συζύγους θεωρούμε ως τάξη, διότι ουσιαστικά όλες οι Ελληνίδες παντρεύονταν (βλ. περαιτέρω αναλύσεις στο κυρίως κείμενο). Αλλά βέβαια το ζήτημα τούτο μπορεί να χρειαστεί να κριθεί σε σχέση με άλλες κοινωνίες.

3. Το θεμελιακό γενικό έργο είναι του L. Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs* (1891, ανατύπ. με Πρόλογο του L. Wenger, Leipzig, 1935). Βλ. επίσης Crook, *LLR* 336 σημ. 173· Jolowicz και Nicholas, *HISRL*[3] 74, 346- 7, 469-73 (ειδ. 470).

4. Βλ. A. R. W. Harrison, *The Law of Athens, I. The Family and Property* (1968) 1 κ.ε. Για το όλο θέμα του αθηναϊκού γάμου, βλ. τώρα το θαυμάσιο άρθρο του E. J. Bickerman, «La conception du mariage à Athènes», στο *BIDR* 78 (1975) 1-28.

5. Βλ. Harrison, ό.π. 30-2, 43, 123 σημ. 2 (στη σελ. 124)· Claire Préaux, στο *Recueils de la Soc. Jean Bodin XI. La Femme* (Βρυξέλλες, 1959) 127-75, στις 128, 163-4.

6. Βλ. Harrison, ό.π. 10-12, 132-8, 309-11.

7. Βλ. βιβλιογραφία στον Rostovtzeff, *SEHHW* II. 623-4 (με III. 1465 σημ. 23-5), 892 (με III. 1547 σημ. 170)· *SEHRE*[2] II. 738 σημ. 15. Η αναφορά που ακολουθεί, στο κυρίως κείμενο, για τον Ποσείδυππο είναι στο απόσπασμά του 11, στου Kock, τα *CAF* III. 338-9, *ap.* Στοβ. *Ανθολ.* IV. xxiv. c. 40 (επιμ. O. Hense, IV. 614). Βλ. επίσης (κυρίως για την Ιταλία) Brunt, *IM* 148-54 — Μόνον αφού το παρόν βιβλίο μου είχε περατωθεί είδα το άρθρο του Donald Engels, «The problem of female infanticide in the Greco-Roman world,» στο *CP* 75 (1980) 112-20, που βασίζεται προφανώς σε μεγαλύτερη γνώση της σύγχρονης δημογραφίας από εκείνην που κατέχουν οι περισσότεροι ιστορικοί της αρχαιότητας. Το συμπέρασμα του Engels είναι ότι «ένα ποσοστό 10% φονευόμενων κάθε χρόνο νεογέννητων κοριτσιών φαίνεται πολύ απίθανο, και είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο φόνος νεογέννητων θηλυκού γένους ποτέ δεν ξεπέρασε περισσότερο από [*sic*] ένα ελάχιστο εκατοστιαίο ποσοστό επί των γεννήσεων θηλέων σε οποιαδήποτε περίοδο» (120). Προσωπικά θεωρώ το ποσοστό αδύνατον να υπολογιστεί. Το μόνο που μ' ενδιέφερε ήταν να δείξω ότι ένα ανήλικο κορίτσι είχε λιγότερες πιθανότητες να ανατραφεί από τους γονείς του παρά ένα αγόρι.

8. Η μόνη γνωστή μου μελέτη αυτού του είδους που πλησιάζει πάντως την αρτιότητα είναι του Herbert Preisker, *Christentum und Ehe in den ersten drei Jahrhunderten* (= *Neue Studien zur Gesch. der Theol. und Kirche* 23, Berlin, 1927).

9. Ανάμεσα στους θρήσκους Εβραίους υπήρχε μια ισχυρή τάση να περιορίζουν τις σεξουαλικές σχέσεις ακόμα και μεταξύ συζύγων στην τεκνοποίηση και μόνο: βλ. Ιώσηπος, *Κατ' Απίωνος* II 1990· Baron, *SRHJ* II[2] 218-19, με 408 σημ. 2. Βρίσκω κάπως εκπληκτικό ότι ο Παύλος δεν διατύπωσε έναν τέτοιο περιορισμό.

10. Από τα άλλα «παυλιανά» χωρία σχετικά με το θέμα (τα περισσότερα αναφέρονται πιο πέρα στο κυρίως κείμενο) είναι *Κορ.* Α′ ια′ 3-15· ιδ′ 34-5, 37· *Κορ.* Β′ ια′ 3· *Κολοσσ.* γ′ 18-19· *Εφές.* ε′ 22-33 (ειδ. 22-4, 33)· *Τιμ.* Α′ 6′ 11-15· ε′ 11-12· *Τίτ.* 6′ 4-5. Βλ. και Πέτρου Α′ γ′ 1-7.
11. Υποθέτω ότι χωρία σαν εκείνα προς Τιμ. Α′6′ 15 και ε′ 14 αναγνωρίζουν ότι πρώτιστος ρόλος του γάμου για τη γυναίκα είναι η τεκνοποίηση.
12. Βλ. Robin Scroggs, «Paul and the eschatological woman», στο *Jnl of the Amer. Acad. of Religion* 40 (1972) 283-303· και «Paul and the eschatological woman, revisited», στο ίδιο, 42 (1974) 532-7. Η έννοια σωστά απορρίπτεται ως οξύμωρο σχήμα από την Elaine H. Pagels, «Paul and women: a response to recent discussion», στο ίδιο 538-49 – η οποία ωστόσο είναι, κατά τη γνώμη μου, πάρα πολύ επιεικής τόσο προς τον Παύλο όσο και προς τον Scroggs.
13. Πιστεύω ότι η παρθένος του στίχου 25, όπως και η παρθένος των στίχων 36-7, μπορεί να είναι μια *υπεισαγόμενη*· αλλά το θέμα είναι πάρα πολύ μπερδεμένο για να εξεταστεί εδώ. (Από τα διάφορα κείμενα των πρώτων Πατέρων τα οποία μιλούν για τις *υπεισαγόμενες* (*subintroductae*), βλ. Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Adversus eos qui apud se habent virgines subintroductas*, στο *MPG* XLVII. 495-514).
14. Όποιος διατείνεται ότι το *υποτάσσεσθαι* είναι λιγότερο ισχυρό από το *υπακούειν* (που χρησιμοποιείται λχ. για παιδιά που υπακούουν στους γονείς τους στην προς Εφεσ. στ′ 1· Κολοσσ. γ′ 20) πρέπει να διαβάσει την επιστολή Πέτρ. Α′ γ′ 5-6, όπου οι δύο λέξεις εξισώνονται όσον αφορά τις γυναίκες, και να συγκρίνει τις επιστολές προς Εφεσ. στ′ 5 και Κολοσσ. γ′ 22, όπου η λέξη που χρησιμοποιείται για την ευπείθεια των δούλων προς τους κυρίους τους είναι *υπακούειν*, με την προς Τίτον επιστολή 6′ 9 και την επιστ. Πέτρ. Α′ 6′ 18, όπου είναι *υποτάσσεσθαι*. Πρέπει να προσθέσω εδώ ότι μόνο από ορισμένη άποψη μπορώ να παραδεχτώ ότι ο Απόστολος Παύλος βελτίωσε τη στάση προς τον γάμο που υπήρχε στις μέρες του: βλ. David Daube, «Biblical landmarks in the struggle for women's rights» στη *Juridical Review* 23 (1978) 177 κ.ε., στις 184-7 (ειδ. 185-6). Αλλά εκείνο που ο Daube αποκαλεί «πελώριο βήμα προς τα μπρος» (μια υπερβολή, κατά τη γνώμη μου) είναι πελώριο σε σύγκριση μόνο με τις ιουδαϊκές ιδέες περί γάμου. (Ας σημειωθεί, εν παρόδω, η διόρθωση που κάνει ο Daube στο άρθρο «Pauline privilege», στο *ODCC*^{2} 1054). Φυσικά, τύποι του *υποτάσσειν* χρησιμοποιούνται για τις παντρεμένες γυναίκες από εθνικούς Έλληνες συγγραφείς, λχ. Πλούτ. *Παραμυθικός εις γυναίκα την αυτού* 33 = *Ηθ.* 142e (*υποτάττουσαι*), που χρησιμοποιεί για τον ρόλο του συζύγου όχι μόνο όρους ως *ηγεμονία και προαίρεσις* (139d) αλλά και *κρατείν* (όπως η ψυχή προς το σώμα) και *άρχειν* (142e). Το ιδανικό του Πλουτάρχου για τη συμπεριφορά της γυναίκας είναι *οικουρία και σιωπή* (142d).
15. Στην προς Κορ. Α′ ζ′ 10 (-11), όπου ο Παύλος είχε πιθανόν στον νου ρήσεις του Ιησού όπως εκείνες που περιέχουν τα συνοπτικά ευαγγέλια (Μαρκ. ι′ 2-12, ειδ. 11-12· Ματθ. ε′ 31-2 και ιθ′ 3-12, ειδ. 9· Λουκ. στ′ 18), λέει συγκεκριμένα: «Εις δε τους νενυμφευμένους *παραγγέλλω*, ουχί εγώ, αλλ' ο Κύριος». Ωστόσο στον στίχο 12: «Προς δε τους λοιπούς εγώ λέγω, ουχί ο Κύριος»· στον στίχο 6 λέγει: «Λέγω δε τούτο *κατά συγγνώμην, ου κατ' επιταγήν*), εννοώντας ότι ανεχόταν, ως αρμόδιος, μιαν εξαίρεση από αυτό που θεωρεί ως γενικό κανόνα του Θεού· και στον στίχο 25 παρατηρεί: «Περί δε των παρθένων, επιταγήν του Κυρίου δεν έχω» – ένα χωρίον που έχω ήδη σχολιάσει στο κυρίως κείμενο. Ωστόσο στον στίχο 40, στο τέλος ακριβώς του κεφαλαίου, λέει (απαντώντας ίσως σ' εκείνους που επικαλούνταν τη θεϊκήν έμπνευση σε διαφορετική κατεύθυνση), «...νομίζω δε ότι και εγώ έχω Πνεύμα Θεού». Και στο τέλος ενός άλλου κεφαλαίου, αφού δίνει οδηγίες στις γυναίκες να μη «λαλώσιν εν εκκλησία», λέει (συγκεκριμένα απαντώντας και πάλιν σ' όποιον άλλο θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι μιλάει με ιδιαίτερα προφητικά ή πνευματικά χαρίσματα), «εκείνα τα οποία γράφω προς εσάς (...) είναι *εντολή* του Κυρίου» (ιδ′ 37).
16. Λογουχάρη, Κορ. Α′ ιδ′ 34-6· Κολοσσ. γ′ 18· Τιμ. 6′ 11-14· Τίτ. 6′ 5· και προπάντων, βέβαια, Εφεσ. ε′ 22-4, 33.
17. Stephen Bedale, «The meaning of *κεφαλή* in the Pauline Epistles», στο *JTS* n.s. 5 (1954) 211-15. Καλά παραδείγματα που διασαφηνίζουν αυτή την άποψη είναι η προς Κολοσσαείς επιστ. α′ 18· 6′ 10, 19· Εφεσ. δ′ 15.
18. Στην Παλαιά Διαθήκη η εβραϊκή λέξη *rosh*, πρωτίστως «κεφαλή» με την ανατομική έννοια, μπορεί να χρησιμοποιείται και για έναν κυβερνήτη, αρχηγό, καπετάνιο, διοικητή, κ.λπ. Με τούτη τη σημασία οι Εβδομήκοντα μεταφράζουν συνήθως τη λέξη: *άρχων, αρχή*, ή *αρχηγός* (επίσης *ηγούμενος, αρχέφυλος, αρχιπατριώτης*), αλλά κάπου κάπου χρησιμοποιούν τον όρο *κεφαλή*: λχ. στους Ψαλμ. ιη′ 43· Ησαΐας ζ′ 8-9· Κριταί ια′ 11· και πρβλ. τη μεταφορά κεφαλή/ουρά στο Δευτερ. κη′ 13 και 44 και Ησαΐα θ′ 14. Υποθέτω ότι η έκφραση στους Ψαλμ. ριτ′ (ριζ′ στους Εβδομήκοντα) 22, *εις κεφαλήν γωνίας* (που μεταφράζει κι εδώ τη λέξη *rosh*), μπορεί να υπήρξε ένα ιδιαίτερα σημαίνον χωρίον για τους πρώτους εκείνους Χριστιανούς που (όπως ο Απ. Παύλος) γνώριζαν την εβραϊκή εξίσου καλά με το κείμενο των Εβδομήκοντα, διότι αναφέρεται όχι λιγότερο από πέντε φορές στην Καινή Διαθήκη: Ματθ. κα′ 42 = Μαρκ. ιβ′ 10 = Λουκ. κ′ 17· Πράξεις δ′ 11· Πέτρ. Α′ 6′ 7· πρβλ. Πέτ. 6′ 6 (και προς Εφ. 6′ 20), όπου *ακρογωνιαίος* προέρχεται από τη μετάφραση των Εβδομήκοντα του Ησαΐα κη′ 16. Ο Scroggs, ό.π. (στη σημ. 12 πιο πάνω), συγκεντρώνει την προσοχή του στο γεγονός ότι *rosh* με την έννοια της κυβέρνησης ή δεσποτείας σπάνια μεταφράζεται *κεφαλή* στους Εβδομήκοντα – πιστεύει πως όταν συμβαίνει αυτό, ο μεταφραστής ήταν «χοντροκέφαλος ή κοιμισμένος»! (ό.π. [1974] 534-5 σημ. 8). Δεν αντιλαμβάνεται τη σημασία του γεγονότος ότι η λέξη *rosh*, που σημαίνει στην εβραϊκή

πρωτίστως «κεφαλή», χρησιμοποιείται συχνά με την έννοια που η μετάφρασή της απαιτεί τις ελληνικές λέξεις τις οποίες μνημόνευσα και που σημαίνουν κυβέρνηση ή εξουσία, και ότι αυτό, για όσους είναι εξοικειωμένοι με την εβραϊκή Π.Δ. όσο και με τη μετάφραση των Εβδομήκοντα, τείνει μόνο του να προσδώσει στην ελληνική λέξη *κεφαλή* την αυταρχική έννοια με την οποία τη βρίσκουμε να χρησιμοποιείται μερικές φορές από τους Εβδομήκοντα και από τον Απ. Παύλο.

19. Bedale, ό.π. (στη σημ. 17 πιο πάνω) 214-15, στη 215.
20. Ό.π. 214. Και μάλιστα «περιλαμβάνει την "υιότητα" του ίδιου του Χριστού»: στην Κορ. Α' ια' 3 ο Θεός είναι η «κεφαλή» του Χριστού. Και φτάνει πολύ όμορφα να εξηγήσει τη σχέση του Χριστού με την Εκκλησία στην προς Εφεσ. ε' 23-4. Αλλά βέβαια στην Εφεσ. α' 22, *κεφαλήν υπέρ πάντα τη εκκλησία*, εκείνο που τονίζεται είναι *καθαρά* η εξουσία του Χριστού, η «επικυριαρχία» του, όπως το μισο-παραδέχεται ο Bedale (214).
21. Όπως έκανε λχ. ο Scroggs, ό.π. (στη σημ. 12 πάνω), ειδ. (1972) 298-9 σημ. 41, όπως μάλιστα διαστρεβλώνει τον Bedale, αποδίδοντάς του ότι ερμηνεύει την *κεφαλήν* «ως αναφερόμενη στην πηγή ή την προέλευση, *όχι στην κυριαρχία*» (η υπογράμμιση δική μου). Ο Scroggs προβάλλει μερικούς χονδροειδείς ισχυρισμούς, ότι ο Παύλος είναι «ο μόνος βέβαιος και συνεπής κήρυκας της απελευθέρωσης και της ισότητας των γυναικών στην Καινή Διαθήκη», και «η μόνη διαυγής φωνή στην Καινή Διαθήκη που υποστηρίζει την ελευθερία και την ισότητα των γυναικών στην εσχατολογική κοινότητα»! (ό.π. [1972] 283 και 302).
22. Δεν γνωρίζω τίποτα το ανάλογο στην εθνική γραμματεία, εκτός από τον θρησκευτικό λόγο (το γόητρο της Ίσιδας) που δίνει ο Διόδ. Σικ. Ι. 27. 1-2 για το υποτιθέμενο γεγονός ότι στην Αίγυπτο η βασίλισσα «έχει μεγαλύτερη δύναμη και τιμή από τον βασιλιά, και ότι από τα μονωμένα άτομα η σύζυγος έχει εξουσία πάνω στον άνδρα της» – όπου ο Διόδωρος χρησιμοποιεί το ίδιο ρήμα, κυριεύειν, όπως η μετάφραση της Γέν. γ' 17(16) από τους Εβδομήκοντα, για την εξουσία του συζύγου πάνω στη γυναίκα του!

22α. Το άρθρο του Averil Cameron, «Neither male nor female», δημοσιεύθηκε τώρα στο *Greece and Rome*[2] 27 (1980) 60-8.

23. Είναι αλήθεια ότι καμιά γυναίκα δεν θα μπορούσε να είναι ένας *paterfamilias*, αλλά η δεσποτεία του εκτεινόταν σ' ολόκληρη την οικογένειά του, ακόμα και στους ενήλικους γιους, ενώ η γυναίκα του, εκτός αν παντρεύτηκε με τον όρο να περάσει στα χέρια του (*manus*), παραμένει ακόμα υπό την *potestas* του πατέρα της όσο αυτός ζει. Όλα τα νομικά συστήματα έκαναν τα παιδιά, μέχρι μιαν ορισμένη ηλικία, νομικά ανίκανα για πολλά πράγματα, λχ. να συνάπτουν συμφωνίες και να κάνουν διαθήκες. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο απλώς επεξέτεινε αυτή την κατάσταση πιο πέρα απ' ότι άλλα συστήματα – μια, και δεν υπήρχε *emancipatio*, μέχρι τον θάνατο του πατέρα (ή του παππού).
24. Πρβλ. Λευιτ. ιη' 19. Η εβραϊκή λέξη που χρησιμοποιείται στο κ' 18 κανονικά σημαίνει εκτέλεση ή έξωση από την κοινότητα, και αποδίδεται από τους Εβδομήκοντα με το *εξολοθρευθήσονται*. Λευιτικόν ιε' 24 (όπως κι ολόκληρο το χωρίον) δεν είχε κανένα λόγο να καθορίσει κάποια ποινή, εκτός από την «ακαθαρσίαν».
25. Βλ. το άρθρο μου «Herodotus» στο *Greece and Rome*[2] 24 (1977) 130-48, στις 146-7 και 148 σημ. 24.
26. Για τον Διονύσιον «τον Μέγαν» τη Αλεξάνδρεια βλ. τον Δεύτερο Κανόνα στην Επιστολή του προς τον Βασιλείδη τη Πεντάπολη (Κυρηναϊκή), στην κλασική έκδοση των έργων του από τον C.L. Feltoe, *The Letters and other Remains of Dionysius of Alexandria* (1904) 102-3· και *MPG* X. 1281. Η αγγλική μετάφραση του Feltoe, *St. Dionysius of Alexandria, Letters and Treaties* (1918) 81, παραλείπει με λεπτότητα τούτο το μέρος της επιστολής και τα επόμενα τμήματα, με τις λέξεις: «Τρεις νομολογίες ακολουθούν σε θέματα που δεν υπάρχει ανάγκη να εκτεθούν εδώ». Υπάρχει, ωστόσο, μια πλήρης αγγλική μετάφραση της επιστολής από τον S. D. F. Salmond, στον τομ. XX της *Ante-Nicene Christian Library* (Edinburgh, 1871) 196-201. Η επιστολή αυτή συμπεριλήφθηκε αργότερα στις κλασικές βυζαντινές συλλογές του Κανονικού Δικαίου: βλ. Γ. Α. Ράλλη και Μ. Ποτλή, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*... IV (Αθήναι, 1854) 7, όπου και τα σχόλια των Ζωναρά και Βαλσάμονος (7-9). Για την επιστολή τού Τιμοθέου, Απάντηση 7, βλ. Ράλλη και Ποτλή, ό.π. IV. 335· και *MPG* XXXIII. 1300. Για τον Κανόνα 2 της Συνόδου εν Τρούλλω, που υποστηρίζει τους κανόνες του Διονυσίου, βλ. Hefele-Leclercq, *HC* III. i. (1909) 563· J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio* XI (1765) 939-42. (Οφείλω ευγνωμοσύνη στον πρώην μαθητή μου στην αρχαία ιστορία, Dr. Kallistos Ware, για τη βοήθειά του σε μερικές αναφορές αυτής της σημείωσης).
27. Hieronymus, *Contra Helvid.* (ειδ. 2, 21, 24)· *Contra Vigilant.* (με *Epist.* CIX, ειδ. 1, 2)· *Contra Jovinian.* I (ειδ. 40)· *Vita Pauli* 3· *Vita Malchi* 6· *Epist.* XXII (ειδ. 7)· LII. 2-3· LV. 3-4· LXXIX (ειδ. 10)· CVII (ειδ. 11)· πρβλ. XIV. 10 («Όποιος μια φορά πλύθηκε στα ούρα του Χριστού δεν έχει πια ανάγκη να ξαναπλυθεί» – μια πολύ δεδιασμένη ερμηνεία του Ιωάν. ιγ' 10). CVIII⅛ 15· CXXIII· CXXVIII· CXLVII. Είναι πολύ ενδιαφέρουσα η διαπίστωση, από την συμπτωματική νύξη στο *Κεφ.* Ι, ό.π. σελ. 116 υποσημ. 64, ότι ο Μαρξ είχε διαβάσει τον Ιερώνυμο, *Epist.* XXII. 7. 30. Όσοι επιθυμούν να διαβάσουν μια προσεγμένη έκθεση από έναν χριστιανό για τη στάση του Ιερώνυμου απέναντι στη γενετήσια ορμή, τον γάμο και την παρθενία οφείλουν να αρχίσουν με το έργο του J. N. D. Kelly, *Jerome. His Life, Writings, and Controversies* (1975) 98-9, 100-3, 104-7, 171-2, 180-91, 273-5, 312-13. Το σχόλιο στη σελ. 183 είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον: «Ήταν τον Απ. Παύλο που ο Ιερώνυμος έκανε τον κύριο

χρησιμοδότη του, στρεβλώνοντας τα περίφημα κείμενά του στις προς Κορινθίους Α' και προς Τιμόθεον επιστολές για ν' αποσπάσει από αυτά μιαν ακόμα μεγαλύτερη απέχθεια προς τον γάμο και τους δεύτερους γάμους από εκείνην που περιέχουν».

28. Εκτός από την εισαγωγή του Hense στο κείμενό του και από το άρθρο του Lutz, όλέπε και A. C. van Geytenbeek, *Musonius Rufus and Greek Diatribe*, αναθ. έκδ., μεταφρασμένη από τον B. L. Hijmans (Assen, 1963), ειδ. κεφ. iii, σελ. 51-77· και M. P. Chalesworth, *Five Men* (= Martin Classical Lectures, τομ. VI, Campbridge, Mass., 1936) 33-62.
29. Οι παραπομπές στα αποσπάσματα που παρέθεσα από τον Musonius είναι οι ακόλουθες (σύμφωνα με την έκδοση του Lutz): (1) απόσπ. XIIIA, σελ. 88-9· (2) απόσπ. XIV, σελ. 94-5· (3) αποσπ. IV, σελ. 44-5, και XII, σελ. 86-7 και 88-9· (4) απόσπ. XIV, σελ. 90-7· (5) απόσπ. IV, σελ. 42-9, και III, σελ. 38-43. Είναι αλήθεια ότι στο απόσπ. XII σελ. 86. 4-8, ο Μουσώνιος βλέπει ως μόνο σκοπό της γενετήσιας πράξης την τεκνοποιία, και τη θεωρεί ως «άδικη και άνομη όταν είναι μόνο ηδονοθηρική, ακόμα και στον γάμο»· αλλ' αυτό ήταν μια στάση που υιοθέτησαν πολλοί χριστιανοί, και σε πολλούς από μας σήμερα φαίνεται λιγότερο αμφισβητήσιμη από την παυλιανή αντίληψη περί γάμου ως τον δεύτερο καλύτερο τρόπο συμπλήρωσης της παρθενίας και ένα δυστυχώς αναγκαίο μέσο εξαγιασμού εκείνου που διαφορετικά θα ήταν αμαρτωλή σαρκική επιθυμία.
30. Δεν θεώρησα αναγκαίο να δώσω πολλή βιβλιογραφία σε τούτο το υποκεφάλαιο. Υπάρχει μια «Επιλογή βιβλιογραφίας για τις γυναίκες στην αρχαιότητα» στο *Arethusa* 6 (άνοιξη 1973) 125-57, της Sarah B. Pomeroy, που το βιβλίο της, *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves. Women in Classical Antiquity* (New York, 1975), δίνει επίσης στις σελ. 251-9 μια εκτενή βιβλιογραφία στην οποία πολλές προσθήκες θα μπορούσαν ήδη να γίνουν, λχ. δύο σημαντικά άρθρα του E. Bickerman: το ένα μνημονεύεται στη σημ. 4 πιο πάνω, και το άλλο «Love story in the Homeric Hymn to Aphrodite,» στο *Athenaeum* n.s. 54 (1976) 229-54. Όποιος θα πειθόταν να δεχτεί την αξιογέλαστη ιδέα, που υποστήριξαν τον τελευταίο καιρό ορισμένοι θαυμαστές του Πλάτωνα, ότι ο Πλάτων ήταν «φεμινιστής» πρέπει να διαβάσει το θαυμάσιο άρθρο της Julia Annas, «Plato's *Republic* and feminism,» στο *Philosophy* 51 (1976) 307-21, που, παρά τον τίτλο του, δεν περιορίζεται στην *Πολιτεία*, αλλά ρίχνει μια γρήγορη ματιά και σε άλλα έργα του Πλάτωνα, συμπεριλαμβανόμενων του *Τιμαίου* (από τον οποίο ιδιαίτερα τα 42bc και 90e-91a σπανιότατα προσέχονται σχετικά με το θέμα: βλ. στο ίδιο, 316) και των *Νόμων* (ειδ. VI. 780d-1b· XI. 917a: βλ. στο ίδιο, 317). Η μόνη επιφύλαξη που έχω να διατυπώσω, είναι ότι η κάκιστη θέση στην οποία ο Πλάτων, στους *Νόμους*, αφήνει τις γυναίκες πολύ πιθανόν οφείλεται, στην κατάστασή τους στην Αθήνα, αλλά δεν πρέπει να χαρακτηρίζεται ως «η θέση των *Ελληνίδων* γυναικών κατά τον 4ο αιώνα» (στο ίδιο, 317, η υπογράμμιση δική μου), μιας και ακόμα και τότε υπήρχαν ελληνικά κράτη που έδιναν στις γυναίκες ένα πολύ καλύτερο status σε ό,τι αφορά την ιδιοκτησία κ.λπ., από εκείνο που έδινε η Αθήνα: βλ. πιο πάνω σημ. 1a και στο άρθρο μου OPRAW. Δεν θα ξαφνιάσω κανέναν παρατηρώντας ότι ο Πλάτων επέλεξε μια δυσάρεστη και καταστροφική εναλλακτική πρόταση όταν υπήρχαν πιο προοδευτικές στον γύρω του κόσμο. [Όταν το βιβλίο αυτό είχε περάσει πια από τη φάση των δοκιμίων κυκλοφόρησε το καλύτερο ατομικό άρθρο που είδα για τη θέση των γυναικών στην κλασική Αθήνα: John Gould, «Law, custom and myth: aspects of the social position of women in Classical Athens», στο *JHS* 100 (1980) 38-59].

[III. 1]

1. Έχω γράψει μιαν ευρύτατη τεχνική ανάλυση των τελών του Σόλωνα, την οποία ελπίζω σύντομα να δημοσιεύσω.
2. Βλ. Ulrich Wilcken, *Griechische Ostraka aus Aegypten und Nubien* (Leipzig/Berlin, 1899) I. 506-9· *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde* (Leipzig, 1912) I. (Hist. Teil) i. 342-3.
3. Η θεωρία είναι του Rudi Thomsen, *Eisphora. A study of Direct Taxation in Ancient Athens* (Copenhagen, 1964), της οποίας η κριτική μου δημοσιεύθηκε στην *CR* 80 = n.s. 16 (1966) 90-3. Πρβλ. Jones, *RE* 154 σημ. 21, που χαρακτηρίζει το βιβλίο του Thomsen ως «μια αβάσιμη φαντασίωση». Οι δικές μου απόψεις για την *εισφορά* δίνονται στο άρθρο μου «Demosthenes' *τίμημα* and the Athenian eisphora in the fourth century B.C.», στο *Class. et Med.* 14 (1953) 30-70. Ευχαρίστως δέχομαι τη μικρή αλλαγή που προτείνει ο Davies, *APF* 126-33, στην 131.

[III. 2]

1. Από τα πολλά που γράφτηκαν στη σύγχρονη εποχή για τον αρχαίο αθλητισμό, βλ. ειδ. H. W. Pleket, «Zur Soziologie des antiken Sports», στα *Mededeligen van het Nederlands Instituut te Rome* 36 (1974) 57-87· και «Games, prizes, athletes and ideology. Some aspects of the history of sport in the Greco-Roman world» στο *Stadion* 1 (1976) 49-89, ειδ. 71-4.
2. Ηρακλ. Ποντ., απόσπ. 55, στου Fritz Wehrli, *Herakleides Pontikos*[2] (= Die *Schule des Aristoteles* VII, 2η έκδ., Βασιλεία, 1969), από Αθήν. XII. 512b.

3. Στην κλασική Αθήνα βρήκα μόνο ένα σίγουρο παράδειγμα ανθρώπου που λέγεται ότι ήταν κάτοχος περισσότερων από ένα πλοίο: τον Φορμίωνα, πρώην δούλο του Πασίωνα (Ψευδ.-Δημ. XLV. 64).
4. *AE* 40-1. Μια παρόμοια κακή μετάφραση τού *προς άλλον ζην* («that he does not live under the restraint of another» – «εκείνος που δεν ζει υπό τα δεσμά ενός άλλου») εμφανίζεται και σε δύο άλλα άρθρα του Finley, WGCBSL 148 = *SCA* 56· και BSF 239.
5. Βλ. λχ. Αριστ. *Ηθ. Νικ.* IV. 3, 1124^{b} 31-5^{a} 2 (ένα συναρπαστικό χωρίον)· *Ηθ. Ευδ.* III. 7, 1233^{b} 34-8. Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί ένα ελαφρώς διαφορετικό λεκτικό σχήμα για την ίδια ακριβώς ιδέα στα *Μετά τα Φυσ.* A.2. 982^{b} 24-8, όπου χαρακτηρίζεται *ο άνθρωπος ελεύθερος ως ο αυτού ένεκα και μη άλλου ων*. Βλ. επίσης *Πολιτικά* III. 4, 1277^{b} 3-7· VIII. 2, 1337^{b} 17-21.
6. Πραγματεύθηκα δια μακρών την Αχαϊκή Συμπολιτεία στο έργο μου *OPW*, κεφ. iv (ειδ. 101-24), επίσης 333-42. Για τη Συμπολιτεία της Δήλου και την Αθηναϊκή Ηγεμονία βλ. V. 2 και σημ. 26-7· πρβλ. με το *OPW* μου ειδ. 34-49, 298-307, 310-14, 315-17. Για τη δεύτερη Αθηναϊκή Συμμαχία, βλ. V. 2 σημ. 35.
7. Μαθαίνουμε από τον Ξενοφώντα (*Ελλην.* III. ι. 28) ότι ο πλούτος στο οικογενειακό θησαυροφυλάκιο ήταν αρκετός για να εξασφαλίζει τη μισθοδοσία ενός στρατού 8.000 ανδρών για περίπου ένα χρόνο» – μια μαρτυρία που μου φαίνεται σαν μια ειλικρινής προσπάθεια για εκτίμηση της πραγματικής αξίας του θησαυροφυλάκιου. Μπορούμε να υπολογίσουμε ότι ο μηνιάτικος μισθός για το πεζικό ήταν 25 δραχμές, ή λίγο περισσότερο, για τον κοινό στρατιώτη· το διπλό αυτού του ποσού μπορεί να δινόταν στον κατώτερο αξιωματικό και τέσσερις φορές το ίδιο ποσό σ' έναν ανώτερο διοικητή (βλ. λχ. Ξενοφ. *Ανάβ.* VII. ii. 36· iii. 10· vi. 1). Αν εννοήσουμε με το «περίπου ένα χρόνο» ώς δέκα ή ένδεκα μήνες, μπορούμε να εκτιμήσουμε τον πλούτο του θησαυροφυλάκιου σε κάπου γύρω στα 350 τάλαντα.
8. Βλ. M. Dandamayev, «Achaemenid Babylonia», στο *Ancient Mesopotamia, Socio-Economic History*, επιμ. I. M. Ντιακόνοφ (Μόσχα, 1969) 296-311, ειδ. 302.
9. Για τους «Φίλους του Βασιλιά», βλ. E. Bikerman, *Institutions des Séleucides* (Paris, 1938) 40-6· C. Habicht, «Die herrschende Gesellschaft in den hellenistischen Monarchien», στο *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte* 45 (1958) 1-16· Rostovtzeff, *SEHHW* I. 517-18· II. 1155-6 κ.λπ. Ο πλούτος αυτών των ανθρώπων βέβαια ήταν κυρίως σε γη, αλλά ο Διονύσιος, ο γραμματέας του Αντίοχου IV, μπορούσε να παρουσιάσει όχι λιγότερους από χίλιους δούλους να βαστάζουν ψιλοδουλεμένα αργυρά σκεύη ως συνεισφορά στη μεγαλόπρεπη πομπή που οργάνωσε ο Αντίοχος στη Δάφνη κοντά στην Αντιόχεια το 166: βλ. Αθήν. V. 194c-5f, στον 195b = Πολύβ. XXX. xxv. 16.
10. Βλ. λχ. Rostovtzeff, *SEHHW* II. 805- 6 (με III. 1521-2 σημ. 76)· 819-26 (με III. 1527-8 σημ. 98)· 1143-9 κ.λπ.· *SEHRE*^{2} I. 149- 51, με II. 601-2 σημ. 13· 563 σημ. 20 κ.λπ.· Tarn, *HC*^{3} 108-13. Απ' ό,τι ξέρω, η μεγαλύτερη περιουσία που αποδίδεται σε Έλληνα στη διάρκεια της Ύστερης Δημοκρατίας και της Ηγεμονίας είναι 100 εκατομμύρια σηστέρτιοι (πάνω από 4.000 τάλαντα) που ο Σουητώνιος, *Vesp.* 13, αποδίδει στον Τι. Κλαύδιο Ίππαρχο (τον παππού του Ηρώδου Αττικού). Από τους άλλους είναι ο Πυθόδωρος από τις Τράλλεις, ο φίλος του Πομπήιου, που κατά τον Στράβωνα (XIV. i. 42) είχε πάνω από 2.000 τάλαντα (= 48 εκατομ. σηστέρτιους)· και ο Ιέρων από τη Λαοδίκεια επί του Λύκου, που, πάλι κατά τον Στράβωνα (XII. viii. 16), κληροδότησε στην πόλη του πάνω από 2.000 τάλαντα.
11. Christian Habicht, «Zwei neue Inschriften aus Pergamon», στις *Istanbuler Mitteilungen* 9/10 (Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul, 1960) 109-27, στις σελ. 120-5. Βλ. επίσης Levick, *RCSAM* 103-20.
12. Βλ. C. S. Walton, «Oriental senators in the service of Rome: a study of Imperial policy down to the death of Marcus Aurelius», στο *JRS* 19 (1929) 38- 66· P. Lambrechts, «Trajan et le recrutement du Sénat», στο *Ant. Cl.* 5 (1936) 105-14· Mason Hammond, «The composition of the Senate, A.D. 68-235», στο *JRS* 47 (1957) 74-81· *The Antonine Monarchy* (Ρώμη, 1959) 249 κ.ε., ειδ. 251-4· και τα καθιερωμένα προσωπογραφικά έργα (μερικά πολύ ξεπερασμένα) των S. J. de Laet (28 π.Χ. – 68 μ.Χ.), B. Stech (69-117). Οι μελέτες των P. Lambrechts (117-192) και G. Barbieri (193-285), που περιγράφουν τη σύνθεση της ρωμαϊκής τάξης των συγκλητικών επί Ηγεμονίας (μαζί με το έργο του P. Willems για τη Δημοκρατική Σύγκλητο, 1883-5) έχουν καταχωρηθεί κατάλληλα στο *OCD*^{2} 975, στο λήμμα «Senatus» από τον A. Momigliano.
13. Ο Levick, *RCSAM* 111-19, δίνει μια θαυμάσια αξιολόγηση των κυριότερων οικογενειών συγκλητικών της Πισιδικής Αντιόχειας, ειδ. των Caristanii και των Flavonii. Για την Αττάλεια κ.λπ., βλ. ειδ. *RCSAM* 127 και σημ. 3-4.
14. Βλ. Jones, L. R. E. II 554-7, 781-8, πρβλ. 710-11
15. Ο Tarius Rufus είναι αριθ. 15 στου Duncan-Jones τον κατάλογο των μεγάλων ιδιωτικών περιουσιών επί Ηγεμονίας (*EREQS* 343-4, Παράρτ. 7), και ο φημισμένος πλούτος του είναι ο ίδιος μ' εκείνον του πλουσιότερου Έλληνα σε τούτον τον κατάλογο, του Τι. Κλαυδίου Ιππάρχου, για τον οποίο βλ. πιο πάνω σημ. 10.
16. Ο Ιουστινιανός φέρεται να έχει ξοδέψει 4.000 λίβρες χρυσού για τις διασκεδάσεις του στην Κωνσταντινούπολη όταν έγινε ύπατος για πρώτη φορά το 521, επί βασιλείας Ιουστίνου (Τα *Chron. Min.* II. 101-2, σημειώνουν την αίσθηση που προκάλεσε το γεγονός: το ποσόν ήταν πράγματι εξαιρετικό για την Κωνσταντινούπολη). Ο Ολυμπιόδωρος, απόσπ. 44, μιλάει για 1.200 λίβρες χρυσού που ξόδεψε ο Probus, γιος του Olybrius, για τις πραιτωριανές διασκεδάσεις του (αυτό θα έγινε στη Ρώμη γύρω στο 424), και για τις 2.000 λίβρες χρυσού που δαπάνησε ο Σύμμαχος για τις πραιτωριανές διασκεδάσεις του

γιου του (στη Ρώμη το 401)· αναφέρει επίσης τη δαπάνη 4.000 λιβρών χρυσού για τις πραιτωριανές γιορτές που πρέπει να είναι εκείνες που οργανώθηκαν στη Ρώμη επί πραιτωρίας (το 410 ή ένα ή δύο χρόνια αργότερα) του Πετρώνιου Μάξιμου, ο οποίος έγινε αυτοκράτορας στη Δύση για λίγες εβδομάδες το 455: βλ. Chastagnol, *FPRBE* 283. Για τις «γιορτές» εν γένει, βλ. Jones, *LRE* II. 1016-21.

17. Ο J. O. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns* (1973) 459, θεωρεί τις μαρτυρίες του Ολυμπιόδωρου ως «αμφισβητήσιμης αξίας». Πιστεύει ότι «οι περισσότεροι αριθμοί στον Ολυμπιόδωρο είναι αμφίβολοι και μερικοί εντελώς φαντασιώδεις». Κατά τη γνώμη μου όμως οι αριθμοί στη σημ. 16 πιο πάνω (μαζί και ο πρώτος, από το *Χρονικό* του δου αιώνα του Marcellinus Comes), μερικοί τουλάχιστον από τους οποίους ήταν πιθανόν παγκοίνως γνωστοί, συμφωνούν με εκείνους που δίνονται στο αντίστοιχο κυρίως κείμενο πιο πάνω – μολονότι βέβαια δεν μπορούν να θεωρηθούν ότι τους επιβεβαιώνουν. Για τον Ολυμπιόδωρο, βλ. επίσης E. A. Thompson, «Olympiodorus of Thebes» στο *CQ*: 38 (1944) 43-52· J. F. Matthews, «Olympiodorus of Thebes and the history of the West», στο *JRS* 60 (1970) 79-97.

[III. 3]

1. Άμφις, απόσπ. 17. 2-3, στον Kock, *CAF* II. 241, από τον Στοβαίο, *Ανθολ.* IV. ii. κεφ. xv. 4, έκδ. O. Hense (Berlin, 1909), IV. 377. Πρβλ. άλλα χωρία που περιέχονται στο ίδιο κεφ. (xv, σελ. 376-88).
2. Η καλύτερη σύντομη έκθεση στην αγγλική της ζωής και των έργων του Ξενοφώντα είναι του G. L. Cawkwell στην Εισαγωγή του (σελ. 9-48) για την επανέκδοση, στη σειρά των Κλασσικών του Penguin, της μετάφρασης του έργου του Ξενοφώντα *Κύρου Ανάβασις* από τον Rex Warner: *Xenophon. The Persian Expedition* (1972).
3. Το τελευταίο χωρίο είναι του Ξενοφώντα, *Οικον.* VI. 8-9. Αλλά σημαντικά αποσπάσματα από το ίδιο έργο είναι IV. 4-17, 20-5· V. 1- 20 (ειδ. 1)· VI. 1-11· XII. 19-20· XV. 3-12 (ειδ. 4, 10, 12)· XVIII. 10· XIX. 17· XX. 1, 22· XXI. 1. Βλ. και IV. 4 σημ. 5 πιο κάτω.
4. Fronto, *Epist. ad M. Caes.* IV. vi. 1 (μια επιστολή του Μάρκου προς τον Fronto), σελ. 63, εκδ. M. P. J. van den Hout, 1954· πρβλ. *Hist. Aug. Ant. Pius* 11.2. Στην § 2 της ίδιας επιστολής, ο Μάρκος λέει στον Fronto πως ο ίδιος και ο πατέρας του είχαν ύστερα διασκεδάσει ακούοντας «τους χωριάτες (*rustici*) να πειράζουν ο ένας τον άλλον» στον χώρο του ελαιοτριβείου.
5. Και για τα δύο τούτα χωρία, βλ. Cicero, όπως παρατίθεται αμέσως στο κυρίως κείμενο· επίσης βλ. λχ. *Plin. NH* XVIII. 18-20· Val. Max. IV. iii. 5. (Curius)· iv.7 και Liv. III. 26. 6-10 (Cincinnatus). Κατά τον Λίβιο, III. 26.8, ο Cincinnatus είχε μόνο 4 *iugera* (γύρω στα 10 στρέμματα)· πρβλ. Val. Max. IV. iv. 7, κατά τον οποίο έχει 7 *iygera* (λιγότερα από 20 στρέμματα) αλλά χάνει 3 που δίνονται σε εγγύηση για ένα φίλο και κατασχέθηκαν – μια χαρακτηριστική ηθικοπλαστική πινελιά· πρβλ. Πλουτ. *Σόλ.* 2.1, που παρατέθηκε στο κυρίως κείμενο. Ο M. Atilius Regulus (ύπατος το 267 και το 256) είναι μια άλλη τέτοια μορφή: στη λεπτομερέστατη αφήγηση της ζωής του, που την κάνει ο Val. Max. IV. iv. 6, λέγεται ότι έγραψε στη Σύγκλητο το 256-5, αιτώντας την απαλλαγή του από τη διοίκηση που ασκούσε στην Αφρική, για τον λόγο ότι ο επόπτης (*vilicus*· πρβλ. Plinius, *NH* XVIII. 39) του κτήματός του των 7 iugera είχε πεθάνει και ένας μισθωτός (*mercennarius*· πρβλ. Senec. *Dial.* XII = *Ad Helv.* xii. 5· και τους *mercennarii* στον Λίβιο, *Per.* XVIII) δραπέτευσε παίρνοντας και τα ζωντανά του κυρίου του, έτσι που η οικογένεια του τελευταίου κινδύνευε να εξαθλιωθεί, εκτός αν ο ίδιος επέστρεφε σ' αυτήν. (Στον Col. *RR* I. iv. 2, ο Regulus περιγράφεται ως ο καλλιεργητής ενός *pestilentis simul et exilis agri* στην Pupinia, βλ. σχετικά Varro, *RR* I. ix. 5). Συμφωνώ με τον Brunt: η ιστορία του Regulus «δεν μπορεί να αληθεύει για έναν ευγενή και έναν άρχοντα, ακόμα και στον 3ο αιώνα, αλλά δείχνει ανάγλυφα αυτό που πρέπει να ήταν η κατάσταση πολλών απλών στρατιωτών στους ξένους πολέμους» (*IM* 642-3).
6. Βλ. στη σειρά των Κλασσικών του Pelikan, με επιμέλεια του Bernard Crick, *Machiavelli: The Discourses* (1970) 245-6, 247. Η μετάφραση είναι μια αναθεώρηση εκείνης του Leslie J. Walker, *The Discourses of Niccolò Machiavelli*, 2 τόμοι (London, 1950), από *Tutte le opere storiche e letterarie di Niccolò Machiavelli*, επιμ. Guido Mazzoni και Mario Casella (Φλωρεντία, 1929) 127.
7. Στην έκδοση Lutz του 1947 (στις *YCS* 10: βλ. II. 6 πιο πάνω), αυτό είναι το απόσπ. XI, σελ. 80-5, από τον Στοβαίο. Η μετάφραση του Lutz είναι: «δίχως να διάζει την αξιοπρέπεια ή τον αντοσεβασμό κανενός». Μπορεί να υπάρχει κάποια μομφή για τη στάση του Musonius απέναντι στη γεωργία στον Δίωνα Χρυσόστομο, που λέγεται ότι είχε επηρεαστεί από αυτόν: βλ. Brunt, ASTDCS, ειδ. 13.
8. Το εν λόγω χωρίο είναι μέρος του «Νέου Αποσπάσματος 21» που δημοσίευσε ο M. F. Smith, *Thirteen New Fragments of Diogenes of Oenoanda* = Oesterreich. Akad. der Wiss., Philos. - hist. Klasse, *Denkschr.* 117 (Ergänzungsbände zu den *Tituli Asiae Minoris* 6, Βιέννη, 1974) 21-5· και βλ. σελ. 8 για μια πλήρη βιβλιογραφία, που συμπεριλαμβάνει του C. W. Chitton, *Diogenis Oenoand. Fragmenta* (Leipzig, 1967)· και *Diogenes of Oenoanda. The Fragments, a Trans. and Comm.* (London etc. 1971).
9. Βλ. P. Graindor, *Un milliardaire antique, Hérode Atticus et sa famille* (Κάιρο, 1930)· John Day, *An Economic History of Athens under Roman Domination* (New York, 1942) 235-6· K. Münscher, στη *RE* VIII. i. (1912) 923· Rostovtzeff, *SEHRE*[2] I. 151.
10. Frank, *ESAR* V. 208-9, στη 209· πρβλ. το βιβλίο του *Economic History of Rome*[2] (1927) 227-31, στις 230-1· και Helen J. Loane, *Industry and Commerce of the City of Rome (50 B.C. – 200 A.D.)* = *Johns*

Hopkins Univ. Stud. in Hist. and Pol. Science LVI 2 (Baltimore, 1938) 101-5· επίσης T. P. Wiseman, «The potteries of Vibienus and Rufrenus at Arretium» στο *Mnemos.*[4] 16 (1963) 275-83.

11. Έχω δει ώς τώρα μόνο τής Tapio Helen, *Organisation of Roman Brick Production in the First and Second Centuries A.D. An Interpretation of Roman Brick Stamps = Annales Academiae Scientiarium Fennicae Dissertationes Humanarum Litterarum* 5 (Helsinki, 1975)· και Päivi Setälä, *Private Domini in Roman Brick Stamps of the Empire. A Historical and Prosopographical Study of Landowners in the District of Rome* = id. 10 (Helsinki, 1977). Οι απόψεις τους φαίνονται να κερδίζουν τη γενική αποδοχή: βλ. λχ. την κριτική στη μονογραφία του Setälä από τον A. M. Small, στο *Phoenix* 33 (1979) 369-72, που λέει ότι η Helen τον έπεισε «πως *figlinae* είναι αργιλώδεις περιοχές και όχι πλινθοποιία. Ένας *dominus figlinarum*, σύμφωνα με τούτον τον ορισμό, δεν ανακατεύόταν κατ' ανάγκην με την κατασκευή τούβλων, αν και εκμεταλλευόταν τη γη του εκμισθώνοντάς την σε *officinatores* δευτέρας κατηγορίας. Η ερμηνεία αυτή επηρεάζει ριζικά ορισμένες τρέχουσες ιδέες για τη φύση της ανάμειξης της ρωμαϊκής αριστοκρατίας στη διοτεχνία» (370).
12. Υπάρχει ζωηρή συζήτηση για την αρχική σημασία της λατινικής λέξης *negotiator* και για την κατοπινή αλλαγή της σημασίας της στον Rougé, *ROCMM* 274-91, 293-4, 302-19. Για την πρώτη φάση, βλ. Jean Hatzfeld, *Les trafiquants Italiens dans l'Orient Hellénique* (Paris, 1919), Μέρος II, σελ. 193 κ.ε. (ειδ. 193-6, 234-7).
13. Κάτω Μοισία, διότι ο νόμος απευθύνεται στον Florus, που ήταν αρχηγός της φρουράς των πραιτωριανών της Ανατολής, και η Κάτω Μοισία, στη διοίκηση της Θράκης, ήταν σ' εκείνη την επαρχότητα, ενώ η Άνω Μοισία ήταν στη διοίκηση της Δακίας και την επαρχότητα του Ιλλυρικού.
14. Το λατινικό κείμενο είναι: «nobiliores natalibus et honorum luce conspicuos et patrimonio ditiores perniciosum urbibus mercimonium exercere prohibemus, ut inter plebeium et negotiatores facilius sit emendi vendendique commercium». Υιοθέτησα τη μετάφραση του Jones, *LRE* II. 871, προσπαθώντας μόνο να δώσω έμφαση στα συγκριτικά επίθετα (*nobiliores, ditiores*), που στα κείμενα αυτής της περιόδου χρησιμοποιούνται συχνά ως ήπιες μορφές του υπερθετικού, τόσο στα νομικά κείμενα όσο και από τους λόγιους συγγραφείς, όπως ο Ammianus.
15. *SIG*[3] II 880 = *IGRR* I. 766 = *AJ* 131. Υπάρχει αγγλ. μετάφραση στο *ARS* 224, αρ. 274. Βλ. Jones, *CERP*[2] 22- 3 (κριτ. G. Mihailov).
16. Σχετικά με τους *navicularii*, βλ. Jones, *RE* 57-9, 399-401· *LRE* II 827-9 (με III. 272- 4)· Rougé, *ROCMM* 233-4, 239-43, 245-9, 263-5, 431-5, 471-2, 480-3.
17. Cardascia, ADCHH 329· ακολουθεί ο Garnsey, *SSLPRE* 258 σημ. 1. (Η χρήση της λέξης *negotiantes*, με την έννοια των *negotiatores* είναι πάντως μοναδική στο *Dig.* XLVII. xi. 6. *pr.*). Σημειώνω ότι ο *CTh* XIII. v. 16.2 τονίζει συγκεκριμένα ότι δεν θα επιτραπεί σε άλλους *negotiatores* να πάρουν *immunitas* με το δόλιο αιτιολογικό ότι είναι *navicularii*. Πρβλ. πιο πάνω και *Dig.* L. vi. 1. *pr.*
18. Υπάρχει στον Jones, *RE* 54-5, μια χρήσιμη σύντομη σκιαγραφία, με παραπομπές, λχ. στους Frank, *ESAR* V. 236-52· F.H. Wilson· και R. Meiggs, *Roman Ostia* (2η έκδ. τώρα, 1973), ένα από τα καλύτερα βιβλία μας για ρωμαϊκή πόλη. Για το Puteoli, βλ. J. H. D'Arms, «Puteoli in the second century of the Roman Empire: a social and economic study», στο *JRS* 64 (1974) 104-24, με ευρύτατες αναφορές στην παλαιότερη γραμματεία.
19. Για το Λούγδουνον και το Αρέλατον, βλ. Jones, *RE* 52-4. Η κατάσταση ήταν όμοια και στη Ναρβώνα. Αυτό δεν προκύπτει αρκετά καθαρά από την περιγραφή του Rostovtzeff στη SEHRE[2], λχ. I. 166-7, 218, 223, 225· II. 607 σημ. 21, 611-13, σημ. 27. Πρβλ. Broughton, στον Seager (επιμ.), *CRR* 127-8, 129-30.
20. Σχετικά με την Παλμύρα, βλ. Jones, *CERP*[2] 219, 231, 265- 6 (με 458-9 σημ. 51-2), 563-4· *RE* 55-7, 145· Rostovtzeff, *SEHRE*[2] 1.95 (με II.575 σημ. 15), 157 (με II. 604-7 σημ. 19-20, 171- 2 (με II. 614-15 σημ. 34), 267-9 (με II. 662- 3 σημ. 28, 31)· *The Caravan Cities* (1932)· «Les inscriptions caravanières de Palmyre» στα *Mél. G. Glotz* (Paris, 1932) II. 793-811· I. A. Richmond, «Palmyra under the aegis of Rome», στο *JRS* 53 (1963) 43-54· J. P. Rey- Coquais, «Syrie romaine de Pompée à Dioclétien», στο *JRS* 68 (1978) 44-73, ειδ. 51, 54-6, 59-61.
21. Για την Πέτρα, βλ. Jones, *CERP*[2] 290-3 (με 467- 8 σημ. 88), 568· *RE* 57, 141, 143, 144, 150· Rostovtzeff, *SEHRE*[2] I. 94-5 (με II. 575 σημ. 14, 596-7 σημ. 4), 157· *The Caravan Cities* (1932). Πρόσφατη βιβλιογραφία για την Πέτρα βρίσκεται στο άρθρο του G. W. Bowersock, «A Report on Arabia Provincia», στο *JRS* 61 (1971) 219-42. Όσο για την Έδεσσα και τη Νισίβιδα, και οι δύο σημαντικά εμπορικά κέντρα, δεν γνωρίζω καμιά μαρτυρία για πλούσιους εμπόρους μέσα στην κουριατική τάξη τους. Βλ. λχ. J.B. Segal, *Edessa, «The Blessed City»* (1970) 136-8, πρβλ. 29-31. Είναι σημαντικό ότι το 498, όταν ο Αναστάσιος κατήργησε το *χρυσάργυρον/collatio lustralis* στην Ανατολή, η Έδεσσα πλήρωνε 140 λίβρες χρυσού κατά τετραετία, ή 2.520 σόλδια κάθε χρόνο – αλλά ο παραπάνω φόρος περιλάβαινε όλους τους *negotiatores* με την ευρύτατη έννοια (βλ. στο κυρίως κείμενο, σημ. 12): ο Ιησούς Στυλίτης, *Χρον.* 31, από τον οποίο προέρχονται οι πληροφορίες μας, επεκτείνεται στον γενικό ενθουσιασμό που προκάλεσε η κατάργηση του φόρου που έθιγε προφανώς ένα μεγάλο αριθμό ατόμων. Στη Βάτνα της Ανθεμουσίας (στην Οσροηνή), πολλοί *mercatores opulentes*, όπως μαθαίνουμε, συρρέουν, αλλά μόνο κατά τη χρονιάτικη εμποροπανήγυρη στις αρχές του Σεπτέμβρη, όπου πουλάνε είδη από την Ινδία και την Κίνα, ανάμεσα σε άλλα πράγματα (Amm. Marc. XIV. iii. 3).
22. Βλ. Αριστ., απόσπ. 549, παρά Αθήν. XIII. 576ab· Ιουστίνος XLIII. iii. 4-13· Λίβιος V. 34. 7-8, για

τις κυριότερες περιγραφές της ίδρυσης της Μασσαλίας. Ο Αριστοτέλης λέει ότι οι Φωκαείς ίδρυσαν την πόλη «εμπορία χρώμενοι»· αλλά πρβλ. Ιουστίνο, ό.π. ειδ. iii. 5-8, με Ηρδτ I. 163-7 (ειδ. 163. 1· 166. 1: πειρατεία).

23. H. W. Pleket, «Economic history of the ancient world and epigraphy: some introductory remarks,» στα *Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische u. Lateinische Epigraphik* = *Vestigia* 17 (1972) 243-57· στις 253-4.
24. Βλ. Rostovtzeff, *SEHRE*^{2} II. 655 σημ. 5, για ένα πολύ καλύτερο κείμενο των *IGRR* IV. 186 (ο επιτάφιος του Μυρίνου) – που, παρεμπιπτόντως, έχει παρερμηνευθεί στη σημείωση 1 του Ziebarth της *SIG*^{3} 1229 = *IGRR* IV. 841, η ενδιαφέρουσα επιγραφή του Flavius Zeuxis, από την Ιεράπολη της Φρυγίας, ο οποίος ισχυρίστηκε ότι έκανε 72 ταξίδια γύρω από το ακρωτήριο Μαλέα προς την Ιταλία.

[III. 4)]

1. Πρβλ. Finley, που μιλάει για «εξαρτημένη (ή αθέλητη) εργασία», μια έκφραση την οποία χρησιμοποιεί για να περιλάβει «καθένα που εργάζεται για έναν άλλον όχι επειδή είναι μέλος της οικογένειας τού τελευταίου, όπως σ' ένα αγροτικό σπιτικό, και όχι επειδή είχε συνάψει μια εθελούσια σύμβαση (είτε για μισθό, αμοιβή, είτε για δικαιώματα), αλλά επειδή ήταν δεσμευμένος να εργάζεται δυνάμει κάποιου προκαταρκτικού όρου, γέννηση στους κόλπους μιας τάξης εξαρτημένων είτε λόγω οφειλής ή αιχμαλωσίας, είτε λόγω οποιασδήποτε άλλης κατάστασης που, από νόμο ή από έθιμο, αφαίρεσε σε κάποιο βαθμό την ελευθερία του εκλογής και ενέργειας, συνήθως για ένα μεγάλο διάστημα ή ισόβια» (*AE* 69).
2. Βλ. Αριστ. *Αθ. Πολ.* 2.2, 6.1, 9.1· Πλούτ. *Σόλ.* 15.2, και άλλα κείμενα· και πρβλ. V.i. Δεν μπορώ να δεχτώ την ερμηνεία του Finley, στο *SD* 168-71, σχετικά με τα χρέη στην περίοδο του Σόλωνα, για την οποία ελπίζω να δημοσιεύσω σύντομα μια μελέτη. (Το άρθρο του A. Andrewes και του ίδιου, που ο Finley υπόσχεται στο *SD* 169 σημ. 39, δεν δημοσιεύθηκε ακόμα).
3. Για όλους αυτούς τους «μη ελεύθερους» ανθρώπους, βλ. το Ευρετήριο στο έργο του Loize, *MED*, s.vv. Για τους Είλωτες της Σπάρτης και τους Πενέστες της Θεσσαλίας, βλ. το κυρίως κείμενο αυτού του υποκεφαλαίου με την επικεφαλίδα «II. Δουλοπαροικία», και σημ. 18-19 (Είλωτες) και 20 (Πενέσται). Για τους Κλαρώτας και Μινωάτας της Κρήτης, βλ. Loize, *MED* 4-25, 79· για τους Μαριανδύνους της Ηρακλείας του Πόντου, στο ίδιο 56-7, 74-5, 79· Magie, *RRAM* II. 1192 σημ. 24· Vidal-Naquet, RHGE 37-8· επίσης σημ. 35 και 52 πιο κάτω· και για τους Κιλλυρίους, πρβλ. Dunbabin, *WG* 111, 414. Για τους Βιθυνούς στο έδαφος του Βυζαντίου, βλ. το κυρίως κείμενο αυτού του υποκεφαλαίου και σημ. 17 πιο κάτω. Για ορισμένες ενδιαφέρουσες διατάξεις που απαγορεύουν την πώληση ορισμένων δουλοπάροικων, βλ. το ίδιο κείμενο και σημ. 35-6 πιο κάτω.
4. Για την κατάσταση των «Πενέστων» της Ετρουρίας, βλ. ειδ. W. V. Harris, *REU* 114-29 (ειδ. 121-2) πρβλ. 31-40, 142. Για μια πιο πρόσφατη έκθεση των κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων στην Ετρουρία, με πλούσια βιβλιογραφία, βλ. M. Torelli, «Pour une histoire de l'esclavage en Etrurie», στα *Actes du Colloque 1973 sur l'esclavage* = *Annales littéraires de l'Univ. de Besancon* 182 (Paris, 1975) 99-113. Βλ. και Arnold Toynbee, *Hannibal's Legacy* (1965) II. 541-4. Για να δείξουμε συγκεκριμένα την ποικιλία των όρων που συναντούμε περισσότερο από μια φορά σε ό,τι αφορά τους δουλοπάροικους ή δουλοπαροικοειδείς, αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Διόδωρος, όταν αναφέρεται στους Ετρούσκους στο V. 40 (χρησιμοποιώντας ίσως τον Ποσειδώνιο), μιλάει για *τους θεραπεύοντας όχλους* (§ 1) για *των διακονούντων οικετών ουκ ολίγος αριθμός* που υπηρετούν με μεγαλύτερη επιμέλεια *ή κατά δουλικήν αξίαν* (§ 3), και για τους *θεράποντας* που είναι προφανώς διαφορετικοί από *τους ελευθέρους* (§ 4).
5. Juv. *Sat.* XIV. 145-51· πρβλ. *P. Merton* 92 (A.D. 324)· Πλούτ. *Ηθ.* 170a (= *De Superstit.* 10)· Seneca, *Epist.* XC. 39. Ο Δίων Χρυσόστομος στους *Λόγ.* του XLVI. 7 (που χρονολογούνται ίσως από τις αρχές της δεκαετίας του 80) νομίζει ότι αξίζει να παινεύεται πως κανένας από τους γειτονές του δεν μπορεί να παραπονιέται ότι εξώστησε από αυτόν *δίκαια ή άδικα*. Ο Κικέρων καταγγέλλει τον M. Crassus στα *Parad.* VI. 46 για «expulsiones vicinorum», πιθανόν μια συνηθισμένη κατηγορία. Για μια συλλογή αποσπασμάτων που δείχνουν τη βία που ασκούσαν συχνά στους φτωχούς και ταπεινούς οι πλούσιοι και ισχυροί στον αρχαίο κόσμο, βλ. το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του MacMullen, *RSR*, ειδ. 1-12 (με τις σημειώσεις, σελ. 147 κ.ε.). Ο MacMullen μιλάει για την «ύπαρξη έκνομων ειδών εξουσίας σε πραγματικά καταπληκτικό βαθμό» (στο ίδιο 7). Βλ. και VI. 5 και σημ. 22.
6. Το *μόνο* παράδειγμα που μπόρεσα να δρω ενός ανθρώπου με επιρροή που να ασκεί πατρωνεία στην Αθήνα με τέτοιον τρόπο ώστε να παρεμβαίνει στο έργο της δικαιοσύνης είναι η ιστορία του Αλκιβιάδη και του Ηγεμόνα από τη Θάσο, του παρωδιογράφου, στον Αθήναιο IX. 407bc, από τον πολύ άκριτο συγγραφέα του 4ου-3ου αιώνα Χαμαιλέοντα από την Ηράκλεια του Πόντου. (Θουκ. VIII. 48.6 έχει εδώ μεγάλη σχέση). Αντιπρβλ., για τον Ρωμαϊκό κόσμο, τη μελέτη μου SVP, ειδ. 42-5.
7. Ανάμεσα σε πολλά άλλα έργα, βλ. ειδ. Gunnar Landtman, *The Origin of the Inequality of the Social Classes* (1938) 227-86, ειδ. 228-9· και H. J. Nieboer, *Slavery as an Industrial System* (1900). Κατά τη γνώμη μου, ο W. L. Westermann επέμεινε πάρα πολύ σε ορισμένα «δικαιώματα» που πίστευε ότι είχαν οι αρχαίοι δούλοι: βλ. το *SSGRA* του και τη βιβλιογραφία των έργων του, στο ίδιο 172-3.
8. Έχουμε ορισμένο αριθμό πληροφοριών, κατά το πλείστον σε μικρά ψήγματα, για τους δούλους στα

ορυχεία αργύρου (και μολύβδου) του Λαυρίου στην Αττική· βλ. το καθ' όλα άρτιο έργο του Siegfried Lauffer, *Die Bergwerkssklaven von Laureion* I και II = *Abhandl.* der Akad. der Wiss u. der Lit. in Mainz, Geistes- u. sozialwiss. Klasse, 1955 αρ. 12, σελ. 1101-1217 = 1-117 και 1956 αρ. 11, σελ. 883- 1018 και 1*-20* = 119- 274. (Για τις εκεί εξεγέρσεις στα ; 135-3 και ; 104-100 π.Χ. βλ. στο ίδιο II. 912-14 = 148-50 και 991-1015 = 227-51. Οι κυριότερες πηγές για την πρώτη εξέγερση είναι ο Διόδ. XXXIV. 2. 19 και ο Ορόσιος V. 9. 5, και για τη δεύτερη ο Ποσειδ. *FGrH* 87 F 35, παρά Αθήν. VI. 272 ef). Ο Lucret. VI. 806-15 περιγράφει με συμπάθεια τη μοίρα των δούλων στα χρυσωρυχεία της περιοχής του Παγγαίου (της «Σκαπτησύλης», της σκαπτής ύλης του Ηρόδοτου VI. 46. 3). Μια φριικαστική περιγραφή των θανατηφόρων συνεπειών της εργασίας στα ορυχεία, στην περίπτωση αυτή στα ορυχεία υδραργύρου στα Πιμώλιθα κοντά στην Πομπηϊούπολη της Παφλαγονίας (δυτικά του ποταμού Άλυνος, στη βόρεια Μικρά Ασία), μας δίνει ο Στράβων XII. iii. 40. Ο Διόδωρος έχει δύο γεμάτες συμπόνια περιγραφές των τρομερών συνθηκών στα χρυσωρυχεία της Αιγύπτου (III. 12.1 μέχρι 14.5) και στα ορυχεία αργύρου στην Ισπανία (V. 35.1 μέχρι 38.3): βλ. Benjamin Farrington, *Diodorus Siculus* (Εναρκτήριο μάθημα στο Swansea το 1936, που δημοσιεύθηκε το 1937) = *Head and Hand in Ancient Greece* (1947) 69-70· επίσης J. G. Davies, στο *JHS* 75 (1955) 153, που προβάλλει επιχειρήματα υπέρ της εγκυρότητας της περιγραφής του Διόδωρου, συμπεριλαμβανομένων και μερικών παράλληλων αποσπασμάτων από τις *Επιστολές* του Αγ. Κυπριανού. Η πηγή του πρώτου από τα δύο τούτα αποσπάσματα στον Διόδωρο (για τα αιγυπτιακά χρυσωρυχεία) είναι ο Αγαθαρχίδης από την Κνίδο, που έγραψε ένα έργο *Περί της Ερυθράς Θαλάσσης* στα τέλη του 2ου αιώνα π.Χ.: για το κείμενο των αποσπασμάτων που έκανε (ανεξάρτητα από την εκδοχή του Διόδωρου) ο Φώτιος, βλ. *Geogr. Graeci Minores*, επιμ. C. Müller, I. (Paris, 1855) 123-9, αποσπ. 23-9. Για τον Αγαθαρχίδη, βλ. Fraser, *PA* I. 173-4, 539-50 (ειδ. 543). Κατά τον Στράβωνα III. ii. 10, ο Πολύβιος έγραψε για τα αργυρωρυχεία κοντά στη Nova Carthago της Ισπανίας ότι 40.000 άτομα ήταν απασχολημένα εκεί και ότι το Ρωμαϊκό κράτος είχε έσοδα 25.000 δραχμές (πάνω από 4 τάλαντα) την ημέρα. Κατά τον Πλίνιο, *HN* XXXIII. 97, τα ισπανικά αργυρωρυχεία στην εποχή του Αννίβα (τελευταίο τρίτο του 3ου π.Χ. αιώνα) παρήγαν 300 λίβρες αργύρου την ημέρα.

9. Ανάμεσα στα γραπτά αποσπάσματα που αναφέρονται στους *χωρίς οικούντας* είναι των Ανδοκίδου I. 38· Αισχίν. I. 97· Θεοφρ., *Χαρακτήρες* XXX. 15· Μενανδ., *Επιτρέπ.* 378-80 επιμ. F.H. Sandbach = 202-4 επιμ. A. Koerte (όλα αναφέρονται στην *αποφορά* που πληρωνόταν στους δεσπότες) και πιθανόν Ψευδ. Ξεν., *Αθ. πολ.* I. 11 (όπου οι δεσπότες γίνονται «δούλοι των δούλων τους»!)· πρβλ. Τέλης απόσπ. IVb (σελ. 46-7, επιμ. O. Hense, 1909), παρά Στοβ. *Ανθολ.* V. σελ. 786 (επιμ. Hense, 1912). Κατά τον Ψευδ.-Δημ. XLVII. 72 ο δούλος που *χωρίς ώκει* είναι μια απελεύθερη γυναίκα· ο Δημ. IV. 36 πρέπει να αναφέρεται κυρίως αν όχι απόλυτα σε απελεύθερους· και στα *Anecd. Gr.* I. 316. 11-13 (επιμ. I. Bekker) οι *χωρίς οικούντες* ορίζονται ως απελεύθεροι ή δούλοι. Ο Λάμπις, που μνημονεύεται ξανά και ξανά στον Ψευδ.-Δημ. XXXIV, περιγράφεται και ως *ναύκληρος* (§ 6) και ως «δούλος» του Δίωνα (*οικέτης* στην § 5· η § 10 τον συγκαταλέγει στους *παίδας* του Δίωνα)· αν ήταν δούλος, θα μπορούσε να θεωρείται ένας *χωρίς οικών*, αλλά νομίζω πως ήταν πολύ πιθανότερο ένας απελεύθερος, όπως πίστευε ο Sandys (βλ. σημείωσή του στο F.A. Paley και J.E. Sandys, *Select Private Orations of Demosthenes* I[3] [1898] 5n.). Από τους *χωρίς οικούντας* πρέπει κατ' αρχήν να ξεχωρίσουμε τους δούλους που *εκμισθώνονταν* σε άλλους (και που αναφέρονται με ορισμένη έκφραση, *ανδράποδα μισθοφοροΰντα*), λχ. στον Ψευδ.-Ξεν, *Αθ. πολ.* I. 17· Ξεν., *Περί προσόδων* IV. 14-15, 19, 23· Ισαίος, VIII. 35· Ψευδ.-Δημ. LIII. 20-1· Δημ. XXVII. 20-1, με XXVIII. 12· Θεόφρ. *Χαρ.* XXX. 17· *Anec. Gr.* I. 212. 12-13 (επιμ. Bekker)· πρβλ. Plaut, *Asin.* 441-3. Δεν γνωρίζω καμιάν εντελώς ικανοποιητική πραγμάτευση του θέματος. Βλ. το πιο πρόσφατο άρθρο της Elena Perotti, «Esclaves *χωρίς οικοῦντες*», στα *Actes du Colloque 1972 sur l'esclavage* (Centre de Recherches d'histoire ancienne, Vol. 11) = *Annales littéraires de l'Université de Besançon* 163 (Paris, 1974) 47-56· και «Contribution à l'étude d'une autre catégorie d'esclaves attiques: les *ανδράποδα μισθοφοροΰντα*», στα *Actes... 1973* (...Vol. 18) = *Annales...* 182 (Paris, 1976) 179-91, πρβλ. 192-4. Βλ. επίσης, για την ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο, I. Bieżuńska-Malowist, «Les esclaves payant l' *αποφορά* dans l'Egypte gréco-romaine», στο *JJP* 15 (1965) 65-72· «Quelques formes non typiques de l'esclavage dans le monde ancien», στο *Αντίτσνοε Όμποεστδο* [= *Αρχαία Κοινωνία*] *(Μόσχα, 1967)* 91-6, το τελευταίο με μια αναφορά (92 και σημ. 1) σ' ένα προφανώς χρήσιμο άρθρο στη ρωσική (την οποία δεν διαβάζω) της Emily Grace Kazakevitch, στο *VDI* (1960 αρ. 3) 23-42.

10. Ανάμεσα στα κάμποσα χωρία όπου συνιστάται η μέριμνα προς τους άρρωστους δούλους, βλ. λχ. Ξεν., *Απομν.* II. iv. 3· x. 2· *Οικον.* VII. 37. Του Κάτωνα η ωμή συμβουλή είναι στο έργο του *De Agric.* ii. 4, 7.

11. Ο Varro, *RR* I. xvii. 2-3· πρβλ. Πλούτ., *Κράσ.* 2.7, όπου ο Κράσσος λέγεται ότι μερίμνησε πολύ για τους δούλους του ως ζώντα εργαλεία της οικιακής οικονομίας του – απόηχος του Αριστ., *HN* VIII. 11, 1161[b] 4 (πρβλ. *Πολιτικά* I. 4, 1253[b] 32). Τα χωρία του Κολουμέλλα είναι *RR* I. vii. 4 (εδάφη με δρυμό κλίμα ή άγονα), 6-7 (κτήματα μακρινά).

12. F. L. Olmsted, *Journey in the Seaboard Slave States* (1856, επανέκδ. 1904) II. 192-3· *The Cotton Kingdom* (1861· επιμ. A. M. Schlesinger, 1953) 214-15.

13. Οι αυτοκρατορικοί *dispensatores* της Ηγεμονίας, αν και η κοινωνική τους κατάσταση ήταν πάντοτε κατάσταση δούλου (και ούτε καν απελεύθερου), κατατάσσονται από τον P.R.C. Weaver (τη μεγαλύτερη αυθεντία στα της *familia Caesaris*) ως αξιωματούχοι «μεσαίου βαθμού» της αυτοκρατορικής γραφειο-

κρατίας: βλ. δοκίμιό του στις *SAS* (επιμ. Finley), στις 129-32· πρβλ. άρθρο του «*Vicarius* and *vicarianus* in the *Familia Caesaris*», στο *JRS* 54 (1964) 117 κ.ε., στις 118-20· και το έργο του *Familia Caesaris* (1972) 201-6, 251-2 κ.λπ.

13α. Σ' ένα ενδιαφέρον και χρήσιμο αλλά πολύ μονόπλευρο και με κάποιες ανακρίβειες άρθρο που δημοσιεύθηκε όταν το παρόν βιβλίο βρισκόταν στο πιεστήριο («Rural labour in three Roman provinces» στο *Non-Slave Labour in the Greco-Roman World*, επιμ. Peter Garnsey = Camb. Philol. Soc. Suppl. Vol. 6 [1980] 73-99, στην 77) ο C. R. Whittaker διέπραξε ακριβώς τούτο το σφάλμα: μιλάει για δούλους που αναφέρονται σε επιγραφές ως κατέχοντες διευθυντικές θέσεις, ως «ασχολούμενοι με την επίβλεψη κτημάτων, είσπραξη της προσόδου [«ή της οικιακής υπηρεσίας», ασήμαντης εδώ] *αλλά όχι με την παραγωγή*» (υπογράμμιση δική μου) – λες και η «παραγωγή» γινόταν μόνο στα πιο χαμηλά επίπεδα εργασίας! Στην επόμενη σελίδα λέει, με κάποιαν υπερβολή (αναφερόμενος στη μελέτη του Gsell, ERAR, που μνημονεύεται λίγο πιο πάνω στο κυρίως κείμενο), ότι «ο περίφημος κατάλογος του Gsell για τους αγροτικούς δούλους της ρωμαϊκής Αφρικής μπορεί αδίαστα να αναχθεί σχεδόν εξ ολοκλήρου σε κατάλογο επιστατικού και οικιακού υπηρετικού προσωπικού». Αυτό σημαίνει ότι ο Whittaker αγνοεί, λογουχάρη, το κτήμα του Pudentilla που απασχολούσε πολυάριθμους δούλους, κοντά στην Οία της Τριπολιτιδας στα μέσα του 2ου αιώνα και που συμβαίνει να γνωρίζουμε κάτι γι' αυτό μόνο λόγω της ύπαρξης ενός μοναδικού γραπτού κειμένου, της *Απολογίας* του Απουλήιου. Ο Whittaker κάνει τη συντομότερη δυνατή μνεία για την *Απολ.* 93 στη σημείωή του 27, αλλά χωρίς να αναφέρει τον μεγάλο αριθμό των δούλων (400 ή περισσότερων) ή ένα άλλο χωρίο στον ίδιο λόγο, § 87, που δείχνει ότι τουλάχιστον ένα μεγάλο μέρος του κτήματος απασχολούσε εργασία δούλων. Δεν υπάρχει τίποτε που να υποβάλλει την ιδέα ότι η κατάσταση αυτή ήταν εξαιρετική, και πιθανόν να υπήρχε ένας υπολογίσιμος αριθμός τέτοιων κτημάτων στη βόρεια Αφρική όπου εργάζονταν δούλοι, έστω κι αν η μεγάλη μάζα του αγροτικού πληθυσμού ήταν περίπου όπως την περιγράφει ο Whittaker. Είναι σοβαρό μεθοδολογικό λάθος να ερμηνεύουμε προς μια μόνο κατεύθυνση την όποια μικρή μαρτυρία έχουμε και να ισχυριζόμαστε ότι *γνωρίζουμε* πως η δουλική εργασία ήταν σχεδόν ανύπαρκτη σε περιοχές για τις οποίες οι μαρτυρίες είναι και ελλιπείς και κατά μεγάλο μέρος επιγραφικές. Και ο τρόπος που ο Whittaker χειρίζεται τα κείμενα είναι κάποτε παραπλανητικός. Λέει, λογουχάρη, ότι κατά τον Διόδωρο XIV. 77.3 «οι 200.000 Λίβυοι που εστασίασαν κατά της Καρχηδόνας το 396 π.Χ. ονομάστηκαν "δούλοι"», εσφαλμένα (78· πρβλ. «200.000 δούλοι και άλλοι», στη σελ. 338 του άρθρου του στην *Klio* 60, 1978). Στην πραγματικότητα ο Διόδωρος όχι μόνο δεν μιλάει για 200.000 «δούλους», αλλά λέει ότι οι *σύμμαχοι* της Καρχηδόνας συγκρότησαν στρατό και *ύστερα προσχώρησαν* σ' αυτόν «*ελεύθεροι και δούλοι*»· δεν δίνεται έμφαση στους δούλους ούτε γίνεται άλλη μνεία γι' αυτούς. Ο Whittaker ξέρει σαφώς πολύ περισσότερα για την Αφρική και τη Γαλατία παρά για την Ασία. Δεν θα ήταν τόσο βέβαιος για τη δήθεν «συντριπτική υπεροχή των *λαών* στο έδαφος των ελληνιστικών βασιλείων» (77) αν είχε συγκεντρώσει όλες τις διασωθείσες αναφορές σε *λαούς*, που στην πραγματικότητα είναι λιγοστές, περιορίζονται κατά κανόνα σε μια συγκεκριμένη περιοχή και συχνά δεν μας επιτρέπουν να βγάλουμε κανένα συμπέρασμα για την κατάσταση αυτών των ανθρώπων παρά μόνον ότι είναι μη-εξελληνισμένοι «αυτόχθονες» χωρίς πολιτικά δικαιώματα. Ο Whittaker κάνει επίσης λάθος υποθέτοντας ότι οι όροι *πάροικοι* και *κατοικούντες* «μπορούν να θεωρηθούν ότι αναφέρονται... σε αγρότες *σε διάφορες μορφές εξάρτησης*» (77, η υπογράμμιση δική μου): διότι η σημασία του *πάροικος*, ισοδυναμούσε στη ρωμαϊκή περίοδο με τον *incola* (που δεν περιείχε κανένα υπαινιγμό για «εξάρτηση»), βλ. I. 3 σημ. 15 και II. 5 σημ. 30 πιο πάνω, που περιλαμβάνει μιαν παραπομπή στον Welles, *RCHP*, σελ. 353, 345. Είναι παραπλανητικό να λέγεται ότι στην επιγραφή της Εφέσου, *SIG*^{3} 742, οι *πάροικοι* «κατατάσσονται πλάι στους υπηρέτες των ναών και στους απελεύθερους» (83), χωρίς να μνημονεύονται επίσης οι *ισοτελείς* (μια *προνομούχα* κατηγορία μη-πολιτών) που εξίσου «κατατάσσονται πλάι» τους (στη σειρά 44)! Και ο Whittaker σφάλλει και πάλι όταν αρνείται (ενάντια στον J. Strubbe, «A group of Imperial estates in central Phrygia», στο *Anc. Soc.* 6 [1975] 229-50, στη σελ. 235) ότι η Σόα (οι Σόανες) είχε γίνει *πόλις* τον καιρό της *IGRR* IV. 605: το θέσπισμα τούτο είναι από τη *βουλή* όπως και από τον *δήμον*, ένα σαφές σημάδι *πόλεως*, ανήκουστο (καθόσον ξέρω) για ένα απλό χωριό, τουλάχιστον στη Μικρά Ασία ή στη Συρία· πρβλ. Jones, *CERP*^{2} 69, 393 σημ. 4 και, για το γενικότερο ζήτημα, IV. 2 και σημ. 36 πιο κάτω.

14. Βλ. Jones *LRE* II. 788-91, ειδ. 790 (με III. 254 σημ. 48). Ο Hieronimus, *Comm. in Epist. ad Tit.* I. 7 (*MPL* XXVI. 566) υποθέτει ότι ο σύγχρονός του vilicus θα είναι ένας δούλος.

15. Η βιβλιογραφία για τις εξεγέρσεις των αρχαίων δούλων είναι πολύ πλούσια. Η καλύτερη απλή μελέτη για τους άγγλους αναγνώστες είναι του Vogt, *ASIM* (σε αγγλική μετάφραση) 39-92, με 213-14, που δίνει αρκετές αναφορές σε άλλο έργο. Βλ. επίσης, λχ. Toynbee, *HL* II. 313-31. Για τις εξεγέρσεις στα αθηναϊκά αργυρωρυχεία στο δεύτερο μισό του 2ου π.Χ. αιώνα, βλ. σημ. 8 πάνω· και για τον πόλεμο του Αριστόνικου στη Μικρά Ασία στα 133-129 π.Χ., βλ. Παράρτημα IV § 3 στην αρχή και σημ. 8. Δεν χρειάζεται να χάσω καιρό για την «εξέγερση του Σαυμάκου» στην περιοχή του Βοσπόρου στα τέλη του 2ου π.Χ. αιώνα, καθώς δεν υπάρχει λόγος να υποθέσω ότι ο Σαύμακος, ήταν δούλος. [Για υποστήριξη αυτής της άποψης μπορώ να παραπέμψω τώρα στον Zeev Wolfgang Rubinsohn, «Saumakos: ancient history, modern politics», στο *Historia* 29 (1980) 50-70, ένα άρθρο που δημοσιεύθηκε αφού το βιβλίο μου αυτό είχε περατωθεί. Περιλαμβάνει μιαν αγγλική μετάφραση της επιγραφής του Διοφάντου από τη Χερσόνησο, *SIG*^{3} 709 = *IOSPE* I^2. 352].

16. Για τον προσδιορισμό της ταυτότητας των *originarii/originales* και *adscripticii/εναπόγραφοι* βλ. Jones, στο *SAS* (επιμ. Finley) 298-9 κ.ε. = *RE* 302-3 κ.ε.· και *RE* 417. Ο νόμος του 370 περίπου, του Ουαλεντινιανού Α' και των συναυτοκρατόρων του, είναι *CJ* XI. xlviii. 7. *pr.*: «Quemadmodum originarios absque terra, ita rusticos censitosque servos vendi omnifariam non licet». (Πρέπει να χρονολογείται ανάμεσα στην ανακήρυξη του Γρατιανού σε Αύγουστο το 367 και στον θάνατο του Ουαλεντινιανού Α' το 375). Το μέτρο τούτο ανακλήθηκε (πιθανόν από τον Θευδέριχο Β' στη δεκαετία 450/460, για τη Βισιγοτθική Γαλατία: βλ. Jolowicz και Nicholas, *HISRL*[3] 468) με την § 142 του *Edictum Theoderici* (στο *FIRA*[2] II. 683-710) – που προφανώς αναίρεσε επίσης μια απαγόρευση ακόμα πιο περιοριστική στο δικαίωμα του άρχοντα να παίρνει μέτρα εναντίον των δούλων του από την προαναφερθείσα απόφαση: βλ. Marc Bloch, στην *CEHE* I[2]. 252. Το 327 ο Κωνσταντίνος διέταξε όπως οι εγγεγραμμένοι στους καταλόγους της απογραφής δούλοι (*mancipia ascripta censibus*) να πωλούνται μόνο στο εσωτερικό της ίδιας επαρχίας: *CTh* XI. iii. 2, που απευθυνόταν στον προϊστάμενο της διοίκησης της Μακεδονίας (άραγε ο νόμος προοριζόταν μόνο για τη διοίκηση της Μακεδονίας;). Στον *CTh* II. xxv. 1 (ίσως το 334) ο Κωνσταντίνος είχε διαμαρτυρηθεί εναντίον του περιττού διαμελισμού των οικογενειών δούλων όταν τα κτήματα του αυτοκρατορικού οίκου στη Σαρδηνία είχαν πρόσφατα μοιραστεί σε ατομικούς ιδιοκτήτες και είχε απαγορεύσει τέτοια πράγματα για το μέλλον. (Στην εκδοχή του *CJ*, III. xxxviii. 11, έχουν παρεισαθεί αναφορές σε *coloni adscripticii* και σε *inquilini*). Μολονότι όμως ο Κωνσταντίνος μιλάει εδώ με γενικολογίες για το άτοπον του χωρισμού των οικογενειών, οι συγκεκριμένες διατάξεις του νόμου, ακόμα και στην ευρύτερη μορφή που του αποδίδει το *CJ*, ισχύει μόνο για τον τεμαχισμό των κτημάτων. Το 349 ο Κωνστάντιος Β', κάνοντας τη σκέψη ότι σε ορισμένες (μη προσδιορισμένες) περιστάσεις θα μπορούσε να δοθεί σε στρατιώτες που υπηρετούν η άδεια να έχουν μαζί τους το σπιτικό τους (τις *familiae* τους), περιορίζει συγκεκριμένα αυτό «στις συζύγους τους, στα παιδιά τους και στους δούλους που αγόρασαν με το *peculium castrense* τους» και αποκλείει τους «δούλους τους που είναι καταχωρημένοι στους καταλόγους της απογραφής» (*servos... ascribos censibus*): *CTh* VII. i. 3 = *CJ* XII. xxxv. 10.
17. Πρβλ. Πολύβ. IV. lii. 7, όπου οι *λαοί* που ο Προυσίας Α' επέστρεψε στους Βυζαντινούς είναι αναμφίβολα οι Βιθυνοί δουλοπάροικοι. Βλ. Walbank, *HCP* I. 507.
18. Θουκ. I. 101.2. (πρβλ. II. 5 πάνω, σελ. 93). Ο Θουκυδίδης λέει ότι οι *πλείστοι* των ειλώτων ήταν Μεσσήνιοι και γι' αυτό *όλοι* τελικά ονομάστηκαν «Μεσσήνιοι». Μιλάει δύο φορές για «Μεσσηνίους και Είλωτες» (V. 35.6· 56.2) και μία φορά για «Μεσσηνίους και τους άλλους είλωτες» (35.7) – που ενώθηκαν με τους «αυτόμολους από τη Λακωνία» (ίσως μερικούς περίοικους καθώς και Λάκωνες είλωτες), αλλά στο 56.3 είναι απλώς «οι είλωτες από τους Κρανίους». Αναφέρει ωστόσο πάνω από είκοσι φορές όλους εκείνους που πήγανε στη Ναύπακτο ως «Μεσσηνίους» και έτσι αποκαλούσαν οι ίδιοι τον εαυτό τους όσοι εγκαταστάθηκαν στη Ναύπακτο (M/L 74.1). Δεν χωράει αμφιβολία ότι όσοι επέζησαν της εξέγερσης του 465/4 κ.ε. ήταν κυρίως Μεσσήνιοι. Ο Διόδ. στο XI. 63-64, 84. 7-8 είναι πολύ αναξιόπιστος (σημείωσε ειδ. τις υπερβολές στο 63. 1. 4). Αν και ο σεισμός έγινε στη Λακωνία, και μάλιστα στην ίδια τη Σπάρτη, και επομένως θα περίμενε κανείς τους είλωτες της Λακωνίας ν' αρπάξουν την ευκαιρία και να επαναστατήσουν πρώτοι (όπως και πρέπει πράγματι να έπραξαν μερικοί από αυτούς), ο Διόδωρος αποδίδει τον κύριο ρόλο στους Μεσσηνίους (64. 1, 2) και μόνο σε ένα κατοπινό στάδιο γράφει για «τους [Λάκωνες] Είλωτες» ότι επαναστάτησαν «όλοι μαζί» (*πανδημεί*, που οπωσδήποτε είναι υπερβολή) και ενώθηκαν με τους «Μεσσηνίους» (64. 4). Και ξανά, στο 84. 7-8 βεβαιώνει ότι μόνο οι Μεσσήνιοι πήγανε από την Ιθώμη στη Ναύπακτο· οι Σπαρτιάτες, λέει ο Διόδωρος, τιμώρησαν (με θάνατο, προφανώς) όσους από «τους Είλωτες» είχαν πρωτοστατήσει στην εξέγερση και «εξανδραπόδισαν» τους λοιπούς – ίσως μια παρανόηση από τον Έφορο (ο οποίος είναι σχεδόν βέβαιο ότι αποτελεί εδώ την πηγή του Διόδωρου) της γλώσσας του Θουκυδίδη, που αποκαλεί όλους όσοι εγκαταστάθηκαν στη Ναύπακτο «Μεσσηνίους» (βλ. πιο πάνω).
19. Ο Αρριανός, *Ινδικά* 10. 9 (που γράφτηκε στα μέσα του 2ου αιώνα), μιλάει για τους είλωτες της Σπάρτης σαν να υπήρχαν ακόμα στις μέρες του· αυτό όμως δεν πρέπει να μας απασχολεί, διότι ο Αρριανός απλώς μεταγράφει εδώ την πηγή του, τον Μεγασθένη, που έγραφε γύρω στο 300 π.Χ. (Ο P. A. Brunt, που οι γνώσεις του για τον Αρριανό είναι ανυπέρβλητες, και που προετοιμάζει μια νέα έκδοση του δεύτερου τόμου του Αρριανού για τη σειρά των κλασικών του Loeb, μου λέει ότι θεωρεί την τόση ολιγωρία ως χαρακτηριστική του Αρριανού). Ίσως μερικοί από τους είλωτες που παρέμειναν μετά την εποχή του Νάβιδα να πέτυχαν την ελευθερία τους, ενώ άλλοι να έγιναν τελείως δούλοι. Για μια ικανοποιητική ανασκευή των θεωριών που πρόβαλαν οι Chrimes και Robins, βλ. B. Shimron, «Nabis of Sparta and the Helots», στο *CP* 61 (1966) 1-7.
20. Από τα πιο ενδιαφέροντα κείμενα για τους Πενέστες της Θεσσαλίας είναι ο Δημ. XXIII. 199, με XIII. 23 (ο Μένων ο Θεσσαλός φέρνει 200 ή 300 Πενέστες του στην Αθήνα για να υπηρετήσουν υπό τις διαταγές του ως ιππείς)· ο Αρχέμαχος, *FGrH* 424 F 1, παρά Αθήν., VI. 264ab.· Ξεν., *Ελλην.* VI. i. 11· Θεόπομπος, *FGrH* 115 F 81, παρά Αθήν., VI. 259f-60a. Δεν γνωρίζω άλλη αναφορά στους Πενέστες μέσα σ' ένα αξιόπιστο ιστορικό πλαίσιο μετά τον 4ο π.Χ. αιώνα. Βλ. επίσης Lotze, *MED* 48-53, 79. Για το γεγονός ότι οι Πενέστες δεν μπορούσαν να πουληθούν έξω από τον τόπο τους, βλ. σημ. 35 πιο κάτω.
21. Βλ. Eleanor Searle, *Lordship and Community: Battle Abbey and its Banlieue, 1066- 1538* (Toronto, 1974) 167, 174-5, 183, 194, 267-337 (ειδ. 268-9, 272-86).
22. Για μερικά παραδείγματα τέτοιων δώρων από Πέρσες βασιλιάδες, ακόμα κι από σατράπες, βλ. τη

μελέτη μου *OPW* 38-40. Δεν πρέπει να προσθέσουμε το δώρο που, κατά τον Nepos, *Alcib.* 9.3, ο Φαρνάβαζος έκανε στον Αλκιβιάδη, ένα χοντρό λάθος του Nepos ή της πηγής του: βλ. Hatzfeld, *Alc.*[2] 342 σημ. 3.

23. Για την άδικη μεταχείριση του Αχαάβ που πρέπει να περιμένουμε από τους συγγραφείς των *Βασιλέων*, βλ. τον «Ηρόδοτό» μου, στο *Greece and Rome*[2] 24 (1977) 130-48, στις 132-3 και σημ. 3. Στην τωρινή τους μορφή, βέβαια, οι Βασιλείς Α' και Β' είναι σημαντικά υστερότεροι από τη βασιλεία του Αχαάβ (γύρω στο 850)· αλλά θεωρώ την εικόνα της ισραηλιτικής γαιοκτησίας στην ιστορία του Ναβουθαί ως πολύ πιθανό να είναι ιστορική.
24. Δεν χρειάζεται ν' αναφέρω παρά μόνο τον Tod, *SGHI* II. 185, ειδ. σειρά 11, όπου ο Αλέξανδρος διεκδικεί τη *χώρα* ως δική του – με τη σημαντική συνέπεια να παραμείνει αυτή *υποκείμενη* σε *φόρους*, όπως δείχνει η επόμενη πρόταση. Μπορεί να δει κανείς μια τέτοια διεκδίκηση να προεικάζεται στα *Ελληνικά* του Ξενοφώντα, όπου η ιδιοκτησία του υποσατράπου Μάνια (III. i. 12) φέρεται ως ιδιοκτησία του κυρίου του Φαρνάβαζου, και κατά συνέπεια θεωρείται ότι περιήλθε στους νικητές του Φαρνάβαζου (§ 26). Βέβαια, ακόμα κι ένας σατράπης, για τους Έλληνες, δεν ήταν παρά ένας δούλος του Μεγάλου Βασιλέα (βλ. Ξεν. *Ελλην.* ΙΩ. ι. 36: *ομοδούλους*)· πρβλ. την υποτιθέμενη επιστολή του Δαρείου Α', M/L 12, προς τον Γαδάτα [*Γαδάται/δούλωι*] (σειρές 3-4), όπου ο βασιλιάς μιλάει για *[τ]ην εμήν... [γ]ην*. Οι Έλληνες και οι Μακεδόνες του 4ου αιώνα δεν διακρίνουν τόσο καθαρά όσο εμείς ανάμεσα σε κυριότητα και νομή και δεν έχω σαφή αντίληψη ποια ήταν πραγματικά η κατάσταση στην Περσία των Αχαιμενιδών.
25. Το έτος περιγράφεται ως το «59ο έτος» (της εποχής των Σελευκιδών) ήτοι το 254/3 π.Χ. Βλ. Welles, *RCHP*, σ. 95-6 (σχόλιο στον αρ. 18. 8-10).
26. Έχω ιδιαίτερα υπόψη πρόσφατα άρθρα του Pierre Briant, ειδ. τις RLER = «Remarques sur les "Laoi" et esclaves ruraux en Asie Mineure hellénistique», στα *Actes du Colloque 1971 sur l'esclavage = Annales littéraires de l'Université de Besancon* 140 (Paris, 1972) 93-133, στις 103-5. Ο Briant θεωρεί «βέβαιο» ότι οι *λαοί* της επιγραφής της Λαοδίκης (Welles, *RCHP* 18. 8, 12, 26) δεν πουλήθηκαν μαζί με τη γη: πιστεύει ότι η Λαοδίκη έλαβε μόνο τη γαιοπρόσοδο! Το λάθος αυτό μου φαίνεται ότι οφείλεται σε δύο παρανοήσεις. Πρώτον, ο Briant δίνει μεγάλη έμφαση στο γεγονός, που τονίστηκε από τον Bikerman (και που το δέχομαι) ότι οι αγρότες είναι δεμένοι περισσότερο στο χωριό τους παρά στα ατομικά αγροτεμάχιά τους: είναι *adscripti vico* μάλλον παρά *adscripti glebae*. ('Έτσι ήταν μερικοί υστερορωμαίοι αγρότες: βλ. IV. 3 §§ 20-1 πιο πάνω). Αλλά, αν δεν πρόκειται να ισχυριστούμε παράλογα ότι η ελληνική δεν *εννοεί* αυτό που *λέει*, οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι το ίδιο το χωριό είχε ασφαλώς μεταβιβαστεί στη Λαοδίκη· κι αυτό δεν αποτελεί λόγο ν' αρνηθούμε ότι οι αγρότες του μεταβιβάστηκαν κι αυτοί στην πρώην βασίλισσα, όπως και πράγματι λέει συγκεκριμένα το κείμενο. Δεύτερο, ο Briant προφανώς παρερμήνευσε τις σειρές 7-13 της επιγραφής (που μεταφράζονται σωστά από τον Welles). Φαντάζομαι ότι τον ξεγέλασε η αναφορά (σειρές 9-10) στα «έσοδα του 59ου [Σελευκίδειου] έτους» (βλ. σημ. 25 πιο πάνω), και δεν αντιλήφθηκε ίσως ότι το σημείο τούτο προσδιορίζεται απλώς για να κάνει σαφές πότε ακριβώς η Λαοδίκη πρόκειται να λάβει την πρόσοδο – εδώ ταιριάζει το *RCHP* 70. 9.
27. Τώρα επανεκδόθηκε ως *C. Ord. Ptol.* 21. 2. Το έγγραφο αυτό σχολιάστηκε πολλές φορές από την πρώτη του έκδοση πριν από 40 χρόνια και πάνω από τον H. Liebesny, «Ein Erlass des Königs Ptolemaios II. Philadelphos «über die Deklaration von Vieh u. Sklaven in Syrien u. Phönikien», στο *Aeg.* 16 (1936) 257-91. Είναι αρκετό να αναφέρω τον Rostovtzeff, *SEHHW* I. 340-6 (με III. 1400 σημ. 135), και την τελευταία μελέτη, που είναι εξαιρετικά σαφής και λογική, της Bieżuńska-Małowist, *EEGR* 1 (1974) 20 κ.ε., ειδ. 24-5, 29-31.
28. Bieżuńska Małowist, *EEGR* I. 25· Rostovtzeff, *SEEHW* I. 342-3.
29. Βλ. Pippidi, PMOA, στο *PTGA* (επιμ. M.I. Finley), στις 75-6. Αναφέρεται στους «paysans dépendants» και τους συγκρίνει με τους κρήτες *κλαρώτας* ή *αφαμιώτας*.
30. Για άλλες μαρτυρίες, που κατά τα άλλα δεν σχολιάζονται εδώ και που δείχνουν ίσως την παρουσία αυτόχθονων δουλοπάροικων, βλ. λχ. Αθήν., XV. 697d., όπου ο Άτταλος Α' της Περγάμου διορίζει *ένα δικαστήν... βασιλικών των περί την Αιολίδα* (εκτός αν πρέπει να διαβάζουμε *δικαστήν βασιλικόν*, όπως η Atkinson, SGCWAM 39 σημ. 32)· Πλούτ. *Ευμέν.* 8. 9 (*σώματα* στο έδαφος των Κελαινών, γύρω στο 321 π.Χ.)· *SIG*[3] 282. 14-15 και Welles, *RCHP* 8 B. 3 κ.ε. (Πεδιείς στην Πριήνη)· *OGIS* 215 και 351 (= *Inschr. von Priene* 18 και 39: *σώματα*)· *SIG*[3] 279. 4-5 και Michel, *RIG* 531. 27 = *SGDI* III. ii. 5533 *e*. 6 (*Ζέλεια*)· Στράβων XII. ii. 9 (οι βασιλιάδες της Καππαδοκίας είχαν γίνει κάτοχοι *σωμάτων* στην περιοχή των Μαζάκων. Αγαθαρχ. Κνιδ., *FGrH* 86 F 17, παρά *Αθήν.*, VI. 272d, μνημονεύεται στο πιο πάνω κείμενο. Ένας μη τεχνικός όρος που γενικά μεταφράζεται επί το ασφαλέστερον «εξαρτώμενοι» (το λατινικό συνώνυμό του είναι *clientes*) είναι *πελάται*: βλ. λχ. *CIRB* 976 = *IOSPE* II. 353, σειρά 5 (μια επιγραφή του Rhoemetalces, 151 μ.Χ., από το «Βασίλειον του Βοσπόρου»)· Πλούτ., *Κράσ.* 21. 7 (Πάρθοι)· πρβλ. τους *προσπελάτας* των Ιλλυρίων «Αρδιαίων», που ήταν ασφαλώς δουλοπάροικοι και συγκρίνονταν από τον Θεόπομπο με τους είλωτες της Σπάρτης (βλ. κυρίως κείμενο, αμέσως μετά την παραπομπή στη σημ. 17).
31. Η επιγραφή του Μνησιμάχου πρωτοδημοσιεύθηκε από τους W.H. Buckler και D.M. Robinson, στο *AJA* 16 (1912) 11-82 και αργότερα στην έκδοσή τους των επιγραφών των Σαρδίων, *Sardis* VII. i. (Leiden, 1932) αρ. 1. Ξαναδημοσιεύθηκε πρόσφατα με μιαν αγγλική μετάφραση και επανερμηνεία από την

K.M.T. Atkinson, «A Hellenistic land conveyance: the estate of Mnesimachus in the plain of Sardis», στο *Historia* 21 (1972) 45-74, της οποίας δέχομαι γενικά την ανάλυση. (Οι σχετικές σειρές είναι I. 11, 14-15, 16· II. 5). Το σημαντικότερο συμπέρασμά της (ασφαλώς ορθό) είναι ότι η αρχική συναλλαγή ήταν αυτό που οι άγγλοι νομικοί θα ονόμαζαν «conveyance» [εκχώρηση, μεταβίβαση εμπράγματων δικαιωμάτων] και όχι «υποθήκη». Βλ. επίσης το παλιότερο άρθρο της ίδιας συγγραφέα, SGCWAM, ειδ. (για το κτήμα του Μνησιμάχου) 37, 40. Συμφωνώ επίσης μ' αυτήν ότι ο Μνησίμαχος δεν μπορεί να είχε το κτήμα κατ' απόλυτη κυριότητα: η κατοχή του είναι εντελώς διαφορετική από εκείνην που δόθηκε λχ. στη Λαοδίκη και στον Αριστοδικίδη (Welles, *RCHP* 18-20 και 10-13). Πρέπει να πω ότι δεν θεωρώ ικανοποιητικό τον χαρακτηρισμό εδώ των *οικετών* ως δούλων, εφόσον η λέξη *κατοικούντες*, που χρησιμοποιείται γι' αυτούς στο I. 16, δεν χρησιμοποιείται απ' ό,τι ξέρω για δούλους.

32. Η καλύτερη σύντομη γενική περιγραφή που γνωρίζω είναι εκείνη του Rostovtzeff, *SEHHW* I. 277 κ.ε. (ειδ. 277-80)· II. 1196-1200 κ.λπ. Βρήκα επίσης πολύ διαφωτιστική την ευσυνείδητη μονογραφία της Iza Bieżuńska-Malowist, *EEGR* I, για την πτολεμαϊκή περίοδο· δεν είδα τον τόμο II, για τη ρωμαϊκή περίοδο, παρά μόνον όταν τούτο το υποκεφάλαιο είχε περατωθεί. Μεγάλο ενδιαφέρον έχουν δείξει για τούτο το θέμα τα τελευταία χρόνια σοβιετικοί μελετητές, καθώς όμως δεν διαβάζω τη ρωσική δεν πρόλαβα να εξετάσω κανένα από τα έργα που θα μνημονεύσω τώρα, μια και το βιβλίο μου είχε ουσιαστικά περατωθεί. Τα κυριότερα έργα που ήλθαν σε γνώση μου είναι τα ακόλουθα: (1) Η 36σέλιδη μονογραφία στη ρωσική του N. N. Πίκους, της οποίας ο γαλλικός τίτλος είναι *Agriculteurs royaux [producteurs immédiats] et artisans dans l'Egypte du 3e siècle av. n. è.* (Μόσχα, 1969), με την κριτική του Heinz Heinen στο *CE* 45 (1970) 186-8. (2) Η συμβολή του Πίκους στα *Actes du Xe Congrès internat. de Papyrologues* Βαρσοβία/Κρακοβία, 1961), επιμ. J. Wolski (Βαρσοβία κ.λπ., 1964) 97-107, με τίτλο «L'esclavage dans l'Egypte hellénistique». (3) Ένα βιβλίο 244 σελίδων στη ρωσική του K. K. Ζέλυϊν (και της M.K. Τροφίμοβα), που ο γαλλικός τίτλος του είναι *Les formes de dépendance dans la Méditerranée orientale à l'époque hellénistique* (Μόσχα, 1969). Αποτελείται από τρεις χωριστές μελέτες, των οποίων η πρώτη, του Ζέλυϊν, «Les formes de dépendance à l'époque hellénistique» (σελ. 11-119), φαίνεται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, στην κριτική του J. F. Fikhman στο *CE* 45 (1970) 182-6, στις 183-4. (4) Το άρθρο του Ζέλυϊν στο *VDI* (1967 αρ. 2) 7-31 στη ρωσική με μιαν αγγλική περίληψη, ο τίτλος της οποίας είναι «Principles of morphological classification of forms of dependence». (5) Ένα βιβλίο, που αρχικά δημοσιεύτηκε στη ρωσική, των T.B. Μπλαβάτσκαγια, Ε. Σ. Γκολουμπτσόβα και A. J. Παβλόφσκαγια (Μόσχα, 1969) και κατόπιν μεταφράστηκε στη γερμανική, ως *Die Sklaven in hellenistischen Staaten im 3.-1. Jh. v. Chr.* (Wiesbaden, 1972), στο πρωτότυπο τρίτο μέρος του οποίου, της Παβλόφσκαγια, έγινε κριτική από την Iza Bieżuńska- Malowist στη γαλλική στο *CE* 46 (1971) 206-9. (6) Ένα άρθρο της Παβλόφσκαγια στο *VDI* (1976 αρ. 2) 73-84, στη ρωσική με μιαν αγγλική περίληψη, που ο τίτλος της είναι «Slaves in agriculture in Roman Egypt».

Κατά τη γνώμη μου παρά πολύ μεγάλη έμφαση δόθηκε από μερικούς μελετητές στο γεγονός ότι οι γνωστές εκμισθώσεις (για πολύ περιορισμένες περιοχές) στην πρώιμη πτολεμαϊκή περίοδο ιδιαίτερα, φαίνονται να είναι «ελεύθερες συμβάσεις». Οι αγρότες ελέγχονταν αυστηρά σε πολλές από τις αγροτικές δραστηριότητές τους (βλ. λχ. Rostovtzeff, *SEHHW* I. 279-80, 317, 320). Όσοι ασχολούνταν με την παραγωγή λαδιού επιβλέπονταν και διευθύνονταν σε εξαιρετικά μεγάλο βαθμό: βλ. στο ίδιο 302-5, που βασίζεται κυρίως στην *P. Rev. Laws*, αναδημοσιευμένη εν μέρει στη *Chr.* του W. 258 (cols. 1-22) 249 (36-7), 299 (38-58), 181 (73-8): και στους Hunt and Edgar, *SP* II. 10- 35, αρ. 203 (cols. 38-56). Θεωρώ ότι το ζήτημα του ρόλου που έπαιξαν οι δούλοι στην αιγυπτιακή οικονομική ζωή είναι ακόμα εν μέρει ανοιχτό. Όσο για τη χρησιμοποίηση των δούλων στη γεωργία κατά την περίοδο των Πτολεμαίων, συμφωνώ με την άποψη που διατύπωσε τελευταία η Bieżuńska-Malowist (σε ταυτογνωμία με την Claire Préaux) ότι «le problème ne peut être définitivement résolu dans l'état actuel des sources» (*EEGR* I. 59). Αν και θα πει πιο πέρα στο ίδιο έργο ότι φαίνεται να δικαιολογείται το συμπέρασμα ότι η δουλεία «n'avait que fort peu d'importance comme forme de travail dans les domaines fondamentaux de la production» (στο ίδιο, 139, πρβλ. 82), δεν μπορεί ωστόσο να βεβαιώσει επίσης «au moins eu égard aux villes grecques, que l'esclavage du type classique avait une assez grande importance, et que le nombre des esclaves devait dépasser les chiffres modestes que l'on admet parfois dans la littérature du sujet» (στο ίδιο, 105). Ακόμα και για την αιγυπτιακή *χώρα* απέδειξε περίτρανα ότι η δουλοκτησία στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο δεν περιοριζόταν καθόλου στους πλούσιους αλλά και κατέβαινε αρκετά χαμηλά στην κοινωνική κλίμακα: έγινε «très répandu dans les maisons des gens peu aisés» (ENMM 159, πρβλ. 158 και ειδ. την πρώτη παράγραφο στην 161, για «le rôle des esclaves dans les modestes maisons égyptiennes»). Βλ. επίσης για τούτο το θέμα το έργο της *EEGR* I. 134-6, 138-9, και δύο άρθρα (που αναφέρθηκαν ήδη στη σημ. 9 πάνω): «Les esclaves payant l' *αποφορά dans l'«Egypte gréco-romaine»*, στο *JJP* 15 (1965), στις 70-2· και «Quelques formes non typiques de l'esclavage dans le monde ancien», στο *Αντίτσνοε Όμποστδο* [= *Αρχαία Κοινωνία*] (Μόσχα, 1967), στις 92-4, 96. Αν ακόμα και οι μέτρια εύποροι χρησιμοποιούσαν δούλους, ασφαλώς οι αληθινά πλούσιοι ήταν πολύ πιθανότερο να το έκαναν. Αν η εύπορη τάξη στο σύνολό της δεν έκανε μεγάλη χρήση εργασίας δούλων στην Αίγυπτο, παρά μόνο για οικιακές δουλειές και σε εργαστήρια στις λιγοστές πόλεις (βλ. ειδ. *Bell. Alexandr.* 2.2), τότε υποθέτω πως η κατάσταση των ελεύθερων φτωχών (αγροτών, τεχνιτών, εργατών γης, κ.ά.) ήταν τόσο άθλια ώστε να κάνει τον νόμιμο εξανδραποδισμό περιττό. Υποψιάζομαι, ωστόσο, ότι η μη ελεύθερη εργασία μπορεί

να έπαιξε μεγαλύτερο ρόλο *στην εξασφάλιση στις εύπορες τάξεις του πλεονάσματός τους* από εκείνον που οι περισσότεροι αιγυπτιολόγοι ενδιαφέρθηκαν ν' αποκαλύψουν, καθώς νοιάζονταν κυρίως με ζητήματα όπως το ποσοστό συμμετοχής των δούλων στην εν γένει οικονομική ζωή μάλλον παρά με τον ρόλο τους στην εξασφάλιση ενός πλεονάσματος στην ολιγάριθμη τάξη των γαιοκτημόνων. Ιδιαίτερα, μορφές δουλείας για οφειλές, συμπεριλαμβανόμενων και των επαχθέστερων ποικιλιών *παραμονής* (βλ. σημ. 73 πιο κάτω), ήταν ίσως σημαντικότερες απ' ό,τι γενικά αναγνωρίζεται. Κι αυτό ακόμα το δουλεμπόριο μπορεί να κατείχε σημαντικότερη θέση από εκείνην που του αποδίδουν οι νεότερες εκτιμήσεις αν το δούμε από τη σκοπιά που υποστηρίζω, ως ένα μέσο εξασφάλισης στις εύπορες τάξεις του πλεονάσματός τους, κι αν επομένως δεν σαστίζουμε με το γεγονός ότι ο κοινός ελεύθερος Αιγύπτιος δεν είχε δούλους, όπως δεν είχε ουσιαστικά ούτε ο απλός φτωχός άνθρωπος στον υπόλοιπο ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο, που διέθετε το πολύ ένα ή δύο δούλους οι οποίοι κανονικά εργάζονταν πλάι του, όπως (για παράδειγμα) ο φτωχός Αθηναίος (βλ. Ξεν. *Απομν.* II. iii. 3). Μπορεί όμως οι πιέσεις, οικονομικές και εξω-οικονομικές στις οποίες υποβαλλόταν ο ταπεινός ελεύθερος Αιγύπτιος και το γεγονός ότι όπως φαίνεται η διατήρησή του στη ζωή στοίχιζε λιγότερο από παντού αλλού στον ελληνορωμαϊκό κόσμο (βλ. Διοδ. Σικ. 1. 80. 5-6) ήταν τόσο δραστικά ώστε να κάνουν δυνατή την απόσπαση ενός μεγαλύτερου πλεονάσματος από τον ελεύθερο πληθυσμό στην Αίγυπτο παρά στο υπόλοιπο του μεσογειακού κόσμου και κατά συνέπεια υπήρχε λιγότερη ανάγκη εισαγωγής δούλων.

33. Η σημασία της είναι δύσκολο να εκτιμηθεί σ' όλη την έκταση ακόμα και από τους δύο μαρξιστές μελετητές που έχουν τελευταία παρουσιάσει ενδιαφέρουσες αναλύσεις της γαιοκτησίας στην ελληνιστική Ανατολή: τον Heinz Kreissig και τον Pierre Brant. Για τα κυριότερα έργα τους σ' αυτό τον τομέα, βλ. ειδ. Briant, RLER (στη γαλλική) και DDAHA (στη γερμανική), και Kreissig LPHO (στην αγγλική): οι σημειώσεις σε τούτα τα άρθρα παραθέτουν όλο το άλλο σημαντικό υλικό, εκτός από τα έργα του A.H.M. Jones, που περιέργως αγνοούνται. Καθώς δεν έχω την ευκαιρία να αναφερθώ σ' αυτό αλλού, θα μνημονεύσω εδώ ένα χρήσιμο πρόσφατο άρθρο μιας σοβιετικής ερευνήτριας, της J.L. Σβεντσίτσκαγια, «Μερικά προβλήματα αγροτικών σχέσεων στην επαρχία της Ασίας», στο *Eirene* 15 (1977) 27-54, που βέβαια ασχολείται με τη ρωμαϊκή περίοδο. Το άρθρο παραθέτει πολλές επιγραφικές μαρτυρίες και πραγματεύεται με βαθύνοια τα προβλήματα με τα οποία καταπιάνεται. Δύο προηγούμενα άρθρα της ίδιας στη ρωσική μου είναι γνωστά μέσω των αγγλικών περιλήψεών τους: «The condition of the *laoi* in the Seleucid Kingdom», στο *VDI* (1971 αρ. 1) 16, και «The condition of agricultural workers on the imperial domains in the province of Asia», στο *VDI* (1973 αρ. 3) 55, όπου το όνομα της συγγραφέα εμφανίζεται στην εξαγγλισμένη μορφή του «Sventsitskaya» και στις δύο περιπτώσεις. [Μόνο όταν τούτο το βιβλίο ήταν πια στο πιεστήριο πληροφορήθηκα για το βιβλίο του Kreissig, *Wirtschaft und Gesellschaft im Seleukidenreich: Die Eigentums- und die Abhängigkeitsverhältnisse* (Berlin, 1978), που έχει ένα χρήσιμο κατάλογο των σημαντικών άρθρων και μονογραφιών του Kreissig ώς το 1975 στη σελ. 129· βλ. επίσης το άρθρο στην *Klio* 1977 που αναφέρω στην επόμενη σημείωση].

34. Όσοι δεν είναι εξοικειωμένοι με το θέμα της *ιεροδουλίας* μπορούν να ξεκινήσουν με το καλό αρθράκι του F.R. Walton, «Hierodouloi» στο *OCD*[2] 514. Βλ. επίσης Pierre Debord, «L'Esclavage sacré: «Etat de la question», στα *Actes du Colloque 1971 sur l'esclavage* = *Annales litt. de l'Univ. de Besançon* 140, Paris, 1972) 135-50, με πλούσια βιβλιογραφία· Hepding, «Hierodouloi», στη *RE* VIII. ii. (1913) 1459-68· Bömer, *URSGR* II. 149-89· III. 457-70 (= 215-28). Για τις ιερόδουλες της Μικράς Ασίας, βλ. Broughton στην *ESAR* (επιμ. Frank) IV. 636, 641-5, 684. Για τη Μικρά Ασία και τη Συρία, βλ. H. Kreissig, «Tempelland, Katoiken, Hierodoulen im Seleukidenreich», στην *Klio* 59 (1977) 375-80. Για την Αίγυπτο, βλ. ειδ. Rostovtzeff, *SEHHW* 1. 280-4 (με III. 1383-4 σημ. 90), 321-3· και W. Otto, *Beiträge zur Hierodoulie im hellenistischen Aegypten* (= *Abhandl.*, Bayer. Akad. d. Wiss., Philos.-hist. Klasse, Μόναχο, σημ. F. 29, 1950). [Μόνο όταν τούτο το κεφάλαιο βρισκόταν πια στη φάση των τυπογρ. δοκιμίων είδα το άρθρο του K.-W. Welwei, «Abhängige Landbevölkerungen auf Tempelterritorien im hellenistischen Kleinasien und Syrien», στο *Anc. Soc.* 10 (1979) 97-118].

35. Για τους είλωτες της Σπάρτης, βλ. Έφορος, *FGrH* 70F 117, παρά Στράβ. VIII. v. A· Μύρων από την Πριήνη, *FGrH* 106 F2, παρά Αθήν., XIV. 657cd· Πλούτ., *Ηθ.* 239e (όπου το *ἐπάρατον* πρέπει να συγκρίνεται με το *εν τω άγεϊ ενέχεσθαι* στον Ηρόδτ. VI. 56· πρβλ. το δικό μου *OPW* 149-50). Για τους Πενέστας της Θεσσαλίας, βλ. Αρχέμαχος από την Εύβοια, *FGrH* 424 F1, παρά Αθήν., VI. 264ab. Για τους Μαριάνδυνους της Ηρακλείας του Πόντου, βλ. Ποσειδώνιος, *FGrH* 87 F8, παρά Αθήν., VI. 263d· Στράβων XII. iii. 4, σελ. 542.

36. Για το καλύτερο και πληρέστερο κείμενο όλων των σημαντικών επιγραφών από την Κομμαγηνή, βλ. Helmut Waldmann, *Die kommagenischen Kultreformen unter König Mithradates I, Kallinikos und seinem Sohne Antiochos I* = *«Etudes Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain* 34 (Leiden, 1973), όπου οι ακόλουθες σελίδες είναι σημαντικές: (1) 59-79 (*IGLS* I. 1 = *OGIS* I. 383 = Laum, *Stift.* II. 148-53 = Michel, *RIG* 735, ειδ. 68 (σειρές 171-86)· (2) 123-41 (*IGLS* I. 47), ειδ. 125 (σειρές 30-2) και 127 (σειρές 89-101)· (3) 33-42 (*IGLS* I. 51), ειδ. 34 (σειρές 10-24)· (4) 80-122, ειδ. 84 (σειρές 66-9) και 87 (σειρές 151-65).

37. Τα δύο καλύτερα παραδείγματα του τύπου *ιεροδουλίας* που μ' ενδιαφέρει, εκτός από τα έξι που ανέφερα στο κυρίως κείμενο (και στην προηγούμενη σημείωση) είναι (1) η *κωμόπολις* Αμερία στο έδαφος των Καβείρων του Πόντου (Στράβων XII. iii. 31) και (2) η Αλβανία = Αζερμπαϊτζάν (Στράβων XI. iv. 7).

38. Λχ. (1) η Πεσσινούς της Γαλατίας (Στράβων XII. v. 3· (2) Aezani της Φρυγίας (*IGRR* IV. 571 = *OGIS* II. 502 και *AE* [1940] 44)· (3) ο ναός του Διός Αβρετεννού στη Μυσία (Στράβων XII. viii. 9)· (4) ο ναός του Διός της Όλβης στην Κιλικία (XIV. v. 10)· (5) ο ναός της Αναΐτιδος στην Acisilene και αλλού στην Αρμενία (XI. xiv. 16)· και (6) ο ναός του Διός (Βάαλ) στην Βαιτοκαικηή της βόρειας Φοινίκης, θέμα μιας σειράς κειμένων (γνωστών για πάνω από 200 χρόνια) εγγεγραμμένων στη βόρεια πύλη του *περιβόλου* του, που η δημοσίευσή τους ως *IGLS* VII (1970) 4028 (μ' ένα καλό σχόλιο) αντικατέστησε όλες τις άλλες εκδόσεις τους (λχ. *AJ* 147· *OGIS* 262· *IGRR* III. 1020· Welles, *RCHP 70). Η σελευκίδεια δωρεά «για πάντα» της κώμης της Βαιτοκαικηής στον θεό, συν τοις συνκύρουσι και καθήκουσι πάσι*, πρέπει να περιλάβαινε και την αγροτιά της. Το χωριό φαίνεται να βρισκόταν στο έδαφος της Αράδου μάλλον παρά της Απάμειας: βλ. H. Seyrig, «Antiquités syriennes 48. Aradus et Baetocaecé», στη *Syria* 28 (1951) 191-206. Συμφωνώ με τον Kreissig, LPHO 20 ότι η δωρεά έδωσε στον ναό την πλήρη κυριότητα της γης. Πρόσθετη βιβλιογραφία στο θέμα των γαιών που διέθεταν οι ναοί στην Ασία μπορεί να βρει κανείς στον Magie, *RRAM* II. 1016-21. σημ. 62-6.

39. Παραδείγματα είναι (1) ο ναός των Μητέρων στο Έγγυον της Σικελίας (Διόδ. IV. 80. 4-5· πρβλ. 79. 6-7)· και (2) ο ναός της Αφροδίτης στον Έρυκα της Σικελίας: ο Στράβων αναφέρει μόνο τον μεγάλο αριθμό των ιεροδούλων στα παλιά χρόνια (*ιερόν... ιεροδούλων γυναικών πλήρες το παλαιόν*, VI. ii. 6)· αλλά στη δεκαετία του 70 π.Χ. υπήρχαν «permulti Venerii» εκεί (Cic., *Pro Cluent.* 43· βλ. και Scramuzza, WVSS, και στον Frank, *ESAR* III. 317-18). Βλ. επίσης σημ. 34 πάνω για βιβλιογραφία στο θέμα της *ιεροδουλίας*.

40. Για τα Κόμονα του Πόντου, βλ. Στράβων XII. iii. 36· για την Κόρινθο, VIII. vi. 20 (πάνω από χίλιες *ιερόδουλοι εταίραι*), πρβλ. XII. iii. 36· για τον Έρυκα, βλ. την προηγούμενη σημείωση. Τα κορίτσια στον Ηρόδτ. I. 93.4· 94.1· 199, και στον Στράβωνα XI. xiv. 16 είναι σε διαφορετική κατηγορία: το status τους ήταν πρόσκαιρο.

41. Βλ. λχ. Kreissig, LPHO, ειδ. 6, 26 («Oriental»)· Briant, RLER, ειδ. 118 («Asiatic»), και DDAHA· μαζί με τα πολλά έργα των ίδιων και άλλων τα οποία αναφέρθηκαν στα τρία άρθρα τους. Αυτό που υπογραμμίζει ο Briant είναι διαφορετικό από εκείνο που τονίζει ο Kreissig: ο Briant συγκεντρώνει την προσοχή του στο αγροτικό χωριό και αρνείται να χρησιμοποιήσει τη λέξη «δουλοπάροικος», προφανώς επηρεασμένος από τη λαθεμένη ιδέα ότι η δουλοπαροικία συνεπάγεται τη «φεουδαρχία» και ένα «φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής» (βλ. ειδ. RLER 105-7, 118)· έτσι, προτιμά να χρησιμοποιεί τον αόριστο όρο «dépendants» (στο ίδιο, 106).

42. Για τους Πεδιείς της Πριήνης, βλ. *SIG*^{3} 282 (= *IP*3). 14-15· Welles, *RCHP* 8 (= *IP* 16). B. 2, 3· *OGIS* 11 (= *IP* 14). 5-6. Ο Rostovtzeff μου φαίνεται παράτολμος στο *SEHHW* I. 178-9, με III. 1355 σημ. 4 (όπου η παραπομπή στο *SGRK* («Kolonat») του ίδιου πρέπει να βρίσκεται ίσως στη σελ. 260). Πρβλ. σημ. 46 πιο κάτω. Τα *ανδράποδα* για τα οποία ο Πύθιος ο Λυδός από τις Κελαινές καυχιόταν στον Ξέρξη το 480 μπορεί θαυμάσια να ήταν δουλοπάροικοι (Ηρόδτ. VII. 28. 3· πρβλ. Πλούτ. *Ευμ.* 8.9, που παρατίθεται στη σημ. 30 πάνω).

42α. Ιδιαίτερα διαφωτιστικό εδώ είναι ένα κείμενο που εξετάζεται στο Παράρτημα II: Ξεν. *Ανάβ.* VII. viii. 8-19, ειδ. 12, 16, 19. Δείχνει έναν πλούσιο Πέρση, τον Ασιδάτη, ήδη το 400 π.Χ., να χρησιμοποιεί στο εξαιρετικό κτήμα του στην πεδιάδα κοντά στην Πέργαμο ένα μεγάλο αριθμό δούλων, από τους οποίους, μετά τη διαπόμπευση μερικών (§ 12), ο Ξενοφών συνέλαβε περί τους 200 (§ 19). Οι «βάρβαροι» μεγιστάνες ήταν συχνά προθυμότατοι να υιοθετήσουν τις πρακτικές των Ελλήνων.

43. Και για τις δύο αυτές διαδικασίες, βλ. προπαντός Jones, *GCAJ* και *CERP*^{2}· και V. Tscherikower [αλλού συνήθως Tcherikover], *Die hellenistischen Städtegründungen von Alexander dem Grossen bis auf der Römerzeit* = *Philologus*, Suppl. XIX. 1 (1927).

44. Τα δύο αυτά παραδείγματα αφορούν μεταβιβάσεις στον Αριστοδικίδη (*RCHP* 10-13 = *OGIS* 221) και στη Λαοδίκη (*RCHP* 18-20 = *OGIS* 225+). Η καλύτερη ανάλυση αυτών των συναλλαγών έγινε από την Atkinson, SGCWAM. Δέχομαι την άποψη του Kreissig, LPHO 19-20 (πρβλ. 18-19), ότι οι βασιλιάδες της ελληνιστικής περιόδου ήταν πρόθυμοι να κάνουν κληρονομικές δωρεές γης στην Ασία, κατ' απόλυτη κυριότητα, όχι μόνο (α) σε πόλεις (βλ. τα δύο παραδείγματα που δίνονται στο κυρίως κείμενο, αμέσως μετά την παραπομπή σε τούτη τη σημείωση), (β) σε ναούς (βλ. αρ. 6 στη σημ. 38 πάνω) και (γ) σε άτομα, συνοδευόμενες με το δικαίωμα σύνδεσης της γης με το έδαφος μιας αναγνωρισμένης πόλης (όπως στα δύο παραδείγματα που δίνονται στην αρχή αυτής της σημείωσης), αλλά και (δ) σε άτομα, χωρίς κανένα συνοδευτικό δικαίωμα: βλ. (1) την επιγραφή από τα περίχωρα της Σκυθόπολης στην Παλαιστίνη, επιγραφή που δημοσιεύθηκε από τον Y.H. Landau, «A Greek inscr. found near Hefzibah», στο *IEJ* 16 (1966) 54-70, σειρές 22-3 (§ IVa), που επανεκδόθηκε, με βιβλιογραφία, από τον T. Fischer, στην *ZPE* 33 (1979) 131-8 (§ F)· και (2) Welles, *RCHP* 51, σειρές 20-1· πρβλ. *SIG*^{3} 332 (ειδ. σειρές 9-15, 18-23) και *SEG* XX. 411 (ειδ. σειρά 33). Δεν μπορώ, όμως, να ακολουθήσω τον Kreissig, συμπεριλαμβάνοντας την *IGRR* III. 422, αφού είναι ρωμαϊκής χρονολογίας. Ωστόσο, ίσως αυτές οι δωρεές τύπου (δ), αν και «κληρονομικές», με την έννοια ότι δεν επιστρέφονται αυτόματα στον βασιλιά με τον θάνατο του κατόχου, όπως η κληρουχική γη, μπορούν να ακυρωθούν αν οι κάτοχοι κριθούν από τον βασιλέα ένοχοι κάποιου αδικήματος – ενώ αυτό δεν γίνεται (ή είναι πολύ λιγότερο πιθανό να γίνει) σε άτομα της κατηγορίας τύπου (γ), που επομένως πλεονεκτούν.

45. Βλ. Rostovtzeff, *SEHHW* I. 509 (με III. 1441 σημ. 285 και τις παραπομπές που δίνονται εκεί, ειδ.

Rostovtzeff *SGRK* 261-3), και στην *CAH* VII. 182-3· Welles, *RCHP* σελ. 96-7· Tarn, *HC*[3] 134-8.

46. Ο Welles (*RCHP* σελ. 53) βεβαιώνει πως η «παραδεδεγμένη ερμηνεία» της *RCHP* 8 είναι ότι ο εν λόγω βασιλιάς «είχε επιτρέψει να δοθεί σε όσους από τους Πεδιείς υπέβαλλαν αίτηση εντός 30 ημερών, να γίνουν *πάροικοι*... της Πριήνης, το πλεονέκτημα να είναι ως *βασιλικοί λαοί* λίγο καλύτερα από τους δουλοπάροικους, ενώ με τη σύνδεση με μια ελληνική πόλη αποκτούσαν ένα μεγάλο ποσοστό ελευθερίας». Ο Kreissig το δέχεται αυτό, τονίζοντας απλώς ότι όσοι δεν υπέβαλλαν αίτηση «παρέμεναν *λαοί*. Και οι δύο δυνατότητες υπήρχαν» (LPHO 24). Ενάντια σ' αυτό, έχω απλώς να παρατηρήσω ότι στην επιγραφή δεν υπάρχει καμιά αναφορά σε *λαούς* (πρβλ. Atkinson, SGCWAM 38) αλλά ότι οφείλουμε να δεχτούμε το *παροικείν* με την έννοια του «*γίνομαι* ένας *πάροικος*», κάτι που δεν παρατήρησα ποτέ αλλού.
47. Η Atkinson, SGCWAM 38-9, σφάλλει αποκαλώντας αυτό το έγγραφο «Διαθήκη του Ατταλου Γ'», έχει όμως να πει μερικά χρήσιμα πράγματα για τούτη την επιγραφή και για το γενικότερο ζήτημα με το οποίο ασχολήθηκα (στο ίδιο, 37-42, 53-7).
48. Η πιο ξεκάθαρη περίπτωση, κατά τη γνώμη μου, είναι στη Hasta της Ισπανίας, όπου μια επιγραφή του 189 π.Χ., *ILS* 15 = *FIRA* I[2]. 51, μνημονεύει μιαν απόφαση του L. Aemilius Paullus ότι «quei Hastensium servei in turri Lascutana habitarent leiberei essent», και θα συνεχίσουν να είναι νομείς και κάτοχοι, κατά την επιθυμία του «poplus senatusque Romanus» τον «agrum oppidumqu...» τους. Πιστεύω ότι ο Haywood (TSCD 146-7) έχει πιθανόν δίκαιο τονίζοντας ότι η νομή γης από τους λεγόμενους «servi» (έστω κι αν αυτή δεν ισοδυναμεί με κυριότητα) δείχνει ότι είναι πιθανότερο να ήταν δουλοπάροικοι παρά δούλοι· κι εδώ θα ήθελα να συγκρίνω την κατάσταση του γερμανού «servus quasi colonus» (αν μπορώ να τον αποκαλέσω έτσι), όπως τον περιγράφει ο Τάκιτος, *Germ.* 25. 1 (βλ. IV. 3, § 12). Η χρησιμοποίηση της τεχνικής λέξης «servi» μου φαίνεται πως δείχνει ότι οι Lascutani δεν έγιναν «liberi» *απλώς* με την έννοια ότι «απαλλάχτηκαν από τον έλεγχο των Hastenses» (όπως A/J, σελ. 250, σημ. στον αρ. 2). Το δεύτερο παράδειγμά μου είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον, διότι αποτελεί τη «μοναδική περίπτωση δουλοπάροικων των ναών στην Ιταλία» (Frank, *ESAR* 1. 293-4): Ο Κικέρων, *Pro Cluent.* 43-5, κατηγορεί τον Oppianicus ότι μεταχειρίζεται ως «ελεύθερους και ρωμαίους πολίτες» τους Martiales του Larinum στην Ιταλία, τους οποίους περιγράφει ως «ministri publici Martis» και «in Martis familia» και τους συγκρίνει με τους Venerii του Έρυκα στη Σικελία (το τρίτο παράδειγμά μου πιο κάτω), προσθέτοντας ότι η ενέργεια του Oppianicus προξένησε μεγάλην αγανάκτηση ανάμεσα «στους δεκουρίωνες και σ' όλους τους πολίτες του Larinum», που υπέβαλαν μήνυση εναντίον του Oppianicus στη Ρώμη. Δεν μας λέγεται ποιος κέρδισε τη δίκη, αλλά φαίνεται πως ήταν ο Oppianicus, διότι θα ήταν προς το συμφέρον του Κικέρωνα να αναφέρει οποιαδήποτε καταδίκη του Oppianicus (βλ. Haywood, TSCD 145-6). Το τρίτο παράδειγμά μου είναι οι Venerii του Σικελού Έρυκα, για το status των οποίων τον καιρό του Verres φαίνεται ότι υπήρξε κάποια διαμάχη: βλ. ειδ. Cic., *Div. in Caec.* 55-7, για την περίεργη υπόθεση της Agonis από το Λιλύβαιο, που περιγράφεται από τον Κικέρωνα ως μια «liberta Veneris Eryeinae» που είχε γίνει «copiosa plane et locuples», και που είχε καταθέσει πιεζόμενη ότι «se et sua Veneris esse», με αποτέλεσμα να καταδικαστεί από τον κυαίστορα τού Verres, τον Caecilius Niger, να ξαναγίνει δούλη, αλλά όπως φαίνεται ο ίδιος ο Verres της ξανάδωσε την ελευθερία (βλ. Scramuzza, WVSS, και Frank, *ESAR* III. 317-18).
49. Βλ. τα Ευρετήρια για τούτα τα έργα και, στον Newman, *PA*, ειδ. III. 394· IV. 304. Ο Αριστοτέλης μιλάει για *περιοίκους* στα *Πολιτικά* II.9, 1269[b] 3· 10, 1271[b] 30, 1272[a] 1, 18· V. 3, 1303[a] 8 (πρβλ. Πλούτ. *Θη*. 245f)· VII. 6, 1327[b] 11· 9, 1329[a] 26· 10, 1330[a] 29. Υπάρχουν ακόμα μερικές εύστοχες παρατηρήσεις του Finley, SSAG 176, για τη χρήση που κάνει ο Αριστοτέλης του όρου *περίοικοι*· βλ. και Lotze, *MED.* 8-9.
50. Για τους *περιοίκους* της Σπάρτης, βλ. και το δικό μου *OPW* 93, 331-2, 372. Για γενικότερες αναπτύξεις του θέματος, βλ. Busolt (-Swoboda), *GS* II. 663-6· J.A.O. Larsen, s.v. *Perioikoi*, στο *RE* XIX. i. (1937) 816-33, στις cols. 816-22· Pavel Oliva, *Sparta and her Social Problems* (Πράγα, 1971) 55- 62.
51. Βλ. Larsen, ό.π. 822-4, 825-32. Για το Άργος, βλ. W.G. Forrest, «Themistocles and Argos», στο *CQ* 54 = n.s. 10 (1960) 221-41, στις 221- 9· Lotze, *MED* 53-4· K.W. Welwei, *Unfreie im antiken Kriegsdienst, I. Athen und Sparta* (= *Forsch. zur ant. Sklaverei* 5, Wiesbaden, 1974) 182-92. Για τους *περιοίκους* της Κυρήνης (Ηρόδτ. IV. 161-3), βλ. Παράρτημα IV, § 5. Δεν κατόρθωσα ακόμα να έχω μια πλήρη εικόνα της πολύ περίπλοκης κοινωνικο-οικονομικής δομής της Κρήτης και θα παραπέμψω απλώς στον Lotze, *MED*, ειδ. 4- 25, 79.
52. Βλ. λχ. Αριστ. *Πολιτικά* V. 6, 1305[b] 5, 11, 36. Ο Πλάτων κάνει επίσης λόγο για τους Μαριανδύνους στους *Νόμους* VI. 776cd, όπου τους συγκρίνει με τους Είλωτες και τους Πενέστες.
53. Η γερμανική χρήση αυτών των λέξεων είναι κάπως διαφορετική. Κατά τον Busolt [-Swoboda], *GS* II. 670 σημ. 4, «Hörigkeit und Leibeigenschaft lassen sich zwar begrifflich nicht scharf unterscheiden, im allgemeinen versteht man aber unter *Leibeigenschaft* den höchsten *Grad der Hörigkeit* (η υπογράμμιση δική μου), der sich von der Sklaverei nur dadurch unterscheidet, dass der Leibeigene nicht einfach als Sache betrachtet, sondern sein Personalcharakter bis zu einem gewissen Grade anerkannt wird». Είχε περατώσει την ανάλυσή του για τους είλωτες χαρακτηρίζοντάς τους ως «Hörige» (δουλοπάροικους), προσθέτοντας: «Im Umfange des allgemeinen Begriffes der Hörigkeit gehörten sie zu den Grundhörigen und zwar zu den *leibeigenen Bauern*, denn sie waren unter Schmälerung ihrer persönlichen Freiheit an die Scholle

gebunden und den Grundherren zu bestimmten Abgaben sowie zu persönlichen Dienstleistungen verpflichtet» (στο ίδιο, 670). Ολόκληρη η παράγραφος είναι έξοχη.

54. Υπάρχει ένα όχι ικανοποιητικό σχόλιο για την κωμωδία του Μενάνδρου *Ήρως* 20-40 (και την *Υποθ.* της 3-4), στους A. W. Gomme και F. H. Sandbach, *Menander. A Commentary* (1973) 385, 390-2.
55. Οι Gomme και Sandbach, ό.π. 390 πέφτουν ασφαλώς έξω υποθέτοντας ότι ο Ισοκράτης, XIV (*Πλατ.*) 48 αναφέρεται στους Πλαταιείς *στην Αθήνα*, που βλέπουν τάχα τα παιδιά να γίνονται δούλοι για μικρο-οφειλές (κ.λπ.). Οι Πλαταιείς εκπρόσωποι παρουσιάζονται να έχουν φτάσει στην Αθήνα ως ικέτες (§ 1 κ.λπ.)· δεν έχουν ακόμα γίνει δεκτοί στην Αθήνα όπως το 427 (πρβλ. § 51) και μάλιστα παραμένουν «πλανόδιοι και διακονιάρηδες» (§ 46), οι οικογένειές τους είναι διαλυμένες (§ 49). Και έτσι έχουν τα πράγματα, άσχετα με το αν ο λόγος πρέπει να θεωρηθεί ότι γράφτηκε για μια συγκεκριμένη περίπτωση το 371 ή ότι πρόκειται για ένα κατοπινό δείγμα ρητορικής.
56. Για τα κείμενα του Ματθαίου που ανέφερα, καθώς και για άλλα ζητήματα που έθιξα εδώ, βλ. το από πολλές απόψεις θαυμάσιο άρθρο του Dieter Nörr, «Die Evangelien des Neuen Testaments u. die sogennante hellenistische Rechtskoine», στην *ZSS* 78 (1961) 92-141, στις 135-8 («Wollstreckung»), 140-1 («Zusammenfassung»). Πρβλ. «Griechisches und orientalisches Recht im Neuen Test.», η ανακοίνωση του Nörr, στα *Actes du Xe Congrès internat. de Papyrologues* (Βαρσοβία κ.λπ., 1964) 109-15.
57. Βλ. Bieżuńka Malowist, *EEGR* I. 29-49 (μια πολύ λαγαρή ανάλυση), 99-100· Préaux, *ERL* 312-17, 537-43, και πρβλ. 308-12. Για το συμφέρον της βασιλικής διαχείρισης, επιβλήθηκαν περιορισμοί στην «προσωπική εκτέλεση» εναντίον λχ. των *βασιλικών γεωργών* και *υποτελών*: βλ. *P. Tebt.* 5. 221-30 (= M. *Chr.* 36).
58. Για τούτη τη μαρτυρία και για την άλλη στο τέλος της προηγούμενης παραγράφου στο κυρίως κείμενο είναι αρκετό να αναφερθούμε στους Weiss, *GP* 510 κ.ε. (ειδ. 514-19)· Nörr, ό.π. (στη σημ. 56 πάνω) 137· και (για την Αίγυπτο) Bieżuńska-Malowist, ό.π. (σημ. 57 πάνω). Η τελευταία το λέει πολύ καλά: «Il est certain que la politique de l'État tendait visiblement à restreindre et peut-être même à abolir l'esclavage définitif sanctionnant les débiteurs privés insolvables. Le *PSI* 549 (για το οποίο βλ. στο ίδιο, 28-9, 47) paraît bien témoigner qu'à la fin de l'epoque ptolémaïque l'asservissement des hommes libres était prohibé, l'esclavage temporaire [που θα αποκαλούσα «δουλεία για χρέος»] restant vraisemblablement admis» (στο ίδιο, 48). Σχετικά με τη δουλεία για οφειλή στη Γορτύνη της Κρήτης, βλ. *Inscr. Cret.* IV. 72 = R.F. Willetts, *The Law Code of Gortyn* (= *Kadmos*, Παράρτ. I. Βερολίνο, 1967) 39-40: Col. I. 56 μέχρι II. 2 (με αγγλ. μετάφρ.)· βλ. και Willetts, *Aristocratic Society in Ancient Crete* (1955) 36, 54-6. Οφείλω στο σημείο τούτο να αναφέρω και τον Δίωνα Χρυσ. XV. 20, που λέει ότι *παρά πολλοίς και σφόδρα ευνομουμένοις* πατέρες μπορούν να πουλάνε τους γιους τους: δεν γίνεται λόγος για χρέος, και ο Δίων προσθέτει ότι οι πατέρες μπορούν επίσης να θανατώνουν τους γιους τους. Αυτό πιθανόν να αναφέρεται στο Ρωμαϊκό Δίκαιο· αλλά για την πώληση παιδιών βλ. ένα κατοπινό χωρίον στο κυρίως κείμενο και σημ. 74-5 πιο κάτω.
59. Ανάμεσα στις πολλές αναλύσεις του *nexum*, βλ. μια σύντομη στους Jolowicz και Nicholas, *HISRL*[3] 164-6 (πρβλ. 189-90) που δίνει και κάποια βιβλιογραφία και το κείμενο του Varro, *LL* VII. 105.
60. Αντιπρβλ. Frederiksen, που πιστεύει ότι «επί αυτοκρατορίας είναι φανερό ότι έγιναν πραγματικές προσπάθειες να επιβληθεί στις επαρχίες η ρωμαϊκή αρχή πως ο εξανδραποδισμός ή η φυλάκιση δεν πρέπει να συμβαίνουν χωρίς δικαστική απόφαση» (CCPD 129-30), και ότι η αυτοκρατορική διοίκηση «εισήγαγε διατυπώσεις και διαδικασίες για τα χρέη που ήταν ηπιότερες και επιεικέστερες απ' όσες είχαν γνωρίσει οι επαρχίες» (CCPD 141). Δεν βλέπω να δικαιολογείται αυτή η ρητή προσφυγή (CCPD 13u σημ. 14) στην αυθεντία του Mitteis: μου αρκεί να αναφέρω, για την Ηγεμονία, την παράγραφο στο *RuV* 450 που τελειώνει ως εξής «Mann kann daher von der Annahme ausgehen, dass in den ersten Jahrhunderten der Kaiserzeit die Personalexecution im ganzen Reiche ein durchaus praktisches Institut gebildet hat»· το πράγμα εκδηλώνεται και στην ίδια την Ιταλία. Πρβλ. και την «Lex Rubria», *FIRA* I[2] 174-5, αρ. 19, xxi. 19· xxii. 46 (το Ρωμαϊκό Δίκαιο εφαρμόστηκε στην εντεύθεν των Άλπεων Γαλατία στη δεκαετία του 40 π.Χ.)· «Lex Ursonensis», στο ίδιο, 179, αρ. 21, lxi. 1-3, 6 (παροικία πολιτών του Καίσαρα, Colonia Genetiva Julia, 44 π.Χ.). Μόλις στην ύστερη αυτοκρατορία, λέει ο Matteis (*RuV* 451) βρίσκουμε ότι «die spätrömischen Kaiser die Personalexecution auf das bestimmteste perhorresciren», από το 388 μ.Χ. συγκεκριμένα (*CTh* IX. xi. 1)· και στην επόμενη σελίδα αντιπαραβάλλει «der Rechtsstandpunkte» με «die thatsächlichen Verhältnisse», δείχνοντας στη συνέχεια ότι η «Personalexecution» παρέμεινε ζωντανή μέχρι τις μέρες του Ιουστινιανού. Εδώ ταιριάζει ίσως να παραπέμψω στον Schulz, CRL 214: η *cessio bonorum* (για την οποία βλ. επόμενη παράγραφο αλλά και δύο από το κυρίως κείμενο και τις επόμενες τέσσερις σημειώσεις) «εθεωρείτο ως ένα εξαιρετικό προνόμιο και όχι ως το σημείο αφετηρίας για μια νέα ανάπτυξη του νόμου περί εκτελεστικής κατάσχεσης. Η κατάσχεση του προσώπου εξακολουθούσε να φαίνεται πάρα πολύ σημαντική για να επιτραπεί οποιοσδήποτε περαιτέρω περιορισμός της».
61. Για τις *bonorum venditio*, *cessio* και *distractio*, βλ. Buckland, *TBRL*[3] 402-3, 643-5, 672-3· Jolowicz και Nicholas, *HISRL*[3] 217-18, 445· Crook, *LLR* 172-8. Θα συνιστούσα επίσης ένα έξυπνο και απολαυστικό άρθρο σ' ένα θέμα («decoctio») στενά συνδεδεμένο με τη *cessio bonorum*: J.A. Crook, «A study in decoction» στο *Latomus* 26 (1967) 363-76· πρβλ. του ίδιου *LLR* 176-7.
62. Βλ. Frederiksen, CCPD 137-41, που προβάλλει ισχυρά επιχειρήματα για ν' αποδώσει τον νόμο στον Καίσαρα και όχι στον Αύγουστο.

63. Στο θέμα της *cessio bonorum* γενικά ο von Woess, PCBRR, παραμένει ανυπέρβλητος (αλλά βλ. σημ. 64 πιο κάτω): δίνει αναφορές σε παλιότερα έργα των Lucien Guénoun, *La cessio bonorum*, και M. Wlassak, στη *RE* III. ii. (1899) 1955-2000. Η καλύτερη περιληπτική έκθεση, στην αγγλική, που γνωρίζω δίνεται σε μια μόνη παράγραφο από τον F. de Zulueta, *Inst. of Gaius* II. 136. Ένα κατάλληλο έργο που χρησιμοποιεί τις παπυρολογικές μαρτυρίες από την Αίγυπτο στην περιγραφή της «κατάσχεσης προσώπου» και της *cessio bonorum* είναι του Chalon, *ETJA* 114-22, 187. Βλ. και σημ. 61 πάνω.
64. Η ανάλυση της *cessio bonorum* από τον von Woess, RCBRR, χρειάζεται εδώ τροποποίηση: βλ. Frederiksen, CCPD 135-6 (αλλά πρβλ. σημ. 60 πάνω). Αξίζει να συμβουλευτεί κανείς τον Chalon, *ETJA*: βλ. ειδ. 117 σημ. 33*bis*, όπου παραθέτει και σχολιάζει *P. Ryl.* II 75 και *P. Vind. Boswinkel.* 4.
65. Πρβλ. Schulz, *CRL* 214, 402-5· επίσης 44, 281, 302, 459-60, 511. Βλ. επίσης Jolowicz και Nicholas, *HISRL*[3] 187-190, 215-16, 401, 444-5· Buckland, *TBRL*[3] 618-23, 634, 642-6, 671-2· de Zulueta, *Inst. of Gaius* II. 242-7· Crook, *LLR* 170-8· Frederiksen, CCPD 129-30, 135-6, 141· και πρβλ. τη μακροσκελή και αξιόλογη κριτική που έγραψε ο P. A. Brunt για το έργο του Westermann, *SSGRA*, και για δύο άλλα βιβλία σχετικά με την αρχαία δουλεία, στο *JRS* 48 (1958) 164-70, στην 168. Όποιος μπει στον πειρασμό να εξηγήσει ένα επεισόδιο σαν εκείνο που περιγράφει ο Λίβιος VI. xiv. 3 κ.ε. (385 π.Χ.), με το ότι συνέβη πριν τη Lex Poetelia (πρβλ. Λίβιος VIII. xxviii. 1-9), πρέπει να προσέξει στον Λίβιο το XXIII. xiv. 3, όπου μαθαίνουμε ότι το 216 π.Χ. απελευθερώθηκαν για στρατιωτική υπηρεσία, στη διάρκεια μιας κατάστασης έκτακτης ανάγκης, οι κατηγορούμενοι για εγκλήματα συνεπαγόμενα την *έσχατη των ποινών και οι οφειλέτες που με δικαστική απόφαση* (προφανώς πολυάριθμοι) κρατούνταν δέσμιοι («qui pecuniae iudicati in vinculis essent»). Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Λίβιος, που οι αντιλήψεις του εδώ είναι οι τυπικές αντιλήψεις των εύπορων τάξεων της Ρώμης, θεωρεί την απελευθέρωση αυτών των οφειλετών ως ένα «ultimum prope desperatae reipublicae auxilium cum honesta utilibus cedunt», στο οποίο ο δικτάτορας M. Junius Pera «descendit»! Ο Val. Max. VII. vi. 1, συνοψίζοντας τον Λίβιο, αποκαλεί τους οφειλέτες «addicti» και καταγράφει το δικό του αίσθημα ντροπής («aliquid ruboris habeant»).
66. Βλ. Varro, *LL* VII. 105 (*obaeratus*)· *RR* I. xvii. 2-3 (*obaerarii*, στη Μικρά Ασία, στην Αίγυπτο και στο Ιλλυρικόν). Η λέξη *obaeratus*, βέβαια, χρησιμοποιείται κάποτε με τη συνηθισμένη, απλή έννοια του «οφειλέτη», όπως λχ. στον Λίβιο XXVI. xl. 17, και Suet. *Div. Jul.* 46 (όπου ο Καίσαρ είναι *tenuis adhuc et obaeratus*). Για το καθυστερούμενο μίσθωμα ως οφειλή, βλ. IV. 3 και σημ. 67 πιο κάτω.
67. Εκτός από τα παραδείγματα που ακολουθούν στο κείμενο, βλ. λχ. Caes., *BG* I. iv. 2 και VI. xiii. 1-2 (προρωμαϊκή Γαλατία)· Tac. *Ann.* III. xl. 1 και xliii 1-2 (ρωμαϊκή Γαλατία το 21 μ.Χ.). Ο Colum., *RR*, I. iii. 12 είναι εδώ πολύ σημαντικός· επίσης Sall. *Cat.* 33. 1. Βλ. και Ματθ. ιη' 23-34· V. 25-6· Λκ. ιδ' 58-9, που αναφέρεται στο κείμενο πιο πάνω. Η πολύ αναξιόπιστη *Historia Augusta* λέει για τον Αδριανό ότι κατάργησε τα «ergastula servorum *et liberorum*» (*Hadr.* 18. 9). Το *CJ* IV. lxv. 11 (244 μ.Χ.) δείχνει ότι προσπάθειες είχαν γίνει «συχνά» για να εμποδιστούν οι μισθωτές που είχαν καθυστερήσει τα μισθώματά τους να εγκαταλείψουν τους αγρούς που είχαν μισθώσει, μια πρακτική την οποία ο Αδριανός, πάνω από έναν αιώνα πριν είχε κρίνει αξιοθρήνητη, έναν «inhumanus mos», όσον αφορά τις εκμισθώσεις δημόσιας γης (*Dig.* XLIX. xiv. 3. 6). Πρβλ. επίσης Rostovtzeff, *SEHRE*[2] 1. 178-9 (με II. 619-22 σημ. 42-5), 190-1, 471-2· Jones, *LRE* II. 835-7, 858.
68. Η τελευταία και η καλύτερη έκδοση του εδίκτου του Tiberius Julius Alexander (*OGIS* 669 = *IGRR* I. 1263) είναι του Chalon, *ETJA*. Υπάρχουν αγγλικές μεταφράσεις, συμπεριλαμβανομένης και εκείνης του A.C. Johnson,στην *ESAR* (επιμ. Frank) II. 705-9. Οι σχετικές σειρές του εδίκτου είναι οι 15-18: για το σχόλιο του Chalon, βλ. *ETJA* 187-8, όπου νομίζω ότι ο Chalon έχει δίκαιο να αρνείται να δει μια αναφορά στη *cessio bonorum*. Βλ. και von Woess, PCBRR 492-3 και σημ. 4· επίσης 525 σημ. 1 για τη *M. Chr.* 71 = *P. Lips.* Inv. 244, σειρές 7-8.
69. Βλ. Garnsey, *SSLPRE*, ειδ. 99-100, 277-80.
70. Η Olivia Robinson, «Private prisons», στη *RIDA*[3] 15 (1968) 389-98, στην 391, φαίνεται να νομίζει ότι ο *CJ* VII. lxxi. 1 ισχύει γενικά για τους *iudicati*, ενώ στην πραγματικότητα ασχολείται μόνο με εκείνους στους οποίους έχει επιτραπεί να κάνουν μια *cessio bonorum*, για την οποία βλ. πιο πάνω στο κείμενο και σημ. 61-4.
71. Ο Mitteis, *RuV* 450-8, παραθέτει ορισμένες ενδιαφέρουσες μαρτυρίες, συμπεριλαμβανομένης κι εκείνης του αγ. Αμβροσίου για την Ιταλία.
72. Βλ. λχ. Schulz, *CRL* 214-15. Μπορεί κανείς να αμφιβάλλει αν η πρακτική στις επαρχίες άλλαξε πολύ προς το καλύτερο.
73. Για την *παραμονή* βλ. ειδ. A. E. Samuel, RPCAD, που περιλαμβάνει μιαν επισκόπηση των νεότερων θεωριών (221-8)· Bertrand Adams, *Paramoné u. verwandte Texte, Stud. zum Dienstvertrag im Rechte der Papyri* (= *Neue Kölner rechtwiss. Abhandl.* 35, Berlin, 1964)· W. L. Westermann, «The *paramone* as general service contract» στο *JJP* 2 (1948) 9-50 (όχι αξιόπιστο)· η βιβλιογραφία στον Nörr, SRBFAR 89 σημ. 107· και Crook, *LLR* 192-3, 200-2, 246-7.
74. Ο όρος *sanguinolenti* βρίσκεται στον τίτλο του *CTh* V.x. και στον *CJ* IV. xliii. 2 *pr.* (= *CTh* V. x. 1. *pr.*).
75. Για τους κυριότερους νόμους που αφορούν την πώληση παιδιών και άλλων ελεύθερων ατόμων (συμπεριλαμβανομένης της αυτοπώλησης, ένα δύσκολο θέμα που το πραγματεύεται ο Buckland, *RLS* 427-33) βλ. ειδ., εκτός από τις τρεις διοικητικές πράξεις που αναφέρονται στο κυρίως κείμενο, *Dig*, XLVIII. xv. (για τη Lex Fabia *de plagiariis*)· *CJ* VII. xvi. 1 (Caracalla, 211-17), 10 (293)· IV. xliii. 1 (294)· VII.

xvi. 39 (294)· *Fr. Vat.* 33 (313)· *CTh* IV. viii. 6 (323)· πρβλ. Paulus *Sent.* V. i. 1· *Dig.* XL. xii. 33. Ο εξανδραποδισμός ελεύθερων επαρχιωτών ως επακόλουθο της βαριάς φορολογίας που επέβαλε η Ρώμη λέγεται ότι έγινε κατά την ύστερη Δημοκρατία και την πρώιμη Ηγεμονία: βλ. λχ. Πλούτ. *Λούκουλλος*, 20. 1-4· App. *BC* IV. 64· Tac. *Ann.* IV. lxiii. 4-5. Για τις γραπτές πηγές και τους παπύρους από την υστερορωμαϊκή Αυτοκρατορία βλ. Jones, *LRE* II. 853-4 (με III. 287 σημ. 71): οι σαφέστερες πηγές είναι Ζώσ. II. 38. 1-3· Λιβάν., *Λόγοι* XLVI. 22-3· Rufinus, *Hist. Monach.* 16 (στην *MPL* XXI. 436) = *Hist. Monach. in Aeg.* 14. 5-7, επιμ. A. J. Festugière (Βρυξέλλες, 1961)· Cassiod., *Var.* VIII. 33 (βλ. στο κυρίως κείμενο, κάτω ακριβώς από τη σημ. 73)· *P. Cairo* 67023· πρόσθ. Ευάγρ., *Εκκλησ. Ιστ.* III. 39 (πρβλ. IV. 6). Πρέπει να προσθέσω εδώ δυο λόγια για έναν τύπο *liber homo bona fide serviens* (μια κατάσταση που μπορούσε να προκύψει κατά πολλούς διαφορετικούς τρόπους: βλ. λχ. Berger, *EDLR* 562), ιδιαίτερα τον άνθρωπο που επέτρεψε στον εαυτό του να πουληθεί ως δούλος *για να μοιραστεί την τιμή*. Είναι τόσο πολλά τα κείμενα που ασχολούνται με τούτη την κατάσταση που αυτή πρέπει να ήταν συνηθισμένη – και όχι μόνο στην ύστερη Αυτοκρατορία ή και στην περίοδο των Σεβήρων, ιδιαίτερα αν η αναφορά σε κάποιαν απόφαση του Αδριανού γι' αυτό το ζήτημα στο *Dig.* XL. xiv. 2. *pr.* δεν είναι μια παρεισαγωγή. Υποθέτω ότι ένας άνθρωπος που επέτρεπε στον εαυτό του να πουληθεί για να πετύχει μέρος της τιμής το έκανε κανονικά με σκοπό να σώσει την οικογένειά του, αν όχι τον εαυτό του, από τη λιμοκτονία. (Δεν έχω διαβάσει τίποτε πιο πρόσφατο από το βιβλίο του Buckland, *RLS* [1908] 427-33. Για πρόσθετη βιβλιογραφία βλ. λχ. Kaser, *RP* I^2 1971 241 σημ. 49, 302 σημ. 8). [Μόνον αφού είχε πια περατωθεί τούτο το κεφάλαιο πρόσεξα το άρθρο του Theo Mayer-Maly, «Das Notverkaufsrecht des Hausvaters» στην *ZSS* 75 (1958) 116-55].

76. Υπάρχει μια σοβαρή ανάπτυξη του θέματος από τον Isaac Mendelsohn, *Slavery in the Ancient Near East* (New York, 1949). Θα επιθυμούσα επίσης να επισύρω την προσοχή στις σύντομες παρατηρήσεις πάνω στο ίδιο θέμα από τον Finley, SD 178 και στο άρθρο του J. Bottéro, «Désordre économique et annulation des dettes en Mésopotamie à l'époque paléo-babylonienne», στο *JESHO* 4 (1961) 113-64, που είναι βασικά αφιερωμένο στο περίφημο έδικτον του βασιλιά Ammi-saduqa της Βαβυλώνας (του τέταρτου διαδόχου του Χαμμουραμπί).
77. Βλ. Th. Mommsen, *Röm. Strafr.* 949-55. Δύο μείζονα παραδείγματα από τη βασιλεία του Νέρωνα είναι (α) Suet. *Nero* 31. 3, όπου ο αυτοκράτορας διατάζει να σταλούν όλοι οι κατάδικοι απ' όλα τα μέρη της αυτοκρατορίας στην Ιταλία για να κατασκευάσουν τη σχεδιαζόμενη διώρυγα από τη λίμνη Αβέρνου (Αόρνου) μέχρι την Όστια (Ωστία), και (β) Ιώσ. *BJ* III. 540, με Suet., *Nero* 19. 2, όπου ο Βεσπασιανός στέλνει 6.000 νέους από τους εβραίους που αιχμαλώτισε στις Ταριχείες τον Σεπτέμβριο του 67, για να εργαστούν στη διώρυγα του ισθμού της Κορίνθου, της οποίας η κατασκευή είχε μόλις αρχίσει από τον ίδιο τον Νέρωνα.
78. Για τους ομολογητές που στέλνονταν στα ορυχεία χαλκού της Φαινούς, βλ. Ευσέβ., *Εκκλησ. Ιστ.* VIII. 13, 5· *Μάρτ. Παλ.* 5. 2· 7. 2-4· 8. 1, 13· για εκείνους που στέλνονταν στα ορυχεία πορφυρόλιθου απέναντι από τη Θηβαΐδα, *Μάρτ. Παλ.* 8. 1· 9. 1· για εκείνους που στέλνονταν στα ορυχεία της Κιλικίας, *Μάρτ. Παλ.* 11. 6, με 8. 13· 9. 10.
79. Βλ. Fulvio Canciani, «Lydos, der Sklave?» στην *Antike Kunst* 21 (1978) 17-20· G. Neumann, «Zur Beischrift auf dem Kyathos», στο ίδιο 21-2. Ο ζωγράφος αυτός μπορεί να είναι ο ίδιος ο περίφημος Λύδος, που υπογράφει *ο Λυδος*.
80. Ο επτάφιος ανατυπώθηκε στην *Anthol. Lat.* II. ii. = *Carm. Lat. Epigr.*, *επιμ.* F. Bücheler (Leipzig, 1897) 468, αρ. 1015.

[III. 5]

1. Ο Διονύσιος προσθέτει ότι γνώρισε Ρωμαίους που, πεθαίνοντας, απελευθέρωναν όλους τους δούλους τους, εξασφαλίζοντας έτσι μιαν επιβλητική πομπή πενθούντων στην κηδεία τους: η πρακτική αυτή τον θλίβει βαθιά (*Αρχ. Ρήτ.* IV. 24. 6)· περιορίστηκε από τον Αύγουστο (βλ. Buckland, *RLS*, κεφ. xxiii. ειδ. 546-8).
2. Από την πλούσια γραμματεία, θα αναφέρω μόνο το έργο του Max Kaser, *RR* I^2 (1971) 298-301 (§ 70: «Freigelassene und Patronat»), με II^2 (1975) 585, και το άρθρο του Kaser, «Die Geschichte der Patronatsgewalt über Freigelassene» στην *ZSS* 58 (1938) 88-135· και ένα έργο που δεν έχω δει, J. Lambert, *Les operae liberti. Contribution à l'histoire des droits de patronat* (Paris, 1934).
3. Βλ. τη βιβλιογραφία στο άρθρο του Finley, «Freedmen» στο *OCD*^{2} 447-8· και στον Berger, *EDRL* 564 (s.v. *libertus*) και 609 (s.v. *operae liberti*). Προσθ. P.R.C. Weaver, *Familia Caesaris: a Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves* (1972)· βλ. και το άρθρο του Weaver, ανατύπ. στις *SAS* (επιμ. Finley) 121-40. Η ρωμαϊκή πρακτική της χειραφέτησης εξετάζεται διεξοδικά στο μεγαλύτερο μέρος του δεύτερου μισού του βιβλίου του Buckland *RLS* (437 κ.ε.). Ο πρωτομάθητος θα μπορούσε ν' αρχίσει με το ζωντανό βιβλίο του Crook, *LLR*, ειδ. 41, 50-5, 60, 191-2. Πλείστοι ιστορικοί νομίζω συμφωνούν ότι η χειραφέτηση ήταν πολύ πιο συνηθισμένη στους Ρωμαίους παρά στους Έλληνες: βλ. λχ. το άρθρο του Géza Alföldy, «Die Freilassung von Sklaven u. die Struktur der Sklaverei in der römischen Kaiserzeit», στη *Riv. stor. dell'Ant.* 2 (1972) 97-129, στις 97 κ.ε.

4. Για τις κοινωνικές αναπηρίες του ίδιου του απελεύθερου, βλ. Duff, *FERE*, κεφ. iii. iv, vii και τη βιβλιογραφία στον Berger, *EDLR* 609, s.v. *operae liberti*. Υπάρχει μια σύντομη περίληψη στον Crook, *LLR* 51.
5. Η μόνη σαφής αυθεντία γι' αυτό είναι η *Hist. Aug., Pertinax* 1. 1· πρβλ. *PIR*^{2} IV. 63-7, Η αρ. 73.
6. Βλ. ιδιαίτερα Mary L. Gordon, «The freedman's son in municipal life», στο *JRS* 21 (1931) 65-77· και στο πιο πρόσφατο δοκίμιο του Garnsey, DFLP (κυρίως, αλλά καθόλου απόλυτα, για το Beneventum)· επίσης λχ. J.H. D'Arms, «Puteoli in the second century of the Roman Empire: a social and economic study», στο *JRS* 64 (1974) 104-24, ειδ. 111-13.
7. Για τον Licimus, βλ. *PIR*^{2} IV. iii (1966) 228-9, I αρ. 381. Για την κακή συμπεριφορά του στη Γαλατία, βλ. ειδ. Δίων Κάσσ. LIV. 21. 2-8· Suet. *Div. Aug.* 67. 1· Senec., *Apocol.* 6. Για τον πλούτο του λέγεται ότι ήταν παραβλητός μ' εκείνον του Πάλλαντα (Juv. I. 109· πρβλ. πιο κάτω και σημ. 9), και στη δεκαετία πια του 470 μνημονεύεται συντροφιά με εφτά άλλους σημαίνοντες αυτοκρατορικούς απελεύθερους (συμπεριλαμβανομένων του Πάλλαντα και του Ναρκίσσου) από τον Sidonius Apollinaris, *Ep.* V. vii. 3. Εμφανίζεται ως αρ. 7 στον Duncan-Jones, *EREQS* 343-4, Παράρτ. 7: «The size of private fortune under the Principate».
8. Ο Πλούτ., *Κράσσ.* 2. 3, λέει ότι η εκτίμηση της περιουσίας του ίδιου του Κράσσου το 55 π.Χ (αφού είχε κάνει κολοσσιαίες δωρεές) ήταν 7.100 τάλαντα (λίγο περισσότερα από 170 εκατομ. HS = σηστέρτιους)· και κατά τον Πλίνιο, *HN* XXXIII. 134, είχε γαίες αξίας 200 εκατομ. HS (πάνω από 8.000 ταλάντων). Ο Πλίνιος αναγράφει την περίφημη παρατήρησή του, ό.π., που αναφέρεται στα ετήσια έξοδα συντήρησης μιας λεγεώνας (τα οποία ο Frank, *ESAR* I. 327, εκτιμά σε περίπου ένα εκατομ. δηνάρια και ο Crawford σε 1 1/2 εκατομ. για τη σχετική περίοδο: βλ. VIII. 4 σημ. 10 κάτω)· αλλά στον Cic., *De offic.* I. 25, γίνεται λόγος για ένα «exercitus»· και πάλι στον Cic., *Parad.* VI. 45, αυτό γίνεται ακόμα σαφέστερο: ο Κράσσος στην πραγματικότητα μίλησε για ένα *exercitus* έξι λεγεώνων με βοηθητικά άλογα και πεζούς, που στοίχιζαν ασφαλώς γύρω στους 30-60 εκατομ. HS τον χρόνο.
9. Για τον Νάρκισσο, βλ. Δίων Κάσσ. LX (LXI). 34. 4 (100 εκατομ. δραχμές = HS 400 εκατομ.)· για τον Πάλλαντα, Tac., *Ann.* XII. 53. 5 (HS 300 εκατομ.) και Δίων LXII. 14. 3 (100 εκατομ. δραχμές).
10. Βασίζω τούτο τον αριθμό στο γεγονός ότι το 43 π.Χ. ο Κικέρων (*XIII Phil.* 12, πρβλ. 10, και *II Phil.* 93) έλεγε ότι η σύγκλητος είχε υποσχεθεί στον Σέξτο Πομπήιο HS 700 εκατομ. ως αποζημίωση για τη δήμευση της περιουσίας του πατέρα του. Πρβλ. App., BC III. 4: το 44 π.Χ. στον Σέξτο είχαν δοθεί 50 εκατομ. δραχμές = δηνάρια (HS 200 εκατομ.). Το 39 π.Χ. ο αριθμός φαίνεται να υπολογίζεται σε HS 70 εκατομ. (Δίων XLVIII. 36. 5: 17.500.000 δραχμές).
11. Η καθιερωμένη άποψη, ότι αυτό έλαβε χώραν μόνο ή κυρίως από την περίοδο της βασιλείας του Αδριανού και μπρος, έχει αμφισβητηθεί από τον Weaver, στα έργα που μνημονεύθηκαν στη σημ. 3 πάνω: βλ. σε συντομία *SAS* (επιμ. Finley) 137-9.
12. Βλ. Jones, *LRE* II. 567-70· M.K. Hopkins, «Eunuchs in politics in the Later Roman Empire», στα *PCPS* 189 = n.s. 9 (1963) 62-80. [Το άρθρο αυτό έχει τώρα ανατυπωθεί, με λίγες αλλαγές, ως κεφ. iv, «The political power of eunuchs», στο βιβλίο του Hopkins που μνημονεύεται στη σημ. 18 κάτω].
13. Για την επιστολή του Επιφάνιου, βλ. *Acta Conc. Oec.*, επιμ. E. Schwartz, I. iv. 3. 222-5, §§ 293-4. Το θέμα έχει επίσης μελετηθεί από τον Pierre Batiffol, «Les présents de Saint Cyrille à la cour de Constantinople», στο βιβλίο του *Etudes de liturgie et d'archéol. chrét.* (Paris, 1919) 154-79. Ο κατάλογος των δωροδοκιών που καταβλήθηκαν στον Χρύσερο βρίσκεται στη σελ. 224 των *Acta*, σειρές 14-20. Ο Mansi V (1761) 987-9 δίνει την επιστολή του Επιφάνιου αλλά παραλείπει τον πίνακα των δωροδοκιών του Κυρίλλου στο τέλος (§ 294 στα *Acta Conc. Oec.*). Βλ. επίσης Νεστόριος, *Το παζάρι των Ηρακλειδών*, αγγλ. μετάφρ. από τη συριακή, των G.R. Driver και L. Hodgson (Oxford, 1925), 272, 279-82, 286 και ειδ. 349-51· πρβλ. xxii-iii, xxx. (Μόνο η συριακή μετάφραση του ελληνικού πρωτότυπου σώζεται: εκδόθηκε από τον Paul Bedjan το 1910). Δεν φαίνεται να είναι ξεκάθαρο αν ο Χρύσερος (του οποίου το όνομα δινόταν συνήθως ως Χρυσοέρετος ή Χρυσορήτης) ήταν ο *praepositus* (ευνοούμενος) του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Β΄ ή της ευσεβούς αυτοκράτειρας Πουλχερίας. Για μια περίληψη των κυριότερων *benedictiones* ή *ευλογιών* που έδινε ο άγ. Κύριλλος, βλ. Jones, *LRE* I. 346. Τα δώρα ήταν τόσο δαπανηρά ώστε ο Κύριλλος, όπως έλεγε ο αρχιδιάκονός του, δανείστηκε 1.500 λίβρες χρυσού από τον Comes Ammonius, αφού έγδυσε ολότελα την εκκλησία (*ecclesia Alexandrina nudata*: βλ. τα *Acta*, σελ. 223, σειρές 31-3, § 293. 6). Ο αγ. Κύριλλος ήταν μια εξαιρετική φυσιογνωμία: περιγράφεται σαρκαστικά από τον μεγάλο ιστορικό Ernst Stein (που είναι ο ίδιος ρωμαιοκαθολικός) στην *HBE* I^2. i. 276.
14. Βλ. λχ. Stein, *HBE* II. 356-60, 381, 454, 597-617 κ.λπ.
15. Ο Westermann, ASA 457 σημ. 2 = *SCA* (επιμ. Finley) 79 σημ. 2 απορρίπτει τους αριθμούς για τους δούλους και τα μικρά ζώα· αλλά ο P. A. Brunt, «Two great Roman Landowners» στο *Latomus* 34 (1975) 619-35, ισχυρίζεται ότι ο Ισίδωρος δεν φαίνεται να έχει υπερβεί τα όρια της αξιοπιστίας, αν και παραδέχεται συνάμα ότι οι χειρόγραφοι αριθμοί δεν μεταδόθηκαν με ακρίβεια.
16. Πρβλ. Duncan-Jones, *EREQS* 238-48. Το γνωστό δοκίμιο του P. Veyne, «Vie de Trimalcion» στα *Annales* 16 (1961) 213-47, έχει πολύ θαυμάσιο υλικό, αλλά δεν αποκαλύπτει όλο τον παραλογισμό ορισμένων υπερβολών στην *Cena Trimalchionis*.
17. Πρβλ. *IGRR* III. 802. 19-26, όπου *ουινδικτάριοι* και *απελεύθεροι* εμφανίζονται και πάλι μαζί (σειρά 25), ενώ οι *πάροικοι* παραλείπονται, όπως και (κατά λάθος δίχως άλλο) οι *πολείται* που εμφανίζονται μετά τους *εκκλησιαστάς* στις 801. 19 και 800. 9-10. Στα 800 οι *ουινδικτάριοι* δεν εμφανίζονται. Βλ.

επίσης υπικεφ. 6 αυτού του κεφαλαίου μετά τη σημ. 35.

18. Αυτό που είπα ισχύει, κατά τη γνώμη μου, και για το υλικό που εξετάζεται στο πολύ ενδιαφέρον και άψογο άρθρο του Géza Alföldy το οποίο ανέφερα στη σημ. 3 πάνω και με το οποίο δεν θα χρειαστεί να ασχοληθώ εδώ, μια και αφορά μόνο τη Ρώμη και την Ιταλία, την Ισπανία και την παραδουνάβεια περιοχή και όχι τον «ελληνικό κόσμο» μου. [Πρβλ. τώρα Keith Hopkins, *Conquerors and Slaves. Sociological Stud. in Roman Hist.* I. (1978) 115 σημ. 30 και 127 σημ. 63, που διάβασα όταν τούτο το υποκεφάλαιο είχε περατωθεί. Είμαι ευτυχής διαπιστώνοντας ότι συμφωνώ γενικά με τα συμπεράσματα του Alföldy].

19. Βλ. σημ. 2 πάνω· επίσης λχ. W.W. Buckland, *TBRL*[3] 88-90, ή με πολύ λιγότερα λόγια, Duff, *FERE* 43-4· Crook, *LLR* 53.

[III. 6]

1. Τούτο το υποκεφάλαιο επικεντρώνεται στην ελληνική μάλλον παρά στη ρωμαϊκή μισθωτή εργασία· αλλά, καθώς δεν θα έχω ευκαιρία να δίνω παρά μόνο ευκαιριακές βιβλιογραφικές αναφορές για τους ρωμαίους *mercennarii* (και για τον νόμο που τους αφορά, τον οποίο θα χρειαστεί να θίξω), θα αναφέρω εδώ μερικά κλασικά έργα που πραγματεύονται κατά γενικό τρόπο τη ρωμαϊκή μισθωτή εργασία και τον σχετικό νόμο: Remo Martini, *«Mercennarius», Contributo allo studio dei rapporti di lavoro in diritto romano* (Milano, 1958)· και μια σειρά έργων του F. M. De Robertis: τα δύο μνημονεύονται στη σημ. 36 πιο κάτω· επίσης *Il diritto associativo romano* (Bari, 1938)· *Il fenomeno associativo nel mondo romano, dai collegi della Republica alle corporazioni del Basso Impero* (Napoli, 1955)· *Storia delle corporazioni del regime associativo nel mondo romano* (2 τόμοι, Bari, 1971). Βλ. επίσης σημ. 36 και 39-40 πιο κάτω. [Όταν πια τούτο το κεφάλαιο βρισκόταν στη φάση των τυπογραφικών δοκιμίων είδα το άρθρο του P. A. Brunt, «Free labour and public works at Rome», στο *JRS* 70 (1980) 81-100· ο συντάκτης είχε την καλοσύνη να μου δείξει μια πρώτη γραφή του άρθρου αυτού. Δέχομαι πολλά απ' αυτά που λέει για τη Ρώμη· σημειώνω όμως τη δήλωσή του (σελ. 84) ότι «δεν ισχυρίζεται πως ό,τι αληθεύει για τη Ρώμη ισχύει και για άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας»].

2. Πρβλ. Αισχίν. I. 105, όπου οι εξεταζόμενες μορφές ιδιοκτησίας είναι η *οικία* και η *συνοικία*: (για τη μεταξύ τους διαφορά, βλ. § 124), γη, δούλοι και χρήμα επενδυμένο σε δάνεια.

3. Βλ. L.A. Moritz, «Alphita – a note», στο *CQ* 43 (1949) 113-17· *Grain-Mills and Flour in Classical Antiquity* (1958), ειδ. 149-50.

4. Οι δεκουρίωνες παρέκαμπταν τον νόμο αναλαμβάνοντας μιαν αρχική μίσθωση του κτήματος που θα διαχειρίζονταν, έτσι που μπορούσαν νόμιμα να παρουσιάζονται ως *conductores*, όχι ως *procuratores*· αλλά και η πρακτική αυτή απαγορεύθηκε από τον Θεοδόσιο Β΄ και τον Ουαλεντινιανό Γ΄ το 439, με τη *Nov. Theod.* IX. 1, που μάλιστα προχωρεί ώς την απαγόρευση στους δεκουρίωνες να ενεργούν ως εγγυητές για τους μισθωτές (§ 4).

5. Ο Αριστοτέλης μιλάει για μισθωτή εργασία ως μια μορφή *μισθαρνίας* (*Πολιτικά* I. 11, 1258[b] 25-7), ή *μισθαρνικής εργασίας* ή *τέχνης* (VIII. 2, 1337[b] 13-14· *Ηθ. Ευδ.* I. 4, 1215[a] 31· πρβλ. Ψευδ.-Αριστ., *Οίκον.* I. 2, 1343[a] 29)· και χρησιμοποιεί το ρήμα *μισθαρνείν* (*Πολιτικά* IV. 12, 1296[b] 28-30). Δεν χρησιμοποιεί ποτέ τη λέξη *λατρεία* για τη μισθωτή εργασία.

6. Τα έξι κυριότερα αποσπάσματα στον Αριστοτέλη είναι *Πολιτικά* I. 11, 1258[b] 25-7· 13, 1260[a] 36-[b]1· III. 5, 1278[a] 21-5· IV. 4, 1290[b] 39-1[a] 8· VI. 7, 1321[a] 5-6· *Ρητ.* I. 9, 1367[a] 28-32. Για άλλα αποσπάσματα σχετικά με τους *θήτες* και τις δραστηριότητές τους, βλ. Αριστ. *Ηθ. Ευδ.* VII. 12, 1245[b] 31· απόσπ. 485· τα κείμενα που παρέθεσα στη σημ. 5 όπου εμφανίζονται το *μισθαρνείν* και τα συγγενικά του· και *Πολιτικά* III. 5, 1278[a] 11-13, 17-18, 20-1· VI. 1, 1317[a] 24-6· 4, 1319[a] 26-8· VII. 9, 1329[a] 35-8 (που πρέπει να νοηθεί στο φως των 8, 1326[a] 21-5, 1328[b] 2-4)· VIII. 2, 1337[b] 19-21· 6, 1341[b] 13-14· 7, 1342[a] 18-21· *Ηθ. Νικ.* IV. 3, 1125[a] 1-2.

7. Ανάμεσα σε άλλα αποσπάσματα, βλ. Αριστ. *Πολιτικά* II. 8, 1269[a] 34-6 *(την των αναγκαίων... σχολήν)*· IV. 4, 1291[b] 25-6· VII. 9, 1329[a] 1-2· 14, 1333[a] 33-6· 15, 1334[a] 14-16· με το θαυμάσιο δοκίμιο του J.L. Stocks, «ΣΧΟΛΗ», στο *CQ* 30 (1936) 177-87. Για το *otium* (η λατινική λέξη πλησιάζει πολύ – αν και συχνά όχι πάρα πολύ – την αντίστοιχη ελληνική *σχολή*) υπάρχει ένα μεγάλο πρόσφατο βιβλίο 576 σελίδων, του Jean-Marie André, *L'otium dans la vie morale et intellectuelle romaines des origines à l'époque augustéenne* (= Publ. de la Fac. des lettres et sciences humaines de Paris, Série «Recherches», XXX, Paris, 1966).

8. Αριστ. *Πολιτικά* IV. 4, 1290[b] 38-1[a] 8, 1291[a] 33-[b] 13· VI. 7, 1321[a] 5-6· πρβλ. VI. 1, 1317[a] 24-6· 4, 1319[a] 26-8· VII. 9, 1329[a] 35-8.

9. Πρβλ. την ανάλυση των εν λόγω δύο αποσπασμάτων στο II. 4, από την οποία γίνεται φανερό ότι αν και μόνο το ένα, στο Βιβλίο VI, κάνει να ασχοληθεί με τα *μέρη* του *πλήθους* ειδικά, ωστόσο τα πρώτα τέσσερα *μέρη* στο IV. 4 καταλήγουν, να μην περιλαμβάνουν τους *ευπόρους* και επομένως είναι στην πραγματικότητα μέρη του *πλήθους*.

10. Αντίθετα από πολλούς επιμελητές, θα διέγραφα το *οι* στη σειρά 24, διότι κατά τη γνώμη μου θα ήταν παράλογο να υποθέσουμε ότι ο Αριστοτέλης μπορεί να λέει ότι οι περισσότεροι από τους *τεχνίτας*

είναι πλούσιοι – ιδιαίτερα στις ολιγαρχίες για τις οποίες μιλάει εδώ ο Αριστοτέλης! Υποθέτω, παρεμπιπτόντως, ότι *τεχνίται* που έγιναν πλούσιοι, το κατάφεραν χρησιμοποιώντας εργασία δούλων, όπως ο Κύρηβος και οι άλλοι που μνημονεύονται στον δεύτερο από τους διαλόγους του Ξενοφώντα που συνόψισα πιο πάνω – τον διάλογο με τον Αρίσταρχο (*Απομν.* II. vii), όπου μάλιστα όλοι οι ενδιαφερόμενοι φέρονται να έχουν κάνει περιουσία χρησιμοποιώντας δούλους. Άτομα σαν τους πατεράδες του Ισοκράτη και του Δημοσθένη ανήκουν ασφαλώς σ' αυτή την κατηγορία. Από την άλλη μεριά, είμαι βέβαιος πως όταν ο Αριστοτέλης μιλάει για *χερνήτες* (*Πολιτικά* III. 4, 1277[a] 38-[b] 1) και *το χερνητικόν* (IV. 4, 1291[b] 25-6) έχει πρωτίστως στον νου μισθωτούς εργάτες: σημειώστε *του δούλου είδη* στο 1277[a]37 και το *μη δύνασθαι σχολάζειν* στο 1291[b]26.

11. Για μια ακόμα πολύ όμοια άποψη γύρω από τη μισθωτή εργασία και τη δουλεία, βλ. το όψιμο περιπατητικό έργο, ψευδο-Αριστ., *Περί αρετ.* 7, 1251[b] 10-14 (ειδ. *βίος θητικός και δουλοπρεπής και ρυπαρός, φιλοτιμίας και ελευθερίας αλλότριος*).
12. Άλλα χωρία στον Όμηρο στα οποία εμφανίζονται *θήτες* είναι *Ιλιάς* XXI. 441- 57 (όπου ο Ποσειδών και ο Απόλλων υπηρετούν με μισθό τον Λαομέδοντα της Τροίας, αλλά αυτός τους εξαπάτησε στην πληρωμή – πιθανόν ένα πολύ συνηθισμένο πάθημα για τον *θήτα*)· *Οδύσ.* IV. 643-4 (όπου *θήτες* και οικοδίαιτοι δούλοι αντικρίζονται ως παθανή πηγή για κωπηλάτες)· XIV. 101-2 (δουκόλοι)· XVIII. 356-61 (αγροτική εργασία)· πρβλ. *Ιλιάς* XVIII. 550, 560, όπου οι *ἔριθοι* είναι παθανόν κι αυτοί μισθωτοί εργάτες γης.
13. *IG* II[2] 1672. 28-30, 32-4, 45-6, 60-2, 125-6, 158-9, 292-5, 299· 1673. 4, 28-9, 44-5, 58-9 (*μισθωτοί*). Κάποιες πρόσθετες αποκαταστάσεις έχουν γίνει από τον Kevin Clinton, «Inscriptions from Eleusis», στο *Αρχαιολογική Εφημερίς* (1972) 81-136, στις 83-8.
14. *IG* II[2] 1672. 4-5, 42-3, 117-18, 141-2· 1673. 39 (*δημόσιοι*). Και βλ. σημ. 13 πάνω.
15. «*Κολωνός μίσθιος*: labour exchange in Classical Athens», στο *Eranos* 49 (1951) 171-3. (Αυτός ο Κολωνός δεν ήταν δήμος, όπως ο Κολωνός Ίππιος, ο δήμος του ποιητή Σοφοκλή· ήταν στον δήμο Μηλίτης).
16. Δίνω εδώ όλα τα αποσπάσματα που γνωρίζω για την Αθήνα σχετικά με τη μισθωτή εργασία στη γεωργία: Σόλων, απόσπ. 1. 47-8 και Ψευδ.-Δημ. LIII. 20-1 (παρατίθεται στο κυρίως κείμενο)· Αριστοφ., *Σφήκες* 712· Δημ. XVIII. 51· LVII. 45· Θεόφρ. *Χαρ.* IV. 3· Μένανδ., *Γεωργός* 46-7· *Δύσκολος* 330-1· πρβλ. Ξεν. *Ιέρων* VI. 10.
17. Στις 1.651 σελίδες κειμένου και σημειώσεων του διβλίου του Rostovtzeff, *SEHHW*, υπάρχουν λίγες συγκεκριμένες αναφορές στη μισθωτή εργασία έξω από τη Δήλο (όπου η κατάσταση εξετάζεται στο κεφάλαιο του Tarn που αναφέρεται στη σημ. 18 κάτω· πρβλ. Larsen στην *ESAR* IV. 408- 12). Ίσως η πιο χρήσιμη μαρτυρία είναι στη *SEHHW* III, 1601 σημ. 53: «Η μέση αμοιβή της τεχνικής υπηρεσίας (με ελάχιστες εξαιρέσεις) ήταν περίπου μια δραχμή την ημέρα, κάποτε λιγότερο, κάποτε λίγο περισσότερο. Ο μισθός ενός "εργοδηγού" (λογουχάρη, ενός *ηγεμόνος* στη στρατιωτική υπηρεσία) δεν ήταν μεγαλύτερος από τον διπλό του μισθού ενός κοινού *τεχνίτου*, που ήταν λίγο παραπάνω από τον επαρκή για τη συντήρηση μισθό, ενώ τα ανειδίκευτα ή ημιειδικευμένα χέρια κέρδιζαν λίγο πιο κάτω από τούτο το όριο».
18. Στο *The Hellenistic Age*, του J.B. Bury και άλλων (1923) 108-40. Ο Tarn δεν δίνει αναφορές, αλλά πολλές απ' αυτές εύκολα μπορούν να ανακαλυφθούν με τη βοήθεια του ίδιου του Tarn στο έργο του *HC*[3] (ειδ. κεφ. iii)· Rostovtzeff, *SEHHW*· και του Larsen «Roman Greece, στο *ESAR* IV. 259-496 (επιμ. Frank).
19. Σ' ολόκληρο το έργο του Rostovtzeff, *SEHRE*[2], δεν υπάρχουν αναφορές σε μισθωτή εργασία που να στηρίζονται από την παρουσίαση μαρτυριών. Και δεν γνωρίζω τίποτε που να συγκρίνεται με την επιγραφή του Μάκταρ, που μνημονεύω στο κυρίως κείμενο, ακριβώς μετά το χωρίον με το οποίο σχετίζεται η παρούσα σημείωση. Δεν βλέπω κανένα λόγο να δώσω μια σειρά ελάχιστα κατατοπιστικές αναφορές και θα αρκεστώ μόνο με δύο. Πρώτον, υπάρχει το *IG* XII. v. 129, σειρές 14-20, όπου οι Πάριοι, τον 2ο αιώνα π.Χ. συγχαίρουν τον *αγρονόμον* τους διότι φέρθηκε σωστά τόσο στους μισθωτούς όσο και στους εργοδότες τους και διότι υποχρέωσε τους μισθωτούς να εργάζονται και τους εργοδότες να πληρώνουν τους μισθούς χωρίς αμφισβήτηση. Συμφωνώ με τον Buckler, LDPA 28 (βλ. ειδ. τη σημ. του 3) ότι τα άτομα αυτά φαίνεται πιθανότερο να ήταν εργάτες γης παρά εργάτες-τεχνίτες. Το δεύτερο κείμενο είναι του Δίωνα Χρυσ. VII. 11, ένα από τα ελάχιστα που μιλάνε για ελεύθερους που υπηρετούν ως δοσκοί με μισθό. Ίσως πρέπει να προσθέσω ότι το πιο ενδιαφέρον από τα κείμενα που παρουσιάζει και σχολιάζει ο Buckler, *LDPA* (36-45, 47-50), δηλαδή η ομαδική διακήρυξη των οικοδόμων εργατών των Σάρδεων με χρονολογία 27 Απριλίου 459, δεν έχει καμιά σχέση με τη μισθωτή εργασία με την τεχνική έννοια (βλ. IV. 6). Νομίζω πως μπορούμε να γενικεύσουμε την άποψη του Rostovtzeff για την Αίγυπτο (I[2]. 471): «Δεν μπορούμε να υποθέσουμε την ύπαρξη μιας ιδιαίτερης μισθοσυντήρητης τάξης εργατών στην Αίγυπτο. Η πλειονότητα των μισθωτών εργαζόταν περιστασιακά και είχε κάποιαν άλλη μόνιμη απασχόληση (οι περισσότεροι ήταν αγρότες)· επιπλέον, οι γυναίκες και τα παιδιά εργάζονταν πλάι στους άνδρες. Η κατάσταση της εργασίας στη διοτεχνία είναι σχεδόν άγνωστη». Αυτό μπορεί ασφαλώς να θεωρηθεί ότι ισχύει σε μεγάλο βαθμό για ολόκληρη την αυτοκρατορία. Υπήρχε βέβαια αρκετή μισθωτή εργασία στη γεωργία καθαρά εποχιακού χαρακτήρα (πρβλ. MacMullen, *RSR* 42 και 162 σημ. 43-8· White, *RF* 347-50, με την κριτική του Brunt στο *JRS* 62 [1972], στην 158· Jones, *LRE* II 792-3). Ένα εξαιρετικό πρόγραμμα εκτέλεσης έργων που προσέφερε υψηλούς μισθούς, όπως η ίδρυση

με ταχύτατο ρυθμό από τον Αναστάσιο, στα 505-7, μιας νέας συνοριακής οχυρωμένης πόλης στη Δάρα (που μετονομάστηκε σε Αναστασιόπολη) κοντά στη Νισίβιδα της Μεσοποταμίας, μπορούσε να προσελκύσει μεγάλους αριθμούς εργατών, όσο διαρκούσε, και πολλοί απ' αυτούς μπορούσαν να είναι *μισθωτοί/mercennarii* (βλ. Jones, *LRE* II. 858)· πρβλ. Προκόπ. *Ιστ. πολ.* III. (*Βανδ.* I). xiii. 19-20 για τον Βελισάριο στην Καρχηδόνα το 533 που προσέφερε γενναία αμοιβή *τοις τε περί την οικοδομίαν τεχνίταις και τω άλλω ομίλω*, για να επιδιορθώσουν τα τείχη της πόλης και να την περιβάλουν με μια τάφρο και μ' ένα παρασαλάπαγμα. Νομίζω πως η διάκριση που κάνει ο Προκόπιος μεταξύ τεχνιτών και του *άλλου ομίλου* είναι βάσιμη: οι τελευταίοι θα ήταν κυρίως ανειδίκευτοι μισθωτοί εργάτες.

20. Για την Επίδαυρο, βλ. Burford, *GTBE* 57-9, 88-118, 131, 138-58, 159-66, 184-91, 191-206· EGTB, ειδ. 24-5, 27-30, 31. Για τη Δήλο, βλ. P.H. Davis, «The Delos building contracts», στο *BCH* 61 (1937) 109-35· παραμένει χρήσιμη επίσης η μελέτη του G. Glotz, «Les salaires à Délos», στο *Jnl des Savants* 11 (1913) 206-15, 251-60. (Είχε πια περατωθεί τούτο το βιβλίο μου όταν κατόρθωσα να δω το έργο της Gabriella Bodei Giglioni, *Lavori pubblici e occupazione nell'antichità classica* (Bologna, 1974).

21. *IG* II^2 1672-3. Για τους *μισθωτούς* σε τούτα τα κείμενα, βλ. σημ. 13 πάνω· για τους *δημοσίους*, σημ. 14· για τη δεκάτη της σοδειάς του σιταριού, 1672. 263-88, πρβλ. 292-3. Ανάμεσα στις διάφορες άλλες περιγραφές από την Αθήνα, πρέπει να αναφέρω αυτές που αφορούν το Ερέχθειον της τελευταίας δεκαετίας του 5ου αιώνα: βλ. *IG* I^2. 372-4 και II^2. 1654-5, με προσθήκες στο *SEG*, ειδ. X. 268-301· και L. D. Caskey, στο *The Erechtheum* (1927), επαμ. J. M. Paton κ.ά., κεφ. IV. Οι τελευταίες αυτές περιγραφές αναλύονται με χρήσιμο, αν και όχι πολύ βαθύ τρόπο, από τον R. H. Randall, «The Erechtheum workmen», στο *AJA* 57 (1953) 199-210. Μίλησα για τα ημερομίσθια: αυτά ονομάζονται τουλάχιστον μια φορά *καθημερήσια* (*IG* I^2. 373. 245-6· πρβλ. *[καθεμερ]ισιείας* όπως αποκαθίσταται στις *IG* I^2. 363. 32, 39: βλ. *SEG* III. 39)· αλλά συχνά αποσαφηνίζεται ότι ο μισθός είναι με τη μέρα, ακόμα και η αμοιβή του αρχιτέκτονα στην Αθήνα, στην Επίδαυρο και αλλού υπολογίζεται συνήθως με τη μέρα. Μισθοί που πληρώνονται (ή έστω υπολογίζονται) με τον μήνα, *καταμήνια*, μνημονεύονται κάμποσες φορές σε αθηναϊκές επιγραφές του 5^{ου} αιώνα, λχ. *IG* I^2. 339. 30· 346. 67 (όπου ίσως διαφορίζονται από τα *μισθώματα* στη σειρά 63)· 352. 37· 363. 48-9, όπου νομίζω ότι δεν μπορούμε να ξεχωρίσουμε το *καταμε[νίον]* από το *μισθομά[τον]*.

22. Η άποψή μου είναι πολύ διαφορετική από εκείνην του Burford, *GTBE* 109 κ.ε., ειδ. 112, όπου ο ισχυρισμός ότι «Οι περιγραφές για την επισκευή του Ερεχθείου αναφέρουν "μεροκάματα" (*μισθώματα*) που πληρώνονταν στους "*μισθωτούς*" εργάτες» δεν δικαιολογείται από τη μαρτυρία: η λέξη *μισθωτός* δεν εμφανίζεται ποτέ σε αθηναϊκές επιγραφές του 5ου αιώνα, απ' ό,τι ξέρω, και ασφαλώς όχι στις *IG* I^2 και η λέξη *μισθώματα* συναντάται μόνο στα συμφραζόμενα του διασωθέντος μέρους των περιγραφών για το Ερέχθειο, στις *IG* I^2. 373. 245 (πρβλ. 261), το οποίο παραθέτω στο κυρίως κείμενο προς το τέλος της παραγράφου που περιέχει την παραπομπή σε τούτη τη σημείωση (22). Οι ανώνυμοι «άνδρες», ηλικίας μεταξύ 19 και 33 ετών, που σύμφωνα με τις περιγραφές για το Ερέχθειον στα χρόνια 407/6 (*IG* I^2. 374. 404-17) πληρώνονταν μια δραχμή μεροκάματο για διάφορες μέρες και, όπως φαίνεται, «μισθώνονταν με τη μέρα» (Randall, ό.π. 200), ήταν παθανότατα *μισθωτοί* με την αυστηρή έννοια της λέξης αλλά δεν λέγονται έτσι στις σειρές που διασώθηκαν, ούτε η αμοιβή τους λεγόταν *μισθός*, ένας όρος που στις αφηγήσεις για το Ερέχθειον φαίνεται να χρησιμοποιείται μόνο για την αμοιβή του αρχιτέκτονα και του υπογραμματέα (374. 108-12), εκτός από μια παθανή εμφάνιση στη σειρά 122. Θέλω να τονίσω επίσης ιδιαίτερα ότι στις *IG* I^2. 352. 34-5 *[μι]σθός* πληρώνεται το 434/3 π.Χ. στους γλύπτες των αναγλύφων του αετώματος του Παρθενώνα, οι οποίοι δεν ήταν απλοί *μισθωτοί*. *Μισθός* επίσης δίνεται, σύμφωνα με τα Ελευσίνια υπομνήματα, σε άλλα άτομα που φαίνεται να ήταν ειδικευμένοι τεχνίτες, εργολάβοι: βλ. λχ. *IG* II^2. 1672. 67-8, 110-11, 144-5, 189-90· 1673. 14, 22-3, 36 και ειδ. 65 μέχρι σχεδόν το τέλος, όπου ο *μισθός* εμφανίζεται επανειλημμένα ότι δίνεται για τη χρησιμοποίηση ζευγαριών βοδιών στη μεταφορά των σφονδύλων των στηλών, συνήθως σε ποσά μερικών εκατοντάδων δραχμών μονομιάς. Κι εδώ πάλι, βεβαίως, ο αρχιτέκτονας και άλλα πρόσωπα με υψηλή θέση λαμβάνουν *μισθόν*. Ο *μισθός*, όταν δίνεται από το κράτος δεν επιδέχεται αμφισβήτηση. Δεν θέλω να προχωρήσω σε λεπτομέρειες για ό,τι αφορά τις ιδιαιτερότητες των κτιριακών επιγραφών που μνημόνευσα και άλλων, αλλά νομίζω πως πρέπει να προσθέσω τρία σημεία. Πρώτο, κάπου κάπου βρίσκουμε πληρωμές περιγραφόμενες ως *σιτία* (τρόφιμα, μερίδες τροφής) σε εργάτες οικοδομών, τα οποία μπορούμε να μεταφράσουμε «σιτηρέσιο σε χρήμα», όπως στις *IG* II^2. 1672. 6-8 (Ελευσίς, 329/8), όπου η πληρωμή είναι ύψους 7 οβολών τη μέρα κατ' άτομο για έναν αριθμό ατόμων άγνωστης κοινωνικής θέσης, που λάξευαν επιγραφές. Δεύτερο, μαθαίνουμε – αν και ποτέ, καθόσο γνωρίζω, από επιγραφές – για ανθρώπους που αναφέρονται ως *επσίτιοι*, των οποίων, η εργασία λέγεται ότι αμείβεται όχι με χρήμα αλλά μόνο με τρόφιμα: βλ. Αθήν. VI. 246f-7a, που παραπέμπει ειδ. στον Πλάτωνα, *Πολιτεία* IV. 420a και στον Εύβουλο. Τρίτο, αναγράφεται μερικές φορές συγκεκριμένα ότι ιδιαίτερες πληρωμές έχουν γίνει σε εργάτες που χαρακτηρίζονται *οικόσιτοι* (κατά λέξη «σιτιζόμενοι στο σπίτι»), που σημαίνει προφανώς ότι εξασφαλίζουν τη δική τους τροφή (λχ. IG II^2. 1672. 28, 29, 32, 33, 46, 62, 111, 160, 178)· αλλά είμαι βέβαιος ότι η χρήση αυτής της λέξης δεν έχει σημασία και ότι άτομα που δεν λέγονται *οικόσιτοι* δεν ελάμβαναν σε αντάλλαγμα επιπρόσθετα σιτηρέσια σε χρήμα. (Φαίνεται καθαρά ότι δεν υπάρχει καμιά διαφορά στα σιτηρέσια σε χρήμα ανάλογα με το αν η λέξη *οικόσιτος* χρησιμοποιείται ή όχι· και φυσικά, αν το να είναι κανείς *οικόσιτος* είχε ως συνέπεια πρόσθετη αμοιβή σε χρήμα ή σε

ειδος, τότε η σχετική δαπάνη θα έπρεπε να είχε φανεί στις αφηγήσεις – ενώ αυτό δεν φαίνεται). Μπορώ να προσθέσω ότι οι λήπτες της αμοιβής που χαρακτηρίζονται ως *οικόσιτοι* είναι καμιά φορά *μισθωτοί* (1672, 29, 33, 46, 62) και ότι μόνο μία πληρωμή σ' έναν *οικόσιτον* λέγεται *μισθός* (σειρά 111). Η λέξη *οικόσιτος* συναντάται μόνο στο 1672 και όχι στα αποσπάσματα του 1673 που περισώθηκαν.

23. Στα σωζόμενα μέρη των επιγραφών του Ερεχθείου (βλ. σημ. 21 πάνω), μόνο ένα άτομο φαίνεται να λέγεται συγκεκριμένα *μισθωτής*: ο μέτοικος Διονυσόδωρος, στις *IG* I^2. 374. 99-100, 264-7. Αργότερα, ωστόσο, η λέξη χρησιμοποιείται πιο ελεύθερα, και στα υπομνήματα της Ελευσίνας (βλ. σημ. 21 και πάλι) εφαρμόζεται συχνά στους εργολάβους. Προσωπικά όμως δεν βλέπω καμιά πραγματική σημασία στις παραλλαγές της ορολογίας στις διάφορες επιγραφές. Έξω από την Αθήνα, όπως είπα πιο πάνω στο κυρίως κείμενο, άλλοι όροι μπορεί να χρησιμοποιήθηκαν για τον εργολάβο και, στην Επίδαυρο λογουχάρη, λέγεται απλώς ότι «ανέλαβε» το έργο.
24. Βλ. Meiggs, *AE* 132 κ.ε., ειδ. 139-40 (ένα θαυμάσιο χωρίον), που δείχνει ότι θα ήταν σφάλμα να δεχτούμε τη μαρτυρία του Πλουτ. *Περ.* 12 ως σώνει και καλά βασιζόμενη σε σοβαρή σύγχρονή του πηγή (όπως υπέθεσαν πολλοί)· επίσης A. Andrewes, «The opposition to Perikles», στο *JHS* 98 (1978) 1-8, στις 1-5 (ειδ. 3-4), που προχωρεί πιο πέρα και υποστηρίζει ευλογοφανώς ότι το απόσπασμα είναι χωρίς αξία και πρέπει να προέρχεται από μεταγενέστερη πηγή, ίσως μια σύνθεση που σκάρωσε «ένας σπουδαστής σε κάποια μετακλασική σχολή». Βλ. επίσης A. Burford, «The builders of the Parthenon», στο *Parthenos and Parthenon* (= *Greece & Rome*, Παράρτ. στον τομ. 10, 1963) 23-35, ειδ. 34.
25. Βλ. ειδ. Burford, EGTB 30-4· επίσης Francotte, *IGA* II. 83-4.
26. Η σιωπή του Ισοκρ. II (*Προς Νικοκλέα*) είναι εδώ χαρακτηριστική, αφού το απόσπασμα στις §§ 15-16 που αρχίζει *μελέτω σοι του πλήθους* συσταίνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις μάζες. Ίσως πρέπει απλώς να προσθέσω πως θα ήταν σφάλμα ο ισχυρισμός ότι όταν ο Δημάδης χαρακτηρίζει *τὰ θεωρικὰ* ως *κόλλα της δημοκρατίας*: απόσπ. II. 9 Sauppe, παρά Πλουτ. *Η0*. 1011b) μπορεί να αναφερόταν στα δημόσια έργα που πληρώνονταν από άλλο ταμείο κι όχι από το θεωρικό (βλ. τα χωρία που παρέθεσα στην κριτική μου για τη μελέτη του J. J. Buchanan, *Theorika*, στην *CR* 78 = n.s. 14 [1964] 191), μια και είναι σαφές ότι ήταν στις *διανομές* θεωρικού χρήματος για ορισμένες γιορτές (*τας διανομάς*) που αναφερόταν ο Δημάδης. Το να υποθέσουμε το αντίθετο θα σήμαινε να δεχτούμε, χωρίς κανένα λόγο, ότι ο Πλούταρχος παρανόησε τον Δημάδη· και πάντως θα ήταν γελοίο να φαντασθούμε ότι κάποια πολύ ασήμαντα δημόσια έργα μπορούσαν να αποκαλούνται «κόλλα της δημοκρατίας».
27. Βλ. Zvi Yavetz, «Plebs sordida», στον *Αθήν*. n.s. 43 (1965) 295-311· πρβλ. «Levitas popularis», στο *Atene e Roma* n.s. 10 (1965) 97-110. Σχετικά με το γενικά παραμελημένο ζήτημα πώς στεγάζονταν οι φτωχοί στη Ρώμη (κυρίως στις στριμωγμένες και καθόλου ασφαλείς πολυκατοικίες, *insulae*) βλ. για την ύστερη δημοκρατία, Yavetz, «The living conditions of the urban plebs in Republican Rome» στο *Latomus* 17 (1958) 500-17, ανατύπ. στο *CRR* (επιμ. Seager) 162-79 και, για την πρώιμη Ηγεμονία, B.W. Frier, «The rental market in early Imperial Rome», στο *JRS* 67 (1977) 27-37. Όπως παρατήρησε ο Brunt (βλ. *SAS*, επιμ. Finley, 90 σημ. 49), υπάρχει η μαρτυρία από έναν νομικό της ύστερης Δημοκρατίας, τον C. Trebatius Testa, για πάτρωνες που εξασφάλιζαν την ελεύθερη νομή σπιτιών για τους ίδιους και τις συζύγους των» *liberti et clientes: Dig.* IX. iii. 5. 1.
28. Βλ. J.-P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains* I (Louvain, 1895) 346-7). Πρβλ. H. J. Loane, *Industry and Commerce of the City of Rome 50 B.C. – 200 A.D.* (= *Johns Hopkins Univ. Stud. in Historical and Political Science* LVI. 2, Baltimore, 1938) 64-5 κ.λπ.
29. P. A. Brunt, στο *JRS* 63 (1973) 250, που παραπέμπει στο έργο του *SCRR* (βλ. στο Ευρετήριό του, 164, *s.v.* «public works»)· πρβλ. Brunt στο SAC (επιμ. Finley) 87-91. [Βλέπε τώρα και το άρθρο του 1980 του Brunt, που μνημονεύεται στο τέλος της σημ. 1 πάνω].
30. Βλ. Walbank, *HCP* I. 692-4 για το όλο θέμα. Παραθέτει (692) τον Λίβιο XXIV. 18. 13 για τη χρησιμοποίηση του λατινικού όρου *plebs* με την ίδια έννοια που ο Πολύβιος χρησιμοποιεί τη λέξη *πλήθος* στο VI. 17. 3.
31. Έχοντας υπόψη τα συμφραζόμενα και τον Πολύβιο IV. 50. 3, πιστεύω ότι ο Walbank (στο ίδιο 694) έχει δίκαιο θεωρώντας ότι *ταις εργασίαις ταις εκ τούτων* σημαίνει «*τα κέρδη από* τις συμβάσεις» και όχι «*την επιχείρηση που προκύπτει από* τις συμβάσεις» (Brunt, όπως αναφέρεται στη σημ. 29 πάνω).
32. Μόνο όταν πια είχε περατωθεί τούτο το κεφάλαιο είδα το ενδιαφέρον άρθρο του Lionel Casson, «Unemployment, the building trade, and Suetonius, *Vesp.* 18», στο *BASP* 15 (1978) 43-51, που δίνει άλλην ερμηνεία αυτού του κειμένου. Δεν θα πω τίποτε γι' αυτό εδώ, καθώς ο P.A. Brunt θα ασχοληθεί σε λίγο διεξοδικά με το θέμα. [Βλ. τώρα και πάλι το άρθρο του τού 1980].
33. Ramsay MacMullen, «Roman Imperial building in the provinces», στο *HSCP* 64 (1959) 207-35, είναι ορυχείο πληροφοριών στο θέμα τούτο. Για τον ρόλο του στρατού, βλ. ειδ. στο ίδιο, 214-22.
34. Βλ. Denis van Berchem, *Les distributions de blé et d'argent à la plèbe romaine sous l'empire* (Γενεύη, 1939)· και πρβλ. τώρα J.R. Rea, *P. Oxy.* XL. (1972), σελ. 8-15.
35. Οι μαρτυρίες είναι αφθονότατες για την Ιταλία και την Αφρική: έχουν συγκεντρωθεί και αναλυθεί επιμελώς από τον Duncan-Jones, *EREQS* 80-2 (Αφρική) και 132-44 (Ιταλία)· βλ. ειδ. 139, 141-3 για τις κοινωνικές διακρίσεις. Η μόνη εξαίρεση που συνάντησα στον κανόνα, ότι όπου οι διανομές είναι διαβαθμισμένες, η διαβάθμιση γίνεται αυστηρά σύμφωνα με την κοινωνική τάξη, είναι εκεί όπου ένας απελεύθερος στην Όστια δίνει περισσότερα στους Augustales, στους ιερείς της λατρείας του Αυγού-

στου (που είναι δέβαια κι αυτοί απελεύθεροι) παρά στους δεκουρίωνες (*CIL* XIV. 431 = Duncan-Jones, *EREQS* αρ. 674 = 772, σελ. 176-7, 187). Βλ. γενικά A. R. Hands, *Charities and Social Aid in Greece and Rome* (1968), ειδ. 89-92 και, από τα μεταφρασμένα κείμενα, D41 (Menodora) και D40, 42-3 (Italy).

36. Crook, *LLR* 191-8, με πλήθος αναφορές, 320-1 σημ. 59-96. Θα προσθέσω τον Th. Mayer-Maly, *Locatio Conductio* (= *Wiener rechtsgeschichtliche Arbeiten* IV, 1956), ειδ. 123-7, και τον Dieter Nörr, SRBFAR = «Zur sozialen und rechtlichen Bewertung der freien Arbeit in Rom», στη *ZSS* 82 (1965) 67-105, που είναι εν μέρει μια κριτική στον F. M. De Robertis, *Lavoro e lavoratori nel mondo romano* (Bari, 1963)· Πρβλ. De Robertis, *I rapporti di lavoro nel diritto romano* (Milano, 1946). Η μόνη αντίρρησή μου στο υλικό του Crook είναι η παράθεση απ' αυτόν του Cic., *Ad Att.* XIV. iii. 1 (44 π.Χ.), ως μαρτυρία ότι «οι εργάτες που είχαν δεσμευθεί με ένα συμβόλαιο εκτέλεσης οικοδομικών εργασιών για λογαριασμό του Κικέρωνα στο Τούσκουλον... εγκατέλειψαν τη δουλειά τους τον Απρίλη μήνα για να πάνε να θερίσουν» (*LLR* 195). Ανάλογη ερμηνεία του χωρίου εμφανίζεται και στον White, *RF* 513 σημ. 33. Η τέτοια ερμηνεία των λέξεων «ad frumentum» στην επιστολή αυτή αποκλείεται ωστόδο απόλυτα τόσο από την εποχή του έτους (οι άνθρωποι είχαν επανακάμψει στις αρχές του Απρίλη) όσο και από τη συνέχεια της φράσης του Κικέρωνα, ότι οι άνθρωποι «είχαν επιστρέψει με άδεια χέρια, αναφέροντας μια έντονη φήμη ότι όλο το σιτάρι στη Ρώμη είχε μεταφερθεί στο σπίτι του Αντωνίου». Η φράση «ad frumentum» πρέπει να σημαίνει «να αγοράσουν σιτάρι». Μπορώ να παρατηρήσω ότι η ερμηνεία που δίνει ο Brunt στο ίδιο χωρίον (στο *SAS*, επιμ. Finley, 90) θα απαιτούσε όχι «ad frumentum», αλλά λχ. «ad frumentationem»· και ακόμα ότι δεν ταιριάζει με τη συνέχεια της φράσης.

37. Για τη χρήση των εκφράσεων, «Αραμαϊκός» και «Συριακός» στους πρώτους αιώνες, βλ. F. Millar, στο *JRS* 61 (1971) 1 κ.ε., στις σελ. 2-8.

38. Δεν πρέπει, ωστόσο, να φτάσουμε στο σημείο να φανταστούμε ότι ο μισθωτός εργάτης εξομοιωνόταν νομικά με τον δούλο στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, όπως ορισμένοι μελετητές δοκίμασαν να υποθέσουν. Ο mercennarius δέβαια δεν αποτελούσε λόγουχάρη μέρος της *familia*: τίποτε στο *Dig.* XLIII. xvi. 1. 16-20 ή αλλού δεν δικαιολογεί μια τέτοια εικασία. Και στο *Dig.* XLVII. ii. 90 και XLVIII. xix. 11. 1 η σχέση του mercennarius με τον εργοδότη του δεν μπορεί να εξισώνεται μ' εκείνην του δούλου με τον κύριό του ούτε μ' εκείνην του απελεύθερου ή του πελάτη με τον *patronus* του· ούτε μπορεί το «loco servorum» στο Dig. VII. viii. 4. *pr.* και XLIII. xvi. 1. 18 να προοριζόταν για εφαρμογή σε κοινούς *mercennarii*: για όλα τούτα, βλ. R. Martini, ό.π. (στη σημ. 1 πάνω) 62 κ.ε., ειδ. 69-72. [Ακόμα καλύτερος είναι ο Brunt, στην § 5, σελ. 99-100, του άρθρου του 1980 που αναφέρθηκε στο τέλος της σημ. 1 πάνω].

39. Για τη βιβλιογραφία, βλ. σημ. 36 πάνω, επίσης Cook, *LLR* 192-8 (με 320-1 σημ. 59-96). Νομίζω ότι βρήκα πιο διαφωτιστικό το άρθρο του J.A.C. Thomas, «*Locatio* and *operae*» στο *BIDR* 64 (1961) 231-47. Συμφωνώ με τον Crook ότι ο Schulz, *CRL* 542-4 είναι υπερβολικά προσκολλημένος στο γράμμα των νόμων όταν υποτιμά τη διάκριση που περιγράφω. Από τα παλαιότερα χωρία στη λατινική που αναφέρονται στη *locatio conductio operarum* θα διάλεγα του Plaut., *Trinumm.* 843-4, 853-4.

40. Βλ. πολύ σύντομα Berger, *EDLR* 567 (βλ. λέξη *locatio conductio operarum*)· Buckland, *TBRL*^{3} 503-4. Συμφωνώ με την ερμηνεία που δίνει ο Crook, *LLR* 203-5, ακολουθώντας τον Thomas, ό.π. 240-7.

41. Εκτός από ένα δευτερεύουσας σημασίας χειρόγραφο που ερμηνεύει το *Dig.* XXXVIII. i. 26. *pr.*

42. Ο Thomas, ό.π. (στη σημ. 39) 239, λέει ότι δεν βρίσκει «νόμιμη χρησιμοποίηση *operas locare/conducere* πριν από την εποχή του Αδριανού»· αλλά ο Πετρώνιος, *Sat.* 117. 11-12, που αναφέρεται στο πιο πάνω κείμενο, δείχνει ότι ήταν γνωστότατη *στην κοινή ομιλία* στα μέσα του 1ου αιώνα.

43. Βλ. ειδ. Δίων Χρυσ. XL. 5-9· XLV. 12-16· XLVI. 9· XLVII. 12-21· XLVIII. 11-12.

44. Θα είναι αρκετό να αναφερθούμε στον Finley, *AE* 81, με 194 σημ. 58.

45. Πιστεύω ότι στη φράση: «Οι φύλακες του Δημοσθένη δεν ισχυρίστηκαν ότι είχαν εκποιήσει τα προϊόντα του εργοστασίου του σε χαμηλή τιμή, λόγω της υποτιθέμενης πληθώρας, αλλά ότι δεν τα πούλησαν καθόλου, ή ότι διαδοχικά σταματούσαν την εργασία των δούλων». Ο Jones μιλάει για τον Δημ. XXVII. 20-2. Αλλά τα συμπεράσματά του δεν δικαιολογούνται· ο Δημοσθένης δίνει μια σειρά δυνατών εναλλακτικών λύσεων που νομίζει ότι ο Άφοβος μπορούσε να προτείνει και εμείς μπορούμε να έχουμε μια μικρή ιδέα για το ποια ήταν η πραγματική κατάσταση: βλ. Davies, *APF* 126-33, για μια θαυμάσια σκεπτικιστική εξήγηση των ισχυρισμών του Δημοσθένη.

46. Η μελέτη του Davies, *APF* 127-33 για το κτήμα του πατέρα του Δημοσθένη είναι έξοχη. Δέχομαι την τροποποίηση, σελ. 131, της θεωρίας που ανέπτυξα στο *Class. et Med.* 14 (1953) 30-70: είναι σαφώς μια βελτίωση.

47. Ο Jones, *SAW* 190-1 = *SCA* 6-7, αρχίζει το υποκεφάλαιό του III με μιαν αξιέπαινη προσπάθεια να διακρίνει ανάμεσα στους ελεύθερους τεχνίτες και στους μισθωτούς εργάτες. Αλλά ύστερα, όταν φαίνεται να ασχολείται με τη μισθωτή εργασία, αφού υποστήριξε ότι «Δεν γνωρίζουμε ποια ήταν η πρακτική των ιδιωτών εργοδοτών, αλλά το αθηναϊκό κράτος, όπως το αποδεικνύουν οι μαρτυρίες για το χτίσιμο ναών, πλήρωνε τον ίδιο μισθό... στους ελεύθερους εργάτες και στους μισθωτούς δούλους», κάνει μιαν αναφορά στις μαρτυρίες για το Ερέχθειον, όπου δεν υπάρχουν συγκεκριμένα *μισθωτοί* εργάτες, όπως οι *μισθωτοί* των *IG* II^2. 1672-3 (βλ. σημ. 13 πάνω) αλλά οι πληρωμές για εργασία που εκτελέστηκε δίνονται (κατά τη γνώμη μου) σ' αυτούς που αποκαλώ «εργολάβους», εκτός από τις ομάδες των απροσδιόριστων «ατόμων» στις *IG* I^2. 374. 404-17, που μνημονεύονται στη σημ. 22 πάνω και που πιστεύω πως είναι στην πραγματικότητα *μισθωτοί* αν και δεν ονομάζονται έτσι.

48. Δυσκολεύομαι να αποφασίσω ανάμεσα στη θέση που παίρνει ο Keith Thomas, «The Levellers and the franchise» στο *The Interregnum. The Quest for settlement 1646-1660*, επιμ. G. E. Aylmer (1972) 57-78, και ο' εκείνην του C. B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism, Hobbes to Locke* (1962), λχ. 107, 282-6· και *Democratic Theory. Essays in Retrieval* (1973) 207-23, που τις απόψεις του, τουλάχιστον εν μέρει, συμμερίζονται ο Christopher Hill, *Puritanism and Revolution* (1958) 307, και η Pauline Gregg, στο συναρπαστικό βιβλίο της για τον σημαντικότερο από τους Ισοπεδωτικούς, *Free-born John. A Biography of John Lilburne* (1961) 215, 221-2, 257, 353-4. Ο Thomas έχει ασφαλώς δίκαιο τονίζοντας τις μεγάλες διαφορές απόψεων μεταξύ των Ισοπεδωτικών, και γενικά μου φαίνεται πως παρέταξε τα καλύτερα επιχειρήματα.
49. Υπήρξε κάποια διαμάχη γύρω από το πόσο ξεχωρίζουν οι «λήπτες-ελεημοσύνης» από τους «επαίτες» και στο ζήτημα πόσο ευρεία ήταν η κατηγορία των «υπηρετών» και σε ποιο βαθμό περιλάβαινε μισθοσυντήρητους που δεν ήταν ουσιακοί υπηρέτες. Βλ. τα έργα που αναφέρονται στην προηγούμενη σημείωση.
50. Για τον πρώτον ορισμό, βλ. (α) *The Oceana of James Harrington and his Other Works*, επιμ. John Toland (1700) 83, από την *Oceana* (του 1656) και (δ) στο ίδιο, 436, από το *The Art of Lawgiving* (1659), Βιβλίο III, κεφάλαιο i. (οι υπηρέτες δεν είχαν «τα απαραίτητα για να ζήσουν τον εαυτό τους»)· και για το δεύτερο, βλ. στο ίδιο 496, από το *A System of Politics* (1661) I. 13-14. (Η σελίδα *πηγές* είναι η ίδια όπως και πάνω στις δύο εκδόσεις του 1737, που κυκλοφόρησαν χωριστά στο Λονδίνο και στο Δουβλίνο). Σχετικά με τον Harrington, το παρόσφατο έργο φαίνεται να είναι του Charles Blitzer, *An Immortal Commonwealth. The Political Thought of James Harrington* (= *Yale Stud. in Pol. Science* 2, New Haven, 1960). Η τελευταία έκδοση της *Oceana* (με σημειώσεις) είναι του S.B. Liljegren, *James Harrington's Oceana* (Heidelberg, 1924). Βλ. επίσης Hill, ό.π. (στη σημ. 48), ειδ. 299-313· R. H. Tawney, «Harrington's interpretation of his age», στα *PBA* 27 (1941) 199-223· και το Εναρκτήριο μάθημα που έδωσε ως καθηγητής του Harmsworth στην Οξφόρδη (και που δημοσιεύθηκε) το 1976 ο Jack P. Green, *All Men Are Created Equal*, ειδ. 17-23, με 37-9 σημ. 66-88. [Το υποκεφάλαιο τούτο είχε πια περατωθεί όταν έλαβα γνώση του *The Political Works of James Harrington*, επιμ. J.G.A. Pocock (1977)].
51. Τα χωρία που παραθέτω είναι από την έξοχη περίληψη των πολιτικών ιδεών του Καντ στο *Kant's Political Writings*, επιμ. (με εισαγωγή και σημειώσεις) του Hans Reiss και μετάφραση του H. B. Nisbet (1970) 78 και σημ., 139-40. Οι παραπομπές στο γερμανικό κείμενο σε κάθε περίπτωση βρίσκονται στις σελ. 193 και 197 του βιβλίου.
52. Ματθ. κ' 1-6 (*όπου εργάται* από την *αγορά*, που μισθώθηκαν να εργαστούν σ' έναν αμπελώνα από τον ιδιοκτήτη του, *παίρνουν μισθόν* από έναν *επίτροπον*)· Μαρκ. α' 20 (*μισθωτοί* σ' ένα πλοίο)· Λουκά ι' 7 (*ο εργάτης* είναι άξιος του *μισθού* αυτού), ιε' 17, 19 (*μίσθιοι*)· Ιωάν. δ' 36 (και *ο θερίζων λαμβάνει μισθόν*), ι' 12-13 (*ο μισθωτός* που δεν είναι ο ταχτικός *ποιμήν* δεν φροντίζει τα πρόβατα όπως πρέπει)· Ιάκ. ε' 4 (κατακράτηση με απάτη του *μισθού των εργατών* που θέρισαν τα χωράφια). Πρβλ. Λουκά γ' 14 (*οψώνια* των στρατιωτών)· Κορ. Β' ια' 8 (ο Παύλος έλαβε *οψώνια* από εκκλησίες)· Πέτρ. Β' β' 15 και Ρωμ. στ' 23 (*μισθός* και *οψώνια* χρησιμοποιούνται μεταφορικά).

[IV. 1]

1. H. J. Bell, στο *JHS* 64 (1944), στη σελ. 36. Οι μεταφορές, βέβαια, είναι από Βασιλ. Α' ιβ' 14.
2. Βλ. Jones, *RE* 151-86, «Taxation in antiquity», που σωστά χαρακτηρίζεται από τον επιμελητή του τόμου, P.A. Brunt ως «μια πολύτιμη και μάλιστα μοναδική εισαγωγή στο θέμα».
3. Υπάρχει μια χρήσιμη σύντομη περίληψη στον Jones, *RE* 153. Η μακρύτερη ανάλυση του αθηναϊκού φορολογικού συστήματος, διαθέσιμη τώρα και στην αγγλική, είναι του Ανδρέα Μ. Ανδρεάδη, *Ιστορία της ελληνικής δημοσίας οικονομίας* (2 τόμοι, Αθήνα, 1918) – *A History of Greek Public Finance* I (αγγλ. μετάφρ. από τον Carroll N. Brown, Cambridge, Mass., 1933) 268-391, αλλά δεν είναι καλογραμμένη και είναι ήδη από πολλές απόψεις ξεπερασμένη. Αξίζει ακόμα να ανατρέξουμε στο μεγάλο έργο του *August Böckh, Die Staatshaushaltung der Athener*[3] (1886).
4. Βλ. Rostovtzeff, *SEHHW* 1. 241-3 (με III. 1374-5 σημ. 71-2)· Andreades, ό.π. 150-4.
5. Βλ. S. L. Wallace, *Taxation in Egypt from Augustus to Diocletian* (1938), ένα ανώφελα δύσκολο βιβλίο σ' ένα ομολογουμένως δυσκολότατο θέμα. Ο H. C. Youtie, *Scriptiunculae* II. 749 σημ. 1 (= *AJP* 62 [1941] 93 σημ. 1), κρίνοντας το βιβλίο του Wallace, αναφέρει πρόχειρα και άλλες κριτικές, των Bell, Ensslin, Naphtali Lewis, Préaux, Rostovtzeff και Westermann. Συμφωνώ με την παρατήρηση του Brunt που επισυνάπτεται στο άρθρο του Jones, *RE* 158 σημ. 34: «Η υπέροχα διαυγής ανάλυση του φορολογικού συστήματος στην πτολεμαϊκή και ρωμαϊκή Αίγυπτο στο έργο του U. Wilcken, *Gr. Ostraka* I (1899), αν και εν μέρει ξεπερασμένη, παραμένει ίσως η καλύτερη εισαγωγή». Η Claire Préaux, *ERL*, δίνει τόσο μεγάλη σημασία όση μπορεί να ελπίζει κανείς για το πτολεμαϊκό φορολογικό σύστημα.
6. Πρβλ. V. 3 και σημ. 26· και Παράρτημα IV § 2 προς το τέλος. Οι λέξεις *τοις σώμασι τοις ελευθέροις* φαίνονται λογικά αξιόπιστες. 'Οσοι απ' αυτούς που οφείλουν να καταβάλλουν τον κεφαλικό φόρο χαρακτηρίζονται απλώς ως άτομα *ἀ[δι]ὰ χρόνου φόρον διδόασιν*.
7. Βλ. Jones, *RE* 82-9, «Over-taxation and the decline of the Roman Empire»· και *LRE* 1. 411-69 (ειδ. 462-9).

Και πρβλ. υποκεφάλαιο 6 αυτού του κεφαλαίου και σημ. του 7, επίσης VIII. 3-4.

8. Βλ., για το έτος 428, Θουκ. III. 16.1· για το 406, Ξεν. *Ελλην.* I. vi. 24· για το 376, *Ελλην.* V. iv. 61. Για το 362 βλ. Ψευδ.-Δημ. L. 6-7, 16. Βλ. σε συνέχεια Ισοκρ. VIII. 48 (εκφωνήθηκε γύρω στο 355)· Δημ. IV. 36 (εκφων. το 351 ή αμέσως μετά)· III. 4 (που αναφέρεται στα τέλη του 352)· Αισχ. II. 133 (που αναφέρεται στο 346)· ίσως Tod II. 167. 59-65 (για το 346, αλλά δεν είναι βέβαιο ότι περιλαμβάνεται εδώ και η στρατολογία). Αντιπρβλ. αποσπάσματα αναφερόμενα στα πριν το 362 έτη, λχ. Θουκ. VI. 31. 3· Λυσ. XXI. 10· Δημ. XXI. 154-5.

[IV. 2]

1. Υπάρχει ένας αντίστοιχος αμερικανικός τόμος: *Peasant Society: A Reader*, επιμ. J. M. Potter, M.N. Diaz και G.M. Foster (Boston, 1967).
2. Η διάλεξη πρωτότυπώθηκε στα πρακτικά της *Deuxième* [1962] *Conférence internat. d'hist. écon.* (Paris, 1965) II. 287-300. Βλ. επίσης το άρθρο του Thorner «Peasantry» στην *International Encyclopedia of the Social Sciences* 11 (1968) 503-11.
3. Βλ. *The Complete Letters of Vincent van Gogh* (3 τόμοι, London, 1958) II. 370 (επιστολή 404).
4. *The Complete Letters* (βλ. προηγούμενη σημείωση) II. 375 (Επιστολή 406)· πρβλ. 367, 372, 384 (Επιστολές 402, 405, 410).
5. Πρβλ. Hilton, *EPLMA* 16, παρατίθεται στο κυρίως κείμενο του VII. 1, ακριβώς μετά τη σημ. 7.
6. Βλ. λχ. Rostovtzeff, *SEHHW* I. 284-7, 427 με 482-9 (ειδ. 487-9) και 497-501· αντιπρβλ. II. 645-8, 727-9, 890-1.
7. Υπάρχουν βιβλιογραφίες στα άρθρα για την *εμφύτευσιν* του Barry Nicholas, στο *OCD*^{2} 382-3 και του Berger, *EDLR* 452· βλ. και Kaser, *RP* II^2 (1975) 308-12. Αλλά για τον ιστορικό, σε αντιδιαστολή με τον Ρωμαίο νομικό, η πιο χρήσιμη ανάλυση είναι εκείνη του Jones, *LRE* I. 417-19· II. 788-9, 791.
8. Βλ. και την παραπομπή στο άρθρο του Bottéro στο III. 4 σημ. 76 πάνω.
9. Ανάμεσα στις πολλές αναλύσεις της πρακτικής, βλ. λχ. Rostovtzeff, *SEHHW* II 898-9 (με III. 1549 σημ. 179)· επίσης I. 291, 339, 411 (με III. 1419 σημ. 208)· II. 647· *SEHRE*^{2} I. 274, 298 (με II. 677 σημ. 52), 405-6 (με II. 712-13 σημ. 15), 409· Préaux, *ERL* 492-3, 500-3, 508-9, 511, 519-20, 544· MacMullen, *RSR* 34 (με 158 σημ. 24). Η πρακτική ανάγεται ίσως στη φαραωνική περίοδο: βλ. Georges Posener «L'*αναχώρησις* dans l'Égypte pharaonique», στο *Le Monde Grec. Hommages à Claire Préaux* (Βρυξέλλες, 1975) 663-9. Ο όρος *εκχώρησις* χρησιμοποιείται επίσης, περισσότερο με την έννοια της «μετανάστευσης» σε άλλη περιοχή.
10. Γνωρίζω (A) μόνο μια συλλογή που να έχει κείμενα κι από τις τέσσερις αυτές επιγραφές σ' ένα μόνο τόμο: A/J (με τη σειρά που εμφανίζονται στο κυρίως κείμενο) αρ. 111, 141, 139, 142· και (B) μόνο ένα βιβλίο που να περιέχει αγγλικές μεταφράσεις και των τεσσάρων: Lewis and Reinhold, *RC* II (με την ίδια σειρά) 183-4, 453-4, 439-40, 452-3. Ανάμεσα σε παρόμοιες επιγραφές που δεν διαθέτω χρόνο να σχολιάσω είναι A/J 143 (= Keil and Premerstein, ό.π. στη σημ. 14 κάτω, σελ. 24-9, αρ. 28) από τη Μενδεχώρα στην περιοχή της Φιλαδέλφειας της Λυδίας, των αρχών του 3ου αιώνα (πιθανόν 198-211).
11. Πρβλ. σημ. 10 πάνω. Η επιγραφή αυτή (A/J 111) είναι επίσης *FIRA*^{2} I. 495-8 αρ. 103 = *CIL* VIII (ii) 10570 και (Παράρτ.) 14464. Υπάρχουν άλλες αγγλικές μεταφράσεις, λχ. *ARS* 219-20 αρ. 265. Για άλλες μαρτυρίες σχετικά με τα αυτοκρατορικά κτήματα στην Αφρική, βλ. τα έργα που αναφέρει ο Millar, *ERW* 179 σημ. 20.
12. Πρβλ. σημ. 10 πάνω. Το κείμενο στην *ESAR* IV. 659-61 αναδημοσιεύει την καλύτερη: του Rostovtzeff, *SEHRE*^{2} II. 741-2 σημ. 26. Η επιγραφή αυτή (A/J 141) είναι επίσης *OGIS* 519 = *IGRR* IV. 598 = *CIL* III (παράρτ. 2) 14191· πρβλ. *FIRA*^{2} I. 509-10 αρ. 107.
13. Πρβλ. σημ. 10 πάνω. Η επιγραφή αυτή (A/J 139) είναι επίσης *SIG*^{3} 888 = *IGRR* I. 674 = *CIL* III (Παράρτ. 2) 12336· πρβλ. *FIRA*^{2} I. 507-9 αρ. 106.
14. Πρβλ. σημ. 10 πάνω: Η επιγραφή είναι A/J 142. Πρωτοδημοσιεύθηκε από τους Josef Keil και A. von Premerstein, «Bericht über eine dritte Reise in Lydien...», στις *Denkschr. der Kais. Akad. der Wiss. in Wien*, Philos.-hist. Klasse 57. 1 (1914) 37-47 αρ. 55. Βλ. επίσης Magie, *RRAM* I. 678-81 με II. 1547-9 σημ. 34-5.
15. *Penuria* σημαίνει «σπάνις» μάλλον παρά «πενία», τουλάχιστον στην κλασική λατινική: βλ. το νέο *Oxford Latin Dictionary*, fasc. VI (1977) 1326. Την πλησιέστερη παράλληλη έκφραση που γνωρίζω στον Πλίνιου την *Ep.* III. 19. 7 είναι του Κικέρωνα το *II. Verr.* iii. 125-8, όπου η *aratorum penuria* που συναντάται τέσσερις φορές στις §§ 126-7 σημαίνει ασφαλώς «σπάνις»· πρβλ. «incolumis *numerus* manebat dominorum atque aratorum» και «nunc autem *ne... quisquam reperiretur* qui sine voluntate araret, *pauci essent reliqui*» στην § 125· η έμφαση στους «*reliquos aratores*» στην § 126· και «*reliquos aratores colligit*» στην § 128.
16. Το κεντρικό άρθρο του John Percival είναι «Seigneurial aspects of Late Roman estate management», στην *Eng. Hist. Rev.* 84 (1969) 449-73. Βλ. επίσης «*P. Ital.*3 and Roman estate management» στο *Hommages à Marcel Renard* II (= *Coll. Latomus* 102. Βρυξέλλες, 1969) 607-15. Ένας από τους λίγους

μεσαιωνολόγους που έδειξε αληθινό ενδιαφέρον για τούτο το πρόβλημα είναι ο P. J. Jones: βλ. την πολύτιμη μελέτη του «L'Italia agraria nell'alto medioevo: problemi di cronologia e di continuità», στις *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, XIII. Agricoltura e mondo rurale in Occidente nell'alto medioevo* (Spoleto, 1966) 57-92, στις 83-4· και τη συζήτηση με τον Vercauteren, στο ίδιο 227-9.

17. Λογουχάρη, Colum. *RR* I. vii. 1 («avarius opus exigat quam pensiones») για την ερμηνεία του οποίου συμφωνώ με τον M. I. Finley, *Studies in Roman Property* (1976) 119-20.
18. Οι επιγραφές είναι: (1) *FIRA*^{2} I. 484-90 αρ. 100 = A/J 74 = *CIL* VIII (Παράρτ. 4) 25902 (Henchir Mettich, Villa Magna Variana, Mappalia Siga), των 116-17 μ.Χ.· (2) *FIRA*^{2} I. 495-8 αρ. 103 = A/J 111 = *ILS* 6870 = *CIL* VIII (ii) 10570 + (Παράρτ. 1) 14464 (Souk el-Khmis, Saltus Burunitanus), των 180-3 μ.Χ. (βλ. επίσης για το ίδιο σημ. 11 πάνω)· (3) *CIL* VIII (Παράρτ. 1) 14428. A (Gasr-Mezuar), του 181 μ.Χ. Οι 12 μέρες στην τρίτη επιγραφή μπορεί λογικά να είναι κάτι που επιβλήθηκε στους *coloni* και για το οποίο παραπονούνται και όχι μια νόμιμη φορολογία. Δεν έχω εδώ την ευκαιρία να σχολιάσω τις δύο άλλες επιγραφές που, μαζί με τις τρεις που ανέφερα μόλις πιο πάνω, συγκροτούν μια μεγάλη ομάδα από πέντε: είναι (4) *FIRA*^{2} I. 490-2 αρ. 101 = A/J 93 = *CIL* VIII (Παράρτ. 4) 25943 (Ain el-Jemala, Saltus Blandianus et Udensis), των 117-38 μ.Χ.· (5) *FIRA*^{2} I. 493-5 αρ. 102 = *CIL* VIII (Παράρτ. 4) 26416 (Ain Wassel, ο ίδιος Saltus), των 198-212 μ.Χ.: και οι δύο αναφέρονται (όπως και η αρ. 1) σε «tertias partes fructuum», αρ. 4 (όπως η αρ. 1) στη Lex Manciana, και αρ. 5 (όπως η αρ. 2) στη Lex Hadriana. Για τις επιγραφές με αριθμούς 1, 2, 4 και 5, βλ. R.M. Haywood, στον Frank, *ESAR* IV. 89-101 (κείμενα, αγγλ. μετάφ. και σχόλια)· και για άλλες αγγλικές μεταφράσεις (πέρα από τις αναφερόμενες στις σημ. 10-11 πάνω) βλ. *ARS* 221 αρ. 268 (δικός μου αρ. 5)· Lewis and Reinhold, *PC* II. 179-83 (δικοί μου αρ. 1 και 4-5).
19. Υπάρχει ίσως ένα παράδειγμα στον Οράτιου τον μικρό αγρό (*agellus*) στη Σαβίνη – αν μάλιστα μπορούμε να πάρουμε κατά γράμμα την *Epist.* του I. xiv. 1-3, με *Sat.* II. vii. 117-18 (πρβλ. τις *Od.* του III. xvi. 29-30). Βλ. Heitland, *Agricola* 215-17, 235, και το πρώτο άρθρο του Percival, που αναφέρθηκε στη σημ. 16, σελ. 451 και σημ.1 (με μιαν αναφορά στον Fustel de Coulanges).
20. Αυτό βέβαια έγινε συχνά. Δεν μπορώ να αρχίσω να δίνω μια βιβλιογραφία που αν ήταν να φανεί αληθινά χρήσιμη, θα χρειαζόταν να δείξω συγκεκριμένα τις ατομικές συνεισφορές σε ορισμένα συλλογικά έργα οι οποίες είναι πολύ άνισης αξίας, όπως στους δύο τόμους που επιμελήθηκε ο M. J. Finley, *Stud. in Roman Property* (1976) και *Problèmes de la terre en Grèce ancienne* (= *Civilisations et Sociétés* 33, Paris, 1973). Αν και μπορεί να φανεί άχαρη δουλειά να ξεχωρίζει κανείς λίγα συγκεκριμένα έργα, θα ήθελα να μνημονεύσω τη μελέτη του B.N. Αντρέγιεφ, «Μερικές πλευρές των αγροτικών συνθηκών στην Αττική κατά τους 5ο-3ο αιώνες π.Χ.», στο Eirene 12 (1974) 5-46, η οποία συνοψίζει, με κάποιες διορθώσεις και συμπληρώσεις, το περιεχόμενο των οχτώ προηγούμενων δοκιμίων που δημοσίευσε ο Αντρέγιεφ μεταξύ του 1958 και του 1972 και τα οποία αναγράφονται στη σημ. της 1· και μια σειρά τεσσάρων άρθρων του R.T. Pritchard για τα αγροτικά ζητήματα στη Σικελία κατά τον 1ο αιώνα π.Χ., στο *Historia* 18 (1969) 545-56· 19 (1970) 352-68· 20 (1971) 224-38· και 21 (1972) 646-60. Στο *Antiquités africaines* 1 (1967) υπάρχουν ιδιαίτερα χρήσιμα άρθρα που ασχολούνται σχεδόν εξ ολοκλήρου με τη βόρεια Αφρική: της Henriette d'Escurac-Doisy, «Notes sur le phénomène associatif dans le monde paysan à l'époque du Haut-Empire» (59-71), και του Claude Lepelley, «Déclin ou stabilité de l'agriculture africaine au Bas-Empire» A propos d'une loi de l'empereur Honorius [*CTh* XI. xxviii. 13]» (135-44).
21. Το σημαντικότερο χωρίον είναι εκείνο των 200 και πάνω σελίδων στο *Κεφ.* του Μαρξ, τ. III. 765-1009, Τμήμα vi, κεφ. xxxvii-xlvii της ελλ. έκδ., 1978 = *Das Kap.* VI. Abschnitt, 37.-47. *Kap. S.* 662-866, Dietz Verlag, 1949· πρβλ. TSV (= Θεωρίες της υπεραξίας), αγγλ. μετάφρ. II. 15-160, 161-3, 236-372· III. 399-405, 472, 515-16 κ.λπ.· MECW (= Μαρξ-Έγκελς Άπαντα), αγγλ. μετάφρ. III. 259-70 (*Econ. and Philos. MSS* = *Οικον. και Φιλοσ. Χειρόγρ.*, αγγλ. μετάφρ.). 427-30· VI. 197-206.
22. Ο λιμός αυτός θεωρείται από μερικούς ότι είναι ο περίφημος εκείνος της Αποκάλ. στ' 6, όπου οι τιμές ανέρχονταν σε 8 περίπου δηνάρια/δραχμές ένας μόδιος (1/6 του μεδίμνου) σιταριού ή τρεις κριθαριού. Βλ. λχ. Magie, *RRAM* I. 581, με II. 1443-4 σημ. 38-9· Rostovtzeff, *SEHRE*^{2} II. 599-600 (μέρος της πολύ χρήσιμης σημ. 9 για τον επισιτισμό και τους λιμούς).
23. Δεν γνωρίζω καμιάν απόλυτα ικανοποιητική και ολοκληρωμένη περιγραφή του λιμού του 362-3· αλλά βλ. Downey, *HAS* 383-4, 386-91, και «Η οικονομική κρίση στην Αντιόχεια επί Ιουλιανού», στις *Studies in Roman Economic and Social History in Honor of A.C. Johnson*, επιμ. P.R. Coleman-Norton (Princeton, 1951) 312-21· Paul Petit, *LVMA* 109-18· P. de Jonge, «Scarcity of corn and cornprices in Ammianus Marcellinus», στο *Mnemos.*^{4} 1 (1948) 238-45.
24. Σωζ., *EI* III. xvi. 15· πρβλ. Παλλάδιος. *Λαυσιακόν* 40, αγγλ. έκδ. C. Butler (1904) σελ. 126. Ότι η έλλειψη τροφίμων οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην απληστία των πλουσίων της Έδεσσας δεν προκύπτει καθόλου από την ανάλυση αυτού του επεισοδίου από τον Peter Brown, «The rise and function of the Holy Man in Late Antiquity» στο *JRS* 61 (1971) 80-101, στην 92: ο Brown ενδιαφέρεται μόνο για το γεγονός ότι (όπως λέει) «Μόνον ως "ξένος" ο Εφραίμ ήταν σε θέση να διαχειρίζεται τον επισιτισμό στην Έδεσσα κατά τη διάρκεια ενός λιμού, διότι κανένας από τους ντόπιους δεν μπορούσε να εμπιστευθεί τον άλλο συντοπίτη του». Δεν θέτουν έτσι το ζήτημα οι πηγές μας (όσο κι αν είναι ανεπαρκείς): μιλάνε για αμοιβαία έλλειψη εμπιστοσύνης όχι εκ μέρους των «ντόπιων» αλλά εκ μέρους των

ίδιων των πλουσίων! Σε μιαν υποσημείωση (143) στην ίδια σελίδα ο Brown αναφέρεται στον λιμό στην Ἀσπενδο, για τον οποίο κάνει μνεία ο Φιλόστρατος, *Τὰ εἰς Τυανέα Ἀπολλώνιον* I. 15 (βλ. I. 3), και πάλι ενδιαφέρεται μόνο για το γεγονός ότι «ο Απολλώνιος ο Τυανεύς έκαμε το ίδιο [όπως ο Εφραΐμ], και, επίσης, ως εντελώς "ξένος", "αποσπασμένος" από τον πυθαγόρειο όρκο σιωπής». Χαρακτηριστικά λεπτή παρατήρηση αλλά που κρύβει και πάλι το σημαντικότατο γεγονός: ότι *οι δυνατοί* ήταν εκείνοι που κατείχαν το σιτάρι. (Είναι σαφώς οι πλούσιοι γαιοκτήμονες, διότι αυτοί έκρυψαν το σιτάρι στα κτήματά τους της υπαίθρου, έστω κι αν ο Απολλώνιος στο γραπτό μήνυμα προς αυτούς τους αποκαλεί *σιτοκαπήλους* – ασφαλώς μια εσκεμμένη προσβολή).

25. Τη χρονολογία αυτή προτείνει ο J.R. Palanque, «Famines à Rome à la fin du IVe siècle», στη *REA* 33 (1931) 346-56· πρβλ. Chastagnol, *FPRBE* 198.
26. Δέχομαι τη χρονολόγηση του Palanque (βλ. την προηγούμενη σημείωση) και του Chastagnol, *FPRBE* 223, ενάντια στη χρονολόγηση από τον Seeck της *επιστ.* II. 7 του Συμμάχου στο 383 (βλ. του Seeck την Εισαγωγή, σελ. cxix-cxx και σημ. 601, στην επιμελημένη από τον ίδιο έκδοση τού έργου τού Συμμάχου, στα *MGH, Auct. Antiquiss.* VI. i, 1883). Ενάντια σε ορισμένες ερμηνείες που προτείνουν οι De Robertis και Ruggini (εξίσου απαράδεκτες για μένα), βλ. Edgar Faure, «Saint Ambroise et l'expulsion des pérégrins de Rome», στις *Études d'hist. du droit canonique dédiées à Gabriel Le Bras* (Paris, 1965) I. 523-40, ειδ. 526, 530, 536-9.
27. Πρβλ. Λιβάν. *Λόγοι* I. 226 κ.ε.· X. 25 Βλ. Norman, *LA* 213-14 (για τον *Λόγ.* I. 225 κ.ε.)· Downey, *HAS* 420-1. Φρουρές που εστάθμευαν στις πύλες της πόλης εμπόδιζαν *τον γεωργόν* να βγάζει έξω πάνω από δύο καρβέλια (Λιβάν. *Λόγ.* XXVII. 14· πρβλ. L. 29).
28. Η κλασική έκδοση του «Ιησού του Στυλίτου», από τον καλύτερο μελετητή της συριακής γραμματείας στην εποχή του, τον W. Wright (Cambridge, 1882) έχει μιαν αγγλική μετάφραση.
29. Για τον σοβαρό λιμό του 538 σε μεγάλο τμήμα της βόρειας και της κεντρικής Ιταλίας, από τη Βενετία και την Αιμιλία ώς την Tuscia και το Picenum, βλ. ειδ. Προκόπ., *Ιστ. πολ.* VI (*Γότθ.* II) κκ. 15-33· ήταν αυτόπτης μάρτυς στο Picenum (§ 22), και μιλάει για πληροφορίες περί δεκάδων χιλιάδων λιμοκτονούντων.
30. Πρβλ. Προκόπ., *Ιστ. πολ.* VII (*Γότθ.* III) xvii. 1 κ.ε., ειδ. 9-19· xix. 13-14· xx. 1, 26. Για τις τιμές του σιταριού κατά την περίοδον αυτή, βλ. Stein, *HBE* II. 582-3 σημ. 1.
31. Βλ. την έκδοση του H. Delehaye, *Les Saints Stylites* (= *Subsidia Hagiographica* 14, Βρυξέλλες/Παρίσι, 1923, ανατύπ. 1962) 195-237, στις 201-2.
32. Για μερικούς άλλους όρους που χρησιμοποιούνται για το «χωριό», βλ. A/J σελ. 22· Broughton, στην *ESAR* IV. 628-9.
33. Βλ. H. Swoboda, *κώμη*, στη *RE* Παράρτ. IV (1924) 950-76· Jones, *GCAJ* 272-4, 286-7· βλ. και 391, Index, βλ. λέξη (*s.v.*)· *CERP*[2] 137-46, 281-94· βλ. και 595, Index. *s.v.* (πρόσθ. λχ. 67-8, 80, 233)· *LRE* III. 447, Index, *s.v.*· G.M. Harper, «Village administration in the Roman province of Syria», στο *YCS* 1 (1928) 103-68· Broughton, στην *ESAR* IV. 628-47, 671-2, 739-9· βλ. και 950, Index, *s.v.* Rostovtzeff, *SEHHW* III. 1747, Index, *s.v.*· *SEHRE*[2] II. 821, Index, *s.v.* (ειδ. 656-7 σημ. 6-7, 661-6 σημ. 23-35)· Magie, *RRAM* II. 1660, Index, *s.v.* (ειδ.I. 143-6, με II. 1022-32 σημ. 69-77), και τα αποσπάσματα που αναφέρονται στη σημ. 14 πάνω· επίσης I. 64, με II. 862-3 σημ. 41). Μερικά πρόσφατα εντυπωσιακά βιβλία στη γαλλική, του Τσαλένκο και άλλων, μας έδωσαν πολλές πολύτιμες πληροφορίες για τα χωριά στη ρωμαϊκή Συρία: βλ. σημ. 50 του υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου· και πρβλ. Liebeschuetz, *Ant.* 68-73.
34. Πρόκειται για ένα θέμα που αξίζει ασφαλώς να ερευνηθεί στις λεπτομέρειες. Δεν είδα καμιάν άλλη διαφωτιστική αναφορά σ' αυτό εκτός από εκείνην που παραθέτω στο κυρίως κείμενο. Βέβαια, κατά τους 5ο και 6ο αιώνες η ζωή του χωριού είχε προφανώς αναπτυχθεί σύμφωνα μ' ένα ακόμα πιο ιεραρχικό σύστημα απ' ό,τι στις πόλεις· αλλά οι μαρτυρίες φαίνονται σχεδόν ανύπαρκτες, εκτός από αυτές που αφορούν την Αίγυπτο.
35. Βλ. λχ. τις εργασίες που ανέφερα στη σημ. 33 πάνω, ειδ. Jones, *GCAJ* 272-4 (με 364 σημ. 18)· *CERP*[2] 284-7· επίσης «The urbanisation of the Ituraean principality», στο *JRS* 21 (1931) 265-75, ειδ. 270· Harper, ό.π. (στη σημ. 33) 142-3 (εναντίον 143-5, βλ. Jones, *CERP*[2] 286-7). Ο *όχλος* ως συνέλευση του χωριού βεβαιώνεται στις *IGRR* III. 1192 = LB/W 2136 [όχι 2138, όπως στις *IGRR*] από τη Saccaca της Συρίας (αργότερα Μαξιμιανόπολιν από το 300 περίπου: βλ. Jones, *CERP*[2] 285, με 465 σημ. 82), όπου έχουμε: *ὄχλου γενομένου της κώμης εν τωι θεάτρωι*. Σε μερικά χωριά της Μικράς Ασίας, λχ. στα εδάφη της Κιβύρας και της Ορμέλας, βρίσκουμε επιγραφές όπου ο τάδε προσφέρει μια δωρεά «προς τιμήν του *ὄχλου*» (συνήθως *ἐτίμησε τὸν ὄχλον*): βλ. λχ. *CIG* III. 4367*a* και E.J.S. Sterrett, «An epigraphical journey [1883-4] in Asia Minor», στα *Papers of the Amer. School of Class. Stud. at Athens* 2 (1888) τεύχη 47-50 (= *IGRR* IV. 892), 72-5. Δεν παρατήρησα όμως τίποτε σε τούτες τις επιγραφές που να δικαιολογεί το συμπέρασμα ότι υπήρχε μια συγκεκριμένη συνέλευση αποκαλούμενη *όχλος*. Αναφέρονται λίγα χωριά ότι είχαν μια συνέλευση – *εκκλησίαν* – (*contra* στον Jones, *RE* 31-2) λχ., ο Καστωλός κοντά στη Φιλαδέλφεια (*OGIS* 488)· οι Παναμαρείς, μια ομοσπονδία χωριών στην Καρία (*Michel, RIG* 479)· και ο Ορκιστός στα σύνορα Ασίας και Γαλατίας που είχε μιαν *[ἐκ]κλησίαν... πάνδημον* (βλ. W.H. Buckler, στο *JHS* 57 [1937] 1-10, ειδ. 9 στο B. 3· και πρβλ. Jones, *CERP*[2] 67-8 και 392 σημ. 63).
36. Βλ. Jones, *CERP*[2] 286-7· *RE* 32· και σελ. 272-3 του άρθρου του (του 1931) που ανέφερα στην προηγούμενη σημείωση.

37. Λχ. στον Ορκιστό και στον Καστωλό βλ. *IGRR* IV. 550· *OGIS* 488.
38. Για την *αυτοπραγία* βλ. Stein, *HBE* I^2 246, 278-9 (με ii. 563-4 σημ. 135)· Bell, *EAGAC* 119-25· Gelzer, *SBVA* 89-96 και στο *Archiv f. Pap.* 5 (1913) 188-9, 370-7· Rouillard *ACEB*^{2} 13-15, 58-60, 202-3· Hardy, *LEBE* 54-9. Ουσιαστικά, όλες οι μαρτυρίες μας έρχονται από την Αίγυπτο· αλλά ο *CTh* XI. vii. 12 (383 μ.Χ., το πρωϊμότερο στοιχείο που γνωρίζω για την ύπαρξη αυτού που αργότερα θα ονομασθεί *αυτοπραγία*) απευθύνεται στον δικάριο της διοίκησης του Πόντου· και XI. vii. 15 (που πρέπει ασφαλώς να νοηθεί στο φως του XI. xxii. 4) απευθύνεται στον Μεσσάλα ο οποίος ήταν το 399-400 αρχηγός της φρουράς των πραιτωριανών της Ιταλίας (συμπεριλαμβανομένων φυσικά και της Αφρικής και της Παννονίας· βλ. ειδ. I. v. 12). Η *αυτοπραγία* και οι συγγενικές της έννοιες δεν φαίνονται να παρουσιάζονται πριν από τον 5ο αιώνα· αλλά βλ. *IG* IX. i^2. 137, σειρά 20, για τη χρήση της *αυτοπραξίας* στον 2^ο π.Χ. αιώνα, στον Καλυδώνα της Αιτωλίας, προφανώς για το δικαίωμα της προσωπικής επιβολής προστίμου.
39. Οι πληροφορίες μας για την Αφροδιτώ προέρχονται από μια μεγάλη ομάδα παπύρων που πήραν το δρόμο προς το Κάιρο, το Λονδίνο, τη Φλωρεντία, τη Γενεύη, τη Γάνδη· βλ. ειδ. R.G. Salomon, «A papyrus from Constantinople (Hamburg Inv. N° 410)», στο *JEA* 34 (1948) 98-108. Η Αφροδιτώ ήταν τυχερή διότι ο Διόσκορος (που αναφέρεται πιο κάτω στο κυρίως κείμενο) ήταν διατεθειμένος να κάνει κάτι για το χωριό και να ταξιδέψει ακόμα στην Κωνσταντινούπολη για να ζητήσει την αρωγή των εκεί υψηλά ιστάμενων γραφειοκρατών. Το χωριό είχε πετύχει το status της αυτοπραξίας στο τρίτο τέταρτο του 5ου αιώνα, επί βασιλείας Λέοντα Α', 457-74 (*P. Cairo Masp.* I. 67019, σειρές 1-6), αλλά υπέφερε διαρκώς από την αυθαίρετη μεταχείριση εκ μέρους των διαδοχικών παγαρχών της Ανταιόπολης και για να κερδίσει την αυτοκρατορική προστασία αναγκάστηκε να καταταγεί ως μέρος του προσωπικού της *οικίας* της συζύγου του Ιουστινιανού, της αυτοκράτειρας Θεοδώρας (στο ίδιο, σειρές 11-12· πρβλ. στο ίδιο 67283), της οποίας το προσωπικό κατά τον θάνατό της το 548 συγχωνεύθηκε με το άλλο τμήμα του αυτοκρατορικού («ιερού» ή «ιερότατου») οικιακού προσωπικού, εκείνου του ίδιου του αυτοκράτορα (βλ. Salomon, ό.π. 102 σημ. 6). Για τις δυσκολίες της Αφροδιτώ γύρω στα 548-51, βλ. Bell, *EVAJ*· Salomon, ό.π.· και την περίληψη στον Jones, *LRE* I. 407-8. Για την Αφροδιτώ βλ. επίσης Hardy, *LEBE* 55, 57-8, 137-8, 146-7. Τα σημαντικότερα κείμενα είναι οι *P. Cairo Masp.* I. 67002 (μέρος του οποίου δίνεται στο κυρίως κείμενο), 67029, 67024· *P. Hamb. Inv.* αρ. 410 (από τον οποίο ο Salomon δίνει ένα κείμενο) και ο *P. Genev. Inv.* αρ. 210 (βλ. Salomon, ό.π. 98 και σημ. 1-2). Από τους άλλους σημαντικούς παπύρους από την Αφροδιτώ είναι οι *P. Cairo Masp.* I. 67283· *R. Lond.* V. 1674, 1677, 1679. Για τους παγάρχους, βλ. W. Liebeschuetz «The pagarch: city and imperial administration in Byzantine Egypt», στο *JJP* 18 (1974) 163-8· «The origin of the office of the pagarch» στη *Byz. Ztschr.* 66 (1973) 38-46.
40. Για τον Διόσκορο, βλ. ειδ. J. Maspero, «Un dernier poète grec d'Égypte: Dioscore, fils d'Apollôs», στη *REG* 24 (1911) 426-81.
41. Όπως δείχνει ο J. F. Fikhman, «Στους παπύρους του Βυζαντινού Οξυρρύγχου η λέξη «δούλος» χρησιμοποιόταν για τον εαυτό τους αποκλειστικά από άτομα ελεύθερα όταν απευθύνονταν σε πρόσωπα υψηλότερα ιστάμενα και πολύ σπάνια για τους δούλους» («Slaves in Byzantine Oxyrhynchus», στα *Akten des XIII [1971] Internat. Papyrologenkongr.*, επιμ. E. Kiessling και H.-A. Rupprecht [1974] 117-24, στην 119).
42. Έδωσα την απαραίτητη βιβλιογραφία στην εργασία μου *SVP* 45 σημ. 2. Προσθέτω τώρα την έκδοση των *Λόγων* του Λιβάνιου XLVII, με μια θαυμάσια αγγλ. μετάφρ. του A. F. Norman, στη σειρά Loeb των κλασικών, Libanius τομ. II (1977)· και δύο έργα του Louis Harmand, για τα οποία πλήρεις λεπτομέρειες δίνονται στη σημ. 50 του υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου: ολόκληρο το κείμενο του ίδιου λόγου, στο πρωτότυπο, τη γαλλ. μετάφρ. και σχόλια, *Libanius, Discours sur les patronages* (1955), και *Le patronat sur les collectivités publiques des origines au Bas-Empire* (Paris, 1957), ειδ. 421-87 για την ύστερη Αυτοκρατορία. Μια ολότελα διαφορετική εικόνα από αυτήν που δίνω εγώ του ρόλου της αγροτικής πατρωνείας στη Συρία κατά την περίοδο της ύστερης Αυτοκρατορίας βρίσκει κανείς στο άρθρο του Peter Brown για τον «Όσιο» (βλ. σημ. 24 πάνω), στις 85-7. Ο Brown, που δεν αντιλήφθηκε ποτέ την πραγματικότητα του ταξικού αγώνα στον αρχαίο κόσμο, βλέπει μόνο την καλή πλευρά της πατρωνείας, και η μελιστάλακτη εκτίμησή του γι' αυτόν τον θεσμό δίνει μόνο ένα μικρό τμήμα της πραγματικής εικόνας, παρά τις σποραδικές αναλαμπές διορατικότητας που δείχνει πάντοτε ο Brown. Βέβαια, ήταν ένα κέρδος για τους χωρικούς να έχουν κάποιον ως διαιτητή για να κρίνει τις *μεταξύ τους* διαφορές, δεδομένου μάλιστα ότι οι νόμιμες διαδικασίες στον ρωμαϊκό κόσμο ήταν τόσο ελαττωματικές και ανοιχτές σε καταχρήσεις. Αλλά δεν ήταν αυτό κυρίως που περίμενε κανείς από τους πάτρονες: οι χωρικοί τους κάλεσαν ν' αναλάβουν την προστασία τους ενάντια στην καταπίεση, ιδιαίτερα εκ μέρους των γαιοκτημόνων και των φοροεισπρακτόρων· και, φυσικά, οι πάτρονες αποσπούσαν πάντοτε για τις υπηρεσίες αυτού του είδους ένα αντίτιμο (βλ. *CTh* XI. xxiv. 2· *CJ* XI. liv. 1. *pr.*, 2. *pr.*), συχνά ίσως αρκετά υψηλό. Ακόμα και η ιστορία τού πώς ο «όσιος» Αβραάμ έγινε προστάτης ενός χωριού (προφανώς κοντά στην Έμεσα) φαίνεται κάπως διαφορετική όταν ανακαλύψουμε ότι η φράση του Brown «όταν ερχόταν ο φοροεισπράκτορας» αντικαθιστά τη φράση του Θεοδωρήτου «τώρα έφταναν *πράκτορες* που τους [στους χωρικούς] επέβαλλαν να πληρώσουν τους φόρους τους και άρχιζαν να φυλακίζουν μερικούς και να κακοποιούν άλλους» (*Θρησκ. Ιστ.* 17, στην *MPG* LXXXII. 1421 A).

43. Βλ. την αγγλ. μετάφρ. των Elisabeth Dawes και N. H. Baynes, *Three Byzantine Saints* (1948) 139-40 (κεφ. 76). Η κλασική έκδοση του Βίου (ή των Βίων) του Αγ. Θεοδώρου είναι τώρα του A.J. Festugière, *Vie de Théodore de Sykéôn* (= *Subsidia Hagiographica* 48, 2 τόμοι, Βρυξέλλες, 1970): βλ. ειδ. I. 63-4· II. 66-7. Βλ. και Derek Baker, «Théodore of Sykeon and the historians», στις *SCH* 13 (1976) 83-96.
44. Το μεταφρασμένο (στην αγγλική) από τον Stevens χωρίον είναι του Ιωάννου του Χρυσοστόμου, *Ομλ. εις Ματθ.* 61. 3 (*MPG* LVIII. 591-2)· πρβλ. *Expos. in Psalm.*, 48. 17 ειδ. § 8 (*MPG* LV. 510-12). *Η Ομιλία εις Πράξεις Αποστ.* 18. 4-5 (*MPG* LX. 147-50) είναι ενδιαφέρουσα για την πίστη της ότι το χτίσιμο μιας εκκλησίας σ' ένα κτήμα θα βοηθήσει στο να μένουν ήσυχοι οι αγρότες.

[IV. 3]

1. Για τις τιμές των δούλων στην Αθήνα κατά την κλασική περίοδο, βλ. πρώτα W.K. Pritchett, «The Attic stelai, Part II» στο *Hesp.* 25 (1956) 178 κ.ε., στις 276-81, ειδ. 276-8. (Ο αναγνώστης πρέπει να προσέξει το καταπληκτικό λάθος στη σελ. 281, όπου δύο πλούσιοι αθηναίοι πολίτες, ο Μενεκλής και ο Στρατοκλής, στον Ισαίο, II *[Μενεκλ.]* 29, 35 και XI *[Hagn.]* 42, που είχαν περιουσία αξίας 7.000 δρχ. και 5 1/2 ταλάντων αντίστοιχα, θεωρούνται δούλοι, χωρίς καμιά αιτιολογία). Βλ. επίσης για τις τιμές δούλων, Jones, SCA, στις *SAS* (επιμ. Finley) 1-15, ειδ. 5 και 7 (Αθήνα του 5ου/4ου αι.)· 7, 9-10, 13 (ρωμαϊκός κόσμος, Δημοκρατία μέχρι ύστερη Αυτοκρατορία)· *LRE* II. 852 (με III. 286 σημ. 68)· De Martino, *SCR*[2] IV. i (1974) 26 σημ. 66-7, 339-40 σημ. 6· Westermann, *SSGRA* 14-15, 36, 71-2, 100-1· Duncan-Jones, *EREQS* (που ενδιαφέρεται σχεδόν αποκλειστικά για τη Δύση) 11-12, 40, 50, 243-4, και ειδ. 348-50. Πρόσφατα ο Duncan-Jones έκανε μια τολμηρή προσπάθεια να υπολογίσει το κόστος των δούλων με βάση τις τιμές του σιταριού σε εφτά χωριστές καταστάσεις και σε μια περίοδο κάπου 1.500 χρόνων, από τα τέλη του 5ου π.Χ. αιώνα και μπρος: βλ. την ανακοίνωσή του «Two possible indices of the purchasing power of money in Greek and Roman antiquity», στα πρακτικά μιας διάσκεψης στη Γαλλική Σχολή της Ρώμης τον Νοέμβρη 1975, που δημοσιεύθηκαν ως *Les «Dévaluations» à Rome, Epoque républicaine et impériale* (*Coll. de l'École française de Rome* 37, Rome, 1978) 159-68, στις 162-6, 168. Το έδικτον του Διοκλητιανού για τις ανώτατες τιμές, του 301, είναι το μόνο έγγραφο που γνωρίζω απ' όλη την αρχαιότητα το οποίο δίνει και τις τιμές για τους δούλους και τους μισθούς των διαφόρων κατηγοριών εργατών. (Για πρόσφατες εκδόσεις αυτού του εδίκτου, βλ. I. 3 σημ. 3 πάνω). Οι τιμές του σε δηνάρια (που τώρα είναι βέβαια πολύ υποτιμημένα) για κοινούς δούλους ηλικίας 16-40 ετών είναι 30.000 για έναν άρρενα και 25.000 για μια γυναίκα· το ημερομίσθιο ενός ανειδίκευτου εργάτη γης είναι 25 δηνάρια «με τροφή» (*pasto*) – μια προσθήκη που δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια, αλλά που ο Duncan-Jones (στο ίδιο, 161) ευλογοφανώς υπολογίζει σε «αξία σιταριού» στο ένα πρόσθετο τρίτο, ή περίπου 1,1 λίτρο επιπλέον, ανεβάζοντας την «αξία σε σιτάρι» των 3,3 λίτρων = 25 δηνάρια σ' ένα σύνολο 4,4 λίτρων. Η «αξία σε σιτάρι» της τιμής του δούλου, 30.000 δηνάρια, δίνεται από τον Duncan-Jones (ό.π.) ως 3.938 λίτρα, ή 895 φορές το ολικό ημερομίσθιο – θα έλεγα τριών γεμάτων χρόνων μισθός.

Δεν είμαι εντελώς ικανοποιημένος από τα στοιχεία που δίνουν οι νομικές πηγές για τις τιμές των δούλων, από τον Γάιο ώς το *Corpus Iuris Civilis* του Ιουστινιανού. Ο Duncan-Jones (*EREQS* 50 σημ. 2, 348-9) δέχεται έναν καθιερωμένο αριθμό 2.000 σηστερτίων ως τιμή δούλων για «νόμιμους σκοπούς». Υπάρχει μια πολύ χρήσιμη σχετική μαρτυρία, που (δυστυχώς για τα σχέδια μου σε τούτο το βιβλίο) προέρχεται από την Africa Proconsularis: *CIL* VII (Παράρτ. 4) 23956, μια αποσπασματική επιγραφή του 186 μ.Χ. από το Henchir Snobbeur (Τυνησία), όπου ένας δούλος «ex forma censoria» φαίνεται να είχε εκτιμηθεί σε 500 δηνάρια (σειρά 14), δηλαδή 2.000 σηστέρτιους. (Πρβλ. A.H.M. Jones, SAW, στο *SCA* επιμ. Finley, 10, για μια σειρά πραγματικές τιμές στη διάρκεια της Ηγεμονίας που δείχνουν ότι «μια κανονική τιμή για έναν ανειδίκευτο ενήλικο» ήταν 500-600 δηνάρια). Χώρια ωστόσο από την επιγραφή που ανέφερα, ο αριθμός των 2000 HS ως «νόμιμη τιμή» ενός δούλου εξαρτάται από κάποιες τιμές δούλων ή εκτιμήσεις σε aurei (χρυσά νομίσματα) ή solidi στο ιουστινιάνειο *Corpus*, με τον aureus και τον solidus υπολογισμένους ως ισοδύναμους με 100 HS: κι αυτές είναι είτε 20 aurei (*Dig.* IV. iv. 31, Papinianus· V. ii. 8, 17, Ulpianus· V. ii. 9, Paulus που αναφέρεται από τον Modestinus, αλλά παρέμβλητος· *CJ* VII. iv. 2, ίσως Caracalla) είτε 20 solidi (Dig. XL. iv. 47. *pr.* Papinianus· *CJ*. VI. i. 4. *pr.*, του 317· και VII. vii. 1. 5, του 530, με VI. xliii. 3. 1, του 531, όπου οι αριθμοί κυμαίνονται μεταξύ 10 και 70 solidi με βασικό τον 20). Είναι ωστόσο αλήθεια ότι από την εποχή του Ιουλίου Καίσαρα και μπρος ο aureus εθεωρείτο πάντοτε ισοδύναμος με 25 δηνάρια ή 100 HS, και ότι αυτό συνέχισε να είναι η επίσημη αναλογία μέχρι την εποχή του Δίωνα Κάσσιου (βλ. T.V. Buttrey, «Dio, Zonaras and the value of the Roman aureus», στο *JRS* 51 [1961] 40-5 – μολονότι τον καιρό του Δίωνα πρέπει να υπήρχε μαύρη αγορά σε aurei, όπως επισήμανε ο Jones (*RE* 195)· και στην καταστροφική πενηνταετία (235-284) ανάμεσα στο τέλος της δυναστείας των Σεβήρων και της ανόδου του Διοκλητιανού δεν μπορούσε να υπάρχει καμιά ρεαλιστική αναλογία. (Στο σημείο αυτό είναι ίσως χρήσιμο να υπενθυμίσω ότι επί Αυγούστου η λίβρα του χρυσού ήταν ίση με 42 aurei, επί Νέρωνα με 45, επί Καρακάλλα με περίπου 50 και επί των κατοπινών αυτοκρατόρων με ακόμα περισσότερους· επί Διοκλητιανού εκτιμήθηκε αρχικά σε 70· στην περίοδο του εδίκτου για τις τιμές ο αριθμός ήταν 60 και η θεωρητική αξία του

aureus ήταν επομένως 1200 υποτιμημένα δηνάρια – 1/60ῶ των 72.000: βλ. I. 3 σημ. 3 πάνω. Από τον Κωνσταντίνο και μπρος ο solidus εκτιμήθηκε στην αναλογία 72 η λίβρα χρυσού).

Στις νομικές πηγές που καταγράψαμε στην προηγούμενη παράγραφο ο aureus θεωρήθηκε συχνά (λχ. από τον Mommsen και τον Duncan-Jones) ότι αντιπροσωπεύει 100 σηστέρτιους, έτσι που 20 aurei ισούνται με 2.000 σηστέρτιους. Ωστόσο, το άρθρο του Kübler που δημοσιεύθηκε το 1900 (SCRK 566-79), που το εξήρα στην § 13 (c) του κυρίως κειμένου αυτού του υποκεφαλαίου, μου φαίνεται ότι αλλάζει τούτη την εικόνα. Θα συναγάγω δύο συμπεράσματα: (1) με εξαίρεση μιαν ιδιαίτερη περίπτωση, όπου μπορεί ίσως να αποδειχθεί το αντίθετο, ένας αριθμός τον οποίο δίνει το *Corpus* του Ιουστινιανού σε aurei ή solidi που αντικαθιστά ένα ποσό εκφρασμένο σε σηστέρτιους στα κλασικά νομικά βιβλία πρέπει να θεωρηθεί ότι εξισώνει τον aureus ή solidus με 1.000 σηστέρτιους, όχι με 100· και (2) αυτό, καθώς και η εξέταση των λιγοστών τιμών και εκτιμήσεων δούλων σε σηστέρτιους που διασώθηκαν από τους κλασικούς νομολόγους, φαίνονται να αποδεικνύουν το βάσιμο του συμπεράσματος ότι η καθιερωμένη εκτίμηση ενός δούλου στους νομικούς συγγραφείς ήταν 10.000 σηστέρτιοι. Βεβαίως το *Inst. J.* III. vii. 3 ρητά εξισώνει τον aureus (που είχε τώρα, όπως ο σηστέρτιους από καιρό, γίνει ένας απλός όρος υπολογισμού) με 1.000 σηστέρτιους, και αυτό επιβεβαιώνεται από τέσσερα χωρία σε τούτο το έργο που αντιστοιχούν πιστά με παράλληλα χωρία στα *Institutes* του Γάιου, τα οποία χρονολογούνται στα μέσα του 2ου αιώνα. Τρία από αυτά (*Inst. J.* II. xx. 36· III. xix. 5· και III. xxvi. 8, που προέρχονται αντίστοιχα από τα Gai., *Inst. II 235· III 102· και III 161) δεν έχουν καμιά σχέση με δούλους· αλλά το Inst. J* IV. 33d, υποκαθιστά με 10 aurei τους 10.000 σηστέρτιους την εκτίμηση του δούλου στο Gai., *Inst.* IV 53d., εξισώνοντας έτσι τον aureus με 1.000 σηστέρτιους. Οι μόνες βέβαιες τιμές δούλου τις οποίες γνωρίζω να έχουν αφεθεί σε σηστέρτιους στον *Πανδέκτη* είναι οι HS. 10.000 και 5.000 στο XXI. i. 57.1 (Paulus), και – εκτός αν πρέπει να διαβάσουμε «mihi» αντί «milia» – τους «quinque milia» (HS βέβαια) στο X. iii. 25 (Julianus), που παρουσιάζεται ως το ήμισυ της τιμής ενός δούλου στα «aureorum decem», πιο πάνω στο ίδιο χωρίο. Μια μετακλασική συλλογή, *Epit. Ulp.* II. 4 (*FIRA*^{2} II, 266), ασχολείται με την απελευθέρωση ενός δούλου, ο οποίος πληρώνει για τούτο το προνόμιο «decem milia»: δηλαδή 10.000 σηστέρτιους. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι το *Dig.* XXIX. v. 25. 2 (από τον Γάιο) έχει μια χρηματική ποινή 100 aurei που αντιστοιχεί σε μια ποινή 100.000 σηστερτίων στον Paulus, *Sent.* III. v. 12a· και ότι σε δύο άλλα κείμενα στον *Πανδέκτη* που καθορίζουν ποινές (L. xvi. 88, Celsus· XXXII. 97, Paulus) η παράδοξη φράση «centiens (ή «centies») aureorum» πρέπει ασφαλώς να αντικαθιστά την οικεία «centies sestertium» (HS 10 εκατομμύρια) στα αρχικά κείμενα. Σε πάρα πολλά χωρία του *Πανδέκτη* η εκτίμηση ενός δούλου, ή το τίμημα που πρέπει να πληρώσει για την απελευθέρωσή του, δίνεται απλώς ως «decem» (δέκα), που σημαίνει δίχως άλλο 10 aurei (το όνομα εμφανίζεται μερικές φορές): βλ. λχ. XL. vii., όπου φράσεις όπως «si decem dederit, liber esto» συναντώνται σε τουλάχιστον 26 διαφορετικά μέρη του (πρβλ. «denos aureos» στο 3. 13). Πολλά από τα νομικά κείμενα που περιέχουν τιμές ή εκτιμήσεις για δούλους είναι ίσως φυσικό να δίνουν εξαιρετικά υψηλούς αριθμούς, καθώς ασχολούνται κανονικά με δούλους που εξαγοράζουν την ελευθερία τους ή θεωρούνται άξιοι να ελευθερωθούν με διαθήκη, όπως στο *Dig.* XL. vii. και (όπως σ' όλο το κεφάλαιο που αφορά τους *statuliberi*) οι αριθμοί είναι συχνά θεωρητικοί οπωσδήποτε. Μόνο σε λίγες διατακτικές διοικητικές πράξεις όπως *CJ* VI. xliii. 3. 1· VII. vii. 1. 5 μπορούμε να περιμένουμε εντελώς ρεαλιστικούς αριθμούς. Θα προσθέσω ότι «η αξία σε χρυσό» ενός ανειδίκευτου ενήλικου άρρενα δούλου υπολογίζεται, σύμφωνα με το έδικτον του Διοκλητιανού σε 5/12 λίβρες χρυσού, ένα κλάσμα κάτω από τους 30 διοκλητιάνειους aurei ή ακριβώς 30 κωνσταντίνεια σόλδια.

2. Δεν βρήκα πουθενά αυτές τις επιγραφές καταχωρημένες κάπου με το πλήρες κείμενό τους και έτσι θα δώσω εκείνες των οποίων μπόρεσα να εξακριβώσω την ταυτότητα, συμπεριλαμβανόμενων μερικών που δημοσιεύθηκαν πάρα πολύ αργά για να ληφθούν υπόψη στην ανάλυση του Westermann, την οποία αναφέρω στο κυρίως κείμενο: *FD* III. i. (1929) 565-72· ii (1909-13) 212-47· iii (1932-43) 1-60, 130-41, 174-6, 205-6, 208-11, 258, 262-96/7, 300-37, 339-41, 346-9, 351-8, 362-77, 385-441· iv. (1930-76) 70-3, 78, 479-509· vi (1939) 5-58, 62-95, 97-110, 112-40/2· και πρβλ. την επιλογή στην *SGDI* II. iii-iv (1892-6) 1684-2342· vi (1899) 2343. Μερικές απ' αυτές αναφέρονται σε χρονολογίες μεταγενέστερες του 53 π.Χ., όπου τελειώνουν η ανάλυση του Westermann και η δική μου.

2a. Βλέπε τώρα Keith Hopkins, *Conquerors and Slaves. Sociological Studies in Roman History* I (1978) 133-71, που δημοσιεύθηκε όταν τούτο το κεφάλαιο είχε περατωθεί. Οι αριθμοί του παίρνουν υπόψη περισσότερες μάλλον επιγραφές από εκείνες που γνώριζε ο Westermann, αλλά τα αποτελέσματα δεν διαφέρουν σημαντικά για το δικό μου θέμα (βλ. ειδ. 141 σημ. 15: οι αριθμοί του Westermann είναι «ελαφρώς διαφορετικοί» από εκείνους του Hopkins).

3. Βλ. την κριτική μου στο βιβλίο του Hopkins, στην *CR* 71 = n.s. 7 (1957) 54-9, και την κριτική του Brunt που ανέφερα στο III. 4 σημ. 65 πάνω. Βλ. επίσης σημ. 5 κάτω.

4. Δεν είδα τίποτε πιο πρόσφατο για τούτο το ζήτημα από την άποψη του G. Daux, *Delphes au II*^{e} *et au I*^{er} *siècle* (Paris, 1936) 490-6.

5. Τις αντιρρήσεις του Westermann, *SSGRA* 32 σημ. 53, μπορούμε να τις αγνοήσουμε. Όπως πολύ συχνά σε τούτο το βιβλίο, παρερμήνευσε το κείμενο: το οποίο δεν λέει ότι οι άνθρωποι είχαν επιστρατευθεί, παρά μόνο ότι τους είχε ζητήσει ο Δίαιος. Αυτό δεν αντιφάσκει με την πραγματική ολική δύναμη των 14.000 του πεζικού και των 600 του ιππικού που μνημονεύει ο Παυσ. VII. xv. 7. Ο Westermann ωστόσο

πίστευε ότι αυτό το χωρίο (στην ελληνική) το περιέσωσε ο λατίνος ιστορικός Ορόσιος! – βλ. *SSGRA* 32. (Νομίζω πως πρέπει να είχε παρανοήσει την επικεφαλίδα στην έκδοση Loeb του Πολύβιου, τομ. VI, σελ. 423, που αναφέρεται βέβαια στο κεφ. xiv. 3 μόνο).

6. Livius, *Per.* 96-7· Αππ. *Εμφ. πόλ.* I. 117-20.
7. Πάνω από 400.000 κατά τον Vell. Pat. II. 47. 1. Ο Πλούτ., *Καίσ.* 15. 5, και ο Αππ., *Κελτ.* 2 λέγουν ότι ο Καίσαρ αιχμαλώτισε ένα εκατομμύριο.
8. Θα είναι αρκετό να αναφέρω τους Vogel και Engerman, *TC* I. 15-16, 20-2, 41-3, 89-94 και 245-6 («Το περισσότερο βαμβάκι των ΗΠΑ καταναλωνόταν όχι στις ΗΠΑ αλλά στο εξωτερικό» γύρω στο 1850). Αλλά ο Gavin Wright έδειξε ότι οι Fogel και Engerman δεν πήραν αρκετά υπόψη τις συνέπειες που είχε η παγκόσμια ζήτηση βάμβακος για την οικονομία του Νότου γύρω στα 1820-50: βλ. το κεφάλαιο vii (σελ. 302-36) στο *Reckoning with Slavery*, του Paul A. David και άλλων (1976).
9. Ο Hopkins προσθέτει ότι «το πιθανό ανώτατο όριο διάρκειας ζωής είναι, ωστόσο, υποθετικό, με την έννοια ότι οι καθοριστικές αιτίες της δημογραφικής επανάστασης στη δυτική Ευρώπη είναι και σήμερα ακόμα θολά αντιληπτές. Ωστόσο μου φαίνεται ότι το βάρος της απόδειξης το φέρουν σταθερά εκείνοι που θέλουν να υποστηρίξουν ότι ο πληθυσμός της Ρώμης γενικά είχε χαμηλότερη θνησιμότητα από άλλους προβιομηχανικούς πληθυσμούς με παρόμοια τεχνικά επιτεύγματα ή πόλεις· οφείλουν να δείξουν ότι υπήρχαν μέσα στη Ρωμαϊκήν αυτοκρατορία παράγοντες που οδήγησαν σε μια γενική μείωση της θνησιμότητας» (PASRP 263-4). Ο Brunt συμφωνεί με τον Hopkins ότι η παθανή διάρκεια ζωής του Ρωμαίου πρέπει να ήταν «κάτω από τα 30 χρόνια με βρεφική θνησιμότητα πάνω από 200 στα χίλια»· αλλά έχει αμφιβολίες ως προς το χαμηλότερο όριο διάρκειας ζωής των 20 χρόνων που υπολογίζει ο Hopkins, για τον ελεύθερο πληθυσμό της δημοκρατικής Ιταλίας (*IM* 133). [Βλ. τώρα και το άρθρο του Donald Engels που μνημόνευσα στο τέλος του II. 6 σημ. 7 πάνω].
10. Οι *ὑρεπτοί* είναι δύσκολο θέμα και θα μνημονεύσω μόνο το σοβαρό σχόλιο για τον Πλίνιο, *Ep.* X. lxv-lxvi, lxxii, από τον Sherwin-White, *LP* 650-1, 653-4, 659, που δίνει αναφορές σε άλλα πρόσφατα έργα, μαζί με εκείνο του Cameron (1939).
11. Βλ. σύντομα Jones, *LRE* II. 853, με τις αναφορές στο III. 286 σημ. 70 – αν και ο νόμος των Βισιγότθων δεν ασχολείται ειδικά με τα νήπια που *πουλήθηκαν* από τους γονείς τους, όπως λχ. *CJ* IV. xliii. 2.
12. *Leg. Visigoth.* IV. iv. 3 έχει εκδοθεί με επιμ. K. Zeumer, στο *MGH, Leges* I. i. (1902) 194. Δεν μπορώ να δρω κανένα συγκεκριμένο στοιχείο σε προγενέστερους νόμους, όπως τον Κωνσταντίνειο *CTh* V. x. 1. *pr.* (*pretium quod potest valere exsolvat*)· πρβλ. *CJ* IV. xliii. 2. 1· *Leg. Visigoth.* IV. iv. 1-2.
13. Το θέμα είναι τρομερά περίπλοκο: βλ. Jones, *LRE* I. 30-1, 64-5, 448-9 κ.ε., μαζί με τις σημειώσεις· επίσης *RE* 8-9, 169-70 (ειδ. σημ. 96). Για την *immunitas* και το *ius Italicum*, βλ. επίσης E. Kornemann, στη *RE* IV. i. (1900) 578-83· H.M. Last, στην *CAH* XI. 450-1, 454-6.
14. Ο E. J. Jonkers, *Ekonomische en sociale toestanden in het romeinsche Rijk blijkende uit het Corpus Iuris* (Wageningen, 1933) 113 καταριθμεί 152 νομικά κείμενα αναφερόμενα στον *partus ancillarum* ή στις *vernae*, κι απ' αυτά μόνο τέσσερα λέγεται ότι παραπέμπουν σε νομικούς των περιόδων της Δημοκρατίας ή του Αυγούστου: βλ. Brunt, *IM* 707-8. Από τα τέσσερα που παραθέτει ο Brunt, μόνο τα τρία εκπληρώνουν αναμφισβήτητα αυτήν τη λεπτομέρεια: VII. i. 68. *pr.*· IX. ii. 9. *pr.*· XXIV. iii. 66. 3 (το XLI. x. 4. *pr.* φαίνεται να προέρχεται από τον Neratius μάλλον παρά από τον Trebatius)· αλλά πρόσθ. XXIII. iii. 18. Βλ. επίσης Brunt, *IM* 143-4 (ειδ. 144 σημ. 1). Ίσως πρέπει να προσθέσω σε τούτο το σημείο ότι φαίνεται να υπάρχουν ελάχιστα ή να μην υπάρχουν καθόλου πληροφορίες για τις αναλογίες των δύο φύλων των δούλων σ' έναν οποιοδήποτε τόπο ή σε μιαν οποιαδήποτε χρονική περίοδο κατά την αρχαιότητα. (Δεν θεωρώ τη σχετική συχνότητα απελευθερώσεων ως κατατοπιστική σε τούτο το ζήτημα). Όπως λέω στο κυρίως κείμενο, § 10, ο Κάτων δεν κάνει ποτέ λόγο για γυναίκες δούλες, εκτός από τη *vilica*, και μπορώ να προσθέσω ότι το ίδιο σχεδόν ισχύει για τον Ουάρρωνα που, εκτός από τα κείμενα τα οποία παραθέτω στο κυρίως κείμενο (ανάμεσα στις σημ. 14 και 15), αναφέρεται σε γυναίκες-δούλες (νομίζω) μόνο στο *RR* I, xviii, 1, 3 (τη *vilica*) και στο II. x. 2, όπου παρουσιάζει τον Cossinius να παρατηρεί ότι «in fundis non modo pueris sed etiam puellae pascant». Στον Κολουμέλλα, εξάλλου, οι γυναίκες δούλες εμφανίζονται συχνά, και αυτός επίσης βρίσκει απασχόληση όχι μόνο για αγόρια-δούλους (II. ii. 13· IV. xxvii. 6· XI. ii. 44) αλλά για παιδιά και των δύο φύλων (XII. iv. 3) και για μια *anus sedula vel puer* (VIII. ii. 7). Ο M. I. Finley έχει ίσως δίκαιο να υποστηρίζει ότι πρέπει «να αποφεύγουμε τα συμπεράσματα» από μεταβολές στις μεθόδους και στους θεσμούς που θίγονται από τον Κάτωνα, τον Ουάρρωνα και τον Κολουμέλλα, ή σε αποσπάσματα του Πανδέκτη από νομικούς της περιόδου των Σεβήρων σε σύγκριση με τους νομικούς της περιόδου της Δημοκρατίας ή της πρώιμης Αυτοκρατορίας· και όταν παραδέχεται ότι οι μεταξύ τους διαφορές «μπορεί να αντανακλούν θεσμικές αλλαγές». Αλλά υπερβάλλει παράλογα όταν λέει ότι «είναι *πάρα πολλές* οι ενδείξεις *που πείθουν* ότι δεν υπάρχει *τίποτε περισσότερο* πίσω απ' αυτές [τις θεσμικές αλλαγές] παρά "φιλολογική ιστορία"» (*SRP* 4, οι υπογραμμίσεις δικές μου· πρβλ. 104). Δεν υπάρχει καμιά τέτοια «ένδειξη». Τα παραδείγματα που χρησιμοποίησα δεν είναι *η βάση* για «συμπεράσματα», αλλά παρέχουν επιβεβαιωτικές μαρτυρίες.

14a. Όταν πια είχα τελειώσει τούτο το κεφάλαιο, είδα το ενδιαφέρον άρθρο του David Daube, «Fashions and idiosyncrasies in the exposition of the Roman law of property» στο *Theories of Property*, επιμ. A. Parel και T. Flanagan (Waterloo, Ont., Canada, 1979) 35-50, στις 35-7, όπου σχολιάζεται ο κανονισμός

σύμφωνα με τον οποίο ένας ρωμαίος επικαρπωτής δεν αποκτούσε δικαιώματα επί του παιδιού μιας δούλης, το οποίο δεν εθεωρείτο ότι είναι *fructus*.

15. Η λέξη *uxor* χρησιμοποιήθηκε από τον κορυφαίο νομικό του Αντωνίνου Q. Cervidius Scaevola, γι' αυτό που ήταν ασφαλώς η σύζυγος ενός δούλου *actor*, *Dig.* XXXIII. vii. 20. 4· και κατ' ανάλογο τρόπο χρησιμοποιείται από τον Paulus, *Sent.* III. vi. 38· αντιπρβλ. II. xix. 6· Ulp., *Reg.*, V. 5. Βλ. επίσης το Κωνσταντίνειο δίκαιο, *CTh* II. xxv. 1. pr. Και όπως λέει ο Paulus, στο *Dig.* XXXVIII. x. 10, 5, οι τεχνικοί όροι της *cognatio* (όπως *parentes*, *filii*, *fratres*) χρησιμοποιούνταν μερικές φορές σε σχέση με δούλους, μολονότι οι *serviles cognationes* δεν ήταν αναγνωρισμένες από τον νόμο (*sed ad leges serviles cognationes non pertinent*).
16. Gelasius απόσπ. 28, στο *Epist. Roman. Pontif. genuin.*, επιμ. Andreas Thiel (1867-8) 499-500.
17. Pelagius I, *Ep.* 84, επιμ. P.M. Gassó και C.M. Batlle, *Pelagii I Papae Epist. quae supersunt* (Montserrat, 1956) 205-6.
18. Ο M.I. Finley, *AE* 83 κ.ε. μου φαίνεται πως δεν κατάλαβε σωστά την άποψη του Weber. Στην προσπάθειά του να εξηγήσει την «παρακμή» της δουλείας, την οποία σχολίασα στο VIII. 1, θέτει το ερώτημα: «Τι συνέβη και γιατί;... Τι παρακίνησε τις ανώτερες τάξεις, ιδιαίτερα τους μεγάλους κτηματίες, να μετατρέψουν τις ομάδες των δούλων σε μισθωτές δεμένους στη γη;» Η μόνη εξήγηση, την οποία μνημονεύει, προτού παρουσιάσει τη δική του, είναι αυτή που ο ίδιος αποκαλεί – χωρίς να την αποδίδει σε κανένα συγκεκριμένα – «απλή κοστολογική εξήγηση»: ότι δηλαδή μετά τη λήξη της μεγάλης εποχής της ρωμαϊκής κατάκτησης, ο αριθμός των εισαγόμενων στην αγορά δούλων ήταν ανεπαρκής για ν' αναπληρώσει το βιολογικό κενό. Ο καλύτερος χειρισμός του προβλήματος σε τούτη τη βάση τον οποίο μπορώ να φαντασθώ είναι του Weber, στο δοκίμιο που ανέφερα στο κυρίως κείμενο. Ο Finley το υποτιμά άδικα, κατηγορώντας τον Weber (μαζί με άλλους συγγραφείς) πως ισχυρίζεται «ότι η εργασία του δούλου είναι αναποτελεσματική, τουλάχιστον στη γεωργία, και τελικά ασύμφορη» (*AE* 83, με 195 σημ. 64) – κάτι που ο Weber δεν κάνει σε κανένα έργο απ' όσα διάβασα, και ασφαλώς δεν το κάνει στο χωρίον στο οποίο αναφέρεται η σημείωση του Finley. Αν και αναγνωρίζει «ένα ολοφάνερο στοιχείο αλήθειας» στην ερμηνεία που επικρίνει, ο Finley της επιτίθεται με τρία επιχειρήματα, από τα οποία κανένα δεν έχει πραγματική βάση, εφόσον (1) χρειάζονται πολύ περισσότερες μαρτυρίες από εκείνη ενός μόνου κτήματος (*AE* 196 σημ. 74)· (2) καμιά υπόθεση για τον μη ικανοποιητικό χαρακτήρα των Γερμανών ως δούλων προκύπτει κατ' ανάγκην ή γίνεται συνήθως· ούτε (3) υπάρχει κάποια υποχρεωτική «υπόθεση ότι μια μείωση του ανεφοδιασμού σε αιχμάλωτους ή εισαγόμενους δούλους δεν μπορεί ν' αντιμετωπισθεί με την αναπαραγωγή» – η σωστή υπόθεση είναι μόνο ότι η αναπαραγωγή *στοιχίζει περισσότερα* στους δουλοκτήτες γενικά από τη μαζική ιδιοποίηση αιχμαλώτων ή την αγορά σε χαμηλές τιμές δούλων που γεννήθηκαν έξω από την οικονομία (πρβλ. το κυρίως κείμενο αυτού του υποκεφαλαίου).
19. Βλ. Πλίν. *Ep.* V. xiv. 8· VII. xxx. 3· VIII. ii. 1-8· IX. xvi. 1· xx. 2· xxxvi. 6· xxxvii. 1-3· X. viii. 5-6. Είναι ίσως πρόσφορο να καταγράψω εδώ κι άλλα χωρία από τις επιστολές του Πλίνιου που αφορούν τα δικά του (και άλλων) κτήματα. Τα σπουδαιότερα είναι III. xix. 1-3, 4, 5-7, 8· βλ. επίσης I. xx. 16· xxiv. 1-4· II. iv. 3· xv. 1-2· V. vi. λχ. 2-4, 9-12· VI. iii. 1-2· VII. xi. 1, 5-7· xiv. 1-2· VIII. xv. 1-2. Φαίνεται από το X. viii. 5 ότι ο Πλίνιος αντλούσε ένα ετήσιο εισόδημα 400.000 και πάνω σηστερτίων από τα κτήματά του στο Tifernum Tiberinum, που όλα προφανώς ήταν εκμισθωμένα σε παχτωτές. Μπορώ να προσθέσω πως δεν με εντυπωσιάζει η γνώμη του M. J. Finley ότι δεν υπάρχει «καμιά σημαντική διαφορά ως προς τη διαχείριση, για τους απόντες [κυρίους των κτημάτων], ανάμεσα σε αγροκτήματα εκμισθωμένα και αγροκτήματα που καλλιεργούνται από δούλους υπό την εποπτεία *vilici* (*SRP* 117). Από τις επιστολές του Πλίνιου στις οποίες παραπέμπει, η X. viii. 5-6 αναφέρεται σε μερικές νέες εκμισθώσεις (δίχως άλλο ύστερα από 5 χρόνια) και στη δυνατότητα μείωσης των μισθωμάτων λόγω μιας έκτακτης σειράς από κακές σοδειές· στην IX. xxxvii. 3, ξανά, νέες εκμισθώσεις είναι αναγκαίες (για τη συνήθη διάρκεια 5 ετών, § 2)· και στην III. xix. 2 ο Πλίνιος απλώς ζητάει τη συμβουλή ενός φίλου, αν πρέπει να αγοράσει ένα γειτονικό κτήμα. Ο Καικίνας, όταν «rationes a colono accepit», έκαμε την επιθεώρηση των κτημάτων του (Cic., *Pro Caec.* 94). Ότι οι μισθώσεις θεωρούνταν πως συνεπάγονται λιγότερη επιστασία είναι απόλυτα σαφές στον Colum. *RR* I. vii. 5-7. Βλ. και τη συνέχεια στο κυρίως κείμενο.
20. Βλ. λχ. Ξεν., *Οικον.* XII. 20· XXI. 9-11· Colum., *RR*. I. *praef.* 12-15, 20 κ.λπ.· I. vii. 3-5, 6· XII. *praef.* 8-10· Plin. *HN* XVIII. 35 (Mago), 43.
21. Ένα πολύ πρώιμο χωρίον που δεν είδα να αναφέρεται σχετικά με αυτό είναι του Τερέντιου, *Adelph.* 949 (που γράφτηκε το 160 π.Χ.), όπου ο Demea υπενθυμίζει στον Micio ότι είναι κάτοχος ενός μικρού αγροκτήματος κοντά στην πόλη που αυτός συνήθιζε να το εκμισθώνει (*agellist hic sub urbe paulum quod locitas foras*)· ο Micio φαίνεται απλώς να ξαφνιάζεται ακούοντας να λέγεται ότι ο αγρός ήταν «μικρός» (*paulum id autemst?*). Ακόμα κι αν αυτό ο Μένανδρος το πήρε απευθείας από το πρωτότυπο, η χρήση του θαμιστικού ρήματος *locito* (που δεν το συνάντησα πουθενά αλλού), υπονοεί ασφαλώς ότι οι Ρωμαίοι στα μέσα του 2ου π.Χ. αιώνα ήταν συνηθισμένοι σε εκμισθώσεις αγρών.
22. Wilkes, *Dalmatia* 234-6, 392· πρβλ. 149, 197, 243, 276, 280-1· Géza Alföldy, *Noricum* 190-3 (ειδ. Πίνακας 6 στη σελ. 191), πρβλ. 128-32.
23. Ο K. D. White, «Latifundia» στο *BICS* 14 (1967) 62-79 σωστά διαπιστώνει ότι ο όρος *latifundia* είναι

«μετα-αυγουστιανός και ουσιαστικά περιορίζεται σε μια βραχεία περίοδο, την περίοδο του Πλίνιου του Πρεσβύτερου, του Πετρώνιου και του Σενέκα», αν και παρέλειψε το παλαιότερο χωρίον, στον Valerius Maximus, που παρέθεσα στο κυρίως κείμενο. Δίνει ωστόσο μια χρησιμότατη συλλογή στοιχείων από παλιές πηγές που αναφέρονται στα μεγάλα αγροκτήματα.

24. Βλ. *Corp. Agrimens. Rom.*, επιμ. C. Thulin (Leipzig, 1913) I. i. 45, σειρές 16-22, που αντικαθιστά το παλαιότερο έργο *Die Schriften der röm. Feldmesser* I, επιμ. F. Blume, K. Lachmann και A. Rudorff (Berlin, 1848) 84-5. Πρβλ. τη συχνά αναφερόμενη μαρτυρία του Πλίνιου του Πρεσβύτερου (*HN* XVIII. 35) ότι ο Νέρων εκτέλεσε έξι γαιοκτήμονες που «κατείχαν τη μισή Αφρική» και των οποίων τα κτήματα κατασχέθηκαν και έγιναν αυτοκρατορική ιδιοκτησία.
25. Δεν με ικανοποιεί το έργο του A. E. R. Boak, *Manpower Shortage and the Fall of the Roman Empire in the West* (Ann Arbor, 1955), για τους λόγους που εξέθεσα στην κριτική μου, στο *Population Studies* 10 (1956) 118-20· πρβλ. του M. I. Finley την κριτική-σχόλιο του ίδιου βιβλίου στο *JRS* 48 (1958) 156-64.
26. Βλ. A.M. Honoré, «The Severan lawyers: a preliminary survey», στα *SDHI* 28 (1962) 162-232, στις 212-13.

26α. Όταν το κυρίως κείμενο του βιβλίου αυτού ήταν πια σελιδοποιημένα δοκίμια, έλαβα από τον Tony Honoré μια γνώμη που έχει βέβαια πολύ μεγαλύτερη βαρύτητα από τη δική μου, και μάλιστα σ' ένα τέτοιο ζήτημα είναι η πιο έγκυρη που μπορούσα να πετύχω. Πιστεύει ότι οι λέξεις «sine praediis quibus adhaerent» είναι δίχως άλλο μια παρεμβολή από μέρους του ερανιστή αυτού του τμήματος του Πανδέκτη, που τον αναγνωρίζει ως Τριβωνιανό (βλ. Honoré, *Tribonian* 261). Κληροδοτήματα των *inquilini* (ή *coloni*) ήταν νομικώς άκυρα, αλλά το γεγονός ότι ο Marcianus ασχολήθηκε με αυτά σ' ένα εγχειρίδιο για σπουδαστές δείχνει ότι δεν ήταν σπάνια, και περί τα τέλη της δεκαετίας του 170 οι αυτοκράτορες ήταν προφανώς διατεθειμένοι να ερμηνεύουν τέτοιες κληρονομιές ως κληροδοτήματα της *προσόδου* η οποία προέκυπτε απ' αυτά, αν τούτο φαινόταν να εκπληρώνει την πρόθεση του διαθέτη: XXX. 112. *pr.*, άποψη που πρέπει να προτιμηθεί από τις εναλλακτικές υποθέσεις που έδωσα στο κυρίως κείμενο. Είναι ουσιαστικά η ίδια με τον συνδυασμό των απόψεων του Saumagne και του Fustel de Coulanges που ο αναγνώστης θα βρει στη σελ. 317.

27. Ο Norbert Brockmeyer, *Arbeitsorganisation und ökonomisches Denken in der Gutswirtschaft des römischen Reiches* (Diss., Bochum, 1968) 274, έκανε το λάθος να πιστέψει ότι το κείμενο του Marcianus αναφερόταν σε όλους τους *inquilini* (και μάλιστα σε όλους τους *coloni*). Λέει: «Im 3. Jh. wurden die Kolonen, insbesonderen die Inquilinen, bereits so sehr mit dem Gut identifiziert, dass Marcian sagte, sie könnten ohne ihre Parzelle nicht vermacht werden».
28. Η θεωρία του Seeck έγινε δεκτή ιδιαίτερα από τον Stein, *HBE* I[2]. i. 17, 22, 29-30, 55· ii. 409 σημ. 6 (Seeck «à mon avis n'a été réfuté ou dépassé par aucune publication postérieure»), κ.λπ.· επίσης από τον De Martino, *SCR*[2] IV. i. (1974) 347· τον Ganshof, SPCBE 263-4 (πρβλ. σημ. 37 πιο κάτω)· τον Heitland, *Agricola* 340 και σημ. 3, 360-1· και από άλλους. Οι Jolowicz και Nicholas, αφού τονίζουν ότι ο *colonus* στην ύστερη Αυτοκρατορία «ήταν στην πραγματικότητα ένα εξάρτημα της γης και μπορούσε, σε ορισμένες περιπτώσεις τουλάχιστον, να κληροδοτηθεί μαζί της», παραθέτουν το απόσπασμά μας από τον Marcianus σε μια σημείωση, προσθέτοντας: «Το κείμενο μιλάει για *inquilini*, κι αυτοί ήταν ίσως γερμανοί αιχμάλωτοι που τους επετράπη να εγκατασταθούν στο έδαφος της αυτοκρατορίας», με μιαν αναφορά στον Seeck (βλ. στο έργο τους *HISRL*[3] 435-6 και σημ. 9). Η θεωρία του Seeck απορρίφθηκε από τον Bolkestein (*CRO* 40-5) και τον Clausing (*RC* 190 κ.ε., ειδ. 195-7) και τους *Piganiol* και Saumagne (βλ. το κυρίως κείμενο). Ο Fustel de Coulanges, στο δοκίμιό του για το *colonatus*, που μνημονεύεται στην § 13 (*b*) του κυρίως κειμένου μου (και που δημοσιεύθηκε 25 χρόνια πριν από τη δημοσίευση της ερμηνείας του Seeck), κάνει τουλάχιστον μια λογική σκέψη για το πώς ο συγκεκριμένος διαθέτης αντιλαμβανόταν τον εαυτό του ως ικανό να κληροδοτήσει τους *inquilini* του: εκείνο που ο διαθέτης είχε πραγματικά στον νου, λέει ο Fustel, ήταν η κληροδότηση των *μισθωμάτων* που πλήρωναν οι *inquilini* (65 σημ. 1). Πρόκειται, νομίζω, για μια από τις λαϊκές εκείνες πλάνες στις οποίες έπεφταν οι ρωμαίοι διαθέτες. Ο άνθρωπος φαίνεται πως δεν αντιλήφθηκε ότι αν δεν έκανε σαφή κληροδότηση της ίδιας της γης (η κυριότητα της οποίας βεβαίως περιλάβαινε το δικαίωμα της είσπραξης των μισθωμάτων) αυτή θα μεταβιβαζόταν απλώς στον κληρονόμο, μαζί με αυτό που θα αποκαλούσαμε το υπόλοιπο κτήμα. Δεν μπορώ όμως να ακολουθήσω τον Fustel και να πιστέψω ότι ο Marcianus «veut dire: Si un testateur lègue un *inquilinus* avec la terre où il est attaché, ce legs est valable», με την έννοια ότι η γη είναι εκείνη που κληροδοτείται. Στην πραγματικότητα η κληροδότηση ενός ελεύθερου μισθωτή, μαζί με ή χωρίς τη γη που αυτός ενέμετο, ήταν απλώς άκυρη και μη γενόμενη κατά τον νόμο, όπως άλλωστε το κατάλαβε κι ο ίδιος ο Fustel (βλ. το προηγούμενο μέρος της ίδιας σημείωσης). Ο Fustel δεν εξηγάει επίσης πώς ο Marcianus μπόρεσε να χρησιμοποιήσει τον καταπληκτικά ισχυρό όρο *adhaerent* για τους *inquilini*. Για κάποιον άλλο τρόπο ωφέλιμης χρησιμοποίησης της σημείωσης τού Fustel, βλ. το κυρίως κείμενο, κοντά στο τέλος της § 18.
29. Για την προβαλλόμενη σχέση ανάμεσα στους *laeti* (και τους *gentiles*) και στη λεγόμενη «Reihengräberkultur», έχω πεισθεί από τα έξοχα σαφή επιχειρήματα του Rigobert Günther: «Laeti, Foederati und Gentilen in Nord-und Nordostgallien im Zusammenhang mit der sogennanten Laetenzivilisation», στην *Ztschr. für Archäol.* 5 (1971) 39-59· «Die sozialen Träger der frühen Reihengräberkultur in Belgien und Nordfrankreich im 4/5 Jahrh.», στο *Helinium* 12 (1972) 268-72· και ULGG = «Eigine neue Untersuch. zu den Laeten u. Gentilen in Gallien im 4. Jahrh. u. zu ihrer hist. Bedeutung», στην *Klio* 58 (1976) 311-21.

Για τους *laeti* (και τους *gentiles*), εκτός από τα έργα τα αναφερόμενα στις §§ 18-19 του κυρίως κειμένου αυτού του υποκεφαλαίου, στο Παράρτημα III και στη σημ. 28 πάνω, βλ. λχ. Emilienne Demougeot, «À propos des lètes gaulois du IVe siècle», στο *Beiträge zur Alten Gesch. u. deren Nachleben. Festschr. für F. Altheim* (Berlin, 1970) II. 101-113, «Laeti et Gentiles dans la Gaule du IVe siècle», στα *Actes du Colloque d'hist. sociale 1970 = Annales litt. de l'Univ. de Beçançon* 128 (Paris, 1972) 101-112· MEFB = «Modalités d'établissement des fédérés barbares de Gratien et de Théodose», στα *Mélanges d'hist. anc. offerts à William Seston* (Paris, 1974) 143-60· πρβλ. *De l'unité à la division de l'Empire romain 395-410. Essai sur le gouvernement impérial* (Paris, 1951) 23, 200-1, 223-5, πρβλ. 80· Jones, *LRE* II. 620, με III. 186-7 σημ. 26. Μερικοί από τους οικισμούς των βαρβάρων επισημαίνονται και από τον Ramsay MacMullen, «Barbarian enclaves in the northern Roman Empire», στο *Ant. Class.* 32 (1963) 552-61. Ανάμεσα στα άλλα σχετικά με το θέμα πρόσφατα έργα που έχω δει αλλά που δεν μπόρεσα να μελετήσω όσο έπρεπε είναι του László Várady, *Das letzte Jahrh. Pannoniens, 376-476* (Amsterdam, 1969), λχ. 154-9, 384-91, 462-7· και Dietrich Hoffmann, *Das spätröm. Bewegungsheer u. die Notitia Dignitatum = Epigraph. Stud.* 7 (Düsseldorf) I (1969), II (1970), ειδ. λχ. I. 139-41, 148-55· II. 48-54. Δεν είδα του Pavel Oliva, *Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Emp.* (Πράγα, 1962, μια αγγλ. μετάφρ. του τσεχ. πρωτότυπου του 1957) παρά μόνο όταν είχε περατωθεί τούτο το κεφάλαιο. Για προσθήκες στη βιβλιογραφία, βλέπε στις σελίδες του 86-7, 303-5 (ειδ. 304-5 σημ. 139, όπου αναφέρονται διάφορα έργα στην τσεχική, στη ρωσική, στην ουγγρική, κ.λπ.). [Μόνον όταν το κυρίως κείμενο αυτού του κεφαλαίου βρισκόταν πια στη μορφή σελιδοποιημένων δοκιμίων διάβασα δύο σπουδαία άρθρα του E.A. Thompson που αυξάνουν σημαντικά τις γνώσεις μας για τις σχέσεις ανάμεσα στους ρωμαίους κυρίαρχους και στους «βαρβάρους», τους Βισιγότθους ιδιαίτερα: «The settlement of the barbarians in southern Gaul», στο *JRS* 46 (1956) 65-75· και «The Visigoths from Fritigern to Euric», στο *Historia* 12 (1963) 105-26. Άλλο ένα ενδιαφέρον γραπτό του Thompson που μόλις κυκλοφόρησε, «Barbarian invaders and Roman collaborators» στο *Florilegium* [Carleton Univ., Ottawa] 2 (1980) 71-88, εξετάζει μερικά από τα θέματα που πραγματεύομαι στο VIII. 3].

30. Βλ. *P. Ital.* I, σελ. 472-3 σημ. 1, 474 σημ. 7 (από το σχόλιο για τον *P. Ital.* 24), όπου ο αναγνώστης θα βρει τις σχετικές αναφορές. Ένα από τα κείμενα είναι το *CIL* V. ii. 7771, του 591 μ.Χ., από τη Γενούη: βλ. τη βελτιωμένη αποκατάσταση στα *P. Ital.* I, σελ. 473, σημ. 1.
31. Νομίζω ότι η διάκριση αυτή εκφράζεται λχ. στον *CTh* VII. xiii. 16 (Honorius, 406), που μελετά τη στρατολόγηση δούλων, *foederati* και *dediticii*.
32. Λχ., ιδιαίτερα, στο Παράρτημα III, αρ. 4, 10, 17, 21 (*α*) και (*δ*), 26, 27.
33. Λχ., στο Παράρτημα III, αρ. 14 (α), 19 (*α*) και 32. Ερμηνεύω τον *CTh* XIII. xi. 10 (αρ. 22 σε τούτο το Παράρτημα) ως αναφερόμενο σε αυτοκρατορικές παροχές ή πωλήσεις *terrae laetice* σε ευκατάστατους Ρωμαίους οι οποίοι γίνονταν έτσι ελεύθεροι ιδιοκτήτες αυτών των γαιών και οφελούνταν από τη μίσθωση των *laeti* τους.
34. Βλ. στο Παράρτημα III. αρ. 5 (*α*) και (*δ*), 16 (*δ*) 18.

34α. Δεν ασχολήθηκα σε τούτο το βιβλίο με το σύστημα των *hospitium/hospitalitas*, λέξεις που στον 5ο αιώνα έφτασαν να χρησιμοποιούνται για τη μοιρασιά της γαιοκτησίας ρωμαίων ιδιωτών με «βαρβάρους» υπό καθορισμένους όρους: μια ανάπτυξη της καθιερωμένης ρωμαϊκής μεθόδου του στρατωνισμού (για την οποία βλ. *CTh* VII. viii. 5 = *CJ* XII. xl. 2 του 398 μ.Χ.). Ο κύριος λόγος που αμέλησα τούτο το θέμα είναι, χώρια από την εξαιρετική του πολυπλοκότητα, το γεγονός ότι γνωρίζουμε για την ύπαρξή του μόνο στη Δύση (στην Ιταλία, στη Γαλατία και στην Ισπανία, ανάμεσα στους Βισιγότθους, Οστρογότθους, Βουργουνδούς και ίσως στους Αλανούς) και μόνο σε μεταγενέστερη εποχή: οι παλιότερες βέβαιες αναφορές είναι για το 440 και το 443, μολονότι το σύστημα μπορεί να είχε εφαρμοστεί κατά πρώτον στην εγκατάσταση των Βισιγότθων στην Ακουϊτανία το 418, που μνημονεύεται στο Παράρτημα III § 24 (b). Δεν έχω παρά να παραπέμψω στην έγκυρη πραγμάτευση του θέματος από τον F. Lot, «Du régime de l'hospitalité», στη *RBPH* 7 (1928) 975-1011· και στον Jones, *LRE* I. 248-53, με III. 45-7 σημ. 26-37 (επίσης 29 σημ. 46, 39 σημ. 66) και στα δύο άρθρα του Thompson, του 1956 και του 1963, που αναφέρονται στο τέλος της σημ. 29 πάνω.

35. Βλ. ειδ. Thompson, *EG* 3-9, 15-18, 25-8, 51-3, 57· *VTU* 25-8, 32-3.
36. Ο Τάκιτος έγραψε τη *Germania* το 98 μ.Χ. ή αμέσως ύστερα, τις *Ιστορίες* πιθανόν στην πρώτη και τα *Χρονικά* στο τέλος της δεύτερης και ή στις αρχές της τρίτης δεκαετίας του 2ου αιώνα.
37. Οι απόψεις του A. H. M. Jones για το υστερορωμαϊκό *colonatus* βρίσκονται κυρίως σε τρία διαφορετικά έργα του: (1) «The Roman colonate», στο *Past & Present* 13 (1958) 1-13, που μπορεί επίσης να διαβαστεί και στον Jones, *RE* 293-307 ή (ακόμα καλύτερα) στις *SAS* (επιμ. Finley) 288-303, με βελτιώσεις στις σημειώσεις από την Dorothy Crawford (βλ. σελ. x)· (2) *LRE* II. 767-823, ειδ. 795-812 (με τις σημειώσεις, III. 247-70, ειδ. 257-64 σημ. 62-99)· και (3) *RE* 86-8, 232-3, και ειδ. 405-8 και 416-17. Ένα μεγάλο μέρος των παλιότερων εργασιών γύρω από το υστερορωμαϊκό *colonatus* μπορεί να θεωρηθεί ξεπερασμένο ύστερα από την αριστοτεχνική πραγμάτευση του θέματος από τον Jones. Για μια επιλεκτική βιβλιογραφία των έργων που δημοσιεύθηκαν μέχρι το 1923, βλ. Clausing, *RC* (1925) 318-23. Απ' αυτά ο σύγχρονος αναγνώστης θα βρει χρησιμότερα τα έργα του H. Bolkestein, *CRO = De colonatu romano eiusque origine* (Amsterdam, 1906) και του Rostovtzeff, *SGRK* (1910). Ένα σπουδαίο έργο που δεν πρόσεξε ο Clausing είναι του Matthias Gelzer, *SBVA* (1909), του οποίου το σημαντικότερο μέρος είναι οι σελ. 64 κ.ε. (ειδ.

οι 69-77). Η μεγάλη αξία του βιβλίου του Clausing έγκειται στην έκθεση που κάνει των παλιότερων απόψεων: νομίζω πως ο ίδιος δεν έχει τίποτε το σπουδαίο να πει που να είναι καινούργιο και βάσιμο. Ανάμεσα στα έργα γύρω από το υστερορωμαϊκό *colonatus* που δημοσιεύθηκαν από το 1925 και πέρα είναι του Ch. Saumagne, ROC = «Du rôle de l'*origo* et du *census* dans la formation du colonat romain», στο *Byz.* 12 (1937) 487-581· του F. L. Ganshof, SPCBE = «Le statut personnel du colon au Bas-Empire. Observations en marge d'une théorie nouvelle», στο *Ant. Class.* 14 (1945) 261-77 (που επικρίνει με επιτυχία ένα μέρος του δοκιμίου του Saumagne)· του Angelo Segré, «The Byzantine colonate», στην *Traditio* 5 (1947) 103-33· του Maurice Pallasse, *Orient et Occident à propos du Colonat Romain au Bas-Empire* (= *Bibl. de la Fac. de Droit de l'Univ. d'Alger* 10, Λυών, 1950, 93 σελίδες)· της Claire Préaux, «Les modalités de l'attache à la glébe dans l'Égypte grecque et romaine», στα *Recueils de la Soc. Jean Bodin II*^{2}. *Le Servage* (2η αναθ. έκδ. Βρυξέλλες, 1959) 33-65· του Paul Collinet, «Le colonat dans l'Empire romain», στο ίδιο, 85-120, με μια *Note supplémentaire* του M. Pallasse, 121-8· του F.M. De Robertis, *Lavoro e lavoratori nel mondo romano* (Bari, 1963) 339-417· του Marc Bloch, κεφ. VI. «The rise of dependent cultivation and seignorial institutions», στην *CEHE* I^{2} (1966) 235-90 (ανατύπ. από την 1η έκδ., 1941). Θα προσθέσω εδώ μιαν αναφορά στο κατατοπιστικό δεύτερο κεφάλαιο της *CEHE* I^{2} (1966) 92-124, «Agriculture and rural life in the Later Roman Empire» του CE. Stevens, με 755-61, μια αναθεωρημένη έκδοση από τον J.R. Morris της βιβλιογραφίας στην *CEHE* I^{1}.

38. Γη ή οικία, ίσως, που προβλέπονται για τον *inquilinus*, ο οποίος φαίνεται σε μερικά χωρία των Κωδίκων να είναι ο μισθωτής μιας οικίας, όπως είναι ασφαλώς σε πλείστα χωρία του *Πανδέκτη* (πρβλ. § 18 του κυρίως κειμένου αυτού του υποκεφάλαιου).
39. Βλ. ειδ. *CTh* X. xii. 2. 4 (γύρω στο 370)· XI. xxiv. 6. 3 (του 415, σχετικά με την Αίγυπτο)· και τους παπύρους που αναφέρω στη σημ. 40 κάτω.
40. Βλ. ειδ. *P. Cairo Isid.* 126 (του 308-9), επίσης 128 (του 314), και *P. Thead.* 16-17 (του 332) με Jones, *RE* 406· πρβλ. το άρθρο του Jones στις *SAS* (επιμ. Finley) 293-5. Φαίνεται να επιβεβαιώνεται το συμπέρασμα ότι οι αγρότες που είχαν γη κατ' απόλυτη κυριότητα δεν εμφανίζονταν σε καμιά περίπτωση στους ισολογισμούς των γαιοκτημόνων από τους οποίους συνέβαινε επίσης να μισθώνουν γη· αν και τη μόνη συγκεκριμένη μαρτυρία που γνωρίζω γι' αυτό είναι στον *CTh* XI. i. 14 = *CJ* XI. 48. 4. *pr.*, 1 (του 371).
41. Για πρώτη φορά συναντάμε τη λέξη σ' ένα λόγο του αυτοκράτορα Μαρκιανού στη Σύνοδο της Χαλκηδόνας το 451: *Acta Conc. Oecum.*, επιμ. E. Schwartz, II. i. 2 (1933) 157, § (*εναπόγραφος*). Για έναν κατάλογο των εμφανίσεων αυτής της λέξης στους παπύρους, από το 497 και μπρος, βλ. Jones, *LRE* III. 260 σημ. 74.
42. Αγνόησα μερικά κείμενα που χρησιμοποιούν λέξεις σαν το ρήμα «inservire», που δεν αναφέρονται κατ' ανάγκην σε καμιά μορφή δουλείας, μολονότι σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να το κάνουν. Λογουχάρη, το 371 ο Ουαλεντινιανός Α΄, ο Ουάλης και ο Γρατιανός είπαν για τους *coloni* και τους *inquilini* του Ιλλυρικού: «Inserviant terris...nomine et titulo colonorum», προσθέτοντας ότι αν δραπέτευαν μπορούσαν να επαναχθούν βίαια αλυσοδεμένοι και να τιμωρηθούν (*CJ* XI. liii. 1. 1). Αυτό καθαυτό το ρήμα *inservire* στην ύστερη λατινική (όπως πάντοτε στην κλασική λατινική) σημαίνει κανονικά «υπηρετώ τους σκοπούς του», «περιποιούμαι κάποιον», «φροντίζω κάποιον» (βλ. λχ. *CJ* III. xii. 2· *CTh* VIII. v. 1 και περισσότερα από καμιά εικοσάδα άλλα νομικά κείμενα)· ακόμα και στο *CTh* XIV. xvii. 6 (του 370) οι λέξεις «sub vinculis» έπρεπε να προστεθούν για να κάνουν σαφές τι πάει να πει εδώ «pistrino... inserviat»· μόνο στο *CTh* XV. xii. 1 (του 325) οι λέξεις «metallo... inservire» μας θυμίζουν την παραδοσιακή φράση «servi poenae».
43. Βλ. Jones, *LRE* II. 798 κ.ε., ειδ. 802-3. Ένας μακρύς κατάλογος τέτοιων εκμισθώσεων, χρονολογούμενων μεταξύ του 285 και του 633, δίνεται από τους A. C. Johnson και L.C. West, *Byzantine Egypt: Econ. Stud.* (Princeton, 1949) 80-93.
44. *P. Ital.* 1, επιμ. του J.-O. Tjäder, *Die nichtliterarischen lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit 445-700* (Lund, 1955) I. 172-8 (με γερμ. μετάφ.), πρβλ. 398-405 (*Kommentare*). Τα πληρωτέα μισθώματα («quid annua... singuli conductores dare debent») αναγράφονται στις σειρές 57 κ.ε.· σχετικά με τα πληρωτέα για τη Massa Enporitana 756 σόλδια, βλ. σειρά 59.
45. Βλ. πάνω και σημ. 16· επίσης Jones, *LRE* II. 791 (με III. 254-5, σημ. 49).
46. Pelag. I. *Ep.* 64, επιμ. Gassó και Batlle, σελ. 167-70 (πρβλ. σημ. 17 πάνω). Πρβλ. Cassiod., *Var.* II. 18: μερικά άτομα που θεωρούνταν *curiales* από την τοπική τους βουλή, η εκκλησία τους διεκδικούσε ως δούλους.
47. Βλ. την έκδοση *MGH* των επιστολών του πάπα Γρηγορίου, σε τέσσερα μέρη: *Epist.* I. i. (1887), από τον P. Ewald, και I. ii. (1891), II. i (1893) και iii (1899) από τον L.M. Hartmann (Berlin). Για το *patrimonium Petri*, βλ. Jones, *LRE* I. 90· II. 770, 781-2, 789· III. 250 σημ. 31, 252-3 σημ. 45-6· René Aigran, «Le temporel des églises occidentales» = κεφ. xvi της *Histoire de l'Église*, επιμ. A. Fliche και V. Martin, τόμ. 5, *Grégoire le Grand, les états barbares et la conquête arabe (590-757)*, των Louis Bréhier και R. Aigran (Paris, 1947) 543-53, με βιβλιογραφία (543-4 σημ. 1)· F. Homes Dudden, *Gregory the Great. His Place in Hist. and Thought*, 2 τόμοι (1905) I. 295-320, ειδ. 296-9· και πρβλ. VIII. 4 και σημ. 28.
48. Βλ. την έκδοση των *MGH* (σημ. 47 πάνω) I. i. 133-9, στις 134-5.
49. Ανάμεσα στους σχετικούς νόμους που εκδόθηκαν στη Δύση είναι *CTh* I. xi. 1 (397), 2 (398)· II. xxx.

2 και xxxi. 1 (422)· V. vii. 3 (408-9)· X. iii. 2 (372)· iv. 3 (370-3)· v. (396-8)· xxvi. 1 και 2 (426)· XI. xvi. 5 (343), 12 (380)· XIV. iii. 19 (396)· XVI. v. 40. 7 (407), 52. 1 (412), 54.5 και 6 (414)· vi. 4. 1 (405)· *Const. Sirmond.* 16 (408)· *Nov. Val.* VI. i. 1 (440)· ii. 1 (443)· *Nov. Major.* VII. i. 1 (458)· *CJ* XI. lxvi. 3 (376-7)· lxxi. 3-4 (Arcadius και Honorius της πρώτης περιόδου)· lxxi. 5. 6-7 (;429). Πρβλ. τα παπυρικά κείμενα του τέλους του 5ου και των μέσων του 6ου αιώνα που παραθέτει ο Jones, *LRE* II. 254 σημ. 49. Δόθηκε μερικές φορές υπερβολική έμφαση στην απουσία από τον *CTh* ενός τίτλου που ν' αντιστοιχεί με τον *CJ* IV. lxv: *De lοψato et ψονδθψto*. Για τους *conductores* στην Ύστερη Αυτοκρατορία γενικά, βλ. Jones, *LRE* II. 788-92, ειδ. 791.

50. Βλ. προπαντός Jones, *LRE* II. 773-81, 809, με τις σημειώσεις. Εδώ θα διαφωνήσω και πάλι με τον Finley, *AE* 196 σημ. 73, ο οποίος πέφτει αναμφισβήτητα έξω σε ό,τι αφορά τους αγρότες που αναφέρει ο Λιβάνιος, *Λόγ.* XLVII (*Περί πατρωκινίων*). Αυτοί εμπίπτουν σε δύο εντελώς διαφορετικές ομάδες, στη δεύτερη των οποίων και μόνο ισχύουν οι μαρτυρίες του Finley. Η πρώτη ομάδα, που περιγράφεται στις §§ 4-10 αποτελείται ειδικά από αγρότες ισόβιους νομείς· και εδώ δεν βρίσκουμε κανέναν από τους όρους (*οικέται, δούλοι* και *σώματα*, υπαγόμενα σ' ένα *δεσπότην*) που ο Finley εκλαμβάνει ως ενδείξεις του ότι τα εν λόγω άτομα δεν είναι «αγρότες ελεύθεροι κτηματίες». (Στην § 4, βεβαίως, η λέξη *δεσπόται* δηλώνει τους ίδιους τους αγρότες, ως ιδιοκτήτες. Δεν βλέπω, παρεμπιπτόντως, να χρησιμοποιείται καθόλου ο όρος *σώματα*). Επιπλέον, τα άτομα που ζημιώνονται από την προστασία την υποία αποκτούν οι αγρότες της πρώτης ομάδας εκ μέρους του *dux* δεν είναι γαιοκτήμονες αλλά «οι εισπράττοντες τόν *φορον* (7 κ.ε.), δηλ. οι δεκουρίωνες με αυτή τους την ιδιότητα – που δεν θα ανακατεύονταν με την είσπραξη φόρων απ' αυτά τα άτομα αν ήταν *coloni* (οι γαιοκτήμονές τους θα είχαν τότε την ευθύνη για τους φόρους τους). Μόνον η δεύτερη ομάδα, που εξετάζεται στις §§ 11-16, αποτελείται από *coloni* (και που ολοφάνερα ενδιαφέρουν τον Λιβάνιο περισσότερο στον λόγο του αυτόν): οι γαιοκτήμονές τους είναι αυτοί που χαρακτηρίζονται στην § 11 ως *δεσπόται* (και *κύριοι*) τους και αυτοί ακριβώς οι γαιοκτήμονες ζημιώνονται από την προστασία για την οποία παραπονείται ο Λιβάνιος. (Οι όροι *δεσπότης* και *κύριος*, μια και το έφερε ο λόγος, συναντιόνται ξανά στις §§ 19, 21-3, όπου αναφέρονται στα ίδια όπως και πριν άτομα). Η κρίση που διατυπώνει ο Liebeschuetz, *Ant.* 61-73 (ειδ. 67) και την οποία ο Finley επικρίνει, είναι πέρα για πέρα σωστή. Βλ. επίσης Louis Harmand, *Libanius. Discours sur les Patronages* (Publ. de la Fac. des Lettres de l'univ. de Clermont, 2e Série, Fasc. 1, Paris, 1955), ειδ. 124-40 για τις δύο ομάδες που έχω ξεχωρίσει· πρβλ. το μεγαλύτερο έργο του Harmand, *Le Patronat sur les collectivités publiques des origines au Bas-Empire* (Publ. de... Clermont, 2e Série, Fasc. 2, Paris, 1957) 449-61. Ο Liebeschuetz, *Ant.* 68-73, παρουσιάζει αριστοτεχνικά τις μαρτυρίες για τους ανεξάρτητους αγρότες στην περιοχή της Αντιόχειας κάνοντας χρήση των σημαντικών βιβλίων που εκδόθηκαν πρόσφατα στη γαλλική και που δίνουν πολλές νέες πληροφορίες για ορισμένα μέρη της ρωμαϊκής Συρίας: G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du nord. Le Massif du Bélus à l'époque* romaine (3 τόμοι, Paris, 1953, 1958)· R. Mouterde και A. Poidebard, *Le «Limes» de Chalcis, organisation de la steppe en haute Syrie romaine* (Paris, 1945)· και J. Lassus, *Sanctuaires chrétiens de Syrie* (Paris, 1944) και *Inventaire archéologique de la région au nord-est de* Hama (Δαμασκός, 1935). Τόσο στον Λιβάν., Λόγοι XLV, όσο και στον Θεοδώρητο, *Θρησκ. Ιστ.* (*MPG* LXXXII), βρίσκουμε και *coloni* και αγρότες ελεύθερους κτηματίες στη βόρεια Συρία: για τους πρώτους, βλ. κεφ. 14 (col. 1412-13, ειδ. 1413 AB)· για τους δεύτερους, κεφ. 17 (col. 1421-4, ειδ. 1421 A). Για τον πιθανό ρόλο της *εμφυτεύσεως* στην προαγωγή της ευημερίας των μικρών και μεσαίων αγροτών στην περιοχή που μελετά ο Tchalenko (και που δεν εξετάζει ο Liebeschuetz· αλλά βλ. στο έργο του *Ant.* 72 σημ. 2). βλ. Tchalenko, ό.π. I. 414-17.

51. Σε τούτη την πολύ συνοπτική παρουσίαση του υστερορωμαϊκού colonatus χρειάστηκε να αγνοήσω πολλές περιπλοκές και ιδιομορφίες. Λογουχάρη, δεν μπορώ να καταλάβω την κατάσταση που περιγράφει ο Κασσιόδ., *Var.* XII. 9 (στα 533-7 μ.Χ.), όπου ένας αφρικανός *peregrinus*, αξιώνοντας, δυνάμει ενός ιδιαίτερου προγονικού εθίμου, να κληρονομήσει τη γη ενός συντοπίτη του που πέθανε δίχως διαδόχους θα γίνει (αν η αξίωσή του ικανοποιηθεί) *possessor* (νομέας) και ρωμαίος πολίτης, υποκείμενος στην πληρωμή εισφορών (tributa), αλλά κατώτερος από άλλους *domini*, καθότι ανίκανος να απαλλοτριώσει το κτήμα. Η *captivitas* είναι η αιτία που κάνει αδύνατο στο άτομο αυτό να απολαμβάνει τη *Romana civitas* καθώς και τα *Afrorum privilegia* – μήπως όμως αξίωνε να διαδεχθεί τον θανόντα ως απελεύθερος; Πάντως η ανικανότητα απαλλοτρίωσης παραμένει ανεξήγητη. Δεν είπα επίσης τίποτε, σε τούτο το υποκεφάλαιο, για τις εργασιακές υπηρεσίες, που θα μπορούσαν να αφεθούν κατά μέρος μια και δεν παίζουν σπουδαίο ρόλο στον ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο, εκτός από μια μαρτυρία από την Ιταλία των μέσων του 6ου αιώνα την οποία ανέφερα στο υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου.

52. Το κληροδότημα ενός «fundus instructus» φαίνεται να ήταν ελαφρώς πιο γενναιόδωρο από εκείνο ενός «fundus cum instrumento»: βλ. Berger, *EDLR* 505 (*s.v.* «instructum domus [fundi]» και «instrumentum fundi [domus]» με σύντομη βιβλιογραφία), και 540 (*s.v.* «legatum instrumenti»).

53. Βλ. Sherwin-White, *LP* 504, όπου η παραπομπή στην προτελευταία σειρά πρέπει να είναι στο VIII (όχι στο VII) 2n (στη σελ. 449).

54. Όπως λχ. στο *CTh* IV. xii. 5 (362 μ.Χ.)· VII. xviii. 2. *pr.*, 1 (379)· XII. i. 179. 4 (415)· πρβλ. *Nov. Maj.* VII. i. 4 (458). Μερικές φορές η φύση των ποινών με τις οποίες απειλούνταν τέτοια άτομα υποβάλλει την ιδέα ότι αυτά πιθανόν να ήταν δούλοι, όπως λχ. στο *CTh* VII. xviii. 4. 1· IX. xxix. 2.

55. *Ο βίος της Μελανίας της Νεωτέρας* εκδόθηκε στη λατινική με επιμ. του C. de Schmedt και άλλων στο

AB 8 (1889) 16-63· πρόλ. τις §§ του 15, 21. Δεν μπόρεσα να διαβάσω την αρτιότερη έκδοση του καρδινάλιου Rampolla, *Santa Melania Giuniore senatrice romana* (Roma, 1905). Η καλύτερη έκδοση του ελληνικού *Βίου* είναι τώρα εκείνη του Denys Gorce, *Vie de Sainte Mélanie* = *SC* 90 (Paris, 1962): βλ. ειδ. τις §§ της 1, 9-12, 15, 17-22, 37. Αν δώσουμε πίστη στους δύο Βίους (που επιβεβαιώνονται εν μέρει από τον Παλλάδιο, *το Λαυσιακόν*, 61), η Μελανία και ο σύζυγός της είχαν κτήματα στην Ιταλία, στη Σικελία, στην Αφρική (μαζί και στη Νουμιδία και στη Μαυριτανία), στην Ισπανία, στη Γαλατία και στη Βρετανία. Βλ. και P. Allard, στη *RQH* 81 (1907) 5-30.

56. Βλ. λχ. Jones, *LRE* I. 251-2· II. 781, 787, 793-5, 810 (δούλοι των *coloni*), 815, 818, 932 μαζί με τις σημειώσεις.
57. Οι A.H.M. Jones, P. Grierson και J.A. Crook, «The authenticity of the "Testamentum S. Remigii"», στη *RBPH* 35 (1957) 356-73, ενώ θεωρούν ότι η πιο διεξοδική εκδοχή «δεν σώζεται με τίποτε» (357 σημ. 5), αιτιολόγησαν με έξοχο τρόπο την αποδοχή εκ μέρους των της συντομότερης ως αυθεντικής. Η επιμέλεια από τον B. Krusch, *Vita S. Remigii*, στα *MGH, Scr. rer. Merov.* III (1896) 336-40.
58. Βλ. ειδ. ό.π. 371-3· Jones, *LRE* II. 785, 793-4.
59. Πρόκειται για ένα δύσκολο ζήτημα. Δεν αρνούμαι ότι η μισθωτή εργασία, ιδιαίτερα σε περιόδους αιχμής της γεωργικής δραστηριότητας, μπορεί να είχε μεγαλύτερη σημασία απ' ό,τι δείχνουν οι σωζόμενες μαρτυρίες: βλ. λχ. την κριτική του έργου του White *RF* από τον Brunt στο *JRS* 62 (1972), στην 158 – αν και, κατά τη γνώμη μου, οι *vindemiatores* του Col., *RR* III. xxi. 6 είναι κυρίως δούλοι του κτηματία, που εργάζονται υπό την εποπτεία άλλων τέτοιων δούλων ως *antistitores*· μόνον αν πάρα πολλά κλήματα ωριμάζουν ταυτόχρονα μπορεί να χρειαστεί να μισθωθούν πρόσθετοι εργάτες (*pluris operas... conducere*, § 10). Οι εξονυχιστικοί υπολογισμοί των «εργατο- ημερών» (*operae*) που δίνει συγκεκριμένα ο Κολουμέλλας (βλ. λχ. *RR* II. xii· και XI. ii και αλλού, ειδ. 17, 46) έχουν σκοπό να βοηθήσουν τον γαιοκτήμονα να κρίνει αν θα χρειαστεί μισθωτά εργατικά χέρια για να συμπληρώσουν την εργασία των δούλων του· και αν ναι, πόσα. Όπως οι *operae*, ο όρος *operarii* μπορεί να αναφέρεται στους δούλους του γαιοκτήμονα ή σε μισθωτούς – αλλά δεν πρέπει ποτέ να ξεχνάμε ότι και τα μισθωμένα εργατικά χέρια μπορούν να είναι συχνά δούλοι που ανήκουν σε άλλους γαιοκτήμονες. Ορισμένοι από τους εργάτες που μνημονεύει ο Κάτων, *De agri cult.*, μπορεί κάλλιστα να είναι ελεύθερα άτομα (βλ. Heitland, *Agricola* 171-3)· αλλά μερικοί των *operarii* του πρέπει να ήταν δούλοι, λχ. εκείνοι του x. 1, του xi. 1 και ασφαλώς του xiii. 2· υπάρχουν επίσης μισθωτοί *operarii*, λχ. στο i. 3 (που τονίζεται από τον Πλίνιο, *HN* XVIII. 28· πρβλ. 300), iv (*locabis... conduces*), v. 4, cxlv. 1. Ο Ουάρρων μιλάει κάπου-κάπου για μισθωτούς εργάτες, λχ. οι *mercennarii* στο *RR* I. xvii. 2-3· οι μισθωτοί *anniversarii* ... *vicini* του I. xvi. 4 δεν είναι εργάτες γης αλλά γιατροί και τεχνίτες· οι *operarii* του I. xviii. 4 πρέπει να είναι δούλοι. Οι μισθωτοί εργάτες απουσιάζουν ολοφάνερα από τον Columella, *RR* I. vii. 1, 4, 7 (πρβλ. I. iii. 12· ix. 4)· μάλιστα δεν βρήκα καμιά σαφή μνεία για μισθωτούς εργάτες γης σ' ολόκληρο το έργο του Columella, *RR*, παρά μόνο στο III. xxi. 10 (που παρέθεσα πιο πάνω) και στο I. *praef.* 12, αν και οι *operae* στο II ii 12 και στο IV vi 3 μπορεί να είναι (ή τουλάχιστον να περιλαμβάνουν) *operae* μισθωτών, έστω κι αν αλλού είναι συχνά σαφώς operae δούλων, όπως λχ. στο XII. xiii. 1. Οι *operarii* σε άλλους συγγραφείς είναι συχνά δούλοι, όπως λχ. στον Φαίδρο, *Μύθ. Αισώπ.* IV. v. 23. Καθώς δεν είχα την ευκαιρία να το αναφέρω πριν, επισημαίνω εδώ το χρήσιμο άρθρο του K. D. White, «Roman agricultural writers I: Varro and his predecessors», στο *ANRW* I. iv (1973) 439-97.

[IV. 4]

1. Η γνώμη ότι επί ηγεμονίας η προσφυγή στη στρατολογία γινόταν σε ευρεία κλίμακα δεν είναι ίσως ακόμα η «καθιερωμένη άποψη»· αλλά βλ. P.A. Brunt, «Conscription and volunteering in the Roman Imperial army», στα *Scripta Classica Israelica* 1 (1974) 90-115.
2. Η καλύτερη γενική περιγραφή του αρχαίου Ιράν είναι του R.N. Frye, *The Heritage of Persia*[2] (1976). Ο Frye είναι ένας ειδικός της περιόδου των Σασσανιδών αλλά πραγματεύεται καλά τις εποχές των Αχαιμενιδών και των Πάρθων.
3. Βλ. Jones, *LRE* II. 668-70 (αντιπρβλ. 614-19). Ενάντια σε ορισμένες πρόσφατες αντιρρήσεις, βλ. John F. Haldon, *Recruitment and Conscription in the Byzantine Army c. 550-590. A Study on the Origins of the Stratiotika Ktemata* (= *Sb* 357, Österreichische Akad. der Wiss., Philos.-hist. Klasse, Wien 1979) 20-8.
4. Οι απόψεις του Οστρογκόρσκυ στο θέμα τούτο, που βρίσκονται με πολύ περισσότερες λεπτομέρειες στην *HBS*[2] του (λχ. 133-7, 272-6, 280-2, 286-8, 294-5, 305-7, 320-3, 329-31, 331-2, 371-2, 391-4, 481-3), συνοψίζονται στο θαυμάσιο κεφάλαιό του στην *CEHE*[2] (1966) 205-34 (ειδ. 207-8, 215-18, 219, 220-2). Βλ. επίσης το άρθρο του, «The peasant's pre-emption right», στο *JRS* 37 (1947) 117-26. Μια που η βασιλεία του Ηρακλείου βρίσκεται μέσα στην περίοδο που καλύπτει τούτο το βιβλίο, οφείλω να μνημονεύσω το γεγονός ότι πολλοί επέκριναν τον Οστρογκόρσκυ για το ότι απέδωσε στον Ηράκλειο ριζικές μεταρρυθμίσεις στη διοίκηση, συμπεριλαμβανομένης ιδιαίτερα της δημιουργίας του συστήματος των «θεμάτων» που γίνεται έκδηλο σε μεταγενέστερους χρόνους. Στον τομέα τούτο η εικόνα που δίνει ο Οστρογκόρσκυ είναι σαφώς υπερβολική, αν και φαίνεται πιθανό ότι ο Ηράκλειος άρχισε τη στρατιωτική αναδιοργάνωση που έφτασε την πλήρη της ανάπτυξη τον 10ο αιώνα. Κατά τη γνώμη μου η καλύτερη

περιγραφή είναι η πιο πρόσφατη: του Haldon, ό.π. 28-40. Όσο για τη μέση βυζαντινή περίοδο, αναφέρομαι σ' αυτήν υπό τύπον παραδείγματος μόνο και δεν έχω παρά να παραπέμψω στον Haldon, ό.π. 17-19, 41 κ.ε. και σ' ένα άρθρο της Rosemary Morris, «The powerful and the poor in tenth-century Byzantium: law and reality», στο *Past & Present* 73 (1976) 3-27, και τα δύο με πλήρη βιβλιογραφία. Για μένα το ουσιώδες στην αντιπαράθεση των «δυνατών» και των «πτωχών» (που τη βλέπω φυσικά ως ένα ταξικόν αγώνα) είναι ότι πάνω απ' όλα «οι δυνατοί» ήταν βασικά μεγαλογαιοκτήμονες, με όποιον τρόπο κι αν χαρακτηρίζονται στα νομικά κείμενα, λχ. στην περίφημη Νεαρά V του 934 (935) του Ρωμανού Λεκαπηνού, στο βιβλίο των Ιώ. και Παν. Ζέπου, *Jus Graecoromanum* (Αθήνα, 1931· ανατύπ. Aalen, 1962) I. 205-14 (ειδ. 209. 1-9, που συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στους κλήρους των απλών στρατιωτών και των αξιωματικών: βλ. Morris, ό.π. 14). Ορισμένοι ιστορικοί ερευνώντας τα κίνητρα της αυτοκρατορικής νομοθεσίας υπέρ των «πτωχών» εναντίον των «δυνατών» προτιμούν ίσως να δίνουν έμφαση στην επιθυμία των αυτοκρατόρων να χαλιναγωγήσουν τις επικίνδυνα διαλυτικές και κεντρόφυγες δραστηριότητες των πιο «ισχυρών υπηκόων» τους. Προς το τέλος του VIII. 4, ενώ τονίζω ότι λίγοι (αν υπήρχε καν κάποιος) αυτοκράτορες έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για τους φτωχούς και τους μη προνομιούχους, υπογράμμισα δύο κίνητρα για τη νομοθεσία, στην υστερορωμαϊκή αυτοκρατορία, που απέβλεπαν στην προστασία της αγροτιάς, τα οποία τελικά θεωρώ ακόμα πιο σημαντικά: τη διαφύλαξη της ικανότητας των αγροτών να πληρώνουν φόρους και να υπηρετούν ως κληρωτοί για τον στρατό. (Δεν είναι άσχετο προς το θέμα να προσθέσω ότι το μεγαλύτερο μέρος των δαπανών που καλύπτονταν από τους φόρους ήταν ακριβώς για τον στρατό).

4a. Περιττό να πω ότι αυτό δεν διέφυγε της προσοχής του Μαρξ – ή του Francis Bacon από του οποίου την *History of the Reign of King Henry VII* (1622) ο Μαρξ παραθέτει εύστοχα ένα απόσπασμα στο *Κεφ.* I. 743-4: βλ. ειδ. 744 υποσημ. 193α, στην αρχή: «Ο Βάκων εξηγάει τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα σε μιαν ελεύθερη και εύπορη αγροτιά και σ' ένα καλό πεζικό».

4b. Άλλαξα ελαφρώς τη μετάφραση του Frank H. Knight για να τη φέρω πιο κοντά στο γερμανικό κείμενο.

5. Ξεν. *Οικον.* V. 4-5, 13-15· VI. 9-10 κ.λπ.· Ψευδ.-Αριστ. *Οικον.* I. 2, 1343[6] 2-6· Cato, *De agric.*, Praef. 4· Plin. *HN* XVIII. 26· Veget. *De re milit.* I. 3.

6. Δίνω εδώ μερικά παραδείγματα. (*α*) Στις αρχές της δεκαετίας του 260, ο Οδέναθος, ένας μεγιστάνας της Παλμύρας, οργάνωσε ένα μεγάλο σώμα στρατού από χωρικούς, που απώθησε τους Πέρσες: βλ. Festus, *Brev.* 23 και άλλες πηγές που δίνονται στην έκδοση του J.W. Eadie (1967) σελ. 144-5. (*δ*) Το 399 ο Ουαλεντίνος από τη Σέλγη της Παμφυλίας ξεσήκωσε μια μεγάλη δύναμη από δούλους και αγρότες (*οικετών πλήθος και γεωργών*) εναντίον του Τριβίγιλδου του Οστρογότθου και του ληστρικού στρατού του (Ζωσ. V. xv-xvi, ειδ. xv. 5). Ο Ζώσιμος, αντιλαμβανόμενος δίχως άλλο πόσο σπάνιοι ήταν οι τέτοιοι άθλοι, παρατηρεί ότι τα άτομα αυτά ήταν όλα συνηθισμένα σε παρόμοιες συγκρούσεις από τη μακριά πείρα τους ένοπλης αντίστασης ενάντια στους γειτονικούς πλιατσικολόγους. (*γ*) Το 408 οι άνδρες που εξοπλίσθηκαν στην Ισπανία, μάταια, από τους Δίδυμο και Ουερινιανό (συγγενείς του αυτοκράτορα Ονώριου) εναντίον του στρατού εισβολής του Κωνστάντιου, γιου του σφετεριστή Κωνσταντίνου, αναμφίβολα ήταν κυρίως οι δικοί τους *coloni* και δούλοι: βλ. Ζώσ. VI. iv. 3 (*πλήθος οικετών και γεωργών*) με V. xliii. 2· VI. i. 1, iv. 1, v. 1-2· Σωζ., *EI* IX. 11. 4 (πλῆθος ἀγροίκων καὶ οἰκετῶν)· Oros. VII. 40. 5-8 («servulos tantum suos ex propriis colligentes ac vernaculis alentes sumptibus»). (*δ*) Για την Κυρηναϊκή, βλ. Συνέσ., *Επ.* 107, 108, 122 (όπου, τον 5ο αιώνα οι ιερείς του χωριού Αξώμις οργανώνουν τους αγρότες για ν' αμυνθούν εναντίον των νομάδων επιδρομέων), 125· *Catast.*, στα *MPG* LXVI. 1568d (και οι γυναίκες οπλοφορούν)· *Περί βασιλείας* 14. (Επισύρω την προσοχή στην *Επ.* 78 που δείχνει ότι σε ορισμένες περιπτώσεις πάντως ο αριθμός των βάρβαρων επιδρομέων πρέπει να ήταν αρκετά μικρός: κάπου 40 μόλις Ούννοι βοηθητικοί στρατιώτες είχαν ήδη καταγάγει νίκες, και ο Συνέσιος ήταν βέβαιος ότι με ακόμα 160, που θ' ανέβαζαν τον ολικό αριθμό τους σε 200, θα έμπαινε τέρμα στην απειλή των Αυσυρίων. Πρβλ. *Επ.* 62 μια γρήγορη και αποφασιστική νίκη του *dux* Marcellinus). Για διασωθέντα ίχνη της άμυνας της κυρηναϊκής υπαίθρου, βλ. R. G. Goodchild, «Mapping Roman Libya», στο *Geog. Jnl* 118 (1952) 142-52, στις 147-8, 150, 151. (*ε*) Από τη σύντομη παρατήρηση του Hydatius 91 (στα *Chron. Min.* II. 21) φαίνεται πως όταν οι Σουηβοί ερήμωσαν ένα τμήμα της Gallaecia (στη βορειοδυτική Ισπανία) το 430, ο απλός λαός (η *plebs*), *quae castella tutiora retinebat*, αντιστάθηκε σ' αυτούς με μεγάλη επιτυχία· Πρβλ. Hydat. 186 (στα *Chron. Min.* II. 30) για την εξίσου αξιέπαινη αντίσταση μιας μεμονωμένης οχυρωμένης θέσης εναντίον των Γότθων γύρω στο 457. (*ζ*) Κατά τον Sidon. Apoll. *Ep.* III. iii. 3-8 (ειδ. 7), ο Έκδικος, γαμπρός του Σιδώνιου, συγκέντρωσε μια μικρή στρατιωτική δύναμη στις αρχές της δεκαετίας του 470 στην Auvergne, *privatis viribus*, για να υπερασπίσει την Clermont Ferrand από τις επιδρομές των Βισιγότθων: βλ. Stein, *HBE* I[2]. i. 393· C. E. Stevens, *Sidonius Apollinaris and his age* (1933) 141-9. (*η*) Ο Προκόπ. *Πόλεμ.* III (*Βανδ.* I) x. 22-4 αναφέρει ότι ο Pudentius από την Οea το 532 στρατολόγησε δυνάμεις που εξεδίωξαν τους Βανδάλους από την επαρχία του, την Τριπολίτιδα. Δεν έκαμα εδώ χρήση του Ιερώνυμου, *Ep.* 123. 15. 4 (*CSEL* LVI = 123, 16 *MPL* XXII) μια και νομίζω πως στις πνευματικές «αρετές» του Exsuperius αποδίδεται παθανόν η σωτηρία της Τουλούζης. Μερικές φορές *coloni* και δούλοι οργανώνονταν από τους κυρίους τους σε στρατιωτικές ομάδες για λιγότερο πατριωτικούς σκοπούς: βλ. λχ. Ηρωδιανός VII. iv. 3-4 (*Ιστ. Αυτ.*, *Γορδ.* 7. 3-4), πρβλ. v. 3 και ix. 4 (η ανακήρυξη του ηλικιωμένου Γορδιανού σε αυτοκράτορα το 238· μαθαίνουμε για τη συμμετοχή

χωρικών, οπλισμένων με ρόπαλα και πελέκεις, που υπακούουν «στις προσταγές των κυρίων τους» (*δεσποτών*)· 6λ. VIII. 3 σημ. 4)· επίσης *Ιστ. Αυτ.*, *Φίρμ.* κ.λπ. 12. 2 («λέγεται» πως όταν ο Πρόκλος αυτοανακηρύχθηκε αυτοκράτορας στη δεκαετία του 270 όπλισε 2.000 από τους δούλους του)· και ο Προκόπ. *Πόλεμ.* V (*Γότθ.* I) xii. 50-1 (ο Θεύδις ο Οστρογότθος συγκέντρωσε μια δύναμη περίπου 2.000 ανδρών από το κτήμα της πλούσιας ρωμαίας συζύγου του στην Ισπανία, γύρω στο 525). Το μόνο που μπορώ εδώ είναι να μνημονεύσω του Προκόπιου τα *Ανέκδ.* 21. 28: πόση αλήθεια υπάρχει σ' αυτά δεν είμαι σε θέση να πω. Στο VIII. 3 και στη σημ. του 42 δίνω παραδείγματα υπεράσπισης *πόλεων* από τους κατοίκους της. Για αυτομόληση στους βαρβάρους, αγροτικές εξεγέρσεις, κ.λπ., 6λ. VIII. 3 και τις σχετικές σημειώσεις.

7. Ο Tullianus, ένας σημαίνων γαιοκτήμονας από τη Lucania-Bruttium, οργάνωσε μια μεγάλη δύναμη από αγρότες εναντίον του Τοτίλα το 545-6 (Προκόπ., *Πόλεμ.* VII [*Γοτθ.* III]. xviii. 20-2· xxii. 1-5). Αλλά και ο Τοτίλας οργάνωσε ένα στρατό από χωρικούς, που ηττήθηκε (στο ίδιο, xxii. 4-5). Ο Τοτίλας όμως κατόρθωσε να προκαλέσει τη λιποταξία των αγροτών του Tullianus, κάνοντας τους κυρίους τους (που τώρα βρίσκονταν υπό την εξουσία του) να τους διατάξουν να επιστρέψουν στα χωράφια τους (στο ίδιο, xxii. 20-1). Για τον Τοτίλα, 6λ. επίσης VIII 3 και σημ. 27-30.

8. Ο Brunt αντικρούει συγκεκριμένα την άποψη του MacMullen, *RSR* 35 (με 158-9 σημ. 26). Συμφωνώ γενικά με την άποψη του Brunt για τον *Πανδέκτη* XLVIII. vi. 1. κ.ε. (DIRDS 262-4) και όχι λχ. μ' εκείνην του Jones, *LRE* III. 343 σημ. 54.

9. Βλ. M.T. (sic) Rostovtzeff, «*Συντέλεια τιρώνων*» στο *JRS* 8 (1918) 26-33, ειδ. 29-30.

10. Ο Fergus Millar, *SCD* 109 διατυπώνει τη γνώμη ότι η αναφορά σε ληστές είναι «μια σαφής αναφορά στο τι επακολούθησε όταν ο Σεπτίμος Σεβήρος σταμάτησε τη στρατολόγηση Ιταλών στα ρωμαϊκά τάγματα (*cohortes*)» – ο ίδιος ο Δίων λέει αργότερα ότι οι νεαροί Ιταλοί εξαναγκάζονταν να γίνουν ληστές (LXXIV. ii. 5-6).

11. Δυνάμει του *CTh* VII. xiii. 13-14, του 397, μόνον στους συγκλητικούς επιτρεπόταν να ανταλλάσσουν με χρυσό τους νεοσύλλεκτους που αυτοί προμήθευαν· πρβλ. και Veget., *De re milit.* I. 7.

12. Για τον ρωμαϊκό στρατό, 6λ. τη βιβλιογραφία στο OCD[2] 121· πρόσθ. Jones, *LRE* II. 607-86.

13. Όποιος έχει δελεαστεί τόσο πολύ από τους λαμπρούς χρωματισμούς που δίνει ο Τάκιτος στον λόγο του Petcennius ώστε να υποθέσει ότι ο Τάκιτος είχε κάποια συμπάθεια προς τους στασιαστές, οφείλει να διαβάσει τις δηκτικές παρατηρήσεις του Erich Auerbach στο δεύτερο κεφάλαιο της μελέτης του *Mimesis*, 1946 (ειδ. 36-7, καθώς και 39-40, 41, και πρβλ. 52, στην αγγλική μετάφραση του W.R. Trask, Princeton, 1953 και ανατύπ.).

[IV. 5]

1. Jones, *CERP*[2] 38-9 («αυτό που πρόχειρα αν και ανακριβώς μπορούμε να αποκαλέσουμε φεουδαρχικό σύστημα» – προφανώς επειδή «τα χωριά ήταν στην κατοχή των κυρίων· οι χωρικοί ήταν δουλοπάροικοι, δεμένοι στη γη». Αργότερα έχουμε μια «φεουδαρχική αριστοκρατία», «το φεουδαρχικό σύστημα», και νασούς όπως και «φεουδάρχες γαιοκτήμονες»). Μια ματιά στο Ευρετήριο του βιβλίου του Rostovtzeff *SEHHW* θα αποκαλύψει πολλές αναφορές σε δήθεν «φεουδαρχικές» δομές, αριστοκρατίες κ.λπ.· 6λ. και του ίδιου *SGRK* 377. Για τον Syme, 6λ. το έργο του *RR* 11-12 (η ρωμαϊκή δημοκρατία «μια φεουδαρχική οργάνωση της κοινωνίας»). Βλ. επίσης D. W. S. Hunt, «Feudal survivals in Ionia», στο *JHS* 67 (1947) 68-75· Tarn, *HC*[3] 134-5 και πολλά άλλα έργα. Ο Bickermann στο βιβλίο του *Institutions des Seleucides* φαίνεται πάντως να χρησιμοποιεί εκφράσεις όπως «la structure féodale», «chefs féodaux» και «serfs» μόνο για την «Haute Asie»: δηλαδή την Ασία χωρίς τη Μικρά Ασία (6λ. το *IS* του 172-6).

2. Στο σημείο αυτό θα αναφερθώ μόνο στις μελέτες των F. L. Ganshof, *Feudalism* (3η έκδ. της αγγλ. μετάφρ. από τον Philip Grierson, 1964, του έργου που πρωτοδημοσιεύθηκε στη γαλλική το 1944, *Qu'est-ce que la féodalité?*)· Marc Bloch, *Feudal Society*[2] (αγγλ. μετάφρ. σε 2 τόμους, από τον L.A. Manyon, 2η έκδ., 1962, του *La société féodale*, 2 τόμοι, Paris, 1939-40)· επίσης το κεφάλαιο που έγραψε ο Bloch για την *CEHE* I[2], και στο οποίο παραπέμπω αμέσως πιο κάτω στο κυρίως κείμενο· και το σχόλιο του Lynn White, *Medieval Technology and Social Change* (1962) 2-14, 135-6, για τις θεωρίες των H. Brunner και J.R. Strayer αναφορικά με το ξεκίνημα της φεουδαρχίας.

3. Elizabeth A. R. Brown, «The tyranny of a construct: feudalism and historians of Medieval Europe», στην *Amer. Hist. Review* 79 (1974) 1063-88. Το παρατιθέμενο απόσπασμα είναι από την τελευταία σελίδα.

4. *Feudalism in History*, ed. Rushton Coulborn (1956). Το δοκίμιο του επιμελητή είναι στις σελ. 185 κ.ε. Υπάρχει ένα κριτικό άρθρο για το βιβλίο από τον Owen Lattimore, «Feudalism in history», στο *Past & Present* 12 (Nov. 1957) 47-57.

5. Όπως στους Jones και Rostovtzeff: 6λ. σημ. 1 πάνω. Ο Rostovtzeff, στις *SGRK* του, και ο Wilcken, *Chrest.* I. i. 280-4, μιλούν και οι δύο για «Lehnsland».

6. Frederick Pollock και F.W. Maitland, *History of English Law* I[2]. 66-7 (ed. S.F.C. Milsom, 1968).

7. Ganshof, *Feudalism*[3] (6λ. σημ. 2 πάνω) κν σημ. 1.

8. R. A. Crossland, «Hittite society and its economic basis», στο *BICS* 14 (1967) 106-8, στην 106. Ο Crossland

αναφέρει σχετική βιβλιογραφία, συμπεριλαμβανομένης της μελέτης τού Sedat Alp, «Die soziale Klasse der NAM. RA - Leute und ihre hethitische Bezeichnung», στο *Jahrb. für Kleinasiat. Forsch.* 1 (1951) 113-35 = και K. Fabricius, «The Hittite system of land tenure in the second millenium B.C.», στα *Acta Orientalia* 7 (1929) 275-92.

[IV. 6]

1. Το μόνο πρόσφατο βιβλίο στην αγγλική για τους αρχαίους χειροτέχνες, Alison Burford, *CGRS = Craftsmen in Greek and Roman Society* (1972), έχει ορισμένα πραγματικά προτερήματα, αλλά στο σύνολό του δεν είναι αξιόπιστο. Ανάμεσα σε πολλά άλλα έργα που αξίζει ακόμα να τα συμβουλεύεται κανείς είναι τα ακόλουθα: Henri Francotte, *IGA = L'industrie dans la Grèce ancienne*, 2 τόμοι (Βρυξέλλες, 1900-1)· Paul Guiraud, *La main-d'oeuvre industrielle dans l'ancienne Grèce* (Paris, 1900)· Gustave Glotz, *Le travail dans la Grèce ancienne* (Paris, 1920), αγγλ. μετάφρ. με τον τίτλο *Ancient Greece at Work* (1926)· και «Industrie u. Handel» στην *RE* IX (1916) 1381-1439 (για την Ελλάδα, από τον H. Francotte) και 1439-1535 (για τη Ρώμη, από τον H. Gummerus).
2. Σαν κορυφαίος αρχιτέκτονας που ήταν στην Αθήνα του 5ου/4ου αιώνα είναι απίθανο να λάβαινε μεγάλες χρηματικές αμοιβές. Μαθαίνουμε για τουλάχιστον έναν τέτοιον άνθρωπο, τον Φίλωνα, γιο του Εξηκεστίδη, που τον 4ο αιώνα ήταν μέλος της τριηραρχικής τάξης (βλ. Davies, *APF* 555-6)· και ένας άλλος αρχιτέκτονας, ο Δημομήλης, στα τέλη του 5ου αιώνα, μπορεί να ήταν ο πατέρας δύο πλούσιων Αθηναίων του πρώτου μισού του 4ου αιώνα: του Δημοσθένη (πατέρα του πολιτικού) και του Δήμωνα (στο ίδιο, 113-14). Αλλά δεν υπάρχει απόδειξη, ούτε πιθανότητα, αυτοί οι άνδρες να απέκτησαν τον πλούτο τους από την άσκηση του επαγγέλματός τους. Βέβαιο είναι ότι οι κρατικοί μισθοί που πληρώνονταν σε αρχιτέκτονες σε όλες τις μνημονευόμενες περιπτώσεις είναι χαμηλοί, λχ. μια δραχμή την ημέρα για το Ερέχθειο στα τέλη του 5ου αιώνα (*IG* I^2. 374, σειρές 2-3, 109-110, 256-8) και 2 δρχ. στην Ελευσίνα το 329/8 (*IG* II^2. 1672. 11-12)· πρβλ. τις 3 δρχ. που πληρώνονταν το 305 στον Θεόδοτο, τον αρχιτέκτονα του ναού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο γύρω στο 370 π.Χ. (*IG* IV^2. i. 102: βλ. Burford, *GTBE* 212-17· και πρβλ. 138-45, με αναφορές για τους Δελφούς και τη Δήλο – είμαι σύμφωνος εδώ μ' αυτήν, έναντι των Glotz και Lacroix). Κατά τον Βιτρούβιο, όποιος ήθελε να γίνει ένας πρώτης τάξεως αρχιτέκτονας έπρεπε να λάβει μια πλατιά εκπαίδευση από τα παιδικά του χρόνια (I. i, ειδ. 1-4, 7, 10-15) όπως αυτήν που έλαβε ο ίδιος (VI *praef.* 4) – ωστόσο παραδεχόταν ότι αυτό δεν ίσχυε για πολλούς ασκούμενους αρχιτέκτονες των ημερών του (στο ίδιο, 6-7). Ο Βιτρούβιος καυχιόταν ότι σκοπός του δεν ήταν να κάνει λεφτά από το επάγγελμά του (στο ίδιο, 5).
3. Η πιο πρόσφατη μονογραφία στην αγγλική είναι του Louis Cohn-Haft, *The Public Physicians of Ancient Greece* (= *Smith Coll. Stud. in Hist.* 42, Northampton, Mass., 1956), ο οποίος περιορίζεται στις «ελληνικές πόλεις-κράτη της περιόδου που λήγει με την ίδρυση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας» και είναι επομένως υποχρεωμένος να αφήσει κατά μέρος τον μεγάλο όγκο των μαρτυριών για τις κατοπινές περιόδους· αλλά είναι τέλειος σε ό,τι αφορά την περίοδο που εξετάζει. (Ίσως σκεφθεί κανείς ότι ο συγγραφέας έχασε πάρα πολύ χρόνο οικτείροντας τις ανεπάρκειες προγενέστερων συγγραφέων). Για την ελληνιστική περίοδο, βλ. ειδ. Rostovtzeff, *SEHHW* II. 1088-94 (με III. 1597-1600 σημ. 45-8). Πρόσθετη βιβλιογραφία βρίσκεται στο *OCD^2* 664. Πρόσθ. Thomas, LO (1961) 241-3, για τους γιατρούς και το Ρωμαϊκό Δίκαιο.
4. Μια καλή βιβλιογραφία για τον Γαληνό δίνεται στο συντομότατο άρθρο του Edelstein γι' αυτόν στο *OCD^2* 454-5. Ο George Sarton, *Galen of Pergamon* (Lawrence, Kansas, 1954) επισυνάπτει έναν κατάλογο των κειμένων του Γαληνού σε αγγλική μετάφραση (Παράρτημα III. σελ. 101-7).
5. Βλ. M. Finkelstein [Finley], «*Έμπορος, Ναύκληρος και Κάπηλος*: προλεγόμενα στη μελέτη του αθηναϊκού εμπορίου» στο *CP* 30 (1935) 320-36. Δεν λέω ουσιαστικά τίποτε σε τούτο το βιβλίο για τους έλληνες εμπόρους· αλλά ο παλιός πτυχιούχος μαθητής μου Charles M. Reed ελπίζει να δημοσιεύσει στο εγγύς μέλλον ένα βιβλίο για τους έλληνες εμπορευόμενους δια θαλάσσης.
6. Δεν έχω διάθεση (πρβλ. III. 5) να κάμω καμιά χρήση των σκόρπιων στο *Satyricon* του Πετρώνιου αριθμών, μια και αυτοί είναι αγρίως παραφουσκωμένοι (λχ. βλ. Duncan-Jones, *EREQS* 239 σημ. 4, στην αρχή). Έτσι στο *Sat.* 76 ο Πετρώνιος αποδίδει στον Τριμαλχίωνα ένα κέρδος 10 εκατομμυρίων σηστερτίων από ένα και μόνο ταξίδι, ύστερα από ένα καταστροφικό στο οποίο έχασε τρεις φορές περισσότερα· και πρβλ. 117 για άλλη μιαν απώλεια από ναυάγιο 2 εκατομμυρίων και πάνω σηστερτίων! Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι αφού ο Τριμαλχίων κέρδισε τα «δέκα εκατομμύρια» εγκαταλείπει ο ίδιος το εμπόριο και επιδίδεται στη χρηματοδότηση των απελεύθερών του (76)· ενδιαφέρεται τώρα για έγγεια ιδιοκτησία (76, 77· πρβλ. 53).
7. Βλ. Jones, *RE* 35-6· *LRE* I. 110, 148 (με III. 27 σημ. 28), 431-2 (με III. 108-9 σημ. 52-3), 464-5· II. 853-4, 871-2 (με III. 292 σημ. 116-18). Βλ. ειδ. Λιβάν. *Λόγ.* XLVI. 22-3· Ζώσ. II. 38. 1-3· Ευάγρ., *Εκκλ. Ιστ.* III. 39, για την απόγνωση που λέγεται ότι προκάλεσαν οι φόροι.
8. Για τα *collegia* του ρωμαϊκού κόσμου και για τα ελληνικά συνώνυμά τους, βλ. την εμπεριστατωμένη μελέτη του J.-P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*, I-IV (Louvain, 1895-1900). Για άλλα έργα σχετικά με το ελληνικό «Vereinwesen», των Ziebarth (1896), Oehler

(1905), Poland (1909) και άλλων, βλ. τη βιβλιογραφία του M.N. Tod, «Clubs, Greek» στο *OCD*^{2} 254-5. Πρβλ. επίσης Rostovtzeff, *SEHRE*^{2} 1. 178-9, με II. 619-20 σημ. 43-4 («Η πραγμάτευση των σωματείων στα υπάρχοντα έργα είναι τελείως ανεπαρκής, καθώς είναι απλώς συστηματική και όχι ιστορική», σημ. 43).

9. Λχ., *συνέδριον, συντεχνία, συνέργιον, σύστημα, συμβίωσις, συνεργασία, εργασία, ομοτέχνον, στατίων, στόλος, πλατεία, κοινόν, οίκος*, ακόμα και *η ιερά φυλή*. Υπάρχει μια εύχρηστη συλλογή των μαρτυριών, για τις τέτοιες οργανώσεις στη Μικρά Ασία κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, του Broughton, στον Frank, *ESAR* IV. 841-6. Για τα «guilds» (*conlegia*) της υστερορωμαϊκής αυτοκρατορίας, βλ. Jones, *LRE* II. 858-64.
10. Για τη συνέχεια αυτού του χωρίου, όπου μνημονεύονται ο Ανακρέων, ο Φιλήμων και ο Αρχίλοχος, και για πολύ άλλο ενδιαφέρον υλικό, βλ. τη θαυμάσια σημείωση του Brunt, ASTDCS 15 σημ. 1: ο Ανακρέων και ο Αρχίλοχος τουλάχιστον «θεωρούνταν ως άτομα με κακό χαρακτήρα» – και ο Αρχίλοχος, μπορώ να προσθέσω, λέγεται ότι ήταν γιος μιας δούλης. Πρέπει επίσης να πω ότι χρειάζεται να είμαστε προσεχτικοί όταν ερμηνεύουμε τις συχνές αναφορές του Πλουτάρχου στην επείκεια που έδειχναν οι ισχυροί στη δίωξη καλλιτεχνών, διότι οι υπαινιγμοί τους δεν είναι πάντοτε αυτονόητοι. Λογουχάρη, σε μιαν ιστορία, που ο Πλούταρχος θεώρησε τόσο έξοχα χαρακτηριστική ώστε τη χρησιμοποίησε σε όχι λιγότερες από τέσσερις χωριστές πραγματείες του, μαθαίνουμε για έναν αρπαστή του οποίου το παίξιμο επικρίθηκε από τον Φίλιππο τον Μακεδόνα και που απάντησε εκφράζοντας την ελπίδα ότι ο βασιλιάς δεν θα έπεφτε ποτέ τόσο χαμηλά ώστε ν' αποκτήσει μεγαλύτερη γνώση στο παίξιμο της άρπας από εκείνην που είχε ο ίδιος (*Ηθ.* 67f-68a, 179b, 334cd, 634d). Αλλά μόνο σε δύο απ' αυτές (67f-68a και ειδ. 634d) ο Πλούταρχος αποκαλύπτει το δίδαγμα που επιθυμεί να αντλήσουμε από το επεισόδιο: ότι ο αρπιστής απέκρουσε έξυπνα και συγκαλυμμένα την προπέτεια του αυτοκράτορα να φαντάζεται ότι ήξερε καλύτερα την τέχνη από έναν επαγγελματία.
11. Βλ., σύντομα, Burford, *CGRS* 164-83, 207-18, με τις σημειώσεις, 243-5, 249-50, που δίνει μιαν επιλογή μαρτυριών. Ο Rostovtzeff, *SEHRE*^{2} 1. 166-7, και ειδ. II. 611-12 σημ. 27, δεν πρέπει να αγνοηθεί, μολονότι ασχολείται με τη λατινική Δύση, και ειδικά με την περιοχή της Moselle. Βλ. επίσης Crook, *LLR* 193, με 320 σημ. 65-7. Για μια χρήσιμη συλλογή επιγραφικού υλικού, βλ. Ida Calabi Limentani, *Studi sulla società romana: il lavoro artistico* (= Biblioteca storica universitaria, Serie II Monografie, τόμ. IX, Milano, 1958) 151-80 («Iscrizioni», 224 τον αριθμό, κυρίως στη λατινική, αλλά και μερικές στην ελληνική). [Είχα τελειώσει τούτο το υποκεφάλαιο όταν είδα το άρθρο του J. F. Drinkwater, «The rise and fall of the Gallic Iulii: aspects of the development of the aristocracy of the three Gauls under the Early Empire», στο *Latomus* 37 (1978) 817-50: βλ. ειδ. 835-46].
12. Βλ. τους γναφείς των *IG* I^2 436, 642 + 491 (= *DAA* 49), και 751 (= DAA. 342).
13. Για μια άλλη οικογένεια ελλήνων υλοτόμων, περήφανων για το επάγγελμά τους, βλ. τον συναρπαστικό επιτάφιο, *Ανθ. Παλ.*VII. 445.
14. Για την IG II^2. 10051, βλ. Siegfried Lauffer, *Die Bergwerkssklaven von Laureion* II (= *Abh.* der Akad. der Wiss. u. der Lit. in Mainz, Geists - u. sozialwiss. Klasse, 1956 no. 11) 198-205 (= 962-9), πρβλ. 132-3 (= 896-7). Ο Ατότας μπορεί να είχε έλθει, μπορεί και να μην ήλθε στην Αττική ως δούλος· όταν πέθανε είναι σχεδόν βέβαιο πως δεν ήταν δούλος ούτε καν εργάτης σε υπόγειο ορυχείο (βλ. Lauffer, ό.π. 132-3, 199-200): θα έλεγα ότι ήταν ίσως επιφορτισμένος με τις εργασίες του χυτηρίου σ' ένα *εργαστήριον*, θέση που άφηνε ένα ευρύ πεδίο για την επίδειξη *τέχνης*. Με την ευκαιρία, παραπέμπω για πρόσθετη βιβλιογραφία για τη *Selbstbewusstsein* των χειροτεχνών, στο άρθρο του H.W. Pleket στο *Talanta* 5 (1973) 6-47, στις 9-10 σημ. 16-18 (βλ. II. 1 σημ. 14). Βλ. και MacMullen *RSR* 119-20.
15. *IGRR* I. 810 = G. Kaibel, *Epigrammata Graeca ex lapidibus conlecta* (Berlin, 1878) 841 = Calabi Limentani, ό.π. (στη σημ. 11 πάνω) 165 no. 107.
16. *IG* V.i. 823 = Jeffery, *LSAG* 200, no. 32.
17. Μια σύντομη αλλά αριστοτεχνική περίληψη βρίσκει κανείς στον J. D. Beazley, «Potter and painter in Ancient Athens», στα *Proc. Br. Acad.* 30 (1944) 87-125, στις 107 κ.ε. (εκδόθηκε και χωριστά, στις 25 κ.ε.), όπου παρέχονται επίσης πληροφορίες για μαρμάρινες επιγραφές κεραμέων, κυρίως από την Ακρόπολη της Αθήνας (στο ίδιο, 103-7 = 21-5) και για αναπαραστάσεις σε αγγεία και αφιερωματικές πλάκες που παριστάνουν κεραμείς τη στιγμή που δουλεύουν ή στον ελεύθερο χρόνο τους (στο ίδιο, 87-103 = 5-21).

[V. 1]

1. Η πιο πρόσφατη έκδοση του Ησιόδου, *Έργα και Ημέραι*, στην αγγλική (Hesiod, *Works and Days*) είναι του M. L. West (1978).
2. Ησιοδ. *ΕΗ*, ειδ. 176-7, 302-19, 376-80, 381-2· πρβλ. 637-40, 717-18 (της αγγλ. έκδ.).
3. Ότι ο Ησίοδος είχε στον νου του τον ελεύθερο κτηματία και όχι τον παχτωτή-καλλιεργητή είναι φανερό από τα *ΕΗ* 341.
4. Ησιοδ. *ΕΗ* 459, 470, 502-3, 559-60, 573, 597 κ.ε., 602-3, 607-8, 765-6.
5. Στο ίδιο, 602.

6. Αρκεί να παραπέμψω στον Brunt, *IM* 140-1, που παραθέτει όχι μόνο τους στίχους του Ησιόδου τους οποίους ανέφερα (*EH* 376 κ.ε.) αλλά και ένα συναρπαστικό απόσπασμα του Gaetano Filangieri από τη Νεάπολη (18ος αιώνας), αλλά και τον Πολύβ. XXXVI. xvii. 5-8. Αυτό το περίφημο κείμενο αποδίδει την αραίωση του πληθυσμού της Ελλάδας κατά τον 2ο π.Χ. αιώνα σε μιαν απροθυμία για ανατροφή παιδιών, και ιδιαίτερα σε μια γενική τάση μη τεμαχισμού ενός κτήματος ανάμεσα σε περισσότερα από ένα ή δύο παιδιά (βλ. ειδ. § 7 ώς το τέλος), με αποτέλεσμα πολλές οικογένειες να εξαφανισθούν. Ο Musonius Rufus παραπονιέται για μια παρόμοια αιτιολόγηση της εγκατάλειψης παιδιών πλουσίων κατά την πρώιμη Ηγεμονία: βλ. το απόσπ. του XV, επιμ. Hense ή Lutz (πρβλ. II. 6 και σημ. 28-9): *τα επιγενόμενα τέκνα μη τρέφειν, ίνα τα προγενόμενα ευπορή μάλλον*. Προσθέτω ότι υπάρχει κάποιο έξοχο υλικό στον Brunt, *IM* 131-55 (κεφ. xi, «Reproductivity in ancient Italy») αρκετό από το οποίο ισχύει και για τον ελληνικό κόσμο. [Πρβλ. τώρα την προσθήκη με το II. 6 σημ. 7 πάνω].
7. Ο Witold Kula, *An Economic Theory of the Feudal System* (1976), κεφ. 3.3, ειδ. σελ. 72 και σημ. 66, παραθέτει μερικά ενδιαφέροντα στοιχεία από τον 18ο αιώνα. Το βιβλίο αυτό διαβάζεται εξαιρετικά ευχάριστα, αν και είναι μεταφρασμένο στην αγγλική (από τον Lawrence Garner) από μια ιταλική μετάφραση της πρωτότυπης πολωνικής έκδοσης του 1962. Ένας μεγάλος Γάλλος ιστορικός, ο Fernand Braudel, στην εισαγωγή του, χαρακτηρίζει το βιβλίο ως «ένα παράδειγμα μαρξιστικής προβληματικής, που ο συγγραφέας του κατέχει κατά βάθος, την έχει αφομοιώσει και ανυψώσει στο επίπεδο ενός φωτεινού και έξυπνου ανθρωπισμού, και μια γενική εξήγηση της εξέλιξης της συλλογικής μοίρας των ανθρώπων» και ως «μια προσπάθεια αντικειμενικού και υπομονετικού στοχασμού, ασυνήθιστης πνευματικής εντιμότητας... ένα σπουδαίο γεγονός για τους ιστορικούς... ένα ορόσημο στην από κοινού έρευνά μας» (στο ίδιο, 8).
8. Ησίοδ. *EH* 38-9, 220-1, 248-51, 263-4.
9. Για επιβεβαίωση αυτής της τόσο μακρινής χρονολογίας (που την υποστηρίζω), βλ. M.L. West, στις *Studies in Greek Elegy and Iambus = Untersuch. zur antiken Lit. u. Gesch.* 14, επιμ. H. Dörrie και P. Moraux (Berlin/New York, 1974), κεφ. iv, «The life and times of Theognis», σελ. 65-71. Βλ. ειδ. 70: «Η ποιητική και πολιτική σταδιοδρομία του Θέογνι άρχισε στη δεκαετία του 630 το αργότερο, και προφανώς απλώθηκε σε κάμποσες δεκαετίες. Μπορεί να έφτασε και στον 6ο αιώνα, επικαλύπτοντας εκείνην του Σόλωνα». Χρησιμοποίησα την έκδοση Teubner του Θέογνι από τον E. Diehl, στην *Anthol. Lyrica Graeca* II[3] (1950)· υπάρχει ένα πιο πρόσφατο κείμενο του M. L. West, στο *Iambi et Elegi Graeci* I (1971). Επίσης υπάρχει ένα κείμενο (πολύ λιγότερο αξιόπιστο) με αγγλική μετάφραση στις εκδόσεις Loeb, *Elegy and Iambus* I (1931 και ανατύπ.) του J.M., Edmonds. Για τον Θέογνη, βλ. το άρθρο τού C.M. Bowra, στο *OCD*[2] 1056-7 (με βιβλιογραφία) και στο βιβλίο του Bowra, *Early Greek Elegists* (1935, ανατύπ. 1960) 139-70.
10. Θέογν. 341-50, πρβλ. 1197-1202.
11. Βλ. το δοκίμιό μου *ECAPS* 9-11 (με τις σημειώσεις της 29-32)· πρβλ. το έργο μου *OPW* 358 κ.ε., ειδ. 371-6.
12. Πρβλ. Σόλων αποσπ. 1.33· 4.9· 23.21· 24.18. Για τον Σόλωνα χρησιμοποίησα την έκδοση Teubner επιμ. E. Diehl, στην *Anthol. Lyrica Graeca* I[3] (1949). Υπάρχει μια πιο πρόσφατη έκδοση (δυστυχώς με άλλην αρίθμηση των αποσπασμάτων) του M.L. West, στο *Iambi et Elegi Graeci* II (1972). Υπάρχει επίσης ένα άλλο κείμενο (πολύ λιγότερο αξιόπιστο) με αγγλική μετάφραση στις εκδόσεις Loeb, *Elegy and Iambus* I (βλ. σημ. 9 πάνω).
13. Πρβλ. Θεόγν., 193-6, 1112 κ.λπ.
14. Αλκαίος, απόσπ. Z 24, στο E. Lobel και D. Page, *Poetarum Lesbiorum Fragmenta* (1955)· βλ. και Denys Page, Sappho and Alcaeus (1955) 169 κ.ε., 235-40. Πρβλ. τον *κακοπάτριδα* στον Θέογνη 193.
15. Βλ. το σχόλιο του Newman, *PA* IV. 432-3.
16. Πρβλ. Θέογνη 53-60, 233-4 κ.λπ.
17. Υπάρχει μια πλούσια βιβλιογραφία για τούτο το θέμα. Η καλύτερη εισαγωγή για τον «γενικό αναγνώστη» παραμένει του Andrewes, *GT*. Ο Forrest, *EGD*, είναι πολύτιμος καθότι προωθεί την ιστόρηση πέρα από το σημείο (πάνω-κάτω το 500 π.Χ.) όπου ο Andrewes σταματά, για να δείξει την κατοπινή εξέλιξη των ελληνικών πολιτικών μορφών μέχρι τη δημοκρατία της Αθήνας του τέλους του 5ου αιώνα. Ο H.W. Pleket, «The Archaic tyrannis», στο *Talanta* 1 (1969) 19-61 (για τον ειδικό), περιορίζεται κυρίως στους τυράννους της Αθήνας, της Κορίνθου και της Λέσβου, με άφθονες αναφορές σε νεότερες εργασίες. Το αρτιότερο έργο για τους έλληνες τυράννους εν γένει (μέχρι τον 4ο αιώνα) είναι του Helmut Berve, *Die Tyrannis bei den Griechen* (München, 1967, δύο τόμοι, κάπου 800 σελίδες).
18. Η πιο μακρόχρονη γνωστή τυραννία είναι εκείνη των Ορθαγοριδών (συμπεριλαμβανομένου του Κλεισθένη) από τη Σικυώνα, που όπως λέει ο Αριστ., *Πολιτικά* V. 12, 1315b 11-14, κράτησε έναν αιώνα.
19. Πρβλ. τον ρόλο των πλούσιων πληθείων στη ρωμαϊκή «διαμάχη των Ordines», που εξετάζεται σύντομα στο VI. 2.
20. Λχ. ο Πεισίστρατος από την Αθήνα. Ο Κύψελος από την Κόρινθο λέγεται ότι είχε μητέρα που ανήκε στην άρχουσα αριστοκρατία των Βακχιάδων, η οποία ήταν κουτσή και αναγκάστηκε έτσι να παντρευτεί έναν κοινό θνητό· βλ. Andrewes, *GT* 45-9 (με 154 σημ. 34).
21. Πολύαιν. V. i. 1: βλ. λχ. Dunbabin, *WG* 315. (Υπάρχει αγγλ. μετάφρ. του αποσπάσματος του Πολυαίνου στις σελ. 274-5 του βιβλίου του P.N. Ure που αναφέρω στην επόμενη σημείωση.

22. P.N. Ure, *The Origin of Tyranny* (1922).
23. Πρβλ. το βιβλίο μου *OPW* 360. Αλλά στην Αθήνα του τέλους του 5ου αιώνα υπήρχαν τουλάχιστον 1.000 ιππείς ανά πάσαν στιγμήν και μου έγινε η υπόδειξη ότι θα έκανα καλύτερα να μιλήσω για «κατόχους Jaguar» αντί για «κατόχους Rolls-Royce» ως το ισοδύναμο των ιππέων της εποχής εκείνης.
24. Το γαλλικό πρωτότυπο αυτού του βιβλίου, *La Cité grecque* (Paris, 1928), ξαναβγήκε πριν λίγα χρόνια σε νέα έκδοση (Paris, 1968) με συμπληρωματικές σημειώσεις και βιβλιογραφία.
25. Χρησιμοποιώ την έκδοση του Diehl και τη δική του αρίθμηση των αποσπασμάτων: βλ. σημ. 12 πάνω. Τα σημαντικότερα αποσπάσματα είναι τα 1, 8, 10, 27, και ειδ. τα 3-5 και 23-5. Δεν γνωρίζω καμιά πλήρη έκθεση των αντιλήψεων και της δράσης του Σόλωνα που να μου φαίνεται αληθινά ικανοποιητική· βλ. όμως Andrewes, *GT* 78-91· Forrest, *EGD* 143-74.
26. Βλ. ειδ. Solon frr. 5. 1-6· 23. 1-21· 24. 18-25· 25. 1-9 Diehl.
27. Οι κύριες πηγές για τους νόμους του Σόλωνα περί οφειλών είναι, βέβαια, Αριστ., *Αθ. Πολ.* 6. 1 (πρβλ. 9.1, 10.1, 11.2)· Πλούτ. *Σόλ.* 15.2, 5-6 (η εκτίμηση του Ανδροτίωνα, που δίνεται στο 15.3, είναι βεβαίως απορριπτέα).
28. Βλ. ειδ. Θουκ. VI. 54. 5-6· πρβλ. Ηρόδ. I. 59. 6· Αριστ., *Αθ. Πολ.* 16. 2-9.
29. Ελπίζω να το εξηγήσω αυτό σύντομα αλλού.
30. Βλ. το βιβλίο μου *OPW* 37-40.
31. Ακόμα κι ο Πεισίστρατος χρησιμοποιούσε μισθοφόρους στο 546 (βλ. Ηρόδ. I. 64. 1 κ.λπ.), αλλά είχε συνάμα σημαντική υποστήριξη ανάμεσα στους πολίτες: βλ. ειδ. Ηρόδ. I. 62. 1.
32. Πρβλ. Αριστ., *Πολιτικά* VI. 7, 1321[a] 11-21, ειδ. 19-21, που παρατίθεται στο υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου, στο τέλος της § 5. Είμαι βέβαιος ότι αυτό δεν ίσχυε πριν από τα τέλη του 5ου αιώνα.
33. Ο Cartledge δίνει άφθονη βιβλιογραφία. Το άρθρο του A.M. Snodgrass, «The Hoplite reform and history», είναι στο *JHS* 85 (1965) 110-22. Δεν βλέπω τα συμπεράσματα του Cartledge να αδυνατίζουν καθόλου από το άρθρο του J. Salmon, «Political hoplites», στο *JHS* 97 (1977) 84-101, που προσθέτει όμως μερικές ενδιαφέρουσες αρχαιολογικές λεπτομέρειες. Νώθω τον πειρασμό να σκεφτώ ότι κάποια χρήσιμα αποτελέσματα θα μπορούσαν να επιτευχθούν, εδώ κι αλλού, με συγκριτικές μελέτες συγκρίσιμων φαινομένων σε άλλες κοινωνίες. (Χρειάζεται φυσικά μεγάλη προσοχή, όπως πάντα σε τέτοιες περιπτώσεις). Η πιο φανερή αναλογία είναι η εμφάνιση της *signorie* στις ιταλικές πόλεις κατά τον ύστερο Μεσαίωνα (13ος μέχρι 15ος αιώνες)· αλλά η κατάσταση εκεί ήταν τελείως διαφορετική: βλ. ειδ. P.J. Jones, «Communes and despots: the city-state in Late Medieval Italy», στα *TRHS* (1965) 71-96. Η ιστορία ωστόσο των ιταλικών πόλεων μπορεί από ορισμένη άποψη να φωτίσει την ιστορία του κλασικού κόσμου: βλ. ιδιαίτερα το θαυμάσιο άρθρο του E. J. Bickermann, «Some reflections on early Roman history», στη *RFIC* 97 (1969) 393-408, ειδ. 402-5. Μου αρέσει ιδιαίτερα η σοφή παρατήρησή του στη σελ. 406: «Η αξία των αναλογιών δεν είναι αποδεικτική, αλλά μόνο διαφωτιστική και, συνακόλουθα, ευρετική. Μπορούν να μας βοηθήσουν να αναγνωρίσουμε πλευρές των γεγονότων οι οποίες διαφορετικά θα έμεναν κρυμμένες από μας».
34. Έχω υπόψη χωρία σαν του Ηρόδ. I. 59. 4· 60. 3-5 (και ανάλογα σε μεταγενέστερες πηγές).

[V. 2]

1. Ο βασιλιάς Δαρείος Α΄ της Περσίας εγκατέλειψε την υποστήριξή του στους Έλληνες τυράννους το 494, θεωρητικά· αυτοί όμως συνέχισαν να εμφανίζονται στις ασιατικές ελληνικές πόλεις και στα νησιά του Αιγαίου: βλ. το βιβλίο μου *OPW* 37 κ.ε.
2. Ίσως το καλύτερο γενικό βιβλίο για την Ελλάδα του 5ου αιώνα είναι τώρα του Édouard Will, *Le Monde grec et l'Orient, I. Le Ve siècle, 510-403* (Paris, 1972).
3. Δεν μπόρεσα να διαβάσω το πρόσφατο βιβλίο του J.K. Davies, *Democracy and Classical Greece* (1978). Όσοι δεν έχουν ακόμα μελετήσει το θέμα στις λεπτομέρειες θα ωφεληθούν ασφαλώς κάνοντας αρχή με τον Jones, *AD*, κεφάλαια III (ειδ. σελ. 41-62) και V που περιγράφουν αντίστοιχα την ιδεολογία της δημοκρατίας και την πρακτική λειτουργία της. Βλ. επίσης Forrest, *EGD* (πρβλ. V. 1 σημ. 17).
4. Όπως γυρεύει κάποιον αρχαίο προσδιορισμό των στόχων της κλασικής ελληνικής *δημοκρατίας* μπορεί να αρχίσει με τον Αριστ., *Πολιτικά* V. 9, 1310[a] 28-36 (σημειώστε το εχθρικό τέλος), και VI. 2, 1317[a] 40-[b] 17, που και τα δύο τονίζουν την ελευθερία και τη δυνατότητα «να ζεις όπως επιθυμείς»· πρβλ. VI. 4, 1319[b] 27-32 (εχθρικό και πάλι)· επίσης *Ρητορ.* I. 8, 1366[a] 4, όπου ο σκοπός, το τέλος, της δημοκρατίας είναι η *ελευθερία*, όπως ο πλούτος είναι ο σκοπός της ολιγαρχίας κ.λπ. Βλ. βέβαια και Θουκ. II. 37-40 (ειδ. 37. 2-3· 39. 1· 40.2). «Να ζεις όπως επιθυμείς» ως ορισμός της ατομικής ελευθερίας έγινε αργότερα κοινός τόπος, που τον συναντάμε συχνά στην αρχαία γραμματεία, λχ. στον Cic., *De offic.* I 70 (*vivere ut velis*)· *Parad.* V. i. 34 (*potestas vivendi ut velis*, που συναντάμε σ' ένα χωρίο το οποίο παίρνει ως θέμα του το στωϊκό απόφθεγμα «μόνον ο σοφός είναι ελεύθερος»), και Επίκτ. *Διατρ.* IV. i. 1· Διογ. Λαέρτ. VII. 121 (*εξουσία αυτοπραγίας*).
5. Του Jones η *AD*, κεφ. V (σελ. 99-133 με τις σημ. 153-60) είναι ανυπέρβλητη ως σύντομη περιγραφή του πώς η αθηναϊκή δημοκρατία λειτουργούσε στην πράξη: πρόκειται για ένα αριστούργημα συμπύκνωσης.

6. Φαίνεται πράγματι ότι οι δούλοι ετύγχαναν καλύτερης μεταχείρισης σε μια δημοκρατία (στην Αθήνα οπωσδήποτε) παρά αλλού: βλ. το απόσπασμα από τον Πλάτωνα, *Πολ.* VIII, στην επόμενη παράγραφο του κυρίως κειμένου· και πρβλ. Ψευδ.-Ξεν., *Αθ. Πολ.* I. 10-12 (ένα εκπληκτικό χωρίον)· Ξεν. *Ελλην.* II. iii. 48 (όπου οι *δούλοι* είναι ίσως, νομίζω, ένας απόηχος της παροχής των δικαιωμάτων του πολίτη σε μερικούς από τους δούλους που πολέμησαν για την αθηναϊκή δημοκρατία το 403)· και άλλα κείμενα, λχ. εκείνα που δείχνουν ότι μια *γραφή ύβρεως* μπορούσε να υποβληθεί από οποιονδήποτε Αθηναίο (όχι μόνο από τον κύριο) εναντίον οποιουδήποτε προσέβαλλε ένα δούλο (Αισχίνης I. 15-17· Δημ. XXI. 45-9· Αθήν. VI. 266f-7a, που παραπέμπει και στον Υπερείδη και στον Λυκούργο), και ότι ο δούλος στην Αθήνα μπορούσε να πετύχει κάποια προστασία ενάντια στην κακομεταχείριση βρίσκοντας άσυλο σ' ένα ναό (στο Θησείο, και ίσως στο ιερό των Σεμνών) και ζητώντας να πουληθεί σε άλλον κύριο (βλ. Busolt-Swoboda, *GS* II. 982-3.
7. Βλ., εκτός από τα χωρία που παραθέτονται στο κυρίως κείμενο και στη σημ. 4 πάνω, Θουκ. VI. 39· VII. 69. 2· Ευρ., *Ικέτ.* 349-53, 404-8, 438-41· *Ίων* 670-5· *Ιππόλ.* 421-3· Ψευδ.-Λυσ. II. 18-19, 55-7, 64-6, 68· Δημ. XX. 106 (αντιπρβλ. με Σπάρτη)· και πολλά εχθρικά στους Ισοκράτη, Πλάτωνα κ.ά., λχ. Ισοκρ. VII. 20· XII 131· Πλάτων, *Πολ.* VIII. 557ab, 560e· IX. 572e· *Νόμοι* III. 701ab, κ.λπ.
8. Η πιο πρόσφατη μελέτη που είδα για την *παρρησία* είναι του G. Scarpat, *Parrhesia, Storia del termine e delle sue traduzioni in Latino* (Brescia, 1964). Η λέξη πρωτοεμφανίζεται στα τέλη του 5ου αιώνα, λχ. στον Ευρ., *Ιππόλ.* 422, *Ίων* 672, 675, *Φοίν.* 391· τη βρίσκουμε επίσης στον Δημόκριτο, DK 68B 22b. (Πρβλ. υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου και σημ. 57). Δεν μπορώ να παρακολουθήσω εδώ τη μεταγενέστερη ιστορία της λέξης και θα παραπέμψω απλώς στα έργα που αναφέρει ο Peter Brown στο *JRS* 61 (1971), στην 94 και σημ. 171-2.
9. Ο Αριστοτέλης παραδέχεται συχνά μια συνάρτηση δημοκρατίας και πολιτικής ισότητας. Θεωρεί αυτονόητο ότι *οι δημοτικοί* διεκδικούν *το ίσον* για *το πλήθος* (*Πολιτικά*, V. 8, 1308[a] 11-12· πρβλ. V. 1, 1301[a] 26-31). Σ' ένα χωρίον επικριτικό για τη δημοκρατία που παρέθεσα στη σημ. 4 πάνω (*Πολιτικά* V. 9, 1310[a] 28-36) βλέπει τους δημοκρατικούς σαν να υποστηρίζουν ότι η ισότητα είναι δίκαιη και να την ταυτίζουν με την κυριαρχία *τοῦ πλήθους*. Σημειώνει τη γνώμη μερικών ότι η *ἰσότης* όπως και η *ἐλευθερία* μπορούν να αποδοθούν κατεξοχήν στη δημοκρατία (IV. 4, 1291[b] 34-5). Σε αρκετά χωρία, από τα οποία το πιο ενδιαφέρον είναι ίσως το VI. 2-3, 1317[a] 40-18[b] 5, φανερώνει πως η έγνοια του για τη μειονότητα των ευπόρων τον εμποδίζει να δεχτεί την ισότητα που ζητούν οι δημοκρατικοί.
10. Βλ. πολλά από τα χωρία που παραθέτω στις σημ. 4 και 7 πάνω. Δεν είμαι πλήρως ικανοποιημένος με τις αναλύσεις που έχω δει στο θέμα της *ισονομίας*, οι πιο πρόσφατες από τις οποίες είναι του Bořivoj Borecký, «Die politische Isonomie», στο *Eirene* 9 (1971) 5-24· και του H.W. Pleket, «Isonomia and Cleisthenes: A note», στο *Talanta* 4 (1972) 63-81. Υπάρχει μια θαυμάσια διεξοδική μελέτη για την καταγωγή και τη σημασία της λέξης από τον Martin Ostwald, *Nomos and the Beginnings of the Athenian Democracy* (1969) 96-136 (πρβλ. 137 κ.ε.), που μου φαίνεται ωστόσο να επιδιώκει μεγαλύτερη ακρίβεια απ' ό,τι, υποθέτω, είναι δυνατό να πετύχει. Συμφωνώ με την άποψη του Ostwald ότι η *ισονομία* «δεν είναι μια μορφή διακυβέρνησης, αλλά μια πολιτική αρχή» (111, πρβλ. 97, 116), «η αρχή της πολιτικής ισότητας... όχι ένας τύπος πολιτεύματος» (113), και κατά συνέπειαν περιέγραψα τη δημοκρατία, στο κυρίως κείμενο, ως «*χαρακτηριζόμενη από την "ισονομία"*». Ο Ostwald σωστά παρατηρεί ότι «η *ισονομία* πλησιάζει περισσότερο από κάθε άλλη ελληνική λέξη στην έκφραση της σύγχρονης έννοιας των "δικαιωμάτων", με τη σημασία που μιλάμε σήμερα για τα "δικαιώματα του ανθρώπου", για τα "δικαιώματα του πολίτου", για τη "Διακήρυξη των πολιτικών δικαιωμάτων" (Bill of Rights), κ.λπ.» (113 σημ. 1). Ενδιαφέρουσες μεταγενέστερες χρήσεις του όρου *ισόνομος* περιλαμβάνονται στον Απτ., *Εμφ. Πόλ.* I. 15/63· Μαρκ. Αυρήλ., *Τα εις εαυτόν* I, 14· για την *ισονομία* και την *ισομοιρία* βλ. λχ. Δίων Κάσσ. XLI. 17. 3· XLIV. 2. 1. Η καλύτερη ανάλυση που γνωρίζω για την *ισηγορία* είναι του G.T. Griffith, «Isegoria in the Assembly at Athens» στο *Ancient Society and Institutions: Studies presented to Victor Ehrenberg* (1966) 115-38· και βλ. A.G. Woodhead, «*Ισηγορία* and the Council of 500», στο *Historia* 16 (1967) 129-40.
11. Πρόκειται για ένα γνώρισμα της δημοκρατίας που στους επικριτές της δεν άρεσε να το τονίζουν. Ο Αριστοτέλης δεν χρησιμοποιεί τον όρο *υπεύθυνος*, αν και μιλάει για *ευθύνας* στα (λογουχάρη) *Πολιτικά* II. 12, 1274[a] 15-18· III. 11, 1281[b] 32-4, 1282[a] 12-14, 26-7· VI. 4, 1318[b] 21-2. Ο Ηρόδ., III. 80. 6, μιλάει για *υπεύθυνον αρχήν* ως χαρακτηριστικό γνώρισμα του *πλήθους άρχοντος* που έχει «το ωραιότερο απ' όλα τα ονόματα», *ισονομίη*. (Αυτό είναι μέρος της λεγόμενης «συζήτησης του καθεστωτικού προβλήματος της Περσίας», της αρχαιότερης συζήτησης που διασώθηκε σε οποιαδήποτε γλώσσα για τις εναλλακτικές μορφές πολιτικής οργάνωσης, και που πρέπει να είναι ένα λογοτεχνικό πλάσμα, χρονολογούμενο, πιστεύω, στα τέλη του 6ου ή στις αρχές του 5ου αιώνα). Πρβλ. VI. 6, στην αρχή, σχετικά με τους στοχασμούς του Δίωνα Χρυσοστόμου για το γεγονός ότι ένας μονάρχης (όπως ο Ρωμαίος αυτοκράτορας), είναι *ανυπεύθυνος*.
12. Το θέμα αναλύεται σύντομα και σωστά από τον Jones, *AD* 50-4, και πιο πρόσφατα εξετάστηκε σε βάθος από τον Hansen, στα πολύτιμα άρθρα που ανέφερα στο II. 4 σημ. 18. Σχετικά με την περίπλοκη διαδικασία που χρειάστηκε στην Αθήνα του 4ου αιώνα για να αλλάξουν θεμελιακοί νόμοι, βλ. C. Hignett, *A History of the Athenian Constitution to the End of the Fifth Century B.C.* (1952) 299-305. Για την Αθήνα, ενάντια σε χωρία όπως εκείνα που ανέφερα στο II. 4 σημ. 21 πάνω, βλ. λχ. Αισχίν.

1. 4 = III. 6· Λυκ., *Κατά Λεωκρ.* 3-4· Δημ. XXIV. 5, 75-6 κ.λπ. (τα αναφέρει ο Jones, *AD* 50-3). Για τη σπουδαιότητα των *γραπτών* νόμων, που έδιναν τη δυνατότητα στους φτωχούς να συναλλάσσονται με τους πλουσίους επί ίσοις όροις, βλ. ειδ. Ευρ. *Ικέτ.* 433-7. Παρεμπιπτόντως, δεν βλέπω γιατί ένας οποιοσδήποτε έλληνας δημοκράτης δεν θα συμφωνούσε με την ένθερμη υποστήριξη της κυριαρχίας των νόμων στον Cic., *Pro Cluent.* 146.

13. Ίσως πρέπει εδώ απλώς να αναφέρω τα *Πολιτικά* V. 6, 1306[a] 12-19, όπου ο Αριστοτέλης φαντάζεται μια κατάσταση όπου υπάρχει ένας εσωτερικός δακτύλιος μέσα σ' ένα ολιγαρχικό *πολίτευμα*, για τα μέλη του οποίου κρατούνται ορισμένες θέσεις. Ένα καλό παράδειγμα είναι το πτολεμαϊκό καθεστώς της Κυρήνης, για το οποίο βλ. υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου και τη σημ. 8.
14. Βλ. Αριστ., *Πολιτικά* III. 9, 1280[a] 22-32· VII. 8, 1328[a] 33 κ.ε.
15. Το καλύτερο βιβλίο, που γνωρίζω για την ιστορία των ιδεών περί ιδιοκτησίας είναι του Richard Schlatter, *Private Property. The History of an Idea* (1951). [Ο *Αδ Αττ.* I. xix. 4 φανερώνει με τον καλύτερο τρόπο τη στάση του Κικέρωνα].
16. Το καθιερωμένο βιβλίο στην αγγλική για τους έλληνες μισθοφόρους είναι του H.W. Parke, *GMS = Greek Mercenary Soldiers from the Earliest Times to the Battle of Ipsus* (1933)· βλ. και G.T. Griffith, *The Mercenaries of the Hellenistic World* (1935).
17. Βλ. το κυρίως κείμενο του II. 4, ειδ. το πρώτο μέρος της παραγράφου που περιλαμβάνει τη σημ. 10.
18. Βλ. τη μελέτη μου *OPW* 37-43, 98-9, 144, 157, 160-1. Με την ευκαιρία τούτη θα μνημονεύσω μια παραμελημένη πηγή που δίνει μια σκανδαλίζουσα μικρή εικόνα της στάσης σε μερικά από τα νησιά του Αιγαίου – στην περίπτωση αυτή, στην Πάρο και στη Σίφνο – το 394 και στα επόμενα χρόνια: Ισοκρ. XIX *(Αιγιν.)* 18-20, 28-9. (Ο λόγος αυτός είναι ο μόνος αυθεντικός που έχουμε από την κλασική περίοδο – αν εξαιρέσουμε τον Περί *πολιτείας* του Ψευδο-Ηρώδου, τον οποίο ανέφερα στη μελέτη μου *OPW* 35 σημ. 65, αν μάλιστα ο λόγος αυτός δεν είναι μια σκέτη λογοτεχνική σύνθεση – και που γράφτηκε για να εκφωνηθεί σε δικαστήριο ή σε συνέλευση έξω από την Αθήνα.
19. Βλ. ειδ. Tod, SGHI II. 100, με τις σημειώσεις του, που δίνει το γραπτό υλικό και άφθονη βιβλιογραφία. (Υπάρχει μια αγγλ. μετάφρ. των Austin και Vidal-Naquet, *ESHAG* 271-3, τεύχ. 70). Πρόσθ. *IG* II[2]. 2403· και *SEG* XII (1955) 84 = Daphne Hereward, «New fragments of *IG* II[2] 10», στην *BSA* 47 (1952) 102-117.
20. Ο Λυσ. VII. 10 (από τη δεκαετία του 390) μιλάει για ένα αγροτεμάχιο στην Αττική που εκμισθώθηκε σ' έναν απελεύθερο, τον Αλκία, στο μεταίχμιο του αιώνα. Κατά τον Λυσ. XII. 8 κ.ε. (ειδ. 18-19), ο Λυσίας και ο αδελφός του Πολέμαρχος, και οι δύο μέτοικοι, είναι κάτοχοι τριών οικιών, από τις οποίες η μία περιλαμβάνει ένα μεγάλο εργαστήριο. Ο διάλογος στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα διεξάγεται στην οικία του Πολέμαρχου στον Πειραιά: βλ. *Πολ.* I. 328b.
21. Ένας σπουδαίος λόγος γι' αυτό (ίσως μάλιστα ο κυριότερος λόγος, μολονότι σύγχρονοι μελετητές σπάνια τον σημειώνουν) ήταν ότι αν ένας πολίτης κατείχε μια δημόσια θέση όπου δημόσια χρήματα περνούσαν από τα χέρια του (όπως γινόταν σε πολλές περιπτώσεις) κρινότανε σκόπιμο να έχει αρκετή περιουσία ώστε σε περίπτωση κατάχρησης εκ μέρους του οποιουδήποτε χρηματικού ποσού να είναι δυνατή η επανάκτησή του. Το μόνο δημόσιο λειτούργημα για το οποίο ξέρουμε ότι απαιτούμενο προσόν ήταν η ιδιότητα του μέλους της ανώτατης εύπορης τάξης, των σολώνιων πεντακοσιομεδίμνων, ήταν το λειτούργημα των θησαυροφυλάκων της Αθηνάς (Αριστ. *Αθ. Πολ.* 8. 1) οι οποίοι είχαν τη φροντίδα όλων των αφιερωμάτων που γίνονταν προς τη θεά, πολλά από τα οποία ήταν από χρυσό και άργυρο.
22. Υπάρχει μια θαυμάσια και σαφής περιγραφή της δημοκρατικής οργάνωσης του δήμου στο εναρκτήριο μάθημα του R. J. Hopper στο πανεπιστήμιο του Sheffield το 1957, *The Basis of the Athenian Democracy* (Sheffield, 1975) 14-19, με 23-4, σημ. 86-152. Για τον ειδικό, μιαν ολοκληρωμένη μελέτη για τους δήμους, τις φυλές κ.λπ. μας δίνει ο J.S. Traill, *The Political Organisation of Attica. A Study of the Demes, Trittyes and Phylai, and their Representation in the Athenian Council = Hesp.*, Suppl. XIV. (1975).
23. Αρκετές πληροφορίες, μαζί με τις αναγκαίες αναφορές, μας δίνει ο Jones, *AD* 5-6 (με 136-7 σημ. 3-14). 17-18, 49-50 (με 145 σημ. 36-44), 80-1 (με 150 σημ. 19-23). Για την αμοιβή των δημόσιων λειτουργών. βλ. M.H. Hansen, «Misthos for magistrates in Classical Athens», στις *Symbolae Osloenses* 54 (1979) 5-22
24. Ενάντια στον ισχυρισμό του Finley ότι πολιτικός μισθός δινόταν μόνο από την Αθήνα, λόγω της ηγεμονικής θέσης της, επικαλέστηκα, στο άρθρο μου, ολόκληρη σειρά αποσπασμάτων από τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη, που αποδεικνύουν πέρα από κάθε αμφιβολία, ότι στον 4ο αιώνα ο πολιτικός μισθός δεν δινόταν μόνο στη Ρόδο (που μνημονεύεται ειδικά στα *Πολιτικά* V. 5, 1304[b] 27-31) αλλά ήταν *χαρακτηριστικό* γνώρισμα των ελληνικών δημοκρατιών· έδειξα επίσης ότι ο πολιτικός μισθός συνεχίστηκε στη Ρόδο και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο και υπήρχε στους ελληνιστικούς χρόνους και σε μια τουλάχιστον άλλη πόλη, την Ίασο. Σε τούτο το κεφάλαιο που έγραψε για την αθηναϊκή «αυτοκρατορία» στο βιβλίο *Imperialism in the Ancient World*, επιμ. P. D. A. Garnsey και C.R. Whittaker (1978) 103-26, 306-10, ο Finley παρανοεί τη μαρτυρία και προσπαθεί να την παραμερίσει. «Το ότι η Ρόδος πλήρωνε *πότε πότε* για ορισμένα *δημόσια λειτουργήματα* στα τέλη του 4ου αιώνα και ίσως και κατά την ελληνιστική περίοδο *[sic*: ο Δίων Χρυσόστομος δεν μπορεί να ανήκει στην ελληνιστική περίοδο], καθώς και η ελληνιστική Ίασος, και το ότι ο Αριστοτέλης *έκανε ορισμένες γενικές παρατηρήσεις* στο θέμα του μισθού στα *Πολιτικά*, δεν μειώνουν καθόλου την ισχύ του επιχειρήματός μου», λέει (310 σημ. 53, οι υπογραμμίσεις δικές μου). Επιχειρήματα που διαψεύδονται κατηγορηματικά από τις μαρτυρίες δεν προκαλούν

εντύπωση όσο μεγάλη κι αν είναι η «ισχύς» που ο δημιουργός τους φαντάζεται ότι έχουν. Το ότι ο Αριστοτέλης «έκανε ορισμένες γενικές παρατηρήσεις στο θέμα του μισθού» είναι μια έξυπνη υποτίμηση της σημασίας αυτού που λέει ο Αριστοτέλης, που ισοδυναμεί με παραποίηση των γεγονότων. Συγκεκριμένα, όπως έδειξα στο PPOA, ο Αριστοτέλης εξηγεί σαφέστατα σε ολόκληρη σειρά χωρίων ότι στις μέρες του ο πολιτικός μισθός, *για τη βουλή και τα δικαστήρια*, χαρακτήριζε αυτό που ο ίδιος κάποτε αποκαλεί «έσχατες δημοκρατίες» (βλ. II. 4 και σημ. 19 πάνω): «*πολλοί*», λέει, έχουν ήδη ανατραπεί λόγω των ατυχών μεθόδων που αναγκάστηκαν να υιοθετήσουν για να εξασφαλίσουν τα αναγκαία χρήματα, κ.ο.κ.· τουλάχιστον δύο χωρία δεν αντανακλούν την κατάσταση στην Αθήνα. (Η άποψή μου εξακολουθεί να ισχύει ακόμα κι αν θεωρήσουμε το «πολλοί» μια πιθανή υπερβολή και προτιμήσουμε τη λέξη «μερικοί»). Επιπλέον, εφόσον στο PPOA δεν προσπάθησα να είμαι πάρα πολύ αυστηρός απέναντι στο σφάλμα του Finley, δεν τόνισα ίσως όσο έπρεπε ότι ένας από τους δύο *μείζονες* τύπους πολιτικού μισθού στην Αθήνα, ο μισθός για τη συμμετοχή στη βουλή, *εφαρμόστηκε για πρώτη φορά* μόλις μετά την πτώση της ηγεμονίας, και στη συνέχεια αυξήθηκε κάμποσες φορές. Αντικρούοντας τον Jones, (*AD* 5-10), ο Finley λέει ότι «προσπάθησε να παραποιήσει» την ιδέα που υποστηρίζει ο ίδιος ο Finley, «δείχνοντας την *επιβίωση* του μισθού για *δημόσια θέση* μετά την απώλεια της ηγεμονίας, και ασμένως αναφέρθηκε από δεκάδες συγγραφείς» (στο ίδιο 310 σημ. 54, οι υπογραμμίσεις δικές μου). Αυτό είναι ασυγχώρητα παραπλανητικό. Ο Finley συγκαλύπτει την ισχύ του επιχειρήματος του Jones όταν λέει γι' αυτόν ότι τονίζει την *επιβίωση* του μισθού και μετά την απώλεια της ηγεμονίας: τα πραγματικά λόγια του Jones (*AD* 5) δεν αναφέρουν «επιβίωση» αλλά «ένα *νέο και σημαντικό τύπο* μισθού, τον μισθό για συμμετοχή στη συνέλευση» (πρβλ. M. H. Hansen, στις *GRBS* 17 [1976], στην 133). Το να παρουσιάζει κανείς τον Jones να μιλάει για «επιβίωση» είναι κάτι πονηρό – αλλά βεβαίως είναι απαραίτητο για το επιχείρημα του Finley, στο δεύτερο μισό της σημείωσής του 54, ότι πρέπει να υπάρχει απλή «επιβίωση». Παρεμπιπτόντως, ο Finley μιλάει ξανά και ξανά περί «μισθού για *δημόσια θέση*» (τέσσερις φορές, στο ίδιο 122 και 310 σημ. 53-4) και για τίποτε άλλο. Αλλά μισθός για αυτό που συνήθως εννοούμε με «δημόσια θέση» ήταν κάτι σχετικά ασήμαντο (βλ. Hansen, όπως αναφέρεται στη σημ. 23 πάνω): εκείνο που είχε σημασία ήταν ο μισθός για παρουσία στα δικαστήρια και στη συνέλευση, και στη βουλή. Η Αθήνα μπορεί κάλλιστα να ήταν η πρώτη ελληνική δημοκρατία που έκανε τούτη την τολμηρή καινοτομία και τα εισοδήματά της από την ηγεμονική της θέση έκαναν φυσική την εισαγωγή της μισθοδοσίας στα δικαστήρια και τη βουλή λιγότερο βαριά απ' ό,τι θα ήταν σε διαφορετική περίπτωση· είναι όμως βέβαιο τόσο ότι η ίδια, μετά την πτώση της ηγεμονίας της (όταν ήταν σε μια σχετικά πολύ χειρότερη δημοσιονομική θέση) συνέχισε τις υπάρχουσες μορφές πολιτικής μισθοδοσίας και εισήγαγε μια νέα και σημαντικότερη (για την παρουσία στη συνέλευση), όσο και ότι ένας αριθμός άλλων δημοκρατιών ακολούθησε το παράδειγμά της, οπωσδήποτε τον 4ο αιώνα.

25. Ένα πρόσφατο βιβλίο πάνω σε τούτο το θέμα είναι του W. R. Connor, *The New Politicians of Fifth-Century Athens* (1971). Προκαλεί κατάπληξη η επανάληψη από τον Claude Mossé των ισχυρισμών της εποχής εκείνης ότι «Cléon est tanneur, Hyperbolos, fabricant de lampes, Cléophon luthier», χωρίς ν' αντικρούονται (στο βιβλίο των Édouard Will, Claude Mossé και Paul Goukowsky, *Le Monde grec et l' Orient, II. Le IVe siècle et l' époque hellénistique* [Paris, 1975] 105).

26. Δεν θα χρειαστεί να ασχοληθώ με την αθηναϊκή ηγεμονία σε τούτο το βιβλίο, διότι έχω ήδη εκφράσει τις απόψεις μου γι' αυτήν στις *OPW* 34-49 (καθώς και 298-307, 308, 60 με 315-17)· πρβλ. τις μελέτες μου CAE και NJAE. Το «κλασικό έργο» για την ηγεμονία είναι τώρα του Russell Meiggs, *AE* = The *Athenian Empire* (1972), ένα μείζον βιβλίο 600 και πάνω σελίδων. Είδα μόνο ένα ακόμα πρόσφατο βιβλίο πάνω στο θέμα: του Wolfgang Schuller, *Die Herrschaft der Athener im Ersten Attischen Seebund* (Berlin/New York, 1974). Σχετικά με το τελευταίο πρέπει ίσως να μνημονεύσω την κριτική που έγραψε ο D.M. Lewis στην *CR* 91 = n.s. 27 (1977) 299-300: «Δεν έμαθα ουσιαστικά τίποτε απ' αυτό και πολύ σπάνια ο συγγραφέας φτάνει σε κάποιο διαφορετικό συμπέρασμα, για ένα ζήτημα, από εκείνο στο οποίο έχει ήδη καταλήξει ο Meiggs». Η κατοπινή (και αρκετά σύντομη) μονογραφία του Schuller, *Die Stadt als Tyrann – Athens Herrschaft über seine Bundsgenossen* (Konstanz, 1978), μου φαίνεται πως έχει κυρίως βιβλιογραφική αξία. Ένα μεγάλο μέρος απ' όσα έχουν γραφτεί ενάντια στην άποψη που υποστήριξα στηρίζονται είτε σε παρεκδοχές (συνήθως εντελώς αθώες) των λιγοστών μαρτυριών που διαθέτουμε είτε σε απόρριψη ή αποσιώπηση των τελευταίων. Υπάρχει ένα ωραίο παράδειγμα της πρώτης τάσης σε πρόσφατο άρθρο, «The commons at Mytilene», στην *Historia* 25 (1976) 429-40, του H.D. Westlake, ενός μελετητή που έγραψε αρκετά χρήσιμα άρθρα για την ιστορία του 5ου αιώνα. Στις *OPW* 40-1 ετόνισα ότι στην περίπτωση της Μυτιλήνης, το 427, όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, μπορούμε να δούμε «μιαν έντονη διαφορά στάσης απέναντι στην ηγεμονική πόλη ανάμεσα στους εξουσιαστές Ολίγους και στη μάζα των πολιτών των κατώτερων τάξεων». Σχολιάζοντας την ανταρσία του δήμου της Μυτιλήνης (Θουκ. III. 27. 2 ώς 28. 1), έδειξα ότι «θα ήταν μεγάλη αφέλεια να ερμηνεύσουμε το μοναδικό άμεσο αίτημα των στασιαστών (τη γενική διανομή των λίγων τροφίμων που απέμειναν) ως το σύνολο των αιτημάτων τους. Το γεγονός ότι οι Μυτιληναίοι ολιγαρχικοί δεν θεώρησαν καλό να ικανοποιήσουν το πολύ λογικό αίτημά τους αλλά υπέκυψαν ακράτητα στην αυθαιρεσία... είναι μια επαρκής ένδειξη ότι είχαν εκλάβει το πρώτο αίτημα του δήμου ως κάτι περισσότερο από την ονομαστική αξία του, και αντιλήφθηκαν πως δεν μπορούσαν να βασίζονται στο ότι οι κατώτερες τάξεις θα αγωνίζονταν, κι αν ακόμα τούτο το πρώτο αίτημα έβρισκε ικανοποίηση». Ο Westlake, που άλλωστε

αγνοεί τα όσα έχω γράψει για την ανταρσία, αναφέρει κάπου σύντομα την πρώτη πρόταση, που μόλις παρέθεσα, για την ανταρσία, από τις *OPW* (αποσιωπώντας τη δεύτερη, που την εξηγάει και την αιτιολογεί)· αλλά την απορρίπτει απλά με τούτα τα λόγια: «*Κατά τον Θουκυδίδη*, ξεσηκώθηκαν επειδή ήταν πεινασμένοι» (432 και σημ. 12, η υπογράμμιση δική μου). Στην πραγματικότητα, ότι ο δήμος ενήργησε όπως ενήργησε *επειδή ήταν πεινασμένος* είναι ακριβώς αυτό που ο Θουκυδίδης δεν λέει, αν και μπορούσε εύκολα να το κάνει, αν επρόκειτο για γεγονός! (πρβλ. μόνο III. 27. 1). Εκείνο που λέει είναι πως ο δήμος είπε στους *ανθρώπους της εξουσίας* ότι ήθελε να μοιραστεί το απομένον σιτάρι σε όλους, *διαφορετικά* θα ερχόταν σε συνεννόηση με την Αθήνα και θα παρέδιδε την πόλη. Η λαθεμένη παράθεση του αποσπάσματος του Θουκυδίδη από τον Westlake (διότι γι' αυτό πρόκειται) κάνει το αποδεικτέον να παρουσιάζεται ως αποδεδειγμένο: υποστηρίζει αβάσιμα ότι, εκείνο που βλέπω ως μια φυσικότατη *πρώτη ενέργεια* εκ μέρους του δήμου, αποτελεί τον *μοναδικό στόχο* του. Ο δήμος, ωστόσο, που δεν είχε προηγούμενα την ευκαιρία να οργανωθεί, έγινε ικανός τώρα να ενεργεί συλλογικά (σημειώστε το *κατά συλλόγους* στο 27. 3) για πρώτη φορά. Διατύπωσε πολύ λογικά δύο εναλλακτικά αιτήματα, που ασφαλώς αντιπροσώπευαν τους βασικούς στόχους δύο ομάδων: εκείνων που ενδιαφέρονταν κυρίως για την πείνα τους και εκείνων που ιδιαίτερα επιθυμούσαν να παραδοθούν στην Αθήνα. Η αφήγηση του Θουκυδίδη παρέχει μια σαφή ένδειξη ότι η δεύτερη ομάδα ήταν εκείνη που είχε σημασία. Μπορούμε να είμαστε βέβαιοι γι' αυτό, για δύο διαφορετικούς λόγους. Πρώτον, το ultimatum του δήμου δεν λέει ακριβώς, όπως θα μπορούσε κανείς να περιμένει, «Μοιράστε τα τρόφιμα, *αλλιώς δεν πολεμάμε*»· η διαζευκτική πρόταση ήταν ακόμα εντονότερη: «*αλλιώς θα προδώσουμε την πόλη*». Και δεύτερον, οι ολιγαρχικοί θαυμάσια μπορούσαν να είχαν λύσει το άμεσο πρόβλημα δεχόμενοι την πρώτη εναλλακτική ρύθμιση (την πολύ λογική, καθεαυτήν, μια και ο δήμος θα ήταν έτσι πρόθυμος να πολεμήσει), αν δεν είχαν αντιληφθεί – όπως και το αντιλήφθηκαν – ότι το αρχικό αίτημα δεν ήταν παρά μια πρώτη ενέργεια και ότι μόνο η δεύτερη εναλλακτική ρύθμιση θα ικανοποιούσε το δεσπόζον τμήμα του δήμου. Μπροστά στις δύο αυτές διαζευκτικές λύσεις, δεν διάλεξαν, όπως μπορούσαν να κάνουν, την *πολύ λιγότερο δυσάρεστη* πρώτη· κατάλαβαν πως ήταν υποχρεωμένοι να δεχτούν τη δεύτερη, όσο τρομερή κι αν ήταν αυτή για τα ηγετικά μέλη τους (28. 1). Μου φαίνεται «αφέλεια» να μην αναγνωρίσουμε ότι αυτό ακριβώς ήθελε να πει ο Θουκυδίδης: δεν βρίσκω εδώ καμιάν αμφιλογία. Στις *OPW* είχα την πρόθεση να εξηγήσω με βάσιμα επιχειρήματα ότι στην περίπτωση αυτή (όπως και σε πολλές άλλες που γνωρίζω) «υπήρχαν δύο χωριστές ομάδες, με δύο διαφορετικές στάσεις προς την εξέγερση: η μια ήταν αποφασιστικά εχθρική προς την Αθήνα, η άλλη δεν ενδιαφερόταν να πολεμήσει για μια "ελευθερία" που θα ωφελούσε όχι την ίδια αλλά τους εξουσιαστές της» (πρβλ. II. 4). Ο Westlake έδειξε ότι υπήρχαν αρκετές περιπτώσεις όπου ο Θουκυδίδης «παραλείπει να δώσει σαφή προσανατολισμό σ' ένα κάπως ουσιαστικό ζήτημα»: η προσφιλής του εξήγηση είναι ότι ο Θουκυδίδης δεν είχε πληροφορίες. Αυτό μπορεί να συμβαίνει συχνά και ίσως συμβαίνει και στην περίπτωση αυτή. Αλλά οι σιωπές του Θουκυδίδη οφείλονται καμιά φορά στο ότι προϋποθέτει δικαιολογημένα ότι οι σύγχρονοί του αναγνώστες έχουν γνώση ορισμένων πραγμάτων που δεν είναι ίσως άμεσα εμφανή σ' οποιονδήποτε σήμερα. (Ένα θαυμάσιο παράδειγμα είναι η παράλειψή του να προσδιορίσει το δρομολόγιο των Πελοποννησίων στην Αττική το 431, για το οποίο βλ. *OPW* σημ. 7). Ο Θουκυδίδης δείχνει απ' άκρη σε άκρη του έργου του ότι είχε άριστη γνώση του διαχωρισμού, μέσα σε πολλές πόλεις της αθηναϊκής ηγεμονίας, μεταξύ ανώτερων τάξεων που ήταν ριζικά αντίθετες στην αθηναϊκή κυριαρχία και των άλλων που είτε την προτιμούσαν (κυρίως, πιστεύω, διότι μπορούσε να κάνει εφικτή και γι' αυτούς τη δημοκρατία) είτε ήταν τουλάχιστον αδιάφοροι γι' αυτήν και δεν είχαν διάθεση να της αντισταθούν. Ήξερε άριστα ότι αυτό το γνώριζαν όλοι σχεδόν οι μορφωμένοι Έλληνες της εποχής του, που δεν είχαν ανάγκη να τους αναλύεται η κατάσταση σε κάθε ευκαιρία. Μπορούσε επομένως να βάζει τον Κλέωνα να δίνει αυτό που οι αναγνώστες του θα καταλάβαιναν ότι ήταν διαστρέβλωση των γεγονότων σχετικά με τη Μυτιλήνη (III. 39. 6), μια και είχε αρκετά καταπολεμήσει εκ των προτέρων τον ισχυρισμό του Κλέωνα (27. 2 ώς 28. 1) και επρόκειτο να ενισχύσει την αφήγησή του με ένα ακόμα σαφέστερο χωρίον στον λόγο του Διόδοτου (47. 2-3). Πρέπει να προσθέσω ότι το άρθρο του Westlake είναι τουλάχιστον πολύ καλύτερο από εκείνα των Bradeen, Legon και Quinn, που αναφέρει στις σημειώσεις του I. 12 κ.λπ. Η καλύτερη ανάλυση της εξέγερσης της Μυτιλήνης παραμένει εκείνη του Gillis, που μνημονεύω στις *OPW* 34 σημ. 64, 40 σημ. 77. [Βρίσκω σωστό να προσθέσω εδώ μιαν αναφορά σ' ένα πολύ θαρραλέο και ερεθιστικό για τη σκέψη άρθρο του Gillis, που το είδα όταν είχα πια τελειώσει τούτο το υποκεφάλαιο: «Murder on Melos», στο *Instituto Lombardo (Rend. Lett.)* 112 (1978) 185-211].

27. Ο Sir Moses Finley, στο απογοητευτικό κεφάλαιο (5), «The fifth-century Athenian Empire: a balance-sheet», που έγραψε για το βιβλίο *Imperialism in the Ancient World*, επιμ. P. D. A. Garnsey και C.R. Whittaker (1978) 103-26, λέει: «Ο γρίφος είναι ότι είμαστε ανίκανοι να προσδιορίσουμε πώς οι ανώτερες τάξεις μπορούσαν να είναι αυτές που κυρίως θα απεκόμιζαν οφέλη. Εκτός από την απόκτηση γης σε υποταγμένα εδάφη, δεν μπορώ να δω τίποτε άλλο παρά μόνο αρνητικά οφέλη» (123): ο Finley φαίνεται να έχει υπόψη κυρίως την απαλλαγή από υψηλή φορολογία. Αλλά εδώ, όπως πολύ συχνά, μια ματιά στις μαρτυρίες για τον 4ο αιώνα είναι διαφωτιστική. Λογυχάρη (1) Ο Αισχίνης, 1. 107, διατείνεται ότι ο Τίμαρχος είχε εξασφαλίσει τη θέση του άρχοντα στην Άνδρο (δίχως άλλο στη διάρκεια του «Κοινωνικού Πολέμου» του 357-5) μ' ένα δωροδόκημα 30 μνα, ποσό που είχε δανειστεί με επιτόκιο 18%. Αυτό μπορεί βέβαια να είναι μια αβάσιμη κακογλωσσιά, που όμως υπαινίσσεται ότι ο Αθηναίος

άρχοντας ενός μεγάλου νησιού, ακόμα και στα μέσα του 4ου αιώνα (όταν οι Αθηναίοι δεν μπορούσαν «να μεγαλοπιάνονται» όσο στον 5ο) μπορούσε να ελπίζει σ' ένα σημαντικό κέρδος, και ότι ένα ορκωτό δικαστήριο δεν θα το έκρινε παράλογο αν αυτό το κέρδος εκτιμούταν αρκετά πάνω από μισό τάλαντο. Και (2) κατά τον Tod, *SGHI* II. 152, ο Ανδροτίων (ο ατθιδογράφος και πολιτικός), που χρημάτισε Αθηναίος άρχων της Αρκεσίνης στην Αμοργό στη διάρκεια του ίδιου πολέμου, κερδίζει το πολύτιμο προνόμιο να γίνει κληρονομικός Αθηναίος πρόξενος της Αρκεσίνης, μια θέση που ήταν ίσως και οικονομικά προσοδοφόρα και πολιτικά ωφέλιμη: βλ. ειδ. S. Perlman, «A note on the political implications of Proxenia in the fourth century B.C.», στο *CQ* 52 = n.s. 8 (1958) 185-91. Αυτή ήταν η αμοιβή του για το άτοκο χρηματικό δάνειο που χορήγησε στην Αρκεσίνη, για την πληρωμή των μισθών της φρουράς (που, παρεμπιπτόντως, είναι σχεδόν βέβαιο ότι ψηφιζόταν, από το συμμαχικό *συνέδριον*· βλ. σειρές 24-5 με 156, σειρές 9-12). Άλλοι αθηναίοι διοικητές και φρούραρχοι, στον 5ο όπως και στον 4ο αιώνα, μπορεί να άδραξαν την ευκαιρία να δανείσουν χρήμα στις πόλεις που διοικούσαν μ' ένα γενναίο επιτόκιο. Ο Ανδροτίων δεν είχε κι αυτός «ενοχλήσει τους πολίτες ή επισκεφθεί ξένους»: αυτό ήταν αρκετά ασυνήθιστο για να επισύρει σχόλια και αμοιβή! Πρέπει να προσθέσω ότι εκείνο που ο Θουκ. VIII. 48. 6 έχει υπόψη του είναι προφανώς (όπως δείχνουν οι λέξεις *προιστάς όντας και εσηγητάς των κακών τω δήμω*) προτάσεις που υποβάλλονται στη συνέλευση από τους *καλούς κάγαθοὺς* στους οποίους, λέει, αναφέρεται ο Φρύννιχος – προτάσεις που περιλαμβάνουν αλληλοδιορισμούς αρχόντων, φρουράρχων, πρεσβευτών, κ.λπ. Φαίνεται έτσι απίθανο ότι την «απόκτηση γης σε υποταγμένα εδάφη» που αναφέρει ο Finley (βλ. την αρχή αυτής της σημείωσης) *είχε στον νου ο Θουκυδίδης* όταν έγραφε το VIII. 48. 6. Βεβαίως τέτοια αποκτήματα μπορεί να ωφέλησαν πολύ ορισμένους Αθηναίους. (Εδώ εμμένω στις σκέψεις που έκαμα στις *OPW*, παρά τα σχόλια του Finley, ό.π. 308 σημ. 37, ο οποίος δίνει μια λαθεμένη παραπομπή σε σελίδα αυτού του βιβλίου: 245 αντί 43-4). Επειδή ο κατάλογος στον «Table B: property abroad sold by Poletai» του W. K. Pritchett στο *Hesperia* 25 (1956) 271 είναι κατ' ανάγκην ασυμπλήρωτος, δίνω εδώ για ευκολία έναν κατάλογο όλων των σχετικών χωρίων που μπόρεσα να εξακριβώσω στις «Attic Stelai» που δημοσίευσε ο Pritchett στο *Hesp.* 22 (1953) 240-92: Stelai αρ. II. 177-9, 311-14· IV. 17-21/2· VI. 53-6, 133· VII. 78· VIII. 3-5, 5-7 και πιθανόν 8-9· X. 10-11 και λογικά επίσης 33-6. Το πλήθος των κτημάτων που κατείχαν προγραμμένοι Αθηναίοι στην Εύβοια: στο Λήλαντον, στον Διρό και στον Γεραιστό (II. 177-9, 311-14· IV. 17-21/2), κατά το πλείστον ο Οινείας γιος του Οιονοχάρη από την Αθήνα, οφείλεται ίσως στην *επιγαμία* μεταξύ Αθήνας και Εύβοιας που αναφέρει ο Λυσ. XXXIV. 3. Άλλα κτήματα έξω από την Αττική, που ανήκαν στους προγραμμένους, ήταν στην Άβυδο, στο Οφρύνειον, στη Θάσο και στον Ωρωπό.

28. Βλ. Πλουτ., *Αριστ.* 13 (480-79)· Θουκ. I. 107. 4 (458 ή 457)· Αριστ., *Αθ. Πολ.* 25. 4 και άλλες πηγές (462/1). Τη συνωμοσία του 480-79 θα την πραγματευθεί ο David Harvey, «The conspiracy of Agasias and Aischines», ένα άρθρο που θα δημοσιευθεί σύντομα στο *Phoenix*. (Του είμαι ευγνώμων που είχε την καλοσύνη να μου επιτρέψει να διαβάσω ένα προσχέδιο αυτού του άρθρου πριν τη δημοσίευση).
29. Αυτό διευκρινίζεται από τον Αριστ., *Πολιτικά* V. 4, 1304^{b} 7 κ.ε., ειδ. 11-15, ένα χωρίον που έχει ακόμα μεγαλύτερη σημασία, καθότι η εκτίμηση που κάνει ο ίδιος στην *Αθ. Πολ.* 29-33 είναι τελείως διαφορετική. Το χωρίον των *Πολιτικών*, που χαρακτηρίζει την περίπτωση των Τετρακοσίων ως κλασικό παράδειγμα επανάστασης που προκλήθηκε με την απάτη και διατηρήθηκε με τη βία, βασίζεται ασφαλώς στον Θουκυδίδη (τον οποίο ο Αριστοτέλης δεν αναφέρει ποτέ ονομαστικά αλλά τον είχε βεβαίως διαβάσει· πρβλ. το δοκίμιό μου AHP), διότι αν και ο Θουκυδίδης δεν λέει με τόσο πολλά λόγια πως οι Πείσανδρος και Σία δεν αποκάλυψαν, κατά την επιστροφή τους στην Αθήνα την άνοιξη του 411, ότι ήξεραν πως δεν υπήρχε πια καμιά ελπίδα να αποσπάσουν χρήματα για τον πόλεμο από τον βασιλιά και τον Φαρνάβαζο και τον Τισσαφέρνη, αφού ο Αλκιβιάδης αποδείχθηκε ότι ήταν σάπιο καλάμι, το θεωρεί αυτονόητο επίσης και το ότι η ύπαρξη της σπαρτιατο-περσικής συνθήκης που συνήφθη περίπου τον Απρίλη του 411 (VIII. 58) δεν ήταν γνωστή στην Αθήνα. Η αφήγηση της *Αθ. Πολ.* από την άλλη μεριά, έχει μόνο μια σύντομη νύξη (στο 29. 1) για μια προσδοκία των Αθηναίων «ότι ο βασιλιάς θα πολεμούσε μαζί τους μάλλον [Παρά με τους Σπαρτιάτες] αν έθεταν το πολίτευμά τους στα χέρια των ολίγων». Υποθέτω ότι ήταν η ανάγνωση του λόγου-απολογίας του Αντιφώντα (τον οποίο τόσο θαύμαζε ο Θουκυδίδης: βλ. VIII. 68. 1-2) και / ή της *Ατθίδος* του Ανδροτίωνα (γιου του Άνδρωνα, ηγετικού μέλους των Τετρακοσίων), που έκαμε τον Αριστοτέλη ν' αλλάξει γνώμη για την άνοδο στην εξουσία των Τετρακοσίων. (Η πίστη ότι ο Αλκιβιάδης ήταν ικανός να μεταστρέψει την περσική οικονομική βοήθεια προς την αθηναϊκή πλευρά δεν ήταν τότε καθόλου τόσο παράλογη όσο μπορεί να μας φανεί τώρα, αφού ακόμα και ο ευφυέστατος Θρασύβουλος τη διατηρούσε: βλ. Θουκ. VIII. 81. 1· και πρβλ. 52, στίχοι 29-30 *OCT*, όπου ο Θουκυδίδης παρουσιάζει τον Τισσαφέρνη ως πολύ έτοιμο να πεισθεί από τον Αλκιβιάδη να γίνει φίλος της Αθήνας).
30. Πρόκειται πράγματι για γεγονός κεφαλαιώδους σημασίας. Δεν το πρόβαλα αρκετά στο άρθρο μου CFT, τη θέση του οποίου υποστηρίζει. (Είναι επίσης πολύ επιζήμιο για τη θεωρία του Rhodes, που αναφέρω πιο κάτω, όπως θα εξηγήσω). Υπάρχουν δύο ζωτικής σημασίας χωρία στη θαυμάσια περιγραφή – Θουκ. VIII. 53-4 – της συνέλευσης στην οποία ο Πείσανδρος παρουσίασε τις προτάσεις του κατά την πρώτη από τις δύο επισκέψεις του στην Αθήνα το 412-11: εκείνην που έγινε (πιθανόν) τον Ιανουάριο του 411. Στο 53. 3 ο Θουκυδίδης παρουσιάζει τον Πείσανδρο να μιλάει για «μια μετριοπαθέστερη μορφή πολιτεύματος» και «που να αναθέτει σε λίγους *τας αρχάς*» – όχι, θα τόνιζα, ως παραχώ-

ρηση προνόμιου. Ο Θουκυδίδης παρουσιάζει στη συνέχεια τον Πείσανδρο να λέει ότι: «Αργότερα θα είναι *δυνατό να ξαναγυρίσουμε πίσω* αν δεν είμαστε πλήρως ικανοποιημένοι» (53. 3 και πάλι) και στο 54.1, ο Θουκυδίδης, μιλώντας στο πρώτο πρόσωπο, λέει ότι ο δήμος, αν και αρχικά δεν του άρεσε καθόλου αυτό που προτάθηκε σχετικά με μια ολιγαρχία, τελικά υποχώρησε, ύστερα από τη διαβεβαίωση του Πεισάνδρου ότι δεν υπήρχε άλλος τρόπος σωτηρίας «και επειδή βρισκόταν σε κατάσταση φόβου και ταυτόχρονα περίμενε πως θα γινόταν *ένα πισωγύρισμα*». Το *μεταθέσθαι* στο 53.3 και το *μεταβαλείται* στο 54.1 δείχνουν ότι οι αθηναϊκές μάζες φαντάζονταν πως αν τα πράγματα πήγαιναν άσχημα θα μπορούσαν να ψηφίσουν την παλινόρθωση της δημοκρατίας: δεν αντιλήφθηκαν ότι το σχέδιο των ολιγαρχικών ήταν να τους στερήσουν ολότελα το δικαίωμα ψήφου – όπως συνέβη στον Κολωνό: Θουκ. VIII. 67.3, με Αριστ., *Αθ. Πολ.* 29.5. Πράγματι, για ν' απαλλαγούν από τους Τετρακοσίους, χρειάστηκε άλλη μια επανάσταση, στην οποία «πολλοί από εκείνους του Πειραιά» έπαιξαν κάποιο ρόλο, μαζί με τη μάζα των οπλιτών: 6λ. άρθρο μου CFT 9. Ο P. J. Rhodes, «The Five Thousand in the Athenian revolutions of 411 B.C.», στο *JHS* 92 (1972) 115-27, στις σελ. 121 και 123-4, προτιμά τις δικές του φαντασιοπληξίες από την αφήγηση του Θουκυδίδη: υποστηρίζει ότι ο Θουκυδίδης «δεν πρέπει να θεωρείται αλάνθαστος», ότι ο Θουκυδίδης «μπορεί να έχει λαθέψει» – και βεβαίως ο Θουκυδίδης *πρέπει* να έχει λαθέψει προκειμένου να σταθεί η εικόνα που δίνει ο Rhodes. Έχοντας να διαλέξουμε ανάμεσα στον Θουκυδίδη και τον Rhodes, πρέπει χωρίς δισταγμό να προτιμήσουμε τον Θουκυδίδη. Είναι κρίμα που ο Rhodes δεν έδωσε καθόλου προσοχή στα χωρία που υπογράμμισα στον Θουκυδίδη VIII. 53-4 που δείχνουν καθαρά τις διαθέσεις του δήμου κατά την έναρξη των γεγονότων του 411, όπως φαίνονται πάλι στην αφήγηση στο VIII. 92, 4-11, 93, 97.1. Τονίζω ξανά ότι στο αποφασιστικό επεισόδιο του αγώνα κατά των ολιγαρχικών, δηλαδή το γκρέμισμα του Νετώνειου τείχους «οι οπλίτες και πολλοί από εκείνους του Πειραιά» είπαν με πολύ φυσικό τρόπο πως σκοπός τους ήταν η άνοδος στην εξουσία των Πεντακισχιλίων και όχι η πλήρης δημοκρατία απλώς από σύνεση και γιατί φοβούνταν ότι «οι Πεντακισχίλιοι» (άγνωστοι ακόμα και στην πραγματικότητα ανύπαρκτοι) θα ήταν ίσως σε θέση να καταλάβουν την εξουσία και να τους αχρηστεύσουν (92.10-11). «Φοβούνταν» λέει ο Θουκυδίδης (92.11, στόχος 7 OCT) «ότι οι Πεντακισχίλιοι πράγματι υπήρχαν» και ότι είπαν πως ο καθένας μπορούσε να είναι μέλος αυτού του σώματος. Ο Θουκυδίδης προφανώς δεν είχε καμιάν αμφιβολία για το ποιοι αντιστέκονταν στους Τετρακοσίους, ή πάντως ότι η μεγάλη μάζα τους δεν λαχταρούσε άλλην ολιγαρχία, ακόμα κι αν αυτή αριθμούσε 5.000 και είχε επομένως πλατύτερη βάση από την υπάρχουσα στενή ολιγαρχία των Τετρακοσίων.

31. Βλ. άρθρο μου CFT. Στην προηγούμενη σημείωση ανέφερα έναν από τους λόγους για τους οποίους η απόπειρα του Rhodes να υποκαταστήσει την εικόνα που χάραξε ο Θουκυδίδης με μια διαφορετική ήταν μια αποτυχία. Ίσως καταφέρω να πραγματευθώ το θέμα αλλού κάπως διεξοδικότερα. Εδώ θα προσθέσω μόνο ότι υπάρχει ένα κατάδηλο σόφισμα στην προσπάθεια του Rhodes να εξηγήσει το απόσπ. του Θουκ. VIII. 97. 2. Παραδέχεται (122) ότι έχω δίκαιο να λέω πως «σε συμφραζόμενα αυτού του είδους οι Πολλοί (το Πλήθος) δεν είναι μια οποιαδήποτε αριθμητική πλειονότητα αλλά ειδικά οι κατώτερες τάξεις» (πρβλ. II. 4 πάνω)· αμέσως ύστερα όμως προσπαθεί να αποτρέψει τις καταστροφικές συνέπειες αυτής της παραδοχής. Αν και απορρίπτει τη γενική ερμηνεία μου, αποφεύγει επιμελώς να δώσει τη δική του μετάφραση του VIII. 97. 2· και καταλήγει με την περίεργη περιγραφή ενός πολιτεύματος που έχει «ένα γνώρισμα χαρακτηριστικό των πολιτευμάτων τα οποία δίνουν την εξουσία στους Ολίγους» (υπήρχε σ' αυτά, όπως πιστεύει, «ένα υποχρεωτικό όριο περιουσίας για την άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων»: ο *census* των οπλιτών), και «ένα χαρακτηριστικό των πολιτευμάτων που δίνουν την εξουσία στους Πολλούς» που, λέει σε συνέχεια, είναι «η *πραγματική κυριαρχία* της συνέλευσης και όχι της *βουλής*» (123, οι υπογραμμίσεις δικές μου). Αυτό αποκαλύπτει τη μοιραία αδυναμία της άποψης του Rhodes. Το πρώτο γνώρισμα, το «χαρακτηριστικό των πολιτευμάτων που δίνουν την εξουσία στους Ολίγους» (δηλαδή, οι λεγόμενοι περιουσιακοί τίτλοι που απαιτούνται για την άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων), θα ήταν απόλυτα εντάξει, αν ήταν γεγονός. (Βεβαίως δεν πιστεύω ότι υπήρχε η απαίτηση ορισμένου ποσού περιουσίας *για το δικαίωμα ψήφου καθαυτό*, για την άσκηση στοιχειωδών πολιτικών δικαιωμάτων, μολονότι συμφωνώ πως το να είναι κανείς τουλάχιστον οπλίτης αποτελούσε επαρκές προσόν για την άσκηση *ενεργού καθημερινού ελέγχου* στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος, *των πραγμάτων*: Θουκ. VIII. 97. 1). Αλλά του Rhodes «το χαρακτηριστικό των πολιτευμάτων που δίνουν την εξουσία στους Πολλούς» είναι εντελώς ψεύτικο σε τούτο το πλαίσιο αναφοράς. Το ουσιώδες γεγονός που γκρεμίζει την ερμηνεία του (αλλά που υπάρχει κίνδυνος να διαφύγει από κάποιον ο οποίος δεν εξετάζει προσεχτικά το επιχείρημα), είναι ότι η Συνέλευση, της οποίας υπερτονίζει την «πραγματική κυριαρχία» είναι, σύμφωνα με την εικόνα που δίνει, μια καθαρά *ολιγαρχική* συνέλευση, που *αποκλείει τελείως όλους τους θήτες*, οι οποίοι με οποιαδήποτε ερμηνεία (ακόμα και τη δική του) πρέπει να αποτελούν τουλάχιστον τον κύριο όγκο των Πολλών! Στην πραγματικότητα, λοιπόν, σύμφωνα με την ερμηνεία του, οι Πολλοί (ή πάντως ο κύριος όγκος των Πολλών) δεν κερδίζουν *απολύτως τίποτε*. Βεβαίως, θα μπορούσε να το πει κανείς για μια ολιγαρχία που επιτρέπει σ' όλους τους ολιγαρχικούς να λένε περίπου ότι είναι «πιο δημοκρατική», τουλάχιστον με την παραφθαρμένη έννοια της λέξης, αντί μιας μιας ολιγαρχίας που συγκροτεί μια *βουλή* (όπως οι Τετρακόσιοι) ως παντοδύναμη μειοψηφία που κυβερνά μέσα στα πλαίσια του *πολιτεύματος*. Αυτό όμως συνεπάγεται μιαν άρνηση να κρίνει κανείς με τους όρους του Θουκυδίδη, Πολλοί και Ολίγοι, και μιαν απόφαση για υποκατάστα-

σή τους με διαφορετικές κατηγορίες: ολιγαρχία και δημοκρατία, που ο Θουκυδίδης μπορούσε φυσικά να χρησιμοποιήσει στο 97. 2, αλλά δεν το έκανε. Υπάρχουν πολύ περισσότερα που πρέπει να ειπωθούν στο θέμα τούτο, ιδιαίτερα για τη σημασία της λέξης *σύγκρασις*, αλλά αυτό θα γίνει με άλλην ευκαιρία.

32. Βλ. το βιβλίο μου *OPW* 144, 157, 343. Το αποφασιστικό χωρίον, που δείχνει ότι ο Λύσανδρος ήταν ικανός να αναγκάσει τους Αθηναίους να εγκαταστήσουν τους Τριάκοντα απειλώντας να τους τιμωρήσει (αναμφίβολα με μαζική δούλωση) για παραβίαση των όρων ειρήνης, διότι δεν κατεδάφισαν έγκαιρα τα Μακρά Τείχη και τα Τείχη του Πειραιά, είναι του Λύσ. XII. 71-6, ειδ. 74· και πρβλ. *OPW* 157 σημ. 180.
33. Paul Cloché, *La restauration démocratique à Athènes en 403 av. J.-C.* (Paris, 1915).
34. Βλ. Αριστ., *Αθ. Πολ.* 40.3· Λυσ., XII. 59· Ξενοφ. Ελλην. II. iv. 28· Ισοκρ. VII. 68· Δημ. XX. 11-12. Το θέμα σχολιάζεται από τον Cloché, ό.π. 379-83.
35. Όταν είχα πια περατώσει τούτο το κεφάλαιο, είδα να δημοσιεύεται μια ανάλυση του G. T. Griffith, για τον Φίλιππο Β' που πρέπει να κατατάσσεται ως η καλύτερη και η χρησιμότερη, στο βιβλίο των N.G.L. Hamnond και Griffith *A History of Macedonia, II. 550-336 B. C.* (1979) 201-646, 675 κ.ε. Ο Griffith δεν μ.όρεσε να πάρει υπόψη δύο προηγούμενα βιβλία: του J. R. Ellis, *Philip II and Macedonian Imperialism* (1976), που διατηρεί κάποιαν αξία, και του G.L. Cawkwell, *Philip of Macedonia* (1978), που παρουσιάζει μια άποψη πολύ διαφορετική από τη δική μου. Το καλύτερο βιβλίο για τη δεύτερη Αθηναϊκή Συμπολιτεία είναι του Silvio Accame, *La lega ateniese del sec. IV. a.C.* (Roma, 1941). Η καλύτερη πρόσφατη μελέτη για τη Συμπολιτεία είναι το άρθρο του G. T. Griffith, «Athens in the fourth century», στο *Imperialism in the Ancient World* (για το οποίο βλ. σημ. 27 πάνω) 127-44 (με τις σημ. 310-14): αυτό έχει λιγότερο από πλείστες σύγχρονες μελέτες την τάση να κρίνει την Αθήνα με μέτρα πολύ σκληρότερα από εκείνα που χρησιμοποιούνται για άλλα ελληνικά κράτη (πρβλ. το βιβλίο μου *OPW* 33-4). Για τα γεγονότα που συνέβηκαν κατά την περίοδο αυτή, βλ. F. H. Marshall, *The Second Athenian Confederacy* (1905) που, αν και ξεπερασμένο, συνεχίζει να έχει κάποια χρησιμότητα, ιδιαίτερα αν διαβαστεί μαζί με τον Tod, *SGHI* II.
36. Δεν μπορώ να το σχολιάσω αυτό εδώ, αλλά πιστεύω πως ήταν η εμφάνιση του Φιλίππου, τον Οχτώβρη του 352, στο Ηραίον τείχος (Δημ. III. 4) που έκανε τον Δημοσθένη να καταλάβει πόσο επικίνδυνος ήταν ίσως για την Αθήνα ο μακεδόνας βασιλιάς, μια και τώρα βρισκόταν πολύ πιο ανατολικά απ' ό,τι ήταν γνωστό ότι είχε οδηγήσει προγενέστερα τον στρατό του και μπορούσε να θεωρηθεί ως απειλή για τα δύο στενά περάσματα του δρόμου εισαγωγής του σιταριού από την Κριμαία: τα Δαρδανέλλια και τον Βόσπορο (βλ. *OPW* 48). Ότι ο Δημοσθένης δεν είχε αναγνωρίσει αρκετά τον κίνδυνο νωρίτερα είναι φανερό από τον λόγο του XXIII, που στην παρούσα του μορφή φαίνεται να χρονολογείται από το 353/2.
37. Τα ακόλουθα είναι ο κατάλογος των σχετικών χωρίων. Λίγα από τα πιο σημαντικά είναι υπογραμμισμένα: (1) 389-8 π.Χ. (Θρασύβουλος στο ανατολ. Αιγαίο): Ξεν, *Ελλην.* IV. viii. 27-31· Διόδ. XIV. 94. 2· 99. 4· Λυσ. XXVIII. 1-8, 11, 12, 17· πρβλ. XXIX. 1-2, 4, 9· XIX. 11· και πρβλ. Tod, *SGHI* II. 114. 7-8· *IG* II^2. 24 A. 3-5· Δημ. XX. 60 (2) 375-4 π.Χ. (Τιμόθεος στην Κόρκυρα): Ξεν., *Ελλην.* V. iv. 66 (πρβλ. VI. ii. 1)· Ισοκρ. XV. *108-9*· Ψευδ.-Αριστ., *Οικον.* II. ii. 236, 1350^a 30-^{b} 4. (3) 373 π.Χ. (δεύτερος περίπλους του Τιμοθέου): Ξεν., *Ελλην.* VI. ii. 11-12· Ψευδ.-Δημ. XLIX. 6-8, 9-21 (ειδ. *9-12, 13, 14-15*). (4) 373-2 π.Χ. (Ιφικράτης στην Κόρκυρα): Ξεν., *Ελλην.* VI. ii. 37 (παρά τα 60 τάλαντα λάφυρα: Διόδ. XV. 47. 7· πρβλ. Ξεν., Ελλην. VI. ii. 36)· πρβλ. Πολύαιν. III. ix. 55 (και 30;). (5) 366-4 π.Χ. (Τιμόθεος στη Σάμο και στον Ελλήσποντο και βόρειο Αιγαίο): Ισοκρ. XV. *111-13*· Ψευδ.-Αριστ., *Οικον.* II. ii. 23a, 1350^a 23-30· Πολύαιν. III. x. 9, 10 (Σάμος), 14 και ίσως 1 (Όλυνθος)· Nepos, *Timoth.* 1-2 (6) 362 π.Χ., Σεπτέμβριος, μέχρι 360, Φεβρουάριος (τριηραρχία του Απολλοδώρου): Ψευδ.-Δημ. L. *7-18, 23-5*, 35-6, *53, 55-6*. (7) 356-5 π.Χ. (Χάρης και Αρτάβαζος): Διόδ. XVI. *22. 1-2*, με Πλούτ., *Άρατ.* 16. 3· *FGrH* 105. 4· Σχολ. Δημ. IV. 19 και III. 31· Δημ. IV. 24· II. 28· Αισχίν. II. 70-3· Ισοκρ. VII. 8-10· πρβλ. Δημ. XIX. 332. (8) 342-1 π.Χ. (Διοπείθης στον Ελλήσποντο): Δημ. VIII. 8-9, 19, *21-8*, 46-7· Ψευδ.-Δημ. XII. 3. (9) Γενικό: Δημ. III. 20· XVIII. 114· XXIII. 61, 171· Αισχίν. II. 71· Ξεν., *Απομν.* III. iv. 5.
38. Βλ. Rostovtzeff, *SEHHW* I, κεφ. ii. ειδ. 92-4, με τις σημ., III. 1327-8 σημ. 23-6.
39. Βλ. Rostovtzeff, *SEHHW* I. 94 κ.ε., ειδ. 104-25, με τις σημ., III. 1328-37 σημ. 27 κ.ε.
40. Claude Mossé, *La Fin de la démocratie athénienne* (Paris, 1962) 123-32, ειδ. 127-8. Η θεωρία επικρίνεται από τους Austin και Vidal-Naquet, *ESHAG* 141, αλλά όχι εντελώς δίκαια, αφού οι μαρτυρίες του Rostovtzeff δεν περιορίζονται σχεδόν αποκλειστικά, όπως υπονοούν αυτοί οι συγγραφείς, στην αγγειοπλαστική: περιλαμβάνουν και νομίσματα, κοσμήματα, μεταλλικά αντικείμενα, κεραμίδια, υφάσματα, κρασί και ελαιόλαδο.
41. Βλ. Parke, *GMS* 227, που πολύ εύλογα κρίνει ότι «μεταξύ 399 και 375 π.Χ. υπήρχαν πάντοτε όχι λιγότεροι από 25.000 μισθοφόροι σε υπηρεσία, και αργότερα ο μέσος αριθμός τους πρέπει να παρέμεινε γύρω στους 50.000».
42. Βλ. ειδ. Ισοκρ. IV. 146, 168· V. 120-3· VIII. 24· και πρβλ. προηγούμενη σημείωση.
43. Πλάτων. *Νόμοι* I. 630b· πρβλ. επόμενη σημείωση (44).
44. Ισοκρ. VIII. 43-6· πρβλ. V. 120-1· *Επιστ.* IX (*Προς Αρχίδ.*) 8-10· Δημ. IV. 24· XXIII. 139.
45. Για τις κοινωνικές ρίζες της όλης στάσης του Ισοκράτη, βλ. παραπέρα στο κυρίως κείμενο και σημ. 53 πιο κάτω.

46. Πρώτον, ο *Ολυμπιακός λόγος* του Γοργία, *περί ομονοίας*: βλ. Diels-Kranz, *FVS*[5-8] II αρ. 82, AI § 4 (από τον Φιλόστρ. *VS* I. 9) και B 8a. Ο λόγος αυτός χρονολογείται πιθανόν στο 392: βλ. Beloch, GG III[2]. i. 521 και σημ. 3. Σ' έναν *Επιτάφιο* που εκφώνησε στην Αθήνα, ο Γοργίας ισχυρίστηκε επίσης ότι «οι νίκες κατά των βαρβάρων απαιτούν ύμνους, ενώ κατά των Ελλήνων μοιρολόγια», και τόνισε τις νίκες των Αθηναίων κατά των Περσών: *FVS*[5-8] II. αρ. 82, A 1 § 5 (από Φιλόστρ., στο ίδιο) και B 5b. Δεύτερο, Λυσ. XXXIII (ειδ. §§ 6, 8-9), που χρονολογείται στο 388 από τον Διόδ. XIV. 109. 3, αλλά είναι πιθανότερο του 384: βλ. Grote Ελλην. VIII. 70, 72 σημ. 2· IX. 34 σημ. 1. Ο Ισοκράτης ασχολήθηκε με τούτο το θέμα το 380 και επανήλθε σ' αυτό πολλές φορές μέχρι τον θάνατό του το 338. Κατά πρώτον, το 380, ήθελε η Αθήνα και η Σπάρτη να μπουν ενωμένες επικεφαλής της εκστρατείας (IV, ειδ. 3, 15-16, 173-4, 182, 185). Στα τέλη της δεκαετίας του 370 είχε ίσως τις ελπίδες του Ιάσωνα τον Φεραίο (βλ. V. 119· πρβλ. Ξεν., *Ελλην.* VI. i. 12). Γύρω στο 368 έκανε έκκληση στον Διονύσιο Α' των Συρακουσών (*Επιστ.* I, ειδ. 7) και γύρω στο 356 στον βασιλιά Αρχίδαμο Γ' της Σπάρτης (*Επιστ.* IX, ειδ. 8-10, 17-19). Από το 346 και μπρος συγκέντρωσε την προσπάθειά του στον Φίλιππο Β' της Μακεδονίας: εκείνη τη χρονιά έγραψε τον *Λόγ.* V (βλ. ειδ. 9, 12-16, 30-1, 95-7, 120-3, 126, 130)· το 342 έγραψε την *Επιστ.* II (βλ. ειδ. 11) και το 338 την Επιστ. III. (βλ. ειδ. 5). Πρβλ. Ισοκρ. XII. 163.

47. Η καλύτερη μελέτη αυτών των γεγονότων είναι ακόμα του G. T. Griffith, «The union of Corinth and Argos» (392-386 B.C.)», στο *Historia* 1 (1950) 236-56. Πιο πρόσφατα άρθρα δεν προσθέσανε τίποτε το πραγματικά αξιόλογο.

47α. Στα τέλη του 1979, αφού είχε περατωθεί τούτο το κεφάλαιο, κυκλοφόρησε αυτό που είναι σήμερα το καλύτερο βιβλίο για την παλιά Σπάρτη: Paul Cartledge, *Sparta and Lakonia, A Regional History 1300-362 B.C.*

48. Βλ. λχ. Ξεν., *Ελλην* IV. viii. 20· VI. iii. 14· VII. i. 44· πρβλ. Διοδ. XV. 45. 1 κ.λπ. Για συγκεκριμένα παραδείγματα, βλ. λχ. Ξεν. *Ελλην.* III. iv. 7· V. i. 34· ii. 7, 36· iv. 46· VI. iii. 8· iv. 18· VII. i. 43· Διοδ. XV. 40. 1-5· 45. 2-4· 46. 1-3 κ.λπ.

49. R. P. Legon, «Phliasian politics and policy in the early fourth century», στο *Historia* 16 (1967) 324-37, στις 335-7. Ο Legon απλώς υποστηρίζει, χωρίς την παραμικρή αιτιολόγηση, ότι «οι πολίται» που αναφέρει τρεις φορές ο Ξενοφών (*Ελλην.* VII. ii. 7-8) ότι απέκρουσαν με επιτυχία μια επίθεση των δημοκρατικών εξορίστων και των συμμάχων τους το 369, ήταν ολόκληρο το σώμα των Φλιασίων, ενώ βέβαια δεν χρειάζεται να μαντέψουμε ότι δεν ήταν άλλοι από το σώμα των ολιγαρχικών που ήταν τώρα οι μόνοι «πολίται» με την πλήρη σημασία της λέξης (το *πολίτευμα*), και που συγκροτήθηκαν ύστερα από επέμβαση του σπαρτιάτη βασιλιά Αγησίλαου κάπου δέκα χρόνια πριν (πρβλ. Legon, ό.π. 332-4). Οι ολιγαρχικοί μόνο φαίνεται να ήταν οπλισμένοι σαν οπλίτες και πρέπει να ήταν πάνω από χίλιοι (βλ. Ξεν., *Ελλην.* V. iii. 17) – υπεραρκετοί για ν' αντιμετωπίσουν τη μικρή δύναμη των εισβολέων (γύρω στους 600), ακόμα κι όταν αυτοί βοηθούνταν (VII. ii. 5) από «προδότες» μέσα στην πόλη. Μπορώ να προσθέσω ότι το πιο πρόσφατο δοκίμιο που έχω δει για την πολιτική της Φλιούντας, το άρθρο του L. Picirilli, «Fliunte e il presunto colpo di stato democratico», στα *ASNP*[3] 4 (1974) 57-70, δεν ασχολείται με τα γεγονότα του 369, έχει όμως μια χρήσιμη βιβλιογραφία για τη Φλιούντα των αρχών του 4ου αιώνα.

50. Για τις μαρτυρίες που αφορούν τον Κλέαρχο, βλ. S. M. Burstein, *Outpost of Hellenism: The Emergence of Heraclea on the Black Sea* = *Univ. of California Publications: Class. Stud.* 14 (1976) 47 κ.ε., ειδ. 49-65 (με 127-34). Από τις προγενέστερες εργασίες, βλ. T. Lenschau, στη *RE* XI. i (1921) 577-9· Helmut Berve, *Die Tyrannis bei den Griechen* (München, 1967) I. 315-18· II· 679-81· Glotz-Cohen, *HG* IV. i. 17-19. Βλ. επίσης Jacoby, *FGrH* IIIb (Kommentar, 1955), για τα αποσπάσματα του Μέμνονα, το αρ. 434.

51. Ξεν., *Ελλην.* VII. i. 44-6· ii. 11-15· iii. 2-12· Διόδ. XV. 70. 3.

52. *IG* II[2]. 448 = *SIG*[3] 310 (323/2 π.Χ.) + 317 (318/17 π.Χ.): βλ. ειδ. *SIG*[3] 310 σημ. 7.

53. Ο Ισοκράτης ήταν τριηράρχης το πολύ τρεις φορές, προφανώς και στις τρεις μαζί με τον γιο του: Ισοκρ. XV. 145. Βλ. Davies, *APF* 245-8. Οι δύο πιο διαφωτιστικές αναλύσεις για τον Ισοκράτη σε οποιαδήποτε γλώσσα είναι εκείνες του Baynes, *BSOE* 144-67· και του Minor M. Markle, «Support of Athenian intellectuals for Philip», στο *JHS* 96 (1976) 80-99. Βλ. επίσης Fuks, ISESG.

54. Βλ., ωστόσο, Θουκ. V. 4. 2-3 (Λεοντίνοι, γύρω στο 422 π.Χ.).

55. Δεν γνωρίζω καμιάν πραγματικά ικανοποιητική γενική θεώρηση του θέματος αυτού. Του A. Passerini το «Riforme sociali e divisioni di beni nella Grecia del IV sec. a.C.», στο *Athen*, 8 (1930) 273-98, είναι χρήσιμο μόνον ως μια συλλογή υλικών· πρβλ. του ίδιου το «I moti politico-sociali della Grecia e i Romani», στο *Athen.* 11 (1933) 309-35, όπου και πάλι η ερμηνεία που δίνεται σε μερικές από τις χρησιμοποιούμενες πηγές μπορεί να είναι πολύ ατελής. Υπάρχουν δύο καλές γενικές συλλογές μαρτυριών του David Asheri: *LGPD* και *Distribuzioni di terre nell'antica Grecia* (= *Mem. dell'Acad. delle Scienze di Torino*, ser. IV. 10, Torino, 1966). Ανάμεσα στα ενδιαφέροντα κείμενα του 4ου αιώνα που μνημονεύουν τόσο τον αναδασμό της γης και την ακύρωση των οφειλών είναι του Δημ. XXIV. 149 (ο αθηναϊκός ηλιαστικός όρκος)· του Πλάτωνα, *Πολ.* VIII. 565e-6a, 566e· *Νόμοι* III. 684de· V. 736 cd· Ισοκρ. XII. 258-9 και Ψευδ.-Δημ. XVII. 15 (παρατίθεται στο κυρίως κείμενο, στο τέλος της παραγράφου, που ακολουθεί την παράγραφο από την οποία προέρχεται αυτή η σημείωση). Δεν θα απομακρυνθώ από το θέμα μου καταγράφοντας τις μεταγενέστερες πηγές, αλλά θα ήθελα να αναφέρω τον Ιουστίνο XVI. iv. 2 κ.ε. (βλ. πάνω και σημ. 50) και τον «όρκο του Ιτανού» στην Κρήτη. *SIG*[3] 526 = *IC* III. iv. 8 (βλ. στ. 21-4),

των αρχών του 3ου αιώνα. Ακόμα και στην περίοδο του Φλάβιου ο Δίων Χρυσόστομος συνέχαιρε τους Ροδίους διότι οι νόμοι τους προέβλεπαν τις πιο αυστηρές ποινές και για τις δύο πρακτικές που μνημόνευσα (XXXI. 70). Για τον αναδασμό της γης, βλ. για τον 4ο αιώνα. Αριστ., *Πολιτικά* V. 8, 1309[a] 14-17· πρβλ. III. 10, 1281[a] 14-24· V. 5, 1305[a] 5-7· VI. 3, 1318[a] 24-6· *Αθ. Πολ.* 40. 3· Ψευδ.-Αριστ., *Ρητ. προς Αλέξ.* (= Αναξιμένης, *Τέχνη Ρητορ.*) 2. 17, 1424[a] 31-5· *SIG*[3] 141. 10-11 (από Κόρκυρα Μέλαινα/Nigra). Η καλύτερα επιβεβαιωμένη σεισάχθεια μετά από του Σόλωνα, εκείνη που επέβαλε ο βασιλιάς Άγις Δ' της Σπάρτης το 243 π.Χ., έχει αναλυθεί τελευταία από τον Benjamin Shimron, *Late Sparta. The Spartan Revolution 243-146 π.Χ.* (= *Arethusa Monographs* 3, Buffalo, N.Y., 1972), ειδ. 9-26. Το απόσπ. του Πλουτ., από τον *Κλεομ.* 17. 5, είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό διότι κάνει λόγο για τις ελπίδες διανομής γης και διαγραφής οφειλών τις οποίες ενέπνευσαν (και διέψευσαν) σε άλλα μέρη της Πελοποννήσου οι εκστρατείες του διαδόχου του Άγι, Κλεομένη Γ', στη δεκαετία του 220. Βλ. και υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου και τη σημ. του 14 για την επανάσταση στη Δύμη της Αχαΐας στα τέλη του 2ου αιώνα, και τη μια ή τις δύο κατοπινές απόπειρες καταστροφής των τεκμηρίων των οφειλών με το κάψιμο των δημόσιων αρχείων.

56. Ξεν., *Ελλην.* VII. iii. 1. Υπάρχει μια αρκετά καλή αγγλ. μετάφρ. στις εκδόσεις Loeb (1923) και μια κριτική έκδοση, *Aeneas on Siegecraft*, του L. W. Hunter, θεώρ. S. A. Handford (1927, με κείμενο και σχόλιο· βλ. και την εισαγωγή, σελ. ix-xxxvii). Επίσης βλ. H. Bengston, «Die griechische Polis bei Aeneas Tacticus», στο *Historia* 11 (1962) 458-68. Κατά τη γνώμη μου, το έργο αυτό γράφτηκε πιθανότατα στις αρχές της δεκαετίας του 350.
57. Αιν. Τακτικός I. 3, 6-7· II. 1, 7-8· III. 3· V. 1, 2· X. 3, 5-6, 15, 20, 25-6· XI. 1-2 (με 3-6, 7-10, 10a-11, 13-15)· XIV. 1-2· XVII. 1 (με 2-4, 5)· XVIII. 2 κ.ε, 8 κ.ε.· XXII. 5-7, 10, 15-18, 19, 20, 21· XXIII. 6, 7-11· XXVIII. 5· XXIX. 3-4 κ.ε.· XXX. 1-2. Από τα άλλα έργα που παρέχουν μαρτυρίες για μια παρόμοια κατάσταση κατά τον 4ο αιώνα, βλ. Ισοκρ. VI (*Αρχίδ.*) 64-8, ειδ. 67 (που χρονολογείται από το 366).
58. Ο Δημοσθένης καταγγέλλει συνήθως τους αντιπάλους του στην Αθήνα και αλλού, άλλοτε δίκαια άλλοτε όχι, ότι έχουν δωροδοκηθεί από τον Φίλιππο Β'. Από τα σχετικά χωρία, βλ. I.5· V. 6-8· VI. 29-36· XIX. 10-13, 94, 114, 139, 145, 167-8, 207, 222-3, 229-33, 259-62, 265-8, 294-5, 305-6, 329 κ.λπ.· IX. 54, 56· XVIII. 21, 33-6, 41, 45-8, 50-2, 61, 132-3, 136-7, 295 κ.λπ. Η απάντηση του Πολύβ. XVIII. xiii. 1 ώς το XV. 4 είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα.
59. Βλ. λχ. *Hell. Oxy.* VII [II]. 2, 5.
60. Για τον συγγενικό δεσμό, βλ. Davies, *APF* 332-4.
61. Η Σπάρτη αποκλείστηκε σκόπιμα. Βλ. Αρρ., *Ανάβ.* I. i. 2 και τα πολύ χαρακτηριστικά λόγια της αφιέρωσης από τον Αλέξανδρο των λαφύρων του Γρανικού στην Αθηνά, στο ίδιο xvi. 7 και στο δικό μου *OPW* 164-6.
62. Πρβλ. αυτά που συνέβηκαν στην Αμβρακία (Διόδ. XVII. 3. 3. κ.λπ.), στην Ήλιδα (Δημ. XIX. 260, 294· IX. 27· Παυσ. IV. 28. 4-6· V. 4. 9· Διόδ., XVI. 63. 4-5), και στην Ερέτρια και στον Ωρεό της Εύβοιας (Δημ. IX. 12, 33, 57-62, 65-6· XVIII. 71, 79· Διόδ. XVI. 74. 1). Στον Δημ. IX. 61, *ο δήμος ο των Ωρειτών* δεν πρέπει να εκληφθεί ότι αναφέρεται στο «δημοκρατικό κόμμα» του Ωρεού· είναι η τεχνική έκφραση για το «δημοκρατικό» κράτος του Ωρεού.

[V. 3]

1. Βλ. λχ. Ισοκρ. VII. 12, 14-15, 16-18, 20-8, 31-5, 37-42, 44-5, 48-9, 51-5, 57, 60-1, 70, 83· VIII. 13-14, 36-7, 50-6, 64, 75-6, 122-31, 133. Ανάμεσα σε πολλά άλλα χωρία στον Ισοκράτη, βλ. λχ. XV. 159-60 (το παραθέτω στο V. 2 πάνω), καθώς και 232-5, 313-19.
2. Δεν γνωρίζω καμιάν ενημερωμένη, λεπτομερή και διαφωτιστική περιγραφή του «Λαμιακού πολέμου» και των άμεσων συνεπειών του. Αφηγήσεις βρίσκονται στους Ferguson, *HA* 14-28· Glotz-Cohen, *HG* IV. i. 266-75· A.W. Pickard-Cambridge, *Demosthenes* (1914) 473-86· Grote, *HG* X. 247-66· βλ. και Piero Treves, *Demosthene e la libertà greca* (Bari, 1933) 173-98. Πιο πρόσφατες μελέτες, λχ. του Will, *HPMH* I. 27-30, και του Claude Mossé, *Athens in Decline 404-86 B.C.* (αγγλ. μετάφρ. του Jean Stewart, London/Boston, 1973) 96-101, είναι σύντομες και η τελευταία ούτε καν θεωρεί ότι αξίζει τον κόπο να μνημονεύσει τον πολύ σημαντικό ταξικό διαχωρισμό μέσα στην Αθήνα, όπου η εύπορη τάξη (οι *κτηματικοί*) ήταν εναντίον του πολέμου, ενώ *τα πλήθη* (που ομολογείται ότι είναι η μεγάλη πλειονότητα, αλλά παρουσιάζεται βέβαια σαν να έχει ανάγκη να την υποκινούν οι δημαγωγοί, *οί δημοκόποι*!) τάσσονταν αποφασιστικά υπέρ του πολέμου: βλ. ειδ. Διόδ. XVIII. 10. 1· πρβλ. §§ 2-4 για το θέσπισμα «που έδινε ισχύ στις εμπνεύσεις των *δημοτικών*», αλλά θεωρήθηκε «ασύμφορο» από τους *συνέσει διαφέροντας* και που μιλάει για την κοινή ελευθερία και ασφάλεια όλης της Ελλάδας. Βλ. επίσης Διόδ. XVIII. 18. 4 (ιδιαίτερα τη μαρτυρία ότι οι φτωχοί, που ο Αντίπατρος τους είχε στερήσει τα πολιτικά δικαιώματα, ήταν οι *ταραχώδεις και πολεμικοί*)· 18. 5, με Πλούτ. *Φωκ.* 27. 5· 28. 7 (το ολιγαρχικό πολίτευμα: ο αριθμός των 12.000 που δίνει ο Πλούταρχος για αυτούς που στερήθηκαν τα πολιτικά τους δικαιώματα προτιμάται γενικά, και πιθανόν σωστά, από του Διόδωρου τους 22.000, αριθμό που συχνά διορθώνεται ανάλογα)· και 66. 5 μέχρι 67. 6 για το σφοδρό μίσος *του πλήθους, του όχλου, του πλήθους των δημοτι-*

κών για τον Φωκίωνα και τους εταίρους του το 318, στη διάρκεια της πρόσκαιρης αποκατάστασης της δημοκρατίας υπό την αιγίδα του Πολυπέρχοντα, ενώ *πολλοί των σπουδαίων ανδρών* εκδηλώσανε ανοιχτά τη σύμπνοιά τους με τον Φωκίωνα. Για άλλες μαρτυρίες σχετικά με τον σπουδαίο ρόλο του Φωκίωνα (ενός είδους Pétain της εποχής) στην ολιγαρχία του 322-318 και το μίσος που ξεσήκωσε μέσα στις κατώτερες τάξεις, βλ. Πλούτ. *Φωκ.* 27. 6. 7 (ο Φωκίων απλώς αντιτάχθηκε στη μακεδονική φρουρά)· 30. 4, 8· 32. 1-3· 34. 1 μέχρι 35. 4. Μερικές από τις κύριες πηγές για τον Λαμιακό πόλεμο δίνονται από τον Will, *HPMH* I. 30: προσθ. ιδιαίτερα Σουίδ., *s.v.* Δημάδης (*σύτος κατέλυσε τα δικαστήρια*), και *IG* II^2. 448, ειδ. στίχοι 43-5, 47, 52-6, 60-1, 62-4 = SIG^3 317, στίχοι 9-11, 13, 18-22, 26-7, 28-30 (και πρβλ. SIG^3 310, στ. 8-13 = *IG* II^2. 448, στ. 7-12). Δεν υπάρχει τίποτε το ενδιαφέρον στον Δέξιππο, *FGrH* 100F 32-6. Φαίνεται απίθανο πολλοί Αθηναίοι που στερήθηκαν τα πολιτικά δικαιώματά τους το 322 να δέχτηκαν την προσφορά του Αντίπατρου να τους εγκαταστήσει στη Θράκη (Διόδ. XVIII. 18. 4· Πλούτ. *Φωκ.* 28. 7, πρβλ. 29. 4· βλ. και Ferguson, *HA* 26-7)· μαθαίνουμε όμως πως πολλοί Αθηναίοι – δίχως άλλο από εκείνους που στερήθηκαν τα πολιτικά δικαιώματά τους ξανά το 317 – πήγαν στην Κυρηναϊκή να συμμετάσχουν στην αποτυχημένη εκστρατεία του Οφελλά το 309/8 (Διόδ. XX. 40. 6-7). Προσωπικά δεν πιστεύω (μαζί λχ. με τον Jones, *AD* 31 και 142 σημ. 50) ότι η ακριβής απαιτούμενη περιουσία για τον Αθηναίο οπλίτη/ζευγίτη ήταν 2.000 δρχ.: θα υποστηρίξω αλλού ότι η απαίτηση αυτή δεν εκφραζόταν σε καθορισμένη ποσότητα χρήματος. Η άποψη του Busolt-Swoboda, *GS* II. 928 σημ. 1, με 837-8, ότι ο παραδοσιακός όρος για το αξίωμα του Αθηναίου οπλίτη/ζευγίτη ήταν η κατοχή 1.000 δρχ., στηρίζεται σε μια σοβαρή παρανόηση του κειμένου του Πολυδεύκη, VIII. 130.

3. Βλ. Ferguson, *HA* 36-94 (ειδ. για τη στάση του Δημητρίου, 47 και σημ. 3)· Will, *HPMH* I. 43-5. Μια επιγραφή του 186 π.Χ. από τη Σελεύκεια της Πιερίας (*SEG* VII. 62 = Welles, *RCHP* 45) μας προσφέρει το παλιότερο γνωστό παράδειγμα βασιλικού διοικητή που χαρακτηρίζεται ως *επιστάτης* σε μιαν ελληνική πόλη στην περιοχή των Σελευκιδών (στ. 24): βλ. ειδ. M. Holleaux, στο *BCH* 57 (1933) 6-67, ανατυπ. στο βιβλίο του *Études d'épigr. et d' hist. grecques* III (Paris, 1942) 199-254, στις 216-20 και 253-4.
4. Η καλύτερη περιγραφή είναι η πολύ σύντομη που δίνει ο Jones, *GCAJ* 95-112. Υπάρχει μια πλούσια βιβλιογραφία στον Magie, *RRAM* II. 822 (σημ. 10) κ.ε. Μια χρήσιμη μελέτη για τις νεοϊδρυμένες πόλεις είναι του V. Tscherikower (αλλού συνήθως Tcherikover), όπως την αναφέρω στο III. 4 σημ. 43.
5. Σχετικά με το «διάταγμα για τους εξορίστους», βλ. E. Bikerman (αλλού συνήθως Bickerman), «La lettre d'Alexandre le Grand aux bannis grecs», στα *Mél. Radet* = *REA* 42 (1940) 25-35· J. P. V. D. Baldson, «The "divinity" of Alexander», στο *Historia* 1 (1950) 363-88, στις 383-8· E. Badian, «Harpalus», στο *JHS* 81 (1961) 16-43, στις 25-31.
6. Βρίσκω απόψεις σαν αυτές των Zancan, Lenschau, Tarn, Heuss και Magie, *RRAM* II. 825 κ.ε., ειδ. 827-8) ανεπαρκώς ρεαλιστικές. Αντιπρβλ. τη λογική εικόνα που δίνει ο Jones, *GCAJ* 111-12, με 319 σημ. 29-30.
7. Claire Préaux, στο *Recueils de la Soc. Jean Bodin* 6 (1954) 69-134, στην 87, μέρος μιας από τις καλύτερες περιγραφές των σχέσεων του Αλεξάνδρου με τις ελληνικές πόλεις.
8. *SEG* IX. i. 1, με XIII. 616· XVII. 793· XVIII. 726· XX. 713. Βλ. Jones, *CERP*^{2} 355-6, με 495-6 σημ. 9· και για πρόσθετη βιβλιογραφία, Will, *HPMH* I. 34. Η πιο άρτια ανάλυση στην αγγλική είναι του M. Cary, στο *JHS* 48 (1928) 222-38.
9. Βλ. Fraser, *PA* I. 93-6 (με II. 173 σημ. 3), επίσης 54 και 70 (για τον γηγενή αιγυπτιακό πληθυσμό), 96-8 (οι άρχοντες), 98-101 (η λειτουργία του πολιτεύματος), 112-15 (τα δικαστήρια). Η μαρτυρία που παραθέτει ο Fraser αντικρούει αποφασιστικά την άποψη του Tarn (βλ. λχ. *HC*^{3} 148, 145-6) ότι οι νεοϊδρυμένες από τον Αλέξανδρο Αλεξάνδρειες δεν ήταν καθαυτό ελληνικές *πόλεις* αλλά απλώς «συλλογές *πολιτευμάτων*» (πρβλ. στο ίδιο, 157). Συμφωνώ με τη γενική εκτίμηση της πρώιμης πτολεμαϊκής Αλεξάνδρειας από τον Fraser: «Οι δημόσιοι θεσμοί και η διοίκηση της δικαιοσύνης εξίσου φαίνονται να έχουν διατηρήσει την επίφαση που είχαν σε μιαν ανεξάρτητη πόλη-κράτος: εκκλησία, βουλή και δικαστήρια, τα διακριτικά γνωρίσματα μιας δημοκρατικής κοινωνίας, όλα υπήρχαν, αλλά όλα κυριαρχούνταν και μάλιστα ελέγχονταν από το στέμμα είτε άμεσα με τα έδικτα από πάνω, είτε έμμεσα από το γεγονός ότι ο Πτολεμαίος ήταν βασιλιάς και οι Αλεξανδρινοί ήταν υπήκοοί του» (I. 115). Για μια λεπτομερή ανάλυση της κατάστασης στην Αντιόχεια, βλ. Downey, *HAS* 112-15· ο ίδιος όμως δεν βλέπω κανένα σοβαρό λόγο να αμφιβάλλω για την ύπαρξη, από την αρχή, εδώ και στους περισσότερους αν όχι σε όλους τους δυναστικούς σχηματισμούς, των κανονικών θεσμών μιας ελληνικής πόλης, έστω κι αν ο βασιλικός έλεγχος ήταν εξασφαλισμένος με την εγκατάσταση ενός εφόρου ή διοικητή, όπως λχ. στη Σελεύκεια της Πιερίας (*IGLS* 1183 = Welles, *RCHP* 45 = *SEG* VII. 62) και στη Λαοδίκεια ad Mare (*IGLS* 1261). Στην περίπτωση ίδρυσης από τους βασιλιάδες πολλών νέων αποικιών οι οποίες δεν είχαν κατά τη δημιουργία τους δυναστικά ονόματα, δεν ξέρουμε με βεβαιότητα αν ήταν αρχικά πόλεις ή απλοί στρατιωτικοί οικισμοί (*κατοικίαι*), και εδώ θα κάναμε καλά να ακολουθήσουμε το παράδειγμα του Rostovtzeff (*SEHHW*. I. 482· III. 1437-8 σημ. 268) και να αποφύγουμε τις υποθέσεις γύρω από τα πολιτεύματά τους (πρβλ. Jones, *CERP*^{2} 245-6).
10. Bl. Tarn, *HC*^{3} 147, 157-8, 220-1· W. Ruppel, «Politeuma», στο *Philologus* 82 = n. F. 36 (1927) 268-312, 433-54.
11. Οι τρεις επιγραφές από τη Μαγνησία βρίσκονται στο βιβλίο του Otto Kern, *Inschr. von Magnesia am Maeander* (Berlin, 1900) 92. b. 19· 94. 14-15· και 92. a. 14-16· το θέσπισμα της Αλικαρνασσού στην

επιγραφή της Κω περιλαμβάνεται στη μελέτη του Michel, *RIG* 455, από το *BCH* 5 (1881) 211-16 αρ. 6 = W. R. Paton και E.L. Hicks, *The Inscriptions of Cos* (1891) 13, στ. 20-2. Κατάλογοι γνωστών ελληνιστικών επιγραφών που δίνουν καταχωρημένες ψήφους βρίσκονται στα άρθρα του Louis Robert, «Nouvelles inscriptions d'Iasos» στη *REA* 65 (1963) 298-329, στις 304-7, και M.H. Hansen, «How did the Athenian *ecclesia* vote?», στις *GRBS* 18 (1977) 123-37, στις 131-2· πρβλ. επίσης Busolt [-Swoboda], *GS* I. 446, σημ. 3. Έχουμε, παρεμπιπτόντως, ελάχιστες αξιόπιστες πληροφορίες για τους πραγματικούς αριθμούς των ψήφων πριν από την ελληνιστική περίοδο, ακόμα και στην Αθήνα: βλ. σχετικά *IG* II^2 1641 B. 30-3, και τις γραπτές πηγές που δίνει ο Hansen, ό.π. 130-1. Ο Hansen τονίζει (130-2) ότι δεν υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες για καταμετρημένες ψήφους παρά μόνο εκεί που δίνονταν με σφαιρίδια.

12. Βλ. Magie, *RRAM* I. 59, και II 839-40 σημ. 24, με τα αναφερόμενα εκεί έργα, ειδ. L. Robert, «Divinités éponymes», στο *Hellenica* 2 (1946) 51-64.
13. Για ένα ενδιαφέρον δείγμα των πιο ενθουσωδών «φίλων» της Ρώμης, σε μια πολύ παλιότερη περίοδο (γύρω στο 180 π.Χ.), δηλαδή τον Καλλικράτη από το Λεόντιον, βλ. Πολύβ. XXIV. viii-x. ειδ. viii. 9-ix. 7 και x. 3-5. Τον Καλλικράτη πραγματεύεται πολύ καλά ο P.S. Derow, «Polybios and the embassy of Kallikrates», στα *Essays Presented to C.M. Bowra* (1970) 12-23.
14. Δεν έχω παρά να παραπέμψω στον Alexander Fuks, «Social revolution in Dyme in 116-114 B.C.E.» στα *Ser. Hierosol.* 23 (1972) 21-7, ο οποίος δίνει μια πλήρη βιβλιογραφία. Η επιγραφή είναι *SIG*^{3} II. 684 = A/J 9 = Sherk, *RDGE* 43· υπάρχει αγγλ. μετάφρ. στα *ARS* 35, αρ. 40. Βλ. επίσης M. H. Crawford, «Rome and the Greek world: economic relationships» στην *Econ. Hist. Rev*^{2} 30 (1977) 42-52, στις 45-6. Ανάμεσα σε άλλους μνημονευόμενους εμπρησμούς αρχείων, με σκοπό, όπως λέγεται, την καταστροφή τεκμηρίων για οφειλές, είναι εκείνοι που έγιναν στην Ιερουσαλήμ το 66 μ.Χ. (ώσ. *ΠΙ* II. 425-7) και στην Αντιόχεια το 70 (VII. 55, 60-1: Συμφωνώ με τον Downey, *HAS* 204-5, 586-7, εναντίον του Kraeling).
15. Michael Woloch, «Four leading families in Roman Athens (A.D. 96-161)» στο *Historia* 18 (1969) 503-10· C.P. Jones, «A leading family of Roman Thespiae» στις *HSCP* 74 (1968) 223-55. Μακάρι να γνωρίζαμε την ταυτότητα των *πρώτων* που εμφανίζονται πλάι στους *άρχοντας* και στη *βουλήν* στον στ. 12 της θεσπικής επιγραφής του 170-1 μ.Χ., την οποία δημοσίευσε ο A. Plassart στα *Mél. Glotz* II (1932) 731-8 (βλ. 737-8).
16. Ανάμεσα στα πολλά παρόμοια χωρία, βλ. ειδ., *De rep.* I. 44, 67-8 (που αντιγράφει τον Πλάτωνα)· III. 23. Η διαμαρτυρία έγινε από μέλη της εύπορης τάξης στην αρχαιότητα, ότι η περιλάλητη «ελευθερία» της πλήρους δημοκρατίας, στην οποία μετείχαν οι κατώτερες τάξεις, έχει μια φυσική τάση να εκφυλίζεται σε ασυδοσία: η *libertas* γίνεται *licentia* (πρβλ. VI. 5), και η *δημοκρατία* μετατρέπεται σε *σχλοκρατίαν*. Αυτός ο τρόπος συλλογισμού, του οποίου ο Πλάτων ήταν βεβαίως ένας από τους πρώτους διδάξαντες, αναπτύχθηκε πλατιά κατά την ελληνιστική περίοδο, όταν πλάστηκε ο όρος *σχλοκρατία*: εμφανίζεται στον Πολύβιο, VI. iv. 6, 10· lvii. 9· πρβλ. Στοβ. *Ανθολ.* II. vii. 26, εκδ. C. Wachsmuth (1884) II. 150, στ. 23 (βλ. και Walbank, *HCP* I. 640-1 και σημ. 50 πιο κάτω). Φαντάζομαι ότι ανάλογη στάση προς τη δημοκρατία βρίσκεται πίσω από τις γνώμες που εκφράζονται στην τελευταία παράγραφο μιας σειράς έξι άρθρων στο *Athenaeum* n.s. 9-11 (1931-3), υπό τον γενικό τίτλο, «Studi di storia ellenistico-romana» από έναν ιταλό φασίστα, τον Alfredo Passerini. Βλ. 11 (1933) 334-5 (τις τελευταίες προτάσεις της σειράς): «Ma ora l'Italia e Roma stessa rinunciavano alla libertà democratica per sottomettersi alla superiore idea imperiale. Di simile la Grecia non aveva nel suo passato nulla: e fu ben giusto, che anch'essa si acconciasse ad ubbidire»!
17. Για τη χρονολογία των έργων του Πλουτάρχου, βλ. C. P. Jones, «Towards a chronology of Plutarch's works», στο *JRS* 56 (1966) 61-74· και τον χρονολογικό πίνακα στον Jones, *PR* 135-7. Η χρονολογία που δίνει ο Jones για τα *Πολιτ. παραγγέλματα* είναι «μετά το 96, πριν από το 114». Υπάρχει μια πρόσφατη έκδοση αυτού του έργου με σχόλια (που δεν μπόρεσα να συμβουλευθώ): *Plutarco, Praecepta gerendae reipublicae*, του E. Valgiglio (= *Testi e documenti per lo studio dell'Antichità* 52, Milano, 1976).
18. Οι *κάλτιοι* των *Hθ*. 813e είναι τα γερουσιαστικά υποδήματα του ανθύπατου, όχι στρατιωτικές μπότες, όπως εκλαμβάνονται μερικές φορές: βλ. Oliver, *RP* και σημ. 27· και C. P. Jones, *PR* 133.
19. Μια έκφραση των απόψεων του Πλουτάρχου για την «ισότητα», που συνδέονται με τη θεωρία της «γεωμετρικής αναλογίας» (για την οποία βλ. VII. i και σημ. 10-11), βρίσκεται στα *Hθ*. 719bc, και δίνεται εν μέρει στο VII. i.
20. Για τη στάση του Πλουτάρχου απέναντι στη Ρώμη, βλ. ειδ. C.P. Jones, *PR*, με τον οποίο βασικά συμφωνώ. Ο αναγνώστης χωρίων από τον Πολύβιο όπως τα XXIV. xi-xiii μπορεί να διαπιστώσει κάποιαν ομοιότητα ανάμεσα στη στάση του Πλουτάρχου και σ' εκείνην του Πολύβιου, ιδιαίτερα στην προτίμηση του τελευταίου για την πολιτική που υποστήριζε ο Φιλοποίμην αντί εκείνης του Αριστταίνου, χωρίς όμως να επικρίνει έντονα τον τελευταίο» βλ. xiii. 2, 4 (με τη διαμαρτυρία του «σαν εκείνη για τη συμπεριφορά αιχμαλώτων πολέμου», *καθάπερ οι δοριάλωτοι*), 5-6 και ειδ. 8.
21. Rostovtzeff, *SEHRE*^{2} II. 586-7 σημ. 18, με πολλές παραπομπές.
22. Δίων Χρυσ. XXXII (Αλεξάνδρεια· για τη χρονολογία, βλ. VIII. 3 σημ. 1)· XXXIII-IV (Ταρσός)· XLV-VI και XLVIII (Προύσα)· και θα πρόσθετα XXXI (Ρόδος). Βλ. ειδ. XXXI. 105-6, 111-14, 125, 149-51, 159-60· XXXIV. 48, 51 (το παραθέτω στο κυρίως κείμενο)· XXXII. 71-2 (η *πρόσφατη ταραχή*· βλ. VIII. 3 σημ. 1 και πάλι)· XXXIII. 37 (που πιστοποιεί τη συνέχιση της ψήφισης με ανάταση του χεριού στις συνελεύσεις και της ψήφισης με κάλπη στα δικαστήρια)· XXXIV. 7-8 (η πατρωνεία του Αυγούστου·

πρβλ. § 25 και XXXIII. 48), 9 (κατηγορίες εναντίον διοικητών επαρχιών· πρβλ. § 42), 16-21 (ασυμφωνία μεταξύ συνέλευσης, βουλής, γερουσίας, κ.λπ.), 21-3 (μερική στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων σε περιφρονημένους λινουργούς· ποσό 500 δρχ. εισφορά για εγγραφή ως πολίτη), 31 (πολιτική σημασία αυτών που εκτελούν λειτουργίες, 33 (εχθρική στάση του απλού λαού, πρβλ. § 39), 35-6 (δημόσιες θέσεις που κατέχονται μόνο για ένα εξάμηνο), 38 (λεπτή κατάσταση απέναντι στη Ρώμη, πρβλ. §§ 40, 48, 51), 39 (κίνδυνος απώλειας του δικαιώματος του ελεύθερου λόγου, *παρρησίας*· πρβλ. XLVIII. 2-3, 15)· XL. 22, με XLI. 9 (βλ. το κυρίως κείμενο)· XLV. 6 (διάταγμα διοικητή επαρχίας σχετικό με τα οικονομικά της πόλης), 7 (100 βουλευτές στην Προύσα), 15 (διοικητής επαρχίας συγκαλεί τη Συνέλευση)· XLVI. 6 (ο λαός απειλεί να λιθοβολήσει τον Δίωνα και να κάψει το κτήμα του· πρβλ. §§ 1, 4, 11-13), 8 (ο Δίων ισχυρίζεται ότι δεν φταίει για τον λιμό· πρβλ. §§ 9-10), 14 (απειλή παρέμβασης του διοικητή της επαρχίας)· XLVIII. 1 (ο διοικητής της επαρχίας είχε αποκαταστήσει το δικαίωμα της σύγκλησης συνελεύσεων, που είχε ανασταλεί προφανώς λόγω των ταραχών· πρβλ. §§ 2-3, 9-10, 14-15 κ.λπ., 11 (δικαιώματα εγγραφής στη βουλή, *βουλευτικά*)· LVI. 10 (πλείστοι δημαγωγοί θα προτείνουν *απροβούλευτα ψηφίσματα... εις τον δήμον*).

23. Βλ. λχ. Magie, *RRAM* I. 474 (με 477) και 503 (Κύζικος, δις)· 530 (Λύκιοι)· 548 και 569 (Ρόδος, δις)· 569 (πιθανόν Σάμος)· 570 (πιθανόν Κως)· με τις αναφορές, II. 1337 σημ. 21, 1339-40 σημ. 27, 1387 σημ. 50, 1406-7 σημ. 24· 1427-9 σημ. 9-10. Βλ. και VIII. 1 σημ. 11. Για την Κω, βλ. τώρα Susan M. Sherwin-White, *Ancient Cos* (= *Hypomnemata* 51, 1978) 145-52.
24. Υπάρχει μια χρήσιμη συλλογή των μαρτυριών στη διατριβή (Oxford B. Litt. thesis) του J. R. Martindale, *Public Disorders in the Late Roman Empire, their Causes and Character* (1961).
25. Η επιγραφή είναι *IG* II^2. 1064, με προσθήκες (πρβλ. *SEG* XXI. 506 και 505): βλ. τώρα J. H. Oliver, *The Sacred Gerusia* = *Hesp.*, Suppl. 6 (1941) 125-41 αρ. 31 (κείμενο, μετάφρ. και σχόλ.), με 142 αρ. 32· Oliver, «On the Athenian derees for Ulpius Eubiotus» στο *Hesp.* 20 (1951) 350-4, όπως διορθώνεται από τον B.D. Meritt, στο *Hesp.* 32 (1963) 26-30 αρ. 27.
26. Βλ. επίσης *SEG* XIV. 479· πρβλ. XVI. 408· XXIV. 619 (και πρβλ. § 2 του Παραρτήματος IV, προς το τέλος).
27. Υπάρχει μια νεότατη μελέτη για τη γερουσία, με πλούσια βιβλιογραφία, στον Magie, *RRAM* I. 63 (με II. 855-60 σημ. 38). Για τους έφηβους και νέους, βλ. στο ίδιο I. 62 (με II. 852-5 σημ. 36-7)· επίσης H.W. Pleket, «*Collegium Iuvenum Nemesiorum*. Ένα σχόλιο για τις αρχαίες οργανώσεις της νεολαίας», στο *Mnemos*^{4}. 22 (1969) 281-98.
28. Δεν γνωρίζω καμιά ασφαλή μαρτυρία για πολιτικό μισθό στην Αθήνα κατά την ελληνιστική περίοδο. Χωρίς να έχω κάμει εξαντλητική έρευνα στις επιγραφές, η τελευταία μαρτυρία την οποία μπορώ να αναφέρω σχετικά με κάποια μείζονα αμοιβή για δημόσια υπηρεσία είναι το λεγόμενο *καθέσιμον* που πληρωνόταν σε μέλη της βουλής γύρω στα μέσα του 2ου π.Χ. αιώνα, κι αυτό ήταν προφανώς μια ειδική διανομή που γινόταν για τη γιορτή των Θησείων και δεν πρέπει να θεωρείται πολιτικός μισθός του παλιού τύπου: *IG* II^2 956. 14-15 (161/0 π.Χ.), 957. 9-10 (γύρω στο 158/7), 958. 12-13 (γύρω στο 155/4), 959 11-12 (γύρω στο 150 ή λίγο αργότερα).
29. Υπάρχει μια χρήσιμη μελέτη για την ακριβή σημασία των λέξεων του Κικέρωνα *peregrini iudices* του J. A. O. Larsen «"Foreigh judges" in Cicero *Ad Atticum* vi. i. 15», στο *CP* 43 (1948) 187-90.
30. Ασκληπιάδης κ.λπ.: Sherk, *RDGE* 22 = *IGRR* I. 118 = *CIL* I.^{2} 588. Υπάρχει αγγλ. μετάφρ. στους Lewis και Reinhold, *RC* I. 267-9, και στον Loeb, *Remains of Old Latin* IV. 444-51. Σέλευκος: Sherk, *RDGE* 58 = E/J^2 301 [= *IGLS* III. i. 718], u. § 8. Υπάρχει αγγλ. μετάφρ. στους Lewis και Reinhold, *RC* I. 389-91. Βλ. και το άρθρο σε δύο μέρη του F. De Visscher, «Le statut juridique des nouveaux citoyens romains et l'inscription de Rhosos», στο *Ant. Class.* 13 (1944) 11-35· 14 (1945) 29-59.
31. Λχ. (1) A/J 36 = Sherk, *RDGE* 67 = E/J^2 312 = *SIG*^{3} 780 = *IGRR* IV. 1031 (Κνίδος)· A/J 121 = *IG* V. i. 21 (Σπάρτη)· (3) A/J 90 = *IG* II^2. 1100, στ. 54-5 (Αθήνα)· A/J 119 = *IGRR* IV. 1044 (Κως). Οι γραπτές μαρτυρίες περιλαμβάνουν βεβαίως την περίπτωση του απ. Παύλου (πρβλ. VIII. 1). Για μια παραπομπή στο αυτοκρατορικό δικαστήριο μπορούσε ν' απαιτηθεί η ασφάλεια ακόμα κι από μια πόλη: βλ. λχ. J.H. Oliver στο *Hesp.* 13 (1970) στη σελ. 38 και σημ. 20.
32. Η ύπαρξη του δικαστηρίου του διοικητού της επαρχίας (που συνεχόταν στις κυριότερες πόλεις της επαρχίας) είναι τόσο γνωστή ώστε να μη χρειάζεται μαρτυρίες και θα αναφέρω απλώς ως δείγματα μερικές επιστολές στον Πλίνιο, *Ep.* X: αρ. 29-32, 56-60, 72, 81, 84, 96-7, 110-11.
33. Όπως λχ. (1) στη Ρόδο (βλ. άρθρο μου PPOA· και Επίκτ., *Διατρ.* II. ii. 17 για μια ιδιωτική αγωγή στη Ρόδο ενώπιον *δικαστών*, πιθανόν κατά την πρώτη δεκαετία του 2ου αιώνα)· (2) στη Χίο: *SEG* XXII. 507 = Sherk, *RDGE* 70 (= A/J 40 = E/J^2 317 = *SIG*^{3} 785 = *IGRR* IV. 943)· οι στίχοι 17-18 είναι ιδιαίτερα ενδιαφέροντες, καθώς υποτάσσουν τους διαμένοντες στη Χίο Ρωμαίους στους νόμους της πόλης (βλ. A. J. Marshall, «Romans under Chian law», στις *GRBS* [1969] 255-71)· και (3) *IG Bulg.* IV. 2263, μια αξιοσημείωτη και πρόσφατα ανακαλυφθείσα επιγραφή (πρβλ. σημ. 26 πάνω)· εδώ, πιθανόν, υποθέσεις που είχαν ως αντικείμενο περισσότερα από 250 δηνάρια (στ. 12-14) παραπέμπονταν στο δικαστήριο του διοικητή της επαρχίας.
34. Αλλά βλ. λχ. για την Αθήνα, (1) *SEG* XV. 108 = *IG* II^2. 1100 = A/J 90: ο νόμος του Αδριανού για το λάδι (που αναφέρεται λίγο πιο κάτω στο κυρίως κείμενο και στο Παράρτημα IV, § 2), όπου οι στ. 45-50 προβλέπουν δίκες στη βουλή ή (σε ορισμένες περιπτώσεις) στη Συνέλευση· (2) A/J 91 = *IG* II^2.

1103, στ. 7-8: ο Άρειος Πάγος· (3) το έδικτον του Μάρκου Αυρηλίου, του 169-76 (βλ. Παράρτημα IV, § 2), Pl?aka II = E, στ. 8, 68, 75, όπου οι τελευταίες δύο παραπομπές πρέπει ασφαλώς να είναι στον Άρειο Πάγο: βλ. Oliver στο *Hesp.*, Παράρτ. 13 (1970), στη σελ. 65.

35. Όπως (πολύ πιθανόν) στη Σικελία, επί Δημοκρατίας και (βεβαίως) στην Κυρηναϊκή επί Υστερης Δημοκρατίας και πρώιμης Ηγεμονίας (βλ. Παράρτ. IV, §§ 1, 5), και αναμφίβολα σε πολλά άλλα μέρη. Υποστηρίχθηκε ότι στη ρωμαϊκή Αθήνα *δικασταί* αναδείχνονταν μόνον μεταξύ εκείνων που είχαν τα προσόντα να γίνουν βουλευτές (βλ. Παράρτ. IV, § 2), και στο δεύτερο τέταρτο του 2ου αιώνα ίσως μόνον από αρεοπαγίτες: βλ. Oliver, ό.π. (στη σημ. 34) 64-5.
36. Λχ. (1) Πλούτ. *Hθ.* 815a· και (2) A/J 122 = *IGRR* III. 409 (Πόλιο της Πισιδίας: για την ερμηνεία του *τοπικά δικαστήρια έτεσιν κοινω[νίας]*, βλ. Jones, *CERP*[2] 142-3).
37. Βλ. λχ. Magie, *RRAM* I. 113 (με II. 963-4 σημ. 81), 525 (με II. 1382-3 σημ. 36), 648 (με II. 1517-18 σημ. 49). Πρβλ. Larsen, όπως στη σημ. 29 πάνω.
38. Κατά την πρώιμη Ηγεμονία η Απάμεια ήταν το κέντρο μιας από τις συνελεύσεις (conventus) της επαρχίας της Ασίας: βλ. Jones, *CERP*[2] 64-91, στις 69-73· πρβλ. Magie, *RRAM* I. 171-2 και Ευρετήριο, *s.v.* «Dioceses (judiciary districts)». Η βασική παρατήρηση που κάνει ο Δίων, XXXV. 14-17, είναι ότι η σύσταση δικαστηρίων «συναθροίζει μια αναρίθμητη μάζα ατόμων» στην Απάμεια (§ 15 στην αρχή)· και γι' αυτό τον λόγο οι *δικάζοντες* δεν έπρεπε να είναι ντόπιοι, ή πάντως όχι εντελώς ντόπιοι. Εκτός από τις δύο εναλλακτικές ερμηνείες για τους *δικάζοντας* που προτείνονται στο κυρίως κείμενο, υπάρχει και μια τρίτη που υποθέτω είναι απλώς δυνατή: ότι στην εποχή του Δίωνα υπήρχε στην Απάμεια ένα σύστημα ορκωτών δικαστηρίων όπως εκείνα που βρίσκουμε στο πρώτο και στο τέταρτο από τα κυρηναϊκά έδικτα του Αυγούστου (βλ. Παράρτημα IV § 5). Δεν γνωρίζω κανένα ίχνος τέτοιου συστήματος πουθενά στη Μικρά Ασία κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, και θεωρώ αυτήν την εναλλακτική ερμηνεία απίθανη στο έπακρον.
39. Βλ. I. Τουλουμάκος, «*Δικασταί* = *Iudices*?» στο *Historia* 18 (1969) 407-21.
40. Στον MacMullen, *ERO*, υπάρχουν στο κείμενο και στις σημειώσεις επαθέσεις κατά των υποτιθέμενων μαρξιστικών ερμηνειών, εν μέρει δικαιολογημένες, αλλά και εν μέρει εσφαλμένες. Όπως και αλλού, ο MacMullen παραθέτει πολύ και καλό υλικό αλλά δεν καταφέρνει να κάνει καλή χρήση του, εξαιτίας της σοβαρής ανεπάρκειας του θεωρητικού του εξοπλισμού. Ο A. Momigliano, επικρίνοντας τον MacMullen, *RSR*, στη *Riv. stor. ital.* 86 (1974) 405-7, καταλήγει με τα ακόλουθα: «Ma la stratificazione di una società complessa come quella dell'impero romano non può essere esaminata con categorie preweberiane». Θα ήθελα να ξέρω ποιες δεμπεριανές κατηγορίες είχε στον νου ο Momigliano: Δεν μπορώ να πιστέψω ότι μια *απλώς* δεμπεριανή ανάλυση θα βοηθούσε θετικά τον MacMullen *να εξηγήσει* τα φαινόμενα που τόσο άψογα *περιγράφει*. Το άρθρο της Léa Flam-Zuckermann, «À propos d'une inscription de Suisse (*CIL* XIII, 5010): étude du phénomène du brigandage dans l'Empire romain», στο *Latomus* 29 (1970) 451-73, που έχει ένα μεγάλο αριθμό παραπομπών σε πηγές και πολλή σύγχρονη βιβλιογραφία, αποβλέπει σε μια «contribution fertile qui peut apporter une analyse sociologique du phénomène du brigandage» (στο ίδιο, 451)· αλλά οι σελ. 470-2 είναι πολύ μπερδεμένες στο ζήτημα αν οι πράξεις ληστείας πρέπει να θεωρηθούν ως ταξικοί αγώνες, και υπάρχει μια πολύ άκριτη απόπειρα στη σελ. 471 να χαρακτηρισθεί η ρωμαϊκή κοινωνική ιεραρχία ως μη αποτελούμενη από «classes sociales» αλλά από «groupes sociaux»! (η επιγραφή που μνημονεύεται στον τίτλο της μελέτης βρίσκεται πολύ εύκολα στις *ILS* με τον αρ. 7007).
41. Ο Jean Colin, *Les villes libres de l'Orient gréco-romain et l'envoi au supplice par acclamations populaires* (= *Coll. Latomus*. 82, Βρυξέλλες, 1965), έχει μια συλλογή μαρτυριών σ' αυτή την περιοχή, αλλά είναι πολύ αναξιόπιστος, ειδικά στα πολιτειακά ζητήματα. Βλ. επίσης Millar, *ERW* 369-75. Δεν είχα τη δυνατότητα να μελετήσω το έργο του Traugott Bollinger, *Theatralis Licentia. Die Publikumsdemonstrationen an den öffentlichen Spielen im Rom der früheren Kaiserzeit und ihre Bedeutung im politischen Leben* (Diss., Basel, 1969), που, όπως το δείχνει ο τίτλος του, περιορίζεται στη Ρώμη.

41α. Υπάρχει μια ευνοϊκή κριτική του βιβλίου του Cameron *Circus Factions* από τον W. Liebeschuetz, στο *JRS* 68 (1978) 198-9, και μια άλλη στην *CR* 93 = n.s. 29 (1929) 128-9, από τον Cyril Mango. Μπορώ να συμφωνήσω μόνο με το μεγαλύτερο μέρος της αρνητικής πλευράς της άποψης του Cameron, που σωστά απορρίπτει την ταύτιση των φατριών με μακροπρόθεσμους εκπροσώπους ορισμένων οικονομικών ή θρησκευτικών ομάδων και που έχουν μάλιστα τα χαρακτηριστικά πολιτικών «κομμάτων». Η πλευρά αυτή του βιβλίου έχει τη μεγαλύτερη αξία και είναι τελείως πειστική. Ωστόσο, δεν με πείθει η ουσιαστική άρνησή του (βλ. ειδ. το CF 271-96, κεφ. x) να αναγνωρίσει κάθε πολιτική σημασία στις φατρίες. Πρβλ. την κριτική που έγραψε ο Robert Browning στο *TLS* 3902 (24 Δεκέμβρη 1976) 1606. Νομίζω πως στο θέμα τούτο ωφελήθηκα από τις συζητήσεις με τον Michael Whitby.

42. Σχετικά με την πολιτική της Ρώμης προς τις λέσχες κ.λπ., βλ. (πολλά συντομα) Sherwin-White, *LP* 607, 608-9, 688-9.
43. Για ένα μακρύ κατάλογο περιπτώσεων λιθοβολισμού διακεκριμένων προσωπικοτήτων ή εμπρησμού των σπιτιών τους (ή απειλών για τέτοιες πράξεις), βλ. MacMullen, *RSR* 171 σημ. 30, 32.
44. Για τον επισιτισμό της Αντιόχειας, βλ. Petit, *LVMA*· Liebeschuetz, *Ant.* 126-32.
45. Βλ. Thompson, *HWAM* 60-71· Petit, *LVMA* 107-9· Downey, *HAS* 365-7.
46. Πρβλ. τη διφορούμενη μαρτυρία στον Amm. Marc. XV. xiii. 2: κατά την ανάκριση που διενήργησε

ο έπαρχος των πραιτώρων της Ανατολής, ορισμένοι *divites* που είχαν αναμειχθεί στη δολοφονία του Θεόφιλου τιμωρήθηκαν απλώς με κατάσχεση της περιουσίας τους, ενώ μερικοί *pauperes* καταδικάσθηκαν (δίχως άλλο σε θάνατο), μολονότι δεν ήταν καν παρόντες.

47. Για τη *δημοκρατία* στην ελληνιστική περίοδο, βλ. Jones, *GCAJ* 157 κ.ε.· J.A.O. Larsen, «Representation and democracy in Hellenistic federalism», στο *CP* 40 (1945) 65-97, στις 88-91· Walbank, *HCP* I. 221-2 (για τον Πολύβ. II. 38. 6), 230, 478. Για τη ρωμαϊκή περίοδο, βλ. Jones, *GCAJ* 170 κ.ε.

48. *IGRR* I. 61 = *IG* XIV. 986 = *OGIS* 551 = *ILS* 31. Για τη χρονολογία, βλ. λχ. Magie, *RRAM* II. 945-5 σημ. 67. Από τις άλλες επιγραφές που θα μπορούσαν να αναφερθούν, βλ. την Περγαμηνή του 46-44 π.Χ., όπου ο *δήμος* επευφημεί τον ανθύπατο της Ασίας P. Servilius Isauricus ως «σωτήρα και ευεργέτη» και μνημονεύει ότι είχε αποκαταστήσει στην πόλη τους *πατρίους νόμους και την δημοκρατίαν αδούλωτον*: A/J 23 = *OGIS* 449 = *IGRR* IV. 433 = *ILS* 8779.

49. Όπως στον (1) Πλούτ. *Περί Μοναρχίας, Δημοκρατίας και Ολιγαρχίας* (βλ. ειδ. *Hθ*. 826ef), όπου προτιμάται η μοναρχία (827bc, πρβλ. 790a κ.λπ.)· (2) στον Δίωνα Χρυσ. III. 45-9 (που χρονολογείται ίσως από τα πρώτα χρόνια του 2ου αιώνα), όπου η *δημοκρατία*, σε αντιδιαστολή προς την *αριστοκρατίαν*, θεωρείται κατώτερη από τη μοναρχία (η δημοκρατία, λέει ο Δίων, προσδοκά συγκεκριμένα *σωφροσύνην* και *αρετήν* από τον *δήμον* ώστε να πετύχει μιαν *κατάστασιν επιεική και νόμιμον* – λες κι αυτό ήταν δυνατό να γίνει!)· (3) στον Αππ. *ΕΠ BCIV*. 133, όπου οι απλοί στρατιώτες του πάλαι στρατού του Ιούλιου Καίσαρα, είναι αυτοί που υπηρετούν τον Βρούτο και τον Κάσσιο *υπέρ δημοκρατίας* και (για να εξηγηθεί ακριβώς για τι λογής δημοκρατία πρόκειται σε τούτη την περίπτωση) ακολουθεί ένα χλευαστικό σχόλιο: *ονόματος ευειδούς μεν, αλυσιτελούς δε αιεί*· (4) στον Φιλόστρ., *Τα εις Τυανέα Απολλώνιον* V. 34, όπου η *δημοκρατία* πρέπει να έχει την αρχική σημασία της, σε αντιδιαστολή όχι μόνο προς τις τυραννίδες αλλά και προς τας *ολιγαρχίας* και την *αριστοκρατίαν*. (Στο V. 33, ωστόσο, το *δημοκρατείσθαι* και *το του δήμου κράτος* αναφέρονται μόνο στη Ρωμαϊκή δημοκρατία· και το V. 35 είναι ένα από τα τρία χωρία που δίνω, πιο πέρα στο κυρίως κείμενο, όπου και η ίδια η Ηγεμονία είναι μια δημοκρατία, ένας *δήμος* – τα τρία κεφάλαια, V. 33-5, δείχνουν ασφαλώς ανάγλυφα τις δυνατές παραλλαγές της σημασίας του όρου *δημοκρατία* και των συγγενικών της, σ' έναν και τον ίδιο συγγραφέα, και μάλιστα σ' ένα και μόνο χωρίον).

50. Όπως στον Δίωνα Κάσσιο XLIV. 2-3· LIII. 8. 4· πρβλ. *όχλου ελευθερία* στο LII. 14. 5· και ίσως *όμιλος* στο 14. 3 και πιθανόν 5. 4. Υπάρχει μια περίεργη αναφορά στον *όχλον* της Ρώμης στον Δίωνα Κάσσ. LXVI. 12. 2. Ο Ευάγριος, που έγραφε κατά το τέλος ακριβώς του 6ου αιώνα, χαρακτηρίζει την ύστερη Ρωμαϊκή δημοκρατία, από την οποία αναδύθηκε η *μοναρχία* του Καίσαρα, ως μιαν *όχλοκρατίαν*: *EI* III. 41 (*HE* σελ. 142, επιμ. J. Bidez και L. Parmentier). Σχετικά με τη *σχλοκρατίαν*, βλ. επίσης σημ. 16 πάνω. Σ' ένα έργο ρητορικής ενός (ή αποδιδόμενο σ' ένα) έλληνα ρήτορα του τέλους του 3ου αιώνα μ.Χ., του Μενάνδρου του Λαοδικέως, για τον Λύκο, βρίσκουμε την *σχλοκρατία* να αντικαθίσταται από τη *λαοκρατία*: βλ. *Rhetores Graeci* III. 359-60, επιμ. L. Spengel (1856). Δεν γνωρίζω καμιάν άλλη χρήση των λέξεων *λαοκρατία, λαοκρατείσθαι*. Υπάρχει όμως μια κάπως λεπτή μεταγενέστερη χρησιμοποίηση της λέξης *σχλοκρατία* στον Ευάγριο, *EI* VI. 1 (*HE* σελ. 223 επιμ. Bidez και Parmantier), για την κυριαρχία των παθών, την οποία ο αυτοκράτορας Μαυρίκιος (582-602) απόδιωξε από τον νου του, εγκαθιδρύοντας εκεί την *αριστοκρατία* του λογικού.

51. Από τις δεκάδες τα παραδείγματα που μπορεί να υπάρχουν, θα αναφέρω μόνο τον Αππ., *EI* BC IV. 69, 97, 138 κ.λπ. (για την *Praef*. του 6, βλ. πιο πέρα στο κυρίως κείμενο, και VI. 6)· τον Δίωνα Κάσσ. XLIV. 2. 1-4· XLV. 31. 2· 44. 2· XLVII. 20. 4· 39. 1-5· 40. 7· 42. 3-4· L. 1. 1-2· LII. 1. 1· 9. 5· 13. 3· LIII. 1. 3· 5. 4· 11. 2, 4-5· 16. 1· 17. 1-3, 11· 18. 2· 19. 1· LIV. 6. 1· LV. 21. 4· LVI. 39. 5· 43. 4 (όπου μόνον η Ηγεμονία είναι ένα μείγμα *μοναρχίας* και *δημοκρατίας*)· LX. 1. 1· 15. 3· LXVI. 12. 2· τον Ηρωδιανό I. 1. 4 (η ρωμαϊκή *δυναστεία* μετατράπηκε σε *μοναρχία* επί Αυγούστου· πρβλ. *δυναστείαι* στον Δίωνα Κάσσ. LII. 1. 1). Το ρήμα *δημοκρατεῖσθαι* και το επίθετο *δημοκρατικός* (για τα οποία βλ. ειδ. Δίων Κάσσ. LV. 4. 2) χρησιμοποιούνται συχνά με την ίδια σημασία όπως η *δημοκρατία*. Ο Δίων χρησιμοποιεί ακόμα και τη λέξη *δημοτικώτατος* (= δημοκρατικότατος) στο XLIII. 11. 6 του αρχιαντιδραστικού Κάτωνα. Δεν είπα τίποτε εδώ για τον Φίλωνα, τον εξέχοντα αλεξανδρινό εβραίο που έγραψε (και στοχάστηκε) στην ελληνική κατά το πρώτο μισό του 1ου αιώνα, μια και ο τρόπος που χρησιμοποιεί τη λέξη δημοκρατία, σε έξι διαφορετικά έργα, είναι σωστός γρίφος: (1) *Περί Αβραάμ* 242, (2) *Ότι άτρεπτον το θείον* 176, (3) *Περί ειδ. νόμ.* IV. 237 (πρβλ. § 9, *δημοκρατικός*), (4) *Περί αρετής*, (5) *Περί γεωργ.* 45, (6) *Περί συγχύσεως διαλέκτων* 108. Σε τρία από τούτα τα κείμενα (αρ. 4, 5, 6) η *δημοκρατία* είναι το αντίθετο της *σχλοκρατίας*, σε ένα (αρ. 1) είναι το αντίθετο της τυραννίας, σε δύο (αρ. 3, 4) είναι *ευνομωτάτη*, και σε τέσσερις (αρ. 1, 2, 3, 5) είναι *αρίστη*. Όλα τούτα θα έκαναν κάποιον να πιστέψει ότι στη σκέψη του Φίλωνα ο όρος *δημοκρατία* ταιριάζει στη Ρωμαϊκή δημοκρατία. Ωστόσο η *δημοκρατία* του χαρακτηρίζεται κι από την *ισότητα* (αρ. 3, 6). Ο Φίλων είχε πολύ επηρεαστεί από ένα μοναδικό απόσπασμα του Πλάτωνα, στον *Μενεξ*. 238bc-9a, εκλαμβάνοντάς το ως σοβαρό εγκώμιο για το αθηναϊκό πολίτευμα, ενώ επρόκειτο για μια παρουσίαση – από τον Πλάτωνα, βαθιά ειρωνική – αυτών που έλεγαν οι ίδιοι οι Αθηναίοι. (Δεν είδα καμιά νεότερη πραγμάτευση του θέματος από εκείνην του F. H. Colson στην έκδοση Loeb των έργων του Φίλωνα, τόμ. VIII [1939] 437-9).

52. Βλ. λχ. *Δίων Κάσσ.* XLI. 17. 3· XLVI. 34. 4· XLVII. 39. 2· LII. 1. 1· 6. 3· 13. 2 (*δυναστεύσαι* επίσης)· 17. 3· Πρβλ. Αππ. *Praef*. 6: ο Γάιος [= Ιούλιος] Καίσαρ *δυναστεύσας* αυτοανακηρύχθηκε *μόναρχος*.

Στον Διόν. Αλικ., *Περί αρχ. ρητ.* 3 (γραμμένο επί Αυγούστου), οι Ρωμαίοι ηγέτες είναι οι *δυναστεύοντες*.

53. Βλ. C.G. Starr, «The perfect democracy of the Roman Empire», στην *AHR* 58 (1952-3) 1-16. Το άρθρο αυτό είναι μια χρησιμότατη συλλογή υλικού, αλλά δεν δείχνει να καταλαβαίνει την ελληνική δημοκρατία στην περίοδο της ακμής της ούτε τη διαδικασία (που περιέγραψα πρωτύτερα στο κυρίως κείμενο) με την οποία, στη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου, ο όρος είχε «συσιαστικά καταλήξει να χρησιμοποιείται για κάθε κυβέρνηση που δεν ήταν ανοιχτά μοναρχική» (στο ίδιο, 2).
54. Αίλ. Αριστ. *Λόγ.* XXVI (επιμ. B. Keil), ειδ. 60, 90· πρβλ. 29, 36, 39, 64, 65, 107 κ.λπ. (η φράση-κλειδί στην § 60 είναι: *καθέστηκε κοινή της γης δημοκρατία υφ' ενί τω αρίστω άρχοντι και κοσμητή*, και στην § 90 *δημοκρατίαν νομεί και ουδέν ενδείν πλην ων εξαμαρτάνει δήμος*). Η χρονολογία του λόγου αυτού την οποία συνήθως παραδέχονται σήμερα είναι το 143 μ.Χ. ή πάντως μεταξύ 143 και 156, επομένως επί βασιλείας Αντωνίνου του Ευσεβούς. Υπάρχει μια έκδοση με αγγλ. μετάφρ. και σχόλια του J. H. Oliver, *RP*· αλλά ο Oliver είναι συχνά πρόθυμος να πάρει σχεδόν τοις μετρητοίς τον πανηγυρικό του Αριστείδη. Ο De Martino, *SCR*^{2} IV. i (1974) 383 σημ. 44, καταγράφει δέκα κριτικές για την επιμέλεια του Oliver, μαζί με άλλα συγγράμματα. Ο Rostovtzeff, *SEHRE*^{2} II. 544 σημ. 6, φρονεί ότι ο λόγος είναι «θαυμάσιος»!
55. Υπάρχει μια καλή πρόσφατη συνοπτική αγγλ. μετάφρ. του C. P. Jones (Penguin Classics, 1970), με μια εισαγ. του G.W. Bowersock: περιλαμβάνει σχεδόν όλα τα σπουδαιότερα μέρη αυτού του ενδιαφέροντος έργου. Υπάρχει επίσης μια πλήρης έκδοση Loeb σε 2 τόμους (με αγγ. μετάφρ.) του F. C. Conybeare (1912).
56. Για μια περιγραφή αυτής της φιλολογικής συζήτησης (Δίων Κάσσ. LII. ii. 1 μέχρι xiii. 7 και xiv. 1 μέχρι xl. 2) βλ. Millar, *SCD* 102-118. (Βεβαίως δεν μπορώ να δεχτώ την άποψή του, ότι ο λόγος του Μαικήνα στην πραγματικότητα εκφωνήθηκε από τον Δίωνα ενώπιον του αυτοκράτορα Καρακάλλα – στη Νικομήδεια μόλις το 214, όπως υποστηρίζει, ή σε άλλον χώρο και χρόνο. Αυτό θα ήταν μια παράτολμη ενέργεια και είναι εξαιρετικά απίθανο ότι θα είχε οποιαδήποτε επίδραση σ' έναν δεσπότη σαν τον Καρακάλλα). Υπάρχουν ορισμένα ενδιαφέροντα σημεία στον λόγο του Αγρίππα που δεν μπορώ να σχολιάσω εδώ, αλλά δεν πρέπει να παραλείψω να επισύρω την προσοχή στη χρήση του όρου *ισονομία* στο LII. 4. 1.
57. Βλ. σημ. 8 του υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου. Ένα από τα μεταγενέστερα πρότυπα των ελληνικών μας πραγματειών *Περί βασιλείας* (399 μ.Χ.), του Συνέσιου, ο οποίος θα γινόταν αργότερα επίσκοπος Κυρήνης, εξαίρει ακόμα την *παρρησίαν* στην εναρκτήρια παράγραφό του, ως κάτι που οι αυτοκράτορες έπρεπε να ενθαρρύνουν (*MPG* LXVI 1056), ώστε να αξιώνουν την άσκησή της (στο ίδιο, 1056-7, §§ 2, 3).

57α. Είχα τελειώσει τούτο το κεφάλαιο όταν διάβασα το σχόλιο για το *Περί ύψους* του «Λογγίνου» 44, από τον Gordon Williams, *Change and Decline. Roman Literature in the Early Empire* (= Sather Classical Lectures 45, Berkeley/London, 1978) 17-25. Είναι μια μελέτη που αξίζει να διαβαστεί και που κάνει ορισμένες σοβαρές παρατηρήσεις, αλλά ένα σημαντικό μέρος της επιχειρηματολογίας υποβαθμίζεται από την ολοφάνερα λαθεμένη ιδέα ότι «φαίνεται απίθανο...» ένας Έλληνας της αυτοκρατορίας να χρησιμοποιούσε τη λέξη *δημοκρατία* για τη ρωμαϊκή Respublica» (21 σημ. 33) και ότι «οι έλληνες συγγραφείς δεν φαίνονται να είχαν πολιτικά επίγνωση της αλλαγής από την Respublica στην Ηγεμονία, όπως είχαν, λογουχάρη, οι ρωμαίοι στωϊκοί στην πρώιμη Αυτοκρατορία» (18). Όπως έδειξα στο κυρίως κείμενο (και στη σημ. 51 πάνω), ο όρος *δημοκρατία* χρησιμοποιείται για τη ρωμαϊκή Respublica από τα τέλη του πρώτου αιώνα, αν όχι και νωρίτερα, και είναι ο καθιερωμένος όρος γι' αυτήν στους Έλληνες ιστορικούς του 2ου και του 3ου αιώνα. Αυτό είναι εντελώς φυσικό δεδομένης της φθοράς που είχε ήδη υποστεί η σημασία της λέξης κατά την ελληνιστική περίοδο: βλ. το κυρίως κείμενο και σημ. 47-9 πάνω.

58. «*Λογγίνος*» *Περί ύψους*, επιμ. εισαγ. και σχόλ. του D. A. Russell (1964). Βλ. και *Ancient Literary Criticism*, επιμ. D. A. Russell και M. Winterbottom (1970) 460-1, 501-3.
59. Νομίζω πως πρέπει να μνημονεύσω εδώ τον Tac., *Dial.* (ειδ. 1. 1, 27. 3, 38. 2, 40. 2-4, 41. 1-4), αν και ασχολείται αποκλειστικά με τη ρητορική, ενώ ο «Λογγίνος» δεν περιορίζεται σ' αυτήν. Σχετικά με μια προγενέστερη ρωμαϊκή άποψη για την εξάρτηση της ρητορικής από την απόλαυση της ειρήνης, του ελεύθερου χρόνου και ενός καλού πολιτεύματος, βλ. Cic. *Brut.* 45-6, μέρος ενός εκτεταμένου χωρίου, 25-51, όπου συναντά κανείς και άλλες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις στα 26, 39, και ειδ. στα 49-51, όπου υποστηρίζεται ότι η *eloquentia* ήταν αρχικά ιδιαιτερότητα της Αθήνας και ήταν άγνωστη στη Θήβα (με εξαίρεση ίσως τον Επαμεινώνδα), στο Άργος, στην Κόρινθο και πάνω απ' όλα στη Σπάρτη, αλλά ότι η ρητορική εξαπλώθηκε αργότερα σε όλα τα νησιά και σ' ολόκληρη την Ασία, με ολέθριες συνέπειες εκτός από τη Ρόδο.
60. Ρητά ή με υπονοούμενα ο συγγραφέας μας δείχνει κάποιον ενθουσιασμό (έστω και μετρημένο σε λίγες περιπτώσεις) για κάπου 16 συγγραφείς (Αισχύλο, Αρχίλοχο, Δημοσθένη, Ευριπίδη, Ηρόδοτο, Όμηρο, Υπερείδη, Πίνδαρο, Πλάτωνα, Σαπφώ, Σιμωνίδη, Σοφοκλή, Στησίχορο, Θεόκριτο, Θουκυδίδη και Ξενοφώντα), από τους οποίους μόνον ένας, ο Θεόκριτος, είναι της ελληνιστικής περιόδου, και μόνο τέσσερις άλλοι (Αρχίλοχος, Όμηρος, Σαπφώ και Στησίχορος) δεν είναι του 5ου ή του 4ου αιώνα. Από τους οχτώ μνημονευόμενους συγγραφείς της ελληνιστικής περιόδου, μόνον ένας, ο Απολλώνιος,

δέχεται έπαινο και καμιά μομφή· για τρεις (τον Άρατο, τον Ερατοσθένη και τον Τίμαιο) η απόφανσή του είναι ανάμικτη· και τέσσερις (Αμφικράτης, Κλείταρχος, Ηγησίας και Μάτρις) επικρίνονται άγρια. Παραδόξως παραλείπεται ο Μένανδρος, που δεν μνημονεύεται ποτέ. Πρέπει ίσως να προσθέσω ότι ο συγγραφέας μας είναι ο μόνος Έλληνας που βρήκα να αναφέρει (με θαυμασμό, στο 9. 9) τη Γένεση α' 3 – ίσως όχι από απευθείας γνωριμία με το LXX: πρβλ. τη διατύπωση εδώ και στη Γέν. α' 9.

61. Οι μόνες αναφορές σ' αυτές τις «δημοκρατίες» που μπορώ να βρω στον Πάπα Ιππόλυτο (ή αλλού) είναι βεβαίως το *De Antichr.* 27, επιμ. Hans Achelis, στο *GCS* I. ii. (1897) 19: *και των δέκα δακτύλων της εικόνος εις δημοκρατίας χωρησάντων*, και *Comm. in Dan.* II. xii. 7, επιμ. G. N. Bonwetsch, στο *GCS* I. i. (1897) 68, και Maurice Lefèvre, στο *Hippolyte, Commentaire sur Daniel* = *SC* 14 (Paris, 1947) 144: *είτα δάκτυλοι ποδών, ίνα δειχθώσιν αι... δημοκρατίαι αι μέλλουσαι γίγνεσθαι*. Στο σημείο τούτο πρέπει να πάρουμε υπόψη το «θηρίον» με τα δέκα κέρατα (ιγ' 1· 3,7) . 5), και ταυτίζει τα δέκα κέρατα με δέκα βασιλιάδες (IV. xiii. 3)· και ομοίως στο *De Antichr.* 27 λέει για τα δέκα κέρατα του «θηρίου» ότι ήταν δέκα βασιλιάδες. Πρβλ. το «θηρίον» της Αποκαλ. ιγ' 1 κ.ε. και ιζ' 3 κ.ε. που έχει κι αυτό δέκα κέρατα (ιγ' 1· ιζ' 3, 7), και που ερμηνεύονται ως δέκα *βασιλείς* (ιζ' 12-17). Το *δημοκρατίαι* είναι ένα πραγματικό πρόβλημα για μένα. Δεν μπορώ να καταλάβω πώς ο Géza Alföldy, «The crisis of the third century, as seen by contemporaries», στο *GRBS* 15 (1974) 89-111, στην 99 και σημ. 35, μπορεί να λέει ότι «Irenaeus, Hippolytus and Tertullian were already so impressed by the political crisis after Commodus'death that they predicted, as did Lactantius later, that one day the end of the Empire would come through its disintegration into ten "democracies"», και μπορεί να επικαλείται για υποστήριξη αυτής της άποψης τον Ειρην. *Κατά των Αιρ.* V. 26. 1· τον Hipp., *Comm. in Dan.* IV. vi και *De Antichr.* 28· στον Tert., *De resurr.* 24. 18· και στον Lact., *Div. inst.* VII. 16. 1 κ.ε. Όπως είπα, τα μόνα δύο κείμενα που μου φαίνονται να έχουν σχέση με το θέμα είναι αυτά που παρέθεσα στην αρχή αυτής της σημείωσης, και όχι κάποιο από εκείνα που αναφέρει ο Alföldy. Στο καθένα από τα χωρία του βρίσκουμε βέβαια τα δέκα κέρατα = τους δέκα βασιλιάδες (εκτός από το Comm. in Dan. IV. vi· αλλά βλ. λχ. IV. xiii. 3).

62. Βλ. H. A. Drake, «When was the "de laudibus Constantini" delivered?», στο *Historia* 24 (1975) 345-56 (ειδ. 352-6), ο οποίος προτιμά το έτος 336 από το 335 και πιστεύει ότι η πραγματική μέρα είναι πιθανό να ήταν η 25 Ιουλίου εκείνου του χρόνου. Είχα τελειώσει τούτο το υποκεφάλαιο όταν είδα το επόμενο βιβλίο του Drake, *In Praise of Constantine: A Historical Study and New Translation of Eusebius Tricennial Orations* (*Univ. of California Publications: Class. Stud.* 15, Berkeley/London, 1976).

63. Ευσέβ., *Τριακονταετηρικός* (ή *Orat. de laud. Const.*) III. 6, επιμ. I.A. Heikel, στο *GCS* 7 (1902). Υπάρχει αγγλ. μετάφρ. αυτού του λόγου (ή λόγων) στο *Eusebius* = *NPNF* I (1890 και ανατύπ.) 561-610 και μια αναθεώρηση από τον E. C. Richardson (με βάση τη δεύτερη έκδοση του ελληνικού κειμένου του 1869 από τον F.A. Heinichen) της ανώνυμης αγγλ. μετάφρ. (έκδοση Samuel Bagster και Υιοί, Λονδίνο, 1845) από το ελληνικό κείμενο του Βαλέσιου, του 17ου αιώνα (βλ. *NPNF* I. 52, 405, 466-7, 469). Η νέα αγγλική μετάφραση του H. A. Drake (βλ. προηγούμενη σημείωση) είναι από το βελτιωμένο κείμενο του Heikel. Δεν χρειάζεται να ασχοληθώ εδώ με το ζήτημα αν ο *Τριακονταετηρικός* 1-10 και 11-18 πρέπει να θεωρηθεί ως μια ενότητα ή ως μια σύμμιξη δύο χωριστών προσφωνήσεων: το τελευταίο φαίνεται πολύ πιθανότερο (βλ. Drake, όπως παρατίθεται στην προηγούμενη σημείωση, και J. Quasten, *Patrodogy* III [1960] 326-8.

64. Τα παλαιότερα παραδείγματα που συνάντησα είναι στην αλληλογραφία μεταξύ των δύο πατριαρχών, του Αττικού της Κωνσταντινούπολης και του Κυρίλλου της Αλεξάνδρειας, σχετικά με την αποκατάσταση του Ιωάννη του Χρυσοστόμου, κατά τη δεύτερη δεκαετία του 5ου αιώνα: βλ. Κύριλλος, *Επ.* 75 (από τον Αττικό), στην *MPG* LXXVII. 349 CD και ειδ. 352 A (*ώστε μη... εθισθήναι εις δημοκρατίαν την πόλιν*). Υπάρχουν αρκετά παραδείγματα στον Ιωάννη Μαλάλα (μέσα έκτου αιώνα), *Χρονογραφία*, επιμ. L. Dindorf (*CSHB*, Bonn, 1831), λχ. σελ. 244. 15-17 (Βιβλίο X, Καλιγούλας: το κόμμα των Πρασίνων, στο οποίο παραχωρήθηκε η *παρρησία* από τον αυτοκράτορα, *εδημοκράτησεν* στη Ρώμη και σε άλλες πόλεις)· 246. 10-11 (Βιβλίο X, Κλαύδιος) και ειδ. 393. 5-6 (Βιβλίο XVI, Αναστάσιος: το κόμμα των Πράσινων στην Αντιόχεια *δημοκρατούν επήρχετο τοις άρχουσιν*), και 416. 9-10 και 21 μέχρι 417. 1 (Βιβλίο XVII, Ιουστίνος I: το κόμμα των Βένετων εστασίασε στην Κωνσταντινούπολη ώσπου ο πολέαρχος (Praefectus Urbi) Θεόδοτος *κατεδυνάστευσε της δημοκρατίας των Βυζαντίων*· στην Αντιόχεια ο Comes Orientis Εφραίμιος επίσης *ηγωνίσατο κατά των δημοκρατούντων Βενέτων*, κ.λπ.). Υπάρχουν μερικά εξαιρετικά καλά παραδείγματα στον Θεοφάνη (αρχές 9ου αιώνα), *Χρονογραφία*, επιμ. C. de Boor (Leipzig, 1883): I. 166. 26 (A.M. 6012: *εδημοκράτησε το βένετον μέρος*), 181. 17-18 (A.M. 6023: *και εγένοντο κοσμικαί δημοκρατίαι και φόνοι*), και 492. 27 (A.M. 6303: *ή δημοκρατίαν εγείραι Χριστιανοίς*). Βλ. Cameron, *CF* 305-6, που βελτιώνει τον G. I. Bratianu, «Empire et "Démocratie" à Byzance» στην *Byz. Ztschr.* 37 (1937) 86-111, στις 86-91.

65. Θα χρειαζόταν ίσως να ειπωθούν περισσότερα σε τούτο το υποκεφάλαιο για τις *στάσεις* και τις επαναστάσεις στις ελληνικές πόλεις κατά την ελληνιστική περίοδο: μερικές ήταν σαφώς μορφές πολιτικού ταξικού αγώνα σε μεγάλη ή μικρή κλίμακα. Αλλά οι πηγές μας είναι συνήθως ελλιπείς ή μεροληπτικές και τα κινήματα αυτά σπανίως ήταν μείζονος σημασίας. Θα αναφερθώ απλώς σε μια μεγάλη σειρά άρθρων του A. Fuks: το κυριότερο, «Patterns and types of social-economic revolution in Greece from the 4th to the 2nd century B.C.», στο *Anc. Soc.* (1974) 51-81, παραθέτει κατάλογο των άλλων, σελ. 53 σημ. 6.

[VI. 1]

1. Μια καλή σύντομη έκθεση για το τι είναι εκείνο που έκανε το Ρωμαϊκό Δίκαιο (στην ουσία το *ius civile* με την έννοια που χρησιμοποιώ τον όρο) «το πιο πρωτότυπο προϊόν του ρωμαϊκού πνεύματος», είναι του Barry Nicholas, *IRL = An Introduction to Roman Law* (1962) 1-2. Το βιβλίο αυτό (των κν + 281 σελίδων) είναι η καλύτερη βασική εισαγωγή στο θέμα στην αγγλική γλώσσα και ένα πρότυπο σαφήνειας. Μια εκτεταμένη εισαγωγή, που ασχολείται και με το δημόσιο δίκαιο, είναι του H. F. Jolowicz, *HISRL*^{3} = *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, 3η έκδ., αναθεωρημένη από τον Barry Nicholas (1972). Άλλα έργα αναφέρονται στο κυρίως κείμενο. Οι μη εξοικειωμένοι με το ρωμαϊκό δίκαιο που θέλουν να δουν πώς αυτό λειτουργούσε στη ρωμαϊκή κοινωνία θα βρουν την καλύτερη «εισήγησή» τους στο θέμα με τον Crook, *LLR* (1967), ένα βιβλίο που αποφεύγει, με τον πιο αξιέπαινο τρόπο, τους αχρείαστους τεχνικούς όρους που κάνουν πολλά από τα συγγράμματα σύγχρονων ειδικών του Ρωμαϊκού Δικαίου δυσνόητα στον καθένα εκτός αν πρόκειται για κάποιον άλλον παρόμοιο ειδικό. Ο Crook ωστόσο υποστηρίζει μια πολύ πιο επεική άποψη από τη δική μου για τον ταξικό χαρακτήρα του ρωμαϊκού νομικού συστήματος και για τον τρόπο που αυτό βοήθησε στο δυνάμωμα της θέσης της ρωμαϊκής εύπορης τάξης.
2. Βλ. τη μελέτη μου WWECP στις *SAS* (επιμ. Finley) 218-20, με παραπομπές (ειδ. σημ. 53), πρβλ. 249 σημ. 170.
3. Στις παραπομπές που έδωσα στο αναφερόμενο στη σημ. 2 (πάνω) άρθρο μου πρέπει να προστεθούν και οι ακόλουθες: Jolowicz και Nicholas, *HISRL*^{3} 175, 397-8· Kaser, *RZ* (1966) 339-40, § 66: «Wesen und Arten der Kognitionsverfahren» (βλ. 339 για τον «Sammelbegriff Kognitionsprozess»)· *RP* II^2 (1975) 16-17.
4. Αυτό δεν ήταν καθόλου μια κατοπινή ανάπτυξη στο Ρωμαϊκό Δίκαιο: βλ. Garnsey, *SSLPRE* (στο οποίο παραπέμπω κάμποσες φορές στο VIII. 1)· J. M. Kelly, *Roman Litigation* (1966)· Rudolf von Jhering, *Scherz und Ernst in der Jurisprudenz* (8η έκδ., Leipzig, 1900) 175-232 (Abt. II. iii: «Reich und Arm im altrömischen Civilprozess».
5. Πρβλ. τώρα Brunt, LI 175-8.
6. Βλ. Brunt, LI 159.
7. Βλ. ειδ. Πολύβ. I. iii. 6, 7, 9-10 (και πρβλ. 4)· vi. 3· lxiii. 9· III. ii. 6· IX. x. 11· XV. ix. 2 (πρβλ. 4-5)· x. 2. Πρβλ. επίσης I. vi. 6· x. 5 κ.ε.· xx. 1-2· II. xxi. 9· xxxi. 8· III. iii. 9· V. civ. 3· VI. ii. 3· 1. 6 (Πρβλ. σημ. 6 στο υποκεφ. 4 αυτού του κεφαλαίου).
8. Brunt, LI 162. Η απόδειξη αυτού ακολουθεί, LI 162-72.
9. Η κτηνώδης αγριότητα του Γιαχβέ (Ιεχωβά) παριστάνεται βέβαια από τους φανατικούς λάτρεις του ότι απλωνόταν όχι μόνο στους ξένους λαούς αλλά και στους ανυπάκουους Ισραηλίτες. Καθώς όμως το ενδιαφέρον μου εδώ είναι μόνο για τους πρώτους, δίνω μόνο μια αναφορά για την τύχη που υποτίθεται ότι επιφυλάσσεται στους τελευταίους: στο Δευτερονόμιο κη', όπου, ύστερα από 14 στίχους που περιγράφουν τις ευλογίες τις οποίες δέχεται ο ευπειθής, υπάρχουν 54 στίχοι που περιέχουν έναν φοβερό κατάλογο με κατάρες – συμπεριλαμβανομένης και της μόνης διβλικής αναφοράς που γνωρίζω στη βρεφοφαγία (στίχος 57).
10. Τα αρχαιολογικά στοιχεία δεν είναι ακόμα απολύτως σαφή· αλλά (α) μολονότι η Ασώρ ήταν μια σημαντική πόλη που μπορεί να είχε καταστραφεί από τους Ισραηλίτες υπό τον «Ιησού του Ναυή» στα τέλη του 13ου αιώνα π.Χ., ωστόσο (β) φαίνεται σχεδόν βέβαιο ότι η καταστροφή της μεγαλύτερης πόλης Γαι έγινε πάνω από χίλια χρόνια νωρίτερα και ότι η Γαι δεν μπορούσε πιθανόν να είναι ένας τόπος κάποιου μεγέθους ή σημασίας στις «μέρες του Ιησού του Ναυή»· επίσης (γ) οι μεγάλες μέρες της Ιεριχούς ήταν κι αυτές πολύ νωρίτερα, και ο τόπος βρισκόταν σε άθλια κατάσταση μετά από τα μέσα του 6ου αιώνα και στα χρόνια του «Ιησού του Ναυή» ήταν μικρός και ασήμαντος και πιθανόν ανοχύρωτος. Εδώ όμως δεν ενδιαφέρομαι τόσο για το τι συνέβη όσο για το τι οι Ισραηλίτες ήθελαν να πιστεύουν για το δικό τους παρελθόν και για τον ρόλο που έπαιζε ο Θεός τους.
11. Από τον Zvi Yavetz μαθαίνω ότι το παλαιότερο σωζόμενο χωρίον που κάνει μνεία για την υπεράσπιση της γενοκτονίας *από* τους Εβραίους είναι του Διόδωρου XXXIV/XXXV. 1. 1. 4 (οι φίλοι του Αντίοχου Ζ').
12. Βλ. ιδιαίτερα Αριθμοί ηε' 8-9, 10-13· Χρον. θ' 20· Ψαλμ. ρστ' 30. Στον Εκκλησ. με' 23-5 ο Φινέας δοξολογείται μαζί με τον Μωυσή και τον Ααρών. Μνημονεύεται επίσης με θαυμασμό από μερικούς χριστιανούς συγγραφείς που αναζητούν στην Παλαιά Διαθήκη τη δικαιολογία για τον διωγμό, λχ. Optat. III. 5-7· VII. 6.

[VI. 2]

1. E.J. Bickerman, «Some reflections on early Roman history», στη *Riv. di filol.* 97 (1969) 393-408.
2. Ανάμεσα στα πολλά πρόσφατα έργα που ασχολούνται με το πρόβλημα των *secessiones*, βλ. ειδ. Kurt von Fritz, «The reorganisation of the Roman government in 366 B.C. and the so-called Licinio-Sextian laws» στο *Historia* 1 (1950) 3-44, στις 21-5.

3. Βλ. Lily Ross Taylor, «Forerunners of the Gracchi» στο *JRS* 52 (1962) 19-27, στην 20, με σημ. 11-12.
4. Έκανα αυτήν τη διευκρίνιση διότι όσοι έπαιρναν *ενεργό* μέρος στις *secessiones* (βλ. στο κυρίως κείμενο) δεν φαίνεται να περιλαμβάνονται στους φτωχότερους πολίτες, που την εποχή εκείνη δεν υπηρετούσαν στον τακτικό στρατό.
5. A. W. Lintott, «The tradition of violence in the annals of the Early Roman Republic», στο *Historia* 19 (1970) 12-29· πρβλ. το βιβλίο του Lintott, *Violence in Republican Rome* (1968) 55-7 κ.λπ. Υπάρχουν τουλάχιστον τέσσερα αποσπάσματα στον Κικέρωνα που αναφέρουν και τους τρεις άνδρες (Κάσσιο, Μαίλιο και Μάνλιο): *Pro domo ad pontif.* 101· *II Phil.* 87 και 114· *De rep.* II. 49. Ανάμεσα σε άλλα κικερώνεια κείμενα που αναφέρουν έναν ή περισσότερους απ' αυτούς είναι *Lael.* 28 και 36· *De senect.* 56· *Pro Mil.* 72· *I Cat.* 3· *I Phil.* 32. Ο Cassius και ο Manlius περιγράφονται ως πατρίκιοι και ύπατοι σε επαρχία, ο Maelius ως πλούσιος πληβείος που είχε διανείμει σιτάρι στους φτωχούς. Ο Λίβιος λέει ότι ο Manlius ήταν «primus omnium ex patribus *popularis* factus» (VI. 11. 7)· αξιοσημείωτο είναι το ασυναίσθητα ειρωνικό σχόλιό του (VI. 20. 14) ότι ο Manlius θα γινόταν «memorabilis» αν είχε γεννηθεί «in libera civitate»! Πρβλ. 11. 41. 2 (για τον Cassius). Ανάμεσα σε άλλες αφηγήσεις, επισύρω την προσοχή σ' εκείνην του Cn. Genucius, δημάρχου (tribunus plebis) το 473: Λίβιος II. 54-55 (ειδ. 54. 9-10)· Διων Αλ. *Ρωμ. Αρχ.* IX. 37-38 (ειδ. 38. 2-3)· X. 38. 4-5.

[VI. 3]

1. (Η απόγονοι αξιωματούχων με εξουσίες υπάτου ή δικτάτορα). Το έργο του Gelzer, *Die Nobilität der römischen Republic* (1912) ανατυπ. στα *Kleine Schriften* του I (Wiesbaden, 1962) 1-135 και είναι τώρα προσιτό σε μια καλή αγγλ. μετάφρ. του Robin Seager, ως *The Roman Nobility* (1969) 1-139. Πρβλ. H. Strasburger, στην *RE* XVII. i (1936) 785-91, *s.v.* «Nobiles», και 1223-8, *s.v.* «Novus homo»· E. Badian, στο *OCD*^{2} 736, 740, *s.v.* «Nobilitas», «Novus homo»· Syme, *RR* 10 κ.ε.· H.H. Scullard, *Roman Politics 220-150 B.C.* (1951) 10-11· βλ. και A. Afzelius, «Zur Definition der römischen Nobilität vor der Zeit Ciceros», στο *Class. et Med.* 7 (1945) 150-200.
2. Έτσι συναντάμε φράσεις όπως *equestri loco natus* ή *ortus* (Cic., *De rep.* I. 10· *De lege agr.* I. 27· Nepos, *Att.* 19. 2, πρβλ. 1. 1· Vell. Pat. II. 128. 1-2· πρβλ. 88. 2). Και βλ. VI. 6. σημ. 102.
3. Βλ. λχ. Badian, *PS* 100, 107, 111-12.
4. Βλ. II. 1 σημ. 21 πάνω για τούτο και για άλλα έργα των Nicolet, Cohen κ.λπ.
5. Για τον Atticus βλ. Nepos, *Att.*, ειδ. 1. 1, 6. 1-5, 11. 5, 13. 6, 19. 2, 20. 5. Για τον Maecenas, βλ. ειδ. Vell, Pat. II. 88. 2. Για τον Annaeus Mela, βλ. Tac. *Ann.* XVI. 17. 3. Πρβλ. *Hist.* II. 86 για τον Cornelius Fuscus, που στα νιάτα του «senatorium ordinem exuerat» για να μπει στην υπηρεσία του αυτοκράτορα. Το χειρόγραφο που μιλάει για το κίνητρό του, έχει «quietis cupidine»· μερικοί επιμελητές προτιμούν «inquies» ή «quaestus» από το «quietis».
6. Βλ. ειδ. B. Cohen, ό.π. στο II. 1 σημ. 21 πάνω.
7. Βλ. λχ. H Strasburger, *Concordia Ordinum. Eine Untersuchung zur Politik Ciceros* (Διατρ. [στη Φρανκφούρτη], Leipzig, 1931).
8. Δέχομαι την άποψη ότι τα *comitia tributa* ήταν ταυτόσημα με το *concilium plebis* (πρβλ. υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου), μόνο που αυτά (α) συμπεριελάβαιναν και πατρικίους (οι οποίοι βέβαια ήταν λίγοι σε αριθμό ακόμα και κατά τη Μέση Δημοκρατία) και (β) είχαν ως προϊστάμενο έναν ύπατο (ή πραίτωρα) και όχι ένα δήμαρχο. Το πιο πρόσφατο βιβλίο στην αγγλική για τις ρωμαϊκές συνελεύσεις είναι της Lily Ross Taylor, *Roman Voting Assemblies from the Hannibalic War to the Dictatorship of Caesar.* (Ann Arbor, 1966). Βλ. επίσης E.S. Staveley, *Greek and Roman Voting and Elections* (1972). G.W. Botsford, *The Roman Assemblies from their Origin to the End of the Republic* (New York, 1909), που αξίζει ακόμα να το συμβουλευόμαστε. Πρόσθετη βιβλιογραφία βρίσκεται στο άρθρο «Comitia», του A. Momigliano, στο *OCD*^{2} 272-3. Βλ. και την επόμενη σημείωση.
9. Το τελευταίο έργο που είδα επί του θέματος είναι του R. Develin, «The third century reform of the comitia centuriata» στο *Athenaeum* n.s. 56 (1978) 346-77.
10. Πρέπει εδώ να προσθέσω ότι η προέλευση της λέξης *suffragium* εξηγήθηκε θαυμάσια σ' ένα άρθρο του M. Rothstein (1903) που μνημονεύω στο έργο μου *OPW* 348 σημ. 2 και που το συνάντησα μόλις μετά τη δημοσίευση του άρθρου μου SVP.
11. Ανάμεσα σε διάφορες εκδόσεις, βλ. τις *FIRA*^{2} I. 62. Ένα άλλο υποκεφάλαιο V. 8 (FIRA^2 I. 41), αναφέρεται σε μιαν πατρωνεία, αλλά μόνο πάνω σε απελεύθερους.
12. Πρβλ. Λίβιος VI. 18. 6· Πλούτ. *Ρώμ.* 13. 3 στο τέλος, 5, 7-8· [Για την προέλευση και την αρχική ανάπτυξη της *clientela*, βλ. τώρα τις πρόσφατες εργασίες που αναφέρει ο H. Strasburger, *Zum antiken Gesellschaftsideal* = *Abhandl.* der Heidelberger Akad. der Wiss., Philos.-hist. Klasse (1976 αρ. 4) 104 σημ. 731, που είδα όταν πια είχα τελειώσει τούτο το κεφάλαιο. Κατά τη γνώμη μου, η διαφωνία που εξέφρασε ο P.A. Brunt στην κριτική του γι' αυτό-το έργο, στο *Gnomon* 51 (1979) 443 κ.ε., στις 447-8, δικαιολογείται μόνο αν επιλεχθεί μια στενή ερμηνεία και αν κρίνουμε απλώς με βάση περιπτώσεις στις οποίες η σχέση cliens/patronus υπήρχε τυπικά και συγκεκριμένα].
13. W.V. Harris, *War and Imperialism in Republican Rome 327-70 B.C.* (1979), που το διάβασα όταν πια

είχα τελειώσει τούτο το υποκεφάλαιο, έχει μια έξοχη σημείωση, 135 σημ. 2, η οποία δείχνει ότι η φράση «Massilienses nostri clientes» στον Cic., *De rep.* I. 43, αναφέρεται στην *clientela* του Scipio Aemilianus, όχι της Ρώμης, και ότι η πρώτη σαφής χρησιμοποίηση της μεταφοράς «πελάτης» από ένα Ρωμαίο συγγραφέα για τις σχέσεις με ορισμένους από τους υπηκόους της είναι στο *Dig.* XLIX. xv. 7. 1 (Proculus, μέσα του πρώτου αιώνα της χριστιανικής εποχής).

14. Βλ. Gelzer, *The Roman Nobility* (σημ. 1 πάνω) 63 και σημ. 55-9· και για το όλο θέμα E. Badian. *Foreign Clientelae 264-70 B.C.* (1958).

14α. Χρησιμοποίησα την έκδοση Loeb, επιμ. J. W. και A. M. Duff (1934).

15. Στο άρθρο μου RRW, σε μια σημείωση (69 σημ. 26) παραπέμπω στον Αυγουστίνο, *De civ. Dei* IV. 31-2· πρβλ. 27 (εναντίον του Scaevola) και VI. 10 (εναντίον του Seneca)· επίσης στον Cic., *De leg.* II. 32-3 (αντιπρβλ. *De div.*, ειδ. II. 28-150)· στον Λίβιο I. 19. 4-5· και στον Δίωνα Κάσσ. LII. 36. 1-3. Επειδή η ειλικρίνεια των θρησκευτικών γνωμών τις οποίες εκφράζουν μέλη της ρωμαϊκής άρχουσας τάξης, και ιδιαίτερα ο ίδιος ο Κικέρων, συχνά αμφισβητούνται (με πόσο σοβαρούς λόγους είναι πολύ δύσκολο να πούμε), πρέπει να προσθέσω εδώ τον Cic., *De leg.* II. 16, που τονίζει πόσο *πρακτική χρησιμότητα* έχει η εμφύσηση σε όλους της πίστης στη θρησκεία: η πίστη αυτή εξασφαλίζει την τήρηση των όρκων και «τον φόβο της τιμωρίας που έσωσε πολλούς από το έγκλημα» (πρβλ. II. 30). Χωρίς *pietas* προς τους θεούς, λέει ο Κικέρων σε άλλο έργο του (*De nat. deorum* I. 4), «fides etiam et societas generis humani et una excellentissima virtus, iustitia» μπορούν να εξαφανιστούν. Σχετικά με τη γενική στάση προς τη θρησκεία στον ρωμαϊκό κόσμο, ιδιαίτερα στις άρχουσες τάξεις, βλ. επίσης τη μελέτη μου WWECP 24-31, ανατύπ. στις *SAS* (επιμ. Finley) 238-48· και πρβλ. τώρα Brunt, LI 165-8.

16. Όπως όταν το 327 π.Χ. η ανάδειξη του M. Claudius Marcellus σε δικτάτορα κηρύχθηκε άκυρη από τους οιωνοσκόπους: βλ. Λίβιος VIII. 23. 14-17. Πρβλ. τώρα τα παραδείγματα (μη συμπεριλαμβανόμενου αυτού που έδωσα μόλις πιο πάνω) που αραδιάζονται στο έργο του J. H. W. G. Liebeschuetz, *Continuity and Change in Roman Religion* (1979) 309 (Παράρτημα).

17. Όπως όταν οι νόμοι του M. Livius Drusus το 91 π.Χ. ακυρώθηκαν από τη Σύγκλητο· ένας από τους λόγους ήταν η περιφρόνηση προς τους οιωνούς (Cic., *De Leg.* II.31, ένα συναρπαστικό απόσπασμα· Ascon, 61, *In Cornelian*, επιμ. A.C. Clark, σελ. 69. 6-7). Πρβλ. ίσως τη χρήση κακών οιωνών από τους ιεροσκόπους για να αναστείλουν τον αγροτικό νόμο του Sex. Titius, δημάρχου το 99 π.Χ. (Cic., *De leg.* II. 14, 31, και άλλες πηγές που δίνουν οι Greenidge και Clay, *Sources*[2] 113, και ο Broughton, *MRR* II. 2): μπορεί να λεχθεί ότι οι νόμοι του Titius ήταν *contra auspicia latae*. Βλ. και A.W. Lintott, *Violence in Republican Rome* (1968) 134-5.

18. Οι αναφορές στα έξι χωρία που παρέθεσα είναι: Cic., *In Vat.* 23· *De har. resp.* 58· *In Pis.* 9· *Post red. in sen.* 11· *In Vat.* 18· *Pro Sest.*33. Αρκετή βιβλιογραφία για τους νόμους αυτούς δίνουν ο H.H. Scullard στο *OCD*[2] 601, *s.v.* «Leges»: Aelia (1): *Aelia et Fufia*· και ο Lintott, ό.π. 146-7.

[VI. 4]

1. Η αρτιότερη περιγραφή που γνωρίζω είναι του Gaston Colin, *Rome et la Grèce de 200 à 146 av. J.-C.* (Paris, 1905). Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον πρόσφατο έργο, που δίνει μια κριτική γενική επισκόπηση της παλαιότερης γραμματείας, είναι του E. Badian, *Titus Quinctus Flamininus. Philhellenism and Realpolitik* (Louise Taft Semple Lecture, Cincinnati, 1970). Ένα πρόσφατο πολύ προσεγμένο γενικό έργο με καλές βιβλιογραφίες είναι του Will, *HPMH* I και II (1966-7). Βλ. και σημ. 5 κάτω.

2. Βλ. λχ. L. Homo, *Primitive Italy and the Beginnings of Roman Imperialism* (αγγλ. μετάφρ., 1927) 264-70, για τούτο και για μερικά παρόμοια παραδείγματα ρωμαϊκής βαρβαρότητας προς τους κατακτημένους λαούς. Ο Badian, ό.π. 56 σημ. 50 δίνει τις πηγές για το επεισόδιο της Ηπείρου στο ακέραιο και αναφέρει σχετικά την έγκριση του Paullus σε μια σφαγή στην Αιτωλία (Λίβιος XLV. xxviii. 6 κ.ε.· xxxi. 1 κ.ε.), προσθέτοντας: «ο Φλαμίνινος, εν συγκρίσει, εμφανίζεται μεγαλοπρεπής». Ο H. H. Scullard, «Charops and Roman policy in Epirus» στο *JRS* 35 (1945) 58-64, κάνει ό,τι μπορεί για να υπερασπίσει τον Paullus, κατά τη γνώμη μου ανεπιτυχώς. Για τη «ρωμαϊκή μέθοδο διεξαγωγής του πολέμου», βλ. επίσης Rostovtzeff, *SEHHW* II. 606.

3. Τα γεγονότα και οι πηγές δίνουν πληρέστατα από τον Magie, *RRAM* I. 199 κ.ε. (ειδ. 216-17) με τις σημειώσεις στο II. 1095 κ.ε. (ειδ. 1103 σημ. 36-7). Βλ. επίσης Brunt, *IM* 224-7.

4. T.R.S. Broughton, στην *ESAR* (επιμ. Frank) IV. 590. Για λεπτομέρειες, βλ. στο ίδιο 516-19, 525-6, 562-8, 571-8, 579-87 (και 535 κ.ε.). Πρβλ. Jones, *RE* 114-24.

5. Βλ. W. V. Harris, «On war and greed in the second century B.C.», στην *AHR* 76 (1971) 1371-85, και M. H. Crawford, «Rome and the Greek world: economic relationships», στην *Econ. Hist. Rev.*[2] 30 (1977) 42-52, που και τα δύο τροποποιούν την εικόνα που παρουσιάζει ο Badian, *RILR*[2], ένα ορυχείο πληροφοριών σε συμπαγή μορφή που πιθανότατα θα το συμβουλεύονται φοιτητές που αποκτούν την πρώτη γνωριμία τους με τη ρωμαϊκή επέκταση κατά τους τελευταίους δύο αιώνες της Δημοκρατίας. Βλ. και Brunt, LI 170-5. [Είχα τελειώσει τούτο το υποκεφάλαιο όταν είδα τα ενδιαφέροντα βιβλία του Harris (που μνημονεύω στη σημ. 13 του υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου) και του Michael Crawford, *The Roman Republic* (Fontana Hist. of the Anc. World, 1978).

6. Πρέπει να προσθέσω ότι δεν μπορώ να παρακολουθήσω τους συγγραφείς εκείνους που φαντάστηκαν ότι η πολιτική του Αυγούστου και πολλών από τους διαδόχους του ήταν βασικά αμυντική και απέφευγε πρόσθετες κατακτήσεις. Οι δικές μου απόψεις είναι σε πολλά όμοιες μ' εκείνες του P. A. Brunt στην κριτική του για το έργο του H.D. Meyer, *Die Aussenpolitik des Augustus und die augusteische Dichtung* (Köln, 1961), στο *JRS* 53 (1963) 170-6, και της ανακοίνωσης του A. R. Birley, «Roman frontiers and Roman frontier policy: some reflections on Roman imperialism», στα *Trans. of the Archit. and Archaeol. Soc. of Durham and Northumberland* n.s. 3 (1974) 13-25. Η ύπαρξη κατά τη διάρκεια της Ηγεμονίας ενός ισχυρού ρεύματος γνώμης υπέρ μιας περαιτέρω επέκτασης είναι κάτι που δεν πρέπει να αγνοείται εντελώς όταν εξετάζουμε τον ρωμαϊκό ιμπεριαλισμό της ύστερης Δημοκρατίας (πρβλ. υποκεφ. 1 αυτού του κεφαλαίου και σημ. του 5-7). Μια καυστική κριτική της ρωμαϊκής «συνοριακής πολιτικής» επί Ηγεμονίας ασκείται από το εντυπωσιακό άρθρο του J.C. Mann, «Τα σύνορα της Ηγεμονίας» στο *ANRW* II. i. (1974) 508-33 (με βιβλιογραφία).
7. Πρβλ. M. P. Nilsson, *Gesch. der griech. Religion* II[2] (1961) 177: «Dieser Kult hat denselben Sinn und Zweck wie der Herrscherkult». Υπάρχουν δύο πρόσφατες άρτιες μελέτες για τη λατρεία της Ρώμης στον ελληνικό κόσμο: του Ronald Mellor, *Θεά Ρώμη. The Worship of the Goddess Roma in the Greek World* (= *Hypomnemata* 42, Göttingen, 1975)· και ένα έργο που δεν έχω δει: Carla Fayer, *Il culto della Dea Roma. Origine e diffusione nell'Impero* (*Collana di Saggi e Ricerche* 9, Pescara, 1976) – βλ. κριτική και των δύο έργων από τον I.C. Davis, στο *JRS* 67 (1977) 204-6. Συμφωνώ με τον Mellor (21 και σημ. 50) σε ό,τι αφορά την απουσία κάθε «θρησκευτικής διάστασης» (με τη σύγχρονη έννοια) στις λατρείες των δυναστών και της Ρώμης.
8. J.A.O. Larsen, «Some early Anatolian cults of Rome», στα *Mélanges d'archéol. et d'hist. offerts à André Piganiol* (Paris, 1966) III. 1635-43. Ο κατάλογος των λατρειών της Ρώμης στη Μικρά Ασία που ήταν γνωστές μέχρι τη δεκαετία του 1940 στον Magie, *RRAM* II. 1613-14, έχει τώρα εκτοπισθεί από τον πολύ μακρύτερο κατάλογο όλων των γνωστών ελληνικών λατρειών της Ρώμης τον οποίο δίνει ο Mellor, ό.π. 207-28.
9. Η λατρεία του Φλαμίνινου εξακολούθησε να υπάρχει στο Γύθειο της Λακωνίας επί βασιλείας του Τιβέριου (βλ. *IG*[2] 102. 11-12) και στη Χαλκίδα της Εύβοιας την εποχή του Πλουτάρχου (Πλούτ. *Φλαμ.* 16. 5-7· πρβλ. *IG* XII. ix. 931. 5-6). Για το όλο θέμα, βλ. Nilsson, ό.π. (στη σημ. 7 πάνω) 178-80· Kurt Latte, *Römische Religionsgesch.* (1960) 312-13.
10. Το καλύτερο βιβλίο που γνωρίζω για την αρχαία Περσία είναι του R.N. Frye, The Heritage of Persia[2] (1976). Βλ. επίσης R. Ghirshman, *Iran* (1951· αγγλ. μετ., 1954).
11. Για την ιστορία της Έδεσσας βλ. J.B. Segal, *Edessa, «The Blessed City»* 1970· E. Kirsten, «Edessa» στο *RAC4* (1959) 552-97.
12. Βλ. ειδ. C. B. Welles, «The Population of Roman Dura», στις *Stud. in Roman Econ. and Soc. Hist. in Honor of A.C. Johnson*, επιμ. P.R. Coleman-Norton (Princeton, 1951) 251-74· και J.B. Ward-Perkins, «The Roman West and the Parthian East», στα *PBA* 51 (1965) 175-99 (με εικονογράφηση). Για συμπληρωματική βιβλιογραφία (συμπεριλαμβανομένων και των εκθέσεων για τις ανασκαφές) βλ. *OCD*[2] 422 s.v. «Europus».
13. Sherwin-White, *RC*[2] 38-58 (πρβλ. 200-14), 245, 271-2, 293, 295-306, 311-12, 334-6, 382 (με 336), που παραπέμπει σε πλείστα σύγχρονα συγγράμματα. Βλ. επίσης Jolowicz και Nicholas, *HISRL*[3] 71-4.

[VI. 5]

1. Αδυνατώ να δεχτώ την άποψη που υποστήριξε ο F. G. B. Millar, στο *CR* 82 = n.s. 18 (1968) 265-6, και *JRS* 63 (1973) 61-7, που μπορεί ίσως να συνοψιστεί στην πεποίθηση ότι την εποχή του Αυγούστου εκφράσεις όπως «res publica restituta» «δεν φαίνεται πιθανόν να σήμαιναν πως η Δημοκρατία είχε αποκατασταθεί», και ότι ο Αύγουστος δεν ισχυρίστηκε ποτέ ότι «αποκατέστησε τη Δημοκρατία». Ο Millar είναι απόλυτα δικαιολογημένος να τονίζει ότι σε ορισμένες διατυπώσεις για κάποια αποκατάσταση της «res publica» ο όρος αυτός πρέπει να μεταφράζεται «"το κράτος" ή "η κατάσταση των δημόσιων υποθέσεων"»: εκτός από χωρία όπως του Λίβιου III. 20. 1 (που παραθέτει), βλ. Aug. *RG* 1. 1, 3· και 2, όπου αξίζει να σημειωθούν τα ελληνικά συνώνυμα. Ωστόσο, ο ίδιος ο Αύγουστος, στο *RG* 34. 1, διατείνεται ότι μεταβίβασε τη *res publica* (ασφαλώς τον «έλεγχο του κράτους») από τη δική του *potestas* στο *arbitrium* της ρωμαϊκής Συγκλήτου και του Λαού – και αυτό τι άλλο είναι παρά ένας ισχυρισμός ότι έκανε ακριβώς εκείνο που οι άνθρωποι εννοούν σήμερα όταν μιλάνε για «αποκατάσταση της δημοκρατίας»: δηλαδή του κράτους στην προ της Τριανδρίας πολιτειακή και πολιτική μορφή του; Η ελληνική μετάφραση του *RG* 34. 1 μιλάει για μεταφορά κυριάς, κυριαρχίας από τη δική του *εξουσίαν* σ' εκείνην της ρωμαϊκής Συγκλήτου και του Λαού· και σε μια περίφημη απατηλή διακήρυξή του στο 34. 3 ο Αύγουστος δείχνει ότι μετά την προαναφερθείσα μεταφορά ήθελε να εμφανίζεται πως δεν είχε πλήρη *potestas* ή *εξουσίαν*. Δεν βλέπω σε ποιαν άλλη λεκτική μορφή ο Αύγουστος μπορούσε να κάνει σαφέστερο τον ισχυρισμό ότι «αποκατέστησε τη Δημοκρατία» με την έννοια ακριβώς που έχει σήμερα αυτή η φράση. Ότι το καθεστώς ήταν τώρα μια μοναρχία καθ' όλα εκτός από την ονομασία ήταν πανθομολογούμενο εξαρχής· θεωρητικά όμως δεν ήταν μοναρχία. Δεν βλέπω κανέναν απολύτως

λόγο να θεωρήσουμε τα λόγια του Vitruvius, *De architect.* I. *praef.* 1-2, και άλλα αποσπάσματα που παραθέτει ο Millar, ως μιαν ανασκευή του ισχυρισμού περί «αποκατάστασης της Δημοκρατίας». Ο Velleius μιλάει συγκεκριμένα για τη *μορφή* του κράτους (ως *δημοκρατίας*, επομένως) σ' ένα συχνομνημονευόμενο απόσπασμα που καταλήγει με τα λόγια: «Prisca illa et antiqua rei publicae forma revocata» (II. 89. 3). Και υπάρχει ένα χωρίον που θα ήθελα να παραθέσω (γράφτηκε στη δεκαετία του 30 επί Τιβέριου) που δεν αναφέρεται συνήθως σε συνάφεια με το προκείμενο θέμα: Val. Max. IX. xv. 5, «postquam a Sullana violentia Caesariana aequitas rempublicam reduxit», όπου *rempublicam* (αν αυτή είναι η σωστή διατύπωση: είναι του επιμ. των εκδ. Teubner C. Kempf, 1888, που τη δέχεται ο P. Constant, Paris, 1935) δεν μπορεί να σημαίνει παρά τη «Δημοκρατία». Παρά τη χρονολογική δυσκολία, *Caesariana* μπορεί να αναφέρεται μόνο στον Αύγουστο (όπως στο I. i. 19), και όχι στον Ιούλιο Καίσαρα, μια και έχουμε το ίδιο, *Ext.* 1 (*eodem praeside reipublicae*, και *cohortis Augusti*) και 2 (που αρχίζει με *idem* (που ασχολείται με συμβάντα που ακολούθησαν την εκτέλεση του Αριαράθη από τον Μάρκο Αντώνιο το 36).

1α. Ο A. Momigliano δεν είχε δίκαιο να παρατηρεί, στην κριτική που έγραψε για το βιβλίο του Syme *Tacitus* (σχετικά με το άλλο έργο του Syme *RR*), ότι «Ohne Namier als Vorgänger ist Syme nicht zu denken»: βλ. *Gnomon* 33 (1961) 55, ανατύπ. στο βιβλίο του Momigliano, *Terzo Contributo alla storia degli studi classici et del mondo antico* (Roma, 1966) 739. Ο Syme, όταν έγραψε το *The Roman Revolution*, δεν είχε ακόμα διαβάσει τον Namier.

2. Βλ. ειδ. το βαθυστόχαστο και σημαντικό άρθρο του Brunt, ALRR = «The army and the land in the Roman revolution», στο *JRS* 52 (1962) 69-86· επίσης την οξεία κριτική που έγραψε στο *JRS* 58 (1968) 229-32 (ειδ. III, 230-2) για τη μελέτη του Christian Meier, *Res Publica Amissa* (Wiesbaden, 1966). Σημαντικό είναι εδώ κι ένα άλλο άρθρο του Brunt, "Amicitia" in the Late Roman Republic» στα *PCPS* 191 = n.s. 11 (1965) 1-20, ανατύπ. στο *CRR* (επιμ. Seager) 199-218. Για τον «κοινό αναγνώστη» το πιο χρήσιμο άρθρο του Brunt σε τούτο το πεδίο είναι το «The Roman mob» στο *Past & Present* 35 (1966) 3-27, ανατύπ. (με ένα συμπλήρωμα) στο *SAS* (επιμ. Finley) 74-102. Όσοι έχουν τουλάχιστον κάπως περισσότερες γνώσεις θα κερδίσουν κάτι από τον Z. Yavetz, *Plebs and Princeps* (1969) 1-37· και από τον Helmuth Schneider, *Die Entstehung der römischen Militärdiktatur. Krise und Niebergang einer antiken Republik* (Köln, 1977). Λυπούμαι που λέω ότι δεν μπορώ να αναφέρω άλλα πρόσφατα βιβλία ή άρθρα που να υποστηρίζουν την ίδια γενική θέση με τη δική μου: κατά τα άλλα πρέπει να ανατρέξουμε στον Beesly (βλ. σημ. 5 κάτω).

3. Μια καλή σύντομη ανάλυση για τους Optimates και τους Populares είναι του Brunt, *SCRR* 92-5. Πλησιέστερη προς την τρέχουσα καθιερωμένη άποψη (που δεν είναι η δική μου), αλλά καλύτερη από ορισμένες άλλες πρόσφατες αναλύσεις, είναι το άρθρο του Badian, «Optimates, Populares» στο *OCD*^{2} 753-4. Αναφέρει δύο πρόσφατα έργα για τους Populares, των K. Rübeling και C. Meier· καθώς και του H. Strasburger, στη *RE* XVIII. i (1939) 773-98, *s.v.* «Optimates». Ο *locus classicus* για τη διάκριση ανάμεσα στους Optimates και τους *Populares*, από τη σκοπιά των Optimates, είναι βέβαια του Cic. *Pro Sest.* 96-105 (βλ. ειδ. 105 για τους Populares), 136-40.

4. Δεν θέλω να πω ότι η plebs σκοτιζόταν πολύ για τη μεταχείριση του πληθυσμού των επαρχιών: δεν χωράει αμφιβολία ότι η πλειονότητά της ήθελε το μερίδιό της από τα λάφυρα της αυτοκρατορίας. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι οι περισσότερες από τις λιγοστές απόπειρες που έγιναν για τη βελτίωση της διοίκησης των επαρχιών, συμπεριλαμβανόμενων του νομοσχεδίου του Γράκχου για ορκωτό δικαστήριο και του σπουδαίου νόμου του Καίσαρα του 59, προωθήθηκαν από ομολογουμένως «popularis» προσωπικότητες.

5. Θα ήθελα με την ευκαιρία να συστήσω το βιβλίο του E.S. Beesly, *Catiline, Clodius and Tiberius* (1878· ανατύπ., New York, 1924), μια σειρά τεσσάρων θαυμάσια γραμμένων και υψηλού ενδιαφέροντος διαλέξεις που δόθηκαν στο Working Men's College του St. Pancras. Ο Beesly (1831-1915) ήταν καθηγητής της Ιστορίας στο University College London. Δεν ήταν ακριβώς ένας ιστορικός της αρχαιότητας· δημοσίευσε και ένα βιβλίο για τη βασίλισσα Ελισάβετ και έγραψε πολλά άρθρα για σύγχρονα προβλήματα. Αν και θετικιστής της σχολής του Comte μάλλον παρά μαρξιστής, ο Beesly ήταν πρόεδρος της εναρκτήριας συνεδρίασης, στο St. Martin Hall του Λονδίνου, της Διεθνούς Ένωσης Εργατών (της «Πρώτης Διεθνούς») στις 28 Σεπτέμβρη 1864. Αρκετές επιστολές που απηύθυνε ο Μαρξ προς τον Beesly το 1870-1 δημοσιεύθηκαν στα *MEW* XXXIII. Βλ. Royden Harrison, «E. S. Beesly and Karl Marx», στην *IRSH* 4 (1959) 22-58, 208-38· και «Professor Beesly and the working-class movement» στα *Essays in Labour Hist.*, ed. Asa Briggs and John Saville (αναθεωρ. έκδ., 1967) 205-41. Ο Marx χαρακτήρισε τον Beesly, σε μια επιστολή του προς τον Kugelmann (13 Δεκ. 1870) ως «έναν πολύ ικανό και θαρραλέο άνθρωπο» παρά τις κάποιες «προκαταλήψεις» προερχόμενες από την προσκόλλησή του στον Comte· και σε μιαν επιστολή προς τον Beesly (12 Ιουνίου 1871) του λέει ότι αν και ο ίδιος είναι πολύ αντίθετος στις ιδέες του Comte, θεωρεί τον Beesly ως «τον μόνο οπαδό του Comte στην Αγγλία και στη Γαλλία που μελετά της ιστορικές "κρίσεις" όχι σαν ένας σεκταριστής αλλά σαν ένας ιστορικός με την καλύτερη σημασία της λέξης» (*MEW* XXXIII. 228-30). Ο Harrison (βλ. πάνω) αναφέρει αρκετές επιστολές του Beesly προς τον Μαρξ που δεν έχουν ακόμα δημοσιευθεί. Οι δυο τους παρέμειναν πάντοτε καλοί φίλοι: βλ. τη δήλωση του Beesly που παραθέτει ο Harrison, ό.π. (1959) 32 και σημ. 3.

6. Μια ιδιαίτερα αξιοσημείωτη ενέργεια του Τιβ. Γράκχου ήταν ότι προκάλεσε την απόλυση από το

concilium plebis του συναδέλφου του δημάρχου M. Octavius, ο οποίος το 133 προβάλλοντας το veto του απειλούσε ν' ανατρέψει τη λαϊκή θέληση (Πλούτ. *Τιβ. Γρ.* 11. 4 μέχρι 12. 6 κ.λπ.). Για τον Saturninus και τον Glaucia ορισμένοι νόμοι που ψηφίστηκαν από τη λαϊκή συνέλευση και επέβαλλαν στους δημόσιους λειτουργούς και / ή στους συγκλητικούς να ορκίζονται ότι θα υπακούουν σ' αυτούς (βλ. αρ. 1 και 4-6), θεωρήθηκαν μερικές φορές ως σημαντικοί· θα προσθέσω και τους αγροτικούς νόμους του Καίσαρα το 59 (αρ. 2 και 3). Δυστυχώς, οι χρονολογίες ορισμένων απ' αυτούς τους νόμους (αρ. 4-6) είναι αβέβαιες. Επιπλέον υποστηρίχθηκε από μερικούς ότι οι όρκοι των δημόσιων λειτουργών να υπακούουν στους νόμους δεν ήταν καινούργια ή κατ' ανάγκην «popularis» μέτρα: αυτό είναι νομίζω σωστό, έστω κι αν κάνουμε (όπως οφείλουμε) μια σαφή διάκριση – την οποία δεν αναγνωρίζει αρκετά ο G.V. Summer, στις *GRBS* 19 (1978) 211-25, στις 222-3 σημ. 52, ή ο A.N. Sherwin-White, στο *JRS* 62 (1972) 83-99, στην 92 – ανάμεσα (α) στον πολύ γενικό όρκο υπακοής στους νόμους, τον οποίο όφειλε προφανώς να δίνει ο κάθε δημόσιος λειτουργός εντός πέντε ημερών από την ανάληψη των καθηκόντων του και που είναι γνωστός από το 200 π.Χ. (Λίβιος XXXI. 50. 6-9) και (β) στους όρκους υπακοής σ' έναν ειδικό νόμο, σαν εκείνους που μνημονεύονται στους αρ. 1-6 κάτω. Παρά τις γνώμες που εκφράζουν ο A. Passerini, στο *Athen.* n.s. 12 (1934), ειδ. 139-43 και 271-8, και ο G. Tibiletti, στο ίδιο 31 (1953) 5-100, στις 57-66, παραδέχομαι ότι (1) ο όρκος που επέβαλλε στον κάθε συγκλητικό ο αγροτικός νόμος του Σατουρνίνου (Αππ., *ΕΠ* I. 29-31· Πλούτ. *Μάρ.* 29. 2-11· πρβλ. Κικ., *Pro Sest.* 37, 101 κ.λπ.) ως κάτι απαράδεκτο για τους συγκλητικούς, και όχι μόνο επειδή αυτοί θεωρούσαν τον νόμο ότι ψηφίστηκε παράνομα. Πρβλ. (2) τον πρώτο αγροτικό νόμο του Καίσαρα επί υπατείας του το 59 (Αππ., *ΕΠ* II. 12/42· Πλούτ., *Κάτ. ο νεώτ.* 32. 5-11· Δίων Κάσσ. XXXVIII. 7. 1· πρβλ. Cic., *Pro Sest.* 61, κ.λπ.), νόμο που επίσης επέβαλλε μια ορκωμοσία στους συγκλητικούς, και (3) ο κατοπινός νόμος του Καίσαρα για τον *ager Campanus*, που περιλάβαινε ένα νέο είδος όρκου, για υποψήφιους σε δημόσια αξιώματα (Cic., *Ad Att.* II. xviii. 2): υπάρχει λόγος να πιστεύουμε ότι και οι δύο αυτές διατάξεις ήταν μισητές στους Optimates, χώρια από το γεγονός ότι οι νόμοι στιγματίζονταν ως ψηφισθέντες παράνομα. Ένας άλλος λόγος (4), που όριζε να δίνονται οι όρκοι και από τους δημόσιους λειτουργούς και από τους συγκλητικούς, χρονολογείται πιθανότατα (αλλά όχι με βεβαιότητα) από τον τελευταίο ή προτελευταίο χρόνο του 2ου αιώνα: η *Lex Latina tabulae Bantinae*, *FIRA*^{2} I. 82-4, αρ. 6, §§ 3-4, στίχοι 14-23 και 23 κ.ε. (5) Το *Fragmentum Tarentinum*, που πρωτοδημοσιεύθηκε από τον R. Bartoccini στο *Epigraphica* 9 (1947, εκδόθηκε το 1949) 3-31, και επανεκδόθηκε από τον Tibiletti, ό.π. 38-57 (πρβλ. 57-66, 73-5), περιλαμβάνει στους στίχους 20-3 έναν όρκο δημόσιων λειτουργών· αλλά δεν μπορεί να χρονολογηθεί με βεβαιότητα (αντιπρβλ. Tibiletti, ό.π. 73-5· H.B. Mattingly, στο *JRS* 59 [1969] 129-43 και 60 [1970] 154-68· Sherwin-White, ό.π. και Sumner, ό.π.). Το τελευταίο από τούτα τα κείμενα είναι (6) ο «Πειρατικός νόμος», του οποίου μια έκδοση ανακαλύφθηκε στους Δελφούς κατά τη δεκαετία του 1890 και μια άλλη βρέθηκε πρόσφατα στην Κνίδο: βλ. το άρθρο των M. Hassall, M. Crawford και J. Reynolds, στο *JRS* 64 (1974) 195-220, όπου υπάρχουν ανάμεικτα κείμενα και μεταφράσεις (201-7, 207-9). Αλλά ακόμα και η έκδοση των Δελφών, που έχει έναν όρκο για ορισμένους δημόσιους λειτουργούς (*FIRA*^{2} I. 121-131, αρ. 9, C.8-19), δεν παρέχει καμιά απόδειξη ότι ο νόμος ήταν «popularis» ή πάντως αντισυγκλητικός: βλ. (ειδ. στο κρίσιμο ζήτημα της χρονολογίας, για την οποία θα δεχόμουν το 99 π.Χ. ή τις τελευταίες μέρες του 100, αντί του 101-100) A. Giovannini και E. Grzybek, στο *Mus. Helv.* 35 (1978) 33-47· Sumner, ό.π. Για να συνοψίσω: θεωρώ μόνο τους όρκους στους αρ. 1, 2 και 4 (τους όρκους των συγκλητικών, και ίσως και των δημόσιων λειτουργών, στον αρ. 4) και εκείνον στον αρ. 3 ως χαρακτηριστικά «popularis»· σε τούτο το πλαίσιο αναφοράς ο αρ. 6 είναι σχεδόν βέβαιο και ο αρ. 5 είναι πιθανόν να μην έχουν καμιά θέση.

7. Βλ. παραπέρα στο κυρίως κείμενο και στις σημ. 8-10 κάτω, για τα αισθήματα της plebs και τις τιμές που απέτιαν στη μνήμη των Τι. και C. Gracchus, Saturninus, Marius Gratidianus, Catilina, Clodius και Caesar. Είναι πολύ ενδιαφέρον να βρίσκουμε τον Κικέρωνα να αισθάνεται την υποχρέωση να επιδαψιλεύει ανειλικρινείς επαίνους στους Γράκχους όταν απευθύνεται στον λαό σε κάποια *contio* (δημόσια συγκέντρωση), όπως στον *De lege agr.* II. 10, 31, 81 (αντιπρβλ. I. 21, στη Σύγκλητο!) και στον *Pro Rabir. perd. reo* 14-15. Η πραγματική γνώμη του για τους Γράκχους ήταν πολύ διαφορετική: βλ. λχ. *De offic.* I. 76, 109· II. 43· *Lael.* 40· *De rep.* I. 31·*De leg.* III. 20· *Tusc. disp.* III. 48· IV. 51· *De fin.* IV. 65· *De nat. deor.* I. 106· *Brut.* 212 (πρβλ. 103, 125-6, 128, 224)· *De or.* I. 38· *Part. or.* 104, 106· *I. Cat.* 29 (πρβλ. 3)· *IV. Cat.* 13· *Pro domo ad pontif.* 82· *De har. resp.* 41· *Pro Sest.* 140 (πρβλ. 101, 103)· *De prov. cons.* 18· *Pro Planc.* 88· *Pro Milon.* 14, 72· *In Vat.* 23· *VIII Phil.* 13-14. Πολλά από τούτα τα αποσπάσματα δείχνουν ότι ο Κικέρων ενέκρινε απόλυτα τον φόνο και των δύο Γράκχων. Η πιο πρόσφατη μελέτη που είδα για τούτο το θέμα, του Jean Béranger, «Les jugements de Cicéron sur les Gracques», στο *ANRW* I. i. 732-63, καταλήγει σε συμπεράσματα για τη στάση του Κικέρωνα που μου φαίνονται σοβαρά εσφαλμένα και αντιφάσκοντα σε πολλές από τις μαρτυρίες που παραθέτει ο ίδιος ο Béranger. Απορώ πώς μπορεί να λέει κανείς, όπως το κάνει ο ίδιος, «Jamais il n'y a d'outrance, de dénigrement systématique ou d'acrimonie. Même s'il déplore leur action, Cicéron rend justice aux Gracques» (762). Ακόμα κι ο Κικέρων δεν μπορούσε να αρνηθεί ότι οι Γράκχοι ήταν μεγάλοι ρήτορες και εξέχουσες προσωπικότητες! Για τον Κατιλίνα, βλ. επίσης Sall. *Cat.* 35. 3· 36. 5· και ειδ. 37 1-2 (αντιπρβλ. 48. 1-2)· 61 1-6. Θα ήταν ενδιαφέρον να γνωρίζαμε αν ο Μάρκος Αντώνιος πραγματικά κολακευόταν ότι έμοιαζε με τον Κατιλίνα, όπως ισχυριζόταν ο Κικέρων (*IV. Phil.* 15).

8. Ο Κικέρων πρέπει να είχε συγκεκριμένα υπόψη το πρόσωπο στο οποίο αναφέρονται οι (ομοιόμορφα εχθρικές προς αυτό) πηγές μας, τον L. Equitius, που στα τελευταία χρόνια του 2ου αιώνα π.Χ. προκάλεσε μεγάλη διέγερση στις κατώτερες τάξεις της Ρώμης παριστάνοντας τον γιο του Τιβέριου Γράκχου και που σκοτώθηκε το 100 π.Χ. αμέσως μετά την εκλογή του στη δημαρχία. Οι βασικές πηγές μόνο εν μέρει δίνονται στον τόμο *Sources*[2] (επαμ. Greenidge & Clay) 96-7, 102, 108: προσθ. Cic., *Pro Rab. Perd.* 20· Val. Max. III. viii. 6· IX. vii. 2 (όχι ολόκληρο στις *Sources*[2])· ‹ν. 1· Αππ., *ΕΠ* I. 32, 33. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα για ό,τι αφορά τον λαϊκό ενθουσιασμό που ξεσήκωσε ο Equitius είναι τα αποσπάσματα που μόλις ανέφερα από τον Val. Max. (για τον οποίο ο Equitius ήταν ένα *portentum*, ένα *monstrum*), και Αππ., *ΕΠ* I. 32.
9. *Cic. De offic.* III. 80· Seneca, *De ira* III. 18. 1· Plin. *HN* XXXIII. 132· XXXIV. 27.
10. Σχετικά με το όλο ζήτημα της μεγάλης δημοτικότητας του Καίσαρα στις λαϊκές μάζες, βλ. Z. Yavetz, *Plebs and Princeps* (1969) ειδ. 38-82. Είναι συναρπαστικό να βλέπει κανείς πώς ο Αύγουστος ενώ έδινε στον εαυτό του τον τίτλο του «divi filius» και έκανε πλήρη χρήση της γοητείας που ασκούσε στις μάζες το γεγονός ότι ήταν ο διάδοχος του Καίσαρα, τελικά ξέκοψε από τον Καίσαρα. Το αποκαλύπτει αυτό θαυμάσια ο Syme, *RPM* 12-14, δείχνοντας πώς η προπαγάνδα του Αυγούστου προτιμούσε να μη δίνει μεγάλη σημασία και να ξεχνά όσο ήταν δυνατό τον Καίσαρα. Στον Οράτιο, όπως λέει ο Syme, «Ο Ιούλιος δεν αναφέρεται απόλυτα σαν πρόσωπο» (βλ. και μόνο το «Iulium sidus» των *Od.* I. xii. 47 και το «Caesaris ultor» τού I. ii. 44. Στην *Aeneis* (Αινειάδα) του ο Βιργίλιος αγνοεί τον Καίσαρα εκτός στο VI. 832-5, όπου είναι ο Καίσαρας και όχι ο Πομπήιος που παροτρύνεται να καταθέσει πρώτος τα όπλα. Ο Λίβιος, όπως γνωρίζουμε από τον Σενέκα (*NQ* V. xviii. 4) διατεινόταν ότι δεν ήταν βέβαιος αν η γέννηση του Καίσαρα ωφέλησε το κράτος, ή αν ήταν καλύτερα για το κράτος να μην είχε αυτός γεννηθεί· και κατά τον Τάκιτο (*Ann.* IV. 34. 4) ο Αύγουστος συνήθιζε να αποκαλεί τον Λίβιο «Pompeianus». Όπως σχολιάζει ο Syme, «Οι άνδρες αυτοί καταλάβαιναν ο ένας τον άλλο. Ο Λίβιος ήταν απόλυτα ειλικρινής· και η εξύμνηση του Πομπήιου όχι μόνο δεν πείραζε τον Καίσαρα Αύγουστο, αλλά και ταίριαζε θαυμάσια με την πολιτική του» (*RPM* 13). Τελικά, ενώ στη νεκρώσιμη πομπή του Αυγούστου η γλυπτή εικόνα του Πομπήιου υψώθηκε μαζί μ' εκείνην άλλων μεγάλων στρατηγών, του Καίσαρα δεν υψώθηκε. Θα μπορούσε βέβαια να πει κανείς ότι ο Καίσαρας είχε θεοποιηθεί και επομένως δεν έπρεπε να θεωρείται ένα θνητό άτομο (βλ. Δίων Κάσσ. LVI. 34. 2-3)· ωστόσο θα έβλεπα τούτη την παράλειψη, όπως τη βλέπει και ο Syme, σαν μια ακόμα μαρτυρία για το ότι (όπως λέει ο Syme) «Ήταν συμφέρον για τον Αύγουστο να ξεκόψει με τον Καίσαρα... Εκμεταλλεύθηκε τη θεϊκή ιδιότητα του συγγενή του και επεδείκνυε τον τίτλο του "*Divi filius*". Για όλα τα άλλα, ο Καίσαρας ο ανθύπατος και δικτάτορας θεωρήθηκε προτιμότερο να ξεχαστεί» (*RPM* 13-14)· [το *RPM* του Syme ανατυπ. τώρα στα *Roman Papers* του (1979) I. 205-17: βλ. ειδ. 213-14].
11. Τα συμβάντα αυτά περιγράφονται, και οι πηγές δίνονται, σε αρκετά σύγχρονα έργα, από τα οποία θα μνημονεύσω μόνο του T. Rice Holmes, *The Roman Republic* (1923) II. 166 και σημ. 1. Αλλά πρβλ. το βιβλίο του E. S. Beesly, που μνημονεύεται στη σημ. 5 πάνω.
12. Ο Κικέρων (*Ad Att.* IV. i. 3-5) ισχυρίζεται ότι κατά την επιστροφή του από την εξορία (που είχε αποφασιστεί σε ειδική συνεδρίαση των *comitia centuriata*) τον Αύγουστο-Σεπτέμβριο του 57 χαιρετίσθηκε με ομόψυχο ενθουσιασμό τόσο κατά το ταξίδι του από το Βρεντέσιον προς τη Ρώμη όσο και στην ίδια την πόλη. Αυτό θα ήταν μια καταπληκτική εξαίρεση στον γενικό κανόνα, αν ήταν αληθινή. Είναι βεβαίως εύκολο να πιστέψουμε ότι «ο καθένας από κάθε «ordo» *που το όνομά του ήταν γνωστό στον nomenclator* του Κικέρωνα θγήκε να τον προϋπαντήσει κατά την άφιξή του στη Ρώμη (§ 5), και ότι όλοι οι *boni* και *honestissimi* τον καλωσόρισαν (§§ 3, 4). Αλλά δεν είναι ν' απορεί κανείς για τούτες τις υπερβολές του Κικέρωνα, ιδιαίτερα εκείνη τη στιγμή, όταν μάλιστα στην § 6 της ίδιας επιστολής αναφέρει πως ταραξίες «παρακινούμενοι από τον Clodius» είχαν κάνει διαδήλωση εναντίον του τρεις μέρες μετά την άφιξή του στη Ρώμη. Υπάρχουν αρκετές ενδείξεις για την αντιδημοτικότητα του Κικέρωνα στα στρώματα της plebs urbana: βλ. λχ. Δίων Κάσσ. XXXVII. 38. 1-2. Ο ίδιος το ήξερε αυτό πολύ καλά: βλ. λχ. *Ad Att.* VIII. iii. 5· xiD. 7 (και τα δύο από το 49 π.Χ.)· και *VII Phil.* 4 (43 π.Χ.), όπου ο Κικέρων καυχιέται ότι «πάντοτε αντιτάχθηκε στην αστοχασιά του πλήθους»· πρβλ. Ascon., *In Milonian.* 33 (σελ. 37, επαμ. A. C. Clark, *OCT*).
13. Ο Yavetz, στη βιβλιογραφία του έργου του (βλ. σημ. 2 πάνω) αναφέρει τον George Rudé, *The Crowd in the French Revolution* (1959, υπάρχει μια φτηνή έκδοση 1967), και *The Crowd in History. A Study of Popular Disturbances in France and England 1730-1848* (1964). Βλ. επίσης Rudé, *Paris and London in the Eighteenth Century. Studies in Popular Protest* 1970, συλλογή δοκιμίων που δημοσιεύθηκαν μεταξύ 1952 και 1969· E.J. Hobsbawm και G. Rudé, *Captain Swing* (1969, Penguin 1973)· Hobsbawm, *Bandits* (1969)· *Primitive Rebels*[3] (1971).
14. Ένα θαυμάσιο κείμενο, που δεν είναι ίσως τόσο γνωστό όσο θα έπρεπε, είναι του Z. Yavetz, «Levitas popularis», στο *Atene e Roma* n.s. 10 (1965) 97-110· βλ. και Yavetz, «Plebs sordida», στο *Athenaeum* n. s. 43 (1965) 295-311· και «The living conditions of the urban plebs in Republican Rome» στο *Latomus* 17 (1958) 500-17, ανατύπ. στο *CRR* (επαμ. Seager) 162-79. Βλ. και σημ. 3 πάνω. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Κικέρων, σε λόγο που εκφώνησε προς το πλήθος σε μια *contio*, ισχυρίσθηκε ότι αναστατώνεται όταν θυμάται πώς ο αντίπαλός του, ο Rullus, είχε αναφερθεί στους πληβείους της πόλης, σαν να μιλούσε *de aliqua sentina, ac non de optimorum civium genere* (*De lege agr.* II. 70).

15. Για τους αριθμούς του ρωμαϊκού census, το εγκυρότερο έργο είναι σήμερα του Brunt, *IM*.
16. Τα γεγονότα και οι αριθμοί παρουσιάζονται κυρίως (όχι με πολύ αφομοιώσιμο τρόπο) στον Frank, *ESAR* I. Μια χρήσιμη επιλογή βρίσκεται στην ανακοίνωση του A. H. M. Jones με θέμα «Ancient empires and the economy: Rome», που δημοσιεύθηκε στα πρακτικά της *Third International Conf. of Econ. Hist.*, München, 1965, τόμ. VIII (1969) 81-104, στις 81-90, ανατύπ. στου Jones τη *RE* 114-24.
17. Βλ. Benjamin Farrington, *Diodorus Siculus: Universal Historian* (Εναρκτήριο μάθημα, στη Swansea, 1936, δημοσιεύτηκε το 1937) = *Head and Hand in Ancient Greece* (1947) 55-87.
18. Σε αποσπάσματα σαν εκείνα του Varro, *RR* III. iii. 10· xvii. 2, 3, 5-8, 8-9· του Plinius, *HN* IX. 167-72, βρίσκουμε ανάμεσα στους ιδιοκτήτες των περίφημων ιχθυοτροφείων τούς Q. Hortensius, M. και L. Licinius Lucullus, έναν Licinius Murena και έναν Marcius Philippus. Για τον Vedius Pollio, βλ. Syme, *RR* 410 και σημ. 3.
19. Βλ. λχ. Cic. *Ad fam.* XV. i. 5 (μια επίσημη αναφορά προς τη Σύγκλητο από την επαρχία της Κιλικίας που διοικούσε ο Κικέρων)· *Pro lege Manil.* 65· *Div. in Caec.* 7· *II. Verr.* iii. 207· v. 126 (πρβλ. *De offic.* II. 73)· *Ad Att.* V. xvi. 2.
20. Η *manubiae* ή *manibiae*: βλ. P. Treves στο *OCD*^{2} 644, με σύντομη βιβλιογραφία. Πρβλ. Jones, *RE* 116-17, με σημ. 16-17 (Η αναφορά στη δωρεά του Πομπήιου στη σημ. 16 πρέπει να είναι στη σελ. 115 σημ. 6). Βλ. και την παραπομπή στον Brunt, *IM* 394, στο κυρίως κείμενο, λίγες σειρές πιο κάτω.
21. Η προσωρινή διακοπή του ανεφοδιασμού σε σιτάρι από τη Σικελία, συνέπεια του πρώτου πολέμου των δούλων στη Σικελία το 135 κ.ε. π.Χ. πρέπει να είχε σοβαρό αντίκτυπο για τους φτωχούς της πόλης στη Ρώμη, με την άνοδο της τιμής του ψωμιού, βασικής τροφής τους· και αυτό ίσως να επέσπευσε την πρόταση του αγροτικού νόμου του Τιβ. Γκράκχου: βλ. H.C. Boren, «The urban side of the Gracchan economic crisis», στην *AHR* 63 (1957/8) 890-902, ανατύπ. στο *CRR* (επιμ. Seager) 54-66.
22. Βλ. και III. 4 και σημ. 5.
23. Βλ. Brunt, ALRR 69 (τη θαυμάσια πρώτη παράγραφο), 79-80, 83, 84· και πρβλ. του ίδιου, *IM*.
24. Θα είναι χρήσιμο να παραπέμψω κυρίως στον Syme, *RR*. Οι περιπτώσεις που έχω υπόψη είναι του 44 π.Χ. (*RR* 118), του 43 (*RR* 178-9, και βλ. ειδ. 180-1) του 41 (*RR* 209, και Αππ., *ΕΠ* V. 20/79-80), και του 40 (*RR* 217).
25. Λχ. το 39 π.Χ. (Syme, *RR* 221), όταν κατόρθωσαν να επιβάλουν στους αρχηγούς τους την «ειρήνη του Puteoli» ή «Συνθήκη του Μισηνού»· και το 38 π.Χ. (*RR* 230: βλ. Αππ., *ΕΠ* V. 92/384).
26. Βλ. λχ. Lily Ross Taylor, «Forerunners of the Gracchi» στο *JRS* 52 (1962) 19-27. Προσωπικά νομίζω ότι για την ψήφιση των νόμων περί ψηφοφορίας, *leges tabellariae* (που τόσο έντονα αποδοκίμασε ο Κικέρων), αξίζει να δοθεί περισσότερη έμφαση από εκείνην που της δίνεται συνήθως, διότι η μυστική ψηφοφορία κάνει βέβαια πολύ δυσκολότερο, ίσως αδύνατο, για τους ηγέτες να έχουν τη βεβαιότητα ότι οι πελάτες τους, ή οι δωρολήπτες τους θα ψηφίσουν «σωστά». Από τις *leges tabellariae*, οι δυο σπουδαιότερες χρονολογούνται πριν το 133 π.Χ.: η Lex Gabinia του 139 για τις εκλογές και η Lex Cassia του 137 για δίκες άλλες από εκείνες για έσχατη προδοσία (*perduellio*). Οι βασικές πηγές είναι όλες στον Κικέρωνα: *De leg.* III. 33-9 (ειδ. 34, 35, 39)· *Lael.* 41· *Pro Sest.* 103· *Pro Plane.* 16· *Brut.* 97, 106· πρβλ. *De lege agr.* II. 4· *Pro Cornel., ap.* Ascon., σελ. 78. 2-3, 5-8 (επιμ. A.C. Clark, *OCT*). Βλ., σύντομα, Brunt, *SCRR* 65-6· E.S. Staveley, *Greek and Roman Voting and Elections* (1972) 158-9, 161, 228-9, 253 σημ. 302. Για τον C. Flaminius, που φαίνεται να υπήρξε ο πιο διακεκριμένος προ-Γρακχιακός *popularis* και ήταν δήμαρχος το 232 και ύπατος το 223 και το 217, βλ. Z. Yavetz, «The policy of C. Flaminius and the Plebiscitum Claudianum. A reconsideration», στο *Athenaeum* n.s. 40 (1962) 325-44.
27. Όποιος επιθυμεί να διαβάσει για τους Γράκχους και για την περίοδο που ακολούθησε ένα χρονικό εντελώς διαφορετικό από αυτό που δίνεται εδώ, μπορεί να δοκιμάσει το βιβλίο του R.E. Smith, *The failure of the Roman Republic* (1955). Μια καλή περίληψή του δίνεται στην αρχή της κριτικής που έγραψε γι' αυτό ο G.E.F. Chilver, στο *JRS* 46 (1956) 167: «Η ιστορία που ο καθηγητής Smith μας αφηγείται είναι η ιστορία της καταστροφής μιας σφιχτοδεμένης και αρμονικής κοινωνίας από την ανευθυνότητα δύο αδελφών, νέων διαστικών, που πάσχισαν να εφαρμόσουν τη φιλοσοφική γνώση στον χειρισμό μιας πολιτικής δομής που ήταν εξαιρετικά δυσπροσάρμοστη για ν' απορροφήσει μια τέτοια γνώση. Το αποτέλεσμα ήταν η αποσύνθεση, όχι μόνο της πολιτικής, αλλά και της ηθικής, της θρησκείας, του γούστου· και το κακό που έκαναν οι Γράκχοι διορθώθηκε μόνο όταν ο Αύγουστος επέβαλε την αρμονία την οποία η Ρώμη θα μπορούσε αλλιώς να είχε πετύχει με μιαν ειρηνική αλλαγή». Μια άλλη περιγραφή του Τιβέριου Γράκχου, κι αυτή τελείως διαφορετική από τη δική μου και που δείχνει την τόσο συνηθισμένη στα τελευταία χρόνια μονομανία με την προσωπογραφία των ηγετικών ρωμαϊκών οικογενειών, είναι του D.C. Earl, *Tiberius Gracchus* (1963), για την οποία βλ. την κριτική του P. A. Brunt, στο *Gnomon* 37 (1965) 189-92 – την οποία πολέμησε, βασικά χωρίς επιτυχία, ο Badian, TGBRR 674-8 κ.λπ. (το άρθρο του Badian είναι όμως ένα ορυχείο βιβλιογραφικής πληροφόρησης, που συμπληρώνει τη μελέτη του «From the Gracchi to Sulla, 197-245» (1940-1959), στο *Historia* 11 [1962] Μια άλλη πρόσφατη περιγραφή της πτώσης της Δημοκρατίας που μου φαίνεται βαθιά λαθεμένη στον τρόπο που αντιλαμβάνεται τη στάση των ρωμαϊκών κατώτερων τάξεων, αλλά που άσκησε μεγάλη επίδραση, ειδικά στη Γερμανία, είναι του *Christian Meier, Res Publica Amissa* (Wiesbaden, 1966): βλ. την κριτική του Brunt, στο *JRS* 58 (1968) 229-32, με την οποία είμαι απόλυτα σύμφωνος. Το καλύτερο μέρος του βιβλίου του Meier είναι ίσως η κριτική του στάση απέναντι στον σήγχρονο υπερτονισμό των υποτιθέμενων σταθερών πολι-

τικών φατριών που βασίζονται σε μεγάλο βαθμό στους δεσμούς συγγένειας, επαμειξίας και *amicitia*. Σχετικά μ' αυτό και με άλλα ζητήματα βλ. επίσης το άρθρο του Brunt, «Amicitia» (1965), που μνημονεύω στη σημ. 2 πάνω· καθώς και το πολύ σύντομο άρθρο του T. P. Wiseman, «Factions and family trees», στο *Liverpool Classical Monthly* I (1976) 1-3.

28. Βλ. την κριτική που έγραψε ο Brunt (1968) για το βιβλίο του Meier και την οποία μνημόνευσα στην προηγούμενη σημείωση, στις σελ. 231-2· δίνει πολλά στοιχεία, ειδ. από τον Σαλλούστιο. Απ' αυτά θα τονίσω ιδιαίτερα *Hist.* I. 12· *Cat.* 38-39. 1· *BJ* 40.3· 41.2-8 (ειδ. 5)· 42.1. Θα πρόσθετα επίσης *Hist.* III. 48 (*Oratio Macri*) 27-8· *Cat.* 20.11-14· 28-4 με 33.1· 35.3· 37.1-4 (αντιπρβλ. 48. 1)· 37.7· 48.2· *BJ* 16.2· 31.7-8, 20· 73.6-7· 84.1.
29. Βλ. τα έργα που παρέθεσα στο VI. 4 σημ. 2.
30. Τα πιο ενδιαφέροντα αποσπάσματα από τις πηγές είναι: Αππ., *ΕΠ* III. 86/353-6 και 88/361-2 (άσχετα με το αν αναφέρονται σε δύο διαδοχικές πρευδείες ή δύο φορές σε μια και μόνη)· Δίων Κάσσ. XLVI. 42.4 μέχρι 43.5. Οι λέξεις *παρρησία* και *παρρησιάζεσθαι* εμφανίζονται στον Αππ., *ΕΠ* III. 86/353, 356· 88/361, 363· αντιπρβλ. Δίων Κάσσ. XLVI. 42.4, με 43.1· πρβλ. 43.5, όπου ένας συγκλητικός ρωτάει αν οι άνδρες στάλθηκαν από τις ίδιες τις λεγεώνες ή από τον Οκτάβιο.
31. Για τις αρχές του 43 π.Χ., βλ. Cic. *Ep. ad Brut.* I. xviii. 5 (δόλιοι ισολογισμοί από τους δύστροπους *boni viri*)· πρβλ. Δίων Κάσσ. XLVI. 31.3 μέχρι 32.1. Για την περαιτέρω φορολογία επί της γαιοκτησίας και των οικιών στα τέλη του 43, βλ. Δίων Κάσσ. XLVII. 14.2: ο ιδιοκτήτης οικίας στη Ρώμη ή την Ιταλία όφειλε να πληρώνει ένα ποσό ίσο με το χρονιάτικο νοίκι αν η οικία ήταν εκμισθωμένη, και το μισό αυτού του ποσού σε περίπτωση ιδιοκατοίκησης· οι ιδιοκτήτες γης έπρεπε να καταβάλλουν το μισό της παραγωγής σε φόρο. Για τον φόρο επί της γης και των δούλων το 42 π.Χ., βλ. Δίων Κάσσ. XLVII. 16.1 μέχρι 17.1, ειδ. 16.5 για την υποτίμηση (του εισοδήματος ή της περιουσίας). Για το 39 π.Χ., βλ. Αππ., *ΕΠ* V. 67· Δίων Κάσσ. XLVIII. 34.2, 4. Για το 32 π.Χ., βλ. Δίων Κάσσ. L. 10. 4-6· Πλούτ. *Αντ.* 58.2.
32. Αππ., *ΕΠ* IV. 32-34· Val. Max. VIII.iii.3.
33. Ο Birley, TCCRE 263 σημ. 2, σημειώνει τις αλλαγές στους φόρους που τροφοδότησαν το *aerarium militare*, μέχρι το 38 μ.Χ.
34. Σχετικά με τις προσπάθειες που έγιναν το 22 π.Χ. για να πεισθεί ο Αύγουστος να γίνει δικτάτορας, ύπατος κάθε χρόνο και ένα είδος ισόβιου τιμητή (κήνσορα), βλ. Aug. *RG.* 5. 1, 3· Vell. Pat. II. 89. 5· Suet., *Aug.* 52· Δίων Κάσσ. LIV. 1. 2-5 (ειδ. 3) και 2. 1· πρβλ. 6. 2 (21 π.Χ.) και 10. 1 (19 π.Χ.).
35. Νομίζω ότι αυτό είναι το νόημα της φράσης *το τε του δήμου σφίσιν όνομα προτείνοντος* στον Δίωνα Κάσσ. LX. 15. 3. Για το όνομα, βλ. *PIR*^{2}, *A* αρ. 1140.
36. Πάρα πολλοί πιστεύουν ότι επί Ηγεμονίας οι επαρχίες διοικούνταν πολύ καλύτερα. Υπάρχει σ' αυτό κάποια αλήθεια, αλλά οι σοβαρές καταχρήσεις εξουσίας συνεχίστηκαν: βλ. ειδ. Brunt, CPMEP = «Charges of provincial maladministration under the Early Principate» στο *Historia* 10 (1961) 189-227, και υποκεφ. 6 αυτού του κεφαλαίου.
37. «Obscuro loco natus», βέβαια, ήταν ένας σαρκασμός που κατάντησε οικείος κατά την περίοδο της ύστερης Δημοκρατίας. Βλ. ειδ. το τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου του T.P. Wiseman, *New Men in the Roman Senate 139 B.C.-A.D. 14* (1971) 65-94. Ίσως θα μπορούσα εδώ να μνημονεύσω και πάλι το χρήσιμο αρθράκι του Wiseman, που ανέφερα στο τέλος της σημ. 27 πάνω· και το μεγάλο βιβλίο του Israel Shatzman, *Senatorial Wealth and Roman Politics* (*Coll. Latomus* 142, Βρυξέλλες, 1975), που ζημιώνεται ωστόσο από κάποια λάθη, τα οποία επισημάνθηκαν από κριτικούς. Βλ. επίσης Maria Jacynowska, «The economic differentiation of the Roman nobility at the end of the Republic», στο *Historia* 11 (1962) 486-99.
38. Βλ. τον κατάλογο που δίνει ο Millar, στο *JRS* 63 (1973), στην 63 σημ. 92.
39. Plinius, *Paneg.* 63. 2· 77. 7· 92. 1, 2, 3· 93. 1· πρβλ. 77. 1· 93. 2.
40. Σχετικά με την πατρωνεία, βλ. επίσης Lily Ross Taylor, *Party Politics in the Age of Caesar* (Berkeley κ.λπ., 1949, ανατύπ. 1961) 41-9, 174-5 και σε άλλα σημεία. Συμπληρωματική βιβλιογραφία, στα άρθρα του A. Momigliano, «Cliens» και «Patronus», στο *OCD*^{2} 252, 791.
41. Δόθηκε σε τούτο το θέμα μικρότερη προσοχή από αυτήν που αξίζει, ακόμα και σε δύο χρήσιμα πρόσφατα βιβλία, του J. M. Kelly, *Roman Litigation* (1966), και του Peter Garnsey, *SSLPRE* (1970).
42. Για μια καλή σύντομη έκθεση του όλου θέματος (συμπεριλαμβανόμενων των *destinatio*, *commendatio* και *nominatio*, και της *Tabula Hebana*), βλ. Staveley, ό.π. (στη σημ. 26 πάνω) 217-23, με 261-3 σημ. 423-48, όπου θα βρει κανείς αρκετή βιβλιογραφία. [Είχα τελειώσει τούτο το υποκεφάλαιο, όταν δημοσιεύθηκε ένα ενδιαφέρον άρθρο του A.J. Holladay, «The elections of magistrates in the Early Principate», στο *Latomus* 37 (1978) 874-93].
43. Ευνάπ. *Βί. Σοφ.* VII. iii. 9 μέχρι iv. 1, σελ. 476-7 (Boissonade), επιμ. Joseph Giangrande, Roma, 1956. Το απόσπασμα βρίσκεται επίσης στις σελ. 440-3 της έκδοσης Loeb των έργων του Φιλοστράτου και του Ευναπίου, επιμ. W.C. Wright, 1921 και ανατύπ. Για τον Maximus, βλ. *PLRE* I. 583-4.
44. Υπάρχει μια έξοχη μελέτη για την *amicitia* κατά την ύστερη Δημοκρατία, του P.A. Brunt: βλ. σημ. 2 πάνω. Ο Vatinius αστειευόταν βέβαια όταν είπε ότι έγραφε στον Κικέρωνα (*Ad fam.* V. ix. 1) ως ένας *cliens* προς τον *patronus* του. Όσο για τον όρο *amicus*, μπορεί μερικές φορές να χρησιμοποιόταν μ' έναν κάπως αναπάντεχο τρόπο, όπως όταν ο Quintus Cicero έλεγε στον αδελφό του ότι με χαρά

περμένει τη χειραφέτηση του Tiro, ώστε αυτός να μπορεί να είναι *amicus* και όχι *servus* (*Ad fam.* XVI. xvi. 1).

45. Πρβλ. Δίων Κάσσ. LVII. vii. 6.
46. Ένας άλλος διαπρεπής ιστορικός της Ρώμης, που είχε την καλοσύνη να διαβάσει ένα σχέδιο αυτού του υποκεφαλαίου, αντιτάχθηκε στην άποψή μου ότι η παρουσία του Τιβέριου «εμπόδισε» να εκδοθούν οι άδικες αυτές δικαστικές αποφάσεις: «Όχι», είπε, «αυτή ακριβώς ήταν η *πρόθεση*». Και όμως, η λατινική φράση είναι σαφέστατη: το «consulitur» ανήκει στην επόμενη πρόταση· «multa ... constituta» δεν μπορεί να σημαίνει άλλο παρά ότι οι αποφάσεις *είχαν πράγματι εκδοθεί* «adversus ambitum et potentium preces».
47. Κι αυτό το χωρίον, δεν το πρόσεξε ο Walter Jens, «Libertas bei Tacitus», στο *Hermes* 84 (1956) 331-53.
48. Ο Momigliano έχει ασφαλώς δίκαιο για την άποψη του Wirszubski: βλ. το έργο του τελευταίου *LPIR* 3-4, 4-5, 7-9, 14 και σε άλλα σημεία. Αλλά εναντίον μιας τόσο στενής ταύτισης της *libertas* με την *civitas* βλ. Ernst Levy, «Libertas und Civitas», στην *ZSS* 78 (1961) 142-72.
49. Ο Wirszubski μιλάει για τον «ηθικό ιδεαλισμό» του Κικέρωνα (*LPIR* 87), και δείχνει έντονη συμπάθεια για την ολότελα ολιγαρχική στάση του Κικέρωνα» βλ. λχ. στο βιβλίο του *LPIR*, 71-4 (με τη δεύτερη παράγραφο της 52) και άλλα χωρία. Λέει μάλιστα και τούτο: «Ο Τάκιτος ήξερε ότι το δημοκρατικό πολίτευμα στις καλύτερες μέρες του εξασφάλιζε γνήσια πολιτική ελευθερία»! (*LPIR* 163).
50. Πρβλ. V. 3 και σημ. 16 πάνω.
51. Για τα κυριότερα γεγονότα, βλ. Walter Allen, «Cicero's house and *libertas*», στα *TAPA* 75 (1944) 1-9. Ο Wirszubski παραπέμπει στον Cic., *De dom.* 110 και 131, αλλά μόνο σε μια υποσημείωση, για να δικαιολογήσει τον ισχυρισμό του ότι «ο Clodius πρέπει να είχε κι αυτός παραστήσει τον απελευθερωτή» (*LPIR* 103, σημ. 4). Δεν αναφέρει καν τον ναό της Libertas.
52. Δεν θα επιμείνω εδώ περισσότερο σε τούτο το ζήτημα, μια και δεν έχει μεγάλη σχέση με το κύριο θέμα μου. Είναι αρκετό να παραπέμψω σ' ένα συγγραφέα, τον Σαλλούστιο: βλ. το έργο του *Cat.* 20. 14 (από το λόγο του Κατιλίνα προς τους συντρόφους του· πρβλ. 58. 8, 11 και, σχετικά με το πνεύμα που εμψύχωνε τους στασιαστές, 61)· 33. 4 (από τον λόγο του C. Manlius)· *Hist.* III. 48. 1-4, 12-13, 19, 26-8 (από τον λόγο του C. Licinius Macer το 73 π.Χ.). Ο Wirszubski δίνει ελάχιστη σημασία στα κείμενα τούτα, μολονότι αναφέρεται σε μερικά στις υποσημειώσεις και δίνει τον είρωνα Σαλλούστιο, *Hist.* III. 48. 22 σαν ένα παράδειγμα «κακής χρήσης» της έκφρασης *libertas* (*LPIR* 103). Θα ήθελα ακόμα να επισύρω την προσοχή σε μερικές εκφράσεις που συνάντησα στον Λίβιο (και που τις μνημόνευσα ήδη στη σημ. 5 του υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου) που φανερώνουν πολύ καθαρά το άκρως ολιγαρχικό νόημα της *libertas* (της *libertas* του Κικέρωνα και του Wirszubski): Liv. II. 41. 2, όπου ο Spurius Cassius φέρεται ως τεχταινόμενος «periculosas libertati opes» δίνοντας στους πληβείους τη γη που είχαν τόσο οδυνηρά ανάγκη (πρβλ. § 5: *servitutem*)· και VI. 20, 14, όπου ο Λίβιος παρατηρεί ότι ο M. Manlius που θανατώθηκε με βάση μια στημένη κατηγορία (βλ. σημ. 5 του υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου) ότι στόχευε στο *regnum* θα ήταν *memorabilis* αν δεν είχε γεννηθεί σε *libera civitate*!
53. Η φράση συναντάται λχ. στα *Pro Sest.* 98· *Ad fam.* I. ix. 21.
54. Ίσως η πιο προσιτή πρόσφατη εμπεριστατωμένη μελέτη, για τον άγγλο αναγνώστη, είναι του Wirszubski, «Cicero's *cum dignitate otium*: a reconsideration», στο *JRS* 44 (1954) 1-13, που ανατυπώθηκε στις *CRR* (επιμ. Seager) 183-95. Τα σημαντικότερα από τα σχετικά αποσπάσματα του Κικέρωνα είναι ίσως στο *Pro Sest.* 98.
55. Βλ. το πρόσφατο άρθρο του K.E. Petzold, «Römische Revolution oder Krise der römischen Republik?» στη *Riv. stor. dell' Ant.* 2 (1972) 229-43, που η σκοπιά του είναι πολύ διαφορετική από τη δική μου. Σχολιάζει πολλές διαφορετικές απόψεις.
56. Πρβλ. Fronto, *Princip. hist.* 17 (σελ. 199-200, επιμ. M.P.J. van den Hout, Leiden, 1954): «ut qui sciret populum Romanum duabus praecipue rebus, annona et spectaculis, teneri» κ.λπ.
57. Η επιστολή (που δεν στάλθηκε ποτέ) είχε γραφτεί στη γαλλική, στα τέλη του 1877, για τον εκδότη ενός ρωσικού περιοδικού: βλ. MEW XIX. 111-12. Οι λέξεις «όχλος» («*mob*») και «φτωχοί λευκοί» («poor whites») είναι στην αγγλική. Πρβλ. τη μνεία που κάνει ο Μαρξ στη «ρωμαϊκή *plebs* την εποχή του άρτου και των θεαμάτων» (*Grundrisse*, E.T. 500 = Hobsbawm, *KMPCEF* 102).
58. J. P. V. D. Balsdon, «Panem et circenses», στο *Hommages à Marcel Renard* II (= *Coll. Latomus* 102, Βρυξέλλες, 1969) 57-60· *Life and Leisure in Anc. Rome* (1969) 267-70.
59. Και σ' αυτήν ακόμα την ύστερη Δημοκρατία ο Κικέρων μπορούσε να λέει ότι ο ρωμαϊκός λαός είπε καθαρά την άποψή του (το *iudicium ac voluntas* του) όχι μόνο σε *contiones* και *comitia* (για τη διαφορά ανάμεσα στα δυο, βλ. υποκεφ. 2 αυτού του κεφαλαίου) αλλά και στα στάδια και στα αμφιθέατρα (*Pro Sest.* 106-27: για τα στάδια κ.λπ. βλ. 115 κ.ε., ειδ. 115, 124).
60. Ο Sallustius, *BJ* 73. 4-7, αφήνει να νοηθεί ότι ο Marius χρωστούσε την εκλογή του ως υπάτου στους *opifices agrestesque*, πράγμα που ήταν προφανώς αδύνατο, μια και οι εκλογές των υπάτων γίνονταν στα *comitia centuriata*· και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι εκεί μέσα η υποστήριξη των ιππέων και των ευκατάστατων μη-ευγενών ήταν αποφασιστική πρβλ. στο ίδιο 65.4-5).

[VI. 6]

1. Αυτό φαίνεται κιόλας από τη συζήτηση για το καθεστωτικό ζήτημα της Περσίας στον Ηρόδοτο (III. 80. 6), για το οποίο 6λ. V. 2 σημ. 11.
2. Βλ. ειδ. J.A.O. Larsen, *Representative Government in Greek and Roman History* (= Sather Classical Lectures 28, Berkeley etc., 1955) και *Greek Federal States. Their Institutions and History* (1968)· επίσης F.W. Walbank, «Were there Greek federal states?», στα *Scr. Class. Israelica* 3 (1976/7) 27-51, ο οποίος σωστά τονίζει τον γνήσια ομοσπονδιακό χαρακτήρα ορισμένων από τις ελληνικές συμπολιτείες, εναντίον της άποψης του A. Giovannini, *Untersuchungen über die Natur u. die Anfänge des bundesstaatlichen Sympolitie in Griechenland* = *Hypomnemata* 33 (Göttingen) 1971, ο οποίος διατείνεται ότι ήταν ενιαία κράτη, όχι «Bundestaaten» ή «Staatenbünde».
3. Ο *dies imperii* του Διοκλητιανού είναι τώρα γνωστό ότι ήταν η 20 Νοεμβρίου του 284: 6λ. P. Beatty *Panop.* (1964) 2, στίχοι 162-3 κ.λπ. (με σελ. 145).
4. Βλ., σύντομα, J. P. V. D. Balsdon, στο *OCD*[2] 877-8, *s.v.* «Princeps». Η πιο ολοκληρωμένη μελέτη που έχω δει είναι το άρθρο του Lothar Wickert, «Princeps (civitatis)», στη *RE* XXII. ii (1954) 1998-2296. Βλ. επίσης την επισκόπηση από τον Wickert των πρόσφατων έργων για την Ηγεμονία, στο *ANRW* II. i (1974) 3-76· το χρήσιμο άρθρο του, PF = «Der Prinzipat und die Freiheit», στο *Symbola Coloniensia Iosepho Kroll Sexagenario ... oblata* (Köln, 1949) 111-41· και το λιγότερο ενδιαφέρον άρθρο του «Princeps und *βασιλεύς*» στο *Klio* 36 = n.F. 18 (1944) 1-25· επίσης De Martino, *SCR*[2] IV. i. 263-308. Το άρθρο του Wickert στη *RE* και η μελέτη του Jean Bréranger, *Recherches sur l' aspect idéologique du Prineipat* (= *Schweizer. Beitr. z. Altertumswiss.* 6, Basel, 1953), επικρίνονται διεξοδικά από τον W. Kunkel, στον τρίτο του «Bericht über neuere Arbeiten zur römischen Verfassungsgesch, στην *ZSS* 75 (1958) 302-52. Δεν βρήκα σχεδόν τίποτε το καινούργιο και διαφωτιστικό στο πρόσφατο άρθρο του D.C.A. Shotter, «Principatus ac libertas», στο *Anc. Soc.* 9 (1978) 235-55.
5. Δεν πρέπει να σχολιάσω εδώ τους επίσημους τίτλους του Princeps, ακόμα και τον σημαντικότερο, «Augustus» που «δεν συνδηλώνει καθόλου αρχοντικές εξουσίες και είναι ωστόσο ο ανώτατος που φέρει ο Princeps» (Jolowicz και Nicholas, *HISRL*[3] 343). Και μολονότι ο τίτλος Augustus συχνά χρησιμοποιήθηκε για τον Τιβέριο, αυτός ποτέ δεν τον δέχτηκε επίσημα, ούτε ο Vitellius το 69.
6. Aug., *RG* 13· 30. 1· 32. 3· και στον Suet., *Aug.* 31. 5· πρβλ. λχ. Ovid., *Fasti* II. 142· Tac., *Ann.* I. i. 3· 9. 6. Η συνηθισμένη ελληνική μετάφραση του *Princeps* είναι *ηγεμών* – μια λέξη που μπορεί να ισχύει και για τον *dux* (πρβλ. Aug. *RG* 25. 2· 31. 1). Από τις πολλές εκδόσεις της *Res Gestae*, η καλύτερη και αρτιότερη είναι του Jean Gagé, *Res Gestae Divi Augusti*[2] (Paris, 1950). Οι μη ειδικοί θα βρουν χρήσιμο το λατινικό κείμενο (που ακολουθεί πιστά, «με μικρές αλλαγές στον τονισμό», εκείνο του E/J[2], κεφ. 1, όπου θα βρουν και το ελληνικό κείμενο) με αγγλική μετάφραση, εισαγωγή και σχόλιο, των P. A. Brunt και J. M. Moore, *Res Gestae Divi Augusti. The Achievements of the Divine Augustus* (1967).
7. Όποιος χρησιμοποιεί μια από τις παλιότερες εκδόσεις της *Res Gestae*, όπως εκείνην του Loeb (1924, τυπωμένη στο τέλος της ιστορίας του Velleius Paterculus), πρέπει να προσέξει τη λατινική λέξη του 34. 3 *dignitate* (που μεταφράστηκε στην αγγλική «in rank») – αντί του *auctoritate* – με βάση την ελληνική *αξιώματι*, γνωστή από το κείμενο που ανακαλύφθηκε στην Άγκυρα, όπου η λατινική λέξη δεν μπορεί να διαβαστεί. Η ελληνική λέξη θεωρήθηκε (όχι δίχως λόγο) ότι δήλωνε την αποκατάσταση της *dignitate*, μέχρις ότου ανακαλύφθηκε στην Πισιδική Αντιόχεια το κείμενο (δημοσιεύτηκε το 1927), που έχει *[a]uctoritate*.
8. Βλ. λχ. De Martino, *SCR*[2] IV. i. 278-85 (για την *auctoritas*), 285-9 (για την *potestas*).
9. Ο Seneca, *De clem.*, χρησιμοποιεί το *rex* με την καλή έννοια ή συνδέει το *rex* με το *princeps* (στον ενικό ή στον πληθυντικό) στα I. iii. 3· iv. 3· v. 2· χρησιμοποιεί το *rex* ως συνώνυμο του *princeps*, λχ. στα I. vii. 4· xiii. 1, με 5· xvi. 1-2· xvii. 3, με 2, και του *imperator* στο I. iv. 2 με 1· πρβλ. iii. 4· και χρησιμοποιεί τον όρο *rex* για τον αυτοκράτορα τον ίδιο λχ. στο I. viii. 1, 6, 7, με ix. 1· xix. 1-3, 5-6.
10. Σε μερικές περιπτώσεις *rex* και *regnum* μπορούν να χρησιμοποιούνται σε «φιλοσοφικές» πραγματείες για τον καλό βασιλιά και την καλή άσκηση της εξουσίας του, όπως από τον Κικέρωνα, *De rep.* I. 42-3, 69· II. 43, 48-9.
11. Miriam Griffin, *Seneca* (1976) 133 κ.ε. ειδ. 141-8, πρβλ. 194-201.
12. Αξίζει να σημειώσω εδώ ότι ο Τάκιτος ποτέ δεν αναφέρεται σ' έναν αυτοκράτορα ως σ' έναν *rex* ούτε (νομίζω) χρησιμοποιεί το regno, regius ή και το rego για έναν αυτοκράτορα, μολονότι γράφει για άτομα που ονομάζουν τον οίκο του Αυγούστου *domus regnatrix* (*Ann.* I. 4. 4). Όταν γράφει για τον Antonius Felix, τον προκουράτορα της Ιουδαίας, ότι *ασκούσε ius regium* (*Hist.* V. 9) τον παρουσιάζει πιθανόν να κυβερνά σαν ένας από τους ανατολικούς βασιλίσκους (με μερικούς από τους οποίους ο Felix ήταν συγγενής εξ αγχιστείας)· και όταν λέει για τους επάρχους της Αιγύπτου ότι παριστάνουν τον *loco regum* (1. 11), φαίνεται να έχει στον νου τους Πτολεμαίους – μολονότι οι έπαρχοι της Αιγύπτου, όπως και οι προκουράτορες της Ιουδαίας ήταν βέβαια υπεξούσιοι του αυτοκράτορα. Ωστόσο, σ' ένα τέταρτο παρόμοιο χωρίο ο Τάκιτος λέει για τον Πάλλαντα, τον απελεύθερο *a rationibus* του Κλαύδιου και του Νέρωνα, ότι *velut arbitrium regni agebat* (Ann. XIII. 14. 1)· και βέβαια ο Πάλλας ήταν ένας απλός αυτοκρατορικός υπάλληλος στη Ρώμη. Ο Τάκιτος, ενώ αποφεύγει φρονίμως να χρησιμοποιεί μοναρχική ορολογία ακόμα και για «κακούς αυτοκράτορες», ένιωσε προφανώς μικρότερο δισταγμό να μαστι-

γώσει τους υφισταμένους τους ανοιχτά για τον τρόπο που ασκούσαν τις σχεδόν βασιλικές εξουσίες τις οποίες αρύονταν απευθείας από τους αυτοκρατορικούς κυρίους τους· *Rego* (ιδιαίτερα στη μετοχή του ενεστώτα) χρησιμοποιείται μερικές φορές για τους αυτοκράτορες από την πρώιμη Ηγεμονία και μπρος, όπως όταν ο Valerius Maximus (που έγραφε στη δεκαετία του 30) μιλάει για *divi quidem Augusti etiam nunc terras regentis excellentissimum numen* (IX. πν. 2)· και πιστεύω ότι είναι δυνατό να βρει κανείς παλιότερα ανάλογα παραδείγματα ακόμα και σε μια δήλωση σαν εκείνη του Mamertinus, *Paneg. Lat.* 11. xi. 2-3 (289 μ.Χ.), που συγχαίρει τον Διοκλητιανό και τον Μαξιμιανό διότι «διοικούν το κράτος με σύμπνοια» (*rem publicam una mente regitis*) και που μιλάει για τη *maiestas regia* τους, την οποία μεγάλωνε το *geminatum numen*, ενώ ταυτόχρονα διατηρούν με την ενότητά τους το πλεονέκτημα μιας μονής διοίκησης (*imperium singulare*). Αγνοώ εδώ τον Statius και τον Martialis: γι' αυτούς βλ. σημ. 68 κάτω. Παραδείγματα για τη χρήση των λέξεων που παρέθεσα σε τούτη τη σημείωση, καθώς και άλλων παρομοίων – *rex, rego, regno, regnum, regnator, regius, regalis* και *regina* για μιαν αυτοκράτειρα – δίνει ο Wickert στις στήλες 2108-18 του άρθρου του στην *RE* που μνημονεύεται στη σημ. 4 πάνω.

13. Η φράση αυτή του Κλαυδιανού μνημονεύθηκε εγκωμιαστικά κατά τον 17ο αιώνα, και ιδιαίτερα από τον Ben Johnson, όπως επισήμανε τελευταία ο Alan Cameron (*Claudian* 434-7).
14. Η χρονολογία της *Anth. Pal.* X. 25 εξαρτάται από μιαν ανθυπατεία της Ασίας για τον L. Calpurnius Piso (cos. 15 π.Χ.), πιθανόν το 9/8 π.Χ.: βλ. το έξοχο άρθρο του Syme, «The Titulus Tiburtinus», στα *Akten des VI. Internat. Kongr. für Griech. u. Latein. Epigraphik, München 1972* = *Vestigia* 17 (1973) 585-601, στη 597.
15. Λχ. το έργο του H.J. Mason, *Greek Terms for Roman Institutions. A Lexicon and Analysis* = *Amer. Stud. in Papyrology* 13 (Toronto, 1974) 117-21, στην 120.
16. Ο Ιώσηπος ονομάζει τους Ρωμαίους αυτοκράτορες *βασιλείς* στον *Ιουδ. Πόλ.* III. 351· IV. 596· V. 563. Στο V. 58 μάλιστα αποκαλεί τον Τίτο *ο βασιλεύς* (πρβλ. § 60), μολονότι ο Τίτος δεν ήταν ακόμα παρά Caesar (και βέβαια ο Βεσπασιανός ήταν ακόμα εν ζωή όταν έγραφε ο Ιώσηπος). Ο Ιώσηπος μιλάει επίσης για τη *βασιλεία* του Βεσπασιανού (V. 409) και χρησιμοποιεί το ρήμα *βασιλειάν* στο I. 5 και στο IV. 546 για μνηστήρες του αυτοκρατορικού θρόνου το 68-9 μ.Χ. Απ' ό,τι βλέπω, ο Ιώσηπος δεν χρησιμοποιεί συγκριτική γλώσσα στα άλλα έργα του. Μήπως επειδή ο *Ιουδαϊκός Πόλεμος* είχε γραφτεί αρχικά στην αραμαϊκή; (Βλ. *Ιουδ. Πόλ.* 1.3· αλλά βεβαίως ο *Ιουδ. Πόλ.* είναι πολύ περισσότερο από μια απλή μετάφραση και πιθανόν να περιλαμβάνει μεγάλα κομμάτια ξαναγραμμένα).
17. Από τους Λόγους του Δίωνα Χρυσοστόμου, οι αρ. I-IV έχουν τίτλο *Περί βασιλείας* και ο αρ. LVI *Αγαμέμνων ή Περί βασιλείας*· ο αρ. LXII *Περί βασιλείας και τυραννίας*· και πρβλ. VI. *Διογένης, ή Περί τυραννίας*. Σε μερικούς απ' αυτούς η εξουσία του ρωμαίου αυτοκράτορα θεωρείται σαφώς ως μια μορφή *βασιλείας*, και λχ. στο LXII. 1 οι λέξεις *βασιλεύειν ... ώσπερ συ* απευθύνονται ευθέως στον αυτοκράτορα, ασφαλώς στον Τραϊανό. Στο VII. 12 (*Ευβοϊκή Ιστορία*) ο χωρικός φέρεται να απευθύνεται στον αυτοκράτορα σαν σε *βασιλέα*.
18. Για την χρονολογία του Δίωνα Χρυσ. XXXI, βλ. A. Momigliano, στο *JRS* 41 (1951) 149-53. Η παραπομπή στο XXXI. 150 είναι για τον Νέρωνα (αντιπρβλ. § 110: *των αυτοκρατόρων τις*), όπως και η παραπομπή στο LXXI. 9.
19. Λχ. Ιωάν. ιθ' 15· Τιμ. Α' 6' 2· Πέτρ. Α'6' 13 (πρβλ. 14). 17· και ειδ. Αποκ. ιζ' 10.
20. Ο Δίων Κάσσιος (που έγραψε το μεγαλύτερο μέρος της Ιστορίας του κατά το πρώτο τέταρτο του 3ου αιώνα) χρησιμοποιεί συνήθως για τον αυτοκράτορα τη λέξη *αυτοκράτωρ*· ενώ ο Ηρωδιανός (που έγραφε γύρω στα μέσα του 3ου αιώνα) και ο Δέξιππος (*FGrH* IIA 100, που έγραφε κυρίως στις δεκαετίες 260 και 270) αποκαλούν κατά κανόνα τον αυτοκράτορα *βασιλέα*. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το απόσπασμα του Δίωνα LIII. 17.
21. Αξίζει ίσως να προσθέσω μιαν αναφορά από τη Σπάρτη, βλ. *IG* V. I. 572, στίχοι 4-5, που προσονομάζει τον Γορδιανό Γ' *τον θεοειδέστατον βασιλέα αυτοκράτορα Καίσαρα* (239-44 μ.Χ.).
22. Βλ. Ostrogorsky, *HBS*^{2} 106-7· Averil Cameron, «Images of authority [etc]», στο *Past & Present* 84 (1979) 3-35, στη 16 και σημ. 58.
23. Για τον Ιωάννη Λυδό βλ., σύντομα, A. Momigliano, στο *OCD*^{2} 630, *s.v.* «Lydus»· και Jones, *SRGL* 172-4· *LRE* II 601-2 κ.λπ. Η κλασική έκδοση είναι του Teubner, επιμ. R. Wuensch (Leipzig, 1903). Υπάρχει μια αγγλική μετάφραση του T.F. Garney (Lawrence, Kansas, 1971).
24. Η πιο εκτεταμένη αφήγηση που έχουμε για τον φόνο του Γάιου και την άνοδο στον θρόνο του Κλαύδιου είναι του Ιώσηπου, *Ιουδ. Αρχ.* XIX. 37-273 (βλ. ειδ. 115, 158, 162, 187-9, 224-5, 227-8, 229-33, 235, 249-50, 255, 259-61, 263)· πρβλ. *Ιουδ. Πόλ.* II. 204-14 (ειδ. 205)· Suet., *Claud.* 10. 3-4· Δίων Κάσσ. LX. i, ειδ. §§ 1, 4. Ο Ιώσ. *Ιουδ. Αρχ.* XIX. 187-8, μιλάει για τη ρωμαϊκή Res Publica ως για μια *δημοκρατία* (πρβλ. 162 και αντιπρβλ. Ιουδ. Πόλ. II. 205: *αριστοκρατία*), και για την Ηγεμονία (από τη σκοπιά των Συγκλητικών) ως για μια *τυραννίδα* και για το αντίθετό της ως *το αβασίλευτον*· στο ίδιο, 227-8, οι αυτοκράτορες είναι *τύραννοι* και η εξουσία τους *δουλεία*, και πάλι κατά τη γνώμη της Συγκλήτου. (Το χωρίο που ακολουθεί, για τη στάση του δήμου, παρατίθεται στο κυρίως κείμενο του υποκεφ. 5 αυτού του κεφαλαίου, αμέσως μετά την παραπομπή στη σημ. 34).
25. Λχ. *κελεύω*, στ. 58 (στο έδικτον III)· *κωλύω*, στ. 54-5 (στο έδικτον II)· *αρέσκει* (στ. 67, 70 στο έδικτον IV). Τα έδικτα έχουν μεταφραστεί στην αγγλική από τους Lewis και Reinhold, *RC* II. 36-42, αρ. 9.
26. Στίχοι 13-14, πρβλ. 36-7 (στο έδικτο I). Πρέπει να πω ότι θεωρώ απλώς ως ένα ακόμα δείγμα υπολογι-

σμένης λεπτότητας, με σκοπό να κολακεύσει όλα τα μέλη της Συγκλήτου, ο όρκος που δίνουν κατά την ανάρρησή τους στον θρόνο όλοι (ή σχεδόν όλοι) οι αυτοκράτορες, από τον Νέρβα ώς τον Σεπτίμιο Σεβήρο, ότι δεν θα θανατώνουν συγκλητικούς: βλ. A. R. Birley, «The oath not to put senators to death» στην *CR* 76 = n.s. 12 (1962) 197-9.

27. Βλ. Jones, *LRE* I. 132-4, 144, 331-2· II. 527-8, 554-6.
28. Βλ. Jones, LRE I. 24-5, 48-9. Δεν μπόρεσα να διαβάσω το έργο του Lukas de Blois, *The Policy of the Emperor Gallienus* (Leiden, 1976).
29. Αντιπρόλ. H. W. Pleket, «Domitian, the Senate and the provinces», στο *Mnem.*[4] (1961) 14 (1961) 296-315, ειδ. 301-3, 314-15. Μια λιγότερο εχθρική άποψη από τη συνηθισμένη για τη βασιλεία του Δομιτιανού διατύπωσαν άλλοι πρόσφατοι συγγραφείς, λχ. ο T.A. Dorey, «Agricola and Domitian», στο *G & R*/7 (1960) 66-71· ο K. Christ, «Zur Herrscherauffassung u. Politik Domitians. Aspekte des modernen Domitiansbildes», στη *Schweizer. Ztschr. für Gesch.* [Zürich] 12 (1962) 187-213· ο B. W. Jones, «Domitian's attitude to the Senate», στο *AJP* 94 (1973) 79-91.
30. Βλ. λχ. Jones, *LRE*, Index. *s.v.* «*defensor civitatis*», ειδ. I. 144-5, 279-80 (με III. 55 σημ. 25), 479-80 (με III. 134 σημ. 20), 517 (με III. 148 σημ. 108)· II. 726-7 (με III. 229 σημ. 31-2), 758-9 (με III. 242 σημ. 104-5). Βλ. επίσης, συντομότερα, Stein, *HBE* I[2] i. 180 (με ii. 512 σημ. 123), 224-5, 376-7. Τα πιο ενδιαφέροντα κείμενα είναι *CTh* I. xxix. 1-8· XI. viii. 3· XIII. xi. 10· *Nov. Maj.* III. *CJ* I.lu. 1-11. (Οι *vindices* που εισήγαγε ο Αναστάσιος Α' αντιπροσωπεύουν παθανόν μιαν ανάλογη πολιτική). Πρέπει να προσθέσω ότι λίγο πριν ο Ουαλεντινιανός και ο Ουάλης εγενίκευσαν τη θέση του *defensor civitatis· defensores* βρίσκονταν σε μερικές ανατολικές επαρχίες και διαθέτουμε εξαιρετικά λεπτομερειακά πρακτικά δίκης ενώπιον του *defensor civitatis* στην Αρσινόη της Αιγύπτου το 340 μ.Χ.: *SB* V (1955) 8246 = *P. Col. Inv.* 181-2· το πλήρες κείμενο με αγγλ. μετάφρ. και σημειώσεις δίνεται από τους C.J. Kraemer και N. Lewis, «A referee's hearing on ownership», στα *TAPA* 68 (1937) 357-87.
31. Cardascia, ADCHH 310 σημ. 1.
32. Με Sall., *BJ* 41. 8, πρβλ. Caes. *BG* VI. 22. 3. (Οι Γερμανοί προσπαθούν να εμποδίσουν τους *potentiores* να δώξουν τους *humiliores* από τη γη τους). Βλέπε και Horatius, *Epod.* II. 7-8 (η *superba civium potentiorum limina*)· Livy. III. 65. 8 (*humiliores/potentiores*)· Vell. Pat. II. 126. 3 (*potens-humilis* ή *humilior*, επί βασιλείας του Τιβέριου· Tac., *Ann.* XV. 20. 1 (*ut solent praevalidi provincialium et opibus nimiis ad iniurias minorum elati*)· Plinius, *Ep.* IX. v. 2-3 (*gratiae potentium*)· *Dig.* I. xviii. 6. 2, για τις *Opiniones* (παθανόν των δεκαετιών 220-230) που αποδίδονται στον Ουλπιανό (πρέπει να ήταν ζήτημα συνείδησης για τον διοικητή της επαρχίας να φροντίσει ώστε *ne potentiores viri humiliores iniuriis adficiant*)· πρβλ. επίσης το *δυνατοί* στον Αίλ. Αριστ., *Εις Ρώμην* 65 και Δίων Κάσσ. LII. 37. 6. 7.
33. Ένα από τα παλιότερα ελληνικά κείμενα που μιλάει για τη μοναρχία, το τέλος ακριβώς του *Οικονομικού* του Ξενοφώντα (XXI. 12), λέει ότι για να εξασφαλίσει κανείς τη θεληματική υπακοή πρέπει να έχει θεϊκές ιδιότητες: είναι *θείον το εθελόντων άρχειν*, ενώ το *ακόντων τυραννείν* καταλήγει σε μια ζωή σαν εκείνη του Τάνταλου, για τον οποίο λέγεται ότι αναλίσκεται αιώνια στον Άδη, φοβούμενος ένα δεύτερο θάνατο.
34. Η άποψη του Mommsen συνοψίζεται καλά από τους Jolowicz και Nicholas, *HISRL*[3] 342-4, με παραπομπές. Οι συνταγματολόγοι κλίνουν φυσικά περισσότερο από τους ιστορικούς να παίρνουν στα σοβαρά τις διακηρυγμένες αρχές ενός πολιτικού καθεστώτος όσο κι αν αυτές είναι ίσως κάλπικες στην πράξη. Έτσι ένας διακεκριμένος μελετητής του Ρωμαϊκού Δικαίου, ο Fritz Schulz, έλεγε ότι η αποκατάσταση «του ελεύθερου κράτους» από τον Αύγουστο, «η *libera res publica* (σε αντιδιαστολή προς την απόλυτη μοναρχία, την *dominatio*) ... δεν ήταν μια ανόητη απόπειρα εξαπάτησης του λαού, αλλά νομικά φαινόταν η αλήθεια από την αρχή ως το τέλος» (*PRL* 87-8). Κατά τον Schulz, και πάλι, «το ρωμαϊκό κράτος επί Ηγεμονίας ήταν ένα ελεύθερο κοινοτικό σώμα, διότι η Ηγεμονία δεν ήταν μια δεσποτεία» (*PRL* 141)· για να υποστηρίξει όμως αυτό τον ισχυρισμό, ο Schulz παραθέτει μεμονωμένα αποσπάσματα από τον *Panegyricus* του Πλίνιου (141 σημ. 2), ενώ ταυτόχρονα παρατηρεί ότι «ο Πλίνιος στις επιστολές του απευθύνεται στον Τραϊανό απλώς ως σε *dominus*», όρο που «αποφεύγει επιμελώς» στον *Panegyricus*! Πρβλ. επίσης τον ισχυρισμό του Schulz ότι «για εκείνον που δεν έχει την ευαισθησία για νομικές διακρίσεις οι Ρωμαίοι θα παραμένουν ακατανόητοι· διαβεβαιώσεις των Ρωμαίων, αρκετά έντιμες, αλλά περιοριζόμενες στη νομική σημασία τους, θα του φαίνονται οπωσδήποτε σκέτος ταρτουφισμός» (*PRL* 144). Αν και είμαι ο ίδιος πρώην νομικός, δεν νιώθω καμιά συμπάθεια για την άποψη του Schulz.
35. Για όσους επιθυμούν να εξετάσουν τη μεταγενέστερη μοναρχική σκέψη στη λατινική Δύση υπάρχει πληθώρα συγγραμμάτων. A. J. Carlyle, *A History of Mediaeval Political Theory in the West* I[2] (1927) είναι ακόμα ένα ορυχείο χρήσιμων πληροφοριών. Ένα πρόσφατο βιβλίο που πραγματεύεται σύντομα την πρώϊμη μεσαιωνική περίοδο είναι του Walter Ullmann, *A History of Political Thought in the Middle Ages* (Pelican Hist. of Pol. Thought. Vol. 2, 1965, βελτιωμένη ανατύπ. 1970).
36. Το ίδιο ισχύει, όπως δείχνει ο Brunt, και για τη λεγόμενη «Tabula Hebana» (E/ζ[2] 94α), που αυτοαποκαλείται *rogatio* (στ. 14 κ.λπ.) αλλά είναι επίσης γραμμένη με τη μορφή ενός *senatus consultum*.
37. Πρόλ. Εισηγ. Ιουστ. I. ii. 5· Ουλπιανός, στο *Dig.* I. iii. 9. Ο Pomponius – σοβαρά ή μήπως κοροϊδεύοντας; – αποδίδει κι αυτός την ίδια τη σύσταση της Ηγεμονίας στη δυσκολία που είχε να μεριμνά κυριολεκτικά για τα πάντα: *nam senatus non perinde omnes provincias probe genere poterat* (*Dig.* 1. ii. 2. 11).

38. Αυτό ανακινεί μερικά επίμαχα ζητήματα, για τα οποία βλ. λχ. Jolowicz και Nicholas, *HISRL*[3] 359-63· Zulueta, *Inst. of Gaius* II. 20-3· Berger, *EDRL* 681.
39. Στον Δίωνα Κάσσ. LIII. 18. 1 ο ιστορικός έχει σαφώς στον νου τη λατινική ρήση «legibus solutus est». Και προσθέτει ότι οι αυτοκράτορες έχουν όλα όσα ανήκουν στους βασιλιάδες εκτός από τον κενό τίτλο.
40. Ο Δίων Κάσσ. LXVIII. 2. 1 δεν σκοτίζεται να αναφέρει καμιά *lex*.
41. Για την εμφάνιση των ιππόδρομων στην ελληνική Ανατολή, αργότερα απ' ό,τι συνήθως πιστεύεται, βλ. Cameron, *CF* 207-13.
42. Πρέπει βέβαια να σημειώσουμε ότι ο Baynes κάνει λόγο όχι για «εκλογή» από τον λαό αλλά μόνο για «επευφημία». Ωστόσο μιλάει για «τον λαό» – χρησιμοποιώντας έναν όχι κατάλληλο όρο για την ασήμαντη μερίδα «λαού» που μπορούσε να συναχθεί, στο αμφιθέατρο ίσως, με κάποιαν ευκαιρία. (Ένας ερευνητής της αγοράς του 20ου αιώνα δεν θα ήταν ικανοποιημένος να ονομάσει αυτούς τους ανθρώπους ούτε καν «τυχαίο δείγμα» του «λαού»).
43. Μου αρκεί να αναφέρω τον Amm. Marc. XVI. xii. 64· XX. iv. 14-18· XXV. v. 1-6· XXVI. i-ii· XXVII. vi. 10-16· XXX. x. 4-5· πρβλ. XV. viii. 1-18· επίσης v. 15-16· XXVI. vi. 12-18· vii. 17.
44. «Sententiam militum secuta patrum consulta». Πρβλ. XI. 25. 1, όπου μια απόφαση της συγκλήτου πειθήνια «ακολουθούσε την *oratio principis*».
45. Ο R. Syme, *Emperors and Biography* (1971) 242-3, θεωρεί αυτή την πρόσκληση πλάσμα της φαντασίας.
46. Η πιο ευλογοφανής περιγραφή είναι νομίζω εκείνη του Bury, *HLRE*[2] II. 16-18, που την ακολουθεί ουσιαστικά ο Jones, *LRE* I. 267-8. Βλ. επίσης Stein, *HBE* II. 219-20· A.A. Vasiliev, *Justin the First* (Cambridge, Mass., 1950) 68-82. Η εξουσία της Συγκλήτου στην Κωνσταντινούπολη είχε ίσως αρχίσει να αναζωογονείται κατά τον 7ο αιώνα, όπως το δείχνει η καθαίρεση εκ μέρους της του Ηρακλόνα και της Μαρτίνης το 641 (βλ. Ostrogorsky, *HBS*[2] 114-5)· αλλά στο σημείο αυτό βρισκόμαστε κοντά στο όριο του παρόντος βιβλίου. Αξίζει να αναφέρω εδώ την υπογράμμιση, ήδη κατά τη δεκαετία του 560, του ρόλου που έπαιξαν οι συγκλητικοί στην άνοδο του Ιουστίνου Β', όπως την περιγράφει ένα ποίημα του Κορίππου (που μνημονεύεται πιο πέρα στο κυρίως κείμενο και στην αρχή της σημείωσης 79 κάτω), II. 165-277· βλ. το έξοχο σχόλιο στην έκδοση του Averil Cameron (σημ. 79 κάτω) 165-70, με πλήρεις αναφορές στη νεότερη γραμματεία.
47. Βλ. λχ. Jolowicz και Nicholas, *HISRL*[3] 341-4. Υπάρχει άφθονο χρήσιμο υλικό στο κεφάλαιο για τη διαδοχή της Ηγεμονίας του βιβλίου του De Martino, *SCR*[2] IV. i. 403-31.
48. Πρβλ. Tac., *Hist.* II. 55 (Vitellius).
49. Πρβλ. Λιβάν., *Λόγοι* XXV. 57, όπου η *βασιλεία*, αν και το ανώτερο απ' όλα τα αξιώματα, υπόκειται σε νόμο· και άλλα αποσπάσματα.
50. Ανάμεσα σε πολλά άλλα παραδείγματα του στερεότυπου θέματος ότι οι αυτοκράτορες υπέταξαν (ή έπρεπε να υποτάξουν) τους εαυτούς τους στους νόμους είναι ο Κλαυδιανός, *De IV. Cons. Honor. Aug.* 296-302, από έναν πανηγυρικό που εκφωνήθηκε το 398, για τον οποίο βλ. Cameron, *Claudian* 380 κ.ε
51. Ανάμεσα σε άλλα αυτοκρατορικά θεσπίσματα που στιγμάτιζαν την ανυπακοή στην αυτοκρατορική βούληση ως *sacrilegium* είναι το *CTh* VI. v. 2 (= *CJ* XII. viii. 1)· xxiv. 4 (= *CJ* XII. xvii. 1)· VII. iv. 30 (= *CJ* XII. xxxvii. 13)· και άλλα παραδείγματα που δίνονται από τον Jones, *LRE* III. 60 σημ. 1.
52. Λχ. Robert Browning, *Justinian and Theodora* (1971) 69, μέρος ενός χωρίου (65-9), που είναι η καλύτερη εισαγωγή την οποία γνωρίζω, για ένα μη-βυζαντινολόγο, στην καταπληκτική ιστορία της Θεοδώρας. Αλλά ο Gibbon δείχνει τον καλύτερο εαυτό του στο *DFRE* IV. 212 κ.ε., ειδ. σημ. 26. [Βλ. τώρα και Alan Cameron, «The house of Anastasius» στο *GRBS* 19 (1978), στη 271, που κάνει μια ενδιαφέρουσα επισήμανση σχετικά με τον *CJ* V. iv. 23 και παραπέμπει (στη σημ. 30) σ' ένα άρθρο του David Daube, τονίζοντας πως «κάθε λεπτομέρεια του νόμου είναι φτιαγμένη για το συγκεκριμένο δίλημμα του Ιουστινιανού και της Θεοδώρας»].
53. *Dig.* I. iii. 31· XXXII. 23· *Inst. J.* II. xvii. 8· *CJ* VI. xxiii. 23, όλα είναι μέσα στο πλαίσιο του γάμου ή των σχετικών με τις διαθήκες νόμων.
54. Πρβλ. άλλα μέρη του ίδιου άρθρου: NH14, 32-3 = *RE* 62, 80. Δεν με εντυπωσίασε η απάντηση που δίνει στον Jones ο C. H. V. Sutherland, «The intelligibility of Roman Imperial coin types», στο *JRS* 49 (1959) 46-55, για την οποία βλ. M. H. Crawford, στον Jones τη *RE* 81 (πρώτη παράγρ.).
55. Ιωάννης Εφέσιος, *Εκκλ. Ιστ.* III. 14: βλ. *The Third Part of the Eccl. Hist. of John, Bishop of Ephesus* (αγγλ. μετάφρ. από τη συριακή, του R. Payne Smith, 1860) 192, και λατιν. μετάφρ. του ίδιου έργου, *Ioannis Ephesini Hist. Eccles., Pars Tertia* = *Corp. Script. Christ. Orient., Ser. Syri* 55, επιμ. E.W. Brooks (Louvain, 1936, ανατύπ. 1952) 104.
56. P.M. Bruun, *The Roman Imperial Coinage* (επιμ. C. H. V. Sutherland και R.A.G. Carson) *VII, Constantine and Licinius A. D. 313-337* (1966) 33 σημ. 3.
57. Βλ. τον *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection* II. i, του Philip Grierson (Washington, D. C., 1968) 95. Τα νομίσματα είναι εικονογραφημένα στον ίδιο *Catalogue* I (1966), από τον A. R. Bellinger, Πίνακας XLIX αρ. 1-8b (βλ. σελ. 198-200) και Πίνακας LX αρ. 2-7. 4 (βλ. σελ. 266-9). Ανάμεσα στα διάφορα γραπτά τεκμήρια που μαρτυρούν για το ενδιαφέρον των αρχόντων, κατά την αρχαιότητα, να σφραγίζουν τα νομίσματά τους με το όνομά τους και ή το πορτραίτο τους, είναι Προκόπ. *Πόλ. Ιουστ.* VII (= *Γότθ.* III). xxxiii. 5-6. Ίσως πρέπει απλώς να μνημονεύσω ένα μάλλον γελοίο απόσπασμα από το *Χρονικό* (cxvi. 3) του Ιωάννου επισκόπου

Νικίου (για τον οποίο βλ. VIII. 3 σημ. 32). Σύμφωνα μ' αυτό, ορισμένοι είπαν ότι ο θάνατος του αυτοκράτορα Ηρακλείου το 641 είχε ως αιτία ότι εσφράγισε το χρυσό νόμισμα με τις μορφές των τριών αυτοκρατόρων, του ίδιου και των δυο γιων του (όπως πράγματι έκανε), μην αφήνοντας έτσι χώρο για «το όνομα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας»· μετά τον θάνατο του Ηρακλείου οι τρεις μορφές αφαιρέθηκαν. Το βρίσκω αυτό παράλογο και ακατανόητο: το «όνομα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας» δεν φαινόταν πράγματι στο ρωμαϊκό νόμισμα, αλλά υπήρχε μπόλικος χώρος γι' αυτό στην άλλη όψη των νομισμάτων του Ηρακλείου, έστω κι αν η πρώτη είχε χρησιμοποιηθεί ολόκληρη!

58. Βλ. N.J.E. Austin, «A usurper's claim to legitimacy: Procopius in A.D. 365/6», στη *Riv. stor. dell'Ant.* 2 (1972) 187-94, στην 193, με όλες τις αναγκαίες παραπομπές.
59. Δεν μπορώ να δώσω εδώ μια κανονική βιβλιογραφία. Όποιος δεν είναι ήδη εξοικειωμένος με το θέμα μπορεί ν' αρχίσει με τούτο το αριστούργημα, το κεφάλαιο που έγραψε ο A.D. Nock, «Religious developments from the close of the Republic to the death of Nero», στην *CAH* X (1934) 465-511, ειδ. 481-503. Η λιτρεία του αυτοκράτορα θίγεται βέβαια στα καθιερωμένα έργα που πραγματεύονται την ελληνική και ρωμαϊκή θρησκεία, λχ. Kurt Latte, *Römische Religionsgeschichte* (München, 1960) 312-26· M. P. Nilsson, *Gesch. der griech. Religion* II^2 1961) 384-95, με 132-85 για την προϊστορία της ελλην. θρησκείας. Υπάρχει πλούσιο υλικό στο βιβλίο των L. Cerfaux και J. Tondriau, *Le culte des souverains dans la civilisation gréco-romaine* (Tournai, 1957). Το πιο πρόσφατο βιβλίο είναι *Le culte des souverains dans l'Empire romain = Entretiens sur l'antiquité classique* 19, Fondation Hardt (Vandoeuvres/Genève, 1973)· πρβλ. την κριτική του T.D. Barnes, στο *AJP* 96 (1975) 443-5.
60. Θα ήταν ένα έξοχο θέμα να καθοριστεί ώς πού συνεχίζονταν οι «οικογένειες» για τούτο τον σκοπό. Βλ. λχ. το προνοητικό έδικτον του Germanicus, *SP* II. αρ. 211, στ. 31-42.
61. Christian Habicht, στο *Entretiens Hardt* 19 (1973) 33 (βλ. το τέλος της σημ. 59).
62. Δεν γνωρίζω κανένα κείμενο που να φανερώνει σωστά τούτη τη διαφορά, μολονότι ένας έλληνας συγγραφέας μπορεί να χρησιμοποιεί μιαν ελαφρώς διαφορετική ορολογία όταν αναφέρεται σε εκκλήσεις προς τους θεούς και τους αυτοκράτορες αντίστοιχα: λχ. ο Αίλ. Αριστ. XIX *(Επιστ. Σμύρν.)* 5, που χρησιμοποιεί το *ευχόμεθα* για τις προσευχές στους θεούς και το *δεόμεθα* για τις παρακλήσεις προς τους *θειοτάτους άρχοντας* – αλλά αμέσως κατόπιν χρησιμοποιεί το *δείσθαι* σε παρακλήσεις για ευεργεσίες «από θεούς και ανθρώπους».
63. Tac., *Hist.* IV. 81, πρβλ. 82· Suet., *Vesp.* 7. 2-3· Δίων Κάσσ. LXVI. 8.1.
64. Πρβλ. Nock, DJ 118 σημ. 28 = *ERAW* II. 838 σημ. 28: «Τα θαύματα του Σαράπιδος ήταν κοινός τόπος στην Αλεξάνδρεια».
65. Στον Λουκιανό, *Φιλοψευδής* 11 (γράφτηκε πιθανόν στα τέλη της δεκαετίας του 160), ο ασθενής που θεραπεύτηκε από θαύμα σπρώνει το ξυλοκρέβατό του και φεύγει κουβαλώντας το: κάτι επίσης που μας θυμίζει ένα από τα θαύματα του Ιησού, στον Μάρκο θ' 3-12 = Ματθ. θ' 2-7 = Λουκ. ε' 18-25 (Γαλιλαία) και Ιωάν. ε' 2-16 (Ιερουσαλήμ), όπου στην κάθε περίπτωση ο άνθρωπος που θεραπεύεται αίρει τον *κράββατον/κλίνην/κλινίδιόν* του και «περιπατεί».
66. Επισύρω την προσοχή στον Δίωνα Κάσσιο, LV. 10. 9, όπου οι «Αγώνες» (*αγών ιερός*: Στράβων V. iv. 7) που οργανώθηκαν στη Νεάπολη της Καμπανίας το 2 π.Χ. (ή 2 μ.Χ.), προς τιμήν του Αυγούστου, και γίνονταν κάθε τετραετία, καθιερώθηκαν κατά τον Δίωνα, κατ' όνομα ως ένδειξη ευγνωμοσύνης για την ανοικοδόμηση της πόλης από τον Αύγουστο ύστερα από ένα σεισμό, στην πραγματικότητα όμως επειδή οι κάτοικοί της «προσπαθούσαν να μιμηθούν, κατά κάποιον τρόπο, τα ελληνικά έθιμα» (πρβλ. LX. 6. 2). Περιλαμβάνονταν σ' αυτούς διαγωνισμοί θεατρικών έργων: ο Σουητώνιος, *Claud.* 11. 2 αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας Κλαύδιος παρουσίασε εκεί ένα θεατρικό έργο. Μια από τις τελευταίες ενέργειες του Αυγούστου ήταν να προεδρεύσει αυτών των αγώνων (Δίων Κάσσ. LVI. 29. 2· Vell. Pat. II. 123. 1· Suet., *Aug.* 98. 5). Οι αγώνες, γνωστοί ως *Ἰταλικὰ Ρωμαία Σεβαστὰ ισολύμπια*, ήταν ξακουστοί και προφανώς άσκησαν μεγάλη επίδραση στη διάδοση τέτοιων εθίμων στη Δύση: βλ. G. Wissowa, *Religion u. Kultus der Römer*^{2} (München, 1912) 341-2 σημ. 10, 465 σημ. 1· R. M. Geer, «The Greek games at Naples» στα *TAPA* 66 (1935) 208-21 (που υποστηρίζει ότι η χρονολογία της σύστασής τους είναι το 2 μ.Χ.). Θα ήθελα επίσης να μνημονεύσω εδώ το πολύ χρήσιμο κεφάλαιο «Provincial assemblies in the western provinces of the Roman Empire», στο έργο του Larsen, RGGRH 126-44, που πολύ συχνά αγνοείται.
67. Αρκεί να αναφέρω απλώς τη μελέτη του W. Ensslin, στην *CAH* XII. 358-9, όπου βρίσκονται παραπομπές. Ίσως πρέπει επίσης να μνημονεύσω από τις *ILS* την 629, όπου ο Διοκλητιανός και ο Μαξιμιανός προσαγορεύονται ως «Diis genitis et deorum creatoribus dd. nn.»! Οι λατινικές επιγραφές και δημοτικές λεξάντες των νομισμάτων, βεβαίως, αποκαλούν μερικές φορές τον αυτοκράτορα «deus» καθαρά: για μερικά παλιότερα παραδείγματα, βλ. λχ. E/J^2 106 (= *ILS* 9495), 107 (το ρωμαϊκό *municipium* του Stobi), 107a (ένα νόμισμα της ρωμαϊκής *colonia* του Tarraco).

67α. Είχα τελειώσει τούτο το κεφάλαιο όταν διάβασα το ζωντανό και ευανάγνωστο κεφάλαιο του Keith Hopkins, στο βιβλίο του *Conquerors and Slaves* (1978): «Divine Emperors or the symbolic unity of the Roman Empire» (σελ. 197-242). Λείπουν αρκετά στοιχεία από τούτο το κείμενο, που ζημιώνεται και από κάμποσα λάθη και παρανοήσεις. Ο Hopkins αντικρούει (σελ. 227) την άποψη που διατύπωσα στο παραπάνω κείμενο: παραπέμπει στο άρθρο του Millar (ICP) αλλά δείχνει ανικανότητα να το ανασκευάσει. Στην ίδια σελίδα παραθέτει μάλιστα τον Τερτυλλιανό, *Apol.* 10. 1, συντείνοντας έτσι στην

ανατροπή της ίδιας της άποψής του, μια και το κατηγορητήριο που αναφέρει ο Τερτυλλιανός δεν αφορά καθόλου άμεσα τη «λατρεία του αυτοκράτορα»: οι Ρωμαίοι παρουσιάζονται να λένε στους Χριστιανούς: «Εσείς δεν *λατρεύετε* τους θεούς, δεν προσφέρετε *θυσίες* για τους αυτοκράτορες». Έτσι, η επόμενη πρόταση του Hopkins είναι μια ανακολουθία. Και η άγνοιά του της ελληνικής ιστορίας τον έκανε να παρουσιάζει τη «λατρεία του αυτοκράτορα» αδιευκρίνιστα, ξεχνώντας τις καταβολές της στη λατρεία των ευεργετών και έχοντας πάντα στον νου τη «λατρεία του άρχοντα». Η άποψη ότι «ο Αύγουστος και οι άμεσοι διάδοχοί του ... επέτρεψαν τη δημιουργία ναών και ιερέων προς τιμήν τους, αλλά *μόνο* σε σύνδεση με μια κατεστημένη θεότητα, συνήθως τη Ρώμη» (στο ίδιο, 203-4) φανερώνει μια σοβαρή παρανόηση και συγχέει τον περιορισμένο αριθμό των λατρειών στο επαρχιακό επίπεδο με τις λατρείες που είχαν οι πόλεις και άλλα σώματα. Βλ. τώρα και T. D. Barnes, στο *AJP* 96 (1975) 443-5.

68. «Jupiter»: Mart. IV. 8. 12· IX. 86. 8· 91. 6. «Ο Κεραύνειός μας»: VI. 10. 9· VII. 56. 4· πρβλ. IX. 39. 1· 86. 7. Το χωρίον από τον Statius είναι *Silv.* IV. 3. 128-9. Σχετικά με τη γνώμη του Statius για τον Δομιτιανό, βλ. Kenneth Scott, «Statius'adulation of Domitian», στο *AJP* 54 (1933) 247-59. Για το «λιβάνισμα» του Δομιτιανού κι από τους δύο ποιητές, βλ. Franz Sauter, *Der römische Kaiserkult bei Martial u. Statius* (= *Tübinger Beitr. zur Altertumswiss.* 21, Stuttgart/Berlin, 1934). Για την πολύ διαφορετική στάση του Μαρτιάλη προς τον Δομιτιανό μετά τον θάνατο του τελευταίου, βλ. λχ. Mart. X. 72 (ειδ. 3, 8).
69. Suet. *Dom.* 13. 2· Δίων Κάσσ. LXVII. 4. 7· 13. 4· πρβλ. Mart. V. 8.1· IX, 66. 3, κ.λπ.
70. Για τους λόγους του Δίωνα Χρυσόστομου σχετικά με τη βασιλεία (και την τυραννία), βλ. σημ. 17 πάνω. Απ' αυτούς, οι πιο ενδιαφέροντες είναι ο I και ο III. Για το θέμα μας, βλ. λχ. I. 36· LXII. 1· και III. 50 κ.ε., όπου ο Δίων εκφράζει τη μεγάλη του ικανοποίηση για την παρούσα κατάσταση πραγμάτων, την «ευτυχισμένη και θεϊκή» (ειδ. §§ 61, 85-9, 111, 133, κ.λπ.
71. I. A. Richmond, *Archaeology and the After-Life in Pagan and Christian Imagery*, διάλεξη στο Πανεπιστήμιο του Durham (Oxford, 1950) 16-17. Η πιο πρόσφατη έκδοση για την Αψίδα του Beneventum, με θαυμάσιες φωτογραφίες και βιβλιογραφία, είναι του F. J. Hassel, *Der Trajansbogen in Benevent: ein Bauwerk des römischen Senates* (Mainz, 1966): βλ. ειδ. Tafeln 14-15. Τα συμπεράσματα του Hassel ειδικά σε ό,τι αφορά τη χρονολογία της ολοκλήρωσης της Αψίδας, σχολιάζονται σε μια μακροσκελή κριτική του F. A. Lepper, στο *JRS* 59 (1969) 250-61. Ανάμεσα στα πολλά άλλα έργα που πραγματεύονται την εικονογραφία της Αψίδας, βλ. Jean Beaujeu, *La religion romaine à l'apogée de l'Empire, I. La politique religieuse des Antonins 96-192* (Paris, 1955) 71-80 (ειδ. 73-6), 362, 431-7, (ειδ. 432). Ορισμένα περίπλοκα προβλήματα ανακύπτουν. Λογουχάρη, πρέπει άραγε η σκηνή ανάμεσα στον Τραϊανό και τον Δία να ερμηνευθεί ως ένας *adventus*, οπότε η παράδοση του κεραυνού (αν πρόκειται γι' αυτό) πρέπει να είναι μια γενικότερη εκχώρηση εξουσίας, ή είναι μια *profectio*, οπότε ο κεραυνός ίσως δεν συμβολίζει τίποτε περισσότερο από τη στρατιωτική εξουσία επί των εξωτερικών «βαρβάρων».
72. Τα νομίσματα, ιδιαίτερα κατά τον 3ο αιώνα, συχνά δείχνουν κάποιο θεό, συνηθέστερα τον Δία, να επιδίδει στον αυτοκράτορα μια σφαίρα, το σύμβολο της παγκόσμιας εξουσίας του: βλ. W. Ensslin, στην *CAH* XII. 360-1, με παραπομπές.

72α. Είχα ουσιαστικά τελειώσει τούτο το κεφάλαιο όταν είδα τη μελέτη του J. Rufus Fears, *Princeps a diis electus: The Divine Election of the Emperor as a Political Concept at Rome* (= *Papers and Monographs of the American Academy in Rome* 26, 1977). Δεν μ' έκανε ν' αλλάξω τις απόψεις μου, που τις διατύπωσα στο κυρίως κείμενο. Οφείλω ευγνωμοσύνη στον Peter Brunt που μου έδειξε ένα σχέδιο της κριτικής του, που δημοσιεύθηκε σε λίγο στο *JRS* 69 (1979) 168-75. Παρέμεινε κι αυτός αμετάπειστος.

73. Πρβλ. Cassiod., *Var.* VIII. xiii. 5, όπου ο Τραϊανός λέει σ' ένα ρήτορα: «Sume dictationem, si bonus fuero, pro re publica et me, si malus, pro re publica in me». Ο Κασσιόδωρος το λέει αυτό «dictum illud celeberrirum Traiani».
74. Το έργο στην αγγλική με τον πολλά υποσχόμενο ηχηρό τίτλο είναι του K.M. Setton, *Christian Attitude towards the Emperor in the Fourth Century* (= Columbia Univ. *Stud. in Hist., Economics and Public Law* 482, New York, 1941), αλλά είναι απογοητευτικό: βλ. λχ. την κριτική του N.H. Baynes, sto *JRS* 34 (1944) 135-40 (ανατύπ. στο *BSOE* 348-56. Συγκεκριμένα, όπως γράφει ο Baynes, ο Setton «treats Eusebius very scurvily» (στο ίδιο, 139).
75. Δεν μπορώ να δώσω εδώ βιβλιογραφία και θα παραπέμψω μόνο στον Baron, *SRHJ*^{2} I. 63-6, και ειδ. 91-3 («Antimonarchical trends»), με τις σημειώσεις· και Roland de Vaux, *Ancient Israel, Its Life and Institutions* (αγγλ. μετάφρ. του John McHugh, 1961) 94-114 (ειδ. 98-9) με τη βιβλιογραφία, 525-7.
76. Η επιστολή του Κωνσταντίνου στον Aelafius, ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον έγγραφο, διασώθηκε στον Optatus, Παράρτ. III, επιμ. C. Ziwsa (*CSEL* 26, 1893), επανέκδ. από τον C. H. Turner, *Eccles. Occid. Monumenta Juris Antiq.* I. ii. 1 (1913) 376-8. Είναι ο αρ. 14 (σελ. 16-18) στη θαυμάσια συλλογή πηγών για τις καταβολές του Δονατισμού: *UED*^{2} = *Urkunden zur Enstehungsgesch. des Donatismus*^{2} (= *Kleine Texte für Vorlesungen u. Übungen* 122), επιμ. Hans von Soden, 2η έκδ. από τον Hans von Campenhausen (Berlin 1950). Υπάρχουν αρκετές αγγλικές μεταφράσεις, λχ. του J. Stevenson, *A New Eusebius* (1957) 318-20, αρ. 273· και P. R. Coleman-Norton, *Roman state and Christian Church* I (1966) 54-6, αρ. 19. Βλ. A.H.M. Jones, *Constantine and the Conversion of Europe* (1948) 110-11, όπου ο Jones χαρακτηρίζει το απόσπασμα, του οποίου μέρος παρέθεσα στο κυρίως κείμενο, ως «το κλειδί για την όλη θρησκευτική τοποθέτηση του Κωνσταντίνου».
77. Βλ. τουλάχιστον Ευσέβ., *Τριακοντ.* I. 6· 4, 6· III. 4, 6· V. 4· VI. 1-2· VII. 12· X. 6, 7· XI. 1· XVI.

4-6. Τα σπουδαιότερα αποσπάσματα είναι ίσως I. 6 στο τέλος· III. 6· X. 7. Το πιο χρήσιμο έργο στην αγγλική επί του θέματος του *Τριακονταετηρικού* είναι του Baynes, *BSOE* 48, 168-72. Βλ. και την τελευταία παράγρ. του V. 3 με τις σημ. 62-3. Στο παραπάνω κείμενο στάθηκα μόνο στον Ευσέβιο και δεν επιχείρησα να συλλέξω άλλο υλικό από τις αρχές του 4ου αιώνα, το οποίο τελευταία εμφανίζεται από πολλούς ότι επηρέασε τις ιδέες του ή ότι τουλάχιστον παρουσιάζει αναλογίες μ' αυτές, όπως Athan., *Contra Gentes* 38. 2-4· 43. 3-4 (γραμμένο πιθανόν το 318), από το οποίο η ύπαρξη και αναγκαιότητα της μοναρχίας σ' αυτόν τον κόσμο, που πραγματώνει την παγκόσμια αρμονία (διότι «η εξουσία των περισσότερων του ενός» είναι «η εξουσία κανενός»), χρησιμοποιείται ως επιχείρημα υπέρ του ενός και μοναδικού Θεού, και αντιστρόφως.

78. Το θέσπισμα *Deo auctore* είναι τυπωμένο στην καθιερωμένη έκδοση του Πανδέκτη (= *Corpus Iuris Civilis* I. ii. 8-9) και μ' αυτό οι *constitutiones* που είναι γνωστές ως *Omnium* και *Tanta*. Όλες είναι σωστά μεταφρασμένες από τον C.H. Munro, *The Digest of Justinian* I (1904) xiii κ.ε. Η δική μου ερμηνεία θα δημοσιευθεί σύντομα στη μετάφραση ολόκληρου του *Πανδέκτη*, που επιμελείται ο Alan Watson και που θα εκδοθεί από τη Harvard University Press. Η μελέτη του *Corpus Iuris Civilis* προωθήθηκε σημαντικά με την έκδοση, το 1978, του βιβλίου του Tony Honoré, *Tribonian*.

79. Flavius Cresconius Corippus, *In laudem Iustini Augusti minoris*, επιμ. Averil Cameron (1976). Το σχόλιο περιέχει πολύ υλικό που ενδιαφέρει όποιον ασχολείται με τη μελέτη της Ηγεμονίας και της ύστερης Αυτοκρατορίας. Μπορώ μόνο να μνημονεύσω σύντομα εδώ μερικά άλλα σημαντικά κείμενα, όπως είναι (1) η *Έκθεσις* του Αγαπητού (*Expositio capitum admonitoriorum*, στη *MPG* LXXXVI. 1164-85), για την οποία βλ. Patrick Henry, «A mirror for Justinian: the *Ekthesis* of Agapetus Diaconus», στις *GRBS* 8 (1967) 281-308· και σύντομα Dvornik, *ECBPP* II (1966) 712-15· υπάρχουν αποσπάσματα σε αγγλ. μετάφρ. του Ernest Barker, *Social and Political Thought in Byzantium from Justinian I to the Last Paleologus* (1957) 54-63· και (2) το ανώνυμο έργο *Περί πολιτικής επιστήμης* (*De scientia politica*), επιμ. A. Mai, *Scriptorum veterum nova collectio* II (Roma, 1827) 590-609 (μ' ένα νέο απόσπασμα, επιμ. C. Behr, «A new fragment of Cicero's *De republica*», στο *AJP* 95 [1974] 141-9)· και βλ. Barker, ό.π. 63-75 για μια περίληψη στην αγγλική: το έργο αυτό μπορεί να είναι ή να μην είναι το ίδιο με (α) την απωλεσθείσα πραγματεία *Περί πολιτείας* (ή *Περί πολιτικής*), που μνημονεύει ο Φώτιος, *Βιβλ.* 37, στη *MPG* CIII. 69, και/ή (β) την απωλεσθείσα πραγματεία *Περί πολιτικής καταστάσεως*, του Πέτρου του Πατρικίου, που μνημονεύεται στο *Λεξικόν* του Σουίδα, s.v. *Πέτρος ο ρήτωρ, ο και Μάγιστρος* (επιμ. A. Adler, IV, [1935] 117): βλ. V. Valdenberg, «Les idées politiques dans les fragments attribués à Pierre le Patrice», στο *Byzantion* 2 (1925) 55-76 (που ακολουθεί τον Mai αποδίδοντας το ανώνυμο έργο στον Πέτρο, πιθανόν δίχως αιτιολόγηση)· και σύντομα Dvornik, *ECBPP* II. 706-11. Θα ήθελα μόνο να έβρισκα κάποιαν αναλογία μ' ένα έργο γραμμένο ακριβώς πριν από τα μέσα του 6ου αιώνα από τον Ιωάννη Φιλόπονο, *Περί τῆς τοῦ κόσμου δημιουργίας* (*De opificio mundi* VI. 16, σελ. 263, επιμ. W. Reichardt, Leipzig, 1897): αυτό το πολύ σύντομο χωρίον είναι μοναδικό (απ' ό,τι μπόρεσα ν' ανακαλύψω) στη γραμματεία που περισώθηκε από τους χριστιανούς συγγραφείς της ύστερης Αυτοκρατορίας καθότι απορρίπτει τη συνήθη υπερβολική εξύμνηση της βασιλείας και τη θεωρεί ρητά ως ανθρώπινη στην προέλευσή της και ως κάτι που δεν είναι *φυσικόν* αλλά μόνον *θέσει*. Ο εθνικός ιστορικός Ζώσιμος, ο οποίος έγραφε στη διάρκεια των δύο δεκαετιών που ακολούθησαν το 498 (βλ. ειδ. την εισαγωγή στην έκδοση Budé των Βιβλίων I και II, επιμ. François Paschoud, σελ. XII-XX [ειδ. XVII], 132-3 σημ. 13), έχει μια ξεκάθαρη καταγγελία της Ηγεμονίας από τον Αύγουστο και μπρος – γι' αυτόν, βέβαια, είναι μια απόλυτη μοναρχία – ως μορφής διακυβέρνησης (I. v. 2-4)· αντιτάσσεται ιδιαίτερα στην *άλογον εξουσίαν* της (§ 3 στο τέλος). «Σας προκαλώ να βρείτε σε οποιονδήποτε άλλο συγγραφέα μια τόσο σθεναρή καταδίκη της μοναρχίας ως μορφής πολιτεύματος», λέει η Lellia Cracco Ruggini, «The Ecclesiastical Historians and the Pagan Historiography: Providence and Miracles», στο *Athenaeum* n.s. 55 (1977) 107-26, ειδ. 118-24, στην 120. Η καλύτερη πρόσφατη πραγμάτευση του Ζώσ. I. v. 2-4 που έχω δει είναι του Fr. Paschoud, «La digression antimonarchique du préambule de l'*Histoire* nouvelle» στο *Cinq études sur Zosime* (Paris, 1975) 1-23. Η καλύτερη γενική μελέτη για τον Ζώσιμο είναι σήμερα εκείνη του Paschoud, «Zosimus (8)», στη RE^2 X.A. (1972) 795-841, και η εισαγωγή του στον τόμο I της έκδοσης Budé, που αναφέρεται πιο πάνω.

80. Βλ. Cameron, ό.π. (στη σημ. 79 πάνω) 188.

81. Σε αυτό που ακολουθεί, για ευκολία, θα περιορίσω τις παραπομπές μου κυρίως σε δύο ρωμαλέα άρθρα που δημοσιεύθηκαν (μαζί με πλήρη βιβλιογραφία) το 1978 και το 1979 και στα οποία βρίσκω ταυτότητα απόψεων: του Averil Cameron, «The Theotokos in sixth-century Constantinople», στο *JTS* n.s. 29 (1978) 79-108· και «Images of authority: elites and icons in late six-century Byzantium», στο *Past & Present* 84 (Αύγ. 1979) 3-35.

82. Ο ρόλος της Παρθένου μας θυμίζει την Αθηνά Πρόμαχο στην Αθήνα κατά τον 5ο αιώνα π.Χ.: βλ. Cameron, άρθρο προαν. (1978) 103 σημ. 4.

83. Βλ. Cameron, άρθρο προαν. (1978) 84, 96-103, 104· και (1979) 11, 18 (και σημ. 70-3), 19-24, 32-5. Βεβαίως, «ο βυζαντινός αυτοκράτορας είχε πάντοτε ιδωθεί μέσα σε θρησκευτικό πλαίσιο»· υποστηρίχθηκε όμως ότι η βασιλεία του Ιουστίνου Β' αποτελεί «κάτι σαν κρίσιμη καμπή στην αυτοκρατορική ιδεολογία» και ότι τουλάχιστον στο εξής είναι συχνά δύσκολο να χωρίσουμε το «αυτοκρατορικό» από το «θρησκευτικό» (στο ίδιο [1979] 15 και σημ. 54).

84. Cameron, άρθρο προαν. (1978) 81-2, πρβλ. 99-105, 108· επίσης (1979) 4-5, 22-8, 30-1.
85. Βλ. Cameron, άρθρο προαν. στη σημ. 81 πάνω (1979) 15, με σημ. 53.
86. Cameron, άρθρο προαν. (1978) 99 με σημ. 2-3 (πρβλ. 106-7) 108.
87. Παραθέτω από μιαν ανάλυση (στο σύνολό της υπερελευθεριάζουσα, κατά τη γνώμη μου) της πολιτικής σκέψης του Αυγουστίνου, από τον Norman H. Baynes, *The Political Ideas of St. Augustine's De Civitate Dei* (= Historical Assocn. Pamphlet no. 104, London, 1936) 9: «Σύμφωνα με την αρχική πρόθεση του Θεού ο άνθρωπος δεν πλάστηκε για να ασκεί εξουσία πάνω σε άνθρωπο: αυτό είναι το σημείο αφετηρίας για τον Αυγουστίνο. Η αρχική αυτή πρόθεση όμως ανατράπηκε επειδή ο άνθρωπος έπεσε σε αμαρτία. Αυτήν ακριβώς την αλλαγμένη κατάσταση έχει μπροστά του ο Θεός και για την αντιμετώπιση της αμαρτίας η εξαναγκαστική κυβέρνηση έχει ένα ρόλο ταυτόχρονα τιμωρητικό και επανορθωτικό. Ως αντίδραση στο αμάρτημα, ακόμα και το επίγειο κράτος έχει μια σχετική δικαίωση· δεν φέρει μάταια το ξίφος. Τελικά, *αι οδοί του Θεού* είναι πέρα από τη νόησή μας. Αυτός διαλέγει για τον άνθρωπο τούς άρχοντες που του αξίζουν. Έτσι ένας τύραννος, όπως ο Νέρων, κλασικό παράδειγμα του χείριστου τύπου άρχοντα, διορίζεται από τη θεία Πρόνοια. Και αφού οι άρχοντες διαλέγονται από τη θεία Πρόνοια, οι δούλοι του Χριστού εντέλλονται να ανέχονται ακόμα και τα χειρότερα και τα πιο διεφθαρμένα κράτη κι αυτό μπορούν να το κάνουν αντιλαμβανόμενοι ότι δεν είναι στη γη παρά απλοί στρατοκόποι και ότι το σπίτι τους δεν είναι εδώ παρά στον Ουρανό». (Το απόσπασμα αυτό ανατυπ. στου Baynes τις *BSOE* 295-6). Κρίμα που δεν μπορούμε να ζητήσουμε από τον Αυγουστίνο να εξηγήσει, δεδομένου ότι η θεία Πρόνοια διάλεξε τον Χίτλερ ως άρχοντα, αν υπάρχει κάποιο σημείο, έξω από τη σφαίρα της θρησκείας, πέρα από το οποίο η αντίσταση στις πιο διεστραμμένες προσταγές του (λχ. για την εξόντωση των εβραίων) θα μπορούσε να δικαιολογηθεί.
88. Ο πρώτος μελετητής, απ' ό,τι ξέρω, που έδωσε σημασία στην ιδέα του *νόμου εμψύχου* ως στοιχείου των ελληνιστικών θεωριών για τη μοναρχία, ήταν ο E. R. Goodenough, «The political philosophy of Hellenistic Kingship» στο *YCS* 1 (1928) 55-102, ειδ. 59-61. Η άποψή του, ότι οι πραγματείες για τη βασιλεία που έγραψαν ο Διωτογένης και μερικοί άλλοι πυθαγόρειοι συγκεντρώθηκαν κατά την πρώιμη ελληνιστική περίοδο, έχει γίνει δεκτή από αρκετούς άλλους μελετητές, συμπεριλαμβανόμενων λχ. και των Tarn· Francis Dvornik, *ECBPP*, σε πολλά σημεία, ειδ. I. 245-52· και Holger Thesleff, *An Introduction to the Pythagorean Writings of the Hellenistic Period* (Åbo, 1961) 50 κ.ε., ειδ. 65-71. Ωστόσο δεν γνωρίζω καμιά βέβαιη μαρτυρία για την ύπαρξη πραγματειών που να είναι προγενέστερες των αποσπασμάτων απ' αυτές που έδωσε ο Στοβαίος (πιθανόν στις αρχές του 5ου αιώνα): για τον «Διωτογένη» επί του θέματος αυτού, βλ. Στοβ. *Ανθολ.* IV. vii. 61 (εκδ. Hense, IV. 263, 265). Εκτός από τον Διωτογένη, και τους Φίλωνα και Ιουστινιανό (τους οποίους μνημονεύω στο κυρίως κείμενο), οι βασικές πηγές είναι ο Musonius Rufus, απόσπ. 8 Hense (και Lutz: βλ. II. 6 με σημ. 28-9), παρά Στοβ., *Ανθολ.* IV. vii. 67 (εκδ. Hense, IV. 283)· Πλούτ., *Ηθ.* 780c· Θεμίστ., *Λόγ.* V (*Προς Ιοβιαν.*) 64b· XVI (*Χαριστ.*) 212d. Ο Fritz Taeger, *Charisma* I (Stuttgart, 1957) 80 και σημ. 114, 398-401· II. (1960) 622-5· και «Zur Gesch. der spätkaiserzeitlichen Herrscherauffassung» στο *Saeculum* 7 (1956) 182-95, στην 189 κ.ε., χρονολογεί τον Διωτογένη και τους άλλους στα μέσα του 3ου αιώνα· ο Louis Delatte, *Les Traités de la Royauté d'Ecphante, Diotogène et Sthénidas* (Liège, 1942), τους τοποθετεί χρονολογικά στον 1ο ή ίσως στον 2ο αιώνα. (Για μια χρήσιμη περίληψη των συμπερασμάτων του Delatte στην αγγλική, βλ. την κριτική του M. P. Charlesworth, στην *CR* 63 [1949] 22-3). Για την άποψη ότι η έννοια *νόμος έμψυχος* έγινε σημαντική στην πολιτική σκέψη, ώς *lex animata*, μόλις στους Μέσους Χρόνους, βλ. Artur Steinwenter, «*Νόμος έμψυχος*: Zur Gesch. einer polit. Theorie», στο *Anz. Ak. Wien*, Phil.-hist. Klasse, 83 (1946) 250-68.
89. Δεν υπάρχει τίποτε ανάλογο στον *Πανδέκτη*. Αντιπρβλ. λχ. τη ρήση του Marcianus για τον πραιτωριανό νόμο: «Nam et ipsum ius honorarium viva vox est iuris civilis» (I. ι. 8).
90. Βλ. ειδ. Millar, *ERW* 594-5, που καταλήγει με την παραδοχή: «Είναι φανερό ότι κάποιο τρίτο κόμμα τον είχε ενημερώσει για την κατάσταση». Υπάρχουν μερικές παραλείψεις και λάθη στην αφήγηση του Millar: λχ. δεν προσέχει τον ρόλο – ασφαλώς σημαντικότατο – του αυτοκρατορικού αξιωματούχου Φιλουμένου (πιθανόν *magister officiorum*) στη Σύνοδο της Νικαίας, που αποκαλύπτεται από ένα απόσπασμα (το οποίο βρέθηκε μόλις στον αιώνα μας) του αρειανού ιστορικού Φιλοστοργίου, *Εκκλ. Ιστ.* I. 9a· και λέει ότι «στη Νίκαια ... ο Ευσέβιος Νικομηδείας, ο Θέογνις Νικαίας και οι οπαδοί τους, όπως και ο ίδιος ο Άρειος, είχαν εξοριστεί κατ' εντολήν του αυτοκράτορα» (*ERW* 598), ενώ είναι αρκετά σαφές όχι μόνο από τον Φιλοστόργιο (*Εκκλ. Ιστ.* I. 9, 9c, 10), αλλά και από την επιστολή του Κωνσταντίνου προς τους Νικομηδείς (στον Γελάσ., *Εκκλ. Ιστ.* III Παράρτ. I. 13 κ.ε., ειδ. 16 = Θεοδ., *Εκκλ. Ιστ.* I. xx. 5 κ.ε., ειδ. 9), και από τον Θεοδώρητο (*Εκκλ. Ιστ.* I. vii. 15-16· viii. 17-18), τον Σωζόμενο (*Εκκλ. Ιστ.* xxi. 3, πρβλ. 5· III. xix. 2), ακόμα κι από τον Σωκράτη (*Εκκλ. Ιστ.* I. ix., ειδ. 4, εναντίον VIII. 33-4), ότι η εξορία του Ευσέβιου και του Θέογνι έγινε αργότερα – πιθανόν τρεις μήνες κατόπιν, όπως αναφέρει ο Φιλοστόργιος, *Εκκλ. Ιστ.* I. 10. Το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος εξόρισε πράγματι αυτούς τους επισκόπους λίγο μετά τη Σύνοδο της Νικαίας, στην οποία είχαν γλιτώσει την καταδίκη παραδεχόμενοι τυπικά το δόγμα που ενέκρινε η Σύγκλητος, είναι κάτι που φυσικά σαστίζει ορισμένους «ορθόδοξους» σύγχρονους εκκλησιαστικούς ιστορικούς: βλ. λχ. I. Ortiz de Urbina, *Hist. des Conciles Oecuméniques* (επιμ. Gervais Dumeige), *Nicée et Constantinople* (γαλλ. μετάφρ. Paris, 1963) 118.
91. Πρβλ. την εύστοχη παρατήρηση του Gibbon: «Το όνομα του Κυρίλλου Αλεξανδρείας είναι φημισμένο

υτην ιστορία των θρησκευτικών ερίδων, και ο τίτλος του *αγίου* είναι μια ένδειξη ότι οι γνώμες του και το κόμμα του επικράτησαν τελικά» (*DFRE* V. 107).

91α. Δύο θαυμάσια έργα του Klaus M. Girardet, που τα διάβασα όταν τούτο το κεφάλαιο βρισκόταν ήδη στη φάση των τυπογραφικών δοκιμίων, εκφράζουν μιαν εντελώς διαφορετική άποψη, που φαίνεται πολύ κοντά στη δική μου: «Kaiser Konstantius II. als "Episcopus Episcoporum" und das Herrscherbild des kirchlichen Widerstandes», στο *Historia* 26 (1977) 95-128· και ειδ. *Kaisergericht und Bischofsgericht* (= *Antiquitas* I. 21. Bonn. 1975).

92. Ο Κωνσταντίνος ο ίδιος λέει, στην επιστολή του προς τους Νικομηδείς την οποία μνημόνευσα στη σημ. 90 πάνω, ότι στη Νίκαια επιδίωξε ειλικρινά να εξασφαλίσει την *ομόνοιαν* για όλους (Γελάσ., *Εκκλ. Ιστ.*, Παράρτ. I. 13 = Θεοδ., *Εκκλ. Ιστ.* I. κε. 5). Υπάρχουν πολλές άλλες μαρτυρίες με το ίδιο νόημα, λχ. το τέλος της επιστολής του Κωνσταντίνου προς τον Αιλάφιον, του 313-14, που μνημόνευσα στη σημ. 76 πάνω· το τέλος της επιστολής του προς τον Domitius Celsus, του 315-6 (Οπτατ., Παράρτ. VII = *UED*^{2} no. 23)· και φυσικά πολλά χωρία μέσα από την επιστολή προς τον επίσκοπο Αλέξανδρο και τον Άρειο (Ευσέβ., *Βίος Κωνσταντ.* II. 64-72) που μνημόνευσα στο κυρίως κείμενο.

93. Για όσους δεν είναι ήδη εξοικειωμένοι με τα πρωτότυπα κείμενα, η καλύτερη έκθεση των σχέσεων του Κωνσταντίνου με τις χριστιανικές εκκλησίες είναι το βιβλίο του A. H. M. Jones για τον Κωνσταντίνο (βλ. σημ. 76 πάνω). Ένα θεμελιακό έργο είναι οι παραδόσεις ιστορίας του Norman H. Bayne το 1930, *Constantine the Great and the Christian Church*, που υπάρχει τώρα σε δεύτερη έκδοση, με πρόλογο του Henry Chadwick (1972).

94. Βλ. B. Altaner, *Patrology* (1960, αγγλ. μετάφρ. από την *πέμπτη* γερμ. έκδ. του 1958) 418· *ODCC*^{1} 797, *s.v.* «St. Leo I», διορθωμένη στη δεύτερη έκδοση (1970) σε «his [the Pope's] legates spoke first at the Council of Chalcedon» (σελ. 811). Πρβλ. Bardy, στο *Histoire de l'Église*, επιμ. A. Fliche και V. Martin, IV (Paris, 1948) 228 «On décida enfin que Paschasinus de Lilibée présiderait le concile, ainsi que l'avait demandé le pape») με 229 σημ. 1.

95. Το λατινικό κείμενο μπορεί να βρεθεί στο *CSEL* XXXV. ii. 715-16. Υπάρχει αγγλ. μετάφρ. στον Coleman-Norton, *RSCC* III. 987-8, no. 561.

96. Υπάρχει μια καλή αγγλική μετάφραση των έργων του Αθανασίου στο *NPNF*, 2η σειρά, IV (1892), επιμ. Archibald Robertson, όπου και η επιστολή του Οσίου στις σελ. 285-6.

97. Η επιστολή του Πάπα Γελασίου Α' προς τον αυτοκράτορα Αναστάσιο Α', του 494, είναι η *Ep.* XII (βλ. ειδ. § 2), επιμ. A. Thiel, *Epist. Roman. Pontif. Genuin.* I. 1 (1867) 349-58· είναι επίσης στην έκδ. E. Schwartz, *Publizistische Sammlungen zum Acacianischen Schisma* = *Abhandl.* der bayer. Akad. der Wiss., Philos.-hist. Abt., n. F. 10 (München, 1934), όπου η *Ep.* XII. είναι αρ. 8, σελ. 19-24, στην 20. Για την άποψη ότι η επιστολή του Γελασίου δεν είναι τόσο νέος προσανατολισμός όσο πιστέψανε πολλοί σύγχρονοι μελετητές, βλ. F. Dvornik, «Pope Gelasius and Emperor Anastasius I» στη *Byz. Ztschr.* 44 (1951) 111-16. Πρβλ. επίσης Gaudemet, *EER* 498-506.

98. Όσοι δεν έχουν διάθεση να χάσουν πολύ χρόνο για τον Lucifer θα βρουν μια χρήσιμη περίληψη των επιθέσεών του κατά του Κωνστάντιου Β' στον Setton, ό.π. (στη σημ. 74 πάνω) 92-7.

99. Βλ. T. D. Barnes, «Who were the nobility of the Roman Empire?» στο *Phoenix* 28 (1974) 444-9. Η θεωρία του Gelzer (που επικράτησε για μεγάλο διάστημα), ότι επί Ηγεμονίας μόνον απόγονοι των δημοκρατικών υπάτων ονομάζονταν *nobiles*, ανασκευάστηκε τελικά από τον H. Hill, «Nobilitas in the Imperial period» στο *Historia* 18 (1969) 230-50.

100. Λχ. Δίων Κάσσ. LIV. 26. 3· Suet. *Aug.* 41. 1. ο Αύγουστος δίνει 1.200.000 σηστέρτιους.

101. Ανάμεσα στα γνωστά παραδείγματα είναι: Tac., *Ann.* II. 37-38 (ειδ. 37. 2, όπου ο Αύγουστος δίνει ένα εκατομμύριο HS (σηστέρτιους) στον M. Hortensius Hortalus· και 38. 8, όπου ο Τιβέριος δίνει 200.000 HS στον καθένα από τους τέσσερις γιους αυτού του ατόμου· I. 75. 5-7 (ο Τιβέριος δίνει ένα εκατομ. HS στον Propertius Celer)· XIII. 34. 2-3 (ο Νέρων δίνει μια σύνταξη 500.000 HS τον χρόνο στον M. Valerius Messala Corvinus, *quibus paupertatem innoxiam sustentaret*, και κατ' ανάλογο τρόπο δίνει συντάξεις, των οποίων τα ποσά δεν αναφέρονται, στους Aurelius Cotta και Haterius Antoninus, quamvis per luxum avitas opes dissipassent)· πρβλ. XV. 53. 2. Βλ. επίσης Vell. Pat. II. 129. 3· Suet., *Nero* 10. 1· *Vesp.* 17· Δίων Κάσσ. LVII. 10. 3-4· *Hist. Aug., Hadr.* 7-9. Ακόμα και ο Caracalla λέγεται ότι έδωσε στον Julius Paulinus ένα εκατομ. HS: Δίων Κάσσ. LXXVII. 11. 1^2 (επιμ. Boissevain III. 384-5).

102. Βλ. τα κείμενα που αναφέρω στο VI. 3 σημ. 2. Για την Ηγεμονία, βλ. *ILS* 1317, όπου ένα τρίχρονο παιδί που *πέθανε* χαρακτηρίζεται από τον πατέρα του σε μια επιτύμβια επιγραφή ως «eq[uiti] R[omano]» · και *ILS* 1318, όπου ένα άτομο τοποθετώντας μια επιτύμβια επιγραφή για τον γιο του αυτοχαρακτηρίζεται ως «natus eques Romanus».

103. Βλ. για το όλο θέμα Jones, *LRE* II. 525-30. Η φράση του Hopkins (*SAC*, επιμ. Finley, 105) «επί Κωνσταντίνου ... οι τάξεις των ιππέων και των συγκλητικών είχαν συγχωνευθεί» σε μια «νέα ευρύτερη τάξη (*clarissimi*)» πρέπει να διαβαστεί «άρχισαν να συγχωνεύονται». Ορισμένες θέσεις τις οποίες κατά τα τέλη του τρίτου αιώνα, κατείχαν οι ιππείς, είναι αλήθεια ότι είχαν τώρα γίνει κατάλληλες για τον βαθμό του συγκλητικού (με τον τίτλο του *clarissimus*), αλλά ο πρώτιστος ιππικός βαθμός, ο βαθμός του *perfectissimus*, παρέμεινε συνηθισμένος μέχρι τουλάχιστον την τελευταία ή προτελευταία δεκαετία του τέταρτου αιώνα (όταν διαιρέθηκε σε τρεις βαθμούς: *CJ* XII. xxiii. 7, του 384 μ.Χ.). Για λεπτομέρειες, βλ. Jones, *LRE* II. 525-8, με τις σημειώσεις, ειδ. III. 150 σημ. 150 σημ. 9 και 151 σημ. 12.

104. Για τούτη τη χρονολογία, βλ. Alan Cameron, «Rutilius Namatianus, St. Augustine, and the date of the *De reditu*», στο *JRS* 57 (1967) 31-9.

[VII. 1]

1. Βλ. τη μελέτη μου *ECAPS* 16 σημ. 46, όπου ανασκευάζω την άποψη του Buckland και άλλων, ότι οι δούλοι σε παρόμοιες περιπτώσεις βασανίζονταν απλώς αλλά δεν εκτελούνταν. Μπορούμε μάλιστα να πούμε ότι οι δούλοι υπέκειντο σε τιμωρία αν ο κύριός τους απεπειράτο να αυτοκτονήσει μπροστά τους και αυτοί δεν τον σταματούσαν όταν μπορούσαν να το κάνουν (Dig. XXIX. v. 1. 22, Ulpianus· πρβλ. *Sent. Pauli* III. v. 4, που μιλάει μόνο για βασανισμό των τέτοιων δούλων). Μπορώ να προσθέσω πως όταν ο Afranius Dexter, ένας αναπληρωτής ύπατος του 105 μ.Χ., πέθανε κάτω από μυστηριώδεις συνθήκες, ο Πλίνιος περιγράφει τη συζήτηση στη σύγκλητο για το τι έπρεπε να γίνει με τους *απελεύθερους* του νεκρού. (*Ep.* VIII. xiv. 12-25). Η δική μου ερμηνεία της επιστολής του Πλίνιου είναι ότι οι απελεύθεροι εκτοπίσθηκαν σε κάποιο νησί (βλ. § 21 αρχή, 24, 25-6)· και συμπεραίνω ότι οι δούλοι εκτελέσθηκαν.
2. Βλ. λχ. Διόδ. Σικ. XXXIV/V. ii. 22· XXXVI. ii. 6· iii. 6· x. 2-3. Πρβλ. Symm., *Ep.* II. 46 για την ομαδική αυτοκτονία 29 σαξώνων αιχμαλώτων που ο αυτοκράτορας υποσχέθηκε στον Σύμμαχο ως μονομάχος το 393 (βλ. Jones, *LRE* II. 560-1).
3. Βλ. Louis Robert, *Les gladiateurs dans l'Orient grec* (Paris, 1940, ανατύπ. Amsterdam, 1971), με λίγες διορθώσεις στη *REG* 53 (1940) 202-3, και σημαντικά συμπληρώματα σε μια σειρά άρθρα με τίτλο «Monuments de gladiateurs dans l'Orient grec», στο *Hellenica* 3 (1946) 112-50· 5 (1948) 77-99· 7 (1949) 126-51· 8 (1950) 39-72· και πρβλ. την επανέκδοση του 1971 του βιβλίου, σελ. 1-2 του προλόγου. Βλ. επίσης Georges Ville, «Les jeux de gladiateurs dans l'empire chrétien», στα *MEFR* 72 (1960) 273-335. Υπάρχει και κάποια πρόσθετη βιβλιογραφία στο άρθρο του J. P. V. D. Balsdon, «Gladiators», στο *OCD*[2] 467· βλ. επίσης του ίδιου *Life and Leisure in Ancient Rome* (1969) 248-52, 267-70, 288-302, μέρος από ένα χρήσιμο κεφάλαιο για τους αγώνες κ.λπ. Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον χωρίον σχετικά με την Αθήνα, είναι του Δίωνα Χρυσ., XXXI 121-2. Πρέπει ίσως να αναφέρω ότι ο Σελευκίδης βασιλιάς Αντίοχος Δ' ο Επιφανής παρουσίασε αγώνες μονομάχων στην ελληνική Ανατολή ήδη το 175 π.Χ. (Liv. XLI. 20. 11-13)· αυτό όμως ήταν μια μεμονωμένη περίπτωση (βλ. το παραπάνω αναφερόμενο βιβλίο του Robert, σελ. 263-4).
4. Οι παραπομπές μου είναι από τη σελ. 263 του βιβλίου του Robert, που μνημόνευσα στην προηγούμενη σημείωση, και από του Mommsen τη Römische Geschichte I[9]. 337 (προς το τέλος του Βιβλίου II κεφ. iv). Σχετικά με ένα ανάγλυφο από την Αλικαρνασσό που δείχνει δύο γυναίκες μονομάχους να αγωνίζονται με ξίφη και ασπίδες, βλ. το βιβλίο του Robert, σελ. 188-9, αρ. 184· υπάρχει ένα αντίγραφο του ανάγλυφου στον A.H. Smith, *A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum* II (1900) 143, αρ. 1117, όπου δίνονται τα ονόματα των μονομάχων: Αμαζών και Αχιλλία. Πληροφορίες για γυναίκες μονομάχους δίνονται από τον Smith και τον Robert, ό.π.
5. Αριστόξενος απόσπ. 35, στον F. Wehrli, *Aristoxenus von Tarentum*[2] (Stuttgart, 1967) 18 = απόσπ. 18 στα *FHG* II. 278, παρά Στοβ., *Εκλ.* IV. i. 49. Πρβλ. Ξεν. *Απομν.* I. ii. 10· *Κύρ. Παιδ.* III. i. 28· VIII. ii. 4· Πλάτ. *Φίληβ.* 58ab.
6. Βλ. A. Spawforth, «The slave Philodespotos» στην *ZPE* 27 (1977) 294, που βασίζεται στις *IG* V. i. 147. 16-18· 153. 31-2· και 40. 6-7 (πρβλ. *SEG* XI. 482). Ο ευνούχος στον Διόδ. Σικ. XVII. 66. 5 αυτοχαρακτηρίζεται στον Αλέξανδρο ως *φύσει φιλοδέσποτος*. Φιλοδέσποτος είναι επίσης ο τίτλος αρκετών αττικών κωμωδιών: βλ. *LSJ*[9], *s.v.* γι' αυτό και για άλλα παραδείγματα της λέξης.
7. Genovese, *RB* 33, ένα ενδιαφέρον δοκίμιο (ανατύπ. από το *Jnl of Social Hist.* I. 4, 1968) με τίτλο «Materialism and idealism in the history of Negro slavery in the Americas», που είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικό για όποιον έχει την τάση να πιστεύει ότι η μαρξιστική προσέγγιση της ιστορίας συνεπάγεται τον «οικονομικό ντετερμινισμό».
8. Βλ. λχ. Αριστ., *Πολιτικά* V. 1, 1301[a] 31-3· 12, 1316[b] 1-3· και ειδ. VI. 3, 1318[a] 18-20 (παρατίθεται στο II. 4).
9. Για την *Πολιτεία* αυτό είναι τόσο γνωστό ώστε δεν χρειάζεται διασαφήνιση, ωστόσο βλ. *Πολ.* II. 369bc-71e για τη σύνθεση του σώματος των πολιτών, και III. 412b-15d για το ποιοι πρέπει να άρχουν (και τίποτε άλλο). Στους *Νόμους*, οι πολίτες έχουν τους δικούς τους αγρούς (που τους καλλιεργούν δούλοι, VII. 806d) αλλά τους απαγορεύεται να επιδίδονται με τις τέχνες ή τα επαγγέλματα ή όποιαν άλλη απασχόληση: βλ. ειδ. V. 741e, 742a· VII. 806d· VIII. 842d, 846d-7a· XI. 919d. Από τα σχετικά επιχειρήματα στον *Πολιτικό* είναι δύσκολο να ξεχωρίσουμε ορισμένα αποσπάσματα, αλλά βλ. μεταξύ άλλων 259cd, 267abc, 267de-8d, 292b-3c, 294abc, 298b-302a, 302e-3c, και ειδ. 289e-90a, 308c-9a. Η γελοία φανταστικότητα μεγάλου μέρους αυτού του διαλόγου αποκαλύπτεται ίσως καλύτερα στην έννοια του αληθινού *βασιλέως και πολιτικού* που κινδερνά με την εκούσια συναίνεση όλων των υπηκόων του (276de).
10. F. D. Harvey, «The two kinds of equality», στο *Class. et Med.* 26 (1965) 101-46, με τις διορθώσεις και προσθήκες στο ίδιο, 27 (1966) 99-100. Όλα τα σημαντικά κείμενα-πηγές παρατίθενται διεξοδικά.
11. Elaine Fantham, «*Aequabilitas* in Cicero's political theory, and the Greek tradition of proportional justice»

στο *CQ* 67 = n.s. 23 (1973) 285-90, στη σελ. 288. (Το άρθρο αυτό γράφτηκε προφανώς εν αγνοία του άρθρου του Harvey που αναφέρω στη σημ. 10 πάνω). Βλ. και C. Nicolet, «Cicéron, Platon et le vote secret», στο in *Historia* 19 (1970) 39-66, στο οποίο παραπέμπει ο Fantham.

12. Πρβλ. Πλάτων, *Πολιτικός* 291e-2a: στη δημοκρατία, *το πλήθος* άρχει επί των ιδιοκτητών είτε *βιαίως* είτε *εκουσίως*.

[VII. 2]

1. Βλ. ειδ. Πλάτων, *Πολ.* V. 469bc, 470bcd (σημείωσε *πολεμίους φύσει*)· πρβλ. *Νόμοι* VI. 777cd (όπου η συμβουλή να έχει κανείς δούλους διαφορετικών εθνοτήτων και που να μιλούν διαφορετικές γλώσσες συνεπάγεται ότι οι περισσότεροι αν όχι όλοι θα είναι βάρβαροι)· *Μένων* 82ab (όπου ο δούλος που «είναι Έλληνας και μιλάει ελληνικά» είναι γεννημένος στο σπίτι, *οικογενής*. Στον *Πολιτικό* 262cde ο Πλάτων κάνει την καθαρά θεωρητική διευκρίνιση ότι δεν είναι συμφέρον να ξεχωρίζεται μια ελάχιστη κατηγορία ανθρώπων ως «Έλληνες» και να συγκαταριθμούνται σε μια άλλη κατηγορία ως «βάρβαροι» όλοι οι άλλοι, που διαφέρουν πολύ μεταξύ τους· και ο Schlaifer (GTSHA 170 = Finley [επιμ.] *SCA* 98) προχωρεί τόσο πολύ ώστε να διατείνεται ότι ο Πλάτων εδώ «ανέστρεψε τη θέση που είχε πάρει πρωτύτερα στην *Πολιτεία* και υιοθέτησε τη θεωρία του Αντιφώντα» (ο οποίος αρνιόταν κάθε διαφορά στη *φύσιν* ανάμεσα στους Έλληνες και στους βαρβάρους).
2. Πλάτων, *Πολιτικός* 309a· πρβλ. *Νόμοι* VI. 777e-8a, και άλλα χωρία. Και βλ. Morrow, *PLS* 35 κ.λπ.
3. Γρ. Βλαστός, *SPT*, ανατύπ. στου Finley (επιμ.), το *SCA* 133-48, πρβλ. 148-9.
4. Όπως λέει ο Βλαστός (*SPT* 289 = *SCA* 133), «Δεν βρίσκεται πουθενά στον Πλάτωνα μια μεθοδική εξέταση της δουλείας. Είμαστε υποχρεωμένοι να ξαναπλάσουμε τις απόψεις του από λιγοστές συμπτωματικές δηλώσεις του». Ιδιαίτερα ενδιαφέρων είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Πλάτων, αφού τονίζει στους *Νόμους* VI. 776b-7c ότι η δουλεία είναι πολύ γριφώδες πρόβλημα, ξεφεύγει από το θέμα αφού κάνει λίγες μάλλον αυτονόητες παρατηρήσεις (777c-8a). Βλ. και Βλαστού, «Does slavery exist in Plato's *Republic*?», στο *CP* 63 (1968) 291-5, ο οποίος αποφαίνεται ότι «η καταφατική απάντηση πρέπει να θεωρηθεί ως οριστική».
5. Βλ. ειδ. Αριστ., *Πολιτικά* I, 2, 1252^{a} 30-4, 1252^{b} 5-9· 4, 1254^{a} 14-15· 5, 1254^{a} 17-5^{a} 3· VII. 14, 1333^{b} 38-4^{a} 2 κ.λπ. Schaifer, GTSHA 196 (= *SCA* 124), προσπαθεί να δώσει την άποψη του Αριστοτέλη, απαλλαγμένη από τις ανακολουθίες της. Αλλά βλ. παρακάτω και σημ. 10.
6. Αριστ., *Πολιτικά* I. 4, 1254^{a} 14-15· 5, 1254^{a} 17-20, 1254^{b} 16-5^{a} 3 (ειδ. 1254^{b} 19-21, 1255^{a} 1-3· 6, 1255^{b} 6-9, 12-14· III. 6, 1278^{b} 33-4· πρβλ. VII. 14, 1333^{b} 38-4^{a} 2.
7. Αριστ., *Πολιτικά* I. 6, 1255^{a} 5-11, 1255^{b} 5 (δέχομαι την παρεμβολή του *αεί* απο τον Susemihl).
8. Αριστ. *Πολιτικά* I. 5, 1254^{b} 19-20· 1255^{a} 3· 6, 1255^{b} 6-7.
9. Αριστ., *Πολιτικά* I. 2, 1252^{b} 7-9 (που παραθέτει Ευριπ. *Ιφιγ. εν Αυλ.* 1400)· 6, 1255^{a} 29-35· (Ασφαλώς την ίδια άποψη βρίσκουμε και στον Πλάτωνα, *Πολιτεία* V. 469bc).
10. Αριστ., *Περί γενέσεως των ζώων* I. 19, 727b 29-30. Βλ. άρθρο μου AHP, όπου σχολιάζω διεξοδικά τη χρησιμοποίηση από τον Αριστοτέλη της έννοιας *το ως επί το πολύ* (σπουδαίο θέμα που αγνοήθηκε σοβαρά από τους φιλόσοφους) και έδωσα πολλά παραδείγματα της χρήσης του, μαζί και εκείνο που μόλις μνημόνευσα.
11. Αριστ., *Πολιτικά* VII. 10, 1330^{a} 25-31· πρβλ. 9, 1329^{a} 24-6, όπου δεν εκφράζεται καμιά προτίμηση ανάμεσα στις δύο διαζευκτικές προτάσεις.
12. George Fitzhugh, *Sociology for the South, or the Failure of Free Society* (Richmond, Va., 1854) 179. Σχετικά με τον Fitzhugh, βλ. Harvey Wish, *George Fitzhugh, Propagandist of the Old South* (Baton Rouge, La., 1943). Fitzhugh έζησε από το 1806 ώς το 1881.
13. «Είμαι βέβαιος ότι δεν υπάρχει κανένας άνθρωπος που ο Θεός να τον έχει τοποθετήσει πάνω από άλλον άνθρωπο· διότι κανένας δεν έρχεται στον κόσμο με μια σέλα στη ράχη, και κανένας άλλος με μπότες και σπιρούνια για να τον καβαλάει» (Richard Rumbold). Βλ. *The Good Old Cause. The English Revolution of 1640-1660, Its Causes, Course and Consequences*^{2}. Αποσπάσματα από πηγές της εποχής, επιμ. Christopher Hill και Edmund Dell, 2^{η} έκδ. αναθεωρημένη (London, 1969), 474.
14. Αριστ., *Πολιτικά* VII. 10, 1330^{a} 32-3· κατά τα άλλα υπάρχει μόνο ψευδο-Αριστ., *Οικον.*, I. 5, 1344^{b} 14-17. Πρβλ. Ξεν., *Οικον.* V. 16.
15. Λχ. Αριστ., *Πολιτικά* I. 13, 1260^{a} 36-^{b}6.
16. Αριστ., *Πολιτικά* I. 6, 1255^{a} 25-6 και άλλα χωρία.
17. Βλ. το βιβλίο μου *OPW* 45. Για απόψεις άκρως αρνητικές, ότι η δουλεία δεν είναι σύμφωνη με τη φύση (*ού κατά φύσιν*), βλ. λχ. Χρύσιππος, *Fragm. moral.* 351-2, στον H. von Arnim, *Stoic. Vet.* Απόσπ. III. 86: ο δούλος είναι ένας *perpetuus mercennarius* (απόσπ. 351), από τον Σενέκα, *De benef.* 3. 22. 1), και κανένας δεν είναι δούλος *εκ φύσεως*, αλλά οι κύριοι πρέπει να μεταχειρίζονται όσους αγόρασαν όχι ως δούλους αλλά ως *μισθωτούς* (απόσπ. 352, από τον Φίλωνα). Πιθανόν η Μέση όπως και η Αρχαία Στοά απέρριπταν τη θεωρία της «φυσικής δουλείας»: βλ. Griffin, *Seneca* 257, 459-60.
18. Το ζήτημα τούτο δεν έχει άμεση σχέση με το θέμα αυτού του βιβλίου, και θα αρκεστώ να παραπέμψω στον Guthrie, *HGP* III. 153.

19. Υπάρχει ένα καλό πρόσφατο κείμενο, με γαλλική μετάφραση, του *Contra Symmachum* στον τόμο III της έκδοσης Budé του Prudentius, επιμ. M. Lavarenne (3η έκδ., 1963): βλ. τη σελ. του 186 και την εισαγωγή, 85 κ.ε., ειδ. 104. Δεν πρέπει ν' απορεί κανείς για την εμμονή μιας τέτοιας στάσης, παρά τις προς Κολοσ. γ' 11 και προς Γαλ. γ' 28 επιστ.: βλ. υποκεφ. 3 αυτού του κεφαλαίου.
20. Βλ. Hanke, *AAI*. 14. Ο Hanke είναι η κύρια πηγή μου για ό,τι ακολουθεί.

[VII. 3]

1. Η διάκριση μεταξύ *φύσεως* και *τύχης*, γίνεται σχετικά με τούτο το ζήτημα, λχ. από τον Διον. Αλικ. *Ρωμ. Αρχ.* IV. 23. 1· πρβλ. Δίων Χρυσ. XV. 11. Οι λατίνοι συγγραφείς κάνουν την ίδια διάκριση ανάμεσα σε *natura* και *fortuna*.
2. *Conc. Illib.*, Can. 5, στον Hefele-Leclercq, *HC* I. i. 224-5. Αυτός ο Κανών ενσωματώθηκε στο *Decretum* του Γρατιανού, ως Dist. L, Can. 43: βλ. *Corp. Juris Canon* I[2]. 195. επιμ. E. Friedberg (Leipzig, 1879).
3. Θα αρκεστώ να μνημονεύσω μια γαλατική επισκοπική σύνοδο, τη σύνοδο της Ναρβώνος το 589. Ο Κανών 15, που αφορά όσους αρνούνται να εργαστούν την Πέμπτη (για εθνικούς, αφοσιωμένους στον Δία), καταδικάζει τον *ingenuus aut ingenua* σε αφορισμό ενός χρόνου, τον *servus aut ancilla* σε μαστίγωση (*flagellis correcti*)· και ο Κανών 4 τιμωρεί όποιον εργάζεται την Κυριακή με πρόστιμο 6 σολδίων αν είναι ελεύθερος ή 100 καμτσικιές (*centum flagella*) αν είναι δούλος: βλ. J.D. Mansi, *Sacr. Conc. nova et ampl. coll.* IX (1763) 1015-18.
4. Ανάμεσα σε άλλα χωρία του Αυγουστίνου σχετικά με τη δουλεία είναι *De civ. Dei* IV. 3 (που παρέθεσα στην πρώτη παράγραφο του κυρίως κειμένου αυτού του υποκεφαλαίου)· *Quaest. in Hept.* II. 77 (που παρέθεσα στο τέλος της δεύτερης παραγράφου του κυρίως κειμένου αυτού του υποκεφαλαίου) και ειδ. I. 153 (και τα δύο στο *CSEL* XXVIII. iii. 3. 142 και 80, και CCL XXXIII. 107 και 59)· *Enarr. in Psalm.* XCIX. 7 (στο *CCL XXXIX*. 1397: οι χριστιανοί δούλοι δεν πρέπει να επιζητούν τη χειραφέτηση) και CXXIV. 7 (στο *CCL* XL. 1840-1)· *Epist.* CLIII. (vi). 26 (στο *CSEL* XLIV. 426-7· *Tract. in Ep. Ioann. ad Parthos* VIII. 14 (στην *MPL* XXXV. 2044)· *De serm. Dom. in monte* I. (xix). 59 (στην *MPL* XXXIV 1260)· *De mor. eccl. cathol.* 30.63 (στην *MPL* XXXII. 1336). Σημείωσα απλώς λίγα χωρία που έτυχε να συναντήσω· αναμφίβολα υπάρχουν και πολλά άλλα.
5. Βλ. Stampp, *PI* 198, 340-9. Ορισμένοι ίσως αντιτείνουν ότι ο παλαιός Νότος ήταν Διαμαρτυρόμενος και ότι σε δουλοκτητικές κοινωνίες που ήταν Ρωμαιοκαθολικές τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Υπάρχει σ' αυτό κάποια δόση αλήθειας (βλ. τη χρήσιμη περίληψη στον S.M. Elkins, Slavery[2] 52 κ.ε., ειδ. 63-80)· αλλά η αντίθεση ανάμεσα στη βορειοαμερικανική και στη λατινοαμερικανική δουλεία από τούτη την άποψη δεν πρέπει να παραφουσκώνεται: βλ. Davis, *PSWC* 98-106, 223-61· και τρία δοκίμια στον Genovese, *RB* 23-52, 73-101 και 158-72. Αξίζει επίσης να αναφέρουμε εδώ ένα παράξενο και ελάχιστα γνωστό έργο, *Slavery and the Catholic Church* (με υπότιτλο *The history of Catholic teaching concerning the moral legitimacy of the institution of slavery*), ενός καθολικού ιερέα, του J.F. Maxwell (που δημοσιεύθηκε από τις εκδόσεις Barry Rose, Chichester/London, σε συνεργασία με την Anti-Slavery Society for the Protection of Human Rights, 1975, το πλήρες κείμενο με το «Imprimatur»), ο οποίος θεωρεί «τη συνήθη καθολική διδασκαλία για τη δουλεία» μέχρι τη σαιγμή που αυτή «διορθώθηκε επίσημα από τη δεύτερη Σύνοδο του Βατικανού το 1965» ότι υπήρξε μια «συμφορά» (10-12) και καταλήγει τονίζοντας με λύπη «πόσο φτωχά και λιγοστά είναι τα ντοκουμέντα της καθολικής εκκλησίας κατά της δουλείας από το 1888 συγκρινόμενη με τον ογκώδη τόμο των ντοκουμέντων του καθολικισμού υπέρ της δουλείας μέχρι τη στιγμή της δεύτερης Συνόδου του Βατικανού» (125). Υπάρχει μια λεπτή αξιολόγηση του γεγονότος ότι «Τα λιγοστά μέλη της Society of Friends (Κουάκεροι) στις αρχές του 18ου αιώνα που φαίνονταν να δέχονται ανεπιφύλακτα την καθοδήγηση του Αγίου Πνεύματος όσον αφορά τη δουλεία άσκησαν τεράστια επίδραση, πρώτα στους ομοϊδεάτες τους Κουάκερους και κατόπιν σε όλους τους βορειοαμερικανούς Διαμαρτυρόμενους», ενώ «από την άλλη μεριά, η συγχώρεση που λάβαιναν οι περισσότεροι από τους καθολικούς λαϊκούς του 18ου και 19ου αιώνα με τις προσευχές και τις λειτουργίες δεν ήταν προφανώς αρκετή για να ξυπνήσει τις συνειδήσεις τους [κ.λπ.]» (20). Αναρωτιέται κανείς πώς ο συγγραφέας εξηγεί το γεγονός ότι το Άγιον Πνεύμα προτιμούσε να παρέχει καθοδήγηση τόσο γενναιόδωρα σ' εκείνους που η εκκλησία θεωρεί αιρετικούς, κατά προτίμηση από τους Καθολικούς. «Ο Θεός ενεργεί με μυστηριώδη τρόπο στην εκτέλεση των θαυμάτων του», μήπως;
6. Suet. Claud. 25. 2· *CJ* VII. vi. 1. 3· *Dig.* XL. viii. 2. Άλλοι αυτοκρατορικοί νόμοι υπέρ των δούλων μνημονεύονται από τον Buckland, *RLS* 36-8 και τον Griffin, *Seneca* 268-74.
7. Βλ. *Εισηγ. Ιουστ.* I. viii. 2· *Dig.* I. vi. 102 και vi. 2· *Mos et Rom. leg. coll.* III. iii. 1-2· πρβλ. 5-6. Πρβλ. Διόδ. XXXIV/XXXV. 2. 33· επίσης τα χωρία από τον Σενέκα που παραθέτει ο Griffin, *Seneca* 263, και εκείνα από τον Ποσειδώνιο και τον Σενέκα στο ίδιο, 264-5. [Πρβλ. σελ. 383, πρώτη παράγραφος].
8. Γι' αυτό και για ό,τι ακολουθεί, βλ. Jones *LRE* II. 920-2 (με III. 315 σημ. 126-30) που αναφέρει μια δευτερεύουσας σημασίας τροποποίηση από τον Ιουστινιανό. Βλ. επίσης Gaudemet, *EER* 136-40.
9. *Dig.* L. xvii. 32 ένα εξαίρετο κείμενο αν το πάρουμε κατά γράμμα. Οι δούλοι θεωρούνται *pro nullis* για τους σκοπούς του *ius civile*, «αλλά όχι και από το *ius naturale*, διότι για το τελευταίο, όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι» (*omnes homines aequales sunt*).

10 Αναμεσα στις πολλές εκδόσεις αυτού του κειμένου, βλ. *Documents of American History*[5], επιμ. H.S. Commager (New York, 1949) 37-8, no. 26. Βλ. και Davis, *PSWC* 308-9.

11. Βλ. λχ. την επιστολή του ιησουίτη ιεραπόστολου Francisco de Gouveia στον βασιλιά της Πορτογαλίας το 1563, που παραθέτει ο Boxer, *PSE* 102-3: ο Francisco ισχυρίστηκε ότι «η πείρα είχε δείξει πως αυτοί οι Bantu ήταν βάρβαροι άγριοι, που δεν μπορούσαν να προσηλυτισθούν με μεθόδους ειρηνικής πειθούς... Ο χριστιανισμός στην Αγκόλα ... πρέπει να επιβληθεί με τη δύναμη των όπλων». Και ο Boxer συνεχίζει: «Αυτή ήταν, και εξακολουθούσε να είναι για μεγάλο διάστημα, η γενική άποψη των πορτογάλων ιεραποστόλων, αλλά και των λαϊκών». Και η στάση αυτή δεν ήταν καθόλου ιδιαιτερότητα των Πορτογάλων: «Η συντριπτική πλειονότητα των Ευρωπαίων, αν σκέφτονταν καν γύρω από τούτο το θέμα, δεν έβλεπαν τίποτε το ανάρμοστο στο να βαπτίζουν νέγρους και ταυτόχρονα να τους δουλώνουν. Η πρώτη διαδικασία ήταν συχνά ένα πρόσχημα για τη δεύτερη» (Boxer, *PSE* 265).

12. Βλ. Davis, *PSWC* 63-4, 97-8, 217, 316-7, 451-3 (Χαμ και Χαναάν)· 171, 236, 326, 459 (Κάιν)· επίσης Boxer, *PSE* 265.

[VII. 4]

1. Πρβλ. Cic., *De rep.* III. 22/33, 6η έκδ. από τον K. Ziegler (Leipzig, 1964), σελ. 96-7.

1α. Για την πολύ διαφορετική αρχική στάση των χριστιανών στην καλύτερή της περίοδο, βλ. τη συμβουλή στην πλούσια χήρα Ολυμπιάδα από τον Ιωάννη Χρυσόστομο, παρά Σωζ., *Εκκλ. Ιστ.* VIII. ix. 1-3 (ειδ. 3).

2. Για την ιστορία της Παλαιστίνης στην τελευταία ελληνιστική και πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο, βλ. τη νέα αγγλ. μετάφρ. από τους Geza Vermes και Fergus Millar, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.-A.D. 135)* του βιβλίου του Emil Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi* (3η/4η έκδ. 1901-9) του οποίου κυκλοφόρησε ήδη ο τόμος I (Edinburg, 1973). Τα γεγονότα του 63 π.Χ. μέχρι 44 μ.Χ. εξετάζονται στις σελ. 237-454. [Ο τόμος II κυκλοφόρησε στα τέλη του 1979].

3. Η τελευταία μελέτη που είδα για τούτο το ζήτημα είναι του J.A. Emerton, «The problem of vernacular Hebrew in the first century A.D. and the language of Jesus», στο *JTS* n.s. 24 (1973) 1-23 (με βιβλιογραφία, 21-3).

4. Στη βιβλιογραφία που δίνω στο ECAPS 4 σημ. 8 προσθέτω τώρα τον Shimon Applebaum, «Hellenistic Cities of Judaea and its vicinity-some new aspects», στο *The Ancient Historian and his Materials* (Δοκίμια προς τιμήν του C.E. Stevens), επιμ. Barbara Levick (1975) 59-73. [Βλ. τώρα Schürer (σημ. 2 πάνω) E.T. II, 1979].

5. Βλ. άρθρο μου ECAPS 4 σημ. 10 και πρόσθεσε την καλύτερη νεότερη μελέτη επί του θέματος: V.A. Tcherikover, «Was Jerusalem a "Polis"?», στο *IEJ* 14 (1964) 61-78.

6. Πολλές προσπάθειες έγιναν για ν' αποδειχτεί ότι ο ίδιος ο Ιησούς ήταν στην πραγματικότητα ηγέτης ενός αντιρωμαϊκού πολιτικού κινήματος, αλλά όλες στηρίζονται σχεδόν εξ ολοκλήρου σε εικοτολογήματα. Τα Ευαγγέλια, ουσιαστικά οι μόνες πηγές μας για τη ζωή του Ιησού, είναι εξαιρετικά πλημμελή ως ιστορικά τεκμήρια (ούτε βέβαια απέβλεπαν στο να είναι τέτοια)· αν όμως υποθέσουμε ότι ο Ιησούς ήταν ένας ενεργός πολιτικός, ένας «Ζηλωτής», τότε πρέπει να τα ενοχοποιήσουμε για μια τόσο χοντρική και εσκεμμένη διαστρέβλωση ώστε η μαρτυρία τους να μην έχει πια την παραμικρή αξία: βλ. κριτική μου στην *Eng. Hist. Rev. 86* (1971) 149-50, για το έργο του S. G. F. Brandon, *The Trial of Jesus of Nazareth* (1968), μια από τις εμβριθέστερες πρόσφατες εργασίες που ακολουθούν τη γραμμή την οποία επικρίνω. Από την άλλη πλευρά, τα αποτελέσματα της μελέτης της Καινής Διαθήκης είναι τέτοια, που η θετική αξία των Ευαγγελίων ως ιστορικών πηγών για τον βίο του Ιησού (εκτός από τη διδασκαλία του) μπορούν να θεωρηθούν ως πολύ περιορισμένα. Η απόπειρα του Sherwin-White, *RSRLNT* 192 σημ. 2 (στη σελ. 193), να προβάλει τα *Acta Martyrum* ως κάποια χρήσιμη αναλογία με τα Ευαγγέλια και ως ένα λόγο να τα πάρουμε στα σοβαρά ως ιστορικές πηγές προσκρούει στο γεγονός ότι όλοι οι καλύτεροι μελετητές που ενδιέτριψαν στις πράξεις των Μαρτύρων άρχισαν με τον αυστηρό αποκλεισμό από αυτές – ως ενδείξεις αγιογραφικής μη-αυθεντικότητας – όλων των θαυματουργικών στοιχείων, μια διαδικασία που, αν εφαρμοζόταν στα Ευαγγέλια, θα τα καταντούσε κάτι πολύ διαφορετικό από εκείνο που ο Sherwin-White θέλει να τα κάνει.

7. Βλ. Schurer (Vermes/Millar), ό.π. (στη σημ. 2 πάνω) I. 358 και σημ. 22.

7α. Μόνο δύο φορές στα Ευαγγέλια γίνεται μνεία για «Έλληνες» σε σχέση με τον Ιησού – λες και οι επαφές μαζί τους ήταν κάτι εξαιρετικό. Στον Μαρκ. ζ' 26 μια «*γυνή* ... *Συροφοίνισσα*», που χαρακτηρίζεται ως «*Ελληνίς*» πλησιάζει τον Ιησού όταν αυτός είναι «στα μεθόρια [*όρια*] Τύρου [και Σιδώνος]»· και στον Ιωάν. ιβ' 20, *Έλληνές* τινες θέλουν να τον πλησιάσουν με τη μεσολάβηση του Φιλίππου του αποστόλου – δεν είναι σαφές με πόση επιτυχία. Στην πραγματικότητα πρόκειται για εξελληνισμένους Εβραίους που ήλθαν να γιορτάσουν το Πάσχα στην Ιερουσαλήμ.

8. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το άρθρο του C.H. Roberts, «The Kingdom of Heaven (Lk. XVII. 21)», στη *HTR* 41 (1948) 1-8, που δείχνει ότι η πολυσυζητούμενη έκφραση *εντός υμών* στον Λουκ. ιζ' 21 σημαίνει πιθανότατα ότι η βασιλεία είναι «μέσα στις δυνάμεις σας» («είναι μια παρούσα πραγματικότητα, αν

επιθυμείτε να είναι τέτοια», σελ. 8) και όχι «μέσα σας» ή «ανάμεσά σας».

9. Για μια διαφορετική από τη δική μου προσέγγιση, βλ. Joseph Vogt, *ASIM* (σε αγγλ. μετάφρ.), κεφ. viii (σελ. 146-69): «Ecce Ancilla Domini: the social aspects of the portrayal of the Virgin Mary in antiquity». Για το γερμ. πρωτότυπο, βλ. ECAPS 14 σημ. 39).
10. Βλ. B. Lifschitz, «The Greek documents from Nahal Seelim and Nahal Mishmar», στο *IEJ* 11 (1961) 53-62, στη σελ. 55, Πάπυρος αρ. 1, στίχος 7: *Ταπεινός α[δελφός]*.
11. Βλ. για μια σύντομη βιβλιογραφία, ECAPS 24 σημ. 78. Το αρτιότερο έργο είναι του Paul Christophe, *L'usage chrétien du droit de propriété dans l'écriture et la tradition patristique* = Collection *Théologie, Pastorale et Spiritualité*, no 14 (Paris, 1964).
12. Βλ. ειδ. *ECAPS* 30 σημ. 104, για τον Αμβρ. *De offic. minist.* I. 130-2 (με Cic., *De offic.* I. 20-2).
13. Για μια σύντομη βιβλιογραφία σχετικά με την αλληγορία, βλ. ECAPS 35 σημ. 128. Θα προσθέσω εδώ ένα απόσπασμα από το άρθρο του Henry Chadwick, «Origen, Celsus and the Stoa» στο *JTS* 48 (1947) 34-49, στη σελ. 43: «Η αλληγορική μέθοδος ερμηνείας ήταν ... κληρονομιά από την αλεξανδρινή παράδοση. Εν παρόδω, είναι διαφωτιστικό να σημειώσουμε πώς ο Ωριγένης, ένας κατεξοχήν αλληγοριστής δεν παραδέχεται την ισχύ της μεθόδου όταν αυτή εφαρμόζεται στον Όμηρο (*C. Cels.* 3. 23)· τόσο ο Κέλσος όσο και ο Πορφύριος αρνούνται στους χριστιανούς το δικαίωμα να ερμηνεύουν αλληγορικά την Παλαιά Διαθήκη, μολονότι οι ίδιοι χρησιμοποιούν τη μέθοδο ελεύθερα για να ερμηνεύσουν τον Όμηρο».
14. Βλ. August. *Ep.* 93. 5· 173. 10· 185. 24· 208. 7· *C. Caudent.* I. 28. Ασχολήθηκα με τούτο το ζήτημα στο δοκίμιο για τον διωγμό από μέρους των χριστιανικών εκκλησιών το οποίο μνημόνευσα κοντά στο τέλος του υποκεφ. 5 αυτού του κεφαλαίου.
15. Βλ. Duncan-Jones, *EREQS* 17-32 (ειδ. 18 σημ. 4, 32 σημ. 6)· και Παράρτ. 7 στη σελ. 343, όπου ο Πλίνιος είναι αρ. 21.
16. Ο ύμνος είναι «All things bright and beautiful», της κυρίας Cecil Frances Alexander (1818-95), το γένος Humphreys, που το 1850 παντρεύτηκε τον William Alexander, επίσκοπο του Derry (μετέπειτα Armagh).
17. Για τον John Ball, βλ. τα *Chronicles* 73-4 του Froissart (ECAPS 37 σημ. 132). Για τον Torres, βλ. *Revolutionary Priest. The Complete Writings and Messages of Camilo Torres*, επιμ. John Gerassi (1971, χαρτόδετο στην *Pelican Latin American Library*, 1973).

[VII. 5]

1. Ο Woodhouse, *PL*^{2} 1-124, δίνει ένα σύγχρονο κείμενο των συζητήσεων (ακολουθούμενο από τις συζητήσεις του Whitehall και άφθονο άλλο υλικό), από τα χειρόγραφα Clarke, τόμ. 67 (στο Worcester College, Oxford), πρωτοτυπώθηκαν με επιμέλεια του C.H. Firth, *The Clarke Papers*, τόμ. 1 (1891), έκδοση της Camden Society, Westminster (τόμ. 155 ♣154♣ = n.s. 49). Έκαμα ήδη μνεία για τους Levellers στο III. 6 και σημ. 48-9.
2. Πρβλ. Woodhouse, *PL*^{2} 26-7, 50, 52-5, 57-8, 60, 62-3, 69, για πρόσθετες γνώμες του Ireton επί του σπουδαιότατου θέματος της ιδιοκτησίας.
3. Βλ. K.W. Welwei, *Unfreie im antiken Kriegsdienst, I. Athen und Sparta* (= *Forsch. zur ant. Sklaverei* 5, Wiesbaden, 1974). Δεν μπόρεσα να χρησιμοποιήσω εδώ τον τόμο II αυτού του έργου (1977).
4. Για το Βιβλίο του Δανιήλ, αρκεί να παραπέμψω στον Otto Eissfeldt, *The Old Testament, An Introduction* (αγγλ. μετάφρ., 1965, από την 3^{η} γερμ. έκδ., 1964) 512-29, ειδ. 520-2. Κανένας έντιμος και ευυπόληπτος μελετητής δεν αρνείται τώρα ότι τουλάχιστον το μέγιστο μέρος του Βιβλίου του Δανιήλ χρονολογείται από την εποχή του διωγμού του Ιεχωδισμού στην Ιουδαία από τον Αντίοχο Δ' τον Επιφανή, διωγμού που άρχισε στα τέλη του 167 π.Χ. Το γεγονός έχει θαυμάσια φωτιστεί κατά τις τελευταίες δεκαετίες, ειδικά από το έργο των E. J. Bickerman και V. Tcherikover: βλ. Will, *HPMH* II. 275-89, με την απαραίτητη βιβλιογραφία: επίσης σελ. 35-44 της χρήσιμης εισαγωγής του Pierre Vidal-Naquet (πάνω από 100 σελίδες) στη γαλλική μετάφραση του Pierre Savinel, *Flavius Josèphe, La guerre des Juifs* (Paris, 1977). Είναι ενδιαφέρον και πολύ γνωστό γεγονός ότι η σωστή χρονολογία του Βιβλίου του Δανιήλ έχει αποκαλυφθεί στο Βιβλίο XII του μείζονος έργου του Πορφύριου, *Κατά Χριστιανών*, που γράφτηκε στην ελληνική κατά τα τέλη του 3ου αιώνα ή τις αρχές του 4ου (βλ. το χρήσιμο άρθρο του T.D. Barnes, «Porphyry *Against the Christians*: date and the attribution of fragments», στο *JTS* n.s. 24 [1973] 424-42, με πολύ πλούσια βιβλιογραφία). Για την πικρόχολη αντίδραση του Ιερώνυμου στον Πορφύριο, στο *Σχόλιο επί του Δανιήλ*, που δημοσιεύθηκε το 407, βλ. J.N.D. Kelly, *Jerome. His Life, Writings, and Controversies* (1975) 298-302. Υπάρχει ένα σημείο που πρέπει να προσθέσω εδώ, και που ισχύει επίσης για πολλά συγγράμματα τα οποία θα μνημονεύσω στο υπόλοιπο της παραγράφου του κυρίως κειμένου από το οποίο έρχεται αυτή η σημείωση. Όπως τόνισαν συχνά οι μελετητές, το Βιβλίο του Δανιήλ, αν και απευθύνεται άμεσα στον απλό λαό, ήταν αυτό καθαυτό σε μεγάλο βαθμό προϊόν του πιο χαρακτηριστικού τύπου της ιουδαϊκής λόγιας παράδοσης: κορεσμός με τα κείμενα παλαιότερων ιουδαϊκών Γραφών. Ο ίδιος ο Δανιήλ παρουσιάζεται ως ένα πρόσωπο σοφό και μορφωμένο και το ίδιο γίνεται με τους άλλους συγγραφείς ή ήρωες της ιουδαϊκής ψευδεπίγραφης γραμματείας. Ο Δα-

νιήλ και Σία, λοιπόν, δεν είναι παρά ταπεινοί χωρικοί, αλλά αυτό δεν τους εμποδίζει να επηρεάζουν τον απλό λαό. [Βλ. και σελ. 408 στο κυρίως κείμενο].

5. Βλ. ειδ. P. A. Brunt, «Josephus on social conflicts in Roman Judaea» στο *Klio* 59 (1977) 149-53. Πρβλ. Shimon Applebaum, «The Zealots: the case for revaluation» στο *JRS* 61 (1971) 155-70· Heinz Kleissig, *Die sozialen Zusammenhänge des jüdäischen Krieges. Klassen u. Klassenkampf im Palästina des 1. Jahrh. v. u. Z.* = Schriften zur Gesch. u. Kultur der Antike, no. 1 (Berlin, 1970)· με Vidal-Nacquet, ό.π. (στη σημ. 4 πάνω) 65-73 και 86 κ.ε. (ειδ. 95-109), ο οποίος δίνει μια καλά ενημερωμένη επιλεκτική βιβλιογραφία. Έχρινα ότι ήμουν υποχρεωμένος να μη δώσω σε τούτο το βιβλίο ιδιαίτερη προσοχή τόσο στους εξωτερικούς πολέμους όσο και στις εσωτερικές εξεγέρσεις μέσα στην αυτοκρατορία, που έλαβαν χώρα πριν περίπου τα μέσα του 2ου μ.Χ. αιώνα (βλ. VIII. 3-4· πρβλ. την τελευταία παράγραφο του VIII. 2 και τη σημ. της 24). Έπρεπε, επομένως, να αγνοήσω όχι μόνο την ιουδαϊκή εξέγερση του 66-70 (ή μάλλον του 66-73/4), αλλά και τις άλλες δύο μείζονες ιουδαϊκές εξεγέρσεις: στην Αίγυπτο, Κυρηναϊκή και Κύπρο, καθώς και, σε μικρότερο βαθμό, στην Παλαιστίνη, περί το τέλος της βασιλείας του Τραϊανού (115-17)· και τον μεγάλο ξεσηκωμό στην Παλαιστίνη επί Αδριανού (132-5). Το μόνο που μπορώ να κάνω είναι να παραπέμψω στον τόμο I. 529-57 της αναθεωρημένης αγγλικής μετάφρασης του μεγάλου έργου του Schürer, που ανέφερα στο VII. 4 σημ. 2, ο οποίος έχει μιαν ευρύτατη βιβλιογραφία.

6. Υπάρχει μια έκδοση όλων των σημαντικών παπύρων που ήταν γνωστοί πριν 25 περίπου χρόνια, με αγγλ. μετάφρ. και σχόλια, του H. A. Musurillo, *The Acts of the Pagan Martyrs. Acta Alexandrinorum* (1954). Βλ. επίσης *C. P. Jud.* II. 154-9 για τα *Acta* που αναφέρονται άμεσα στους Εβραίους.

7. Για τα έργα αυτά, βλ. ειδ. S.K. Eddy, *The King is Dead. Studies in the Near Eastern Resistance to Hellenism 334-31 B.C.* (Lincoln, Nebraska, 1961), Index, s.vv.· επίσης J. J. Collins, «Jewish apocalyptic against its Hellenistic Near Eastern environment» στο *BASOR* 220 (Δεκ. 1975) 27-36· Harald Fuchs, *Der geistige Widerstand gegen Rom in der antiken Welt* (Berlin, 1938, ανατύπ. 1964)· και MacMullen, *ERO*. Ο MacMullen αρνείται ότι υπάρχει στιδήποτε που ο *ίδιος* είναι διατεθειμένος να ονομάσει «ταξικό αγώνα» (199-200 κ.λπ.), διότι χρησιμοποιεί την έκφραση στην πιο στενή δυνατή σημασία, περιορίζοντάς την σε περιπτώσεις όπου υπάρχει συνειδητή αίσθηση της τάξης καθεαυτήν· και πρβλ. την κριτική του Oswyn Murray στο *JRS* 59 (1969) 261-5. Για τους «Σιβυλλικούς Χρησμούς», βλ. ειδ. Fuchs, ό.π. 7-8, με 30-6· και Fraser, *PA* I. 708-13 (για τους *Orac. Sibyll.* III)· II. 989-1000 σημ. 217-49 (από τις οποίες η σημ. 217 δίνει μια πλήρη βιβλιογραφία για τους *Χρησμούς*), με την προσθήκη στη σελ. 1116· βλ. επίσης σημ. 8 κάτω. Για τον «Χρησμό του κεραμέα», βλ. L. Koenen, «The prophecies of a potter: a prophecy of world renewal becomes an apocalypse», στα *Proc. XII* [Michigan] *Internat. Congr. of Papyrology = Amer. Stud. in Papyrol.* 7 (Toronto, 1970) 249-54· για την πιο πρόσφατη έκδοση του Χρησμού, βλ. Koenen, «Die Prophezeiungen des "Töpfers"», στην *ZPE* 2 (1968) 178 κ.ε.· το κείμενο βρίσκεται στις σελ. 195-209. Βλ. και Fraser, *PA* I. 683-4. Για το «Δημοτικόν Χρονικόν», βλ. Fraser, *PA* I. 682· II. 951-2 σημ. 31-4· C. C. McCown, «Hebrew and Egyptian apocalyptic literature», στη *HTR* 18 (1925) 357-411, στις σελ. 387-92 (με μερική μετάφραση, σελ. 388-9). Για τον «Χρησμόν τού Υστάσπεος», βλ. H. Windish, *Die Orakel des Hystaspes* (Amsterdam, 1929)· McMullen, *ERO* 147-8, με 329-30 σημ. 19. Ο Λακτάντιος αποκαλεί τον Υστάσπη «αρχαιότατο βασιλέα των Μηδών» και πιστεύει ότι από το όνομά του πήρε την ονομασία του ο ποταμός Υδάσπης! (*Div. Inst.* VII. xv. 19· πρβλ. xviii. 2· *Epit. Div. Inst.* 68 [73]). Για το «Bahman Yasht», βλ. Eddy, ό.π., ειδ. 15-32, και τη μετάφραση στο Παράρτημα, σελ. 343-9.

8. Υπάρχει μια καλή, επιμελημένη αγγλ. μετάφραση του *Orac. Sibyll.* III-V από τον H. N. Bate, *The Sibylline Oracles Books III-V* (S.P.C.K., 1918) και μια άλλη από τον H. C. O. Lanchester, στα *Apocrypha and Pseudepigrapha of the O.T.*, επιμ. R.H. Charles, II (1913) 368 (377)-406. Οι τρεις πιο πρόσφατες εκδόσεις των *Σιβυλλικών Χρησμών* που έχω δει (όλες αξίζουν να τις συμβουλεύεται κανείς) είναι: του A. Kurfess, *Sibyllinische Weissagungen* (1951, με γερμ. μετάφρ.)· του J. Geffcken, *Oracula Sibyllina* (*GCS* 8, 1902)· και του A. Rzach, *Oracula Sibyllina* (Wien etc. 1891). Βλ. και J. Schwartz, «L'historiographie impériale des *Oracula Sibyllina*», στο *Dialogues d'histoire anc. 1976* (= Centre de recherches d'hist. anc. 21 = *Annales littéraires de l'Univ. de Besançon* 188, Paris, 1976) 413-20. Για τους τρεις «ψευδο-Νέρωνες», βλ. MacMullen, *ERO* 143-6, με 328-9 σημ. 15-17· Levick, *RCSAM* 166-8· R. Syme, *Tacitus* (1958) II. 518. Το τελευταίο έργο που είδα για τους «ψευδο-Νέρωνες» ήταν του P. A. Gallivan, «The false Neros: a re-examination», στο *Historia* 22 (1973) 364-5. Ανάμεσα στους χριστιανούς που έγραψαν για τον «Nero redivivus» είναι ο Commodianus, ένας λατίνος συγγραφέας που δεν είχα την ευκαιρία να μνημονεύσω αλλού: κατά τη γνώμη μου ήταν παθανόν ένας Αφρικανός της δεκαετίας του 260 ή λίγο αργότερα (οι χρονολογίες του έχουν πολύ συζητηθεί). Για τις χιλιαστικές του φαντασιοπληξίες, βλ. το *Carm. Apol.* του 791-1060, ειδ. (για τον Νέρωνα) 823-936, και (για τις συμφορές της Ρώμης) 809-22, 891-926 (επιμ. B. Dombart, στο *CSEL* XV, 1887· υπάρχει ένα λιγότερο καλό κείμενο στις εκδόσεις Teubner, του E. Ludwig, 1877). Η στάση του Κομμοδιανού προς τη Ρώμη μπορεί να είναι αγρίως εχθρική, όχι μόνο στο *Carmen Apologeticum* αλλά και στις *Instructiones*: βλ. λχ. *Instruct.* 1. xli (ειδ. 12: «Tunc Babylon meretrix "erit" incinefacta favilla»). Ο Λακτάντιος είχε ίσως στον νου του τον Κομμοδιανό ανάμεσα σε άλλους όταν στο *De Mort. Pers.* 2. 8 απέρριπτε την ιδέα της επιστροφής του Νέρωνα ως προδρόμου του Αντίχριστου: βλ. *Lactance. De la mort des persécuteurs*, επιμ. Jacques Moreau (= *SC* 39 Paris, 1954) II. 201-4. Βλ. επίσης Frend, *MPEC* 561, 567-8 σημ. 146-9 (με παραπομπές στον J.P.Brisson, *Autonomisme*

et Christianisme dans l'Afrique romaine, Paris, 1958). Μια καλή περιγραφή των έργων του Κομμοδιανού βρίσκεται στον P. Monceaux, *Hist. litt. de l'Afrique chrét.* III (1905) 451-89.

9. Caes., *BG* VII. 77, ειδ. §§ 9, 15-16 (Critognatus ο Γαλάτης, 52 π.Χ.)· Tac. *Ann.* I. 59. 2-7 (ο Γερμανός Arminius 15 μ.Χ.)· II. 9. 3 μέχρι 10. 3 (διάλογος Arminius και Flavus, 16 μ.Χ.) και 15. 2-4 (Arminius)· XII. 34. 2-3, 37. 1-4 (Caratacus ο Βρετανός, 50 μ.Χ.)· XIV. 35, και Δίων Κάσσ. LXII. 3-6 (Boudicca ο Βρετανός, 61 μ.Χ.)· Tac. *Hist.* IV. 14, 17, 32 (ο γερμανός Julius Civilis, 69 μ.Χ.) και 64 (Tencteri, 70 μ.Χ.). Έπρεπε επίσης να μνημονεύσω εδώ αυτό που ονομάστηκε «ίσως η πιο περίφημη δικαιολογία του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού» (Birley, TCCRE 264): τον λόγο που ο Τάκιτος έβαλε στο στόμα του Petilius Cerialis το 70 μ.Χ. προς τους Treveri και Lingones (*Hist.* IV. 73-4).

10. Για τον Φαίδρο και το έργο του, βλ. Perry, *BP* = B.E. Perry, *Babrius and Phaedrus*, ένας τόμος στις εκδόσεις Loeb (Cambridge, Mass., 1965) lxxiii-cii.

11. Βλ. Perry, *BP* xxxv-xlvi. Για τις αρχαίες συλλογές των Αισώπειων μύθων, βλ. Perry, *BP* xi-xix· και για τον μύθο γενικά, xix-xxxiv. Η πιο διαφωτιστική πρόσφατη ανάλυση του αισώπειου μύθου που έχω δει είναι του ιταλού μαρξιστή Antonio La Penna, «La Morale della favola esopica come morale delle classi subalterne nell'antichità» στο *Società* 17. 2 (1961) 459-537, που μπόρεσα να τη διαβάσω όταν τούτο το κεφάλαιο είχε πια περατωθεί. Για τον ίδιο τον Αίσωπο, βλ. Johannes Sarkady, «Aisopos der Samier. Ein Beitrag zur archaischen Geschichte Samos», στα *Acta Classica* (Univ. Scient. Debrecen.) 4 (1968) 7-12. Ο Meuli, *HWF*, δίνει μιαν ενδιαφέρουσα γενική επισκόπηση, με βιβλιογραφία (ειδ. 5 σημ. 1, 9 σημ. 1, 11 σημ. 1), και αναφέρει πολλά σχετικά αποσπάσματα, λχ. Ηρόδ. I. 141. 1-3· Αριστ., *Ρητ.* II. 20, 1393^{b} 23-4^{a} 2-9, 1394^{a} 2-9· *Πολιτικά* III. 13, 1284^{a} 15-17 (γι' αυτό το τελευταίο, βλ. Perry, *BP* 512-13, αρ. 450· Newman, *PA* III. 243). Είναι ενδιαφέρουσα η ανακάλυψη ότι η παλαιότερη γνωστή συλλογή αισώπειων μύθων έγινε στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. από τον Δημήτριο Φαληρέα: βλ. Διογ. Λαέρτ. V. 81 (με Meuli, *HWF* 11). Βέβαια, δεν μπορούμε να εξακριβώσουμε αν ο κάθε μύθος έχει διατυπωθεί από τον Αίσωπο ή κάποιον άλλο, όταν ήταν ακόμα δούλος, και η θλίψη του David Daube είναι απόλυτα δικαιολογημένη: «Δεν διαθέτουμε ούτε ένα έργο που να το έχει συνθέσει ένας δούλος όσο βρισκόταν στην κατάσταση του δούλου. Όταν αναλογίζεσαι την τεράστια αναλογία δούλων στον αρχαίο κόσμο και το ταλέντο που πρέπει να υπήρχε ανάμεσά τους, αρχίζεις να αντιλαμβάνεσαι την τραγωδία, τη φρίκη, αυτού του δεδομένου» («Three Footnotes on Civil Disobedience in Antiquity», στο *Humanities in Society* 2 [1979] 69-82, στην 69). Για τους εβραϊκούς μύθους, βλ. Daube, *Ancient Hebrew Fables* (1973, Inaugural Lecture of Oxford Centre for Postgraduate Hebrew Studies).

12. Ο μύθος αυτός δίνεται σε περίληψη από τον Perry, *Babrius and Phaedrus*, εκδ. Loeb (βλ. σημ. 10 πάνω) 456-7 αρ. 185, με παραπομπές σε διάφορα κείμενα, που διασαφίζονται στις 420-2.

13. Για τον Tarn, βλ. το έργο του *HC*^{3} 164· αντιπρβλ. E.V. Hansen, *The Attalids of Pergamon*^{2} (= *Cornell Stud. in Class. Philol.* 36, 1971) 144· H.L. Jones στον τόμο VI. 251 της έκδ. Loeb του Στράβωνα· Joseph Fontenrose, «The crucified Daphidas», στα *TAPA* 91 (1960) 83-99, στη σελ. 85.

14. Για μιαν ενδιαφέρουσα γενική ανάλυση του «εθνικισμού» στον ρωμαϊκό κόσμο, βλ. F.W. Walbank, «Nationalism as a factor in Roman history», στο *HSCP* 76 (1972) 145-68· πρβλ. το άρθρο του Walbank, «The problem of Greek nationality» στο *Phoenix* 5 (1951) 41-60.

15. Βλ. σελ. 294-5 του άρθρου του Jones (= *RE* 324-5) και *LRE* II. 969-70. Πρβλ. W.H.C. Frend, *The Donatist Church* (ανατύπ., 1971), ειδ. 172-6, 190-2, 208-10, 222, 226, 233-5, 257-8, 260, 265, 272, 291-2, 298-9, 326-32. Ο Jones στο άρθρο του, σελ. 282 σημ. 1 (= *PE* 310 σημ. 3), λέει ότι διαφωνεί «μόνο σε μερικά σημεία έμφασης και ερμηνείας» με το βιβλίο του Frend. Υπάρχουν επίσης ορισμένες πολύ ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τον Δονατιστή, που έχει βαθιά μέσα του «quelque chose qui disait non à l'Empire», στο βιβλίο του Courtois, *VA* 135-52 (το απόσπασμα είναι από τη σελ. 148, που αξίζει ιδιαίτερης προσοχής). Η καλύτερη σύντομη επισκόπηση του προβλήματος του Δονατισμού και των προτεινόμενων λύσεων που είδα είναι του R. A. Markus, «Christianity and Dissent in Roman North Africa: changing perspectives in recent works», στο *SCH* 9 (1972) 21-36.

16. Η ανακοίνωση του John Barns, SHS (1964) είναι σύντομη. Σχετικά με τη βιβλιογραφία για τον Shenute, βλ. Otto Bardenhewer, *Gesch. der altkirchlichen Lit.* IV^{2} (1924) 98-100· και ειδ. J. Quasten, *Patrology* III. (1960) 185-7. Το «κλασικό έργο» για τον Σενούντι (Shenute) είναι του Johannes Leipoldt, *Schenute von Atripe und die Entstehung des national-ägyptischen Christentums* = *Texte u. Untersuch.* XXV. 1 = n.F. X.1 (Leipzig, 1903). Για όσους δεν διαβάζουν την κοπτική, υπάρχουν λατινικές μεταφράσεις από τον Hermann Wiesmann των τριών τόμων στην καπτική έκδοση των Leipoldt και W.E. Crum, *CSCO, Scr. Copt.*, Σειρά 2, τόμοι II. IV και V (= Sinuthius i, iii και iv): οι μεταφράσεις αυτές είναι (με την αντίστοιχη σειρά) *CSCO* 129 = *Scr. Copt.* 16 (Louvain, 1951) που περιέχει τον ενδιαφέροντα Βίον του Shenute από τον μαθητή του Besa· επίσης *CSCO* 96 = Scr. Copt. 8 (Paris, 1931, ανατύπ. Louvain, 1965), και *CSCO* 108 = *Scr. Copt.* 12 (Paris, 1936, ανατύπ. Louvain, 1952), που περιέχει έργα του Σενούντι. Η επιστολή του Shenute μεταφρασμένη από τον Barns, SHS 156-9 βρίσκεται κι αυτή στη λατινική μετάφραση του Wiesmann (σχεδόν πλήρης) στο *CSCO* 96 = *Scr. Copt.* 8 (βλ. πάνω) 43-7. Τα κείμενα και οι μεταφράσεις από τον E. Amélineau, *Les oeuvres de Schenoudi* (2 τόμοι σε μέρη, Paris, 1907-14) λέγεται ότι είναι πολύ λιγότερο αξιόπιστα. Ο Barns, SHS 152, μνημονεύει μια ή δύο άλλες εκδόσεις· Quasten, ό.π. 186. Στη βιβλιογραφία του Quasten θα χρειαστεί να προσθέσω μόνο τον Stein, *HBE* I^{2}. 298-300 και τον R. Rémondon, «L'Egypte et la suprême résistance au Christianisme (V^{e}-VIIe siècles)», στο *Bull.*

de l'Inst. français d'archéol. orientale 51 (1952) 63-78.

17. Θα έχω πολλά να πω για τη Σύνοδο της Χαλκηδόνος και των επακόλουθών της κατά την εξέταση των διωγμών *εκ μέρους* των χριστιανικών εκκλησιών (βλ. κοντά στο τέλος αυτού του υποκεφαλαίου).
18. Προτίμησα την εκδοχή του Σωκρ., *EI* IV. 6. 3 μέχρι 7. 11 και του Σωζ. *EI* VI. 8. 3-8 (πρβλ. 26. 1, 6-7) μέχρι εκείνη του Θεοδ., *EI*. II. 27. 4, 20-1· 29. 1-10 (όπου η αντικατάσταση του Ελεύσιου από τον Ευνόμιο γίνεται επί βασιλείας Κωνστάντιου Β'). Βλ. επίσης Φιλοστόργ., *EI* IX. 13.
19. Σωκρ., *EI* II. 38. 28 (αντιπρβλ. III. 11, 3)· Σωζ., *EI* IV. 21. 1· V. 5. 10. Φαίνεται από τον Σωζ., *EI* V. xv. 4-7, ότι ενώ η πρεσβεία της Κυζίκου στον Ιουλιανό που ζητούσε την αποκατάσταση των εθνικών ναών πρέπει να προερχόταν από τη βουλή, άρα από την κουριατική τάξη, ο Ελεύσιος υποστηριζόταν για τις αντι-εθνικές δραστηριότητές του από τον μεγάλο αριθμό των ταπεινών εργατών του κρατικού εργοστασίου εριουργίας και του νομισματοκοπείου.
20. Σωκρ., *EI*. II. 38. 28· Σωζ., *EI* IV. 20. 2-3. Αλλά ο Ελεύσιος δεν είχε καμιάν ανάμιξη στα εγκλήματα που περιγράφει ο Σωκρ., *EI* II. 38. 6-13, ως χαρακτηριστικό των δραστηριοτήτων του Μακεδόνιου.
21. Τα αποσπάσματα της *Θάλειας* συγκεντρώθηκαν και αναλύθηκαν από τον G. Bardy, *Recherches sur Saint Lucien d'Antioche et son école* (Paris, 1936) 246-74, στην ουσία μια αναδημοσίευση του άρθρου του, «*La Thalie* d'Arius», στη *Rev. de philol.* 53 = 3ᵉ série 1 (1927) 211-33. Η τελευταία μελέτη που είδα για τη *Θάλεια* είναι του G. C. Stead, «The *Thalie* Arius and the testimony of Athanasius», στο *JTS* n.s. 29 (1978) 20-52, με μερικό ξαναπλάσιμο σε στίχους (48-50): 7 στίχους από τον Αθαν., *Λόγ. κατά Αριαν.* I. 5, και 42 στίχους από το *Περί συνόδ.* 15, με σχόλιο. Βλ. επίσης Aimé Puech, *Hist. de la litt. grecque chrét.* III (1930) 59-63. Τα κυριότερα αποσπάσματα είναι από τον Αθαν., *Περί συνόδ.* 15· *Λόγ. κατά Αριαν.* 1. 5-6, 9 (πρβλ. 2 και ειδ. 4)· *Επ. προς επισκ. Αιγύπτ. και Λιβ.* 12. (Το καλύτερο κείμενο του *Περί συνόδ.*15 είναι τώρα εκείνο του H.G. Opitz, *Athanasius Werke* II. ii [1941] 242-3).

21α. Φαίνεται από τον Φιλοστόργιο, *EI* II. 15, ότι ο Θέογνις, αρειανός επίσκοπος Νικαίας επί βασιλείας Κωνσταντίνου και ακριβώς μετά, είχε παρόμοιες ιδέες μισόν αιώνα νωρίτερα: υιοθέτησε την ίδια άποψη με τον Μαρίνο. Πρβλ. και Σωκρ., *EI* I. vi. 9.

22. Ο Σωζ., *EI* VIII. 1. 9 κ.ε. επαναλαμβάνει σε γενικές γραμμές το ίδιο υλικό με τον Σωκράτη. Ο Σωζομενός θαύμαζε, κι αυτός, τον Σισίννιο: βλ. το χωρίο που μόλις παρέθεσα και VII. 12. 3-6.
23. Ο Ευδόξιος, ως μείζων αρειανή προσωπικότητα είναι φυσικά μισητός στους καθολικούς συγγραφείς, λχ. ο Θεοδ., *EI* II. 25. 1, τον περιγράφει ως τον άνθρωπο που ρήμαξε την άμπελον του Κυρίου, σαν ένα αγριογούρουνο στη διάρκεια που κατείχε τη θέση του επισκόπου Αντιοχείας.
24. *Coll. Avell.* I, § 7, στο *CSEL* XXXV. i. 3, επιμ. O. Guenther, 1895. Η πιο πρόσφατη μελέτη που είδα για τη διαμάχη Δαμασκηνού-Ουρσίνου είναι το έξοχο αρθράκι του M.R. Green «The supporters of the Antipope Ursinus», στο *JTS* n.s. 22 (1971) 531-8. Υπάρχει μια αγγλ. μετάφρ. του σχετικού μέρους του χωρίου της *Coll. Avell* από τον S.L. Greenslade, *Schism in the Early Church*² (1964) 15-16. Η στάση του Greenslade προς «την Εκκλησία» και το σχίσμα και την αίρεση πρέπει να συγκριθεί με τη θέση που υιοθετείται εδώ. Είναι πολύ θεολογική και, κατά τη γνώμη μου, δεν παίρνει αρκετά υπόψη την ιστορική πραγματικότητα, ιδιαίτερα το γεγονός (που επισήμανα στην επόμενη παράγραφο του κυρίως κειμένου) ότι οι πρώτοι χριστιανοί κανονικά αρνιόνταν το ίδιο το όνομα χριστιανοί σε όσους θεωρούσαν αιρετικούς ή σχισματικούς.
25. Ο Σωκράτης λέει ότι άκουσε την ιστορία από έναν Παφλαγόνα χωρικό (*αγροίκον*), ο οποίος ισχυρίστηκε ότι ήταν παρών στη μάχη (πάει πολύς καιρός από τότε!) και ότι την αφήγησή του επιβεβαίωσαν πολλοί άλλοι Παφλαγόνες (*EI* II. 38. 30).
26. Από τα χωρία της Καινής Διαθήκης που αναφέρουν ή προοιωνίζονται την εμφάνιση της αίρεσης ή του σχίσματος, βλ. ειδ. Πρ. Αποστ. κ' 29-30 (σημείωσε το *λύκοι βαρείς*!)· Ρωμ. ιστ' 17-18 (γι' αυτούς *που προκαλούν τας διχοστασίας και τα σκάνδαλα παρά την διδαχήν*)· Κορ. Α' α' 10 (*σχίσματα*)-12· γ' 3-4, ια' 18 (*σχίσματα*), 19 (*αιρέσεις*)· Γαλάτ. α' 6-9 (*ανάθεμα* εναντίον όποιου κηρύσσει *έτερον εὐαγγέλιον*)· ε' 20 (*διχοστασία, αἱρέσεις*)· Τίτ. γ' 10-11 (παράτα τον *αιρετικόν ἄνθρωπον* μετά από μιά και δεύτερη νουθεσία)· Πέτρ. Β' 6' 1-3 (ψευδοδιδάσκαλοι που παρεισάγουν *αιρέσεις ἀπωλείας*)· Αποκ. 6' 6 & 15 (τα μισητά *έργα* των Νικολαϊτών και η *διδαχή* τους), επίσης 14 (η *διδαχή* του Βαλαάμ). Πρβλ. και Πρ. Αποστ. ιε' (ειδ. 1-2, 5, 24)· Κορ. Β' ια' 3-4, 12-13, 14-15· Γαλάτ. 6' 11-14· Τιμ. Α' α' 19-20· στ' 3-5, 20-1· Τιμ. Β' 6' 16-18· γ' 5-9· δ' 3-4· Τίτ. α' 9-14 (ειδ. 10-11).

[VIII. 1]

1. Το κλασικό έργο για τα δικαιώματα του ρωμαίου πολίτη είναι του Sherwin-White, *RC*² (1973). Είναι φανερό ότι οι απόψεις μου είναι πολύ διαφορετικές από τις δικές του από ορισμένες απόψεις.
2. Για την κατάσταση στις ελληνικές πόλεις γενικά, βλ. Jones, CLIE. *GCAJ* 117-20, 131-2· και, πάνω, V. 3, με Παράρτημα IV. Η «ελευθερία» ήταν αβέβαιη και μπορούσε να αφαιρεθεί για τάχα κακή διαγωγή, βλ. V. 3 σημ. 23 πάνω και σημ. 11 κάτω.
3. Εδώ ακριβώς διαφωνώ με τον Garnsey (*SSLPRE* και LPRE) βλ. παρακάτω.
4. Η χρονολογία αν δεν είναι 212 πρέπει να είναι 213 (όπως υποστήριξε ο E. Bickermann το 1926 και ο Z. Rubin, στο *Latomus* 34 [1975] 430-6), και προφανώς στις αρχές αυτής της χρονιάς (βλ. D.

Hagedorn, στην *ZPE* 1 [1967] 140-1). Αλλά η Simone Follet, *Athènes au IIe et au IIIe siècle. Études chronologiques et prosopographiques* (Paris, 1976) 64-72, υποστηρίζει με γερά επιχειρήματα την παραδοσιακή χρονολόγηση της έκδοσης στη Ρώμη μεταξύ Μάρτη και Ιούλη 212. Η σπουδαιότερη μελέτη για την *CA* είναι του Chr. Sasse, *Die Constitutio Antoniana* (Wiesbaden, 1958), που εκθέτει όλες τις σχετικές μαρτυρίες και καταλήγει με τρεις βιβλιογραφίες, από τις οποίες η τρίτη και μόνη, που περιέχει «Die Spezialliteratur» για την *CA*, πιάνει όχι λιγότερο από δέκα σελίδες και 145 τίτλους βιβλίων. Ορισμένος αριθμός σχετικών συγγραμμάτων κυκλοφόρησαν έκτοτε, μερικά από τα οποία σημειώνονται σ' ένα άρθρο του A.N. Sherwin-White, «The *tabula* of Banasa and the *CA*» στο *JRS* 63 (1973) 86-98· πρβλ. Sherwin-White, *RC*^{2} 312, 382, και ειδ. 336 και 393-4. (Ένα χρήσιμο σχόλιο για τη σχέση αυτής της επιγραφής με την *CA* βρίσκεται στην προσθήκη του Brunt στον Jones, *RE* 5 σημ. 11). Για πλήρεις λεπτομέρειες σχετικά με τα συγγράμματα που εκδόθηκαν μέχρι το 1965, βλ. Sasse, «Literaturübersicht zur Constitutio Antoniana», στο *JJP* 14 (1962) 109-49· 15 (1965) 329-66. Οφείλω να πω ότι δέχομαι πως ο *P. Giss.* 40. 1. = *FIRA*^{2} 1. 445-9, no 88 = M. *Chr.* 426, no. 377, αντιπροσωπεύει πιθανότατα το κείμενο της *CA*. Δεν μπόρεσα να μελετήσω τη διατριβή των 536 σελίδων σε δύο τόμους του Hartmut Wolff, *Die Constitutio Antoniana und Papyrus Gissensis 40. I* (Köln, 1976). Η γνώση μου των βυζαντινών παπύρων δεν αρκεί για να μου επιτρέψει να σχηματίσω μια σαφή γνώμη ως προς τον βαθμό στον οποίο η ρωμαϊκή αυτοκρατορική νομοθεσία ήταν πράγματι ο νόμος στην υστερορωμαϊκή Αίγυπτο, ένα πρόβλημα που έγινε αντικείμενο πολλών συζητήσεων από τότε που κυκλοφόρησε το βιβλίο του Mitteis *RuV* (1891)· θα περιοριστώ επομένως να παραπέμψω σ' ένα πρόσφατο έργο (που έχει άφθονη βιβλιογραφία): του A. Arthur Schiller, «The fate of Imperial legislation in the Late Byzantine Egypt», στο *Legal Thought in the U.S.A. Under Contemporary Pressures*, επιμ. John N. Hazard και Wenceslas J. Wagner (Βρυξέλλες, 1970). Για το ευρύτερο ζήτημα της εφαρμογής του ρωμαϊκού νόμου στην αυτοκρατορία γενικά, πρβλ. τώρα V. Nutton, στο *Imperialism in the Anc. World*, επιμ. P.D.A. Garnsey και C.R. Whittaker (1978), στις 213-15 και 340-1 σημ. 33-41.

5. Υπήρχε ανέκαθεν διάσταση απόψεων γύρω από το αν ορισμένες λέξεις του *P. Giss.* 40. I, «εκτός των *dediticii*» είναι μια εξαίρεση στην κύρια πρόταση ή στην υποτελή πρόταση (τη γενική απόλυτη) που ακολουθεί. Κλίνω υπέρ της τελευταίας αυτής άποψης, έχοντας υπόψη της χρήση των παπύρων, όπως την καθόρισε ο Sasse: βλ. Sherwin-White, *RC*^{2} 381-2, και σελ. 97-8 του άρθρου του, που ανέφερα στην προηγούμενη σημείωση. Αντιπρβλ. την προσθήκη του Brunt στου Jones τις *RE* 5 σημ. 11. Ίσως πρέπει να αφήσουμε το ζήτημα ανοιχτό. Όποια όμως κι αν είναι η απόφασή μας στο σημείο τούτο, οι *dediticii* αποτελούν μια τόσο μικρή αναλογία στο σύνολο του πληθυσμού της αυτοκρατορίας, ώστε θα είναι σωστό να θεωρήσουμε ότι η *CA* έδινε τα δικαιώματα του πολίτη (όπως είπα στο κυρίως κείμενο) σε «όλους ή ουσιαστικά όλους, τους ελεύθερους κατοίκους της αυτοκρατορίας».
6. Η *vicesima libertatis* ήταν άλλος ένας τέτοιος φόρος, αλλά ο φόρος επί των κληρονομιών ήταν ασφαλώς πολύ σημαντικότερος. Μερικές αν όχι όλες οι ευρύνσεις αυτών των φόρων από τον Καρακάλλα, συμπεριλαμβανομένου του διπλασιασμού του ποσοστού σε 10%, ακυρώθηκαν κάπου πέντε χρόνια αργότερα από τον Macrinus: βλ. Δίων Κάσσ. LXXVII [LXXVIII] ix. 4-5· LXXVIII [LXXIX] xii. 2.
7. Βλ. J.F. Gilliam, «The minimum subject to the *vicesima hereditatium*», στο *AJP* 73 (1952) 397-405. Το κατώτερο όριο των 100.000 σηστερτίων που θεωρείται συχνά ως δεδομένο φαίνεται αγρίως εξογκωμένο: ο Gilliam δείχνει από τη μαρτυρία του *P. Mich.* 435 + 440 ότι ο φόρος έπεσε πιθανόν κάτω από 2.000 δραχμές. Αν έχει δίκαιο, τότε το να λέγεται ότι «είναι πάρα πολύ πιθανό τον καιρό του Caracallus η πλειονότητα των μεγάλων περιουσιών της αυτοκρατορίας να ήταν ήδη μέσα στη μάντρα» (Sherwin-White *RC*^{2} 281) είναι ένα ισχνό επιχείρημα εναντίον της αποδοχής του ισχυρισμού του Δίωνα. Ο Gilliam κλίνει να δεχτεί τη γνώμη του Δίωνα, όπως τη δέχτηκαν και μερικοί άλλοι διαπρεπείς μελετητές: βλ. πρόσφατα Jones, *SRGL* 140.
8. Garnsey, *SSLPRE* 75-6· και στο *JRS* 56 (1966) 167-89, στις 184-5· πρβλ. *JRS* 58 (1968) 51-9.
9. Βλ. σχετικά Sherwin-White, *RSRLNT* 64-67.
10. Λεπτομερή στοιχεία σε ό,τι αφορά τα κείμενα και τις αγγλ. μεταφράσεις αυτής της περίφημης επιγραφής δίνονται στο IV. 2 σημ. 11 (*FIRA*^{2} I, no. 103 κ.λπ.). Τα συγκεκριμένα χωρία που αναφέρονται εδώ είναι col. iii, στίχοι 1-2, 19-20· και col. ii, στίχοι 13-14.
11. Η Ρόδος έχασε την ελευθερία της το 44 μ.Χ. από τον Κλαύδιο, διότι εκτέλεσε ρωμαίους πολίτες (Δίων Κάσσ. LX. 24. 4)· η Κύζικος το 21 π.Χ. από τον Αύγουστο για τον ίδιο λόγο (Δίων Κάσσ. LIV. 7. 6). Όταν η Κύζικος στερήθηκε την ελευθερία της για δεύτερη φορά, από τον Τιβέριο, μια από τις εναντίον της κατηγορίες ήταν ότι κακοποίησε ρωμαίους πολίτες (Tac. *Ann.* IV. 36. 2-3· Suet., *Tib.* 37· Δίων Κάσσ. LVII. 24. 6). Κατά τον Δίωνα Κάσσ. LX. 17. 3 (43 μ.Χ.), ο λόγος που ο Κλαύδιος στέρησε τους Λυκίους από την ελευθερία τους ήταν ότι είχαν *στασιάσει* και σκοτώσει μερικούς Ρωμαίους· αλλά αντιπρβλ. Suet., *Claud.* 25. Πρβλ. V. 3 σημ. 23.
12. Το να μιλάει κανείς για «οικογένειες» σε όλες τούτες τις περιπτώσεις είναι χονδροειδής υπεραπλούστευση· αλλά δεν πρέπει να προχωρήσω σε λεπτομέρειες. Σε γενικές γραμμές, συμφωνώ με τον Garnsey, *SSLPRE* 235-51. Τα μέλη της τάξης των συγκλητικών συνέχιζαν να είναι μέλη μέχρι την τρίτη γενιά των απογόνων τους από αρρενογονία και των γυναικών τους (στο ίδιο 237 και σημ. 2). Για την κοινωνική θέση των ιππέων, βλ. VI. 6 πάνω, στο τέλος: αυτή δεν ήταν κληρονομική με την ίδια έννοια που ήταν εκείνη των συγκλητικών· αλλά βλ. *CJ* IX. xli. 11. *pr.* μια ειδική περίπτωση προνομίου για

eminentissimi και *perfectissimi* που επεκτείνεται μέχρι την τρίτη γενιά. Ο Garnsey μπορεί κάλλιστα να έχει δίκαιο λέγοντας ότι οι χαμηλόβαθμοι ιππείς «προστατεύονταν ίσως μόνον ώς την πρώτη γενιά», όπως συνέβαινε και με τις κουριατικές οικογένειες (στο ίδιο 242).

13. Η θέση των στρατιωτών είναι ιδιόμορφη και εδώ οι γνώμες δεν συμπίπτουν: βλ. Garnsey, *SSLPRE* 246-51· Cardascia ADCHH 328.
14. Πρβλ. την κριτική του Cardascia στον Garnsey, *SSLPRE*, στο *Iura* 21 (1970) 250-6.
15. Βλ. Jones, RCS 44 κ.ε. = *SRGL* 161 κ.ε.
16. Ο Νάρκισσος έλαβε *quaestoria insignia* από τη Σύγκλητο το 48 (Tac., *Ann.* XI. 38. 5), ο Πάλλας *praetoria insignia* το 52 (στο ίδιο, XII. 53. 2-5: οι *SC*, μιλούν επίσης για ένα δώρο στον Πάλλαντα 15.000.000 σηστερτίων που είχε προταθεί από τον Barea Soranus· πρβλ. στο ίδιο, XVI. 21. 21).
17. Cardascia, ό.π. στη σημ. 14 πάνω, ειδ. 253-4.
18. Βλ. Garnsey, *SSLPRE* 136-41, ειδ. 139 και σημ. 6-7. Αλλά ο Garnsey δεν διευκρινίζει αρκετά πώς η κατάσταση *άλλαξε* κατά τη διάρκεια του 2ου αιώνα.
19. Garnsey, *SSLPRE* 104, 141· πρβλ. 141-7, 213-16, 224, 242-3.
20. Πρβλ. Garnsey, *SSLPRE* 146, 166. Αν κάποιος επιθυμούσε να διαγράψει το «vel questionibus» από το *CJ* IX. xli. 11. *pr.*, ως μια παρεμβολή, θα του επέσυρα την προσοχή στο γεγονός ότι το κείμενο αποτελεί μέρος του τίτλου του *CJ De questionibus*. Αυτό δεν αποκλείει απόλυτα την παρεμβολή, υποθέτω, αλλά κατά τη γνώμη μου την κάνει απίθανη. Την οδηγία του Μάρκου φαίνεται ότι την έλαβαν ο Διοκλητιανός και Μαξιμιανός, όταν εξέδιδαν τη διοικητική πράξη (constitutio) τους (*CJ* IX. xli. 11 *pr.* και 1), από τις *Disputationes* του Ουλπιανού (στο ίδιο, 1), και μάλιστα από το Βιβλίο I (βλ. *Dig.* L. ii. 2. 2). Βεβαίως δεν μπορούμε να αποκλείσουμε τη δυνατότητα να έχουν παρεμβληθεί οι λέξεις «vel quaestionibus»· αλλά γιατί πρέπει να κάνουμε μια τέτοια περιττή υπόθεση;
21. Από τούτα τα κείμενα, το *Dig.* L. ii. 14 είναι αποφασιστικό. Ο Pius όρισε ότι ένας δεκουρίων δεν έπρεπε να υποβάλλεται σε βασανιστήρια, έστω κι αν είχε καταδικαστεί – σε ποινή, προφανώς, που συνεπάγεται την απώλεια της κοινωνικής θέσης του ως δεκουρίωνα, όπως θα προέκυπτε ακόμα κι από τη *relegatio* (Ulpianus, στο *Dig.* L. ii. 2. *pr.*, κ.λπ.), που δεν συνεπάγεται την απώλεια των πολιτικών δικαιωμάτων, όπως η *deportatio*. Η δεύτερη πρόταση του L. ii. 14 ίσως είναι σχόλιο του Paulus μάλλον παρά απόφαση του Pius· αλλά, χωρίς να της αποδίδεται μεγάλη αξία, αποδεικνύει αναμφισβήτητα ότι τουλάχιστον για τον Paulus, η προηγούμενη κοινωνική θέση του καταδικασμένου ως *δεκουρίωνα* (όχι ως πολίτη, ή ως ελεύθερου) ήταν εκείνη που εμπόδιζε τον βασανισμό του.
22. Ίσως πρέπει να αναφέρω ότι πριν από τους διωγμούς του αυτοκράτορα Δεκίου το 250-1 υπάρχουν ελάχιστες αξιόπιστες αναφορές σε νόμιμο βασανισμό χριστιανών. Μερικοί χριστιανοί δούλοι ασφαλώς βασανίζονταν (βλ. λχ. Πλίνιος, *Ep.* X. 96. 8) και μερικοί από τους άλλους που λέγεται ότι είχαν βασανιστεί (βλ. λχ. την *Passio Polycarpis* των μέσων του 2ου αιώνα, 2. 2-3, 4· Ευσ. *EI.* IV. xv. 4-5) θα ήταν δούλοι ή peregrini. Αν το μαρτύριο του Carpus και του Papylus χρονολογείται στην περίοδο του Δεκίου, όπως φαίνεται πιθανό, τότε νομίζω πως μόνον ένας από τους χριστιανούς που λέγεται ότι έχει βασανιστεί πριν από τους διωγμούς του Δέκιου μπορεί με βεβαιότητα να αναγνωριστεί ως ρωμαίος πολίτης: ο Άτταλος, κατά τον διωγμό στη Λυώνα γύρω στο 177 (Ευσ., *EI.* V. i. 43-4, 50-2, πρβλ. 17, 37). Θα είναι χρήσιμο να αναφέρουμε εδώ ένα πρόσφατο βιβλίο για την ιστορία των πρώτων χριστιανικών μαρτυρίων, με εξαιρετικά πλούσιο και εξακριβωμένο πληροφοριακό υλικό: Giuliana Lanata, *Gli atti dei martiri come documenti processuali* (Milano, 1973), ειδ. 113-14, πρβλ. 68 σημ. 108. Ορισμένοι από τους πρώτους χριστιανούς συγγραφείς παρουσιάζουν τον βασανισμό των υπό κατηγορίαν χριστιανών ως κάτι συνηθισμένο: βλ. λχ. Tert. *Apol.* (γύρω στο 197 μ.Χ.) 2. 5, 10-11, 13, 15, 19· *Ad Scap.* (μετά το 210) 4. 2-3· Minuc. Fel., *Octav.* 28. 3. Το τελευταίο αυτό έργο είναι σχεδόν βέβαιο ότι χρονολογείται από το τελευταίο μέρος της περιόδου των Σεβήρων – «το πρώτο τρίτο του 3ου αιώνα», κατά τον G.W. Clarke, *The Octavius of Marcus Minucius Felix* (New York, 1974) 5-12, 136-9.
23. Πρβλ. λχ. *CJ.* III. xxviii. 11· Maecianus, στο *Dig.* XXXVI. i. 5.
24. Βλ. Cardascia, ADCHH 317-19, προτιμότερο του Garnsey, *SSLPRE* 200-3, 234-5, 251-2, ο οποίος δεν παίρνει αρκετά υπόψη την αλλοίωση του κειμένου του Paulus, *Sent.* V. iv. 10.
25. Cardascia, ADCHH 310, 466-7· Garnsey, *SSLPRE* 182-5.
26. Για την ελληνική Ανατολή, βλ. Jones, *GCAJ* 180 (με 342 σημ. 46)· και για την Ιταλία και βόρεια Αφρική, Duncan-Jones, *EREQS* 81-2, 138-44. Βλ. επίσης III. 6 με σημ. 35 πάνω.
27. Δεν θα χρειαστεί να αναφέρω παρά μόνο το άρθρο του J.C. Mann, «The frontiers of the Principate» στο *ANRW* II. i (1974) 508-33, στις 516-17 (με τη σημ. 5), που εξηγεί την αιτία της αλλαγής.
28. Υπήρχαν μόλις τρεις δωδεκάδες παροικίες Ρωμαίων πολιτών στην ελληνική Ανατολή και μόνο τρία ρωμαϊκά *municipia*: βλ. Jones, *RE* 90-1.
29. Sherwin-White *RC*^{2} 273 (η υπογράμμιση δική μου).
30. Rostovtzeff, *SEHRE*^{2} I. 343-52, 378-81· πρβλ. 35, 117 (με II. 586-7 σημ. 18), 191, 192-4, 263 και 266 (με II 660-1 σημ. 20-5), 273-98 (για την Αίγυπτο), 334, 381-5, 413, 430-1, 477-80, 503. Στα περισσότερα από τούτα τα χωρία (και σε άλλα σαν κι αυτά) ο Rostovtzeff δείχνει πως γνωρίζει καλά την ύπαρξη αυτού που αποκαλώ «ταξικό αγώνα». Για μια καλή γενική κριτική του έργου του Rostovtzeff, μια βιογραφία και μια πολύ λεπτομερή βιβλιογραφία (444 συγγραμμάτων), βλ. II. 1 σημ. 5 πάνω.
31. N.H. Baynes, κριτική από τον Rostovtzeff, *SEHRE*^{1}, στο JRS 19 (1929) 224-35, στις 229-33, ανατύπ.

στις *BSOE* 307-16 και «The decline of the Roman power in Western Europe: some modern explanations», στο JRS 33 (1943) 29-35, ανατύπ. στις *BSOE* 83-96 (ειδ. 92-3).

32. Βλ. Baynes, *BSOE* 309, 93.
33. V. Gordon Childe, *What Happened in History* (Pelikan, 1942 και ανατύπ.) 250. Το προηγούμενο έργο του Childe, *Man Makes Himself* (1936· 3η έκδ. 1956 και ανατύπ.), διαβάστηκε επίσης επάξια από πολλούς που δεν είναι ούτε αρχαιολόγοι ούτε ιστορικοί. Μια λεπτομερής περιγραφή της μεγάλης συνεισφοράς του Childe στην αρχαιολογία και στην ιστορία είχε αναγγελθεί καθώς ολοκλήρωνα τούτο το υποκεφάλαιο! Bruce G. Trigger, *Gordon Childe: Revolutions in Archaeology* [κυκλοφόρησε το 1980].

[*Σημ. Μετ.* Το βιβλίο του Gordon Childe «Man makes himself», (Ο άνθρωπος πλάθει τον εαυτό του) εκδόθηκε στα ελληνικά από τις Εκδόσεις Ράππα)].

34. Για τη σημαντική συμβολή του Lynn White (και του R.J. Forbes) στην ιστορία της μεσαιωνικής τεχνολογίας, βλ. II. 1 σημ. 14 πάνω, όπου ανέφερα ότι το άρθρο του White (TIMA) που μνημονεύω στο κυρίως κείμενο αυτού του υποκεφαλαίου, αν και σηκώνει κριτική σε ορισμένα σημεία, παραμένει αξιοδιάβαστο, μολονότι έχει αντικατασταθεί σε μεγάλο βαθμό από το κεφάλαιο που έγραψε για τον τόμο I της *Economic History of Europe* των εκδόσεων Fontana.

[VIII. 2]

1. Jones, *RE* 11-19 (μια αριστοτεχνική επιτομή για ολόκληρη την περίοδο από τον 1ο ως τον 6ο αιώνα)· *RE* 396-418, ειδ. 396-9, 401, 413-16, 418· *LRE* II. 724-63 (ειδ. 737-57), με τις σημειώσεις στο III. 228-43, και άλλα χωρία (μερικά απ' αυτά σημαντικά) που δίνονται στο Ευρετήριο, *s.v.* «decurions (*curiales*)»· το *GCAJ* 179-210 (με τις σημειώσεις, 342-8), που δεν παραμερίστηκε εξ ολοκλήρου από το *LRE*. Ανάμεσα σε άλλα πρόσφατα άρθρα, του Garnsey, ADUAE είναι ιδιαίτερα αξιοδιάβαστο και έχει στο τέλος μια χρήσιμη βιβλιογραφία.
2. Από τις πρώτες εμφανίσεις της λέξης *curialis* με τούτη την έννοια είναι (i) *CTh.* XII. i. 6 = *CJ* V. v. 3. 1 (*civitati cuius curialis fuerat*), πιθανόν το 318 μ.Χ. μάλλον παρά το 319 (αν «Aquileia» είναι σωστό)· (ii) *FIRA* I^2. 462, no. 95 (= *MAMA* VII. 305 = A/J 154), col. i. 19, μ.Χ. 325-6· (iii) *CTh.* XII. i. 19 (*αρχή*), μ.Χ. 331· (iv) *CTh.* XII. i. 21 (*αρχή*), πιθανόν μ.Χ. 334 αντί 335. Χαρακτηριστικό της παραμέλησης της υστερορωμαϊκής ιστορίας από τους μελετητές της αρχαιότητας μέχρι τελευταία είναι το γεγονός ότι το λατινικό λεξικό των Lewis και Short (το περισσότερο χρησιμοποιούμενο στον αγγλόφωνο κόσμο) είναι πολύ παραπλανητικό στη λέξη curiales, που την παρουσιάζει να σημαίνει «στην υστερολατινική, *αυτοί που ανήκουν στην αυτοκρατορική αυλή*»: οι τρεις παραπομπές που ακολουθούν, από τον Ammianus αναφέρονται όλες σαφώς σε τοπικούς βουλευτές!
3. Βλ. Liebenam, *SRK* 229-30 και σημ. 5· Jones, *GCAJ* 176, με 340 σημ. 40· *LRE* II. 724-5, με III 228 σημ. 26 (διορθωμένο σε ό,τι αφορά την *ILA* 266 από τον Duncan-Jones, *EREQS* 283 σημ. 7). Για τη Δύση, βλ. Duncan-Jones, *EREQS* 283-7, και στα *PBSR* 31 (1963) 159-77, στις 167-8.
4. *IGRR* III. 154 = *CIL* III. 282, στ. 49. Για την πληρωμή της *summa honoraria*, του *honorarium decurionatus*, όταν γίνεται κανείς δεκουρίων σε ελληνική πόλη, βλ. λχ. Plin. *Ep.* X. xxxix. 5 και cxii-xiii· Δίων Χρυσ. XLVIII. 11· *SIG*^{3} 838 = A/J 85, στ. 14· *IG Bulg.* IV. 2263, στ. 9-12. Πολύ γνωστότερη είναι για τις αντίστοιχες πληρωμές στη λατινική Δύση: βλ. λχ. Duncan Jones, *EREQS* 82-8 (Αφρική) και 147-55 (Ιταλία)· εδώ αναφέρονται επίσης δελεασμοί χωρίς αντίχρισμα – *gratis* – (στο ίδιο, 148 και σημ. 2). Πρβλ. Garnsey, όπως παραθέτει ο Duncan-Jones· και Pleket, στο *Gnomon* 49 (1977) 59-60.
5. Για το *SB* III. ii. (1927) 7261, βλ. H.B. van Hoesen και A.C. Johnson, «A papyrus dealing with liturgies», στο *JEA* 12 (1926) 118-19.
6. Βλ. Jones, *GCAJ* 204-5 (με 347 σημ. 96) που μπόρεσε να δώσει μόνο τρία παραδείγματα μετά τον Κωνσταντίνο: *Cth* XII. i. 53, 96, 133. (Στη μετάφραση του *Cth* από τον Clyde Pharr υπάρχει ένα σοβαρό λάθος στο XII. i. 96· αντιπρβλ. τη σωστή μετάφραση από τον Jones, *GCAJ* 205). Θα προσθέσω: στο ίδιο, 72, 124.
7. Κι αν ακόμα η ρητή πρόθεση του νόμου ήταν να εμποδίσει τους αγράμματους που ήταν ήδη δεκουρίωνες να γλιτώσουν τους κουριατικούς φόρους, δείχνει πάντως ότι υπήρχαν τώρα αγράμματοι δεκουρίωνες. Και μολονότι βεβαίως μερικοί αγράμματοι που είχαν κάνει λεφτά ήταν ευτυχείς που εισέρχονταν στον *ordo* τους, είναι τουλάχιστον εξίσου πιθανό ότι οι εύποροι αγράμματοι που είχε στον νου ο Διοκλητιανός υποχρεώθηκαν να γίνουν δεκουρίωνες λόγω της οικονομικής χρησιμότητάς τους στην *curia* τους· μπορεί να έγιναν απόπειρες εκ μέρους ορισμένων απ' αυτούς να ισχυρισθούν ότι η αγραμματοσύνη έκανε αδύνατη την εκπλήρωση εκ μέρους τους των *munera*, πράγμα που προκάλεσε την έκδοση του εδίκτου του Διοκλητιανού.
8. Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα είναι ο *P. Oxy.* I. 71, col. i. 11 (303 μ.Χ.): το άτομο υπήρξε αρχιερέας στην Αρσινόη και αρχιεπιστάτης του ανεφοδιασμού με σιτάρι (col. i. 2, 15-16).
9. Αυτή είναι η σωστή διατύπωση του ονόματος (που συχνά δίνεται ως Aptungi): βλ. *CIL* VIII, Suppl. iv (1916), no. 23085 και σελ. 2.338.
10. Η καλύτερη περιγραφή είναι του J.F. Gilliam, «The plague under Marcus Aurelius», στο *AJP* 82 (1961) 225-51, που σωστά μας κάνει προσεχτικούς στη μεγαλοποίηση των διαστάσεων και των συνεπειών

της – όπως γίνεται συνήθως με τους αρχαίους λοιμούς (παράδειγμα, το πρόσφατο βιβλίο του W.H. McNeill, *Plagues and Peoples*, 1977). Βλ. επίσης A.R. Birley, *MA* (1966) 202-5, 212, 214, 217-18. Ο Δίων Κάσσ. LXXII [LXXIII]. 14. 3-4 είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρων: αναφέρει μια ασθένεια που εκδηλώθηκε γύρω στο 189 κι από την οποία «2.000 άτομα πέθαιναν συχνά στη Ρώμη σε μια μόνο μέρα»· και ο Δίων χαρακτηρίζει το πράγμα ως «τη μεγαλύτερη νόσο» που γνώρισε – ωστόσο είχε πιθανόν γεννηθεί το 163-4 (βλ. F. Millar, *SCD* 13), ακριβώς πριν την εκδήλωση του μεγάλου λοιμού επί της βασιλείας του Μάρκου. Ένα από τα επιχειρήματα που προβάλλει ο Gilliam εναντίον της μεγαλοποίησης του λοιμού της δεκαετίας του 160, μεγαλοποίηση που βασίζεται στο προαναφερθέν χωρίο του Δίωνα, απορρίπτεται από τον Millar (στο ίδιο, σημ. 4· την άποψή του υποστηρίζει και ο Birley, IIRMA 217 σημ. 8), για τον λόγο ότι το νήπιο Δίων «δεν μπόρεσε ασφαλώς να αντιληφθεί» όταν ο πανωλόβλητος στρατός του Ουέρου (Verus) επέστρεφε περνώντας μέσα από τη γενέτειρα πόλη του, τη Νίκαια το 166. Αλλά ο Millar παρερμηνεύει τον Δίωνα, που λέει για τον λοιμό της δεκαετίας του 160 ότι ήταν ο μεγαλύτερος που γνώρισε (απ' όσα άκουσε γι' αυτόν), όχι ο μεγαλύτερος που «έζησε ο ίδιος».

11. Βλ. τον πολύ καλά τεκμηριωμένο καθορισμό της χρονολογίας από τον A.R. Birley, IIRMA (με πλούσια βιβλιογραφία, ειδ. στη 214 σημ. 1-3).
12. *Βουκόλοι* πρέπει να σημαίνει «αγελαδάρηδες», αλλά η ονομασία μπορεί να προήλθε και από την περιοχή όπου δρούσαν οι αντάρτες, που ήταν γνωστή ως *τα βουκόλια* (W. *Chr.* 21. 6, 19-20), όπου είχε σημειωθεί μια εξέγερση είκοσι χρόνια νωρίτερα, επί βασιλείας Αντωνίνου του Ευσεβούς, όπου δείχνει η W. *Chr.* 19 (= *A/J* 175· *Hist. Aug., Ant. P.* 5. 5· Malalas XI, σελ. 280. 16-17, επιμ. W. Dindorf· πρβλ. την εμπεριστατωμένη μελέτη του Alexander Schenk, Graf von Stauffenberg, *Die römische Kaisergesch. bei Malalas* (Stuttgart, 1931) 307-9, 312-13. [Βλ. επίσης Pavel Oliva, *Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Emp.* (Praha, 1962) 119-20· και J. C. Shelton, στο *Anc. Soc.* 7 (1976) 209-13, που το είδα όταν τούτο το κεφάλαιο ήταν πια τελειωμένο].
13. *Hist. Aug., Marc.* 17. 4-5· 21-9· Eutrop. VIII. 13-2 (η δημοπρασία κράτησε δύο μήνες). Πρβλ. το πιθανό απόσπασμα του Δίωνα Κάσσιου που περιέσωσε ο Ζωναράς XII. 1 και τα *Excerpta Salmasiana* 117, που τυπώθηκαν στην καθιερωμένη έκδοση Boissevain των έργων του Δίωνα, τόμ. III, σελ. 280, και στον τόμ. IX της έκδ. Loeb, σελ. 70. Βλ. Birley, *MA* 218-19.
14. Αντιπρβλ., πρόσφατα, M. H. Crawford, «Finance, coinage and money from the Severans to Constantine», στο *ANRW* II. ii (1975) 560-93, στις 591-2, με Birley, TCCRE 260 σημ. 1, που σωστά τονίζει ότι «τεράστια ποσά απαιτούνταν, κατά τις εκστρατείες, για εφόδια (όπλα, αρματωσιά, υλικά κάθε λογής), έργα οδοποιίας και γεφυροποιίας, επισκευή βλαβών που προκάλεσε ο εχθρός, προμήθεια ίππων κ.λπ.». Δίχως άλλο υπάρχει μια δόση αλήθειας στο επιχείρημα του Crawford ότι οι στρατιωτικές μονάδες ήταν συχνά κάτω από την κανονική δύναμή τους σε καιρό ειρήνης· ωστόσο, αν έτσι είχαν τα πράγματα, τότε η αυξημένη δαπάνη σε καιρό πολέμου θα ήταν ακόμα μεγαλύτερη.
15. Υπάρχει μια χρήσιμη σύντομη περίληψη από τον G. R. Watson, στο *OCD*^{2} 1014, με βιβλιογραφία, στην οποία θα προσθέσω τον M. Speidel, «The pay of the Auxilia», στο *JRS* 63 (1973) 141-7, και άλλα έργα που αναφέρει ο Birley, TCCRE 267 και σημ. 6-7.
16. Παρέρχομαι τούτο το περίφημο χωρίο, Plinius, *Ep.* X. 113, διότι νομίζω ότι το κείμενο είναι πάρα πολύ αβέβαιο για να στηρώσει το βάρος του επιχειρήματος που συνήθως βασίζεται πάνω του: ότι δηλαδή έχουμε εδώ την παλαιότερη μαρτυρία για άτομα που εξαναγκάστηκαν να γίνουν βουλευτές (βλ. Jones, *GCAJ* 343-4 σημ. 64· πρβλ. Garnsey, ADUAE 232 και σημ. 11-12· F. A. Lepper, στο *Gnomon* 42 [1970], στις 570-1). Ίσως πρέπει να διαβάσουμε «invitati» αντί «inviti», όπως ο Mynors (στο *OCT*, 1963) και ο Sherwin-White, *LP* 722-4· αλλά θεωρώ ότι το ζήτημα παραμένει ανοιχτό στη συζήτηση.
17. Η διάκριση ανάμεσα στα *munera personalia* (ή *personae*) και στα *patrimonii* δεν διευκρινίζεται από τους νομικούς της εποχής των Σεβήρων (πρβλ. Rostovtzeff, *SEHRE*^{2} II. 714-15 σημ. 18), μολονότι εμφανίζεται συχνά στα διασωθέντα συγγράμματά τους (όπως στον Ουλπιανό, *Dig.* L. vi. 4, και στον Παπινιανό, L. v. 7)· αλλά την αναφέρει με λεπτομέρειες ο Ερμογενειανός (*Dig.* L. iv. 1), πιθανόν στα τέλη του 3ου αιώνα. Η μόνη σαφής ανάλυση των *munera mixta* είναι του Αρκάδιου Χαρίσιου, λίγο αργότερα (πιθανόν στα τελευταία χρόνια του 3ου αιώνα ή τα πρώτα του 4ου), στο *Dig.* L. iv. 18, ειδ. *pr.* και 26-8. Μια πολύ χρήσιμη πρόσφατη εργασία είναι του Naphtali Lewis, *Inventory of Compulsory Services in Ptolemaic and Roman Egypt* (= *Amer. Stud. in Papyrology*, 3, 1968), ένα απαραίτητο συμπλήρωμα του βιβλίου του F. Oertel, *Die Liturgie, Studien zur ptolemaischen und kaiserlichen Verwaltung Ägyptens* (Leipzig, 1917).
18. Βλ. το ενδιαφέρον κεφάλαιο του V. Nutton, «The beneficial ideology», στο *Imperialism in the Ancient World*, επιμ. P. D. A. Garnsey και C.R. Whittaker (1978) 209-221, στις 219-20, με 342 σημ. 64-8, που χρησιμοποιεί ειδ. ο L. Robert, «Epigrammes relatives à des gouverneurs», στο *Hellenica* 4 (1948) 35-114.
19. Υπάρχει ένα έξοχο παράδειγμα στον Symm., *Rel.* XXXVIII. 2, 5: ο Venantius, ένας δεκουρίων στην Απουλία, είχε πετύχει τον διορισμό του στην ασήμαντη θέση του *strator* στο τμήμα του *magister officiorum* (§ 4) – παράνομα, αφού αποδείχτηκε ότι ήταν δεκουρίων. Το ενδεχόμενο μιας σύγκρουσης εξουσιών ανάμεσα στον διοικητή της επαρχίας και τον *vicarius urbis Romae* από το ένα μέρος και στον *magister officiorum* από το άλλο, έκανε τον Symmachus να κρίνει αναγκαίο να αναφέρει την υπόθεση στον ίδιο τον αυτοκράτορα. Βλ. Jones *LRE* I. 518.
20. Στο κυρίως κείμενο και στις σημειώσεις ήμουν πολύ φειδωλός στις παραπομπές σε σύγχρονα έργα

και ανέφερα μόνο τον Jones (*LRE* και *GCAJ*), τον Norman (GLMS), τον Rostovtzeff (SEHRE^2) και τον Turner (σημ. 21 κάτω). Ο Norman, GLMS, δίνει μιαν εξαιρετικά καλή περίληψη, αλλά οφείλω να μνημονεύσω εδώ και μια χρησιμότατη μακροσκελή κριτική του, στο *JRS* 47 (1957) 236-40) σε δύο σημαντικά βιβλία του Paul Petit (από τα οποία το ένα ειδικά, *LVMA*, είναι ορυχείο πληροφοριών) τα οποία περιλαμβάνουν αρκετά πράγματα που αφορούν την κουριατική τάξη, ιδιαίτερα της Αντιόχειας.

21. Βλ. E. G. Turner, «Egypt and the Roman Emp.: the *δεκάπρωτοι*», στο *JEA* 22 (1936) 7-19· Jones, *GCAJ* 139 (με 327 σημ. 85), 153 (με 333 σημ. 106)· Rostovtzeff, *SEHRE*^{2} 1. 390-1 (με II 706-7 σημ. 45, 47) 407 (με II. 715 σημ. 19).
22. Βλ. Jones, *LRE* II. 544, και 750 (με III. 240 σημ. 88). Πολύ ενδιαφέρων είναι ο Λιβάνιος, *Λόγοι* XXVIII. 4 κ.ε., ειδ. 21-2 (βλ. Jones, *LRE* II. 750). Βλ. επίσης *Νεαρ. Θεοδ.* XV. 2. 1. για κάποιαν εξαίρετη συμπεριφορά ενός δεκουρίωνα από την Έμεσα, που είχε πετύχει τον τιμητικό βαθμό του *illustris*· και είναι αξιοσημείωτη η πολύ ήπια τιμωρία που έλαβε.
23. Βλ. Διδάν., *Λόγοι* XI. 133 κ.ε. για τη βουλή, 150 κ.ε. για τον *δήμον*. Στην § 50: ο δήμος οφείλει να ακολουθεί τη βουλή όπως ο χορός ακολουθεί τον *κορυφαίον*.
24. Stephen L. Dyson, «Native revolts in the Roman Empire» στο *Historia* 20 (1971) 239-74· και «Native revolt patterns in the Roman Empire», στο *ANRW* II. iii (1975) 138-75.

[VIII. 3]

1. Ο C. P. Jones, «The date of Dio of Prusa's Alexandrian oration», στο *Historia* 22 (1973) 302-9, έχει τη γνώμη ότι η χρονολογία είναι το 71-2 μ.Χ. Στην § 72 διορθώνει το *Κόνων σε Κόλων* = L. Peducaeus Colonus, Έπαρχος της Αιγύπτου, γύρω στο 70-2. Αλλά ο J.F. Kindstrand, με τον ίδιο τίτλο, στο *Ιστορία* 27 (1978) 378-83, συμφωνεί με τον H. von Arnim, *Leben und Werke des Dio von Prusa* (Berlin, 1898) 435-8, προτιμώντας τη βασιλεία του Τραϊανού. Δεν μπορώ να ασχοληθώ σε τούτο το βιβλίο με κάποιες εξεγέρσεις στην Αλεξάνδρεια, οι οποίες αναφέρονται σε πηγές πολύ ποικίλης αξίας, αλλά θα μνημονεύσω τουλάχιστον το άρθρο του S.J. Oost, «The Alexandrian seditions under Philip and Gallienus», στο *CP* 56 (1961) 1-20 που έχει άφθονες παραπομπές.
2. Η σπαρτιατική επιγραφή, *AE* (1929) 21, πρωτοδημοσιεύθηκε από τον A.M. Woodward στο *BSA* 27 (1925-6) 234-6, όπου ο στίχος 7 έχει *έφορος επί των νεωτερισμών*· πρβλ. ίσως *επί* [*των γενομένων ν*]*εωτερισμών* στο *IG* V. i. 44. 9-10. Μερικοί έχουν εισαγάγει τον Λουκιανό *Περί Περεγρίνου τελευτής* 19 (*αρχή*) σε τούτο το πλαίσιο. Οι δύο αναφορές στην *Historia Augusta* είναι ο *Pius* 5. 5 και ο *Γαλλιηνός* 4. 9. (Για την αιγυπτιακή ανταρσία που μνημονεύεται επίσης στην EI, *Pius* 5. 5, βλ. VIII. 2 σημ. 12 πάνω).
3. Ο Κλέων είναι πιθανόν ο Μήδειος του Δίωνα Κάσσ. LI. ii. 3. Λέγεται ότι κέρδισε την εύνοια του Αντώνιου οργανώνοντας την αντίσταση ενάντια στους φοροεισπράκτορες του Q. Labienus (που ενεργούσε ως διοικητής μιας δύναμης Πάρθων το 40-39 π.Χ.) και ότι ανταμείφθηκε πρώτα από τον Αντώνιο με τον διορισμό του ως ιερέα του Δία Αβρετεννού στη Μυσία και μια τοπική ηγεμονία στη Μορήνη, και κατόπιν, όταν άλλαξε στρατόπεδο στον εμφύλιο πόλεμο, ότι αμείφθηκε από τον Οκταβιανό με την αναγόρευσή του σε αρχιερέα των Κομάνων στον Πόντο (Στράβων XII. viii. 8-9, σελ. 574-5). Όσο για τις δραστηριότητες του πρώην δούλου Ανίκητου και των οπαδών του στην περιοχή του Πόντου το 69 μ.Χ. (Tac., *Hist.* III. 47-8), δεν είναι ανάγκη, φυσικά, να πάρουμε στα σοβαρά την περιφρονητική περιγραφή που δίνει ο Τάκιτος για την καταστολή τους ως *bellum servile*.
4. Η εικόνα αυτή δεν αλλοιώνεται με άλλες αναφορές στη συμμετοχή των κατώτερων τάξεων στην εξέγερση: Ηρωδιανός VII. iii. 6· *Hist. Aug. Gord.* 7. 3-4. Ας σημειωθεί ότι οι μεγαλογαιοκτήμονες περιγράφονται ως *δεσπόται*, που δίνουν διαταγές σε πειθήνιους χωρικούς – που πιθανόν να ήταν, οι περισσότεροι, μισθωτές τους, μαζί με ορισμένους αγρότες ελεύθερους κτηματίες. Πρβλ. τη σημείωση του Whittaker για τον Ηρωδιανό, VII. iv. 3, στην έκδοση Loeb του Ηρωδιανού, τόμ. II. Δεν μπόρεσα να μελετήσω το μακροσκελές άρθρο του Frank Kolb, «Der Aufstand der Provinz Africa Proconsularis im Jahr 238 n. Chr. Die wirtschaftlichen u. sozialen Hintergründe», στο *Historia* 26 (1977) 440-78, που το είδα όταν τούτο το κεφάλαιο είχε πια ολοκληρωθεί· είναι όμως πρόδηλο από την τελευταία του παράγραφο στη σελ. 477 ότι το βασικό συμπέρασμα του Kolb δεν διαφέρει από το δικό μου.
5. Βλ. Downey, *HAS* 254-8, 261, 311, 587-95 (ειδ. 590-2). Βλ. ειδ. Petr. Patric. απόσπ. 1, που σχολιάζει ο Downey, *HAS* 256. Ενάντια στην άποψη, που ανέπτυξε ο Jean Cagé, ότι ο Μαριάδης ήταν αρχηγός μιας φατρίας του Ιππόδρομου, βλ. Cameron, *CF* 200-1.
6. Για την εξέγερση του Firmus, βλ. Thompson, *HWAM* 90-2, 129-30, και Frend, *DC* 72-3, 197-9· αντιπρβλ. J. F. Matthews, «Mauretania in Ammianus and the *Notitia*», στο *Aspects of the Notitia Dignitatum*, επιμ. R. Goodburn και P. Bartholomew (= *British Archaeological Reports*, Suppl. Series 15, Oxford, 1976) 157-86, στις 177-8. Ο Matthews έχει ασφαλώς δίκαιο όταν αρνείται πως η εξέγερση του Firmus ήταν πραγματικά «εξέγερση των κατώτερων τάξεων της πόλης ή της υπαίθρου εναντίον της αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων των ρωμαϊκών πόλεων» και πως «το σχίσμα των Δονατιστών συνέβαλε καθόλου στην εξέγερση». Η άποψη ότι άλλες αφρικανικές εξεγέρσεις ήταν κυρίως κινήματα φυλών μου φαίνεται

να αλήθευει ακόμα και για σημαντικούς ξεσηκωμούς όπως εκείνοι των Φαράκων και των «Fraxinenenses» και των Quinquegentanei στα τέλη της δεκαετίας του 250, και των Quinquegentanei κατά την τελευταία δεκαετία του 3ου αιώνα, τους οποίους κατέστειλε ο Μαξιμιανός. Γι' αυτές και άλλες βορειοαφρικανικές εξεγέρσεις, βλ. Sexton, *DT* I. 115-28· Rostovtzeff, *SEHRE*[2] 1, 474 (με II 737 σημ. 12)· Mazza, *LSRA*[2] 659 σημ. 4· και το άρθρο του Matthews που ανέφερα πάνω.

7. Πρβλ. για τους δραπέτες, Δίων Κάσσ. LXVIII. x. 3· και βλ. Petr. Patric. απόσπ. 5. Οι Ρωμαίοι έδειχναν ιδιαίτερο ζήλο στην προσπάθεια να σταματήσουν τη δραπέτευση των τεχνιτών: βλ. λχ. για τους εργάτες των ναυπηγείων *CTh* IX. xl. 24 = *CJ* IX. xlvii. 25 (419 μ.Χ.).
8. Βλ. Géza Alföldy, *Noricum* (1974) 168-9, με 335 σημ. 58-64· *Fasti Hispanienses* (Wiesbaden, 1969) 43-5.
9. Γρηγόριος Θαυματουργός, *Επιστ. Κανον.* 7, στο *MPG* X. 1040. Η καλύτερη έκδοση που γνωρίζω είναι του J. Dräseke, «Der kanonische Brief des Gregorios von Neocäsarea», στο *Jahrb für prot. Theol.* 7 (1881) 724-56, στις 729-36. Η χρονολογία που δίνει ο Dräseke είναι το 254, που μπορεί να είναι η σωστή. Υπήρξε μια ακόμα μεγαλύτερη γοτθική εισβολή γύρω στο 256, αλλά δεν γνωρίζω καμιά μαρτυρία για το ότι αυτή εισχώρησε τόσο βαθιά ανατολικά. (Η χρονολόγηση των γοτθικών επιδρομών στη Μικρά Ασία κατά τις δεκαετίες του 250 και τον 260 είναι κατά γενική ομολογία σε κατάσταση σύγχυσης).
10. Δεν υπάρχει κανένας λόγος να δούμε μιαν αναφορά στους Bacaudae στον *Paneg. Lat.* V. iv. 1, επιμ. E. Galletier (= IX[IV]. iv. 1, επιμ. Baehrens ή Mynors), που αναφέρεται στο 269-70 μ.Χ.: βλ. Thompson, PRLRGS, στις *SAS* (επιμ. Finley) 315 σημ. 41· επίσης «Britain, A.D. 406-410», στο *Britannia* 8 (1977) 303-18, στην 316 σημ. 36. Η αβάσιμη διόρθωση από τον Lipsius, σε «Bagaudicae», εμφανίζεται στις εκδόσεις του *Πανηγυρικού* στις οποίες παραπέμπουν λχ. οι Baehrens και Mynors, όχι όμως ο Galletier.
11. Το ουσιαστικό χωρίον στον Ammianus, XXVII. ii. 11, μπορεί να συγκριθεί με του Ανών. *De rebus bellicis* II. 3, επιμ. Thompson, και τη διφορούμενη γλώσσα του *Paneg. Lat.* II. iv. (ειδ. 4)· vi. 1· III. v. 3· VI. viii. 3, επιμ. Galletier.
12. Για όλες τις γνωστές λεπτομέρειες, και τις πηγές, βλ. Thompson, στις *SAS* 312-13, 316-18· και στο άρθρο του του 1977 (που μνημόνευσα στη σημ. 10 πάνω), ειδ. 310-13. (Βλ. επίσης το άρθρο του Thompson στο *JRS* 1956, που μνημόνευσα στο τέλος του IV. 3 σημ. 29 πάνω).
13. Χρησιμοποίησα την έκδοση Teubner, *Aulularia sive Querolus*, του Rudolf Peiper (1875). Πρόσφατη βιβλιογραφία βρίσκεται στο άρθρο του Luigi Alfonsi, «Il "Querolo" e il "Dyskolos"», στο *Aeg.* 44 (1964) 200-5, ειδ. 200 σημ. 1, όπου δίνονται πληροφορίες για τις πιο πρόσφατες εκδόσεις της κωμωδίας, από τον G. Ranstrand (Göteborg, 1951) και τον F. Corsaro (Bologna, 1965).
14. Στους Collingwood και Myres, *RBES*[2] 304, πρβλ. 284-5, 302· αντιπρβλ. Applebaum, στο *AHEW* I. ii. 236. Δεν πιστεύω ότι υπάρχει βάσιμος λόγος να υποθέσουμε (με τον Applebaum, ό.π. και 32) ότι μια εξέγερση στη Βρετανία κάπου ογδόντα χρόνια νωρίτερα, γύρω στο 284, επί βασιλείας Carinus, μπορεί να είχε συμπαρασύρει τους αγρότες σε ένα ξεσήκωμα ανάλογο μ' εκείνο των Bacaudae (που ακούγονται για πρώτη φορά την ίδια ακριβώς εποχή στη Γαλατία), έστω κι αν ο Carinus (283-5 μ.Χ.) πήρε τον τίτλο «Britannicus Maximus» (*ILS* 608), ερειδόμενος δίχως άλλο σε κάποια δραστηριότητα ενός από τους στρατηγούς του στη Βρετανία. Ο Applebaum φαίνεται (στο ίδιο, 32 σημ. 2) να θεώρησε ότι ο Ευτρόπιος, IX. 20. 3 αναφερόταν στον Carinus: στην πραγματικότητα ο Ευτρόπιος μιλάει εκεί για τον Διοκλητιανό.
15. Thompson, «Britain, 406-410» (βλ. και σημ. 10 και 12 πάνω), ειδ. 304-9 σχετικά με τη χρονολογία.
16. Βλ. λχ. Mommsen, *Röm. Strafr.* 981-3· Ostrogorsky, *HBS*[2] 159-60. Στο ίδιο, 114 μαθαίνουμε ότι η αποκοπή της μύτης του Ηρακλώνα το 641 ήταν «η πρώτη φορά που η ανατολίτικη συνήθεια του ακρωτηριασμού με αποκοπή της μύτης συναντάται σε βυζαντινό έδαφος». (Η γλώσσα της αυτοκράτειρας Μαρτίνης αποκόπηκε επίσης την ίδια εποχή). Παρατήρησα όμως ότι στον Μιχαήλ τον Σύριο, *Χρον.* IX. 3 (επιμ. J.B. Chabot, II. 412: βλ. σημ. 42 κάτω), ο αυτοκράτορας Ηράκλειος λέγεται ότι διέταξε να κόβονται η μύτη και τα αυτιά και να δημεύεται η περιουσία οποιουδήποτε στη Συρία δεν δεχόταν τη χαλκηδονική ορθοδοξία: αυτό έγινε πιθανόν το 621 μ.Χ. όταν ο Ηράκλειος βρισκόταν στην Ιεράπολη (σημερινή Μέμπιτς της Συρίας). Δεν ξέρω αν η εξιστόρηση του Μιχαήλ είναι αληθινή, ή απλώς είναι αντιηρακλειανή προπαγάνδα ενός Ιακωβίτη. Επαναλαμβάνεται από τον Βαρ Εβραίο, *Chron. Eccles.* I. col. 274 (βλ. σημ. 35 κάτω).
17. Πρόκειται μήπως για την κατάσταση που περιγράφει ο Orientius, *Commonit.* II. 173-4 (*CSEL* XVI. i. 234, επιμ. R. Ellis)?
18. Παυλίνος από την Πέλλα *Eucharist.* 328 κ.ε., ειδ. 333-6, στο *CSEL* XVI. i. 304, επιμ. G. Brandes· και στον τόμο II του Loeb Ausonius, επιμ. H.G. Evelyn White, με αγγλ. μετάφρ.
19. Για την εξέγερση στην Παλαιστίνη, βλ. Marcellinus Comes *ad a.* 418, στα *Chron. Min.* II. 73 (ο Plinta ήταν ύπατος το 419, εν μέρει ίσως ως ανταμοιβή για την καταστολή της ανταρσίας). Για την εξέγερση των Νωρικών, βλ. Hydatius 95, στα *Chron. Min.* II. 22.
20. Για τον Αλέξανδρο, βλ. Προκόπ. *Ιστ. πολ.* VII = *Γότθ.* III. i. 28-33· xxi. 14. Για τον Βέσσα, βλ. στο ίδιο, xvii. 10-14, 15-16· xix. 13-14· xx. 1, 18, 26.
21. Jones, *LRE* II. 1060-1. Παραδέχεται ότι «κάποιο θύμα εκβιασμού μπορεί να πήρε τα μάτια του και να έφυγε (σημειώστε τον ενικό βαθμό!). Δύσκολα θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε στους φτωχούς πρόσφυγες που αναφέρει ο Σαλβιανός τους δύο γιους του Παυλίνου από την Πέλλα, που έφυγαν για

να εγκατασταθούν ανάμεσα στους Γότθους στο Bordeaux, εμπνεόμενοι από τον «libertatis amor» (*Ευχαριστικός* 498-502).

22. Η διαμάχη γύρω από την αληθινή φύση των Circumcelliones συνεχίζεται ακόμα. Κλίνω υπέρ της γενικής άποψης του W. H. C. Frend, όπως την εκφράζει στο βιβλίο του, *The Donatist Church* (για το οποίο βλ. VII. 5 με τη σημ. 15), και σε δύο άρθρα: «The *cellae* of the African Circumcellions», στο *JTS*, n.s. 3 (1952) 87-90 και «Circumcellions and monks», στο ίδιο 20 (1969) 542-9, όπου θα βρει κανείς αναφορές σε όλα τα πρόσφατα συγγράμματα, των Brisson, Calderone, Diesner, Saumagne και Tengström. Βλ. επίσης MacMullen, *ERO* 200-3 (με 353-4 σημ. 10).
23. Βλ. λχ. Προκόπ. *Ιστ. πολ.* III = *Βάνδ.* I. v. 11-17 (ειδ. 14)· xix. 3 (πόλεις όχι φιλικές προς τον στρατό του Βελισάριου)· xxiii. 1-6 (αγρότες εχθρικοί προς τον στρατό του)· και IV = *Βάνδ.* II. iii. 26 και ειδ. viii. 25· πρβλ. Courtois, *VA* 286, 311-13, με 131 κ.ε., 144 κ.ε.
24. Δέχομαι την ερμηνεία τούτων των νόμων που δίνει ο Stein, *HBE* II. 558-9, με 321-2 και I² (1959) I. 327.
25. Βλ. λχ. A. Dopsch, στην *CEHE* I². 204, με 182.
26. Βλ. λχ. Προκόπ., *Ιστ. πολ.* VI = *Γότθ.* II. xxi. 39, Μιλάνο· VII = *Γότθ.* III. x. 19-22, Τίβυρις.
27. Βλ. Προκόπ., *Ιστ. πολ.* VII = *Γότθ.* III. i. 8-10, 23-4· iv. 15-16· ix. 1-4· xi. 1-3· ειδ. και το κυρίως κείμενο και σημ. 20 πάνω. Το δικό μου «ίσως» αφήνει χώρο στη δυνατότητα να υπάρχει λίγο περισσότερη αλήθεια απ' αυτήν που γενικά αναγνωρίζεται στη φαρμακερή κριτική του Βελισάριου κατά τον Προκόπ., *Ανέκδ.* I. 10 μέχρι V. 27.
28. Βλ. Προκόπ., *Ιστ. πολ.* VII = *Γότθ.* III. vi. 5· xiii. 1.
29. Στο ίδιο, xvi. 14-15, 25.
30. Η *Sanctio pragmatica* του Ιουστινιανού, της 13 Αυγούστου 554, βρίσκεται στο *Corp. Iuris Civil.* III. (*Nov. Just.*) 799-802, Παράρτημα 7. Εκδόθηκε μετά την κατάρρευση του οστρογοτθικού βασιλείου στην Ιταλία και την έξωση των εισβολέων Φράγκων και Αλαμανών. Πρβλ. επίσης στο ίδιο, 803, Παράρτημα 8 (αμέσως μετά το 554)· και βλ. Stein, *HBE* II. 613-17· επίσης για την αγροτική πολιτική του Τοτίλα, στο ίδιο, 569-71, 573-4, 579, 585-6, 613-14. Για την εξύβριση του Τοτίλα βλ. *Nov. Just.*, Παράρτ. 7. 2, 5, 6, 7, 8, 15, 17, 24 (Τοτίλας ο *tyrannus*, που είναι *nefandissimus*, ένοχος μιας *tyrannica ferocitas*, και που είναι τέλος *sceleratae memoriae*). Ο Τοτίλας είναι επίσης *nefandissimus tyrannus* σε μιαν επιγραφή που έστησε ο Ναρσής κοντά στη Ρώμη το 565: *ILS* 832.
31. Jones, *LRE* II. 1022, με III. 338 σημ. 79. Αντιπρβλ. τα χωρία που παρέθεσα στο κυρίως κείμενο και στις σημ. 23-4, 27-30 πάνω, και στο IV. 4, σημ. 7. Μερικά από τα χωρία που παραθέτει ο Jones είτε αποδεικνύουν ελάχιστα πράγματα είτε τον διαψεύδουν, λχ. Προκόπ., *Ιστ. πολ.* V. = *Γότθ.* I. xiv. 4-5, όπου η βασική αιτία για την απόφαση των κατοίκων της Ρώμης να παραδώσουν την πόλη τους στον Βελισάριο είναι ο φόβος τους να υποστούν κι αυτοί την τύχη πολλών από τους Νεαπολίτες (βλ. στο ίδιο, κ. 29 κ.ε. για τη σφαγή που έγινε, κατά την κυρίευση της Νεάπολης, μέχρι να σταματήσει ο Βελισάριος).
32. *Το Χρονικόν Ιωάννου, επισκόπου Νικίου*, σε αγγλική μετάφραση του αιθιοπικού κειμένου του Zotenberg από τον R.H. Charles (κείμενο και μετάφρ. Soc., London, 1916) cxi. 12· cxiii.2· cxiv. 1, 3, 9, 10· cxix. 1-2· cxxi. 10-11· πρβλ. cxi. 2· cxviii. 3· cxx. 4, και ειδ. cxv. 9, όπου μαθαίνουμε ότι «Όταν οι Μουσουλμάνοι είδαν την αδυναμία των Ρωμαίων και την εχθρότητα του λαού προς τον αυτοκράτορα Ηράκλειο, λόγω του διωγμού που εξαπέλυσε όταν είχε επισκεφθεί όλη την Αίγυπτο στο όνομα της ορθόδοξης πίστης, κατά προτροπή του Κύρου, του Χαλκηδόνιου πατριάρχη [πρβλ. cxxi. 2], έγιναν τολμηρότεροι και δραστηριότεροι στον πόλεμο». Βλ. τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τον Ιωάννη Νικίου (που «έγραψε το *Χρονικό* του για να δείξει ότι η αραβική κατάκτηση ήταν θεία δίκη για την αίρεση της αυτοκρατορίας να δεχτεί την Χαλκηδόνα») στο άρθρο του Henry Chadwick για τον Ιωάννη Μόσχο, στο *JTS* n.s. 25 (1974) 41-74, στις 70-1 (ειδ. 71 σημ. 1). Ο Ιωάννης έγραψε κοντά στο τέλος του 7ου αιώνα. Το έργο του, που συντάχθηκε αρχικά στην ελληνική (εν μέρει στην κοπτική), σώζεται μόνο σε μια αιθιοπική έκδοση μιας αραβικής μετάφρασης. Επομένως, αν το διαβάσουμε στην αγγλική (ή στη γαλλική, του Zotenberg, 1883), το παίρνουμε από τέταρτο χέρι. Το *Χρονικόν*, αν και είναι πολύτιμη πηγή για την ιστορία της κατάκτησης της Αιγύπτου από τους Άραβες, περιέχει πολλές προλήψεις και άλλες ανοησίες, και επιδεικνύει μιαν εχθρότητα προς την Υπατία (ένα από τα πιο περιφανή θύματα της χριστιανικής αιμοδιψίας), μοναδική ανάμεσα στις σωζόμενες πηγές που κάνουν μνεία για τον φόνο αυτής της φιλοσόφου (lxxxiv. 87-102, ειδ. 87-8, 100-3).
33. Για ολόκληρο τον εικοσιπεντάχρονο *πόλεμο μεταξύ Ρώμης και Περσίας* δεν γνωρίζω ούτε μια πλήρη και αξιόπιστη περιγραφή. Ένα από τα πιο χρήσιμα σκιαγραφήματα που έχω δει είναι εκείνο του Louis Bréhier, στην *Histoire de l'Église*, επιμ. A. Fliche και V. Martin, V. (Paris, 1947) 72-5, 80-5, 88-101, με πολλές παραπομπές σε πρώτες πηγές και με σύγχρονη βιβλιογραφία (για τις πηγές, κ.λπ., βλ. 8-10, 14-16, 55-6, 79-88). Για την περσική κατοχή της Αιγύπτου, βλ. το βιβλίο του A.J. Butler (στη 2η έκδοσή του, από τον P.M. Fraser), που μνημονεύω στη σημ. 37 κάτω, 69-92, 498-507, με μέρη της «Πρόσθετης Βιβλιογραφίας», xlv κ.ε., ειδ. lviii-ix. Για τη Μικρά Ασία, ο Clive Foss, «The Persians in Asia Minor and the end of Antiquity», στο *Eng. Hist. Rev.* 90 (1975) 721-47, παραπέμπει στο βασικό σύγχρονο έργο του N. H. Baynes (1912-13), του A. Στράτου (τώρα 3 τόμοι) και των νομισματολόγων και αρχαιολόγων. Υπάρχουν μόνο σύντομες περιγραφές των Περσικών πολέμων σε κλασικά έργα όπως του Arthur

Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*[4] (Copenhagen, 1944) 447-8, 492-8· Ostrogorsky, *HBS*[2] 85, 95, 100-4· και Ch. Diehl, *Hist. générale, Histoire du Moyen Âge III. Le Monde Oriental de 395 à 1081*[2] (Paris, 1944) 140-50. Δεν βρήκα καθόλου για τούτη την περίοδο παραδείγματα (αντιπρβλ., για τον 4ο αιώνα, το κυρίως κείμενο και σημ. 46-7 και 49 κάτω) βοήθειας που να παρέχεται στους Πέρσες (ή αυτομόλησης σ' αυτούς) παρά μόνο από μέρους των Εβραίων (βλ. το κυρίως κείμενο και σημ. 39 κάτω). Όσο για το εξαιρετικά σκοτεινό θέμα των *αραβικών κατακτήσεων*, υπάρχει και πάλι ένα χρήσιμο σκιαγράφημα του Louis Bréhier, ό.π. V. 127-30, 134-41, 151-60. Η δεύτερη έκδοση από τον Fraser του βιβλίου του Butler (σημ. 37 κάτω) είναι ουσιώδης, με την «Πρόσθετη Βιβλιογραφία» της, ειδ. lxiii-iv, lxviii-lxx, lxxii-iii. Για σύγχρονα έργα στην αγγλική πάνω στο θέμα των αραβικών κατακτήσεων γενικά, βλ. Philip K. Hitti, *Hist. of the Arabs from the Earliest Times to the Present*[10] (1970) 142-75· Francesco Gabrieli. *Mohammad and the Conquests of Islam*, αγγλ. μετάφρ. των V. Luling και R. Linell (1968) 103 κ.ε., ειδ. 143-80, με τη βιβλιογραφία, 242-8.

34. Βλ. την πολύ επιμελημένη γαλλ. μετάφρ. του J. B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1116-1199)*, τομ. II. iii (Paris, 1904) 412-13. Απ' όλους τους διώκτες χαλκηδόνιους κληρικούς, εκείνος που η θύμησή του είναι η περισσότερο οδυνηρή στους σύριους χριστιανούς ήταν ο Δομητιανός από τη Μελιτήνη, τα τελευταία χρόνια του 6ου αιώνα επί βασιλείας του Μαυρικίου (που ήταν κι αυτός ένας φλογερός Χαλκηδόνιος): βλ. λχ. Μιχαήλ ο Σύριος, *Χρον.* x. 23, 25 (επιμ. Chabot, II. 372-3, 379-381)· πρβλ. R. Paret, «Dometianus de Mélitène et la politique religieuse de l'empereur, Maurice», στη *REB* 15 (1957) 42-72, που δείχνει ότι ο διωγμός που εξαπέλυσε ο Δομητιανός διήρκεσε από τα τέλη του 598 μέχρι και το 601. Γι' αυτό που φαίνεται πως υπήρξε ένας φονικός διωγμός κατά των μονοφυσιτών (μάλλον παρά κατά των Εβραίων) στην Αντιόχεια το 608-9, επί βασιλείας Φωκά, από τον *comes Orientis* Bonosus, βλ. Louis Bréhier, ό.π. (στη σημ. 33 πάνω) V. 73-5.
35. *Gregorii Barhebraei Chronicon Ecclesiasticum*, επιμ. J.B. Abbeloos και T.J. Lamy (3 τόμοι, Louvain, 1872/4/7), τόμ. I. col. 274: στη συριακή, με λατιν. μετάφρ. Το έργο τούτο είναι το Μέρος Β' της *Χρονογραφίας* του Bar Hebraeus. Το Μέρος Α' είναι μεταφρασμένο στην αγγλική από τον E.A. Wallis Budge, *The Chronography of Gregory Abû'l Faraj ... commonly known as Bar Hebraeus* I (1932), που δίνει επίσης μια βιογραφία του Bar Hebraeus και μια ανάλυση των έργων του (σελ. xv-xxxi, xxxii-vi· και βλ. xliv-lii). Για τον Μιχαήλ ως κύρια πηγή του Bar Hebraeus, βλ. στο ίδιο, I, σελ. 1. Ο J. Pargoire, *L'Église byzantine de 527 à 847* (Paris, 1905) 147-9, έχει ένα χρήσιμο μικρό τμήμα (κεφ. II. § 4) με τίτλο «Cause politico-religieuse des succès de l'Islam» που παραθέτει μόνο Bar Hebraeus, όπως έγραφε πριν την τελική έκδοση του *Χρονικού* του Μιχαήλ από τον Chabot (βλ. την προηγούμενη σημείωση). Για την Αίγυπτο, ο Pargoire χρησιμοποιεί τον Ιωάννη Νικίου.
36. L. Duchesne, *L'Eglise au VI*[e] *siècle* (Paris, 1925) 423. Πρβλ. Bréhier, ό.π. (στη σημ. 33 πάνω) 134-41, 151-5.
37. A. J. Butler, *The Arab Conquest of Egypt and the Last Thirty Years of the Roman Dominion*, 2[η] έκδ. από τον P.M. Fraser (1978), δεν είναι απλώς μια ανατύπωση της πρώτης έκδοσης του 1902, αλλά έχει επιπρόσθετα δύο δοκίμια που δημοσιεύθηκαν σε φυλλάδια από τον Butler καθώς και μια πολυτιμότατη «Συμπληρωματική Βιβλιογραφία» 39 σελίδων (xlv-lxxiii) από τον Fraser. Για τους Κόπτες που βοήθησαν τους Άραβες ή δεν πρόβαλαν αντίσταση σ' αυτούς, βλ. ειδ. 278-9, 285, 318-19, 337-8, 355-7, 443, 445-6, 471, 474, 478-80· αντιπρβλ. 211-12, 295-6 σημ. 1. 357, 363-4, 442, 472. Το χωρίον που ακολουθεί στο κυρίως κείμενο είναι από την 158 σημ. 2 (στην 159). Για τον διωγμό των Κοπτών από τον Κύρο (Αλ-Μουκάουκας), βλ. Butler, *ACE*[2] 183-93, 252, 273-4, 317, 443-6.
38. Τόμ. I, col. 264-8, στην έκδοση που αναφέρω στη σημ. 35.
39. Για μια σύγχρονη μελέτη του διωγμού των Εβραίων από τον Ηράκλειο, μελέτη καθόλου ύποπτη για αντιχριστιανική προκατάληψη, βλ. Bréhier, ό.π. (στη σημ. 33 πάνω) 108-111. Δεν γνωρίζω αρκετά τις πηγές για την εχθρότητα των Εβραίων προς τη βυζαντινή εξουσία στο πρώτο μισό του 7ου αιώνα· αλλά βλ. (για το πάρσιμο της Ιερουσαλήμ από τους Πέρσες το 614) στο ίδιο 81-2, 88-9· Butler, *ACE*[2] 59-61, 133-4· και (για τη στάση των Εβραίων προς τους Άραβες) Bréhier, ό.π. 110-11. Μια ιδιαίτερα συναρπαστική σύγχρονη πηγή, πολύ αποκαλυπτική για την εβραϊκή στάση στο δεύτερο τέταρτο του 7ου αιώνα είναι η *Doctrina Jacobi nuper baptizati*, που εκδόθηκε (με μιαν εισαγωγή) από τον N. Bonwetch στο *Abh.* Göttingen, Philol.-hist. Klasse, n.F. XII 3 (Berlin, 1910). Ανάμεσα στα χωρία που περιγράφουν την εχθρότητα των Εβραίων προς τη βυζαντινή αυτοκρατορία είναι: IV. 7· V. 12, 16-17 (σελ. 69, 81-2, 86-8). Στο σημείο αυτό πρέπει να μνημονεύσω τον διωγμό των Σαμαριτών της Παλαιστίνης από το 527 και μπρος (*CJ* I. v. 12, 13, 17-19), ο οποίος κορυφώθηκε με το έδικτον του Ιουστινιανού που διέταξε την καταστροφή των συναγωγών τους και τους εξώθησε σε μια άγρια εξέγερση το 529, που γρήγορα καταπνίγηκε χωρίς οίκτο, με τη σφαγή και τη δούλωση μεγάλου αριθμού Σαμαριτών (ο Προκόπιος και ο Μαλάλας μιλάνε για πολλές δεκάδες χιλιάδες). Ύστερα απ' αυτό μια μάζα επιζώντων, που λέγεται ότι έφτανε τους 50.000 (Μαλάλας, σελ. 455. 14-15· πρβλ. Θεοφάν., A.M. 6021, σελ. 179. 1-4), διέφυγαν στην Περσία και προσφέρανε βοήθεια στον βασιλιά Καβάδη αν επετίθετο εναντίον της Παλαιστίνης: βλ. Stein, *HBE* II. 287-8· πρβλ. 373-4, σχετικά με μια άλλη εξέγερση των Σαμαριτών (και των Εβραίων) στην Καισάρεια το 555.
40. Amm. Marc. XXIX. iv. 7. Υπήρχε υποψία για προδοσία το 354 από τρεις άλλους Αλαμανούς: του Latinus (*comes domesticorum*), του Agilo (*tribunus stabuli*) και του Scudilo (διοικητή των Scutarii, μιας

schola palatina της αυτοκρατορικής υωματοφυλακής)· αλλά όπως φαίνεται δεν απωδείχθηκε τίποτε (βλ. Amm. XIV. x. 7-8). Σ' ολόκληρη την ιστορία του Ammianus δεν γνωρίζω άλλα παραδείγματα προδοσίας από στρατιώτες «βαρβαρικής» καταγωγής, ακόμα και ταπεινούς ανθρώπους, εκτός αν εκινδύνευαν να τιμωρηθούν για κάποιο αδίκημα, όπως οι άνδρες στο XVI. xii. 2 και XVIII. vi. 16. Βλ. ίσως και Εύαγρ., EI. VI. 14, όπου ο Σίττας λέγεται ότι πρόδωσε τη Μαρτυρόπολη στους Πέρσες γύρω στο 589.

41. Σχετικά με τις άλλες πηγές για τον Silvanus, βλ. *PLRE* I. 840-1.

42. Μια πρόσφατη άποψη, ότι «από τα τέλη του 3ου αιώνα και μπρος, ... υπάρχουν άφθονες μαρτυρίες απ' όλη την αυτοκρατορία (ιδιαίτερα όμως από τις ανατολικές επαρχίες) για απλούς ανθρώπους που υπερασπίζονταν τις πόλεις τους, μικρές και μεγάλες, εναντίον εισβολέων και ληστών» (Cameron, *CF* 110) είναι υπερβολή, όπως θα διαπιστώσει όποιος συμβουλευθεί όλα τα στοιχεία τα οποία δίνουν οι συγγραφείς που έγραψαν γι' αυτές τις επαρχίες. Υπάρχουν βεβαίως πολλές μαρτυρίες για την ανέγερση τειχών και οχυρωμάτων· αλλά μπορούμε να θεωρήσουμε ότι αυτό γινόταν κυρίως προς όφελος των στρατιωτικών φρουρών (των οποίων η εγκατάσταση ήταν πιθανότερη σε μια οχυρωμένη πόλη), ή απλώς ως μια φυσική αποτρεπτική δύναμη εναντίον επιδρομέων (βλ. το κυρίως κείμενο για την απροθυμία των «βαρβάρων» να επιτίθενται σε περιτειχισμένες πόλεις), τόσο σπάνιες είναι οι μαρτυρίες για ολόψυχη συμμετοχή των απλών πολιτών στην άμυνά τους. Δεν αρνούμαι φυσικά ότι θα υπήρχαν οπωσδήποτε πολύ περισσότερα παραδείγματα μιας τέτοιας δραστηριότητας, από τις περιπτώσεις για τις οποίες συμβαίνει να διασώθηκαν μαρτυρίες· νομίζω όμως ότι αξίζει να τονιστεί πόσο λίγες παρόμοιες περιπτώσεις υπάρχουν. (Έχω γεμίσει τον κατάλογό μου όσο μου είναι μπορετό: τολμώ να πω ότι απέχει πολύ από το να είναι πλήρης). Η παλιότερη γραπτή μαρτυρία που γνωρίζω αφορά την οργάνωση μιας ομάδας ένοπλων ανδρών στην ΕΛΑΤΕΙΑ της Φωκίδας (στην κεντρική Ελλάδα) από τον Ολυμπιονίκη Μνησίβουλο, εναντίον των Κοστόβωκων που επέδραμαν στην Ελλάδα το 170-1 (Παυσ. X. 34. 5). Ένα άλλο επεισόδιο της αντίστασης σε τούτη την επιδρομή των Κοστόβωκων αποκαλύπτεται από μια επιγραφή από τις ΘΕΣΠΙΕΣ της Βοιωτίας, την οποία μελέτησε ο A. Plassart σε άρθρο του που αναφέρω στο V. 3 σημ. 15. Οι κάτοικοι ελάχιστων πόλεων φέρονται να έχουν προβάλει σθεναρή αντίσταση στις πολιορκίες των Γότθων κατά τη διάρκεια των επιδρομών των δεκαετιών του 250 και του 260 (η ακριβής χρονολόγηση είναι πολύ αμφίδολη): ιδιαίτερα η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, ίσως το 254 και (μαζί με την ΚΑΣΣΑΝΔΡΕΙΑ/ΠΟΤΙΔΑΙΑ: Ζώσ. I. 43. 1) 268 (Ζώσ. I. 29. 2· 43. 1· Ευσέβ., *FGrH* II A 101 F1 και ίσως 2· Amm. Marc. XXXI. 5. 16· Ζωναράς XII. 23, 26· Σύγκελλος, σελ. 715)· η ΜΑΡΚΙΑΝΟΥΠΟΛΙΣ, ίσως το 248 (Δέξιππος, *FGrH* II A 100 F25· αλλά αντιπρβλ. Jordanes, *Get.* 16/92, 17/94, όπου ο εχθρός δωροδοκείται για να αποχωρήσει) και, μαζί με την ΤΟΜΙΔΑ γύρω στο 268 (Ζώσ. I. 42. 1), αν και η Μαρκιανόπολις είχε ίσως διαγουμιστεί από τους Γότθους το 250-1 (βλ. A. Alföldi, στην *CAH* XII. 145-6)· η ΦΙΛΙΠΠΟΥΠΟΛΙΣ το 250-1 (Δέξιππος, F26· αλλά η πόλη είχε τότε κυριευθεί: Δέξιππος, F 22· Amm. Marc. XXXI 5. 17· Ζώσ. I. 24. 2· Jordanes, *Get.* 18/101-3) και πιθανόν γύρω στο 268 (Δέξιππος, F 27: για τη χρονολογία, βλ. Alföldi στην *CAH* XII. 144 σημ. 7, 149)· η ΣΙΔΗ, ίσως το 268-9 (Δέξιππος, F 29). Μια ή δύο άλλες πόλεις πρέπει ίσως να προστεθούν: η ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ και η ΑΓΧΙΑΛΟΣ το 268-9 (*HA, Claud.* 12-4· αλλά αντιπρβλ. Amm. Marc. XXXI. 5. 16· Jord. *Get.* 20/108-9), και ίσως ταυτόχρονα η ΚΥΖΙΚΟΣ (Amm. Marc. XXXI. 5. 16· Ζώσ. I. 43. 1· Σύγκελ., p. 717· πρβλ. *HA, Gallien.* 13. 8). Αλλά σε αρκετές από τούτες τις περιπτώσεις ο ρόλος που έπαιξαν οι πολίτες σε διάκριση από τα μέλη μιας φρουράς είναι κάθε άλλο παρά σαφής. Για πρόσφατα συγγράμματα επί του όλου θέματος, βλ. F. Millar, στο *JRS* 59 (1969) 12-29, ειδ. 24-9, ο οποίος προσθέτει μερικά παραδείγματα από τη λατινική Δύση (AUTUN, 269 μ.Χ., και SALDAE στην Αφρική, σελ. 29). Φαίνεται τώρα να υπάρχει ένα μεγάλο χάσμα στις μαρτυρίες. Ο πρώτος άρχων της ΑΔΡΙΑΝΟΥΠΟΛΕΩΣ το 376 οργάνωσε μια δύναμη από τα «κατώτερα λαϊκά στρώματα», μαζί με τους εργάτες του αυτοκρατορικού εργοστασίου όπλων (*fabricenses*), για να πιέσει τους Βισιγότθους να εγκαταλείψουν την πόλη, με ολέθρια αποτελέσματα (Amm. Marc. XXXI. 6. 2-3). Το 399, σύμφωνα με τον Ζώσιμο (V. xvi-xvii, ειδ. xvi. 4) πολλοί από τους κατοίκους των πόλεων της ΠΑΜΦΥΛΙΑΣ και της ΦΡΥΓΙΑΣ (*οι των πόλεων οικήτορες*, xvi. 4), εμπνεόμενοι από το παράδειγμα του Βαλεντίνου από τη Σέλγη (για τον οποίο βλ. IV. 4 σημ. 6), πρόβαλαν ένοπλη αντίσταση στον Τριβίγιλδο τον Γότθο και τον ληστρικό στρατό του, αλλά προδόθηκαν από τις μηχανορραφίες του Γαϊνά. Φαίνεται, από τον Παυλίνο τον Πελλαιό, *Ευχαριστικός* 311-14, ότι η ΒΟΥΡΔΙΓΑΛΑ (Bordeaux) παραδόθηκε δίχως αντίσταση (στίχος 312) στον Athaulf και τους Βισιγότθους του το 414· αντιπρβλ. την αντίσταση των γειτονικών ΒΑΣΑΤΩΝ (Bazas: βλ. πάνω και σημ. 18). Οι κάτοικοι της ΑΣΗΜΟΥ (αν αυτό είναι το σωστό όνομα), όπως λέει ο Priscus απόσπ. 5 (Dindorf ή Mueller), ανέλαβαν ενεργό δράση εναντίον των Ούννων επιδρομέων γύρω στο 443. Μόνοι από τις πόλεις της Auvergne (Sidon. Apoll., *Ep.* VII. v. 3), οι άνδρες του CLERMONT-FERRAND) (*civitas Arvernorum*· στη διάρκεια της Ηγεμονίας, Augustonetum), προφανώς βοηθούμενοι από μια μικρή φρουρά Βουργουνδών, απέκρουσαν αποφασιστικά τις ετήσιες ληστρικές εκστρατείες και κάποιες μάλλον χλιαρές απόπειρες πολιορκίας από ομάδες Βισιγότθων στις αρχές της δεκαετίας του 470, μέχρι που ο τόπος εγκαταλείφθηκε στον Ευρίχο και τους Βισιγότθους ύστερα από μια συμφωνία που έκανε ο Nepos το 475: βλ. Sidon. Apoll., *Ep* III. i.-iv· VII. vii. 3-5 κ.λπ.· και πρόσεξε στην *Ep.* III. ii. 2 την αναφορά στις εσωτερικές διχόνοιες (*civitatem non minus civica simultate quam barbarica incursione vacuatam*). Στην περίπτωση αυτή ο Ρωμαίος στρατηγός Ecdicius παρέσχε κάποια βοήθεια

και ενθάρρυνση (δλ. IV. 4 σημ. 6) αλλά οι δυνάμεις του ήταν προφανώς πολύ μικρές (δλ. Sidon. Apoll., *Ep* III. iii, ειδ. 3)· και ίσως ο ίδιος ο Σιδώνιος, όπως και ο ιερέας Κωνστάντιος (*Ep.* III. ii), να έπαιξαν πρωτεύοντα ρόλο. Πολλοί νέοι της ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, που ήταν «συνηθισμένοι να θορυβοποιούν οι μεν εναντίον των δε στους ιπποδρομους», ενώθηκαν θαρραλέα με τη φρουρά σε μια μάταιη προσπάθεια να υπερασπίσουν την πόλη εναντίον του Χοσρόη Α΄, του Πέρση βασιλιά, το 540 (Προκόπ. *Πόλεμ.* II = *Πέρσ.* II. viii. 11, 17, 28-34· ix. 5: δλ. Alan Cameron, *CF* 108, 110, 125, 273). Όταν η ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ έπεσε στα χέρια των Περσών το 614, ορισμένοι «νέοι της πόλης», μας πληροφορεί ο Sebeos, οργάνωσαν μιαν αποτυχημένη εξέγερση (Sebeos XXIV, σελ. 68, στη γαλλ. μετάφρ. του Frédéric Marler, Paris, 1904). Όπως είπε ο Cameron, η αναλογία με τους «νέους» της Αντιόχειας το 540 μας κάνει να υποθέσουμε ότι και στην Ιερουσαλήμ τα εν λόγω άτομα ήταν οπαδοί του ιπποδρομου (*CF* 109). Πάρα πολύ συχνά, φαίνεται, τα πάντα εξαρτιόνταν από τη φρουρά. Υποθέτω ότι μπροστά σε μια όσοδαρή επίθεση, αυτό που έγινε στη ΔΑΜΑΣΚΟ το 636 ήταν ίσως χαρακτηριστικό: «Εγκαταλειμμένος από τη βυζαντινή φρουρά, ο αστικός πληθυσμός της Δαμασκού συνθηκολόγησε» (P.K. Hitti, *Hist. of the Arabs*[10] 150). Και η συμπεριφορά της φρουράς εξαρτιόταν ίσως από το ποιόν του διοικητή της: μαθαίνουμε, λογουχάρη, από τον Ζώσιμο (I. 32-33. 1) ότι στην ΠΙΤΥΟΥΝΤΑ, στην ανατολική ακτή της Μαύρης Θάλασσας, η φρουρά αρχικά απώθησε τους Γότθους (προφανώς το 254) υπό τον ικανό διοικητή της Successianus· λίγο αργότερα όμως, όταν ο Successianus προήχθη σε αρχηγό φρουράς πραιτωριανών από τον Ουαλεριανό, η φρουρά δεν πρόβαλε καμιάν αντίσταση σε νέα γοτθική επίθεση, και η πόλη έπεσε αμέσως. (Πρβλ. τη συμπεριφορά του Gerontius στην ΤΟΜΙΔΑ γύρω στο 386, στον Ζώσ. IV. 40). Μόνον αν κατά τύχη υπήρχε στρατωνισμένος κάπου κοντά ένας σημαντικός αριθμός βετεράνων στρατιωτών, αυτοί μπορεί να έσπευδαν να υπερασπίσουν μιαν απειλούμενη πόλη, όπως στην AUTUN το 356 (Amm. Marc. XVI. 2. 1). Ασφαλώς υπάρχουν και άλλα παραδείγματα που θα έπρεπε να παραθέσω, αλλά οι πηγές, για τις άλλες περιπτώσεις που βρήκα, ήταν πάρα πολύ φτωχές για να αξίζουν να χρησιμοποιηθούν. Ένα καλό παράδειγμα είναι η ΝΙΣΙΒΙΣ, όπου οι κάτοικοι ένιωσαν τέτοιαν απελπισία, όταν παραδόθηκαν στην Περσία με τη συνθήκη που έκαμε ο αυτοκράτορας Ιοβιανός το 363 (δλ. ανάμεσα σε άλλες πηγές, Amm. Marc. XXV. vii-ix, ειδ. viii 13 και ix. 2-8· Ζώσ. III 33-4) ώστε δεν μας είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι πήραν μέρος μαζί με τη φρουρά στην άμυνα της πόλης τουλάχιστον σε μερικές από τις πολλές πολιορκίες που αντιμετώπισαν από τότε που έγιναν ρωμαϊκή *colonia* επί Σεπτίμιου Σεβήρου (γύρω στο 195) – ιδιαίτερα σε τρεις ανεπιτυχείς πολιορκίες από τον Σαπώρ Β΄, το 337 ή 338, το 346 και το 350. Πάρα πολλές από τις αφηγήσεις που διασώθηκαν, ακόμα κι όταν δίνουν κάποια χρήσιμα στοιχεία, τα ανακατεύουν με μωρόπιστες ανοησίες: δλ. λχ. Θεοδώρητος, *Εί* II. 30. Εκτός από λίγα ψήγματα, όπως Ιουλιανός, *Λόγ.* II. 64C (δεν μπόρεσα να συμβουλευθώ τον Εφραίμ Σύρο), δεν γνωρίζω καμιά χρήσιμη μαρτυρία για τη γενική συμμετοχή πολιτών στην άμυνα· δλ. και J. Sturm, στην *RE* XVII. i (1936) 741 κ.ε., ειδ. 744-6. Και πάλι, μπορούμε εύκολα να γελαστούμε από την επιθυμία ενός συγγραφέα να εξυμνήσει τον γενέθλιο τόπο του αποδίδοντας στον πληθυσμό του ένα ρόλο στην υπεράσπιση της πόλης τους μεγαλύτερο από εκείνον που έπαιξε στην πραγματικότητα. Υποθέτω ότι αυτό αληθεύει, λογουχάρη, για δύο χωρία στον φλογερό Κωνσταντινοπολίτη, τον εκκλησιαστικό ιστορικό Σωκράτη (*Εί* IV. xxxviii. 3-5· V. i. 2-5· πρβλ. Σωζ. *Εί* VI. xxxiv. 3· VII. i. 1- 2), ο οποίος αποδίδει στον λαό της ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ένα σημαντικό ρόλο στην αντίσταση κατά των Βησιγότθων το καλοκαίρι του 378, ρόλο που λείπει στον Amm. Marc. XXXI. xi. 1· xvi. 4- 7, και που μπορεί κάλλιστα να έχει διογκωθεί.

Ένα περιστατικό που φαίνεται να έχει γίνει γενικά παραδεκτό στην εποχή μας, τουλάχιστον από τότε που εκδόθηκε το βιβλίο του Gibbon (*DFRE* I. 265-6), δεν θα εδίσταζα να το απορρίψω ως πιθανό πλάσμα της φαντασίας: ο υποτιθέμενος άθλος του γηραλέου Αθηναίου ιστορικού Δέξιππου το 267, που οργάνωσε τάχα μια πετυχημένη επίθεση κατά των Ερούλων (που συχνά, στις πηγές, αναφέρονται ως «Γότθοι» ή «Σκύθες») μετά το διαγούμισμα της Αθήνας από μέρους των. (Η διεξοδικότερη πρόσφατη περιγραφή, που θεωρεί αυταπόδεικτο ότι ο άθλος έγινε πράγματι και μπορεί να αποδοθεί στον Δέξιππο, είναι του F. Millar, στο *JRS* 59 [1969] 12-29, ειδ. 26-8· πρβλ. *PIR*[2] IV. 72-3, H 104, κ.λπ.). Οι λόγοι του σκεπτικισμού μου είναι οι ακόλουθοι: (1) Ο λόγος, *FGrH* II A 100 F 28a §§ 1-6 (μετάφρ. από τον Millar, 27-8) θεωρείται συνήθως ότι είναι η καταγραφή από τον ιστορικό ενός δικού του λόγου· και στην § 7 ο Δέξιππος λέει ότι ο ομιλητής έγινε κατόπιν δεκτός από τους Αθηναίους ως αρχηγός τους. Ωστόσο, αν και στο F 28 *d* ο Δέξιππος αναφέρεται ως ο ομιλητής («προς τους Έλληνας»), δεν βλέπω καμιάν απολύτως ένδειξη στα αποσπάσματα (ή στα *testimonia*) του Δέξιππου ή οπουδήποτε αλλού που να υποβάλλει την ιδέα ότι ο ομιλητής στο F 28*a* είναι ο ίδιος ο ιστορικός: αυτό ήταν απλώς μια υπόθεση. (2) Η *μόνη* πηγή που παρουσιάζει τον Δέξιππο ως τον αρχηγό μιας αθηναϊκής δύναμης η οποία νίκησε τους Ερούλους είναι μια αναξιόπιστη πηγή: *HA, Gallien.* 13. 8. Οι μόνες άλλες αναφορές σε μιαν πετυχημένη αθηναϊκή επίθεση κατά των Ερούλων είναι από (*α*) τον συγγραφέα των αρχών του 9ου αιώνα Γεώργιο Σύγκελλο, *Εκλογή Χρονογραφίας*, επιμ. W. Dindorf, I (Bonn, 1829) 717. 15. 20, όπου δεν υπάρχει ούτε μια λέξη για τον Δέξιππο, και (*δ*) ο ιστορικός του 12ου αιώνα Ζωναράς, *Επίτ. ιστ.* XII. 26, επιμ. Dindorf III (1870) 150. 23-151. 5, που αφηγείται μιαν εντελώς διαφορετική ιστορία, αγνοώντας κι αυτόν τον Δέξιππο και αποδίδοντας την πετυχημένη των Ερούλων σε «έναν Αθηναίο, τον Κλεόδημο, που επιτέθηκε με επιτυχία κατά των Ερούλων «από θαλάσσης με πλοία»· πρβλ. τους «Κλεόδαμον και Αθήναιον, βυζαντινούς» στους οποίους ο Γαλλιηνός ανέθεσε να ανασυ-

γκροτήσουν και να σχυρώσουν τις πόλεις στην περιοχή των Βαλκανίων, και που νίκησαν τους «Σκύθες» σε μια μάχη «circa Pontum» (*HA*, Gallien. 13. 6), προφανώς την ίδια εποχή περίπου με τη ναυτική νίκη του Venerianus (στο ίδιο. 13. 7) και τον λεγόμενο άθλο του Δέξιππου (13. 8). (3) Στην επιγραφή που έστησαν στον Δέξιππο οι γιοι του, *IG* II^2. 3669 = *FGrH* 100 T4 (η οποία, όπως λέει ο Millar, ό.π. 21, «μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ... είναι μεταγενέστερη της επιδρομής των Ερούλων»), δεν υπάρχει η παραμικρή νύξη για του Δέξιππου το υποτιθέμενο κατόρθωμα. (Η αρχική λέξη, *αλκή*, προσφυώς ομηρική, είναι απλώς μέρος μιας περιγραφής της γης του Κέκροπα). (4) Το γεγονός ότι κανένας κατοπινός Έλληνας συγγραφέας δεν μνημονεύει το λαμπρό κατόρθωμα του Δέξιππου είναι καταπληκτικό εκτός αν (όπως πιστεύω) πρόκειται για ένα συγκαιρινό μύθο, προερχόμενο από την *Historia Augusta* και από μια παρανόηση του κειμένου του Δέξιππου F 28 a. Ο Ζώσιμος, ιδιαίτερα, αν και καταγράφει το διαγούμισμα της Αθήνας με την παραπάνω ευκαιρία, δεν αναφέρει τον Δέξιππο (ούτε κάποιαν αθηναϊκή αντεπίθεση)· και ο Ευνάπιος (η βασική πηγή των προηγούμενων βιβλίων του Ζώσιμου), που είχε σε αρκετά μεγάλη εκτίμηση τον Δέξιππο ώστε να αρχίσει τη δική του ιστορία στο σημείο που σταμάτησε ο Δέξιππος (και πρβλ. Ευνάπ. απόσπ. 1, Dindorf ή Mueller), μιλάει για τον Δέξιππο απλά ως για έναν άνθρωπο μορφωμένο και δεινό ρήτορα (*Βίοι Σοφιστ.* IV. iii. 1 [457 Didot], σ. 10. 14-16 επιμ. J. Giangrande, Roma, 1956). Ούτε ο Σουΐδας έχει τίποτε να πει για τον Δέξιππο εκτός από το ότι ήταν *ρήτωρ* (FGrH 100 T1). Τίποτε δεν έχουμε να αποκομίσουμε συμβουλευόμενοι την πηγή του F 28: Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος, *Excerpta hist.*, επιμ. U.P. Boissevain κ.λπ., IV. *Excerpta de sentent.* (1906) 234-6 (Dexippus 24). (5) Ο λόγος στο F 28a αναφέρει ότι η Αθήνα ήταν «στα χέρια του εχθρού» (§ 3), και προσθέτει μια μυστηριώδη πληροφορία για «εκείνους που εξαναγκάσθηκαν ενάντια στη θέλησή τους να πολεμήσουν στο πλευρό του εχθρού»· πρβλ. το *πταίσμα* της πόλης στην § 5. Αν αυτό έγινε το 267, τότε οι Έρουλοι είχαν ήδη κυριεύσει την Αθήνα. Το γεγονός θα έκανε ασφαλώς το κατόρθωμα του Δέξιππου ακόμα πιο αξιοσημείωτο· συνέβαινε μερικές φορές κάποιες πόλεις να απωθούν τους πολιορκητές τους, αλλά δεν ξέρω καμιά περίπτωση που να λέγεται αξιόπιστα ότι καταδιώξανε τους επιδρομείς μετά την αποχώρησή τους. Χρειάζομαι πιο ισχυρές μαρτυρίες απ' αυτές που έχουμε, για να παραδεχτώ, βασιζόμενος μόνο στην *Historia Augusta*, την ύπαρξη μιας τολμηρής και επιτυχημένης πολεμικής δράσης εναντίον άγριων επαγγελματιών πολεμιστών, καθοδηγούμενης από έναν άνθρωπο των γραμμάτων που πρέπει να ήταν στα εξήντα του και είναι σχεδόν βέβαιο πως δεν είχε καμιά πείρα από πόλεμο.

Στο IV. 4 και τη σημ. του 6, έδωσα παραδείγματα αντίστασης σε «βαρβάρους», κ.λπ., στην ύπαιθρο. Η στάση των αγροτών, νομίζω, εξαρτήθηκε συχνά από τη στάση της πόλης στο έδαφος της οποίας υπάγονταν. Βρίσκω εύκολο να δοθεί πίστη στον Άραβα ιστορικό Άμπου Γιουσούφ, όταν λέει για τα χωριά και τις αγροτικές περιοχές της Έδεσσας και του Χαρράν (το 637-8) ότι μετά την παράδοση των πόλεων δεν έγινε καμία απόπειρα αντίστασης. «Σε κάθε περιφέρεια, όταν η έδρα της διοίκησης κυριευόταν, οι άνθρωποι της υπαίθρου έλεγαν: "Είμαστε κι εμείς όμοιοι με τους ανθρώπους της πόλης μας και με τους αρχηγούς μας"» (*Κιτάμπ αλ-Χαράτζ* 39-41, μετάφρ. από τον Bernard Lewis, στο βιβλίο του *Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople*, 1 [1974] 230-1).

43. Η πολύτιμη *Vita Severini* του Ευγίππιου κυκλοφόρησε (πρώτα στην *MPL* LXII. 1167-1200) σε κάμποσες σύγχρονες επιμελημένες εκδόσεις, από τον H. Sauppe (*MGH*, 1877), τον P. Knoell (*CSEL*, 1866), τον Th. Mommsen (*Scr. Rerum Germ.*, 1898), και τελευταία από τον R. Noll, *Eugippius, Das Leben des heiligen Severin* (Berlin, 1963), με γερμ. μετάφρ. και σχόλια. Υπάρχουν αγγλ. μεταφράσεις από τους Ludwig Bieler και Ludmilla Krestan (Washington, D.C., 1965) και από τον G.W. Robinson (Harvard Translations, Cambridge, Mass., 1914). Ο Géza Alföldy, *Noricum* (1974) 347 σημ. 36, παραπέμπει σε διάφορες πρόσφατες μελέτες για τον Ευγίππιο και τον άγ. Σεβερίνο, και δίνει πολλές πληροφορίες για το Νωρικόν του 5ου και 6ου αιώνα (στο ίδιο, 213-27).
44. Ο Thompson αναφέρεται προφανώς στον Hydatius, 91, βλ. και IV. 4 σημ. 6 § (ε) πάνω.
45. Το απόσπασμά μου είναι από το άρθρο του Thompson του 1977 (βλ. σημ. 10 πάνω) 313-14.
46. Jones, *LRE* II. 1059. Για τον Arvandus, βλ. Sidon. Apoll., *Ep.* I. vii. (ειδ. 5, 10-12)· Stevens, *SAA* 103-7. Για τον Seronatus, βλ. Sidon. Apoll. *Ep.* II. i. (ειδ. 3)· VII. vii. 2· Stevens, *SAA* 112-13. (Για την υπέρμετρη αντιπάθεια που ένιωθε ο Σιδώνιος για τον Serenatus, βλ. επίσης *Ep.* V. xiii.).
47. Amm. Marc. XVIII. x. 1-3· XIX. ix. 3-8· XX. vi. 1.
48. Αυτό ασφαλώς θα ήταν παράνομο μετά το 422, οπωσδήποτε στη Δύση, λόγω του *CTh* II. xiii. 1 = *CJ* II. xiii. 2.
49. Priscus απόσπ. 8 Dindorf (*HGM* I. 305-9) και Mueller (*FHG* IV. 86-8). Υπάρχει αγγλ. μετάφρ. από τον C.D. Gordon, *The Age of Attila* (Ann Arbor, 1960) 85-9. Βλ. ειδ. Thompson, *HAH* 184-7, με κεφ. v.
50. FIRA^2 III. 510-13, no. 165· και Μαλάλας XV, σελ. 384 επιμ. Dindorf (CHSB, 1831).
51. Πρβλ. Jones, *LRE* I. 472-7, 484-94, 494-9, 502-4, 518-20.
52. *FIRA*^{2} I. 331-2, no. 64. Υπάρχει αγγλ. μετάφρ. στο *ARS* 242-3, no. 307.
53. Οπωσδήποτε ήταν το ισοδύναμο των 9 σολδίων στην ίδια υπηρεσία (*ab actis*) στην επαρχότητα της Αφρικής: βλ. *CJ* I XXVII. 1. 26.

[VIII. 4]

1. Το πλήρες ιστορικό του λοιμού δεν μπορεί ποτέ να συναρμοστεί. Ο A. Alföldi, στην *CAH* XII. 228 σημ. 1, δίνει τις αναγκαίες αναφορές στις πηγές. Προσθέτω τον Ζώσ. I. 46.
2. Η ολοφάνερη βελτίωση που επέφεραν οι νίκες του Διοκλητιανού και των συνεργατών του εξυμνείται σ' ένα πολύ αξιοσημείωτο έγγραφο, που δεν πρέπει να ξεφύγει από την προσοχή κανενός: τον Πρόλογο στο «Έδικτον για τις Ανώτατες Τιμές» που εκδόθηκε το 301. Για τις πρόσφατες εκδόσεις του Εδίκτου στο σύνολό του βλ. I. 3 σημ. 3 πάνω. Ο Πρόλογος είναι πιο ευπρόσιτος στις *ILS* 642. Υπάρχει επίσης ένα κείμενο με μια αγγλ. μετάφρ. από τον E.R. Graser στην ESAR V. 310-17 (επιμ. Frank). Οι *Πανηγυρικοί* των ετών 289-321 (*Paneg. Lat.* II-X, επιμ. E. Galletier, με γαλλ. μετάφρ.) είναι συχνά αισιόδοξα μέχρι γελοιότητας.
3. Amm. Marc. XXVI. vi. 9, 17-18· vii. 1, 7, 14· viii. 14· πρβλ. x. 3· Ζώσ. IV. v. 5· vii. 1-2. Η τελευταία μελέτη που είδα για την εξέγερση του Προκοπίου είναι του N. J. E. Austin, στο άρθρο που ανέφερα στο VI. 6 σημ. 58 πάνω.
4. Είναι ο Petronius 3 στην *PLRE* I. 690-1.
5. Βλ. B. H. Warmington, «The career of Romanus, Comes Africae», στο *Byz.* 49 (1956) 55-64.
6. Stein, *HBE* I^2. i. 140. Δίνει κατάλογο των πηγών στο ii. 490 σημ. 51.
7. Ένα χρήσιμο πρόσφατο έργο είναι του G. W. Clarke, «Barbarian disturbances in north Africa in the mid-third century», στο *Antichthon* 4 (1970) 78-85.
8. Βλ. Jones, *LRE* I. 59-60, 97-100· II. 679-80. Γνωρίζω μία μόνο μεγαλύτερη στρατιά που παρέταξε ποτέ η Ρώμη για μια εξωτερική εκστρατεία: τη στρατιά που οδήγησε ο Αντώνιος διαμέσου της Αρμενίας εναντίον των Πάρθων το 36 π.Χ., για την οποία βλ. Πλούτ. *Αντ.* 37. 4· W. W. Tarn, στην *CAH* X. 73 κ.ε.
9. Σχετικά μ' αυτό, θα παραπέμψω απλώς στον A. R. Birley, TCCRE 267-8, όπου ο αριθμός των «κάπου 400.000 ή και περισσότερων σ' έναν πληθυσμό πενήντα περίπου εκατομμυρίων» βασίζεται εν μέρει στο άρθρο του Eric Birley, «Septimius Severus and the Roman army», στο *Epigr. Studien* 8 (1969) 63-82. Πρόσθετη βιβλιογραφία δίνει ο A.R. Birley.
10. Ό,τι είπα στο κυρίως κείμενο για την αριθμητική δύναμη του ρωμαϊκού στρατού βασίζεται πρωτίστως στον Jones, *LRE* II. 679-86 (πρβλ. 1035-8), με τις σημειώσεις στο III. 209-11· βλ. και III. 379-80 (Πίνακας XV). Για το ολικό ποσό των στρατιωτικών δαπανών της Ρώμης επί Αυτοκρατορίας δεν υπάρχει τρόπος να αποτολμήσουμε ούτε μια πρόχειρη εικασία. Ο M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage* (1974) II. 696-7, υπολογίζει το ετήσιο κόστος μιας μόνο λεγεώνας σε 600.000 δηνάρια μέχρι το 124 π.Χ., 1.500.000 δην. από το 123 και εξής (αντιπρβλ. Frank, *ESAR* I. 327:1 εκατομμύριο), και 3.000.000 δην. μετά τον διπλασιασμό του μισθού των λεγεωναρίων από τον Καίσαρα· οι αριθμοί αυτοί όμως μπορούν να θεωρηθούν μόνο ως έξυπνες εικοτολογίες. Για την Ηγεμονία και την ύστερη Αυτοκρατορία, οι υπολογισμοί γίνονται δύσκολοι μέχρι αδύνατοι, ακόμα κι αν κάνουμε αφαίρεση του γεγονότος ότι τα *auxilia* και άλλες δυνάμεις μη ανήκουσες στη λεγεώνα έπαιζαν τώρα μεγαλύτερο ρόλο.
11. Ο Jones, *LRE* III. 341 σημ. 44 μιλάει για 113 + 3 = 116 επαρχίες· αλλά ο κατάλογός του στις σελ. 382-9 έχει 119, και πιστεύω ότι αυτός είναι ο πραγματικός αριθμός, αν αφήσουμε ένα περιθώριο για ένα ή δύο λάθη στη *Notitia* – λογουχάρη, τη διαγραφή από ένα γραμματέα της Παννονικής επαρχίας της Valeria, αντί της ιταλικής Valeria (βλ. Jones, *LRE* III. 351). Πρβλ. τον κατάλογο των επαρχιών στον J.W. Eadie, *The Breviarium of Festus* (London, 1967) 154-71: δίνονται 126 ονόματα, αλλά πρέπει να αφαιρέσουμε 7 (αρ. 8, 23, 35, 62, 78, 119, 123). Δεν μπόρεσα να μελετήσω όσο έπρεπε την πολύ επιμελημένη πρόσφατη εργασία του Dietrich Hoffmann, *Das spätrömische Bewegungsheer u. die Not. Dign.* = *Epigr. Stud.* 7 (2 τόμοι, Düsseldorf, 1969-70): έχει τον πιο χρήσιμο χάρτη των ρωμαϊκών επαρχιών της περιόδου της *Not. Dign.* (εκτός κειμένου, στον τόμ. II), βλ. και τους τρεις χάρτες για το 400 περίπου μετά το II. 326-7.
12. Jones, *LRE* II. 1057· βλ. και III. 341-2 σημ. 44, που τελειώνει μ' έναν πίνακα. Ο Jones παραλείπει όλο «το υπηρετικό προσωπικό του παλατιού (*cubicularii* και *castrensiani*)».
13. Βλ. Jones, *LRE* I. 396-9· *RE* 209-11.
14. Βλ. *CJ* I. xxvii. 1. 22-39, με Jones, *LRE* II. 590-1. Όπως λέει ο Jones, τα τρία τέταρτα του προσωπικού δεν έπαιρναν περισσότερα από 9 σόλδια ή το ισοδύναμό τους σε είδος (1 *annona* = 5 σόλδια, 1 *capitus* = 4 σόλδια). Και οι 16 κατώτεροι από τους 40 γραμματείς στα τέσσερα οικονομικά *scrinia* έπαιρναν μόνο 7 σόλδια έκαστος (*CJ* I. xxvii. 1).
15. Βλ. Jones, *LRE* II. 571 (*castrensiani*, με βαθμούχους υπεράριθμους), 585 (*largitionales*), 597-8 (*magistriani*), 604.
16. Για την *collatio glebalis*, *gleba* ή *follis*, βλ. Jones, *LRE* I. 110, 219, 431 (με III. 106-8 σημ. 51), 465. Κι αφού το χαμηλότερο ποσό φόρου που εισήγαγε ο Θεοδόσιος Α' το 393 ήταν μόνο 7 σόλδια (*CTh* VI. ii. 15), δεν δυσκολεύομαι να δεχτώ τους αριθμούς του Jones: (πράγματι) γύρω στα 40, 20 και 10 σόλδια για τους αρχικούς φόρους (*LRE* I. 431· το άρθρο του Jones για τον *follis* είναι τώρα ανατυπ. στο βιβλίο του *RE* 330-8· βλ. όμως R.P. Duncan-Jones, στο *JRS* 66 [1976] 235).
17. Όπως ήταν και ο Flavius Valerius Severus (Augustus το 306-7) και ο Maximinus Daia (Augustus γύρω στο 309-13), και οι δύο από το Ιλλυρικόν, όπως και ο Licinius, ένας Δάκας αγροτικής καταγωγής.
18. Στον Amm. Marc. XXX. vii. 2 είναι «ignobili stirpe», στον *Epit. de Caes.* 45-2 «mediocri stirpe».

19. Ο Marcianus (451-7) ήταν προφανώς ταπεινής καταγωγής: βλ. Ευάγρ. *EI* II. 1. Ο Leo I (457-74), ένας Δάκας στρατιώτης, πιθανόν να ήταν αγροτικής καταγωγής. Ο Ζήνων (474-91) ήταν αρχικά ένας Ισαυρεύς που ονομαζόταν Ταρασισκωδίσεος· φαίνεται όμως ότι χρημάτισε τοπικός αρχηγός.
20. Για τον *agrestis*, βλ. Victor, *Caes.* 40. 17, 41, 26· για τον *semiagrestis*, 39. 17 (του Μαξιμιανού). Για τον *subagrestis*, βλ. Amm. Marc. XIV. xi. 11· XV. v. 10· XVIII. iii. 6· XXI. x. 8· XXX. iv. 2· XXXI. xiv. 5, το τελευταίο χωρίον αναφέρεται στον Ουάλεντα, που είναι επίσης subrusticus στο XXIX. i. 11.
21. Για την άποψη ότι η οικογένεια των τριών Γορδιανών (238-44) καταγόταν από τη Μικρά Ασία, βλ. Birley, TCCRE 277 και σημ. 1. Αυτό μπορεί να είναι σωστό, αλλά δεν υπάρχει τίποτε ειδικά «ελληνικό» σε όσα ξέρουμε για τους Γορδιανούς, Α', Β' και Γ': ήταν ολότελα δυτικοποιημένοι.
22. Μιχαήλ ο Σύριος, *Χρον.* X. xi. (αρχή), επμ. Chabot II. 316 και Bar Hebraeus, *Chronogr.* I. ix., επμ. Charles σελ. 81. (Για τις σχετικές εκδόσεις, βλ. VIII. 3 σημ. 34-5 πάνω).
23. *Acta Conc. Oec.* III, επμ. E. Schwartz (Berlin, 1940) 260-1 (536 μ.Χ.).
24. Βλ. λχ. Jones, *LRE* II. 931-2, με III. 318 σημ. 154.
25. Η καλύτερη μελέτη του όλου θέματος των οικονομικών της Εκκλησίας είναι του Jones, *LRE* II. 894-910, με III. 301-11 σημ. 51-95· και «Church finance in the fifth and sixth centuries», στο *JTS* n.s. 11 (1960) 84-94 = *RE* 339-49.
26. Πλήρεις λεπτομέρειες δίνονται στο *Liber Pontificalis Ecclesiae Romanae*. Η πιο χρήσιμη έκδοση αυτού του έργου είναι του L. Duchesne, *Le Liber Pontificalis*, 2η έκδ. (Paris) I και II (1955), III (1957)· η πρώτη έκδοση, σε 2 τόμους, κυκλοφόρησε το 1886-92. Υπάρχει επίσης ένα κείμενο του Th. Mommsen, στα *MGH, Gest. Pontif. Roman.* I. (1898). Βλ. και σημ. 28 κάτω.

26α. Πρέπει να προσθέσω μιαν αναφορά σ' ένα έργο που είδα μόνο αφού τούτο το κεφάλαιο είχε περατωθεί: Alan Cameron, «Paganism and literature in late fourth-century Rome», στο *Entretiens sur l'ant. class.* 23 (Fondation Hardt, Vandoeuvres-Genève, 1977) 1 κ.ε., στις 16-17, που δείχνει ότι ο Praetextatus ήταν ο πραγματικός «πρωταγωνιστής ανάμεσα στους υστερο-Ρωμαίους εθνικούς, ... αρχηγός της εθνικής ιντελιγκέντσιας της Ρώμης του τέλους του 4ου αιώνα ... Είναι εύκολο να αντιληφθούμε γιατί ο θάνατος του Praetextatus ήταν ένα τόσο βαρύ πλήγμα για το εθνικό κόμμα. Δεν ήταν μόνο ένας άνθρωπος με τεράστιο κύρος και αποφασιστικότητα· ήταν ο μοναδικός τους διανοούμενος. Ήταν ένας φιλόσοφος».

27. Ιερώνυμος, *C. Johann. Hierosol.* 8· πρβλ. *Amm. Marc.* XXVII. iii. 14-15.
28. Οι κύριες πηγές είναι το *Liber Pontificalis* (βλ. σημ. 26 πάνω) xxxiv. (Πάπας Συλβέστρος), 314-35), xxxv. (Μάρκος, 336), xxxix (Δάμασος, 366-84), xlii (Ιννοκέντιος, 401-17), xlvi (Ξύστος, 432-40), όλα στον τόμ. I, επμ. Duchesne· και οι επιστολές του Γρηγορίου του Μεγάλου, όπως μνημονεύονται στο IV. 3 σημ. 47 πάνω (με βιβλιογραφία).
29. Ο επίσκοπος ήταν ο επίσκοπος των Μελαίων Μουσώνιος: Severus Ant., *Ep.* I. 4 (με 23), επμ. E.W. Brooks, *The Select Letters of Severus of Antioch*, II. i (London, 1903) 25. Βλ. Jones, *LRE* II. 905-6.
30. *Vita S. Theod. Syk.* 78: βλ. τη θαυμάσια αγγλ. μετάφρ. από την Elizabeth Dawes και τον N.H. Baynes, *Three Byzantine Saints* (1948) 141. (Πρβλ. IV. 2 σημ. 43).
31. Βλ. το *Liber Pontif. Eccles. Ravenn.* 60 στα *MGH, Scr. Rer. Langobard.* 265-391, στην 319, έκδ. Holder-Egger (1878), για το *Constitutum Felicis* (Πάπας Φήλιξ IV, 526-30 μ.Χ.), επίσης στη *MPL* LXV. 12-16, στη 12C, που αποκαλύπτει ότι το ένα τέταρτο του *patrimonium* της εκκλησίας της Ravenna ήταν 3.000 σόλδια. (Στην Ιταλία, ένα τέταρτο των εσόδων μιας εκκλησίας περιερχόταν κανονικά στον επίσκοπό της· πρβλ. για τη Ravenna, Jones, *RE* 346-7· *LRE* II. 902, 905).
32. Το μισθολόγιο αποδίδεται πιστά από τον Jones, *LRE* III. 89-90 σημ. 65.
33. Η Gertrude Malz, «The date of Justinian' *Edict* XIII» στο *Byz.* 16 (1942-3) 135-41, θέτει τη χρονολογία στο 554 μ.Χ.· προσωπικά δέχομαι την καθιερωμένη, το 538-9: βλ. Roger Rémondon, «L'Édit XIII de Justinien a-t-il été promulgué en 539?», στο *Chr. d'Ég.* 30 (1955) 112-21.
34. *MGH, Scr. Rer. Meroving.* I^2. 533, επμ. B. Krusch και W. Levison (1951). Υπάρχει μια έξοχη αγγλ. μετάφρ. αυτού του έργου (με σχόλια) από τον O.M. Dalton, *The Hist. of the Franks by Gregory of Tours* (2 τόμοι, 1927): για το χωρίον τούτο, βλ. II. 475. Κατά τον Γρηγόριο (ό.π.), ο επόμενος επίσκοπος, Baudin, διέναμε τα 20.000 και πάνω σόλδια στους φτωχούς.
35. *Vita S. Joann. Eleemos.* 45, επμ. H. Delehaye, στο *AB* 45 (1927) 5-74, στις 65-6. Βλ. Dawes και Baynes, ό.π. (στη σημ. 30 πάνω) 256.
36. Βλ. Jones, *RE* 340-9· *LRE* II. 899-902.
37. Βλ. Jones, *LRE* II. 898-9, με III. 304 σημ. 66 (πρβλ. II. 697, με III. 216 σημ. 20 τέλος). Το πιο ενδιαφέρον χωρίον είναι: Θεοδώρητος, *EI* I. xi. 2-3, με IV. iv. 1-2.
38. Ducas, *Hist. Turcobyzantina* XXXVII. 10, σελ. 329. 11-12, επμ., Greca. (Βουκουρέστι, 1958) = *CHSB*, επμ. V. Bekker (Bonn, 1834) σελ. 264. 14-16: *κρειττότερόν ἐστιν εἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακιόλιον βασιλεῦον Τούρκων ἢ καλύπτραν λατινικήν.*
39. *Vita S. Joann. Eleemos.* 41: βλ. Dawes και Baynes, ό.π. (στη σημ. 30 πάνω) 248, 249.
40. Λχ. Naphtali Lewis, «*Μερισμός ἀνακεχωρηκότων*», στο *JEA* 23 (1937) 63-75, στις 64-5 και σημ. 6· Bell, *EAGAC* 77-8· MacMullen, *RSR* 36-7.
41. Τα λόγια του Φίλωνα είναι: *πρώην τις εκλογείς φόρων ταχθείς παρ' ημίν* (§ 159). Οι τελευταίες δύο λέξεις πρέπει να σημαίνουν «στην περιοχή μας». Ο MacMullen (βλ. προηγ. σημ.) κρίνει ότι είναι η Ιουδαία. Βέβαια το κείμενο φαίνεται να αποκλείει την Αλεξάνδρεια (βλ. § 162). Νομίζω όμως πως

πρέπει να θεωρήσουμε ότι ο Φίλων μιλάει για κάποια περιοχή στην Κάτω Αίγυπτο.

42. Βλ. Jones, *LRE* II. 781, με 667-8. Για μένα είναι ολοφάνερο ότι οι περισσότεροι αν όχι όλοι αυτοί οι αγρότες ήταν ελεύθεροι κτηματίες, διότι διαφορετικά δεν θα είχαν εκδιωχθεί από τη γη τους, όπως λέει ο καθένας από τους τρεις νόμους.
43. Μια πολύτιμη (και, νομίζω, μάλλον αγνοημένη) εργασία για τον «υπερίσχυρο» βρίσκεται στις «Études de droit byzantin» (που ο υπότιτλός τους τις μετατρέπει σε μια «méditation» για τον *CJ* IV. lxv. 34) που δημοσίευσε ο H. Monnier στη *Nouvelle revue historique de droit français et étranger* 24 (1900) σε τρία μέρη· το τμήμα που αφορά το θέμα μας είναι στις σελ. 62-107 (κεφ. vi: «Généralités sur les Puissants»· vii: «Des Puissants à l' époque classique»· viii: «Quelques exemples des entreprises des Puissants au Bas-Empire»· και ix: «Le patrocinium potentiorum»). Πρόκειται για την πλουσιότερη συλλογή υλικού επί του θέματος την οποία έχω βρει ώς τώρα.
44. Πρβλ. Symm., *Ep.* VI. 58, 62, 64, βλ. σχετικά Jones, *LRE* I. 365.
45. Για τούτη τη Νεαρά, βλ. 1. και Π. Ζέπος, *Jus Graecoromanum* (8 τόμοι, Αθήνα, 1931· ανατύπ. Aalen, 1962) I. 240-2, στη 242. Η μετάφραση είναι του G. Ostrogorsky, «The peasant's pre-emption right: an abortive reform of the Macedonian emperors», στο *JRS* 37 (1947) 117-26, στην 122. Το ελληνικό κείμενο είναι: *και χρη διευλαβείσθαι ημάς, μη λιμού διαιοτέραν ανάγκην κριτού τοις αθλίοις επιστήσομεν πένησι* (§ 2).
46. Η κατάκτηση της Συρίας, της Μεσοποταμίας και της βόρειας Αφρικής από τους Άραβες ήταν εξαιρετικά γρήγορη. Ιδιαίτερα καταπληκτική είναι η ουσιαστική εξαφάνιση του χριστιανισμού από μεγάλα τμήματα αυτής της περιοχής, κυρίως από τα δυτικά της Συρίας και της Αιγύπτου εδάφη. Το γεγονός είναι ακόμα πιο αξιοσημείωτο καθότι, όπως είπε ο Mommsen (αν και με κάποιαν υπερβολή), «Στην ανάπτυξη του χριστιανισμού η Αφρική παίζει τον απόλυτα πρωτεύοντα ρόλο· αν και έκανε την εμφάνισή του στη Συρία, μέσα στην Αφρική και διαμέσου της Αφρικής έγινε η θρησκεία για όλο τον κόσμο» (*Provinces of the Roman Empire* [1886] II. 343).
47. Στην περίπτωση της κατάκτησης της Αιγύπτου από τους Άραβες, η κατάσταση αυτή υπήρχε και στη μεγάλη πόλη της Αλεξάνδρειας. Βλ. λχ. Butler, *ACE*[2] 337-8, για την άποψη ότι στην υποταγή των Αλεξανδρινών στους Άραβες το 641 η προσδοκία μιας ελάφρυνσης των φόρων ίσως να αποτέλεσε ένα σημαντικό στοιχείο. Και συνεχίζει ο Butler: «Αυτή η ελπίδα για μειωμένη φορολογία μπορεί να συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό σ' όλες τις κατακτήσεις του Ισλάμ. Στην περίπτωση της Αλεξάνδρειας ήταν ίσως ο καθοριστικός παράγοντας, μολονότι είναι γνωστό ότι η ελπίδα της οικονομικής ανακούφισης διαψεύστηκε οικτρά». (Πρβλ. επίσης στο ίδιο, 349, 365, 451-6· αλλά βλ. lxxiii). Για την καταναγκαστική εργασία που επέβαλαν επίσης οι Άραβες αργότερα, βλ. στο ίδιο, 347-8, 363. Μπορώ να προσθέσω ότι δεν γνωρίζω καμιά σοβαρή μελέτη για τα προβλήματα της αραβικής φορολογίας στις ρωμαϊκές επαρχίες που κατέκτησαν οι Άραβες πιο πρόσφατη από εκείνην του D.C. Dennett, *Conversion and the Poll-Tax in Early Islam* (= *Harvard Historical Monographs* 22, 1950)· και του Frede Lokkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period* (Copenhagen, 1950). Ο Dennett κατορθώνει συγκεκριμένα ν' αποκαλύψει τις διαφορές στη μεταχείριση των διαφόρων περιοχών από τους Άραβες.
48. Βλ. IV. 1 πάνω με τη σημ. 1.

[Παράρτημα IV]

1. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα των τετριμμένων δεξιόστροφων απόψεων του Magie και της αδυναμίας του να σκεφτεί βαθύτερα το υλικό του είναι τούτο το χωρίο στο *RRAM* I. 114-15: «Είναι αλήθεια ότι υπό την επίδραση των Ρωμαίων, που η γενική πολιτική τους ήταν *να εξασφαλίσουν μια μεγαλύτερη σταθερότητα εμπιστευόμενοι τη διακυβέρνηση στους πλουσιότερους και πιο υπεύθυνους πολίτες* υπήρχε μια αυξανόμενη τάση για ελάττωση της εξουσίας της συνέλευσης προς όφελος της βουλής» (οι υπογραμμίσεις δικές μου). Πρβλ. I. 214 (εκείνοι που υποδέχτηκαν τον Μιθριδάτη με ενθουσιασμό, το 88, ήταν «τα λιγότερο υπεύθυνα στοιχεία ανάμεσα στους πολίτες»), 640 («η πλουσιότερη και κατά τεκμήριον η πιο υπεύθυνη τάξη» 600 κ.λπ.
2. Βλ. E. S. Gruen, «Class conflict and the Third Macedonian War», στο *AJAH* 1 (1976) 29-60. Η απόπειρά του να αμφισβητήσει την αξιοπιστία του Λίβιου αποτυγχάνει. Πρώτον, τείνει να χαρακτηρίσει τις πληροφορίες του Λίβιου για διαιρέσεις σε ταξική βάση στην Ελλάδα του 2ου αιώνα και στην Ιταλία κατά τη διάρκεια του δεύτερου καρχηδονικού πολέμου ως απλό «συνηθισμένο επανόημα του Λίβιου» (ό.π. 31). Η σύγκριση όμως με την αφήγηση του δεύτερου καρχηδονικού πολέμου απλώς αδυνατίζει την επιχειρηματολογία του, για λόγους που θα φανούν καθαρά από το εισαγωγικό μέρος αυτού του Παραρτήματος. Δεύτερον, δίνει υπερβολική σημασία στις ελάσσονες διαφορές, που ασφαλώς υπάρχουν, ανάμεσα στον Λίβιο και στον Πολύβιο: λχ. ανάμεσα στον Λίβιο XLII. xliv. 3-5 και στον Πολύβ. XXVII. i. 7-9 σε ό,τι αφορά τη βοιωτική συνέλευση στη Θήβα το 171 (45). Η *turba* και *multitudo* του Λίβιου (§ 4) είναι φυσικότατες εκφράσεις μπροστά στους *συνεδραμηκότας* του Πολύβιου (§ 8)· και η «constantia principum... victa tandem multitudo» (§ 4) του Λίβιου είναι επίσης κατανοητή στο φως της διαπίστωσης του Πολύβιου για μια μαζική μεταβολή στη στάση του *πλήθους* (§ 9) – με «πλήθος», ο Πολύβιος εννοούσε εδώ πιθανότατα την «πλειοψηφία». Αντίθετα με τον ισχυρισμό του Gruen (ό.π.

58 σημ. 154), ο Λίβιος μπορεί κάλλιστα να διέθετε από τον Πολύβιο πολύ υλικό που έχει χαθεί για μας· ο Gruen ξεχνάει εδώ ότι δεν έχουμε λχ. το πρωτότυπο του Πολύβιου από το XLII. xliii. 6-10 του Λίβιου. Τρίτο, ο Gruen δεν προσέχει αρκετά τις μαρτυρίες για τα συνεχιζόμενα αντιρωμαϊκά αισθήματα στην Κορώνεια και ειδικά στην Αλίαρτο (Liv. XLII. xlvi. 7-10· lxiii. 3-12), που πρέπει να ήταν ακατα-μάχητα στον τελευταίο τούτο τόπο, αν πάρουμε υπόψη την ηρωϊκή του αντίσταση στην πολιορκία από πολύ ανώτερες ρωμαϊκές δυνάμεις. Στο φως των κατοπινών γεγονότων, αποκλείεται άραγε η αφή-γηση του Λίβιου για τη συνέλευση στη Θήβα να δίνει μια πιο ρεαλιστική εικόνα από εκείνην του Πολύ-βιου; Θα προσθέσω, για απάντηση στον τρόπο που ο P.S. Derow εξετάζει, στο *Phoenix* 26 (1972) 307, τον Λίβιο XXXVII. ix. 1-4 και τον Πολύβιο XXI. vi. 1-6, σε ό,τι αφορά τα συμβάντα στη Φωκαία το 190, ότι η περιγραφή που κάνει ο Λίβιος, μολονότι χρησιμοποιεί διαφορετική γλώσσα από εκείνην του Πολύβιου, δεν πρέπει να θεωρείται ως διαστρέβλωση: στον Πολύβιο οι Φωκαιείς *εστασίαζον* (§ 1) και σε διάκριση από τους *άρχοντας* (§ 2), *οι πολλοί* παρουσιάζονται σε κατάσταση εξέγερσης λόγω του λιμού (§§ 2, 6), όπως εξάλλου και οι δραστηριότητες των «Αντιοχιστών». Δεν υπάρχει εδώ τίποτε που να ενοχοποιεί τον Λίβιο για κάποια σημαντική παραποίηση της αλήθειας, και επιπλέον η επόμενη απωλεσθείσα αφήγηση του Πολύβιου μπορεί να περιείχε κι άλλες λεπτομέρειες για την κατάσταση στη Φωκαία που να δικαιώνουν την κάπως πιο έντονα χαραγμένη εικόνα που δίνει ο Λίβιος. (Μου φαίνεται ότι τα συμπεράσματα του Derow στο ζήτημα της στάσης των διαφόρων τάξεων στην Ελλάδα απέναντι στη Ρώμη πλησιάζουν πολύ περισσότερο εκείνα των Briscoe και Fuks – για τα οποία βλ. το κυρίως κείμενο αυτού του Παραρτήματος, § 2, στην αρχή – απ' ότι τα συμπεράσματα του Gruen).

Είχα ουσιαστικά τελειώσει το V. 3 και τούτο το Παράρτημα, όταν διάβασα το άρθρο του Doron Mendels, «Perseus and the socio-economic question in Greece (179-172/1) B.C.). A study in Roman propa-ganda», στο *Anc. Soc.* 9 (1978) 55-73. Πρόκειται για μια πολύ καλύτερη ανάλυση από εκείνην του Gruen: περιορίζεται ουσιαστικά στο να αποδείξει (και το πετυχαίνει) ότι ο Περσεύς ποτέ (τρόπος του λέγειν) «δεν έπαιξε τον *popularis*». Ο Mendels αντιλαμβάνεται ωστόσο (βλ. ειδ. σελ. 71-3), ότι στις παραμονές του τρίτου μακεδονικού πολέμου «οι μάζες στα ελεύθερα κράτη έκλιναν προς τον Περσέα», όπως και μερικοί από τους προκρίτους (πρβλ. Liv. XLII. xxx. 1-8, ειδ. 1, 4), και μολονότι στην αρχή η συμπάθειά τους για τον Περσέα παρέμενε παθητική, όταν αυτός κέρδισε μια μάχη, άρχισαν να στηρίζουν πολλές ελπίδες σ' αυτόν (βλ. Πολύβ. XXVII. ix. 1· x. 1, 4, που αναφέρω στο κυρίως κείμενο· επίσης Διόδ. XXX. 8· Liv. XLII, lxiii. 1-2), οι οποίες βέβαια διαψεύστηκαν.

3. Και ο Κικέρων χρησιμοποιεί τις λέξεις *cooptare/cooptatio* για άτομα που φέρονται ότι οφείλουν τη θέση τους στις προσπάθειες ενός ατόμου, είτε ως Ρωμαίοι συγκλητικοί (*De div.* II. 23: [*Caesar*]*ipse cooptasset*) είτε ως μέλη ενός ιερατικού collegium (λχ. *Brut.* 1· *XIII Phil.* 12· *Ad fam.* III. x. 9· *Lael.* 96).
4. Βλ. και πάλι σημ. 2. Ο Gruen, αν και παραπέμπει στον Λίβιο XLII. xxx. 1-7 και παραθέτει φράσεις από το έργο του (ό.π. 31, και 49 σημ. 17-18) παραλείπει να αναφέρει ότι από τις δύο ομάδες στις οποίες ο Λίβιος χωρίζει εκείνους που παίρνουν το μέρος του Περσέα η πρώτη είναι «quos aes alienum et desperatio rerum suarum, eodem manente statu, praecipites ad novanda omnia agebat» (xxx. 4· πρβλ. v. 7 για την Αιτωλία, τη Θεσσαλία και την Περραιβία). Ο Gruen φαίνεται να μηδενίζει όλη την «αντίθε-ση μεταξύ *plebs* και *principes*, της πρώτης που ήταν αντιρωμαϊκή και της άλλης που ήταν φιλορωμαϊκή», ως «ένα συνηθισμένο επινόημα του Λίβιου»· βλ. όμως σημ. 2 πάνω. Και σχετικά με τον Λίβιο XLII. v. 7 προσπαθεί μάλιστα να συγκαλύψει τη βασική ταξική φύση της κατάστασης του οφειλέτη (ό.π. 35) – με τον τρόπο που ήταν τόσο διαδομένος (πριν τη δημοσίευση του άρθρου του Brunt, ALRR) έναντι του αιτήματος για *novae tabulae* στην υπόθεση Κατιλίνα του 63 π.Χ. Όσο για το χωρίον του Sherk, *RDGE* 40 (= *SIG*[3] 643 = *FD* III. iv. 75), στίχοι 22-4, ο Gruen ισχυρίζεται ότι δεν υπάρχει καμιά δικαιολογία για παρεμβολή, όπως κάνουν ο Colin και ο Pomtow, των λέξεων *το πλήθος ή τα πλήθη θεραπεύων* (στίχος 22 ή 23). Αλλά το έγγραφο (μια επίσημη ρωμαϊκή επιστολή προς Δελφούς) έχει πράγματι *διαφθείρων τοις προεστηκό[τας]* στον στίχο 23, *[κ]αι νεωτερισμούς εποίει* στον στίχο 24, και *όλον το έθνος* εις ταρα[χάς] στον στίχο 21· και αυτή η γλώσσα υπαινίσσεται ασφαλώς ενέργειες εναντίον κάποιων αρχουσών ομάδων προς όφελος άλλων που στερούνταν πολιτικών δικαιωμάτων ή ήταν μη προνομιούχες, και όχι απλή υποστήριξη σε φατρίες προκρίτων (principes) εναντίον άλλων πα-ρόμοιων φατριών στους κομματικούς αγώνες που ήταν βέβαια ώριμοι την περίοδο αυτή σε ορισμένες περιοχές της Ελλάδας, συμπεριλαμβανομένης της Αιτωλίας (αντιπρβλ. Gruen, ό.π. 36 και 53 σημ. 66-7). Ακόμα κι ένας «κομματικός αγώνας» – που ο Gruen τον απορρίπτει ορθά κοφτά σαν τέτοιον (σημ. 67) – μπορούσε να έχει ισχυρούς ταξικούς καθοριστικούς παράγοντες: η εξαιρετική οξύτητα του συ-γκεκριμένου αγώνα (Liv. XLI. xxv. 3-4) μπορεί κάλλιστα να οφειλόταν στο γεγονός ότι είχε τούτον τον χαρακτήρα. (Ωστόσο, μετά την ανάγνωση του άρθρου του Mendels, που ανέφερα στο τέλος της σημ. 2 πάνω, θα συμφωνήσω μ' αυτόν ότι οι φράσεις που παρέθεσα από την επιγραφή πρέπει να ιδω-θούν με άκρα δυσπιστία, ως ρωμαϊκή προπαγάνδα που μπορεί να βασίζεται ελάχιστα ή να μη βασίζεται καθόλου στα γεγονότα).
5. Η πιο ολοκληρωμένη αφήγηση στην αγγλική παραμένει εκείνη του Ferguson, *HA* 440-59· ο αναγνώστης όμως πρέπει να αρχίσει με την 435 κ.ε., που περιγράφουν την ολιγαρχία η οποία προηγήθηκε της εξέγερ-σης. Βλ. ωστόσο, Day, *EHARD* 109-110, ειδ. σημ. 346 για μια τροποποίηση της χρονολόγησης του Ferguson. Πρβλ. επίσης Silvio Accame, *Il dominio romano in Grecia dalla guerra acaica ad Augusto* (Roma, 1946) 163-71, και τη βιβλιογραφία στον Magie, *RRAM* II. 1106 σημ. 42. Οι κύριες πηγές είναι: Ποσειδώ-

νως, *FGrH* 87 F36 (πιρά Αθήν. V. 211 d-15b): Αππ., *Μεθρ.* 28-39· Πλουτ., *Σύλλας* 11-14. Άλλες πηγές δίνονται από τους Greenidge και Clay, *Sources*[2] 169-70, 178, 181-2. Είναι ενδιαφέρον να βρίσκει κανείς τον Πλούταρχο να ξεχωρίζει του Αριστίωνα, μαζί με τον Νάβιδα και τον Κατιλίνα, ως τον πιο φθοροποιό τύπο πολιτικού (*Praec. ger. reip.* 809e).

6. Για τη ζημιά που έκαμε στην Αθήνα (και στην Αττική εν γένει) ο Σύλλας, βλ. το υλικό που συγκέντρωσε κατάλληλα ο Α.Ι. Παππάλας, στα *Ελληνικά* 28 (1975) 49 (-50) σημ. 3.
7. Πρβλ. Josef Delz, *Lukians Kenntnis der athenischen Antiquitäten* (Diss., Basel, 1950).
8. Στο μνημειώδες έργο σε 4 μέρη του F. Bömer που ασχολείται με τη θρησκεία των ελλήνων και ρωμαίων δούλων, *URSGR*, το τμήμα που μας ενδιαφέρει είναι το III (1961) 396 (154) μέχρι το 415 (173). Το βιβλίο του Fr. Carrata Thomes είναι *La rivolta di Aristonico e le origini della provincia romana d'Asia* (Torino, 1968): βλ. την κριτική του John Briscoe, στην *CR* 86 = n.s. 22 (1972) 132-3. Το άρθρο του J.C. Dumont, «À propos d'Aristonicos», είναι στο *Eirene* 5 (1966) 189-96. Η μελέτη του θέματος από τον Joseph Vogt πρωτοδημοσιεύθηκε στο βιβλίο του *Struktur der antiken Sklavenkriege* (= *Abh.* der Akad. d. Wiss. u. d. Lit. in Mainz Geistes-u. sozialwiss. Klasse, 1957, no. 1) και αναδημοσιεύθηκε στο έργο του *Sklaverei und Humanität*[2] (= *Historia* Einzelschr. 8, 1972), στις 20-60, μαζί με το σύντομο άρθρο «Pergamon und Aristonikos» (61-8), που πρωτοδημοσιεύθηκε στα *Atti del terzo congresso internaz. di epigrafia greca e latina* (Roma, 1959) 45-54. Βλ. τώρα Vogt, *ASIM* (σε αγγλ. μετάφρ.) 39-92, 93-102 (με 213-14). Για πρόσθετες απόψεις και βιβλιογραφία βλ. Magie, *RRAM* I. 144, 148-54, με II. 1034-42 σημ. 2-25· Will, *HPMH* II. 352-6.
9. Αυτοί είναι ίσως της ίδιας κατηγορίας όπως λχ. (α) οι *λαοί* του *SEG* XVII. 817 (δεύτερο τέταρτο του 3ου αιώνα π.Χ.) από την Απολλωνία, που μνημονεύονται πλάι στα *πτολίεθρα* στον στίχο 4 του ποιήματος (πρβλ. Joyce Reynolds, στο *Apollonia*, Παράρτ. τόμ. του *Libya Antiqua* ♣1977, 295-6, no. 2)· και (β) *τα κατάταν χώραν έθνεα* που μνημονεύονται στο *SEG* XX. 729, στίχος 4, πλάι στην Κυρήνη την ίδια *και τας άλλας πόλιας*.
10. *SEG* XVI. 931 (πρβλ. *IGRR* I. 1024) του τελευταίου π.Χ. αιώνα, είναι ένα διάταγμα των *[αρ]χόντων* και του *πολιτεύματος* της εβραϊκής κοινότητας στη Βερενίκη (στίχοι 12-13), παλαιότερα Ευεσπερίδες και τώρα Βεγγάζη. Μερικοί Εβραίοι έγιναν φαίνεται πλήρεις πολίτες της Κυρήνης: βλ. λχ. *SEG* XX. 737 (60-1 μ.Χ.), έναν κατάλογο *νομοφυλάκων* της Κυρήνης (στίχος 5), που περιλαμβάνει τον Ελάζαρ γιο του Ιάσωνα (στίχος 8), και στο ίδιο 741 (3-4 μ.Χ.), έναν κατάλογο εφήβων που περιλαμβάνει μερικά εβραϊκά ονόματα, όπως Ελεάζαρ γιο του Ελάζαρ (a. II. 48), Ιούλιος γιος του Ιησού (a. I. 57· πρβλ. 740. a. II. 8)· και βλ. Atkinson, TCEA 24.
11. Το πιο πρόσφατο έργο που δίνει μια πλήρη εικόνα του προ-ρωμαϊκού πολιτεύματος είναι το πολυσέλιδο άρθρο της Monique Clavel-Lévêque, «Das griechische Marseille, Entwicklungsstufen u. Dynamik einer Handelsmacht», στο *Hellenische Poleis*, επιμ. E. Ch. Welskopf (Berlin, 1974), II. 855-969, στις 893, 902-7 (με 957-9 σημ. 446-82), 915 (με 963 σημ. 555-7). Το εν λόγω άρθρο αναπτύχθηκε αργότερα σε μια μονογραφία 209 σελίδων (με χάρτες και πίνακες): *Marseille grecque. La dynamique d'un impérialisme marchand* (Marseille 1977). Τα τμήματα που μας ενδιαφέρουν εδώ είναι 93, 115-24, 128-9 (με 146), 137 (με 149). Βλ. επίσης Michel Clerk, *Massalia* I (Marseilles, 1927) 424-43· Camille Jullian, *Hist. de la Gaule* Γ[4]. 433-7· H.G. Wackernagel, στη *RE* XIV. ii. (1930) 2139-41· Busolt, *GS* I. 357-8.
12. Βλ. Clerk, *Massalia* II (1929) 292-8· Jullian, ό.π. VI. 314-19.

Βιβλιογραφία (και Συντομογραφίες)

Στο Μέρος Ι καταχωρίζονται, συνήθως, *χωρίς όνομα συγγραφέα ή επιμελητή*, περιοδικά και συλλογές επιγραφών ή παπύρων, που παρατίθενται σε τούτο το βιβλίο με τα αρχικά γράμματα των τίτλων τους, ή με άλλες συνήθεις συντομογραφίες.

Το Μέρος ΙΙ είναι ένας πολύ επιλεκτικός κατάλογος έργων που αναγράφονται *μαζί με τα ονόματα των συγγραφέων ή επιμελητών σύνταξης*. Πολλά απ' αυτά παρατίθενται με τα αρχικά γράμματα των τίτλων τους (βλ. Πρόλογο, σελίδες 18-20), των βιβλίων με κυρτά, των άρθρων όχι, και αυτά τοποθετούνται πάντοτε πρώτα σε κάθε περίπτωση (και με αλφαβητική σειρά) μαζί με τα ονόματα των αντίστοιχων συγγραφέων ή επιμελητών τους, πριν από τα έργα που αναγράφονται χωρίς συντομογραφία.

Συντομογραφίες σύγχρονων συγγραμμάτων (συμπεριλαμβανομένων και περιοδικών) που δεν περιλαμβάνονται εδώ είναι είτε αυτονόητες ή μπορούν εύκολα ν' αναγνωριστούν με τη βοήθεια καταλόγων συντομογραφιών, όπως στο *LSJ*[9] (9η έκδοση) I. xli-xlviii, στο *OCD*[2] (2η έκδοση) ix-xxii, στο *ODCC*[2] (2η έκδ.) xix-xxv, ή οποιουδήποτε τεύχους της *L' Année philologique*.

Η πρόσβαση στις *αρχαίες πηγές* είναι αρκετά εύκολη για όσους είναι σε θέση να τις συμβουλευτούν. Σε περίπτωση αμφιβολίας, μπορούν να αναφερθούν στο *LSJ*[9] (9η έκδ.) I. xvi-xli ή (για τους λατίνους συγγραφείς) στο *Latin Dictionary* vii-xi των Lewis και Short. Οι λιγότερο εξοικειωμένοι με τις πρώιμες χριστιανικές πηγές (που παρατίθενται, όπου αυτό είναι δυνατόν, από τις εκδόσεις *GCS*, *CSEL* ή *SC*, ειδάλλως από τις *MPG* ή *MPL*), ή με τις όψιμες ρωμαϊκές, θα βρουν ιδιαίτερα εξυπηρετικούς τους καταλόγους στα έργα του Jones, *LRE* III.392-406, του Stein, *HBE* I[2] (2η έκδ.). ii.607-20 και II.847-61, και φυσικά τις Πατρολογίες, των B. Altaner, J. Quasten και O. Bardenhewer, που δίνονται πιο κάτω, στο Μέρος ΙΙ.

Σε λίγες περιπτώσεις παρέπεμψα σε βιβλία χωρίς να αναφέρω το όνομα του συγγραφέα, αλλά ενός κριτικού του οποίου τις γνώμες έκρινα πολύτιμες. (Σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις δίνονται αρκετές συμπληρωματικές πληροφορίες για τα σχετικά βιβλία). Βιβλία και άρθρα που πιστεύω ότι έχω αναλύσει επαρκώς μερικές φορές δεν τα αναφέρω ξανά εδώ. Επίσης έχω παραλείψει εδώ πολλά έργα που μου φαίνονται αναξιόλογα ή άσχετα. Ωστόσο, η συμπερίληψη ενός βιβλίου ή άρθρου σε τούτη τη Βιβλιογραφία δεν πρέπει να εκληφθεί σώνει και καλά ως μια σύσταση.

Ελπίζω ο αναγνώστης να βρει ιδιαίτερα χρήσιμες τις διασαφηνίσεις σχετικά με τον Καρλ Μαρξ και τον Μαξ Βέμπερ.

Μέρος Ι

Ένας αστερίσκος δείχνει ότι οι παραπομπές είναι στους αριθμούς των επιγραφών ή παπύρων και όχι στις σελίδες, εκτός όταν υπάρχει ένδειξη για το αντίθετο. Οι αναφορές εδώ σε παπύρους περιορίζονται κυρίως σ' εκείνους που παρατίθενται στο κυρίως κείμενο και όχι στις Σημειώσεις. Χρησιμοποιούνται οι καθιερωμένες συντομογραφίες: όλες μπορούν να αναγνωριστούν με τη βοήθεια ενός βιβλίου αναφοράς, όπως το *La Papirologia* της Orsolina Montevecchi [Τορίνο, 1973], αλλά και στον σύντομο κατάλογο στο τέλος του βιβλίου του Bell, *EAGAC*, (βλ. πιο κάτω, Μέρος ΙΙ).

AB = *Analecta Bollandiana*
AC (or *Ant. Class.*) = *L'Antiquité Classique*
Acta Ant. = *Acta Antiqua* (Budapest)
*AE** = *L'Année épigraphique*
Aeg. = *Aegyptus*
AHEW I.ii = *The Agrarian History of England and Wales*, I.ii, ed. H. P. R. Finberg (1972)
AHR = *American Historical Review*

*A/J** = F. F. Abbott and A. C. Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire* (Princeton, 1926)
AJA = *American Journal of Archaeology*
AJAH = *American Journal of Ancient History*
AJP = *American Journal of Philology*
AJS = *American Journal of Sociology*
Anc. Soc. = *Ancient Society*
ANRW = *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, ed. Hildegard Temporini (Berlin/New York, 1972 ff.)
Ant. Class.: see under *AC* above
Arch. Class. = *Archeologia Classica*
Arch.f.Pap. = *Archiv für Papyrusforschung*
ARS = *Ancient Roman Statutes*. A Translation, with Introduction, Commentary etc., by A. C. Johnson and others (Austin, Texas, 1961)
ASNP = *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, Classe di lettere e filosofia
Athen. = *Athenaeum*
BASOR = *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*
BASP = *Bulletin of the American Society of Papyrologists*
BCH = *Bulletin de Correspondance hellénique*
BEFAR = *Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*
*BGU** = *Berliner Griechischer Urkunden* (*Aegyptische Urkunden aus den königlichen Museen zu Berlin*, 1895 ff.)
BICS = *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, London
BIDR = *Bullettino dell'Istituto di diritto romano*
BJS = *British Journal of Sociology*
BSA = *Annual of the British School at Athens*
Byz. = *Byzantion*
Byz. Ztschr. = *Byzantinische Zeitschrift*
CAF = *Comicorum Atticorum Fragmenta*, ed. Theodore Kock, 3 vols (Leipzig, 1880–8)
CAH = *Cambridge Ancient History*, 12 vols
CCL = *Corpus Christianorum, Series Latina* (1935 ff.)
CE (or *Chr. d'Ég.*) = *Chronique d'Égypte*
CEHE I² = *Cambridge Economic History of Europe*, Vol. I, 2nd edn (1966)
Chr. d'Ég.: see under *CE* above
*CIG** = *Corpus Inscriptionum Graecarum* (1825–77)
*CIL** = *Corpus Inscriptionum Latinarum* (1863 ff.)
*CIRB** = *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani*
CJ = *Classical Journal*
*C. Ord. Ptol.** = M. T. Lenger, *Corpus des ordonnances des Ptolémées* (Brussels, 1964)
CP = *Classical Philology*
*C.P.Jud.** = *Corpus Papyrorum Judaicarum*, 3 vols (1957-64)
CQ = *Classical Quarterly*
CR = *Classical Review*
CRR: see Part II under Seager, R. (ed.)
CSCA = *California Studies in Classical Antiquity*
CSCO = *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium* (1903 ff.)
CSEL = *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* (Vienna, 1866 ff.)
CSHB = *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (Bonn, 1828–78)
CSSH = *Comparative Studies in Society and History*
*DAA** = *Dedications from the Athenian Akropolis*, ed. A. E. Raubitschek, with the collaboration of L. H. Jeffery (Cambridge, Mass., 1949)
DOP = *Dumbarton Oaks Papers*
Econ. Hist. Rev. = *Economic History Review*

*E/J²** = *Documents Illustrating the Reigns of Augustus and Tiberius*, collected by V. Ehrenberg and A. H. M. Jones, 2nd edn (1955)
Eng. Hist. Rev. = *English Historical Review*
ESAR: see Part II under Frank, Tenney
ESHAG: see Part II under Austin, M. M., and P. Vidal-Naquet
*FD** = *Fouilles de Delphes*
FGrH = *Die Fragmente der griechischen Historiker*, ed. F. Jacoby (1923 ff.)
FHG = *Fragmenta Historicorum Graecorum*, 5 vols (1841 ff.)
FIRA² = *Fontes Iuris Romani Antejustiniani*, 3 vols, 2nd edn, ed. S. Riccobono etc. (Florence, 1940–3)
CCS = *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte* (Berlin, 1897 ff.)
G. & R. = *Greece and Rome*
GRBS = *Greek, Roman and Byzantine Studies*
Hesp. = *Hesperia* (Journal of the American School of Classical Studies at Athens, 1932 ff.)
HGM = *Historici Graeci Minores*, 2 vols, ed. L. Dindorf (Leipzig, 1870–1)
Hist. Ztschr. = *Historische Zeitschrift*
HSCP = *Harvard Studies in Classical Philology*
HTR = *Harvard Theological Review*
IEJ = *Israel Exploration Journal*
*IG** = *Inscriptiones Graecae* (Berlin, 1873 ff.)
*IGBulg.** = *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, ed. G. Mihailov (1956 ff.)
*IGLS** = *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, ed. L. Jalabert etc. (1929 ff.)
*IGRR** = *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes* I, III, IV, ed. R. Cagnat etc. (1906–27)
*ILS** = *Inscriptiones Latinae Selectae*, ed. H. Dessau, 3 vols in 5 (Berlin, 1892–1916)
*IOSPE** = *Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini*, ed. B. Latyshev (1885–1901); I² = Vol. I, 2nd edn (1916)
IRSH = *International Review of Social History*
Istituto Lombardo (Rend. Lett.) = *Istituto Lombardo, Accademia di Scienze e Lettere, Rendiconti, Classe di Lettere*
JEA = *Journal of Egyptian Archaeology*
JEH = *Journal of Economic History*
JESHO = *Journal of the Economic and Social History of the Orient*
JHI = *Journal of the History of Ideas*
JHS = *Journal of Hellenic Studies*
JJP = *Journal of Juristic Papyrology*
JOAI = *Jahreshefte des Oesterreichischen archäologischen Instituts in Wien*
JPS = *Journal of Peasant Studies*
JRS = *Journal of Roman Studies*
JTS = *Journal of Theological Studies*
LB/W* = P. Le Bas and W. H. Waddington, *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure: Inscriptions . . .* III (Paris, 1870)
*LSJ*⁹ = Liddell and Scott, *Greek-English Lexicon*, 9th edn (1925 ff.)
*MAMA** = *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, 8 vols (1928–62)
*M.Chr.** = Ludwig Mitteis, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde* II.ii (Leipzig/Berlin, 1912)
MEFR = *Mélanges d'archéologie et d'histoire: École française de Rome*
MGH = *Monumenta Germaniae Historica*
M/L* = R. Meiggs and D. M. Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.* (1969)
Mnemos. = *Mnemosyne*
MPG = *Patrologia Graeca*, ed. J.-P. Migne

MPL = *Patrologia Latina*, ed. J.-P. Migne
NPNF = *Nicene and Post-Nicene Fathers*
NRHDFE = *Nouvelle revue historique de droit français et étranger*
*OCD*² = *Oxford Classical Dictionary*, 2nd edn (1970)
OCT = *Oxford Classical Texts*
*ODCC*² = *Oxford Dictionary of the Christian Church*, 2nd edn (1974)
*OGIS** = *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*, 2 vols (1903–5)
PBA = *Proceedings of the British Academy*
PBSR = *Proceedings of the British School at Rome*
PCPS = *Proceedings of the Cambridge Philological Society*
*P. Hibeh** = *The Hibeh Papyri*, ed. with trans. and notes by B. P. Grenfell and A. S. Hunt (1906 ff.)
P. Ital.: see Part II, under Tjäder, J.-O.
PIR = *Prosopographia Imperii Romani*, Saeculi I, II, III, ed. E. Klebs and H. Dessau (1897–8); 2nd edn by E. Groag and A. Stein (1933 ff.)
PLRE I = *The Prosopography of the Later Roman Empire, Vol. I. A.D. 260–395*, by A. H. M. Jones, J. R. Martindale and J. Morris (1971)
*P. Oxy.** = *The Oxyrhynchus Papyri* (1898 ff.)
*PSI** = *Papiri greci e latini, pubbl. della Società Italiana* . . . (Florence, 1912 ff.)
PTGA: see Part II under Finley, M. I. (ed.)
RAC = *Reallexikon für Antike und Christentum* (Stuttgart, 1950 ff.)
RBPH = *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*
*RCHP** = *Royal Correspondence in the Hellenistic Period. A Study in Greek Epigraphy*, by C. Bradford Welles (1934)
RE = Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Stuttgart, 1893 ff.)
REA = *Revue des études anciennes*
REB = *Revue des études byzantines*
REG = *Revue des études grecques*
Rev. de phil. = *Revue de philologie*
RFIC = *Rivista di filologia e di istruzione classica*
RHDFE = *Revue historique de droit français et étranger*
RIDA = *Revue internationale des droits de l'antiquité*
Riv. stor. dell'Ant.: see under *RSA* below
RQH = *Revue des questions historiques*
RSA = *Rivista storica dell'Antichità*
RSCC: see Part II under Coleman-Norton, P. R. (ed.)
SAS: see Part II under Finley, M. I. (ed.)
Sb = *Sitzungsberichte* (of various German-speaking academic institutions)
*SB** = *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Aegypten*, ed. F. Preisigke etc. (1915 ff.)
SC = *Sources chrétiennes* (Paris, 1940 ff.)
SCA: see Part II under Finley, M. I. (ed.)
SCH = *Studies in Church History*
Scr. Hierosol. = *Scripta Hierosolymitana* (Jerusalem)
SDHI = *Studia et Documenta Historiae et Iuris*
*SEG** = *Supplementum Epigraphicum Graecum* (1923 ff.)
*SGDI** = *Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften*, ed. H. Collitz etc. (Göttingen, 1884–1915)
SGHI II* = M. N. Tod, *A Selection of Greek Historical Inscriptions, II. From 403 to 323 B.C.* (1948)
*SIG*³* = *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, ed. W. Dittenberger, 4 vols, 3rd edn by F. Hiller von Gaertringen (Leipzig, 1915–24)
*SP** = A. S. Hunt and C. C. Edgar, *Select Papyri* [Loeb] I (1932), II (1934)
SRP: see Part II under Finley, M. I. (ed.)

TAPA = *Transactions of the American Philological Association*
TLS = *Times Literary Supplement* (London)
TRHS = *Transactions of the Royal Historical Society*
*UED*²: see Part II under Soden, Hans von
VDI = *Vestnik Drevnei Istorii*
*W.Chr.** = Ulrich Wilcken, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde* I.ii (Leipzig/Berlin, 1912)
YCS = *Yale Classical Studies*
ZNW = *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft*
ZPE = *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*
ZSS = *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, romanistische Abteilung*

Μέρος ΙΙ

Τα ονόματα που αρχίζουν με «de» [όχι όμως με «De»], με «van» ή με «von» δίνονται γενικά με την επόμενη λέξη του ονόματος – έτσι, π.χ., το δικό μου όνομα καταχωρίζεται με το «Ste» [= «Sainte»], ενώ του De Martino με το «De». Το «Mc» καταχωρίζεται ως «Mac».

Aalders, G. J. D., *Die Theorie der gemischten Verfassung im Altertum* (Amsterdam, 1968)
Accame, Silvio, *Il dominio romano in Grecia dalla guerra acaica ad Augusto* (Rome, 1946)
——, *La lega ateniese del sec. IV a.C.* (Rome, 1941)
Adams, Bertrand, *Paramoné und verwandte Texte. Studien zum Dienstvertrag im Rechte der Papyri* (= *Neue Kölner rechtswiss. Abhandl.* 35, Berlin, 1964)
Alföldy, Géza, 'The crisis of the third century, as seen by contemporaries', in *GRBS* 15 (1974) 89–111
——, *Fasti Hispanienses* (Wiesbaden, 1969)
——, 'Die Freilassung von Sklaven und die Struktur der Sklaverei in der römischen Kaiserzeit', in *Riv. stor. dell'Ant.* 2 (1972) 97–129
——, *Noricum* (1974)
Alfonsi, Luigi, 'Il "Querolo" e il "Dyskolos"', in *Aeg.* 44 (1964) 200–5
Allen, Walter, 'Cicero's house and *libertas*', in *TAPA* 75 (1944) 1–9
Altaner, B., *Patrology* (1960, Eng. trans. from the 5th German edn of 1958)
Anderson, J. G. C., 'Festivals of Mên Askaênos in the Roman Colonia at Antioch of Pisidia', in *JRS* 3 (1913) 267–300, esp. 284–7
Anderson, Perry, *LAS* = *Lineages of the Absolutist State* (1974)
——, *PAF* = *Passages from Antiquity to Feudalism* (1974)
Andreades, A. M., *A History of Greek Public Finance* I (Eng. trans. by Carroll N. Brown, Cambridge, Mass., 1933)
Andrewes, A., *GT* = *The Greek Tyrants* (1956 & repr.)
——, in Gomme, *HCT* IV (*q.v.*)
——, 'The opposition to Perikles', in *JHS* 98 (1978) 1–8
Andreyev, V. N., 'Some aspects of agrarian conditions in Attica in the 5th to 3rd centuries B.C.', in *Eirene* 12 (1974) 5–46
Annas, Julia, 'Plato's *Republic* and feminism', in *Philosophy* 51 (1976) 307–21
Applebaum, Shimon, 'Hellenistic cities of Judaea and its vicinity – some new aspects', in *The Ancient Historian and his Materials* (Essays in Honour of C. E. Stevens), ed. Barbara Levick (1975) 59–73
——, 'Roman Britain', in *AHEW* I.ii.1–277
——, 'The Zealots: the case for revaluation', in *JRS* 61 (1971) 155–70
D'Arms, J. H.: see under D
Arnim, H. von, *Leben und Werke des Dio von Prusa* (Berlin, 1898)
Asheri, David, *LGPD* = *Leggi greche sul problema dei debiti* (= *Studi Classici e Orientali* 18, Pisa, 1969)
——, *Distribuzioni di terre nel'antica Grecia* (= *Mem. dell'Accademia delle Scienze di Torino*, ser. IV.10, Turin, 1966)

Atkinson [Chrimes], K. M. T., SGCWAM = 'The Seleucids and the Greek cities of western Asia Minor', in *Antichthon* 2 (1968) 32-57
——, TCEA = 'The third Cyrene edict of Augustus', in *Ancient Society and Institutions. Studies presented to Victor Ehrenberg* (1966) 21-36
——, 'A Hellenistic land conveyance: the estate of Mnesimachus in the plain of Sardis', in *Historia* 21 (1972) 45-74
Audring, Gert, 'Über den Gutsverwalter (*epitropos*) in der attischen Landwirtschaft des 5. und des 4. Jh. v.u.Z.', in *Klio* 55 (1973) 109-16
Austin, M. M., and P. Vidal-Naquet, *ESHAG* = *Economic and Social History of Ancient Greece. An Introduction* (1977), an improved Eng. trans. of the French original, *Économies et sociétés en Grèce ancienne* (Paris, 1972, 1973). [See pp.64-5 above]
——, Austin, N. J. E., 'A usurper's claim to legitimacy: Procopius in A.D. 365/6', in *Riv. stor. dell'Ant.* 2 (1972) 187-94

Badian, Ernst, *PS* = *Publicans and Sinners. Private enterprise in the service of the Roman Republic* (Dunedin, 1972)
——, *RILR*² = *Roman Imperialism in the Late Republic*, 2nd edn (1968)
——, TGBRR = 'Tiberius Gracchus and the Beginning of the Roman Revolution', in *ANRW* I.i (1972) 668-731
——, *Foreign Clientelae 264-70 B.C.* (1958)
——, 'From the Gracchi to Sulla (1940-59)', in *Historia* 11 (1962) 197-245
——, *Titus Quinctius Flamininus. Philhellenism and Realpolitik* (Louise Taft Semple Lecture, Cincinnati, 1970)
Bailey, A. M., and J. R. Llobera, 'The Asiatic Mode of Production. An annotated Biliography', in *Critique of Anthropology* 2 (Autumn, 1974) 95-103 ('I. Principal writings of Marx and Engels'), and 4/5 (Autumn, 1975) 165-76 ('II. The adventures of the concept from Plekhanov to Stalin')
Bailey, Cyril, 'Karl Marx on Greek Atomism', in *CQ* 22 (1928) 205-6
Balsdon, J. P. V. Dacre, 'The "divinity" of Alexander', in *Historia* 1 (1950) 363-88
——, *Life and Leisure in Ancient Rome* (1969)
——, 'Panem et circenses', in *Hommages à Marcel Renard* II (= *Coll. Latomus* 102, Brussels, 1969) 57-60
Banks, J. A., *MSA* = *Marxist Sociology in Action* (1970)
Bardenhewer, Otto, *Geschichte der altkirklichen Literatur*, 5 vols (Freiburg im Breisgau), I² (1913), II² (1914), III (1912), IV (1924), V (1932)
——, *Patrology* (Freiburg im Breisgau, 1908; Eng. trans. from the 2nd German edn)
Barker, Ernest, *AC* = *From Alexander to Constantine. Passages and Documents Illustrating the History of Social and Political Ideas 336 B.C. - A. D. 337* (1956)
——, *Social and Political Thought in Byzantium from Justinian I to the Last Palaeologus* (1957)
——, *The Politics of Aristotle* (1946 & repr.: Eng. trans., with Introd. and notes)
Barnes, T. D., 'The date of Vegetius', in *Phoenix* 33 (1979) 254-7
——, 'Porphyry *Against the Christians*: date and the attribution of fragments', in *JTS* n.s. 24 (1973) 424-42
——, 'Who were the nobility of the Roman Empire?', in *Phoenix* 28 (1974) 444-9
——, Review, in *AJP* 96 (1975) 443-5, of *Le Culte des Souverains dans l'Empire Romain* = *Entretiens Hardt* 19 (1973)
Barns, John, SHS = 'Shenute as a historical source', in *Actes du Xe Congrès International* [Warsaw etc., 1961] *de Papyrologues* (Warsaw etc., 1964) 151-9
Baron, S. W., *SRHJ* I² & II² = *A Social and Religious History of the Jews* I and II, 2nd edn (1952 & repr.)
Baynes, Norman H., *BSOE* = *Byzantine Studies and Other Essays* (1955)
——, *Constantine the Great and the Christian Church*, 2nd edn (1972), with a Preface by Henry Chadwick
——, *The Political Ideas of St. Augustine's De Civitate Dei* (= Historical Assocn Pamphlet no.104, London, 1936)

——, 'The decline of the Roman power in Western Europe: some modern explanations', in *JRS* 33 (1943) 29–35, repr. in *BSOE* (above) 83–96
——, Review of K. M. Setton, *Christian Attitude* . . . (*q.v.*), in *JRS* 34 (1944) 135–40, partly repr. in *BSOE* (above) 348–56
Beazley, J. D., 'Potter and painter in Ancient Athens', in *PBA* 30 (1944) 87–125 (also published separately)
Bedale, Stephen, 'The meaning of *kephalē* in the Pauline Epistles', in *JTS* n.s. 5 (1954) 211–15
Beesly, E. S., *Catiline, Clodius, and Tiberius* (1878; repr., New York, 1924). [See pp.621–2 n.5 above]
Bell, Harold Idris, *EAGAC* = *Egypt from Alexander the Great to the Arab Conquest* (1948)
——, EVAJ = 'An Egyptian village in the age of Justinian', in *JHS* 64 (1944) 21–36
Bellinger, A. R.: see under Welles, C. Bradford
Beloch, K. J., *GG* III² = *Griechische Geschichte* III².i & ii, 2nd edn (1922, 1923)
Bendix, Reinhard, *MWIP* = *Max Weber. An Intellectual Portrait* (1959 & repr.)
Bendix, Reinhard, and S. M. Lipset, *CSP*² = *Class, Status, and Power. Social Stratification in Comparative Perspective*, 2nd edn (1966/7)
Bendix, Reinhard, and Guenther Roth, *Scholarship and Partisanship: Essays on Max Weber* (1971)
Bengtson, H., *GG*³ = *Griechische Geschichte*, 5th edn (1977)
Béranger, Jean, 'Les jugements de Cicéron sur les Gracques', in *ANRW* I.i (1972) 732–63. [See p.623 n.7 above]
Berchem, Denis van, *Les distributions de blé et d'argent à la plèbe romaine sous l'Empire* (Geneva, 1939)
Berger, Adolf, *EDRL* = *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, in *Transactions of the American Philosophical Soc.*, n.s. 43, Part 2 (1953), pp.333–809
Berve, Helmut, *Die Tyrannis bei den Griechen*, 2 vols (Munich, 1967)
Béteille, André (ed.), *SI* = *Social Inequality* (Penguin Modern Sociology Readings, 1969 & repr.)
Bickerman, E. J. [also Bikerman, Bickermann], APT = '*Autonomia*. Sur un passage de Thucydide (I, 144,2)', in *RIDA*³ 5 (1958) 313–44
——, *IS* = *Institutions des Séleucides* (Paris, 1938)
——, 'La conception du mariage à Athènes', in *BIDR* 78 = ser. III.17 (1975) 1–28
——, 'Love story in the Homeric Hymn to Aphrodite', in *Athenaeum*, n.s. 54 (1976) 229–54
——, 'Some reflections on early Roman history', in *RFIC* 97 (1969) 393–408
Bieżuńska-Małowist, Iza, *EEGR* I & II = *L'Esclavage dans l'Égypte gréco-romaine* (Warsaw etc.) *I. Période Ptolémaïque* (1974), and *II. Période romaine* (1977). [See p.566 above, n.32, *ad init.*]
——, ENMM = 'Les esclaves nés dans la maison du maître (*oikogeneis*) et le travail des esclaves en Égypte romaine', in *Studii Clasice* 3 (Bucharest, 1961) 147–62
——, 'Les esclaves payant l'*apophora* dans l'Égypte gréco-romaine', in *JJP* 15 (1965) 65–72
——, 'Quelques formes non typiques de l'esclavage dans le monde ancien', in *Antichnoe Obshchestvo* [= *Ancient Society*] (Moscow, 1967) 91–6
Birley, Anthony R., IIRMA = 'The invasion of Italy in the reign of Marcus Aurelius', in *Provincialia. Festschrift für Rudolf Laur-Belart*, ed. Elisabeth Schmid and others (Basel/Stuttgart, 1968) 214–25
——, *MA* = *Marcus Aurelius* (1966)
——, TCCRE = 'The third century crisis in the Roman empire', in *Bull. of the John Rylands Univ. Library of Manchester* 58 (1976) 253–81
——, 'The oath not to put senators to death', in *CR* 76 = n.s. 12 (1962) 197–9
——, 'Roman frontiers and Roman frontier policy', in *Transactions of the Architectural and Archaeological Soc. of Durham and Northumberland*, n.s. 3 (1974) 13–25
Blavatskaja, T. V., E. S. Golubcova and A. I. Pavlovskaja, *Die Sklaverei in hellenistischen Staaten im 3.–1. Jh. v.Chr.* (Wiesbaden, 1972: German trans. from Russian)

Bloch, Marc, *Feudal Society*[2] (Eng. trans. in 2 vols, by L. A. Manyon, 2nd edn, 1962, of *La société féodale*, 2 vols, Paris, 1939–40)
——, 'The rise of dependent cultivation and seignorial institutions' (Ch. vi), in *CEHE* I[2] (1966) 235–90 (repr. from 1st edn, 1941)
Bloch, Maurice (ed.), *Marxist Analyses and Social Anthropology* (= *ASA* Studies 2, 1975)
Blum, Jerome, *The End of the Old Order in Rural Europe* (Princeton, 1978)
Blumenberg, Werner, *Karl Marx* (Eng. trans. by Douglas Scott, 1972)
Bodei Giglioni, Gabriella, *Lavori pubblici e occupazione nell'antichità classica* (Bologna, 1974)
Böckh, August, *Die Staatshaushaltung der Athener*[3], 2 vols, 3rd edn (Berlin, 1886, ed. Max Fränkel)
Bömer, Franz, *URSGR* = *Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom*, I–IV, in Mainz Akad., *Abhandlungen* der geistes- und sozialwiss. Klasse, Wiesbaden, 1957 no.7 (I), 1960 no.1 (II), 1961 no.4 (III), 1963 no.10 (IV)
Bolkestein, H., *CRO* = *De colonatu romano eiusque origine* (Diss., Amsterdam, 1906)
Borecký, Bořivoj, 'Die politische Isonomie', in *Eirene* 9 (1971) 5–24
Bottéro, J., 'Désordre économique et annulation des dettes en Mésopotamie à l'époque paléo-babylonienne', in *JESHO* 4 (1961) 113–64
Bottomore, T. B., *Sociology*[2] = *Sociology. A Guide to Problems and Literature*, 2nd edn (1971)
Bottomore, T. B., and Maximilien Rubel, *KM* = *Karl Marx. Selected Writings in Sociology and Social Philosophy* (1956 & repr.)
Bowersock, G. W., *AGW* = *Augustus and the Greek World* (1965)
——, 'A report on Arabia provincia', in *JRS* 61 (1971) 219–42
——, Review, in *Gnomon* 45 (1973) 576–80, of Jürgen Deininger, *Der politische Widerstand* . . . (*q.v.*, below)
Bowman, Alan K., PRIH = 'Papyri and Roman Imperial history, 1960–75', in *JRS* 66 (1976) 153–73
Boxer, C. R., *PSE* = *The Portuguese Seaborne Empire 1415–1825* (1969; Pelican, 1973)
Bratianu, G. I., 'Empire et "Démocratie" à Byzance', in *Byz. Ztschr.* 37 (1937) 86–111
Bréhier, Louis, ch. ii–vi (pp.55–179) of *Histoire de l'Église*, ed. A. Fliche and V. Martin, V (Paris, 1947)
Brenner, Robert, 'Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe', in *Past & Present* 70 (1976) 30–75
Briant, Pierre, DDAHA = 'Dörfer und Dorfgemeinschaften im achämenidischen und hellenistischen Asien', in *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1975) 115–33
——, RLER = 'Remarques sur les "laoi" et esclaves ruraux en Asie Mineure hellénistique', in *Actes du Colloque 1971 sur l'esclavage* (= *Annales littéraires de l'Université de Besançon* 140, Paris, 1972) 93–133
——, 'Villages et comunautés villageoises d'Asie achéménide et hellénistique', in *JESHO* 18 (1975) 165–88
Briggs, Asa, 'The language of "class" in early nineteenth-century England', in *Essays in Labour History* I (see the next item) 43–73
Briggs, Asa, and John Saville (eds), *Essays in Labour History* I (rev. edn, 1967)
Briscoe, John, 'Rome and the class struggle in the Greek states 200–146 B.C.', in *Past & Present* 36 (1967) 3–20, repr. in *SAS*, ed. Finley (*q.v.*) 53–73
——, Review, in *CR* 88 = n.s. 24 (1974) 258–61, of Jürgen Deininger, *Der politische Widerstand* . . . (*q.v.*)
Brock, S. P., 'Syriac sources for seventh-century history', in *Byzantine and Modern Greek Studies* 2 (1976) 17–36
Broughton, T. R. S., *MRR II* = *The Magistrates of the Roman Republic, II. 99 B.C.–31 B.C.* (1952)
——, RLAM = 'Roman landholding in Asia Minor', in *TAPA* 65 (1934) 207–39
——, 'Roman Asia Minor' = Part IV of *ESAR* (ed. Tenney Frank) IV (1938) 499–950
Brown, Peter, *The World of Late Antiquity* (1971)
——, 'The rise and function of the Holy Man in Late Antiquity', in *JRS* 61 (1971) 80–101
Browning, Robert, *Justinian and Theodora* (1971)

——, Review, in *TLS* 3902 (24 December 1976) 1606, of Alan Cameron, *Circus Factions* (*q.v.*)
Brunt, P. A., ALRR = 'The army and the land in the Roman revolution', in *JRS* 52 (1962) 69–86
——, ASTDCS = 'Aspects of the Social Thought of Dio Chrysostom and of the Stoics', in *PCPS* n.s. 19 (1973) 9–34
——, CPMEP = 'Charges of provincial maladministration under the Early Principate', in *Historia* 10 (1961) 189–227
——, DIRDS = 'Did Imperial Rome disarm her subjects?', in *Phoenix* 29 (1975) 260–70
——, ELR = 'The Equites in the Late Republic', in *Deuxième Conférence Internat. d'hist. écon.* [Aix-en-Provence, 1962], Vol. I. *Trade and Politics in the Anc. World* (Paris, 1965) 117–49, repr. in *CRR*, ed. Seager (*q.v.*) 83–115
——, *IM* = *Italian Manpower 225 B.C. - A.D. 14* (1971)
——, LI = 'Laus imperii', in *Imperialism in the Anc. World*, ed. P. D. A. Garnsey and C. R. Whittaker (1978) 159–91, 319–30
——, RLRCRE = 'The Romanisation of the local ruling classes in the Roman empire', in *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien* = *Travaux du VIe* [Madrid, 1974] *Congrès International d'Études Classiques* (Bucarest/Paris, 1976) 161–73
——, *SCRR* = Social Conflicts in the Roman Republic (1971)
——, '"Amicitia" in the Late Roman Republic', in *PCPS* n.s. 11 (1965) 1–20, repr. in *CRR*, ed. Seager (*q.v.*) 199–218
——, 'Conscription and volunteering in the Roman Imperial army', in *Scripta Classica Israelica* 1 (1974) 90–115
——, 'Free labour and public works at Rome' in *JRS* 70 (1980) 81–100
——, 'Josephus on social conflicts in Roman Judaea', in *Klio* 59 (1977) 149–53
——, 'Lex de imperio Vespasiani', in *JRS* 67 (1977) 95–116
——, 'The Roman mob', in *Past & Present* 35 (1966) 3–27, repr. (with an addendum) in *SAS*, ed. Finley (*q.v.*) 74–102
——, 'Two great Roman landowners', in *Latomus* 34 (1975) 619–35
——, 'What is ancient history about?', in *Didaskalos* 5 (1976) 236–49
——, Review, in *Gnomon* 37 (1965) 189–92, of D. C. Earl, *Tiberius Cracchus* (1963)
——, Review, in *JRS* 69 (1979) 168–75, of J. Rufus Fears, *Princeps a diis electus* [see p.633 n.72a above]
——, Review, in *JRS* 58 (1968) 229–32, of Christian Meier, *Res Publica Amissa* (1966)
——, Review, in *JRS* 53 (1963) 170–6, of H. D. Meyer, *Die Aussenpolitik des Augustus und die augusteische Dichtung* (1961)
——, Review, in *JRS* 48 (1958) 164–70, of W. L. Westermann, *SSGRA* (*q.v.*), and two other books on ancient slavery
——, Review, in *JRS* 62 (1972) 153–8, of K. D. White, *Roman Farming* (1970)
Brunt, P. A., and J. M. Moore, *Res Gestae Divi Augusti. The Achievements of the Divine Augustus* (1967; includes Latin text, trans., introd. and comm.)
Brūun, P. M., *The Roman Imperial Coinage* [ed. C. H. V. Sutherland and R. A. G. Carson], *VII. Constantine and Licinius A.D. 313-337* (1966)
Buckland, W. W., *RLS* = *The Roman Law of Slavery* (1908)
——, *TBRL*[3] = *A Text Book of Roman Law from Augustus to Justinian*, 3rd edn, rev. by Peter Stein (1963)
Buckler, W. H., LDPA = 'Labour disputes in the province of Asia', in *Anatolian Studies pres. to Sir W. M. Ramsay*, ed. W. H. Buckler and W. M. Calder (1923) 27–50
Burford, Alison, *CGRS* = *Craftsmen in Greek and Roman Society* (1972)
——, EGTB = 'The economics of Greek temple building', in *PCPS* n.s. 11 (1965) 21–34
——, *GTBE* = *The Greek Temple Builders at Epidaurus* (1969)
——, 'The builders of the Parthenon', in *Parthenos and Parthenon* (= *Greece & Rome*, Suppl. to Vol. 10, 1963) 23–35
Burstein, S. M., *Outpost of Hellenism: The Emergence of Heraclea on the Black Sea* (= *Univ. of California Publications: Class. Stud.* 14, 1976)

Bury, J. B., *HLRE*² = *History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian (A.D. 395 to A.D. 565)*, 2 vols (1923). [I have not used in this book what is sometimes regarded as a first edition of the same work: *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene, 395 A.D. to 800 A.D.*, 2 vols, 1889]
Bury, J. B., E. A. Barber, Edwyn Bevan, and W. W. Tarn, *The Hellenistic Age* (1923)
Busolt, Georg (or Busolt-Swoboda), *GS* = *Griechische Staatskunde*, 2 vols (Munich), I (1920), and II (1926, ed. H. Swoboda, whose contribution begins at p.881).
Butler, A. J., *ACE*² = *The Arab Conquest of Egypt and the Last Thirty Years of the Roman Dominion*, 2nd edn by P. M. Fraser (1978) [See p.652 n.37 above]
Buttrey, T. V., 'Dio, Zonaras and the value of the Roman aureus', in *JRS* 51 (1961) 40–5

Calabi Limentani, Ida, *Studi sulla società romana: il lavoro artistico* (= Biblioteca storica universitaria, Serie II Monografie, Vol. IX, Milan, 1958)
Calderini, Aristide, *La manomissione e la condizione dei liberti in Grecia* (Milan, 1908)
Cameron, Alan, *CF* = *Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium* (1976)
——, *Bread and Circuses: the Roman Emperor and his People* (Inaugural Lecture, King's College London, 1973)
——, *Claudian. Poetry and Propaganda at the Court of Honorius* (1970)
——, 'The house of Anastasius', in *GRBS* 19 (1978) 259–76
——, 'Rutilius Namatianus, St. Augustine, and the date of the *De Reditu*', in *JRS* 57 (1967) 31–9
Cameron, Averil, *Flavius Cresconius Corippus, In laudem Iustini Augusti minoris* (1976: text, Eng. trans., and comm.)
——, 'Images of authority: elites and icons in late sixth-century Byzantium', in *Past & Present* 84 (August 1979) 3–35
——, 'Neither male nor female', in *Greece & Rome*² 27 (1980) 60–8
——, 'The Theotokos in sixth-century Constantinople', in *JTS* n.s. 29 (1978) 79–108
——, 'Early Byzantine *Kaiserkritik*: Two case histories', in *Byzantine and Modern Greek Studies* 3 (1977) 1–17
Cardascia, G., ADCHH = L'apparition dans le droit des classes d'"*honestiores*" et d'"*humiliores*"', in *RHDFE*⁴ 27 (1950) 305–37 and 461–85
——, 'La distinction entre *honestiores* et *humiliores* et le droit matrimonial', in *Studi in memoria di Emilio Albertario* II (1951) 655–67
——, Review, in *Iura* 21 (1970) 250–6, of Garnsey, *SSLPRE* (*q.v.*)
Carlyle, A. J., *A History of Mediaeval Political Theory in the West* I² (1927)
Cartledge, Paul, 'Hoplites and heroes', in *JHS* 97 (1977) 11–27
——, *Sparta and Lakonia. A Regional history 1300–362 B.C.* (1979)
——, Review, in *JHS* 98 (1978) 193–4, of R. Sealey, *A History of the Greek City States ca. 700–338 B.C.* (1977)
Casson, Lionel, *Ships and Seamanship in the Ancient World* (Princeton, 1971)
——, 'Unemployment, the building trade, and Suetonius, *Vesp.* 18', in *BASP* 15 (1978) 43–51
Castles, Stephen, and Godula Kosack, *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe* (1973)
Cawkwell, G. L., Introduction to 1972 reissue of Penguin Classics Eng. trans. of Xenophon's *Anabasis* by Rex Warner, as *Xenophon. The Persian Expedition*
Cerfaux, L., and J. Tondriau, *Le culte des souverains dans la civilisation gréco-romaine* (Tournai, 1957)
Chabot, J. B., *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166–1199)*, 4 vols (Paris, 1899–1924, repr. Brussels, 1963), esp. II (French trans.)
Chadwick, Henry, *The Early Church* (Pelican History of the Church, Vol. I, 1967)
——, 'John Moschus and his friend Sophronius the sophist', in *JTS* n.s. 25 (1974) 41–74
——, 'Origen, Celsus, and the Stoa', in *JTS* 48 (1947) 34–49
Chalon, Gérard, *ETJA* = *L'Édit de Tiberius Julius Alexander. Étude historique et exégétique* (Bibl. Helvet. Romana, Olten/Lausanne, 1964)

Chamoux, François, *Cyrène sous la monarchie des Battiades* (Paris, 1953)
Chapot, Victor, *La province romaine proconsulaire d'Asie* (Paris, 1904)
Charanis, Peter, 'The transfer of population as a policy in the Byzantine Empire', in *CSSH* 3 (1960-61) 140-54
Charlesworth, M. P., VRE = 'The Virtues of a Roman emperor: propaganda and the creation of belief' (the 1937 Raleigh Lecture on History), in *PBA* 23 (1937).3-31 (also published separately). [See p.374 above]
——, Review, in *CR* 63 (1949) 22-3, of Louis Delatte, *Les Traités de la Royauté d'Ecphante, Diotogène et Sthénidas* (Liège, 1942)
Chastagnol, André, *FPRBE* = *Les Fastes de la Préfecture de Rome au Bas-Empire* (Paris, 1962)
Childe, V. Gordon, *What Happened in History* (Pelican, 1942 & repr.)
——, *Man Makes Himself* (1936; 3rd edn, 1956 & repr.)
Chrimes [Atkinson], K. M. T., *Ancient Sparta* (1949)
Christensen, Arthur, *L'Iran sous les Sassanides*² (Copenhagen, 1944)
Christophe, Paul, *L'Usage chrétien du droit de propriété dans l'Écriture et la tradition patristique* (= Collection *Théologie, Pastorale et Spiritualité*, no. 14, Paris, 1964)
Citti, Vittorio, *Tragedia e lotta di classe in Grecia* (Naples, 1978)
Clarke, G. W., 'Barbarian disturbances in north Africa in the mid-third century', in *Antichthon* 4 (1970) 78-85
Clausing, Roth, *The Roman Colonate. The Theories of its Origin*, with an Introd. by Vladimir G. Simkhovitch (*Studia Historica* 17, New York, 1925; repr. Rome, 1965)
Clavel-Lévêque, Monique, *Marseille grecque. La dynamique d'un impérialisme marchand* (Marseilles, 1977), an expansion of 'Das griechische Marseille. Entwicklungsstufen und Dynamik einer Handelsmacht', in *Hellenische Poleis*, ed. E. Ch. Welskopf (Berlin, 1974) II.855-969
Clerc, M., *Les métèques athéniens* (Paris, 1893)
Cloché, Paul, *La restauration démocratique à Athènes en 403 avant J.-C.* (Paris, 1915)
Cohen, Benjamin, 'La notion d'"ordo" dans la Rome antique', in *Bulletin de l'Association G. Budé*, 4ᵉ Série, 2 (1975) 259-82
Cohen, G. A., *Karl Marx's Theory of History, A Defence* (1978; repr., with corrections, 1979)
——, 'On some criticisms of historical materialism', in *Proceedings of the Aristotelian Soc.* (Suppl. Vol.) 44 (1970) 121-41
——, 'Being, consciousness and roles: on the foundations of historical materialism', in *Essays in Honour of E. H. Carr*, ed. Chimen Abramsky (1974) 82-97
Coleman-Norton, P. R., *RSCC* I-III = *Roman State and Christian Church. A Collection of Legal Documents to A.D. 535*, 3 vols (1966). [Particularly useful indexes at end of Vol. III]
Coleman-Norton, P. R. (ed.), *Studies in Roman Economic and Social History in Honor of A. C. Johnson* (Princeton, 1951)
Colin, Gaston, *Rome et la Grèce de 200 à 146 av. J.-C.* (Paris, 1905)
Collinet, Paul, 'Le colonat dans l'Empire romain', in *Recueils de la Société Jean Bodin II*². *Le servage* (2nd rev. edn, Brussels, 1959) 85-120, with a 'Note complémentaire' by M. Pallasse, 121-8
Collingwood, R. G., and J. N. L. Myres, *RBES*² = *Roman Britain and the English Settlements*, 2nd edn (*Oxford History of England*, Vol. I, 1937 & repr.)
Collins, J. J., 'Jewish Apocalyptic against its Hellenistic Near Eastern environment', in *BASOR* 220 (December, 1975) 27-36
Connor, W. R., *The New Politicians of Fifth-Century Athens* (1971)
Coulborn, Rushton (ed.), *Feudalism in History* (1956). [See above, pp.267 and 596 n.4]
Courtois, Christian, VA = Les Vandales et l'Afrique (Paris, 1955)
Crawford, Dorothy, 'Imperial estates', in *Studies in Roman Property*, ed. M. I. Finley (1976) 35-70
Crawford, Michael H., *Roman Republican Coinage*, 2 vols (1974)
——, *The Roman Republic* (Fontana History of the Ancient World, 1978)
——, 'Finance, coinage and money from the Severans to Constantine', in *ANRW* II.ii (1975) 560-93

——, 'Republican denarii in Romania: the suppression of piracy and the slave-trade', in *JRS* 67 (1977) 117-24
——, 'Rome and the Greek world: economic relationships', in *Econ. Hist. Rev.*² 30 (1977) 42-52
Crook, J. A., *LLR* = *Law and Life of Rome* (1967)
Crossland, R. A., 'Hittite society and its economic basis', in *BICS* 14 (1967) 106-8

Dahrendorf, Ralf, *CCCIS* = *Class and Class Conflict in Industrial Society* (1959 & repr.), a revised and expanded version by the author himself of the German original, *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft* (1957)
——, *ETS* = *Essays in the Theory of Society* (1968), including 'In praise of Thrasymachus', pp.129-50; and 'On the origin of inequality among men', pp.151-78, repr. also in Béteille (ed.), *SI* (see above) 16-44
Dandamayev, M., 'Achaemenid Babylonia', in *Ancient Mesopotamia, Socio-Economic History*. A Collection of Studies by Soviet scholars, ed. I. M. Diakonoff (Moscow, 1969) 296-311
Danilova, L. V., 'Controversial problems of the theory of precapitalist societies', in *Soviet Anthropology and Archaeology* 9 (1971) 269-328
D'Arms, J. H., 'Puteoli in the second century of the Roman Empire: a social and economic study', in *JRS* 64 (1974) 104-24
Daube, David, *Ancient Hebrew Fables* (1973, Inaugural Lecture of Oxford Centre for Postgraduate Studies)
——, 'Biblical landmarks in the struggle for women's rights', in *Juridical Review* 23 (1978) 177-97
——, 'Fashions and idiosyncrasies in the exposition of the Roman law of property', in *Theories of Property*, ed. A. Parel and T. Flanagan (Waterloo, Ontario, Canada, 1979) 35-50
David, Paul A., and others, *Reckoning with Slavery* (1976 & repr.), with an Introduction by Kenneth M. Stampp ('A humanist perspective', 1-30), and including Gavin Wright, 'Prosperity, progress, and American slavery', 302-36
Davies, J. K., *APF* = *Athenian Propertied Families 600-300 B.C.* (1971)
——, *Democracy and Classical Greece* (1978). [See p.600 n.3]
Davis, David Brion, *PSWC* = *The Problem of Slavery in Western Culture* (Ithaca, N.Y., 1966)
Davis, P. H., 'The Delos building contracts', in *BCH* 61 (1937) 109-35
Dawes, Elizabeth, and N. H. Baynes, *Three Byzantine Saints* (1948: Eng. trans. of the lives of Daniel the Stylite, Theodore of Sykeon, and John the Almsgiver, of Alexandria, with Notes)
Day, John, *EHARD* = *An Economic History of Athens under Roman Domination* (New York, 1942)
Debord, Pierre, 'L'esclavage sacré: État de la question', in *Actes du Colloque 1971 sur l'esclavage* (= *Annales littéraires de l'Univ. de Besançon* 140, Paris, 1972) 135-50
Degler, Carl N., 'Starr on slavery', in *JEH* 19 (1959) 271-7
Deininger, Jürgen, *Der politische Widerstand gegen Rom in Griechenland 217-86 v. Chr.* (Berlin, 1971). [See p.523]
Delatte, Louis, *Les Traités de la Royauté d'Ecphante, Diotogène et Sthénidas* (Liège, 1942) [And see above under Charlesworth]
Delehaye, H., *Les Saints Stylites* (= *Subsidia Hagiographica* 14, Brussels/Paris, 1923, repr. 1962)
Delz, Josef, *Lukians Kenntnis der athenischen Antiquitäten* (Diss., Basel, 1950)
De Martino, Francesco, *SCR*² = *Storia della costituzione romana*, 2nd edn (Naples, 1972-5): I² (1972), II² (1973), III² (1973), IV².i (1974) and ii (1975), V² (1975)
Dennett, D. C., *Conversion and the Poll-Tax in Early Islam* (= *Harvard Historical Monographs* 22, 1950)
Demougeot, Émilienne, MEFB = 'Modalités d'établissement des fédérés barbares de Gratien et de Théodose', in *Mélanges d'histoire ancienne offerts à William Seston* (Paris, 1974) 143-60

——, 'À propos des lètes gaulois du IVe siècle', in *Beiträge zur alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift für F. Altheim* (Berlin, 1970) II. 101-13
——, 'Laeti et Gentiles dans la Gaule du IVe siècle', in *Actes du Colloque d'histoire sociale 1970* (= *Annales littéraires de l'Univ. de Besançon* 128, Paris, 1972) 101-12
——, *De l'unité à la division de l'Empire romain 395-410. Essai sur le gouvernement impériale* (Paris, 1951)
De Robertis, F. M., *Il diritto associativo romano* (Bari, 1938)
——, *Il fenomeno associativo nel mondo romano, dai collegi della Repubblica alle corporazioni del Basso Impero* (Naples, 1955)
——, *Lavoro e lavoratori nel mondo romano* (Bari, 1963)
——, *I rapporti di lavoro nel diritto romano* (Milan, 1946)
——, *Storia delle corporazioni e del regime associativo nel mondo romano*, 2 vols (Bari, 1971)
Derow, P. S., 'Polybios and the embassy of Kallikrates', in *Essays Presented to C. M. Bowra* (1970) 12-23
De Visscher, F., *Les édits d'Auguste découverts à Cyrène* (Louvain, 1940)
——, 'La justice romaine en Cyrénaïque', in *RIDA*[3] 11 (1964) 321-33
——, 'Le statut juridique des nouveaux citoyens romains et l'inscription de Rhosos', in *Ant. Class.* 13 (1944) 11-35; and 14 (1945) 29-59
Diakonoff, I. M. (ed.), *Ancient Mesopotamia, Socio-Economic History*. A Collection of Studies by Soviet Scholars (Moscow, 1969)
Dobb, Maurice, *On Economic Theory and Socialism* (1955 & repr.)
——, *Political Economy and Capitalism* (1937 & repr.)
Dover, (Sir) Kenneth J., *GPM* = *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle* (1974)
——, in Gomme, *HCT* IV (*q.v.*)
Downey, Glanville, *HAS* = *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest* (Princeton, 1961)
——, 'The economic crisis at Antioch under Julian', in *Studies in Roman Economic and Social History in Honor of A. C. Johnson*, ed. P. R. Coleman-Norton (Princeton, 1951) 312-21
Drake, H. A., 'When was the "de laudibus Constantini" delivered?', in *Historia* 24 (1975) 345-56
——, *In Praise of Constantine: A Historical Study and New Translation of Eusebius' Tricennial Orations* (= *Univ. of California Publications: Class. Stud.* 15, Berkeley/London, 1976)
Dräseke, J., 'Der kanonische Brief des Gregorios von Neocäsarea', in *Jahrbuch für protestantische Theologie* 7 (1881) 724-56
Duchesne, Louis, *L'Église au VIe siècle* (Paris, 1925)
——, *Le Liber Pontificalis*, 2nd edn (Paris) I and II (1955), III (1957); the first edition, in two vols, was published in 1886-92
Dudden, F. Homes: see under Homes Dudden, F.
Duff, A. M., *FERE* = *Freedmen in the Early Roman Empire* (1928; repr., with corrections and additions, 1958)
Dumont, Louis, *Homo Hierarchicus. The Caste System and its Implications* (1970, Eng. trans. from the French original of 1966)
Dunbabin, T. J., *WG* = *The Western Greeks. The History of Sicily and South Italy from the Foundation of the Greek Colonies to 480 B.C.* (1948)
Duncan-Jones, Richard P., *EREQS* = *The Economy of the Roman Empire: Quantitative Studies* (1974)
——, 'Two possible indices of the purchasing power of money in Greek and Roman antiquity', in *Les 'Dévaluations' à Rome, Époque républicaine et impériale* (*Collection de l'École française de Rome* 37, Rome, 1978) 159-68
——, 'The *choenix*, the *artaba* and the *modius*', in *ZPE* 21 (1976) 43-52; and 'The size of the *modius castrensis*', *ibid.* 53-62
——, 'The price of wheat in Roman Egypt under the Principate', in *Chiron* 6 (1976) 241-62
——, 'Pay and numbers in Diocletian's army', in *Chiron* 8 (1978) 541-60

Dupré, Georges, and Pierre-Philippe Rey, RPTHE = 'Reflections on the pertinence of a theory of the history of exchange', in *Economy and Society* 2 (1973) 131-63 (Eng. trans. by Elizabeth Hindess from the French original, in *Cahiers internationaux de sociologie* 46 [1968] 133-62)

Dvornik, F., *ECBPP* = *Early Christian and Byzantine Political Philosophy: Origins and Background*, 2 vols (1966)

——, 'Pope Gelasius and Emperor Anastasius I', in *Byz. Ztschr.* 44 (1951) 111-16

Dyson, Stephen L., 'Native revolts in the Roman Empire', in *Historia* 20 (1971) 239-74; and 'Native revolt patterns in the Roman Empire', in *ANRW* II.iii (1975) 138-75

Eadie, J. W., *The Breviarium of Festus* (1967)

Eddy, S. K., *The King is Dead. Studies in the Near Eastern Resistance to Hellenism 334-31 B.C.* (Lincoln, Nebraska, 1961)

Ehrenberg, Victor, *PA*² = *The People of Aristophanes*, 2nd edn (1951)

Eisenstadt, S. N., *Max Weber on Charisma and Institution Building* (1968)

Eldridge, J. E. T., *MWISR* = *Max Weber: The Interpretation of Social Reality* (1971; paperback repr., 1972)

Emerton, J. A., 'The problem of vernacular Hebrew in the first century A.D. and the language of Jesus', in *JTS* n.s. 24 (1973) 1-23

Engels, Donald, 'The problem of female infanticide in the Greco-Roman world', in *CP* 75 (1980) 112-20

Engels, Friedrich/Frederick, *OFPPS* = *The Origin of the Family, Private Property and the State* (Eng. trans. from *Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staats*, of 1884), cited here from pp.449-583 of *MESW* (see below, under Marx [and Engels])

——, 'The peasant question in France and Germany', cited here from *MESW* 623-40 (Eng. trans. from the German original of 1894)

——, Travel notes, 'From Paris to Berne' (1848, published in German 1898-9), cited here from *MECW* (see below, under Marx [and Engels]) VII.507-29 (Eng. trans.)

Enzensberger, Hans Magnus, [*Selected*] *Poems* (cited from Penguin Modern European Poets edn, 1968)

Evans-Pritchard, E. E., *Essays in Social Anthropology* (1962; cited from paperback edn, 1969)

Fantham, Elaine, '*Aequabilitas* in Cicero's political theory, and the Greek tradition of proportional justice', in *CQ* 67 = n.s. 23 (1973) 285-90

Farrington, Benjamin, *Diodorus Siculus: Universal Historian* (Inaugural Lecture, Swansea, 1936, published 1937) = *Head and Hand in Ancient Greece* (1947) 55-87

Faure, Edgar, 'Saint Ambroise et l'expulsion des pérégrins de Rome', in *Études d'histoire du droit canonique dédiées à Gabriel Le Bras*, 2 vols (Paris, 1965) I.523-40

Fears, J. Rufus, *Princeps a diis electus: The Divine Election of the Emperor as a Political Concept at Rome* (= *Papers and Monographs of the American Academy in Rome* 26, 1977). [See p.633 n.72a above]

Ferguson, W. S., *HA* = *Hellenistic Athens* (1911)

Fiebig, P., '*Angareuō*', in *ZNW* 18 (1917-18) 64-72

Fikhman, I. F., 'On the structure of the Egyptian large estate in the sixth century', in *Proc. XII Internat. Congress of Papyrology* = *American Stud. in Papyrology* 7 (Toronto, 1970) 127-32

——, 'Slaves in Byzantine Oxyrhynchus', in *Akten des XIII* [*1971*] *Internat. Papyrologenkongr.*, ed. E. Kiessling and H.-A. Rupprecht (1974) 117-24

——, 'Quelques données sur la genèse de la grande propriété foncière a Oxyrhynchus', in *Le Monde Grec. Hommages à Claire Préaux*, ed. J. Bingen and others (1975) 784-90

Finkelstein [Finley], M. I., '*Emporos*, *nauklēros* and *kapēlos*: a prolegomena to the study of Athenian trade', in *CP* 30 (1935) 320-36

Finley (Sir) Moses I., *AE* = *The Ancient Economy* (1973)

——, BSF = 'Between slavery and freedom', in *CSSH* 6 (1964) 233-49

——, SD = 'La servitude pour dettes', in *RHDFE*[4] 43 (1965) 159–84
——, SSAG = 'The servile statuses of Ancient Greece', in *RIDA*[3] 7 (1960) 165–89
——, WGCBSL = 'Was Greek civilisation based on slave labour?', in *Historia* 8 (1959) 145–64, repr. in *SCA*, ed. Finley (see below) 53–72
——, 'Athenian demagogues', in *Past & Present* 21 (1962) 3–24, repr. in *SAS*, ed. Finley (see below) 1–25
——, 'The fifth-century Athenian Empire: a balance sheet', in *Imperialism in the Ancient World*, ed. P. D. A. Garnsey and C. R. Whittaker (1978) 103–26, 306–10. [See above, pp.602–3 n.24, and 604–5 n.27]
——, 'Technical innovation and economic progress in the Ancient World', in *Econ. Hist. Rev.*[2] 18 (1965) 29–45
——, 'Private farm tenancy in Italy before Diocletian', in *Studies in Roman Property*, ed. Finley (see below) 103–21, 188–90
——, Review, in *JRS* 48 (1958) 156–64, of A. E. R. Boak, *Manpower Shortage and the Fall of the Roman Empire in the West* (1955)
——, *Ancient Slavery and Modern Ideology* (1980) [I did not see this book before mine was finished]
Finley, M. I. (editor), *PTCA* = *Problèmes de la terre en Grèce ancienne* (Paris, 1973)
——, *SCA* = *Slavery in Classical Antiquity. Views and Controversies* (1960)
——, *SAS* = *Studies in Ancient Society* (1974)
——, *SRP* = *Studies in Roman Property* (1976)
Firth, (Sir) Raymond, 'The sceptical anthropologist?', in *PBA* 58 (1972) 177–213, repr. in *Marxist Analyses and Social Anthropology*, ed. Maurice Bloch (1975); also published separately
Fitzhugh, George, *Sociology for the South, or The Failure of Free Society* (Richmond, Virginia; 1854)
Flam-Zuckermann, Léa, 'À propos d'une inscription de Suisse (*CIL* XIII, 5010): étude du phénomène du brigandage dans l'Empire romain', in *Latomus* 29 (1970) 451–73
Fliche, A., and V. Martin (editors), *Histoire de l'Église* (Paris) III (1947), IV (1948), V (1947)
Flusser, David, 'Blessed are the poor in spirit', in *IEJ* 10 (1960) 1–13
Fogel, R. W.[1], and S. L. Engerman, *TC* or *TC* I = *Time on the Cross. The Economics of American Negro Slavery* I (1974)
Follet, Simone, *Athènes au II*[e] *et au III*[e] *siècle. Études chronologiques et prosopographiques* (Paris, 1976)
——, 'Lettre de Marc-Aurèle aux Athéniens (*EM* 13366): nouvelles lectures et interprétations', in *Rev. de phil.* 53 (1979) 29–43
Forbes, R. J., *Studies in Ancient Technology* II[2] (1965), esp. 80–130
——, Chapter xvii in *History of Technology* II (1956), ed. Charles Singer and others
Forni, G., 'Intorno alle costituzioni di città greche in Italia e in Sicilia', in Καλός 3 (1957) 61–9
Forrest, W. G., *EGD* = *The Emergence of Greek Democracy. The Character of Greek Politics 800–400 B.C.* (1966)
——, 'Themistocles and Argos', in *CQ* 54 = n.s. 10 (1960) 221–41
Foss, Clive, 'The Persians in Asia Minor and the end of Antiquity', in *Eng. Hist. Rev.* 90 (1975) 721–47
Francotte, H., *IGA* = *L'Industrie dans la Grèce ancienne*, 2 vols (Brussels, 1900–1)
——, 'Industrie und Handel' [Greek], in *RE* IX (1916) 1381–1439
Frank, Tenney, editor and part author of *ESAR* I–V = *Economic Survey of Ancient Rome*, 5 vols (and Index)
Fraser, Peter M., *PA* = *Ptolemaic Alexandria*, 3 vols (1972)
Frederiksen, Martin W., CCPD = 'Caesar, Cicero and the problem of debt', in *JRS* 56 (1966) 128–41
——, 'The contribution of archaeology to the agrarian problem in the Gracchan period', in *Dialoghi di Archeologia* 4–5 (1970–71) 330–57 (with 358–67)

Frend, W. H. C., *DC* = *The Donatist Church* (1952; improved repr., 1971)
——, *EC* = *The Early Church* (1965)
——, *MPEC* = *Martyrdom and Persecution in the Early Church* (1965)
——, 'The *cellae* of the African Circumcellions', in *JTS* n.s. 3 (1952) 87-90
——, 'Circumcellions and monks', in *JTS* n.s. 20 (1969) 542-9
Friedländer, Ludwig, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine*, 4 vols, 9th/10th edns (Leipzig, 1919-21)
Frier, B. W., 'The rental market in early Imperial Rome', in *JRS* 67 (1977) 27-37
Fritz, Kurt von, *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity. A Critical Analysis of Polybius' Political Ideas* (New York, 1954)
——, 'The reorganisation of the Roman government in 366 B.C. and the so-called Licinio-Sextian laws', in *Historia* 1 (1950) 3-44
Frye, R. N., *The Heritage of Persia*, 2nd edn (1976)
Fuchs, Harald, *Der geistige Widerstand gegen Rom in der antiken Welt* (Berlin, 1938, repr. 1964)
Fuks, Alexander, ISESG = 'Isocrates and the social-economic situation in Greece', in *Anc. Soc.* 3 (1972) 17-44
——, PSQ = 'Plato and the social question: the problem of poverty and riches in the *Republic*', in *Anc. Soc.* 8 (1977) 49-83
——, 'Plato and the social question: the problem of poverty and riches in the *Laws*', in *Anc. Soc.* 10 (1979) 33-78. [See above, p.550 n.4a]
——, 'The Bellum Achaicum and its social aspect', in *JHS* 90 (1970) 78-89
——, '*Kolōnos misthios*: labour exchange in Classical Athens', in *Eranos* 49 (1951) 171-3
——, 'Patterns and types of social-economic revolution in Greece from the fourth to the second century B.C.', in *Anc. Soc.* 5 (1974) 51-81
——, 'Social revolution in Greece in the Hellenistic age', in *La parola del passato* 111 (1966) 437-48
——, 'Social revolution in Dyme in 116-114 B.C.E.', in *Scripta Hierosolymitana* 23 (1972) 21-7
Fustel de Coulanges, 'Le colonat romain', in his *Recherches sur quelques problèmes d'histoire* (Paris, 1885) 1-186

Gabba, Emilio, SCSEV = 'Sui senati delle città siciliane nell'età di Verre', in *Athenaeum* n.s. 37 (1959) 304-20
Gabrieli, Francesco, *Muhammad and the Conquests of Islam*, Eng. trans. by V. Luling and R. Linell (1968)
Gagé, Jean, *Res Gestae Divi Augusti*, 2nd edn (Paris, 1950)
Gallivan, P. A., 'The false Neros: a re-examination', in *Historia* 22 (1973) 364-5
Ganshof, F. L., SPCBE = 'Le statut personnel du colon au Bas-Empire. Observations en marge d'une théorie nouvelle', in *Ant. Class.* 14 (1945) 261-77
Garnsey, Peter D. A., ADUAE = 'Aspects of the decline of the urban aristocracy in the Empire', in *ANRW* II.i (1974) 229-52
——, DFLP = 'Descendants of freedmen in local politics: some criteria', in *The Ancient Historian and his Materials* (Essays in Honour of C. E. Stevens), ed. Barbara Levick (1975) 167-80
——, LPRE = 'Legal privilege in the Roman Empire', in *Past & Present* 41 (1968) 3-24, repr. in *SAS*, ed. Finley (1974) 141-65
——, PARS = 'Peasants in Ancient Roman society', in *Jnl of Peasant Studies* 3 (1976) 221-35
——, *SSLPRE* = *Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire* (1970)
——, 'The criminal jurisdiction of governors', in *JRS* 58 (1968) 51-9
——, 'The *Lex Iulia* and appeal under the Empire', in *JRS* 56 (1966) 167-89
——, 'Introduction' (pp.1-5) and 'Non-slave labour in the Roman world' (pp.34-47), in *Non-Slave Labour in the Greco-Roman World* (= Cambridge Philol. Soc., Suppl. Vol. 6, 1980), ed. Garnsey
——, 'Rome's African empire under the Principate', in *Imperialism in the Anc. World*, ed. Garnsey and C. R. Whittaker (1978) 223-54, 343-54

——, 'Where did Italian peasants live?', in *PCPS* n.s. 25 (1979) 1-25
——, 'Why penal laws become harsher: the Roman case', in *Natural Law Forum* 13 (Indiana, 1968) 141-62
Garnsey, Peter (ed.), *Non-Slave Labour in the Greco-Roman World* (1980: see under Garnsey above)
Garnsey, P. D. A., and C. R. Whittaker (editors), *Imperialism in the Ancient World* (1978)
Gaudemet, Jean, *EER* = *L'Église dans l'empire romain (IVe-Ve siècles)* (Paris, 1958)
——, 'Constantin et les Curies municipales', in *Iura* 2 (1951) 44-75
——, 'La décision de Callixte en matière de mariage', in *Studi in onore di Ugo Enrico Paoli* (Florence, 1955) 333-44
Geagan, Daniel J., *ACS* = *The Athenian Constitution after Sulla* (= *Hesperia* Suppl. XII, 1967)
Gellner, Ernest, 'The Soviet and the savage', in *TLS* 3789 (18 October 1974) 1166-8
Gelzer, Matthias, *SBVA* = *Studien zur byzantinischen Verwaltung Ägyptens* (= *Leipziger historische Abhandlungen* XIII, Leipzig, 1909)
——, 'Altes und Neues aus der byzantinisch-ägyptischen Verwaltungsmisere', in *Archiv f. Pap.* 5 (1913) 346-77, esp. 370-7; cf. 188-9
——, *The Roman Nobility* (1969), Eng. trans. by Robin Seager from *Die Nobilität der römischen Republik* (1912), repr. in Gelzer, *Kleine Schriften* I (Wiesbaden, 1962) 1-135
Genovese, Eugene D., *PES* = *The Political Economy of Slavery. Studies in the Economy and Society of the Slave South* (U.S.A., 1965 & repr., cited from the First Vintage Books paperback edn, 1967)
——, *RB* = *In Red and Black: Marxian Explorations in Southern and Afro-American History* (U.S.A., 1968 & repr., cited from the First Vintage Books paperback edn, 1972)
——, *RJR* = *Roll, Jordan, Roll. The World the Slaves Made* (U.S.A. 1974; London, 1975)
George, Katherine and C. H., 'Roman Catholic sainthood and social status', in Bendix-Lipset, *CSP*[2] (*q.v.*, above) 394-401, a revised repr. from *Jnl of Religion* 5 (1953-5) 33 ff.
Gerth, H. H., and C. Wright Mills (editors), *FMW* = *From Max Weber: Essays in Sociology*, trans. and ed. with Introd. by Gerth and Mills (1946 & repr., cited from the O.U.P. paperback edn, 1958 & repr.)
Giacchero, Marta, *Edictum Diocletiani et Collegarum de pretiis rerum venalium*, 2 vols (= *Pubbl.* dell'Istituto di storia antica e scienze ausiliare dell' Università di Genova VIII, Genoa, 1974)
Gibbon, Edward, *DFRE* = *The Decline and Fall of the Roman Empire* (1776-88), cited from the standard edn in 7 vols by J. B. Bury (1896-1900 & repr.)
——, *Memoirs of my Life*, ed. G. A. Bonnard (1966)
Giglioni, Gabriella Bodei: see under Bodei Giglioni
Gilliam, J. F., 'The minimum subject to the *vicesima hereditatium*', in *AJP* 73 (1952) 397-405
——, 'The plague under Marcus Aurelius', in *AJP* 82 (1961) 225-51
Gillis, Daniel, 'Murder on Melos', in *Istituto Lombardo, Rend. Lett.* 112 (1978) 185-211
——, 'The Revolt at Mytilene', in *AJP* 92 (1971) 38-47
Girardet, Klaus M., *Kaisergericht und Bischofsgericht* (= *Antiquitas* I.21, Bonn, 1975)
——, 'Kaiser Konstantius II. als "Episcopus Episcoporum" und das Herrscherbild des kirchlichen Widerstandes', in *Historia* 26 (1977) 95-128
Glotz, Gustave, *GC* = *The Greek City and its Institutions* (Eng. trans., 1929, from *La Cité grecque*, Paris, 1928) [And see p.599 n.24 above]
——, 'Les salaires à Délos', in *Jnl des Savants* 11 (1913) 206-15, 251-60
——, *Mélanges Gustave Glotz*, 2 vols (Paris, 1932)
Glotz, Gustave, P. Roussel and R. Cohen, *HG* IV.i = *Histoire grecque* IV.i (Paris, 1938)
Godelier, Maurice, *RIE* = *Rationality and Irrationality in Economics* (1972), trans. Brian Pearce from *Rationalité et irrationalité en économie* (Paris, 1966)
Gogh, Vincent Van: see under Van Gogh
Golubcova, E. S.: see under Blavatskaja, T. V.
Gomme, A. W., *HCT* IV = *A Historical Commentary on Thucydides*, by A. W. Gomme, A. Andrewes and K. J. Dover, Vol. IV (Books V.25-VII) (1970)

Gomme, A. W., and F. H. Sandbach, *Menander. A Commentary* (1973) [See p.571 nn.54-5]
Goodenough, E. R., 'The political philosophy of Hellenistic kingship', in *YCS* 1 (1928) 53-102
Gordon, C. D., *The Age of Attila* (Ann Arbor, 1960)
Gordon, Mary L., 'The freedman's son in municipal life', in *JRS* 21 (1931) 65-77
Gould, John, 'Law, custom and myth: aspects of the social position of women in Classical Athens', in *JHS* 100 (1980) 38-59
Graham, H. F., 'The significant role of the study of Ancient History in the Soviet Union', in *The Classical World* 61 (1967) 85-97
Graindor, P., *Un milliardaire antique, Hérode Atticus et sa famille* (Cairo, 1930)
Green, Robert W. (ed.), *Protestantism and Capitalism. The Weber Thesis and its Critics* (Boston, 1959)
Greene, Jack P., *All Men are Created Equal. Some Reflections on the Character of the American Revolution* (Inaugural Lecture as Harmsworth Professor, Oxford, 1976)
Greenidge, A. H. J., and A. M. Clay (editors), *Sources*² = *Sources for Roman History 133-70 B.C.*, 2nd edn, rev. by E. W. Gray (1960)
Greenidge, C. W. W., *Slavery* (1958)
Greenslade, S. L., *Schism in the Early Church*, 2nd edn (1964)
Gregg, Pauline, *Free-Born John, A Biography of John Lilburne* (1961)
Griffin, Miriam, *Seneca* (1976)
Griffith, G.T., 'Athens in the fourth century', in *Imperialism in the Ancient World*, ed. P. D. A. Garnsey and C. R. Whittaker (1978) 127-44, 310-14
——, Pp.201-646, 675 ff, of N. G. L. Hammond and Griffith, *A History of Macedonia, II.550-336 B.C.* (1979), on Philip II
——, 'Isegoria in the Assembly at Athens', in *Anc. Society and Institutions: Studies Pres. to Victor Ehrenberg* (1966) 115-38
——, *The Mercenaries of the Hellenistic World* (1935)
——, 'The union of Corinth and Argos (392-386 B.C.)' in *Historia* 1 (1950) 236-56
Grote, George, *HG* = *History of Greece*, 10 vols (New edn, 1888)
Gruen, E. S., 'Class conflict and the Third Macedonian War', in *AJAH* 1 (1976) 29-60 [See above, pp.524, 659-60 nn.2,4]
Gsell, Stéphane, ERAR = 'Esclaves ruraux dans l'Afrique romaine', in *Mélanges Gustave Glotz* (Paris, 1932) I.397-415
Günther, Rigobert, ULGG = 'Einige neue Untersuchungen zu den Laeten und Gentilen in Gallien im 4. Jahrhundert und zu ihrer historischen Bedeutung', in *Klio* 58 (1976) 311-21
——, 'Laeti, foederati und Gentilen in Nord- und Nordostgallien im Zusammenhang mit der sogenannten Laetenzivilisation', in *Ztschr. für Archäologie* 5 (1971) 39-59
——, 'Die sozialen Träger der frühen Reihengräberkultur in Belgien und Nordfrankreich im 4./5. Jahrhundert', in *Helinium* 12 (1972) 268-72
Guiraud, Paul, *La main-d'oeuvre industrielle dans l'ancienne Grèce* (Paris, 1900)
Gummerus, H., 'Industrie und Handel' [Roman], in *RE* IX (1916) 1439-1535
Guthrie, W. K. C., *HGP* III = *History of Greek Philosophy* III (1959)

Habicht, Christian, 'Die herrschende Gesellschaft in den hellenistischen Monarchien', in *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 45 (1958) 1-16
——, 'Zwei neue Inschriften aus Pergamon', in *Instanbuler Mitteilungen* 9/10 (Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul, 1960) 109-27
Haldon, John F., *Recruitment and Conscription in the Byzantine Army c. 550-950. A Study on the Origins of the Stratiotika Ktemata* (= *Sb* 357, Österreichische Akad. der Wiss., Philos.-hist. Klasse, Vienna, 1979)
Hammond, N. G. L., and G. T. Griffith: see under Griffith
Hands, A. R., *Charities and Social Aid in Greece and Rome* (1968)
Hanke, Lewis, *AAI* = *Aristotle and the American Indians. A Study in Race Prejudice in the Modern World* (1959)

Hansen, Mogens Herman, '*Demos, ecclesia* and *dicasterion* in Classical Athens', in *GRBS* 19 (1978) 127–46
——, 'Did the Athenian *ecclesia* legislate after 403/2 B.C.?', in *GRBS* 20 (1979) 27–53
——, 'The duration of a meeting of the Athenian *ecclesia*', in *CP* 74 (1979) 43–9
——, 'How did the Athenian *ecclesia* vote?', in *GRBS* 18 (1977) 123–37
——, 'How often did the Athenian *dicasteria* meet?' in *GRBS* 20 (1979) 243–6
——, 'How often did the *ecclesia* meet?' in *GRBS* 18 (1977) 43–70
——, 'How many Athenians attended the *ecclesia*?', in *GRBS* 17 (1976) 115–34
——, '*Misthos* for magistrates in Classical Athens', in *Symbolae Osloenses* 54 (1979) 5–22
——, '*Nomos* and *psephisma* in fourth-century Athens', in *GRBS* 19 (1978) 315–30
——, 'Perquisites for magistrates in fourth-century Athens', in *Classica et Mediaevalia* 32 (1980) 105–25
——, 'Seven hundred *archai* in Classical Athens', in *GRBS* 21 (1980) 151–73
——, *The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century B.C. and the Public Action against Unconstitutional Proposals* (= *Odense Univ. Classical Studies* 4, 1974)
Hardy, E. R., *LEBE* = *The Large Estates of Byzantine Egypt* (= Columbia Univ. *Studies in History, Economics and Public Law* no.354, New York, 1931)
Harmand, Louis, *Libanius, Discours sur les Patronages* (= Publ. de la Faculté des Lettres de l'Univ. de Clermont, 2ᵉ Série, Fasc. 1, Paris, 1955)
——, *Le Patronat sur les collectivités publiques des origines au Bas-Empire* (= Publ. de . . . Clermont, 2ᵉ Série, Fasc. 2, Paris, 1957)
Harper, G. M., 'Village administration in the Roman province of Syria', in *YCS* 1 (1928) 103–68
Harrington, James, *The Political Works of James Harrington*, ed. J. G. A. Pocock (1977)
——, *The Oceana of James Harrington and his Other Works*, ed. John Toland (1700)
Harris, Marvin, *The Rise of Anthropological Theory* (1969 & repr.)
Harris, W. V., *REU* = *Rome in Etruria and Umbria* (1971)
——, *War and Imperialism in Republican Rome 327-70 B.C.* (1979)
——, 'On war and greed in the second century B.C.', in *AHR* 76 (1971) 1371–85
Harrison, A. R. W., *The Law of Athens, I. The Family and Property* (1968)
Harrison, Royden, 'E. S. Beesly and Karl Marx', in *IRSH* 4 (1959) 22–58, 208–38
——, 'Professor Beesly and the working-class movement', in *Essays in Labour History*, ed. Asa Briggs and John Saville (rev. edn, 1967) I.205–41
Harvey, F. David, 'Two kinds of equality', in *Classica et Mediaevalia* 26 (1965) 101–46, with the corrections and addenda in id. 27 (1966) 99–100
——, 'Literacy in the Athenian democracy', in *REG* 79 (1966) 585–635
Hassall, Mark, Michael Crawford, and Joyce Reynolds, 'Rome and the eastern provinces at the end of the second century B.C. The so-called "Piracy Law" and a new inscription from Cnidos', in *JRS* 64 (1974) 195–220
Hatzfeld, Jean, *Alc.*² = *Alcibiade. Étude sur l'histoire d'Athènes à la fin du Vᵉ siècle*, 2nd edn (Paris, 1951)
——, *Les trafiquants Italiens dans l'Orient Hellénique* (*BEFAR* 115, Paris, 1919)
Haywood, R. M., TSCD = 'Some traces of serfdom in Cicero's day', in *AJP* 54 (1933) 145–53
Hefele, C. J., and H. Leclercq, *HC* = *Histoire des Conciles d'après les documents originaux* (Paris), I.i (1907) and III.i (1909)
Heinen, Heinz, 'Neuere sowjetische Monographien zur Geschichte des Altertums', in *Historia* 24 (1975) 378–84
——, 'Neuere sowjetische Veröffentlichungen zur antiken Sklaverei', in *Historia* 25 (1976) 501–5, and 28 (1979) 125–8
——, 'Zur Sklaverei in der hellenistischen Welt I & II', in *Anc. Soc.* 7 (1976) 127–49, and 8 (1977) 121–54
——, Review, in *Riv. stor. dell'Antich.* 5 (1975) 229–33, of L. Iraci Fedeli, *Marx e il mondo antico* (Milan, 1972)
——, 'Sur le régime du travail dans l'Égypte ptolémaïque au IIIᵉ siècle av. J.-C., à propos d'un livre recent de N. N. Pikus', in *Le Monde Grec. Hommages à Claire Préaux* (Brussels, 1975) 656–62

Heitland, W. E., *Agricola* (1921)
Held, Wieland, 'Das Ende der progressiven Entwicklung des Kolonates am Ende des 2. und in der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts im Römischen Imperium', in *Klio* 53 (1971) 239–79. [I did not see this article until after this book was finished]
Helen, Tapio, *Organisation of Roman Brick Production in the First and Second Centuries A.D. An Interpretation of Roman Brick Stamps = Annales Academiae Scientiarum Fennicae Dissertationes Humanarum Litterarum* 5 (Helsinki, 1975)
Henry, Patrick, 'A mirror for Justinian: the *Ekthesis* of Agapetus Diaconus', in *GRBS* 8 (1967) 281–308
Hicks, (Sir) John, *TEH = A Theory of Economic History* (1969). [See pp.83–4 above]
Hill, Christopher, and Edmund Dell (editors), *The Good Old Cause. The English Revolution of 1640–1660, Its Causes, Course and Consequences*, 2nd edn, revised (1969)
Hilton, Rodney H., *BMMF = Bond Men Made Free. Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381* (1973)
——, *EPLMA = The English Peasantry in the Later Middle Ages* (1975)
——, *DSME = The Decline of Serfdom in Medieval England* (1969)
——, *TFC = The Transition from Feudalism to Capitalism* (Foundations of History Library, London, 1976, with Introduction by Rodney Hilton)
Hilton, Rodney H., and P. H. Sawyer, 'Technical determinism: the stirrup and the plough', in *Past & Present* 24 (1963) 90–100
Hinton, William, *Fanshen. A Documentary of Revolution in a Chinese Village* (1966 & repr.)
Hitti, Philip K., *History of the Arabs from the Earliest Times to the Present*, 10th edn (1970)
Hobbes, Thomas, *Leviathan* (1651; there are several modern editions)
Hobsbawm, E. J., *KMPCEF = Karl Marx. Pre-Capitalist Economic Formations*, Eng. trans. by Jack Cohen, with Introduction by Hobsbawm (1964 & repr.)
——, 'Karl Marx's contribution to historiography', in *Ideology in Social Science*, ed. Robin Blackburn (1972) 265–83
——, 'Class consciousness in history', in *Aspects of History and Class Consciousness*, ed. Istvan Mészaros (1971) 5–21. [And see p.624 n.13 above]
Hoesen, H. B. van, and A. C. Johnson: see under van Hoesen below
Hoffmann, Dietrich, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, 2 vols (= *Epigraphische Studien* 7, Düsseldorf, 1969–70). [See p.657 n.11 above]
Homes Dudden, F., *Gregory the Great. His Place in History and Thought*, 2 vols (1905)
——, *The Life and Times of St. Ambrose*, 2 vols (1935)
Hommel, H., 'Metoikoi', in *RE* XV.ii (1932) 1413–58
Homo, L., *Primitive Italy and the Beginnings of Roman Imperialism* (Eng. trans., 1927)
Honoré, A. M./Tony, *Tribonian* (1978)
——, 'The Severan lawyers: a preliminary survey', in *SDHI* 28 (1962) 162–232
Hopkins, Keith, EMRE = 'Elite mobility in the Roman Empire', in *Past & Present* 32 (1965), repr. in (and cited here from) *SAS*, ed. Finley (1974) 103–20
——, PASRP = 'On the probable age structure of the Roman population', in *Population Studies* 20 (1966) 245–64
——, *Conquerors and Slaves. Sociological Studies in Roman History*, Vol. I (1978)
Hopper, R. J., *The Basis of the Athenian Democracy* (= Inaugural Lecture, Sheffield Univ., 1957)
Hunt, Richard N., *The Political Ideas of Marx and Engels, I. Marxism and Totalitarian Democracy, 1818–1850* (Pittsburgh, 1974; London, 1975)

Ihering, Rudolf von, *Scherz und Ernst in der Jurisprudenz*, 8th edn (Leipzig, 1900), esp. 175–232
Institut Fernand Courby: Indexes to L. and J. Robert's 'Bulletins épigraphiques' in *REG* (etc.), from 1938 onwards, 4 vols (Paris, 1972–9)
Irmscher, Johannes, 'Friedrich Engels studiert Altertumswissenschaft', in *Eirene* 2 (1964) 7–42

Jacynowska, Maria, 'The economic differentiation of the Roman nobility at the end of the Republic', in *Historia* 11 (1962) 486–99

Jameson, Michael H., 'Agriculture and slavery in Classical Athens', in *CJ* 73 (1977-8) 122-45. [See p.506 above]
Jeffery, L. H., *LSAC* = *The Local Scripts of Archaic Greece* (1961)
——, 'The pact of the first settlers at Cyrene', in *Historia* 10 (1961) 139-47
Johnson, A. C., *Roman Egypt* = *ESAR* (ed. Tenney Frank) II (1936)
[——,] *Studies in Roman Economic and Social History in Honor of A. C. Johnson*, ed. P. R. Coleman-Norton (Princeton, 1951)
Johnson, A. C., and L. C. West, *Byzantine Egypt: Economic Studies* (Princeton, 1949)
Jolowicz, H. F., and Barry Nicholas, *HISRL*^{3} = *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, 3rd edn (1972)
Jones, A. H. M., *AD* = *The Athenian Democracy* (1957)
——, *CERP*^{2} = *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, 2nd edn, revised (1971; the 1st edn was in 1937)
——, CLIE = 'Civitates liberae et immunes in the East', in *Anatolian Studies pres. to W. H. Buckler*, ed. W. M. Calder and Josef Keil (1939) 103-17
——, *GCAJ* = *The Greek City from Alexander to Justinian* (1940)
——, *LRE* = *The Later Roman Empire 284-602*, 3 vols, plus a vol. of maps (1964)
——, NH = 'Numismatics and History', in *Essays pres. to Harold Mattingly*, ed. R. A. G. Carson and C. H. V. Sutherland (1956), repr. in Jones, *RE* (see below) 61-81 (with addendum by M. H. Crawford)
——, RC = 'The Roman Colonate', in *Past & Present* 13 (1958) 1-13, repr. in Jones, *RE* (see below) 293-307, and in *SAS* (ed. Finley) 288-303 (with improvements in the notes by Dorothy Crawford: see *SAS* p.x)
——, RCS = 'The Roman civil service (clerical and sub-clerical grades)', in *JRS* 39 (1949) 38-55, repr. in Jones, *SRGL* (see below) 151-75, 201-13
——, *RE* = *The Roman Economy. Studies in Ancient Economic and Administrative History*, ed. P. A. Brunt (1974)
——, SAW = 'Slavery in the Ancient World', in *Econ. Hist. Rev.*^{2} 9 (1956) 185-99, repr. in *SCA* (ed. Finley) 1-15
——, *SRGL* = *Studies in Roman Government and Law* (1960)
——, 'Ancient empires and the economy: Rome', in *Third Internat. Conf. of Econ. Hist.* [Munich, 1965] III (1969) 81-104, repr. in Jones, *RE* (see above) 114-39
——, 'Church finance in the fifth and sixth centuries', in *JTS* n.s. 11 (1960) 84-94, repr. in Jones, *RE* (see above) 339-49
——, *Constantine and the Conversion of Europe* (1948)
——, 'The Greeks under the Roman Empire', in *DOP* 17 (1963) 3-19, repr. in Jones, *RE* (see above) 90-113
——, 'The Hellenistic Age', in *Past & Present* 27 (1964) 3-22
——, 'Taxation in Antiquity', in *RE* (see above) 151-85
——, 'The urbanisation of the Ituraean principality', in *JRS* 21 (1931) 265-75
——, 'Were ancient heresies national or social movements in disguise?', in *JTS* n.s. 10 (1959) 280-98, repr. in Jones, *RE* (see above) 308-29
Jones, A. H. M., P. Grierson and J. A. Crook, 'The authenticity of the "Testamentum S. Remigii"', in *RBPH* 35 (1957) 356-73
Jones, C. P., *PR* = *Plutarch and Rome* (1971)
——, 'Towards a chronology of Plutarch's works', in *JRS* 56 (1966) 61-74
——, 'Diodoros Pasparos and the Nikephoria of Pergamon', in *Chiron* 4 (1974) 183-205
——, 'A leading family of Roman Thespiae', in *HSCP* 74 (1968) 223-55
——, 'A new letter of Marcus Aurelius to the Athenians', in *ZPE* 8 (1971) 161-83
Jones, Philip J., 'Communes and despots: the city state in Late Medieval Italy', in *TRHS* (1965) 71-96
——, 'L'Italia agraria nell'alto medioevo: problemi di cronologia e di continuità', in *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, XIII. Agricoltura e mondo rurale in Occidente nell'alto medioevo* (Spoleto, 1966) 57-92, cf. 227-9
——, Chapter VII ('Medieval agrarian society in its prime'), § 2 ('Italy'), in *CEHE* I^{2} (1966) 340-431

Jonge, P. de, 'Scarcity of corn and comprices in Ammianus Marcellinus', in *Mnemos.*[4] 1 (1948) 238–45
Jordan, Z. A., *KMECSR* = *Karl Marx: Economics, Class and Social Revolution* (1971)
Jullian, Camille, *HG* = *Histoire de la Gaule* (Paris), esp, I[4] (1920) and VII (1926)

Kant, Immanuel: see under Reiss, Hans
Kaser, Max, *RP*[2] I-II = *Das römische Privatrecht* (Munich) I[2] (1971) and II[2] (1975)
——, *RZ* = *Das römische Zivilprozessrecht* (Munich, 1966)
——, 'Die Geschichte der Patronatsgewalt über Freigelassene', in *ZSS* 58 (1938) 88–135
——, 'Partus ancillae', in *ZSS* 75 (1958) 156–200
Kelly, J. M., *Roman Litigation* (1966)
Kiechle, Franz, *Sklavenarbeit und technischer Fortschritt im römischen Reich* (= *Forschungen zur ant. Sklaverei* 3, Wiesbaden, 1969) [See p.546 n.14 above]
Kock, Theodore, *CAF*: see under *CAF* in Part I of this Bibliography
Koenen, L., 'The prophecies of a potter: a prophecy of world renewal becomes an apocalypse', in *Proceedings, XII* [Michigan] *Internat. Congress of Papyrology* = *American Studies in Papyrology* 7 (Toronto, 1970) 249–54
——, 'Die Prophezeiungen des "Töpfers"', in *ZPE* 2 (1968) 178 ff. (text, 195–200)
Kohns, H. P., *Versorgungskrisen und Hungerrevolten im spätantiken Rom* (= *Antiquitas* I.6, Bonn, 1961)
Kolb, Frank, 'Der Aufstand der Provinz Africa Proconsularis im Jahr 238 n.Chr. Die wirtschaftlichen und sozialen Hintergründe', in *Historia* 26 (1977) 440–78 [See p.649 n.4 above]
Kraemer, C. J., and N. Lewis, 'A referee's hearing on ownership', in *TAPA* 68 (1937) 357–87
Kreissig, Heinz, LPHO = 'Landed property in the "Hellenistic" Orient', in *Eirene* 15 (1977) 5–26
——, *Die sozialen Zusammenhänge des judaïschen Krieges. Klassen und Klasenkampf im Palästina des 1. Jahrhunderts v.u.Z.* (= *Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike* 1, Deutsche Akad. der Wiss. zu Berlin, 1970)
——, 'Zur sozialen Zusammensetzung der frühchristlichen Gemeinden im ersten Jahrhundert u.Z.'. in *Eirene* 6 (1967) 91–100
——, *Wirtschaft und Gesellschaft im Seleukidenreich* (= *Schriften . . . der Antike* 16, Deutsche Akad., 1978), giving on p.129 a list of other relevant works of Kreissig, to which should be added:
——, 'Zur antiken und zur altorientalischen Komponente im sog. Hellenismus (anstelle eines Nachworts)', in *Klio* 60 (1978) 217–19
——, 'Tempelland, Katoiken, Hierodulen im Seleukidenreich', in *Klio* 59 (1977) 375–80
Kübler, Bernhard, SCRK = 'Sklaven und colonen in der römischen Kaiserzeit', in *Festschrift Johannes Vahlen* (Berlin, 1900) 561–88
Kula, Witold, *ETFS* = *An Economic Theory of the Feudal System. Towards a Model of the Polish Economy* (translated by Lawrence Garner from an Italian translation of the Polish 1962 original, London, 1976)
Kunkel, W., 'Bericht über neuere Arbeiten zur römischen Verfassungsgeschichte, III', in *ZSS* 75 (1958) 302-52, a review of L. Wickert's article, 'Princeps', in *RE* (see under Wickert below), and Jean Béranger, *Recherches sur l'aspect idéologique du Principat*, Basle, 1953)

Lambton, Ann K. S., *Landlord and Peasant in Persia* (1953; enlarged repr., 1959)
Landau, Y. H., 'A Greek inscription found near Hefzibah', in *IEJ* 16 (1966) 54–70
Landtman, Gunnar, *The Origin of the Inequality of the Social Classes* (1938)
La Penna, Antonio, 'La Morale della favola esopica come morale delle classi subalterne nell'antichità', in *Società* 17.2 (1961) 459–537
Larsen, J. A. O., *RGGRH* = *Representative Government in Greek and Roman History* (= Sather Classical Lectures 28, 1955)

——, *Greek Federal States. Their Institutions and History* (1968)
——, 'Roman Greece', = Part III of *ESAR* (ed. Tenney Frank) IV (1938) 259–496
——, 'Perioikoi', in *RE* XIX.i (1937) 816–33
——, 'Representation and democracy in Hellenistic federalism', in *CP* 40 (1945) 65–97
Latte, Kurt, *Römische Religionsgeschichte* (Munich, 1960)
Lattimore, Owen, 'Feudalism in history', in *Past & Present* 12 (November 1957) 47–57
Lauffer, Siegfried, *Die Bergwerkssklaven von Laureion* I–II = *Abhandlungen* der Akad. der Wiss. und der Lit. in Mainz, Geistes- und sozialwiss. Klasse, 1955 no.12, pp.1101–1217 = 1–117, and 1956 no.11, pp.883–1018 and 1*–20* = 119–274
Laum, Bernhard, *Stiftungen in der griechischen und römischen Antike*, 2 vols (Leipzig, 1914)
Legon, R. P., 'Phliasian politics and policy in the early fourth century', in *Historia* 16 (1967) 324–37. [See above, pp.296 and 608 n.49]
Lepper, Frank, Review, in *JRS* 59 (1969) 250–61, of F. J. Hassel, *Der Trajansbogen in Benevent: ein Bauwerk des römischen Senates* (Mainz, 1966)
——, Review, in *Gnomon* 42 (1970) 560–72, of Sherwin-White, *LP* (see below)
Levick, Barbara, *RCSAM* = *Roman Colonies in Southern Asia Minor* (1967)
Levick, Barbara (editor), *The Ancient Historian and his Materials* (Essays in Honour of C. E. Stevens, 1975)
Lévi-Strauss, Claude, *SA* = *Structural Anthropology*, Eng. trans. by Claire Jacobson and B. G. Schoepf (U.S.A., 1963, cited here from the Penguin University Books edn of 1972), from the French original of 1958 (a collection of papers written 1944–57)
Levy, Ernst, RPGL = 'Vom römischen Precarium zur germanischen Landleihe', in *ZSS* 66 (1948) 1–30. [See pp.253–5 above]
——, *WV* = *Weströmisches Vulgarrecht. Das Obligationenrecht* (= *Forschungen zum römischen Recht*, 7. Abhandlung, Weimar, 1956). [See pp.253–5 above]
——, 'Libertas und Civitas', in *ZSS* 78 (1961) 142–72
Lévy, Isidore, EVMAM = 'Études sur la vie municipale de l'Asie Mineure sous les Antonins', I, in *REG* 8 (1895) 203–50; II, in id. 12 (1899) 255–89; III, in id. 14 (1901) 350–71
Lewis, Bernard, *Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople* I (1974)
Lewis, Naphtali, *'Merismos anakechōrhēkotōn'*, in *JEA* 23 (1937) 63–75
Lewis, Naphtali, and Meyer Reinhold, *RC* I–II = *Roman Civilization. Selected Readings, I. The Republic* (New York, 1951); and *II. The Empire* (1955), ed. with Introductions and notes
Liebenam, W., *SRK* = *Städterverwaltung im römischen Kaiserreich* (Leipzig, 1900)
Liebeschuetz, W./J. H. W. G., *Ant.* = *Antioch. City and Imperial Administration in the Later Roman Empire* (1972)
——, 'The origin of the office of the pagarch', in *Byz. Ztschr.* 66 (1973) 38–46
——, 'The pagarch: city and imperial administration in Byzantine Egypt', in *JJP* 18 (1974) 163–8
Liebesny, H., 'Ein Erlass des Königs Ptolemaios II Philadelphos über die Deklaration von Vieh und Sklaven in Syrien und Phönikien', in *Aeg.* 16 (1936) 257–91
Lifschitz, B., 'The Greek documents from Nahal Seelim and Nahal Mishmar', in *IEJ* 11 (1961) 53–62
Limentani, I. Calabi: see under Calabi Limentani
Lintott, A. W., *Violence in Republican Rome* (1968)
——, 'The tradition of violence in the annals of the Early Roman Republic', in *Historia* 19 (1970) 12–29
Lipset, S. M., 'Elections: the expression of the democratic class struggle', in Bendix and Lipset, *CSP*² (see under Bendix above) 413–28
Llobera, J. R.: see under Bailey, A. M., and Llobera
Løkkegaard, Frede, *Islamic Taxation in the Classic Period* (Copenhagen, 1950)
Lot, F., 'Du régime de l'hospitalité', in *RBPH* 7 (1928) 975–1011
Lotze, Detlef, *MED* = *Metaxy eleutherōn kai doulōn* [in Greek]. *Studien zur Rechtsstellung unfreier Landbevölkerungen in Griechenland bis zum 4. Jahrhundert v.Chr.* (= Deutsche Akad. der Wiss. zu Berlin, Schriften der Sektion für Altertumswiss. 17, Berlin, 1959)

Lutz, Cora E., 'Musonius Rufus, "The Roman Socrates"', in *YCS* 10 (1947) 3–147 (also published separately)

[Mc is treated as Mac]
McCown, C. C., 'Hebrew and Egyptian apocalyptic literature', in *HTR* 18 (1925) 357–411
Machiavelli, Niccolò, *The Discourses* [*on the First Decade of Livy*], cited here from the Eng. trans. with Introd. by Bernard Crick (Penguin Classics, 1970)
——, *The Discourses of Niccolò Machiavelli*, trans. and ed. by Leslie J. Walker, 2 vols (1950)
——, *Tutte le opere storiche e letterarie di Niccolò Machiavelli*, ed. Guido Mazzoni and Mario Casella (Florence, 1929)
McLellan, David, *KMLT* = *Karl Marx, His Life and Thought* (1973)
MacMullen, Ramsay, *ERO* = *Enemies of the Roman Order: Treason, Unrest, and Alienation in the Empire* (Cambridge, Mass., 1967)
——, NRS = 'A Note on Roman strikes', in *CJ* 58 (1962–3) 269–71
——, *RSR* = *Roman Social Relations 50 B.C. to A.D. 284* (1974)
——, 'Barbarian enclaves in the northern Roman empire', in *Ant. Class.* 32 (1963) 552–61
——, 'Roman Imperial building in the provinces', in *HSCP* 64 (1959) 207–35
Macpherson, C. B., *The Political Theory of Possessive Individualism, Hobbes to Locke* (1962)
——, *Democratic Theory. Essays in Retrieval* (1973)
Maenchen-Helfen, J. O., *The World of the Huns* (1973)
Magie, David, *RRAM* I–II = *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*, 2 vols (Princeton, 1950)
Mann, J. C., 'The frontiers of the Principate', in *ANRW* II.i (1974) 508–33
——, 'Spoken Latin in Britain as evidenced in the inscriptions', in *Britannia* 2 (1971) 218–24
Mansi, J. D. (ed.), *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio* (1759 ff): VI (1761), IX (1763), XI (1765), XV (1770)
Mao Tse-tung, *Selected Works of Mao Tse-tung*, 5 vols (Peking): I–III (1965), IV (1961), V (1977)
——, *Selected Readings from the Works of Mao Tse-tung* (1 vol., Peking, 1967)
Markle, Minor M., 'Support of Athenian intellectuals for Philip', in *JHS* 96 (1976) 80–99
Markus, R. A.,'Christianity and Dissent in Roman North Africa: changing perspectives in recent work', in *SCH* 9 (1972) 21–36
Marshall, A. J., 'Romans under Chian law', in *GRBS* 10 (1969) 255–71
Martindale, J. R., *Public Disorders in the Late Roman Empire, their Causes and Character* (Oxford University B.Litt. thesis, 1961)
Martini, Remo, *'Mercennarius'. Contributo allo studio dei rapporti di lavoro in diritto romano* (Milan, 1958)
Martino, Francesco De: see under De Martino
Marx, Karl [with F. Engels, where so stated]
——, *Cap.* I–III = *Capital* I and II (London, 1970), and III (London, 1972). The German text, *Das Kapital*, occasionally cited as such, is that of *MEW* (see below) XXIII–XXV. (The German volumes are well indexed. Vol. I of the latest English edition, cited here, lacks an index. Readers may therefore sometimes find useful the earlier English edition, London, 1946, which has quite good Indexes, pp.863–86.)
——, *Grundrisse* [German text] = *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf)*, published by Dietz Verlag, East Berlin (1953)
——, *Grundrisse*, E.T. = *Grundrisse. Foundations of the Critique of Political Economy (Rough Draft)*, Eng. trans. with a Foreword by Martin Nicolaus (Pelican Marx Library, 1973). The section on 'Pre-Capitalist Economic Formations' ('Formen die der kapitalistischen Produktion vorhergehen'), on pp.471–514 (German edn, 375–413), is the main part of Hobsbawm, *KMPCEF* (see above), where it appears in a different translation, with an excellent Introduction, some supplementary texts, and an Index
——, *MECW* (Marx/Engels) = Karl Marx and Frederick Engels, *Collected Works*, an English edn in 50 vols (Moscow/London/New York, 1975 ff.), Vols I–XIV appeared in 1975–80

——, *MEGA* (Marx/Engels) = Karl Marx and Friedrich Engels, *Gesamtausgabe* (1st edn), I.i.1 (Frankfurt, 1927); I.i.2-I.vi (Berlin, 1929-32); I.vii (Moscow, 1935); III.i-iv (Berlin, 1929-31). No more published. I have not been able to use the 2nd edn (Dietz Verlag, East Berlin, 1975 ff.), now in course of publication
——, *MESC* (Marx/Engels) = Karl Marx and Frederick Engels, *Selected Correspondence* (Moscow and London, 1956). For the German texts etc., see p.24 above
——, *MESW* (Marx/Engels) = Karl Marx and Frederick Engels, *Selected Works*, in one vol. (London, 1970)
——, *MEW* (Marx/Engels) = Karl Marx and Friedrich Engels, *Werke* I-XXXIX (Dietz Verlag, East Berlin, 1961-8)
——, *TSV* I-III = Karl Marx, *Theories of Surplus Value* I-III (London, 1969-72), an Eng. trans. of *Theorien über den Mehrwert* = Marx-Engels *Werke* (above) XXVI.i-iii
——, *WPP* = *Wages, Price and Profit* (an address given by Marx in English in June 1865 to the General Council of the First International), cited here from *MESW* (see above) 185-226
——, *Karl Marx on Colonialism and Modernization*, ed. with an Introd. by Shlomo Avineri (Anchor Books, New York, 1969)
——, *The Ethnological Notebooks of Karl Marx*, ed. Lawrence Krader (Assen, 1972)
Mason, H. J., *Greek Terms for Roman Institutions. A Lexicon and Analysis* (= *American Studies in Papyrology* 13, Toronto, 1974)
Matthews, John F., 'Mauretania in Ammianus and the *Notitia*', in *Aspects of the Notitia Dignitatum*, ed. R. Goodburn and P. Bartholomew (= *British Archaeological Reports*, Suppl. Series 15, Oxford, 1976) 157-86
——, *Western Aristocracies and Imperial Court A.D. 364-425* (1975)
Maxwell, J. F., *Slavery and the Catholic Church. The History of Catholic Teaching concerning the Moral Legitimacy of the Institution of Slavery* (Chichester/London, 1975: see p.639 n.5 above)
Mazza, Mario, *LSRA*^{2} = *Lotte sociali e restaurazione autoritaria nel III sec. d.C.* (re-published, Rome, 1973)
——, 'Marxismo e storia antica. Note sulla storiografia marxista in Italia', in *Studi storici* 17.2 (1976) 95-124
——, Preface to Italian trans., *La schiavitù nell'Italia imperiale I-III sec.* (Rome, 1975), of a book in Russian in 1971 by E. M. Staerman and M. K. Trofimova
Mazzarino, Santo, *EAW* = *The End of the Ancient World*, Eng. trans. by George Holmes (London, 1966) from the Italian, *La fine del mondo antico* (1959)
——, *Aspetti sociali del quarto secolo. Ricerche di storia tardo-romana* (Rome, 1951)
Meek, Ronald L., *Studies in the Labour Theory of Value*, 2nd edn (1973; the 1st edn was in 1956)
Meier, Christian, *Res Publica Amissa* (Wiesbaden, 1966). [See the review by P. A. Brunt, given above]
Meiggs, Russell, *AE* = *The Athenian Empire* (1972)
——, *Roman Ostia*, 2nd edn (1973)
Meikle, Scott, 'Aristotle and the political economy of the polis', in *JHS* 99 (1979) 57-73. [I have not had occasion to mention this article above, but it is a very interesting contribution by a Marxist philosopher]
Meillassoux, Claude, 'Are there castes in India?', in *Economy and Society* 2 (1973) 89-111
——, 'Essai d'interprétation du phenomène économique dans les sociétés traditionelles d'auto-subsistance', in *Cahiers d'études africaines* 4 (1960) 38-67
——, 'From reproduction to production. A Marxist approach to economic anthropology', in *Economy and Society* 1 (1972) 93-105
Mellor, Ronald, *Thea Rhōmē* [in Greek]. *The Worship of the Goddess Roma in the Greek World*.(= *Hypomnemata* 42, Göttingen, 1975)
Mendels, Doron, 'Perseus and the socio-economic question in Greece (179-172/1 B.C.). A study in Roman propaganda', in *Anc. Soc.* 9 (1978) 55-73

Mendelsohn, Isaac, *Slavery in the Ancient Near East* (New York, 1949)
Meuli, Karl, *HWF* = *Herkunft und Wesen der Fabel* (Basle, 1954)
Millar, Fergus G. B., *ERW* = *The Emperor in the Roman World* (1977)
——, ICP = 'The Imperial cult and the persecutions', in *Le culte des souverains dans l'Empire romain* (= *Entretiens sur l'antiquité classique* 19, Fondation Hardt, Vandoeuvres/Geneva, 1973) 143–165/175
——, *SCD* = *A Study of Cassius Dio* (1964)
——, 'P. Herennius Dexippus: the Greek world and the third-century invasions', in *JRS* 59 (1969) 12-29
——, 'Paul of Samosata, Zenobia and Aurelian: the Church, local culture and political allegiance in third-century Syria', in *JRS* 61 (1971) 1-17
——, See also under Schürer, Emil, below
Mitchell, Stephen, 'Requisitioned transport in the Roman Empire: a new inscription from Pisidia', in *JRS* 66 (1976) 106–31
Mitteis, Ludwig, *RuV* = *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs* (1891; repr., with a Preface by L. Wenger, Leipzig, 1935)
Mócsy, András, *PUM* = *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire* (1974, trans. from the German)
Mommsen, Theodor, *Röm. Staatsr.* = *Römisches Staatsrecht* (Leipzig), 3 vols: I–II, 3rd edn (1887), III (1888); repr., Tübingen (1952)
——, *Röm. Strafr.* = *Römisches Strafrecht* (Leipzig, 1899; repr. by Akademie-Verlag, Berlin, Darmstadt, 1955)
Monceaux, P., *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe*, 7 vols (Paris, 1901–23, repr. 1966)
Monnier, H., 'Études de droit byzantin', in *NRHDFE* 24 (1900), esp. 62–107 [see p.658 n.43 above]
Moritz, L. A., *Grain Mills and Flour in Classical Antiquity* (1958)
Morris, Rosemary, 'The powerful and the poor in tenth-century Byzantium: law and reality', in *Past & Present* 73 (1976) 3–27
Morrow, Glenn R., *PLS* = *Plato's Law of Slavery in its Relation to Greek Law* (= *Illinois Studies in Language and Literature* XXV.3, Urbana, Illinois, 1939)
——, 'Plato and Greek slavery', in *Mind* 48 = n.s. 190 (1939) 186–201
Mouterde, R., and A. Poidebard, *Le 'Limes' de Chalcis, organisation de la steppe en Haute Syrie romaine* (Paris, 1945)
Münzer, F., *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien* (Stuttgart, 1920)
Murray, Oswyn, Review, in *JRS* 59 (1969) 261–5, of MacMullen, *ERO* (*q.v.* above)

Needham, Joseph, *Science and Civilisation in China*, esp. IV.ii (1965)
Newman, W. L., *PA* I–IV = *The Politics of Aristotle*, 4 vols (1887–1902)
Nicholas, Barry, *IRL* = *Introduction to Roman Law* (1962)
——, See also under Jolowicz, H. F., above
Nicolet, Claude, *L'Ordre equestre à l'époque républicaine (312–43 av. J.-C.), I. Définitions juridiques et structures sociales* (Paris, 1966); *II. Prosopographie des chevaliers romains* (Paris, 1974) = *BEFAR* 207
Nieboer, H. J., *Slavery as an Industrial System* (1900)
Nilsson, M. P., *Geschichte der griechischen Religion*, 2 vols (Munich): I² (1955), II² (1961)
Nock, A. D., DJ = 'Deification and Julian', in *JRS* 47 (1957) 115–23, repr. in Nock, *ERAW* (below) II.833–46
——, EDC = 'The emperor and his divine *comes*', in *JRS* 37 (1947) 102–110, repr. in Nock, *ERAW* (below) II.653–75
——, *ERAW* = *Essays on Religion and the Ancient World*, ed. Zeph. Stewart, 2 vols (1972)
——, 'Religious developments from the close of the Republic to the death of Nero', in *CAH* X (1934) 465–511
Nörr, Dieter, SRBFAR = 'Zur sozialen und rechtlichen Bewertung der freien Arbeit in Rom', in *ZSS* 82 (1965) 67–105

——, 'Die Evangelien des Neuen Testaments und die sogenannte hellenistische Rechtskoine', in *ZSS* 78 (1961) 92-141
——, 'Griechisches und orientalisches Recht im Neuen Testament', in *Actes du Xe Congrès internat. de Papyrologues* (Warsaw etc., 1964) 109-15
Norman, A. F., GLMS = 'Gradations in later municipal society', in *JRS* 48 (1958) 79-85
——, *LA* = *Libanius' Autobiography (Oration I)*, ed. with Introd., trans. and notes (1965)
——, Review, in *JRS* 47 (1957) 236-40, of Paul Petit, *LVMA* (*q.v.* below) and *Les Étudiants de Libanius* (1957)
North, D. C., and R. P. Thomas, 'The rise and fall of the manorial system: a theoretical model', in *JEH* 31 (1971) 777-803; and 'An economic theory of the growth of the western world', in *Econ. Hist. Rev.*[2] 23 (1970) 1-17; also *The Rise of the Western World* (1973): see p.83 above
Nutton, V., 'The beneficial ideology', in *Imperialism in the Ancient World*, ed. P. D. A. Garnsey and C. R. Whittaker (1978) 209-21, 338-43

Oertel, F., *Die Liturgie. Studien zur ptolemaïschen und kaiserlichen Verwaltung Ägyptens* (Leipzig, 1917)
Oliva, Pavel, *Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire* (Prague, 1962; from the Czech, 1957)
——, 'Die Bedeutung der antiken Sklaverei', in *Acta Ant.* 8 (1960) 309-19
——, *Sparta and her Social Problems* (Prague, 1971)
Oliver, J. H., *RP* = *The Ruling Power. A Study of the Roman Empire in the Second Century after Christ through the Roman Oration of Aelius Aristides* (= *Trans. Amer. Philos. Soc.* n.s. 43.4, Philadelphia, 1953) 871-1003. [See p.615 n.54 above]
——, *Marcus Aurelius: Aspects of Civic and Cultural Policy in the East* (= *Hesperia* Suppl. 13, 1970)
——, *The Sacred Gerusia* (= *Hesperia* Suppl. 6, 1941)
——, 'The Roman governor's permission for a decree of the polis', in *Hesp.* 23 (1954) 163-7
——, 'A new letter of Antoninus Pius', in *AJP* 79 (1958) 52-60
Ollman, Bertell, 'Marx's use of "class"', in *Amer. Jnl of Sociology* 73 (1968) 573-80
Olmsted, F. L., *The Cotton Kingdom* (1861; ed. A. M. Schlesinger, 1953)
——, *Journey in the Seaboard Slave States* (1856; reissued 1904, 2 vols)
Oost, S. J., 'The Alexandrian seditions under Philip and Gallienus', in *CP* 56 (1961) 1-20
Ossowski, Stanislaw, *CSSC* = *Class Structure in the Social Consciousness* (Eng. trans. by Sheila Patterson, 1963 & repr.)
——, 'Les différents aspects de la classe sociale chez Marx', in *Cahiers internationaux de sociologie* 24 (1958) 65-79
Ostrogorsky, Georg, *HBS*[2] = *History of the Byzantine State*, 2nd edn of the Eng. trans. by Joan M. Hussey (1968, from the 3rd German edn, *Geschichte des byzantinischen Staates*, 1963)
——, 'Agrarian conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages' = chapter v of *CEHE* I[2] (1966) 205-34, with bibliography, 774-9
——, 'The peasant's pre-emption right', in *JRS* 37 (1947) 117-26
Ostwald, Martin, *Nomos and the Beginnings of the Athenian Democracy* (1969)
Otto, W., *Beiträge zur Hierodoulie im hellenistischen Ägypten* (= *Abhandlungen*, Bayer. Akad. der Wiss., Philos.-hist. Klasse, Munich, n.F. 29, 1950)

Padgug, R. A., 'Select bibliography on Marxism and the study of Antiquity', in *Arethusa* 8 (1975) 199-225
Page, Denys (L.), *SA* = *Sappho and Alcaeus* (1955)
Palanque, J. R., 'Famines à Rome à la fin du IVe siècle', in *REA* 33 (1931) 346-56
Pallasse, Maurice, *Orient et Occident à propos du Colonat Romain au Bas-Empire* (= *Bibl. de la Faculté de Droit de l'Univ. d'Alger* 10, Lyons, 1950)
Parain, Charles, 'Les caractères spécifiques de la lutte de classes dans l'Antiquité classique', in *La Pensée* 108 (April 1963) 3-25

Paret, R., 'Dometianus de Mélitène et la politique religieuse de l'empereur Maurice', in *REB* 15 (1957) 42-72
Pargoire, J., *'L'Église byzantine de 527 à 847* (Paris, 1905)
Parke, H. W., *GMS = Greek Mercenary Soldiers from the Earliest Times to the Battle of Ipsus* (1933)
Parkin, Frank, *Glass Inequality and Political Order* (1971 & repr.)
Paschoud, François, *Cinq études sur Zosime* (Paris, 1975), including 'La digression anti-monarchique du préambule de l'Histoire nouvelle', pp.1-23
——, 'Zosimus (8)', in *RE*² X.A (1972) 795-841
Passerini, Alfredo, 'I moti politico-sociali della Grecia e i Romani', in *Athen.* n.s. 11 (1933) 309-35
——, 'Riforme sociali e divisioni di beni nella Grecia del IV sec. a.C.', in *Athen.* n.s. 8 (1930) 273-90
——, Six articles in *Athen.* n.s. 9-11 (1931-3) under the general title, 'Studi di storia ellenistico-romana': see p.611 n.16 above
Patlagean, Evelyne, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance 4ᵉ-7ᵉ siècles* (Paris, 1977). [I did not see this work until my book was finished and in page proof]
Pečírka, J., *The Formula for the Grant of Enktesis in Attic Inscriptions* (= *Acta Univ. Carolinae, Philos. et Hist. Monographia* XV, Prague, 1966)
——, 'Land tenure and the development of the Athenian polis', in *Geras* [Greek]. *Studies pres. to George Thomson*, ed. L. Varcl and R. F. Willetts (Prague, 1963) 183-201
Pelham, H. F., *ERH = Essays* (1911) [On the spine: *Essays on Roman History*]
Penna, Antonio La: see under La Penna
Percival, John, 'Seigneurial aspects of Late Roman estate management', in *Eng. Hist. Rev.* 84 (1969) 449-73
——, '*P. Ital.* 3 and Roman estate management', in *Hommmages à Marcel Renard* II (= *Coll. Latomus* 102, Brussels, 1969) 607-15
Perlman, S., 'A note on the political implications of Proxenia in the fourth century B.C.', in *CQ* 52 = n.s. 8 (1958) 185-91
Petit, Paul, *LVMA = Libanius et la vie municipale à Antioche au IVᵉ siècle après J.-C.* (Paris, 1956)
——, 'L'esclavage antique dans l'historiographie soviétique', in *Actes du Colloque d'histoire sociale 1970* (= *Annales littéraires de l'Univ. de Besançon* 128, Paris, 1972) 9-27
Petzold, K. E., 'Römische Revolution oder Krise der römischen Republik?', in *Riv. stor. dell'Ant.* 2 (1972) 229-43
Pharr, Clyde, *TC = The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, Eng. trans., with commentary etc. (Princeton, 1952)
Piganiol, André, *EC*² *= L'Empire chrétien (325-395)*, 2nd edn, by André Chastagnol (Paris, 1972)
Pippidi, D. M., PMOA = 'Le problème de la main-d'oeuvre agricole dans les colonies grecques de la Mer Noire', in *PTGA* (ed. M. I. Finley) 63-82
Pleket, H. W., 'The Archaic Tyrannis', in *Talanta* 1 (1969) 19-61
——, '*Collegium iuvenum Nemesiorum*. A note on ancient youth-organisations', in *Mnemos.*⁴ 22 (1969) 281-98
——, 'Domitian, the Senate and the provinces', in *Mnem.*⁴ 14 (1961) 296-315
——, 'Economic history of the ancient world and epigraphy: some introductory remarks', in *Akten des VI Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik = Vestigia* 17 (1972) 243-57
——, 'Games, prizes, athletes and ideology. Some aspects of the history of sport in the Greco-Roman world', in *Stadion* 1 (1976) 49-89
——, 'Zur Soziologie des antiken Sports', in *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome* 36 (1974) 57-87
——, 'Technology in the Greco-Roman world: a general report', in *Talanta* 5 (1973) 6-47
——, Review, in *Gnomon* 49 (1977) 55-63, of Duncan-Jones, *EREQS* (above)
Pleket, H. W. (editor), *Epigraphica, I. Texts on the Economic History of the Greek World* (= *Textus Minores* 31, Leiden, 1964), and *II. Texts on the Social History of the Greek World* (= *Textus Minores* 41, Leiden, 1969)

Pocock, J. G. A.: see under Harrington, James
Polanyi, Karl, *PAME = Primitive, Archaic and Modern Economies. Essays of Karl Polanyi*, ed. George Dalton (Boston, 1968)
——, *TMEE = Trade and Market in the Early Empires. Economies in History and Theory*, ed. K. Polanyi, C. M. Arensberg and H. W. Pearson (Glencoe, Illinois, 1957)
Pomeroy, Sarah B., 'Selected bibliography on women in antiquity', in *Arethusa* 6 (Spring, 1973) 125-57
——, *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves. Women in Classical Antiquity* (New York, 1975)
Potter, J. M., M. N. Diaz and G. M. Foster (editors), *Peasant Society: A Reader* (Boston, 1967)
Prawer, S. S., *KMWL = Karl Marx and World Literature* (1976)
Préaux, Claire, *ERL = L'Économie royale des Lagides* (Brussels, 1939)
——, 'Le statut de la femme à l'époque hellénistique, principalement en Égypte', in *Recueils de la Société Jean Bodin XI: La Femme* (1959) 127-75
——, 'Les villes hellénistiques, principalement en Orient. Leurs institutions administratives et judiciaires', in *Recueils de la Soc. Jean Bodin* VI (1954) 69-134
——, 'Institutions économiques et sociales des villes hellénistiques, principalement en Orient', in *Recueils de la Soc. Jean Bodin* VII (1955) 89-135
——, 'Sur les causes de décadence du monde hellénistique', in *Atti dell'XI* [1965] *Congresso Internazionale di Papirologia* (Milan, 1966) 475-98
——, 'Sur la stagnation de la pensée scientifique à l'époque hellénistique', in *Essays in Honor of C. Bradford Welles = American Studies in Papyrology* 1 (1966) 235-50
——, 'Les modalités de l'attache à la glèbe dans l'Égypte grecque et romaine', in *Recueils de la Soc. Jean Bodin II*^{2}. *Le Servage* (2nd edn, revised and enlarged, Brussels, 1959) 33-65
Preisker, Herbert, *Christentum und Ehe in den ersten drei Jahrhunderten* (= *Neue Studien zur Geschichte der Theologie und Kirche* 23, Berlin, 1927)
Prinz, Arthur M., 'Background and ulterior motive of Marx's "Preface" of 1859', in *JHI* 30 (1969) 437-50
Pritchard, R. T., 'Land tenure in Sicily in the first century B.C.', in *Historia* 18 (1969) 545-56; 'Cicero and the *Lex Hieronica*', in id. 19 (1970) 352-68; 'Gaius Verres and the Sicilian farmers', in id. 20 (1971) 224-38; 'Some aspects of first century Sicilian agriculture', in id. 21 (1972) 646-60
Pritchett, W. K., 'The Attic Stelai': I (texts etc.), in *Hesperia* 22 (1953) 225-99; II (commentary), in id. 25 (1956) 178-317/328

Quasten, J., *Patrology*, 3 vols (Utrecht, 1950-60)

Rallis, G. A., and M. Potlis, *Syntagma tōn theiōn kai hierōn kanonōn* . . . [in Greek: the Canon Law of the Orthodox Church], esp. IV (Athens, 1854): see p.557 n.26 above
Randall, R. H., 'The Erechtheum Workmen', in *AJA* 57 (1953) 199-210
Rea, J. R. (editor), *The Oxyrhynchus Papyri* [*P. Oxy.*] XL (1972)
Reinhold, Meyer, 'Historian of the Classic World: a critique of Rostovtzeff', in *Science and Society* 10 (1946) 361-91
——, See also Lewis, Naphtali, and Reinhold
Reiss, Hans, *Kant's Political Writings*, ed. Hans Reiss, and trans. by H. B. Nisbet (1970)
Rémondon, Roger, 'L'Édict XIII de Justinien a-t-il été promulgué en 539?', in *Chr. d'Ég.* 30 (1955) 112-21
——, 'L'Égypte et la suprême résistance au Christianisme (V^{e}-VIIe siècles)', in *Bull. de l'Inst. français d'archéol. orientale* 51 (1952) 63-78
Rey, Pierre-Philippe: see under Dupré, Georges, and Rey
Reynolds, Joyce M., 'A civic decree from Benghazi' [Berenice], in *Fifth Annual Report of the Society for Libyan Studies* (1973-4) 19-24
——, 'A civic decree from Tocra in Cyrenaica', in *Arch. Class.* 25/26 (1973/74) 622-30
——, 'The inscriptions of Apollonia', in *Apollonia*, Suppl. Vol. of *Libya Antiqua* (1977) 293-333

——, 'The cities of Cyrenaica in decline', in *Thèmes de recherches sur les villes antiques d'Occident* (= *Colloques internationaux du Centre National de la recherche scientifique*, no. 542, Strasbourg, 1971, published at Paris, 1977) 53–8
——, 'Roman inscriptions 1971-5', in *JRS* 66 (1976) 174–99
——, 'Aphrodisias: a free and federate city', in *Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik* (Munich, 1972) = *Vestigia* 17 (1973) 115–22
Rhodes, P. J., 'The Five Thousand in the Athenian revolutions of 411 B.C.', in *JHS* 92 (1972) 115–27. [See pp.605–6 nn.30–1 above]
Richmond, I. A., *Archaeology and the After-Life in Pagan and Christian Imagery* (1950)
——, 'Palmyra under the aegis of Rome' in *JRS* 53 (1963) 43–54
——, 'The Sarmatae, *Bremetennacum Veteranorum* and the *Regio Bremetennacensis*', in *JRS* 35 (1945) 15–29
Robbins, Lionel (Lord), *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, 2nd edn (1935; the first edn was in 1932). [See pp. 84–5 above]
Robert, Louis, 'Divinités éponymes', in *Hellenica* 2 (1946) 51–64
——, *Les gladiateurs dans l'Orient grec* (Paris, 1940; repr. Amsterdam, 1971); with corrections and supplements in the articles in *REG* and *Hellenica* given in n.3 on pp.636–7 above
——, 'Nouvelles inscriptions d'Iasos', in *REA* 65 (1963) 298–329
——, Numerous other articles (some with J. Robert) in *Hellenica*, *REG*, *BCH* etc.
Robertis, F. M. De: see under De Robertis, F. M.
Roberts, C. H., 'The Kingdom of Heaven (Lk. XVII.21)', in *HTR* 41 (1948) 1–8
Robinson, Joan, *Essay in Marxian Economics*, 2nd edn (1966; the first edn was in 1942)
Robinson, Olivia, 'Private prisons', in *RIDA*[3] 15 (1968) 389–98
Rostovtzeff, M., NEPPK = 'Notes on the economic policy of the Pergamene kings' in *Anatolian Studies pres. to Sir W. M. Ramsay*, ed. W. H. Buckler and W. M. Calder (1923) 359–90
——, *SEHHW* = *Social and Economic History of the Hellenistic World*, 3 vols (1941)
——, *SEHRE*[2] = *Social and Economic History of the Roman Empire*, 2nd edn, rev. by P. M. Fraser, 2 vols (1957; the first edn was in 1926)
—— [Rostowzew], *SGRK* = *Studien zur Geschichte des römischen Kolonates* (= Beiheft I, *Archiv für Papyrusforschung*, Leipzig/Berlin, 1910)
——, 'Angariae', in *Klio* 6 (1906) 249–58
——, *The Caravan Cities* (1932)
——, 'Les inscriptions caravanières de Palmyre', in *Mél. Gustave Glotz* (Paris, 1932) II.793–811
Roth, Guenther, 'The historical relationship to Marxism', in *Scholarship and Partisanship: Essays on Max Weber*, ed. Reinhard Bendix and Roth (1971) 227–52
Rothstein, M., 'Suffragium', in *Festschrift zu Otto Hirschfelds 60tem Geburtstage* (1903) 30–3
Rougé, Jean, *ROCMM* = *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'empire romain* (Paris, 1966)
——, edition of the *Expositio totius mundi et gentium* (*SC* 124, Paris, 1966)
Rouillard, Germaine, *ACEB*[2] = *L'administration civile de l'Égypte byzantine*, 2nd edn (Paris, 1928)
Rubinsohn, Zeev Wolfgang, 'Saumakos: ancient history, modern politics', in *Historia* 29 (1980) 50–70
Rudé, George, *The Crowd in the French Revolution* (1959 & repr.); *The Crowd in History. A Study of Popular Disturbances in France and England 1730-1848* (1964); and *Paris and London in the Eighteenth Century. Studies in Popular Protest* (1970): see p.624 n.13 above
Ruggini, Lellia Cracco, *Economia e società nell' "Italia annonaria". Rapporti fra agricoltura e commercio dal IV al VI secolo d.C.* (Milan, 1961)
——, 'The ecclesiastical historians and the pagan historiography: Providence and miracles', in *Athen.* n.s. 55 (1977) 107–26
Runciman, W. G., *RDSJ* = *Relative Deprivation and Social Justice* (1966)
Ruppel, W., 'Politeuma', in *Philologus* 82 = n.F. 36 (1927) 268–312, 433–54

Ste. Croix, G. E. M. de, AGRML = 'Ancient Greek and Roman maritime loans', in *Debits, Credits, Finance and Profits* [Essays in Honour of W. T. Baxter], ed. Harold Edey and B. S. Yamey (1974) 41-59
——, AHP = 'Aristotle on History and Poetry (*Poetics* 9, 1451^{a}36-^{b}11)', in *The Ancient Historian and his Materials* [Essays in Honour of C. E. Stevens], ed. Barbara Levick (1975) 45-58
——, CAE = 'The character of the Athenian Empire', in *Historia* 3 (1954/5) 1-41
——, CFT = 'The constitution of the Five Thousand', in *Historia* 5 (1956) 1-23
——, ECAPS = 'Early Christian attitudes to property and slavery', in *SCH* 12 (1975) 1-38
——, GRA = 'Greek and Roman accounting', in *Studies in the History of Accounting*, ed. A. C. Littleton and B. S. Yamey (1956) 14-74
——, KMHCA = 'Karl Marx and the history of Classical Antiquity', in *Arethusa* 8 (1975) 7-41
——, NJAE I and II = 'Notes on jurisdiction in the Athenian Empire', in CQ 55 = n.s. 11 (1961) 94-112 and 268-80
——, OPRAW = 'Some observations on the property rights of Athenian women', in *CR* 84 = n.s. 20 (1970) 273-8; cf. 387-90
——, *OPW* = *The Origins of the Peloponnesian War* (1972)
——, PPOA = 'Political pay outside Athens', in CQ 69 = n.s. 25 (1975) 48-52
——, RRW = 'The religion of the Roman world', in *Didaskalos* 4 (1972) 61-74
——, SVP = 'Suffragium: from vote to patronage', in *British Jnl of Sociology* 5 (1954) 33-48
——, WWECP = 'Why were the early Christians persecuted?', in *Past & Present* 26 (1963) 6-38, repr. in *SAS* (ed. M. I. Finley) 210-49; cf. 256-62
——, 'Aspects of the "Great" persecution', in *HTR* 47 (1954) 75-113
——, 'Demosthenes' *timēma* and the Athenian *eisphora* in the fourth century B.C.', in *Classica et Mediaevalia* 14 (1953) 30-70
——, 'Herodotus', in *Greece & Rome*^{2} 24 (1977) 130-48
——, Review, in *Population Studies* 10 (1956) 118-20, of A. E. R. Boak, *Manpower Shortage and the Fall of the Roman Empire in the West* (1955)
——, Review, in *Eng. Hist. Rev.* 86 (1971) 149-50, of S. G. F. Brandon, *The Trial of Jesus of Nazareth* (1968)
——, Review, in *CR* 78 = n.s. 14 (1964) 190-2, of J. J. Buchanan, *Theorika. A Study of Monetary Distributions to the Athenian Citizenry during the Fifth and Fourth Centuries B.C.* (1962)
——, Review, in *CR* 80 = n.s. 16 (1966) 90-3, of Rudi Thomsen, *Eisphora. A Study of Direct Taxation in Ancient Athens* (1964)
——, Review, in *CR* 71 = n.s. 7 (1957) 54-9, of W. L. Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity* (1955)
Salomon, R. G., 'A papyrus from Constantinople (Hamburg Inv. No. 410)', in *JEA* 34 (1948) 98-108
Samuel, A. E., RPCAD = 'The role of Paramone clauses in ancient documents', in *JJP* 15 (1965) 221-311
Sarkady, Johannes, 'Aisopos der Samier. Ein Beitrag zur archaischen Geschichte Samos", in *Acta Classica* (Univ. Scient. Debrecen.) 4 (1968) 7-12
Sasse, Christoph, *Die Constitutio Antoniniana* (Wiesbaden, 1958)
——, 'Literaturübersicht zur Constitutio Antoniniana', in *JJP* 14 (1962) 109-49; 15 (1965) 329-66
Saumagne, Charles, ROC = 'Du rôle de l'*origo* et du *census* dans la formation du colonat romain', in *Byzantion* 12 (1937) 487-581
Scarpat, G., *Parrhesia. Storia del termine e delle sue traduzioni in Latino* (Brescia, 1964)
Schaps, David, *Economic Rights of Women in Ancient Greece* (1979)
——, 'The woman least mentioned: etiquette and women's names', in CQ 71 = n.s. 27 (1977) 323-30

Schiller, A. Arthur, 'The fate of Imperial legislation in late Byzantine Egypt', in *Legal Thought in the U.S.A. Under Contemporary Pressures*, ed. John N. Hazard and Wenceslas J. Wagner (Brussels, 1970) 41-60
Schlaifer, Robert, GTSHA = 'Greek theories of slavery from Homer to Aristotle', in *HSCP* 47 (1936) 165-204, repr. in *SCA* (ed. Finley) 93-132
Schlatter, Richard, *Private Property. The History of an Idea* (1951)
Schneider, Helmuth, *Die Entstehung der römischen Militärdiktatur. Krise und Niedergang einer antiken Republik* (Cologne, 1977)
Schürer, Emil, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*, 3rd/4th edn (1901-9)
——, New English version of the same book, by Geza Vermes and Fergus Millar, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C. - A.D. 135)*, of which two volumes have appeared: I (Edinburgh, 1973), and II (1979)
Schuller, Wolfgang, *Die Herrschaft der Athener im Ersten Attischen Seebund* (Berlin/New York, 1974); and *Die Stadt als Tyrann–Athens Herrschaft über seine Bundesgenossen* (Konstanz, 1978)
Schulz, Fritz, *CRL* = *Classical Roman Law* (1951)
——, *PRL* = *Principles of Roman Law*, Eng. trans. by Marguerite Wolff (1936), from a text revised and enlarged by the author from his *Prinzipien des römischen Rechts*, 2nd edn (1934)
Schwartz, Eduard (editor), *Acta Conc. Oec.* = *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, I [Ephesus, 431] i-v (Leipzig/Berlin, 1921-9); II [Chalcedon, 451] i-vi (1932-8)
Scramuzza, Vincent, WVSS = 'Were the *Venerii* in Sicily serfs?, in *AJP* 57 (1936) 326-30
Scroggs, Robin, 'Paul and the eschatological woman', in *Jnl of the American Acad. of Religion* 40 (1972) 283-303; and 'Paul and the eschatological woman revisited', in id. 42 (1974) 532-7. [See pp.104, 105-6 above]
Seager, Robin (editor), *CRR* = *The Crisis of the Roman Republic. Studies in Political and Social History* (1969). And see under Gelzer above
Seeck, Otto, *GUAW* = *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, 5 vols (in 10 parts): I⁴.i-ii (Stuttgart, 1921-2) III².i-ii (1921), IV-V (no date), VI.i-ii (1920-1)
——, *RKP* = *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n.Chr.* (Stuttgart, 1919; repr. Frankfurt, 1964)
——, 'Colonatus', in *RE* IV.i (1900) 483-510
Segal, J. B., *Edessa, 'The Blessed City'* (1970)
Segrè, Angelo, 'The Byzantine colonate', in *Traditio* 5 (1947) 103-33
Seston, William, *DT* I = *Dioclétien et la Tétrarchie* I (1946: no more published)
Setälä, Päivi, *Private Domini in Roman Brick Stamps of the Empire. A Historical and Prosopographical Study of Landowners in the District of Rome* (= *Annales Academiae Scientiarum Fennicae Dissertationes Humanarum Litterarum* 10, Helsinki, 1977)
Setton, K. M., *Christian Attitude towards the Emperor in the Fourth Century* (= Columbia Univ. *Studies in History, Economics and Public Law* 482, New York, 1941)
Seyrig, Henri, 'Antiquités syriennes 48. Aradus et Baetocaecé', in *Syria* 28 (1951) 191-206
Shanin, Teodor (editor), *PPS* = *Peasants and Peasant Society* (Penguin, 1971)
Sheppard, A. R. R., *Characteristics of Political Life in the Greek Cities ca. 70-120 A.D.* (Oxford B.Litt. thesis, 1975)
Sherk, Robert K., *RDGE* = *Roman Documents from the Greek East. Senatus Consulta and Epistulae to the Age of Augustus* (Baltimore, 1969)
Sherwin-White, A. N., *LP* = *The Letters of Pliny* (1966)
——, *RC*² = *The Roman Citizenship*, 2nd edn (1973)
——, *RSRLNT* = *Roman Society and Roman Law in the New Testament* (1963). [See p.640 n.6 above]
——, 'The *tabula* of Banasa and the *Constitutio Antoniniana*', in *JRS* 63 (1973) 86-98
Sherwin-White, Susan M., *Ancient Cos* (= *Hypomnemata* 51, 1978)
Shimron, Benjamin, *Late Sparta. The Spartan Revolution 243-146 B.C.* (= *Arethusa* Monographs 3, Buffalo, N.Y., 1972)
——, 'Nabis of Sparta and the Helots', in *CP* 61 (1966) 1-7

Small, A. M., Review, in *Phoenix* 33 (1979) 369-72, of Tapio Helen on Roman brick production (see above under Helen, Tapio)
Smelser, Neil J. (editor), *Sociology. An Introduction* (1967)
Snodgrass, A. M., 'The hoplite reform and history', in *JHS* 85 (1965) 110-22
Soden, Hans von (editor), *UED*² = *Urkunden zur Entstehungsgeschichte des Donatismus* (= *Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen* 122), ed. Hans von Soden, 2nd edn by Hans von Campenhausen (Berlin, 1950)
Sorokin, Pitirim, *Contemporary Sociological Theories* (1928)
Spawforth, A., 'The slave Philodespotos', in *ZPE* 27 (1977) 294
Speidel, M., 'The pay of the Auxilia', in *JRS* 63 (1973) 141-7
Sperber, D., 'Angaria in Rabbinic literature', in *Ant. Class.* 38 (1969) 164-8
Štaerman, E. M. [Schtajerman], *Die Blütezeit der Sklavenwirtschaft in der römischen Republik*, German trans. from Russian (Wiesbaden, 1969)
——, *Die Krise der Sklavenhalterordnung im Westen des römischen Reiches*, German trans. from Russian (Berlin, 1964)
Štaerman, E. M., and M. K. Trofimova, *La schiavitú nell'Italia imperiale I-III sec.*, Italian trans. from Russian of 1971 (Rome, 1975), with Preface by Mario Mazza (see p.543 n.7 above)
Stampp, Kenneth M., *PI* = *The Peculiar Institution. Slavery in the Ante-Bellum South* (New York, 1956; London, 1964)
Starr, Chester G., 'An overdose of slavery', in *JEH* 18 (1958) 17-32. [See p. 54 above]
——, 'The perfect democracy of the Roman Empire', in *AHR* 58 (1952-3) 1-16
Stauffenberg, Alexander Schenk, Graf von, *Die römische Kaisergeschichte bei Malalas* (Stuttgart, 1931)
Staveley, E. S., *Greek and Roman Voting and Elections* (1972)
Stead, G. C., 'The *Thalia* of Arius and the testimony of Athanasius', in *JTS* n.s. 29 (1978) 20-52
Stein, Ernst, *HBE* I².i-ii and II = *Histoire du Bas-Empire* I [A.D. 284-476], 2nd edn, in 2 parts, ed. J. R. Palanque (Paris, 1959), an improved French version of Stein's *Geschichte des spätromischen Reiches, I. 284-476 n.Chr.* (Vienna, 1928); and II [A.D. 476-565], written in French and published posthumously by Palanque (Paris, 1949)
Stevens, C. E., *SAA* = *Sidonius Apollinaris and his Age* (1933)
——, 'Agriculture and rural life in the Later Roman Empire', in *CEHE* I² (1966) 92-124, with bibliography rev. by John Morris, 755-61
——, See also Levick, Barbara (ed.)
Stevenson, J., *A New Eusebius. Documents illustrative of the history of the Church to A.D. 337* (1957 & repr.)
Stocks, J. L., *'Scholē'* [in Greek], in *CQ* 30 (1936) 177-87
Strasburger, Hermann, *Concordia Ordinum. Eine Untersuchung zur Politik Ciceros* (Diss., Leipzig, 1931)
——, 'Nobiles', in *RE* XVII.i (1936) 785-91
——, 'Optimates', in *RE* XVIII.i (1939) 773-98
Strubbe, J., 'A group of Imperial estates in central Phrygia', in *Anc. Soc.* 6 (1975) 229-50
Svencickaja, I. S. [Sventsitskaya], 'Some problems of agrarian relations in the province of Asia', in *Eirene* 15 (1977) 27-54. (And see p.568 n.33 above)
Swoboda, H., *GV* = *Die griechischen Volksbeschlüsse. Epigraphische Untersuchungen* (Leipzig, 1890)
——, *'Kōmē'* [in Greek], in *RE* Suppl. IV (1924) 950-76
Syme, (Sir) Ronald, *RPM* = *A Roman Post-Mortem. An Inquest on the Fall of the Roman Republic* (= Todd Memorial Lecture no. 3, Sydney, 1950) repr. in Syme's *Roman Papers* (1979: see below) I.205-17
——, *RR* = *The Roman Revolution* (1939 & repr.)
——, *Danubian Papers* (Bucharest, 1971)
——, *Emperors and Biography* (1971)
——, *Roman Papers*, 2 vols, ed. E. Badian (1979)

——, *Tacitus*, 2 vols (1958)
——, 'The Titulus Tiburtinus', in *Akten des VI. Internat. Kongr. für Griech. und Latein. Epigraphik*, Munich 1972 (= *Vestigia* 17 [1973] 585–601)

Taeger, Fritz, *Charisma* I-II (Stuttgart, 1957, 1960)
——, 'Zur Geschichte der spätkaiserzeitlichen Herrscherauffassung', in *Saeculum* 7 (1956) 182–95
Tarn, W. W., *HC*³ = *Hellenistic Civilisation*, 3rd edn, rev. by the author and G. T. Griffith (1952 & repr.)
——, 'The social question in the third century [B.C.]', in *The Hellenistic Age*, by J. B. Bury and others (1923) 108–40: see pp. 186 and 578 n. 18 above
Taylor, Lily Ross, 'Forerunners of the Gracchi', in *JRS* 52 (1962) 19–27
——, *Party Politics in the Age of Caesar* (Berkeley etc., 1949, & repr.)
——, *Roman Voting Assemblies from the Hannibalic War to the Dictatorship of Caesar* (Ann Arbor, 1966)
Tchalenko, G., *Villages antiques de la Syrie du Nord. Le Massif du Bélus à l'époque romaine*, 3 vols (Paris, 1953, 1958)
Tcherikover, V. [Tscherikower], *Hellenistic Civilization and the Jews* (Philadelphia/Jerusalem, 1959)
——, 'Was Jerusalem a "polis"?', in *IEJ* 14 (1964) 61–78
——, *Die hellenistischen Städtegründungen von Alexander dem Grossen bis auf der Römerzeit* (= *Philologus*, Suppl. XIX.1, 1927)
——, 'Prolegomena' [on the position of the Jews in Egypt in the Ptolemaic, Early Roman, Late Roman and Byzantine periods] to *C.P.Jud.* I = *Corpus Papyrorum Judaicarum* I (1957) 1–111
Thesleff, Holger, *An Introduction to the Pythagorean Writings of the Hellenistic Period* (Åbo, 1961)
Thomas, J. A. C., LO = '*Locatio* and *operae*', in *BIDR* 64 (1961) 231–47
——, NM = 'The nature of *merces*', in *Acta Juridica* (1958) 191–9
Thomas, Keith, 'The Levellers and the franchise', in *The Interregnum. The Quest for Settlement 1646–1660*, ed. G. E. Aylmer (1972) 57–78
Thompson, E. A., *EG* = *The Early Germans* (1965)
——, *HAH* = *A History of Attila and the Huns* (1948)
——, *HWAM* = *The Historical Work of Ammianus Marcellinus* (1947)
——, PRLRGS = 'Peasant revolts in Late Roman Gaul and Spain', in *Past & Present* 2 (1952) 11–23, repr. in *SAS* (ed. M. I. Finley) 304–20
——, *RRI* = *A Roman Reformer and Inventor*, being a new text of the Treatise *De Rebus Bellicis*, with a Translation and Introduction by Thompson and a Latin Index by Barbara Flower (1952)
——, SEG = 'Slavery in Early Germany', in *Hermathena* 89 (1957) 17–29, repr. in *SCA* (ed. M. I. Finley) 191–203
——, *VTU* = *The Visigoths in the Time of Ulfila* (1966)
——, 'Barbarian invaders and Roman collaborators', in *Florilegium* [Carleton Univ., Ottawa] 2 (1980) 71–88
——, 'The barbarian kingdoms in Gaul and Spain', in *Nottingham Mediaeval Studies* 7 (1963) 3–33
——, 'Britain, A.D. 406–410', in *Britannia* 8 (1977) 303–18
——, 'Christianity and the northern barbarians', in *Nottingham Mediaeval Studies* 1 (1957) 3–21, repr. in *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, ed. A. Momigliano (1963) 56–78
——, 'Olympiodorus of Thebes', in *CQ* 38 (1944) 43–52
——, 'The settlement of the barbarians in southern Gaul', in *JRS* 46 (1956) 65–75
——, 'The Visigoths from Fritigern to Euric', in *Historia* 12 (1963) 105–26
Thompson, Edward P., *The Making of the English Working Class* (1963 & repr., cited from the Pelican edn, 1968 & repr.)

Thorner, Daniel, MAIMP = 'Marx on India and the Asiatic mode of production', in *Contributions to Indian Sociology* 9 (1966) 33–66
——, 'Peasant economy as a category in economic history', in *Deuxieme* [1962] *Conférence internationale d'histoire économique* (Paris, 1965) II.287–300
——, 'Peasantry', in *International Encyclopedia of the Social Sciences* 11 (1968) 503–11
Tjäder, J.-O., *Die nichtliterarischen lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit 445–700*, 2 vols (Lund, 1955)
Topolski, Jerzy, 'Lévi-Strauss and Marx on history', in *History and Theory* 12 (1973) 192–207
Torelli, M., 'Pour une histoire de l'esclavage en Etrurie', in *Actes du Colloque 1973 sur l'esclavage = Annales littéraires de l'Univ. de Besançon* 182 (Paris, 1975) 99–113
[Torres, Camilo] *Revolutionary Priest. The Complete Writings and Messages of Camilo Torres*, ed. John Gerassi (1971 & repr.)
Touloumakos, Johannes, *Der Einfluss Roms auf die Staatsform der griechischen Stadtstaaten des Festlandes und der Inseln im ersten und zweiten Jhdt. v.Chr.* (Diss., Göttingen, 1967)
Toynbee, Arnold J., *HL = Hannibal's Legacy. The Hannibalic War's Effects on Roman Life*, 2 vols (1965)
——, *Greek Historical Thought from Homer to the Age of Heraclius* (1952 & repr.)
Traill, J. S., *The Political Orgnaisation of Attica. A Study of the Demes, Trittyes and Phylai, and their Representation in the Athenian Council = Hesperia* Suppl. XIV (1975)
Treves, Piero, *Demostene e la libertà greca* (Bari, 1933)
Trigger, Bruce G., *Gordon Childe: Revolutions in Archaeology* (1980)
Turner, E. G., 'Egypt and the Roman Empire: the *dekaprōtoi*', in *JEA* 22 (1936) 7–19

Ullmann, Walter, *A History of Political Thought in the Middle Ages* (Pelican Hist. of Pol. Thought, Vol. 2, 1965; improved repr., 1970)

Valdenberg, V., 'Les idées politiques dans les fragments attribués à Pierre le Patrice', in *Byzantion* 2 (1925) 55–76
Vandersleyen, Claude, 'Le mot *laos* dans la langue des papyrus grecs', in *Chr. d'Ég.* 48 (1973) 339–49
Van Gogh, Vincent, *The Complete Letters of Vincent Van Gogh*, 3 vols (London, 1958)
van Hoesen, H. B., and A. C. Johnson, 'A papyrus dealing with liturgies', in *JEA* 12 (1926) 118–19
Várady, László, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens, 376–476* (Amsterdam, 1969)
Vasiliev, A. A., *Justin the First* (Cambridge, Mass., 1950)
Vaux, Roland de, *Ancient Israel, Its Life and Institutions*, Eng. trans. by John McHugh (1961)
Vavřínek, Vladimir, 'Aristonicus of Pergamum: pretender to the throne or leader of a slave revolt?', in *Eirene* 13 (1975) 109–29
——, *La Révolte d'Aristonicos* (Prague, 1957)
Vermes, Geza, *Jesus the Jew. A Historian's Reading of the Gospels* (1973)
——, See also under Schürer, Emil, above
Vernant, J.-P., 'Remarques sur la lutte de classe dans la Grèce ancienne', in *Eirene* 4 (1965) 5–19; Eng. trans. by R. Archer and S. C. Humphreys, 'Remarks on the class struggle in ancient Greece', in *Critique of Anthropology* 7 (1976) 67–81. [See p.63 above]
Veyne, P., 'Vie de Trimalcion', in *Annales* 16 (1961) 213–47
——, *Le Pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique* (Paris, 1976)
Vidal-Naquet, Pierre, RHGE = 'Réflexions sur l'historiographie grecque de l'esclavage', in *Actes du Colloque 1971 sur l'esclavage = Annales littéraires de l'Univ. de Besançon* 140 (Paris, 1972) 25–44
——, 'Les esclaves grecs étaient-ils une classe?', in *Raison présente* 6 (1968) 103–12. [See pp.63–5 above]
——, 'Introduction to Pierre Savinel's French translation, *Flavius Josèphe. La guerre des Juifs* (Paris, 1977)
——, See also under Austin, M. M., and Vidal-Naquet

Ville, Georges, 'Les jeux de gladiateurs dans l'empire chrétien', in *MEFR* 72 (1960) 273-335
Visscher, F. De: see under De Visscher, F.
Vittinghof, Friedrich, 'Die Bedeutung der Sklaven für den Übergang von der Antike ins abendländische Mittelalter', in *Hist. Ztschr.* 192 (1961) 265-72
——, 'Die Theorien des historischen Materialismus über den antiken "Sklavenhalterstaat". Probleme der Alten Geschichte bei den "Klassikern" des Marxismus und in der modernen sowjetischen Forschung', in *Saeculum* 11 (1960) 89-131
Vlastos, Gregory, SPT = 'Slavery in Plato's thought', in *Philosophical Review* 50 (1941) 289-304, repr. in *SCA* (ed. M. I. Finley) 133-48; cf. 148-9
——, 'Does slavery exist in Plato's Republic?', in *CP* 63 (1968) 291-5
Vogt, Joseph, *ASIM* = *Ancient Slavery and the Ideal of Man* (1974), an Eng. trans. by Thomas Wiedemann of *Sklaverei und Humanität. Studien zur antiken Sklaverei und ihrer Erforschung*² = *Historia* Einzelschrift 8 (1972)
Vogt, Joseph (editor), *Bibliographie zur antiken Sklaverei* (Bochum, 1971)

Walbank, F. W., *HCP* = *A Historical Commentary on Polybius*, 3 vols (1957-79)
——, *The Awful Revolution. The Decline of the Roman Empire in the West* (1969)
——, 'Nationalism as a factor in Roman history', in *HSCP* 76 (1972) 145-68
——, 'The problem of Greek nationality', in *Phoenix* 5 (1951) 41-60
——, 'Were there Greek federal states?', in *Scripta Classica Israelica* 3 (1976/7) 27-51
Waldmann, Helmut, *Die kommagenischen Kultreformen unter König Mithradates I, Kallinikos und seinem Sohne Antiochos I* = *Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain* 34 (Leiden, 1973)
Wallace, S. L., *Taxation in Egypt from Augustus to Diocletian* (1938). (For reviews, see p.581 n.5 [on IV.i] above)
Walton, C. S., 'Oriental senators in the service of Rome: a study of Imperial policy down to the death of Marcus Aurelius', in *JRS* 19 (1929) 38-66
Waltzing, J.-P., *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*, 4 vols (Louvain, 1895-1900)
Ward-Perkins, J. B., 'The Roman West and the Parthian East', in *PBA* 51 (1965) 175-99
Warmington, B. H., 'The career of Romanus, Comes Africae', in *Byzantion* 49 (1956) 55-64
Watson, G. R., 'Stipendium', in *OCD*² 1014 (with bibliography)
Weaver, P. R. C., *Familia Caesaris: a Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves* (1972)
——, 'Social mobility in the early Roman Empire: the evidence of the Imperial freedmen and slaves', in *Past & Present* 37 (1967), repr. in *SAS* (ed. M. I. Finley) 121-40
——, '*Vicarius* and *vicarianus* in the *Familia Caesaris*', in *JRS* 54 (1964) 117-28
Weber, Marianne, *Max Weber. Ein Lebensbild* (Tübingen, 1926; repr. Heidelberg, 1950)
Weber, Max, *AA* = *Agrarverhältnisse im Altertum*, from *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*³ (1909), republished in (and cited in this book from) *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (Tübingen, 1924) 1-288
——, *ASAC* = *The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations*, Eng. trans. with Introd. by R. I. Frank (1976) of (1) *AA* (above), pp.37-386, and (2) the German original of SCDAC (below), pp.389-411
——, *CIB* = *On Charisma and Institution Building* (Selected papers, ed. with an Introd. by S. N. Eisenstadt, 1968)
——, *ES* = *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*, 3 vols, ed. Guenther Roth and Claus Wittich (New York, 1968), an Eng. trans. mainly from *WuG*⁴ (1956; cf. *WuG*⁵ below). [There is now an edn of *ES* in 2 vols, 1978, with a new Preface and some additional bibliography]
——, *FMW* = *From Max Weber. Essays in Sociology*, trans. and ed. with an Introd. by H. H. Gerth and C. Wright Mills (1946; paperback 1958 & repr.)
——, *GAzRS* = *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, 3 vols (Tübingen: I², 1922; II, 1921; III, 1921)

——, *GEH* = *General Economic History*, trans. by F. H. Knight (New York, 1961, a partial trans. of *WG*, below)
——, *MSS* = *The Methodology of the Social Sciences*, trans. and ed. by Edward A. Shils and Henry A. Finch (New York, 1949) from three essays published in 1917, 1904 and 1905, and repr. in Weber's *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* (now in a 3rd edn, by Johannes Winckelmann, Tübingen, 1968)
——, *RA* = *Die römische Agrargeschichte in ihrer Bedeutung für das Staats- und Privatrecht* (Stuttgart, 1891)
——, SCDAC = 'Social causes of the decline of ancient civilisation', Eng. trans. in *Jnl of General Education* 5 (1950) 75–88, repr. in Eldridge, *MWISR* (*q.v.*, above) 254–75 and elsewhere, with a different trans. by R. I. Frank in *ASAC* (above) 389–411. The original German article, 'Die soziale Gründe des Untergangs der antiken Kultur', was first published in *Die Wahrheit* in 1896 and repr. in *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (above) 289–311
——, *TSEO* = *The Theory of Economic and Social Organization*, Eng. trans. by A. M. Henderson and Talcott Parsons (1947 & repr.) of Part I of *WuG* (below)
——, *WG*³ = *Wirtschäftsgeschichte. Abriss der universalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Aus der nachgelassene Vorlesungen, ed. S. Hellman and M. Palyi, 3rd edn, rev. J. F. Winckelmann (Berlin, 1958)
——, *WuG*⁵ = *Wirtschaft und Gesellschaft* = *Grundriss der verstehenden Soziologie*, 5th edn, ed. Johannes Winckelmann, 3 vols (Tübingen, 1976). This is a later edn of the work of which *ES* (above) is a trans.
——, *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik* (Tübingen, 1924), including Weber's lecture to the Austro-Hungarian officer corps in July 1918, 'Der Sozialismus' (492–518): see pp.87 & 553 n.14 above
——, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Eng. trans. by Talcott Parsons, 2nd edn, with Introd. by Anthony Giddens (1976)
Weil, Raymond, *AH* = *Aristote et l'histoire. Essai sur la 'Politique'* (Paris, 1960)
Weiss, Egon, *GP* = *Griechisches Privatrecht* I (Leipzig, 1923)
Welles, C. Bradford, *RCHP*: see Part I of this Bibliography
——, Bibliography of M. Rostovtzeff, in *Historia* 5 (1956) 358–81
——, Biography of M. Rostovtzeff, in *Architects and Craftsmen in History. Festschrift für A. P. Usher* (Tübingen, 1956) 55–73
——, 'The population of Roman Dura', in *Studies in Roman Economic and Social History in Honor of A. C. Johnson*, ed. P. R. Coleman-Norton (Princeton, 1951) 251–74
——, 'III. The Constitution of Edessa', in A. R. Bellinger and Welles, 'A third-century contract of sale from Edessa in Osrhoene', in *YCS* 5 (1935) 95–154, at 121–42
Welskopf, E. Ch., *Die Produktionsverhältnisse im alten Orient und in der griechisch-römischen Antike* (Berlin, 1957). [See pp. 23 & 542 n.7 above]
Welskopf, E.Ch. (editor), *Hellenische Poleis. Krise - Wandlung - Wirkung*, 4 vols (Berlin, 1974)
Welwei, K.-W., 'Abhängige Landbevölkerungen auf "Tempelterritorien" im hellenistischen Kleinasien und Syrien', in *Anc. Soc.* 10 (1979) 97–118
——, *Unfreie im antiken Kriegsdienst, I. Athen und Sparta* (= *Forschungen zur antiken Sklaverei* 5, Wiesbaden, 1974); and II. *Die kleineren und mittleren griechischen Staaten und die hellenistischen Reiche* (= *Forschungen zur antiken Sklaverei* 8, Wiesbaden, 1977)
West, M. L., 'The life and times of Theognis', ch. iv (pp.65–71) of *Studies in Greek Elegy and Iambus* = *Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte* 14, ed. H. Dörrie and P. Moraux (Berlin/New York, 1974)
Westermann, W. L., ASA = 'Athenaeus and the slaves of Athens', in *Athenian Studies presented to W. S. Ferguson* = *HSCP*, Suppl. (1940) 451–70, repr. in *SCA* (ed. M. I. Finley) 73–92
——, *SSGRA* = *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity* (= *Memoirs of the American Philosophical Society* 40, Philadelphia, 1955)
White, K. D., *RF* = *Roman Farming* (1970)

——, 'Latifundia', in *BICS* 14 (1967) 62-79
——, 'Roman agricultural writers, I. Varro and his predecessors', in *ANRW* I.iv (1973) 439-97
White, Lynn, *MTSC* = *Medieval Technology and Social Change* (1962)
——, TIMA = 'Technology and invention in the Middle Ages' in *Speculum* 15 (1940) 141-59
——, 'The expansion of technology 500-1500', ch.4 (pp. 143-74) of *The Fontana Economic History of Europe, I. The Middle Ages*, ed. C. M. Cipolla (1972)
——, 'What accelerated technological progress in the Western Middle Ages?', in *Scientific Change*, ed. A. C. Crombie (1963) 272-91, cf. 311-14, 327-32
Whitehead, David, *The Ideology of the Athenian Metic* (= Cambridge Philological Soc., Suppl. Vol. 4, 1977)
Whittaker, C. R., 'Rural labour in three Roman provinces', in *Non-Slave Labour in the Greco-Roman World*, ed. Peter Garnsey (= Cambridge Philol. Soc., Suppl. Vol. 6, 1980) 73-99. [See pp.563-4 n.13a above]
——, See also under Garnsey, P. D. A., and Whittaker (editors)
Wickert, Lothar, PF = 'Der Prinzipat und die Freiheit', in *Symbola Coloniensia Iosepho Kroll Sexagenario . . . oblata* (Cologne, 1949) 111-41
——, 'Princeps (civitatis)', in *RE* XXII.ii (1954) 1998-2296; with *ANRW* II.i (1974) 3-76
Wilcken, Ulrich, *W.Chr.*: see Part I above
——, *Gr. Ostr.* = *Griechische Ostraka aus Aegypten und Nubien*, 2 vols (Leipzig/Berlin, 1899)
Wilhelm, Adolf, 'Urkunden aus Messenien', in *JOAI* 17 (1914) 1-119
Wilkes, J. J., *Dalmatia* (1969)
Will, Édouard, *HPMH* = *Histoire politique du monde hellénistique (323-30 av. J.-C.)*, 2 vols (Nancy, 1966-7)
——, *Le Monde grec et l'Orient, I. Le Ve siècle, 510-403* (Paris, 1972)
Will, Édouard, Claude Mossé, and Paul Goukowsky, *Le Monde grec et l'Orient, II. Le IVe siècle et l'époque hellénistique* (Paris, 1975)
Willetts, R. F., *The Law Code of Gortyn* (= *Kadmos*, Suppl. 1, Berlin, 1967)
——, *Aristocratic Society in Ancient Crete* (1955)
Williams, Wynne, 'Formal and historical aspects of two new documents of Marcus Aurelius', in *ZPE* 17 (1975) 37-56
Windisch, H., *Die Orakel des Hystaspes* (Amsterdam, 1929)
Wirszubski, Ch., *LPIR* = *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate* (1950). [See pp.367-9 above]
——, 'Cicero's *cum dignitate otium*: a reconsideration', in *JRS* 44 (1954) 1-13
Wiseman, T. P., *New Men in the Roman Senate 139 B.C. - A.D. 14* (1971)
——, 'Factions and family trees', in *Liverpool Classical Monthly* 1 (1976) 1-3
Woess, Friedrich von, 'Personalexekution und cessio bonorum im römischen Reichsrecht', in *ZSS* 43 (1922) 485-529
Wolff, Hartmut, *Di Constitutio Antoniniana und Papyrus Gissensis 40.I*, 2 vols (Diss., Cologne, 1976)
Woloch, Michael, 'Four leading families in Roman Athens (A.D. 96-161)', in *Historia* 18 (1969) 503-10
Woodhouse, A. S. P., *PL*² = *Puritanism and Liberty, Being the Army Debates (1647-9) from the Clarke MSS with Supplementary Documents*, 2nd edn (1950)
Woodward, A. M., 'Inscriptions from Thessaly and Macedonia', in *JHS* 33 (1913), at 337-46
Wright, Gavin, 'Prosperity, progress, and American slavery', Chapter Seven (pp.302-36) of *Reckoning with Slavery*, by Paul A. David and others (1976 & repr.)

Yavetz, Zvi, 'Levitas popularis', in *Atene e Roma* n.s. 10 (1965) 97-110
——, 'The living conditions of the urban plebs in Republican Rome', in *Latomus* 17 (1958) 500-17, repr. in *CRR* (ed. Seager) 162-79
——, *Plebs and Princeps* (1969)

——, 'Plebs sordida', in *Athen.* n.s. 43 (1965) 295–311
Yeo, C. A., 'Land and sea transportation in Imperial Italy', in *TAPA* 77 (1946) 221–44
——, 'The development of Roman plantation and marketing of farm products', in *Finanzarchiv* 13 (Tübingen, 1952) 321–42; and 'The economics of Roman and American slavery', in id. 445–85
Youtie, H. C., *Scriptiunculae*, 2 vols (Amsterdam, 1973)

Zepos, J. and P., *Ius Graecoromanum*, 8 vols (Athens, 1931; repr. Aalen, 1962)
Zulueta, Francis de, *Inst. of Gaius* = *The Institutes of Gaius*, 2 vols: *Part I, Text with critical notes and trans.* (1946); *Part II, Commentary* (1953)

*Ευρετήριο**

Ααρών: 416.
Άβα: 649.
Άβαροι: 335, 497, 637.
Αβελίτες/Αβελόνιοι: 554.
Αβραάμ: 539.
Αγάγ, βασιλιάς των Αμαληκιτών: 416.
Αγαθαρχίδης από την Κνίδο: 201, 529.
Αγαθίας: 604.
Αγαμέμνων: 511.
Αγά Μπέι Κέι: 281.
Αγγλία, Άγγλοι, Βλ. Βρετανία.
Άγης Δ', βασιλιάς της Σπάρτης: 162, 163, 279.
Αγησίλαος Β', βασιλιάς της Σπάρτης: 249, 374.
Άγκυρα: 651, 652.
Αγρίππας, Μ. Βιψάνιος: 339, 406.
Αγρίππας Β', βασιλιάς της Ιουδαίας: 252, 253.
Αγύριον: 643.
Αγχίσης (στην *Αινειάδα*): 410.
Αδααρμάν (πέρσης στρατηγός): 401.
Αδάμ και Εύα, 521.
Αδριανόπολη: 591.
Αδριανός (ρωμαίος αυτοκράτορας): 40, 164, 257, 310, 330, 398, 461, 474, 485, 567, 578, 605, 646, 647, 652.
Αέτιος, Φλάβιος: 592.
Αθανάσιος, άγιος, πατριάρχης Αλεξανδρείας: 502, 503, 554, 555, 582.
Αθανάσιος, ιερέας από την Αλεξάνδρεια: 196.
Αθήναιος: 49, 179, 189, 264, 265, 627.
Αθηνίων (αθηναίος τύραννος, γύρω στο 87 π.Χ.): 646.
Άθω: 35.
Αίγινα: 69, 165, 345.
Αίγυπτος, Αιγύπτιοι: 30, 31, 35, 40, 163, 176, 178, 180, 196, 205, 206, 216, 218, 219, 221, 224, 245, 247, 257, 269, 276, 279, 285, 287, 288, 289, 290, 295, 302, 321, 323, 327, 328, 330, 341, 379, 429, 431, 492, 497, 498, 503, 528, 539, 546, 547, 551, 552, 554, 563, 564, 577, 585, 594, 595, 596, 603, 609, 610, 612, 613, 614, 618, 628, 648.
Αϊζενχάουερ, πρόεδρος: 520.
Αιμιλία (περιοχή της βόρειας Ιταλίας): 538.
Αινείας Τακτικός: 377, 470.
Αισχίνης: 377.
Αισχύλος: 48, 49.
Αίσωπος: 548.
Αιτωλία: 162.
Αιτωλοί: 626.
Ακαρνανία: 626.
Ακισιλήνη: 656.
Ακουιτάνια: 635.
Ακράγας: 642, 643.
Άκτιον, ναυμαχία του Α.: 449, 450, 453, 467.
Άλαισα, στη Σικελία: 642, 643.
Αλαμανοί (μείζων γερμανική φυλή): 286, 320, 633, 634, 636.
Αλανοί: 586, 635, 636.
Αλάριχος, (βισιγότθος βασιλιάς): 590, 635.
Αλβανία, αρχαία (Αζερμπαϊτζάν): 29.
Αλεξάνδρεια: 35, 40, 175, 180, 256, 384, 401, 492, 502, 546, 547, 551, 596, 610, 647, 657.
Αλεξάνδρεια, στην Τρωάδα: 164.
Αλέξανδρος «ο Μέγας»: 31, 34, 35, 42, 109, 137, 162, 163, 202, 203, 208, 227, 245, 333, 345, 370, 373, 378, 380, 381, 382, 408, 431, 432, 528, 540, 554, 585, 588, 627, 646.
Αλέξανδρος ο Ίσιος, από την Αιτωλία: 162.
Αλέξανδρος, επίσκοπος Αλεξανδρείας: 500, 554.
Αλέξανδρος ο λογοθέτης: 592.
Αλίαρτος: 644.

* Δίνονται τα ονόματα των σημαντικότερων προσώπων, πόλεων και περιοχών. Δεν αναφέρονται οι λέξεις: Αθήνα, Ελλάδα και Ρώμη (και τα παράγωγά τους), που συναντάμε σε όλες σχεδόν τις σελίδες του βιβλίου. *(Σημ. Εκδ.).*

Αλικαρνασσός: 385.
Άλις (γυναίκα από τον Οξύρυγχο): 145.
Αλκαίος: 354.
Άλκη: 625.
Αλκιβιάδης: 368, 514, 515.
Αλόννησος: 381, 382.
Αλύπιος: 457.
Αλφίνος Ουάρος, ρωμαίος νομομαθής: βλ. «Πανδέκτες».
Αμαληκίτες, σφαγή τους από Ισραηλίτες: 416.
Αμάσεια του Πόντου: 205.
Αμβρόσιος, άγιος: 285, 286, 521, 538.
Αμερικανικός Παλιός Νότος: 85, 86, 199, 294, 296, 299, 300, 302, 462, 509, 516, 521, 525.
Αμισός: 390.
Αμμιανός Μαρκελλίνος: 78, 174, 285, 331, 334, 402, 403, 404, 427, 471, 472, 478, 482, 483, 485, 489, 556, 557, 588, 590, 591, 597, 598, 599, 602, 603, 612, 613.
Αμοργός: 648.
Αμορίτες, σφαγή τους από τους Ισραηλίτες: 416.
Αμπούλ Φαράτζ, Γρηγόριος (σύριος ιακωβίτης ιστορικός): βλ. «Βαρ Εβραίος».
Αμπού-Σίμπελ: 240.
Αμυκλαί, ναός του Απόλλωνα στις Α.: 350.
Αμφίπολις: 370.
Αναΐτης των Ζηλών στον Πόντο: 206.
Αναΐτις, της Ακισιλήνης και αλλού στην Αρμενία: 656.
Αναξιμένης (= Ψευδο-Αριστ., «Τα περί Αλέξανδρον»): 251, 362.
Αναστασιόπολις (στη Γαλατία): 292.
Αναστάσιος (αυτοκράτορας): 347, 401, 502, 504, 582, 607, 636, 637.
Ανθέμιος: 635.
Αννίβας: 639, 640, 641.
Ανούπ (αιγύπτιος πακτωτής): 288, 289.
Ανταιόπολις: 288, 290.
Ανταλκίδας, Ανταλκίδειος Ειρήνη: 374.
Αντίγονος (αιγύπτιος): 289.
Αντινοόπολις: 40, 256.
Αντιόχεια (Πισιδική): 164, 206, 284, 285, 395, 654, 657, 658.
Αντιόχεια (της Συρίας): 34, 38, 193, 196, 246, 286, 292, 334, 384, 401, 402, 403, 455, 502, 585, 600, 610.
Αντίοχος Α', βασιλιάς της Κομμαγηνής: 206, 210.
Αντίοχος Β', Σελευκίδης βασιλιάς: 204.
Αντίοχος Γ', Σελευκίδης βασιλιάς: 382, 641, 644, 657.
Αντίπατρος (μακεδόνας στρατηγός): 370, 380, 384.
Αντίπατρος ο Θεσσαλονικεύς: 49, 469.
Αντίπατρος ο Σιδώνιος: 78.
Αντισθένης: 177.
Αντίστιος Λάμπεο, ρωμαίος νομομαθής: βλ. «Πανδέκτες».
Αντωνίνος ο Ευσεβής, ρωμ. αυτοκρ.: 166, 174, 305, 395, 406, 470, 566, 577, 578, 585, 646, 648.
Αντωνίνος, Πίος, βλ. Πίος, Αντωνίνος.
Αντώνιος, Μάρκος (Μ. Αντώνιος): 450, 451.
Αντώνιος, άγιος (ασκητής): 506.
Άνυτος: 170.
Απάμεια/Κελαιναί, στη Φρυγία (Βιθυνία): 399, 653.
Απελλής: 345.
Απίων, οικογένεια του στον Οξύρυγχο: 224, 288.
Αποκαλυπτική γραμματεία, εβραϊκή και χριστιανική: 546.
Απολλινάριος, από τη Λαοδικεία: 555.
Απόλλων: 416.
Απολλώνιος ο Τυανεύς: 37, 175.
Αππιανός: 48, 49, 265, 270, 304, 405, 441, 448, 450, 470, 508, 627, 630, 641.
Αραβία, Άραβες και οι κατακτήσεις τους: 29, 299, 335, 339, 340, 498, 594, 595, 596, 608, 658.
Αράγη: 280.
Άρβηλα: 163.
Αργινούσαι, η ναυμαχία των Αργινουσών: 545.
Άργος: 213, 349, 374, 375.
«Αρδιαίοι» (της Ιλλυρίας): 200.
Αρειανή αίρεση, Αρειανοί: 553, βλ. και «Άρειος».
Άρειος (αιρεσιάρχης): 500, 555.
Άρειος Πάγος: 231, 645, 646, 647.
Αρέλατον (Arles): 175.
Αρεόβινδος: 338.
Αριμάθεια: 529.
Αρίσταρχος (πρόσωπο σε διάλογο του Ξενοφώντα): 238, 239.
Αριστείδης, Αίλιος: 390, 406, 480.
Αριστίων (αθηναίος «τύραννος» γύρω στο 87 π.Χ.): 646.
Αριστίων, Κλαύδιος, από την Έφεσο: 393.
Αριστόμαχος: 639.
Αριστόνικος, από την Πέργαμο: 431, 649, 650.
Αριστόξενος, από τον Τάραντα: 509.
Αριστοτέλης (και Ψευδο-Αριστ.): 48, 49, 72, 83, 87, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 141, 157, 159, 160, 161, 170, 176, 178, 181, 189, 197, 199, 200, 201, 213, 227, 239, 241, 242, 243, 248, 249, 250, 251, 259, 265, 354, 358, 359, 363, 364, 365, 367, 368, 369, 385, 386, 406, 441, 448, 499, 512, 513, 515, 516, 517, 523, 524, 525, 540, 544, 545, 656.

Αριστοφάνης (αττικός κωμωδιογράφος): 70, 146, 170, 193, 217, 244, 269, 367, 512, 533, 545, 624.
Αριστοφάνης, από το Βυζάντιο: 187, 188.
Αρκάδιος (ανατολικορωμαίος αυτοκράτορας): 323, 470, 634.
Αρκεσίλαος (γλύπτης): 345.
Αρκεσίνη (πόλη της Αμοργού): 648.
Αρμενία, Αρμένιοι: 287, 432, 553, 554, 595.
Αρμορική (στη Γαλατία) και Αρμορικανοί: 589.
Αρπίνα (αρχ. πόλη της Απουλίας): 640.
Αρποκράτης: 429.
Αρρήτιον: 639, 641.
Αρριανός: 245.
Αρσάκης, βασιλιάς της Παρθίας, επιστολή του Μιθριδάτη Στ': 547.
Αρσάμης (πέρσης σατράπης): 163.
Αρσανέκη: 637.
Αρτάβανος Γ', βασιλιάς της Παρθίας: 657.
Άρτεμις, ναός και λατρεία της Α. στην Έφεσο: 205, 218, 345.
Αρχέλαος, βασιλιάς της Καππαδοκίας: 164.
Αρχέλαος, αρχιερέας της Μα στα Κόμανα του Πόντου: 206.
Αρχέλαος ο Χερσονησίτης: 41.
Αρχιτέλης (Κορίνθιος): 179.
Αρχύλος: 163.
Αρχύτας ο Ταραντινός: 512.
Ασία (ήπειρος): 31, 42, 46, 163, 201, 203, 209, 210, 214, 269, 365, 378, 379, 381, 434, 627, 629, 649, 652.
Ασία (ρωμαϊκή επαρχία): 34, 198, 200, 205, 206, 207, 211, 295, 359, 382, 388, 390, 398, 400, 431, 434, 461.
Ασιδάτης (πέρσης αγροκόμος το 400 π.Χ. κοντά στην Πέργαμο): 627.
Ασκάλων: 529.
Ασκληπιάδης ο Κλαζομένιος: 398.
Άσπενδος: 37.
Άσσος: 653.
Ασσυρία (ρωμαϊκή επαρχία): 432.
Ασώρ: 416.
Ατότας ο Παφλαγών (μεταλλωρύχος): 350.
Ατρεστίδας (Αρκάς): 377.
Αττάλεια της Παμφυλίας: 164.
Ατταλίδες της Περγάμου: 164, 431, 549.
Άτταλος Γ': 431, 631, 649.
Αττική: 577, 624, 625, 647.
Αττικός, Τ. Πομπόνιος (φίλος του Κικέρωνα): 34, 444, 461.
Αττίλας (ο Ούννος): 333, 338, 600, 635.
Αύγαρος: 658.
Αυγούστα της Τρεβ, Augusta Treverorum: 175.
Αυγουστίνος, άγιος: 292, 331, 429, 457, 505, 508, 518, 519, 520, 521, 537, 539, 540, 554, 557, 576, 588.
Αύγουστος / Οκτάβιος (ρωμαίος αυτοκράτορας): 29, 34, 39, 164, 205, 220, 232, 233, 239, 255, 295, 305, 311, 339, 388, 394, 406, 425, 432, 438, 442, 444, 447, 449, 450, 451, 452, 453, 460, 461, 462, 463, 464, 467, 468, 469, 472, 473, 478, 479, 481, 482, 483, 486, 487, 488, 491, 521, 547, 548, 565, 574, 608, 641, 642, 643, 646, 650, 654, 655, 656.
Αυρηλιανός (ρωμαίος αυτοκράτορας): 175, 482, 492, 603, 631.
Αυρήλιος, Μάρκος: βλ. «Μάρκος Αυρήλιος».
Αυσόνιος: 34, 287.
Αφγανιστάν: 379, 434.
Αφρικανός, Καικίλιος: βλ. «Καικίλιος».
Αφρική, βόρεια: 27, 42, 138, 164, 180, 215, 280, 299, 309, 311, 312, 339, 445, 461, 474, 486, 495, 524, 550, 556, 577, 581, 585, 593, 594, 605, 610, 616, 618, 629.
Αφροδισιάς: 651.
Αφροδίτη: 41, 488.
Αφροδίτη (Αφροδιτώ): 288, 289, 290.
Αφροδιτόπολις (αιγυπτιακή κώμη): 276.
Αχαάβ, βασιλιάς του Ισραήλ: 203, 503.
Αχαΐα, Αχαιοί, Αχαϊκή Συμπολιτεία: 217, 297, 383, 388, 430, 431, 645.
Αχαιμενίδες: 163, 202, 203, 333.
Αχάν, η μοίρα του: 416.
Αχενόβαρβος, Δομίτιος: 276.
Αχιλλεύς: 244.

Βαβρίας ή Βάβριος, αρχαίος έλληνας ποιητής: 42.
Βαιτική, ρωμαϊκή επαρχία: 389, 577, 635.
Βάλβυρα (στη Λυκία): 652.
Βαλεντινιανός Α', και Βαλέντιος, βλ. Ουαλεντινιανός Α' και Ουάλης. Επίσης Βαλεντινιανός Β' και Γ', βλ. Ουαλεντινιανός Β' και Γ'.
Βαλκάνια (ελληνικά και ρωμαϊκά): 27, 590, 618, 648.
Βαλτάσαρ: 503.
Βαν Γκογκ, Βίνσεντ (Προμετωπίδα): 272, 273, 353.
Βάνδαλοι: 138, 629, 632, 635, 636.
Βαρδάνης, βασιλιάς των Πάρθων: 657.
Βαρ Εβραίος (Αμπούλ Φαράτζ): 595, 596, 608.
Βαρνάβας, άγιος: 39.
Βασίλειος ο Μέγας, άγιος: 538.
Βασίλειος Β' «ο Βουλγαροκτόνος» (βυζαντ. αυτοκράτορας): 335, 336.
Βάσταρνοι: 632, 633.
Βεγέτιος: 336, 498.
Βελισσάριος: 337, 401, 592, 594, 636.
Βενετία: 87, 286, 635, 636.
Βένετοι και Πράσινοι: βλ. «φατρίες του ιππόδρομου».
Βερενίκη: 384.

Βερολίνο: 48, 77.
Βεσπασιανός (ρωμαίος αυτοκράτορας): 246, 254, 255, 256, 406, 411, 461, 466, 479, 487, 492, 577.
Βέσσας (στρατηγός του Ιουστινιανού στη Ρώμη): 592.
Βηζαβδέ: 599.
Βηθσαϊδά: 529, 531.
Βηθλεέμ: 529.
Βίβλος: 525.
Βιέννη (πάπυρος): 204.
Βιετνάμ (σύγχρονο): 77.
Βιθυνία (και Βιθυνία Πόντου): 42, 135, 210, 219, 390, 402, 575, 635, 642, 651, 652, 654.
Βιθυνοί υπαγόμενοι στο Βυζάντιο: 188, 200.
Βιργίλιος: 410.
Βιρμανία: 434.
Βισιγότθοι: 138, 320, 590, 598, 633, 634, 635.
Βιτέλλιος (ρωμαίος αυτοκράτορας): 405.
Βιτρούβιος: 34, 35.
Βλαστός, Γρηγόριος: 515.
Βλαχερναί: 497.
Βόκχορις (Φαραώ): 216.
Βονιφάτιος Η', πάπας, η Βούλλα του, *Unam sanctam:* 502.
Βόννη: 48.
Βόσπορος: 588.
Βουβών (στη Λυκία): 651.
Βουλγαρία: 29, 174, 269, 636.
Βούλγαροι: 29, 174, 269, 636.
Βούλγαροι: 335, 637.
Βούλλα ή Φήλιξ («ληστής»): 587, 588.
Βουργουνδοί: 632, 635, 636.
Βούροι: 586.
Βρετανία, και Βρετανοί: 27.
Βρετανία και Βρετανοί (σύγχρονοι): 42, 45, 52, 58, 105, 138, 161, 164, 202, 203, 276, 282, 296, 335, 342, 434, 549, 589, 618, 632.
Βρετόνοι: 194.
Βρούτος Μ. Ιούνιος: 461, 473.
Βρούττιον, Βρούττιοι: 337, 639.
Βυζαντινή αυτοκρατορία και Βυζαντινοί: 188, 200, 335, 336, 341, 464, 496, 595, 596, 611, 637.
Βυζάντιο (πόλη): Βλ. «Κωνσταντινούπολις».
Βώλος «Δημόκριτος» από τη Μένδη: 302.

Γαβαωνίτες, χρησιμοποιούνται ως δικαιολόγηση από τις Γραφές του απαρτχάιντ: 416.
Γάδαρα (στη Δεκάπολη): 530.
Γάι: 416.
Γάζα: 529.
Γάιος (ρωμαίος αυτοκράτορας, «Καλιγούλας»): 34, 405, 452, 471, 473, 487.
Γάιος (ρωμαίος νομομαθής): 187, 222, 479, 504.
Γαιτούλο: 486.
Γαλάτες, Επαρχία των Γ.: 217, 321, 587.
Γαλατία (στη Μ.Ασία): 164, 210, 281, 404.
Γαλατία, ρωμαϊκή: 27, 34, 138, 175, 192, 194, 233, 298, 301, 317, 326, 333, 461, 474, 538, 575, 576, 583, 584, 587, 588, 589, 591, 592, 598, 603, 610, 613, 618, 619, 632, 635, 637, 645.
Γάλβας (ρωμαίος αυτοκράτορας): 221, 405, 483.
Γαληνός: 36, 37, 284, 312, 346.
Γαλικία (Gallaecia), στη βορειοδυτική Ισπανία: 598.
Γαλιλαία: 252, 528, 529, 530, 531, 532.
Γαλλία και οι Γάλλοι: 87, 91, 93, 97, 275, 340.
Γαλλιηνός (ρωμαίος αυτοκράτορας): 256, 474, 585, 586, 631.
Γελάσιος Α', πάπας: 306, 326, 502, 522.
Γέλλιος, Αύλος: 78, 79, 219, 220, 245.
Γενεύη: 182.
Γέρασα (στη Δεκάπολη): 530.
Γέργις (στην Τροία): 162.
Γερμανία, Γερμανοί: 87, 91, 275, 299, 405, 486, 576, 577, 584, 587, 588, 592, 596, 597, 603, 630, 632.
Γερμανικός (ανεψιός και θετός γιος του Αυτοκράτορα Τιβέριου: 405, 411.
Γερμανοί, στην αρχαιότητα: 296, 315, 319, 320, 411, 629.
Γέτες: 629.
Γεώργιος ο Πισίδης (βυζαντινός ποιητής): 499.
Γίββων: 36.
Γιουγκοσλαβία: 29.
Γλαυκίας: 441.
Γλαύκων (στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα): 197.
Γογγυλίδης: 163.
Γοργίας ο Λεοντίνος: 373.
Γορδιανός Α' (ρωμ. αυτοκράτορας): 585.
Γορδιανός Γ' (ρωμ. αυτοκράτορας): 280, 648.
Γότθοι: 330, 331, 337, 588, 589, 590, 591, 632, 633, 634.
Γράκχοι, Τιβέριος και Γάιος Σεμπρόνιος: 422, 424, 439, 440, 441, 442, 448, 449, 459, 468.
Γρατιανός (ρωμ. αυτοκράτορας): 174, 240, 483, 634.
Γρατιδιανός, Μ.: 441, 442.
Γρευθύγγοι: 632, 634.
Γρηγόριος Α' ο Μέγας, πάπας, άγιος: 291, 292, 326, 327, 477, 524, 552, 594, 610, 613.
Γρηγόριος ο θαυματουργός, από τη Νεοκαισάρεια του Πόντου: 588, 520.
Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός: 33, 542.
Γρηγόριος ο Νύσσης: 539, 554, 555.
Γρηγόριος της Tours: 610.
Γυμνήτης, από το Άργος: 188.

Δαιδαλος: 157, 189.
Δακία, Δάκοι και Δάκες: 577, 586, 629, 630, 631, 636, 637.
Δαλματία (ρωμ. επαρχία): 180, 311, 610, 635.
Δαμασκός: 163.
Δανιήλ, Βιβλίο του: 408, 409.
Δάος (πρόσωπο της κωμωδίας του Μενάνδρου *Ήρως*): 217.
Δάρδανοι (της Ιλλυρίας και της Θράκης): 201.
Δαρείος Α', βασιλιάς της Περσίας: 269.
Δαφίτας ή Δαφίδας, από την Τελμεσσό: 549.
Δεινοκράτης ο Ρόδιος: 35.
Δεκάπολις (στην Παλαιστίνη): 529, 530.
Δεκέβαλος, βασιλιάς της Δακίας: 586.
Δεκέλεια: 197, 369, 625.
Δέκιος (ρωμ. αυτοκράτορας): 309.
Δελφοί: 104, 297, 416.
Δηϊόταρος: 164.
Δήλος, Δήλιοι: 34, 161, 210, 248, 295, 432.
Δημαρατίδες: 163.
Δημάρατος, εξόριστος βασιλιάς της Σπάρτης: 162.
Δημέας (αθηναίος): 238.
Δημήτριος, από την Πομπηΐα, απελεύθερος: 233.
Δημήτριος ο Πολιορκητής: 231.
Δημήτριος ο Φαληρεύς: 381.
Δημοκήδης ο Κροτωνιάτης: 345, 346.
Δημόκριτος: 49, 302.
Δημοσθένης (και Ψευδο-Δημ.): 170, 194, 244, 245, 262, 264, 370, 377, 378.
«Δημοτικό Χρονικό»: 547.
Δίαιος: 297, 626.
Διογένης Λαέρτιος: 177.
Διογένης ο Οινοανδεύς: 169.
Διόδωρος Πάσπαρος, από την Πέργαμο: 649.
Διόδωρος ο Σικελιώτης: 49, 115, 216, 217, 252, 345, 375, 376, 444, 627.
Διοκλητιανός (ρωμ. αυτοκράτορας): 29, 33, 34, 223, 290, 320, 322, 325, 338, 395, 449, 464, 474, 478, 480, 487, 504, 571, 572, 576, 585, 601, 603, 604, 607, 632, 635.
Διονύσιος, επίσκοπος Αλεξανδρείας: 152.
Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς: 49, 188, 232, 407, 408, 421, 426.
Διονύσιος, δούλος του Κικέρωνα: 197.
Διονύσιος Α', τύραννος των Συρακουσών: 162, 163, 251, 252, 345.
Διόσκορος, επίσκοπος Αλεξανδρείας: 196, 501, 554.
Διόσκορος, πρύτανης του Οξυρύγχου: 395.
Διόσκορος, έλληνας ποιητής στην Αίγυπτο: 289.
Διόσκουροι: 491.
Δίων ο Κάσσιος (Κάσσιος Δίων Κοκκηιανός): 219, 232, 233, 255, 256, 257, 339, 388, 400, 406, 450, 451, 452, 457, 463, 472, 480, 482, 492, 494, 548, 561, 586, 588, 630, 631, 641, 650, 657.
Δίων Χρυσόστομος, από την Προύσα: 42, 67, 135, 148, 191, 197, 224, 247, 254, 261, 262, 304, 386, 393, 394, 398, 401, 402, 464, 470, 493, 498, 518, 561, 585, 651, 652, 654.
Δοβρουτσά: 29, 649.
Δομητιανός, επίσκοπος Μελιτηνής: 596.
Δομιτιανός (ρωμ. αυτοκράτορας): 38, 169, 390, 473, 474, 476, 487, 493, 576, 579.
Δομίτιος Αφερ (και οι Δομίτιοι): 172.
Δονατισμός, Δονατιστές: 309, 500, 537, 550, 581.
Δονάτος (Donatus), επίσκοπος Ευροίας στην Ήπειρο: 506.
Δούκας (βυζαντινός ιστοριογράφος): 612.
Δούναβης, ποταμός (και το λεκανοπέδιό του): 29, 297, 298, 320, 330, 339, 577, 590, 598, 629.
Δρέσδη, βομβαρδισμός της: 77.
Δρούσος: 486.
Δύμη: 387, 388, 431.
Δυρράχιον (Επίδαμνος, Durazzo): 29.
Δωδεκάδελτος: 219.
Δωρίχα: 178.
Δωρόθεος, αρειανός θεολόγος: 555.

Εβδομήντα (Ο'), των, μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης: 533.
Εβραίος, Εβραίοι: 326, 327, 384, 517, 536, 544, 546, 547, 558, 570, 596, 627.
Έδεσσα: 285, 286, 337, 347, 435, 657, 658.
Είλωτες, της Σπάρτης, Λάκωνες και Μεσσήνιοι: 188, 197, 198, 199, 200, 201, 206, 214, 230, 294, 362.
Εικαταίος: 529.
Ειρηναίος, άγιος: 539.
Εκκλησιαστής: 191.
Εκκλησιαστικός, Βιβλίο του Ε.: 537.
Ελαιαγάβαλος (ρωμαίος αυτοκράτορας): 608.
Ελεύσιος (Ημι-Αρειανός επίσκοπος της Κυζίκου): 553.
Ελευσίς, επιγραφές στο κτίριο του ναού, στην Ε. (τέλη του 4ου αι. π.Χ.): 227, 244, 248.
Ελληνικός πόλεμος: 380.
Έμεσα: 608.
Εμπειρικός, Σέξτος: βλ. Σέξτος Εμπειρικός.
Ένγκελς, Φρειδερίκος (Βλ. και «Μαρξ Καρλ»): 44, 46, 49, 50, 53, 54, 75, 79, 80, 82, 86, 88, 91, 97, 98, 100, 102, 124, 139, 140, 215, 216, 240, 275, 343, 434, 517.
Έννιος: 245.
Επίδαυρος: 227, 241, 248.
Επίκουρος: 49, 50.
Επίκτητος (στωικός φιλόσοφος, πρώην δούλος): 38, 192, 261, 523, 524.

Επιπολαί (Συρακούσες):.
Επιφάνιος, αρχιδιακονος στην Αλεξάνδρεια: 234.
Εράτυρα (στη Μακεδονία): 648.
Ερέχθειον (στην Αθήνα), επιγραφές του (τέλη 5ου αι. π.Χ.): 227, 249.
Ερμαΐσκος (αλεξανδρινός): 546.
Ερμής: 48.
Έρμιππος (βιογράφος της ελληνιστικής εποχής): 177.
Ερμούπολις (στην Αίγυπτο): 256.
Ερούλοι: 320, 636.
Έρυξ (στη Σικελία), ναός της Αφροδίτης στην Ε.: 206.
Εσσαίοι: 523, 524, 536.
Ετρουρία, Ετρούσκοι (Τοσκάνη): 188, 211, 307, 327, 639.
Εύα: βλ. «Αδάμ και Εύα».
Ευαγγέλια: 219, 331, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 540.
Ευάγγελος (δούλος του Περικλή): 179.
Ευάγριος (χριστιανός ιστορικός): 347, 401, 502.
Ευβίοτος Λεύρος, Μ. Ούλπιος (αθηναίος): 394.
Εύβοια, Ευβοείς: 42.
Εύβουλος, από την Αντιόχεια: 403, 404.
Ευγίππιος, το έργο του *Βίος Σεβηρίνου:* 598.
Ευδαίμων, από τη Νικομήδεια: 470.
Ευδόξιος, αρειανός επίσκοπος της Κων/πολης: 553, 556.
Ευδόξιος, γιατρός: 599.
Ευεσπερίδες, Βερενίκη (Βεγγάζη): 384, 655.
Εύθηρος (πρόσωπο σε διάλογο του Ξενοφώντα): 239, 240, 243.
Ευθύφρων (πρόσωπο στον Πλάτωνα): 244.
Ευκτήμων: 625.
Ευνάπιος: 455, 634.
Ευνόμιος, αρειανός επίσκοπος της Κυζίκου: 553.
Ευριπίδης: 41, 108, 109, 244, 401.
Εύριχος (βισιγότθος βασιλιάς): 598.
Ευρυμέδων, ποταμός, η μάχη του Ε.: 392.
Ευρώπη: 42, 46, 47, 66, 89, 202, 214, 273, 296, 332, 335, 340, 341, 344, 629.
Ευσεβία (ρωμαία αυτοκράτειρα, σύζυγος του Κωνστάντιου Β'): 234.
Ευσέβιος (χριστιανός ιστορικός και επίσκοπος): 226, 256, 409, 489, 495, 496, 498, 499, 500, 658.
Ευσέβιος (ευνούχος, αυτοκρατορικός απελεύθερος του Κωνστάντιου Β'): 234, 503.
Ευτυχιανός, νοβατιανός «όσιος»: 455.
Ευφράτης, ποταμός: 29, 175, 259, 432, 435, 605.
Εύφρων, από τη Σικυώνα (ο Πρεσβύτερος): 375, 376, 377.
Εύφρων, από τη Σικυώνα (εγγονός του προηγούμενου: 376.
Έφεσος: 164, 218, 249, 348, 455, 652, 654.
Εφιάλτης (αθηναίος): 367.
Εφραίμ, άγιος, ο Σύρος (εκκλησιαστικός πατέρας): 285.
Εφραΐμ (πόλη της Παλαιστίνης): 529.
Εφραίμιος, επίσκοπος Αντιοχείας: 599.

Ζεύγμα (επί του Ευφράτη): 175.
Ζήλα στον Πόντο: βλ. «Αναΐτις»
Ζήνις του Δάρδανου: 162, 163.
Ζηνόδοτος (επίτιμος ύπατος): 504.
Ζήνων (ρωμαίος αυτοκράτορας): 349, 636.
Ζήνων (ιδρυτής του στωικισμού): 523.
Ζιμβρέ: 416.
Ζιμπάμπουε: 276.
Ζώσιμος (απελεύθερος του Μ. Αυρηλίου Κόττα Μεγίστου): 236.
Ζώσιμος (έλληνας ιστορικός): 34, 317, 347, 588, 589, 591, 602, 603, 631.
Ζωτικός (πραιτωριανός έπαρχος): 601.

Ηλέκτρα (ως πρόσωπο στην Τραγωδία του Ευριπίδη): 41, 244.
Ηλιογάβαλος: βλ. «Ελαιαγάβαλος»
Ηλίς: 213, 626.
Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, Αμερικανοί: 87, 119, 300, 525.
Ηνωμένα Έθνη: 182.
Ήπειρος, Ηπειρώτες: 29, 179, 303, 430, 448, 626.
Ηράκλεια Μινωϊκή (στη Σικελία): 642.
Ηρακλεία Ποντική (στη νότια ακτή της Μαύρης Θάλασσας): 184, 188, 200, 202, 208, 213, 375, 627, 628, Βλ. και «Μαριάνδυνοι»
Ηρακλείδης ο Ποντικός: 159.
Ηρακλείδης ο Τημνίτης: 217.
Ηράκλειος (ρωμαίος/βυζαντινός αυτοκράτορας, 610-41): 30, 335, 401, 470, 497, 596.
Ηρακλής: 185.
Ηρόδοτος: 49, 108, 162, 176, 177, 178, 217, 249, 359, 385, 634.
Ηρώδης Αττικός: 169.
Ηρώδης, βασιλιάς της Ιουδαίας, και η δυναστεία του: 164, 218, 503, 529, 532.
Ηρώδης Αντίπας, ο «τετράρχης»: 528, 531, 532.
Ηρωδιανός (έλληνας ιστορικός): 406, 481, 487, 586, 587, 631.
Ησαύ, να *δουλεύει* για τον Ιακώβ (Γένεσις κζ' 40): 523.
Ησίοδος: 49, 177, 178, 244, 287, 298, 353, 354, 355.
Ήφαιστος: 157, 189.

Θαλάσσιος, από την Αντιόχεια: 170.
Θαλής ο Μιλήσιος: 178.
Θάσος: 628.

Θεμίστιος: 499, 592, 603.
Θεμιστοκλής: 163.
Θέογνης: 354, 355, 509, 510.
Θεοδέμιρος: 636.
Θεοδόσιος Α' (ρωμαίος αυτοκράτορας): 198, 212, 226, 322, 323, 466, 471, 485, 607, 608, 619, 634.
Θεοδόσιος Β' (ανατολικορωμαίος αυτοκράτορας): 196, 234, 347, 474, 592, 635.
Θεοδόσιος, «Κόμης» (Magister Equitum, πατέρας του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Α'): 404, 590, 633.
Θεοδόσιος (6ος αι. πάγαρχος της Ανταιούπολης στην Αίγυπτο): 290.
Θεοδόσιος, από την Αναστασιόπολη (διαχειριστής των εκκλησιαστικών γαιοκτημάτων): 292.
Θεοδόσιος, αρχιμισθωτής γης της Ρωμαϊκής Εκκλησίας στη Σικελία: 613.
Θεοδότη (αθηναία εταίρα, πρόσωπο σε διάλογο του Ξενοφώντα): 141, 237, 238.
Θεοδώρα (ρωμαία αυτοκράτειρα, σύζυγος του Ιουστινιανού): 486.
Θεοδώρητος, από τον Κύρρο (έλληνας εκκλησιαστικός ιστορικός): 612.
Θεοδώριχος (ή Θευδέριχος) Α' («ο Μέγας»), βασιλιάς των οστρογότθων: 600, 636.
Θεοδώριχος (ή Θευδέριχος) Β', οστρογότθος βασιλιάς: 617.
Θεόδωρος, άγιος (της Συκεώνος, επίσκοπος της Αναστασιοπόλεως): 292, 551, 552, 610.
Θεόδωρος, πατέρας του Ισοκράτη: 170.
Θεόκτιστος, πατέρας του Ισοκράτη: 170.
Θεόκτιστος, *Ψαθυροπώλης* (Αρειανός): 556.
Θεόπομπος (έλληνας ιστορικός): 179, 200.
Θεόφιλος, διοικητής της Συρίας: 403, 404.
Θεόφραστος: 104, 188.
Θεοφύλακτος ο Σιμοκάττης (7ος αι. βυζαντινός ιστορικός): 637.
Θερσίτης, «ταραξίας» στον Όμηρο: 354, 511, 512.
Θεσπιαί (στη Βοιωτία): 390.
Θεσσαλία: 184, 188, 213, 591, 645, 646.
Θευδέβερτος: 636.
Θήβα, Θηβαίοι: 165, 370, 374, 376, 377, 378, 627.
Θηβαΐδα: 288, 290, 551.
Θησεύς (στον Ευριπίδη, *Ικέτιδες*): 109.
Θουκυδίδης: 23, 49, 52, 53, 77, 108, 110, 111, 179, 197, 226, 241, 270, 359, 367, 369, 406, 432, 625, 627.
Θράκη, Θράκες: 29, 173, 196, 212, 217, 280, 294, 321, 323, 372, 588, 590, 591, 631, 632, 633, 634, 636.
«Θρακική χερσόνησος»: 370, 616.
Θρασύμαχος, από τη Χαλκηδόνα: 119.
Θώραξ, βουνό (κοντά στη Μαγνησία επί του Μαιάνδρου): 550.

Ιάζυγες (Σαρμάτες): 577, 586.
Ιακώβ (ισραηλίτης πατριάρχης): 523, 540.
Ιακώβου Επιστολή: 247.
Ιανουάριος (βοηθός γλύπτου): 350.
Ιαπωνία: 341.
Ιασός (πόλη της Καρίας): 397, 627.
Ιβηρία (σημερινή Γεωργία): 198.
Ιγνάτιος, άγ., η *Επιστολή του προς Πολύκαρπον*: 520.
Ιεζάβελ, βασίλισσα του Ισραήλ: 203.
Ιέραξ (αιγύπτιος μοναχός): 506.
Ιεράπολις (στη Συρία): 285.
Ιεριχώ, ισραηλιτικός ισχυρισμός για σφαγή στην Ι.: 416.
Ιερουσαλήμ: 252, 411, 528, 529, 540, 562, 596.
Ιέρων, τύραννος των Συρακουσών: 179.
Ιερώνυμος, άγιος: 152, 532, 536, 591, 609.
Ιεχωβάς: 416.
Ιησούς του Ναυή (ισραηλίτης αρχηγός): 416.
«Ιησούς ο Στυλίτης»: 286, 347.
Ιησούς Χριστός: 27, 37, 38, 147, 149, 218, 456, 492, 496, 519, 525, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 540, 541, 546, 549, 658.
Ιλαρίων (αιγύπτιος): 145.
Ιλιάδα: 512.
Ιλλυρία και Ίλλυρες: 247, 610, 626.
Ιλλυρικόν (Illyricum, μεγάλη βαλκανική περιοχή): 197, 321, 489, 616.
Ίμερος: 657.
Ινδία: 128, 129, 299, 302, 341, 434.
Ιορδάνης (λατίνος ιστορικός): 317.
Ιουβενάλης: 462, 475, 567.
Ιουδαία, Ιουδαίοι, Ιουδαϊσμός: 164, 245, 252, 279, 528, 529, 532, 534, 535, 540, 561, 562.
Ιουλιανός (ρωμαίος αυτοκράτορας): 33, 173, 174, 234, 403, 404, 455, 482, 485, 489, 553, 557, 592, 601, 603, 607, 613, 633.
Ιουλιανός, επίσκοπος Cingulum: 307.
Ιουλιανός, Σάλβιος (ρωμαίος νομομαθής): βλ. «Πανδέκτες»
Ιούλιος Βαλεντίνος: 548.
Ιούλιος Καίσαρ: βλ. «Καίσαρ»
Ιουστινιανός (ρωμαίος αυτοκράτορας): 30, 33, 34, 187, 198, 212, 221, 224, 229, 234, 285, 290, 301, 324, 337, 338, 401, 404, 443, 470, 474, 484, 486, 495, 496, 497, 498, 499, 501, 507, 583, 592, 594, 605, 606, 607, 608, 610, 612, 616, 636.
Ιουστίνος Α' (ρωμαίος αυτοκράτορας): 482, 486, 607, 608.
Ιουστίνος Β': 401, 488, 496, 608.

Ιουστίνος (λατίνος ιστορικός): 314, 370, 375, 378, 645.
Ίππαρχος, πάππος του Ηρώδου Αττικού: 169.
Ιππίας ο Ηλείος: 104.
Ιππόδρομος (φατρίες): 401, 497, 556.
Ιπποκράτης ο Χίος (μαθηματικός): 178.
Ιππόλυτος, Πάπας (ή Αντι-Πάπας): 408, 409.
Ιππόνικος (αθηναίος): 162.
Ιράν (σύγχρονο) Ιρανοί: 202, 334, 341.
Ισαάκ: 523.
Ισαίος: 244.
Ισαυρία: 610.
Ισίδωρος (αλεξανδρινός): 546, 577.
Ισοκράτης: 49, 159, 170, 176, 178, 200, 213, 244, 249, 251, 363, 367, 373, 375, 377, 378, 380, 487, 512.
Ισπανία: 27, 34, 138, 164, 193, 301, 326, 450, 461, 474, 517, 584, 587, 589, 592, 618, 619, 635.
Ισραήλ, Ισραηλίτες, αρχαίοι: 203, 415, 416, 539, 544.
Ίστρια (στη Δοβρουτσά): 180, 649, 652.
Ιταλία: 27, 31, 33, 34, 50, 162, 168, 180, 217, 224, 230, 252, 256, 276, 282, 286, 297, 299, 301, 307, 308, 310, 311, 312, 326, 329, 331, 333, 337, 347, 364, 372, 400, 412, 437, 438, 440, 444, 447, 451, 461, 462, 474, 481, 484, 493, 559, 569, 577, 587, 592, 594, 610, 617, 630, 631, 636, 639, 640, 641.
Ιωάννης Η' (βυζαντινός αυτοκράτορας, 15ος αι.): 611.
Ιωάννης ο Ελεήμων, Άγιος, Πατριάρχης Αλεξανδρείας: 610.
Ιωάννης ο Εφέσιος (Μονοφυσίτης εκκλησιαστικός ιστορικός): 488, 489.
Ιωάννης ο Λατερανός: 479.
Ιωάννης ο Λυδός, έλληνας χρονογράφος του 5ου αι.: 33, 401, 470, 504, 601, 604, 606.
Ιωάννης ο Νικίου (Μονοφυσίτης ιστορικός στην ελληνική και στην κοπτική): 594.
Ιωάννης ο Χρυσόστομος, άγιος: βλ. «Χρυσόστομος»
Ιώσηπος: 34, 149, 252, 405, 452, 470, 627, 655.
Ιωτάπα (στην Κιλικία): 652.

Καδμεία: 374.
Καθολικός: 395, 396.
Καικιλιανός, δίαρχος των Abthugni: 576.
Καικίλιος ο Αφρικανός, Σέξτος (ρωμαίος νομομαθής): 220.
Κάιν: 525.
Καινή Διαθήκη (γενική): 218, 245, 247, 266, 470, 528, 529, 531, 532, 534, 536, 542, 557.
Καίσαρ, Κ. Ιούλιος: 220, 298, 392, 425, 433, 441, 442, 443, 447, 450, 452, 460, 462, 547, 569.
Καισάρεια: 529, 530, 531, 532, 562.
Καλιγούλας (ρωμαίος αυτοκράτορας): βλ. «Γάιος»
Κάλιξτος Γ' (πάπας): 525.
Καλλίας: 162.
Καλλικύριοι / Κιλλικύριοι των Συρακουσών: βλ. «Κιλλύριοι»
Καλλίπυγοι, από τις Συρακούσες: 41.
Καλλισθένης (κατέγραψε τους νικητές στα Πύθια): 104.
Κάλλιστος (ρωμαίος αυτοκρατορικός απελεύθερος): 233, 234.
Καλλίστρατος (ρωμαίος νομομαθής): βλ. «Πανδέκτες»
Καμπανία, Καμπανίτες: 450, 594, 639.
Καπερναούμ: 529, 531, 532.
Καπίτων, γλύπτης στην Πέρινθο: 350.
Καπούη (στην Καμπανία): 639.
Καππαδοκία: 164, 206, 210, 404.
Καρακάλλας, Μ. Αυρήλιος Αντωνίνος (ρωμαίος αυτοκράτορας): 473, 483, 484, 560, 561.
Καρία: 39, 196, 388, 627.
Καρίων (πρόσωπο στον *Πλούτο* του Αριστοφάνη): 624.
Καρλομάγνος: 184, 307.
Κάρολος Ε', (αυτοκράτορας): 317.
Κάρποι: 631, 633.
Κάρυστος (στην Εύβοια): 647.
Καρχηδών: 252, 257, 345, 449, 554, 585, 636, 639, 641.
Κάσσανδρος, γιος του Αντίπατρου (μακεδόνα στρατηγού): 380, 381, 384.
Κασσιόδωρος: 224, 286, 326, 337, 617.
Κασσιόπη: 34
Κάσσιος Δίων: βλ. Δίων Κάσσιος
Καστοβόκοι: 577.
Κατιλίνας (Λ. Σέργιος Κατιλίνας): 128, 439, 440, 441, 442, 459, 508.
Κάτουλος: 439.
Κάτων («ο Τιμητής»): 191, 245, 303, 336, 430.
Καύκασος: 198.
Κελαιναί (στη Φρυγία): βλ. «Απάμεια»
Κέλτες Κότινοι: 630.
Κεραμών (αθηναίος): 238.
Κερκίδας, από τη Μεγαλόπολη: 41.
Κηφισόδοτος, γιος του Πραξιτέλη: 345.
Κιβύρα: 388, 653, 654.
Κικέρων, Μάρκος Τύλλιος: 34, 105, 109, 111, 166, 167, 168, 197, 217, 259, 260, 302, 303, 389, 390, 391, 393, 398, 405, 407, 413, 415, 420, 422, 424, 425, 426, 427, 429, 430, 432, 433, 435, 436, 437, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 448, 456, 459, 460, 461, 468, 473, 513, 517, 527, 543, 563, 567, 641, 642, 643, 651, 654, 656.
Κιλικία (ρωμαϊκή επαρχία): 34, 39, 226, 398, 432, 433, 445, 591, 610, 654.

Κιλλύριοι / Κυλλύριοι, δούλοι των Συρακουσων: 188, 385.
Κίνα: 66, 276, 299, 341, 400, 434.
Κλαζομενές: 578.
Κλαρέντιος (γιος ενός δούλου της Ρωμαϊκής Εκκλησίας): 326.
Κλαρώται (ακτήμονες αγρότες της Κρήτης): 188.
Κλαυδιανός: 469, 478, 634, 635.
Κλαύδιος Α', (ρωμαίος αυτοκράτορας): 193, 233, 405, 450, 452, 464, 487, 521, 630.
Κλαύδιος Β', ο Γοτθικός, (ρωμ. αυτοκρ.): 476, 631.
Κλαύδιος Αττικός, Τιβ.: 169.
Κλέαρχος, τύραννος Ηρακλείας της Ποντικής: 375, 377.
Κλεισθένης (αθηναίος νομοθέτης): 116, 366.
Κλείταρχος: 627.
Κλεομένης Γ', βασιλιάς της Σπάρτης: 365, 648.
Κλέομις, τύραννος της Μυτιλήνης: 375.
Κλέων (αθηναίος «δημαγωγός»): 70, 367.
Κλέων, από τη Γορδιουκώμη: 585.
Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, *Τις ο σωζόμενος πλούσιος*: 225, 536, 538, 540.
Κολουμέλλας: 192, 247, 302, 303, 304, 307, 308, 310, 628.
Κολοφών: 628.
Κολωνός (τοποθεσία στην Αττική): 245, 369.
Κόμανα στην Καππαδοκία: 206, στον Πόντο: 206.
Κομμαγηνή: 205, 206.
Κόμμοδος (ρωμαίος αυτοκράτορας): 187, 280, 314, 471, 473, 483, 487, 577, 579, 586, 631, 647.
Κόπτος ή Κοπτός (στην Αίγυπτο): 176,
Κόραξ (πρόσωπο στον Πετρώνιο): 261.
Κόρινθος: 69, 165, 179, 206, 250, 297, 365, 374, 378, 430, 645.
Κόρκυρα (Κέρκυρα): 375, 626.
Κορσική (ρωμαϊκή επαρχία), Κορσικανοί: 445, 594, 610.
Κορυνηφόροι ή κατωνακοφόροι της Σικυώνος: 188.
Κοτριγούροι (ουννική φυλή): 320, 636.
Κουάδοι: 320, 333, 577, 586, 629, 630.
Κουϊντιλιανός (και Ψευδο-Κουϊντιλ.): 219, 222, 549.
Κράσσος, Μ. Λικίνιος: 233, 234, 255, 657.
Κράτης (αθηναίος κωμικός ποιητής): 157.
Κρήτη, Κρήτες: 188, 201, 213, 431, 474, 655, 656.
Κρητικός Γιάννης (ο μεταφραστής του παρόντος βιβλίου): 15.
Κριμαία (βασίλειο του Πόντου): 370, 372.
Κρόνιος (αιγύπτιος μοναχός): 506.
Κρότων: 69, 345, 639, 640.
Κύζικος πόλη της Φρυγίας: 553, 563, 626.
Κύλων (αθηναίος): 358.
Κύμη: 304, 628.
Κυπριανός, Αγιος: 309.
Κύπρος (ρωμαϊκή επαρχία): 432, 445, 637, 654, 655.
Κύρηβος (αθηναίος): 238.
Κυρήνη, Κυρηναϊκή: 28, 29, 213, 338, 384, 397, 431, 432, 473, 474, 603, 634, 641, 643, 654, 655, 656.
Κύριλλος, άγιος (επίσκοπος Αλεξανδρείας): 234, 554.
Κύρος (πέρσης ηγεμόνας): 166.
Κύρρος (πόλη της Συρίας): 610.
Κυψελίδαι (Τυραννία των): 365.
Κωνσταντίνος Α' (ρωμαίος αυτοκράτορας): 29, 30, 174, 212, 225, 257, 290, 322, 330, 347, 395, 409, 438, 455, 465, 467, 474, 478, 483, 489, 495, 498, 500, 501, 504, 505, 572, 581, 590, 597, 600, 601, 604, 607, 609, 611, 619, 633, 635.
Κωνσταντίνος ΙΑ' (ο τελευταίος βυζαντινός αυτοκράτορας): 611.
Κωνσταντινούπολις «Πόλη» (Βυζάντιον): 29, 30, 34, 170, 174, 180, 256, 257, 347, 349, 401, 455, 462, 474, 482, 488, 489, 496, 497, 502, 554, 555, 556, 605, 606, 608, 609, 611, 612, 634.
Κωνστάντιος Α' (ρωμαίος αυτοκράτορας): 607, 632, 633.
Κωνστάντιος Β' (ρωμαίος αυτοκράτορας): 234, 317, 331, 471, 472, 481, 484, 500, 502, 503, 537, 556, 597, 603, 633.
Κώνστας, γιος του «σφετεριστή» Κωνσταντίνου: 484.
Κως: 269, 385.

Λάζαρος, παραβολή του Λ.: 515, 533, 534, 539.
Λακτάντιος: 547.
Λακωνία: 626.
Λαμιακός πόλεμος: 376, 380.
Λάμπεο, Μ. Αντίστιος (ρωμαίος νομομαθής): βλ. «Πανδέκτες»
Λάμπων (αλεξανδρινός): 546.
Λάμψακος: 656.
Λαοδίκη (βασίλισσα της Σελεύκειας): 204.
Λάος (σύγχρονο κράτος): 77.
Λάρισα (στη Θεσσαλία): 231.
Λατινική Αμερική: 302.
«Λατινικοί Πανηγυρικοί»: 315.
Λαύριον, μεταλλεία αργύρου στο Λ.: 160.
Λένιν, Β. Ι.: 75, 448.
Λέπτις η Μεγάλη (στην Αφρική): 461, 486.
Λευκανία (περιοχή της Ρωμαϊκής Ιταλίας): 594, 639, 641.

Λευκάς: 179.
Λευκή Μονή (της Ατρίπης): 551.
Λεύκτρα, μάχη των Λ. (371 π.Χ.): 143.
Λέχαιον (λιμάνι της Κορίνθου): 179.
Λεωκράτης (αθηναίος): 179.
Λέων Α' (ανατολικορωμαίος αυτοκράτορας): 348, 636.
Λέων Α' «ο Μέγας», πάπας: 524.
Λεωντιάδης (θηβαίος στρατηγός): 374.
Λέων ΙΓ', πάπας, (1931): 544.
Λήμνος: 628.
Λιβάνιος: 34, 38, 39, 170, 180, 193, 196, 285, 291, 347, 403, 455, 484, 485, 581, 592, 600, 607, 633.
Λιβιος (Τίτος Λίβιος): 222, 382, 387, 421, 422, 427, 429, 430, 549, 639, 640, 641, 644, 645, 656.
Λιβουρνία: 180.
Λιβύη: 196, 655.
Λιγούριοι, Λιγουρία: 629, 636.
Λιγυρία, Λίγυρες: 247, 286.
Λικίνιος, Βαλέριος (ρωμαίος αυτοκράτορας): 601.
«Λικίνιου-Σέξτιου σχέδια ψηφισμάτων», οι δήμαρχοι Λικίνιος και Σέξτιος: 421.
Λογγίνος (ή Ψευδο-Λογγίνος), 407, 408.
Λοκρία: 640.
Λοκρίς, Ανατολική: 188.
Λομβαρδοί: 594, 636.
Λούγδουνον (Λυών): 175, 192.
Λουκάς ο Στυλίτης: 286, 287.
Λουκιανός ο Σαμοσατεύς: 49, 259, 492, 647.
Λουκίλιος (*«cedo alteram»*): 340.
«Λούκιος», σχολιαστής του Μουσώνιου Ρούφου: 153.
Λούκουλλος, Λ. Λικίνιος: 345, 508, 627.
Λουσιτάνο, Λουσιτανία: 449, 635.
Λυδία: 39, 196, 230, 281, 549, 591, 627.
Λύδος, δούλος και αγγειογράφος στην Αθήνα: 230.
Λυδός, Ιωάννης: βλ. «Ιωάννης Λυδός»
Λυκία, Λύκιοι, Λύκια Ομοσπονδία: 39, 169, 404, 651.
Λυκούργος (αθηναίος): 179, 513.
Λύσανδρος και «Λυσάνδρεια»: 109, 166, 249, 369, 491
Λυσίας (αττικός ρήτορας): 131, 373.
Λυσιμάχεια: 382.
Λυσίμαχος: 549.
Λύστρα (πόλη της Λυκαονίας): 39.

Μαγνέντιος (ρωμαίος «σφετεριστής» αυτοκράτορας): 481, 603.
Μαγνησία επί Μαιάνδρω: 385, 550.
Μαγυάροι: 335, 340.
Μάγων (καρχηδόνιος συγγραφέας, «Περί γεωργίας»): 303.
Μαδιανίτες, η σφαγή τους από τους Ισραηλίτες: 416.
Μαικήνας: 339, 388, 406, 425.
Μαϊοριανός (δυτικορωμαίος αυτοκράτορας): 469, 476, 481, 582, 593, 614, 615.
Μακάριος (απεσταλμένος του Κωνστάντιου στην Αφρική το 347): 537.
Μακεδονία, Μακεδόνες: 29, 202, 203, 227, 368, 370, 371, 373, 377, 378, 380, 387, 389, 409, 430, 431, 435, 436, 559, 591, 633, 636, 644, 645, 648.
Μακεδόνιος, ημιαρειανός επίσκοπος Κων/πόλεως: 556.
Μακιαβέλλης, Νικολό: 168, 475, 476, 616.
Μακκαβαίοι Α' και Β': 627.
Μακρόβιος, Αμβρόσιος Θεοδόσιος: 467.
Μάκταρ (πόλη της Τυνησίας), επιγραφή από τη Μ. (*ILS* 7457): 246, 258.
Μαλάριχος (διοικητής ευπατρίδων): 597.
Μαλαχίας (προφήτης): 245.
Μάλθους, Θ.Ρ.: 55.
Μαλλό: 628.
Μάλτα: 643.
Μανία, χήρα του Ζήνιος τυράννου της Δαρδανίας: 162, 163.
Μανιχαίοι: 558.
Μάννης ο Φρύγιος (ξυλοκόπος): 350.
Μαντίνεια: 374, 626.
Μαντίνιον στην Παφλαγονία: 557.
Μαξιμιανός (ρωμαίος αυτοκράτορας): 223, 585, 588, 633.
Μαξιμιανός, επίσκοπος Κων/πόλεως: 234.
Μάξιμος ο Εφέσιος (έλληνας ψευδοφιλόσοφος): 455, 471, 656.
Μάο Τσε-τουνγκ: 80, 448.
Μαραθών, μάχη του Μ.: 159, 333, 356, 392.
Μάργος (επί του Δούναβη): 599.
Μαρία, Παρθένος: 506.
Μαριάδης από την Αντιόχεια: 585.
Μαριάνδυνοι της Ηρακλείας του Πόντου: 188, 200, 201, 206, 213, 627.
Μαρίνος, αρειανός θεολόγος: 555.
Μαρίνος «ο Σύριος» (πραιτωριανός έπαρχος): 401.
Μάριος, Γάιος: 270, 346, 446, 463.
Μάρκελλος, Μ. Κλαύδιος (δικτάτορας 327 π.Χ.): 640.
Μαρκιανός (αυτοκράτορας του Βυζαντίου): 501, 607, 635.
Μαρκιανός, Αίλιος Βλ. «Πανδέκτες»
Μαρκομάνοι: 315, 320, 333, 577, 586, 631.
Μάρκος Αυρήλιος (ρωμαίος αυτοκράτορας): 31, 166, 172, 231, 314, 315, 333, 346, 406, 466, 483, 566, 571, 576, 577, 578, 630, 631, 647.
Μάρκος Αυρήλιος και Λ. Ουέρος (συναυτοκράτορες): 174.

Μάρκος Αυρήλιος και Κόμμοδος (συναυτοκράτορες): 314.
Μάρκος (Ευαγγελιστής): 37.
Μαρξ, Καρλ (συχνά με Φ. Ένγκελς): 17, 18, 23, 24, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 62, 63, 65, 66, 67, 69, 72, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 114, 115, 116, 123, 124, 125, 128, 129, 130, 136, 138, 139, 140, 155, 156, 170, 181, 190, 207, 212, 214, 215, 216, 240, 242, 268, 270, 284, 343, 344, 359, 364, 419, 434, 445, 462, 623, 624.
Μαρτιάλης: 235, 307, 493, 504.
Μασσαλία: 178, 656, 657.
Ματθαίος (Ευαγγελιστής): 37, 502.
Μαύρη Θάλασσα: 29, 205.
Μαυρίκιος (αυτοκράτορας του Βυζαντίου): 30, 636, 637.
Μαυριτανία (τμήμα της ρωμαϊκής Β. Αφρικής) και Μαυριτανοί: 400, 577, 603.
Μεγακλής, από τη Μυτιλήνη: 354.
Μεγαλόπολις (στην Αρκαδία): 41, 626.
«Μεγαλυνάριον»: 535, 544.
Μέγαρα, Μεγαρείς: 179, 217, 238, 239.
Μειδίας (γαμπρός της Μανίας από τη Δάρδανο): 162.
Μελά, Μ. Ανναίος: 425.
Μελανία η Νεοτέρα, αγία: 331.
Μέμνων, από την Ηράκλεια του Πόντου (έλληνας ιστορικός): 375.
Μένανδρος (αθηναίος ποιητής): 167, 168, 217.
Μεννονίτης, από τη Γερμανόπολη: 524.
Μένων (αθηναίος): 238.
Μεσοποταμία (Ιράκ): 29, 30, 174, 285, 337, 341, 432, 497, 554, 595, 596, 599, 618, 657.
Μεσσήνη, Μεσσηνία: 201, 214, 362, 626.
Μηνάς, πάγαρχος: 290.
Μηνοδώρα, από τη Σύλλυο της Πισιδίας: 236, 258, 649, 652.
Μιθριδάτης Στ' ο Ευπάτωρ, βασιλιάς του Πόντου: 431, 547, 627, 646, 650.
Μίκκαλος ο Κλαζομένιος: 245.
Μικρά Ασία (σύγχρονη Τουρκία): 29, 31, 33, 39, 40, 162, 163, 169, 196, 202, 205, 206, 208, 217, 228, 230, 245, 247, 257, 262, 280, 281, 287, 294, 321, 330, 379, 381, 384, 431, 435, 455, 552, 561, 588, 595, 618, 626, 627, 628, 634, 638, 641, 646, 648, 649, 650, 651, 652, 655.
Μιλάνο: 538.
Μίλητος: 178, 201, 210, 628.
Μίλτων: 460.
Μίλων Τ. Αννιος: 567.
Μιχαήλ Γ' (βυζαντινός αυτοκράτορας): 30.
Μιχαήλ ο Σύριος, (ιακωβίτης ιστορικός, πατριάρχης Αντιοχείας, τέλη 12ου αι.): 595, 596, 608.
Μνάσων, από τη Φωκίδα: 265.
Μνησίμαχος, επιγραφή του: 205.
Μνωίται (της Κρήτης): 188.
Μοισία (ρωμαϊκή επαρχία): 629, 630.
Μοισία Άνω/Πρώτη (ρωμαϊκή επαρχία): 634, 637.
Μοισία Κάτω/Δεύτερη (ρωμαϊκή επαρχία): 173, 616, 633, 636, 637.
Μόλων: 657.
Μοριμηνή (στην Καππαδοκία): 206.
Μόσχος, Ιωάννης: 246, 247.
Μοτύη (πόλη της Σικελίας): 163.
Μούνδος (6ος αι. στρατηγός του Βυζαντίου): 401.
Μούρσα, μάχη της Μ.: 603.
Μουσουλμάνοι: βλ. «Αραβία, Άραβες»
Μουσώνιος Ρούφος (ρωμαίος ιππεύς, στωικός φιλόσοφος): 153, 168, 169, 499.
Μύλασα (πόλη της Καρίας): 651, 653.
Μυρίνη (πόλη της Λυδίας): 230.
Μυρίνος, από τη Ζήλεια της Φρυγίας: 180.
Μυρώ: 78.
Μυτιλήνη: 164.
«Μωυσής και οι προφήτες του»: 416.

Νάβις (βασιλιάς της Σπάρτης): 201, 387.
Ναβουθαί και το αμπέλι του: 203.
Ναγκασάκι: 77.
Ναζαρέτ: 529, 531, 532, 533.
Ναζάριος (λατίνος ρήτορας): 505.
Ναΐν: 529.
Ναρβών (Ναρβόννη): 175.
Νάρκισσος (ρωμαίος αυτοκρατορικός απελεύθερος): 233.
Νάρκισσος (δούλος στο Ουενάφριον): 230, 234.
Ναρσής (ευνούχος και στρατηγός του Ιουστινιανού): 234.
Νάρων: 197.
Ναύκρατις: 40, 178, 187.
Ναυσικύδης (αθηναίος): 238.
Νέαιρα (Ψευδο-Δημοσθ. 59): 141.
Νεάπολις: 643.
Νεεμίας (εβραίος προφήτης): 219, 279.
Νέπος, Κορνήλιος: 258.
Νέρβας (ρωμαίος αυτοκράτορας): 474, 482, 483.
Νέρων (ρωμαίος αυτοκράτορας): 168, 233, 461, 468, 471, 473, 482, 487, 547, 585, 630, 654
Νεστόριος, ο αιρεσιάρχης: 234.
Νίγηρ, Περκέννιος: 340.

Νίκαια (στη Βιθυνία): 628, 651.
Νικίας από το Έγγυον (Σικελία): 640.
Νικόλαος Α', πάπας: 30.
Νικόλαος Ε', πάπας: 525.
Νικομήδεια (στη Βιθυνία): 402.
Νικομήδης Γ', βασιλιάς της Βιθυνίας: 219.
Νικόπολις (στη Θράκη): 591, 633.
Νιμρούντ Νταγκ (στη Ν.Α. Τουρκία), επιγραφή του Αντιόχου Α' του Κομμαγηνού στη Ν.: 206.
Νίσιβις (στη Μεσοποταμία): 599.
Νορμανδοί: 340.
Νουμιδία (σύγχρονη Αλγερία): 500, 554, 593, 601.
Ντανίλοβα, Λ.Β.: 138.
Νώε: 525.
Νωρικόν (ρωμαϊκή επαρχία) και Νωρικοί: 311, 587, 592, 598, 635, 636.

Ξάνθος: 651, 652.
Ξενοφών (και Ψευδο-Ξενοφών): 49, 108, 162, 166, 168, 197, 226, 227, 237, 239, 240, 241, 243, 244, 250, 251, 287, 298, 302, 336, 374, 375, 376, 499, 510, 513, 518, 626, 627.
Ξιφιλίνος: 255, 256.

Οβίδιος: 526.
Οδυσσεύς: 354, 512.
Οινόανδα, τα: 169, 651.
Οκτάβιος: βλ. «Αύγουστος/Οκτάβιος»
Ολυμπία: 170, 349.
Ολυμπιόδωρος, από τις Θήβες της Αιγύπτου, (έλληνας ιστορικός): 165.
Όλυμπος, όρος της Μυσίας: 455, 635.
Όλυνθος: 377.
Όμηρος: 49, 157, 244, 345, 511, 512.
Ομφάλη: 185.
Ονώριος: 173, 474, 581, 617, 634, 635.
Οξύρυγχος και οι πάπυροί του: 145, 178, 224, 226, 395, 617, 653.
Οπούντιοι: 188.
Οράτιος: 169, 309, 311, 486.
Ορέστης (πρόσωπο στον Ευριπίδη): 244.
Ορμίσδας, πάπας, επιστολή του Ιουστινιανού στον Ο.: 501.
Οροντης: 285, 402.
Ορόσιος (λατίνος χριστιανός ιστορικός): 592, 593.
Όσιος, επίσκοπος Κορδούης: 502.
Οσόβσκι: 75.
Οσροηνή (ρωμαϊκή επαρχία): 432.
Όστια: 174, 576.
Οστρογκόρσκι, Γκεόργκ: 335, 501, 636.
Οστρογότθοι: 138, 286, 320, 337, 347, 592, 594, 634, 636.
Οτράντο: 34.
Ουαλεντινιανός Α' (ρωμαίος αυτοκράτορας): 633.
Ουαλεντιανιανός Α' και Ουάλης (Valens) (ρωμαίοι αυτοκράτορες): 173, 476, 482, 483, 588, 589, 590, 592, 597, 602, 603, 607, 633, 634.
Ουαλεντινιανός Β' (δυτικορωμαίος αυτοκράτορας): 483.
Ουαλεντιανιανός Γ' (δυτικορωμαίος αυτοκράτορας): 323, 484, 593, 616, 635.
Ουαλεριανός (ρωμαίος αυτοκράτορας): 334, 586, 631.
Ουάλης (Valens) Βλ. «Ουαλεντινιανός και Ουάλης»
Ουάρος (Varus) Αλφίνος: βλ. «Αλφίνος Ουάρος»
Ουάρρων (Varro), Μ. Τερέντιος: 192, 220, 246, 247, 303, 311, 345, 627, 628.
Ουασάτιων: 591.
Ουέρρης (Verres) Κ. (διοικητής της Σικελίας): 432, 433, 435, 437, 492.
Ουέρος (Verus), Λ. (ρωμαίος αυτοκράτορας από κοινού με τον Μάρκο Αυρήλιο, 61-69 μ.Χ.): 231, 578.
Ουιτέλλιος: Βλ. Βιτέλλιος
Ουλπιανός: Βλ. «Πανδέκτες»
Ουλφίλας: 633.
Ουμβρία (Umbria): 246.
Ούννοι: 320, 599, 603, 636.

Παλαιά Διαθήκη: 203, 219, 225, 423, 495, 502, 519, 533, 534, 540, Βλ. και «Ισραηλίτες», «Ιουδαίοι», «Ιεχωβάς»
Παλαιστίνη: 164, 204, 218, 226, 321, 328, 333, 528, 529, 532, 546, 591, 595, Βλ. και «Δεκάπολις», «Γαλιλαία», «Ιερουσαλήμ», «Ιουδαίοι», «Ιουδαία»
Παλιός Νότος: βλ. «Αμερικανικός Παλιός Νότος»
Παλλάδιος (έλληνας χριστιανός συγγραφέας): 285, 506.
Πάλλας (ρωμαίος αυτοκρατορικός απελεύθερος): 233, 234.
Παλμύρα: 175, 576.
Παμφυλία: 37, 39, 258.
Παναίτιος ο Ρόδιος (στωικός φιλόσοφος): 167, 259.
Πανδέκτες (του Ιουστινιανού): 172, 174, 194, 278, 283, 309, 313, 329, 348, 495, περιλάβαιναν μεταξύ άλλων τους ακόλουθους νομομαθείς:
Alfenus Varus (Αλφίνος Ουάρος): 306.
Αρκάδιος Χαρίσιος: 566.
Γάιος: 221, 281, 507.
Ερμογενιανός: 311, 390.
Καλλίστρατος: 172, 174, 223, 309, 565, 567.
Antistius Labeo (Λαμπέο, Μ. Αντίστιος): 306.

Macer, Aemilius: 565.
Maecianus (Μαικιανός): 470.
Marcianus, Aelius (Μαρκιανός Αίλιος): 305, 313, 315, 316, 317, 564.
Venuleius Saturninus (Σατουρνίνος, Ουενουλήιος): 223.
Ουλπιανός: 223, 260, 282, 301, 304, 305, 306, 329, 348, 389, 400, 478, 479, 522, 562, 566, 588.
Παπινιανός: 588.
Paulus (Παύλος): 223, 304, 305, 307, 311, 388.
Pegasus (Πήγασος): 306.
Pomponius (Πομπόνιος): 479.
Ιουλιανός, Σάλβιος (Salvius Julianus): 223, 304, 305, 404.
Scaevola Q. Cervidius: 306.
Τρυφωνινός: 522.
Florentinus: 522.
Παννονία (τμήμα των ρωμαϊκών Βαλκανίων) και Παννόνιοι: 331, 340, 548, 591, 630, 631, 633, 634, 636.
Πανοπεύς (στη Φωκίδα): 31.
Πανός κώμη: 204.
Παντάλεος, επίτροπος για τα κτήματα της Ρωμαϊκής Εκκλησίας, που επιτιμήθηκε για χρήση υπέρμετρου μοδίου: 292.
Παραιτόνιον (πόλη της Αιγύπτου παραθαλάσσια): 40.
Παρθένος Μαρία (Θεοτόκος): 497, 498.
Παρθενών: 254.
Παρθικόπολις (στη ρωμαϊκή επαρχία της Μακεδονίας, τώρα Σαντάνσκι στη Βουλγαρία): 395.
Πάρθοι: 333, 468, 577, 604, 657.
Πασίων (αθηναίος πρώην δούλος): 231.
Πατάβιον (στη Βενετία): 641.
«Πατατοφάγοι», Οι: βλ. «Βαν Γκογκ»
Πάτραι: 34.
Παυλίνος, από την Πέλλα: 591.
Παύλος, απόστ.: 39, 136, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 233, 394, 496, 498, 519, 525, 535, 542, 544, 552, 561, 562, 563, 565, 569, 613.
«Παυλιανός χριστιανισμός»: 535.
Παύλος ο Απλός (ερημίτης): 506.
Παύλος (ρωμαίος νομομαθής): βλ. «Πανδέκτες»
Παυσανίας («ο έλληνας Baedeker»): 31, 381, 645, 648.
Παφλαγονία: 210, 557.
Παχώμιος (αιγύπτιος ηγούμενος): 609.
Πεδιείς (της Πριήνης): 208.
Πειραιεύς: 34, 238.
Πεισίστρατος, τύραννος των Αθηνών: 346, 358, 359, 441.
Πελάγιος Α', πάπας: 307.
Πελάγιος, αιρεσιάρχης (και συγγράμματα Π.): 539.
Πελοποννησιακός πόλεμος: 179, 387, 388, 432.
Πενέσται (της Θεσσαλίας): 188, 197, 201, 206, 294.
Πενθιλίδαι (της Μυτιλήνης): 354.
Πεντακοσιομέδιμνοι: βλ. «Σόλων»
Περαία: 529.
Πέργαμος: 164, 179, 202, 211, 236, 284, 312, 431, 628, 651, 652.
Περικλής: 179, 249, 514, 515.
Πέρινθος: 591.
Περσεύς, βασιλιάς της Μακεδονίας: 641, 644, 646.
Περσία, Πέρσαι: 159, 174, 202, 269, 285, 322, 333, 334, 338, 356, 359, 365, 366, 368, 373, 377, 381, 382, 401, 402, 416, 434, 477, 497, 554, 589, 595, 596, 599, 603, 631, 637.
Περσικός Κόλπος: 245.
Περτίναξ, Π. Έλβιος (ρωμαίος αυτοκράτορας): 232.
Πεσκέννιος Νίγηρ (μνηστήρ του αυτοκρατορικού θρόνου): 587.
Πέτρα: 175.
Πετραίος, από τη Θεσσαλία: 646, 654.
Πέτρος Δαμιανός, άγιος (11ος αι.): 502.
Πέτρος, υποδιάκονος στη Σικελία: 292.
Πετρώνιος (ρωμαίος σατιρικός συγγραφέας): 235, 261, 304.
Πετρώνιος (πεθερός του αυτοκράτορα Ουάλη): 603.
Πήγασος (ρωμαίος νομομαθής): βλ. «Πανδέκτες»
Πικηνόν: 33, 164, 433.
Πιλάτος, Πόντιος: 456, 503.
Πίναρα (στη Λυκία): 651.
Πίνδαρος: 49, 50.
Πινιανός, σύζυγος της αγίας Μελανίας της Νεότερης: 331.
Πίος, Αντωνίνος (ρωμαίος αυτοκράτορας): 36, 406, 648.
Πίος 11ος, πάπας, Εγκύκλιος *Quadragesimo anno* (1931): 544.
Πισιδία: Βλ. και «Αντιόχεια, Πισιδική»: 647.
Πιτάνη: 210.
Πιττακός ο Μυτιληναίος, *κακοπατρίδης* στον Αλκαίο: 354.
Πλαταιαί, Πλαταιείς: 159, 333, 356, 392.
Πλάτων: 104, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 114, 144, 177, 178, 197, 200, 227, 238, 242, 244, 250, 251, 345, 361, 363, 364, 373, 375, 378, 405, 409, 448, 510, 511, 512, 513, 515, 516, 523, 544.
Πλεχάνοφ, Γ.: 51.

Πλινιος ο Νεοτερος: 135, 236, 282, 307, 308, 309, 310, 329, 330, 389, 390, 393, 429, 453, 469, 475, 483, 484, 493, 507, 541.
Πλίνιος ο Πρεσβύτερος: 164, 193, 234, 299, 307, 336, 390, 414, 429, 460, 566, 575, 628, 650, 651, 657.
Πλόβντιβ (βλ. Φιλιππούπολις)
Πλούταρχος: 49, 61, 78, 79, 104, 162, 177, 178, 179, 218, 249, 251, 254, 255, 261, 303, 349, 387, 391, 392, 393, 394, 405, 407, 429, 431, 441, 442, 448, 449, 499, 513, 549, 626, 627, 640, 654, 657.
Πλούτος, ο Θεός του πλούτου, στον Θέογνη: 354.
Πλωτίνος: 169.
Πολέμαρχος (αδελφός του ρήτορα Λυσία): 131.
Πολέμων, βασιλιάς του Πόντου: 164.
Πόλιον: 649, 652.
Πολύβιος: 109, 162, 189, 226, 254, 297, 387, 415, 429, 626, 644, 645.
Πολύγνωτος (ζωγράφος από τη Θάσο, αργότερα αθηναίος πολίτης): 349.
Πολυδεύκης, Ιούλιος, από τη Ναύκρατι: 187, 188, 201.
Πολύκλειτος, από το Άργος (γλύπτης): 349.
Πολυκράτης, τύραννος της Σάμου: 250, 346.
Πολυπέρχων (μακεδόνας στρατηγός): 380.
Πολωνία: 344, 353.
Πομπήιος (Γναίος Πομπήιος ο Μέγας): 206, 233, 297, 425, 650.
Πομπόνιος (ρωμαίος νομομαθής): βλ. «Πανδέκτες»
Πόντος (στη Β.Α. Μικρά Ασία): 164, 177, 210, 651.
Πορτογάλοι έμποροι και αυτοκρατορία, και δουλεία: 524, 525.
Πορφύριος ο Τύριος (εθνικός φιλόσοφος): 409.
Ποσείδιππος (αθηναίος κωμωδιογράφος): 144.
Ποσειδώνιος ο Ρόδιος (φιλόσοφος και ιστορικός της Ελληνιστικής περιόδου): 247, 656.
Πουλχερία, αγία (ρωμαία αυτοκράτειρα, αδελφή του Θεοδοσίου Β' και σύζυγος του Μαρκιανού): 234.
Πραξιτέλης (αθηναίος γλύπτης): 345.
Πριήνη: 208, 628.
Πρίσκος: 338.
Πρόβος, Σέξτος Πετρώνιος: βλ. «Πετρώνιος»
Προκόπιος: 33, 592, 594, 636.
Προκόπιος («ο σφετεριστής», 365-6): 489, 586, 602, 633.
Προμηθεύς: 48.
Προπέρτιος: 447.
Προτέριος, χαλκηδόνιος πατριάρχης Αλεξανδρείας: 257.
Προύσα (στη Βιθυνία): 262, 393, 402, 635, 651.
Προυσιάς επί του Υπίου (ποταμού) στη Βιθυνία: 42, 651.
Πτελέα, δήμος της Αθήνας: 217.
Πτολεμαϊκή Αίγυπτος (και οι Πτολεμαίοι): 40, 269.
Πτολεμαίος Α' Σωτήρ (βασιλιάς της Αιγύπτου): 163, 384, 655.
Πτολεμαίος Β' Φιλαδελφεύς: 204, 210.
Πτολεμαίος Γ' Ευεργέτης: 289.
Πτολεμαίος Δ' Φιλιπάτωρ: 289.
Πτολεμαίος Απίων: 655.
Πτολεμαΐς (ελληνική πόλη στην Αίγυπτο): 40, 384, 397.
Πύθων ο Αβδηρίτης: 295, 626.

Ραβέννα: 214, 278, 283, 317, 326, 592, 629, 630.
Ραδαγαίσιος: 330.
Ραμσής Β' (φαραώ): 240.
Ραχήλ και οι μανδραγόρες (Γεν. λ'): 540.
Ρήγιον (Rhegium, στη Ν. Ιταλία): 643.
Ρήνος, ποταμός και τα πέριξ του: 33, 296, 339, 629.
Ριαζάνοφ, Ντ.: 48.
Ροδιάπολις (στη Λυκία): 653.
Ρόδος: 257, 397, 398, 427, 563, 626, 628, 651.
Ροδόπις: 178.
Ρούγιοι: 598.
Ρουστικός, Λ. Αντίστιος: βλ. «Αντίστιος»
Ρουφίνος, από την Πέργαμο: 179.
Ρυγιανοί: 636.
Ρωμανός Α' ο Λεκαπηνός (10ος αι. βυζαντινός αυτοκράτορας): 336.
Ρωμανός Β' (βυζαντινός αυτοκράτορας): 617.
Ρωμανός *(comes Africae)*: 603.
Ρωμύλος: 426, 470.
Ρωσία, Νότια (στην αρχαιότητα): 196, 341, 372.
Ρώσος, η (στην Κιλικία): 398.

Σαβίνοι, Σαβίνη περιοχή της Κεντρικής Ιταλίας: 246.
Σαίξπηρ, Ουίλιαμ: 443, 549.
Σαλαμίς, ναυμαχία της Σ.: 333.
Σαλαμίς, στην Κύπρο: 654.
Σαλβιανός: 281, 291, 583, 592, 593.
Σάλβιος Ιουλιανός: βλ. «Πανδέκτες»
Σαλλούστιος: 346, 423, 439, 443, 444, 446, 449, 463, 547.
Σαμάρεια (Σεβαστή) και η Σαμαρείτις: 529, 530.
Σαμνίτες, Σάμνιον: 428, 629.
Σάμος: 109, 250, 369.
Σαμόσατα: 259.
Σαμουήλ: 416.
Σάνιν, Τεοντόρ: 138.
Σαούλ, βασιλιάς του Ισραήλ, ως λέξη χλευασμού: 503.

Σαπφώ: 178.
Σαπώρ Α', βασιλιάς της Περσίας: 334, 585.
Σαπώρ Β', βασιλιάς της Περσίας: 472, 599.
Σάρδεις: 166, 205, 348.
Σαρδηνία: 226, 445, 610.
Σαρικάκης, Θ.Χ.: 650.
Σαρμάτες: 577, 586, 603, 630, 633, 634, 636.
Σασσανίδες: 658.
Σατάν και Σατανάς (στον Μίλτωνα): 460.
Σατορνίνος, Λ. Απουλήιος: 440, 442.
Σατουρνίνος, Ουενουλήιος: βλ. «Πανδέκτες»
«Σεβηριανή περίοδος» (193-235 μ.Χ.) 260.
Σεβήρος, Αλέξανδρος (ρωμαίος αυτοκράτορας): 484, 560, 601, 631.
Σεβήρος, Σεπτίμιος (ρωμαίος αυτοκράτορας): 281, 389, 400, 461, 466, 469, 478, 483, 484, 560, 587, 604.
Σελεύκεια επί του Τίγρη: 384, 657.
Σελευκίδες, δυναστεία των Σ.: 528, 546.
Σέλευκος ο Ρώσιος: 163, 398.
Σελτζούκοι: 335.
Σενέκας, Λ. Ανναίος, «ο Πρεσβύτερος»: 233, 311, 429, 468, 469, 519, 521, 526.
Σέξτος Εμπειρικός: 49.
Σέπφωρις (στη Γαλιλαία): 529, 531.
Σέραπις (θεός): 492.
Σιβυλλικοί Χρησμοί: 547.
Σιδώνιος Απολλινάριος (λατίνος χριστιανός συγγραφέας και επίσκοπος): 193, 194, 324, 469.
Σίδυμα (στη Λυκία): 651, 654.
Σιδών: 529, 530, 531, 532.
Σικελία: 29, 31, 41, 162, 163, 179, 196, 206, 301, 311, 312, 326, 337, 345, 355, 359, 383, 397, 428, 430, 432, 434, 437, 445, 492, 559, 585, 610, 639, 641, 642, 643.
Σικυών επί του Κορινθιακού Κόλπου: 188, 375.
Σίλιος Ιταλικός: 656.
Σίλλυον (στην Πισιδία): 236, 258, 649, 652.
Σίμων ο Κυρηναίος: 37.
Σινούθιος (ή Σενούτ, Σενούντι): 551, 552.
Σισίννιος, νοβατιανός επίσκοπος Κων/πόλεως: 556.
Σκάμανδρος: 162.
Σκαμανδρώνυμος: 178.
Σκαπτοπαρά (χωριό στη Θράκη): 280.
Σκιπίων Αιμιλιανός: 439.
Σκυθία: 633.
Σκύριοι: 635, 636.
Σμιθ, Ιαν: 276.
Σμικύθη (αθηναία πλύστρα): 350.
Σμύρνη: 435, 652, 654.
Σοβιετική Ένωση και ΕΣΣΔ: 15, 342.
Σόλοι (στην Κύπρο): 628.
Σόλων ο Αθηναίος: 70, 137, 176, 177, 216, 218, 219, 244, 279, 357, 358, 376, 527, 545.
Σουγάμβριοι (γερμανικός λαός): 629.
Σουήβοι: 598, 629, 635.
Σουηδία: 87.
Σουητώνιος: 246, 256, 383, 393, 472, 474, 475, 492, 577.
Σουκ ελ-χάμις (στην Τυνησία): 280.
Σουλπίκιος Ρούφος, Π.: 440, 441.
Σούσα: 163.
Σόφια (Σερδική): 29.
Σοφία, Αγία (ο Ναός της Αγ. Σοφίας στην Κων/πολη): 556.
Σοφοκλής: 49.
Σπάρτακος, εξέγερση των δούλων στην Ιταλία (73-71 π.Χ.): 297, διηγημένη από τον Σ.: 50.
Σπάρτη (Λακεδαίμων) Σπαρτιάτες: 161, 162, 184, 188, 198, 199, 213, 214, 243, 249, 279, 362, 365, 366, 368, 369, 370, 374, 448, 625, 626, 627, 647.
Σπεύσιππος: 378.
Στάρα Ζαγκόρα: 174.
Στάσις του Νίκα (532 μ.Χ.): 401.
Σταυροφορία, η Τέταρτη: 30.
Στοβαίος: 169.
Στράβων: 34, 35, 49, 66, 178, 198, 201, 205, 206, 210, 247, 257, 295, 405, 470, 508, 550, 629, 648, 655, 656, 657.
Στρατονίκεια: 651.
Στρυμών, ποταμός, και η κοιλάδα του: 370, 395, 648.
Σύλλας, Λ. Κορνήλιος: 381, 431, 447, 468, 646.
Σύμμαχος, Κ. Αυρήλιος (ρωμαίος πολιτικός και ρήτορας): 285, 336, 482, 485, 505.
Συνέσιος ο Κυρηναίος, επίσκοπος Πτολεμαΐδος: 338, 432, 470, 634.
Σύνοδοι των Χριστιανικών Εκκλησιών: 498
Ελβίρας (Illiberis, τέλη του 3ου ή αρχές 4ου αι.) Κανών (5): 520.
Νικαίας (325): 498, 500.
Κων/πόλεως: (381): 498.
Εφέσου Α' (431): 234, 498, 554.
Εφέσου Β' (449, «Latrocinium»): 498.
Χαλκηδόνος (451): 196, 498, 501, 553, 554.
Φλωρεντίας (1439): 611.
Συρακούσαι: 162, 385, 435, 437, 640, 642.
Συρία, Σύριοι: 29, 30, 42, 163, 164, 202, 204, 208, 228, 245, 269, 285, 287, 290, 294, 333, 372, 379, 384, 401, 403, 429, 431, 432, 492, 497, 517, 529, 552, 595, 596, 610, 612, 618, 627, 655.
Συχάρ: 529.
Σωζόμενος (χριστιανός εκκλησιαστικός ιστορικός): 226, 285, 506, 556, 635.
Σωκράτης, ως πρόσωπο των Διαλόγων του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα: 119, 168, 197, 237, 238, 239, 448, 510.

Σωκράτης (χριστιανός εκκλησιαστικός ιστορικός): 553, 555, 556.

Ταγάστη (στη Β. Αφρική): 457.
Τάκιτος, Κλαύδιος (ρωμαίος αυτοκράτορας): 635.
Τάκιτος, Κορνήλιος (λατίνος ιστορικός): 253, 295, 307, 320, 339, 411, 428, 444, 450, 453, 456, 457, 458, 460, 472, 475, 480, 482, 483, 492, 547, 548, 572, 602, 645, 657.
Ταϊφάλοι: 634.
Ταπεινός, μέλος αιρετικής κοινότητας στη Ναχάλ Σεελίμ: 535.
Τάρας: 640.
Ταρκήνιος: 468.
Ταρσός (στην Κιλικία): 148, 398, 561, 570, 647, 649, 651, 652.
Ταύρος, Καλβίσιος: 78.
Τερέντιος: 145.
Τερμησσός: 651.
Τερτυλλιανός: 219, 411, 536.
Τεύχειρα ή Ταύχειρα (Τόκρα) = Αρσινόη στην Κυρηναϊκή: 655.
Τέχναρχος: 350.
Τήμνος: 217, 651.
Τίβερης, ποταμός: 307, 311.
Τιβεριάς (στη Γαλιλαία): 529, 531.
Τιβέριος (ρωμαίος αυτοκράτορας): 192, 205, 255, 295, 311, 339, 405, 411, 447, 450, 453, 456, 457, 461, 466, 470, 479, 482, 483, 486, 487, 629.
Τιβέριος Ιούλιος Αλέξανδρος (ρωμαίος έπαρχος): 218, 221, 486.
Τιβέριος Κωνσταντίνος (ρωμαίος αυτοκράτορας): 488, 489, 608, 613, 637.
Τίγρης, ποταμός: 29, 432, 587.
Τίμαιος (σικελός έλληνας ιστορικός): 264, 265.
Τιμόθεος, επίσκοπος Αλεξανδρείας: 152.
Τιριδάτης (πάρθος μνηστήρας του θρόνου): 657.
Τισσαφέρνης (πέρσης σατράπης): 627.
Τίτος (ρωμαίος αυτοκράτορας): 411.
Τοβίτ: 537.
Τολστόι, ο πρίγκιπας Αντρέι στον *Πόλεμο και Ειρήνη* για τα κακά της δουλείας: 525.
Τοσκάνη: βλ. «Ετρουρία»
Τοτίλας, οστρογότθος βασιλιάς της Ιταλίας: 286, 337, 594.
Τουλλιανός (γαιοκτήμονας από τη Λευκανία): 594.
Τουλουμάκος, Ιωάννης: 643, 645.
Τουρκία (σύγχρονη): 379.
Τούρκοι, Οθωμανοί: 29, 30, 335, 340, 611, 612.
Τραϊανός (ρωμαίος αυτοκράτορας): 387, 390, 391, 402, 429, 454, 460, 461, 466, 469, 474, 475, 483, 484, 493, 494, 576, 577, 585, 650, 651, 657.
Τραχωνίτις: 608.
Τρεβήροι: 548.
Τριβίγιλδος (οστρογότθος): 591, 634.
Τριμαλχίων (απελεύθερος, πρόσωπο κωμωδίας του Πετρώνιου): 235, 304.
Τροία: 162, 511, 512.
Τσαγιάνοφ, Α.Β.: 138.
Τύμανδος (στην Πισιδία): 395.
Τυνησία: 280.
Τύρος: 529, 530, 531, 532.

Υδάτιος (λατίνος χρονικογράφος): 598, 635.
Ύπιος: 651.

Φαίδρος (λατίνος ποιητής, μυθογράφος): 548.
Φαενώ (στην Παλαιστίνη), ορυχεία χαλκού: 226.
Φάκρα: 288.
Φάλαρις, τύραννος του Ακράγαντα: 355.
Φαλέας ο Χαλκηδόνιος: 115.
Φανάβαζος (πέρσης σατράπης): 162.
Φασηλίς (στη Λυδία): 652.
Φειδίας (αθηναίος γλύπτης): 349.
Φήλιξ = Βούλλα: βλ. «Βούλλα»
Φήλιξ (προκουράτορας της Ιουδαίας, αυτοκρατ. απελεύθερος): 233.
Φιβίων (αιγύπτιος δανειστής): 221.
Φιλαδέλφεια (στη Λυδία): 281.
Φίλιππος Β' βασιλιάς της Μακεδονίας: 200, 214, 333, 370, 377, 378, 381.
Φίλιππος Ε' βασιλιάς της Μακεδονίας: 231.
Φίλιππος (ρωμαίος αυτοκράτορας: M. Julius Severus Philippus): 280, 310, 608.
Φιλιππούπολις (Πλόβντιβ): 29.
Φιλίστα (της Τρικωμίας στο Φαγιούμ): 289.
φιλοδέσποτος, ως επίθετο: 509.
Φιλοστόργιος (αρειανός εκκλησιαστικός ιστορικός): 555, 633.
Φιλόστρατος (έλληνας βιογράφος): 37, 170, 175, 217, 284, 406, 485.
Φίλων ο Ιουδαίος ή Αλεξανδρεύς: 149, 225, 226, 401, 499, 518, 522, 523, 524, 613, 614.
Φινέας (εγγονός του Ααρών): 410.
Φλαμινίνος, Τ. Κόιντος: 645.
Φλορέντιος: 347.
Φλωρεντίας Σύνοδος (1439): βλ. «Σύνοδοι των χριστιανικών Εκκλησιών»
Φοιβίδας (Σπαρτιάτης): 374.
Φοινίκη - Φοινικία: 206, 245, 591.
Φορμίων (αθηναίος, πρώην δούλος του Πασίωνος): 231.
Φράγκοι: 138, 597, 608, 632, 633, 635.
Φραγκφούρτη: 48.

Φριγερίδας: 634.
Φρίσιοι: 319.
Φριτιγέρνης: 590.
Φρυγία: 280, 388, 549, 591, 627, 631, 634.
Φύλαρχος (έλληνας ιστορικός): 200.
Φωκαία, Φωκαείς: 641.
Φωκάς (βυζαντινός αυτοκράτορας): 30.
Φωκίς, Φωκείς: 31, 265.

Χαιρώνεια, μάχη της Χ., 338 π.Χ.: 370, 377, 392.
Χαλκηδόνιοι, «Ορθόδοξοι» ή «Καθολικοί»: 498, 595.
Χαλκηδόνος Σύνοδος: βλ. «Σύνοδοι των Χριστιανικών Εκκλησιών»
Χαλκίς (στη Συρία): 285.
Χάραξος, από τη Λέσβο, γιος του Σκαμανδρώνυμου και αδελφός της Σαπφούς: 178.
Χασβί: 416.
Χέγκελ: 48, 51, 86, 212.
Χερσόνησος (ελληνική πόλη στην Κριμαία): 41.
Χίος: 178, 626, 628, 650.
Χιροσίμα: 77.
Χοραζίν: 529, 531.
Χοσρόης Α', βασιλιάς της Περσίας: 599.
Χοσρόης Β', βασιλιάς της Περσίας: 595, 596.
Χρέμης (πρόσωπο κωμωδίας): 168.
Χρεμύλος (πρόσωπο στον *Πλούτο* του Αριστοφάνη): 193, 533, 624.
«Χρησμός του Κεραμέως»: 547.
«Χρησμός του Υστάσπεος»: 547.
Χριστιανισμός, χριστιανικές εκκλησίες, χριστιανοί: 27, 326, 327, 401, 477, 495, 500, 501, 520, 524, 525, 526, 535, 536, 543, 544, 552, 557, 558, 593, 609, 611.
Χρύσερος (Μέγας αυτοκρατορικός θαλαμηπόλος του Θεοδοσίου Β'): 234.
Χρύσιππος: 518.
Χρυσόστομος, άγιος Ιωάννης: 292, 312, 403, 537.

Ψαμίτιχος Β', αιγύπτιος Φαραώ, χρησιμοποίησε έλληνες μισθοφόρους: 240.

Ωριγένης: 152, 526, 538.

Abthugni: 576.
Agennius Urbicus: 312.
Agrigentum: Βλ. και «Ακράγας»
Albinus, Clodius: 587.
Alföldy, Geza: 311, 629, 630.
Ampliatus: 306, 326.
Amyot: 443.
Anderson, Perry: 207, 344, 654.
Andrewes, Antony: 249, 254.
Antoninus Aurelius M.: 608.
Antonius C.: 442.
Apollinaris Sidonius: 505.
Aquitanica Prima (γαλατική επαρχία): 598.
Arbitio (Magister Militum και ύπατος): 596.
Armonica: 589.
Arvandus (πραιτωριανός έπαρχος): 598.
Asheri, David: 216.
Asturius, Flavius (Magister Militum): 589.
Athaulf (γότθος αρχηγός): 591.
Augusta Traiana: 174.
Aurelius Q. Symmachus: 165.
Aurelius Victor: 607.
Auspex, Julius: 645.
Austin, M.M. (με τον P. Vidal-Naquet): 47, 97, 98, 113.
Avidius Cassius: 577, 657.
Avitus (δυτικορωμαίος αυτοκράτορας): 505.

Bacaudae (χωρικοί αντάρτες στη Γαλατία και στην Ισπανία): 587, 588, 589, 592, 600, 619.
Badian, Ernst: 70, 219, 424, 432, 433, 438, 448, 640.
Bahman Yasht: 547.
Bailey, Cyril: 48.
Balbienus και Pupienus: 482, 487.
Balfour, Lord: 467.
Ball, John: 544.
Balsdon, J.P.V. Dacre: 462.
Bardy, G.: 409.
Barker, Ernest: 213, 499.
Barnes, T.D.: 438.
Barns, John: 551, 552.
Baron, S.W.: 149.
Bartolomé de las Casas: 517.
Barthes, Roland: 44.
Bassa, Claudia: 180
Baynes, Norman H.: 480, 499, 572.
Bebel, August, επιστολή του Μαρξ στον Β.: 76.
Bedale, Stephen: 148.
Bell, Harold Idris: 268, 289, 290, 612, 614.
Belloc, Hilaire: 63.
Bendix, Reinhard: 57, 126.
Berger, A.: 314
Bernard de Chartres: 139.
Bessas: 286.
Bickerman (n) / Bickerman, E.J.: 382, 417, 418.
Biezunska-Malowist, Iza: 18, 204.
Blake, Robert (Λόρδος): 276, 450, 467
Bloch, Marc: 37, 184, 186, 307, 342.
Bömer: 649
Bonitus (Frank), πατέρας του Silvanus: 591.
Bottomore, T.B.: 45, 72, 117.
Bowden: 120.
Bowersock, G.W.: 61, 643, 646.

Bowman, Alan: 175.
Boxer, C.R.: 524.
Brecht, Bertold: 535.
Bremer, Jan-Maarten: 18
Brenner, Robert: 120.
Briant, Pierre: 207, 208.
Briscoe, John: 643.
Brock, S.P.: 595.
Broughton, T.R.S.: 258, 280, 281, 431, 627.
Brown, Peter: 552, 618.
Brundisium: 588.
Brunt, P.A.: 30, 33, 58, 70, 167, 254, 256, 302, 305, 311, 338, 415, 418, 424, 425, 439, 443, 445, 446, 447, 474, 479, 643.
Buckland, W.W.: 412.
Buckler, W.H.: 348.
Bunyan, John, ο χριστιανός του και ο ευσεβής εθνικός: 61.
Bulla: 400.
Burford, Alison: 227, 345.
Bury, J.B.: 29.
Busolt, Georg (και Busolt-Swoboda): 69, 655.
Butler, A.J.: 596.

Calderini, A.: 232.
Calestrius Tiro: 389.
Calgacus (βρετανός φύλαρχος), λόγος του κατά τον Τάκιτο: 547, 548.
Cameron, Alan: 400, 401, 462, 474, 487, 497.
Cameron, Averil: 150, 496, 635.
Camillus Scribonianus, L. Arruntius: 452.
Candidus, Ti. Claudius (*ILS* 1140): 587.
Capitolinus, M. Manlius: 422.
Capua: 257.
Cardascia, G.: 174, 561, 563, 565, 568.
Carinus: 588.
Cassius, Spurius: 422.
Castinus, Julius Septimius, C.: 587.
Castles, Stephen και Godula Kosack: 45, 101, 102.
Certus Publicius (ρωμαίος συγκλητικός): 475.
Cervidius Scaevola, Q.: βλ. «Πανδέκτες»
Chadwick, Henry: 503, 532.
Chamoux, F.: 655.
Chapot, Victor: 638.
Charamis, Peter: 637.
Charlesworth, M.P.: 465/466, 488, 493.
Childe, V. Gordon: 46, 572, 573.
Chrimes, K.M.T.: 648.
Circumcelliones (Δονατιστές): 550, 593.
Cincinnatus Quinctius, L.: 166, 167.
Civilis, C. Julius, εξέγερση του (69-70): 576.
Classicus, Caecilius (διοικητής της Βαιτικής): 475.
Clausing, Roth: 309, 313.
Cloché, Paul: 369.
Clodius (εχθρός του Κικέρωνα): 430, 440, 441, 442, 459.
Clovis: 636.
Collingwood, R.G.: 589.
Comum (πόλη): 575
Corippus: 496.
Cornificius: 459.
Cotta Maximus, M. Aurelius (ύπατος, 20 μ.Χ.): 236.
Coulborn, Rushton: 341.
Courtois, Christian: 593.
Crangasius: 599.
Crawford, Dorothy: 297, 329.
Crawford, Michael H.: 432.
Cromwell: 545.
Crook, John: 258.
Crossland, R.A.: 343.
Curius Dentatus, M.: 166, 167.

Dahrendorf, Ralf: 57, 91, 92, 94, 119, 136.
Damasus (πάπας): 556, 610.
Davies, J.G.: 231, 345.
Degler, Carl N.: 85.
Deinngen, Jurgen: 643.
Demougeot, Emilienne: 634.
Derow, P.S.: 643.
De Visscher, F.: 656.
Disraeli, Benjamin, η *Sybil* του: 105.
Dobb, Maurice: 45, 122.
Douglass, Frederick: 193, 508.
Dover, (Sir) Kenneth: 625.
Downey, Glanvile: 402.
Duchesne, Louis: 596.
Dumont, Louis: 649.
Dunbabin, T.J.: 385.
Duncan-Jones, R.P.: 98, 132, 233, 649.
Dupré, G. και P.-P Rey: 46.
Dureau de la Malle: 49.
Durkheim, E.: 72, 119.
Dvornic Francis: 465, 496.

Eberhard, Wolfram: 343.
Ehrenberg: 624.
Eisenstadt, S.N.: 126.
Eldridge, J.E.T.: 72.
Ennius: 548.
Enzensberger, Hans Magnus: 44.
Exuperantius: 589.

Fabricius Luscinus: 428.
Fantham, Elaine: 513.
Favorinus, από την Arles: 485.
Felix (πάπας): 556.
Ferguson, W.S.: 381.
Festus: 561, 562.
Finley, (Sir) Moses I.: 24, 89, 90, 124, 130, 131,

132, 133, 161, 167, 185, 186, 191, 193, 216, 219, 235, 264, 307, 316, 320, 322, 324, 325, 329, 330, 367, 396, 570, 571, 625.
Firmus (επαναστάτης αφρικανός αρχηγός): 585, 603.
Firmus (υποτιθέμενος διεκδικητής του αυτοκρ. θρόνου): 175.
Firth, (Sir) Raymond: 46, 47.
Fitzhugh, George, από τη Βιργινία, απολογητής της δουλείας: 122, 516.
Flaccus, L. Valerius (διοικητής της Ασίας): 390, 651.
Flaminius Quinstius T.: 387, 435, 645.
Flam-Zuckermann, Lea: 400.
Flavius Tampianus L.: 630.
Flavius Cresconius Corippus: 496.
Flusser, David: 534.
Fogel, R.W. και S. L. Engerman: 300.
Follet, Simone: 647.
Forni, G.: 643.
Forrest, W. George: 650.
Fortunatianus (ρωμαίος ρήτορας), η *Ars rhetorica* του: 222.
Forum Julii: 629.
Francotte, Henri: 247.
Frank, Tenney: 172, 258, 280, 281, 648.
Fraser, Peter M.: 571, 647.
Fravitta, Flavius (γότθος, Magister Militum): 591.
Frend, W.H.C.: 502.
Fritigern (βισιγότθος αρχηγός): 598.
Frontinus, Sextus Julius: 253, 254.
Fronto, M. Cornelius: 400.
Fuks, Alexander: 104, 105, 245, 644.
Fustel de Coulanges: 308, 309, 317.

Galba, Servius Sulpicius: 449, 450, 642.
Gallus (Caesar): 403.
Ganshof, F.L.: 342.
Garney, Peter D.A.: 167, 174, 282, 561, 562, 563, 565, 566, 568, 569, 578, 629.
Gaudemet, Jean: 522.
Geagan, D.J.: 647.
Gelzer, Matthias: 327.
Genovese, Eugene: 45, 199, 262, 296, 509.
Gerth, H.H., και C. Wright Mills: 124
Gibbon, Edward: 36, 272, 463, 469, 521, 559, 579, 618, 634.
Gildo (στασιαστής αφρικανός αρχηγός): 339, 616.
Gilliam, J.F.: 561.
Ginés de Sepúlveda Juan: 517.
Glotz, Gustave: 357.
Godelier, Maurice: 46, 64.
Gogh, Vincent van: βλ. «Βαν Γκογκ»
Gomme, A.W.: 178.
Gray, Ο αιδεσιμότατος Joseph Henry ("joey"): 17.
Greenidge, C.W.W.: 182, 198.
Griffin, Miriam: 469.
Gruen, E.S.: 644.
Gsell, Stephane: 195.
Günther, Rigobert: 632, 635, 637.

Habicht, Christian: 164, 491.
Hanke, Lewis: 517.
Hansen, Mogens Herman: 549.
Hardy, E.R.: 224.
Harrington, James: 265.
Harris, Marvin: 46.
Harris, W.V.: 432, 639, 655.
Harvey, F. David: 512, 513.
Hatzfeld, Jean: 641.
Haycraft, Colin: 521.
Haywood, R.M.: 280.
Hense, O.: 153.
Hicks, (Sir) John: 120, 121.
Hill, Christopher: 45 και Edmund Dell: 549.
Hilton, Rodney: 45, 271, 273, 340, 344, 509.
Hinton, William: 119, 275, 276.
Hobbes, Thomas: 62, 242.
Hobsbawm, Eric J.: 45, 76, 96, 443.
Holleaux, M.: 639.
Honoratus (Comes Orientis): 403.
Hopkins, Keith: 300, 472.
Hortar (αλαμανός αρχηγός): 597.
Horvat, Branko: 15
Hough, Graham: 44.
Hunt, Richard N.: 88.
Iniuriosus, επίσκοπος της Tours: 610.
Ireton, Henry: 545.

Jacoby: 104.
Jameson, Michael H.: 625.
Jeffrey, L.H.: 655.
Jolowicz, H.F. και Barry Nicholas: 223, 411.
Jones, A.H.M.: 30, 33, 35, 42, 43, 172, 175, 194, 257, 278, 282, 283, 287, 291, 316, 320, 322, 324, 326, 327, 330, 337, 338, 339, 341, 347, 383, 384, 388, 397, 398, 411, 414, 432, 445, 477, 488, 550, 574, 578, 579, 592, 594, 598, 604, 610, 624, 637, 638, 645, 651, 653, 655.
Jones, C.P.: 390, 647, 649.
Jones, Philip J.: 37.
Jonkers, E.J.: 302.
Julius, Senex: 400.

Kant, Immanuel: 265, 266.
Kaser, Max: 325.
Kolbe, W.: 648.
Kosack, Godula: βλ. «Castles, Stephen»
Kreissig, Heinz: 207, 208, 211.

Kroeber, A.L.: 138.
Kübler, Bernhard: 309.
Kula, Witold: 344, 353.

Ladurie, Le Roy: 120.
Lambton, Ann K.S.: 202.
Laniogaisus (ρωμαίος αξιωματούχος φραγκικής καταγωγής): 597.
Larcius Macedo: βλ. "Macedo"
Larsen, J.A.O.: 648, 655.
Lassalle, F.: 49, 76.
Last, Hugh M.: 389, 446.
Laum, Bernhard: 579.
Legon, R.P.: 375.
Lentulus, Cossus Cornelius (ανθύπατος Αφρικής): 486.
Lentulus Sura, P. Cornelius: 433, 463.
Leonhard: 316.
Levellers, άγγλοι: 545.
Levick, Barbara: 638, 654.
Levi-Strauss, Claude: 46, 58, 63.
Levy, Ernst: 325.
Levy, Isidore: 653.
Lewis Naphtali και Meyer Reinhold: 231, 280.
Liberius (πάπας): 556.
Lichtheim, George: 44.
Licinus: 233.
Liebenam, W.: 639, 653.
Liebeschuetz, W./J.H.W.: 38, 180, 257, 455.
Liebknecht, Wilhelm, επιστολή του Μαρξ στον L.: 76.
Lintott, A.W.: 422.
Lipset, S.M.: 57.
Li Village Gulch: 122.
Locke, John: 363.
Long Bow village: 121.
Lotze, Detlef: 186, 188, 200.
Lupicinus (ρωμαίος αξιωματούχος): 331.
Lutz, Cora E.: 153.
Lysias, Claudius: 562.

Macrobius: 450.
Macroboduus και Catualda: 629.
McCargar D.J.: 117.
McCulloch, J.R.: 87.
Macedo, Larcius (γιος απελεύθερου και πραίτωρ): 507.
Machiavelli: 87, 453.
McLellan, David: 87, 88.
MacMullen, Ramsay: 246, 348, 400.
Maelius, Spurius: 422.
Magie, David: 257, 638, 650, 651.
Major, John: 517.
Malinowski: 119.
Mamertinus, Claudius: 592.
Maratocupreni: 78.
Marcellus, Claudius M.: 428.
Markle, Minor M.: 378.
Marley: 202.
Martin, Nicolaus: 242.
Maternus (ηγέτης εξέγερσης γύρω στο 187): 587.
Mattingly, Harold: 488.
Mauretania: 331.
Maximus (ρωμαίος αξιωματούχος): 331, 388, 639, 640.
Mazzarino, Santo: 308.
Meek, Ronald L.: 45, 88.
Meiggs, Russell: 249.
Meillassoux, Claude: 46.
Mela, Annaeus M.: 425.
Mellor, Ronald: 650.
Memmius, C.: 430.
Merobaudes (Magister Militum): 589.
Merton, R.K.: 119.
Mestrius, Plutarchus L.: 349.
Metellus, Caecilius L.: 437, 468.
Mill, James: 87.
Millar, Fergus G.B.: 117, 118, 119, 456, 466, 467, 500.
Mills, C. Wright: βλ. "Gerth και C. Wright Mills"
Milo: 442.
Mitford, T.B. και Νικολάου, I.K.: 654.
Mitteis, L.: 220, 221, 224, 225.
Momigliano, A.: 378, 426, 439, 458, 459.
Mommsen, Theodor: 49, 412, 458, 478, 481, 508.
Montesquieu, C.: 87.
Moretti, L.: 655.
Morrison, J.S.: 17.
Mossé, Claude: 372.
Mousnier, Roland: 103.
Mummius L.: 388, 431, 645.
Münzer, F.: 439.
Musicus Scurranus (αυτοκρατορικός δούλος): 74, 98, 192, 193.

Nahal Seelim (στην Παλαιστίνη), ιουδαϊκή αιρετική κοινότητα: 535.
Namier, Lewis: 439.
Nepos, Cornelius: 304.
Newman, W.L.: 213.
Nicolet, Claude: 70, 425.
Niebuhr, B.G.: 49.
Nock, Arthur Darby: 57, 491, 492, 495.
Noricum Ripense: 598.
Norman, A.F.: 581.
North, D.C. και R. P. Thomas: 120, 121, 122.
North, Thomas, μεταφραστής του Πλουτάρχου: 443.

O'Hagan, Timothy: 95.
Oliver, J.H.: 647, 654.
Olmsted, F.L.: 192.
Optatus: 537, 576.
Ossowski, S.: 106.

Paetus, Thrasea και Priscus, Helvidius: 460.
Page, Denys L.: 178.
Pannonia: 331.
Papirius, Carbo, Cn.: 433.
Paquius Scaeva, P. (ανθύπατος Κύπρου): 655.
Parain, Charles: 96.
Parsons, Talcott: 72, 119.
Paulinus: 538.
Paullus, Aemilius L.: 430, 449, 645.
Pearce Commission (Ροδεσία, 1972): 276.
Pearson, H.W.: 64.
Pelham, H.F.: 293.
Percennius: 548.
Percival, John: 283.
Petilius, Cerealis: 602.
Petty, Maximilian (Ισοπεδωτής): 265.
Pharr, Clyde: 173.
Philagrus, Veranius Q.: 388, 654.
Piganiol, A.: 316.
Pirenne, Henri: 120.
Piso, Calpurnius Caesoninus L.: 468, 483.
Pleket, H.W.: 179, 647, 649.
Plinta (Magister Militum): 592.
Pogla (στην Πισιδία): 649.
Poitiers, μάχη της P. (1356): 340.
Pollock, Frederick και F. W. Maitland: 342.
Pomponius, Atticus: 303, 304, 425, 435, 436.
Popescu, Em.: 649.
Porcius, Latro: 526.
Postan, M.M.: 342.
Praetextatus, Vettius Agorius: 609.
Prawer, S.S.: 50.
Préaux, Claire: 382.
Prinz, A.M.: 76.
Priscus, Marius: 475, 600.
Probus, Petronius Sextus: 427, 603, 631, 632.
Prudentius (λατίνος χριστιανός ποιητής): 517.
Pudens (φίλος του Σιδόνιου Απολλινάριου): 324.
Pulcher, Claudius C.: 643.
Puteoli: 257.
Putney, «Οι συζητήσεις του P.» (1647): 265, 545.

Quadra, Hostius: 521.
Querolus (Ύστερη λατινική κωμωδία): 589.

Radagaisus (γότθος αρχηγός): 330.
Radcliffe-Brown, A.R.: 46, 119.
Rainborough, Col. Thomas (άγγλος Ισοπεδωτής): 545.
Ramsay, (Sir) William: 205.
Rawson, Elizabeth: 309.
Rea, J.R.: 256, 257.
Rectus, Aemilius (διοικητής Αιγύπτου): 453.
Redfield, Robert: 138.
Reidinger: 630.
Remigius, St., επίσκοπος της Rheims, η διαθήκη του: 331, 332.
Rey, P.-P: βλ. και «Dupré, G., και Rey»: 65.
Reynolds, Joyce: 655.
Rheims: 331.
Ricardo, David: 55, 62, 87
Richmond, J.A.: 493, 636.
Rienzi, Cola di: 479.
Robbins, Lionel (Lord): 122.
Robert, Louis (πότε πότε με τον J. Robert): 508, 638, 639, 649, 650, 651.
Roberts, Rhys: 408.
Robinson, Joan: 45.
Rostovtzeff, M.: 31, 32, 40, 41, 61, 122, 169, 171, 172, 204, 209, 210, 235, 246, 269, 308, 341, 372, 373, 393, 571, 572, 573, 626, 627, 628, 648, 649, 655.
Rotundus, Drusillianus (αυτοκρατορικός δούλος): 98, 193.
Rouge, Jean: 331.
Rouse: 261.
Rousseau, J.J.: 87.
Rudé, George: 45, 443.
Rufus, L. Tarius: 164.
Rumbold, Richard (άγγλος ριζοσπάστης): 516.
Rupilius, P.: 642, 643.
Russel, D.A.: 407.
Rusticus, Antistius L.: 284.
Rutilius, Namatianus: 505, 589.

Salomon, Albert: 124.
Saltus Burunitanus (Σουκ αλ-Χάμις): 280, 562.
Samuel, A.E.: 182.
Saturnus: 551, 552.
Saumagne Charles: 317.
Say, J.B.: 87.
Scaevola, Q. Cervidius (ρωμαίος νομομαθής): βλ. «Πανδέκτες»
Schaps, David: 141.
Schneider, Helmut: 443.
Schulz, Fritz: 221, 412, 413.
Searle, Eleanor: 202.
Secundus, Pedanius: 463, 507.
Seeck, Otto: 313, 315, 316, 323, 629, 631, 637.
Segal, J.B.: 658.
Septem Provinciae (της Γαλατίας): 598.
Scronatus (βικάριος ή διοικητής επαρχίας): 598.
Sextus, Roscius: 311
Sextus, Aelius Catus: 629

Shakespeare: 443.
Shanin, Teodor: 270.
Sheppard, A.R.R.: 638.
Sherk, R.K.: 643, 644.
Sherwin-White, A.N.: 135, 236, 307, 427, 435, 436, 650, 651.
Sicinnius Clarus, Q. (λεγάτος της Θράκης): 173.
Silvanus: 597, 630.
Smith, Adam: 62, 87.
Soaemias, Julia: 608.
Squitieri, J.: 538.
Sraffa, Piero: 45.
Stampp, Kenneth: 67, 86, 167, 199, 294, 525.
Starr, Chester G.: 85.
Stein, Ernst: 257, 327, 331, 469, 593, 603.
Stevens, C.E.: 292.
Steward (δούλος): 193.
Stilicho: 617.
Stocks, J. L.: 115
Swoboda, Heinrich: 638, 648, 656.
Syme, (Sir) Ronald: 61, 341, 438.

Tacitus, Claudius: 482.
Taeger, Fritz: 465.
Tarn, W.W.: 210, 246, 257, 491, 549.
Tarracina: 257.
Tcherikover, V.: 547.
Tenney, Frank: 577.
Terray, Emmanuel: 46.
Thomas, R.P.: βλ. "North, D.C., και Thomas"
Thomes, Carrata: 649
Thompson, E.A.: 307, 319, 584, 587, 588, 589, 598, 602.
Thompson, E.P.: 45, 95.
Thomson, George: 69, 355.
Thoranius, C.: 232.
Thorner, Daniel: 138, 207, 271.
Timgad: 601.
Torres, Camilo: 544.
Tours (Turones): βλ. «Γρηγόριος της Tours»
Toutain, Jules: 580.
Toynbee: 330.
Tracy, Destutt de: 87.
Trier: 48.

Ulpius, Eubiotus Leurus, M.: 646.
Urbicus, Agennius: βλ. "Agennius Urbicus"
Ure, Andrew: 50.
Ure, Percy N.: 355.
Ursicinus (Magister Equitum et Peditum): 599.
Ursinus (πάπας): 556.

Valerius, Maximus: 311.
Vannius: 629.
Vatinius: 197.
Vavrinek, Vladimir: 649.
Vedius Pollio, P.: 444.
Vernant, J.-P.: 96.
Vettius Agorius Praetextatus: βλ. "Praetextatus"
Vettius Sabinianus Julius Hospes: 631.
Veyne, P.: 167.
Vidal-Naquet, Pierre: 96, 97, 186, 189
Viminacium: 600.
Vipsanius, Agrippa, M.: 629.
Vogt, A.: 649.

Walbank, F.W.: 643, 650.
Wallia: 635.
Wason, Margaret O.: 70.
Weaver P.R.C.: 193.
Webb, Beatrice: 467.
Weber, Max: 24, 46, 69, 72, 116, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 308, 332, 335, 336.
Welles, C. Bradford: 210, 211, 658.
Wenger, L.: 656
Westermann, W.L.: 296, 297, 625.
Wheeler, Marcus: 116.
Whitby, Michael: 637.
White, Lynn: 32, 37, 573, 574.
Whittaker, C.R.: 629.
Wilhelm, Adolf: 646.
Wilkes, J.J.: 31.
Williams, Wynne: 647.
Winstanley, Gerrard: 549.
Winterbottom, Michael: 222.
Wirszubski, Ch.: 458, 459.
Woess, Friedrich von: 220, 221, 414.
Woloch, Michael: 390.
Woodhouse, A.S.P.: 265, 545.
Woodward, A.M.: 648, 654.
Wright, Gavin: 294.
Wright Mills, C.: βλ. "Gerth. H.H."

Yavetz, Zvi: 443.

Zawadski. T.: 630.
Zumpt και Huschke: 313, 629.

Τούτο το τόσο εμπεριστατωμένο και με πλουσιότατη τεκμηρίωση βιβλίο, αν και περιέχει πολλά που ασφαλώς θα είναι άγνωστα, και στους περισσότερους ιστορικούς των αρχαίων χρόνων καθώς και στους κλασικούς φιλόλογους, είναι γραμμένο κυρίως για τον «κοινό αναγνώστη», και τους ιστορικούς των μεσαιωνικών και των σύγχρονων χρόνων, τους κοινωνιολόγους, και για όσους ασχολούνται με τις πολιτικές ιδεολογίες, με την πρώιμη χριστιανική σκέψη, ή ακόμα και με τη μελέτη του μαρξισμού. Ξεκινώντας με την τάξη ως μία σχέση εκμετάλλευσης, θέλει να αποδείξει ότι οι έννοιες τάξη και ταξικός αγώνας, που ανέπτυξε ο Μαρξ εξετάζοντας κυρίως τον καπιταλισμό του δέκατου ένατου αιώνα, μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να εξηγήσουν τις μεταβολές στην αρχαία ελληνική κοινωνία (συμπεριλαμβανομένης και της κατάρρευσης της δημοκρατίας) σε μία περίοδο πάνω από 1300 χρόνια (από το 700 π.Χ., περίπου, ώς το 640 μ.Χ.), που, σχεδόν στο μισό της, ο Ελληνικός κόσμος αποτελούσε ένα πολύ μεγάλο μέρος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Το βιβλίο αποδεικνύει ότι τέτοια θέση όχι μόνο δεν είναι αναχρονιστική, αλλά, αντίθετα, ανταποκρίνεται σχεδόν απολύτως με τη θέση που είχαν υιοθετήσει οι ίδιοι οι Έλληνες διανοητές, και πάνω απ' όλους ο Αριστοτέλης. Ένα κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στον «ταξικό αγώνα στο ιδεολογικό πεδίο», που συμπεριλαμβάνει τις προσπάθειες που κατέβαλλαν οι άρχουσες τάξεις για να πείσουν όχι απλώς τους εκμεταλλευόμενους αλλά και τους εαυτούς τους ότι η εξουσία τους ήταν και δικαιολογημένη, κατ' αρχάς, και ωφέλιμη, στην πράξη. Επίσης εξετάζεται η πρώιμη χριστιανική στάση απέναντι στη δουλεία και στην ιδιοκτησία, στο γάμο, καθώς και στη ρωμαϊκή αυτοκρατορική τυραννία. Στο τελευταίο κεφάλαιο γίνεται προσπάθεια να εξηγηθεί «η παρακμή και η πτώση» μεγάλου μέρους της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, κατά την περίοδο που εξετάζει το βιβλίο.

Ο Τζ. Ε. Μ. ντε Σαιντ Κρουά είναι μέλος της Βρετανικής Ακαδημίας, καθηγητής στο πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, και επίτιμο μέλος του New College.